॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधाशेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अनु०—उक्तः समन्वयः साक्षादविरोधोऽत्र साध्यते ॥ चतुर्विधस्य तस्यादौ यौक्तस्तत्रापि च स्मृतेः ॥ तस्याश्चतुस्स्वरूपत्वात्प्रत्येकं चतुरात्मकाः ॥ पादाः सर्वे तदंशाश्च मूर्तीनां वर्णमागमात् ॥ आप्तता समताऽदृष्टिश्रुतिसाम्यबलोद्भवाः ॥ सर्वानुसारो लघुता विशेषादर्शनाफले ॥ इष्टासिद्धिश्च नियमः पूर्वपक्षेषु युक्तयः ॥ एता एव त्वतिबलाः सिद्धान्तस्य नियामिकाः ॥

सु०—यत्पदं वेदसंवेद्यं कटाक्षेणापि वीक्षितुम् ॥ न क्षमन्ते विमतयस्तमुपासे श्रियः पतिम् ॥१॥ एकवाक्यता (दि) सिद्धये प्रथमाध्यायार्थसङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थं विवक्षुरबुद्धिस्थेन सङ्गतेर्दर्शयितुमशक्यत्वात्प्रथमाध्यायार्थं तावदनुवदाति ॥ उक्त इति । (सकल) जगज्जन्मादिनिमित्तकारणे सार्वज्ञसर्वैश्वर्याद्यनन्तगुणपूर्णेऽविद्याद्यवद्यगन्धविधुरे परे ब्रह्मणि नारायणे स्वरवर्णपदवाक्यमहावाक्यरूपस्य समस्तशास्त्रस्य साक्षात्परममुख्यया वृत्त्या न तु लक्षणया तथा महातात्पर्येण न तु पारार्थ्येन समन्वयः प्रथमेऽध्याये समर्थित इत्यर्थः । यद्यपि समन्वयशब्देनैव साक्षादित्यर्थो लभ्यते । तथाऽपि परकीयसंशब्दव्याख्याननिरसनेऽवहितैर्भवितव्यमिति सूचनाय तद्व्याख्यानमिदं कृतमित्यदोषः । अथवा समन्वयशब्देन मुख्यया वृत्त्याऽन्वयः प्रतीयते । परममुख्यया तु वृत्त्याऽन्वयं दर्शयितुं साक्षादित्युक्तम् । यद्वा न प्रधानपरमाण्वादिनिरसनेनोपादानत्वादिप्रतिपादनेन च परम्परया किन्तु साक्षादेवेत्यनेनाचष्टे । एवं प्रथमाध्यायार्थमभिधाय तत्सङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थमाह ॥ अविरोध इति । अत्रोक्तेऽर्थेऽविरोधो विरोधाभावोऽत्र व्याचिख्यासिततया बुद्धिसन्निहिते द्वितीयेऽध्याये साध्यते । अनेनास्याध्यायस्यातीताध्यायेन कार्यकारणभावलक्षणा सङ्गतिः सूचिता भवति । सकलशास्त्रसमन्वयेन जगज्जन्मादिकारणत्वे समस्तगुणपूर्णत्वेऽशेषदोषविधुरत्वे च परस्य ब्रह्मणोऽभिहित एव हि तत्र विरोधः स्फुरति । नान्यथा निराश्रयत्वात् । विरोधस्फूर्ताविव तदभावसाधनस्यावसरो नेतरथा । अप्राप्तप्रतिषेधायोगात् । अतोऽतीताध्यायार्थस्य कारणत्वमेतदध्यायार्थस्य कार्यत्वं निश्चीयते । अथवा श्रुतिसमन्वयेनोपपादितोऽप्यर्थो न तावच्छ्रोतॄणां दृढनिरूढो भवति । यावदत्र

SGDF

प्रतीतविरोधाभावो न साध्यते । विरोधेन श्रुतीनामेवाप्रामाण्यशङ्कनात् । तथा चानुपपादितकल्प एवापद्यते । विरोधाभावसाधने तु भवत्येव दृढनिरूढः । यथोक्तम् । विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति । अतो विपरीतकार्यकारणभावलक्षणाऽनयोस्सङ्गतिः । ननूक्तार्थे विरोधस्तत्र तत्रैव परिहृतः । तत्किमपरमवशिष्यते । यदर्थमध्यायान्तरारम्भः । सत्यम् । प्रतिवक्ष्यत्यत्राचार्यः । नन्वेवमध्यायस्याविरोधलक्षणैकार्थत्वेनैकवाक्यत्वे सति पादभेदः किन्निबन्धनः । तत्राप्यस्य पादस्य प्राथम्यं किन्निबन्धनमित्यपेक्षायामाह ॥ **चतुर्विधस्येति** । तस्याविरोधस्य । निर्धारणे षष्ठी । आदौ प्रथमपादे । अविरोधः साध्यत इत्यनुवर्तते । चतुर्विधस्य तस्येत्यनुवादात्स चतुर्विध इति लभ्यते । तदयमर्थः । यद्यप्युक्तेऽर्थे विरोधाभाव इत्येकोऽर्थः । तथाऽपि युक्तिसमयश्रुतिन्यायोपेतश्रुतिविरोधाभावरूपावान्तरभेदेन स चतुर्विधो भवति । तत्प्रतिपादनेन चतुर्णां पादानां भेदो युज्यते । तस्य चतुर्विधस्यापि विरोधाभावस्य मध्ये युक्तिविरोधाभावः प्रथमपादे साध्यते । सर्वेषामपि विरोधानां युक्त्युपजीवित्वेन तद्विरोधस्य प्रबलतया तदभावसाधनस्य प्राथम्योपपत्तेः । युक्तिपुरस्कारेण प्रवर्तना (मानत्वा) च्च विचारशास्त्रस्येति । ननु कथमभावस्य चातुर्विध्यम् । उच्यते । चतुर्विधा हि विरोधिन्यो युक्त्यादयः । तदुपधानाद्विरोधोऽपि चतुर्विधोऽभिधीयते । ततस्तत्प्रतियोगिकोऽभावोऽपि तथोच्यते । अत एव यौक्त इत्युपपन्नम् । अभावस्यापि परम्परया युक्तिसम्बन्धित्वात् । अथवाऽविरोधपदसन्निधापितो विरोधस्तस्येति परामृश्यते । तथा च विरोधस्य युक्त्याद्युपधानेन चतुर्विधत्वात्तदभावसाधनेन पादभेदो युज्यते । चतुर्विधस्य तस्य विरोधस्य मध्ये यौक्तो विरोध आदावुक्तप्रकारेण प्रबलो यतस्तस्मात्तदभावोऽत्रादौ साध्यत इति योजनीयम् । यद्वा तस्येति विरोधिपरामर्शोऽयम् । तस्याप्यविरोधपदेन बुद्धिसन्निहितत्वात् । अविरोधो हि विरोधनिरूपणाधीननिरूपणः । विरोधश्च विरोधिना विना नोपपद्यते । ततश्च विरोधिनो युक्त्यादिभेदेन चतुर्विधत्वात्तद्विरोधाभावसाधनेन पादभेदोपपत्तिः । चतुर्विधस्यापि तस्य विरोधिनो मध्ये युक्तेः प्रबलत्वादादौ यौक्तो युक्तिसम्बन्धी विरोधाभावः साध्यत इति योज्यम् । प्रथमाधिकरणे विशेषमाह ॥ **तत्रापीति** । अपिपदमादावित्यस्यानुकर्षणार्थम् ।

SGDF

तत्र युक्तिविरोधाभावप्रतिपादकेऽपि पाद इत्यनौचित्यशङ्कासूचनार्थं वा । चशब्देनाविरोधः साध्यत इत्येतदनुकृष्यते । स्मृतेः पाशुपतादिकायाः । यद्यपि स्मृतेरित्यस्य न नञर्थेन सम्बन्धो घटते । विरोधश्च समासे गुणभूतः । तथाऽपि बुद्ध्या विविक्तेन तेन सम्बन्धः सम्भवति । युक्तिविरोधपरिहारलक्षणेऽत्र पादे स्मृतिविरोधपरिहारो न कर्तव्योऽसङ्गतत्वात् । कर्तव्यतायां वा प्राथम्यं कुत इत्यत आह ॥ **तस्या इति** । तस्याः पाशुपतादिस्मृतेर्युक्तिसमयादिविरोधिचतुस्स्वरूपत्वात् । एतदुक्तं भवति । पाशुपतादिस्मृतयो हि स्वयमाप्ताभिमतवाक्यतया समयरूपा अपि स्वाभिमतार्थे युक्तीः श्रुतीश्च संवादयन्त्यो युक्तिसमयादिविरोधिचतुष्टयरूपाः । ततश्चोक्तेऽर्थे तद्विरोधपरिहारोऽध्यायेऽन्तर्भवत्येव । किन्तु पादचतुष्टयार्थसङ्गतोऽप्ययं न निष्कृष्यैकत्रैव पादेऽन्तर्भवति । ततोऽध्यायादौ तदन्ते वा वक्तव्यः । प्रथमातिक्रमे च कारणं न किञ्चिदस्तीत्याद्याधिकरणे निरूप्यत इति । एवञ्च तत्रापि च स्मृतेरित्ययमुक्तस्यापवादो भवन्नपि न सर्वथेत्युक्तं भवति । समयादिविरोधस्यापि परिहारेण निष्कृष्टपादार्थाभावाद्युक्तिविरोधपरिहारस्यापि भावेनान्तर्भावसम्भवाच्च । एकस्यैवाधिकरणस्य पादचतुष्टयार्थसम्बन्धेन चतुस्स्वरूपत्वकथनेन प्रसङ्गाच्छिष्याणां शास्त्रे बहुमानोत्पादनायान्यदपि चातुर्विध्यं वक्ति ॥ **प्रत्येकमिति** । चत्वारोऽपि पादाः प्रत्येकं चतुरात्मकाः पादचतुष्टयार्थवन्तो द्रष्टव्याः । तद्यथा युक्तिविरोधपरिहारलक्षणोऽप्ययं पादः समयादित्रयविरोधपरिहारात्मकोऽपि भवति । तथा समयविरोधपरिहारलक्षणोऽपि द्वितीयो युक्त्यादित्रयविरोधपरिहारात्मकोऽपि भवतीत्यादि । पादा इत्येवोक्ते सन्निहितत्वादेतदध्यायगता एवेति ज्ञायते । तदर्थं सर्व इत्युक्तम् । सर्वाध्यायसम्बन्धिनोऽपीत्यर्थः । यो यदध्यायगतः पादः स तदध्यायगतपादचतुष्टयार्थवानवसेयः । न केवलमेवं पादाः किन्तु तदंशाश्च ते पादा अंशा येषां ते तदंशा अध्याया इत्यर्थः । प्रथमाध्यायः समन्वयस्येवाविरोधादित्रयस्यापि प्रतिपादको भवतीत्यादि । पादानां चतुरात्मकत्वेऽधिकरणानां तथात्वं सिद्धमेव । न चैवमध्यायादिभेदानुपपत्तिः पौनरुक्त्यदोषश्चेति वाच्यम् । विवक्षाभेदेन सामञ्जस्यात् । यदा प्रथमः समन्वयार्थो विवक्ष्यते न तदा तदर्थतेतरेषामित्यादि । अन्यदपि चातुर्विध्यं शास्त्रस्य दर्शयति ॥

SGDF Sri Gangadharan Digital Foundation

मूर्तीनामिति । चतसृणां वासुदेवादिमूर्तीनां प्रतिपादकत्वेनापि चतुरात्मकत्वं ज्ञातव्यमिति योजना। नन्वेतदुक्तमेव । पुनः कस्मादुच्यत इत्यत आह ॥ **वर्णामिति** । अत्रागमादित्याङ्द्वयस्योपश्लेषो द्रष्टव्यः । तत्राद्यस्यारभ्येत्यर्थः । द्वितीयोऽभिविधौ । आगम इति चतुरध्यायिशास्त्रमुच्यते । ततश्चायमर्थः । न केवलं प्रत्यक्षरं प्रतिपद प्रतिसूत्रं प्रत्यधिकरणं किन्त्वेतच्छास्त्रगतमेकं वर्णमारभ्य आ सर्वशास्त्रात्प्रत्यधिकरणं प्रतिपादं प्रत्यध्यायं समस्तेन शास्त्रेण च चतस्रयो मूर्तयः प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः । कुत एतदवगन्तव्यमित्यत आह ॥ **आगमादिति** । बृहत्तन्त्रादेरित्यर्थः । एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः सङ्क्षेपेणाह ॥ **आप्तेत्यादिना** ।

टि०—सर्वाभीष्टप्रदं रामं सर्वानिष्टनिवारकम् । जानकीजानिमनिशं वन्दे मद्गुरुवान्दितम् ॥१॥ विद्वन्मत्तेभकुम्भाद्रिविपाटनविचक्षणः ॥ विद्याधीशनृसिंहो मे गुरुर्नित्यं भवेन्मुदे ॥ २ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥३॥ अविरोधलक्षणं व्याचिख्यासुर्ग्रन्थकारः पूर्वाध्यायार्थानुवादपूर्वकं तत्सङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थमेकवाक्यतादिसिद्ध्ये सूचयन्नेव प्रारिप्सितस्यानन्तरायपरिसमाप्तेः प्रचयस्य च हेतुतयाऽविगीतशिष्टाचारपरम्परादिनाऽवगतमवश्यकरणीयं श्रीपत्युपासनारूपमेतदध्यायप्रतिपाद्यगुणविशिष्टतया तत्स्तुतिरूपं च मङ्गलमनुष्ठाय शिष्यशिक्षायै अध्यायादावुपनिबध्नाति ॥ **यत्पदमिति** । अत्र वेदसंवेद्यमित्याद्याध्यायार्थसङ्कीर्तनम् । विमतयो यत्पदं नाभिवीक्षितुं क्षमन्त इत्येतदध्यायार्थकथनम् । अत्र च विरुद्धा मतिर्भवति येभ्यो युक्त्यादिभ्यस्ते युक्त्यादयो वा युक्त्यादिभिर्विरुद्धमतयो येषामिति वादिनो वा विरुद्धाश्च ता मतयश्चेति युक्त्यादिजन्यचतुर्विधविरोधिप्रतीतयो वा विमतिशब्देन विवक्षिताः । ते च वेदसंवेद्यं यत्पदं नाभिवीक्षितुं क्षमन्त इत्यस्य वेदसमन्वयसिद्धमर्थं नान्यथयितुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । अन्यथा पूर्वाध्यायार्थेन सङ्गत्यसूचनप्रसङ्गाद्वेदसंवेद्यमित्यस्यानर्थक्यं स्यादिति द्रष्टव्यम् । मूले उक्तः समन्वयः साक्षादिति पूर्वाध्यायार्थानुवादवैय्यर्थ्यशङ्कां तत्प्रयोजनप्रदर्शनेन परिहरति॥ **एकवाक्यतादीति** । स्वस्मिन्निति शेषः । आदिपदेन पूर्वोत्तरभेदसंङ्ग्रहः । अध्यायार्थानुक्तौ हि कुतोऽस्य वाक्यसमुदायस्यैकवाक्यत्वं कुतश्च पूर्वोत्तराभ्यां भेद इति शङ्क्येत तदुक्तौ ह्यविरोधलक्षणैकार्थप्रतिपादकत्वादेकवाक्यत्वस्य तस्य पूर्वोत्तरव्यावृत्तत्वात्पूर्वोत्तरभेदस्य च सिद्धिरिति भावः । ॥ २ ॥

नन्वेवमविरोधः साध्यत इत्यध्यायार्थोक्त्यैव स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वस्य पूर्वोत्तराभ्यां भेदस्य च समर्थितत्वाद्भाष्येऽत्रेत्यस्यानर्थक्यमित्यतोऽध्यायार्थोक्त्यैकवाक्यत्वादिसिद्धावप्यसङ्गतार्थप्रतिपादने प्रेक्षावदप्रवृत्त्या तत्प्रवृत्त्यर्थतया सङ्गतेरप्यवश्यं दर्शनीयत्वात्तत्सूचकतयाऽत्रत्यस्यार्थवत्त्वोपपत्तेर्नानर्थक्यमित्याशयेन प्रथमाध्यायार्थसङ्गतत्वेनेत्युक्तम् ॥ **दर्शयितुमशक्यत्वादिति।** सङ्गतेः ससम्बन्धिकपदार्थतया सम्बन्धिनिरूपणाधीननिरूपणत्वादिति भावः । अविरोधोऽत्र साध्यत इति द्वितीयाध्यायार्थस्याप्युत्तरत्र कथनात्तावदित्युक्तम् । प्रकृत्यधिकरणे परोक्तोपादानत्वनिरासायाह ॥ **निमित्तकारण इति** । उपादानत्वे ब्रह्मणो निर्विकारत्वानुपपत्तिर्विवर्ताधिष्ठानत्वे तु श्रुतौ यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति निर्देशः सूत्रे जन्मादीति निर्देशश्चासङ्गतः स्यात् । न हि शुक्तिकातो रजतं जायत इति व्यपदेशोऽस्तीति भावः । द्युभ्वादीति द्वितीयपादे परोक्तस्य निर्गुणे समन्वयस्य निरासं सूचयितुमाह ॥ **सार्वज्ञ्येत्यादि** । पूर्वाध्याय एव प्रथमद्वितीयपादयोः परोक्तस्य मायाशबले ब्रह्मणि समन्वयस्य निरासं सूचयितुमुक्तमविद्यादीति । नारायणस्यापरब्रह्मत्वमिति परमतनिरासायोक्तं परे ब्रह्मणीति । प्रधानस्याशाब्दत्वं चतुर्थपादार्थ इति परमतमश्रद्धेयमिति भावेनाह ॥ **स्वरेत्यादि** । यद्वा समन्वयादित्यत्र कार्त्स्न्यं संशब्दार्थ इत्याशयेनोक्तं स्वरेत्यादि ॥ **न त्विति** । परमत इवेति शेषः ॥ **पारार्थ्येनेति** । उपासनाविधिशेषत्वेनेत्यर्थः समन्वयसूत्रे तस्योक्तत्वेऽप्यानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिनाऽध्यायेन तस्यानुक्तत्वादुक्तपदास्वारस्यमित्यत उक्तशब्दः समर्थनरूपतद्विशेष इत्याह ॥ **समर्थित इति** ॥ **समन्वयशब्देनैवेति** । सौत्रसमन्वयशब्दान्तर्गतसंशब्देनेत्यर्थः ॥ **साक्षादित्यर्थ इति** । साक्षादित्यस्य योऽर्थः परममुख्यादिरुक्तः स इत्यर्थः ॥ **लभ्यत इति** । समिति ह्युपसर्गेण परममुख्यार्थ उच्यत इति वक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेषः । ततश्च साक्षात्पदानर्थक्यमिति भावः । व्याख्यानव्याख्येयभावाश्रयणान्न वैय्यर्थ्यमिति भावेन किं व्याख्यानेनापीत्यतः परकीयसंशब्दव्याख्याननिरासस्तत्प्रयोजनमित्याशयेनाह । **तथाऽपीति** ॥ **परकीयेति** । समीचीनोऽन्वयः समन्वयः समीचीनता त्वन्वयस्य तात्पर्यवत्ता सा च लाक्षणिकेऽप्यर्थे शब्दानां सम्भवतीति न समन्वयसिद्ध्यर्थं वाच्यत्वापेक्षेति परकीयव्याख्यानेत्यर्थः । एतन्निरासप्रकारश्च कथं च लक्षणावादी ब्रूयाद्ब्रह्मसमन्वयमितीक्षत्यधिकरणोक्तरीत्याऽनुसन्धेयः । व्याख्यानव्याख्येयभावाश्रयणमगतिका गतिरित्यपरितुष्यन्नाह ॥ **अथवेति** ॥ **मुख्यया वृत्त्या**ऽ-

SGDF
SG Foundation

न्वय इति । एतच्च कारणाभावेऽपि सङ्कोचाभ्युपगमेन प्रवृत्तमुख्यार्थो भगवान्विष्णुरिति समन्वयसूत्रीयानुव्याख्यानानुसारेणोक्तम् । अत एवा-स्वरसात्साक्षाच्छब्दस्वारस्यानुसारेण पक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति ॥ **परम्परयेति** । कारणवाक्यानां प्रधानादिपरत्वनिरासेन ब्रह्मण उपादानत्वादि-प्रतिपादनेन च ब्रह्मपरत्वं सिध्यतीत्येवं परम्परयेत्यर्थः । चतुर्थपादे परेण कारणवाक्यानां ब्रह्मणि परम्परया समन्वयसिद्धेरङ्गीकार्यात्तन्निरासाय साक्षादित्युक्तमिति भावः । नन्वत्र द्वितीयेऽविरोधः साध्यत इति द्वितीयाध्यायार्थमात्रोक्तेः कथमस्य भाष्यस्य पूर्वाध्यायसङ्गतत्वेनोत्तराध्या-यार्थाभिधायकत्वमित्यतोऽत्रेत्येतदावृत्त्याश्रयणात्तल्लाभ इत्याशयेन तथा योजयति ॥ **अत्रोक्तेऽर्थ इति** । नञोऽभावाद्यनेकार्थत्वात्तावदर्थतायाश्च प्रकृ-तेऽयोगादत्राभिमतमर्थविशेषं दर्शयति ॥ **अविरोधो विरोधाभाव इति** । अत्र च नञ्विशिष्टेन विरोधपदेनाभावविशेषस्य लक्षणयोत्तरपदार्थप्राधान्य-प्राप्तेर्युक्तमस्य तत्पुरुषत्वम् । न चाक्षपरिसूपप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्येऽपि तत्पुरुषादर्शनादतिमालोऽतिसर्व इत्यादौ चासत्युत्तरपदार्थप्राधान्ये तद्दर्शनात् न तस्योत्तरपदार्थप्राधान्यनियम इति लक्षणाश्रयणमनर्थकमिति वाच्यम् । तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधान्यस्यौत्सर्गिकतया क्वचिद्बाधकेनापवा-देऽप्यन्यत्र तस्याविकलतया लक्षणाश्रयणस्यावश्यकत्वात् । अस्तु वाऽन्यत्र तत्पुरुषो यथातथा । प्रकृतस्य नञ्तत्पुरुषत्वादुत्तरपदार्थप्राधान्यमावश्य-कम् । नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यस्य भाष्यादिसिद्धत्वात् । तथा हि। न तावन्नञ्समासोऽन्यपदार्थप्रधान इत्याश्रयितुं युक्तम् । तथा सत्यब्राह्मणिको देश इत्यादौ कप्प्रत्ययानुपपत्तेः । समासान्तरप्राप्तौ तदपवादकत्वेन नञ्समासस्यैव विधानेन तत्रापि न विद्यते ब्राह्मणो ब्राह्मण्यं यस्मिन्नित्यन्यपदार्थ-प्रधानकतत्पुरुषस्यैव प्रसङ्गेन बहुव्रीह्यप्रसङ्गेन शेषाद्विभाषेति बहुव्रीहौ विहितस्य कस्यानवकाशात् । किञ्चैवमस इत्यत्र तच्छब्दार्थस्य गौण-त्वप्रसङ्गेन मुख्यत्यदादिविषयत्वं त्यदादीनामस्तदोः सः सावनन्त्ययोरित्यादि त्यदादिकार्यम् । असर्वसा इत्यत्र सर्वशब्दार्थस्य गौणत्वेन तन्मु-ख्यार्थविषयकसर्वनामसंज्ञाप्राप्त्या स्मायादेशश्च न स्यात् । अत एव न पूर्वपदार्थप्रधानोऽयं नञ्समासः । न चोत्तरपदार्थप्रधानकत्वे काचिदियं ॥ ३ ॥
कुसृष्टिः प्रसरतीत्युत्तरपदार्थप्रधानकत्वसिद्धिः । अत्र च लिङ्गमेतत्तदोः सुलोप इत्यत्रानञ्समासग्रहणम् । अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण सम्बन्धिनः सोर्लोपो विधीयमानो नेषो ददात्यसो ददादीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् । ततश्चोत्तरपदार्थप्रधानत्वान्नञ्समासस्य तत्सिद्ध्ये युक्तं लक्षणाश्रयणम् ।

SGDF

तत्र युक्तिविरोधाभावप्रतिपादकेऽपि पाद इत्यनौचित्यशङ्कासूचनार्थं वा । चशब्देनाविरोधः साध्यत इत्येतदनुकृष्यते । स्मृतेः पाशुपतादिकायाः । यद्यपि स्मृतेरित्यस्य न नञर्थेन सम्बन्धो घटते । विरोधश्च समासे गुणभूतः । तथाऽपि बुद्ध्या विविक्तेन तेन सम्बन्धः सम्भवति । युक्तिविरोधपरिहारलक्षणेऽत्र पादे स्मृतिविरोधपरिहारो न कर्तव्योऽसङ्गतत्वात् । कर्तव्यतायां वा प्राथम्यं कुत इत्यत आह ॥ **तस्या इति** । तस्याः पाशुपतादिस्मृतेर्युक्तिसमयादिविरोधिचतुस्स्वरूपत्वात् । एतदुक्तं भवति । पाशुपतादिस्मृतयो हि स्वयमाप्ताभिमतवाक्यतया समयरूपा अपि स्वाभिमतार्थे युक्तीः श्रुतीश्च संवादयन्त्यो युक्तिसमयादिविरोधिचतुष्टयरूपाः । ततश्चोक्तेऽर्थे तद्विरोधपरिहारोऽध्यायेऽन्तर्भवत्येव । किन्तु पादचतुष्टयार्थसङ्गतोऽप्ययं न निष्कृष्यैकत्रैव पादेऽन्तर्भवति । ततोऽध्यायादौ तदन्ते वा वक्तव्यः । प्रथमातिक्रमे च कारणं न किञ्चिदस्तीत्याद्याधिकरणे निरूप्यत इति । एवञ्च तत्रापि च स्मृतेरित्ययमुक्तस्यापवादो भवन्नपि न सर्वथेत्युक्तं भवति । समयादिविरोधस्यापि परिहारेण निष्कृष्टपादार्थाभावाद्युक्तिविरोधपरिहारस्यापि भावेनान्तर्भावसम्भवाच्च । एकस्यैवाधिकरणस्य पादचतुष्टयार्थसम्बन्धेन चतुस्स्वरूपत्वकथनेन प्रसङ्गाच्छिष्याणां शास्त्रे बहुमानोत्पादनायान्यदपि चातुर्विध्यं वक्ति ॥ **प्रत्येकमिति** । चत्वारोऽपि पादाः प्रत्येकं चतुरात्मकाः पादचतुष्टयार्थवन्तो द्रष्टव्याः । तद्यथा युक्तिविरोधपरिहारलक्षणोऽप्ययं पादः समयादित्रयविरोधपरिहारात्मकोऽपि भवति । तथा समयविरोधपरिहारलक्षणोऽपि द्वितीयो युक्त्यादित्रयविरोधपरिहारात्मकोऽपि भवतीत्यादि । पादा इत्येवोक्ते सन्निहितत्वादेतदध्यायगता एवेति ज्ञायेरन् । तदर्थं सर्व इत्युक्तम् । सर्वाध्यायसम्बन्धिनोऽपीत्यर्थः । यो यदध्यायगतः पादः स तदध्यायगतपादचतुष्टयार्थवानवसेयः । न केवलमेवं पादाः किन्तु तदंशाश्च ते पादा अंशा येषां ते तदंशा अध्याया इत्यर्थः । प्रथमाध्यायः समन्वयस्येवाविरोधादित्रयस्यापि प्रतिपादको भवतीत्यादि । पादानां चतुरात्मकत्वेऽधिकरणानां तथात्वं सिद्धमेव । न चैवमध्यायादिभेदानुपपत्तिः पौनरुक्त्यदोषश्चेति वाच्यम् । विवक्षाभेदेन सामञ्जस्यात् । यदा प्रथमः समन्वयार्थो विवक्ष्यते न तदा तदर्थतेतरेषामित्यादि । अन्यदपि चातुर्विध्यं शास्त्रस्य दर्शयति ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

मूर्तीनामिति । चतसृणां वासुदेवादिमूर्तीनां प्रतिपादकत्वेनापि चतुरात्मकत्वं ज्ञातव्यामिति योजना । नन्वेतदुक्तमेव । पुनः कस्मादुच्यत इत्यत आह ॥ **वर्णामिति** । अत्रागमादित्याङ्द्वयस्योपश्लेषो द्रष्टव्यः । तत्राद्यस्यारभ्येत्यर्थः । द्वितीयोऽभिविधौ । आगम इति चतुरध्यायिशास्त्रमुच्यते । ततश्चायमर्थः न केवलं प्रत्यक्षरं प्रतिपदं प्रतिसूत्रं प्रत्यधिकरणं किन्त्वेतच्छास्त्रगतमेकं वर्णमारभ्य आ सर्वशास्त्रात्प्रत्यधिकरणं प्रतिपादं प्रत्यध्यायं समस्तेन शास्त्रेण च चतस्रो मूर्तयः प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः । कुत एतदवगन्तव्यामित्यत आह ॥ **आगमादिति** । बृहत्तन्त्रादेरित्यर्थः । एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः सङ्क्षेपेणाह ॥ **आप्तेत्यादिना** ।

टि०—सर्वाभीष्टप्रदं रामं सर्वानिष्टनिवारकम् । जानकीजानिमनिशं वन्दे मद्गुरुवन्दितम् ॥१॥ विद्वन्मत्तेभकुम्भाद्रिविपाटनविचक्षणः ॥ विद्याधीशनृसिंहो मे गुरुर्नित्यं भवेन्मुदे ॥ २ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥३॥ अविरोधलक्षणं व्याचिख्यासुर्ग्रन्थकारः पूर्वाध्यायार्थानुवादपूर्वकं तत्सङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थमेकवाक्यतादिसिद्धये सूचयन्नेव प्रारिप्सितस्यानन्तरायपरिसमाप्तेः प्रचयस्य च हेतुतयाऽविगीतशिष्टाचारपरम्परादिनाऽवगतमवश्यकरणीयं श्रीपत्युपासनारूपमेतदध्यायप्रतिपाद्यगुणविशिष्टतया तत्स्तुतिरूपं च मङ्गलमनुष्ठाय शिष्यशिक्षायै अध्यायादावुपनिबध्नाति ॥ **यत्पदमिति** । अत्र वेदसंवेद्यमित्याद्याध्यायार्थसङ्कीर्तनम् । विमतयो यत्पदं नाभिवीक्षितुं क्षमन्त इत्येतदध्यायार्थकथनम् । अत्र च विरुद्धा मतिर्भवति येभ्यो युक्त्यादिभ्यस्ते युक्त्यादयो वा युक्त्यादिभिर्विरुद्धमतयो येषामिति वादिनो वा विरुद्धाश्च ता मतयश्चेति युक्त्यादिजन्यचतुर्विधविरोधिप्रतीतयो वा विमतिशब्देन विवक्षिताः । ते च वेदसंवेद्यं यत्पदं नाभिवीक्षितुं क्षमन्त इत्यस्य वेदसमन्वयसिद्धमर्थं नान्यथयितुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । अन्यथा पूर्वाध्यायार्थेन सङ्गत्यसूचनप्रसङ्गाद्वेदसंवेद्यमित्यस्यानर्थक्यं स्यादिति द्रष्टव्यम् । मूले उक्तः समन्वयः साक्षादिति पूर्वाध्यायार्थानुवादवैयर्थ्यशङ्कां तत्प्रयोजनप्रदर्शनेन परिहरति ॥ **एकवाक्यतादीति** । स्वस्मिन्निति शेषः । आदिपदेन पूर्वोत्तरभेदसंग्रहः । अध्यायार्थानुक्तौ हि कुतोऽस्य वाक्यसमुदायस्यैकवाक्यत्वं कुतश्च पूर्वोत्तराभ्यां भेद इति शङ्क्येत, तदुक्तौ ह्यविरोधलक्षणैकार्थप्रतिपादकत्वादेकवाक्यत्वस्य तस्य पूर्वोत्तरव्यावृत्तत्वात्पूर्वोत्तरभेदस्य च सिद्धिरिति भावः ।

नन्वेवमविरोधः साध्यत इत्यध्यायार्थोक्त्यैव स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वस्य पूर्वोत्तराभ्यां भेदस्य च समर्थितत्वाद्भाष्येऽत्रेत्यस्यानर्थक्यमित्यतोऽध्यायार्थोक्त्यैकवाक्यत्वादिसिद्धावप्यसङ्गतार्थप्रतिपादने प्रेक्षावदप्रवृत्त्या तत्प्रवृत्त्यर्थतया सङ्गतेरप्यवश्यं दर्शनीयत्वात्तत्सूचकतयाऽत्रेत्यस्यार्थवत्त्वोपपत्तेर्नानर्थक्यमित्याशयेन प्रथमाध्यायार्थसङ्गतत्वेनेत्युक्तम् ॥ **दर्शयितुमशक्यत्वादिति** । सङ्गतेः ससम्बन्धिकपदार्थतया सम्बन्धिनिरूपणाधीननिरूपणत्वादिति भावः । अविरोधोऽत्र साध्यत इति द्वितीयाध्यायार्थस्याप्युत्तरत्र कथनात्तावदित्युक्तम् । प्रकृत्यधिकरणे परोक्तोपादानत्वनिरासायाह ॥ **निमित्तकारण इति** । उपादानत्वे ब्रह्मणो निर्विकारत्वानुपपत्तिर्विवर्ताधिष्ठानत्वे तु श्रुतौ यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति निर्देशः सूत्रे जन्मादीति निर्देशश्चासङ्गतः स्यात् । न हि शुक्तिकातो रजतं जायत इति व्यपदेशोऽस्तीति भावः । द्युभ्वादीति द्वितीयपादे परोक्तस्य निर्गुणे समन्वयस्य निरासं सूचयितुमाह ॥ **सार्वज्ञ्येत्यादि** । पूर्वाध्याय एव प्रथमद्वितीयपादयोः परोक्तस्य मायाशबले ब्रह्मणि समन्वयस्य निरासं सूचयितुमुक्तमविद्यादीति । नारायणस्यापरब्रह्मत्वमिति परमतनिरासायोक्तं परे ब्रह्मणीति । प्रधानस्याशाब्दत्वे चतुर्थपादार्थ इति परमतमश्रद्धेयमिति भावेनाह ॥ **स्वरेत्यादि** । यद्वा समन्वयादित्यत्र कार्त्स्न्यें संशब्दार्थ इत्याशयेनोक्तं स्वरेत्यादि ॥ **न त्विति** । परमत इवेति शेषः ॥ **पारार्थ्येनेति** । उपासनाविधिशेषत्वेनेत्यर्थः । समन्वयसूत्रे तस्योक्तत्वेऽप्यानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिनाऽध्यायेन तस्यानुक्तत्वादुक्तपदास्वारस्यमित्यत उक्तशब्दः समर्थनरूपतद्विशेष इत्याह ॥ **समार्थित इति** ॥ **समन्वयशब्देनैवेति** । सौत्रसमन्वयशब्दान्तर्गतसंशब्देनेत्यर्थः ॥ **साक्षादित्यर्थ इति** । साक्षादित्यस्य योऽर्थः परममुख्यादिरुक्तः स इत्यर्थः ॥ **लभ्यत इति** । समिति ह्युपसर्गेण परममुख्यार्थतोच्यत इति वक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेषः । ततश्च साक्षात्पदानर्थक्यमिति भावः । व्याख्यानव्याख्येयभावाश्रयणान्न वैयर्थ्यमिति भावेन किं व्याख्यानेनापीत्यतः परकीयसंशब्दव्याख्याननिरासस्तत्प्रयोजनमित्याशयेनाह । **तथाऽपीति** ॥ **परकीयेति** । समीचीनोऽन्वयः समन्वयः समीचीनता त्वन्वयस्य तात्पर्यवत्ता सा च लाक्षणिकेऽप्यर्थे शब्दानां सम्भवतीति न समन्वयसिद्ध्यर्थं वाच्यत्वापेक्षेति परकीयव्याख्यानेत्यर्थः । एतन्निरासप्रकारश्च कथं च लक्षणावादी ब्रूयाद्ब्रह्मसमन्वयमितीक्षत्यधिकरणोक्तरीत्याऽनुसन्धेयः । व्याख्यानव्याख्येयभावाश्रयणमगतिका गतिरित्यपरितुष्यन्नाह ॥ **अथवेति** ॥ **मुख्यया वृत्त्या**ऽ-

SGDF
Foundation

सु० टि०
॥ ३ ॥

शं० चं०
द्वि० प्र०
अ० १

न्वय इति । एतच्च कारणाभावेऽपि सङ्कोचाभ्युपगमेन प्रवृत्तमुख्यार्थो भगवान्विष्णुरिति समन्वयसूत्रीयानुव्याख्यानानुसारेणोक्तम् । अत एवा-स्वरसात्साक्षाच्छब्दस्वारस्यानुसारेण पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** ॥ **परम्परयेति** । कारणवाक्यानां प्रधानादिपरत्वनिरासेन ब्रह्मण उपादानत्वादि-प्रतिपादनेन च ब्रह्मपरत्वं सिध्यतीत्येवं परम्परयेत्यर्थः । चतुर्थपादे परेण कारणवाक्यानां ब्रह्मणि परम्परया समन्वयसिद्धेरङ्गीकारात्तन्निरासाय साक्षादित्युक्तमिति भावः । नन्वत्र द्वितीयेऽविरोधः साध्यत इति द्वितीयाध्यायार्थमात्रोक्तेः कथमस्य भाष्यस्य पूर्वाध्यायसङ्गतत्वेनोत्तराध्या-यार्थाभिधायकत्वमित्यतोऽत्रेत्येतदावृत्त्याश्रयणात्तल्लाभ इत्याशयेन तथा योजयति ॥ **अत्रोक्तेऽर्थ इति** । नञोऽभावाद्यनेकार्थत्वात्तावदर्थतायाश्च प्रकृ-तेऽयोगादत्राभिमतमर्थविशेषं दर्शयति ॥ **अविरोधो विरोधाभाव इति** । अत्र च नञ्विशिष्टेन विरोधपदेनाभावविशेषस्य लक्षणयोत्तरपदार्थप्राधान्य-प्राप्तेर्युक्तमस्य तत्पुरुषत्वम् । न चाक्षपरिसूपप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्येऽपि तत्पुरुषादर्शनादतिमालोऽतिसर्व इत्यादौ चासत्युत्तरपदार्थप्राधान्ये तद्दर्शनात् न तस्योत्तरपदार्थप्राधान्यनियम इति लक्षणाश्रयणमनर्थकमिति वाच्यम् । तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधान्यस्यौत्सर्गिकतया क्वचिद्बाधकेनापवा-देऽप्यन्यत्र तस्याविकलतया लक्षणाश्रयणस्यावश्यकत्वात् । अस्तु वाऽन्यत्र तत्पुरुषो यथातथा । प्रकृतस्य नञ्तत्पुरुषत्वादुत्तरपदार्थप्राधान्यमावश्य-कम् । नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यस्य भाष्यादिसिद्धत्वात् । तथा हि । न तावन्नञ्समासोऽन्यपदार्थप्रधान इत्याश्रयितुं युक्तम् । तथा सत्यब्राह्मणिको देश इत्यादौ कप्प्रत्ययानुपपत्तेः । समासान्तरप्राप्तौ तदपवादकत्वेन नञ्समासस्यैव विधानेन तत्रापि न विद्यते ब्राह्मणो ब्राह्मण्यं यस्मिन्नित्यन्यपदार्थ-प्रधानकतत्पुरुषस्यैव प्रसङ्गेन बहुव्रीह्यप्रसङ्गेन शेषाद्विभाषेति बहुव्रीहौ विहितस्य कस्यानवकाशात् । किञ्चैवमस इत्यत्र तच्छब्दार्थस्य गौण-त्वप्रसङ्गेन मुख्यत्यदादिविषयत्वं त्यदादीनामस्तदोः सः सावनन्त्ययोरित्यादि त्यदादिकार्यम् । असर्वस्मा इत्यत्र सर्वशब्दार्थस्य गौणत्वेन तन्मु-ख्यार्थविषयकसर्वनामसंज्ञाप्राप्त्या स्मायादेशश्च न स्यात् । अत एव न पूर्वपदार्थप्रधानोऽयं नञ्समासः । न चोत्तरपदार्थप्रधानकत्वे काचिदियं कुसृष्टिः प्रसरतीत्युत्तरपदार्थप्रधानकत्वसिद्धिः । अत्र च लिङ्गमेतत्तदोः सुलोप इत्यत्रानञ्समासग्रहणम् । अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण सम्बन्धिनः सोर्लोपो विधीयमानो नेषो ददात्यसो ददादीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् । ततश्चोत्तरपदार्थप्रधानत्वान्नञ्समासस्य तत्सिद्धये युक्तं लक्षणाश्रयणम् ।

नन्वेवमपि पूर्वपदार्थप्राधान्यादव्ययीभावस्यापि प्राप्तेरविरोधमिति स्यादिति चेदत्र वदन्ति । न पूर्वपदार्थप्राधान्येनाव्ययीभावस्यात्र प्रसक्तिः । तथा सति पापाभावोऽपापमिति परकीये तत्पुरुषोदाहरणेऽपि पूर्वपदार्थस्याभावस्यैव प्राधान्येन तत्राप्यव्ययीभावप्रसङ्गात् । यदि च यदाऽभावसामान्येऽत्र नञ् वर्तते तदाऽर्थाभावेऽपापमित्यव्ययीभावेऽप्यभावविशेषविवक्षायां तत्पुरुष एव तस्य नञर्थत्वाभावेन पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादिति मन्यसे तदाऽत्रापि तुल्यम् । प्रकृतेऽप्यभावसामान्यविवक्षायामव्ययीभावप्रसङ्गेऽपि तद्विशेषविवक्षायामपूर्वपदार्थप्रधानत्वादेव नाव्ययीभावप्रसङ्ग इति । उक्तं चाग्रहणमिति ग्रहणाभावमात्रविवक्षायामव्ययीभावोदाहरणम् । अभावविशेषविवक्षायां तु तत्पुरुषस्येति । तच्चिन्त्यम् । तथा सति पापाभावोऽपापमिति तत्पुरुषोदाहरणेऽप्यभावत्वेनैवाभावभानेनाव्ययीभावस्यैव प्राप्तेः । यदप्यभावविशेषस्य नञर्थत्वं नास्तीति तदप्यसत् । निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् । विशेषरूपेण वाच्यत्वं नास्तीत्यभिप्राये चाविघ्नमित्यादिरव्ययीभावो दत्तजलाञ्जलिः स्यादिति । अत्र ब्रूमः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सह नञ्समासस्य वैकल्पिकत्वात् । अविरोधपदेऽभावेऽव्ययीभावपक्षेऽविरोधमिति प्रसङ्गेऽपि तत्पुरुषपक्षेऽविरोध इति पुल्लिङ्गं श्लिष्टमेव । वैकल्पिकत्वं च रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमित्यद्रुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगादवसीयते । अत एव चानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिध्यतीति सङ्क्षेपः । नन्वस्याध्यायस्य का पूर्वेण सङ्गतिर्यत्सूचकत्वमत्रेत्यस्य स्यादित्यतः शृङ्गिग्राहिकतया तां दर्शयति ॥ **अनेनेति** । कथमनयोः कार्यकारणभाव इत्यत आह ॥ **सकलेति** ॥ **अत इति** । द्वितीयाध्यायनिरसनीयविरोधशङ्काविषयभूतसमन्वयोपस्थापकतया पूर्वो द्वितीयस्य हेतुरिति तौ यत इत्यर्थः ।तथा च समन्वयाक्षेपसमाधानार्थत्वादस्य तदनन्तरता युक्तेति भावः। अत्रेतिपदस्यावृत्तिं विनाप्युक्तपदस्वारस्येनैव सङ्गतिलाभेन तदावृत्त्याश्रयणेनोक्तसङ्गतिसमर्पणेऽरुचिं मनसि निधाय पक्षान्तरमारचयति ॥ **अथवेति** । अत्र न्यायसूत्रसम्मतिमाह ॥ **यथोक्तमिति** । अत्र पक्षप्रतिपक्षशब्दाभ्यां तत्साधनोपालम्भौ लक्ष्येते विमर्शशब्देन च साधनोपालम्भविषयौ सम्भवासम्भवौ द्विवचनेन मेलनम् । तथा च सम्भवासम्भवविषयीभूताभ्यां स्वपक्षसाधनोपालम्भाभ्यां परपक्षसाधनोपालम्भाभ्यां स्वपरपक्षसाधनोपालम्भसम्भवासम्भावाभ्यामिति यावत् । मिलिताभ्यां ताभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति तर्कनिर्णयविषयलक्षणमेतादिति ज्ञेयम् ॥ **विपरीतेति** । अतीताध्यायार्थस्य कार्यत्वमेतदध्यायार्थस्य

SGDF

कारणत्वमिति विपरीतेत्यर्थः । न चैवं द्वयोः परस्परापेक्षत्वादन्योन्याश्रयः । आपाततो जातस्य प्रथमाध्यायार्थज्ञानस्य द्वितीयाध्यायार्थकारणत्वेऽपि न तस्य द्वितीयाध्यायार्थकार्यत्वम् । यस्य चेदमित्थमेवेत्यवधारणात्मकज्ञानस्य कार्यत्वं न तस्य तत्कारणत्वमिति तदनवकाशात् ॥ तत्र तत्रेवेति । तेषु तेष्वधिकरणेष्वित्यर्थः । **विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादित्यादिनेति** शेषः ॥ **प्रतिवक्ष्यतीति** । विरोधः सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यते । नारायणस्य त्वध्याये तदन्ये तत्र तत्रगा इत्यादिना द्वये विरोधाः परिहरणीया भवन्ति । द्वितीयसूत्रसिद्धसर्ववैशिष्ट्यविषयाः शास्त्रसमन्वयविषयाश्च । तत्र द्वितीया विकारशब्दादित्यादिना परिहृता न तु सर्ववैशिष्ट्यविषया इति तत्परिहारार्थमध्यायारम्भ इति वक्ष्यतीत्यर्थः। नन्वविरोधचातुर्विध्यकथनं तत्रापि यौक्तस्याविरोधस्य प्राबल्यकथनं चानर्थकमित्यतः पादभेदसमर्थनार्थत्वाच्चातुर्विध्यकथनस्य प्राथमिकत्वसमर्थनार्थत्वात्तत्प्राबल्यकथनस्य च नानर्थक्यमित्याशयेन तद्वाक्यं तथा योजयितुं तद्व्यावर्त्यशङ्काद्वयमुत्थापयति ॥ **नन्विति** । ननु सम्बन्धे षष्ठ्या विधानादत्राविरोधसम्बन्धी यौक्तोऽविरोध इति लभ्यते । तथा च सम्बन्धस्य भेदव्याप्तत्वाद्यौक्तस्यातिरिक्तत्वापत्त्या चातुर्विध्यभङ्गापत्तिरित्यतो गुणक्रियाजातिभिर्यतः पृथक् करणं तत्र यतश्च निर्धारणमित्यनेन विहितैवेयं षष्ठी न त्वपरेति नानुपपत्तिरिति भावेनाह ॥ **निर्धारण इति**। नन्वविरोधचातुर्विध्यस्य पूर्वमनुक्तत्वात्कथं चतुर्विधस्य तस्येति तच्चातुर्विध्यानुवाद इत्यतश्चातुर्विध्यानुवादसामर्थ्यादेवाविरोधोऽत्र साध्यत इत्येतदनन्तरं स चाविरोधश्चतुर्विध इति लाभान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **चतुर्विधस्येति** । ननु विरोधाभावस्यैकत्वान्न चातुर्विध्यं सम्भवति तत्कथं तन्निबन्धनः पादभेदः स्यात्कथं च यौक्तस्याविरोधस्यादिशब्दसूचितं प्राबल्यं येन तस्यैव प्रथमनिरूपणीयत्वमित्यत आह ॥ **तदयमर्थ इति** । अलौकिकार्थगोचरबहुजनपरिगृहीतवाक्यसन्दर्भः समयः । यद्यपि तृतीयेऽपि क्वचिद्विरोधिन्यः श्रुतयो न्यायोपेतास्तथाऽपि न चतुर्थ इव श्रुत्याद्युक्तन्यायोपेता इति ततो भेद इत्यवधेयम् । नन्वत्र महामल्लभङ्गन्यायेनातिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये युक्तिविरोधपरिहारस्य प्राथम्यानुपपत्तिः । न्यायोपेतश्रुतिविरोधपरिहारस्यैव तदापत्तिश्च । सोपानारोहणन्यायेनानतिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये तु समयानामनादिकालतोऽविच्छेदेन बहुजनपरिग्रहेण च वेदतुल्यत्वेऽपि वेदवन्निर्मूलकत्वाभावादत्यन्तश्रमहेतुतया तत्त्वज्ञानस्यातिविरोधित्वाच्च श्रुतिविरोधात्समयविरोधस्य प्रबलत्वेन द्वितीये

श्रुतिविरोधपरिहारस्य तृतीये च समयविरोधपरिहारस्य कर्तव्यत्वप्रसङ्गेन समयश्रुतिविरोधपरिहारयोः पौर्वापर्यानुपपत्तिरिति युक्तिविरोधपरिहारस्य पूर्वनिरूपणमनन्तरं समयविरोधपरिहारस्यानन्तरं श्रुतिविरोधपरिहारस्य ततो न्यायोपेतश्रुतिविरोधपरिहारस्येति क्रमस्य सर्वथाऽप्यनुपपत्तिरित्यतश्चतुर्थपादव्युत्पाद्यश्रुतियुक्तिविरोधपरिहारस्यातिप्रबलत्वेऽपि मुमुक्षुणाऽन्ते जिज्ञास्याध्यात्मविषयत्वेन प्राथम्यानौचित्यात्तस्य चतुर्थे निवेशः । इतरविरोधत्रयपरिहारस्य चानतिप्रयत्नसाध्यतया तदपेक्षया दौर्बल्यात्सोपानारोहणन्यायेन तत्पूर्वं निवेशः । इतरविरोधत्रयपरिहारस्य च महामल्लभङ्गन्यायेन पौर्वापर्यमिति भावेन युक्तिविरोधस्य समयादिविरोधापेक्षया प्राबल्यमुपपादयति ॥ **सर्वेषामपीति** । विरोधपदमविरोधस्योपलक्षणम्। ततश्च विरोधाविरोधादेर्युक्त्यधीनत्वेन युक्तेः प्राबल्यमित्यर्थः । तस्याः प्राधान्ये हेत्वन्तरं चाह ॥ **युक्तीति** । उपलक्षणमेतत् । वेदोऽप्रमाणमाप्तप्रणीतत्वादिति साक्षात्कृत्स्नवेदाप्रामाण्यसाधकत्वात् । एकस्य समयिनः समयान्तर इव युक्तावनादराभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । समयविरोधस्य श्रुतिविरोधापेक्षया प्राबल्यं तु समूलत्वाद्युक्तयुक्तिसिद्धम् । वक्ष्यति चैतद् ग्रन्थकारः स्वयमेव । इतरविरोधत्रयेऽनादिकालानुवृत्तसमयविरोधस्यैव प्रबलत्वादित्यादिनाऽनादिकालानुवृत्तत्वादेर्वेदतुल्यत्वेन तदपेक्षया प्राबल्यानापादकत्वेनोक्तयुक्तावेव तद्ग्रन्थस्य तात्पर्यात्। अत एवोत्तरग्रन्थतात्पर्यमित्थमेव तात्पर्यचन्द्रिकायां वर्णितमित्यवधेयम् ॥ **कथमिति** । न तावत्स्वतोऽभावस्य चातुर्विध्यं तस्यैकत्वात् । नापि तत्प्रतियोगिविरोधै भेदोपाधिकम् । तत्प्रतियोगिनो विरोधस्याप्येकत्वेन चातुर्विध्याभावादिति भावः । विरोधस्य स्वतश्चातुर्विध्याभावेऽप्यौपाधिकं तदस्त्येवेति युक्तमविरोधचातुर्विध्योपधानत्वमित्याशयेन सिद्धान्तयति ॥ **उच्यत इति** । ननु तथाऽपि तस्येति नाविरोधपरामर्शो युक्तस्तथा सति तस्य युक्तिसम्बन्धित्वाभावेन यौक्त इत्यस्यानुपपत्तिप्रसङ्गादित्यतो न साक्षाद्युक्तिसम्बन्धित्वमेव यौक्तत्वं किन्तु युक्तिसम्बन्धित्वमात्रम् । तच्च साक्षात्परम्परासम्बन्धसाधारणम् । तथा चाविरोधस्य साक्षाद्युक्त्यसम्बन्धेऽपि विरोधद्वाराऽस्त्येव सम्बन्ध इति नोक्तानुपपत्तिरिति भावेनाह ॥ **अत एवेति** । तत्परामृष्टमेव दर्शयति ॥ **अभावस्यापीति** । युक्त्यादिचातुर्विध्येन विरोधस्य तच्चातुर्विध्येन चाभावचातुर्विध्यस्याश्रयणे उपधानद्वयकल्पनं परम्परया युक्तिसम्बन्धकल्पनं च भवतीति चतुर्विधस्य यौक्त इति पदद्वयस्याप्यस्वारस्यमिति पूर्वत्रापरितोषात्पक्षान्तरमारचयति ॥

अथवेति । नन्वस्मिन्नपि पक्षे प्रकृतपरामर्शकतच्छब्दानुपपत्तिरित्यतो गौरवेण स्वप्राधान्येन प्रकृतत्वस्य परामृष्टव्यतायामप्रयोजकत्वाद्यथाकथञ्चित्प्रकृततायाश्च विरोधेऽपि सत्त्वान्न तच्छब्देन परामर्शानुपपत्तिरिति भावेनोक्तमविरोधपदसन्निधापित इति । अत्रापि युक्त्यादिचातुर्विध्येन तन्निरूपितविरोधचातुर्विध्यकल्पनादुपधानकल्पनमवर्जनीयमेवेति चतुर्विधस्येत्यस्यास्वारस्यमित्यपरितोषादाह ॥ **यद्वेति** ॥ **अविरोधो हीति** । विरोधितावच्छेदकप्रकारकविरोधिज्ञानसाध्यत्वादविरोधिज्ञानस्येति भावः ॥ **विरोधश्चेति** । ससम्बन्धिकपदार्थज्ञाने सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारसम्बन्धिज्ञानस्य कारणत्वात्सम्बन्धिभूतयुक्त्यादिनिरूपणं विना विरोधो न निरूपयितुं शक्यत इत्यर्थः ॥**ततश्चेति** । ततश्चास्मिन्पक्षे उपधानस्यैवाभावाच्चतुर्विधस्येत्यस्यातिस्वारस्यमिति भावः । यद्यप्यत्रापि तच्छब्दस्य यथाकथञ्चिदविरोधपदोपस्थापितविरोधियुक्त्यादिपरामर्शकत्वाङ्गीकारात्तच्छब्दस्यास्वारस्यमविशिष्टं तथाऽपि तत्रापि च स्मृतेस्तस्याश्चतुःस्वरूपत्वादिति विरोधिपरोत्तरग्रन्थस्वारस्यानुरोधेनैवं व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् ॥
अनौचित्येति । युक्तिविरोधपरिहारकेऽस्मिन्पादे स्मृत्यविरोधसाधनस्यासङ्गतत्वेनाकर्तव्यत्वेत्यर्थः । पाशुपतादिकाया इत्यादिपदेन साङ्ख्यबौद्धार्हतादिस्मृतिपरिग्रहः ॥ **नञर्थेनेति** । अविरोधपदार्थान्तर्गतनञर्थेनेत्यर्थः । तथा सति स्मृतेरभाव इत्यर्थप्राप्त्याऽसङ्गत्यापत्तेरिति भावः ॥
समास इति । अविरोध इति नञ्तत्पुरुष इत्यर्थः ॥ **गुणभूत इति** । नञ्तत्पुरुषस्योक्तरीत्योत्तरपदार्थप्राधान्यान्नञ्विशिष्टविरोधपदलक्षितस्याभावविशेषस्य प्राधान्येऽपि वाच्यस्य विरोधस्याप्राधान्यमभिप्रेत्येदमुक्तमित्यवधेयम् ॥ **बुद्ध्या विविक्तेनेति** । स्मृतेर्यो विरोधः स नेत्येवं बुद्ध्या विविक्तेन विरोधेनान्वय इत्यर्थः । स्मृतेः चतुःस्वरूपत्वव्युत्पादनानर्थक्यमाशङ्क्य तत्प्रयोजनप्रदर्शनेन परिहरति ॥ **युक्तीति** । कथं पाशुपतादिस्मृतेर्युक्त्यादिचतुःस्वरूपत्वं तथात्वेऽपि वा कुतः स्मृतिविरोधपरिहारस्य प्राथम्यमित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **आप्ताभिमतवाक्यतयेति** । अत्रालौकिकार्थविषयत्वस्यापि विशेषणतयाऽभिप्रेतत्वान्नातिप्रसङ्ग इति ध्येयम् । अत्र पाशुपतादीत्यादिपदेन साङ्ख्यादिस्मृतिरेवाभिमता न तु बौद्धार्हतादिस्मृतिरपि । तत्र श्रुतिसंवादाभावेन चतुष्टयरूपत्वासम्भवादिति ध्येयम् । अध्यायान्तर्भावेऽपि कुतः प्राथम्यमिति शङ्कते॥
किन्त्विति । परिहरति ॥ **पादचतुष्टयेति** ॥ **निष्कृष्येति** । असाधारणो भूत्वेत्यर्थः । एकैकाविरोधमात्रप्रतिपादकत्वात्पादविशेषाणां न तत्रा-

च्य

स्यान्तर्भाव इत्यर्थः । प्रथमातिक्रमे च न किञ्चित्कारणमस्तीत्युपलक्षणम् । चतुरात्मकत्वेन प्रबलतया प्रथमं निरसनीयत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अभ्युपेत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु चतुःस्वरूपत्वादस्य चतुर्ष्वपि पादेष्वन्तर्भावसम्भवादुक्तहेतुभ्यां प्रबलत्वाच्चाद्यपादस्यादावस्य निवेशोऽत एवोत्तरत्र वक्ष्यति । युक्तिविरोधपरिहारस्यापि भावेनान्तर्भावसम्भवाच्चेतीत्यवधेयम् । अपवादो भवन्नित्यंशमुपपादयति ॥ **समयादीति** । न सर्वेथेत्यंशमुपपादयति ॥ **युक्तिविरोधेति** ॥ **तथेति** । अत्रादिपदेन श्रुतिविरोधपरिहारलक्षणस्तृतीयो युक्त्यादिविरोधत्रयपरिहारात्मको भवतीत्यादेः सङ्ग्रहः । ननु सर्व इत्युक्तावप्येतदध्यायगता एव सर्व इति भविष्यतीति कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **सर्वाध्यायेति** । अविरोधत्रयस्यापि प्रतिपादको भवतीत्यादीत्यादिपदेन द्वितीयाध्यायोऽविरोधस्येव समन्वयादित्रयस्यापि प्रतिपादको भवतीत्यादेः सङ्ग्रहः । ननु तदंशा इत्यस्य बहुव्रीहिमाश्रित्याध्यायपरत्ववत्तेषामंशा इति तत्पुरुषमाश्रित्याधिकरणपरत्वमप्यवश्यमाश्रयणीयमन्यथाऽधिकरणानां चातुरात्म्यानुक्तिप्रसङ्गात्तत्कथं बहुव्रीहिमात्रमाश्रित्याध्यायपरत्वाश्रयणमित्यत आह ॥ **पादानामिति** ॥ **सिद्धमेवेति** । अतस्तदंशा इत्यस्याधिकरणपरत्वे सिद्धार्थप्रतिपादकत्वेन वैयर्थ्यप्रसङ्गाद्बहुव्रीहिमात्राश्रयणेनाध्यायपरत्वमेव तस्याश्रयणीयमिति भावः । एवं-प्रथमाध्यायादेः समन्वयादिप्रतिपादकत्ववदविरोधादित्रयप्रतिपादकत्वे तदध्यायगततत्तत्पादानां तदध्यायगतपादचतुष्टयार्थवत्त्वे चेत्यर्थः । सर्वेषां सर्वार्थप्रतिपादकत्वेनाध्यायादिभेदकस्यार्थभेदस्याभावादिति भावः । विवक्षाभेदमेव दर्शयति ॥ **यदेति** । आदिपदेन यदा द्वितीयाध्यायोऽविरोधार्थो विवक्ष्यते न तदा तदर्थतेतरेषामित्यादेर्यदा च प्रथमाद्यपादो नाम समन्वयलक्षणो विवक्ष्यते न तदा तदर्थत्वं तदध्यायगतेतरपादत्रयस्येत्यादेश्च परिग्रहः ॥ **अन्यदपीति** । शिष्याणां शास्त्रबहुमानोत्पादनायेति शेषः ॥ **उक्तमेवेति** । वासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिश्च सर्वश इत्यादिनेति शेषः । विवक्षितार्थस्य भाष्यारूढतासिद्धयर्थमाह ॥ **अत्रागमादित्यादि** । आगमादित्यत्राङ् आङ् मर्यादावचन इति कर्मप्रवचनीयः । वचनग्रहणादभिविधावपि । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमीति द्रष्टव्यम् ॥ **चतुरध्यायिशास्त्रमुच्यत इति** । आगमशब्दस्य निर्दोषवाक्यमात्रपरत्वेऽपि पादाध्यायादिपदसमभिव्याहारात्सामान्यपरस्याप्यागमशब्दस्य चतुरध्यायिशास्त्रपरत्वमिति भावः । तावताऽप्युक्तमेवेति न शङ्कापरिहार इत्यतोऽधिकविधानार्थमुक्तानुवादोऽयमित्यभिप्रेत्या-

आदि

SGDF

ह ॥ ततश्चेति । ततश्चेत्यस्यैत्यर्थ इति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ **अयमर्थ इति**। वासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिलक्षणोऽर्थ इत्यर्थः । बृहत्तन्त्रप्रमाणेनेति नामपादीयानुव्याख्यानं मनसि निधायागमपदं तद्विशेषपरत्वेन व्याचष्टे ॥ **बृहत्तन्त्रादेरिति**। यद्यप्यत्र तदनुसारेण बृहत्तन्त्रादिस्येव वक्तुमुचितम्। तथाऽपि तदुपलक्षणमिति भावेन बृहत्तन्त्रादेरित्युक्तमिति ध्येयम् ।

अनु०—॥ ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॐ॥ **आप्तैः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा प्रोक्तमर्थं कथं श्रुतिः ॥ पिपीलिकालिपिनिभा वारयेत्सर्वगा हि ते ॥**

सु०—उक्तार्थं स्मृतिविरोधेनाक्षिप्य समादधत्सूत्रम् ॥ **ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति ॐ** ॥ अस्यार्थः । यदुक्तं परस्य ब्रह्मणो विष्णोः सकलजगज्जन्मादिकारणत्वं सार्वज्ञादिसकलगुणपूर्णत्वं समस्तदोषदूरत्वं च तदयुक्तम् । पाशुपतसाङ्ख्यबौद्धार्हतादिस्मृतिविरुद्धत्वात् । ता हि शिवप्रभृतीनामेव जगज्जन्मादिकारणत्वादिकं प्रतिपादयन्ति । न च तासामन्योऽवकाशोऽस्ति । येन प्रतीतेऽप्यर्थे तात्पर्याभावं प्रतीमः । अन्यथा तासां स्मृतीनामनवकाशेनाप्रामाण्यलक्षणदोषप्रसङ्ग इति । तन्न । पुरुषोत्तमस्यैव पञ्चरात्रादिस्मृतिभिरखिलजगत्कारणत्वादेरुक्तत्वात् । अन्यथा तासां पाशुपतादिस्मृतिभ्योऽन्यासां पञ्चरात्रादिस्मृतीनामवकाशान्तराभावेनाप्रामाण्यदोषप्रसङ्गादिति । तत्राक्षेपस्तावदयमयुक्तः। श्रुतिसमन्वयेनास्यार्थस्य साधितत्वात् । श्रुतिविरुद्धानां च स्मृतीनामप्रामाण्यस्येष्टत्वात् । श्रुतिसमन्वयन्यायेन पाशुपतादिस्मृतीनामपि परब्रह्मणि समन्वयेन शिवार्चनादिपरत्वेन वा सावकाशत्वाच्च । समाधानमपीदमयुक्तम्। सकलशास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तार्थस्याभिधायेदानीं स्मृतिमात्रोपादाने कारणाभावात् । पराभिधित्सितं दोषमवबुध्य श्रुतिपरित्यागस्त्वयुक्तः । किन्तु स परिहर्तव्यः । अन्यथा प्रागपि श्रुतिरनादेया स्यात् । किञ्च पञ्चरात्रादिस्मृतीनामप्रामाण्यं परस्येष्टमेव । वासुदेवार्चनादिपरतया सावकाशताऽपि तेन सम्भाव्येत । साम्यापादनमात्रेऽपि परस्यैव जयो निश्चयप्रतिबन्धकत्वादित्यतो निर्दलं पूर्वपक्षं तावदुज्जीवयाति ॥ **आप्तैरिति**। अयमिहाभिसन्धिः पूर्वपाक्षिणः।

श्रुतिविरोधेन स्मृतीनामप्रामाण्यमभिलषता प्रबलदुर्बलत्वे सर्वथा समर्थनीये। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न तावत्प्रामाण्यकारणभावाभावाभ्यां प्राबल्यदौर्बल्ये । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनाङ्गीकृतत्वात् । वैपरीत्याच्च । वाक्यप्रामाण्ये हि कारणं वक्तुराप्तत्वम् । वक्तारश्च स्मृतीनामाप्ताः । न श्रुतेः । अपौरुषेयत्वेनाङ्गीकृतत्वात् । अत एव न समूलत्वनिर्मूलत्वाभ्याम् । स्मृतीनामाप्तिमूलत्वात् । श्रुतेस्तदभावात् । नापि कृत्रिमत्वाकृत्रिमत्त्वाभ्याम् । स्वरूपतोऽप्रयोजकत्वात् । उक्तरीत्या वैपरीत्याच्च । तदिदमुक्तमाप्तै रुद्रकपिलकमलासनादिभिरुक्तमर्थं शिवादीनां जगत्कारणत्वादिकं पिपीलिकालिपिनिभा बुद्धिपूर्वप्रणयनहीना श्रुतिः कथं वारयेन्न कथमपीति। नन्वौदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदित्यादिश्रुतिविरुद्धानामौदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येत्यादिस्मृतीनामप्रामाण्यमुपलब्धं तथाऽत्र स्यात् । न स्यात्। वैषम्यात् । श्रुतिमूलतयाऽभिमता हि ताः स्मृतयोऽतस्तासां मूलश्रुत्यनुमापकत्वेन प्रामाण्यमिष्टम् । न च श्रुतिविरुद्धायाः स्मृतेर्मूलश्रुत्यनुमापकत्वं सम्भवतीत्यप्रामाण्यमेव युक्तम् । यथाऽऽह जैमिनिः । विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति । न चैवं प्रकृते । पाशुपतादिस्मृतीनां शिवादिप्रत्यक्षमूलत्वेन श्रुतिमूलत्वाभावात् । तदिदमाह ॥ **प्रत्यक्षतो दृष्ट्वेति** । ननु तर्हि स्मृतीनामुक्तरीत्या सावकाशत्वान्निरवकाशश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यमस्तु । मैवम् । वैपरीत्यात् । स्मृतयो हि विस्पष्टवादिन्यो न विवक्षितार्थात्प्रच्यावनमर्हन्ति । श्रुतयस्त्वस्पष्टविक्षिप्तवादिन्योऽव्यवस्थिता अलौकिकशब्दलक्षणाविषया अशक्याध्ययनानन्तापरिपूर्णवाक्यरूपा नार्थविशेषनिष्ठा लक्ष्यन्ते । अत एव भवतां मीमांसायासः । एतदप्युक्तं प्रकर्षेणोक्तमिति विस्पष्टमुक्तमित्यर्थः ✱ पिपीलिकानिभेति च ✱ अस्पष्टेत्यर्थः । किञ्च श्रुतयस्तावदस्पष्टार्थाः ✱ प्रणेतृव्याख्यानसम्प्रदायविकला न स्वतन्त्राः कमप्यर्थं प्रतिपादयितुमीशते। किन्तु सहजसिद्धेन योगर्धिलब्धेन वा प्रत्यक्षेणाशेषार्थदर्शिनामाप्तानां वचनमनुसृत्य नेतव्याः । यथोक्तम् । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति । इतिहासपुराणग्रहणमुपलक्षणम् । तथा च कथं पाशुपतादिस्मृत्युक्तार्थनिवारणाय समर्थास्स्युः । तदिदमुक्तं पिपीलिकालिपिनिभा संवादेन विना कमप्यर्थं प्रतिपादयितुमसमर्था श्रुतिर्यद्वचनसंवादापेक्षणी तैरेवाप्तैः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा प्रोक्तमर्थं कथं वारयेत्।

स्वातन्त्र्यदशायामप्रतिपादकत्वात् । पारतन्त्र्ये तु विरोधाभावादेव । किन्तु तदनुसारेणैव नेतव्येति । भवेदेतद्यदि पाशुपतादिस्मृतिप्रणेतॄणामाप्तत्वं स्यात् । तदेव कुत इत्यत आह ॥ सर्वगा हीति । सर्वं गच्छन्त्यवगच्छन्तीति सर्वगाः । आप्तत्वोपलक्षणमेतत् । ते रुद्रादयः । हीति तत्र प्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति । अथवा सर्वज्ञत्वमेवात्र प्रमाणप्रसिद्ध्या साध्यते । तत एवान्यस्य सिद्धेः । तथा हि । हरिहरहिरण्यगर्भास्तावत्सर्वज्ञतया श्रुतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धाः । तत्र हरेरेवावतारा बुद्धर्षभकपिलाः सौगतादिस्मृतिप्रणेतारः । तथा च तेषां मोहाभावेन रागद्वेषयोरप्यभावाद्विप्रलिप्सा च निवर्तते । किञ्च ज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरणपाटवानि तावदुपदेशमात्रेण (तेषां) निश्चीयन्ते । ज्ञानं तु यथार्थमयथार्थं वा स्यात् । इच्छाऽपि प्रतिपिपादयिषा वा विप्रलिप्सा वेति सन्देहोऽवशिष्यते । तत्राभ्यासदशापन्नोऽयमर्थोऽस्येति सामान्यतो निश्चये भवत्येव तस्य ज्ञानस्य यथार्थत्वनिश्चयः । यथाऽभ्यासदशापन्नमिदमरण्यममीषां म्लेच्छानामतोऽस्मिन्नेते मार्गाभिज्ञा इति पान्थानामेव निश्चयः । विप्रलिप्सा च हेतुदर्शनेन व्याप्ता हेतौ सति स्यात् । स च द्विरूपः । स्वोपकारः परापकारो वा । न तावत्पान्थेषु विमार्गेण प्रतिष्ठमानेषु म्लेच्छानां कश्चित्स्वोपकारः । स्वस्य गृहीतत्वात् । शरीरस्य च करणीयान्तराभावात् । भावे वा परित्यागायोगात् । नापि द्वितीयः । न ह्युन्मत्ता अनपकारिणमपाकुर्वते । नापि परापकारमात्रं पुरुषार्थः । तथा सति सर्वः सर्वमपाकुर्यादित्येवं विप्रलिप्साऽपि निवार्यते । अनभ्यासदशापन्ने तु विषये प्रमाणान्तरसंवादात्प्रवृत्तिसामर्थ्याद्वा मोहविप्रलिप्सयोर्निवृत्तिरित्यतो म्लेच्छा अप्याप्ता भवन्ति । किमुत महानुभावा रुद्रादय इति ॥

टि०—॥ ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॐ ॥ नन्वाप्तैरित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च पूर्वपक्षाद्युज्जीवनार्थं तदिति वाच्यम् । सूत्रभाष्यस्थितपूर्वपक्षादिस्वरूपेऽनुपपत्त्यप्रतिभासेन तदुज्जीवनानपेक्षणादित्यतस्तत्रानुपपत्तेर्विद्यमानत्वात्तदुज्जीवनमर्थवदित्याशयेन पूर्वपक्षादिस्वरूपेऽनुपपत्तिं दर्शयितुं तस्याः पूर्वपक्षादिस्वरूपज्ञानसाध्यत्वात्सूत्रप्रयोजनदर्शनपूर्वकं सूत्रमुपन्यस्य पूर्वपक्षादिस्वरूपं च प्रदर्श्य तत्रानुपपत्तिमप्युपप्रदर्श्य तत्परिहारकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं सूत्रप्रयोजनं तावद्दर्शयति ॥ उक्तार्थमिति ॥ पाशुपत-

प्र

SGDF

साङ्ख्यबौद्धार्हतादीति । अत्र पाशुपतसाङ्ख्यमते वेदस्यापौरुषेयत्वप्रामाण्ययोः सत्त्वात्तन्मते स्मृत्यनुसारेण श्रुतिर्नेयेति श्रुतिप्रामाण्येनैव पूर्वपक्षस्य बौद्धादिमते त्वाप्तप्रणीतबौद्धागमविरोधादाप्ताप्रणीतो वेदो न प्रमाणमिति तदप्रामाण्येनैव पूर्वपक्षस्य सम्भवात्पाशुपतादीनां बौद्धादीनां चेह पूर्वपक्षित्वामिति दर्शयितुमिह टीकायां पाशुपतसाङ्ख्येति बौद्धार्हतादीति च विशिष्य तत्तद्ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् । काणादादिभिस्तु वेदस्य पौरुषेयत्वप्रामाण्ययोरङ्गीकारेण सर्वज्ञेशप्रणीता श्रुतिः काणादादिस्मृत्यनुसारेण नेयेत्यत्र बीजाभावेनोक्तरीत्या पूर्वपक्षासम्भवान्न त इह पूर्वपक्षिण इति दर्शयितुं काणादादीनामग्रहणम् । बौद्धार्हतादीत्यादिशब्दस्तु शाक्तेयादिपर इति द्रष्टव्यम् । यद्वा काणादादिस्मृतेः स्पष्टार्थतया सयुक्तिकत्वेन च सर्वज्ञेशप्रणीतश्रुत्यपेक्षया प्रबलत्वात्तदनुसारेण सर्वज्ञेशप्रणीताऽपि श्रुतिर्नेयेति पूर्वपक्षसम्भवेन काणादादीनामप्यत्र पूर्वपक्षित्वमेवात्र च पक्षे टीकास्थ आदिशब्द एव तत्पर इति न तदग्रहणमपीति ध्येयम् । तस्याश्चतुःस्वरूपत्वादिति विरोधिस्मृतीनां चतुरात्मकत्ववचनं च पाशुपतसाङ्ख्यादिस्मृत्यभिप्रायमेव । न तु विरोधिसकलस्मृत्याभिप्रायम् । तेन पाशुपतादिस्मृतिविरोधपरिहारस्य चतुर्विधाविरोधपरिहारात्मकत्वादत्र सङ्गतत्वेऽपि बौद्धादिस्मृतीनामेवं विरोधत्वेन तद्विरोधपरिहारस्याप्यनेवंरूपत्वान्नात्र कर्तव्यता ऽुक्तेति शङ्काऽनवकाश इति द्रष्टव्यम् ॥ **विरुद्धत्वादिति** । न तावत् षोडशीग्रहणाग्रहणवद्व्यवस्थितविकल्पस्य वा व्रीहियववदव्यवस्थितविकल्पस्य वाऽत्राश्रयणादविरोधः । पुंतन्त्रेऽनुष्ठेये विकल्पसम्भवेऽपि तदतन्त्रे सिद्धे वस्तुनि तदयोगात् । न हीदमेवमनेवं वा कर्तव्यमितिवदिदमेवमनेवं वा भवतीति सम्भवति । नापि समुच्चयाश्रयणेनाविरोधः । सापेक्षयोरेव समुच्चयावगमात् । प्रकृते च श्रुतौ स्मृतौ च निरपेक्षस्यैव विष्णोः शिवस्यैव च हेतुत्वोक्त्या तदभावात् । नापि देशकालकार्यभेदादविरोधः । श्रुतौ स्मृतौ च विष्णोः शिवस्य च सदा सर्वत्र ^ कार्यहेतुत्वोक्त्या तदसम्भवादिति भावः ॥ **उक्तत्वादिति** । शास्त्रयोनिसूत्र इति शेषः ॥ **अस्यार्थस्येति** । विष्णोः सकलजगज्जन्मादिकारणत्वादेरित्यर्थः ॥ **इष्टत्वादिति** । तथा च न तद्विरोधेनोक्तार्थस्यायुक्तत्वशङ्कावकाश इति । अप्रामाण्यापादनमिष्टत्वादयुक्तमित्युक्तम् । कथं च तदापादनं, तत्प्रयोजकस्यानवकाशत्वस्याभावादित्याह ॥ **श्रुतिसमन्वयन्यायेनेति** । नामानि सर्वाणीत्यादिश्रुत्यवष्टम्भेन श्रौतशिवादिशब्दानामिव स्मार्तशिवादिशब्दानामपि विष्णुवाचित्वसिध्या तत एव

[margin: सर्व]

शिवादेर्जगत्कारणत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनामिव तत्कारणत्वाद्यभिधायकपाशुपतादिस्मृतीनामपि विष्णुपरत्वेन न तासां विषयान्तराभाव इति भावः ॥ **शिवार्चनादीति** । तथा च शिवादेर्जगत्कारणत्वाद्यभिधायकवाक्यानां शिवार्चनादिविध्युपयोग्यर्थवादत्वेन तद्विध्येकवाक्यतया शिवार्चनादावेव तात्पर्येण शिवादिकारणत्वे तात्पर्याभावान्न तद्विरोधो नाप्यनवकाशत्वदोष इति भावः । **सकलशास्त्रेति** । श्रुत्यादिरूपसकलसच्छास्त्रेत्यर्थः ॥ **दोषमिति** । पिपीलिकालिपिनिभत्वलक्षणमित्यर्थः ॥ **प्रागिति** । शास्त्रयोनिसूत्र इत्यर्थः । ननु सूत्रे सिद्धान्तांशस्य न पञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यापादने तात्पर्यं येन परस्येष्टापादनं स्यात् । किन्तु पाशुपतादिस्मृतिवत्पञ्चरात्रादिस्मृतीनामप्याप्तप्रणीतत्वेनान्यत्रानवकाशात्पाशुपतादिस्मृतिसाम्यमेव तासां स्यादिति साम्यापादनमात्र इत्यत आह ॥ **साम्यापादनमात्रेऽपीति** ॥ **परस्यैवेति** । पूर्वपक्षिण इत्यर्थः ॥ **निश्चयेति** । सिद्धान्तीयानिश्चयेत्यर्थः । पूर्वपक्षिणस्तु वैतण्डिकत्वान्न स्वपक्षनिर्णयापेक्षेति भावः । सिद्धान्तस्यापि यद्यशेषज्ञा इत्यादिनोज्जीवनात्तावदित्युक्तम् ॥ **अयमिहाभिसन्धिरिति** । पूर्वपक्षसूत्रभागस्यानुभाष्यकारैरभिधीयमान इत्यर्थः । परतस्त्वपक्षमभ्युपेत्याप्याह ॥ **वैपरीत्याच्चेति** । तदेव स्पष्टयति ॥ **वाक्येति** ॥ **अङ्गीकृतत्वादिति** । पाशुपतादीनां पूर्वपक्षत्वे वादिप्रतिवादिभ्यामिति शेषः । काणादीनां तत्त्वे तु सिद्धान्तिनेति शेषः । पाशुपतादिमते वेदस्यापौरुषेयत्वेऽपि काणादादिमते पौरुषेयत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत एवेत्युक्तमेव दर्शयति ॥ **स्मृतीनामिति** ॥ **तदभावादिति** । अपौरुषेयत्वेनाङ्गीकृतत्वादिति भावः ॥ **स्वरूपत इति** । कृत्रिमत्वाकृत्रिमत्वविशेषस्य स्वरूपतः साक्षात्प्राबल्याप्राबल्यप्रयोजकत्वं नास्तीत्यर्थः । माऽस्तु कृत्रिमत्वादेः स्वरूपेण प्राबल्यादिप्रयोजकत्वं प्रामाण्यादिप्रयोजकाप्तिमूलकत्वादिसम्पादकतया तु भविष्यतीत्यत आह ॥ **उक्तरीत्येति** । वक्तारश्च स्मृतीनामाप्ता न श्रुतेरपौरुषेयत्वाङ्गीकारादित्युक्तरीत्येत्यर्थः । कृतं व्युत्पादनमुद्धाप्यत्वशङ्कानिरासाय भाष्यारूढं करोति ॥ **तदिदमुक्तमिति** । भाष्ये प्रत्यक्षतो दृष्टेवेत्यधिकम् । न च पाशुपतादिस्मृतीनां प्रत्यक्षमूलकत्वव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । श्रुतिपरित्यागेन प्रत्यक्षमूलकत्वव्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चौदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येत्यादिस्मृतिवैषम्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्साम्येऽप्यनुपपत्त्यभावेन तद्वैषम्यप्रदर्शनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः सर्ववेष्टनादिस्मृतेः स्पर्शश्रुतिविरोधेनेव श्रुतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदानर्थक्यमित्याशयेन साम्य-

शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । औदुम्बरीं स्पृशता सर्वस्यास्तस्या वेष्टयितुमशक्यत्वाद्वेष्टयित्रा च स्प्रष्टुमशक्यत्वेनाशक्यानुष्ठानमर्थद्वयं बोधयन्त्योः श्रुतिस्मृत्योः प्रमेयविरोधेनोभयोरपि प्रामाण्यायोगात् अन्यतरबाधे कर्तव्ये औष्ण्यप्रत्यक्षेण वह्निशैत्यानुमानस्येव श्रुतिविरोधेन सर्ववेष्टनस्मृतीनामप्रामाण्यवच्छ्रुतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृतीनामेवाप्रामाण्यान्न तद्विरोधेनोक्तार्थस्यायुक्ततेत्यर्थः ॥ **श्रुतिमूलतयाऽभिमता हि ता इति** । प्रत्यक्षादेर्धर्माधर्मयोरप्रवृत्त्या प्रत्यक्षादिमूलकत्वस्य पौरुषेयवाक्यतया वेदवत्स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यस्य चानुपपत्तेः श्रुतिमूलतयैव तासां प्रामाण्यमिति भावः । **अप्रामाण्यमेवेति** । एतच्च प्राभाकरमतमाश्रित्योक्तं।भट्टमते श्रुतिमूलत्वेनाभिमतायाः सर्ववेष्टनादिस्मृतेः स्पर्शनश्रुतिविरोधेन स्पर्शनार्थं द्वित्राङ्गुलं हित्वा तदितरसर्ववेष्टनरूपार्थान्तरपरत्वेन प्रतीतेऽर्थेऽप्रामाण्येऽपि सर्वथाऽप्रामाण्याभावादिति द्रष्टव्यम् । अत्रैव जैमिनिसूत्रं प्रमाणयति ॥ **यथोक्तमिति** । स्मृतिचरण इति शेषः । श्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्ष्यमनादरणीयं स्यात् । हि यस्मादसति श्रुतिविरोधे मूलश्रुत्यनुमानमुक्तं न तु सतीति सूत्रार्थः । ननु भाष्ये प्रेति पिपीलिकानिभेति च व्यर्थम् । न च पाशुपतादिस्मृतीनां स्पष्टत्वादित्वप्रतिपादनार्थत्वात्प्रशब्दस्य श्रुतेरस्पष्टत्वादित्वप्रतिपादनार्थत्वाच्च पिपीलिकानिभेत्यस्य नानर्थक्यमिति वाच्यम् । स्मृतिश्रुत्योः स्पष्टास्पष्टत्वादित्वप्रतिपादनस्यापि प्रयोजनाभावेनानर्थक्यात्वादित्यत आशङ्कान्तरपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तद्व्यावर्त्यां शङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु तर्हीति** । यद्वा मूले प्रशब्दस्य प्रयोजनं पिपीलिकानिभेत्यस्य प्रयोजनान्तरं च वक्तुं तद्व्यावर्त्यां शङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु तर्हीति** । स्यादेतदेवं यदि पाशुपतादिस्मृतेः सावकाशत्वं श्रुतेश्च निरवकाशत्वं स्यात्तदेव कुत इत्यतः श्रुतिसमन्वयन्यायेन पाशुपतादिस्मृतीनां विष्णुपरत्वेन शिवार्चनपरत्वाद्वा तच्छ्रुतेस्तु विषयान्तराभावान्न निरवकाशत्वमिति भावेनोक्तमुक्तरीत्येति ॥ **अव्यवस्थितेति** । अव्यवस्थितमलौकिकं लोकाननुसारि यच्छाब्दलक्षणं मन्त्रेष्वाङ्गोदेरात्मनेपद इत्यादिशास्त्रं तद्विषयास्तन्निष्पाद्यात्मनात्मन इत्याद्याः श्रुतय इत्यर्थः । वेद एव क्वचित्प्रवृत्तावपि क्वचिदप्रवृत्तेरुक्तशाब्दलक्षणस्याव्यवस्थितत्वं लोके सर्वथाऽप्यप्रवृत्तेरलौकिकत्वं च तस्येति बोध्यम् ॥ **अशक्येति** । अशक्यमध्ययनं येषां तथा विधान्यनन्तान्यपरिपूर्णानि यानि वाक्यानि तद्रूपा इत्युक्तार्थे हेत्वन्तरम् । भाष्यं प्रकारान्तरेणापि प्राबल्यदौर्बल्यव्युत्पादकतया व्याचष्टे ॥ **किञ्चेति** । अविस्पष्टार्था दुर्बोधपदार्था दुरधिगमवाक्यार्था-

SGDF ... Foundation

श्वेत्यर्थः । ईश्वरसङ्ग्रहार्थं सहजसिद्धेनेत्युक्तम् । तादितरयोगिसाधारणार्थमाह॥योगर्धीति । नन्वत्रेतिहासपुराणयोरेव वेदनिर्णायकत्वमुच्यते । न त्वाप्तवाक्यमात्रस्य तत्कथमेतद्बलेन पाशुपतादिस्मृतीनां वेदार्थनिर्णायकत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ इतिहासेति । अशेषार्थप्रदर्श्याप्तवचनमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः ॥ स्वतन्त्रदशायामिति। स्वव्याख्यानरूपपाशुपतादिस्मृत्यननुसरणदशायामित्यर्थः॥पारतन्त्र्य इति । पाशुपतादिस्मृत्यनुसरण इत्यर्थः। नन्वानिश्चिततात्पर्यस्य शैवाद्यागमस्य वेदतात्पर्यनिश्चायकत्वेऽतिप्रसङ्गात् निश्चिततात्पर्यस्यैव तस्य तत्तात्पर्यनिश्चायकत्वं वाच्यम्।न च शैवाद्यगमतात्पर्यनिश्चयो वक्त्रुपदेशेन वा तन्मूलकव्याख्यानेन वाङ्गीकर्तुं शक्यस्तथा सति वक्तरि तात्पर्यमनुपदिश्य नष्टे तत्तात्पर्यानवगमप्रसङ्गात् । किन्तूपक्रमादिभिरेवेति वेदेऽपि तैरेव लोके क्लृप्तैस्तात्पर्यनिश्चय इत्यस्यार्थस्य समन्वयसूत्रे उक्तत्वेन प्रणेतृव्याख्यानसम्प्रदायाविकलानामपि श्रुतीनामर्थविशेषनिष्ठत्वोपपत्तेः प्रणेतृव्याख्यानसम्प्रदायविकलत्वमप्रयोजकम् । एवमनन्तत्वेऽपि शाखानामविरोधस्य **गतिसामान्यादि**त्यत्रैव सिद्धेरनन्तशाखात्वमपि तथा।नानानिगमनिरुक्तव्याकरणादिभिरेव पदार्थनिर्णयोपपत्तेर्न दुर्गमपदार्थत्वमपि । नानान्यायकलापादेव वाक्यार्थाधिगमसम्भवान्न दुरधिगमवाक्यार्थत्वमप्यस्ति। साकाङ्क्षवाक्यपरिपूरणस्याध्याहारादिना लोकत एव सिद्धत्वान्निषेत्वेत्यादीनामपरिपूर्णत्वमपीति कथमेतैर्हेतुभिः श्रुतीनामर्थविशेषनिष्ठत्वासम्भववर्णनामिति चेत् । सत्यम् । इयं वस्तुगतिः । तथाऽपि समूलस्मृतिविरोधे निर्मूलश्रुतिप्रामाण्यानुपपत्तेः स्मृत्यनुसारेण श्रौतोपक्रमादिकं नेयमिति भावेनैतत्पूर्वपक्षवर्णनमिति ध्येयम्॥ सर्वगा हि त इति रुद्रादेः सर्वज्ञत्ववर्णनानर्थक्यमाशङ्क्याप्तत्वसिध्यर्थं तादिति भावेन तन्निवर्त्यशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तत्परिहारकतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ **भवेदेतदिति** । ननु रुद्रादीनां सर्वज्ञत्वकथनमात्रेण कथमाप्तत्वसिद्धिरविप्रलिप्सादेरकथनादित्यत आह ॥ **आप्तत्वोपलक्षणमेतदिति** । आप्त्येकदेशवाचिना सर्वगशब्देन तदेकदेशभूताविप्रलिप्सादेरुपलक्षणमित्यर्थः । उपलक्षणत्वपक्षस्य स्वायत्तन्यायविरुद्धत्वात्पक्षान्तरमाह ॥ **अथवेति** ॥ **अन्यस्येति** । अविप्रलिप्सादेरित्यर्थः । अस्तु सर्वज्ञत्वं किं तावतेत्यतस्तत्त्वज्ञानस्य समानाश्रयविषयाज्ञानमिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वस्वाभाव्यात्सर्वज्ञत्वेन मिथ्याज्ञानाभावसिद्धिरित्याह ॥ **तथा चेति** ॥ **रागद्वेषयोरिति** । तयोर्मिथ्याज्ञानकार्यत्वात्कारणाभावे च कार्याभावसौलभ्यादिति भावः ॥ **विप्रलिप्सा चेति** । तस्या रागादिकार्यतया तद्रहितस्य तदसम्भवादिति भावः । एवं सार्वज्ञपुरस्कारेणाप्तत्वं प्रसाध्यानङ्गीकृत्यापि

सर्वज्ञत्वमाप्तत्वं साधयति ॥ **किञ्चेति** । अत एव द्विविधो हि पुरुषः सर्वज्ञोऽसर्वज्ञश्चेति । तत्र पूर्वस्य तावत्सर्वज्ञत्वसाधकादेव प्रमाणाद्रागद्वेषमोहविरहसिद्धेरनाप्तत्वं निरस्तम् । उत्तरस्यापि ज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरणपाटवानि तावदुपदेशमात्रेणैव निश्चीयन्त इत्यादिना सर्वज्ञत्वतिरस्कारेणाप्यामत्वसमर्थनमित्थमेव प्रमाणनिबन्धकृता कृतमिति द्रष्टव्यम् । प्रयत्नो बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विरूपः । स्थानं ताल्वादि । ननु कथं तर्हि तद्याथार्थ्याद्यवधारणमित्यतो रुद्रादयोऽर्थविशेषे यथार्थज्ञानवन्तस्तद्विषयेऽभ्यासातिशयवत्त्वादित्यनुमानाज्ज्ञानयाथार्थ्यसिद्धिरित्यभिप्रेत्य विवक्षितानुमाने यो यत्राभ्यासातिशयवान्स तद्विशेषयथार्थज्ञानवानिति सामान्यव्याप्तिं सूचयन्नाह ॥ **तत्रेत्यादिना** । कुतोऽत्र सामान्यव्याप्तिराश्रीयते विशेषव्याप्तिरेव किन्न स्यादित्यतो दृष्टान्ताभावादिति भावेन दृष्टान्तोक्त्या सामान्यव्याप्तिमुपपादयति ॥ **यथेति** ॥ **पान्थानामेवेति** । म्लेच्छापहृतसर्वस्वानामेवेत्यर्थः। एवमनुमानेन मोहाभावः साधित इदानीं रुद्रादयो विप्रलिप्साशून्या हेतुदर्शनशून्यत्वादित्यनुमानाद्विप्रलिप्साभावसिद्धिरित्यभिप्रेत्य व्यापकाभाववति व्याप्याभावनियमान्नाप्रयोजकत्वमिति दर्शयितुं विप्रलिप्साहेतुदर्शनयोर्व्याप्यव्यापकभावं तावद्दर्शयति ॥ **विप्रलिप्सा चेति** । यत्र हेतुदर्शनाभावस्तत्र विप्रलिप्साभाव इत्यभिप्रेतानुमानमूलव्याप्तौ म्लेच्छानामेव दृष्टान्तत्वमित्यभिप्रेत्य तत्र व्यापकाभावोपपादनपूर्वकं व्याप्याभावमाह ॥ **न तावदित्यादिना** ॥ **स्वस्येति** । धनस्येत्यर्थः । तथा च तदीयधनलाभलक्षणः स्वोपकारः प्रयोजनमिति भावः । ननु धनग्रहणेऽपि शरीरमवशिष्टमस्तीत्यत आह ॥ **शरीरस्य चेति** । जात्यभिप्रायं चेदमेकवचनम् । पान्थशरीराणामित्यर्थः । धनापहारानुकूलस्य ताडनादेः पूर्वमेव कृतत्वादन्यस्य च स्वोपकारकस्य तत्र करणीयस्याभावादिति भावः ॥ **भावे वेति** । यद्यप्यमार्गेण गच्छन्तः स्वयमेव मरिष्यन्ति पान्थाः किं स्वव्यापारेण सुमार्गेण गच्छन्तस्तु जीवित्वाद्राजानमावेद्याऽस्मान् घातयिष्यन्तीत्याशयेन स्वसंरक्षणार्थमेवामार्गमुपदिशन्तीत्याशयसम्भवादस्त्येव हेतुदर्शनं तथाऽपि यत्रैवं शङ्का नास्ति म्लेच्छेषु तत्परमेवैतदिति ध्येयम् । यद्वा यत्र म्लेच्छोक्तेनैव मार्गेण गच्छन्तो विवक्षितग्रामादिकं प्राप्नुवन्ति तत्र संवादेन म्लेच्छानामप्याप्तत्वं तेनैवावधारयन्तीत्येवम्परोऽयं ग्रन्थ इति द्रष्टव्यम् । अस्त्वेवमभ्यासदशापन्ने विषये उक्तानुमानद्वयेन मोहविप्रलिप्सयोरभावसिद्धिरनभ्यासदशापन्नविषये तु कथमित्यतोऽनभ्यासदशापन्नविषये म्लेच्छानां तदुभयसिद्धिवच्छिवादीनामप्युक्तविषये तदुभयसिद्धिरित्यभिप्रेत्य

म्लेच्छेषु तदुभयसिद्धिप्रकारमाह ॥ **अनभ्यासेति** ॥ **प्रवृत्तिसामर्थ्यादिति**। ततोऽर्थमवबुध्य प्रवृत्तस्य फलोपलम्भः प्रवृत्तिसामर्थ्यं तस्मादित्यर्थः । अस्त्वेवमुक्तरीत्या मोहविप्रलिप्सयोर्निवृत्तिः किं तावताऽपीत्यत आह ॥ अत इति ।

अनु०—इति चेद्यद्यशेषज्ञा रुद्राद्या हरिपूर्वकाः॥ किन्त्वशेषविदो मानं ह्युभयत्र समं भवेत् ॥ न चाप्तिनिश्चयस्तत्र शक्यते व्यभिचारतः ॥

सु०—एवं पूर्वपक्षसूत्राभिप्रायमभिधाय सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमाह ॥ **इति चेदिति** । तन्नेति शेषः । कुतः । निश्चिते हि पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्ये तद्विरुद्धं विष्णोस्सर्वजगत्कारणत्वादिकमसत्स्यात् । न चैवम् । सत्प्रतिपक्षत्वात् । आस्तां तावच्छ्रुतिः । पञ्चरात्रादिस्मृतयो हि विष्णोरेव सकलजगत्कारणत्वादिकमभिदधाना दृश्यन्ते । ननु विरुद्धयोः प्रमाणयोः साम्ये सति सत्प्रतिपक्षता स्यात् । न चैवं प्रकृते। पाशुपतादिस्मृतीनामाप्तप्रणीतत्वाद्विस्पष्टवादित्वेन निरवकाशत्वाच्च। पञ्चरात्रादिस्मृतीनां तदभावादित्यत आह ॥**यदीति**। अशेषज्ञा अशेषविद इत्याप्तत्वोपलक्षणम् । हरिपूर्वका हरिमनुप्रभृतयः ॥ पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रणेतारः। येन न्यायेन पाशुपतादिस्मृतीनामाप्तरचितत्वमुपेयते तेनैव पञ्चरात्रादीनामपि तदुपेयम् । न च विशेषहेतुरस्तीति भावः । उपलक्षणं चैतत् । विस्पष्टवादित्वेनानवकाशत्वं च द्रष्टव्यम् । किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ **मानमिति** । हिशब्दो हेतौ । यस्मादेवं तस्मादुभयत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्मानं स्मृतिद्वयं समं भवेत् । तथा च पाशुपतादिस्मृतीनां सत्प्रतिपक्षत्वं स्थितमिति शेषः । ननु ये विरुद्धे प्रमाणे न तयोः साम्यम् । शुक्तिरजतज्ञानयोस्तदभावदर्शनात् । ये च समे न तयोर्विरोधः । पटश्शुक्लो दीर्घश्चेत्यत्र तदभावात् । तत् कथं पाशुपतादिस्मृतेः सत्प्रतिपक्षत्वसम्भवः । सम्भवेऽपि जितं परेण । सिद्धान्तनिर्णयस्यायोगादित्यत आह ॥ **मानमिति**। उभयत्र द्वयोस्स्मरणयोर्मध्ये यत्समं सह मया मूलप्रमाणेन वर्तते ॥ तदेव मानमन्यदप्रमाणम् । एतदुक्तं भवति। विशेषानिर्धारणायामेव सत्प्रतिपक्षत्वम्। वस्तुतस्तु समूलं मानमन्यदमानमिति । ननु समूलत्वेन प्रामाण्यावधारणे प्रामाण्यस्य परतस्त्वापत्तिः। मैवम्। परस्परविरोधिनाप्रामाण्य- ॥ १० ॥

शङ्काप्राप्तौ समूलत्वेन तदपनयनात् । तथोभयत्र स्मरणे यत्पञ्चरात्रादिस्मरणं समम् ॥ समूलप्रमाणं संवादिप्रमाणान्तरोपेतं च तदेव मानं भवेन्न तु पाशुपतादिकम् । मूलाद्यभावात् । अतो नोक्तदोष इति योज्यम् । वक्ष्येते हि श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वे च पञ्चरात्रादीनाम् । ननु कथं पाशुपतादिस्मृतीनां निर्मूलत्वम् । यावता पशुपतिप्रभृतीनामाप्तिस्तत्र मूलमुदितेत्यत आह ॥ **न चेति** । तत्र शिवादिषु निश्चयोपायाभावादिति शेषः । ननूक्तमत्र सर्वगा हि त इति । मैवम् । नित्यं वृद्धिक्षयापेतमित्यादिना परमपुरुषादितरेषां सार्वज्ञाभावस्योक्तत्वात् । श्रुत्यादीनां चोपचरितत्वात् । नन्वस्ति तावद्विष्णोरनुपचरितं सार्वज्ञम् । शिवादीनामप्युपायोपेयविषयं। किं गङ्गावालुककीटसङ्ख्यापरिज्ञानेन । सत्यम् । न तावत्तत्त्वज्ञानमेवाप्तिः। विप्रलम्भकेऽतिव्याप्तेरित्याह ॥ **व्यभिचारत इति** । अथोच्येत सर्वज्ञानां मोहाभावात्तन्मूलयो रागद्वेषयोरभावे विप्रलिप्साऽपि निवर्तत इत्याप्तिनिश्चय इति । किं तत्र सर्वेऽपि तीर्थकरा आप्ता इत्यङ्गीकृत्यैवमनुमीयते । उत स्वस्वाभिमतमेकमेव । आद्यं दूषयति ॥ **व्यभिचारत इति** । पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रणेतरि नारायणेऽस्याङ्गीकारस्य भग्नत्वादित्यर्थः। अभङ्गे वा सिद्धं नः समीहितम् । यद्वा । व्यभिचारोऽन्योन्यविरोधः । न हि परस्परविरुद्धवादिनः सर्वेऽप्याप्ता इत्यङ्गीकर्तुमुचितम् । वस्तुविकल्पप्रसङ्गात् । द्वितीयं पराचष्टे ॥ **व्यभिचारत इति** । यस्य तीर्थकरस्याप्तत्वं नाङ्गीक्रियते तत्रैव सार्वज्ञस्य व्यभिचारादित्यर्थः । न च तत्र सार्वज्ञं नाङ्गीक्रियत इति युक्तम् । समानन्यायत्वात् । अथ हेतुं विशिंष्यात्तदा सन्दिग्धासिद्धयादिकम् । यदप्युक्तं ज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरणपाटवानि तावदुपदेशमात्रेण निश्चीयन्त इति । तन्न । अपटुकरणानामप्युपदेशदर्शनेन व्यभिचारादित्याह ॥**व्यभिचारत इति**। उपदेशविशेषणे चोक्तो दोषः॥ निश्चीयतां ज्ञानम् ॥ तस्य याथार्थ्यं तु कुतः। अभ्यासदशापन्नोऽयमर्थोऽस्येति सामान्यनिश्चये सति तत्सिद्धिरिति । नेत्याह॥ **व्यभिचारत इति** । व्यभिचारो विप्रकर्षस्तेषामेव सन्निधानं दुर्लभमस्मदादीनां दूरे तदीयाभ्यासावधारणमिति भावः । विनेयवचनपरम्परया तदवधारणमिति चेन्न । तीर्थकरान्तरे व्यभिचारादित्याह ॥ **व्यभिचारत इति** । तासु तासु स्मृतिष्वभिनिविष्टाः सर्वेऽपि हि तं तमाचार्यं तत्र

तत्रार्थेऽभ्यासवन्तमेवाचक्षते । न च तदीयं ज्ञानं यथार्थमेवाङ्गीकर्तुं शक्यं त्वत्सिद्धान्तविरोधित्वात् । अन्यथा त्वदीयसिद्धान्तस्यावास्तवत्वापातादित्याह ॥ **व्याभिचारत इति** । व्यभिचारो विरोधः । इच्छाऽपि विप्रलिप्सा कुतो नेति वाच्यम् । स्वोपकारपरापकाररूपहेतुदर्शनाभावादिति चेत्तत्किं स्मृतिप्रणेतारस्सर्वेऽपि न विप्रलम्भकाः । अद्धेति चेत् । अस्य नियमस्य बुद्धादिषु भग्नत्वादित्याह ॥ **व्याभिचारत इति** । नियमे च (स्व) व्याघातः । यस्य कस्यापि विप्रलम्भकत्वे हेतुदर्शनाभावस्य तत्रैव व्यभिचारः । न हि तत्तत्पुरुषविशेषानुसंहितास्ते ते प्रयोजनविशेषाः पिशितनयनैरस्मदादिभिरवधारयितुं शक्यन्त इत्याशयेनाह ॥ **व्याभिचारत इति** । केनापि प्रमाणेन हेतूपलम्भाभावो हेतुरिति चेन्न । सन्दिग्धत्वात् । प्रयोजनाभावोऽविप्रलम्भहेतुः । प्रयोजनाभावश्च परवञ्चनस्यापुरुषार्थत्वादतत्साधनत्वाच्च निश्चीयत इति चेन्न । सम्प्रतिपन्नविप्रलम्भकेषु व्यभिचारादित्याह ॥ **व्याभिचारत इति** । अपुरुषार्थमपि पुरुषार्थतया विभ्र (भ्रा)म्य वञ्चयत्यसाविति चेत् । किं तावता प्रकृतस्तु विवेकितया नैवमिति चेन्न । तीर्थकरान्तरेऽविद्यमानस्य विवेकस्यास्मिन्नवधारणानुपपत्तेः । अथ विश्वहितोपदेशार्थं प्रवृत्त्या विप्रलम्भाभावोऽनुमीयत इति चेन्न । बुद्धादिषु तत्साम्येन व्यभिचारादित्याह ॥ **व्याभिचारत इति** । अथ ते न तथा किन्त्वयोग्यजनव्यामोहनार्थमिति चेत् । प्रकृतोऽपि न तथेति कुतो निश्चितम् । निश्चयोपायस्येतरत्रापि तुल्यत्वात् । यदप्युक्तं प्रमाणान्तरसंवादान्मोहविप्रलिप्सयोर्निवृत्तिरिति तदसत् । प्रमाणान्तरं हि न तावत्प्रत्यक्षम् । अतीन्द्रियत्वाद्विप्रतिपन्नार्थस्य । अनुमानं चेद्व्यभिचारो बुद्धादिषु । आभासमेव तन्मदीयं त्वनुमानमेवेति चेन्न । यतो निवारयिष्यामस्तव (वचन) चमत्कारं मा त्वरिष्ठा इत्याशयेनाह ॥ **व्याभिचारत इति** । अथागमः स किं वेदादिरुत तद्विरुद्धं स्मृत्यन्तरमथवा स्वयूथ्यरचितं ग्रन्थान्तरम् । न प्रथमद्वितीयौ । विरोधित्वेन संवादासम्भवादित्याह ॥ **व्याभिचारत इति** । नापि तृतीयः । बुद्धादिप्रणीतस्मृतीनामपि स्वयूथ्यपुरुषान्तरवचनसंवादित्वेन व्यभिचारादित्याह ॥ **व्याभिचारत इति** । तेऽपि सन्दिग्धाप्तभावा इति चेन्न । प्रकृतेष्वपि तन्निश्चयोपायाभावात् । यच्चोक्तं प्रवृत्तिसामर्थ्याद्व्यामोहविप्रलिप्सयोर्निरास

SGF ... Foundation

इति । तदयुक्तम् । प्रवृत्तिसामर्थ्यं हि ततोऽर्थमवबुध्य प्रवृत्तस्य फलोपलम्भः । न च विप्रतिपन्नस्मृतिफलं स्वर्गापवर्गलक्षणं प्रत्यक्षेणेक्ष्यते । इन्द्रियाणां तादृगर्थाविषयत्वादित्याह ॥ व्याभिचारत इति । आभिमुख्येन चारोऽभिचारस्तदभावो व्यभिचारः । नाप्यनुमानेन । स्मृतित्वादेर्व्यभिचारित्वात् । अन्यस्य चाभावादित्याह ॥ व्याभिचारत इति । अथागमेन । सोऽपि न तावत्सम्प्रतिपन्नोऽस्ति । न च विप्रतिपन्नेन । तस्य बौद्धादिविषयेऽपि विद्यमानत्वेन व्यभिचारादित्याह ॥ व्याभिचारत इति । स्यादेतत् । द्विधा खलु शिवादिप्रणीता स्मृतिः । एका तावददृष्टफलमुद्दिश्य प्रवृत्ता । परा तु सम्पदादिकं दृष्टम् । तत्र दृष्टार्थायाः प्रवृत्तिसामर्थ्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । ततस्तत्प्रणेतुराप्तत्वमिति । तन्न । तथाऽपि विप्रतिपन्नस्मृतेराप्तिमूलत्वे प्रमाणाभावात् । तत एवास्या अपि तत्सिद्धिरिति चेन्न । व्यभिचारात् । न ह्येकत्राप्तेन सर्वत्रापि तथा भाव्यमिति नियमोऽस्ति । तथा च सति सर्वासामपि स्मृतीनामाप्तिमूलतापातात् । तत्रापि दृष्टार्थानां प्रवृत्तिसामर्थ्योपलम्भादित्याह ॥ व्याभिचारत इति । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । दृष्टार्थानामपि तासां बहुलं (फल) व्यभिचारो दृश्यते । तथा च कथं तद्दृष्टान्तेनेतरासामाप्तिमूलतानुमानमित्याह ॥ व्याभिचारत इति । किञ्च फलव्यभिचारतस्तदंशस्यानाप्तिमूलत्वस्थितौ पशुपतिप्रणीतत्वादेस्तत्र व्यभिचारतः कथमनुमानं स्यादित्याह ॥ व्याभिचारत इति । तदेवं पाशुपतादिस्मृतीनामाप्तिमूलत्वानिश्चयेन निर्मूलानां पञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेनाप्रामाण्यमेव युक्तम् । तदनेनेतरेषां चानुपलब्धेः । एतेन योगः प्रत्युक्त इति सूत्रद्वयं व्याख्यातं भवति । यच्चेतरेषां महदहङ्कारादितत्त्वानामनुपलब्धेश्च साङ्ख्यस्मृतेरप्रामाण्यमिति व्याख्यानम् । तत्प्रत्यक्षानुपलब्धेर्वेदान्तेष्वापि व्यभिचारतः सर्वथाऽनुपलब्धेरसिद्धेरुक्तत्वादयुक्तमिति ।

टि०—यद्यशेषज्ञ इत्यादेः प्रकृतेन साक्षात्सङ्गत्यप्रतीतेस्तत्सङ्गमयितुमपेक्षितं तावत्पूरयति ॥ निश्चिते हीत्यादिना ॥ आस्तामिति । अनेन श्रुतिपरित्यागानौचित्यशङ्का निरस्ता भवति । एवमपेक्षितमभिधायेदानीं सङ्गतिमाह ॥नन्विति । विरुद्धयोः प्रमाणयोः साम्ये सतीत्यस्य विरुद्धयोः प्रमाणत्वेन साम्ये सतीत्यर्थः । हरिपूर्वका इत्यत्र पूर्वशब्देन रुद्रादिग्रहणायोगादन्यस्य च सङ्ग्राह्यस्याभावादानर्थक्यमित्याशङ्कां सङ्ग्रा-

SGDF Sri Gurgadhar ... Foundation

ह्योक्त्या परिहरति ॥ **मनुप्रभृतय इति** । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **येन न्यायेनेति** । मानं ह्युभयत्र समं भवेदिति पूर्वपक्षसिद्धान्तयिस्मरणद्वयस्य साम्यात्सत्प्रतिपक्षत्वमुक्तम् । तदयुक्तम् । विरुद्धप्रमाणद्वयस्य साम्यानुपपत्तेर्ययोर्विरुद्धत्वं न तयोः प्रमाणत्वेन साम्यं ययोश्च तेन रूपेण साम्यं न तयोर्विरुद्धत्वमिति नियमादित्यभिप्रायेण नियमद्वयमुपपादयति ॥**नन्वित्यादिना** । अत्र च नञनुवृत्त्या ये विरुद्धे न ते प्रमाणे प्रमाणत्वादेव च न तयोः साम्यमिति वा ययोर्विरुद्धत्वं न तयोः प्रमाणत्वेन साम्यमिति वाऽभिमतं न तु ये विरुद्धे प्रमाणे न तयोः साम्यमिति यथाश्रुतम् । तथा सति शुक्तिरजतज्ञानयोस्तदभावदर्शनादित्युत्तरग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । **शुक्तिरजतज्ञानयोरिति** । शुक्ताविदं रजतं नेदं रजतमिति शुक्तिरजतज्ञानयोः सत्यपि विरुद्धत्वे एकस्यैव प्रमाणत्वेनापरस्य चाप्रमाणत्वेन प्रमाणत्वेन द्वयोः साम्याभावादित्यर्थः । ये च समे इत्यत्र प्रमाणत्वेनेति शेषः ॥ **तदभावादिति** । विधित्वाभावादित्यर्थः । नन्वेवं समूलस्य प्रमाणत्वान्निर्मूलस्य चाप्रमाणत्वात्समूलेन निर्मूलस्य बाधस्यैव लाभान्न सत्प्रतिपक्षावसरोऽवसरे वा न बाधावसर इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । नन्वेवं समूलेन स्मरणेन निर्मूलस्य तस्य बाधसिद्धावपि पञ्चरात्रादिस्मरणेन पाशुपतादिस्मरणस्यैव बाध इत्यर्थस्यासिद्धेर्न सिद्धान्तनिर्णयोपपात्तिरित्यत उक्तार्थसमर्पकतयाऽप्येतदेव मूलं योजयति ॥ **तथेति** ॥ **मूलाद्यभावादिति** । प्रमाणमूलत्वतत्संवादित्वयोरभावादित्यर्थः । ननु कुतः पञ्चरात्रादिस्मरणस्य श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वे येन तदेव मानमित्यवधार्येतेत्यत आह ॥ **वक्ष्यते हीति** । निर्दोषवाक्यमूलत्वादित्यादिनाऽत्रैवाधिकरणे तन्मूलत्वात्स्मृतीनां चेत्यादिनोत्तराधिकरणे चेति शेषः । यद्यपि पञ्चरात्रस्य न श्रुतिसंवादित्वातिरिक्तं श्रुतिमूलत्वमस्ति तथाऽपि मन्वादिस्मृत्यभिप्रायेण श्रुतिमूलत्वश्रुतिसंवादित्वयोर्ग्रहणम् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा मन्वादिस्मरणमेव पञ्चरात्रादिस्मृतीनामित्यनेन विवक्षितमित्यप्याहुः । ननु न चाप्तिनिश्चय इति शिवादिष्वाप्तिनिश्चयस्याशक्यत्ववर्णनमनर्थकमित्यतः प्रागुपन्यस्तस्य पाशुपतादिस्मृतिनिर्मूलत्वस्य समर्थनार्थत्वान्नानर्थक्यामिति भावेन समूलत्वशङ्कापरिहारकतयोत्तरमूलं योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । न चाप्तिनिश्चयस्तत्रेति तच्छब्देनाव्यवहितप्रकृतहर्यादिपरामर्श इति भ्रान्तिं वारयति ॥ **तत्र शिवादिष्विति** । शिवादिष्वाप्तिनिश्चयो न शक्यते व्यभिचारादित्यनान्वितमित्यतो व्यभिचारादित्येतद्घटयितुं मध्ये उपयुक्तमाह ॥ **निश्चयोपायेति** ।

अत्र यद्यपि **ननूक्तमत्र** सर्वगा हि त इत्यनन्तरमेव सत्यं न तावत्तत्त्वज्ञानमेवाप्तिरित्यादिरूपेण व्यभिचारत इति मूलमवतारयितुं शक्यमिति मध्ये मैवमित्यादिग्रन्थो व्यर्थस्तथाऽपि तथात्वे सिद्धान्तिना रुद्रादीनां निरुपचरितं सार्वज्ञमङ्गीकृतमिति प्रतीतिः स्यात्तच्च सिद्धान्तविरुद्धमित्याशङ्कानिरासाय तस्य सार्थक्यमिति ध्येयम् । ननु शिवादेरसार्वज्ञे तत्सार्वज्ञप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरित्यत आह । **श्रुत्यादीनां चेति** ॥ **नन्वास्ति तावदिति** । ततश्च तदवताराणां बुद्धादीनां निरुपचरितसार्वज्ञसिद्धिरिति भावः ॥**तीर्थकरा इति** । शास्त्रप्रणेतार इत्यर्थः ॥ **सिद्धं नः समीहितमिति** । सत्प्रतिपक्षत्वं सिद्धमित्यर्थः । **वस्तुविकल्पेति** । वस्तुनि द्वैरूप्येत्यर्थः ॥ **समानन्यायत्वादिति** । सम्प्रतिपन्नतीर्थकरसार्वज्ञसाधकन्यायस्य तत्रापि समत्वादित्यर्थः । न्यायसाम्येऽपि तस्य सर्वज्ञत्वानङ्गीकारे सम्प्रतिपन्नस्यापि तन्न स्यादविशेषादिति भावः ॥**अथ हेतुं विशिंष्यादिति** । विप्रलिप्साशून्यत्वे सति सर्वज्ञत्वादिति वा स्वोपकारपरापकाररूपहेतुदर्शनाभावे सति सर्वज्ञत्वादिति वाऽस्खलितवाक्त्वे सति सर्वज्ञत्वादिति वा हेतुं विशिंष्यादित्यर्थः । सर्वत्र दोषमाह ॥ **सन्दिग्धासिद्ध्यादिकमिति** । पक्षीकृतेऽपि तीर्थकरे उक्तरूपसार्वज्ञस्यानिश्चितत्वात्सन्दिग्धासिद्धिरित्यर्थः । आदिपदेन तीर्थकरान्तरे सन्दिग्धव्यभिचारपरिग्रहः । ननु नोपदेशमात्रं हेतुः किन्तु पटुकरणकर्तृकोपदेश एवेति कथं व्यभिचार इत्यत आह ॥ **उपदेशविशेषणे चेति** । **उक्तदोष इति** । पक्षेऽपि पटुकरणकर्तृकोपदेशत्वस्यानिश्चयात्सन्दिग्धासिद्ध्यादिकमित्यर्थः ॥ **विनेयवचनपरम्परयेति** । शिष्यवचनपरम्परयेत्यर्थः । विनेयो वचनग्राह्य इत्यभिधानात् ॥ **अन्यथेति** । स्वसिद्धान्तविरोधिनोऽपि तस्य यथार्थत्वे विरुद्धयोर्द्वयोरपि याथार्थ्यासम्भवात्त्वत्सिद्धान्तस्यायाथार्थ्यं स्यादित्यर्थः । किं सर्वेऽपि स्मृतिप्रणेतारो न विप्रलम्भका इति नियमोऽभिप्रेत उत कश्चिद्विप्रलम्भकोऽपीति विकल्पं मनसि निधायाद्यं पृच्छति ॥ **तत्किमिति** ॥ **अस्य नियमस्येति** । बुद्धादिषु हेतुदर्शनाभावे सत्यप्यविप्रलम्भकत्वाभावेन स्वोपकारपरापकाररूपहेतुदर्शनाभावस्याविप्रलम्भकत्वेन व्याप्तेर्भग्नत्वादित्यर्थः । ननु बुद्धादीनामप्यविप्रलम्भकत्वान्न तत्रोक्तनियमभङ्ग इत्यत आह ॥ **नियमे चेति** । हेतुदर्शनाभावस्याविप्रलम्भकत्वेन नियमे हेतुदर्शनाभाववत्त्वस्याविप्रलम्भकत्वप्राप्त्या तद्विरुद्धवादिनस्त्वदीयाचार्यस्य यदविप्रलम्भकत्वं प्रतिज्ञातं व्याहतं स्याद्विरुद्धवादिनोरुभयोराप्तत्वायोगादित्याशयः । द्वितीये त्वाह ॥ **यस्य कस्यापीति** । अतीन्द्रियहेतुभिर्विप्रलम्भोपपत्ते-

सु० टि०
॥ १३ ॥

शो० चं०
द्वि० प्र०
अ० १

रप्रयोजकश्च हेतुदर्शनाभाव इत्याशयेनाह ॥ **न हीति**। यद्वा कथं तत्र हेतुदर्शनाभाव इत्यत आह ॥ **न हीतिं** ॥ **पिशितनयनैरिति** । चर्म-
चक्षुर्भिरित्यर्थः । प्रत्यक्षेण तत्तत्पुरुषविशेषानुसंहितप्रयोजनविशेषानवधारणेऽप्यनुमानादिना तन्निश्चयान्न तत्र सर्वथा हेतूपलम्भाभाव इति कथं
व्यभिचार इति शङ्कते ॥ **केनापीति** । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारः पक्षीकृतेऽपि तीर्थकरे प्रत्यक्षेण हेतूपलम्भाभावेऽपि केनापि प्रमाणेन हेतू-
पलम्भाभावस्यानिश्चितत्वात्सन्दिग्धासिद्धिः स्यादित्याह ॥ **सन्दिग्धत्वादिति** । गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **अपुरुषार्थमपीति** । अविदिताशय
इव परिहरति ॥ **किं तावतेति** । वस्तुतोऽपुरुषार्थमपि पुरुषार्थत्वेन भ्राम्यतीत्येतावता प्रयोजनाभावलक्षणहेतुसिद्धेस्तत्रानपायादुक्तहेतोर्व्यभि-
चारतादवस्थ्यमिति भावः । ननु यथा कथञ्चिदप्युद्देश्याभाव एवाविप्रलम्भकत्वे हेतुत्वेनाभिमतः । न प्रयोजनाभावमात्रं सम्प्रतिपन्नविप्रलम्भ-
केषु परवञ्चनस्य भ्रान्त्याऽप्युद्देश्यस्य सत्त्वेन तदभावाभावान्न व्यभिचारः प्रकृतशास्त्रकर्तुश्च विवेकित्वेन परवञ्चनस्यानुद्देश्यत्वात् तस्मिन्विवक्षित-
हेतुः सम्भवतीति स्वाशयमुद्धाटयति ॥ **प्रकृतस्त्विति** ॥ **अथ ते न तथेति** । ते बुद्धादयो विश्वहितोपदेशाय न प्रवृत्ता इत्यर्थः । एवं तर्हि
माऽस्तु व्यभिचारः सन्दिग्धासिद्धिस्तु स्यादेवेत्याह ॥ **प्रकृतोऽपीति** । बुद्धादिवदस्याप्ययोग्यजनव्यामोहनार्थमेव प्रवृत्तत्वसम्भवान्न विश्वहितार्थं
प्रवृत्तत्वसिद्धिरिति भावः । ननु शिवप्रणीतागमेन वा विनेयवचनपरम्परया वा तीर्थकरत्वादेव वा प्रकृतस्य विश्वहितोपदेशार्थं प्रवृत्तत्वनिश्चय
इत्यतस्तर्हि बौद्धागमेन वा विनेयवचनपरम्परया वा तीर्थकरत्वादेव वा बुद्धादीनामपि विश्वहितोपदेशार्थं प्रवृत्तत्वसिद्ध्यापत्त्या व्यभिचारतादव-
स्थ्यमेवेत्याशयेनाह ॥ **निश्चयोपायस्येति** । ननु पाशुपतादिशास्त्रप्रतिपाद्यस्य रुद्रादिकरणत्वादेरतीन्द्रियत्वेन तदसिद्ध्या तेन संवादासम्भवेऽपि
क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्याद्यनुमानेन तत्सिद्ध्याऽनुमानसंवादः सम्भवतीत्यत आह॥ **अनुमानं चेदिति** ॥ **व्यभिचारो बुद्धादिष्विति** । शिवो
मोहविप्रलिप्साशून्योऽनुमानसंवाद्यर्थप्रतिपादकशास्त्रप्रणेतृत्वादिति विवक्षितानुमाने बुद्धादिशास्त्रप्रतिपाद्यस्य जगत्क्षणिकत्वादेरपि यत्सत्तत्क्षणिकं
यथा दीपादि इत्याद्यनुमानसिद्धत्वात् । बुद्धादेरुक्तहेतुमत्त्वेऽपि मोहविप्रलिप्साशून्यत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **आभासमेवेति** । आकारो
चाविशेषादित्यादिसूत्रोक्तप्रतिपक्षादिग्रस्तत्वेनोक्तानुमानस्याभासत्वेन तत्संवादस्याकिञ्चित्करत्वान्न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **अनुमानमेवेति** ।

॥ १३ ॥

SGDF

अनुकूलतर्कसनाथत्वेन कार्यत्वाद्यनुमानस्यानाभासत्वसिद्धेरित्यर्थः ॥ **निवारयिष्याम इति ।** पत्युरसामञ्जस्यादित्यधिकरणे दोषित्वाशरीरत्वादिसत्प्रतिपक्षग्रस्ततया त्वदनुमानस्याप्याभासत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ **विरोधित्वेनेति** । अनेन मूले व्यभिचारपदं विरोधिपरमित्युक्तं भवति ॥ **तेऽपीति** । स्वयूथ्यपुरुषा अपीत्यर्थः । तथा च तद्वचनस्य प्रामाण्यसिद्धेर्न बुद्धादिष्वागमसंवादितार्थप्रतिपादकत्वसिद्धिरिति न तत्र व्यभिचार इति भावः । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारः प्रकृतस्वयूथ्येष्वपि तन्निश्चयोपायाभावेन तेषामपि सन्दिग्धाप्तभावत्वात्तद्वचनस्यापि प्रामाण्यासिद्धेर्न शिवादीनामप्यागमसंवादितार्थप्रतिपादकत्वसिद्धिरिति हेत्वसिद्धिरपरिहार्यैवेत्याह ॥ **न प्रकृतेष्वपीति** ॥ **आभिमुख्येन चार इत्यादि** । इदं च तात्पर्यकथनं न समासप्रदर्शनम् । समासस्तु विगत अभिचारो व्यभिचार इति प्रादिसमास एव द्रष्टव्यः । तेन व्यभिचार इति पुल्लिङ्गोपपत्तिः । अस्तु तर्ह्यनुमानेनैव विप्रतिपन्नस्मृतिफलस्य स्वर्गापवर्गलक्षणस्योपलम्भ इत्यतस्तत्किं विप्रतिपन्ना स्मृतिः समर्थप्रवृत्तिजनिका स्मृतित्वादाप्तवाक्यत्वादित्याकारं स्यादन्यद्वेति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ **स्मृतित्वादेरिति** । बौद्धादिस्मृतौ स्मृतित्वाप्तवाक्यत्वयोः सत्त्वेऽपि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावादिति भावः । न च बौद्धादिस्मृतावाप्तवाक्यत्वस्यैवाभावात्कथं तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति पाशुपतादिस्मृतावप्युक्तन्यायेन तदसिद्ध्यापत्त्याऽसिद्धिप्रसङ्गात् । द्वितीयं दूषयति ॥ **अन्यस्य चेति** । तस्य सतो निर्देशप्रसङ्गान्निर्देष्टुं चाशक्यत्वादिति भावः । किमत्र प्रमाणतया सम्प्रतिपन्नेनागमेन फलोपलम्भोऽभिमतः किंवा तत्त्वेन विप्रतिपन्नेनागमेनेति विकल्पं मनसि निधाय स्वरूपासिद्ध्याऽऽद्यं दूषयति ॥ **न तावदिति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **न चेति** । विप्रतिपन्नेन विप्रतिपन्नप्रामाण्यकेन स्वयूथ्यरचितग्रन्थान्तरेणेत्यर्थः ॥ **तत एवेति** । तद्दृष्टान्तेनैव शिवप्रणीतस्मृतित्वादेव वेत्यर्थः ॥ **व्यभिचारादिति** । तत्प्रणीताप्रमाणीभूतवाक्य इति शेषः । नन्वाप्तिमूलत्वस्य तत्र सत्त्वेनाप्रामाण्यासम्मतेर्न तत्र व्यभिचार इत्यत आह ॥ **न हीति** । उक्तनियमाङ्गीकारे बाधकमाह ॥ **तथा चेति** । न्यायसाम्यमुपपादयति ॥ **तत्रापीति** । न चाप्तिनिश्चयस्तत्रेत्यादिभाष्यस्योत्सूत्रितत्वशङ्कां निरस्यति ॥ **तदनेनेति** ॥ **इतरेषामिति** । प्रधानादिति शेषः ॥ **वेदान्तेष्वपीति** । प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानतत्त्वप्रतिपादकत्वस्य प्रमाणीभूतवेदान्तेष्वपि सत्त्वादित्यर्थः ॥ **असिद्धेरुक्तत्वादिति** । न सङ्ख्योपसङ्ग्रहाधिकरणे महदादीनामागमिकत्वसमर्थनेन सर्व-

SGDF

थाऽनुपलब्धेरसिद्धेरुक्तत्वादित्यर्थः ।

अनु०—न चास्या व्यभिचारेऽपि हीयते मानता क्वचित् ॥ निर्दोषवाक्यमूलत्वान्न च तद्युक्तिमूलता ॥ वेदोक्तस्याधिकारस्य दुर्निरूपत्वतः सदा ॥ नियमो व्यभिचारो वा नैव ज्ञातुं हि शक्यते ॥ अधिकारो हि सुलभः कथितोऽन्यागमेष्वलम् ॥ वेदोक्तो ह्यधिकारस्तु दुर्लभस्सर्वमानुषैः ॥ अन्यागमेषु विप्रत्वमपि चण्डालजन्मनाम् ॥ मण्डलान्तःप्रवेशेन क्रमशः प्रतिपाद्यते ॥ अधिकारं दुरापाद्यमुक्त्वाऽतिसुलभं पुनः ॥ अशक्यं साधनं चोक्त्वा सुशकं तत्फलाप्तये ॥ उच्यतेऽतस्तदुक्तं हि व्यभिचारिफलेऽपि तु ॥ कथं प्रमाणतां गच्छेत् ॥ २-१-१ ॥

सु०—ननु पञ्चरात्रादिस्मृतयोऽपि फलं व्यभिचरन्ति । क्वचित्तदुक्तानुष्ठानेऽपि दृष्टफलानुपलम्भात् । अतस्तासामप्रामाण्यान्न तद्विरोधेन पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यम् । अन्यथा फलव्यभिचारस्यानैकान्तिकत्वमित्यत आह ॥ **न चेति** । अस्याः पञ्चरात्रादिस्मृतेः क्वचिद्व्यभिचारेऽपीति सम्बन्धः । कुतो न हीयत इति चेत् । किमदृष्टार्थायाः प्रामाण्याभावोऽभिधीयते । उत दृष्टार्थाया एव । नाद्यः । यतः फलव्यभिचारे हेतौ क्वचिद् दृष्टार्थायां वर्तमानेऽस्या अदृष्टार्थाया मानता न हीयते । व्यधिकरणत्वादिति भावः । न द्वितीयः । यस्मात्क्वचिद् दृष्टार्थायां फलव्यभिचारे तत एवाप्रामाण्ये सत्यप्यस्यादृष्टार्थायास्तावन्मानता न हीयते । कारणाभावात् । तद्विरोधादेव च पाशुपतादीनामप्रामाण्यमुक्तम् । दृष्टार्थाया अप्रामाण्यवचनं तु प्रकृतानुपयुक्तमित्यभिसन्धिः । अथ दृष्टार्थायाः फलव्यभिचारेणाप्रामाण्ये सति तत एवादृष्टार्थाप्यप्रमाणं भविष्यतीति चेन्न । तत इति किन्तेन हेतुनोत तेन दृष्टान्तेन । नाद्यः । क्वाचिद्व्यभिचारेणाप्रामाण्येऽप्यस्या मानता हीयत इति न युक्तम् । व्याप्त्यभावात् । न द्वितीयः । क्वचिद्व्यभिचारेऽप्रामाण्येऽपि अस्या मानता हीयत इत्येतन्न युक्तम् । हेत्वभावात् । नारायणवाक्यत्वादेर्व्यभिचारात् । मा हि भूत्सकलमपि नारायणवाक्यमप्रमाणम् । दृष्टार्थायां फलव्यभिचारेऽप्रामाण्ये च सत्यस्या अपि मानताशङ्कास्पदत्वेन हीयत इति च न वाच्यम् । अत्र हेतुमाह ॥ ॥ १४ ॥

अ

८:।

निर्दोषेति । निर्दोषवाक्यं वेदस्तद्युक्तिः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं प्रामाण्यावधारणस्य यत इति शेषः । अयमभिसन्धिः । किमिदं दृष्टार्थायाः पञ्चरात्रादिस्मृतेः फलव्यभिचारेणाप्रामाण्यानुमानम् * तत एवेतरस्या अप्यप्रामाण्यशङ्कनं च स्वातन्त्र्येण क्रियते किंवा प्रतिवन्दीग्रहणम् । आद्यं तूत्तराधिकरणे निराकरिष्यामः । न द्वितीयः । प्रतिवन्दीग्रहणं हि प्रमेयसाम्ये भवति । न चैवं प्रकृते । परेण खलु फलसंवादादिना पाशुपतादिस्मृतेराप्तिमूलत्वप्रामाण्ययोरनुमितयोरस्माभिस्तन्न्यायेन फलविसंवादं प्रदर्श्य दोषोऽभिहितः । यदि नाम पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यावधारणं फलसंवादयुक्त्याशास्येत । स्यादिदं तदा प्रतिवन्दीग्रहणम् । न चास्माभिः पञ्चरात्रादिप्रामाण्यावधारणस्य तद्युक्तिमूलतोपेयते । न चैवं तत्प्रामाण्यावधारणं निर्मूलं स्यादिति वाच्यम् । बोधकत्वेन स्वतःसिद्धत्वात् । अप्रामाण्यशङ्कानिवृत्तिः कुत इति चेदाप्तिमूलत्वेनेत्युक्तम् । तदवधारणं निर्मूलमिति चेन्न । श्रुतिसंवादनिबन्धनत्वादिति । ननु श्रुतेरेव वक्तृगुणहीनाया न प्रामाण्यमित्यतो निर्दोषवाक्येत्युक्तम् । बोधकत्वेनैव हि प्रामाण्यं व्यवस्थापितं तच्च वाक्यत्वाच्छ्रुतेरुभयसम्मतम् । दोषस्तु तदपवादकः । न चापौरुषेये स सम्भवतीति निष्कम्पमेव श्रुतिप्रामाण्यमिति वक्ष्याम इत्यर्थः । अस्यां दशायां श्रुतिविरोधेनापि पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यं शक्यसाधनम् । यदप्युक्तमितिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति तत्तथा । किन्त्वविरुद्धानामेवोपायत्वं न तु विरुद्धानाम् । न चैवमितरेतराश्रयत्वम् । श्रुत्यर्थनिश्चयस्य स्मृतिसंवादैकनिबन्धनत्वाभावादिति । ननु च पञ्चरात्रादिस्मृतीनां प्रामाण्यमङ्गीकुर्वाणैः सर्वथा प्रवृत्तिसामर्थ्यमङ्गीकरणीयम् । व्यभिचारस्य च कर्तृकरणादिवैगुण्यनिबन्धनत्वमभ्युपेयम् । अन्यथा फलव्यभिचारि च प्रमाणं चेति व्याघातापातात् । तथा च फलसंवादेनापि प्रामाण्यादिसाधनं सुशकमेवेति किमुच्यते * न च तद्युक्तिमूलतेति सुहृद्भावेन पृच्छन्तं प्रत्याह ॥ **वेदोक्तस्येति** । वैदिकग्रन्थोपदिष्टानुष्ठाने वेदोक्ता निषेकादिसंस्कारा एवाधिकारतामापद्यन्त इति वेदोक्तस्येत्युक्तम् । यद्वा वेदशब्देन पञ्चरात्रादयोऽपि गृह्यन्ते । अधिकारस्येत्युपलक्षणम् । साधनानुष्ठानस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । दुर्निरूपत्वमस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वम् । सदेति स्वभावत एव न तु देशादिव्यवधानेनेत्यर्थः । नियमो व्यभिचारो वा फलस्येति शेषः । हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । तस्मात्फल-

संवादेन प्रामाण्यादि नानुमीयत इति शेषः । एतदुक्तं भवति । प्रमितं खलु लिङ्गमनुमितेः करणम् । न सत्तामात्रेणातिप्रसङ्गात् । अत्र चैवं प्रयोक्तव्यम् । पञ्चरात्रादिकं प्रमाणम् । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति । तस्य चायमर्थः । एतद्विहितसाधनानुष्ठानवद्भिस्तत्फलस्य नियमेन प्राप्तेरिति । न चैतल्लिङ्गं शक्यावधारणम् । व्यभिचारस्य बहुलमुपलम्भेन नियमस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् । तदवधारणे च काकतालीयतायाः शङ्कनात् । तत्रैतावद्वक्तव्यम् । कार्यं कारणसामग्रीसम्पाद्यं न तु तदेकदेशेन । तथात्वेऽतिप्रसक्तेः । प्रकृते चोभयकुलशुद्धिवैदिकनिषेकादिसंस्काराद्यधिकारपूर्वकं विशुद्धाभिसन्ध्यादिमता सम्यगनुष्ठितं कर्मासति प्रतिबन्धके सति चेश्वरेच्छादौ हि सहकारिणि सम्पदादिफलजननायालम् । तथा च यत्र फलं नोपलब्धं तत्राधिकारादिवैगुण्यमितरत्र तु तत्साद्गुण्यामित्यतो नियमनिश्चय इति । न चैतद्युक्तम् । परगतयोरधिकारादिभावाभावयोरस्मदादिभिरवगन्तुमशक्यत्वात् । न खलु परकीयपितृपितामहादीनां मानसादिविशुद्धिर्वा निषेकादिसमीचीनता वा मन्त्राणामयातयामत्वादिकं वा द्रव्यादीनां शुचित्वादिकं वाऽर्वाचीनैरवगन्तुं शक्यते । तथा चास्य फलनियम एव व्यभिचारस्तु वैगुण्यनिमित्त इति वाऽस्तु । व्यभिचार एवास्य । क्वचित्फलोपलम्भस्तु काकतालीयोऽन्यनिमित्त एवेति वा भवत्विति सन्देहो न निवर्तते । न च सन्दिग्धेन प्रामाण्यानुमानं युज्यते । प्रामाण्यासिद्ध्युत्तरकालं तु व्यभिचारस्य वैगुण्यनिमित्तताकल्पनायामितरेतराश्रयत्वं स्यात् । वेदसंवादेन तु प्रामाण्येऽवधारिते शक्यते फलव्यभिचारस्यान्या गतिः कल्पयितुम् । अतो वेदसंवादेनैव प्रामाण्यं पञ्चरात्रादीनामवधार्यते न प्रवृत्तिसामर्थ्येनेति । एवं न्यायसाम्याभावेन प्रतिबन्दी मोचिता । यदपि प्रतिबन्दीमाददानस्य विवक्षितम् । यथा च पञ्चरात्रादिप्रामाण्यमभिलषता फलव्यभिचारस्याधिकारादिवैकल्यनिबन्धनता कल्प्या । तथाऽहमपि पाशुपतादिस्मृतिषु कल्पयिष्यामीति, तदयुक्तं वैषम्यादित्याह ॥ अधिकारो हीति । अधिकारग्रहणं साधनस्याप्युपलक्षणम् । अन्यागमेषु पाशुपतादिषु कथितोऽधिकारोऽलं सुलभोऽनायाससाध्यः । कुतो यस्मादन्यागमेषु तथा कथितः । तथा च तद्वैकल्यकल्पनमसम्भावनाप्रतिहतम् । वेदोक्तस्त्वधिकारो विशुद्धसन्तानजत्वादिः सर्वमानु-

SGDF

षैर्दुर्लभ इति प्रसिद्धमेवातस्तद्वैकल्यकल्पनं सम्भावितमेवेति । ननु कथमन्यागमेष्वधिकारः साधनं च सुलभमुक्तमित्यतो लेशेन दर्शयाति ॥ अन्यागमेष्विति । यद्भवान्तरेण महता तपसा विना वा (न) लभ्यं तदपीत्यर्थः । यतित्वादिकमपीति वा । चण्डालजन्मनामपि किमु क्षत्रियादीनामिति वा । विप्रा एव ये कर्मणा चण्डालास्तेषां कथञ्चित्प्रत्यापत्तिर्वैदिकैरप्यङ्गीक्रियत इत्यतश्चण्डालजन्मनामित्युक्तम् । चण्डालेषु जन्म येषामिति वा । चण्डालसम्बन्धित्वाच्चण्डालं जन्म येषामिति वा तथोक्ताः । क्रमशो मण्डलान्तःप्रवेशेनेत्यनेनेदमुच्यते । यो यावज्जातिव्यवहितस्तस्य तावन्ति मण्डलानि पूज्यानि । तत्र यद्यन्मण्डलं प्रविशति तत्तज्जातीयो भवति । चरममण्डलप्रवेशे तु विप्रः सम्पद्यत इत्यन्यागमेषु प्रतिपाद्यत इति सम्बन्धः । तथा चोक्तम् । दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात् । कापालं व्रतमास्थाय यतिर्भवति मानव इति । एतदधिकारसौलभ्यमुदाहृतम् । एवं साधनसौलभ्यमपि द्रष्टव्यम् । यथाऽऽहुः कापालिकाः । मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः । भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति । कर्णिकारुचकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः । भस्मयज्ञोपवीतं च मुद्राषट्कं प्रचक्षते । आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह (जायत इ) कायभागित्यादि । तथा कालामुखा अपि । रुद्राक्षकङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके । कपालं भस्मना स्नानं लकुटं (च कला) कलशार्चनमित्यादि । ननु यथाऽधिकारसाधनयोः सौलभ्यमुक्तमेवं तद्दौर्लभ्यमपि तत्रैवोक्तमिति चेत्तर्हि न केवलं फलविसंवादेन पाशुपतादीनामप्रामाण्यम् । किन्नाम परस्परविसंवादेनापीत्याह ॥ अधिकारमिति । यस्मात्क्वाचिदधिकारं दुरापाद्यमुक्त्वा पुनरपि सुलभं ब्रवीति यस्माच्च तत्फलाप्तये सम्पदादिफलाप्तये साधनमशक्यमुक्त्वा सुशकं चोच्यते । यस्माच्च तदुक्तं साधनं फलेऽपि विषये व्यभिचार्यतस्तदुक्तं सा पाशुपताद्युक्तिः कथं प्रमाणतां गच्छेन्न कथमपीत्यर्थः । दुर्लभत्वोक्त्यनुरोधेन सौलभ्यवचनं प्ररोचनार्थं व्याख्यायताम् । तथा फलविसंवादोऽप्यधिकारादिवैगुण्यनिमित्तो भविष्यति यथा पञ्चरात्रादाविति चेन्न । वैषम्यात् । युक्तं हि पञ्चरात्रादिषु तथा कल्पनम् । श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यस्य निश्चिततया कल्पकस्य विद्यमानत्वात् । पाशुपतादौ तु तदभावेन विसंवादस्याप्रामाण्यनिबन्धनतो-

SGDF
Sri Gangadharan Dubey Foundation

पपत्तौ कल्पकाभावात् । क्वचित्संवादस्तु काकतालीयो वा गुडजिह्विकानिमित्तो वा भविष्यति । तदिदमुक्तं तुशब्देन। तदुक्तं त्विति सम्बन्धः । तदेवं पाशुपतादीनामपस्मृतित्वान्न तद्विरोधेनोक्तार्थासम्भवः शङ्कनीय इति स्थितम् ॥ २-१-१ ॥

टि०—ननु फलव्यभिचारेण पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यं प्रतिपाद्य कथं तद्विरुद्धं फलव्यभिचारेऽपि तासामप्रामाण्याभाववर्णनं नचेत्यादिनोत्तरग्रन्थेन क्रियते । न च नैतत्पाशुपतादिस्मृतीनां फलव्यभिचारेऽप्यप्रामाण्यवर्णनं किन्तु पञ्चरात्रादिस्मृतीनामिति नपूर्वोत्तरविरोध इति वाच्यम् । तत्र फलव्यभिचारस्याप्रसक्त्याऽप्रामाण्यप्रसक्तेरेवाभावात् । तथा च न चेत्यादिपञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यवर्णनमनर्थकमित्यतः प्रागुक्तस्य पञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यस्य समर्थनार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमित्याशयेन तद्व्यावर्त्यशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ।ननु पञ्चरात्रादिस्मृतीनां फलव्यभिचारेऽप्यप्रामाण्यासम्प्रतिपत्तेर्युक्तमेव तद्विरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यमित्यतस्तर्हि फलव्यभिचारस्य पञ्चरात्रादिस्मृतिष्वप्रामाण्यव्यभिचारेण तदसाधकत्वात्फलव्यभिचारेण पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यसाधनं प्राक्तनमसमञ्जसं स्यादित्याशयेनाह ॥ **अन्यथेति** । व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वात् क्वचिदित्यस्य व्यभिचारेऽपीत्यनेन सम्बन्ध इत्याह ॥ **क्वचिद्व्यभिचारेऽपीति सम्बन्ध इति** ॥ **अप्रामाण्ये सत्यपीति** । अनेन मूले व्यभिचारेऽपीत्यपिशब्दोऽप्रामाण्यसमुच्चयार्थ इत्युक्तं भवति ॥ **कारणाभावादिति** । फलव्यभिचारलक्षणाप्रामाण्यकारणाभावादित्यर्थः । नन्वेवमदृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्याप्राप्तावपि दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यमवर्जनीयमेवेति न पञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यसिद्धिरित्यत आह ॥ **तद्विरोधादेवेति** । अदृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधादेवेत्यर्थः । न तु दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधादित्येवार्थः । अदृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् अदृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्ये सत्यपि तद्विरोधे पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्योपपत्त्या तद्विरोधस्य पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यानापादकतया तदप्रामाण्यप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगित्वेऽपि फलव्यभिचाररूपकारणाभावेन तस्याशक्यत्वात् । दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादनस्योक्तकारणसम्पत्त्या शक्यत्वेऽपि तद्विरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादनपक्षे दृष्टार्थस्य तस्याप्रामाण्ये सत्यपि तद्विरोधे पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्योपपत्त्या तद्विरोधस्य पाशुपतादिस्मृत्य-

प्रामाण्यानापादकत्वेन दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगित्वप्राप्तावपि च दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादस्येहानभिमतत्वात् । अभिमते चादृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादने दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्येऽपि प्रमाणीभूतादृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्योपपत्त्या तद्विरोधस्याप्रामाण्यानापादकत्वाभावेन दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यव्युत्पादनस्य प्रकृतानुपयोगित्वेनाकर्तव्यत्वान्नोक्तशङ्कावकाश इत्यभिसन्धिरिति भावः । फलव्यभिचारेण दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यव्युत्पादनस्य साक्षात्प्रकृतानुपयोगित्वेऽपि परम्परया तदस्त्येवेति कथमकर्तव्यतेति शङ्कते ॥ **अथेति** ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । दृष्टार्थायाः फलव्यभिचारेणाप्रामाणिकरूपस्य हेतोरदृष्टार्थतदप्रामाण्यरूपसाध्येन व्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन व्याप्त्यभावादित्यर्थः ॥ **व्यभिचारादिति** । प्रमाणीभूतनारायणवाक्य इति शेषः । ननु नारायणवाक्यमात्रस्याप्रमाणत्वेन प्रमाणीभूततद्वाक्यासिद्धेर्न तत्र व्यभिचार इत्यत आह ॥ **मा हि भूदिति** । न भवति हीत्यर्थः । निर्दोषेत्यादिमूलमुत्थापयितुमपेक्षितप्रतिज्ञारूपतयाऽपि न चेत्यादिमूलं योजयति ॥ **दृष्टार्थायामिति** । ननु पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यावधारणस्य फलसंवादरूपयुक्त्यमूलत्वकथनमनर्थकम् । न चेदं पाशुपतादिस्मृतिवैषम्योपदर्शनेन प्रतिबन्दीपरिहारार्थमिति वाच्यम् । फलव्यभिचारेण दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यानुमानादेः परेण स्वातन्त्र्येणापि कर्तुं शक्यत्वेन प्रतिबन्दीत्वेनैव तस्य कर्तव्यतायां नियामकाभावात् । भावे वा वैषम्योपदर्शनेन प्रतिबन्दीपरिहारस्य न च तद्युक्तिमूलतेत्येतावता भाष्यखण्डेनैव सिद्ध्या निर्दोषवाक्यमूलत्वादित्यंशवैयर्थ्यमेव । न चोक्तयुक्तिमूलत्वाभावे तत्प्रामाण्यावधारणस्य निर्मूलत्वशङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । तथा सति प्रामाण्यावधारणस्य निर्दोषवाक्यमूलत्वेन प्रामाण्यस्य परतस्त्वापत्त्याऽपसिद्धान्तप्रसङ्गादित्यतोऽत्र विकल्पमुखेन ग्रन्थप्रवृत्तिं बहिरेवाद्यपक्षदूषणं चाभिप्रेत्य प्रतिबन्दीग्रहणपक्षमात्रनिरासकतया मूलप्रवृत्तेर्नानुपपत्तिरिति भावेन विकल्पद्वयं प्रदर्श्याद्यपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षनिरासकतया भाष्यं योजयितुं विकल्पं तावद्दर्शयति ॥**अयमभिसन्धिरित्यादिना**॥ **उत्तराधिकरण इति** । तन्मूलत्वात्स्मृतीनां चेत्यादिनेति शेषः । भाष्ये वेदमूलत्वोपन्यासस्यानर्थक्यं परिहर्तुं तदुपयुक्तं प्रमेयमाशङ्कासमाधानाभ्यां स्वयमाह ॥ **न चेत्यादिना** । श्रुतिमूलत्वोक्त्यैव विवक्षितसिद्धेरनर्थकं भाष्ये तन्निर्दोषत्व-

कथनमित्यतः श्रुत्यप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याशयेन प्रसङ्गकोक्त्या तत्तदप्रामाण्यशङ्कां निर्दोषत्वेन तत्परिहारप्रकारं च दर्शयति ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ तच्च **वाक्यत्वाच्छ्रुतेरुभयसम्मतमिति** । अनेन मूले वाक्यग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं भवति । अन्यथा निर्दोषवेदमूलत्वादित्येव वक्तव्यतया वाक्यग्रहणं न कुर्यादिति भावः ॥ **वक्ष्याम इति** । नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः । उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां व्रजेदित्यादिनोत्तराधिकरण इति शेषः ॥ **अस्यां दशायामिति** । निष्कम्पश्रुतिप्रामाण्यसिद्धिदशायामित्यर्थः ॥ **इतरेतराश्रयत्वमिति** । स्मृतेः श्रुत्यविरुद्धत्वे निश्चिते तत्संवादेन श्रुत्यर्थनिश्चयस्तन्निश्चये च स्मृतेस्तदविरुद्धत्वनिश्चय इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **स्मृतिसंवादैकनिबन्धनत्वाभावादिति** । विनाऽपि स्मृतिसंवादमुपक्रमादिभिरपि श्रुत्यर्थनिर्णयसम्भवादिति भावः । स्पष्टार्थश्रुतेरर्थनिर्णयाय स्मृतिसंवादो नापेक्षित इति भावेनैवमुक्तामित्यप्याहुः ॥ **प्रामाण्यादिसाधनमिति** । पञ्चरात्रादिस्मृतीनामिति वर्तते ॥ **सुशकमेवेति** । तथा च युक्तं मदीयं फलसंवादेन पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्यसाधनं व्यभिचारस्य कर्तृकरणादिवैगुण्यनिबन्धनत्वकल्पनं चेति प्रतिबन्दीग्रहण एव शङ्कितुस्तात्पर्यमिति द्रष्टव्यम् । सुहृद्भावेनेति तु गुडजिह्विकामात्रम् । अत एव यदपि प्रतिबन्दीमाददानस्य विवक्षितमित्युत्तरत्र वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् । यद्वा यथास्थितैवेयमुक्तिरन्यथा स्वातन्त्र्येण फलव्यभिचारेणाप्रामाण्यशङ्काया उत्तराधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वेन व्यभिचारस्यान्यथासिद्धेरत्राभ्युत्पादनीयत्वात्प्रतिबन्द्याश्च मोचितत्वादुक्तशङ्कानुदयादिति द्रष्टव्यम् । ननु पञ्चरात्रादिस्मृतीनां युक्तिमूलत्वेन प्रामाण्यस्य शङ्कितत्वात्तदभावप्रतिपादनाय स्मार्तकर्मानुष्ठाने स्मृत्युक्ताधिकारस्यैव दुर्निरूपत्वस्य वक्तव्यतया वेदोक्ताधिकारस्य दुर्निरूपत्ववर्णनमसङ्गतमित्यतो वेदोक्ताधिकारातिरिक्तस्य स्मृत्युक्ताधिकारस्यैवाभावात्स्मार्तकर्मानुष्ठानेऽपि वेदोक्त एवाधिकार इति ज्ञापयितुं वेदोक्ताधिकारस्य दुर्निरूपत्ववर्णनमित्याह ॥ **वैदिकेति** ॥ **निषेकादीति** । गर्भाधानादीत्यर्थः । **उपलक्षणमिति** । अत एवाशक्यसाधनं चोक्त्वेत्युत्तरत्र वक्ष्यतीति भावः । ननु वेदोक्तस्याधिकारस्य वेदेनैव निरूपणात्कथं दुर्निरूपत्वमित्यत आह ॥ **दुर्निरूपत्वमिति** । ननु समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेनैव पञ्चरात्रादेः प्रामाण्यानुमानसम्भवात्किमिति वेदमूलकत्वाश्रयणमिति शङ्कायां मूले वेदोक्ताधिकारस्य दुर्निरूपत्वेन फलनियमो व्यभिचारो वा न ज्ञातुं शक्यत इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । तावताऽपि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेन प्रामाण्यानु-

माने दोषानभिधानेन तस्यादुष्टत्वप्रसङ्गात्। कथं च वेदोक्ताधिकारदुर्निरूपत्वस्य फलनियमव्यभिचारयोरनवधारणप्रयोजकत्वम्। के चात्र वेदोक्ताधिकाराः। कथं च तेषां दुर्निरूपत्वमित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **प्रमितं खल्विति**। अनेन फलस्य नियमो व्यभिचारो वा ज्ञातुं न शक्यत इत्यंशेन मूले समर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपलिङ्गस्य सन्दिग्धासिद्धित्वमुच्यत इत्युक्तं भवति। ननु फलनियमस्य दुरवधारणत्वकथनेन कथमुक्तलिङ्गस्यानवधारणोक्तिलाभ इत्यत आह ॥ **तस्य चेति** ॥ **व्यभिचारस्येति**। एतत्स्मृतिविहितसाधनानुष्ठानवतामपि तत्फलाभावस्य बहुलमुपलम्भेनेत्यर्थः। कथं तर्हि साधनानुष्ठानेन क्वचित्फलोपलम्भ इत्यत आह ॥ **तदवधारणे चेति**। अत्र साधनानुष्ठानेन क्वाचित्कफलोपलम्भ एव तदवधारणपदेन विवक्षितः। अत एव वक्ष्यति क्वचित्फलोपलम्भस्तु काकतालीय इत्यादिति द्रष्टव्यम्। क्वचित्तदनवधारणे चेति पाठः। तत्र ननु लिङ्गस्य नियमगर्भत्वमेव कुत इत्यत आह ॥ **तदनवधारणे चेति**। लिङ्गस्य नियमाघटितत्व इत्यर्थ इति योज्यम्। इदानीं वेदोक्ताधिकारनिरूपणपूर्वकं तेषां दुर्निरूपतायाः फलनियमव्यभिचारयोरनवधारणप्रयोजकत्वमुपपादयितुमुपक्रमते ॥ **तत्रैतावद्वक्तव्यमित्यादिना** ॥ **कारणसामग्रीति**। कारणपौष्कल्यमित्यर्थः। अयातयामत्वमगतवीर्यत्वम्। आदिपदेनोचितस्वरवर्णाद्युपेतत्वपरिग्रहः ॥ **काकतालीय इति**। अत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ तेन काकागमनमिव काकतालमितीवार्थे समासाच्च तद्विषयादिति ज्ञापकात्सुप्सुपेति वा समासः। उभयत्रोपमेयदेवदत्तागमनं तदानीमेव दस्योरुपनिपातश्च। तेन देवदत्तस्य दस्योश्च समागमः काकतालसमागमसदृश इति फलति। ततश्च काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीयस्मिन्निवार्थे समासाच्च तद्विषयादिति सूत्रेणेवे प्रतिकृताविस्यधिकारिकस्थेन छप्रत्ययः। तथा च पतता तालेन काकवधस्येवोपनिपतता दस्युना देवदत्तवधः कृत इति तदर्थः। ततश्च काकागमनतालपतनसमागमरूपस्य तालकृतकाकवधरूपस्य चोपमानस्यानुपादानात्प्रत्ययार्थोपमायामुपमानलोपः। समासार्थोपमायां वाचनिकोपमानलोपः सर्वोऽप्ययं लोपः छप्रत्ययविधायकशास्त्रकृतः। ततश्च यद्यपि समासाच्च तद्विषयादिति सूत्रेणेवार्थविषयात्समासादपरस्मिन्निवार्थे छप्रत्ययेन निष्पादितः काकतालीयशब्द उपमाद्वयगर्भस्तथा च काकतालयोरिव यादृच्छिको दस्युदेवदत्तयोःसमागम इत्येका समासार्थोपमा। तदानीमेव पतता तालेन काकस्येव दस्युना देवदत्तस्य वधः कृत इत्यन्या तद्धि-

तार्थोपमा चेति यत्रोपमाद्वयं तत्रैवास्य शब्दस्य सम्पूर्णार्थता तथाऽपि याद्दच्छिकसमागममात्रेऽप्यस्य प्रचुरः प्रयोगो दृश्यत इत्ययमपि प्रयोगो याद्दच्छिकसमागममात्रविषय इति ध्येयम् ॥ **अन्यनिमित्तक इति** । गुडजिह्विकानिमित्तक इत्यर्थः ॥ **सन्दिग्धेनेति** । नियमगर्भप्रवृत्तिजनकत्वरूपलिङ्गेनेति शेषः । ननु प्रामाण्यनिश्चयेनैवोक्तसन्देहनिवृत्तिद्वारा नियमगर्भसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपलिङ्गनिश्चयसम्भवात्कथं सन्दिग्धत्वमित्यत आह ॥ **प्रामाण्यासिद्ध्युत्तरकालं त्विति** ॥ **इतरेतराश्रयत्वमिति** । प्रामाण्यसिद्धौ व्यभिचारस्य वैगुण्यादिनिमित्तताकल्पनया नियमगर्भसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपलिङ्गनिश्चयस्तन्निश्चये च निश्चितेन तेन प्रामाण्यनिश्चय इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । वेदसंवादेन तु प्रामाण्यावधारणे नायं दोषः । फलव्यभिचारस्यान्यनिमित्तताकल्पनायाप्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वेऽपि प्रामाण्यनिश्चयस्यान्यनिमित्तताकल्पनाधीनत्वाभावादित्याशयेनाह ॥ **वेदसंवादेन त्विति** ॥ **एवं न्यायसाम्याभावेनेति** । फलविसंवादेन पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्ये तर्हि तत एव पाञ्चरात्रादिस्मृतीनामप्यप्रामाण्यं स्यादिति प्रतिबन्दी परेण गृहीता सा न्यायसाम्याभावोपपादनेन परिहृतेत्यर्थः । यदपि प्रतिबन्दीमाददानस्य विवक्षितमिति । अनेन प्राचीनसुहृद्भावेन पृच्छन्तमित्युक्तिर्गुडजिह्विकामात्रमित्युक्तं भवति । अभ्युच्चयेनैतद्विवक्षितनिराकरणं प्रतिबन्द्या मोचितत्वेन तन्मूलविवक्षाया अप्रयोजकत्वादित्यप्याहुः । साधनसौलभ्यस्याप्रदर्शितत्वाल्लेशेनेत्युक्तं। विश्वामित्रादिसङ्ग्रहायाह ॥ **महता तपसेति** ॥ **प्रत्यापत्तिरिति** । प्रायश्चित्तादिना ब्राह्मणत्वादेः पुनः प्राप्तिरित्यर्थः ॥ **चण्डालसम्बन्धित्वादिति** । अत्र सम्बन्धार्थे विहितस्याणो लुक् द्रष्टव्यः । तेन चण्डालमिति साधु । अन्यथाऽऽदिवृद्धौ सत्यां चाण्डालमित्येव स्यादिति द्रष्टव्यम् । अणि वृद्ध्यभावश्छान्दस इत्यप्याहुः ॥ **दीक्षाप्रवेशमात्रेणेति** । उक्तरीत्या चरममण्डलप्रवेशमात्रेणेत्यर्थः । कर्णिका कर्णभूषणविशेषः। योगानुशासनं वा। परमुद्रां दर्शयति ॥ **तथेति** । लकुटं चक्रकाष्ठम् । कुण्डलं च कलार्चनामित्यपि क्वचित्पाठः । तत्र कलाशब्दो लिङ्गपर इति द्रष्टव्यम् । व्यभिचारिफले त्विति तुशब्दव्यावर्त्यां शङ्कामुत्थापयति ॥ **दुर्लभत्वोक्त्यनुरोधेनेत्यादिना** । गुडजिह्विकानिमित्तो वेत्यत्र लोकव्यामोहनायेति शेषः ॥ २–१–१ ॥

अनु०—॥ ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ ॥ नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः ॥ उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां व्रजेत् ॥

विरूप नित्यया वाचा नित्ययाऽनित्यया सदा ॥ इत्यादिश्रुतिभिर्वेदो नित्य इत्येव गम्यते ॥

सु०—॥ **ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ** ॥ परिहृतः स्मृतिविरोधः। सम्प्रति युक्तिविरोधः परिह्रियते। तथा हि। श्रुत्यादिसमन्वयेन खलु जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो निरूपितम्। तत्र श्रुतेरेव प्रामाण्यं तावद्दुर्लभम्। यद्धि फलव्यभिचारि तदप्रमाणं दृष्टम्। यथा विप्रलम्भकवाक्यम्। फलव्यभिचारिणी च श्रुतिः। पुत्रकामेष्ट्याद्यनुष्ठानेऽपि कदाचित्पुत्रजन्माद्यनुपलब्धेः। अन्यथा फलानुपलब्ध्योक्तं पाशुपताद्यप्रामाण्यमपि न स्यात्। एकदेशे चाप्रामाण्ये तन्न्यायेनैकदेशान्तरस्याप्यप्रामाण्यं सुलभमेव। किञ्च यदबुद्धिपूर्वकं तदप्रमाणं यथा पिपीलिकालिपिः। अबुद्धिपूर्वकश्च वेदोऽपौरुषेयत्वाङ्गीकारात्। अपौरुषेयत्वेन मूलप्रमाणशून्यत्वादप्रमाणमेव। विप्रलम्भकवाक्यवत्। अपि चाप्तप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदप्रामाण्यं वेदस्यानुमेयम्। यदा वेदस्यैतादृशी दशा तदा का वार्ता स्मृतीतिहासपुराणानां फलव्यभिचारादिदोषजर्जराणां प्रामाण्यस्य। तथा च न वेदादिसमन्वयेन जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणः सिध्यतीत्येवं प्राप्ते तत्प्रतिविधानार्थस्य **न विलक्षणत्वादिति** सूत्रस्य तात्पर्यमाह॥ **नित्यत्वादिति** वेदवाक्यमिति शेषः। अयमर्थः। बोधकत्वेन खलु करणानां प्रामाण्यं दोषात्तु कदाचिदपनीयते। वेदवाक्यं च बोधकत्वेन वादिप्रतिवादिसम्मतम्। अन्यथा फलव्यभिचारोऽपि तत्र न स्यात्। वाक्ये च प्रामाण्यस्यापवादका दोषा अबोधकत्वविपरीतबोधकत्वादयः सर्वेऽपि वक्तृदोषनिबन्धना एव। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदवगमात्। वेदवाक्यं च नित्यत्वादपौरुषेयत्वात्पुरुषदोषनिबन्धनैः सर्वदोषैर्वर्जितं स्वत एव प्रामाण्यमाप्नोति। प्रामाण्ये च निश्चिते सति फलव्यभिचारस्य सामग्रीवैकल्यं वा प्रतिबन्धकसद्भावो वा कारणं कल्पयिष्यते। अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरनन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वादिति। अत्रैते प्रयोगाः। वेदः प्रमाणं बोधकत्वे सति विपरीताबोधकत्वात्सम्प्रतिपन्नवत्। विमतो विपरीतबोधको न भवति। अनाप्तप्रणीतवाक्यत्वात्सम्प्रतिपन्नवाक्यवत्। विमतोऽनाप्तप्रणीतो न भवति। अपौरुषेयत्वाद्व्योमवत्। विमतः फलव्यभिचारो वैकल्यादिनिबन्धनो भवितुमर्हति प्रमाणसिद्धफल-

व्यभिचारत्वाच्चरकाद्युक्तफलव्यभिचारवदिति । स्यादेतत् । नित्यत्वमेव वेदस्य कुतः । प्रागुक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामिति ब्रूमः । ये तु स्वयूथ्या वेदप्रामाण्यमङ्गीकृत्यापि तन्नित्यतां नानुमन्यन्ते तान्प्रति सूत्रसूचिताभिः श्रुतिभिस्तामुपपादयति ॥ विरूपेति । अनेन तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिमिति श्रुतिमुपादत्ते । अत्र वाचो नित्यत्वमुच्यते * न वेदस्य । तदपि बहुकालीनत्वं भविष्यतीत्यतो नित्ययाऽनित्यया स्तौमि ब्रह्म तत्परमं पदमिति श्रुतिर्वाव नित्याऽनित्या वाव स्मृतयो याश्चान्या वाच इति श्रुतिमुपादत्ते ॥ नित्ययेति । व्याख्यानान्तरनिरासाय नित्ययेत्येतत्सदा विद्यमानयेति व्याख्यातम् । वाक्यशेषे हि बहु-कालीना अपि स्मृतीरनित्यपक्षे निक्षिप्य श्रुतिमेव नित्यामाह । पौरुषेयतामपि श्रुतयोऽभिदधतीति चेन्न । आप्तोक्तत्वस्य दुरवधार-णतायाः प्रागुक्तत्वेन पौरुषेयत्वे प्रामाण्यावधारणानुपपत्तिप्रसङ्गेन दुर्बलत्वात् । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनापौरुषेयत्वेऽपि कारणाभावात्प्रा-माण्यं न स्यादिति प्रसङ्गस्याभासत्वात् । प्रबलश्रुत्यनुसारेण तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वमेव तासामर्थोऽवगन्तव्यः । तथा च ऋचः सामानि जज्ञिरे ऋग्वेद एवाग्नेरजायतेत्याद्युपपन्नं भवति । न ह्येकं वाक्यमनेककर्तृकामिति सम्भवति । सम्भवति त्वनेकप्रवर्तितमिति ।

टि०—॥ ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ ॥ अत्रापि पूर्ववदेव स्मृतिविरोधः परिह्रियत इति भ्रान्तिनिरासाय पूर्वो-त्तराधिकरणयोरर्थभेदमाह ॥ परिहृत इत्यादिना । सम्प्रतीत्यनेनेतरेषां चानुपलब्धेरिति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनेह पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरस-ङ्गतिः सूचिता भवतीति ज्ञेयम् । उत्तरत्र पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यादिदौर्लभ्यस्यापि वक्ष्यमाणत्वात्तावदित्युक्तम् । नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां व्रजेदित्यनेन मूले प्रथमतो वेदप्रामाण्यव्युत्पादनेन फलव्यभिचारस्यान्यथासिद्धिसूचनात्तदनुरोधेन प्रथमतः फलव्यभि-चारेण तदप्रामाण्यशङ्कामेवोत्थापयति ॥ यद्धीत्यादिना । फलव्यभिचारेऽप्यस्तु वेदस्य प्रामाण्यं बाधकाभावादित्यप्रयोजकताशङ्कां परिहरति ॥ अन्यथेति । ननु पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेत्यादेः फलव्यभिचारेणाप्रामाण्येऽपि जगत्कारणत्वाभिधायकानां यतो वेत्यादिवाक्यानां फलव्यभि-चारशून्यानामप्रामाण्यं निर्निबन्धनमित्यतः फलव्यभिचारेण तद्वतो वेदभागस्याप्रामाण्यसिद्धौ तद्दृष्टान्तेन वेदत्वेन हेतुना यतो वेत्यादिवेदभागस्या-

प्यप्रामाण्यसाधनाद्युक्तैव कृत्स्नस्यापि वेदस्याप्रामाण्यसिद्धिरित्याह ॥ **एकदेशे चेति** । पिपीलिकालिपिश्चेत्याद्युत्तरानुव्याख्यानव्यावर्त्यत्वेन सूचितयुक्त्याऽपि तामुत्थापयति ॥ **किञ्चेति** । हेत्वसिद्धिं परिहरति ॥ **अबुद्धिपूर्वकश्चेति** । ननु च वेदस्य पौरुषेयत्वमेवाङ्गीकुर्मस्तथा चोक्तहेत्वसिद्धेर्नाप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यतो वृथाऽयं पौरुषेयत्वाङ्गीकारः परस्य पौरुषेयत्वेऽप्यप्रामाण्यवज्रलेपत्वादित्याशयेनाह ॥ **पौरुषेयत्वे चेति** । पौरुषेयवाक्यत्वात्स्मृत्यादिवत्स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यानुपपत्त्या प्रमाणमूलकत्वेनैव प्रामाण्यं वाच्यम् । न च तत्सम्भवति । वैदिकार्थस्य प्रत्यक्षाद्ययोग्यत्वेन तत्र प्रत्यक्षानुमानयोरप्रवृत्त्या तयोर्वेदं प्रति मूलत्वासम्भवाद्वाक्यस्याप्यपौरुषेयस्यान्यस्यानभ्युपगमात्पौरुषेयवाक्यस्यैव तन्मूलत्वे च तत्प्रामाण्यस्याप्युक्तरीत्या मूलप्रमाणसापेक्षतयाऽनवस्थितासिद्धवाक्यपरम्पराकल्पनायामनवस्थापत्तेर्मूलप्रमाणशून्यत्वादप्रामाण्यमित्याशयः । प्रमाणीभूतस्यापि प्रत्यक्षादेरासप्रणीततया तत्र व्यभिचारपरिहाराय वाक्यत्वादित्युक्तम् । अस्तु तर्हि स्मृत्यादिसमन्वयेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वसिद्धिरित्यतस्तस्य श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वाभ्यां प्रामाण्यस्येष्टत्वाच्छ्रुत्यप्रामाण्ये न स्मृत्यादेः प्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य तावत्पदसूचितं स्मृत्यादिप्रामाण्यस्य दुर्बलत्वमप्युपपादयति ॥ **यद्वा चेति** ॥ **झर्झराणामिति** । शिथिलावयवानामिवेत्यर्थः ॥ **वेदवाक्यमिति शेष इति** । अत्र वेद इति शेष इति वक्तव्येऽपि वाक्यग्रहणं मूले उज्झितमिति नपुंसकोपपत्त्यर्थम् । मूलेऽपि वेदस्य वाक्यत्वाद्बोधकत्वसिद्धिरित्यभिप्रायेणैव नपुंसकमेव प्रयुक्तमिति द्रष्टव्यम् । ननु वाक्ये यथार्थज्ञानसाधनत्वलक्षणप्रामाण्यस्याप्तोक्तत्वलक्षणगुणाधीनतायाः सर्वत्रोपलब्धत्वादपौरुषेयत्वे च वेदस्याप्तोक्तत्वलक्षणगुणाभावात्प्रामाण्यकारणगुणाभावे कथं दोषाभावमात्रेण प्रामाण्यं स्यादित्यतः प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वान्न गुणापेक्षत्वमिति भावेन वेदप्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वं व्युत्पादयितुं प्रत्यक्षानुमानागमप्रामाण्यस्य तावत्तदुपपादयति ॥ **अयमर्थ इति** ॥ **बोधकत्वेनेति** । ज्ञानजननशक्त्यैव न तु तदतिरिक्तशक्त्या । इत्थम्भूतलक्षणे चेयं तृतीया । प्रामाण्यं यथार्थज्ञानजननशक्तिरूपं यथार्थज्ञानसाधनत्वमित्यर्थः । ततश्चायमर्थः । करणानां प्रत्यक्षानुमानागमानां प्रामाण्यं यथार्थज्ञानजननशक्तिर्बोधकत्वेन ज्ञानजननशक्त्या ज्ञानजननशक्तिरूपकरणनिष्ठकरणहेत्वासादितज्ञानजननशक्त्यभिन्नेत्यर्थः । यद्वा बोधकत्वेनेति * सहयोगे तृतीया । तथा च करणनिष्ठप्रामाण्यरूपा यथार्थज्ञानजननशक्तिर्बोधकत्वेन ज्ञानजननशक्त्या साहितैवेत्युक्त्या ज्ञानजननशक्तिवद्यथार्थज्ञानजननशक्तेः सहजत्वं

लभ्यते । तदनेन करणनिष्ठकरणेहत्वासादितज्ञानजननशक्त्यभिन्नयथार्थज्ञानजननशक्तिमत्त्वं वा ज्ञानजननशक्तिवत्सहजतद्यथार्थजननशक्तिमत्त्वं वा करणानां प्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वमित्युक्तं भवति । नन्वेवं दुष्टेन्द्रियादेरपि ज्ञानजननशक्तिमत्त्वात्तदभिन्नयथार्थज्ञानजननशक्तिमत्त्वं तद्वत्सहजतद्याथार्थ्यजननशक्तिमत्त्वं च स्यादिति तस्यापि प्रमापत्त्या प्रमाणतदाभासविवेकानुपपत्तिरित्यतो नायमस्ति नियमो यत्करणनिष्ठज्ञानजननशक्त्यभिन्ना तद्वत्सहजा वा सर्वत्र यथार्थज्ञानजननशक्तिरिति येनोक्तातिप्रसङ्गः स्यात् । किन्तु दोषाभावे सत्येव तथा नियमः । दुष्टेन्द्रियादौ दोषस्यैव सत्त्वात्तेन च यथार्थज्ञानजननशक्तेः प्रतिबन्धान्नाशाद्वा न ज्ञानजननशक्तिमतोऽपि दुष्टेन्द्रियादेः प्रामाण्यं प्रसज्यते प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यौत्सर्गिकत्वादित्याशयेनाह ॥ **दोषास्त्विति** । अस्त्वेवं करणप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाद्गुणानपेक्षत्वम् । किमेतावता वेदस्येत्यतो वेदस्यापि करणविशेषत्वात्तन्निष्ठयथार्थज्ञानजननशक्तेरपि वेदनिष्ठज्ञानजननशक्त्यभिन्नत्वस्य तद्वत्सहजत्वस्य वोक्तन्यायेन सिद्ध्या तस्य गुणानपेक्षप्रामाण्यसिद्धिरिति भावेनोभयसम्मत्या तत्र ज्ञानजननशक्तिमुपपादयति ॥ **वेदवाक्यं चेति** । ननु दुष्टेन्द्रियादिवद्वेदस्याप्यपवादविषयत्वोपपत्तेर्न तन्निष्ठयथार्थज्ञानजननशक्तेस्तन्निष्ठज्ञानजननशक्त्यभिन्नत्वादिरित्यतोऽपवादकदोषसद्भावेन दुष्टेन्द्रियादेरपवादविषयत्वेऽपि वेदस्यानिर्दोषतयाऽपवादशून्यत्वान्नापवादविषयत्वमित्याशयवान्के ते वाक्यदोषाः कुतश्च तेषां पुरुषदोषाधीनत्वं कथं च वेदस्य तद्राहित्यमित्याशङ्काः क्रमेण परिहरति ॥ **वाक्ये चेत्यादिना** । नित्यत्वस्य प्रयोजकत्वेन पुरुषदोषराहित्यानुपपादकत्वात्कथं तस्य मूलेहेतुत्वेनोपन्यास इत्यतस्तदनूद्य प्रकृतोपयोगिकतया व्याचष्टे॥ **नित्यत्वादपौरुषेयत्वादिति** ॥ **स्वत एवेति** । गुणानपेक्षमेवेत्यर्थः । न त्वपवादविषयो भवतीत्येवार्थः । अस्तु वेदस्य प्रामाण्यं तथाऽपि फलव्यभिचारस्य का गतिरित्यतः फलसंवादेन प्रामाण्यसिद्ध्यङ्गीकारे उक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्फलव्यभिचारस्य कर्तृकरणादिवैगुण्यनिमित्तताकल्पनाऽनुपपत्तावप्यपौरुषेयादियुक्त्योक्तरीत्या प्रामाण्यसिद्ध्यङ्गीकारेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्फलव्यभिचारस्य कर्तृकरणादिवैगुण्यनिमित्तत्वकल्पनेत्याह ॥ **प्रामाण्ये चेति** । अन्यथा फलव्यभिचारि च प्रमाणं चेति व्याघातापातादिति भावः । ननु यथा भवताऽपौरुषेययुक्त्या वेदस्य प्रामाण्यं प्रसाध्य फलव्यभिचारस्य गत्यन्तरं कल्पयितुं शक्यते तथा परेणापि फलव्यभिचारेणाप्रामाण्यं प्रसाध्य प्रामाण्यसाधकापौरुषेयत्वस्य गत्यन्तरं कल्पयितुं शक्यत एव । अप्रामाण्यसाधकफलव्यभिचारस्यैवान्यथासिद्धिर्वर्णनीया

न तु प्रामाण्यसाधकापौरुषेयत्वस्येत्यत्र नियामकाभावात्तत्कथं निर्णय इत्यतोऽप्रामाण्यसाधकस्य फलव्यभिचारस्य सावकाशत्वात्प्रामाण्यसाधकस्य चापौरुषेयत्वस्य निरवकाशत्वात्सावकाशान्निरवकाशस्यैव बलवत्त्वेन निरवकाशापौरुषेयत्वनिबन्धनप्रामाण्यनिश्चयाङ्गीकारेण सावकाशफलव्यभिचारस्यैवान्यथासिद्धिर्वर्णनीयेति वर्णनोपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरनन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वादिति** । अत्र चान्यथासिद्धशब्दः सावकाशपरः । अनन्यथासिद्धशब्दश्च निरवकाशपर इति द्रष्टव्यम् । क्वचिदन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वादित्यपि पाठः । तत्राप्यन्यथासिद्धस्येत्यतःपरं सकाशादनन्यथासिद्धस्येति शेषपूरणेनोक्तरीत्याऽनन्यथासिद्धप्रामाण्यसाधकापौरुषेयत्वस्य प्रबलत्वादित्यर्थलाभादुक्तावधारणोपपत्तिरित्यर्थो द्रष्टव्यः । यद्यपि विपरीताबोधकत्वरूपविशेष्यस्येव बोधकत्वरूपविशेषणस्याप्यासिद्धिः शङ्कितुं शक्यते तथाऽपि वेदवाक्यं च बोधकत्वेन सम्प्रतिपन्नमित्यादिना तदसिद्धेः पूर्वमेव परिहृतत्वाद्विशेष्यासिद्धिमेव परिहरति ॥ **विमतो विपरीतबोधको न भवतीत्यादिना** । अत्र हेतौ विपरीतबोधकत्ववति प्रत्यक्षादावप्यनाप्तप्रणीतत्वसत्त्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय वाक्यत्वादित्युक्तम् । वैकल्यादीत्यादिपदेन प्रतिबन्धसद्भावपरिग्रहः ॥ **प्रमाणसिद्धेति** । प्रमाणसिद्धं यत्फलं तद्व्यभिचारित्वादित्यर्थः । चरकं वैद्यशास्त्रम् । ननु वेदस्य नित्यत्वमेव कुत इत्याशङ्कायां मूले विरूप नित्यया वाचेत्यादिना श्रुतिभिर्नित्यत्वं साध्यते न तद्युक्तम् । धर्मादिकं प्रमाणोपेतं वस्तुत्वाद्घटादिवदिति सामान्यतो धर्मादिविषयप्रमाणसिद्धौ तस्य प्रत्यक्षानुमानपौरुषेयवाक्यत्वप्रतिषेधेनापौरुषेयत्वस्यैव प्राप्तत्वेन सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामेव नित्यत्वस्य सिद्धत्वात् । न च सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामिव श्रुत्याऽपि नित्यत्वं सुसाधमित्यभिप्रायेण श्रुत्युपन्यासो मूल इति वाच्यम् । श्रुतिप्रामाण्ये विवदमानं प्रति श्रुतिभिस्तत्साधनायोगादित्यतो नात्र श्रुतिप्रामाण्ये विवदमानं प्रति श्रुतिभिस्तत्साधनमभिप्रेतं येनोक्तानुपपत्तिः स्यात् । न चैवं नित्यत्वासिद्धिप्रसङ्गः । सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामेव तत्सिद्धेरभिप्रेतत्वात् । न हि धर्मादिसिद्धिः स्यादित्यादिना सामान्यसिद्धिपरिशेषयोः प्रागुपन्यस्तत्वादेव चात्र नित्यत्वसाधकतयाऽनुक्तिर्भाष्यकाराणामित्यभिप्रेत्य तद्भाष्यं मनसि निधाय नित्यत्वाक्षेपं परिहरति ॥ **प्रागुक्तेति** । नन्वेवं सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामेव वेदनित्यत्वसिद्धेः श्रुतिभिर्नित्यत्वसमर्थनं मूलेऽनर्थकमापन्नमित्यतोऽङ्गीकृत्य वेदप्रामाण्यं तन्नित्यतायां विवदमानं प्रति तत्समर्थनार्थत्वान्नानर्थक्यं तस्येत्याशयेनोत्तरभाष्यं

SGDF
Sri Gangadhareshwar Foundation

तथैव योजयति ॥ **ये त्विति** । ननु विरूप नित्ययेत्यादिरूपश्रुत्यप्रसिद्धेरित्यादिश्रुतिभिरिति भाष्यासामाञ्जस्यमित्यतो नेदं श्रुतिप्रतीकोपादानं किन्त्वर्थानुवादोऽयमित्यभिप्रेत्य तदंशसूचिततत्तच्छ्रुतिरूपमाह ॥ **अनेनेत्यादिना** ॥ **वाच इति** । वागिन्द्रियस्येत्यर्थः ॥ **व्याख्यानान्तरेति** । बहुकालीनत्वमात्रेण नित्यत्वमित्येवंरूपव्याख्यानान्तरनिरासार्थेत्यर्थः । बहुकालीनत्वं न नित्यत्वं किन्तु सदा विद्यमानत्वमेवेत्यत्र नियामकमाह ॥ **वाक्यशेषो हीति** ॥ **श्रुतय इति** । ऋचः सामानि जज्ञिरे इत्याद्या इति शेषः । तथा च पौरुषेयत्वप्रतिपादकश्रुतिभिः सत्प्रतिपक्षत्वान्नोदाहृतश्रुतिभिरपौरुषेयत्वासिद्धिरिति भावः । तर्कपराहतत्वेन पौरुषेयत्वश्रुतीनां दुर्बलत्वान्न सत्प्रतिपक्षत्वमित्याह ॥ **आप्तोक्तत्वस्येति** ॥ **प्रागिति** । अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानमित्यादिनेत्यर्थः । नन्वपौरुषेयत्वे श्रुतेराप्तोक्तत्वरूपकारणाभावात्प्रामाण्यं न स्यादिति तर्कपराहतत्वेनापौरुषेयत्वश्रुतेरपि दुर्बलत्वाच्छ्रुतिद्वयस्यापि साम्यमेवेति युक्तः सत्प्रतिपक्ष इत्याशङ्क्याह ॥ **अपौरुषेयत्वेऽपीति** । अभासत्वमेवोपपादयितुं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनेत्युक्तम् । गुणानपेक्षत्वेनेत्यर्थः । का तर्हि पौरुषेयत्वश्रुतीनां गतिरित्यत आह ॥ **प्रबलश्रुत्यनुसारेणेति** । प्रबलनित्यत्वश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । सामान्यसिद्धिपरिशेषरूपन्यायोपेतत्वेन च नित्यत्वश्रुतेः प्राबल्यमित्यवधेयम् । तर्कपराहतिशून्यत्वेन नित्यत्वश्रुतेः प्राबल्यमित्यप्याहुः । तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वमेवेत्यवधारणमुपपादयति ॥ **तथा चेति** । तथात्व एव च तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वार्थत्व एव चेत्यर्थः । कथं तत्तत्कृतत्वार्थत्वेऽनुपपन्नत्वमित्यतस्तदुपपादयति ॥ **न हीति** । तत्तत्प्रवर्तितत्वार्थत्वे तदुपपत्तिमुपपादयति ॥ **सम्भवति त्विति** ।

अनु०—पिपीलिकालिपिश्चापि प्रमाणमविरोधतः ॥

सु०—यदपि पिपीलिकालिपिवदबुद्धिपूर्वकत्वादप्रामाण्यं श्रुतेरिति तन्निराकरोति ॥ पिपीलिकेति । चो यस्मादित्यर्थे । बोधकत्वसमुच्चये वा । तस्माद्दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वादसदनुमानमिति शेषः । न केवलं श्रुतिः किन्तु पिपीलिकालिपिरपीत्यपेरर्थः । अप्रामाण्यं खलु पिपीलिकालिपेरबोधकत्वेन वा स्याद्विपरीतबोधकत्वेन वा । नाद्यः । अनुभवविरुद्धत्वात् । अन्यथा पुरुषलिपेरप्यबोधकत्वं स्यात् । तथा च तद्वैयर्थ्यमापद्येत । अपि चैवं सत्याकाशादिकमेवोदाह्रियेत तत्किं पिपीलिकालिपिगवेषणया । न द्विती-

SGDF

यः । तद्धि बलवत्प्रमाणविरोधतः कल्पनीयमन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न च पिपीलिकालिपिबोधितेऽर्थे प्रमाणविरोधोऽस्ति । अतः कथमसावप्रमाणं स्यात् । स्यादेतत् । लिपिस्तावन्न प्रमाणं पृथक् । अनुप्रमाणत्रित्वाभ्युपगमात् । न च प्रत्यक्षागमयोरन्तर्भवति । अतल्लक्षणत्वात् । अतोऽनुमानमेवेति वाच्यम् । तच्च लेखकबुद्धिस्थशब्दविषयं वा तदवबुद्धार्थविषयं वा स्यात् । न चैतत्पिपीलिकालिपौ सम्भवति । प्रमाणबाधितत्वात्तत्कथमसौ प्रमाणमिति ॥ मैवमिति । तथासत्येडमूकलिपेरप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । भवतु साऽप्रमाणमितरा त्वनुमानमिति चेन्न । एडमूकलिपेरपि सांव्यावहारिकत्वदर्शनात् । किञ्चेतरत्राप्यनुमाने किमेडमूकव्यावृत्त्यर्थं किमपि विशेषणमुपादेयमुत नेति वाच्यम् । नाद्यः । सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गात् । निर्णीतलेखकैव लिपिरनुमानमिति चेन्न । अनिर्णीतलेखकाया अपि सांव्यावहारिकत्वात् । न द्वितीयः । एडमूकलिपावनैकान्त्यात् । अथ मूललेखकबुद्धिस्थशब्दार्थानुमाने न कोऽपि दोष इति मतम् । तदपि न । पिपीलिकालिपावनैकान्त्यात् । तद्व्यावर्तने च सन्दिग्धासिद्धेः । न हि पिपीलिकालिपेः पुरुषलिपेरस्ति कश्चिद्विशेषो नेयं नेयं पिपीलिकालिपिरिति निश्चिनुयात् । तस्मात्पुरुषलिपिरपि पदमिव पदार्थस्य वर्णानां स्मरणहेतुरेष्टव्या । तत्समं पिपीलिकालिपावपि । स्मृतेश्च प्रमितित्वं वक्ष्यामः । ननु प्रमात्वेऽपि स्मृतेर्न तद्धेतुमात्रस्य प्रामाण्यम् । प्रमात्रादीनामपि तत्प्रसङ्गात् । किन्तु साधकतमस्यैव । तच्च मन एवेति सिद्धान्तः । लिपिदर्शनादिकं तु संस्कारोद्बोधाभिधसहकारिसम्पादनेनैव चरितार्थमिति कथं तस्य प्रामाण्यम् । मैवम् । अर्थसन्निकर्षलक्षणावान्तरव्यापारसहितं हीन्द्रियं प्रत्यक्षं नेन्द्रियमात्रम् । मनसश्च स्मरणोदये संस्कारोद्बोध एवार्थसन्निकर्षः । तथा च चक्षुष इवार्थोपसर्पणतत्संयोगसहितस्य प्रामाण्यमेवं लिपिदर्शनतदुद्बुद्धसंस्कारसहितस्यैव मनस इति कथं न लिपेः प्रामाण्यम् । केवलायास्तु नास्तीति चेत् । श्रुतेरपि तन्नाङ्गीक्रियत एवेति । नन्वत्र प्रमाणशब्दो भावसाधनो वा स्यात्करणसाधनो वा । आद्ये पिपीलिकालिपिः प्रमाणमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । द्वितीये तु प्रमाणीति भवितव्यम् । कथं वेदाः प्रमाणं स्मृतेः प्रमाणमिति । प्रमाणमिति सामान्येनोद्दिश्य वेदादित्वविधानात् । अन्यथा तत्रापि दौर्घट्यमेवेति । मैवम् । भावसाधनत्वाभ्युपगमात् ।

सामानाधिकरण्यं तु भाक्तमिति ।

टि०—अपिशब्देनैव समुच्चयसिद्धेश्चशब्दवैय्यर्थ्यमित्यतोऽर्थान्तरसमर्पणार्थत्वान्न वैय्यर्थ्यमित्याह ॥ **चेति** ॥ **प्रमाणं चेति** । भिन्नक्रमत्वमाश्रित्य समुच्चयार्थश्चशब्द इत्यभिप्रेत्य समुच्चेतव्यं दर्शयति ॥ **बोधकत्वसमुच्चये वेति** । अनेन मूलेऽविरोधमात्रेण कथं प्रामाण्यवर्णनमिति शङ्का निरस्ता भवति । बोधकस्य सतोऽविरोधे प्रामाण्यावश्यम्भावादिति द्रष्टव्यम् । तर्हि समुच्चयस्य चशब्देनैव सिद्धेरपिशब्दवैय्यर्थ्यमित्यतश्चशब्दोक्तसमुच्चयभिन्नसमुच्चयप्रतिपादनार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य समुच्चेतव्यप्रदर्शनपूर्वकमपिशब्दोक्तसमुच्चयं दर्शयति ॥ **न केवलमिति** । चशब्दोक्तबोधकत्वस्याविरोधपदसूचितविपरीतबोधकत्वाभावस्य च कथं प्रामाण्यसाधने उपयोग इत्यतस्तमुपपादयति ॥ **अप्रामाण्यं खल्विति** ॥ **अन्यथेति** । पिपीलिकालिपेरबोधकत्व इत्यर्थः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तथा चेति** । पुरुषलिपेरबोधकत्वे चेत्यर्थः । पिपीलिकालिपेरबोधकत्वाङ्गीकारेऽबोधकत्वस्यानेकस्य गगनादेरेवाबुद्धिपूर्वकत्वेनाप्रामाण्यानुमाने दृष्टान्ततयोदाहरणसम्भवात्तदनुदाहृत्य पिपीलिकालिपिमेकामेव दृष्टान्ततयोदाहरतः परस्य कथमचातुर्यं न स्यादित्याह ॥ **अपि चेति** ॥ **अन्यथेति** । बलवत्प्रमाणविरोधादेर्भावेऽपि विपरीतबोधकत्वकल्पने पुरुषलिपेरपि विपरीतबोधकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तर्ह्यस्तु बलवत्प्रमाणविरोधादेव पिपीलिकालिपेर्विपरीतबोधकत्वमित्यत आह ॥ **न चेति** । लिपिः प्रमाणमिति वदन्प्रष्टव्यः । किं सा स्वतन्त्रं प्रमाणं किं वा प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतामिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति ॥ **लिपिस्तावदिति** । लिपेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्येऽनुप्रमाणचातुर्विध्यप्रसक्त्या तत्त्रित्वाभ्युपगमो बाधितः स्यादित्यर्थः । द्वितीयेऽपि किं प्रत्यक्षागमयोरन्तर्भावः किंवाऽनुमान इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह ॥ **न चेति** ॥ **अतल्लक्षणत्वादिति** । निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षत्वनिर्दोषशब्दत्वरूपप्रत्यक्षागमलक्षणानाक्रान्तत्वादित्यर्थः । अतो द्वितीय एवाङ्गीकार्य इत्याह ॥**अत इति** । अस्तु तर्हि पुरुषलिपिवत्पिपीलिकालिपिरप्यनुमानमेवेत्यत आह ॥ **तच्चेति** । विप्रतिपन्ना लिपिः स्वसङ्केतितशब्दज्ञानपूर्विका स्वसङ्केतितशब्दप्रतिपाद्यार्थज्ञानपूर्विका वा शब्दस्मारकलिपित्वादित्यनुमानं लेखकस्य शब्दविषयमर्थविषयं वा ज्ञानमादाय पर्यवस्यतीत्यर्थः । ततश्च पुरुषलिपौ लेखकपुरुषस्य शब्दार्थविषयज्ञानजनकत्वेन पर्यवसन्नार्थस्य तत्र बाधितत्वात्पुरुषलिपेरनुमानत्वेऽपि पिपीलिकालिपौ लेखकस्य तदुभयज्ञानत्वाभावेन पर्यवसन्नार्थस्य तत्र बाधितत्वान्नास्या अनुमानत्वमिति भावः ॥ **एडमूकलिपेरपीति** । स्यादेडे बधिरः प्रज्ञा गडुलः कुकरे कुणिरित्यभिधानादेडो बधिरश्चासावेडमूकश्चैडमूकस्तल्लिपेरित्यर्थः । स्वस्य लिपिसङ्केतितशब्दज्ञानाद्यभावेऽपि तदभिज्ञपुरुषान्तरलिखितलिपिदर्शनमात्रेण लिखिततल्लिपेरपीति यावत् । तत्राप्युक्तन्यायेन लेखकस्यैडमूकतया शब्दादिविषयकज्ञानाभावेन पर्यवसन्नार्थस्य तत्र बाधितत्वादिति भावः ॥ **इतरा त्विति** । अनेडमूकपुरुषलिपिरित्यर्थः । तत्र लेखकपुरुषस्य शब्दादिज्ञानवत्तया पर्यवसन्नार्थस्य तत्र बाधितत्वादिति भावः ॥ **सांव्यावहारिकत्वेति** । तथा च न तस्या अप्रामाण्यमिति नेष्टापत्तिरिति भावः ॥ **इतरत्रानुमान इति** । इतरद्यदनुमानमनेडमूकपुरुषलिपिरूपमिति सामानाधिकरण्येनान्वयः ॥ **एडमूकव्यावृत्त्यर्थमिति** । एडमूकलिखितलिपिव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ **विशेषणमिति** । अनेडमूकलिखितरूपमित्यर्थः ॥ **सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गादिति** । पक्षीभूतपुरुषलिपावेडमूकलिपिव्यतिरिक्तत्वरूपहेतुविशेषणस्य निश्चायकप्रमाणाभावेन निश्चेतुमशक्यत्वादिति भावः ॥ **निर्णीतेति** । तथा च तल्लिपावेडमूकलिपिव्यतिरिक्तत्वनिश्चयोपपत्तेर्न सन्दिग्धासिद्धिरिति भावः ॥ **सांव्यावहारिकत्वादिति** । तथा च तत्रोक्तनिश्चयानुपपत्त्या सन्दिग्धासिद्धितादवस्थ्यमिति भावः ॥ **शब्दार्थानुमान इति** । शब्दार्थयोरनुमान इत्यर्थः ॥ **न कोऽपि दोष इति** । एडमूकलिपिव्यतिरिक्तत्वस्य लिपिविशेषणस्यानुपादानान्न सन्दिग्धासिद्धिः । एडमूकलिपौ साक्षाल्लेखकबुद्धिस्थशब्दार्थविषयत्वाभावेऽपि एडमूको यस्य लेखकस्य लिपिं दृष्ट्वा लिखति तल्लेखकबुद्धिस्थशब्दार्थविषयवत्तायाः सत्त्वेन विवक्षितसाध्यस्य तत्रापि सत्त्वान्न व्यभिचारोऽपीत्येवं पक्षद्वयोक्तदोषो नेत्यर्थः ॥ **अनैकान्त्यादिति** । तत्र मूललेखकबुद्धिस्थशब्दार्थविषयत्वाभावादिति भावः । ननु च पिपीलिकालिपिव्यतिरिक्तत्वेन लिपिविशेषणान्न पिपीलिकालिपावपि व्यभिचार इत्यत आह ॥ **तद्व्यावर्तने चेति** । सन्दिग्धासिद्धिमेवोपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **तत्सममिति** । तथा च पुरुषलिपेरिव पिपीलिकालिपेरपि स्मरणसाधनत्वेन प्रत्यक्षान्तर्भावसम्भवेन पृथक् प्रमाणाभावान्नानुप्रमाणत्रित्वविरोध इति भावः । ननु च न लिपेः स्मरणसाधनत्वमात्रेण प्रामाण्यं स्मृतेः प्रमात्वाभावेन प्रमाकरणत्वाभावादित्यत आह ॥ **स्मृतेश्चेति** ॥ **वक्ष्याम इति** । प्रामाण्यं नानुवादस्य स्मृतेरपि विहीयत इत्यादिना साधकबाधकभावाभावव्युत्पादनेनेति शेषः । शिष्यः शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **चक्षुष इवेति** । चक्षुषो यथेत्यर्थः । यद्यप्यर्थोपसर्पणस्यार्थसंयोगजनकत्वेनान्यथासिद्धत्वान्न

तस्य व्यापारकोटौ निवेशो युक्तस्तथाऽपि कदाचिदिन्द्रियं कदाचिदिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कदाचिज्ज्ञानं चेति करणभेदमुक्त्वा सर्वेषामपीन्द्रियमेव करणं यावन्ति त्वान्तरालिकानि तानि सर्वाण्यवान्तरव्यापार इति करणफलमध्यवर्तिनां सर्वेषामप्यवान्तरव्यापारत्वस्य परैरभिधानात्सुखसाधनशरीरजनकत्वेनान्यथासिद्धस्याप्यपूर्वस्य यागस्वर्गमध्यवर्तितया व्यापारत्ववद्धानादिबुद्धिजनकसविकल्पकजनकत्वेनान्यथासिद्धस्येन्द्रियसन्निकर्षस्य करणफलमध्यवर्तितया व्यापारकोटिनिवेशवच्चार्थसंयोगजनकत्वेनान्यथासिद्धस्याप्यर्थोपसर्पणस्य करणफलमध्यवर्तित्वेन व्यापारकोटिनिवेशो युक्त इत्यवधेयम् । ॥ **एवं लिपिदर्शनेति** । ननु चोद्बुद्धसंस्कारस्यैव स्मृतिजनकत्वात्कथं लिपिदर्शनस्य व्यापारकोटौ निवेश इति चेन्न । उद्बुद्धसंस्कारस्य स्मृतिजनकत्ववादिना न तावदुद्बुद्धत्वं जातिरिति वक्तुं शक्यम् । संस्कारत्वादिना सङ्करप्रसङ्गादुपाधित्वे चोद्बुद्धत्वं सहकारिलाभो वक्तव्यस्तत्साहित्यमिति यावत् । सहकारिभूतं च लिपिदर्शनमेवेति युज्यते तस्य संस्कारोद्बोधान्तर्गतत्वेन व्यापारकोटिनिवेश इत्याहुः । वस्तुतोऽर्थोपसर्पणादिवत्करणमध्यफलवर्तित्वाल्लिपिदर्शनस्य व्यापारत्वोक्तिरित्यवधेयम् ॥ **भावसाधन इति** । भावो धात्वर्थः साधनमभिधेयं यस्य स तथोक्तः । एवं करणं साधनं यस्य स करणसाधन इति द्रष्टव्यम् । तथा च भाववाचकः करणवाचको वेत्यर्थः। किमत्र भावे ल्युट् किं वा करण इति प्रश्नाशयः ॥ **सामानाधिकरण्यं न स्यादिति।** लिपेः प्रमितिरूपत्वाभावादिति भावः ॥**द्वितीये त्विति** । भावे ल्युडन्तस्य नित्यनपुंसकत्वेऽपि करणे ल्युडन्तस्य विशेष्यनिघ्नत्वेन त्रिलिङ्गतया नित्यनपुंसकत्वाभावात्प्रमाणशब्दस्यापि करणे ल्युडन्तत्वे विशेष्यभूतलिपिनिघ्नत्वेन टिड्ढाणञित्यादिना ङीपि सति प्रमाणीति भवितव्यमित्यर्थः ॥**कथं तर्हीति** । तत्रापि भावसाधनत्वे सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः करणसाधनत्वे च त्रिलिङ्गत्वेन विशेष्यनिघ्नत्वाद्विशेष्यलिङ्गानुसारेण प्रमाण इति प्रमाणीति च भवितव्यत्वादिति भावः । यदत्र प्रमाणमिष्टं स वेदादिरिति प्रमाणमुद्दिश्य वेदादित्यस्यैव विधानादुद्देश्यवाचकप्रमाणशब्दस्य नपुंसकत्वेऽप्यनियतलिङ्गस्यैव विधेयस्योद्देश्यसमानलिङ्गतानियमाद्वेदस्मृतिशब्दयोश्च विधेयसमर्पकयोर्नित्यपुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गत्वेनोद्देश्यसमानलिङ्गत्वाप्राप्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ **प्रमाणमितीति** । ननु करणे ल्युडन्तस्य प्रमाणशब्दस्य त्रिलिङ्गतया प्रमाण इति प्रमाणीति चोद्देशसम्भवात्प्रमाणमिति नपुंसकेनोद्देश्यसमर्पणं निर्निबन्धनमित्यतः करणे ल्युडन्तस्यापि सामान्ये नपुंसकमिति नपुंसकत्वानुशासनात्प्रमाणशब्दस्यापि सामान्यपरत्वे नपुंसकत्वोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्यशयेनोक्तं

SGDF

सामान्येनेति । प्रकृते तु लिपिर्नाप्रमाणमित्याक्षेपपरिहाराय लिपिमुद्दिश्य प्रामाण्यस्यैव विधेयत्वान्नैतत्समाधानावकाश इति हृदयम् ॥ अन्यथेति । वेदादिकमुद्दिश्य प्रमाणमिति विधान इत्यर्थः ॥ दौर्घट्यमेवेति । करणे ल्युडन्तस्य प्रमाणशब्दस्यानियतलिङ्गत्वेन विधेयवाचकस्य तस्योद्देश्यसमान-लिङ्गतानियमात्प्रमाणः प्रमाणीत्येव वक्तव्यतया प्रमाणमित्यस्य दौर्घट्यमेवेत्यर्थः । तर्हि लिपेः प्रमितिरूपत्वाभावात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यत आह ॥ सामानाधिकरण्यं त्विति ॥ भाक्तमिति । गौणमित्यर्थः । प्रमितिसाधनत्वात्प्रमितिरिति व्यपदेश इति भावः । एवमेव वेदोद्देशेन प्रमाणमिति प्रयोगोऽपि समाहितो वेदितव्यः ।

अनु०—यथा द्रौणेरुलूकेन कृतमप्यास बोधकम् ॥ अविरुद्धं विरुद्धं तु विरोधादेव बाधितम् ॥ विरोधादर्शनात्तस्माद्वेदप्रामाण्यमिष्यते ॥ तन्मूलत्वात्स्मृतीनां तु विरोधो यत्र न क्वचित् ॥ विरोधोऽपि स एवोक्तः प्रत्यक्षेणागमेन वा ॥

सु०—ननु च श्रुतेः सम्यगनुभवसाधनत्वेन प्रामाण्यमिष्टं न तु स्मारकत्वेन। तथा च न श्रुतिः सम्यगनुभवसाधनमबुद्धिपूर्वकत्वात्पिपीलिकालिपिवदित्यनुमास्यत इत्यत आह ॥ यथेति । यथाऽबुद्धिपूर्वकमप्यैकेनोलूकेन कृतमनेककाकनाशनमश्वत्थाम्नोऽहमेक एवानेकान्वधिष्यामीत्यस्यार्थस्य बोधकं सम्यगनुभवं प्रति साधनं जातम् । तथा श्रुतिरबुद्धिपूर्वाऽपि सम्यगनुभवसाधनम् । एतदुक्तं भवति । अबुद्धिपूर्वकत्वं किमनादित्वं विवक्षितम् ? सादित्वेऽपि बुद्धिजन्यत्वाभावो वा प्रतिपाद्यार्थबुद्धिपूर्वकत्वाभावो वाऽनेनैतदेवं प्रतिपादयिष्यामीत्यभिसन्धिपूर्वकतावैधुर्यं वा । नाद्यः । पिपीलिकालिपावभावात् । गगनमेव दृष्टान्तो भविष्यतीति चेत् । तथाऽपि श्रुतेरनादित्वस्य परेणानङ्गीकृतत्वेनासिद्धेः । न द्वितीयः । उत्पद्यमानं बुद्धिजन्यमेवेति मयाऽङ्गीकृतत्वात् । न तृतीयचतुर्थौ । उलूककृतव्यापारे व्यभिचारादिति । यद्यपि प्रत्यक्षे व्यभिचारोऽत्र वक्तुं शक्यते । तथाऽपि ज्ञातकरणसजातीयत्वेन शक्यपरिहारोऽसाविति नोदितः । अनुमानमात्रे सुवचोऽपि चेतनव्यापारविषयस्य तथाभूत एव शाकुने प्रदर्शयितुमुचित इति न प्रदर्शितः । ननु शाकुनमर्थविसंवाद्यपि दृश्यते । सत्यम् । यत्तु प्रमाणाविरुद्धं तद्व्यभिचारस्थलं भविष्यतीति भावेनोक्तमविरुद्धमिति । शाकुनमात्रे व्यभिचारस्य

SGDF Sri Gangadharaswami... Foundation

दर्शयितुं शक्यत्वेऽप्यागमिकत्वेन विसंवादानर्हतयेदमुदाहृतम् । नन्वासेति कथम् । अस्तेर्भूरित्यस्य नित्यत्वात् । विभक्तिप्रतिरूपकं चाव्ययं भवतीति वचनादव्ययमेतदिति न दोषः । विभक्तिप्रतिरूपकमित्युच्यते । न चैवं विभक्तिरस्ति । न नास्ति । आमन्तानुप्रयोगस्य विद्यमानत्वात् । नन्वेवं तर्हि प्रयुज्यते । श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनं शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वादिति । यद्वा श्रुतिर्नागमोऽबुद्धिपूर्वकत्वादिति । अबुद्धिपूर्वकत्वं च विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानपूर्वकत्वाभावः । आद्य (स्यापि) स्य पिपीलिकालिपावप्रवेशेऽप्युन्मत्तवाक्यं दृष्टान्तो भविष्यति । न चोन्मत्तवाक्यमपि प्रमाणं प्रमाणविरुद्धत्वादित्यत आह ॥ विरुद्धं त्विति । प्रमाणविरुद्धं यदुन्मत्तवाक्यं तत्प्रमाणविरोधादेव बाधितमयथार्थमिति यावत् । न तूक्तहेतुभ्यामिति । सोपाधिकतामनेनाचष्टे । अत एवाप्ताप्रणीतवाक्यत्वहेतुरप्यपास्तः । अयमभिसन्धिः । न तावत्सम्यगनुभवसाधनत्वाभावो ज्ञानसाधनत्वाभावेन । ज्ञानसाधनत्वस्योभयसिद्धत्वात् । नापि स्मृतिसाधनत्वेन । अननुभूतविषयत्वसम्मतेः । ततो विपरीतबोधकत्वेनैवेति वाच्यम् । एवं द्वितीयप्रयोगेऽपि न तावदनागमत्वमशब्दत्वेन । शब्दत्वस्योभयसम्मतत्वात् । तस्मादयथार्थत्वेनेति वक्तव्यम् । एवं तृतीयप्रयोगेऽपि साध्यनिष्कर्षः कर्तव्यः । तथा च तत्र प्रमाणबाधितत्वमुपाधिः । यद्वाऽनुभवसाधनत्वावच्छिन्ने प्रथमसाध्ये वाक्यत्वावच्छिन्ने द्वितीयसाध्ये बोधकत्वावच्छिन्ने तृतीये चायमुपाधिरिति । नन्वस्योपाधेर्यदयथार्थं तत्प्रमाणविरुद्धमिति साध्यव्यापकत्वेऽपि साधनाव्यापकत्वं कथमित्यत आह ॥ विरोधेति । पक्षीकृतायां श्रुतावुक्तसाधनसद्भावेऽपि प्रमाणविरोधस्यादर्शनात् * साधनाव्यापकत्वमिति शेषः । अत्र विरोधाभावादिति वक्तव्येऽदर्शनादित्युक्तं विरोधाभावसाधनार्थमिति द्रष्टव्यम् । किमतो यद्येवं प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिरिति चेत् । उपाधेः प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेनानुमानानां सत्प्रतिपक्षत्वमित्याशयेनाह ॥ तस्मादिति । यस्मात्प्रमाणविरुद्धत्वमयथार्थत्वस्य व्यापकं व्यावृत्तं च पक्षीकृताद्वेदात् । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यानिवृत्तिरवश्यम्भाविनी । तस्माद्वेदप्रामाण्यमेष्टव्यम् । अयमत्र प्रयोगः । वेदो नायथार्थः प्रमाणाविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षवत् । यद्वा वेदो यथार्थो बोधकत्वे सति प्रमाणाविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षवत् । एवं वेदः सम्यगनुभवसाधनमनुभवसाधनत्वे

॥ २४ ॥

सति प्रमाणाविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षवत् । वेद आगमो वाक्यत्वे सति प्रमाणाविरुद्धत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति । एवं वाक्यत्वावच्छिन्ने साध्येऽनाप्तप्रणीतत्वमुपाधिस्तद्विपर्ययेण च प्रतिपक्षोऽभिधेय इति । अस्त्वेवं वेदप्रामाण्यं पञ्चरात्रादिस्मृतीनां तु कथम् । न हि ता अप्यपौरुषेयाः । येन प्रामाण्यमवधार्य फलव्यभिचारमन्यथा नेष्याम इत्यत आह ॥ तन्मूलत्वादिति । प्रामाण्यमिष्यत इति सम्बन्धः । यद्यपि भगवद्रचितानां वेदा (द)र्थमुपलभ्य रचितत्वं वेदमूलत्वं नास्ति । तस्य स्वतः सर्वज्ञत्वात् । तथाऽपि तमनुसृत्य रचितत्वं तन्मूलत्वमिह विवक्षितमिति नोक्तदोषः । अयमत्र प्रयोगः । पञ्चरात्रादिस्मृतिः प्रमाणं प्रमाणमूलत्वात्प्रमाणसंवादित्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति । यद्वा विमतं प्रमाणं वेदसंवादित्वात्पराभ्युपगताहिंसादिवाक्यवत् । आप्तवाक्यत्वमुपाधिरिति चेत् (न) । प्रत्यक्षादौ साध्याव्यापनात् । वाक्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाददोष इति चेन्न । तथाऽपि वेदेतरवाक्यत्वावच्छिन्नसाधनेनोपाधेः पक्षे साधनसौलभ्यात् । सति चैवं स्मृतीनां प्रामाण्ये तद्बलेन फलव्यभिचारोऽप्यन्यथयितव्य इति । ननु चोक्तार्थविरुद्धवादीन्यपि स्मृतीतिहासपुराणान्युपलभ्यन्ते । तेषां प्रामाण्यसाधने च बहुविप्लवः स्यादित्यत आह ॥ विरोध इति । पूर्वेणैवान्वयः । यासां स्मृतीनां सर्वथा प्रमाणविरोधो नास्ति तासामेव पक्षीकरणान्न कश्चिद्दोष इत्याशयः । नन्वेवं सति वेदमूलत्वोपन्यासो व्यर्थः । ज्ञानजनकानामवश्याङ्गीकरणीयेन विरोधाभावेनैव प्रामाण्यसिद्धेरिति चेन्न । फलव्यभिचारलक्षणविरोधदर्शनेनासिद्धिप्रसङ्गात् । प्रामाण्येन तदपनयने चेतरेतराश्रयत्वापातात् । वेदमूलत्वेन तु प्रामाण्ये सिद्धे न कोऽपि दोष इति । अप्रामाण्यप्रयोजकस्य प्रमाणविरोधस्याभावान्न श्रुतिस्मृत्योरप्रामाण्यमित्युक्तम् । तदयुक्तम् । श्रुत्याद्युक्तस्येश्वरसार्वज्ञ्यादेरीश्वरो न सर्वज्ञः पुरुषत्वात् । यज्ञदत्तवत् । इत्याद्यनुमानविरुद्धत्वादित्यत आह ॥ विरोधोऽपीति । प्रकृतसम्बन्धार्थोऽपिशब्दः । यच्छब्दोऽध्याहार्यः । विरोधादेव बाधितमित्यप्रामाण्यप्रयोजकतयोक्तो विरोधोऽपि स एव यः प्रत्यक्षेणागमेन वा स्यात् । न पुनरनुमानेन । अयमभिसन्धिः । अप्रामाण्यप्रयोजकतया यदस्माभिरभिहितं तत्पक्षेऽप्युपपादयितुं खलु परस्यायं प्रयत्नः । अस्माभिश्च प्रत्यक्षागमविरोध एव तथाऽभिप्रेतो नानुमानविरोधः । तथा वं

ष पक्षे तद्व्युत्पादनं प्रकृतासङ्गतमेव । स्वतन्त्रानुमानाविरोधं तूत्तरत्र निराकरिष्यति सूत्रकृदिति। ननु प्रमाणविरोध एवाप्रामाण्ये प्रयोजको ऽस्तु किं प्रत्यक्षेणागमेन वेति विशेषणेन । तथा चोक्तानुमानविरोधाद्वेदादेरप्रामाण्यमिति। मैवम् । वक्ष्यामो ह्यत्र ब्रह्मादिवस्तुपु प्रमाणं वेद एवैक इति वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशम् । यत्र च यस्याप्रवेशो न तस्य तद्बाधकत्वम्। न हि नयनं स्पर्शापबाधनस्येष्टे । तथा च कथमनुमानं वेदाद्यर्थबाधनेन तदप्रामाण्ये प्रयोजकं स्यात् । प्रकृतं च वेदादिकमेवेति ।

टि०——ननु दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वेन श्रुत्यप्रामाण्यानुमानस्य दूषितत्वादुलूककृतव्यापारेऽबुद्धिपूर्वकत्वस्य व्यभिचारप्रदर्शनपरोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतो न सम्यगनुभवसाधनमिति प्रतिज्ञार्थपरिष्कारेण साध्यवैकल्यस्य परेण परिहारेण तद्दुष्टत्वासिद्ध्या व्यभिचारोपदर्शनेन तद्दुष्टत्वसमर्थनार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याशयेन प्रतिज्ञार्थपरिष्कारेण साध्यवैकल्यपरिहारशङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु चेति** । वक्ष्यमाणरीत्या प्रतिज्ञार्थपरिष्कारे नियामकमाह ॥ **श्रुतेरिति** ॥ **इत्यनुमास्यत इति** । तथा च लिपेः स्मारकत्वेऽप्युक्तरीत्या सम्यगनुभवसाधनत्वाभावेनोक्तसाध्यस्यापि सत्त्वान्न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमिति भावः । ननु कथमनेन वाक्येनोलूककृततद्व्यापारे व्यभिचारसमर्थनं घटते। तदौपयिकसाध्याभावोपपादनेऽपि तदौपयिकहेतुसत्त्वानुपपादनादित्यतः स्पष्टत्वात्तस्यानुपपादनमित्याशयेन स्वयं तत्र हेतुसद्भावमाह ॥ **अबुद्धिपूर्वकमपीति** । ननूलूककृततद्व्यापारस्यापि बुद्धिपूर्वकत्वेनाबुद्धिपूर्वकत्वरूपहेत्वगमनान्न तत्र व्यभिचार इत्यतो बुद्धिपूर्वकत्वं विकल्प्य पक्षान्तरं बहिरेव प्रदूष्य परिशिष्टपक्षे व्यभिचारप्रदर्शनपरतया मूलं योजयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **किमनादित्वमित्यादि** । अत्राबुद्धिपूर्वकत्वस्य सर्वथाऽजन्यत्वेन वा जन्यत्वेऽपि बुद्ध्यजन्यत्वेन वा सम्भवादाद्यपक्षद्वयप्रसक्तिः । बुद्धावेवावान्तरविवक्षया चोत्तरपक्षद्वयप्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । किमत्र पिपीलिकालिपिरेव दृष्टान्तः किंवा गगनादिकमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **पिपीलिकालिपाविति** । तथा च साध्यवैकल्यस्यात्राप्रसङ्गेऽपि साधनवैकल्यमवर्जनीयमिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **गगनादिकमिति** । तथा च न साध्यसाधनवैकल्यप्रसङ्गोऽत्रेति भावः । एवं तर्हि माऽस्तु दृष्टान्तदोषेणानुमानस्याभासत्वसिद्धिर्वादिनो हेत्वसिद्ध्या तु भविष्यतीत्याह ॥ **तथाऽपीति** ॥ **बुद्ध्यजन्यत्वमेवेति** । इदं च जन्यमात्रस्येश्वरबुद्धिजन्यत्वमित्यभिप्रायेणोक्तम् । ततश्च पिपीलिकालिपेरपि बुद्धिजन्य-

SGDF
Sri Gurgeshwari ... Foundation

स्वाद् दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं गगनादेरेव दृष्टान्तत्वाश्रयणे च श्रुतेरपि परेण जन्यत्वाङ्गीकारेणोक्तव्याप्तिबलाद् बुद्धिजन्यत्वप्राप्त्याऽन्यतरासिद्धिरिति भावः । ननु मूले प्रत्यक्षानुमानमात्रं विहायानुमानविशेषे शाकुने व्यभिचारोद्भावनं ।किमिति कृतमित्यतः प्रत्यक्षे तस्यानुद्भावनीयतामाह ॥ **यद्यपी-त्यादिना** ॥ **ज्ञातकरणसजातीयत्वेनेति** । श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनं ज्ञातकरणजातीयत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वादित्येवं हेतुविशेषणदानेनाज्ञातकरणे प्रत्यक्षे व्यभिचारस्य परिहर्तुं शक्यत्वान्न तत्र व्यभिचारोद्भावनं कृतमित्यर्थः । यद्यप्यत्र ज्ञातकरणत्वमात्रविवक्षयाऽप्यज्ञातकरणे प्रत्यक्षे व्यभिचारस्य परिहारसिद्धेस्तावदेव वक्तुमुचितं तथाऽपि भागासिद्धिपरिहारार्थं ज्ञातकरणजातीयत्वपर्यन्तं धावनं कृतमिति द्रष्टव्यम्। ननु ज्ञातकरणजातीयत्वविवक्षया प्रत्यक्षे व्यभिचारपरिहारेऽप्यनुमानमात्रस्य तद्रूपत्वात्तत्र व्यभिचारः सुवच एवेति किमिति तदुपेक्षणमित्यत आह ॥ **अनुमानमात्र इति** ॥ **चेतन-व्यापारेति** । उच्चारणादिरूपचेतनव्यापारविषयस्य बुद्धिपूर्वकत्वाभावेन सम्यगनुभवसाधनत्वाभावे परेण साधिते तथाभूत एव चेतनव्यापारविषय एव शाकुने व्यभिचारः प्रदर्शयितुमुचितः । अन्यथा चेतनव्यापारविषयत्वे सत्यपि ^ परेण विशेषणस्य ग्रहीतुं शक्यत्वेन व्यभिचारपरिहारप्रसक्तेरिति भावः । यद्वा चेतनव्यापारो बुद्धिरभिसन्धिर्वा तद्विषयस्य तद्घटितस्य हेतोरित्यर्थः ॥**तथाभूत एवेति**। चेतनव्यापारीभूतबुद्ध्यादिप्रसक्तिमत्येवेत्यर्थः । प्रतियोगिप्रसक्तिमत्येव तदभावस्य प्रतिपादनदर्शनेनाभिसन्ध्यादिपूर्वकत्वप्रसक्तिमत्येव तदभावो वाच्यः । चेतनव्यापार एव चाभिसन्ध्यादिपूर्वकत्वप्र-सक्तिर्न त्वन्यत्रेति चेतनव्यापारप्रसक्तिमत्त्वात्तत्रैव व्यभिचारश्चोदित इति भावः । तथाऽपि प्रमाणाविरुद्धशाकुनिमात्रे व्यभिचारमनुक्त्वा तद्विशेषभूतो-लूकक्रृतव्यापारे तत्प्रदर्शनं किमिति मूले कृतमित्यत आह ॥ **शाकुनमात्र इति** ॥ **आगमिकत्वेनेति** । भारताद्यागमसिद्धत्वेनेत्यर्थः । नन्वस्तेर्लिटि द्वित्वे हलादिशेषे अतआदेरिति दीर्घत्वे द्विहल्त्वाभावान्नुडभावे सवर्णदीर्घत्वे च सत्यासेति रूपनिष्पत्तिर्भवतीति काऽत्र कथन्तेत्यत आर्धधातुके परेऽस्तेर्भू-रित्यस्तेर्भूरादेशविधानेन बभूवेत्येव ।लिटि तद्रूपनिष्पत्तेर्न ।लिटि आसेतिरूपनिष्पत्तिः सम्भवतीत्याशयेनाह ॥ **अस्तेर्भूरित्यस्येति** । परिहरति ॥ **।वि-भक्तीति** । विभक्त्यन्तसदृशमित्यर्थः । बभूवार्थ इति शेषः । यथा चिरायेत्यादिकमिति भावः ॥ **न चैवामिति** । अतिचिरायेत्यादिबहुव्रीहिसमा-सस्य साक्षाद्विभक्त्यन्तत्वमस्तीति युक्तं तत्प्रतिरूपकत्वं चिरायेत्यादेः । प्रकृते च सर्वत्रार्धधातुकेऽस्तेर्भूरादेशविधानेनासेति विभक्त्यन्तशब्दस्यैवाभा-

इति

वान्न तत्प्रतिरूपकत्वमस्येति भावः ॥ **आमन्तोति** । कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटीत्यस्तेरामन्तानुप्रयोगविधानात् । इदमित्याद्यामन्तं पदम् । अनु पश्चात्प्रयुज्यमानस्य लिडन्तस्यासेत्यस्य विद्यमानत्वाद्युक्तं तिङन्तप्रतिरूपकाव्ययत्वमासेत्यस्येति भावः। ननु चास्तेर्भूभावस्य नित्यतयेन्दामासेत्यादिवदपि तत्प्रसङ्गोऽवर्जनीय इति चेत् । कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटीत्यत्र कृञिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्येन तत्र भूरादेशाभावोपपत्तेरन्यथा हि प्रतिपत्तिलाघवाय कृभ्वनुप्रयुज्यत इत्येव ब्रूयादित्याशयः । यद्यपि च चान्द्रैरनुप्रयोगादन्यत्रापि क्वचित्क्वचिद्भूरादेशमनभ्युपगम्यैव प्रादुरास बहुलक्षयाच्छविरित्यादिमहाकाव्यप्रयोगसमर्थनादत्रापि तदभावव्युत्पादनसम्भवादनुप्रयोगपर्यन्तं धावनानर्थक्यं तथाऽप्युक्तयुक्त्याऽनुप्रयोगे भूरादेशाभावसिद्धावपि ततोऽन्यत्रापि भूरादेशाभावे निमित्ताभावेन तदसिद्ध्याऽनुप्रयोगपर्यन्तं धावनम् । अत एवोक्तप्रयोगोऽपि विस्तरे बभूवार्थे विभक्तिप्रतिरूपकनिपातत्वेनैव समाहितः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं धातुवृत्तिकृता । अत्र युक्तिर्न दृश्यत इतीति सर्वमनवद्यम् । व्यभिचारेणैव शङ्कितानुमानस्य दूषितत्वादुपाधिप्रदर्शनपरोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतः प्रयोगपरिष्कारेण व्यभिचारेण परेण परिहृते तदाभासत्वव्युत्पादनार्थं तदिति भावेनोक्तव्यभिचारपरिहाराय तत्प्रयोगपरिष्कारमाह ॥ **नन्वेवं तर्हीति** ॥ **शब्दत्वे सतीति** । इदं च शाकुने व्यभिचारपरिहारायेति द्रष्टव्यम् । एवं हेतुविशेषणदानेन व्यभिचारं परिहृत्य साध्यविशेषपरिष्कारेणापि व्यभिचारं परिहरति ॥ **यद्वेति** । ततश्च शाकुने सम्यगनुभवसाधनत्वेऽप्यागमत्वाभावान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । नन्वबुद्धिपूर्वकं नानादित्वमिह सम्भवति । श्रुतेरनादित्वस्य परेणानङ्गीकारेणानुमानद्वयेऽप्यन्तरासिद्धिप्रसक्तेः । आद्यहेतौ दृष्टान्ततयाऽभिमते उन्मत्तवाक्ये द्वितीयहेतौ त्व तेनाभिमतपिपीलिकालिपौ च साधनवैकल्यापाताच्च । नापि बुद्ध्यजन्यत्वं तत् । जन्यमात्रस्य बुद्धिजन्यत्वस्यास्माभिरङ्गीकारेणोन्मत्तवाक्यस्यापि बुद्धिजन्यत्वासिद्ध्या दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यप्रसङ्गात् । द्वितीयहेतौ दृष्टान्ततयाऽभिप्रेतपिपीलिकालिपेरपि बुद्धिजन्यत्वेन तत्रापि साधनवैकल्यप्रसङ्गात् । नापि प्रतिपाद्यार्थबुद्ध्यादिपूर्वकताविरहः । उन्मत्तवाक्यस्यापि भ्रमरूपवाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वादुक्ताभिसन्धिपूर्वकत्वाच्च साधनवैकल्यानिस्तारात्कथमेतदित्यत आह ॥ **अबुद्धिपूर्वकत्वं चेति** । ततश्चोन्मत्तवाक्यस्य प्रतिपाद्यार्थभ्रमपूर्वकत्वेऽपि तत्त्वज्ञानपूर्वकत्वाभावेन हेतुसत्त्वान्न दृष्टान्ते साधनवैकल्यमिति भावः । ननु मूले विरोधादेव बाधितमित्ययुक्तम् । प्रमाणविरोधस्यैव बाधकत्वादित्यत आह ॥ **अयथार्थमिति याव-** ॥ २६ ॥

दिति । विरोधादेवेत्येवकारव्यावर्त्यमाह ॥ **न तूक्तहेतुभ्यामिति** । **शब्दत्वे** सत्यबुद्धिपूर्वकत्वबुद्धिपूर्वकत्वरूपहेतुभ्यामित्यर्थः । एतावताऽपि किमनुमानस्य दूषणमुक्तं भवतीत्यत आह ॥ **सोपाधिकतामिति** ॥ **अत एवेति** । वेदो न प्रमाणमाप्तप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदिति पूर्वपक्षदशायामुपन्यस्तो हेतुरपि प्रमाणविरुद्धत्वरूपोपाध्याक्रान्तत्वान्निरस्त इत्यर्थः । ननु सम्यगनुभवसाधनत्वाभाववति घटादौ प्रमाणविरुद्धत्वाभावान्न प्रथमप्रयोगे तस्य साध्यव्यापकत्वं सम्भवति । प्रमाणीभूतप्रत्यक्षानुमानयोरनागमत्वेऽपि प्रमाणविरुद्धत्वाभावान्न द्वितीयप्रयोगेऽपि तस्य साध्यव्यापकत्वं सम्भवति । यथार्थज्ञानजनकत्वरूपप्रामाण्याभाववति कचटतपादिशब्दे प्रमाणविरुद्धत्वाभावान्न तृतीयप्रयोगेऽपि तस्य साध्यव्यापकत्वं सम्भवति । तत्कथमस्योपाधित्वमित्यतो वाद्युक्तसाध्यव्यापकत्वाभावेऽपि पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वेनास्योपाधित्वमुपपद्यते । वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः । पर्यवसितनियमदूषकताबीजसाम्राज्यादिति पर्यवसितसाध्यव्यापकस्यापि दूषकतायाः परैरङ्गीकृतत्वादित्यभिप्रायेणानुमानत्रयेऽपि पर्यवसितसाध्यव्यापकतामुपपादयितुं साध्यपर्यवसानमाह ॥ **अयमभिसन्धिरिति** ॥ **एवं तृतीयप्रयोगेऽपीति** । वेदो न प्रमाणमाप्तप्रणीतवाक्यत्वादिति तृतीयप्रयोगेऽपि न तावदप्रामाण्यमबोधकत्वेन बोधकत्वस्योभयसम्मतत्वात् । अन्यथा तत्र फलव्यभिचारस्योत्थानानुपपत्तेः । ततो विपरीतबोधकत्वेनैवाप्रामाण्यं वाच्यमिति साध्यनिष्कर्षः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ **तथा चेति** । घटादौ विपरीतबोधकत्वादिरूपपर्यवसितसाध्यस्यैवाभावान्न तत्र साध्याव्यापकतेति भावः । शुद्धसाध्यव्यापकस्य पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य वा साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य वा यथा शास्त्रे उपाधित्वेन संव्यवहारो न तथा पर्यवसितसाध्यव्यापकस्येति पर्यवसितसाध्यव्यापकस्योपाधित्वस्वीकारो न स्वरस इत्यतोऽत्रापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनैवोपाधित्वमुपपादयति ॥ **यद्वेति** । ज्ञानसाधनत्वावच्छिन्नत्वविवक्षया घटादौ साध्यव्यापकत्वपरिहारेऽपि स्मृतिसाधनत्वेन सम्यगनुभवसाधनत्वाभाववति संस्कारे साध्यव्यापकतापरिहारार्थमनुभवसाधनत्वावच्छिन्नत्वोक्तिरिति ध्येयम् । अत्र चानुभवसाधनत्वावच्छिन्ने प्रथमसाध्य इत्युक्त्योक्तोपाधिव्याप्यतावच्छेदकत्वं न केवलस्य किन्नाम विशिष्टस्यैवेत्येतदभिप्रेयते न त्वनुभवसाधनत्वस्य सम्यगनुभवसाधनत्वाभावं प्रत्यवच्छेदकत्वम् । तदन्यूनातिरिक्तवृत्तित्वरूपस्य तस्य प्रकृतेऽसम्भवात् । सम्यगनुभवसाधनत्वाभाववति घटादावनुभवसाधनत्वाभावेन तन्न्यूनवृत्तित्वात् । न चानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तत् ।

ततश्चानुभवसाधनत्वस्य न्यूनवृत्तित्वेऽप्यतिरिक्तदेशवृत्तित्वाभावेनावच्छेदकत्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । तथा सति द्रष्टव्यस्य प्रत्यक्षत्वावच्छेदकत्वाभावप्रसङ्गात् । अप्रत्यक्षत्ववत्यप्याकाशादौ द्रव्यत्वस्य सत्त्वेनातिरिक्तदेशवृत्तित्वात् । प्रत्यक्षे रूपादाभावेनान्यूनवृत्तित्वाभावाच्चेति द्रष्टव्यम् । ननु विरोधादर्शनादिति ग्रन्थो न साधनाव्यापकत्वप्रदर्शनार्थतया व्याख्यातुं शक्यते । तथा सति प्रमाणविरोधस्यैवोपाधितयोपन्यासात्पक्षे तदभावं प्रतिपादयितुं विरोधाभावादित्येव वक्तव्यतया विरोधादर्शनादित्युक्त्यसामञ्जस्यप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **अत्र विरोधेति** । उपाधेर्निष्कृष्टसाध्यव्यापकत्वपक्षे तद्व्यतिरेकेण निष्कृष्टसाध्यव्यावृत्तिसाधनप्रकारं दर्शयति ॥ **अयमत्र प्रयोग इति** । प्रथमतृतीयसाध्ययोर्विपरीतबोधकत्वरूपेण निष्कर्षेऽपि विपरीतबोधकत्वस्यायथार्थत्वानतिरेकादनुमानत्रयेऽप्ययथार्थत्वमेव निष्कृष्टं साध्यमित्यभिप्रायेण तद्व्यतिरेकमेव साधयति ॥ **वेदो नायथार्थ इति** । इदानीमुपाधेरवच्छिन्नसाध्यव्यापकतापक्षे तद्व्यतिरेकेणावच्छिन्नसाध्यव्यतिरेकसाधने पराभिप्रेतशुद्धसाध्यव्यतिरेकासिद्ध्याऽर्थान्तरता स्यादित्याशङ्क्य साध्यविशेषणमुपाधिव्यतिरेकरूपसाधनविशेषणं कृत्वा तादृशविशिष्टसाधनेन शुद्धसाध्यव्यतिरेकसाधनान्नार्थान्तरतेत्यभिप्रायेण प्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥ यद्वेति ॥ **बोधकत्वे सतीति** । एतच्चाबोधके कचटतपादिशब्दे व्यभिचारपरिहारायोक्तम् ॥ **एवं वेद इति** । घटादौ व्यभिचारपरिहाराय सत्यन्तम् । वेद इति। प्रमाणीभूतप्रत्यक्षानुमानयोरव्यभिचाराय वाक्यत्वे सतीत्युक्तम् । एवं भिन्नभिन्नधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिमुक्त्वा विरोधादेवेति मूलमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्यानुमानत्रयेऽप्येकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिमाह ॥ **एवमिति** । सम्यगनुभवसाधनत्वाभावस्य घटादावागमत्वाभावस्य प्रमाणीभूतप्रत्यक्षादावप्रमाणत्वस्य दुष्टेन्द्रियादौ सत्त्वेऽपि तत्रानाप्तत्वप्रणीतत्वाभावेन शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावेऽपि वाक्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसम्यगनुभवसाधनत्वाभावस्य तत्त्वे सत्यागमत्वाभावस्य वा तत्त्वे सत्यप्रमाणत्वस्य वोदाहृतस्थलेष्वभावेन तत्रानाप्तप्रणीतत्वाभावेऽप्युक्तसाध्यवत्युन्मत्तवाक्यादावनाप्तप्रणीतत्वस्य सत्त्वेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वादनाप्तप्रणीतत्वमपि प्रयोगत्रय उपाधिः । वेदः सम्यगनुभवसाधनं वाक्यत्वे सत्यनाप्ताप्रणीतत्वादाप्तवाक्यवत् । वेद आगमो वाक्यत्वे सत्यनाप्तप्रमाणीतवाक्यत्वात् । वेदः प्रमाणं वाक्यत्वे सत्यनाप्ताप्रणीतत्वात्सम्मतवादिति सत्प्रतिपक्षश्चाभिधेय इत्यर्थः । केचित्तु बोधकत्वावच्छिन्ने तृतीये चायमुपाधिरिति बोधकत्वावच्छिन्नाप्रामाण्यरूपतृतीयसाध्ये प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिरित्युक्तम् । इदानीं वाक्यत्वावच्छिन्नेऽ-

स्मिन्साध्येऽनाप्तप्रणीतत्वमुपाधिः । वेदः प्रमाणं वाक्यत्वे सत्यनाप्ताप्रणीतत्वादिति तद्व्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकश्चाभिधेय इत्येतद्ग्रन्थार्थमाहुः ॥ **अन्यथेति**। कर्तृकरणादिवैगुण्यनिबन्धनत्वेनेत्यर्थः ॥**प्रामाण्यमिष्यत इति** ॥**सम्बन्ध इति** । यद्यपि प्रामाण्यशब्दो वेदशब्देन समस्तस्तथाऽपि स्मृतीनां चेति चशब्द-सामर्थ्याद्बुद्ध्या विविक्तेन प्रामाण्यमिष्यत इत्यनेन सम्बन्ध इति भावः ॥ **भगवद्रचितानामिति** । किन्तु मन्वादिस्मृतीनामेव वेदादर्थमुपलभ्य रचितत्वरू-पतन्मूलत्वमस्तीति तेन मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यशङ्कानिराससम्भवेऽपि पञ्चरात्रादेस्तदभावान्न तेन तन्निरास इति भावः ॥ **स्वत इति**। स्वभावप्रज्ञयेत्यर्थः ॥ **तमनुस्मृत्येति** । गौणप्रयोगे प्रयोजनं च श्रुतिसंवादस्य काकतालीयताशङ्कानिरासरूपं वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम् । न चैवम्पराऽस्य श्रुतिसंवादित्वाति-रिक्ततन्मूलत्वाभावाद्वक्ष्यते हि श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वे पञ्चरात्रादीनामिति पूर्वग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । मन्वादिस्मृत्यसाधारण्येन श्रुतिमूलत्वस्य सर्वस्मृतिसाधारण्येन श्रुतिसंवादित्वस्यैव तत्राभिप्रेतत्वेन श्रुतिमूलत्वश्रुतिसंवादित्वयोरुभयोरपि पञ्चरात्रादिभगवद्रचितस्मृत्यभिप्रायकत्वाभावेन तदवि-रोधोपपत्तेरित्याशयात् । केचित्तु पञ्चरात्रादीनामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा मन्वादिस्मृतीनामेवोक्तत्वेन तद्ग्रन्थानुरोधेन मन्वादिस्मृतीनामेव श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वलाभो न पञ्चरात्रस्यापीति तस्य श्रुतिसंवादित्वमात्राभ्युपगमेति न पूर्वग्रन्थविरोध इत्याहुः । पञ्चरात्रादीनामिति तद्गुणबहुव्री-ह्याश्रयणेन भगवत्तदितररचितप्रमाणीभूतस्मृतिमात्रोक्तावपि तत्र श्रुतिपदस्य प्रमाणोपलक्षणत्वेन प्रमाणमूलत्वप्रमाणसंवादित्वयोरेव सर्वत्र प्राप्त्या मन्वादिस्मृत्यादौ वेदमूलत्ववेदसंवादित्वाभ्यां भगवद्रचितेष्वपि भगवत्प्रत्यक्षमूलत्ववेदसंवादित्वाभ्यां तदुभयवत्ताया अविकलत्वान्नानुपपत्तिरित्यप्याहुः । तन्मूलत्वादिति मूले तच्छब्देन प्रकृतवेदस्यैव परामर्शाद्वेदमूलत्वेन पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यं साध्यत इति भाति । न च तद्युक्तम् । मन्वादिस्मृती-नामपि पक्षनिक्षिप्तत्वेन दृष्टान्ताभावादित्यतः प्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥ **अयमत्र प्रयोग इति** ॥ **प्रमाणमूलत्वादिति** । तथा च तन्मूलत्वादिति मूले वेदत्वमविवक्षितत्वात्प्रमाणत्वेनैव वेदस्य परामर्श इत्युक्तं भवति । इदं च प्रमाणमूलत्वं मन्वादिस्मृत्यभिप्रायेणोक्तम् । तत्र वेदादर्थमूलमुप-लभ्य रचितत्वरूपस्य वेदरूपप्रमाणमूलत्वस्य मुख्यस्यैव सम्भवान्न तु भगवद्रचितस्मृत्यभिप्रायेणोक्तरूपस्य तस्य मुख्यस्यासम्भवात्किन्तु तदनुरोधेनो-क्तरीत्या गौणं तन्मूलत्वं हेतुतया द्रष्टव्यमित्यभिप्रायेण तदाह ॥ **प्रमाणसंवादित्वादिति** । यद्यप्यत्र हेत्वन्तरत्वज्ञापकशब्दाश्रवणात्प्रमाणमूलत्वा-

दित्यनूद्य प्रमाणसंवादित्वादिति व्याख्यानं कृतमिति शक्यते व्याख्यातुं तथाऽपि वक्ष्यते हि श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वे पञ्चरात्रादीनामिति पूर्वग्रन्थे द्विवचनश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्त्या चशब्दाध्याहारेण हेत्वन्तरस्याश्रयणमेवास्योचितमित्येवं व्याख्यातम् । यदप्यनुपदमेव वेदसंवादित्वस्यैवोपादानं तदपि वेदसंवादित्वं पञ्चरात्रादिसाधारणमित्यभिप्रायेण वेदमूलत्वेन प्रामाण्यसाधने दृष्टान्तालाभेन च ✽ न त्वेकदेशोऽपि वेदमूलत्वं नास्तीत्यभिप्रायेणेति न तेनाप्यस्य विरोध इत्यवधेयम् । इदानीं तन्मूलत्वादिति मूलस्थतच्छब्दस्वारस्यानुरोधेन वेदमूलकत्वेनैव पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यसाधनमभ्युपगम्य मुख्येन तेन तत्साधने दृष्टान्ताभावेन तदनुपपत्तेस्तत्परित्यज्य गौणमेव च तदभ्युपगम्य प्रामाण्यं साधयति ॥ **यद्वेति** ॥ **पराभ्युपगतेति** । न हिंस्यात्सर्वाभूतानीत्येतद्वाक्यसंवाद्यहिंसा परमो धर्मस्त्वधर्मः प्राणिनां वध इति वाक्यवदित्यर्थः । न च भ्रान्तप्रतारकवाक्ये प्रमाणसंवादित्ववेदसंवादित्वयोः सद्भावेऽपि प्रामाण्याभावादनुमानद्वयेऽपि तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्र यज्जतीयानन्तरं नियमेन कार्यं भवतीत्यादिवैवाक्षिकयथार्थज्ञानसाधनत्वरूपप्रामाण्यस्याभावेऽपि यथार्थज्ञानकरणत्वरूपस्य तस्य तत्रापि सत्त्वेन तदप्राप्तेः । न चैवं वाक्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाददोष इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिः । वाक्यत्वावच्छिन्नोक्तरूपप्रामाण्यवत्यपि भ्रान्तप्रतारकवाक्ये आप्तवाक्यत्वाभावेन साध्याव्यापकतयाऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वविवक्षावैयर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्याप्तवाक्यत्वेन साध्यव्यापकत्वमेवेत्युत्तरग्रन्थतात्पर्यात् । न च भ्रममूलस्य कथमाप्तवाक्यत्वं तत्त्वज्ञानादिरूपत्वादाप्तेरिति वाच्यम् । प्रमितस्यैव वक्ताऽऽप्त इत्यादिलक्षणाभिप्रायेण तस्याप्युक्तरूपाप्तवाक्यत्वसम्भवादित्याहुः ॥ **आप्तवाक्यत्वमिति** । पञ्चरात्रादिस्मृतिः प्रमाणं विमतं प्रमाणमित्यनुमानद्वयेऽपीत्यर्थः ॥ **वेदेतरेति** । पञ्चरात्रादिस्मृतिराप्तवाक्यं वेदेतरवाक्यत्वे सति प्रमाणसंवादित्वादिति वेदेतरवाक्यत्वे सति वेदसंवादित्वादिति हेतुभ्यां पक्षेऽप्याप्तवाक्यत्वसाधनसौलभ्येन साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिरित्यर्थः । न च भ्रान्तप्रतारकवाक्येऽप्युक्तसाधनवति आप्तवाक्यत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यम् । तस्याप्युक्तरीत्याऽऽप्तवाक्यत्वेन साध्यस्यापि तत्र सत्त्वादित्यप्याहुः । वेदादिविषयविवक्षापूर्वकत्वरूपस्यैव वेदादिसंवादित्वरूपतया विवक्षितत्वाद्वैवाक्षिकस्य च तस्य तत्राभावान्नव्यभिचार इत्यप्याहुः । वेदादेरर्थमुपलभ्य रचितत्वमेव वेदादिसंवादित्वमिति न व्यभिचार इति प्राञ्चः । न चात्र प्रमाणत्वमुपाधिः ✽ आप्तवाक्यत्वरूपसाध्यवति प्रामाण्यसद्भावादुक्तसाधनवति च पक्षे तदनिश्चयादिति वाच्यम् । प्रा-

माण्याभावे वेदेतरवाक्यत्वे सति तत्संवादित्वं न स्यादित्यनुकूलतर्केणोक्तहेतोः साध्यव्याप्यत्वे निश्चिते साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वप्रसङ्गात् । तद्व्यापकत्वे च साधनव्यापकत्वप्रसङ्गादेवानुपाधित्वमित्यवधेयम् । स्मृतिप्रामाण्यसमर्थनस्य फलमाह ॥ **सतीति** । प्रमाणसिद्धफलव्यभिचारस्य वैगुण्यादिनिमित्तकत्वनियमादिति भावः ॥ **बह्विति** । तेषां परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वाद्वस्तुनि विकल्पप्रसङ्गः । वेदसंवादित्वस्य तत्राभावाद्धेतोरसिद्धिश्चेत्यादिबहुविप्लवापातादित्यर्थः ॥ **न कश्चिदिति** । शङ्कितासिद्ध्यादिरूपदोषो नेत्यर्थः ॥ **अवश्याङ्गीकरणीयेनेति** । वेदमूलत्वमङ्गीकुर्वताऽप्यविरुद्धस्मृतीनामेव पक्षत्वाङ्गीकारेण विरोधाभावस्यावश्याङ्गीकरणीयत्वमिति भावः ॥ **फलेति** । पञ्चरात्रादीनां स्वोक्तविपरीतग्राहिप्रमाणविरोधाभावेऽपि फलव्यभिचारलक्षणविरोधसद्भावेन विरोधाभावहेतोः स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **इतरेतरेति** । प्रामाण्यसिद्धौ फलव्यभिचारस्यान्यथासिद्ध्या विरोधाभावसिद्धिस्तत्सिद्धौ च प्रामाण्यसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वापातादित्यर्थः ॥ **न कोऽपीति** । असिद्ध्यादिलक्षण इत्यर्थः । फलव्यभिचारस्यान्यथासिद्ध्यर्थं प्रामाण्यापेक्षायामपि प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं फलव्यभिचारान्यथासिद्धेरनपेक्षितत्वादिति भावः । प्रमाणविरुद्धत्वोपाध्युद्भावनेनैव पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितानुमानस्याभासत्वासिद्धेस्तस्य प्रत्यक्षागमविरुद्धत्वे पर्यवसानपरोत्तरवाक्यमनर्थकमित्यत उक्तोपाधेः साधनाव्यापकत्वासिद्ध्यर्थत्वात्तस्य न तदित्याशयेन साधनव्यापकताशङ्कामुत्थापयति ॥ **अप्रामाण्येति** ॥ **प्रकृतेति** । अप्राण्यप्रयोजकत्वेनोक्तो विरोध इत्येवं प्रकृतसम्बन्धार्थ इत्यर्थः ॥ **यच्छब्दोऽध्याहार्य इति** । स एवेति तच्छब्दश्रवणादिति भावः । नन्वस्त्वप्रामाण्यप्रयोजकत्वेनोक्तविरोधस्य प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वे पर्यवसानं तथाऽप्युक्तानुमानविरोधेन श्रुत्यादेरप्रामाण्यशङ्कायाः कः परिहार इत्यतो मूले उक्तो विरोधः स एवेत्यत्रोक्तपदसूचितमभिप्रायमाह ॥ **अयमभिसन्धिरिति** । ननु प्रमाणविरुद्धत्वोपाधेः पक्षेसद्भावप्रतिपादनेन साधनव्यापकत्वमुपपादयितुं नास्माभिर्युक्तिविरोधः शङ्क्यते येन श्रुत्यादेः प्रत्यक्षागमाविरुद्धतया विवक्षितोपाधेः पक्षेऽसत्त्वेन साधनाव्यापकत्वाप्रतिहतेः प्रकृतासङ्गतिः स्यात्किन्तूक्तयुक्तिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वाद्यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुत्यादेरप्रामाण्यमिति स्वातन्त्र्येणैव युक्तिविरोध उपन्यस्यते तत्कथमसङ्गतिरित्यत आह ॥ **स्वतन्त्रेति** ॥ **उत्तरत्रेति** । **सर्वधर्मोपपत्तेश्च**ेत्यत्रेत्यर्थः । आगमेनागमस्यैवेत्याद्युत्तरग्रन्थस्य न पूर्वेण साक्षात्सङ्गतिः सम्भवतीत्यतस्तत्सङ्गमयितुमाह ॥ **नन्वित्यादि** । ननु वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशेन तद्बाधक-

त्वाभावेऽपि सार्वज्ञादौ तदवकाशादस्तु तद्बाधकत्वमित्यत आह ॥ प्रकृतं चेति । सार्वज्ञादिसाधकतया प्रकृतं च वेदादिकमेवेत्यर्थः । ततश्च सार्वज्ञादेरपि वैदिकत्वान्न तत्रानुमानस्यावकाश इति न सार्वज्ञादिप्रतिपादकश्रुत्यादिबाधकत्वमनुमानस्येति भावः । प्रकृतं सार्वज्ञादिकं वेदादिकं वेद आदिर्ज्ञप्तिकारणं यस्येति तथोक्तम् ॥ वैदिकमितिनतत्रानुमानस्यावकाश इत्यर्थ इति वा ।

अनु०—आगमेनागमस्यैव विरोधे युक्तिरिष्यते ॥ उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पना ॥ प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्प्रायो युक्तिरपि क्वचित् ॥ आगमैकप्रमाणेषु तस्यैव ह्युपजीव्यता ॥ युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ आगमस्य प्रतीयते ॥ स्यात्तत्र युक्त एवार्थो युक्तिश्च त्रिविधा मता ॥ व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या युक्तिगाऽऽगमगा तथा ॥ प्रत्यक्षागममूला तु युक्तिस्तत्र बलीयसी ॥ याथार्थ्यमेव मानत्वम् ॥

सु०—नन्वेवं सति वेदार्थमीमांसा नारम्भणीया स्यात् । मीमांसाया युक्त्यनुसन्धानात्मकत्वादित्यत आह ॥ आगमेनेति । एवशब्दो विरोध इत्यतःपरो द्रष्टव्यः । निर्णयार्थमिति शेषः । एतदुक्तं भवति । अनुमानं हि धर्म्यादिप्रमितिमपेक्षते । न च धर्म्यादिरूपं ब्रह्मादिकं वेदादृते सिध्यतीति तदनपेक्षायामाश्रयासिद्ध्यादिकमपेक्षायां तु विरोधिनो धर्म्यादिग्राहकविरोध इत्येवं वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशोऽभिधित्सितः । मीमांसायां तु क्वचिदागमस्यागमान्तरेण विरोध एवार्थनिर्णयार्थं युक्तिरुपादीयते । सा खल्वन्यतरागमप्रामाण्यमुपोद्बलयन्त्यान्यतरागमबाधयाऽर्थनिर्णयाय प्रभवति । अन्यतरागमसिद्धधर्म्याद्याश्रयेणाश्रयासिद्ध्याद्यनवकाशात् । अन्यतरागमस्य धर्म्यादिग्राहकत्वाभावेनाप्रबलस्यागमसचिवतयोपपत्तेस्ततो दुर्बलस्याकिञ्चित्करत्वात् । तदेवंविधोपपत्तेरागमिकेऽप्यर्थे सावकाशत्वादुपपन्ना मीमांसेति । अपि च प्रत्यक्षागमविरोधोऽपि न स्वरूपेणाप्रामाण्यं प्रयोजयति । किन्तु तयोरुपजीव्यत्वादिना प्राबल्ये सत्येव । दुर्बलयोः स्वयं बाधितत्वेन समबलयोः प्रतिबन्धमात्रहेतुत्वेनाप्रामाण्यानिश्चयानुपपत्तेः । उपजीव्यादिविरोधेन चाप्रामाण्यं भवद्वेदस्य न सर्वथाऽयाथर्थत्वलक्षणम् । किन्नाम प्रतीतार्थप्रच्यावनमात्रम् । अपौरुषेयतया निर्दोषस्य सर्वथाऽप्रामाण्यानुपपत्तेः । तथा

घान्यार्थकल्पनाऽवश्यं कार्येत्याशयवानाह ॥**उपजीव्येति** । उपलक्षणमेतत् । निरवकाशत्वादिकमपि ग्राह्यम् । भवत्वेवं ततः किम् । वेदोपजीव्यत्वादिकं प्रत्यक्षागमयोरेव प्रायेण सम्भवति । युक्तेस्तु क्वचिदेव । पुरुषत्वादियुक्तेस्तु नास्त्येव । अतश्च न तद्विरोधेन वेदस्याप्रामाण्यं मन्तव्यमित्याशयेनाह ॥ **प्रत्यक्षमिति** । वेदस्येत्यनुवर्तते । स्यादित्यतःपरामितिशब्दोऽध्याहार्यः । तत्त्वमसीत्यादिवेदस्य प्रत्यक्षमुपजीव्यम् । युक्तिरपि क्वचिद्वेदस्योपजीव्येति सम्बन्धः । यथा प्राणा वा अणव इत्यादेः । आगमैकप्रमाणकेषु विष्ण्वादिविषयेषु प्रवर्तमानं जनितोऽत विष्णोरित्यादिवेदं प्रति निरनिष्टो निरवद्य इत्यादेस्तस्य वेदस्योपजीव्यतेत्यर्थः । एवं निरवकाशत्वादिकमपि प्रत्यक्षागमयोरेव प्रायेण सम्भवति युक्तेस्तु क्वचिदेव । तच्च न प्रकृतयुक्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् । आगमयोः परस्परविरोधे सत्यन्यतरागमाश्रयेण युक्तेरनुप्रवेशोपपत्तेर्युक्ता मीमांसेत्युक्तम् । तदनुपपन्नम् । असार्वत्रिकत्वात् । न हि सर्वत्रागमयोः परस्पराविरोध एव मीमांसाऽवतार्यत इत्यत आह ॥ **युक्त इति** । तत्र तदयमभिसन्धिः । सत्यमेतत्क्वचिदेवायं न्याय इति । तथाऽपि यत्र नैवं तत्रैकस्यैवागमस्यानेकार्थप्रतीतौ युक्त्यनुसारिणमर्थमुपादाय तदननुगुणतद्विरुद्धार्थपरित्यागः क्रियत इति नोक्तनियमभङ्गः । केवलयुक्तेर्वैदिकेऽर्थे प्रवेशस्यानङ्गीकृतत्वात् । नापि मीमांसाऽनुपपत्तिः । अन्यतरवैदिकार्थानुसारिण्या युक्तेरङ्गीकृतत्वादिति । प्राक् पुरुषत्वादियुक्तिविरुद्धत्वेनागमस्याप्रामाण्यं न वाच्यमित्युक्तम् । इदानीं तु युक्तिरेवासौ प्रत्यक्षागमविरोधेनाप्रमाणम् । तस्यास्तदुपजीवित्वेन ततो दुर्बलत्वादित्याशयवानाह ॥ **युक्तिश्चेति** । यद्वा यत्सिद्धवत्कृत्य तत्र मीमांसारम्भानुपपत्तिः परिहृता तदिदानीं दर्शयितुमाह ॥ **युक्तिश्चेति** । चशब्दः प्रकृतानुसन्धानार्थः । कथं त्रैविध्यमित्यत आह ॥ **व्याप्तिरिति** । यस्या युक्तेः साध्येन व्याप्तिः प्रत्यक्षगा प्रत्यक्षावगता सैका । युक्तिगा युक्त्यवगता यस्या व्याप्तिः सा द्वितीया । तथाऽऽगमगा आगमावगता यस्या व्याप्तिः सा तृतीयेति । एवं त्रिविधेति योज्यम् । उपलक्षणं चैतत् । धर्मा (र्म्या) दिग्राहकभेदेनापि त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् । एतच्च स्पष्टयिष्यामः । एवं तर्हि या युक्तिमूला युक्तिः सा नागमाद्युपजीविनीति तस्याः बाधिका तदबाध्या च भवत्वित्यत आह ॥ **प्रत्यक्षेति** । तत्र तासु

SGDF

त्रिविधासु युक्तिषु । प्रत्यक्षागममूलेति । प्रत्यक्षमूलाऽऽगममूला चेत्यर्थः । युक्तिमूलाऽपि युक्तिरन्ततः प्रत्यक्षागममूला द्रष्टव्या । अन्यथा तन्मूलयुक्तेर्निर्मूलत्वमनवस्था वाऽऽपद्येत । तथा च प्रत्यक्षाद्यपेक्षत्वेन साम्येऽपि बहुसंविधानानपेक्षयोः प्रत्यक्षागममूलयोर्युक्त्योः प्रबलत्वं तदपेक्षायास्तु युक्तिमूलाया दुर्बलत्वं युक्तमेव । तथा च प्रबलयोर्युक्त्योर्यदेदृशी दशा तदा का वार्ता दुर्बलाया युक्तेरागमबाधनादाविति । तदेवमप्रामाण्ये प्रमाणविरोधस्यैव प्रयोजकत्वाच्छ्रुत्यादेश्च प्रत्यक्षागमविरोधाभावात् ॥ अनुमानविरोधस्याप्रयोजकत्वान्नाप्रामाण्यम् ॥ किन्नाम बोधकत्वेन स्वत एव प्रामाण्यमित्युपपादितम् । तदेतत्प्रमाणाप्रमाणविवेकमविदुषां दुरवधारणमित्युद्देशलक्षणविभागपरीक्षाभिस्तन्निरूपणार्थमुत्तरो ग्रन्थसन्दर्भः । न च सांव्यवहारिकत्वात्प्रमाणादेः किं तन्निरूपणेनेति वाच्यम् । तथाऽपि स्वरूपसङ्ख्याविषयफलगोचराणां वादिविवादानां विद्यमानत्वेन निरूपणार्हत्वात् । यद्यप्येषोऽर्थस्तर्कशास्त्रस्य विषयो न मीमांसाशास्त्रस्य । तथाऽपि शिष्यहितैषिणा भाष्यकृता प्रसङ्गतो निरूप्यते । यथा पूर्वमीमांसा भाष्यकारेणेत्यदोषः । अत एव प्रमाणलक्षणादौ निरूपितस्यार्थस्य पुनरत्र निरूपणं न दोषाय । एकीकृत्य निरूपणस्यापि शिष्यहितार्थत्वात् । तत्र निर्धारितस्वरूपस्यैव सङ्ख्यादिजिज्ञासा । लक्षणं च तन्निर्धारणोपायः । न च सामान्यलक्षणेन विना विशेषलक्षणस्यावसर इत्यतः प्रमाणसामान्यलक्षणं प्रथमं तावदाह ॥ **याथार्थ्यमेवेति** ।

टि०—एवमुपयुक्तमभिधायोत्तरवाक्यं सङ्गमयति ॥ **नन्विति** ॥ **एवं तर्हीति** । वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाश इत्यर्थः । ब्रह्मादिवस्तुष्वित्यादिना वैदिकेऽर्थे युक्तेर्निरवकाशत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिह तस्यास्तत्र सावकाशत्ववर्णनं तद्विरुद्धमित्याशङ्क्याह ॥ **विरोध इत्यतःपर इति** । नन्वेतावताऽपि कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यतो वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशाङ्गीकारे ब्रह्मादिष्वित्यादिना वक्ष्यमाणं नियामकं दर्शयन्नेव मीमांसायां तदवकाशे मूले विरोधे निर्णयार्थं युक्तिरिष्यत इत्यनेन सूचितं नियामकमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीत्यादिना** ॥ **इत्येवमिति** । तथा च धर्म्यादिप्रमित्यसम्भव एव तत्रानुमानाप्रवृत्तौ नियामक इति भावः । अस्तु तर्हि प्रकृतेऽपि धर्म्यादिप्रमित्यसम्भवादेव मीमांसायामप्यनुमानप्रवृत्तिरित्यतः प्रकृते तदभावमुपपादयति ॥ **मीमांसायां त्विति** ॥ **आगमसचिवतयेति** । अत्रागमसचिवतयेत्यतःपरं प्रबलत्वादिति शेषः । तत इत्यस्योपपत्तेः सकाशादित्यर्थः । ननु वक्तव्यस्य सर्वस्याप्युक्तत्वात्किमुपजीव्यविरोधे त्वित्यादिनेत्यतो युक्तिविरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यशङ्कायाः प्रत्यक्षागमविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वेन युक्तिविरोधस्य तदभावान्न युक्तिविरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति विरोधोऽपि स एवोक्त इत्येकं समाधानमुक्तं तत्रैवोत्तरग्रन्थेन तूपजीव्यविरोधस्यैव तत्प्रयोजकत्वात्प्रकृतयुक्तेश्चानुपजीव्यत्वेनोपजीव्यविरोधाभावान्नाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति समाधानान्तरमुच्यत इति नानर्थक्यमिति भावेन तथैवोत्तरग्रन्थमवतारयति ॥ **अपि चेत्यादिना** । स्वरूपेण प्रत्यक्षागमविरोधत्वेनेत्यर्थः । यदि स्वरूपेण प्रत्यक्षागमविरोधस्याप्रामाण्याप्रयोजकत्वं केन तर्हि रूपेण प्रयोजकत्वमिति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥ **तयोरिति** । उपजीव्यत्वादिनेत्यादिपदेन निरवकाशत्वपरिग्रहः । स्वरूपेणैव तद्विरोधस्य प्रयोजकत्वोपपत्तौ किं रूपान्तराश्रयणेनेत्यत आह ॥ **दुर्बलयोरिति** । नन्वस्त्वेवमुपजीव्यविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वसिद्धिस्तथाऽपि भाष्ये वेदस्यान्यार्थकल्पनावर्णनमनर्थकमुपजीव्यविरोधेन वेदाप्रामाण्यस्यैव वर्णनीयत्वात् । न चोपजीव्यविरोधप्रयुक्तमप्रामाण्यमेतदेवेति दर्शयितुमन्यार्थकल्पनावर्णनमिति वाच्यम् । अन्यत्र क्लृप्तायाथार्थ्यरूपाप्रामाण्यस्यैव वेदेऽपि तत्प्रयुक्तत्वस्य सम्भवेन तत्परित्यागायोगादित्यत आह ॥ **उपजीव्यादिविरोधेनेति** ॥ **सर्वथाऽप्रामाण्येति** । अयथार्थत्वलक्षणाप्रामाण्येत्यर्थः । निरवकाशादिकमित्यादिपदेन बहुत्वपरिग्रहः । तथाऽपि वेदं प्रति प्रत्यक्षागमयोरेव प्रायेणोपजीव्यत्वस्य युक्तेस्तु क्वचिदेव तदुपजीव्यत्वस्य पुरुषत्वादियुक्तेश्च सर्वथाऽनुपजीव्यत्वस्य च वर्णनपरोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यत उपजीव्यविरोधस्यापि प्रकृते सत्त्वेन साधनव्यापकतयोपजीव्यविरोधस्य नोपाधित्वमित्याशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेन तां शङ्कामुत्थापयति ॥ **भवत्वेवमिति** । उपजीव्यविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वं भवत्वित्यर्थः ॥ **तत इति** । प्रकृतेऽप्युपजीव्यविरोधाच्छ्रुतेरप्रामाण्यमुपपन्नमिति भावः ॥ **अतश्चेति** । न केवलं प्रत्यक्षागमविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वेन युक्तिविरोधस्य तदभावान्न पुरुषत्वादियुक्तिविरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यमित्येव किन्नामोपजीव्यविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वेन पुरुषत्वादियुक्तेश्चानुपजीव्यत्वेन तद्विरोधस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वाच्च न तद्विरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यं वक्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ **अनुवर्तत इति** । वेदस्यान्यार्थकल्पनेति पूर्ववाक्यादिति शेषः । अत्र प्राय इत्यस्य युक्तिशब्देन सन्निहितत्वात्तेनैवान्वयः प्रतीयते न चासौ युक्तः । तथा सति वेदं

प्रति युक्तेरेव बाहुल्येनोपजीव्यत्वमित्यापातात् । न चागमं प्रति युक्तेर्बाहुल्येनोपजीव्यत्वं सम्भवति । क्वचिदित्युक्तक्वाचित्कत्वेन विरुद्धत्वाच्च । न च क्वचिदित्यस्य प्रत्यक्षं क्वचिदित्युपजीव्यमित्यन्वयेन युक्तिपदेनान्वयान्न तेन विरोध इति वाच्यम् । व्यवहितान्वयप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षस्य बाहुल्येनोपजीव्यत्वेन तत्क्वाचित्कोपजीव्यत्वोक्त्यनुपपत्तेश्च । न च तर्हि प्रत्यक्षं प्राय उपजीव्यं स्यादित्यन्वयेन दोष इति । तथा सति सन्निहितान्वयपरित्यागापत्तेः । प्रत्यक्षस्य वेदं प्रत्युपजीव्यतानियमस्य प्रायिकत्वालाभाच्चेत्यत आह ॥ **स्यादित्यतःपरमितिशब्दोऽध्याहार्य इति** । अनेन प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यादित्येतत्प्रायो बाहुल्येनेत्यन्वय इत्युक्तं भवति ॥ **प्राणा वा अणव इत्यादेरिति** । अत्र रूपाद्युपलब्धिः सकरणिका क्रियात्वाच्छिदिक्रियावदित्यनुमानसिद्धचक्षुरादीनि प्रमाणपदेनानूद्य तेषामणुत्वविधानाद्युक्तेरागमं प्रत्युपजीव्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ आगमेस्त्युत्तरग्रन्थस्याव्यवहितपूर्वग्रन्थेन सङ्गतिर्न प्रतीयत इत्यतस्तं सङ्गमयति ॥ **आगमयोरित्यादि** । असार्वत्रिकत्वमेवोपपादयति ॥ **तत्र तर्हीति** । युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ इति पूर्वत्र यदीति श्रवणादिति भावः । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **अयमभिसन्धिरिति** ॥ **इति नोक्तेति** । इतिनोक्तनियमभङ्गो नापि मीमांसारम्भानुपपत्तिरिति सम्बन्धः । न चानेनोक्तनियमभङ्गाभावे मीमांसारम्भानुपपत्त्यभावे च को हेतुरुक्त इत्यत उभयत्रैतन्मूलसूचितौ हेतू दर्शयति ॥ **केवलेति** ॥ **अन्यतरेति च** । मूले युक्तिश्च त्रिविधा मतेति युक्तित्रैविध्यं किमर्थमुच्यत इत्यतस्तत्प्रयोजनं दर्शयन्नुत्तरमूलमवतारयति ॥ **प्रागिति** ॥ **यत्सिद्धवत्कृत्येति** । आगममूलकयुक्तेर्वैदिकेऽप्यर्थेऽवकाशं सिद्धवत्कृत्यागमेनागमस्यैवेति पूर्ववाक्ये मीमांसारम्भानुपपत्तिः परिहृता सा तदा स्याद्यद्यागमादिमूलकत्वं युक्तेः स्यात्तदेव नास्तीत्यतस्तन्मूलत्वं दर्शयितुं युक्तेर्विभागमाहेत्यर्थः । अत एव पूर्वमेवंविधोपपत्तेरागमिकेऽप्यर्थे सावकाशत्वादुपपन्ना मीमांसेत्युपसंहृतम् । तत्रत्यस्यैवंविधोपपत्तेरित्यस्य पदस्य समूलोपपत्तोरित्यर्थकत्वात् ॥ **प्रकृतानुसन्धानार्थ इति** । आगमयोः परस्परविरोधे सति निर्णयार्थमनुसृतप्रकृतयुक्त्यनुसन्धानार्थ इत्यर्थः । मूले यस्या युक्तेर्व्याप्तिः प्रत्यक्षगा सा युक्तिस्त्रिविधेत्येवं प्रत्येकं त्रैविध्यान्वयभ्रान्तिं निवारयति ॥ **यस्या इत्यादिना** ॥ **उपलक्षणमिति** । प्रत्यक्षादिगृहीतव्याप्तिकत्वेन युक्तित्रैविध्यकथनमुपलक्षणं प्रत्यक्षादिगृहीतधर्म्यादिकत्वेनापि युक्तेस्त्रैविध्यं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **एतच्च स्पष्टयिष्याम इति**। समयचरणे प्रत्यक्षमागमो वाऽपि भवेद्यत्र नियामक इत्यनुव्या-

ख्यानव्याख्यावसरे त्रिविधव्याप्तेरुदाहरणप्रदर्शनेन युक्तित्रैविध्यं स्पष्टयिष्याम इत्यर्थः । आगमोपजीवियुक्तेरागमबाध्यत्वेनागामाबाधकत्वेऽपि युक्तिमूलयुक्तेरागमोपजीवित्वाभावेन तस्या आगमबाधकत्वतदबाध्यत्वयोरुपपत्त्या सार्वज्ञ्यादिविरोधित्वेनोच्यमानाया अपि युक्तेर्युक्तिमूलत्वाद्युक्तमागमबाधकत्वं तदबाध्यत्वं चेति भावेन शङ्कते ।। **एवं तर्हीति** । प्रत्यक्षोऽयमागम इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे ।। **प्रत्यक्षागममूलेतीति** । प्रत्यक्षागममूलात्विति मूले तुशब्दानर्थक्यमित्यतः प्रत्यक्षागममूलकयुक्त्योः प्राबल्ये युक्तिमूलकयुक्तेस्ततो दौर्बल्ये च हेतुसूचनार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति भावेन तद्व्यावर्त्यसाम्यशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तुशब्दोक्तं प्राबल्यदौर्बल्यहेतुं निरूपयितुं साम्यशङ्कामुत्थापयति ।। **युक्तिमूलाऽपीति** । ननु युक्तिमूलमयुक्तेर्युक्तिमूलत्वनिर्मूलत्वयोरेव सम्भवात्किमिति प्रत्यक्षागममूलकत्वनिर्बन्ध इत्यत आह ।। **अन्यथेति** ।। **निर्मूलत्वमिति** । ततश्चाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति भावः ।। **अनवस्था वेति** । युक्तिमूलत्व इति शेषः । अस्त्वेवं तस्याः प्रत्यक्षागममूलकत्वं किं तावतेत्यतः प्रत्यक्षागममूलकत्वे तस्यास्तन्मूलकयुक्तिसाम्यप्रसङ्गात् न तदपेक्षया दौर्बल्यमित्याशयेनाह ।। **तथा चेति** । एवं साम्यशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकतया तुशब्दसूचितं प्राबल्यदौर्बल्यहेतुं दर्शयति ।। **बह्विति** । संविधानं व्यवधानम् । तदिति बहुसंविधानपरामर्शः । ननु युक्तिमूलकयुक्तेरागमाद्यबाध्यत्वशङ्कायां प्रत्यक्षागममूलकयुक्त्यपेक्षया युक्त्यपेक्षयुक्तेर्दौर्बल्यनिरूपणमसङ्गतमित्यतः प्रत्यक्षागममूलकयुक्त्योः स्वोपजीव्यागमबाधकत्वे तद्बाध्यत्वे वा कैमुत्येनैव तन्मूलकयुक्तेरपि तदबाधकत्वतद्बाध्यत्वसिद्धिरिति कैमुत्योपपादकत्वान्नासङ्गतिरिति भावेन प्राबल्यदौर्बल्यसिद्धिफलतया कैमुत्यमुपपादयति ।। **तथा चाति** ।। **ईदृशीति** । वैदिकेऽर्थे प्रवेशेन तदबाधकत्वादिरूपेत्यर्थः । ननु वक्तव्यस्य सर्वस्याप्युक्तत्वात्किमुत्तरेण प्रबन्धेनेत्यतः प्रकृतसङ्गततया तं सङ्गमयितुमेतदधिकरणसिद्धमर्थं तावदनुवदति ।। **तदेवमिति** । इदानीं तत्सङ्गततयोत्तरप्रघट्टकप्रतिपाद्यं दर्शयति ।। **तदेतदिति** ।। **उद्देशेति** । यद्यपि विभागस्य विशेषोद्देशरूपतयोद्देशरूपत्वेनोद्देशशब्देनैव सङ्गृहीततया पृथग्ग्रहणं न युक्तं तथाऽपि कुरुपाण्डवन्यायेन पृथगुक्तिरिति ध्येयम् । लक्षणशब्दः सामान्यविशेषलक्षणपरः ।। **सांव्यावहारिकत्वादिति** । इदं प्रमाणमिदमप्रमाणमिति लोकव्यवहारसिद्धिकत्वादित्यर्थः ।। **तथाऽपीति** । सांव्यावहारिकत्वेऽपीत्यर्थः । करणं प्रमाणं फलं वेत्ति स्वरूपगोचरः किं प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं किंवा प्रत्यक्षानुमाने द्वे अपीत्यादिः सङ्ख्यागोचरः । गगनादिकं किमानुमानादिकं किंवा प्रात्यक्षिक-

मित्यादिर्विषयगोचरो ज्ञानं फलं किंवा ज्ञाततेति व्यवहार इति हानादिबुद्धयः किं प्रत्यक्षफलमुतानुमानफलमिति च फलगोचरो विवाद इत्यवधेयम् ॥**तर्कशास्त्रस्येति**। अन्नतर्काभिधतर्कशास्त्रस्येत्यर्थः।तस्य प्रमाणशास्त्रत्वादिति भावः ॥ **न मीमांसाशास्त्रस्येति** । तस्य तदन्यप्रमेयव्युत्पादनपरत्वादन्यथा विद्याभेदानुपपत्तिप्रसक्तेरिति भावः ॥ **यथेति** । धर्मे चोदनैव प्रमाणं न प्रत्यक्षादीत्येतत्प्रत्यक्षाद्यज्ञाने दुरवधारणमिति तन्निरूपणं पूर्वमीमांसाभाष्यकारेण शबरस्वामिना यथा कृतमित्यर्थः । ननु प्रमाणलक्षणादौ प्रमाणादिस्वरूपस्याचार्यैरेव निरूपितत्वात्तत एव च प्रमाणाप्रमाणविवेकोपपत्तेः किमर्थमन्यत्र निरूपितस्य पुनरत्र निरूपणमित्यत आह ॥ **अत एवेति** । शिष्यहितैषित्वादेवेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति ॥ **एकीकृत्येति** । तथा च प्रमाणलक्षणादौ प्रमाणादेर्निरूपितत्वेऽपि विक्षिप्यवर्णितत्वेन मन्दैः सुखेन बोद्धुमशक्यत्वात्तदर्थमेकीकृत्य निरूपणमप्यावश्यकमिति भावः । ननु प्रयोजनाभावेन लक्षणस्यैवावक्तव्यत्वाद्वक्तव्यत्वे वा नियामकाभावेन प्रथमतोऽवक्तव्यत्वात्प्रथमतो वक्तव्यत्वे वा विशेषलक्षणान्यनभिधाय सामान्यलक्षणस्यैव प्राथमिकत्वे नियामकाभावात्सामान्यलक्षणाभिधानपरोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतो लक्षणाभिधानप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं लक्षणस्यैव प्रथममभिधाने नियामकं वदन्नेव नियामकोक्त्या सामान्यलक्षस्य प्राथमिकत्वं समर्थयमानस्तदभिधानपरतयोत्तरं वाक्यं योजयति ॥ **तत्रेति** । स्वरूपसङ्ख्याविषयफलैरनेकधा प्रमाणैर्निरूपणीय इत्यर्थः ॥ **न च सामान्यलक्षणेन विनेति** । यद्यपि सामान्यलक्षणाभिधानेन विना न विभज्योद्देशावसरः । अवच्छेदकैक्येनैक्यमापन्नस्यैव वस्तुनो विभज्योद्देष्टव्यत्वात्तथाऽपि विभज्योद्देशार्थस्यापि सामान्यलक्षणाभिधानस्य तद्द्वारा तत्कार्यभूतविशेषलक्षणाभिधानार्थत्वमप्यविकलमित्याभिप्रेत्य न विशेषलक्षणावसर इत्युक्तमत एव कथालक्षणटीकायामेवं सामान्यलक्षणाभिधानस्यार्थवत्त्वमुपवर्णितमिति ध्येयम् ॥

सु०—अत्र कश्चिदाह । किमर्थं लक्षणमुच्यते । किं सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थम् । उत प्रमाणत्वादिप्रतीतये तच्चिन्होपदर्शनमिदम् । अथ व्यवहारार्थम् । उत प्रमाणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थम् । अन्यस्मै कस्मैचित्प्रयोजनाय वा । नाद्यः। तस्या एव दुरवधारणत्वात् । तथा हि । किं सजातीयेति प्रमाणत्वेन साजात्यं विवक्षितं रूपान्तरेण वा । नाद्यः । व्यवच्छेद्यावधेः सजातीयादव्यावृत्तत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तिस्वीकारे (ण) चाव्यापकत्वात् । नापि द्वितीयः । विजातीयपदोपादानवैयर्थ्यात् । अस्ति प्रमेयत्वेन सर्वसाजात्यम् । अथ ज्ञानत्वादिना विशेषेण साजात्यं विवक्षित्वेदमुच्यते । तर्हि लक्ष्यस्यापि ज्ञानत्वादिना साजात्याद्व्यवच्छेद्यकोटिप्रविष्टतया सङ्ग्राह्याभावः । लक्ष्यस्य यज्ज्ञानत्वादिभिः सजातीयं तद्व्यवच्छेद्यम् । न च लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयम् । षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य भेदे व्यवस्थितत्वादिति चेत् । एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नाद्व्यवच्छेद इत्येवोच्यतां. कृतं ज्ञानत्वादिना साजात्येन प्रकृतानुपयोगिना वर्णितेन । यदा च लक्ष्यादन्यत्वं परेषामवगतं तदा परेभ्योऽन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थादवगम्यत इति सिद्धमग्रतो लक्षणप्रयोजनमिति वैय्यर्थ्यमेव स्याल्लक्षणाख्यानस्य । अपि च न तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छिन्नप्रतीतिसम्भवः । अतिप्रसङ्गात् । नापि ज्ञातेन । दुरवधारणत्वात् । न तावल्लक्षणं प्रत्यक्षम् । निर्दोषाक्षोद्भवत्वादेरप्रत्यक्षविशेषणत्वात् । नापि कार्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा तदवगमः । ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणगतानुगतरूपासिद्धावेकरूपलक्षणासिद्धेः । कार्यस्यैकजात्यादेकजातीयकारणसिद्धिरिति चेत् । तर्हि कार्यगतैकजात्यस्य पूर्वमवश्यं प्रत्येतव्यत्वाङ्गीकारेण तत एव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदोपपत्तिरस्तु । कृतमनया पारम्पर्यकुसृष्ट्या । नन्वेतावता न प्रकृतलक्षणखण्डनं सम्भवति । अव्याप्तेरतिव्याप्तेर्वाऽनुद्भावनादिति चेत् । मैवम् । प्रथमभावितयाऽवश्याभ्युपेयतया लघोरुपायात्साध्यसिद्धौ सम्भवत्यां चरमभावितयाऽवश्यानुष्ठेयत्वाभावेन गुरावुपाये प्रवर्तमानस्य तवैवेदं दूषणोद्भावनम् । प्रदीपे प्रदीपं प्रज्वाल्य तमोनिरासाय यतमानस्यैव पुंसः । न हि तत्र कश्चिद्दीपदोषः । किन्तु तथाकारी पुरुष एव पर्यनुयोज्यः । सर्वसाधनसाधारणो वाऽयं दोषः । यत्सम्भवदेवंविधलघूपायत्वं नाम। स्वरूपासिद्धिरिव सर्वप्रमाणानाम् । तस्मान्मा नाम भूदतिव्याप्त्यादिदोषः । सामान्यदोषादेव दुष्टं लक्षणमिति । एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः। प्रमाणत्वाद्यवगममन्तरेण तदवगमानुपपत्तेस्तदवगमायास्य प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । अस्तु वाऽन्यदपि लक्षणे किञ्चिल्लिङ्गम् । तथाऽपि तदेव लक्ष्याविनाभूततया लक्षणमुपन्यस्यतां सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वात् । न तदवश्यं व्यापकं वक्तव्यम् । लिङ्गत्वस्य व्याप्यत्वेनैवोपपत्तेरिति चेन्न । यत्र लिङ्गमव्यापकत्वान्नास्ति तत्र लक्षणस्य प्रमाणाभावात्प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः प्रामाण्याद्यवगमः । यदा च क्वचिल्लक्ष्य-

SGDF

जातीय एव प्रमाणाभावाल्लक्षणस्यानवधारणीयतया लक्ष्यव्यापकताऽनवगमेऽपि लक्षणम् । तदा किमपराद्धं लिङ्गान्तरेणाव्यापकेन । अथ यत्र तल्लक्षणे लिङ्गं नास्ति तत्र लिङ्गान्तरात्प्रत्येतव्यम् । तथाऽपि (तावेवा) ते एवास्तां लक्ष्ये लिङ्गम् । किं लक्षणानुमानपूर्वक-तदनुमानकल्पनया । अथ तथाविधं लिङ्गद्वयं यत्तत्प्रत्येकमव्यापकतया न लक्षणम् । तदनुमितं तु तथात्वाल्लक्षणमिति चेन्न । लक्ष्यानुमानस्य लक्षणप्रयोजनस्योभाभ्यामेव सिद्धेः कृतं व्यापकेन तेन । नापि तृतीयः । स ह्येवंरूपः । यद्यथार्थं तत्प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यमिति । अयमनुपपन्नः । सर्वत्र लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । प्रमाणत्वादिना तदवगमे तदेवास्तु व्यवहारनियमनिदानम् । अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यावेदितम् । अत एव न चतुर्थः । कल्पनागौरवदोषश्चाधिकः । (नापि) न पञ्चमः । तादृशस्य दर्शयितुमशक्यत्वादिति ॥ ५ ॥

टि०—लक्षणप्रणेतुरनर्थकं नाम निग्रहस्थानमिति लक्षणप्रणयनमाक्षिपन्तं श्रीहर्षं दूषयितुमुत्थापयति ॥ **अत्रेति** । यद्यप्येतल्लक्षणखण्डनं परकीयप्रस्तावानुसारेण प्रत्यक्षलक्षण एवोत्थापयितुमुचितम् । तथाऽपि लक्षणमात्रखण्डनत्वादस्यात्रोत्थापनं कृतमिति द्रष्टव्यम् । आनर्थक्यसिद्ध्यर्थं लक्षणप्रयोजनं विकल्पयति ॥ **किमिति** । हृदि कृतान्विकल्पान्विशदयति ॥ **किमिति** । अत्र यथार्थज्ञानतत्साधनरूपस्य प्रमाणस्य ज्ञानं तत्साधनं च सजातीयम् । यन्न ज्ञानं नापि तत्साधनं तद्विजातीयं तेभ्यो व्यवच्छिन्नतया प्रमाणसिद्ध्यर्थमिदं लक्षणप्रणयनम् । सजातीयविजातीयव्यावर्तकधर्मस्य लक्षणत्वादित्यर्थः । साजात्यवैजात्ययोर्लक्ष्यसिद्ध्यधीनसिद्धिकत्वादन्योन्याश्रयत्वमित्यतः कल्पान्तरमाह ॥ **उतेति** । विमतं प्रमाणत्वादि समवायिकथितलक्षणयोगित्वाद्व्यतिरेकेण घटवदिति प्रमाणत्वादिप्रतीतये तल्लिङ्गोपदर्शनमित्यर्थः । प्रमाणत्वं जातिर्न भवति साक्षात्त्वादिना सङ्करात् । अतो यथार्थज्ञानत्वमेव तद्वाच्यमिति साध्यवैशिष्ट्यप्रसङ्ग इत्यतः कल्पान्तरमाह ॥ **उतेति** । इदं प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यमेतल्लक्षणयोगित्वादिति व्यवहारसिध्यर्थं लक्षणप्रणनयनमित्यर्थः । व्यवहारसिद्धौ सिद्धसाधनताऽसिद्धावप्रसिद्धविशेषणतेति पूर्वत्रापरितोषात्कल्पान्तरमाह ॥ **उतेति** । प्रमाणं यथार्थमित्यादिशब्दप्रवृत्ताविदं निमित्तमिति लक्षणकरणमित्यर्थः । न्यूनतापरिहाराय कल्पान्तरमाह ॥ **अन्यस्मा इति** । न चैतादृशविकल्पकरणेऽ-

SGDF Foundation

धिकं नाम निग्रहस्थानमन्यस्यासम्भवादिति वाच्यम् । अन्थोक्तदोषेण सम्भावितत्वादन्यस्यविकल्पस्याधिकत्वाभावात्तस्मादन्यस्य च दूषणस्यानुपलम्भादिति भावः । विकल्पक्रमेण निराकरोति । ॥ **नाद्य इति** । एतल्लक्षणस्य सजातीयादेरव्यावर्तकत्वं दर्शयितुं सजातियपदार्थं विकल्पयति ॥ **तथा हीति** । समाना जातिर्येषां तानि हि सजातीयानि । तत्र समाना जातिः किं प्रमाणत्वमेवोत रूपान्तरमेवानुगतं किमपीति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ **नेति** । कुत इत्यपेक्षायां हेतुमाह ॥ **व्यवच्छेदावधेरिति** । यस्मात्प्रमाणत्वेन सजातीयादिदं व्यवच्छिद्यते तस्माद्व्यवच्छेदावधेर्व्यावृत्तिप्रतियोगिनो लक्षणस्य ह्यव्यावृत्तत्वेऽव्यावृत्तत्वेनैव हेतुना व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तिः । वैधर्म्यस्यैव व्यावर्तकत्वात् । अतो व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तत्वं स्वीकरणीयं तेन तत्र लक्षणमव्यापकं स्यात् । प्रमाणत्वाक्रान्ततया तस्यापि लक्ष्यैकदेशत्वात् । अस्यापि प्रमाणसामान्यलक्षणत्वादित्यर्थः । अस्तु तर्हि रूपान्तरेण सजातीयत्वमिति द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह ॥ **नापीति** । हेतुमाह ॥ **विजातीयेति** । सजातीविजातीयव्यवच्छिन्नतत्प्रतीत्यर्थमित्यत्र विजातीयपदं व्यर्थं सर्वस्यैव सजातीयतया सजातीयव्यवच्छेदेनैव लक्षणस्य चरितार्थत्वादित्यर्थः । सर्वपदार्थेषु भावाभावरूपेष्वनुगतरूपाभावात्सर्वेषां साजात्याभावेन विजातीयपदसङ्ग्राह्यमस्त्येवेत्याशङ्क्याह ॥ **अस्ति हीति** । प्रमेयत्वाभिधेयत्वाद्यनुगतरूपस्य सत्त्वात्सर्वेषां साजात्यमेव । तथा च कस्योपसङ्ग्रहाय विजातीयपदमित्यर्थः । ननु प्रमेयत्वादिसामान्यरूपेण साजात्यं विवक्षितं येन तेन रूपेण सर्वस्य सजातीयतया सजातीयव्यवच्छेदेनैव लक्षणस्य चारितार्थ्याद्विजातीयपदवैय्यर्थ्यं स्यात् । किन्नाम ज्ञानत्वादिना रूपेण तेन च रूपेण न सर्वस्य साजात्यमिति तद्व्यावृत्तत्वलाभेऽपि विजातीयव्यावृत्तिलाभार्थं विजातीयपदं सार्थकमिति भावेन द्वितीयपक्षदूषणपरिहारं शङ्कते ॥ **अथेति** । ज्ञानत्वादिनेत्यादिपदेन ज्ञानसाधनत्वपरिग्रहः । यदि ज्ञानत्वतत्साधनत्वाभ्यां सजातीयाद्व्यवच्छेदो लक्षणफलं तदा स्वस्यापि ज्ञानत्वाद्याक्रान्ततया साजात्यमस्तीति व्यवच्छेद्यकोटिनिविष्टत्वं स्यात् । तथा च ततो व्यावृत्तावसम्भवोऽव्यावृत्तावतिव्याप्तिरिति भावेन परिहरति ॥ **तर्हीति** । ननु प्रमाणेऽपि प्रणीतं लक्षणं वर्तत एवेति सम्भवः । नैवमतिव्याप्तिः । तदितरस्य ज्ञानत्वादिना सजातीयस्य व्यवच्छेद्यत्वादिति शङ्कते ॥ **लक्ष्यस्येति** । ननु लक्ष्यस्य लक्ष्यमपि सजातीयमेवेत्यतो गदितावद्यतादवस्थ्यमित्याशङ्क्याह ॥ **न चेति** । कुत इत्यत आह ॥ **षष्ठीति** । सजातीयमित्युक्ते कस्येति मीमांसने लक्ष्यस्येति वाच्यम् । अतः षष्ठ्या लक्ष्यसम्बन्धिनः

साजात्यं प्रतीयते । न च लक्ष्यं सम्बन्धि । सम्बन्धिसम्बन्धस्य भेदनियतत्वादित्यर्थः । एवं सति यल्लक्ष्यादन्यत्ततो व्यवच्छेदो लक्षणप्रयोजनमिति वाच्यम् । लाघवाच्च ज्ञानत्वादिनेत्याद्यानर्थक्यापातादिति परिहरति ॥ **एवमिति** । ननु चालक्ष्याल्लक्ष्यव्यावृत्तये लक्षणप्रणयनमिष्टमस्माभिरित्यत आह । **यदा चेति** । किं लक्ष्यादन्यतया प्रतिपन्नमलक्ष्यं किंवा प्रतिपन्नमात्रम् । नान्त्यः । लक्ष्यस्यापि तथात्वेन तद्व्यावर्त्यापातात् । यद्याद्यस्तदाऽपि लक्ष्यप्रतियोगिकमन्यत्वमलक्ष्यस्य ततो लक्ष्यस्यान्यत्वप्रतीतिमन्तरेण प्रतिपत्तुं न शक्यमात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गात् । ततश्चालक्ष्यस्य लक्ष्यान्यत्वप्रतीतावेव लक्ष्यस्यापि ततोऽन्यत्वं लक्षणोदीरणात्पुरैव सिद्धमिति व्यर्थं लक्षणमित्यर्थः । घटप्रत्यक्षं यथा घटादन्यत्वेनानवगतपटादेर्व्यावृत्तं घटं बोधयति । तथा लक्षणमपि लक्ष्यादन्यत्वेनानवगतादलक्ष्याद्वस्तुतोऽन्यस्माल्लक्ष्यं किन्न व्यवच्छिन्द्यादित्याशङ्क्य दोषान्तराभिधानायाङ्गीकृत्य लक्ष्याद्वस्तुतोऽन्यत्सजातीयपदवाच्यमिति व्यवस्थां किमिदं लक्षणमज्ञातं व्यवच्छिन्नप्रतीतिहेतुरुत ज्ञातमिति विकल्पाद्यं दूषयति ॥ **अपि चेति** । तत्र हेतुमाह ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । सत्तामात्रेण व्यवच्छेदकत्वे सर्वदा सर्वेषामेव सर्वान्प्रति व्यवच्छेदकत्वं स्यादविशेषादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयमसम्भवेन दूषयति ॥ **नापीति** । लक्षणस्य दुरवधारणत्वान्न ज्ञातमपि व्यवच्छिन्नलक्ष्यज्ञानहेतुरित्यर्थः । दुरवधारणत्वं च तत्साधकप्रमाणाभावात् । तथा हि । प्रमाणलक्षणं प्रत्यक्षेण ज्ञायते किंवा लिङ्गादिनेति विकल्प्य प्रथमं तावन्निराकरोति ॥ **न तावदिति** । निर्दोषाक्षोद्भवं प्रत्यक्षमिति हि प्रत्यक्षलक्षणम् । न च तत्प्रत्यक्षगम्यम् । अप्रत्यक्षविशेषणत्वात् । अप्रत्यक्षं विशेषणं यस्मिंस्तदप्रत्यक्षविशेषणं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । इन्द्रियस्य तत्सान्निकर्षस्य तद्दोषस्य तदभावस्य चाप्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षेण तद्विशिष्टलक्षणस्य प्रतीत्यनुपपत्तेः । नागृहीतविशेषणाविशेष्ये बुद्धिरिति न्यायादिति भावः । आदिशब्दः प्रमाणलक्षणाद्यभिप्रायः । तस्यापि यद्देशकालयोर्यद्वस्तु यथाऽस्ति तद्देशकालयोस्तथा तद्वस्त्ववगाहित्वे पर्यवसन्नस्याप्रत्यक्षविशेषणत्वादिति द्रष्टव्यम् । ननु प्रत्यक्षस्येतरभिन्नत्वेन ज्ञानं तल्लक्षणसाध्यमिति कार्यमेव लिङ्गं तदन्यथाऽनुपपत्तिर्वा लक्षणज्ञापिकेति द्वितीयमाशङ्क्याह ॥ **नापीति** । इति केचित् । वस्तुतस्तु साक्षात्कारिप्रमारूपं कार्यमेव स्वकारणं निर्दोषमक्षमनुमापयिष्यति । तदन्यथाऽनुपपत्तिरूपार्थापत्त्या वा तदवगम इति द्वितीयमाशङ्क्याह ॥ **नापीति** ॥ **तदवगम इति** । यद्यपि कार्येण कारणतया लक्षणविशेषणीभूतनिर्दोषाक्षस्यैव सिद्धिर्न तु तदुद्भवत्वरूपलक्षणस्यापि तथाऽपि समानसंवित्संवेद्यत्वात्कारणतया निर्दोषाक्षावगमे कार्ये तदुद्भवत्वमप्यवगम्यत एवेत्याशयेनैवमुक्तमिति मन्तव्यम् । कथमनवगम इत्यतस्तमुपपादयति ॥ **ताभ्यामिति** । लिङ्गानुपपत्तिभ्यामित्यर्थः ॥ **अनुगतरूपासिद्धाविति** । ज्ञानादिरूपकार्येण लिङ्गेन तदन्यथाऽनुपपत्त्या वा किञ्चित्कारणं सिध्यति । कार्यं कारणपूर्वकमिति नियमात् । न पुनः करणस्थानुगतधर्मसिद्धिरपि । कार्यमनुगतकारणपूर्वकमिति नियमाभावात् । तदसिद्धौ च न निर्दोषाक्षोद्भवत्वादिरूपलक्षणसिद्धिरित्यर्थः । विमतं ज्ञानमेकजातीयकरणजन्यमपक्षत्वेनैकजातीयकार्यत्वात् । यदेकजातीयं कार्यं तदेकजातीयकारणजन्यं यथा घट इति सामान्यतो दृष्टात्कारणस्यानुगतरूपसिद्धिरिति युक्ता लक्षणसिद्धिरिति शङ्कते ॥ **कार्यस्येति** । एवं तर्हि कार्यगतं यदैकजात्यं[ङ्गी]कारणैकजात्ये लिङ्गमुच्यते तस्यैव साक्षात्कारिज्ञानत्वस्य लक्षणभवनसमर्थोपजीव्यस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वमस्तु कृतमनुमितलक्षणेनेति परिहरति ॥ **तर्हीति** ॥ **पारम्पर्येति** । कार्यगतैकजात्येन कारणगतैकजात्यद्वारा लक्षणमनुमायते न लक्ष्यस्यस जातीयविजातीयव्यवच्छिन्नप्रतीतिरिति यत्नगौरवात्पारम्पर्यस्य या कुत्सिता सृष्टिस्तया कृतमलमित्यर्थः । कार्यगतैकरूपप्रमित्या लक्ष्यस्य सजातीयादिव्यवच्छेदोपपत्त्या लक्षणस्योक्तं वैयर्थ्यमभ्युपगम्यापि लक्षणस्यादुष्टत्वं चोदयति ॥ **नन्विति** । नन्वेवं पारम्पर्याश्रयणे गौरवमुक्तं किमेतावता । न हि गौरवं लक्षणदूषणम् । तथा च लक्षणादूषणाय प्रवृत्तस्यान्याभिधाने कथं नासङ्गतिरिति चोदयति ॥ **नन्वितीत्यन्ये** ॥ **एतावतेति** । गौरवप्राप्त्येत्यर्थः । लक्षणान्तरसम्भवेऽपि न प्रकृतस्य लक्षणत्वक्षतिः । लक्षणदोषस्यातिव्याप्त्यादेरकथनादित्यर्थः । परोदीरितलक्षणस्य दूषणोदीरणं स्वरूपेण न प्रयोजनं किन्तु जयहेतुतया । तदिह लक्षणं स्वयमदुष्टमपि स्वप्रणेतुर्दोषानापादयन्मम जयहेतुर्भवेदेवेति परिहरति ॥ **मैवमिति** । लघोरुपायात्साध्यसिद्धौ सम्भवत्यां गुरावुपाये प्रवर्तमानस्य तवैवेदं दोषोद्भावनमिति सम्बन्धः । गौरवं चात्र हेतुः । इष्टस्यायत्नसंसिद्धौ को विद्वान्यत्नमाचरेदिति न्यायात् । उपायान्तरस्य लाघवे हेतुमाह ॥ **अवश्येति** । कार्यगतैकरूप्यानवगतौ कथितलक्षणस्यैवावगत्यसम्भवेनावश्यानुष्ठेयत्वमवश्यज्ञेयत्वमिति यावत् । तदेव कुत इत्यत आह ॥ **प्रथमेति** । कार्यगतैकरूप्यावगमस्यैवैकजातीयकारणरूपलक्षणावगमं प्रति हेतुत्वाभावात्प्राथम्यमिति भावः । इतरस्य गुरुत्वे कारणमाह ॥ **अवश्येति** । तस्यावश्यानुष्ठेयत्वाभावश्च साधनान्तरादेवावश्यकात्साध्यसिद्धेरिति ज्ञेयम् । विपरीतं किन्न स्यादित्यत आह ॥ **चरमेति** । लक्षणस्य चरमभावित्वेनाविशिष्टत्वासिद्धेर्न वैपरीत्यचोदनावकाश इति भावः ।

उक्तमेवोदाहरणप्रदर्शनेनोपपादयति ॥ **प्रदीप इति** । द्वितीयप्रदीपहेतुतया प्रथमप्रदीपस्यावश्यकस्य दीपान्तरानपेक्षतया तमोनिरसनसामर्थ्येति दीपान्तरमुज्वाल्य तमोनिरासाय यतमानस्य यथाऽप्रतिपत्त्यादिदोषस्तद्वदित्यर्थः । विषय उपन्यासस्तत्र द्वितीयदीपस्य दुष्टत्वात्तत्कारी पर्यनुयुज्यते । अत्र तु कथितलक्षणस्यानवद्यत्वात्कथं तत्प्रणेतुर्मम पराजय इत्यत आह ॥ **न हीति** । तर्हि साधनस्यादुष्टत्वात्ततोऽपि साध्यसिद्धिरित्याशङ्क्य कर्तृदोषान्नेत्याह ॥ **किन्त्विति** । नन्वस्तु पुरुषदोषस्तथाऽपि लक्षणस्यादुष्टत्वात्तेन सजातीयविजातीयव्यावृत्तलक्ष्यप्रतीतिरवर्जनीयैवेत्यतो लक्षणदोषोप्यस्तीत्याह ॥ **सर्वेति** । एवंविधं प्राथमिकमवश्यानुष्ठेयं सम्भवति यस्मिन् लघूपायरूपं तत्सम्भवदेवंविधलघूपायं तस्य भावस्तत्त्वम् । एतदुक्तं भवति । लघावुपाये सम्भवति सति गुरोरुपायस्योपायत्वमेव नास्त्युपेयस्यान्यत एव सिद्धेः । उपेयतेऽनेनेति ह्युपायः । प्राथमिकेन दीपेन निरस्ते तमसि जायमानस्य दीपान्तरस्य निराससाधनत्वाभावादिति । बुद्धिसाम्योपपादनार्थं दृष्टान्तमाह ॥ **स्वरूपेति** । प्रत्यक्षादिप्रमाणानां यथा स्वरूपासिद्धिर्दोषस्तद्वदित्यर्थः । अतिव्याप्त्यादिदोषाभावेऽपि सामान्यदोषेण दुष्टं लक्षणमिति प्रथमपक्षदूषणमुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** । मा नाम भूत् मा भून्नामेति सम्बन्धः । अस्तु तर्हि प्रमाणत्वादि प्रतीतयेति तच्चिन्होपदर्शनमिति द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह ॥ **एतेनेति** । लक्षणस्य दुरवधारणत्वकथनेनेत्यर्थः । अत्र पक्षे दुर्ज्ञेयत्वमुपपादयति ॥ **प्रमाणत्वादीति** । आदिपदेन साक्षात्कारित्वपरामर्शः । प्रमाणत्वसाक्षात्कारित्वप्रतीतिव्यतिरेकेण याथार्थ्यनिर्दोषाक्षोद्भवत्वरूपकथितलक्षणावगमानुपपत्तेरित्यर्थः । अस्तु तर्हि प्रमाणत्वसाक्षात्कारित्वाभ्यामेव याथार्थ्याद्यवगमः को दोष इत्यत आह ॥ **तदिति** । प्रमाणत्वसाक्षात्कारित्वसिद्धौ याथार्थ्यादिलक्षणसिद्धिस्तत्सिद्धौ च प्रमाणत्वादिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननु याथार्थ्यादिरूपलक्षणस्य प्रमाणत्वाद्यवगमकत्वेऽपि न याथार्थ्यादिलक्षणज्ञानाय प्रमाणत्वादिज्ञानापेक्षा यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वस्यापरोक्षव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वस्य वा लिङ्गस्य याथार्थ्याद्यवगमकत्वात्तत्कथमन्योन्याश्रय इत्यत आह ॥ **अस्तु वेति** । याथार्थ्यादौ लिङ्गान्तरमुपगतं चेत् । परस्पराश्रयपरिहारात्सिद्धस्तर्हि द्वितीयः कल्प इत्यत आह ॥ **तथाऽपीति** । यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वादिकमेव लक्षणमुच्यतां कृतमनेनेत्यर्थः ॥ **लक्ष्याविनाभूततयेति** । लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यतयेत्यर्थः । कुत एतत्तत्राह ॥ **सन्निहितेति** । प्रथमज्ञेयतया सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यर्थः । ननु लक्षणं सकललक्ष्यव्यक्तिव्यापकं वक्तव्यम् ।

यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वादिकं च न व्यापकम् । उपेक्ष्यतृणादिविषययथार्थज्ञानाद्युत्पत्तावपि पथि गच्छतो यथार्थव्यवहाराद्यभावादिति शङ्कते ॥ **न तदिति** । अव्यापकत्वे याथार्थ्यादिलिङ्गत्वमेव तस्य न स्यात् । कृतकत्वादेरनित्यत्वं प्रति व्यापकस्यैव लिङ्गत्वादित्यत आह ॥ **लिङ्गत्वस्येति** । व्याप्यत्वमेव कृतकत्वादेरनित्यत्वादिलिङ्गत्वे प्रयोजकम् । ननु तद्व्यापकत्वं सपक्षैकदेशवर्तिनोऽपि धूमादेरग्न्यादिलिङ्गत्वादन्यथा तन्न स्यात् । ततश्च युक्तमव्यापकस्यापि याथार्थ्यादिलिङ्गत्वमिति भावः । अव्यापकस्य लिङ्गत्वोपपत्तावपि याथार्थ्यादिलिङ्गं व्यापकमेव वाच्यम् । अन्यथा तस्य सार्वत्रिकत्वानुपपत्त्या सर्वत्र लक्ष्ये याथार्थ्यादिलक्षणावगतिहेतुत्वं न स्यादिति परिहरति ॥ **न यत्रेति** । ननु च यत्र लिङ्गाभावाद्याथार्थ्यादिरूपं लक्षणमनवगतं तत्र स्वरूपासत्त्वात्प्रमाणत्वादिव्यापकतयाऽनवगतमपि लक्षणं भवतीत्यत आह ॥ **यदा चेति** । याथार्थ्यादिकं क्वचित्प्रमाणादिजातीय एव प्रमाणाभावात्प्रमाणत्वादिव्यापकतयाऽनवगतमपि लक्षणम् । तदाऽव्यापकेन लिङ्गान्तरेण किमपराद्धं कोऽपराधः कृतो येन तस्य लक्षणत्वं न भवेदित्यर्थः । सार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वाभावस्योभयत्राप्यविशिष्टत्वादिति भावः । लिङ्गद्वयेन याथार्थ्यादेः प्रमाणत्वादिव्यापकतयाऽवगतस्य सार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वाल्लक्षणत्वं भवत्विति शङ्कते ॥ **अथेति** । तद्यथार्थव्यवहारहेतुत्वादिकं लिङ्गं यत्र प्रमाणादिभागे नास्ति तत्र लिङ्गान्तरेणैव याथार्थ्याद्यनुमानान्नाव्याप्तिरित्यर्थः । एवं तर्हि ताभ्यामेव लिङ्गाभ्यामाहत्य प्रामाण्यमेवानुमीयतां किं याथार्थ्यानुमानेनेति परिहरति ॥ तथापीति **तावेव लिङ्गविशेषावेवेत्यर्थः** । क्वचित्ते एवेति पाठः । तत्र ते लिङ्गे इति व्याख्येयम् । यथार्थत्वं व्यवहारहेतुप्रत्ययत्वादिरूपलिङ्गविशेषावेव प्रमाणत्वादौ लिङ्गं स्यातां ताभ्यां याथार्थ्यादिरूपलक्षणमनुमाय तत्पूर्वकया प्रमाणत्वाद्यनुमानकल्पनयाऽलं गौरवापातादित्यर्थः । ननु लक्षणं व्यापकं वाच्यम् । लिङ्गद्वयं प्रत्येकं मिलितं च प्रमाणत्वादिव्यापकं न भवति । अतो याथार्थ्यादिकमेव व्यापकत्वाल्लक्षणमिति शङ्कते ॥ **अथेति** । यद्यप्युक्तलिङ्गाभ्यामेवाहत्य प्रमाणत्वाद्यनुमानोपपत्तौ किं याथार्थ्याद्यनुमानेनेति वैयर्थ्याभिप्रायेण गूढाभिसन्धिना तावेवास्तामित्युक्तम् । ननु लिङ्गद्वयस्यैव लक्षणत्वेन लिङ्गत्वं तथाऽप्युक्ताभिप्रायमज्ञात्वा लिङ्गद्वयस्यैव लक्षणत्वेन लिङ्गत्वं पूर्वोक्तमिति भ्रान्त्या शङ्क्यमिति द्रष्टव्यम् । यत्र ह्यव्यापकेन लक्षणेन लक्ष्यानुमानं न सिध्यते तत्रैव व्यापकं लक्षणं वाच्यम् । इह तु याथार्थ्याद्यनुमापकलिङ्गद्वयेनैव प्रमाणत्वादिसिद्धेर्न याथार्थ्यादिकं लक्षणमिति परिहरति ॥ **लक्ष्येति** ।

SODF

यद्वा स्वाशयमुद्घाटयति ।। लक्ष्येति । व्यवहारार्थं व्यतिरेकिलक्षणमिति तृतीयं कल्पं निराचष्टे ।। नापीति । निषेध्ये सम्यगवगते तन्निषेधः सुशक इति निषेध्यकल्पमेव दर्शयति ।। स हीति । किंरूपमित्यत आह ।। यदिति । यद्यथार्थं तत्प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यमित्येवंरूपः स तृतीयकल्प इत्यर्थः । एवमनुद्यापवदति ।। अयमिति । लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वमसिद्धं प्रमाणत्वादिनैव तदवगमादित्याशङ्क्याह ।। प्रमाणत्वादिनेति ।। अव्यवहितेति । प्रथमज्ञेयतया लघूपायत्वादित्यर्थः । प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थं लक्षणमुच्यत इति चतुर्थं कल्पमतिदेशेन दूषयति ।। अत एवेति । अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादेवेत्यर्थः । लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वादेवेत्यर्थ इत्यप्याहुः । अस्मिन्कल्पेऽसाधारणं दोषमाह ।। कल्पनेति । अन्वयव्यतिरेकावगतप्रमाणत्वजातेरेव प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपपत्तावनेकविशेषणविशिष्टस्य यथार्थत्वादिरूपलक्षणस्य तन्निमित्तत्वकल्पने गौरवं स्यादित्यर्थः । अस्तु तर्ह्यन्यत्किञ्चिदर्थमिति पञ्चमः कल्पो नेत्याह ।। नापीति । हेतुमाह ।। तादृशस्येति । तस्य सतो निर्वचनापाताान्निर्वक्तुं चाशक्यत्वादित्यर्थः ।

सु०—अत्रोच्यते । अस्तु तावत्सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थं लक्षणमिति पक्षः । सास्नादिमान्गौरिति विदितलक्ष्यलक्षणसम्बन्धो हि यं पिण्डं सास्नादिमन्तं पश्यति तं नायमश्वादिर्नापि घटादिरिति प्रतिपद्यते । ननु व्यवच्छेदोऽन्योन्याभावो भेद इत्यनर्थान्तरम् । भेदश्च वस्तुस्वरूपमेव । तथा च लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिरेव तत्प्रतिपत्तिरिति कृतं लक्षणेन । अथ लक्ष्यप्रतीतिनिरपेक्षमेव लक्षणेन व्यवच्छेदो बोध्यत इति मतम् । तन्न । निराश्रयस्य तस्य दर्शयितुमशक्यत्वादिति । सत्यं वस्तुप्रतीतिरेव भेदप्रतीतिरिति । तथाऽपि प्रतियोगिविशेषघटिततदवगमाय लक्षणस्योपयोगः । असङ्कीर्णतया गोपिण्डं पश्यन्नपि हि न तावदयं नाश्वो न घट इति प्रत्येति * यावल्लक्षणं नावगच्छति । सास्नादिमत्त्वं तदा प्रतीतमिति चेन्न । सास्नादिमान्गौरित्येवमवगमस्य विवक्षितत्वात् । अत एव सजातीयेत्यादिविशेषणोपादानम् । यदत्रोक्तं किं सजातीयेत्यादि । तदसत् । पौरुषेयवचसां पुरुषविवक्षाधीनत्वेन नियन्तुमशक्यत्वात् । लक्ष्यातिरिक्तं हि सजातीयविजातीयतया द्वैराश्येन विवक्ष्यते । यथा यथार्थज्ञानतत्साधनस्य प्रमाणस्य ज्ञानं तत्साधनं च सजातीयम् । यन्न ज्ञानं नापि तत्साधनं तद्विजातीयम् । यथा च प्रत्यक्षस्यानुमानादिकं सजातीयं विजातीयं तु घटादिकम् ।

एवमन्यत्रापि विवेक्तव्यमिति । एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नाद्व्यवच्छेद इत्युक्तं स्यादिति चेत् । को नेत्याह । न हि कोऽपि स्वस्यात्मा स्वस्मादेव व्यवच्छेदं लक्षणप्रयोजनमाचष्टे । यदत्रोक्तं यदा चेत्यादि । तदसङ्गतम् । वस्तुतो यल्लक्ष्याद्भिन्नं ततो व्यवच्छेदावगमार्थत्वाल्लक्षणस्य । प्रतिपादकस्य यद्यपि लक्ष्यान्यत्वज्ञानमलक्ष्ये (वक्त्रा) पेक्षितम् । तथाऽपि प्रतिपाद्यस्य तदनपेक्षत्वान्न दोषः । तस्यापि पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य सजातीयविजातीयपदोपात्तलक्ष्यान्यत्वज्ञानं लक्षणप्रयोजनं न सिध्यतीति कश्चित् । तदनुपपन्नम् । न हि लक्ष्यान्यव्यावृत्तिर्लक्षणवाक्यप्रतिपाद्या । किन्नाम तज्ज्ञानं लक्षणप्रयोजनत्वेनोच्यते । लक्षणवाक्यार्थ एव प्रतिपाद्येन बोद्धव्यः । यदप्यपि चेत्यादिना पृष्टम् । तत्रावगतमेव लक्षणं व्यावृत्तलक्ष्यज्ञानमुपजनयतीति वदामः । न च तस्य दुरवधारणता । यथायथं प्रत्यक्षादिना (तद) वधारणात् । यत्र लिङ्गात्तदवगमस्तत्र तत एव लक्षणप्रयोजनसिद्धेर्व्यर्था परम्परा कुसृष्टिरिति चेन्न । प्रयोजनसद्भावे गौरवस्याप्यादरणसम्भवात् । यथेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनाक्षोद्भवत्वमनुसृत्य तेन प्रत्यक्षं लक्ष्यते । तत्रान्वर्थसंज्ञाज्ञापनं प्रयोजनम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । गौरवमनुरुध्य प्रयोजनमवधीर्यतामिति चेन्न । पुरुषाभिप्रायाणां नियन्तुमशक्यत्वात् । गरीयांश्च प्रतिपत्तौ गौरवात्प्रमेयाधिक्यलाभः । प्रयोजनाभावे तु परम्परा कुसृष्टिरनादरणीयैवेति तदीयदोषताव्युत्पादनं नास्माकमनिष्टम् । एतेन द्वितीयतृतीयचतुर्था अपि समाहिता वेदितव्याः । लक्षणावधारणोपायस्योक्तत्वात् । गौरवस्य च समाहितत्वात् । ननु तथाऽपि किं तत्त्वम् । यथायथं चतुष्टयमपि । तथा हि । क्वचिल्लक्ष्यातिरिक्तं लक्षणं भवति । यथा गन्धवती पृथिवीति । क्वचिल्लक्ष्यानतिरिक्तं यथा पृथिवीत्ववती पृथिवी यथार्थं प्रमाणमित्यादि । तत्राद्यं लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिकारणं भवत्तस्यान्यतो व्यवच्छेदतच्छब्दव्यवहर्तव्यते च प्रतिपादयति । द्वितीयन्तु प्रवृत्तिनिमित्तं भवद्व्यवहारमात्रकारणं भवति । तत्र सिद्धांशेन पक्षीकरणमसिद्धांशेन साध्यत्वं स्वयमूहनीयम् । ननु लक्षणं व्यावृत्तं व्यावर्तयत्युताव्यावृत्तम् । आद्ये स्वव्यावृत्तिर्लक्षणान्तराधीना न वा । न प्रथमः । तत्रापि लक्षणापेक्षायामनवस्थापातात् । न द्वितीयः । लक्ष्येऽपि तत्प्रसङ्गात् । निर्निमित्तकार्याभ्युपगमे कादाचित्कताऽनुपपत्तेश्च । नान्यः ।

SGDF

अतिप्रसङ्गादेवेति । उच्यते । लक्षणमपि व्यावृत्तमेव व्यावर्तयाति । तदपि लक्षणेनैव । न चैवमनवस्था । प्राङ्निर्ज्ञातेष्वर्थेषु व्यवस्थानात् । यस्तु काष्ठलोष्ठायितः कश्चित्पदार्थं वा कस्यचित्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वं वा न वेत्ति नासौ लक्षणशास्त्रेऽधिक्रियते । किन्नामोपदेशादिना विदितपदतदर्थसङ्गत्यादिः स्वतन्त्रव्यवहाराद्यर्थं लक्षणमपेक्षत इति । अथाऽपि स्यात् । किमवगतं लक्षणं फलहेतुरनवगतं वा । न तावच्चरमः । तदभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अभिधानस्य ज्ञानोत्पादनोपयोगित्वात् । तस्य चानवगतस्यैव फलसाधनत्वाभ्युपगमात् । आद्ये किमन्यस्मात्तदवगम उत त्वदीयाल्लक्षणवाक्यात् । यद्यन्यस्मात् * कृतममुना लक्षणाभिधानप्रयासेन । अभिधानस्य ज्ञानोत्पादातिरिक्तप्रयोजनाभावात् । तस्यान्यत एव सिद्धेः । अन्त्ये किमिदं त्वदभिधानमाप्तोपदेशतया लक्षणं बोधयत्युत लिङ्गादिभावेन । न तावच्चरमः । त्वद्वचनलक्षणाविनाभावादेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् । नापि प्रथमः । परं प्रति भवत्याप्तत्वासिद्धेः । सिद्धौ हि प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकं स्यात् । ननु प्रतिवादिनं प्रति लक्षणाभिधानं नार्थवत् । तेन वाद्याप्तभावानङ्गीकारात् । किन्तु शिष्यार्थं लक्षणमुच्यते शास्त्रे । स हि शास्त्रस्य कर्तारमाप्तमेव मन्यते । तस्माच्छिष्यं प्रत्याप्तवचनतयैव लक्षणवाक्यमर्थं प्रतिपादयिष्यतीति । मैवम् । यदि न प्रतिवादिनं प्रति शास्त्रं किन्तु शिष्यं प्रति, तदा प्रतिज्ञामात्रादेवाप्तवचनाच्छिष्यार्थनिश्चयोपपत्तेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकतामापन्नं शास्त्रे । अथ भवतु प्रतिवादिनमपि प्रति तच्छास्त्रवाक्यम् * यत्र हेत्वाद्युपात्तम् । लक्षणवाक्यं तु शिष्यमेव प्रतिप्रयोजकं प्रतिपन्नशास्त्रकाराप्तभावमिति मन्यसे । तदप्यनुपपन्नम् । शास्त्रान्तरसाध्यत्वादस्यार्थस्य । अस्ति हि समयग्राहकं शास्त्रं मुनिभिः प्रणीतं नाम लिङ्गानुशासनव्याकरणादीति । अत्र ब्रूमः । उक्तं ह्येतदवगतमेव लक्षणं फलहेतुरिति । तदवगमश्च यथायथं प्रत्यक्षादिप्रमाणादित्यपि । न च यथार्थं प्रमाणमिति सास्नादिमान्गौरिति वाक्यस्य लक्षणं प्रतिपाद्यमभ्युपगच्छामः । येनान्यतः सिद्धत्वात्तस्येदमनर्थकं स्यात् । किन्तु यो लक्षणमन्यतो जानाति न जानाति च व्यवहारनिदानत्वादिना * तं प्रति तदवबोधायेदं वाक्यम् । तथा हि । अयं गौरित्युपदेशादिनैकस्यां व्यक्तौ गोशब्दार्थतयाऽवगतायां किमियमेव व्यक्तिरेवमुतान्यापीति जिज्ञासमानं प्रत्यन्यत्रापि

स्या

SGDF ... Foundation

गोशब्दार्थतां विजिज्ञापयिषुरुपदेशादेरानन्त्यादिना कर्तुमशक्यत्वादिदं व्याप्तिविषयं वाक्यमाह ॥ यः स्नानादिमान्स गोशब्दार्थ इति। इदं च नाप्तोपदेशतयैव व्याप्तिबोधकम्। अपि तु प्रयोगान्तरवत्प्रतीताया व्याप्तेः स्मारकत्वेन ॥ अप्रतीतायास्तु तदैव जिज्ञासाजनन-द्वारेण प्रमोत्पादकत्वेनोपयुज्यते। स्मृतव्याप्तिश्च यां यां व्यक्तिं सास्नादिमतीमवलोकयति तां तां गोशब्दार्थतयाऽनुमिनोतीति को दोषः। यद्वा यः प्रथिवीति पदं वा व्यक्तिविशेषस्य तदर्थतां वाऽवगच्छंस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं जिज्ञासते तं प्रति प्रथिवीत्ववती पृथिवीति पृथिवीत्वं पृथिवीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते। तत्र यस्य वक्तर्याप्तताबुद्धिः स तावता सन्तुष्यति। अपरं प्रति त्वव्याप्त्यादिशून्यत्वादिति वाक्यशेषः प्रवर्तते। अथवाऽस्ति गौर्नामार्थ इति विदितवतो यत्र तत्र गवि घटादावश्वादौ च गोबुद्धौ प्रसक्तायां गोः स्वरूपावधारण-मुखेनेतरव्यवच्छेदं कुर्वत्स्नास्नादिमानेव गौर्न तु तद्विरही घटादिरश्वादिर्वेति वाक्यं प्रयुज्यते। इदमपि पूर्ववदाप्तत्वावधारणानवधारणाभ्यां द्वयीं गतिमवलम्बत इति किमत्रानुपपन्नम्। नन्वत्र तावदेवं प्रयोक्तव्यम्। अयं गोत्वेन व्यवहर्तव्यः सास्नादिमत्त्वादिति। तत्र किं गौर्व्यवहारस्य विशेषणं गोशब्दो वा। आद्ये यद्यसौ गोविशिष्टं व्यवहारं नाज्ञासीत्। तदा कथं पुरोवर्तिव्यक्तौ तस्य कर्तव्यतामनु-मानादपि जानीयात्। न ह्यविदिताग्निरनुमानादग्निसम्बन्धं बोधयितुं शक्यः। अथाज्ञासीत्तदा ज्ञातज्ञापकत्वेन व्यर्थमनुमानम्। न द्वितीयः। तदा ह्ययं गोशब्दाभिधेयः ॥ सास्नादिमत्त्वादित्यनुमानं स्यात्। तत्र चातिप्रसङ्गः। तत एव जबगडदशादिशब्दाभिधेयत्व-मपि साध्यं स्यात्। ते सामान्यतोऽप्यर्थवत्तया न प्रसिद्धाः ॥ नैवं गोशब्द इत्यस्ति विशेष इति चेत्। तथाऽपि शशविषाणादिशब्दा-भिधेयत्वं साध्यताम्। तेऽप्यसद्विषयतयैव प्रसिद्धाः ॥ गौरस्तीत्यादिप्रयोगाद्गोशब्दो नैवमिति चेत्। एवमपि स्वस्तिमतीत्यादिशब्दवा-च्यतानुमानं गोमात्रे स्यात्। अथ सत्यपि गोत्वे तदन्यत्र तदप्रयोगान्नेति चेत्। एवं तर्हि यत्र सास्नादिमत्त्वं नास्ति तत्र गोशब्दप्रयो-गोऽपि नास्ति ॥ यत्र सास्नादिमत्त्वमस्ति तत्र सर्वत्रास्तीति यो जानीते तं प्रति लक्षणाभिधानमिति स्यात्। स च व्यवहारान्तरवदन्वय-व्यतिरेकाभ्यामेव वाच्यवाचकभावमवधारितवानिति व्यर्थमनुमानमिति। मैवम्। उभयत्रापि दोषाभावात्। केवलव्यतिरेकित्वे हि कथ-

श्चिदेतदभिधातुं युक्तम् । उपदेशादिना विशेषणेन गवा विशेषितं व्यवहारमवगतो हि तदन्यत्र तत्कर्तव्यताऽनुमानसाध्येत्यङ्गीकारे को विरोधः स्यात् । शब्दविशेषितव्यवहारकर्तव्यतासाधनेऽतिप्रसङ्गः किं बोध्यस्य बोधकस्य वेति वाच्यम् । नाद्यः । तेन तद्व्याप्तेरनवगतत्वात् । अवगतत्वाच्च गोशब्दवाच्यताव्याप्तेः । न द्वितीयः । तेनाऽपि पूर्वं वृद्धवचनादिना तथैव व्याप्तेरवगतत्वात् । प्रयोगभावाभावाभ्यां बाधस्य निर्णीतत्वाच्च । न हि बोध्यो बाधपरिचयशून्य इत्येतावता परिचितबाधेनापि बोधकेन विपरीतं बोधनीयम् । विप्रलम्भकत्वापातात् । तत्त्वनिर्णयार्थत्वाद्वादकथानुसारिणः शास्त्रस्येति । एवं पक्षान्तरेऽप्यनुमानप्रकारो बोद्धव्यः । यदप्युक्तं शास्त्रान्तरसाध्यत्वादयमर्थो न वक्तव्य इति । तदयुक्तम् । न ह्येवमस्माभिः प्रतिज्ञातं यत्सर्वथा शास्त्रान्तरसाध्यं तन्नोच्यत इति । न चैवं शास्त्रसाङ्कर्यमाशङ्कनीयम् । विषयप्रयोजनभेदात् । यदि च शास्त्रान्तरसाध्योऽप्यर्थो भवदीयशास्त्रस्य विषयः । तर्हि व्याकरणादिसाध्यमन्यदपि कस्मान्नोच्यत इति चेन्न । सन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वसदसद्भावाभ्यां वैषम्यात् । सन्दिग्धतादिसद्भावेऽपि यदवचनं तदुक्तदिशा शिष्यैरेव शक्यज्ञानत्वादिति यत्किञ्चिदेतत् । अन्यथा परस्यापि कुलीरस्येव स्वापत्ययुक्तिहतत्वं स्यात् । तेनापि हि स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासोऽध्यास इत्यादीनि लक्षणानि स्वशास्त्रे निबद्धानि । सूत्रकृता च जन्माद्यस्य यत इति । तत्रैते दोषास्तानि लक्षणानि किं समास्कन्दन्त्युत नेति वक्तव्यम् । न तावद्द्वितीयः । समानन्यायत्वात् । नाद्यः । दुष्टोपादानस्य पराजयहेतुत्वात् । दोषास्कन्दितान्यपि तानि व्यवहारं निर्वहन्तीति चेन्न । आपाततोऽपि दुष्टानां तथात्वे कथमुन्मत्तभाषितानामपि तद्भावो न स्यात् । न हि तेषामनिर्वाहकत्वेऽनुपपत्तेरन्यत्कारणमस्ति । किञ्चैवं वदता प्राग्ब्रह्मसाक्षात्काराद्बाध्यमव्यावहारिकं ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यं व्यावहारिकमिति मतमपि परित्यक्तं स्यात् । न ह्ययं ब्रह्मसाक्षात्कारो नापि बाधः । किञ्चैवमस्मदीयमपि लक्षणं कुतो न व्यवहारं निर्वहेत् । न च व्यवहारनिर्वाहातिरिक्तं किमपि तत्साध्यमभिलषामः । भवदभिलषितापारमार्थिकता बाध्यत इति चेत् । किं लक्षणस्योत लक्ष्यस्य । नाद्यः । तथा हि । विमतमपारमार्थिकमप्रयोजनाभिधानत्वादित्याद्युक्तं स्यात् । न चास्यास्मान्प्रति व्याप्तिः शक्याभिधाना । किञ्चास्मिन्पक्षेऽध्यासलक्षणानुपपत्तिश्च भवता न परिहरणीया । तस्या व्यवहारनिर्वाहाविरोधात् । पारमार्थिकतानिषेधौपयिकत्वेनेष्टसाधनत्वाच्च । एतेनातिव्याप्त्यादिदोषोऽपि नापारमार्थिकतासाधकः । अलक्षणतासाधकस्तु स्यात् । न द्वितीयः । अनुपपद्यमानलक्षणत्वेन लक्ष्यमिथ्यात्वसाधने ब्रह्मणि व्यभिचारात् । उक्ताया लक्षणानुपपत्तेस्तल्लक्षणेऽपि साम्यात् । किञ्चाध्यासलक्षणमुपपन्नं न वा । आद्ये सपक्षाप्रवेशः साधनस्य । द्वितीये तदनुपपत्तिनिरासायासो व्यर्थः स्यादित्यास्तां विस्तरः ॥ छ ॥

टि०—उक्तनिरासाय तत्समाधानाभिधानं प्रतिजानीते ॥ अत्रेति । विकल्पितेषु लक्षणप्रयोजनेषु कः पक्षोऽभिमत इत्यतः प्रथमं पक्षं तावदुपादत्ते ॥ अस्तु तावदिति । कथं लक्षणस्य सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थत्वमित्यतोऽत्राभिप्रेतलक्षणज्ञानप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं तत्साध्यव्यवच्छेदज्ञानप्रकारं च दर्शयति ॥ सास्नादिमान्गौरित्यादिना । अत्र सास्नादिमान्गौरिति लक्षणज्ञानप्रकारप्रदर्शनम् । नायमश्वादिरित्यादि तु व्यवच्छेदज्ञानप्रकारमिति द्रष्टव्यम् । ननु व्यवच्छेदज्ञानमात्रस्यैव लक्षणज्ञानप्रयोजनत्वसम्भवान्नायमश्वादिरिति प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानस्य तत्प्रयोजनपर्यन्तं धावनमनर्थकमित्यतो व्यतिरेकव्यभिचारपरिहारार्थं तदिति भावेन तद्व्यावर्त्यतया व्यवच्छेदज्ञानमात्रस्य लक्षणज्ञानमात्रस्य लक्षणज्ञानप्रयोजनत्वे व्यतिरेकव्यभिचारशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्वित्यादिना । एवं व्यवच्छेदज्ञानमात्रस्य व्यतिरेकव्यभिचारेण लक्षणज्ञानप्रयोजनत्वं निराकृत्य प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानस्य लक्षणप्रयोजनत्वे तदप्रसक्तिं प्रदर्शयितुं तं पक्षमुपादत्ते ॥ सत्यमित्यादिना ॥ असङ्कीर्णतयेति । स्वेतरसर्वविलक्षणतया गोपिण्डं पश्यन्नपि नायमश्वादिरिति प्रतियोगिविशेषघटितवैलक्षण्यं लक्षणज्ञानं विना न प्रतिपद्यत इति न व्यतिरेकव्यभिचार उक्तरूपभेदज्ञानस्य लक्षणज्ञानप्रयोजनत्व इति भावः । तथाऽपि सास्नादिमान्गौरिति विदितलक्ष्यलक्षणसम्बन्धो हीति लक्षणज्ञानप्रकारदर्शनमनर्थकं लक्षणज्ञानमात्रस्यैव प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानजनकत्वसम्भवादित्यतोऽन्वयव्यभिचारपरिहारार्थं तदिति भावेन लक्षणज्ञानमात्रस्य प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानप्रयोगजनकत्वेऽन्वयव्यभिचारशङ्कामुत्थापयति ॥ सास्नादिमत्त्वमिति ॥ तदेति । लक्ष्ये प्रतियोगिविशेषघटितभेदानवगमदशायामित्यर्थः । तथा च लक्षणप्रतीतौ सत्यामप्युक्तरूपभेदानवगमादन्वयव्यभिचार इति भावः । भेदज्ञानमात्रस्य लक्षणज्ञानप्रयोजनत्वे सजातीयेत्या-

दिविशेषणवैय्यर्थ्यप्रसक्तावप्यश्वादिघटादिरूपप्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानस्य तत्प्रयोजनत्वेन तस्य वैयर्थ्यमापद्यते । उक्तरूपप्रतियोगिविशेषसमर्पकत्वेनार्थवत्त्वादित्याह ॥ **अत एवेति** । यतः प्रतियोगिविशेषघटितभेदावगतिर्लक्षणज्ञानफलमत एवेत्यर्थः ॥ **सजातीयेत्यादीति** । प्रमाणत्वादिरूपलक्ष्यतावच्छेदकधर्मेण साजात्यविवक्षायामुक्तरीत्याऽव्याप्ती रूपान्तरेण विवक्षायां विजातीयपदवैय्यर्थ्यमित्युक्तमित्यर्थः । ज्ञानत्वादिना लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकधर्मेणैव साजात्यस्य विवक्षितत्वेन विकल्परूपद्वयेनापि साजात्यस्याविवक्षितत्वात्तद्विवक्षायामुक्तरीत्या दोषद्वयप्रसक्तावपि ज्ञानत्वादिना तद्विवक्षायां नाव्याप्त्यादिप्रसङ्ग इत्याशयेन दूषयति ॥ **तदसदिति** । ज्ञानत्वादिसाजात्यविवक्षायां अव्याप्त्यादिदोषपरिहारेऽपि लक्ष्यस्यापि ज्ञानत्वेन साजात्याद्व्यवच्छेद्यकोटिप्रविष्टत्वात्ततो लक्षणस्य व्यावृत्तावसम्भवोऽव्यावृत्तावतिव्याप्तिप्रसङ्ग इत्यतो लक्ष्यातिरिक्तस्यैव सजातीयत्वादिना विवक्षणान्न तत्प्रसङ्गोऽपीत्याशयेनोक्तविवक्षायां नियामकमाह ॥ **पौरुषेयवचसामिति** । पुरुषविवक्षामेव दर्शयति ॥ **लक्ष्यातिरिक्तं हीति** ॥ **एवमन्यत्रापीति** । गोरश्वादिकं सजातीयं घटादिकं विजातीयमिति विविक्तव्यमित्यर्थः ॥ **इत्युक्तं स्यादिति** । इत्येव वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । अलक्ष्याल्लक्ष्यव्यावृत्तये लक्षणप्रणनयनमिष्टमेवेति परिहरति ॥ **क इति** । यदत्र किं लक्ष्यान्यतया प्रतिपन्नमलक्ष्यं व्यावर्त्यते. किंवा प्रतिपन्नमात्रमिति विकल्प्यान्त्ये लक्ष्यस्यापि तथात्वेन व्यावर्त्यापातादिति दूषणमसंहितं तदनङ्गीकारपराहतमित्याह ॥ **न हीति** । लक्ष्यान्न ज्ञाने तदन्यत्वं लक्ष्यस्यावगतमेवेति किं लक्षणेनेत्याद्यपक्षदूषणमनुभाष्य दूषयति ॥ **यदत्रेति** । लक्ष्यादन्यत्वेनानवगतादपि वस्तुतो लक्ष्यान्यस्मादलक्ष्याल्लक्ष्यव्यावर्तकं लक्षणमित्यर्थः । ननु वस्तुतो यल्लक्ष्याद्भिन्नं ततो व्यवच्छेदावगमविवक्षायां लक्ष्याभिन्नस्य तत्त्वेन ज्ञानाभावेन ततो व्यवच्छेदानवगमात्तदर्थं लक्षणकथनमेवानुपपन्नमित्यत आह ॥ **प्रतिपादकस्येति** । लक्षणवाक्यार्थोपदेशकस्येत्यर्थः ॥ **अपेक्षितमिति** । अन्यथा तत्प्रतिपादकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । तं प्रति च लक्षणवैयर्थ्यमिष्टमेवेति हृदयम् ॥ **प्रतिपाद्यस्येति** । उद्देश्यपुरुषस्येत्यर्थः । लक्षणवाक्येन बोध्यस्य पुरुषस्येति यावत् । अतदपेक्षत्वात् अलक्ष्ये लक्ष्यान्यत्वज्ञानानपेक्षत्वादित्यर्थः । तथा चालक्ष्यभिन्नतया लक्ष्यावगमासिद्धेस्तदर्थलक्षणस्य न वैयर्थ्यमिति भावः ॥ **तस्यापीति** । प्रतिपाद्यस्यापीत्यर्थः ॥ **लक्षणप्रयोजनत्वेनोच्यत इति** । तथा च लक्षणवाक्यार्थावगमदशायां न लक्ष्यान्यत्वज्ञानापेक्षेति भावः ॥**लक्षण-**

SGDF

वाक्यार्थ एवेति । तथा च लक्षणवाक्यार्थज्ञानौपयिकत्वेन तद्गतपदार्थज्ञानस्य बोध्यं प्रत्यावश्यकत्वेऽपि तदनन्तर्गतसजातीयेत्यादिपदोपात्तलक्ष्यान्यज्ञानमनावश्यकमेवेति भावः । यदुक्तं लक्षणमनवगतं व्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीतिहेतुः किंवाऽवगतमित्यादि तदनुवदन्द्वितीयं कल्पमभ्युपैति ॥**यदपीति**। तथा च नानवगतपक्षोक्तदोष इति भावः । माऽस्त्वाद्यपक्षोक्तोऽतिप्रसङ्गोऽत्रैतत्पक्षोक्तदोषस्तु स्यादेवेत्याशङ्कते ॥ **न चेति** । प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिभिस्तदवगमासम्भवस्य पूर्वमुपपादितत्वादिति भावः । न वयं प्रत्यक्षेणैव लक्षणावगमं ब्रूमः किन्नाम प्रत्यक्षयोग्यस्य लक्षणस्य प्रत्यक्षेण तदयोग्यस्य च लिङ्गादिनेति । तथा चाप्रत्यक्षविशेषणत्वान्निर्दोषाक्षोद्भवत्वादेः प्रत्यक्षेणानवगमेऽपि लिङ्गेन तदवगतिसम्भवाददोष इति भावेनोक्तं यथायथमिति । लक्षणावगमार्थादावश्यकाल्लिङ्गादेव लक्ष्यावधारणोपपत्तेर्लक्षणाश्रयणे गौरवमिति न लिङ्गेन लक्षणावगमाङ्गीकारो युक्त इति पूर्वोक्तं दोषमनुवदति ॥ **यत्रेति** । फलवत्त्वाद्गौरवं न दोषायेत्याह ॥ **प्रयोजनेति** । प्रयोजनानुसारेण गौरवाश्रयणमुदाहरणनिष्ठतया दर्शयति.॥ **यथेति** । किं तत्र प्रयोजनमित्यत आह ॥ **तत्रेति** । निर्दोषाक्षोद्भवत्वेन लक्षणेनाक्षं प्रति स्थितं प्रत्यक्षमित्यन्वर्थसंज्ञा ज्ञायते नेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनेत्यर्थः ॥ **एवमन्यत्रेति** । अदुष्टकरणजन्यत्वादिना याथार्थ्यमनुमाय तेन प्रमाणं लक्ष्यते तत्र प्रकृष्टं मानं प्रमाणमित्यन्वर्थसंज्ञाज्ञापनं प्रयोजनं यथावस्थितज्ञेयविषयीकारित्वस्य विशेषस्यानेन ज्ञापितत्वादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः । गौरवदोषपरिजिहीर्षया फलमेव किन्न त्यज्यत इति शङ्कते ॥ **गौरवमिति** । धृङ् अनादर इत्यस्येदं रूपम् ॥ **प्रमेयाधिक्येति** । अन्वर्थसंज्ञारूपप्रमेयाधिक्येत्यर्थः । ननु यदि गौरवं न दोषः कथं तर्हि भवतां तद्दोषव्युत्पादनं शास्त्रे सङ्गच्छते । अथ दोषः कथं तर्हि तदाश्रयणमित्यत आह ॥ **प्रयोजनाभाव इति** । उक्तमेव समाधानं पक्षान्तरेऽप्यतिदिशति ॥ **एतेनेति** । एतेनेत्युक्तमेव हेतुं विवृणोति ॥ **लक्षणेत्यादिना** । ननु लक्षणमात्रस्य व्यवहारकारणत्वं व्यावृत्तिकारणत्वं च वक्ष्यमाणरीत्या विरुद्धमेव । तथा प्रमाणत्वादिप्रदर्शनाय तच्चिन्होपदर्शकत्वोक्त्या लक्षणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावः प्राप्यते प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थत्वोक्त्या च तस्य प्रवृत्तिनिमितत्वमिति प्राप्यते तदुभयं च विरुद्धमित्येतेषां चतुर्णां पक्षाणां न तात्त्विकं सम्भवतीत्येतेषु कस्यचिदेव तात्त्विकत्वमास्थेयं स कः पक्ष इति भावेन पृच्छति ॥ **नन्विति** । ननु चतुर्णामपि पक्षाणां समाहितत्वात्कथं न तत्त्वतेत्यत उक्तं तथाऽपीति । समाधानेऽपी-

त्यर्थः । अतात्त्विकत्वेऽपि प्रौढवादेन समाधानसम्भवाच्च तेन तात्त्विकत्वासिद्धिरिति भावः । पक्षचतुष्टयमपीत्येतावन्मात्रेण नोक्तशङ्कानिरास इत्यतो नात्रैकलक्षणाभिप्रायेण पक्षचतुष्टयमभ्युपगम्यते येन विरोधः स्यात्किन्तु कस्यचिल्लक्षणस्य किञ्चिदिति लक्षणभेदेनैव तथा च कुतो विरोध इत्याशयेनोक्तं यथायथमिति । यथायथमित्युक्तमेवोदाहरणनिष्ठत्वेनोपपादयितुमाह ॥ **तथा हीति** । किं तदित्यतः शृङ्गिग्राहिकतया दर्शयति ॥ **यथेति** । लक्ष्यानतिरिक्तमपि तथा दर्शयति ॥ **यथेति** । कुत्र लक्षणे किं विफलमित्यतस्तद्विविच्य दर्शयति ॥ **तत्रेति** ॥ **लक्ष्यस्वरूपेति** । असाधारणधर्मविशिष्टतया लक्ष्यस्वरूपप्रतीतिकारणमित्यर्थः । अत्राद्ये दले साक्षादित्युत्तरदले चार्थादिति पूरणीयम् । लक्षणवाक्यं हि साक्षाल्लक्ष्यस्यासाधारणधर्मसंसर्गं प्रतिपादयदर्थादितरव्यावृत्तिं प्रतिपादयतीति पूर्वग्रन्थानुसारादिति ध्येयम् । उक्तरूपलक्ष्यप्रतीतेः पक्षधर्मताप्रतीतित्वेन व्यवच्छेदाद्यनुमितिकारणतया तत्पूर्वभावित्वमावश्यकमिति दर्शयितुं भवदित्युक्तम् । तथा चातिरिक्तं लक्षणमादावुक्तविधलक्ष्यप्रतीतिमुपजनय्य पश्चादर्थतः कदाचिद्व्यवहारानुमितिं चोपजनयतीत्यर्थः । अनेनातिरिक्तलक्षणे चरमपक्षव्यतिरिक्तं पक्षत्रयमप्यस्तीत्युक्तं भवति ॥ **द्वितीयं त्विति** । अत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तावधारणस्य वाच्यताग्रहोपयोगित्वेन पूर्वभावित्वमावश्यकमिति द्योतयितुं भवदित्युक्तम् । ततश्चानतिरिक्तलक्षणं प्रवृत्तिनिमित्तावधारणद्वारा वाच्यताग्रहमुपजनयतीत्यर्थः । अनेनानतिरिक्तलक्षणेऽनुपान्त्यपक्षावेव स्त इति सूचितं भवति ॥ **व्यवहारमात्रकारणं भवतीति** । ननु स्वरूपं वा तटस्थं वा लक्षणं भेदकं मतम् । सजातीयाद्विजातीयादित्युक्तन्यायेन लक्ष्यानतिरिक्तस्य पूर्णगुणत्वादेरितरव्यावृत्तिसाधकत्ववत्तादृशस्य पृथिवीत्वादेरपीतरव्यावर्तकत्वाङ्गीकृतौ बाधकाभावात्पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वादिति तेनेतरभेदसाधनदर्शनाच्च कथं लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्य व्यवहारमात्रकारणत्वाभिधानम् । न च पूर्णगुणत्वादेर्न व्यावर्तकत्वं किन्तु लक्ष्यातिरिक्तधर्मस्यैवेति वाच्यम् । तथा सति ब्रह्मणि तादृशलक्षणाभावेन तस्येतरभेदासिद्ध्यापातात् । स्वरूपस्यापि व्यावर्तकताया जिज्ञासासूत्रीयटीकादौ स्पष्टप्रतिभासेन तदनभ्युपगमे तद्विरोधापाताच्च तत्कथमेतदिति चेदत्राहुः । नात्र लक्ष्यातिरिक्तानतिरिक्तपदाभ्यां लक्ष्याभिन्नत्वाभिन्नत्वे अभिमते । किन्तु लक्ष्यपरपदार्थानन्तर्गतत्वतदन्तर्गतत्वे एव । तथा च गन्धादेर्लक्ष्यपरपदार्थानन्तर्भूतत्वमेव लक्ष्यातिरिक्तत्वम् । पृथिवीत्वादेश्च तदन्तर्भूतत्वाल्लक्ष्यानतिरिक्तत्वम् । ततश्च नोक्तदोषावकाशः । तथा हि । न तावल्लक्ष्यपरपदार्थान्तर्गतस्य व्यावृत्तिकारणत्वे बाधकाभावः । ॥ ४० ॥

लक्ष्यतावच्छेदकतया पक्षतावच्छेदकभूतस्य पृथिवीत्वस्यैव हेतुत्वाभिधाने व्याप्तिग्रहदशायामेव पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्ध्याऽनुमानवैयर्थ्यापत्तेरेव तथात्वात् । तदभावादेव च वैवक्षिकलक्ष्यातिरिक्तस्य गन्धवत्त्वादेर्लक्षणस्य व्यावृत्तिकारणत्वोपगमात् । न च व्यतिरेकव्याप्तिरेव तत्र गृह्यत इति नानुमानवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तस्याः साक्षादगमकत्वेनोक्तदोषानिस्तारात् । सत्यत्वादेर्लक्ष्येण ब्रह्मणा भिन्नत्वेऽपि लक्ष्यपरब्रह्मपदार्थानन्तर्गतत्वेन वैवक्षिकलक्ष्यातिरिक्तलक्षणतया गन्धवत्त्वादिवद्व्यावर्तकत्वोपपत्त्या द्वितीयदोषस्याप्यनवकाशः । ततश्चोक्तरूपलक्ष्यातिरिक्तत्वानतिरिक्तत्वे गन्धवत्त्वपृथिवीत्वयोर्युक्ते इति । अन्ये त्वत्र लक्षणवाक्येन व्यवहारनिदानत्वे व्यावृत्तिनिदानत्वेन च लक्षणप्रतीत्यनन्तरं यत्र यत्र लक्षणं पश्यति तत्र तत्र तल्लक्षणवत्त्वेनेतरव्यावृत्तिमपि जानातीति तावदनुभवसिद्धम् । तादृशव्यावर्तकत्वमेव चात्र व्यावर्तकत्वशब्दार्थत्वेनाभिमतम् । तादृशं च व्यावर्तकत्वं स्वरूपातिरिक्तस्यैव लक्षणस्योपपन्नम् । सास्नादिमत्त्वस्य स्वरूपातिरिक्तत्वेन तदवधारणदशायां लक्ष्यव्यावृत्त्यसिद्ध्या तेनापूर्वाया एव व्यावृत्तेर्बोधसम्भवात् । न तु स्वरूपानतिरिक्तस्य तस्य स्वरूपात्मकत्वेन तदवधारणदशायां स्वरूपस्यापि व्यावृत्ततयाऽवधारितत्वेन तादृशलक्षणपूर्वव्यावृत्तिसाधकत्वाभावात् । तदभिप्रायेण व्यवहारमात्रकारणं भवतीत्युक्तमित्यप्याहुः । अपरे तु पृथिवीत्वज्ञानमात्रेणेतरव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यभावाद्गन्धवती पृथिवीति पृथिवीत्वस्य जलादिव्यावृत्तत्वेन ज्ञानोपयोगिनाऽऽवश्यकेन गन्धवत्त्वेनैवेतरव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीतेर्जातत्वाच्च न लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्य सजातीयादिव्यवच्छिन्नलक्ष्यस्वरूपप्रतीतिकारणत्वम् । न चैवं तेनैव व्यवहारस्यापि सिद्धेः प्रवृत्तिनिमित्तभूतलक्षणस्य व्यवहारकारणत्वमपि न स्यादिति वाच्यम् । प्रवृत्तिनिमित्तज्ञानस्यापि व्यवहारकारणत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेरिति भाव इत्याहुः । ननु पृथिव्यां पृथिवीशब्दवाच्यत्वसिद्धौ तत्साधने सिद्धसाधनत्वमसिद्धौ च पृथिवीति पक्षीकरणायोग इत्यत इदन्त्वादिना सिद्धेन रूपेण पक्षीकरणादसिद्धेन पृथिवीशब्दवाच्यत्वेन साध्यत्वाददोष इत्याह ॥ **तत्रेति** । व्यवहारकारणत्वपक्ष इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वाभावं लक्षणस्य शङ्कते ॥ **नन्विति** । व्यावृत्तमिति व्यावृत्तत्वेन ज्ञातं सदित्यर्थः । लक्षणं स्वयं व्यावृत्तं सल्लक्ष्यं व्यावर्तयतीति कल्पमपि विकल्पयति ॥ **आद्य इति** । न वेति द्वितीयपक्षेऽप्यन्याधीनत्वमङ्गीकृत्य लक्षणान्तराधीनत्वमात्रं नाभिप्रेतं किंवाऽन्याधीनत्वमेव नाभिप्रेतमिति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति ॥ **लक्ष्येऽपीति** । लक्षणेन विनाऽपि लक्षणस्य व्यावृत्तिवत्तेन

विनैव लक्ष्यस्यापि व्यावृत्तेः सम्भवाल्लक्षणोक्तिवैयर्थ्यमित्यर्थः । अव्यावृत्तमेव लक्षणं लक्ष्यं व्यावर्तयतीति द्वितीयं दूषयति ॥ **नान्त्य इति** ॥ अति-**प्रसङ्गादेवेति** । व्यावृत्तत्वेनाज्ञातस्यापि लक्षणस्य लक्ष्यव्यावृत्तिप्रतिपादकत्वे व्यावृत्तत्वेनाज्ञातस्य लक्ष्यैव स्वव्यावृत्तिहेतुत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । यद्वा पशुत्वादिधर्माणामपि गव्यगोव्यावर्तकत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । लक्षणान्तरेण व्यावृत्तस्यैव लक्षणस्य लक्ष्यव्यावृत्तिप्रत्यायकत्वमभ्युपेत्यानवस्थां परि-हरति ॥ **उच्यत इति** । व्युत्पन्नपदपदार्थसंसर्गादिकस्य तत्रैवाकाङ्क्षाविच्छेदान्नानवस्थेति भावः । अनेनैतादृशस्य जडप्रायस्य लक्षणान्तरापेक्षा विद्यत इत्यनवस्था स्यादित्यत आह ॥ **यस्त्विति** । कस्य तर्हि लक्षणशास्त्रेऽधिकार इत्याशङ्कते ॥ **किन्नामेति** । परिहरति ॥ **उपदेशादिनेति** । ननु व्युत्पन्नस्य लक्षणमन्तरेणैव लक्ष्यावधारणसम्भवान्नार्थो लक्षणेनेत्यत आह ॥ **स्वतन्त्रेति** । योऽसौ क्रियत इति सम्बन्धः । लक्षणप्रणयनस्या-र्थवत्त्वं विधान्तरेणाक्षिपति ॥ **अथाऽपीति** । याथार्थ्यादिकं लक्षणं स्वयं ज्ञातमितरेभ्यो व्यवच्छेदादिज्ञानहेतुरुत सत्तामात्रेणेति विकल्पार्थः । बहुवक्तव्याभावाद्द्वितीयकल्पमेवादौ दूषयति ॥ **नेति** । अनवगतलक्षणस्य लक्ष्यव्यवच्छेदप्रतीतिहेतुत्वे लक्षणाभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति हेतुमाह ॥ **तदिति** । तदेव कुत इत्यत आह ॥ **अभिधानस्येति** । अस्तु तर्हि ज्ञानोत्पादकत्वेनेदं लक्षणं सार्थकमित्यत आह ॥ **तस्य चेति** । तस्य लक्षणस्यानवगतस्यैव व्यावृत्तिज्ञानहेतुत्वान्न तदभिधानस्य प्रयोजनमित्यर्थः । अवगतं तर्हि तत्फलहेतुरिति प्रथमकल्पमाशङ्क्य पराकर्तुं विकल्प-यति ॥ **आद्य इति** । प्रमाणान्तराल्लक्षणावगमपक्षं दूषयति ॥ **यदीति** । अन्यतो लक्षणावगममात्रेण लक्षणप्रणनयनवैयर्थ्यं कुत इत्यत आह ॥ **अभिधानस्येति** । वाक्यप्रयोगस्य परप्रत्यायनार्थत्वादिति भावः । लक्षणज्ञानस्य साधनान्तरायत्ततयाऽनन्यसाधनत्वाभावान्नाभिधानप्रयोजनत्वमि-त्याह ॥ **तस्येति** । लक्षणाभिधानार्थकमित्यर्थः । प्रणेतृवचनादवगम्यते लक्षणमिति चरमकल्पमाशङ्क्य विकल्पयति ॥ **अन्त्य इति** । चरमकल्पं बुद्धिस्थत्वादादौ दूषयति ॥ **नेति** । हेतुमाह ॥ **त्वादिति** । त्वद्वचनस्य लक्षणेन सहाविनाभावस्य दर्शयितुमशक्यत्वान्न लिङ्गतया बोधकत्वं नाप्यर्था-पत्तितया तदन्तरेणानुपपत्त्यभावात् । नाप्युपमानादितया सादृश्यादेर्दर्शयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । आप्तोपदेशतया तर्हि मद्वाक्यं लक्षणबोधकमिति प्रथमं निषेधति ॥ **नापीति** । हेतुमाह ॥ **परं प्रतीति** । उक्तमेव व्यतिरेके दण्डप्रदर्शनेन समर्थयते ॥ **सिद्धौ हीति** । कथायां प्रतिवादिना वादिनं

प्रति लक्षणं प्रणीयत इत्येव नेष्यत । येनेयमुक्तदोषपरम्परा स्यादिति चोदयति ॥ **नान्विति** । कुतो नार्थवदित्यत आह ॥ **तेनेति** । आप्तवाक्यतयाऽनुमानतया वा लक्षणवाक्यस्य लक्ष्यप्रमापकत्वायोगादित्यर्थः । कस्य तर्हि लक्षणतो बोधनमित्यत आह ॥ **किन्त्विति** । शिष्यार्थं लक्षणप्रणयनमित्यस्मिन्पक्षे को लाभ इत्यत आह ॥ **स हीति** । तं च प्रतिलक्षणवाक्यमनुमानत्वेनाबोधकमप्याप्तवाक्यतया बोधकमित्याह ॥ **तस्मादिति** । हेतुदृष्टान्तादिकथनानुपपत्त्या वादिनं प्रत्येव शास्त्रं न शिष्यं प्रतीति परिहरति ॥ **मैवमिति** । हेत्वाद्यभिधानलक्षणप्रणयनयोरर्थवत्त्वमापादयितुं शास्त्रे द्वैराश्यमाशङ्कते ॥ **अथेति** । न वयं सर्वं शास्त्रं शिष्यार्थं ब्रूमः किन्तु लक्षणवाक्यांशं. तस्य तं प्रति लक्ष्यप्रमितिजनकत्वात् । यश्च **शास्त्रांशो** हेत्वाद्यभिधानसहितः स वादिनं प्रति तेन न कश्चिद्दोष इत्यर्थः । न भवच्छास्त्रस्य समयग्रहणत्वमर्थस्तस्यान्यत एव सिद्धेरिति परिहरति । तादृशं शास्त्रान्तरमेव नास्तीत्यत आह ॥ **अस्ति हीति** । समयः सङ्गतिः । नामानुशासनमभिधानग्रन्थः । लिङ्गानुशासनं वररुच्यादि । तस्यास्मिन्नर्थेऽयं शब्दः साधुरित्याद्याकारेण लिङ्गानुशासकत्वात्समयग्राहकत्वमप्यस्तीति भावेन तद्ग्रहणम् । व्याकरणादीत्यादिपदेन निगमादिपरिग्रहः। समाधानाभिधानं प्रतिजानीते ॥ **अत्रेति** । निरवद्यत्वात्प्रथमं पक्षं परिगृह्णाति ॥ **उक्तमिति** । ततश्चानवगतपक्षोक्तदोषोऽनङ्गीकारपराहत इति भावः । नन्वत्रापि दोषोऽभिहितः । किमन्यस्मात्तदवगम उत त्वदीयाल्लक्षणवाक्यादितीत्यतः प्रथमं पक्षं परिगृह्णाति ॥ **तदवगमश्चेति** । नन्वेवं लक्षणस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात्तदभिधानवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **न चेति** । तर्ह्यनवगतस्यावगन्तव्यस्य सत्त्वात्तदभिधानवैयर्थ्यामिति शङ्कते ॥ **किन्त्विति** । लक्षणाभिधानस्य न लक्षणस्वरूपज्ञानं प्रयोजनं येनान्यतस्तत्सिद्धावभिधानवैयर्थ्यं स्यादस्य चाप्तवाक्यत्वेनाबोधकत्वं स्यादपि त्वन्यदेव व्यवहारादिनिदानत्वज्ञानं प्रयोजनमित्याशयेन परिहरति ॥ **य इति** । यथार्थत्वं प्रमाणव्यवहारहेतुरिति न जानातीत्यर्थः । आदिपदेन प्रागुक्तस्येतरपक्षत्रयस्य सङ्ग्रहः । कथं लक्षणवाक्येन लक्षणस्य व्यवहारनिदानत्वादिकं बोध्यत इत्यतो व्यवस्थया तद्दर्शयितुमाह ॥ **तथा हीति** । उपदेशादिनैवैतत्फलसिद्धिसम्भवात्किं लक्षणेनेत्यत आह ॥ **उपदेशादेरिति** । आदिपदेन श‍ृङ्गग्रहणादिना प्रदर्शनादिपरिग्रहः । आनन्त्यादिनेत्यादिपदेन व्यभिचारपरिग्रहः । नन्वेतद्वाक्यमनुमानतया व्याप्तिं बोधयति किंवाऽऽप्तवाक्यतया । आद्येऽनवस्था द्वितीये त्वसम्भवो वादिन आप्तत्वासिद्धेरित्याशङ्क्याह ॥ **इदं चेति** । तर्हि

प्रकारान्तरासम्भवेन तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य प्रकारद्वयेन तस्सार्थक्यमाह ॥ अपि त्विति ॥ प्रयोगान्तरवदिति । यो धूमवानसावग्निमानिति कथायां प्रतिवादिनं प्रति वादिना क्रियमाणप्रयोगवदित्यर्थः। एकसम्बन्धिदर्शनमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायाद्व्याप्त्यादिविषयशब्ददर्शने वादिना पूर्वानुभूतव्याप्तिपदार्थः स्मार्यते तत्स्मारकत्वेन वाक्यस्यार्थवत्त्वमित्याशयः । भवत्वेवं पूर्वप्रतिपन्नव्याप्तिविषये यत्र पुनरप्रतिपन्नव्याप्तिविषयकमेव व्याप्तिवाक्यं प्रयुज्यते तत्र कथं स्मारकत्वमित्यत आह ॥ अप्रतीतायास्त्विति । वादिना प्रयुक्तं वाक्यमुपश्रुत्य प्रतिवादिनो जिज्ञासा जायते किमनेन साधनमुपन्यस्तमिति।जिज्ञासमानस्य च तत्साधकप्रमाणप्रवृत्त्या व्याप्तिप्रमोत्पत्तिः स्वात्मनीति प्रमाणोत्पादकमिति कृत्वा न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । इदानीं लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणप्रतिपादकवाक्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तावधारकत्वमुपपादयति॥यद्वेति । वाक्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वबोधकत्वं किमाप्तवाक्यतया किंवाऽनुमानत्वेनेत्यतः पुरुषभेदेनोभयथाऽपीत्याह॥ तत्रेति । लक्ष्यातिरिक्तलक्षणप्रतिपादकवाक्यस्यैव सजातीयादिव्यवच्छेदेन लक्ष्यस्वरूपावधारकत्वं प्रागुक्तमुपपादयति ॥ अथवेति ॥ द्वयीं गतिमिति। यस्य वक्तर्याप्तिबुद्धिः स तावता सन्तुष्यति। अपरं प्रति त्वव्याप्त्यादिशून्यत्वादिति वाक्यशेषः प्रवर्तत इति द्वयीं गतिमित्यर्थः। लक्षणवाक्यं परार्थानुमानप्रयोगवद्व्यवहारानुमित्युपयोगीत्युक्तम् । तदाक्षिपति । नन्विति । नात्र व्यवहर्तव्य इति व्यवहारमात्रविषयत्वं साध्यम् । तथा सति गोत्वेनेति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किन्नाम व्यवहारविशेषविषयत्वमेव । स च विशेषः किं विषयभेदः किंवा शब्दभेद इति भावेन विकल्पयति ॥ तत्रेति । व्यवहारविषयो गौरवविशेषणमिति प्रथमपक्षमाशङ्क्य दूषयति ॥ आद्य इति । अयमर्थः । असौ बोध्यस्तद्विषयविशिष्टं व्यवहारं किमज्ञासीदन्यतः किंवा नाज्ञासीद्यदि नाज्ञासीत्तदा कथं गवादिव्यक्तौ तस्य व्यवहारस्य कर्तव्यतां जानीयात् । न कथञ्चिदप्रसिद्धविशेषणत्वेन पक्षाभासत्वादिति । सर्वप्रमाणानामनवगताधिगन्तृत्वस्वाभाव्यादन्यत उक्तव्यवहारस्यानवगतावपि व्यतिरेक्यनुमानरूपलक्षणवाक्यादेव तदधिगतिः किन्न स्यादित्यतः प्रमाणानामज्ञातज्ञापकत्वेऽपि तद्भेदस्यानुमानस्य सामान्यतोऽन्यत्र प्रसिद्धगोचरत्वमेव व्याप्त्यादिसापेक्षतया बोधकत्वादन्यथाऽप्रसिद्धविशेषणत्वादेरुच्छेदापातात् । अन्वयिनि तद्दूषणं केवलव्यतिरेकिणि नेति कोशयानमेव शरणमिति भावेनाह ॥ न हीति । अविदितोऽग्निर्येन सोऽविदिताग्निः । विषयविशेषविशिष्टं व्यवहारमन्यतो ज्ञातवानित्याद्यकरपमाशङ्कते ॥ अथेति । लक्षणप्रवृत्तेः प्रागेव तत्कृत्यस्य व्यवहारविशेषज्ञानस्य सिद्धत्वादनुमानरूप-

त्वेऽपि लक्षणवैयर्थ्यमेवेति भावेन दूषयति ॥ तदेति । व्यवहारस्य शब्दभेदो विशेष इति द्वितीयं कल्पमपवदति ॥ नेति । द्वितीयकल्पेऽनुपपत्तिं प्रथयितुमनुमानार्थं प्रथयति । इष्यत एवायमनुमानार्थ इत्यतः किमत्र गोशब्दस्यागोव्यक्तावप्रयोगात्तदभिधेयत्वं सास्नादिमति साध्यते किंवा सास्नादिमत्त्येव प्रयोगादिति विकल्प्याद्यमतिप्रसङ्गेन दूषयति ॥ तत्र चेति । अतिप्रसङ्गमेव प्रथयति ॥ तत एवेति । सास्नादिमत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ स्यादिति । अन्यत्राप्रयोगस्य गोशब्द इव जबगडादिशब्देष्वप्यविशेषादिति भावः । सामान्यतोऽर्थवत्तया प्रसिद्धत्वे सत्यन्यत्राप्रयोगाद्गोशब्दाभिधेयत्वं साध्यते नैवं जबगडादिशब्दा इति वैषम्यात्कथमतिप्रसङ्ग इति शङ्कते ॥ अत इति । एवं तर्हि सास्नादिमत्त्वेन जबगडादिशब्दाभिधेयत्वसाधननिरासेऽपि शशविषाणादिशब्दाभिधेयत्वसाधनानिरासादतिप्रसङ्गलक्षणप्रतिकूलतर्कपराहतिस्तदवस्थैवेत्याशयेन दूषयति ॥ तथाऽपीति । सद्विषयत्वे सत्यन्यत्राप्रयोगाद्गोशब्दाभिधेयत्वं साध्यते नैवं शशविषाणादिशब्दा इत्यस्त्येव विशेष इत्याशयेन तेषामसद्विषयत्वे व्यवस्थापकत्वमाह॥ तेऽपीति । एवं विशेषणेनातिप्रसङ्गपरिहारेऽपि नासिद्धिपरिहारः । गोशब्दस्याप्यनेवंरूपत्वादित्यत आह ॥ गौरस्तीत्यादीति । अतिप्रसङ्गेनैव दूषयति ॥ एवमपीति । स्वस्तिमत्यादिशब्दानामप्युक्तविशेषवत्त्वाद्गोमात्रे प्रयोगः प्रसज्येत गोशब्दवत् । अस्वस्तिमत्यादीनामपि स्वस्तिमत्यादिशब्दवाच्यत्वं विरुद्धमापद्येतेत्यर्थः । तत्रैव प्रयोगाद्गोशब्दाभिधेयत्वं सास्नादिमति साध्यत इति द्वितीयपक्षमाशङ्कते ॥ अथेति । अत्र गोत्वशब्देन गोर्भावत्वात्सास्नादिमत्त्वमेव विवक्षितं तस्यैव प्रकृतत्वादिति द्रष्टव्यम् । अस्मिन्पक्षे लक्षणवैयर्थ्यं प्रथयितुमुपोद्घातं करोति ॥ एवमिति । यदर्थमुपोद्घातितं तद्दर्शयति ॥ स चेति । वृद्धव्यवहारेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव घटादिशब्दासङ्गत्यधिगतिवद्गोशब्दस्यापि तत एव सङ्गत्यधिगतेर्लक्षणं व्यर्थमित्यर्थः ॥ उभयत्रेति । विषयविशेषो विशेषणंशब्दविशेषो विशेषणमिति पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । तत्कथमित्यतो विषयविशेषस्य विशेषणत्वपक्षे उद्भावितमप्रसिद्धविशेषणत्वं तावद्विघटयति ॥ केवलेति ॥ कथञ्चिदेतादिति । अप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यर्थः । केवलव्यतिरेकित्वपक्षेऽपि नानुपपत्तिः । तत्रापि सामान्यतः साध्यप्रसिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा केवलव्यतिरेकिविलयापत्तेरिति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् । नन्वयमपि केवलव्यतिरेक्येवान्वयव्याप्तौ दृष्टान्ताभावादित्यत आह ॥ उपदेशादिनेति । विमतो गौरिति व्यवहर्तव्यः सास्नादिमत्त्वात् य एवमुक्तरूपसाधनवान्स उक्तरूप-

साध्यवान् यथोपदेशावगतो गौरिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । शब्दविशेषस्य विशेषणत्वपक्षेऽप्युक्तमतिप्रसङ्गं विकल्पेनापाकरोति ॥ शब्देति ॥ तेनेति । बोध्येनेत्यर्थः ॥ तद्व्याप्तेरिति । जबगडदशब्दवाच्यत्वादिव्याप्तेरित्यर्थः ॥ अवगतत्वाच्चेति । यः सास्नादिमान्स गोशब्दार्थ इति व्याप्तिविषयकबोधकप्रयुक्तलक्षणवाक्येन सास्नादिमत्त्वस्य गोशब्दवाच्यत्वेन व्याप्तेर्बोध्येनावगतत्वादित्यर्थः । तथा च सास्नादिमत्त्वस्य गोशब्दवाच्यत्वेन सहव्याप्तेरवगतत्वेन तेन शब्दवाच्यत्वानुमानसम्भवेऽपि जबगडदशब्दवाच्यत्वादिना व्याप्तिग्रहाभावेन व्याप्तेरनवगमेन न तेन तच्छब्दवाच्यत्वाद्यनुमानप्रसङ्गः । व्याप्तिज्ञानभावाभावाभ्यां विशेषणविशेषासिद्धेर्न तन्मूलकोऽतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ तेनापीति । बोधकेनापीत्यर्थः ॥ वृद्धवचनादिनेति । स्वोपदेशकपुरुषप्रयुक्तोक्तविधव्याप्तिविषयकलक्षणवाक्येनेत्यर्थः ॥ तथैवेति । सास्नादिमत्त्वस्य गोशब्दवाच्यत्वेनैव व्याप्तेरवगतत्वादित्यर्थः । तथा चोक्तरीत्या व्याप्तिज्ञानभावाभावाभ्यां विशेषान्न बोधकं प्रत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीये दोषान्तरमाह ॥ प्रयोगेति । ननु माऽस्तु बोधकस्य जबगडदशब्दवाच्यत्वाद्यनुमानप्रसङ्गस्तेन प्रयोगभावाभावाभ्यां बाधस्य निर्णीतत्वेनानुमानासम्भवात् । बोध्यस्य तु तदनुमानं किन्न स्यात्तथा च तदवस्थोऽतिप्रसङ्गः । न हि तेनापि प्रयोगभावाभावाभ्यां बाधोऽवगतोऽस्ति । तथात्वे प्रयोगान्तरवद्गोशब्दवाच्यतामप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव ज्ञास्यतीति व्यर्थमनुमानं स्यात् । न च बोधकेन गोशब्दवाच्यताव्याप्तेरेव प्रतिपादनेन जबगडदशब्दवाच्यतादिव्याप्तेर्बोध्येनानवगतत्वात् । न तस्य जबगडदशब्दवाच्यत्वाद्यनुमानप्रसङ्ग इत्युक्तमिति वाच्यम् । बोधस्य बाधपरिचयशून्यत्वेन तं प्रति बोधकेन जबगडदशब्दवाच्यत्वादिव्याप्तेरपि प्रतिपादकत्वेन बोध्यस्य तद्व्याप्त्यवगमसम्भवादित्यत आह ॥ न हीति । बोधकस्य विप्रलम्भकत्वेनानिष्टमितीष्टापादनमेतदित्यत आह ॥ तत्त्वेति । व्यवहारो लक्षणप्रयोजनमिति पक्षे उपदेशादिनेत्यादिनाऽन्वयव्यतिरेकिप्रयोगं प्रदर्श्येतरव्यावृत्तलक्ष्यस्वरूपावधारणं लक्षणप्रयोजनमिति पक्षेऽपि स एव प्रकारो द्रष्टव्य इत्याह ॥ एवमिति । उपदेशादिनैकत्र व्यक्तिविशेष इतरभेदनिश्चये तद्दृष्टान्तेनान्यत्रेतरभेदसाधनान्नाप्रसिद्धविशेषणत्वमिति भावः। तत्रैव प्रयोगाद्गोशब्दवाच्यत्वं सास्नादिमति साध्यत इत्यत्र लक्षणवैयर्थ्यमुक्तमनुभाष्य दूषयति ॥ यदिति ॥ विषयेति । विषयभेदात्प्रयोजनभेदाच्चेत्यर्थः । नामलिङ्गानुशासनव्याकरणादिनैतच्छास्त्रस्य विषयप्रयोजनैक्य एव तत्साङ्कर्यप्रसक्तिर्न च प्रकृते तदस्तीति न साङ्कर्यमिति भावः ॥ अन्यदपीति । प्रकृतिप्रत्यय-

विभागेन शब्दानां साधनादिकमपीत्यर्थः । ननु सन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वाभ्यां वैषम्यादित्ययुक्तम् । सन्दिग्धत्वादिभावेऽपि प्रत्यक्षानुमानयोरिवागम-लक्षणस्यात्रानभिधानादित्यत आह ॥ **सन्दिग्धतादीति** । सप्रयोजनत्वमादिशब्दार्थः ॥ **यत्किञ्चिदेतदिति** । यदेतल्लक्षणप्रयोजनखण्डनं तत्किञ्चि-त्फलवदित्यर्थः । शास्त्रान्तरविषयलक्षणाभिधानानर्थक्योक्तौ परस्य व्याहतिः स्यादित्याह ॥ **अन्यथेति** । यद्वोक्तदिशा लक्षणप्रयोजनानुपपत्तिसमा-धानानङ्गीकारे स्वव्याहतिः स्यादित्याह ॥ **अन्यथेति** । कुलीरः कर्कटकः । स्यात्कुलीरः कर्कटक इत्यमरोक्तेः । तथा च कर्कटकस्य स्वापत्ययु-क्त्या स्वापत्ययोगेन तदुत्पत्त्या हननवत्स्वोत्प्रेक्षितत्वेन स्वापत्यतुल्यया लक्षणप्रयोजनखण्डनयुक्त्या परस्य बाधः स्यादित्यर्थः । कथं परस्य स्वापत्य-युक्त्या बाध इत्यत आह ॥ **तेनापीति** ॥ **स्मृतिरूप इति** । यद्यपि परभाष्ये स्मृतिरूपः परत्र दृष्टावभास इत्येव पठितं तथाऽपि साकाङ्क्षत्वपरि-हाराय प्रश्नवाक्यस्थाध्यासपदानुषङ्गं सिद्धवत्कृत्याध्यासपदगर्भतयैवानुवादः कृत इति द्रष्टव्यम् । अत्र परत्रेत्युक्त्या परस्येत्यस्यार्थतो लाभात्परत्र पर-स्यावभास इत्येव लक्षणमभिमतं तदुपपादनाय स्मृतिरूपत्वसङ्कीर्तनं स्मृतिरूपत्वोपपादनाय च पूर्वदृष्टत्वसङ्कीर्तनम् । तथा हि । अत्राध्यासद्वयेऽपि पर-त्रेति सामान्यतो धीयोग्यमधिष्ठानमुक्तं तत्रार्थपक्षेऽवभास्यत इत्यवभासः परश्चासाववभासश्च परावभास इति विग्रहः । ज्ञानपक्षे चावभासनमवभासः परस्यावभासः परावभास इति विग्रहो द्रष्टव्यः । परावभास इत्येवोक्ते घटात्परस्य पटस्यावभासेऽवभास्यमाने पटे चातिव्याप्तिः स्यात्तन्निवृत्तये पर-त्रेत्युक्तम् । न चैवमपि खण्डो गौरित्यादावतिव्याप्तिः । परत्रेत्यारोप्यात्यन्ताभाववतोऽधिष्ठानस्य विवक्षितत्वात् । खण्डगवादीनां तादात्म्यवतां संसर्ग-शून्यत्वासम्भवात् । दोषसंस्कारसम्प्रयोज्यत्वादवभासः सम्भवतीति वक्तुं स्मृतिरूप इत्युक्तम् । स्मर्यत इति स्मृतिः स्मर्यमाणोऽर्थः । भावे कर्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्रद्वयमधिकृत्य स्त्रियां क्तिन्निति सूत्रेण भावे कर्तृव्यतिरिक्ते च कारके कर्मादौ संज्ञायां चकारादसंज्ञायां च क्तिन्विधानात् । ततश्चार्थपक्षे स्मर्यमाणस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । न तु स्मर्यत एवास्पष्टं पुरोवस्थितत्वेन भानात् । ज्ञानपक्षे च स्मरणं स्मृतिः उक्तसूत्रेण भावेऽपि क्तिन्विधानात्स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । न पुनः स्मृतिरेव पूर्वानुभूतस्य तथाभानात् । स्मृतिरूपता चास्य दोषादित्रयोत्पन्नत्वा-त्तादृग्विषयत्वाद्वा दृष्टरजतस्य रजतभ्रमादृष्टेस्तत्संस्काराभावाच्च संस्कारद्वारा स्मृतिरूपतोपयोगित्वं पूर्वदृष्टत्वस्य । ततश्चात्र भाष्ये परत्र परावभास

SGDF
Sri Gangadharan Digital Foundation

इत्येवाध्यासलक्षणमभिमतमितरदुक्तरीत्या तच्छेषभूतमित्यवधेयम् । यद्वाऽत्रावभास इत्यनेन मिथ्याज्ञानमध्यास इति सङ्क्षिप्तमध्यासलक्षणमुक्तम् ।
अवसन्नोऽवमतोऽवभासोऽवभासप्रत्ययान्तरबाध एवात्रास्यावभासोऽवमानो वेति यौगिकेन तेन मिथ्याज्ञानस्यैव लाभसम्भवात् । पूर्वदृष्टेत्यादिना त्वव-
भासपदस्य रूढमर्थमादाय विस्तृतमध्यासलक्षणमुच्यत इति द्रष्टव्यम् । तथा हि । पूर्वदृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभासः । अत्र पूर्वदृष्टेत्यनेनानृतमारोप-
णीयमुपस्थाप्यते मिथ्याप्रत्ययस्यारोपविषयारोपणीयरूपसत्यानृतमिथुनमन्तरेणासम्भवात्तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न वस्तुसत्त्वेत्यभिप्रेत्य दृष्टग्रहणम् ।
तत्रापि वर्तमानं दृष्टदर्शनं नारोपोपयोगीति भावेन पूर्वेत्युक्तम् । तच्च पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयाऽनिर्वाच्यमित्यनृतम् । आरोपविषयं सत्यमाह ॥
परत्रेति।परत्र शुक्तिकादौ परमार्थसतीत्यर्थः।तदनेन विशेषणद्वयेन सत्यानृतं मिथुनमुक्तं भवति। पूर्वदृष्टस्य परत्रावभासोऽध्यास इत्युक्ते स्वस्तिमत्यां गवि पूर्व-
दृष्टस्य गोत्वस्य परत्र कालाक्ष्यामवभासे तथा पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्मत्यामवभासे च यथार्थप्रत्यये प्रत्यभिज्ञारूपेऽतिव्याप्तिः ।
न च मिथ्याज्ञानत्वरूपावभासपदार्थस्य तत्राभावात्कथं तत्पदाङ्कितलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अत्र लक्षणे च भासपदस्य रूढार्थत्वाश्र-
यणेन योगेन मिथ्याज्ञानार्थत्वाभावात् । नीलस्यावभासः पीतस्यावभास इत्यादौ समीचीनप्रत्ययेऽप्यवभासप्रसिद्ध्या समीचीनप्रत्ययस्याप्यवभास-
पदरूढार्थत्वात् । न चैवमपि पूर्वदृष्टेत्यनेनानृतस्यारोपणीयस्योक्तत्वात्कथं तत्पदाङ्कितलक्षणप्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्मृतिरूपपदाभिधा-
स्यमानासन्निधानसिद्धवत्कारेण पूर्वदृष्टेत्यनेनानृतारोपणीयसमर्पणस्योक्तत्वेन तस्य पूर्वदृष्टपदसामर्थ्याप्रयुक्ततया तत्पदाङ्कितलक्षणस्यापि तत्राव्याप्ते-
र्वज्रलेपत्वात् । अतस्तत्रातिव्याप्तिपरिहारार्थं स्मृतिरूप इत्युक्तम् । स्मृतिरूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । न चोक्तप्रत्यभिज्ञाया अपि संस्कारज-
न्यत्वेन स्मृतिरूपत्वान्न तेन तद्व्यावृत्तिरिति वाच्यम् । स्मृतिरूपपदेनासन्निहितविषयत्वस्योक्त्या संस्कारजन्यस्याप्युक्तप्रत्यभिज्ञानस्य समीचीनप्रत्य-
यत्वेन सन्निहितविषयत्वेनासन्निहितविषयत्वाभावात्तदर्थकस्मृतिरूपपदेन तद्व्यावृत्तेः सम्भवात् । न च देशान्तरादौ सत्त्वरूपासन्निहितत्वस्य प्रत्यभि-
ज्ञाविषयेऽपि सत्त्वान्नासन्निहितविषयत्वोक्त्याऽपि प्रत्यभिज्ञानिरास इति वाच्यम् । आरोप्यस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वरूपस्यैवासन्निहितत्वस्य स्मृति-
रूपपदेन विवक्षिततया तेनोक्तप्रत्यभिज्ञाव्यावृत्तेः सम्भवात् । ततश्चासन्निहितस्यावभासोऽध्यास इत्येव तल्लक्षणमितरत्तु तच्छेषभूतं न तु स्मृतावति-

व्याप्तिपरिहाराय परत्रेत्यपि लक्षणे निवेश्यम् । स्मृतिरूपविशेषणेनैव स्मृतिव्यावृत्तिसिद्धेः । तदर्थस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वमिति निरुक्त्याऽधिष्ठान-
समसत्ताकत्वाभावरूपस्य प्रत्यभिज्ञाविषये गोत्व इव स्मृतिविषयीभूतायामप्यभावात् । उभयोरपि गोव्यक्त्यन्तरस्मर्यमाणधर्मिरूपाधिष्ठानसमसत्ताकत्वा-
दधिष्ठाने सत्यत्वार्थकेन परत्रेत्यनेन स्मृतिव्यावर्तनासम्भवाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः । आदिपदेन भ्रमोपादानत्वाद्यविद्यादिलक्षणसङ्ग्रहः ॥ **सूत्रकृता
चेति** । लक्षणं शास्त्रे निबद्धमिति सम्बन्धः । कथं लक्षणानां शास्त्रे निबन्धनमात्रेण परस्य स्वव्याहतिरित्यत आह ॥ **तत्रेति** ॥ **दुष्टोपादान-
स्येति** । दुष्टस्वीकारस्येत्यर्थः ॥ **पराजयेति** । तथा चानर्थकं नाम निग्रहस्थानं परस्यापि स्यादिति भावः । ननु दुष्टोपादानेऽपि न मम पराजयो
मया तादृशानामेव व्यवहारनिर्वाहकत्वाभ्युपगमादिति शङ्कते ॥ **दोषेति** । न तावद्भवदीयलक्षणानामव्यक्तदोषत्वम् । व्यक्तदोषाणामपि व्यव-
हारनिर्वाहकत्वे चातिप्रसङ्ग इत्याह ॥ **नेति**।**आपातत इति** । व्यक्तदोषाणामपीत्यर्थः । प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिवैधुर्यात्तर्काभा-
सोऽयमित्यतो विशेषव्याप्त्यभावेऽप्यविशेषरूपसामान्यव्याप्तेः सत्त्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य विशेषराहित्यमुपपादयति ॥ **एवं वदतेति** । अनुपपत्ति-
दुष्टमपि लक्षणं व्यावहारिकमिति वदतेत्यर्थः । **न ह्ययमिति** । अयमनुपपत्तिरूप इत्यर्थः ॥ **नापि बाध इति** । उक्तानुपपत्तिप्रत्ययो लक्षणानां
दुष्टत्वप्रत्यय एव । न तु त्रैकालिकनिषेधप्रत्ययरूपो बाध इत्यर्थः । तथा च नास्य ब्रह्मसाक्षात्कारत्वबाधत्वे येन ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यत्वेन व्याव-
हारिकत्वं लक्षणानां स्यादिति भावः । यद्वा न हीत्यादेरयम्भावः । अनुपपत्तिलक्षणदोषस्य ब्रह्मसाक्षात्कारत्वाभावान्न तद्बाध्यत्वेन लक्षणानां व्याव-
हारिकत्वमित्यर्थः । ननु च माऽस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारत्वं तथाऽपि बाधत्वं किन्न स्यादित्यत आह ॥ **नापीति** । बाधत्वाभ्युपगमे तद्बाध्यलक्षणाना-
मब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यतया प्रातिभासिकत्वं स्यादिति । नापि न बाध इत्यपि क्वचित्पाठः । तत्रेत्थं योजना । ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यं व्यावहारिक-
मिति मतत्यागो हि द्वेधा सम्भवति । अनुपपत्तिरूपलक्षणदोषस्य ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेन वाऽबाधत्वेन वा । न तावदाद्यप्रकार इत्याह ॥ **न हीति** ।
अयमनुपपत्तिलक्षणो न ब्रह्मसाक्षात्कार इत्यर्थः । तथा चानुपपत्तिलक्षणदोषस्याब्रह्मसाक्षात्कारत्वात्तद्बाध्यलक्षणानामप्यब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यत्वान्न व्या-
वहारिकत्वसिद्धिरिति भावः । द्वितीयं प्रकारं प्रतिषेधयति ॥ **नापि न बाध इति** । ततश्चानुपपत्तिलक्षणदोषस्याब्रह्मसाक्षात्कारत्वेऽप्यबाधकत्वे तदु-

SGD

सु० टि०
॥ ४५ ॥

शे० चं०
द्वि० प्र०
अ० २

न्यासवैयर्थ्यप्रसक्त्या बाधकत्वाभावान्न तेनापि रूपेण मतात्याग इति भावः । अनुपपत्तिलक्षणो बाधः किं ब्रह्मसाक्षात्काररूपः किंवा तदितर इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **न ह्ययमिति** । तथा च न लक्षणानां व्यावहारिकत्वं स्यात् । न च तत्परेणेष्यते । तथा च ब्रह्मसाक्षात्काराबाध्यस्यापि व्यावहारिकत्वे ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यं व्यावहारिकमिति मतं त्यक्तमेवेत्याशयः । द्वितीयं दूषयति ॥ **नापीति** । तदितर इति शेषः । तथा सत्यब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यत्वेन लक्षणानां प्रातिभासिकत्वमेव स्यात् । न च तत्परेणेष्यते । तथा चाब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यस्यापि व्यावहारिकत्वे प्राग्ब्रह्मसाक्षात्काराद्बाध्यमव्यावहारिकमिति मतत्याग एवेति भाव इत्यप्याहुः । अनुपपन्नानामपि व्यावहारिकत्वेऽनुपपन्नस्याप्यस्मदीयलक्षणस्य व्यवहारनिर्वाहकत्वसम्भवादनुपपत्तिव्युत्पादनवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्याह ॥ **किञ्चेति** । नन्वनुपपत्तिव्युत्पादनेन व्यवहारो न निषिध्यते किन्त्वन्यदेवेति न तद्व्युत्पादनवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **न चेति** । तथा चानुपपत्तिव्युत्पादनवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति भावः । अनुपपत्तिव्युत्पादनस्य व्यवहारनिर्वाहकत्वानिषेधकत्वेऽपि न वैयर्थ्यं प्रयोजनान्तरसद्भावादिति शङ्कते ॥**भवादिति**। दूषणसौकर्यार्थमाद्यं निष्कृष्य दर्शयति ॥**तथा हीति** ॥ **अप्रयोजनत्वेनेति** । अप्रयोजनमभिधानं यस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः ॥ **न चेति** । उदासीने तृणादावप्रयोजनाभिधानत्वसत्त्वेऽपि मिथ्यात्वस्य मन्मतेऽभावेन तत्र व्यभिचारादिति भावः । अप्रयोजनाभिधानत्वेऽप्यमिथ्यात्वे बाधकाभावान्नेयं व्याप्तिरभिधातुं शक्यत इति भाव इत्यप्याहुः । किञ्च यद्यनुपपत्त्या लक्षणस्य पारमार्थिकताबाध्यत इति मन्यसे तर्ह्यतिव्याप्त्यादिदोषोऽपि लक्षणस्य पारमार्थिकताबाधक एव स्यान्न तु लक्षणबाधकः । तथा च लक्षणस्य सत्यप्यतिव्याप्त्यादौ लक्षणत्वाभावात्पारमार्थिकताभावस्य चेष्टत्वादतिव्याप्त्यादिपरिहारायासो व्यर्थः स्यादित्याह ॥ **एतेनेति** । एवञ्च नापरमार्थेत्यत्रत्यस्य नञोऽलक्षणत्वसाधको न स्यादिति व्यवहितेनापि योग्यतयाऽन्वयो द्रष्टव्यः । यद्वा नन्वेवमतिव्याप्त्यादिदोषस्यापि लक्षणापारमार्थिकत्वसाधकत्वं न स्यादित्यतोऽतिव्याप्त्यादिदोषस्यापि मिथ्यात्वाविनाभावासम्मतेर्न लक्षणस्य मिथ्यात्वसाधकतेतीष्टापादनमेतदित्याह ॥ **एतेनेति** । अनुपपत्तिदोषस्य मिथ्यात्वासाधकत्ववर्णनेनेत्यर्थः । किन्तर्ह्यतिव्याप्त्यादिना कृत्यमित्यत आह ॥ **अलक्षणतेति** । अतिव्याप्त्यादिना पशुत्वादेर्नापारमार्थिकत्वं विज्ञायते किन्त्वलक्षणमेतदित्येव विज्ञायत इत्यलक्षणत्वसाधकत्वमेव तस्येति भावः ॥ **सपक्षाप्रवेश इति** । अध्यास-

॥ ४५ ॥

लक्षणस्योपपन्नत्वाङ्गीकारे मिथ्याभूतेऽप्यध्यासेऽनुपपद्यमानलक्षणत्वाभावेन हेतोः सपक्षाप्रवेशित्वादसाधारण्यमिति भावः । ननु वैतण्डिकेन मया लक्षणाभिधानं न समर्थनीयम् । यत्तु सूत्रकारादिभिः शास्त्रे लक्षणस्य निबन्धनं तत्पररीत्यैवातो न मम स्वव्याघात इत्यत आह ॥ आस्तां विस्तर इति । कथायामेवंविधपरिहारस्य कथञ्चित्सम्भवेऽपि शिष्यादेर्मोक्षोपयोगित्वेनैतद्व्यावृत्त्यवधारणस्यावश्यकत्वात्तदुपयुक्तं लक्षणमप्यनुपपत्तिपरिहारेण स्वरीत्यैव सम्यग्वक्तव्यम् । न हि दुष्टा पररीतिः स्वात्मतत्त्वज्ञानाय प्रभवति । अतिप्रसङ्गादिति भावः ।

सु०—अर्थं नातिवर्तत इति यथार्थं तस्य भावो याथार्थ्यं तदेव मानत्वं मानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं मानलक्षणमिति यावत् । यद्यपि सास्नादिमान्गौरितिवद्यथार्थं प्रमाणमित्युक्तेऽपि भवत्येव लक्ष्यलक्षणभावप्रतीतिः । तथाऽपि तद्वदेव लक्ष्यं लक्षणातिरिक्तं शङ्क्येत । ततश्च पृथङ्निरूप्यमपि स्यात्तन्मा शङ्कीति । याथार्थ्यमेव मानत्वं न तु सास्नादिमत्त्वाद्गोत्वमिव ततोऽतिरिक्तमित्युक्तम् । ननु किमिदं लक्षणं नाम । लक्ष्यस्यासाधारणो धर्मः । यावत्स्वेकः शब्दो निवेशयितुमिष्टो यावन्ति चेतरस्माद्व्यावर्तनीयानि तान्युच्यन्ते लक्ष्याणीति । नन्वसाधारणो धर्मश्चेल्लक्षणमव्यापकस्यापि तदा लक्षणतापत्तिः । अतिव्याप्त्यसम्भवाविवाव्याप्तिरपि हि लक्षणदोष उच्यते । लिङ्गतया लक्षणमुपयुज्यते । न च व्यापकता लिङ्गत्वोपयोगिनी । व्याप्यत्वेनैव तदुपपत्तेः । इतरथा धूमादीनामलिङ्गतापातात् । किन्नाम पक्षीकृतदृष्टान्तीकृतव्यापकतात्वपेक्षितैव । उपायत्वेनोपन्यस्तस्याभावे तदुपेयप्राप्तेरसम्भवात् । उभयधर्मभूताया व्याप्तेरन्यतराभावे दर्शयितुमशक्यत्वात् । तथा च तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वं लक्षणस्यापेक्षितम् । तच्च लक्ष्यस्य धर्म इत्युक्तमेव । अव्यापकधर्मस्य लक्षणदोषतावादस्तु सर्वस्यापि लिलक्षयिषितत्वे द्रष्टव्यः । यद्वाऽन्यत्र लक्षणान्तराभावनिश्चयनिमित्ता तदुक्तिः । वस्तुतस्त्वेकमिवानेकमपि स्वस्वाश्रये व्यावृत्त्यादिकं कुर्वद्भवत्येव लक्षणम् । अत एव कणादः । क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणमिति । क्रियावत्त्वमपि द्रव्यलक्षणत्वेनाह । क्रियावद्ग्रहणमन्यार्थमिति चेत् । तत्किमव्यापकस्य लक्षणतानुपपत्तेरन्यथाव्याख्यानमुत निमित्तान्तरात् । नान्त्यः । तददर्शनात् । न प्रथमः । अनुपपत्तेरपाकृतत्वात् । ननु च पृथिव्यादीनि नवापि पक्षीकृत्यैतानि द्रव्याणि क्रियावत्त्वादिति प्रयोक्तव्यम् ।

क्रियावन्त्येव वा मूर्तानि । नाद्यः । भागासिद्धेः । न द्वितीयः । अनध्यवसितत्वात् । तत्कथं नानुपपत्तिः । मैवम् । कैश्चिदनध्यवसितस्य दोषतानङ्गीकारात् । येषां च स दोषस्तेषामप्युपदेशादिना घटादेर्द्रव्यत्वनिश्चये सति तद्भिन्नमूर्तपक्षीकारेण द्रव्यत्वसाधने कीदृशो दोषः स्यादित्यलम् । केचिद्वादिनो विज्ञानस्य प्रामाण्यमास्थिषत । अपरे तु तत्करणस्य । किमत्र तत्त्वम् । द्वयमपीति ब्रूमः । प्रमितिः प्रमाणम् ‡ प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणमिति भावकरणयोः प्रमाणशब्दस्य सामर्थ्यात् । यद्यपि ल्युड्भावकरणयोरिवाधिकरणेऽपि स्मर्यते । तथाऽपि प्रमाणशब्दस्याभिधानाभावान्न तत्र वृत्तिः । कृत्तद्धितसमासानामभिधानाधीनत्वात् । नन्वस्ति विप्राः प्रमाणमित्याधिकरणेऽपि प्रयोगः । मैवम् । विप्राणां प्रमां प्रति स्वातन्त्र्येण कर्तृणामधिकरणत्वाभावात् । न हि क्रियाधारोऽधिकरणम् । किन्नाम कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रययोर्धारणाक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकम् । तस्मात्तदीयविज्ञानस्य वाक्यस्य वा प्रामाण्याद्विप्राः प्रमाणमित्युपचर्यते । यदि तर्हि विज्ञानं तत्करणं च प्रमाणं द्वयमपि ‡ तत्रोभयत्र याथार्थ्यापरपर्यायं प्रामाण्यं किमेकप्रकारं वर्तते । उतानेकप्रकारम् । आद्ये विज्ञानं केवलप्रमाणं प्रत्यक्षानुमानागमलक्षणं तत्करणमनुप्रमाणमिति सिद्धान्तविरोधापातः । द्वितीये लक्षणस्यानुपपत्तिः ।

टि०——लक्षणप्रणयनस्यानर्थक्यनिरासानन्तरमेव तद्व्याख्यानावसर इत्यतोऽर्थवत्तामुपपाद्येदानीं लक्षणवाक्यं व्याचष्टे ॥ **अर्थमिति** । यथाशब्दस्य योग्यताद्यनेकार्थत्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या तदसम्भवात्पदार्थानतिवृत्त्यर्थत्वमेव सिद्धवत्कृत्यैवं व्याख्यातमिति ध्येयम् । याथार्थ्यमेवेति सावधारणभावनिर्देशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **यद्यपीति** ॥ **लक्ष्यमिति** । लक्ष्यतावच्छेदकमित्यर्थः ॥ **पृथगिति** । सास्नादिमत्त्वाद्गोत्वस्य पृथङ्निरूपणीयत्वादर्शनाद्याथार्थ्यलक्षणात्प्रमाणत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकस्य पृथङ्निरूपणीयत्वं स्यादित्यर्थः ॥ **तन्मा शङ्कीतीति** । यत्र लक्ष्यतावच्छेदकातिरिक्तं लक्षणं तत्र न धर्मनिर्देशः सम्भवति । न हि सास्नादिमत्त्वं गोत्वमिति शक्यते वक्तुम् । तयो धर्मयोर्भिन्नत्वेनोक्तरीत्या सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्य बाधितत्वात् । प्रवृत्तिनिमित्तस्वरूपलक्षणे तु धर्मप्राधान्येन निर्देशो युज्यते । तत्र लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणयोरभेदेन सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्योपपन्नत्वादिति भावः । याथार्थ्यस्य प्रमाणलक्षणत्वं मूलारूढं कर्तु मानत्वशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं मानलक्षणमिति यावदिति व्याख्यातं, तच्च

लक्षणनिरूपणसापेक्षमित्यतो लक्षणलक्षणं पृच्छति ॥ **नन्विति** । धर्ममात्रस्य तावद्धर्ममात्रस्य वाऽतिव्यापकत्वेन तल्लक्षणत्वानुपपत्तेरिति भावः । परिहरति ॥ **लक्ष्येति** । अत्र यद्यपि यो यस्यासाधारणो धर्मः स तस्य लक्षणमित्येव वक्तुं युक्तं न तु लक्ष्यत्वमपि तत्र निवेश्यं व्यर्थत्वात् । तथाऽपि प्रसङ्गाल्लक्ष्यस्यापि स्वरूपनिरूपणाय तदन्तर्भावेनेदं लक्षणाभिधानम् । यथा निर्दोषं वाक्यमागम इत्यागमलक्षणे प्रसङ्गाद्वाक्यस्यापि स्वरूपनिरूपणार्थमेव वाक्यान्तर्भावेनागमलक्षणाभिधानमिति द्रष्टव्यम् । वक्ष्यमाणाव्याप्त्यादिशङ्कानिरासार्थं लक्ष्यस्वरूपनिरूपणमप्यावश्यकमेवेति तदन्तर्भावेन लक्षणभिधानम् । अत एव वक्ष्यति तच्च लक्ष्यस्य धर्म इत्युक्तमेवेतीत्यप्याहुः । असाधारणपदं शृङ्गित्वे प्रसङ्गवारणाय । तस्य लक्ष्यधर्मत्वेऽप्यसाधारण्याभावात् । अन्ये तु शृङ्गित्वेन महिष्यादिसाधारणेन गोमात्रस्यान्यतो व्यावर्तयितुमयोग्यतया तस्य तत्प्रत्यलक्ष्यत्वादेव तत्रातिव्याप्तिपरिहारात्तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यान्यसाधारण्येन तेन गोमात्रस्यान्यतो व्यावर्तयितुमयोग्यत्वेऽपि तद्योग्यत्वस्य लक्ष्यपदार्थत्वाभावात्तत्त्वेनेष्टत्वस्यैव च तच्छब्दार्थत्वेन विवृतत्वाच्छृङ्गित्वेन गोमात्रस्येतरस्माद्व्यावृत्तेश्च कदाचिदिष्टत्वेन तत्राप्युक्तरूपलक्ष्यतासद्भावेन तदनिवारणेनासाधारणपदस्यावश्यकत्वादित्यभिप्राय इत्यप्याहुः । किन्तल्लक्ष्यं यस्यासाधारणो धर्मो लक्षणमित्युच्यत इत्यतो लक्षणप्रयोजनद्वैविध्यानुरोधेन प्रयोजनद्वयघटितं लक्ष्यस्य लक्षणमाह ॥ **यावत्त्वित्यादिना** । अन्यव्यावृत्तिशब्दवाच्यत्वान्यतरबुद्ध्युत्पादनेच्छाविशेष्यमित्यर्थः । अन्यथा परस्पराव्याप्तिप्रसङ्गादिति बोध्यम् । ननु लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेनासम्भवस्यासाधारण इत्यनेनातिव्याप्तेश्च व्यावर्तितत्वेनोक्तलक्षणस्यासम्भव्यातिव्याप्तिव्यावृत्तौ सिद्धायामप्यव्याप्तिवारकपदाभावेनोक्तलक्षणस्याव्यापकव्यावृत्त्यसिद्ध्या तत्रातिव्यापकं लक्षणलक्षणमिति शङ्कते ॥ **नन्विति** । लक्षणतया तल्लक्ष्यत्वादेव न तत्रातिव्याप्तिरित्यतोऽतिव्याप्त्यसम्भवयोरिवाव्याप्तेरपि लक्षणदोषत्वान्न लक्षणतया लक्ष्यत्वमित्यतिव्याप्तिर्वज्रलेपायितैवेत्याह ॥ **अतिव्याप्त्यसम्भवाविवेति** । तथा चातिव्याप्त्यादिपरिहारायासाधारणधर्म इति विशेषणं यथोपादीयते तथाऽव्यापके शबलत्वादावतिप्रसङ्गपरिहाराय यावल्लक्ष्यासाधारणो धर्म इति वा लक्ष्यव्यापकधर्म इति वा तल्लक्षणं वक्तव्यमिति नोक्तं लक्षणलक्षणमनुपपन्नमिति भावः । लक्षणस्य लिङ्गतयोपयोगित्वेन साध्यव्याप्यतया लिङ्गत्वोपयोगेनावश्यकत्वेऽपि तद्व्यापकतयाऽनावश्यकत्वान्न व्यापकत्वाभावो दोषायेति परिहरति ॥ **उच्यत इति** । साध्यव्याप-

कताया लिङ्गत्वोपयोगित्वे बाधकमाह ॥ **इतरथेति** । अग्निमति पर्वते महानसे वा धूमस्य सत्त्वेऽप्यग्निमत्ययोगोलके तदभावेन वन्ह्यव्यापकत्वा-
दिति भावः । ननु साध्यव्यापकताया लिङ्गत्वानुपयोगित्वात्तद्व्याप्यतामात्रेणैव लिङ्गत्वाभ्युपगमे निर्धूमपक्षदृष्टान्तकधूमवत्त्वस्यापि लिङ्गत्वं
स्यादित्याशयेन शङ्कते ॥ **किन्नामेति** । न च व्यापकता लिङ्गतोपयोगिनीति न व्यापकतामात्रस्य लिङ्गत्वोपयोगो निषिध्यते येनोक्तातिप्र-
सङ्गः स्यात् । किन्तु साध्यव्यापकताया एव । पक्षीकृतदृष्टान्तीकृतव्यक्तिव्यापकतायास्तूपयोगोऽभ्युपगम्यत एव । ततश्च तदभावान्नोक्तातिप्रसङ्ग
इत्याशयेन परिहरति ॥ **पक्षीकृतेति** ॥ **व्यापकता त्विति** । व्याप्तित्वमित्यर्थः । तत्कुत इत्यतस्तदुभयं क्रमेणोपपादयति ॥ **उपायत्वेनेत्यादिना**।
यद्यपि व्याप्तिः साधनस्यैव धर्मो न साध्यस्य तथाऽपि साधनाश्रितायाा अपि तस्याः साध्यनिरूपितत्वेन तद्धर्मत्वव्यपदेश औपचारिक इति द्रष्टव्यम्।
यदर्थं लक्षणस्य लिङ्गतयोपयोगित्ववर्णनं यदर्थं च लिङ्गत्वोपयोगिरूपावधारणं तदिदानीमाह ॥ **तथा चेति** । ननु तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्या-
प्तित्वस्य लक्षणापेक्षितरूपस्य लक्षणलक्षणे प्रत्यायकपदाभावात्कथमनेवंरूपस्यालक्षणस्यानेन व्यावृत्तिरित्यतस्तस्य लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेनैवोक्तत्वाद्युक्ता
तेनानेवंरूपस्य व्यावृत्तिरित्याह ॥ **तच्चेति** । तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्याप्तित्वं चेत्यर्थः । ततश्च तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्याप्तित्वेन शबलत्व-
स्यापि लक्षणत्वेन लक्ष्यत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । इदं च लिलक्षयिषितमात्रव्याप्तित्वस्य लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेनोक्तवचनं लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेन
लिलक्षयिषितव्याप्तित्वस्योक्तत्वान्न व्यापकतालाभार्थं लक्षणलक्षणे पृथक् व्यापकतापदापेक्षेत्यभिप्रेत्यैव । न तु लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेनैव तदानीं लिलक्ष-
यिषितमात्रव्याप्तित्वस्याप्युक्तत्वाभिप्रायेण लक्ष्यपदेन तदानीं लिलक्षयिषितत्वस्य षष्ठ्युत्तरधर्मपदेन च तद्व्याप्तित्वस्य कथञ्चिदुक्ततालाभेऽपि मात्रार्थस्य
तेनानुक्त्या लक्षणलक्षणान्तर्गतपदद्वयेन लिलक्षयिषितमात्रव्याप्तिताया अनुक्तेः । उक्तौ चात्रासाधारणपदस्यान्यत्र च न वर्तते चान्यत्रेत्यस्य वैय-
र्थ्यापातात् । न चैवं सति यो धर्मो लक्ष्ये व्याप्त्या वर्तत इत्यादौ व्याप्त्येति विशेषणवैयर्थ्यं स्यात् । तत्रापि यो धर्मो लक्ष्ये वर्तत इत्येतावतैव
तदानीं लिलक्षयिषितव्याप्तित्वलाभसम्भवादिति वाच्यम् । तत्रापि लिलक्षयिषितमात्रव्याप्तित्वस्यैव विशिष्टलक्षणार्थत्वेनाभिप्रेतार्थत्वादिति ध्येयम् ।
का तर्ह्यतिव्याप्त्यसम्भवयोरिवाव्याप्तेर्लक्षणदोषत्वोक्तेर्गतिरित्यत आह ॥ **अव्यापकत्वस्येति** । तत्राव्यापकधर्मस्य सार्वत्रिकव्यावृत्त्याद्यहेतुत्वादिति

लक्षणं नास्तीति निश्चयो यदा तदैवाव्याप्यधर्मस्य सार्वत्रिकव्यावृत्तिसाधनत्वान्नदोषत्वोपपत्तिरित्यर्थः। अन्यत्र

भावः । तथा च तदानीं लिलक्षयिषितसकलगोव्यापित्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति न तद्व्यावृत्त्यर्थं लक्षणलक्षणे पदान्तरापेक्षेति हृदयम् । एवं गोत्वावच्छिन्नसकलगोव्यक्तीनां लिलक्षयिषितत्व एव शबलत्वादेरव्यापकत्वेनालक्षणत्वात्तदभिप्रायेण दोषत्वोक्तिरित्युक्तम् । इदानीं त्वव्यापकधर्मस्य लक्षणत्वेऽपि निमित्तान्तरेण लक्षणदोषत्वोक्तिं समर्थयते ॥ **यद्वेति** । लक्षणत्वेनोक्तव्यापकधर्माश्रयाल्लक्ष्यादन्यत्र तज्जातीये लक्ष्ये व्यावृत्त्यादिसाधकमन्यल्लक्षणान्तरसद्भावे तुल्यजातीयस्य तेनैव व्यावृत्त्यादिसिद्धेर्नाव्याप्तिदोष इति भावः । ननु किमेवं क्लिष्टकल्पनया व्यापकधर्माणामलक्षणत्वादेव लक्षणदोषत्वोक्तिरिति किन्न स्यादित्यतो लक्षणत्वप्रयोजकस्य व्यावृत्त्यादिसाधकत्वस्यैव तत्रापि सत्त्वान्न लक्षणत्वाभिप्रायकत्वं तदुक्तेरित्याशयवानाह ॥ **वस्तुतस्त्विति** ॥ **एकमिवेति** । सर्वलक्ष्यसाधारणैकलक्षणमिवेत्यर्थः ॥ **अनेकमपीति** । कतिपयलक्ष्यमात्रवृत्त्यनेकमपीत्यर्थः । अत्र स्वाश्रयव्यावृत्त्यादिकारित्वादनेकस्य लक्षणत्वमित्येव वक्तव्ये यदेकमिवेति दृष्टान्तप्रदर्शनं तत्स्वस्वाश्रये व्यावृत्त्यादिकारिणोऽप्यव्यापकस्यालक्षणत्वे तत्कारिणोऽव्यापकस्यापि तदापद्येतेत्यनिष्टसूचनार्थमित्यवधेयम् । व्यापकधर्मस्य लक्षणत्वेऽभियुक्तसम्मतिं चाह ॥ **अत एवेति** । अव्यापकस्यापि धर्मस्य स्वस्वाश्रये व्यावृत्त्यादिकारित्वेन लक्षणत्वादेवेत्यर्थः । यद्यपि क्रियागुणवदित्येव परेण पठितं न तु क्रियावद्गुणवदिति । तथाऽपि क्रिया च गुणाश्च विद्यन्ते यस्मिन्निति क्रियागुणवदिति तदर्थानुवादोऽयमित्यवधेयम् । ननु द्रव्यमात्रनिष्ठो धर्मः क्रियावत्त्वमद्रव्ये नास्ति समवायिकारणत्ववद्गुणवत्त्ववच्चेति प्रतिपादनार्थमेव द्रव्यलक्षणेषु पाठो न तु लक्षणत्वेनेति कथमनेनाव्यापकस्य लक्षणत्वासिद्धिः । न च क्रियावत्त्वस्य द्रव्यसाधारणधर्मत्वप्रतिपादनं किमर्थमिति वाच्यम् । वायुमनसोरप्रत्यक्षत्वेन द्रव्यविप्रतिपत्तौ क्रियावत्त्वे द्रव्यत्वसाधनार्थत्वादित्यभिप्रायेण किरणावलीकारमतमाशङ्कते ॥ **क्रियावद्ग्रहणमिति** । विकल्पेनैतत्पराचष्टे ॥ **तदिति** ॥ **अपाकृतत्वादिति** । उच्यत इत्यादिनेति शेषः । लक्षणस्य लिङ्गत्वेनोपयोगित्वाल्लिङ्गत्वस्य च व्याप्यत्वमात्रेणैव सम्भवान्न व्यापकत्वस्य लक्षणतायामुपयोग इत्यव्यापकस्यापि क्रियावत्त्वस्य युक्तं लक्षणत्वमित्यर्थः । क्रियावत्त्वस्य लिङ्गत्वानुपपत्तेर्न लक्षणत्वमित्याशङ्कते ॥ **नन्वत्रेति** ॥ **अनध्यवसितत्वादिति** । क्रियावत्त्वस्य सपक्षे आकाशादौ विपक्षे गुणादौ चावृत्तेः पक्षमात्र एव वृत्तेरसाधारणत्वमित्यर्थः । अनुकूलतर्कावतारेऽसाधारणस्य न दोषत्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ **कैश्चिदिति** । अनध्यवसितस्यासाधारणत्वा-

तस्य च सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयैव दूषणत्वात्पूर्वानुमाने चानुकूलतर्कसद्भावे प्रवलतदनुमानबाधितत्वेन प्रतिपक्षासम्भवान्नानुकूलतर्कावतारेऽसाधारणस्य दूषणत्वमिति भावः । नन्वस्त्वनुकूलतर्कावतारदशायामसाधारणस्यादूषणत्वं तथाऽपि तदनवतारदशायामस्त्येव दूषणत्वम् । हेतुः सकलसाध्यवद्व्यावृत्त्या किं साध्याभावसाधकः किंवा सकलसाध्याभाववद्व्यावृत्त्या साध्यसाधक इति संशयाधायकत्वात्तत्कथं क्रियावत्त्वेन द्रव्यत्वसाधनमित्यत आह ॥ **येषां चेति** ॥ **कीदृश इति** । तत्र यत्किञ्चित्सपक्षवृत्तित्वेनासाधारण्याभावादिति भावः । ननु तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युत्तरत्र मूले ज्ञाने याथार्थ्यं मुख्यं करणेष्वपि शब्दे मुख्यमन्यत्रामुख्यमित्युच्यते न तद्युक्तम् । ज्ञानकरणयोरुभयोरपि प्रामाण्ये नियामकाभावे तदसिद्धेः । उभयप्रामाण्यसिद्धावप्युभयत्र मुख्यत्वेनैव वाऽमुख्यत्वेनैव वैकरूप्ये सम्भवति क्वचिन्मुख्यत्वं क्वचिदमुख्यत्वमिति वैरूप्याश्रयणस्य निर्निबन्धनत्वादित्यत उभयोरपि प्रामाण्ये नियामकं कथयन् ऐक्यरूपे च बाधकं च दर्शयन्नुत्तरमूलमवतारयति ॥ **केचिदित्यादिना** । ज्ञानकरणयोरुभयोरपि प्रामाण्ये नियामकमाह ॥ **प्रमितिरिति** । अनेनोभयोरपि प्रामाण्ये सामर्थ्यमेव नियामकमित्युक्तं भवति । भावकरणयोः प्रमाणशब्दस्य सामर्थ्योपपादनपूर्वकमतिप्रसङ्गान्न तन्नियामकमित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **यद्यपीति** । नपुंसके भावे क्त इत्यतो भाव इत्यनुवर्तमाने ल्युट्चेति भावे ल्युड्विधानात्करणाधिकरणयोश्चेति करणाधिकरणयोरुभयोरपि ल्युड्विधानान्न ल्युटो भावकरणमात्रनिष्ठत्वमिति ल्युडन्तप्रमाशब्दस्य सामर्थ्याद्भावकरणाधिकरणानां प्रामाण्यप्रसक्त्या न तेन द्वयोरेव प्रामाण्यसिद्धिरिति भावः । न केवलमनुशासनमात्रं नियामकं ब्रूमः । किन्नामाभिधाने सत्येव । न चाधिकरणे विशिष्टमनुशासनमस्ति येन तस्यापि प्रामाण्यं प्रसज्येत । तथा च विशिष्टस्यानुशासनस्योभयमात्रनिष्ठत्वात्तेनोभयोरेव प्रामाण्यसिद्धिर्भविष्यतीत्याशयेन समाधत्ते । **तथाऽपीति** ॥ **तत्रेति** । अधिकरण इत्यर्थः । अनुशासनस्याभिधानसापेक्षत्वे नियामकमाह ॥ **कृत्ताद्धितेति** । प्रमाणशब्दश्च कृदन्त इति भावः ॥ **अभिधानाधीनत्वादिति** । प्रयोगानुसारित्वादित्यर्थः । ग्रामं गच्छतीत्यादावनभिधानेन कर्मण्यणित्यादिलक्षणप्राप्तकृदाद्यनुत्पत्तिदर्शनादिति भावः । विशिष्टानुशासनस्याप्यधिकरणसाधारणत्वान्नोभयोरेव प्रामाण्यनियामकत्वमिति ॥ शङ्कते ॥ **नन्विति** । नाभिधानमात्रसापेक्षानुशासनस्य नियामकत्वमभ्युपगच्छामः किन्नामानुचरिताभिधानसहकृतस्यैव । प्रकृते च विप्राः प्रमाणमिति प्रयोगस्यौपचारिकत्वेन विशिष्टानु-

शासनस्य तत्राभावान्नातिप्रसङ्ग इत्याशयवान्कुतोऽस्य प्रयोगस्यौपचारिकत्वमित्यतो मुख्यार्थानुपपत्तिं तावदुपपादयति ॥ **विप्राणामिति** । विप्राणां प्रमायां कर्तृत्वे हेतुमाह ॥ **स्वातन्त्र्येणेति** । हेतौ तृतीयेयं स्वतन्त्रत्वादित्यर्थः । नन्वस्तु विप्राणां स्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वं तथाऽपि कर्तृणामपि तेषां साक्षात्क्रियाधारत्वेनाधिकरणत्वमपि किन्न स्यादित्यतो भवेदेवं यदि क्रियाधारत्वमेवाधिकरणत्वं स्यान्न चैवं कर्तृणां तेषामनवकाशया कर्तृसंज्ञया स्वविषयाबाधेनाधिकरणत्वायोगादित्याह ॥ **न हीति** । तद्व्यतिरिक्तस्य तस्य दुर्निरूपत्वादधिकरणत्वादधिकरणकारकोच्छेदः स्यादित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **किन्नामेति** । कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षात्साधयत्क्रियामुपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमित्याधारोऽधिकरणमिति सूत्रीयाभियुक्तोक्तिं मनसि निधायाधिकरणलक्षणमाह ॥ **कर्तृकर्मणोरित्यादिना** । ततश्च शयनरूपक्रियाश्रयकर्त्राधारतया कटस्य शयनं प्रत्यधिकरणत्ववद्विक्लित्याख्यक्रियाश्रयौदनरूपकर्माधारतया स्थाल्याः क्रियां प्रत्यधिकरणत्ववच्चेह कर्तृकर्मव्यवहितक्रियां प्रत्याधारत्वमेवाधिकरणत्वं विप्राणामभिलषता वाच्यम् । न च तत्सम्भवति । प्रमाश्रयाणां स्वाश्रितत्वस्यात्माश्रयप्रसङ्गेनासम्भवादिति न मुख्यमधिकरणत्वं तेषामिति भावः । एवं मुख्यार्थानुपपत्तिमभिधायोपचारप्रयोजकं मुख्यार्थसम्बन्धं दर्शयन्निगमयति ॥ **तस्मादिति** ॥ **सिद्धान्तेति** । ज्ञाने याथार्थ्यस्य मुख्यत्वादेव हि तस्य केवलत्वमन्यत्रामुख्यत्वादनुप्रमाणत्वमिति हि सिद्धान्तः । तत्रोभयत्रापि प्रामाण्यस्यैकप्रकारत्वे विभागानुपपत्त्या सिद्धान्तविरोध इत्यर्थः ।

अनु०—तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः॥ अर्थत्वमर्थतैव स्यान्न क्रियार्थेषु सा मता ॥

सु०—प्रकारद्वयस्यान्योन्यस्मिन्नवर्तनेनाव्याप्तत्वादित्यत आह ॥ तदिति । करणभूतयोः प्रत्यक्षानुमानयोस्त्वमुख्यमिति शेषः । एतच्च (स्पष्टी) स्फुटीकरिष्यते । स्यादेतत् । यदि याथार्थ्यं प्रमाणलक्षणं स्यान्न च तत्सम्भवत्यतिव्याप्तेः । तथा हि । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथाशब्दार्थाः । अर्थशब्दश्चाभिधेयधनवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु वर्तते । तत्र सादृश्यार्थस्य यथाशब्दस्य न तावदत्र परिग्रहः । यथाऽसादृश्य इत्यव्ययीभावविधाने विशेषणात् । समासान्तरस्यासामर्थ्यादिप्रतिहतत्वात् । अत एव यथार्थानुभवः प्रमेत्यत्र किं याथार्थ्यमर्थसादृश्यमित्यादिः कस्यचित्प्रश्नोऽनुपपन्नः । नापि योग्यतावीप्सार्थस्य । वाक्यशेषाभावेनार्थयोग्यताया

SGDF

अर्थानां वीप्सायां वा प्रामाण्यापत्तेः । तस्मात्पदार्थानतिवृत्त्यर्थस्येदं ग्रहणम् । अर्थशब्दस्याभिधेयवाचिनो ग्रहणेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । विषयापरपर्यायवस्तुवचनस्यैव ग्रहणम् । तथा चार्थं विषयं नातिवर्तते न व्यभिचरति यत्तत्प्रमाणमित्युक्तं स्यात् । एतच्च सकर्मकक्रियामात्रेऽस्ति । न हि गमनं गम्यमतिवर्तते । नापि छिदा छेद्यम् । यदेव हि गत्यादिना प्राप्यं तदेव गम्यादि । ततो नेदं लक्षणमित्यत आह ॥ अर्थत्वमिति । अर्यतैव ज्ञेयतैवार्थत्वमर्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमस्माकं विवक्षि (ता) तं स्यात् । न तु विषयत्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्तिवाचित्वमङ्गीकृतमेव । अर्थशब्दस्तु न विषयपर्यायो गृह्यते । किन्तु ज्ञेयवाची । यद्यपि न तत्र तस्य रूढिस्तथाऽप्यर्यत इत्यर्थ इति व्युत्पत्त्या तद्वाचिताऽस्त्येव । अर्तेरौणादिकस्य थप्रत्ययस्य प्रसिद्धत्वात् । गत्यर्थानां च ज्ञानार्थत्वादिति । नन्वर्यतेति कथम् । अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति विशेषणात् । मैवम् । स्वामित्वोपचारात् । अर्थो हि ज्ञानापेक्षया प्रधानं विवक्ष्यते । किमतो यद्येवं ज्ञेयतैवार्थत्वमित्यत आह ॥ नेति । क्रियार्थेषु क्रियाविषयेषु साऽर्यता । तदभावाच्च न यथार्थता । क्रियास्विति नातिव्यापकं प्रमाणलक्षणमिति शेषः । नन्वेतावताऽपि नातिव्याप्तिपरिहारः । गमनादीनामपि ज्ञेयानतिवृत्तित्वात् । न हि तद्विषयो ग्रामादिः सर्वथा न ज्ञेय इति शक्यते वक्तुम् । तदत्यन्ताभावप्रसङ्गादिति । मैवम् । यथा हि पितरि साधुर्मातरि साधुरिति वाक्यं यत्किञ्चित्पित्रादौ साधुत्वेन न पर्यवस्यति । किन्तु स्वीये पित्रादौ । तत्कस्य हेतोः । पित्रादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वात् । सम्बन्धिशब्दानां ह्येष महिमा । अन्यथा पितुर्धनमुपादद्यादित्यादौ बहुविप्लवः स्यात् । सति चैवं शब्दमहिमानमनादृत्य प्रत्यवतिष्ठमानः छलवादितया जीयेत । तथा प्रकृतेऽपि ज्ञेयशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्स्वज्ञेयं नातिवर्तते यत्तत्प्रमाणमित्युक्तं स्यात् । न च गम(ने)नो पाधिना गमनेन वा निमित्तेन ग्रामो ज्ञेयः । येन तमनतिक्रम्य वर्तमानं गमनं यथार्थं स्यात् । किन्तु गम्य एव । तत्कथमतिव्याप्तिः । भवति च घटादिर्ज्ञानतत्करणाभ्यामुपाधिनिमित्ताभ्यां ज्ञेय इति । तदितमुक्तं क्रियार्थेषु सा न मता शब्दार्थतत्त्वविदुषामिति । ननु तथाऽप्यन्योन्याश्रयत्वमात्माश्रयत्वं वा । स्वशब्देन प्रमाणस्याभिधानादिति चेन्न । ज्ञानतत्करणमात्रोपादानेन लक्षणस्य व्याख्यातत्वात् ।

SGDF

स्वगुणग्राहकमिन्द्रियं श्रोत्रमित्यत्र यथेति । ननु किमिदं प्रमाणस्य ज्ञेयाव्यभिचारित्वं नाम । किं प्रमेयव्याप्यत्वं किंवा यावत्प्रमेयगोचरत्वम् । आद्येऽपि व्याप्तिः किं देशतः किंवा कालतः । न प्रथमः । प्रमाणासमानदेशार्थविषयप्रमाणेष्वव्याप्तेः । न द्वितीयः । अतीतादिविषयप्रमाणाव्याप्तेः । नान्त्यः । असर्वज्ञज्ञानानां तत्करणानां चाप्रामाण्यप्रसङ्गादिति । मैवम् । अद्वैतागमादेस्तत्त्वावेदकत्वलक्षणं प्रामाण्यमभ्युपगच्छता परेणा (पि तस्या) प्यस्यार्थस्य निर्वक्तव्यत्वात् । परेणाङ्गीकृतमुपादा (य मया व्यव) यास्माभिर्व्यवह्रियते न तु किमपि लक्षणं व्यवस्थाप्यत इति चेन्न । स्वप्रतिपत्ताववश्याश्रयणीयत्वाद्व्यवस्थायाः । न हि स्वप्रकाशं तत्त्वमित्येतावता विना वेदान्ताधिगमं तदधिगमः शक्योऽङ्गीकर्तुम् । अथावेदितस्य सत्त्वं तत्त्वावेदकत्वमिति ब्रूयात्तदा विभ्रमेऽतिव्याप्तिः स्यात् । तत्राप्यावेदितस्येदमाकारस्य सत्त्वात् । अथ यावदावेदितस्य सत्त्वं तत्त्वावेदकत्वं सदेकगोचरत्वमिति यावदिति वदेत् । तदेवास्माकमपि याथार्थ्यमिति वदामः । नन्वेवमपि भ्रमेऽतिव्याप्तिः । न हीदमंशो वा रजतत्वादिजातिर्वा तत्सम्बन्धः समवायो वा तत्तादात्म्यं वा न सत् । अन्यत्र सत्त्वेऽप्यत्रासदिति चेत् । न हि देवदत्तो गृहेऽसन्नित्यसन्नेव । न चायमस्त्यस्माकं प्रसङ्गः । अधिष्ठानेतरस्य सर्वस्यानिर्वचनीयतयाऽङ्गीकारादिति । मैवम् । अस्माभिरपि तस्यात्यन्तासत्त्वस्वीकारात् । अथ मतं किं विषयसत्त्वं तदानीमभिमतमुत पूर्वमथ पश्चाद्यद्वा सर्वदाऽथवा यदाकदाचिद्यादि वा यद्यद्देशकालयोर्यथा प्रतीतं तस्य तद्देशकालयोस्तथात्वेन । नाद्यः । अतीतानागत (विषय) प्रमाणाव्यापनात् । न द्वितीयः । वर्तमानानागतविषयाव्याप्तेः । पाकरक्तेऽपि घटे नीलप्रतीतौ विभागोत्तरकालं संयुक्तप्रत्यये वाऽतिव्याप्तेश्च । न तृतीयः । अतीतादिविषयाव्याप्तेः । भाविपाकजरागे कुम्भे श्यामेऽपि रक्तपित्तिना रक्तताप्रतिभासेऽतिव्याप्तेश्च । न चतुर्थः । अनित्यविषयाव्याप्तेः । न पञ्चमः । पूर्वोक्तविभ्रमेऽतिव्याप्तेः । नापि षष्ठः । देशकालप्रमाणाव्याप्तेः । न हि देशकालयोर्देशकालान्तरमस्तीति । मैवम् । देशकालयोरपि स्वसम्बन्धेन निरूपणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा यद्यथाभूतं प्रतीतं तस्य तथाभूतस्य सत्त्वमित्युक्त एव नातिप्रसङ्गः । देशकालयोरपि विशेषणान्तरवद्यथाभूतमित्यनेनैव गृहीतत्वात् । विशेषानुक्तेरुक्तदोषाप्रसक्तेश्च । तथाऽपि

निश्चायकाभावेनासम्भवीदं लक्षणम् । तथा हि । ज्ञानयाथार्थ्यं किमदुष्टकरणजन्यत्वेनावधारणीयम् । उत दुष्टकरणाजन्यत्वेनाथ प्रवृत्तिसामर्थ्येन । यद्वा ज्ञानान्तरसंवादेन । किंवा विसंवादाभावेन । नाद्यः । तस्यापि दुरवधारणत्वात् । ज्ञानयाथार्थ्येन तदनुमाने चेतरेतराश्रयत्वापत्तेः । नित्यज्ञानेषु तदभावाच्च । न द्वितीयः । अशक्यावधारणत्वात् । न तृतीयः । सर्वत्र तदभावात् । न चतुर्थः । सुखादिज्ञाने तदभावात् । ज्ञानमात्रसंवादाङ्गीकारे च धारावाहिकविभ्रमेऽपि तद्ग्रहापात्तिः । यथार्थज्ञानसंवादाभ्युपगमे तु तत्तद्याथार्थ्यावधारणेनानवस्था । न पञ्चमः । असञ्जातबाधभ्रमेऽपि तदापातात् । पुरुषदेशकालविकल्पानुपपत्तेश्चेति । मैवम् । तथा सति वेदान्तजनितविज्ञानस्यापि याथार्थ्यानवधारणप्रसङ्गात् । विषयसत्यत्वात्तदवधारणमिति चेत्तदेव कथम् । ज्ञानसामर्थ्यादिति चेत् । किं ज्ञानमात्रस्य सामर्थ्यमुत यथार्थतया निश्चितस्य । आद्ये शुक्तिरजतादेरपि सत्यतापत्तिः । द्वितीयेऽपि किमेतस्यैव ज्ञानस्योत ज्ञानान्तरस्य । न प्रथमः । परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । अनवस्थाद्यापातात् ।

टि०—उभयत्र प्रामाण्यस्यानेकप्रकारतया मूलारूढत्वासिद्ध्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ **करणेति** । ननु तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युक्तम् । तथा सति ज्ञानवच्छब्दस्यापि केवलत्वापातादित्यत आह ॥ **एतच्चेति** । ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरमित्यादिना न ज्ञानसमकक्षतया शब्दे याथार्थ्यं मुख्यं किन्तु करणत्रयापेक्षया ज्ञान एव तन्मुख्यं करणेष्वनिर्धारणायां शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोस्त्वमुख्यम् । ते एते परमुख्यमुख्ये एकीकृत्य तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युक्तमिति स्फुटीकरिष्यत इत्यर्थः । यद्वा ननु च प्रामाण्यस्यानेकप्रकारत्वे प्रकारद्वयस्यान्योन्यसिन्नवर्तमानादुक्ताव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह ॥ **एतच्चेति** । अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यत इत्यादिनेति शेषः । नन्वर्थत्वमर्यतैव स्यादित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च लक्षणान्तर्गतस्यार्थशब्दस्य व्याख्यानार्थं तादिति वाच्यम् । तथा सति यथाशब्दार्थस्यापि वक्तव्यत्वापातात् । न च प्रसिद्धेषु योग्यताद्यर्थेषु प्रकृताविरुद्धो यथाशब्दार्थो ज्ञातुं शक्यत इति तदनभिधानामिति वाच्यम् । तथा सति प्रसिद्धेष्वभिधेयाद्यर्थेषु प्रकृताविरुद्धस्यार्थशब्दार्थस्य ज्ञातुं शक्यत्वेन तदभिधानवैयर्थ्यापातादित्यतोऽर्थशब्दस्यैव व्याख्याने नियामकं वदंस्तद्वाक्यमवतारयति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **अतिव्याप्तेरिति** । सकर्मकगमनादिक्रियामात्र इति शेषः । कथं गमनादिक्रियाया याथार्थ्यं येन तत्रातिव्याप्तिरित्यतो विषयमनतिक्रम्य वर्तमानत्वात्तदिति वक्तुं कुतोऽत्रानेकार्थयथाशब्दस्यानतिक्रममात्रार्थत्वं कुतश्चानेकार्थस्यार्थशब्दस्य विषयमात्रार्थत्वमित्यतोऽर्थान्तरासम्भवप्रदर्शनपूर्वकं तदुभयं व्यवस्थापयितुं सम्भावितान्यथार्थशब्दयोरर्थांस्तावद्दर्शयति ॥ **तथा हीत्यादिना** ॥ **यथाशब्दार्था इति** । यथा सादृश्ययोग्यत्ववीप्सास्वार्थानतिक्रम इत्यमरोक्तेरिति भावः । **वर्तत इति** । अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरोक्तेरिति भावः । इदानीं परिशेषेणानतिक्रमार्थत्वं व्यवस्थापयितुं यथाशब्दार्थान्तराणि पराचष्टे ॥ **तत्रेति** । कुतो न परिग्रह इत्यतः सादृश्यार्थत्वे यथाशब्दस्य किमत्राव्ययीभावोऽभिमतः किंवा ततोऽन्य इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ **यथेति** ॥ **विशेषणादिति** । असादृश्य इति सादृश्यव्यतिरिक्तत्वेन यथाशब्दार्थस्य विशेषणादित्यर्थः । असादृश्यार्थकस्यैव यथाशब्दस्य यथासादृश्य इत्यनेनाव्ययीभावनियमनान्न सादृश्यार्थकस्य तस्यार्थशब्देनाव्ययीभावोऽन्यथा हि यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव समासस्य सिद्धत्वाद्यथासादृश्य इति सूत्रस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अत एवोक्तं वाऽनेन यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेण सिद्धम् । इदन्तु वचनं सादृश्यप्रतिषेधार्थमितीत्याशयः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **समासान्तरस्य चेति** । सादृश्यसापेक्षत्वात्तदर्थकयथाशब्दस्यासमर्थत्वान्न समासान्तरं सम्भवतीत्यर्थः । नित्यसापेक्षत्वादसामर्थ्येऽपि समासोऽर्थशब्देनावश्यमभ्युपगमनीयः । अन्यथा यथासादृश्य इति सादृश्यार्थकयथाशब्दस्य समासाप्रसक्त्या तन्निषेधानर्थक्यप्रसङ्गादित्यपरितोषादाह ॥ **आदीति** । अनेन प्रकृतानुपयोगित्वपरिग्रहः । तत्पुरुषादेः प्रकृतप्रामाण्यानुपपादकत्वेन प्रकृतानुपयोगित्वादिति ध्येयम् । अन्ये तु समासान्तरेऽर्थसादृश्यस्य लक्षणार्थतया पर्यवसानादस्त्यादिक्रियासापेक्षयथाशब्दस्यार्थशब्देनासामर्थ्यान्न समासः सम्भवतीत्यर्थः । आदिशब्देन समासान्तरेऽर्थशब्दस्यैवोपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातप्रसङ्गस्य सङ्ग्रह इत्याहुः । केचित्त्वसादृश्य इति विशेषणादव्ययीभावासम्भवेऽपीह यथासदृशोऽर्थो यस्येत्येव बहुव्रीहिरेव किन्न स्यादित्यत आह ॥ **समासान्तरस्येति** । सादृश्यस्येतरान्वितत्वेन तदर्थकयथाशब्दस्यान्यपदार्थेनासामर्थ्यात्सादृश्यवाचकयथाशब्दस्य सादृश्यवत्परत्वाश्रयणाल्लक्षणापत्तिश्चेत्याशय इत्याहुः ॥ **अत एवेति** । सादृश्यार्थत्वे समासानुपपत्त्या समासेन सादृश्यार्थत्वाभावस्यैव निर्णीतत्वादेवेत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन तत्त्वविषयकत्वरूपाविधा-

लक्षणवाक्यार्थतया लाभान्न तन्मूलकमर्थसादृश्यस्य प्रामाण्यापादनं शक्यते कर्तुमिति नार्थसादृश्यस्य

न्तरपरिग्रहः ॥ **कस्यचिदिति** । खण्डनकारस्येत्यर्थः । सम्भावितस्यैव प्रष्टव्यत्वादिति भावः । एवं प्रकृते सादृश्यार्थत्वासम्भवमुपपाद्य योग्यत्वाद्यर्थत्वासम्भवमप्युपपादयति ॥ **नापीति** । अत्र परिग्रह इत्यनुवर्तते । उभयत्र हेतुमाह ॥ **वाक्येति** । योग्यतार्थत्वे यथाशब्दस्यार्थस्य योग्यतेत्यर्थपर्यवसानाद्वीप्सार्थत्वे चार्थमर्थं प्रतीत्यर्थपर्यवसानादर्थयोग्यताया वाऽर्थवीप्साया वा प्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । नन्वत्रेव सादृश्यार्थत्वपक्षेऽप्यर्थसादृश्यस्य प्रामाण्यमापादयितुं शक्यत इति कुतस्तदनापादनम् । तत्र तदापादनासम्भवादनापादने ~~चाभावे~~ च कुतोऽत्रापि तदापादनसम्भवो येनार्थयोग्यतादेस्तदापाद्येत इत्यतः सादृश्यार्थत्वे यथाशब्दस्योक्तरीत्या समासानुपपत्त्या तद्रूपवाक्यदोषेणार्थसादृश्यस्य प्रामाण्यमिहापादितम् । योग्यताद्यर्थत्वे तु समासानुपपत्तिरूपवाक्यदोषाभावेनार्थयोग्यतायास्तद्वीप्साया वा लक्षणवाक्यार्थतया लाभसम्भवात्तन्मूलकमर्थयोग्यतादेः शक्यते प्रामाण्यमापादयितुमिति तदेवेहापाद्यत इत्याशयेनोक्तं वाक्यदोषाभावेनेति । वाक्यशेषाभावेनेति पाठे लक्षणे तद्व्यावर्तकपदाश्रवणेनेत्यर्थः । एवं प्रसक्तयथाशब्दार्थान्तरप्रतिषेधं विधायेदानीं परिशेषयति ॥ **तस्मादिति** ॥ **पदार्थेति** । समभिव्याहृतपदार्थेत्यर्थः । नन्वनतिक्रमार्थत्वं न यथाशब्दस्य युज्यते तथा सति यथाशब्दस्यानतिक्रमार्थे यथासादृश्य इत्यव्ययीभावविधानादव्ययीभावस्य च नपुंसकत्वविधानादुपकुम्भमित्यादिवद्यथार्थं प्रतीतिरित्यादिप्रयोगप्रसङ्गेन यथार्थाप्रतीतिरित्यादिप्रयोगस्यासाधुत्वप्रसङ्गादिति चेन्न । तस्येष्टत्वात् । वक्ष्यति चैतत्स्वयमेव ग्रन्थकारो यथार्थायुक्तय इत्येतद्व्याख्यानावसर इति ध्येयम् । एवं यथाशब्दार्थमभिधायार्थशब्दस्यापि प्रसक्तार्थान्तरप्रतिषेधप्रदर्शनपूर्वकं विषयार्थत्वं परिशेषेण दर्शयति ॥ **अर्थशब्दस्य चेति** ॥ **अव्याप्तिप्रसङ्गादिति** । अभिधेयवाचिनो ग्रहणे तदनतिक्रमस्य शब्दमात्रगतत्वेऽपि प्रत्यक्षादावभावात्तत्राव्याप्तिप्रसङ्गः । धनप्रयोजननिवृत्तिवाचिनो ग्रहणे च तत्तदनतिक्रमस्य तत्तज्ज्ञानमात्रवृत्तित्वेऽपि तदन्यत्र घटादिज्ञानेऽसत्त्वात्तत्राव्याप्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **विषयापरपर्यायेति** । अर्थो विषयार्थयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजन इति मेदिनीकारोक्तेरिति भावः । एवं लक्षणवाक्यान्तर्गतपदार्थो निरूपितः । तेनार्थशब्देन विषयस्य यथाशब्देन च तदनतिक्रमस्य लाभेऽपि विषयानतिक्रम्य वर्तमानत्वस्य कथं लाभ इत्यतो यथार्थशब्दयोरव्ययीभावसमासेन तल्लाभ इत्याशयेनाव्ययीभावसमासप्रदर्शनपूर्वकमभिमतं वाक्यार्थमाह ॥ **तथा चेति** ।

एवमतिव्याप्त्युपयोगिनो लक्षणवाक्यार्थलाभमुपपाद्येदानीमतिव्याप्तेरिति प्रतिज्ञातामतिव्याप्तिं दर्शयति ॥ **एतच्चेति** । विषयमनतिक्रम्य वर्तमानं चेत्यर्थः । सकर्मकक्रियामात्रे गमनादिरूपक्रियायामित्यर्थः ॥ **न हीति** । छेद्यमतिवर्तत इति सम्बन्धः । ननु कर्मानेकविधं निर्वर्त्यं विकार्यं च । तत्र यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते तन्निर्वर्त्यं। विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवदित्युक्तेः । तत्र निर्वर्त्यं यथा कटं करोतीत्यादि । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं विकार्यं यथा काष्ठं भस्मकरोतीत्यादि । गुणान्तरोत्पत्त्या यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीति । तत्रासतोर्भस्मकुण्डलयोर्जायमानत्वेन निर्वर्त्यत्वम् । काष्ठसुवर्णादेस्तु विक्रियमाणत्वेन विकार्यत्वम् । तदिह कथं ग्रामदारुणोर्गम्यादिकर्मत्वं येन ग्रामदारुणी गम्यछेद्ये स्याताम् । न चात्र गम्यादिनिर्वर्त्यं विकार्यं वा किञ्चिद्दृश्यते यद्गम्यादि स्यात् । ततो गत्यादेरपि गम्याद्यतिक्रम्यवृत्तेर्न तत्रातिव्याप्तिरित्यतो नोक्तरूपेण द्विविधमेव कर्म किन्तु प्राप्यान्तर्भावेन त्रिविधं। निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतमिति हरिणोक्तेः । क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यत इति तल्लक्षणम् । तद्यथाऽऽदित्यं पश्यति हरिं भजतीत्यादि । तत्र रज्जुं सृजति काष्ठं दहतीत्यादौ प्रत्यक्षेणैव देवदत्तं रोषयतीत्यादौ च सुखवैक्लव्यादिकार्यानुमानेनैव च नात्र प्रत्यक्षेणानुमानेन वा क्रियाकृतः कश्चिदतिशयो दृश्यत इत्यादित्यादेः प्राप्यत्वमेव । तथा च ग्रामादेराद्यप्रकारद्वयाभावेऽप्यादित्यादिवत्तृतीयप्रकाराक्रान्तत्वाद्युक्तं ग्रामादेरपि गत्यादिकर्मत्वमिति न गम्याद्यतिक्रमो गत्यादेरित्यतिव्याप्तिरेवेत्याशयेनाह ॥ **यदेवेति** । ननु च याथार्थ्यमिति लक्षणवाक्यान्तर्गतार्थशब्दार्थस्यैव वक्तव्यत्वादर्थत्वमर्यतैवेत्यर्थत्वार्यत्वयोरभेदकथनं प्रकृतानुपयुक्तमित्यत आह ॥ **अर्थत्वमर्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति** । नन्वभिधेयत्वादेरप्यर्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्कथमर्यतैवेत्यवधारणमित्यत उक्तमत्रेति । तथा च प्रकृतलक्षणान्तर्गतार्थशब्दप्रवृत्तावभिधेयत्वादेरनिमित्तत्वाद्युक्तमवधारणमिति भावः । ननु मूले यथाशब्दस्यार्थान्तरमनुक्त्वा कुतोऽर्थशब्दस्यैव प्रसिद्धार्थपरित्यागेनार्थान्तरवर्णनं कथं चार्थशब्दस्य ज्ञेयवाचित्वं तत्र तस्य रूढेरभावाद्योगस्य चाप्रतिभासादित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अङ्गीकृतमेवेति** । प्रसिद्धार्थाङ्गीकारेऽनुपपत्तेरभावान्न यथाशब्दस्यार्थान्तरमुक्तमिति भावः ॥**औणादिकथप्रत्ययस्येति** । कर्मणीति शेषः। ऋ गतावित्यस्मादुषिकुषिगार्तिभ्यः स्थनित्यौणादिकसूत्रेण

कर्मणि थन्प्रत्यये सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यार्धधातुके परतो गुणे उरण् रपर इति रपरत्वे अचो रहाभ्यामिति थस्य द्वित्वेऽर्थशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । ननु तथाऽप्यर्थशब्दस्य गतिकर्ममात्रवाचित्वलाभेऽपि न ज्ञेयवाचित्वलाभ इत्यत आह ॥ **गत्यर्थानामिति** । अनेकार्थत्वाद्धातूनामिति भावः । यद्वा सर्वगत्यर्था ज्ञानार्था इति न्यायादिति भावः । नन्वर्तेरचो यदिति सामान्यलक्षणप्राप्तयदपवादकस्य ऋहलोर्ण्यदिति ण्यतः स्वामिवैश्ययोरभिधेययोः सतोरेवापवादे- नार्यस्वामिवैश्ययोरिति यत्प्रत्ययविधानादर्यः स्वामीत्यादिवत्प्रकृतेऽर्थस्य स्वामित्वाद्यभावेन प्रकृते तदप्राप्तेरपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायेन ऋहलोर्ण्यदिति ण्यति तस्य णित्वादचो ञ्णितीति वृद्धौ रपरत्वे चार्यो ब्राह्मण इत्यादिवदार्यतेति भवितव्यमर्यतेति तु कथमित्याशयेनाक्षिपति ॥ **नन्वि- त्यादिना** । स्वामित्वोपचारे बीजभूतं गुणमाह ॥ **अर्थो हीति** । अर्थतथात्वस्य ज्ञानप्रामाण्यप्रयोजकत्वादर्थस्य ज्ञानापेक्षया प्राधान्यमित्यवधेयम् । क्रियार्थेष्वित्यत्र क्रियासाध्यफलेष्विति तज्ज्ञेयेष्विति वाऽन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे ॥ **क्रियाविषयेष्विति** । सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादर्थत्वव्याख्यान- स्यैवायं परामर्शो नार्थत्वस्येत्यभिप्रेत्याह ॥ **साऽर्यतेति** । लक्षणस्यातिव्याप्तौ शङ्कितायां क्रियायां लक्षणाभावस्यैव व्युत्पादनीयत्वात् । क्रियावि- षयेष्वर्थत्वाभावव्युत्पादनमसङ्गतमित्यतो लक्षणाभावव्युत्पादनार्थत्वान्नासङ्गतिरिति भावेनापेक्षिताध्याहारेण साकाङ्क्षवाक्यं तत्परतया योजयति ॥ **तदभावाच्चेति** । क्रियार्थेषु न सेत्येतावतैव पूर्तेः किं मतग्रहणेनेत्यतोऽतिव्याप्तिपरिहारार्थं तदिति भावेन पुनरतिव्याप्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेता- वताऽपीति** । अर्थशब्दस्य ज्ञेयवाचित्वपरिग्रहमात्रेणापीत्यर्थः ॥ **तदत्यन्ताभावेति** । सर्वथाऽज्ञेयस्य ग्रामादेः सत्त्वे प्रमाणाभावेन तदत्यन्तासत्त्व- प्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **विप्लव इति** । यस्यकस्यचित्पुत्रो यस्यकस्यचिद्धनमुपादद्यादित्येवंरूप इत्यर्थः ॥ **स्वज्ञेयमिति** । स्वेनोपाधिना स्वेन निमित्तेन वा ज्ञेयमित्यर्थः । कथमुक्तविवक्षयाऽतिव्याप्तिनिरास इत्यतः किं गमनस्य ज्ञेयत्वोपाधित्वमभिमतं किं वोपाधिनिमित्तत्वमिति विकल्पं मनसि निधाय पक्षद्वयस्यापि क्रियायामसम्भवमाह ॥ **न चेति** । माऽस्तु तर्ह्यतिव्याप्तिरसम्भवस्तु स्यादेवोक्तरूपज्ञेयानतिक्रमस्य ज्ञानतत्करणयोरयोगादित्यत आह ॥ **भवति चेति** । घटादेर्ज्ञानविषयत्वरूपज्ञेयतायां ज्ञानस्य तच्छरीरान्तःप्रविष्टतयोपाधित्वस्य चक्षुरादेश्च ज्ञेयत्वोपाधिज्ञाननिमित्तत्वस्य सत्त्वान्ना- सम्भवो गमनस्य चोक्तरूपज्ञेयताशरीरानन्तर्भावान्न ज्ञेयोपाधित्वं ज्ञानवत् नापि ज्ञानकरणवदुपाधिरूपज्ञाननिमित्तत्वमिति न तत्रातिव्याप्तिरित्याखण्ड-

लार्थः ॥ **शब्दार्थतत्त्वेति** । सम्बन्धिशब्दार्थतत्त्वेत्यर्थः । भाष्यकारीयमतिव्याप्तिनिराकरणं दोषान्तरनिरासोपलक्षणमित्यभिप्रेत्य दोषान्तरमाशङ्कते ॥ **ननु तथाऽपीति** । अतिव्याप्तिपरिहारेऽपीत्यर्थः । नेदं लक्षणमिति शेषः । लक्षणदोषाभावे कुतो न लक्षणत्वमित्यतोऽतिव्याप्त्यभावेऽप्यसम्भवा- ख्यतद्दोषान्न लक्षणत्वमित्याशयवानसम्भवमुपपादयति ॥ **अन्योन्याश्रयत्वमित्यादि** । यतोऽत्र भवतीति शेषः । अन्योन्याश्रयादिकमुपपादयति ॥ ॥ **स्वशब्देन प्रमाणस्येति** । अननुसंहितोपाधेरुपाहितप्रत्ययायोगात्स्वशब्दार्थभूतप्रमाणज्ञाने सत्येव विषयस्य प्रमाणज्ञेयत्वसिद्धिस्तज्ज्ञेयत्वसिद्धौ च तद्विषयीकारिप्रमाणसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वं प्रमाणं स्वसिद्ध्यर्थं स्वज्ञेयमपेक्षमाणमतः स्वात्मानमपेक्षत एवेत्यात्माश्रयत्वमिति भावः । स्वशब्देन प्रमाणस्याभिधानेऽपि ज्ञानत्वेन तत्करणत्वेनैव च रूपेण तदभिधानस्याभिमतत्वेन प्रमाणत्वेन रूपेण तदभिधानानङ्गीकारान्नोक्तरीत्याऽन्योन्याश्र- यादिप्रसङ्ग इति नासम्भवो लक्षणस्येत्याशयेन समाधत्ते ॥ **ज्ञानतत्करणमात्रेति** । प्रमाणत्वेन रूपेण प्रमाणस्य स्वशब्देनानभिधानेऽपि ज्ञान- त्वादिरूपेणाभिधानात्कथमन्योन्याश्रयादिनिरास इत्यतो न यथाकथञ्चित्स्वशब्देन प्रमाणस्याभिधानमात्रेणान्योन्याश्रयत्वादि किन्तु लक्ष्यतावच्छेद- करूपेण तदभिधान एवेति परेणाङ्गीकारयितुमनुरूपं दृष्टान्तमाह ॥ **स्वेति** । अत्र हि स्वशब्देन श्रोत्रत्वेन रूपेण श्रोत्रग्रहणे उक्तरीत्याऽन्योन्या- श्रयादिप्राप्त्येन्द्रियत्वादिना रूपेण श्रोत्रग्रहणेन श्रोत्रत्वेन रूपेण तदनभिधानान्नान्योन्याश्रयादीति नासम्भव इत्येव परेण समाधीयते । तत्र यदि यथाकथञ्चित्प्रमाणाभिधानेऽपि प्रकृतलक्षणेऽन्योन्याश्रयाद्यपरिहारेणासम्भव इति मन्यसे तदा परकीयलक्षणेऽपि श्रोत्रस्य श्रोत्रत्वेन रूपेण स्वशब्दे- नाभिधानेऽपि यथाकथञ्चिदभिधानस्य परेषामपि सम्मतेरन्योन्याश्रयाद्यपरिहारापत्त्या तल्लक्षणस्याप्यसम्भव एव स्यादिति लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यस्य स्वशब्देनाभिधान एवान्योन्याश्रयादि भवति । ननु यथाकथञ्चित्तदभिधानमात्रेणेति परेषामपि सम्मतमेवेति न प्रकृतलक्षणस्याप्य- सम्भव इति भावः । ज्ञेयाव्यभिचारित्वं किं तत्त्वविषयकमभिमतं किंवा ज्ञेयव्यभिचारशून्यत्वम् । नाद्यः । वक्ष्यमाणरीत्या विभ्रमेऽतिव्याप्तेरित्यभि- प्रेत्य द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षेप्तुं विकल्पयति ॥ **नन्विति** । धूमादौ वन्हिव्याप्यत्वरूपतया तदव्यभिचारित्वप्रसिद्धेराद्यकोटिप्रसक्तेः । अभिमुख्येन चारोऽभिचारस्तदभावो व्यभिचारस्तदभावोऽव्यभिचारित्वं ततश्च द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायाद्यावत्प्रमेयगोचरत्वं लक्ष्यत

इत्यभिप्रायेण द्वितीयकोटिप्रसक्तिरिति ध्येयम् । यद्वा प्रमेयं न व्यभिचरति परित्यजति सर्वमपि गृह्णातीति यावदित्यभिप्रायेण द्वितीयकोटिलाभः । अथवा प्रमाणस्य किञ्चित्प्रमेयमविषयीकृत्य विद्यमानत्वमेव प्रमेयव्यभिचारित्वं तदभावो यावत्प्रमेयगोचरत्वमेव तदव्यभिचारित्वमित्याशयेन द्वितीयकोटिप्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । दूषणभागप्रज्ञप्तये आद्यं विकल्पयति ॥ **आद्येऽपीति** । धूमाग्न्योरिव किमिहैकदेशसम्बन्धो व्याप्तिः किंवा समुद्रवृद्धिचन्द्रोदयवदेककालनियम इति प्रश्नार्थः । तत्राद्यमपवदति ॥ **नेति** । हेतुमाह ॥ **प्रमाणेति** ।ज्ञानतत्करणरूपप्रमाणेन सह विभिन्नदेशा ये घटाद्या अर्थास्तज्ज्ञानादीनां प्रामाण्यं न स्यात् । ज्ञानस्यात्मैकगुणस्यात्मनिष्ठत्वात्करणानां च देहनिष्ठत्वाद्घटादीनां धराद्यधिकरणत्वादिति भावः । आत्मसमवेता ये सुखादयस्तज्ज्ञानानामप्यात्मसमवेतत्वेन समानदेशत्वात्प्रमाणत्वं सम्भवतीत्याशयेनोक्तं प्रमाणासमानदेशेति । उपलक्षणं चैतत् । देहादावात्मत्वादिभ्रमेऽतिव्याप्तिः । तत्रात्मत्वादिधर्मस्यान्यत्र देहादावारोपकज्ञानानामारोप्यमाणधर्मस्यात्मत्वादेश्चात्ममात्रनिष्ठत्वेन देशाव्यभिचारस्य सत्त्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । एककालसम्बन्ध एव प्रमाणप्रमेययोर्व्याप्तिरिति द्वितीयोऽपि नेत्याह ॥ **नेति** । कुत इत्यत आह ॥ **अतीतेति** । अतीतानागतविषयानुमानागमयोरव्याप्तेरित्यर्थः । विशिष्टनदीपूरेण लिङ्गेनाभूद्वृष्टिरित्यनुमीयते मेघोदयदर्शनाच्च भविष्यति सेति । तत्रानुमेयार्थेन वृष्ट्यनुमानस्यासमानकालत्वादनुमाने कालान्तरभाविनियोगादिबोधकागमादेरप्यर्थेनासमानकालत्वादागमे चाव्याप्तिरिति भावः ॥ **असर्वज्ञविज्ञानानामिति** । तेषां यावत्प्रमेयगोचरत्वाभावात्तद्भावे च सर्वेषामपि सार्वज्ञ्यं स्यादित्याशयेनासर्वज्ञेति हेतुगर्भं विशेषणम् । तत्त्वविषयकत्वमेव ज्ञेयाव्यभिचारित्वमिह विवक्षितमिति न ज्ञेयाव्यभिचारित्वस्य दुर्निरूपत्वमित्याशयेनाद्यपक्षोक्तदोषपरिहारं परेणैव वाचयितुं गूढाभिसन्धिः प्रतिबन्दीमुपादत्ते ॥ **नैवमिति** ॥ **अस्यार्थस्येति** । भ्रमव्यावृत्ततत्त्वावेदकत्वशब्दार्थस्येत्यर्थः । परं प्रति व्यवहारदशायां पराङ्गीकृतमुपादाय व्यवहारोपपत्तावपि स्वस्य प्रामाण्यप्रतिपत्त्यर्थं लक्षणव्यवस्थाऽवश्यमाश्रयणीयेत्याह ॥ **स्वप्रतिपत्ताविति** । अन्यथा तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थं तदुपादानं न स्यादिति भावः । ननु स्वप्रतिपत्तावपि न मया व्यवस्थाऽवश्याश्रयणीया तत्त्वस्य स्वप्रकाशत्वेन प्रमाणावेद्यत्वादित्यत आह ॥ **न हीति** । अन्यथा दर्शनार्थं श्रवणादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । भ्रमव्यावृत्तं तत्त्वावेदकत्वं निर्वक्तव्यमिति प्रतिबन्दीमाददानस्याशयमजानानः शङ्कते ॥ **अथेति** । भ्रम-

SGDF
Sri Gangadhar Dutt Foundation

अ

साधारणत्वान्नायं तत्त्वावेदकत्वशब्दार्थ इति स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति ॥ **सत्त्वादिति** । रजतं नेति रजतांशे बाधवदिदं नेति बाधाभावान्नेदमास्पदस्य भ्रमेऽसत्त्वमिति भावः । भ्रमव्यावृत्ततत्त्वावेदकत्वशब्दार्थं परेणैव वाचयति ॥ **अथेति** । तथा च न भ्रमेऽतिव्याप्तिः । तत्रेदमास्पदस्य सत्त्वेऽपि यावदावेदितं तस्य सत्त्वाभावादिति भावः । नन्वेवं माऽस्त्वतिव्याप्तिर्यावदावेदितसत्त्वरूपतत्त्वावेदकत्वस्य यावदावेदितमात्रवृत्तित्वेन प्रमाणमात्रेवृत्तेरसम्भवः स्यादित्यत आह ॥ **सदेकेति** । तथा च नोक्तदोषद्वयमपीति भावः । एवं तर्हि मन्मतेऽपि न ज्ञेयाव्यभिचारित्वस्य दुर्निरूपत्वमुक्तरूपतत्त्वावेदकत्वस्यैव ज्ञेयाव्यभिचारित्वशब्दार्थत्वसम्भवात्ततश्च न तत्र भ्रमेऽतिव्याप्तिरिति स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति ॥ **तदेवेति** । सदेकगोचरत्वं भ्रमव्यावृत्तत्वात्स्वमते भवति प्रामाण्यं न त्वन्मते भ्रमसाधारणत्वादिति वैषम्यान्न प्रतिबन्दीग्रहणमुपपद्यत इत्याशयेन शङ्कते ॥ **नन्वेवमपीति** । कथं भ्रमस्य सदेकगोचरत्वमित्यतो भ्रमस्य संसर्गारोपत्वेन तादात्म्यारोपत्वेन च द्वैविध्याद्द्विविधारोपविषयप्रदर्शनपूर्वकं तत्सत्त्वमुपपादयति ॥ **न हीति** । भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वात्तत्र विशेष्यविशेषणतत्संसर्गाणामेव भानं वाच्यम् । तत्रेदमिति द्विविधारोपेऽपि भासमानविशेष्यप्रदर्शनं तादृशं विशेषणं दर्शयति ॥ **रजतत्वादिजातिरिति** । एतच्च संसर्गारोपाभिप्रायेण । तादात्म्यारोपे रजतमित्यपि ग्राह्यम् । संसर्गारोपे भासमानं संसर्गं दर्शयति ॥ **तत्सम्बन्धः समवायो वेति** । रजतत्वादिजातिसम्बन्ध इत्यर्थः । तादात्म्यारोपे भासमानं सम्बन्धमाह ॥ **तदिति** । विशेषणीभूतरजतादितादात्म्यमित्यर्थः । यद्वा नन्वेवमिति ग्रन्थस्यायमर्थः । सद्गोचरत्वं प्रामाण्यमित्युक्ते भ्रमेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासार्थमेकेति विशेषणमिति वक्तव्यम् । न च तद्युक्तम् । एवं विशेषणेऽप्यतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यादिति मिथ्याध्यवसायो विपर्यय इति तल्लक्षणपर्यालोचनया सदेकगोचरत्वाभावादुक्तलक्षणव्यावृत्तिः प्रतीयते तत्कथं तत्रातिव्याप्तिरित्यतो रजतप्रत्ययस्येदमंशो वा रजतत्वादिजातिर्वा तयोः सम्बन्धो वा विषयो न पुनर्विषयान्तरमपि सम्भवति । इदं रजतमित्यत्र त्रयाणामेव प्रतिभासात्तत्र किमिदमंशस्य सत्त्वान्नेत्युच्यते रजतत्वादिजातेर्वा तत्सम्बन्धस्य वेति विकल्पत्रयं मनसि निधायाद्यपक्षद्वयं क्रमेण दूषयति ॥ **न हीति** । सदिति वक्ष्यमाणं लिङ्गविपरिणामेनेदमंश इत्यादिनाऽपि सम्बध्यते । बाधाभावादिदमंशरजतत्वजात्योर्नासत्त्वं सम्भवतीत्यर्थः । अस्तु तर्हि तृतीयो निरवद्यत्वादित्यतः स तावन्नाप्रतिभासमानो विषयोऽतिप्रसङ्गात्किन्तु

SGDF

प्रतिभासमान एवेति न तस्यासत्त्वमित्याह ॥ **तत्सम्बन्ध इति** । न हीत्यनुवर्तते । अवभासमानोऽपि भ्रान्तिविषयत्वादसत्किं न स्यादित्याशङ्क्य
तत्स्वरूपं दर्शयितुं तत्तत्पक्षविशेषमाश्रित्य सम्बन्धविशेषमाह ॥ **समवाय इति** । इदमिति सामान्यं रजतमिति विशेषोऽथवा रजतमिति सामान्य-
मिदमिति विशेषोऽनयोश्च सम्बन्धः समवाय इति तार्किकाः । तादात्म्यमिति भाट्टाः । तत्र तार्किकसमयमनुसृत्योक्तं समवाय इति । भाट्टसमय-
मनुसृत्याह ॥ **तत्तादात्म्यमिति** । इदमंशस्य रजतत्वादिजातेश्च तादात्म्यमित्यर्थः । किमुक्तरूपसम्बन्धस्य सत्त्वमात्रं निषिध्यते किंवा यद्विशेषण-
विशिष्टतयाऽसौ प्रतिपन्नस्तस्य तद्विशेषणविशिष्टतया सत्त्वम् । आद्ये समवायविलोपेन पदार्थन्यूनतापत्तिरित्यभिप्रेत्य द्वितीयमाशङ्कते ॥ **अन्यत्रेति** ।
न सत्त्वमात्रं निषिध्यते किन्तु विशिष्टसत्त्वम् । न चात्र शुक्तिरजतत्वाभ्यां विशिष्टं सत्त्वमस्तीति कथं भ्रमस्य सदेकगोचरत्वमित्यर्थः । शुक्तौ
रजतत्वसमवायो नेति नञः केन सम्बन्धः किं समवायस्वरूपेण किंवा तस्य ताभ्यां सम्बन्धान्तरेण । नाद्यः । तथा सति समवायविलोपेन
पदार्थन्यूनत्वापरिहारात् । द्वितीये सम्बन्धान्तरनिषेधेऽपि समवायस्य न काचित्क्षतिरित्यभिप्रेत्योक्तार्थेऽनुरूपं दृष्टान्तमेवाह ॥ **न हीति** । देव-
दत्तस्य गृहसंसर्गनिषेधेऽपि न देवदत्तस्य सत्त्वहानिस्तद्वत्समवायस्य शुक्तिसंसर्गनिषेधेऽपि न सत्त्वव्यावृत्तिरिति भावः । यद्यपि चेद् तद्दूषणं परेण
नोक्तम् । तथाऽपि तत्त्वानुभूतिः प्रमेति लक्षणान्तर्गततत्त्वशब्दस्य रूढिपक्षं खण्डतैर्यैः खण्डनकृता लक्षणान्तरे उद्भावितं तुल्यन्यायतया प्रसक्तत्वादा-
शङ्कितमित्यवधेयम् । तदुक्तरीत्या भ्रमसाधारणत्वादेव न त्वन्मतेऽपि सदेकगोचरत्वं तत्त्वावेदकत्वमित्याविशेष एवेत्यतोऽन्यथाख्यातिवादित्वात्त्वन्मते
सदेकगोचरत्वप्राप्तावप्यनिर्वचनीयख्यातिवादिमते न भ्रमस्य सदेकगोचरत्वप्रसङ्ग इत्याशयेनाह ॥ **न चेति** । भ्रमेऽवभासमानस्य सर्वस्यानिर्वचनी-
यत्वेऽधिष्ठानस्यापि तत्प्रसङ्गाद्ब्रह्मणोऽसत्त्वं न स्यादित्यत उक्तमधिष्ठानेतरस्येति ॥ **अस्माभिरपीति** । अत्यन्तासदेव रजतं दोषवशाच्छुक्तिकाया-
२ मारोप्यत इत्यभिनवान्यथाख्यातिवादिभिरित्यर्थः ॥ **तस्येति** । अधिष्ठाने तस्येत्यर्थः । तथा चारोपितस्यान्यत्र सत्तामभ्युपगच्छतां वैशेषिकादीनां ॥ ५४ ॥
मते भ्रमस्य सदेकगोचरत्वेन सदेकगोचरत्वस्य भ्रमव्यावृत्तत्वाभावेऽपि त्वन्मते भ्रमस्यानिर्वचनीयगोचरत्वेन सदेकगोचरत्वाभाववन्मन्मतेऽप्यसद्गोचरत्वेन
सदेकगोचरत्वाभावेनोक्तरूपप्रामाण्यस्य भ्रमव्यावृत्तत्वमेवेत्याविशेषाद्युक्तं प्रतिबन्दीग्रहणमिति भावः ॥ **तदानीमिति** । ज्ञानसमय इत्यर्थः ॥ **पूर्व-**

मिति । ज्ञानादिति शेषः । एवं पश्चादित्यत्रापि । **सर्वदेति** । तदानीमित्यादिना निर्दिष्टसमयत्रयेऽपीत्यर्थः ॥ **यदाकदाचिदिति** । उक्तसमयेषु
५ कस्मिन्कस्मिंश्चित्समय इत्यर्थः ॥ **अतीतेति** । तत्र विषयस्यातीतत्वादिना ज्ञानकालेऽसत्त्वादित्यर्थः ॥ **वर्तमानेति** । इदं च वर्तमानविषयकनित्य-
ज्ञानाभिप्रायेण । तात्कालिकविद्युदादिविषयकानित्यज्ञानाभिप्रायेण वा । उभयत्र ज्ञानापेक्षया विषयस्य पूर्वमसत्त्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ **पाकरक्तेऽपीति** ।
तत्र नीलप्रतीतिसमये घटस्य नीलत्वाभावेऽपि पूर्वं घटे नीलत्वस्य सत्त्वेन प्रतीतेः पूर्वं नीलत्वस्य सत्त्वादिति भावः ॥ **विभागेति** । विभागस्य
संयोगपूर्वकत्वेन विभागसमानकालीनसंयोगप्रतीतेः पूर्वं संयोगस्य सत्त्वादिति भावः ॥ **अतीतादीति** । अतीतस्य प्रतीतेः पूर्वं सत्त्वेऽपि तात्कालिक-
विद्युदादेश्च प्रतीतिसमये सत्त्वेऽपि ततः पश्चात्सत्त्वाभावात्तद्विषयकप्रमाणयोरव्याप्तिरिति भावः ॥ **भावीति** । पाकेन जायत इति पाकजः स
चासौ रागश्चेति तथोक्तः । भावी पाकजरागो यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ **रक्तपित्तिन इति** । रक्तपित्तदुष्टचक्षुष इत्यर्थः । तत्रापि
प्रतीतेः पश्चाद्रक्तिम्नः सत्त्वादिति भावः ॥ **अनित्येति** । अनित्यघटादिविषयकनित्यानित्यज्ञानाव्याप्तेरित्यर्थः । तत्र विषयस्यानित्यत्वेन सर्वदा
सत्त्वाभावादिति भावः । **पूर्वोक्तविभ्रम इति** । भाविपाकजरागे कुम्भे श्यामेऽपि रक्तपित्तिनो रक्तताप्रतिभास इत्यर्थः । तत्रापि विषयभूतस्य
रक्तिम्नः पश्चात्सत्त्वेन कदाचित्सत्त्वानपायादिति भावः ॥ **देशेति** । तद्विषयस्य देशादेर्देशादिवैशिष्ट्याभावादित्यर्थः । देशादेर्देशादिवैशिष्ट्यमभ्युप-
गच्छन्प्रष्टव्यः । किं तस्यैव देशादेस्तेनैव देशादिना वैशिष्ट्यमुच्यते किंवा देशान्तरादिना । नाद्यः । स्वस्य स्ववैशिष्ट्यस्य विरुद्धत्वादिति भावेन
द्वितीयं दूषयति ॥ **न हीति** । सद्भावे वा तद्विषयप्रमाणाव्याप्तिरेव । तत्रापि देशान्तराद्यभ्युपगमेऽनवस्था पूर्वदेशाद्यभ्युपगमे चान्योन्याश्रय इति भावः ।
श्रुत्यादिसिद्धत्वान्न तस्यैव देशादेस्तेनैव देशादिना वैशिष्ट्यानुपपत्तिरिति न तत्प्रमाणाव्याप्तिरित्याह ॥ **मैवमिति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । वैशेषिकपरी-
क्षायामीशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदेत्यादिनेति शेषः ॥ **नातिप्रसङ्ग इति** । भाविपाकजरागे कुम्भे श्यामेऽपि रक्तपित्तिनो रक्तताप्रतिभासेऽ-
तिव्याप्तिलक्षणोऽतिप्रसङ्गो नेत्यर्थः । ननु यदा तदेति विशेषणानुपादाने यदाकदाचित्सत्त्वस्यैव प्राप्तेः पूर्वोक्तभ्रमेऽतिव्याप्तिरेवेत्यत आह ॥ **देशका-**
लयोरिति । यथाभूतमित्यनेन येन प्रकारेण येन सम्बन्धो नेत्यादिविशेषणान्तरस्यैव देशकालयोरपि सङ्गृहीतत्वात्कदाचित्सत्त्वेऽपि रक्तिम्नो यद्देश-

कालावच्छेदेन प्रतीतं तद्देशकालयोस्तथात्वाभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । एवं तर्हि माऽस्तु पूर्वोक्तभ्रमेऽतिव्याप्तिः । विशेषणान्तरवद्देशकालयोरपि गृहीतत्वाद्देशकालयोश्च देशकालवैशिष्ट्यस्य पूर्वोक्तरीत्याऽनुपपत्तेर्देशकालविषयप्रमाणाव्याप्तिस्तु स्यादित्यत आह ॥ **विशेषेति** । देशकालयोर्विशेषणान्तरवद्यथाभूतमित्यनेन सङ्गृहीतत्वेऽपि यत्र यदा तत्र तदेति विशिष्यानुपादानान्न देशकालविषयप्रमाणाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ **प्रवृत्तिसामर्थ्येनेति** । फलसंवादेनेत्यर्थः ॥ **तस्यापीति** । अदुष्टकरणजन्यत्वस्यापीत्यर्थः । तदवधारकं भवज्ज्ञानयाथार्थ्यमेव वा स्यादन्यद्वा किञ्चिदिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **ज्ञानेति** । ज्ञानयाथार्थ्यसिद्धावदुष्टकरणजन्यत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेरित्यर्थः । न द्वितीयः । तदभावादभ्युपेत्यापि निश्चायकान्तरभावं दोषान्तरमाह ॥ **नित्येति** । तत्रादुष्टकरणजन्यत्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेणैव याथार्थ्यावधारणे तत एव सर्वत्र याथार्थ्यावधारणसिद्धिसम्भवान्नादुष्टकरणजन्यत्वस्य तदवधारणोपायत्वमिति भावः ॥ **अशक्येति** । ज्ञानयाथार्थ्येनैव तदनुमाने चेतरेतराश्रयत्वमिति भावः ॥ **सर्वत्रेति** । उदासीनवस्तुज्ञानात्प्रवृत्त्यभावेन तत्र याथार्थ्यानवधारणप्रसङ्गात्तत्राप्युपायान्तरेणैव याथार्थ्यावधारणे च तत एव सर्वत्र याथार्थ्यावधारणोपपत्तेः प्रवृत्तिसामर्थ्यकल्पनमनर्थकमिति भावः ॥ **सुखादीति** । परसुखादेः परं प्रत्यप्रत्यक्षत्वेन सुखादिज्ञाने ज्ञानान्तरसंवादानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु माऽस्तु परसुखादिविषयकः परस्य प्रात्यक्षिकोऽनुभवः । आनुमानिकस्तु सोऽस्त्येवेति कथं ज्ञानान्तरसंवादाभावः । किञ्च योगिनां प्रत्यक्षरूपोऽपि सोऽस्त्येवेति न तदभावोऽपीत्याशङ्क्य किमत्र यथार्थत्वेनानवधारितज्ञानान्तरसंवादोऽभिमतः किंवा तत्त्वेनावधारिततत्संवाद इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति ॥ **ज्ञानमात्रेति**। द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ **यथार्थेति** । याथार्थ्यावधारणमपि यथार्थतयाऽवधारितज्ञानान्तरसंवादेनैव ज्ञानमात्रसंवादस्य धारावाहिकभ्रमसाधारणत्वात् । एवं तज्ज्ञानयाथार्थ्यमपि तत्त्वेनावधारितज्ञानान्तरसंवादेनैवेवं तदपीत्यनवस्था स्यात् । उपलक्षणमेतत् । अन्योन्याश्रयादिकमपि स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वसञ्जातबाधभ्रमेऽपि पुरुषान्तरीयो वा तस्यैव पुरुषस्य कालान्तरीयो वा बाधोऽस्त्येवेति न विसंवादाभावस्तत्कथं तत्रातिप्रसङ्ग इत्यतो विसंवादाभावेन ज्ञानयाथार्थ्यावधारणं वदन्प्रष्टव्यः किं किञ्चित्पुरुषीयविसंवादाभावोऽभिमतः किंवा सर्वपुरुषीयः । एवं तद्देशीयबाधाभावो वा सर्वदेशीयो वा तथा तत्कालीयविसंवादाभावोऽभिमतः किंवा सर्वकालसम्बन्धी स विवक्षित

इति पुरुषादिविकल्पानामाद्ये श्रमसाधारण्यमन्त्ये दुरवधारणत्वमित्याद्यनुपपत्तीनां च प्रसक्तिरित्याह ॥ **पुरुषेति** ॥ **किमिति** । यथार्थत्वेनानिश्चितज्ञानसामर्थ्यं विषयसत्त्वावधारकमित्यर्थः । निश्चितस्येत्यतःपरं ज्ञानस्य सामर्थ्यमिति पूर्णीयम् ॥ **आद्य इति** । विषयसत्त्वावधारकत्वेनाभिमतज्ञानमात्रसंवादस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ॥ **एतस्यैवेति** । वेदान्तजनितज्ञानस्यैवेत्यर्थः ॥ **परस्परेति** । वेदान्तजनितविज्ञानस्य याथार्थ्यावधारणे हि तत्सामर्थ्याद्विषयसत्यत्वावधारणसिद्धिः । तदवधारणे च तेन वेदान्तजनितविज्ञानयाथार्थ्यावधारणसिद्धिरिति परस्पराश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **अनवस्थादीति**। यथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्याद्विषयसत्यत्वावधारणे तज्ज्ञानं याथार्थ्यावधारणहेतुभूतविषयसत्यत्वावधारणस्य यथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्याधीनत्वात्तत्रापि यथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्यादेव विषयसत्यत्वावधारणाद्विषयसत्यत्वावधारकयथार्थतया निश्चितानन्तऽनेकज्ञानसामर्थ्यकल्पनायामनवस्था स्यादित्यर्थः । न वयं वेदान्तजनितविज्ञानयाथार्थ्यावधारणहेतुभूतविषयसत्यत्वावधारकज्ञानान्तरयाथार्थ्यावधारणाय विषयसत्यत्वावधारकयथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्यमेव विकल्पयामो येनानवस्था स्यात्किन्नाम विषयसत्यत्वावधारकयथार्थतया निश्चितपूर्वज्ञानसामर्थ्यमेवेति कथमनवस्थेत्यत एवं तर्हि माऽस्त्वनवस्था विषयसत्यत्वावधारकज्ञानान्तरयाथार्थ्यावधारणाविषयसत्यत्वावधारकपूर्वज्ञानयाथार्थ्यावधारणापेक्षायामन्योन्याश्रयत्वम् । एवं त्रयाणां परस्परापेक्षायां चक्रकत्वं तज्ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयाय तज्ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयापेक्षायामात्माश्रयत्वमवर्जनीयमेवेत्याशयेनानवस्थादीत्यादिपदमिति द्रष्टव्यम् ।

अ०—ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरम् ॥ यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः स्मृताः ॥

सु०—अथ मन्येत स्वत एव ज्ञानानां प्रामाण्यग्रहः । बाधे न क्वचिदपेद्यते । न च ब्रह्मज्ञानस्य बाधः सम्भवति । यथाशक्ति परीक्षायामपि तददर्शनात् । निर्मूलशङ्कायाश्चानुदयात् । निरवधिकस्य निस्साक्षिकस्य बाधस्यादर्शनात् । अबाध्यादिस्वीकारे च तस्यैव ब्रह्मत्वेन बाधितुमशक्यत्वादिति । तदेतत्समानमस्मन्मतेऽपि । विवृतश्चायमर्थस्तत्र तत्रेत्युपपन्नं याथार्थ्यस्य प्रमाणलक्षणत्वमिति । तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति न युक्तम् । तथा सति ज्ञानवच्छब्दस्यापि केवलत्वापत्तेः इत्याशङ्कां सोपपत्तिकं परिहरति ॥ ज्ञानार्थ इति ।

यस्माज्ज्ञानार्थे ज्ञानविषये ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे शब्दविषये तदनन्तरं ज्ञेयताऽमुख्येति यावत् । तस्माज्ज्ञान एव याथार्थ्यलक्षणं प्रामाण्यं मुख्यं शब्दे त्वमुख्यम् । तथा च न तस्य केवलत्वापत्तिरित्यर्थः । ज्ञानार्थेष्वर्यता मुख्येति प्रकृतत्वाद्वक्तव्येऽर्यताऽपि गतिकर्मसु विद्यत इति गतावतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्याशङ्कानिरासाय ज्ञेयतेत्यर्यताव्याख्यानं कृतम् । इदमुक्तं भवति । न ज्ञानसमकक्षतया शब्दे याथार्थ्यं मुख्यम् । किन्तु करण (त्रयापे) मात्रापेक्षया । ज्ञान एव याथार्थ्यं मुख्यं करणेष्वपि निर्धारणायां शब्दे मुख्यम् । तदेते परममुख्य-मुख्ये एकीकृत्य तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युक्तमिति । यद्वा तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्यत्रैवायमर्थो व्याख्यातव्यः । तथा हि । तद्याथार्थ्यं ज्ञाने मुख्यं करणेषु त्वमुख्यम् । करणेष्वपि किमेकप्रकारमनेकप्रकारं वेति जिज्ञासायां शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमित्युक्तम् । अत्र चशब्दशब्देन वेदमेवाधिकुरुते भगवान्मुनिः । तन्मुख्यताकथनस्यैव मीमांसोपयोगित्वात् । अन्यथा व्यर्थाया जिज्ञासायास्तत्परिहारस्य चासङ्गतिप्रसङ्गात् । यद्यपि ज्ञानशब्दशब्दौ द्वन्द्वनिर्दिष्टौ । तथाऽपि बुद्ध्या विविच्य व्याख्यानमेतदिति । तत्र कथं ज्ञाने यथार्थत्वं मुख्यं करणेष्वमुख्यमित्यत आह ॥ **ज्ञानार्थ इति** । शब्द इत्युपलक्षणम् । प्रत्यक्षानुमानयोरपीति द्रष्टव्यम् । व्याख्यानं तु पूर्ववत् ।। शब्दस्य स्वशब्देनोपादानं तु पूर्वत्र ज्ञानसमकक्षतया प्रतीतिं वारयितुमिति । ज्ञाने मुख्यं याथार्थ्यं करणेष्वमुख्यम् । तत्रापि शब्दे मुख्य-मित्युक्तम् । तत्र ज्ञानकरणयोर्याथार्थ्यस्य मुख्यत्वामुख्यत्वोपपादनाय तद्विषययोर्ज्ञेयतायां मुख्यामुख्यत्वे हेतुतयोक्ते । तदुपपादनार्थमाह ॥ **यथार्थेति** । सोपस्कराणि वाक्यानि भवन्ति । तेन ज्ञानं साक्षाद्यथार्थमित्यादौ पठितव्यम् । बहुवचनमाद्यर्थे । युक्त्यादय इत्यर्थः । तेन जनका इत्युपपन्नम् । अव्ययीभावस्य क्लीबाव्ययत्वं छन्दस्तुल्यत्वेनानाश्रित्य यथार्था इत्युक्तम् । कथञ्चिद्बहुव्रीहितामाश्रित्य वा । यद्वा भावप्रधानाद्यथार्थशब्दान्मत्वर्थेऽर्शआदित्वादच् । याथार्थ्योपेता इत्यर्थः । तदयमर्थः । ज्ञानमेव हि विषयस्य ज्ञेयतायां साक्षादुपाधि-र्भवति । ज्ञातताया निराकरिष्यमाणत्वात् । अतस्तद्विषयस्यैव ज्ञेयत्वं मुख्यमिति । ज्ञानस्यैव मुख्यतो याथार्थ्यम् । युक्त्यादिकरणानि तु विषयस्य ज्ञेयतायामुपाधिभूतं ज्ञानं जनयन्तीति तद्विषयस्य ज्ञेयत्वममुख्यम् । तत एव तेषां याथार्थ्यमप्यमुख्यमिति । अत्र यथार्थ-ज्ञानजनका यथार्था इत्युक्तिस्तु परमसाध्यमपि सूचयितुम् । युक्तेरमुख्यतायामादित्वेन ग्रहणं त्रिष्वप्यपकर्षसूचनार्थम् । आगमयुक्त्योरु-त्कर्षापकर्षौ तत्र तत्र समर्थिताविति नेहोक्तम् ।

टि०—नन्वेवं शुक्तिरजतादिज्ञानस्यापि स्वत एव प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यतः प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेनापवादाभावनिबन्धनत्वाच्छुक्ति-रजतादिज्ञाने चापवादकसद्भावान्न तत्प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याशयेनाह ॥ **बाधेनेति** । तर्हि तद्वदेव ब्रह्मज्ञानेऽपि बाधादेव प्रामाण्यापवादोऽस्त्वित्यतः किमत्र क्लृप्तो बाधः प्रामाण्यापवादकत्वेनाभिमतः किंवा कल्प्यः स इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ **न चेति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **निर्मूलेति** । ज्ञानस्य डोलायमानत्वादिरूपतत्कल्पकाभावान्न बाधकल्पना सम्भवतीत्यर्थः । अन्यथा सर्वत्र तादृशशङ्काप्रसङ्गात्सकललोकव्यवहारो-च्छेदः स्यादिति भावः । ब्रह्मज्ञानस्य बाधो न सम्भवतीति वस्तुस्थितिमात्रमुक्तम् इदानीमङ्गीकृत्यापि बाधं ब्रह्मणः सत्यत्वमुपपादयति ॥**निर-वधिकस्येति** । न हि रजतं नेत्येव क्वाचिद्बाधः किन्त्विदं नेति । तथा च वेदान्तजनितविज्ञानस्य बाधमङ्गीकुर्वाणेनापि बाधावधिभूतं तत्त्वं वाच्यम् । तदेव चास्माकं ब्रह्म । एवं बाधस्य विपरीतप्रमारूपस्य ज्ञानत्वेन ज्ञातृसापेक्षत्वात्तदभावे बाधस्यानुपपत्तेस्तत्सद्भावे च तस्यैव ब्रह्मत्वमिति न ब्रह्म बाधितुं शक्यमित्याशयः । अबाध्यादीत्यादिपदेन साक्षिपरिग्रहः । इतीत्यस्याथ मन्येतेत्यनेन सम्बन्धः । तर्हि स्वत एव तत्र ज्ञानयाथा-र्थ्यावधारणसम्भवान्न लक्षणस्यासम्भववित्वमिति समाधिसाम्यमिति परिहरति ॥**तदेतदिति** । स्यादेवं यदि ब्रह्मज्ञानवज्जगतोऽपि बाधाभावः स्यात् । न चासावास्ति । नेह नानेत्यादिश्रौतस्य विमतं दृश्यत्वादित्याद्यनुमानस्य च बाधस्य सत्त्वादित्यत आह ॥ **विवृतश्चायमर्थ इति** ॥ **तत्र तत्रेति** । मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वावाक्यस्याग्रतो भवेत् । भ्रमत्वे त्वियमुक्तिश्च तदन्तःपातनान्न हि दृश्यत्वाद्विमतं मिथ्या स्वप्नवच्चेदियं च मेत्यादिना पूर्वत्रोत्तरत्र चेत्यर्थः । ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्येत्युत्तरग्रन्थस्य पूर्वेण सङ्गत्यभावादानर्थक्यमित्याशङ्क्याव्यवहितपूर्वग्रन्थेन सङ्गत्यभावेऽपि व्यव-हितेन तेन सङ्गतिसद्भावान्नानर्थक्यमित्याशयेनोत्तरग्रन्थं तथैवावतारयति ॥ **तन्मुख्यमिति** । तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति ज्ञानशब्दयोर्याथार्थ्यं मुख्यमित्युक्त्या प्राप्तायाः शब्दस्य ज्ञानसमकक्ष्यत्वशङ्कायाः कथमनेन परिहारः । स हि ज्ञाने याथार्थ्यं मुख्यं शब्दे त्वमुख्यत्वमित्युक्त्या भवेत् ।

न चैवमत्रोच्यते किन्तु ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे त्वमुख्येत्येवोच्यते । तथा चासङ्गतिरित्यत उक्तं सोपपत्तिकमिति । ततश्च ज्ञानशब्दगतयाथार्थ्यं मुख्यत्वामुख्यत्वोपपत्तित्वेन तदर्थगतज्ञेयतामुख्यत्वामुख्यत्वस्य कथनात्तस्य च ज्ञानशब्दगतयाथार्थ्यमुख्यत्वामुख्यत्व एव पर्यवसन्नत्वाद्युक्तोऽनेनोक्तशङ्कापरिहार इति भावः । मुख्यत्वप्रतिद्वन्द्वत्वेनामुख्यताया एवेह वक्तव्यत्वात्तदनन्तरशब्दस्तत्पर इति भावेनाह ॥ **अमुख्येति यावदिति** । अर्थता मुख्येति वक्तव्यतायां किन्नियामकं इत्यत उक्तं प्रकृतत्वादिति ॥ **तदवस्थैवेतीति** । विषयापरपर्यायवस्तुवचनस्यार्थशब्दस्य ग्रहणे प्राप्ताप्रागमनेऽतिव्याप्तिः ॥ साऽर्यत्वार्थकस्यार्थशब्दस्य ग्रहणेऽपि तदवस्थैवेत्यर्थः । तर्हि तन्मुख्यमिति ज्ञानशब्दयोर्याथार्थ्यमुख्यत्वकथनविरोध इत्यत आह॥ **इदमुक्तं भवतीति** । एवं ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरमिति मूले शब्दशब्दस्वारस्यानुरोधेन तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति द्वन्द्वनिर्देशप्राप्तायाः शब्दस्य केवलप्रमाणत्वशङ्काया निराकरणपरत्वेन ज्ञानार्थ इत्यादिमूलं व्याख्यातम् । अत्र च पक्षे यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः स्मृता इत्युत्तरग्रन्थे युक्त्यादीनां यथार्थज्ञानजनकत्वेन हेतुना साक्षादुपपाद्यस्य करणविषयनिष्ठज्ञेयतामुख्यत्वस्यावश्यवक्तव्यस्य शब्दार्थे तदनन्तरमित्यत्रानुक्त्योत्तरग्रन्थानुपपत्तिर्भवति । द्वन्द्वनिर्देशमात्रेण प्राप्तोक्तशङ्कायास्तु ज्ञानार्थ इत्यादिना मूलेनैव परिहार इति पूर्वत्रापरितोषं मनसि निधाय शब्दार्थे तदनन्तरमिति मूलस्थशब्दशब्दस्योपलक्षणत्वमङ्गीकृत्यापि ज्ञानार्थ इत्यादिमूलमन्यथायोजयितुं तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति द्वन्द्वनिर्देशप्राप्तशब्दकेवलप्रामाण्यशङ्कायास्तद्वाक्यव्याख्यानादेव निरास इत्याशयेन पक्षान्तरमारचयति ॥ **यद्वेति** । ननु प्रत्यक्षादिमात्रस्येव न शब्दमात्रस्यापि यथार्थज्ञानजनकत्वमस्ति तद्विशेषस्येव प्रत्यक्षादिविशेषस्यापि तदस्तीत्ययुक्त एवायं विभाग इत्यत आह ॥ **अत्र चेति** । ततश्चेन्द्रियलिङ्गयोरिव शब्दविशेषस्य वेदस्य सर्वथाऽयाथार्थ्याभावाद्युक्तो विभाग इति भावः । कुत इत्यतस्तत्र हेतुमाह ॥ **तन्मुख्येति** ॥ **जिज्ञासाया इति** । करणेष्वपि किमेकप्रकारमुतानेकप्रकारमिति जिज्ञासायाः शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमिति परिहारस्य चेत्यर्थः ॥ **व्याख्यानं तु पूर्ववदिति** । यस्माज्ज्ञानार्थे ज्ञानविषये ज्ञेयता यतो मुख्या शब्दार्थे शब्दादिविषये तदनन्तरं ज्ञेयताऽमुख्येति यावत्तस्माज्ज्ञान एव याथार्थ्यलक्षणं प्रामाण्यं मुख्यं शब्दादिषु त्वमुख्यमिति पूर्ववदित्यर्थः । शब्दशब्दस्य प्रत्यक्षाद्युपलक्षणत्वे प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनेतरोपलक्षकतया प्रत्यक्षस्यैव

ग्रहणसम्भवे कुतस्तत्परित्यागेनेतरोपलक्षकतया शब्दस्यैवोपादानमित्यत आह ।। **शब्दस्येति** । स्वशब्देन स्ववाचकशब्दशब्देनेत्यर्थः ।।**तदिति**। ज्ञानकरणविषयनिष्ठज्ञेयत्वमुख्यत्वामुख्यत्वोपपादनपूर्वकं तद्धेतुत्वोपपादनार्थमित्यर्थः । नन्वत्र ज्ञाननिष्ठयाथार्थ्यमुख्यत्वं प्रति हेतुतयोक्तस्य ज्ञानविषयनिष्ठज्ञेयतामुख्यत्वस्यानुपादानान्न तदुपपादनार्थत्वमस्य वाक्यस्येत्यत आह ।। **सोपस्कराणीति** । ननु युक्तेरेकत्वाद्युक्तय इति बहुवचनमनर्थकम् । प्रत्यक्षादिकरणविषयनिष्ठज्ञेयतायां अमुख्यत्वमुपपादयितुं प्रवृत्तेऽस्मिन्वाक्ये प्रत्यक्षादीनां त्रयाणामपि यथार्थज्ञानजनकत्वेन याथार्थ्यस्य वक्तव्यत्वाद्युक्तिमात्रस्य यथार्थज्ञानजनकत्वेन याथार्थ्योपदानानुपपत्तिश्च । स्त्रीलिङ्गयुक्तिविशेषणत्वे जनकशब्दस्य प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप इति ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारे जनिका इत्येव भवितव्यत्वाज्जनका इत्यस्यानुपपत्तिश्चेत्यतो भवेदेवं यद्यत्र युक्तिशब्दो युक्तिमात्रपरः स्यान्न चैवं किं तर्हि यथा छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्र छत्रिशब्दः छत्रिसहचरितेष्वच्छत्रिष्वजहत्स्वार्थलक्षणया प्रवर्तते । यथा वा सप्तमी शौण्डैः कडाराः कर्मधारय इत्यादौ शौण्डशब्दः कडारशब्दश्च स्वार्थसहचारिषु धूर्तादिषु तथा प्रवर्तते । एवं युक्तिशब्दोऽपि स्वार्थसहचारिणि प्रत्यक्षादावजहत्स्वार्थलक्षणया प्रवर्तत इत्यङ्गीकारात् । न चात्र ज्ञापकाभावः । छत्रिणः शौण्डैःकडारा इत्यादिबहुवचनस्येव युक्तय इति बहुवचनस्यैव तत्र ज्ञापकत्वात् । अत एव न तद्वैयर्थ्यमपीत्याशयवानाह ।। **बहुवचनमिति** । आद्यर्थे युक्तिशब्दस्याजहत्स्वार्थलक्षणया स्वासहचारिणि प्रत्यक्षादौ वृत्तौ युक्तय इति बहुवचनं तात्पर्यग्राहकं प्रमाणमित्यर्थः । युक्तिशब्दस्य युक्त्यादिपरत्वादेव करणविषयनिष्ठज्ञेयताया अमुख्यत्वस्यैवानेनोपपादनान्न द्वितीयोऽपि दोष इत्याशयवांस्तृतीयदोषं परिहरति ।। **तेनेति** । ननु युक्तिशब्दस्य बहुवचननिर्देशरूपज्ञापकबलेनादिशब्दार्थलक्षकत्वेऽपि यष्टीः प्रवेशयेत्यादाविव स्त्रीलिङ्गत्वानपगमाद्विशेषणानां च विशेष्यनिघ्नत्वात्कथं स्त्रीलिङ्गं युक्तिशब्दविशेषणजनकशब्दे स्त्रीलिङ्गकार्याभाव इति चेत् । उच्यते । युक्तिशब्दस्यादिशब्दार्थलक्षकत्वे शब्दतः स्त्रीलिङ्गत्वेऽप्यर्थतः पुंस्त्वादिनियतलिङ्गानां विशेषणानां च विशेष्यनिघ्नत्वानियमेऽपि क्वचित्पदार्थशेषः स्यात् क्रियाशेषः क्वचिद्भवेत् क्वचित्तद्भावशेषः स्यात् इदमादिस्त्रिधा स्मृत इत्यनुशासनबलादजानता महिमानं तवेदमित्यत्र गीतायां महिमशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेऽपीदमित्यस्य तदर्थभूतमहत्त्वविशेषणत्वस्येदं सर्वोऽस्मीति बृहदार-

ण्यके चेदमीतिपूर्णत्वविशेषणमिति बृहद्भाष्योक्तरीत्येदंशब्दस्य सर्वपदतदर्थभूतपूर्णविशेषणत्वासम्भवेऽपि तद्धर्मभूतपूर्णत्वविशेषणतायास्तण्डुलानिदं पचतीत्यादौ पचनादिक्रियाविशेषणत्वस्य च दृष्टत्वात् । भूतं महदीश्वरं चेति भूतमहेश्वरमिति गीताभाष्यव्याख्यानावसरे भावं याथार्थ्यमिति व्याख्यानापेक्षया नपुंसकमिति टीकाकारैरप्यस्य प्रकारस्याश्रयणेन तन्नियमस्यौत्सर्गिकत्वात् । स्मृतौ चेदमादिरित्यादिपदेन विशेषणत्वावच्छिन्नस्य सर्वस्यापि ग्रहणाल्लाघवेन विशेष्यपदप्रतिपाद्यलिङ्गत्वस्यैव प्रयोजकत्वेन गौरवेण विशेष्यपदशक्यार्थलिङ्गत्वस्यातथात्वादिहापि युक्तिशब्दप्रतिपाद्यभूतयुक्तिप्रत्यक्षागमरूपपुल्लिङ्गार्थविशेषणत्वेन जनका इत्यस्योपपन्नत्वात् । न चैवं गम्भीरायां नद्यामित्यत्र नदीपदलक्ष्यस्य तीरस्य नपुंसकत्वात्तद्विशेषणीभूतगम्भीरपदेऽपि नपुंसकलिङ्गापत्त्या गम्भीरे नद्यामित्यनिष्टप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । अनुशासनस्य प्रयोगानुरोधित्वेन तदुक्तप्रयोगाभावेऽप्रवृत्तेः । अवश्यं चैतदेवम् । अन्यथा ग्रामं गच्छतीत्यादावपि कर्मण्याणित्यादिलक्षणप्रवृत्त्यापत्या ग्रामगाम इत्याद्यनिष्टप्रयोगस्याप्यापातादिति दिक् । ननु यथासादृश्य इत्यनतिक्रमार्थकयथाशब्दस्यार्थशब्देनाव्ययीभावसमासविधानादव्ययीभावश्चेत्यव्ययीभावस्याव्ययत्वविधानादव्ययीभावश्चेति सूत्रान्तरेण तस्य नपुंसकत्वस्यापि विधानाद्यथार्थं युक्तय इति भवितव्यम् । यथार्था युक्तय इति तु कथमित्यतः सर्वे विधयः छन्दसि विकल्प्यन्त इति वचनादाचार्यवचनस्यापि छन्दस्तुल्यत्वेन क्लीबत्वाद्यभावोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **अव्ययीभावस्येति** । क्लीबत्वाश्रयणेऽप्यव्ययत्वानाश्रयणे यथार्थानीति बहुवचनप्रसङ्गादव्ययत्वाश्रयणेऽपि क्लीबत्वानाश्रयणे यथार्थमिति प्रसङ्गादुभयथाऽपि यथार्था इति प्रयोगानुपपत्तिरित्युभयस्याप्यनाश्रयणोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । छन्दःकल्पत्वाश्रयणं सति गत्यन्तरे न युक्तमिति पूर्वत्रारुच्या पक्षान्तरमाह ॥ **कथञ्चिदिति** । यथाऽनतिक्रान्ता अर्था यैस्ते यथार्था इति बहुव्रीहितामित्यर्थः । नन्वनतिक्रमार्थकयथाशब्दयोगेऽव्ययं विभक्तीति यथापदार्थत्वेनाव्ययीभावस्यैव विधानाद्विशेषसूत्रविहितमव्ययीभावं विहायानेकमन्यपदार्थ इति सामान्यसूत्रविहितबहुव्रीह्याश्रयणं कथमित्यतो यथार्था प्रतीतिर्यथार्थानुभव इत्यभियुक्तप्रयोगसद्भावाद्विशेषसूत्रविहिताव्ययीभावपरित्यागेन सामान्यसूत्रविहितबहुव्रीह्याश्रयणमुचितमिति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् । यद्वैतदस्वरसादेवाह ॥ **यद्वेति** ॥ **भावप्रधानादिति** । लक्षणया भावप्रतिपादकादित्यर्थः । यत्तु केषाञ्चिद्याथार्थ्यमेव मानमित्यत्रत्ये यथार्था युक्तय इत्यत्रत्ये च

यथार्थशब्दे यथा सदृशोऽर्थो यस्य तद्यथार्थमिति यथा सदृशोऽर्थो येषां ते यथार्था इति च सादृश्यार्थकस्य यथाशब्दस्य बहुव्रीहिरेव समासः । न च सादृश्यानिरुक्तिः प्रमेयत्वादिसाधारणधर्मेण सादृश्यस्य भ्रमसाधारणत्वादत्यन्तसादृश्यस्य चासम्भवित्वादिति वाच्यम् । सत्तया सादृश्यस्याभ्युपगमात् । अत एव न भ्रमेऽतिव्याप्तिः । तत्र ज्ञानस्य सत्त्वेऽप्यर्थस्यासत्त्वेन ज्ञानार्थयोः सत्तया सादृश्यस्याभावात् । न च यथासादृश्य इति सादृश्यार्थकस्य यथाशब्दस्य समासनिषेधात्समासानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य निषेधस्याव्ययीभावविषयकत्वेन बहुव्रीह्यनिषेधकत्वात् । अर्थं नातिवर्तत इति यथार्थमित्यादिटीकाकारीयं वचनं तु फलितप्रदर्शनपरतया व्याख्यातव्यम् । ज्ञानार्थयोः सादृश्यकथने ज्ञानस्यार्थानतिक्रमस्यावश्यकत्वादिति व्युत्पादनम् । तत्तु समासान्तरस्यासामर्थ्यादिप्रतिहतत्वात् । अत एव यथार्थानुभवः प्रमेत्यत्र किं याथार्थ्यमर्थसादृश्यमित्यादिः कस्यचित्प्रश्नोऽनुपपन्नः । यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्तिवाचित्वमङ्गीकृतमेव । कथञ्चिद्बहुव्रीहितामाश्रित्येवेत्यादिनिरवकाशटीकाग्रन्थास्वारस्यं सोऽङ्गीकृतमिति द्रष्टव्यम् । ननु न ज्ञानार्थे ज्ञेयताया मुख्यत्वं युज्यते हेतोरभावात् । कथं च युक्त्यादीनां यथार्थज्ञानजनकत्वकथनेन तद्विषयनिष्ठज्ञेयताया अमुख्यत्वमुपपादितं भवतीत्यत आह ॥ **तद्यमर्थ इति** ॥ **साक्षादिति** । लाभाद्युपाधिना कृतमित्यादावुपाधिशब्दस्य निमित्तेऽपि प्रयोगात्तत्साधारणोपाधित्वनिरासाय साक्षादित्युक्तम् । ज्ञानविषयत्वरूपज्ञेयत्वान्तर्गतत्वेन तच्छरीरघटकत्वोपाधिरित्यर्थः । ननु ज्ञानजन्यज्ञाततधारत्वरूपविषयनिष्ठज्ञेयतायां ज्ञाततैव साक्षादुपाधिर्न तु ज्ञानमित्यत आह ॥ **ज्ञाततया इति** ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमेत्यादिनाऽस्मिन्नेव पादे सङ्क्षेपेण न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचिदित्यादिना भक्तिपादे च विस्तरेणेति शेषः । तथा च ज्ञाततया असिद्धेर्नोक्तरूपा ज्ञेयता किन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपा ज्ञानविषयतैव । तत्र च ज्ञानमेव साक्षादुपाधिरिति भावः । ननु यथार्थज्ञानजनका यथार्था इति मूले यथार्थज्ञानजनका इत्येतावतैव पूर्तेर्यथार्था इत्यंशवैयर्थ्यम् । न च यथार्थज्ञानजनका इत्यनेनापेक्षितहेतुसमर्पणेऽपि साध्यसमर्पणात्तत्समर्पकतया यथार्था इत्यंशस्य न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यथार्थज्ञानजनकत्वेन यथार्थत्वसाधनपक्षेऽपेक्षितसाध्यसमर्पकत्वसम्भवेऽपीह तेन तत्साधनात्करणविषयनिष्ठज्ञेयताऽमुख्यत्वस्यैव च साधनेन करणविषये ज्ञेयत्वममुख्यमित्यस्य तादृशसाध्यसमर्पकत्वसम्भवेऽपि यथार्था इत्यस्य

तादृशसाध्यप्रतिपादनासामर्थ्येन तत्समर्पकत्वासम्भवात् । न च यथार्थज्ञानजनकत्वं प्रति साध्यभूतस्यापि विषयनिष्ठज्ञेयत्वामुख्यत्वस्य करणनिष्ठयाथार्थ्यामुख्यत्वसाधकत्वेन न मुख्यसाध्यत्वं तस्य किन्त्ववान्तरसाध्यत्वमेव । मुख्यसाध्यत्वं तु करणनिष्ठयाथार्थ्यामुख्यत्वस्यैव । तथा च यथार्था इत्यस्योक्तरूपावान्तरसाध्यासमर्पकत्वेऽपि परमसाध्यसमर्पकत्वान्नानर्थक्यं तस्येति वाच्यम् । याथार्थ्यमात्रप्रतिपादनसमर्थस्य तस्योक्तरूपपरमसाध्यसमर्पकत्वस्याप्यसम्भवादित्यतो यथार्था इत्यस्य परमसाध्यानभिधायकत्वेऽपि यथाकथञ्चित्सूचकत्वेन तत्समर्पकत्वमविकलमेवेति न तदंशस्य वैयर्थ्यमिति युक्तैव साध्यसाधनभावापन्नवस्तुद्वयाभिधायकतया मौली यथार्थज्ञानजनका यथार्था इत्युक्तिरित्याह ॥ **अत्रेति** । युक्त्यादयो ज्ञेयत्वोपाधिभूतज्ञानजनकत्वेनैव यथार्था न तु ज्ञानवत्स्वविषयज्ञेयतायामुपाधीभूय यथार्था इति । तत्र याथार्थ्यममुख्यमित्येवमुक्तरूपपरमसाध्यसूचनप्रकारोऽनुसन्धेयः ॥ **अमुख्यतायामिति** । अमुख्यतागणनायामित्यर्थः॥**आगमयुक्त्योरिति** । त्रिष्वागमस्योत्कर्षो युक्तेश्चापकर्ष इत्यर्थः । ननु कथं युक्तेः प्रत्यक्षादिषु त्रिष्वपकर्षः । प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन तदपेक्षया युक्तेरपकर्षसम्भवेऽप्यागमापेक्षया तदपकर्षस्य निर्निबन्धनत्वात् । एवमागमस्यैव युक्त्याद्यपेक्षयोत्कर्षोऽपि निर्निबन्धन एवेत्यत आह ॥ **तत्र तत्रेति** । आ समन्ताद्गमयति धर्माधर्मौ परं पदम् । यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यत्तेनासावागमः स्मृत. इत्याद्यनुमया स्पर्धिनाऽनुमानं परेशितुः । शक्तं विज्ञापनेऽनुमा कामवृत्ता हि कुत्र नावसरं व्रजेदित्यनुव्याख्याने सर्वत्र शक्यते कर्तुमागमं हि विनाऽनुमा । तस्मान्न सा शक्तिमती विनागममुद्वीक्षितुमित्यपि भाष्ये चेत्येवं तत्र तत्रेत्यर्थः ।

अ०—अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यतः ॥ प्रामाण्यं नानुवादस्य स्मृतेरपि विहीयते ॥ याथार्थ्यमेव प्रामाण्यशब्दार्थो यद्विवक्षितः ॥

सु०—किमतो यद्येवं ज्ञानस्य याथार्थ्यं मुख्यं प्रत्यक्षादिकरणानां चामुख्यमित्यत आह ॥ अनुप्रमाणमिति । अत्रापि ज्ञानं केवलप्रमाणमिति प्रथमं पठितव्यम् । हि यस्मादेवमत इति सम्बन्धः । अनुप्रमाणमित्येकवचनं बहुवचनार्थे । सुपां सुलुगिति स्मरणात् । अथवाऽक्षयुक्तवचांसीति द्वन्द्वनिर्दिष्टानामपि बुद्ध्या विवेके (न) प्रत्येकमनुप्रमाणमिति सम्बन्धः । यद्वाऽनुप्रमाणानुवादेनाक्षादित्वकथन-

मत्रेति न दोषः । अवान्तरव्यापारमविवक्षित्वा करणधर्मिण एव विवक्षया (क्षेत्यु) क्षमित्युक्तम् । अन्यथा प्रत्यक्षमिति वक्तव्यम् । वच इत्यागमोपलक्षणम् । न चैवमप्यव्याप्तिर्लक्षणस्येति वाच्यम् । ज्ञानमेव यथार्थं करणानि तु तज्जनकतया तथोपचर्यन्त इत्यङ्गीकारे हि सा स्यात् । न चैवम् । यथावस्थितार्थविषयित्वस्योभयत्रापि साम्यात् । ज्ञानविषय एव हि करणानां विषयः । न हि कमप्यविषयीकुर्वन्त्येव तानि ज्ञानं जनयन्ति । नाप्यन्यविषयाणि । अतिप्रसङ्गात् । केवलं विषयस्य ज्ञेयतां ज्ञानमुपाधितया करणानि तु तज्जनकतया सम्पादयन्तीत्येतावन्तं विशेषमाश्रित्य केवलानुप्रमाणभेदः समर्थितः । यदि चैतावताऽप्यव्याप्तिदोषस्तदा सर्वत्रापि यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यस्य वक्तुं शक्यत्वादतिप्रसङ्गः स्यादिति । अयमत्र समुदायार्थः । यथार्थं प्रमाणम् । तद्द्विविधम् । केवलमनुप्रमाणं च । तत्र यथार्थज्ञानं केवलम् । तत्साधनमनुप्रमाणम् । केवलमपि द्विविधम् । चैतन्यं वृत्तिरूपं चेति । चैतन्यमपि त्रिविधम् । उत्तममध्यमाधमभेदात् । तत्रोत्तमं यथार्थमेव । मध्यमं मिश्रम् । अधममयथार्थमेव । द्वितीयमपि केवलं प्रत्यक्षानुमानागमजभेदात्त्रिविधमेवेति । अनुप्रमाणमपि प्रत्यक्षानुमानागमभेदात्त्रिविधमेवेति । ननु तथाऽपि काकतालीयेऽतिव्याप्तिरपरिहार्या । तथा हि । पाणौ पञ्च वराटकानपिधाय कश्चित्कश्चित्पृच्छति मम करे कति वराटका इति । स च पृष्टोऽजाकृपाणीयन्यायेनाह पञ्चेति । तदेतत्प्रष्टुर्वक्तुश्च ज्ञानं यथार्थमिति प्रमाणं प्रसज्येत । न च निस्साधनं तदुत्पन्नमिति तत्साधनस्यापि प्रामाण्यापातः । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमादिष्वप्येवं प्रसङ्गो दुर्वार इति । मैवम् । वक्तुर्ज्ञानस्य संशयत्वेनाप्रसङ्गात् । तत्र च पाक्षिकव्यवहारस्तु वैयात्यनिबन्धनः । न स्वज्ञाननिबन्धनः । अन्यथा विप्रलम्भकस्यापि तादृशनिश्चयापत्तौ विपर्यस्ताविशेषप्रसङ्गात् । एतेनाहार्यनिश्चयकल्पनमप्यपास्तम् । प्रष्टुस्तु प्रागूर्ध्वं च ज्ञानं यथार्थमेव । तन्मूलं च प्रत्यक्षं वाक्यजनितमपि पार्श्वस्थादेर्विज्ञानमेवमेव । वाक्यं तु यादृच्छिकसंवादि । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमवाक्याभासजन्यस्य केवलप्रमाणत्वेऽपि न तयोः प्रामाण्यम् । तथा हि । न तावत्तत्र बाष्पस्य बाष्पतया विज्ञातस्य वा यथार्थज्ञानसाधनत्वं वक्तुं शक्यम् । नापि धूमस्य । असतः साधनत्वायोगात् । सत्त्वेऽप्यपरामृष्टत्वात् । ततो धूमत्वेन ज्ञातस्य बाष्पस्य बाष्पविषयस्य धूमविभ्रमस्य वेति वक्तव्यं । न च तत्सम्भवति ।

SCDF

तज्जातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानजनकत्वाभावात् । तथाविधस्यैव साधनत्वेनास्माभिर्विवक्षितत्वात् । तथा सत्य (करणिकाक्रियोत्प) का-
रणकार्योत्पत्तिरापन्नेति चेन्न । लिङ्गविभ्रमस्य लौकिक (कार) करणत्वेऽपि पारिभाषिकसाधनत्वाभावस्योक्तत्वात् । वाक्याभासस्यापि
प्रामाण्यप्रसङ्गोऽनेन निरस्तः । तस्य प्रामाण्यप्रसङ्गेऽपि न काचिदस्माकं क्षतिः । न हि तार्किकाणामिवास्माकमाप्तोक्ततया प्रामाण्या-
नुमानादिकमस्ति । यद्वा निर्दोषतया साधनं विशिष्यते । निर्दोषता च लिङ्गज्ञानादेर्यथार्थत्वादिलक्षणा व्याख्येया । तथात्वे निर्दोषं
ज्ञानसाधनमनुप्रमाणमित्येवास्तु । कृतं यथार्थेति ज्ञानविशेषणेनेति चेत् । (न) । तत्फलितार्थस्यैव निर्दोषग्रहणेन वर्णितत्वात् । निर्दोष-
करणजं ज्ञानं याथार्थ्यं न व्यभिचरतीति स्वरूपकथनं वा तदिति । ननु दर्शनान्तरोक्ते लक्षणे सति किमपूर्वनिर्माणेनेत्यत आह ॥
प्रामाण्यमिति । यद्यदा याथार्थ्यमेव प्रामाण्यशब्दार्थो विवक्षितो भवति तदैव यथार्थयोः स्मृत्यनुवादयोः प्रामाण्यं न हीयते । दर्श-
नान्तरोक्तलक्षणकक्षीकारे तु तैः स्वलक्षणस्य व्यापकतयाऽङ्गीकृतत्वात् * स्मृत्यादौ तदभावात्प्रामाण्याभाव एव प्रसज्येतेति युक्तं तद-
नादरेण लक्षणान्तरनिर्माणमिति । तथा हि । अनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमिति मीमांसकोक्तस्य { लक्षणस्य } स्फुटः स्मृत्यादावभावः ।
तस्याधिगतगोचरत्वात् । अनुभूतिः प्रमाणमिति (प्राभाकरो) भास्करोक्तं लक्षणमपि नु न तत्रास्ति । स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमनु-
भूतिरिति निर्वचनात् । तथा प्रमाव्याप्तं प्रमाणं प्रमाकरणं प्रमाणमिति नैयायिकोक्तमपि । तैरपि यथार्थनुभवः प्रमेति व्याख्यात-
त्वात् । अत एव प्रमासामग्री प्रमाणमिति निरस्तम् । अविसंवादिविज्ञानंप्रमाणमिति सौगतोक्तमपि । तदभिमेतस्यार्थजत्वादेरविसंवा-
दस्याभावात्स्मृत्यादेरव्यापकम् । स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणमिति जैनोक्तमपि न स्मृत्यादौ वर्तते । तस्यापूर्वार्थविषयत्वा-
भावात् । ननु स्मृतिरपूर्वार्थविषया । तदित्युल्लेखात् । तस्य चानुभवेनाविषयीकरणादिति चेन्न । तथा सत्यपूर्वग्रहणस्य व्यवच्छेद्या- ॥ ६० ॥
भावप्रसङ्गात् । धारावाहिकं तद्व्यवच्छेद्यमिति चेन्न । अनेकान्त (ता) वादे पदार्थानां क्षणिकत्वस्याङ्गीकृतत्वेन धारावाहिकेऽप्ये-
वमपूर्वार्थताऽभ्युपगमसौलभ्यात् । मा भूद्वाऽत्र स्मृतिप्रामाण्यहानिर्दोषः । धारावाहिके तु तद्धानिरवर्जनीया । तदपि स्मृत्यनुवादपदा-

भ्यामुपलक्ष्यत इति । ननु भवत्पक्षेऽपि स्मृतेः प्रामाण्यं हीयत एव । तस्या याथार्थ्याभावात् । न हि यादृशोऽर्थः स्मर्यते यदा तादृश
एवासौ तदा । पूर्वावस्थाया वर्तमाने निवृत्तत्वात् । अनिवृत्तौ हि पूर्वतैव न स्यात् । न च निवृत्तपूर्वावस्थत्वेन तमर्थं स्मृतिरालम्बते ।
पूर्वावस्थानिवृत्तावनुभवाप्रवृत्तेः । ननु समानविषयत्वेऽपि स्मृत्यनुभवयोरनुभवो यथार्थो न तु स्मृतिरिति कुत एतत् । अनुभवकाले
तस्यार्थस्य तादवस्थ्यात् * स्मृतिकाले त्वतादवस्थ्यात् । ननु पूर्वं तावत्तदवस्थ एवासावासीदेतावतैव ज्ञानमस्तु यथार्थम् । न । पाक-
रक्तेऽपि श्यामताप्रत्ययस्य यथार्थत्वप्रसङ्गात् । नन्वतीतश्यामताप्रत्ययस्तत्र यथार्थ एव । सत्यम् । तद्विषयस्य तदानीमेव तदवस्थत्वात् ।
न तु स्मर्यमाणावस्थस्तदानीं तदवस्थः । तस्मात्स्मृतिरयथार्थैव । मैवम् । अपसिद्धान्तापातात् । तथा हि । उपलब्धिहेतुः प्रमाण-
मित्यत्र संशयादावतिव्याप्तिमाशङ्क्य प्रकृतयाथार्थ्येनोपलब्धिर्विशेषिता । तस्यापि स्मृतिहेतावतिव्याप्तिमाशङ्क्योपलब्धिशब्दोऽनुभव-
वचनो न ज्ञानसामान्यवचन इत्युक्तं वाचस्पतिना । तेन ज्ञायते तेनाभ्युपगतं स्मृतेर्याथार्थ्यमिति । अन्यथा याथार्थ्येन स्मृतौ व्यावृ-
त्तायां पुनर्न शङ्केत । शङ्कमानो वा तमेव परिहारमनतिदिशन्नुपलब्धिपदमनुभूतिपरतया न व्याकुर्यात् । यथार्थानुभवः प्रमा सम्यग-
नुभवसाधनं प्रमाणमित्यादीनि न्यायविदां वचनान्यपीममेवार्थमवगमयन्ति । अन्यथा व्यङ्गविकलत्वात्स्मृतेरनुभवपदव्यावर्त्यता न स्यात् ।
काणादैरपि प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षभेदेन विद्याचातुर्विध्यमङ्गीकुर्वाणैर्यथार्थत्वं स्मृतेरङ्गीकृतम् । यदपि न हि यदा यादृश इत्यादि । तदनेन किमु-
क्तं भवति । स्मरणकालेऽर्थस्य तदवस्थत्वाभावादयाथार्थ्यं स्मृतेरिति वा पूर्वावस्थानिवृत्तेरविषयीकरणादिति वाऽनिवृत्तपूर्वावस्थत्वेन विषयी-
करणादिति वा । आद्येऽतीतानागतविषयानुमानागमप्रामाण्यप्रच्युतिः । अतीतादिविषयस्य तदानीमसत्त्वात् । द्वितीये सर्वप्रमाणाप्रामाण्य-
प्रसङ्गः । कस्यापि सर्वात्मना विषयीकरणाभावात् । तृतीये त्वसिद्धिः । न ह्यनिवृत्ततदवस्थोऽसाविति स्मृतिरालम्बते । किन्तु तदाऽसौ तादृश
इति । तदवस्थानिवृत्त्यनिवृत्त्योस्तूदासीनैव । नन्वनुभवेन तदाऽसौ तादृश इत्यविषयीकृतं तथा विषयीकुर्वाणा कथं याथार्थ्यं लभन्त इति
चेत् । स्यादिदम् । यद्यनुभवानुसारित्वं याथार्थ्यमिति वदामः । अर्थानुसारित्वं तु तथेत्युक्तम् । अनुभवेऽन्याकारे कुतस्त्योऽयं स्मृतेरन्याकार

इतीति चेत् । किमयं नास्तीत्यभिमान उत निर्हेतुक इति वा । यद्वा प्रश्नमात्रम् । नाद्यः । साक्षिसिद्धत्वात् । न द्वितीयः । व्याघातात् । तृतीयेऽनुभवस्यापि कुतस्त्यः । स्वहेतुसमासादिति इति चेत्तुल्यम् । यदि (च) संस्कारमात्रजन्यता स्मृतेः स्यात् । स्यात्तदा कथञ्चिद्वैसादृश्यानुपपत्तिः । मानसं तद्धि विज्ञानमिति वक्ष्यते । तस्माद्वैयात्यमात्रनिमित्तं स्मृतियाथार्थ्यनिराकरणम् । तथा च स्मृत्यनुवादप्रामाण्यसङ्ग्रहाय लक्षणान्तररचनमिति सूक्तम् । ननु सङ्ग्राह्यस्य सङ्ग्रहो गुणो न त्वसङ्ग्राह्यस्यापि । किन्नामातिव्याप्त्या दोष एव । न च स्मृत्यादिलक्षणसङ्ग्राह्यम् । प्रामाण्याभावादिति चेत् । तत्किं स्मृत्यादिप्रामाण्यं साधकप्रमाणाभावान्नाङ्गीकार्यम् । उत बाधकसद्भावात् । नाद्यः । लोकव्यवहारस्य सत्त्वात् । यथार्थज्ञानतत्साधने हि प्रमाणतया लोको व्यवहरति । न ह्यस्ति प्रत्यक्षादिप्रामाण्यसाधकमन्यल्लोकव्यवहारात् । ननु प्रमाणाभियुक्तानां कणभक्षाक्षपादादीनां तत्र प्रामाण्यव्यवहारो नास्तीति चेन्न । स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमित्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धार्थमनङ्गीकुर्वतामाप्तत्वासिद्धेः । स्मृतिः पौरुषेयो ग्रन्थ इति चेत् । किमत्राखण्डवृत्तिः शब्दः किंवा यौगिकः । नाद्यः । कृदन्ततायाः स्पष्टावभासत्वात् । न द्वितीयः । अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां योगानुपपत्तेः । तस्मान्मन्वादिस्मरणमूलत्वात्स्मृतिरित्युपचारो ग्राह्यः । ते हि श्रुत्यादिनाऽनुभूतमर्थं स्मृत्वा तत्प्रतिपादकं ग्रन्थमारचयन्ति । व्यासादिप्रणीतेषु तत्सादृश्यात्प्रयोगः । न च मुख्ये बाधकमन्तरेणोपचारो लभ्यते । सन्तु वाऽक्षचरणादयोऽप्याप्ताः । तथाऽपि न तद्व्यवहाराभावमात्रेण स्मृत्यादिप्रामाण्यानभ्युपगमो युक्तः । न हि तैः प्रतिव्यक्ति पदार्था निरूपिताः । तथाऽप्युक्तलक्षणैः सङ्गृहीता इति चेत् । तुल्यं स्मृत्यादेरपि । प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावस्य सुवचत्वात् । अपि च स्मृत्यादिकं प्रमाणपदवाच्यम् । यथार्थत्वात् । प्रत्यक्षवत् । न चानुभवत्वमुपाधिः । समव्याप्तिपक्षे संशयादौ व्याप्तिभङ्गात् । विषमव्याप्तिपक्षेऽपि करणरूपे प्रत्यक्षे साध्याव्यापकत्वात् । किञ्चेदमनुभवत्वं स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वमिति चेत् । किमर्थमिदं विशेषणं पक्षव्यावृत्त्यर्थमिति चेत् । तर्हि पक्षेतरत्वेनानुपाधित्वम् । अन्यथेश्वरानुमानेऽप्युपाधिरशक्यनिरासः स्यात् । एतेनानुभवतत्करणयोरन्यतरत्वमपि प्रत्युक्तम् ।

SGDF Sri Gurgaon ... Foundation

टि०—॥ मूले ज्ञाननिष्ठयाथार्थ्यमुख्यत्वप्रतिपादनस्य च प्रयोजनस्यावश्यवक्तव्यस्यानुक्त्या प्राप्तां न्यूनताशङ्कां परिहरति ॥ अत्रापीति । सोपस्कराणि वाक्यानि भवन्तीति न्यायादिति भावः ॥ एकवचनमिति "बहुत्ववाचिनो बहुवचनस्यैकवचनादेश इत्यर्थः । अत्र विधायकमाह ॥ सुपामिति । सति गत्यन्तरे छान्दसत्वाश्रयणमनुचितमिति पूर्वत्रापरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ अथवेति । अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिपत्तिगौरवं सम्भवतीत्यरुचिं मनसि निधायाह ॥ यद्वेति । यदनुप्रमाणं तान्यक्षयुक्तिवचांसीत्यनुप्रमाणानुवादेनाक्षादित्वविधानमित्यर्थः । तथा च यत्र समानाधिकरणप्रयोगे उद्देश्यस्य विशेष्यत्वं विधेयस्य विशेषणत्वं च विवक्षितं तत्रैव विधेये उद्देश्यवचननियमो यथा पर्वतोऽग्निमानिति । अत एव पूर्वपक्षादेवोद्देश्यस्य विशेष्यत्वं विधेयस्यानुप्रमाणत्वस्य विशेषणत्वं च विवक्षितमिति समानवचनतयैव प्रकारद्वयेन समाहितम् । यत्र तूक्तविधप्रयोगे उद्देश्यविधेययोर्न विशेष्यविशेषणभावविवक्षा तत्र न विधेयस्योद्देश्यवचननियमो यथा प्रमाणं वेदा इति । प्रकृते चोद्देश्यविधेययोर्विशेषणविशेष्यभावस्याविवक्षितत्वान्नोद्देश्यवचनत्वं विधेयस्येति भावः । अनेन हि यस्मादेवं तस्मात्करणमनुप्रमाणं यदनुप्रमाणमेतान्यक्षयुक्तिवचांसीति वाक्ययोजनया किमत इति शङ्कापरिहार इति द्रष्टव्यम् । अत्राविवक्षितत्वेत्येव पाठः ॥ करणधर्मिण इति । अवान्तरव्यापारविशिष्टाक्षरूपकरणे यो धर्म्यंशस्तस्येत्यर्थः । ननु किं करणधर्मिणः प्राधान्यविवक्षाकल्पनया करणविवक्षयैवाक्षमित्युक्तमिति किन्न स्यादित्यत आह ॥ अन्यथेति । करणविवक्षायामित्यर्थः । प्रत्यक्षस्यैव करणत्वेनाक्षमात्रस्य करणत्वाभावादिति भावः ॥ वच इतीति । प्रमाणाप्रमाणीभूतशब्दमात्रपरो वचःशब्दो निर्दोषशब्दोपलक्षणमित्यर्थः । ज्ञानकरणयोर्याथार्थ्यस्यानेकविधत्वे पूर्वोक्ताव्याप्तिस्तादवस्थ्यमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चैवमिति । ननु ज्ञेयविषयीकारित्वस्य ज्ञानधर्मत्वेऽपि करणधर्मत्वाभावान्न तस्योभयत्र साम्यमित्यतो ज्ञान इव तज्ज्ञानकरणेऽपि विषयविषयीकारित्वव्यवहाराविशेषेणाबाधितव्यवहारानुरोधेन तस्योभयधर्मत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य घटादेस्तज्ज्ञानविषयत्वेऽपि करणानां विषयस्यैवानिरूपणान्न तद्विषयीकारित्वं सम्भवतीत्यतो ज्ञानविषयस्यैव तज्ज्ञानकरणविषयत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ ज्ञानेति । कुतो ज्ञानविषयस्य करणविषयत्वमित्यतः सम्भावितत्तया प्रसक्तेषु निर्विषयत्वान्यविषयत्वज्ञानाविषयत्वरूपप्रकारेषु निर्विषयत्वान्यविषयत्वयोरयोगात्तत्सिद्धिरिति भावेन तत्प्रकारद्वयं निराकरोति ॥ न हीति ॥ अतिप्रसङ्गा-

SGOF Sri Gangadhar... Foundation

दिति। चक्षुरादिनाऽपि गन्धादिग्रहप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु यथावस्थितार्थविषयत्वस्योभयत्र साम्ये कथं केवलानुप्रमाणभेद इत्यत आह ॥ **केवल-मिति** । नन्वेवमपि ज्ञानवत्करणानां स्वविषयज्ञेयतां साक्षादुपाधित्वाभावात्करणवच्च ज्ञानस्य स्वविषयज्ञेयतामुपाधिभूतज्ञानजनकत्वाभावादुक्तप्रकारद्वयस्यान्योन्यावर्तनादव्याप्तितादवस्थ्यमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ **यदि चेति** ॥ **तदेति**। पृथिव्यादिलक्षणभूतगन्धादेरपि सुरभित्वासुरभित्वादिना वैलक्षण्यस्य वक्तुं शक्यत्वेनाव्याप्त्यापत्त्या लक्षणमात्रोच्छेदः स्यादित्यर्थः । मूले याथार्थ्यमेवेत्यादिनोक्तं प्रमेयं बुद्ध्यारोहार्थमेकीकृत्याह ॥ **अयमत्रेति**। यद्वा केवलानुप्रमाणलक्षणयोः खण्डनकारोक्तातिव्याप्तिशङ्कासमाधानोपक्षेपायन्नेविशिष्यदर्शयितुं प्रसङ्गाद्याथार्थ्यमेवेत्यादिनोक्तं सकलं प्रमेयं सङ्गृह्य दर्शयति ॥ **अयमत्रेति** । तत्र याथार्थ्यमेवेत्यनेनोक्तं प्रमाणसामान्यलक्षणमाह ॥ **यथार्थं प्रमाणमिति** । ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरमित्यनेन सूचितं तद्विभागमाह ॥ **केवलमनुप्रमाणं चेति** । यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तय इत्यादिना सूचिते तयोर्लक्षणे आह ॥ **तत्र यथार्थज्ञानं केवलमित्यादिना** । यथार्थज्ञानजनका इत्यत्र यथार्थेति ज्ञानविशेषणेन केवलभूते ज्ञाने याथार्थ्यायाथार्थ्यभेदेन द्वैविध्यं सूचितं तदाह ॥ **केवलमपीति** । यथार्थज्ञानरूपचैतन्ये यथार्थपदव्यावर्त्यं तत्सङ्ग्राह्यं च दर्शयन्नेव चैतन्यमात्रं विभजते ॥ **चैतन्यमपीति** । सर्वमपि चैतन्यं केवलं नेत्याहेत्यप्याहुः । केवलं द्विविधमित्युक्त्या केवलत्वेनैव ज्ञानं परामृश्यते न तु प्रमाणत्वेनापीति न वक्ष्यमाणविभागानुपपत्तिरित्यप्याहुः । अनुप्रमाणमेतानीत्यादिना सूचितं केवलत्रैविध्यमाह ॥ **द्वितीयमपि केवलमिति** । प्रत्यक्षानुमानागमभेदात् प्रत्यक्षानुमानागमजभेदादित्यर्थः । अनुप्रमाणमेतानीत्यादिना कथितमनुप्रमाणत्रैविध्यमाह ॥ **अनुप्रमाणमपीति** ॥ **काकतालीय इति** । यथार्थज्ञान इति शेषः । तथा च याद‍ृच्छिके यथार्थज्ञान इत्यर्थः । अत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ । तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालं काकतालमिव काकतालीयमिति विग्रहः । काकस्यागमनं याद‍ृच्छिकं तालस्य पतनं च । तेन पतता तालेन काकस्य वधः कृतः । एवमेव याद‍ृच्छिकं विषयसत्त्वम् । तत्र दुष्टकरणसन्निपातश्च तेन च यथार्थज्ञानोत्पत्तिः । तत्र काकागमनं याद‍ृच्छिकं विषयसत्त्वस्योपमानं तालपतनं च दुष्टकरणसन्निपातस्य । तालेन काकस्य यो वधः स दुष्टकरणसन्निपातेन यथार्थज्ञानोत्पत्तेः । अत्र यो याद‍ृच्छिकसद्विषयदुष्टकरणयोः सन्निपातः स काकताल-

सम्बन्धसद‍ृश इत्येकोपमार्थः । यच्च तेन यथार्थज्ञानजननं तत्पतत्तालेन काकवधसद‍ृश इति द्वितीयोपमार्थः । तत्राद्यः समासार्थो द्वितीयः प्रत्ययार्थ इति विवेकः । काकतालादिशब्दे समासश्चास्मादेव ज्ञापकाद्द्रष्टव्यः । अत एवोक्तमिवार्थे काकतालाद्याः समासाः स्युरमीति । ज्ञाप्यतेऽनेन योगेन प्रत्ययश्च विधीयत इति । याद‍ृच्छिकं यथार्थज्ञानमेव नास्तीत्याशङ्क्य तदुदाहरणेनोपपादयति ॥ **तथा हीति** । वराटकाः कपर्दकाः ॥ **अजाकृपाणीयन्यायेनेति** । अत्राजाकृपाणशब्दावजाकृपाणसमवेतक्रियावर्तिनौ । अजाग्रीवाप्रसारणमिव कृपाणपतनमिवाजाकृपाणमजाकृपाणमिवेत्यजाकृपाणीयमिति विग्रहः । अत्र हि कण्डूयनार्थं शिथिलबन्धखड्गे स्तम्भादौ याद‍ृच्छिकं छाग्या ग्रीवाप्रसारणं कृपाणपतनं च तेन च पतता तद्वध एवमेव देवदत्तस्य गमनं दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च तद्वधः । तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः सोऽजाकृपाणसमागमसद‍ृश इत्येकोपमार्थः । यश्च तैर्देवदत्तस्य वधः सोऽजावधसद‍ृश इति द्वितीयोपमार्थः । तेन भवति देवदत्तस्य वधोऽजाकृपाणीयः स चासौ न्यायश्चेति विग्रहः । ततश्चाजाकृपाणीयदेवदत्तवधन्यायेनेत्यर्थः । समासादिव्युत्पादनप्रकारश्च काकतालीयशब्देन प्रदर्शितोऽनुसन्धेयः ॥ **प्रसज्यत इति** । ततश्च केवलप्रमाणलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ **न चेति** । ततश्चानुप्रमाणलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । लिङ्गविभ्रमादिष्वित्यादिपदेन याद‍ृच्छिकसंवादिवाक्याभासपरिग्रहः । पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नज्ञानं यद्वक्तृसमवेतं तत्रातिव्याप्तिरुच्यते उत प्रष्टृसमवेतज्ञाने उत पार्श्वस्थज्ञाने वेति विकल्पत्रयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **वक्तुर्ज्ञानस्येति** ॥ **संशयत्वेनेति** । चक्षुर्ः सम्प्रयोगादिरूपनिश्चायकप्रमाणाभावादिति भावः ॥ **पञ्चैवेति** । निश्चयाभावे तथात्वेनाभिवदनव्यवहारो न स्यात्किन्तु पञ्च वाऽधिका वेत्येव व्यवहारः स्यात् । व्यवहारस्य ज्ञानपरतन्त्रत्वादित्यत आह ॥ **तत्रेति** ॥ **पाक्षिकेति** । एकमात्रकोटिक इत्यर्थः । ननु किमेककोटिकव्यवहारस्य वैय्यात्यनिबन्धनत्वकल्पनया । ताद‍ृशव्यवहाराद्वक्तृज्ञानमेककोटिमात्रविषयकं किन्न स्यादित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । एककोटिकव्यवहारानुरोधेन ताद‍ृशज्ञानाभ्युपगम इत्यर्थः । व्यवहारानुसारित्वे ज्ञानस्य विप्रलम्भकस्यापि नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीति व्यवहारानुरोधेन ताद‍ृशमेव ज्ञानं कल्पनीयं स्यात् । ततश्च भ्रान्तस्यापि ताद‍ृशज्ञानसद्भावादेको भ्रान्तोऽपरस्तु विप्रलम्भक इति सर्वसम्प्रतिपन्नस्तयोर्भेदो न स्यादित्यर्थः । नन्वेकतरकोटिव्यवहारस्य वैय्यात्यनिबन्धनत्वान्न स्वज्ञानहेतुकत्वमित्युक्तं

SGDF

तदयुक्तम् । स्वज्ञानहेतुकत्वस्य युक्तिसिद्धत्वेन निरासायोगात् । तथा हि । वक्तुः पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्वज्ञानस्यानेककोट्यवलम्बित्वेन न संशयत्वम् । तथा सति व्यवहारस्य स्वविषयनिश्चयजन्यत्वनियमेन तदभावे तादृशव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अतस्तद्व्यवहारमूलतया पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्वकोटौ तस्य निश्चयत्वमेव स्यात् । एवमेवान्यकोटावपि तस्य निश्चयत्वमभ्युपेयम् । स्थाणुरेव पुरुषो वेत्याद्यपाक्षिककोटिद्वयविषयकसंशयादर्शनात् । तेन पञ्चैव नैवेति विरुद्धकोटिद्वयनिश्चयसमुच्चयत्वं विरुद्धमापद्यते । अतो यथा दृष्टफले कृष्यादौ कर्षकस्य निष्पन्नफलावश्यकत्वसन्देहेऽप्याहार्यफलावश्यकत्वनिर्णयजन्यैव प्रवृत्तिः । प्रवृत्तेः स्वविषयनिश्चयपुरःसरत्वनियमात् । तथा वक्तुः पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नसन्देहेऽप्याहार्यतत्कोटिनिश्चयादेवोक्तव्यवहार इति कथं न तस्य स्वज्ञानहेतुकत्वमिति खण्डनकृतोक्तं समाधानम् ‡ एवं सति विप्रलम्भकस्यापि तादृशव्यवहारानुसारेण तादृशनिश्चयापत्तौ विपर्यस्ताविशेषप्रसङ्गादित्युक्तदूषणातिदेशेन दूषयति ॥ **एतेनेति** । अत्राहार्येति पाठः सुगमार्थः । आहारेति पाठे त्वाहरणमाहार उत्प्रेक्षेति यावत् । स चासौ निश्चयश्चेत्याहारनिश्चय इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ॥ **प्रष्टुस्त्विति** । तथा च लक्ष्यत्वान्न केवलप्रमाणलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । तर्हि निस्साधनस्य तस्यानुत्पत्तेस्तत्साधनेऽनुप्रमाणलक्षणस्यातिव्याप्तिरेवेत्यतो भवेदेवं यदि प्रत्यक्षाद्यन्यदेव तत्साधनं स्यात् । न चैतदस्तीत्याह ॥ **तन्मूलं चेति** । तृतीयं दूषयति ॥ **वाक्येति** । पार्श्वस्थादेरित्यादिपदेन प्रष्टुः सङ्ग्रहः । पञ्च वराटका इति वाक्येत्यर्थः ॥ **एवमेवेति** । प्रमाणमेवेत्यर्थः । ततश्च न केवलप्रमाणलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । तर्हि तत्करणस्य वाक्यस्य प्रामाण्यं स्यात् । न च तत्सम्भवति । अनाप्तवाक्यत्वादित्यत आह ॥ **वाक्यं त्विति** । तथा च यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमे यः परिहारः स एवात्रापि भविष्यतीति भावः । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमादिष्वप्येवं प्रसङ्ग इति किं तज्जनितवन्ह्यादिज्ञानस्य केवलप्रमाणत्वापादनमभिमतमुत तज्जनकलिङ्गविभ्रमादेरिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमिष्टापत्त्या दूषयन्नेव द्वितीयं प्रतिषेधति ॥ **यादृच्छिकेति** ॥ **वाक्येति** । विप्रलम्भादिवाक्याभासजन्यस्येत्यर्थः । जन्यस्येत्यतःपरं ज्ञानस्येति शेषः । लिङ्गकरणतापक्षमाश्रित्याह ॥ **बाष्पस्येति** । बाष्पस्य वन्ह्यविनाभावानवगत्या तस्य तज्ज्ञानाजनकत्वाद्यथार्थज्ञानजनकत्वस्यासम्भावितमिति भावः । अस्तु तर्हि तत्र गृहीतवन्ह्यविनाभावस्य धूमस्यैव यथार्थज्ञानजनकत्वमित्यत-

SGDF

स्तस्यवन्ह्यविनाभावेऽपि पक्षेऽसत्त्वेन पक्षधर्मत्वाभावान्न तज्ज्ञानजनकत्वमित्याह ॥ **असत इति** । यत्र पक्षे धूमस्यासत्त्वं तत्र धूमस्य यथार्थज्ञानजनकत्वायोगेऽपि यत्र यादृच्छिकसंवादिप्रमानुमितिस्थले धूमस्यापि पक्षे सत्त्वं तत्र धूमस्य व्याप्तिपक्षधर्मताक्रान्तत्वाद्यथार्थज्ञानजनकत्वं किन्न स्यादित्यतस्तत्र बाष्पस्यैव करणसन्निकृष्टत्वेन परामर्शविषयतयाऽनुमितिजनकत्वसम्भवेऽपि धूमस्यासन्निकृष्टत्वेन परामर्शविषयत्वाभावान्न तस्य तत्र यथार्थानुमितिजनकत्वमित्याह ॥ **सत्त्वेऽपीति** । लिङ्गकरणतापक्षमाश्रित्योक्तं धूमत्वेन ज्ञातस्य बाष्पस्येति । तज्ज्ञानकरणतापक्षमाश्रित्योक्तं बाष्पविषयस्य धूमभ्रमस्येति ॥ **सर्वत्रेति** । वन्हिमति तस्य तज्जनकत्वेऽप्यवन्हिमति तस्य तदजनकत्वादिति भावः । ननु तज्जातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानजनकत्वाभावेऽपि धूमत्वेन ज्ञातस्य बाष्पस्य बाष्पविषयस्य धूमभ्रमस्य वन्हिमति यथार्थज्ञानजनकत्वाद्यथार्थज्ञानसाधनत्वमस्त्येवेति कथमतिव्याप्तिपरिहार इत्यतः स्यादेतदेवं यदि जनकत्वमात्रमिह साधनत्वं विवक्षितं स्यान्न चैवं किन्तु यज्जातीयानन्तरं नियमेन कार्यमुत्पद्यते तदेवेह साधनत्वं विवक्षितम् । तच्च नोक्तरीत्या तत्रास्तीति नातिव्याप्तिरित्याशयेनाह ॥ **तथाविधस्यैवेति** ॥ **तथा सतीति** । लिङ्गविभ्रमस्य यथार्थज्ञानसाधनत्वाभाव इत्यर्थः ॥ **लौकिककरणत्वेऽपीति** । लोकप्रसिद्धासाधारणकारणत्वरूपकरणत्वेऽपीत्यर्थः । ततश्च लोकप्रसिद्धकरणशून्यताया एवाकरणक्रियोत्पत्त्यापादकत्वात्प्रकृते च तदभावान्न तदापत्तिरिति भावः । एवं पारिभाषिकसाधनत्वघटितलक्षणाभावेन यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमेऽतिव्याप्तिं परिहृत्य यादृच्छिकसंवादिनि विप्रलम्भकवाक्येऽपि तां परिहरति ॥ **वाक्याभासस्येति** । तस्यार्थसत्त्वस्थले यथार्थज्ञानजनकत्वेऽपि तदभावस्थले तज्जनकत्वाभावेन यज्जातीयानन्तरमिति पारिभाषिकसाधनत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । न चैवमपि यथार्थं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणस्य लिङ्गविभ्रमादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साक्षाज्ज्ञेयविषयीकारितत्साधनान्यतरत्वस्यैव लक्षणार्थतया विवक्षितत्वेन तदनवकाशात् । लौकिककरणत्वातिरिक्तपारिभाषिकसाधनत्वाश्रयणे गौरवं मनसि निधाय विप्रलम्भकवाक्यस्यानुप्रमाणतया लक्ष्यत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरित्यभ्युपगमवादेनाह ॥ **तस्येति** । वाक्याभासस्येत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । अस्माकं प्रामाण्यस्वतस्त्ववादिनाम् । कथं न क्षतिरित्यतोऽस्माकमित्येतद्व्यावर्त्यप्रदर्शनपूर्वकं

क्षत्यभावमुपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **आप्तोक्ततयेति** । उपलक्षणं चैतत् । सल्लिङ्गपरामर्शतयेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रामाण्यानुमानादिकमित्यादिपदेन प्रामाण्योत्पत्तिपरिग्रहः । अत्र लिङ्गाभासवाक्याभासयोर्यथार्थज्ञानजनकत्वाविशेषेऽपि वाक्यज्ञानस्य वाक्यांशे केवलप्रमाणत्ववल्लिङ्गभ्रमस्य लिङ्गांशे तदभावात्तत्परित्यागेनोभयथा प्रमाणभूतत्वाद्वाक्याभासस्यैवाभ्युपगमवादेन स्वशब्देन प्रमाणतयोक्तिर्न तु लिङ्गविभ्रस्येति ध्येयम् । ननु तथाऽपि ज्ञातज्ञापकवाक्यादावतिव्याप्तिरपरिहार्या । तथा हि । तज्जातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानसाधनत्वस्यापि सत्त्वेन पारिभाषिकसाधनत्वविवक्षयाऽपि लिङ्गभ्रमादाविव तत्परिहारासम्भवात् । न च ज्ञातज्ञापकवाक्यादेरलक्ष्यत्वमेव नास्ति तथा सति स्मृत्यनुवादयोर्नाप्रामाण्यमित्यादिविरोधापातात्तत्कथं तत्रातिव्याप्तिशङ्कावकाश इति वाच्यम् । अयथार्थज्ञानसाधनत्वाभावमात्रस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् । न च तावता वाक्यस्य प्रामाण्यम् । तज्जन्यज्ञानस्य यथार्थत्वनियमेऽपि वाक्यस्य दुष्टत्वेन भ्रान्तप्रतारकवाक्यवदप्रमाणत्वादत एव पद्धत्यादौ निर्दोषः शब्द आगम इत्यत्र निर्दोषग्रहणेन ज्ञातज्ञापकादिवाक्यमागमाद्बहिष्कृतमित्यतो नेदमनुप्रमाणलक्षणं युक्तमित्यस्वरसादाह ॥ **यद्वेति** । नन्वेवमपि नातिव्याप्तिपरिहारः । लिङ्गविभ्रमादेर्दोषजन्यत्वेऽपि स्वयं निर्दोषत्वादित्यत आह ॥ **निर्दोषता चेति** । आद्येनादिपदेन वाक्याभासस्य परिग्रहः । द्वितीयेन चाप्तिमूलत्वादिपरिग्रहः ॥ **तत्फलितार्थस्यैवेति** । ज्ञानविशेषणीभूतयथार्थपदमहिम्नैव साधनस्य निर्दोषत्वविवक्षाया लब्धत्वेन न तस्याः स्वोपजीव्यविशेषणवैयर्थ्यापादकत्वामिति भावः। ननु च यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमस्थल एव सत्यपि ज्ञानयाथार्थ्ये करणनिर्दोषत्वाभावेन व्यभिचारात्कथं तेन तल्लाभ इत्यत आह ॥ **निर्दोषेति** ॥ **तदिति** । यथार्थत्वरूपं ज्ञानविशेषणमित्यर्थः । एवञ्च निर्दोषत्वे सति ज्ञेयविषयीकारित्वमेव प्रमाणसामान्यलक्षणं विवक्षितमिति न तस्य ज्ञातज्ञापकादावतिव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् । ननु प्रामाण्यं नानुवादस्येत्यादिमूलमनर्थकम् । न चैतत्परोक्तलक्षणानां तत्राव्याप्तिप्रतिपादनद्वाराऽऽभासत्वव्युत्पादनार्थत्वान्नानर्थकमिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽपूर्वस्वकीयलक्षणप्रणयनानर्थक्यशङ्कापरिहारार्थत्वादाभासत्वव्युत्पादनस्य नानर्थक्यमित्याशयवानानर्थक्यशङ्कानिवर्तकतयोत्तरमूलं योजयितुं तदानर्थक्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । लक्षणान्तरनिर्माणे हेतुभूतपरकीयलक्षणाव्याप्तिदोषस्य मूलारूढतायै यदित्यस्य यदेत्यर्थ तद्बलात्तदेत्यस्य लाभमेवशब्दाध्याहारं चाभि-

व्याप्ते (घाते)

प्रेत्य प्रामाण्यविघाते हेतुं वदन्वाक्यं योजयति ॥ **यद्यदेत्यादिना** । यथार्थयोरिति स्मृत्यनुवादविशेषणं तु तत्र लक्षणोपपादनार्थमयथार्थस्मृत्यनुवादव्यावृत्त्यर्थं वेति द्रष्टव्यम् । तदैवेत्येवशब्दबललब्धमर्थं दर्शयन्नुक्तमेव विवृणोति ॥ **दर्शनान्तरेति** ॥ **व्यापकतयेति** । प्रामाण्यव्यापकतयेत्यर्थः । अव्याप्तेर्लक्षणदोषत्वाङ्गिकारादिति भावः । लिङ्गतया लक्षणस्योपयोगित्वेन लक्षणस्य तद्व्याप्यत्वमेवापेक्षितं न तु तद्व्यापकत्वमप्यत एवाव्याप्तिर्न लक्षणदोष इति स्वमतवैलक्षण्यं परमतस्य दर्शयितुं तैरित्युक्तम् ॥ **प्रसज्यत इति** । व्यापकाभावे व्याप्याभावस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ **तस्येति** । स्मृत्यादेरित्यर्थः । प्रतिपत्त्यनुबन्धितया स्मृतेः * व्यापारानुबन्धितयाऽनुवादस्य वाऽधिगतार्थगोचरत्वादित्याशयः ॥ **प्रमाव्याप्तमिति** । प्रमया नियतसम्बन्धवदित्यर्थः ॥ **अपीति** । न तत्रास्तीति वर्तते । तत्कथमित्यतः किमत्र करणादित्वेन स्मृतेः सङ्ग्रहोऽभिमतः किंवा प्रमारूपत्वेन । नाद्यः । स्मृतेः प्रमाकरणत्वाद्यभावादिति मनसि निधाय द्वितीयं दूषयति ॥ **तैरपीति** । तथा च प्रमारूपफलतयाऽपि न तस्याः सङ्ग्रह इत्याशयः ॥ **अत एवेति** । उक्तरीत्या प्रमासामग्रीत्वप्रमात्वयोरयोगेन करणतया फलतया वोक्तलक्षणानाक्रान्तत्वादेवेत्यर्थः ॥**अर्थजत्वादेरिति** । अर्थेन स्वलक्षणेन क्रियाया ज्ञानरूपायाः स्थितिरुत्पत्तिरिति अर्थक्रियास्थितिरविसंवादनमिति तद्वचनार्थ इत्येकदेशमतमनुरुध्यार्थजत्वग्रहणम् । आदिपदेन चार्थेन स्वलक्षणेन क्रियाया ज्ञानरूपायाः स्थितिर्निरूपणमर्थविषयकत्वमुच्यत इति तद्वचनार्थतया तदेकदेश्यन्तराभ्युपगतस्यार्थविषयत्वस्य परिग्रहः । शुद्धवस्त्वात्मकार्थजत्वादेः स्वरूपमात्रावगाहिनिर्विकल्पकमात्रनिष्ठत्वेन विशिष्टाकारावगाहिसविकल्पकानिष्ठत्वेन तादृशस्मृत्यादेरपि तदभाव एव । यद्यपि निर्विकल्पकद्वारा स्मृत्यादेरपि स्वलक्षणजन्यत्वादिकमस्ति । तथाऽपि न तत्परस्याभिमतम् । तथा सति सविकल्पकस्यापि तद्द्वारा स्वलक्षणजन्यत्वसम्भवेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् । किन्त्वाहत्य तज्जन्यत्वमेव । तच्च सविकल्पकवत्स्मृत्यादावपि नास्तीत्यभिप्रायेणेदमुक्तमत एव तदभिप्रेतस्येति पूर्वमुक्तमिति ध्येयम् ॥ **स्वापूर्वेति** । स्वस्य प्रमातुरपूर्वो योऽर्थः स्वेन पूर्वमज्ञात इति यावत् । तद्विषयकव्यवसायात्मकमित्यर्थः । अत्र यस्यकस्यचिदर्थस्य येनकेनचित्पूर्वं ज्ञातत्वेनापूर्वत्वाभावादसम्भवः स्यात् । तत्परिहारार्थं स्वपदम्। **तस्येति** । स्मृत्यादेरनुभूतार्थव्यवसायात्मकत्वान्नापूर्वार्थविषयकत्वं तस्येत्यर्थः ॥ **तस्य चेति** । तत्ताविशिष्टस्येत्यर्थः । इदं चानुभवदेशकालस-

म्बन्धध्वंस एव तत्ता न त्वनुभवदेशकालसम्बन्ध इत्यभिप्रेत्योक्तमित्यवधेयम् । अर्थव्यवसायात्मकत्वस्य स्मृतिसाधारणत्वात्तद्व्यावृत्तयेखल्वत्रापूर्वग्रहणम् । तत्र यदि स्मृतेरप्यपूर्वार्थग्राहकत्वं तदाऽपूर्वग्रहणेन स्मृतिव्यावर्तनासम्भवादर्थव्यवसायात्मकत्वमेव लक्षणमस्तु कृतमर्थविशेषणेनापूर्वत्वेनेति परिहरति ॥ **तथा सतीति** । स्मृतेरपूर्वार्थव्यवसायात्मकत्वान्न तत्राऽव्याप्तिः । व्यवच्छेद्यान्तरस्य सत्त्वान्नापूर्वग्रहणवैयर्थ्यमपीति शङ्कते ॥ **धारावाहिकमिति** ॥ **अनैकान्तवाद इति** । सप्तभङ्गिनय इत्यर्थः ॥ **क्षणिकत्वस्येति** । क्षणिकत्ववादिभिर्विश्वस्य प्रमाणैः क्षणिकत्वस्य प्रतिष्ठापितत्वात्तदनङ्गीकारे दोषाणां चोक्तत्वेन विश्वस्य क्षणिकत्वानङ्गीकारे तदुपन्यस्तप्रमाणोपरोधस्य तदुपन्यस्तदूषणानुषङ्गस्य च प्रसक्त्या तत्प्रमाणानुसरणार्थं तद्दूषणपरिहारार्थं च विश्वस्य क्षणिकत्वं परेणाङ्गीकृतमिति भावः ॥ **एवमिति** ।स्मृतिवदित्यर्थः । अयं घट इत्युल्लेखात्तस्य च पूर्वक्षणेऽसत्त्वेन वर्तमानमात्रग्राहिणा प्रत्यक्षेणाविषयीकरणात्ततश्च धारावाहिकस्याप्यपूर्वार्थविषयकत्वेनापूर्वग्रहणव्यवच्छेद्यत्वामिति भावः । वस्तुस्थितिकथनमात्रं चेदम् । वस्तुतस्तु धारावाहिकस्यापूर्वग्रहणव्यवच्छेद्यत्वेऽपि नास्माकं काचित्क्षतिः । न चैवं स्मृतेरपूर्वार्थविषयकत्वप्राप्त्योक्तलक्षणस्य तत्र सत्त्वान्न पूर्वोद्भाविताव्याप्तिरस्य लक्षणस्येति कथं न क्षतिरिति वाच्यम्। उदाहरणस्यानादरणीयत्वेनैतल्लक्षणस्य स्मृत्यादावव्याप्त्यभावेऽपि धारावाहिकस्यापूर्वग्रहणव्यवच्छेद्यतायामुक्तलक्षणस्य तत्रासत्त्वप्रसक्त्या तत्राव्याप्तेरवर्जनीयतया तदनादरेण लक्षणान्तरनिर्माणोपपत्तिरित्याशयवानाह ॥ ॥ **मा भूद्वेति** । तर्हि दर्शनान्तरोक्तलक्षणानां स्मृत्युनुवादयोरव्याप्तिप्रदर्शनपरभाष्यानुपपत्तिरित्यतो भाष्यस्थस्मृत्यनुवादपदयोर्धारावाहिकोपलक्षकत्वेन स्मृत्यनुवादमात्रपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **तदपीति** । अत्र यद्यपि स्मृतिपदस्यैव वाऽनुवादपदस्यैव वा धारावाहिकोपलक्षकत्वाङ्गीकारेऽपि भवत्येव चेष्टसिद्धिस्तथाऽपि विनिगमनाविरहादुभयत्र लक्षणाश्रयणमिति ध्येयम् । एवं यदा याथार्थ्यं प्रामाण्यशब्दार्थो विवक्षितस्तदैव स्मृत्यादेः प्रामाण्यं न हीयत इत्यत्रावधारणेनोक्तं परोक्तलक्षणैः स्मृत्यादीनामसङ्ग्रहमुपपाद्येदानीं यदा विवक्षितस्तदा न हीयत इत्यनेनोक्तं स्वोक्तलक्षणेन स्मृत्यादीनां सङ्ग्रहमुपपादयितुं शङ्कते ॥ **नन्विति** । कुतो न तस्या याथार्थ्यमित्यत उदयनीयनिबन्धोक्ततद्याथार्थ्याक्षेपसमाधानाय तदाक्षेपप्रकारमनुवदति ॥ **न हीति** । स घट इति स्मृत्या पूर्वावस्थाविशिष्टो-

SGDF

ते

घट्विषयीक्रियते । घटोऽयमिति वर्तमानविषयकानुभवजन्यत्वात्स्मृतेः । न च स्मृतिकाले पूर्वावस्था वर्तमाना येन तस्या याथार्थ्यं स्यादित्यर्थः ॥ **पूर्वतैवेति** । वर्तमानध्वंसप्रतियोगिन एव पूर्वत्वादित्यर्थः ॥ **अनुभवावृत्तेरिति** । अननुभूते चार्थे स्मृतेरप्रवृत्तेरिति भावः । यथार्थ इत्यादिपुल्लिङ्गाद्युपपादनं यथार्था युक्तय इत्यत्रेव द्रष्टव्यम् ॥ **कुत एतादिति** । स्मृत्यनुभवयोरन्यूनानतिरिक्तविषयत्वाद्विषयनिबन्धनत्वाच्च प्रमात्वस्य स्मृतेरेवाप्रमात्वं न त्वनुभवस्येति कुत इत्यर्थः । परिहरति ॥ **अनुभवेति** । घटोऽयमित्यनुभवकाले घटस्य वर्तमानत्वात्स्मृतिकाले चावर्तमानत्वात्तुल्यविषयत्वेऽप्यनुभवस्मृत्योर्वैषम्यमित्यर्थः ॥ **नन्विति** । पूर्वं वर्तमानैव पूर्वावस्थाऽऽसीदित्यत एव स्मृतिस्तद्वर्तमानत्वविषयाऽपि यथार्था स्यादित्यर्थः ॥ **पाकरक्त इति** । यदि यदाकदाचिद्वर्तमानत्वेनैवातीतस्यापि वर्तमानत्वप्रतीतिर्यथार्था स्यादिति शेषः । पाकरागकालीनश्यामत्वानुभवकाले घटस्य श्यामत्वाभावेऽपि पूर्वं श्यामत्वादिति भावः । ननु पाकरक्ते इदानीमयं श्याम इति न प्रतीतिरस्ति किन्तु श्याम इत्येव तत्र प्रतीतिः सा च यथार्थैव । अतीतश्यामताया एव तद्विषयत्वादिति शङ्कते ॥ **नन्विति** । एवञ्चातीता पूर्वावस्था स्मृत्या न स्वकाले वर्तमानत्वेन विषयीक्रियते येनैतदयाथार्थ्यं स्यात्किन्त्वतीतस्यातीतत्वेनाविषयत्वेऽपि यो वस्तुगत्याऽतीतः स सर्व एव स्मृतेर्विषयः । तथा चेदानीमतीतावस्थाविशिष्ट इति स्मृतेरभावान्न तस्या अयाथार्थ्यमिति भावः । युज्यतेऽतीतार्थावगाहित्वेऽपि श्यामताप्रत्ययस्य याथार्थ्यम् । अतीतकाले श्यामतारूपतद्विषयस्य सत्त्वात् । तद्वर्तमानतायाश्च तेनाविषयीकरणात्स्मरणं तु स्वविषयमनुभवदेशकालविशिष्टमर्थमतीतकालीनतया न विषयीकरोति । तस्या अननुभूतत्वात् । नापि कालौदासीन्येन । तथाननुभवात् । किन्त्वनुभववद्वर्तमानकालतयैव । तथा च स्मरणोल्लिखितवर्तमानकालेऽनुभवदेशकालसम्बद्धस्वरूपतत्ताविशिष्टस्य स्मरणविषयस्यासत्त्वात्स्मृतेरयाथार्थ्यमेवेति न श्यामताप्रत्ययाविशेषस्तस्या इत्याशयेन परिहरति ॥ **सत्यमित्यादिना** ॥ **तदानीमेवेति** । अतीतकाल एवेत्यर्थः ॥ **तदानीमिति** । वर्तमानकाल इत्यर्थः । केचित्तु पाकरक्ते श्यामताप्रत्ययस्य तथात्वं स्यादित्यनेन रक्ततामिदानीमयं श्याम इति श्यामताप्रत्ययविशेषस्यैव कदाचित् श्यामतासत्त्वरूपप्रामाण्यप्रयोजकाक्रान्तत्वेन प्रामाण्यमापादितं तदेतदज्ञात्वा श्यामत्वप्रत्ययमात्रस्यैव याथार्थ्यमापादितम् । तत्र चेष्टापत्तिरतीतत्वेन श्यामताप्रत्ययस्य यथार्थत्वमिति भ्रान्त्या शङ्कते ॥

नन्विति । पूर्ववादी स्वाशयमनुद्घाट्यैव तावताऽपि न स्मृतिप्रामाण्यसिद्धिर्वैषम्यादिति परिहरति । सत्यमित्यादिनेति ग्रन्थाभिप्रायमाहुः । इतरे त्वतीतत्वं श्यामताविशेषणम् । तथा चातीता या श्यामता तत्प्रत्ययः । अत्र श्यामताऽऽसीदित्येवंरूपः । तस्यापि श्यामताप्रत्ययत्वात्तस्य च यथार्थत्वादिष्टापादनमिति शङ्कते ॥ नन्विति । तत्प्रत्ययविषयीभूतश्यामताऽतीतत्वस्य तत्प्रत्ययसमानकालीनत्वेन यथार्थत्वेऽपि पूर्वावस्थानिवृत्तेः स्मृतिकाले सत्त्वेऽपि तस्या अनुभवाविषयत्वेन स्मृत्या विषयीकर्तुमशक्यत्वात्पूर्वावस्था वर्तमानतयैव विषयीकरणात्तस्याश्च स्मृतिकाले सत्त्वेन विषयशून्यत्वात्र स्मृतेर्याथार्थ्यमित्याह ॥ सत्यमित्यादिनेति पूर्वोक्तग्रन्थाभिप्रायमाहुः ॥ इत्यत्रेति । न्यायमहावार्तिक इत्यर्थः । अस्येत्युक्तामिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ संशयादाविति । संशब्दोऽयथार्थज्ञानमात्रोपलक्षकः।तथा चायथार्थज्ञानमात्रहेतावित्यर्थः । संशयादेरप्युपलब्धित्वेन तद्धेतोरप्युपलब्धिहेतुत्वादिति भावः ॥ प्रकृतेति । वार्तिकेऽर्थवदित्यधिकारादिति भावः ॥ विशेषितेति । संशयादेरुपदर्शितार्थव्यभिचारेणानर्थवत्त्वादर्थवदुपलब्धिहेतुत्वं न संशयादिहेतोरस्तीति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ उक्तमिति । यद्यपि नैवं तस्योक्तिरस्ति तथाऽप्यर्थवादोऽयमित्यदोषः ॥ वाचस्पतिनेति । न्यायवाचस्पतिनेत्यर्थः ॥ अन्यथेति । स्मृतेर्याथार्थ्यानभ्युपगतावित्यर्थः ॥ इममेवेति । स्मृतेर्याथार्थ्यरूपमेवेत्यर्थः ॥ द्व्यङ्गेति । यथार्थत्वानुभवत्वरूपप्रमाशरीरप्रविष्टाङ्गद्वयेत्यर्थः ॥ न स्यादिति । यथार्थपदेनैव स्मृतिव्यावृत्तिसिद्धेरिति भावः । न च धर्मिण्यपि स्मृतेः प्रामाण्यं मा भूदित्येवमर्थमनुभवग्रहणं।धर्मिण्यंशेऽपि वर्तमानत्वाभावेन प्रमात्वस्यैव सम्भवेन तद्व्यावर्तनायोगात् ॥ आर्षेति । ऋषीणामतीतानागतवर्तमानेष्वर्थेष्वतीन्द्रियेषु धर्माधर्मादिषु च लिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषाद्धर्मविशेषाच्च । यत्प्रातिभं ज्ञानं यच्च लौकिकानामपि भवति श्वो मे भ्राता गन्तेति हृदयं मे कथयतीति तच्चार्षमभिमतमिति ध्येयम् । ननु च नोदाहृतव्यवहारानुसारेण स्मृतेर्याथार्थ्यं सिध्यति । प्रथमज्ञानयाथार्थ्यायाथार्थ्यानुविधायिनी।स्मृतिः कथं यथार्थेति कथ्यते तत्त्ववादिभिरित्यभियुक्तवचनाद्याथार्थ्यनिरासकयुक्तिपराहतत्वाच्च तद्याथार्थ्यव्यवहारस्य तज्जनकानुभवयाथार्थ्यनिबन्धनतयौपचारिकत्वादित्यतः परोक्तयुक्तेराभासत्वं व्युत्पादयति ॥ यदपीति ॥ स्मरणकाल इत्यादि । अयं च पक्षो न हि यदा यादृशोऽर्थः स्मर्यत इति शङ्काग्रन्थात्स्पष्टं प्रतीयते । न च स्मृतिर्निवृत्तपूर्वावस्थतयेत्यादितद्ग्रन्थाद्द्वि-

तीयतृतीययोर्लाभः । पूर्वावस्थानिवृत्त्यविषयीकारित्वेनैवतदनिवृत्तिविषयीकारित्वेनापि निवृत्तपूर्वावस्थतया विषयीकारित्वाभावस्य सम्भवादित्यवधेयम् । यद्वा तद्विषयस्य तदानीमेव तदवस्थत्वान्न तु स्मर्यमाणावस्थस्तदानीं तदवस्थ इति स्मृतेरतीतश्यामताप्रत्ययवैषम्यकथनेन द्वितीयतृतीयौ सूचितौ । तत्र हि युक्तमतीतश्यामताप्रत्ययस्य यथार्थत्वमतीतत्वस्यापि तत्र विषयत्वान्न तु स्मृतेः पूर्वावस्थानिवृत्तेस्तत्राविषयत्वादिति हि वैषम्यमुक्तम् । तथा च द्वितीयकल्पप्रसक्तिः । स्मृतेः पूर्वावस्थानिवृत्त्यविषयत्वं चानिवृत्तपूर्वावस्थात्वेन विषयीकरणेऽपि सम्भवतीति तत एव तृतीयकल्पस्यापि प्रसक्तिरित्यवधेयम् ॥ अनिवृत्तेति । वर्तमानपूर्वावस्थात्वेनेत्यर्थः ॥ तदानीमिति । अतीतानुमित्यादिकाल इत्यर्थः । निवृत्त्यविषयीकारित्वेनापि न स्मृतेर्याथार्थ्यं भवतीत्यप्रयोजकत्वात् । न च वर्तमाननिवृत्तेरविषयीकरणासम्भव एव बाधकः वर्तमानं सर्वं विषयीकर्तव्यमेवेति नियमाभावादन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्याह ॥ द्वितीय इति ॥ कस्यापीति । प्रमाणस्येति शेषः ॥ निवृत्त्यनिवृत्त्ययोरिति । उदासीनैवेत्यभ्युपगमवाद एवायम् । न त्वेतद्ग्रन्थानुरोधेन स्मृतेः पूर्वावस्थानिवृत्त्यविषयत्वमेवेति मन्तव्यम् । तथा सत्यनुभवानधिगतातीतत्वविषयत्वस्यानुपदमेव व्युत्पादयिष्यमाणत्वेन तद्विरोधापातात् । आधिक्यमनुभूतात्तु यदतीतत्वमिष्यत इत्यादिनाऽपि स्पष्टमतीतत्वविषयकत्वोक्तेश्च । संस्कारसहकृतं मनोऽननुभूतामपि निवृत्तपूर्वावस्थां विषयीकुर्वत्स्मरणं जनयतीत्यादिग्रन्थास्वारस्यापाताच्चेति ध्येयम् । केचित्तु यत्सन्निकृष्टकरणेन यज्ज्ञानमुत्पद्यते स तस्य विषय इत्युक्तविषयत्वस्य देशकालविशेषणीभूतनिवृत्तावभावाद्विशेषणतया प्रतीतिविषयत्वेऽपि निवृत्तेरुक्तरूपविषयत्वाभावाभिप्रायेणौदासीन्योक्तिरिति भाव इत्याहुः । अङ्गीकारवादस्य चेदं प्रयोजनम् । यद्वर्धमानेनोक्तस्य स्मृतौ तत्ताविशिष्टस्य वर्तमानत्वावभासस्य निराकरणम् । तथा हि । स्मृतौ तत्ताविशिष्टस्य वर्तमानतावभासत एव।संस्कारस्य वर्तमानतावभाससामग्रीसहितस्यैव स्मृतिहेतुत्वात् । सोऽयमिदानीमिति प्रत्यभिज्ञायां तथा कल्पनात् । गेहे स घट इति स्मरणान्निष्कम्पप्रवृत्तेश्च । अन्यथा तत्ताविशिष्टस्य तदानीं संशये सा न स्यात् । तथा च प्रयोगः । विवादाध्यासिता स्मृतिः स्वविषयवर्तमानत्वविषया अतीतानागताविषयत्वे सति प्रतीतित्वात् प्रत्यभिज्ञावदिति । तथा च कथं स्मृतेर्याथार्थ्यमिति । तदसत् । संस्कारस्य स्मृतौ जनयितव्यायां वर्तमानतावभाससामग्रीसाहित्यनियमे मानाभावात् । स्मृत्यनन्तरभाविन्या तद्विषयवर्तमानत्वसम्भावनया वा शाब्दादितन्निश्चयेन वा

सु० टि०
॥ ६७ ॥

निष्कम्पप्रवृत्त्युपपत्तावनुभवविरुद्धायाः स्मृतौ वर्तमानतावभासकल्पनाया अयोगाच्च । अनुमानं चायुक्तम् । तदाऽसौ तादृश इत्याकारबलेन स्मृता-
वतीतगोचरतायाः सिद्धत्वेन विशेषणासिद्धत्वात् । अन्यथा पूर्वकालसम्बन्धरूपतत्तायाः स्मृतौ वर्तमानतावभासेऽनुभव इव स्मृतावपीदन्तोल्लेखापत्तेः ।
स्मृत्यनुभवयोः संस्कारजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां भेदेऽप्यनुभवकाले सतो विषयस्य स्मृतिकाले वस्तुतोऽतीतत्वेऽपि विषयकृतवैलक्षण्याभावात् । वर्तमानता-
वभाससामग्रीसाहित्यस्योपाधित्वाच्चेति दिक् ॥ **नन्विति** । अन्यथा संस्कारसीमोल्लङ्घनेन स्मृतेरननुभूतार्थान्तरविषयत्वमपि स्यादिति भावः ॥
उक्तमिति । याथार्थ्यमेव मानत्वमिति लक्षणवाक्यव्याख्यानावसर इति शेषः । अनुभवजन्यसंस्कारजन्यत्वात्स्मृतेरनुभवाकारत्वमेव युक्तम् ।
तत्कथं तद्विरुद्धतत्ताकारत्वमिति शङ्कते ॥ **अनुभव इति** । कुतस्त्य इत्यत्र किं शब्द आक्षेपार्थः किंवा प्रश्नार्थः । आद्येऽपि किं स्वरूपाक्षेपोऽभि-
मतः । किंवा कारणाक्षेप इत्यभिप्रेत्य विकल्पयति ॥ **किमयमिति** ॥ **व्याघातादिति** । यत उत्पन्नस्तद्धेतुकत्वादाकारस्य निर्हेतुकत्वं व्याहतमि-
त्यर्थः ॥ **तुल्यमिति** । स्मृतावपि स इत्याकारः स्मृतिहेतुसंस्कारसमासादित इत्यर्थः । ननु चानुभवस्यान्याकारत्वात्तत एव तज्जन्यसंस्कारस्याप्य-
न्याकारत्वात्तज्जन्यस्मरणस्यापि तदाकारत्वमेव स्यान्न तु तद्विपरीताकारत्वमित्यत आह ॥ **यदि चेति** । इदन्त्वविषयकसंस्कारस्यैव स इत्याकार-
जनकतायाः प्रत्यभिज्ञायां दृष्टत्वेन जन्यजनकयोरेकाकारत्वनियमासिद्ध्या संस्कारमात्रजन्यत्वेऽपि न क्षतिरिति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **मानस-
मिति** । सहकारिसमवधानेन करणानां शक्त्यन्तराविर्भावस्य बहुलमुपलम्भात्संस्कारसहकृतं मनोऽनुभवे विद्यमानमपि तदा तादृश इत्याकारं स्मृतौ
जनयतीति युज्यत एवानुभवस्मृत्योर्वैसादृश्यमिति भावः। नन्वेवं मनोजन्यत्वात्स्मृतेः संस्कारसीमोल्लङ्घनस्यादोषत्वेऽपीन्द्रियाणां प्राप्यप्रकाशकारित्व-
नियमात्पूर्वावस्थानिवृत्त्यंशे च प्राप्त्यभावान्मनसस्तद्विषयीकारित्वानुपपत्तिस्तदवस्थैव । न हि तदंशेऽपि संस्कार एव प्राप्तिरिति शक्यते वक्तुम् ।
पूर्वावस्थानिवृत्त्यविषयकपूर्वानुभवजन्यसंस्कारस्य तन्निवृत्त्यविषयकतया तदंशे प्रत्यासत्तित्वायोगात् । संयोगसमवायालक्षणप्रत्यासत्त्यन्तरं तु मनसः
पूर्वावस्थानिवृत्त्या सह न शक्यमिति चेन्न । तद्देशकालसम्बन्धेन सह संस्काराख्यप्रत्यासत्तियुक्तेन मनसा करणेन तद्देशकालसम्बन्धातीतत्वमस-
न्निकृष्टमपि विषयीक्रियते । सम्बद्धमात्रविषयकत्वेऽनुभवत्वप्रसङ्गादित्याशयात् । यद्वा मनसः स घट इति स्मृतिसाधनत्वनिर्वाहाय प्रत्यासत्ति-

शे० चं०
द्वि० प्र०
अ० २

॥ ६७ ॥

SGDF

तया कल्प्यमानसंस्कारस्य पूर्वावस्थामात्रविषयकस्याप्यनन्यगत्या निवृत्त्यंशेऽपि प्रत्यासत्तित्वं कल्प्यते कार्यबलात् । अतो नासन्निकृष्टार्थग्राहकत्वमिति । वस्तुतस्तु अतीतानां तत्तदर्थानां मनोविषयतया तन्निवृत्त्याऽपि घटनिवृत्त्या सह चक्षुष इव साक्षादेव सन्निकर्षः । न च तत्तदर्थानां बाह्यत्वेन तन्निवृत्तेरपि बाह्यतयाऽन्तरिन्द्रियस्य कथं तया सह साक्षात्सन्निकर्ष इति वाच्यम् । बाह्यार्थानामपि संस्कारोपनीतत्वेन प्रत्यासत्तित्वात् । अन्यथा संस्कारमात्रजन्यत्वेऽपि पूर्वमननुभूतस्य तद्देशकालसम्बन्धस्य यदतीतत्वं तस्यैवातीतत्वस्याननुभूतस्यापि स्मरणमन्यस्य तु सर्वस्यानुभूतस्यैव स्मरणमिति नियमाभ्युपगमेन वाऽनन्यगत्या भिन्नविषयस्यापि संस्कारस्य स्वाविषयातीतत्वविषयकस्मृतिजनकत्वाभ्युपगमेन वाऽतिप्रसङ्गपरिहारसम्भवेन संस्कारमात्रजन्यत्वानभ्युपगमेन मानसमिति मनोजन्यत्वोक्तेरस्वारस्यापातात् । न च सन्निकर्षनिरूपणाय वस्तुगातिरियमुक्तेति वाच्यम् । तथा सति यदि च संस्कारमात्रजन्यता स्मृतेः स्यादित्यादिप्रकृतग्रन्थस्यास्वारस्यापातात् । भवेदेवं यदि संस्कारमात्रजन्यत्वमित्यादिपद्धतिग्रन्थस्याप्यस्वारस्यापाताच्च । तस्मान्मनोजन्यत्वोक्तिस्वारस्याय वर्तमानया पूर्वावस्थानिवृत्त्या सह स्यादेव सन्निकर्षो मनसो न त्वसन्निकर्षः । नापि संस्कारः सन्निकर्ष इत्यवधेयम् ॥ **वक्ष्यत इति** । मानसं तद्धि विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकमित्यादिनैतदधिकरणान्त इति शेषः । उदयनमतनिराकरणमुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** । ततश्चापसिद्धान्त एवेति भावः । नन्वङ्गीकृतं चेदित्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च स्मृतेः प्रामाण्ये बाधकाभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च स्मृतिप्रामाण्यसिध्यर्थं तदिति वाच्यम् । तथा सति साधकसहकृतबाधकाभावस्यैव वस्तुव्यवस्थापकत्वेन साधकस्याप्यवश्यवक्तव्यतया केवलबाधकाभावोक्तेरश्लिष्टत्वादित्यतो वेदानुमानादिप्रामाण्यप्रसिद्धेश्चेति लोकव्यवहारस्य प्रमाणलक्षणादौ साधकस्याभिधानादत्र तदनभिधानं न दोषायेत्याशयवान्सम्भावितविकल्पद्वयं प्रदर्श्योदाहृतमूलं मनसि निधायाद्यपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतयोत्तरमूलं योजयितुं तद्व्यावृत्त्यां शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ अतिव्याप्त्या दोष **एवेति** । इयं च प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीयेति प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । तथा चातिव्याप्तिरेव दोष इत्यर्थः । उदाहृतमूलं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **नाद्यो लोकेति** । तस्यासिद्धिं परिहरति ॥ **यथार्थेति** । यथार्थ ज्ञानत्वं च स्मृतेः प्रागेव समर्थितामिति भावः । नन्वप्रयोजकत्वान्न लोकव्यव-

हारेण स्मृतेः प्रामाण्यसिद्धिरित्यतोऽन्यत्र प्रामाण्यसाधकत्वेन क्लृप्तत्वात् । तस्य नाप्रयोजकत्वमित्याह ॥**न हीति** । अन्यत्रान्यादित्यर्थः । अन्य-दित्यपि क्वचित्पाठः । ननु न लोकव्यवहारमात्रेण प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यसिद्धिः किन्तु प्रमाणाभियुक्तव्यवहारादेव । तथा च तद्व्यवहारेण प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यसिद्धिसम्भवेऽपि स्मृतौ तद्व्यवहाराभावाल्लोकव्यवहारमात्रस्य चाप्रयोजकत्वान्न प्रामाण्यसिद्धिरिति शङ्कते ॥ **नन्विति** । श्रौतस्मृतिशब्द-स्य स्मरणान्यपरत्वान्न श्रुतिसिद्धार्थानङ्गीकारित्वमिति नानाप्तत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ **स्मृतिरिति** ॥ **कृदन्तताया इति** । स्मृ चिन्तायामित्य-स्मात् स्त्रियां क्तिन्निति कृत्संज्ञकक्तिन्प्रत्यये कित्त्वाद्गुणाभावे निष्पन्नस्मृतिशब्दस्य कृदन्ततायाः स्पष्टावभासत्वेन यौगिकत्वान्नाखण्डवृत्तित्वमिति भावः । अत्र स्पष्टावभासत्वादित्यनेन योगस्य क्लृप्तत्वोक्त्या रूढेरलब्धात्मकत्वसूचनान्न तया योगापहार इति सूचयति । न तु कृदन्ततामात्रं योगित्वस्वीकारे नियामकम् । शम्भ्वादिशब्दानामपि तदापत्तेरिति ध्येयम् ॥ **अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामिति** । अकर्तरि च कारके भावे च स्त्रियां क्तिन्विधानात्स्मृशब्दस्य भावसाधनत्वे पौरुषेयग्रन्थस्यातथात्वादव्याप्तिः स्मरणेऽतिव्याप्तिश्च । स्मर्यत इति कर्मसाधनत्वे च सर्वैः स्मर्यमाणत्वाभिप्राये पौरुषेयग्रन्थानामतथात्वादव्याप्तिः । स्मर्यमाणमात्रविवक्षायां च घटादावतिव्याप्तिः । स्मर्यतेऽनेनेति करणसाधनत्वे चानुभवमात्रजनकत्वात्पौरुषेयग्र-न्थेऽव्याप्तिः । संस्कारादौ चातिव्याप्तिरित्यव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामित्यर्थः । कथं तर्हि पौरुषेयग्रन्थेषु स्मृतिशब्दप्रयोग इत्यत आह ॥ **तस्मादिति**-नन्वेवं स्वतः सर्वज्ञप्रणीतव्यासादिप्रणीतेषु ग्रन्थेषु श्रुत्यादिजनितानुभवसापेक्षस्मरणमूलत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभावान्न तत्र स्मृतिपदप्रयोगः स्यादित्यत आह ॥ **व्यासादीति** । तत्सादृश्यादर्थमुपलभ्य रचितत्वरूपान्मन्वादिस्मृतिसादृश्यात्प्रयोगः स्मृतिशब्दस्येति शेषः । ननु स्मृतिशब्दस्य मन्वा-दिस्मृतावौपचारिकत्वादौपचारिकार्थसादृश्यस्य च गौणत्वेऽप्रयोजकत्वात्प्रयोजकीभूतमुख्यार्थसादृश्यस्य च व्यासादिप्रणीतेष्वभावात्कथं स्मृति-शब्दस्य तत्र गौणीवृत्तिरिति चेन्न । स्मृतिशब्दस्य मन्वादिस्मृतावुपचारेऽपि रूढ्योपचारेण तत्र प्रवृत्त्या मन्वादिस्मृतेरपि रूढ्यभिप्रायेण स्मृति-शब्दमुख्यार्थत्वस्यापि सत्त्वेन तत्सादृश्येन गौणत्वोपपत्तेरित्याशयात् । अस्तु तर्ह्युदाहृतश्रुतौ स्मृतिशब्द औपचारिकस्मृतिशब्दार्थभूतपौरुषेय-ग्रन्थपर इत्यत आह ॥ **न चेति** । तथा च बाधकाभावेन श्रौतस्मृतिशब्दस्य मुख्यार्थत्वसिद्धौ श्रुतिसिद्धार्थानङ्गीकारित्वसिद्धिरिति भावः ।

न हीति । पदार्थानामनन्तत्वेन प्रतिव्यक्ति पदार्थनिरूपणस्य जन्मसहस्रेणाप्यशक्यत्वादिति भावः ॥ **उक्तलक्षणैरिति** । समवायिकारणं द्र-व्यम् । सामान्यं वा न समवायिकारणमस्पन्दात्मा गुण इत्याद्युक्तलक्षणैः सङ्गृहीतत्वान्न प्रतिव्यक्ति पदार्थानामनिरूपणं दोषायेत्यर्थः । तर्हि स्मृते-रप्युक्तलक्षणसङ्गृहीतत्वान्न पृथक् प्रमाणत्वेन तदसङ्कीर्तनं दोषायेत्याह ॥ **तुल्यमिति** । ननु स्मृत्यादेरसाक्षात्कारादिरूपत्वान्न केवललक्षणेन सङ्ग्रहस्सम्भवति । नापि तत्करणस्य । अनिन्द्रियसन्निकर्षरूपत्वेन प्रत्यक्षेऽज्ञातकरणत्वेनानुमानादावन्तर्भावानुपपत्तेः । उक्तातिरेके चानुप्रमाण-त्रैविध्यभङ्गात्तत्कथमुक्तलक्षणसङ्गृहीतत्वं स्मृत्यादेरित्यत आह ॥ **स्मृत्यादेरपीति** । आदिपदेनानुवादस्य परिग्रहः । प्रत्याक्षादीत्यादिपदेनागम-परिग्रहः । स्मृतेर्विज्ञानमित्यादिना साक्षात्कारत्वस्योत्तरत्रोपपादयिष्यमाणत्वेन प्रत्यक्षफलेऽन्तर्भावात्संस्कारस्य तत्करणत्वपक्षे तस्यानिन्द्रियसन्निकर्ष-रूपत्वेन प्रत्यक्षेऽज्ञातकरणत्वेनानुमानादौ चान्तर्भावासम्भवेऽपि मनःकरणत्वपक्षे स्मृतिकरणस्य मनसः प्रत्यक्षकरणेऽन्तर्भावान्नानुप्रमाणत्रैविध्यभङ्ग इति भावः ॥ **अनुभवत्वमिति** । अनधिगतार्थविषयकज्ञानत्वमित्यर्थः । तेन स्मृत्यादिकमित्यत्रादिपदेनानुवादजनितज्ञानस्यापि पक्षत्वेन सङ्गृही-तत्वात्तत्र चानुभवस्य सत्त्वात्साधनव्यापकत्वं तद्व्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकसाधने च भागासिद्धिशङ्कानवकाश इति ध्येयम् । उदयनाचार्यमतमाश्रि-त्याह ॥ **समेति** । नवीनमतमाश्रित्याह ॥ **विषमेति** । ननु ज्ञानत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वान्न करणरूपे प्रत्यक्षे साध्या-व्यापकत्वमित्यत आह ॥ **किञ्चेति** ॥ **किमर्थमिति** । ज्ञानत्वमात्रस्यापि साध्यव्यापकत्वसम्भवादिति भावः । ज्ञानत्वमात्रस्य साध्यव्यापकत्वव-त्साधनवति पक्षेऽपि सत्त्वेन साधनव्यापकत्वात्साधनाव्यापकत्वार्थं विशेषणोपादानमिति भावेन शङ्कते ॥ **तर्हीति** । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणव-त्त्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवतोऽप्युपाधित्व इत्यर्थः ॥ **ईश्वरेति** । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वादितीश्वरानुमाने प्रतिवाद्युक्त-शरीरिजन्यत्वरूपोपाधिस्तार्किकेण निराकर्तुं शक्यः । तत्र पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणत्वं विनाऽन्यस्योपाधिदोषस्याभावात्तथा चेश्वरानुमानमपि सोपाधि-कत्वादीश्वरसाधकं न स्यादिति भावः । नन्वनुभवतत्करणयोरन्यतरत्वमुपाधिर्न त्वनुभवत्वमात्रम् । तथा च करणरूपे प्रत्यक्षेऽनुभवत्वाभावेऽप्यनु-भवतत्करणयोरन्यतरत्वसत्त्वान्न साध्याव्यापकत्वम् । न च स्मृत्यादिकमित्यादिपदेनानुवादस्यापि पक्षत्वाङ्गीकारात्स्मृतितत्करणयोरनुभवतत्करणयोरन्य-

तरत्वाभावेनोपाधेः साधनाव्यापकत्वेऽप्यनुवादवाक्यतज्जन्यज्ञानयोरनुभवतत्करणान्यतरत्वसत्त्वेनोपाधेः साधनव्यापकत्वात्कथमस्योपाधित्वमिति वाच्यम्। अनुवादवाक्यस्य स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानकरणत्वेऽप्यत्र वैवक्षिकाज्ञानज्ञानकरणत्वरूपतत्करणत्वाभावेन साधनव्यापकत्वसम्भवात् । अनुवादसङ्ग्रहायैतादृशस्यैव तत्करणत्वस्यात्र विवक्षितत्वादित्यत आह ॥एतेनेति। किञ्चेदमनुभवत्वमित्युक्ते पक्षेतरत्वेनेत्यर्थः । उक्तोपाधेरपि स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानतत्करणयोरन्यतरत्वरूपत्वात्तत्र स्मृतिव्यतिरिक्तपदाभावे ज्ञानतत्करणयोरन्यतरत्वस्य पक्षीभूतस्मृतितत्करणयोः सत्त्वेन साधनव्यापकत्वप्रसङ्गेन तत्परिहारार्थतया स्मृतिव्यतिरिक्तपदस्योक्तोपाधेरपि पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेन पक्षेतरत्वादनुपाधित्वमेवेत्याशयः। अत्र च प्रागुक्तसाध्याव्यापकत्वमात्रोपमर्दकत्वेन शङ्कायामाधिक्याददतिदेश इति द्रष्टव्यम् ।

अनु०—अङ्गीकृतं चेत्प्रामाण्यं स्मृत्यादेः का विरुद्धता ॥ न चाफलत्वं वक्तव्यं सर्वस्मृत्यनुवादयोः ॥ फलवत्त्वं न चास्माभिः प्रामाण्यं हि विवक्षितम् ॥ तृणादिदर्शने किञ्च फलवत्त्वं निगद्यते ॥ सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यते ॥ न परिच्छेदकार्यैव प्रमाणमिति च प्रमा ॥

सु०—॥ अस्तु तर्हि बाधकसद्भावादिति द्वितीय इत्यत आह ॥ **अङ्गीकृतं चेदिति** । स्मृत्यादेः प्रामाण्यमिति सम्बन्धः । किमाक्षेपे । तर्हीति शेषः । स्मृतिरनुवादश्चाप्रमाणम् । निष्फलत्वात् । यत्प्रमाणं तत्सफलं दृष्टं यथा प्रत्यक्षादीति बाधकसद्भावात्कथमेतदिति चेत् । किमत्र सर्वा स्मृतिः सर्वश्चानुवादः पक्षीक्रियते । किंवा तदेकदेशः । आद्ये भागासिद्धिरित्याह ॥ **न चेति** । कासाञ्चित्स्मृतीनां केषाञ्चिदनुवादानां सफलत्वोपलम्भादिति चार्थः । उपपादयिष्यते चैतत् । अप्रयोजकश्चायं हेतुरित्याह ॥ **फलवत्त्वमिति** । यदि हि फलवत्त्वं प्रामाण्यं प्रामाण्यस्य व्यापकमस्माभिः परीक्षकैर्विवक्षितं स्यात् । स्यान्नाम * तदा व्यापकस्य तस्य निवृत्त्या स्मृत्यादेः प्रामाण्यनिवृत्तिः । न चैवमित्यर्थः । अयमभिसन्धिः । अ (प्रमाणव्य) प्रामाण्यव्यवहारे याथार्थ्याभाव एव प्रयोजकोऽप्रामाण्ये तु करणदोषबाधकप्रत्ययौ न निष्फलत्वमिति । एतेनाफलांशस्यैव पक्षीकरणमिति द्वितीयोऽपि निरस्तः । करणदोषबाधकप्रत्ययाविव विफलत्वमप्यप्रामाण्यप्रयोजकं किन्न स्यादित्यत आह ॥ **तृणादीति** । धर्मस्य धर्म्यधिकरणमिति सप्तमी । ग्रामं गच्छतः

पाथि तृणादिदर्शनस्य । उपलक्षणं चैतत् । स्व (क) कारणसामर्थ्यायांमनुमितेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । किमाक्षेपे । विफलत्वस्याप्रामाण्य-प्रयोजकत्वे तृणादिदर्शनादेस्तथात्वेनाप्रामाण्यं स्यात् । न चैवम् । लोकव्यवहारविरोधादित्याशयः । यद्वाऽनैकान्तिकश्चायं हेतुरित्य-नेनाचष्टे * प्रमाणतया सम्मते विपक्षभूते तृणादिदर्शने किं फलवत्त्वं निगद्यते न किमपीत्यफलत्वं तत्र गतमिति । ननु कार्यजातं प्राणिनां धर्माधर्माभ्यामुपजायत इति तावदविवादम् । ततश्च धर्माधर्माभ्यामुपजनिततृणादिदर्शनं स्वयमसुखदुःखात्मकं यदि सुखं दुःखं वा तत्साधनं वा न जनयेत्तदा धर्माधर्मयोर्वैयर्थ्यं श्रुत्यादेरप्रामाण्यं चापद्येत । ततस्तृणादिदर्शनेनापि सुखदुःखादिकं किञ्चि-दुपजनयितव्यमेव । अतः कथं तस्य विफलत्वमित्यत आह॥ सुखेति । अनेन न्यायेन सर्वस्याः स्मृतेः सर्वस्य चानुवादस्य सफल-त्वात्स्वरूपासिद्ध एव हेतुः स्यात् । भागासिद्धता तु स्पष्टफलोपलम्भाभावाभिप्रायेणोक्तेति भावः। इयांस्तु विशेषः। तृणादिदर्शनस्य फलं सर्वथाऽप्यव्यक्तम् * नैवं स्मृत्यादेरित्युक्तं दृश्यतेऽपि हीति । अत्रानुवादोऽपि ग्राह्यः । तथा हि । इष्टार्थस्मृतौ सुखं तज्जातीये रागः । संस्कारपाटवं च । अनिष्टार्थस्मृतौ दुःखं तज्जातीये द्वेषः । संस्कारपाटवं च । प्रशस्तार्थस्मरणे धर्मोऽप्रशस्तार्थस्मरणे त्वधर्मः । एवमनुवादेऽपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा प्रणिधानादिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तम् * अन्यत्रानुवादादिति वदताऽ-क्षपादेनाप्यनुवादस्य साफल्यमङ्गीकृतम् । निगमनस्य प्रयोजनानि न्यायविद्भिरुपपादितानीति । अथाऽपि स्यात् । प्राकट्यापर-पर्यायामर्थगतां ज्ञाततामुपजनयदेव प्रमाणम् । यथा प्रत्यक्षादि । न च स्मृत्यादिनाऽर्थे ज्ञाततोपजनिः सम्भवति । अनुभवेनैव तस्या जातत्वात् । न हि छिन्ने छिदा पुनरुत्पद्यते । तत्कथं तस्य प्रामाण्यं स्यादिति । तत्राह ॥ नेति । परिच्छेदो ज्ञातता । एवेति प्रतिवाद्युक्तानुवादः । परिच्छेदकार्येव प्रमाणम् * तदभावात्स्मृत्यादिकमप्रमाणमिति नेत्यर्थः । कुतो नेत्यत आह ॥ इति चेति । इतिशब्देनार्थगतां ज्ञाततां परामृशति । नेत्यस्यानुकर्षणार्थश्चकारः । ज्ञाततायां प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । तथा च ज्ञातताऽजनकत्वं सपक्षे विभ्रमादाविव विपक्षे प्रत्यक्षादावपि वर्तत इति साधारणानैकान्तिकमिति भावः । किञ्च धारावाहिकविज्ञानानि स्मृत्यादिकमिव न

ज्ञाततामुपजनयन्तीति कुतो नानैकान्त्यम् । अपि च संशयविपर्ययावपि ज्ञाततामुपजनयत इति त्वयाऽङ्गीकरणीयम् । समानन्यायत्वात् । ततश्च विपक्षात्प्रत्यक्षादिव सपक्षादपि व्यावृत्तेस्तवासाधारणो हेतुः स्यात् । यद्वा ज्ञाततालक्षणस्य परिच्छेदस्यैवाप्रामाणिकत्वात्परिच्छेदकार्येव प्रमाणमित्यस्यां व्याप्तौ न प्रमाणमस्तीत्येकग्रन्थतया योज्यम् । तथा च व्यापकानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानं दूरापास्तमिति भावः । ननु चाज्ञातज्ञापकमेव प्रमाणम् । अज्ञातज्ञानमेव वा । न चैतत्स्मृत्यादावस्तीति तदप्रमाणमित्यतो वाऽऽह ॥ नेति । परिच्छेदोऽज्ञातज्ञानं तत्कर्तुं शीलमस्यास्तीति परिच्छेदकारी । यद्वा परिच्छेद एवाकार आकारः परिच्छेदकारः सोऽस्यास्तीति परिच्छेदकारि । किं परिच्छेदकारित्वं प्रामाण्यस्य व्याप्यव्यापकभूतं लक्षणमिति तदभावात्स्मृत्यादेरप्रामाण्यमुच्यते । किंवा व्यापकमेवेति । आद्ये परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति लक्षणं न प्रमा नोपपन्नमिति योजना। अव्याप्तेरतिव्याप्तेश्चेति । तथा हि । धर्मिणमादायानाधिगतार्थगन्तृत्वमुच्यते प्रकारं वा । आद्ये नित्यविषयाणामप्रामाण्यापातः । व्याप्यवत्तयाऽवगतं धर्मिणं व्यापकवत्तया विषयीकुर्वतोऽनुमानस्य पृथगवगतानर्थान्संसृष्टतया गोचरयतः शब्दस्य चाप्रामाण्यप्रसङ्गः । द्वितीये तु धारावाहिकविज्ञानानामप्रामाण्यं स्यात्। न हि वैनाशिकानामिव मीमांसकानामन्य एव घटः । नापि साङ्ख्यानामिव परिणामी । नापि प्रकारमप्युपजननापायवन्तमीक्षामहे । ननु यद्यपि स्वरूपस्य प्रकारस्य वा तादवस्थ्यम् । तथाऽपि घटोऽयं घटोऽयमिति (प्रत्यक्ष) ज्ञानधारायां वर्तमान एवार्थः परिस्फुरति । न च क्रमभाविनां ज्ञानानामेक एव वर्तमानकालो विषयो नानाप्रतिपत्तृवज्ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गात् । तत्प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेश्च । ज्ञानानेकत्वेऽप्येककालावस्थानाकलनात् । तस्मात्पूर्वपूर्वविज्ञानैरनाकलित एव वर्तमानोऽर्थ उत्तरोत्तरैरवसीयत इत्यनधिगतार्थत्वमेवेति । एवं तर्हि स्मृत्यादेरप्यनाधिगतार्थत्वमेव । स्मृतिरपि वर्तमानतत्कालतयाऽनुभूतमर्थमतीतकालतयाऽवगाहते । अन्यथा स इति न स्यात् । अनुवादोऽपि यदि वादविषयस्तदा स्फुटमनधिगतार्थत्वम् । यदि च पूर्वविज्ञानविशिष्टार्थगोचरस्तथाऽपि धारावाहिकसमानो न्यायः । अधिकविधानेनैकवाक्यतायामपि तथेति । संशयविपर्यासयोरप्यनधिगतविषयत्वात्प्रामाण्यं स्यात् । अनधिगततथाभूतार्थगन्तृत्वं विवक्षितमिति चेन्न । अनधिगतविशेषणवैयर्थ्यात् । स्मृत्यादिव्यावृत्त्यर्थं तदिति चे(त्) न्न । स्मृत्यादिकमेव कुतो व्यावर्तनीयम् । लक्षणाभावादिति चेत् । तदिदमितरेतराश्रयमिति । अस्तु तर्हि व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरिति द्वितीयः पक्षः । स्यादप्येवम् । यदि परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति प्रमा प्रमाणं स्यान्न च तदस्ति। तथा हि । प्रामाण्यस्यानाधिगतार्थत्वेन व्याप्तिः * किं साहचर्यदर्शनमात्रात्सिध्यति। उत व्यभिचारादर्शनसहकृतात् । उत विपक्षे बाधकोपेतात् । नाद्यः । अतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । धारावाहिनि व्यभिचारदर्शनात् । अतिप्रसङ्गापरिहाराच्च । न तृतीयः । तदभावात् । अधिगतमेवार्थमधिगमयता प्रमाणेन पिष्टं पिष्टं स्यादिति चेत् । किमिदं पिष्टपेषणं नाम किमधिगतेऽर्थेऽधिगत्यन्तरस्यानुदयः । किंवा विफलत्वमुताविशिष्टफलत्वम् । अथानपेक्षितफलत्वम् । नाद्यः । स्यादप्येवं यदि ज्ञानाभावो(ऽपि) ज्ञानसामग्र्यैकदेशः स्यात् * ज्ञानं वा तत्प्रतिबन्धकं भवेत् । न चैवम् । तथात्वे स्मृतेरेवानुदयप्रसङ्गः । न द्वितीयः । उक्तोत्तरत्वात् । न तृतीयः । अद्येऽप्यापत्तेः । न चतुर्थः । तृणादिदर्शने हेयदर्शने च प्रसङ्गात् । ननु च करणविशेषः प्रमाणम् । करणं च साधकतमम् । न च साध्यसिद्धौ तज्जातीयस्यापि साधकतमत्वमस्ति । छिन्ने परशोरिवेति चेत् । मैवम् । न हि करणस्य साधकतमत्वं साधकतमान्तरापेक्षया । किन्तु प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया । अन्यथा यत्र करणानां समुच्चयस्तत्र परस्परापेक्षयाऽनातिशयितत्वादकरणत्वं स्यात् । छिन्ने कुठारस्याकरणत्वं तु फलानुदयात् । न च प्रकृते तथाऽस्तीत्युक्तमिति । नन्वनपेक्षत्वं प्रामाण्यस्य व्यापकमन्योन्यनिरपेक्षास्तु धारावाहिकबुद्धयः । अतः प्रामाण्यमश्नुवते । न चैवं स्मृत्यादीत्यप्रमाणमेवेति चेन्न । अस्या अपि व्याप्तेरप्रामाणिकत्वादित्याह ॥ नेति । परिच्छेदोऽनपेक्षं ज्ञानम् । किञ्चानपेक्षत्वं सर्वथा चेदनित्यप्रमाणेषु नास्ति । ज्ञानान्तरानपेक्षत्वं चेदनुमित्यादौ तदभावः । उत्पत्तावेवानुमित्यादिकं लिङ्गाद्यपेक्षं नार्थपरिच्छेद इति चेत् (न)। ज्ञानव्यतिरिक्तस्यार्थपरिच्छेदस्यैवाभावात्। स्मृत्यादावप्येवं सुवचत्वाच्च । समानविषयकज्ञानानपेक्षत्वं चेद्धर्मिणमादायानुमित्यादावपि तदभावः । प्रकारतोऽपि स्मृत्यादावस्तीत्यासिद्धिरिति । अननुभवत्वात्स्मृतिरप्रमाणम् । अनुभवतत्साधनयोरेव प्रामाण्यादित्येतदप्यसत् । पूर्ववद्व्याप्तेरसिद्धेरित्याह ॥ नेति । परिच्छेदोऽनुभवः ॥ छ ॥

टि०—एवं वेदानुमानादिप्रामाण्यप्रसिद्धेश्चेति प्रमाणलक्षणानुरोधेनाद्यं बहिरेव निरस्य द्वितीयनिरासकतयोत्तरमूलमवतारयितुं तमुत्थापयति ॥ **अस्तु तर्हीति** । स्मृत्यादेः प्रामाण्ये बाधकाभावस्य मूलारूढतासिद्धयर्थमपेक्षितं सम्बन्धमाह ॥ **स्मृत्यादेरिति** ॥ **तर्हीति** शेष इति । चेच्छब्दश्रवणादिति भावः । ननु सर्वासां स्मृतीनां सर्वेषामनुवादानां च धर्माधर्मान्यतरजन्यत्वेन सुखदुःखान्यतरफलकत्वमस्त्येव अन्यथा तद्बोधकश्रुत्यादेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् । ततश्च निष्फलत्वस्य स्वरूपासिद्धत्वात्कथं भागासिद्धत्वोक्तिरित्यत आह ॥ **उपपादयिष्यत चैतदिति** । सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यत इत्यादिनेति शेषः । सत्यमेतद्यत्सर्वत्र स्मृत्यादौ फलमस्तीति तथाऽपि क्वचिद्दृष्टार्थस्मृत्यादौ सुखादिकं फलं स्पष्टमुपलभ्यते न सर्वत्र । तस्याद्दृष्टफलोपलम्भस्यासार्वत्रिकत्वात् भागासिद्धत्वमन्यथा तु स्वरूपासिद्धत्वमेवेति भावः । ननु फलवत्त्वस्य प्रामाण्यव्यापकत्वात्तन्निवृत्त्या प्रामाण्यनिवृत्तिं साधयन्तं प्रति फलवत्त्वस्य प्रामाण्यव्यापकत्वमेवासम्मतमिति वक्तव्यम् । अप्रयोजकत्वोपपादकत्वात् । फलवत्त्वस्य प्रामाण्यरूपत्वेनासम्मतत्वाभिधानं त्वनर्थकं प्रकृताप्रयोजकत्वानुपपादकत्वादित्यतः प्रामाण्यपदं तथा व्याचष्टे ॥ **प्रामाण्यं प्रामाण्यव्यापकमिति** । यद्वा ननु फलवत्त्वं न प्रामाण्यमस्माभिर्विवक्षितमित्यसङ्गतं परेणापि फलवत्त्वं न प्रामाण्यमित्यनुक्तेः किन्तु प्रामाण्यव्यापकत्वात्तस्य तन्निवृत्त्या प्रामाण्यनिवृत्तिरेव साध्यते । तथा च कथमस्य तत्र प्रयोजकत्वसमर्पकत्वमित्यत आह ॥ **प्रामाण्यं प्रामाण्यव्यापकमिति** । फलवत्त्वस्य स्वकीयप्रामाण्यव्यापकत्वविवक्षाभावस्योक्तदोषानुपपादकत्वादुपयोग्यार्थसमर्पकतयाऽस्माभिरित्येतद्व्याचष्टे ॥ **परीक्षकैरिति** । ननु निरुपाधिकसाध्यसम्बन्धभङ्गस्यैव पक्षे बाधकत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्यत उपाधेरेव सत्त्वान्न निरुपाधिकसाध्यसम्बन्धभङ्गो विपक्षे बाधक इत्याह ॥ **अयमिति** । किमत्राप्रमाणतया व्यवहर्तव्यत्वं साध्यं किंवाऽप्रामाण्यमेवेति विकल्पं मनसि निधायाद्ये उपाधिमाह ॥ **अप्रमाणेति** । द्वितीये तमाह ॥ **अप्रामाण्येति** । केचित्तु ननु माऽस्तु फलवत्त्वं प्रामाण्यव्यापकं तथाऽपि तन्निवृत्त्या प्रामाण्यनिवृत्तिसाधने को दोषः । न चाप्रयोजकत्वमित्युक्तमिति वाच्यम् । प्रयोजकान्तराभावेन निष्फलत्वस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वनिश्चयेन तदनवकाशादित्यतः किमत्राप्रामाण्यव्यवहारे प्रयोजकान्तरं नास्तीत्यभिमतं किंवाऽप्रामाण्ये नास्तीति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति । अयमभिसन्धिरितीत्याहुः । साध्याभेदप्रसक्त्या याथा-

र्थ्याभावस्योपाधित्वायोगात्तत्परित्यागेनोपाध्यन्तरमेवाह ॥ **करणेति** । अप्रामाण्योत्पत्तौ करणदोषस्य ज्ञप्तौ च बाधकप्रत्ययस्य प्रयोजकत्वमिति भावेनोभयोपादानम् । यद्यपि करणदोषोऽपि ज्ञापकस्तथाऽपि करणदोषस्यापि बाधकप्रत्ययेनैव ज्ञेयत्वेनावश्यकत्वाद्बाधकप्रत्ययस्यैव ज्ञापकत्वविवक्षयेदमिति द्रष्टव्यम् ॥ **एतेनेति** । निष्फलत्वस्याप्रामाण्येऽप्रयोजकत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः । ननु फलवत्त्वस्य तृणादिदर्शनधर्मत्वात्तृणादिदर्शनस्य च फलवत्त्वरूपधर्मं प्रति धर्मित्वाद्धर्मधर्मिभावरूपसम्बन्धे तृणादिदर्शनस्येति षष्ठ्यैव भवितव्यम् । तत्कथं तृणादिदर्शन इति सप्तमी । आधारोऽधिकरणमिति सूत्रे क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्धारणक्रियां प्रत्याधारस्यैवाधिकरणत्वोक्तेः । प्रकृते च फलवत्त्वस्य निगदनरूपक्रियाश्रयत्वाभावेन तृणादिदर्शनस्याधिकरणकारकत्वाभावादित्यतो विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति न्यायेन तृणादिदर्शनफलवत्त्वयोः सतोऽपि धर्मधर्मिभावस्याविवक्षयाऽसतोऽप्यधिकरणाधेयभावस्यैव च विवक्षया सप्तम्युपपत्तिरित्याशयवानाह ॥ **धर्मस्येति** । एतच्च स्वतस्त्वधर्मस्य प्रामाण्यं धर्म्यधिकरणतया विवक्षितमिति सप्तम्युपपत्तिरित्युत्तरटीकाग्रन्थानुसारेण योज्यम् । तृणादिकमुद्दिश्य गच्छतस्तद्दर्शनादिकं सफलमेवेति तत्तृणादिदर्शनपदं तद्विशेषपरमित्याह ॥ **ग्रामं गच्छत इति** । दर्शनपदं प्रत्यक्षपरमित्याशयेनाह ॥ **उपलक्षणमिति** ॥ **स्वकारणेति** । सिसाधयिषाया अभावेऽपि जातेन घनगर्जितेनोत्पन्नाया उपेक्षणीय मेघाद्यनुमितेश्चेत्यर्थः । फलवत्त्वस्य वाक्यप्रामाण्ये प्रयोजकत्वस्य स्वेनाप्यङ्गीकारात्फलाभावे तत्प्रामाण्यासम्मत्याऽनुमितिरित्येवोक्तं न तु वाक्यार्थज्ञानमप्युपलक्षणतया सङ्गृहीतमित्यवधेयम् ॥ **श्रुत्यादेरिति** । धर्माधर्मयोः सुखदुःखादिहेतुत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्योरित्यर्थः ॥ **अनेनैव न्यायेनेति** । कार्यजातं प्राणिनां धर्माधर्माभ्यामुपजायत इत्याद्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । तावता मूलेऽनुमानस्य किं दूषणमुक्तं भवतीत्यत आह ॥ **स्वरूपासिद्ध एवेति** । तर्हि कथं न चाफलत्वं वक्तव्यं सर्वस्मृत्यनुवादयोरिति भागासिद्धत्वाभिधानमित्यत आह ॥ **भागेति** । स्मृत्यनुवादविशेषे स्पष्टदृष्टफलोपलम्भेति सर्वस्मृत्यनुवादयोस्तदभावाद्भागासिद्धत्वोक्तिरप्युपपन्नेति भावः । ननु तृणादिदर्शनस्य सफलत्वेन तत्र हेत्वगमनान्न व्यभिचार इत्याशङ्कापरिहारार्थतया सुखदुःखादिकमित्युत्तरमूलप्रवृत्त्युपवर्णनमयुक्तम् । तथा सति तृणादिदर्शनस्य सफलत्वोपपादकन्यायेनैव स्मृत्यादेरपि सफलत्वप्रसक्त्योक्तशङ्कानुत्थानादित्यतो न परोक्तन्यायेनैव स्मृत्यादेः फलवत्त्वं वक्तुमिदं वाक्यं प्रवृत्तं किन्तु प्रकारेणापीति । ततश्च स्पष्टत्वेऽप्यधिकोक्त्य-

र्थत्वात्तथाशङ्कोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य दृश्यते हीति मूलमवतारयति ॥ **इयांस्तु विशेष इति** । यद्वोक्ताभिप्रायं मूलारूढं कर्तुमाह ॥ **इयांस्त्विति** ॥ **अनुवादोऽपीति** । स्मृत्यादेरिति तस्यापि प्रकृतत्वादिति भावः ॥**एवमिति** । इष्टार्थानुवादे सुखं तज्जातीये रागः संस्कारपाटवं च । अनिष्टार्थानुवादे दुःखं तज्जातीये द्वेषः संस्कारपाटवं च । प्रशस्तानुवादो धर्मोऽप्रशस्तानुवादोऽधर्म इति द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥**अन्यथेति** । स्मृतेर्वैयर्थ्ये प्रणिधानवैयर्थ्यं स्यात्तस्य स्मृत्यर्थत्वात्स्मृतेश्च नैरर्थ्यादिति भावः । यद्वा प्रशस्तार्थस्मरणे धर्मादेरभावे प्रशस्तस्मरणार्थं यन्मनःप्रणिधानं यच्चाप्रशस्तार्थसम्बन्ध्यदर्शनादि तदनर्थकमेव स्यादित्यर्थः । आदिपदेन पुनः पुनस्तच्छ्रवणादेः परिग्रह इत्यन्ये ॥**शब्दार्थयोरिति** । पुनरुक्तिर्द्विविधा शब्दतोऽर्थतश्चेति । तद्भेदप्रतिपादनार्थं शब्दार्थयोरित्युक्तम् । अनुवादेऽतिव्याप्तिपरिहारायोक्तमन्यत्रेति । ततश्चानुवादव्यतिरिक्तं पुनर्वचनमित्यर्थः । प्रयोजनशून्यं पुनर्वचनं पुनरुक्तमिति तु परमार्थः। सप्रयोजनं पुनर्वचनं चानुवाद इति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ **साफल्यमिति** । अनुवादस्य निष्प्रयोजनत्वे प्रयोजनशून्यमित्यस्य तद्व्यवच्छेदकत्वायोगात्पुनर्वचनमात्रं पुनरुक्तमित्येव तल्लक्षणस्य कर्तव्यतया प्रयोजनशून्यमिति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ **निगमनस्य चेति** । सर्वस्य बुद्ध्यारोहार्थैकवाक्यतापादनं हेत्वनुवादेन तस्मादेव नान्यस्मादिति सिद्धसाधनतापरिहारः । साध्यानुवादेन त्वग्निमानेव न त्वनग्निक इति * बाधप्रतिरोधप्रतिक्षेपश्च निगमनस्य प्रयोजनमिति प्रयोजनान्युपपादितानीत्यर्थः । परिच्छेदकार्येव प्रमाणमित्यवधारणनिषेधेन नियममात्रनिराकरणस्यैव लाभात्तस्य च क्वचित्परिच्छेदकारिणः प्रामाण्येऽप्युपपन्नत्वात्क्वाचित्परिच्छेदकारिणः प्रामाण्यमनुमतामिति शङ्कानिरासार्थमाह ॥ **एवेति** ** **प्रतिवाद्युक्तानुवाद इति** ॥ **तदभावादिति** । अनेन स्मृत्यादिकमप्रमाणं ज्ञाततांजनकत्वाद्विभ्रमवदिति प्रयोगः सूचितो भवति । ननु मूले ज्ञाततायां प्रमाणाभावोक्त्या परकीयप्रयोगे किं दूषणमुक्तं भवति । ज्ञाततांजनकत्वहेतोः पक्षसपक्षवृत्तित्वानपायेनासिद्ध्यादेरसम्भवादित्यत आह ॥ **तथा चेति** । सपक्षे विभ्रमादाविवेत्युपलक्षणम् । पक्षीकृते स्मृत्यादावित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं ज्ञाततामनङ्गीकृत्यानैकान्त्योपपादकतया मूलं योजितम् । इदानीमङ्गीकृत्यापि तामनैकान्त्योपपादकतया मूलं योजयति ॥**किञ्चेति** ॥**अनेनेतीति*** तदभावादिति प्रकृतानुमानपरामर्शः । तस्य साधारणानैकान्त्येनाप्रमाणत्वादिति मूलयोजना सूचिता भवति । कुतो न धारावाहिकज्ञानानां तज्जनकत्वमित्यतस्तेषां स्मृत्यादिसमानयोगक्षेमत्वादिति भावेनोक्तं स्मृत्यादिकमिवेति । यथा ह्यनुभवेनैवार्थे ज्ञातताया उपजनितत्वान्न स्मृत्यादेरर्थे तज्जनकत्वमित्युच्यते तथा धारावाहिकेऽपि पूर्वज्ञानेनैवार्थे तज्जननान्नोत्तरज्ञानानां तज्जनकत्वमित्यनैकान्त्यम् । अन्यथा तद्वदेव स्मृत्यादेरप्यर्थे तज्जनकत्वप्रसक्त्या हेतोरसिद्धिः स्यादिति भावः । प्रकृतानुमानस्यासाधारणानैकान्त्येनाप्यप्रमाणत्वादित्यपि योजनामभिप्रेत्याह ॥**अपि चेति** ॥ **समानन्यायत्वादिति** । संशयविपर्ययविषययोर्ज्ञातत्वव्यवहारस्य संशयविपर्ययोर्ज्ञातताजनकत्वकल्पकस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । एवं परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति पर्यवसितानुमानमूलभूतव्याप्तावौदासीन्येनानैकान्त्येन तदनुमानदूषणपरतया मूलं योजितम् । अत्र च पक्षे प्रतिज्ञांशस्येति च प्रमेत्यनेन समर्पितहेत्वंशस्य च साक्षाद्धेतुहेतुमद्भावालाभात्तल्लाभाय पर्यवसितानुमानमूलभूतोक्तव्याप्तिखण्डनेन प्रयोजकत्वलक्षणानुमानदूषणपरत्वेनापि तद्योजयति ॥ **यद्वेति** ॥ **स्मृत्यादावीति** । स्मृतेर्ज्ञातज्ञानत्वेनाज्ञातज्ञापकत्वस्याज्ञातज्ञानत्वस्य चाभावादनुवादस्य च ज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यज्ञातज्ञापकत्वाज्ञातज्ञानत्वयोरभावादित्यर्थः । अज्ञातज्ञापकमेव प्रमाणमित्येतदर्थपरतया परिच्छेदकारीति मूलं व्याख्यायाज्ञातज्ञानमेव तदित्यर्थपरतयाऽपि तद्व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** ॥ **व्याप्येति** । समव्याप्तमित्यर्थः । इदं च परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति प्रमाणमेव परिच्छेदकारीति चैवकारस्योभयत्र सम्बन्धाल्लभ्यते । समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकस्येतरपदार्थतावच्छेदकव्यापकताया एवैवकारार्थत्वात् । समव्याप्तत्वकथनं च लक्षणत्वनिर्वाहार्थम् । तथा चाद्यपक्षप्रवृत्तिः । परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति यथाश्रुतमूलाच्च द्वितीयपक्षस्य प्रसक्तिस्ततश्च परिच्छेदकारित्वस्य प्रमाणलक्षणत्वात्तदभावात्स्मृत्यादेर्न प्रामाण्यमिति मतम् । किंवा लक्ष्यस्यालक्षणत्वेऽपि प्रामाण्यव्यापकत्वात्तदभावेन प्रामाण्याभाव इति विकल्पो द्रष्टव्यः ॥ **व्यापकमेवेति** । अत्रैवशब्देन लक्षणस्य व्यावृत्तिरिति ध्येयम् । क्वचित्तु प्रामाण्यव्यापकभूतं लक्षणमित्येव पाठः । तत्रायम्भावः । न लक्षणाभावेन प्रामाण्याभावोऽभिधातुं युज्यते । लिङ्गतया हि लक्षणमुपयुज्यते । न च व्यापकता लिङ्गत्वोपयोगिनी व्याप्यत्वेनैव तदुपपत्तेः । इतरथा धूमादीनामलिङ्गत्वापातात् । तथा च कथं व्याप्यभूतस्य परिच्छेदकारित्वरूपतल्लक्षणस्याभावेन तद्व्यापकीभूतस्य प्रामाण्यस्याभावः सिध्येत् । अन्यथा धूमाभावेन वन्ह्यभावस्यापि सिद्धिप्रसक्तिरित्यतः सत्यमियं वस्तुस्थितिस्तथाऽपि अतिव्याप्त्यसम्भवाविव्याप्तिरपि लक्षणदोष एवेति वदद्भिः परैर्लक्षणस्य लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकतायाः स्वीकृतत्वाद्व्यापकीभूतस्य तस्याभावेन तद्व्याप्यप्रा-

SGDF

माण्याभावाभिधानमुपपन्नमेवेति भावेन व्यापकभूतमिति व्यापकत्वाभिधानमिति । अत्र च व्यापकभूतं लक्षणमित्येव स्वरसः पाठः । दर्शनान्तरोक्तलक्षणकक्षाकारे तु तैः स्वलक्षणस्य व्यापकतयाऽङ्गीकृतत्वात्स्मृत्यादौ च तदभावादिति पूर्वग्रन्थानुसाराल्लक्षणत्वमात्रव्यावृत्तिपरव्यापकमेवेत्युत्तरग्रन्थानुसाराच्च । अन्यथा व्याप्यव्यापकत्वपक्षस्यैव व्याप्यव्यापकभूतलक्षणत्वप्रतिद्वन्द्वितया व्यापकमेवेत्येव वक्तव्यतया व्यापकमेवेत्युक्त्यस्वारस्यापातादिति द्रष्टव्यम् । अत एव व्याप्यव्यापकभूतमिति पाठे व्याप्यमिति स्वरूपसङ्कीर्तनमेव व्यापकभूतं लक्षणमित्येव च विवक्षितमतो न पूर्वोत्तरग्रन्थास्वारस्यमिति ध्येयम् । किमत्र सामान्यतोऽनधिगतत्वं विवक्षितं किंवा विशेषतः । नाद्यः । सामान्यतः प्रमेयत्वादिना सर्वेषामेव सर्वैरवगमादसम्भवप्रसङ्गादिति भावेन द्वितीयं दूषयितुं विकल्पयति ॥ **धर्मिणमादायेति** ॥ **नित्यविषयाणामिति** । नित्यपदार्थविषयाणामित्यर्थः । नित्यपदार्थेषु नानधिगतत्वं सम्भवति । यदि हि नेह जन्मनि जन्मान्तरे यदि च न प्रत्यक्षेण तदाऽप्यनुमानोपदेशाभ्यामेवानादौ संसारे तेषामधिगतत्वात्तत्रश्च तत्राव्याप्तिरिति भावः । अत्रैव दोषान्तरमाह ॥ **व्याप्यवत्त्वेति** ॥ **धारावाहिकेति** । तत्र पूर्वज्ञानेन विषयीकृतस्य घटत्वादेः प्रकारस्य द्वितीयादिज्ञानैरवगमान्न प्रकारमादायानाधिगतार्थगन्तृत्वं तेषामिति भावः । ननु च प्रतिक्षणं घटभेदेन घटत्वभेदात्पूर्वपूर्वज्ञानाविषयघटत्वान्तरविषयकत्वादुत्तरोत्तरज्ञानानां न तत्र प्रकारमादायानधिगतार्थत्वानुपपत्तिः । यद्वा घटाभेदेन प्रतिक्षणं घटत्वभेदाभावेन तदादाय धारावाहिकज्ञानेष्वर्थस्यानाधिगतत्वासम्भवेऽपि क्षणिकप्रकारान्तरमादायैवानधिगतार्थगन्तृत्वमुपपद्यते तत्कथं तत्राव्याप्तिरित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि प्रतिक्षणं घटभेदः स्यात् । न चासावस्ति । तथा हि । स किं घटस्य क्षणिकत्वाद्वा परिणामित्वाद्वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **न हीति** । क्षणिकत्ववादिनां सौगतानामित्यर्थः । वैनाशिकानां मीमांसकानामित्युभयत्र मत इति योज्यम् । तथा च क्षणिकत्ववादिमते घटस्य प्रतिक्षणमन्यत्वेऽपि न मीमांसकमतेऽस्य प्रतिक्षणमन्यत्वम् । अन्यथा बौद्धमतप्रवेशापत्तेरिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **नापीति** । साङ्ख्यानां मत इव मीमांसकानां मते न प्रतिक्षणं घटः परिणामीत्यर्थः । तथा च साङ्ख्यैरचेतनमात्रस्य फलाङ्कुरशरीरादिवत्प्रतिक्षणंविक्रियाविशेषवत्त्वाङ्गीकारात्प्रतिक्षणं तन्मते घटस्य भेदेऽपि मीमांसकैस्तदनङ्गीकारादङ्गीकारे च साङ्ख्यमतप्रवेशापत्तेर्न तन्मते प्रतिक्षणं घटभेद इति भावः ।

SGDF

तथा चोक्तप्रकारद्वयेनापि घटभेदासिद्धया न प्रतिक्षणं घटत्वभेद इति न पूर्वपूर्वज्ञानाविषयीकृतघटत्वान्तरविषयकतयोत्तरोत्तरज्ञानानामनधिगतार्थगन्तृतेति हृदयम् । क्षणिकप्रकारान्तरमादायैवानधिगतार्थगन्तृत्वमिति पक्षं दूषयति ॥ **नापीति** । प्रतिक्षणमुत्पत्तिविनाशवन्तामित्यर्थः । अनुपलम्भान्नासावस्तीति भावः । उपलक्षणं चैतत् । नापि मीमांसकैरभ्युपेत इत्यपि द्रष्टव्यम् । केचित्तु धर्मिणमादायेत्यस्य धर्मिमात्रमादायेत्यर्थः । प्रकारं वेत्यत्र वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वेन धर्मिणं प्रकारं चादायेत्यर्थः । आद्ये नित्यविषयाणामित्यादेरुक्त एवार्थः ॥ **द्वितीये त्विति** । घटोऽयं घटोऽयमिति धारावाहिकज्ञानेषु धर्मिणो घटस्य प्रकारस्य घटत्वस्य च पूर्वज्ञातस्यैवोत्तरज्ञानेन विषयीकरणान्न प्रकारं धर्मिणं चादायानधिगतार्थगन्तृता तत्रेत्यर्थः । ननु धर्मिणो घटस्य प्रकारस्य च घटत्वस्य प्रतिक्षणं भिन्नत्वान्न तदुभयमादायानधिगतार्थगन्तृत्वानुपपत्तिरित्यतो धर्मिणो घटस्य प्रतिक्षणं भिन्नत्वं क्षणिकत्वाद्वा परिणामित्वाद्वेति विकल्पद्वयं मनसि निधाय क्रमेण पक्षद्वयं दूषयति ॥ **न हीत्यादिना** । पूर्वोक्त एवाभिप्रायः । प्रतिक्षणं घटत्वोपजननापाययोरनुपलम्भबाधितत्वान्न प्रकारस्य घटत्वस्यापि प्रतिक्षणं भिन्नत्वमित्याशयेनाह ॥ **नापीति व्याचक्षते** । प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वनियमेन स्वाश्रयक्षणं विशिष्टस्तम्भादिग्राहित्वेनागृहीतग्राहित्वं भविष्यतीति शङ्कते ॥ **नन्विति** । **नानेति** । नानाप्रतिपत्तृकैककालविषयकज्ञानानां यौगपद्यवदेकप्रतिपत्तृकानेकज्ञानानामप्येककालविषयत्वाद्यौगपद्यं स्यादित्यर्थः । न च स्थूलकालस्यैकस्यैव विषयत्वेऽप्यौपाधिकसूक्ष्मकालानामनेकत्वेन तत्रोत्पत्त्या न यौगपद्यमिति वाच्यम् । औपाधिककालाभ्युपगमे तस्यैव विषयत्वेनानधिगतार्थगन्तृत्वापत्त्या स्थूलकालस्यैव विषयत्वेनाधिगतार्थत्वं वदता तथा वक्तुमशक्यत्वात् । तथा च ज्ञानमात्रस्यैककालविषयकत्वाद्यौगपद्यापत्तिर्दुर्वारैवेति भावः । यद्वैतदस्वरसादाह ॥ **प्रत्यभिज्ञेति** । तदनुपपत्तिमेवोपपादयति ॥ **ज्ञानेति** । धारावाहिकज्ञानानामनेकत्वेऽपि तद्विषयस्य वस्तुन एककालावस्थानस्यैककालसम्बन्धित्वस्याकलनाद्भानादित्यर्थः । अयम्भावः । एकस्य वस्तुनः पूर्वापरकालावस्थानं हि प्रत्यभिज्ञाविषयः । तथा च धारावाहिकज्ञानेषु यदि पूर्वज्ञानकालावस्थानमेवोत्तरज्ञानविषयः स्यात्तदा प्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वानुभवकालावस्थानमेव विषयः स्यादविशेषात् । यदि च प्रत्यभिज्ञानेनापि पूर्वानुभवकालावस्थानमेव विषयीक्रियेत । तदैकस्य वस्तुनः पूर्वापरकालावस्थानरूपप्रत्यभि-

SGDF

ज्ञाविषयशून्यत्वेन सोऽयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञात्वं न सिध्येत । तदसिद्धौ च न तया स्थैर्यमपि सिध्येदित्यत उक्तरूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थं सोऽयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञात्वसंरक्षणाय तस्य पूर्वानुभवकालावस्थानमात्रविषयकत्वाभावे वक्तव्येऽनेकज्ञानानामेककालावस्थानविषयकत्वाभावसिद्धेर्न धारावाहिकस्थलेऽप्यनेकज्ञानानामेककालावस्थानविषयकत्वमित्यनधिगतार्थगन्तृता तस्य युक्तैवेति । यद्वा क्रमभाविष्वनेकेष्वपि ज्ञानेष्वेक एव स्थूलकालोऽवभासत इति यदुच्यते । तदा सोऽयमित्येकज्ञानरूपा प्रत्यभिज्ञा दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । अत्रापि सोऽयमिति स्मृत्यभिज्ञारूपज्ञानद्वयस्यैव सम्भवेनैकज्ञानत्वकल्पकाभावादित्यर्थः । नन्वेवं पूर्वकालीनैतत्कालीनस्याभेदासिद्ध्या पदार्थानां स्थायित्वं न स्यादित्यत आह ॥ **ज्ञानानेकत्वेऽपीति** । प्रत्यभिज्ञास्थले स्मृत्यभिज्ञारूपयोर्ज्ञानयोरनेकत्वेऽपि वस्तुनः संवत्सरादिरूपैकस्थूलकालावस्थानाकलनसम्भवादित्यर्थः । यथा हि धारावाहिकज्ञानस्थले त्वयैक एव घटिकादिरूपस्थूलकालो भासत इत्युच्यते तथा प्रत्यभिज्ञास्थले मयाऽपि संवत्सरादिरूपः स्थूलकाल एव ज्ञानद्वये भासत इति वक्तुं शक्यत एव । ततश्च ज्ञानद्वयविषयत्वेऽपि वस्तुनः संवत्सरादिरूपैककालावस्थानसिद्ध्या स्थायित्वस्य ज्ञानानेकत्वेऽपि सिद्धेरिति भावः ॥ **वर्तमान इति** । स्वाश्रयेण विशिष्ट इत्यर्थः ॥ **अनधिगतार्थत्वमेवेति** । तथा च तदभावस्यासिद्धत्वान्न तेन प्रामाण्याभावसाधनोपपत्तिरिति भावः । कथं स्मृत्यादेरनाधिगतार्थगन्तृत्वमित्यतः स्मृतेस्तावत्तदुपपादयति ॥ **स्मृतिरपीति** ॥ **अन्यथेति** । वर्तमानतत्कालतयाऽनुभूतस्यार्थस्य वर्तमानतत्कालतयैव स्मृत्याऽवगाहनेऽनुभवस्येव स्मृतेरप्ययमित्याकारत्वापत्त्या स इत्याकारत्वं न स्यादित्यर्थः । अनुवादस्य तदुपपादयति ॥ **अनुवाद इति** ॥ **स्फुटमिति** । वादे वादस्याभावेन वादविषयवादविषयकत्वादित्यर्थः ॥ **पूर्वज्ञानेति** । वादविषयीकृतार्थगोचर इत्यर्थः । अत्र प्रष्टव्यम् । किमत्र वादविषयीकृतार्थमात्रप्रतिपादनमुताधिकविधानार्थं तदिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **तथाऽपि धारावाहिकेति** । धारावाहिकज्ञानेष्विवात्रापि कालविशेषमादायानधिगतार्थगन्तृत्वस्य सूपपादनत्वादिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **अधिकेति** ॥ **तथेति** । स्फुटमनधिगतार्थत्वमित्यर्थः । यदा ह्यधिकविधानार्थमुक्तमनूद्यते तदा पूर्वानुवादेन विधीयमानस्यान्यस्य प्रागनधिगतस्यैव प्रतिपादनादनधिगतार्थत्वं तस्य स्फुटमिति भावः । एवमव्याप्तेरतिव्याप्तेश्चेति प्रतिज्ञातामव्याप्तिमुपपाद्यातिव्याप्तिमप्युपपादयति ॥ **संशयेति** ॥ **इतरेतराश्रयत्वमिति** । अनधिगतविशेषणस्य

तमबर्थद्दसर्थः। कारकांतरेति। कर्त्रादिरूपकारकांतरेत्यर्थः। तथाच करणांतरापेक्षया आतिशय

लक्षणानुप्रवेशसिद्धौ लक्षणाभावात्स्मृतेर्व्यावर्त्यत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ चानधिगतविशेषणस्य लक्षणानुप्रवेशसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । व्यभिचारिण्यपि सहचारदर्शनमात्रस्य सद्भावात्तत्रापि व्याप्तिसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **धारावाहिनीति** । तत्र सत्यपि प्रामाण्येऽनधिगतार्थत्वाभावादिति भावः ॥ **अतिप्रसङ्गेति** । धूमादिव्यभिचारिणि वन्ह्यादौ व्यभिचारादर्शनस्यापि सम्भवात्तत्सहकृतसाहचर्यदर्शनाद्व्याप्तिसिद्धिप्रसक्तेरित्यतिप्रसङ्गेत्यर्थः । विपक्षे बाधकमाशङ्कते ॥ **अधिगतमेवेति** ॥ **तथात्व इति** । ज्ञानाभावस्य ज्ञानसामग्र्येकदेशत्वे ज्ञानस्य वा ज्ञानप्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः ॥ **अनुदयेति** । ज्ञानाभावरूपज्ञानसामग्र्येकदेशस्याभावाज्ज्ञानरूपज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकसद्भावाच्चेति भावः ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति** । अधिगतमर्थमवगमयतो विफलत्वेन नाप्रामाण्यं वक्तुं शक्यं तृणादिदर्शने किञ्च फलवत्त्वं निगद्यत इत्यादिना विफलत्वस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ **आद्येऽप्यापत्तेरिति** । प्रथमप्रमाणफलतोऽप्यविशिष्टफलतया यदि द्वितीयादेरानर्थक्यं तर्हि तद्वदेव प्रथमप्रमाणस्यापि द्वितीयादिप्रमाणाविशिष्टफलतयाऽऽनर्थक्यं स्यादित्यर्थः ॥ **तृणादिदर्शन इति** । ग्रामं गच्छतः पथि पतिततृणादिदर्शन इत्यर्थः । विपक्षे बाधकान्तरमाशङ्कते ॥ **ननु चेति** । अधिगतेऽधिगत्यन्तरस्योत्पादेऽपि नाधिगतमवगमयतो द्वितीयस्य प्रामाण्यमुपपद्यते । स्मृतिकरणस्यानुभवकरणापेक्षया तमबर्थभूतातिशयशून्यत्वेन तदपेक्षया साधकतमत्वाभावादिति भावः ॥ **छिन्ने परशोरिवेति** । परश्वन्तरछिन्ने पूर्वछिदाजनकपरशुजातीयस्य साधकतमत्वाभावादित्यर्थः ॥ **न हीति** । नैकस्य करणस्य करणान्तरापेक्षयाऽतिशयसाधकत्वस्याविवक्षितत्वात्पूर्वप्रवृत्तप्रमाणापेक्षयाऽतिशयितविषयकज्ञानमनुत्पादयतोऽपि द्वितीयस्य प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षयाऽतिशयमात्रेण प्रामाण्यमुपपद्यते । न चास्य कथं कारकान्तरापेक्षयाऽप्यतिशय इति वाच्यम् । सत्यपि कर्त्रादावेतद्व्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकवदन्यव्यतिरेकदशायामेतत्सत्त्वस्यैवासम्भवेन सत्यप्येतस्मिन्नन्यव्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकाभावेन तत्सम्भवादिति भावः । किं कारकान्तरापेक्षयाऽतिशयकल्पनेन करणस्य करणान्तरपेक्षयाऽतिशय एव तदर्थः किन्न स्यादित्यत आह ॥ **अन्यथेति** ॥ **यत्रेति** । अनेककरणनिष्पाद्यं यत्रैकं कार्यं भवति यथाऽनेकदीपचक्षुरादिकरणकमेकं प्रत्यक्षं यथा वाऽश्वेन दीपिकाभिः पथा सञ्चरन्त इत्यनेककरणमपि सञ्चरणं तत्रेत्यर्थः । ननु प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया साधकतमत्त्वं परशुजातीयस्याप्यस्त्येवेति छिन्नेऽपि कुठारस्य करणत्वप्रसङ्ग

सति तथा सति स्यात्

इत्यत आह ॥ **छिन्न इति** ॥ **फलानुदयादिति** । छिदालक्षणफलानुदयादित्यर्थः । अवयवसंयोगध्वंसस्यैव छिदात्वादिति भावः । नन्वेवं तर्हि छिन्ने कुठारस्येवाधिगतेऽप्यर्थेऽधिगत्यन्तररूपफलानुदयादेव तत्कारणस्यापि प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया साधकतमत्वेन करणत्वं न स्यादित्यतो भवेदेवं यदि छिन्ने छिदान्तरासम्भव इवाधिगतेऽर्थेऽधिगत्यन्तरासम्भवः स्यात् । यदि ज्ञानावस्थेऽपि ज्ञानसामग्र्येकदेशः स्यात् । ज्ञानं वा तत्प्रतिबन्धकं भवेत् । न चैवम् । तथात्वे स्मृतेरेवानुदयप्रसङ्गादित्युक्तत्वादित्यत आह ॥ **न चेति** । एवमनधिगतार्थगन्तृत्वरूपप्रामाण्यव्यापकव्यावृत्त्या स्मृत्यादेः प्रामाण्यव्यावृत्तिसाधननिरासपरतया योजितमेव ग्रन्थं व्यापकान्तरव्यावृत्त्या प्रामाण्यव्यावृत्तिसाधननिरासपरतयाऽपि योजयितुं शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । स्मृत्यादिकं न प्रमाणं सापेक्षत्वादिति करिष्यमाणानुमाने हेतोरेवागृहीतग्राहिणि धारावाहिके व्यभिचार इत्याह ॥ **अन्योन्येति** । एवं व्यभिचारं परिहृत्यासिद्धिं परिहरन्ननुमानप्रयोगं सूचयति ॥ **न चैवमिति** ॥ **अस्यापि व्याप्तेरिति** । प्रामाण्यस्यानपेक्षत्वेन व्याप्तिस्तावन्न साहचर्यदर्शनमात्रात्सिध्यति । अतिप्रसङ्गात् । अत एव न व्यभिचारादर्शनसहकृतात्साहचर्यदर्शनात्तत्सिद्धिः । नापि विपक्षे बाधकोपेतात् । तदभावादिति पूर्वोक्तन्यायेन विवक्षितव्याप्त्यसिद्धेरव्यापकव्यावृत्त्याऽव्याप्यव्यावृत्तिसाधनमयुक्तमित्यर्थः । उक्तस्यार्थस्य मूलारूढतायै प्रकृतोपयोगितया परिच्छेदशब्दं व्याचष्टे ॥ **परिच्छेद इति** । अनपेक्षत्वं प्रामाण्यव्यापकमिति वदन्प्रष्टव्यः किं सर्वथाऽनपेक्षत्वं प्रामाण्यस्य व्यापकमिति किंवा ज्ञानान्तरानपेक्षत्वम् ✱ आहोस्वित्समानविषकज्ञानानपेक्षत्वमिति विकल्पान्मनसि निधायाद्यमनूद्य व्यभिचारेण दूषयति ॥ **किञ्चेति** ॥ **अनित्यप्रमाणेष्विति** । तेषामुत्पत्तिमत्त्वेनोत्पादकवस्त्वपेक्षत्वेन सर्वथाऽनपेक्षत्वासम्भवादिति भावः । द्वितीयपक्षमुत्थाप्य व्यभिचारेण दूषयति ॥ **ज्ञानान्तरेति** । अनुमित्यादेर्लिङ्गज्ञानाद्यपेक्षत्वेन ज्ञानान्तरानपेक्षत्वस्य तत्रासम्भवादिति भावः ॥ **लिङ्गाद्यपेक्षमिति** । तज्ज्ञानापेक्षमित्यर्थः ॥ **नेति** । तथा च नानुमित्यादौ व्यभिचार इति भावः ॥ **परिच्छेदस्यैवाभावादिति** । ज्ञाततया निरस्तत्वादित्यर्थः । तथा च तत्र व्यभिचारो दुष्परिहर इति भावः । अङ्गीकृत्यापि ज्ञाततां दूषयति । ॥ **स्मृत्यादावपीति** । उत्पत्त्यर्थमेव स्मृत्यादिकं ज्ञानान्तरमपेक्षते न त्वर्थपरिच्छेद इति वक्तुं शक्यत्वादसिद्धिरित्यर्थः । केचित्तु नन्वर्थे विपरीतकोटिव्यवच्छेद एव परिच्छेदोऽस्तीति न तत्र व्यभिचार इत्याशङ्क्य माऽस्तु तर्ह्यस्मिन्पक्षे व्य-

भिचारः स्वरूपासिद्धिस्तु स्यादेवेत्याशयवानाहेत्येतद्ग्रन्थावतारमाहुः । तृतीयमनुवदाति ॥ **समानेति** । किमत्र धर्मिणमादाय समानविषयकज्ञानानपेक्षत्वमाभिमतं विंवा प्रकारमिति विकल्पं मनासि निधायाद्यमनैकान्त्येन दूषयति ॥ **धर्मिणमादायेति** । व्याप्यवत्तया धर्म्यवगमादेरनुमित्यादिकं प्रति कारणत्वादिति भावः । द्वितीयं दूषयाति ॥ **प्रकारतोऽपीति** । अयमिति वर्तमानतत्कालतयाऽनुभूतस्यार्थस्य स इत्याकारस्मृत्याऽतीततत्कालतयाऽवगाहनेन स्मृत्यनुभवयोः समानप्रकारकत्वाभावेन प्रकारतः समानविषयकज्ञानापेक्षत्वस्य स्मृतावसत्त्वादेवमनुवादेऽपीति भावः । मूले न्यूनतापरिहाराय व्यापकान्तरव्यावृत्त्या प्रामाण्यव्यावृत्तिसाधननिरासपरतयाऽपीदमेव मूलं योजयितुं तं पक्षमुत्थापयति॥ **अननुभवत्वादिति** । यद्यक्रणरूपे प्रत्यक्षे सत्यपि प्रामाण्येनानुभवत्वमिति तत्र व्यभिचारेणानुभवत्वस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभावात्तद्यावृत्त्या प्रामाण्याभावसाधनमयुक्तमित्याभाति । तथाऽप्यनुभवतत्साधनयोरन्यतरत्वस्य प्रामाण्यव्यापकतायामुक्तव्यभिचाराभावादनुभवतत्साधनयोरन्यतरत्वाभावेन प्रामाण्यव्यावृत्तिसाधने न दोषः। अननुभवत्वादित्यनेन चानुभवतत्साधनान्यतरत्वाभाव एव विवक्षितः । अत एवानुभवतत्साधनयोरेव प्रमाणत्वादित्यनुभवतत्साधनान्यतरत्वस्य प्रामाण्यव्यापकत्वाभिधानं सङ्गच्छते । अन्यथाऽनुभवस्यैव प्रमाणत्वादित्येवावक्ष्यदिति द्रष्टव्यम् ॥ **पूर्ववादिति** । साहचर्यदर्शनव्यभिचारादर्शनयोरतिप्रसङ्गेन व्याप्त्यसाधकत्वाद्विपक्षे बाधकस्य चाभावेन तदुपेतेनापि साहचर्यदर्शनेन व्याप्तेरनिश्चयादिति भावः । आदावित्येतल्लक्षणमाहेत्यनेनापि सम्बध्यते ॥ छ ॥

अ०—निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्र प्रत्यक्षमिति गीयते ॥

सु०—एवं प्रमाणसामान्यलक्षणमभिधाय तद्विशेषान् लिलक्षयिषुरादौ प्रत्यक्षस्योद्दिष्टत्वात्तल्लक्षणमाह ॥ निर्दोषेति । अत्र प्रमाणेषु । लोकवेदयोरिति वा । ननु कथमिदं विज्ञायते । किं निर्दोषैरक्षैरुद्भवो यस्येति । किंवा निर्दोषं च तदक्षोद्भवं चेति । नाद्यः । अव्याप्तेरतिव्याप्तेश्च । तथा हि । ईश्वरादिप्रत्यक्षं नाक्षोद्भवं नित्यत्वात् । अक्षकार्यं क्रियादिकमपि प्रत्यक्षं स्यात् । न द्वितीयः । द्वयोरपि विशेषणत्वेन समासानुपपत्तेः । उक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्यनिस्ताराच्चेति । उच्यते । अस्तु तावताद्यः । अज्ञान-

विपरीतज्ञानहेतुभिः काचकामलादिदोषै रहितानि यान्यक्षाणीन्द्रियाणि तैरुद्भवो यस्येति । न चाव्याप्तिः । उद्भवशब्दस्योत्पत्तिव्यक्त्यन्यतरार्थत्वात् । यथोक्तम् । सर्वमक्षात्मकं मतमिति । नाप्यतिव्याप्तिः । ज्ञानस्य प्रकरणप्राप्तत्वात् । तथाऽप्यक्षलिङ्गकेऽनुमानेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न । तस्याक्षज्ञानोद्भवत्वेनाक्षमात्रोद्भवत्वाभावात् । निर्दोषाक्षोद्भवमप्यर्थदोषादयथार्थमुत्पद्यते ज्ञानम् । यथोक्तम् । अतिदूरादतिसामीप्यादिन्द्रियदोषान्मनोनवस्थानात् । सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिघाताच्चेति । तथाऽपि निर्दोषार्थसन्निकृष्टेति विशेषणाददोषः । अत्र ज्ञानग्रहणं सुखादिव्यावृत्त्यर्थमिति केचित् । तदसत् । विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु तदर्थमभ्यर्थ्यते । नन्वेवं सति सर्वार्थसाक्षात्कारवतः परमेश्वरस्य सुखाद्युत्पादप्रसङ्ग इति चेत् । लीलाविग्रहग्रहणे तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षवतः कुतो न तत्प्रसङ्गः । अथ न तावन्मात्रं सुखादिकारणम् । किन्नाम धर्मादिकमपि । अतस्तदभावान्न तस्य सुखाद्युत्पाद इति चेत् । तुल्यम् । अत एव न योगिष्वपि प्रसङ्गः । तथा चाहुः । देहे शीतोष्णादिसम्बन्धाद्धि शीतोष्णाद्यनुभव आत्मनस्ततश्च सुखदुःखे इति । अत्र देहशब्देन तदाश्रितानीद्रिन्याण्युपलक्ष्यन्ते । तदयं लक्षणार्थः । निर्दोषार्थसन्निकृष्टनिर्दोषेन्द्रियोद्भवं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति । यद्वा निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षजं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्येवार्थः । जन्यप्रत्यक्षविषयमेवै तद्व्याख्यायत इति नोक्तदोषः । अनुगतलक्षणसिद्ध्यर्थं तु द्वितीयं पक्षं परिगृह्णीमः । निर्दोषं यथार्थमक्षोद्भवमिति । अक्षोद्भवशब्देन च साक्षात्कारो लक्ष्यत इति न कश्चिद्दोषः । साक्षात्कारत्वं च ज्ञानगत एव विशेषो न करणोपाधिकः । तदनेन केवलं प्रत्यक्षं लक्षितम् । अत्रैव यतस्तदिति पदद्वयाध्याहारेण यथार्थापरोक्षज्ञानसाधनमित्यनुप्रमाणप्रत्यक्षलक्षणमपि व्याख्येयम् । तच्च विवक्षाभेदेन निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षो वा निर्दोषार्थसन्निकृष्टमदुष्टमिन्द्रियं वेति । नन्वदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षमिति वचनादक्षशब्द एवादुष्टतामाचष्टे । तत्किमर्थं निर्दोषेत्यक्षाविशेषणम् । मैवम् । इन्द्रियं त्वक्षं तच्चादुष्टमिह विवक्षितमिति तद्व्याख्यानात् । नन्वेतल्लक्षणं प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमित्येवं शब्दनिर्वचनादेव प्रतीयमानं लक्ष्यात्प्रत्यक्षान्न भिद्यते । न चैकस्यैव लक्ष्यलक्षणभावः सम्भवति । ज्ञातत्वाज्ञातत्वासम्भवादिति चेन्न । अत्र प्रत्यक्षपदवाच्यतायाः साध्यत्वेन विवक्षितत्वादित्याशयेनोक्तमिति गीयत इति । ननु निर्दोषतेन्द्रियाणां कुतोऽवगन्तव्या । ज्ञानयाथार्थ्यादिति चेत् । तदपि किं करणगतया निर्दोषतया ज्ञातव्यं किंवा विरुद्धप्रमाणाभावात् । नाद्यः । परस्पराश्रयतापत्तेः । न द्वितीयः । असञ्जातविरोधिविभ्रमेऽप्यापत्तेः । मैवम् । ज्ञानयाथार्थ्यस्य साक्षिसिद्धत्वाङ्गीकारात् । परीक्षापेक्षायां तु प्रबलविरोधाभावः साचिव्यमाचरति । यथोक्तम् । बलवत्प्रमाणतश्चैव ज्ञेया दोषा न चान्यथेति । असञ्जातविरोधी तु विभ्रम एवेति कुतः । देशकालपुरुषान्तरसम्बन्धिविपरीतप्रमावशादिति चेत् । कथं तर्ह्यसञ्जातविरोधित्वम् । एवं तर्हि सर्वथा विपरीतप्रमाभावोऽङ्गीकृतः स्यात् । अद्धा । सोऽपि तैस्तैः परीक्षाविशेषैर्निश्चीयते । निर्मूलं तु न शङ्क्यते । अन्यथा सर्वत्रानाश्वासेनाभिमतमपि न सिद्ध्येदिति । नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षत्वे गगननयनसान्निकर्षादपि ज्ञानमुत्पद्यताम् । मैवम् । अर्थशब्देन तत्तदिन्द्रिय (ग्रहण) योग्यस्यैव विवक्षितत्वात् । गगनादौ च तद्योग्यताभावस्य कार्याभावादेव सिद्धेः । एतेन चक्षुरादिना गन्धादिग्रहणप्रसङ्गोऽप्यपास्तः । अथ मतम् । यद्याश्रिता योग्यता किमन्तर्गडुना सन्निकर्षेण । तत्तदिन्द्रियविषयस्तेन तेनेन्द्रियेण गृह्यते । कथमन्यथा काचाभ्रपटलाद्यन्तरितोपलब्धिः स्यात् । सान्तरग्रहणं च प्राप्तिपक्षे न सम्भवति । प्राप्यकारिषु त्वगादिषु तदभावात् । किञ्च नयनं चेत्प्राप्यकारि तदा स्वसंयुक्तमात्रं गृह्णीयात् । कुठारादिषु तथा दर्शनात् । पृथुतरं च गृह्णाति । दिग्विशेषसन्देहश्चैवं सति न स्यात् । प्राप्त्या तन्निश्चयप्राप्तेः । सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणाच्च । न हि प्राप्यकारिण्येवं भवितुमर्हति ॥ ■ ॥

टि०——कुतः प्रत्यक्षस्यैवादौ लक्षणकथनमित्यतोऽक्षयुक्तवचांस्यपीति विभागपरे वाक्येऽनुमानादितः प्रत्यक्षस्यैव पूर्वं सङ्कीर्तनादित्याह ॥ आदौ प्रत्यक्षस्योद्दिष्टत्वादिति । तन्निमित्तं च प्रायेणासन्नाव्यवहितवर्तमानकतिपयार्थग्राहकं प्रत्यक्षम् । अनासन्नातीतानागतव्यवहितार्थगोचरमनुमानं स्वातन्त्र्येणाशेषार्थविषय आगम इत्यर्थग्रहणक्रमादिति मानलक्षणटीकोक्तमवधेयम् । यथोद्देशं लक्षणप्रणयनमिति न्यायात्प्रत्यक्षस्यादौ लक्षणकथनमिति भावः । प्रतिज्ञातामव्याप्तिमुपपादयति ॥ ईश्वरादिप्रत्यक्षमिति । प्रतिज्ञातामतिव्याप्तिमुपपादयति ॥अक्षेति । द्वयोरपि विशेषणत्वेनेति ।

सु० टि०
॥ ७७ ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति सूत्रे विशेषणविशेष्ययोरेव समासविधानादिति भावः । ननु सर्वोपाधिव्यभिचारार्थकबहुलग्रहणादेव विशेषणयोरपि समासोपपत्तिरित्यरुचेराह ॥ उक्ताव्याप्तीति । ईश्वरादिप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरक्षकार्यक्रियादावतिव्याप्तिश्चेत्यर्थः । नन्वीश्वरलक्ष्म्योः शरीरेन्द्रियविकलत्वात्तत्प्रत्यक्षमेव नास्ति । कथं तत्राव्याप्तिरित्येव किन्न समाधीयते । किं तल्लक्ष्यत्वमङ्गीकृत्य तत्राव्याप्तिपरिहारायोद्भवशब्दस्योत्पत्त्यभिव्यक्त्यन्यतरार्थत्वकल्पनयेत्याशङ्क्याह ॥ यथोक्तमिति । ब्रह्मतर्क इति शेषः । प्रत्यक्षमैश्वरमित्यादिना प्रागुक्ते ऐश्वरं यौगिकं चेत्येवंरूपे प्रत्यक्षे यथा यौगिकमयौगिकं चाक्षात्मकमिष्यते तथा सर्वमैश्वरमपीति यावत् । अक्षात्मकं प्रत्यक्षमेवेति ब्रह्मतर्कवाक्यार्थः । तथा चेश्वरादिप्रत्यक्षस्य प्रामाणिकत्वेन तद्लक्ष्यत्वाङ्गीकारेणाव्याप्तिपरिहारायोगादुद्भवशब्दस्योत्पत्त्याद्यन्यतरार्थत्वानुसरणमेव युक्तमिति भावः ॥ प्रकरणप्राप्तत्वादिति । तथा च निर्दोषाक्षोद्भवज्ञानत्वस्यैव लक्षणत्वेन विवक्षितत्वान्नाक्षकार्यक्रियादावतिव्याप्तिरिति भावः । लिङ्गकरणतापक्षमवलम्ब्यानुमितावतिव्याप्तिमाशङ्कते ॥ तथाऽपीति । अयं चक्षुष्मान्रूपज्ञत्वादिति रूपज्ञत्वेन चक्षुरनुमायानुमितेन चक्षुषा लिङ्गेन जायमानायास्तत्सामग्र्यजन्यानुमितेरप्यक्षोद्भवज्ञानत्वादिति भावः । लिङ्गज्ञानकरणतापक्षमाश्रित्य समाधत्ते ॥ तस्येति ॥ अक्षमात्रेति । इदं च लिङ्गस्य क्वचित्करणशरीरान्तर्भावमभ्युपगम्योक्तम् । अन्यथाऽक्षज्ञानोद्भवत्वेनाक्षोद्भवत्वाभावादित्येव वक्तव्ये नाक्षमात्रोद्भवत्वाभावादित्युक्तेरश्लिष्टत्वापातादिति भावः ॥ यथोक्तमिति । साङ्ख्यपरीक्षायामिति शेषः । सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावादित्युत्तरश्लोकेऽनुपलब्धिरिति वक्ष्यमाणस्य सिंहावलोकनन्यायेनात्राप्यनुषङ्गः । उत्पतन्वियति पतत्र्यतिदूरतया सन्नपि न प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । यद्यपि सामीप्यादित्येव तत्पाठस्तथाऽप्यत्रापि तदनुवर्तनीयमिति भावेनातिसामीप्यादित्यनुवादः । क्वचित्तु सामीप्यादित्यपि पाठः । यथा लोचनस्थमञ्जनमिति सामीप्यान्न दृश्यते बाह्येन्द्रियघातोऽन्धत्वबधिरत्वादिर्मनोऽनवस्थानाद्यथाकामाद्युपद्रुतमनाः स्फीतालोकवर्तिनमिन्द्रियसन्निकृष्टमप्यर्थं न पश्यति । सौक्ष्म्यात् यथेन्द्रियसन्निकृष्टमपि परमाण्वादि न प्रणिहितमना अपि पश्यति । व्यवधानाद्यथा कुड्यादिव्यवहितं राजदारादि न पश्यति । अभिभवो बलवत्सजातीयसम्बन्धकृतं सम्यगग्रहणं यथा सौरालोके दीपस्य । समानाभिघातस्तु बलवत्सजातीयसम्बन्धेनाग्रहणम् । यथा क्षीरेण नीरस्येति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनानुद्भवोऽपि सङ्गृहीतः । तद्यथा क्षीरावस्थायां दध्याद्यनुद्भवान्न दृश्यत इति तत्कारि-

ग्रो० कं०
द्वि० प्र०
अ० २

॥ ७७ ॥

कार्थः । अत्रेति प्रत्यक्षलक्षण इत्यर्थः ॥ **सुखादिव्युदासार्थमिति** । इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्सुखदुःखे अपि भवतोऽतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं ज्ञानग्रहणमित्यर्थः ॥ **केचिदिति** । न्यायवार्तिककारा इत्यर्थः ॥ **विषयसाक्षात्कारस्यैवेति** । सुषुप्त्यादौ सत्यपि विषयेन्द्रियसन्निकर्षे वैषयिकसुखानुत्पादात् । असत्यपि तस्मिन्कामिन्यादिविषयभ्रमरूपसाक्षात्कारमात्रेण कामुकस्य सुखदर्शनात् । अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां सुखादिकं प्रति विषयसाक्षात्कारहेतुर्नार्थेन्द्रियसन्निकर्षो व्यभिचारात् । तथा च तत्रातिप्रसङ्गाभावान्न तद्व्यावर्तकत्वं ज्ञानग्रहणस्य सम्भवतीति भावः । नन्वयव्यतिरेकेऽव्यभिचारेणेन्द्रियसन्निकर्षस्य सुखादिमात्रं प्रत्यहेतुत्वेऽपि यत्रेन्द्रियसन्निकर्षे सति सुखोत्पत्तिस्तत्राव्यभिचारादिन्द्रियसन्निकर्षस्यैव सुखादिहेतुत्वसम्भवात्तादृशसुखादिव्यवच्छेदकत्वं ज्ञानग्रहणस्य स्यादेवेत्यतो यत्रापीन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽस्ति तत्रापि विषयसाक्षात्कारोऽस्त्येव । स एव च तत्र सुखदुःखादिहेतुः क्लृप्तसामर्थ्यात् । इन्द्रियसन्निकर्षस्य विषयसाक्षात्कारमात्रोपयोगित्वेनान्यथासिद्धत्वान्न सुखादिहेतुत्वमिति न तद्व्यावृत्त्यर्थत्वमपि ज्ञानग्रहणस्य सम्भवतीत्याशयवानाह ॥ **इन्द्रियेति** । विषयसाक्षात्कारस्य हेतुतायां न्यायवाचस्पतिनोक्तमतिप्रसङ्गमाशङ्कते ॥ **नन्वेवमिति** । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य तद्धेतुत्वे तु शरीरेन्द्रियरहितत्वादीश्वरस्य सुखादिहेतुभूतेन्द्रियार्थसन्निकर्षरहितत्वान्न तत्प्रसङ्ग इति भावः । न ब्रूमो वयं विषयसाक्षात्कारमात्रं सुखादिहेतुरिति किन्नाम धर्मादिसहकृत एव साक्षात्कारः । तथा चेश्वरस्य तदभावान्न सुखाद्युत्पादप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य धर्मादेरपि कारणकोटौ निवेशं परमुखेनैव वाचयितुं गूढाभिसन्धिः प्रतिबन्दीमाह ॥ **लीलेति** । तथा चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यापि तद्धेतुत्वं न स्यादिति सुखादिप्रसक्तेरेवाभावाज्ज्ञानग्रहणमनर्थकमिति भावः । अविदिताशयः प्रतिबन्दीमोचनायातिप्रसङ्गपरिहारमाशङ्कते ॥ **अथेति** । सिद्धान्ती स्वाशयमुद्धाटयति ॥ **तुल्यमिति** । विषयसाक्षात्कारस्य सुखादिहेतुतायां तदुक्तमतिप्रसङ्गान्तरमप्युक्तातिदेशेन परिहरति ॥ **अत एवेति** । योगिनामपि प्रारब्धकर्मक्षयत्वेन धर्माद्यभावात्तत्सहकृतविषयसाक्षात्काररूपतद्धेतुशून्यत्वादेवेत्यर्थः । विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु सुखादिहेतुविषयसाक्षात्कारार्थ एवेत्यत्र भगवत्पादसम्मतिमाह ॥ **तथा चेति** । गीताभाष्ये मात्राः स्पर्शास्त्विति श्लोकव्याख्यावसर इति शेषः । नन्वनेन शीतोष्णादिविषयस्य देहसम्बन्ध एव विषयसाक्षात्कारहेतुतयोच्यते न त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽतः कथमस्योक्तार्थे सम्मतित्वेनोपन्यास इत्यत

आह ॥ **अत्रेति** । श्रुतसङ्गृहीतप्रकरणप्राप्तमर्थमेकीकृत्य दर्शयति ॥ **तदिति** । अस्मिन्पक्षे उद्भवशब्दस्योत्पत्त्यभिव्यक्त्यन्यतरार्थत्वकल्पनाक्लेशं मन्वान उद्भवशब्दस्योत्पत्त्यर्थत्वमेवाश्रित्य समाधानमाह ॥**यद्वेति** । सन्निकर्षध्वंसेऽतिव्याप्तिपरिहारार्थं ज्ञानग्रहणमित्यवधेयम् । नन्वीश्वरादिप्रत्यक्षादावव्याप्तितादवस्थ्यमित्यतस्तस्यालक्ष्यत्वान्नाव्याप्तिरित्यभिप्रेत्य लक्ष्यतावच्छेदकमाह ॥**जन्येति** ॥ **अनुगतेति** । जन्याजन्यप्रत्यनुगतेत्यर्थः ॥ **द्वितीयमिति** । निर्दोषं च तदक्षोद्भवं चेति द्वितीयमित्यर्थः । निर्दोषपदार्थकथनपूर्वकं परिगृहीतं द्वितीयं पक्षमेव दर्शयति ॥ **निर्दोषमिति** । नन्वेवं द्वयोरपि विशेषणत्वात्समासानुपपत्तिः । ईश्वरादिप्रत्यक्षस्य नित्यत्वेनाक्षोद्भवत्वाभावात्तत्राव्याप्तिरक्षकार्यक्रियादावतिव्याप्तिश्चेत्युक्तमित्यत आह ॥ **अक्षोद्भवशब्देनेति** । तथा चेश्वरादिप्रत्यक्षस्यापि यथार्थसाक्षात्कारत्वान्न तत्राव्याप्तिरक्षकार्यक्रियादेश्चासाक्षात्कारत्वान्नातिव्याप्तिः । निर्दोषत्वस्य साक्षात्कारविशेषणत्वेनोभयोरपि विशेषणत्वाभावाद्विशेषणविशेष्यभावापन्नयोरनयोः समाससम्भवान्न तदनुपपत्तिरपीति भावः । अत एवोक्तं न काश्चिदिति । ननु साक्षात्कारत्वस्याप्यक्षोद्भवत्वरूपत्वादीश्वरादिप्रत्यक्षाव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह ॥**साक्षात्कारत्वं चेति** । विशेषो जातिविशेष इत्यर्थः ॥ **नेति** । अक्षोद्भवत्वं साक्षात्कारत्वमित्येवमक्षरूपकरणोपाधिको नेत्यर्थः ॥**व्याख्येयमिति** । ततश्च भाष्येऽनुप्रमाणप्रत्यक्षलक्षणानुक्त्या न्यूनतेति भावः । अपरोक्षज्ञानसाधनमित्यत्र साधनशब्देनाभिव्यञ्जकस्यापि सङ्ग्रहान्नेश्वरादिस्वरूपेन्द्रियेऽव्याप्तिरिति ध्येयम् । ननु च यस्मिन्सति साक्षात्कारो भवत्येव तदेव साक्षात्कारायोगव्यवच्छिन्नमिह साधनमाभिमतम् । सतोरपि कर्तृकर्मणोरित्यादिमानलक्षणटीकानुसारात् । तथा च धर्मितदितिकर्तव्यतासमुदायस्यैव च तादृशत्वात्प्रत्यक्षत्वमिति सर्वत्रोक्तसमुदायः प्रत्यक्षमित्येकाकारोक्त्या भवितव्यम् । तत्कथं प्रमाणलक्षणे निर्दोषेन्द्रियसान्निकर्षः प्रत्यक्षमिति ब्रह्मतर्कादिषु च विषयान्प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमिति विचित्रोक्तिरित्यत इन्द्रियतदितिकर्तव्यताभूतार्थसन्निकर्षोभयात्मके प्रत्यक्षरूपे करणे इन्द्रियस्य धर्मित्वेन तत्सन्निकर्षस्य चेतिकर्तव्यतात्वेन विवक्षितत्वादितिकर्तव्यताप्राधान्यविवक्षयेन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षमिति सन्निकर्षस्य करणधर्मिप्राधान्यविवक्षया च ब्रह्मतर्कादिषु सन्निकृष्टमिन्द्रियमितीन्द्रियस्य च प्रत्यक्षत्वोक्तिरुपपन्नेति भावेनाह ॥ **तच्च विवक्षाभेदेनेति** ॥ **तत्किमर्थमिति** ।यद्यपि निर्दोषं च तदक्षोद्भवं चेति व्याख्याने निर्दोषत्वस्याक्षविशेषणत्वं नास्तीति न तदानर्थक्यशङ्कावकाशः । तथाऽपि निर्दोषैरक्षैरुद्भवो यस्येत्याद्यपक्षमाश्रित्य शङ्केय-

मिति ध्येयम् । केचित्त्वक्षविशेषणमित्युपलक्षणम् । अक्षोद्भवविशेषणं चेत्यपि द्रष्टव्यमित्याश्रित्याक्षोद्भवशब्देनैव साक्षात्कारस्यैव यथार्थसाक्षात्कारस्यैवोपलक्षणसम्भवादक्षोद्भवशब्देनैव यथार्थसाक्षात्कारलाभात्तदर्थकानिर्दोषपदानर्थक्यमिति भावेनेयमाशङ्केत्यभिप्राय इत्याहुः । मूले इति गीयत इत्यस्य लक्षणस्य व्यवहाराकारणत्ववर्णनमनर्थकमित्यतो लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्य व्यवहारमात्रकारणत्वज्ञापनार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन तान्निवर्त्यां शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेतदिति** ॥ **प्रतिगतमिति** । निर्दोषान्विषयान्प्रति गतं तैः सन्निकृष्टमक्षं निर्दुष्टमिन्द्रियमित्यर्थः । समाससमर्थनप्रकारश्चोत्तरत्राकार एव स्पष्टः । एकस्य लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिमेव प्रथयति ॥ **ज्ञातेति** । ज्ञातेन ह्यज्ञातं लक्षणीयम् । न च तदेव तदैव ज्ञातमज्ञातं चेति युक्तमिति भावः । अस्य लक्षणस्य श्रीहर्षोक्तं दुरवधारणत्वमपाकर्तुं तत्पक्षमुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **परस्परेति** । करणानां निर्दोषत्वनिश्चये तज्जन्यज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयः सति च तस्मिंस्तेन करणनिर्दोषता निश्चय इति परस्पराश्रयापत्तेरित्यर्थः ॥ **ज्ञानयाथार्थ्यस्येति** । तथा च करणनिर्दोषतया ज्ञानयाथार्थ्येन निश्चयत्वेऽपि प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाज्ज्ञानग्राहकसाक्षिग्राह्यत्वेन ज्ञानयाथार्थ्यकरणनिर्दोषतया निश्चयत्वाभावान्नान्योन्याश्रय इति भावः । नन्वेवं ज्ञानग्राहकत्वात्साक्षिणः शुक्तिरजतादिज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वापत्त्या तस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गः । यदि च यत्र साक्षिवेद्यसुखादिज्ञानेनाप्रामाण्यप्रयोजककरणदोषबाधकशङ्काकलङ्कस्तत एव च न तन्निरासकसजातीयविजातीयसंवादविसंवादभावाभावरूपपरीक्षापेक्षाऽपि तत्र साक्षिमात्रस्य प्रामाण्यग्राहकत्वेऽपि यत्र ज्ञाने प्रामाण्यप्रयोजककरणदोषबाधकशङ्काकलङ्कस्तत एव च तन्निरासकोक्तविधपरीक्षापेक्षाऽपि तत्र निर्दोषत्वनिश्चयबलवत्प्रमाणविरोधाभावान्यतरसाक्षिभ्यामेव प्रामाण्यग्रहणाभ्युपगमात् । यत्र बाह्यज्ञाने उक्तग्राहकसम्पत्तिस्तत्र प्रामाण्यग्रहणप्राप्तावपि शुक्तिरजतविज्ञानस्थले सत्यपि साक्षिनिर्दोषत्वादिनिश्चयबलवत्प्रमाणविरोधाभावान्यतरस्याभावान्न तत्प्रामाण्यग्रहणमिति न तत्प्रामाण्यप्रसङ्ग इति मन्यसे तर्हि निर्दोषत्वनिश्चायकस्य ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयस्य निर्दोषत्वनिश्चयसापेक्षत्वादुक्तान्योन्याश्रयतादवस्थ्यम् । असञ्जातबाधभ्रमे प्रामाण्यापत्तिर्वेत्यत उक्तपरीक्षापेक्षास्थले न साक्षिसमकक्षतया निर्दोषत्वनिश्चयबलवत्प्रमाणविरोधाभावान्यतरस्य याथार्थ्यनिश्चायकत्वं ब्रूमो येनान्योन्याश्रयत्वं स्यात्किन्तु तत्रापि साक्षिण एव प्रामाण्यग्राहकत्वमितरस्य त्वप्रामाण्यशङ्कानिरसनद्वारेण तत्रोपयोगित्वमेवेत्यतो न तावदन्योन्याश्रय इत्याश-

यवान्निर्दोषत्वनिश्चयोपलक्षणतया बलवत्प्रमाणविरोधाभावस्य प्रामाण्यग्राहकसाक्षिसहकारितामाह ॥ **परीक्षापेक्षायां त्विति** । नन्वेवं करणदोषबाधकप्रत्यययोरुभयोरप्यप्रामाण्यनिदानत्वेन तदुभयाभावसहकृतस्यैव साक्षिणो बाह्यज्ञाने प्रामाण्यग्राहकताया अङ्गीकृतत्वात्करणदोषाभावपरित्यागेन कुतो मुख्यबाधाभावस्यैव प्रामाण्यग्राहकसाक्षिणं प्रति सहकारित्वाश्रयणमित्यतो दोषस्य बाधैकोन्नेयत्वेन करणदोषबाधयोर्मध्ये बाधस्यैव वैशेष्यादुभयोरविशेषासिद्धेर्युक्तं तत्परित्यागेन बाधाभावस्यैव तत्सहकारित्वेनाश्रयणमित्याशयवान्दोषैकबाधैकोन्नेयत्वे ब्रह्मतर्कसम्मतिमाह ॥ **यथोक्तमिति** ॥ **बलवत्प्रमाणत इति** । बलवत्प्रमाणविरोधत इत्यर्थः । द्वितीयपक्षोक्तं दोषं परिहरति ॥ **असञ्जातेति** । तथा च याथार्थ्यरूपसाध्यस्यापि तत्र सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **कथं तर्हीति** । तथा च विपरीतप्रमाणाभावरूपस्य हेतोरेव तत्रागमनान्न व्यभिचार इति भावः । गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **एवं तर्हीति** ॥ **सर्वथेति** । सर्वदेशकालपुरुषसम्बन्धीत्यर्थः । अङ्गीकृत इत्यत्र हेतुतयेति शेषः । तथा च सर्वथा विपरीतप्रमाणाभावस्य दुरवधारणत्वान्न कुत्रापि ज्ञाने याथार्थ्यनिश्चयः स्यादित्यभिसन्धिः । गूढाभिसन्धिरुक्तमेव पक्षमङ्गीकरोति ॥ **अद्धेति** । तर्हि तस्य दुरवधारणत्वान्न क्वापि प्रामाण्यनिश्चयः स्यादिति परस्य हार्दं दोषं परिहरति ॥ **सोऽपीति** ॥ **अभिमतमपीति** । ब्रह्माद्वैतादिकमपीत्यर्थः ॥ **अर्थशब्देनेति** । यद्यप्यर्थशब्देनेन्द्रियग्रहणविवक्षयैवोक्तातिप्रसङ्गपरिहारात्तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यतापर्यन्तधावनमनर्थकं तथाऽप्युक्तातिप्रसङ्गस्य तावन्मात्रेण परिहारेऽप्यनुपदमेव वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गान्तरनिरासार्थं तत्पर्यन्तधावनम् । अत एवैतेनेत्युक्तातिदेशेनैवोत्तरत्र तन्निरास इति ध्येयम् ॥ **एतेनेति** । अर्थशब्देन तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यस्यैव विवक्षितत्वेनेत्यर्थः । मूले हिशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्यानुपपत्त्यन्तरपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परिहारकतया तं योजयितुमनुपपत्त्यन्तरमुत्थापयति ॥ **अथेति** । सन्निकर्षवादिनाऽप्युक्तातिप्रसङ्गनिरासाय योग्यताया अवश्याभ्युपेयत्वालाघवेन तस्या एव प्रयोजकत्वोपपत्तेर्न सन्निकर्षस्यापेक्षेत्याशयः । नन्वयोग्यताव्यतिरिक्तस्थलेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां योग्यतावत्सन्निकर्षस्यापि साक्षात्कारप्रयोजकत्वसिद्ध्या योग्यतासन्निकर्षयोरुभयोरप्यगृह्यमाणविशेषत्वात्कुतो योग्यतामुपादाय प्राप्तेरेव परित्याग इत्यतो योग्यतायाः साक्षात्काराव्यभिचरित्वात्सन्निकर्षस्य च तद्व्यभिचरितत्वादविशेषासिद्धेर्युक्तं योग्यतामुपादाय प्राप्तिनिराकरणमित्याशयवानाह ॥ **कथमन्यथेति** । अभ्रपटलादी-

स्यादिपदेन स्फटिकादिसङ्ग्रहः । काचादिना विघातिद्रव्येण प्राप्तिप्रतिबन्धान्न तत्र प्राप्तिरस्तीति प्राप्तिः साक्षात्कारव्यभिचारिणीति भावः । ननु काचादीनां प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावात्तत्रापि प्राप्तिरस्त्येवेति न व्यभिचार इत्यतो माऽस्तु तर्हि व्यभिचारेण चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वासिद्धिः । चक्षुरप्राप्यकारि सान्तरग्राहकत्वादित्यनुमानात्तत्सिद्धिः स्यादेवेत्याशयवानाह ॥ **सान्तरेति** । विप्रकृष्टदेशावस्थितार्थग्रहणमित्यर्थः । ननु दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिग्रहानुपपत्त्या व्याप्यत्वासिद्धोऽयं हेतुरित्यतोऽन्वयव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेऽपि यत्प्राप्यकारि न तत्सान्तरार्थग्राहकमिति व्यतिरेकव्याप्तौ त्वगादेरेव दृष्टान्तत्वेन व्यतिरेकव्याप्तिग्रहसम्भवान्न तत्प्रसङ्ग इत्याशयवानाह ॥ **प्राप्यकारिष्विति** । आदिपदेन रसनादिपरिग्रहः । नन्वसम्बद्धार्थग्राहकताया एव साध्यत्वात्सन्दिग्धासिद्धोऽयं हेतुरित्यरुचेराह ॥ **किञ्चेति** । चक्षुरप्राप्यकारि संयुक्तमात्राग्राहकत्वादित्यनुमानमित्यभिप्रेत्याप्रयोजकताशङ्कानिरासकतया हेतूच्छित्तिं विपक्षे बाधकतया सूचयन्ननुग्राहकं तर्कमाह ॥ **आनयनं चेदिति** ॥ **स्वसंयुक्तेति** । स्वयं यावत्परिमाणं तावत्परिमाणं युक्तमेव पटादिप्रदेशमित्यर्थः । अनुमानमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्ताभावाद्व्याप्त्यसिद्धिस्तर्कमूलव्याप्तावपि दृष्टान्ताभावात्तदसिद्धिश्चेत्यतोऽन्वयव्याप्तौ तदभावेऽपि व्यतिरेकव्याप्तौ कुठारादेरेव दृष्टान्तत्वादनुमानव्यतिरेकव्याप्तेरेव च तर्कमूलभूतव्याप्तित्वेन तत्रापि तस्यापि दृष्टान्तत्वान्नोभयत्रापि व्याप्त्यसिद्धिरित्याशयवानाह ॥ **कुठारादिष्विति** । तर्के इष्टापत्तिं परिहरन्नेवानुमाने स्वरूपासिद्धिं परिहरति ॥ **पृथुतरं चेति** । स्वतोऽधिकपरिमाणमित्यर्थः । पृथुतरग्रहणं स्वतोऽधिकपरिमाणद्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेणानैकान्तिकमित्यरुचेराह ॥ **दिग्विशेषेति** । चक्षुषः सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वे दिग्विशेषं प्रति गत्वा सन्निकृष्य चक्षुस्तद्ग्राहकत्वं वाच्यम् । तथा च न तत्सन्देहावकाशः । गत्वा सन्निकृष्य तद्ग्राहकस्य तन्निश्चायकत्वानियमादिति भावः । नन्वागन्तुककारणान्तरवशादेव सन्देहो भविष्यति । अप्राप्तौ तु सर्वत्र सन्देहः स्यादित्यरुचेराह ॥ **सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरिति** । यदि चक्षुर्गत्वाऽर्थं गृह्णीयात्तदा निकटमाशु गृह्णीयाद्दवीयस्तु चिरेण तद्धेतुसन्निकर्षस्यायुगपद्भावित्वात् । तथा च तथाविधयोः शाखाचन्द्रमसोरपि पौर्वापर्येणैव ग्रहणं स्यान्न तु युगपदिति युगपद्ग्रहणानुभवविरोध इत्याशयः ॥ **न हीति** । प्राप्यकारिणि त्वगादौ निकटदवीयसोर्युगपद्ग्रहणादर्शनादिति भावः ॥ छ ॥

सु०—अपि च चक्षुरप्राप्यार्थप्रकाशकम् । अत्यासन्नाप्रकाशकत्वात् । व्यतिरेकेण श्रोत्रादिवत् । चक्षुर्गत्वा नार्थेन सम्बध्यते । इन्द्रियत्वात्स्पर्शनादिवत् । न चार्थस्यागमनं प्रत्यक्षविरोधात् । तथा चाप्राप्यप्रकाशकत्वसिद्धिरिति । अत्रोच्यते । विषयकरणयोर्योग्यतामात्रमुपादाय सन्निकर्षापाकरणं किं सर्वत्रोत नयन एवेति वक्तव्यम् । न प्रथमः । अप्राप्तैरेव कुठारादिभिः काष्ठादौ छिदाद्युदयप्रसङ्गात् । घ्राणरसनस्पर्शनैरप्राप्तैरेव गन्धाद्यवबोधोदयापत्तेश्च । तथा च योग्यतावदन्वयव्यतिरेकासिद्धा प्राप्तिरपि क्रियोत्पादोपयोगिनी । न द्वितीयः । विशेषकारणाभावात् । योग्यताया अन्वयव्यतिरेकदर्शनात्प्राप्तेश्चानुपलम्भादिति चेन्न । चक्षुषोऽपि करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यां प्राप्त्युपलम्भात् । नन्वत्र किं गोलकं पक्षीक्रियते उत तदतिरिक्तं चक्षुः । आद्ये प्रमाणबाधः । द्वितीये त्वाश्रयासिद्धिरिति चेन्न । तवापि गोलकपक्षीकारे सिद्धसाधनम् । अन्यत्राश्रयासिद्धिरिति वक्तुं शक्यत्वात् । अथ विशेषं विहाय रूपदर्शनानुमितं करणमात्रं पक्षीक्रियत इति ब्रूषे । समं ममापि । अत एव गोलकातिरिक्तमपि तत्सेत्स्यति। सन्निकर्षश्च प्रत्यासत्तिमात्रं विवक्षितम् * न संयोगादिरिति न शब्दादिभिर्व्यभिचारः । का चेयं योग्यता यन्मात्रादसन्निकृष्टमपि चक्षुः प्रकाशयेत् । यदि रूपविशेषादिरूपा तदाऽतीतानागतयोरपि तद्भावाच्चाक्षुषतापत्तिः । सन्निकर्षार्थं खलु वर्तमानताभ्यर्थनम् । सान्निकर्षस्यान्यथासिद्धौ प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशस्य चक्षुषाऽवभासनात् । स चेदनपेक्षितः किं तदा वर्तमानतया । अथ वर्तमानताऽपि रूपादिवद्योग्यतान्तर्गता । तदा प्रत्यभिज्ञा न सिध्येत् । कुड्यादिव्यवहितप्रतीतिप्रसङ्गश्च । प्राप्तिप्रतिघातकं हि कुड्यादिव्यवधानमिति प्राप्त्यर्थं तदभावोऽन्वेषणीयः । सा यदि नेष्यते तदा कुड्यादिकं कस्यापकुर्यात् । आवरणाभावोऽपि योग्यतेति चेत् । (न) । कुड्य (ड्या) परभागावस्थितेनाप्यग्रहणप्रसङ्गात् । अथ नयनविषययोर्मध्ये निबिडावयवद्रव्याभावो विवक्षित इति चेत् । स्फटिकाद्यन्तरितानुपलब्धिप्रसङ्गात् । अस्वच्छद्रव्याभावो विवक्षित इति चेत् । तथाऽप्यव्यवहितदूरदर्शनापत्तिरेव । अथ क्षणभङ्गपरिणामावाश्रित्य तथाभूतस्योत्पादानुत्पादौ योग्यतायोग्यते मन्यसे तदा सोऽर्थः कदाचित्सर्वैरुपलभ्येत कदाचिन्न केनापि । द्रष्टृनिबन्धनोऽपि तद्भेदोऽस्तीति चेन्न । प्रमितसन्निकर्ष-

परित्यागेनाप्रमितानेककल्पनस्यानुचितत्वात् । किञ्चासन्निकृष्टप्रतीतावासन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्वैशद्यावैशद्ये न स्याताम् । अस्माकं तु नयनरश्मयः सम्यगासन्नेन सन्निकृष्यन्ते विप्रकृष्टेन त्वसम्यक् * प्रदीपरश्मय इवेति युक्ते प्रतीतेर्वैशद्यावैशद्ये । काचाद्यन्तरितोपलब्ध्या किमप्राप्यप्रकाशकत्वं कल्पयामः किंवा काचादीनां प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावम् । आद्यः प्रमाणविरुद्धोऽनैकान्तिकप्रसङ्गपराहत इति द्वितीय एवाश्रयणीयः । तथात्वे काचादेर्व्यूहान्तरतापत्तेरिति चेत् । (न) जलानलव्यतिभेदेऽपि घटादेस्तदभावात् । तत्रापि सूक्ष्मतरतदभ्युपगमेऽत्रापि साऽस्तु । सान्तरग्रहणमप्यसन्निकृष्टग्रहणं चेदसिद्धम् । सान्तर इति ग्रहणं चेत्प्रदीपेऽनैकान्तिकम् । यथा खलु दीपो रश्मिभिरर्थसन्निकृष्टोऽपि स्वरूपापेक्षया सान्तर इति प्रतीयते । तथा चक्षुरप्यधिष्ठानापेक्षयेति किमनुपपन्नम् । पृथुतरग्रहणमपि नयनरश्मीनामुन्मत्तककुसुमवत्पृथ्वग्रतयोपपत्स्यते । अप्राप्तौ त्वल्पस्यापि ग्रहणं न स्यात् । प्राप्तौ दिग्विशेषसन्देहो न स्यादिति चेन्न । अप्राप्तौ सर्वत्र सन्देहस्स्यात् । सन्देहादपि च निश्चयो महीयान् । तत्र सन्देह आगन्तुकं कारणान्तरं कल्पयिष्यति । युगपद्ग्रहणाभिमानस्तु तेजसः शीघ्रगामितानिबन्धनो भ्रम एव । प्राप्तेः प्रमाणसिद्धत्वात् । अपर आह । नयनरश्मयः शाखाचन्द्रसंयुक्तैः सौररश्मिभिरेकीभूता युगपच्छाखाचन्द्रमसौ ग्राहयन्तीति । तदसत् । सर्वार्थग्रहणप्रसङ्गात् । अदृष्टात्तद्व्यवस्थेति चेत् । (न) । बाह्यसाधनसाकल्येऽदृष्टवैकल्येन कार्यानुदयस्य क्वाप्यदर्शनात् । अदृष्टवैकल्ये हि बाह्यसामग्री विकला स्यात् । अन्यथा समनस्केन्द्रियसन्निकृष्टः स्फीतालोकमध्यमध्यासीनोऽपि घटः कदाचिन्नोपलभ्येत । अप्राप्यार्थप्रकाशकमिति चाप्रसिद्धविशेषणता । अत्यासन्नाप्रकाशकत्वं प्राप्यप्रकाशकेषु घ्राणादिष्वपि विद्यते । स्वगतगन्धादेरग्रहणात् । परस्यैवात्यासन्नकाचाद्यग्रहणमयुक्तम् । योग्यताया अनपायात् । गत्वा नार्थेन सन्निकृष्यत इत्यत्र किं गतिप्रतिषेधः साध्यः * किंवा सन्निकर्षप्रतिषेधः * उतोभयप्रतिषेधः । नाद्यः । कालातीतत्वादनैकान्त्याच्च । न द्वितीयः । अनैकान्तिकत्वादेव । अत एव न तृतीयोऽपि । विशिष्टनिषेधोऽयमिति चेन्न । सोऽपि विशेषणाभावेन वेत्यादिविकल्पदूषणानिस्तारात् । सन्निकर्षार्थं गतिमन्न भवतीति साध्यमिति चेन्न । स्पर्शनादावनैकान्त्यात् । शीतलजलसन्निकर्षार्थं त्वगिन्द्रि-

यगतये हि शरीरपरिस्पन्दो भवति । अथायमभिप्रायोऽधिष्ठानाद्बहिर्न गच्छतीति । तदेन्द्रियत्वे समानेऽपि घ्राणादीनामतैजसानामनेवम्भावः ॥ चक्षुषस्तु तैजसेत्थम्भूतत्वाङ्गीकारे बाधकाभावादप्रयोजकत्वं । चाक्षुषरश्मीनामुपलब्धिप्रसङ्ग इति चेन्न । अतीन्द्रियत्वोपपत्तेः । महत्तेजोजातीयमैन्द्रियकमुपलब्धमिति चेत् । चाक्षुषमप्युपलब्धमिति वारिस्थं तथा स्यात् । अदृष्टवशादनुद्भूतरूपं तदिति चेत् । इदमप्यनुद्भूतरूपस्पर्शं कुतो न कल्प्यते । कल्पिकायां प्राप्यकारितायां प्रमाणस्योक्तत्वात् । यदि नयनं निर्गत्यार्थं गृह्णीयात्तदोन्मील्यानिमीलनेऽप्यर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । यदि चाक्षुषमधिष्ठानातिरिक्तं स्यादधिष्ठानोपघातचिकित्से व्यर्थे स्यातामिति तु (प्र) दीपेन समानयोगक्षेमम् । अपि च । छायायामुपविष्टस्याप्यातपालोकने नयनस्याशिशिरत्वमातपोपविष्टस्यापि शिशिरद्रव्यालोकने शिशिरत्वं चैतमेवार्थं गमयतः । न ह्यप्राप्तावेतदुपपद्यते । तदेतदखिलमपि प्रमाणप्रसिद्धमिति किमत्र वक्तव्यमिति हिशब्देनाचष्टे ॥ छ॥

टि०——॥अत्रोच्यत इति । यद्यपि नयन एव सन्निकर्षापाकरणान्न ततः प्रथमपक्षप्रसक्तिस्तथाऽपि यद्याश्रिता योग्यतेत्याद्युपक्रमात्तत्प्रसक्तिरिति ध्येयम् । आद्येऽपि करणमात्रे प्राप्त्यभावोऽभिमतः किंवा ज्ञानकरण एवेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ अप्राप्तैरेवेति । द्वितीयं प्रत्याह ॥ घ्राणेति ॥ तथा चेति । ततश्च सन्निकर्षवादिनाऽतिप्रसङ्गपरिहाराय योग्यताया इव योग्यतावादिनाऽप्युक्तातिप्रसङ्गपरिहाराय प्राप्तेरप्यावश्याभ्युपेयत्वात्कारणत्वग्राहकान्वयव्यतिरेकयोरप्युभयत्र तौल्येन योग्यताप्राप्त्योरगृह्यमाणविशेषत्वाद्योग्यतैव कारणं न प्राप्तिरित्यर्धजरतीयाश्रयणमयुक्तमिति भावः । विशेषकारणमाशङ्कते ॥ योग्यताया इति ॥ प्राप्तेश्चानुपलम्भादिति । प्राप्तेरभावेन तदन्वयव्यतिरेकयोरनुपलब्धेरित्यर्थः । काचाभ्रपटलाद्यन्तरितोपलब्ध्या व्यभिचारादिति भावः । प्राप्तेरभावेनान्वयव्यतिरेकयोरसिद्धिं वदन्प्रष्टव्यः किं प्राप्त्यभावस्तत्साधकप्रमाणाभावात्किंवोक्तबाधकसद्भावादिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ न चक्षुषोऽपीति । तथा च चक्षुः प्राप्यार्थग्राहकं करणत्वादिन्द्रियत्वाच्च त्वगादिवदित्यनुमानद्वयस्य प्राप्तौ प्रमाणत्वान्न प्रमाणाभावेन चक्षुषः प्राप्त्यनुपलम्भो वक्तुं शक्यत इति भावः ॥ बाध इति । गोलकस्य विषयसन्निकर्षाभावस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्निश्चितत्वादित्यर्थः ॥ आश्रयासिद्धिरिति । मानाभावेन गोलकातिरिक्तचक्षुष एवासिद्धेरित्यर्थः ॥

तवापीति । चक्षुरप्राप्यार्थप्रकाशकमिति त्वदीयप्रयोगेऽपीत्यर्थः ॥ **सिद्धेति** । गोलकस्य विषयाप्राप्तेर्मयाऽप्यभ्युपगमादिति भावः ॥ **अन्यत्रेति** । गोलकातिरिक्तचक्षुःपक्षीकार इत्यर्थः । मानाभावेन तदसिद्धेरिति भावः ॥ **विशेषं विहायेति** । गोलकत्वतदतिरिक्तत्वरूपविशेषं विहायेत्यर्थः ॥ **पक्षीक्रियत इति** । तत्पक्षीकारे सिद्धसाधनत्वाद्यप्रसक्तेरिति भावः ॥**सममिति** । तत्पक्षीकारे बाधाद्यप्रसक्तेरिति भावः ॥**अत एवेति** । गोलकस्यान्धसाधारणत्वेन रूपदर्शनानुमितकरणत्वानुपपत्तेरेवेत्यर्थः । तथा च गोलकातिरिक्तचक्षुःपक्षीकारेऽपि नाश्रयासिद्धिरिति भावः । ननु वाक्यज्ञानलिङ्गज्ञानादिषु सत्यपि करणत्वे सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वाभावाद्यभिचारः संयोगसमवाययोरेव सन्निकर्षत्वाद्वाक्यज्ञानस्य वाक्यार्थेन लिङ्गादिज्ञानस्य लिङ्गादिना संयोगसमवाययोरसम्भवेन सन्निकर्षाभावादित्यतोऽतिप्रसङ्गभञ्जकं नियामकं प्रत्यासत्तिपदाभिधेयं सान्निकर्ष इत्युच्यते संयोगादेरपि सन्निकर्षत्वेन विवक्षायामेतदेव निमित्तम् । तथा च वाक्यज्ञानस्य वाक्यार्थेन संयोगसमवाययोरभावेऽपि संसर्गधर्मकपदार्थवाचिपदसमुदायात्मकवाक्यविषयत्वस्य लिङ्गादिज्ञानस्य च लिङ्गादिना संयोगादेरभावेऽपि तद्व्याप्यविषयत्वादेश्चातिप्रसङ्गभञ्जकस्य सान्निकर्षत्वसम्भवेन वाक्यज्ञानादेरपि सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वान्न तत्र करणत्वहेतोर्व्यभिचार इत्याह ॥**सन्निकर्षश्चेति** । शब्दादिभिरित्यत्र शब्दशब्दो वाक्यपरस्तज्ज्ञानस्योपलक्षकः शब्दस्याकरणत्वादिति द्रष्टव्यम् । एवं सन्निकर्षकारणतायाः प्रमितत्वान्न तदङ्गीकारे गौरवमित्युपपादितम् । इदानीं योग्यतावादिन एव गौरवमप्रमितानेककल्पनादित्याशयवानाह ॥**का चेयमिति** । रूपविशेषो महत्त्वसमानाधिकरणमुद्भूतरूपम् । आदिपदेन महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्पर्शपरिग्रहः । तेन महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्य स्पर्शरूपायोग्यतेत्युक्तं भवति । तद्भावान्महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्य स्पर्शरूपयोग्यतायाः सत्त्वादित्यर्थः । ननु विषयस्यापि लौकिकसाक्षात्कारकरणत्वादतीतादेरर्थस्य चासत्त्वात्कथं चाक्षुषत्वापादनमित्यतो भवेदेवं यदि विषयस्य कारणत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । सन्निकर्षजनकत्वेन तस्यान्यथासिद्धिकल्पनयेत्यतः प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशस्यावर्तमानस्याचाक्षुषसाक्षात्कारदर्शनेन व्यभिचारान्न विषयस्य साक्षात्कारकरणत्वमित्याशयवानाह ॥ **सन्निकर्षस्येति** । ननु च विषयस्येव तत्सान्निकर्षस्यापि तत्राभावात्त्वन्मतेऽपि कथं तस्य चाक्षुषत्वमित्यत उक्तं सन्निकर्षस्येति । संयोगादिरूपसन्निकर्षस्य विषयसत्त्वसापेक्षत्वेन विषयाभावे तदसम्भवेऽपि संस्कारस्य विषयसत्त्वं विनाऽपि सम्भवेनान्यथासिद्धत्वात् । प्रत्यभिज्ञायां च तत्तां-

शेन संस्कारस्यैव सन्निकर्षत्वाङ्गीकारान्न मन्मते तत्साक्षात्कारानुपपत्तिरिति भावः । न च लौकिकसाक्षात्कारावच्छेदेन विषयस्य कारणत्वाभ्युपगमान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञाया अपि षोढाप्रत्यासत्त्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यत्वरूपलौकिकत्वात् । ज्ञानस्य निरंशत्वेन तत्तांशे लौकिकत्वं नेत्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । अस्त्वेवं सन्निकर्षजनकत्वेन विषयस्यान्यथासिद्धिस्तथाऽपि तादर्थ्येनैव तस्यापेक्षितत्वात्कथमतीतादेश्चाक्षुषत्वापादनमित्यतः सन्निकर्षकारणत्वपक्षे तज्जनकतया विषयसत्त्वस्यावश्यकत्वेऽपि योग्यतामुपादाय सन्निकर्षकारणत्वं निराकुर्वतस्तवमते तस्यानपेक्षितत्वेन तदर्थं विषयसत्त्वस्याप्यनपेक्षितत्वादुक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यमेवेत्याशयेनाह ॥स चेदिति ॥ **अथेति** । तथा च वर्तमानविशिष्टतारूपविशेषादिरूपयोग्यता एवाभावान्नातीतादेश्चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इति भावः ॥ **न सिध्येदिति** । वर्तमानताविशिष्टरूपविशेषादिरूपयोग्यतायास्तत्राप्यभावादिति भावः ॥ **कुड्यादीति** । विशिष्टयोग्यतायास्तत्रापि सत्त्वादिति भावः । ननु कुड्यादिना व्यवधायकेन प्रतिबन्धनान्न तद्व्यवहितार्थप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यतो व्यवधायकं न सत्तयैव कार्यविरोधि । तथात्वे तस्मिन्सति सर्वथा कार्याभावप्रसङ्गात् । किन्तु प्राप्तिविघातकत्वेनैव । तथा च प्राप्तेः कारणत्ववादिपक्षे ज्ञानकारणीभूतप्राप्तिविघातकतया कुड्यादेर्व्यवधायकस्य प्रतिबन्धकत्वोपपत्तावपि तदकारणत्ववादिमते योग्यताविघटकत्वाभावेन प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेर्व्यवहितप्रतीतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेत्याह ॥ **प्राप्तिविघातकं हीति** ॥ **आवरणाभावोऽपीति** । तथा चावरणाभावघटितयोग्यताभावसम्पादकत्वात्तस्यापकारकत्वमिति न व्यवहितप्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **कुड्यपरभागेति** । तत्रावरणाभावघटितयोग्यताया असत्त्वादिति भावः । न च कुड्यादेरकुड्यपरभागस्थितं प्रत्यावरणत्वं नाप्यन्यावृत्तमर्थस्येति युक्तस्तं प्रति प्रकाश इति वाच्यम् । एकस्यैव कुड्यादेरावरणत्वानावरणत्वयोरेकस्यैवार्थस्यावृतत्वानावृतत्वयोश्च विरुद्धत्वेनासम्भवात् । ननु यत्र क्वचित्कुड्यादिसत्त्वेन प्रतिबन्धकं येनोक्तातिप्रसङ्गः । किन्तु ग्राह्यग्राहकयोरर्थनयनयोर्मध्यदेशे एव । न चैवं कुड्यादिव्यवहितपर्वताद्यग्रहप्रसङ्गः । ग्राह्याधिकपरिमाणवन्मध्यवर्तिनः कुड्यादेः प्रतिबन्धकत्वादित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **अथेति** ॥ **स्फटिकादीति** । तत्रापि ग्राह्यग्राहकयोर्मध्ये निबिडावयवस्य स्फटिकादेर्द्रव्यस्यैव सत्त्वेन तदभावाभावादिति भावः ॥ **अस्वच्छेति** । तथा चास्वच्छत्वरूपविशेषणाभावायत्तस्य निबिडावयवद्रव्याभावस्य सत्त्वात्स्फटिकाद्यन्तरितोप-

॥ अनावृतेति । तत्रावरणाभावघटितरूपयोग्यतासत्त्वादिति भावः । त ॥ कुर्वद्रूपस्येति ॥
कार्यं प्रति कुर्वद्रूपस्येत्यर्थः

लब्धिः सम्भवतीति भावः । ननु यद्युक्तरूपस्योत्पाद एव योग्यता तर्हि तस्यार्थस्य सर्वदोपलब्धिप्रसङ्ग इत्यतः स्यादेवं यदि पदार्थानां स्थिरत्वं स्यान्न चैवम् । क्षणभङ्गपरिणामपक्षाङ्गीकारेण प्रतिक्षणं पदार्थभेदेन कार्यं प्रति कुर्वद्रूपत्वेनोत्पन्नस्य तत्तत्क्षणमात्रवृत्तित्वेन क्षणान्तरेऽसत्त्वेन सर्वदोपलब्धिप्रसङ्गानवकाशादित्याशयेनोक्तं क्षणभङ्गपरिणामावाश्रित्येति । तावता सर्वदोपलब्धिप्रसङ्गानवकाशोऽपि यदा कार्यं प्रति कुर्वद्रूपस्योत्पादस्तदा कस्यचिदुपलब्धिदशायां सर्वेषामप्युपलब्धिप्रसङ्गः । कस्यचिदनुपलब्धिदशायां तं प्रति कुर्वद्रूपस्यानुत्पादादवश्यम्भावात्सर्वेषामप्यनुपलम्भः स्यादित्याह ॥ **तदेति** । ननु पुरुषविशेषं प्रत्येव तथाभूतस्योत्पाद एव योग्यता पुरुषविशेषं प्रति तथाभूतस्यानुत्पाद एवायोग्यतेति अदृष्टपुरुषनिबन्धनोऽपि योग्यताभेदोऽभ्युपगम्यते । ततश्चैकेनोपलभ्यतादशायां न सर्वैरुपलभ्यताप्रसङ्ग एकेनानुपलभ्यतादशायां न सर्वैरनुपलभ्यताप्रसङ्ग इति शङ्कते ॥ **दृष्टेति** ॥ **प्रमितेति** । करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यां सन्निकर्षस्य साधितत्वादिति भावः । ततश्च तत्परित्यागे प्रमाणविरोधः स्यादिति भावः ॥ **अप्रमितेति** । तथा च तत्कल्पने कल्पनागौरवमिति भावः । आसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरित्येव पाठः । सन्निकृष्टपदं मध्ये दीपकान्यायेनोभयत्र सम्बध्यते । तथा चेन्द्रियसन्निकृष्टयोः समीपवर्तिदूरवर्तिनोरित्यर्थः ॥ **न स्यातामिति** । आसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्योग्यतायां विशेषाभावादिति भावः । तथापि तर्ह्यासन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरिन्द्रियसन्निकर्षाविशेषात्प्रतीतेर्वैशद्यावैशद्ये न स्यातामित्यत आह ॥ **अस्माकं त्विति** । तर्ह्यासन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्योग्यताया विचित्रत्वात्तदुपपत्तिरित्यत आसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरिन्द्रियसन्निकर्षस्य सम्यक्त्वासम्यक्त्वरूपविशेषाश्रयणमुचितम् । आसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः प्रदीपरश्मिसन्निकर्षस्य सम्यक्त्वासम्यक्त्वरूपविशेषसद्भावदर्शनेन सान्निकर्षवैचित्र्यस्य सम्भावितत्वान्न तु रूपविशेषादिरूपयोग्यतायामासन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्वैचित्र्यम् । तथा क्वाप्यदृष्टत्वेन तत्कल्पनस्यासम्भावनापराहतत्वादित्याशयवतोक्तं प्रदीपरश्मय इवेति । उक्तबाधकसद्भावादिति द्वितीयं दूषयन्काचाभ्रपटलाद्यन्तरितोपलब्ध्यनुपपत्तिं तावत्परिहरति ॥ **काचादीति** ॥ **आद्य इति** । उक्तानुमानद्वयरूपप्रमाणविरुद्धः अतितादेश्चाक्षुषत्वापत्तिः कुड्यादिव्यवहितप्रतीतिप्रसङ्गोऽव्यवहितदूरदर्शनापत्तिश्चेत्येवंरूपानेकातिप्रसङ्गपराहत इत्यर्थः ॥ **द्वितीय इति** । काचादीनां प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभाव इत्यर्थः । ननु काचादेः प्राप्तिप्रतिबन्ध-

कत्वाभावे इन्द्रियरश्मयः काचादिकं भित्त्वाऽर्थेन सन्निकृष्यन्त इति वाच्यम् । न चैतत्सम्भवति । तथा सति काचादेः सच्छिद्रत्वापातादित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **तथात्व इति** । अत्र व्यूहशब्दः समूहपरः । समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजा इत्यमरोक्तेः । अन्तरशब्दश्च छिद्रवचनः । अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीये विना बहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चेति वचनात् । व्यधिकरणश्च बहुव्रीहिः । व्यूहः समूहोऽन्तराणां छिद्राणां यस्मिन्नसौ व्यूहान्तरस्तस्य भावस्तत्ता तदापत्तिरित्यर्थः । बहुछिद्रत्वापत्तिरिति यावत् । व्यूहविशेषत्वापत्तिरित्यर्थः । अन्तरशब्दस्य विशेषवचनत्वात्सच्छिद्रत्वापत्तिरिति तु तात्पर्यमित्याहुः । व्यूहशब्दश्छिद्रपरः । ततश्च व्यूहश्छिद्रमन्तरे मध्ये यस्यासौ तथोक्तस्तत्त्वापत्तिरित्यर्थ इत्यन्ये । काचादिकं बहुछिद्रवत्स्वव्यवहितार्थप्राप्त्यप्रतिबन्धकत्वात् । यद्यत्स्वव्यवहितार्थप्राप्त्यप्रतिबन्धकं तद्बहुछिद्रवद्यथा सम्मतमिति सामान्यव्याप्तिमूलकमभिप्रेतमनुमानं व्यभिचारेण दूषयति ॥ **जलानलेति** । व्यतिभेदः संश्लेषः । तदभावात् बहुछिद्रवत्त्वाभावादित्यर्थः । घटाधोभागसंश्लिष्टाग्नेर्घटान्तर्गतजलश्लेषदर्शनेन घटादेः स्वव्यवहितस्वान्तर्गतजलेनाग्नेः प्राप्त्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि बहुछिद्रवत्त्वाभावात्तत्र व्यभिचार इति भावः । यद्वा व्यतिभेदो विरुद्धक्रियासन्निपातः । स च घटान्तर्गतजलस्याधःप्रस्रवणम् । अधःस्थितस्याग्नेरूर्ध्वं गमनमित्येवंरूपो बोध्यः । तथा च घटादेः प्राप्तिबन्धकत्वेऽन्तर्वर्तमानजलस्याधः प्रस्रवणानुपपत्त्याऽधःस्थिताग्नेरूर्ध्वगमनानुपपत्त्या च घटादेर्न प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वमिति यद्व्यवधायकं सत्प्राप्त्यप्रतिबन्धकं तद्बहुछिद्रवदिति व्याप्तेर्घटादौ व्यभिचार इत्यर्थः । ननु घटादेरपि बहुछिद्रवत्त्वान्न तत्र व्यभिचारः । न चानुपलम्भबाधः । तत्र छिद्राणां परमसूक्ष्मत्वेनायोग्यतयाऽनुपलम्भसम्भवादित्याशङ्कते ॥ **तत्रापीति** । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारः । सिद्धसाधनत्वादेवानुमानाभासो भविष्यतीत्याशयवानाह ॥ **अत्रापीति** ॥ **सेति** । बहुछिद्रवत्त्वलक्षणा व्यूहान्तरतेत्यर्थः । परमसूक्ष्मत्वेनायोग्यतया तदनुपलम्भसम्भवादिति भावः । सान्तरग्रहणमप्राप्यकारित्वे हेतुरुक्तस्तत्र सान्तरस्य वस्तुनो ग्रहणमिति सान्तरत्वं किं वस्तुविशेषणमभिमतं किंवा सान्तरमिति ग्रहणमिति ज्ञानविशेषणमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यमाशङ्क्य दूषयति ॥ **सान्तरेति** । अन्तरं व्यवधानं तेन सहितं सान्तरं व्यवहितमित्यर्थः ॥ **असन्निकृष्टस्येति** ॥ **असिद्धमिति** । तस्यैव साध्यत्वेन साध्यहेत्वोरभेदापत्त्या साध्यावैशिष्ट्यादिति भावः । द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति ॥ **सान्त-**

प्रति

रमितीति । इन्द्रियस्यार्थसन्निकृष्टस्य तत्प्रकाशकत्वेऽर्थेन्द्रिययोः परस्परं व्यवधानाभावादर्थादिन्द्रियस्य व्यवहितत्वेन ज्ञानं न स्यात् । अस्ति चार्थादिन्द्रियं व्यवहितमिति सार्वजनीनः प्रत्ययः । ततो नेन्द्रियस्य प्राप्यप्रकाशकत्वम् । ततश्चायं प्रयोगः । चक्षुर्न घटादिप्राप्तिमत्तदपेक्षया व्यवहितमिति गृह्यमाणत्वादिति किल परस्याभिमतम् । न चैतद्युक्तम् । यद्यदपेक्षया सान्तरमिति गृह्यते न तत्तत्प्राप्तिमदित्यनुमानमूलभूतव्याप्तौ प्रदीपेऽनैकान्त्यात् । घटाद्यपेक्षया सान्तर इति गृह्यमाणस्यापि तस्य घटादिप्राप्तिमत्त्वादित्यर्थः । नन्वर्थसन्निकृष्टस्य प्रदीपस्य नार्थापेक्षया सान्तर इति ग्रहणं सम्भवतीति हेतोरेवागमनान्न तत्र व्यभिचार इत्यतः सान्निकृष्टत्वेऽपि सान्तरमिति ग्रहणं तत्रोपपादयन्नप्रयोजकत्वमप्याह ॥ **यथेति** ॥ **अधिष्ठानापेक्षयेति** । गोलकापेक्षयेत्यर्थः । पृथुतरग्रहणस्य स्वाधिकपरिमाणद्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेणानैकान्त्ये सत्येव सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वेऽपि पृथुतरग्रहणोपपत्तेरप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥ **पृथुतरेति** ॥ **अप्राप्तौ त्वल्पस्यापीति** । त्वगादिषु तथा दर्शनादिति भावः ॥ **प्राप्ताविति** । प्राप्यगृहीते सन्देहादर्शनादिति भावः ॥ **अप्राप्ताविति** । अप्राप्यगृहीते निश्चयादर्शनादिति भावः । ननु च यथाऽप्राप्तिपक्षे बाधकं तथा प्राप्तिपक्षेऽपि बाधकमस्त्येवेति पक्षद्वयस्य साम्यात्कथं भवतोऽपि प्राप्तिपक्षनिश्चय इत्यत आह ॥ **सन्देहादपीति** ॥ **महीयानिति** । निष्कम्पप्रवृत्तिहेतुत्वात्तथा च तदनुपपत्तिः संशयानुपपत्तेर्बलवतीति युक्तः प्राप्यकारित्वनिश्चय इति भावः । तर्हि कथं गत्वा गृहीतेऽर्थे सन्देह इत्यतोऽनभ्यस्तत्वादिरूपदोषान्तरात्स इत्याह ॥ **तत्रेति** । शाखाचन्द्रग्रहणहेतुसन्निकर्षस्यायुगपद्भावित्वान्निकटदूरवर्तिनोः शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणमसिद्धमेवेति न युगपद्ग्रहणानुपपत्तिर्दोष इत्याशयवान्कथं तर्हि तद्ग्रहणयोर्यौगपद्याभिमान इत्यतो निमित्तोपदर्शनपूर्वकं भ्रमोऽयमित्याह ॥ **युगपदिति** । ननु किं युगपद्ग्रहणाभिमानस्य भ्रमत्वकल्पनया तदनुरोधेन शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणमेव किन्न स्यादित्यत आह ॥ **प्राप्तेरिति** । युगपद्ग्रहणाभ्युपगमे युगपत्प्राप्तेरुक्तरीत्याऽसत्त्वात्प्राप्तेरकारणत्वं वाच्यम् । न च तद्युक्तम् । करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यां चक्षुषः प्राप्यार्थकारितायाः प्रमितत्वेन तद्बाधप्रसङ्गादतो युगपद्ग्रहणानुपपत्तेर्युक्तं तदभिमानस्य भ्रमत्वकल्पनमिति भावः । शालिकानाथमतं दूषयितुमुपन्यस्यति ॥ **अपर आहेति** । नयनाद्बहिर्निर्गता इति शेषः । तथा च युगपच्छाखाचन्द्रयोः सत्त्वाद्युगपद्ग्रहणं युक्तमिति भावः ॥ **सर्वेति** । युगपदिति शेषः । नय-

SGDF

नाद्बहिर्गतानां नायनरश्मीनां शाखाचन्द्रसंयुक्तैः सौररश्मिभिरेकीभूतत्ववत्सर्वार्थसंयुक्तसौररश्मिभिरेकीभूतत्वाच्छाखाचन्द्रमसोरिव सर्वार्थानां युगपद्ग्रहणप्रसङ्ग इति भावः ॥ अदृष्टादिति । सर्वार्थसन्निकर्षसद्भावेऽपि शाखाचन्द्रमसोरेव ग्रहणमुपपद्यते । तद्धेतुभूतस्यादृष्टस्य सत्त्वान्न तु सर्वार्थग्रहणं तद्धेत्वदृष्टविरहात् । ततश्चादृष्टभावाभावाभ्यां वैषम्यान्न प्रतिबन्दीग्रह इति भावः । दृष्टसामग्रीविघटकत्वेनैवादृष्टवैकल्यस्य कार्याभावसम्पादकत्वेन बाह्यसाधनसाकल्येऽदृष्टवैकल्यस्य कार्याभावासम्पादकत्वेन प्रकृते दृष्टकारणसाकल्यसद्भावाद्युगपत्सर्वग्रहणप्रसङ्गो दुर्वार इत्याह ॥ बाह्येति । न च वन्ध्यापुंसंप्रयोगादौ सत्यपि बाह्यकारणसाकल्येऽदृष्टवैकल्यप्रयुक्तकार्याभावदर्शनात् न बाह्यसामग्रीवैकल्यसम्पादकत्वनियमो युक्त इति वाच्यम् । तत्रापि नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुत्याऽपुत्रस्य नरकोक्त्या तज्जनकदुरितस्यावश्यकत्वेन तत्प्रतिबन्धादेव कार्याभावोपपत्त्या तस्यादृष्टवैकल्यानिमित्तकत्वात् । नन्वदृष्टवैकल्यस्य किं बाह्यसाधनवैकल्यसम्पादकत्वेनैव कार्यवैकल्यप्रयोजकत्वकल्पनया सत्यपि बाह्यसाधनसाकल्येऽदृष्टवैकल्येनैव कार्यवैकल्याश्रयणे दोषाभावादित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ अप्रसिद्धेति । अर्थप्रकाशकस्य त्वगादेः प्राप्यैव तत्प्रकाशकत्वेनाप्राप्यप्रकाशकत्वस्य कुत्राप्यसत्त्वादिति भावः । प्रतिज्ञां दूषयित्वा हेतुमपि दूषयति ॥ अत्यासन्नेति । प्राप्यप्रकाशकेष्विति साध्याभावोपपादनम् । घ्राणादेरत्यासन्नाप्रकाशकत्वं कथमित्यतो हेतुमपि तत्रोपपादयति ॥ स्वगतेति । किञ्चात्यासन्नाप्रकाशकत्वमस्तु प्राप्यप्रकाशकत्वं चास्तु विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजको हेतुः । न च प्राप्यप्रकाशकत्वेऽत्यासन्नस्याक्षिपक्ष्मादेरपि प्राप्त्यविशेषात्तत्प्रकाशापत्त्याऽत्यासन्नपक्ष्माद्यप्रकाशानुपपत्तेर्हेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिकेति नाप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । पक्ष्मादेरप्यस्याक्षिसन्निकृष्टत्वेऽप्यसामीप्यरूपस्य तत्रार्थदोषस्य विद्यमानत्वेन प्रकाशहेतुभूताया निर्दोषेणार्थेन प्राप्तेस्तत्राभावेनात्यासन्नपक्ष्माद्यप्रकाशस्य प्राप्यकारित्वेऽप्युपपत्त्या हेतूच्छित्तेरभावेनाप्रयोजकत्वानिस्तारादित्याशयवान्न केवलं प्राप्यकारित्वनयेऽत्यासन्नाप्रकाशत्वोपपत्तिः किन्तु योग्यतावादिमत एवात्यासन्नाप्रकाशकत्वानुपपत्त्यभ्युच्चयेनाह ॥ परस्यैवेति । काचो दोषविशेषः । तथा चात्यासन्नकाचादौ सत्यामपि योग्यतायां तदग्रहणेन योग्यताया अपि व्यभिचारात्पराभिप्रेतं चक्षुषो योग्यार्थग्राहकत्वमपि न स्यादिति भावः ॥ कालातीतत्वादिति । मूर्तद्रव्यमात्रस्य गतिमत्त्वनियमेन तथाविधत्वेन चक्षुषोऽपि गतिमत्त्वसिद्ध्या तदभावस्य प्रमाणबाधितत्वादिति

भावः ॥ अनैकान्त्याच्चेति । स्पर्शनादाविति शेषः । तत्र सत्यपीन्द्रियत्वे शीतलजलसन्निकर्षार्थं त्वगिन्द्रियगतये हीति वक्ष्यमाणरीत्या गतिमत्त्वसिद्धेरिति भावः ॥ अनैकान्तिकत्वादेवेति । त्वगादेः सत्यपीन्द्रियत्वे सन्निकृष्टार्थग्राहकताया एव सत्त्वात्सन्निकर्षाभावरूपसाध्यस्य तत्राभावादिति भावः । उभयप्रतिषेध इति तृतीयेऽपि किं प्रत्येकं तदुभयप्रतिषेधोऽभिमतः किंवा विशिष्टप्रतिषेध इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ अत एवेति । चक्षुषो मूर्तद्रव्यत्वेन गतिमत्त्वसिद्ध्या तदभावस्य बाधितत्वात् । त्वगादावुक्तरीत्या गतिसन्निकर्षयोरेव सत्त्वेन तदुभयप्रतिषेधरूपसाध्यस्य तत्राभावेन तत्रानैकान्त्याच्चेत्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ विशिष्टेति । उक्तरूपविशिष्टाभावः किं गतिरूपविशेषणाभावायत्त उत सन्निकर्षरूपविशेष्याभावायत्त उत गतिसन्निकर्षरूपोभयाभावायत्तोऽभिमतः । आद्ये मूर्तद्रव्यत्वेन गतिमत्त्वस्यैव तत्र सत्त्वेन गतिरूपविशेषणाभावस्याभावेन विशेषणाभावायत्तस्य विशिष्टाभावरूपसाध्यस्य तत्रासत्त्वादनैकान्त्यम् । द्वितीयेऽपि त्वगादीनां प्राप्यकारिताया उभयसम्मतत्वेन सन्निकर्षरूपविशेष्यस्य तत्र सत्त्वेन तदभावायत्तस्य विशिष्टाभावरूपस्य साध्यस्य तत्रासम्भवेन तदभावसत्त्वादनैकान्त्यमेव । उभयायत्तत्वपक्षेऽप्युक्तरीत्योभयस्यापि सत्त्वेन तदभावायत्तस्य विशिष्टाभावरूपसाध्यस्य तत्राभावादनैकान्त्यमेवेति न विशिष्टनिषेधस्यापि साध्यत्वमित्याह ॥ न सोऽपीति । ननु गत्वाऽर्थेन सन्निकृष्यत इति न गतिप्रतिषेधोऽभिमतो नापि सन्निकर्षप्रतिषेधो नाप्युभयप्रतिषेधः किन्तु सन्निकर्षानुकूलगतिप्रतिषेध एव । तथा च गतिसन्निकर्षयोस्तत्र सत्त्वेऽपि सन्निकर्षानुकूलगतिमत्त्वस्य तत्राभावेन साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्कते ॥ सन्निकर्षार्थमिति ॥ अनैकान्त्यादिति । स्पर्शनादेः सन्निकर्षार्थगतिमत्त्वस्यैव सत्त्वादिति भावः । कथं तत्र सन्निकर्षार्थत्वं गतेरित्यतस्तदुपपादयति ॥ शीतलेति ॥ अथेति । तथा च सन्निकर्षार्थं गतिमत्त्वेऽप्यधिष्ठानगत्यैव तदाश्रयतया गतिमत्त्वेऽप्यधिष्ठानाद्बहिर्गमनाभावान्न त्वगादौ व्यभिचार इति भावः । इन्द्रियत्वमस्तु विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकोऽयं हेतुः । न च घ्राणादीनामपि बहिर्गमनप्रसङ्ग एव बाधक इन्द्रियत्वाविशेषादिति वाच्यम् । इन्द्रियत्वाविशेषेऽपि तैजसत्वातैजसत्वाभ्यां वैलक्षण्येन साम्याभावेनाविशेषासिद्ध्या तदप्रसङ्गादित्याह ॥ तदेति । अतैजसानामिति । यद्यपि मनोव्यतिरिक्तेन्द्रियाणां तैजसाहङ्कारकार्यत्वेन तैजसत्वमेवेति सिद्धान्तः । तथाऽपि परीत्या वा चक्षुषि तैजसाहङ्कारभागानां बहुत्ववदितरेन्द्रियेषु तदभावेन तैजसाहङ्कारभागानामल्पत्वात्तद्विव-

क्षया वाऽतैजसत्वोक्तिरिति ध्येयम् । यद्वा माऽस्तु तर्ह्यनैकान्त्यं सोपाधिकत्वेनाभासत्वं तु स्यादित्याह ॥ **तदेति** । अधिष्ठानाद्बहिर्गमनशून्यरूप-साध्यवति त्वगादावतैजसत्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वादिन्द्रियत्वरूपसाधनवति चक्षुष्यतैजसत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वादतैजसत्वमुपाधिरिति भावः । साधनाव्यापकतामुपदर्शयन्नेव प्रतिपक्षोन्नायकत्वरूपं दूषकताबीजमुपपादयति ॥ **चक्षुषस्त्वित्यादि** । अनुपलम्भबाधितं बहिर्गमनं नयनरश्मीनामि-त्याशयेन शङ्कते ॥ **चाक्षुषेति** । ततश्च नाप्रयोजकत्वं नाप्युपाध्युन्नीतः प्रतिपक्ष इति भावः । अयोग्यतयाऽनुपलम्भस्यान्यथासिद्धत्वान्न तद्बाधस्य बहिर्गमनाभावसाधकतेत्याह ॥ **अतीन्द्रियत्वेति** । महत्तेजोजातीयत्वेन चाक्षुषरश्मीनामैन्द्रियकत्वसिद्धेर्नायोग्यत्वेनानुपलम्भस्यान्यथासिद्धिरिति भावेन शङ्कते ॥ **महदिति** । महत्तेजोजातीयत्वमात्रं नैन्द्रियकतायां प्रयोजकं किन्तु विशेषणान्तरविशिष्टमेव । तथा च महत्तेजोजातीयत्वेन न चाक्षुषरश्मीनामैन्द्रियकत्वसिद्धिरित्याशयवान्कुतोऽविशिष्टस्यैव प्रयोजकत्वोपपत्तौ विशिष्टस्य प्रयोजकत्वकल्पनमित्यतो विशिष्टस्य प्रयोजकत्वं परमुखे-नैव नेतुं प्रतिबन्दीं तावद्गृह्णाति ॥ **चाक्षुषमपीति** । महत्तेजोजातीयमिति वर्तते । न महत्तेजोजातीयत्वमात्रं चाक्षुषतायां प्रयोजकं येनोक्तातिप्रसङ्गः स्यात्किन्तूद्भूतरूपवत्त्वविशिष्टमहत्तेजोजातीयत्वमेव । न च वारिस्थस्य तदस्तीति कथं वारिस्थतेजसश्चाक्षुषत्वापादनमिति शङ्कते ॥ **अदृष्टेति** । एवं तर्हि महत्तेजोजातीयत्वमात्रमैन्द्रियकत्वे प्रयोजकं येन चाक्षुषरश्मीनामुपलम्भः प्रसज्येत । किन्तूद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वविशिष्टं महत्तेजो-जातीयत्वमेवेति न चाक्षुषरश्मीनामैन्द्रियकत्वप्रसङ्ग इत्याह ॥ **इदमपीति** । अदृष्टवशादित्यनुवर्तते । ननु वारिस्थस्याचाक्षुषतायाः सिद्धत्वा-त्कल्पकसद्भावेन चाक्षुषतायां विशिष्टस्य प्रयोजकत्वं कल्पयितुं शक्यते प्रकृते त्विन्द्रियरश्मीनां बहिरनिर्गमनेनाप्यनुपलम्भसम्भवेन कुतो विशिष्ट-स्यैन्द्रियकत्वप्रयोजकत्वकल्पनावकाश इत्यतः प्राप्यकारितायाः सिद्धत्वेन बहिर्गमनसिद्ध्योक्तरीत्याऽनुपलम्भस्यान्यथासिद्धेरसम्भवाद्विशिष्टस्यैवैन्द्रि-यकत्वप्रयोजकत्वकल्पनया तेषामनुपलम्भसमर्थनमेव न्याय्यमित्याशयेनाह ॥**कल्पिकायामिति** ॥ **अर्थप्रतिपत्तिः स्यादिति** । पूर्वं बहिर्गतरश्मीनां सत्त्वादिति भावः ॥ **अधिष्ठानेति** । इन्द्रियनाशार्थतयाऽधिष्ठानोपघात इन्द्रियस्थैर्यार्थमधिष्ठानचिकित्सा च व्यर्थे स्यातामित्यर्थः ॥ **प्रदीपेन समानयोगक्षेममिति** । दीपलापनानन्तरं ततो बहिर्निस्सृतानां रश्मीनामर्थसन्निकृष्टत्वाद्दीपाच्छादनेऽप्यर्थप्रकाशः स्याद्दीपनाशार्थमधिष्ठानस्य वर्ति-

कादेर्नाशस्तस्य स्थैर्यार्थं चाधिष्ठानचिकित्सा व्यर्थे स्यातामिति परचोदना दीपेऽप्यविशिष्टा । अथ दीपरश्मीनां तैजसत्वेन शीघ्रगामितया प्रज्वलनानन्तरमाच्छादिते दीपे पुना रश्मयस्तस्मिन्नेव प्रविष्टा इति बहिर्दीपरश्मीनामभावान्नार्थप्रतीतिप्रसङ्गः । अधिष्ठानभूतवर्तिकोपघातादेर्दीपोपघातादिप्रयोजकतयाऽन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेन सम्भवान्नाधिष्ठानोपघातचिकित्सयोर्वैयर्थ्यमिति मन्यसे तर्हि चाक्षुषरश्मीनामपि तैजसतया शीघ्रगामित्वेनोन्मीलनानन्तरं बहिर्निस्सृतानां तेषां निमीलनदशायां चक्षुष्येव प्रविष्टत्वेन बहिर्नायनरश्मीनामेवाभावान्नार्थप्रतीतिप्रसङ्गः । अधिष्ठानीभूतगोलकोपघातादेरिन्द्रियनाशादिप्रयोजकतयाऽन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेन तादर्थ्यसम्भवान्नाधिष्ठानोपघातचिचित्सयोर्वैयर्थ्यमिति प्रदीपेन समानयोगक्षेममित्यर्थः । अशिशिरत्वमुष्णत्वं शिशिरत्वं शीतलत्वम् ॥ **एतमेवेति** । बहिर्गत्वाऽऽलोकादिना सन्निकृष्टत्वरूपमर्थमित्यर्थः । गमकत्वमेवोपपादयति ॥ **न हीति** । उष्णादिद्रव्यसम्बन्धं विनोष्णत्वाद्यसम्भवादुष्णत्वादिना तत्सम्बन्धसिद्धिरित्यर्थः ॥ छ ॥

अ०—प्राकृतं शुद्धचैतन्यमक्षं तु द्विविधं मतम् ॥ शुद्धमीशरमामुक्तेष्वन्यत्र प्राकृतैर्युतम् ॥ निर्दोषमेव चैतन्यमन्यत्रोभयमिष्यते ॥ सुखदुःखादिविषयं शुद्धं संसारगेष्वपि ॥ निर्दोषत्वातिनियमात्तद्बलिष्ठतमं मतम् ॥

सु०—यदक्षविशेषणं निर्दोषत्वमुक्तं तद्व्यवच्छेद्यं दर्शयितुमक्षभेदं तावदाह ॥ **प्राकृतमिति** । प्रकृतिशब्देनाहङ्कारः पञ्चभूतानि चोच्यन्ते । सूक्ष्मरूपेण नित्यमप्यहङ्कारभूतांशैरुपाचितत्वात्प्राकृतम् । शुद्धमित्यस्यैव विवरणं चैतन्यमिति । चेतिशब्दावध्याहार्यौ । तुशब्देनाचेतनमेवेन्द्रियं तच्चाहङ्कारिकमेवेति वदतां साङ्ख्यादीनां, भौतिकमेवेति भाषमाणानां वैशेषिकादीनां, द्रव्येन्द्रियभावेन्द्रियभेदाद्द्विविधमिति जल्पतां जैनानां च मतं व्यवच्छिनत्ति । मतमिति स्वोक्तार्थस्य प्रमितत्वमाह । तत्र जडचैतन्यभेदमनुपदमेवोपपादयिष्यति । जडस्य च नित्याहङ्कारिकभौतिकत्वम् * 'सूक्ष्मेन्द्रियाणि सन्त्येव स्युः स्थूलान्यप्यहङ्कृतेः'। तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयत इत्यादिस्मृतिसिद्धम् । न च केवलाहङ्कारिकत्वे भौतिकत्वे वा प्रमाणमस्ति। कपिलादीनामाप्तत्वासिद्धेः । घ्राणं पार्थिवं रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वात् । कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतवत् । रसनमाप्यं रूपाव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् । लालावत् । चक्षुस्तैजसं

स्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वात् । प्रदीपवत् । स्पर्शनं वायवीयं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्जकत्वात् । व्यजनवातवदिति * अत्र पार्थिवादित्वमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वम् । तन्मात्रत्वसाधने दृष्टान्तानां साध्यवैकल्यम् । सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वाभ्युपगमात् । सर्वत्र चादृष्टेन व्यभिचारः । तत्सर्वव्यञ्जकमिति चेत् । किं व्यक्तिपुरस्कारेणोच्यते उतोपाध्यवच्छेदपुरस्कारेण । नाद्यः । यददृष्टमेकैकव्यञ्जकं तत्र व्यभिचारानिस्तारात् । तन्न निश्चितमिति चेत् । तथाऽपि सन्दिग्धव्यभिचारिता । न द्वितीयः । इन्द्रियत्वावच्छेदे नासिद्धेः । किञ्च पार्थिवादिपदैः पृथिवीत्वाद्यभिधाने तत्तत्सन्निकर्षैरनैकान्त्यम् । इन्द्रियत्वेन हेतुविशेषणे दृष्टान्तानां साधनवैकल्यम् । पृथिव्यादिकार्यतासाधने प्रागुक्तसिद्धसाधनतापरिहाराय मात्रपदप्रयोगे पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेषु व्यभिचारतादवस्थ्यम् । अपि च । चर्मादिगन्धव्यञ्जकत्वं जलादे रसव्यञ्जकत्वं लवणादे रूपव्यञ्जकत्वमञ्जनादेः स्पर्शव्यञ्जकत्वं कर्पूरादेरप्यस्तीति व्यभिचार एवेति । इन्द्रियद्वैविध्यस्य प्रमितत्वमुक्तम् । तत्कथमित्यत आह ॥ **शुद्धमिति** । प्राक् प्रसिद्धितारतम्यमपेक्ष्योद्देशोऽपि प्राधान्यतारतम्यापेक्षयोपपादनमिति द्रष्टव्यम् । अन्यत्र संसारिषु । प्राकृतैरक्षैर्युतं शुद्धमस्तीत्यर्थः । अयमभिसन्धिः । उपपादयिष्यते हीशरमामुक्तानामक्षवत्ता । न च तदक्षं प्राकृतमिति युक्तम् । निर्गुणत्वादिश्रुतिस्मृतिविरोधात् । ततस्तच्छुद्धचैतन्यमेव भवितुमर्हति । संसारिषु चाक्षवत्ता सुप्रसिद्धा । न च तन्मुक्तावक्षप्रतिपादकप्रमाणबलायातं शुद्धमेवास्त्विति युक्तम् । संसारेऽपि सम्यग्ज्ञाननियमाद्यापत्तेः । अतस्तत्र प्राकृतं शुद्धं चेति द्विविधमप्यस्तीति स्वीकार्यम् । ततः सिद्धमुक्तरूपाक्षद्वैविध्यमिति । परैरीशलक्ष्म्योर्लीलाविग्रहग्रहणाङ्गीकारिभिस्तदक्षस्य प्राकृतत्वमङ्गीक्रियते । तान्प्रति किं वादान्तरेणेति मुक्तग्रहणम् । स्वमते मुक्तानां लीलाविग्रहस्वीकारात् । किमन्यदाऽपीन्द्रियोपपादानायासेनेतीशरमेति । किमतो यद्येवमक्षद्वैविध्यमित्यत आह ॥ **निर्दोषमेवेति** । तत्रोत्तमजीवसम्बन्धिचैतन्यमक्षं निर्दोषमेवेत्यर्थः । अन्यत्रापि निर्दोषतासद्भावादेवेत्युक्तम् । अन्यत्र मध्यमजीवसम्बन्धिचैतन्ये । सर्वत्र प्राकृते चाक्षे निर्दोषत्वं सदोषत्वं चोभयं कालादिभेदेनेष्यते । अधमसम्बन्धिचैतन्ये तु सदोषत्वमेवेति शेषः । इष्यते प्रामाणिकैरिति ।

अनेनागमं कार्यलिङ्गकमनुमानं चात्रार्थे दर्शयति । यावदत्र सदोषमुक्तं तन्निर्दोषग्रहणव्यवच्छेद्यमिति भावः । ननु च संसारिषु प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमिन्द्रियमवश्यमङ्गीकरणीयम् । न च तच्छुद्धम् । उक्तानुपपत्तेः । अतः प्राकृतेनैव सर्वस्योपपत्तेः संसारिषु शुद्धेन्द्रियाभ्युपगमो निर्बीज एव । न च मुक्तौ शुद्धसद्भावात्प्रागपि तदङ्गीकरणीयम् । मुक्तिवच्छुद्धेन्द्रियस्यापि पश्चात्प्राप्त्युपपत्तेरित्यत आह ॥ **सुखेति** । न केवलमीशरमामुक्तेषु किन्तु संसारगेष्वपि शुद्धमिन्द्रियमङ्गीकरणीयम् । कुतः। सुखदुःखादिविषयम् । अयमर्थः । अस्ति तावत्संसारिणां सुखदुःखेच्छादिविषयोऽपरोक्षावभासः । लिङ्गाद्यननुसन्धानेनैवाहं सुखीत्यादिस्पष्टावभासदर्शनात् । न चेन्द्रियविषयतामन्तरेणापरोक्षावभासित्वं सुखादीनां युक्तम् । धर्मादेरपि तत्प्रसङ्गात् । तस्मात्सुखदुःखादिविषयमिन्द्रियमङ्गीकर्तव्यम् । तदेव शुद्धमिति । अस्तु सुखदुःखादिविषयमिन्द्रियं संसारिषु । तच्छुद्धमिति कुतः । प्राकृतेनापि तदपरोक्षावभासोपपत्तेरित्यत आह ॥ **निर्दोषत्वेति** । तत्सुखादिविषयमिन्द्रियं तावद्बलिष्ठतमं सर्वथाऽप्यबाध्यं मतं सर्वेषां सम्मतम् । न हि कदाचिदप्यसति सुखेऽहं सुखीति प्रत्ययोऽस्ति । नापि सति नास्मि सुखीति । तथा हि सतीन्द्रियस्य बाध्यता स्यात् । बलिष्ठतमता चेन्द्रियस्य निर्दोषत्वादिनियमादेवोपपद्यते नान्यथा । सदोषाणां बाधनियमात् । निर्दोषत्वातिनियमश्च शुद्धस्यैव धर्मो न प्राकृतस्येति सुखादिविषयस्येन्द्रियस्य शुद्धतासिद्धिरिति । एतदुक्तं भवति । सुखादिकमिन्द्रियविषयः । अपरोक्षावभासित्वाद्घटवत् । सुखादिविषयमिन्द्रियं शुद्धम् । निर्दोषतानियमवत्त्वादीश्वरादीन्द्रियवत् । विमतं निर्दोषतानिय(तिम)मवत्सर्वथाऽप्यबाध्यत्वात्तद्वदेवेति । यद्यपि मुक्तानां शुद्धेन्द्रियवत्त्वेन संसारिणां तद्वत्ता शक्यसाधना तस्य तत्स्वरूपतावगमात् । स्वरूपस्य चानागन्तुकत्वात् । तथाऽपि साक्षिणो यत्प्रत्यक्षत्वमुक्तं तद्विभावयितुमयं प्रमाणान्तरोपन्यासः । सुखादिविषयं स्वरूपभूतं चैतन्येन्द्रियं हि साक्षीत्युच्यते । तदभिव्यक्तं ज्ञानं चेति ।

टि०—ननु प्राकृतमित्यादिमूलमनर्थकम् । न च लक्षितस्य प्रत्यक्षस्य विभागपरत्वासम्भवात् । अभेदकथनपरं तदिति वाच्यम् ।

प्रत्यक्षलक्षणकथनानन्तरं तद्विभागकथनस्यैव सङ्गतत्वेनाक्षमात्रविभागकथनस्य प्रकृतासङ्गतत्वादित्यत आह ॥ **यदक्षविशेषमिति** । तद्व्यवच्छेद्यमित्युपलक्षणम् । तत्सङ्ग्राह्यं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **दर्शयितुमिति** । निर्दोषमेव चैतन्यमित्यादिनेति शेषः । निर्दोषत्वसदोषत्वविभागस्याप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात्तावच्छब्दः । नन्वत्र प्रकृतिशब्दस्तदर्थतया प्रसिद्धाव्यक्तपरो वाऽव्यक्ताद्याः पृथिव्यन्ताः सर्वाः प्रकृतयः स्मृता इति प्रमाणसिद्धाव्यक्तादिपरो वा न सम्भवति । इन्द्रियाणां तैजसाहङ्कारपञ्चमहाभूतमात्रकार्यत्वेनाव्यक्तकार्यत्वस्य वाऽव्यक्तादिसर्वकार्यत्वस्य वाऽभावात्तत्कथं प्राकृतत्वमित्यत आह ॥ **प्रकृतिशब्देनेति** ॥ **अहङ्कार इति** । वैकारिकस्तैजसश्चेत्येवं द्विरूप इत्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि तु सर्वश इति प्रमाणेनानादिनित्यत्वाभिधानान्नाहङ्कारादिकार्यत्वमपि तेषां सम्भवति । तथा सत्युदाहृतप्रमाणविरोधापातादित्यतः स्यादेतदेवं यदि सर्वथा नित्यत्वं प्रमाणार्थः स्यात् । न चैतदस्ति । तथा सति सौक्ष्म्येणेति विशेषणवैयर्थ्यापातात् । किन्तु सूक्ष्मरूपेणैव नित्यत्वं तदर्थः । तथा च सूक्ष्मरूपस्यानादिनित्यत्वेनाप्रकृतत्वेऽपि स्थूलरूपस्याहङ्काराद्यंशैरुपचितत्वेन युक्तं तत्कार्यत्वमित्याशयेनाह ॥ **सूक्ष्मरूपेणेति** । शुद्धमित्येतावतैव पूर्तेः किं चैतन्यग्रहणेनेत्यत आह ॥ **शुद्धमित्यस्यैवेति** । यत्प्राकृतं शुद्धचैतन्यमक्षं तद्विविधमिति योजनायां रूपान्तरेणैव द्वैविध्यप्रसक्तेः प्राकृतं शुद्धचैतन्यं चेति चशब्दाध्याहारे च प्राकृतमक्षं द्विविधं शुद्धचैतन्यमक्षं च द्विविधमिति प्रत्येकं रूपान्तरेण द्वैविध्यप्रसक्तेः प्राकृतत्वशुद्धत्वयोर्विधात्वालाभात्तयोरेव विधात्वसिद्ध्यर्थमपेक्षितमध्याहरति ॥ **चेतिशब्दाविति** ॥ **अहङ्कारिकमेवेति वदतामिति** । अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः । एकादशश्च गणकस्तन्मात्रपञ्चकश्चैवेति तत्कारिकायामेवशब्देन भूतकारणताया निषेधात्केवलाहङ्कारिकत्वसिद्धेरिति भावः ॥ **भौतिकमेवेति भाषमाणानामिति** । जलाद्यनभिभूतैः पार्थिवावयवैरारब्धं घ्राणं, विजातीयावयवानभिभूतैर्जलावयवैरारब्धं रसनम्, अन्यावयवानभिभूतैस्तेजोऽवयवैरारब्धं चक्षुः, पृथिव्याद्यवयवानभिभूतैर्वाय्ववयवैरारब्धं त्वगिन्द्रियमिति प्रशस्तपादोक्तेरिति भावः ॥ **द्रव्येन्द्रियेति** । द्रव्यग्राहकमिन्द्रियं द्रव्येन्द्रियम् । भावो गन्धादिस्तद्ग्राहकमिन्द्रियं भावेन्द्रियमित्यर्थः । तत्र चक्षुस्त्वङ्मनसां द्रव्यग्राहकत्वाद्द्रव्येन्द्रियत्वं घ्राणादीनां तु द्रव्यग्राहकत्वाभावात्तेषां भावेन्द्रियत्वमिति विवेकः । घ्राणादीनां पृथिव्यादिद्रव्यविकारत्वाद्द्रव्येन्द्रियत्वं मनसस्त्वतद्विका-

रत्वान्न द्रव्येन्द्रियत्वमिति तदेव भावेन्द्रियमित्यप्याहुः । मूले मतमित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य कुतः केवलाहङ्कारिकत्वादिपरित्यागेनोक्तरूपेण द्वैविध्याश्रयणमित्यतः प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वाभ्यां विशेषाद्युक्तमप्रामाणिकपरित्यागेन प्रामाणिकद्वैविध्याश्रयणमित्यर्थप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति भावेनाह ॥ **मतमितीति** ॥ **स्वोक्तार्थस्येति** । प्राकृतत्वादिनाऽक्षद्वैविध्यादिरूपस्येत्यर्थः । कथमुक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वमित्यतो जडचैतन्यभेदस्य तावत्तदुपपादयति ॥**तत्रेति** ॥ **अनुपदमेवेति** । शुद्धमीशरमामुक्तेष्वन्यत्र प्राकृतैर्युतमित्यादिनेति शेषः। अस्त्वेवं जडचैतन्यभेदस्य प्रामाणिकत्वं तथाऽपि जडस्य कुतः प्राकृतपदोक्तनित्यत्वादिकमित्यत आह ॥ **जडस्य चेति** ॥ **नित्येत्वेति** । त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकं सम्बन्धस्तथा च नित्यत्वमाहङ्कारिकत्वं भौतिकत्वं चेत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि तु सर्वशः । तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयत इत्यादिस्मृतिपरिग्रहः । एवं स्वोक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वं प्रतिपाद्य केवलाहङ्कारिकत्वादेरप्रामाणिकत्वमुपपादयितुं प्रमाणाभावं प्रतिजानीते ॥ **न चेति** । इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वभौतिकत्वयोः स्वेनाप्यभ्युपगमात्कथं तन्निरास इत्यत उक्तं केवलेति । भौतिकत्वेत्यत्रापि केवलत्वं बोध्यम् । कथं प्रमाणाभाव इत्यतस्तत्किं कपिलादिवाक्यमभिमतमुतान्यदिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ **कपिलादीनामिति** ॥ **आप्तत्वासिद्धेरिति** । न चाप्तिसिद्धिनिश्चयस्तत्र शक्यते व्यभिचारत इत्युक्तरीत्येति शेषः । तथा च तद्वाक्यप्रामाण्यासिद्धेर्न तेन विप्रतिपन्नार्थसिद्धिरिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **घ्राणमित्यादिना** । अत्र हेतुचतुष्टये मनस्यव्यभिचाराय सत्यन्तोपादानम् । अत्र यद्यपि परैरसाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सतीत्यादिपदप्रक्षेपेणैव सत्यन्तं निर्दिष्टमिति तथैवानुवादो युक्तस्तथाऽपि रसाव्यञ्जकत्वमात्रेणैव मनस्यव्यभिचारसिद्ध्याऽऽदिपदवैयर्थ्यमाशङ्क्य रसाव्यञ्जकत्वेनेव रूपाव्यञ्जकत्वेनापि व्यभिचारवारणादन्यतमपरिग्रहेण हेत्वन्तरसूचनार्थत्वस्य तट्टीकाकृतोक्तत्वेनैकैकमात्राव्यञ्जकत्वस्यैव विशेषणत्वमिति भावेनैवमनुवाद इति द्रष्टव्यम् ॥ **पार्थिवत्वादिमात्रसाधन इति** । पार्थिवमाप्यमित्येतावन्मात्रसाधन इत्यर्थः॥ **तन्मात्रत्वसाधन इति** । पार्थिवमेवाप्यमेवेत्येतत्साधन इत्यर्थः । प्रतिज्ञातं दोषद्वयमप्युपपादयति ॥ **सर्वत्रेति** । तथा च सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वं वदता घ्राणस्य पार्थिवत्वाभ्युपगमात्तथा रसनादेरप्याप्यादित्वाभ्युपगमात्सिद्धसाधनम् । सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वं वदता घृतादेरपि पाञ्चभौतिकत्वाङ्गीकारेण पार्थिवत्वादिमात्रत्वानङ्-

SGDF

गीकाराद्दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्यर्थः । प्रतिज्ञां दूषयित्वा हेतुमपि दूषयति ॥ **सर्वत्र चेति** । सर्वेष्वप्यनुमानेष्वित्यर्थः । घ्राणव्यक्तिर्गन्धव्यञ्जिकैव रसनव्यक्ती रसव्यञ्जिकैवेत्यादिनियमवत्किञ्चिददृष्टंगन्धस्यैव व्यञ्जकं किञ्चिच्च रसस्यैवेति नियमेन गन्धाद्येकैकमात्रव्यञ्जकस्याप्यदृष्टस्य सिद्ध्या तत्र रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धादिमात्रव्यञ्जकत्वेऽपि पार्थिवत्वादिमात्रस्य तन्मात्रत्वस्याभावाद्व्यभिचार इति गूढाभिसन्धेरिदं दूषणाभिधानम् । आशयमविद्वान् शङ्कते ॥ **तादिति** । तथा च सत्यन्तविशेषणाभावेन हेतोरेवागमनान्न व्यभिचार इति भावः । आशयमुद्घाटयितुं विकल्पयति ॥ **किं व्यक्तिपुरस्कारेणेति** । एकैकादृष्टव्यक्तिः सर्वव्यञ्जिकोत घ्राणादिवद्गन्धादिमात्रव्यञ्जिकादृष्टव्यक्तिविशेषाऽदृष्टत्वेनोपाधिना सर्वव्यञ्जिका इति विकल्पार्थः । आशयमुद्घाटयन्नाद्यं प्रत्याह ॥ **यददृष्टमिति** । गन्धमात्रव्यञ्जकं रसमात्रव्यञ्जकं वा यददृष्टं तत्रेत्यर्थः ॥ **तादिति** । अदृष्टव्यक्तौ गन्धाद्येकैकमात्रव्यञ्जकत्वमित्यर्थः ॥ **तथाऽपीति** । निश्चितसाध्याभाववति हेतुसन्देहादिति भावः ॥ **इन्द्रियत्वेति** । यद्यसर्वव्यञ्जकादृष्टानामप्येकधर्मावच्छिन्नत्वेनैक्यमापाद्य सर्वव्यञ्जकतामुपपाद्य हेत्वगमनान्न व्यभिचारस्तर्हि घ्राणादीनामपीन्द्रियत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नत्वेनैक्यमापाद्य रसादिसर्वव्यञ्जकताया वक्तुं शक्यत्वात्सर्वेष्वनुमानेषु हेतुविशेषणानां पक्षेऽसिद्ध्या हेत्वसिद्धिः स्यादित्यर्थः । न चेन्द्रियत्वेनेन्द्रियस्य रसादिव्यञ्जकत्वेऽपि घ्राणादेस्तदभावान्नासिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सत्यदृष्टत्वावच्छेदेनादृष्टस्य सर्वव्यञ्जकत्वेऽपि तत्तददृष्टस्य सर्वव्यञ्जकत्वाभावेन व्यभिचारतादवस्थ्यापातात्तत्परिहाराय चादृष्टत्वेन तत्तददृष्टस्यापि सर्वव्यञ्जकत्वाङ्गीकारे तन्न्यायेन घ्राणादेरपीन्द्रियत्वावच्छेदेन रसादिव्यञ्जकत्वप्राप्त्याऽसिद्धितादवस्थ्यादिति भावः ॥ **किञ्चेति** । पार्थिवमिति पृथिवीकार्यमुच्यते । तच्च पृथिवीत्वजातिमदपि दृष्टमिति तदनुसारेणाद्यः कल्पः पृथिवीत्वजातिराहित्येऽपि तत्कार्यमात्रेण पार्थिवं तत्तद्गुणादिकमपि दृष्टमिति तदनुसारेण द्वितीयकल्पप्रसक्तिरिति ध्येयम् । एवं कल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमनुवदति ॥**पार्थिवादिपदैरिति** । दूषयति ॥**तत्तत्सन्निकर्षैरिति** । घ्राणादीनां गन्धादिभिर्ये सन्निकर्षास्तेषां रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धादिव्यञ्जकत्वेऽपि पृथिवीत्वादिजातिमत्त्वाभावादिति भावः । इन्द्रियत्वाविशिष्टस्यैव रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धादिव्यञ्जकत्वस्य हेतुत्वाद्विशिष्टहेत्वगमनान्न तत्तत्सन्निकर्षेषु व्यभिचार इत्यतो माऽस्त्वस्मिन्पक्षे व्यभिचारः, कुङ्कुमगन्धादिव्यञ्जकघृतादाविन्द्रियत्वविशिष्टहेत्वगमनाद्दृष्टान्ते साधनवैकल्यमवर्जनीयमित्याह ॥ **इन्द्रियत्वेनेति** । द्वितीयं ॥ ८८ ॥

दूषयति ॥ **पृथिव्यादिकार्यतासाधन इति** ॥ **प्रागुक्तेति** । घ्राणरसनादेः प्रत्येकं पञ्चभूतकार्यत्वादिना पृथिव्यादिकार्यताया अङ्गीकारात्तत्साधने सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ **मात्रपदेति** । तथा च सर्वस्य पाञ्चभौतिकत्ववादिना घ्राणरसनादेः पृथिवीकार्यत्वाद्यपूर्वकार्यत्वाङ्गीकारेऽपि तत्तन्मात्रकार्यत्वानभ्युपगमान्न सिद्धसाधनमिति भावः ॥ **पृथिव्यादीति** । अत्र पृथिव्यादीत्यादिपदेन जलतेजोवायूनां सङ्ग्रहः । रूपादीत्यादिपदेन च गन्धरसस्पर्शानां सङ्ग्रहः । रूपादीनां व्यञ्जका ये दीपादयस्तैः सह पृथिव्यादीनां ये सन्निकर्षास्तेष्वित्येवार्थः । न तु रूपादिव्यञ्जकीभूता ये सन्निकर्षास्तेष्विति । तथा सति पूर्ववत्तत्सन्निकर्षेषु व्यभिचार इत्येव वक्तव्यतया पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्वित्युक्तेरस्वारस्यापातात् । ततश्चायमर्थः । घ्राणं पृथिवीमात्रकार्यं रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वादित्यनुमाने साध्ये मात्रपदप्रक्षेपेण सिद्धसाधनतापरिहारेऽपि कुङ्कुमगन्धव्यञ्जकघृतेन कुङ्कुमस्य यः सन्निकर्षस्तत्र व्यभिचारः स्यादेव । तस्य रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वेऽपि पृथिवीमात्रकार्यत्वाभावात्सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वस्य मयाऽभ्युपगतत्वेन कुङ्कुमगन्धव्यञ्जकघृतादेरपि पाञ्चभौतिकत्वेन पृथिवीमात्रत्वाभावेन तत्सन्निकर्षस्य पृथिवीमात्रकार्यत्वानुपपत्तेः । एवं रसनमाप्यं रूपाव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वादित्यनुमानेऽपि रसाश्रयद्रव्यस्य लालया सह सन्निकर्षे उक्तरीत्याऽम्मात्रकार्यत्वाभावाद्व्यभिचारः । चक्षुस्तैजसं स्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वादित्यत्रापि व्यञ्जकेन प्रदीपेन सह सन्निकर्षे तेजोमात्रकार्यत्वाभावाद्व्यभिचारः । त्वगिन्द्रियं वायवीयं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्जकत्वादित्यत्र च व्यजनपवनेन सह विषयस्य सन्निकर्षे उक्तरीत्या वायुमात्रकार्यत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यनुमानचतुष्टयमप्यनुपपन्नमेवेति । यद्यप्यत्र व्यञ्जकीभूते घृतादौ पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वाभावात्साध्यवैकल्यमपि दृष्टान्ते वक्तुं शक्यं तथाऽपि प्रागुक्तरीत्या तस्य सुज्ञानत्वात्तदनुद्भाव्यव्यञ्जकैः सह सन्निकर्षेषु व्यभिचार एवोक्तः । तत्रापि पृथिव्यादिगन्धादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्विति वक्तव्ये यत्पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्विति वचनं तद्रूपव्यञ्जकप्रदीपेन सह विषयसन्निकर्षस्यावश्यकत्वं सार्वजनीनानुभवसिद्धमिति द्योतयितुमिति ध्येयम् । यद्वा रूपादिव्यञ्जका ये सन्निकर्षास्तेष्वित्येवार्थः । पृथिव्यादीति च रूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षविशेषणम् । तथा च पृथिव्यादयः पृथिव्यादिरूपाः पृथिव्यादिकार्यभूता ये रूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षा इति सिध्यति । तत्रोक्तसन्निकर्षाणां रूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्वित्यनेनोक्तहेतुमत्त्वलाभेऽपि पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वरूप-

साध्याभावोपपादनार्थं पृथिव्यादिस्ववर्णनम् । अत एव क्वचित्पृथिव्यादिरूपव्यञ्जकसन्निकर्षेष्विति व्यञ्जकसन्निकर्षाणां पृथिव्यादिरूपत्वसमर्पकः क्वाचित्कः पाठः सङ्गच्छते । ततश्च रूपरसगन्धस्पर्शव्यञ्जकसंयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षाणां रूपादिजन्यतया पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वाभावाद्व्यभिचारः । न चात्र मात्रशब्देनेतरभूतानामेव व्यवच्छेद्यत्वमन्यथा प्रागभावादृष्टादेः सर्वत्र जनकत्वेनाप्रसिद्ध्यापातात् । तथा च गन्धादेरव्यवच्छेद्यतयोक्तसन्निकर्षाणां गन्धादिजन्यत्वेऽपि पृथिव्यादीतरभूतजन्यत्वाभावेन पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वमस्त्येवेति कथं तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति घ्राणादीनां पृथिव्यादीतरभूतकार्यत्वाभावमात्रेणैव पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वरूपप्रतिज्ञार्थोपपत्त्या केवलभौतिकत्वासिद्धिप्रसङ्गेन न च केवलेत्यादिग्रन्थविरोधापत्त्या तदविरोधार्थं पृथिव्यादीतरभावरूपासाधारणकारणमात्रस्यैव व्यवच्छेद्यतयाऽहङ्कारस्यैव गन्धादेरपि व्यवच्छेद्यतयोक्तरीत्या व्यभिचारस्य वज्रलेपत्वादिति सङ्क्षेपः । अथवा चक्षुस्तैजसमेवेत्यत्र पृथिव्यास्तद्रूपव्यञ्जकप्रदीपस्य च सन्निकर्षोऽवश्यमपेक्षितः । तत्र स्पर्शाव्यञ्जकत्वे सतीत्यादिहेतुमति पृथिवी तेजः कार्यतया तैजसमात्रत्वाभावात् । घ्राणं पार्थिवमेवेत्यत्र चर्मरूपपृथिव्याः तद्गन्धव्यञ्जकजलस्य च यः सन्निकर्षस्तत्र रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वेऽपि पृथिवीजलकार्यत्वेन पृथिवीमात्रकार्यत्वाभावात् । रसनमम्मात्रकार्यमित्यत्र च शाकादेस्तद्रसव्यञ्जकलवणादिना सन्निकर्षे उक्तहेतुमति पृथिवीमात्रकार्यत्वाल्लवणशाकादिसंयोगस्याम्मात्रकार्यत्वाभावात् । त्वगिन्द्रियं वायुमात्रकार्यमित्यत्र च पृथिवीगतस्पर्शव्यञ्जककर्पूरादेश्च सन्निकर्षे उक्तहेतुमत्यपि वायुमात्रकार्यत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः । न चैवमस्य पक्षस्यापि चेति वक्ष्यमाणपक्षान्तर्भावप्रसङ्गः । तत्र तत्सन्निकर्षनिरूपकलवणादावत्र पुनस्तत्सन्निकर्ष इति भेदादित्यभिप्रायः । ननु गन्धादिव्यञ्जकद्रव्यत्वस्यैव हेतुत्वान्न सन्निकर्षेषु व्यभिचार इत्यतो माऽस्तु तर्हि व्यभिचारो घ्राणादेर्द्रव्यत्वासिद्ध्याऽसिद्धिस्तु स्यादेव । न च गन्धाद्युपलब्धेः करणजन्यत्वानुमित्या तात्सिद्धिः । अदृष्टेनार्थान्तरतया तदनवकाशात् । न च द्रव्यकरणिकेति साध्यम् । तथाऽपि शरीरेण सिद्धसाधनत्वात् । अथासाधारणकरणकत्वं साध्यमतो नादृष्टेनार्थान्तरतेति वाच्यम् । मनोजन्यत्वेनाप्युपपत्त्याऽर्थान्तरात् । न च मनसः साधारण्येनासाधारणत्वाभावान्नार्थान्तरत्वमिति वाच्यम् । मनसः साधारण्येऽपि सुखसाक्षात्कारासाधारणकरणत्ववदिहाप्यसाधारणकारणत्वस्याविरुद्धत्वात् । न च शरीरभिन्नत्वेन साध्यं विशेषणीयम् । तथा सति

मनसा त्वचा वा सिद्धसाधनताप्रसङ्गात् । शरीरमात्रकारणकक्रियायां व्यभिचाराच्च । तथा च न करणजन्यत्वानुमित्या द्रव्यत्वसिद्धिरित्यसिद्धिः स्यादेव । अस्तु वा कथञ्चिद्द्रव्यत्वसिद्धिस्तथाऽपि न परस्येष्टसिद्धिः । न चोक्तव्यभिचारपरिहारात्कथं नेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । एकोदाहरणनिरासेऽपि वक्ष्यमाणरीत्याऽनेकस्य व्यभिचारोदाहरणस्य सत्त्वादित्याशयवानाह ॥ **अपि चेति** । चर्मादीत्यादिपदेन नवशरावादिसङ्ग्रहः ॥ **जलादेरिति** । न च रसव्यञ्जकत्वाज्जलस्य तत्र रसाव्यञ्जकत्वे सतीति विशेषणाभावान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । तथाऽपि गन्धव्यञ्जकरसाद्यव्यञ्जकजलव्यक्त्या व्यभिचारानिस्तारात् । यदत्रोक्तं वर्धमानकृता गन्धसाक्षात्कारासाधारणकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वं हेतुः । जलस्य गन्धव्यञ्जकत्वं तु जलत्वेनैव न तु तद्व्याप्यजात्यन्तरेणेति द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वविरहान्न व्यभिचारः । घ्राणे च द्रव्यत्वव्याप्यपृथिवीत्वव्याप्यघ्राणत्वरूपगन्धं साक्षात्कारासाधारणकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातेः सत्त्वान्नासिद्धिरपीति । तच्चिन्त्यम् । द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यपदवैयर्थ्यात् । न च जले व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । शीतलशिलानिष्ठयोग्यजलसम्बन्धेऽपि नवशरावगन्धानभिव्यक्त्या योग्यजलत्वोपाधेरेव तदवच्छेदकतया जातिपदादेव तद्वारणात् । न च गन्धत्वमादाय गन्धे व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । अतीन्द्रियगन्धानभिव्यक्तेः । तत्रापि गन्धविशेषत्वोपाधेरेवावच्छेदकतया जातिपदेनैव तद्वारणसिद्धेः । द्वितीयव्याप्यपदस्य तथाऽपि व्यर्थत्वाच्च । न च जातिपदं धर्मपरमतो जल एव व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । योग्यजलत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वव्याप्यतया तथाऽपि व्यभिचारानिस्तारादिति दिक् ॥ **रसव्यञ्जकत्वमिति** । शाकादिरसव्यञ्जकत्वमित्यर्थः ॥ **स्पर्शेति** । कर्पूरादेः पृथिव्यादिशैत्यव्यञ्जकत्वमित्यर्थः ॥ **उक्तमिति** । पूर्ववाक्ये मतमित्यनेनेति शेषः । ननु प्राकृतशुद्धचैतन्ययोरुद्देशक्रमानुसारेणैवोपपादनमुचितं तत्कुतोऽत्रोद्देशोपपादनयोः क्रमव्यत्यास इत्यतः क्रमद्वयं निमित्तोपदर्शनेनोपपादयति ॥ **प्रागिति** । प्राकृतं शुद्धचैतन्यमित्यत्रेत्यर्थः । प्रसिद्धितारतम्यापेक्षया प्राधान्यतारतम्यस्याभ्यर्हितत्वादिति भावेनापीत्युक्तम् । नन्वीशादेरक्षवत्त्वस्यैवासिद्धेः सिद्धौ वा तस्य प्राकृतत्वेनाप्युपपत्तेर्न तदक्षस्य शुद्धत्वं संसारिष्वपि तदसिद्धेः सिद्धौ वा मुक्तानामिव शुद्धेनैवोपपत्तेः कुतोऽक्ष द्वैविध्यमित्यत आह ॥ **अयमभिसन्धिरिति** ॥ **उपपादयिष्यते हीति** । **विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तमित्यादिना**ऽत्रैव पादे पाशुपताधिकरणे

च न चैतदखिलं विष्णौ श्रुतिप्रामाण्यगौरवात् । मनोबुद्ध्यङ्गितां विष्णोर्लक्षयाम इत्यादिना चेशस्य चतुर्थस्य द्वितीये च न वर्तत इत्यादिना चेरमा मुक्तानामक्षवत्तोपपादयिष्यत इत्यर्थः ॥ **सम्यगिति** । संसारिणामुत्तममध्यमाधमभेदभिन्नत्वात्त्रिविधानामपि प्रमातृस्वरूपभूतेन्द्रियमात्रवत्त्वे उत्तमानां स्वरूपेन्द्रियस्य निर्दोषत्वनियमेन तज्जन्यज्ञानस्य सम्यक्त्वनियमस्यादिपदेन च मध्यमजीवसम्बन्धिचैतन्यस्य निर्दोषत्वसदोषत्वोभयत्वेन तज्ज्ञाने सम्यगसम्यक्त्वस्याधमजीवसम्बन्धचैतन्यस्य सदोषत्वनियमेन तज्ज्ञानेऽसम्यक्त्वनियमस्य चापत्तेरित्यर्थः । नन्वीशलक्ष्म्योरक्षवत्तामात्रेण मुक्तानामक्षवत्तामात्रेण वा शुद्धाक्षसिद्धिसम्भवात्किमुभयग्रहणेनेत्यतो मुक्तग्रहणप्रयोजनं तावदाह ॥ **परैरिति** । नन्वशरीरत्ववादित्वात्परमतेऽक्षवत्त्वमेव नास्ति । तत्कथं तस्य प्राकृतत्वाङ्गीकारोदाहरणमित्यतो लीलेत्यादिहेतुगर्भं विशेषणम् ॥ **किं वादान्तरेणेति** । इदानीमिति शेषः । उत्तरत्र प्राकृतदेहग्रहणनिरासेन तदक्षस्य प्राकृतत्वस्यापि निरस्तत्वात् ॥ **मुक्तग्रहणमिति** । मुक्तानां परैर्लीलाविग्रहग्रहणानङ्गीकारान्न तदक्षस्य प्राकृतत्वशङ्कावकाश इति भावः । तर्हि मुक्तग्रहणमेवास्तु किमीशलक्ष्मीग्रहणेनेत्यतस्तत्कृत्यमाह ॥ **स्वमत इति** ॥ **स्वीकारादिति** । स्वेच्छया वा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचित्स्वीकृत्य जागरितवद्भुक्त्वा त्यागः कदाचनेत्यादिप्रमाणबलादिति शेषः ॥ **अन्यदेति** । लीलाविग्रहाभावदशायामित्यर्थः ॥ **इन्द्रियेति** । अत्रापीदानीमिति शेषः । स्वावसरे तस्यापि समर्थनात् । जीवमात्रसम्बन्धिचैतन्यस्य निर्दोषत्वनियमकथनस्य प्रकृतासङ्गतत्वादक्षमिति पदाध्याहारेण तत्परिहारेऽपि जीवमात्रसम्बन्धिचैतन्यरूपाक्षस्य निर्दोषताया बाधितत्वादपेक्षितं पूरयन्वाक्यं योजयति ॥ **तत्रेति** ॥ **सद्भावादिति** । अन्यत्रोभयमिति निर्दोषत्वसदोषत्वप्रतिपादनादिति भावः । अन्यत्रोभयमित्यनेन मध्यमाधमजीवसम्बन्धिचैतन्ये निर्दोषत्वं सदोषत्वं चोच्यत इति भ्रान्तिनिरासायाह ॥ **अन्यत्रेति** । प्राकृतेऽक्षे निर्दोषत्वसदोषत्वयोः पृथगनभिधानादुत्तमजीवसम्बन्धिचैतन्यवन्निर्दोषमेवेति सङ्ग्राह्यमेव । अधमजीवसम्बन्धिचैतन्यवत्सदोषमेवेति निर्दोषग्रहणव्यवच्छेद्यमेवेति भ्रान्तिनिरासायान्यत्रेत्येतत्तत्परतयाऽपि व्याचष्टे ॥ **सर्वत्रेति** । उत्तममध्यमाधमजीवसम्बन्धिनीत्यर्थः । इदं च सर्वस्य प्राकृताक्षस्य निर्दोषत्वसदोषत्ववचनं प्रायिकमेव । संसारिचतुर्मुखप्राकृताक्षस्यापि निर्दोषत्वनियमादुद्वयमपि यथार्थमेवेत्यन्यत्रोक्तत्वादिति ध्येयम् । ननु कथमेकस्यैव मध्यमजीवसम्बन्धिचैतन्यस्य सर्वस्य प्राक्-

॥ ९० ॥

तस्याक्षस्य चोभयरूपत्वं विरुद्धं त्वा स्यादित्यत आह ॥ **कालादिभेदेनेति** ॥ **सदोषत्वमेवेति** । इदं च तदीयस्वरूपज्ञानस्य प्रकारांशेऽयथार्थत्वनियमेन तदंशे सदोषत्वमेवेत्याभिप्रायेणैवोक्तम् । न तु तदीयस्वरूपज्ञानस्य विषयस्वरूपेऽप्ययाथार्थ्येन तदंशेऽपि तदीयस्वरूपेन्द्रियस्य सदोषत्वाभिप्रायेण । तथा सत्यधमानां स्वरूपेन्द्रियं विषयस्वरूपमात्रे यथार्थमेव प्रकारे त्वयथार्थमिति निरवकाशपद्धतिग्रन्थविरोधापातात् । न चैवमप्यधमानां स्वरूपज्ञानमयथार्थमेवेति पद्धत्या विरोधः स्यादिति वाच्यम् । तदीयस्वरूपेन्द्रियस्य विषयस्वरूपे याथार्थ्यनियमस्य पद्धतावेवोत्तरत्र वक्ष्यमाणतया तद्याथार्थ्यनियमस्य च तत्स्वरूपज्ञानस्य विषयस्वरूपे याथार्थ्यनियमं विनाऽयोगेन तदीयस्वरूपज्ञानायाथार्थ्यनियमोक्तेरपि प्रकारेऽयथार्थनियम एव पर्यवसन्नतयोक्तार्थाविरोधित्वात् । अत एवाधमानां मुक्त्यनन्तरं स्वरूपदुःखानुभवस्यायथार्थत्वान्मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गो याथार्थ्ये च सर्वार्थान्विपरीतांश्चेत्यादिप्रमाणविरोध इति निरस्तम् । सर्वार्थानित्यादेस्तदीयस्वरूपज्ञानस्य प्रकारेऽयाथार्थ्यनियमपरत्वेन मुक्त्यनन्तरभाविदुःखानुभवस्य तत्र भासमानस्वातन्त्र्यादिरूपप्रकारांशेऽयाथार्थ्येऽपि दुःखस्वरूपांशे यथार्थत्वेन पुरुषार्थत्वाविरोधात् । केचित्तु दुःखस्य दुःखत्वेनैव ज्ञानान्न मुक्तेरपुरुषार्थत्वम् । न चैवं दुःखे सुखमानिनोऽसुरा इत्यादिविरोधः । दुःखस्य दुःखत्वेन ज्ञानानन्तरमिदमनुकूलमेवेति जायमानज्ञानान्तराभिप्रायेण तदुपपत्तेः । न चैवमपि सर्वार्थानित्यादिविरोधो दुःखत्वेन दुःखानुभवस्य यथार्थत्वादिति वाच्यम् । अवश्यं भासमानस्वातन्त्र्यादिप्रकारांशेऽयथार्थत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेरित्याहुः । नन्वत्र वाक्ये इन्द्रियद्वैविध्यस्य प्रमितत्वानुक्तेः कथमनेन तस्याप्रमितत्वशङ्कानिरास इत्यत इष्यत इत्येतदेव तत्सूचकमित्यतो भविष्यत्यनेन तच्छङ्कापरिहार इति भावेनोक्तशङ्कापरिहारोपयोगितया तद्व्यावर्तनपूर्वकं तत्सूचितं प्रमाणं च दर्शयति ॥ इष्यते **प्रामाणिकैरित्यनेनेति** ॥ **आगममिति** । यदात्मको भगवान् अक्षाणि च स्वरूपाणीत्यादि श्रुतिस्मृतिरूपमित्यर्थः ॥ **कार्यलिङ्गकमिति** । संवादिविसंवादिप्रवृत्तिरूपकार्यलिङ्गकमित्यर्थः । नन्वक्षद्वैविध्यतन्निर्दोषत्वसदोषत्वनिरूपणमनर्थकमित्यतः प्रागुक्तं निर्दोषपदव्यवच्छेद्यप्रदर्शनार्थत्वमेतदभिप्रायतयाऽऽह ॥ **यावदिति** ॥ **अत्रेति** । चैतन्यप्राकृतरूपाक्ष इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । यावन्निर्दोषमुक्तं तत्सर्वं सङ्ग्राह्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । उत्तरवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य प्रागुक्तस्य संसारिणामक्षद्वैविध्यस्य समर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेन तद्व्यावर्त्यशङ्कां दर्शयति ॥ **नन्विति** ॥ **उक्तेति** । सम्यग्ज्ञाननियमाद्यापत्ति-

रूपानुपपत्तेरित्यर्थः । अपिशब्दसमुच्चेयं दर्शयति ॥ नेति । ननु सुखदुःखादिज्ञानस्य लिङ्गशब्दजन्यतया परोक्षत्वेनापरोक्षत्वस्यैवाभावाद्भावे वेन्द्रियाविषयत्वेऽप्यापरोक्ष्योपपत्तेर्न तस्येन्द्रियविषयत्वमिति न सुखादिविषयेन्द्रियतया संसारिषु शुद्धासिद्धिरित्यत आह ॥ अयमर्थ इति । लिङ्गादीत्यादिपदेनागमपरिग्रहः । अननुसंहितव्याप्तीनां जातिबाधिराणां चाहं सुखीत्यादिप्रतिभासदर्शनान्न तस्य परोक्षत्वमिति युक्तं सुखादेरपरोक्षावभासत्वमिति भावः । औत्सर्गिकस्य निर्दोषत्वनियमस्य प्राकृतेष्वपि सद्भावात्तद्वारणायातीतेत्युक्तम् । तेन सर्वथा निर्दोषत्वनियम एव विवक्षितो न त्वौत्सर्गिक इत्युक्तं भवति ॥ शुद्धस्यैवेति । एतच्चोत्तमजीवसम्बन्धिचैतन्यविवक्षयेति द्रष्टव्यम् । वाक्यद्वयसूचितान्यनुमानान्याह ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति । सत्यत्वं गमनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितमित्यादिनेति शेषः । कथमनेन तस्य विभावनमित्यतः प्रत्यक्षशब्दस्य करणफलसाधारणत्वात्करणफलांशौ दर्शयति ॥ सुखेति । ज्ञानं चेत्यतःपरं साक्षीत्युच्यत इत्यनुवर्तते । इतीत्यस्येति विभावयितुमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

अ०--पञ्चेन्द्रियमनोभेदात्प्राकृतं षड्विधं स्मृतम् ॥

सु०—ननु प्राकृतशुद्धभेदादिन्द्रियं द्विविधमित्यसत् । श्रोत्रं चक्षुस्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायमिति पञ्चेन्द्रियमनोभेदेनेन्द्रियषाड्विध्यस्मरणविरोधादित्यत आह ॥ पञ्चेति । यत्पञ्चेन्द्रियमनोभेदादिन्द्रियं षड्विधमिति स्मृतं तत्प्राकृतं न तु सर्वमित्यतो न विरोधः । ज्ञानेन्द्रियाणामेवात्र विवक्षितत्वान्नैकादशत्वो (शो) क्तिविरोधः । बुद्धेरपि मनस्यन्तर्भावान्न सप्तत्वविरोधः । नन्वाकाशात्मकस्य श्रोत्रस्य कथं प्राकृतत्वम् । मैवम् । भूताकाशपरिणामत्वाभ्युपगमात् । अव्याकृताकाशात्मकत्वे सार्वत्रिकशब्दोपलब्धिप्रसङ्गः । कर्णशष्कुल्यवच्छेदाङ्गीकारेऽपि बधिराभावप्रसक्तिः । अदृष्टोपग्रहान्नेति चेन्न । तथा सत्याकाशस्यैव तत्तदवच्छिन्नस्यादृष्टोपगृहीतस्य घ्राणादिभावोपपत्तौ पार्थिवत्वाद्यभ्युपगमवैयर्थ्यात् । गन्धादिमत्त्वात्तत्सिद्धिरिति चेन्न । असिद्धेः । यदिन्द्रियं यं गुणविशेषणं गृह्णाति तत्तद्वदिति व्याप्तेः सुखादिग्राहिणि मनसि सांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहग्राहिणि चक्षुषि शीतोष्णस्पर्शग्राहिणि स्पर्शने च भग्नत्वात् । आगमात्पृथिव्यादिप्रकृतिकताऽवगम्यत इति चेत् । तर्ह्यहङ्कारिकाकाशकार्यता श्रोत्रस्यापि तत एवाङ्गीकर-

णयिा । ननु मनोऽनादिनित्यं कथं प्राकृतम् । मैवम् । प्रमाणाभावात् । स्पर्शरहितद्रव्यत्वादेः सत्त्वान्नेति चेन्न । तमसाऽस्माकमनैकान्त्यात् । नित्यत्वादिमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वात् । कूटस्थतासाधने त्वागमविरोधादिति ॥ ७ ॥

टि०—**ज्ञानेन्द्रियाणामेवेति** । ज्ञानकरणविशेषप्रत्यक्षनिरूपणप्रस्तावादिति भावः ॥ **एकादशत्वाद्युक्तीति** । इन्द्रियाणि दशैकं चेत्यादिरूपेत्यर्थः ॥ **विरोध इति** । प्राकृतेन्द्रियषाड्विध्यस्येति शेषः ॥ **मनसीति** । मनसो मनोबुद्ध्यादिरूपपञ्चवृत्तित्वादिति भावः ॥ **सप्तत्वविरोध इति** । सप्तप्राणाः प्रभवन्ति सप्तैव मारुता बाह्ये सप्तप्राणास्तथात्मनि ॥ **सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्चेति** ॥ सप्तत्वप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोध इत्यर्थः । का कथन्तेत्यतोऽनादिनित्यत्वान्न श्रोत्रस्य प्राकृतत्वमित्यभिप्रेत्यानादिनित्यत्वे विप्रतिपन्नं प्रति तत्समर्थयितुमाकाशात्मकस्येत्युक्तम् । आकाशश्चानादिनित्यतया प्रमितोऽतस्तदात्मकं श्रोत्रमत एवानादिनित्यमेवेति भावः ॥ **भूतेति** । तथा चानादिनित्यत्वस्यान्यतरासिद्धिरिति भावः । नन्वव्याकृताकाशात्मकत्वोपपत्तौ भूताकाशपरिणामत्वाभ्युपगमो निर्निबन्धन इत्यतः किमव्याकृताकाश एव श्रोत्रमित्यभिमतं किंवा कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नोऽव्याकृताकाशः किंवाऽदृष्टोपगृहीतः कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नोऽव्याकृताकाश इति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **अव्याकृताकाशात्मकत्व इति** । अव्याकृताकाशस्यापरिच्छिन्नत्वेन तदात्मकस्य श्रोत्रस्य सकलशब्दसान्निकृष्टत्वादिति भावः । द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ **कर्णेति** । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाव्याकृताकाशस्य बधिरेऽपि सत्त्वादिति भावः । तृतीयमाशङ्कते ॥ **अदृष्टेति** । अदृष्टोपगृहीतस्यैव कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाव्याकृताकाशस्य श्रोत्रत्वात्तादृशस्य च बधिरे भावान्न तद्भावप्रसङ्ग इति चेदित्यर्थः ॥**तत्तदवच्छिन्नस्येति** । तत्तद्गोलकावच्छिन्नस्यैवेत्यर्थः । न तत्तद्गोलकावच्छिन्नाव्याकृताकाशस्यैव घ्राणादित्वं कल्पयितुं शक्यम् । घ्राणं पार्थिवं गन्धवत्त्वाद्रसनमाप्यं रसवत्त्वादिति गन्धादिमत्त्वेन घ्राणादीनां पार्थिवत्वादिसिद्धेरिति शङ्कते ॥ **गन्धादिमत्त्वादिति** । सन्दिग्धासिद्धया दूषयति ॥ **नेति** । घ्राणं गन्धवद्गन्धग्राहकेन्द्रियत्वाद्रसनं रसवद्रसग्राहकेन्द्रियत्वादित्याद्यनुमानैरेव गन्धवत्त्वादिनिश्चयान्न सन्दिग्धासिद्धिरित्यत आह ॥ **यदिन्द्रियमिति** । ननु विशेषगुणग्राहकबहिरिन्द्रियत्वस्य हेतुत्वान्न मनसि व्यभिचार इत्यत आह ॥ **सांसिद्धिकेति** । रूपादिषु पञ्चसु मध्ये गन्धग्राहकबहिरिन्द्रियत्वमेव हेतुरतो न चक्षुष्यपि व्यभिचार इत्यरुचेराह ॥

SGDF

शीतीति ॥ आगमादिति । भूयस्त्वाद्गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिस्तथाऽऽपस्तेजोवायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषाद्घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियादिभूतेभ्यः पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमित्यादिविशेषकाद्यागमादित्यर्थः । वक्तुराप्त्यानिश्चयेन तदागमानां प्रामाण्यसिद्धेर्न तेन घ्राणादेः पृथिव्यादिकार्यत्वसिद्धिरिति सत्येव दोषे तस्य कपिलादीनामाप्तत्वासिद्धेरिति पूर्वोक्तरीत्यैसुज्ञानत्वाद्वा तत्प्रामाण्याभ्युपगतावपि श्रोत्रस्य भूतकार्यसिद्धिरूपप्रमेयाविरोधाद्वाऽङ्गीकृत्यैव तत्प्रामाण्यं समाधत्ते ॥ **तर्हीति ॥ तत एवेति ।** उदाहृतवैशेषिकागमादेवेत्यर्थः । यद्यप्यत्राकाशकार्यत्वमात्रमुदाहृतागमेन सिध्यति । न त्वाहङ्कारिककार्यत्वमपि । तथाऽप्याहङ्कारिकत्वमाकाशस्य मानान्तरसिद्धं नापन्होतुं शक्यमित्याशयेन स्वरूपसङ्कीर्तनं तदिति द्रष्टव्यम् । यद्वा पृथ्वीघ्राणस्तु गन्धगोऽम्भो जिह्वारसग्रहस्तेजश्चक्षूरूपोपलम्भनं वायुस्त्वक्स्पर्शसङ्ग्रह इत्यागमादित्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरग्रन्थानुरोधेन गन्धादितन्मात्रेभ्यः पृथिव्यादिद्वारा घ्राणाद्युत्पत्त्यवगत्या घ्राणादीनां पृथिव्यादिकार्यत्वावगमादिति भावः ॥ **आहङ्कारिकेति ।** तामसाहङ्कारकार्यभूताकाशेत्यर्थः । तत एव तामसात्तु विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् । शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगमित्यागमादेवेत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववदेव श्रोत्रस्य नभोजन्यत्वासिद्धिर्द्रष्टव्या ॥ **प्रमाणाभावादिति ।** परेणाप्यनङ्गीकारात्प्रत्यक्षस्य, तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावेनानुमानस्यानुपलम्भादागमस्य चासम्भवादिति भावः । स्पर्शरहितद्रव्यत्वादिकमेव तदनादिनित्यत्वसाधकमस्तीति न लिङ्गाभाव इत्यत आह ॥ **स्पर्शेति ।** द्रव्यत्वमात्रं घटादौ व्यभिचारीत्यतः स्पर्शरहितेत्युक्तम् । तन्मात्रं च स्पर्शादिसाधारणमित्यतो द्रव्यत्वादित्युक्तम् । ननु किञ्चित्स्पर्शरहिते स्पर्शवति घट एव विशिष्टस्यापि सत्त्वात्तत्र व्यभिचार एव । न च स्पर्शरहितत्वं न यत्किञ्चित्स्पर्शरहितत्वं विवक्षितं किन्तु यावत्स्पर्शसंसर्गभावत्वमेव । तच्च न स्पर्शवति घटेऽस्तीति कथं तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तथाऽप्युत्पत्त्यवच्छिन्ने घटे व्यभिचारापरिहारात् । तत्र स्ववृत्तिस्पर्शप्रागभावस्यान्येषां च सर्वेषामत्यन्ताभावस्य सम्भवेन यावत्स्पर्शसंसर्गाभाववत्त्वविशेषितद्रव्यत्वसत्त्वादिति चेन्न । स्पर्शसामान्याभावस्यैव तद्राहित्यशब्दार्थत्वाश्रयणेन तदनवकाशात् । प्रागभावप्रध्वंसयोः सामान्याभावत्वासम्भवेन परिशिष्टस्यात्यन्ताभावस्यैव तत्त्वेन वाच्यतया समवायिन्युत्पत्त्यवच्छिन्नघटादौ च तदसम्भवेन तत्रोक्तहेत्वगमनादित्याशयात् । अत एव चैतद्दोषपरिजिहीर्षया सर्वदेति हेतुविशेषणं शशधरोक्तं निरस्तम् । सामान्याभावविवक्षायां तद-

नवकाशात् । अत्रादिपदेन स्पर्शरहितक्रियावत्त्वस्य ज्ञानासमवायिसमवायित्वादेश्च परिग्रहः ॥ **तमसीति ।** स्पर्शरहितद्रव्यादेस्तत्र सत्त्वेऽप्यनादिनित्यत्वाभावादिति भावः । ननु च तमस आलोकाभावत्वेनाद्रव्यत्वात्तद्धेतोस्तत्रागमनान्नाद्यहेतोर्व्यभिचारः । अद्रव्यत्वादेवाक्रियात्वसिद्धेर्न द्वितीयहेतोरपीत्यतस्तमसोऽद्रव्यत्ववादिनो वैशेषिकादेर्मतेन तत्र व्यभिचाराभावेऽपि रूपित्वक्रियाश्रयत्वादिना तद्द्रव्यत्ववादिमते तत्र द्रव्यत्वादिघटितहेतुवृत्तेरन्यतरव्यभिचारो भविष्यत्येवेत्याशयेनोक्तमस्माकमिति । यद्यपि तमः सुघोरं गगनच्छदं महद्विदारयन्भूरि तेन रोचिषा । मनोजवं निर्विविशे सुदर्शनं गुणच्युतो रामशरो यथा चमूमिति भागवते ततः कदाचिद्दुःखेन रथमूहुस्तुरङ्गमाः । पङ्कभूतं हि तिमिरमश्वानां जायतेऽनघ । अथ पर्वतभूतं तत्तिमिरं समजायत । तदासाद्य हया राजन्निष्प्रयत्नास्ततः स्थिताः । ततश्चक्रेण गोविन्दः पाटयामास तत्तम इति ॥ हरिवंशे च तमसश्चक्रविदार्यत्वादिश्रवणान्न तमसो निःस्पर्शत्वमिति न स्वमतेनाप्यनैकान्त्यं सम्भवति । तथाऽपि तादृशमतविशेषस्य स्पर्शवत्त्वेऽपि तदितरस्य स्पर्शवत्त्वे मानाभावाद्युक्त एव स्वरीत्या व्यभिचार इति ध्येयम् । ननु वस्तुनि विकल्पासम्भवादन्यतरानैकान्त्यं न दोष इति चेन्न । तद्दूषताया उपपादयिष्यमाणत्वात् । यद्वैतदस्वरसादेवाह ॥ **नित्यत्वादीति ।** यथाकथञ्चिन्नित्यत्वादिसाधन इत्यर्थः ॥ **सिद्धेति ।** सूक्ष्मरूपेण नित्यतायाः प्राकृतत्ववादिनाऽपि स्वीकृतत्वादिति भावः ॥ **कूटस्थतेति ।** निर्विकारत्वसाधन इत्यर्थः ॥ **आगमेति ।** वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायतेत्यागम इत्यर्थः ॥ छ ॥

अनु०—अनुमा युक्तिरेवोक्ता व्याप्तिरेव तु सा स्मृता ॥ प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं व्याप्तिरेव यदोदिता ॥ अत्राशिष्टं किमत्रास्ति लिङ्गं तत्र विजानतः ॥ यदि लिङ्गमसिद्धं स्यात्कुत एवास्य मानता ॥ यदि स्मारकमात्रं स्यात्स्मर्तुर्नात्र प्रयोजनम् ॥ न पञ्चावयवोक्तौ च विवादावसितिर्भवेत् ॥

सु०—क्रमप्राप्तं केवलमनुप्रमाणं चानुमानं लक्षयति ॥ अनुमेति । अत्रानुमेति लक्ष्यम् । युक्तिरिति लक्षणम् । यदि च युक्तेरेव बहुशः प्रकृतत्वात्तत्स्वरूपजिज्ञासायामिदं प्रवृत्तम् । तदा विपरीतो लक्ष्यलक्षणभावः । नन्वनुमा युक्तिरिति पर्यायवेतौ । तथा

हि । फलप्रामाण्यपक्षेऽनुमितिरनुमेति भावसाधनोऽनुमाशब्दो लिङ्गदर्शनसमुत्थं लैङ्गिकविषयमनुमितिनामकं यथार्थज्ञानमाह । तदेव योजनं युक्तिरिति युक्तिशब्दोऽपि । साधनपक्षेऽप्यनुमीयतेऽनयेति करणसाधनोऽनुमाशब्दोऽयमर्थमाचष्टे तमेव युज्यतेऽनयेति युक्तिशब्दोऽपि । तत्कथं लक्ष्यलक्षणभाव इत्यत उक्तमुक्तैवेति । अत्रापि व्यवहार एव साध्यो न त्वनुमात्वं युक्तित्वं वा * येनोक्तदोषः स्यादिति भावः । ननु युक्त्युपपत्तिशब्दावेकार्थौ तथा चान्यत्र निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यादौ यदि निर्दोषग्रहणस्य व्यावर्त्यमस्ति तदाऽत्रापि तत्कर्तव्यं स्यात् । अन्यथाऽतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । नास्ति चेन्न तत्कर्तव्यमिति । उच्यते । अस्ति खलु शब्दानां मुख्यामुख्यभेदेन द्वयी वृत्तिः । एवञ्चोपपत्तिशब्दादुपपत्ताविव तदाभासेऽपि प्रतिपत्तावुत्पन्नायां तद्व्यवच्छेदेन मुख्यार्थोपदर्शनार्थं तत्र निर्दोषग्रहणं कृतम् । अत्र पुनरन्तर्गतनिर्दोषत्वं मुख्यमेवार्थमुपादाय युक्तिरित्येवोक्तम् । समीचीनो हेतुरनैकान्तिको हेतुरिति यथेति । तदिदमप्युक्तं युक्तिरेवेति । न तु निर्दोषत्वविशेषिता । युक्तिशब्दमुख्यार्थविवक्षायां तदनपेक्षणादिति शेषः । अथवा नेदं पर्यायलक्षणम् । किन्नाम युज्यते सम्बध्यते इति युक्तिरनुमोक्तेति योज्यम् । नन्वेवं सति विरुद्धानवध्यवसितव्यवच्छेदेऽप्यनैकान्तिकस्यानुमानत्वं स्यादित्यतो युक्तिरेवेत्युक्तम् । युज्यत एव न तु वियुज्यतेऽपीत्यर्थः । प्रमेयत्वादिकं ह्यनित्यत्वादिना युज्यते न युज्यते च । न तु युज्यत एव । तदनेन साहित्यनियमवद्व्याप्यं लिङ्गमनुमानमिति चोच्यत इत्युक्तं भवति । सौगतास्तु मन्यन्ते । तादात्म्यतदुत्पत्ती एवानुमानाङ्गभूतौ सम्बन्धाविति । वैशेषिकास्त्वस्येदं कार्यं कारणं सम्बन्ध्येकार्थसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकनिमित्तसम्बन्धान्परिसञ्चक्षते । एवं मात्रानिमित्तसंयोगिविरोधिसहचारिभिः । स्वस्वामिवध्यघाताद्यैः साङ्ख्यानां सप्तधाऽनुमेति साङ्ख्याः परिसङ्ख्यातवन्तः । तत्सर्वमपाकर्तुं वा युक्तिरेवेत्यवधारणम् । नियतसम्बन्धवदेवानुमानं न सम्बन्धविशेषवदित्यर्थः । एतच्चोपपादयिष्यामः । केचिदाहुः । पक्षधर्मताऽप्यनुमानाङ्गमिति । तदप्यपाकुर्वन्नुक्तमेव विवृणोति ॥ व्याप्तिरेवेति । विशेषेणाप्यत इति व्याप्तिः * यदव्यभिचरितसाहित्योपेतमेव लिङ्गं साऽनुमा न पक्षधर्मताऽवश्यम्भा (ववतीत्य) विनीत्यर्थः । यद्वा व्याप्तिरिति भावसाधनः । तथात्वे व्याप्ति-

रेव साऽनुमेति गौणो निर्देशः। व्याप्तिरेवानुमानाङ्गं न पक्षधर्मतेत्यर्थः। उपपादयिष्यते चैतद्व्यधिकरणस्यापि साधकतामुपपादयताऽऽचार्येणैव। एतेन ज्ञातसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात् * एकदेशान्तरे ज्ञानमनुमानमबाधितमित्यपि निरस्तम्। एकदेशतानियमस्याप्रयोजकत्वात्। यदुक्तं पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वमिति पञ्चरूपोपपन्नमनुमानमिति। यथाऽऽह। अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते। तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकमिति। अत्राबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं च चशब्दसङ्गृहीतामिति। तदसत्। केवलान्वयिनो विपक्षाद्व्यावृत्त्यभावेन केवलव्यतिरेकिणश्च सपक्षे सत्त्वाभावेनाव्यापकत्वात्। क्वचिच्चतूरूपोपपन्नत्वं क्वचित्पञ्चरूपोपपन्नत्वमिति चेन्न। एकप्रयोजकालाभात्। व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वेनैषां ग्रहणम्। वस्तुतस्तु ते एवानुमानाङ्गमिति चेन्न। पक्षधर्मताया अप्यप्रयोजकत्वात्। तथा च व्याप्तिरेव प्रयोजिकेति वक्तव्यम्। किमनेन जल्पितेनेत्याह॥ व्याप्तिरेवेति। अविनाभावो व्याप्तिः। सा द्विविधा। अन्वयव्यतिरेकभेदात्। साध्येन साधनस्य व्याप्तिरन्वयः। साधनाभावेन साध्याभावस्य व्याप्तिर्व्यतिरेक इति केचिदाचक्षते। तद्द्वैविध्यं तुशब्देन व्यवच्छिनत्ति। तथा हि। योऽग्निमान्न भवति स धूमवान्न भवतीति व्यतिरेकव्याप्तिः किं धूमेनाग्निसाधने उपयुज्यते किंवाऽग्न्यभावेन धूमाभावसाधने। नाद्यः। यो धूमवानसावग्निमानित्यन्वयव्याप्त्यैव तत्सिद्धेः। अन्यथा केवलान्वयवतोऽसाधकत्वप्रसङ्गात्। किञ्चात्राभावयोर्व्याप्यव्यापकभावो भावेन भावसाधनमिति सुभाषितम्। अन्यगतया व्याप्त्याऽन्यस्य साधकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। यद्भावयोर्व्याप्यव्यापकभावस्तयोरेव साध्यसाधनभाव इत्यभ्युपगमे नातिप्रसङ्ग इति चेन्न। तथाऽपि व्याप्यं लिङ्गमित्यस्याव्याप्तिप्रसक्तेः। यदभावो यदभावस्य व्यापकः स तस्य व्याप्य इति नियमाददोष इति चेन्न। न तर्हि व्यतिरेकव्याप्तिः प्रकृतसाध्यसिद्ध्युपयोगिनी किन्नाम प्रकृतसाधनव्याप्तिसाधनोपयोगिनी। तत्र चान्वयिरूपतैव तस्याः। द्वितीयस्त्विष्यत एव। किन्नाम साऽप्यन्वयरूपैवेति न सर्वथा व्याप्तिद्वैविध्यं सम्भवतीति। एतेनानुमानस्य केवलान्वयिकेवलव्यतिरक्यन्वयव्यतिरेकिभेदेन त्रैविध्यमपि परास्तम्। व्यतिरेकव्याप्तेरनुमानानङ्गत्वात्। सद्भावमात्रेण व्युत्पादनस्यातिप्रसङ्गित्वात्। कथं

१६**

तर्हि केवलव्यतिरेकिणो गमकत्वमिति चेत् । कोऽयं केवलव्यतिरेकी नाम । केवलो व्यतिरेक एव यस्यासाविति चेत् । तर्हि कथमत्यन्तासतोः साध्यसाधनता स्यात् । दृश्यते तावदिति चेन्न । यतस्तस्यान्यैव गतिः । प्राणादिमत्त्वस्य सात्मकत्वेन व्याप्तिर्जीवच्छरीर एव गृहीता । अतस्तत्रैव विप्रतिपत्तौ न सोपदर्शयितुं शक्याभूत् । व्याप्तिमात्रमेवानुमानाङ्गं न पुनः सपक्षे तदुपदर्शनमपीत्यतो व्यतिरेकयोर्व्याप्त्या तदुपपादनं क्रियते । अयमत्र प्रयोगक्रमः । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् । यत्प्राणादिमत्तत्सात्मकं प्राणादिमच्चेदं तस्मात्सात्मकमिति प्रयुक्ते धूमस्याग्निनेवास्य न व्याप्तिर्दृश्यते । तत्कथमित्याकाङ्क्षायां प्रयोगान्तरं प्रवर्तते । प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तम् । तदभावव्यापकाभावत्वात् । यो यदभावव्यापकाभावः स तद्व्याप्तो यथा धूमोऽग्निनेति । तदेतावति वक्तव्ये यदन्यथा प्रयुज्यते तद्विवेकिनां स्फुटप्रतीतिकतया सङ्ग्रहरुचितया वेति । स्यादेतत् । व्याप्यं चेदनुमानं तदा धूमःशब्दानित्यत्वेऽप्यनुमानं स्यात् । व्याप्तो हि सोऽप्यग्निनेति । मैवम् । व्याप्यमित्यस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् । तथा च यो येन व्याप्यः स तस्मिन्ननुमानमित्युक्तं स्यात् । न चैवमतिप्रसङ्गोऽस्ति । द्विविधा हि धर्मा भवन्ति । केचित्परस्परपरिहारेणैव वर्तमानाः । यथा कृतकत्वनित्यत्वे स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये चेत्येवमादयः । केचित्समाविष्टाः । तेऽपि त्रिविधाः । केचित्सङ्कीर्णाः परस्परं परिहारेणै[व] वर्तमानयोरेकत्र समावेशः सङ्करः । यथा भूतत्वमूर्तत्वे पुरुषत्वपाचकत्वे चेत्येवमादयः । केचित्परापरभावावस्थिताः । यथा सत्त्वद्रव्यत्वे । धूमत्वाग्निमत्त्वे चेत्येवमादयः । केचित्तुल्यवृत्तयः । यथा कृतकत्वानित्यत्वे गुरुत्वरसवत्त्वे चेत्येवमादयः । तत्राद्यानां परस्परसम्बन्ध एव नास्तीति नानुमानानुमेयभावः । विरुद्धसमाख्यया तेऽभिधीयन्ते । द्वितीयानामपि सत्यपि सम्बन्धे परस्परव्यभिचारेण व्याप्यव्यापकभावाभावान्नानुमानानुमेयता । किन्तु परस्परमनैकान्तिकतयाऽभिधीयन्ते । तृतीयेष्वपरेषां व्याप्यतया परेषां व्यापकतयाऽस्त्यनुमानानुमेयत्वम् । परे त्वव्याप्यतया नापरेष्वव्यापकेष्वमनुमानतामश्नुवते । किन्नामानैकान्तिका एव । चतुर्थास्तु परस्परं व्याप्यव्यापकभावादन्योन्यमनुमानतामर्हन्तः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां विशिष्यन्त इति सङ्क्षेपः ॥ छ ॥ नन्वेवमपि धूमेनाग्निज्ञानं सर्वेषां स्यादित्यत उक्तं स्मृतेति ।

प्रमितत्वस्योपलक्षणमेतत् । स्मृता व्याप्तिरेव प्रमितमेव व्याप्यमनुमा । न त्विन्द्रियवत्सत्तामात्रेण प्रमाकरणमित्यर्थः । ननु तथाऽपि नारिकेलद्वीपवासिनो धूमदर्शनादग्न्यनुमितिप्रसक्तिः । मैवम् । व्याप्यस्वरूपप्रमितिवद्व्याप्तिप्रमितेरप्यपेक्षितत्वात् । तथाऽपि गृही-(तविस्मृ)तास्मृतव्याप्तेस्तदवस्थः प्रसङ्ग इत्यत उक्तं स्मृतेति । स्मृता व्याप्तिरेव साऽनुमोपयोगिनीत्यर्थः । तथा च व्याप्तिस्मरणसव्यपेक्षं व्याप्यज्ञानमनुमानमित्युक्तं भवति । लिङ्गपरामर्शोऽनुमानं परामर्शश्चानुसन्धानात्मकं तृतीयं ज्ञानमिति कश्चित् । तथा हि । महानसादौ धूमस्याग्निना व्याप्तिग्रहणसमये यज्ज्ञानं प्रथमं तत्प्रथमम् । गृहीतव्याप्तिकस्य पर्वतादौ यद्धूमज्ञानं तद्द्वितीयम् । ततः सम्बन्धिदर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारकारणकस्य यो धूमवानसावग्निमानिति व्याप्तिस्मरणस्यानन्तरमयं चाग्निव्याप्तधूमवानिति प्रतिसन्धानात्मकं यद्धूमज्ञानं तत्तृतीयमनुमानमिति । तदेतदन्यो न मन्यते । व्याप्तिस्मरणं पक्षधर्मताज्ञानमित्येतावदेव ह्यनुमानसामर्थ्यम् । तत्राननुभूताया व्याप्तेः स्मर्तुमशक्यत्वात्प्रथमं ज्ञानमिष्यते । द्वितीय (ज्ञान) मपि पक्षधर्मताविषयत्वादङ्गीक्रियते । ततो व्याप्तिस्मृतौ सत्यां किमपरमवशिष्यते यदर्थं तृतीयं ज्ञानमेष्टव्यमिति । स स्थूलदृश्वेत्याद्यः । न खलु विशकलिते व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञाने भावयतोऽनुमि(तिः) तिम् । परस्परवार्तानभिज्ञयोः सहकारितानुपपत्तेः । किन्तु सङ्कलिते । न च तत्सङ्कलितत्वं विना तृतीयज्ञानादिति कथं तन्नैष्टव्यम् । आत्मा सङ्कलयतीति चेत् । सत्यम् । वृत्त्या ह्यसौ सङ्कलयेन्न स्वरूपेणैव । न चैवं तदेवास्त्विति वाच्यम् । पूर्वेण विना तदनुपपत्तेरिति । वयं तु ब्रूमः । यत्र लिङ्गदर्शनादेव व्याप्तिस्मृतिरस्तु तत्रोक्तप्रकारः । यदा तु गृहीतव्याप्तेर्विनाऽपि लिङ्गदर्शनाद्वचनादिनैव व्याप्तिस्मृतिराविरस्ति तदा द्वितीयमेव लिङ्गदर्शनं प्रतिसन्धानात्मकमुदेष्यतीति नावश्यम्भाविनीयं प्रक्रिया । यथा खलु संस्कारसाहित्ये सतीन्द्रियसन्निकर्षादेव सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा जायते तथाऽत्रापीत्यङ्गीकारे न कश्चिद्विरोध इति । ननु व्याप्तिरेव केन प्रमाणेन ग्राह्या । यथायथं प्रत्यक्षानुमानागमैरित्युक्तम् । यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः ॥ छ ॥ द्विविधमनुमानं स्वार्थं परार्थं चेति । तत्र यत्परोपदेशानपे(क्ष्य)क्षं व्याप्तिस्मृतिमद्व्याप्यदर्शनं तत्स्वार्थम् । परोपदेशापेक्षं तु परार्थम् । ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकं वाक्यं परोपदेशः । तच्च

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनैः पञ्चभिरवयवैरुपेतमित्येके। तमिमं नियममरोचयमान आह॥ उक्तेति। उक्ता व्याप्तिरेव साऽनुमा। व्याप्त्युक्तिरेव परोपदेश इति यावत्। एवशब्दो नियमनिराकरणपरो न पुनः पक्षान्तरनिवृत्त्यर्थः। पक्षान्तरस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वात्। ननु यो धूमवान्सोऽग्निमानिति व्याप्त्युक्तिः कथं प्रत्यायनाङ्गम्। वादिप्रतिवादिनोरन्योन्यास्मिन्ननाश्वासादित्यत उक्तं स्मृतेति। तुशब्दश्चशब्दार्थो जिज्ञासितेति समुच्चिनोति। गृहीतव्याप्तेस्तदुक्तिः स्मरणहेतुरगृहीतव्याप्तेस्तु जिज्ञासाजनिकेत्युच्यते। न त्वागमतयोपयुज्यत इत्याशयः। ननु व्याप्त्युक्तिरेव परोपदेश इत्ययुक्तम्। प्रथमत एव व्याप्त्युक्तेरसङ्गतत्वादित्याशङ्कां परिहरन्नुक्ता व्याप्तिरेव सेति प्रतिज्ञातमुपपादयति॥ प्रतिज्ञातेति। प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थमित्यसङ्गतेः परिहारः। तदेत्यध्याहार्यम्। किमाक्षेपे। अत्र वक्तव्ये (व्यम्)। तदुक्तं भवति। यो हि पर्वतमग्निमन्तं प्रतिपद्यमानः परेण निरग्निकं मन्यमानेन किं पर्वतस्याग्निमत्त्वे मानमित्यनुयुज्यते। स यदि यो धूमवानसावग्निमानिति व्याप्तिमात्रं परं प्रति स्वप्रतिपन्नार्थसिद्ध्यर्थं ब्रूयात्तदा का नामासङ्गतिः। परपृष्टप्रमाणस्योपन्यस्यमानत्वात्। किंश्चापरं वक्तव्यमवशिष्टं तदर्थं शब्दान्त(रं वक्तव्यं स्या)रमवशिष्टं स्यात्। अतो व्याप्तिवचनमेव परोपदेशेति। स्यादेतत्। व्याप्तिपक्षधर्मतोपेततया लिङ्गानुसन्धानं खल्वनुमानम्। पक्षधर्मतामनङ्गं मन्यमानैरपि लिङ्गस्य सत्ता तावदवश्यमङ्गीकरणीया। अन्यथा व्याप्त्यङ्गीकारव्याघातात्। सा च नाविवक्षितस्थाना। तथा सति यस्यकस्यचिद्धूमवत्त्वादिना सर्वस्याप्यग्निमत्त्वादिप्रसङ्गात्। अतो व्याप्त्यनुसारेण नियतदेशधर्मताऽप्यङ्गीकरणीयैव। व्यधिकरणोऽपि हि कृत्तिकागत एवोदयो रोहिण्युदयासत्तिं गमयति। न तु यत्र तत्रत्यः। ततस्तावदनेन वक्तव्यं यावता व्याप्तिविवक्षितस्थलधर्मतोपेततया लिङ्गस्यानुसन्धानं स्यात्। तदप्याकाङ्क्षाक्रमेणाभिधातव्यमिति स्थिते, निराश्रयस्य प्रमाणस्याभिधातुमशक्यत्वात् प्रमाणजिज्ञासोत्थापनाय विषयोपक्षेपरूपं पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञावाक्यं वक्तव्यम्। ततः कस्मादिदं प्रमाणात्प्रतिपत्तव्यमित्याकाङ्क्षायां पराङ्गतापन्नलिङ्गस्वरूपमात्रप्रतिपादकं धूमवत्त्वादिति हेतुवचनम्। ततोऽस्य सामर्थ्यजिज्ञासायां व्याप्तिप्रतिपादनाय यो धूमवानसावग्निमानित्युदाहरणवाक्यम्। पक्षादिविवक्षितस्थलधर्मताप्रतिपादनार्थं धूमवांश्चा-

यमित्युपनयः। ततः सर्वस्य बुद्ध्यारोहायैकवाक्यतामापादयितुं तस्मादग्निमानेवेति निगमनम्। अत एव प्रतिज्ञाहेतुभ्यामुपनयनिग-मनयोर्गतार्थतां मन्यमाना निरस्ता भवन्ति। तदेवमेतावति वक्तव्ये कथं व्याप्तिमात्रमुक्त्वा कृती स्यादिति। उच्यते। यत्तावत्प्रति-ज्ञावश्यम्भावे कारणमुक्तं तदसत्। विवादेनैव विषयोपक्षेपस्य सिद्धतयाऽऽकाङ्क्षोदयस्य समर्थितत्वात्। तथाऽप्याकाङ्क्षितत्वाल्लिङ्ग-स्वरूपस्य तत्पक्षधर्मतायाश्च प्रतिपादनाय हेतूपनयौ वक्तव्याविति चेन्न। विकल्पानुपपत्तेः। तथा हि। किं येन धूमवत्त्वं पर्वतवृत्ति-तयाऽवगतं तं प्रति हेतूपनयौ वक्तव्यौ। उत विपरीतं प्रति। आद्यं दूषयति ॥ **लिङ्गमिति**। तत्र विवक्षिते स्थले। अविशिष्टं किमस्तीति पूर्वेणान्वयः। लिङ्गस्वरूपतदीयपक्षधर्मताविज्ञापनाय हि हेतूपनयोपयोगः। तच्चेद्विज्ञानं परस्य स्वतस्सिद्धं तदा किं हेतूपनयाभ्यामिति भावः। द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ **यदीति**। तत्रेत्यनुवर्तते। असिद्धं परेणाप्रमितम्। तदाऽस्य लिङ्गस्य स्वरूपासिद्धस्य मानतैव कुतः। नास्तीति यावत्। दूरे वक्तव्यतेत्येवशब्दार्थः। नन्वेवं सति व्याप्तिरपि न वक्तव्या। साऽपि यदि विदितव्याप्तिकं प्रत्युच्यते तदाऽभिधानवैयर्थ्यम्। विपरीतस्य तु व्याप्तत्वासिद्ध्या तत्प्रमाणमेव न भवतीति कुतो व्याप्त्यभिधानमिति तत्रापि वक्तुं शक्यत्वात्। तथा च वादिप्रतिवादिनोर्मौनमेवापतितमिति। मैवम्। उभयथाऽप्यदोषात्। व्याप्तिर्हि न स्वरूपेणोपयोगिनी। नापि ज्ञाततामात्रेण। अपि तर्हि स्मर्यमाणा। तथा च गृहीतव्याप्तिकं प्रति तत्स्मारकतयाऽगृहीतव्याप्तिकं प्रति तदैव जिज्ञासाजनकतया व्याप्तिवचनमुपयुज्यत इत्युक्तमेव। एवं तर्हि हेतूपनयावपि नानुपयुक्तौ। न हि पक्षधर्मोपेतं लिङ्गं स्वरूपेणोपयुक्तम्। नापि विदितत्वमात्रेण। किन्तु ज्ञातचरं स्मर्य-माणतया। ज्ञायमानमपि न वृक्षादिसाधारण्येन। किन्तर्हि लिङ्गतया। तथा च विदितलिङ्गस्वरूपपक्षधर्मतं प्रति तत्स्मारकत्वेन लिङ्गतयाऽ-नुसन्धायकत्वेनेतरं प्रति तज्जिज्ञासाजनकत्वेन हेतूपनययोः सार्थक्यमेवेत्याशङ्क्याह ॥ **यदीति**। स्मारकत्वमुक्तस्य सर्वस्योपलक्षणम्। मात्रग्रहणेन प्रत्यायकत्वं व्यावर्तयति। हेत्वादिकमिति शेषः। पक्षधर्मोपेतस्य लिङ्गस्येति च। स्यादित्यतःपरं तन्न यत इत्यध्याहार्यम्। स्मर्तुरि-त्युपलक्षणम्। अत्र व्याप्तिवचने। निमित्तसप्तमीयम्। हेत्वादाविति च। ततश्च व्याप्तिवचनवद्धेत्वादिकमपि पक्षधर्मोपेतस्य लिङ्गस्य स्मरणानु-

सन्धानजिज्ञासाजनकं स्यादिति यद्युच्यते तन्न। यतो व्याप्तिवचनेनैव तत्स्मरणादिमतस्तस्य हेत्वादिना प्रयोजनं नास्तीति योजना। एतदुक्तं भवति। यदि हि हेत्वादिकं वाक्यतया प्रत्यायकं स्यात्तदा सामर्थ्यचिन्तोपयुज्यते। यदा तु तत्स्मारकत्वादिनैवोपयुक्तं तदा संस्कारोद्बोधोपयुक्तं सादृश्यसम्बन्धादिकं किमप्यपेक्षणीयम्। तद्व्याप्तिवचनेऽपि समानम्। यो धूमवानसावग्निमानित्यभिहिते खल्वनुमानमुद्राविदत्र धूमवत्त्वं व्याप्यमित्यवबुध्यत एव। ततस्तदीयपक्षधर्मतादिस्मृत्यादिमानपि कथं न भवेदिति। यद्वा परोपदेशस्य पञ्चावयवता नियतिं वदन्प्रष्टव्यः। किमेतत्पञ्चावयवं वाक्यमागमतया व्याप्तिपक्षधर्मोपेतस्य लिङ्गस्य प्रत्यायकम्। उत स्मारकादिमात्रम्। आद्ये तु स्यादेवेदम्* परव्युत्पादितरीत्या वाक्यपरिमाणं कथञ्चित्। न चासौ युज्यते। वादिप्रतिवादिनोरितरेतरस्मिन्ननाश्वासात्। आश्वासे वा प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धौ हेत्वाद्यभिधानवैयर्थ्यात्। द्वितीये त्वाह ॥ **यदीति**। परोपदेशवाक्यं यदि स्मरणादिमात्रकारणमङ्गीक्रियते तदाऽत्र व्याप्तिवचने सत्येव स्मर्तुर्व्याप्तिवचनादेव स्मरणाद्युत्पत्तेरिति यावत्। अत्र व्याप्तिवचनातिरिक्ते शब्दे प्रयोजनं नास्तीति नासाववश्यं वक्तव्यः। दृश्यते खलु लोके पदैकदेशादितोऽपि पदार्थस्मरणादिकम्। शास्त्रेऽपि च वाक्यैकदेशप्रयोगः। तत्र वक्तुराप्तत्वावधारणादनुसरणं प्रतिवादिनि तु तन्नास्तीति चेन्मा भूत्। न ह्येतदागमतया प्रत्यायकमित्युक्तम्। अन्यथा सांव्यावहारिकः केवलव्यतिरेकिप्रयोगोऽपि नानुसरणीयः। वास्तवप्रयोगपरिमाणान्यथात्वस्योपपादितत्वात्। प्रतिवादिन्यप्यनुसरणे निग्रहस्थानोद्भावनं न स्यादिति चेत्। लौकिकशास्त्रीयसंव्यवहारातिक्रमे तदवकाशात्। अन्यथा प्रकरणाद्यापन्नस्यासङ्कीर्तनमपि निग्रहहेतुः स्यात्। किं प्रकरणाद्यापन्नतयाऽयं न वदत्युताप्रतिपन्नत्वादिनेति सन्देहस्य प्रकृतेऽपि तुल्यत्वादिति। अपर आह। प्रमेयावधारणार्थं हि प्रमाणोपन्यासः। प्रमेयावधारणं च निर्विवादा तत्प्रतीतिः। न च सा प्रमाणस्वरूपमात्रोपदर्शनेन भवति। किन्नाम तदाभासोद्धारेणापि। अन्यथा तत्प्रामाण्यस्यैवानवस्थानात्। तथा च प्रतिज्ञावाक्येन विषयमुपाक्षिप्य तत्र हेतुना प्रमाणस्वरूपमुपदर्श्य तस्योदाहरणवाक्येन विरुद्धानध्यवसितानैकान्तिकत्वनिरासः क्रियते। उपनयेनासिद्धिरपास्यते। निगमनेऽपि हेत्वनुवादेन तस्मादेव नान्यस्मादिति सिद्धसाधनतापाक्षिप्यते। साध्यानुवादेन त्वग्निमानेव न तु निरग्निक इति बाधप्रतिक्षेपः क्रियते। तदेवं विधूतविवादसाध्यप्रतिपत्तये पञ्चावयववाक्यमावश्यकमिति। तदयुक्तम्। एवं वदताऽपि यावता विवादावसानं तावान्परोपदेश इत्युक्तं स्यात्। तथा च पञ्चावयवं वाक्यं परोपदेश इत्ययुक्तम्। पञ्चावयवोक्तावपि विवादावसितेरभावात्। किन्त्वाकथापरिसमाप्तेः परोपदेश इति वक्तव्यमित्याशयवानाह ॥ **नेति**। विवादावसितिर्विवादावसानोपेता साध्यप्रतीतिः।

टि०—अनुमाननिरूपणस्य प्रत्यक्षनिरूपणानन्तर्ये हेतुमाह ॥ **क्रमप्राप्तमिति**। प्रत्यक्षानन्तरमनुमानस्योद्देशात्तन्निरूपणानन्तर्यमनुमाननिरूपणस्येति भावः। केवलमनुप्रमाणं चेति। अतो न मूले पृथक् तदुभयानिरूपणान्न्यूनत्वं शङ्कनीयमिति भावः। लोकप्रसिद्धिं ब्रह्मतर्कोक्तिं च मूलीकृत्यान्यत्रानुप्रमाणविभागत्वेनानुमानस्यैवाचार्यैरुक्तेस्तदनुरोधेनेहापि लक्ष्यलक्षणविभागमाह ॥ **अत्रेति**। लक्ष्यं लक्ष्यनिर्देश इत्यर्थः। एवं लक्षणं लक्षणनिर्देश इत्यर्थः। पूर्वपक्षेऽरुचिं सूचयन्नेव पक्षान्तरमाह ॥ **यदि चेति**। युक्तेरेव स्वरूपजिज्ञासायां नियामकमुक्तं बहुश इति। प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्प्रायो युक्तिरपि क्वचित्। व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या युक्तिगागमगा तथा। अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यत इत्यादिना प्रत्यक्षादिसमकक्षतयाऽनुप्रमाणविभागत्वेन युक्तेरेव प्रकृतत्वादित्यर्थः ॥ **विपरीत इति**। अनुमेति लक्षणं युक्तिरिति लक्ष्यमिति विपरीतो लक्ष्यलक्षणभाव इत्यर्थः। अनुमा युक्तिरित्येतावतैवपूर्तेरुक्तैवेत्यंशवैयर्थ्यमित्यतो लक्ष्यलक्षणभावोपपादनार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति भावेन तदुपपादकतया योजयितुं लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयंस्तद्बीजभूतां तच्छब्दयोः पर्यायतां तावत्समर्थयितुं तां प्रतिजानीते ॥ **नन्विति** ॥ **साधनपक्ष इति**। करणप्रामाण्यपक्ष इत्यर्थः ॥ **तत्कथमिति**। ज्ञातत्वाज्ञातत्वायोगान्नैकस्यैव लक्ष्यलक्षणभावः सम्भवतीति भावः। प्रत्यक्षलक्षणेऽपि व्यवहारस्यैव साध्यत्वादत्रापीत्यपिशब्दः। अनुमा युक्तिरिति मूलस्याद्ययोजनामनुसृत्यानुमात्वमिति द्वितीययोजनामनुसृत्य युक्तित्वमित्युक्तमित्यवधेयम्। युक्तिरेवोक्तेत्यत्रस्यैवकारस्योक्तैवेति भिन्नक्रमतामाश्रित्य सार्थक्यं वर्णितम्। इदानीं यथास्थितसम्बन्धमङ्गीकृत्य तत्सार्थक्यं सुवचमिति भावेन तद्वक्तुमाशङ्कते ॥ **नन्विति**। अन्यत्रेत्यस्यैव विवरणं निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यादाविति। यद्वाऽन्यत्र मानलक्षणादावित्यर्थः। निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यादावित्यादिपदेन तर्कोऽदुष्ट इत्यादेः

सङ्ग्रहः ॥ **अत्रापीति** । अनुमा युक्तिरित्यनुव्याख्यायामपीत्यर्थः । तन्निर्दोषपदम् ॥ **अन्यथेति** । निर्दोषत्वेनाविशेषण इत्यर्थः ॥ **न कृतमिति** । निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यादिप्रमाणलक्षणादाविति वर्तते व्यभिचाराभावादिति भावः ॥ **निर्दोषग्रहणं कृतमिति** । उपलक्षणं चैतत् । अनुमानदोषनिरूपणाय पातनिकार्थतया स्वरूपसङ्कीर्तनं तत् । अत एव पद्धतौ निर्दोषोपपत्तिरनुमानमित्युक्तं के तत्रोपपत्तिदोषा इत्युक्तम् । अत एव च तत्र निर्दोषपदकृत्यं नोक्तम् । अन्यथा तस्य व्यावर्तकत्वे प्रत्यक्षागमलक्षणगतनिर्दोषत्वग्रहणस्येवास्यापि कृत्यमुच्येतेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **मुख्यमेवार्थमिति** । व्याप्तिसमुचितदेशादिसिद्धिमत्त्वरूपमित्यर्थः । स्यादेवं यदि मुख्यामुख्यभेदेन द्वयी वृत्तिः शब्दानां सिद्धा स्यात् । सैव तु कुतः सिद्धेत्यत उभयत्र प्रयोगप्रत्ययतौल्यादिति भावेनोभयत्र तौ दर्शयति ॥ **समीचीन इत्यादिना** । हेतुशब्दस्य मुख्यामुख्यहेतुविषयत्वं व्यवस्थापयितुं समीचीन इति * अनैकान्तिक इति च तद्विशेषणमिति ध्येयम् । प्रतिज्ञातार्थे मूले हेत्वनुक्तेरपेक्षितं पूरयति ॥ **युक्तीति** ॥ **व्यवच्छेदेऽपीति** । आद्यस्य साध्याभावेनैव सम्बन्धाद्द्वितीयस्य साध्यतदभावसम्बन्धशून्यत्वाद्द्वयोरपि साध्यसम्बन्धाभावादिति भावः ॥ **अनेनेति** । युक्तिरेवेत्यनेनेत्यर्थः ॥ **साहित्यनियमवदिति** । अव्यभिचरितसम्बन्धवदित्यर्थः । नियतः सम्बन्धो व्याप्तिः नियमश्चाव्यभिचार इति वैशेषिकपरीक्षायां वक्ष्यमाणत्वादेतदेव चाभिप्रेत्य सम्बन्धविशेषो व्याप्तिरिति तृतीयस्य द्वितीये वक्ष्यति । न तु सामानाधिकरण्यनियमवदित्यर्थः । व्यधिकरणनदीपूरादावव्याप्त्यापातात् । (धूमव्यभिचारिवन्ह्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गाच्च)। अत्र व्याप्यं लिङ्गमित्युक्तिस्तु ग्रन्थान्तराविरोधायेति द्रष्टव्यम् । सम्बन्धविशेषव्यावृत्तिरप्येवकारफलमिति भावेन तत्परतया तं व्याख्यातुं सम्बन्धविशेषपक्षानुत्थापयति ॥ **सौगतास्त्वित्यादिना** । कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकाद्विनाभावनियामकदर्शनाच्च तददर्शनादिति तदुक्तेरिति भावः । शिंशुपात्वेन वृक्षत्वानुमाने तादात्म्यं नियामकः सम्बन्धो धूमाद्धूमध्वजानुमाने तदुत्पत्तिः ॥ **अस्येदमित्यादि** । यद्यप्यस्येदं कार्यं कारणं संयोगिविरोधिसमावयि चेति लैङ्गिकमिति नवमाध्यायस्थवैशेषिकसूत्रे एकार्थसमवायीति न श्रुतं संयोगिसमवायि चेत्येव श्रवणात्सम्बन्धीत्यपि न श्रुतमिति न यथाश्रुततत्सूत्रानुवादोऽयं तथाऽपि तृतीयाध्यायस्थे संयोगिसमवायिएकार्थसमवायिविरोधि चेति तत्सूत्रे एकार्थसमवायिनोऽपि श्रवणेन सूत्रद्वयोक्तार्थस्यैकीकरणेन संयोगिसमवायिनोश्च सम्बन्धित्वेनैक्यविवक्षया चायमनुवादः ।

अत्र कार्यं कारणमित्येक एव सम्बन्धो विवक्षितः। अस्येदं कार्यं कारणमित्येक एव सम्बन्ध इति निबन्धकृद्वचनात्। ततश्च लैङ्गिकनिमित्तसम्बन्धस्य चातुर्विध्यं तत्सिद्धान्त इत्युक्तं भवति। यश्च वैशेषिकैश्चतुष्प्रकारः सम्बन्ध उच्यते। अस्येदं कार्यं कारणं सम्बद्धचेकार्थसमवायिविरोधि चेत्यादि न्यायवाचस्पतिवचनादस्येदं कार्यं कारणं संयोगिविरोधिसमवायि चेति लैङ्गिकामिति सूत्रे चतुर्धा सम्बन्धं नियमयन्तीति किरणावलीकारवचनाच्चेति द्रष्टव्यम्। अत्र कार्याद्धूमादेरग्न्याद्यनुमानम्। कारणाच्च भेरीदण्डसंयोगविशेषाच्छब्दानुमानम्। अन्त्यतन्तुसंयोगात्पटचरमकारणात्पटस्यानुमानम्। यथाविधि कारीर्याद्यनुष्ठानाद्वर्षानुमानम्। संयोगिनः शरीरस्य दर्शनात्त्वगिन्द्रियानुमानम्। वारिसंयुक्तसमवेतादुष्णस्पर्शाद्वारिस्थितेजोऽनुमानम्। एकार्थसमवायिना रसादिना रूपाद्यनुमानम्। स्फोटादेर्विरोधी मन्त्रपाठस्तथा च स्फोटादीनां मन्त्रपाठस्यानुमानमिति विवेकः॥ **मात्रानिमित्तेति**। श्लोके मात्राशब्दः स्वभावपरः। न्यायसूत्रवृत्तौ रामभद्रठक्कुरैस्तथाव्याख्यातत्वात्। निमित्तशब्दः कार्यकारणपरः। सञ्चारिशब्दस्त्वेकार्थसमवायिपरः। स्वस्वामीति सम्बन्धमात्रकीर्तनम्। विरोधीति सामान्यं वध्यघातकैरिति तद्विशेष इत्यपौनरुक्त्यम्। अत्र चन्द्रोदयेन समुद्रवृद्धेः कुमुदविकासस्य च शरदि जलप्रसादेनागस्त्योदयस्य चानुमानम्। मात्रशब्दोक्तं स्वभावनिबन्धनानुमानोदाहरणम्। न चात्रापि तदनन्तरभावित्वमात्रेण कारणत्वमाशङ्कनीयम्। अन्यथासिद्धत्वात्। स्वावयवानामुत्तरदेशप्राप्तिरूपायाः समुद्रवृद्धेः परस्परदलविभागरूपस्य च कुमुदविकासस्य पूर्वरूपनिवृत्तावुत्तररूपाद्युत्पादलक्षणस्य जलप्रसादस्य तत्कालसन्निपातिस्वकारणाधीनकर्मनिबन्धनत्वात्। निमित्तानामुक्तान्येवोदाहरणानि। स्वस्वामीत्यस्य त्वविनाभूतेन भृत्येन स्वेन स्वामिनां तादृशेन स्वामिना च भृत्यस्य स्वस्यानुमानमुदाहरणम्। वध्यघातकभावस्य तु विस्फूर्जतोऽहेर्दर्शनात् * झाटाद्यन्तरितस्य नकुलस्यानुमानमुदाहरणं द्रष्टव्यम्॥ **नियतसम्बन्धवदेवेति**। अव्यभिचरितसम्बन्धवदेवेत्यर्थः॥ **न त्विति**। तस्याव्यापकत्वादिति भावः। ननु व्याश्रययोः सम्बन्धस्यैवानुपपत्त्याऽव्यभिचरितसम्बन्धस्य सुतरामसिद्धेः सम्बन्धसामान्यस्याप्यव्यापकत्वान्न तस्यापि प्रयोजकत्वमित्यतोऽविनाभावमात्रस्यैवाव्यभिचरितसम्बन्धरूपत्वात्तस्य च कृतकत्वानित्यत्वादावेकाश्रयतामन्तर्भाव्यभवनवद्धूमाग्न्यादौ भिन्नाश्रयत्वेऽपि तत्सम्भवान्नानुपपत्तिरिति न ह्याशङ्क्यैवात्र साधिकेत्येतद्व्याख्यानावसरे प्रपञ्चयिष्याम इत्याह॥ **एतच्चेति**। यद्वा ननु तादात्म्यतदुत्पत्त्यादिरूपसम्बन्धविशेषवदे-

वानुमानं किन्न स्यादित्यतो भक्तिपादे रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाऽभ्युदिता यत इत्यादिना कृत्तिकोदयादे रोहिण्युदयासत्त्यादावनुमानत्वस्थित्या तत्र चाविनाभावरूपाव्यभिचारसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि तादात्म्यादिरूपपरपरिगणितसम्बन्धविशेषस्य तत्रासत्त्वेनाव्यापकत्वान्न तदित्याह ॥ **एतच्चेति**। यद्वा व्याप्यं चेदनुमानं तदा धूमः शब्दानित्यत्वेऽप्यनुमानं स्यात्तस्याप्यग्निना व्याप्तत्वादित्यत आह ॥ **एतच्चेति** । व्याप्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन यो येन व्याप्तः स तस्मिन्ननुमानमित्यर्थसिद्धेर्नातिप्रसङ्ग इत्यनुपदमेवोपपादयिष्याम इत्यर्थः । व्याप्तिशब्दस्य प्रसिद्धार्थे सेत्यनेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिस्तस्यास्तदुपयोगित्वेऽपि तत्त्वाभावादित्यतो व्याप्तिशब्दमव्यभिचरितसम्बन्धवल्लिङ्गपरतया व्याचष्टे ॥ **विशेषेणेति** । अत्र पक्षे प्रसिद्धार्थपरित्यागो भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति वचनान्न गुरोश्च हल इत्यकारेण स्त्रियां क्तिन्निति क्तिन्निषेध इति भावः । ननु व्याप्तिशब्दस्य कर्मसाधनत्वे व्याप्तिः साऽनुमेति सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । भावसाधनत्वे तु कथं तदित्यत आह ॥ **तथात्व इति** ॥ **व्याप्तिरेवेति** । दधित्रपुसम्प्रत्यक्षो ज्वर इत्यादाविव तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः ॥ **उपपादयिष्यत इति** । व्याप्यत्वे व्याश्रयत्वं तु कथमेव हि दूषणमित्यादिना भक्तिपाद इति शेषः । पक्षधर्मताया अनुमानाङ्गत्वनिरासस्यापि किं प्रयोजनमित्यतः शाबरोक्तानुमानलक्षणनिरास एव तत्प्रयोजनमिति भावेन तदनुवदति ॥ **एतेनेति** । यद्यप्यनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिरित्यनुमानलक्षणं भाष्ये बाधितमिति न श्रुतं तथाऽप्यसन्निकृष्टवाचा च द्वयमत्र जिज्ञासितम् । तादूप्येण परिच्छेदस्तद्विपर्ययतोऽपि चेत्येतद्व्याख्यानरूपवार्तिके तादूप्येणापरिच्छेदस्य तद्विपर्ययतोऽप्यपरिच्छेदस्य चासन्निकृष्टशब्दार्थतया व्याख्यानादेव युक्तं तदनुवादोऽयमबाधितमितीति द्रष्टव्यम् । ज्ञातः सम्बन्धनियमोऽविनाभावो येन स तथोक्तस्तस्य पुंस एकदेशस्य दर्शनाद्धूमादिरूपलिङ्गविशिष्टधर्म्येकदर्शनादेकदेशान्तरेऽग्न्यादिरूपलिङ्गिविशिष्टधर्म्येकदेशान्तरेऽबाधितं ज्ञानमनुमानमित्यर्थः । एकस्यैव खलु पर्वतस्यैकदेशदर्शनेनैकदेशोऽनुमीयते यथाऽऽहुर्वार्तिककृतः । स एव चोभयात्माऽयं गम्यो गमक एव च । असिद्धेनैकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधक इति । यद्यपि प्रमाता ज्ञातसम्बन्ध एकदेश्यथवोच्यते । कर्मधारयपक्षे वा सम्बन्धिन्येकदेशता । द्वयं वा ज्ञातसम्बन्धमुपलब्धं परस्परम् । तस्यैकदेशशब्दाभ्यामुच्येते सुमुदायिनावित्यादिना वार्तिककृद्भिर्बहुर्विधं भाष्यं योजितम् । तथाऽपि विस्तरभयादेकैव रीतिरत्र दर्शितेत्यवधेयम् । एतेनेत्यतिदिष्टांशमेव विशदयति ॥ **एकदेशतेति** । एकधर्मितेत्यर्थः । वैशेषिकोक्तलक्षणनिरासपरत्वेनापीदमेव मूलं योजयितुं तत्सम्मतं लक्षणमनुवदति ॥ **यदुक्तमिति** । कुतोऽस्य लक्षणस्य तत्सम्मततावगतिरित्यतस्तद्वाक्यादेवेत्याशयेन तदुदाहरति ॥ **यथेति** । अनुमेयेन सम्बद्धमनुमितिक्रियया व्याप्तुमिष्टतमेन साध्यधर्मविशिष्टेन धर्मिणा सम्बद्धं सर्वस्मिन्पक्षे सम्बद्धं पक्षधर्मतावदिति यावत् । एवं चतुर्विधाः परमाणवो नित्या गन्धवत्त्वादिति भागासिद्धिं परिहरति ॥ **तदन्वितेति** । अनुमेयधर्मवति सपक्षे सर्वस्मिन्नेकदेशे वा प्रसिद्धं सपक्षे सदिति यावत् । तथा तदभावे तस्यानुमेयस्याभावो यस्मिन्नसौ तदभावः साध्याभाववान्विपक्षस्तत्र नास्त्येव सर्वथा व्यावृत्तं विपक्षाद्व्यावृत्तमिति यावत् । एवंविधं यल्लिङ्गं तदप्रसिद्धस्यार्थस्यानुमापकमिति काश्यपः कश्यपात्मजः कणादोऽब्रवीदिति । विपरीतमतो यत्स्यादेकेन द्वितयेन वा विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीदित्युत्तरश्लोकस्थेनान्वयोऽवगन्तव्यः । नन्वत्र व्याख्यातप्रकारेण पक्षधर्मत्वसपक्षत्वविपक्षाद्व्यावृत्तिलक्षणरूपत्रयस्यानुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते तदभावे च नास्त्येवेत्यनेन लाभेऽप्यबाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वलक्षणरूपद्वयसमर्पकस्यांशस्यात्र श्लोकेऽभावेन तदलाभात्कथं पञ्चरूपात्मकस्यानुमानत्वे श्लोकस्य प्रमाणीकरणमित्यत आह ॥ **अत्रेति** ॥ **विपक्षाद्व्यावृत्त्यभावेनेति** । विपक्षस्यैवाभावान्न तस्य विपक्षाद्व्यावृत्तिरिति भावः ॥ **सपक्षे सत्त्वाभावेनेति** । केवलव्यतिरेकिणः सपक्षस्यैवाभावान्न सपक्षे सत्त्वमिति भावः ॥**अव्यापकत्वादिति**। पञ्चरूपोपपन्नत्वस्य तत्राभावादिति भावः । ननु पञ्चरूपोपपन्नत्वं नानुमानसामान्यलक्षणं ब्रूमः। येन केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोस्तदभावादव्याप्तिः स्यात् किन्त्वन्वयव्यतिरेकिरूपानुमानस्यैवेदं लक्षणं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोस्तु तत्र तत्र सम्भवच्चतूरूपोपपन्नत्वमेव । अत एवोदाहृतश्लोकोऽपि नानुमानसामान्यलक्षणपरः किन्त्वनुमेये सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्वित इत्यन्वयिनो लक्षणम् । इदमेव च तदभावे च नास्त्येवेति सहितं व्यतिरेकिणः समुदितं त्वन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमित्यंशभेदेन केवलान्वय्यादित्रितयलक्षणसमर्पकत्वेन किरणावलीकृता व्याख्यातस्तत्कथमव्याप्तिरिति शङ्कते॥ **क्वचिदिति** । तथा सत्यननुगतत्वेन चतूरूपोपपन्नत्वादेरनुमानशब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वायोगादनुगतरूपाभावो विलक्षणेषु केवलान्वय्यादिष्वनुमानशब्दस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति परिहरति ॥ **एकेति** । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतत्वमेवानुमानसामान्यलक्षणं तच्च त्रिष्वस्तीति सामा-

न्यलक्षणयोगादेव व्यवहारोपपत्तिः । न चैवमनुमानलक्षणकारिकायामनुमेयेन सम्बद्धमित्यादिना पक्षधर्मत्वादिरूपसमर्पणमनर्थकं स्यादिति वाच्यम् । अनुमानत्वप्रयोजकव्याप्तिपक्षधर्मत्वौपयिकत्वेन तदुपन्यासस्य सार्थक्यादिति भावेन शङ्कते ॥ **व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वेनेति** । न च सपक्षे सत्त्वं विनाऽपि व्यतिरेकिणो व्याप्त्यादिमत्त्वे भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादेरसाधारणस्यापि तत्स्यादिति वाच्यम् । सपक्षहीनस्य विपक्षाद्व्यावृत्तिमात्रेण व्याप्त्यादेरविकलत्वात् ॥ **पक्षधर्मताया अपीति** । व्यधिकरणस्यापि नदीपूरस्य वृष्ट्यनुमापकत्वदर्शनादिति शेषः । तथा चानुमेयेन सम्बद्धमित्यस्यानुमानाङ्गसमर्पकत्वाभावात्कारिकायां तदंशस्य वैयर्थ्यमेवेति भावः । ननु पक्षधर्मताया अप्रयोजकत्वे क्वचिद्धेतौ पक्षीयसाध्यसामानाधिकरण्याभावेऽपि व्याप्तिर्वाच्या । न च सा सम्भवति । व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वादित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः स्यान्न चैवं किन्त्वन्यैवेत्याह ॥ **अविनाभाव इति** । ननु नञो भिन्नक्रमत्वेन साध्येन विना साधनस्याभावो वाऽविनाभावोऽभिमतो यथाश्रुतक्रमत्वेन साध्येनाविना साध्यसाहित्येन साधनस्य भावो वा । नाद्यः । केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापातात् । साध्याभावे साधनाभावस्य व्यतिरेकव्याप्तित्वेन त्वन्मतेऽनुमानाङ्गत्वाच्च । नान्त्यः । साध्यसाहित्यस्य व्यभिचारिण्यपि सत्त्वात् । न चास्मिन्पक्षे साध्यसाहित्यनियमोऽभिप्रेतः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायात् । अन्यथा साध्यसाहित्यमित्येतावता पूर्तेस्तत्प्रयोगवैयर्थ्यम् । अतिशयश्च नियम एव । एतदेव चाभिप्रेत्याविनाभाव इत्यस्य साहचर्यनियम इति यावदिति तात्पर्यमुक्तं पद्धतौ । तत्कथं व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथा सति नियमस्य निरुच्यमानव्याप्तिरूपत्वेनात्माश्रयप्रसङ्गात् । न च नियमो नाम न व्याप्तिरभिमता । नियतः सम्बन्धो व्याप्तिर्नियमश्चाव्यभिचार इति वैशेषिकपरीक्षायां वक्ष्यमाणत्वात् । अतो नात्माश्रयत्वं नापि व्यभिचारिसाधारण्यमिति वाच्यम् । भिन्नदेशकालयोरधोदेशनदीपूरोर्ध्वदेशवृष्ट्योर्देशतः कालतो वाऽसाहित्येन तत्राव्याप्त्यापातादिति चेत् । अत्र ब्रूमः । यद्देशकालसम्बद्धस्य यस्य यद्देशकालसम्बद्धेन येन विनाऽनुपपत्तिस्तस्य तेन सा व्याप्तिः । अनुपपत्तिश्चाघटनं प्रमाणविरोध इति यावत् । उक्तं हि प्रमाणलक्षणटीकायामनुपपत्तिश्चासम्भव इति । यत्तु विमतो गौर्गवयसदृशो गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वादिति प्रमाणलक्षणटीकायां हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्यसम्पादनं तत्परमतमाश्रित्य । अत

न

SGDF

एव तत्रैव प्रयोगसम्भवादित्युक्तम् । पद्धतौ चासौ गौरेतत्सदृशोऽस्य गवयस्य तद्गोसदृशत्वादिति वैय्यधिकरण्येनैव प्रयुक्तम् । अत एवोत्तरत्र
रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाभ्युदिता यत इति मौलव्यधिकरणप्रयोगे कालादिपक्षीकारेणैकाधिकरण्यमाशङ्क्यैवं प्रयोगविपरिणामे प्रमाणं नेत्येव वक्ष्य-
ति । इयमेव च व्याप्तिः साध्येन विना साधनस्याभावोऽनुपपत्तिरिति भावेनाविनाभाव इत्युच्यते । इयं च धूमादिसर्वानुमानेष्वनुगतेति नाव्या-
प्तिः । ननु धूमस्य न तावद्वन्हिसामान्यं विनाऽनुपपत्तिः । तया पर्वतीयवन्ह्यसिद्धिप्रसङ्गात् । नापि पर्वतीयवन्हिं विना । पर्वतीयवन्ह्यसिद्धौ तेन विनाऽ-
नुपपत्तेर्दुर्ज्ञानत्वात् । सिद्धौ च तस्या एवानुमितिरूपफलत्वेन तत्करणत्वायोगादिति चेन्न । तथा सति परपक्षे धूमस्य वन्हिसामानाधिकरण्यमपि वन्हिसामा-
न्येन तेन पर्वतीयवन्ह्यसिद्धेः । पर्वतीयवन्हिना चेत्तदसिद्धौ तत्सामानाधिकरण्यस्य दुर्ज्ञानत्वात् । सिद्धौ च तस्या एवानुमितिरूपफलत्वेन तत्करणत्वायोगा-
दिति साम्यात् । यदि च धूमसामान्यस्य वन्हिसामानाधिकरण्यज्ञानं कारणं वस्तुगत्या पर्वतीयस्य वन्हेर्वन्हित्वेन ज्ञानं फलम् । वन्हेः पर्वतीयसिद्धिस्तु पक्षधर्म-
ताबलादिति मन्यसे तर्हि धूमसामान्यस्य वन्हिसामान्येन विनाऽनुपपत्तिज्ञानं कारणं वस्तुगत्या पर्वतीयस्य वन्हेर्वन्हित्वेन ज्ञानं फलम् । वन्हेः पर्वतीयसिद्धिस्तु
समुचितदेशसिद्धिबलादिति समः समाधिः । न चेयं व्यतिरेकव्याप्तिः । वृष्टिरूपसाध्याभाववत्यधोदेशे पूररूपसाधनाभावस्याभावेन व्यतिरेकव्याप्त्यभावेऽपि
पूरे वृष्टिं विनाऽनुपपत्तिदर्शनात् । किञ्च वन्हिं विनाऽनुपपत्तिर्धूमगता व्यतिरेकव्याप्तिश्च वन्ह्यभावगतेति कथं तयोरभेदः । वन्ह्यभावस्य धूमाभावेन
व्याप्तिरपि धूमाभावं विनाऽनुपपत्तिरेव । सा च वन्ह्यभावेन धूमाभावे साध्ये व्याप्यगतत्वादन्वयव्याप्तित्वेनैवाङ्गम् । धूमेन वन्हौ साध्ये तु
धूमानिष्ठत्वान्न साक्षादङ्गम् । न च केवलान्वयिन्यव्याप्तिः । तत्र साध्याभावासत्त्वादेव साध्यभावे सति साधनस्य योपपत्तिस्तदभावरूपानुपपत्तेः
सत्त्वात् । मन्मतेऽप्रामाणिकस्यापि निषेधप्रतियोगित्वात् । तथा च रसस्य समानदेशकालेन रूपेण विनैव पाकजरूपादेः समानदेशेन भिन्नकालेन
पाकेन विनैव च कृत्तिकोदयस्य भिन्नकालभिन्नदेशया रोहिण्युदयासत्त्या विनाऽधोदेशनदीपूरस्य भिन्नदेशकालोर्ध्वदेशवृष्ट्याविनाऽनुपपत्तिरस्तीति
सामानाधिकरण्य इव वैय्यधिकरण्येऽप्युक्तरूपा व्याप्तिर्युक्ता । प्रत्युत नदीपूरादौ सामानाधिकरण्य एवोक्तरूपा व्याप्तिरयुक्ता । न ह्यूर्ध्वदेशगतो
नदीपूर ऊर्ध्वदेशगतां वृष्टिं विनाऽनुपपन्न इति सङ्क्षेपः । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः । ननु व्याप्तिरेव सेत्येतावतैव पक्षधर्मतया अनङ्गत्वो-

SGDF

पपादनपुरःसरमुक्तविवरणान्मूले तुशब्दस्यानर्थक्यमित्यतः परोक्तव्याप्तिद्वैविध्यनिरासार्थत्वाद्य तादिति भावेन तद्वैविध्यपक्षनिरासपरतया तु-शब्दं योजयितुं तं पक्षमनुवदति ॥ **सा द्विविधेत्यादिना** ॥ **अन्यथेति** । अन्वयव्याप्तिमात्रस्यागमकत्व इत्यर्थः ॥ **किञ्चेति** । अन्यगतया व्याप्त्याऽन्यस्यागमकत्वादिति भावः । ननु गमकत्वेऽन्वयव्यतिरेकव्याप्त्यनुगतं व्याप्तित्वमेव तन्त्रम् । न तु स्वनिष्ठव्याप्तित्वं गौरवात् । तच्चा-भावगताया अपि व्याप्तेरस्त्येवेति युक्तमभावगताया अपि व्याप्त्याऽभावस्य गमकत्वमित्यतो न व्याप्तित्वमात्रं तन्त्रम् । तथात्वे धूमगतया वन्हि-व्याप्त्या कृतकत्वस्यानित्यत्वगमकत्वापातात् । ततश्च स्वनिष्ठव्याप्तित्वमेव तन्त्रमिति वक्तव्यत्वेन नाभावनिष्ठव्याप्त्याऽभावस्य गमकत्वनिर्वाह इत्या-शयेनाह ॥ **अन्यगतयेति** । नन्वन्वयिनि स्वनिष्ठा व्याप्तिस्तन्त्रं व्यतिरेकिणि त्वभावगतैव । न चोक्तातिप्रसङ्गः । प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वेन तदप्रसङ्गादिति शङ्कते ॥ **यदभावयोरिति** ॥ **अव्यासीति** । व्यतिरेकिणीति शेषः ॥ **यदभाव इति** । तथा च व्यतिरेकव्या-प्त्याऽन्वयव्याप्तेरनुमानेन व्यतिरेकिणि लिङ्गस्य व्याप्यत्वमस्त्येवेति नाव्याप्तिरिति भावः । अस्तु तर्हि तत्रैवोपयोग इत्यतो यत्रोपयोगो न तत्र सा व्यतिरेकव्याप्तिरित्याह ॥ **तत्र चेति** । वन्ह्यभावेन धूमाभावसाधने व्यतिरेकव्याप्तिरुपयुज्यत इति द्वितीयमभ्युपगमेन गूढाभिसन्धिः परिहरति ॥ **द्वितीय इति** । तर्हि व्याप्तिद्वैविध्यसिद्धेः कथं तन्निरास इत्याशयमजानानः शङ्कते ॥ **किन्नामेति** । अभिसन्धिमुद्घाटयति ॥ **साऽपीति** । व्याप्तिद्वैविध्य-निरासार्थस्तुशब्द इत्युक्तं तत्र किं तन्निरासस्यापि प्रयोजनमित्यतः परोक्तानुमानत्रैविध्यनिरास एव तत्प्रयोजनं व्याप्तिद्वैविध्यप्रयुक्तत्वात्तत्त्रैविध्यस्य तदभावेऽसम्भवादित्याह ॥ **एतेनेति** । एतेनेत्यातिदिष्टांशमेव दर्शयति ॥ **व्यतिरेकव्याप्तेरिति** । ननु यद्यनुमानत्रैविध्यं न स्यात्कथं तर्हि प्रमाण-लक्षणटीकायां त्रिविधमनुमानमिति तत्त्रैविध्योक्तिः । न चासौ परमतानुवादः । तथा सति सर्वत्र निर्दोषत्वानुवृत्तेर्न बाधितादौ प्रसङ्गः । तत्पुनर्द्विविधं दृष्टं सामान्यतो दृष्टं चेत्याद्युत्तरग्रन्थास्वारस्यप्रसङ्गात् । न हि परमतलक्षणेषु स्वमूलोक्तसामान्यलक्षणगतनिर्दोषत्वानुवृत्त्याऽतिव्याप्ति-परिहारो युज्यते । न वा परोक्तविभागेन स्वकृतविभागस्य पुनर्विभागत्ववचनं सङ्गच्छते । यदि चात्र व्याप्तिद्वैविध्यं तुशब्देन व्यवच्छिनत्तीति कण्ठत उक्तेस्तद्द्वैविध्यं नास्तीति मतं कथं तर्ह्यविनाभावो व्याप्तिः सा द्विविधाऽन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्चेति तद्द्वैविध्यं तत्रोक्तं सङ्गच्छते ।

न चैतदपि परमतानुवादः । यदुक्तं निर्दोषं प्रमितं लिङ्गमनुमानमिति तदयुक्तमित्यादिना व्याप्तिरुपपत्तिमूलमिति मूलमवतार्य तद्व्याख्यानावसरे युक्तं लक्षणमित्यन्ते ग्रन्थसन्दर्भे मध्यपतितव्याप्तिद्वैविध्योक्तेः परमतानुवादत्वस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । अत एव केचिदित्यादि क्वाचित्कपाठ-कल्पनमपास्तम् । तथा सत्यत्रैव तत्रापि तद्दूषणप्रसङ्गात् । एवं वैधर्म्यदृष्टान्ततत्तद्विरोधवैधर्म्योदाहरणादीनि व्यतिरेक्यनुमानाद्यङ्गीकारज्ञापकानि बहूनि तत्र तत्र सन्तीति कथमत्र तन्निराकरणमिति चेत् । नैवम् । भावानवबोधात् । न ह्यत्र केवलव्यतिरेकिस्वरूपमेव निराक्रियते किन्नाम व्यतिरेकव्याप्त्या प्रकृतसाध्यगमकरूपमेव केवलव्यतिरेकि । अत एव तथैव दूषितम् । व्यतिरेकव्याप्त्यनुमेयान्वयव्याप्त्या गमकं तु केवलव्यतिरेकि प्रमाणलक्षणटीकाभिप्रेतमत्राप्यनुमतमेव । अत एव कथं तर्हि केवलव्यतिरेकिणो गमकत्वमित्यादिना तथैव वक्ष्यति । पद्धतावपि कथं तर्हि केवल-व्यतिरेकिणः संव्यवहार इत्यादिना तथैवोक्तम् । व्याप्तिद्वैविध्यं तु तदैतद्द्वैविध्यं तुशब्देन व्यवच्छिनत्तीति साक्षादेवात्र पद्धतौ च निराकृतम् । तथा च साक्षादन्वये गमकरूपैव व्यतिरेकव्याप्तिरत्र पद्धतौ च निराकृता । न त्वन्वयव्याप्त्यनुमापिकेति न कोऽपि विरोध इति सङ्क्षेपः ॥ **तदभावेति** । तदभावस्य व्यापकीभूतोऽभावो यस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । तथा च तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिति हेतुर्द्रष्टव्यः । अत एव पद्धतौ तथैव निर्दिष्टमिति बोध्यम् । ननु साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वानुमानमपि व्यतिरेकिरूपमेव । अन्वयाप्रतीतेः । प्रतीतौ च तत एव साध्यव्याप्यत्वेन प्रथमोपस्थितात्प्रकृतसाध्यसिद्धौ जातायां सिद्धसाधनेन व्यतिरेकितयोक्तस्यानुमानान्तरस्या-नवकाशाद्व्यतिरेकिरूपत्वे च तस्याप्युक्तक्रमेण साध्यव्याप्यत्वानुमित्या तद्वदेव व्यतिरेकव्याप्त्यनुमेयव्याप्तिकस्वरूपं व्यतिरेकित्वं वाच्यं तस्याप्येव-मित्यनवस्था स्यादिति चेन्न । अपक्षधर्मे वा पक्षधर्मेऽपि तत्त्वेनाज्ञाते वा साध्यव्याप्यत्वव्याप्तिग्रहसम्भवेनोक्तविधसाध्यव्याप्यत्वेन प्रथमोपस्थित-धर्मेण जीवच्छरीरे सात्मकत्वानुमित्या सिद्धसाधनत्वासम्भवेनोक्तरूपव्यतिरेकिप्रवृत्तेरनुकूलत्वात् । किञ्च सामान्यव्याप्तेर्धूमादावेव ग्रहसम्भवेन सिद्धसाधनशङ्का नावकाशं लभते । अत एव वक्ष्यति । यो यदभावव्यापकाभावः स तद्व्याप्तो यथा धूमोऽग्निनेति । पद्धतावपि यद्यदभावव्यापका-भावप्रतियोगि तत्तेन व्याप्तं यथा धूमवत्त्वमग्निमत्त्वेनेत्येवोक्तमित्यवधेयम् ॥ **अन्यथेति** । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद्यत्सात्मकं न

भवति तत्प्राणादिमत्त्र भवतीत्येवमित्यर्थः ॥ **विवेकिनामिति** । विवेकिनां प्रतिपाद्यानां विनाऽपि प्रयोगान्तरमेतावन्मात्रेणैव साध्यसाधनभावस्फुट-प्रतीतिकतया वा प्रतिपादकानां सङ्ग्रहरुचितया वेत्यर्थः । ननु धर्मत्वसाम्येऽपि कुतः * कयोश्चिदेव व्याप्तिर्व्याप्तिरूपसम्बन्धस्योभयसाधारणत्वात् । कुतो धूमस्यैव व्याप्यत्वमग्नेश्च व्यापकत्वमित्यत आह ॥ **द्विविधा हीत्यादिना** ॥ **यथेति** । अयं च पररीत्यैव दृष्टान्तः । यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्तेः परैरङ्गीकारात् । स्वमते नैवं व्याप्तिः । कृतकस्यापि पुराणादेर्नित्यत्वेनोक्तव्याप्तेस्तत्र व्यभिचारात् । अत एवात्रारुच्या स्वपरसम्प्रतिपन्नं दृष्टान्तान्तरमाह ॥ **स्वातन्त्र्येति** । आदिपदेन गोत्वाश्वत्वादिपरिग्रहः ॥ **तेऽपि त्रिविधा इति** । चतुष्टयी खलु धर्माणां गतिरिति पद्धतौ तच्चतुष्ट्वाभिधानं तु साक्षात्परम्परा विभाजकोपाधीनेकीकृत्य चतुष्ट्वादेवेति न तद्विरोध इति द्रष्टव्यम् । भूतत्वपरिहारेण मूर्तत्वस्य मनसि मूर्तत्वपरिहारेण च भूतत्वस्याकाशे सत्त्वस्य परैरङ्गीकारेण तद्रीत्यैतद्दृष्टान्तोपपत्तावपि स्वरीत्या भूताकाशस्य मूर्तत्वेन भूतत्वस्य मूर्तत्वपरिहारेणावर्तमानत्वात् । अमूर्तस्याव्याकृताकाशस्य च भूतत्वाभावेन भूतत्वमूर्तत्वयोः परस्परपरिहारेणावर्तमानत्वेनैतद्दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेस्तादृशं दृष्टान्तमाह ॥ **पुरुषत्वेति** । तयोः पुरुषविशेषे समावेशेऽपि पाचकत्वस्य पुरुषत्वपरिहारेण स्त्रीषु वृत्तेः पुरुषत्वस्यापि पाचकत्वपरिहारेणापचति पुरुषे वृत्तेर्दर्शनादिति भावः । सत्ताजातेः परैरङ्गीकृतत्वेन तस्या द्रव्यत्वव्यापकत्वस्य तद्रीत्या सम्भवेऽपि स्वमते तदनङ्गीकारेण तस्याः स्वपररीत्या दृष्टान्तत्वानुपपत्तेस्तादृशदृष्टान्तमाह ॥ **धूमवत्त्वेति** । कृतकत्वानित्यत्वयोः सत्तानुप्रवेशाङ्गीकारात्परमते तयोस्तुल्यवृत्तित्वेऽपि कृतकत्ववत्यपि पुराणादावुक्तरीत्याऽनित्यत्वाभावेन ॥ **आद्यानामिति** । परस्परपरिहारेणैव वर्तमानकृतकत्वनित्यत्वादीनामित्यर्थः । कृतकत्वानित्यत्वयोस्तुल्यवृत्तित्वस्य स्वरीत्याऽसम्भवात्स्वपररीत्या दृष्टान्तमाह ॥ **गुरुत्वेति** । अत्रादिपदेन निषिद्धत्वपापसाधनत्वादेः परिग्रहः ॥ **द्वितीयानामपीति** । सङ्कीर्णानां भूतत्वादीनामित्यर्थः ॥ **तृतीयेष्विति** । परापरभावावस्थितेषु सत्त्वद्रव्यत्वादिष्वित्यर्थः ॥ **अपरेषामिति** । न्यूनवृत्तीनामित्यर्थः ॥ **परेषामिति** । अधिकवृत्तीनामित्यर्थः ॥ **चतुर्थास्त्विति** । तुल्यवृत्तयः कृतकत्वानित्यत्वादय इत्यर्थः । ननु कथं कृतकत्वानित्यत्वादीनां परस्परपरिहारेणैव वृत्तिः । कथं च भूतत्वमूर्तत्वादीनां साङ्कर्यं कथं च धूमवत्त्वाग्निमत्त्वादीनां परापरभावेनाव-

स्थितिः कथं च कृतकत्वानित्यत्वादीनां तुल्यवृत्तित्वमित्यतः पद्धत्युक्तरीत्या तदुपपादनीयमित्याशयेनाह ॥ **इति सङ्क्षेप इति** । यद्वाऽनुमा युक्तिरेवोक्ता व्याप्तिरेव सेत्येतावतैवानुमानलक्षणस्य सङ्क्षेपेनोक्तिरुत्तरग्रन्थस्तु न लक्षणपर इत्यनेन ध्वनयति । तर्हि लक्षणकारिकायां तदंशस्य लक्षणांशसमर्पकत्वाभावादानर्थक्यमित्यतस्तदितिकर्तव्यतासमर्पकत्वान्न तदिति भावेनेतिकर्तव्यतासमर्पकतया तमंशं योजयितुं तन्निवर्त्यामाशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । सर्वेषां बहिर्वर्तिनामिव गृहान्तर्वर्तिनां पुरुषाणामपीत्यर्थः । अज्ञातप्रत्यक्षस्यापि पुरुषस्य स्वरूपसत्प्रत्यक्षे साक्षात्कारजनकत्ववदज्ञातधूमस्यापि पुरुषस्य स्वरूपसत्पर्वतीयधूमे वन्हिज्ञानजनकत्वावश्यम्भावादिति भावः ॥ ॥ **व्याप्यमिति** । इदं च मूले व्याप्तिशब्दस्य कर्मसाधनत्वमाश्रित्य व्याख्यानमिति बोध्यम् । भाष्यकारीयं व्याप्तिस्मरणसापेक्षस्य व्याप्यज्ञानस्यानुमानत्ववर्णनं मतान्तरनिरासार्थमित्याशयेन न्यायमतमुत्थापयति ॥ **लिङ्गेति** । अयं चाग्निना व्याप्तधूमवानितीत्युपलक्षणम् । अयं धूमो वन्हिव्याप्य इतीत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यः प्राभाकरः ॥ **अनुमानसमर्थमिति** । अनुमितिजननाय पर्याप्तमित्यर्थः । उक्तरूपज्ञानद्वयस्यानुमितेश्चान्तरा विशिष्टज्ञाने मानाभावाज्ज्ञानद्वयस्य हि स्वरूपं पूर्वभावित्वं नियमश्च क्लृप्त एव । विशिष्टज्ञानवादिनाऽपि तद्धेतुत्वेन ज्ञानद्वयस्वीकारात् । अनन्यथासिद्धिमात्रमेव कल्प्यमिति लाघवम् । विशिष्टज्ञाने चतुष्टयमपि कल्प्यमिति गौरवमिति भावः । ननु ज्ञानद्वयादप्येकस्य विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं लध्विति विपरीतमेव गौरवमित्यतो युगपदुपस्थिते हि वस्तुद्वये लाघवगौरवाचिन्तावसरः । प्रकृते च विशिष्टज्ञानस्यैवासिद्धेर्न तदवसर इति ज्ञानद्वयस्य क्लृप्तत्वप्रदर्शनपूर्वकं तृतीयज्ञानस्याक्लृप्ततामुपपादयति ॥ **तत्रेत्यादिना** ॥ **प्रथमं ज्ञानमिति** । यो धूमवानसावग्निमानिति महानसादौ व्याप्त्यनुभवरूपं धूमज्ञानमित्यर्थः । आद्यो नैयायिकः ॥ **विशकलितेति** । व्याप्तिज्ञानं त्वन्मते सामान्यप्रत्यासत्तेरभावात्सन्निकृष्टधूमव्यक्तिमात्रविषयम् । पक्षधर्मताज्ञानं स्वगृहीतव्याप्तिकधूमविषयम् । एवञ्च कश्चिद्धूमोऽग्निव्याप्यः पर्वतश्च धूमवानिति ज्ञाने विशकलिते भिन्नविषये एकधर्मिनिष्ठत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वाविषयके इति यावत् । अनुमितिं न भावयतो नोत्पादयत इत्यर्थः ॥ **परस्परवार्तानभिज्ञयोरिति** । स्वतन्त्रस्वस्वविषयमात्रपर्यवसितयोरित्यर्थः । अन्यथा किञ्चित्प्रमेयं वन्हिव्याप्यं पर्वतश्च प्रमेयवानिति ज्ञानद्वयमप्यनुमितिहेतुः स्यात् । न च प्रमेयत्वं वन्हिव्याप्यत्वावच्छेदकत्वेन न गृहीतं धूमत्वं तु

तदवच्छेदकत्वेन गृहीतमिति वैषम्यान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । धूमत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वं हि व्याप्येन सह व्याप्तिः । अन्यस्य प्रकृतानुपयोगात् । न च व्याप्तिग्रहणकाले धूमस्याग्निनेव धूमत्वस्य धूमनिष्ठया वन्हिव्याप्त्या सह व्याप्तिर्गृहीता पक्षधर्मे व्याप्तिग्रहप्रस्तावोक्तरीत्या व्याप्तिग्राहकसामग्रीसत्त्वेन वन्हिना व्याप्तिग्रहसम्भवेऽपि व्याप्तिग्रहसामग्रीविरहेण व्याप्तिधूमत्वयोर्व्याप्तिग्रहस्यासम्भवदुक्तिकत्वादिति भावः॥ **सङ्कलिते इति** । एकधर्मिनिष्ठत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वावगाहिनीत्यर्थः ॥ **सङ्कलयतीति** । व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोरेकधर्मिनिष्ठत्वं सम्पादयतीत्यर्थः ॥ **वृत्त्येति** । व्यापारेणेत्यर्थ इति निबन्धः । व्यापारश्च तृतीयलिङ्गपरामर्शरूप इति तद्वर्धमानः॥ **न स्वरूपेणैवेति** । नोक्तज्ञानद्वयसमवायितामात्रेणेत्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **तदेवेति** । तृतीयज्ञानमेवेत्यर्थः ॥ **पूर्वेणेति** । तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य विशिष्टज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानजन्यत्वाद्व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोरसत्त्वे तत्साध्यविशिष्टज्ञानानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **वचनादिनैवेति** । आप्तवचनादिनैवेत्यर्थः । अदृष्टादिहेत्वन्तरपरिग्रहायादिपदम् ॥ **प्रतिसन्धनात्मकमिति** । विशिष्टविषयकमित्यर्थः । अत्रैवानुरूपं दृष्टान्तमाह ॥ **यथेति** । ननु सहचारदर्शनस्य व्यभिचारिसाधारणत्वात्प्रत्यक्षस्य, व्याप्तिसापेक्षत्वेनानवस्थापत्त्याऽनुमानस्याप्तेरनुमानेन निश्चेतव्यत्वेनानवस्थापत्त्यैवाप्तवाक्यस्य च व्याप्तिग्राहकत्वासम्भवेन ग्राहकाभावाद्व्याप्तिग्रह एव न सम्भवतीति न तस्यानुमानाङ्गत्वमित्याशयेनाक्षिपति ॥ **नन्विति** । प्रत्यक्षानुमानागमानामेव व्याप्तिग्राहकतया तदभावासिद्धेर्युज्यते व्याप्तिग्रह इति युक्तं तस्यानुमानाङ्गत्वमित्याशयेन परिहरति ॥ **यथायथमिति** । प्रत्यक्षानुमानागमानामपि प्रत्येकं सार्वत्रिकव्याप्तिग्राहकत्वस्य बाधितत्वेनानुपपत्तावपि, धूमादौ प्रत्यक्षस्य, व्यतिरेकिप्रयोगेऽनुमानस्य, ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादावागमस्येत्येवं स्वस्वयोग्यविषये तद्ग्राहकत्वं नानुपपन्नमित्याशयेन यथायथमिति विशेषणम् । ननु साहचर्यदर्शनस्य व्यभिचारसाधारणत्वान्न प्रत्यक्षस्य धूमादौ व्याप्तिग्राहकत्वमन्यथाऽग्न्यादावपि धूमादिव्याप्तिग्राहकत्वापातात् । ननु व्यभिचारानुपलम्भे सति सहचारदर्शनं व्याप्त्यध्यवसायहेतुरित्यभिमतमतो नातिप्रसङ्ग इति चेत् । किं सकलदेशकालनिष्ठो व्यभिचारानुपलम्भः सहकारितया विवक्षितः किंवा तद्विशेषनिष्ठः । नाद्यः । अस्मदाद्यशक्यत्वात् । नान्त्यः । अतिप्रसङ्गात् । तत्कथं प्रत्यक्षेण व्याप्तिसिद्धिरित्यतो मीमांसासहकृतस्य प्रत्यक्षस्य धूमादावग्न्यादिसम्बन्धं गृह्णतो व्यभि-

चाराभावादेकत्वेन व्याप्तिसाधकत्वस्य यदैवान्यतिरेकेऽस्य ह्यक्षजं वाऽऽगमो भवेत् । तन्निर्धारितयुक्तिर्वा व्याप्तिः सैवापरा न हीत्यनुव्याख्याव्याख्यानावसरे वक्ष्यमाणत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **यथा चैतदिति** ॥ छ ॥ ननु प्रतिज्ञातार्थेत्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च व्याप्त्युक्तेरेव परोपदेशत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्य पूर्वत्राप्रतिज्ञाततयाऽनुपपादनीयत्वादित्यत उक्ता व्याप्तिरेव सेत्यनेनैव व्याप्त्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वेनोक्ततया तदुपपादकत्वेनोत्तरग्रन्थस्यार्थवत्त्वमित्याशयेनोक्तेत्यादिना व्याप्त्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वाभिधानस्यापि किं प्रयोजनमित्यतः पराभिमतस्य पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनियमनिरासस्तत्प्रयोजनमिति भावेन पञ्चावयववाक्यस्य तन्नियमकुप्रसक्तिं दर्शयितुं तत्प्रसञ्जकतयाऽनुमानविभागमाह ॥ **द्विविधमनुमानमिति** । के ते द्वे विधे इत्यतस्ते दर्शयति ॥ **स्वार्थमिति** । परार्थानुमानस्य स्वार्थानुमानपूर्वकत्वेन तस्याभ्यर्हितत्वात्प्रथममुद्देश इति बोध्यम् ॥ **व्याप्तिस्मृतिमदिति** । अत्र व्याप्तिस्मृतीति व्याप्तिज्ञानस्योपलक्षणम् । मत्वर्थश्च सम्बन्धः साहित्यं व्याप्तिज्ञानतत्स्मरणसहितं लिङ्गदर्शनमिति पद्धतावुक्तेरिति ध्येयम् ॥ **परोपदेशापेक्षमिति** । व्याप्तिस्मृतिमद्व्याप्यदर्शनमिति वर्तते । नन्वत्रोक्ताया व्याप्तेरनुमानत्वमित्युच्यते न तु व्याप्त्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वमिति तत्कथमनेन पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनियमनिरासिद्धिरित्यतस्तत्तात्पर्यमाह ॥ **व्याप्त्युक्तिरेवेति** । ननु व्याप्त्युक्तिवल्लिङ्गोक्त्यादेरपि ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकत्वेन परोपदेशत्वस्य स्थितत्वान्निरासकैवकारविरोध इत्यतो नात्रैवकारो व्याप्त्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वसूचकः किन्नाम पञ्चावयववाक्यमेव परोपदेश इति नियमनिराकरणपर एवेति नोक्तदोष इत्याह ॥ **एवशब्द इति** ॥ **पक्षान्तरेति** । लिङ्गोक्त्यादिरूपपक्षान्तरेत्यर्थः । कुतोऽत्र पक्षान्तरनिवृत्त्यत्वाभाव इत्यत आह ॥ **पक्षान्तरस्येति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावसितिर्ध्रुवेत्यादिनेति शेषः । अस्मिन्पक्षे स्मृतावित्यंशवैयर्थ्यमित्यतो व्याप्त्युक्तेरुक्तविधलिङ्गबोधकत्वानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेन तथा तद्योजयितुं बोधकत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ **अनाश्वासादिति** । आश्वासे च प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धेर्हेत्वाद्यभिधानानर्थक्यादिति भावः । ननु प्रतिज्ञातेत्युत्तरवाक्यमुक्ता व्याप्तिरेवेति पूर्वोक्तार्थप्रतिपादकत्वादनर्थकम् । न चेदं तत्प्रतिज्ञातार्थोपपादकत्वान्नानर्थकमिति वाच्यम् । तथाऽपि प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थमित्यंशवैयर्थ्यात्तस्य पूर्वोक्तार्थोपपादकत्वाभावादि-

स्यत इदं तत्प्रतिज्ञार्थोपपादकमेव प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थमित्यंशश्च प्रथमत एव व्याप्त्युक्तेरसङ्गतिशङ्कापरिहारार्थत्वान्नानर्थक इति भावेनासङ्गतिशङ्काप्रदर्शनपुरःसरं तत्परिहारकतया प्रतिज्ञातेत्याद्यंशं योजयन्प्रतिज्ञातार्थोपपादकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयति ।। नन्विति ।। अध्याहार्यमिति। यदोदितेति यदाशब्दश्रवणादिति भावः ।। आक्षेप इति । उत्तराभावेन प्रश्नार्थत्वासम्भवादिति भावः । नन्वेवमपि कथमसङ्गतिपरिहारः कथं च व्याप्तिवचनमात्रस्य परोपदेशत्वमित्यतस्तदुभयमुपपादयति ।। एतदुक्तं भवतीति । ननु लिङ्गं तत्र विजानत इत्युत्तरमूलमनर्थकम् । न च लिङ्गस्य सिद्धत्वबोधनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च तदर्थयोर्हेतूपनययोरानर्थक्यसिद्धिस्तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तयोरानर्थक्यवर्णनस्यापि प्रयोजनाभावात् । न च पञ्चावयववाक्यमेव परोपदेश इति पराभिमतपञ्चावयवनियमनिरासार्थं तदिति वाच्यम् । तन्नियमेऽपि क्षत्यभावेन तन्निरासस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः प्रागुक्तस्य व्याप्त्युक्त्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वोपपादनार्थं तदिति भावेन सहेतुकं नियमपक्षमुपपादयितुमुपाक्षिपति ।। स्यादेतदिति ।। अनुमानमिति । तथा च व्याप्तिपक्षधर्मतोपेततया लिङ्गानुसन्धानं यावता स्यात्तावतोऽप्यवश्यवक्तव्यत्वात् । पञ्चावयववाक्येन च वक्ष्यमाणरीत्या तत्सिद्धेस्तन्नियमसिद्धिरित्याखण्डलार्थः । ननु व्यधिकरणयोरपि नदीपूरोर्ध्वदेशवृष्ट्योर्गम्यगमकभावदर्शनेन पक्षधर्मताया अनावश्यकत्वेन तत्समर्पकहेतूपनययोरानर्थक्यमेवेति कथं पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वानियम इत्यतस्तन्मतेऽपि तदुपयोगं वक्तुमुपोद्घातमाह ।।पक्षधर्मतामिति ।। अन्यथेति । लिङ्गस्यासत्तायामित्यर्थः । व्याप्ते रूपादिवद्धर्मिसत्तासापेक्षधर्मत्वेनासल्लिङ्गधर्मत्वानुपपत्तेरिति भावः । अस्त्वेवं लिङ्गस्य सत्त्वावश्यम्भावः किमेतावतेत्यत उपोद्घातफलमाह ।।सा चेति । क्विमियं राज्ञामाज्ञेत्यतो विपक्षे दण्डमाह ।। तथा सतीति ।।यस्यकस्याचिदिति । पर्वतादेरित्यर्थः ।। सर्वस्यापीति । पर्वतादितोऽन्यस्यापीत्यर्थः । कुत्र किं विवक्षितं यद्धर्मता लिङ्गस्यापेक्षितेत्युच्यत इत्यत उक्तं व्याप्त्यनुसारेणेति । व्याप्तिग्रहणप्रकारानुसारेणेत्यर्थः । अत एव पद्धतौ तथैव निर्देशः । व्याप्तिप्रकारश्च कयोश्चित्समानकालदेशयोर्व्याप्तिः । कयोश्चित्समानदेशत्वेऽपि भिन्नकालयोः कयोश्चित्समानकालत्वेऽपि भिन्नदेशयोः कयोश्चिद्भिन्नदेशकालयोः कस्याचित्कादाचित्कस्य समानदेशत्वेऽपि सार्वकालीनेन कस्यचित्सार्वकालिकस्य समानदेशत्वेऽपि कादाचित्केन कस्याचित्प्रदेशवर्तिनो व्याप्यवर्तिना कस्यचिद्व्याप्यवर्ति-

नः प्रदेशवर्तिना कयोश्चिदेकावयववर्तिनोरप्यवयवभेदेनेति पद्धत्युक्तरीत्या द्रष्टव्याः । तथा च धूमाग्न्योः समानदेशयोर्व्याप्तिग्रहान्न यस्यकस्यचिद्धूमवत्त्वादिना तदन्यस्यापि वन्हिमत्त्वप्रसङ्ग इति भावः ॥**प्रमाणजिज्ञासेति** । कस्मादिदं प्रमाणात्प्रतिपत्तव्यमिति प्रमाणजिज्ञासोत्थापनायेत्यर्थः । तदेवाभिनयेन दर्शयति ॥ **पर्वतोऽग्निमानितीति** ॥ **यत्तावदिति** । इदं च हेतूपनयनिरासपरं मूलं प्रतिज्ञानिरासोपलक्षणमित्याभिप्रेत्येति द्रष्टव्यम् ॥ **विवादेनेति** । पर्वतादग्निमानयेति नियुक्तः कश्चिद्ब्रूते नाग्निमान्पर्वत इति । अन्यस्त्वाग्निमानित्येवं विवादेनेत्यर्थः । न च समयबन्धादिना विप्रतिपत्तिर्व्यवहितेति वाच्यम् । समयबन्धानन्तरभाविना कुतोऽग्निमानिति प्रश्नेनापि पुनरपि साध्योपस्थितेरित्यत्र तात्पर्यात् ॥ **आकाङ्क्षेति** । कस्मात्प्रमाणादग्निमानिति प्रमाणाकाङ्क्षेत्यर्थः ॥ **समर्थितत्वादिति** । मानलक्षणादाविति शेषः । एवमुपलक्षितं दोषमभिधायेदानीं मूलोक्तं दोषं सङ्गमयितुं धूमवत्त्वस्य पर्वतवर्तितयाऽवगतत्वेन तदवगमार्थस्य हेत्वादेरानर्थक्यप्रसक्तावपि तद्वृत्तितयाऽनवगतत्वे तदप्रसङ्गान्न हेत्वादेर्वैयर्थ्यसमर्पकत्वमस्य वाक्यस्येत्यतो यदि लिङ्गमसिद्धं स्यादित्युत्तरग्रन्थानुरोधेन विकल्पद्वयं कृत्वाऽऽद्यपक्षनिरासपरत्वेन मूलं योजयितुं प्रसञ्जयति ॥ **तथाऽपीति** ॥ **विवक्षितस्थल इति** । तच्च पक्षादिरूपं बोध्यम् । साकाङ्क्षतया प्रसक्तां वाक्याभासतां निराकरोति ॥ **अविशिष्टमिति** । ननु यदि स्मारकमात्रं स्यादित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च हेतूपनययोः स्मारकत्वादिमात्रेण सार्थक्यमाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन हेत्वादेः स्मारकत्वादिमात्रेण सार्थक्यशङ्काया एवानुदयात् । न च व्याप्तिवाक्यस्य स्मारकत्वादिमात्रेण सार्थक्यदर्शनमेव तत्प्रापकमिति वाच्यम् । व्याप्तिवाक्यस्य व्याप्तिप्रत्यायकतयैव सार्थक्यसम्भवेन स्मारकत्वादिमात्रेण तत्सार्थक्यस्यैवासिद्ध्या तस्य तत्प्रापकत्वायोगादित्यतो व्याप्तिवाक्यस्य हेतूपनययोरिवोक्तविकल्पानुपपत्त्या व्याप्तिप्रत्यायकत्वासम्भवेन स्मारकत्वादिमात्रेण तत्सार्थक्यस्य व्याप्त्युक्तिमात्रं परोपदेश इति वदता सिद्धान्तिनाऽवश्यं वक्तव्यत्वात्तन्न्यायेन हेतूपनययोरपि तथा सार्थक्यशङ्कोपपत्तेर्न तन्निरासपरोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य विकल्पानुपपत्त्या व्याप्तिवाक्यस्य प्रत्यायकत्वानुपपत्तिप्रदर्शनेन स्मारकत्वादिमात्रेण तत्सार्थक्यस्य सिद्धान्तिनं प्रत्यवश्याभ्युपगमनीयत्वमुपपादयन्नेव तन्न्यायेन हेत्वादेः स्मारकत्वादिमात्रेण सार्थक्यशङ्कां चोत्थाप्य तत्परिहारतयोत्तरवाक्यं योजयितुं विकल्पानुपपत्त्या व्याप्तिवाक्यस्य प्रत्यायकत्वानुपपत्तिशङ्कां तावदुत्थापयति ॥**नन्वित्यादिना** ॥ उ-

क्तमेवेति । खण्डनोक्तलक्षणाभिधानप्रयोजनाक्षेपनिरासाप्रस्ताव इति शेषः ।स्मारकत्वोक्त्या विदितलिङ्गपक्षधर्मत्वं प्रति हेत्वादेर्वैयर्थ्यनिरासेऽप्यविदित-लिङ्गपक्षधर्मत्वं प्रति तदसम्भवात्तद्वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्यतः स्मारकत्वोक्तेर्जिज्ञासाजनकत्वोपलक्षणत्वेन स्मारकत्वमात्रपरत्वाभावादविदितलिङ्गपक्षधर्मत्वं प्रति स्मारकत्वासम्भवेऽपि तज्जिज्ञासाजनकत्वसम्भवेन हेतूपनययोरर्थवत्त्वलाभात्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥**स्मारकत्वमिति** । एवं तर्हि स्मारकमात्रमिति मात्रशब्दानुपपत्तिस्तेन स्मारकत्वातिरिक्तप्रकारमात्रनिषेधादित्यतोऽनभिमतप्रत्यायकत्वमात्रस्यैव तेन निरासेन जिज्ञासाजनकत्वादिरूपप्रकारस्यानि-षेधान्न तदुपलक्षणायां मात्रशब्दानुपपत्तिरित्याशयेन तद्व्यवच्छेद्यमाह ॥ **मात्रग्रहणेनेति** । हेत्वादिकमिति पक्षधर्मतोपेतस्य लिङ्गस्येति च मूलेऽश्रवणात्कथमस्माद्वाक्याद्धेत्वादेः पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मारकत्वादिना सार्थक्यसिद्धिरित्यतोऽपेक्षितशेषपूरणेन तत्सिद्धिरिति भावेनापेक्षितं शेषं पूरयति ॥ **हेत्वादिकमिति** । इति चेत्यतःपरं शेष इति वर्तते । स्मर्तुर्नात्र प्रयोजनमित्यस्योक्ताक्षेपपरिहारकत्वज्ञापकाभावान्न तत्परिहारकत्वं सम्भवतीत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थमपेक्षितमध्याहरति ॥ **स्यादित्यतःपरमिति** । स्मर्तुर्नात्र प्रयोजनमिति स्मर्तुः प्रयोजनाभावोक्त्या हेत्वा-देर्लिङ्गपक्षधर्मत्वस्मारकत्वेन सार्थक्यशङ्कानिरासेऽपि तज्जिज्ञासाजनकत्वेन सार्थक्यशङ्काया अनिरासान्नोक्ताक्षेपपरिहारकत्वमस्य सम्भवतीत्यतः स्मर्तुरित्यस्य जिज्ञासित्रुपलक्षणत्वेन स्मर्तुर्जिज्ञासितुश्चात्र न प्रयोजनमित्यर्थलाभाज्जिज्ञासितुरपि प्रयोजनाभावप्रतिपादनाद्धेत्वादेस्तज्जिज्ञासाजनकत्वे-नापि सार्थक्यशङ्कानिरासोपपत्तेर्युक्तमाक्षेपपरिहारकत्वमस्य वाक्यस्येत्याशयेनाह ॥ **स्मर्तुरितीति** । नन्वत्र स्मर्तुरित्यन्वये व्याप्तिवचनेनैव पक्षधर्म-तोपेतलिङ्गस्मरणसिद्धिरूपहेत्वंशसमर्पणेऽपि हेत्वादिना न प्रयोजनमिति हेत्वादेर्नैरर्थक्यरूपसाध्यांशासमर्पणप्रसङ्गो दोषः । अत्र न प्रयोजन-मित्यन्वये च हेत्वादिना न प्रयोजनमिति हेत्वादेर्नैरर्थक्यरूपसाध्यांशसमर्पणेऽपि व्याप्तिवचनेन पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मरणसिद्धिरूपहेत्वंशासमर्पण-प्रसङ्गो दोष इत्यतोऽत्र स्मर्तुरत्र प्रयोजनं नेत्युभयत्रान्वयान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्र स्मर्तुरित्यन्वये उक्तहेत्वंशसमर्पणोपयोगितयाऽत्रेत्यस्यार्थमाह ॥ अत्र ॥१०४॥ **अत्र व्याप्तिवचन इति** । तर्हि व्याप्तिवचनस्य स्मरणहेतुत्वाद्नेनेति तृतीयया भवितव्यमत्रेति सप्तमी तु कथमधिकरणत्वादेरभावादित्यत आह ॥ **निमित्तसप्तमीति** । तथा च व्याप्तिवचनेनेति सिध्यतीति भावः । अत्र न प्रयोजनमित्यन्वये उक्तसाध्यांशसमर्पणसिद्ध्यैतदुपयोगितयाऽत्रेत्य-

स्यस्यार्थमाह ॥ **हेत्वादाविति चेति** । इयमपि निमित्तसप्तमीति चार्थः। तथा च हेत्वादिनेति सिध्यतीति हृदयम् । यद्यपि चर्मणि द्वीपिनं हन्ती-त्यादौ हननक्रियायाश्चर्मार्थत्वेन चर्मण उद्देश्यतया फलरूपवैवक्षिकनिमित्तत्वस्य चर्मणो हन्ति कर्मणा द्वीपिना योगस्य च सत्त्वात्तत्र निमित्तात्कर्म-योग इत्यनेन सप्तम्युपपत्तावपीह पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मरणस्य व्याप्तिवचनार्थताया वा हेत्वाद्यर्थताया वाऽभावेन व्याप्तिवचनस्य हेत्वादेश्चोद्देश्यतया फलरूपवैवक्षिकनिमित्तत्वस्य कर्मयोगस्य चासत्त्वेन निमित्तात्कर्मेत्यनेन सप्तम्यप्राप्त्या तत्सप्तम्योर्निमित्तसप्तमीत्वोक्तिरियमयुक्तेत्याभाति । तथाऽप्य-न्तर्धौ येनेत्यत्रान्तर्धेरुद्देश्यतया फलरूपवैवक्षिकनिमित्तत्वस्येच्छाकर्मणा दर्शनेन योगस्य चासत्त्वेऽप्यन्तर्धाविति सप्तम्या निमित्तसप्तमीत्वस्य न्यास-कारेणोक्तत्वात्तन्मतमाश्रित्य तत्सप्तम्योर्निमित्तसप्तमीत्वोक्तिरियमित्यवधातव्यम् । किं तदुक्तं सर्वं यदुपलक्षणत्वं स्मारकमित्यस्योच्यत इत्यतस्त-त्स्वरूपदर्शनपूर्वकमत्र स्मर्तुरत्र प्रयोजनं नेत्युक्तार्थयोर्हेतुसाध्यांशसमर्पकत्वं च दर्शयन्नेव श्रुताध्याहृतपदसम्बन्धप्रदर्शनेन वाक्यं योजयति ॥ **ततश्चेति** ॥ **व्याप्तिवचनवदिति** । यथा व्याप्तिवाक्यं गृहीतव्याप्तिकं प्रति तत्स्मारकमगृहीतव्याप्तिकं प्रति तज्जिज्ञासाजनकं तथेत्यर्थः ॥ **अनु-सन्धानेति** । लिङ्गतयाऽनुसन्धानेत्यर्थः । ननु हेत्वादेस्तत्र सामर्थ्यसत्त्वात्पक्षधर्मत्वोपेतलिङ्गस्मारकत्वाद्युपपत्तावपि व्याप्तिवचनस्य तत्रासामर्थ्या-त्कथं पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मारकत्वादिकमित्यतो हेत्वादेः प्रत्यायकत्वपक्षे प्रत्यायकत्वस्य सामर्थ्यसापेक्षत्वेन सामर्थ्यभावाभावाभ्यां हेत्वादिव्याप्ति-वचनयोः प्रत्यायकत्वाप्रत्यायकत्वोपपत्त्या व्याप्तिवचनेन हेत्वादेरन्यथासिद्ध्यसम्भवेऽपि स्मारकत्वपक्षे तस्य सादृश्याद्यपेक्षत्वात्सामर्थ्यानपेक्षत्वेन सादृश्यादेश्च हेत्वादाविव व्याप्तिवचनेऽप्यविशिष्टत्वादुभयोरपि स्मारकत्वोपपत्तेर्व्याप्तिवचनेन तस्यान्यथासिद्धिवर्णनमुपपन्नमेवेत्यभिप्रेत्य वाक्याभिप्रा-यमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । वाक्यतया आप्तवाक्यतयेत्यर्थः । **तदेति** । आगमतया प्रत्यायकतायाः शक्त्यपरपर्यायसामर्थ्यापेक्षत्वाद्व्याप्तिवचने च तदभावान्न व्याप्तिवचनस्य पक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रत्यायकत्वप्रसङ्ग इति भवेन्न चैवमिति भावः ॥ **स्मारकत्वादिनैवेति** । परस्परस्मिन्ननाश्वासेन प्रत्यायकत्वायोगादिति भावः ॥ **सादृश्येति** । परोपदेशरूपहेत्वादाविति शेषः । तस्यैव संस्कारोद्बोधोपयोगितया क्लृप्तत्वादिति भावः । तर्हि तद्भावाभावाभ्यामेव हेत्वादिव्याप्तिवचनयोरपि पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मारकत्वास्मारकत्वयोरुपपत्तेर्न व्याप्तिवचनेन हेत्वादेरन्यथासिद्धिसम्भव इत्यतः स्य

स्यादेवं यदि सामर्थ्यस्येव सादृश्यादेरपि तयोर्भावाभावौ स्यातां न चैतदस्तीत्याह ॥ **तदिति** ॥ **तदीयेति** । अनेन पक्षधर्मताया व्याप्तिवचनाप्रतिपाद्यत्वेऽपि तदन्तर्गतव्याप्यसम्बन्धित्वाद्व्याप्तिवचनेन तत्स्मृतिरुपपन्नेत्युक्तं भवति । न चैवं ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकत्वाभावादुक्तपरोपदेशलक्षणस्यात्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । अत्र जनकशब्दस्य प्रयोजकत्वमात्रपरत्वेन तदनवकाशात् । अन्यथा वाद्युक्तपञ्चावयववाक्यस्याप्युक्तविधलिङ्गप्रतीतिजनकत्वाभावेनासङ्गतिप्रसङ्गादिति भावः । इयं च व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरस्मिन्नुक्तेऽन्यतरस्य स्मृतिर्भवतीत्युक्तिर्दृश्यते खलु लोके पदैकदेशेन पदार्थस्मृतिरित्युक्तिवत्कथाबाह्यप्रयोगाभिप्राया वा वादकथाभिप्राया वैकोक्तिमात्रेण द्व्यंशस्मृतिमत्पुरुषविशेषाभिप्राया वा कैमुत्याभिप्राया वा न तु द्वयोरन्यतरदेवाभिधेयमित्याभिप्राया । अत एव तत्त्वनिर्णयटीकायां स्मरणं तु पदैकदेशादिनाऽपि दृष्टं किमुत प्रतिज्ञादिनेति कैमुत्यमेवोक्तमिति ध्येयम् । एवं हेतूपनययोर्वैयर्थ्यप्रतिपादकलिङ्गं तत्रेत्यादिपूर्वग्रन्थानुरोधेन तयोरेव स्मारकत्वादिना सार्थक्यशङ्कानिरासपरत्वेन यदीत्यादिवाक्यं व्याख्यातम् । सम्प्रति न पञ्चावयवोक्तौ चेत्याद्युत्तरग्रन्थानुरोधेन पञ्चावयववाक्ये परोक्तस्य व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रत्यायकत्वस्य निरासार्थत्वमस्याभिप्रेत्यागमतया तत्प्रत्यायकत्वपक्षे तदयोगात्कथं तन्निरासकत्वमस्येत्यतोऽस्य स्पष्टदूषणतया तत्र दूषणानभिधानं भाष्यकाराणां नाचातुर्यापादकमित्याशयवान्प्रत्यायकत्वं विकल्प्याद्यं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया मूलं योजयितुमाह ॥ **यद्वेति** । आप्तवाक्यतया बोधकत्वे प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धेर्हेत्वाद्यभिधानानर्थक्यमिति वक्ष्यमाणदोषमभिप्रेत्य कथञ्चिदित्युक्तम् । तर्ह्यागमतया प्रत्यायकत्वमित्याद्य एवास्त्वित्यत आह ॥ **न चेति** । कुतो नेत्यत आह ॥ **वादिप्रतिवादिनोरिति** । उक्तमेवार्थं कैमुत्यन्यायेनोपपादयति ॥ **दृश्यत इति** ॥ **पदैकदेशादित इति** । अत्रापिपदं कैमुत्यसूचनार्थं समग्रपदस्मरणद्वारेणेति शेषः । समग्रशब्दस्यैवार्थे गृहीतसङ्गतिकतया तत्स्मारकत्वेऽप्येकदेशस्यातथात्वेन पदार्थस्मारकत्वाभावात् । अवाक्यस्थपदाभिप्रायं चेदमतो न सिद्धान्तविरोधः । यद्वा पररीत्येदमभिधानमिति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । आदिपदेनावान्तरवाक्यैकदेशस्य पदस्य परिग्रहः । ननु महावाक्यैकदेशस्यावान्तरवाक्यमात्रस्य प्रयोगादर्शनात्कथं तादृशस्य व्याप्तिवचनमात्रस्य तत्स्यादित्यत आह ॥ **शास्त्रे चेति** । तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणमित्यादाविति शेषः ॥ **तत्रेति** । लोकशास्त्रयोरित्यर्थः ॥ **अनुसरणमिति** । पदैकदेशादि-

तोऽपि पदार्थस्मरणादेरनुसरणमित्यर्थः ॥ **तदिति** । आप्तत्वावधारणमित्यर्थः । अन्यथा न्यूनादिनिग्रहोद्भावनानुपपत्तेरिति भावः ॥ **न हीति** । तथा च प्रतिवादिन्याप्त्यनवधारणेन तद्वाक्यस्याप्तवाक्यतयाऽनिश्चायकत्वेऽपि स्मारकत्वमुपपन्नमिति भावः । प्रतिवादिन्याप्त्यनवधारणमात्रेण तद्वाक्यस्य स्मारकत्वमपि नास्तीत्यङ्गीकुर्वाणं प्रति विपक्षे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ **सांव्यावहारिक इति** । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद्यन्न सात्मकं तन्न प्राणादिमद्यथा घटः । न च तथेदं तस्मान्न तथेति सांव्यावहारिकः । केवलव्यतिरेकिप्रयोगोऽपि स्मारको न स्यादित्यर्थः॥ **उपपादितत्वादिति** । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद्यत्प्राणादिमत्तत्सात्मकं प्राणादिमच्चेदं तस्मात्सात्मकमित्युक्ते धूमस्याग्निनेवास्य न व्याप्तिर्दृश्यते तत्कथमित्याकाङ्क्षायां प्रयोगान्तरं प्रवर्तते। प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तं तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वात् यो यदभावव्यापकाभावप्रतियोगी स तद्व्याप्तो यथा धूमोऽग्निनेति । तदेतावति वक्तव्ये यदन्यथा प्रयुज्यते तद्विवेकिनां स्फुटप्रतीतिकतया सङ्ग्रहरुचितया वेति पूर्वग्रन्थेन वास्तवप्रयोगपरिमाणान्यथात्वस्योपपादितत्वेनाकाङ्क्षानुसारेण तथैव प्रयोक्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ **प्रतिवादिन्यपीति** । प्रतिवाद्युक्तवचनेऽपीत्यर्थः । आप्तवाक्यवदिति शेषः ॥ **अनुसरण इति** । पदैकदेशादितोऽपि पदार्थस्मरणादेरिति शेषः ॥ **निग्रहेति** । न्यूनादीत्यर्थः । प्रमापकत्वांशपरित्यागेन ज्ञापकत्वांशे लोकशास्त्रप्रहतरीत्यनुसारि वादिवाक्यमप्याप्तवाक्यवदनुसरणीयमेवेति परिहरति ॥ **लौकिकेति** ॥ **अन्यथेति** । लौकिकशास्त्रीयव्यवहारानतिक्रमेऽपि निग्रहस्थानत्व इत्यर्थः । ननु प्रतिवादिनि न्यूनवचनस्य किं प्रकरणाद्यापन्नतया न वदत्युताप्रतिपन्नत्वादिनेति सन्देहाधायकत्वान्निग्रहस्थानत्वेऽपि प्रकरणाद्यापन्नस्यासङ्कीर्तने तदभावात्कथं निग्रहस्थानत्वमित्यत आह ॥ **किं प्रकरणेति** ॥ **प्रकृतेऽपीति** । प्रकरणाद्यापन्नस्यासङ्कीर्तनेऽपीत्यर्थः । यद्वा ननु प्रकरणाद्यापन्नस्यावचनेन न्यूनादेर्निग्रहस्थानं सम्भवति । अप्रतिपत्त्यैवायं वदतीति निश्चयासम्भवेनाप्रतिपत्तिलिङ्गत्वाभावादिति चेत्तर्हि तादृशे प्रतिवादिवचनेऽप्युक्तनिश्चयासम्भवेन न्यूनादेस्तन्न स्यादिति समानम् । यदि च प्रतिवादिवचनेऽप्रतिपत्त्यैवायं वदतीति निश्चयासम्भवेऽपि प्रकरणाद्यापन्नतया वाऽयं न वदतीत्युताप्रतिपन्नत्वादिनेति सन्देहसम्भवेन विप्रतिपत्तिलिङ्गत्वान्न्यूनादेर्निग्रहस्थानमिति मन्यसे तर्हि प्रकरणाद्यापन्नस्यावचनेऽप्युक्तविधनिश्चयासम्भवेऽप्युक्तविधसन्देहसम्भवेन विप्रतिपत्तिलिङ्गत्वात्प्रकरणाद्यापन्नस्यावचनमपि निग्रहः स्यादिति तुल्यमित्याशयवा-

नाह ॥ **किं प्रकरणादीति** । ननु-चरमपञ्चावयवोक्तौ चेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च पञ्चावयवप्रयोगेऽपि निर्विवादसाध्यप्रतीत्यभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनिरास एव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेत-लिङ्गानुसन्धायकत्वमात्रेण परोपदेशत्वोपपत्त्या निर्विवादसाध्यप्रतीत्यजनकत्वस्य परोपदेशत्वनिरासे सामर्थ्यादित्यतः ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकं वाक्यं परोपदेश इति पक्षे निर्विवादसाध्यप्रतीत्यजनकत्वेन पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनिरासासम्भवेऽपि निर्विवादसाध्यप्रतीतिजनकं वाक्यं परोपदेश इति पक्षे उक्तविधप्रतीत्यजनकत्वेन पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनिरासोपपत्त्या तदर्थतयोक्तविधप्रतीत्यजनकत्वव्युत्पादनस्यार्थवत्त्वेन तत्परस्योत्तरवाक्यस्य सार्थकत्वादित्यभिप्रेत्य तन्मतनिरासपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदुत्थापयति ॥ **अपर आहेति** ॥ **प्रमेयेति** । पक्षे साध्यावधारणार्थमित्यर्थः ॥ **प्रमाणेति** । लिङ्गरूपेत्यर्थः । ननु प्रमेयावधारणस्य लिङ्गरूपप्रमाणोपदर्शकेन हेतुनैव सिद्धिसम्भवात्किं तदर्थं पञ्चावयवनियम इत्यतो न प्रमेयनिश्चयमात्रमिह प्रमेयावधारणमभिमतं किन्नाम निर्विवादतत्प्रतीतिरेव । सा च न लिङ्गरूपप्रमाणोपदर्शनमात्रेण सिध्यतीत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थं पञ्चावयवनियम इत्याशयेनाह ॥ **प्रमेयावधारणं चेति** । यदि प्रमाणोपदर्शनेऽपि न निर्विवादा तत्प्रतीतिर्भवति तर्हि तत्प्रतीतावुपायान्तराभावात्सा न स्यादेवेति परार्थानुमानकथैव लुप्येतेत्याशयेन पृच्छति ॥ **किन्नामेति** । निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य लिङ्गस्यैव निर्विवादतत्प्रतीतावुपायत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ **तदाभासोद्धारेणापीति** । अन्यथा आभासानुद्धारे ॥ **उदाहरणवाक्येनेति** । तस्य व्याप्तिप्रतिपादकत्वादिति भावः ॥ **तस्मादेवेति** । सिद्धे सत्यारम्भस्य नियमार्थत्वादिति भावः ॥ **पञ्चावयवोक्तावपीति** । पञ्चावयवप्रयोगेणैव तदवसितौ च तावतैव कथामुद्रणापातादिति भावः ॥ **किन्त्विति** । कृत्स्नकथाया एव सकलशङ्कानिवर्तकत्वादिति भावः ।

अनु०—दृष्टान्तादिषु चैवं स्यात्साधनं पुनरेव तु ॥ लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावसितिर्ध्रुवा ॥

सु०—नन्वेतदयुक्तम् । उदाहरणाद्यवयवत्रयेणाभासोद्धारस्य कृतत्वात् । निरस्तसमस्ताभासप्रमाणोपन्यासेऽपि विवादानवसाने सर्व (दा) थाऽपि तत्प्रसङ्गादित्यत आह ॥ **दृष्टान्तेति** । दृष्टान्तपदेनोदाहरणार्थमुपलक्षयति । आदिपदेनोपनयनिगमनार्थग्रहणम् । विषयसप्तमीयम् । एवं यथा प्रतिज्ञातार्थे । साधनं वक्तव्यमिति शेषः । स्यादेवेति सम्बन्धः । तुशब्दो यस्मादित्यर्थे । अयमर्थः । सत्यमुद्धृताभासात्प्रमाणात्प्रमेयावधारणं भवतीति । किन्तु पञ्चभिरप्यवयवैस्तादृशप्रमाणप्रतीतिरेव न भवतीति ब्रूमः । आभासोद्धार-परोदाहरणाद्यर्थविप्रतिपत्तौ तत्साधनस्यापि वक्तव्यत्वात् । न च तत्र विप्रतिपत्तिर्न कर्तव्या । नापि वाङ्मात्रेण तन्निवृत्तिः । प्रतिज्ञार्थ-समानयोगक्षेमत्वात् । न चोदाहरणादिष्वेव सर्वशङ्कोद्धारकारणमस्ति । अनुपलम्भात् । पञ्चावयवप्रयोग एव कथामुद्रणापातात् । अतः प्रमेयनिर्णयावधित्वेऽनुमानप्रयोगस्य न पञ्चावयवत्वनियमो युज्यते । अपि तु कथापरिसमाप्त्यवधिकत्वमेवाङ्गीकार्यमिति । सत्यं निःशेषतो विवादनिवृत्तिर्न पञ्चावयवप्रयोगेऽपि भवतीति । तथाऽप्यवान्तराकाङ्क्षानिवर्तकत्वेन पञ्चावयवमेवावान्तरवाक्यं परिसमाप्यत इत्यत आह ॥ **लिङ्गेति** । चो हेत्वर्थे । अनुमेति तत्सम्बन्धिवाक्यमुपलक्ष्यते । एवं सति किमत्र प्रमाणमित्यवान्तराकाङ्क्षानिवृत्ति-हेतौ धूमवत्त्वमिति लिङ्गोक्तौ कृतायामप्यवान्तरवाक्यपर्यवसानमवश्यं भवतीति तन्मात्रमेव वाक्यमङ्गीकरणीयम् । न तु पञ्चावयवत्व-नियतिरिति । यदुक्तं स्मरणादिमात्रहेतुत्वेन वाक्यस्योपयोगस्तच्च व्याप्तिवचनमात्रेण भवतीति व्याप्तिरेव वक्तव्येति तदयुक्तम् । तथा सति लिङ्गमात्रवचनस्यापि प्रयोक्तव्यत्वापातात् । सम्भवति हि तस्यापि व्याप्तिपक्षधर्मतास्मरणादिहेतुतेत्युक्ताभिप्रायमजानानस्य चोद्यं वा परिहरति ॥ **लिङ्गेति** । यथा व्याप्त्युक्तावेवं लिङ्गोक्तावप्यनुमावसितिर्ध्रुवा स्यात् । इष्टापादनमेतदित्यर्थः । चशब्दः प्रतिज्ञाहेतु-गर्भैवेत्याद्युक्तपक्षान्तरसमुच्चये । न चैवं सति व्याप्तिरेवेत्यवधारणानुपपत्तिः । येन येन प्रकारेण व्याप्त्यादिस्मरणादिकं भवति यश्च सांव्यावहारिकस्तं तमुपादाय नियमनिराकरणस्य तत्रेष्टत्वादित्यभिसन्धिः । एतेन प्रतिज्ञाहेतुभ्यामुपनयनिगमनयोर्गतार्थताऽपि समर्थिता वेदितव्येति ॥ छ ॥

टि०—निर्विवादसाध्यप्रतीतिजनकत्वस्यैव परेणाङ्गीकारात्तदनुरोधेन न पञ्चावयवोक्तौ च निर्विवादसाध्यप्रतीतिर्भवेदित्येव वक्तव्यतया वि-वादावसित्यभावमात्रव्युत्पादनमसङ्गतमित्यत आह ॥ **विवादेति** । ननु चोदाहरणाद्यवयवत्रयेणाभासोद्धारस्य सिद्ध्या निर्विवादसाध्यप्रतीतिरि-

त्युक्तस्य तदवयवत्रयेणैव परेण शङ्कितत्वात्तदनुरोधेनोदाहरणादिषु चैवं स्यादिति वक्तव्यं दृष्टान्तादिष्विति तु कथमुक्तमित्यत आह ॥ **दृष्टान्तपदेनेति** । अर्थद्वारेणैव वचने विवादो न स्वातन्त्र्येणेति भावेनोदाहरणमित्यनुक्त्वोदाहरणार्थमित्युक्तमिति शेष इति । एवमित्यत्र यथा प्रतिज्ञार्थ इति शेषः । साधनमित्यत्र वक्तव्यमिति शेष इति भावः ॥ **स्यादेवेमिति सम्बन्ध इति** । व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वादेवशब्दस्य स्यादित्यनेन सम्बन्ध इति नानर्थक्यमिति भावः । ननु निरस्तसमस्ताभासप्रमाणोपन्यासेऽपि निर्विवादसाध्यप्रतीत्यनुदये सर्वथाऽपि तदनुदयप्रसङ्गस्तदुदये च पञ्चावयवप्रयोगेऽपि निरस्तसमस्ताभासप्रमाणप्रतिपत्त्या निर्विवादसाध्यप्रतीतेरवश्यम्भावान्न पञ्चावयवेत्यादिना तन्निषेधानुपपत्तिरित्युभयतः पाशारज्जुरियं भवतामापन्ना । यच्चोदाहरणाद्यर्थस्य साधनीयत्वप्रसञ्जनं तदसत् । निर्निबन्धनत्वात् । न च प्रतिज्ञार्थस्य साधनीयतादर्शनमेव तत्प्रसञ्जकमिति वाच्यम् । विप्रतिपत्तिभावाभावाभ्यां वैषम्येण तस्य साधनीयत्वेऽप्युदाहरणाद्यर्थस्यासाधनीयत्वोपपत्त्या तस्य तदप्रसञ्जकत्वात् । उभयत्र विप्रतिपत्तिभावेऽपि वोदाहरणाद्यर्थविषयिण्यास्तस्याः साधनमन्तरेणापि वाङ्मात्रेणैव निवृत्तिसम्भवात्तेन तदनिवृत्तावपि वा विशेषदर्शनादेव तत्र तन्निवृत्तिसम्भवान्न तदर्थस्य साधनापेक्षत्वमित्यत आह ॥ **अयमर्थ इति** ॥ **सत्यमिति** । तथा च निरस्तसमस्ताभासप्रमाणप्रतिपत्तेरेव प्रमेयावधारकत्वान्न सर्वथा तदनुदयप्रसङ्गदोष इत्याशयः । तर्हि पञ्चावयववाक्यप्रयोगेऽपि प्रमेयावधारणप्रसङ्गो निरस्तसमस्ताभासप्रमाणप्रतिपत्तेस्तत्राप्यविकलत्वादित्युक्तदोषतादवस्थ्यमित्याशयेन पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । निरस्तसमस्ताभासप्रमाणप्रतिपत्तेः प्रमेयावधारकत्वपक्षे सत्यां तस्यां तदवधारणप्रसक्तावपि न पञ्चावयवप्रयोगे तदवधारणं प्रसज्यते । तत्रोक्तविधप्रमाणप्रतिपत्तेरेवाभावादित्याशयवान्परिहरति ॥ **पञ्चभिरिति** । ननु चोदाहरणाद्यवयवत्रयेणाभासोद्धारस्य कृतत्वात्कथं पञ्चभिरवयवैस्तादृशप्रतीत्यनुदय इत्यत आह ॥ **आभासोद्धारेति** । ननूदाहरणाद्यर्थे विप्रतिपत्तिरेव न भवति जाताऽपि वाङ्मात्रेणैव निवर्तत इति न तत्र साधनापेक्षेत्येव किन्न स्यादित्यतस्तथा सत्यविशेषेण प्रतिज्ञातार्थेऽपि विप्रतिपत्तिरेव न भवति जाताऽपि वाङ्मात्रेणैव निवर्तत इति न तत्र साधनापेक्षेति परेणापि वक्तुं शक्यत्वात्तत्साधनानर्थक्यं स्यादित्याशयवानाह ॥ **प्रतिज्ञार्थेति** । ननु चोदाहरणाद्यर्थविप्रतिपत्तावपि वाङ्मात्रेणैव तदनिवृत्तावपि तत्र विशेषादर्शनादेव तन्निवृत्तिसम्भवान्न तत्साधनसापेक्षत्वमित्य-

SGF

तस्वर्हि प्रतिज्ञार्थेऽपि तत एव तन्निवृत्तिसम्भवान्न तत्साधनापेक्षत्वं स्यादिति प्रतिबन्दीं सूचयन्नेव वस्तुस्थितिमाह ॥ **न चेत्यादिनाऽनुपलम्भादित्यन्तेन** । तदनुपलम्भे विप्रतिपद्यमानं प्रति बाधकमाह ॥ **पञ्चेति** । इतीत्यस्यायमित्यनेन सम्बन्धः । न पञ्चावयवत्वनियमो युज्यत इति तावन्मात्रस्य सकलशङ्कानिवर्तकत्वाभावेन प्रमेयनिर्णयाभावादिति भावः ॥ **अपि त्विति** । कृत्स्नकथाया एव सकलशङ्कानिवर्तकत्वेन प्रमेयनिर्णायकत्वादिति भावः । ननु लिङ्गोक्तिमात्रस्याप्यवान्तरशङ्कानिवर्तकत्वेनावान्तरवाक्यत्वप्रतिपादनमनर्थकमित्यतः पञ्चावयववाक्यस्य सकलशङ्कानिवर्तकत्वाभावेऽप्यवान्तरशङ्कानिवर्तकत्वेनावान्तरवाक्यत्वात्परोपदेशत्वं वदन्तं प्रति प्रतिबन्दीत्वेन लिङ्गोक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन पञ्चावयववाक्यस्यावान्तरशङ्कानिवर्तकत्वेन परोपदेशत्वशङ्कानिवर्तकतया तद्योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति ॥ **सत्यमिति** । अपिशब्देनैव समुच्चयस्य सिद्धत्वाच्चशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य हेत्वर्थत्वान्न तदित्याशयेन चशब्दार्थमाह ॥ **चो हेताविति** । लिङ्गोक्तिमात्रेणावान्तरवाक्यपरिसमाप्तेर्वक्तव्यत्वादनुमावसरोक्तिरयुक्तेत्यत आह ॥ **अनुमेतीति** । लक्षणामूलभूतशक्यसम्बन्धाभावात्कथमनुशब्देन वाक्यलक्षणेत्यत उक्तं तत्सम्बन्धीति ॥ **उक्ताभिप्रायमिति** । एवशब्दो नियमनिराकरणपरो न तु पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थः पक्षान्तरस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादित्युक्ताभिप्रायमित्यर्थः ॥ छ ॥

अनु०—विरोधोऽसङ्गतिश्चैव साक्षाद्युक्तेस्तु दूषणम् ॥ प्रतिज्ञायामसम्बन्धो युक्तेरुक्ता ह्यसङ्गतिः ॥

सु०—निर्दोषतामन्तर्भाव्य युक्तिरनुमेत्युक्तम् । दोषपरिज्ञान एव तद्वियुक्ता युक्तिः सुज्ञानेत्यतो युक्तिदोषो निरूपणीयः । धूमादेरग्न्यादिप्रमितिजनकत्वेऽपि यन्निमित्तं कश्चिदर्थोऽर्थान्तरज्ञानं न जनयति संशयविपर्ययौ वा करोति स युक्तिदोषः । स द्विविधः साक्षाद्वाचनिकश्च । तत्राद्यं विभागेनोद्दिशति ॥ विरोध इति । प्रायेणानुमानदोषा विरोध एवान्तर्भवन्तीति प्राधान्यात्प्रथमं तदुद्देशः । एवेति परपरिसङ्ख्यातमाधिक्यं निराकरोति । दोषाणां सतामत्रैवान्तर्भावात् । अनन्तर्भूतानां च दोषत्वनिरासात् । साक्षादिति वचनोपधानेन विनाऽर्थनिष्ठम् । (उक्तयु) उक्तं युक्तेः सामर्थ्यम् * दूषणं त्विति तुशब्दसम्बन्धः, साक्षात्त्विति वा । युक्तेर्युक्तित्वा-

भिमतस्यार्थस्य । साधनाभिमतस्यार्थस्य साध्याभिमतेनार्थेन सम्भावितप्रतीतिकस्यापि साध्यसाधनभावस्य बाधलक्षणमयोग्यत्वं विरोध इति शिष्यैरेवोह्यतामित्याशयवानसङ्गतिं निरूपयति ॥ **प्रतिज्ञायामिति** । प्रतिज्ञापदेन तदर्थो लक्ष्यते । विषयसप्तमीयम् । असम्बन्धोऽत्राकाङ्क्षालक्षणसम्बन्धविरहः । अत्रापि युक्तेरिति गौणो निर्देशः । असम्बन्धोऽसङ्गतिरिति पर्यायावित्यतो व्यवहारसाध्यतासूचनायोक्तेत्युक्तम् । विरोधासङ्गतिस्वरूपस्य स्फुटत्वादन्यैरुपदर्शितत्वाच्च किमत्रोदाहरणोपदर्शनेनेति हिशब्देनाह ।

टि०——ननु विरोधोऽसङ्गतिश्चेत्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च युक्तिदूषणनिरूपणार्थं तदिति वाच्यम् । युक्तिसामर्थ्यनिरूपणावसरे तन्निरूपणस्याप्यनर्थकत्वात् । न च दोषापरिज्ञाने तद्वियुक्ततया युक्तिज्ञानासम्भवात्तज्ज्ञापनार्थं तदिति वाच्यम् । तावता यत्र निर्दोषोपपत्तिरनुमानमित्यादौ निर्दोषत्वेनोपपत्तेर्विशेषणं कृतम् * तत्र दोषनिरूपणस्योक्तरीत्याऽऽवश्यकत्वप्राप्तावपीह युक्तिरनुमेत्येवोक्त्या निर्दोषत्वेनोपपत्तिविशेषणाभावेन दोषवियुक्ततया युक्तिज्ञानस्यानावश्यकत्वेन तज्ज्ञापनार्थतया दोषनिरूपणस्यावश्यकत्वानापत्तेरित्यतोऽत्रापि पक्षे उक्तविधयुक्तिज्ञानस्यावश्यकत्वे हेतूपदर्शनेन दोषानिरूपणस्यावश्यकतामुपपादयति ॥ **निर्दोषतामन्तर्भाव्येति** । नन्वेवं दोषनिरूपणस्यावश्यकत्वे दोषसामान्यलक्षणं तद्विभागमर्थदोषलक्षणं चाभिधायैवार्थदोषोऽभिधातव्यः सामान्यलक्षणेनैक्यमापन्नस्य वस्तुन एव विभज्योद्देष्टव्यत्वेन दोषलक्षणादिभिर्विनाऽर्थदोषविभागकथनस्यानवसरग्रस्तत्वादित्यतोऽत्र स्पष्टत्वाल्लक्षणाद्यनभिधानेऽप्यर्थदोषविभागकथनं भाष्यकाराणां न दोषायेत्याशयवान्दोषलक्षणमर्थवचनदोषभेदेन तद्विभागमर्थदोषलक्षणं च स्वयमुपदर्श्य तद्विभागकथनपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुं दोषलक्षणं तावदाह ॥ **धूमादेरित्यादिना** । अत्र लिङ्गतयाऽभिमतस्य कस्यचिदर्थस्य लिङ्गितयाऽभिमतार्थान्तरप्रमितिजनकत्वस्य क्वचित्सत्त्व एव प्रतिबन्धककल्पनावसरो नान्यथेति भावेन धूमादेरग्न्यादिप्रमितिजनकत्वेऽपीत्युक्तम् ॥ **यन्निमित्तामिति**। यस्मिन्सतीत्यर्थः । कश्चिदर्थो लिङ्गतयाऽभिमतोऽर्थान्तरज्ञानं लिङ्गितयाऽभिमतार्थे ज्ञानं जनयतीति । अनेन ज्ञानजननशक्तितिरोधायकत्वं दोषमित्युक्तं भवति ॥ **संशयविपर्ययौ वा जनयतीति** । अनेन संशयविपर्ययजननशक्त्याविर्भावयितृत्वं दोषत्वमित्युक्तं भवति । यद्यपि ज्ञानजननशक्तितिरोधायकस्य न संशयविपर्ययजननशक्त्याविर्भावयितृत्वं संशयविपर्ययजननशक्त्याविर्भावकस्य न ज्ञानजननशक्तितिरोधायकत्वमस्तीति ज्ञानजननशक्तितिरोधायकत्वरूपं दोषत्वं परस्परानुगतम् । तथाऽपि प्रमाप्रतिबन्धकत्वं ज्ञानजननशक्तितिरोधायकस्य संशयविपर्ययजननशक्त्याविर्भावकस्य चाविशिष्टमिति न परस्परानुगमः । अयं भावः । लिङ्गाभिमतसाधनजननीयप्रमाप्रतिबन्धकत्वं युक्तिदोषत्वं तच्च कस्यचिज्ज्ञानजननशक्तितिरोधायकत्वेन कस्यचित्संशयविपर्ययजननशक्त्याविर्भावयितृत्वेन पर्यवसन्नमिति न परस्परानुगमः । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गाभिमतजननीयप्रमाप्रतिबन्धकत्वाभावाद्धेतुविरोधेऽव्याप्तिनिरासाय साधनग्रहणमिति ध्येयम् ॥ **स युक्तिदोष इति** । अत्र युक्तिदोषत्वमेव लक्ष्यतावच्छेदकं न तु दोषत्वमात्रम् । तथा सति शङ्खत्वादिलिङ्गकश्वैत्यप्रमाप्रतिबन्धकत्वाभावात्पीतादेस्तत्राव्याप्तिप्रसक्तेः । अत एवात्र युक्तिपदम् । पद्धतौ च पदं युक्तिदोषपरमेव । के तत्रोपपत्तिदोषा इत्युपक्रमात्करिष्यमाणदोषविभागस्य तत्रैव सम्भवाच्चेत्यवधेयम् । स्वार्थानुमानपरार्थानुमानदोषविवेकार्थं दोषविभागमाह ॥ **स द्विविध इति** । स्वार्थानुमानस्योक्तरीत्या परार्थानुमानादभ्यर्हितत्वेन दोषस्याप्यभ्यर्हितत्वात्साक्षादित्यनेन तस्यैव प्रथमं निर्देशः ॥ **आद्यं विभागेनोद्दिशतीति** । यद्यपि समानलक्षणेनैक्यमापन्नस्यैव वस्तुनो विभज्योद्देष्टव्यत्वात्साक्षादुपपत्तिदोषलक्षणाभिधानपूर्वक एव तद्विभागोद्देश उचितस्तथाऽप्युपपत्तेरेव साधनदूषणाक्षमत्वापादकः साक्षादुपपत्तिदोष इति लक्षणस्य स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव तदूह्यतामित्याशयेन तल्लक्षणानभिधानमिति ध्येयम् । ननु साध्यसम्बन्धरहितरूपस्य व्याप्यत्वासिद्धस्योभयसम्बन्धाभावरूपाव्याप्तित्वेन, सोपाधिकस्य च तस्य दशाभेदेनाव्याप्तिप्रतिज्ञासमबलप्रमाणविरोधरूपत्वेन; विरुद्धस्य च साध्यसम्बन्धाभावे सति तदभावेनैव सम्बन्धरूपाव्याप्तित्वेनानैकान्तिकस्य च साध्यतदभावसम्बन्धरूपाव्याप्तित्वेनानध्यवसितस्यापि पक्ष एव वर्तमानत्वेन व्याप्तिग्रहणानुपपत्त्याऽव्याप्तित्वेन, कालातीतस्य प्रतिज्ञाप्रबलप्रमाणविरोधित्वेन, सत्प्रतिपक्षस्य च प्रतिज्ञासमबलप्रमाणविरोधित्वेन, व्याप्यत्वासिद्धविरुद्धानैकान्तिकानध्यवसितकालात्ययापदिष्टसत्प्रतिपक्षाणां विरोधान्तर्भावेऽपि सिद्धसाधकरूपस्याश्रयासिद्धिभेदस्य व्यर्थविशेषणासिद्ध्यादिरूपस्य पक्षधर्मत्वासिद्धभेदस्य च प्रतिज्ञार्थविरुद्धत्वादिरूपवक्ष्यमाणत्रिविरोधप्रकारत्रयानन्तर्भावान्न विरोधान्तर्भावोऽस्ति । न चानुमानदोषाणामत्रान्तर्भावोऽभिमतः सिद्धसाधकादेश्च तददोषत्वाद्विरोधानन्तर्भावो न दोषायेति वाच्यम् । सिद्धसाधकोऽसङ्गतः, सिद्धप्रश्नादिकं यत्तदाधिक्यान्तर्गतं भवेदित्यादौ सिद्धसाधनताया असङ्गतौ, व्यर्थविशेषणत्वादेश्चाधिक्येऽन्तर्भाव-

प्रतिपादनेन तद्दोषत्वस्य स्थितत्वात् । अन्यथाऽन्तर्भावप्रतिपादनानर्थक्यात् । तत्कथमनुमानदोषाणां विरोध एवान्तर्भावो येन प्राधान्यं विरोधस्येत्यत आश्रयासिद्धपक्षधर्मत्वासिद्धप्रभेदानां सिद्धसाधकत्वादीनामसङ्गत्याधिक्यान्तर्भूततया विरोधेऽन्तर्भावाभावेऽपि तद्व्यतिरिक्तानां व्याप्यत्वासिद्धादीनामशेषानुमानदोषाणां विरोधेऽन्तर्भावात्तन्निबन्धनं प्राधान्यं विरोधस्याक्षतमेवेत्याशयवतोक्तंप्रायेणेति । मूले एवकारानर्थक्यमाशङ्क्य परपरिसङ्ख्यातानुमानदोषाधिक्यनिरासार्थत्वान्न तदिति भावेनाह ॥ **एवेतीति** । कथमवधारणमात्रेण परपरिगणितानामासिद्धत्वादीनां बहूनां दोषाणां निरास इत्यतोऽवधारणबललब्धमभिप्रायमाह ॥ **दोषाणां सतामिति** । विरोधासङ्गतिपदाभ्यामगृहीततया ततोऽन्यत्वशङ्काकलङ्कितानां व्याप्यत्वासिद्धादीनामत्रैव विरोधासङ्गत्योरेवान्तर्भावादित्यर्थः । अन्तर्भावप्रकारश्चोक्तरीत्या बोध्यः ॥ **अनन्तर्भूतानां चेति**। विरोधासङ्गत्यनन्तर्भूतानामाश्रयसाध्यव्यधिकरणासिद्धीनामाश्रयव्याश्रयासिद्धी साध्यासिद्धिश्च दूषणम् । केषाञ्चिन्न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथञ्चनेत्यादिना भक्तिपादे दोषत्वनिरासादित्यर्थः । तथाऽपि साक्षात्पदमनर्थकमित्यतो वचनद्वारेण न्यूनाधिक्ययोरप्युपपत्तिदोषत्वान्न विरोधासङ्गत्योरुपपत्तिदोषत्वावधारणं सम्भवतीति शङ्कानिरासार्थं तदिति भावेनोक्तशङ्कानिरासोपयोगितया तद्व्याचष्टे ॥ **साक्षादिति** । यथास्थितान्वये आनर्थक्यप्रसङ्गाद्भिन्नक्रमतामाश्रित्य तदन्वयबललब्धमर्थविशेषमाह ॥ **उक्तामिति** । व्याप्तिरेव तु सा स्मृतेत्यादिनेति शेषः । तथा च पूर्ववाक्यानामिवास्यापि सामर्थ्यप्रतिपादकत्वशङ्कानिरासस्तत्प्रयोजनमित्युक्तं भवति । यदि युक्तिर्दूषणमस्ति यदि च दूषणमस्ति कथं तर्हि स्युक्तिस्ततो युक्तेर्दूषणामिति विप्रतिषिद्धमेतदित्यतो व्याचष्टे ॥ **युक्तेरित्यादिना** । विरोधोऽसङ्गतिश्चेत्युद्देशक्रमानुसारेण विरोधासङ्गत्योरुभयोरपि क्रमेणैव निरूपणीयत्वाद्विरोधमनिरूप्य मूलेऽसङ्गतिमात्रनिरूपणमनुचितमित्याशङ्कां विरोधानिरूपणे निमित्तोक्त्या परिहरन्नुत्तरवाक्यानर्थक्यं परिहरति ॥ **साधनाभिमतस्येत्यादिना** । समयबन्धादिकथारूपसाधारणविरोधव्यावृत्त्यर्थं साध्यसाधनभावस्येत्युक्तम् । साधनाभिमतस्येत्यादि तु तन्निरूपककथनमात्रं न लक्षणान्तर्गतम् । विरोधिनोर्वास्तवसाधनत्वाद्यसम्भवादुभयत्राभिमतपदम् ॥ **सम्भावितप्रतीतिकस्यापीति** । साकाङ्क्षस्यापीत्यर्थः । एतद्विशेषणप्रयोजनं तु नन्वेवं सति सिद्धसाधनताऽपि विरोध एव स्यादित्यादिनाऽऽशङ्कासमाधानाभ्यामनुपदमाकर एव स्पष्टम् । अत्र साध्यभावः साध्यत्वम् । साधनभावः ॥१०९॥

साधनत्वम् । तत्र साध्यत्वस्य बाधो नाम साध्यप्रमितिजनकप्रमाणस्य प्रतिस्पर्धिसद्भावः । साधनत्वस्य बाधश्च लिङ्गराहित्याव्याप्तिरूपो द्रष्टव्यः । तत्राप्येकैकमात्रग्रहणे हेतुप्रतिज्ञाविरोधयोरव्याप्तिप्रसङ्गात्साध्यसाधनभावस्येत्युभयग्रहणं कृतम् । दृष्टान्तविरोधस्य चालक्ष्यताया उत्तरत्राकर एव स्पष्टत्वान्न तद्विरोधेऽव्याप्तिः । बाध इत्येव वक्तव्ये बाधलक्षणमयोग्यत्वमिति वचनं च यथाऽसङ्गतेराकाङ्क्षाविरहरूपतया न्यूनादेश्च सन्निध्यभावविशेषतया दोषत्वं तथा विरोधस्यापि योग्यताविरहरूपतया दोषत्वमिति ज्ञापयितुमिति मन्तव्यम् । नन्वाकाङ्क्षायाश्चेतनमात्रवृत्तित्वेनान्यत्रावृत्त्याऽत्र विवक्षिताकाङ्क्षालक्षणसम्बन्धाभावस्य पक्षवचनरूपप्रतिज्ञायां सर्वत्र सत्त्वेऽनुमानमात्रे युक्तेरसङ्गतिप्रसङ्गेन दुष्टत्वापत्त्या युक्तितदाभासव्यवस्था न स्यादित्यतः पक्षवचनरूपप्रतिज्ञावाचकेन प्रतिज्ञापदेनात्र प्रतिज्ञार्थस्य लक्षणया ग्रहणात्प्रतिज्ञायामाकाङ्क्षालक्षणसम्बन्धाभावस्य सार्वत्रिकत्वेऽपि प्रतिज्ञार्थे तस्यासार्वत्रिकत्वाद्यत्र प्रतिज्ञार्थे आकाङ्क्षाविरहस्तत्रासङ्गतिप्रसक्त्या युक्तेर्दुष्टत्वेऽपि यत्र न तद्विरहस्तत्रासङ्गत्यप्रसक्त्या युक्तेरदुष्टत्वोपपत्तेर्युक्तैव युक्तितदाभासव्यवस्थेत्याशयवानाह ॥ **प्रतिज्ञापदेनेति** । लक्षणाबीजभूतशक्यसम्बन्धाभावात्कथं प्रतिज्ञापदेन तल्लक्षणेत्यत उक्तं तदर्थ इति। भवेदेतदेवं यदि प्रतिज्ञार्थे क्वचिदाकाङ्क्षाविरहः क्वचित्सद्भावश्च स्यात् । न चासावस्ति । आकाङ्क्षायाश्चेतनमात्रवृत्तित्वेन प्रतिज्ञायामिव तदर्थेऽपि सर्वत्राकाङ्क्षाविरहस्यैव सत्त्वात्कथमुक्तव्यवस्थेत्यतो भवेदेवं प्रतिज्ञार्थे आकाङ्क्षाविरहस्य सार्वत्रिकत्वम् । यद्यत्र प्रतिज्ञायामित्यधिकरणसप्तमी स्यान्न चैवं विषयसप्तमीयम्। ततश्च प्रतिज्ञायामसम्बन्ध इत्यनेन प्रतिज्ञार्थविषयकाङ्क्षाविरहोक्तावपि प्रतिज्ञार्थस्याकाङ्क्षाविषयताविरहस्यैव पर्यवसन्नत्वात्प्रतिज्ञार्थस्य सर्वत्राकाङ्क्षाविरहत्वेऽप्याकाङ्क्षाविषयत्वविरहत्वाभावात् । यत्र प्रतिज्ञार्थे आकाङ्क्षाविषयत्वविरहस्तत्रानाकाङ्क्षितसाधनाय प्रयुक्तत्वेन युक्तेरसङ्गतिप्राप्तावपि यत्र प्रतिज्ञार्थस्याकाङ्क्षाविषयत्वविरहो न तत्राकाङ्क्षितस्यार्थस्य साधनाय प्रयुक्तत्वाद्युक्तेस्तदप्राप्त्योक्तरीत्योक्तव्यवस्थोपपत्तेरेवेत्याशयेनाह॥ **विषयसप्तमीयमिति।** न चैवं प्रतिज्ञापदेन तदर्थलक्षणाश्रयणमनर्थकम्। विषयसप्तम्याश्रयणेन लब्धस्याकाङ्क्षाविषयत्वराहित्यस्य प्रतिज्ञायां भावाभावाभ्यामप्युक्तव्यवस्थाया उपपादयितुं शक्यत्वादिति वाच्यम् । प्रतिज्ञार्थस्यैव सर्वत्राकाङ्क्षाविषयत्वेन प्रतिज्ञाया आकाङ्क्षाविषयत्वस्य क्वाप्यभावेन तद्भावाभावाभ्यामुक्तव्यवस्थाया उपपादयितुमशक्यत्वेन तदर्थलक्षणाश्रयणस्यावश्यकत्वादित्याशयात् । ननु भवेदेतत्सर्वं

SGDF
Sri Gangadharendra ... Foundation

यद्याकाङ्क्षाविरहोत्राभिमतः स्यान्न चैतदस्ति । श्रुतस्य सम्बन्धमात्राभावस्य परिग्रहे बाधकाभावेन तत्परिग्रहस्य निर्निबन्धनत्वादित्यत आह ॥ असम्बन्धोऽत्रेति । अन्यथा विरोधेऽतिव्याप्तिप्रसङ्गात्तत्रापि प्रतिज्ञार्थे युक्तेरसम्बन्धस्याविशिष्टत्वादिति भावः ॥ **गौण इति**। युक्तित्वाभिमतपर इत्यर्थः । असङ्गतिदोषदुष्टस्य मुख्ययुक्तित्वासम्भवादिति भावः । मूले युक्तेत्यंशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थ-त्वान्न तादिति भावेन तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ असम्बन्ध इति ॥ पर्यायावितीति । ततश्च न लक्ष्यलक्षणभावः । ज्ञातत्वाज्ञातत्वप्रसङ्गो-नाभेदे तदनुपपत्तिरिति भावः ॥ अन्यैरिति । तथा च तदुपदर्शितानि बाधाद्युदाहरणान्येव विरोधादीनामुदाहरणानीति भावः ।

अनु०--विरोधोऽपि त्रिधैव स्यात्प्रतिज्ञार्थविरुद्धता ॥ लिङ्गराहित्यमव्याप्तिर्न्यूनाधिक्ये तु वाचिके ॥

सु०--ननु कथं द्वे एवानुमानदूषणे परपरिगणितानामसिद्धत्वादीनां बहूनां सत्त्वादित्यतस्तेषामत्रान्तर्भावं विभावयितुं विरोध-विभागमाह ॥ **विरोधोऽपीति** । सामान्यविभागेन सह विशेषविभागस्य समुच्चयेऽपिशब्दः । असङ्गतिरप्यनेकविधेति वा । त्रिधैव न त्वेकविध एव । येनासिद्धयादीनामन्तर्भावो दुर्घटः स्यात् । यद्वा यावन्तोऽनुमानाभासाः परपरिगणितास्तावद्भेदतां निवर्तयितु-मेवशब्दः । सर्वेषामत्रैवान्तर्भावात् । त्रैविध्यं दर्शयति ॥ **प्रतिज्ञार्थेति** । साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी प्रतिज्ञार्थः । तस्य प्रतिस्पर्धिसद्भावो विरुद्धता । यत्रार्थे लिङ्गप्रमितिः साध्यसिद्ध्युपयोगिनी तत्र तदभावो लिङ्गराहित्यम् । व्याप्तेरभावोऽव्याप्तिः । इतिशब्दोऽध्याहार्यः । साध्यसाधनभावसम्बन्धयोग्यताविरहो हि साध्यसाधनाभिमतयोस्तद्भावासम्भवे भवति । न च साधनस्य तद्भावेऽपि विरुद्धस्य साध्यता सम्भवति। निशितत्वेऽपि परशोराकाशस्य छेद्यताभावात्। नापि साध्यस्य तथात्वसम्भवेऽप्यसमर्थस्य साधनतोपपद्यते । छेद्यत्वेऽपि काष्ठस्य कुण्ठकुठारस्य छेदकत्वाभावात्। अतः प्रतिज्ञार्थविरुद्धतादीनां युक्तं विरोधित्वम् ।अस्तु लिङ्गराहित्याव्याप्त्योर्युक्तिदोषत्वम्। प्रतिज्ञार्थवि-रुद्धता तु कथं तद्दोषः साध्यसम्बन्धित्वादिति चेन्न। साध्याभिमतस्य तद्भावासम्भवे साधनाभिमतस्याविषयवृत्तित्वात्।नन्वेवं सति सिद्ध-साधनताऽपि विरोध एव स्यात्। न हि सिद्धस्य साध्यता सम्भवति। न चास्त्विति वाच्यम्। उक्तप्रकारत्रयानन्तर्भावात्। सिद्धसाधकोऽ- ॥११०॥

सङ्गत इति स्ववचनविरोधाच्चेति। मैवम्। सति साकाङ्क्षत्वेऽन्वयायोग्यत्वं विरोधः। न च सिद्धसाधनस्य साकाङ्क्षताऽस्तीति नासौ विरोधेऽन्तर्भवति। ननु चान्यत्र त्रिविधो विरोध इत्यादिना लिङ्गराहित्याव्याप्त्योरेकतामुपादाय साध्यस्य साधनस्य वाऽननुगमो दृष्टान्त-विरोधस्तृतीयतया परिगृहीतः । अत्रापि साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्येति वक्ष्यति । तत्कथमेतत् । न चात्रापि तदध्याहारेण तथैव व्याख्यानं युक्तम् । दृष्टान्तदोषस्यानुमानदोषताऽनुपपत्तेः । न हि दृष्टान्तोऽनुमानम् । तथाऽप्यनुमानाङ्गव्याप्तिदूषकतयाऽनुमानदोषत्व-मस्तु । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्ये साधनस्य साध्यपरित्यागात् । साधनवैकल्ये तु व्याप्तेरनुपदर्शनादिति चेन्न । तथा सत्यव्याप्त्यैव सङ्गृहीतत्वेन तृतीयत्वानुपपत्तेरिति । उच्यते । स्वार्थानुमाने हि दृष्टव्याप्तिकस्य लिङ्गस्य विवक्षितस्थले सिद्धिमात्रेण साध्यप्रमिति-रुत्पद्यत इति तत्परिपन्थिनां दोषत्वमभिप्रेत्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतालिङ्गराहित्याव्याप्तीनामत्र ग्रहणम् । परार्थानुमाने त्वव्याप्त्यौपयिक-स्यापि दृष्टान्तदोषस्य तदाश्रयतया प्रतीतत्वेन तथैवोद्भावनीयताज्ञापनाय तेन सह त्रिविधत्वमन्यत्रोक्तमिति न विरोधः । यद्वा साध्यसाधनोभयाश्रयहीनसाध्यसाधनोभयाव्यावृत्ताश्रयहीनानष्टौ दृष्टान्तदोषानेके भाषन्ते । तन्निरासाय दृष्टान्तदोषस्य पृथगुपादानम्। तथा हि । उभयविकलस्तावन्न परिसङ्ख्येयः । अन्यतरवैकल्येनैव दृष्टान्तदुष्टतासिद्धावाधिक्यप्रसङ्गात् । अन्यथैकैकविकलपरि-सङ्ख्यानानुपपत्तेः । कथं तर्ह्यन्वयव्यतिरेकीति चेत् । न कथञ्चिदित्युक्तमेव । साध्याद्यव्यावृत्तिस्तु दृष्टान्तस्य गुण एव न दोषः । सतो हि सता व्याप्तिं दर्शयितुं दृष्टान्तोऽन्वेष्टव्यः । वैधर्म्यदृष्टान्तस्यायं दोष इति चेत्स एव किमर्थः। व्यतिरेकव्याप्तिबोधायेति चेन्न। तस्याः साक्षादनुपयोगात् । पारम्पर्येणोपयोगे तु साधर्म्यदृष्टान्त एवासाविति किं पृथगुपादानेन । उभयाव्यावृत्तश्चाधिक्यनिरस्तः । आश्रयहीनस्त्वाश्रयासिद्धिसमानयोगक्षेम इति द्वावेव दृष्टान्तदोषौ । असार्वत्रिकश्च दृष्टान्तदोषः। न हि सर्वत्र दृष्टान्त एव व्याप्तिरूपदर्श-नीयेत्यस्ति नियमः। आनुमानिकागमिकव्याप्तेस्तदनपेक्षणात् । स्यादेतत् । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया हि कालातीतप्रकरणसमौ सङ्गृहीतौ । लिङ्गराहित्यमित्यसिद्धिः । अव्याप्तिश्च त्रिविधा भवति । साधनस्य साध्येन सम्बन्धाभावः । सत्यपि सम्बन्धे तदभावेनापि

सम्बन्धः साध्याभावव्या (प्त) प्यता चेति । तदेतत्त्रयं क्रमेणानध्यवसितानैकान्तिकविरुद्धसंज्ञां लभते । तथा च परनिरूपित-
प्रस्तारस्य समसनमेवानेन कृतं स्यात् । न चानेन किमपि प्रयोजनम् । अन्यथा पुरुषमतिवैरूप्येण प्रक्रियान्तरस्यापि सावकाशत्वात् ।
न च ब्रह्मतर्कादितर्कशास्त्रमनुसृत्येत्थं व्युत्पादनमिति वाच्यम् । प्रयोजनाभावेऽन्धपरम्परापत्तेरिति । उच्यते । अस्ति प्रक्रियान्तरकर-
णस्य प्रयोजनम् । तथा हि । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया हि स्ववाक्यविरोधस्यापि सङ्ग्रहं वक्ष्यति । न च कालातीतत्वादिना स लभ्यते ।
अपि च व्यवहारोऽपि प्रतिज्ञार्थविरुद्धतयोपपद्यते । न कालातीतत्वादिना।वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । असाधकमिदं कालातीतत्वात् । सत्प्रति-
पक्षत्वादित्यस्य प्रबलसमबलप्रमाणविरुद्धत्वादित्यर्थः । न चात्र विशेषणस्य किमपि प्रयोजनमस्ति । हीनबलस्य प्रमाणपदेनैव निर-
स्तत्वात् । प्रमाणतदाभासाविवेक एव हि प्रमाणशब्दप्रयोगो न त्वप्रामाण्यनिश्चये। अहीनबलतया वा विशेषणे सम्भवति तदवान्तरभेदो-
पादानं निरर्थकमेव । तथा चैकमेवेदं दूषणं स्यात् । लिङ्गराहित्यग्रहणेन चादूषणानामपि दूषणतया परपरिगणितानामाश्रयव्याधि-
करणसाध्यान्यथासिद्धीनां निरासो लभ्यते । अन्यथा सिद्धेर्दूषणत्वेऽपि प्रकारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अनध्यवसितत्वादिभेदोऽपि
किं व्याप्त्यभावे सम्भवतीत्येतावता परिसङ्ख्येयो व्यवहारोपयोगित्वाद्वा । नाद्यः । व्यर्थव्युत्पादनस्यातिप्रसङ्गित्वात् । न द्वितीयः ।
वैयर्थ्यप्रसक्तेः । नेदं साधकमनैकान्तिकत्वादित्यस्य हि सपक्षवृत्तित्वे सति विपक्षवृत्तित्वादित्यर्थः । न चात्र विशेषणव्यवच्छेद्यं
किञ्चिदस्ति । एवं विरुद्धत्वादित्यस्य सपक्षावृत्तित्वे सति विपक्षवृत्तित्वादित्यर्थः । तथा च वैयर्थ्यमेव । साध्यविपर्ययव्याप्यत्वादि-
त्यत्रापि सम्बन्धमात्रेण कृतार्थत्वे व्याप्तिग्रहणं व्यर्थमेव । एवमवान्तरभेदव्युत्पादनमपि निरस्तम् । शिष्यमतिवैशद्याय व्युत्पादनं
त्वनुमतमेवेति न स्वीयव्यवहारविरोध इति । विरोधवदसङ्गतेरपि प्रभेदाः स्वयमेवोहनीयाः । एवं साक्षाद्युक्तिदोषमभिधाय वाच- ॥१११॥
निकदोषमाह ॥ न्यूनेति । न्यूनशब्दो भावप्रधानः । युक्तेर्दूषणमिति प्रकृतमनुवर्तते । अवश्यवक्तव्यापरिपूर्तिर्न्यूनत्वम् । कृतकार्य-
त्वमाधिक्यम् । वचनदोषात्तत्प्रतिपादिता युक्तिरपि दुष्टा स्यादित्येतयोर्वाचनिकत्वम् । नन्वयुक्तोऽयं विभागः । विरोधासङ्गत्योरपि

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

वाचनिकत्वात् । न हि कृतकत्वं स्वयमेव दुष्टम् । अनित्यत्वसाधनेऽपि तथात्वापत्तेः । कृशानुशैत्यादौ तथेति चेत् । तत्किं कृतकत्वं कृशानुशैत्यं वा शब्दनित्यत्वं वा साधयितुं स्वयमेव प्रवृत्तम् । येन तत्र दुष्टं स्यात् । किन्नाम तत्साधनतया शब्देन प्रदर्शितम् । एवमसङ्गतावपि सिद्धसाधनतादिलक्षणायां वाच्यमित्याशङ्कानिरासार्थं तुशब्दः । न्यूनाधिक्ये एव वाचनिके न विरोधासङ्गती । स्वार्थानुमानेऽपि दर्शनादिति भावः । सन्तु तर्हि प्रतिपत्तृप्रतिपादकयोरेवैते दोषाः । यथा निशातमसिमाकाशे छिन्ने वा व्यापारयन्पुरुषो दोषवान्भवति नासिः । एवं कृतकत्वादिकं कृशानुशैत्यादौ व्यापारयन्पुरुष एवापराधी स्यात् । न तु कृतकत्वादिकमिति । मैवम् । कृतकत्वादेरदुष्टत्वे तद्व्यापारयतोऽप्यपराधानुपपत्तेः । अन्यथा शब्दानित्यत्वसाधने प्रयुञ्जानोऽप्यपराध्येत । ततः कृशानुशैत्यादेः साध्यतानर्हत्वं नित्यत्वादिसाधने कृतकत्वादेरसमर्थत्वमित्यादिरर्थशब्दगत एव दोषोऽङ्गीकरणीयः । न ह्युपाधिमन्तर्भाव्यभवन्दोषो न दोषो भवति । तथा सति बहुविप्लवापत्तेरिति ।

टि०—ननु विरोधोऽपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च विरोधविभागकथनपरं तदिति वाच्यम् । प्रयोजनाभावेन तस्याकर्तव्यत्वात् । न चासिद्ध्यादीनां विरोधान्तर्भावज्ञापनार्थत्वान्न तदानर्थक्यमिति वाच्यम् । अन्तर्भावज्ञापनस्यापि निष्प्रयोजनत्वादित्यतो विरोधोऽसङ्गतिश्चैवेत्युक्तोपपत्तिदूषणद्वैविध्यनियमसिद्ध्यर्थत्वात्तदन्तर्भावव्युत्पादनस्यार्थवत्त्वादिति भावेन नियमानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । ननु च दोषत्रैविध्यस्य प्रागनुक्तत्वेन तत्समुच्चायकत्वानुपपत्तेस्तत्समुच्चयार्थकापिशब्दानर्थक्यमित्यतो नात्र त्रैविध्यसमुच्चयार्थोऽपि शब्दः किन्तु न केवलमुपपत्तिदोष एवावान्तरविभागवान्किन्तु विरोधोऽपीत्येकस्मिन्नवान्तरविभागवत्तामात्रे दोषविरोधयोः समुच्चयार्थ इत्यतो न वैयर्थ्यमित्याशयेनाह ॥**सामान्येति** । त्रैविध्यसमुच्चायकस्यापिशब्दस्यावान्तरविभागवत्त्वमात्रसमुच्चायकत्वेऽस्वारस्यमित्यपरितोषादाह॥ **असङ्गतिरपीति**। प्रतिज्ञार्थलिङ्गत्याप्तिरूपविषयभूतसम्बन्धिभेदेन त्रिविधेत्यर्थः ॥**अन्तर्भावादिति** । अनन्तर्भूतानां च दोषत्वनिरासादिति भावः ॥ **साध्यधर्मेति** । यद्यप्यत्र साध्यशब्दो न सन्दिग्धपरः प्रमाणसम्प्लववादिना निश्चितेऽप्यर्थेऽनुमानप्रवृत्तेरङ्गीकारात् । नापि प्रज्ञापनीयपरः । स्वार्थानुमाने प्रयोज्यकर्तुरभावेन प्रज्ञापनाभावात् । नापि प्रमित्सि-

तपरः। अनिष्टानुमानाभावप्रसङ्गात्। तथाऽपि लिङ्गजननीयप्रतीतिविषयपरतायां नानुपपत्तिः । एतच्च सपक्षव्युदासाय विशेषणम्। अग्निमात्रस्य सिद्धत्वेऽपि पर्वतसम्बन्धितया तस्यासिद्धेस्तेन रूपेण साध्यत्ववत्पर्वतमात्रस्य सिद्धत्वेऽप्यग्निसम्बन्धितया तस्यासिद्धेरग्निविशिष्टपर्वतस्यापि साध्यत्वात्तद्विशिष्टस्यान्यस्य पक्षत्वं स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं धर्मग्रहणम् । धर्ममात्रस्य प्रागेव सिद्धत्वेन स्वरूपेण साध्यत्वानुपपत्तावपि धर्मिनिष्ठतया साध्यत्वं भविष्यतीति भावेन विशिष्टग्रहणम् । साध्यधर्मविशिष्टत्वं च साध्यधर्मसम्बन्धित्वं तच्चाश्रयतया धर्मिण इव व्याप्यतया साधनस्याप्यविशिष्टमिति तत्रातिव्याप्तिपरिहारायात्र धर्मिग्रहणं कृतम् । साध्यधर्मविशिष्टः पक्ष इत्यत्र धर्मिपदानुपादानं तु विशिष्टपदस्यैव धर्मधर्मिभावरूपसम्बन्धविशेषपरत्वविवक्षया साधनधर्मादावतिव्याप्तिपरिहारसिद्धेर्न तदर्थं पृथक् तदपेक्षेत्यभिप्रेत्यैवेति तट्टीकायामेव स्पष्टमिति न तद्विरोध इति द्रष्टव्यम् ॥ **प्रतिस्पर्धीति** । यद्यप्यत्र प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोध इति प्रमाणलक्षणानुसारेण प्रतिप्रमाणसद्भाव इति वक्तव्यम् । तथाऽपि तथोक्तौ स्ववाक्यविरोधस्याग्रहणप्रसङ्गात्तत्सङ्ग्रहाय प्रतिस्पर्धिसद्भाव इत्येवोक्तम् । प्रमाणलक्षणे तु प्रमाणविरोध एव प्रायेण सर्वहेत्वाभासानामन्तर्भावात्तस्यैव ग्रहणं कृतम् । न तु स्ववाक्यविरोधस्येत्यवधातव्यम् ॥ **यत्रार्थ इति** । समुचितदेशादावित्यर्थः । स च क्वचित्पक्षः क्वचिदन्य एव । इयं च व्यवस्था व्याप्तिग्रहणप्रकारानुसारेणानुसन्धेया । लिङ्गमित्येव वक्तव्ये लिङ्गप्रमितिरिति वचनं तु तत्प्रमित्यसिद्धिसङ्ग्रहायेति ध्येयम् । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यादेः प्रतिज्ञातविरोधत्रैविध्योपदर्शकत्वलाभाप्रेक्षिताध्याहारमाह ॥ **इतिशब्द इति** । ननु प्रतिज्ञार्थविरुद्धतादेः कथं विरोधविभागत्वमित्यतस्त्रयाणामपि विरोधसामान्यलक्षणयोगित्वादिति भावेन त्रिष्वपि सामान्यलक्षणानुगममाह ॥ **साध्यसाधनेति** । तथा च प्रतिज्ञार्थविरुद्धस्थले साध्याभिमतस्य साध्यत्वासम्भवाल्लिङ्गराहित्याव्याप्तिस्थले च साधनाभिमतस्य साधनत्वासम्भवात्साध्यसाधनभावस्यायोग्यतायाः सत्त्वाद्युक्तं त्रयाणामपि विरोधत्वमिति भावः । ननु प्रतिज्ञाविरोधोदाहरणे साधनस्य साधनभावासत्त्वे लिङ्गराहित्याव्याप्त्योरन्यतरत्वमेव स्यात्ततो न प्रतिज्ञाविरोधः पृथग्वाच्यः । तत्सत्त्वे च तन्निरूपितसाध्यत्वस्यापि साध्ये सम्भवान्न प्रतिज्ञाविरोधप्रसक्तिः । एवं हेतुविरोधोदाहरणे साध्यस्य साध्यभावासत्त्वे प्रतिज्ञाविरोधः स्यात्ततश्च न हेतुविरोधरूपलिङ्गराहित्याव्याप्त्योः पार्थक्यं तत्सत्त्वे च तन्निरूपितसाधनत्वस्यापि साधने सम्भवान्न लिङ्गराहित्याव्याप्त्योः प्रसक्तिरित्यतः सत्यपि साधनस्य साधनत्वे साध्यस्य साध्यभावाभावं तावत्सदृष्टान्तमुपपादयति ॥ **न चेति** । साध्यस्य सत्यपि साध्यत्वे साधनस्य तद्भावायोगमपि सदृष्टान्तमुपपादयति ॥ **नापीति** ॥ **छेदनत्वाभावादिति** । छिदिक्रियाकरणत्वाभावादित्यर्थः ॥ **अस्त्विति** । साधनरूपयुक्तिसम्बन्धित्वादिति भावः ॥ **साध्येति** । साध्यं च न युक्तिरिति भावः ॥ **अविषयवृत्तित्वादिति** । तथा च साधनस्याविषयवृत्तित्वसम्पादकतया हेतुदोषत्वात्प्रतिज्ञाविरोधस्य युक्तं हेतुदोषभूतासिद्ध्यादिसाहित्येन वचनमिति भावः । इदं च प्रतिज्ञाविरोधस्य हेतोरविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वेन हेतुदोषत्वकथनं प्रतिज्ञाविरोधेनैव दूषिते विषये तत्र वर्तमानस्य हेतोरप्यविषयवृत्तित्वं नाम दोषोऽस्तीत्यभिप्रायेणैव न तु प्रतिज्ञाविरोधो न विषयदोष इत्यभिप्रायेणेति न विषयदोषत्वसमर्थनपरोत्तरग्रन्थविरोधो नापि प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोध इति प्रमाणलक्षणविरोध इत्यवधेयम् । यद्यप्यदृष्टे व्यभिचारे तु साधकं तदिति स्फुटं ज्ञायते साक्षिणैवाद्धा मानबाधेन तद्भवेदिति भक्तिपादीयानुव्याख्यानव्याख्यानरूपटीकानुरोधेन प्रतिज्ञाविरोधस्य हेतोर्व्यभिचारसम्पादकतया हेतुदोषत्वसिद्धेरविषयवृत्तित्वरूपाक्लृप्तदोषान्तरसम्पादकतया तद्दोषत्वव्युत्पादनमनर्थकमित्याभाति । तथाऽपि तदनुरोधेन व्याप्तिग्रहदशायां प्रतिज्ञादिविभागाभावेन विषयस्य बुद्धावनारूढत्वादविषयवृत्तित्वासम्भवाद्व्याप्तिभङ्गस्यैव पुरःस्फूर्तिकत्वाच्च व्याप्तिभङ्गे हेतुत्वप्राप्तावपि परार्थप्रयोगोत्तरकालं व्याप्तिभङ्गोपपादनायोपजीव्येनाविषयवृत्तित्वेनानुमानस्य दुष्टत्वे जन्यप्रतिपत्तिकव्याप्तिभङ्गानुसरणस्यान्याय्यत्वेन साधनस्याविषयवृत्तित्वनियमस्थित्याऽनुमितिसमये उपस्थितस्य प्रतिज्ञाविरोधस्य व्याप्तिभङ्गहेतुत्वेन दोषत्वस्य समर्थयितुमशक्यत्वादविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वाश्रयणमित्यवधेयम् । ननु सिद्धसाधनेऽतिव्याप्तित्वेन साध्यसाधनभावसम्बन्धयोग्यताविरहस्य विरोधलक्षणत्वाभावान्नोक्तरीत्या तदाक्रान्तत्वेन प्रतिज्ञाविरोधादीनां विरोधत्वव्युत्पादनं घटत इत्यभिप्रेत्योक्तलक्षणस्य सिद्धसाधनेऽतिव्याप्तिमाशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **न हीति** । तथा च प्रतिज्ञाविरोधस्थल इवेहापि साध्याभिमतस्य साध्यत्वासम्भवात्साध्यसाधनभावस्यायोग्यता प्राप्तैवेत्यर्थः । तस्यापि विरोधत्वेन लक्ष्यत्वान्न तत्र लक्षणवृत्तिरतिव्याप्त्यापादिकेत्याशङ्कते ॥ **न चेति** । विरोधत्वं वदतोऽस्य न तावद्विधान्तरत्वमभिमतम् । तथा च चातुर्विध्यापत्त्या त्रैविध्योक्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्किन्तूक्तप्रकारत्रयान्तर्भूतत्वमेव । तथा च यावद्विशेषबाधे सामान्यस्यापि बाधि-

कथं

तत्वान्न तस्य विरोधत्वमित्याशयेन परिहरति ॥ **उक्तेति** । उक्तलक्षणाक्रान्तत्वेन विरोधत्वसिद्धेस्त्रैविध्योक्तिरेव यथाकथञ्चिद्व्याख्येयेति वदन्तं प्रत्यनिष्टान्तरमाह ॥ **सिद्धेति** । सम्भावितप्रतीतिकस्येत्यनेनैव सिद्धसाधनव्यावृत्तेरविशिष्टलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्युद्भावनमसङ्गतमित्याशयवांस्तदुपयोगितया सम्भावितप्रतीतिकत्वमर्थतोऽनुवदति ॥ **सतीति** । साकाङ्क्षत्वे सतीत्यनेन तद्व्यावृत्तिरित्यतोऽनाकाङ्क्षितसाधनाय प्रयुक्तत्वान्न साकाङ्क्षत्वं तस्येत्यतो युक्तैव तेन तद्व्यावृत्तिरित्याह ॥ **न चेति** । ननु तथाऽपि दृष्टान्तदोषस्यानुक्तेर्विरोधविभागस्य न्यूनत्वमित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तविरोधस्यैवावक्तव्यत्वाद्वक्तव्यत्वेऽपि वाऽव्याप्तिपदेनैव सङ्गृहीतत्वान्न पृथक् तदनुक्तिर्दोषापादिकेत्यतस्तस्यावक्तव्यत्वसमर्थनपूर्वकमव्याप्तिपदेन तत्सङ्ग्रहे बाधकोपदर्शनेन तेन तदसङ्ग्रहं चोपपादयन्न्यूनताशङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु चेति** । आदिपदेन प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तभेदेन साध्यस्य साधनस्य वाऽननुगमो दृष्टान्तविरोध इति तदुत्तरग्रन्थसङ्ग्रहः ॥ **अन्यत्रेति** । प्रमाणलक्षण इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यतीति** । भवितपादे स्वप्नाधिकरण इति शेषः ॥ **तत्कथमिति** ।न लक्षणेनोत्तरग्रन्थेन च विरुद्धत्वान्नोक्तरूपेण त्रैविध्याभिधानं युक्तमिति भावः ॥ **तदध्याहारेणेति** । लिङ्गराहित्याव्याप्त्योश्चैकतया विवक्षितत्वान्न तदध्याहारेऽपि चातुर्विध्यप्रसक्तिरिति भावः । दृष्टान्तदोषस्यानुमानदोषत्वं किमव्याप्त्यादेरिव साक्षादभिमतं किंवा तद्दोषापादकतयेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ **न हीति** । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **तथाऽपीति** ॥ **दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्य इति** । साध्यविकलस्य दृष्टान्तस्य विपक्षत्वेन तत्र वर्तमानस्य हेतोः सत्यां सपक्षान्तरवृत्तौ साधारणत्वमसत्यां च सपक्षान्तरवृत्तौ पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानत्वाद्विरुद्धत्वमिति भावः ॥ **व्याप्तेरनुपदर्शनादिति** । ततश्चानुपदर्शितव्याप्तिकत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिरिति भावः ॥ **तृतीयत्वानुपपत्तेरिति** । तृतीयत्वेन परिगणनानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा च द्वैविध्यप्रसक्त्या त्रैविध्योक्त्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ **स्वार्थानुमाने हीति** । अत्र दृष्टव्याप्तिकस्येत्यनेन व्याप्तिपरिपन्थिनां तत्प्रतिपरिपन्थिनां च विरुद्धादीनां सङ्ग्रहः । विवक्षितस्थलेऽसिद्धिमात्रेणेत्यनेन लिङ्गराहित्यस्य साध्यप्रमितिरित्यनेन प्रतिज्ञार्थविरुद्धतायाः सङ्ग्रहः । तथा चाव्याप्तिग्रहणेन तत्प्रयोजकोपाध्यादेरिव साध्यवैकल्यादेरपि प्राप्तत्वान्न पृथक् तद्ग्रहणमत्र कृतमिति भावः ॥ **अन्यत्रोक्तमिति** । उपलक्षणमेतत् । साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्येत्युत्तरवचनमपि दृष्टान्ताश्रयतया प्रतिभासात्प्रतिभासानुसारेण चोद्भाव्यत्वादित्यभि-

प्रेत्येति न तद्विरोध इत्यपि द्रष्टव्यम् । एवं दृष्टान्तदोषस्याव्याप्तिग्रहणेन गृहीतत्ववदत्र पृथगनुपादानमङ्गीकृत्यान्यत्र पृथगभिधानस्यैकं प्रयोजनमभिहितमिदानीमुक्तरीत्या पृथगनुपादनमत्रेत्यङ्गीकृत्यैवान्यत्र तदुक्तेः प्रयोजनान्तरमाह ॥**यद्वेति** । तत्र साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यमुभयवैकल्यमाश्रयहीनत्वमिति चत्वारः साधर्म्यदृष्टान्तदोषाः । साध्याव्यावृत्तिः साधनाव्यावृत्तिरुभयाव्यावृत्तिराश्रयहीनत्वमिति चत्वारो वैधर्म्यदृष्टान्तदोषा इति ज्ञेयम् । कथमनेन तन्मतनिरास इत्यत आह ॥**तथा हीति** ॥**अन्यतरवैकल्येनैवेति**। सम्भवमात्रेणैव पृथग्वचने चानैकान्तिककालातीतत्वमसिद्धकालातीतत्वमित्याद्यपि हेत्वाभासान्तरं स्यादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । अन्यतरवैकल्येन दृष्टान्तस्य दुष्टत्वासिद्धावित्यर्थः । तथा चाष्टौ दृष्टान्तदोषा इति मतहानिरिति भावः । या तु साध्यस्य साधनस्य चाननुगमो दृष्टान्तविरोध इति प्रमाणलक्षणव्याख्यावसरे उभयोर्वेति ग्राह्यमित्युक्तिः सा यथा मनोऽनित्यं मूर्तत्वात्परमाणुवत्कर्मवदित्यत्र क्रमेण साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यं च दोषः । तथा गगनवदित्यादावुभयवैकल्याख्यौ दोषौ स्त इत्यभिप्रेत्यैव न तूभयवैकल्यदूषणस्य पृथग्दूषणत्वमित्यभिप्रेत्य । अन्यथाऽन्यतरवैकल्येनेत्याद्येतद्ग्रन्थेनोभयवैकल्यं न पृथग्गणनीयमिति पद्धत्या च विरोधप्रसङ्गादित्यवधेयम् ॥ **कथं तर्हीति** । आधिक्यप्रसक्त्योभयविकलस्य पृथगपरिसङ्ख्येयत्व इत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरस्यागमकत्वे एकैकव्याप्तिमतः परिसङ्ख्यानानुपपत्त्या तद्गमकत्वावश्यम्भावेनान्यतरव्याप्तिमात्रेणैव गमकत्वसिद्धेरुभयोरपि गमकत्वे आधिक्यप्रसङ्गस्य तुल्यत्वादिति भावः॥ **उक्तमेवेति** । व्याप्तिरेव तु सा स्मृतेत्यत्रत्यतुशब्दव्यावर्त्यतयैतेनानुमानस्य केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदेन त्रैविध्यमपि परास्तमित्यादिनेति शेषः ॥ **तस्येति** । यो धूमवानसावग्निमानित्यन्वयव्याप्तिज्ञानेनैव धूमेन वन्हिसिध्या योऽग्निमान्न भवति स धूमवान्न भवतीति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य धूमेन वन्हिसिद्धावनुपयोगादित्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य साक्षात्प्रकृतसाध्यसिद्ध्यनुपयोगित्वेऽपि प्रकृतसाधनव्याप्तिसाधनोपयोगित्वेन परम्परयोपयोगादर्थवत्त्वमित्यत आह ॥ **पारम्पर्येणेति** ॥ **साधर्म्यदृष्टान्त एवासावितीति** । एतच्च तत्र चान्वयरूपतैव तस्या इत्यादिनाऽऽकर एव पूर्वं प्रपञ्चितमिति द्रष्टव्यम् ॥ **आधिक्यनिरस्त इति** । एकैकाव्यावृत्त्या दृष्टान्तदुष्टतासिद्धेरन्यथैकैकाव्यावृत्तपरिसङ्ख्यानानुपपत्तेरिति भावः । दृष्टान्तदोषत्वज्ञापनार्थं साध्यसाधनानुगमयोरन्यत्र पृथगुपादानं तयोरसार्वत्रिकत्वज्ञापनार्थमत्रानुपादानमित्यतोऽपि न परस्परविरोध

इत्याशयेन पक्षान्तरमाह ॥ **असार्वत्रिकश्चेति** । तस्यासार्वत्रिकत्वं कुत इत्यत आह ॥ **न हीति** । ततश्च दृष्टान्तस्यासार्वत्रिकत्वात्तद्दोषस्याप्यसार्वत्रिकत्वमित्युक्तं भवति । केचित्तु हेतुदोषस्यैव न दृष्टान्तदोषस्य सार्वत्रिकत्वं दृष्टान्तस्यासार्वत्रिकत्वेन तद्दोषस्य सार्वत्रिकत्वायोगात् । तथा च हेतुदोषतया तद्ग्रहणे तस्यैव दृष्टान्तदोषस्यापि सार्वत्रिकत्वमिति विज्ञायेत तन्मा विज्ञायीति च पृथगुपादानमित्यसार्वत्रिकश्चेति वाक्यं योजयित्वाऽत्रानुक्तौ यद्वेत्यादिपक्षद्वयेऽप्यव्याप्तिग्रहणेन गृहीतत्वादिति पूर्वोक्तमेव निमित्तमनुसन्धेयमिति पक्षभेदमाहुः ॥ **असिद्धिरिति** । सङ्गृहीतेति योग्यतया विपरिणामेन सम्बध्यते ॥ **समसनमिति** । सङ्कोचनमित्यर्थः ॥ **अन्धपरम्परेति** । यथा शुक्लं क्षीरमित्यन्धेनोक्ते केनेदमवगतमिति स पृष्टो यदाऽन्धान्तरं मूलं निर्दिशति सोऽप्यन्धान्तरं तदा नैतद्वचः शौक्ल्ये प्रमाणं भवति तादृगेतदित्यर्थः । शुक्लं क्षीरमिति मूलभूतान्धवचनस्य प्रत्यक्षामूलकत्ववन्मूलभूतब्रह्मतर्के तथा व्युत्पादनस्यापि प्रयोजनाभावयुक्तिपराहतत्वादिति भावः ॥ **वक्ष्यतीति** । स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां व्रजेदित्यादिनाऽनुपदमेवेति शेषः ॥ **न चेति** । तल्लक्षणानाक्रान्तत्वात्स्ववाक्यविरोधस्येति भावः । ननु कालातीतादेरपि स्ववाक्यविरोधानुगतलक्षणकरणाद्युक्तस्तेनापि तत्सङ्ग्रह इत्यत आह ॥ **अपि चेति** ॥ **व्यवहारोऽपीति** । असाधकत्वानुमानमपीत्यर्थः । असाधकमिदं प्रतिज्ञार्थविरुद्धत्वादित्यत्र व्यर्थविशेषणत्वाद्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ **नेति** । अयमाशयः । यद्रूपेण हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तद्रूपेणैव दोषः परं प्रत्युद्भाव्यः । यद्रूपेण चोद्भावनं तद्रूपेणासाधकता साधनीया । यद्रूपेणासाधकतासाधनं तद्रूपेणैवानुमानदोषो विभजनीयः । अन्यथाऽन्यः शास्त्री अन्यो योद्धा अन्यो जयी अन्यस्तु श्लाघ्य इतिवद्वैरूप्यापातादिति भावः ॥ **न चेति** । असाधकमिदं प्रमाणविरुद्धत्वादित्येतावन्मात्रस्यैव निर्दुष्टत्वादित्यर्थः । हीनबलप्रमाणविरुद्धस्य सत्यपि प्रमाणविरुद्धत्वे साधकत्वेन तत्र व्यभिचारपरिहार एवोक्तविशेषणकृत्यमित्यत आह ॥ **हीनबलस्येति** । तथा च प्रमाणविरुद्धत्वरूपहेतोरेवागमनान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । तत्रापि प्रमाणपदप्रयोगात्कथं प्रमाणपदेन तन्निरास इत्यत आह ॥ **प्रमाणेति** । तथाऽप्यप्रामाण्यनिश्चयदशायां हीनबलस्य प्रमाणपदेनानिरसनात्तन्निरासे विशेषणकृत्यमित्यरुचेराह ॥ **अहीनेति** ॥ **अवान्तरेति**। प्रबलसमबलरूपावान्तरेत्यर्थः । अवान्तरभेदानुपादानेऽप्यहीनबलप्रमाणविरुद्धत्वरूपहेत्वगमनादेव तत्र व्यभिचाराप्रसक्त्या व्यावर्त्याभावात् ।

व्यावर्त्याभावेऽपि विद्यमानतामात्रेण तदुपादाने च प्रबलचाक्षुषप्रत्यक्षविरुद्धत्वादित्याद्यपि प्रयुज्येत । न च परस्यात्याशक्तिज्ञापनार्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अशक्तिज्ञापनस्यैवोद्देश्यत्वाद्बाधाज्ञानमूलाशक्तौ प्रतिरोधाज्ञानमूलाशक्तितोऽतिशयाभावाच्चेति भावः । ननु बाधप्रतिरोधयोरन्योन्यमसङ्करार्थमेव तदुपादानमस्त्वित्यतो दूषकताबीजैक्येन सङ्करस्यैवोचितत्वान्नासाङ्कर्यार्थतया तदुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **तथा चेति** ॥ **आश्रयव्यधिकरणसाध्यान्यथासिद्धीनामिति** । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणमसिद्धिपदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ततश्चाश्रयासिद्धिव्यधिकरणासिद्धिसाध्यासिद्ध्यन्यथासिद्धीनामिति पर्यवस्यति । अन्यथेत्यस्य च व्यर्थविशेषणत्वादिरूपप्रकारान्तरेणेत्यर्थः । व्यर्थविशेषणत्वव्यर्थविशेष्यत्वयोरुभयोरपि ग्रहणे गौरवादुभयसङ्ग्रहार्थमन्यथेत्येवोक्तमिति ध्येयम्। ननु न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथञ्चनेति वक्ष्यमाणरीत्या आश्रयव्याश्रयसाध्यासिद्धीनामदूषणत्वेऽप्यन्यथासिद्धेः सिद्धान्तेऽपि दूषणत्वस्थितेस्तन्निरासलाभवर्णनमनुचितमित्यतोऽन्यथासिद्धेर्विशेषणे वैयर्थ्यमेकासिद्धौ चेति वक्ष्यमाणरीत्या दूषणत्वेऽप्यसिद्ध्यपेक्षयाऽऽधिक्यरूपप्रकारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वेनासिद्धित्वानभ्युपगमादसिद्धिरूपाणामसिद्धिरूपदूषणतया परिगणिताश्रयव्यधिकरणसाध्यान्यथासिद्धीनां लिङ्गग्राहित्यग्रहणेन निरासलाभवर्णनमुचितमित्याशयवानाह ॥ **अन्यथासिद्धेरिति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । व्याप्त्यभावेऽनन्तप्रकाराणां सम्भवेन तेषामपि परिसङ्ख्येयत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **विशेषणेति** । सपक्षवृत्तित्वे सतीति विशेषणेत्यर्थः । न च विरुद्धव्यावृत्त्यर्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । दूषकताबीजैक्येन तस्यापि सङ्ग्राह्यत्वेनाव्यावर्तनीयत्वादिति भावः ॥ तथा च वैयर्थ्यमेवेति । पक्षवृत्तित्वमात्रस्यैव निर्दुष्टतया सपक्षावृत्तित्वे सतीति विशेषणवैयर्थ्यमेवेत्यर्थः । न चानैकान्तिकव्यावृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । दूषकताबीजैक्येन तस्यापि सङ्ग्राह्यतयाऽव्यावर्तनीयत्वादित्यत्र तात्पर्यात् । ननु सपक्षावृत्तित्वे सति विपक्षवृत्तित्वं न विरुद्धत्वं किन्तु साध्यविपर्ययव्याप्तत्वं ततश्च न विशेषणवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **साध्येति** ॥ **व्याप्तिग्रहणमिति** । व्याप्तेर्नियतसम्बन्धरूपतया साध्यविपर्ययव्याप्तत्वस्य साध्यविपर्ययेण सह नियतसम्बन्धवत्त्व एव पर्यवसन्नत्वात्तत्र च साध्यविपर्ययसम्बन्धवत्त्वमात्रेण साधकतानुमानोपपत्तेर्नियमांशवैयर्थ्यमेवेत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । एवमनध्यवसितत्वादित्यस्य सपक्षविपक्षावृत्तित्वादित्यर्थः ।

तत्र सपक्षावृत्तित्वमात्रेणैव पूर्णत्वाद्विपक्षावृत्तित्वादित्यस्य वैयर्थ्यमेवेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **एवमिति**। अविद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापकोऽविद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिः । विद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापकः । विद्यमानसपक्षविपक्षो विपक्षैकदेशवृत्तिः । अविद्यमानविपक्षो विद्यमानसपक्षः पक्षव्यापकः । विद्यमानविपक्षोऽविद्यमानसपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिरित्यष्टधाऽनध्यवसितस्य। पक्षत्रयव्यापकः। पक्षसपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः। पक्षव्यापकः सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः । पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः । पक्षविपक्षव्यापकः सपक्षैकदेशवृत्तिः । पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापकः पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापकः सपक्षविपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिरित्यष्टधाऽनैकान्तिकस्य । सति सपक्षे पक्षविपक्षव्यापकः। सति सपक्षे पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः। सति सपक्षे विपक्षैकदेशवृत्तिः। सति सपक्षे पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापकोऽसति सपक्षे पक्षविपक्षव्यापकः । असति सपक्षे पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः । असति सपक्षे पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिरसति सपक्षे पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापक इत्यष्टधा विरुद्धस्य च यदवान्तरभेदनिरूपणं तत्किं सम्भवमात्रेणोत व्यवहारोपयोगित्वात् । नाद्यः । व्यर्थव्युत्पादनस्यातिप्रसङ्गिकत्वात् । नान्त्यः । असाधकतानुमाने विशेषण वैय्यर्थ्यप्रसक्तेरिति पूर्वोक्तरीत्या निरस्तमित्यर्थः । कथं तर्हि प्रबलप्रमाणविरोधभेदेन प्रमाणविरोधस्य पद्धत्यादौ तृतीयद्वैविध्यव्यवहारः । द्वावपि प्रत्यक्षादिभेदेन त्रिविधाविति तत्त्रैविध्यव्यवहारः । कथं च मिथ्यात्वानुमानखण्डनादावसिद्ध्यादिक्रमेण हेत्वाभासव्यवहार इत्यतः शिष्यमतिवैशद्याय वस्तुस्थितिप्रदर्शनार्थमेवास्मदीयो ग्रन्थान्तरे तथा व्यवहारो न त्वसाधकताऽपि तथैव साधनीयेत्यभिप्रायेणेति नासाधकतानुमानानुपयोगप्रतिपादकस्यास्य ग्रन्थस्य तद्विरोध इत्याशयवानाह ॥ **शिष्यमतीति** । विरोधस्येवासङ्गतिप्रभेदानामपि सत्त्वात्तेषामनुक्तेर्न्यूनत्वमित्यतः स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वाद्विरोधविभागकथनेन तद्विभागस्यापि सूचितत्वाच्च तेषामनुक्तिर्न्यूनत्वापादिकेत्याशयवानाह ॥ **विरोधवदिति** । प्रतिज्ञार्थासङ्गतिर्लिङ्गासङ्गतिर्व्याप्त्यसङ्गतिश्चेत्यसङ्गतिप्रभेदा इत्यर्थः ॥ **अवश्येति** । अवश्यवक्तव्यस्यापरिपूर्तिरेकदेशमात्रवचनमित्यर्थः । ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकतयाऽवश्यवक्तव्यस्यैकदेशावचनविशिष्टं तदेकदेशवचनमिति यावत्। अधिकापेक्षयैकदेशवचनत्वात्सम्पूर्णप्रयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकतयाऽवश्यवक्तव्यस्येत्युक्तम् । सम्पूर्णप्रयोगे एकदेशवचनस्यापि भावादतिव्याप्तिरित्यत उक्तमेकदेशावचनविशिष्टमिति । अनुक्तावतिव्याप्तिवारणायैकदेशवचन-

मित्युक्तमित्यवधेयम् ॥ **कृतकार्यत्वमिति** । अनेनैनित्यस्वानित्यत्वविप्रतिपत्तौ वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यो गुणश्चेत्यादावनित्यत्वप्रतिज्ञयैव कृतकार्येऽर्थान्तरेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पद्धत्युक्तरीत्याऽऽकाङ्क्षितत्वस्यात्राप्यभिप्रेततयाऽऽकाङ्क्षितत्वविरहादेव तत्राप्रसङ्गात् । समीचीनप्रयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय कृतकार्यत्वमित्युक्तम् । ननु परार्थानुमान एव दर्शनान्न्यूनत्वादेर्वचनदोषत्वेऽपि कथं युक्तिदोषत्वमित्यतो वचनद्वारेणार्थदोषत्वमित्याशयेन तदुपपादयति ॥ **वचनदोषादिति** । मूले तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य विरोधासङ्गत्योर्वचनदोषत्वनिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन विरोधासङ्गत्योरपि वचनदोषत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **एवमिति** । सिद्धार्थसाधकत्वाभिमतं लिङ्गमपि न स्वयमेवासङ्गतमसिद्धार्थसाधनेऽपि तथात्वापत्तेः । सिद्धार्थसाधनाय प्रयोगे तथेति चेत् । किं तल्लिङ्गं स्वयमेव तमर्थं साधयितुं प्रवृत्तं येन तत्रासङ्गतं स्यात्किन्नाम तत्साधनतया शब्देन प्रतिपादितामिति वाच्यमित्यर्थः । कथमनेनोक्तशङ्कानिरास इत्यतोऽवधारणार्थत्वं तुशब्दस्याभिप्रेत्योक्तशङ्कानिरासपरतया योजयति ॥**न्यूनाधिक्ये एवेति**॥ **स्वार्थानुमानेऽपि दर्शनादिति भाव इति** । ननु योग्यताविरहलक्षणप्रमाणविरोधस्य स्वार्थानुमाने दोषत्वसम्भवेऽपि स्वार्थानुमाने दोषत्वादर्शनादसङ्गतेः कथमर्थदोषत्वम्। न च सिद्धसाधकोऽसङ्गत इत्युक्तेः सिद्धसाधनतालक्षणासङ्गतिः स्वार्थानुमानेऽपि दोष इति वाच्यम्। स्वार्थानुमाने सिद्धसाधनतादोषत्वस्यापसिद्धान्तग्रस्तत्वादिति चेन्न । वर्णेषु नित्यत्वं जिज्ञासमानस्य केनचित्प्रमाणेनाकाशविभुत्वोपस्थितावाकाङ्क्षाविरहलक्षणासङ्गतेरेव वर्णनित्यत्वानुमितिविरहेणासङ्गतेः स्वार्थानुमानेऽपि दोषत्वदर्शनेनार्थदोषत्वोपपत्तेः। न च समुचितस्थले लिङ्गाप्रमितिरूपाव्याप्तिलक्षणहेतुविरोधादेव तत्र वर्णनित्यत्वानुमितिविरह इति वाच्यम् । सति साकाङ्क्षत्वेऽन्वयायोग्यताया एव विरोधत्वात् । न च वर्णनित्यत्वं जिज्ञासमानस्याकाशविभुत्वे आकाङ्क्षाऽस्तीति नात्र विरोधादनुमित्यभावः किन्त्वाकाङ्क्षाविरहलक्षणासङ्गतेरेवेत्यकामेनापि स्वीकरणीयत्वादिति भावः ॥ **आकाश इति** । इदं च विरोधस्य पुरुषदोषत्वानिदर्शनम् । छिन्न इति त्वसङ्गतेः पुरुषदोषत्वानिदर्शनामिति ज्ञेयम् ॥ **अर्थशब्दगत एवेति** । कृशानुशैत्यादेः साध्यतानर्हत्वं कृतकत्वादेरसामर्थ्यमर्थगत एव दोषो न पुरुषदोषः । आदिपदोपात्तं न्यूनत्वादिकं शब्दगत एव दोषो न पुरुषदोष इत्यर्थः । ननु विरोधासङ्गत्योरर्थदोषत्वात्तादृशार्थप्रतिपादकत्वेनैव वचने विरोधासङ्गत्योर्वक्तव्यत्वादर्थोपाधिकं विरोधादिकं कथं वचनदोषः स्यात्। तथा न्यूनादेर्वचनदोषत्वात्तादृश-

वचनप्रतिपादितत्वेनैवार्थे तयोर्वक्तव्यत्वाद्वचनोपाधिकं न्यूनाधिकं कथमर्थदोषः स्यात् । कश्चिदुपाधिमन्तर्भाव्य भवतो दोषत्वाभावादित्यत आह ॥ न हीति । अत्र न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य भवन्दोषो न दोषो भवतीति प्रायिकः पाठः । क्वचित्तु न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य भवन्दोषो भवतीत्यपि पाठः । पूर्वोक्त एवार्थः । न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य भवन्न्दोषो भवतीति पाठस्तु लेखकदोषपतितो मूलकोशेष्वदर्शनादिति द्रष्टव्यम् । एवं सति दुष्टकरणजन्यज्ञानस्य दुष्टत्वं न स्यात् । तत्रापि दुष्टकरणस्वरूपोपाधिनिबन्धनत्वाज्ज्ञानदुष्टत्वस्येत्याशयवानाह ॥ तथा सतीति । यद्वा नन्वेवं कृशानुशैत्यसाध्यकत्वोपाधिकमेव कृतकत्वं दुष्टमिति प्राप्तं न स्वतस्तथा च कथमयमुपपत्तिदोष इत्यत आह ॥ न हीति ॥ बहुविप्लवेति । दोषमात्रोच्छेदापत्तेरित्यर्थः । काचादेः स्वप्रमाप्रतिबन्धकत्वाभावाद्विषयविशेष एव तत्प्रतिबन्धकत्वेन तद्दोषताया अपि विषयविशेषोपाधिकत्वात्काचादेरपि दोषत्वं न स्यादिति भावः ।

अनु०—साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिस्साधनस्य च । दुर्बलेन विरोधेऽपि न प्रमाणमसाधकम् ॥

सु०—ननु कथमेत एवानुमानदोषाः । सोपाधिकत्वस्याप्यतिरिक्तस्य सत्त्वादित्यतस्तत्स्वरूपानुवादेनोक्तान्तर्भावमाह ॥ साध्येति । साधनस्य यत्साध्यव्यापकवैलोम्यं साऽव्याप्तिः । चशब्दात्सत्प्रतिपक्षता च । साध्यस्याधर्मसाधनत्वादेर्व्यापको यो निषिद्धत्वादिधर्मः । यत्राधर्मसाधनत्वं तत्र निषिद्धत्वमिति नियमात् । तेन साधनस्य हिंसात्वादेर्वैलोम्यं साध्यापेक्षया वैपरीत्यमव्याप्तत्वमिति यावत् । यत्र हिंसात्वं तत्र निषिद्धत्वमिति नियमाभावात् । वैधहिंसायां सत्यपि हिंसात्वे निषिद्धत्वाभावात् । तदनेन सोपाधिकस्य स्वरूपमुक्तम् । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापको हि धर्म उपाधिस्तद्वत्त्वं च साधनस्य साध्यव्यापकाव्याप्यत्वमेव । एतत्प्रागनुमानाद्व्याप्तिग्रहणवेलायामव्याप्तिरेव । साध्यव्यापकं परित्यजतः साध्यपरित्यागावश्यम्भावात् । न हि साध्यमपरित्यजंस्तद्व्यापकं परित्यजतीति युज्यते । साध्यपरित्यागश्चाव्याप्तिरेव । अपरे तु निरुपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः । सोपाधिकत्वे तु लक्षणाभावाद्व्याप्त्यभाव इत्याचक्षते । तदसत् । व्याप्तिज्ञानाधीनमुपाधिज्ञानं तदधीनं च निरुपाधिकत्वज्ञानं तदायत्तं च व्याप्तिज्ञानमिति चक्रकप्रसङ्गेन

॥११६॥

तस्य व्याप्तिलक्षणत्वानुपपत्तेः । तत्किं सोपाधिकस्याप्यस्ति व्याप्तिः । नैवम् । व्याप्तत्वानुपाधिकत्वयोः समनियमेऽपि व्याप्तिबोधानङ्गतयोपाध्यभावस्य लक्षणत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् । नन्वेवं चेत्कथं साध्यसाधनव्यवहारः । आगामिसम्भावनापेक्षयेति ब्रूमः । वस्तुतस्तु यो धर्मो यद्व्यापकाव्याप्तस्तस्य तेनाव्याप्तिरित्येव वक्तव्यम् । अनुमानप्रवृत्त्युत्तरकालं तु सत्प्रतिपक्षतैव । साधनस्य साध्यव्यापकपरित्यागो हि पक्षादन्यत्र वा स्यात्पक्षे वा । न तावदाद्यः । तथा सति स्फुटव्यभिचारपरित्यागेनोपाध्युद्भावनस्यानवसरत्वात् । द्वितीये तु साध्यव्यापकस्य पक्षाद्व्यावृत्तिः साध्यमपि व्यावर्तयतीति सत्प्रतिपक्षतैव । एतेनोपाध्यभावस्य प्रतिपक्षत्वेनोपाधेर्दूषणत्वम् । न हि यदभावो यत्र दूषणं सोऽपि तत्र दूषणमिति युक्तं विरोधादिति परास्तम् । पक्षव्यावृत्तिप्राधान्येनैवोपाधित्वात् । एतदर्थं च साध्यव्यापकस्य वैलोम्यं पक्षाद्व्यावृत्तिः साधनस्य सत्प्रतिपक्षतेति योजनीयम् । भावप्रधानस्यादोषत्वं त्विष्टमेव । ननु च प्रागनुमानादपि सत्प्रतिपक्षताऽनुमानोत्तरमव्याप्तिर्वा किन्न स्यात् । नैवम् । पक्षे हि साध्यस्योपसंहारे प्रतिपक्षावसरः । न च व्याप्तिग्रहणसमये पक्षादिप्रविभागोऽस्तीति कथं तदा प्रतिपक्षत्वं स्यात् । अनुमानोत्तरमव्याप्तिः कथमिति वक्तव्यम् । साध्यव्यापक उपाधिः पक्षाद्व्यावृत्तमानः साध्यमपि व्यावर्तयाति । तथा च साध्यरहिते तत्र वर्तमानं साधनं साध्यं व्यभिचरतीति चेन्न । तथा सति बाधितसत्प्रतिपक्षयोरपि व्यभिचारितापातात् । ओमिति चेन्न । निरसिष्यमाणत्वात् । बाधप्रतिपक्षाभ्यामेवानुमानदूषणसम्भवे किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति चेत् । तर्हि व्यापकव्यावृत्त्या प्रतिपक्षेणैवानुमाने दूषिते किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति तुल्यम् । किञ्च पक्षे व्यभिचारः किं निश्चित उत सन्दिग्धः । नाद्यः । विकल्पानुपपत्तेः । तथा हि । पक्षे साध्याभावो निश्चितो न वा । आद्ये किं प्रमाणान्तरेणोत साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या । प्रथमे तत एवानुमानं दुष्टमिति किमुपाधिना । न द्वितीयः । परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात् । उपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चये तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चयः सति च तस्मिन्नसाविति । नेति पक्षे साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् उपाधेः कथं तद्व्यावृत्त्या पक्षे साधनस्य निश्चितो व्यभिचारः स्यात् । पक्षे सन्दिग्धो व्यभिचारस्तु स्वत एव सिद्धो

नोपाधिमुखनिरीक्षणापेक्षः । सर्वानुमानोच्छेदहेतुश्च । तस्मादनुमानोत्तरकालं सत्प्रतिपक्षतैवेत्युचितम् । एतदेवाभिप्रेत्य स एवोपाधिदोषोऽपीत्यादिवचनम् । अनुकूलतर्कादिना साध्यव्यापकत्वनिश्चये सति पक्षे निश्चितव्यभिचारितासिद्धिरिति चेन्न । निश्चितसाध्यव्यापकव्यावृत्तेर्बाधत्वेन तत एवानुमाने दूषिते व्यभिचारवैयर्थ्यात् । तथाऽपि सोपाधिकत्वं सत्प्रतिपक्षत्वमिति गतः पक्ष इति चेन्न । प्रतिपक्षस्य यावज्जीवं तद्भावानङ्गीकारात् । सामर्थ्यानिर्धारणायामेव सत्प्रतिपक्षो निर्धारिते तु सामर्थ्ये बाधको वा स्यात् बाध्यो वेति को नाम नाभ्युपैति । अत्र सोपाधिकत्वमिति वक्तव्ये साध्यव्यापकवैलोम्यमिति वचनमुपाधिलक्षणस्यापि प्रदर्शनार्थम् । तदपि साध्यसमव्यापकत्वपक्षनिरासाय । नन्वेष पक्षष्टीकाकृताऽङ्गीकृतः । मैवम् । परमतानुवादत्वात् । अन्यथैकसाध्याविनाभाव इत्युदयनवचनोदाहरणवैयर्थ्यात् । दूषणं तु स्फुटत्वान्नोक्तम् । तथा हि । समपदं किं विषमव्याप्तिकव्यवच्छेदार्थमुत प्रयोजनान्तरार्थम् । नाद्यः । पार्थिवपरमाणुरूपादयो नित्याः परमाणुविशेषगुणत्वात् आप्यपरमाणुरूपादिवदित्यादौ पृथिवीविशेषगुणत्वाभावादेर्विषमव्याप्तिकस्याप्युपाधित्वेन तद्व्यवच्छेदस्यायुक्तत्वात् । प्रतिपक्षोन्नायकत्वसम्भवेन दूषणत्वाच्च । विषमव्याप्तिकस्योपाधित्वे पक्षेतरत्वस्यापि तत्प्रसङ्ग इति चेत् । तत्किमुक्तविशेषणद्वयोपेतं न वा । नेति पक्षे तत एवानुपाधित्वम् । आद्ये तु तस्याप्युपाधित्वे को दोषः । पर्वतेतरत्वादेः सर्वत्र सम्भवेन नैवमिति चेन्न । अनुमानव्याप्त्यादिग्राहकप्रमाणप्राबल्ये सति साध्यव्यापकत्वभङ्गात् । तदभावे चानुमानभङ्गस्येष्टत्वात् । अन्यथा शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वाद्घटवदित्यादावशब्दत्वादेः समव्याप्तिकपक्षेतरस्यानिरासप्रसङ्गात् । तदिदमिष्टमपि त्यजत्यनिष्टमपि गृह्णातीति न विशेषणम् । यदप्युक्तम् । स्वसम्बन्धेन यः स्वीयं धर्ममन्यत्र योजयेत् । स उपाधिर्यथालोके जपादिः स्फटिकादिषु । इहाप्यव्याप्यहेत्वर्थव्याप्यत्वभ्रमहेतुता । उपाधेः स्यात्तदा तस्य समव्याप्तिर्यदा भवेदिति । अत्र वक्तव्यम् । किमनेनोक्तं भवति । किं विषमव्याप्तिकस्य व्याप्यत्वाभावात्तत्सम्बन्धेन साधनाभिमते व्याप्यताभ्रमानुपपत्तेरदोषत्वेन तद्व्यवच्छेदाय समपदमिति । किंवाऽन्वर्थोपाधिशब्दसम्पादनार्थमिति । नाद्यः । प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन दूषणत्वसम्भवे स्वगतव्याप्त्यव-

SGF

भासकृताभावस्यादोषत्वात् । साध्यसाहचर्यदर्शनेनैव व्याप्यताभ्रमसम्भवाच्च । न द्वितीयः । उपाधिशब्दसम्बन्धस्य स्वकपोलकल्पितत्वात् । अत एव भगवानाचार्यः सोपाधिकत्वमित्यनभिधाय साध्यव्यापकवैलोम्यमित्याह । व्यवहारास्तु परकृतसङ्केतेनापि निर्वहणीयाः । यद्वा क्वचित्साध्यव्याप्यतासद्भावेनोपाधित्वेऽन्यत्रापि गौण्या वृत्त्या (उपाधि) व्यवहारोपपत्तिः । अत एव न द्वितीयोऽपि । ननु च विषमव्याप्तिकस्य प्रतिपक्षोन्नायकत्वं न सम्भवति । क्वचित्पक्षेतरविपर्ययस्यासाधारणत्वादिति । मैवम् । असाधारणस्य दूषणत्वासम्मतेः । सम्मतौ वा तत्रोपाधित्वाभावस्य व्युत्पादनात् । यत्रोपाधिः पक्षैकदेशाद्व्यावर्तते तत्र कथं प्रतिपक्षः । भागासिद्धिप्रसङ्गात् । न चासौ नोपाधिः । पक्षैकदेशाद्व्यावृत्त्यापि साधनाव्यापकत्वसम्भवात् । न चायं समव्याप्तिपक्षेऽस्ति दोषः । उपाधिमत्येकदेशे साध्यसद्भावनियमेन तं विहायैकदेशान्तरस्यैव पक्षीकरणौचित्यादिति । उच्यते । अस्माभिरप्युपाधिव्यावृत्तिमा (नैवैक) नेकदेशः पक्षीक्रियते । एकदेशान्तरेऽपि यदि साध्यसम्मतिस्तदा तस्यापक्षीकरणमेव । असम्मतौ तु तत्र दोषान्तरमेव भविष्यतीति किमनुपपन्नम् । ननु शङ्कितोपाधौ कथं प्रतिपक्षः सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गेनासमबलत्वादिति चेन्न । पाक्षिकासिद्ध्यादिना सत्प्रतिपक्षताफलस्य संशयस्यानिवारणात् । संशयानङ्गत्वमेवासमबलत्वमभिप्रेतम् । स्यादेतत् । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं किमुपाधिसामान्यलक्षणं किंवा विशेषलक्षणम् । नाद्यः । समवायः समवेतः सम्बन्धत्वात्संयोगवदित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापककृतकत्वोपाध्यव्यापनात् । वायुः स्पार्शनोऽनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सत्युपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वाद्घटवदित्यत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकचाक्षुषत्वोपाध्यव्याप्तेश्च । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य यत्किञ्चिदवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य च नोपाधित्वमिति वाच्यम् । तत्र तत्राचार्यैरङ्गीकृतत्वात् । व्यतिरेकोपाध्यव्यापकत्वाच्च । न द्वितीयः । सामान्यलक्षणस्य वक्तव्यतापातात् । न चान्वयव्यतिरेकिधर्मत्वं तदिति वाच्यम् । तस्यात्रायमुपाधिरिति व्यवहारकारणत्वाभावात् । तथात्वे च लक्षणवैयर्थ्यादिति । अत्र ब्रूमः । इदमेव सामान्यलक्षणम् । साध्यपदेनावच्छिन्नानवच्छिन्नसाध्यस्याभिधानात् । न च तत्र प्रतिपक्षासम्भवः । यदवच्छिन्नसाध्ये य उपाधिस्तद्व्यावृत्तेस्तद्विशिष्टाभावे

SGDF

हेतुत्वोपपत्तेः । यथा समवायः सम्बन्धत्वे सति समवेतत्वेन हीनोऽकार्यत्वादाकाशवत् । वायुर्द्रव्यत्वे सति स्पार्शनत्वेन हीनोऽचाक्षुषत्वादाकाशवदिति । न चात्र साध्यविशेषणवैयर्थ्यम् । शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वादित्यादाविव व्यभिचारपरिहारार्थत्वात् । क्वचित्साध्यावच्छेदकावच्छिन्नस्योपाध्यभावस्य हेतुत्वात् । यथा वायुः स्पार्शनो न भवति द्रव्यत्वे सत्यचाक्षुषत्वादिति । व्यतिरेकव्याप्तौ तूक्तमेवोत्तरम् । साध्यसाधनपदाभ्यां च प्रकृतयोरेव विवक्षितत्वान्न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । यो यत्साध्यव्यापको यत्साधनाव्यापक इति वाऽस्यार्थ इति सर्वं सुस्थम् । ननु च सोपाधिकत्वस्य सत्प्रतिपक्षत्वेऽपि तेनैवानुमानदोषाधिक्यमिति । मैवम् । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यनेनैव प्रबलप्रमाणविरुद्धतालक्षणकालातीत (ता) वत्समबलप्रमाणविरुद्धतायाः सत्प्रतिपक्षताया अपि सङ्गृहीतत्वात् । प्रतिस्पर्धिसद्भावमात्रं हि प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्युक्तम् । एवं तर्हि दुर्बलेन विरोधोऽपि प्रतिज्ञार्थविरुद्धता स्यात् । उक्तलक्षणोपेतत्वादित्यत आह ॥ **दुर्बलेनेति** । अयमर्थः । प्रकरणादिवशाद्धि सामान्यशब्दा अपि विशेषे वर्तन्त इति प्रसिद्धम् । यथा विशिष्टसमये पुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषविशेष एवानीयते न तु यः कोऽपि पुरुषः । प्रकृते चानुमानस्यासाधकत्वनिमित्तपरिसङ्ख्यानम् । न च दुर्बलेन विरोधेऽप्यनुमानमसाधकं भवति । प्रबलविरोधादिना तस्यैवाभासत्वात् । यथा विमतश्चक्षुष्मान्रूपापरोक्षज्ञानित्वादित्यत्र विमतोऽन्धः पुरुषत्वादिति । अतः सामान्यशब्दप्रसक्तोऽपि दुर्बलेन विरोधो (नानुमानासाधकतावच्छिन्न) न प्रतिज्ञार्थविरुद्धता । किन्तु प्रबलसमबलप्रमाणविरुद्धतैवेति ।

टि०—ननु साध्यव्यापकेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चोपाधेरन्तर्भावकथनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्कथनस्यापि प्रयोजनाभावात्सोपाधिकत्वमव्याप्तिरित्येतावतैव तदन्तर्भावसिद्धेरितरानर्थक्यापाताच्चेत्यतोऽनुमानदोषचातुर्विध्यावधारणसमर्थनार्थत्वेनान्तर्भावकथनस्यार्थवत्त्वात्साध्यव्यापकेत्यस्य च सोपाधिकत्वस्वरूपानुवादतयाऽवैयर्थ्यादित्यभिप्रेत्यानुमानदोषचातुर्विध्यनियमानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । साध्यव्यापकवैलोम्यस्य साधनमात्रनिष्ठत्वेन चशब्दस्य साधनस्यासाधनस्य चेत्येवं यथास्थितसम्बन्धानुपपत्तावप्यव्याप्तिश्चेति भिन्नक्रमतया तत्सम्बन्धो नानुपपन्न इत्यभि-

प्रेत्य स एवोपाधिदोषोऽपीति प्रमाणलक्षणानुसारेण चशब्दार्थमाह ॥ **चशब्दात्प्रतिपक्षता चेति** । साध्यव्यापकवैलोम्यमित्यादेः कथमुपाधिस्वरूपानुवादत्वं येनावैयर्थ्यं भवेदित्यतस्तत्स्वरूपोपदर्शकतया तद्व्याचष्टे ॥ **साध्यस्येत्यादिना** । ननूपाधेरव्याप्तौ प्रतिपक्षे चान्तर्भावो न वक्तुं शक्यो विरुद्धत्वादित्यतो दशाभेदेनोभयस्यापि सम्भवान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदुभयं दशाभेदेनोपपादयन्मूले कण्ठोक्तामुपाधेरव्याप्तितां तावदुपपादयति ॥ **एतदिति** । अस्तु साध्यव्यापकं परित्यजतो हेतोः साध्यपरित्यागस्तथाऽपि कथमव्याप्तिरित्यत आह ॥ **साध्यपरित्यागश्चेति** ॥ **व्याप्तिज्ञानाधीनामिति** । व्याप्तिंनिरूपकत्वरूपव्यापकत्वस्योपाधिशरीरप्रविष्टत्वादिति भावः ॥ **तदधीनं चेति** । प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वादभावज्ञानस्येति भावः ॥ **यदायत्तं चेति** । लक्ष्यावधारणस्य लक्षणज्ञानाधीनत्वादिति भावः । यद्यप्यत्र साधननिष्ठव्याप्तेरुपाधिघटकव्याप्तेश्च भिन्नतया न चक्रकावकाशस्तथाऽपि सर्वत्रैकैव व्याप्तिरित्यभिमानेनेदमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । वस्तुतस्तु चक्रकशब्देनानवस्थाया एव विवक्षितत्वात्तत्तद्व्याप्तिभेदे चक्रकाप्रसरेऽप्यनवस्थाया दुर्वारत्वान्नानुपपत्तिरित्यवधेयम् ॥ **व्याप्तिबोधानङ्गतयेति** । उक्तरीत्या चक्रकप्रसङ्गादिति शेषः ॥ **एवं चेदिति** । अनुमानात्प्राग्व्याप्तिग्रहणवेलायामुपस्थितस्योपाधेरव्याप्त्युन्नायकत्वं चेदित्यर्थः ॥ **साध्यसाधनव्यवहार इति** । व्याप्तिग्रहणदशायां पक्षसाध्यसाधनप्रविभागाभावेन व्यापकव्याप्ययोः साध्यसाधनभावाभावेन साध्यव्यापकत्वादेरसम्भवात्कथं साध्यव्यापकत्वादिगर्भोपाधिव्यवहार इत्यर्थः ॥ **आगामीति** । अस्य सूत्रस्य शार्करवयेत्यादिवद्भाव्यपेक्षया तद्व्यवहार इति भावः । अस्मिन्पक्षे साध्यसाधनव्यवहारस्य गौणत्वापत्तेराह ॥ **वस्तुतस्त्विति** । तथा चोपाधिलक्षणस्य साध्यसाधनघटितत्वाभावान्नोक्तदोषावसर इति भावः । एवं कण्ठोक्तामव्याप्तिरूपतामुपपाद्य चशब्दसूचितां प्रतिपक्षतामप्युपाधेरुपपादयति ॥ **अनुमानेति** ॥ **स्फुटव्यभिचारेति** । साध्यव्यापकोपाधिना सह साधनस्य व्यभिचारो यत्र प्रदर्शनीयस्तत्र साध्यव्यभिचारस्यापि सत्त्वेन तस्यैवोपदर्शयितुं शक्यत्वान्न तत्परित्यागेन साधनस्योपाधिव्यभिचारप्रदर्शनं युक्तमित्यर्थः । न च तत्रोपाध्यभावस्य निश्चितत्वेऽपि साध्याभावस्यानिश्चयान्न साध्यव्यभिचारप्रदर्शनं साधनस्य सम्भवतीति वाच्यम् । तद्व्यापकोपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तेस्तत्रापि निश्चितत्वात् । अन्यथोपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयायोगात्साध्यवत्युपाध्यभावशङ्कया तत्प्रतिबन्धादिति भावः ॥ **प्रतिपक्षत्व इति** । प्रतिपक्षत्वेन दूषणत्व इत्यर्थः ।

उपाधेः पक्षाद्व्यावृत्तिः प्रतिपक्षतया दोष इत्येवोपाधिदोषत्वं वादिनाऽभिमतम् । उपाधेः साधनव्यापकत्वेन साधनवत्पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वनियमेन तस्या आवश्यकत्वान्न तूपाधिस्तद्व्यावृत्तिश्चेत्युभयमपि दूषणमिति येनोक्तरीत्या विरोधः शङ्क्येतेत्याशयेनाह ॥ **पक्षेति** ॥ **एतदर्थं चेति** । उपाधिव्यावृत्तिरेव प्रतिपक्षतया दोष इत्येतदर्थमित्यर्थः । तर्ह्युपाधिव्यावृत्तेः प्रतिपक्षत्वेन दोषत्वेऽप्युपाधित्वेनोपाधेर्दूषणत्वाभावादुपाधिर्दूषणमित्यनर्थकः शास्त्रकाराणां व्यवहार इत्यतः स्वरूपेण तस्यादोषत्वस्येष्टत्वाच्छास्त्रकारव्यवहारस्य चोपाध्युन्नीतपक्षवृत्तेः प्रतिपक्षतया दोषत्वाभिप्रायकत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **भावेति** ॥ **व्यावर्तयतीति** । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः ॥ **निरसिष्यमाणत्वादिति** । स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां व्रजेदित्युत्तरवाक्यव्याख्यानावसरे एतेनैतदपि निरस्तमित्यादिनेति शेषः ॥ **तत एवेति** । साध्याभावनिश्चायकप्रमाणान्तरविरोधादेवेत्यर्थः ॥ **नेति पक्ष इति** । पक्षे साध्याभावो निश्चित इति पक्षे साध्यवत्युपाधेरुपाध्यभाववति च साध्याभावस्य निश्चितत्वेन व्यभिचारज्ञानाभावादुपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयोपपत्तेर्व्यापकीभूतोपाध्यभावेन साध्याभावनिश्चयोपपत्त्या साध्यरहिते पक्षे साधनस्य वर्तमानतया साध्यव्यभिचारनिश्चयसम्भवेऽपि पक्षे साध्याभावो न निश्चित इति पक्षे साध्यवत्युपाधेरुपाध्यभाववति च साध्याभावस्यानिश्चयेन व्यापकीभूतोपाध्यभाववत्तया निश्चिते पक्षे तद्व्याप्यभूतसाध्यसन्देहेन व्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकवशादुपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयासम्भवादव्यापकव्यावृत्त्याऽव्याप्यव्यावृत्तेश्चातिप्रसङ्गेन निश्चेतुमशक्यत्वेनोपाधिव्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्त्यसिद्ध्या पक्षस्य साध्यरहितत्वासिद्धेस्तत्र वर्तमानस्य साधनस्य न साध्यव्यभिचारनिश्चय इति भावः । पक्षे सन्दिग्धो व्यभिचार इति पक्षेऽपि सन्देहः किं स्वारसिक फलतयाऽभिमतः किंवा संशयान्तरमिति विकल्प्य न द्वितीयः । उपाधिव्यावृत्त्याहितपक्षीयसाध्यसंशयमुपजीव्यप्रवृत्तव्यभिचारसंशयरूपसंशयान्तरस्योपाधिव्यावृत्त्याहितसाध्यसंशयरूपप्रतिपक्षोपजीव्यत्वादुपजीव्यभूतप्रतिपक्षेणैव दुष्टत्वे तदाहितव्यभिचारसन्देहस्य निष्प्रयोजनत्वादिति द्वितीयपक्षदूषणं च मनसि निधायाद्यं प्रत्याचष्टे ॥ **पक्षे सन्दिग्धेति** । स्वत एव सिद्ध इत्यस्य विवरणं नोपाधिमुखनिरीक्षणापेक्ष इति । उपाधिं विनाऽपि तत्सिद्धेर्न तस्य तत्फलत्वमिति भावः ॥ **सर्वेति** । निश्चितहेतुमति साध्याभावसन्देहरूपव्यभिचारसंशयस्य सर्वत्रापि सत्त्वादिति भावः ॥ **तस्मादिति** । उक्तरीत्या केनापि

प्रकारेणानुमानोत्तरकालमव्याप्त्युन्नायकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **प्रतिपक्षतैवेति** । न च दूष्यानुमानस्य तर्कानुग्रहे उपाधिर्न साध्यव्यापक उपाधेस्तदनुग्रहे त्वनुमानस्य बाध एवेति न कदाऽपि प्रतिपक्षावसर इति वाच्यम् । यदैकत्रापि नानुकूलतर्कावतारस्तदा प्रतिपक्षावतारस्याविकलत्वात् । अन्यथा प्रतिपक्षमात्रोच्छेदापत्तेरित्याशयात् । ननु नोपाधेर्व्याप्तिग्रहदशायामव्याप्त्युन्नायकत्वमङ्गीकर्तुं युक्तम् । स एवोपाधिदोषोऽपीति प्रमाणलक्षणे उपाधिः प्रतिरूपं यत्साधनं तन्न चापरमित्युत्तरानुव्याख्याने चोपाधेरव्याप्त्युन्नायकत्वनिरासेन सत्प्रतिपक्षमात्रोन्नायकत्वप्रतिपादनेन तद्विरुद्धत्वादित्यत उदाहृतप्रमाणलक्षणादेर्विप्रतिपत्त्यनन्तरमव्याप्त्युन्नयनवारकत्वेन ततः पूर्वमपि तदुन्नयनवारकत्वपरत्वाभावान्न तद्विरोध इत्यभिप्रेत्याह ॥ **एतदेवाभिप्रेत्येति** । ननूपाधिव्यावृत्त्यैव पक्षे साध्याभावनिश्चयेन साध्यरहिते पक्षे वर्तमानस्य साधनस्य पक्षे निश्चितव्यभिचारत्वेनानुमानोत्तरमपि व्यभिचारोन्नायकत्वोपपत्तेः कथमनुमानोत्तरकालं प्रतिपक्षतैवेत्यवधारणम् । न चोपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चये तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चयः सति च तस्मिन्नसाविति परस्पराश्रयत्वान्नोपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चय इत्युक्तमिति वाच्यम् । अनुकूलतर्कादिना साध्यव्यापकत्वनिश्चयाभ्युपगमेन साध्यव्यापकतानिश्चयस्योपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चयसाध्यत्वानभ्युपगमेन तदप्रसङ्गादित्याशयेन शङ्कते ॥ **अनुकूलेति** । तत्रापि प्रथमोपस्थितबाधस्यैव दूषणत्वेन तदुपजीविनो व्यभिचारस्यादूषणत्वाद्युक्तमवधारणमित्याशयेन परिहरति ॥ **नेति** । अन्यथा बाधितसत्प्रतिपक्षयोरपि व्यभिचारितापातात् । तत्र बाधसत्प्रतिपक्षाभ्यामेवानुमानदूषणसम्भवे किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति यदि मन्यसे तर्ह्यत्रापि बाधेनैवानुमाने दूषिते किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति सममिति भावः ॥ **गतः पक्ष इति** । उपाधिव्यावृत्त्या निश्चितायाः साध्यव्यावृत्तेर्बाधत्वेन व्यापकव्यावृत्तेः प्रतिपक्षत्वाभावादिति भावः । न सोपाधिकत्वं सर्वत्र प्रतिपक्षतया दोषः किन्तु क्वचिद्बाधत्वेनापीति । ततश्च नेदमनिष्टमिति भावेन परिहरति ॥ **नेति** । कथमेकस्यैव प्रतिपक्षत्वं बाधकत्वं च विरुद्धमुपपद्यत इत्यतो दशाभेदेनोभयमुपपादयति ॥ **सामर्थ्येति** । दूष्यानुमानमुपाधिश्चेत्यनयोर्मध्ये यदैकत्राप्यनुकूलतर्कावतारस्तदेत्यर्थः ॥ **निर्धारिते त्विति** । अन्यतरस्येति शेषः । बाधक इत्यादेरयम्भावः । यस्य हि यदाऽनुकूलतर्कावतारः स तदा बाधकोऽन्यस्तु बाध्य इति । यद्वा प्रतिपक्षस्य सामर्थ्यावधारणे बाधत्वं स्वविरोधिस्तदवधारणे तु बाध्यत्वमिति ज्ञेयम् ॥ **एष पक्ष इति** ।

समव्यापकत्वपक्ष इत्यर्थः ॥ **टीकाकृतेति** । सन्न्यायरत्नावलीकृतेत्यर्थः ॥ **अङ्गीकृत इति** । तथा च कथं तन्निरास इति वाक्यशेषः । टीकायां साध्यं व्यापकं यस्येति साध्यव्यापकः साध्यस्य व्यापक इति वेति विग्रहद्वयस्य प्रदर्शितत्वेन समव्यापकत्वस्य तदङ्गीकृतत्वसिद्धिरिति भावः । उदयनमतानुवादरूपत्वादुदाहृतग्रन्थस्य न तेनास्य टीकाकृदभिमतत्वसिद्धिरित्याह ॥ **परमतेति** । टीकाया वस्तुस्थितिप्रदर्शनपरत्वमेवास्तु किं परमतानुवादकल्पनयेत्यत आह ॥ **अन्यथेति** । परमतानुवादत्वाभाव इत्यर्थः । मिथःसम्बन्धशून्ययोः परस्परपरिहारेणान्यत्र कलञ्जभक्षणादौ यागीयहिंसायां च वर्तमानयोः सत्यनिषिद्धत्वयोरुभयोरप्येकेन साध्येनाधर्मसाधनत्वेनाविनाभावे व्यर्थहिंसायां साहचर्ये सति तयोर्मध्ये यस्यात्ययो निवृत्तिः साध्याभावेनाविनाभावी व्याप्तः स एवोपाधिः । एवञ्च कलञ्जभक्षणादौ सत्यामपि हिंसात्वनिवृत्तौ साध्यस्याधर्मसाधनत्वस्य निवृत्तिर्नास्तीति न तस्योपाधित्वम् । निषिद्धत्वाभावस्तु कदलीफलभक्षणादौ सर्वत्र साध्याभावेन व्याप्त इति तस्यैवोपाधित्वमिति सम्मतिग्रन्थार्थः । अत्र प्रथमपादेनोपाधेः साध्यं प्रति व्याप्यत्वमुक्तं द्वितीयपादेन तु साधनाव्यापकत्वमुत्तरार्धेन तु साध्यव्यापकत्वमिति विवेकः । ननु दूषणाभावेनानुवादस्य तादर्थ्यानुपपत्तेः सम्मत्यैवायमनुवाद इति तेनैतत्पक्षस्य टीकाकृताऽङ्गीकृतत्वसिद्धिरवर्जनीयेत्यत आह ॥ **दूषणं त्विति** । टीकाकृतेति शेषः । आद्येऽपि किं साधकाभावाद्विषमव्याप्तस्योपाधित्वं नेत्यभिमतं किंवा बाधकसद्भावात् । आद्येऽपि किं तत्रोपाधित्वेन शास्त्रे व्यवहारो नास्तीत्यभिमतं किंवा दूषकताबीजं नास्तीति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **पार्थिवपरमाणुरूपादय इति** ॥ **पृथिवीविशेषगुणत्वाभावादेरिति** । अत्र पार्थिवपरमाणुगतैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वेषु सत्यपि नित्यत्वे पृथिवीगुणत्वाभावाभावेन तत्र साध्याव्यापकतापरिहारायोपाधौ विशेषपदम् । आदिपदेन गन्धवद्विशेषगुणत्वाभावरूपोपाधिसङ्ग्रहः ॥ **विषमव्याप्तिकस्येति** । नित्यत्ववत्याप्यपरमाणुरूपादौ पृथिवीविशेषगुणत्वाभावस्य सत्त्वेनोक्तोपाधेः साध्यव्यापकत्वेऽपि पृथिवीविशेषगुणत्वाभाववति संयोगादौ नित्यत्वाभावेनोपाधेर्न साध्यव्याप्यत्वमिति नास्य समव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ **उपाधित्वेनेति** । तत्त्वेन शास्त्रे व्यवहृतत्वेनेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **प्रतिपक्षेति** । साध्यव्यापकत्वादिमात्रस्यैव प्रतिपक्षोन्नायकत्वे प्रयोजकत्वेन समव्याप्त्यभावेऽपि विषमव्याप्तस्य प्रतिपक्षोन्नायकत्वोपपत्तेरिति भावः । आद्यद्वितीयं शङ्कते ॥ **विषमेति** । इयं च गूढाभिसन्धेः शङ्केति ज्ञेयम् ।

॥१२०॥

आशयमजानान इव गूढाभिसन्धिरेवोत्तरमाह ॥ **तत्किमिति** । शङ्किता स्वाभिप्रायमुद्घाटयति ॥ **अनुमानेति** ॥ **प्रमाणप्राबल्य इति** । अनुमानमूलव्याप्त्यादिग्राहकप्रमाणस्यानुकूलतर्कसनाथत्वेन प्राबल्ये सतीत्यर्थः ॥ **साध्यव्यापकत्वभङ्गादिति** । पक्ष एवेति शेषः । तथा च पर्वतेतरत्वादेरुक्तविशेषणवत्त्वस्यैवाभावान्न विषमव्याप्तस्योपाधित्वे तस्योपाधित्वप्रसङ्ग इति भावः । यत्रानुमानेऽस्त्यनुकूलतर्कस्तत्र पर्वतेतरत्वादेः पक्ष एव साध्यव्यापकताभङ्गेनोक्तविशेषणवत्त्वाभावादनुपाधित्वेन तदनुमानोच्छेदप्रसक्तावपि यत्रानुमाने नानुकूलतर्कस्तत्रोक्तरीत्या साध्यव्यापकताभङ्गाप्रसक्त्योक्तविशेषणद्वयवत्त्वेन पर्वतेतरत्वादेरुपाधित्वं स्यादेवेत्यत आह ॥ **तदभावे चेति** ॥ **अन्यथेति** । विषमव्याप्तस्योपाधित्वे तादृशपक्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्गेनानुमानमात्रोच्छेदप्रसक्तेर्न तस्योपाधित्वमित्यङ्गीकार इत्यर्थः । अशब्दत्वादेरित्यादिपदेन घटः पृथिवी घटत्वादित्यत्र घटेतर गन्धवत्त्वरूपसमव्याप्तोपाधेः सङ्ग्रहः । यद्यप्यशब्दत्वादेः साध्यव्यापकतैव नास्त्यभिधेयत्ववति शब्देऽशब्दत्वाभावेन पक्ष एव व्यभिचारात् । तथाऽपि पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वाभिप्रायेणेदमुपाधिलक्षणे साध्यव्यापकपदस्य पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकपरत्वादिति ध्येयम् ॥ **इष्टमपीति** । सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेन दोषकताबीजाक्रान्तत्वेनोपाधितयेष्टं विषमव्याप्तं न सङ्गृह्णाति । तत्र नास्तीति यावत् । तथा च तत्राव्याप्तिरिति भावः ॥ **अनिष्टमपीति** । दूषकताबीजानाक्रान्ततयोपाधितयाऽनिष्टमशब्दत्वादिरूपसमव्याप्तमुपाधिं सङ्गृह्णाति । तत्रास्तीति यावत् । तथा च तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यत्र परोपन्यस्तं साधकं दूषयितुमनुवदति ॥ **यदपीति** ॥ उदाहरणमाह ॥ **यथेति** । स्वधर्मस्य रक्तत्वादेः स्फटिकादिषु सन्दर्शकत्वाज्जपाकुसुमादिः स्फटिकादिषु यथोपाधिरित्यर्थः । स्वसम्बन्धादन्यत्र स्वधर्मारोपकत्वमुपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । तावताऽपि कथं समव्याप्तिनियमसिद्धिरित्यत आह ॥ **इहापीति** । वस्तुतोऽव्याप्यो यो हेत्वर्थो हिंसात्वादिस्तत्र व्याप्यत्वभ्रमहेतुत्वान्यथाऽनुपपत्त्या समव्याप्तिसिद्धिरिति भावः । यद्यपि साध्यव्याप्यत्वमात्रेण व्याप्यत्वभ्रमहेतुत्वोपपत्तेर्न समव्याप्तिं विना तदनुपपत्तिस्तथाऽपि वृत्तिधर्मोपसङ्क्रामकत्वानुरोधात्साध्यव्याप्यत्वं सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वार्थं साध्यव्यापकत्वमित्यर्थात्समव्याप्त एवोपाधिरित्यत्र तात्पर्यमित्यवधेयम् । ननु विषमव्याप्तस्यापि धर्मोऽन्यत्र वन्ह्यादौ दोषवशादारोप्यत एवेति कथं तस्य लक्ष्यता । न च व्याप्तिरूपधर्मोपसङ्क्रामकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तम् । दृष्टान्ते जपाकुसु-

उपाधिपदस्य सांकेतिकत्वे पक्षे संकेतस्य

मादौ तदभावेन तस्योक्तदृष्टान्ताननुगुणत्वादिति सत्येव दोषे दूषणान्तरं वक्तुं विकल्प्य पृच्छति ॥ **किमनेनोक्तं भवतीति** । स्वनिष्ठव्याप्यत्वभ्रमहेतुत्वं दूषकताप्रयोजकं तदभावान्न विषमव्याप्तस्योपाधित्वमित्यभिमतं किंवा तस्योपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तदभावेनोपाधित्वमिति विकल्पार्थः ॥ **साध्यसाहचर्येति** । साधनस्येति शेषः । तथा च व्याप्यत्वभ्रमरूपफलस्यान्यथासिद्धेर्न तत्रोपाधिरुद्भावनीयः स्यादिति भावः ॥ **स्वकपोलकल्पितत्वादिति** । साध्यव्यापकत्वादिमति धर्मविशेष इति शेषः । ततश्च निश्चितसाध्यकादौ सपक्षादिशब्दस्येव धर्मविशेषेऽभिधानाद्यभावेन रूढ्याद्यभावेऽपि पारिभाषिकत्वेनोपाधिशब्दस्यान्वर्थस्यैवाभावान्न तदन्वर्थत्वसम्पादनार्थता समपदस्य युज्यत इति भावः । उपाधिशब्दस्य धर्मविशेषे सङ्केतयितृपुरुषेच्छाधीनत्वेन यथारुचिकर्तव्यतया सोपाधिकत्वमिति परकृतसङ्केतवैलक्षण्येन साध्यव्यापकवैलोम्यमिति स्वेच्छया सङ्केतान्तरकरणसम्भवेन तथोक्तेरुपपत्तावप्यन्वर्थत्वपक्षे तस्य स्वोपाधिकत्वमित्येव स्वेनापि निर्देष्टव्यतया साध्यव्यापकवैलोम्यमिति विलक्षणनिर्देशानुपपत्तेर्नान्वर्थतोपाधिशब्दस्यास्तीति सिध्यतीति भावः । नन्वेवं स्वेच्छापरिकल्पितसाध्यव्यापकवैलोम्यमिति सङ्केतानुसारेण तथैव तस्य व्यवहर्तव्यतया कथं भाष्यकारस्य स एवोपाधिदोषोऽपि प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिः । अथाऽपि सशरीरत्वं चात्रोपाधिर्नैवभवेत् । अदुःखित्वेन चानुक्तिः कथं नोपाधितां व्रजेदिति परः सहस्रावधिकोऽन्यथाव्यवहार इत्यतो गौरवेण स्वसङ्केतनिबन्धनत्वस्याप्रयोजकत्वेन स्वपरसाधारणसङ्केतमात्रनिबन्धनत्वाद्व्यवहारस्य स्वसङ्केताभावेऽपि परसङ्केतसद्भावाद्युक्तो भाष्यकारस्य तदनुयायिनां च तथा व्यवहार इत्याशयेनाह ॥ **व्यवहारास्त्विति** । ननु साध्यव्याप्यत्वरूपस्वधर्मस्य साधने प्रतिबिम्बजनकत्वरूपावयवार्थाभावाद्विषमव्याप्तस्य पारिभाषिकोपाधित्वसम्भवेऽप्यवयवार्थवति समव्याप्ते कथं तस्य साङ्केतिकत्वमन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **यद्वेति** ॥**क्वचिदिति** । समव्याप्त इत्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । विषमव्याप्त इत्यर्थः ॥**गौण्येति** । साध्यव्यापकत्वादिगुणयोगेनेत्यर्थः । समव्याप्तेऽवयवार्थसत्त्वादुपाधिपदं मुख्यं विषमव्याप्ते तु साध्यव्यापकत्वादिगुणयोगाद्गौणमेवोपाधिपदं विषमव्याप्तस्य दूषणत्व इव तत्रोपाधिपदस्य मुख्यतायामपि स्वस्याभिनिवेशाभावान्न तदङ्गीकारे काचित्क्षतिरिति भावः ॥ **अत एवेति** । उपाधिशब्दस्यान्वर्थतासम्पादनरूपप्रयोजनस्य निरस्तत्वादन्यस्य च प्रयोजनस्यानुपलम्भात्प्रयोजनान्तरार्थं समपदमिति प्राग्विकल्पितद्वितीयोऽपि नेत्य-

र्थः । विषमव्याप्तस्य प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन दूषकताबीजाक्रान्तत्वेन दूषणत्वान्न तद्व्यवच्छेदार्थत्वं समपदस्येत्युक्तमाक्षिपति ॥ **नन्विति** ॥ **क्वचिदिति** । बाधोन्नीतपक्षेतरोपाधिविपर्ययस्येत्यर्थः ॥ **दूषणत्वासम्मतेरिति** । अनित्यदोषत्वादसाधारणस्य बाधोन्नीतपक्षेतरोपाधिस्थले उपाधिव्यतिरेकरूपहेतोरनुकूलतर्कसनाथत्वेनोपाधिव्यतिरेकस्य साध्यव्यतिरेकेण व्याप्तिनिश्चयदशायां तस्यासाधारणादुत्तीर्णत्वान्न हेत्वाभासत्वमिति भावः । ननु तथाऽप्यसाधारणस्यानुकूलतर्कानवतारदशायां तर्काभावादेव सन्दिग्धव्याप्तिकत्वेनासाधारणः सर्वसाध्यवद्व्यावृत्त्या साध्याभावव्याप्तो वा सर्वसाध्याभाववद्व्यावृत्त्या साध्यव्याप्तो वेति सन्देहेन वाऽव्याप्तावन्तर्भूतत्वादस्यैव तस्याभासत्वमित्यत आह ॥ **सम्मतौ वेति** ॥ **तत्रेति** । अनैजस्त्वादावित्यर्थः ॥ **उपाधित्वाभावस्येति** । स्थापनानुमानव्याप्तिग्राहकप्रमाणप्राबल्ये सति साध्यव्यापकत्वभङ्गेनोपाधित्वाभावस्यैव व्युत्पादनादित्यर्थः । समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यत्र नियामकान्तरमाशङ्कते ॥ **यत्रेति** । क्षितिद्व्यणुकादिपक्षकेश्वरानुमाने पक्षैकदेशवर्तिनोऽणुत्वस्योपाधित्वं न स्यात् । तद्व्यतिरेकस्य भागासिद्धत्वेन तत्र प्रतिपक्षासम्भवादित्यर्थः ॥ **पक्षैकदेशादिति** । द्व्यणुकादिरूपादित्यर्थः ॥ **साध्यसद्भावनियमेनेति** । उपाधेः साध्यव्याप्यत्वनियमादिति भावः ॥ **एकदेशान्तरस्येति** । द्व्यणुकादिरूपस्येत्यर्थः । तावताऽपीश्वरानुमानोद्देश्यधीविरोधित्वेन प्रतिपक्षत्वोपपत्तेरिति भावः ॥ **अपक्षीकरणमेवेति** । स्थापनानुमान इति शेषः । अन्यथा सिद्धसाधनतापातादिति भावः ॥ **दोषान्तरमिति** । शरीरजन्यत्वादिरूपमुपाध्यन्तरमित्यर्थः ॥ **शङ्कितोपाधाविति** । स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र साधनाव्यापकतासन्देहेन सन्दिग्धे शाकपाकजत्वाद्युपाधावित्यर्थः । सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गेनासमबलत्वादिति प्रायिकः पाठः । अत एव तर्कताण्डवे एतदनुवादावसरे तद्व्यतिरेकस्य सन्दिग्धत्वेनेत्येवोक्तम् । क्वचित्सन्दिग्धासिद्ध्यादिप्रसङ्गेनेत्यपि पाठः । तत्रादिपदेन व्याप्तिसन्देहपरिग्रहः । यत्र साध्यव्यापकतासन्देहेनोपाधिसन्देहस्तत्र तद्व्यतिरेकरूपप्रतिपक्षहेतौ साध्यव्यतिरेकेण सह व्याप्तिसन्देहावश्यम्भावादिति भावः । ननु सन्दिग्धासिद्ध्या दुर्बलस्यास्य व्यतिरेकानुमानस्य कथं प्रतिपक्षत्वमित्यत आह ॥ **संशयानङ्गत्वमेवेति** । निश्चितोपाधौ साध्यव्यावृत्तिप्रयोजकोपाधिव्यावृत्तिसत्त्वनिश्चयस्य फलतः संशयाधायकस्यापि स्थापनानुमानीयसाध्यनिश्चयप्रतिबन्धकत्ववत्तद्व्यावृत्तिप्रयोजकोपाधिव्यावृत्तिसन्देहस्यापि तत्प्रतिबन्धकत्वाद्युक्तं तत्र सन्दिग्धोपाधेर्दूषणत्वम् । न

चैवं पक्षीयसाध्यसन्देहस्योपाधिं विनाऽनुमानाङ्गत्वेन स्वतःसिद्धत्वेनोपाध्युद्भावनानर्थक्यं स्यादिति वाच्यम् । पक्षीयव्यभिचारसन्देहस्याप्युपाधिं विना स्वतःसिद्धत्वेन व्यभिचारोन्नायकत्वपक्षेऽपि तद्वैयर्थ्यानिस्तारात् । यदि च तत्रोपाध्यायत्तो व्यभिचारसन्देहो नोपाध्युद्भावनं विनेति तत्सार्थक्यमिति मन्यसे तर्हि प्रतिपक्षोन्नायकत्वपक्षे उपाध्यायत्तसाध्यसन्देहस्योपाधिं विनाऽसिद्धेस्तादर्थ्येनोपाध्युद्भावनमिति सममिति भावः । जातौ साध्यव्यापकतापरिहारायोक्तं साधनावच्छिन्नेति । साधनेन सम्बन्धत्वेनावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापके कृतकत्वोपाधावव्यापनादित्यर्थः । तत्र समवेतत्वस्यैव साध्यत्वेन सम्बन्धत्वावच्छिन्नस्य समवेतत्वस्यासाध्यत्वेनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य कृतकत्वोपाधेः साध्यव्यापकत्वाभावादिति भावः ॥ अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सतीति । तप्तवारिस्थे तेजसि व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । तमसि परमाणौ व्यभिचारपरिहाराय विशेष्यम् । स्पर्शे साध्यव्यापकतानिरासायाह ॥ द्रव्यत्वावच्छिन्नेति । पक्षधर्मेण द्रव्यत्वेनावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापके चाक्षुषत्वोपाधावव्याप्तेरित्यर्थः । तत्र स्पार्शनत्वस्यैव साध्यत्वेन द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पार्शनत्वस्यासत्त्वेन तद्व्यापकस्य चाक्षुषत्वोपाधेः साध्यव्यापकत्वाभावादिति भावः । न चात्र साध्यपदेन साधनाद्यवच्छिन्नसाध्यस्यैव विवक्षितत्वान्न कृतकत्वाद्युपाधावव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति विमतो धूमवान्वन्हिमत्त्वादित्यादौ शुद्धसाध्यव्यापके आर्द्रेन्धनाद्युपाधौ वैधीहिंसाऽधर्मसाधनं हिंसात्वादित्यादौ शुद्धसाध्यव्यापके निषिद्धत्वाद्युपाधौ च साधनाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावेनाव्याप्त्यापातादिति भावः । ननु साध्यपदेन शुद्धसाध्यस्यैव विवक्षणादार्द्रेन्धनाद्युपाधेश्च तद्भावान्न तत्राव्याप्तिः । साधनाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापककृतकत्वादेश्चोपाधित्वाभावेनालक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरित्यभिप्रायेण शङ्कते ॥ न चेति ॥ यत्किञ्चिदवच्छिन्नेति । पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः ॥ तत्र तत्रेति । अत एव चोपभेत्यधिकरणे जीवब्रह्मणी परस्परमभिन्ने चेतनत्वादिति पूर्वपक्ष्यनुमाने चेतनत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य परस्परसुखदुःखाद्यनुसन्धानस्योपाधेश्चेतनैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणं नैव चापरमित्यादिनोक्तत्वेन साधनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यात्रैवाधिकरणे श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनं शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वात् * श्रुतिर्नागमोऽबुद्धिपूर्वकत्वादित्याद्यनुमानेऽनुभवसाधनत्वावच्छिन्ने प्रथमसाध्ये वाक्यत्वावच्छिन्ने द्वितीये च प्रमाणबाधितत्वस्योपाधेर्विरुद्धं तु विरोधादेव बाधितमित्यादिनोक्तत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य चोपाधित्वेन ग्रन्थकृदभिप्रेतत्वसिद्ध्या तयोरनुपाधित्ववर्णनस्य तद्ग्रन्थविरुद्धत्वेनायुक्तत्वादिति भावः । ननु तत्र तत्रोपाधित्वेनोक्त्या न तयोरुपाधित्वस्य ग्रन्थकृदभिप्रेतत्वं सिध्यति । पररीत्याऽपि तदुद्भावनोपपत्तेरित्यत आह ॥ व्यतिरेकोपाधीति । पृथिवी इतरभिन्ना गुरुत्वादित्यत्र यत्रेतरभेदाभावस्तत्र गुरुत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तौ य उपाधिर्नीरसत्वरूपस्तद्व्यापनादित्यर्थः । नीरसत्वस्य गुरुत्वाभावव्यापकत्वेनेतरभेदाभावाव्यापकत्वेन व्यापकत्वाभिमतव्यापकत्वे सति व्याप्यत्वाभिमताव्यापकत्वे सत्यपि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादिति भावः ॥ वक्तव्यत्वापातादिति । विशेषलक्षणस्य सामान्यलक्षणपूर्वकत्वानियमादिति भावः ॥ न चेति । अत्र साध्यव्यापकत्वोपपादनायान्वयित्वोक्तिः साधनाव्यापकत्वोपपादनाय व्यतिरेकित्वोक्तिरिति ध्येयम् ॥ तस्येति । धूमवान्वन्हेरित्यत्रार्द्रेन्धनसंयोगः स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वमुपाधिरिति व्यवहारकारणत्वाभावादित्यर्थः । नन्वन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वमप्यत्रायमुपाधिरिति व्यवहारकारणमेवेति नोक्तदोष इत्यत आह ॥ तथात्वे चेति । अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वस्यैवात्रायमुपाधिरिति व्यवहारकारणत्वे चेत्यर्थः ॥ लक्षणेति । साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादिविशेषलक्षणेत्यर्थः । केचित्त्वस्य लक्षणस्य तादृशव्यवहारकारणत्वाभावेऽपि न दोषः । न चोक्तव्यवहारस्य निर्निबन्धनत्वप्रसङ्ग एव दोष इति वाच्यम् । लक्षणान्तरेणैव तत्सम्भवादित्यत आह ॥ तथात्वे चेति । लक्षणान्तरस्यैव तादृशव्यवहारकारणत्वेऽन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वरूपलक्षणवैयर्थ्यापातादित्यर्थ इत्याहुः । अन्ये तु माऽस्त्वस्य लक्षणस्य तादृशव्यवहारकारणत्वं किं तावतेत्यत आह ॥ तथात्वे चेति । अत्रायमुपाधिरिति व्यवहारातिरिक्तस्योपाधिरित्येवं सामान्यव्यवहारस्यैवाभावादन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वस्य तादर्थ्यानुपपत्तेरत्रायमुपाधिरित्येवंरूपतद्व्यवहारार्थत्वमिति वाच्यम् । न च तदुपपद्यते । अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वस्य धूमवत्त्वादौ सत्त्वेऽपि तादृशव्यवहाराभावात् । ततश्चोक्तरूपव्यवहारसाधनत्वेन साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादिलक्षणान्तरस्यावश्यकत्वेन तेनैव तद्व्यवहारोपपत्तावन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वरूपलक्षणस्य व्यर्थत्वापातादित्याहुः । नन्वत्र साध्यपदस्य शुद्धसाध्यपरत्वे साधनाद्यवच्छिन्नकृतकत्वाद्युपाधावव्याप्तिः । अवच्छिन्नसाध्यपरत्वे च शुद्धसाध्यव्यापके आर्द्रेन्धनसंयोगादावव्याप्तिरित्यतोऽत्र न साध्यपदमवच्छिन्नमात्रपरं नाप्यनवच्छिन्नमात्रपरं येनोक्तदोषः स्यात्किन्त्वामावच्छिन्नानवच्छिन्नसाध्यपरमतो नाव्याप्तिरित्याशयेनाह ॥ साध्यपदेनेति । अयमाशयः । साध्य-

सु० टि०
॥१२३॥

पदेन हि व्यापकतावच्छेदकधर्माधिकरणत्वमात्रं विवक्षितं न तु तदतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वमपि । एवञ्च यथा शुद्धसाध्यं धूमादिकं व्यापकतावच्छेदकधूमत्वादिधर्माधिकरणं तथा द्रव्यत्वसमानाधिकरणस्पार्शनत्वरूपमपि साध्यं व्यापकतावच्छेदकस्पार्शनत्वाधिकरणमेवेति न कुत्राप्यव्याप्तिः । न हि धवलात्वसमानाधिकरणं गोत्वमगोत्वं भवतीति । यद्वा साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादेरयमर्थः । यो यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यत्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः स तत्रोपाधिरिति । एवञ्चावच्छिन्नसाध्यव्यापके नाव्याप्तिशङ्का । नापि शुद्धसाध्यव्यापके आर्द्रेन्धनादौ । तस्यापि धूमत्वादिधर्मावच्छिन्नधूमरूपसाध्यव्यापकत्वात् । एवञ्च सर्वोऽप्युपाधिरवच्छिन्नसाध्यव्यापक एव । अत्रानवच्छिन्नपदं तु व्यापकतावच्छेदकधर्मान्यधर्मेणानवच्छिन्नत्वाभिप्रायं न तु शुद्धसाध्याभिप्रायमित्यविरोधः । यद्वा साध्यपदस्थाने यत्पदप्रक्षेपेण यो यद्व्यापकत्वे सति यदव्यापकः स स्वाव्याप्ते तस्मिन्हेतावुपाधिरित्येव विवक्षितम् । एवञ्च द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पार्शनत्वस्य दूष्यानुमाने साध्यत्वाभावेऽपि तत्र चाक्षुषत्वस्योपाधितासिद्धिः । अत्र साध्यपदं तु प्रायिकाभिप्रायम् । अत एव पूर्वं वस्तुतस्तु यो धर्मो यद्व्यापकाव्याप्यस्तस्य तेनाव्याप्तिरिति साध्यपदस्थाने यत्पदमेव प्रयुक्तम् । अत्र चाद्ये पक्षेऽवच्छिन्नसाध्यमपि साध्यमेव द्वितीये शुद्धसाध्यमप्यवच्छिन्नसाध्यमेव तृतीयेऽवच्छिन्नसाध्यस्यासाध्यत्वेऽपि चाक्षुषत्वस्य तत्रोपाधित्वमिति भेदो द्रष्टव्यः ॥ **न चेति** । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधावित्यर्थः । उपाधेः शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावेन तद्व्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकसाधनासम्भवाद्विशिष्टसाध्यव्यतिरेकसाधने चार्थान्तरत्वादिति भावः ॥ **तद्विशिष्टाभाव इति** । न चैवमप्यर्थान्तरता । उपाधेः स्वव्यावृत्त्याऽवच्छिन्नं साध्यं व्यावर्तयतस्तदवच्छेदकव्यावृत्तेरसम्भवादवच्छेद्यशुद्धसाध्यव्यावृत्तौ पर्यवस्यन्हेतुदोषो भवति तथैवेत्याशयात् ॥ **न चात्रेति** । विशिष्टाभावसाधन इत्यर्थः । व्यभिचारवारकत्वं तु साध्यगतविशेषणानां नोपपद्यते । क्वाप्यदर्शनेन साध्ये व्यभिचारवारकविशेषणोपादानस्यासाम्प्रदायिकत्वादिति भावः ॥ **स्पर्शवदिति** । प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वस्य हेतोः कर्मजे स्थाणुश्येनसंयोगे सत्त्वेऽपि स्पर्शवद्गुणत्वेन तदभावाभावात्तत्र व्यभिचारपरिहाराय विशेषपदम् । आदिपदेन प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यबहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्यादेः सङ्ग्रहः । तत्र सुखादौ व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियेति विशेषणोपादानादिति ध्येयम् ॥ **क्वचिदिति** । अयम्भावः । वायुः स्पर्शनोऽनुद्भूतरूपान-

शो० च०
द्वि० प्र०
अ० २

॥१२३॥

निरूपणसाधारणत्वाभावेन शुद्धसाध्यसाधकानुमाने विदोषो भवति । यथा वेदोपनासिद्धोवासिध हेतुस्तदौ पर्यवस्यन्

धिकरणत्वे सति उपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वादित्यादौ स्पार्शनत्वादिरूपशुद्धसाध्य एवं द्रव्यत्वादिविशिष्टस्य चाक्षुषत्वाद्यभावस्याभावं उपाधिः । अयं च विशिष्टाभावरूपोपाधिः स्पार्शनत्वादिरूपसाध्यवति स्पर्शादौ चाक्षुषत्वाद्यभावरूपविशेष्यवति तदभावप्रयुक्तो न सम्भवतीति द्रव्यत्वरूपविशेषणस्याभावेन घटादौ तु द्रव्यत्ववति तदभावप्रयुक्तविशिष्टाभावासम्भवेऽपि तस्य चाक्षुषत्वेन तत्र चाक्षुषत्वाभावरूपविशेष्याभावसद्भावात्तत्प्रयुक्तविशिष्टाभावोऽनुगत इति शुद्धसाध्यव्यापकः । उक्तसाधनवति वायौ द्रव्यत्वस्य चाक्षुषत्वाभावस्य च सत्त्वेन तदभावलक्षणोपाध्यभावेन साधनाव्यापकश्च । अत एव य उपाधिर्लगति साध्ये सम्बन्धविशेषणे तद्विशेषणयुक्तैतदभावा भूस्तु केवल इत्युक्तम् । शास्त्रे तु व्यतिरेकव्याप्त्यादिनाऽन्वयव्याप्त्यादिकमिवावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिना शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिराक्षिप्यत इति न कश्चिद्दोषः । अत्र क्वचिदित्युक्तिस्त्वस्य प्रकारस्योक्तरीत्या वायुः स्पार्शन इत्यादौ सम्भवेऽपि वायुः स्पार्शनः स्पर्शत्वादित्यासिद्धिसङ्कीर्णे द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापके चाक्षुषत्वोपाधावसम्भवेनासार्वत्रिकत्वाभिप्रायात्तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नचाक्षुषत्वाभावाभावरूपोपाधावुक्तरीत्या स्पार्शनत्वरूपसाध्यव्यापकत्वेऽपि स्पर्शत्वरूपसाधनाव्यापकत्वस्याभावात्साधनवति स्पर्शे द्रव्यत्वाभावेन द्रव्यत्वविशिष्टचाक्षुषत्वाभावस्याभावेनोपाधेः साधनव्यापकत्वात्। न चास्योपाधित्वाभावादसङ्ग्राह्यतेति शङ्क्यम्। प्रतिपक्षोन्नायकत्वरूपदूषकताबीजाक्रान्तस्योपाधित्वस्यावश्यकत्वेन तदनुगतलक्षणस्य कर्तव्यत्वात् । लक्षणाभावेनोपाधित्वाभाववचनस्यासङ्गतत्वात् । तस्मादस्य प्रकारस्य क्वचित्सत्त्वेऽपि क्वचिदसत्त्वादवच्छिन्ने साध्ये य उपाधिस्तद्व्यावृत्तेस्तद्विशिष्टाभावे हेतुत्वमिति पूर्वप्रकारस्य वायुः स्पार्शनः स्पर्शत्वादित्यत्रापि द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पार्शनत्वरूपसाध्यवति चाक्षुषत्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वात्स्पर्शत्वरूपसाधनवति स्पर्शे चाक्षुषत्वस्याभावेन साधनाव्यापकत्वेनाचाक्षुषत्वेन द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पार्शनत्वाभावसाधनसम्भवेन सार्वत्रिकत्वादिति ध्येयम् । यद्वा साध्ये यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नस्योपाध्यभावस्य क्वचिद्धेतुत्वादित्यर्थः । साध्यावच्छेदकमुपाध्यभावे न सर्वत्र विशेषणं किन्तु क्वचिदेव । तथा हि । यत्र साध्यावच्छेदकावच्छिन्नोपाध्यभावाभावस्य स्थापनानुमानीयसाध्यव्यापकत्वं तत्रत्यसाधनाव्यापकत्वं च तत्रैवोपाध्यभावेन साध्याभावे साधनीये उपाध्यभावे साध्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं विशेषणं देयम् । यत्र तु तद्धर्मावच्छिन्नोपाध्यभावाभावस्य स्थापनानुमानीयसाध्यसाधनव्यापकत्वाव्यापकत्वाभावस्तत्रोपाध्यभावेन साध्याभावे साधनीये उपा-

ध्यभावे तद्धर्मावच्छिन्नत्वं विशेषणं न देयम् । तत्र तद्धर्मावच्छिन्नोपाध्यभावाभावस्य साध्यव्यापकत्ववत्साधनव्यापकत्वस्यापि सत्त्वेन तद्धर्मावच्छिन्नोपाध्यभावेन साध्याभावस्येव साधनाभावस्यापि सिद्धत्वेन हेतोरविषयवृत्तित्वासम्पादकत्वात् । तत्सम्पादकस्यैव च प्रतिपक्षस्य दूषणत्वात् । तथा च वायुः स्पार्शनोऽनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सत्युपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वादित्यत्र द्रव्यत्वविशिष्टाचाक्षुषत्वाभावस्य स्पार्शनत्वरूपसाध्यव्यापकस्योक्तसाधनाव्यापकत्वस्य च सत्त्वेन वायुः स्पार्शनो न द्रव्यत्वे सत्यचाक्षुषत्वादिति प्रतिपक्षानुमाने पूर्वहेतोरविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वेन साध्याभावसाधनोपपत्तावपि वायुः स्पार्शनः स्पर्शत्वादित्यादौ विशिष्टस्योपाधेः साध्यव्यापकत्वस्येव साधनव्यापकत्वस्यापि सत्त्वेन तदभावेन साध्याभावस्येव साधनाभावस्यापि सिध्यापत्त्या तत्र हेतोरविषयवृत्तित्वासम्भवेन तत्रोपाध्यभावे साध्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं न विवक्षणीयमिति नायं प्रकारः सार्वत्रिकः । प्राचीनस्तु सार्वत्रिक इति स एवात्र विवक्षित इति द्रष्टव्यम् ॥ **व्यतिरेकेति** । व्यतिरेकव्याप्तिर्न साधनाङ्गमन्वयव्याप्तिसाधने चान्वयव्याप्तिरेव सेत्युत्तरमुक्तमेवेत्यर्थः । नन्वेवं धूमानुमानस्यापि सोपाधिकत्वं प्रसज्यते । यत्किञ्चित्साध्यव्यापकत्वेन यत्किञ्चित्साधनाव्यापकत्वेनार्द्रेन्धनसंयोगस्य तत्रोपाधित्वसम्भवादित्यतः साध्यसाधनपदाभ्यां तदनुमानीयसाध्यसाधनयोर्वन्हिधूमयोरेवाभिधानेनार्द्रेन्धनसंयोगस्य धूमवन्हिरूपसाध्यसाधनव्यापकत्वाव्यापकत्वसद्भावेऽपि वन्हिधूमरूपसाध्यसाधनव्यापकत्वाव्यापकत्वयोरभावेन न तत्र तस्योपाधित्वमित्याह ॥ **साध्यसाधनपदाभ्यामिति** । एवं तर्ह्यननुगमः स्यादित्यत आह ॥ **यो यत्साध्येति** । सर्वत्र नाम्नां बुद्धिस्थवाचकत्वेऽपि सार्वत्रिकव्यवहारौपयिकत्वस्यानुभवासिद्धत्वान्नाननुगम इत्यवधेयम् । ननु दुर्बलेन विरोधेऽपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च दुर्बलप्रमाणविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धताऽभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतायाः प्रसञ्जकाभावेनाप्रसक्तत्वेन तदभावप्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च समबलप्रमाणविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया सङ्गृहीतत्ववर्णनमेव सिद्धान्तिनस्तत्प्रसञ्जकमिति वाच्यम् । निमित्ताभावेन सिद्धान्तिना प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया समबलप्रमाधणाविरोधस्य सङ्गृहीतत्ववर्णनस्याकर्तव्यतया तस्य तत्र प्रसञ्जकत्वासम्भवादित्यतोऽनुमानाधिक्यशङ्कानिरासार्थतया सिद्धान्तिना समबलप्रमाणविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया सङ्गृहीतत्ववर्णनस्यावश्यं कर्तव्यत्वाद्युक्तं तस्य तत्प्रसञ्जकत्वमित्याशयेन समबलप्रमाणविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया सङ्गृहीतत्वं सिद्धान्तिना वाचयितुं तद्व्यावर्त्यतयाऽनुमानदोषाधिक्यशङ्का-

मुत्थापयति ॥ **ननु चेति** ॥ **समबलप्रमाणविरुद्धताया इति** । समबलप्रमाणविरुद्धतालक्षणाया इत्यर्थः । ननु विरुद्धयोः कालातीतसत्प्रतिपक्षयोः कथं प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया सङ्ग्रह इत्यतः प्रतिज्ञार्थस्य प्रतिस्पर्धिप्रबलप्रमाणसद्भावस्य प्रतिस्पर्धिसमबलप्रमाणसद्भावस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतात्वे तस्योभयाननुगतत्वेन तयोभयसङ्ग्रहाभावेऽपि प्रतिज्ञार्थस्य प्रतिस्पर्धिसद्भावमात्रस्य तत्त्वे तस्योभयानुगतत्वाद्युक्तः प्रतिज्ञार्थविरुद्धतयोभयोः सङ्ग्रह इत्याशयेनाह ॥ **प्रतिस्पर्धीति** । एवं दुर्बलेन प्रमाणेन विरोधस्य प्रतिज्ञार्थाविरोधताप्रसञ्जकमुक्त्वा तदभावोपपादकतयोत्तरं वाक्यं योजयितुं तस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धताशङ्कामुत्थापयति ॥ **एवं तर्हीति** । नन्वत्र दुर्बलप्रमाणविरोधस्य प्रमाणासाधकत्वसम्पादकत्वाभावो वर्ण्यते न तु प्रतिज्ञार्थविरुद्धत्वाभावः । तत्कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतस्तस्य तादर्थ्यान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अयमर्थ इत्यादिना** ।

अनु०—स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां व्रजेत् ॥

सु०—नन्वेवमाधिक्यनिरासेऽपि नानुमानविरोधत्रैविध्यं सम्भवति । प्रतिज्ञाविरोधस्याव्याप्त्यैव गतत्वात् । विरोधेनैव साध्यविरहिणि पक्षे वर्तमानस्य हेतोरव्याप्तिर्भवति । न हि विरोधस्याव्याप्त्यसङ्कीर्णमुदाहरणमस्ति । यत्र तु विरोधसम्भवस्तत्राव्याप्तेरेवान्यत्रावधृतसामर्थ्याया दूषणत्वात् । विरोधस्याव्याप्त्युत्थापनेन चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य भिक्षु (क) पादप्र (सारणन्यायेन) सरणेन परिहरति ॥ स्ववाक्येनेति । प्रमाणमित्यनुवर्तते । न केवलं प्रमाणविरोधे किन्तु स्ववाक्येन विरोधेऽपि प्रमाणं नैव साधकतां व्रजेत् । एवशब्देन परेषामपि सिद्धोऽयमर्थ इति दर्शयति । यथोक्तम् । अविरोधिग्रहणात्प्रत्यक्षानुमानागमाभ्युपगतस्वशास्त्रस्ववचनविरोधिनो निरस्ता (इति) भवन्ति । एतदुक्तं भवति । प्रतिज्ञार्थविरोधो द्वेधा भवति । प्रमाणविरोधः स्ववाक्यविरोधश्चेति । तत्राद्यः प्रबलसमबलप्रमाणविरोधात्मा द्विविधो भवति । द्वितीयोऽप्यपसिद्धान्तजातिभेदेन द्वेधा । जातिश्च स्ववचनविरोधस्वन्यायविरोधस्वक्रियाविरोधभेदेन त्रेधा । तत्रास्तां तावत्प्रमाणविरोधः । स्ववाक्यविरोधग्रहणं तावत्पृथक्करणीयम् । तस्याप्यव्याप्त्युत्थापने व्यापारायोगात् । स्ववाक्यविरोधे हि किं साधनस्योभयाभिमत्या (पक्षे) व्यभिचारो भवेत् । किंवाऽन्यतराभिमत्या । नाद्यः । स्ववाक्य-

प्रमाणस्योभयासम्मतेः । न द्वितीयः । तस्य स्वतःसिद्धत्वेन स्ववाक्यविरोधानपेक्षत्वात् । अदोषत्वाच्च । तस्मादविषयवृत्तिता-हेतुत्वेन प्रतिज्ञार्थविरुद्धता पृथगेव परिसङ्ख्यातव्येति। किञ्चायं न केवलं व्याप्त्यपेक्षप्रवृत्तेरनुमानस्यैव दोषः । किन्नाम तदनपेक्षस्य प्रत्यक्षादेरपि। तथा चान्यत्रोपलब्धसामर्थ्यस्यानुमानेऽपि स्वातन्त्र्यसिद्धिरित्याशयवता प्रस्तावादनुमानमिति वक्तव्ये प्रमाण-मित्येवाधिकृतम् । एतेनैतदपि परास्तम् । अस्तु स्ववाक्यविरोधस्य पृथग्दोषत्वमव्याप्त्युत्थापकत्वायोगात् । बाधप्रतिरोधरूपः प्रमाण-विरोधस्तु न स्वतन्त्रदोषः । प्रमाणविरोधे हि हेतुरपक्षधर्मो वा स्यात् । अनैकान्तिको वा (स्यात्)। जिज्ञासितधर्मणो धर्मिणः पक्षत्वात् । प्रमाणावगतसाध्यविरुद्धधर्मवतश्चापक्षत्वेन तद्धर्मस्यापक्षधर्मत्वानियमात् । साध्यधर्म (र्मि) ण्येव प्रमाणोपस्थापितसाध्यधर्म-विरुद्धधर्मवति दर्शनेन व्यभिचारात् । न च सपक्षविपक्षावेवान्वयव्यतिरेकगम्याविनाभावदर्शनाविषयौ न पक्ष इति साम्प्रतम् । यदि हि पक्षं विहाय बहिरेवाविनाभावोऽवगम्यते तदा बहिर्व्याप्तिबलेन पक्षधर्मोऽपि हेतुर्न पक्षे साध्यं साधयेत् । असिद्धा हि तत्र तस्य साध्येन व्याप्तिः । तस्मादन्तर्बाहिर्वा सर्वोपसंहारेणाविनाभावोऽवगन्तव्यः। एवञ्च सिद्धः पक्षे व्यभिचारः साधनधर्मस्य। ननु प्रतिरोधे कथम् । तत्रापि व्याप्तिग्राहकस्य प्रमाणस्य प्राबल्यात् । उभयत्रापि प्रमाणसद्भावे व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावादिति । प्रमाणविरोधस्य प्रमाणान्तरेऽप्यविषयवृत्तिता हेतुत्वेनावगतस्वतन्त्रदूषणभावस्यानुमानेऽपि तथैवाङ्गीकर्तुमुचितत्वात् । अपि च किं व्याप्तिग्रहणसमयेऽ-व्याप्तेरुपस्थापकः प्रमाणविरोधः स्यात् । उतानुमानप्रवृत्त्युत्तरमपि । आद्यस्त्विष्यत एव । मानबाधेन तद्भवेदिति वक्ष्यमाणत्वात् । न द्वितीयः । उपजीव्यपरित्यागेनोपजीवकस्वीकारस्यायुक्तत्वात् । प्रमाणविरुद्धस्यापक्षधर्मत्वे सिद्धसाधनस्यापि तथात्वं स्यात् । समानन्यायत्वात् । ओमिति चेन्न । स्वार्थानुमानेऽपि सिद्धसाधनस्य दोषत्वापत्तेः । न हि पक्षधर्मतासिद्धिः परार्थ एवानुमाने दोषः । तस्मात्परानाकाङ्क्षितत्वादसङ्गत एव सिद्धसाधन इति ॥ छ ॥

टि०—ननु स्ववाक्येन विरोधेऽपीति स्ववाक्यविरोधस्य प्रमाणसाधकत्वोपपादनमनर्थकम् । न च तस्य पृथग्दोषत्वसमर्थनार्थं तदिति

वाच्यम् । तत्समर्थनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चानुमानविरोधत्रैविध्यानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याः प्रागेव परिहृततया पुनरपरिहर्तव्यत्वात् । न च दोषान्तरसद्भावनिमित्तकत्रैविध्यानुपपत्तिशङ्कायाः पूर्वं परिहारेऽपि विरोधत्रैविध्यानिबन्धनतत्त्रैविध्यानुपपत्तिशङ्काया अपरिहारात्तदर्थमेतादिति वाच्यम् । अन्यतरेणान्यतरस्यागततया द्वैविध्यशङ्काया एवानुत्थानेन तत्प्रयुक्तत्रैविध्यानुपपत्तिशङ्काया दूरापास्तत्वादित्यतः प्रतिज्ञाविरोधस्याव्याप्त्या गतत्वात्तद्द्वैविध्यप्रयुक्ततत्त्रित्वानुपपत्तिशङ्का युक्तैवेत्याशयेन तामुत्थापयति ॥ नन्विति । प्रतिज्ञाविरोधस्याव्याप्त्या गतार्थतामेवोपपादयति ॥ विरोधेनेति । नन्वस्तु यत्र विरोधस्तत्राव्याप्तिरपि तथाऽपि तस्या एव कुतो दोषत्वमित्यत आह ॥ न हीति । विरोधेन साध्याभावे निश्चिते तत्र सतो हेतोरव्याप्त्यापत्त्या तदसङ्कीर्णं विरोधोदाहरणं नास्तीत्यर्थः । नन्वेवं विरोधासङ्कीर्णव्याप्त्युदाहरणाभावात्तस्या एवादोषत्वं किन्न स्यादित्यत आह ॥ यत्र त्विति ॥ अन्यत्रेति । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यनुपसंहारिणि विरोधाभावादव्याप्तेरेव दोषत्वेन तत्र क्लृप्ततया तस्या एव सर्वत्र दोषत्वनिश्चयोपपत्तेरित्यर्थः । तर्हि विरोधोद्भावनानर्थक्यमित्यत आह ॥ विरोधस्य चेति । अन्यथासिद्धत्वान्न तस्य दोषत्वमिति भावः । नन्वेवं प्रबलसमबलप्रमाणविरोधस्याव्याप्त्याऽगतत्वव्युत्पादनमेव कर्तव्यम् । तस्यैवोक्तशङ्कानिवर्तकत्वात् । न तु स्ववाक्यविरोधस्यासाधकत्वसम्पादकत्ववर्णनम् । न तेन तस्य दोषत्वप्राप्तावपि प्रमाणविरोधस्य तदप्राप्तेरित्यतस्तत्कालं तेन प्रबलप्रमाणविरोधादेस्तदसिद्धावपि प्रमाणविरोधवत्स्ववाक्यविरोधस्यापि प्रतिज्ञाविरोधप्रभेदत्वात्तद्रूपप्रतिज्ञाविरोधस्याव्याप्त्याऽगतत्वसिद्धेर्युक्त एव तेन तत्त्रैविध्यानुपपत्तिशङ्कापरिहार इत्याशयेनोक्तं भिक्षुपादप्रसारणेनेति । तन्न्यायेनेत्यर्थः । क्वचिद्भिक्षुपादप्रसरणन्यायेनेत्यपि पाठः । तथा हि । भिक्षुणा वामनेन त्रिपदस्थलेन सर्वं जगद्व्याप्तम् । तथा स्ववाक्यविरोधाख्यपृथग्दूषणस्थले न सर्वस्यापि प्रतिज्ञाविरोधस्य पृथग्दूषणत्वं साधयिष्यामीति भावः । ननु स्ववाक्येन विरोधेऽपि प्रमाणं न साधकतां व्रजेदित्येतावतैव पूर्तेरेवशब्दस्यानर्थक्यमित्यतः स्ववाक्यविरोधे प्रमाणं न साधकमित्यस्यार्थस्य परसिद्धत्वप्रदर्शनार्थत्वात्तस्य न वैयर्थ्यमित्याह ॥ एवशब्देनेति ॥ यथोक्तमिति । प्रशस्तपादभाष्य इति शेषः । तद्वाक्यं पठति ॥ अविरोधीति । अनुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणेऽविरोधिग्रहणादित्यर्थः । अत्र प्रत्यक्षानुमानागमस्वशास्त्रस्ववचनविरोधिनो निरस्ता इत्येव पाठः । मूलकोशेषु प्रशस्तपादभाष्यादिषु च तद्दर्शनात् ।

प्रत्यक्षानुमानाभ्युपगतस्वशास्त्रेत्येवमाकारस्तु लेखकदोषनिमित्तक एव। स्वमूलकोशेषु परग्रन्थेषु च तददर्शनात्। तत्रानुष्णोऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधी। घनमम्बरमित्यनुमानविरोधी। ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागमविरोधी। वैशेषिकस्य प्रागुत्पत्तेः सत्कार्यमिति वदतः स्वशास्त्रविरोधी। शब्दोऽप्रत्यायक इति स्ववचनविरोधी। त एते सर्वेऽविरोधिग्रहणेन निरस्ता इत्यर्थः। ननु स्ववाक्यविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतात्वमेव तावदसिद्धम्। सिद्धत्वेऽपि वा प्रमाणविरोधस्यैवाव्याप्त्युन्नायकत्वेनैव दूषणत्वसम्भवान्न पृथग्दोषत्वमिति कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **जातिश्च स्ववचनविरोधस्वक्रियाविरोधस्वन्यायविरोधभेदेनेति**। ननु कथं स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोः स्ववाक्यविरोधत्वं स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोः स्ववाक्यत्वाभावात्। न हि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विना कार्योत्पत्तिः स्यादित्यत्र धूमार्थं वन्हेस्तृप्त्यर्थं भोजनस्यैवोपादानं वा कार्योत्पत्तेः कारणाधीनत्वसाधको युक्ताङ्गहीनत्वादियुक्तिन्यायो वा स्ववाक्यम्। येन तद्विरोधस्य स्ववाक्यविरोधत्वं स्यात्। जनकस्यात्ययो जातिः स्वस्य वा भवेदिति ब्रह्मतर्केऽन्यच्चात्र स्वक्रिया स्वन्यायो वेति टीकायां च स्वक्रियास्वन्याययोः स्वशब्दविवक्षिता स्ववाक्यान्यत्वोक्तिश्चेति चेन्न। स्ववचनलक्षणक्रियाया एव क्रियात्वेन स्ववचनाभिप्रेतन्यायस्यैव चात्र स्वन्यायत्वेनोक्ततया तद्विरोधयोः स्ववाक्यविरोधत्वसम्भवात्। अत एव पद्धतौ स्वक्रियाविरोध उदाहृतोऽहं मूक इतीति। लक्षणटीकायामपि मूकोऽहमितिवत्स्वक्रियाविरोध इत्युक्तंतद्वाक्यन्यायेन तद्वाक्यस्य विरोध इति स्वन्यायविरोधस्वरूपं चोक्तम्। तद्वाक्याभिप्रेत्य तन्न्यायेनेत्यर्थः। तथा च मूकोऽहं कार्यं कारणानपेक्षं ज्ञेयं ज्ञानानपेक्षं नाप्रत्यक्षं बोधकमित्यादीन्येव स्ववचनव्याहततया स्वक्रियाविरोधोदाहरणानि। धूमार्थवन्ह्युपादानविरोधस्तु न स्वक्रियाविरोधः किन्त्वनिष्टप्रसङ्गात्मकस्तर्क एव। न च ब्रह्मतर्के तट्टीकायां च स्वक्रियास्वन्याययोः स्वान्यत्वोक्तिविरोधस्तत्र स्वपदेनैकवाक्यगतपदादेरेवाभिधानेन स्वक्रियास्वन्याययोस्तदन्यत्वोक्तिसम्भवात्। अत एव तत्रोत्तरवाक्ये एवञ्च स्वव्याहतिर्जातिः। सा त्रिविधा। स्ववचनविरोधः स्वक्रियाविरोधः स्वन्यायविरोधश्चेति स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोरपि स्वव्याहतित्वमुक्तम्। तत्र स्ववचनविरोध इत्यस्य विभज्यमानस्ववाक्याविरोधावान्तरविभागरूपैकवाक्यगतपदादिविरोधपरत्वेन स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोरपि तद्भेदोक्तिरविरुद्धा। न च पूर्वाचार्यवचनस्य स्वयमङ्गीकृतत्वेनैक्येऽपि विरोधप्रतियोग्यनुयोगिनोर्भिन्नव[illegible]कत्वेन

व्यक्तिभेदाद्युज्यतेऽपसिद्धान्तस्य स्ववाक्यविरोधत्वम्। एकवाक्यव्याहतित्वेनाभ्युपगतजातेस्तु न तद्युज्यते। विरोधप्रतियोग्यनुयोगिभेदाभावादिति वाच्यम्। आद्यजातौ महावाक्यस्यैकत्वेऽपि विरोधप्रतियोग्यनुयोगिनोः पदयोरवान्तरवाक्ययोर्वा व्यक्तिभेदात्। द्वितीयजातौ प्रतियोग्यनुयोगिभावापन्नवाक्यस्यैकत्वेऽपि प्रतियोग्यनुयोगितावच्छेदकयोः क्रियात्वववाक्यत्वयोर्भेदात्। तृतीयजातौ च स्ववाक्याभिप्रेतयोर्न्याययोर्युक्ताङ्गहान्यादिमत्त्वेनैक्येऽपि प्रतियोग्यनुयोगितन्न्यायव्यक्तिभेदात्। न च ज्ञानत्वतत्साधनत्वहीनायाः स्वक्रियायाः कथं ज्ञापकीभूतस्ववचनविरोधकत्वमिति वाच्यम्। वचनस्यैव स्वक्रियात्वेनोक्ततया तस्य ज्ञापकत्वापायात्। न च मूकोऽहमिति वचनस्य मूकत्वादिमात्रज्ञापकतया कथं स्वविरोधकत्वमिति वाच्यम्। शब्दविधया मूकत्वमात्रज्ञापकत्वेऽपि स्ववचनस्यानुमानविधया मूकत्वाभावज्ञापकत्वात्। तथा चासाध्वि[illegible] त्वदीयमूकत्ववचनम् * यतः स्वक्रियात्वेन रूपेण मूकत्वाभावानुमापकतया स्वात्मानमपि व्याहन्ति। असाध्विदं त्वदीयं कार्यस्य कारणानपेक्षत्ववचनम् * यतः परप्रत्ययनार्थेयं तव वचनक्रियैव कार्यस्य कारणा[illegible]पेक्षत्वमनुमापयिष्यतीति स्वात्मानमपि व्याहन्ति। असाध्विदं मेयं मानानपेक्षं ज्ञेयत्वाच्छश[illegible]शृङ्गवदिति त्वदीयं वचनम्। यतो मेयस्य [illegible]नानपेक्षत्वज्ञापनात्त्वदीयमानाभिधानाक्रियैव मेयस्य मानापेक्षत्वमनुमापयतीति स्वात्मानमपि व्याहन्तीति। एवं नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्यादावपि द्रष्टव्यम्। एवञ्च शास्त्रे यत्र क्वचन स्ववचनातिरिक्तस्वक्रियाविरोध उच्यते। तत्र यद्येवं तर्ह्येषा स्वक्रियाव्याहतेत्यनिष्टप्रसङ्गात्मकस्तर्कविरोध एव परोक्तेरभिप्रेतोऽजातिरूपस्वक्रियाविरोधस्तस्य स्ववचनविरोधावान्तरविशेषरूपजातिविशेषत्वादिति सर्वं सुस्थमिति दिक् ॥ **स्ववाक्यप्रामाण्यस्योभयासम्मतेरिति**। माता मे वन्ध्यात्वादिति स्ववाक्यविरोधोदाहरणम्। तत्र मे मातेति स्ववाक्यस्योभयसिद्धप्रमाणभावत्वे तेन वन्ध्यात्वाभावस्य पक्षे सिद्धत्वात्तत्र वर्तमानस्य हेतोरुभयसम्मत्या व्यभिचारप्राप्तावपि तद्वाक्यस्योभयसिद्धप्रामाण्याभावाद्यस्य तदभ्युपगमस्तद्रीत्या व्यभिचारप्रसक्तावपि यस्य तदनभ्युपगमस्तद्रीत्या व्यभिचाराप्रसक्तेर्नोभयसम्मत्या तत्र व्यभिचारो वक्तुं शक्यत इति भावः ॥ **अदोषत्वाच्चेति**। अन्यतररीत्या पक्षीयव्यभिचारस्यानुमानमात्रसाधारणत्वेनानुमानमात्रोच्छेदकत्वान्न तस्य दोषत्वमित्यर्थः। नानुमानमसाधकमिति वक्तव्ये किमिति न प्रमाणमिति सामान्येन निर्देश इत्यतः स्ववाक्यविरोधरूपप्रतिज्ञाविरो-

धस्य स्वातन्त्र्येण दूषणत्वे युक्त्यन्तरसूचनार्थत्वात्तस्य न वैयर्थ्यमित्याशयवांस्तत्सूचितं युक्त्यन्तरमुपदर्शयति ॥ किञ्चेति ॥ स्वातन्त्र्योति । अनुमितिग्राह्यविरुद्धविषयत्वेन परमुखनिरीक्षणनिरपेक्षतया प्रत्यक्षादाविवानुमानेऽपि साक्षादेवानुमितिरूपफलप्रतिबन्धकत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ प्रस्तावादिति । युक्तेर्दूषणमित्यादिना युक्तिशब्दवाच्यानुमानस्यैवोपक्रमादित्यर्थः । यदुक्तं भिक्षुपादप्रसारणेनेति तदुपपादयति ॥ एतेनेति । प्रतिज्ञातमपक्षधर्मत्वमुपपादयति ॥ जिज्ञासितेति । सन्दिग्धकर्मणो धर्मिण इत्यर्थः ॥ अपक्षत्वेनेति । प्रमाणेन साध्याभाववत्तया निश्चिते साध्यसन्देहाभावान्न पक्षत्वमित्यर्थः । अनैकान्त्यमुपपादयति ॥ साध्यधर्मिण्येवेति । साध्यं प्रति धर्मित्वेनाभिमत एवेत्यर्थः ॥ दर्शनेनेति । साध्येन गृहीताविनाभावस्य लिङ्गस्येति शेषः । यद्यपि साध्यधर्मिण्येव प्रमाणोपस्थापितसाध्यधर्मविरुद्धधर्मवति हेतुदर्शनमात्रोक्त्याऽपि व्यभिचारः सिध्यति । तथाऽपि व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वेन दूषणत्वात् पक्षीयहेतोः पक्षीयसाध्येन च तदग्रहेण व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वाभावान्नास्य व्यभिचारस्य प्रतिबन्धकत्वमिति शङ्कापरिहारार्थं साध्येन गृहीताविनाभावस्येति विशेषणोपादानम् । तथा च व्याप्तिग्रहप्रमाणस्य पक्षतदितरसाधारण्येन साधने साध्याविनाभावग्राहकत्वात्पक्षीयसाधनस्यापि पक्षीयसाध्येन व्याप्तिसिद्धया पक्षे साध्याभावस्य प्रमाणेनावगतौ निश्चितसाध्याभाववति पक्षे वर्तमानस्य हेतोर्व्यभिचारादित्यर्थः । भवेदेवं यदि सपक्षविपक्षयोरिव पक्षस्याप्यन्वयव्यतिरेकगम्याविनाभावदर्शनविषयत्वं स्यात् । न चैतदस्ति किन्तु सपक्षविपक्षयोरेव तत् । तथा च व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन सपक्षादौ साधनस्य साध्यव्याप्तिग्रहेऽपि पक्षीयसाधनस्य पक्षीयसाध्येन व्याप्त्यग्रहात्प्रमाणोपस्थापितसाध्यविरुद्धधर्मवत्यपि पक्षे वर्तमानस्य हेतोर्न व्यभिचार इति कथं प्रमाणविरोधे हेतोरनैकान्तिकसिद्धिरित्याशङ्कते ॥ ॥ न चेति ॥ एवञ्चेति । सपक्षविपक्षयोरिव पक्षस्याप्यन्वयव्यतिरेकगम्याविनाभावदर्शनविषयत्वासिद्धाविस्यर्थः । प्रमाणोपस्थापितसाध्याभाववति पक्षे हेतुवृत्तेरिति भावः । केचित्तु दर्शनेनेत्यत्र हेतोरिति शेषः ॥ व्यभिचारादिति । निश्चितसाध्याभाववति पक्षे हेतुनिश्चयादिति भावः । भिन्नविषयत्वान्न पक्षीयव्यभिचारदर्शनं व्याप्तिग्रहपरिपन्थीति भावेन शङ्कते ॥ न चेति ॥ एवञ्चेति । तथा च पक्षीयव्यभिचारज्ञानमपि समानविषयकत्वात्तत्परिपन्थ्येवेति ग्रन्थार्थ इत्याहुः । ननु प्रतिरोधस्यानुकूलतर्कावतारदशायां प्रवृत्तत्वेन पक्षे साध्याभावनिश्चयात् न तत्र वर्तमा-

नस्य हेतोर्निश्चितो व्यभिचारः शक्यते वक्तुं तत्संशयस्तु स्वतःसिद्धत्वान्न प्रतिबन्धक इति न हेतोरनैकान्त्यं नाप्यपक्षधर्मत्वं पक्षे साध्य-सन्देहेन सन्देहघटितपक्षतायां अनपायादित्याशयेन शङ्कते ॥ **ननु प्रतिरोधे कथमिति** ॥ **तत्रापीति** । न प्रतिपक्षो यावज्जीवं प्रतिपक्ष एव किन्नामानुमानमूलभूतव्याप्तिग्राहकप्रमाणयोरन्यतरस्यापि यदा नानुकूलतर्कावतारस्तदैव । यदा तु व्याप्तिग्राहकप्रमाणयोरन्यतरस्य तदवतारस्तदा न स प्रतिपक्षः किन्तु बाध एवेति तदवतारदशायां पक्षे साध्याभावनिश्चयोपपत्तेर्हेतोरनैकान्त्यादिकमप्रत्यूहमेवेति भावः । अस्त्वेवं यत्रान्यतर-स्यानुकूलतर्कावतारस्तत्र यत्र तु व्याप्तिग्राहकप्रमाणयोरुभयोरप्यनुकूलतर्कावतारस्तत्र कथमनैकान्त्यादिनिश्चयादीत्यत आह ॥**उभयत्रेति** । परस्परप्रति-बन्धेन व्याप्तिनिश्चयात् व्याप्तिप्रमित्यसिद्धावन्तर्भाव इत्यर्थः । यद्वा पक्षे साध्यस्योभयत्र सन्दिग्धत्वात्सन्दिग्धव्याप्यत्वासिद्धः । यद्यपि पक्षीयसाध्यस-न्देहोऽप्रतिबन्धकस्तथाऽप्युपाध्याहितसन्देहवत्प्रमाणद्वयाहितसन्देहोऽपि फलबलेन प्रतिबन्धक एवेत्यर्थः । ततश्च सत्प्रतिपक्षः सर्वथा न हेत्वा-भासान्तरमिति भावः । इतीत्यस्यैतदपीति पूर्वेण सम्बन्धः । एतेनेति परामृष्टं दर्शयति ॥ **प्रमाणविरोधस्येति** ॥**प्रमाणान्तरेऽपीति** । प्रत्यक्षा-दावित्यर्थः । प्रत्यक्षादेर्व्याप्त्यनपेक्षप्रवृत्तितया तत्राव्याप्त्याद्युपस्थापकत्वायोगादिति भावः ॥ **तथैवेति** । अनुमितिग्राह्यविरुद्धविषयत्वेनानुमिति-रूपफलप्रतिबन्धकतया स्वतन्त्रदूषणभावस्यैवेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । स्वप्राधिकरण इति शेषः । **अयुक्तत्वादिति** । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति युक्तिविरुद्धत्वादिति भावः ॥ **समानन्यायत्वादिति** । प्रमाणावगतसाध्यविरुद्धधर्मवत इव तदवगतसाध्यधर्मवतोऽ-प्यपक्षत्वेन तत्र वर्तमानत्वसाम्यादित्यर्थः ॥ **स्वार्थेति** । पक्षधर्मत्वासिद्धेः स्वार्थानुमानेऽपि दोषत्वादिति भावः ॥ **तस्मादिति** । परार्थानुमान एव तस्य दोषत्वादित्यर्थः । तथा च यथा स्वार्थानुमान एव दोषे सिद्धसाधने अपक्षधर्मत्वसत्त्वेऽपि न तथा दोषत्वं किन्त्वसङ्गत्याऽविषयप्रवृ-त्तित्वसम्पादकतयैव तथा प्रमाणविरोधे सत्यप्यपक्षधर्मत्वेन तथा दूषणत्वं स्वविषयप्रवृत्तित्वासम्पादकत्वेनैव दूषणत्वमिति भावः ॥ छ ॥ किं

अनु०—संवादानुक्तिसंयुक्ता एत एव तु निग्रहाः ॥ वादो जल्पो वितण्डेति कथास्तिस्रो विजानताम् ॥ स्वार्थं परार्थमपि वा तत्त्वनिर्णयसाधिनी ॥ केवलं तु कथावादो जल्पोऽर्थादिव्यपेक्षया ॥ सतामेव कथा श्रेया वितण्डात्वसतां सता ॥ अप्रकाश्य स्वासिद्धान्तमसतां पक्षदूषणम् ॥ उक्ते तैः प्रथमं माने वक्तव्यं तस्य दूषणम् ॥

सु०—एवमनुमानदोषान्निरूप्य प्रसङ्गात्परनिरूपिताशेषनिग्रहस्थानानामपि विरोधादिष्वेवान्तर्भाव इत्याह ॥ **संवादेति** । निगृह्यते पराजीयते एभिरिति निग्रहा निग्रहस्थानानि । ननु च प्रतिज्ञाहान्यादीनां वक्तृदोषाणां कथमर्थवचनदोषेषु विरोधासङ्गतिन्यूनाधिक्येष्वनुप्रवेश इत्युत उक्तं संवादानुक्तिसंयुक्ता इति । तथाऽप्यनुपपत्तिरेव । विरोधादिचतुष्टयस्यानुमानदोषत्वेनोक्तत्वात् । निग्रहस्थानानां च नियमेनानुमानाश्रयत्वाभावात् । न हि पुनरुक्तिरनुमान एव सम्भाविनी । प्रश्नादावप्युपपत्तेरित्यतोऽस्त्यत्र विशेष इति तुशब्देनाह । द्विविधं हि विरोधादिचतुष्टयम् । सभयबन्धादिकथा सर्वरूपसाधारणमसाधारणं च । तत्रानुमानस्यैव यदसाधारणं विरोधादि तत्रानुमानदोषाणां सर्वेषां प्रवेशोऽभिहितः । साधारणे तु सर्वनिग्रहस्थानानामिति न कश्चिद्विरोधः । निग्रहस्थानस्वरूपानुवादपूर्वकमन्तर्भावप्रकारश्च लेशतोऽन्यत्रास्माभिर्दर्शित इति । यद्वा कथावाद्यादीनामेषां निग्रहस्थानताव्यवच्छेदार्थस्तुशब्दः । ननु केयं कथानामेत्यपेक्षायां तत्स्वरूपं निरूपयन्सामान्यलक्षणं विभागमुद्देशं चाह ॥ **वाद इति** । अत्र कथेति लक्ष्यपदमावर्तनीयम् । विचारगोचरेत्युपस्कर्तव्यम् । विजानतामिति जातौ बहुवचनम् । तथा चानेकविद्वत्कर्तृकविचारगोचरा कथा वाक्यसन्दर्भः कथेति सामान्यलक्षणसिद्धिः । ताश्च कथा वादादिभेदेन तिस्रस्त्रिविधा इत्यर्थः । विजानतां मतेन तिस्र इति वा । तेन न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तिस्तद्विरोधादयुक्तेत्युक्तं भवति । वादलक्षणमाह ॥ **स्वार्थमिति** । तत्त्वनिर्णयसाधनीत्यर्थाद्यर्थजल्पवितण्डाव्यवच्छेदः । तथाऽपि वितण्डाविशेषेऽतिव्याप्तिस्तदर्थं केवलमित्युक्तम् । साक्षादित्यर्थः । तुशब्देन तत्त्वनिर्णयसाधनादपि जल्पविशेषात् । तदुद्देशेन प्रवृत्तत्ववैलक्षण्यं दर्शयति । यदा तु विदिततत्त्वौ वीतरागाववविदिततत्त्वैः परैरभ्यर्थितौ कथां कुरुतस्तदा तत्राव्याप्तमेतल्लक्षणम् । न चासौ न वादः । अन्यत्रानन्तर्भावेन तिस्र इत्यस्य व्याघातादित्यत उक्तम् । स्वार्थं परार्थमपि वेति । अपिशब्द उभयार्थतासमुच्चयार्थः । जल्पलक्षणमाह ॥ **जल्प इति** । आदिपदेन ख्यात्यादेर्ग्रहणम् । अर्थादिव्यपक्षयेति वादव्यावृत्त्यर्थम् । आनुषङ्गिकार्थादिसाधनत्वं वादस्यापि सम्भवतीति व्यपेक्षाग्रहणम् । वितण्डाव्यावृत्त्यर्थं सतामेवेति । सतामित्येवोक्ते न वितण्डाव्यावृत्तिसिद्धिः । वितण्डायामप्येकस्य सत्त्वात् । बहुवचनस्य जात्यर्थत्वात् । तेनैवेत्युक्तम् । ॥१२८॥

वितण्डां लक्षयति ॥ **वितण्डेति** । तुशब्दो वादजल्पव्यवच्छेदार्थः । कथेत्यनुवर्तते । कर्तृभेदेन कथाभेदेऽतिप्रसङ्ग इत्यतो लक्षणान्तरमाह ॥ **अप्रकाश्येति** । सद्भिः स्वसिद्धान्तमप्रकाश्यासाधयित्वाऽसतां पक्षस्य दूषणमेव क्रियते यत्सा वितण्डेत्यर्थः । प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनेन विना परपक्षप्रतिक्षेपमात्रेण पर्यवसन्ती कथा वितण्डेत्युक्तं भवति । नन्वेतदेव किन्निमित्तं प्राश्निकाद्यधीनमिति ब्रूमः । तेऽपि कुत एतादृशनियमं कुर्युरिति चेन्न । तत्त्वज्ञानायोग्यानसतः प्रति सद्भिः स्वसिद्धान्तसाधने तेषां तत्त्वज्ञानोत्पादप्रसङ्गात् । तस्य च निषिद्धत्वादित्याशयेनासतामित्युक्तम् । एतेन प्रथमलक्षणस्यापि समर्थनं वेदितव्यम् । नन्वसम्भवीदं लक्षणम् । परपक्षदूषणं हि तत्प्रतिपादकप्रमाणदूषणेनैव भवेत् । न च स्वपक्षसाधनहीनायां वितण्डायां तत्सम्भवतीत्यत आह ॥ **उक्त इति** । तैरसद्भिः प्रथमं स्वपक्षसाधनाय माने उक्ते सति सद्भिस्तस्य मानस्य दूषणं वक्तव्यम् । असतो वादिभूतस्य स्वपक्षसाधनं परपक्षनिराकरणं च करणीयम् । सतस्तु प्रतिवादिनस्तत्प्रमाणदूषणेनैव चरितार्थत्वमित्युक्तं भवति । क्वचित्सतामेवेत्यादिसार्धश्लोको वादजल्पयोरित्यतःपरं पठितः । तत एतामेव सङ्गतिमाश्रित्य टीकाकृता तत्रैव व्याख्यातः । किञ्च गुरुशिष्यादयोऽसमानविद्या अपि वादेऽधिक्रियन्ते । तत्त्वनिर्णयार्थित्वात् । जल्पवितण्डयोस्तु सम्भावितसमानविद्ययोरेवाधिकारः । ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम् । तयोर्विवाहो वादश्च नोत्तमाधमयोः क्वचिदिति स्मरणात् । वादो जल्पवितण्डालक्षणो विवादः । अन्यथाऽत्यन्तापकृष्टोऽप्युत्कृष्टतमेन वैयात्याद्घटमानो यदि वा दैवात्तमभिभावयेत् । यद्वा वृथाख्यातिं लभेत । तथा च प्राश्निकादीनामसुज्ञत्वं प्रत्यवायश्च स्यात् । अपूज्यः पूज्यते यत्रेति वचनात् । एवं च वादाज्जल्पवितण्डयोर्भेदः ।

टि०—परनिरूपिताशेषनिग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावनिरूपणेऽसङ्गतिरित्यत उक्तं प्रसङ्गादिति । अनुमानदोषाणां विरोधादिष्वन्तर्भावप्रतिपादनेनाशेषनिग्रहस्थानानामपि तत्रान्तर्भावस्मरणादिति भावः । नन्वत्रैते निग्रहस्थानानीत्यवचनात्तावानेन निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावसिद्धिः । विरोधादीनां परेण परस्याहङ्कारखण्डनपरत्वाभावेनानिग्रहत्वात्तन्निग्रहत्वोक्त्ययुक्तिश्चेत्यतोऽत्र निग्रहपदस्य निग्रहस्थानपर-

स्वान्न दोषद्वयमपीत्यभिप्रेत्याहङ्कारखण्डनपरस्य निग्रहपदस्य कथं निग्रहस्थानपरत्वमित्यतो भावसाधनस्य निग्रहपदस्य पराजयपरत्वेऽपि करणसाधनस्य पराजयनिमित्तपरत्वं प्रत्यूहामित्याशयवान्करणसाधनतामाश्रित्य निग्रहपदं निग्रहस्थानपरतया व्याचष्टे ॥ निगृह्यत इत्यादिना । एत एव तु निग्रहा इत्येतावतैव निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावनिरूपणसिद्धेः किं विशेषणेनेत्यतोऽन्तर्भावनिरूपणस्य तावता सिद्धावपि तत्र प्राप्तानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थत्वाद्विशेषणस्य न तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तन्निवर्तकतया तद्विशेषणं योजयितुं निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥नन्विति । आदिपदेन निरर्थकाविज्ञातार्थादीनां परिग्रहः । मूले तुशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्य विरोधद्वैविध्यरूपविशेषोपदर्शनार्थत्वान्न तदित्यभिप्रेत्य किं तदुपदर्शनेनापीत्यतो निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावसिद्धिस्तत्प्रयोजनमित्यभिप्रेत्य तेषां विरोधादिष्वन्तर्भावानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **तथाऽपीति** । अनुमानदोषेषु विरोधादिष्वनुमानदोषाणां निग्रहस्थानानामन्तर्भावः किन्न स्यादित्यत आह ॥ **निग्रहस्थानानामिति** । उक्तनियमाभावमेवोपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **अन्यत्रेति** । पद्धतावित्यर्थः । कथास्वरूपप्रतिपादकोत्तरग्रन्थोपक्षेपाय तदुपयुक्तार्थप्रतिपादकतया तं व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** । आदिपदेन कथायामपस्मारोन्मादादिदशापन्नादीनां परिग्रहः । न चैवं कथालक्षणटीकाविरोधः । तत्रैतेन कथाबाह्यानाम् निग्रहस्थानत्वस्वीकारात् । अत्र पुनस्तद्व्यवच्छेदादिति वाच्यम् । तत्र जल्पारम्भोत्तरकालीनं निग्रहस्थानमुक्तम् । ततः प्रागपि सम्भवादाहेत्यादिना जल्पादिकथातः पूर्वं विद्यापरिक्षायै क्रियमाणवादकथायां प्राप्तदोषाणां पराजयहेतुत्वमुपपाद्यैतेनेत्युक्तत्वेन वर्तिष्यमाणजल्पादिकथाबाह्यानामेवानिग्रहस्थानत्वनिरासेनं तन्निग्रहस्थानत्वसम्मतावपि सर्वथा कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वानिरासेन तादृशानां निग्रहस्थानत्वासम्मत्या सर्वथा कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वपरैतद्ग्रन्थस्य तदविरुद्धत्वात् । केचित्त्वतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणेन कथायामपस्मारोन्मादादिदशापन्नानां निग्रहस्थानत्वव्यवच्छेदस्यैवेहाभिप्रेतत्वेन कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वस्यासम्मतत्वान्न तेषामपि निग्रहस्थानत्वं परोदाहृतकथालक्षणटीकाविरोध इत्याहुः ॥ **केयं कथेत्यपेक्षायामिति** । कथ वाक्यप्रबन्ध इति धातोः स्त्रियां भावे चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्चेति सूत्रेणाङ्प्रत्यये निष्पन्नकथाशब्दयौगिकार्थस्य वाक्यप्रबन्धत्वस्य भारतादिसाधारण्यात्तेषां च वादादिष्वन्तर्भावादतिरेके च तत्त्रैविध्यभङ्गप्रसङ्गादकथात्वेन तत्रातिव्यापनादन्यस्य चाप्रतिभासादिति भावः ॥ **सामान्य-**

SGDF

लक्षणमित्यादि । यद्यपि वादो जल्पो वितण्डेति त्रिविधा विदुषां कथेति कथालक्षणकारिका विभागविशेषोद्देशमात्रपरतया तट्टीकायामवतारिता तथाऽप्याचार्यग्रन्थानां बह्वर्थत्वप्रकटनाय प्रकारान्तरेण व्याकरिष्यता सामान्यलक्षणविभागविशेषोद्देशपरतयाऽवतारितेति ध्येयम् । नन्वस्यां कारिकायां विशेषोद्देशविभागावेव प्रतीयेते न तु सामान्यलक्षणमपि तत्कथं त्रितयपरतया तदवतार इत्यतोऽक्षादिशब्दार्थविभागोद्देशप्रसङ्गपरिहारायावच्छेदकैक्येनैक्यमापन्नस्यैव वस्तुत्वेनोविभज्योद्देष्टव्यत्वनियमात्सामान्यलक्षणं विना विभागविशेषोद्देशयोरनवसरेण तत्परत्वस्याप्यनुपपत्तिप्रसक्तेः कथं तल्लक्षणसमर्पकत्वमप्यास्थेयमित्याशयेन तत्समर्पकत्वमुपपादयति ॥ अत्रेति ॥ आवर्तनीयमिति । आवर्तितं च कथापदं योगेन वाक्यप्रबन्धपरं लक्ष्यपरं तु कथापदं रूढमिति शेषः । यद्यपि चात्र कथेत्येकवचनान्तं पदं न श्रुतं तथाऽपि योग्यतया वचनविपरिणामेन तल्लाभमभिप्रेत्य तथोक्तमित्यवधेयम् ॥ विचारगोचरेत्युपस्कर्तव्यमिति । पूर्वोत्तरपक्षबलाबलचिन्ताविचारस्तद्गोचरत्वं च यद्यपि विचारो गोचरो यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेन विचारविषयकत्वं न भवति । वाक्यसन्दर्भरूपकथाया वस्तुतत्त्वविषयकत्वेन ज्ञानरूपविचारविषयकत्वाभावात् । नापि विचारस्य विषय इति षष्ठीसमासाश्रयणेन विचारं प्रति विषयत्वम् । वस्तुतत्त्वस्यैव विचारं प्रति विषयत्वेन वाक्यसन्दर्भस्य तं प्रत्यविषयत्वात् । तथाऽपि विचार्यत इति विचार इति कर्मार्थव्युत्पन्नत्वाद्विचारशब्दस्य विचारविषयमात्रार्थत्वाद्विचारो गोचरो यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेऽपि विचारविषयगोचरताया एव वाक्यसन्दर्भे लाभान्नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । केचित्तु विचारस्य गोचर एव गोचरो यस्येति मध्यमपदलोपिसमासाश्रयणाद्विचारगोचरगोचरत्वमेव विचारत्वमत्र विवक्षितमित्याहुः ॥ जाताविति । तथा च जल्पवितण्डयोर्द्विकर्तृके वादे द्विशब्देनाव्याप्तिरिति भावः । कथेत्यावृत्त्यादिना सिद्धं लक्षणं दर्शयति ॥ तथा चेति । कर्त्रर्थकषष्ठीजात्यर्थकबहुवचनलब्धार्थकथनमनेकविद्वित्कर्तृक इति । बहुकर्तृकवादस्यापि सङ्ग्रहाय द्विकर्तृक इत्यनुक्त्वाऽनेककर्तृक इत्येवोक्तम् । अनेककर्तृकत्वेऽक्तस्यैककर्तृकेभ्यो मीमांसावाक्येभ्यो व्युदासः । कथामहावाक्यनिर्वाहकत्वरूपवैदुष्योक्त्यां कलहकारादिभ्यो व्युदासः । विचारगोचरत्ववचनेन विदुषामेवान्योन्यं सुखव्यवहारेभ्योव्युदास इति ज्ञेयम् । कथकभेदेन कथानामानन्त्यात्कथं तत्त्रित्वोक्तिरित्यत आह ॥ त्रिविधा इति । प्रकारत्रयोपेता इत्यर्थः । ततश्चानन्त्येऽपि कथानां तत्तल्लक्षणोपाधिक्रोडीकृतराशित्रयविवक्षयेयं त्रित्वोक्तिरिति भावः । एवमा-

SGOF

वृत्त्यादिना वचनात्कथासामान्यलक्षणलाभाय विदुषामित्यस्य कथापदेनान्वयमाश्रित्य कारिका व्याख्याताऽधुना विचारगोचरत्वविशेषणवल्लक्षण-
स्याप्यलक्षितस्य विभागविशेषोद्देशानुपपत्तेराक्षेपेणैव लाभसम्भवाद्विदुषामित्यस्य त्रिविधेत्यनेनान्वये विभागविप्रतिपत्तिनिरासस्यापि सम्पत्तेरावृ-
त्त्यादिक्लेशमङ्गनाश्रित्यैकवाक्यतया व्याचष्टे ॥ **विजानतां मतेनेति** ॥ **न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तीरिति** । एक एव कथामार्ग इति बाह्यानां वादवि-
तण्डे द्वे एवेति श्रीहर्षस्य वादो जल्पो वादवितण्डा जल्पवितण्डा चेति चतस्रः कथा इति गौडनैयायिकानां च न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तिरित्यर्थः ॥
विशेष इति । स्वयमध्यवसितार्थेन कारुणिकतया पाषण्डिप्रसञ्जितौ लोकस्य संशयविपर्ययौ पराकर्तुं तद्विजिगीषयाऽऽरभ्यमाणायां वितण्डायामि-
त्यर्थः ॥ **केवलमित्युक्तमिति** । तस्याश्च ख्यात्यादिकं तत्त्वनिर्णयं चोद्दिश्य प्रवृत्तत्वात्तदुभयसाधनत्वेन तत्त्वनिर्णयमात्रसाधनत्वाभावान्न तत्राति-
व्याप्तिरिति भावः । भ्रवे या वितण्डा लोकस्य संशयविपर्ययनिरासं ख्यात्यादिकं चोद्दिश्य प्रवर्तते ततोऽनेन व्यावृत्तिः । या तु केवलं लोकस्य
संशयाद्यपाकरणायैव प्रवर्तते कथं ततो व्यावृत्तिरित्यत आह ॥ **साक्षादित्यर्थ इति** । ततश्च वितण्डायाः परपराभवद्वारैव तत्त्वनिर्णहेतुत्वेन साक्षा-
त्तदहेतुत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ **केवलं त्विति** । तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य तत्त्वनिर्णयोद्देशेन प्रवृत्ततया वादस्य जल्पविशेषवैलक्षण्योपद-
र्शनार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन किं तद्वैलक्षण्यप्रदर्शनस्यापि फलमित्यतो जल्पविशेषेऽतिव्याप्तिनिरास एव तथेत्यभिप्रेत्याह ॥ **तुशब्देनेति** ॥
जल्पविशेषादिति । यत्र हि ख्यात्याद्यर्थयमानौ विजिगीषू सद्भावमेव साधनदूषणाभ्यां स्वपरपक्षसाधनोपालम्भौ कुर्वाते तस्मादित्यर्थः । तथा च
तस्य साक्षात्तत्त्वनिर्णयसाधनत्वेऽपि तदुद्देशेनाप्रवृत्तत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ **तत्रेति** । तत्र द्वयोरपि तत्त्वज्ञानित्वेन तस्योद्देश्यत्वासम्भ-
वादिति भावः ॥ **स्वार्थं परार्थमपि वेत्तीति** । न केवलमियं वादकथाकथकगततत्त्वनिर्णयार्था विवक्षिता किन्नाम यदा गुरुशिष्यौ तदा स्वार्थं
कथकार्थं शिष्यार्थं शिष्यस्य तत्त्वनिर्णयार्थेति यावत् । यदा तु विदिततत्त्वौ तदा परार्थं कृतप्रार्थनानां परेषां तत्त्वनिर्णयार्थेति यावत् । यदा
सखिसब्रह्मचारिणस्तदोभयार्थं सर्वेषां तत्त्वनिर्णयार्थेति यावत् । अनवधारितस्वपरगतविशेषं तत्त्वनिर्णयमात्रमेव चात्रोद्देश्यतया विवक्षितमिति न
तस्य विशेषावलम्बनेनाननुगमशङ्कावकाशः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **आदिपदेनेति** । नन्वत्रार्थख्यातिपूजापरखिलीकरणानि सम-

स्तानि व्यस्तानि वोद्देश्यानि जल्पे विवक्ष्यन्ते । नाद्यः । एकैकोद्देशेन प्रवृत्तावव्यापनात् । नान्त्यः । परस्पराव्याप्तेरिति चेन्न । तत्त्वनिर्णयाति-
रिक्तफलोद्देशेन सतामेव कथा जल्प इति लक्षणार्थत्वात् । फलान्तरं चार्थादिकमेवेति तद्ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् ॥ **वादव्यावृत्त्यर्थमिति** । वादस्य
तत्त्वनिर्णयसाधनत्वेऽप्यर्थादिसाधनाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ **वादस्येति** । वादविशेषस्येत्यर्थः । ननु सतामित्येतावताऽपि वितण्डाव्यावृ-
त्तिसिद्धेः किमेवशब्देनेत्यत आह ॥ **सतामित्येवेति** । ननु बहुसत्कर्तृकत्वस्य सतामिति बहुवचनबलेन लब्धत्वाद्वितण्डायाश्चातादृशत्वात्कथं
तेन न व्यावृत्तिरित्यतो भवेदेवं यदीदं बहुवचनमिति व्यक्तिबहुत्वविवक्षानिमित्तं बहुवचनं स्यात् । न चैवम् । किन्नाम जात्याख्यायामेकस्मि-
न्बहुवचनमन्यतरस्यामिति सूत्रविहितं जात्याख्यानिमित्तमेव । तथा च बहुसत्कर्तृकत्वालाभान्न सतामित्यनेन तद्व्यावृत्तिसिद्धिरित्याह ॥ **बहुवच-
नस्येति** । न चैवं लक्षणटीकायां सतामित्यनेन वितण्डाव्यावृत्तिवर्णनमयुक्तं स्यादिति वाच्यम् । एतदनुसारेण तत्रापि सतामेवेत्यर्थस्याभिप्रेतत्वेन
तद्व्यावृत्तिवर्णनसम्भवात् । केचित्तु जात्यार्थत्वेऽपि सतामित्यस्य सतोरित्यर्थकत्वाद्वितण्डायाश्च सदसत्कथार्थत्वेन सतोः कथात्वाभावात्तद्व्यावृत्ति-
रिति तदभिप्रायमाहुः ॥ **तुशब्द इति** । असतां सतां सह या कथा सा वितण्डैव न वादो नापि जल्प इति वादजल्पव्यवच्छेदप्रतिपादनेन
तत्रातिव्याप्तिशङ्कानिरासार्थ इति भावः ॥ **कर्तृभेदेनेति** । स्वरूपभेदकनिमित्तम् । तदभावेऽपि केवलं कोटिभेदमात्रेण कथाभेदे कर्तृपुरुषाणा-
मानन्त्येन कथानन्त्यापत्तिरित्यर्थः ॥ **लक्षणान्तरमिति** । स्वरूपभेदकप्रवृत्तिप्रकारभेदरूपलक्षणमित्यर्थः । अत्रापि सदसतोर्लक्षणेऽपि तत्त्वात्कर्तृ-
भेद एव कथाभेदकतयोच्यते न प्रवृत्तिप्रकारभेद इति कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **प्रतिवादिन इति** । ततश्च प्रवृत्तिप्रकारभे-
दादेव कथाभेदो न कर्तृभेदादित्युक्तं भवति ॥ **स्वपक्षसाधनेन विनेति** । मूलपक्षग्रहापेता वितण्डा कविभिर्मतेति ब्रह्मतर्कोक्तेरिति भावः । मूलपक्षः
स्वपक्षस्तस्य ग्रहः साधनं तदपेत्यर्थः । ननु प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनहीनत्वं वितण्डायामसम्भवीदमसाधकं व्यभिचारित्वादित्यादिदूषणस्याप्यनुमान-
त्वेन साधकत्वात् । यदि वर्णा अनित्यास्तर्हि नाशकत्वाभिमतसमवधानानन्तरं नोपलभ्येरन्निति तर्कस्याप्यनुमानतया साधनत्वात् । अथ कथाहेतुवि-
प्रतिपत्तिविषयकोटिसाधकमेव साधनत्वेन विवक्षितमुदाहृतं चानुमानं न तादृशमिति न साधनम् । द्विविधं ह्यनुमानं स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं चेति

द्वितीयमपि द्विविधम् । दुष्टिप्रमितिसाधनं तर्कश्चेति । अतः कथमसम्भव इति चेन्न । तथाऽपि वर्णानां नित्यविभुत्वादिति सत्प्रतिपक्षस्य बाधकप्रत्यभिज्ञागमयोश्च साधनत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात् । अत एव ब्रह्मतर्केऽग्रहेणैव पक्षस्य तर्कागमबलेन तु दूषयेदेव पाषण्डांस्तत्त्वविप्लावकान्सदेत्यागमोऽपि वैतण्डिकोपायत्वेन सङ्गृहीत इति मैवम् । भावानवबोधात् । न हि स्वपक्षसाधनेन विनेति साधनप्रयोग एव निषिध्यते किन्तु साधनत्वेन तत्प्रयोग एव । न च वैतण्डिकेन प्रतिपक्षादिकं साधनत्वेन प्रयुज्यते किन्तु साधनस्थापनादूषणतयैव । ततश्च यथा जल्पे विरुद्धत्वाद्युद्भावनेन परसाधने दूषितेऽपि स्वपक्षसाधनोपन्यासं विना न कथापरिसमाप्तिस्तथा वितण्डायामित्यभिप्रायात् । तदिदमुक्तं स्वपक्षसाधनेन विनेति । अन्यथा परपक्षप्रतिक्षेपमात्रेणैवेत्येतावतैव पूर्तावेतस्य वैयर्थ्यापातात् । ब्रह्मतर्केऽपि दूषयेदेवेत्युक्तमिति ध्येयम् । ननु भवेदेवं प्रवृत्तिप्रकारभेदेन कथाभेदो यदि वितण्डायां प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनेन विना परपक्षप्रतिक्षेपमात्रेण कथापर्यवसानं सिद्धं स्यात् । न चैतदस्ति । नियामकाभावात् । अन्यथा जल्पेऽपि तत्प्रसङ्गादित्याशयेनाक्षिपति ॥ **नन्विति** । प्राश्निकादिभिस्तन्मात्रेण कथापर्यवसाननियमात् । तत्कृतसमयस्यैव नियामकत्वात् । तन्मात्रेण कथापर्यवसानोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ **प्राश्निकादीति** ॥ **तेऽपि कुत इति** । जल्पे तथा नियमं कृत्वा वितण्डायामेव तथा समयकरणे नियामकाभावादिति भावः ॥ **प्रसङ्गादिति** । जल्पे चोभयोरपि सत्त्वेन तत्त्वज्ञानयोग्यतायाः स्वपक्षसाधनेऽपि वादिनस्तत्त्वप्रसङ्गो नानिष्ट इति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तस्य च निषिद्धत्वादिति** । मानस्तेनेभ्य इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ **एतेनेति** । वितण्डाया वादजल्पव्यावृत्तप्रवृत्तिप्रकारकथनेनेत्यर्थः । स्वरूपभेदनिमित्तान्तराभावेऽपि केवलं तर्कभेदेनैव कथाभेदोक्तावतिप्रसङ्गप्रसक्तावपि प्रकृते प्रवृत्तिप्रकारभेदस्यैव कथास्वरूपभेदकस्य सत्त्वात् । स्वरूपभेदकनिमित्तान्तराभावाभावेन केवलकर्तृभेदस्य कथाभेदकत्वानभ्युपगमान्नातिप्रसङ्ग इति पूर्वोक्तमपि लक्षणं युक्तमिति भावः ॥ **नन्विति** । प्रतिवादिन इव वादिनोऽपि स्वपक्षसाधनं वितण्डायां नास्तीति भ्रान्त्या शङ्केयं । अत एवोक्तं तैः प्रथमं मान इति । असतो वादिभूतस्य स्वपक्षसाधनमिति मूलतट्टीकयोः स्वपक्षसाधनास्तित्ववर्णनमिति ध्येयम् ॥ **असतो वादिभूतस्येति** । ननु च वितण्डायां वादिनः कथं परपक्षदूषणं तत्त्वमेषु निगूहितमित्यन्यत्रोक्तेरप्रकाश्यस्वसिद्धान्तमसतां पक्षदूषणमित्यत्रापि पूर्वमुक्तेर्मूलपक्षग्रहापेता । अप्रकाश्य स्वपक्षो हि अग्रहेणैव पक्षस्येति ब्रह्मतर्कोक्तेश्च सता प्रतिवादिना सर्वथाऽ-

प्रकाशितस्य तत्परस्यासता वादिनाऽज्ञानात् । अथैतानि वाक्यानि प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधननिराकरणपराणि न तु स्वपक्षस्वीकारपराणि । अप्रकाश्येत्यस्य स्वपक्षसाधनं विनेत्येव पूर्वं व्याख्यातत्वात्तत्त्वज्ञानायोग्या न स्वतः प्रतिवादिनः स्वसिद्धान्तसाधने तेषां तत्त्वज्ञानोत्पादप्रसङ्गादित्युक्तत्वाच्च । ब्रह्मतर्कवाक्यानामपि प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधननिषेध एव तात्पर्यादिति चेन्न । तथाऽपि वादिनः परपक्षदूषणं युज्यते । न हि ज्ञानमात्रेण परपक्षस्य दूषणं युज्यते । अपि तूपन्यासे सति साधनस्य दूषणम् । अन्यथा वादजल्पयोरप्यादावेव प्रतिवादिन इव वादिनोऽपि परपक्षदूषणप्रसङ्गात् । एवञ्च प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनाभावाद्वादिनः परपक्षसाधनदूषणानवकाश एवेति । मैवम् । अनेन वर्णानित्यत्वेन साधिते त्वया तद्दूषणमेव कार्यम् । अनेन पुनस्तद्दूषणीयमिति प्राश्निकादिनियतस्य त्वया वर्णानित्यत्वं साधनीयं मया त्वद्दूषणमेव कथिते तत्पुनस्त्वया दूषणीयमिति प्रतिवादिपरिगृहीतस्य वादिनः स्थापनादूषणस्यैवात्र परपक्षपदेन विवक्षितत्वात् । अत एव दूषणस्यापि पक्षतया तत्परिग्रहसत्त्वादेव वैतण्डिकस्य पक्षपरिग्रहसामान्यनिषेधायोगाद्ब्रह्मतर्के मूलपक्षग्रहापेक्षेत्यादित्युक्तम् । न च प्रतिवादिपक्षत्वेऽप्यस्य दूषणस्योद्धार एव कर्तव्यो वादिना न दूषणमिति वाच्यम् । दूषणदूषणस्यैव दूषणोद्धारत्वादिति सर्वं सुस्थम् ॥ सतस्तु प्रतिवादिन इति । ननु तत्त्वज्ञानयोग्यतालक्षणं सत्त्वं यदि कथकाभिमानसिद्धं विवक्षितं तदा न वितण्डावकाशः । द्वयोरपि स्वाभिमानतस्तत्त्वात् । अथ वास्तवं तथाऽपि न वितण्डावकाशः । तदनिश्चयात् । निश्चये वा न वितण्डा स्यात् । न हि निश्चितस्वासाधुभावः परसाधुतां निश्चित्य वितण्डायै घटितुमर्हतीति चेन्न । उक्तरूपवादिव्यवस्थायाः प्राश्निकविधेयत्वात् । तेषां च शास्त्रोदितलक्षणैः सत्त्वासत्त्वनिश्चयोपपत्तेः । अत एव प्राश्निकानां वैष्णवत्वनियमो वक्ष्यत इति भावः । ननु सतामेवेत्यादिसार्धश्लोकस्य जल्पोऽर्थादिव्यपक्षयेत्येतच्छेषतया व्याख्यानमयुक्तम् । टीकाकृतोभाभ्यां साधनं चेत्युत्तरानुव्याख्यानशेषतया व्याख्यातत्वेन तस्यैतच्छेषत्वाभावात् । अन्यथा टीकाकृताऽप्यत्रैव व्याख्येयतयोत्तरशेषतया तद्व्याख्यानस्यासङ्गतत्वापातात् । न चोत्तरत्र तत्पाठदर्शनमूलकं तद्व्याख्यानं जल्पोऽर्थादिव्यपक्षयेत्यतःपरं तत्पाठदर्शनमूलकं च स्वकीयव्याख्यानमित्यविरोध इति वाच्यम् । तथाऽप्युभयत्र पाठाविशेषे उत्तरशेषतया टीकाकारीयव्याख्यानोल्लङ्घनेन पूर्वशेषतया तद्व्याख्यानस्य निमित्तविशेषाभावेनायुक्तत्वादित्यत उत्तरत्र पाठस्य क्वाचित्कत्वात्पूर्वत्र पाठस्य च प्रायिकत्वाट्टीका-

कारीयमुत्तरशेषतया व्याख्यानमुल्लङ्घ्य पूर्वशेषतया व्याख्यानस्य श्लिष्टत्वादित्याशयेनाह ॥ क्वचिदिति ॥ एतामेवेति । अस्मदुक्तामेव सङ्गतिमित्यर्थः ॥ आश्रित्येति । अभिप्रेत्येत्यर्थः । टीकाकारीयस्यान्यथासङ्गतिनिरूपणस्याप्यस्मदुक्तसङ्गत्यभिप्रायकत्वान्न तद्व्याख्यानांशेऽपि तद्विरोध इति भावः ॥ टीकाकृतेति । सन्न्यायरत्नावलीकृतेत्यर्थः। भेदकान्तरोपपादनार्थत्वान्नोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुमुत्तरत्रोपपादनेन सूचितं वादवितण्डाजल्पयोर्भेदकान्तरमाह ॥ स्मरणादिति । याज्ञवल्क्यस्मृतेरित्यर्थः । नन्वत्र वाद एव समानविद्ययोराधिकारवचनात्कथं जल्पवितण्डयोः समानविद्याधिकारिकत्वप्रतिपादकतयोपन्यास इत्यतोऽत्र वादशब्दस्य गौण्या वृत्त्या जल्पवितण्डापरत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ वाद इति । तन्निमित्तगुणयोगाभावात्कथं गौणीत्यतो विवादत्वेन जल्पवितण्डयोर्वादसाम्यात्तदुपपत्तेरित्याशयेनोक्तं विवाद इति । अपूज्यत इति पूज्यपूजाव्यतिक्रमः । त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयमिति वा पूज्याश्चैवावमानिताः । त्रीणि तत्र वर्तन्ते दुर्भिक्षं मरणं भयमिति वाक्यशेषेणान्वयः । इत्यादीति पाठे आदिपदेनैवोक्तविधवाक्यशेषपरिग्रहः ।

अ०—विद्यापरीक्षापूर्वैव वितण्डा जल्प एव च ॥ उच्चनीचत्वनिर्णीतिर्यतो जयपराजयौ ॥ विनैव तत्त्वनिर्णीतिं न हि जल्पादिना क्वचित् ॥ उच्चनीचत्वविज्ञानमिति विद्यापरीक्षणम् ॥ वादेन चोच्चनीचत्वविज्ञानं भवति स्फुटम् ॥ इति वादस्य पूर्वत्वं तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोः ॥ बहुविद्यत्वसिद्धौ तु नैव वादोऽपि कारणम् ॥ सभासभापप्राश्निकपूर्वस्तु स्पर्धिनामपि ॥ वाद एवोभयार्थः स्यान्निर्णीतिजयकारकः ॥ तत्त्वाप्रकाश एवैको वितण्डाजल्पयोः फलम् ॥

सु०—नन्वेतदयुक्तम् । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वेन विद्यासाम्यवैषम्ययोर्ज्ञातुमशक्यत्वादिति चेन्न । जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादेः परीक्षया निश्चयोपपत्तेः । तदेतदाह ॥ विद्येति । विद्यापरीक्षापूर्वा कारणभूता यस्याः सा तथोक्ता । विद्यापरीक्षानिश्चितसाम्ययोरेव वितण्डा दातव्या न विषमविद्ययोः । जल्पश्चैवम् । विद्यापरीक्षापूर्व एवेति व्याख्येयम् । द्वितीयैवशब्दो वादव्यावृत्त्यर्थः । समानविद्ययोरेवेत्ययं नियमो न वादेऽस्तीति । ननु जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादिनिश्चयाय कर्तव्या परीक्षा किं कथयोतान्यथा । नान्यथा । अन्योन्य-

सङ्घर्षणेन विना तदासिद्धेः । आद्येऽपि किं वादेन जल्पवितण्डाभ्यां वा । न प्रथमः । ख्यात्यादिकामयोः स्पर्धावतोर्वादानुपपत्तेः । न द्वितीयः । अनवस्थापातादिति चेन्न । वादेन तावद्विद्यापरीक्षणस्येष्टत्वादित्याशयवान्वादस्य विद्यापरीक्षायां (कार) तत्कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयितुमुपोद्घातं तावदाह ॥उच्चेति । यतो विद्ययोच्चत्वेन निर्णीतत्वमेव जयो नीचत्वेन निर्णीतत्वं च पराजय इत्यर्थः । इति विद्यापरीक्षणं वादेनेति वक्ष्यमाणेनान्वयः । एवमुपयुक्तमभिधाय व्यतिरेकमाह ॥ विनैवेति । निर्णीयतेऽनयेति निर्णीतिस्तत्त्वस्य निर्णीतिस्तत्त्वनिर्णीतिर्वाद इति यावत् । तत्त्वनिर्णीतिं विनोच्चनीचत्वविज्ञानं न हीत्येवोक्ते विना वादेनेति वक्ष्यमाणविरोधः स्यात् । अतो जल्पादिनेत्युक्तम् । इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थे । विद्यापरीक्षणं वादेनेति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । यद्यपि सत्साधनोपलम्भे जल्पेऽपि भवति वादिनोरुच्चनीचत्वविज्ञानम् । तथाऽपि तदुद्देशेनाप्रवृत्तेस्तादर्थ्यस्य प्रथममनिश्चयान्न तदर्थं जल्पो दातुं शक्यते । व्यतिरेकस्यान्यदीयाकारणत्वमात्रनिश्चयहेतुत्वाद्वादस्य कारणतामवधारयितुमन्वयं चाह ॥ वादेनेति । चशब्दोऽन्वयस्य व्यतिरेकेण समुच्चयार्थः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थितमर्थमुपसंहरति ॥ इतीति । इति तस्माद्वादस्य पूर्वत्वम् । जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादिनिश्चयहेतुपरीक्षार्थं प्रथमानुष्ठेयत्वं सिद्धमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । समानविद्ययोरेव जल्पवितण्डे । समानविद्यता च परीक्षानिश्चेया । परीक्षा च वादकथया विधेया । न जल्पवितण्डाभ्याम् । जयेन हि विद्याधिक्यं निर्णेतव्यम् । पराजयेन च तन्न्यूनता । जयपराजयौ च प्रमाणतर्काभ्यां प्रकृतप्रमेयसाधनसामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणावुच्चनीचत्वनिर्णयविषयताशब्दवाच्यावेव प्रकृतोपयोगिनौ । तौ च वाद एव सम्भवतो न जल्पवितण्डयोः । तत्र यत्किञ्चिन्निग्रहोद्भावनमात्रेण जयपराजयव्यवस्थापनात् । अतो जल्पवितण्डार्थं जल्पवितण्डाभ्यर्थनाभावान्नानवस्थेति । जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यापरीक्षायां वादेन कृतायां किं कार्यम् । समविद्यत्वसम्भावनायां जल्पवितण्डे कर्तव्ये इत्युक्तमेव । विषमविद्यतावधारणायां किं विधेयमित्यपेक्षायामाह ॥ तत्सिद्धाविति । तेन वादेनैव तस्य नीचोच्चभावस्य सिद्धौ सत्यामन्ययोर्जल्पवितण्डयोर्व्यर्थता । ततश्चाकर्तव्यतेत्यर्थः । परीक्षार्थेन वादेनैवोपरम इति । जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यापरी-

क्षार्थं वादकथा प्रथमं दातव्येत्युक्तस्यापवादमाह ॥ बहुविद्यत्वेति । प्राक् परीक्षातो लोकसंवादादिनाऽन्यतरस्य प्रतियोग्यपेक्षया बहुविद्यत्वसिद्धौ तु वादोऽपि नैव दातव्यः । किमु जल्पावितण्डे इति । कुत इत्यत आह ॥ कारणमिति । विद्यापरीक्षाया इति शेषः । वाद इत्यनुवर्तते । वादो हि विद्यापरीक्षाकारणमित्येष्टव्यो न तु व्यसनितया । तत्फलं त्वन्यत एव जातमिति किं परीक्षया किं तदङ्गेन वादेनेति । यदुक्तं स्पर्धावतोः ख्यात्यादिकामयोर्वादो न सम्भवति । तत्रासत्साधनोत्तरप्रयोगस्यावश्यमवर्जनीयत्वात् । ततश्च विद्यासाम्यवैषम्यनिर्णयानुपपत्तेरिति तत्राह ॥ सभेति । प्रश्नशब्दात्करोतीत्यर्थे ईकक्प्रत्ययो वक्तव्यः । स्पार्धिनामिति जातौ बहुवचनम् । एवेत्यस्य युज्यत इत्यध्याहृतेनान्वयः । यतः सभादिपूर्वस्ततः स्पार्धिनामपि वादो युज्यत एवेति । तुशब्दो हेत्वर्थः । सभासभापतिप्राश्निकैर्नियतयोरसत्साधनादिप्रयोगवर्जनसम्भवादिति भावः । यदुक्तं तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोरिति तदयुक्तम् । वादेन तत्त्वनिर्णयसिद्धावप्यर्थाद्यसिद्धेः । तथा चाभिलषितं न सिद्धं सिद्धं चानभिलषितमिति तत्राह ॥ उभयेति । वाद इत्यनुवर्तते । अस्यैव विवरणं निर्णातीति । न केवलं निर्णीतिकारकः किन्तु जयकारकश्च । जयशब्देन तत्साध्यमर्थादिकमुपलक्ष्यते । विद्यापरीक्षार्थे वादे जयिनोऽर्थादिकमपि सभापतिना सम्पादनीयमिति भावः । एवं तर्हि न कदाऽपि जल्पवितण्डाप्रवृत्तिर्व्यर्थताऽन्ययोरिति युक्तेः समानत्वात् । यथा हि विद्यावैषम्यनिर्णये जितवतोऽर्थादिलाभः । तथा तत्साम्ये द्वयोरप्यर्थादिलाभः सम्भवत्येव । न च फलान्तरमस्ति । येन पुनर्जल्पवितण्डारम्भः स्यादित्यत आह ॥ तत्त्वाप्रकाश एवेति । तत्त्वाप्रकाश इति परवञ्चनसामर्थ्यमुच्यते । तेन तत्साध्योऽर्थादिलाभो लक्ष्यते । इदमुक्तं भवति । यद्यपि विद्यासाम्यवैषम्ययोर्निर्णीतिजयौ स्यातां तथाऽपि तात्त्विककथाफलरूपावेव । पराच्छादनचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभार्थं समानविद्ययोः पुनर्जल्पवितण्डाप्रवृत्तिरिति । न चैवं विषमविद्ययोरपि तत्प्रवृत्तिः । उपप्लवप्रसङ्गस्योक्तत्वादिति । यद्वा तत्त्वनिर्णयफलो वादोऽर्थादिफले जल्पावितण्डे इति फलभेदेन कथाभेद उक्तः । सोऽनुपपन्नः । तथा सत्यर्थादीनां भेदेन कथानन्त्यप्रसङ्गादित्यत आह ॥ तत्त्वेति । यद्यप्यर्थादयोऽवान्तरभेदभिन्नास्तथाऽपि तत्त्वाप्रकाश एक एव

SGDF

वितण्डाजल्पयोः फलम् । तत्त्वनिर्णयेतरत्वरूपेणार्थादीनामेकत्वान्नोक्तदोषः । तदवान्तरभेदविवक्षा तु व्यर्थैवेति भावः ।

टि०—ननु तथाऽप्युत्तरत्र वितण्डाजल्पयोर्विद्यापरीक्षापूर्वत्वव्युत्पादनमनर्थकम् । न च परीक्षया समानविद्यत्वादिनि निश्चयसम्भवोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्योपायान्तरेणापि सम्भवेन तन्निश्चयाय विद्यापरीक्षाऽनपेक्षणादित्यतः शङ्कामुखेनोपायान्तरासम्भवप्रदर्शनपूर्वकं विद्यापरीक्षया तन्निश्चयोपपादकत्वेनोत्तरवाक्यं योजयति ॥ नन्विति । नन्वत्र वितण्डाजल्पयोरेव विद्यापरीक्षाकारणकत्वमुच्यते न तु विद्यासाम्यादेस्तत्कथमस्योक्तार्थसमर्पकतयोपन्यास इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ विद्यापरीक्षेति । जल्प एव चेत्यत्र चशब्दस्य जल्पशब्देन सम्बन्धं साकाङ्क्षतया विद्यापरीक्षापूर्वेत्यस्यानुवृत्तिं योग्यतया लिङ्गव्यत्ययं चाश्रित्योक्ततात्पर्यार्थातिदेशं च सूचयन्व्याचष्टे ॥ जल्पश्चैव विद्यापरीक्षापूर्व एवेति व्याख्येयमिति। अत्रैवमिति पूर्वोक्ताभिप्रायातिदेशसूचनम् । विद्यापरीक्षया निश्चितसाम्ययोरेव जल्पो दातव्यो न विषमविद्ययोरित्यभिप्रायः । जल्पश्चैव विद्यापरीक्षापूर्व एवेति पाठे एवचशब्दयोर्भिन्नक्रमतयाऽन्वयं साक्षात्तया विद्यापरीक्षापूर्वेत्यस्यानुवृत्तिर्योग्यतया लिङ्गव्यत्ययं विद्यापरीक्षया निश्चितसमानविद्ययोरेव जल्पो दातव्यो विषमविद्ययोरित्युक्ताभिप्रायं च मनसि निधाय व्याचष्ट इत्यवतारो द्रष्टव्यः । जल्पश्चेत्येतावता पूर्तेर्जल्पश्चैवेत्येवशब्दवैयर्थ्यं वितण्डासमुच्चायकचशब्देन विरुद्धार्थत्वं चेत्याशङ्क्योक्ता नियमस्य वादाच्छेदकत्वोपपादनार्थत्वान्नानर्थक्यम् । अनभिमतवादव्यावर्तकत्वेन वितण्डाव्यावर्तकत्वाभावात् न विरोधश्चेति भावेनाह ॥ द्वितीयैवशब्द इति ॥ न वादेऽस्तीति । तत्त्वनिर्णिनीषूणामसमानविद्यानामपि गुरुशिष्यादीनामधिकारदर्शनादिति भावः । ननु तथाऽप्युच्चनीचत्वनिर्णीतिरित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च जयपराजयस्वरूपनिरूपणार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तन्निरूपणस्यासङ्गतत्वात् । न च वादस्य विद्यापरीक्षायां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयितुमुपयुक्तार्थाभिधायकत्वान्नासङ्गतिरिति वाच्यम् । तत्साधनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च विद्यापरीक्षासम्भवसमर्थनार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तत्समर्थनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च तत्सम्भवाक्षेपसमाधानार्थत्वान्न तदानर्थक्यमिति वाच्यम् । निर्बीजत्वेन तदाक्षेपस्यैवानुत्थानेन तस्यासमाधेयत्वात् । न चोपायासम्भवस्यैव तत्र बीजत्वान्न निर्बीजत्वं तस्येति वाच्यम् । कथाभिन्नस्य वा कथारूपस्य वाऽनेकस्य तत्रोपायत्वसम्भवेनोपायाभावस्यासम्भवदुक्तिकत्वेनाक्षेपाबीजत्वसम्भ-

वादित्यत उपायासम्भवसमर्थनेन तदाक्षेपशङ्कामुपपादयति ॥ **नन्विति** ॥ **तदसिद्धेरिति** । परीक्षारूपलिङ्गस्याप्रत्यक्षत्वेन कथामन्तरेणान्योन्यसङ्घर्षणेन विना निश्चेतुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ **वादानुपपत्तेरिति** । तत्रासत्साधनप्रयोगस्यावर्जनीयत्वादिति भावः ॥ **अनवस्थेति** । जल्पादिना परीक्षानिश्चयाभ्युपगमे विद्यापरीक्षानिश्चयोपायस्यापि जल्पादेः सम्भावितसमानविद्याधिकारिकत्वात्तत्समानविद्यानिश्चयस्य च जल्पादिसाध्यविद्यापरीक्षापूर्वकत्वादनवस्थेति भावः । ननूक्तरीत्योपायाभावात्कथं परीक्षासमानमित्यतो विकल्पितेषु पक्षेषु वादेनेति पक्षं परिगृह्य समाधत्ते ॥**वादेनेति** । तत्पक्षोक्तदोषस्तूत्तरत्र परिहरिष्यत इति भावः । विना वादेनेत्यादिनाऽन्यथेति पक्षस्याप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात्तावदित्युक्तम् । एवं तर्हि वादेन विद्यापरीक्षणस्यैव वक्तव्यतया विनैवेत्याद्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमित्यतो वादस्य कारणत्वोपपादकान्वयव्यतिरेकयोरुपदर्शनार्थत्वान्न तद्वैय्यर्थ्यमिति भावेनोक्तं **वादस्येति** । तथाऽप्युच्चनीचत्वनिर्णीतिरित्युत्तरवाक्यस्य वादस्य विद्यापरीक्षायां कारणत्वानभिधायकत्वाद्विनैवेत्यादेरिव कारणत्वोपपादकत्वाभावाद्वैय्यर्थ्यमेवेत्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वसाधनोपयुक्तार्थप्रतिपादकत्वेन तदुपोद्घातरूपत्वान्न तस्यापि वैय्यर्थ्यमित्याशयेन तथैव तद्योजयति ॥**उपोद्घातमिति** । साकाङ्क्षतया प्रसक्तवाक्याभासतां परिहरति ॥ **इतीति** । कथमस्योपोद्घातत्वमित्यत उपयुक्ताभिधायकत्वादिति भावेनोक्तमुपयुक्तमिति । तर्हि वादेन विनोच्चनीचत्वनिर्णीत्यभावस्यैवाभिधेयत्वात्तत्त्वनिर्णीतिं विना तदसम्भववर्णनानुपपत्तिः । यस्य कस्यचिद्व्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकस्यापि विवक्षितकारणत्वानापादकत्वादन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यतोऽत्र तत्त्वनिर्णीतिपदस्य वादपरत्वेन वादव्यतिरेकेणैव तदसम्भवप्रतिपादनान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रायेण भवेदेवं यदि वादपरत्वं तत्त्वनिर्णीतिपदस्योपपद्येत तदेव कथमित्यतो योगेन तत्परतामुपपादयति ॥ **निर्णीयतेऽनयेत्यादिविरोध इति** । तत्र वादातिरिक्तस्याविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिरूपस्यापि विद्यापरीक्षणोपायस्योक्तेरिति भावः ॥ **तस्मादित्यर्थ इति** । यस्मादित्यर्थकहिशब्दश्रवणादिति भावः । व्यतिरेकमात्रेण कारणत्वसिद्धेरन्वयोपदर्शनमनर्थकमित्यत उक्तं॥व्यतिरेकस्येति॥ उच्चनीचत्वेत्यादिवाक्यैर्विशकलिततया प्रतिपादितं प्रमेयं बुद्ध्यारोहाय सङ्गृह्य दर्शयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । तत्रोच्चनीचत्वनिर्णीतिर्यतो जयपराजयाविस्युक्तस्योक्तामुपोद्घाततामुपपादयति॥ **जयेन हीति**॥ **प्रकृतेति** । न शारीरबलादितदभावक्तया निर्णीतितत्त्वशब्दवाच्याविस्यर्थः। न हि जल्पादिनेत्युक्तमुपपादयति॥ **नेति**। तत्सिद्धौ व्यर्थते-

त्यनेन समानविद्यत्वावधारणायां विषमविद्यत्वावधारणायां च वादेन सिद्धायां जल्पादेर्वैय्यर्थ्यमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तद्व्यावर्त्यशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं विकल्पं मनसि निधाय वाक्यभेदमाश्रित्य व्याचष्टे ॥**जल्पवितण्डार्थिनोरित्यादिना** । समानविद्यत्वसम्भावनायामित्यनेन तत्सिद्धावित्येतावन्मात्रं विभिद्यापेक्षिताध्याहारेण योजितं भवति ॥ **उक्तमेवेति** । विद्यापरीक्षापूर्वैव वितण्डा जल्प एव चेत्यनेनेति शेषः॥**तत्सिद्धाविति** । अनेन व्यर्थताऽन्ययोरिति वाक्ये तत्सिद्धावित्यनुवर्तत इत्युक्तं भवति॥ **तेनेति** । अनेन तत्सिद्धावित्यत्र तत्पदमावर्तते । तत्रैकं तृतीयान्तं परं षष्ठ्यन्तमित्युक्तं भवति । यद्वा ननु तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोरित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यापरीक्षायां वादेन सिद्धायां किं कार्यमित्याकाङ्क्षापूरकत्वान्न तदिति वाच्यम् । किं कार्यमित्याकाङ्क्षायाः समविद्यत्वसिद्धौ किं कार्यमित्यभिप्रायकत्वस्यापि सम्भवेन तत्राप्यनुत्तरत्वेन तत्पूरकत्वायोगादित्यतोऽत्र सम्भावितं विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया मूलं योजयति ॥ **जल्पवितण्डार्थिनोरित्यादिना** । अभिप्रायमाह ॥ **परीक्षार्थेनेति** । ननु वादेन विना बहुविद्यत्वसिद्धावुपायान्तरस्यैवाभावेनासति तस्मिन्बहुविद्यत्वसिद्धेरेवासम्भवात् । तत्सिद्धिमभिलषता तदर्थतया वादस्य तत्र दातव्यायाः स्वीकार्यत्वात्कथं तत्र तस्यादातव्यत्वाभिधानमित्यतोऽविगीतविद्वत्प्रसिद्धेरपि तदुपायत्वेन वादमात्रस्य तत्रोपायत्वाभावान्नोक्तानुपपत्तिरिति भावेनापेक्षिताध्याहारेण तद्योजयति ॥ **प्रागिति** । वादोऽपीत्यपिशब्दार्थमाह ॥ **किन्त्विति** । तर्हि वादोऽपि नैवेत्येतावतैवोक्तापवादसिद्धेः कारणमित्यनर्थकमित्यतो हेतुसमर्पणार्थत्वान्न तदिति भावेन हेतुपरतया तद्योजयति ॥ **कुत इतीति** । कारणमित्येतावता नोक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽपेक्षितपूरणेन वाक्यं योजयति ॥ **विद्येति** । अस्तु तर्हि तत्रापि विद्यापरीक्षार्थमेव वादस्य दातव्यतेत्यत आह ॥**तत्फलं त्विति** । विद्यापरीक्षाफलमित्यर्थः ॥ **अन्यत इति** । अविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादित इत्यर्थः । यत्र परीक्षापेक्षा तत्र वादस्यावश्यकत्वेऽपि यत्र न परीक्षापेक्षा तत्र न वादस्यापेक्षेति कुत इत्यत उक्तं तदङ्गेनेति । वादस्य सभासभापतिप्राश्निकपूर्वकत्वोपपादनपरोत्तरवाक्यमनर्थकमित्यतो वादेन विद्यापरीक्षणमिति पक्षोक्तदोषपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परिहारकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं तत्पक्षोक्तदोषमुत्थापयति ॥ **यदुक्तमिति** । ननु मृदङ्गवादनं शिल्पं कौशलमस्येति मार्दङ्गिक इत्यादौ मृदङ्गवादनादावुपचरितवृत्तेर्मृदङ्गादिशब्दात्तदस्य शिल्पमित्यस्मिन्नर्थे शिल्पमिति सूत्रेण

ठकि तस्येकादेशो आदिवृद्धौ च मार्दङ्गिक इत्यादिरूपसिद्धिवत्प्रश्नकरणं शिल्पमस्येति प्राश्नीक इत्यत्रापि प्रश्नकरणे उपचरितवृत्तेः प्रश्नशाब्दाच्छ-रूपमित्यनेन ठकि तस्येकादेशो आदिवृद्धौ यस्येति चेत्यकारलोपे प्राश्निकेति भवितव्यम् । तत्कथं भाष्ये प्राश्नीकेति दीर्घ इत्यतोऽभियुक्तप्रयोगसं-रक्षणाय तत्र तत्र तद्धिता इति बहुवचनज्ञापितविचित्रतद्धितगत्याश्रयणेनापेक्षितप्रत्ययव्युत्पादनस्य कृतत्वादस्याप्यभियुक्तप्रयोगत्वेन विचित्रतद्धि-तेत्यैव प्रश्नकरणे उपचरितवृत्तेः प्रश्नशब्दात्तदस्य शिल्पमित्यर्थे ईकक्प्रत्यये सति प्राश्नीकेति रूपनिष्पत्तिरविकलैवेति सत्येव समाधाने उभयोः प्रश्न-कर्तृत्वात्प्राश्निका इति कीर्तिता इति ग्रन्थतर्कमनुसृत्य करोतीत्यर्थे विचित्रतद्धितगत्या ईकक्प्रत्ययमाश्रित्य समाधत्ते ॥ **प्रश्नशब्दादिति** । एवैव दिक् सर्वत्रेति ध्येयम् । वाद एवेत्येवशब्दस्य यथास्थितान्वये वैयर्थ्यं वाद इत्येतावन्मात्रस्य साकाङ्क्षत्वेन वाक्याभासप्रसङ्गश्चेत्यतो युज्यत इत्य-ध्याहारान्न साकाङ्क्षत्वमध्याहृतान्वितस्यैवशब्दपरपक्षप्रतिक्षेपसूचकत्वान्न वैयर्थ्यमपीत्याशयेनाध्याहृतान्वयमाह ॥ **एवेत्यस्येति** । सभासभापप्राश्नि-कपूर्वत्वमुक्तप्रतिज्ञायां हेतुरिति भावेन तथा व्याचष्टे ॥ **यत इति** । मूले यत इत्यादेरश्रवणात्कथं हेतुहेतुमद्भावेनान्वय इत्यतस्तुशब्दस्यैव तस्य तत्र हेतुत्व-समर्पकत्वान्नानुपपत्तिरित्याह॥ **तुशब्द इति**। सभादिपूर्वकस्य हेतुत्वप्रतिपादक इत्यर्थः। तावताऽपि कथं वादपक्षोक्तदोषपरिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह॥ **स-भेति** । मूले वादस्योभयार्थत्ववर्णनानर्थक्यमाशङ्क्य तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोरित्युक्तस्य वैयर्थ्येन जल्पाद्यकर्तव्यत्वस्य वैयर्थ्योपपादनेन समर्थनार्थत्वान्न तादिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं वैयर्थ्यानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥**यदुक्तमिति**॥**विवरणमिति** । ततश्च न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । निर्णीति-कारकतया वादे सिद्धत्वान्न विधेयत्वमिति तद्विधानानुपपत्तिरित्यतोऽनुवाद्यतया तमंशं योजयति ॥**न केवलमिति** । तथाऽप्यभिलषितमर्थादिकं न सिद्ध-मिति शङ्काया न परिहार इत्यतो जयशब्दस्य लक्षणयाऽर्थादिपरत्वेन जयमात्रपरत्वाभावाद्युक्तोऽनेन तत्परिहार इत्याह ॥ **जयशब्देनेति** । लक्षणाबीज-भूतशक्यसम्बन्धमाह ॥**तत्साध्येति** । ननु वादस्य तत्त्वनिर्णयसाधनत्वोपपत्तावपि कथमर्थादिपरत्वमित्यतस्तदुक्तेरभिप्रायमाह ॥ **विद्यापरीक्षार्थ इति**। विद्यापरीक्षापूर्वेत्यादिनोक्तस्य विद्यासाम्यनिर्णयजल्पादिकर्तव्यत्वस्य समर्थनार्थत्वान्नोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य प्रापकाभावेन तदाक्षेपस्यैवानुत्था-नात्किं समर्थनेनेत्यत आक्षेपहेतुभूतयुक्त्युपन्यासेन तदुपपादयन्नेव तत्समर्थनपरतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **एवं तर्हीति** ॥ **कदाऽपीति** । समानविद्यत्व-

निश्चयदशायामपीत्यर्थः । वैषम्यसिद्धावकर्तव्यता तु तवापि सम्मतेति भावः । विद्यासाम्यनिश्चयदशायां कुतो न तत्प्रवृत्तिरित्यतो विद्यावैषम्यनिश्चये जल्पादेरकर्तव्यत्वसाधकयुक्तिबलादेवेत्याह ।। व्यर्थेतेति । युक्तेः समतामेवोपपादयति ।। यथा हीति ।। न चेति । भावे च तदर्थमेव विषमविद्ययोरपि प्रवृत्तिप्रसक्तेर्व्यर्थताऽन्ययोरिति तदकर्तव्यत्वोक्तिरनुपपन्नेति भावः ।। न चेति । यथा हि विद्यासाम्यनिर्णये तात्त्विककथाफलरूपनिर्णीतिजयसिद्धावपि पराच्छादनाचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभार्थं समानविद्ययोः पुनर्जल्पवितण्डारम्भ इष्यते । तथा वैषम्यनिर्णये जयिनस्तात्त्विककथाफलरूपनिर्णीतिजयसिद्धावपि पराच्छादनचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभार्थं विषमविद्ययोरपि पुनर्जल्पवितण्डाप्रवृत्त्युपपत्तेस्तदकर्तव्यत्वोक्तिरयुक्तेति न च वाच्यमित्यर्थः ।। उपप्लवेति । असुज्ञत्वप्रत्यवायरूपोपप्लवेत्यर्थः ।। उक्तत्वादिति । अत्यन्तापकृष्टोऽप्युत्कृष्टतमेन वैयात्याद्धटमानो यदि दैवात्तमभिभावयेद्यदि वा वृथा ख्यातिं लभेत तदा प्राश्निकानामसुज्ञत्वं प्रत्यवायश्च स्यात् । अपूज्यः पूज्यते यत्रेति वचनादित्यादिनेति शेषः । इतीत्यस्येदमुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । उक्तयोजनायां तत्त्वाप्रकाशपदस्य लक्षणाप्रसङ्गादेक इत्यस्य चानर्थक्यात्तदुभयस्वारस्याय पक्षान्तरमाह ।।यद्वेति ।

अ०—विना वादेन विद्याया यदि शक्यं परीक्षणम् ॥ स्याज्जल्पादिरपि क्वापि वाद एवान्यथा भवेत् ॥ जल्प इत्यपि नाम स्याद्वादस्यैतादृशस्य तु ॥ प्रतिज्ञामात्रसाध्यत्वमपि स्याद्याज्ञवल्क्यवत् ॥ संवादे वादिनोः क्वापि विवादे हेतुरिष्यते ॥ सभासभापतिश्चैव प्राश्निकाश्चैव वैष्णवाः ॥ रागद्वेषविहीनाश्च स्युः सभ्याः सर्ववेदिनः ॥ प्राश्निकाश्चैतदज्ञाने सभ्याश्चैषां च दूरगाः ॥ प्रमाणं निर्णयाय स्युः पक्षपातविवर्जिताः ॥

सु०—एवं कथया विद्यापरीक्षणमिति पक्षः समर्थितः । इदानीमन्यथेति पक्षमपि समर्थयमान आह ।। **विनेति** । अविगीतविद्वत्त्वसिद्ध्यादिनेति शेषः । क्वापीत्यस्य पूर्वार्धेनान्वयः। तदा समविद्ययोः प्रथममपि जल्पादिः कथाविशेषः कार्यः स्यादित्यर्थः । तर्हि विद्यापरीक्षणं वादेनैवेत्युक्तिविरोध इत्यत आह ।। **वाद एवेति** । वाद एव प्रथमं कर्तव्यो भवेदिति यदुक्तं तदन्यथावादेन विना विद्यापरीक्षणस्य कर्तुमशक्यत्व एवातो न विरोध इति । अस्त्वेवमुपायान्तरविरहे कथयैव विद्यापरीक्षणम् । सा तु वाद इति

कुतः । तत्त्वनिर्णयार्थिनोरधिकारित्वात्तत्फलत्वाच्चेति चेन्न । एवं तर्हि विजिगीषावतोरधिकारित्वादर्थादिफलत्वात्सभाद्यङ्गोपेतत्वाज्जल्पोऽपि स्यादिति। किमत्र जल्पशब्दवाच्यतामात्रमापाद्यते किंवा वादशब्दवाच्यताभावः । अथवा समाहाररूपं कथान्तरं यद्वा निमित्तद्वयसमावेशे वादशब्दस्यैव व्यवहारानुपपत्तिः । सर्वत्राप्युत्तरमाह ॥ जल्प इति । एतादृशस्य निमित्तद्वयोपेतस्यात्र जल्प इति नाम स्यादित्यभ्युपगमेनाद्यो निरस्तः । अपिशब्देन वादशब्दवाच्यतां प्रतिज्ञायैतादृशस्येत्यनेन हेतुरुक्तः । तेन द्वितीयो निराकृतः । न हि निमित्तसद्भावे वाचकाप्रवृत्तिरिति युक्तम् । जल्पशब्देऽपि साम्यात् । अतस्तुलायां प्रमाणप्रमेयशब्दवदुभयशब्दवाच्यत्वामिति । तृतीयोऽप्यनेनैव निराकृतः । अन्यथा तुलाऽपि प्रमाणादितो विधान्तरवती स्यात् । वादस्य जल्प इत्यपि नाम स्यादिति वादसंज्ञा तु मुख्या जल्पसंज्ञा त्वमुख्येति सूचितम् । तेन चतुर्थोऽपि निरस्तः । तत्र हेतुविशेषसद्भावं तुशब्देन द्योतयति । तथा हि । यद्यपि कथकावादितो विजिगीषू तथाऽपि सभ्यादिभिर्विजिगीषा परिभाव्योत्पादिता तत्त्वनिर्णयार्थितैव कथोपयोगिनी । अर्थादिलाभश्चान्तरा प्राप्तो न त्वादित एवोद्दिष्ट इत्यमुख्य एव । अत एव पूर्व उभयार्थः स्यादित्युक्ते साम्यप्रतीतिप्रसक्तौ निर्णीतिजयकारक इति तत्त्वनिर्णीतेः प्राधान्यप्रदर्शनार्थं विवरणं कृतम् । अन्यथा कथाफलद्वयस्यैवोभयशब्देन प्रतीतेर्विवरणं व्यर्थं स्यात्। अल्पाचतरामिति लक्षणस्य व्यभिचारं कुर्वाणेनाप्येतदेव सूचितम् । अन्यथा जयनिर्णीतिकारक इत्यवक्ष्यत् । सभ्यादिसंवरणं च विजिगीषुतापरिभवार्थमिति वदता प्राधान्यमेवोपोद्बलयतीति । अपि चाधिकारिभेदादिकं बहिरङ्गतयैव कथाभेदकम् । अन्तरङ्गं तु प्रवृत्तिप्रकार एव । स च वादसम्बन्ध्येवास्यां कथायामस्तीत्यतो वादत्वमेव मुख्यमित्याशयवानाह ॥ प्रतिज्ञेति । विद्यापरीक्षार्थायां कथायां क्वापि प्रमेये प्रतिज्ञामात्रेण प्रमाणोपन्यासरहितेन वचनेन साध्यत्वं (प्र) ज्ञापनीयत्वं स्यात् । कुत एतत् । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति शाकल्येन पृष्टे याज्ञवल्क्येन त्रयस्त्रिंशदिति वचनमात्रेण प्रतिज्ञापनस्य कृतत्वात् । सा च विद्यापरीक्षार्था कथेत्युपक्रमपर्यालोचनया सिद्धम् । याज्ञवल्क्यशब्देन तत्कथोपलक्ष्यते । सप्तम्यर्थे वातिः । ततः किमित्यत आह ॥ संवाद इति । एवम्भावो हि वादिप्रतिवादिनोः संवादेऽन्योन्याप्तताऽऽश्वासे सत्येव स्यात् । तदाऽऽश्वासो हि वाद एव सम्भवति न जल्पे । विजिगीषुणाऽपसिद्धान्तादिपरिहारेण सर्वथा प्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यत्वात् । तेनायं वाद एवेति (प्राति) ज्ञायत इति । नन्वेवं तर्हि न विद्यापरीक्षा सम्भवति । प्रमाणोपन्यासे हि तत्समर्थनोपालम्भाभ्यां सा स्यात् । न तु प्रश्नप्रतिज्ञाभ्युपगममात्रेणेत्यत आह ॥ विवाद इति । हेतुरिति प्रमाणमात्रोपलक्षणम् । प्रमाहेतुरिति वा । न ह्येकत्राप्तः सर्वत्राप्त एवेति नियमोऽस्तीति भावः । याज्ञवल्क्येनापि तत्र तत्र प्रमाणोपन्यासः कृत एवेति सकलमनाकुलम् । प्रकृतानां सभ्यसभापतिप्राश्निकानां स्वरूपजिज्ञासायामाह ॥ सभेति । द्वौ चशब्दौ सभ्यादीनामन्योन्यसमुच्चये । तृतीयो विशेषणसमुच्चये । एवशब्दौ तु वैष्णवा एव रागद्वेषविहीना एवेति सम्बध्येते । अन्यथा कथाऽनुपपत्तिसूचनं तत्प्रयोजनम् । स्युरिति वक्ष्यमाण (मिहापि) मत्रापि सम्बध्यते । सभ्यानां प्राश्निकानां च विशेषणान्तरमाह ॥ स्युरिति । सर्वशब्देन वादिप्रतिवादिदर्शनस्य कथोपयुक्तस्य व्याकरणादेश्च सङ्ग्रहः । पुनः सभ्यप्राश्निकग्रहणं सभापतिव्यवच्छेदार्थम् । तत्सार्वज्ञस्य कथोपयोगाभावात् । सभ्याः प्राश्निकाश्च सर्ववेदिनः स्युरित्यन्वयः । ननु प्राश्निकानां क्वोपयोगः । विवदमानयोर्गुणदोषावधारणादाविति ब्रूमः । एवं तर्हि तैरेवालं किं सभ्यैरित्यत आह । एतदिति । अनन्तरोक्तान्प्राश्निकान् एतच्छब्देन परामृशति । क्वचित्सूक्ष्मे प्रमेये एतेषां प्राश्निकानां कारणान्तराद्वाऽज्ञाने सति वादिनोर्गुणदोषनिर्णयाय सभ्याश्च प्रमाणं स्युरिति वक्ष्यमाणेनान्वयः। प्रमाणाश्रयेषु प्रमाणत्वोपचारः । यद्येवं प्राश्निकेष्वज्ञानशङ्कया सभ्यानां वरणम् । तदा तेष्वप्यज्ञानशङ्कयाऽन्येऽपि वरणीयाः । अन्यथा निर्णयाभावेन कथावैयर्थ्यापत्तेः । तेष्वप्येवमित्यत आह ॥ एषां चेति । एषां सभ्यानां चाज्ञाने सति दूरगा देशान्तरस्थाः । न चैवं सभ्यसंवरणमप्यनर्थकम् । ततःपरं प्रायेणाज्ञानशङ्कानुदयात् । लौकिकश्चायमर्थ इति । दूरगान्निर्णायकत्वसम्भवाय विशिनष्टि ॥ पक्षेति । एकदेशोत्कीर्तनेन यथोक्तं सभ्यादिलक्षणमतिदिशति ।

टि०—विना वादेनेत्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य कथातोऽन्यथा विद्यापरीक्षणमिति द्वितीयपक्षमभ्युपगम्य तत्रोक्तदोषपरिहारार्थत्वान्न वैय-

SGDF
Sri Gangadharan Digital Foundation

र्थ्यमिति भावेन वृत्तानुवादपूर्वकं तथोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **एवमिति** । क्वापीत्यनेन विगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना विद्यासाम्यसिद्धावपि जल्पादिरूपः कथाविशेषः क्वाचित्कार्यः क्वाचिन्नेत्युच्यते । तच्चानुपपन्नम् । उक्तरीत्या विद्यापरीक्षणसिद्धावपि जल्पादेरकर्तव्यतायां नियामकाभावात् । अन्यथा वादेन विद्यापरीक्षासिद्धावपि जल्पादिकथाविशेषस्य क्वाचित्कत्वापातादित्यतो न क्वापीत्यस्योत्तरार्धेऽन्वयेन जल्पादिकथाविशेषस्य क्वाचित्कत्वाभिधायकत्वमभिमतं किन्नाम पूर्वार्धेऽन्वयेनाविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना विद्यापरीक्षणं न सार्वत्रिकं किन्तु क्वाचित्कमेवेति तत्क्वाचित्कत्वाभिधायकत्वमेवेति नानुपपत्तिरिति भावेनाह ॥ **क्वापीत्यस्येति** । ननु वादेन विद्यापरीक्षणेऽपि जल्पादेः कार्यत्वाविशेषादविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना तत्परीक्षणे जल्पादिः कार्यः स्यादिति विशिष्याभिधानमनुपपन्नमित्यतो नात्र जल्पादिकथाविशेषस्य कार्यत्वमात्रं प्रतिपाद्यते येनासाधारण्येनोक्तिवैयर्थ्यं स्यात्किन्नाम प्रथमपदाध्याहारेण प्रथमं कार्यत्वं तच्च वादेन विद्यापरीक्षणपक्षे जल्पादेर्नास्तीति विशिष्योक्तिर्युक्तेत्याशयेनाध्याहारेण योजयति ॥ **प्रथममपीत्यादिना** । अनेन न केवलं वादेन समानविद्यत्वसिद्धौ सत्यां वादोत्तरं जल्पादेः कार्यत्वं किन्त्वविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना समविद्यत्वसिद्धौ सत्यां प्रथममपि जल्पादिः कार्य इत्यर्थसूचनात्समुच्चेतव्यानुपपत्तिप्रयुक्ततद्वैयर्थ्यशङ्का निरस्ता भवति ॥ **तर्हीति** । यद्यपि वादेनैव विद्यापरीक्षणमित्युक्तिरेव नास्तीति न तद्विरोधिशङ्कावकाशस्तथाऽप्यन्वयव्यतिरेकवर्णनेन सिद्धस्यार्थस्यायमनुवाद इति ध्येयम् । ननु जल्प इत्यपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च विद्यापरीक्षार्थकथाया वादत्वसमर्थनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्रानुपपत्तेरभावेन तत्समर्थनस्यैवाकर्तव्यत्वात् । न च जल्पत्वप्रसङ्ग एव तत्र बाधक इति वाच्यम् । प्रसञ्जकाभावेन तदप्रसक्त्या तस्य बाधकत्वायोगादित्यतस्तत्प्रसङ्गानिवर्तकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं प्रसञ्जकप्रदर्शनेन तत्प्रसङ्गशङ्कामुत्थापयति ॥ **अस्त्वेवमिति** । ननु जल्प इति नाम स्यादित्येतावतैव जल्पत्वप्रसङ्गस्येष्टापादनत्वोक्त्या तत्प्रसङ्गनिरासासिद्धेरितरांशस्य वैयर्थ्यम् । न च वादत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । जल्पत्वप्रसङ्गनिरासावसरे तस्याकर्तव्यत्वादित्यतो जल्पत्वं स्यादित्यस्य जल्पत्वापादन इव वादत्वं न स्यादित्यत्रापि तात्पर्यसम्भवान्न वादत्वोपपादनानर्थक्यमिति भावेन जल्पत्वं स्यादिति शङ्कावाक्यात्सम्भावितत्वया प्रसक्तसकलपक्षानिरासकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं तन्निवर्त्यान्सम्भाविततया शङ्कावाक्यात्प्रसक्तान्विकल्पान्दर्शयति ॥ **किमत्रेति** ॥ **समाहारेति** ।

वादजल्पसमाहारेत्यर्थः ।। **निमित्तद्वयेति** ।। वादजल्पशब्दप्रवृत्तिनिमित्तद्वयेत्यर्थः। अत्रैतादृशस्येत्यस्य जल्पशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपेतत्वार्थकत्वेऽपिशब्द-समुच्चितवादशब्दस्य वाच्यतायां हेत्वनुक्तिप्रसङ्गाद्वादशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपेतत्वार्थत्वे च जल्पशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वानुपादानेन तदापादनत्वासि-द्धिप्रसङ्गान्नान्यतरमात्रार्थत्वं तस्य युक्तमित्याशयेनोभयपरतया तद्व्याचष्टे । **एतादृशस्येति** । ननु कथमस्य पक्षचतुष्टयनिरासकत्वमित्यतोऽशभेदेने-त्यभिप्रेत्य तद्भेदेन तन्निरासप्रकारं दर्शयति ।। **अत्रेति** ।। **हेतुरिति** । वादशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावरूप इत्यर्थः ।। **तेनेति** । वादशब्दवाच्यत्वं प्रतिज्ञाय तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावरूपहेतुकथनेनेत्यर्थः।।**निरस्त इति** । वादशब्दवाच्यत्वं न स्यादित्येवंरूपस्येति भावः। ननु वादशब्दप्रवृत्तिनिमि-त्तसद्भावेऽपि तच्छब्दवाच्यत्वं माऽस्तु विपक्षे बाधकाभावादित्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य तदुक्तन्यायेन जल्पशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावस्यापि तच्छब्दवा-च्यत्वेऽप्युपपत्त्याऽप्रयोजकत्वप्रसङ्गाज्जल्पशब्दवाच्यत्वसिद्धिरपि न स्यात् । तत्र निरुपाधिकसहचारादेरेव विपक्षे बाधकत्वाभिप्राये च प्रकृतेऽपि तस्यैव बाधकत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ।।**न हीति**।। **अत इति** । प्रवृत्तिनिमित्तद्वयसद्भावादित्यर्थः। निमित्तद्वयसद्भावसमावेशेन संज्ञाद्वयसमावेशे न्यायसूत्रोक्तं दृष्टान्तमाह ।। **तुलायां प्रमाणप्रमेयशब्दवादिति** । यदा हि तुलान्तरेण तत्प्रामाण्यं निश्चीयते तदा प्रमेयम् । यदा पुनः सुवर्णगुरुत्वं प्रमापयति तदा प्रमाणमिति निमित्तद्वयसमावेशाद्यथा तुलायाः प्रमाणप्रमेयशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः । एतच्च प्रमेया च तुला प्रामाण्यवादिति न्यायसूत्रभा-ष्यादौ स्पष्टम्।। **तृतीयोऽपीति** । समाहाररूपकथान्तरमिति तृतीयोऽपीत्यर्थः ।। **अनेनैवेति** । निमित्तद्वयसमावेशस्य तदुभयशब्दवाच्यत्वमात्रप्रापकतया चरितार्थत्ववर्णनेनेत्यर्थः ।। **निरस्त इति**। अन्यथासिद्धनिमित्तद्वयसमावेशस्य कथान्तरानापादकत्वादिति भावः ।। **अन्यथेति** । निमित्तद्वयसमावेशस्य तदुभयशब्दवाच्यत्वमात्रप्रापकतया चरितार्थत्वमनभ्युपगम्य वादजल्पसमाहाररूपकथान्तरापादकत्व इत्यर्थः ।। **तुलाऽपीति** । तत्रापि निमित्तद्वय-समावेशस्य प्रमाणप्रमेयशब्दवाच्यत्वमात्रप्रापकतया चरितार्थताया वक्तुं शक्यत्वान्निमित्तद्वयसमावेशेन तुलाप्रमाणप्रमेयरूपविधान्तरं स्यादिति भावः । न चैवं योगरूढिसमाहारोऽपि विधान्तरं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र परस्परसापेक्षतया विशिष्टार्थबोधनरूपप्रयोजनकत्वेन विधान्तरत्वेऽपि तुलायाः प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोः परस्परनिरपेक्षत्वेन विलक्षणप्रयोजनद्वयसम्पादकतया विधान्तरत्वकल्पकाभावात् । अन्यथाऽसिद्धबाधसमाहारस्यापि

SGOF Foundation

दोषान्तरत्वं स्यादित्यवधेयम् । तथाऽप्यत्र चतुर्थपदनिरासकं न किमप्यस्तीति कथमनेन तन्निरास इत्यतो वादस्येत्येतदेव तन्निरासकमिति भावेन तद्योजनाप्रदर्शनपूर्वकं तत्सूचितमर्थमाह ॥ **वादस्येति** ॥ **सूचितमिति** । अन्यथा जल्प इत्यपि नाम स्यादेतादृशस्येतावता पूर्तेस्तद्वैयर्थ्यं स्यादिति भावः । मूले तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य निमित्तद्वयसमावेशे कुतो वादसंज्ञाया मुख्यत्वमिति शङ्कानिरासाय तन्मुख्यत्वेऽपेक्षितहेतुविशेषसद्भावद्योतनार्थत्वान्न तदिति भावेन तथा योजयति ॥ **तत्रेति** । अनेन मूले तुशब्दो विशेषार्थ इत्युक्तं भवति । तुशब्दद्योतितं विशेषसद्भावमेव दर्शयति ॥ **तथा हीति** । अर्थादिलाभस्यामुख्यतायां हेतुमाह ॥ **अत एवेति** । तस्यामुख्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । न च न विवरणमात्रेण निर्णीतिः प्राधान्यज्ञापनमुपपद्यते । नियामकाभावात् । अन्यथा तत एव जयस्यापि तत्प्रसङ्गादिति वाच्यम् । प्राथम्येन तद्विवरणस्यात्राभिमतत्वेनानतिप्रसङ्गात् । ननु न प्रथमनिर्देशमात्रं प्राधान्यद्योतकमतिप्रसङ्गात् । किन्नाम द्वितीयतया निर्देष्टव्यस्यैव प्रथमं निर्देशः । न चात्र तथाऽस्तीति न प्रथमनिर्देशेन तत्त्वनिर्णयस्य प्राधान्यसिद्धिरित्यतो निमित्तान्तरमाह ॥ **अल्पाच्तरमिति लक्षणस्येति** ॥ **अन्यथेति** । पटुगुप्तावित्यत्र द्वन्द्वे घीत्यस्य ईशकृष्णावित्यत्र चाजाद्यदन्तमित्यस्य सावकाशत्वादिन्द्राग्नी इत्यत्र तदुभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधे परमिति न्यायेनाजाद्यदन्तेन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपाते विप्रतिषेधे परमिति न्यायेनाल्पाच्तरस्य वाक्शब्दस्य पूर्वनिपातदर्शनेनाल्पाच्तरशास्त्रस्य तदुभयबाधकत्वस्थित्या निर्णीतिजयकारक इत्यत्राजाद्यदन्तमित्यस्याप्रसङ्गात् द्वन्द्वे घीत्यस्य प्रसङ्गेऽपि परत्वेनाल्पच्तरमित्यस्य तद्बाधकत्वात् जयनिर्णीतिकारक इत्येवावक्ष्यदित्यर्थः । इदं चाल्पाच्तरमित्यस्य नित्यत्वमभिप्रेत्योक्तम् । वस्तुतो लक्षणहेत्वोः क्रियायाः, समुद्राभ्राद्ध इत्यादिषु यथायथं व्यभिचारं कुर्वता सूत्रकृतैवैतत्प्रकरणस्यानित्यत्वज्ञापनादल्पाच्तरमित्यस्यानित्यताया एवाकरे स्थितत्वात् । अल्पाच्तरमित्यस्यानित्यत्वात् शकुनिसूत्रयोरिति साध्विति वदता टीकाकृताऽपि तदनित्यत्वस्यैवाङ्गीकृतत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । अत एवापरितोषान्निमित्तान्तरमाह ॥ **सभ्यादिसंवरणं चेति** । वादत्वे सभादिसंवरणानर्थक्यमाशङ्क्य विजिगीषुतापरिभवार्थं तदिति प्रतिपादकतया सभासभापप्राश्निकपूर्वस्तु स्पर्धिनामपीत्यादिना ग्रन्थेनाचार्यास्तत्त्वनिर्णीतेः प्राधान्यमेवोपोद्बलयन्तीत्यर्थः । क्वचिद्वादताप्राधान्यमेवोपोद्बलयन्तीति पाठस्तत्र सभ्यादिसंवरणं वादतायाः प्राधान्यमेवोपोद्बलयतीति सम्बन्धः । कथं सभ्यादिसंवरणस्य तदुपोद्बलकत्वमित्यत उक्तं विजिगीषुतापरिभवार्थमितीति । इतिशब्दो हेतौ विजिगीषुतापरिभवार्थत्वात्तस्येत्यर्थः । जल्पताया अपि प्राधान्ये विजिगीषुतापरिभवार्थसभ्यादिसंवरणानर्थक्यं स्यादिति भावः । ननु प्रतिज्ञामात्रेत्याद्युत्तरग्रन्थानर्थक्यम् । न च वादसम्बन्धिप्रवृत्तिप्रकारवत्तां विप्रतिपन्नकथाया उपदर्शयितुं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च वादत्वस्य मुख्यतासिद्ध्यर्थं तदिति वाच्यम् । तत्त्वबुभुत्सोर्निर्णीष्वधिकारिकत्वेन तत्त्वनिर्णयफलकत्वेन च तस्य सिद्धत्वेन तत्सिद्ध्यर्थत्वायोगात् । न च वादस्यैव मुख्यतासिद्ध्यर्थमेतदिति वाच्यम् । तस्यापि पूर्वोक्तहेतुनैव सिद्धत्वात् । न च प्रकारान्तरेण तदुपपादनार्थत्वादस्यार्थवत्त्वमिति वाच्यम् । भेदकत्वाविशेषेऽस्यैव मुख्यभेदकत्वायोगादित्यतोऽसत्यस्मिन्नधिकारिभेदादेरतिप्रसङ्गित्वादिना भेदकत्वाभावेन तस्य बहिरङ्गत्वात्प्रवृत्तिप्रकारभेदस्य च स्वरूपभेदकत्वेनान्तरङ्गत्वादविशेषासिद्ध्या युक्तमस्य तत्साधकत्वाभावात्तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **अपि चेति** । अनेन मूलेऽपिशब्दः प्रकारान्तरसमुच्चयार्थ इत्युक्तं भवति ॥ **क्वापि प्रमेय इति** । इदं च योग्यतयोत्तरवाक्यस्थस्यापि क्वापीत्यस्य पूर्ववाक्य एवान्वय इत्यभिप्रेत्यानूद्य व्याख्यानमिति ध्येयम् ॥ **उपक्रमेति** । जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेन ईजे । तत्र ह कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इत्युपक्रमपर्यालोचनयेत्यर्थः । तर्हि याज्ञवल्क्यकथावदित्येव भाष्ये वक्तव्यम् । याज्ञवल्क्यवदिति तु कथमुक्तमित्यतोऽत्र याज्ञवल्क्यशब्देन कथाग्रहणान्नानुपपत्तिरिति भावेन रूढ्यादेरभावात्कथं तच्छब्देन तद्ग्रहणमित्यतो मुख्यवृत्त्या तस्य तत्परत्वाभावेऽपि लक्षणया तत्परत्वमुपपन्नमित्याह ॥ **याज्ञवल्क्यशब्देनेति** । लक्षणाबीजभूतशक्यसम्बन्धमुपदर्शयति ॥ **तत्कथेति** । तथाऽपि विद्यापरीक्षार्थायां कथायामिति कथं सप्तमीलाभ इत्यतो दृष्टान्तबलादेवेति भावेन दृष्टान्ते सप्तम्यर्थविवक्षायां ज्ञापकमाह ॥ **सप्तम्यर्थ इति** । तत्र तस्येवेति स्मरणादिति भावः ॥ **ततः किमित्यत इति** । प्रमाणरहितवचनमात्रेण प्रमेयविशेषस्य प्रज्ञापनीयताया वादादन्यत्रापि सम्भवान्नानेन वादत्वस्यैव सिद्धिरिति भावः ॥ **एवम्भाव इति** । प्रतिज्ञामात्रसाध्यत्वमित्यर्थः । ननु कथायामेकस्य वादित्वादपरस्य च प्रतिवादित्वान्न तत्र वादिद्वयमस्तीति कथं वादिनोरिति द्विवचनमित्यतोऽत्र वदेते तौ वादिनाविति वादिशब्दस्य योगेन वादिप्रतिवादिपरत्वेन प्रसिद्धवादिपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ **वादिप्रतिवादिनो**-

रिति ॥ **अपसिद्धान्तादिपरिहारेणेति** । क्लृप्तप्रश्नदोषभूतापसिद्धान्तादिदोषचतुष्टयपरिहारेण प्रश्नदोषप्रसक्त्या यथा प्रश्नस्याभासत्वं न स्यात्तथा प्रमाणप्रश्नोऽवश्यं कर्तव्य इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥ **विजिगीषुणेति** । अन्यथा प्रश्नदोषैः स्वस्यैव पराजयप्राप्त्याऽपेक्षितविजयालाभ-प्रसङ्गादिति भावः । केचित्तु ननूच्यमानदशाग्राह्यापसिद्धान्ताद्युद्भावनेन परोक्तखण्डनसम्भवात्कथं विजिगीषोः प्रमाणप्रश्नकर्तव्यत्वावधारणमि-त्यत उच्यमानग्राह्यमपसिद्धान्तादिकं लभ्यते । तत्र तस्यैवोद्भाव्यत्वमभिमतम् । न तु प्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यता । यत्र त्वपसिद्धान्तादेः परिहारो यथा भवति तथा वादिनोच्यते तत्र तत एवोच्यमानग्राह्यापसिद्धान्ताद्यप्रसक्त्या तदुद्भावनेन परखण्डनस्य कर्तुमशक्यत्वात्तत्र परोक्तखण्डनार्थं प्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यत्वमभिप्रेयत इत्यतो नानुपपत्तिरित्याशयेनोक्तमपसिद्धान्तादिपरिहारेणेतीत्याहुः ॥ **एवं तर्हीति** । प्रमाणरहितवचनमात्र-स्यापि प्रज्ञापकत्व इत्यर्थः । प्रमाणप्रश्ने सर्वत्र प्रमाणविशेषहेतुवचननियमः प्रतीयते । स चानुपपन्नः । यत्किञ्चित्प्रमाणोपन्यासेनापि प्रमाणप्रश्न-परिहारोपपत्त्या तन्नियमस्य निर्निबन्धनत्वादित्यतोऽत्र प्रमाणविशेषवाचकहेतुशब्दस्य लक्षणया प्रमाणसामान्यपरत्वात्तद्वक्तव्यतानियमपरत्वेन हेतुरूप-प्रमाणविशेषवक्तव्यतानियमपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **हेतुरिति** । सामान्यविशेषभाव एव लक्षणाबीजभूतः शक्यसम्बन्ध इति भावः । अस्मिन्पक्षे हेतुशब्दस्य लाक्षणिकत्वं परिकल्पनीयं भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **प्रमाहेतुरिति वेति** । तथा च मूले हेतुशब्दो न प्रमाण-विशेषपरः किन्तु कारणपरो योग्यतया च प्रमायाः सम्बन्ध इत्युक्तं भवति । ननु विद्यापरीक्षार्थकथायां वादिप्रतिवादिनोरन्योन्यं क्वचिदाप्ततासमाश्वासेन तत एव सर्वत्राप्ततासमाश्वासान्न तत्र प्रमाणोपन्यासस्यावसर इत्यत आह ॥ **न हीति** । कथं तर्हि याज्ञवल्क्यकथायां प्रमाणरहितवचनमात्रेणैव विप्रतिपन्नप्र-मेयसिद्धिरित्यतो यत्र विषये याज्ञवल्क्यस्याप्ततावधारणं तत्र तद्वचनमात्रेणार्थसिद्धावपि यत्र न तदवधारणं तत्र तद्वचनमात्रेण प्रमेयासिद्ध्या हेतूक्तेरङ्गी-कारान्नोक्तनियमानुपपत्तिरित्याह ॥ **याज्ञवल्क्येनापीति** ॥ **तत्र तत्रेति** । अपानेन हि गन्धान्विजानाति तं हीदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इतीत्या-दिनेति शेषः ॥ **सकलमिति** । क्वचिदाप्ततासमाश्वासात्तद्वचनमात्रेणार्थसिद्धावपि यत्र न तत्समाश्वासस्तत्र तत्प्रमाणोपन्यासतत्समर्थनोपालम्भस्वीकारेण प्रश्नप्रतिज्ञाभ्युपगममात्रानङ्गीकाराद्वादकथाया विद्यापरीक्षणमित्येतत्सकलमित्यर्थः । सभ्यादिस्वरूपनिरूपणार्थत्वान्नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्स्व-

रूपनिरूपणेऽसङ्गातिं परिहरति ॥ **प्रकृतानामिति** । सभासभापप्राश्नीकपूर्वस्त्वित्यादिनेति शेषः ॥ **विशेषणेति** । वैष्णवत्वरागद्वेषहीनत्वरूपविशेषणद्व-येत्यर्थः । एवशब्दद्वयस्य यथास्थितस्य वैय्यर्थ्याद्विरुद्धार्थत्वाच्च भिन्नक्रमतया सम्बन्धं दर्शयति ॥**एवशब्दौ त्विति** ।तत्र किं तत्प्रयोजनमित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । विष्णुभक्त्याद्यभाव इत्यर्थः ॥ **कथानुपपत्तीति** । कथाविशेषव्यवस्थापनानुपपत्तिसूचनमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । पूर्वोत्तरवादावस्था-पनानुपपत्तिसूचनमित्यपि द्रष्टव्यम् । अयमाशयः । प्राश्निकैर्हि कथकयोः सदसद्भावं विविच्य सतोर्जल्पः सदसतोर्वितण्डा दातव्या । तत्राप्यसतः स्वपरपक्षसाधनदूषणलक्षणं वादित्वं सतस्तु परपक्षप्रतिक्षेपलक्षणं प्रतिवादित्वं व्यवस्थापनीयम् । असतो जये सत्युदासितव्यम् । सतो जये च स-म्पूर्णसन्मानाय घटनीयम् । न चैते कथाविशेषव्यवस्थापनादयो गुणास्तेषां विष्णुभक्तिं विना सम्भवन्तीत्यतो वैष्णवत्वमावश्यकं रागित्वेऽसन्तमपि पक्षं सन्तं वदेयुः द्वेषित्वे सन्तमप्यसन्तं वदेयुरिति प्राश्निकादीनां तद्राहित्यस्य कथोपयोगित्वमिति । ननु वैष्णवा रागद्वेषविहीना इति न तावद-नुवादः । विष्णुभक्तिरागादिराहित्ययोः प्रकारान्तरेणाप्राप्ततया तदयोगात् । नापि विधिः । विष्णुभक्त्यादेर्विधेयताज्ञापकशब्दाभावेन तस्याप्ययो-गात् । न च स्युरिति शब्द एव तत्र ज्ञापक इति वाच्यम् । तस्याकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिबलात्सर्ववेदिन इत्युत्तरेणान्विततया तन्मात्रविधेयतास-मर्पकत्वात् । उक्तरीत्या रागद्वेषविहीना इत्यनेनान्वयाभ्युपगमे च तन्मात्रस्य विधेयत्वसमर्पकत्वान्मध्ये दीपिकान्यायेनोभयत्रापि सम्बन्धे तदुभ-यविधेयत्वसमर्पकत्वेऽपि वैष्णवा इत्यनेन व्यवहितत्वात्तदन्वयानुपपत्त्या तद्विधेयत्वासमर्पकत्वादित्यतः सन्निधेरन्वयाप्रयोजकत्वादाकाङ्क्षायोग्यतयोरेव च तत्प्रयोजकत्वाद्व्यवहितेनापि वैष्णवा इत्यनेनाकाङ्क्षायोग्यताभ्यामन्वयसम्भवात्तद्विधेयत्वसमर्पकताऽप्यप्रत्यूहेवेत्याशयेनाह ॥ **स्युरितीति** । सर्ववे-दिन इत्यत्र सर्वशब्दो नाकुञ्चितवृत्तिरसम्भवप्रसङ्गात् । नापि सङ्कुचितवृत्तिरवच्छेदकाभावेनातिप्रसङ्गापातादित्यतो द्वितीयपक्षमेवाभ्युपगम्य त-त्रोक्तदोषपरिहारायावच्छेदकमाह ॥ **सर्वशब्देनेति** ॥ **वादिप्रतिवादीति**। तदज्ञत्वेऽपसिद्धान्तोद्भावने निर्णयो न स्यादिति भावः। व्याकरणादीत्या-दिपदेनाभिधानादिसङ्ग्रहः । अपशब्दप्रयोगे वादिनोश्च साधुत्वादिविप्रतिपत्तौ प्राश्निकादीनां तदनभिज्ञत्वेऽनिर्णयप्रसक्तेरिति भावः । नन्वत्र स-भ्यानां सर्ववेदित्वं प्राश्निकानां च विशेषणान्तरमाहेति मूलावतारश्लोके वाद इव जल्पवितण्डयोरपि वादिप्रतिवादिभ्यामेव कथाविशेषव्यवस्थापना-

देः कर्तुं शक्यत्वान्न प्राश्निकानां तत्रोपयोग इत्यभिप्रायेणाक्षिपति ॥ **नन्विति** । वादे वादिप्रतिवादिनोर्वीतरागयोरुक्तकर्मकारित्वसम्भवेऽपि जल्पादौ वादिप्रतिवादिनोराग्रहगृहीतत्वेन स्वयमेवोक्तकर्मकरणाशक्तेरुक्तकर्मकरणाय तेषामावश्यकतेत्यभिप्रेत्य समाधत्ते ॥ **विवदमानयोरिति** । आदिपदेन भग्नप्रतिबोधनादिसङ्ग्रहः ॥ **तैरेवालमिति** । कथकगुणदोषाद्यवधारणस्य प्राश्निकैरेव सिद्धेस्तदतिरिक्तस्य च तत्कर्तव्यस्याभावादिति भावः । उभयोरपि प्रकृतत्वादेतच्छब्देनोभयपरामर्शभ्रान्तिं प्राश्निकपरामर्शे हेतुं वदन्नेव परिहरति ॥ **अनन्तरेति** ॥ **कारणान्तराद्वेति** । प्रमेयसूक्ष्मत्वरूपोक्तकारणापेक्षया कारणान्तरादित्यर्थः । पूर्वोक्तकारणापेक्षया वाशब्दः ॥ **निर्णयायेति** । कथकगुणदोषनिर्धारणाभावे कथावैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ **प्रमाणत्वोपचार इति** । प्रमितितत्साधनयोरिव मुख्यप्रमाणत्वात्प्राश्निकानां च तदभावादिति भावः ॥ **तेष्वप्येवमिति** । तथा चानवस्थेति भावः । तर्हि दूरगानां वरणानर्थक्यमित्यतो यत्र सभ्येषु नाज्ञानशङ्का तत्र तद्वरणानभ्युपगमाद्यत्र च तेषु ज्ञानशङ्का तत्रैव गुणदोषावधारणाय तद्वरणोपपत्तेरिति भावेन प्रायेणेत्युक्तम् । तर्हि तेष्वप्येवमित्यनवस्थेत्यत आह ॥ **लौकिकश्चेति** ॥ **एकदेशोत्कीर्तनेनेति** । पक्षपातविवर्जितत्वस्य वैष्णवत्वरागद्वेषविवर्जितत्वादिरूपोक्ततल्लक्षणैकदेशभूतरागद्वेषराहित्यरूपत्वादिति भावः ॥ **लक्षणमिति** । वैष्णवत्वरागद्वेषविवर्जितत्वादिरूपमित्यर्थः ।

अ०—उभाभ्यां साधनं चैव दूषणं वादजल्पयोः ॥ सद्भिरागम एवैकः प्रयोज्योऽभीष्टसाधकः ॥ स्वसिद्धान्तानुसारेण ह्यसद्भिरनुमोच्यते ॥ प्रत्यक्षागमवैरूप्यमाश्रित्यान्यार्थतैव तु ॥ आगमे दर्शनीयाऽत्र दोषो लिङ्गविलोमता ॥ लिङ्गानुकूल्यं स्वार्थस्य श्रुत्यादीनामनुग्रहः ॥

सु०—अप्रकाश्य स्वसिद्धान्तमिति वितण्डालक्षणमुक्तम् । तत्कथं वादजल्पाभ्यां व्यावर्तकमित्यत आह ॥ उभाभ्यामिति । वादजल्पयोरुभाभ्यामेव स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं कर्तव्यं न तु प्रतिवादिनः परपक्षदूषणमात्रेण कृतार्थतेति । सतामेवेति सार्धश्लोकस्यात्र सन्निवेशे तु लक्षितौ वादजल्पाविदानीं तु वितण्डाया लक्षणद्वयं विवक्षुस्तावदुपयुक्तमाह ॥ उभाभ्यामिति । कथा वादजल्पलक्षणा । एतेन जल्पोऽर्थादिव्यपेक्षयेत्युक्तस्य वितण्डायामतिव्याप्तिरपि परिहृता । उभयसाधनवत्त्वेन सदैकाधिकारिकत्वेन वाऽर्थादिव्यपेक्षकथाया विशेषितत्वात् । यदर्थं सतामेवेत्युक्तं तद्वितण्डालक्षणमाह ॥ वितण्डा त्विति । कथेत्यनुवर्तते । उभाभ्यामिति यदर्थमुक्तं तल्लक्षणान्तरमाह ॥ अप्रकाश्येति । उक्ते तैरिति पूर्ववदिति । उभाभ्यां साधनमित्याद्युक्तम् । तत्र साधनाय किं प्रमाणं प्रयोक्तव्यम् । यत्र यदस्ति तत्र तदेव (किं) वक्तव्यम् । सत्यम् । प्रमाणसम्प्लवे तु कथम् । किं सर्वमेवोतैकमेव तत्रापि किमित्यपेक्षायामाह ॥ सद्भिरिति । एक एव । न तु सम्भवत्सर्वमाधिक्यप्रसङ्गात् । स चागम एवेति योज्यम् । यद्वैकशब्दो मुख्यार्थः । ईश्वरादिप्रमेये मुख्यो वेदादिरागम एव वक्तव्यः (तस्य स्वातन्त्र्येण साध्यसिद्ध्यङ्गत्वात्) नानुमानमिति । नन्ववैदिकस्य वेदाद्यागमोपादानेऽपसिद्धान्तः स्यादित्यत उक्तं सद्भिरिति । कुतो वेदादिप्रयोगनियम इत्यत आह ॥ अभीष्टेति । यत इति शेषः । अनुमानं खलु न स्वातन्त्र्येणेश्वरादिसाधनस्येष्टे । सर्वत्रोपाधिप्रतिपक्षयोः सम्भवात् । तदर्थमन्ततोऽप्यागमोऽनुसरणीयः । ततो वरं प्रथममेवागमो वक्तव्यः । तस्य स्वातन्त्र्येण साध्यसिद्ध्यङ्गत्वात् । नन्ववैदिकं प्रति कथम् । आगमं प्रयुज्य तत्प्रामाण्यं साधनीयमिति । नन्वसद्भिः किं वक्तव्यम् । न तावत्प्रत्यक्षम् । अतीन्द्रिये तदयोगात् । न चागमः । स्वपरागमयोरन्योन्यं प्रामाण्यासम्मतेः । नाप्यनुमानम् । प्रयोगपरिमाणासम्मतेः । तथा हि । सौगतो यदि द्व्यवयवप्रयोगं कुर्यात्तदा नैयायिकेन न्यूनेन निगृह्येत । अनिग्रहे वा प्रतिवादी पर्यनुयोज्यमुपेक्षेत । पञ्चावयवप्रयोगे त्वधिकेन निगृह्येत । तथा स्वीकारे चापसिद्धान्तेन । तथा च नियतावयववादिव्यतिरेकेण वितण्डैव न स्यादित्यत आह ॥ स्वसिद्धान्तेति । यथा सिद्धान्तं वक्तव्यमिति प्राङ्नियमात्स्वसिद्धान्तनिर्णीतप्रयोगावयवपरिमाणापेक्षयैव न्यूनाद्यवतारादन्यथा कथानुपपत्तेरिति हिशब्दार्थः । सद्भिरागमो वक्तव्य इत्युक्तम् । वैदिकस्य प्रतिवादिनस्तद्दूषणेऽपसिद्धान्तात् । अदूषणे तु परपक्षादूषणेन कथाभावप्रसङ्गादित्यत आह ॥ प्रत्यक्षेति । आगमे तु वादिना प्रयुक्ते प्रतिवादिना वैदिकेन तस्यान्यार्थतैव दर्शनीया । नानुमानस्यैवाप्रामाण्यम् । येनापसिद्धान्तः स्यात् । तत एव कृतपरपक्षदूषणोऽपि भवेत् । अन्यार्थतां दर्शितवताऽऽगमस्य पराभिमतार्थात्प्रच्यावितत्वात् । न ह्यपेक्षितार्थासाधकत्वादन्यत्प्रमाणदूषणमस्तीति । नन्वेवं सति कथं कथापर्यवसानम् । स्वस्वाभिम-

तार्थाग्रहपरित्याजनोपायाभावादित्यत उक्तं प्रत्यक्षेत्यादि । अत्र पराभिमतेऽर्थे प्रत्यक्षागमविरोधमाश्रित्य न केवलमेतावत् अत्रोपक्रमादिलिङ्गविलोमतादोषोऽपि दर्शनीयः । अत्रान्यतममात्रे तात्पर्यम् । अन्यथाऽऽधिक्यप्रसङ्गात् । नन्वेतावताऽपि न कथासमाप्तिः । पराभिमतार्थानुपपत्तिमात्रेण स्वाभिमतार्थासिद्धेरित्यतः सत्यमित्याह ॥ लिङ्गेति । दर्शनीयपदमनुवर्तते । श्रुत्यादीनां वेदादीनां श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या चेत्युक्तानां लिङ्गग्रहणेनैव गृहीतत्वात् । उपलक्षणं चैतत् । परार्थे प्रमाणानुकूल्यस्य स्वार्थे तत्प्रातिकूल्यस्य च निरासो दर्शनीय इत्यपि द्रष्टव्यम् । स्वसिद्धान्तसिद्धप्रयोगपरिमाणानतिक्रमेण परार्थानुमानवाक्यप्रयोगः कर्तव्यः । तथात्वे च न न्यूनाद्यवतारः । तदतिक्रम एव तदवकाश इत्युक्तम् । अपर आह । यथावस्तुप्रयोक्तव्यम् । न च वस्तुतत्त्व एव वादिनां विप्रतिपत्तेरवश्यं न्यूनाद्यवतारसम्भवेनाप्रयोगप्राप्तिरिति वाच्यम् । (त) यस्य यत्र तात्त्विकत्वाभिमानस्तेन तत्प्रयोगानन्तरं परेण न्यूनादावुद्भाविते तथारूपतायाः साध (नीयत्वात्) नात् । न चैवमर्थान्तरापातः । हेतोरन्यतरासिद्धयुद्भावने तत्सिद्धिव्युत्पादनवत्प्रकृतोपयोगसद्भावादिति । तदयुक्तम् । द्वित्रिपञ्चावयववादिपक्षाणां सर्वेषामपि तात्त्विकतायाः समर्थितत्वात् । स्वस्वनियमस्यैव तात्त्विकत्वमुपेत्य तदनतिक्रमेणैव प्रयोगाङ्गीकारे तु सर्वथा कथोच्छेदापत्तेः । तत्तात्त्विकतायां प्रतिवादिना विप्रतिपद्यमानेनावश्यं न्यूनादेरुद्भावनात् ।

टि०—॥ **न त्विति** । वितण्डायामिवेति शेषः । सतामेव कथेत्यस्यापि वितण्डालक्षणोपयुक्तार्थाभिधायकत्वसिद्ध्यर्थं कथाशब्दं व्याचष्टे ॥ **कथेति** ॥ **अतिव्याप्तिरपीति** । अनेन वितण्डाया लक्षणद्वयं विवक्षुस्तदुपयुक्तं वदञ्जल्पलक्षणस्यातिव्याप्तिं प्रकारद्वयेन परिहरतीति वाक्यमवतरणीयमित्युक्तं भवति । परिहारप्रकारमेव विशदयति ॥ **उभयेति** ॥ **यदर्थमिति** । यद्वितण्डालक्षणार्थमित्यर्थः ॥ **पूर्ववदिति** । सतामेवेत्यादिसार्धश्लोकस्य पूर्वत्र सन्निवेशो यथोक्ते तैरित्येतदवतारिकातात्पर्यनिरूपणाभ्यां व्याख्यातं तथैवात्रापि सन्निवेशोऽवतारिकातात्पर्यनिरूपणाभ्यां व्याख्येयमित्यर्थः ॥ **किं प्रमाणमिति** । किं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा । नाद्यः । केवलानुमानविषये केवलशब्दविषये वा तदनवकाशात् । न द्वितीयः । चक्षुराद्येकप्रमाणके केवलसाक्षिविषये केवलशब्दविषये वा तदनवकाशात् । केवलप्रत्यक्षविषये केवलानुमानविषये वा तदनवकाशादिति भावः । के-

वलानुमानशब्दाविषये प्रत्यक्षस्य चक्षुराद्येकप्रमाणकेऽनुमानस्य केवलप्रत्यक्षानुमानविषये च शब्दस्यानवकाशोऽपि चक्षुराद्येकप्रमाणके चक्षुरादेरेव केवलानुमानविषये चानुमानस्यैव केवलशब्दविषये च शब्दस्यैव प्रमाणतयोपन्यासे नानुपपत्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ **यत्र यदस्ति तत्र तदेव वक्तव्यमिति** । क्वचित्तत्र तदेवेत्यतःपरं किं वक्तव्यमिति पाठः । तत्र यच्च यदस्ति तत्र तदेवेत्यस्मिन्नर्थे वक्तव्यं किमस्ति न किमपीति योजना द्रष्टव्या । शङ्कते ॥ **सत्यमिति** । तत्र सर्वस्यापि सत्त्वादिति भावः ॥ **तत्रापीति** । किमनुमानं वक्तव्यं किंवाऽऽगम इत्यर्थः ॥ **न तावत्सर्वमेवेति** । पक्ष आधिक्यप्रङ्गात् । न द्वितीयः । तस्य स्वातन्त्र्येणार्थसाधकत्वाभावात् । नान्त्यः । अवैदिकं प्रति तदुपन्यासायोगादिति गूढाभिसन्धेरिमे विकल्पा ज्ञेयाः । किं सर्वमिति प्राग्विकल्पितपक्षनिरस्यमूलारूढतासिद्ध्यर्थमेवशब्दस्यैकशब्देनान्वयमभिप्रेत्य तत्प्रदर्शनपूर्वकं सयुक्तिकं तद्व्यावृत्त्यादि दर्शयति ॥ **एक एवेत्यादिना** ॥ **तत्रापि किमिति** । किमनुमानमागमो वेत्यभिप्रायकपक्षयोरागमस्वीकारस्य मूलारूढतायै एवशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धमभ्युपेत्यापि योजयति॥ **स चेति** । एवमुभयत्रैवशब्दसम्बन्धकल्पनाक्लेशं मनसि निधाय तत्रापि किमिति विकल्पितपक्षद्वयान्यतरमात्रपक्षपरिग्रहपरतया कारिकां व्याचष्टे॥ **यद्वेति** । तर्ह्यागम एवेत्येतावतैव तत्परिहारेणागमपक्षपरिग्रहसिद्धेरेकशब्दस्य वैय्यर्थ्यमित्यतो दुरागमपरिहारेणागमस्य वक्तव्यत्वे मुख्यत्वरूपहेतुसूचकत्वान्न तस्य वैय्यर्थ्यमित्याशयेनैकशब्दं मुख्यार्थतया व्याचष्टे ॥ **एकशब्द इति** । एके मुख्यान्यकेवला इत्यमरोक्तेरिति भावः । मुख्यत्वं चात्र स्वातन्त्र्येणार्थसाधकत्वमित्याकर एवोत्तरत्र स्पष्टम् ॥ **कुतो वेदादिप्रयोगनियम इति** । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्याद्यनुमानस्यापीश्वरादिप्रमेयसाधनत्वसम्भवान्नोक्तानियमो युक्त इति भावः । अभीष्टसाधक इत्यस्योक्तप्रतिज्ञायां हेतुसमर्पकत्वलाभायापेक्षितं पूरयति ॥ **यत इति शेष इति** ॥ **साधनस्येष्ट इति** । अधीगर्थदयेशां कर्मणीति षष्ठीति भावः ॥ **सर्वत्रेति** । उपाधिप्रतिरोधौ तु क्व नामातीवदुर्वचावित्युक्तेरिति भावः॥ **उपाधिप्रतिपक्षयोरिति** । शरीरिजन्यत्वोपाधेरस्मत्सम्मतकर्तृरहितत्वरूपविकर्तृकत्वसाधकहेतोश्चेत्यर्थः॥ **तदर्थमिति** । अत्रार्थशब्द आवर्तनीयः । तत्राद्यो निवृत्तिवचनस्तथा चोपाधिप्रतिपक्षनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ **ततो वरमिति** । लाघवादावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः । अन्ततोऽनुसरणस्य गौरवापादकत्वेनायुक्तत्वादिति भावः । नन्वागमार्थनिर्णयस्योपपत्तिसाध्यत्वेनानुमानस्यापि तत्रान्ततोऽनुसरणात्कथमागमस्यैव वक्तव्यत्व-

मित्यतोऽनुमानादेरिव प्रमाणान्तरसंवादमपेक्ष्य नार्थगमकत्वमागमस्येत्येवात्राभिप्रेतं न स्वङ्गतया नान्तरीयकप्रयोगनिषेधोऽनुमानस्य नियतफलत्वेनाभिप्रेतोऽत एवान्यत्र प्रथमनिति ग्रन्थकारीयोक्तितः सङ्गच्छत इत्याशयवानाह ॥ **तस्येति** । आगमपक्षेऽयं दोषमभिसन्धाय तत्रापि किमिति प्राग्विक्लिपतं दोषमुद्धर्तुमुद्घाटयति ॥ **नन्विति** । यद्यपि वादजल्पयोः सन्मात्राधिकारिकत्वेन प्रतिवादिनोऽवैदिकत्वोक्तिरनुपपन्ना तथाऽप्यत्र नावैदिकत्वपदेन तत्त्वज्ञानायोग्यत्वं विवक्षितं येनोक्तानुपपत्तिः स्यात् । किन्तु तत्त्वज्ञानयोग्यत्वेऽप्यवैदिकपक्षपरिग्रहेण व्यवहारकर्तृत्वमेवेति नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । मूले आगम एव वक्तव्य इत्यंशेन सूचितं तत्पक्षोक्तदोषपरिहारमाह ॥ **आगमामिति** ॥ **नन्विति** । वितण्डायां स्वपक्षसाधनाय प्रमाणमिति शेषः । तथा च वादिनः स्वपक्षसाधनोपायाभावान्न वितण्डावकाश इति भावः । ननु प्रत्यक्षागमानुमानानामेव तत्रोपायत्वान्न तदनवकाश इत्यतस्तदसम्भवं क्रमेण दर्शयति ॥ **न तावदित्यादिना** ॥ **स्वेति** । असद्वाद्यागमस्य चासद्वादिनं प्रति प्रामाण्यासम्मतेरित्यर्थः ॥ **नैयायिकेनेति** । तन्मते पञ्चावयवप्रयोगस्यावश्यकर्तव्यतायाः स्थित्याऽवश्यवक्तव्यैकदेशवचनात् त्र्यवयवप्रयोगस्य न्यूनत्वादिति भावः॥ **अनिग्रह इति** । तेन न्यूनत्वानुद्भावन इत्यर्थः ॥ **पर्यनुयोज्यमुपेक्षेतेति** । प्राश्निकैर्वादिनैव वेति शेषः । न्यायरीत्याऽवश्यमुद्भाव्यतया प्राप्तनिग्रहानुद्भावनादिति भावः। ननु सौगतेन त्र्यवयवप्रयोगे न्यूनादिप्रसङ्गेऽपि पञ्चावयवप्रयोगे तदनवकाशादनुमानमेव साधकमस्त्वित्यत आह ॥ **पञ्चेति** । नैयायिकेनेति शेषः। सौगतमते त्र्यवयवप्रयोगस्यैवानुमितिरूपफलजननाय पर्याप्तत्वेन तद्रीत्याऽवयवान्तरप्रयोगस्य कृतकार्यप्रयोगत्वादिति भावः। ननु पञ्चावयवप्रयोगस्यैव तत्र पर्याप्तत्वाभ्युपगमान्नाधिक्यमित्यत आह ॥ **तथेति**॥ **अपसिद्धान्तेति**। त्र्यवयवप्रयोगस्यैव पर्याप्ततायास्तत्पूर्वाचार्यैरभ्युपगतत्वेन तदीयपञ्चावयवप्रयोगपर्याप्तत्वाभ्युपगमस्य तद्विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **तथा चेति** । उक्तरीत्या प्रत्यक्षागमानुमानानां साधकतयोपन्यसितुमशक्यत्वादुपायान्तरस्य चाभावाद्वादिनः स्वपक्षसाधनासम्भवेन न वितण्डावकाश इति सम्बन्धः। ननु चावयवनियमो नास्तीति समयं बद्ध्वा प्रवृत्तकथायां न्यूनाद्यनवकाशाद्वितण्डाप्रवृत्तिरप्रत्यूहैव । एवमवयवनियमपक्षेऽपि तस्योभयसम्मतत्वे नियमातिक्रमे न्यूनाद्यवतारेऽपि तदनतिक्रमे तदनवकाशान्न वितण्डाप्रवृत्तौ बाधकमिति न तदनुपपत्तिशङ्कावकाश इत्यतोऽवयवनियमो नास्तीति समयबन्धपूर्वककथाप्रवृत्तिपक्षेऽवयवनियमेऽपि तस्योभयसम्मतत्वपक्षे तदनतिक्रमेण प्र-

वृत्तकथायां न्यूनाद्यवकाशोऽपि तथासमयं बद्ध्वाऽप्रवृत्तकथायामवयवनियमपक्षे तस्योभयासम्मतस्यैव प्रवृत्तकथायां च न्यूनादेरवर्जनीयत्वान्न तत्र वितण्डा स्यादित्याशयेनोक्तमनियतावयवादिव्यतिरेकेणेति । क्वचिदनियतावयववादिव्यतिरेकेणेति पाठः । तत्रानियतावयववादिमते न्यूनाद्यनवताराद्वितण्डाप्रवृत्तिसम्भवेऽपि नियतावयववादिमते तदवतारध्रौव्यान्न तदवकाश इत्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ **स्वसिद्धान्तेति** । स्वस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा सिद्धान्ते निर्णीतं तत्प्रयोगावयवपरिमाणं तदपेक्षयेत्यर्थः ॥ **अवयवपरिमाणापेक्षयेति** । अवयवपरिमाणातिक्रमापेक्षयेत्यर्थः । तथा च स्वस्वसिद्धान्तसिद्धप्रयोगपरिमाणातिक्रमेण परार्थानुमानप्रयोगे न्यूनाद्यवतारेऽपि तदनतिक्रमेण तत्प्रयोगे तदनवतारेणानुमानेनैव वादिनः स्वपक्षसाधनोपपत्तेर्न वितण्डानवकाशप्रसङ्ग इति भावः ॥ **दूषणेऽपसिद्धान्तादिति** । प्रतिवादिना स्वयं तत्प्रामाण्याङ्गीकारेण सर्वनिर्विषयत्वरूपाप्रामाण्योपपादनरूपदूषणस्य तद्विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **अदूषणं चेति** । सर्वथा निर्विषयत्वरूपाप्रामाण्यानुपपादने चेत्यर्थः ॥ **परपक्षेति** । परपक्षसाधकप्रमाणदूषणस्यैव परपक्षनिराकरणत्वादिति भावः । नन्वेवं परपक्षानिराकरणत्वात्कथाभावप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **तत एवेति** । अन्यार्थतोपदर्शनमात्रादेवेत्यर्थः । ननु परोपन्यस्तप्रमाणादूषणे कथं परपक्षनिरास इत्यत आह ॥ **अन्यार्थतामिति** । अस्त्वागमस्य पराभिमतार्थात्प्रच्यावनं तथाऽपि तस्य सर्वथा निर्विषयत्वरूपाप्रामाण्यानुपपादनात्कथं तद्दूषणम् । तदुपपादने च कथं नापसिद्धान्त इत्यतो न प्रमाणदूषणं नाम सर्वथा निर्विषयत्वापादनमेवेति नियमः । आगमशब्दसङ्गृहीतानां श्रुत्यादीनामपौरुषेयत्वादिनाऽप्रामाण्यकारणदोषशून्यत्वेन तदयोगात् । किन्तु पराभिमतार्थात्प्रच्यावनमिति न परपक्षानिरासो नाप्यपसिद्धान्त इत्याह ॥ **न हीति** ॥ **स्वस्वाभिमतेति** । वाद्यागमस्य वादिप्रतिवाद्यभिमतार्थाग्रहेत्यर्थः । त्वदागमस्य मदभिमत एवार्थो न त्वदभिमत इत्येवंवादिनि प्रतिवादिनि न मदागमस्य त्वदभिमतोऽर्थः किन्तु मदभिमत एवेति वादिना वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । अत्रेत्यस्य न केवलं दोषो लिङ्गविलोमतेत्यनेन सम्बन्धः * किन्तु प्रत्यक्षागमवैरूप्यमाश्रित्येत्यनेनापीत्यभिप्रेत्य तत्परामर्शविषयप्रदर्शनपूर्वकं तदेकवाक्यतया योजयति ॥**अत्रेति** ॥ **अन्यतरमात्र इति** । प्रत्यक्षागमविरोधोपक्रमादिलिङ्गविलोमतारूपदोषद्वयान्यतरमात्र इत्यर्थः॥ **प्रत्यक्षागमविरोधयोरन्यतरस्मिन्निति** * उपक्रमोपसंहारादिविलोमतानामन्यतरस्मिन्निति वाऽर्थः । **अन्यथेति** । एतच्च जल्पाभिप्रायेण बो-

ध्यम् । श्रुत्यादीनामित्यादिपदेन प्रत्यक्षादिपरिग्रहः । ननु श्रुत्यादीनामिति मौलपदस्य श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या चेत्युक्तश्रुत्यादिपरत्वमेव किन्न स्यात्किं वेदादिपरत्वकल्पनयेत्यतस्तेषां लिङ्गानुकूल्यमिति पूर्ववाक्ये लिङ्गशब्देन गृहीतत्वेन श्रुत्यादीनामित्यनेनापि तद्ग्रहे पदद्वयेनाप्येकार्थप्रतिपादनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गान्न तस्य तत्परत्वमित्याह ॥ **श्रुतिरिति** । नन्वेतावताऽपि न कथापरिसमाप्तिः पराभिमतार्थे लिङ्गविलोमतोपपादनेऽपि प्रमाणानुकूल्यानिरासेन तत्त्याजनासिद्धेस्तथा स्वार्थे लिङ्गानुकूल्योपपादनेऽपि प्रमाणप्रातिकूल्यानिरासेन तदसिद्धेश्चेत्यत आह ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** । परार्थे विलोमतोपपादकं पूर्ववाक्यं तदानुकूल्याभावस्य स्वार्थे लिङ्गानुकूल्योपपादकमुत्तरवाक्यं तत्प्रातिकूल्याभावस्योपलक्षणं चेत्यर्थः । न केवलं विलोमतादिप्रातिपादकमिति चार्थः । उदयनोक्तवितण्डाप्रवृत्तिसमर्थनप्रकारनिरासार्थत्वान्नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तदनुवादपूर्वकं तन्निरासकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं पक्षद्वयसाङ्कर्यशङ्कानिरासाय ग्रन्थकृदभिहिततत्समर्थनप्रकारं निष्कृष्य तावद्दर्शयति ॥ **स्वस्वसिद्धान्तेत्यादिना** । इदानीं परपक्षमुपन्यस्यति ॥ **अपर आहेति** ॥ **एवमिति** । अवयवसङ्ख्याताात्त्विकत्वसाधन इत्यर्थः ॥ **अर्थान्तरत्वेति** । तत्साधनस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वादिति भावः । शब्दानित्यत्वसाधनस्य कृतकत्वस्य मीमांसकेनासिद्धावुद्भावितायां तन्निरासार्थतया कृतकत्वसाधनवदवयवसङ्ख्यातात्त्विकत्वसाधनस्य परोद्भावितन्यूनाख्यदोषपरिहारार्थत्वेन प्रकृतोपयोगान्नार्थान्तरत्वमित्याह ॥ **हेतोरिति** । अन्यथा हेतुसाधनेऽप्यर्थान्तरत्वं स्यादिति भावेन दृष्टान्तोपादानमिति ध्येयम् । उत्तरमूलस्य प्रकृतेन साक्षात्सङ्गत्यभावान्मध्येऽपेक्षितपूरणेन सङ्गतिं दर्शयति ॥ **तदयुक्तमित्यादिना** ॥ **समर्थितत्वादिति** । सा प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तरूपा हेतुगर्भा प्रतिज्ञा केवलाऽपीत्यादिना मानलक्षणे यामाहुरनुमां केचिदित्यादिना तत्त्वानिर्णये च विस्तरतः उक्ता व्याप्तिरेव तु सा स्मृता लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादित्यादिनेह च सङ्क्षेपतः समर्थितत्वादित्यर्थः ॥ **कथोच्छेदेति** । वितण्डोच्छेदेत्यर्थः । तमेवोपपादयति ॥ **तत्तात्त्विकतायामिति** ।

अ०—त्रिपञ्चावयवामेव युग्मावयविनीमपि ॥ नियमाद्योऽनुमां ब्रूयात्तं ब्रूयाद्यदि तादृशी ॥ नानुमेति तदा केन साध्यावयवकल्पना ॥ नियतावयवासिद्धौ व्याप्तिमात्रेण साधनम् ॥ कर्तव्यमेव तेन स्यात्तस्मात्सैवानुमा मता ॥ अनुभूतिः प्रमाणं चेत्केन

SGRF

स्मृतिरपोद्यते ॥ पूर्वानुभूते किं मानमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् ॥

सु०—ननूक्तमत्र स्वस्वावयवकल्पना परं प्रति समर्थनीयेति । दुरुक्तं तत् । तत्समर्थनस्याशक्यत्वादित्याह ॥ त्रिपञ्चेति । त्रयः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणान्युदाहरणोपनयनिगमनानि वा * पञ्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि वाऽवयवा यस्याः सा त्रिपञ्चावयवा । एवशब्देन पक्षद्वयनियममाह । युग्मौ द्वावुदाहरणोपनयाववयवौ यस्याः सा युग्मावयविनी । नियमादिति सन्निहितेनैव सम्बध्यते । अनुमेति तादर्थ्यात्प्रयोग उच्यते । वैशेषिकादीनां तत्रैव व्यवहारात् । तं ब्रूयाद्यदि परोऽनियतवादीति शेषः । यद्वा यो मीमांसकस्तार्किकादिश्च त्रिपञ्चावयवामेवानुमां ब्रूयात् । तं प्रति यः सौगतो नियमाद्युग्मावयविनीं ब्रूयात् । स यदि तादृशी त्र्यवयवा पञ्चावयवा च नानुमेति ब्रूयादिति योऽयम् । एवं विपरिवर्तेनापि तादृशी नानुमेत्यस्य प्रमाणाभावादिति शेषः । एतदुक्तं भवति । नैयायिकेन सौगतं प्रति पञ्चावयवप्रयोगे विहिते सौगतोऽधिकमिति निगृह्णीयात् । ततो नैयायिकेन पञ्चावयवप्रयोगस्यैव तात्त्विकत्वान्नैवमिति वक्तव्यम् । ततः सौगतो नेदं तत्त्वमप्रामाणिकत्वादिति वदेदेव । अथ नैयायिकेनाप्रामाणिकत्वमसिद्धमिति वदता कथमिति सौगते पृष्टवति (सति) केन प्रमाणेन स्वीया पञ्चावयवकल्पना साध्या । न तावत्प्रत्यक्षेण । पञ्चावयववाक्यस्य व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रतीतिजनकत्वमित्यस्यार्थस्य तदगोचरत्वात् । न हि कार्यकारणभावः क्वापि प्रत्यक्षस्य विषयः । न चागमेन । तदभावात् । पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषविदिति भारतादिवाक्यमस्तीति चेन्न । सौक्ष्म्यं सङ्ख्याक्रमश्चैव निर्णयश्च प्रयोजनमित्यादिना तत्रैवान्यथा व्याख्यातत्वात् । नाप्युपमानाभावाभ्याम् । नियतविषयत्वात् । न चार्थापत्त्या । तदभावात् । अनुमानानतिरेकाच्चेति । मा भूत्प्रत्यक्षादिनाऽवयवकल्पनासिद्धिः । अनुमानेन तु भविष्यति । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रतीतेः पञ्चावयववाक्यश्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति चेत् । न तावदिदमनुमानं त्वच्चेतसि परिवर्तमानं परं प्रत्यायनाङ्गम् । किन्नाम प्रयुज्यमानम् । तत्र किं पञ्चावयवप्रयोगोऽस्य विधास्यते । अथ द्व्यवयवः । नोभावपीत्याह ॥ नियतेति । नियतावयवस्य पञ्चावयवस्य द्व्यवयवस्य च यथासङ्ख्यं सौगत-

नैयायिकयोर्बोधौपायिकत्वासिद्धौ नानुमानेनाप्यवयवकल्पनासिद्धिरिति शेषः। यद्वोत्तरवाक्ये नियतावयवासिद्धावित्यनुवादोऽयम् । ततो नियतावयवासिद्धेरिति सिध्यति । पञ्चावयवप्रयोगे परेणाधिक्योद्भावनात् । त्र्यवयवप्रयोगेऽन्यतरन्यूनत्वापसिद्धान्तयोरुद्भावनादित्यर्थः । ततः किमित्यत आह ॥ व्याप्तीति । यत एवं नोपायान्तरं तेन कारणेन। तेन नैयायिकेन।व्याप्तिमात्रेण यद्यस्यान्वयव्यतिरेकावनु-विधत्ते तत्तत्कार्यमित्यादिव्याप्तिवचनमात्रेणैव। उपलक्षणमेतत् । लिङ्गोक्तावित्यादिप्राग्व्युत्पादितप्रकारेष्वन्यतमेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । साधनं पञ्चावयवानियमस्याकर्तव्यं स्यात् । सौगतेनापि तदनुसरणीयम् । इतरथा तस्यापि प्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गादिति । ततोऽपि किमित्यत आह ॥ तस्मादिति । यस्मात्प्रयोगेयत्तासाधनं वादिप्रतिवादिभ्यामन्यतरेण वा स्वमतपरित्यागेनान्यमताभ्युपगमे कृत एवोपपद्यते नान्यथा ‡ तस्मात्सैवानुमा मता ‡ व्याप्तिवचनादिकमेव परार्थप्रयोगत्वेन सर्वत्र मन्तव्यम् । इदमुक्तं भवति । यदा नैयायिको त्र्यवयवेन पञ्चा-वयवनियमं साधयति । तदा त्र्यवयवस्य तात्त्विकत्वं स्वयं मन्यते न वा । नेति पक्षे प्रतारकः स्यात् । आद्येऽन्यत्रापि कथं तत्तत्त्वं न स्यात् । एवं कथाभावप्रसङ्गभीरुः सौगतोऽपि पञ्चावयवेन त्र्यवयवस्यावश्यकतां प्रतिपद्यमानस्तत्त्वं मन्यते न वा । द्वितीये कथं ततः प्रतिपद्येत। आद्येऽन्यत्रापि कुतस्तन्न तत्त्वम् । अतोऽत्र सर्वसिद्धान्तप्रकाराणां तात्त्विकत्वाद्युक्तं स्वसिद्धान्तानुसारेणेति । अस्मादेव सङ्कटाद्भिभ्यदुदयनो यथावस्तु वक्तव्यमित्युक्त्वा यथासिद्धान्तं वा वक्तव्यमिति समयं बद्ध्वा प्रवृत्तायां कथायां (न) न्यूनाद्यवतार इति पक्षान्तरमवादीदिति ॥ छ ॥ अवसितमनुमानम् ॥ छ ॥ निर्दोषं वाक्यमागमः । स द्विविधः । पौरुषेयोऽपौरुषेयश्च । तत्रापौरुषेयो वेदः । अन्यस्तु पौरुषेय इति सुप्रसिद्धत्वान्नोक्तम् । केचिद्वाक्यं वाक्यार्थेऽनुमानमिति ब्रुवते । तदनुपपन्नम् । वाक्यवाक्यार्थयोर्देशतः कालतो वाऽ-न्वयव्यतिरेकाभावात् । अथेदं वाक्यं वाक्यार्थवत् । वाक्यत्वादिति साध्यते । तत्र किं वाक्यार्थमात्रं साध्यते तद्विशेषो वा । नाद्यः । विशेषप्र-मितेर्निर्निबन्धनत्वापत्तेः । द्वितीये स विशेषः प्रतीतो न वा । आद्ये वाक्यवैयर्थ्यम् । द्वितीयेऽप्रसिद्धविशेषणता । विशेषस्यान्यत्राभावाद-नैकान्त्यं च । मतुबर्थश्च किं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धान्तरं वा । आद्ये साक्षाल्लिङ्गतया वा । न प्रथमः । अनुमानवैयर्थ्यात् ।

अपसिद्धान्ताच्च । द्वितीये तु नेदं वाक्यार्थानुमानं किन्तु सिद्धेऽर्थे वाक्यस्य लिङ्गतानुमानमेव । तत्र च दृष्टान्तोऽन्यतरसाध्यविकलः । न द्वितीयः । तदभावेन बाधात् । अथैवं प्रयुज्यते विवादाध्यासितानि पदानि स्वस्मारितार्थान्वयप्रमितिपूर्वकाणि । आकाङ्क्षादि-मत्पदकदम्बकत्वादिति । तदयुक्तम् । विनाऽप्यन्वयप्रमितिं दैवात्प्रयुक्तेष्वाकाङ्क्षादिमत्सु पदेष्वनैकान्त्यात् । आप्तप्रयुक्तत्वेन हेतु-विशेषणे साध्यार्थस्य हेत्वर्थे प्रवेशापत्तेः । पुरुषविशेषप्रयुक्तत्वस्याध्यापकप्रयुक्तेषु व्यभिचारात् । मूलप्रमानुमानेऽपि वेदेऽनुपपत्तेः । तदपौरुषेयत्वस्य साधितत्वात् । अपरे त्वपौरुषेयस्यागमत्वमुपगम्य पौरुषेयस्यानुमानत्वमभ्युपगच्छन्ति । तेषां तु स्फुटो वेदे व्यभि-चारः । किञ्च पदानामन्विताभिधाने शक्तिः । पदान्येव च वाक्यम् । न च वैदिकपदेभ्योऽन्यान्येव लौकिकानि पदानि । वक्ता तु पदज्ञान एवोपयुज्यते । तत्कथं लोकवेदयोः प्रकारभेदः स्यात् । अपि च वेदानुकारेण पठ्यमानेषु लौकिकवाक्येषु कथम् । अन्वय-प्रतीतिरुत्पद्यत एव । किन्नाम पुनः पौरुषेयत्वज्ञानादपनीयत इति । एवं तर्हि वाक्यादेव वाक्यार्थज्ञानम् । तत्प्रामाण्यनिश्चयाय तु वक्त्राद्यनुसरणमित्यायातमित्यास्ताम् । तदेवं सामान्यतो विशेषतश्च प्रमाणानि लक्षितानि । तत्र स्वीयसामान्यलक्षणसमर्थनेनार्था-द्वाद्यन्तरोक्तसामान्यलक्षणानि निरस्तान्येव । तथाऽपि स्मृतिविषये वक्तव्यविशेषस्य विद्यमानत्वात्प्राभाकरलक्षणं विशेषतो निरा-करोति ॥ अनुभूतिरिति । तदा वक्तव्यं स्मृतिः प्रमा न वा । आद्येऽपसिद्धान्त इति शेषः । द्वितीये त्वाह ॥ केनेति । यदि स्मृतिर्न प्रमा तदा लक्षणेन व्यावर्तनीया । अन्यथाऽतिव्याप्तेः । तत्केन (त्कुतः) स्मृतिरपोद्यते व्यावर्त्यते । स्मृतिव्यावर्तकं न किमपि लक्षणेऽस्तीति यावत् । नन्वनुभूतिरित्युक्त एव स्मृतावप्रसङ्गः । स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभूतिरित्यभिधानात् । न हि स्मृतिः स्मृति-व्यतिरिक्ता भवतीति । मैवम् । स्मृतेरपि स्मृत्यन्तरव्यतिरिक्तत्वसम्भवेनाव्यवच्छेदकत्वात् । स्मृतित्वानाधिकरणं ज्ञानमनुभूतिरिति चेत् । किमिदं स्मृतित्वम् । न तावज्जातिः । गुणेषु जातेरनङ्गीकृतत्वात् । संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वं तु न सम्भवति । अदृष्टादिजन्यत्वात् । असाधारणकारणविवक्षायामपि तथा । स्मृतेर्मानसत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एतेन नियमेन प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वमनुभूति-

विस्तरः

SGF Foundation

त्वमित्यप्यव्यवच्छेदकं द्रष्टव्यम् । स्मृतेरपि मानसप्रत्यक्षजन्यायास्तथात्वात् । संस्कारस्य कारणत्वेऽपि नासौ सत्तामात्रेण स्मृतिं जनयति किन्नामोद्बुद्ध एव । तथा च कथं न प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणजन्यत्वम् । अन्यथेन्द्रि (यादिमा) यमात्रमुपादायानुभूतेरपि तन्निराकुर्यात् । किञ्च स्मृतिरपि काचित्प्रत्युत्पन्नसंस्कारजन्या सम्भवत्येव । न चावच्छेदकेन विना नियमो ज्ञातुं शक्यत इति । यद्वाऽनुभूतिः प्रमाणं चे (त्तदा) त्स्मृतावव्याप्तिरिति शेषः । ननु स्मृतिः प्रमाणमेव न भवति । तत्कथं तत्राव्याप्तिदोष इत्यत आह ॥ केनेति । स्मृतिः केन निमित्तेनापोद्यते प्रमाणाद्बहिः क्रियते न केनापीत्यर्थः । तथा हि । किमयथार्थत्वात् याथार्थ्येऽप्यननुभूतित्वाद्वाऽप्रामाण्ये बाधकाभावाद्वा प्रामाण्ये साधकाभावाद्बाधकसद्भावाद्वा । आद्यं दूषयति ॥ केनेति । स्मृतिः केन प्रबलेन प्रमाणेनापोद्यते बाध्यते । येन यथार्था न स्यात् । बाधकाभावान्नायथार्थत्वं वाच्यमिति। द्वितीयं निराकरोति ॥ केनेति । किमनुभूतित्वं प्रमाणलक्षणमिति कृत्वाऽननुभूतित्वात्स्मृतिरप्रमाणमित्युच्यते । किंवा घटादिदृष्टान्तावष्टम्भेन । आद्येऽन्योन्याश्रयत्वम् । तथा च केन स्मृतिरपोद्यते । द्वितीयेऽपि स्मृतिरेव केनापोद्यते । अस्मृतित्वेनानुभूतिः कुतो नापोद्यते विशेषाभावादिति । तृतीयमपाकरोति ॥ पूर्वेति । यदि स्मृतिरप्रमाणं स्यात्तदा पूर्वानुभूते किं मानमिति प्रश्नो निरुत्तरः स्यात् । स्मृतिव्यतिरिक्तस्य तत्प्रमाणस्याभावात् । तथा च साक्ष्यादिलोकव्यवहारो लुप्येत । स्मृतिरेव प्रमाणं किन्तु लिङ्गतयेति चेन्न। तथाऽनुभवाभावात् । अन्यथा साक्षात्कारेण कार्येण कर्मकारकतया घटाद्यनुमानमित्यपि स्यात् । चतुर्थं प्रत्याह॥ पूर्वेति । स्मृतिरित्येव वक्तव्यं वचनाच्चानुभवोऽनुमीयत इति लोकव्यवहार एवात्र प्रमाणमित्यर्थः।

टि०—एवं मध्येऽपेक्षितमभिधायाधुनोत्तरग्रन्थमुत्थापयति ॥ नन्विति । ननु त्रिपञ्चावयवत्वस्य प्रयोगगतत्वेनानुमानगतत्वाभावात्कथं त्रिपञ्चावयवामनुमामित्युक्तिरित्यतोऽत्रानुमापदेन लक्षणया प्रयोगस्यैव ग्रहणान्नानुपपत्तिरिति भावेन लक्षणाबीजशक्यसम्बन्धप्रदर्शनपूर्वकं तच्छब्दार्थमाह ॥ अनुमेतीति । तादर्थ्यादनुमार्थत्वात्तर्हि स्वायत्तन्यायविरोध इत्यतो रूढलक्षणात्वान्न प्रयोजनापेक्षेति भावेनाह ॥ वैशेषिकादीनामिति ॥ तत्रैवेति । अनुमार्थे परोपदेश एवानुमेति व्यवहारादित्यर्थः । शेषपूरणेऽपरितोषादाह ॥यद्वेति ॥विपरिवर्तेनापीति। यः सौगतो नियमाद्युग्माव-

थाविनीमनुमां ब्रूयात्तं प्रति यो मीमांसकस्तार्किकादिश्च त्रिपञ्चावयवामेवानुमां ब्रूयात्स यदि तादृशी युग्मावयविनी नानुमेति ब्रूयादित्यपि योज्यमित्यर्थः। तादृशी नानुमेत्यस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थः सम्बन्धोऽधिकरणत्वम्। तथा च तादृशी नानुमेत्यत्रेत्यर्थः।। **न हीति।** कारणतायाः शक्तिरूपत्वात्तस्याश्च नित्यातीन्द्रियत्वान्न तद्घटितकार्यकारणभावस्य प्रत्यक्षविषयतेति भावः । अन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वस्यानन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वरूपकार्यत्वस्य च नियतपदोक्तप्रत्यक्षायोग्यव्याप्तिघटितमूर्तिकमूर्तिकत्वेनाप्रत्यक्षत्वमित्यर्थ इत्यप्याहुः। आगमोऽपि किं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपपञ्चावयवं वाक्यं परोपदेश इति निरवकाशोऽभिमतसाधकतयाऽभिमतः किंवा सावकाश इति विकल्पद्वयं मनसि निधायानुपलब्धेर्नाद्य इत्याह ॥ **तदभावादिति** । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **पञ्चावयवेति** ॥ **तत्रेति** । भारतादावेवेत्यर्थः ॥ **नियतेति** । उपमानस्य मीमांसकरीत्या सादृश्यमात्रगोचरत्वेन न्यायरीत्या वा वाच्यवाचकतामात्रगोचरत्वेनाभावस्य चाभावमात्रप्रमेयकत्वेन ताभ्यां स्वविषयस्य सादृश्यादेः सिद्धिसम्भवेऽपि कार्यकारणभावस्य तदविषयत्वेन न ताभ्यां तत्सिद्धिरिति भावः ॥ **तदभावादिति** । अनुपपत्त्यभावादित्यर्थः । अनुपपत्तिसद्भावमुपेत्याह ॥ **अनुमानेति** । तस्य चोत्तरत्र दूषयिष्यमाणत्वादिति भावः । इतीत्यस्यैतदुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रतीतिः पञ्चावयववाक्यजन्या तच्छ्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति सामान्यव्याप्तिमूलकानुमानमेव तत्र मानं भवतीत्याशङ्कते।। **मा भूदिति।** विकल्पितपक्षद्वयानिरासकत्वलाभायापेक्षितपूरणेन योजयति ॥ **नियतावयवस्येत्यादिना** ॥ **यथासङ्ख्यमिति** । पञ्चावयवस्य सौगतं प्रति द्व्यवयवस्य नैयायिकं प्रतीत्येवं यथासङ्ख्यमित्यर्थः । तेन पञ्चावयवस्य द्व्यवयवस्य च नैयायिकसौगतयोर्बोधौपयिकत्वसिद्धेः कथं तदसिद्ध्युक्तिरिति शङ्का निरस्ता भवति । असिद्धिपदं तद्विशेषपरमित्यभिप्रायेण बोधौपयिकत्वासिद्धावित्युक्तम् । अत्र पक्षे नानुमानेनावयवकल्पनासिद्धिरिति शेषपूरणं भवतीत्यपरितोषादाह ॥ **यद्वेति** ॥ **सिध्यतीति** । तेन विनोक्तरूपानुवादानुपपत्तेरिति भावः। उक्तरूपां नियतावयवासिद्धिमेवोपपादयति ॥**पञ्चेत्यादिना**॥**परेणेति** । सौगतेनेत्यर्थः। स्वरीत्येति शेषः ॥**अन्यतरेति** । सौगतेन द्व्यवयवप्रयोगस्यैव तात्त्विकत्वाभ्युपगमेन नैयायिकेन द्व्यवयवप्रयोगे कृते सौगतरीत्या न्यूनत्वाप्रसक्तावप्यनुमानकर्त्रा नैयायिकेन पञ्चावयवप्रयोगस्यैव तात्त्विकत्वाङ्गीकारेण तदीयद्व्यवयवप्रयोगे तद्रीत्या न्यूनत्वमेवेति भावेनान्यतरेत्युक्तम् । ननु नैयायि-

२५*

केन द्व्यवयवस्य तात्त्विकत्वाभ्युपगमे कथं तद्रीत्या न्यूनत्वमित्यतो माऽस्त्वस्मिन्पक्षे न्यूनत्वमपसिद्धान्तस्त्ववर्जनीय एवास्मिन्पक्ष इत्यभिप्रायेणापसिद्धान्तग्रहणमिति बोध्यम् ॥ **ततः किमितीति** । अनुमानेनावयवकल्पनाया असिद्धिसिद्धावपि किमित्यर्थः । मूले तेनेत्यनेन लब्धार्थप्रदर्शनं यत इति । न्यूनतापरिहाराय मूले तेनेत्यस्यावृत्तिमभिप्रेत्य तदनुवादपूर्वकं तदर्थमाह ॥ **नेति** । यत्पञ्चावयववाक्यश्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्पञ्चावयववाक्यश्रवणकार्यमिति प्रकृतानुमानाङ्गविशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावाद्व्याप्तिपदं सामान्यव्याप्तिपरं तस्यापि परं प्रत्यप्रयुक्तस्य तत्प्रत्यायनानङ्गत्वाद्व्याप्तिपदं तद्वचनपरमिति भावेनानूद्य व्याख्याति ॥ **व्याप्तिमात्रेणेत्यादिना** । ननु लिङ्गोक्त्यादिनाऽपि तत्साधनसम्भवाद्व्याप्तिमात्रेणेति मात्रशब्दानुपपत्तिरित्यतो नरं च नारायणमेव चादावित्यादाविवानभिमतनियममात्रव्यावर्तकत्वेनानुभाविकलिङ्गोक्त्यादिपक्षान्तरानिरासकत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सङ्ग्राह्यपक्षोपलक्षणतया व्याचष्टे ॥ **उपलक्षणं चैतदिति**॥ **प्रागिति**। लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावासितिर्ध्रुवेत्यादावित्यर्थः। सौगतेन तस्यानुसरणीयत्वे नियामकमाह ॥ **इतरथेति** । न्यूनापसिद्धान्तप्रसक्तेरिति भावः ॥ **ततोऽपीति** । व्याप्तिमात्रेण पञ्चावयवनियमादिसाधनकर्तव्यतासिद्धावपि किमित्यर्थः ॥ **अन्यतमाभ्युपगमे कृत एवेति** । व्याप्तिवचनलिङ्गोक्त्यादिप्राग्व्युत्पादितप्रकारेष्वन्यतमप्रकाराभ्युपगमे कृत एवेत्यर्थः ॥ **व्याप्तिवचनादिकमेवेति** । यावता व्याप्तिमल्लिङ्गबोधस्तावदेवेत्यर्थः । ननु द्व्यवयवादिप्रयोगस्यातात्त्विकत्वेऽपि तेनावयवनियमसम्भवादवयवनियमसाधने तस्य तात्त्विकत्वेऽप्यन्यत्रातात्त्विकत्वसम्भवान्नैतावन्मात्रेण द्व्यवयवादिसर्वपक्षाणां तात्त्विकत्वासिद्धिरित्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति**। यद्वाऽस्त्वेवं यावता व्याप्तिमल्लिङ्गबोधस्तावत एव परोपदेशत्वं तावताऽपि कथं सर्वसिद्धान्तप्रकाराणां तात्त्विकत्वं येन स्वनियमस्यैव तात्त्विकत्वमुपेत्य तदनतिक्रमेणैव प्रयोगाङ्गीकारे सर्वथा कथोच्छेदप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **इदमुक्तमिति** । सम्मतश्चायमर्थ उदयनस्यापीत्याह ॥ **अस्मादेवेति** ॥ वस्तुतत्त्वानुसारेण प्रयोक्तव्यमित्यस्मिन्पक्षेऽस्माभिरुपन्यस्तात्कथोच्छेदापत्तिरूपात्सङ्कटादित्यर्थः ॥ **न्यूनाद्यवतार इति** । स्वसिद्धान्तसिद्धप्रयोगपरिमाणातिक्रमेण प्रयोगे न्यूनाद्यवतार इत्यर्थः ॥ **पक्षान्तरमवादीदितीति**। अन्यथा पूर्वेणैव कथारम्भस्य समर्थितत्वात्तन्नावादीदिति भावः । अनुभूतिरित्यादेरनुमाननिरूपणपरपूर्वग्रन्थशेषत्वभ्रान्तिमनुमा युक्तिरेवोक्ता व्याप्तिरेव तु सा स्मृता । तस्मात्सैवानुमा मतेत्युपक्रमोपसंहार-

सूचिततन्निरूपणपर्यवसितत्वोक्त्या परिहरति ॥ **अवसितमिति** ॥ छ ॥ सामान्यतो विशेषतश्च लक्षणविभागाभ्यां प्रमाणनिरूपणार्थं प्रवृत्तेऽस्मिन्प्रकरणे प्रत्यक्षानुमानयोरिवागमस्यापि लक्षणविभागाभ्यां निरूपणस्य कर्तव्यत्वात्तदनुक्त्या प्रसक्तां भाष्यकाराणामचातुरीं तन्निमित्तोक्त्या परिहरति ॥ **निर्दोषमिति** । यद्यप्यत्र वाक्यग्रहणमनपेक्षितं निष्प्रयोजनत्वादिदोषनिरासार्थमावश्यकेन निर्दोषत्वविशेषणेनैव निरभिधेयेनान्विते चातिव्याप्तिनिरासेन व्यावर्त्याभावात् । अत एव निर्दोषः शब्द आगम इति प्रमाणलक्षणे वाक्यग्रहणं न कृतम् । अत एव च पद्धतौ वाक्यानन्तर्भावेन निर्दोषः शब्द आगम इत्युक्तम् । तथाऽप्यागमोऽदुष्टवाक्यं चेति शिष्याणां पदवाक्यादिस्वरूपज्ञानार्थं वाक्यान्तर्भावेनोक्ततल्लक्षणानुसारेण वाक्यग्रहणमात्रं कृतम् न तु व्यावर्तकतयेति नानुपपत्तिः । अत एव पद्धतौ निर्दोषं वाक्यमागम इति वाक्यान्तर्भावेनागमलक्षणमुक्त्वा विभक्त्यन्ता वर्णाः पदमाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमन्ति पदानि वाक्यमित्यादिना पदादीनां लक्षणमुक्तम् । अत एव च प्रमाणलक्षणटीकायां मूलस्थं शब्दपदं वाक्यपरमित्युक्तमिति ध्येयम् । आगमो द्विविधो ज्ञेयो नित्योऽनित्यस्तथैव चेति ब्रह्मतर्कानुसारेण तद्विभागमाह ॥ **स द्विविध इत्यादिना** । यद्यप्युदाहृतागमानुसारेण नित्योऽनित्य इत्येव वक्तव्यम् । तथाऽपीश्वरबुद्धिमपेक्ष्य वेदस्येव पुराणादेरपि नित्यत्वादस्मदादिबुद्ध्यपेक्षया पुराणादेरिव च वेदस्याप्यनित्यत्वेनोक्तरीत्या द्वैविध्यस्य बाधितत्वात् । ब्रह्मतर्कोक्तं नित्यत्वमनित्यत्वं च न यथाश्रुतं किन्त्वपौरुषेयत्वं चेत्येवंरूपमित्यभिप्रायेणापौरुषेयत्वादिना विभागप्रदर्शनम् । यद्यप्यपौरुषेयः पौरुषेयश्चेति विभागमुक्त्वाऽपौरुषेयो वेदोऽन्यस्तु पौरुषेय इत्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽप्यभावस्य भावनिरूप्यत्वात्पौरुषेयत्वादिना विभागमुक्त्वाऽर्थप्राधान्यानुसारेण प्रवृत्तनित्योऽनित्य इति ब्रह्मतर्कानुसारेण तत्रापौरुषेयो वेदोऽन्यस्तु पौरुषेय इत्यपौरुषेयादिक्रमेण शृङ्गिग्राहिकतया प्रदर्शनमित्यवधेयम् ॥ **नोक्तमिति** । ततश्च मूले न तदनुक्त्या न्यूनत्वमिति भावः। ननु तथाऽप्यागमस्य पृथक् प्रामाण्ये कणादादीनां विप्रतिपत्तेस्तत्समर्थनस्यावश्यकर्तव्यत्वाद्भाष्ये न्यूनत्वमेवेत्यतस्तस्याप्यतिसुप्रसिद्धत्वात्तदनुक्तिर्दोषायेत्याशयवांस्तन्मतं दूषयितुमुत्थापयति ॥ **केचिदिति** । काणादाद्या इत्यर्थः । वाक्यं वाक्यार्थेऽनुमानमिति वदतः किं विशेष्यभूतं वाक्यमेवानुमानतयाऽभिमतं किंवा विशेषणभूतं वाक्यत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूष-

यति ॥वाक्यवाक्यार्थयोरिति । यत्र वाक्यं तत्र वाक्यार्थो यत्र वाक्यार्थाभावस्तत्र वाक्याभाव इति दैशिकान्वयव्यतिरेकयोराकाशे । यदा वाक्यं तदा वाक्यार्थो यदा वाक्यार्थाभावस्तदा वाक्याभाव इति कालिकान्वयव्यतिरेकयोश्चातीताद्यर्थप्रतिपादकवाक्यकाले व्यभिचारेणाभावादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते ॥ वाक्यार्थमात्रमिति । अविवक्षितविशेषं संसर्गमात्रमित्यर्थः ॥ निर्निबन्धनत्वापत्तेरिति । ततश्च कादाचित्कत्वानुपपत्तिरिति भावः । व्यतिरेकिवत्सामान्यप्रसिद्ध्या नाप्रसिद्धविशेषणतेत्यपरितोषादाह ॥ विशेषस्येति । यद्वाऽप्रसिद्धविशेषणत्वस्य स्वमते दोषत्वाभावादाह ॥ विशेषस्येति ॥अन्यत्रेति । घटमानयेत्यादिवाक्ये सत्यपि वाक्यत्वे कालविशेषीयपुरुषविशेषकर्तृकगोविशेषकर्मकानयनरूपवाक्यार्थत्वाभावादिति भावः । वाक्यविशेषत्वस्यैव हेतुत्वान्न तत्र व्यभिचार इत्यपरितोषादाह ॥ मतुबर्थश्चेति ॥ अनुमानेति । वाक्यादेव साक्षाद्वाक्यार्थसिद्धेर्वाक्येन वाक्यार्थानुमानवैयर्थ्यादित्यर्थः । वाक्यं वाक्यार्थवदित्युद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वान्नानुमानवैयर्थ्यमित्यपरितोषादाह ॥ अपसिद्धान्तादिति । वाक्यस्य लिङ्गतया वाक्यार्थप्रतिपादकत्वस्यैव स्वपूर्वाचार्यैरङ्गीकृतत्वेन साक्षात्प्रतिपादकत्ववर्णनस्य तद्विरुद्धत्वादिति भावः । अस्तु सिद्धे वाक्यार्थे वाक्यस्य लिङ्गत्वानुमानमेवैतदित्यत आह ॥ तत्र चेति । वाक्यान्तरे लिङ्गतया प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपसम्बन्धवदर्थकत्वस्य परं प्रत्यसम्मतेरिति भावः॥ तदभावेनेति । सम्बन्धान्तरं भवत्किं तादात्म्यं स्यात्किंवा संयोगोऽथ समवायः । नाद्यः । वन्ह्यादिशब्दोच्चारणे मुखदाहादिप्रसङ्गात् । वर्तमानस्य शब्दस्यातीतादिनाऽर्थेन तादात्म्येऽर्थस्य वर्तमानतायाः शब्दस्य वाऽतीतादित्वस्य च प्रसङ्गाच्च। न द्वितीयः । गुणत्वात् । न तृतीयः । आकाशगुणस्य शब्दस्यान्यत्र समवायायोगात् । ततश्च वाक्यस्य वाक्यार्थेन तादात्म्यादिरूपसम्बन्धस्याभावेन तद्वत्त्वसाधने बाध इति भावः । उदयनोक्तमनुमानप्रकारमाशङ्कते ॥ अथेति । अत्र प्रतियोगिविशेषोपरक्तसंसर्गसिद्ध्यर्थमेतानीति पदविशेषणं द्रष्टव्यम् । तस्य च विशिष्यश्रूयमाणानीत्यर्थः ॥ स्वस्मारितेति । धूमोऽस्तीति वाक्ये वह्निसंसर्गज्ञानेनार्थान्तरताद्विनिवृत्त्यै स्वस्मारितार्थेति । वृत्त्या पदस्मारितत्वं च तदर्थः । अन्यथा वन्हेरपि स्वहेतुकधूमोपस्थापकधूमपदस्मारितत्वसम्भवेनार्थान्तरतातादवस्थ्यात् । अन्वयज्ञानपूर्वकत्वमात्रसाधनेऽन्वयस्य वस्तुतत्त्वासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थं प्रतिग्रहणम् । हेतौ नदीकूलसंसर्गपरतयोच्चारितेऽहो विमलं जलं नद्या इत्येकदेशे व्यभिचारवारणाय तात्पर्यगर्भाकाङ्क्षोपादानम् । न चेश्वरतात्प-

र्थमादाय तात्पर्यगर्भाकाङ्क्षोपपत्तिरिति वाच्यम् । अजनितान्वयबोधस्यैव व्यभिचारोदाहरणस्य वारणीयत्वात् । तत्र चेश्वरतात्पर्यकल्पनात् । आदिपदेन च योग्यतासत्तिपरिग्रहः । नदीतीरे पञ्चफलानि सन्त्यग्निना सिञ्चेदित्याद्ययोग्यवाक्ये व्यभिचारवारणाय योग्यतोपादानम् । योग्ये साकाङ्क्षेऽसन्निधानादजनितपदार्थस्मरणे व्यभिचारवारणायासत्तीत्युपादानम् । आसत्तेरव्यवधानेन पदार्थस्मृतिरूपत्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । न च दृष्टान्ताभावः । परप्रयुक्तस्य गामानयेति पदकदम्बस्य पक्षतुल्यत्वादिति वाच्यम् । स्वप्रयुक्तस्य तस्य दृष्टान्तत्वाभ्युपगमात् । न चैवमर्थासिद्धिः । ज्ञानावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः । तस्य च संसृज्यमानोपहितस्यैवावच्छेदकत्वान्न विशेषाप्रतिलम्भप्रसङ्गोऽपीति भावः ॥ **दैवात्प्रयुक्तेष्विति** । शुकाद्युच्चारितेषु धूमोऽस्तीत्यादिपदेष्वित्यर्थः । तत्र विवक्षितसाध्याभावमुपपादयितुं विनाऽप्यन्वयप्रमितिमित्युक्तं । विवक्षितहेतुमत्तामुपदर्शयति ॥ **आकाङ्क्षादिमत्स्विति** । न च तत्र शुकाद्यन्वयप्रमित्यभावेऽपीश्वरीयान्वयप्रमितिसम्भवान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । ईश्वरीयान्वयप्रमितेर्व्यधिकरणतया तत्राकारणत्वात् । अन्यथा विसंवादिशुकादिवाक्यरचनाहेतुत्वेन तस्य भ्रमोऽपि कल्पनीयः स्यादिति नित्यप्रमावन्नित्यभ्रमस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । आप्तप्रयुक्तत्वे सत्याकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वस्यैव हेतुत्वान्न शुकादिवाक्ये व्यभिचार इत्यत आह ॥ **आप्तेति** । अत्राप्तप्रयुक्तत्वमात्रस्य तत्प्रयुक्तपदेऽपि सत्त्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय विशेष्यग्रहणमिति ध्येयम् ॥ **हेत्वर्थ इति** । तथा च साध्यवद्धेतोरपि सन्दिग्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धिः स्यादिति भावः । ननु शुकबालादीनामन्वयप्रमित्यभावेऽपि यद्विरचितपदावलीज्ञानेन पदप्रयोगस्तस्य मूलपुरुषस्य तदन्वयप्रमितिसत्त्वेन मूलपुरुषीयस्वस्मारितार्थसंसर्गप्रमितिपूर्वकत्वात्तस्यैव च साध्यत्वेन विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह ॥ **मूलेति** । एवं तर्हि माऽस्तु शुकादिवाक्ये व्यभिचारस्तथाऽपि यस्य पुराणादेः स्वतन्त्रो वक्ताऽस्ति । तत्र स्वतन्त्रवक्तुरुक्तरूपप्रमितिसत्त्वेनोक्तसाध्यस्य तत्र साधनसम्भवेऽपि वेदस्यापौरुषेयत्वेन स्वतन्त्रवक्तृशून्यत्वेन तदीयोक्तरूपप्रमितिपूर्वकत्वस्य तत्रानुपपत्त्यांऽशे बाधः स्यादेवेत्याशयेनाह ॥ **वेद इति** । ननु भवेदेवं यदि वेदस्यापौरुषेयत्वं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह ॥ **तदिति** ॥ **साधितत्वादिति** । अपि वेदानामङ्गीकार्या हि नित्यतेत्यादिना जिज्ञासाधिकरणे नित्यस्वात्पुरुषोद्भवैरित्यादिना चैतदधिकरणे चेति शेषः । अस्तु तर्हि वेदस्यापौरुषेयत्वेन तत्र स्वतन्त्रवक्तृज्ञानानुमानस्य बाधितत्वेनागमतया प्रामाण्यं पौरुषेयस्य तु तत्सम्भवेना-

नुमानान्तर्भावसम्भवान्नागमत्वमिति प्राभाकरमतमुत्थाप्य दूषयति ॥ **अपरे त्विति** ॥ **स्फुट इति** । शुकादिवाक्य इव वेदे व्यभिचारस्याकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वरूपहेतुमत्तया स्वस्मारितार्थसंसर्गविषयस्वतन्त्रवक्तृप्रमितिपूर्वकत्वरूपसाध्याभाववत्तया च परस्य सम्मतत्वेन तद्वत्तया व्युत्पादनानपेक्षत्वं दर्शयितुं स्फुट इत्युक्तम् । किञ्च पौरुषेयापौरुषेयस्य चानुमानत्वमभ्युपगच्छतोऽर्धजरतीयप्रसङ्ग इत्याशयवान्कथमनयोरनतिभिन्नत्वमित्यतः पौरुषेयवाक्यस्थानि पदानि किमन्विताभिधानशक्तिमन्ति न वा । तथा किं पदान्येव वाक्यमुत ततोऽन्यदिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यपक्षद्वयं दूषयति ॥ **किञ्च पदानामिति** । पौरुषेयवाक्यस्थपदानामन्विताभिधानशक्तिमत्त्वे तथापदानामेव च वाक्यत्वेऽपौरुषेयवाक्यस्येव पौरुषेयवाक्यस्यापि संसर्गवादकत्वेनागमत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । नान्त्यौ । तथा सति पदानामभेदेन वेदस्यापि संसर्गवादकत्वानुपपत्तेरनागमत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य भवेदेतदेवं यदि पदानामभेदो भवेत् । न चैतदस्ति । लोकवेदयोः सत्यपि वर्णभेदे केनचित्स्वरछान्दसवर्णागमलोपविकारविपर्ययाध्यायनादिधर्मभेदेन जराराजपदयोरिव क्रमभेदेनाथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेत्यभियुक्तानां व्यपदेशभेदात्स्पष्टभेदस्वरूपयूपादिशब्दसाहचर्याच्च लोकवेदयोः पदानामन्यत्वस्य स्थितत्वात् । ततश्च वैदिकपदानामन्विताभिधानशक्तिमत्त्वेन संसर्गवादकत्वे लौकिकानां च तद्रहितानां तदवादकत्वं च भविष्यतीत्यतो यत्रार्थप्रतीत्यौपयिकधर्मभेदो यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीह्यर्थत्वमन्तोदात्तत्वे स्वार्थवृत्तित्वं स्मृतितः । ब्रह्मण्यादिषु न्यूनातिरिक्तवशाज्जराराजादिषु क्रमान्यत्वादर्थान्यत्वावसायस्तत्र पदभेदोऽभ्युपगम्यत एव । नैवं लोकवेदयोरर्थौपयिकधर्मभेदोऽस्ति । अनियतस्वराणां नियतस्वराणां चार्थान्यत्वस्य स्मृतिलोके लोकतो वाऽनवगमात् । देवासः स्मनेत्यादिषु च लौकिकेभ्यो न्यूनातिरेककृतस्वरूपभेदे सत्यपि तद्रूपस्यार्थान्तरानवगमात् । किञ्चिद्रूपभेदेऽपि लौकिकप्रत्यभिज्ञानात् । न च लोकवेदयोः पदानामन्यत्वमित्युक्तप्रसङ्गतादवस्थ्यमेवेत्याशयवानाह ॥ **न च वैदिकेभ्य इति** । ननु तथाऽपि स्वतन्त्रवक्तृभावाभावाभ्यां लोकवेदयोः पदान्यत्वं भविष्यतीत्यतः पुरुषस्य वाक्योत्पाद्यज्ञानेऽप्युपयोगाङ्गीकारेऽपौरुषेयवाक्ये वेदेपुरुषाभावेन तस्य बोधकत्वाभावापत्त्या वाक्योत्पाद्यज्ञाने तस्यानुपयोगेनोच्चारणद्वारा पदज्ञानमात्रोपयोगिनः पुरुषस्य भावाभावयोः संसर्गावादकत्वतद्वादकत्वे प्रति न प्रयोजकतेति तद्भावाभावौ प्रयोजकावित्याशयवानाह ॥ **वक्ता त्विति** ॥ **प्रकार**-

भेद इति । संसर्गवादकत्वतदनुमापकत्वरूप इत्यर्थः । अङ्गीकृत्य लौकिकेभ्यो न्यूनातिरेककृतस्वरूपभेदे पदभेदं यत्र न न्यूनातिरेकस्तत्र तद्भेदस्य निर्निबन्धनत्वेनायोगात्तादृशलौकिकवैदिकपदानामनन्यत्वाद्वैदिकपदवल्लौकिकानामपि तेषां संसर्गवादकत्वान्न तदनुमापकत्वं इत्याह ॥ **अपि चेति** । तत्र संसर्गवादकत्वे तस्य वास्तवत्वसिद्ध्यर्थं स्वतन्त्रवक्तृप्रमितिपूर्वकत्वस्यावश्याश्रयणीयत्वादनुमानत्वोक्तिरिति भावेन शङ्कते ॥ **अन्वयेति** । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन तत्प्रामाण्यनिश्चयस्य वक्तृयथार्थज्ञानाप्रयोज्यत्वस्य प्रागुपपादितत्वान्न प्रामाण्यनिश्चयार्थताऽपि वक्त्राद्यनुसरणस्य सम्भवतीत्याशयेनास्तामित्युक्तम् । यद्यप्ययं विचारो यत्रागमस्योक्तरूपेण द्वैविध्यं कण्ठरवेणोक्तं तत्रैव सङ्गतस्तथाऽपि सुप्रसिद्धत्वादनुक्तेरपि उक्तिप्रतिरूपकत्वेन तत्कार्यकारित्वादत्र तद्विचारो नासङ्गत इत्यवधेयम् । याथार्थ्यमेव प्रामाण्यमित्यादिना प्रमेयोपसंहारपूर्वकमुत्तरग्रन्थानर्थक्यं परिहरति ॥ **तदेवमिति** । यद्यप्यागमलक्षणमिह नोक्तं यदाह सुप्रसिद्धत्वान्नोक्तामिति ततश्च विशेषतः प्रमाणानि लक्षितानीत्युपसंहारो न युक्तस्तथाऽपि सुप्रसिद्धत्वादिति वदताऽनभिमतिनिमित्तानुक्त्या व्यावर्तितत्वेनाभिमतत्वासिद्धेस्तदभिप्रायेण वा लक्षितालक्षितसमुदाये छत्रिन्यायेन वा लक्षितानीत्युपसंहरोपपत्तिरिति ध्येयम् । अङ्गीकृतं चेत्प्रामाण्यं स्मृत्यादेः का विरुद्धतेत्यादिना स्मृतिविषये वक्तव्यस्योक्तत्वात्किमनेनेत्यत उक्तं विशेषयेति । स्मृतावव्याप्त्या प्राभाकरलक्षणमपि दूषितमेवेत्यत उक्तं विशेषत इति । ननु केन स्मृतिरपोह्यत इत्यनेन लक्षणे स्मृतिव्यावर्तकविशेषणाभावोपपादनेन तत्रातिव्याप्तिरित्युच्यते । तदनुपपन्नम् । स्मृतेः प्रमाणतया लक्ष्यत्वेन तद्व्यावर्तकपदाभावस्यादोषत्वादित्यतोऽत्र विकल्पद्वयं बहिरेवाद्यपक्षदूषणं चाभिप्रेत्य द्वितीयपक्षनिरासमात्रपरत्वात्केनेत्यादिग्रन्थस्यानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य विकल्पद्वयमाद्यपक्षदूषणं च बहिरेव दर्शयन्द्वितीयपक्षनिरासपरतयोत्तरवाक्यं योजयाति ॥ **तदा वक्तव्यमित्यादिना** ॥ **अन्यथेति** । लक्षणस्य तदनुगतत्व इत्यर्थः । स्मृतिव्यतिरिक्तेत्यत्र स्मृतिशब्देन काचित्स्मृतिव्यक्तिरुच्यते स्मृतित्वावच्छिन्नं वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **मैवं स्मृतेरपीति** । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **स्मृतित्वेति** । स्मृतित्वावच्छिन्नव्यतिरिक्तमित्यर्थः । तथा च स्मृतिज्ञानव्यक्तेः स्मृत्यन्तरव्यतिरिक्तत्वेऽपि तत्स्मृतित्वावच्छिन्नाव्यतिरिक्तत्वेन स्मृतित्वावच्छिन्नव्यतिरिक्तत्वाभावाद्युक्तमस्य स्मृतिव्यवच्छेदकत्वमिति

भावः । यद्यप्यत्र स्मृतित्वावच्छिन्नव्यतिरिक्तज्ञानत्वमित्येव वक्तुं शक्यं तथाऽपि स्मृतित्वावच्छिन्नव्यतिरिक्तत्वमपि स्मृतित्वानाधिकरणस्यैवेति न स्मृतित्वाधिकरणस्मृतेः स्मृतित्वावच्छिन्नव्यतिरिक्तत्वमिति स्पष्टयितुमेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि स्मृतिभेदवादिना स्मृतेः सजातीयव्यक्त्यन्तरापेक्षया व्यतिरिक्तस्येव प्रतिव्यक्ति स्मृतित्वानि भिद्यन्त इति वादिना मया स्मृतेः स्मृतित्वान्तरानधिकरणत्वस्याप्यभ्युपगमात्वेन स्मृतित्वानधिकरणत्वमपि न तद्यवच्छेदकमित्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽप्यङ्गीकृत्य स्मृतित्वस्यैकत्वं पराभिमानं खण्डयितुं तथोक्तमित्यवधेयम् । स्मृतित्वं किं जातिः किंवोपाधिरिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं निषेधति ॥ **न तावदिति** । कुतो नेत्यतो नियतसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यस्यैव गोत्वादेर्जातित्वदर्शनेन नियतसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वस्य जातित्वव्यापकत्वाद्गुणत्वरूपत्वादौ च नियतसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वरूपजातित्वव्यापकव्यावृत्त्या तद्याप्यजातित्वस्यापि व्यावृत्तिसिद्धेर्न गुणेषु गुणत्वरूपस्मृतित्वादिलक्षणजातिस्तैरङ्गीक्रियत इत्याशयेनाह ॥ **गुणेष्विति** । विस्तरस्त्वख्यातिवादीयवाक्यार्थचन्द्रिकायां द्रष्टव्यः । निर्वक्तुमशक्यत्वान्नोपाधिरिति द्वितीयोऽपीत्यभिप्रेत्यासम्भवेन तत्पक्षं दूषयति ॥ **संस्कारमात्रेति** । प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणायोक्तं वेगादिमात्रप्रभवपतनादावनतिप्रसङ्गायोक्तं ज्ञानत्वमिति । असम्भवमेवोपपादयति ॥ **अदृष्टादीति** । संस्कारमात्रासाधारणकारणकज्ञानत्वं विवक्षितम् । तथा चादृष्टादिजन्यत्वेऽपि तस्य साधारणत्वान्न संस्कारमात्रजन्यत्वस्यासम्भव इत्याशङ्क्याह ॥ **असाधारणेति** ॥ **तथेति** । असम्भव एवेत्यर्थः । तमेवोपपादयति ॥ **स्मृतेरिति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । मानसं तद्धि विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकमित्यादिनेति शेषः । स्मृतिव्यावृत्तानुभूतित्वनिर्वचनानन्तरमप्यतिदेशेन निराचष्टे ॥ **एतेनेति** । प्रत्युत्पन्नमव्यवहितप्राक्कालोत्पत्तिकं यदसाधारणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादि तज्जन्यप्रत्ययत्वमनुभूतित्वमित्यर्थः । माससंवत्सरादिव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नसंस्कारजन्यस्मृतिव्युदासाय प्रत्युत्पन्नेति । प्रत्युत्पन्नात्ममनःसंयोगादिरूपसाधारणकारणकस्मृतिव्युदासायासाधारणेति । तादृशकारणकपटादिव्युदासाय प्रत्ययेति । कदाचिदनुभवानन्तरं भाविना संस्कारेण स्वाव्यवहितोत्तरक्षण एव जनितायां स्मृतावतिव्याप्तिपरिहाराय नियमेनेत्युक्तम् । संस्कारस्य स्मृत्युत्पादनेऽविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियमाभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। अव्यवच्छेदकमन्यावर्तकम् । स्मृतिसाधारणमिति यावत् । एतेनेत्युक्तमेवोपपादयति ॥ **स्मृतेरपीति** । तथात्वात् प्रत्युत्पन्ना-

शां० चं० द्वि० प्र० अ० २ ॥ १४९ ॥

साधारणकारणकप्रत्ययत्वात्। स्मृतेः संस्कारसाधारणकारणकप्रत्ययत्वपक्षे तज्जनकसंस्कारस्याप्रत्युत्पन्नत्वेन प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वस्य तद्व्यवच्छेदकत्वलाभेऽपि मानसप्रत्यक्षजन्यत्वपक्षे प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वमनुभूत्यन्तरस्येव स्मृतेरप्यविशिष्टमिति न तेन तन्निरास इति भावः। वस्तुस्थितिमनुरुद्ध्यैव च मानसप्रत्यक्षजन्यतया स्मृतेरपि प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वं व्युत्पादितम्। इदानीं संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वपक्षेऽपि प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वं तस्या अविकलमित्याह ॥ **संस्कारेति** ॥ **सत्तामात्रेणेति**। अतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **उद्बुद्ध एवेति**। संस्कारस्योद्बोधो नाम सदृशदर्शनादिसहकारिलाभस्तस्य चाव्यवहितप्राक्कालोत्पत्तित्वमस्तीति प्रत्युत्पन्नत्वमवर्जनीयमिति भावः। नन्वेतावतोद्बोधस्य प्रत्युत्पन्नत्वप्राप्तावप्यसाधारणकारणस्य संस्कारस्य तदप्राप्तेर्न संस्कारासाधारणकारणकप्रत्ययरूपस्मृतेस्तत्प्राप्तिरित्यतस्तर्ह्यनुभूतिजनकस्येन्द्रियादेरप्यप्रत्युत्पन्नत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य चोद्बोधतुल्यतया तत्प्रत्युत्पन्नत्वस्याप्रयोजकत्वादनुभूतेरपि तन्न स्यात्। यदि च करणस्येन्द्रियादेस्तदभावेऽपि सेतिकर्तव्यस्येन्द्रियस्य तद्भावान्नानुभूतेस्तत्प्रसङ्ग इति मन्यसे तर्हि सेतिकर्तव्यस्य संस्कारस्याप्युक्तरीत्या प्रत्युत्पन्नत्वात्तज्जन्यस्मृतेरपि उक्तरूपानुभूतित्वप्राप्तेरव्यवच्छेदकत्वमेवास्येत्याशयेनाह ॥ **अन्यथेति** ॥ **काचिदिति**। अनुभवानन्तरभाविना संस्कारेण स्वाव्यवहितोत्तरक्षण एव या स्मृतिरुत्पद्यते सेत्यर्थः। ननु तथाऽपि संस्कारस्य स्मृत्युत्पादनेऽविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियमाभावान्नियमपदेन तद्व्यावृत्तिः स्यादित्यत आह ॥ **न चेति**। ततश्च यो योऽनुभवः स सर्वोऽप्युक्तरूपकारणजन्य इति नियमो वाच्यः। न चासावनुभूतत्वरूपावच्छेदकाग्रहे शक्यो ग्रहीतुमनुभवत्वं चेदानीमेव निरुच्यत इत्यन्योन्याश्रय इति भावः। एवं प्राभाकरोक्तलक्षणस्य स्मृतावतिव्याप्तिव्युत्पादकतया केनेत्यादिग्रन्थयोजनायां स्मृतेः प्रमाणत्वप्रतिपादकपूर्वानुभूते किं मानमित्याद्युत्तरग्रन्थासङ्गातिरित्यपरितोषादव्याप्त्युपपादकतया तं ग्रन्थं व्याख्यातुमव्याप्त्यभिधायकतया पूर्वग्रन्थमपेक्षितपूरणेन व्याचष्टे ॥ **यद्वेति**। तर्ह्यव्याप्त्यभिधानेन लक्षणस्य दुष्टत्वसिद्धेः किं केनेत्युत्तरवाक्येनेत्यतो न लक्षणाभावमात्रेणाव्याप्तिप्रतिपादनात्तत्प्रतिपादनसिद्धिरतिप्रसङ्गात्। किन्तु लक्ष्यत्वोपपादनेनापि ततः पूर्ववाक्येन लक्षणाभावप्रतिपादनेऽपि लक्ष्यत्वाप्रतिपादनात्तत्प्रतिपादनार्थं तस्यावश्यकत्वमित्यभिप्रेत्य लक्ष्यत्वोपपादकतया तद्योजयितुं तद्व्यावर्त्यतया तस्या अलक्ष्यत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति**। मूले किंशब्द आक्षेपार्थ इति भावेनाह ॥ **न केनापी-**

ति ॥ स्मृतिरिति स्मृतेः प्रमाणाद्बहिष्कारे निमित्तमात्राभावं प्रतिज्ञाय पूर्वानुभूते किं मानमित्यादिनिमित्तविशेषाभावोपपादनमयुक्तमित्यतोऽत्र केनेत्यनेनावृत्तेनावशिष्टपक्षनिराकरणान्न न्यूनत्वमित्यभिप्रेत्य केनेत्येतन्निमित्तविशेषाभावोपपादकतया योजयितुं सम्भावितनिमित्तविशेषांस्तावद्विकल्पयाति ॥ **तथा हीति** । आद्यपक्षनिरासस्य मूलारूढतासिद्धये तदुपयुक्तार्थपरतया तेनेत्यादि व्याचष्टे ॥ **स्मृतिरिति** ॥ **किंवा घटादिदृष्टान्तोति** । अननुभूतिरूपस्य घटादेरप्रमाणत्वदर्शनादननुभवरूपायाः स्मृतेरप्यप्रमाणत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ **अन्योन्याश्रयत्वमिति** । अनुभूतित्वस्य लक्षणत्वे सिद्धे तद्राहित्येन स्मृतेरप्रामाण्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ चात्राव्याप्त्यभावादनुभूतित्वस्य तल्लक्षणत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **तथा चेति** । अनुभूतित्वस्य लक्षणत्वासिद्धेस्तद्राहित्येन तदप्रामाण्यसाधनेऽप्रयोजकत्वप्रसङ्गान्न तेन तत्साधनं युज्यत इति भावः ॥ **अविशेषादिति** । अननुभूतिरूपस्य घटादेरप्रमाणत्ववदस्मृतिरूपस्य घटादेरप्यप्रमाणत्वदर्शनेन घटादिदृष्टान्तावष्टम्भस्याननुभूतित्वेन स्मृतेरप्रमाणत्वसाधनेऽस्मृतित्वेनानुभूतेरप्रमाणत्वसाधने चाविशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ **साक्ष्यादीति** । अत्रार्थे देवदत्तः साक्षीत्यादिव्यवहारो न स्यादित्यर्थः । देवदत्तस्यात्रार्थे स्मृतिरस्तीति हि तदर्थः । स्मृतेश्चाप्रामाण्ये तादृशव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इति भावः । सत्यं स्मृतिरेवानुभूते प्रमाणमिति किन्नाम लिङ्गत्वेनैव । पटुतरो ह्यनुभवः संस्कारं जनयति । स च सदृशदर्शनादिना समुद्बुद्धः स्मृतिमिति संस्कारजन्या स्मृतिः संस्कारे लिङ्गं स च पूर्वानुभवे भविष्यतीत्यतो नानुभूतस्याप्रामाणिकत्वप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते ॥ **स्मृतिरेवेति** । अनुभववत्स्मृतेरप्यर्थनिश्चयत्वेन साक्षादर्थ एव प्रामाण्यसम्भवान्नानुभूतार्थे लिङ्गत्वेन प्रामाण्यमाश्रयितुं शक्यम् । तथाप्रामाण्यकल्पने स्मृतेः संस्कारे संस्कारस्यानुभवे लिङ्गत्वमित्यनेकस्याप्रामाणिकस्य कल्पनीयत्वेन कल्पनागौरवप्रसङ्गादित्याशयेनाह ॥ **तथानुभवेति** । साक्षादर्थ एव प्रामाण्यसम्भवेऽपि लिङ्गत्वेन स्मृतेः प्रामाण्यकल्पने पृथक् प्रमाणतयाऽभ्युपगतस्य साक्षात्कारस्याप्यर्थे साक्षात्प्रामाण्यं न स्यात् । संस्कारादिजन्यस्मृत्यादेः संस्कारादाविव कर्मकारकजन्यसाक्षात्कारस्य कर्मकारके घटादौ लिङ्गत्वसम्भवात् । ततश्च दृष्टहानिरित्याशयेनाह ॥ **अन्यथेति** । अकारणककार्योत्पत्तिरूपविपक्षबाधकसूचनाय कार्येणेत्युक्तम् । अप्रामाण्ये बाधकाभावनिरासकतया योजितमेव वाक्यं प्रामाण्ये साधकाभावनिरासतयाऽपि योजयति ॥ **चतुर्थं प्रत्याहेति** । ननु स्मृतिः प्रमाणमिति व्यवहारस्यानुभूतित्वात्कथं प्रामा-

ण्यमित्यत आह ॥ **वचनाच्चेति** । तथा च स्मृतिप्रामाण्यानुभवाभावे तत्साध्यस्मृतिप्रामाण्यव्यवहारस्यानुपपत्तेस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या तत्प्रामाण्यानुभवसिद्धेस्तादृशानुभूतिरेव तत्र मानमिति भावः । केचित्पूर्वानुभूते किं मानमिति पृष्टो यदा स्मृतिमेव मानत्वेन वदति । तद्वाक्यश्रोतुः कथमनुभूतार्थज्ञानमित्यतोऽस्त्यत्र विशेषः । यः स्मृतिं प्रमाणत्वेन वदति तस्य सा स्मृतिः साक्षादनुभववदेव पूर्वानुभूतार्थनिश्चयरूपा तद्वाक्यश्रोतुश्च लिङ्गत्वेनार्थनिश्चायिकानुभवावच्छेदकत्वेन तदर्थस्याप्यनुभवानुमितिविषयत्वादित्याशय इत्याहुः ।

अ०—मानसं तद्धि विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकम् ॥ अतीतानागतं यद्वद्योगिभिर्दृश्यतेऽञ्जसा ॥ एवं पूर्वानुभूतं च मनसैवावगम्यते ॥ विज्ञातं मनसा पूर्वं मयैतत्कृतमित्यपि ॥ साक्षादनुभवात्सिद्धं कथमेव ह्यपोद्यते ॥ एवं लक्षणके मानत्रये ब्रह्मादिवस्तुषु ॥ प्रमाणं वेद एवैकस्तत्प्रामाण्यं च साधितम् ॥ २-१-२ ॥

सु०—ननु यदि स्मृतिः प्रमा स्यात्तदा तत्करणस्य संस्कारस्यानुप्रमाणत्वं प्रसज्येत । तथा चानुप्रमाणात्रित्वं भज्येत । न हि संस्कारः प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भवति । अनिन्द्रियसन्निकर्षत्वादज्ञातकरणत्वाच्चेति पञ्चममपाकरोति ॥ मानसमिति । हि यस्मात्तत्स्मरणं मानसं मनःप्रत्यक्षजं न संस्कारकरणकं ततो नोक्तदोष इति शेषः । असाक्षात्काररूपत्वान्न प्रत्यक्षफलत्वमित्यत उक्तं विज्ञानमिति । साक्षात्कार इत्यर्थः । स्मरणस्य मानसत्वं साक्षात्कारत्वं च कुत इत्यत आह ॥ तच्चेति । तदिति मानसत्वम् । चशब्दात्साक्षात्कारत्वं च । यद्वा द्वयमपि तच्छब्देन परामृश्यते । प्रकृतानुसन्धानार्थश्च शब्दः। नन्विन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वनियमादतीतेन च मनसः प्राप्तेरयोगात्कथं स्मृतेर्मानसप्रत्यक्षजत्वमित्यत आह ॥ अतीतेति । सन्ति तावद्योगिनोऽणिमादिसिद्धिसम्पन्ना अतीतानागतदर्शिनः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धाः । श्रुत्यादेः सिद्धार्थे प्रामाण्यस्य साधितत्वात् । कर्मविधिसमानयोगक्षेमत्वाच्च योगविधीनाम् । न च तज्ज्ञानमसाक्षात्कारः । श्रुत्यादिना साक्षात्कारत्वप्रतीतेः । तथा हि श्रुतिः । अपश्यमध्ययं मायया विश्वकर्मण्यदो जगन्निहितं शुभ्रचक्षुरिति । पुराणं च। नारायणप्रसादेनेत्यादि । इतिहासोऽपि। दिव्यं ददामि ते चक्षुरित्यादि । तदिदमुक्तमञ्जसेति। साक्षादित्यर्थः ।

वदैश्च यथा योगिनामिन्द्रियेणैवातीतानागतार्थसाक्षात्कारस्तथाऽतीतमपि मनसा स्मर्यत इति को दोषः । नन्विन्द्रियस्यार्थप्राप्तिर्नाम न संयोगः समवायो वेति नियमः । किन्तु प्रत्यासत्तिमात्रम् । अस्ति च तद्योगीन्द्रियाणाम् । तत्तदुपदर्शकयोगजधर्मसहकृतत्वलक्षण-मिति चेत् । एवं तर्हि मनसोऽपि पूर्वानुभवजनितसंस्कारसाचिव्यलक्षणाऽस्त्यतीतार्थेन प्रत्यासत्तिरित्याशयवतोक्तं पूर्वानुभूतं चेति । एतदुक्तं भवति । यदि प्राप्तिः संयोगादिलक्षणा विवक्षिता तदा तदभावोऽनैकान्तिकः । प्रत्यासत्तिमात्रविवक्षायां त्वसिद्धिरिति । दृष्टान्तकथनं तु प्रत्यासत्तिमात्रस्य साक्षात्कारहेतुतां सम्भावयितुम् । कार्यदर्शनवशाच्चेयं कल्पनाऽतो नातिप्रसङ्ग इति दर्शयितुं च । एतेन मानसं चेत्स्मरणं स्यान्न संस्कारजं तदाऽननुभूते (ऽप्यु) व्युत्पद्येतेति परास्तम् । संस्कारस्य सन्निकर्षस्थानीयतयाऽङ्गीकृतत्वात् । यत्स्मृतेर्मानसत्वं साक्षिसिद्धमित्युक्तं तदभिनयेन दर्शयति ॥ विज्ञातमिति । एतन्मया पूर्वं कृतमित्येतन्मया मनसा विज्ञातं स्मृत-मपीति स्मरणस्य मानसत्वं साक्षादनुभवात्साक्ष्यनुभवेन सिद्धमिति । यदुक्तं परैः पूर्वानुभवावच्छिन्नार्थगोचरा स्मृतिस्तद्याथार्थ्यादि-कमनुविदधाना न स्वयं यथार्थेति । तदसत् । अनुभववच्छुद्धार्थविषयत्वस्यापि साक्षिसिद्धत्वादिति दर्शयितुं मयैतत्कृतमित्यपीत्युक्तम् । ननु मनसोऽप्रत्यक्षत्वात्कथं स्मरणस्य मानसता साक्षिप्रत्यक्षगम्येति चेन्न । तस्य साक्षिवेद्यताया वक्ष्यमाणत्वात् । तथाऽपि कार्य-कारणभावो न प्रत्यक्ष इति चेदन्वयव्यतिरेकसाचिवस्य साक्षिणस्तत्र प्रामाण्याभ्युपगमात् । ज्ञानं नित्यानुमेयमिति चेन्न । ज्ञाततााया निराकरिष्यमाणत्वात् । स्वप्रकाशमिति चेन्न । अनात्मत्वात् । घटवत् । मानसवेद्यता तु निरासिष्यत इत्याशयवानाह ॥ कथमेवेति । याथार्थ्यमेवेत्यादिनोक्तस्य प्रकृतोपयोगमाह ॥ एवमिति । यस्मान्मानत्रयमेवं लक्षणकं तस्माद्ब्रह्मादिवस्तुषु वेद एव प्रमाणं न युक्त्या-देस्तत्रावकाशः । इन्द्रियं हि रूपादिमत्येव द्रव्ये प्रवर्तते । न च ब्रह्मादिकं तथा । अनुमानं च व्याप्तिसापेक्षम् । न च वेदनिरपेक्षस्य तस्य ब्रह्मादौ सञ्चारोऽस्ति । उपाधिप्रतिपक्षयोस्तु सर्वत्र सम्भवेन व्याप्त्यनिश्चयात् । वेदानुसरणे तु साध्याव्यापकत्वबाधितविषय-त्वयोरावश्यकत्वात् । पौरुषेयागमस्तु परतन्त्र एवेति । ततः किमित्यत आह ॥ तत्प्रामाण्यं चेति । य (त) स्माद्वेदाविषये न

युक्तेरवकाशस्ततो विरोधोऽपि स एवोक्त इत्युपपन्नम् । तथा च वेदस्य प्रमाणविरोधाभावात्तत्प्रामाण्यं च साधितम् । यदुक्तं प्राक् तस्माद्वेदप्रामाण्यमिष्यत इति तत्सिद्धमित्यर्थः ॥ २-१-२ ॥ छ ॥

टि०—ननु स्मृतिकरणस्यानुप्रमाणत्वमिष्टमेवेति मनसोऽतीतेन संस्काररूपसन्निकर्षव्युत्पादनार्थं तादिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चासन्निकृष्टत्वहेतोरसिद्धिप्रतिपादनार्थं तादिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च मनो नातीतार्थग्राहि तदसन्निकृष्टत्वादिति पूर्वपक्षयभिमतानुमानस्याभासत्वासिद्धिस्तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । योगीन्द्रिये व्यभिचारेणैव तत्सिद्ध्या तदर्थसिद्धिप्रतिपादनानपेक्षणात् । न च प्राप्तिप्रतिपादनेन योगीन्द्रिये परेण व्यभिचारस्य परिहृतत्वान्न तेन तदाभासत्वसिद्धिरित्यर्थवदसिद्धिप्रतिपादनमिति वाच्यम् । योगीन्द्रियाणामतीतादिना संयोगादेरेवासम्भवेनार्थप्राप्तिप्रतिपादनस्य परेण कर्तुमशक्यत्वादित्यतोऽतिप्रसङ्गभञ्जकं नियामकं प्रत्यासत्तिपदाभिधेयं सन्निकर्ष इत्युच्यते । संयोगसमवाययोरपि सन्निकर्षत्वेन विवक्षायामेतदेव निमित्तमिति तादृशनियामकसद्भावेन योगीन्द्रियाणामप्यर्थे न च मनस्सन्निकर्षसम्भवात् युक्तैव व्यभिचारपरिहारशङ्केत्याशयेन तां शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारेण परानुमानस्याभासत्वसिद्धिरासिद्ध्या तु भविष्यतीत्याशयेनासिद्ध्यभिप्रायकतया पूर्वानुभूतपदं योजयति ॥ **एवं तर्हीति** । संयोगादिविवक्षायामसिद्धेः प्रत्यासत्तिमात्रविवक्षायां व्यभिचारस्य चाप्रसङ्गात् * मूले सूचितं दूषणद्वयं नाव्यवस्थितं किन्तु व्यवस्थितमेवेत्यभिप्रेत्य व्यवस्थिततया दूषणद्वयं योजयितुमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । तर्हि प्रत्यासत्तिमात्रविवक्षयाऽसिद्धिव्युत्पादनमात्रेणापि परानुमानस्याभासत्वसिद्धेरतीतानागतं यद्योगिभिर्दृश्यत इति किमर्थं दृष्टान्ताभिधानमित्यत आह ॥ **दृष्टान्तकथनं त्विति** । दर्शयितुं चेति दृष्टान्तकथनमिति सम्बन्धः । एतेनेति परामृष्टमेव दर्शयति ॥ **संस्कारस्येति** । अभिनयेनाकारप्रदर्शनेन विज्ञातमित्यनूद्य स्मृतामिति व्याख्यानम् । न केवलं मया पूर्वं कृतं किन्नाम पूर्वं कृतमिति स्मृतमपीत्यपेरर्थः । साक्ष्याकारप्रदर्शनावसरे इदं मया पूर्वं कृतमिति स्मृत्याकारप्रदर्शनमनर्थकमित्यतस्तत्सार्थक्यं वक्तुमाह ॥ **यदुक्तमिति** ॥ **अनुभववदिति** । यथा हि घटात्पटानुभवस्यानुभवानवच्छिन्नार्थगोचरतायाः साक्षिसिद्धत्वान्नानुभवावच्छिन्नार्थगोचरतेति तत एव याथार्थ्यमेवं स्मृतेरप्यनवच्छिन्नार्थगोचर-

तायाः साक्षिसिद्धत्वान्नानुभवावच्छिन्नार्थगोचरतेति स्वत एव याथार्थ्यमन्यथाऽनुभवस्यापि तन्न स्यादिति प्रतिबन्दीसूचनायानुभववदिति दृष्टान्तोपादानमिति ध्येयम् ॥ **मनसोऽप्रत्यक्षत्वादिति** । अरूपिद्रव्यत्वेन चक्षुरादिना तदवगमासम्भवाच्चक्षुराद्यव्यापारेऽप्युपलब्धेश्च न तस्य प्रत्यक्षत्वमिति भावः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । साङ्ख्यपरीक्षायां मनो म इति भेदतो मनसोऽपि गृहीत्वाऽनुव्याख्याव्याख्यावसर इति शेषः ॥ **तत्पक्ष इति** । अन्यथासिद्धानियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वस्यानन्यथासिद्धानियतपश्चाद्भावित्वरूपकार्यत्वस्य तद्घटितकार्यकारणभावस्याप्यतीन्द्रियत्वान्न प्रत्यक्षत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ **सचिवस्येति** । सहकारिसामर्थ्येन करणानां शक्त्यन्तराविर्भावात्कार्यकारणभावग्राहकत्वं साक्षिणो युक्तमिति भावः ॥ **भट्टमतमाश्रित्य शङ्कते** । न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचिदित्यादिना स्वप्नाधिकरण इति शेषः । तथा च ज्ञाततायाः अप्रामाणिकत्वेन तया तदसिद्धेर्लिङ्गान्तरस्य चाभावात्तदसिद्धिरेव स्यादिति न तस्य नित्यानुमेयत्वमिति भावः। प्राभाकरमतमाशङ्कते ॥ **स्वेति**॥ **अनात्मत्वादिति** । जडत्वादित्यर्थः । नन्वप्रयोजकत्वमात्मवदनात्मनोऽपि तत्सम्भवात् । अन्यथाऽऽत्मत्वादेव न तस्य स्वप्रकाशत्वमित्यपि स्यादिति चेन्न । स्वप्रकाशत्वं हि स्वकर्मकप्रकाशरूपत्वं वाच्यं प्रकारान्तरासम्भवात् । न चैतदनात्मनोऽनित्यज्ञानस्य सम्भवति । स्वप्रकाशत्ववादिना प्राभाकरेण ज्ञानांशे लौकिकसाक्षात्कारत्वाङ्गीकारेण जन्यलौकिकसाक्षात्कारस्य विषयजन्यत्वनियमेन स्वस्यैव स्वविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वे स्वस्यैव स्वात्मानं प्रत्यन्तर्भावितपूर्वापरभावरूपजन्यजनकभावापत्त्या व्याघातापत्तेरेव विपक्षे बाधकत्वात् । अत एव सर्वगतत्वाधिकरणे स्वकर्मकप्रकाशत्वं स्वप्रकाशत्वमिति लक्षणस्य प्राभाकरपक्षे क्रिया हि कर्मकारजन्येष्यत इत्यादिनैवमेव दूषणमभिहितं पुरस्तात् । न्यायामृते चात्मरूपज्ञानस्येश्वरज्ञानवन्नित्यत्वेन जन्यसाक्षात्कारत्वाभावेन स्वपक्ष एतद्दूषणपरिहारोऽभिहित इति द्रष्टव्यम् । ननु च यत्प्रमेयं तदभिधेयमिति व्याप्तिज्ञानस्याभिधेयत्वरूपेण स्वविषयत्वादनात्मत्वहेतुस्तत्र व्यभिचरितः । यदि च ज्ञानत्वेन रूपेण स्वस्य विषयत्वं विवक्षितं तदा वृत्तिज्ञानमनित्यमिति व्याप्तिज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव स्वविषयतया तत्र व्यभिचारः । यदि चैतज्ज्ञानत्वेन स्वविषयत्वं विवक्ष्यते तदाऽप्येतत्कालीनशाब्दज्ञानवांस्त्वमिति शाब्दज्ञानस्यैतज्ज्ञानत्वेनापि तद्विषयत्वात्तद्व्यभिचार एव । किञ्च वृत्तिर्न ज्ञानमनात्मत्वाद्घटवदित्याभाससाम्यं ज्ञानं स्वप्रकाशं ज्ञानत्वात्सम्मतवादिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । तस्कथमनात्मत्वेनास्वप्रकाशत्वानुमानमिति चेत् । अत्र ब्रूमः । येनाकारेण स्वस्य प्रकाशत्वं तेनाकारेण विषयत्वस्य विवक्षितत्वेन तदभावस्यैव साध्यतया व्यभिचाराप्रसक्तेः । तथा हि । यत्प्रमेयं तदभिधेयमिति व्याप्तिज्ञानत्वेन प्रकाशत्वात् । न च तेनाकारेण विषयत्वं किन्त्वभिधेयत्वेनेति तादृशस्वप्रकाशत्वाभावस्तत्राप्यविकलः । वृत्तिज्ञानमनित्यमिति व्याप्तिज्ञानस्यापि ज्ञानत्वेन विषयतायामपि व्याप्तिज्ञानत्वेनाविषयत्वात् । एतत्कालीनेत्यादिशाब्दज्ञानस्यापि शाब्दज्ञानविषयत्वेन तस्यापि ज्ञानत्वेन विषयतायामपि व्याप्तिज्ञानत्वेनाविषयत्वात् । एतत्कालीनेत्यादिशाब्दज्ञानस्यापि शाब्दज्ञानाविषयकत्वेन प्रकाशत्वात्तेन रूपेण च न विषयत्वं किन्तु शाब्दज्ञानत्वेनैवेति न क्वापि व्यभिचारः । यच्च वृत्तिर्न ज्ञानमित्युक्तं तत्र यदि ज्ञानत्वं नाम प्रकाशरूपत्वं तर्हि तदभावसाधने बाधो यद्यतिरिक्तं किञ्चित्तदा तदभावसाधने सिद्धसाधनमनात्मत्वस्योपाधित्वात् नान्यदोषोऽपीति दिक् । तर्ह्यस्तु तार्किकरीत्या ज्ञानस्य मानसत्वमित्यत आह ॥ **मानसेति** ॥ **निरसिष्यत इति** । मयैतज्ज्ञातमिति तु साक्षिगं ज्ञानगोचरं ज्ञानमिति भक्तिपादीयानुव्याख्यानेन तावत्पूर्वभाविनो ज्ञानस्य ज्ञानं विषयस्तथा सति ज्ञास्यामीत्येव स्यान्न तु जानामीति । नाप्यागामिनस्तथात्वे ह्यज्ञासिषमित्येव स्यात् । न च सहाविनाभावि ज्ञानान्तरमस्ति । अतो न ज्ञानं प्रत्यक्षवेद्यमिति मीमांसामुखेन मानसे दर्शने दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने सुदृढो निर्णयो यत्र ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनमित्यादिना ज्ञानपादे ज्ञानस्य मनोवृत्तिरूपमानसप्रत्यक्षविषयत्वे घटादाविव कस्यचित्कदाचित्तत्र संशयः स्यात्। न हीदं ज्ञानं न वेति संशयोऽस्ति । अतो ज्ञानं न मानसवेद्यमिति मानसवेद्यता निरासिष्यत इत्यर्थः ॥**रूपादिमत्येवेति** । प्राकृतभौतिकरूपादिमत्येवेत्यर्थः। ब्रह्मादिकं च न प्राकृतभौतिकरूपादिमदिति न तत्रेन्द्रियप्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यर्थः ॥**व्याप्तिसापेक्षमिति** । उपलक्षणं चैतत् । धर्म्यादिसापेक्षमित्यपि द्रष्टव्यम् । धर्म्यादिसापेक्षत्वं च तत्प्रमितिसापेक्षत्वमेव । तथा च धर्म्यादिभूतस्य ब्रह्मादेर्वेदादृतेऽसिद्ध्या वेदानपेक्षायामाश्रयासिद्ध्यादिप्रसङ्गात् । तदपेक्षायां च विरोधिनो धर्म्यादिग्राहकविरोधान्न वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यावकाश इति भावः । नन्वनुमानस्य ब्रह्मादावसञ्चारे मीमांसारम्भानुपपत्तिर्मीमांसाया युक्त्यनुसन्धानात्मकत्वादित्यतो न वयं सर्वथाऽनुमानस्य ब्रह्मादौ सञ्चाराभावं ब्रूमः । किन्नाम तदपेक्षस्यैव। तत्सापेक्षस्य तु सञ्चारोऽभिमत एवेति न मीमांसारम्भानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह ॥ **न च वेदनिरपेक्षस्येति** । तदनपेक्षस्य ब्रह्मादावसञ्चारे निमित्तमाह ॥ **उपाधीति** । तर्हि वेदसापेक्षस्या-

सुं० टि० ॥ १५२ ॥

प्र० ॥ १५२ ॥

पि कथं तत्र सञ्चारः । उपाधिप्रतिरोधयोः सर्वत्रसम्भवेन व्याप्त्यनिश्चयादिति युक्तेः साम्यादित्यत आह ॥ **वेदानुसरणे त्विति** । आगमबलेन साधनस्य साध्यव्याप्यत्वे गृहीते साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकत्वेन पक्ष एव साध्याव्यापकस्य, वेदानुगृहीतत्वेनानुमानस्य प्राबल्यात्तद्विरुद्धानुमानस्य च वेदानुगृहीतानुमानेन बाधितविषयत्वप्राप्त्याऽसमानबलत्वस्य प्राप्त्योपाधिप्रतिपक्षनिराकरणं सुलभमिति भावः ॥ **परतन्त्र इति** । अप्रामाण्यशङ्का-निरासाय मूलभूतप्रमाणसापेक्ष एवेत्यर्थः ॥ **ततः किमितीति** । वैदिकेऽर्थे युक्तेरनवकाशत्वसिद्धौ किं सिद्धमित्यर्थः । वैदिकेऽर्थे युक्त्यनवकाश-सिद्धेर्वेदप्रामाण्यसिद्धिर्न प्रयोजनं तत्कथमयमुपसंहार इत्यतोऽयं परमसाध्योपसंहारोऽवान्तरसाध्यसाधनभावस्तूक्तरीत्याऽनुसन्धेय इति भावेन तत्प्र-दर्शनपूर्वकमुपसंहारवाक्यं व्याचष्टे ॥ **यस्मादित्यादिना** ॥ २–१–२ ॥ छ ॥

अ०—॥ ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ ॥ **तथाऽपि मृज्जलादीनां बुद्धिवागादिवाचकः ॥ दृष्टव्याप्तिविरुद्धत्वात्तत्र मानं कथं भवेत् ॥**

सु०—॥ **ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ** ॥ युक्त्यन्तरविरोधं वेदस्य परिहर्तुमिदमारभ्यते । स्यादेतत् । युक्तिविरोधाः किं प्रत्येकं परिहरणीयाः । उतोपलक्षणया । नाद्यः । निरसनीययुक्त्याभासानन्त्येन शास्त्रापर्यवसानप्रस-ङ्गात् । सूत्रत्वव्याघाताच्च । द्वितीये त्वनारम्भ एवास्याधिकरणस्य । निरन्तरातीताधिकरणेनैवोपलक्षणया सकलयुक्तिविरोधानां परिहृतत्वादिति । मैवम् । अभ्यधिकाशङ्कासद्भावेन तदुपपत्तेरित्याशयवान्पूर्वपक्षं तावदाह ॥ **तथाऽपीति** । यद्यपि फलव्यभिचा-रादिविरोधो वेदस्य परिहृतस्तथाऽपीत्यर्थः । मृज्जलादीनामित्यादिपदेन तेजःप्रभृतीनां ग्रहणम् । बुद्धिर्ज्ञानं वाग्वक्तृत्वम् । आदिग्रह-णेन श्रोतृत्वादिकम् । वेद इत्यनुवर्तते । दृष्टा प्रमिता व्याप्तिर्यस्या युक्तेः सा तथोक्ता । व्याप्तिग्रहणं पक्षधर्मताया अप्युपलक्षणम् । क्वचित्तन्नियमानभ्युपगमात्स्वशब्देनासङ्कीर्तनम् । तया विरुद्धत्वात्तत्र मृज्जलादीनां बुद्धिवागादौ । कथमित्याक्षेपे । प्रतिपाद्यान्तरं तु नास्त्यप्रतीतेरिति शेषः । एतदुक्तं भवति । मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्, तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त, शृणोत ग्रावाणो विदुषोऽनुमाना

॥ १५३ ॥

SEDF ... Foundation

अहं श्रेयसि व्यूदिरे, आपो वा अकामयन्तेत्यादिवेदस्तावन्न प्रमाणम् । युक्तिविरुद्धार्थाभिधायित्वात् । नीलं नभ इतिवत् । मृज्ज-
लादीनां बुद्धिवागादिमत्त्वं खल्वस्यार्थः । स च विमता मृन्न वक्त्री मृत्त्वात्सम्प्रतिपन्नमृद्वदित्यादियुक्तिविरुद्धः । तथा च वेदवाक्यान्त-
रेऽप्यप्रामाण्यमनुमास्यते । ननु न विलक्षणत्वादित्यनेनैव न्यायेनायमपि विरोधः परिहरणीयः । मैवम् । तन्न्यायसञ्चाराविषय-
त्वात् । तत्र हि यथोक्तानुष्ठानेऽपि फलव्यभिचारश्चेद्धेतुस्तदापाततस्तावत्सन्दिग्धविशेषणासिद्धः । कर्त्रादिवैगुण्यस्यापि सम्भवात् ।
नित्यत्वेन वेदप्रामाण्यस्थितौ तु विशेषणासिद्धिनिश्चय एव । फलव्यभिचारमात्रस्य हेतुत्वे त्वनैकान्तिकत्वमित्येवं व्याप्तिपक्षधर्मताविरह-
व्युत्पादनेन युक्तिविरोधः परिहृतः । न चास्या युक्तेर्व्याप्त्याद्यङ्गवैकल्यं शक्यव्युत्पादनम् । व्याप्त्यादेः प्रमाणदृष्टत्वात् । न खलु
मृत्त्वादिकमवक्तृत्वादिना न सम्बद्धम् । प्रसिद्धमृदादौ तथोपलम्भात् । न च तत्रापि बुद्ध्यादिसद्भावः कदाऽपि तत्कार्यस्यादर्शनात् ।
नापि सम्बद्धमपि व्यभिचीर्णम् । व्यभिचारानुपलम्भात् । न चानुपलभ्यमानव्यभिचारमपि सोपाधिकमुपाधेरनिरूपणात् । बुद्ध्यादि-
मत्त्वे च मृदादीनां शरीरेन्द्रियवत्ताऽपि स्यात् । अकरणकक्रियाऽदर्शनात् । न च तद्युक्तमिन्द्रियादीनामपि वक्तृत्वादिदर्शनात् । ततोऽ-
नुकूलतर्कसनाथेनोपाधिव्यभिचारानुपलम्भसहकृतेन सहभावग्राहकेण प्रमाणेन सिद्धा मृत्त्वादीनामवक्तृत्वादिना व्याप्तिः । न च
मृदादिषु मृत्त्वादिकं नास्तीति युक्तम् । व्याघातात् । मृदब्रवीदित्यादिप्रयोगायोगाच्च। ततः पक्षधर्मताऽपि सिद्धैवेति । ननु च नित्य-
तया वेदस्य प्रामाण्ये व्यवस्थिते तद्विरुद्धाया युक्तेरेवाप्रामाण्यमुचितमिति । मैवम् । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेताया युक्तेरपि निरवकाशत्वात् ।
ततश्च सत्प्रतिपक्षतया निश्चायकत्वाभावेनाप्रामाण्यं वेदस्य । ननु प्रसिद्धमृदादिपक्षीकारे सिद्धसाधनता । पक्षसपक्षभेदाभावश्च । सप-
क्षान्तरस्वीकारे तत्र मृत्त्वाद्यभावः । जडत्वस्य हेतूकरणे त्वसिद्धिः स्यात् । तस्मादादिकालीनं मृदादिकं पक्षयितव्यम् । न च तत्प्रत्य-
क्षादिसिद्धमिति वेद एवोपजीव्यः । तथा च धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधादप्रामाण्यं युक्तेरिति चेन्न । व्याप्त्यादिमत्यास्तदसम्भवात् ।
आदिकालीनमृदादिस्वरूपपरवाक्यान्तरेण परिदृश्यमानकार्यलिङ्गेन वा धर्मिग्रहोपपत्तेः । एतेन वैदिकेऽर्थे युक्तेरवकाशाभावान्न तद्विरो-

धकत्वमित्यपास्तम् । तदेवं मृदब्रवीदित्यादिवेदवाक्यानां युक्तिविरुद्धत्वेनाप्रामाण्ये वेदत्वाद्यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्याना- मप्यप्रामाण्यान्न वेदसमन्वयेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वसिद्धिरिति ।

टि०—॥ ॐ **अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्** ॐ ॥ ननु तथाऽपीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतदभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनपर- मिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न चाधिकरणारम्भसमर्थनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । प्रागपरिहृतयुक्तिविरोधपरिहारकतयाऽगतार्थत्वेना- धिकरणारम्भस्य सुस्थितया तदारम्भसमर्थनस्याभ्यधिकाशङ्कानिरपेक्षत्वादित्यतो गतार्थशङ्कामुत्थाप्याधिकाशङ्काप्रदर्शनतया भाष्यं योजयितुं तस्याः विषयोपस्थितिसापेक्षत्वात्तदर्थं विषयं तावदाह ॥ **युक्त्यन्तरेति** । विषयमुक्त्वा गतार्थताशङ्कामाह ॥ **स्यादेतदिति** । प्रत्येकं युक्तिविरोधानां परिहरणीयत्वात्कथं गतार्थतेत्यतोऽस्मिन्पक्षे गतार्थताशङ्काऽनुदयेऽप्यस्य पक्षस्य सिद्धान्त्यनभिमतत्वात्तदभिमते चोपलक्षणया युक्तिविरोधानां परि- हरणीयत्वे तच्छङ्कोदयान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य कुतोऽस्य पक्षस्य सिद्धान्त्यनभिमतत्वमित्यतः सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं तस्यानभिमतत्वमुपपाद्य द्वितीयपक्षे गतार्थताशङ्कामुत्थापयति ॥ **युक्तिविरोधा इति** ॥ **सूत्रत्वव्याघाताच्चेति** । सूत्राणां विश्वतोमुखत्वानुरोधेन विषयविशेषमुपलक्षणतयो- पादाय समानविषये न्यायसञ्चारकत्वानियमात्प्रत्येकं युक्तिविरोधपरिहारकत्वे च समानविषये न्यायसञ्चारकत्वाभावप्राप्त्या सूत्रत्वव्याघातादित्यर्थः ॥ **अभ्यधिकाशङ्केति** । पूर्वोक्तन्यायविषयत्वाच्छादिका शङ्काऽभ्यधिकाशङ्केत्यर्थः ॥ **तदुपपत्तेरिति** । अधिकाशङ्कया तन्न्यायविषयत्वाभावे परेण शङ्कितेऽधिकाशङ्कानिराकरणेन पुनस्तन्न्यायविषयत्वप्रदर्शनार्थत्वादधिकरणान्तरारम्भस्य न तदनुदयप्रसङ्ग इति भावः । मूले तथाऽपीत्युक्त्या लब्धमर्थं दर्शयति ॥ **यद्यपीति** ॥ **तेजःप्रभृतीनामिति** । प्रभृतिग्रहणं ग्रावादिपरिग्रहार्थम् । श्रोतृत्वादिकमित्यादिपदेन कामकलहादिपरिग्रहः ॥ **अनुवर्तत इति** । प्रमाणं वेद एवैक इति पूर्ववाक्यादिति शेषः । ननु दृष्टव्याप्तिविरोधपरिहारकत्वेन युक्तिविरोधपरिहारकत्वाभावादस्याधिकरण- स्य न पादेऽन्तर्भावः स्यादित्यतो बहुव्रीह्याश्रयणेन दृष्टव्याप्तिपदस्य युक्तिपरत्वान्नानुपपत्तिरितिभावेन बहुव्रीहिसमासमाह ॥ **दृष्टेत्यादिना** । दर्श- नस्य भ्रमत्वे दृष्टव्याप्तित्वेन विरोधकयुक्तेः प्रामाण्यसमर्पणायोगाद्दर्शनपदं प्रमाणपरत्वमभिप्रेत्य तद्व्याख्याति ॥ **प्रमितेति** । ननु च प्रमितव्याप्ति-

कत्वमात्रस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वेऽतिप्रसङ्गाद्विरोधियुक्तेस्तत्समर्पणाय प्रमितव्याप्तिकस्यैव प्रमितपक्षधर्मताकत्वस्यापि भाष्यकृताऽवश्यं वक्तव्यत्वा- त्तदनुक्तिर्दोष इत्यतोऽत्र व्याप्तिग्रहणस्य पक्षधर्मत्वोपलक्षणत्वेन दृष्टव्याप्तिपदेनैव प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मताकत्वस्य सिद्धत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **व्याप्तिग्रहणमिति** । तथाऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुभयोरपि तत्प्रामाण्यौपयिकत्वाविशेषाद्व्याप्तेः स्ववाचकशब्देन पक्षधर्मतायाश्च लक्षकशब्देन सङ्की- र्तनमयुक्तमेवेत्यतोऽत्रोभयोरपि स्वशब्देन सङ्कीर्तनेऽनुमितिमात्रे उभयनियमप्रतीतिप्रसङ्गात्तन्निरासार्थत्वेन तस्य युक्तत्वादिति भावेनाह ॥ **क्वचि- दिति** । क्वचिदित्यतःपरं व्यभिचारेणेति शेषः ॥ **तयेति** । प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मताकयुक्त्येत्यर्थः ॥ **तत्र मृज्जलादीनां बुद्धिवागादाविति** । तत्रेत्यनेन मृदादिपरामर्शो तस्य युक्त्यविरुद्धत्वेन युक्तिविरुद्धार्थाभिधायकत्वहेतोरपक्षधर्मत्वप्रसङ्गात्तत्रेत्यनेन बुद्ध्या विवेकन बुद्धिवागादेरेव परा- मर्श इति भावः ॥ **आक्षेप इति** । प्रतिवचनाभावेन प्रश्नार्थत्वानुपपत्तेरिति भावः । तर्ह्यविरुद्धमर्थान्तरमादाय वाक्यप्रामाण्योपपत्तेः कथं तद- प्रामाण्येन पूर्वपक्ष इत्यतो यत्र विरुद्धार्थादर्थान्तरसद्भावस्तत्र विरुद्धार्थपरित्यागेनाविरुद्धार्थप्रामाण्यसम्भवेऽपीह तत्साधकाभावादर्थान्तरस्यै- वासत्त्वेन तत्र प्रामाण्ययोगाद्युक्तः सर्वथाऽप्रामाण्येन पूर्वपक्ष इत्यभिप्रेत्यापेक्षितं पूरयति ॥ **प्रतिपाद्यान्तरं त्विति** । अत्र मूले मृज्जलादीनां बुद्धिवागादिवाचकवेदस्वरूपस्य विशिष्याप्रदर्शनम् । वेदार्थस्य युक्तिविरुद्धत्वेन वेदाप्रामाण्यसाधने वैयधिकरण्यप्रसङ्गश्च। विरोधिन्या युक्तेर्विशिष्यानुपन्यासः । तावता जगत्कारणत्वाभिधायकस्य यतो वेत्यादेर्युक्तिविरुद्धार्थानभिधायकत्वेनाप्रामाण्याप्राप्त्या जग- त्कारणत्वाक्षेपानुपपत्तिश्च । युक्तिविरुद्धत्वेनैव वेदाप्रामाण्यसाधनसम्भवान्मूले प्रमितव्याप्तिकत्वाभिधानवैयर्थ्यं चेति न मूलोक्तं द्वेधाऽ- प्रामाण्यसाधनं सम्भवतीत्यतस्तादृशवेदस्वरूपोपदर्शनेन साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्योपदर्शनेन विरोधियुक्तिस्वरूपोपदर्शनेन च मूलोक्तं वेदाप्रामाण्यसाधनं तावदुपपादयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । अग्रे यतो वेत्यादिवाक्यस्याप्यप्रामाण्यप्रतिपादनात्तावच्छब्दः । कोऽसौ वेदार्थो यस्य युक्तिविरुद्धत्वमुच्यत इत्यत आह ॥ **मृज्जलादीनामिति** । जगत्कारणत्वाक्षेपानुपपत्तिं परिहरति ॥ **तथा चेति** । मृदब्रवी- दित्यादिवाक्यानामप्रामाण्यसिद्धावित्यर्थः । वेदवाक्यान्तरेऽपि जगत्कारणत्वाभिधायकयतो वेत्यादिवेदवाक्यान्तरेऽपि । अनुमास्यते वेदत्वेनेति

SGDF Sri Gangadhareshwar Digital Foundation

शेषः । पूर्वन्यायाविषयत्वोपदर्शकत्वाद्गतार्थताशङ्कानिरासार्थत्वेन प्रमितव्याप्तिकत्वाद्युपन्यासस्यार्थवत्त्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्याशयवांस्तथा योजयितुं गतार्थताशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । सूत्राणां विश्वतोमुखत्वात्समानविषये न्यायसञ्चारकत्वेन विशेषमात्रनिष्ठत्वाभावादिति भावः । कथं प्रमितव्याप्तिकत्वाद्यभिधानेन गतार्थशङ्कानिरास इत्यतस्तेन तन्न्यायसञ्चाराविषयत्वासिद्धेरित्याह ॥**मैवमिति** । कस्तदधिकरणन्यायः कथं चास्य तत्सञ्चाराविषयत्वमित्यतस्तन्न्यायं तावदुपदर्शयति ॥ **तत्र हीति** ॥ **आपातत इति** । वेदप्रामाण्यानिश्चयदशायामित्यर्थः ॥ **विशेषणेति** । यथोक्तानुष्ठानेऽपीत्येतद्विशेषणेत्यर्थः । तामेवोपपादयति ॥ **कर्त्रादीति** । ननु फलव्यभिचरितत्वादित्येव हेतुर्न तु यथोक्तानुष्ठानेऽपीति विशेषणविशिष्टस्तत्कथं सन्दिग्धविशेषणासिद्ध्यादीत्यतस्तस्य विशेषणतायामुक्तो दोषोऽविशेषणत्वे तु दोषान्तरं भविष्यतीत्याह ॥ **फलव्यभिचारमात्रस्येति** ॥ **अनैकान्तिकत्वमिति** । भोजनं तृप्तिसाधनमित्याप्तवाक्य इति शेषः । इदानीं तन्न्यायविषयत्वमस्योपपादयति ॥ **न चेति** ॥ **व्याप्त्यादीति** । आदिपदेन पक्षधर्मतापरिग्रहः । कथमेतदनुमानाङ्गभूतव्याप्त्यादेः प्रमाणदृष्टत्वमित्यतो व्याप्तेस्तावदुपपादयितुं मृत्त्वादेरवक्तृत्वादिव्याप्तेरेवासत्त्वात्कथं तस्याप्राप्यदृष्टत्वमिति वदन्तं प्रति किमत्र साधनस्य साध्येन सहभावस्यैवाभावाद्व्याप्त्यभावोऽभिमतः किंवा व्यभिचारादिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **नेति** ॥ **तथेति** । सहभाववत्तयेत्यर्थः । सहभावोपलब्धावप्यसहभावे च धूमादावपि तत्प्रसक्तेरिति भावः ॥ **तत्रापीति** । प्रसिद्धमृद्देदावपीत्यर्थः । द्वितीयं प्रतिषेधति ॥**नापीति** । किमत्रपक्षादन्यत्र स्पष्टदृष्टो व्यभिचारो व्याप्त्यभावोपपादकतयाऽभिमतः किंवोन्नीतः पक्षीयव्यभिचार इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमनुपलब्ध्या दूषयति ॥**व्यभिचारेति** । उन्नीतः पक्षीयो व्यभिचार इति पक्षेऽपि किमुपाधिनोन्नीतत्वमभिमतं प्रयोजकत्वशङ्कयेति विकल्पद्वयं मनसि निधायोपाध्यभावान्नाद्य इत्याह ॥**न चेति** । कुतोऽत्रोपाध्यभाव इत्यत ऐन्द्रियकस्यानुपलम्भबाधितत्वादतीन्द्रियत्वे च प्रमाणान्तरवेद्यत्वप्रसङ्गात्सर्वथाऽप्रामाणिकस्य च शङ्कितुमप्यशक्यत्वान्नात्रोपाधिरस्तीत्युपाध्यभावनिश्चयो युज्यत इत्याशयेनाह॥**उपाधेरिति** । अस्तु तर्ह्यप्रयोजकत्वशङ्कया पक्षे व्यभिचारोन्नयनमिति द्वितीय इत्यतोऽत्रानुकूलतर्कसद्भावेनाप्रयोजकत्वशङ्कानुदयान्न तस्यै व्यभिचारोन्नायकत्वं सम्भवतीत्याशयेनानुकूलतर्कमाह ॥**बुद्ध्यादिमत्त्वे चेति** । पक्षीकृतमृदादेरिति शेषः । शरीरेन्द्रियादिरहितत्वेऽपि बुद्ध्यादिमत्त्वोपपत्तेरप्रयोजकमेतदित्यतोऽकरणक-

SCDF

क्रियोत्पत्तिप्रसङ्गस्यैव विपक्षे बाधकत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ।। **अकरणकेति** । इष्टापादनत्वं परिहरति ।। **न चेति** ।। **इन्द्रियादीनामिति** । कदाऽपि तत्कार्यस्यादर्शनादिन्द्रियादेर्वक्तृत्वादिवदप्रामाणिकत्वान्न तदापादनस्येष्टापादनत्वमिति भावः । नन्वस्तु मृत्त्वादेरवक्तृत्वादिना व्याप्तिः । तस्यास्तु केन प्रमाणेन सिद्धिरित्यतः सहभावग्राहकप्रत्यक्षादेवेति वदंस्तर्हि सहभावग्राहकप्रत्यक्षस्य वन्ह्यादावपि भावात्तेन वन्ह्यादेरपि धूमादिना व्याप्तिसिद्धिप्रसङ्ग इत्यतः सहकार्यन्तरविशिष्टसहभावग्राहकप्रत्यक्षस्यैव व्याप्तिसाधकत्वाङ्गीकारेण केवलस्य तस्य तदसाधकत्वात्तद्भावाभावाभ्यां विशेषान्नातिप्रसङ्ग इत्याशयवान्व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षस्य सहकार्यन्तराणि दर्शयन्व्याप्तेः प्रत्यक्षसिद्धत्ववर्णनमुपसंहरति ।। **ततोनुकूलतर्कसनाथेनेत्यादिना** । अत्रानुकूलतर्कोपाध्यभावनिश्चययोर्व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षसहकारित्वमित्यभिप्रायेण तदुभयोपादानमिति नाभिप्रायः । तर्कं विनाऽपि भूयोदर्शनव्यभिचारादर्शनसहकृतप्रत्यक्षमात्रेण व्याप्तिग्रहेण तयोर्व्यभिचरितत्वात् । तर्कस्य व्याप्तिग्राहकज्ञानसापेक्षत्वेनोपाध्यभावनिश्चयस्य च व्याप्तिज्ञानसापेक्षतर्कसापेक्षत्वेनानुकूलतर्कोपाध्यभावनिश्चययोस्तत्सहकारितायामनवस्थापत्तेश्च । किं तर्हि यत्राप्रयोजकत्वशङ्का सोपाधिकत्वशङ्का वा तत्रानुकूलतर्क उपाध्यभावनिश्चयश्चापेक्षित इत्यभिप्रेत्यैव तदुभयोपादानम् । एवमेव व्याप्तिग्राहिणः प्रत्यक्षस्य भूयोदर्शनव्यभिचारादर्शनोपाध्यभावनिश्चयाः सहकारिण इति पद्धतावुपाध्यभावनिश्चयोक्तेरप्युक्त एवाभिप्रायो बोध्यः । अत एव पद्धतावेव तर्कस्य क्वाचित्कत्वोक्तिरित्यवधेयम् । व्याप्त्यादेरित्यादिशब्दोक्तपक्षधर्मताया अपि प्रमितत्वमुपपादयति ।। **न चेति व्याघातादिति** । मृदादिष्वित्युक्त्या तत्र मृदादित्वसत्त्वलाभेन तन्निषेधस्य तद्व्याहतत्वादिति भावः ।। **प्रयोगेति** । मृत्त्वादिविशिष्टस्यैव मृदादिपदार्थतया मृदादिपदात्तस्यैव प्राप्तेरिति भावः । इतीत्यस्येत्येतदुक्तं भवतीति व्यवहितेन सम्बन्धः।पूर्वं न्यायसञ्चारविषयत्वप्रदर्शनेन गतार्थताशङ्कानिरासार्थं दृष्टव्याप्तीति व्याप्त्यादेः प्रमितत्ववर्णनमित्युक्तम् । इदानीं तु युक्तेर्निरवकाशत्वोपपादनद्वारा वेदसमानबलत्वोपदर्शनार्थं तदित्यभिप्रेत्य किं तत्प्रदर्शनेनापीत्यतो युक्तेर्वेदाबाध्यत्वासिद्धिस्तत्प्रयोजनमित्याशयवांस्तद्बाध्यत्वशङ्कामुत्थापयति ।। **नन्विति** । युक्तिविरोधेन वेदस्यैवाप्रामाण्यं किन्न स्यादित्यत उक्तं नित्यतयेति । पूर्वाधिकरणन्यायेनेति शेषः । उभयोरपि प्रामाण्यं किन्न स्यादित्यतस्तथा सति वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तिरिति भावेन तद्विरुद्धाया इत्युक्तम् । समबलत्वान्न

युक्तेरागमबाध्यतेत्याशयेन परिहरति ॥ **मैवमिति** । कथं तर्हि युक्तिविरोधेन वेदाप्रामाण्यपूर्वपक्षस्तवापीत्यत आह ॥ **ततश्चेति** । तच्च तवानिष्टं
मम तु निश्चायकत्वाभावेन युक्त्यप्रामाण्यमिष्टमेवेति भावः । ननूपजीव्यवेदविरुद्धत्वेन युक्तेरेवाप्रामाण्यनिश्चयात्कथं युक्तिविरोधेन तदप्रामाण्य-
मिति पूर्वपक्ष इत्याशङ्कानिरासार्थं वा मूले युक्तिमूलभूतव्याप्त्यादेर्द्दष्टव्याप्तीति प्रमितत्ववर्णनमित्यावशयवान्प्रत्यक्षेणैव मृदादिस्वरूपसिद्धेर्न वेदस्य
धर्मिग्राहकतया तत्रोपजीव्यत्वमिति न तद्विरोधशङ्कावकाश इत्यतोऽत्र प्रसिद्धमृदादिपदपक्षीकारे वेदस्य धर्मिग्राहकतयोपजीव्यत्वप्राप्तावप्यादिका-
लीनमृदादेः पक्षत्वे तस्योपजीव्यत्वमवर्जनीयमेवेत्यभिप्रेत्य कुतोऽत्र प्रसिद्धमृदादेर्न पक्षत्वं येन वेदस्योपजीव्यतेत्यतस्तत्र बाधकोपदर्शनपूर्वकमादि-
कालीनमृदादेस्तत्प्रदर्शनेन वेदस्योपजीव्यतामुपपादयन्नेव तद्विरोधशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **सिद्धसाधनतेति** । प्रसिद्धस्य मृदादेः सिद्धा-
न्तेऽपि वक्तृत्वाद्यभावादिति भावः । ननु प्रसिद्धमृदादेर्वक्तृत्वे विप्रतिपन्नं प्रति तत्साधनान्न सिद्धसाधनतेत्यतः किमत्र पक्षे प्रसिद्धमृदादिकमेव
सपक्षतयाऽभिमतं किंवा सपक्षान्तरमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **पक्षेति** । तथा च व्याप्यत्वासिद्धिरिति भावः । द्वितीयेऽपि
किं मृत्त्वादिकमेव हेतुतयाऽभिमतं किंवा जडत्वमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **सपक्षान्तरेति** । ततश्चासाधारण्यमिति भावः ।
द्वितीयं दूषयति ॥ **जडत्वस्येति** । प्रसिद्धमृदादेर्वक्तृत्वमङ्गीकुर्वता तत्र जडत्वानङ्गीकारादसिद्धिरित्यर्थः । न च मृतत्वेन तत्साधनसम्भवान्नासि-
द्धिरिति वाच्यम् । प्रसिद्धमृन्मात्रस्य पक्षत्वेन मृत्त्वजडत्वयोर्व्याप्तिग्रहणस्थलाभावेन व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । न च व्यतिरेकव्याप्तिसम्भवः ।
जडत्ववत्यबादौ मृत्त्वाप्रवेशेनासाधारण्यापातात् । न चात्र यदीदं जडं न स्यात्तर्हि मृन्न स्यादित्यनुकूलतर्कसद्भावान्नासाधारण्यं दोष इति वाच्यम् ।
अनुकूलतर्केऽप्यप्रयोजकत्वशङ्कनात् । न चैवं टीकायामपि कथं तस्य हेतुत्वेनाभिधानं सङ्गच्छते । अन्यतरासिद्धेरविशेषादिति वाच्यम् । तत्रा-
दिकालीनमृन्मात्रस्य पक्षत्वेन प्रसिद्धमृदि मृत्त्वजडत्वयोर्व्याप्तिग्रहणसम्भवेन मृत्त्वेन जडत्वसाधनस्योपपन्नतया जडत्वस्य हेतूकरणे उक्तदोषाप्रसरात् । न ॥१५६॥
चात्रेव तत्रापि मृत्त्वादिनाऽवक्तृत्वादेरेवानुमानसम्भवे तेन जडत्वं प्रसाध्य जडत्वेनावक्तृत्वाद्यनुमाने वृथा परम्पराश्रयणं दोष इति वाच्यम् । वक्तृत्वादिना
[जडत्वस्येव मृदादेर्विरोधाप्रतीतेरवक्तृत्वादिना] जडत्वस्येव मृदादेर्विरोधाप्रतीतेरवक्तृत्वादिना मृदादेर्व्याप्तेरस्फुटतया तदाश्रयणस्यार्थवत्त्वात् । अत एव

चात्र व्याप्त्युपादनं कृतम् । एवञ्च तत्र टीकायां स्फुटव्याप्तिकस्यास्फुटपक्षधर्मताकस्य जडत्वस्यात्र च स्फुटपक्षधर्मताकस्यास्फुटव्याप्तिकस्य मृत्त्वा-
देरेव हेतूकरणं व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरस्योपपादनीयतया उभयत्राविशिष्टत्वात् । इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । केचित्तु सन्दिग्धसाध्यवत एव पक्ष-
त्वेन प्रसिद्धमृदादौ च वक्तृत्वाभावरूपसाध्यस्य सिद्धतया सन्दिग्धत्वाभावात्प्रसिद्धमृदादेः सन्दिग्धसाध्यत्वाभावेनापक्षत्वात् । तद्धर्मभूतजडत्वस्य
पक्षधर्मत्वाभावात्पक्षधर्मत्वासिद्धिः स्यादित्यर्थ इत्याहुः ॥ **आदिकालीनामिति** । प्रसिद्धमृदादेरेव पक्षत्वे तेषां वचनक्रियाद्यभावस्य प्रत्यक्षत्वेन
प्रत्यक्षविरोधस्यैवात्र प्रथमं स्फुरणेन युक्तिविरोधस्यास्फुरणादस्य पादासङ्गतिप्रसक्तावप्यादिकालीनमृदादौ वक्तृत्वाद्यभावस्याद्यप्रत्यक्षत्वेन तत्र
प्रत्यक्षविरोधाप्रसक्त्या युक्तिविरोधस्यैवानुसरणीयत्वान्न पादासङ्गतिरित्यप्यनेन सूचितम् । अस्तु तर्ह्यादिकालीनमृदादिकं पक्षीकृत्य तस्य मृत्त्वा-
दिना वक्तृत्वाद्यभावानुमाने नित्यतस्तस्यासिद्धत्व आश्रयासिद्धिप्रसङ्गादादिकालीनस्य तस्यास्मदाद्ययोग्यत्वेन प्रत्यक्षेण लिङ्गाभावादनुमानेन च
तदसिद्धेर्मृदब्रवीदित्यादिवेदादेव तत्सिद्धिर्वाच्येति सिद्धं वेदस्य धर्मिग्राहकतयोक्तयुक्तिं प्रत्युपजीव्यत्वमिति तद्विरोधात्तैरप्रामाण्यमित्याह ॥ **न
चेति** ॥ **प्रत्यक्षादीति** । अस्मदादिप्रत्यक्षादीत्यर्थः ॥ **धर्मिग्राहकप्रमाणेति** । अत्र प्रमाणपदं श्रुतिपरम् । ननु धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात्पक्षस्यैव
विपक्षत्वेन तत्र वर्तमानस्य हेतोर्व्यभिचारित्वात्पक्षधर्मत्वध्रौव्यात्कथं व्याप्त्यादिमत्त्वमित्याशङ्क्योक्तयुक्तिं प्रति यस्य स्वरूपमात्रपरस्योपजीव्यत्वं
न तद्विरोधोऽस्ति । युक्तेर्यद्विरोधोऽस्ति युक्तेस्तस्य मृदब्रवीदित्यादेर्नोपजीव्यत्वमिति न धर्मिग्राहकश्रुतिविरोध इति न व्याप्त्यादिभङ्ग इत्या-
शयेनाह ॥ **आदिकालीनेति** ॥ **स्वरूपपरेति** । स्वरूपमात्रपरेत्यर्थः । नन्वनुपलम्भात्स्वरूपमात्रपरं वाक्यमेव नास्ति । तथा चोपजीव्यविरोधो
दुर्वार इत्यतो भवेदेतदेवं यदि वेदो धर्मिग्राहकः स्यात् । न चैवं किं तर्हीदानीन्तनमृदादिकारणत्वेनादिकालीनमृदाद्यनुमानसम्भवेन तस्यानुमा-
नसिद्धत्वात्तदेव धर्मिग्राहकमित्याशयेनाह ॥ **परिदृश्यमानेति** । एतच्च लिङ्गासिद्धिपरिहारायोक्तम् ॥ **एनेनेति** । आदिकालीनमृदादिस्वरूपमात्र-
परवाक्यान्तरेण वा परिदृश्यमानकार्यलिङ्गेन वा धर्मिग्रहोपपादनेन प्रकृतयुक्तेर्धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधाभावनिरूपणेनेत्यर्थः ॥ **अवकाशाभावा-
दिति** । धर्मिग्राहिप्रमाणविरोधादिति भावः । यत्र हि वैदिकेऽर्थे युक्तेर्धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधस्तत्र तदवकाशाभावेऽपि प्रकृतयुक्तेरादिकालीन-

मृदादिस्वरूपमात्रपरवाक्यान्तरोपजीवनेन प्रवृत्ततया तद्विरोधाभावेन वैदिकेऽर्थे युक्तेः प्रवेशोपपत्तेस्तस्या मृदब्रवीदित्यादिवेदविरोधित्वमवर्जनीयमिति ,*, वैदिकेऽर्थे युक्तेरनवकाशेऽप्यादिकालीनमृदादेरानुमानिकत्वाद्वैदिकत्वस्यैवाभावेन तत्रोक्तयुक्तेरवकाशसम्भवात्तस्यास्ताद्विरोधकत्वमिति च निरासप्रकारो द्रष्टव्यः । अस्त्वेवं दृष्टव्याप्त्यादिमद्युक्तिविरुद्धत्वेन मृदब्रवीदित्यादेरप्रामाण्यप्राप्तिः । तथाऽपि न तद्विरोधपरिहारकत्वमस्य सम्भवति । तथा सति सर्ववैशिष्ट्ये विरोधकयुक्तिनिरासकत्वाभावेनास्याधिकरणस्यैतत्पादान्तर्भावाभावप्रसङ्गादित्यतस्तमुपपादयन्नेव पूर्वपक्षमुपसंहरति ॥

तदेवामिति ।

अ०—ततस्तन्नामकः कश्चित्पुमानन्यो भवेदिति ॥ युक्त्यागमाविरोधेन प्राप्तमत्राभिधीयते ॥ बालक्रीडां विनैवापि विद्वद्रूढिसमाश्रयात् ॥ तत्तन्नामान एवैते तत्तद्वस्त्वभिमानिनः ॥ सन्ति तेषां विशेषेण शक्तिरन्येभ्य उच्यते ॥

सु०—सिद्धान्तमाह ॥ तत इति । वेदस्य युक्तेश्च निरवकाशत्वं तत इति परामृशति । तन्नामको मृदादिनामकः कश्चिदित्यस्मदाद्यतीन्द्रियत्वमभिप्रैति । पुमांश्चेतनोऽन्योऽस्मदादिलक्षणोऽन्तर्धानादिशक्तिमान्भवेत् । अस्यां श्रुतौ वक्तृत्वादिना प्रतिपाद्यत इति शेषः । इतिशब्दस्य प्राप्तमित्यनेनान्वयः । प्राप्तं प्रमितम् । युक्त्यागमविरोधेनेत्यर्थापत्तिं सूचयति । ततश्चायमर्थः । न मृदब्रवीदित्यादिवाक्यानां युक्तिविरोधेनाप्रामाण्यं वक्तव्यम् । अत्र मृदादिशब्दस्य चेतनविषयत्वात् । तथा च तत्पक्षीकारे हेतोरसिद्धेः । शब्दमात्रेण हेतुत्वेऽतिप्रसङ्गात् । अचेतनमृदादिपक्षीकारे च प्रकृताविरोधात् । ननु कथं चेतनेषु मृदादिशब्दप्रवृत्तिः । अभिधानशक्त्येति ब्रूमः । मृदाद्यभिमानित्वात् । पृथिव्यादिषु तदभिमतत्वेन मृदादिशब्दप्रवृत्तिः । नन्वेतेऽभिमानिनः किमभिमतार्थव्यापिनस्तदेकदेशवृत्तयो वा । आद्येऽपि सदेहा विदेहा वा । आद्ये तदुपलम्भप्रसङ्गः । द्वितीये तेषामिन्द्रियाभावेन वक्तृत्वाद्यनुपपत्तौ पुनर्युक्तिविरोधतादवस्थ्यम् । ॥१५७॥
तृतीये तद्वैय्यर्थ्यम् । तदनधिष्ठितप्रदेशवत् प्रदेशान्तरप्रवृत्तिसम्भवादिति । मैवम् । व्यापकानां सदेहानामपि पिशाचादिवदन्तर्धानशक्तियोगाददृश्यत्वोपपत्तेः । नन्वेवं सति कल्पनागौरवमापद्येत । केषाञ्चिच्चेतनानां मृदाद्यभिमानित्वं ततस्तच्छब्दानां तेषु वृत्ति-

व्यापकत्वं सदेहत्वमन्तर्धानशक्तिस्तत्परता च श्रुतेरित्यनेकस्य कल्प्यमानत्वात् । मैवम् । अर्थापत्तितः सर्वस्यास्य सिद्धत्वात् । श्रुतिर्हि मृदादीनां वक्तृत्वादिकं प्रतिपादयति युक्तिश्च तदभावम् । न च वास्तवो विरोधः सम्भवति । वस्तुविकल्पापत्तेः । न चायं विरोधो विनैतत्कल्पनया शाम्यति । जडस्वीकारे युक्तिविरोधात् । अनभिमानिस्वीकारे च पृथक् शब्दशक्तौ प्रमाणाभावात् । अव्यापकत्वाद्यङ्गीकारे चोक्तानुपपत्तेः । न च श्रुतियुक्त्योरन्यतराप्रामाण्येनाप्येतदुपपद्यत इति वाच्यम् । उक्तरीत्या द्वयोरपि निरवकाशत्वात् । न हि परेणापि विद्वेषेणैवागमाप्रामाण्यमभिधातुं युक्तम् । किन्नामोपपत्तिमाश्रित्यैव । तथा च कथं वेदप्रामाण्येऽपि न दीयते दृष्टिः । तदेवं युक्त्यागमविरोधेनास्यार्थस्य प्राप्तत्वान्न किञ्चित्कल्पनागौरवमिति । नन्वेतदुत्सूत्रितं कथमुच्यत इत्यत आह ॥ अत्रेति । इत्युक्तमेतत्सर्वमत्राभिमानिव्यपदेशस्तु **विशेषानुगतिभ्यामिति** सूत्रेऽभिधीयत इत्यर्थः । यद्वाऽत्राभिधीयत इति सिद्धान्तोपक्रमवाक्यम् । तस्यैवं प्राप्ते सूत्रकृता समाधानमभिधीयत इत्यर्थः । एवं सूत्रमवतार्य तत इत्यादिना व्याख्यातमिति । यदुक्तं तन्नामक इति मृदादिशब्दवाच्यत्वं देवतायास्तदनुपपन्नम् । अयोगादनुपयोगाच्च । मृदादिशब्दाः खल्वचेतनेष्वेव रूढाः । न देवतायाम् । लक्षणाश्रयणेनापि श्रुतियुक्तिविरोधशान्तिर्भविष्यति । नापि वचनवृत्तिं सूत्रकृदाहेत्यत आह ॥ **बालरूढिमिति** । एते पृथिवीवरुणादयस्तत्तन्नामान एव सन्ति । तानि तानि मृदादीनि नामानि वाचकानि येषां ते तथोक्ताः । न तु तानि लक्षकाणीत्येवार्थः । सन्ति भवन्ति । अयोगपरिहारायोक्तं बालेति । अविद्वद्रूढ्यभावेऽपि विद्वद्रूढिसद्भावात् । मृदादिशब्दास्तावद्देवताविषया इत्यर्थापत्तिसिद्धम् । मुख्यासम्भव एव च जघन्यवृत्तिराश्रयणीया । न चात्र बाधकमस्तीति वैदिकप्रयोगादेव बाधकाभावसहिताद्विद्वद्रूढिरवगम्यते । यच्चोक्तं वचनवृत्त्यङ्गीकारः प्रकृतानुपयोगीति तत्परिहारायोक्तं तत्तन्मृदादिवस्त्वभिमानिन इति । अयमर्थः । मृदादिशब्दानां चेतनविषयतामात्रेण प्रकृतविरोधशान्तावपि वस्तुस्थितिं विजिज्ञापयिषता सूत्रकारेण व्यपदेशस्त्विति तुशब्देन मुख्यवृत्तिः सूचिता । तत्रोपपत्तिज्ञापनायाभिमानीति चोक्तम् । अन्यथा चेतनव्यपदेश इत्यवक्ष्यत् । अभिमानी खल्वभिमतस्य सत्तादेः प्रयोजकः । ततश्च तदधीनत्वादिति

न्यायेन स एव तन्मुख्यार्थ इति। तदेतदस्माभिः सूत्रं व्याकुर्वद्भिरभिहितमिति । नन्वत्र तन्नामक इत्येकवचनं प्रक्रम्य तत्तन्नामान इति बहुवचनप्रयोगे किन्निमित्तम् । तथा भाष्येऽपि । अभिमानिदेवता तत्र व्यपदिश्यते । तासां चेत्यादि । उच्यते । अत्राभिमानिव्यपदेश इत्यभिमानिशब्दो ह्येकवचनान्तः समस्तः । व्यपदेशशब्दस्यैकवचनान्तत्वात् । न हि बहूनामेको व्यपदेश इति सम्भवति । उत्तरसूत्रे चैकवचनमेव । अतो यथा सूत्रं प्रथमं व्याख्यातम् । अथेदानीं प्राणसंवादादिघटनाय जाताविदमेकवचनमित्याशयवता बहुवचनं प्रयुक्तमिति । अभिमानिनां प्रादेशिकत्वविदेहत्वयोर्वैयर्थ्यवक्तृत्वाद्यनुपपत्ती * व्याप्तानां सदेहत्वेऽनुपलम्भबाध इत्येतत्परिहाराय **विशेषानुगतिभ्यामिति** सूत्रखण्डं कश्चिदन्य इति तात्पर्यतो व्याख्यातम् । तत्प्रपञ्चयति ॥ **तेषामिति** । विशेषेणातिशयेन । अन्येभ्योऽस्मदादिभ्यः । व्याप्तिश्चोच्यत इति सम्बन्धः । देहवत्त्वस्याप्युपलक्षणमेतत् । यद्यप्येतत्सर्वमर्थापत्त्यैव लब्धम् । अन्यथा विरोधशान्तेरेवापर्यवसानात् । तथाऽप्युच्यत इति पृथिव्याद्यभिमानिन्य इत्यागममप्यत्र संवा (दय) दिनं दर्शयति । यद्यप्यत्राकाङ्क्षानुसारेण व्याप्तिमादावुक्त्वा शक्तिविशेषोऽनन्तरमभिधातव्यः । तथाऽप्यल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातमनुसृत्य प्रवृत्तं सूत्रमनुगच्छता क्रमो भग्नः ।

टि०—तत इत्यादेः सिद्धान्तग्रन्थत्वज्ञापकाभावादाह ॥ **सिद्धान्तमाहेति** । मूले तत इत्याद्यनेकशब्दग्रहणानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्वोक्ताक्षेपपरिहारार्थं न तदिति भावेन प्रकृतोपयोगितया तत इत्यादि व्याचष्टे ॥ **वेदस्येत्यादिना** । कथमेतेषां विशेषणानां प्रकृताक्षेपपरिहारकतेत्यत आकाङ्क्षाक्रमेण तं दर्शयितुं प्रतिजानीते ॥ **ततश्चेति** । मूले चेतनस्य मृदादिनामकत्वस्य प्रकृतोपयोगं तावद्दर्शयति ॥ **न मृदब्रवीदित्यादीति** । चेतनविषयत्वेऽपि कुतो न युक्तिविरोध इत्यतः किमत्र विरोधत्वेनोक्तयुक्तिश्चेतनपाक्षिकेत्यभिमतं किंवाऽचेतनपाक्षिकेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **तथा चेति** । चेतनेषु जडत्वावान्तरजातिरूपमृत्त्वादेरभावाच्चेतनमात्रनिष्ठस्य दृष्टान्तेऽभावादिति भावः । ननु न मृत्त्वादिकं जातिविशेषरूपं दृष्टान्तमात्रानुगतं न वा चेतनमात्रानुगतं यत्किञ्चिद्धेतुतया विवक्षितं येनोक्तदोषो भवेत् । किन्नाम मृदादिशब्दवाच्यत्वरूपमेव । तच्च पक्षे दृष्टान्ते चाविशिष्टमिति नासिद्धिसाधनवैकल्ये इत्यत आह ॥ **शब्दमात्रेणेति** । शब्दसाम्यमात्रेणैकसाध्यसाधकत्वे इत्यर्थः ॥ अति-

प्रसङ्गादिति । वागादीनामपि गोत्वेन शृङ्गित्वसाधनप्रसङ्गादित्यर्थः । अस्तु तर्ह्यचेतनपाक्षिकेति द्वितीयः । तत्रासिद्ध्याद्यभावादित्यतस्तर्ह्युदाहृतयुक्तेरचेतनमृदादीनामवक्तृत्वादिप्रतिपादकत्वाच्छ्रुतेश्च चेतनस्य मृदादेर्वक्तृत्वादिप्रतिपादकत्वाच्छ्रुतियुक्त्योर्भिन्नविषयकत्वेन परस्परवार्तानभिज्ञतया नोदाहृतयुक्तेः प्रकृतवेदप्रामाण्यविरोधकत्वमित्याशयेन तं दूषयति ॥ **अचेतनेति** । अचेतनपक्षत्वे प्रसिद्धमृदादेः सिद्धान्ते वक्तृत्वाद्यनङ्गीकारात्सिद्धसाधनमित्याहाचेतनेतीत्यप्याहुः । मूले तन्नामकत्वोपपादकानुक्तिदोष इत्यतोऽभिमानीति सौत्राभिमानिपदसूचितयुक्त्यैव तदुपपादनेनोपपादकयुक्त्यन्तरानपेक्षत्वान्न तदनुक्तिदोष इत्यभिप्रेत्य तत्सूचितयुक्त्या तदुपपादयितुं तन्नामकत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । मृदादिशब्दानां रूढशब्दत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षत्वेन रूढ्या मृदादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तवदचेतनप्रतिपादकतया तन्नामकत्वसम्भवेऽपि चेतनेषु मृदादिरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभावेन तदपेक्षप्रवृत्तीनां मृदादिशब्दानां रूढ्या तत्प्रतिपादकत्वानुपपत्तेर्न तन्नामत्वमुपपद्यत इत्याशयः । तद्गतत्वस्येव तदधीनतयाऽपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य स्वातन्त्र्यं तद्गतं चेत्यादिना पूर्वत्र व्यवस्थापितत्वात् । मृदादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य मृदादेश्चेतनगतत्वाभावेऽप्यचेतनगतमृत्त्वादेश्चेतनाधीनत्वेन स्वातन्त्र्यरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य चेतनेष्वपि सत्त्वेन तदपेक्षप्रवृत्तिकानामपि मृदादिशब्दानां रूढ्या चेतनप्रतिपादकत्वोपपत्तेस्तन्नामत्वं युक्तमित्याशयेनोत्तरमाह ॥ **अभिधानेति** । भवेदेवं यदि प्रसिद्धमृदादिगतमृत्त्वादेश्चेतनादेरधीनत्वं स्यात् । तदेव कुत इत्यतस्तेषां मृदाद्यभिमानित्वेन मृदादिगतमृत्त्वादेस्तान्प्रत्येष्टविनियोगार्हत्वेन स्वतया चेतनानां तत्र स्वातन्त्र्योपपत्तेरित्याशयवानाह ॥ **मृदादीति** । तर्हि प्रसिद्धमृदादिप्रतिपादकत्वाभावात्तत्र प्रयोगानुपपत्तिरित्यतो मृदादिशब्दवाच्यदेवतासम्बन्धनिमित्तकरूढ्यादिनाऽमुख्यतया जडप्रतिपादकत्वस्याङ्गीकारात् * जडेष्वपि युक्तैव मृदादिशब्दप्रवृत्तिरित्यभिप्रेत्याह ॥ **पृथिव्यादिष्विति** । ननु तथाऽपि भाष्ये कश्चिदन्य इत्यंशवैयर्थ्यम् । न चाभिमानिदेवतानामस्मदाद्यतीन्द्रियत्वान्तर्धानशक्तिमत्त्वप्रतिपादकत्वात्तस्य न तादिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चाभिमानिदेवतोपलम्भप्रसङ्गपरिहारार्थत्वात्तस्य न तादिति वाच्यम् । अभिमानिदेवतानां विग्रहरहितत्वैकदेशवृत्तित्वयोरपि सम्भवेन तदुपलम्भप्रसङ्गस्यानवकाशादित्यतस्तत्पक्षे तदुपलम्भप्रसङ्गस्यानवकाशोऽपि तस्य सिद्धान्त्यभिमतत्वात्तदभिमतव्याप्तित्वसदेहत्वपक्षे तत्प्रसङ्गो दुर्वार एवेत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरे

दूषणोपदर्शनपूर्वकं विग्रहवत्त्वव्यापित्वपक्षे तदुपलम्भप्रसङ्गमुत्थाप्य तत्परिहारकतया तमंशं योजयितुमत्र सम्भावितविकल्पानुपदर्शयति ॥ **नन्विति** ॥ **किमभिमतेति** । अभिमन्यमानेत्यर्थः । तेषां विदेहानामाभिमानिनाम् ॥ **इन्द्रियाभावेनेति** । इन्द्रियाणां देहाश्रितत्वेन देहाभावे तदयोगादिति भावः ॥ **वक्तृत्वाद्यनुपपत्तान्निति** । अन्यथाऽकरणकक्रियोत्पादप्रसङ्गादिति भावः ॥ **तृतीय इति** । द्वितीयत्वेऽस्यैव्य पक्षस्योक्तरीत्या द्वेधा विकल्पितप्रथमापेक्षया तृतीयत्वमित्याभिप्रेत्य तृतीयत्वमिति ज्ञेयम् ॥ **प्रदेशान्तरेति** । तदधिष्ठितप्रदेशान्तरेत्यर्थः । आद्येऽप्याद्यमङ्गीकृत्य कश्चिदन्य इति भाष्यखण्डाभिप्रेतयुक्त्या तत्पक्षदोषं परिहरति ॥ **मैवमिति** । युक्त्यागमविरोधेन प्राप्तमित्यर्थापत्त्योक्तस्य प्रमेयस्य प्रमितत्ववर्णनानर्थक्यमाशङ्क्य कल्पनागौरवदोषपरिहारार्थत्वान्न तादिति भावेन तद्व्यावर्त्यतया तद्दोषशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेवमिति** । कल्पनागौरवमेवोपपादयति ॥ **केषाञ्चिदित्यादिना** ॥ **वस्तुविकल्पापत्तेरिति** । वस्तुनो मृदादेर्वक्तृत्वतदभावरूपविरुद्धाकारद्वयापत्तेरित्यर्थः ॥ **एतत्कल्पनयेति** । सर्वस्यास्य कल्पनयेत्यर्थः । अव्यापकत्वादीत्यादिपदेन विदेहत्वपरिग्रहः ॥ **उक्तानुपपत्तेरिति** । अव्यापकत्वपक्षे तदनाधिष्ठितप्रदेशवत्प्रदेशान्तरस्यापि प्रवृत्तिसम्भवात्तद्वैयर्थ्यम् । विग्रहराहितत्वे चेन्द्रियरहितत्वेन वक्तृत्वाद्युपपत्तौ पुनर्युक्तिविरोधतादवस्थ्यमित्युक्तदोषापत्तेरित्यर्थः । तथाऽपि भाष्ये तत इत्यंशवैयर्थ्यमित्यतो युक्त्यागमरूपप्रमाणद्वयस्यानवकाशत्वद्योतनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्यतो युक्त्येति भावेन तन्निरवकाशत्वद्योतनस्यापि प्रयोजनमित्यतोऽर्थापत्तेरन्यथोपपन्नत्वेनाभासत्वशङ्कापरिहारस्तत्प्रयोजनमित्यभिप्रेत्यान्यथोपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **न चेति** । उपपद्यते विरोधस्यावास्तवत्वामिति शेषः ॥ **उक्तरीत्येति** । प्रमितिव्याप्तिपक्षधर्मताकत्वेन युक्तेर्निरवकाशत्वं विलक्षणत्वाधिकरणसिद्धान्तोक्तरीत्या वेदस्य तदित्यर्थः ॥ **न दीयते दृष्टिरिति** । वेदप्रामाण्येऽप्यतीताधिकरणे दृढतरोपपत्तेर्दर्शितत्वादित्यर्थः । तथाऽप्यत्राभिधीयत इति भाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्यत उक्तस्यार्थस्य सूत्रारूढत्वप्रदर्शनार्थं तादिति भावेन किं सूत्रारूढत्ववर्णनेनापीत्यतो भाष्यस्योत्सूत्रत्वशङ्कानिरासस्तत्प्रयोजनमित्याशयवानुत्सूत्रत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेतादिति** । इतिशब्दस्य न केवलं प्राप्तमित्यनेन सम्बन्धः किन्नामात्राभिधीयत इत्यनेनापीत्यभिप्रेत्योक्तसर्वपरतया तं व्याचष्टे ॥ **इतीति** । इतिशब्दस्यात्रेत्यनेनाप्यन्वयकल्पनायामपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । सिद्धान्ताभिधानप्रति-

ज्ञारूपतया स्पष्टप्रतिभासस्यात्रेत्यादिग्रन्थस्योक्तार्थस्य सूत्रारूढत्वकथनपरत्वाश्रयणं क्लिष्टमित्याशयेन वाऽऽह ॥ **यद्वेति** ॥ **तस्येति** । सिद्धान्तोपक्रमवाक्यस्येत्यर्थः । अस्य चेत्यर्थ इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अत्रेत्यस्य व्याख्यानमेवं प्राप्त इति । क्वचिदत्रैवं प्राप्त इत्यपि पाठः । तत्रात्रेत्यनुवादेनैवं प्राप्त इति व्याख्यानमित्यवधेयम् । ननु तन्नामक इति मृदादिनामकताया उक्तत्वात्तत्प्रतिपादकोत्तरवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्वोक्ततन्नामकत्वाक्षेपसमाधानार्थत्वान्न तदिति भावेन तदाक्षेपसमाधानपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदाक्षेपशङ्कामुत्थापयति ॥ **यदुक्तमिति** । अयोग्यमुपपादयति ॥ **मृदादीति** । तत्रैव प्रयोगप्रत्ययप्राचुर्यादिति भावः ॥ **न देवतायामिति** । रूढा इत्यनुवर्तते । देवतासु मृदादिशब्दानां प्रयोगप्रत्ययप्राचुर्याभावादिति भावः । अनुपयोगमप्युपपादयति ॥ **लक्षणेति** । श्रुतियुक्तिविरोधशान्तिहेतुभूतस्य श्रुतेश्चेतनविषयत्वस्य मृदादिशब्दानां देवतासु वचनवृत्त्यैव तत्र लक्षणयाऽप्युपपत्तेरिति भावः। ननु सूत्रकृतैवचनप्रवृत्तेरुक्तत्वात्तद्व्याकुर्वतो भाष्यकारस्य वृत्त्युक्त्यनुपपत्तिरित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि सूत्रकृता वचनवृत्तिरुक्ता स्यात्। न चैतदस्ति। अभिमानिव्यपदेश इत्येवोक्तत्वेन तज्ज्ञापकपदाश्रवणादित्याह ॥**नापीति**। तथा च सूत्रार्थकथनरूपत्वाभावादभाष्यत्वमस्येति भावः॥ **एवार्थ इति**। एवशब्दार्थ इत्यर्थः ॥ **अयोगेति**। पूर्वपक्षिशाङ्कितायोगेत्यर्थः । विद्वद्रूढिसमाश्रयादित्युत्तरत्र श्रवणाद्बालपदमविद्वत्परमित्याभिप्रेत्याह ॥ **अविद्वद्रूढ्यभावेऽपीति** । नन्वत्र भाष्ये आचक्षत इत्यादिविद्वद्रूढिसाधकप्रमाणानुक्त्या चेतनेषु मृदादिशब्दानां विद्वद्रूढ्यसिद्धेस्तद्भावनिरूपणं भाष्यकारीयमयुक्तमित्यतो नाचक्षत इत्याद्युक्तिरेव तत्साधिका किन्तु बाधकाभावसहकृतो वैदिकप्रयोगस्तस्य च प्रकृते सद्भावात्तेन विद्वद्रूढिसिद्धिः स्यादेवेत्याह ॥ **मृदादिशब्दास्त्वित्यादिना** । **सिद्धमिति** । अन्यथा प्रकृतविरोधशान्त्यसम्भवात्ततश्च वैदिकप्रयोगसिद्धिरिति हृदयम् । **मुख्यासम्भव एवेति** । मुख्यवृत्त्यसम्भव एवेत्यर्थः । गङ्गायां घोष इत्यादौ तथा दर्शनादन्यथा गङ्गायां मत्स्य इत्यादावप्यमुख्यवृत्त्याश्रयणप्रसङ्गादिति भावः । अस्तु तर्ह्यत्र गङ्गायां घोष इत्यादाविव बाधकवशादेव जघन्यवृत्त्याश्रयणमित्यतो वैषम्येन परिहरति ।। **न चात्रेति**। श्रुतियुक्तिविरोधिशान्तिरूपेत्यर्थः । सूत्रकृत एवमत्राभिप्रायकत्वमेव विपक्षे बाधकोपदर्शनेन स्पष्टयति ॥ **अन्यथेति** । अवक्ष्यदिति । आवश्यकत्वाल्लाघवाच्चेति भावः । देवतासु मृदादिशब्दानां मुख्यवृत्तिज्ञापकोपपत्तिज्ञापकत्वमभिमानिपदस्योक्तम् । तत्राभिमानिपद-

ज्ञापिता का ऽसावुपपत्तिरित्यतः स्वातन्त्र्यरूपेण्याह ॥ **अभिमानी खल्विति** ॥ **अभिमतेति** । अभिमन्यमानेत्यर्थः । अस्तु स्वातन्त्र्यं तथाऽपि कथं तच्छब्दानां तत्र मुख्यत्वमित्यत आह ॥ **ततश्चेति** ॥ **अत्रेति** । अनुव्याख्यान इत्यर्थः । उपक्रमानुसारेणोत्तरत्राप्येकवचनस्यैवोत्तरानुसारेण पूर्वत्र वा बहुवचनस्यैव प्रयोक्तुं शक्यत्वेन प्रथमैकवचनप्रयोगस्योत्तरत्र बहुवचनप्रयोगस्य प्रयोजनविशेषसापेक्षत्वेन तदभावेऽसम्भवादिति भावः । नन्वेतद्वैचित्र्यस्य याद्दच्छिकत्वेन प्रयोजनानपेक्षत्वान्न तदभावो दोषायेत्यतो भाष्येऽप्येवमेव वैचित्र्याश्रयणेन याद्दच्छिकत्वकल्पनानवकाशादित्याशयेनाह ॥ **तथा भाष्येति** । व्यपदिश्यत इत्येकवचनं प्रक्रम्यत इति शेषः । तासां चेत्यादिपदेन बहुवचनप्रयोगे किन्निमित्तमित्यस्य परिग्रहः । **एकवचनान्त इति** । अभिमानिनो व्यपदेश इत्येकवचनान्त इत्यर्थः। नन्वभिमानिनां व्यपदेश इति बहुवचनान्तः समस्त एवाभिमानिशब्दः किन्न स्यादित्यत एकवचनान्तविग्रहस्य ग्राह्यतायां नियामकमाह ॥ **व्यपदेशशब्दस्येति** । तथा च तेन व्यपदेशस्यैकत्वसिद्धेरेकवचनान्तविग्रह एवाश्रयणीय इत्यर्थः । व्यपदेशैकत्वेऽपि बहुवचनान्त एव विग्रहोऽस्त्वित्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **एकवचनमेवेति** । दृश्यत इत्येकवचनमेवेत्यर्थः ॥ **व्याख्यातमिति** ॥ **तन्नामको मृदाद्यभिमानिदेवतेति** अत्र भाष्ये च व्याख्यानमित्यर्थः । **प्रमाणसंवादाद्घटनायेति** । पृथिव्यभिमानिन्यो देवताः प्रथितौजस इत्यादिप्रमाणसंवादस्यादिपदादाप औषधयो ग्रावाणः प्राणा इत्यादौ श्रुतबहुत्वस्य च घटनायेत्यर्थः। प्राणसंवादादीति क्वचित्पाठः। तत्र प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिर इत्युक्तप्राणसंवादस्यादिपदात् प्राणा इत्युक्तबहुत्वस्य घटनायेत्यर्थो बोध्यः ॥ **जाताविति** । जातिरूपैकार्थविवक्षायां द्व्येकयोरिति सूत्रविहितमेकवचनमित्यर्थः । समुदायापेक्षमिदमेकवचनमिति टीकायाः प्रकारान्तरत्वान्न तद्विरोध इति ज्ञेयम् । केचित्तूदाहृतटीकानुरोधेनात्र जातिपदं समुदायपरमित्याहुः ॥ **इदमिति** । अभिमानिनो दृश्यत इति च पूर्वोत्तरसूत्रगतमित्यर्थः ॥ **बहुवचनमिति** । तत्तन्नामानस्तासां चेति बहुवचनमित्यर्थः ॥ **प्रयुक्तमिति** । अनुव्याख्यानभाष्ययोरिति शेषः । पूर्वे गतार्थतामुत्तरग्रन्थस्य परिहरति ॥ **अभिमानिनामिति** ॥ **व्याख्यातमिति** । एकदेश इति शेषः ॥ **तत्प्रपञ्चयतीति** । प्रपञ्चकत्वं चास्य व्याख्यातानुगतिपदार्थभूत व्याप्त्युक्त्या द्रष्टव्यम् । ननु शक्तिास्तिष्ठति व्याप्तिश्च प्रतितिष्ठतीतीत्येतावतैव तस्य प्रपञ्चनासिद्धेरुच्यत इत्यस्य वैय्यर्थ्यम् । न चोक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वप्रतिपादनार्थमेतादिति वाच्यम् ।

अर्थापत्त्यैव तस्य सिद्धत्वादित्याक्षिपति ॥ **यद्यपीति** ॥ **आगममप्यत्रेति** । तथा च प्रमाणसिद्धस्याप्यर्थस्य दार्ढ्यार्थं प्रमाणसंवादोपदर्शकमिदमिति भावः । ननु भाष्यकारीयं विशेषोक्त्यनन्तरं व्याप्त्यभिधानमसङ्गतम् । अभिमतार्थव्याप्त्युक्त्यनन्तरमेव सन्देहानां तेषामनुपलम्भानुपपत्तिशङ्कोदयेनाकाङ्क्षानुसारेण व्याप्त्युक्त्यनन्तरमेव विशेषाभिधानस्य श्लिष्टत्वात्। न च विशेषानुगातिभ्यामिति सूत्रानुसारेण भाष्यकारीयमाकाङ्क्षाक्रमभङ्गेनोक्तविधमभिधानमुपपन्नमिति वाच्यम् । सूत्रेऽप्युक्ताकाङ्क्षाक्रमानुरोधेनानुगतिविशेषाभ्यामित्येव वक्तव्यतया तत्राप्युक्तक्रमभङ्गेनोक्तौ निमित्ताभावेन तदनुरोधेनापि भाष्यकारीयाभिधानस्य समञ्जसीकरणायोगादित्याशयेन शङ्कते ॥ **यद्यपीति** । आकाङ्क्षाक्रमभङ्गेन विशेषस्यादौ निर्देशे निमित्तविशेषसद्भावेन सूत्रकारीयविशेषानुगातिभ्यामिति निर्देशस्योपपन्नत्वात्तदनुरोधेनाकाङ्क्षाक्रमभङ्गेन विशेषस्य प्रथममभिधानं भाष्यकारीयमुपपन्नतरमित्याशयेन परिहरति ॥ **तथाऽपीति**। यद्यपि समुद्राभ्राद्घ इत्यादौ व्यभिचारदर्शनेनाल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातविधायकं शास्त्रमनित्यमित्याकरे स्थितं तथाऽपि तन्नित्यत्वमभ्युपगम्येदं समाधानमिति द्रष्टव्यम् ।

अ०—व्याप्तिश्चोक्तानुसारेण दृश्यन्ते चाधिकारिभिः ॥ शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव व्युत्पत्तिः शास्त्रलिङ्गतः ॥ व्युत्पत्तिः सा बलवती मूर्खव्युत्पत्तितो हि यत॥ दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृशः ॥ २-१-३ ॥

सु०—ननु च पृथिव्याद्यभिमानिन्य इति वाक्यं कथमुपादेयम् । आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्याद्यागामिसूत्रेणाचिन्त्यशक्तेः सर्वगतत्वस्य च विरुद्धत्वादित्यत आह ॥ उक्तानुसारेणेति । आत्मनि चैवमित्याद्युक्तानुसारेण शक्तिर्व्याप्तिश्चोच्यत इत्यन्वयः । स्यादयं विरोधो यदि शक्तिर्व्याप्तिश्च निरवधिकाऽत्रोच्यते । न चैवम् । प्रमाणान्तरानुसारेणान्तर्धानादिशक्तेरभिमतार्थव्याप्तेश्च प्रतिपाद्यताङ्गीकारादिति । एवमस्मदाद्यपेक्षयाऽभिमानिनामुपलम्भमङ्गीकृत्य तद्बाधः परिहृतः । इदानीमसिद्धश्चासावित्याह ॥ दृश्यन्ते चेति । अधिकारिभिरन्तर्हितार्थदर्शनसमर्थैर्योगिभिः । एतच्च भाष्योदाहृतस्मृतिसिद्धम् । एतेन दृश्यते चेति सूत्रं व्याख्यातं भवति । ये तु मीमांसकंमन्या विग्रहवतीं देवतां न सहन्ते तेऽप्यनेनैव निरस्ता भवन्ति ।

अर्थापत्त्या प्रत्यक्षेण च तत्सिद्धेः । समर्थितं चागमानां सिद्धार्थे प्रामाण्यम् । अनुपलम्भोऽनेकत्र युगपत्सान्निधानं च शक्तिविशेषादुपपद्यते पिशाचादिवत् । न च पिशाचादयोऽपि न सन्ति । मन्त्रौषधादिनाऽस्मदादिभिरप्युपलभ्यमानत्वात् । अर्थक्रियया संवादेन च प्रामाण्योपपत्तेः । वक्ष्यति च सूत्रकारो देवादिवदित्युक्त्वा तत्र विप्रतिपन्नं मत्यापि लोक इति । किञ्चेन्द्राग्निवरुणादिपदं कस्यचिद्वाचकं पदत्वात् । गोपदवत् । न चाचेतनमात्रे तत्प्रयोगोऽस्ति । न च चेतनो मुक्तः प्रलीनो वा तद्वाच्यः । जगद्व्यापारसम्बन्धिन्यपि प्रयोगात् । न चासौ विग्रहविधुरः सम्भवतीत्यलम् । ननु तथाऽपि मृदब्रवीदित्यादिवेदस्याबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं दुर्निवारणम् । तथा हि । यद्यपि वाक्यतापन्नानि पदानि वाक्यार्थं पदार्थानामन्योन्यसंसर्गविशेषरूपमपूर्वमेवावगमयन्ति । तथाऽपि पदार्थैर्वाच्यवाचकभावरूपसम्बन्धप्रतिलक्षणां व्युत्पत्तिमपेक्षन्ते । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथाऽवधारणात् । न च मृदादिशब्दानां पृथिव्यादिषु देवतासु व्युत्पत्तिस्सम्भवति । सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानसापेक्षत्वात् । प्रतिसम्बन्धिरूपायाश्च देवतायाः प्रत्यक्षेण दुरधिगमत्वात् । लिङ्गाभावेनानुमानायोगात् । न च शब्दतस्तदवगमः । सत्यां व्युत्पत्तौ शब्दतो देवतावगमः सति च तस्मिन्व्युत्पत्तिरिति परस्पराश्रयत्वात् । न च शब्दविशेषस्यागृहीतसङ्गतिकस्यैव बोधकत्वम् । अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । यद्यपि दृश्यते चेत्युक्तम् । तथाऽप्यस्मदादीनां व्युत्पत्त्यनुपपत्तिरेव । देवतादर्शनं च योगिनां वेदार्थज्ञानोत्तरभावनाजन्यमङ्गीक्रियत इति न व्युत्पत्तिहेतुः । लक्षणाऽपि वाच्यार्थदर्शनं विनाऽनुपपन्नेत्यत आह ॥ **शास्त्रोक्तेति** । चशब्दोऽप्यर्थः । एवशब्दः सामर्थ्याच्छास्त्रशब्देन सम्बन्धनीयः । शास्त्रैकसमधिगम्यवस्तुन इति । प्रत्यक्षाद्यगम्याया अपि देवताया इति यावत् । वस्तुनो व्युत्पत्तिरिति मृदादिशब्दस्य तत्सम्बन्धिवाचकत्वप्रतिपत्तिरित्यर्थः । युज्यत इति शेषः । अनेन चैवशब्दस्य सम्बन्धः । शास्त्रलिङ्गतस्तज्ज्ञानसम्भवादिति शेषः । यद्वा शास्त्रोक्तवस्तुनोऽपि शास्त्रलिङ्गतोऽधिगतिसम्भवात्तत्रशब्दस्य व्युत्पत्तिर्युज्यत इति योजना । देवताया इति वक्तव्ये शास्त्रोक्तवस्तुनश्चेति वचनं शङ्कानुवादरूपम् । शास्त्रमेव लिङ्गं शास्त्रलिङ्गम् । मृदब्रवीदित्यादिशास्त्रादेवोपपत्तिविरोधसहितान्मृदादिशब्दवाच्यतयैव देवतास्वरूपमवगम्यत इति । यद्वा

पन्ति

SGDF
Sri Gurgasamaddl Digital Foundation

शास्त्रं तैस्तैः प्रणीतं तत्सद्भावे लिङ्गम् । न हि वेदादन्यद्वाक्यं वक्तारमन्तरेणोपपद्यते । ततश्च वचनलिङ्गानुमिते वक्तरि वृद्धैरन्यान्मति मृदादिशब्दाः शक्यव्युत्पादनाः । यद्वा शास्त्रं शासनम् । वर्षणाद्युपलक्षणमेतत् । न हि वर्षणादिक्रिया विकर्तृका सम्भवति । तथा च तयाऽनुमिते कर्तरि शक्यत एव वृद्धैः शब्दो व्युत्पादयितुम् । अथवा शास्त्रोक्तं लिङ्गमव्यभिचारितो धर्मः शास्त्रलिङ्गम् । पाशहस्तत्वसहस्राक्षत्वादिं शास्त्रोक्ततत्तद्देवतालक्षणान्युपादाय व्युत्पादनं शक्यमेव । यथा खलु लोके यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी यथा माषस्तथा माषपर्णी दीर्घग्रीवादिमान्पशुरुष्ट्र इति लक्षणान्युपादाय मुद्गपर्ण्यादिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते तथा यः पाशहस्तत्वादिमान्सोऽब्रादिशब्दार्थ इति व्युत्पादनं सुकरमेव । पाशादिशब्दास्तु लोकत एव गृहीतसङ्गतयः । समासस्य वाक्यत्वेन व्युत्पत्त्यनपेक्षत्वमिति न कश्चिद्विरोधः । न केवलं मृदादिशब्दानामयं व्युत्पत्तिप्रकारः । किन्नामातीन्द्रिये धर्मादावपि । ततश्चैवं वेदप्रामाण्यमाक्षिपतोऽतीन्द्रियार्थव्यवहारमात्रविलयप्रसङ्ग इति सूचयितुं शास्त्रोक्तवस्तुनश्चेति सामान्येनोक्तम् । एवं तर्हि कुटिलिकेयं व्युत्पत्तिर्दुर्बला । साक्षात्कृते तु मृदादावेव प्रबला । ततश्च देवतानां मुख्यप्रतिपाद्यत्वमित्ययुक्तम् । किन्तु मृदादीनामेव । व्युत्पत्त्यनुसारित्वात्प्रतिपादनस्येत्यत आह ॥ व्युत्पत्तिरिति।सेति । या विदितशब्दशक्तिभिर्वृद्धैः शास्त्रलिङ्गतः सम्पादिता । मूर्खैरविदितशक्तिभिर्व्युत्पादिता व्युत्पत्तिर्मूर्खव्युत्पत्तिः । हिशब्दो हेतुसूचकः । न हि व्युत्पत्तिविषयस्य परोक्षत्वमपरोक्षत्वं च व्युत्पत्तेर्दौर्बल्ये प्राबल्ये च कारणम् । अपि तर्हि व्युत्पादकस्य शब्दशक्तितत्त्वज्ञत्वम् । तदनुसारेण व्युत्पादनं प्राबल्ये । अन्यत्तु दौर्बल्ये। अन्यथैरण्डे साक्षात्कृते चन्दनशब्दस्य व्युत्पत्तिः प्रबला । लिङ्गतो ज्ञापितचन्दने दुर्बलेति स्यात् । अस्ति चेदं कारणं प्रकृत इतीयमेव प्रबला नेतरेति । यद्यस्मादेवं तस्मात्तत्तन्नामान एवैत इति पूर्वेण सम्बन्धः। नन्वेतदयुक्तम् । यद्युक्तिविरोधेन वेदस्य स्वार्थात्प्रच्यावनम् । तस्य सकलप्रमाणापेक्षया प्राबल्यात् । यत्क्वचित्स्वार्थात्प्रच्यावनं तदुपजीव्यविरोध एव । न चात्र तथेत्यत आह ॥ दृढेति । विरोधे वेदस्येति शेषः । अयं भावः । श्रुतेरर्थप्रच्यावनस्यायुक्ततां वदतः कोऽभिसन्धिः । किं विरुद्धयोरेव प्रामाण्यश्रुतागमविरुद्धाया युक्तेरप्रामाण्यं । नाद्यः ।

वस्तुविकल्पप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतायास्तदयोगात् । कथं तर्ह्युपजीव्यविरोधे त्वित्याद्युक्तमिति चेत् । उपलक्षणत्वेनेति ब्रूमः । उपजीव्यं खलु नोपजीव्यमित्येव बाधकम् । किन्तु प्रबलत्वेन तच्चदि युक्त्यन्तरस्यापि स्यात्तदा कुतो न बाधकतेति । यद्वाऽधिकरणोपाधिमनेनाह । न केवलमत्रोदाहरणे । किन्तु सर्वत्रापि वेदवाक्ये प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मतावद्युक्तिविरोधे सतीदृश एवान्यार्थस्वीकारेण विरोधपरिहारो न्यायः प्रकारो द्रष्टव्य इति ॥ २–१–३ ॥

टि० — उक्तानुसारेणेति भाष्यखण्डस्यानर्थक्यमाशङ्क्योच्यत इत्युपदर्शितागमसंवादानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **विरुद्धत्वादिति** । अभिमानिदेवतास्विति शेषः । आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीत्यत्राचिन्त्यशक्तेर्भगवन्मात्रनिष्ठत्वस्योत्क्रान्तिगत्यागतीनामिति जीवाणुत्वस्य च समर्थनेनात्रोच्यमानस्य देवतानामचिन्त्यशक्त्यादिमत्त्वस्य तद्विरुद्धत्वादित्यर्थः । कश्चिदन्य इत्यदृश्यत्वाभिधानाद्दृश्यन्त इति तद्विरुद्धा कथं दृश्यत्वोक्तिर्भाष्यकाराणामित्यत आह ॥ **एवमिति** । तथा चास्मदाद्यपेक्षयोपलम्भोक्तौ पूर्वोत्तरविरोधप्रसक्तावपि योगिनः प्रत्युपलम्भोक्तौ नैतत्प्रसक्तिरिति भावः । अनुपलम्भमङ्गीकृत्येति देवताद्यपेक्षयोपलम्भोक्तावपि न विरोधः पूर्वस्याङ्गीकारवादस्य च वस्तुतत्त्वकथनरूपत्वादिति सूचितम् ॥ **उदाहृतेति** । पृथिव्याद्यभिमानिन्य इत्युदाहृतेत्यर्थः । तत्र दृश्यन्ते मुनिभिश्च ता इत्युक्तेरिति भावः । दृश्यन्त इत्यादिभाष्यस्योत्सूत्रत्वं परिहरति ॥ **एतेनेति** ॥ **ये त्विति** । चतुर्थ्यन्तशब्दस्यैव देवतात्वात्तस्य च जडत्वान्न विग्रहवत्त्वं देवताया इत्याशयः ॥ **अर्थापत्त्येति** । युक्त्यागमविरोधसूचितार्थापत्त्येत्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षेणेति** । दृश्यते चेत्युत्तरसूत्रोक्तप्रत्यक्षेणेत्यर्थः ॥ **तत्सिद्धेरिति** । विग्रहविशिष्टचेतनरूपदेवतासिद्धेरित्यर्थः । ऐन्द्रादियागशेषार्थवादतन्मन्त्रेषु विग्रहविशिष्टस्यैवेन्द्रादेस्तत्तद्यागादिना प्रीतिरुक्तत्वेन विग्रहविशिष्टचेतनस्यैव देवतात्वसिद्धेश्च न चतुर्थ्यन्तशब्दस्य देवतात्वं युक्तमित्यभिप्रेत्य कार्यपरत्वादागमस्य न सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमिति न मन्त्रार्थवादादिना तत्सिद्धिरिति शङ्कानुक्तस्मारणेन परिहरति ॥ **समर्थितं चेति** । कार्यता च न काचित्स्यादित्यादिनेति शेषः । न च मन्त्रार्थवादादेरनुष्ठेयप्रकाशनस्तुत्यादिपरत्वात्कथं तत्र प्रामाण्यमिति वाच्यम् । विरोधाभावेऽपि स्वार्थपरत्वाभावेऽतिप्रसङ्गेन विशिष्टदेवतापरत्वस्य न्याय्यत्वात् । न च देवादयो न शरीरिणो मातापितृरहितत्वाद्घटवदित्यनुमानं तत्र बाधकमिति बाधकाभावोऽसिद्ध इति वाच्यम् । तस्य यूकादावनैकान्तिकत्वेनाभासतयाऽबाधकत्वादिति भावः । ननु विग्रहवत्त्वे कथमनुपलम्भः । किञ्चैवं सति ऋत्विगादिवत्सान्निधानेन कर्माङ्गत्वं स्यात् । न च तद्युज्यते । बहुषु श्राद्धेष्वेकस्य ब्राह्मणस्याङ्गभावदर्शनेन बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रादेः सन्निधानायोगादित्यतोऽन्तर्धानशक्तियोगेनानुपलम्भस्य शक्तिविशेषेण युगपदनेकत्र ऋत्विगादिवत्सन्निधानेनाङ्गभावस्य चोपपत्तेर्न दोषद्वयमपीत्याशयवानाह ॥ **अनुपलम्भ इति** । दुर्घटा शक्तिरपि हि पिशाचानां हि दृश्यते । देवानां किमु किम्वेवं परमस्य हरेः प्रभोरिति ब्रह्मतर्कोक्तेरिति भावः ॥ **शक्तिविशेषादिति** । यद्यप्यत्र यथैकं ब्राह्मणमुद्दिश्य युगपन्नमस्कारः क्रियते बहुभिस्तथा स्वस्थानस्थिताया एव युगपद्विप्रकृष्टानेकार्थोपलम्भसामर्थ्येनानेकयजमानदत्तहविरादिस्वीकारसम्भवान्नानेकयागेषु ऋत्विगादिवत्सन्निधानापेक्षेत्येव वक्तुं युक्तमिति नानेकत्र युगपत्सन्निधानोपपादनाय शक्तिविशेषाश्रयणमुचितम् । तथापीन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छेत्यादिनाऽऽह्वानेन सन्निधानसिद्ध्या स्वस्थाने स्थिताया एव देवताया अनेकयजमानदत्तहविरादिस्वीकर्तृत्वकल्पनायोगात् युगपत्सन्निधानमङ्गीकृत्य तदुपपादकतया शक्तिविशेषाश्रयणमित्यवधेयम् ॥ **पिशाचादिवदिति** । दैत्यरक्षः पिशाचका इत्युक्तपिशाचानामत्र ग्रहणात्तेषां चांशतो व्याप्तेः सत्त्वादनेकत्र युगपत्सन्निधानोपपत्तिरिति ध्येयम् । ननु मन्त्रौषधादिना तदुपलम्भस्य भ्रमत्वात्कथं तेन तत्सिद्धिरित्यत आह ॥ **अर्थक्रियेति** ॥ **वक्ष्यति चेति** । देवादिवदपि लोक इत्यत्रेति शेषः ॥ **जगद्व्यापारसम्बन्धिन्यपीति** । जगद्व्यापारकर्तर्यपीत्यर्थः ॥ **असाविति** । जगद्व्यापारकर्तेत्यर्थः । कर्तृत्वस्य शरीरित्वव्याप्यत्वेन तन्निवृत्तौ निवृत्त्यवश्यम्भावादिति भावः । नन्वशरीरस्यापि जगद्व्यापारकर्तृत्वे बाधकाभावाद्व्याप्तिविधुरोऽयं प्रसङ्गः कारकप्रयोक्तृत्वं न तु शरीरित्वमित्यत आह ॥ **अलमिति** । कारकप्रयोक्तृत्वरूपत्वेऽपि कर्तृत्वस्य प्रयत्नाविनाभूतत्वात्प्रयत्नस्य चेच्छाविनाभूतत्वादिच्छायाश्च ज्ञानाविनाभूतत्वाद्देहिनामेव जाग्रतां ज्ञानदर्शनेनादेहिनां च सुप्तप्रलीनानामदर्शनेन ज्ञानस्य च देहाविनाभूतत्वेनोत्तरोत्तरव्यापकनिवृत्तौ तत्तद्व्याप्यनिवृत्त्यवश्यम्भावेनाशरीरस्य कर्तृत्वानुपपत्तेरिति तदर्थः ॥ ननु शास्त्रोक्तवस्तुनश्चेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च व्युत्पत्त्युपपादनपरत्वान्नानर्थक्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न चाप्रामाण्यपरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । विग्रहादिमचे-

तत्त्वोपपादनमात्रेणैव युक्त्यविरोधसिद्ध्या तद्विरोधनिबन्धनाप्रामाण्यपरिहारस्य सिद्धत्वेन तदर्थतया व्युत्पत्त्युपपादनस्यानपेक्षितत्वादित्यतोऽबोधकत्वविपरीतबोधकत्वरूपेणाप्रामाण्यस्य द्वैविध्याद्विशिष्टचेतनविषयत्वोपपादनेन विपरीतबोधकत्वरूपाप्रामाण्यपरिहारसिद्धावप्यबोधकत्वरूपाप्रामाण्यपरिहारासिद्ध्या तत्सिद्ध्यर्थं तदुपयोगिव्युत्पादनस्यावश्यकत्वान्न तत्परोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तथा तद्योजयितुमबोधकत्वेनाप्रामाण्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वित्यादिना** । मृदब्रवीदित्यादेर्वेदस्य कुतो न स्वार्थबोधकतेत्यतस्तदुपायाभावादित्यभिप्रेत्यातोऽन्विताभिधायित्वमित्याद्युक्तरीत्या वाक्यतापन्नपदानामेव वाक्यबोधत्वस्थिते तेषां च प्रकृतेऽपि सत्त्वात्कथं तदुपायाभाव इत्यतो व्युत्पत्तिसापेक्षतादृशपदानामेव स्वार्थबोधकत्वेन वाक्यतापन्नपदमात्रस्यैव तद्बोधकत्वाभावान्न तन्मात्रेण तदित्याह ॥ **यद्यपीत्यादिना** । वाक्यतापन्नपदमात्रस्यैव तद्बोधकत्वोपपत्तेर्न व्युत्पत्तिविशिष्टानां तेषां तत्कल्पना युक्ता । तथा च कथं तदुपायाभाव इत्यतो व्युत्पत्तौ सत्यामेवोक्तरूपपदैर्वाक्यार्थबोधादसत्यां च तस्यां तदबोधादन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्युत्पत्तिविशिष्टपदानामेव तद्बोधकत्वस्थित्या पदमात्रस्य तद्बोधकत्वाभावाद्युक्त एव तदुपायाभाव इत्याशयेनाह ॥ **अन्वयेति** । अस्तु तर्हि व्युत्पत्तिविशिष्टैरेव तैः प्रकृतेऽप्यर्थबोध इत्यतोऽत्र व्युत्पत्त्यसम्भवेन तद्विशिष्टपदानामेवात्राभावान्न तैरप्यत्र तद्बोध इत्याशयेनाह ॥ **न चेति** । कुतोऽत्रैव व्युत्पत्त्यसम्भव इत्यतः ससम्बन्धिकपदार्थज्ञाने सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिज्ञानस्य कारणत्वेन तत्सत्त्वे तदधीनव्युत्पत्तेर्वाक्यान्तरे सम्भवेऽपि प्रकृते सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिज्ञानविरहान्न सम्बन्धिज्ञानरूपव्युत्पत्तिः सम्भवतीत्याह ॥ **सम्बन्धज्ञानस्येति** । क्वचित्सम्बन्धस्येति पाठः । तत्र सम्बन्धिपरं ज्ञानरूपपरम् । ननु सम्बन्धिरूपशब्दस्य श्रोत्रिणा ज्ञातत्वे कथं तद्विरह इत्यतो न यत्किञ्चित्सम्बन्धज्ञानमात्रं ससम्बन्धिकपदार्थज्ञाने कारणम् । तथा सति वनस्पतिप्रत्यक्षमात्रेण वायुवनस्पतिसंयोगस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । किन्तु यावत्सम्बन्धिज्ञानमेव । तथा च शब्दज्ञानेऽपि प्रतिसम्बन्धिदेवताया अज्ञानेन सम्बन्धिद्वयज्ञानविरहान्न तत्सम्बन्धज्ञानरूपव्युत्पत्तिः सम्भवतीत्यभिप्रेत्य कुतः प्रतिसम्बन्धिदेवताया अत्रानवगतिरित्यतस्तत्कारणाभावादिति भावेन तदवगतिकारणं किमत्र प्रत्यक्षमभिमतं किंवाऽनुमानमथ मृदब्रवीदित्यादिरागम इति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **प्रतिसम्बन्धिरूपायाश्चेति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **लिङ्गेति** । तृतीयमनूद्य ॥१६३॥

SGDF
Sri Gangadhareshwar Trust Foundation

निषेधति ।। **न चेति** । मृदब्रवीदित्यादिशब्दः किं वचनवृत्त्या देवतोपस्थापक इत्यभिमतं किंवा लक्षणयेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ।। **सत्यामिति** । न च व्युत्पत्तिहेतुभूतदेवतावगतिर्न तच्छब्दजन्याभ्युपगम्यते किन्नाम शब्दान्तरसाध्येति कथमन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । शब्दान्तरस्य लक्षणया तदवगमकत्वे वक्ष्यमाणतत्पक्षोक्तदोषप्रसङ्गात् । वचनवृत्त्या तदवगमकत्वे तच्छब्दसङ्गतिग्रहोपयोगितया देवतागतेरवश्यं वाच्यत्वात्तस्या वाचकशब्दान्तरायत्तत्वेऽनवस्थाप्रसक्त्या तच्छब्दायत्तत्वेऽन्योन्याश्रयप्रसक्त्या मृदादिशब्दतुल्ययोगक्षेमतया तदवगतायां मृदादिशब्दसङ्गतिग्रहस्य दूरनिरस्तत्वादिति भावः ।। **दृश्यते चेति** । द्वितीयसूत्रे प्रत्यक्षकथानान्नानुपपत्तिरित्यतस्तत्र योगिनः प्रति देवतानां प्रत्यक्षत्वाभिधानेन देवताविषयकयोगिप्रत्यक्षस्य योगिनः प्रति तच्छशब्दसङ्गतिग्रहमात्रोपयोगित्वेऽप्यन्यनिष्ठसम्बन्धज्ञानोपयोगितायामतिप्रसङ्गेन योगिनिष्ठदेवताप्रत्यक्षस्य नास्मदादीन्प्रति सङ्गतिग्रहोपयोगित्वमित्यस्मदादीन्प्रति तदसिद्धेरप्रामाण्यं दुर्वारमित्याशयेनाह ।। **यद्यपीति** । एवं सत्यस्मदादीन्प्रत्यबोधकत्वप्राप्तावपि योगिनः प्रति तदप्राप्तेर्न बोधकत्वेनाप्रामाण्यशङ्कायाः सदलत्वमित्यतो योगिनिष्ठदेवताप्रत्यक्षस्य योगिनः प्रति सङ्गतिग्रहोपयोगित्वमङ्गीकृत्यैवास्मदादीन्प्रति तदनुपयोगो वर्णितो वस्तुतस्तु न तान्प्रत्यपि तस्य सङ्गतिग्रहोपयोगित्वं सम्भवति । वेदार्थज्ञानात्पूर्वभावित्वे तस्य तदुपयोगित्वोपपत्तावपि वेदार्थज्ञानोत्तरभाविनस्तस्य तद्धेतुभूतव्युत्पत्त्युपयोगस्यान्योन्याश्रयेणानुपपत्तेर्वेदार्थज्ञानात्प्रागस्मदादितुल्यत्वान्न तान्प्रत्यपि बोधकत्वमित्यप्रामाण्येन पूर्वपक्षो युक्त इत्याशयेनाह ।। **देवतादर्शनं चेति** ।। **लक्षणयेति** । द्वितीयं दूषयति ।। **लक्षणाऽपि हीति** ।। **वाच्यार्थदर्शनं विनेति** । वाच्यार्थसम्बन्धितया लक्ष्यार्थदर्शनं विनेत्यर्थः। उपलक्षणं चैतत् । स्वरूपतो लक्ष्यार्थदर्शनं विनेत्यपि द्रष्टव्यम् । अनवगतस्य कूर्मरोमादेरन्यसम्बन्धितयाऽवगतस्य तीरादेर्गङ्गापदलक्ष्यत्वादर्शनेन स्वरूपतो गङ्गादिसम्बन्धितया चावगतस्य तीरादेरेव च तद्दर्शनेन च लक्ष्यभूतार्थान्तरस्य स्वरूपेण वाच्यार्थसम्बन्धितया चावगतेर्लक्षणाहेतुत्वावधारणेन मृदादिशब्दानां लक्षणया देवताबोधकत्वं वदता प्रकारद्वयेनापि देवतावगतेर्वक्तव्यत्वात्तस्याश्च देवतानामस्मदाद्यतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षेण लिङ्गाभावेनानुमानतः सत्यां व्युत्पत्तावित्युक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयेण च वाचकमृदादिशब्देन तादृशशब्दान्तरेण वाऽसम्भवाल्लक्षकशब्दान्तरायत्तत्वे च तच्छब्दलक्षणाया अप्युक्तरूपलक्ष्यावगतिसाध्यत्वेन तदर्थकशब्दान्तराश्रयणे चानवस्थाप्रसङ्गेनावगतौ लक्षणा लक्षणायां

चावगतिरित्यन्योन्याश्रयेण मृदादिशब्देनाप्यसम्भवेनोक्तरूपलक्ष्यावगतिलक्षणाहेतुत्वाभावान्न लक्षणाऽपि सम्भवतीति भावः । समुच्चेयाभावात्तदर्थकचशब्दस्य मूले आनर्थक्यमित्याशङ्क्य व्युत्पत्त्यसम्भवहेतुभूतदेवतावगत्यसम्भवोपपादकतयोक्तस्य प्रत्यक्षाद्यगमस्याप्रयोजकत्वसूचनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपयोगितया चशब्दार्थमाह ॥ **चशब्दोऽप्यर्थ इति** । शास्त्रोक्तवस्तुनश्चेत्येतावता पूर्तेर्मूले एवशब्दवैयर्थ्यं, शास्त्रोक्तवस्तुनोऽपि प्रत्यक्षादिनाऽवगतिसम्भवेन तस्य व्युत्पत्त्यसम्भवहेतुदेवतावगत्यसम्भवोपपादकत्वाभावात्तदुक्तिवैयर्थ्यं चेत्यतोऽत्र शास्त्रशब्देनैव शब्दसम्बन्धेनास्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वसमर्पकत्वलाभात् व्युत्पत्त्यसम्भवहेतूपपादकत्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ **एवशब्द इति** । उक्तशब्देन समस्तेन शास्त्रशब्देन कथमेवशब्दस्य सम्बन्ध इत्यतो योग्यत्वाद्बुद्ध्या विवेकेन शास्त्रशब्देन सम्बन्धो युज्यत इति भावेनोक्तं सामर्थ्यादिति । सम्बन्धमेव दर्शयंस्तत्तात्पर्यमाह ॥ **शास्त्रैकेति** । नन्वगृहीतसङ्गतितया मृदब्रवीदित्यादेरबोधत्वशङ्कानिरासाय शब्दानां सङ्गतिग्रहरूपव्युत्पत्तिसम्भवो वर्णनीयो न तु वस्तुनो व्युत्पत्तिरिति वस्तुनस्तत्सम्भववर्णनमित्यतः प्रकृतोपयोगितयाऽनूद्य व्याचष्टे ॥ **वस्तुन इति** । व्युत्पत्तिरित्यस्य साकाङ्क्षत्वेन प्रसक्तवाक्याभासत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ **युज्यत इतीति** ॥ **अनेन चेति** । युज्यत इत्यनेन चेत्यर्थः । अतोऽपि न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । मूले शास्त्रलिङ्गत इत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य सङ्गतिग्रहे उपायाभावात्कथं तत्सम्भव इत्यत उक्तरूपव्युत्पत्तावर्थापत्तिरूपोपायप्रदर्शनार्थत्वान्न तदिति भावेनापेक्षितं सम्पूर्य यथावद्व्याचष्टे ॥ **शास्त्रेति** ॥ **वस्तुनो व्युत्पत्तिरिति** । अव्यवहितान्वये व्युत्पत्तिशब्दस्योक्तरीत्याऽर्थकल्पनायामस्वारस्यमित्यपरितोषात्तत्स्वारस्याय व्यवहितान्वयमाश्रित्यापेक्षिताध्याहारेण योजयति ॥ **यद्वेति** । ननु देवतार्थवस्तुपदेनैव पूर्तेः शास्त्रोक्तेति विशेषणवैयर्थ्यमित्यतस्तत्प्रयोजनमाह ॥ **देवताया इतीति** । आद्ययोजनायां शास्त्रलिङ्गतः शब्दसङ्गतिसङ्ग्रहः सम्भवतीत्युक्तम् । तत्र किं शास्त्रं कथं च तेन सङ्गतिग्रहोऽयमस्य वाचक इति तत्रानुक्तेरित्यत आगमतया तस्य वाचकत्वागमकत्वेऽप्युपपत्तिविरोधसाहितस्य तद्गमकत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेन तमुपपादयति ॥ **शास्त्रमेवेति** । इदं च युक्त्यागमविरोधेनेत्यनेन सूचितार्थापत्तिव्युत्पादनावसरे प्रपञ्चितमनुसन्धेयम् । द्वितीययोजनायां शास्त्रलिङ्गतो देवतावगममुपपादयति ॥ **यद्वेति** । वृद्धैः प्रयोजकवृद्धैः। शास्त्रशब्दस्य रूढमर्थमाश्रित्य तद्रूपालिङ्गेन देवतावगतिर्दर्शिता। इदानीं यौगिक-

मर्थमाश्रित्यापि तेन लिङ्गेन देवतावगतिमुपपादयति ॥ **यद्वेति** । एवं शास्त्रं च तल्लिङ्गं चेति शास्त्रलिङ्गशब्दे कर्मधारयमाश्रित्य शास्त्रलिङ्गतो देवतावगतिः समर्थिता । इदानीं शास्त्रोक्तमिति मध्यमपदलोपिसमासमाश्रित्य शास्त्रोक्तलिङ्गैस्तदवगतिं दर्शयति ॥ **अथवेति** ॥ **लक्षणान्युपादायेति** । अनेन शास्त्रलिङ्गत इति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्युक्तं भवति । कृषीवलप्रयत्नमनपेक्ष्यैवारण्योत्पन्नप्रसिद्धमुद्गमाषसदृशौ सूक्ष्ममुद्गपर्णीमाषपर्णीशब्दवाच्याविति भावः ॥ **व्युत्पत्त्यनपेक्षत्वमिति** । अन्यथाऽधिगतार्थत्वप्रसक्तेरनन्तपुरुषप्रयुक्तस्वस्वाभिप्रेतार्थप्रतिपादकतत्तत्पदावापोद्वापप्रयुक्तानन्तवाक्यानां तत्तदर्थानां च पदादिवदनुगतत्वाभावेनोपस्थित्यसम्भवेन वाक्यस्य स्वार्थे शक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्चेति भावः ॥ **क्वचिदिति** । विपरीतबोधकत्वाबोधकत्वरूपः कोऽपीत्यर्थः । शास्त्रोक्तवस्तुनश्चेत्यत्र शास्त्रोक्तेति विशेषणस्य प्रयोजनमुक्त्वा वस्तुन इति सामान्येन देवतासमर्पकविशेष्यस्य प्रयोजनमाह ॥ **न केवलमिति** ॥ **सामान्येनोक्तमिति** । अन्यथा शास्त्रोक्तदेवताया इत्येवावक्ष्यादिति भावः । व्युत्पत्तिरित्युत्तरवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य शास्त्रोक्तलिङ्गान्युपादाय देवतासु जाताया मृदादिशब्दव्युत्पत्तेर्दुर्बलत्वशङ्कानिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन दुर्बलत्वेऽप्यविरोधात्किं तन्निरासेनेत्यतस्तत्प्रयोजनं दर्शयंस्तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ **एवं तर्हीति** । शास्त्रलिङ्गान्युपादाय मृदादिशब्दानां यदि देवतासु व्युत्पत्तिस्तर्हीत्यर्थः ॥ **कुटिलिकेति** । देवतासाक्षात्कारमूलकत्वाभावादित्यर्थः ॥ **मृदादीनामेवेति** । प्रसिद्धमृदादीनामेव मुख्यप्रतिपाद्यत्वमित्यर्थः । ततश्च युक्तिविरोधादप्रामाण्यमपरिहार्यमिति भावः । मूले सेत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य मृदादिशब्दानां देवतासु व्युत्पत्तेः प्राबल्येऽपेक्षितहेतुसमर्पणार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपयोगितया तद्व्याचष्टे ॥ **सेतीत्यादिना** । मूले मूर्खत्वविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्य व्युत्पत्तेर्दौर्बल्यहेतुसमर्पणार्थं तदिति भावेन विषयान्तरे मूर्खत्वस्य तद्व्युत्पादितव्युत्पत्तेर्दुर्बलत्वोपपादकत्वाभावात्तदुपयोगितया मूर्खपदं व्याख्याति । **मूर्खैरिति** । सेत्युक्तार्थस्य व्युत्पत्तेः प्राबल्ये हेतुसूचकत्वाद्धिशब्दस्य वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्याह ॥ **हिशब्द इति** । हेतुसूचको हेतुत्वसूचक इत्यर्थः । पूर्वपक्षिशङ्कितप्राबल्यदौर्बल्यहेतुनिषेधपूर्वकं सेत्याद्युक्तस्य विहितशक्तिभिर्व्युत्पादितत्वादेस्तत्प्राबल्यादौ हेतुत्वमाह ॥ **न हीति** । ननु न प्रतिज्ञामात्रं साधकमन्यथा विपरीतप्रतिज्ञया विपर्ययस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादित्यतो विनिगमकमाह ॥ **अन्यथेति** । यदिति यच्छब्दस्य तच्छब्दसापेक्षत्वात्साकाङ्क्षतया वाक्याभासतां

परिहरति ॥ यद्यस्मादित्यादि । दृढयुक्तीत्युत्तरवाक्ये युक्तेर्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टत्वरूपदृढत्वप्रतिपादनानर्थक्यमाशङ्क्य प्रकृतयुक्तिविरोधस्या गमार्थप्रच्यावनहेतुत्वोपपादनार्थत्वान्न तादिति भावेन युक्तिविरोधमात्रस्यैव तत्प्रच्यावकत्वहेतुत्वसम्भवात्किं तदुपदर्शनेनेत्यतो युक्तिविरोधमात्रस्य तत्प्रच्यावकत्वासामर्थ्यं दर्शयितुं शङ्कते ॥ नन्विति । युक्तेः श्रुतितो दुर्बलत्वात्तद्बाधेन प्रसिद्धस्यैव मृदादेर्वक्तृत्वादिकमेव श्रुत्यर्थोऽस्तु किमर्थान्तरकल्पनयेति भावेनाह ॥ तस्येति ॥ प्राबल्यादिति । प्राबल्यमागमस्यैवेत्याद्युक्तेरिति भावः । कथं तर्हि तत्त्वमसि प्राणा वा अणवो जनितोऽत विष्णोरित्यादिवेदस्य प्रत्यक्षानुमानविरोधेन स्वार्थप्रच्यावनं तत्रापि वेदविरोधेन ततो दुर्बलप्रत्यक्षानुमानयोरेवाप्रामाण्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्यतस्तत्र प्रत्यक्षानुमानयोरागमं प्रत्युपजीव्यत्वेनागमापेक्षया प्रबलत्वेन तद्विरोधात्तदुपपत्तिरित्याह ॥ यत्क्वाचिदिति ॥ उपजीव्यविरोध एवेति । उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पनेति पूर्वमुक्तेरिति भावः । तर्ह्यत्राप्युपजीव्ययुक्तिविरोधादेव वेदस्यान्यार्थकल्पनेति किन्न स्यादित्यतो भवेदेवं यदि युक्तेरत्रोपजीव्यत्वं स्यान्न चैवम् । आदिकालीनमृदादेः श्रुत्येकगम्यत्वेन युक्तेर्धर्मिग्राहकत्वाभावात् । नचेदानीन्तनमृदादिकारणत्वेनादिकालीनमृदाद्यनुमानसम्भवेन युक्तेरपि धर्मिग्राहितयोपजीव्यत्वान्न श्रुत्येकसमधिगम्यत्वमिति वाच्यम् । गोमयतण्डूलकणादिविजातीयजन्यानामपि वृश्चिकत्वतण्डूलीयकत्वादिजातिमत्त्वदर्शनेन तत्र व्यभिचारेणोक्तानुमानानवकाशात् । तथा च प्रकृतयुक्तेरनुपजीव्यत्वान्न स्वार्थप्रच्यावकत्वमित्याशयेनाह ॥ न चात्रेति । ननु चैवं युक्तेर्दृढतयाऽऽगमबाध्यत्वेऽप्युभयोरपि प्रामाण्योपपत्तेर्नागमार्थप्रच्यावकत्वमनुपजीव्यत्वादन्यथोपजीव्याविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पनेति प्रागुक्तिविरोधादित्यत आह ॥ अयमिति ॥ व्याप्तिपक्षधर्मतोपेताया इति । व्याप्तिपक्षधर्मतया निरवकाशाया इत्यर्थः ॥ तर्हीति । निरवकाशयुक्तिविरोधस्याप्यागमार्थप्रवर्तकत्व इत्यर्थः । ननु च सूत्राणां विश्वतोमुखत्वेन विशेषमात्रनिष्ठत्वानुपपत्त्या समाने विषये न्यायसञ्चारकत्वादवच्छेदकोपाध्यनुक्तौ चेदमस्योदाहरणमिदं नेति सूत्रोक्तन्यायसञ्चारविषयत्वतदविषयत्वविवेकासम्भवात्तदुपपत्तये निर्णतव्यावच्छेदकोपाधेरवश्यवक्तव्यत्वात्तदनुक्त्या भाष्ये प्रसक्तन्यूनतापरिहारायावच्छेदकोपाध्यभिधायकतयाऽप्येतदेव योजयति ॥ यद्वेति । युक्तेर्दृढत्वं न श्रुत्यप्रामाण्यं विनानुपपन्नत्वम् । सिद्धान्तदशायामिहाप्यभावात्पूर्वपक्षदशायां तु पूर्वत्राविनाभावात्किन्तु व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वमेवेत्यभिप्रेत्याह ॥ प्रमितेति । अत्र च व्याप्तिप-

पि

तोपेत
-च्या

॥ १६५ ॥

SGDF

क्षधर्मतावत्त्वं सिद्धान्तदशायामपि श्रुतिप्रतीतार्थाभावेनैव सह हेतौ विवक्षितम् । न त्वभिप्रेतार्थाभावेनापि तत् । विवक्षितं च दृढत्वं प्रकृतेरेव जडस्य कर्मज्ञानेन्द्रियादिहीनस्य वक्तृत्वकामयितृत्वादेरनुपपन्नत्वेन जडस्य मृदादेर्वक्तृत्वादिरूपप्रतीतार्थात्यागे जडत्वादेरनुपपद्यमानत्वात् । न तु पूर्वत्रापि । कारीर्यादेर्वृष्ट्यादिहेतुत्वरूपप्रतीतार्थात्यागेऽपि संवादादेर्वैगुण्यादिनोपपन्नत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ २–१–३ ॥

अ०—॥ ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ ॥ अल्पवाक्ययुता युक्तिर्बहुलैर्घ विरोधिनी ॥ यत्र तत्र कथं वस्तुनिर्णयः स्यादितीरिते ॥ विरोधियुक्तिबाहुल्यादिति न्यायो विनिश्चितः ॥ युक्तेस्तु युक्तिबाहुल्यमागमादागमस्य च ॥ कथं न निर्णयं कुर्यादित्यसत्कारणं न हि ॥ श्रुत्यर्थो भवति क्वापि श्रुतिप्रायोपपत्तिभिः ॥ अविरोधश्चतुर्थे तु पादे सम्यक् समर्थ्यते ॥

सु०—॥ ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ ॥ ननु चानारम्भणीयमेवेदमधिकरणम् । न विलक्षणत्वादित्यनेनैव वेदस्य सकलयुक्तिविरोधानां परिहृतत्वात् । दृढयुक्तिविरोधपरिहारस्य चाभिमान्यधिकरणन्यायसिद्धत्वादित्यतो गतार्थतां परिहरन्नधिकरणस्योपाधिमप्याह ॥ अल्पवाक्येति । यत्र यदा वेदस्य वाक्ययुता युक्तिर्विरोधिनी स्यात् । तत्र तदा वस्तुनिर्णयः कथं स्यात् । इति पूर्वपक्षिणेरिते सति तद्विरोधियुक्तीनां बाहुल्यात्प्राबल्याद्वस्तुनिर्णयो भवेदिति सिद्धान्तः । इत्येषोऽत्राधिकरणे न्यायो विनिश्चितः । एतदुक्तं भवति । पूर्वाधिकरणे प्रत्यक्षादिगृहीतव्याप्त्यादिमत्त्वेन दृढया युक्त्या विरुद्धत्वाद्वेदैकदेशस्याप्रामाण्ये सति तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभिधायकस्यापि वेदस्य वेदत्वादप्रामाण्ये तदसिद्धिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु युक्तिवद्वेदस्याप्यपौरुषेयत्वेन दृढत्वाद्वास्तवविरोधस्यानुपपत्तेरविरुद्धार्थकल्पनोपपत्तेर्नाप्रामाण्यमिति । इह पुनर्वेदवाक्यान्तरसंवादेन सुदृढया युक्त्या विरुद्धत्वाद्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभिधात्रीणां श्रुतीनामेव तत्र प्रामाण्यानुपपत्तौ प्रथमाध्यायोक्तवस्तुनिर्णयो न भवेदिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु । पूर्वपक्षिणोत्प्रेक्षिताभ्यः श्रुतिसहितयुक्तिभ्योऽपि प्रबलानां तद्विरोधियुक्तीनां सद्भावात्तद्विरुद्धानां पूर्वपक्षश्रुतियुक्तीनामप्रामाण्यादुपपन्नतरः प्रागुक्तोऽर्थ इति । अतः पूर्वोत्तरपक्षन्याययोरगतत्वेन युक्तोऽधिकरणारम्भ इति । एतच्चानुपदमेवोदाहरणेन

SGDF

प्रपञ्चयिष्यामः । नन्वेवं सति श्रुतीनां श्रुतियुक्तिविरोधपरिहारोऽस्याधिकरणस्यार्थ इत्युक्तं भवति । सोऽयं चतुर्थपादार्थ एवेति तत्रैवास्याधिकरणस्योपसम्बन्धनमुचितम् ‡ नात्रेत्यतोऽस्य ततोऽपि वैलक्षण्यं दर्शयितुमुक्तमल्पेति बहुलेति च । अत्राल्पत्वमुपसर्जनत्वम् ‡ बहुलत्वं च प्रधानत्वमिति ज्ञातव्यम् । एवशब्दस्तु न गुणप्रधानभावव्यत्यासश्चतुर्थपाद इवेत्यर्थे । ननु श्रुतियुक्तिभ्यां पूर्वपक्षिणे कथं प्रबलयुक्तिमात्राश्रयणेन सिद्धान्तः । कथञ्चित्प्रतिपक्षतामात्रसम्भवादित्यत उक्तं विवृण्वन्नाह ॥ युक्तेस्त्विति । पूर्वपक्षयुक्त्यपेक्षया विरोधियुक्तेर्बाहुल्यम् । तथा पूर्वपक्षागमापेक्षया विरोध्यागमस्य च बाहुल्यं कथं निर्णयं न कुर्यात् । पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितयुक्त्यागमाभ्यां प्रबलौ विरोधियुक्त्यागमौ तद्बाधया वस्तुव्यवस्थां कुरुत इत्यर्थः । कुर्यादिति प्रत्येकं सम्बन्धः । न केवलं सिद्धान्ते प्रबलयुक्तिमात्रं किन्नाम प्रबलागमोऽप्यस्तीति भावः । इत्यतोऽधिकरणारम्भः सम्भवतीति शेषः । अधिकरणोपाधिव्युत्पादनसमाप्तिद्योतको वेतिशब्दः । तदिदमुदाहरणनिष्ठं व्युत्पादयितुं पूर्वपक्षमनुवदति सूत्रकारः । असदिति चेदिति । अयमस्यार्थः । न ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं युक्तम् । प्रमाणाभावात् । सदेव सोम्येदमग्र आसीत्तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतिरस्तीति चेन्न । तस्या युक्तिविरुद्धत्वेन भवदभिमतार्थे प्रामाण्याभावात् । तथा हि । महाप्रलये तावदुत्पत्स्यमानकार्यप्रागभावोऽवश्यमङ्गीकरणीयः । अन्यथा सर्गादौ कार्योत्पादायोगात् । न चास्यान्यत्र चरितार्थतोपलभ्यते । ततश्च स एव सकलकार्यकारणं भविष्यति । अयमत्र प्रयोगः । महाप्रलयवर्ती कार्यप्रागभावो महदादिकार्यकारणं भवितुमर्हति । अन्यत्रानुपक्षीणत्वे सति नियमेन तत्पूर्वभावित्वात् । योऽन्यत्रानुपक्षीणत्वे सति नियमेन यतः पूर्वभावी स तस्य कारणम् । यथा कुविन्दः पटस्येति । महदादिकं वा प्रागभावकार्यम् । अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वात् । यद्यदनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावि तत्तत्कार्यम् । यथा पटः कुविन्दस्येति । नन्वत्र जगत्प्रागभावस्य जगत्कारणत्वमात्रं वा साध्यमन्ययोगव्यवच्छेदेन वा । आद्येऽर्थान्तरता । प्रागभावस्य कारणत्वेऽपि ब्रह्मकारणतासम्भवात् । द्वितीये व्याप्त्यभावः । न हि यो यदपेक्षया पूर्वभावी स एव तत्कारणं नान्य इति नियमोऽस्ति । ततः प्रागभावस्य जगत्कारणत्वेऽपि तत्समानन्यायानामीश्वरादीनामपि तत्कारण-

त्वमङ्गीकार्यमिति । मैवम् । स्यादेतदेवम् । यदीश्वरादीनां प्रलये सत्त्वमेव स्यात् । न चैतदस्ति । सिद्धान्तिना कारणत्वेनाशास्यमानमीश्वरादिकं प्रलयेऽसद्भवितुमर्हति । भावत्वान्महदादिकार्यवदिति युक्तिविरुद्धत्वात् । एवञ्चेदीश्वरादीनां प्रलयेऽसत्त्वसिद्धौ प्रागभावस्य कारणत्वमात्रसाधनेऽपि तस्यैव कारणत्वमिति सिध्यति । ननु च यत्कार्यं तत्सकर्तृकमिति नियमान्महदादिकर्तृत्वेनेश्वरोऽवश्यमङ्गीकरणीयः । न । प्रलये तत्स (त्ताभा) त्त्वाभावस्य प्रमितत्वेन प्रागभावस्यैव जगत्कर्तृत्वोपपत्तेः । न चैतदनुमानजातमुदाहृतश्रुतिविरुद्धत्वेनाप्रमाणमिति साम्प्रतम् । असदेवेदमग्र आसीत् । तदसदेव सन्मनोऽकुरुत । असतः सदजायतेत्यादिश्रुतिसंवादित्वेन श्रुतिमात्रतः प्राबल्यात् । प्रबलयुक्तिविरुद्धायाश्च श्रुतेः स्वार्थपरित्यागस्यातीताधिकरणे स्थितत्वात् । प्रागभावस्यापि स्वरूपसत्त्वादिना सदेवेत्यादिप्रयोगविषयत्वोपपत्तेः। नन्वेतेन सर्व इत्यसदादिशब्दानां ब्रह्मार्थत्वमुक्तम् । तत्किं शब्दानामन्यत्र शक्तिरेव नास्ति । किंवा श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावः । नाद्यः । समाकर्षाङ्गीकारात् । न द्वितीयः । युक्त्युपेतायास्तत्र तात्पर्योपपत्तेः । तथाऽपि प्रागभावस्यैव कारणत्वं कर्तृत्वं च न क्वाप्युपलब्धमिति चेन्न । अलौकिकार्थस्य यथागमं ग्राह्यत्वात् । सन्ततोत्पत्तिप्रसङ्गस्तु ब्रह्मवादिनोऽपि समानः । इच्छादि (कारणानां) कादाचित्कत्वेन तत्समाधानं ममापि समानम् । अत एव श्रुतिराह ‡ मनोऽकुरुतेति । तस्मात्तत्तत्प्रागभावस्यैव तत्तत्कर्तृत्वादुक्तमयुक्तमिति । तदिदमुक्तमसद्भावः श्रुत्या जगत्कर्तृत्वेनोच्यते । अनुमीयते च तथा । तस्मात्स एव जगत्कर्तेति । अत्रासच्छब्दो भावसाधनः श्रुत्यनुगमार्थमभावे प्रयुक्तः । अपराऽपि वृत्तिः । भावत्वहेतुना कार्यवदीश्वरादिकमपि प्रलयेऽसदनुमीयत इति । अत्रासच्छब्दः कर्तृसाधनः । इह प्रथमां वृत्तिमभिप्रेत्य नेति सिद्धान्तांशं व्याख्याति ॥ असदिति । अभाव इत्यर्थः । कारणमिति तद्विशेषः कर्तोच्यते । हीत्यनेनेदमाह । उपपत्तिविरुद्धस्तावन्न वेदार्थः सम्भवति तदविरुद्धेऽर्थे सम्भवतीत्युक्तम् । प्रकृतश्चोपपत्तिविरुद्धः । तथा च वक्ष्याम इति । श्रुत्यर्थो न भवतीत्युपलक्षणम् । अनुमानप्रमेयमपीदं न भवत्युपपत्तिविरुद्धत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । किञ्च सम्भावित एव श्रुत्यर्थो वक्तव्योऽनुमातव्यश्च न चैवं प्रकृतः । क्वाप्यभावस्य कर्तृत्वानुपलम्भा-

दित्याह ॥ क्वापीति । असत्कारणं न ह्युपलब्धमित्यनुवर्तते । चतुर्थपादादस्याधिकरणस्य वैलक्षण्यं दर्शयितुमल्पेत्याद्युक्तम् । तदविशदम् । वैलक्षण्यज्ञानस्योभयस्वरूपज्ञानाधीनत्वात् । अतश्चतुर्थपादार्थं दर्शयति ॥ श्रुतीति । श्रुतीनां प्रायो बाहुल्यम् । तत्सहिताभिरुपपत्तिभिः । श्रुतिप्रधानकोपपत्तिभिरिति यावत् । अविरोधो विरोधाभावः । श्रुतीनामिति शेषः । यद्वा श्रुतिप्रायशब्देन श्रुतिकल्पत्वमुच्यते । श्रुतिगृहीताभिरुपपत्तिभिरित्यर्थः । अत्र तु स्वतन्त्राभिरिति स्फुटमेव । अथवाऽत्रोक्तार्थस्यैव तत्र प्रपञ्चनान्न दोषः । यथा प्रथमपादार्थप्रपञ्चना द्वितीयपादस्येत्याशयेनोक्तं सम्यगिति । यद्वा क्वापीत्यत्र सम्बध्यते । तेन क्वाप्यध्यात्मलक्षणे विषयेऽत्र त्वन्यत्रेति भेदः सूचितो भवति । यद्यप्येतत्प्रागेव वक्तव्यम् । तथाऽप्यसत्कार्यमित्यादेर्वक्ष्यमाणस्य सूत्रव्याख्यानान्तरत्वद्योतनाय व्यवधानेनोक्तम् । अन्यथा पूर्वमेव व्याख्यानमिदं तु तदुपपादनायोपयोगीति विज्ञायेत ।

टि०—॥ ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ॐ ॥ नन्वल्पवाक्ययुतेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च पूर्वाधिकरणीयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायापेक्षयैतदधिकरणीयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्याययोर्भेदोपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च गतार्थताशङ्कानिरासस्तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । निरसिष्यमाणविरोधस्य प्रागपरिहृतत्वेन गतार्थताशङ्काया एवानुदयेन तन्निरासार्थत्वानुपपत्तेरित्यतो गतार्थताशङ्कोत्थापनपूर्वकं तन्निरासार्थं न्यायवैषम्योपदर्शनपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं तच्छङ्कां तावदुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ उपाधिमप्याहेति । अन्यथाऽस्येदमेवोदाहरणमिदं नेति विवेकानुपपत्तेरिति भावः । साकाङ्क्षतया वाक्याभासत्वशङ्कापरिहारार्थमपेक्षिताध्याहारप्रदर्शनपूर्वकं न्यायवैषम्योपदर्शकतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ यत्रेत्यादिना । बाहुल्यादित्यस्यैव व्याख्यानं प्राबल्यादिति । नन्वेतदधिकरणीयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायोपदर्शनमात्रेण न न्यायभेदसिद्धिर्भेदस्य सम्बन्धिकपदार्थत्वेनाधिकरणद्वयसम्बन्धिपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायरूपसम्बन्धिद्वयनिरूपणाधीननिरूपणादित्यतस्तदुभयोपदर्शनेन न्यायभेदमुपपादयति ॥ एतदुक्तं भवतीति ॥ एतच्चेतीति । ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभिधायकश्रुतीनां वेदे वाक्यसंवादात्सुदृढतया युक्ताविरुद्धत्वादिकमित्यर्थः ॥ प्रपञ्चयिष्याम इति । अयमस्यार्थ इत्यादिनेति शेषः । ननु वाक्ययुतयुक्तिविरुद्धत्वोक्त्यैव न्यायभेदोपदर्शनेन गतार्थशङ्कानिरासासि-

SGDF

द्वेर्भाष्ये श्रुतियुक्त्योरल्पत्वबहुलत्वरूपविशेषणोक्तिर्व्यर्थेत्येतन्मात्रेण न्यायभेदोपदर्शनेन विशेषणोपादानस्य गतार्थताशङ्कानिरासार्थत्वासम्भवेऽपि वाक्ययुतयुक्तिविरोधनिरासकतया प्राप्तचतुर्थपादान्तर्भावशङ्कानिरासकत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति भावेन तच्छङ्कानिरासकतया तद्योजयितुं चतुर्थपादान्तर्भावशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेवं सतीति** । नन्वल्पत्वबहुत्वयोश्चतुर्थपादीयविधिश्रुतियुक्तिसाधारणत्वात्कथं चतुर्थपादान्तर्भावशङ्कानिरासकत्वमपीति वैयर्थ्यमेवेत्यतोऽत्राल्पत्वबहुत्वयोः स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयोर्बहुयुक्तय इत्युत्तरानुव्याख्यानानुरोधेन गुणत्वप्रधानत्वरूपत्वेन यथाश्रुतार्थत्वाभावादुक्तरूपयोश्च तयोश्चतुर्थपादीयश्रुतियुक्तिसाधारणत्वाभावादुपपन्नं तत्रान्तर्भावशङ्कानिरासकत्वमिति न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य प्रकृतोपयोगितयोत्तरानुव्याख्यानानुरोधेनाल्पत्वबहुत्वे व्याख्याति ॥ **अत्राल्पत्वमित्यादिना** । मूले एवशब्दस्य वैयर्थ्यपरिहाराय प्रकृतोपयोगितया तदर्थमाह ॥ **एवशब्दस्त्विति** । चतुर्थपादे युक्तेरुपसर्जनत्वं श्रुतेश्च प्रधानत्वमिति यथा श्रुतियुक्त्योर्गुणप्रधानभावो न तथेह श्रुतियुक्त्योरर्थेन तत्रान्तर्भावः स्यादित्यर्थप्रदर्शनाय मूले एवकार इति भावः । न्यायभेदोपपादनेनाधिकरणारम्भस्य पूर्वेणैव सिद्धेरुत्तरवाक्यस्यानर्थक्यमित्यत उक्तार्थविवरणार्थत्वान्न तदिति भावेन किं तेनापीत्यतस्तत्र प्रसक्तानुपपत्तिपरिहारार्थं तदित्याशयवांस्तत्रानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥**नन्विति** ॥ **प्रबलयुक्तीति** । प्रबलयुक्तेः पूर्वपक्षेऽपि सत्त्वादिति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु पूर्वपक्षयुक्तेः सिद्धान्तयुक्तिवच्छ्रुतिसंवादेन च प्राबल्यादुभयथा प्रबलयुक्तिविरुद्धासिद्धान्तयुक्तेरप्रामाण्यस्यैव प्राप्तत्वान्न सत्प्रतिपक्षत्वमपीति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् । अभ्यस्तयुक्त्यागमशब्दानामेकार्थत्वभ्रान्तिनिरासाय प्रकृताक्षेपपरिहारोपयोगितयाऽर्थभेदं वदन्वाक्यं योजयति ॥ **पूर्वपक्षेति** । बाहुल्यमित्यस्यानुकर्षणार्थश्चकार इत्यभिप्रेत्य तमनूद्य व्याचष्टे ॥ **च बाहुल्यामिति** । ननु युक्त्यागमयोरेव निर्णयकारित्वात्तद्बाहुल्यस्य चानिर्णयकारित्वाभावात्कथं मूले निर्णयकारित्वोक्तिरित्यतो निर्णयकारित्वाभावेऽपि तत्प्रयोजकत्वात्प्रयोजकप्राधान्यविवक्षया तदुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य वाक्यर्थमाह ॥ **पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितेति** । युक्त्यागमयोरुभयोरपि निर्णयकारित्वात्कथमेकवचनान्तं कुर्यादिति क्रियासम्बन्ध इत्यतः पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितयुक्त्यपेक्षया प्रबला युक्तिः कथं निर्णयं कुर्यात्तदुत्प्रेक्षितागमापेक्षया प्रबल आगमः कथं निर्णयं कुर्यादिति प्रत्येकं सम्बन्धाश्रयणान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **कुर्यादिति प्रत्येकं सम्बन्ध इति** । नन्वस्तु पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितयुक्त्याग-

माभ्यां प्रबलयुक्त्यागमयोस्तद्बाधया वस्तुव्यवस्थापकत्वमिति वस्तुस्थितिः । तावताऽपि यत्र पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितयुक्त्यागमाभ्यां प्रबलौ युक्त्यागमौ सिद्धान्तसाधकौ ततस्तत्र ताभ्यां तद्बाधाया वस्तुव्यवस्थापनसम्भवप्राप्तावपि प्रकृते प्रबलयुक्तिमात्रस्य सिद्धान्तसाधकत्वेन युक्त्यागमयोस्तदभावान्न प्रबलयुक्तिमात्रेण युक्त्यागमबाधया वस्तुव्यवस्थापनं कर्तुं शक्यम् । पूर्वोक्तरीत्या कथञ्चित्प्रतिपक्षमात्रस्यैव प्राप्तेरित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **न केवलमिति** । मूले इतिशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्यापेक्षितशेषपूरणेन सङ्गतिमाह ॥ **इतीति** । अत इत्यादिशेषपूरणेऽपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **अधिकरणेति** । नन्वसत्कारणं न हीत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चेत्तन्नेति सिद्धान्तांशव्याख्यानरूपत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । असत्कार्यमित्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेणासदिति सौत्रखण्डस्य भावत्वेनेश्वराद्यसत्त्वस्थित्या प्रागभावकर्तृतायाः श्रुत्यानुमानप्रमेये त्वप्रतिषेधार्थकस्य नेति सिद्धान्तांशव्याख्यानत्वायोगादित्यतो न केवलमसदिति चेदिति सौत्रखण्डस्येश्वराद्यसत्त्वसाधकत्वं किन्नाम प्रागभावकर्तृत्वसाधकत्वमपीति नास्य तद्व्याख्यानत्वानुपपत्तिरिति भावेन सूत्रखण्डं द्वेधा योजयितुं तत्प्रसञ्जयति ॥ **तदिदमित्यादिना** । सर्ववैशिष्ट्ये विष्णोर्युक्तिविरोधनिरासकत्वादस्याधिकरणस्यैतदध्यायान्तर्भावमुपपादयितुं तथा पूर्वपक्षमारचयति ॥ **अयमर्थ इत्यादिना** । काऽसौ विरोधिनी युक्तिरित्यतस्तामुपदर्शयितुं करिष्यमाणानुमाने आश्रयासिद्धिंहेतुविशेषण्यासिद्धी तावत्परिहरति ॥ **महाप्रलय इत्यादिना** ॥ **कार्योत्पादायोगादिति** । प्रागसतः सत्तासम्बन्धस्यैवोत्पादशब्दार्थत्वादिति भावः । करिष्यमाणानुमाने हेतुविशेषणासिद्धिं परिहरति ॥ **न चास्येति** । अस्त्वुत्पत्स्यमानकार्यप्रागभावस्य महाप्रलयेऽवस्थानमन्यत्र चरितार्थत्वं च किमेतावतेत्यतः पटं प्रति कुविन्दस्यैवानन्यथासिद्धनियतपूर्वक्षणवृत्तित्वादुत्पत्स्यमानकार्यप्रागभावस्योत्पत्स्यमानसकलकारणत्वप्राप्तिरित्याह ॥ **ततश्चेति** । महदादिप्रागभावस्य पक्षत्वात्तदन्यस्य चोक्तसाधनोपपन्नस्य महदादिकारणस्यासिद्ध्या दृष्टान्ताभावेन विशेषव्याप्त्यसम्भवात्सामान्यव्याप्तिमाह ॥ **य इति** ॥ **नियमोऽस्तीति** । कुविन्दादौ व्यभिचारादिति भावः ॥ **तत्समानन्यायानामिति** । प्रागभाववदनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिनामित्यर्थः ॥ **प्रागभावस्यैव जगत्कर्तृत्वोपपत्तेरिति** । ईश्वरतत्कर्तृत्वकल्पनापेक्षया क्लृप्तस्य प्रागभावस्य कर्तृत्वमात्रकल्पनस्यैव लघुत्वादिति भावः ॥ **उदाहृतेति** । सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिरूपेत्यर्थः। श्रुतियुक्त्योः श्रुतेः स्वभावप्राबल्यादिति भावः। साम्प्रतं युक्तमित्यर्थः।

ततश्च न तद्विरोधेन सदेव सोम्येत्यादिश्रुतेरस्म तदभिमतार्थेऽप्रामाण्याभाव इति भावः ॥ **संवादित्वेनेति** । उक्तानुमानजातस्येति शेषः । ततश्च युक्तिविरोधमात्रस्य श्रुतेः स्वार्थात्प्रच्यावनासमर्थत्वेऽपि प्रबलयुक्तिविरोधस्य तत्समर्थत्वान्न सदेवेत्यादेर्भवदभिमतार्थे प्रामाण्यमिति भावः । युक्तिविरोध इव प्रबलयुक्तिविरोधोऽपि न तत्र समर्थ इति वदन्तं प्रति तथा सति व्याप्तिपक्षधर्मतोपेततया प्रबलयुक्तिविरोधेन मृदब्रवीदित्यादिवचनानां प्रतीतार्थे प्रामाण्याभावो न स्यादित्यभिप्रेत्य तत्रेष्टापत्तिं परिहरति ॥ **प्रबलेति** । अतीताधिकरणेऽभिमानिव्यपदेशास्त्वित्याधिकरण इत्यर्थः । ननु मृदब्रवीदित्यादिवचनानां प्रबलयुक्तिविरोधेन प्रतीतार्थत्यागो युक्तः । मृदाद्यभिमानिदेवतारूपाबाधितार्थान्तरमादायार्थत्वोपपत्त्या प्रामाण्याव्याहतेः। इह तु सदेवेत्यादेः प्रतीतार्थत्यागे न प्रामाण्यसम्भवः।अबाधितस्यार्थान्तरस्याभावादित्यतोऽत्रापि प्रागभावरूपार्थान्तरमादायार्थवत्त्वान्नाप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य सदेवेत्यादेः प्रागभावे सावकाशतामुपपादयति ॥**प्रागभावस्यापीति** ॥**ब्रह्मार्थत्वमुक्तमिति** । ततश्च सदेवेत्येतत्समानार्थस्यासदेवेत्यादेर्न युक्तिसंवादकत्वेन तत्प्राबल्यापादिकेत्यर्थः ॥**तथाऽपीति**। घटप्रागभावस्य घटं प्रति कारणतायाः कर्तृत्वस्य च लोकेऽदर्शनात् महदादिकार्यप्रागभावस्य महदादिकारणत्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः । लोकेऽशरीरस्य कर्तृत्वादर्शनेऽपि यथाऽऽगमबलादीश्वरस्याशरीरस्यैव कर्तृत्वं यथा वा लोके नोपादानस्य कर्तृत्वादर्शनेऽपि परमते आगमबलादुपादानस्यैव कर्तृत्वं तथेहापि प्रागभावान्तरे कर्तृत्वादर्शनेऽप्यागमबलान्महदादिप्रागभावस्य महदादिकर्तृत्वं नानुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ **अलौकिकार्थस्येति** । ननु चैवं यदोत्पत्तिरिष्यते ततः पूर्वमपि महदादेरुत्पत्तिःस्यात्तदाऽपि प्रागभावस्य सत्त्वादन्यस्य चापेक्षणीयस्याभावादित्यतस्तर्हि त्वत्पक्षेऽपि प्रलये उत्पादकस्य ब्रह्मणः सद्भावादन्यस्य चापेक्षणीयस्याभावादुत्पत्तिप्रसङ्गस्तुल्य इत्याह ॥ **सन्ततेति** । ननु न ब्रह्ममात्रं कर्तृ किन्तु ज्ञानेच्छादिरूपकादाचित्ककारणान्तरसचिवमेव। तथा चापेक्षणीयस्य कारणान्तरसद्भावासद्भावाभ्यामुत्पन्नावुत्पत्तेः कालविशेषभावाभावावित्याह ॥ **इच्छादीति** ॥ **तदिति** । सन्ततोत्पत्तिप्रसङ्गेत्यर्थः । ननु ब्रह्मणश्चेतनत्वेन तस्य ज्ञानेच्छाद्युपपत्त्या तद्विशिष्टस्य तस्य कर्तृत्वोपपत्त्या तत्कादाचित्कत्वेन मत्पक्षे उक्तप्रसङ्गपरिहारावोपपत्तावप्यचेतनत्वाद्विश्वप्रागभावस्य ज्ञानेच्छाद्यनुपपत्त्या न तद्विशिष्टस्य तत्कर्तृत्वमिति नेच्छादिकादाचित्कत्वेनोक्तप्रसङ्गपरिहारस्त्वत्पक्ष इत्यतः शब्दगम्यस्यार्थस्य यथाशब्दमङ्गीकृतत्वेन चेतनत्वादेस्तद्भावाभावाप्रयोजकत्वात्प्रकृते च

तदसदेव सन्मनोऽकुरुतेति श्रुतावसच्छब्दार्थस्य विश्वप्रागभावस्य मनःशब्देन वा कर्त्रर्थकलकारेण चा(वा)ज्ञानेच्छाद्युक्तेर्युक्त एव तत्कादाचित्कत्वेन सन्ततोत्पत्तिप्रसङ्गपरिहारो मत्पक्ष इत्याशयवानाह ॥ **अत एवेति** । उपन्यस्तपूर्वपक्षस्योत्सूत्रत्वशङ्कानिरासाय सूत्रारूढतामुपपादयति ॥ **तदिदमिति** ॥ **अभाव इति** । प्रागभाव इत्यर्थः । नन्वसच्छब्दस्य शून्ये रूढस्य कथं प्रागभावपरत्वमित्यतो योगेन तद्दर्शयति ॥ **अत्रेति** ॥ **भावसाधन इति** । भवनं सत् न सदिति भावसाधनान्त इत्यर्थः । यद्यपि शतृप्रत्ययः कर्तर्येव विहितो न तु भाव इति भावसाधनत्वं नाश्रयितुं युक्तम् । तथाऽपि कर्तरि विहितोऽपि छन्दसि भावेऽपि भवतीत्यभिप्रेत्य भावसाधनत्ववचनमिति ध्येयम् । ननु लाघवादावश्यकत्वाच्चाभाव इत्येव तर्हि वक्तव्यं किमसच्छब्देनेत्यतः सूत्रस्य श्रुत्यनुसारित्वादसदेवेत्यादिश्रुत्यनुगतिसूचनार्थमसच्छब्दप्रयोग इत्याह ॥ **श्रुतीति** ॥ **अपराऽपि वृत्तिरिति** । अपरव्याख्यानमित्यर्थः ॥ **कर्तृसाधन इति** । अस्तीति सत् न सदसदिति कर्तृसाधनान्त इत्यर्थः ॥ **प्रथमां वृत्तिमिति** । प्रथमं व्याख्यानमित्यर्थः ॥ **अभाव इत्यर्थ इति** ॥ **अत्राभाव इति** * तद्विशेषः प्रागभावो विवक्षितः । अत्र सर्वत्रासच्छब्देन प्रागभावः कारणशब्देन च कर्तोच्यत इति टीकाग्रन्थानुसारेण भाष्यस्थासच्छब्दकारणशब्दयोः प्रागभावकर्तृत्वार्थकत्वसिद्ध्या भाष्यस्याप्यत्रैव प्रागभावकर्तृत्वनिरासकत्वेन शून्यकारणत्वनिरासकत्वाभावेन भाष्यानुव्याख्यानयोरैकार्थ्यान्निषेधैकस्वरूपस्य न कर्तृतेत्यनुव्याख्यानस्य नासतः कारणत्वमिति भाष्येण न विरोधः । श्रुतिप्राप्तमेवासन्मतमत्र निराक्रियत इति भाष्यकारवचनाच्चैतदेवावसीयते । यदत्रासच्छब्दः प्रागभावपरो न शून्यपर इति प्रागभावस्य नियतप्राक्सत्त्वस्यासीदिति सत्त्वोक्तेश्चोपपत्त्या कर्तृताया असद्वा इदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिप्राप्तत्वेन प्रागभावकर्तृत्वनिषेधकत्वे श्रुतिप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वोपपत्तावप्यसतो नियतप्राक्सत्त्वरूपकारणत्वस्यासीदिति सत्त्वोक्तेश्चायोगेन तत्कारणतयोदाहृतश्रुतिप्राप्तत्वाभावेन शून्यकारणतानिषेधकत्वे श्रुतिप्राप्तासन्मतनिषेधकतोक्त्ययोगात् । किञ्चास्य भाष्यस्य श्रुतिप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वमात्राभिप्रायेऽस्याधिकरणस्य तृतीये प्रवेशप्रसङ्गाच्छ्रुतियुक्त्युभयप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वाभिप्रायेऽपि तृतीयेऽप्यन्तर्भावप्रसङ्गाद्युक्त्युपसर्जनश्रुतिप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वाभिप्राये चतुर्थे प्रवेशाप्रसङ्गात् । श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वाभिप्रायकत्वस्याकामेनाप्यङ्गीकार्यत्वात्प्रागभावकर्तृतयोक्तरीत्या श्रुतिप्राप्तेः पूर्वपक्ष्युक्तरीत्या

युक्तिप्राप्तेश्च श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तत्वेन तन्निरासकत्वे एतदधिकरणीयोपाध्याकलितत्वप्राप्तावपि शून्यस्य कारणतायाः श्रुत्योक्तरीत्याऽप्राप्तेस्तत्प्रा-यकयुक्तेष्टीकादावनुक्त्या तदप्राप्तेश्च तन्निषेधकत्वेऽस्याधिकरणस्य तस्याः श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तत्वरूपोपाध्यानाकलितत्वप्रसङ्गेनाधिकरणोपाधिकथ-नरूपैतद्ग्रन्थविरोधापत्त्या तदविरोधायापि भाष्यस्थासच्छब्दस्य प्रागभावपरतयाऽऽवश्यकत्वात् । न चैवम् । समयस्योपरि निषेधादिति भाष्यवि-रोधः । तदनुरोधेन तस्य शून्यकारणतानिषेधायात्र परत्वप्रतीतेरिति वाच्यम् । किं श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तप्रागभावकर्तृत्वनिषेधकत्वाश्रयणेन समय-प्राप्तासन्मतस्यैवायं निषेधः किन्न स्यादित्याशङ्कायां तथा सति प्रागभावकर्तृताप्रापकसमयस्याभावेन समयप्राप्तासन्मतानिषेधकत्वेऽस्य समय-प्राप्तप्रागभावकर्तृत्वनिषेधकत्वायोगेन शून्यसमयप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वस्यैव वाच्यतया तत्परसमयपादीयाधिकरणेन पौनरुक्त्यापत्त्या तत्प्राप्तसमय-निषेधकत्वायोगेन श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तप्रागभावकर्तृतानिषेधपरत्वमेवेत्यभिप्रायकत्वादुदाहृतभाष्यस्य तदप्रसङ्गात् । न चैवम् । न हि शशविषा-णादीनां किञ्चित्प्रति कारणत्वं सम्भवतीत्यादिटीकाविरोध इति वाच्यम् । सकलदेशस्थचिरन्तनमूलकोशेषु न हि घटप्रागभावस्य घटं प्रति कर्तृत्वं सम्भवतीत्यादेरेव पाठस्य दर्शनेन तस्य क्वचिदाधुनिकपुस्तकेषु लेखकदोषपतितस्यैवाश्रयणीयत्वात् । ततश्च श्रुतिसूत्रस्थासच्छब्दस्य प्राग-भावमात्रपरत्वान्न भाष्यानुव्याख्यानयोरविरोधाय तन्नानार्थत्ववर्णनमनुपपन्नम् । किञ्चेह नानार्थत्वाश्रयणेन भाष्यानुव्याख्यानयोरविरोधवर्णनं किं तयोरेकार्थत्वानुपपत्त्या कल्प्यते किंवा मानान्तरवशात् । नाद्यः । भाष्यानुव्याख्यानयोश्चोक्तरीत्यैकार्थत्वोपपादितत्वेन तदभावात् । नान्त्यः । तस्यादर्शनात् । अपि च भाष्यस्य शून्यकारणतानिषेधकत्वे तन्मनोऽकुरुतेत्यादेरतो मनसो जनिर्निवारिता तु पूर्वत्र ह्यकस्मादिति तद्भिन्नेत्यनुव्या-ख्याने पूर्वमभावस्य जगत्कर्तृत्वं निराकृतम् । इदानीं तु शून्यस्येति तट्टीकायां चाकस्मादिति श्रुतेः शून्यकारणत्वपरत्वेन प्रतीतेरेतेनेति सूत्रस्या-कस्मादिति श्रुतिप्राप्तासन्मतनिराकरणपरत्वनिश्चयात्पूर्वत्रापि श्रुतिप्राप्तशून्यकारणतानिषेधपरत्वाश्रयणे कथं न पौनरुक्त्यम् । न चाकस्मादिति श्रुति-र्नानार्थेति न भाष्यानुव्याख्यानयोर्विरोध इति वाच्यम् । एकार्थत्वसम्भवे तन्नानार्थत्वाश्रयणस्याश्लिष्टत्वात् । अन्यथा सर्वत्र तन्नानार्थत्वाश्रयणे ना-नाविधस्य व्युत्पादयितुं शक्यत्वान्न कुत्रापि तद्विरोधशङ्कावकाशः स्यादित्यलम् । कारणशब्देन कारणविशेषकर्तृलक्षणायां बीजभूतं सम्बन्धमाह

॥ **तद्विशेष इति** ॥ **इत्युक्तामिति** । जिज्ञासाधिकरणे तथा सति मीमांसावैयर्थ्यादित्यादिनेति शेषः । यद्वाऽभिमान्याधिकरणे दृढयुक्तिविरोधे त्वित्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः ॥ **वक्ष्यमाण इति** । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हीत्यादिनेति शेषः । ननु श्रुत्यनुमानावष्टम्भेन प्रागभावकर्तृतायाः पूर्वपक्षितत्वात्तदनुसारेण प्रागभावकर्तृत्वस्य श्रुत्यर्थत्वाभाववदनुमेयत्वाभावस्यापि नेति सिद्धान्तांशार्थतयावश्यं व्याख्येयत्वाच्छ्रुत्यर्थत्वाभावमात्रवर्णनमाचार्यीयमयुक्तमित्यतस्तदुपलक्षणत्वेन व्याचष्टे ॥ **श्रुत्यर्थ इति** । असत्कारणं न हि श्रुत्यर्थो भवतीत्येतावतैव प्रागभावकर्तृताया उपपत्तिविरुद्धत्वेन हेतुना श्रुत्यनुमानप्रमेयत्वाभावप्रतिपादनाद्भाष्ये क्वापीत्यंशवैयर्थ्यमित्यत उक्तप्रतिज्ञायां हिशब्दसमर्पितोपपत्तिविरुद्धत्वहेत्वपेक्षयाऽसम्भावितत्वरूपहेत्वन्तरसूचकत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावेन हेत्वन्तरपरतया तमंशं योजयति ॥ **किञ्चेति** ॥ **अनुमातव्यश्चेति** । सम्भावितः प्रतिज्ञाया अर्थः साध्येत हेतुनेत्युक्तेरिति भावः । क्वापीत्येतावन्मात्रेण कथं प्रागभावकर्तृतयाऽसम्भावितत्वलाभ इत्यत उक्तानुवृत्त्या तं दर्शयति ॥ **असदिति**। प्रकृतोपयोगितया हीत्यनूद्योपलब्धिमिति व्याख्यानम् । श्रुतिप्रायोपपत्तिरिति भाष्यमनर्थकम् । न च श्रुतियुक्तिविरोधपरिहारकत्वस्यास्य तादृशे चतुर्थपाद एव कर्तव्यताशङ्कापरिहाराय ततो वैलक्षण्योपदर्शनमेतदिति वाच्यम् । अल्पवाक्ययुता युक्तिर्बहुलैव विरोधिनीत्येतदधिकरणोपाधिकथनपरे वाक्ये वाक्ययुक्तिविशेषणाभ्यामल्पत्वबहुत्वाभ्यामेव तद्वैलक्षण्योपदर्शनादित्येतद्विशदीकरणार्थत्वान्न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य विशदीकरणे निमित्तोपदर्शनपूर्वकं तत्परतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ **चतुर्थपादादिति** ॥ **वैलक्षण्यज्ञानस्येति** । तत्र चैतदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायोपदर्शनेऽपि चतुर्थपादीयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायानुपदर्शनात्तदुभयस्वरूपज्ञानाभावान्न तदधीनवैलक्षण्यज्ञानं सम्भवतीति भावः । नन्वस्मिन्नप्यधिकरणे बहुलश्रुतिसहितोपपत्तिभिः श्रुतीनां विरोधनिरासात्कथमयं चतुर्थपादार्थ इत्यतोऽत्र श्रुतिप्रायोपपत्तिभिरित्यस्य श्रुतिप्रधानकोपपत्तिभिरित्यर्थकत्वेन बहुल- ॥ १७० ॥
श्रुतिसहितोपपत्तिभिरित्येतावत्तात्पर्यकत्वाभावाद्बहुलश्रुतिसहितोपपत्तिभिः श्रुतीनां विरोधनिरासकस्याप्यस्य श्रुत्युपसर्जनयुक्तिविरोधनिरासकत्वेन श्रुतिप्रधानोपपत्तिभिस्तदनिरासकत्वान्न तन्निरासार्थकचतुर्थपादे प्रवेशोऽस्येति भावेनाह ॥ **श्रुतिप्रधानकेति**। अविरोधो विरोधाभाव इत्येतत्पादोपक्रम एव प्रपञ्चितम्। युक्तिसहितश्रुतिविरोधं श्रुतीनामिति भाष्यं श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यामिति चतुर्थपादीयानुव्याख्यानं च मनसि निधायापेक्षितं शेषं पूरयति ॥ **श्रुतीनामिति शेष इति** । नन्वेवमधिकरणस्य चतुर्थपादप्रवेशपरिहारेऽपि तृतीयचतुर्थपादयोः साङ्कर्यादेव चतुर्थपादीयाधिकरणेष्विव तृतीयपादीयेष्वपि तेषु प्रायेण श्रुतिप्रधानोपपत्तिभिः श्रुतीनां विरोधनिरासादित्यत आह॥**यद्वेति**॥ **श्रुतिगृहीताभिरिति**। श्रुतिगृहीतत्वं च श्रुतिसिद्धव्याप्त्यादिमत्त्वं द्रष्टव्यम्। एतच्च श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यामित्युत्तरानुव्याख्यानव्याख्यानावसरे आकर एव स्पष्टम्॥ **अत्र तु स्वतन्त्राभिरिति**। श्रुत्यपरिगृहीताभिरित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । तृतीयपादेऽप्यपि द्रष्टव्यम् । श्रुतिप्रायोपपत्तिभिरविरोधश्चतुर्थपादे समर्थ्यत इत्येतावता चतुर्थपादार्थप्रदर्शनेनास्य ततो वैलक्षण्यसूचनेन तत्साङ्कर्यशङ्कानिराससिद्धेर्भाष्ये सम्यगित्यस्य वैयर्थ्यमित्यतश्चतुर्थमित्यस्यैतदधिकरणार्थप्रपञ्चकत्वसूचनेनागतार्थत्वोपपादनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्याह ॥ **अथवेति** । एतदधिकरणार्थप्रपञ्चकत्वेन चतुर्थस्योक्तमवैयर्थ्यं दृष्टान्तेनोपपादयति ॥ **यथा प्रथमपादार्थप्रपञ्चनादिति** ॥ **इतरेषां चानुपलब्धेरिति** । प्रथमपादोक्तहेतुत्रयप्रपञ्चनान्निरूपणत्वादित्यर्थः । प्रथमपादस्थाधिकरणोक्तोऽप्यर्थः प्रथमपादार्थ एव । अन्यथा पादार्थाप्रतिपादकत्वादितरेषां चानुपलब्धेरित्यस्य पादान्तर्भावाभावप्रसङ्गादयमेव च पूर्वपादेनास्य प्रपञ्च्यप्रपञ्चभावलक्षणासङ्गतिरिति समयपादीयोक्तेः प्राधान्याद्युक्तिविरोधपरिहारस्य प्राथम्ये तत्प्रपञ्चात्मकत्वेन समयविरोधपरिहारस्य तदानन्तर्यं इति तृतीयपादीयटीकोक्तेश्चाभिप्रायोऽनुसन्धेयः । प्रथमपादार्थप्रपञ्चनादित्यनेन प्रथमपादीयोक्ताधिकरणप्रपञ्चकताया एव विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिरित्यप्याहुः । अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वत इत्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेणाध्यात्मविषये युक्तिसहितश्रुतिभिः श्रुतीनां विरोधपरिहारस्य चतुर्थपादार्थत्वास्थित्या युक्तिसहितश्रुतिभिः श्रुतीनां विरोधपरिहारमात्रस्य तदर्थत्वाभावाच्च नास्याधिकरणस्य तेन साङ्कर्यमित्यभिप्रेत्य तत्सम्बन्धप्रदर्शनपूर्वकमुक्तार्थोपदर्शकत्वोपयोगितया तद्व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** ॥ **अन्यत्रेति** । अध्यात्मेतरविषये विष्णौ जगत्कारणत्वविषय इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । तृतीयेऽध्यात्मेतरविषय इति तस्यापि चतुर्थाद्भेद इत्यपि द्रष्टव्यम् । चतुर्थपादाधिकरणस्य वैलक्षण्यमुपदर्शयितुं चतुर्थपादार्थोपदर्शकत्वेऽस्य ग्रन्थस्य चतुर्थपादवैलक्षण्योपदर्शकादल्पवाक्ययुतेत्यादिग्रन्थादानन्तर्यमेव स्यान्न तु तेन व्यवधानमित्यत एकार्थोपदर्शकत्वेऽपि ग्रन्थद्वयस्य व्यवधानं प्रयोजनसद्भावाद्युक्तमित्यभिप्रेत्य तदाह ॥ **यद्यपीत्यादिना** ।

अ०—असत्कार्यं यथा दृष्टं वस्तुत्वात्कारणं तथा ॥ इति चेन्न निषेधैकस्वरूपस्य न कर्तृता ॥ बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितम् ॥ प्रतिषेधात्मकत्वं तु भावस्याभावधर्मतः ॥ धर्मधर्मैक्यतश्चैव न तु तन्मात्रता भवेत् ॥ अभावस्य च भावोऽपि धर्मोऽथापि हि धर्मिणः ॥ तादृक्त्वं मात्रतेहोक्ता बुद्धिराहित्यमेव तत् ॥ विशेष्यतैव धर्मित्वं प्रथमप्रतिपत्तिषु ॥ निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र हि ॥

सु०—अथ द्वितीयां वृत्तिमभिप्रेत्यासदिति चेन्नेत्येतावत्सूत्रं व्याचष्टे ॥ असदिति । कार्यं महदादिकम् * यथा प्रलयेऽसत्प्रमितं तथा वस्तुत्वाद्भावत्वात्कारणं कारणत्वेन सिद्धान्तिनाऽङ्गीकृतमीश्वरादिकमपि प्रलयेऽसद्भवितुमर्हतीत्यर्थः । कुतो नेति चेत् । न तावदस्मादेवानुमानादभावस्य विश्वकर्तृत्वसिद्धिः । किन्त्वनेन प्रलयावस्थायामीश्वराद्यभावसिद्धौ कार्यस्य सकर्तृकत्वनियमे स्थिते प्रागभावस्य नियतपूर्वभावित्वेन विश्वकारणत्वं सिध्यत्कर्तृतयैव सेत्स्यतीति वक्तव्यम् । तदिदं प्रत्यनुमानपराहतमित्याशयवान्प्रतिषेधमात्रत्वादिति सौत्रं हेतुं व्याकुर्वन्साध्यमध्याहरति ॥ निषेधेति । निषेधैकस्वरूपस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । अयमत्र प्रयोगः । विप्रतिपन्नोऽभावो न कर्ता प्रतिषेधमात्रत्वात् * निषेधैकस्वरूपत्वात् । सम्प्रतिपन्नघटाभाववदिति । कर्तृत्वमात्रस्याभावे विश्वकर्तृत्वं दूरोत्सारितम् । न च दृष्टान्तः साध्यविकलः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कुलालादेः कर्तृत्वनिश्चयेऽभावस्य तत्कल्पकाभावात् । नन्वस्तु निषेधैकस्वरूपत्वं कर्तृत्वं च । को विरोधः । तथा च घटाद्यभावस्याकर्तृत्वेऽपि प्रलयकालीनोऽभावः कर्ता भविष्यतीत्यतः कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्विरोधं स्फोरयितुं कर्तृत्वस्वरूपमाह ॥ बुद्धीति । प्रवृत्तिरिच्छाप्रयत्नादिका । निश्चितं सर्वैरपि परीक्षकैः । वृक्षेण स्थीयत इत्यादौ कर्तृत्वं पारिभाषिकम् * न तु स्वाभाविकमिति हि सर्वेऽपि प्रतिपन्नाः । अत्र बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरित्येतद्बुद्ध्या विविच्य व्याख्येयम् । तथा हि । स्यात्कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोरविरोधः । यदि तृतीयादिविषयत्वमेव कर्तृत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । अपि तर्हीच्छाप्रयत्नादिरूपा प्रवृत्तिरेव । सर्वैरपि परीक्षकैस्तस्या एव कर्तृत्वेन निश्चितत्वात् । प्रकरणाच्चैतदेव निश्चितम् । अत्रैव हि विप्रतिपत्तिर्नान्यत्र । सा चेयं प्रवृत्तिर्बुद्धिपूर्वा बुद्धिव्याप्ता । कार्यायाः प्रवृत्तेर्बुद्धिकारणकत्वात् । अकार्यायाश्च बुद्धिव्यभिचाराद्यदर्शनात् । न च

SGDF

कर्तृत्वापरपर्यायाः प्रवृत्तेर्व्यापिका बुद्धिरभावे सम्भवाति । ततो व्याप्यं कर्तृत्वमपि न सम्भवत्येवेति कथं कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्न विरोध इति । अत्र कर्तृत्वानुवादेन बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति व्याख्यानान्निश्चितमिति नपुंसकोपपत्तिः । भावे वा क्तप्रत्यय इति । ननु मा भूदप्रयोजकत्वं हेतोः । तथाऽपि वैय्यर्थ्यमपरिहार्यम् । अभावपर्यायो हि प्रतिषेधशब्दः कर्तृत्वं च कार्योत्पत्त्यनुकूलेच्छादियोग इत्युक्तम् । न च प्रतिषेधत्वं कर्तरि वर्तते । येनाकर्तृत्वं व्यभिचरेत् । तन्निरासार्थं च विशेषणं सार्थकं स्यात् । अतः प्रतिषेधत्वादित्येतावताऽकर्तृत्वव्यभिचाराभावात्सूत्रे मात्रग्रहणं व्याख्यानेऽप्येकग्रहणं व्यर्थमित्यत आह ॥ **प्रतिषेधेति** । भावस्यापि कुलालादेः कर्तुः प्रतिषेधात्मकत्वं विद्यते । अतः प्रतिषेधत्वादित्येवोक्ते कुलालादावकर्तृत्वेन हेतोर्व्यभिचारः स्यात् । तत्परिहारार्थं मात्रग्रहणम् । तद्व्याख्याने चैकग्रहणं च सार्थकमिति । ननु कुलालादेर्भावस्य कथं प्रतिषेधात्मकमित्यत आह ॥ **अभावेति** । अभावोऽत्रान्योन्याभावो विवक्षितः । स धर्मोऽस्येत्यभावधर्मा । तस्य भावस्तत्त्वम् । तत इति भावप्रधानो निर्देशः । अस्ति खलु कुलालादेर्भावस्य भेदापरपर्यायः प्रतिषेधात्मकोऽन्योन्याभावो धर्म इति । नन्विदमसङ्गतम् । यः कर्ता धर्मी कुलालादिर्न तस्य प्रतिषेधात्मत्वम् । यश्च प्रतिषेधात्मकोऽन्योन्याभावो न तस्य कर्तृत्वमित्यत आह ॥ **धर्मेति** । धर्मधर्मिणोः कुलालान्योन्याभावयोरेकत्वतः । चशब्दो हेतुसमुच्चये । अभावधर्मतो धर्मधर्म्यैक्यतश्च प्रतिषेधात्मकत्वं भावस्यास्तीत्यन्वयः । एवशब्दो भेदव्युदासार्थः । अन्योन्याभावो हि धर्मिणाऽत्यन्ताभिन्नोऽभ्युपेयते । न त्वयावद्द्रव्यभावी धर्म इव भिन्नाभिन्नः । अस्त्वेवं प्रतिषेधत्वस्य कुलालादौ व्यभिचारस्तथाऽपि कथं मात्रग्रहणस्य सार्थक्यम् । न ह्यविशिष्टव्यभिचार एव विशेषणं प्रयोजयाति । तथात्वे विशेषणनियमानुपपत्तेः । किन्नाम विशेषणस्य व्यभिचारनिरासौपयिकत्वे सति । तदत्र कथमित्यत आह ॥ **न त्विति** । कुलालादेः कर्तुर्भावस्य प्रतिषेधात्मकत्वेऽपि तन्मात्रता प्रतिषेधमात्रता न भवेत् । अतोऽस्ति मात्रग्रहणस्य व्यभिचारपरिहारौपयिकत्वम् । तुशब्दोऽवधारणे । सन्दिग्धव्यभिचारपरिहारार्थः । नन्वेवमेकं स (न्धि) न्दिग्सतोऽन्यत्प्रच्यवते । यतो व्यर्थविशेषणतापरिहारे स्वरूपासिद्धिरापन्ना । तथा हि । पक्षीकृतेऽभावे प्रमेयत्वादिधर्माः

सन्ति न वा । नेति पक्षेऽप्रमिताश्रयत्वादिकं हेतोः । आद्ये न तावत्तेऽप्यभावाः । विधिप्रत्ययविषयत्वात् प्रतियोग्यनिरूप्यत्वाच्च । षट्पदार्थातिरिक्तत्वमभावत्वमिति चेन्न । स्वेच्छापरिकल्पनाया अनुपादेयत्वात् । अन्यथा पञ्चैव भावास्तदतिरिक्तोऽभाव इति कल्पनायां समवायादेरपि भावत्वं न स्यात् । ते च नाभावाद्धर्मिणो भिन्नाः । अन्योन्याभावसमानन्यायत्वात् । तथा च यथा कुलालादेर्विपक्षस्य विधिनिषेधात्मकत्वेन प्रतिषेधमात्रत्वाभावस्तथा पक्षीकृताभावस्यापि (धर्मद्वारा विधिरूपस्य) प्रतिषेधमात्रत्वाभावात्स्वरूपासिद्धो हेतुः स्यात् । दृष्टान्तश्च साधनविकलः । घटाभावस्यापि धर्मद्वारा विधिरूपस्य प्रतिषेधमात्रत्वाभावादित्यत आह ॥ अभावस्य चेति । प्रथमापिशब्दात्पूर्वं यदीत्यध्याहार्यम् । यद्यप्यभावस्य पक्षीकृतस्य दृष्टान्तीकृतस्य च भावः प्रमेयत्वादिधर्मोऽस्ति । चशब्दाद्धर्मिणाऽभिन्नश्च । भावस्याभावधर्म इवेति वा । अथाऽपि न स्वरूपासिद्ध्यादिदोष इति शेषः । कथमित्यत आह ॥ हि धर्मिण इति । हिशब्दो हेतौ । तादृक्त्वं प्रतिषेधात्मकत्वम् । मात्रता प्रतिषेधमात्रता । इह सूत्रे । एतदुक्तं भवति । स्यादयं स्वरूपासिद्ध्यादिदोषो यद्यत्र प्रतिषेधमात्रशब्देन केवलप्रतिषेधत्वं विवक्षितं स्यात् । न चैवम् । किन्तु धर्मद्वारमन्तरेण धर्मिण एव प्रतिषेधत्वम् । तच्च पक्षदृष्टान्तयोरस्त्येव । तयोर्धर्मद्वारेण विधित्वेऽपि धर्मिणोः प्रतिषेधत्वस्योभयसिद्धत्वात् । व्यावृत्तं च विपक्षात्कुलालादेः । तस्य धर्मतो निषेधत्वेऽपि धर्मि (णो विधित्वा) णोऽनिषेधत्वादिति । ननु कथमेतल्लभ्यते । उच्यते । मात्रशब्दो हि साकल्ये वर्तते । न च तत्क्वापि सम्भवति । प्रतिषेधेऽपि विधिसद्भावस्य परेणैवोक्तत्वात् । ततः प्रतिषेधमात्रशब्दो विधेरप्राधान्यं लक्षयति । अन्नमात्रं भुक्तमिति यथा । धर्मधर्मिणोश्चाप्राधान्यं धर्मस्य प्राधान्यं धर्मिणः । तेन धर्मिणः प्रतिषेधत्वं प्रतिषेधमात्रत्वमिति सिध्यति । इच्छाप्रयत्नादिरूपायाः प्रवृत्तेः कर्तृतापरनामिकाया व्यापिका बुद्धिरभावाद्व्यावृत्ता तामपि व्यावर्तयतीत्युक्तम् । तत्राभावाद्बुद्धिव्यावृत्तिरेव कुत इत्यत आह ॥ बुद्धीति । तत्तस्मात्प्रतिषेधमात्रत्वादेव बुद्धिराहित्यमभावस्य घटाभाववत्सिद्ध्यतीत्यर्थः । द्विविधं हि प्रमेयम् । स्वतन्त्रं परतन्त्रं च । परतन्त्रमपि द्विविधम् । भावोऽभावश्च । भावोऽपि द्वेधा । चेतनोऽचेतनश्च । एवञ्च यदा भावस्यापि कस्यचिन्न चैतन्यं

का वार्ता तदाऽभावे चैतन्यस्य । कश्चिदभावो बुद्धिमान् किन्न स्यादिति चेन्न । निरुपाधिकसम्बन्धमनादृत्य निर्निमित्तायाः शङ्काया अतिप्रसङ्गित्वात् । तन्मनोऽकुरुतेति श्रुतेरिति चेन्न । अन्यथासिद्धत्वात् । अथ प्रतिषेधमात्रत्वमपि पक्षे नाभ्युपेयात् । तदाऽसादिति ब्रह्मेति च संज्ञाभेदमात्रम् । अनेकत्वादेः परेणापि त्याज्यत्वात् । अनेकस्वातन्त्र्ये कार्योदयायोगात् । नन्विदं तत्रैव वक्तव्यम् । सत्यम् । प्रतिषेधमात्रत्वे विदिते ततो बुद्धिराहित्यप्रतीतेः सौलभ्यादिहोक्तम् । टीकाकारास्तु प्रमेयत्वादिभावधर्माङ्गीकारे बुद्धिरपि तथा किन्न स्यादिति शङ्कावकाशादिहोक्तमित्याहुः । भावस्याभावधर्मतोऽभावस्य च भावोऽपि धर्म इत्यनुपपन्नम् । भावाभावयोरभावभावधर्मित्वे प्रमाणाभावात् । सम्बन्धाभावाच्च । सम्बद्धयोरेव हि शौक्ल्यपटयोर्धर्मधर्मिभावो दृष्टो नासम्बद्धयोर्मेरुमन्दरयोः । न च भावाभावयोः सम्बन्धोऽस्ति । संयोगसमवाययोर्भावनियतत्वात् । विरुद्धस्वभावत्वाच्च । यावविरुद्धस्वभावौ गुणगुणिनौ तावेव हि धर्मधर्मिणावुपलब्धौ । न विरुद्धस्वभावावश्वमहिषौ । विरुद्धस्वभावौ च भावाभावौ । विधिनिषेधरूपत्वात् । अभेदाच्च । न हि घटः स्वयं स्वस्यैव धर्मो भवति । उक्तं च धर्मधर्म्यैक्यमित्यत आह ॥ विशेष्यतैवेति । विशेषणतैव च धर्मत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । यो हि येन विशिष्यते व्यवच्छिद्यते स तस्य धर्मो । धर्मश्चापरः । प्रकारान्तरस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । प्रतीयते च विशेष्यविशेषणभावो भावाभावयोः । अन्यथा घटः पटो न भवतीत्यभावः प्रमेय इति च व्यवहारानुपपत्तेः । तत्कथं भावाभावयोर्न धर्मधर्मिभावः । पटशौक्ल्ययोश्च न सम्बन्धप्रयुक्तो धर्मिधर्मभावः । नापि मेरुमन्दरयोस्तदभावः सम्बन्धाभावप्रयुक्तः । किन्तु स्वभावादेव विशेष्यविशेषणत्वतदभावरूपः । सम्बद्धयोरपि घटपटयोस्तदभावाद्भूतलघटाभावयोस्तद्भावाच्च । एवमेव विरोधिस्वभावाभेदावपि निरस्तौ । सगुणनिर्गुणत्वेन नित्यानित्यत्वेन वा विरुद्धस्वभावयोरपि गुणगुणिनोर्धर्म्यादित्वस्य दर्शनात् । अदर्शनाच्च पटत्वशौक्ल्ययोः । दृश्यते चाभेदेऽपि तद्भावः । अस्तित्वाभिधेयत्वादीनां धर्माणां परैर्धर्म्यभेदस्याङ्गीकृतत्वात् । भिन्नानामपि तद्भावो नोपलभ्यते । तदेवमसम्बद्धयोरपि विलक्षणस्वभावयोरपि भावाभावयोरभेदेऽपि विशेषशक्त्या विशेष्यविशेषणतालक्षणो धर्मिधर्मभावो युक्त एवेति । यद्येवं

SGDF Foundation

भावाभावयोरभावभावधर्मित्वं धर्मधर्मिणोश्चाभेदः स्यात् । तदा भावस्याप्यभावत्वेनाभावस्य च भावत्वेन घटादीनां भावत्वमेव प्रागध्वंसात्यन्ताभावानामभावत्वमेवेति नियमो निर्निबन्धनः स्यात् । न चैवमस्त्विति वाच्यम् । सकललोकसिद्धस्य तथाभावानर्हत्वादित्यत आह ॥ प्रथमेति । रूपशब्दो धर्मिवचनः । भावाभावत्वमिति यथायोगं सम्बन्धः । अत्रैवं सत्यपि हिशब्दः प्रसिद्धौ । अयमर्थः । किं भावाभावनिबन्धनं प्रमेयरूपमन्विष्यते प्रमाणं वा । आद्यस्योत्तरार्धमुत्तरम् । यद्यपि भावाभावात्मका घटादयः प्रागभावादयश्च । तथाऽप्यत्र पदार्थसार्थे यः पिण्डो विधिधर्मिको घटादिः स भावो यस्तु निषेधधर्मिकः प्रागभावादिः सोऽभाव इति व्यवस्थोपपद्यते । अभेदेऽपि धर्मधर्मिभावो विशेषशक्त्या सङ्गच्छत इत्युक्तमेव । द्वितीयस्योत्तरं प्रथमप्रतिपत्तिष्विति । यः प्रथमं विधितया परप्रतिक्षेपरूपतां विना प्रतीयते स घटादिर्भावः । यस्तु निषेधतया परप्रतिक्षेपेण प्रतीयते प्रागभावादिः सोऽभाव इत्युत्तरार्धेनैकवाक्यतया योज्यम् । घटो हि प्रथमं विधित्वेन धर्मिरूपेण प्रतीतोऽनन्तरं पटो न भवतीति पटनिषेधात्मया प्रतीयते । प्रागभावादिरपि प्रथमं निषेधत्वेन धर्मिस्वरूपेणावगतोऽनन्तरं प्रमेय इति विधितया प्रतीयत इति सकलप्रतिपत्तृप्रसिद्धमिति बहुवचनहिशब्दाभ्यां द्योतयति । विषयिविषययोराधाराधेयभावमभिप्रेत्य सप्तमीप्रयोगः । कारकेषु गौणमुख्यत्वविवक्षाभावस्य स्थितत्वादिति । एवं पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितप्रमाणसमुदायलब्धस्यार्थस्य प्रमाणविरोधो दर्शितः । ९५

टि०—नन्वसदित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च वस्तुतत्त्वस्य प्रागभावे व्यभिचारित्वाभावसाधनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च पूर्वपक्ष्युक्तप्रागभावकर्तृत्वसाधकानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वेनाभासत्वव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । तदनुमानविरुद्धार्थासाधकत्वेनास्य तत्र प्रतिपक्षत्वायोगादित्यतोऽसत्कार्यमितीश्वरादेरसत्त्वासाधकतयोपन्यस्तानुमानेऽस्य प्रतिपक्षत्वासम्भवेऽपि तदुपजीवनेन प्रवृत्तैतच्छङ्काग्रन्थाभिप्रेतप्रागभावकर्तृत्वसाधकानुमानविरुद्धार्थसाधकत्वेन तत्र प्रतिपक्षत्वोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य शङ्काग्रन्थस्यापि यथाश्रुतैतदनुमानमात्राभिप्रायकत्वसम्भवेनानुमानान्तराभिप्रायकत्वाभावान्न तत्रापि प्रतिपक्षसमर्पकत्वमित्यतो यथाश्रुतार्थाभिप्रायकत्वे बाधकप्रदर्शनपूर्वकमनुमानान्तराभिप्रायकत्वमुपपाद्य तत्र प्रतिपक्षसम-

SGDF

र्पकतया प्रतिषेधमात्रत्वादित्येतद्योजयितुमाह ॥ **कुतो नेति चेदित्यादिना** ॥ **हेतुगर्भमिति** । हेत्वर्थगर्भमित्यर्थः । ततश्च निषेधैकस्वरूपत्वा-
दिति सिध्यतीति भावः । भाष्ये पक्षदृष्टान्तयोरनभिधानान्न्यूनत्वमित्यतः स्पष्टत्वात्तदनुक्तिर्न दोषायेत्यभिप्रेत्य पक्षदृष्टान्तोपदर्शनपूर्वकं प्रतिपक्षप्रयोगं
दर्शयति ॥ **अयमिति** । ननु भाष्ये बुद्धिपूर्वेति कर्तृत्वनिरूपणमनर्थकम् । न च निषेधैकस्वरूपत्वकर्तृत्वयोर्विरोधप्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् ।
तस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽप्रयोजकत्वशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमप्रयोजकत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **न-
न्वित्यादिना** । प्रवृत्तिशब्दस्य प्रयत्नमात्रार्थत्वप्रतीतिनिरासायाह ॥ **प्रयत्नादिकेति** । प्रयत्नान्तरभाव्यात्मपरिस्पन्दसङ्ग्रहायादिपदम् । अत एव
चिकीर्षाव्यतिरेकेण कृतिमात्रजन्ये यतो भूतमिदं न मया कृतमिति व्यवहारोऽकामकृते मुख्यकर्तृत्वाभावात्प्रायश्चित्तभेदश्चोपपद्यते । अन्यथा कर्तृ-
त्वविशेषात्कामकृते सम्पूर्णप्रायश्चित्तमन्यत्र तदर्धमिति नियमो न स्यादित्यवधेयम् । नन्विच्छादियोगित्वरूपकर्तृत्वस्य चेतनमात्रनिष्ठत्वेनाचेतनसा-
धारणत्वाभावादननुगम इत्यतोऽचेतनस्य कर्तृताया एवाभावान्न तदननुगमो दोषायेत्यभिप्रेत्य तथा सत्यचेतने कर्तरि विहितस्य तृतीयादेर्वृक्षस्तिष्ठति
वृक्षेण स्थीयत इत्यादिव्यवहारो न स्यादित्यतोऽचेतनस्येच्छादियोगित्वरूपमुख्यकर्तृत्वाभावेऽपि तृतीयादिप्रयोजकपारिभाषिकवैय्याकरणाभिमतकारका-
न्तरानपेक्षत्वरूपामुख्यकर्तृतायाः सत्त्वादुक्तविधकर्तृत्वव्यवहारो गौण एवेत्यभिप्रेत्य तद्गौणतायां न्यायवाचस्पत्युदयनादिसम्मतिमाह ॥ **वृक्षेणेति** ।
आदिपदेन वृक्षस्तिष्ठतीत्यादेः सङ्ग्रहः । यद्यपि वृक्षस्याचेतनपक्षेऽपि तत्र मुख्यकर्तृत्वाभावात्तद्व्यवहारस्य गौणत्वप्राप्तावपि चैतन्यपक्षे मुख्यमेव
कर्तृत्वं सम्भवतीति तद्व्यवहारस्यामुख्यत्ववर्णनमनुचितम् । तथाऽप्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा घटस्तिष्ठति घटेन स्थीयत इत्यादेरेवौपचारिक-
व्यवहारत्वेनाभिमतत्वान्नानुपपत्तिरत एव न्यायवाचस्पतिना घटस्तिष्ठतीत्यौपचारिकः प्रयोग इत्येवोक्तमित्यवधेयम् । वस्तुतो वृक्षस्य स्वास्थित्यनुकू-
लेच्छाप्रयत्नसद्भावे मानाभावान्न मुख्यकर्तृत्वमिति यथाश्रुत एवायं ग्रन्थः साधुः । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरित्युक्त्या प्रसक्तां विशिष्टस्य कर्तृत्वरूपतां परि-
हरति ॥ **अत्रेति** । ननु कथमस्मिन्पक्षे वाक्यभेदेन योजनेत्यत उक्तं बुद्ध्या विविच्येति । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति च बुद्ध्या वाक्यभेदं सम्पाद्येत्यर्थः ॥
तृतीयादिविषयत्वमिति । वैय्याकरणाभिमतं पारिभाषिकं तृतीयादिप्रयोजकं कारकान्तरानपेक्षत्वमेवेत्यर्थः । मूले निश्चितमिति पदप्रवृत्तिरेव कर्तृत्व-

SGDF

मिति प्रतिज्ञार्थे हेतुसमर्पकमित्यभिप्रेत्य तथा योजयति ॥ **प्रकरणाच्चेति**। व्युत्पादनीयत्वाच्चेत्यर्थः ॥ **एतदेवेति** । प्रवृत्तिरेव कर्तृत्वमित्येतदेवेत्यर्थः । कुतोऽस्यैव व्युत्पाद्यत्वेन प्रकृतत्वं तृतीयादिविषयत्वस्यापि तत्सम्भवादित्यत आह ॥ **अत्रैव हीति** । चिकीर्षाकृतिमत्त्वरूप एव कर्तृत्वे विप्रतिपत्तिर्न तु तृतीयादिविषयत्वरूपे तस्मिन्नित्यर्थः । ब्रह्मशब्दोक्तगुणपूर्तिसम्भावकत्वेनास्यैव जन्मादिसूत्रोक्तत्वादिति भावः । तद्धेतावतैव कर्तृत्वनिर्वचनेन कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्विरोधस्फोरणाद्बुद्धिपूर्वेत्यस्य वैयर्थ्यमित्यत उक्तरूपकर्तृत्वस्यापि तन्मनोऽकुरुतेति श्रुतिबलेन प्रागभावे परेणाङ्गीकाराल्न कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्विरोधसिद्धिरित्यप्रयोजकत्वमेवेत्यर्थे तत्कर्तृतायास्तद्व्यापकव्यावृत्त्या पक्षे व्यावृत्तिप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदन्वयप्रदर्शनपूर्वकं प्रकृतोपयोगितया तद्व्याचष्टे ॥ **सा चेयमिति** । कुतः प्रवृत्तेर्बुद्धिर्व्याप्तियेन तद्व्यावृत्त्या तद्व्यावृत्तिर्भवेदित्यत आह ॥ **कार्याया इति** । तथा चाकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गरूपविपक्षबाधकतर्कसहकृतसाहचर्यग्राहिप्रत्यक्षादेव तत्सिद्धिरिति भावः । व्यभिचाराद्यदर्शनादित्यादिपदेनोपाधिपरिग्रहः॥ **अभावे सम्भवतीति** । तस्याचेतनप्रभेदत्वादिति भावः । ननु या बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति बुद्धिपूर्वप्रवृत्त्यनुवादेन तस्याः कर्तृत्वरूपताविधानादुद्देश्यप्रवृत्तिलिङ्गानुरोधेन बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितेति वक्तव्यम् । तत्कथं निश्चितमिति नपुंसकप्रयोग इत्यतो भवेदेवं यद्यत्रोक्तरीत्या प्रवृत्त्यनुवादेन कर्तृत्वविधिः स्यात् । न चैवम् । किं तर्हि यत्कर्तृत्वं तद्बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति कर्तृत्वानुवादेन तद्व्याख्यानादुद्देश्यकत्वलिङ्गानुरोधेन निश्चितमिति नपुंसकत्वमुपपन्नमित्याह ॥ **अत्रेति** । यथाश्रुतोद्देश्यविधेयभावव्यत्यासेन योजनायामितिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वाश्रयणादपरितुष्यन्नाह ॥**भावे वेति** । नपुंसके भावे क्त इति स्मरणादिति भावः । तथा चेति निश्चितमित्यस्येति निश्चय इत्यर्थकत्वान्न विशेष्यनिघ्नत्वप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् । ननु प्रतिषेधात्मकत्वं चेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च कुलालादेः प्रतिषेधत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च प्रतिपक्षानुमानस्याभासत्वशङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्विरोधस्फोरणेन तत्प्रापकाप्रयोजकताशङ्कायाः परिहृतत्वेन तदाभासत्वस्य प्रागेव परिहृतत्वात् । प्रतिषेधत्वोपपादनस्य तत्रानुपयोगाच्च । न च प्रकारान्तरेण प्राप्ताभासत्वशङ्कानिरासार्थं तदिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन तदनुदयादित्यतो विशेषणवैयर्थ्यस्यैव तत्प्रापकत्वेन तत्प्रयुक्ततदाभासकत्वशङ्कायां व्यभिचारवारकत्वेन विशेषणस्यार्थवत्तया विशेषणवैयर्थ्यस्यैवाभावान्न तत्प्रयुक्ताया अपि तदाभासत्वशङ्काया अवकाश इत्यभिप्रेत्य तद्वारकतया तत्सार्थक्यं वक्तुमविशेषितस्य हेतोर्विपक्षवृत्तित्वे व्यभिचारस्यैवाप्रसक्त्या विशेषणस्य तद्वारकत्वायोगात् । व्यभिचारप्रसक्त्युपपादनाय विपक्षेऽविशेषितस्य हेतोर्वृत्तिप्रतिपादनार्थं तदिति भावेन रीत्यन्तरेण तदाभासत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु मा भूदिति** । नन्वविशेषितस्य हेतोर्विपक्षवृत्तित्वोपपादकत्वे कुलालादेः कर्तुरेव प्रतिषेधात्मकताया एव व्यभिचारोपपादकत्वेन तदुपदर्शनाय कुलालादेरित्येव वक्तव्यतया भावस्येति वचनासङ्गतिरित्यतोऽत्र सामान्यशब्दत्वाद्भावशब्दस्य तद्विशेषकुलालादिकर्त्रुपलक्षणत्वान्नासङ्गतिरिति भावेनानूद्य भावशब्दं व्याचष्टे ॥ **भावस्येति** । साकाङ्क्षतया वाक्याभासकत्वशङ्कापरिहारायापेक्षितक्रियामध्याहरति ॥**विद्यत इति** ॥ **मात्रग्रहणमिति** । सूत्र इति शेषः। क्वचित्सूत्रे मात्रग्रहणमित्यपि पाठः । तद्व्याख्याने एकग्रहणं चेत्येव पाठः। व्याख्याने चैकग्रहणमिति पूर्वग्रन्थानुसारात् । तद्व्याख्यानमेकग्रहणं चेति पाठे सौत्रमात्रपदव्याख्यानमेकग्रहणं व्याख्याने सार्थकमिति व्याख्यानपदाध्याहारेण योज्यम् । कुलालस्य प्रतिषेधात्मकत्वोपपादनेन व्यभिचारोपपादनसिद्धेरभावधर्मत्वप्रतिपादनमनर्थकमित्यतः प्रतिषेधात्मकत्वोपपादनार्थं तदिति भावेन किं तदुपपादनेनेत्यतस्तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । अभावशब्दस्य चतुर्विधाभावपरत्वभ्रान्तिं निवारयति ॥ **अभावोऽत्रेति** । संसर्गाभाववत्त्वस्य धर्मत्वेऽपि संसर्गाभावस्यादृश्यत्वाधिकरणन्यायेन धर्मत्वाभावेन चतुर्विधस्याभावस्य धर्मपदोक्तधर्मत्वान्वयासम्भवादिति भावः ॥ **भावप्रधान इति** । अभावधर्मत्व इति भावप्रधान इत्यर्थः । हेतोरसिद्धिं परिहरति ॥ **अस्तीति** । ननु धर्मधर्म्यैक्यतश्चेति भाष्यमनर्थकम् । न च कुलालान्योन्याभावयोरैक्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽभावधर्मकत्वोक्तेरभावरूपे धर्मे हेतुवृत्त्युपपादकत्वेऽपि विपक्षभूते कर्तरि कुलालादौ तदनापादकत्वेन तदुपपादकतया भावधर्मत्वोक्तेरसङ्गतिशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तां शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **हेतुसमुच्चय इति** । अत्र समुच्चयशब्द इतरेतरयोगपरः । वक्ष्यमाणप्रकारेणाभावधर्मकत्वधर्मधर्म्यैक्ययोः परस्परसापेक्षयोरेव हेतुवृत्त्युपपादकत्वेन निरपेक्षयोस्तदभावात् । परस्परनिरपेक्षयोरेकक्रियासम्बन्धस्थल एव च समुच्चयनियमस्याकरे स्थितत्वादित्यवधेयम् । धर्मधर्म्यैक्यत इत्येतावता धर्मधर्मिणोः कुलालान्योन्याभावयोरैक्योक्त्या कुलालादेः प्रतिषेधात्मताया उपपादितत्वादेवशब्दवैयर्थ्यमित्यतः कुलालान्योन्याभावयोर्भिन्नाभिन्नत्वेऽन्योन्याभावभेदेन

कुलालस्य प्रतिषेधात्मकत्वप्राप्त्या व्यभिचारप्राप्तिवत्तद्भेदेन तदनात्मकत्वप्राप्त्या तत्परिहारस्यापि प्रसङ्गेन भेदाभेदस्य व्यभिचारानुपपादकत्वेन भेदनिरासद्वारा तदुपपादकात्यन्ताभेदलाभायैवशब्द इत्याह ॥ **एवशब्द इति** । नन्वन्योन्याभावस्य धर्मिणाऽत्यन्ताभेदाभेदयोरपि सम्भवे किमिति सिद्धान्तेऽत्यन्ताभेदाभ्युपगमोऽपीत्यतः सत्यपि तस्मिन्नसत्त्वाभेदाभावे कथमेवशब्देन तत्र भेदव्युदाससमर्पणमित्यतस्तस्य तत्र सम्भवमाह ॥ **अन्योन्याभावो हीति** । ननु संयोगादिवदिति वक्ष्यमाणभेदसाधकाक्रान्ततया संयोगादौ भेदाभेदयोः सद्भावेऽप्यन्योन्याभावे भेदसाधकस्य खण्डितत्वस्याभावाद्भेदाभावेन भेदाभेदयोस्तत्रासम्भवादित्याह ॥ **न त्विति** । ननु तथाऽपि न तु तन्मात्रताभवेदित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च कुलालादेःप्रतिषेधमात्रताभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यानर्थक्यात् । न च मात्रशब्दस्य व्यभिचारवारकत्वप्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च सार्थक्यवर्णनेन तस्य विशेषणत्वसिद्धिरेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । अविशेषितस्य व्यभिचारोपपादनेनैव विशेषणसार्थक्यसिद्ध्या विशेषणतायास्तदनपेक्षितत्वात् । न चाविशेषितस्य व्यभिचारवद्विशेषणस्य व्यभिचारपरिहारकत्वौपयिकस्यापि तदुपयोगित्वान्न तदिति वाच्यम् । अविशेषिते व्यभिचारमात्रस्यैव तत्सार्थक्यनिमित्तत्वे बाधकाभावेन विशेषणे व्यभिचारपरिहारकत्वस्यापि तन्निमित्तकत्वकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गादित्यतोऽविशेषितव्यभिचारमात्रस्य तत्सार्थक्योपपादकत्वे बाधकदर्शनेनोभयोरपि विशेषणसार्थक्योपपादकत्वं व्युत्पाद्य पूर्वग्रन्थेनाविशेषितस्य व्यभिचारसमर्थनेऽपि विशेषणस्य व्यभिचारपरिहारकत्वासिद्ध्या सार्थक्यासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थमवश्यवक्तव्यव्यभिचारपरिहारकतोपदर्शकत्वेनोत्तरवाक्यं योजयति ॥ **अस्त्वेवमिति** । विशेषणसार्थक्यवर्णनेन तद्वैयर्थ्यप्रयुक्ततदाभासताशङ्कायाः परिहारात्किमुत्तरेणेत्यतः स्वरूपासिद्ध्यादिपरिहारार्थत्वान्नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमिति भावेन प्रतिपक्षानुमाने स्वरूपासिद्ध्यादिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । ननु विश्वप्रागभावे कथं प्रतिषेधमात्रत्वस्यासिद्धिरित्यतस्तां प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते ॥ **तथा हीति** । प्रमेयत्वादिलक्षणभावरूपधर्मात्मकत्वेन भावत्वान्न प्रतिषेधमात्रत्वं प्रागभावेऽपि वक्तुं तस्य प्रमेयत्वादिधर्माणामेवाभावाभावेऽपि तेषामप्यभावत्वे भावत्वेऽपि वा प्रागभावाद्भिन्नत्वे उक्तरूपतद्धर्मात्मकत्वानापत्त्या तदनवकाशः तत्तदुपपादनपूर्वकं तद्व्युत्पादयन् प्रथमतः प्रमेयत्वादिधर्मवत्त्वं तदभावे दोषोक्त्या दर्शयितुं विकल्पयति ॥ **पक्षीकृत इति** । सन्तीत्याद्यपक्षेऽपि किं तेषा-

SGDF

वोताभावा इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्ये द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ **आद्य इति** । कुतस्तेषां नाभावत्वमित्यतो विधिप्रत्ययविषयत्वेन भावलक्षणाक्रान्ततया भावत्वस्यैव निश्चितत्वात् । अन्यथाऽभावस्यापि तद्विषयतायां तत्रातिव्याप्तत्वेन तस्य भावलक्षणत्वायोगादिति भावेनाह ॥ **विधीति** । न केवलं भावलक्षणाक्रान्ततयैव तेषां भावत्वसिद्धिः किन्नाम अभावलक्षणानाक्रान्तत्वादन्यथा प्रमेयत्वादावभावलक्षणावृत्त्याऽव्याप्तिप्राप्त्या तस्याभावलक्षणत्वं न स्यादित्याशयेनाह ॥ **प्रतियोगिनिरूप्यत्वाच्चेति** । ननु न प्रतियोगिनिरूप्यत्वमभावलक्षणम् । प्रतियोगित्वस्याभावनिरूपकत्वरूपतया परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात् । किन्त्वन्यदेव । तथा च प्रतियोग्यनिरूप्यत्वेऽपि तेषां विवक्षिताभावलक्षणवत्तयाऽभावत्वं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **षट्पदार्थातिरिक्तत्वमिति** । उपलक्षणं चैतत् । द्रव्यादिषट्लक्षणान्यतमराहित्यमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **स्वेच्छेति** । लोकप्रतीतिमवधूयेति शेषः ॥ **अन्यथेति** । उपलक्षणं चैतत् । द्रव्यादिपञ्चलक्षणोपपन्ना एव भावास्तद्रहितोऽभाव इत्यपि स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । भावा इत्याद्यपक्षेऽपि किं प्रमेयत्वादयो धर्मिणः प्रागभावाद्भिन्ना उताभिन्ना इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **ते चेति** । कुतो नेत्यतोऽन्योन्याभावस्यैव यावद्द्रव्यभावितया धर्मिणाऽत्यन्ताभिन्नत्वस्यैव सिद्धत्वादित्याह ॥ **अन्योन्येति** । अस्तु तर्हि धर्मिणोऽभिन्ना इति द्वितीय इत्यत आह ॥ **तथा चेति** । न केवलमस्मिन्पक्षे हेतोः स्वरूपासिद्धिरित्येव किन्तु दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिश्चेत्याह ॥ **दृष्टान्तश्चेति** । तदुपपादयति ॥ **घटाभावस्यापीति** । धर्मद्वारेति प्रमेयत्वादिभावरूपधर्मभेदेनेत्यर्थः । उक्तस्य सर्वस्याप्यर्थस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमपेक्षिताध्याहारेण योजयति ॥ **प्रथमेति** ॥ **अभिन्नश्चेति** । अत्यन्ताभिन्नश्चेत्यर्थः ॥ **इवेति वेति** । तथा च चशब्द इवार्थ इति भावः । अथाऽपीत्यस्य साकाङ्क्षत्वपरिहारायापेक्षितं शेषं पूरयति ॥ **नेति** । उक्तशङ्कापरिहारोपयोगितया भाष्यस्थपदानि व्याचष्टे ॥ **हिशब्द इत्यादिना** । नन्वेवं धर्मिणः कुलालादेवान्योन्याभावरूपप्रतिषेधधर्माभिन्नत्वेन प्रतिषेधतया धर्मिणः प्रतिषेधात्मकरूपप्रतिषेधमात्रत्वस्य विपक्षाद्व्यावृत्तिरिति व्यभिचारतादवस्थ्यमित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **कथमिति** । उक्तस्यार्थस्य मुख्यवृत्त्याऽलाभाल्लक्षणायाश्च निर्निबन्धनत्वादिति भावः । लक्षणयैव तल्लाभ इति दर्शयितुं तस्या मुख्यार्थाद्यनुपपत्त्यादिसापेक्षितत्वेन तदभावेऽसम्भवात् ‡ तत्स-

द्भावं वक्तुं मुख्यार्थं तावदाह ॥ **मात्रशब्दो हीति** ॥ **न च तत्क्वापीति** । सकलस्य प्रतिषेधत्वं क्वापि पक्षे दृष्टान्ते च न सम्भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥ **प्रतिषेधेऽपीति** । तर्हि मुख्यार्थो न सम्भवतीति भावः ॥ **विधेरिति** । प्रतिषेधापेक्षयेति शेषः । रूढलक्षणात्वान्न प्रयोजनापेक्षेत्याशयेनाह ॥ **अन्नमात्रं भुक्तमिति यथेति** । अत्र मात्रशब्दः साकल्यार्थः । न च भुक्तिसकलस्यान्नत्वमिति सम्भवति । व्यञ्जनादेरवर्जनीयत्वात् । अतस्तत्राप्यन्नमात्रशब्दो लक्षणयाऽन्नस्य प्राधान्यं व्यञ्जनादेश्चाप्राधान्यं लक्षयतीत्येवाश्रयणीयमित्यर्थः । तथाऽपि प्रकृते किमायातमित्यत आह ॥ **धर्मधर्मिणश्चेति** । निर्धारणे षष्ठी चेयम् । ननु बुद्धिराहित्यमेव तदित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च प्रागभावस्य प्रतिषेधमात्रत्वेन बुद्धिराहित्यसाधनत्वभेदप्रतिपादनमिति नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तत्साधनस्यापि प्रकृतासङ्गतत्वेनानर्थक्यापरिहारादित्यतोऽस्याव्यवहितेन सङ्गत्यभावेऽपि बुद्धिपूर्वेति तत्पूर्ववाक्यसूचितस्य बुद्धिराहित्येन प्रागभावे कर्तृत्वाभावसाधनस्य बुद्धिराहित्यासिद्ध्या तदनुपपन्नत्वशङ्कापरिहारकत्वेन तत्सङ्गतत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तत्सङ्गततयोत्तरवाक्यं योजयितुमुक्तानुवादपूर्वकं प्रागभावस्य कर्तृत्वाभावसाधने हेतुभूतबुद्धिराहित्यासिद्धिशङ्कामुत्थापयति ॥ **इच्छेत्यादिना** । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतो मूले तदित्यस्य तस्मादित्यर्थत्वमेवशब्दस्य तत्सम्बन्धं चाश्रित्य तत्परामृष्टहेतुप्रदर्शनपूर्वकं प्रकृतोपयोगितयाऽपेक्षिताध्याहारेण व्याचष्टे ॥ **तत्तस्मादित्यादिना** ॥ **चैतन्यमिति** । बुद्धिरित्यर्थः । अप्रयोजकत्वमाशङ्कते ॥ **कश्चिदिति** । द्रव्यत्वसंयोगित्वादाविव निरुपाधिकसम्बन्धभङ्गस्यैव विपक्षे बाधकस्य सत्त्वान्नाप्रयोजकतेत्यभिप्रेत्य तस्य बाधकत्वानङ्गीकारे बाधकमाह ॥ **निरुपाधिकेति** । योग्यस्योपाधेरनुपलम्भबाधितत्वादयोग्यस्य च शङ्कितुमशक्यत्वादनयोरनौपाधिकसम्बन्धसिद्धिरिति ज्ञेयम् ॥ **निर्निमित्ताया इति** । व्यभिचारचिन्हदर्शनरूपानिमित्तशून्याया इत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गित्वादिति** । किञ्चिद्द्रव्यसंयोगि किन्न स्यादिति निर्निमित्तव्यभिचारशङ्काया द्रव्यत्वेन संयोगसाधनेऽपि तुल्यत्वात् * तेनापि तदसिद्धिः स्यादित्यतिप्रसङ्गित्वादित्यर्थः ॥ **तन्मन इति** । तथा चाभावस्यापि ॥ १७६ ॥ बुद्धिमत्तायाः श्रुतिसिद्धत्वान्नेयं विभिचारशङ्का निर्निमित्तेति नातिप्रसङ्ग इति भावः । श्रुतेर्भगवत्परत्वान्न प्रागभावस्य बुद्धिमत्त्वसिद्धिः * श्रुत्युक्तदोषतादवस्थ्यमेवेति परिहरति ॥ **अन्यथेति** ॥ **संज्ञाभेदमात्रमिति** । नार्थे कश्चिद्विशेष इति शेषः । तर्हि नास्मन्मतप्रतिपक्षपताऽस्य पक्षस्येति भावः । ननु संज्ञामात्रं ब्रह्मवादिना तदेकत्वाभ्युपगमान्मया च तत्तत्कार्यप्रागभावानामनेकत्वाभ्युपगमेन प्रमेयेऽपि वैलक्षण्यादित्यत आह ॥ **अनेकत्वादेरिति** । अत्रादिपदेनाचेतनप्रभेदत्वपरिग्रहः । त्याज्यत्वे हेतुमाह ॥ **अनेकात** । स्वतन्त्राणामनेकेषामेकप्रकारज्ञानचिकीर्षाकृतिसद्भावस्य प्रमाणभावपराहतत्वेन कस्यचिदुत्पत्त्यनुकूलकृत्यादावप्यन्यस्य तत्प्रतिकूलकृत्यादिमत्त्वेन कार्योत्पत्त्यनुकूलकृत्या तदुत्पत्तेरिव तत्प्रतिकूलकृत्या तदनुत्पत्तेरपि प्राप्त्याऽनेकस्वातन्त्र्ये कार्योदयायोगादित्यर्थः । ननु कर्तृत्वाभावसाधकबुद्धिराहित्यस्य सिद्धिप्रतिपादकतया बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हीत्येतद्वाक्ये सङ्गतस्यास्य वाक्यस्य तद्वाक्यानन्तर्यस्यैव युक्तत्वान्न व्यवधानं सम्भवतीति शङ्कते ॥ **नन्विति** । ननु विशेष्यतैवेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च धर्मधर्मिभावस्य विशेषणविशेष्यभावरूपताप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च भावाभावयोर्धर्मधर्मिभावोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्यानुक्तत्वे उक्तत्वेऽपि वा तत्रानुपपत्त्यभावेनानुपपादनीयत्वादित्यतस्तस्योक्तत्वाप्रदर्शनपूर्वकं तत्रानुपपत्तिं प्रदर्श्य तन्निरासकतयोत्तरमूलं योजयितुं भावाभावयोर्धर्मधर्मिभावोपदर्शकं मूलानुवादपूर्वकं तत्रानुपपत्तिमुद्भावयति ॥ **भावाभावधर्म इत्यादिना** । कुतो न भावाभावयोरभावाभावधर्मत्वमित्यतः प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयसिद्धेः प्रकृते च तदभावादन्यथा यस्य कस्यचित्किञ्चिद्धर्मकत्वप्रसक्तेरिति भावेनाह ॥ **भावाभावयोरिति** । न केवलं साधकप्रमाणाभावमात्रं किन्त्वनुमानबाधश्चेत्यभिप्रेत्य धर्मधर्मिभावाभावसाधकहेतूनाह ॥ **सम्बन्धाभावाच्चेत्यादिना** । भावाभावौ न धर्मधर्मिणौ सम्बन्धशून्यत्वादित्यनुमानमनेनोक्तं भवति । नन्वसम्बन्धेऽपि धर्मधर्मिभावः किन्न स्यादित्यप्रयोजकत्वमित्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वावधारणेन सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावव्यापकत्वासिद्ध्या व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वाद्धर्मधर्मिभावव्यापकसम्बन्धनिवृत्त्या तद्व्याप्यधर्मधर्मिभावाभावसाधनमुपपन्नमित्यभिप्रेत्य सम्बन्धस्य तत्प्रयोजकत्वावधारकान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति ॥ **सम्बन्धयोरित्यादि** । अस्तु सम्बन्धस्य तद्व्यापकत्वं तथाऽपि भावाभावयोः सम्बन्धवत्त्वान्न व्यापकव्यावृत्तिरिति कथमसिद्धेनासम्बन्धेन तदभावानुमानमित्यत आह ॥ **न चेति** । कुतो न सम्बन्ध इत्यतः संयोगसमवायौ हि सम्बन्धौ न च तौ तयोः स्त इति भावेन तदसम्भवे युक्तिमाह ॥ **संयोगेति** । संयोगस्य युतसिद्धद्रव्यमात्रनिष्ठत्वात्समवायस्यापि गुणगुण्यादिरूपायुतसिद्धमात्रनिष्ठत्वेन भावमात्र-

SGDF Sri Gurudeva Datta Foundation

निष्ठत्वादित्यर्थः । विरुद्धस्वभावत्वेऽपि धर्मधर्मिभावः किन्न स्यादित्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामविरुद्धस्वभावत्वस्य धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वावधारणेन तद्व्यापकत्वसिद्ध्या व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्त्यवश्यम्भावान्न तदवकाश इति भावेनाविरुद्धस्वभावत्वस्य तत्प्रयोजकत्वावधारकावन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति ॥ **यावुदित्यादिना** । भावाभावयोरप्यविरुद्धस्वभावत्वान्न व्यापकव्यावृत्तिरस्तीति कथं तया तद्व्याप्याभावसाधनमित्यतो विरुद्धत्वोपपादनेन व्यापकव्यावृत्त्यसिद्धिं परिहरति ॥ **विरुद्धस्वभावौ चेति** । अभेदेऽपि धर्मधर्मिभावः किन्न स्यादित्यतो भेदस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्प्रयोजकत्वावधारणेन तद्व्यापकत्वनिर्णयाद्व्यापकनिवृत्त्या व्याप्याभावसाधनमुपपन्नमिति भावेन भेदस्य प्रयोजकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति ॥ **न हीति** । अनेन व्यतिरेको दर्शितः । भिन्नयोरेव धर्मधर्मिभावदृष्टेरित्यन्वयोपलक्षणं चैतत् । असिद्धिं परिहरति ॥ **उक्तं चेति** । नन्वत्र विशेष्यतैव धर्मित्वमित्युच्यते । तत्कथमस्य धर्मधर्मिभावस्य विशेषणविशेष्यभावरूपताप्रतिपादकत्वमित्यतोऽस्य विशेषणतैव धर्मत्वमित्येतदुपलक्षणत्वात्तदुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योपलक्ष्यं दर्शयति ॥ **विशेषणतैवेति** । अस्त्वेवं धर्मधर्मिभावस्य विशेषणविशेष्यभावरूपत्वं तथाऽपि न प्रकृतसिद्धिरुक्तरूपधर्मधर्मिभावस्य प्रमाणाभावेन भावाभावयोरसम्भवादित्यत आह ॥ **प्रतीयते चेति** । भावाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावप्रतीत्यभावे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यतया कारणीभूतप्रतीत्यभावे तत्कार्यव्यवहारायोगादन्यथाऽकारणकार्योत्पत्तिप्रसक्तेरिति भावः ॥ **तत्कथमिति** । साधकप्रमाणसत्त्वादित्यर्थः । पटशौक्ल्ययोः सत्यपि सम्बन्धे विशेषणविशेष्यभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेन सम्बन्धप्रयुक्तत्वाभावान्मेरुमन्दरयोश्च सत्यप्यसम्बन्धे धर्मधर्मिभावाभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेनासम्बन्धप्रयुक्तत्वाभावेन सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावेनान्वयव्यतिरेकसद्भावेऽपि तत्प्रयोजकत्वानवधारणात्सम्बन्धस्य तद्व्यापकत्वासिद्ध्या भावाभावयोः सम्बन्धाभावेन धर्मधर्मिभावाभावानुमानमव्यापकव्यावृत्त्याऽव्याप्यव्यावृत्तिसाधनत्वादनुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ **पटशौक्ल्ययोश्चेति** । अङ्गीकृत्य च सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावेनान्वयव्यतिरेकौ स्वस्वभावप्रयुक्तत्वाद्धर्मधर्मिभावतदभावयोः सम्बन्धतदभावप्रयुक्तत्वान्न सम्बन्धस्य तद्व्यापकत्वमिति न तद्व्यावृत्त्या तद्व्यावृत्तिसाधनावश्यकता इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावेनान्वयव्यतिरेकावेव न स्त इति तस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेर्न तदभावेन तदभावस्य साधनमुपपद्यत इत्यभिप्रेत्य सति सम्बन्धे धर्मधर्मिभावस्तदभावे तद-

भाव इत्यन्वयव्यतिरेकौ व्यभिचारेण दूषयति ॥ **सम्बन्धयोरपीत्यादिना** । गुणगुणिनोः सत्यप्यविरुद्धस्वभावत्वे धर्मधर्मिभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेनाविरुद्धस्वभावप्रयुक्तत्वाभावात् । अश्वमाहिषयोश्च सत्यपि विरुद्धस्वभावत्वे धर्मधर्मिभावाभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेन विरुद्धस्वभावप्रयुक्तत्वाददविरुद्धस्वभावस्य धर्मधर्मिभावेनान्वयव्यतिरेकसद्भावेऽपि तत्प्रयोजकत्वाभावेनाविरुद्धस्वभावत्वस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेर्न तद्व्यावृत्त्या धर्मधर्मिभावाभावसाधनमुपपद्यते । तथा भिन्नयोर्धर्मधर्मिस्थले सत्यभिन्नत्वे धर्मधर्मिभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेन भेदप्रयुक्तत्वाभावात् । घटस्य स्वेन भेदाभावेऽपि धर्मधर्मिभावाभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेनाभेदप्रयुक्तत्वाभावाद्भेदस्य धर्मधर्मिभावाभावेनान्वयव्यतिरेकसद्भावेऽपि तस्य धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वाभावेन तद्व्यापकत्वानवधारणान्न तद्व्यावृत्त्याऽपि धर्मधर्मिभावाभावसाधनमवकाशं लभत इत्युक्तन्यायेनोत्तरमपि हेतुद्वयं दूषणीयमित्याह ॥ **एवमेवेति** । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु यावविरुद्धस्वभावौ तौ धर्मधर्मिभाववन्तौ यौ विरुद्धस्वभावौ तौ न धर्मधर्मिभाववन्ताविति, यौ भिन्नौ धर्मधर्मिभाववन्तौ, यावभिन्नौ न तौ धर्मधर्मिभाववन्ताविति चाविरुद्धस्वभावत्वभेदयोर्धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वावधारकान्वयव्यतिरेकयोर्व्यभिचारेणाभावान्न ताभ्यां तयोस्तत्प्रयोजकत्वमिति न तद्व्यावृत्त्या तदभावसाधनमुपपन्नमित्यभिप्रेत्य ययोर्विरुद्धस्वभाववत्त्वं न तयोर्धर्मधर्मिभाव इति व्यतिरेकव्यभिचारेण दूषयति ॥ **सगुणेति** । यावविरुद्धस्वभावौ तयोर्धर्मधर्मिभाव इत्यन्वयेऽपि व्यभिचारमाह ॥ **अदर्शनाच्चेति** । अविरुद्धस्वभावत्वेऽपि शौक्ल्ययोर्धर्मधर्मिभावस्यादर्शनादित्यर्थः । यावभिन्नौ न तयोर्धर्मधर्मिभाव इति व्यतिरेकेऽव्यभिचारमाह ॥ **दृश्यते चेति** । अन्यथा घटोऽस्त्यभिधेयः प्रमेयश्चेत्यादिव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । ननु चास्तित्वादीनां धर्मिणो घटादेर्भिन्नत्वात्कथमभेदेऽपि धर्मधर्मिभावे निदर्शनमिदमित्यतः पदार्थानियमवादिनो नैयायिकस्य मतेऽस्तित्वादेर्धर्मिणो भिन्नत्वेऽपि षट्पदार्थनियमवादिनो वैशेषिकस्य मते तस्य तदभिन्नत्वात्तदुदाहरणत्वमक्षतमित्याभिप्रेत्याह ॥ **अस्तित्वेति** ॥ **अङ्गीकृतत्वादिति** । भावस्य रूपमेव ह्यवस्थाभेदेनास्तित्वं ज्ञेयत्वं चोच्यत इति तदुक्तेरिति भावः । ययोर्भेदस्तयोर्धर्मधर्मिभाव इत्यन्वये व्यभिचारमाह ॥ **भिन्नानामपीति**। घटपटादीनां सत्यपि भेदे धर्मधर्मिभावो नोपलभ्यत इत्यर्थः। नन्वभेदे कथं विशेषणविशेष्यभाव इत्यतः किमयं प्रमाणप्रश्नः किंवा स्वभावप्रश्न इति विकल्पं विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणमित्याद्यपक्षदूषणं च मनसि

३०**

।निधाय भावाभावस्वरूपास्तु विशेषा एव वस्तुन इत्यद्वयत्वाधिकरणीयानुव्याख्यानानुसारेण सम्भावकं वदन्प्रकृताक्षेपपरिहारमुपसंहरति।। **तदेवमिति।** ननु भावाभावयोर्विधिनिषेधरूपत्वस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वादुत्तरवाक्ये तदभिधानमनर्थकम् । न च भावाभावयोर्विधिनिषेधधर्मिकत्वप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च घटादिभिर्भाव एव प्रागभावादिरभाव एवेति व्यवस्थोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । अव्यवस्थाप्रापकप्रमाणाभावेन तदप्रसक्त्या तदुपपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः प्रापकप्रदर्शनेनाव्यवस्थाप्रसङ्गशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकतया भावाभावयोर्विधिनिषेधधर्मिकत्वोपपादकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं शङ्कामुत्थापयति ॥ **यद्येवमिति ॥ भावस्याप्यभावत्वेनेति।** घटादेर्भावस्यान्योन्याभावरूपधर्मात्मकत्वेनाभावत्वं स्यादित्यर्थः ॥ **अभावस्य भावत्वेनेति ।** प्रागभावादेरभावस्य प्रमेयत्वादिरूपधर्मात्मकत्वेन भावत्वं स्यादित्यर्थः । उभयत्रेष्टापत्तिं परिहरति ।। **घटादीनामिति** । तत्रापीष्टापत्तिमाशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** ॥ **तथा भावेति** । निर्निबन्धनत्वेत्यर्थः । यथाक्रमं सम्बन्धभ्रमं वारयति ॥ **यथायोग्यमिति** । मूलेऽत्रेत्यप्रयोजकत्वसूचनार्थमिति भावेन तथा व्याचष्टे ॥ **अत्रेति ।** तर्हि भावाभावयोर्विधिनिषेधधर्मिकत्वकथनमात्रेणोक्तव्यवस्थाया उपपादितत्वात्प्रथमप्रतिपत्तिष्विति भाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्यतस्तत्सङ्गमयितुं सम्भावितं विकल्पद्वयं प्रदर्श्य तत्परिहारकतया ग्रन्थं योजयति ॥ **अयमर्थ इति ॥ पदार्थसार्थ इति ।** भावाभावात्मकपदार्थसमूह इत्यर्थः । ननु भावाभावात्मकत्वे धर्मधर्मिभावस्यैवायोगेन विधिनिषेधधर्मिकत्वस्यैवायोगान्न घटतत्प्रागभावादेर्भावाभावत्वव्यवस्थेत्यतो भावाभावयोर्घटतदन्योन्याभावयोः प्रागभावप्रमेयत्वयोर्वा सविशेषाभेदेन निर्विशेषाभेदानङ्गीकाराद्विशेषस्य च भेदप्रतिनिधित्वेन तच्छक्त्या धर्मधर्मिभावसम्भवान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **अभेदेऽपीति ॥ उक्तमेवेति ।** तदेवमित्यव्यवहितपूर्वग्रन्थेनेति शेषः । ननु प्रथमप्रतिपत्तिमात्रस्य भावाभावनिबन्धनप्रमाणत्वाभावात्प्रथमं विधिनिषेधरूपत्वेन प्रतीतेरेव तत्प्रमाणत्वात् * न प्रथमप्रतिपत्तिष्वित्यस्य द्वितीयप्रश्नोत्तरत्वमित्यतस्तदुपपत्तये उत्तरार्धैकवाक्यतामाश्रित्य तथाऽपि प्रथमं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः * प्रथमं पर इत्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेण योजयति ॥ **य इत्यादिना ।** ननु च के इमे विधिनिषेधतया प्रतीती किमस्ति नास्तीति व्यवहारौपयिके, अस्तिनास्तिपदार्थविषयके वाऽस्तित्वनास्तित्वप्रकारके वा ।-नाद्यः । अव्याप्तेः । ज्ञानस्य व्यवहारजनकत्वानियमाभावेन विवक्षितस्यास्तीत्यादिप्रतीतिविषयत्वस्याभावात् । उत्पन्नस्यापि ज्ञानस्य व्यवजिहीर्षाभावेन व्यवहाराजनकत्वात् । न द्वितीयः । भावाभावलक्षणयोरतिव्याप्त्यसम्भवप्रसङ्गात् । अभावस्यास्तिपदार्थत्वात् । अन्यथा कथं पश्चादपि घटाभावोऽस्तीति प्रतीतिः । तृतीयेऽपि के इमे अस्तित्वनास्तित्वे भावाभावत्वे सत्त्वनिषेधत्वे वा । आद्येऽन्योन्याश्रयः । द्वितीयेऽनुगतसत्तानङ्गीकारेण सत्त्वनिषेधरूपत्वे उभे अपि प्रत्येकं भावे अभावे च विद्येते इति सिद्धान्तः । एवञ्च ते किं स्वरूपप्रतीतावेव प्रतीयेते उत न । आद्ये स्वरूपसत्त्वस्य भाव इवाभावेऽपि प्रत्येतव्यत्वात् । निषेधत्वस्य चाभाव इवाभावेऽपि प्रत्येतव्यत्वादव्याप्तिः । द्वितीये स्वव्याप्तिस्तत्कथमेतदित्यतो विधित्वनिषेधत्वे निरूपयति **परप्रतिक्षेपतां विनेति परप्रतिक्षेपेण चेति** । ननु तथाऽपि प्रतीतौ किं प्रथमं यो विधितया निषेधतयेत्येवं प्रथमग्रहणं कालविशेषणमभिप्रेतं किंवा प्रथमायाः प्रतीतिरिति प्रतीतिविशेषणम् । नाद्यः । बुद्धेर्विरम्यव्यापारायोगात् । द्वितीयेऽपि किमेतज्जन्मनि या स्वविषयिका प्रतीतिः सा विवक्षिता किं वैकसामग्रीजन्यासु स्वविषयिकासु प्रतीतिषु या स्वविषयिका प्रथमप्रतीतिः सा । नाद्यः । गिरिदरिवर्तिनो गजाभावस्य ज्ञानात्पूर्वमेव जातायां यत्प्रमेयं तदस्तीत्यस्यां सामान्याकारेण प्रमेयमात्रविषयिकायां वन्यगजाभावस्य प्रथमं परप्रतिक्षेपकतां विनैव प्रतीतेर्भावाभावलक्षणयोरतिव्याप्त्यव्याप्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । एकसामग्र्याऽनेकज्ञानजनकत्वायोगात् । सामग्रीभेदाभावे कार्यभेदस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गादिति चेन्न । यदा यदा स्वयं ज्ञायते तदा तदा स्वयं ज्ञायते तदा स्वविषयं ज्ञानद्वयमस्ति । आपातजं विमर्शजं चेति । तत्रापातजा या संवित्तस्या एवेह प्रथमप्रतीतित्वेनाभिप्रेतत्वात् । अत एव तत्त्वसङ्ख्यानटीकायामापतजायां संविदीत्येवोक्तम् । ननूक्तरूपे अपि विधिनिषेधत्वे प्रत्येकं भावे भावेऽपि च विद्येते इति सिद्धान्तः । ततश्च ते अपि स्वरूपप्रतीतावेव यदि प्रतीयेते तदोक्तरूपविधित्वस्य भाव इवाभावेऽपि प्रत्येतव्यत्वादुक्तरूपनिषेधत्वस्याप्यभाव इव भावेऽपि प्रत्येतव्यत्वादतिव्याप्तिः । यदि च स्वरूपप्रतीतौ न प्रतीयेते तदा स्वव्याप्तिर्भाव एवोक्तरूपं विधित्वमेव प्रथमं प्रतीयते। अभाव एव चोक्तरूपनिषेधत्वमेव प्रथमं प्रतीयत इत्यत्र नियामकाभावादित्यतो भावाभावयोरभावाभावधर्मवत्तया प्रतिक्षेपात्मकत्वेऽपि धर्मिरूपेणाप्रतिक्षेपात्मकत्वादापातजायां संविदि भावघटादावप्रतिक्षेपरूपधर्मिभानसामग्र्या अभावे च प्रागभावादौ प्रतिक्षेपरूपधर्मिभानसामग्र्याश्च सद्भावेऽपि तदा प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपरूपधर्मभानसामग्रीविरहेणोक्तरूपाविधिनिषेधयोरेव भाननियमोपपत्तेर्नाव्याप्तिरि-

स्याशयवानापातजायां संविदि रूपान्तरप्रतीतिसामग्रीविरह एव द्वितीयादिप्रतीतौ तत्समावेशश्च कुत इत्यतः कार्यमेव तत्र प्रमाणमित्यभिप्रेत्य भावविषयमभावविषयं च प्रतीतिद्वयं क्रमेणोदाहरन्कार्यमेव दर्शयति ॥ **घटो हीत्यादिना** । न च भावलक्षणे घटाभावोऽस्तीति वाक्यात्प्रथमम- स्तीत्युपलभ्यमानेऽभावेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्रापि घटाभाव इत्यवान्तरवाक्यार्थभूतप्रतिषेधाकारप्रतीत्युत्तरकालमेव तदस्तित्वप्रतीतिः । अत एव घटाभावो नास्तीति वाक्यात्प्रथममेव घटस्य नास्तित्वाकारेण प्रतीतेरभावलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति परास्तम् । नन्वेवमप्यभावलक्षणस्य भावेऽतिव्याप्तिरेव । तथा हि । भेदो हि धर्मिस्वरूपमेव । स च धर्मिग्रहणे गृह्यत एव । यद्वक्ष्यति । स्वरूपं वस्तुनो भेदो यत्र तस्य ग्रहे ग्रह इति । न च प्रथमप्रतीतौ सप्रातियोगिकप्रतिषेधाकारेण प्रतीयमानत्वं विवक्षितम् । तथा च घटप्रतीतौ स्वरूपाकारेण भेदस्य प्रतीतावप्युक्तरू- पेणाप्रतीतेर्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रथममेव सर्वविलक्षणत्वेन वस्तुप्रतीतेरङ्गीकृतत्वात् । प्रायः सर्वतो विलक्षणं हि पदार्थस्वरूपं दृश्यत इत्य- न्यत्रोक्तेः । तथा च कथं नातिव्याप्तिरिति चेदुच्यते । विशेषतः प्रतिषेधाकारत्वेन प्रतीयमानताया एवाभावलक्षणत्वेन विवक्षितत्वात् । तथा च स्वरूपेण प्रथमं भेदप्रतीतावपि विशेषरूपेण प्रतीत्यभावान्नातिव्याप्तिः । अत एवानन्तरप्रतीतिरिह टीकायां पटो न भवतीति अन्यत्र च न शुक्ल इति विशेषाकारेणैवोदाहृता । वक्ष्यते चैतत् । को विरोधः स्वरूपेण गृहीतो भेद एव तु । अस्यामुष्मादिति पुनर्विशेषेणैव गृह्यत इती- त्यलम् । ननु प्रथमप्रतिपत्तिष्विति नाधिकरणसप्तमी । विधिनिषेधरूपत्वविषयिण्याः प्रतिपत्तेस्तदनाधारत्वेनानाधिकरणत्वात् । नाप्यन्या प्रकृतानु- पयोगात्तदसम्भवाच्चेत्यतोऽधिकरणसप्तम्येवेयमित्यभिप्रेत्य कथं प्रतिपत्तेर्विधिनिषेधरूपत्वानाधारभूतायास्तदधिकरणत्वमित्यतो मुख्यस्याधारत्वस्याभा- वेऽपि बुद्धिपरिकल्पितगौणाधारतायाः सत्त्वेनाधिकरणत्वोपपत्तेर्न सप्तम्यनुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **विषयिविषययोरिति** । ननु प्रतिपत्तेर्विषयं प्रति गौणाधारतायामपि नाधिकरणत्वं तन्निबन्धनाया मुख्याधारताया अभावादित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि मुख्याधारताया एव तन्निमित्तत्वमिति स्यात् । न चैतदस्ति । कारकेषु गौणमुख्यविवक्षासद्भावस्य वैय्याकरणसम्मत्या गौणमुख्यसाधारणस्यैवापादानादेरपादानाधिकारकत्वेन गौणमुख्य- साधारणस्यैव तस्यापादानादिसंज्ञानिबन्धनत्ववदिहापि गौणमुख्यसाधारणाधारमात्रस्यैवाधिकरणतया गौणमुख्यसाधारणाधारमात्रस्यैवाधिकरणसंज्ञा-

निबन्धनत्वेन मुख्याधारतावादस्तदभावात्ततश्च तदभावेऽपि बुद्धिप्रकल्पितगौणाधारतामात्रेणाप्यधिकरणसंज्ञानिर्वाहोपपतेर्न सतम्प्रनुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **कारकेष्विति** । न चात्र ज्ञापकाभावः । साधकतमं करणमित्यत्र तमप्श्रुतेरेव तज्ज्ञापकत्वात् । ननु साधकं करणमित्येवोच्यमाने कारकग्रामसाध्यायामेकस्यां क्रियायां सर्वस्यापि कारकस्य यथायथं स्वस्वव्यापारनिवर्तनद्वारा साधकत्वात्सर्वस्यापि कारककलापस्य करणसंज्ञा स्यात् । न च संज्ञान्तरारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गान्न सर्वस्यापि तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम्। तत्तत्संज्ञारम्भसामर्थ्यादिकसंज्ञाधिकाराच्च कारकसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पाप्रसङ्गेन तदनवकाशात् । न चासत्यपि तमप्ग्रहणे करणकारकसंज्ञयोरविशेषात्संज्ञाद्वयप्रणयनप्रामाण्यादेव न सर्वत्र करणसंज्ञाप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात्करणसंज्ञा कञ्चिदेव विषयं परिहरती तावल्लभ्यते । न त्वनिष्टविषयपरिहारेणेष्टविषये तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्यत इति संज्ञाद्वयस्य विकल्पप्रसङ्गानिवृत्त्यर्थं तमप्ग्रहणमिति न तद्विवक्षितार्थज्ञापकमिति चेन्मैवम् । असत्यपि तमप्ग्रहणे विकल्पाप्रसक्त्या तन्निवृत्तेस्तमप्प्रयोजनत्वायोगात् । तथा हि । पूर्वास्तावदपादानादिसंज्ञा येन नाप्राप्तन्यायेन करणसंज्ञायां प्राप्तायामारभ्यमाणाः करणसंज्ञाबाधिकाः । यास्तु परास्ता अपि परत्वेन निरवकाशत्वेन च तस्याबाधिका एवेति किं तमपुपादानेनेति । केचित्तु धनुषा विध्यतीत्यत्र करणसंज्ञैव यथा स्यादित्येतदर्थमत्र तमप्ग्रहणम् । तथा हि । शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकत्वमित्युक्तोभयप्रसङ्गे निरवकाशत्वात् । अपादानसंज्ञैव स्यात्करणसंज्ञाया अपायादन्यत्र दात्रेण छिनत्तीत्यादौ सावकाशत्वात् । तमप्ग्रहणे तूभयोरपि भिन्नविषयलाभात् । धनुषा विद्ध्यतीत्यत्रोभयत्र प्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा सिध्यति । तस्मात्प्रकर्षलाभार्थं तमप्ग्रहणम् । ततः करणसंज्ञासिद्धिरिति । तदिदमप्यप्रयोजनम् । कन्यादानस्य दृष्टादृष्टफलत्वेनानभिरूपाय कन्यादानकारके संज्ञाप्रसङ्गाभावात्साधकं करणमित्युक्तेऽप्यन्तरेण तमप्प्रत्ययं साधकतममित्यवगतिसम्भवात् । तस्माज्ज्ञानार्थैव तमप्श्रुतिः । एतच्च ज्ञापयति । इह कारकप्रकरणे प्रकर्षप्रत्ययमन्तरेण सामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते । तेन साङ्काश्येभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्रापादानसंज्ञा सिद्धा भवति । यत्र हि सम्प्राप्य निवृत्तिः स एवापायो मुख्यः । ततश्च ग्रामादागच्छतीत्यत्रैव मुख्यापायसम्भवादपादानसंज्ञा स्यात् । बुद्धिकल्पितायां येन स्यात् । तथाऽधिकरणसंज्ञा यत्र सर्वैरवयवैः सहावयवीव्याप्तस्तत्रैव मुख्याधारत्व-

SCDF

सम्भवास्याऽत्तिलेषु तैलं दधिनि सर्पिरिति । इह तु न स्यात् । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमिति । अत्र गोभिर्गङ्गाया व्याप्त्यभावादस्मात्तु ज्ञापकाद् बुद्धिकल्पितापायाश्रया सामीप्याद्याश्रयेण न प्रकल्पिताधारभावानिबन्धना च संज्ञा भवतीति। तथा च प्रकृतेऽपि बुद्धिप्रकल्पिताधारभावनिबन्धनाधिकरणसंज्ञोपपत्तेर्युक्तः प्रथमप्रतिपत्तिप्विति सप्तमीप्रयोग इति सकलमनाकुलम् । सर्वनाशेष्विस्युत्तरवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य **न तु दृष्टान्तभावादिति** सूत्रोक्तेश्वरादिसद्भावसाधकानुमानप्रकारदर्शनार्थत्वान्न तदित्यभिप्रेत्य तत्प्रदर्शकतया तद्योजयितुं पूर्वसूत्रेणैवानुमानविरोधेन पूर्वपक्षस्य निरस्तत्वादनुमानविरोधेन तन्निरासकसूत्रेण न प्रयोजनमित्यतस्ततः प्रमेयभेदव्युत्पादनेन सूत्रस्यार्थवत्तां दर्शयितुं प्रथमसूत्रप्रमेयं तावद्दर्शयति ॥ **एवमिति** ॥ **प्रमाणसमुदायेति** । भावत्वेनेश्वरादीनां प्रलयेऽभावसिद्धौ कार्यत्वस्य सकर्तृकत्वेन नियमे स्थिते प्रागभावस्य नियतपूर्ववृत्तित्वेन कारणत्वं सिध्यत्कर्तृत्वमादायैव सिध्यतीत्येवं प्रागभावकर्तृत्वस्य प्रमाणसमुदायलब्धत्वादित्यर्थः ।

अ०—॥ ॐ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॐ ॥ **सर्वनाशेष्वपि सदा शिष्टत्वाद्यस्य कस्य नुः ॥ नाशोऽयं विमतोऽपि स्यान्नाशत्वात्कर्तृशेषवान् ॥ न चाशेषनृनाशस्तु दृष्टो दृश्योऽस्ति वा क्वचित् ॥ धर्माधर्माश्रयत्वेन स्वीकार्योऽपि नरो लये ॥ अनादित्वं विनाऽदृष्टं कथं स्यात्कारणं क्वचित् ॥ पूर्वादृष्टात्परादृष्टं यदि नैवोत्तरं कुतः ॥**

सु०—इदानीमसत्कार्यं यथा दृष्टमित्यनुमानं विशेषतो निराचिकीर्षुस्तत्प्रस्तावनायासूत्रयत्सूत्रकारः ॥ ॐ **अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसमिति** ॐ ॥ असमञ्जसमेतद्विश्वस्याभावकर्तृकत्वमतम् । कुतः। अभावस्यैव जगत्कर्तृत्वाङ्गीकारेऽपीतौ प्रलये तद्वत्प्रसङ्गादभाववत्त्वप्रसङ्गात्। ईश्वरादेः सर्वस्याप्यभावाभ्युपगमप्रसङ्गादिति यावत्। न हीश्वरादौ सति तत्परित्यागेनाभावस्य जगत्कर्तृत्वमवधारयितुं शक्यमिति । ननु नेदमनिष्टमीश्वरादिकं प्रलयेऽसद्भवितुमर्हति । भावत्वाद्घटवदित्यनुमानेनेश्वरादेः सर्वस्य प्रलयेऽभावाभ्युपगमादित्यत्रोक्तं सूत्रकृता न तु दृष्टान्तभावादिति । नैव प्रलये सर्वस्यासत्त्वमङ्गीकर्तुमुचितम् । कस्माद्दृष्टान्तभावात् । दृष्टान्त इति तत्रावधारितव्याप्तिमूलमनुमानमुच्यते । दृष्टान्तमात्रस्य साधनबाधनानङ्गत्वात् । तथा च प्रलये परमेश्वरादिसद्भावस्य साधकानुमानसम्भवादित्यर्थः । किन्तदनुमानमित्यत आह भाष्यकारः ॥ **सर्वनाशेष्वपीति** । अपिरभिव्याप्तौ । सर्वशब्दो वर्तमानमात्रविवक्षयाऽपि स्यादित्यतः सदेत्युक्तम् । तदिदं व्यभिचारपरिहारायाभिहितम्। नुः पुरुषस्य। अयमित्यस्यैव विवरणं विमत इति। अत्र पूर्वार्धेन व्याप्तिरुक्ता । उत्तरार्धेन प्रतिज्ञाहेतू । एतदुक्तं भवति। महाप्रलयलक्षणो नाशः पुरुषशेषवान्भवितुमर्हति । नाशत्वात्सम्मतनाशवदिति । अत्र पुरुषावशेषमात्रं साध्यम् । न तु नाशकर्तुः पुरुषस्यावशिष्टता। अत एवोक्तं यस्य कस्येति । नाशस्य कर्तुरकर्तुर्वेत्यर्थः । तथाऽपि कर्तृशेषवानिति वदतेदमभिप्रेतम् । प्रलये पुरुषसद्भावमात्रसाधने सति भग्नं तावत्परस्यानुमानम् । यदपि परस्याभावकर्तृत्वं जगतोऽभिमतम् । तदप्यत एवापास्तम् । अवशिष्टस्य पुरुषविशेषस्यैव विश्वकर्तृत्वसम्भवेऽभावस्य तत्कल्पनाऽनवकाशात् । दृष्टानुसारिणी हि कल्पना । न हि लोके प्रागुत्पत्तेः कुलालाभावयोः सतोरभावो घटस्य कर्ता दृष्टः । किन्नाम कुलाल एवेति । अभिप्रायमजानानः कर्तृशेषवानित्युक्त्या विभ्रान्तश्चोदयति । यत्र सुन्दोपसुन्दन्यायेनाशेषा अपि पुरुषा नष्टास्तत्र नाशत्वहेतोरनैकान्तिकतेति तत्राह ॥ **न चेति** । चशब्दोऽवधारणे । अशेषनृनाशस्तु नैव क्वचिद्दृष्ट इत्यतीतनिषेधो दृश्यो वा नैवेत्यनागतस्य नैवास्ति वा दृश्यमान इति वर्तमानस्य । इदमुक्तं भवति। अनैकान्तिकत्वं हि प्रमिते विपक्षे हेतुवृत्त्या वक्तव्यम् । नाप्रमिते। तथा सत्यनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । न चाशेषपुरुषनाशः कालत्रयेऽपि प्रमितो येन नाशत्वस्य तत्र व्यभिचारः स्यात् । प्रमितत्वाङ्गीकारे च प्रमातुरेवोर्वरितत्वेन व्याघातश्च स्यात् । न च नाशकर्तुः पुरुषस्यावशिष्टतासाध्यत्वेनेष्टा । येन सुन्दोपसुन्दादिनाशः प्रत्युदाह्रियेत । किन्तु पुरुषावशेषवत्त्वमात्रमिति । अनेन प्रलयकालः पुरुषवान्कालत्वादिदानीन्तनकालवदित्यप्यनुमानं सूचितम् । न च तदा कालाभावादाश्रयासिद्धिः। तथा सति तदेत्येव वक्तुमशक्यत्वात् । परकीयानुमाने च प्रलयविशेषणानुपपत्तेः । यद्यप्यत्र कालोऽङ्गीक्रियते न वा । आद्ये तत्रैव भावत्वहेतोर्व्यभिचारः । द्वितीये प्रलयविशेषणानुपपत्तिः । सकलकार्यविनाशविशिष्टकालस्य प्रलयत्वात् । अथ कार्यविनाश एव प्रलयस्तथापीश्वराभावस्य तेन सम्बन्धाभावादीश्वरादिकं प्रलयेऽसदिति प्रतिज्ञार्थानुपपत्तिः । देशादिद्वारा सम्बन्धाभ्युपगमे तत्रैव भावत्वस्य

व्यभिचारः । प्रलयविशेषणपरित्यागे चेश्वरादेः सर्वदाऽप्यभावः प्रतिज्ञातः स्यात् । तथा च स्फुटो दोष इति वक्तुं शक्यते । तथाऽपि
तच्छिष्यैरेवोह्यतामिति न सूत्रभाष्यकाराभ्यामभिहितम् । सूचितं चापीताविति सूत्रकृता । लये मानं च किं भवेदिति भाष्यकृताऽपि ।
तदिदं जीवेश्वरसाधारणमनुमानमुक्तम् । इदानीं प्रलये जीवसद्भावसाधकमनुमानमाह ॥ धर्मेति । न केवलमुक्तानुमानेन । किन्नाम
धर्माधर्माश्रयत्वेनापीति सम्बन्धः । नरो जीवात्मा । अयमत्र प्रयोगः । प्रलयकालवर्ती धर्मः साश्रयः । धर्मत्वादिदानीन्तनधर्मवत् ।
एवमधर्ममपि पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम् । न च धर्माधर्माश्रयो जीवात्मनोऽन्यः सम्भवति । एवञ्च प्रलये जीवात्मसद्भावाद्भावमात्रासत्त्व-
साधनमनुपपन्नमिति । यद्वेश्वरसद्भावसाधनमिदम् । आश्रयशब्दस्याधिष्ठातृपरत्वात् । तत्रैवं प्रयोगः । प्रलयकालवर्तिनौ धर्माधर्मौ केन-
चिदधिष्ठितौ । कारणत्वे सत्यचेतनत्वात् । वास्यादिवदिति । न चातीन्द्रिययोर्धर्माधर्मयोरधिष्ठातृत्वमीश्वरादन्यस्योपपद्यते । अतो
धर्माधर्माधिष्ठातृत्वेनापि नरः परमपुरुषो लये स्वीकार्य इति । ननु प्रलये भावमात्रस्यासत्त्वमभ्युपगच्छतो मम तदा धर्माधर्मावपि न
स्त एवेत्याश्रयासिद्धिरिति । इदमिह वक्तव्यम् । किं धर्माधर्मसंज्ञितमदृष्टमस्ति कार्यमात्रस्य कारणं च भवतीत्यभ्युपगम्य प्रलये तद-
भावोऽभिधीयते । उत सदपि तदकारणमित्यभ्युपेत्य । अथ तदेव नास्तीत्यङ्गीकृत्य । आद्यं दूषयति ॥ अनादित्वमिति । अना-
दित्वमिवानादित्वं प्रलये सत्त्वमित्यर्थः । क्वचिदिति सृष्टिकाले । यद्यदृष्टं प्रलये न स्यात्तदाऽऽदिकालीनस्य कार्यस्य कारणं न स्यात् ।
असतः कारणत्वायोगात् । तथा च सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तमित्यभ्युपगमो भग्न इत्यर्थः । स्यादेतत् । अधुनातनकार्यमदृष्टकारणकं न
त्वादिकालीनमिति ममाभ्युपगमः । तत्किमदृष्टस्य प्रलये सद्भावेनेत्यत आह ॥ अनादित्वमिति । अनादित्वं विना तत एवादि-
कालीनकार्यकारणत्वं च विनाऽदृष्टं क्वचिदधुनातनेऽपि कार्ये कारणं कथं स्यात् । न कथञ्चित् । अधुनातनं कार्यमदृष्टकारणकं न कार्य-
त्वादादिकालीनकार्यवदित्यनुमानसम्भवात् । न चेदिदमिव तदप्यदृष्टकार्यमेवाङ्गीकार्यमिति । यद्वा मा भूदादिकालीनस्य कार्यस्यादृष्टं
कारणम् । तथाऽपि प्रलये तद्भावोऽङ्गीकरणीयः । कुतः । अनादित्वं प्रलये सत्त्वं विनाऽदृष्टं क्वचिदिदानीन्तनेऽपि कार्ये कारणं कथं

SGDF

स्यात् । अन्तराल एवादृष्टोत्पत्त्ययोगादिति योज्यम् । नन्वदृष्टस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वेऽपि न प्रलये सद्भावोऽभ्युपगन्तव्यः । आदिकाल एवोत्पन्नस्यापि महदादिकारणत्वोपपत्तेरिति । इदमत्र वक्तव्यम् । तदादिकाले जनिमददृष्टं ततः पूर्वादृष्टादुत्पद्यते न वेति । आद्यमुपादत्ते ॥ **पूर्वेति** । जायत इति शेषः । परिहरति ॥ **नैवेति** । एवं तर्हि तदुत्तरमादिकाले जनिमददृष्टं नैवास्माभिः पक्षीक्रियते । किन्तु तत्कारणं प्रलयकालीनं पूर्वादृष्टमेवेति कुत आश्रयासिद्धिरिति । द्वितीयमुपादत्ते ॥ **पूर्वेति** । नैवोत्पद्यत इति शेषः । दूषयति ॥ **उत्तरमिति** । तर्हि तदुत्तरमादिकालीनमदृष्टं कुतो जायते । न कुतश्चित् । सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तस्यादृष्टस्याभावादादिकालीनादृष्टोत्पत्तिरेव न स्यादित्यर्थः । न ब्रूमो वयं सर्वं कार्यमदृष्टजन्यमिति । किं तर्ह्यादिकाले जनिमतो महदादिकारणाददृष्टादन्यदेवातो नोक्तदोष इत्याशङ्कामुत्थाप्य दूषयति ॥ **पूर्वेति** । यदि परादृष्टं सृष्ट्युपक्रमे जनिमत्पूर्वादृष्टान्नैवोत्पद्यते । अपि त्वदृष्टनिरपेक्षमेव । तर्ह्युत्तरमहदादिकार्यमपि कुतोऽदृष्टाद्युत्पद्यत इत्यङ्गीकरणीयम् । अदृष्टवत्तस्याप्यदृष्टनिरपेक्षत्वसम्भवात् । अन्यथा कार्यत्वाददृष्टस्याप्यदृष्टापेक्षाऽङ्गीकार्येति ।

टि०—॥ ॐ **अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसमिति** ॐ ॥ एवं पूर्वसूत्रतात्पर्यमुक्त्वा न तु दृष्टान्तेति सूत्रतात्पर्यमाह ॥ **इदानीमिति** ॥ **अनुमानमिति** । असत्कार्यं यथा दृष्टं वस्तुत्वात्कारणं तथेत्येवंरूपमित्यर्थः ॥ **निराचिकीर्षुरिति** । अनुमानविरोधेनेति शेषः । तथा च प्रमाणसमुदायलब्धार्थस्यानुमानविरोधाभिधायकपूर्वसूत्रेणानुमानविरोधेनासत्कार्यमित्येतदनुमाननिरासके तत्सूत्रस्य न गतार्थतेति भावः । ननु प्रमाणसमुदायलब्धार्थस्यानुमानविरोधे समुदायान्तर्गतैतदनुमाननिरासोऽपि सिद्ध एवेति पुनर्निरासवैयर्थ्यमित्यत उक्तं विशेषत इति । नन्वेवं न तु दृष्टान्तभावादित्यनेनैव विशेषतोऽनुमाननिरासासिद्धेरपीताविति सूत्रवैयर्थ्यमेवेत्यतोऽप्रसक्तस्यानुमानस्य निषेधायोगात्तत्प्रसञ्जकतया तत्पीठिकारचनरूपत्वान्न तस्यापि वैयर्थ्यमित्याह ॥ **तत्प्रस्तावनायेति** । तत्प्रसञ्जकतया तत्पीठिकारचनरूपतामुपदर्शयितुमपेक्षितपूरणेन प्रकृतोपागितया व्याचष्टे ॥ **असमञ्जसमित्यादिना** । तदित्यसच्छब्दोक्ताभावपरामर्शः । वदिति मतुप्प्रत्ययो न तु परमत इव वतिरित्यभिप्रेत्य तत्प्रसङ्गादिति सूत्रा-

SGDF

क्षराणि योजयति ॥ **अभाववत्त्वप्रसङ्गादिति** । तदपि सावधारणमित्यभिप्रेत्याह ॥ **ईश्वरादेरिति** । अप्रयोजकतां परिहरति ॥ **न हीति** । नन्वत्र दृष्टान्तसद्भावमात्रस्यैवोक्तत्वेनेश्वरादिसद्भावसाधकानुमानानुक्तेः कथमीश्वरादेरसत्त्वसाधकानुमाननिरासकत्वमित्यस्येत्यतो दृष्टान्तपदेनानुमानस्यैव ग्रहणान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य कथमन्यवाचकेनान्यग्रहणमित्यतो लक्षणयेत्याशयवान् लक्षणाबीजभूतशक्यसम्बन्धं दर्शयति ॥ **तत्रावधारितेति** । मुख्यार्थानुपपत्तिं दर्शयति ॥ **दृष्टान्तमात्रस्येति** । एवं सूत्रद्वयस्य सार्थक्यमुपपाद्य सूत्रोक्तानुमानप्रकारदर्शनार्थत्वान्नोत्तरभाष्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तथा भाष्यं योजयति ॥ **किं तदित्यादिना** । सर्वनाशोऽप्यपीत्यपिशब्दस्य समुच्चायकत्वायोगात्सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाण इति गीतातात्पर्यनिर्णये एकमपि कर्म न तदनादरेण कार्यमित्यादिनाऽऽचार्यैरभिव्याप्त्यर्थतया तस्य व्याख्यानात्सर्वेऽप्यानेया इत्यादिलोकव्यवहारसिद्धत्वाच्च सर्वपदसङ्कोचप्रतीतिं निवारयितुमभिव्याप्त्यर्थतया तं व्याख्याति ॥ **अपिरभिव्याप्ताविति** ॥ **वर्तमानमात्रविवक्षयाऽपीति** । यद्यपि दैशिककालिकतत्सङ्कोचनिरासोऽभिव्याप्त्यर्थकापिपदेनैव सिध्यति । तथाऽपि कालिकतत्सङ्कोचनिरासकसदापदसमभिव्याहारात् । दैशिककालिकसङ्कोचनिरासकाभिव्याप्त्यर्थकस्याप्यपिशब्दस्य दैशिकव्याप्त्यर्थत्वमेवात्रार्थोऽभिमत इति न सदापदस्य वैयर्थ्यमित्यवधेयम् । किं दैशिककालिकाभिव्याप्तिप्रदर्शकापिशब्दसदाशब्दाभ्यामित्यत आह ॥ **तदिदमिति** ॥ **व्यभिचारेति** । देशान्तरीयकालान्तरीयविनाशयोरिति शेषः । नाशत्वहेतोर्देशान्तरीयनाशे व्यभिचारवारणायापीति । अतीतानागतरूपकालान्तरीयनाशे व्यभिचारवारणाय च सदेत्युक्तमित्यर्थः ॥ **तुः पुरुषस्येति** । अत्र सर्वत्र पुरुषपदं चेतनमात्रपरमिति ज्ञेयम् ॥ **विवरणमिति** । तथा च नान्यतरवैयर्थ्यमिति भावः । एकार्थतया पूर्वोत्तरार्द्धयोः पौनरुक्त्यं परिहरति ॥ **अत्रेति** । ननु सुन्दोपसुन्दन्यायेन यत्राशेषकर्तृनाशस्तत्र सत्यपि नाशत्वे कर्तृशेषत्वाभावेन व्यभिचारान्नायं प्रतिपक्षो युक्त इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । भवेदेवं व्यभिचारित्वेन प्रतिपक्षानुपपत्तिर्यदि प्रतिपक्षानुमाने कर्तृशेषः साध्यतयाऽभिमतः स्यान्न चैतदस्ति । महाप्रलयलक्षणो नाशः पुरुषशेषवान्नाशत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति प्रतिपन्नपक्षप्रयोगस्याभिमतत्वेन नाशकर्त्रकर्तृसाधारणपुरुषावशेषस्यैव साध्यतयाऽभिमतत्वेन कर्तृशेषस्य तदभावादित्येकवाक्यतयेदं योज्यम् । नाशकर्त्रकर्तृसाधारणपुरुषावशेषस्य साध्यतया प्रतिपक्षप्रयोगेविवक्षायां भाष्यकारीयं ज्ञापकमाह ॥ **अत एवोक्तमिति** । कथमस्य प्रकृते उपयोग इत्यत उक्तार्थज्ञापकतासिद्ध्यर्थं प्रकृतोपयोगितयोदाहृतभाष्यपदद्वयस्यार्थमाह ॥ **नाशस्येति** । तर्हि पुरुषावशेषवानित्येव भाष्यकारेणापि वक्तव्यतया कथं कर्तृशेषवानिति तदीया साध्योक्तिरित्यतस्तस्याः प्रयोजनान्तरार्थत्वेन प्रतिपक्षार्थत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य प्रतिपक्षार्थत्वाभावोपपादनपूर्वकं तस्याः प्रयोजनान्तरमाह ॥ **तथाऽपीति** ॥ **अभावस्य तत्कल्पनानवकाशादिति** । अभावस्य कर्तृत्वकल्पनायाः प्रलये वस्त्वन्तरानवशेषमात्रनिबन्धनत्वेन वस्त्वन्तरावशेषे निर्निबन्धनत्वेनानवकाशत्वादित्यर्थः । तत्कल्पनायां दृष्टाननुसारित्वं च दोष इत्याह ॥ ॥ **दृष्टानुसारिणी चेति** । दृष्टानुसारितामेव दर्शयति ॥ **न हीति** । इतीत्यस्यैतदुक्तं भवतीत्यनेन सम्बन्धः । ननु न चाशेषनृनाश इत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चाशेषनृनाशस्याप्रमितत्वप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च व्यभिचाराभावोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन व्यभिचारशङ्काया एवानुदये तदभावोपपादनस्य व्यर्थत्वात् । न च सुन्दोपसुन्दन्याय एव तत्प्रापक इति वाच्यम् । तस्य कर्त्रनवशेषनाशप्रापकतया कर्त्रवशेषसाध्यतायां व्यभिचारप्रापकत्वेऽपि पुरुषानवशेषनाशाप्रापकत्वेन कर्त्रकर्तृसाधारणपुरुषावशेषसाध्यतापक्षे तदप्रापकत्वेन प्रकृते च तन्मात्रावशेषस्यैव साध्यत्वेन कर्त्रवशेषस्यासाध्यतया सुन्दोपसुन्दन्यायेनापि व्यभिचारशङ्कानुदयादित्यतस्तच्छङ्कोत्थापनपूर्वकं तन्निरासाय विपक्षस्याप्रमितत्वोपपादकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं तच्छङ्कामुपपादयति ॥ **अभिप्रायमिति** । अत्र पुरुषावशेषमात्रं साध्यं न तु नाशकर्तुः पुरुषस्यावशिष्टत्वमित्युक्ताभिप्रायमित्यर्थः ॥ **भ्रान्त इति** । नाशकर्तुः पुरुषस्यावशेषः साध्य इति भ्रान्त इत्यर्थः ॥ **सुन्दोपसुन्दन्यायेनेति** । सुन्दोपसुन्दावादिदैत्यौ नर्मदातीरे मोक्षार्थं तपश्चक्रतुः । तयोस्तपोविघातार्थं विधात्रा काचित्तिलोत्तमाख्या वराङ्गना प्रेषिता । तां दृष्ट्वा मोहितौ ममेयं ममेयमिति परस्परं निजघ्नतुरिति सुन्दोपसुन्दन्यायेनेत्यर्थः ॥ **अवधारण इति** । समुच्चेयाभावेन समुच्चायकत्वासम्भवाद्विपक्षस्य सर्वथाऽप्रमितत्वप्रकारान्तरेणालाभाच्चेति भावः । एकेनैव पूर्तौ किं त्रिविधोक्त्येत्यत आह ॥ **अशेषेत्यादिना** । नन्वशेषनृनाशस्यादृष्टत्वाद्युक्तिमात्रेण कथमनैकान्तिकत्वपरिहारः । न चानेन विपक्षस्याप्रमितत्वसमर्थनद्वारा प्रमिते विपक्षे हेतुवृत्त्यभावसूचनादिति वाच्यम् । प्रमिताप्रमितसाधारण्येन विपक्षे हेतुवृत्तेरेव व्यभिचारत्वेनाप्रमितत्वेऽपि विपक्षस्य तदपरिहारादित्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **प्रमित इति** । प्रामाणिक

इत्यर्थः। नन्वशेषपुरुषनाशः कालत्रयेऽपि न प्रमितः प्रमित इत्यनुभवकलहो निरवधिक इत्यतो विशेषनियामकमाह ॥ **प्रमितत्वाङ्गीकारे चेति** । ननु माऽस्त्वशेषपुरुषनाशस्य प्रमितत्वं व्याघातात् । तथा व्याघाताभावेन सुन्दोपसुन्दन्यायेनाशेषकर्तृनाशस्य प्रमितत्वोपपत्तेस्तत्रहेतोर्वृत्त्या व्यभिचारो दुर्वार एवेत्यतोऽत्र पुरुषावशेषमात्रस्यैव साध्यत्वेन कर्त्रवशेषस्य तदभावान्नाशेषकर्तृनाशस्य विपक्षत्वमिति न तद्वृत्तावपि हेतोर्व्यभिचार इत्यत आह ॥ **न चेति** ॥ **प्रत्युदाह्रियेतेति** । विपक्षतयोदाह्रियेतेत्यर्थः । इतीत्यस्येदमुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । नाशोऽयं विमतोऽपि स्यान्नाशत्वात्कर्तृशेषवानिति प्रतिपक्षानुमाने विपक्षस्याप्रमितत्वसमर्थनद्वारा व्यभिचारपरिहारकत्वेन तदेकवाक्यतया न चाशेषनृनाश इति व्याख्यातमिदानीमसत्कार्यमितीश्वरादीनां प्रलयकालेऽभावसाधकानुमानस्य प्रतिपक्षान्तरप्रतिपादकतयाऽपीदमेव वाक्यं योजयति ॥ **अनेनेति** ॥ **इत्यप्यनुमानमिति** । इत्यनुमानमपीत्यर्थः । केचित्तु महाप्रलयलक्षणो नाशः पुरुषशेषवान्नाशत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानसमुच्चयार्थमपिपदमिति मन्वाना यथास्थित एवापिशब्द इत्याहुः । आश्रयासिद्धितयाऽऽभासत्वेनासमानबलत्वान्नास्यासत्कार्यमिति प्रलये ईश्वराभावसाधकानुमाने प्रतिपक्षत्वमित्याशङ्क्ते ॥ **न च तदेति** ॥ **तदेत्येव वक्तुमशक्यत्वादिति** । सर्वैकान्यास्किं यत्तदः कालेदेति स्मरणेन तस्य कालाभिधायकत्वादित्यर्थः। तथा च तदेत्यनेन कालसत्ताया लब्धत्वात्तदा कालो नास्तीति तदभाववचनं स्वव्याहतमिति भावः । एवं स्वव्याघातेनासिद्धिशङ्कानुदयेनानाभासत्वाद्युक्तः प्रतिपक्ष इत्युक्तमिदानीं त्वस्तु तदा कालाभावः । न चोक्तदोषः। आश्रयासिद्ध्याऽऽभासत्ववदीश्वरादिकं प्रलयेऽसद्भवितुमर्हतीति परकीयानुमानस्याप्रसिद्धविशेषणत्वेनाभासतया तुल्यबलत्वानपायेन सत्प्रतिपक्षत्वाविघातत्वादित्याशयेनाह ॥ **परकीयानुमाने चेति** ॥ **प्रलयाविशेषणानुपपत्तेरिति** । सकलकार्यविनाशविशिष्टकालस्यैव प्रलयत्वात्तथा च कालाभावे प्रलयस्याप्यसिद्ध्याऽप्रसिद्धविशेषणत्वं परकीयानुमानस्येति भावः। सम्भावितपुरस्फूर्तिकव्यभिचाराप्रसिद्धविशेषणत्वरूपदूषणाभिधानेन प्रसक्तां सूत्रभाष्यकारयोरचातुरीं तद्दोषद्वयोपपादनपूर्वकं तदनुक्तौ निमित्तोक्त्या परिहरति ॥ **यद्यपीत्यादिना** ॥ **तत्रैवेति** । काल एवेत्यर्थः ॥ **अनुपपत्तिरिति** । तथा चाप्रसिद्धाविशेषणतेति भावः । तामेवोपपादयति ॥ **सर्वेति** ॥ **अथेति** । तथा च कालानङ्गीकारेऽपि कार्यविनाशरूपप्रबुलस्य प्रसिद्धेर्नाप्रसिद्धविशेषणतेति भावः ॥ **सम्बन्धाभावादिति** । संयोगसमवाययोरसम्भवादिति

SGDF

भावः । न कालाभावेऽपीश्वराद्यभावस्य कार्यनाशेन सम्बन्धाभावः । समानदेशत्वस्य समानकालत्वस्य वा सम्बन्धस्य सम्भवादित्यत आह ॥ **देशादिद्वारेति** ॥ **तत्रैवेति** । देशादावेवेत्यर्थः। प्रलय इति विशेषणपरित्यागान्न प्रतिज्ञातार्थानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **प्रलयेति**॥ **स्फुटो दोष इति** । महदादेः कार्यस्य प्रलयकालेऽसत्त्वस्य प्रवृत्तिर्वादिसम्मतत्वेऽपि सर्वथाऽसत्त्वस्यासम्मतेर्दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं स्यादित्यर्थः ॥ **सूचितं चेति** । प्रलये सर्वासत्त्वं स्यादिति वदताऽपीतौ तद्वत्त्वप्रसङ्गादित्यनेन कालस्यापि तदाऽसत्त्वमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा तत्रैव भावत्वस्य व्यभिचारप्रसङ्गात् । तथा चाप्रसिद्धविशेषणत्वमिति सूचितमित्यर्थः ॥**भाष्यकृतेति** । लयस्याप्रामाणिकत्वाभिधानमुखेन तत्कालाभावापादनस्यापि लाभेनाप्रसिद्धविशेषणतेति सूचितमिति पूर्वेण सम्बन्धः । प्रलये जीवसद्भावसाधकानुमानप्रदर्शनार्थत्वान्नोत्तरग्रन्थवैय्यर्थ्यमित्यभिप्रेत्य प्रलये तत्सद्भावसाधकानुमानस्य पूर्वग्रन्थेनाप्युक्तेः किमनेनेत्यतोऽगतार्थतासिद्ध्यर्थं पूर्वोत्तरग्रन्थयोरर्थभेदमाह ॥ **तदिदमिति** । महाप्रलयलक्षणो नाशः पुरुषशेषवान्नाशत्वात्सम्मतवत् प्रलयकालः पुरुषवान्कालत्वादित्येतदित्यर्थः । अपीति सम्बन्ध इति। व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वादित्यर्थः । अतो न तस्य वैय्यर्थ्यमिति भावः । नन्वत्र पुरुषमात्रसद्भावसाधनं प्रतीयते न तु जीवसद्भावसाधनमिति नोक्तरूपेणापि पूर्वोत्तरग्रन्थयोः प्रमेयभेदसिद्धिरित्यतः पुण्यपापाश्रयत्वसमर्पकधर्माधर्माश्रयत्वेनेति पदसमभिव्याहारेण जीवेश्वरसाधारणस्यापि नरशब्दस्य जीवमात्रपरत्वास्थितेर्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदनूद्य व्याचष्टे ॥ **नरो जीवात्मेति** । धर्माधर्मान्यतराश्रयत्वेऽपि जीवसद्भावसिद्धेः किमुभयोपादानेनेत्यतः प्रयोगद्वयसूचनार्थं तदित्यभिप्रेत्य प्रयोगद्वयं दर्शयति॥**अयमत्र प्रयोग इत्यादिना** । नन्वनेन प्रलयकालवर्तिनोर्धर्माधर्मयोराश्रयः प्रलयेऽस्तीत्येव सिद्धं न तु जीव इति तत्कथमनेन जीवसिद्धिरित्यत आह ॥ **न चेति** ॥ **अनुपपन्नमिति** । अंशबाधादिति भावः । जीवे भावत्वहेतोर्व्यभिचारित्वादिति भाव इत्यप्याहुः। नरशब्दस्येश्वरपरत्वमाश्रित्याप्याहुः॥ **यद्वेति** । नन्वीश्वरस्य पुण्यपापाश्रयत्वाभावेन तत्समर्पकधर्माधर्माश्रयत्वेनेति पदविरोध इत्यत आह ॥ **आश्रयशब्दस्येति** । साक्षात्कर्तृपरत्वादित्यर्थः । यद्वा कार्यविशेषजननाय धर्माधर्मप्रेरकपरत्वादित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे धर्मत्वाधर्मत्वयोरेव हेतुत्वायोगाद्योग्यतया हेतुविशेषं वक्तुं प्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥ **तत्रेति** ॥ **धर्माधर्माविति** । अत्रापि धर्मः केनचिदाधीष्ठितः कारणत्वे सत्यचेतनत्वादिति । अधर्मः केनचिदधिष्ठित उक्तहेतोरे-

वेति प्रयोगद्वयमभिप्रेतामिति न पक्षकोटावन्यतरवैयर्थ्यामिति ध्येयम् ॥ **केनचिदधिष्ठाताविति** । केनचित्साक्षात्कृताविव्यर्थः ॥ **करणत्वे सतीति**। परमते प्रागभावत्वे न्यायमते पारिमाण्डिल्ये स्वमते चापरिणतप्रकृतिभागे व्यभिचारनिरासाय कार्यविशेषजननाय केनचित्प्रेरिताविति वोक्तं कारणत्वे सतीति । स्वरीत्येश्वरे पररीत्या जीवे व्यभिचारवारणायाचेतनत्वादित्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । वाश्यादिवदित्येवपाठः । दारुविदारकवदित्यर्थः । वाश्याकौदि दारुविदारण इत्यभिधानात् । यद्वा वाशीशब्दः कुठारपरस्ततश्च कुठारवदित्यर्थः । वाशीमेको बिभर्ति हस्त आयसीमिति श्रुतेः । वास्त्यादिवदिति तु लेखकदोषपतितो मूलकोशेष्वदर्शनात् । नन्वनेन धर्माधर्मयोरधिष्ठातृपुरुषमात्रसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिरन्यस्यापि तदधिष्ठातृकत्वसम्भवादित्यत आह । **न चेति** । उक्तमर्थं मूलारूढं करोति ॥ **अत इति** । अनादित्वं विनेत्युत्तरमूलानर्थक्यमाशङ्क्य प्रलये धर्माधर्मरूपादृष्टसद्भावप्रतिपादनार्थत्वान्न तदित्यभिप्रेत्य किं तद्भावप्रतिपादनस्य प्रयोजनमित्यत आश्रयासिद्धिशङ्कानिरासस्तत्प्रयोजनमित्याशयवानाश्रयासिद्धिशङ्काबीजं दर्शयंस्तामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । ननु प्रलये धर्माधर्मौ न स्त इति वदतोऽदृष्टमेव नास्तीति सम्प्रतिपन्नं सदपि वा न सर्वकारणमिति न त्वदृष्टस्य सत्त्वं सर्वकार्यकारणत्वं च । तथा च तं प्रत्यदृष्टस्य प्रलये सत्त्वाभावादादिकालीनकार्यकारणत्वाभावप्रतिपादकोत्तरग्रन्थानुपपत्तिः । न च प्रलये धर्माधर्मौ न स्त इति वदतो यद्यप्यदृष्टमस्ति सर्वकारणं च भवति । तथाऽपि प्रलये नास्तीत्येवाभिमतं न तु तदेव नास्ति सदपि वा कारणं नेतीति नोत्तरग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम् । तथा सति लये मानं च किं भवेदित्युत्तरग्रन्थासामञ्जस्यप्रसङ्गादित्यतोऽत्र विकल्पमुखेन प्रवृत्तेर्न कस्याप्यनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकमाद्यपक्षनिरासकतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥**इदमिहेति**। नन्वनादित्वाभावेन नादृष्टस्यादिकालीनकार्यकारणत्वाभाव आपादयितुं शक्यः । तथा सति स्वमतेऽप्यदृष्टस्यानादित्वाभावेनादिकालीनकार्यकारणत्वाभावप्रसङ्गात्प्रलये तत्सत्त्वमात्रस्यैव तत्कारणताप्रयोजकत्वेन तदनादित्वस्य तत्राप्रयोजकत्वाच्चेत्यतोऽत्रानादित्वशब्देन प्रलयकाले सत्त्वस्य विवक्षितत्वात्स्वमतेऽदृष्टस्य प्रलये सत्त्वेनादिकालीनकार्यकारणत्वोपपत्तावपि परपक्षे प्रलये तस्य तदाऽसत्त्वान्न तस्य तत्कारणत्वमित्याशयेन कथमनादित्वशब्दस्य प्रलयकाले सत्त्वसमर्पकत्वमित्यतो गौण्यात्तत्समर्पकतां दर्शयति ॥ **अनादित्वमिवेति** । इदानीन्तनकार्यसृष्टेस्तत्पूर्वमदृष्टसत्तामात्रापेक्षत्वेन प्रलयकाले सत्त्वानपेक्षत्वान्न तदभावेन तद-

भावापादनं सम्भवतीत्यतः क्वचित्पदं सृष्टिकालपरतया व्याचष्टे ॥ **क्वचिदितीति** । सिद्धं प्रसङ्गमाह ॥ **यदीति** । अप्रयोजकतां परिहरति ॥ **असत इति** । पूर्वमसत इत्यर्थः । नियतपूर्ववृत्तित्वरूपत्वात्तद्व्यापत्वाद्वा कारणत्वस्येति भावः । अदृष्टस्यादिकालीनकार्यकारणत्वाभावादिष्टापादनमेतदित्यतः किमसङ्कुचितसर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वमदृष्टस्याभ्युपगम्येदमाशङ्क्यते किंवा सङ्कुचितकार्यकारणत्वमभ्युपगम्येति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यपक्षमाश्रित्येष्टापत्तिं परिहरति ॥**तथा चेति** । द्वितीयपक्षमाश्रित्येष्टापत्तिमाशङ्कते ॥**स्यादेतदिति** ॥ **तत्किमदृष्टस्येति** । अधुनातनकार्यस्य तत्पूर्वक्षणेऽदृष्टसद्भावमात्रेणोपपन्नतया प्रलये तस्य सत्त्वानपेक्षत्वादिति भावः । एतत्पक्षनिरासोपयोगितया वाक्यं व्याचष्टे ॥ **अनादित्वं विनेत्यादिना** । दृष्टान्तमात्रस्यासाधकत्वाद्धेतोश्चानुक्तत्वान्न कथञ्चिदित्ययुक्तमित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **अधुनातनेति** । तथा चाधुनातनकार्यकारणमदृष्टमित्यभ्युपगमभङ्ग इति भावः । अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ **न चेदिति** । अधुनातनकार्यं नादृष्टकारणं न चेददृष्टकारणकं चेदित्यर्थः । अनेनानादिकालीनं कार्यमदृष्टकारणकं कार्यत्वादधुनातनकार्यवदित्यनुमानं सूचितं भवति । तथा च तन्निर्वाहाय प्रलयकाले सत्त्वस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वसिद्धेर्नाश्रयासिद्धिरिति भावः । एवमधुनातनकार्यस्य प्रलयेऽदृष्टसत्त्वानपेक्षत्वेऽप्यादिकालीनकार्यकारणत्वाभावे तद्दृष्टान्तेनादृष्टस्याधुनातनकार्यकारणत्वाभावप्रसङ्गेनाधुनातनकार्यकारणमित्यभ्युपगमभङ्गापत्त्या तदुपपत्त्यर्थमेवादिकालीनकार्यकारणत्वस्याभ्युपगमनीयत्वात्तस्य च प्रलयेऽदृष्टस्य सत्तां विनाऽनुपपत्तेः प्रलये तत्सत्त्वसिद्धिरित्यादिकालीनकार्यकारणसमर्थनद्वाराऽधुनातनकार्यकारणत्वस्याप्यदृष्टस्य प्रलयेऽदृष्टसत्त्वसाधकत्वोपपादकत्वाभिप्रायेण वाक्यं योजितम् । इदानीं त्वधुनातनकार्यकारणत्वस्याप्यदृष्टस्य प्रलये सत्त्वं विनाऽनुपपत्तेः साक्षादेव तेन तत्सिद्धिरित्यभिप्रायेणापेक्षिताध्याहारेण वाक्यं योजयति ॥ **यद्वेति** । ननु तथाऽपि पूर्वादृष्टात्परादृष्टमित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च महदादिकारणादृष्टस्य पूर्वादृष्टादुत्पत्तिनिरासार्थं तदिति वाच्यम् । तन्निरासस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः प्राग्व्युत्पादितमहदादिकार्यकारणत्वेन प्रलयेऽदृष्टसत्त्वस्य समर्थनेनाश्रयासिद्धिपरिहारार्थत्वादित्यभिप्रेत्य तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **सर्वेति** । महदादीत्यर्थः । नन्वेवं परिहारग्रन्थासङ्गतिः । अदृष्टमनपेक्ष्यैवोत्पन्नस्यादृष्टस्य महदादिकारणताया अपि परेणाभिप्रेतुं शक्यत्वेन पूर्वादृष्टमपेक्ष्यैव महदादिजनकादृष्टोत्पत्तिनियमाभावेन महदादिजनकादृष्टजनकप्रलयकालीनादृष्टपक्षीकारेणा-

श्रयासिद्धिपरिहारायोगादित्यतोऽत्रादिकाल एवोत्पन्नस्य महदादिकारणत्वं वदतोऽदृष्टनिरपेक्ष्येणैव महदादिजनकोत्पत्त्यभिप्रायकत्ववत्पूर्वादृष्टापेक्षोत्पत्त्यभिप्रायकत्वस्यापि सम्भावितत्वेन निरसनीयत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकमाद्यपक्षकक्षीकारतन्निरासपरतया तद्व्याख्यातुं विकल्पयति ॥ **इदमत्रेति** । नन्वत्र महदादिजनकादृष्टस्य पूर्वादृष्टादुत्पत्तेरनुक्तत्वान्नोपात्तभाष्यखण्डस्याद्यपक्षपरिग्रहत्वमित्यतोऽपेक्षितशेषपूरणेन तदुपपादयति ॥ **जायत इतीति** । नन्वनेन कथमाद्यपक्षपरिहार इत्यतस्तदुपयोगितया तदपेक्षितपूरणेन तद्योजयति ॥ **एवं तर्हीति** ॥ **नैवास्माभिरिति** । तदाश्रयत्वाधिष्ठातृत्वयोः प्रलये जीवेश्वरसत्त्वानापादकत्वादिति भावः॥ **पूर्वादृष्टमेवेति** । तदाश्रयत्वाधिष्ठातृत्वाभ्यां प्रलये जीवेश्वरसद्भावसिद्धेरिति भावः ॥ **कुत आश्रयेति** । महदादिजनकस्यादिकालोत्पन्नस्यादृष्टस्य प्रलयवर्त्यदृष्टकार्यत्ववादिना प्रलयेऽदृष्टसत्त्वस्याभ्युपगमत्वात्तदभावाभ्युपगमनिबन्धनाश्रयासिद्धेरनवकाशत्वादिति भावः । नन्वेवं विकल्पमुखेन योजनायां द्वितीयपक्षनिरासकोत्तरग्रन्थानुपलम्भात्तदनिरासप्रसङ्गो दोष इत्यतो वाक्यभेदविवक्षावशेनास्यैव भाष्यस्य तत्परिग्रहनिरासपरत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्परिग्रहनिरासपरतयाऽपि योजयति ॥ **द्वितीयमुपादत्त इत्यादिना** । नैवेत्यन्तस्य भाष्यस्य द्वितीयपक्षपरिग्रहरूपतासिद्ध्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ **नैवोत्पद्यत इति शेष इति** । नैवेत्यतःपरमुत्पद्यत इति शेष इत्यर्थः । शङ्काग्रन्थे यदीत्युक्त्यनुरोधादाह ॥ **तर्हीति** । कुत इत्यस्योत्तरत्रोत्तराभावेन प्रश्नार्थत्वासम्भवादाक्षेपार्थमङ्गीकृत्य तदुपपादयति ॥ **न कुतश्चिदित्यादिना** ॥ **न ब्रूम इति** । येन सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तस्यादृष्टस्याभावादादिकालीनादृष्टोत्पत्त्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ **अदृष्टवदिति** । महदादिकं नादृष्टकारणकं कार्यत्वान्महदादिजनकादिकालीनादृष्टवदित्यनुमानसम्भवादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । महदादिजनकमादिकालीनमदृष्टमदृष्टकारणकं कार्यत्वान्महदादिवदित्यनुमानादिति भावः।

अ०—अदृष्टं कारणं नो चेल्लये मानं च किं भवेत् ॥ उत्पत्तिनाशकारी च बुद्धिमान्दृश्यते क्वचित् ॥ तद्दृष्टान्तेन सर्वत्र कर्ता किन्नानुमीयते ॥ आगमानुगृहीता तु मानमेषाऽनुमाऽपि तु ॥

सु०—अस्तु तर्ह्यदृष्टं कारणमेव न भवतीति द्वितीयः पक्षः । अदृष्टमेव नास्तीति तृतीयो वा । उभयस्याप्यनुपलम्भात् । तथा चाश्र-

SGDF

यासिद्धिरपरिहार्येत्याशङ्क्याह ॥ अदृष्टमिति। यदि प्रत्यक्षेणानुपलम्भाददृष्टं न स्यात्। सदपि वा कारणं न स्यात्। तदा लये च किं मानं भवेत्। प्रलयोऽप्यप्रामाणिकत्वान्न स्यात्। न ह्यसावपि प्रत्यक्षेणोपलभ्यते। तथा चेश्वरादिकं प्रलयेऽसद्भवितुमर्हतीत्यप्रसिद्धविशेषणः पक्षः परस्यापि स्यात्। अथ मतम्। कालविप्रकर्षादनुपलभ्यमानोऽपि प्रलयोऽनुमानसिद्धत्वादङ्गीकरणीयः। तथा हि। विश्वसन्तानोऽयं दृश्यसन्तानशून्यैः सन्तानिभिरारब्धः। सन्तानत्वात्। आरणेयसन्तानवत्। वर्तमानब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुत्पादितसजातीयसन्तानान्तराः। नित्यत्वे सति तदारम्भकत्वात्। प्रदीपपरमाणुवत्। सर्वे सन्तानाः कदाचित्सहोच्छिद्यन्ते। सन्तानत्वात्। प्रदीपसन्तानवत्। सर्व एव परमाणवः कदाचित्समग्रोपादेयप्रबन्धशून्याः। आरम्भकत्वात्। नष्टपवनारम्भकपरमाणुवत्। भूगोलकसन्तानः कदाचित्साकल्येनोच्छिद्यते सन्तानत्वाद्दीपसन्तानवत्। इयं क्रिया स्वान्यावयविकालीनत्वानधिकरणकिञ्चित्कालीनक्रियाऽन्या क्रियात्वादन्यक्रियावदिति। एवं तर्हि धर्माधर्मावपि स्वरूपतो विप्रकृष्टत्वादनुपलभ्यमानावपि देवदत्तशरीरादिकं देवदत्तविशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति देवदत्तभोगहेतुत्वात्। देवदत्तप्रयत्नजन्यस्रगादिवदित्याद्यनुमानेन विचित्रकार्यान्यथाऽनुपपत्त्या ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेदित्यादिश्रुतिसाध्यसाधनभावान्यथाऽनुपपत्त्या वा सिद्धत्वादभ्युपगन्तव्याविति समं समाधानम्। अथ मन्यसे। नानुमानादिना धर्मादिसिद्धिः। तस्याभासत्वात्। तथा हि। देवदत्तशरीरादेर्देवदत्तविशेषगुणजन्यत्वं किं साक्षात्साध्यमुत परम्परया वा। नाद्यः। धर्माधर्मयोरप्यारम्भकप्रेरणादिरूपेणैवोपयोगाङ्गीकारात्। देवदत्तशरीरं न साक्षाद्देवदत्तविशेषगुणजन्यं शरीरत्वाद्यज्ञदत्तशरीरवदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च। द्वितीये तु जन्मान्तरीयप्रयत्नाराधितदेवताद्वारेणोपपत्तेरर्थान्तरता। देवदत्तविशेषगुणजन्यतया विनाऽप्याकाशादेरिवेश्वरेच्छया देवदत्तभोगहेतुता सम्भवतीत्यप्रयोजकता च। कार्यवैचित्र्यं च दृष्टकारणवैचित्र्यादेवोपपद्यते। आदिकालीनं च तत्तत्प्रागभाव एव वैचित्र्याङ्गीकारेण। स्वर्गयागादेः साध्यसाधनभावश्रवणं त्वसिद्धमेव। योग्यताविरहात्। अन्यथाख्यातिमाश्रित्याभ्युपगमेऽप्यन्यथासिद्धम्। यागाद्याराधितावज्ञातदेवताद्वारेण स्वर्गाद्युपपत्तेरिति। एवं तर्हि प्रलयसाधकानुमानानाम-

प्याभासत्वान्न तैस्तत्सिद्धिरिति तुल्यमुत्तरम्। तथा हि। विमतः कालोऽव्ययवियुक्तः कालत्वादिदानीन्तनकालवत्। विमतो ब्राह्मणो ब्राह्मणपूर्वको ब्राह्मणत्वात्सम्मतवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षं तावदुक्तानुमानजातम्। ननु प्रलयकालपक्षीकृतावाश्रयासिद्धिः। अन्यथा सिद्धसाधनम्। एवमाद्यब्राह्मणपक्षीकारेऽन्यथा च दोष इति चेन्न। पर्वतोऽग्निमानित्यादावप्यग्निमदनग्निमत्पक्षदूषणसम्भवेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्। नन्वग्निमत्त्वादिव्यतिरेकेणाप्यस्ति पर्वतादेः स्वरूपं शक्यं च विशेषान्तरेणावधारयितुम्। तत्कथं दोषावकाश इति चेत्। तत्किमवयविसम्बन्धासम्बन्धौ विहाय कालविशेषस्य स्वरूपमेव नास्ति। ब्राह्मणव्यक्तेर्वाऽऽद्यत्वानाद्यत्वे विहायावधारणं च कालादेर्हिरण्यगर्भोपव (र्गोत्तर) र्गानन्तरभावित्वादिना भविष्यति। किञ्च प्रथमप्रयोगे विश्वशब्देन किं ब्रह्माण्डमभिप्रेयते सकलकार्याणि वा। नाद्यः। आश्रयासिद्धेः। प्रलयमनभ्युपगच्छता ब्रह्माण्डस्यानङ्गीकृतत्वात्। ब्रह्माण्डाभावेऽपि कार्यान्तरावस्थितिसम्भवेन प्रलयासिद्धेश्च। कपिकपोलान्तर्गतोदुम्बरोदरवर्तिमशकशरीरादिवत्कार्यान्तरावस्थानमसम्भावितामिति चेन्न। कुण्डबदरवदुपपत्तेः। कालाग्निरुद्रादिप्रक्रियाया असिद्धत्वात्। द्वितीयेऽपि न प्रलयासिद्धिः। यथा हीदानीन्तनानां दहनपवनसन्तानानां क्रमेणास्तमयेऽपि न प्रलयस्तथा तरुगिरिशरीरादिसन्तानानामपि क्रमारम्भसिद्धावप्यव्ययविशून्यसमयासिद्धेः। अथैकदैवेति विशेषणमुपादीयेत तदा क्रमारब्धदहनपचनादिसन्तानैर्व्यभिचारः स्यात्। एकदारम्भकहेतुसाकल्ये सतीति हेतुविशेषणे विशेषणासिद्धिः। द्व्यणुकादिक्रमेणारम्भस्वीकारेण बाधादिप्रसङ्गश्च। एतेन द्वितीयानुमानमपि निरस्तम्। ब्रह्माण्डानभ्युपगमात्। अभ्युपगमेऽप्यवयवानामावापोद्धाराभ्यामेवोत्पादविनाशयोरुपपत्तेः। कार्यान्तरावस्थानोपपत्तेश्च। तृतीयेऽप्यपसिद्धान्तः। क्रमेणोच्छेदस्याभ्युपगतत्वात्। चतुर्थेऽपि पटादिभ्यः पूर्वविनष्टैस्तन्त्वादिभिर्व्यभिचारः। परमाणुत्वेन हेतुविशेषणेऽपि द्व्यणुकाद्यवस्थानसम्भवेन दृष्टान्तस्य सन्दिग्धसाध्यता। ॥१८६॥
पञ्चमेऽपि किं भूगोलका एव सन्तानशब्देनोच्यन्ते तदतिरिक्तो वा कश्चित्। आद्ये सिद्धसाधनम्। अवयवानामावापोद्धाराभ्यां सन्ततोत्पत्तिविनाशसिद्धेः। द्वितीये त्वाश्रयासिद्धिः। षष्ठं त्वाभाससमानयोगक्षेमत्वादुपेक्षणीयमिति। अथ मा भूदनुमानैः

प्रलयसिद्धिस्तथाऽप्यागमैर्भविष्यति। तेषां सिद्धार्थेऽपि प्रामाण्यस्य साधितत्वात्। ततो नाप्रसिद्धविशेषणतेति ब्रूषे तर्ह्यस्माकमपि धर्मादिसिद्धिरागमाद्भविष्यतीति कथमाश्रयासिद्धिरिति। एवं प्रलये जीवेश्वरसद्भावं साधयता धर्मादिसत्त्वमपि साधितमिति न प्रलये भावमात्रासत्त्वसाधनं युक्तम्। एवमादिकार्यं पक्षीकृत्य सोपादानत्वसाधने प्रकृत्यादिसिद्धिरपि द्रष्टव्येति। प्रथमसूत्रेऽभावस्य कर्तृत्वनिरासायानुमानमुक्तम्। इदानीमितोऽपि नाभावकर्तृकं जगच्चेतनकर्तृकत्वे दृष्टान्तभावादिति सूत्रस्य वृत्त्यन्तरमभिप्रेत्य चेतनकर्तृत्वेऽनुमानमाह॥ उत्पत्तीति। बुद्धिमानुत्पत्तिनाशकारीति बुद्धिपूर्वं तत्कर्तेत्यर्थः। क्वचित्पटादौ। सर्वत्र विप्रतिपन्ने कार्ये। महदादिकार्य इत्येवोक्तेऽङ्कुरादौ व्यभिचारः शङ्क्येत। तदर्थं तस्यापि पक्षनिक्षेपार्थं सर्वत्रेत्युक्तम्। कर्ता बुद्धिमानिति शेषः। अन्यथाऽभावकर्तृत्ववादिनं प्रति सिद्धसाधनताप्रसङ्गात्। किमाक्षेपे। अननुमाने न किमपि कारणम्। दृष्टान्ताभावेन प्रतिपक्षासम्भवादित्यर्थः। एनेन स्वपक्षदोषाच्चेति सूत्रमपि व्याख्यातं भवति। अयमत्र प्रयोगक्रमः। विमतं कार्यं चेतनोत्पाद्यं कार्यत्वाद्घटवत्। चेतनविनाश्यं च तत एव तद्वदेव। विमतोत्पत्तिश्चेतनकर्तृकोत्पत्तित्वात्पटोत्पत्तिवत्। विमतो विनाशश्चेतनकर्तृको विनाशत्वात्सम्मतवदिति। अत्र विनाशस्य चेतनकर्तृकत्वसाधनं प्रासङ्गिकम्। यद्वा केचित्कारणस्य बीजादेः प्रध्वंसेनाङ्कुरादेर्जननदर्शनात्तन्त्वादिनाशेन पटादिनाशदर्शनाच्च प्रध्वंसाभावस्यैव जगज्जन्मविनाशकर्तृत्वमास्थिताः। यथोक्तम्। नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति। तन्मतं वाऽत्रासदित्यादिसूत्रैर्निराकृतमिति ज्ञापनार्थम्। दृष्टान्ताभावस्तु स्वयमूहनीयः। नन्विदमनुमानेनेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वसाधनं सूत्रकारस्योक्तविरुद्धम्। शास्त्रयोनित्वादितीश्वरेऽनुमानप्रामाण्यस्य स्वयमेव निराकृतत्वादित्यत आह॥ आगमेति। अनुमेति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते। न सर्वथाऽपीश्वरेऽनुमानस्य प्रामाण्यं सूत्रकृता निराकृतम्। किन्त्वागमाननुगृहीतस्य। आगमानुगृहीता त्वनुमेश्वरे मानमेवाभिमता। अन्यथा वेदवाक्यार्थे युक्त्यनुसन्धानरूपजिज्ञासां नारभेतेति। किमतो यद्येवमित्यत आह॥ एषेति। आगमानुगृहीतेत्यनुवर्तते। मानामिति च। एषा सम्प्रत्युपन्यस्ताऽप्यनुमा यतो वा इमानि भूतानीत्यागमानुगृहीता। ततो

भवतीश्वरं मानमिति न कश्चिद्विरोध इति ।

टि०—अदृष्टं कारणं नो चेदित्युत्तरवाक्यस्य द्वितीयपक्षमात्रनिरासपरत्वे तृतीयपक्षस्य मूलादनिरासप्रसक्त्या पक्षद्वयनिरासपरत्वेन योजयितुं द्वितीयतृतीयपक्षावाशङ्कते ॥ **अस्तु तर्हीति** ॥ **उभयस्यापीति** । अदृष्टस्य तत्कारणत्वस्य चेत्युभयस्येत्यर्थः ॥ **अनुपलम्भादिति** । प्रत्यक्षेणेति शेषः । पक्षद्वयनिरासपरतया भाष्यं योजयति ॥ **यदीत्यादिना** । मानं चेत्यत्र चशब्दस्य वैयर्थ्येन सम्बन्धायोगाद्भिन्नक्रमतया तामाह ॥ **लये चेति** । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तथा चेति** ॥ **अप्रसिद्धविशेषण इति** । अप्रसिद्धविशेषणविशेषण इत्यर्थः । तथा चानुमानद्वयस्याप्याभासतया समस्त्वास्सत्प्रतिपक्षत्वमप्रत्यूहामिति भावः । ननु माऽस्तु प्रत्यक्षं लये मानं कुसुमाञ्जलिलीलावतीकारादिभिराशङ्कितमनुमानजातं तत्र मानं भविष्यतीत्याशङ्कते ॥ **अथेति** । नन्वनुलम्भबाधितानुमानजातं तत्साधनायालमित्यतो नानुपलम्भमात्रमसत्त्वसाधकमतिप्रसङ्गात् । किन्तु योग्यानुपलम्भ एव । ततश्च प्रलयस्य कालान्तरभावितयेदानीमसत्त्वेनायोग्यत्वान्न तदनुपलम्भेन तदभावसिद्धिरिति नोक्तदोष इत्याशयेनाह ॥ **कालेति** ॥ **अङ्गीकरणीय इति** । तथा च नाप्रसिद्धविशेषणतेति भावः ॥ **विश्वसन्तानोऽयमिति** । कार्यकारणोभयवर्ति धर्मवत्त्वं सन्तानत्वं तच्च द्व्यणुकाद्यन्त्यावयविपर्यन्तमविशिष्टमिति लीलावतीवर्धमानः । सन्तनोतीति सन्तान इति कार्यमात्रमुच्यत इति तर्कचन्द्रिकाकारः । दृश्यशून्यत्वं परमाणोः सदैवेति न प्रलयसिद्धिरित्यतः सन्तानेति विशेषणम् । दृश्यसन्तानशून्याश्च समवायिनः प्रलयकालीना एवेति तत्सिद्धिरिति भावः ॥ **आरण्येयेति** । अरण्युत्पन्नवन्हिसन्तानवदित्यर्थः। तत्र दृश्यसन्तानशून्यः समवाय्यरण्यन्तर्गतो वन्हिरेवेति ज्ञेयम् ॥**वर्तमानेति** । ब्रह्माण्डस्यागमसिद्धत्वान्नाश्रयासिद्धिरिति ध्येयम् ॥ **पूर्वमिति** । अत्रैकत्र युगपन्मूर्तद्वयावस्थानासम्भवेन पूर्वोत्पन्नकार्ये सत्यन्यस्य ब्रह्माण्डस्यारम्भासम्भवात्तल्लयो लभ्यत इति प्रलयसिद्धिरिति भावः । अत्र तदारम्भकत्वमात्रं पूर्वमनुत्पादितपटैस्तन्तुभिरनैकान्तिकं स्यादित्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति। नित्यत्वमात्रं च व्योमादिभिरनैकान्तिकमिति तदारम्भकत्वादित्युक्तम् । प्रदीपपरमाणूनां तैजसद्रव्यत्वेन संसर्गिद्रव्यतयाऽऽरब्धतेजोजातीयत्वसिद्धौ दृष्टान्तत्वम् । न चाप्रयोजकत्वम् । निरुपाधिकत्वभङ्गप्रसङ्गस्य विपक्षबाधकत्वात् । नत्वागमो विपक्षबाधकः । तस्य कार्यद्रव्यानाधारकालाबोधकत्वादिति भावः ॥ **सर्व**

एव परमाणव इति । अत्र स्पर्शवन्त इत्यपि पक्षे विशेषणं देयम् । अन्यथा मनस्यस्पर्शवत्यंशतो बाधापत्तेः। उपादेयपदस्य स्वोपादेयद्रव्यपरत्वात् ।
अन्यथा बाधापत्तेः । गुणादिसत्त्वादन्योपादेयशून्यत्वाभावाच्च । शून्यपदस्य कादाचित्काभावपरत्वात् । अत एवारम्भकत्वादित्येव हेतुः । अन्यथा
मेयत्वादित्येव क्रियेत । आरम्भकत्वं च द्रव्यसमवायिकारणत्वमेव विवक्षितम् । अन्यथोक्तसाध्याभाववति मनःप्रभृतौ व्यभिचारप्रसङ्गादिति ध्येयम् ।
नन्वेककालीनसामग्र्युपादेयप्रबन्धशून्यत्वं वा साध्यत्वेनाभिमतं सामग्र्युपादेयप्रबन्धशून्यत्वमेव वा । नाद्यः । अप्रसिद्धविशेषणत्वात् । नान्त्यः ।
क्रमेण साध्यसिद्धौ सिद्धसाधनात् । पवनपरमाणूनामपि पक्षत्वेनांशे सिद्धसाधनं च । अपक्षत्वे च तेषामेव कार्यद्रव्यत्वेन प्रलयासिद्धेः । तत्कथ-
मेतादिति चेदुच्यते । अत्रैककालीना इत्यपि विशेषणमेककालावच्छेदेन परमाणुमात्रे सामग्र्युपादेयप्रबन्धशून्यत्वलाभाय विवक्षितम् । ततश्चैक-
कालीना इति विशेषणतयैककालीनत्वसाध्ययोः पक्षेऽन्वयबोध एवास्त्विति वाच्यम् । प्रमाणमाहिम्ना बाधकं विनैकविशेषणावच्छेदेनापरविशेषणान्व-
यबोधानियमेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यस्य सिद्धेरनुमानेनाकलङ्कत्वात् । न चांशतः सिद्धसाधनम् । पक्षधर्मताबललभ्योद्देश्यप्रतीत्यसिद्धया तद-
प्रसङ्गात् । न च पक्षैकदेशत्वे दृष्टान्ताभावः । साध्यवत्तया निश्चितस्यैव तथात्वात्पक्षान्यत्वस्य वैयर्थ्यात् । तथाऽपि तस्य पक्षत्वं साध्यसन्देह-
साधनविषययोरभावादिति चेन्न । येन रूपेण साध्यं निश्चितं तेन रूपेण तयोरभावेऽपि सामान्येन रूपेण तयोः सम्भवेन तत्त्वोपपत्तेरिति दिक् ॥
नष्टपवनेति । नष्टा ये पवनास्तदारम्भकपरमाणुवदित्यर्थः । न च तेजोबद्वायोरपि संसर्गिद्रव्यतया तेनापि द्रव्यान्तरजनने दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्य-
मिति वाच्यम् । पूर्वद्रव्यनाशकालीनस्य परमाणोः साध्यवत्तानिश्चयात् ॥ **इयं क्रियेति** । अत्र वर्तमानक्रियायाः पक्षत्वमतीतानागतक्रिययोश्च
दृष्टान्तत्वम् । साध्ये च स्वपदं वर्तमानक्रियामात्रपरम् । स्वान्यद्यदवयविकालीनं तस्य भावः स्वान्यावयविकालीनत्वम् । तदनधि-
करणभूता यत्किञ्चित्कालीनक्रिया तदन्यत्वमिति साध्यार्थः । अत्र पक्षीभूतवर्तमानक्रियायामपि किञ्चित्कालीयक्रियात्वात्तदन्यत्वसाधने बाध-
वारणायावयविकालीनत्वानधिकरणेति किञ्चित्कालीनक्रियाविशेषणम् । परमते क्रियामात्रस्वस्यावयविकालीनत्वेनावयविकालीनत्वानाधिकरणक्रिया-
या अप्रसिद्धेरप्रासिद्धिवारणाय स्वान्यत्वेनावयविकालीनक्रियां विशिनष्टि । एवञ्च नाप्रसिद्धिः । स्वान्यत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तस्वा-

SGDF

न्यावयविकालीनस्वरूपविशिष्टाभाववत्पक्षीभूतवर्तमानक्रियान्यत्वस्यातीतादिक्रियायां सत्त्वेन दृष्टान्ते साध्यस्य सत्त्वात् । स्वान्यत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तस्वान्यावयविकालीनरूपविशिष्टाभावस्य वर्तमानक्रियामात्रनिष्ठत्वेन तदन्यत्वरूपसाध्यस्य च तत्र बाधितत्वेन हेतोः पक्षधर्मताबलादवयविकालीनस्वरूपविशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभाववत्किञ्चित्कालीनक्रियामादायैव तदन्यत्वस्य पक्षे सिद्धिरिति प्रलयसिद्धिरिति ध्येयम् ॥ **देवदत्तशरीरादिकमिति** । अत्र देवदत्तपदमन्यदीयशरीरेंऽशतो बाधवारणाय । आद्यत्वेन चात्र शरीरं विशेषणीयम् । अन्यथा देवदत्ततरुणशरीरादौ देवदत्तप्रयत्नजन्यत्वे सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गात् । ईश्वरज्ञानमादायार्थान्तरं परिहर्तुं साध्ये देवदत्तपदम् । देवदत्तपरिमाणादिनाऽर्थान्तरवारणाय विशेषपदम् । न च बाधादेव नार्थान्तरमिति वाच्यम् । बाधस्फोरणायैव तदुपादानात् । वस्तुतस्तूद्देश्यसिध्यर्थमेवात्रें तदुपादानम् । न चैवमपि जन्मान्तरीयज्ञानजन्यसंस्कारेणार्थान्तरमित्यपि केचित् । हेतौ च मनआदौ व्यभिचारं वारयितुं सत्यन्तम् । यज्ञदत्तशरीरादौ व्यभिचारवारणाय देवदत्तेत्याद्युत्तरभागः । देवदत्तभोगसाधनद्रव्यत्वं च तदर्थोऽन्योऽभिमतोऽन्यथाऽऽत्ममनःसंयोगादौ व्यभिचारप्रसङ्गात् । न चैवमपि यज्ञदत्तनिर्मितस्रगादेर्देवदत्तभोगहेतुर्द्रव्यतया तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तस्य पक्षत्वेन तदप्रसङ्गात् । देवदत्तनिर्मितेत्युपलक्षणम् । तद्भोगहेतुश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तदेवमुक्तानुमानेन शरीरादिजनकतयाऽऽत्मविशेषगुणसिद्धौ प्रयत्नादिरूपस्य तस्यैव तज्जन्मस्थस्याभावात् । जन्मान्तरस्य च नष्टस्य द्वारं विना हेतुत्वानिर्वाहात् । अदृष्टस्यैव तद्द्वारतया कल्पनीयत्वेनावश्यकत्वात् । अदृष्टमेव धर्माधर्मसंज्ञितम् । तज्जनकत्वेष्टव्यमित्यपूर्वसिद्धिरित्यवधेयम् ॥ **विचित्रकार्येति** । अस्ति चेह खलु जीवानामन्योन्यं सुरासुरनरतिर्यगादिरूपवैचित्र्यम् । न चेदं निर्निमित्तं सम्भवति । न चादृष्टवैचित्र्यव्यतिरेकेण निमित्तान्तरमत्र सम्भवतीत्यदृष्टवैचित्र्यमेव तदुपपादकतयेति द्रष्टव्यम् । न चादृष्टवैचित्र्यमपि निर्निमित्तमिति शङ्क्यम् । तत्पूर्वादृष्टवैचित्र्यादेव तदुपपत्तेः । तदपि तत्पूर्वादृष्टवैचित्र्यादेवेत्यनादिरियं परम्परेत्यदोषः । ज्योतिष्टोमेनेत्यादित्रिक्षणावस्थायिनि यागादौ श्रुतं कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वं धर्मं विनाऽनुपपन्नम् । एवं त्रिक्षणावस्थायिनि ब्रह्मवगुरणे कालान्तराभावियातनाकारणत्वं श्रुतम् । अधर्मं विनाऽनुपपन्नमिति धर्माधर्मौ ताभ्यां कल्प्येते इत्यर्थः । अयं भावः । यजेतेत्युक्ते शब्दभावनाभाव्यत्वेन पुंप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनाप्रतीतेः । तस्याश्च भाव्यकरणेतिकर्त-

व्यतारूपांशत्रयसापेक्षत्वात्समानपदोपात्तस्यापि यागस्य स्वयं क्लेशरूपत्वेन सम्बन्धस्य वक्तव्यत्वात्क्षणभङ्गुरस्य यागस्य च कालान्तरभाविफलसाधनत्वानुपपत्तेः श्रुतस्य साध्यसाधनभावोपपत्त्यर्थं परमतेऽपूर्वकल्पनं ग्रन्थकृन्मते त्विष्टसाधनत्वमात्रस्यैव विध्यर्थत्वात् लिङा स्वप्रकृतियज्यर्थयागस्य स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वमुच्यते । तच्च शक्त्याख्यमतीन्द्रियं धर्मान्तरमेव तच्च क्वचिदन्वयव्यतिरेकाभ्यामुन्नीयते क्वचिच्छब्देन । तदाश्रयस्य च शक्तस्य कार्ये कादाचित्कत्वं नियामकत्वं न व्यवहितस्य कार्यसातत्यप्रसक्तेरित्यव्यवधानमावश्यकम् । तच्चाव्यवधानं ध्वस्तस्य यागस्य न साक्षात्सम्भवतीति व्यापारद्वारेणाव्यवधानं वक्तव्यमिति द्वारान्तरानिरूपणात् द्वारीभूतापूर्वसिद्धिरिति मन्तव्यम् ॥ **अङ्गीकारादिति** । तथा च बाध इति भावः ॥ **प्रयत्नेति** । यागादिप्रयत्नेत्यर्थः ॥ **देवताद्वारेणेति** । देवताप्रीतिद्वारेणेत्यर्थः । न चैवमेतत्कल्पे कृतयागात्कल्पान्तरे न स्यात् । एतत्कल्पीययागादिजन्याया एतत्कल्पीयेन्द्रादिप्रीतेः कल्पान्तरेऽनुपयोगात् । उपयुक्तायाश्च कल्पान्तरीयेन्द्रादिप्रीतेरेतत्कल्पकृतयागाद्यजन्यत्वादिति वाच्यम् । एतत्कल्पीयकर्मभिराराधितस्येन्द्राद्यन्तर्यामिणः परमेश्वरस्यैव कल्पान्तरे फलप्रदत्वाभ्युपगमादित्याहुः॥ **आकाशादेरिवेति** । देशादेरिवेत्यर्थः । देशकालादेः सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वेन भोगहेतुत्वस्यापि सत्त्वाद्देवदत्तविशेषगुणजन्यतया देवदत्तभोगहेतुतायामाकाशादेर्देवदत्तविशेषगुणजन्यत्वविरहेण देवदत्तभोगहेतुत्वानापत्तेस्तन्निर्वाहाय देवदत्तभोगहेतुताया निमित्तान्तरप्रयुक्तत्वस्यानुसरणीयत्वात् । आकाशादेरिव विशेषगुणाजन्यस्यापि देवदत्तशरीरादेस्तद्भोगहेतुत्वोपपत्तेरिति भावः ॥ **दृष्टेति** । स्वर्गस्थाः सुरा भूमिष्ठा नरा इत्यादिस्थानवैचित्र्यरूपदृष्टकारणवैचित्र्यादेव सुरासुरादिवैचित्र्योपपत्तेरन्यथाऽनुपपत्त्यभावान्नापूर्वकल्पना युक्तेति भावः ॥ **साध्यसाधनभावेति** । यागादेः स्वर्गादिसाधनत्वं शब्दो न बोधयतीत्यर्थः । ननु चान्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षादिरूपवत्तया प्रतिबन्धीयमानस्य ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य नान्वयबोधकत्वं युक्तमन्यथा तादृशस्य गामानयेत्यादिवाक्यस्यापि तन्न स्यादित्यतो नाकाङ्क्षासत्ती एव तत्र हेतू अतिप्रसङ्गात्किन्नामार्थाबाधरूपा योग्यताऽपि तत्र हेतुः । तथा चान्वयबोधाङ्गभूतसकलरूपसम्पत्त्या गामानयेत्यादेरन्वयबोधकत्वेऽपि क्षणिकक्रियायाः कालान्तरभाविफलसाधनत्वस्य बाधितस्यापि तत्प्रसङ्गादित्याशयेनाह ॥ **योग्यताविरहादिति** । तथा साध्यसाधनभावस्यैवाश्रवणान्न तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽर्थान्तरकल्पनाक्षेपकप्रमित्यभावेनार्थापत्तिसामग्रीविरहादिति बोध्यम् ।

ननु केयं योग्यता यद्विरहादन्वयाबोधकत्वमुच्यते । न तावत्सजातीयेऽन्वयदर्शनम् । कथञ्चित्साजात्यस्यायोग्यसाधारणत्वात् । व्यवहितपुष्टिजनकेन घृतपानेन सह क्रियात्वेन साजात्यस्य योगेऽपि सत्त्वाच्च। पदार्थतावच्छेदकधर्मेण वा तात्पर्यविषयीभूतान्वयप्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण वा साजात्यविवक्षायां पयसा सिञ्चतीत्यनाप्तवाक्येऽतिव्याप्तिः । अद्य जातः पयः पिबतीत्याप्तवाक्येऽतिव्याप्तिश्च । नाप्यन्वयविरोधिरूपविरहो योग्यता। अनाप्तवाक्येऽपि तत्प्रसङ्गात् । साधनत्वसामान्यान्वयं प्रति प्रयोजकत्वस्य क्रियात्वस्य फलविशेषसाधनत्वान्वयं प्रति प्रयोजकस्य यागत्वस्य यागे सत्त्वाच्च । तस्माद्बाधकप्रमाणाभाव एव योग्यतेति वाच्यम् । सा च प्रकृतेऽप्यस्ति । तथा हि । न लिङा साक्षात्फलसाधकत्वं यागस्योच्यते येन तस्य बाधिततयोक्तरूपयोग्यता न स्यात् । नापि परम्परया साधनत्वं बोध्यते येन परम्पराघटकद्वारस्य पूर्वमनुपस्थित्या परम्परया साधनं याग इति ज्ञानानुपपत्तिः स्यात् । किन्तु यदकरणे काम्यासिद्धिस्तत्त्वरूपं साक्षात्परम्परासाधनतासाधारणं साधनत्वं सामान्यमेव बोध्यते स्वर्गसाधनं याग इति । तच्च ज्ञानं साक्षात्परम्परोदासीनम् । वस्तुगत्या परम्परासाधनविषयमुत्पद्यमानं नायोग्यतया परिभावयितुं शक्यम् । न च साक्षात्परम्पराविशेषद्वयव्यतिरिक्तसामान्यमेव नास्तीति कथं तन्निरूपणं लिङा क्रियतामिति वाच्यम् । काम्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वरूपस्य तस्यावश्यकत्वात् । अन्यथाऽननुगमात् । कस्य च साक्षात्परम्परया वा विशेषणं क्रियेत । न च लिङ्बोध्यस्य तादृशसाधनत्वस्य साक्षात्साधनत्वरूपैकविशेषबाधेन बाधो वक्तुं युक्तः । अतिप्रसङ्गात्किन्तु यावद्विशेषबाधेनैव । न चात्र सम्भवति । परम्परासाधनत्वेऽबाधात् । तथा च लिङ्बोध्यसाधनत्वस्य बाधितांशं विहाय परम्परासाधनत्वरूपाबाधितांशमादाय विश्रान्तिसम्भवात् । न बाध्यत्वमिति न योग्यताविरहः । तथा च योग्यताविरहप्रयुक्तमन्वयाबोधकत्वं ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्याङ्गीकर्तुं शक्यमिति कथं साध्यसाधनभावाश्रयणम् । अस्तु वा याकाचिद्योग्यता । प्रकृते तद्विरहोऽस्तु किं तावता । न हि योग्यतास्वरूपसत्यन्वयबोधहेतुः । तथा सत्ययोग्ये योग्यताभ्रमेण शाब्दभ्रमाभावप्रसङ्गात् । किन्तु संशयादिसाधारणं ज्ञानमात्रमेवास्याः प्रयोजकत्वम् । ततश्च योग्यताविरहेण तत्प्रमाणसम्भवेऽपि तद्भ्रमसम्भवाद्भ्रमरूपं योग्यताज्ञानमादायान्वयबोधसम्भवात् । कथं साध्यसाधनभावाश्रयणमित्याशङ्क्योक्तरीत्या योग्यताभ्रमाश्रयणेनान्यथाख्यातिरूपसाध्यसाधनभावाश्रयणेऽपि न तन्मात्रेणापूर्वसिद्धिः परस्याभिमता किन्तु

SGDF

श्रुतसाध्यसाधनभावान्यथाऽनुपपत्त्यैव । न च सा प्रकृतेऽस्ति । श्रुतसाध्यसाधनभावस्यान्यथासिद्धत्वादित्याह ॥ **अन्यथाख्यातिमाश्रित्येति** । अभ्युपगमेऽन्यथाख्यातिरूपान्वयबोधाभ्युपगम इत्यर्थः । अन्यथासिद्धिमेव दर्शयति ॥ **यागादीति** । आदिपदेनावगुरणादिपरिग्रहः । स्वर्गादीत्यादिपदेन यातनापरिग्रहः । ननु देवताप्रीत्यादेर्न यागादिव्यापारत्वकल्पनमुचितम् । तथा सत्येतत्कल्पेऽनुष्ठितस्य यागादेः कल्पान्तरे फलजनकत्वाभावापातात् । एतत्कल्पीययागादिजन्यस्यैतत्कल्पीयेन्द्रादिप्रीत्यादेः कल्पान्तरेऽनुपयोगात् । उपयुक्तस्य कल्पान्तरीयेन्द्रादिप्रीत्यादेश्चैतत्कल्पीययागाद्यजन्यत्वात्कथमन्यथासिद्धिरिति चेन्न । एतत्कल्पीयकर्मादिभिराराधितस्यावज्ञातस्य चेन्द्राद्यन्तर्यामिणः परमेश्वरस्यैव कल्पान्तरे तत्र फलदत्वाभ्युपगमाद्युक्तमन्यथासिद्धत्वमित्यवधेयम् । इत्यादिनेत्यादिपदेन विमतः क्षत्रियः क्षत्रियपूर्वकः क्षत्रियत्वात्सम्मतवदित्यादेः परिग्रहः । किञ्च प्रथमप्रयोग इत्यादिना विशिष्याप्यनुमानदूषणादुत्तरत्र तावदित्युक्तम् ॥**ननु प्रलयकालेति** । अवयव्यसम्बन्धिकालपक्षीकृतावाश्रयासिद्धिस्तत्सम्बन्धिकालपक्षीकृतौ च सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ **एवमाद्येति** । विमतो ब्राह्मण इत्यत्रापि सर्गाद्यकालीनब्राह्मणपक्षीकारे प्रलयाभाववादिमते सर्गादिकालीनब्राह्मणासिद्ध्याऽऽश्रयासिद्धिः । अन्यथा सिद्धसाधनत्वमित्यर्थः ॥ **दूषणसम्भवेनेति** । अभिमतपर्वतपक्षीकारे सिद्धसाधनत्वमनभिमतपर्वतपक्षीकारे च बाध आश्रयासिद्धिश्चेति दूषणसम्भवेनेत्यर्थः । वैषम्यात्प्रतिबन्दीग्रह इत्याशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **विशेषणान्तरेणेति** । पर्वतत्वादिधर्मान्तरेणेत्यर्थः । आद्यत्वानाद्यत्वे विहायेत्यत्र स्वरूपमेव नास्तीत्यनुवर्तते । नन्वस्त्वभिमतत्वानभिमतत्वादिव्यतिरेकेण पर्वतादिस्वरूपवदवयसम्बन्धासम्बन्धौ विहाय कालस्वरूपमाद्यत्वानाद्यत्वे विहायापि ब्राह्मणस्वरूपं च । न चैवं तत्पक्षीकारेणावयवियुक्तत्वादिसाधनसम्भवात्प्रतिपक्षसिद्धिरिति वाच्यम् । तत्र पर्वतत्वादेरिवात्र पक्षतावधारकधर्मान्तराभावेन तदयोगादित्यत आह ॥**अवधारणं चेति** । पक्षताया इति शेषः ॥ **उत्तरभावित्वादिनेति** । उत्तरभाविकालत्वादिनेत्यर्थः । आदिपदेन हिरण्यगर्भसृष्टिकालीनब्राह्मणत्वेन द्वितीयानुमानेऽपि पक्षतावधारणमित्यस्य सङ्ग्रहः । ननु च यथा ज्वलनं विनाऽप्यरण्ये ज्वलनोत्पत्तिर्यथा वा वृश्चिकतन्दूलकणादिविजातीयजन्यमानानामपि वृश्चिकं तान्दूलीयकत्वादिजातिस्तथाऽब्राह्मणजातस्यापि सर्गादिकालीनब्राह्मणस्य विशिष्टादृष्टोपगृहीतपरमाणुजन्यत्वेन ब्राह्मणत्वोपपत्तेर्ब्राह्मणत्वादेर्ब्राह्मणपूर्वकत्वादिव्याप्यत्वविरहान्न तेन तत्साधनमुपप-

SGDF

न्नमित्युरुचेराह ॥ **किञ्चेति** । यद्वाऽस्तु वोदाहृतानुमानानामाश्रयासिद्ध्यादिप्रसङ्गः । किमेतावताऽभ्यर्थ्यते । न चासमानबलत्वान्न प्रलयसाधका-
नुमानसत्प्रतिपक्षतेति वाच्यम् । प्रलयसाधकानुमानानामपि तदाक्रान्ततया तुल्यबलत्वानपायादित्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति । आश्रयासिद्धेरिति** । न
चागमसिद्धत्वाद्ब्रह्माण्डस्य नाश्रयासिद्धिरिति वाच्यम् । तस्य सिद्धार्थकतया मुख्यार्थपरत्वाभावात् । अन्यथा प्रलयस्यापि तत एव सिद्धेरनुमानवैय्य-
र्थ्यापातादिति भावः ॥ **कार्यान्तरेति** । गिरिसागरादिरूपकार्यान्तरेत्यर्थः । ब्रह्माण्डनाशे कार्यान्तरस्यापि नाशो भवतीत्यत्र नियामकाभावादिति
भावः । ननु च कार्यान्तरादवस्थानं न तावदहेतुकं वक्तुं शक्यम् । नित्यास्थितिप्रसङ्गात् । नापि नित्यहेतुकम् । तथा सति कादाचित्कत्वा-
भावप्रसङ्गात् । तदेवं प्रसक्तप्रकारद्वयं निषेधेन परिशिष्यमाणस्यानित्यहेतुनिबन्धनत्वस्यैव वाच्यत्वात्कथं कार्यान्तराविच्छेदः । यत्कार्यं यन्निब-
न्धनस्थितिकं तदपगमे तस्य निवृत्तिध्रौव्यात् । तदयं प्रयोगः । ब्रह्माण्डान्तरवर्ति गिरिसागरादिकं विनाशवद्भवितुमर्हति महद्द्रव्यान्तरेण विहन्यमाना-
धारत्वात् । महादहनदह्यमानाश्रयवत्त्वात् । महादहनक्षुभितसमुद्रविलीयमानाधारत्वादित्यनुमानं मनसि निधाय दृष्टान्तमाह ॥ **कपिकपोलेति** ।
कंपीत्यतःपूर्वं कुपितेति शेषः । उपलक्षणं चैतत् । दावदहनदह्यमानदारूदरविघूर्णितघुणसङ्घातवत्प्रलयपवनोल्लासलीलावडवानलानुपातिपोतगत-
सांयान्त्रिकसार्थवच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । क्वचिच्छरीरादिवदिति पाठस्तत्रादिपदेनोक्तदृष्टान्तद्वयपरिग्रहः ॥ **कुण्डेति** । कुण्डनाशेऽपि तदन्तर्गतबदरा-
णामवस्थानवद्ब्रह्माण्डनाशेऽपि तदन्तर्गतकार्यावस्थानोपपत्तेरित्यर्थः । तथा तत्रैव व्यभिचारान्नानुमानेन कार्यान्तरविच्छेदसिद्धिरिति भावः । ननु
कालाग्निरुद्रादित्यादिभिर्ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिकार्यजातस्य विनाशे सति पश्चादण्डमप्यग्न्यादिना नश्यतीति पौराणिकीप्रलयक्रिया तत्कथं ब्रह्माण्डनाशे
कार्यान्तरावस्थानशङ्कावकाश इत्यत आह ॥ **कालाग्नीति** ॥ **असिद्धत्वादिति** । त्वन्मत इति शेषः । सत्यमेवं पौराणिकीप्रलयक्रिया । न चेयं
परस्य सम्मता । तेन प्रकारान्तरेणैव तदभ्युपगमात् । तथा च तद्रीत्या ब्रह्माण्डनाशे कार्यान्तरावस्थानशङ्कोपपन्नैवेति भावः । यद्वा कालाग्निरु-
द्रादित्यादिसकलभुवनपतेर्महेश्वरस्य सञ्जिहीर्षासमकालं शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धकानां सर्वात्मगतादृष्टानां वृत्तिनिरोधे सति महेश्वरेच्छात्माणुसं-
योगजकर्मभ्यः शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागास्तेभ्यस्तत्संयोगनिवृत्तौ तेषामापरमाण्वन्तो विनाशस्तथा पृथिव्युदकज्वलनपवनानामपि महाभूतानामने-

नैव क्रमेणोत्तरस्मिन्विनष्टे सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशस्ततः प्रविभक्ताः परमाणवोऽवतिष्ठन्त इति हि प्रशस्तपादोक्ता प्रलयक्रिया । अत्र च पृथि-
व्यात्मकस्य ब्रह्माण्डस्य नाशस्तादितरसर्वनाशानन्तरमेव प्रतीयते । एवञ्च कथं ब्रह्माण्डनाशे कार्यान्तरावस्थानशङ्कोदय इत्यत आह ॥ **काला-
ग्नीति** । प्रमाणाभावादिति भावः । अथवा ननु यथा वातपित्तश्लेष्माणां च प्रकोपप्रशमक्रमानियमेऽप्येकदा त्रिदोषसन्निपाते देहसंहारः । यथा
वा ग्रहाणां गमनानियमेऽपि कदाचित्सर्वमण्डलोपरागस्तथा प्रकृते कालानलपवनमहार्णवानां सन्निपाते युगपत्सर्वकार्यनाशः स्यादित्यत आह ॥
कालाग्नीति ॥ **असिद्धत्वादिति** । प्रमाणाभावादिति भावः । न चात्र पुराणादिरूपः शब्द एव प्रमाणमिति वाच्यम् । तथा सति तत एव
प्रलयसिद्धेरनुमानवैय्यर्थ्यापातादित्यत्र तात्पर्यात् । कार्यमात्रपक्षीकरणेऽपि दहनादिसन्तानवत्क्रमेणारम्भः साध्यते युगपद्वेति विकल्पद्वयं मनसि नि-
धायाद्यमर्थान्तरत्वेन दूषयति ॥ **यथा हीति** । क्रमारम्भसिद्धावपीत्यतःपरमेकदा तदसिद्धचेति शेषः । अवयविशून्यसमयसिद्धेरित्यस्य न प्रल-
यसिद्धिरिति पूर्वेणान्वयः । उपलक्षणं चैतत् । कार्योत्पत्तेः प्राक्कार्यशून्यैरारम्भे साध्ये सिद्धसाधनं कार्यानधिकरणैरारम्भसाधने तु बाध इत्यपि
द्रष्टव्यम् । द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति ॥ **अथैकदैवेति** ॥ **विशेषणमुपादीयतेति** । साध्यस्येत्यर्थः ॥ **क्रमारब्धेति** । एककार्योत्पादकलयस्य तादि-
तरसर्वकार्योत्पादककालेन व्याप्त्यसिद्धेरिति भावः ॥ **विशेषणासिद्धेरिति** । हेतुविशेषणासिद्ध्या विशिष्टस्य स्वरूपासिद्धत्वादित्यर्थः ॥
स्वीकारेणेति । सकलकार्याणां युगपदनुत्पत्तेरिति भावः ॥ **किञ्चैकदेति** । किं यदैककार्यस्य हेतुसाकल्यं तदैव तदन्येषामपि किंवा
क्रमेण । आद्ये प्रागुक्त एव दोषः । अन्त्ये क्रमिकहेतुसाकल्यस्य क्रमिककार्योत्पादकव्याप्तत्वाद्युगपद्यदुत्पादे साध्ये व्याघात इत्याशयेन
बाधादीत्यादिपदप्रयोगः । एतेनेत्यनेन परामृष्टं दूषणजातमेव दर्शयति ॥ **ब्रह्माण्डेति** । तथा चाश्रयासिद्धिरिति भावः । नन्वाग-
मादेव तत्सिद्धेर्नाश्रयासिद्धिरित्यतस्तर्हि तत एव प्रलयसिद्धेरनुमानवैयर्थ्यमिति सत्येव दोषे आगमेन तत्सिद्धिमभ्युपेत्य दूषणान्तरमाह ॥
अभ्युपगमनेऽपीति । तत्तदवयवोपगमापगमाभ्यां क्रमेण नाशोत्पादेऽपि प्रकृतसाध्योपपत्त्या ब्रह्माण्डनाशासिद्ध्या प्रलयासिद्धेरर्थान्तरत्वमित्यर्थः ।
ब्रह्माण्डनाशमङ्गीकृत्याप्यर्थान्तरमाह ॥ **कार्यान्तरेति** । ब्रह्माण्डनाशे तदन्तर्गतस्य नाश एवेत्यत्र नियामकविशेषानुपलम्भाच्छङ्कितस्य प्रथमानु-

मानदूषणावसरे आशङ्क्य दूषितत्वादिति भावः ॥ **अभ्युपगमादिति** । महाभूतानामप्यनेनैव न्यायेनोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाश इति तदुक्तेरिति भावः ॥ **पटादिभ्य इति** । पटारम्भत्वेऽपि नष्टानां तन्तूनां पटध्वंसाद्यनधिकरणत्वेन तत्र साध्यादिति भावः ॥ **द्व्यणुकाव-स्थानेति** । प्रत्यक्षानुपलम्भबाधिततया त्र्यणुकावस्थानानुपपत्तावपि द्व्यणुकावस्थानेऽपि तस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षत्वापत्तेर्नानुपलम्भबाध इत्यर्थः ॥ **सन्दिग्धेति** । तथा च पक्षसमत्वान्न तेषां दृष्टान्तत्वमिति भावः ॥**आभासेति** । अयं घटः स्वान्यावयविकालीनत्वानधिकरणकिञ्चित्कालीनघटान्यो घटत्वाद्धटान्तरवदित्याभाससमानयोगक्षेममित्यर्थः । स्वान्यत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तस्वान्यावयविकालीनत्वरूपविशिष्टाभाववत्पक्षीभूतघटान्यत्वस्य घटान्तरे सत्त्वाद्दृष्टान्तोक्तरीत्या विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य पक्षीभूतपटमात्रनिष्ठत्वेन तत्त्वरूपसाध्यस्य च तत्र बाधित-त्वेन हेतोः पक्षधर्मताबलादवयविकालीनत्वरूपविशेष्याभावत्वरूपप्रयुक्तविशिष्टाभाववत्किञ्चित्कालीनघटमादायैव तदन्यत्वरूपसाध्यस्य पक्षे सिद्धिरि-त्यनवयविकालीनक्रियासिद्धिवत्तत्कालीनघटसिद्धिरपि स्यादिति भावः । नन्वागमानां सिद्धार्थत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावात्कथं तैः प्रलयसिद्धिरित्यत आह ॥ **तेषामिति** ॥ **साधितत्वादिति** । कार्यतावाद इति शेषः ॥ **नाप्रसिद्धविशेषणतेति** । ईश्वरादिकं प्रलयेऽसद्भवितुमर्हति भावत्वादितीश्वराद्यसत्त्वासाधकानुमानस्येति शेषः । **आगमादिति** । पुण्येन पुण्यलोकान्नयति पापेन पापमित्यादेरित्यर्थः ॥ **कथमाश्रयेति** । धर्माधर्माश्रयत्वत-दधिष्ठातृत्वादिना जीवेश्वरसाधकस्य धर्माधर्माश्रयत्वेनेत्यादिमूलोक्तप्रतिपक्षानुमानस्येति शेषः । ननूत्पत्तीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतन्न तु दृष्टा-न्तभावादित्येतत्सूत्रोक्तानुमानप्रदर्शनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । एतत्सूत्रोक्तानुमानस्य सर्वनाशेष्वपीत्यादिपूर्वभाष्येणैव प्रदर्शितत्वेन तादर्थ्या-योगादित्यतः पूर्वं प्रलये परमेश्वरादिसद्भावसाधकानुमानभावान्नैव प्रलये सर्वासत्त्वमङ्गीकर्तुं शक्यमिति योजनामभिप्रेत्य तदनुमानं सर्वनाशेष्वपीत्या-दिना भाष्ये प्रदर्शितमिदानीं तु योजनान्तरमभिप्रेत्य सूत्रसूचितानुमानप्रदर्शनं क्रियत इति नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य योजनान्तरप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रसूचि-तानुमानप्रदर्शकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमसदिति **चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वादिति** प्रथमसूत्र एवाभावो न कर्ता निषेधैकस्वरूपत्वादित्यभावकर्तृत्व-निरासायानुमानस्योक्तत्वात्किमनेनेत्यतस्तन्निरासाय युक्त्यन्तरोपदर्शनार्थत्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **प्रथमसूत्र इति** । **व्याख्यातं भवतीति** । स्वपक्षे

SGF
Sri Gangadhar ... Foundation

प्रागभावकर्तृत्वरूपस्य पक्षेऽप्रामाणिकत्वाख्यदोषाच्चेति व्याख्यातं भवतीत्यर्थः । प्रागभावकर्तृत्वे प्रमाणान्तरस्य सर्वथाऽप्यभावेनानुमानमेव तथेति वाच्यम् । तदपि विश्वप्रागभाव इत्येवंरूपं प्रागुक्तप्रकारेण दूषितमिति नोपपद्यते । अतो विश्वं प्रागभावकर्तृकं कार्यत्वादित्येव वाच्यम् । तच्च दृष्टान्ताभावान्न सम्भवतीत्यप्रामाणिकत्वं प्रागभावकर्तृत्वपक्षस्येति भावः । यद्वा प्रागभावकर्तृत्वपक्षे दृष्टान्ताभावाख्यदोषाच्चेति व्याख्यातं भवतीत्यर्थः । चेतनस्योत्पत्तिकर्तृत्वसाधनमात्रेणैव प्रागभावकर्तृत्वपक्षनिरासासिद्धेर्विनाशस्य चेतनकर्तृत्वसाधनं भाष्येऽसङ्गतमित्यत आह ॥ अत्रेति । प्रासङ्गिकत्वमसहमानः पक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति । प्रध्वंसाभावस्यैव जगज्जन्मविनाशकर्तृत्वमपि केषाञ्चित्सम्प्रतिपन्नमित्यत्रैव न्यायसूत्रसम्मतिमाह ॥ यथेति । चतुर्थाध्याय इति शेषः । तत्सूत्रं पठति ॥ नेति । अत्र नानुपमृद्य प्रादुर्भावादित्यस्याभावाद्भावोत्पत्तिरिति पूर्वेण सम्बन्धः । अभावाद्भावस्य कार्यस्योत्पत्तिः कुतः । न बीजमनुपमृद्याङ्कुरस्य प्रादुर्भावो यत इत्यर्थः । अयमाशयः । न किलाविनष्टे कारणे कार्यमुत्पद्यते । बीजनाशोत्तरकालमङ्कुरस्य प्रादुर्भावदर्शनात् । यदि च विनाशोऽङ्कुरकारणं नाभविष्यत् । अविनष्टेऽपि बीजेऽङ्कुरो भविष्यत् । न चैवमस्ति । तस्माद्बीजविनाशाभावेऽङ्कुरानुत्पत्तेः सति च तस्मिंस्तदुत्पत्तेरन्वयव्यतिरेकसध्रीचीनप्रत्यक्षेण बीजविनाश एवाङ्कुरकारणमिति निश्चीयते । ततश्च तद्दृष्टान्तेन सर्वत्रापि तदनुमानमिति । यद्यप्यत्रान्वयव्यतिरेकबलात्कारणविनाशस्य कार्योत्पत्तिकर्तृत्वमेव प्राप्तं न तु कार्यनाशकर्तृत्वमपीति न परेषां प्रध्वंसस्यैव जगदुत्पत्तिविनाशकर्तृत्वाङ्गीकारे सम्मतितयाऽस्योदाहरणं युक्तम् । तथाऽपि ध्वंसस्य कार्योत्पत्तिकर्तृत्वमात्रस्वीकारे परेषां सम्मतितयाऽस्योपन्यासो न तु विनाशकर्तृत्वेऽपीति नानुपपत्तिरित्याहुः । वस्तुतस्त्वन्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनसहकृतप्रत्यक्षमवलम्ब्य कारणनाशस्य कार्योत्पत्तिकर्तृत्वं वदतोऽभावस्योत्पत्तिकर्तृतायामिव नाशकर्तृतायामपि तत्कल्पकान्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनसहकृतप्रत्यक्षस्याविशेषेण कार्योत्पत्तिनात्रकर्तृत्वसूत्राणां स्वारस्यात्तत्स्वारस्याय नानुपमृद्य प्रादुर्भावादित्यत्र प्रादुर्भावपदस्य विनाशोपलक्षणत्वस्याश्रयणीयत्वेन फलतः सूत्रस्य जगदुत्पत्तिविनाशकर्तृत्वाङ्गीकारसमर्पकत्वमस्तीत्यभिप्रेत्यैवैतत्सूत्रोदाहरणम् । अत एव भाष्यवार्तिकादौ तन्त्वादिनाशेन पटादिनाशस्यानुदाहरणेऽपि स्वयं तदुदाहरणं तत्राप्येतदुदाहर्तव्यमित्यभिप्रेत्य पूर्वं कृतमित्यवधेयम् । अत्र टीकायां मूलकोशेषु भाष्यवार्तिकादिषु च प्रादुर्भावादितीत्येव सर्वत्र पाठ-

दर्शनात् * क्वाचित्कोऽनुपमृद्य प्रादुर्भावादीति पाठो व्याख्यातृमतिदोषपरिकल्पित एवेति ध्येयम् । ज्ञापनार्थमित्यत्र विनाशस्य चेतनकर्तृकत्वसाधनमित्यनुषङ्गः । नन्वन्वयव्यतिरेकसहचारनिश्चयसध्रीचीनप्रत्यक्षेण ध्वंसस्योत्पत्तिविनाशकर्तृतायाः सिद्धत्वात्कथमनेन तन्निरास इत्यत आह ॥ **दृष्टान्ताभावस्त्विति** । अविनष्टस्यैव बीजादेरङ्कुरात्मना परिणतत्वान्न बीजध्वंसाङ्कुरोत्पाद्योरन्वयव्यतिरेकौ स्तः । न चाङ्कुरस्याविनष्टबीजोपादानत्वे कुण्डले सुवर्णत्वस्येवाङ्कुरेऽपि बीजत्वानुगतिः स्यादिति वाच्यम् । परिणामस्यानेकप्रकारत्वस्य प्रागुपपादितत्वेन यत्र धर्मिणस्तादवस्थ्येऽपि धर्मस्यैवान्यथाभावः । तत्रैवोपादानगतधर्मस्योपादेयेऽनुगतता । ततश्च कटकाद्याकारस्य सुवर्णस्य कुण्डलत्वाद्यापत्तौ कुण्डलत्वाद्यापन्नेऽपि सुवर्णव्यवहारदर्शनाद्धर्मिणस्तादवस्थ्यसिद्धयोपादेयोपादानधर्मस्यानुगतिर्युक्ता । इह च क्षीरस्य दधिभाववद्बीजस्याङ्कुरभावो धर्मिभावस्यैव परिणामरूपो विशेषविपरिवर्त एव । तथा च क्षीरस्य दधिभावापत्तौ क्षीरव्यवहारानुपलम्भाद्धर्मिभूतक्षीरस्यैवातञ्चनादिवशाद्दधिभावेन धर्मिणोऽतादवस्थ्यादुपादेये यथा क्षीरत्वाननुगतिस्तथा धर्मीभूतस्य बीजस्यैवाङ्कुरभावाद्धर्मिणोऽतादवस्थ्यान्नाङ्कुरे बीजत्वानुगतिः प्रसज्यत इति। एवं तन्त्वादिनाशातिरिक्तपटादिनाशासम्प्रतिपत्त्या कारणनाशस्य कार्यनाशान्वयव्यतिरेकयोस्तत्राप्यसम्प्रतिपत्तेर्नान्वयव्यतिरेकसहचारनिश्चयसहकृतप्रत्यक्षेण ध्वंसस्य कार्योत्पत्तिविनाशकर्तृत्वसिद्धिरित्येवं दृष्टान्ताभावः स्वयमूहनीय इत्यर्थः । नन्वागमानुगृहीतेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चागमानुगृहीतस्यानुमानस्यातीन्द्रियार्थे प्रामाण्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽनुमानेनेश्वरस्य जगत्कर्तृतासाधनस्योक्तविरुद्धशङ्कापरिहारार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेनोक्तविरुद्धशङ्कानिवर्तकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं कथमस्योक्तविरुद्धत्वमित्यतस्तदुपपादनपूर्वकं तां शङ्कामुत्थापयति ॥**नन्विति** । नन्वत्र शास्त्रयोनिसूत्रे न सर्वथाऽनुमानस्येश्वरेऽप्रामाण्यमुक्तं किन्त्वागमाननुगृहीतस्यैव * आगमानुगृहीतस्य तु प्रामाण्यमेवेत्युक्ताभिप्रायमात्रकथनपरतयैतद्वाक्ययोजनायामेषाऽपि त्वित्यंशवैयर्थ्यम् । ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वसाधकानुमाया आगमानुगृहीतत्वात्प्रामाण्यमिति प्रकृतपरतया योजनायां चापि त्वित्यंशवैयर्थ्यम्। पक्षद्वयेऽप्यनुमानेनेश्वरस्य जगत्कर्तृत्वसाधनस्योक्तविरुद्धत्वशङ्कापरिहारानुपपत्तिश्च । शास्त्रयोनिसूत्रे आगमाननुगृहीताया अनुमाया एवेश्वरेऽप्रामाण्यप्रतिपादनेनागमानुगृहीतायास्तत्र प्रामाण्यस्येष्टत्वेन सर्वथाऽनुमाया अप्रामाण्यानुक्तेः प्रकृतानुमायाश्चागमानुगृहीतत्वेनेश्वरे प्रामाण्यसम्भवान्नोक्तविरोधोऽनुमानेन जगत्कर्तृत्वसाधनस्येत्येतावदर्थप्रतिपादकत्वे ह्यस्य वाक्यस्य तदनुपपत्तिपरिहारकत्वं स्यात् । न चैतद्योजनद्वयेऽपि लभ्यते। आद्ययोजनायामागमानुगृहीताया अनुमाया ईश्वरे प्रामाण्यस्य शास्त्रयोनिसूत्राभिप्रेतत्वस्य वाक्येन समर्पणेऽपि जगत्कर्तृत्वसाधकानुमानस्यागमानुगृहीततया मानताया वाक्येनासमर्पणाद्द्वितीययोजनायां च जगत्कर्तृत्वसाधकानुमानस्यागमानुगृहीततया प्रामाण्यमित्यंशस्य वाक्याल्लाभेऽपि तादृशानुमाया ईश्वरे प्रामाण्यमित्यंशस्य शास्त्रयोनिसूत्राभिप्रेतताया अनेन वाक्येनासमर्पणादित्यतो नेदमुक्ताभिप्रायकथनमात्रपरं नापि प्रकृतानुमानस्यागमानुगृहीततायाः प्रामाण्यसमर्थनमात्रपरं किन्तूभयपरमिति युक्तमुक्तविरोधशङ्कापरिहारकत्वमित्याशयवान्कथमेकस्य वाक्यस्योभयपरत्वमित्यतोऽत्रागमानुगृहीता तु मानमित्येकं वाक्यमेषानुमाऽपि त्वित्यपरं वाक्यम् । तत्राद्यमुक्ताभिप्रायकथनपरं द्वितीयं च जगत्कर्तृत्वसाधकानुमानस्यागमानुगृहीततया प्रामाण्यप्रतिपादनपरमिति वाक्यभेदेनोभयपरत्वोपपत्तिरित्यभिप्रेत्याद्यवाक्यमुक्तार्थाभिप्रायकथनपरतयाऽपेक्षितपूरणेन योजयति ॥ **अनुमेत्यादिना** । ननु किमभिप्रायान्तरकल्पनया शास्त्रयोनिसूत्रेऽनुमाया ईश्वरे सर्वथाऽप्रामाण्यमेवोक्तमित्येव किन्न स्यादित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । न हि सूत्रकारो व्याहतभाषीति भावः । द्वितीयमपि वाक्यमपेक्षितपूरणेन विवक्षितार्थोपपादकतया योजयितुमनाकाङ्क्षिताभिधानेनावाक्यताशङ्कां तावत्परिहर्तुमाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ **किमत इत्यादिना** ।

अ०—॥ ॐ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॐ ॥ **आगमानुग्रहाभावे न तर्कः स्यात्प्रतिष्ठितः ॥ अक्षजागममूलस्य स्याद्वास्य प्रतिष्ठितिः ॥ अन्यथाऽस्याप्रतिष्ठा च स्ववाचा व्याहतैव हि ॥**

सु० —एवमनुमानेनाभावकर्तृत्वं विश्वस्याशङ्क्यानुमानेनैवेश्वरकर्तृकत्वं समर्थितम् । तदेतन्मतान्तरेणाक्षिप्य समादधत्सूत्रम् ।

॥ ॐ **तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः** ॐ ॥ तत्राक्षेपस्यायमर्थः । नायमनुमानावष्टम्भेन पूर्वपक्षः सिद्धान्तो वा युज्यते । यतः प्रमाणाभासेन पूर्वपक्षः प्रमाणेन च सिद्धान्तो भवति । न चानुमानं नाम प्रमाणमस्ति । कुतः । अन्यथाऽप्यनुमेयम् । असत्प्रतिपक्षत्वं ह्यनुमानप्रामाण्यवादिभिरनुमानाङ्गमङ्गीकरणीयम् । प्रतिरुद्धस्य करणस्य क्वापि क्रिया-

॥ १९२ ॥

SGDF

निष्पादकत्वादर्शनात् । अनुमानप्रतिपन्नं चान्यथाऽप्यनुमेयमनुमातुं शक्यम् । कस्मात् । तर्काप्रतिष्ठानात् । एवमेवानुमातव्यम् । न पुनरन्यथेति तर्कस्य व्यवस्थाभावात् । तथा चोक्तम् । उपाधिप्रतिपक्षौ तु क्व नामातीवदुर्वचाविति । नन्विदं व्यधिकरणं तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वादन्यथाऽनुमेयमिति । मैवम् । एतदनेन ज्ञापयति सूत्रकारः। न तर्कोऽनुमानाद्भिद्यत इति । अथवा तर्कस्यानुमानस्याप्रतिष्ठानादप्रमाणत्वान्नानुमानेन पूर्वोत्तरपक्षौ युक्तौ । कथमप्रमाणत्वम् । यतोऽन्यथाऽनुमेयमिति योजना । तत्र समाधानसूत्रं सङ्गमयितुमुत्सूत्रमेव भाष्यकारस्तावदुत्तरमाह ॥ आगमेति । आगमग्रहणं प्रमाणमात्रोपलक्षणम् । अत एवोत्तरार्धेऽक्षजमपि सङ्गृहीतम् । प्रमाणानुग्रहप्रमाणमूलशब्दाभ्यां प्रतिष्ठितप्रामाण्यप्रमाणान्तरावधृतपक्षलिङ्गव्याप्तिमत्त्वं तत्संवादित्वं चोच्यते । तत्राद्ययोजनायामस्यायमर्थः । यदुक्तमनुमानस्याव्यवस्थितत्वेन सर्वत्र प्रत्यनुमानसम्भव इति तदनुपपन्नम् । यतः प्रमाणानुग्रहाभावे तर्को न प्रतिष्ठितः स्यात् । किन्तु प्रमाणमूलस्यैवास्य प्रतिष्ठितिः स्यात् । एतदुक्तं भवति । प्रत्यनुमानं भवत्किं प्रमाणानुग्रहरहितं स्यात् । उत तन्मूलम् । आद्यं तु कथं स्वयमदृढभूमिकं परं प्रतिरुन्ध्यात् । न हि भवति तरक्षोः प्रतिपक्षो हरिणशावः । किन्त्वाद्येनैव प्रमाणमूलेन बाध्यते । द्वितीयं तु स्यादेव प्रमाणम् । आद्यं चापबाधेत । उभयथाऽपि न सर्वानुमानाप्रामाण्यम् । यदा तूभयोरपि प्रमाणमूलत्वसन्देहस्तदाऽस्तु प्रतिरोधः। किन्तु नैवं सर्वत्र । अवधारणायां तु पूर्वैव गतिरिति । द्वितीययोजनायां तु प्रष्टव्यम् । किं प्रमाणानुग्रहराहितमनुमानं प्रत्यनुमानपराहतत्वादप्रमाणम् । उत तन्मूलम् । आद्ये सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह ॥ आगमेति । तथाऽपि नैवं सर्वत्रेति भावः । प्रतिष्ठितः प्रमाणभूतः । द्वितीये त्वाह ॥ अक्षजेति । प्रतिष्ठितिः प्रामाण्यं तेनैव प्रतियोगस्य बाधितत्वात् । उभयोर्वास्तवप्रमाणमूलत्वासम्भवादिति भावः । यस्त्वेतां व्यवस्थामनभ्युपगम्य सर्वत्रापि प्रतिपक्षस्यास्त्यवकाश इति सर्वमनुमानमप्रमाणमिति च मन्येत । तस्य सूत्रारूढमुत्तरमाह ॥ अन्यथेति । एतेनैवमुपपादितेऽपि यो नैवं मन्येत तस्य स्ववचनव्याघातादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति सूत्रयोजना सूचिता । तथा हि । सर्वमनुमानमप्रमाणं प्रतिपक्षप्रतिहतत्वादिति त्वदीयमनुमानं प्रतिपक्षपराहतं चाप्रमाणं च भवति न वा। आद्ये नानेन सर्वस्याप्रामाण्यासिद्धिः।

SGDF

द्वितीये त्वत्रैव बाधादीति । अन्यथोक्तव्यवस्थां विहायास्य सर्वस्याप्यनुमानस्याप्रतिष्ठाऽप्रमाणता स्ववाचैव व्याहता हीति । अपरे तु न विलक्षणत्वादित्यादीनि सूत्राणि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेपसमाधानार्थतया व्याचक्षते। तत्प्रकृत्यधिकरण एव निराकृतम्। यच्चात्र सूत्रे तर्काप्रतिष्ठानादिति वाक्यं भित्त्वा सिद्धान्ततयैव वर्णयन्ति । तद्वाऽनेन सार्धश्लोकेन निराचष्टे। तथा हि। तर्कस्याप्रतिष्ठां वदन्वक्तव्यः । किं प्रमाणानुग्रहरहितस्योत तन्मूलस्य । आद्ये गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह ॥ आगमेति । अयमाशयः । सत्यमेतत् । तथाऽपि न साङ्ख्यः स्वतर्कस्यागमाद्यनुग्रहाभावं मन्यते। स्वमतेनेदमुच्यते चेत्पौनरुक्त्यम्। शास्त्रयोनित्वात्। ईक्षतेर्नाशब्दम्। आनुमानिकमित्यादिनाऽस्यार्थस्योक्तत्वादिति । द्वितीयं दूषयति ॥ अक्षजेति । न हि ज्ञानकरणस्य प्रमाणगृहीतव्याप्त्यादि-मत्त्वेनाप्रामाण्यकारणव्यभिचारादिशङ्काकलङ्कविकलस्य प्रामाण्यं नास्तीति युक्तमिति भावः । विपक्षे बाधकं चाह ॥ अन्यथेति । अन्यथोक्तानभ्युपगमेनास्य प्रमाणमूलस्याप्यनुमानस्याप्रतिष्ठा स्ववाचा व्याहतैव सूत्रकृतः स्यात् । स्वयमेव हि युक्त्यनुसन्धानरूपां ब्रह्ममीमांसामारभ्य प्रमाणमूलस्यापि तर्कस्याप्रामाण्यमभिदधानः सूत्रकारो न व्याहतभाषी कथं स्यात् । यदपि वृत्तिकारैरुक्तम् । एकेन तार्किकेणोत्प्रेक्षितं तर्कमपरो दूषयति । तेनोत्प्रेक्षितमप्यपर इत्यतः पुरुषमतिवै (श्व) रूप्यजन्मा तर्कः स्यादप्रतिष्ठित इति । तच्चायुक्तम् । यतोऽस्यापि तर्कस्य प्रामाण्येऽप्रामाण्ये चास्याप्रतिष्ठा च स्ववाचा व्याहतैवेति नायं वाक्यभेदो युक्त इत्युक्त एव सूत्रार्थः ।

टि०—॥ ॐ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॐ ॥ नन्वागमानुग्रहाभाव इत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चेदं तर्काप्रतिष्ठानादिति सौत्रसमाधानांशविवरणरूपत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । सौत्रपूर्वपक्षांशस्य परित्यागेन तत्स्थसिद्धान्तांशमात्रविवरणं भाष्य-काराणां नानुपपन्नमित्याशयेन स्वयं सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रमुपन्यस्य पूर्वपक्षांशं विवृणोति ॥ एवमित्यादिना ॥ कस्मादिति । सर्वत्र सत्प्रति-पक्षितत्वमात्रं साध्यं तर्कस्याव्यवस्थितत्वं च हेतुरिति द्रष्टव्यम् ॥ नन्विति । तर्काप्रतिष्ठानस्यानुमानप्रतिपन्नान्यथाऽनुमेयत्वयोर्व्यधिकरणत्वादित्यर्थः । अनुमानाव्यवस्थितताया एवानुमानप्रतिपन्नान्यथाऽनुमेयत्वोपपादकत्वादिति भावः ॥ कथमिति । अत्र च पक्षेऽनुमानस्याप्रामाण्यं साध्यं सत्प्रति-

पक्षत्वं च हेतुरिति । नन्वेवमपि सौत्रसमाधानांशस्यान्यथा प्रतिष्ठा चेति भाष्यशेषेणैव विवृतत्वादागमानुग्रहाभाव इत्यादिभाष्यानर्थक्यमेवेत्यतः समाधानांशं सौत्रं सङ्गमयितुं तदुपयुक्तार्थाभिधायितया तच्छेषस्यानर्थक्यमित्याशयेनोक्तरीत्या तद्योजयति ॥ **तत्रेति** । अन्यथेत्यादिना सूत्रारूढस्याप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात्तावदित्युक्तम् । नन्वागमानुगृहीतस्यैव प्रत्यक्षानुगृहीतस्यापि तस्याक्षजागममूलस्येत्युत्तरत्र प्रतिष्ठित्वाभिधानात् अत्र वाक्येनागमस्यैव विशिष्यग्रहणं युक्तमित्यतोऽत्रागमग्रहणस्य प्रमाणमात्रोपलक्षणत्वेन प्रत्यक्षसङ्ग्राहकत्वेन तद्व्यवच्छेदकत्वाभावेन प्रत्यक्षागमानुगृहीतस्यैवाप्रतिष्ठितत्वस्यात्राभिधानान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **आगमेति** । मूले आगमग्रहणस्य प्रमाणमात्रोपलक्षणत्वे मूलकारीयं ज्ञापकमाह ॥ **अत एवेति** । आगमग्रहणस्य प्रमाणमात्रोपलक्षणत्वेनाभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा तत्र स्यादिति भावः ॥ **प्रतिष्ठित इति** । निश्चितप्रामाण्येत्यर्थः ॥ **न प्रतिष्ठित इति** । न प्रमाणं स्यादित्यर्थः । अत्र मूलगततर्कशब्देन प्रतिपक्षानुमानमाद्ये द्वितीये स्थापनानुमानं च विवक्षितमिति ध्येयम्। अस्तु प्रमाणमूलस्यैवास्य प्रतिष्ठितत्वं तथाऽपि कुतो न प्रतिपक्षानुमानसम्भव इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **किन्त्वाद्येनैवेत्यादि** । अनेन द्वितीयार्धगतेनास्येत्यनेनाद्ये स्थापनानुमानं द्वितीये प्रतिपक्षानुमानं परामृश्यत इत्युक्तं भवति । ननु प्रमाणमूलेनाद्येन द्वितीयस्य वा प्रमाणमूलेन द्वितीयेनाद्यस्य वा बाधाभ्युपगमे तदनुमानाप्रामाण्यप्राप्तेः परस्येष्टसिद्धिरित्यतः सर्वानुमानाप्रामाण्यप्राप्तावेव परस्येष्टसिद्धिर्न तु यत्किञ्चिदनुमानाप्रामाण्यप्राप्तौ । ततश्चाद्यपक्षे आद्यस्यैव द्वितीयपक्षे च द्वितीयस्यानुमानस्यैवाप्रामाण्यप्राप्त्या पक्षद्वयेऽपि सर्वानुमानाप्रामाण्यप्राप्तेर्नेष्टसिद्धिरित्याह ॥ **उभयथाऽपीति** । यत्किञ्चिदनुमानप्रामाण्यवर्णनं च प्रकृतानुपयुक्तं सिद्धान्तिन इष्टं चेति दूषणमिति भावः । ननु यत्रानुमानद्वये एकं प्रमाणमूलतया निश्चितम् तत्राद्यस्य द्वितीयस्य वा प्रमाणत्वादुभयोरप्रामाण्यप्राप्तावपि यत्र नैकप्रमाणमूलतया निश्चितं तत्रैकेनापरस्य बाधायोगात्परस्परप्रतिरोधकत्वं भविष्यतीत्यत इष्टापत्त्या समाधत्ते ॥ **यदा त्विति** । तर्हि तत्रानुमानद्वयमप्यप्रमाणं स्यादिति मदिष्टसिद्धिरिति शङ्कते ॥ **किन्त्विति** । यत्रानुमानद्वयस्य प्रमाणमूलत्वसन्देहस्तत्र प्रतिरुद्धत्वेनानुमानद्वयाप्रामाण्यप्राप्तावपि यत्रान्यतरस्य प्रमाणमूलत्वनिश्चयस्तत्र परस्परप्रतिरोधकत्वानुपपत्त्या तदप्राप्तेः सर्वानुमानाप्रामाण्यनिश्चयाच्च परस्येष्टसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **नैवं सर्वत्रेति** । अङ्गीकृत्य च स्थलविशेषे उभयाप्रामाण्यमिदं समाधानम् । वस्तुतस्तु

वस्तुनो निःस्वभावत्वानुपपत्त्याऽन्यतरस्य प्रमाणमूलत्वस्यावश्यम्भावात्तात्कालिकसन्देहेऽप्यन्यतरस्य परीक्षया प्रमाणमूलत्वावधारणसम्भवात्प्रमाणमूलेनेतरबाधसम्भवान्नोभयोरप्रामाण्यं तत्रापीत्याह ॥ **अवधारणायामिति** ॥ **पूर्वेणेति** । प्रमाणमूलेनातथाभूतस्य बाध इत्युक्तैवेत्यर्थः ॥ **द्वितीययोजनायामिति** । प्रत्यनुमानपराहतत्वान्नानुमानं प्रमाणमिति नानुमानेन पूर्वोत्तरपक्षौ युक्तावित्यादिना प्रदर्शितयोजनायामित्यर्थः । ननु प्रमाणानुग्रहरहितस्यानुमानस्य प्रत्यनुमानपराहतत्वेनाप्रामाण्ये परस्येष्टसिद्धेः कथं तत्सम्प्रतिपत्तिरित्यतस्तादृशस्याप्रामाण्यप्राप्तावपि प्रमाणानुग्रहवतोऽनुमानस्य प्रबलतया तद्बाधितत्वेन द्वितीयस्य तत्प्रतिरोधकत्वायोगेन तदप्रामाण्याप्राप्त्या न सर्वानुमानाप्रामाण्यसिद्धिरिति न परस्येष्टसिद्धिस्तथा च युक्ता सम्प्रतिपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **तथाऽपीति** । ननु च यत्रोभयोरप्यक्षजागममूलत्वं तत्र प्रतियोगिनस्य पूर्वेण बाधानुपपत्तेरुभयाप्रामाण्यमावश्यकत्वमित्यतोऽस्त्वत्रोभयाप्रामाण्यं तथाऽपि नैवं सर्वत्रेति न परस्येष्टसिद्धिरिति सत्येव समाधाने वास्तवं समाधानमाह ॥ **उभयोरिति** । ततो यद्वस्तुतः प्रमाणमूलं तेनेतरबाधोपपत्तेर्नोभयाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति भावः। अवकाश इति।मन्येत इत्युत्तरेण सम्बन्धः । स्ववचनव्याघातोपदर्शनपूर्वकं भाष्यं योजयति ॥ **तथा हीत्यादिना** । बाधादीत्यादिपदेन स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । आगमानुग्रहाभाव इति सार्धश्लोकस्य सौत्रसमाधानांशविवरणपरतया योजनायां तर्काप्रतिष्ठानादित्येतत्सूत्रीयव्याख्याननिरासपरतया स्पष्टप्रतिभासस्य तत्परत्वत्यागः, क्लेशेन कथञ्चित्सौत्रसमाधानांशविवरणपरत्वं चागमानुग्रहाभाव इत्याद्यकारिकाया उत्सूत्रार्थविवरणपरत्वेनाभाष्यत्वापत्तेश्चेत्याद्यपरितोषात्तत्सूत्रीयापव्याख्याननिरासपरतया स्पष्टप्रतिभासस्य तत्परत्वपरित्यागक्लेशेन कथञ्चित्सौत्रसमाधानांशविवरणपरत्वं चागमानुग्रहाभाव इत्याद्यकारिकाया उत्सूत्रार्थवर्णनपरत्वेनाभाष्यत्वापत्तिश्चेत्याद्यपरितोषात्तत्सूत्रीयापव्याख्यानिरासत्वमेवाश्रित्य तदधिकरणार्थस्याप्यसम्प्रतिपन्नस्य निरस्यत्वात्तमनिरस्यैवाधिकरणैकदेशार्थनिराकरणं भाष्यकाराणामनुचितमित्यतोऽधिकरणार्थस्य प्रागेव निरस्तत्वात्किं पुनरिह तन्निरासेनेत्याशयेन तमनिरस्यैवाधिकरणैकदेशार्थस्यापि तर्काप्रतिष्ठितत्वस्यैव निरासो युक्त इत्यभिप्रेत्य कोऽसावधिकरणार्थः कुत्र च तन्निरास इत्याशङ्कापरिहाराय तदुभयं दर्शयन्नेव प्रागनिराकृततदधिकरणैकदेशार्थभूततया परोत्प्रेक्षिततर्काप्रतिष्ठितत्वनिरासपरतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **अपरे त्वित्यादिना सार्धश्लोकेनेत्यन्तेन** । इत्यादीनीत्यतःपरमनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यन्तान्यष्टाविति शेषः ।

दृश्यते चेत्यस्य सूत्रस्य परमतेऽसत्त्वेन न विलक्षणत्वादित्यादिसूत्राष्टकस्यैवैकाधिकरणत्वस्य परैरुररीकृतत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ **जगदुपादानत्वाक्षेपसमाधानार्थतयेति** । प्रथमद्वितीयपञ्चमसूत्राणि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेपार्थानि तृतीयचतुर्थषष्ठसप्ताष्टमानि तत्समाधानानीत्येवं जगदुपादानत्वाक्षेपसमाधानार्थतयेत्यर्थः। तथा हि । प्रकृतिश्चेत्यादिना ब्रह्म जगदुपादानमित्युक्तम् । तदाक्षेपार्थं न विलक्षणादिति सूत्रम् । न ब्रह्म जगदुपादानम् । कुतः । अस्य जगतः स्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वादिना ब्रह्मविलक्षणत्वात् । न चाप्रयोजकत्वम् । रुचकादीनां मृद्विकारत्वस्य शरावादीनां च सुवर्णविकारत्वस्यादर्शनेन समानरूपयोरेव प्रकृतिविकृतिभावस्थित्या विलक्षणयोर्ब्रह्मजगतोस्तदयोगात् । न च ब्रह्मजगतोरपि वैलक्षण्यासिद्धेर्युक्तः प्रकृतिविकृतिभाव इति वाच्यम् । विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्यादिशब्दादेव तत्सिद्धेरिति प्रथमसूत्रार्थः । ननु मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्नित्यादिश्रुत्या जगतोऽपि चेतनरूपत्वसिद्धेर्वैलक्षण्यमसिद्धमिति युक्तः प्रकृतिविकृतिभाव इत्यत्रोत्तरं पठति ॥ **अभिमानीति** । अत्र सूत्रे तुशब्दः शङ्कामपनुदति । न मृदब्रवीदित्येवंजातीयकतया श्रुत्या मृदादीनां चेतनत्वमाशङ्कनीयम् । यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमानिन्यश्चेतनादेवतावदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते न मृदादिमात्रम् । तस्माद्विशेषात् । एता ह वै देवता अहं श्रेयसे विवदमाना इति कौषीतके ब्राह्मणे संवादे करणमात्राशङ्कानिवृत्तयेऽधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशेषणात् । अनुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतनादेवता मन्त्रार्थवादे इतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते । अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्येवमादिकया श्रुत्या करणेष्वनुग्राहकदेवतानुगतिदर्शनाच्च । तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगद्विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्म प्रकृतिकमित्याक्षिप्ते सिद्धान्तयति ॥ **दृश्यते त्विति** । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदुक्तं विलक्षणत्वाज्जगन्न ब्रह्म प्रकृतिकमिति न तद्युक्तम् । वैलक्षण्येऽपि गोमयवृश्चिकादेः प्रकृतिविकृतिभावदर्शनेन समानरूपयोरेव तद्भावनियमास्थितत्वाद्विलक्षणयोरपि ब्रह्मजगतोः प्रकृतिविकृतिभावो युक्त इत्यर्थः । उक्तमर्थमाक्षिप्य समाधत्ते ॥ **असदिति चेदिति** । ननु तर्ह्यचेतनरूपं जगत्प्रागुत्पत्तेरसत्प्रसज्येत तदा चेतनमात्रावस्थानात् । अनिष्टं चैतत्सत्कार्यवादिनस्तवेति चेन्न । कार्यस्य कारणाभिन्नतया कारणरूपेण सत्त्वसम्भवात् । सत्कार्यवादप्रतिषेधस्य प्रतिषेधमात्रत्वात् । सत्कार्यवादप्रतिषेधासमर्थत्वादित्यर्थः । पुनरुक्तिमाक्षिपति ॥ **अपीताविति** । एवं तर्हि स्थौल्यसावय-

वि

त्वा

SGDF

त्त्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्धयादिधर्मकं कार्यं प्रलये कारणाविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्यादिप्रसङ्गात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमित्यसमञ्जसमित्यर्थः । समाधत्ते ॥ **दृष्टान्तभावादिति** । नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्ति । यत्तावदभिहितं कारणभावं गच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति । तददूषणम् । कस्माद्दृष्टान्तभावात् । सन्ति हि दृष्टान्ता यथा कारणमपि गच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति । तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका विकाराः प्रलीनाः सन्तो न प्रकृतिमात्मीयेन संसृजन्ति । रुचिकादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतावात्मीयेन धर्मेण संसृजति । यथा च मायास्वप्नादयः प्रलीना न मायादिस्वप्नद्रष्ट्रादीन्स्वधर्मेण संसृजन्ति । ततश्च कारणस्य कार्यदोषासंसर्गे मृदाद्यनेकदृष्टान्तभावान्न कार्यधर्मेण ब्रह्मणोऽप्यशुद्ध्यादिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दूषणान्तरमाह ॥ **स्वपक्षदोषाच्चेति** । न विलक्षणत्वादुपादानतेत्यादयो ये दोषा ब्रह्मणो जगदुपादानतायामभिहितास्ते साङ्ख्यमतेऽपि समाना एव । शब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात् । अत एव विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यप्रसङ्गः । तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्तद्वत्त्वप्रसङ्गोऽपि समानः । ततश्च स्वपरसाधारणत्वान्नैतेऽस्मत्पक्षे चोदयितव्या इत्यदोषा एवैत इति नैतैर्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वनिरास इति भावः । दूषणान्तरमाह ॥ **तर्केति** । न तर्केण ब्रह्मणः श्रौतकारणत्वापन्हवो युक्तः । तर्काणामप्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः । शङ्कते ॥ **अन्यथेति** । अन्यथा तर्कस्याप्रतिष्ठा यथा न भवति तथा सूक्ष्मबुद्धिभिरनुमेयमिति चेदित्यर्थः । परिहरति ॥ **एवमपीति** । एवमपि विषयान्तरे तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वेऽप्यतिगम्भीरशब्दैकसमधिगम्ये जगत्कारणे तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यर्थ इति जगदुपादानत्वाक्षेपसमाधानार्थतया व्याख्यानप्रकारोऽनुसन्धेयः । न केवलं जगदुपादानत्वाक्षेपसमाधानार्थतयेत्येतद्वस्तुस्थितिकथनमात्रपरं किन्तु न विलक्षणत्वादित्यादिसूत्राणां पूर्वपक्षसूत्रत्वसूचनव्याजेन परकीयव्याख्याने पूर्वपक्षसूत्रत्वानुपपत्तिरूपदोषसूचनार्थं च । तथा हि । अस्मदीत्याऽभिमानिव्यपदेशस्त्वित्यादिरवश्यवक्तव्यश्रुतिसंवादियुक्त्यविरोधोक्त्या सिद्धान्तसूत्रत्वेन प्रत्येकमधिकरणत्वे सम्भवति आद्यद्वितीयपञ्चमसूत्राणां पूर्वपक्षसूत्रत्वेन तृतीयादीनां च सिद्धान्तसूत्रत्वेनानभिप्रेतस्य ब्रह्मजगतोर्विकारविकारिभावस्योक्त्यैकाधि-

करणत्वकल्पनाऽनुपपत्तिः । यदि च तुशब्दप्रयुक्तत्वाद्दृश्यते स्थितिसूत्रस्य तत्पूर्वसूत्रयोः पूर्वपक्षत्वं तर्ह्यभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यामसम्भ-वस्तु सतोऽनुपपत्तेरित्यादौ तुशब्दश्रवणात्तत्तत्पूर्वसूत्राणां पूर्वपक्षत्वं स्यात् । यद्यपि पूर्वमीमांसादौ पूर्वपक्षसूत्राणि सन्ति तथाऽपि तत्राद्याध्यायाद्यपाद एव पूर्वपक्षसूत्रसद्भावादिह च त्वन्मते प्रथमाध्याये तदभावेनान्यत्रापि सूत्रकृतः पूर्वपक्षत्वसूचकजैमिन्यादिग्रहणाभावे व्याकरणकल्पसूत्रादिष्विव पूर्वपक्ष-सूत्राकरणशैलीनिश्चयान्न न विलक्षणत्वादित्यादिसूत्राणां पूर्वपक्षसूत्रत्वकल्पनमनुचितमिति ॥ **प्रकृत्यधिकरण एव निरस्तमिति** । न च प्रकृति-शब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यत इत्यादिनेति शेषः । यद्यप्यत्र सूत्राक्षरानानुगुण्यव्युत्पादनेन परव्याख्यानस्यासाधुत्वं व्युत्पादयितुं शक्यते । तथाऽपि प्रमेयनिराकरणेनैव तदाक्षेपसमाधानाभ्यां तत्प्रतिपादकतया परव्याख्यानस्यासाधुत्वे सिद्धे नाक्षरानुगुण्यानानुगुण्यचिन्ताऽप्यावश्यकी । तदावश्यक-तायामपि वा शिष्यैरेव तदूह्यतामित्याशयवता न विशिष्यतद्व्युत्पादितम् । एतदभिप्रेत्य विशिष्यैतद्व्युत्पादनं चन्द्रिकायां कृतमित्यवधेयम् ॥ **अत्र सूत्र इति** । तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्येतस्मिन्सूत्र इत्यर्थः ॥ **वाक्यं भित्त्वेति** । तर्काप्रतिष्ठानादित्येकं वाक्यम् । अन्यथाऽप्यनुमेयमित्याद्यपरमिति द्वे एते वाक्ये इत्यर्थः ॥ **सिद्धान्ततयैवेति** । तत्प्रकारश्च प्रागुक्त एवानुसन्धेयः । इदं च वचनं न करिष्यमाणदूषणार्थं परोक्तानुवादमात्रपरं किन्तु परव्याख्यानेऽनुपपत्त्यन्तरसूचकमपि । तथा हि । चशब्दाभावेन सिद्धान्ते हेत्वन्तरायोग्यस्य त्वयाऽप्यन्यथाऽनुमेयमित्यनेनैकसूत्रत्वेन स्वीकृतस्य च तर्काप्रतिष्ठानादित्यस्यास्मदीयरीत्या * अन्यथा स्वपक्षदोषाच्चेति सूत्रोक्तादैपरीत्येनानुमेयं तर्काप्रतिष्ठानादित्येकवाक्यतया श्रुतसाध्यानान्वयेन शङ्काशेषत्वे सम्भवति श्रौतस्य विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावस्य न हानिस्तर्कस्याप्रतिष्ठाना-दित्येवमध्याहृतसाध्यान्वयेन वाक्यं भित्त्वा न सिद्धान्तशेषत्वोक्तिर्युक्ता । अनिर्मोक्षं प्रति प्रतियोगिनो दोषादित्यस्योत्तरवाक्ये स्वयोजनायामनुष-ञ्जनीयत्वाच्च । दोषादनिर्मोक्ष इत्येतावता पूर्तेरनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यत्र प्रसङ्गपदवैयर्थ्याच्चेति न वाक्यभेदो युक्त इति । अभिसन्धिमेवोद्घाट-यति ॥ **अयमाशय इति** ॥ **सत्यमेतदिति** । आगमानुग्रहरहितस्तर्को न प्रतिष्ठित इत्येतत्सत्यमित्यर्थः । नन्वेवं साङ्ख्योत्प्रेक्षितस्य ब्रह्मणोऽ-नुपादानत्वसाधकवैलक्षण्याख्यतर्कस्य प्रधानस्य जगदुपादानतासाधकतर्कस्य चागमाद्यननुगृहीतत्वेनाप्रतिष्ठितत्वप्राप्त्या न ब्रह्मणो जगदुपादानत्वा-

सिद्धिर्नापि प्रधानस्य तत्सिद्धिरिति मदिष्टसिद्धिरित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि तर्कद्वयस्याप्यागमाद्यननुगृहीतता स्यात् । न च साऽस्ति । तत्किं तर्कद्वयस्याप्यागमाद्यननुगृहीतत्वं साङ्ख्यरीत्याऽसिद्धमित्युच्यते । स्वरीत्या वेति विकल्पद्वयं मनसि निधाय ब्रह्मणो जगदुपादानत्वनिषेधकोक्त-तर्कस्य प्रधानस्य तदुपपादकतर्कस्य च निर्विकारमित्यादिश्रुत्यनुगृहीतत्वाभ्युपगमान्न तस्याप्रतिष्ठितत्वप्राप्तिरित्याशयेनाह ॥ **तथाऽपीति** । द्वितीय-मुत्थाप्य दूषयति ॥ **स्वमतेनेति** । पौनरुक्त्यमेव व्युत्पादयति ॥ **शास्त्रयोनित्वादित्यादिना** । शास्त्रयोनित्वादित्यत्र जगत्कारणस्यानुमानिकत्वमा-शङ्क्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वस्याथवा शास्त्रं योनिः प्रमाणमित्यादिना वर्णकान्तरेणोक्तत्वाद्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वस्य शास्त्रसमधिगम्यत्वस्य सिद्धे-स्तदाक्षेपकतर्कस्यागमाननुगृहीतत्वेनाप्रतिष्ठितत्वस्य तत्रैव सिद्धेस्तथा प्रधानाशाब्दत्वस्येक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र तद्विवरणात्मके आनुमानिकपादे च स्वयो-पपादितत्वेन तत्कारणताया अनागमिकत्वस्य सिद्धत्वेन तत्कारणतासाधनतर्कस्यागमाननुगृहीततयाऽप्रतिष्ठितत्वसिद्धेस्तदुभयोपपादकत्वे तर्काप्रतिष्ठाना-दित्यस्य शास्त्रयोनित्वादित्यादिना पौनरुक्त्यमित्यर्थः। नन्वत्र प्रमाणमूलस्य तर्कस्य प्रामाण्यमुच्यते न स्वप्रामाण्यनिरास इति कथमस्य द्वितीयपक्षस्य-दूषणत्वं प्रतिष्ठितपदेनाप्रामाण्यनिरासविवक्षया तथात्वे च हेत्वनुक्तिरेव हेत्वर्थगर्भतया द्वितीयपक्षानुवादपरस्याक्षजागममूलस्येत्यस्यैतद्धेतुत्वाश्रय-णेऽप्यप्रयोजकत्वमित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **न हीति** । अन्यथाप्रसङ्ग इति भावः ॥ **विपक्षे बाधकं चाहेति** । अक्षजागममूलस्यापि तर्कस्या-प्रामाण्ये बाधकान्तरमाहेत्यर्थः । स्ववाचा व्याहतिमेवोपपादयति ॥ **स्वयमेव हीति** । उपलक्षणं चैतत् । तर्काप्रतिष्ठितत्वासाधकतर्कस्याप्यप्रति-ष्ठितत्वेन तर्काप्रतिष्ठानासिद्धेर्मन्तव्यः सोऽन्वेष्टव्यो यस्तर्केणानुसन्धत्त इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **पुरुषमतिवैश्वरूप्य-जन्मेति** । पुरुषमतीनां वैश्वरूप्यं विचित्रत्वं तज्जन्मा विचित्रपुरुषमतिजन्मेति यावत् ॥ **यतोऽस्यापि तर्कस्येति** । तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वसाधको यः पुरुषमतिवैश्वरूप्यजन्मा तर्कोऽप्रतिष्ठितः तदुपपादकतर्कस्यैवेत्येवंरूपस्तर्कस्तस्यापीत्यर्थः ।

अ०—॥ ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॐ ॥ **न च शिष्टागृहीतत्वं निरीशादीशवादिनः ॥ अतोऽवशिष्टजीवादि-कर्तृताऽत्र निषिध्यते ॥ तन्मनोऽकुरुतेत्यादेरसतो मनसो जनिः ॥ निवारिता तु पूर्वत्र ह्यकस्मादिति तद्विना ॥ असतो विश्वजनन-**

SGDF

माशङ्क्यात्र निषिध्यते ॥ प्रापकं वाक्यमात्रं तु परिहारो विशेषितः ॥ क्वचिज्जीवाकृतं दृष्ट्वा चेतनादेव चाकृतम् । तद्वदेवानुमाऽन्यत्र वस्तुत्वात्क्रियते श्रुतेः॥ २-१-४ ॥

सु०—अत्र सूत्रम् ॥ ॐ **एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः** ॐ ॥ तत्केचिद्व्याचक्षते । एतेन न विलक्षणत्वादित्यादिना प्रकृतेन शिष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतस्य प्रधानकारणवादस्य निराकरणेन शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचिदप्यंशेनापरिगृहीता येऽण्वादिकारणवादास्तेऽपि व्याख्याता द्रष्टव्या इति । तदिदं दूषयति ॥ **न चेति** । आस्तां तावदभ्यधिकाशङ्काप्रकारः । परिहारातिदेशप्रकारश्च । यत्तावदुक्तम् * साङ्ख्यादपि वैशेषिकादेरतिशयेन शिष्टागृहीतत्वं तदतीवविरुद्धम् । साङ्ख्यस्य निरीश्वरत्वात् । वैशेषिकादेस्तु सेश्वरत्वात् । वैपरीत्यस्यैवोचितत्वात् । इह हि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे विप्रतिपत्तयो निरस्यन्ते । तत्र साङ्ख्यो ब्रह्मैव नाभ्युपैति * कुतस्तदीयं जगत्कारणत्वमित्यतिशयेन वेदान्तवादविरोधित्वाच्छिष्टापरिगृहीतः । वैशेषिकादिस्तु ब्रह्म तस्य जगन्निमित्तत्वं चाङ्गीकृत्योपादानतामात्रं नाङ्गीकुरुत इतीषद्विरोधित्वादीषच्छिष्टापरिगृहीत इति युक्तम् । सत्कार्यवादित्वादिकं तु प्रकृतासङ्गतमेव । अन्यथा यागीयहिंसानिषेधादिना विपरिवर्तः स्यात् । अथ वेदसंवादबाहुल्याबाहुल्यप्रयुक्तमिदम् । तन्न । तत्त्वानां प्रतिपाद्यानामपरिसङ्ख्यातत्वादिति । किं तर्ह्यस्य सूत्रस्याभिधेयमित्यत आह ॥ **अत इति** । अर्थान्तरस्य निराकृतत्वादित्यर्थः । अपव्याख्याननिराकरणं स्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थत्वान्नासङ्गतमिति सूचयितुमत इत्युक्तम् । अवशिष्टा निराकृताया अभावकर्तृताया जीवादिकर्तृता जगत इति शेषः । अनेन निराकृतादवशिष्टा वेदापरिगृहीता जीवप्रधानासत्कालस्वभावादिवादा निराकृता इति व्याख्यातं भवति । तत्र शिष्टा इत्येवोक्ते ब्रह्मकारणवादोऽपि प्राप्नोति । तदर्थमपरिग्रहा इत्युक्तम् । तन्मात्रे तूक्तेऽभावकर्तृत्ववादोऽपि गृह्येत । तथा च पुनरुक्तिरतिदेशानुपपत्तिश्च स्यात् । अतः शिष्टा इत्युक्तम् । अभ्यधिकाशङ्कासद्भावसूचनेन सूत्रारम्भोपपादनार्थं चाशिष्टाः शिष्टतया प्रतीताः * न तु तत एव निराकृततयेति । ननु जीवादीत्यादिग्रहणेनासत्कर्तृकत्वं गृहीतम् । तदसत् । तस्यासदिति चेदित्यादिना

SGDF
Sri Gurudham Digital Foundation

निरस्तत्वेन पौनरुक्त्यादिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **तन्मन इति** । इत्यादेः प्रमाणात् । आशङ्कितेति शेषः । आदिपदेनोक्तयुक्तिर्गृह्यते । असतोऽभावस्य। मनस इति ज्ञानेच्छाप्रयत्नेभ्यो।जनिर्जगत इति शेषः । पूर्वत्र त्विति सम्बन्धः । तच्च प्रतिषेधमात्रत्वादित्यादिना स्फुटमवगम्यत इति हिशब्दः । अकस्माद्वीदमाविरासीदित्यादिश्रुत्या । तन्मनो विना । असतः शून्यात् । एतदुक्तं भवति । पूर्वमभावस्य जगत्कारणत्वं निराकृतमिदानीं तु शून्यस्य । किञ्च पूर्वं कर्तृत्वेनाधुना कर्तृतां विनैवेति न पौनरुक्त्यादीति । यद्वा भाष्यदिशा निष्कारणैवात्र जगज्जनिराशङ्कितेति न पौनरुक्त्यादिकम् । अत्र शङ्काप्रापकप्रमाणोपन्यासस्त्वस्यैव प्रमेयभेदस्योपपादनार्थम् । एतेनाभ्यधिका शङ्काऽपि सूचिता । तथा हि । मा भूदभावकर्तृकं जगत्तथाऽपि जीवादिभ्यो जनिर्भविष्यति । जीवाद्भवन्ति भूतानि। प्रधानादिदमुत्पन्नम् । अकस्माद्वीदमाविरासीदित्यादिश्रुत्यनुगृहीतेभ्यो घटदधिकण्टकतैक्ष्ण्यादिदृष्टान्तेभ्यः। न हि जीवादीनां प्रतिषेधमात्रत्वमस्ति । येनोक्तयुक्तिविरोधः स्यात् । असत्त्वाचेतनत्वादेरुपलक्षणमेतदिति चेन्न । किमत्रासदादेः कारणत्वमात्रं नेत्युच्यते । किंवा कर्तृत्वं । नाद्यः । उक्तदृष्टान्तेषु व्यभिचारात् । न द्वितीयः । कर्तृत्वस्यास्माभिरनङ्गीकृतत्वादिति । अत एवात्र सर्वत्र कर्तृशब्दः कारणत्वमात्रपरो द्रष्टव्यः । नन्वत्र जीवादेर्विश्वकारणत्वमात्रं शङ्क्यते । तस्यैव वा । आद्ये न सिद्धान्तविरोधः । जीवस्य ह्यदृष्टाधारतया निमित्तत्वं प्रधानस्योपादानत्वमङ्गीकृतमेव । न द्वितीयः । प्रापकाभावात् । कार्यस्य सकर्तृकत्वनियमदर्शनाच्चेत्यत आह ॥ **प्रापकमिति** । द्वितीय एवाशङ्क्यते । तस्य च प्रापकं न जीवात्कारणं परं न ह्यन्यत्कारणं मतमित्यादिवाक्यम् । न च लोकविरोधः । वाक्यमात्रसिद्धेऽर्थे तत्प्रतिपन्नमेव गृह्यते न तु लोकोऽनुगम्यत इति पूर्वपक्षी मन्यत इति । ननु च प्रधानकारणत्वादिमतानि द्वितीयपादे निराकरिष्यन्ते । तेषामत्रापि निराकरणे पुनरुक्तिदोषः स्यादित्यतो वाऽऽह ॥ **प्रापकमिति** । अत्र शङ्काप्रापकं वाक्यमात्रं न तु समय इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति । अत्र श्रुत्यनुगृहीताभिर्युक्तिभिः प्राप्तं प्रधानादिकारणत्वं निराक्रियते । उत्तरत्र तु साङ्ख्यादिसमयप्राप्तम् । अतो नोक्तदोष इति । नन्वेवं तर्ह्येतेनेत्यतिदेशः कथम् । उक्तपरिहारस्य पूर्वपक्षिणा परिहृतत्वादित्यत

आह ॥ **परिहार इति** । यद्यपि प्रतिषेधमात्रत्वं प्रधानादिष्वसिद्धम् । अचेतनत्वादिकं च कारणमात्रवादेऽनैकान्तिकम् । तथाऽपि
पूर्वपक्षाणां युक्तिविरुद्धत्वं यत्प्रतिषेधमात्रत्वाद्दृष्टान्तभावादिति सामान्यतः सूचितम् । यच्च स्वपक्षदोषाच्चेत्यप्रामाणिकत्वं स परि-
हारोऽत्राप्यविशेषितः समान इत्यतिदेशो युज्यत इत्यर्थः । ननु कथं जगतो जीवकर्तृत्वादिवादस्य युक्तिविरुद्धत्वमित्यत आह ॥
क्वचिदिति । क्वचिद्देशादौ । यद्वा क्वचिज्जीवादौ । अकृतमिति च भावप्रधानो निर्देशः । कारणत्वमात्रमत्र पूर्वपक्षो न कर्तृत्व-
मित्यतोऽचेतनादिति पञ्चमीप्रयोगः । अचेतनादकृतं च दृष्ट्वा । एवशब्देन दृष्टान्तानामसन्दिग्धसाध्यतामाह । अनुमाऽनुमितिः ।
अन्यथा वस्तुत्वस्यैवानुमानत्वात्पञ्चमी न स्यात् । जीवाकृतत्वादेरिति शेषः । अन्यत्र महदादौ । अत्रैते प्रयोगाः । महदादिकार्यं न
जीवकृतं वस्तुत्वाज्जीववत् । विमतं न प्रधानकार्यं वस्तुत्वात्प्रधानवत् । विमतं नासत्कार्यं वस्तुत्वाद्घटवदिति । यद्यपि जीवस्य निमि-
त्तत्वेन प्रधानस्योपादानत्वेन जगत्कारणत्वमङ्गीकृतमेव तथाऽपि स्वातन्त्र्याभावाभिप्रायेणेदं वचनमिति न विरोधः । नन्वेवं सत्यति-
प्रसङ्गः स्यात् । विमतमीश्वरकृतं न भवति वस्तुत्वादीश्वरवदित्यपि प्रयोक्तुं शक्यत्वादित्यत आह ॥ **श्रुतेरिति** । स इदं सर्वमसृज-
तेत्यादिश्रुतेर्महदादेरीश्वरकृतत्वावधारणादतिप्रसङ्गानुमानस्य बाधितत्वेनाप्रामाण्यमिति । समं तर्हीदं भवदनुमानेषु । जीवाद्भवन्ति
भूतानीत्यादिश्रुतेरित्यत आह ॥ **श्रुतेरिति**। भावप्रधानो निर्देशः। जीवादिशब्दानां ब्रह्मश्रुतित्वाद्ब्रह्मनामत्वान्न श्रुतिविरोध इत्यर्थः ।
तत्कुत इत्यत आह ॥ **श्रुतेरिति** । नामानि सर्वाणि यमाविशन्तीत्यादिश्रुतेः । शेषं भाष्ये । ननु जीवादिकारणकत्वेऽपि घटादिदृष्टा-
न्तावष्टम्भेनानुमानसम्भवात्कथमप्रामाणिकत्वमित्यत आह ॥ **श्रुतेरिति** । नान्योऽतोऽस्ति कर्तेत्यादिश्रुतेर्बाधितविषयत्वाद्दृष्टान्तानां
साध्यवैकल्याच्च नानुमानानां प्रामाण्यम् । एतेनास्मदनुमानेऽकार्यत्वमुपाधिरित्यपि निरस्तम् ।(स्वातन्त्र्येण) जीवाद्यकृतेऽपि घटादाव-
कार्यत्वाभावात् । प्रतिपक्षे बाधादिदोषानुषङ्गाच्चेति सर्वं सुस्थम् ॥ २–१–४ ॥

टि० —॥ ॐ **एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः** ॐ ॥ यस्तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वसाधकस्तर्कः स प्रतिष्ठितो न वा । प्रथमे
कुतः सर्वतर्कप्रतिष्ठितत्वं तदुपपादकतर्कस्यैव तदभावात् । द्वितीये कुतः सर्वतर्काप्रतिष्ठितत्वं तत्प्रसाधकतर्कस्यैवाप्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः । न चे-
त्याद्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्योत्तरसूत्रापव्याख्याननिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्सूत्रमुपन्यस्य तदपव्याख्यानप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं दूषकतयोत्तर
भाष्यं योजयति ॥ **अत्र सूत्रमित्यादिना** । केनचिदंशेन कार्यकारणयोरनन्यत्वादिनेति यावत् । अण्वादीत्यादिपदेन स्वभाववादपरिग्रहः ॥
व्याख्याता इति । निराकृता इत्यर्थः ॥**आस्तां तावदभ्यधिकाशङ्काप्रकार इति** । न च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं युक्तम् । पटादिभ्यो न्यूनपरि-
माणानामेव तन्त्वादीनां पटाद्युपादानत्वदर्शनेन कार्यादल्पपरिमाणस्योपादानत्वानियमास्थित्याऽत्यन्ताल्पपरिमाणादुपादेयाज्जगतः परममहतश्चिदा-
त्मन उपादानत्वायोगात्तस्माद्यत्रेदमल्पतारतम्यं विश्राम्यति यतो न क्षोदीयः सम्भवति । तज्जगतो मूलकारणं परमाणुः। क्षोदीयोन्तरानन्त्ये साव-
यवत्वेन मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गोऽनन्तावयवत्वादुभयोस्तस्मात्परममहतो ब्रह्मण उपादानादभिन्नमुपादेयं जगत्कार्यमभिदधतीश्रुतिः प्रतिष्ठि-
तप्रामाण्यविरोधात्सहस्रवत्सरसत्रगतसंवत्सरश्रुतिवज्जघन्यवृत्त्यैव कथञ्चिद्व्याख्येया । न तु तदनुरोधेन ब्रह्मणो जगदुपादानत्वसिद्धिरिति भामतीरीत्या
गतार्थशङ्कानिरासायाभ्यधिकाशङ्काप्रकार आस्तामित्यर्थः ॥ **परिहारप्रकारातिदेशश्चेति** । परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं तर्कस्य
चाप्रतिष्ठितत्वमन्यथाऽनुमानेऽप्यनिर्मोक्ष आगमविरोधश्चेत्येवंरूपं निराकरणकारणमत्रापि तुल्यमिति परिहारातिदेशप्रकारश्चास्तामित्यर्थः । आ-
स्तामित्यरुचिमत्र सूचयति । तद्बीजं त्वेवमधिकाशङ्कासद्भावेनास्य पूर्वाधिकरणेनागतार्थत्वप्राप्तावप्येतेन सर्वे व्याख्याता इत्यनेन गतार्थत्वमवर्जनी-
यमेव । त्वया तत्राप्यस्यैवार्थस्योक्तत्वादिति ॥ **वैपरीत्यस्यैवेति** । वैशेषिकादेरीषच्छिष्टापरिगृहीतत्वं साङ्ख्यस्यातिशयेन शिष्टापरिगृहीतत्वमिति
वैपरीत्यस्यैवेत्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ **इह हीत्यादिना** । ननु साङ्ख्यस्य सत्कार्यवादित्वाद्वैशेषिकादेस्त्वसत्कार्यवादित्वान्न वैपरीत्यमुचितमि-
त्यतो ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे विप्रतिपत्तिनिरासावसरे ब्रह्मतदीयकारणत्वाभ्युपगमतदनभ्युपगमप्रयुक्तवैषम्यस्येषच्छिष्टापरिगृहीतत्वातिशयेन शिष्टापरि-
गृहीतत्वातिशयेन शिष्टापरिगृहीतत्वद्योतकत्वेऽपि सत्कार्यवादित्वासत्कार्यवादित्वप्रयुक्तवैषम्यस्योक्तविभागागमकत्वेन प्रकृतासङ्गतत्वान्नोद्भावितवैप-
रीत्यनिरासकत्वमित्याह ॥ **सत्कार्येति** । अवान्तरप्रमेयाभ्युपगमानभ्युपगमप्रयुक्तवैषम्यस्याप्युक्तविभागप्रयोजकत्वे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ या-

गीयहिंसानिषेधादिनेति । साङ्ख्येन यागीहिंसाया निषिद्धत्वाभ्युपगमात्स एव चातिशयेन शिष्टापरिगृहीतः । वैशेषिकादिना तु यागीहिंसाया धर्मसाधनत्वस्वीकारात्स ईषच्छिष्टापरिगृहीत इति विपरिवर्तो वैपरीत्यं स्यादित्यर्थः । साङ्ख्यस्य यागीयहिंसानिषेधाभ्युपगमस्तु तद्ग्रन्थादवगम्यते । तथा हि तद्ग्रन्थः । दृष्टवदानुश्राविकः सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त इति । व्याख्यातं चैतत्तत्त्वकौमुद्याम् । गुरुपाठादनुश्रूयत एव न तु केनचित्क्रियत इति अनुश्रवो वेदस्तत्र भव आनुश्राविको वेदज्ञात इति यावत् । आनुश्राविकोऽपि कर्मकलापः । दृष्टवदेव दृष्टेन तुल्यं वर्तत इति दृष्टवत् । ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखप्रतीकारानुपायत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । न चैवं विवेकज्ञानस्याप्यात्मा ज्ञातव्यः प्रकृतितो विवेक्तव्य इत्यनुश्रवणेनानुश्राविकत्वादात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिसाधनत्वं न स्यादिति वाच्यम् । आनुश्राविक इति सामान्याभिधानस्य कर्मकलापाभिप्रायकत्वेनाविरोधात् । नन्वानुश्राविकत्वाविशेषात्कथमेकस्यात्यान्तिकदुःखप्रतीकारानुपायत्वमपरस्य च तदिति वैषम्यं नियामकाभावेनोभयोरप्येकप्रकारत्वस्यैवावश्यकत्वादित्यत उक्तं सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त इति । तत्राविशुद्धियुक्तत्वं सोमयागादेः पशुबीजादिवधसाधनत्वात्तस्य च न हिंस्यात्सर्वभूतानीति निषिद्धत्वादवसीयते । न च न हिंस्यात्सर्वभूतानीति निषेधस्य सामान्यशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वादग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति यागविधेश्च विशेषशास्त्रत्वेन प्रबलत्वात् प्रबलशास्त्रानुसारेण निषेधशास्त्रस्याविहितहिंसानिषेधकत्व एव पर्यवसानात्पश्वादिवधसाधनस्यापि सोमयागादेरनिषिद्धत्वात्कथमविशुद्धत्वमिति वाच्यम् । विरोध एव हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चानयोः शास्त्रयोर्विरोधोऽस्ति भिन्नविषयत्वात् । तथा हि । न हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न तु हिंसाया अक्रत्वर्थमपि । अग्नीषोमीयादिवाक्येन च हिंसायाः क्रत्वर्थत्वम् । न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारत्वयोः कश्चिद्विरोधः । सा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीति । ततश्च भिन्नविषयत्वेनाविरुद्धतया विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य बाधायोगाद्युक्त एव न हिंस्यादिति यागीयहिंसाया अपि निषेध इति निषिद्धत्वात्सोमयागादिकर्मणामविशुद्धमेवेति युक्तमुक्तं यागीयहिंसानिषेधादिनेति दिक् ॥ **प्रतिपाद्यानामिति** । साङ्ख्यशास्त्रे वैशेषिकशास्त्रे च प्रतिपाद्यानामित्यर्थः ॥ **अपरिसङ्ख्यातत्वादिति** । निरवधिकत्वादित्यर्थः । प्रतिपाद्यानामर्थानामेतावत्त्वमेवेति निश्चये हि वैशेषिकापेक्षया साङ्ख्यशास्त्रे वेदसंवादबाहुल्यं तदपेक्षया च वैशेषिकशास्त्रे

तदल्पत्वामिति वेदसंवादबाहुल्यनिश्चयो भवेत् । ततश्च तदधीन उक्तविभागोऽपि सिध्येत् । प्रतिपाद्येयत्तानिश्चय एव चाशक्यः प्रतिपाद्यानामनन्तत्वादित्याशयः । इतिशब्दोऽव्याख्याननिरासमाप्त्यर्थः । सूत्रारम्भोपपादनार्थं चेत्यतःपरं शिष्टा इत्युक्तमनुवर्तते । कथमनेनाधिकाशङ्कासूचनमित्यतस्तदुपयोगितया तद्व्याचष्टे ॥ **शिष्टाः शिष्टतया प्रतीता इत्यादिना** । ननु तन्मनोऽकुरुतेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चासदिति चेत्यादिसूत्राणामेतेनेत्यस्य च प्रमेयभेदोपदर्शनार्थमेतादिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च पुनरुक्त्यादिशङ्कापरिहारस्तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । जीवादिकर्तृतानिरासपरस्यैतेनेत्यस्यासत्कर्तृतानिरासपरैरसदिति चेदित्यादिसूत्रैर्भिन्नविषयतया तच्छङ्काया एवानुदयादित्यतः समानविषयतोपदर्शनेन पौनरुक्त्यादिशङ्कामुत्थाप्य तन्निवर्तकतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **ननु जीवादीत्यादिना** ॥ **पौनरुक्त्यादीति** । न च तत्रासत्कर्तृतामात्रनिरासादत्र च तदनिराकृतजीवादिकर्तृताया अपि निरासान्न तेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । तथाऽप्यंशे पौनरुक्त्यापरिहारात् । अधिकविषयतयाऽस्य तेनागतार्थत्वेऽप्येतदपेक्षयाऽल्पविषयकस्य तस्यानेन गतार्थताशङ्काया अवर्जनीयत्वाच्चेति भावः । आदिपदेनातिदेशानुपपत्तिपरिग्रहः ॥ **उक्तयुक्तिरिति** । प्रागभावस्य कर्तृत्वसाधकतया पूर्वपक्ष्युक्तयुक्तिरित्यर्थः । पूर्वत्राभावस्य जगत्कर्तृतानिरास इत्यर्थस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमसच्छब्दमभावपरतया व्याख्याति ॥ **असतोऽभावस्येति** । ननु ज्ञानपूर्वकेच्छाप्रयत्नादिरूपप्रवृत्तेरेव कर्तृत्वादुदाहृतश्रुतौ चासतो ज्ञानेच्छाप्रयत्नप्रतिपादनाभावात्कथमस्याः श्रुतेरसतो जगत्कर्तृत्वे प्रमाणतयोदाहरणमित्यतोऽस्यां श्रुतौ मनःपरिणामस्य ज्ञानादेरेव लक्षणया मनःशब्देन ग्रहणान्न तदनुक्तिरिति भावेन मनस इत्यस्यार्थमाह ॥ **मनस इति** ॥ **ज्ञानेच्छाप्रयत्नेभ्य इति** । विश्वजननमित्युत्तरग्रन्थानुरोधेनापेक्षितं पूरयति ॥ **जगत इतीति** । निवारिता त्विस्यत्र तुशब्दस्य निष्प्रयोजनत्वाद्यालोच्य भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥ **पूर्वत्र त्विति सम्बन्ध इति** । ननु भाष्ये हिशब्दोऽनर्थक इत्यतः सौत्रासच्छब्दस्य शून्ये स्वारस्यात्तदनुरोधेन पूर्वत्र शून्यस्य जगत्कारणत्वनिरासस्यापि सम्भवात्पूर्वत्राभावस्य जगत्कारणतानिरासः कुत इत्यतोऽसच्छब्दस्य योगेनाभावपरतयोपपादितत्वेन शून्याभावसाधारणत्वात् । प्रतिषेधमात्रहेतोश्च शून्येऽप्यवृत्त्याऽभावमात्रनिष्ठत्वेन निरवकाशत्वात्तदनुरोधेन पूर्वत्राभावसज्जगत्कर्तृताया एव निरासोऽवगम्यत इत्युक्तार्थस्य स्फुटावगतिसूचनार्थत्वान्न तादिति भावेनाह ॥ **प्रतिषेधमात्रत्वादित्य-**

नेनेति । ननु पूर्वत्राभावस्योत्तरत्र च शून्यस्य जगत्कारणताया निरस्यत्वकथनमात्रेण पौनरुक्त्यादिपरिहारसम्भवात्तदर्थं पूर्वत्राभावस्य जगत्कर्तृतोत्तरत्र च शून्यस्य जगत्कारणता निरस्यत इत्येतावत्प्रमेयभेदवर्णनं भाष्यकारीयमनर्थकमित्यतस्तावन्मात्रकथनेन पौनरुक्त्यादिपरिहारासिद्धचैतावत्प्रमेयंभेदकथनमिति न भाष्याभिप्रायः किन्तु तावन्मात्रेण तत्सिद्धावपि प्रकारान्तरेणापि तत्परिहार इत्यभिप्रेत्य भाष्येऽधिकाशङ्काकीर्तनमित्यभिप्रेत्य प्रकारद्वयेन पौनरुक्त्यपरिहारकतया भाष्याभिप्रायमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । नन्वेतेनेत्यस्य शून्यस्य जगत्कारणतानिरासपरत्वाश्रयणेन पौनरुक्त्यपरिहारो न युक्तः । अकर्तृकत्वाचेतनकर्तृकत्वजीवकर्तृकत्वादयोऽपीति भाष्ये कारणनैरपेक्ष्येणैव जगदुत्पत्तिरित्येतच्छङ्कानिरासपरतयाऽधिकरणारम्भस्य समर्थितत्वेन शून्यकारणतानिरासपरत्वस्य भाष्यविरुद्धत्वादित्याशङ्क्य भाष्योक्तप्रकारापेक्षयाऽसतो विश्वजननमित्यत्रोक्तप्रकारस्य वर्णकान्तरत्वान्न विरोध इति परिहारे सत्येव, निरवकाशभाष्यानुसारेणानुव्याख्यानस्यापि भाष्योक्तप्रकारसमर्पकतयाऽधिकरणारम्भसमर्पकत्वसम्भवे किं प्रकारान्तरत्वाश्रयणेनेत्याशयवान्भाष्यैकार्थताश्रयणेनापि पौनरुक्त्यादिपरिहारमाह ॥ **यद्वेति** । ततश्च मूलेऽकस्मादिति श्रुतिमनुसृत्य तद्विना कारणं विनैवासतो विश्वस्य जननमाशङ्क्येत्यपि योजना सूचिता भवति । ननु च प्रमेयभेदकथनमात्रेण पौनरुक्त्यादिपरिहारसिद्धेस्तन्मनोऽकुरुतेत्यादेरित्यकस्मादिति च प्रमाणोदाहरणं भाष्येऽनर्थकमित्यत आह ॥ **किञ्चेति** । प्रमेयभेदकथनमात्रेणैव पौनरुक्त्यादिपरिहारसिद्धेर्न प्रमेयभेदोपपादनस्यापि प्रयोजनं किञ्चिदिति पूर्वत्रापरितोषादाह ॥ **अभ्यधिकाशङ्काऽपीति** । अभ्यधिकाशङ्कासूचनार्थं प्रमाणोदाहरणं कृतमित्यर्थः ॥ **दृष्टान्तेभ्य इति** । तत्रावधृतव्याप्तिकेभ्यो विप्रतिपन्नं जीवकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवत् विप्रतिपन्नमचेतनकर्तृकं कार्यत्वाद्व्याधिवत् विमतमसत्कारणकं निष्कारणकं वा कार्यत्वात्कण्टकतैक्ष्ण्यादिवदित्यनुमानेभ्य इत्यर्थः । प्रतिषेधमात्रत्वानुमानप्रतिरुद्धत्वान्नोक्तानुमानेभ्यो जीवादीनां कर्तृत्वासिद्धिरिति गतार्थतामाशङ्क्य किमत्र प्रतिषेधमात्रत्वं श्रौतं जीवादीनामकर्तृतासाधकतयाऽभिमतं किंवा तदुपलक्षितमसर्वज्ञत्वाचेतनत्वादिकमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमसिद्ध्या दूषयति ॥ **न हीति** । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **असत्त्वाचेतनत्वादेरिति** । आदिपदेनासर्वज्ञत्वपरिग्रहः ॥ **उक्तदृष्टान्तेष्विति** । घटादिदृष्टान्तेष्वित्यर्थः । तत्र सत्यप्यसर्वज्ञत्वादावकारणताया अभावादित्यर्थः । न च चेतनत्वे सतीति विशेषणान्न घटे व्यभिचार इति वाच्यम् । तथापि कुलाले तदपरिहारात् ॥

अनङ्गीकृतत्वादिति । तथा च सिद्धसाधनत्वेनाभासत्वान्न सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः। नन्वत्र जीवादीनां विश्वकारणतामात्रपरत्वे पूर्वपक्षस्यातोऽवशिष्टजीवादिकर्तृतेत्यनुव्याख्यानेऽकर्तृकत्वाचेतनकर्तृकत्वजीवकर्तृकत्वादयोऽपीति भाष्ये च जीवादिकारणतेति कारणताशब्दस्यैव प्रयोक्तव्यत्वात्कर्तृकशब्दप्रयोगो न युक्तः स्यादित्यत आह॥**त एवेति**।कारणत्वमात्रस्यैव पूर्वपक्षत्वेन जीवादीनां कर्तृत्वस्य पूर्वपक्षत्वाभावादेवेत्यर्थः॥**अत्र सर्वत्रेति**। अत्रैतत्सूत्रव्याख्याने सर्वत्र भाष्येऽनुव्याख्याने चेत्येवं सर्वत्रेत्यर्थः । ननु प्रापकमित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च जीवादीनामेव कारणत्वमित्येतत्पक्षप्रापकप्रमाणोपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च जीवादीनामेव कारणकर्तृत्वमिति पूर्वपक्षस्य प्रापकाभावादनुपपत्तिरिति शङ्कानिरास एव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । जीवादीनां कारणत्वमित्येतावन्मात्रस्याप्यत्र पूर्वपक्षत्वसम्भवेन जीवादीनामेव कारणत्वमित्येतावत्पर्यन्तपूर्वपक्षस्यैवानाश्रयणीयत्वे प्रापकाभावप्रयुक्ततदनुपपत्तिशङ्काया दूरापास्तत्वादित्यतोऽत्र जीवादीनां कारणत्वमित्येतावन्मात्रस्य पूर्वपक्षत्वायोगेन जीवादीनामेव कारणत्वमित्येव पूर्वपक्षत्वायोगेन जीवादीनामेव कारणत्वमित्येव पूर्वपक्षस्य कर्तव्यतया प्रापकाभावप्रयुक्ततदनुपपत्तिशङ्कोपपत्तेस्तन्निरासाय तत्प्रापकप्रमाणोपदर्शनपरोत्तरवाक्यस्य नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य रीत्यन्तरेण कथं पूर्वपक्षायोग इत्यतस्तं वक्तुं सम्भावितप्रकारवत्तया पूर्वपक्षं विकल्पयति ॥ **नन्विति** ॥ **कार्यस्येति**। तथा च जीवादीनामेव कारणत्वे लोकविरोध इति भावः । इत्यादीत्यादिपदेनान्यकारणनिषेधकस्याकस्मादिति वाक्यशेषस्य परिग्रहः॥ **न च लोकेति** । लोके कार्यस्य सकर्तृकत्वनियमदर्शनादिति भावः ॥ **ननु लोक इति** । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः । मूले प्रापकं वाक्यमित्येतद्वाक्यं न केवलं तत्प्रापकप्रमाणोपदर्शनेन पूर्वपक्षानुपपत्तिशङ्कापरिहारमात्रपरं किन्नाम समयपादीयप्रधानादिकारणत्वानिराकरणार्थाधिकरणैर्गतार्थताशङ्कापरिहारपरं चेत्यतोऽपि नानर्थकमिति भावेन गतार्थताशङ्कानिरासकतयाऽपि योजयितुं तामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । इत्यतो वेत्यत्र वाशब्दः समुच्चये । नन्वेवमस्य सूत्रस्य श्रुतीनां श्रुतिविरोधपरिहारकत्वापत्त्या तृतीयपादे निवेशः स्यात् । श्रुतीनां युक्तिविरोधपरिहारकेऽस्मिन्पादे कथमन्तर्भाव इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **श्रुत्यनुगृहीताभिर्युक्तिभिरिति** । तथा च युक्तिविरोधपरिहारकत्वाद्युक्तोऽस्यैतत्पादान्तर्भावः । युक्त्युपसर्जनश्रुतिविरोधपरिहारकत्वे तृतीये प्रवेशप्रसक्तावपि श्रुत्युपसर्जनयुक्तिविरोधपरिहारकत्वेन तत्प्रवेशप्रसङ्गोऽपीति भावः । इती-

SGDF

सु० टि०
॥ २०१ ॥

शो० चं०
द्वि० प्र०
अ० ४

त्यस्येदमुक्तं भवतीत्यनेन सम्बन्धः । मूले परिहारोऽविशेषित इति परिहारस्याविशेषितत्ववर्णनर्थक्यमाशङ्क्यैतेनेत्यतिदेशसमर्थनार्थत्वान्न तदितिभावेनातिदेशानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेवं तर्हीति** ॥ **उक्तपरिहारस्येति** । सूत्रे श्रौतस्य प्रतिषेधमात्रस्योपलक्षितस्यासर्वज्ञत्वाचेतनत्वादिरूपस्य चेत्यर्थः ॥ **परिहृतत्वादिति** । असिद्धिव्यभिचाराभ्यामिति शेषः । देशादावित्यादिपदेन कालपरिग्रहः । ननु देशादेरपि जीवाद्यकृतत्वं ममासम्प्रतिपन्नमिति न तस्य दृष्टान्ततयोपादानं युज्यत इत्यरुचेराह ॥ **यद्वेति** । आदिपदेन प्रधानादेः परिग्रहः । ननु कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कर्तृकरणयोस्तद्विधानादचेतनेनाकृतमिति तृतीयया भवितव्यम् । अचेतनादिति पञ्चमी तु कथमित्यत आह ॥ **कारणत्वमात्रमिति** । तद्वदनुमा क्रियत इत्येतावता पूर्तेर्मूले एवशब्दवैयर्थ्यमित्यतस्तत्प्रयोजनमाह ॥ **एवशब्देनेति** । अनुमाशब्दस्य करणसाधनत्वभ्रान्तिं निवारयति ॥ **अनुमाऽनुमितिरिति** । भावसाधन एवायमनुमाशब्द इत्यर्थः । करणसाधनत्वे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । तथा सति वस्तुत्वमनुमेत्येव वक्तव्यत्वादित्यर्थः । अत्र टीकायामनुमानुमित्यनन्तरमन्यथा वस्तुत्वस्यैवानुमानत्वात्पञ्चमी न स्यादित्येव मूलकोशे पाठः । अचेतनादिति पञ्चमीप्रयोग इत्यनन्तरं तत्पाठस्तु लेखकदोषपतितो मूलकोशेष्वदर्शनादनन्वितत्वाच्चेत्यवधेयम् । सिद्धान्तविरोधमाशङ्क्य परिहरति ॥ **यद्यपीति** ॥ **विरोध इति** । सिद्धान्तविरोध इत्यर्थः । मूले श्रुतेरित्यंशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्यातिप्रसङ्गानुमानस्य श्रुतिबाधितत्वेनाप्रामाण्यप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तथा योजयितुमतिप्रसङ्गशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेवं सतीति** । नन्वसदादिशब्दानां ब्रह्मवाचकत्वेऽप्यमुख्यवृत्त्याऽन्यवाचकत्वमभ्युपगतमेवेति तद्विरोधः स्यादेवेत्यत आह ॥ **शेषमिति** । यत्रान्यवाचकत्वेऽप्यविरोधस्तत्रान्यैर्मुख्यतयोच्यते । यत्र विरोधस्तत्र ब्रह्मैवोच्यत इत्यङ्गीकारात्प्रकृते चान्यवाचकत्वे विरोधान्नान्यवाचकत्वमित्यविरोध इत्येतत्सूत्रीयभाष्ये व्यक्तमित्यर्थः । यद्यप्यत्र घञजपुः पुंसीति वचनाच्छेषशब्दो नित्यपुलिङ्ग इति शेष इत्येव वक्तव्यं न तु शेषमिति । तथाऽपि तस्य प्रायिकत्वेन नियतत्वाभावान्नानुपपत्तिः । वस्तुतस्तु भावे यत्र तस्यैव नित्यपुलिङ्गत्वं कर्मादौ घञन्तस्य तु नानालिङ्गत्वाच्छेषमिति नपुंसकोपपत्तिः । अत एव दुर्घटवृत्तिकृताऽप्येवमेव समाहितमिति ध्येयम् ॥ **बाधिताविषयत्वादिति** । नान्योऽतोऽस्ति कर्तेत्यादिश्रुत्या महदादेरन्यकृतत्वाभावावधारणादिति भावः ॥ **दृष्टान्तानामिति** । घटादीनामपि जीवा-

।२०१॥

दिमात्रकृतत्वस्यासिद्धेरिति भावः । महदादिकार्यं न जीवादिकृतं वस्तुत्वाज्जीवादिवदित्यनुमाने जीवादिकृतत्वाभाववति जीवादावकार्यत्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वाद्वस्तुतत्वरूपसाधनवति पक्षेऽकार्यत्वविरहेण साधनाव्यापकत्वाच्चाकार्यत्वमुपाधिः । उपाधेः प्रतिपक्षोन्नायकतया विप्रतिपन्नं जीवादिकृतं कार्यत्वाद्घटवदिति सत्प्रतिपक्षश्चेति सिद्धान्तीयानुमानस्याप्रामाण्यमिति न तेनापि जीवादिकृतत्वाभावसिद्धिरित्यप्यनेन निरस्तमित्याह ॥ एतेनेति ॥ जीवाद्यकृतेऽपीति । स्वातन्त्र्येण जीवाद्यकृतेऽपीत्यर्थः । ततश्च साध्यव्यापकत्वान्नाकार्यत्वमुपाधिरिति भावः । बाधादीत्यादिपदेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिग्रहः ॥ २–१–४ ॥

अ०—॥ ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ ॥ नान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्दृष्टं कथञ्चन ॥ अतो जीवस्य न ब्रह्मभावः स्याद्धि कदाचन ॥ क्वचिद्भिन्नतया दृष्टं तदभिन्नतया कथम् ॥ दृश्येतो दृष्टपूर्वं हि तादृशं न च दृश्यते ॥ भोक्तृत्वापत्तित इति यन्मतं तत्कुतो हरिः ॥ भोक्त्रापत्तेरिति प्राह ॥ २–१–५ ॥

सु०—॥ **ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ** ॥अतीताधिकरणे ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे श्रुतिसंवादित्वेन प्रबलया युक्त्या विरोधः परिहृतः । इदानीं तु श्रुतिसिद्धलिङ्गत्वेन प्रबलया युक्त्या विरोधः परिह्रियते । तथा हि । न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वास्तवं सम्भवति । असर्वकारणेन मुक्तजीवेनात्यन्ताभिन्नत्वात् । न हि यो येनात्यन्ताभिन्नः स तद्विरुद्धस्वभावो वस्तुत इति क्वचिदुपलब्धम् । न च मुक्तस्यासर्वकारणत्वमासिद्धम् । संसारेऽनुपलम्भात् । संसारे प्रतीयमानस्य कस्यचिदाकारस्यैवापगमो हि मोक्षो न त्वपूर्वाकारोत्पादः । अनित्यत्वप्रसङ्गात् । न चानन्दादेरिव विद्यमानस्यैवाविद्यया तिरोहितत्वात्सर्वकारणत्वस्यानुपलम्भ इति वाच्यम् । प्रमाणाभावात् । आनन्दादेः परमप्रेमास्पदत्वादिनेषदुपलब्धेश्च । न च ब्रह्मणो जगत्कारणत्वश्रवणात्सर्वथा-नुपलभ्यमानमपि जगत्कारणत्वं संसारे कल्प्यमिति युक्तम् । श्रुतेः काल्पनिकजगत्कारणत्वानुवादित्वेनापि सावकाशत्वात् । न च तथाभूतमेव लक्षणमस्त्विति वाच्यम् । अनङ्गीकारात् । काल्पनिकस्य जगत्कारणत्वस्य प्रधानादिष्वपि सम्भवेनातिप्रसङ्गाच्च । स्यादेतत् ।

SGDF Sri Gangadhareswar Trust Foundation

मुक्तस्य ब्रह्मणैक्यमेवासिद्धमिति । मैवम् । कर्माणि विज्ञानमयश्चात्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्तीत्यादिश्रुतिसिद्धत्वादिति । तदिदमुक्तं सूत्रकृता भोक्तुर्जीवस्य मोक्षे ब्रह्मत्वापत्तिश्रवणात्तयोरविभागो भेदाभावः । ततश्च न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वास्तवं युक्तमिति । एवं प्राप्ते सिद्धान्तितम् । भवेदेतदखिलं यदि मुक्तस्य ब्रह्मणाऽभेद एव प्रामाणिकः स्यात् । न चैतदस्ति । श्रौतस्त्वेकीभावप्रयोगः स्याल्लोकवत् । यथा लोके उदके उदकस्यैकीभावव्यवहारः स्थानैक्यनिबन्धनः । यथा वा प्राग्विभिन्ना ब्राह्मणाः साम्प्रतमेकीभूता इति मत्यैक्यनिबन्धनः । तथा प्राग्विभिन्नस्थाना भिन्नमतयश्च जीवा मुक्तौ ब्रह्मणैकीभवन्ति ‡ एकस्थाना एकमतयश्च भवन्तीत्युपपद्यते । तस्मादसिद्धेनासिद्धसाधनमेतदिति । तदेतदयुक्तम् । मुख्यार्थे बाधकाभावात् । विना बाधकेन जघन्यवृत्त्याश्रयणे चातिप्रसङ्गादित्यतो मुख्यार्थे बाधकयुक्तिव्युत्पादनपरत्वेनापि स्याल्लोकवदिति सूत्रखण्डं व्याचष्टे ॥ **नान्यादिति** । अत्र मुख्यमेवार्थमङ्गीकुर्वाणः प्रष्टव्यः । किं प्रागभिन्नस्यैव जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमनेनोच्यते उत भिन्नस्य ‡ अथवा भिन्नाभिन्नस्य । नाद्यः । अभूततद्भावार्थस्यैकीभवन्तीति च्विप्रत्ययस्यानुपपत्तेः । अत एव न तृतीयः । ऐक्यस्य प्राक् सिद्धत्वात् । भेदनिवृत्त्यर्थत्वे तु गौणार्थत्वापत्तेः । द्वितीयनिराकरणेन निरस्तत्वाच्च । द्वितीये त्विदमुपतिष्ठते ‡ नान्यदिति । हिशब्दो हेतौ । यतो लोकेऽन्यद्वस्त्वन्यत्वं वस्त्वन्तरेणाभेदमापन्नम् ‡ क्वचित्काले कथञ्चनोपायेन न दृष्टम् । अतस्तद्दृष्टान्तेन जीवस्यापि कदाचन मुक्तावपि ब्रह्मभावो ब्रह्मत्वं न स्यात् । अयमत्र प्रयोगः । जीवो न कालान्तरेऽपि ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते । प्राक् ततोऽत्यन्तभिन्नत्वात् । यः कदाचिद्यतोऽत्यन्तं भिद्यते नासौ कदाचित्तदैक्यमापद्यते । यथा घटः पटेनेति । अथवा जीवब्रह्मभेदः सतोर्भेदिनोर्न निवृत्तिमान्भेदत्वात्स्तम्भकुम्भादिभेदवदिति । आगमबाधितमेतदिति चेन्न । आगमानां मुख्यार्थतासम्भवेऽनुमानबाधकत्वं बाधिते चानुमाने तेषां मुख्यार्थतेति परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात् । सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । तथा हि श्रुतिः । यथोदकमित्यादि । प्रह्लादोऽपि परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्य(ते)ताम् । मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यत इति । अथ मतम् । नायमस्ति युक्तिविरोधः । प्रागप्यभिन्न एव ब्रह्मणा जीव इत्यङ्गीकारात् । न च च्विप्रत्ययानुपपत्तिः ।

प्रतीत्यपेक्षया तदुपपत्तेः । प्राग्विभिन्नतया दृष्टोऽयं जीवो ब्रह्मणः ‡ अथेदानीं मुक्तावभिन्नतया दृश्यत इत्यत एकीभवन्तीत्युच्यत इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । किं प्राक्तनी जीवब्रह्मणोर्भेददृष्टिर्भ्रान्तिरुत प्रमेति । नाद्यः । बाधकाभावात् । श्रुतयस्त्वद्याप्यव्यवस्थितार्था न बाधकतामश्नुवते । द्वितीये त्वाह ॥ **क्वचिदिति** । क्वचित्काले यद्वस्तु यतो भिन्नतया प्रमितं तत्कालान्तरेऽपि कथं तदभिन्नतया प्रतीयेत । न कथञ्चिदित्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ **नो दृष्टपूर्वं हीति** । तादृशं प्राग्भिन्नतया प्रमितं कालान्तरेऽभिन्नतया प्रमीयमाणम् । अयमिह प्रयोगः । जीवो न कदाचिद्ब्रह्माभिन्नतया प्रमाविषयः । ततोऽत्यन्तभिन्नतया प्रमितत्वात् । यदेवं तदेवं यथा घटः पटाद्भिन्नतयेति । यस्तु क्वचिदपि भेदप्रमां न मन्यते । तं प्रत्यारोपितभेदमेकं वस्तुव्यतिरेकोदाहरणं वाच्यम् । एवञ्च प्रतीतिमुपादायापि न च्विप्रत्ययोपपत्तिः । एतदर्थत्वेनापि स्याल्लोकवदिति योज्यम् । तदेवं ग्रावप्लवनादिश्रुतिवदुपपत्तिविरुद्धत्वेन श्रुतेर्मुख्यार्थासम्भवादमुख्यार्थ एव स्वीकरणीये परकीयहेतोरसिद्धत्वान्न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे युक्तिविरोध इति सिद्धम् ॥ छ ॥ केचिदिदं सूत्रमन्यथा व्याचक्षते । पूर्वं किल चेतनाचेतनात्मकस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानत्वेन ब्रह्मानन्यत्वमुक्तम् । तदाक्षिप्य समाधातुमिदं सूत्रम् । तथा हि । यदि चेतनाचेतनात्मकस्य जगतो ब्रह्मानन्यत्वं स्यात्तदा चेतनो भोक्ता भोग्याश्चाचेतनाविषया इत्ययं विभागो न स्यात् । कुतः । भोग्यस्यापि भोक्तृत्वापत्तेः ‡ भोक्तुरपि भोग्यत्वापत्तेः । भवितव्यं चानेन विभागेन । प्रत्यक्षादिसिद्धत्वादिति चेत् । स्याल्लोकवत् । यथा लोके समुद्रात्मनामपि फेनतरङ्गादीनां नेतरेतरभावापत्त्या विभागभङ्गः । यथा वा महाकाशात्मनामपि घटमठाद्याकाशानां तथा प्रकृतेऽपि स्यादिति । तदिदं दूषयति ॥ **भोक्तृत्वेति** । यद्यपि भोक्त्रापत्तेरित्यत्र भोक्तृत्वापत्तेरिति व्याख्यानं सूत्रकारस्याभिमतं स्यात् । तत्तर्हि कुतो हरिः सूत्रकृद्भोक्त्रापत्तेरिति प्राह । भोक्तृत्वापत्तेरित्येव ब्रूयात् । न चैवमब्रवीत् । ततो नायमभिप्रायः सूत्रकारस्येति । यद्यप्यत्र परेषामस्माकं चाध्याहारसाम्यम् । तथाऽपि भावप्रत्ययाभावः परस्याधिकः । ये तु व्याचक्षते चिदचिद्वस्तुशरीरत्वे ब्रह्मणो जीववत्सुखदुःखादिभोक्तृत्वापत्तेर्जीवब्रह्मस्वभावविभागो न स्यादिति चेन्न । यथा कान्तारनिपतितस्यापि नृपस्य न दंशमशकाद्युप-

SGDF ... Foundation

द्रवस्तथाऽत्रापि स्यादिति । तेषामप्ययं शब्ददोषः समानः । ननु भावप्रधाना निर्देशास्तत्र तत्र बहुलमुपलभ्यन्ते । तत्कथमयं दोषोऽभिधीयते । अयमभिसन्धिर्भाष्यकारस्य । प्रतिपाद्ये व्यवस्थिते तद्बलाच्छाब्दीगौणता कथञ्चिदनुसर्तव्या । न चास्य सूत्रस्येदं प्रतिपाद्यं व्यवस्थितम् । जगदुपादानत्वस्य प्रागनुक्तत्वेनानुक्तोपालम्भप्रसङ्गात् । जगच्छरीरत्वस्यान्तर्याम्यधिकरणे प्रसक्तत्वेऽपि सम्भोगप्राप्तिरित्यनेनैव परिहृतत्वात् । तत्र जीवशरीरगतत्वेन प्रसक्तं भोक्तृत्वमपास्तम् । अत्र तु जगच्छरीरत्वेनेति चेन्न । पूर्वोत्तरपक्षयोर्न्यायाविशेषे सूत्रारम्भानुपपत्तेः । अतो निर्निमित्तः शाब्ददोषोऽपि नानुसरणार्ह इति।यद्वैतदर्थं प्रतिपादनाय कथं चेत्याद्युत्तरवाक्यमत्रापि संयोज्य व्याख्येयमित्युक्त एव सूत्रार्थ इति ॥ २–१–५ ॥

टि०—॥ ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ ॥ ननु नान्यदन्यत्वमापन्नमित्युत्तरभाष्यमनर्थकमित्यत उत्तरसूत्रीयसिद्धान्तखण्डव्याख्यानार्थत्वान्न तदनर्थकमित्यभिप्रेत्य भवेदेतदेवं यद्युत्तरसूत्रमेवारम्भणीयं स्यात् । न चैतदस्ति । पूर्वेण गतार्थतया तस्यैवाकर्तव्यत्वादित्यतोऽधिकरणद्वयोपाधिभेदोपदर्शनेन गतार्थताशङ्कां तावत्परिहरति ॥ अतीताधिकरण इत्यादिना । श्रुतिगुणयुक्तय इत्यनुव्याख्यानोक्तं श्रुत्युपसर्जनत्वं युक्तीनां द्विविधं श्रुतिसंवादित्वं श्रुतिसिद्धत्वं चेत्यभिप्रेत्योक्तं श्रुतिसंवादित्वेनेति श्रुतिसिद्धत्वेनेति च । न च पूर्वत्र श्रुतिसंवादितया प्रबलयुक्तिविरोधपरिहारात्तन्न्यायेनैव श्रुतिसिद्धतया प्रबलयुक्तिविरोधपरिहारसिद्धेर्गतार्थत्वमवर्जनीयमिति वाच्यम् । तत्रासदादिशब्दानां पूर्वसिद्धान्तरीत्या ब्रह्मपरतायामपि मुख्यार्थत्वेनासत्कारणत्वे पूर्वपक्षयुक्तश्रुतिसंवादाभावात्तत्प्रयुक्तप्राबल्यस्याप्यभावसिद्धावप्यैत्रैकीभवन्तीत्यादीनामत्रत्यसिद्धान्तरीत्या स्थानैक्यादिपरत्वे मुख्यार्थहानेरैक्ये श्रुतिसिद्धत्वस्यानपायेन तत्प्रयुक्तप्राबल्यसम्भवेन श्रुतिसिद्धत्वेन प्रबलयुक्तिविरोधशङ्काया अवर्जनीयत्वात् । यद्यपि च भावत्वादिका पूर्वाधिकरणयुक्तिरपि श्रुतिसिद्धैवेति तादृशयुक्तिविरोधे परिहृते नैतच्छङ्कोदयोऽपि।तथाऽपि तस्याःप्रलयेऽसत्त्वरूपं साध्यं विनाऽप्युपपत्तेरत्रत्याया जीवाभिन्नत्वादिरूपयुक्तेस्त्वसर्वकर्तृत्वरूपं साध्यं विनाऽनुपपत्तेरस्त्येवोक्तविधया शङ्कोदय इति हृदयम् । ननु नान्यदन्यत्वमापन्नमित्यादेः स्याल्लोकवदिति सूत्रखण्डव्याख्यानता नोपपद्यते । तस्य भाष्यादावन्यथाव्याख्यातत्वात् । न चेदं प्रकारान्तरेण तद्व्याख्यानमिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थक-

SGDF

त्वात् । न च भाष्यकारीयव्याख्यानोपपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तद्व्याख्यानेऽनुपपत्तिप्रसक्त्या तस्योपपादनानपेक्षत्वादित्यतो भाष्योक्तरीत्या सूत्रयोजनाप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं तत्रानुपपत्तिं प्रदर्श्य तत्परिहारकतया योजनान्तरस्यावश्यकतां दर्शयितुं भाष्यदिशाऽधिकरणशरीरं तावद्दर्शयति ॥ **तथा हीत्यादिना** । उपन्यस्तानुमाने विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन तदसम्भवेऽपि सामान्यव्याप्तिरविकलेत्यभिप्रेत्य व्यभिचारनिरासोपदर्शनव्याजेन तां सूचयति ॥ **न हीति** । संसारिण इव मुक्तस्य सर्वकारणत्वे प्रत्यक्षादिविरोधाभावेन सर्वकर्तृत्वमेवेत्यसर्वकारणेनेति विशेषणासिद्धिरित्याशङ्कते ॥ **न चेति** । मुक्तस्य सर्वकारणत्वं वदन्प्रष्टव्यः । किं तस्य मुक्तेः पूर्वमपि सर्वकारणत्वं सदिति किंवा ततः पूर्वमसतोऽपि तस्य मुक्तिवज्ज्ञानेन तस्मिन्नुत्पत्तिरिति । आद्येऽपि किमात्मस्वरूपवदातिरोहितं किंवाऽऽनन्दादिवत्तिरोहितमिति विकल्पान्मनसि निधायानुपलम्भतर्कबाधान्नाद्य इत्याह ॥ **संसार इति** । दृष्टान्तासिद्ध्या द्वितीयं दूषयति ॥ **संसार इति** । आद्यद्वितीयमाशङ्कते ॥ **न चेति** । नानुपलम्भमात्रमसत्त्वव्यवस्थापकं तथा सत्यनुपलम्भसाम्येन संसारावस्थायामानन्दादेरप्यसत्त्वप्रसङ्गात् । किन्तु योग्यानुपलम्भस्यान्यथासिद्धत्वादिति भावः । नानन्दादिदृष्टान्तेन सर्वकारणत्वस्याविद्ययाऽऽवृतत्वं कल्पयितुं शक्यम् । तथा सति शशविषाणादेरप्यावृतत्वेनानुपलम्भप्रसङ्गात् । किन्तु प्रमाणेन वस्तुसिद्धौ सत्याम् । तथा च नित्यानन्दज्ञानबला इत्यादिप्रमाणानुसारेणानन्दादेः स्वरूपात्मतया सत्त्वसिद्धेर्युज्यतेऽविद्ययाऽऽवृतत्वेनानुपलम्भान्यथासिद्धिवर्णनम् । न च तद्वत्प्रकृते सर्वकारणत्वस्य जीवे सत्त्वसाधकं प्रमाणमिहास्ति । येन तस्याप्यविद्ययाऽऽवृतत्वकल्पनायानुपलम्भस्यान्यथासिद्धिवर्णनमवकाशं लभेतेत्याह ॥ **प्रमाणाभावादिति** । किञ्च न वयमनुपलम्भमात्रेण सर्वकारणत्वं निराकुर्मो जीवस्य किन्नाम सर्वथाऽप्यनुपलम्भेन । न चानन्दादेः सर्वथाऽप्यनुपलम्भोऽस्ति । तत्कथं तद्वदविद्ययाऽऽवृतत्वकल्पनमित्याशयेनाह ॥ **आनन्दादेरिति** । ननु जीवाभिन्नस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वप्रतिपादकश्रुतिरेव जीवस्य सर्वकारणत्वे प्रमाणमिति प्रमाणबलाज्जगत्कारणत्वस्यापि सत्त्वसिद्धेर्युज्येत संसारे तस्याविद्ययाऽऽवृतत्वकल्पनमित्याशङ्कते ॥ **न चेति** । भवेदियं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभिधायिनी श्रुतिस्तदभिन्नजीवस्य सर्वकारणत्वेऽपि प्रमाणं यदि सा तस्याकल्पितजगत्कारणत्वाभिप्रायिनी स्यात् । न चैतदस्ति । तस्याः काल्पनिककारणत्वानुवादकत्वेन तदभावात् । तत्कथं सा जीवस्य सर्वकारणतायां प्रमाणं स्यादित्याह ॥ श्रुते-

रितिं । ननु श्रुतेः कालपनिकजगत्कारणत्वानुवादकत्वेन श्रुत्यवष्टम्भेन माऽस्तु जीवस्य जगत्कारणत्वप्राप्तिः । तथाऽपि न लक्षणाक्षेपो युक्तः । श्रुतिप्रतिपादितकाल्पनिकजगत्कारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वाङ्गीकारादुक्तरीत्याऽसर्वकारणेन मुक्तेनात्यन्ताभिन्नस्य ब्रह्मणो वास्तवजगत्कारणत्वासम्भवेऽपि लक्षणीभूतकालपानिकजगत्कारणत्वसम्भवादित्याशङ्कते ॥ **न चेति** ॥ **अनङ्गीकारादिति** । भवेदेवं लक्षणाक्षेपाऽनुपपत्तिर्यदि काल्पनिकं जगत्कारणत्वं ब्रह्मलक्षणतया सिद्धान्तिनाऽङ्गीकृतं स्यात् । न चैतदस्ति । तस्य सजातीयविजातीयसमस्तवस्तुव्यावृत्ततया ब्रह्मस्वरूपानवधारकत्वेनोक्तरूपलक्षणप्रयोजनशून्यत्वेन लक्षणत्वानभ्युपगमात् । किन्त्वकल्पितमेव तत्तथाऽभिमतं तच्चोक्तविधया न सम्भवतीति युक्तो लक्षणाक्षेप इति भावः । अतिव्याप्तित्वादपि न काल्पनिकस्य जगत्कारणत्वस्य लक्षणत्वं सम्भवति किन्त्वकल्पितस्यैवेत्यतोऽप्याक्षेपोपपत्तिरित्याह ॥ **काल्पनिकस्येति** । प्रदर्शितपूर्वपक्षस्योत्सूत्रतापरिहाराय सूत्रारूढतां दर्शयति ॥ **तदिदमिति** । न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वास्तवं युक्तमितीति। यद्यत्र जीवब्रह्मणोरभेदस्य ब्रह्मणः प्रत्यक्षसिद्धासर्वकर्तृजीवसालक्षण्येनेव जीवस्य श्रुतिसिद्धसर्वकर्तृब्रह्मसालक्षण्येनापि निर्वाहादतिव्याप्त्या लक्षणाक्षेपः कर्तुं शक्यः । अत एव जगत्कारणत्वादीश्वरैकनिष्ठं न भवतीत्यादिना टीकायामतिव्याप्त्या लक्षणाक्षेपो दर्शितः । तथाऽपि प्रत्यक्षस्य प्राबल्याद्ब्रह्मणः प्रत्यक्षसिद्धासर्वकर्तृजीवसालक्षण्यमेव वक्तव्यमित्यभिप्रेत्यासम्भव एवात्र निर्धारित इत्यवधेयम् । एकीभूता इतीत्यतःपरमेकीभावव्यवहार इत्यनुवर्तते । ननु प्राग्भिन्नस्य जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमेकीभवन्तीत्यनेनोच्यत इति नोच्यते । किन्नाम प्रागभिन्नस्य भिन्नाभिन्नस्य वा जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमनेनोच्यत इति तावन्मात्रेणाप्येकीभवन्तीत्यादेर्मुख्यार्थतानिर्वाहात्तत्कथं नान्यदित्यादिमूलस्यैकीभवन्तीत्यादेर्मुख्यार्थतायां बाधकयुक्तिव्युत्पादनपरत्वेन प्रवृत्तिवर्णनम् । प्राग्भिन्नस्य पश्चादैक्यमिति पक्षे बाधकयुक्तिव्युत्पादनपरत्वेऽप्यस्य प्राग्भिन्नस्येति भिन्नाभिन्नस्य वेति पक्षे बाधकयुक्तिव्युत्पादनपरत्वाभावादित्यतः प्राग्भिन्नस्य जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमनेनोच्यत इति पक्षमाश्रित्य मुख्यार्थत्ववादिनं प्रति बाधकयुक्तिव्युत्पादनपरत्वमेवात्रास्याभिमतं न तु पक्षान्तरमाश्रित्यापि तद्वादिनं प्रत्यस्य तदभिमतम् । किन्तु तत्रान्यदेव बाधकमिति नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्र सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं पक्षान्तरं बहिरेव प्रदूष्य प्राग्भिन्नस्य जीवस्य मुक्तावैक्यमनेनोच्यत इत्येतत्पक्षनिरासकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमत्र

सम्भावितविकल्पानाह ॥**अत्रेत्यादिना** ॥**अनुपपत्तेरिति** । अभेदस्य प्रागपि सत्त्वेनाभूततद्भावाभावादिति भावः ॥**गौणेति** । भेदनिवृत्तिरेवाभूततद्भावरूपवाच्यार्थगुण इति भावः ॥**निरस्तत्वाच्चेति** । यद्यपि द्वितीयपक्षो नाद्यापि निराकृत इति निरस्तत्वोक्तिर्न श्लिष्टा तथाऽपि द्वितीयपक्षनिरासकन्यायेनैतत्पक्षनिराससिद्धेर्न पृथगत्र तद्दूषणव्युत्पादनमित्यत्र तात्पर्यमित्यवधेयम् । **द्वितीये त्विति** । ननु न ह्यन्यस्यानन्यत्वं युज्यत इति भाष्ये पूर्वभिन्नस्य पश्चादभिन्नत्वाभावः पूर्वपक्षयुक्तित्वेनोक्तो नान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्दृष्टं कथञ्चनेत्यत्र तु सिद्धान्तियुक्तित्वेन । तत्कथमस्य न भाष्यविरोध इति चेत् । अत्र ब्रूमः । अत्र त्रयः पूर्वपक्षाः सम्भवन्ति । तथा हि । एकीभवन्तीति ब्रह्मणस्तावन्मुक्ताभेदः श्रूयते । न च तावता ब्रह्मणोऽसर्वकर्तृत्वं सिध्यति । संसारिण इव मुक्तस्य सर्वकर्तृत्वे प्रत्यक्षादिविरोधाभावेन पूर्वमसतोऽपि जीवे सर्वकर्तृत्वस्य मुक्तेरिव ज्ञानेनोदयसम्भवेन च मुक्ताभिन्नस्यापि ब्रह्मणः कथञ्चित्कारणत्वसम्भवात् । जगद्व्यापारवर्जमित्यत्र त्वत्रत्यसिद्धान्तन्यायेन भेदे सिद्धेऽपि मुक्तस्य सत्यकामत्वात्सर्वकर्तृत्वमिति शङ्कानिरासान्नात्रत्यपूर्वपक्षदशायां तत्रत्यसिद्धान्तेन मुक्तस्यासर्वकर्तृत्वासिद्धिः । तस्मादसर्वकर्तृत्वेन प्रत्यक्षसिद्धसंसार्यभेदाद्ब्रह्मणोऽपि तथात्वमिति वक्तुं मुक्तावप्यभेदेन संसारेऽप्यभेदः साधनीयः । एकीभवन्तीत्यभूततद्भावार्थकच्विप्रत्ययस्तु न ह्यन्यस्येति भाष्योक्तयुक्तिविरोधाद्भेदभ्रमनिवृत्तेरभूततद्भावाभिप्राय इत्येकः पूर्वपक्षः । एतं पक्षमाश्रित्य मुक्तावभेदेन पूर्वमभेदं वक्तुं न हीत्यादिपूर्वपक्षभाष्यं प्रवृत्तम् । द्वितीयस्तु च्विप्रत्ययस्वारस्यात्पूर्वं भेदो मुक्तौ त्वभेदः । न ह्यन्यस्येति युक्तिस्तु च्विप्रत्ययरूपश्रुतिबाधितेति । एतत्पक्षदूषणाय पूर्वं सिद्धेन भेदेन पश्चादपि भेदं साधयितुं नान्यदन्यत्वमित्यादिसिद्धान्तानुव्याख्यानं प्रवृत्तमिति न भाष्यानुव्याख्यानयोस्तट्टीकयोर्वा विरोधः । तृतीयस्तु पूर्वं भेदाभेदौ मुक्तौ तु केवलाभेदः । एवञ्च च्विप्रत्ययो युक्तः । पूर्वं केवलाभेदाभावात् । न ह्यन्यस्येत्यादियुक्तिविरोधश्च न पूर्वमप्यभेदस्य सत्त्वादेतं वा पक्षमाश्रित्य भाष्यानुव्याख्याने प्रवृत्ते । तत्र भाष्ये च्विप्रत्ययेन पूर्वं भेदस्य सिद्धत्वात्पूर्वपक्षानुपयुक्तत्वाच्चाभेद एव साधितः । अनुव्याख्यानेऽपि पूर्वं भिन्नाभिन्नस्य पश्चात्केवलभेदो नास्तीति भावेन नान्यदन्यत्वमित्युक्तमिति न कश्चिद्विरोधः । पक्षभेदेन भाष्याणुभाष्ययोर्विरोधपरिहारसूचनायाप्यत्र टीकायां विकल्पत्रयप्रदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । विस्तरस्तु चन्द्रिकायां द्रष्टव्यः । मूलेऽतो जीवस्येत्युक्तेस्तदनुसारेण हेत्वर्थतया हिशब्दं व्याचष्टे ॥

हिशब्दो हेताविति । नन्वनन्यस्यान्यत्वापतेरन्यस्यानन्यत्वापतेर्वाऽयोगेनान्यस्यैवापतेर्वोच्यत्वात्कथं नान्यदन्यत्वमापन्नामिति निषेधः । कथञ्चानेन
प्राग्भिन्नस्योत्तरत्राभेदाभावसिद्धिरित्यतः प्रकृतोपयोगितयाऽन्यत्वपदं व्याचष्टे ॥ अन्यत्वमिति । संसारे भिन्नस्य जीवस्य मुक्तावभेदवादिनं प्रति
मुक्तावभेदाभावस्यैव युक्तिसिद्धताया वक्तव्यत्वात् * कदाचिदप्यभेदाभावकथनमसङ्गतमित्यतः प्रकृतोपयोगितया कदाचनेतिपदं व्याचष्टे ॥ कदा-
चन मुक्ताविति । यथास्थितमूलवाक्यस्य बाधकयुक्तिसूचकत्वमेव न त्वेवमभिमतप्रयोगप्रकारत्वमपि येनानुपपत्तिः शङ्क्येतेत्यभिप्रेत्यानुमानप्रयो-
गमाह ॥ उभयत्रेति । न केवलं नान्यदन्यत्वमिति मूलवाक्ये प्राग्भिन्नजीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमेकीभवतीत्यनेनोच्यत इति द्वितीयपक्षे बाधकयुक्ति-
समर्पकं किन्नाम प्राग्भिन्नाभिन्नजीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमुच्यत इति तृतीयपक्षेऽपि बाधकयुक्तिसमर्पकमित्यभिप्रेत्य सूचितमनुमानप्रयोगप्रकारं दर्श-
यति ॥ अथवेत्यादिना । ऐक्यस्य प्रागपि सिद्धत्वेनाभूततद्भावार्थस्यैकीभवन्तीति च्विप्रत्ययस्यानुपपत्त्याऽभूतभेदनिवृत्तेरेव तदर्थत्वाभ्युपगमात्तद-
भाव एवात्र साधित इति द्रष्टव्यम् । ननु चागमानाममुख्यार्थत्वसिद्धावनुमानाबाधकत्वासिद्धिः । अबाधिते चानुमाने तद्बाधितत्वेन तेषाममुख्यार्थ-
त्वसिद्धिरिति तवाप्यन्योन्याश्रय इत्यरुचेराह ॥ सत्प्रतिपक्षत्वाच्चेति । भेदप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिप्रतिरुद्धत्वाच्चेत्यर्थः । ततश्च भेदप्रतिपादकानु-
मानानामागमसचिवतया प्राबल्यान्नान्योन्याश्रय इति भावः । विरोधश्रुतिमेवोदाहरति ॥ तथा हि श्रुतिरिति । यथोदकमिति श्रुतिप्रतीकोपादा-
नम् । ततश्च यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति सम्पूर्णश्रुतिपरिग्रहः । अत्र विजानतो
मुनेर्विजानतां मुनीनामात्मा स्वामी चतुर्मुखोऽपि तादृगेव भवति । न तु स एव भवतीति मुक्तौ जीवब्रह्मभेदः स्पष्टं प्रतीयते । आदिपदेन निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैति परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमितीत्यादिश्रुत्यन्तरपरिग्रहः । विष्णुपुराणस्थं मुक्तपरमात्मनोर्भेदसाधकमभेददूषकं च प्रल्हादवाक्य-
मपि पठति ॥ प्रल्हादोऽपीत्यादिना । योगःसायुज्यम् । एतत्पूर्वमाशङ्कितं मुक्तस्य परमात्मनैक्यं तु मिथ्येति प्रतिज्ञा । कुत इत्यतो मुक्तेः प्राक्
ततो भिन्नत्वादिति हेतुमभिप्रेत्य तस्य सामान्यव्याप्तिमुपपादयति ॥ अन्यदिति । अत्र द्रव्यपदं स्वरूपकथनार्थं न तु हेत्वन्तर्गतमिति न वैय्य-
र्थ्यशङ्कावकाश इति ध्येयम् । यद्वा सत्प्रतिपक्षत्वादित्यस्य निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्यादिभेदप्रतिपादकश्रुत्यादिविरुद्धत्वादित्यर्थः । न केवलं

SEDF

बाधकवशादेतदभेदश्रुतेरुपचरितार्थत्वं किन्तु श्रुतिस्मृतिवशाच्चेत्यभिप्रेत्य तदुदाहरति ॥ **तथा हीत्यादिना** ॥**अत्र च पक्षे मिथ्येति**। गौणमिति योज्यम् । ननु च क्वचिद्भिन्नतयेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च प्राग्भिन्नतया दृष्टस्य तदभिन्नतया दृष्टत्वशङ्कानिरासार्थं तदिति वाच्यम् । तच्छङ्काया अनवसरग्रस्तत्वेन तन्निरासकतद्वाक्यवैय्यर्थ्यानिस्तारात् । न च च्विप्रत्ययानुपपत्तिदोषपरिहारार्थत्वादस्त्येवोक्तशङ्कावकाश इति वाच्यम् । प्राग्भिन्नस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमुच्यत इति निषेध्यपक्षे ऐक्यमादायैव च्विप्रत्ययोपपत्त्या तद्दृष्टिपर्यन्तधावनानर्थक्यादित्यतोऽस्मिन्पक्षे ऐक्यमादाय तन्निर्वाहात्तत्प्रतीतिपर्यन्तधावनस्यानर्थकत्वेऽपि नान्यदिति वाक्योक्तबाधकयुक्तिभिरेतत्पक्षपरित्यागेन प्राग्भिन्नस्यैव जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमुच्यत इति प्रथमपक्षमेवाङ्गीकृत्य तत्रोक्तच्विप्रत्ययानुपपत्तिरूपदोषपरिहाराय प्रतीतिपर्यन्तधावनस्यार्थवत्त्वेन तच्छङ्कावकाशान्न तन्निरासकोत्तरवाक्यवैय्यर्थ्यमित्याभिप्रेत्योक्तशङ्कानिवर्तकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमभेदपक्षपरिग्रहपूर्वकं तत्रोक्तदोषमाशङ्क्य प्रतीत्यपेक्षया तत्परिहारशङ्कामुत्थापयति ॥ **अथ मतमित्यादिना** । ननु सत्यरजतस्थले नेदं रजतमिति भिन्नतया भ्रान्तिदृष्टस्यापि पुरोवर्तिनस्तदभाववत्तया दृश्यमानत्वमस्त्येवेति कथंच्चिद्भिन्नतया दृष्टमिति तदयोगवर्णनमित्यतो नानेन भेददृष्टेर्भ्रान्तित्वपक्षे तदभेददर्शनस्यायोगो व्युत्पाद्यते किन्नाम तस्य प्रमात्वपक्षे तत्तो नानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्यात्र सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकमाद्यपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षनिरासपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुमाह ॥ **अत्रेदं वस्त्वित्यादिना** । ननु चाभेदबोधकागमानामेव बाधकत्वात्तदभावोऽसिद्ध इत्यतोऽभेदागमानां मुख्यार्थत्वसिद्धौ तेषां भेददृष्टिबाधकत्वं बाधितायां भेददृष्टौ तेषां मुख्यार्थत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गान्न तेषां बाधकतेत्याशयेनाह ॥ **श्रुतयस्त्विति** । द्वितीयपक्षनिरासं मूलारूढं कर्तुमपेक्षितपदाध्याहारं दर्शयन्नेव क्वचिदित्यादि व्याचष्टे ॥ **क्वचित्काल इत्यादि** । मूले कथमित्यस्योत्तराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादाक्षेपार्थत्वमित्याशयेन तत्तात्पर्यमाह ॥ **नेति** । क्वचिदित्यादेरुत्सूत्रार्थप्रतिपादकत्वादभाष्यत्वमित्यतः ह्यालोकवादित्येतत्सूत्रखण्डार्थत्वान्न तदित्याह ॥ **एतदिति** ॥ **उपपत्तिविरुद्धत्वेनेति** । नान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्भिन्नतयेत्यादिवाक्यद्वयसूचितोपपत्तिविरुद्धत्वेनेत्यर्थः ॥ **श्रुतेरिति** । एकीभवन्तीत्यद्वैतश्रुतेरित्यर्थः ॥ **अमुख्यार्थे एवेति** । स्थानैक्यमत्यैक्यरूपे इत्यर्थः ॥ **परकीयहेतोरिति** । मुक्तेनात्यन्ताभिन्नस्वरूपस्येत्यर्थः ॥ **जगत्कारणत्व इति** । वास्तवजगत्कारणत्व इत्यर्थः ॥ छ ॥

भोक्तृत्वापत्तित इत्यादौ तत्सूत्रव्याख्यानत्वाभावादानर्थक्यमित्यतस्तदभावेऽप्येतत्सूत्रीयापव्याख्याननिरासार्थत्वान्न तदिभावेन तन्निरासकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदनुवदति ॥ **केचिदित्यादिना** ॥ **पूर्वमिति** । प्रकृतिश्चेत्यादाविति शेषः । नन्वापादकानुक्तेरविभागापादनमयुक्तम् । न च भोक्त्रापत्तिरेव तदापादिकेति वाच्यम् । भोक्तृभोग्ययोरैक्यस्य परेणानुक्ततया तस्यासिद्धत्वेन तदयोगादित्यतो जगतो ब्रह्मोपादानकत्वेन प्राप्तं ब्रह्मानन्यत्वमेव तदापादकमित्याशयेनापादकप्रदर्शनपूर्वकमाविभागापादनमुपपादयाति ॥ **यदीति** । तर्ह्येतावतैव जगदुपादानत्वाक्षेपसिद्धेर्भोक्त्रापत्तेरिति पूर्वपक्षांशवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य ब्रह्मानन्यत्वेऽपि विभागोऽस्त्वित्यप्रयोजकताशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेनोक्तरीत्या तं योजयितुमप्रयोजकत्वशङ्कामुत्थापयाति ॥ **कुत इति** । न वयं जगतो ब्रह्मानन्यत्वेन साक्षादविभागमापादयामो येनाप्रयोजकत्वं शङ्क्येत किन्तु चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वेनेतरेतरभावापत्तिमापाद्यतया विभागाभावमापादयाम इति नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनेतराभावापत्तिसमर्पकतया भोक्त्रापत्तेरित्येतद्योजयति ॥ **भोगस्यापीत्यादिना** । अविभागापादनेनेष्टापत्तिं परिहरति ॥ **भवितव्यं चेति** । उक्तविभागस्य द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वेन तदभावस्य प्रमाणबाधितत्वान्नेष्टापत्तिरित्यर्थः । न चाद्वैतबोधकश्रुत्या बाधितत्वेन द्वैतग्राहिप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यान्न तद्द्वैताभावस्याप्रामाण्यबाधितत्वमिति वाच्यम् । श्रुतेरुपचरितार्थत्वेन सावकाशतया निरवकाशप्रत्यक्षस्यैव प्राबल्यादित्यत्र तात्पर्यात् । सूत्रे स्याच्छब्दो न केवलमविभागः स्यादिति पूर्वेणान्वेति किन्तु स्याल्लोकवदित्युत्तरेणापीति भावेन तथैवोपादत्ते ॥ **स्यादित्यादिना** ॥ **लोकवदिति** । सप्तम्यन्ताद्वतिरित्याभिप्रेत्य व्याख्याति ॥ **यथेति** । समुद्रशब्द उदकपरः । आदिपदेन वीचीबुद्बुदादीनां परिग्रहः । ननु फेनादीनां समुद्रकार्यत्वाद्युक्तस्तदभेदो भोक्ता तु न ब्रह्मविकारः । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति स्रष्टुरविकृतस्यैव कार्यानुप्रवेशवचनादित्यतः कार्यमनुप्रविष्टस्याप्यस्त्येवोपाधिनिमित्तो विभागः । अनुप्रविष्टाकाशस्य घटपटाद्युपाधिनिमित्तविभागदर्शनादित्यभिप्रेत्योक्तशङ्कामनुगुणदृष्टान्तान्तरोक्त्या परिहरति ॥ **यथा वेति** । ननु भोक्तुर्भोग्यत्वापत्तेर्भोग्यस्य भोक्तृत्वापत्तेरिति परकीययोजनायां भोग्यत्वापत्तेरित्यादेरिव स्वपक्षे ब्रह्मत्वस्येत्यस्याध्याहारेणाध्याहारस्योभयत्र समानतयोभयसमाधेयत्वेन कथं परं प्रति तत्पर्यनुयोग इति शङ्कते ॥ **यद्यपीति** । भोक्तुर्भोग्यत्वापत्तेरिति परकीययोजनाया भोक्तुर्ब्रह्मत्वापत्तेरिति स्वकीययोजनायाश्चैकपदाध्याहारेण साम्येऽपि भोग्यस्य भोक्तृत्वापत्तेरिति परकीययोजनाया भोक्तुर्ब्रह्मत्वापत्तेरिति स्वकीययोजनायाश्च न साम्यम् । भोग्यस्येति पदाध्याहारस्य भोक्तृशब्दे भावप्रधानतायाश्चाश्रयणेनानेकाध्याहारात् । स्वमते तु ब्रह्मेत्यल्पाध्याहारात् । न चाल्पाध्याहारेणोपपत्तावनेकाध्याहाराश्रयणं युक्तमिति युक्त एव पर्यनुयोग इत्याह ॥ **तथाऽपीति** । रामानुजीयसूत्रव्याख्यानदूषणपरतयाऽपि भाष्यं योजयितुं तदनुवदति ॥ **ये त्विति** ॥ **अयं शब्ददोष इति** । भोक्तृशब्दे भावप्रधानत्वाश्रयणस्वरूप इत्यर्थः । अस्मद्रीत्या भोक्तुर्जीवस्य ब्रह्मत्वापत्तेरित्यल्पाध्याहारेणोपपत्तौ ब्रह्मणश्चिदचिद्वस्तुशरीरित्वादित्यापादकाध्याहारस्यापाद्येऽपि दुःखादिपदाध्याहारस्य भोक्तृशब्दे भावप्रधानतायाश्चाश्रयणमनुचितमिति भावः ॥ **तत्र तत्रेति** । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचन इत्यादावित्यर्थः ॥ **प्रागनुक्तत्वेनेति** । प्रकृत्यधिकरणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानपरत्वस्य तत्रैव निरस्तत्वादिति भावः । ननु मायावादिमतेऽनुक्तोपालम्भप्रसक्तावपि रामानुजपक्षेऽन्तर्याम्यधिकरणे चिदचिद्वस्तुशरीरित्वस्य प्रसक्तत्वेन तदाक्षेपकत्वेनानुक्तोपालम्भप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **जगच्छरीरत्वस्येति** ॥ **जीवशरीरगतत्वेन प्रसक्तमिति** । शरीरान्तरवस्थानमात्रप्रसक्तभोक्तृत्वाशङ्कायास्तत्र निरास इह तु शरीरस्वामित्वप्रयुक्तायास्तस्या इति भेद इत्यर्थः ॥ **न्यायाविशेष इति** । त्वया तत्र न हि शरीरान्तर्वर्तित्वमेव सुखदुःखहेतुरपि तु पुण्यपापरूपकर्मवशत्वम् । तत्त्वपहतपाप्मनः परमात्मनो न सम्भवतीत्युक्तत्वात् । अत्र च न हि जीवस्य शरीरधातुवैषम्यनिमित्तसुखदुःखभोक्तृत्वम् शरीरित्वकृतमपि तु पुण्यपापरूपकर्मकृतम् । अपहतपाप्मनश्च परमात्मनः स्थूलसूक्ष्मरूपकृत्स्नजगच्छरीरित्वेऽपि कर्मबन्धगन्धो नास्तीत्युक्तत्वान्न्यायाविशेष इति भावः ॥ **एतदर्थप्रतिपादनायेति** । जगदुपादानताया एतदधिकरणप्रतिपाद्यत्वाव्यवस्थितिप्रतिपादनायेत्यर्थः ॥ **इत्युक्त एवेति** । अनेनापव्याख्याननिराकरणं स्वव्याख्यानदृढीकरणार्थत्वान्नासङ्गतमिति स्मारयति ॥ २–१–५ ॥

अ०—॥ ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॐ ॥ **कथं च तदनन्यथा** ॥ **जगतस्त्वविकारित्व उक्तन्यायेन साधिते** ॥ **स्वतन्त्रकारणान्यत्वं तेन ह्यत्र निविश्यते** ॥

सु०—॥ ॐ **तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः** ॐ ॥ प्राक् प्रमाणमूलत्वतत्संवादित्वाभ्यां प्रबलया युक्त्योक्तार्थे विरोधो

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

सु० टि०
॥ २०७ ॥

शां० चं०
द्वि० प्र०
अ० ६

निरस्तः । बाहुल्यलक्षणबलवद्युक्तिविरोधपरिहारायेदमधिकरणमारभ्यते । तदिदं ब्रह्मपरिणामवादी व्याचष्टे । अनन्तराधिकरणे भोग्यवर्गस्य परिणामतः सिद्धप्रातिस्विकरूपभेदानपन्हवेन लोकसिद्धं कारणाभेदमङ्गीकृत्य साङ्ख्यसिद्धान्तेन शास्त्रतो भोक्तृवर्गस्य स्वाभाविकरूपब्रह्माविभागे भोग्यस्यापि ब्रह्मैक्यवद्भोक्तृत्वापत्तिमाशङ्क्यानैकान्तिकत्वेन निरासो विहितः । सम्प्रति वैशेषिकादिमतेन स्वरूपकार्यव्यपदेशादिभेदेन कार्यस्य कारणात्मकत्वासिद्ध्या प्रपञ्चस्य ब्रह्माद्वैतमाक्षिप्य समाधीयते । तथा हि । तदनन्यत्वं तेन ब्रह्मणाऽनन्यत्वं कार्यस्य । कुतः । आरम्भणशब्दादिभ्यः । यथा सौम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिशब्दात् । आदिग्रहणादैतदात्म्यमिदं सर्वं यदयमात्मा । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादितादात्म्यावेदकश्रुतिपरिग्रह इति । विवर्तवादी तु व्याख्याति । अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्याल्लोकवदिति परिहारोऽभिहितः । न त्वयं विभागः पारमार्थिकोऽस्ति । यस्मात्तदनन्यत्वं कारणाद्ब्रह्मणः कार्यस्याकाशादेः परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावोऽवगम्यते । कुतः । आरम्भणशब्दादिभ्य इति । तत्राद्यं व्याख्यानं तावन्निराकरोति ॥ **कथं चेति** । कथमित्याक्षेपे । चशब्दः पूर्वसूत्रापव्याख्यानाक्षेपेणास्य समुच्चयार्थः । जगत इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । अत्र प्रतिपाद्या स्यादिति शेषः । अयमाशयः । यो हि ब्रह्मोपादानतां जगतोऽभ्युपगम्यापि तदन्यतां मन्यते सोऽत्र पूर्वपक्षी करणीयः । न च वैशेषिकादिस्तथेति प्राप्त्यभावान्न तदनन्यत्वोक्तेरवसरोऽस्ति । ब्रह्मोपादानतामनङ्गीकुर्वाणं प्रति तु सैव समर्थनीया । न तु तदनन्यता । तदधीनसिद्धित्वादस्याः । अथ ब्रह्मोपादानताऽप्यत्र समर्थ्यत इति चेत् । न । तथा सति प्रकृत्यधिकरणवैयर्थ्यापतेः । प्रकृत्यधिकरणन्यायोपपादितं ब्रह्मोपादानत्वमभ्युपेत्यापि तदन्यतां मन्यमानोऽत्र पूर्वपक्षीति चेत् । किमिदं ब्रह्मोपादानत्वं ब्रह्मसमवायित्वं वा ब्रह्मपरिणामत्वं वा यत्परेणाङ्गीकारितम् । नाद्यः कल्पः । तस्यानन्यत्वविरोधात् । समवायस्य निराकरिष्यमाणत्वाच्च । द्वितीये प्रयत्नवैयर्थ्यमेव । न हि कोऽपि परिणामवादमङ्गीकृत्य कार्यकारणयोरत्यन्तभेदमङ्गीकुरुते * यं प्रतीदमारभ्येतेति । यद्वा कथं च तदनन्यता जगतो वक्तुं

SGDF

शक्यते । अनन्यत्वं हि भेदाभावः । अत्यन्तभेद इति यावत् । भेदाभेदौ च परेणाङ्गीकृतौ । अतस्तादात्म्यमिति वक्तव्यं स्यात् । नैष दोषः । यावता कार्यस्य कारणेनाभेद एव । कारणस्य तु कार्याद्भेद एवेत्येवं भेदाभेदावङ्गीकृताविति चेन्न । यदि ब्रह्म जगतोऽन्यदेव तदा कथं च तदनन्यता जगतः स्यात् । न हि यद्यतोऽत्यन्तभिन्नं तत्तेनात्यन्ताभिन्नमिति सम्भवति । अतिप्रसङ्गादिति । अथवा कथं च तदनन्यता प्रतिज्ञातुं युक्ता । प्रमाणाभावादिति शेषः । ननु चारम्भणशब्दादिभ्य इत्युक्तत्वात्कथं प्रमाणाभाव इति चेत् । अत्र वक्तव्यम् । आरम्भणशब्दस्तावत्किं साक्षाज्जगतो ब्रह्मानन्यत्वमाचक्षीत । उत विकारस्य विकार्यनन्यत्वम् । आद्ये कथं च तदनन्यता जगतोऽस्यार्थः स्यात् । यथा सोम्येति मृत्पिण्डादेः प्रकृतत्वादित्युत्तरम् । द्वितीये भवतु नाम विकारस्य विकार्यनन्यत्वम् । जगतस्तु कथं तदनन्यतेति । ननु विकारस्य विकार्यनन्यत्वे तेनोक्ते जगतो ब्रह्मानन्यत्वं सिद्ध्यत्येव । तस्यापि तद्विकारत्वादित्यत आह ॥ जगतस्त्विति । अविकारित्वे ब्रह्मविकारित्वाभावे । उक्तन्यायेन न च प्रकृतीत्यादिनेति शेषः । साधिते सति कथं च तदनन्यतेत्यन्वयः । यद्वा जगत इति पूर्वेणैव सम्बध्यते । अविकारित्वे ब्रह्मण इति शेषः । न विद्यते विकारोऽस्येत्यविकारम् । तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् । नन्वत्रारम्भणशब्देनोत तमादेशमित्याद्या श्रुतिरुपलक्ष्यते । तत्तात्पर्यपर्यालोचनायां जगतो ब्रह्मविकारत्वं तदनन्यत्वं चावगम्यते इति चेन्न । महावाक्यावान्तरवाक्योपक्रमत्वप्रधानवाचित्वाद्यभावेनास्य श्रुत्युपलक्षणयोपादाने निमित्ताभावात् । अभ्युपेत्याप्युपलक्षणत्वमाह ॥ अविकारत्व इति । विकारत्वादन्यास्मिन्सादृश्यादौ श्रुत्यर्थतयोक्तन्यायेन साधिते सति श्रुतितात्पर्यपर्यालोचनया कथं च तदनन्यता सिद्ध्येदिति । यदप्युक्तमादिपदगृहीतादैतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिवाक्यात्तदनन्यत्वसिद्धिरिति । तदप्यसत् । आदिपदेन वाक्यान्तरग्रहणस्यानुपपत्तेः । तथा सत्येतेषामपि शब्दत्वेनारम्भणादिशब्देभ्य इति प्रयोगप्रसङ्गात् । अस्तु वा कथञ्चिदादिपदोपात्तत्वं तेषां वाक्यानाम् । तथाऽपि नैतेभ्यस्तदनन्यता सिध्यति । उपपत्तिविरुद्धत्वादित्याशयेन पृच्छति ॥ कथं चेति । या सूत्रकृता प्रतिज्ञाता श्रुतिभिश्च प्रतिपादिता सा जगतस्तदनन्यता कथं किं प्रकारा । किं पिकः कोकिल

इतिवदेकत्वलक्षणा किंवा मृद्धट इतिवद्विकारिविकारत्वलक्षणेति प्रश्नार्थः । आद्यमाक्षिपति ॥ **कथं चेति** । एकत्वलक्षणा जगत-
स्तदनन्यता तु कथं सूत्रकृता प्रतिज्ञायेत । कथं च श्रुतिभिः प्रतिपाद्येत न कथञ्चिदित्यर्थः । अत्र हेतुमाह ॥ **अविकारत्व इति** ।
ब्रह्मणोऽविकारत्व उक्तन्यायेन साधिते सति जगतस्तु विकारात्मकत्वे प्रत्यक्षादिप्रमिते सति विरुद्धधर्माधिकरणत्वादिति भावः ।
द्वितीयमाक्षिपति ॥ **कथं चेति** । विकारिविकारत्वरूपा इति शेषः । आक्षेपे युक्तिमाह ॥ **जगतस्त्विति** । व्याख्यानं पूर्ववत् ।
नन्वेवमुपपत्तिविरुद्धाऽपि जगतो ब्रह्मानन्यताऽङ्गीकरणीया । अन्यथैतदात्म्यमित्यादिश्रुतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **कथं चेति** ।
अविकारित्वे विकारत्वादन्यस्मिंस्तदधीनत्वादौ श्रुत्यर्थे स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्व इत्युक्तन्यायेन साधिते सति कथं तदनन्यताऽङ्गीकर्तु-
मुचिता । सावकाशश्रुतिप्रतीतोऽप्यर्थो निरवकाशोपपत्तिविरोधात्त्याज्य एव । यथोक्तमभिमान्याधिकरण इति भावः ॥ छ ॥ अपरमपि
व्याख्यानं दूषयति ॥ **कथं चेति** । इति प्राहेत्यनुवर्तते । यद्यत्र कार्यप्रपञ्चस्यानृतत्वं सूत्रकृतोऽभिमतं स्यात् । तदाऽनृतत्वमित्येव
ब्रूयात् । तदनन्यत्वमिति कथं प्राह । न हि ब्रह्मानन्यत्वशब्दोऽनृतत्ववाची । तथा सति ब्रह्मणोऽप्यनृतत्वप्रसङ्गात् । ननु च तद-
नन्यत्वं तद्व्यतिरेकेणाभाव इति व्याख्यातम् । सत्यम् । न तथाऽप्यनृतत्वलाभः । तद्व्यतिरेकेण नास्तीत्युक्ते तदात्मनाऽस्तीति लभ्यते ।
न पुनः सर्वथाऽप्यनृतत्वम् । अन्यथा ब्रह्मातिरेकेणासतो जीवचैतन्यस्यापि सर्वथाऽनृतत्वं स्यात् । प्रसिद्धं चैतत् । यद्विशिष्टविषयः
प्रतिषेधो विशेषणमुपसङ्क्रामतीति । सत्यम् । तथाऽपि ब्रह्मविवर्तताज्ञापनायैवमुक्तमिति चेन्न । तथा सति तत्रारोपितत्वमिति वक्त-
व्यत्वात् । न हि शुक्तिकाशकले कलधौतमारोपितमिति वक्तव्ये ततोऽनन्यादिति प्रयुज्यते । अथ ब्रह्मसत्तयैवेदं सत् । नापरा
सत्ताऽस्यास्तीति ज्ञापनमेतस्य प्रयोजनमिति चेत् । तर्हि परमार्थसदेवेदमित्यायातमिति कथमनृतत्वम् । अथ येयं प्रपञ्चे सत्ताऽवभा-
सते साऽधिष्ठानब्रह्मगतैवारोपितेत्यनेन ज्ञाप्यत इति चेत् । तत्किमन्यथाख्यातिवादिवदनिर्वचनीयख्यातिवादिनोऽप्यारोपिताका-
कारस्यान्यत्र पारमार्थ्यमावश्यकम् । तथात्वे चाकाशत्वादिकमपि ब्रह्मणि पारमार्थिकमङ्गीकरणीयं स्यात् । रजतत्वादिकं च शुक्ति-

कायामिति । यद्वा स्याल्लोकवदिति भोक्तृभोग्यप्रपञ्चस्य सत्यतामभिधायेदानीं कथं च तदनन्यैतेति तद्विरुद्धमनृतत्वं प्राहेति योजना ।
ननु सूत्रकारः परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह । व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति । तत्कुतो विरोध इति चेन्न । प्रतारकत्व-
प्रसङ्गात् । अन्यथा प्रत्याचक्षीत । अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चपरिणामप्रक्रियामाश्रयति । सगुणेषूपासनेषूपयोक्ष्यत इतीति चेत् । किं
सगुणोपासनविषयप्रयोजने प्रकृतविषयप्रयोजनानुकूले । उत तद्विरुद्धे । अथोदासीने । नाद्यः । भेदविषयत्वात् । सांसारिकफल-
त्वाच्च । भेदवासना हि सुदृढतामेवोपोद्बलयेत् । अत एव न तृतीयोऽपि । न द्वितीयः । अनाप्तत्वापरिहारादिति । अथवाऽऽस्तां
तावदियं ग्रन्थार्जवचिन्ता । कथं च तदनन्यताऽनृतत्वलक्षणा जगतो युक्ता स्यात् । न कथञ्चिदिति योज्यम् । अत्र हेतुमाह ॥
जगत इति । अविकारित्वे ब्रह्मविवर्तत्वाभावे । यच्चाविकृतमित्याद्युक्तन्यायेन । एवं प्रमाणाभावपरत्वेनापि पूर्ववद्व्याख्येयमिति ।
एवं तर्हि कोऽस्यार्थ इत्यत आह ॥ **स्वतन्त्रेति** । यत एवं जगतो ब्रह्मानन्यत्वमनेकविधमपि नात्र प्रतिपाद्यं तेनेत्यर्थः । अनेनाप-
व्याख्याननिराकरणं स्वव्याख्यानदृढीकरणार्थत्वान्नासङ्गतमिति स्मारयति । कर्तृनधीनसत्ता शक्त्यादिमत्कारणान्तरसव्यपेक्षा खलु
घटादिसृष्टिर्दृष्टा । ततो महदादिसृष्टिरपि कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणसापेक्षा । सृष्टित्वाद्घटसृष्टिवत् । महदादिकं वा कर्तृव्यतिरिक्त-
स्वतन्त्रकारणसापेक्षोत्पत्तिकं कार्यत्वाद्घटवत् । प्रकृत्यादिकं वा स्वतन्त्रं कारणत्वान्मृदादिवत् । ईश्वरो वा स्वतन्त्रकारणान्तरसापेक्षः ।
कर्तृत्वात्कुलालादिवदिति युक्तिविरुद्धत्वाज्जन्मादिसूत्रेऽभिप्रेतं यत्परस्यैव ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यं तन्नोपपद्यते । न च श्रुतिविरोधः । श्रुतीनां
ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमात्रपरत्वात् । स्वतन्त्रकारणान्तरनिरासे श्रुतेरभावात् । भावेऽप्यपौरुषेयतया श्रुतिप्राबल्यवद्बाहुल्येन युक्तिप्राब-
ल्यस्यापि सम्भवात् । सत्प्रतिपक्षया श्रुत्याऽभिप्रेतावधारणानुपपत्तेरित्येवं प्राप्तम् । स्वतन्त्रकारणान्यत्वं ब्रह्मणोऽन्यस्य स्वतन्त्रकारणत्व-
मिति यावत् । अत्राधिकरणे । तदनन्यत्वमित्यनेन निषिध्यते । महदादिसृष्टौ यत्स्वतन्त्रं कारणं तस्य तदनन्यत्वमिति । यद्यत्र स्वतन्त्र-
कारणाभाव इत्येव ब्रूयात् । तदा ब्रह्मणोऽपि स्वातन्त्र्यं प्रतिषिद्धं स्यात् । तदनन्यत्वं स्वतन्त्रकारणस्येत्युक्ते हि स्वतन्त्रकारणं तदेव

नान्यदिति लभ्यते । तदुपपादनाय यदारम्भणशब्दादिभ्य इति स्वपक्षे प्रमाणमुक्तम् । यच्च भावे चोपलब्धेरिति विपक्षे प्रमाणाभावस्तदुभयं हिशब्देन सूचयति । नन्वारम्भणाद्याक्षेपशब्दादिभ्य इति वक्तव्यम् । सत्यम् । लक्षितलक्षणयैष एवार्थः प्रतिपाद्यत इत्यदोषः । तथाऽपि किंस्विदासीदधिष्ठानमिति श्रौतनिर्देशानुसारेणाधिष्ठानस्योपादानमुचितमिति चेन्न । शब्दादप्यर्थप्राधान्यस्य बलवत्त्वात् । साधकतमं करणमिति स्मरणात् । ननु च स्वतन्त्रकारणस्य ब्रह्मानन्यत्वं प्रतिज्ञाय कारणान्तराभावे प्रमाणोपन्यासोऽसङ्गतः । मैवम् । अस्त्यत्राभिप्रायः । वक्ष्यते हि ब्रह्मातिरिक्तप्रकृत्यादिकारणसद्भावः । आरम्भणशब्दादिभ्यस्तदभावोऽवगम्यते । ततोऽर्थात्स्वतन्त्रकारणान्तरभाव एव सिध्यतीति । ननु च युक्तीरुपलभमानोऽपि सूत्रकारः कथं स्वतन्त्रकारणान्तरभावे च प्रमाणैरुपलब्धेः प्रसङ्ग इति वदन्प्रमाणाभावमाह । एवं मन्यते । शुष्काभ्यो बहुयुक्तिभ्योऽपि श्रुत्यनुगृहीतानां बह्वीनां युक्तीनां प्राबल्यात्तद्विरुद्धानां पूर्वपक्षयुक्तीनामप्रामाण्यमिति ।

टि० —॥ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॐ ॥ नन्वनारम्भणीयमेवेदमधिकरणम् । न विलक्षणत्वादित्यनेन वेदस्य सकलयुक्तिविरोधानां परिहृतत्वात् । न च प्रबलयुक्तिविरोधपरिहारार्थमेतादिति वाच्यम् । युक्तेः प्रबलत्वस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणावधृतव्याप्तित्वरूपत्वेऽभिमान्यधिकरणेन श्रुतिरूपप्रमाणसंवादितत्वरूपत्वे चासदधिकरणेन श्रुतिरूपप्रमाणसिद्धत्वरूपत्वे च भोक्त्रापत्तेरित्यनेन गतार्थत्वापातादित्यतो नोक्तप्रकारत्रयेण युक्तेः प्राबल्यमत्राभिमतम् । किन्नाम बाहुल्यैवेति न पूर्वेण गतार्थतेत्याशयवान्पूर्वोत्तराधिकरणीयविलक्षणोपाधिनाह ॥ प्रागित्यादिना । अत्र प्रमाणमूलत्वं प्रत्यक्षावधृतव्याप्तिकत्वं श्रुतिसिद्धत्वं चाभिमतम् । तत्संवादित्वं च श्रुतिसंवादित्वमित्यवधेयम् । तदनन्यत्वमित्येतत्सूत्रव्याख्यानस्याभावात्कथं चेत्युत्तरभाष्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य तदभावेऽप्येतत्सूत्रीयापव्याख्याननिराकरणार्थत्वान्न तदिति भावेनापव्याख्याननिराकरणपरतयोत्तरं भाष्यं योजयितुं तदनुवदति ॥ तदिदमित्यादिना ॥ अनन्तराधिकरण इति । अत्रानन्तराधिकरणे भोग्यवर्गस्य भोक्तृत्वापत्तिमाशङ्क्यानैकान्तिकत्वेन निरासोऽभिहित इति सम्बन्धः । ननु भोग्यवर्गस्य भोक्तृत्वापत्तिशङ्काया नावकाशः । निर्बीजत्वादित्यतो भोग्यवर्गस्य कारणीभूत-

ब्रह्माभेद एव तत्र बीजमित्याशयेनोक्तं भोग्यवर्गस्य कारणभेदमङ्गीकृत्येति । ननु भोग्यवर्गस्य ब्रह्मरूपकारणाभिन्नत्वेन ब्रह्मत्वापत्तिशङ्कैव स्यात् । भोक्तृत्वापत्तिशङ्का तु कथमित्यत उक्तं ब्रह्मैक्यवादिति । ब्रह्मैक्यवान्यो भोक्ता तत्त्वापत्तिमित्यर्थः । तथा च भोक्तुर्ब्रह्माभिन्नत्वाद्ब्रह्माभिन्नस्य भोग्यस्य भोक्तृत्वापत्तिशङ्का युक्तेति भावः । भवेदेवं भोग्यस्य भोक्तृत्वशङ्का यदि भोक्तुर्ब्रह्माभिन्नत्वमुपपद्येत । न चैवम् । प्रकारप्रमाणयोरभावादित्यत उक्तं शास्त्रतस्तत्त्वमस्यादिशास्त्रतो भोक्तृवर्गस्य यत्स्वाभाविकं रूपं तस्य ब्रह्मविभागे सिद्धे सतीति । ब्रह्मपरिणामवादिमते कार्यस्य कारणाभेदेऽपि कारणस्य कार्याद्भेद इति भेदाभेदयोर्व्यवस्थितत्वेन भोक्तृभोग्ययोर्ब्रह्मणाऽभेदेऽपि ब्रह्मणस्तद्भेदेन भोग्यस्य ब्रह्मणाऽभेदेऽपि भोक्त्रभिन्नब्रह्माभेदस्य भोग्येऽभावेन कथं भोक्तृत्वापत्तिशङ्केत्यत उक्तं साङ्ख्यसिद्धान्तेन कारणाभेदमङ्गीकृत्येति । ततश्च साङ्ख्येन कार्यकारणयोः परस्परमत्यन्ताभेदाभ्युपगमाद्युक्तमेव तद्रीत्या भोक्तृत्वापादनमिति भावः । अनैकान्तिकत्वोपपादनायोक्तं परिणामतः सिद्धप्रातिस्विकरूपभेदानपह्नवेन लोकसिद्धं कारणाभेदं साङ्ख्यसिद्धान्तेनाङ्गीकृत्येति । परिणामतः सिद्धो यः प्रातिस्विकरूपभेदस्तदनपह्नवेन लोके फेनतरङ्गादौ सिद्धं समुद्ररूपकारणाभेदं प्रकृतेऽपि साङ्ख्यसिद्धान्तेनाङ्गीकृत्येत्यर्थः। समुद्ररूपैककारणाभिन्नानामपि फेनतरङ्गादीनां परस्परं भेदस्य लोके दृष्टत्वात्प्रकृतेऽपि ब्रह्मरूपैककारणाभिन्नयोरपि भोक्तृभोग्ययोः परस्परं भेद इति भावः । न चैकेन कारणेनात्यन्ताभिन्नानामपि कार्याणां कथं साङ्ख्यरीत्या परस्परं भेदो येन व्यभिचारचोदना सङ्गता स्यादिति वाच्यम् । कारणेनात्यन्ताभिन्नानामपि कार्याणां परस्परमालयं भेदस्य तन्मतेऽपि स्थितत्वात् । यद्वक्ष्यति साङ्ख्यपरीक्षायां परस्परं विभेदश्च कार्याणामालयं भवेदिति ॥ **स्वरूपेति** । स्वरूपभेदात्कार्यभेदाद्व्यपदेशभेदादिति प्रत्येकं भेदशब्दसम्बन्धः। आदिपदेनाकारसङ्ख्याभेदादेः परिग्रहः । तन्तुत्वपटत्वादिरूपस्वरूपभेदाज्जलाहरणादिरूपकार्यभेदात्तन्तुः पट इति व्यपदेशभेदादादिपरिगृहीतात्पिण्डाकारं कारणं पृथुबुध्नोदराकारं च कार्यमित्याकारभेदाद्बहवस्तन्तव एकः पट इति सङ्ख्याभेद इत्यर्थः । तदनन्यत्वमिति प्रतिज्ञामनूद्य व्याचष्टे ॥ **तदनन्यत्वमिति** । उक्तप्रतिज्ञायां हेतुं पृच्छति ॥ **कुत इति** । बुभुत्सितहेतुविषयं सूत्रभागमवतारयति ॥ **आरम्भणेति** । तत्र भेदनिषेधकमारम्भणशब्दं व्याकरोति ॥ **यथेति** । पूर्वाधिकरणेऽपि भेदग्राहिमानाविरोधोपपादनाद्गतार्थत्वमित्याशङ्कानिरासायोक्तमभ्युपगम्येति ।

अङ्गीकृत्य हि भेदग्राहिप्रमाणस्य प्रामाण्यं भेदाभेदयो रूपभेदेन विरोधोऽनन्तराधिकरणे समाहितः । सम्प्रति स्वीकृतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वा-त्प्रच्याव्य व्यावहारिकत्वे व्यवस्थाप्यते । तथा च विषयभेदादपौनरुक्त्यमिति भावः । विभागस्य वस्तुतोऽसत्त्वे हेतुत्वेन तदनन्यत्वमिति सूत्रावयवं विभजते ॥ **यस्मादिति** । ननु कार्यप्रपञ्चस्य भेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्यतामिच्छन्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्याचक्षाणः स्वोक्तिविरोधं कथं नाधि-गच्छति । तत्राह ॥ **व्यतिरेकेणेति** । यस्मादेवमवगम्यते तस्मात्परमार्थतो विभागो नास्तीति तद्ग्राहिमानं व्यावहारिकमानत्वात्तात्त्विकमानसा-मन्यस्याविरोधीत्यर्थः । कार्यस्य कारणातिरेकेणाभावे हेतुं पृच्छति ॥ **कुत इति** । बुभुत्सितहेतुविषयं सूत्रमवतारयति ॥ **आरम्भणेति** ॥ **आक्षेप इति** । न कथमपीत्याक्षेप इत्यर्थः । उत्तरत्र परिहाराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादिति भावः ॥ **चशब्द इति** । अनेन तदनन्यता चेति चशब्द-सम्बन्धः सूचितो भवति । ब्रह्मणो ब्रह्मानन्यतायाः सिद्धान्तेऽपि सत्त्वेन तदाक्षेपायोगादाह ॥ **जगत इतीति** । कार्यस्य कारणानन्यतायाः सूत्राप्रतिपाद्यतायाः भाष्येऽनुक्तत्वात्तल्लाभायापेक्षितशेषं पूरयति ॥ **अत्रेति** । कथञ्चिदन्यतेति मूले आक्षेपार्थककथंशब्देन न कथञ्चिदिति केनापि प्रकारेण तदनन्यतायाः सूत्राप्रतिपाद्यत्वमुपदर्शितं तत्कथमित्यतस्तद्दर्शयन्पूर्वपक्षासम्भवनिमित्तं तावदाह ॥ **अयमाशय इति** । ननु वैशेषिकरीत्या स्वरूपकार्यव्यपदेशादिभेदेन कार्यस्य कारणानन्यत्वसिद्ध्या जगतो ब्रह्मानन्यत्वाक्षेपस्य प्रदर्शितत्वात्कथमत्र पूर्वपक्षासम्भव इत्यतो भवेदेवं यद्यत्र वैशेषिकादेः पूर्वपक्षितोपपद्येत । न च सोपपद्यत इत्याह ॥ **यो हीति** । तं प्रत्येवानन्यत्वप्रतिपादनस्य क्लिष्टत्वादिति भावः । ननु च मयाऽप्यत्र यो ब्रह्मोपादानत्वमङ्गीकृत्यापि तदनन्यत्वं न मन्यते तस्यैव पूर्वपक्षीकरणान्न पूर्वपक्षासम्भव इत्यतो भवेदेतदेवं यदि तव पूर्व-पक्षितत्वेनाभिमतो वैशेषिकादिर्जगतो ब्रह्मोपादानत्वमङ्गीकृत्य तदनन्यत्वं न मन्यत इति स्यात् । न चैतदस्ति । वैशेषिकादिभिर्जगतो ब्रह्मानन्य-ताया इव ब्रह्मोपादानताया अप्यनभ्युपगमेन तेषामुक्तरूपत्वाभावादित्याह ॥ **न चेति** । माऽस्तु वैशेषिकादेस्तथात्वं किं तावता प्रकृते समायात-मित्यत आह ॥ **इतीति** । इतिशब्दो हेतौ । वैशेषिकादेरतथात्वेन तद्रीत्या जगतो ब्रह्मोपादानकत्वमभ्युपगम्य ब्रह्मानन्यत्वशङ्कारूपपूर्वपक्षानुदयात्तं प्रत्यनन्यत्वप्रतिपादनमनवसरग्रस्तामिति भावः । अनवसरमेवोपपादयति ॥ **ब्रह्मेति** ॥ **सैवेति** । प्रथमामिति शेषः ॥ **न त्विति** । प्रथममिति

शेषः । तत्र हेतुमाह ॥ **तदिति** । तदनन्यतायास्तदुपादानकत्वैकप्रमाणकत्वात्तदसिद्धौ न सा समर्थयितुं शक्यत इत्यर्थः । ननु ब्रह्मोपादानता-मनङ्गीकुर्वाणं प्रति तस्या अप्यत्र साधनादत्रोक्तन्यायोपपादितब्रह्मोपादानतामङ्गीकृत्यातदन्यतां मन्यमान एवात्र पूर्वपक्ष्यभिमतः । तं प्रति चास्त्येवोक्तरीत्या जगतो ब्रह्मान्यत्वप्राप्तिरिति न तदनन्यत्वप्रतिपादनस्य सूत्रेऽनवसरग्रस्तत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ **अथेति** ॥ **न तथा सतीति** । तदधिकरणव्युत्पाद्यप्रमेयस्यानेनैव सिद्धेरिति भावः । नन्वत्र वैशेषिकादिः पूर्वपक्षी येनोक्तदोषः किन्तु जगतो ब्रह्मोपादानतामभ्युपगम्यापि तदन्यतां मन्यमान एव । तत्कथमनन्यत्वप्रतिपादनस्यानवसरग्रस्तत्वमित्याशङ्कते ॥ **प्रकृत्यधिकरण इति** ॥ **अङ्गीकारितमिति** । प्रकृत्यधिकरण इति शेषः ॥ **विरोधादिति** । समवायस्यान्यत्वेनैव सहवृत्तेः सर्वत्र दर्शनेनानन्यत्वेन विरोधादित्यर्थः । अङ्गीकृत्य च समवायैर्विरोधोद्भावनमिदम् । वस्तुतस्तु स एवासिद्धः । समवायाभ्युपगमाच्चेत्यादिना वैशेषिकपरीक्षायां तस्य निराकरिष्यमाणत्वादित्याह ॥ **समवायस्येति** ॥ **प्रयत्नवैयर्थ्यमिति** । अधिकरणानारम्भप्रसङ्ग इत्यर्थः । एतदेव विशदयति ॥ **न हीति** । आरभ्येतेतीत्यत्रत्येतिशब्दस्येत्ययमाशय इति पूर्वेण सम्बन्धः । एवं प्राप्त्य-भावाच्च तदनन्यत्वमिति सूत्रं जगतो ब्रह्मानन्यत्वप्रतिपादकमित्यर्थपरतया कथञ्चेति भाष्यं योजितम् । इदानीं त्वङ्गीकारविरोधादित्यभिप्रेत्य तमु-पपादयति ॥ **अनन्यत्वं हीति** । परोत्प्रेक्षितविरोधपरिहाराभासदूषणपरतयाऽप्येतदेव भाष्यं योजयितुमाशङ्कते ॥ **नेति** । भाष्यस्योक्तविरोधपरि-हाराभासदूषकतासिद्ध्यर्थमपेक्षितपूरणेन भाष्यं योजयति ॥ **यदीत्यादिना** । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्येतत्सूत्रखण्डसूचिततया पराभिमतारम्भण-शब्दरूपप्रमाणनिरासकतयाऽप्येतदेव भाष्यं योजयितुं प्रथमं तावज्जगतो ब्रह्मानन्यत्वप्रतिज्ञायाः प्रमाणाभावेनायुक्तत्वसमर्पकतया तद्व्याचष्टे ॥ **अथवेति** । नन्वारम्भणशब्दरूपप्रमाणनिरासकत्वं न भाष्यस्य प्रतीयते तत्कथं तेन तन्निरास इत्यतोऽत्र सम्भावितविकल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकं प्रथम-पक्षनिरासपरतया भाष्यं व्यापारयति ॥ **अत्रेति** ॥ **आद्ये इति** । प्रकृतघटादिविषयत्वादारम्भणशब्दस्य जगद्विषयत्वाभावाच्च तेन जगतो ब्रह्मानन्य-त्वसिद्धिरिति भावः । अपेक्षिताध्याहारेण द्वितीयपक्षनिरासपरतया तदेव भाष्यं व्यापारयति ॥ **द्वितीय इति** । उक्तरीत्या कथं च तदनन्यता ज-गत इति भाष्येणैव प्रमाणनिरासासिद्धेर्जगतो ब्रह्मणो वाऽविकारत्ववर्णनपरमुत्तरभाष्यमनर्थकमित्याशङ्क्य विकारस्य विकार्यनन्यत्वप्रतिपादकारम्भणशा-

ब्दस्य साक्षाज्जगतो ब्रह्मानन्यत्वमङ्गीकृत्वाऽसम्भवेऽप्यर्थतस्तद्गमकत्वं भविष्यतीति शङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेनार्थत आरम्भणशब्देन जगतो ब्रह्मानन्यत्वसिद्धिशङ्कामुत्थापयति ॥ **विकारस्येति** । विकारत्वाभावमात्रस्याविकारत्वशब्दार्थत्वेऽपि योग्यतादिवशाद्ब्रह्मणः सम्बन्ध इति भावेनाविकारत्वमित्येतद्ब्रह्मविकारत्वाभाव इति व्याख्यातम् । न च प्रकृतीत्यादिनेत्यत्रादिशब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यत इति वाक्यशेषपरिग्रहः ॥ **साधिते सतीति** । सतिसप्तमीयमित्यर्थः । साकाङ्क्षत्वेन वाक्याभासत्वशङ्कापरिहाराय कथं च तदन्यतेति पूर्वेण सम्बन्धमाह ॥ **कथं चेति** । एवं जगतस्त्वविकारत्व इति कारिकाखण्डे जगत इत्यस्याविकारत्व इत्यनेनापि सम्बन्धमङ्गीकृत्य जगतो ब्रह्मविकारत्वाभावाद्विकारस्य विकार्यनन्यत्वप्रतिपादकारम्भणशब्देनार्थतोऽपि जगतो ब्रह्मानन्यत्वसिद्धिरित्युक्तम् । इदानीं त्वारम्भणशब्देनार्थतो जगतो ब्रह्मानन्यत्वसिद्धिशङ्कया जगतो ब्रह्मविकारत्वाभावसाधनेनेव ब्रह्मणो विकारित्वाभावसाधनेनापि परिहारान्न जगत इत्यस्याविकारत्व इत्यनेन सम्बन्धः । किन्तु कथं च तदनन्यता जगत इति पूर्वेणैव सम्बन्ध इति पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । मूले ब्रह्मण इत्यनुक्तेर्न ब्रह्मणो विकारित्वाभावप्रतिपादकत्वमस्य भाष्यस्येति कथमनेन तन्निरास इत्यतोऽपेक्षितमर्थं शेषपूरणेनाह ॥ **ब्रह्मण इति शेष इति** । ननु जगतो ब्रह्मविकारत्वाभावेनेव ब्रह्मणो विकारित्वाभावसाधनेनैतच्छङ्कानिरासेऽपि ब्रह्मणोऽविकारत्वसाधनेन न तच्छङ्कानिरासः । अविकारित्वेऽपि ब्रह्मणो जगत्प्रति विकारित्वमात्रेण जगतो ब्रह्मानन्यत्वसिद्धेरवर्जनीयत्वादित्यतोऽत्राविकारत्वपदस्याविकारिपरत्वाद्विकारित्वाभावस्यैवाविकारत्व इत्यनेन वर्णनाद्युक्त एवोक्तशङ्कानिरास इति भावेनाविकारत्व इत्यस्य कथमविकारित्वमर्थ इत्यतस्तद्व्युत्पाद्य दर्शयति ॥ **न विद्यत इत्यादिना** । नन्वविकारित्व उक्तन्यायेन साधित इत्युत्तरभाष्ये सादृश्यादेः श्रुत्यर्थतया साधितत्वमुच्यते तदनर्थकम् । न च जगतो ब्रह्मानन्यत्वे पराभिप्रेतप्रमाणस्यार्थान्तरपरत्वेन तदनन्यत्वाद्यर्थकत्वाभावप्रतिपादनद्वारा जगतस्तदनन्यताया अप्रामाणिकत्वसिद्ध्यर्थं तदिति वाच्यम् । तत्र प्रमाणतया पराभिमतस्यारम्भणशब्दस्य साक्षादर्थतो वा तदनन्यत्वावगमकत्वस्य कथं च तदनन्यता जगत इति पूर्वभाष्येणैव व्युत्पादितत्वेन तन्मात्रेणैव तदनन्यताया अप्रामाणिकत्वस्य सिद्धत्वात् । न च तेनारम्भणशब्दमात्रस्य तत्राप्रामाण्यसिद्धावपि तत्सङ्गृहीताया उत तमादेशमप्राक्ष्य इत्यनेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेस्तदसिद्ध्या तत्सिद्ध्यर्थमेतदिति वाच्यम् । आरम्भ-

SGF

णशब्दस्य तत्राशक्तत्वेन तेन तत्सङ्गृहस्यैव परेण वक्तुमशक्यत्वाज्जगतो ब्रह्मविकारस्य ब्रह्मानन्यत्वस्य च तत्राप्रतिभासेन तत्सङ्ग्रहस्य व्यर्थत्वाच्चेत्यतस्तेन तत्परिग्रहप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं तस्यास्तत्र प्रामाण्यं च व्युत्पाद्य तत्सावकाशत्वव्युत्पादकतयोत्तरभाष्यं योजयितुमारम्भणशब्देन तत्परिग्रहशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **तत्तात्पर्यपर्यालोचनयेति** । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानान्यथाऽनुपपत्त्येत्यर्थः । लोकेऽन्यज्ज्ञानेनान्यज्ज्ञानस्यादर्शनादिति भावः । भवेदेवं श्रुतितात्पर्यपर्यालोचनया जगतो ब्रह्मानन्यत्वसाधनत्वं यदि सौत्रारम्भणशब्दस्य परोक्तं श्रुत्युपलक्षणतयोपादानमुपपद्येत । न तदुपपद्यत इत्याह ॥ **महावाक्येति** । श्रुत्युपलक्षणयोपादानं हि तन्निमित्ते सति स्यात्तन्निमित्तं च महावाक्योपक्रमत्वमवान्तरवाक्योपक्रमत्वं वा प्रधानवाचित्वं वादिपरिगृहीतमन्यद्वा किञ्चिदेतेष्वन्यतमस्य सत्त्व एव श्रुत्युपलक्षणयोपादानदर्शनात् । न चैतेषु यत्किञ्चिदप्यारम्भणशब्दे परस्यापि सम्मतम् । तत्कथं तस्य श्रुत्युपलक्षणया तस्योपादानं स्यात् । स्वमते तु प्रधानवाचित्वादारम्भणशब्दस्य श्रुत्युपलक्षणयोपादानमुपपन्नमिति भावः । नन्वेवं निमित्ताभावेन सौत्रारम्भणशब्दस्योत तमादेशमप्राक्ष्य इति श्रुत्युपलक्षणत्वायोगादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेर्न तेन प्राप्तिरित्यप्राप्तश्रुतेरर्थान्तरवर्णनेनानन्यत्वेऽप्रामाण्यव्युत्पादनपरोत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यत आह ॥ **अभ्युपेत्येति** । उपलक्षणत्वेपि नेष्टसिद्धिः परस्येत्याशयेनोपलक्षणत्वाभ्युपगमो भाष्यकाराणामिति भावः । ननु चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेः सादृश्याद्यर्थताया उक्तन्यायसिद्धत्वेऽप्यविकारार्थत्वस्य पूर्वमसाधितत्वात्तत्साधितत्वकथनमनुपपन्नमित्यतोऽत्राविकारत्वपदेन सादृश्यादेरेव ग्रहणान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याविकारत्वपदेन तल्लाभं दर्शयति ॥ **विकारत्वादन्यस्मिन्नित्यादिना** । आदिपदेन प्राधान्यादेः परिग्रहः ॥ **उक्तन्यायेनेति** । प्राधान्यात्तत्परिज्ञानादित्यादिनेति शेषः । यद्यपि तत्र प्राधान्यार्थत्वमेवोक्तं न तु सादृश्यार्थत्वमपीत्युक्तन्यायेनेति नाश्लिष्टम् । तथाऽपि सादृश्यादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमाचार्येणान्यत्र व्युत्पादितमत्रानुसन्धेयमिति स्वकीयतात्पर्यनिरूपणमनुरुध्य सादृश्यादावित्युक्तमिति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु सादृश्यादावित्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा प्राधान्यस्यैवोक्तेर्नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । उक्तशङ्कापरिहारस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ **श्रुतितात्पर्यपर्यालोचनयाऽपीति** । सौत्रारम्भणशब्दोक्तप्रमाणनिरासससमाप्त्यर्थकोऽत्रेतिशब्दः । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दोपात्तवा-

क्यानां भाष्ये तदनन्यत्वासाधकतांया अनुपपादितत्वेन प्रासन्यूनताशङ्कापरिहारायादिशब्दोपात्तप्रमाणनिरासपरतयाऽपि कथं च तदनन्यतेत्येत-देव भाष्यं योजयितुमादिपदोपात्तवाक्यैस्तदनन्यत्वासिद्धिमनुवदति ॥ **यदपीति** । भाष्ये आदिपदेन वाक्यान्तरग्रहणस्य निरस्तत्वेन प्रसक्तां वाक्यान्तरस्यादिपदोपात्तताया भाष्यकारानुमतताशङ्कां स्वयं तदनुपपत्तिव्युत्पादनेन परिहरति ॥ **तदसदित्यादिना** । कुतो न वाक्यान्त-रस्य ग्रहणमित्यतस्तद्ग्रहणे बाधकमाह ॥ **तथा सतीति** ॥ **एतेषामपीति** । आदिशब्दोपात्तानामिदं सर्वमित्यादीनामित्यर्थः। इति प्रयोगः स्यान्न त्वारम्भणशब्दादिभ्य इति प्रयोगः। तथा सति शब्देतरविजातीयप्रमाणानामेवादिशब्दे लाभापत्त्या वाक्यान्तरस्यादिपदोपात्तता न सिध्येदिति भावः। तर्हि भाष्यकृताऽप्यादिपदेन वाक्यान्तरग्रहणानुपपत्तिरेव वक्तव्या किं तत्परित्यागेनोपपत्तिविरोधव्युत्पादनप्रयासेनेत्यत आदिपदोपात्ततायामपि वाक्या-न्तराणां न परस्येष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्यादिशब्देन वाक्यान्तराणां ग्रहणासम्भवमनुपपाद्योपपत्तिविरोधेन तत्प्रामाण्यनिराकरणं भाष्यकारीयमनुपपन्न-मित्याशयेनाङ्गीकारवादरूपतया भाष्यमवतारयति ॥ **अस्तु वेत्यादिना** । कथमनन्यत्वे वाक्यानामुपपत्तिविरोध इत्यतस्तं दर्शयितुं सम्भावित-विकल्पद्वयप्रदर्शनपरतया तावद्भाष्यं व्याचष्टे ॥ **यौ इत्यादिना** । भाष्ये विकल्पितपक्षद्वयाक्षेपादर्शनान्न्यूनतामाशङ्क्यैतदेव भाष्यं तदाक्षेपतया योजयति ॥ **आद्यमाक्षिपतीति** । प्रथमपक्षाक्षेपस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थं तत्परतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ **एकत्वलक्षणेति** । तर्ह्यनेनैव भाष्येण प्रथमपक्षाक्षेपसिद्धेरुत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यतस्तदाक्षेपमात्रसिद्धावप्याक्षेपकयुक्तेरनुपन्यस्ततया तदुपन्यासार्थत्वान्नोत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यभिप्रेत्याक्षेपे हेतु-समर्पकतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **अत्रेति** । ब्रह्मणो विकारत्वमात्रे ब्रह्मजगतोर्नैकत्वमात्रं ब्रह्मजगतोर्नैकत्वाभावसाधकमित्यत उपलक्षणतया मूलं व्याचष्टे ॥ **जगतस्तु विकारात्मत्वे प्रत्यक्षादिप्रमिते सतीति** । तावताऽप्याक्षेपहेतुः कः सिद्ध इत्यत आह ॥ **विरुद्धेति** । भाष्यस्य द्वितीय-पक्षाक्षेपत्वासिद्ध्यर्थं शेषपूरणेन दर्शयति ॥ **विकारीति** ॥ **व्याख्यानमिति** । जगतोऽविकारत्वे ब्रह्माविकारत्वाभावेन च प्रकृतीत्याद्युक्तन्यायेन साधिते सति विकारिविकारभावलक्षणा च तदनन्यता कथमिति पूर्वेणान्वय इति व्याख्यानं पूर्ववदित्यर्थः । विषयान्तरोपदर्शनेन श्रुतिप्रामाण्य-समर्थनपरतयाऽपि भाष्यं योजयितुं श्रुत्यप्रामाण्यशङ्कामुत्थापयति । **नन्विति** ॥ **अन्यथेति** । उपपत्तिविरोधेन श्रुतेस्तदनन्यार्थकत्वाभाव इत्यर्थः ॥ ॥२१२॥

अप्रामाण्येति । न च तद्युक्तमपौरुषेयत्वेन निर्दोषायास्तदयोगादिति भावः । तावता कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **सावकाशेति** । नन्वेतदयुक्तम् । यद्युक्तिविरोधेन श्रुतेः स्वार्थात्प्रच्यावनं तस्याः सकलप्रमाणापेक्षया प्राबल्यात् । यत्किञ्चित्स्वार्थात्प्रच्यावनं तदुपजीव्यविरोध एव। न चात्र तथेत्याशङ्क्याह ॥ **यथेति** । अयं भावः । श्रुतेरर्थप्रच्यावनस्यायुक्ततां वदतः कोऽभिसन्धिः । किं विरुद्धयोरेव प्रामाण्यमुत वेदविरुद्धाया युक्तेरप्रामाण्यमिति । नाद्यः। वस्तुनि विकल्पप्रसङ्गात्। नान्त्यः । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतायास्तदयोगात्। कथं तर्ह्युपजीव्यविरोधे त्वित्युक्तमिति चेदुपलक्षणत्वेनेति ब्रूमः। उपजीव्यं खलु नोपजीव्यमित्येव बाधकं किन्तु प्रबलत्वेन । तद्यदि युक्त्यन्तरस्यापि स्यात्तदा कुतो न बाधकतेत्यभिमान्य-धिकरणे दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृश इति कारिकाखण्डेन भाष्यकृतोक्तमित्यर्थः ॥ छ ॥ **अपरामिति** । विवर्तवादिव्याख्यानमित्यर्थः । परव्याख्यानस्य सूत्राक्षराननुगुणतां दर्शयितुं योग्यं पूरयति ॥ **इतीति** । भोक्त्रापत्तेरिति प्राहेति पूर्ववाक्यादिति शेषः । सूत्राक्षराननुगुणता-माभिनयेन दर्शयति ॥ **यद्यत्रेति**। नन्वनृतशब्दस्येव तदनन्यत्वशब्दस्याप्यनृतत्ववाचकत्वादनृतत्वमित्येव ब्रूयादित्यापादनं निर्बीजमित्यतो भवेदेवं यदि तदनन्यत्वशब्दस्यानृतत्ववाचकत्वं स्यान्न च तदस्तीत्याह ॥ **न हीति** । अभिधानाद्यभावादिति भावः । न केवलं साधकाभावो बाधकं चास्ती-त्याह ॥ **तथा सतीति** । ब्रह्मण्यपि ब्रह्मानन्यत्वशब्दप्रयोगादिति भावः ॥ **तदात्मनाऽस्तीति लभ्यत इति** । ब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वव्यवहारालम्ब-नस्य जीवचैतन्यस्यानन्दादेश्च तदात्मना सत्त्वदर्शनादिति भावः । तदात्मना सत्त्वलाभमनभ्युपगम्य तद्व्यतिरेकेण नास्तीत्युक्त्या सर्वथाऽप्यनृतत्व-लाभाभ्युपगमे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । जीवचैतन्यस्येत्युपलक्षणम् । आनन्दादेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तद्व्यतिरेकेण नास्तित्वव्यवहारालम्बनत्वावि-शेषादिति भावः । न केवलं विशिष्टनिषेधस्य विशेषमात्रविषयत्वं दर्शनादिबलमात्रसिद्धं किन्तु न्यायसिद्धं चेत्याह ॥ **प्रसिद्धं चैतदिति** । यद्यपि सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामत इत्येवात्र न्यायः पठितो न तूक्तरूपस्तथाऽप्यर्थत एकदेशस्य प्रकृतोपयोगाभिप्रायेणायं पाठ इति ध्येयम् । **विशेषणमुपसङ्क्रामत इतीति**। विशेष्यमात्रोपस्थितेर्निषेधानुपयोगादितराव्यावृत्ततया तत्स्वरूपोपस्थितेश्च स्वत एवेतरव्यावृत्तविशेषणोपस्थितिं विनाऽ-योगेन निष्कृष्टविशेष्योपस्थित्यपेक्षया विशेषणोपस्थितेः पूर्वभावित्वेन विशेषणस्य प्राप्तत्वादित्यर्थः । यत्तु क्वचिद्विशिष्टस्यापि निषेधान्वयो दृश्यते

नैव शून्यगृहे स्वपेदिति स त्वगातिकतया । यथा चैतत्तथोपपादितं जिज्ञासासूत्रे ग्रन्थकारेण विवृतं च वाक्यार्थचन्द्रिकाकृतेति ध्येयम् । नन्वनृतत्वमित्येव वक्तव्यत्वेऽपि तथाऽनुक्त्वा प्रयोजनविशेषसिद्ध्यर्थं तदनन्यत्वमिति वचनं सङ्गच्छत एवेत्यतः किमस्यत्र ब्रह्मण्यारोपितत्वज्ञानं तदनन्यत्वोक्तेः प्रयोजनमभिमतम् । किंवा ब्रह्मसत्तयैवेदं सत्तावन्नापराऽस्य सत्ताऽस्तीति ज्ञापनम् । अथवा येयं प्रपञ्चे सत्ताऽवभासते साऽधिष्ठानब्रह्मगतारोपितेति ज्ञापनमिति विकल्पत्रयं मनसि निधायाद्यपक्षमाशङ्कते ॥ **सत्यमिति** । तथा सति वक्तव्यानुक्त्याऽवक्तव्योक्तिप्रसङ्ग इत्याशयेन वक्तव्यानुक्तिमुपपादयति ॥ **तथा सतीति** । तत्रारोपितत्वमिति वचनस्यैव ब्रह्मविवर्तताज्ञापकत्वेन तेन विना तदसिद्धेरिति भावः । अवक्तव्योक्तिप्रसङ्गमप्युपपादयति ॥ **न हीति** । अन्यथा रजतस्य शुक्तिविवर्तताज्ञापनाय ततोऽन्यत्वप्रयोगप्रसक्तेरिति भावः । द्वितीयं पक्षमुत्थापयति ॥ **अथेति** ॥ **तर्हीति** । अन्यथा ब्रह्मसत्तयैव सत्तावतो जीवचैतन्यस्यानन्दादेर्वा तदभावप्रसक्त्याऽनृतत्वप्रसङ्गादिति भावः । तृतीयमाशङ्कते ॥ **अथेति** । तथा सत्यन्यथाख्यातिवादित्वापत्त्याऽनिर्वचनीयख्यातिवादित्वभङ्गप्रसङ्ग इत्याह ॥ **तत्किमिति** । आरोपिताकारस्यान्यत्र पारमार्थिकत्वस्यान्यथाख्यातिवादिपक्षत्वादिति भावः । नन्वयं न तेषामेव पक्षः किन्तु ममापीति नारोपिताकारस्यान्यत्र पारमार्थ्यनियममात्रेणान्यथाख्यातिवादित्वप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **तथात्वे चेति** । किमत्र यद्यत्प्रपञ्चेऽवभासते तत्सर्वं तदारोपाधिष्ठाने ब्रह्मणि पारमार्थिकमिति विशेषनियमो विवक्षितः किंवाऽऽरोपितनिष्ठतया यद्यद्भाति तत्तदारोपाधिष्ठाने पारमार्थिकमिति सामान्यनियम इति विकल्पद्वयमभिप्रेत्याद्यं दूषयति ॥ **आकाशत्वादिकवदिति** । द्वितीयमपि प्रत्याह ॥ **रजतत्वादिकं चेति** । एवमपव्याख्यानस्य सूत्राक्षरानानुगुण्यव्युत्पादकतया कथं च तदनन्यतेति भाष्यं योजितम् । इदानीं तु परोत्प्रेक्षितविरोधपरिहाराभासकं दूषयितुं तच्छङ्कोत्थापनाय तथा व्याख्याने सूत्रकारस्य पूर्वोत्तरविरोधव्युत्पादकतयाऽपेक्षिताध्याहारेण तद्योजयति ॥ **यद्वेति** । अत्राभ्युपगम्य चेममित्यादिना सङ्करोक्तं विरोधपरिहाराभासप्रकारं शङ्कते ॥ **नन्विति** । तथा सति भोक्त्रापत्तेरित्यंशे सूत्रकारस्य यथाभूतार्थोपदेष्टृत्वाभावादनाप्तत्वं स्यादित्याह ॥ **प्रतारकत्वप्रसङ्गादिति** । उपलक्षणं चैतत् । भोक्त्रापत्तेरिति प्रमाणस्य सूत्रस्यानृतविषयत्वेऽप्रामाण्यं स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु च प्रत्यक्षादिप्राप्तप्रपञ्चसत्यताया अत्रानूद्य-

मात्रत्वेन तत्सत्यतायास्तात्पर्यान्नाप्रामाण्यापत्तिस्तात्पर्यविषयीभूतार्थबाध्यताया एव तत्र प्रयोजकत्वात्तस्याश्च प्रकृतेऽभावादित्यतः स्यादेवं कथाञ्चिद्यदि प्रत्यक्षादिप्राप्तप्रपञ्चसत्यताऽनुवादितोपपद्येत । न चेयमुपपद्यते । अनुवादस्य निष्फलत्वात् । तथा हि । किमयं निषेधार्थानुवादो विधानार्थो वेति विकल्पं मनसि निधायोत्तरत्रानिषेधान्न निषेधार्थोऽनुवाद इत्याशयेनाद्यं प्रत्याह ॥ **अन्यथेति** । सूत्रस्य भोक्तृभोग्यलक्षणप्रपञ्चसत्यतायां तात्पर्ये हि प्रतारकत्वमापादितम् । तत्परिहाराय तात्पर्यं परित्यज्य निषेधायानुवादत्वाश्रवणे सूत्रकार उत्तरत्र तत्सत्यां प्रत्याचक्षीत न च तदस्तीत्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **अप्रत्याख्यायैवेत्यारभ्योपयोक्ष्यन्त इत्यन्तेन** । कार्यप्रपञ्चमप्रत्याख्याय तत्सत्यतामप्रतिषिध्यैव तत्परिणामप्रक्रियामेवाश्रयति सूत्रकारः । तस्याः सगुणोपासनोपयोगित्वात् । तस्याश्च मोक्षार्थनिर्गुणोपासनार्थत्वादित्यर्थः । भवेदेवं यदि सगुणोपासननिर्गुणोपासनयोः साध्यसाधनभाव एव स्यात् । न चासावुपपद्यत इत्यभिप्रेत्य तत्र सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं तन्निरासेन साध्यसाधनभावासम्भवमेव दर्शयति ॥ **किमित्यादिना** ॥ **प्रकृतेति** । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञाते निर्गुणोपासनविषयप्रयोजनेत्यर्थः । सगुणोपासनविषयप्रयोजनयोः कथं प्रकृतोपासनविषयप्रयोजनाननुकूलत्वमित्यतस्तत्स्फोरणाय सगुणोपासनविषयप्रयोजने दर्शयति ॥ **भेदविषयत्वादित्यादिना** । तयोरनुकूलतां दर्शयति॥ **भेदवासना हीति** ॥ **अत एवेति** । सगुणोपासनविषयप्रयोजनयोः प्रकृतविषयप्रयोजनप्रतिकूलत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अनाप्तत्वेति** । प्रतिकूलतया तदसाधनस्यैव तत्साधनत्ववर्णनादिति भावः । अत्र पक्षद्वये हेतुसमर्पकजगत इत्युत्तरभाष्यानर्थक्यं भवतीत्यतस्तदनुरोधेन तदुपयुक्तार्थपरतया पूर्वभाष्यं योजयति ॥ **अथवेति** । ननूक्तप्रतिज्ञायां जगतो ब्रह्मविवर्तत्वाभावस्य साधितत्वं हेतुतयोपवर्णनीयं भाष्यकारेण तस्यैवोक्तप्रतिज्ञोपपादकत्वात् । न तु ब्रह्मविकारत्वाभावबाधितत्वम् । तत्कथमेतदित्यतोऽत्राविकारत्वपदस्याविवर्तकत्वपरत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तद्व्याख्याति ॥ **ब्रह्मविवर्तत्वाभाव इति** । तदुक्तन्यायेनेत्यस्यानुपपत्तिः । न च प्रकृतीति पूर्वोपन्यस्तन्यायेनाविकारत्वप्राप्तावप्यविवर्तत्वाप्राप्तेरित्यतः प्रकृतोपयोगिन्यायसमर्पकतया तद्व्याचष्टे ॥ **यच्चाविकृतमित्याद्युक्तन्यायेनेति** । अस्मिन्नपि पक्षे आरम्भणशब्दादिभ्य इति सूत्रावयवार्थतया पराभिप्रेतप्रमाणनिरासेन भाष्ये प्रसक्तन्यूनतापरिहाराय तत्परतयाऽप्येतदेव भाष्यं योज्यमित्याह ॥ **एवं प्रमाणाभावपरत्वेनापीति** । इयमत्र प्रमाणाभावपरत्वेन भाष्ययोजना ।

कथं च जगतस्तदनन्यतानृतत्वलक्षणा प्रतिज्ञातुं युक्ता । तत्र प्रमाणाभावादिति शेषः । नन्वारम्भणशब्दादिभ्य इत्युक्तत्वात्कथं प्रमाणाभाव इति चेत् । अत्र वक्तव्यम् । किमारम्भणशब्दः साक्षाज्जगतोऽनृतत्वमाचक्षीतोत विकारस्यानृतत्वम् । आद्ये कथं च तदनन्यतानृततालक्षणा जगतोऽस्यार्थः स्यात् । यथा सोम्येति मृत्पिण्डादेः प्रकृतत्वादित्युत्तरम् । द्वितीये तु भवतु विकारस्यानृतत्वं जगतस्तु कथमनृततेति । विकारस्यानृतत्वे उक्ते जगतोऽपि ब्रह्मविकारत्वादनृतत्वं सिद्ध्यत्येव तस्यापि तद्विकारत्वादित्यत उक्तं जगत इति । अविकारत्वे ब्रह्मविकारत्वाभावे उक्तन्यायेन न च प्रकृतीत्यादिनेति शेषः । साधिते सति कथं तदनन्यतेति सम्बन्धः । नन्वारम्भणशब्देनोत तमादेशमप्राक्ष्य इत्याद्या श्रुतिरुपलक्ष्यते । तत्तात्पर्यपर्यालोचनया जगतो ब्रह्मविकारत्वमनृतत्वं चावगम्यत इति चेन्न । महावाक्यावान्तरवाक्योपक्रमत्वप्रधानवाचिकृत्वाद्यभावेनास्य श्रुत्युपलक्षणयोपादाने निमित्ताभावात् । अभ्युपेत्याप्युपलक्षणत्वमाह ॥ **विकारत्व इति** । विकारत्वादन्यस्मिन्साद‍ृश्यादौ श्रुत्यर्थतयोक्तन्यायेन साधिते सति श्रुतितात्पर्यपर्यालोचनया च कथमनृतता सिध्येत् । यदप्युक्तमादिपदगृहीतादैतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिवाक्यादनृतत्वसिद्धिरिति । तन्न । आदिपदेन वाक्यान्तरग्रहणानुपपत्तेः । तथा सत्यारम्भणादिशब्देभ्य इतिप्रयोगप्रसङ्गादिति । ननु स्वतन्त्रकारणान्यत्वमित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च सूत्रार्थकथनरूपत्वान्न तदिति वाच्यम् । दोषव्युत्पादनेनापव्याख्याननिरासमात्रेणान्यत्वचारितार्थ्येन तत्कथनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतो नोक्तरीत्याऽपव्याख्याननिरासो युक्तः । तथा सत्यर्थान्तराभावेन सूत्रस्य निरर्थकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । परमाप्ततया भगवत्प्रणीतसूत्रस्य च तदयोगात् । किन्तु व्याख्यानद्वयमध्ये यत्किञ्चिदेकत्वमङ्गीकृत्य तत्रोक्तदोषा एवाभासतां नेतव्या इत्याशङ्कायां भवेदेवं यद्यबाधितमर्थान्तरं न स्यान्न चैवम् । अतो न दोषा अन्यथयितव्या इत्याशयेनार्थान्तरकथनस्यार्थवत्त्वादित्यभिप्रेत्य तथोत्तरवाक्यं योजयितुं शङ्कामुत्थापयति ॥ **एवं तर्हीति** । मूले तेनेत्यस्य वैय्यर्थ्यमाशङ्क्य स्वतन्त्रकारणत्वमत्र निषिध्यत इति प्रतिज्ञार्थेऽपेक्षितहेतुसमर्पकत्वान्न तदिति भावेन हेतुसमर्पकतया तदर्थमाह ॥ **यत इत्यादिना** ॥ **अनेकविधमिति** । तदात्मत्वानृतत्वरूपमित्यर्थः । ननु न स्वतन्त्रकारणान्यत्वस्यात्र निषेधो युक्तः । प्रापकाभावेन तस्याप्राप्तत्वात् । प्राप्तस्य च निषेधव्यत्वात् । न च युक्त्या तत्प्राप्तिः । प्रापकयुक्तेरनुपन्यासेन तदभावात् । भावेऽपि वा तस्याः श्रुतिबाधितत्वेनोक्तार्थागमकत्वादित्यत

उक्तार्थप्रापकयुक्तीनां स्पष्टत्वेन शिष्यैरेवोत्प्रेक्षितुं शक्यत्वेन तदनुपन्यासो भाष्ये दोषं नाहवतीत्यभिप्रेत्य युक्तिप्रापकयुक्तिस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं तासां श्रुत्यबाधितत्वमुपपाद्य स्वतन्त्रकारणान्यत्वस्य प्राप्तिं तावदुपदर्शयति ॥ **कर्त्रनधीनेत्यादिना** । तत्र घटसृष्टावपि कर्तृव्यतिरिक्तकारणस्य स्वातन्त्र्यासिद्ध्या कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणसापेक्षत्वरूपसाध्यासिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिरित्यतः स्वातन्त्र्यस्वरूपनिरूपणपूर्वकं करिष्यमाणप्रयोगे दृष्टान्तसिद्धिमुपदर्शयाति ॥ **कर्त्रिति** । शक्त्यादिमदित्यादिपदेन प्रवृत्तिपरिग्रहः ॥ **ततो महदादिसृष्टिरपीत्यादि** । नन्वेतेषामनुमानानां कर्त्रन्यस्वतन्त्रकारणसद्भावाख्यैकविषयत्वेन प्रमेयभेदाभावान्न बहुत्वं सम्भवति । न च पक्षादिभेदेन प्रयोगभेदमाश्रित्य बहुत्वं विवाक्षितमिति वाच्यम् । तथा सत्यतिप्रसङ्गापत्तेः । अतीताद्यधिकरणेऽपि मृन्न वक्त्री जडत्वात् । वक्तृत्वाभावो वा मृन्निष्ठश्चेतनासाधारण धर्माभावात् । वक्तृत्वं वा मृन्निष्ठाभावप्रतियोगि चेतनासाधारणधर्मत्वादित्येवं प्रयोगभेदेन युक्तिबाहुल्यस्याभिमान्यधिकरणेऽपि वक्तुं शक्यत्वेन तद्विरोधपरिहारकाभिमान्यधिकरणेन गतार्थत्वापात् । तत्कथं बहुत्वमिति चेत् । उच्यते । अत्र विमता सृष्टिः कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणसापेक्षेत्येकस्मिन्नपि प्रयोगे विमता सृष्टिः कर्त्रनधीनसत्ताकाधिष्ठानसापेक्षा तदनधीनशक्तिकाधिष्ठानसापेक्षा तदनधीनसत्ताककरणसापेक्षा तदनधीनशक्तिककरणसापेक्षा सृष्टित्वादिति प्रयोगेऽनेकप्रयोगा अभिप्रेताः । तथा महदादिकं कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणायत्तोत्पत्तिकमित्याद्यनुमानत्रयेऽप्युक्तरीत्यैकैकस्मिन्नपि प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारः प्रयोगा अभिप्रेताः । अत एवानुमानप्रयोगदर्शनात्पूर्वमुक्तसर्वार्थसाधारण्येन कर्त्रनधीनसत्ताकशक्त्यादिमत्कारणान्तरसव्यपेक्षा खलु घटादिसृष्टिर्दृष्टा इत्यनेन ग्रन्थेन दृष्टान्ते साध्यसमर्थनं कृतम् । अत्र चाद्यानुमाने कर्त्रनधीनसत्ताकाधिष्ठानं प्रमेयं द्वितीये कर्त्रनधीनशक्तिकाधिष्ठानं तृतीये कर्त्रनधीनसत्ताकं करणं चतुर्थे तदनधीनशक्तिकं करणमित्यस्त्येव प्रमेयभेदः । एवमेव विमता स्थितिः उक्तरूपाधिष्ठानसापेक्षोक्तरूपकरणसापेक्षा स्थितित्वात् । विमतो विनाश उक्तरूपाधिष्ठानसापेक्ष उक्तरूपकरणसापेक्षो विनाशत्वादित्यपि साधनमत्राभिमतम् । तत्कथं न प्रमेयभेद इति सर्वमनवद्यम् । किमत्र यतो वेत्यादिब्रह्मकारणत्वप्रतिपादकश्रुत्या विरोधोऽभिमतः किंवेश्वरव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणनिरासकश्रुत्येति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति । **श्रुतीनामिति** । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **स्वतन्त्रेति** । ननु च नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतिसद्भावात्कथं तदभाव इत्यत आह ॥ **भावेऽपीति** ॥ **बाहुल्येनेति** । बहुत्वेनेत्यर्थः ।

बहुत्वं च प्रागुपपादितरीत्या द्रष्टव्यम् । मूले स्वतन्त्रकारणस्यान्यत्वं निषिध्यत इति भाति । तच्चायुक्तम् । स्वतन्त्रकारणस्य ब्रह्मणो जीवजडात्मकप्रपञ्चान्यत्वस्य सिद्धान्तिनाऽप्यङ्गीकृतत्वात् । तस्यैवं प्राप्तत्वाभावाच्चेत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **ब्रह्मणोऽन्यस्येति** । उक्तार्थसमर्पकतयाऽध्याहारेण सूत्रं योजयति ॥ **महदादीति** । ननु स्वतन्त्रकारणान्यत्वं तेनात्र निषिध्यत इत्येतावतैवोक्तरीत्या तदनन्यत्वमिति सूत्रांशव्याख्यानासिद्धेर्हिशब्दवैयर्थ्यमित्यतस्तदनन्यत्वमिति प्रतिज्ञांशव्याख्यानसिद्धावप्यारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिनोक्तस्वपक्षसाधकप्रमाणादिसूचकत्वात्तस्य न तदिति भावेन तत्प्रयोजनमाह ॥ **तदिति** ॥ **स्वपक्ष इति** । कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणाभावरूप इत्यर्थः ॥ **विपक्ष इति** । कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणभावरूप इत्यर्थः । स्वतन्त्रसाधनभावे प्रमाणैरुपलभ्येतेति भाष्योक्तेरिति भावः । नन्वारम्भणाद्याक्षेपशब्दस्यैव कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रकारणाभावसाधकत्वात्तदनन्यत्वमिति प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं सूत्रकृताऽऽरम्भणाद्याक्षेपशब्दादिभ्य इत्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **लक्षितलक्षणयेति** । सूत्रे आरम्भणशब्देन स्वार्थसाहचर्याधिष्ठानादिकं लक्ष्यते । तथा चारम्भणशब्दादिति सिध्यति । न चैतावतैव विवक्षितार्थः सिध्यति । आरम्भणादिप्रतिपादकवाक्यस्य कर्तृव्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनाभावाप्रतिपादकत्वादत आरम्भणशब्देनैवारम्भणाद्याक्षेपो लक्ष्यते । ततश्चारम्भणशब्देनैव लक्षितलक्षणयाऽऽरम्भणाद्याक्षेपे लब्धे आरम्भणशब्दादित्यस्यारम्भणाद्याक्षेपप्रतिपादकवाक्यादित्यर्थपर्यवसानान्न वक्तव्यानुक्तिरवक्तव्योक्तिश्च प्रसज्येत इत्यर्थः । वाच्यार्थानुपपत्त्यैकस्मिन्नर्थे लक्षिते सति तस्याप्यनुपपत्त्या पुनस्तेनैव शब्देनार्थान्तरमपि यत्र लक्ष्यते सा लक्षितलक्षणा । वाच्यार्थानुपपत्तिमात्रमूला तु लक्षणेत्येवं लक्षणालक्षितलक्षणयोर्विवेको द्रष्टव्यः । ननु श्रुतावधिष्ठानस्यारभणापेक्षया प्रथमं निर्देशेन प्राधान्यादधिष्ठानशब्दादिभ्य इति तस्यैव ग्रहणमुचितं न त्वप्रधानस्यारम्भणस्य । प्रधानमधिष्ठानं विहायाप्रधानस्याम्रभणस्योपपादने निमित्ताभावात् । तथा च वक्तव्यानुक्तिरवक्तव्योक्तिश्च सूत्रेऽवर्जनीये इत्याशङ्कते ॥ **तथाऽपीति** । अधिष्ठानस्यारम्भणापेक्षया प्राधान्यं शाब्दमारम्भणस्य चापेक्षया प्राधान्यमार्थं शाब्दाच्च प्राधान्यादार्थस्य प्राधान्यस्य बलवत्त्वात्तद्विवक्षया सूत्रे आरम्भणशब्दस्यैवोपादानमुपपन्नमिति न वक्तव्यानुक्त्यादिप्रसङ्ग इत्याशयेन परिहरति ॥ **शाब्दादिति** । भवेदेतदेवं यद्यारम्भणस्याधिष्ठानापेक्षया प्राधान्यमेव स्यात्तदेव तु कुत इत्यत आरम्भणशब्दार्थस्य करणस्य क्रियासाध-

द

आधिष्ठाना

केष्वतिशयितत्वस्य पाणिनिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह ॥ साधकतममिति ॥ असङ्गत इति । तेन स्वतन्त्रकारणाभावस्यासिद्धेरित्यर्थः । आरम्भण० शब्दादेरागमतयोक्तार्थसाधकत्वाभावेऽप्यर्थापत्तितया तद्बोधकत्वसत्त्वाद्युक्तस्तस्य प्रमाणतयोपन्यास इति भावेनार्थापत्तिस्वरूपं दर्शयति ॥ मैवमिति । इतिशब्दस्यास्त्यत्राभिप्राय इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ बह्वीनामिति । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्रादिपदेन युक्तेः पटवच्च यथा प्राणादिरिति सूत्रैश्चोपात्तानामपरतन्त्रत्वस्वतन्त्रत्वसाधनसत्ताप्रदत्वादिरूपयुक्तीनामित्यर्थः ।

अ०—॥ ॐ सत्त्वाच्चावरस्य ॐ ॥ ॐ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॐ ॥ द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावश्चेतना धृतिः ॥ यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ इति श्रुतेस्तद्वशस्य भावो न पर इत्यतः ॥

सु०—स्यादेतत् । अद्भ्यः सम्भूत इत्यादिवचनात्कथं ब्रह्मातिरिक्तस्य स्वतन्त्रकारणस्यानुपलब्धिः । न चात्र स्वातन्त्र्यं न श्रूयत इति वाच्यम् । पारतन्त्र्यानुक्तौ स्वातन्त्र्यस्य लोकानुरोधादेव सिद्धेरिति । एतत्परिहाराय सूत्रम् ॥ ॐ सत्त्वाच्चावरस्येति ॐ ॥ तस्यायमर्थः । स्यादयं दोषो यदि वयं ब्रह्मातिरिक्तं कारणमेव नास्तीति वदामः । न चैवम् । अवरस्य तदधीनस्य प्रकृत्यादेः कारणस्य सत्त्वादिति। तदिदं परिहाराय न पर्याप्तम् । यावता पूर्वपक्षिणा पारतन्त्र्यानुक्तौ स्वातन्त्र्यमेव सेत्स्यतीत्युक्तम्। अन्यथा पूर्वपक्षस्य निर्दलत्वापत्तेरित्यतः प्रकृत्यादेः कारणजातस्येश्वराधीनसत्ताकत्वे प्रमाणं दर्शयन्सूत्रं व्याचष्टे ॥ द्रव्यमिति । चेतना जीवाः । धृतिश्चित्प्रकृतिः * धारकत्वादिति श्रुतेः प्रकृत्यादेस्तद्वशस्य भावोऽङ्गीक्रियते । अतोऽद्भ्यः सम्भूत इत्यत्रापि स्वातन्त्र्यासिद्धेर्नानुपलब्धिरयुक्तेत्यर्थः । यद्यप्यारम्भणशब्दादेरद्भ्यः सम्भूत इति श्रुतेश्च परस्परविरोधादर्थापत्त्यैवैषोऽर्थो लभ्यते । तथाऽपि मन्दापेक्षया स्पष्टश्रुत्युदाहरणम् । यद्वा स्वतन्त्रकारणान्यत्वं निषिध्यत इत्यनेन परतन्त्रकारणान्तरसद्भावः सूचितः । अन्यथा कारणान्यत्वमित्येव ब्रूयात् । स परतन्त्रकारणसद्भावः कुत इत्यत आह ॥ द्रव्यमिति । भावो गम्यत इति शेषः । अत्र तद्वशत्वं विधेयम् । कारणसद्भावस्य परेणाप्यङ्गीकृतत्वात् ॥ ॐ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॐ ॥ इति सूत्रम्।

तत्राक्षेपस्यायमर्थः । नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमिति महाप्रलये मूर्तामूर्तादेरशेषस्यासत्त्वव्यपदेशात्कारणोपलब्धिपरिचोदना । तस्येश्वरवशस्याङ्गीकारेण समाधानं च नोपपद्यते । न चायं पक्षोऽसदिति चेत्यादिनैव निराकृतः । तत्रेश्वरस्याप्यनङ्गीकारात् । इह पुनरीश्वरमङ्गीकृत्य कारणान्तरनिराकरणात् । न चाद्भ्यः सम्भूत इत्यादिविरोधः । अत्र महाप्रलये कारणान्तरसद्भावस्याश्रवणात् । ईश्वरातिरिक्तकर्तृकासु सृष्टिष्ववादिकारणसद्भावपरत्वाच्च । एवञ्चारम्भणशब्दादयोऽपि समञ्जसा भवन्तीति । अत्र नेति सिद्धान्तांशं व्याचष्टे॥ द्रव्यमिति । न महाप्रलये कारणान्तरस्याभावो वाच्यः। किन्तु तद्वशस्य भाव एव । तस्य तद्वशत्वं कुत इति चेत् । द्रव्यमिति श्रुतेरिति । ननु नासदासीदिति सर्वस्यासत्त्वव्यपदेशात्कथं नेत्यत उक्तं धर्मान्तरेणेति । तद्व्याचष्टे ॥ तद्वशस्येति । सावधारणं चेदम् । तद्वशस्यैव भावः प्रलये न स्वतन्त्रस्य । ततः स्वातन्त्र्यलक्षणधर्मविशेषाभिप्रायेणासत्त्वव्यपदेशो युज्यते । उपलक्षणमेतत् । यथोक्तं भाष्ये । यत्खलु परतन्त्रमव्यक्तं कार्यानभिमुखं तदसादिति व्यपदिश्यते । कुतः श्रुतेर्मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थोऽङ्गीक्रियते । तम आसीदित्यादिवाक्यशेषात् । न च तमो ब्रह्म।आनीदवातमिति तस्य पृथगवस्थानोक्तेः । न चानन्तप्रकाशस्य तमस्त्वमुपपद्यते । किन्तु प्रकृतेरेवाच्छादकत्वादेरिति । ननु च प्रलयेऽवस्थितं चेत्प्रकृत्यादि तस्य स्वातन्त्र्यादिधर्माभावः कुतो येनैवं व्याख्यायत इति चेत् । वाक्योपक्रमतच्छेषयोर्विरोधादर्थापत्त्यैवेति ब्रूमः । श्रूयते च स्पष्टमित्याशयवान्वाक्यशेषादित्येतत्प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ न पर इति । तस्माद्धान्यन्न परः किञ्च नासेत्यतो वाक्यशेषात्प्रकृत्यादीनां प्रलये स्वातन्त्र्याद्यभावोऽवगम्यत इत्यर्थः । इह हि तस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्प्रकृत्यादिकं परः परं स्वातन्त्र्यादिधर्मोपेतं नासेति तत्सद्भावाभ्युपगमेन परत्वं निषिध्यते । अन्यथा परशब्दवैयर्थ्यादिति । स्यादेतत् । कारणान्तरसद्भावमभ्युपगम्य तस्येश्वराधीनतां वदता सिद्धान्तिनेदं वक्तव्यम् । किमीश्वरः प्रकृत्यादिभिर्विनाऽपि कदाचित्सृष्ट्यादिकं करोत्युत तैरेवेति नियमः। आद्ये तेषां कथं कारणत्वमनियतत्वात्। अन्यथा रासभस्यापि घटकारणतापत्तेः । द्वितीये तु कथं तत्परित्यागेन कदाऽप्यकुर्वाणस्येश्वरस्य स्वातन्त्र्यम् । कथं च नियमेनापेक्षणीयानां तेषां पारतन्त्र्यम् । एवं

प्रकृत्यैव महान्तं महतैवाहङ्कारमित्यादिनियमं कदाचिदपहाय सृजत्युतानेन नियमेनैव । आद्ये त्वनियतत्वेनाकारणत्वप्रसङ्गः । द्वितीये पुनरीश्वरादेः स्वातन्त्र्याद्यनुपपत्तिः । तथा प्रकृत्यादिकमुपादानीकृत्य कालादिकं निमित्तीकृत्य सृजतीति नियमे व्यत्यासे चोक्तदोषानुषङ्गः । अतो युक्तिबाधितत्वादस्यार्थस्य कारणान्तरनिरपेक्ष एव भगवान्सृष्ट्यादिकं करोतीत्येव ज्यायः ।

टि०——॥ ॐ सत्त्वाच्चावरस्य ॐ ॥ ननु द्रव्यं कर्म चेत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतत्सत्त्वाच्चावरस्येत्येतत्सूत्रव्याख्यानार्थमिति वाच्यम् । तद्वशस्य भाव इति भाष्यखण्डेनैव तद्व्याख्यानसिद्ध्या शेषवैयर्थ्यानिस्तारात् । न चेश्वरव्यतिरिक्तप्रकृत्यादिसाधनानामीश्वराधीनत्वप्रदर्शनपरत्वान्न शेषवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तत्प्रदर्शनस्यापि निष्फलत्वात् । न च भावे चोपलब्धेरिति पूर्वसूत्रोक्तेश्वरव्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनानां प्रमाणेनानुपलब्धिसमर्थनार्थत्वान्न तन्निष्फलमिति वाच्यम् । ईश्वरव्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनोपलम्भकप्रमाणाभावेन तच्छाङ्काया एवानुदयेन तदनुपलम्भसमर्थनस्यापि निष्प्रयोजकत्वात् । न चाद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्येतदेव वाक्यं तच्छङ्काप्रापकमिति वाच्यम् । तत्र स्वातन्त्र्यस्याश्रवणेन तेन तत्प्राप्तेरयोगात् । कथञ्चित्तेन प्राप्तावपि सत्त्वाच्चावरस्येति सूत्रेणैव तच्छङ्कापरिहारात्प्रमाणदर्शनपरभाष्यानर्थक्यानिस्तारादित्यतस्तत्प्रयोजनदर्शनपूर्वकमीश्वरव्यतिरिक्तसाधनानां प्रमाणेन स्वातन्त्र्योपलम्भशङ्कामुपपाद्य तत्परिहारकतया सूत्रमेवावतार्य तेन तस्यापरिहृतत्वं चोपपाद्य तच्छङ्कानिरासायेश्वरव्य तिरिक्तसाधनानामीश्वराधीनतायां प्रमाणोपदर्शकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥स्यादेतदिति । ननु पारतन्त्र्यानुक्तौ स्वातन्त्र्यमेव सेत्स्यतीत्येतावत्पर्यन्तमत्र पूर्वपक्ष एव न क्रियते तत्कथं सूत्रस्य परिहाराय न पर्याप्तत्वमित्यत आह ॥ अन्यथेति । अद्भ्यः सम्भूत इति वाक्येनेश्वरव्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनालाभेन ब्रह्मातिरिक्तस्वतन्त्रकारणानुपलब्धेरप्रत्यूहत्वेन तदाक्षेपायोगादिति भावः। अत्र चेतनाशब्दस्य मनोवृत्तिविशेषचेतनापरतायां द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव चेत्यादिवाक्यान्तरविरोधप्रसङ्गात्तदनुरोधेन चेतनाशब्दो जीवपर इत्याह ॥ चेतना जीव इति । धृतिशब्दस्य कथंञ्चित्प्रकृतिपरत्वमित्यतो योगेन तादित्याशयेन यौगिकमर्थमाह ॥ धारकत्वादिति । सर्वाधारत्वादित्यर्थः । आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेतीति श्रुतेरिति भावः। अत्र द्रष्टव्यादिपदार्थस्तु जिज्ञासाधिकरणोक्तरीत्या प्रतिपत्तव्यः । तावता कथमुक्तशङ्का-

SGDF

परिहार इत्यतस्तं दर्शयति ॥ **इति श्रुतेरित्यादिना** ॥ **एषोऽर्थ इति** । द्रव्यं कर्म चेत्येतत्प्रमाणोदाहरणसाध्योऽर्थ इत्यर्थः । तथा च भाष्यकारीयं तदुदाहरणमनर्थकमिति भावः । अस्मिन्पक्षे भाष्यकारीयप्रमाणोपन्यासस्य मन्दविषयत्वं कल्पनीयं भवतीत्यपरितोषात्सत्वाच्चावरस्येत्येतत्सूत्रशेषत्वं परित्यज्य तदनन्यत्वमित्याद्यसूत्रशेषत्वमेवाङ्गीकृत्य कथमस्य तेन सङ्गतिरित्यतस्तदपेक्षितार्थप्रतिपादकतां दर्शयति ॥ **यद्वेति** । ज्ञापकश्चायमर्थो न कारक इत्याशयेन योग्यं शेषं पूरयति ॥ **भावोऽवगम्यत इति शेष इति** ॥ **अत्र तद्वशत्वमेव विधेयमिति** । तस्यैव जिज्ञासितत्वादिति भावः । भावोऽपि विधेयः किन्न स्यादित्यतस्तस्याजिज्ञासितत्वान्नैवमित्यभिप्रेत्य तस्याजिज्ञासिततायां हेतुमाह ॥ **कारणेति** ॥ ॐ **असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्** ॐ ॥ अस्मिन्पक्षे तत्पर इत्यत इत्युत्तरखण्डस्य पूर्वेण सह सङ्गत्यलाभाद्वैयर्थ्यमित्यतस्तत्परित्यागेन द्रव्यमित्यादेरसद्व्यपदेशादित्येतत्सूत्रस्थनेति सिद्धान्तखण्डव्याख्यानत्वेन तच्छेषत्वान्न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तच्छेषतया योजनां दर्शयितुं स्पष्टतया शिष्यैरेव व्याख्यातुं शक्यं इति भावेन भाष्यकृता व्याख्यातमेतत्सूत्रीयपूर्वपक्षखण्डं सूत्रमुपन्यस्य स्वयं व्याचष्टे ॥ **असदित्यादिना** ॥ **विरोध इति** । अत्र कारणान्तरश्रवणादिति भावः । न कारणान्तरसद्भावश्रवणस्य नासदासीदिति तदसत्त्वव्यपदेशविरोधित्वं कालभेदेनोपपन्नतत्सत्त्वासत्त्वविषयत्वेन श्रवणद्वयस्याभिन्नविषयत्वात् । किन्तु यत्कालावच्छेदेन नासदासीदिति कारणान्तरस्यासत्त्वं वर्णितं तत्कालावच्छेदेन कारणान्तरसत्त्वाभिधानस्यैव । न चाद्व्यः सम्भूत इति कारणान्तरबोधकवाक्यं महाप्रलये तत्सद्भावमवगमयति येन विरोधः स्यादित्याशयेन परिहरति ॥ **अत्रेति** । नासदासीदितीश्वरकर्तृकसृष्टौ कारणान्तरासद्भावपरम् । तस्य चेश्वरकर्तृकसृष्टावेव कारणान्तरसद्भावश्रवणेन विरोधो वाच्यः । न चाद्व्यः सम्भूत इतीश्वरकर्तृकसृष्टौ कारणान्तरसद्भावपरं येन तद्विरोधः स्यात्किन्तु तदतिरिक्तकर्तृकासु सृष्टिष्वब्दिकारणान्तरसद्भावपरं तत्कथं विरोध इत्याह ॥ **ईश्वरेति** ॥ **एवञ्चेति** । प्रकारद्वयेन वाक्यद्वयस्य भिन्नविषयतायां सिद्धायामित्यर्थः ॥ **समञ्जसं भवतीति** । तेषां स्वारस्येन सर्वथा कारणान्तराभावावगमकत्वादीश्वरकर्तृकसृष्टौ च तद्बोधितस्य सर्वथा कारणान्तराभावस्य च सत्त्वात्सामञ्जस्यमन्यथा त्वीश्वरकर्तृकसृष्टावपि स्वतन्त्रकारणान्तरनिषेधकत्वादसामञ्जस्यं तेषामिति भावः । इतिशब्दस्येत्ययमर्थ इति सम्बन्धः । द्रव्यमित्यादेर्भाष्यस्य साकाङ्क्षा-

न्नेति सिद्धान्तांशव्याख्यानत्वं सम्भवतीत्यत आकाङ्क्षाक्रमेणापेक्षितपूरणपूर्वकं तद्योजयति ॥ **नेत्यादिना** । एवं सूत्रे नेति प्रतिषिद्धप्रकारप्रतियोग्याकाङ्क्षितप्रकारविशेषसमर्पकतया तद्वशस्य भाव इति भाष्यं योजितम् । इदानीं तु भाष्ये धर्मान्तरेणेति सूत्रखण्डस्य पृथगव्याख्यानमुक्तन्यूनतापरिहाराय तद्व्याख्यानतयाऽप्येतदेव व्यापारयितुं सूत्रे धर्मान्तरेणेत्येतन्निरसनीयशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वित्यादिना** । तद्वशस्येत्यादेर्धर्मान्तरेणेत्येतद्व्याख्यानत्वस्फोरणायापेक्षितं पूरयति ॥ **साधारणं चेदमिति** । तदेवाभिनयेन दर्शयति ॥ **तद्वशस्यैवेति** ॥ **स्वातन्त्र्यलक्षणधर्मविशेषाभिप्रायेणेति** । स्वातन्त्र्यलक्षणधर्मावच्छिन्नकारणाभावस्य सविशेषणे हीति न्यायेन प्रथमप्राप्तस्वातन्त्र्यरूपविशेषणमात्रविषयत्वमभिप्रेत्येदमुक्तमिति ध्येयम् ॥ **उपलक्षणमेतदिति** । तद्वशस्यैव भाव इत्येतदव्यक्तकार्यानभिमुखस्यैव च भाव इत्यस्योपलक्षणम् । ततश्च व्यक्तत्वकार्याभिमुखत्वरूपधर्मविशेषाभिप्रायेणासत्त्वव्यपदेशो युज्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वत्र तद्वशस्यैव भाव इत्येतद्यथाश्रुतमेवास्तु किमुपलक्षणत्वाश्रयणेनेत्यतो भाष्यानुसारादित्यभिप्रेत्योक्तस्य सर्वस्य भाष्यारूढतां दर्शयति ॥ **यथोक्तं भाष्य इति** । अव्यक्तत्वपारतन्त्र्यादिधर्मान्तरेण हि तदुच्यत इति तद्वाक्यादिति भावः । इदं च भाष्यं विशिष्टनिषेधे सति योऽर्थ उपलक्ष्यते तत्प्रदर्शनपरमेव न तु निषेध्यतावच्छेदकधर्मप्रदर्शनपरमित्यविरोध इत्यवधेयम् । ननु च तद्वशस्यैव भाव इत्यस्यैवोपलक्षणत्वे स्वायत्तन्यायविरोध इत्यतः स्वतन्त्रप्रयोग एव तथा । न चायं स्वतन्त्रप्रयोग इति भावेनास्वतन्त्रप्रयोगतां दर्शयति ॥ **यत्त्वल्विति** । सूत्रेवाक्यशेषादित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य नासदासीदिति निषेधस्य स्वरूपविषयकत्वोपपत्तेर्न स्वातन्त्र्यादिधर्मान्तरविषयकत्वमित्याशङ्कापरिहाराय स्वरूपनिषेधे बाधकोपदर्शनपरत्वान्न तदिति भावेनोक्तशङ्कानिवर्तकतया सूत्रखण्डं योजयति ॥ **कुत इति** । वाक्यशेषस्थतमःशब्दस्य ब्रह्मपरतयाऽस्य वाक्यस्य ब्रह्मणः प्रलयेऽवस्थानप्रतिपादकतया सावकाशत्वेन प्रकृत्यादिसत्त्वाप्रतिपादकत्वान्न नासदासीदिति स्वरूपेण प्रकृत्यादिनिषेधस्य वाक्यशेषस्य बाधकतेति भावेन शङ्कते ॥ **न चेति** । नापीत्यर्थः । अनन्तप्रकाशस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । यद्वा ननु न पर इत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चेदं वाक्यशेषादित्येतत्सूत्रखण्डव्याख्यानरूपत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तम आसीदिति वाक्यशेषादिति भाष्यानुरोधेन वाक्यशेषादित्यस्यान्यार्थत्वेनैतदर्थत्वस्य तद्विरुद्धत्वेन सूत्रखण्डव्याख्या-

SGDF
Sri Gurgeshwari ... Foundation

नरूपत्वायोगादित्यतः सति तस्मिन्व्याख्याने प्रकारान्तरेणेदमनुभाष्यकाराणां तद्व्याख्यानमिति तत्परोत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य भाष्यदिशा सूत्र-
खण्डं व्याख्याय तत्र प्रसक्तानुपपत्तिमाशङ्क्य तत्परिहारेण तदुपपादकतयाऽस्य सम्भवदुक्तिकतां चोपपाद्यात्रापि प्रसक्तानुपपत्तिशङ्काप्रदर्शन-
पूर्वकं तत्परिहाराय प्रकारान्तरेण सूत्रखण्डव्याख्यानपरतयोत्तरभाष्यं सङ्गमयितुं भवेदेतदेवं यदि वाक्यशेषादिति सूत्रखण्डस्यैव प्रयोजनं किञ्चि-
द्भवेत् । न चैवम् । पूर्वखण्डेनैवोक्ताक्षेपसमाधानादित्यतः प्रकृत्यादिस्वरूपनिषेधस्य मुख्यनिषेधत्वात्सार्वज्ञादिधर्मनिषेधस्य चामुख्यत्वान्मुख्यामुख्य-
योश्च मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायेन मुख्यस्यैव ग्राह्यत्वान्नासदासीदिति निषेधस्य प्रकृत्यादिस्वरूपनिषेधरूपमुख्यार्थपरित्यागेन सार्वज्ञादिधर्मनिषेध-
रूपमुख्यार्थपरत्वाश्रयणं धर्मान्तरेणेति पूर्वोक्तं तन्न्यायविरोधादयुक्तमिति शङ्कायामसति बाधके मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थपरत्वाश्रयणस्य न्याय-
विरुद्धत्वेऽपि प्रकृते प्रकृत्यादिस्वरूपनिषेधार्थत्वे प्रलये तत्सत्त्वप्रतिपादकवाक्यशेषरूपबाधकस्य सद्भावाद्युज्यते मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थाश्रयण-
मिति पूर्वोक्तधर्मनिषेधपरत्वसमर्पणार्थत्वाच्च सूत्रखण्डवैयर्थ्यमपीत्याशयवांस्तद्व्यावर्त्यतया मुख्यामुख्यन्यायविरोधशङ्कां तावदुत्थापयति ॥ कुत
इति । कुतो बाधकादित्यर्थः । बाधकाभावान्नामुख्यार्थाश्रयणमन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः । भवेद्वाक्यशेषस्य स्वरूपनिषेधबाधकत्वम् । यदि
वाक्यशेषस्य तमश्शब्दस्य प्रकृत्यादिपरत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । तस्य ब्रह्मपरत्वादिति बाधकसावकाशतामाशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** ॥
पृथगिति । तथा च तेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गाच्च तमःशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमाश्रित्य तस्य प्रलयेऽवस्थानपरमेतद्वाक्यमङ्गीकर्तुमिति भावः । प्रवृत्ति-
निमित्तविरहाच्च न तमश्शब्दस्य ब्रह्मपरतेत्याह ॥ **न चेति** । नापीत्यर्थः । यद्यप्यन्यगततमस्त्वस्य भगवदधीनत्वात्स्वातन्त्र्यं निमित्तमादाय तम-
श्शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं व्युत्पादयितुं शक्यते तथाऽपि प्रवृत्तिनिमित्तस्य तद्गतत्वमेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति तमाश्रित्येतदुक्तमिति ध्येयम् । अनन्त- म
प्रकाशस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । अनन्तप्रकाशत्वादित्यर्थः । एवं तम आसीदिति वाक्यशेषादिति भाष्यकारीयसूत्रखण्डव्याख्यानस्य सम्भवदु- ॥२१८॥
क्तिकतामुपपाद्य प्रकारान्तरेण तद्व्याख्यानतया न पर इत्यत इत्यनुभाष्यं सङ्गमयितुं तन्निरसनीयतया भाष्योक्तेऽर्थेऽनुपपत्तिमाशङ्कते ॥ **ननु
चेति** । अत्र स्वातन्त्र्यादिधर्माभावः कुतो न कुतोऽपि सम्भवति । स किं स्वातन्त्र्यादिति साधकाभावाद्भवेत्किंवा तत्र बाधकसद्भावात् । नाद्यः ।

त्व प्रलयावस्थितस्यैव तत्साधकस्य सत्त्वात् । नान्त्यः । स्वातन्त्र्याद्यभावसाधकप्रमाणाभावादिति योजना । अयमर्थः । न प्रकृत्यादेः प्रलयेऽवस्थि-
तत्वं वक्तुं युक्तम् । तथा सति प्रलयेऽवस्थितत्वेन ब्रह्मवत्स्वातन्त्र्यप्राप्तौ नासदासीदिति श्रौतनिषेधस्य त्वदभिमतसार्वज्ञादिधर्मविषयत्वभङ्ग-
प्रसङ्गादतो निषेधस्य सार्वज्ञादिधर्मविषयकत्वसिद्ध्यर्थं प्रलये प्रकृत्यादेरवस्थानाभावस्यैव त्वयाऽपि वाच्यत्वेन वाक्यशेषस्य प्रलये प्रकृत्यादिसत्त्व-
परत्वाभावे नासदासीदिति निषेधस्य प्रकृत्यादिस्वरूपमात्रविषयत्वे बाधकत्वासम्भवादसति बाधके एव मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थस्वीकारस्यान्याय्य-
त्वान्न प्रकृत्यादिस्वरूपनिषेधरूपमुख्यार्थपरित्यागेन स्वातन्त्र्यादिधर्मनिषेधरूपामुख्यार्थस्वीकारो युक्त इति । यद्यपि द्रव्यं कर्म च कालश्चेति स्वा-
तन्त्र्याभावसाधकश्रुतेः पूर्वमुदाहृतत्वान्नैतच्छङ्कावकाशस्तथाऽप्यन्तरङ्गज्ञापकबुभुत्सयेयं शङ्केति ध्येयम् । प्रकृत्यादेः स्वातन्त्र्याद्यभावसिद्ध्यर्थं
भाष्ये वाक्यशेषादिति सूत्रखण्डार्थतया स्वातन्त्र्याभावप्रतिपादकश्रुत्युदाहरणेन प्रसक्तां स्वातन्त्र्याद्यभावस्यानन्यलभ्यत्वभ्रान्तिमन्यलभ्यत्वोप-
दर्शनेन परिहरति ॥ **वाक्येति** । अर्थापत्तेरप्यनुमानत्वाच्च स्वातन्त्र्यानुमानबाधकतेत्याशङ्क्यार्थापत्तेः श्रौतत्वाद्युक्तं तद्बाधकत्वमिति भावेन
वाक्येत्याद्युक्तम् । तदर्थापत्त्यैव स्वातन्त्र्यादिसिद्धेर्भाष्यकारीयं न पर इति प्रकृत्यादेः स्वातन्त्र्याभावप्रतिपादकश्रुतिपरतया सूत्रखण्डव्याख्यानमनर्थ-
कमित्यतस्तत्तात्पर्यमाह ॥ **श्रूयते चेति** । न पर इत्युपन्यस्तप्रमाणैकदेशस्य प्रलये प्रकृत्यादीनां स्वातन्त्र्याभावाप्रतिपादकत्वेन तत्पूर्वोत्तरभागोप-
लक्षणत्वं न पर इत्यत इत्यत्र भाष्ये विशेष्यानुपादानेनास्य भाष्यस्य वाक्यशेषादिति सूत्रेणान्वयं ज्ञापकश्चायमर्थो न कारक इति न्यायेनावगम्यत इत्यस्य
लाभं च मनसि निधायापेक्षिताध्याहारेण भाष्यं व्याचष्टे ॥ **तस्मादित्यादिना** । ननु तस्मादिति वाक्ये प्रकृत्यादिकं न स्वतन्त्रमित्यश्रवणात्कथमस्य
स्वातन्त्र्यभावावगमकत्वमित्यतो मन्त्रेण तल्लाभं दर्शयितुं मन्त्रार्थमाह ॥ **इह हीति** । नन्वथाऽपि ब्रह्मणोऽन्यन्नासेति प्रकृत्यादेः स्वरूपनिषेधस्यैव
सम्भवान्न तत्सद्भावाभ्युपगमेन स्वातन्त्र्यनिषेधकत्वमस्येत्यतः स्वरूपनिषेधकत्वे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । ब्रह्मणोऽन्यन्नासेत्येतावतैव स्वरूपनिषे-
धसिद्धेरिति भावः । ननु शक्तोऽपीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च युक्तेरित्युक्तकारणत्वादिघटनाप्रकारप्रदर्शनार्थमेतदिति वाच्यम् । प्रकृत्यादि-
कारणत्वादेरघटनाप्रापकाभावेन तद्घटनाय युक्तेरित्यनेनावक्तव्यत्वादित्यतस्तत्सूत्रावतारिकारूपपूर्वपक्षरीत्या तदघटनायाः प्रसक्तत्वेन तन्निरासके

युक्तेरित्यादिसूत्रे युक्तेरित्यनेन प्रकृत्यादेः कारणत्वादिघटनाया अवश्यवक्तव्यत्वात्तदुक्तकारणत्वादिघटनाप्रकारप्रदर्शकत्वमुत्तरभाष्यस्य नानुपपन्नमित्यभिप्रेत्य तत्प्रकारप्रदर्शकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं प्रकृत्यादिकारणत्वादेर्युक्तिविरोधेनाघटनाशङ्कां तावदुत्थापयति ॥ स्यादेतदिति ॥ अन्यथेति । अनियतत्वेऽपि प्रकृत्यादीनां कारणत्व इत्यर्थः । अनियतत्वाविशेषादिति भावः ॥ द्वितीये त्विति । प्रकृत्यादिपरित्यागेन कदाऽप्यकुर्वाणस्येश्वरस्य स्वातन्त्र्यं नियमेनापेक्षणीयानामपि प्रकृत्यादीनां पारतन्त्र्यमेवेत्यत्र नियामकाभावादित्यर्थः । अकारणत्वप्रसङ्ग इति प्रकृत्यादेरिति शेषः । अन्यथा रासभस्यापि तदापत्तेरिति भावः । ईश्वरादेरित्यादिपदेन प्रकृत्यादेः परिग्रहः । स्वातन्त्र्यादेरित्यादिपदेन पारतन्त्र्यादिपरिग्रहः । तत्परित्यागेन कदाऽप्यकुर्वाणस्येश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नियमेनापेक्षणीयानां च प्रकृत्यादीनां च पारतन्त्र्ये नियामकाभावादिति भावः ॥ उक्तेति । नियमेऽस्वातन्त्र्यादिकं व्यत्यासे तेषामनुपादानत्वादिकमित्युक्तदोषानुषङ्ग इत्यर्थः ।

अ०—॥ ॐ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॐ ॥ शक्तोऽपि ह्यन्यथा कर्तुं स्वेच्छानियमतो हरिः ॥ कारणैर्नियतैरेव करोतीदं जगत्सदा ॥ नित्यभेदोऽनिमित्तेन ह्युपादानेन तु द्वयम् ॥ असद्व्यक्तकार्यरूपेण कारणात्मतयाऽस्ति हि ॥

सु०—एवञ्च निरर्गलमैश्वर्यमस्य समर्थितं स्यात् । न च प्रमाणबाधः । अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्यादेरनीश्वरकर्तृकावान्तरसृष्टिविषयत्वस्योक्तत्वात् । तम आसीदित्यादौ तमःप्रभृतीनां प्रलये सत्त्वश्रवणेऽपीश्वरकर्तृकायां सृष्टौ कारणत्वाश्रवणादित्याशङ्कापनोदनार्थं सूत्रम् ॥ ॐ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॐ ॥ इति । अस्यायमर्थः । नोक्तयुक्तिविरोधेन भगवतः कारणान्तरविधुरत्वमुररीकर्तव्यम् । कारणान्तरसद्भावाभ्युपगमेऽपि प्रकृत्यादेः कारणत्वस्येश्वरादिस्वातन्त्र्यादिकस्य च युक्तेः । न चैवं तर्हि विनिगमने कारणाभाव इति वाच्यम् । अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यादिशब्दान्तरात् । पूर्वोदाहृतशब्दविलक्षणशब्दः शब्दान्तरम् । तेनेदमुक्तं भवति । यद्यपि प्रागुदाहृताः शब्दाः कथञ्चिदन्यथा नेतुं शक्यन्ते । तथाऽप्ययं न तथा । अत्रेश्वरकर्तृकायामेव सृष्टौ कारणान्तरसद्भावश्रवणात् । न हि हिरण्यगर्भसृष्टिरनीश्वरकर्तृका । तस्यैव प्रथमजत्वादिति । अत्र युक्तेरिति या स्वपक्षे कारणत्वादेर्घटनोक्ता ॥२१९॥

SGDF
Sri Gangadharendra ... Foundation

सा कथमित्यपेक्षायामाह ॥ शक्तोऽपीति । अन्यथा कारणैर्विना कर्तुं शक्तोऽपि हरिः कारणान्तराण्युपादायैव करिष्यामीति स्वेच्छानियमतः कारणैरेवेदं जगत्सदा सृजति । एवमन्यथा प्रकृत्याऽहङ्कारमहङ्कारेण महान्तमित्येवम् । तथा प्रकृतिं निमित्तीकृत्य कालादिकं चोपादानीकृत्य कर्तुं शक्तोऽप्येतेनैवेदमेतदुपादानीकृत्यैवेदं स्रक्ष्यामीति स्वेच्छानियमतो नियतैः क्लृप्तैरेव तथा नियतैः स्वनियतसत्ताशक्त्यादिमद्भिरेव कारणैरिदं जगत्सदा करोतीति योजना। इदमुक्तं भवति। यदुक्तमीश्वरस्य कारणोपादानादिनियमोऽस्ति न वेति । तत्रास्तीति । ब्रूमः । तथा च प्रकृत्यादीनां कारणत्वं युक्तम् । स च नियमो न कुलालादेरिव तान्यपहाय व्यत्यस्य वा करणे शक्त्यभावनिबन्धनः । येन तस्य स्वातन्त्र्यम् । तेषां च पारतन्त्र्यं न स्यात् । किन्नाम स्वेच्छायत्त एव । ततः स्वातन्त्र्यादिकमपि युक्तम्। न च तानि स्वाधीनसत्ताशक्त्यादिमन्ति । येनैश्वर्यं निरर्गलं न स्यात्। किन्तु भगवत्येव तदीयं सत्तादिकमायतते। ततस्तत्साचिव्यमतिशयेनैश्वर्यस्य द्योतकमेव । यथोक्तम् । साधनानां साधनत्वं यदाऽऽत्माधीनमिष्यते। तदा साधनसम्पतिरैश्वर्यद्योतिका भवेदिति। ननु शक्तस्यापीश्वरस्य तन्नियमानुसरणेच्छा कुत इति चेत्। किं कारणं पृच्छस्युत ज्ञापकम्। आद्ये स्वभावोऽयमिति ब्रूमः। द्वितीय तु श्रुतिप्रसिद्धेरिति । तदिदमुक्तं हिशब्देन । श्रुतिं चोदाहरिष्यति । अनेन शब्दान्तराच्चेति सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्यातं ज्ञातव्यम् । शब्दान्तरं च शब्दविशेषो विवक्षितार्थप्रतिपादकः शब्द इति यावत् । पटवच्च यथा प्राणादिरिति सूत्रे भाष्य एव व्यक्तम्। अन्ये पुनरन्यथैतानि सूत्राणि वर्णयन्ति । तथा हि । भावे चोपलब्धेः । मृदादेः कारणस्य भाव एव घटादेः कार्यस्योपलब्धेश्चानन्यत्वं कारणात्कार्यस्य । न हि यद्यतो भिन्नं तत्तद्भाव एवोपलभ्यते । न ह्यश्वो गोऽतोऽन्यो गोर्भाव एवोपलभ्यते । किञ्च भावे तिलादौ कारणे तैलाद्युपलभ्यते । कार्ये च भावे कुण्डलादौ सुवर्णादिकम्। अतश्च तदभेदसिद्धिः । सत्त्वाच्चावरस्य । अवरकालीनस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति सत्त्वावधारणाच्चानन्यत्वं कारणात्कार्यस्य । असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । असदेवेदमग्र आसीदसद्वा इदमग्र आसीदिति प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वव्यपदेशान्नेति

चेन्न। भवेदेतद्यदि कार्यस्वरूपाभिप्रायेणायं व्यपदेशः स्यात्किन्तु व्यक्तत्वलक्षणधर्मान्तराभिप्रायेण । कुतः। वाक्यशेषात्। असदेवेदमग्र
आसीदित्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं पुनस्तत्सदासीदिति वाक्यशेषे निर्दिशति । असद्वेत्यत्रापि तदात्मानं स्वयमकुरुतेति । तेन ज्ञायते नास-
त्कार्यं धर्मान्तरेणैवासत्त्वव्यपदेश इति ।·युक्तेः शब्दान्तराच्च ।युक्तेश्च कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणादनन्यत्वं च गम्यते।शब्दान्तरा-
च्च ।युक्तिस्तावदसदकरणादित्यादिका साङ्ख्योक्ता।वृत्तिविकल्पानुपपत्त्यादिका च सौगतोक्ता ।शब्दान्तरं चासद्व्यपदेशादन्यः सदेव सो-
म्येदमग्र आसीदित्यादिसद्व्यपदेशः। पटवच्च। संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेनेदं कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं च प्रतिपत्तव्यम्। यथा
प्राणादिः। प्राणायामेन निरुद्धा प्राणापानादयो यथा तथा चेति। अत्र सूत्राक्षराणामार्जवानार्जवादिचिन्ता शिष्यैरेव क्रियतामित्या-
शयवान्यदुक्तं कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं तत्तावन्निराकरिष्यन्किमनेन प्रबन्धेन निमित्तकारणानन्यत्वं कार्यस्योपपादितम् * उतोपादान-
कारणानन्यत्वमिति विकल्पं चेतासि निधायाद्यं निराकरोति ॥ **नित्यभेद इति** । नित्यशब्दो नियमार्थः * भेद एवेति । कार्यस्येति
शेषः । हीति सर्वप्रमाणप्रसिद्धिं सूचयाति । तथा च सर्वमिदं बाधितविषयमिति । न द्वितीयः । प्रकृतानुपयोगात् । वियदादि-
प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वमुपपादयितुं खल्वस्योपन्यासः। तद्यदि नामोपादानानन्यत्वं कार्यस्य तदा किमायातं प्रकृते । न हि ब्रह्म प्रपञ्चो-
पादानमित्येतदुक्तप्रायमिति मन्वानो दूषणान्तरमाह । **उपादानेनेति** । हीत्यनुवर्त्यते । उपादानेन कार्यस्य द्वयं भेदाभेदौ प्रमितौ ।
ततोऽस्मिन्नपि पक्षे बाधितविषयत्वमिति । कथं कार्यं कारणेन भिन्नाभिन्नं प्रमितमित्यत आह ॥ **असदिति** । यद्घटादिकं मृदादि-
कारणात्मतया प्रागुत्पत्तेरस्तीति प्रमितं परेणाङ्गीकृतं च तदेव पृथुबुध्नोदराकारादिना कार्यरूपेण प्रागुत्पत्तेरसैद्धिर्यस्मात्तस्मादुपादानेन
भिन्नाभिन्नमिति निश्चीयते । एतदुक्तं भवति । परो हि घटादेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमभ्युपगच्छति । तत्किं पृथगेवोत मृदादिका-
रणात्मतयेति वक्तव्यम् । नाद्यः । अनभ्युपगमात् । अनुपलब्धेश्च । द्वितीये तु कार्यस्योपादानाभेदस्तावदङ्गीकृतः । न चात्यन्ताभेदः ।
घटादेः कार्याकारेण प्रागुत्पत्तेरसत्त्वात् । यदा हि घटादिकं मृदादिनाऽत्यन्ताभिन्नं स्यात्। तदा प्रागुत्पत्तेर्घटादिरूपेण सत्स्यात्। मृदा-

देस्तदा सत्त्वात् । न चैवम् । तेन जानीमो घटादिकं मृदादिना भिन्नाभिन्नमिति । अत्यन्तासत्कार्यवादिनं प्रति भेदाभेदसमर्थनं विरोध-
परिहारश्चोत्तरत्र विधास्यत इति । यच्च कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमुक्तं तदपि नोपपन्नमित्याह ॥ **असदिति** । यद्घटादिकं प्रागुत्पत्ते-
रस्तीत्यावयोः सम्मतम् । तदेव तदाऽसच्च यस्मात्तस्मात्सदसदेवेति सत्कार्यवादोऽनुपपन्न एव । तस्यैव तदैव तत्रैव सत्त्वमसत्त्वं च
विरुद्धमिति चेन्न । रूपभेदेनाविरोधादित्याशयेनोक्तं कारणात्मतया कार्यरूपेणेति । नन्वेवं सति किञ्चित्सदेव किञ्चिदसदेव सदसत्तु
न किमपि स्यात् । न स्यात् । तयोरपि रूपयोरत्यन्तभेदाभावादिति ।

टि०—॥ ॐ **युक्तेः शब्दान्तराच्च** ॐ ॥ किमत्राद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्यादिप्रमाणबाधः शङ्क्यते किंवा तम आसीदित्या-
दिप्रमाणबाध इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह ॥ **अद्भ्य इति** । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **तम आसीदित्यादाविति** ॥ **प्रकृत्यादेः कारणस्येति** । प्रकृत्या-
दिभिर्विना कदाचित्सृष्ट्यादिकं करोतीति तेषामनियतत्वपक्षे तेषामनियतत्वेनाकारणत्वप्रसक्तावपि प्रकृत्यादिभिरेव करोतीत्यभ्युपगमान्नियतत्वेन
तेषां कारणत्वोपपत्तेरित्यर्थः । तर्ह्येतत्पक्षोक्तदोषप्रसङ्ग इत्यत उक्तमीश्वरादिस्वातन्त्र्यादिकस्य चेति । अत्राद्येनादिपदेन प्रकृत्यादिपरिग्रहो द्वितीयेन तत्पारतन्त्र्यपरिग्रहः । ननु युक्तेरित्यनेन प्रकृत्यादिकारणत्वादेर्युक्ततताप्रतिपादनमात्रेण कारणान्तरसद्भावाभ्युपगमे शङ्किते सकलयुक्तिवि-
रोधपरिहाराच्छब्दान्तराच्चेति सूत्रखण्डवैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्य कारणान्तरनिरपेक्षत्वपक्षपरित्यागेन तत्सापेक्षत्वपक्षस्वीकारे नियामकोपदर्शनार्थत्वान्नानर्थ-
क्यमित्यभिप्रेत्य तत्पक्षपरित्यागेन सापेक्षत्वस्वीकारेण नियामकाभावशङ्कामुत्थापयति ॥ **न चेति** । न कारणान्तरनिरपेक्ष एव भगवान्सृष्ट्यादिकं
करोतीति पक्षपरित्यागेन तत्सापेक्ष एव करोतीति पक्षस्वीकारो युक्तः । कारणान्तरसापेक्षत्वपक्ष इव तन्निरपेक्षत्वपक्षेऽपि निरर्गलैश्वर्यसमर्थनप्राप्त्या
स्वातन्त्र्यस्य युक्ततताया अविशिष्टत्वेन निरपेक्षत्वपक्षपरित्यागेन सापेक्षत्वपक्षस्वीकारे नियामकविशेषाभावात् । न च निरपेक्षत्वपक्षस्य प्रमाणबा-
धितत्वात्तत्परित्यागेन सापेक्षत्वपक्षस्वीकारो युक्त इति वाच्यम् । अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्यादेरनीश्वरकर्तृकावान्तरसृष्टिविषयत्वे तम
आसीदित्यादौ च तमःप्रभृतीनां प्रलये सत्त्वश्रवणेऽपीश्वरकर्तृकसृष्टौ कारणत्वाश्रवणेनाबाधकतया तदसिद्धेरिति च न वाच्यमित्यर्थः । कुतो न

SGF
Sri Gurudev ... Digital Foundation

वाच्यामित्यतो हेतुतया सूत्रशेषं तावद्व्यापारयति ॥ **अद्भ्य इति** । शब्दाच्चेत्येतावति वक्तव्ये किमिति शब्दान्तराच्चेत्यन्तरपदोपादानमित्यतो वैलक्षण्यज्ञापनायेत्यभिप्रेत्य तदर्थतया शब्दान्तरशब्दं व्याचष्टे ॥ **पूर्वोदाहृतेति** । वैलक्षण्यज्ञापनमपि किमर्थमित्यतस्तत्प्रयोजनमाह ॥ **तेनेति** । तत्र हेतुमाह ॥ **अत्रेति** । नन्वत्र हिरण्यगर्भसृष्टौ कारणान्तरसद्भाव उच्यते न त्वीश्वरकर्तृकसृष्टौ तत्सद्भावः । तथा च नेश्वरकर्तृकसृष्टौ कारणान्तरसद्भावश्रवणमेतदपीत्यत आह ॥ **न हीति** । इतिशब्दस्येतीदमुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टावित्यत्राद्भ्यः सम्भूत इत्यद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्यनुवाकस्य प्रतीकग्रहणम् । ततश्चाद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यै रसाच्चेत्यनुवाको हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याद्याः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वेत्यन्ता अष्टावृचश्चोक्तार्थे प्रमाणमित्यर्थ इति केचित् । अद्भ्यः सम्भूत इति विशेषणस्य विशेष्यं हिरण्यगर्भ इति पूरयन्वेदपुरुषोऽद्भ्यः सम्भूत इत्यष्टौ वाक्यानि प्रमाणत्वेन सम्मतितयाऽऽहेत्यर्थ इति केचित् । हिरण्यगर्भः सम्भूतस्तथाऽष्टौ लोकपालाश्च जाता इति तत्त्वप्रदीपकाराः । प्रकृत्यादिभिर्विनेत्याद्याक्षेपपरिहारस्य मूलारूढत्वसिद्ध्यर्थं तदनुकूलतया भाष्यपदानि योजयति ॥ **अन्यथा कारणैर्विनैवेति** । प्रकृत्यैव महान्तं महतैवाहङ्कारमित्याद्याक्षेपपरिहारकतयाऽपि मूलयोजनां सूचयितुं तदुपयोगितयाऽप्यन्यथेत्येतद्व्याचष्टे ॥ **एवमन्यथेति** । अनेन प्रकृत्याऽहङ्कारमहङ्कारेण महान्तं कर्तुं शक्तोऽपि हरिः प्रकृत्यैव महान्तं कर्तुं शक्तोऽपि महतैवाहङ्कारं स्रक्ष्यामीति स्वेच्छानियमतः प्रकृत्यैव महान्तं महतैवाहङ्कारं सदा सृजतीति योजना सूचिता भवति । तथा प्रकृतिमुपादानीकृत्य कालादिकं निमित्तीकृत्येत्याद्याक्षेपपरिहारकतयाऽप्येतदेव योजयति ॥ **एवं तथेति** । ईश्वराद्याक्षेपपरिहारोपयोगितयाऽपि नियतपदं व्याचष्टे ॥ **तथेति** । कथमनेन प्रकृत्यादेः कारणत्वस्येश्वरादिस्वातन्त्र्यस्य च समर्थनमित्यतो विकल्पितपक्षेषु तत्तत्पक्षपरिग्रहेण तत्रोक्तदोषपरिहाराय कारिकास्थतत्पदतात्पर्यार्थं सूचयितुमाह ॥ **इदमुक्तं भवतीत्यादिना** । भाष्ये हिशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य तन्नियमानुसारेणेच्छाज्ञापकप्रमाणोपसङ्ग्रहार्थत्वान्न तदित्यभिप्रेत्य तन्नियमानुसारेणेच्छानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । ननु नायमिच्छाज्ञापकप्रश्नः किन्तु कारकप्रश्नस्तत्कथमनेन तन्निरास इत्यतोऽत्र सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकमाद्यं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया हिशब्दं योजयति ॥ **किमित्यादिना** । काऽसौ श्रुतिर्यत्प्रसिद्धिर्हिशब्देनो- ॥ २२१ ॥

चयत इत्यत आह ॥ **श्रुतिं चेति** । शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरकर्तुं कर्तुमन्यथा स्वभिन्नं कारणाभिन्नं भिन्नं विश्वं करोत्यज इति श्रुतिमत्रैवाधिकरणे उत्तरत्रोदाहरिष्यतीत्यर्थः ॥ **अनेनेति** । उदाहरिष्यमाणश्रुतिप्रसिद्धिद्योतकहिशब्देनेत्यर्थः ॥ **भाष्ये एव व्यक्त इति** । ततश्च न तदव्याख्यानप्रयुक्तानुभाष्ये न्यूनतेति भावः । नित्यभेदो निमित्तेन ह्युपादानेन तु द्वयमित्युत्तरभाष्ये कार्यस्य निमित्तकारणेन भेद एव नाभेदः ‡ उपादेयस्य चोपादानेन भेदाभेदावेव नाभेद इति प्रतिपादनानर्थक्यमाशङ्क्य भावे चोपलब्धेरित्यादिसूत्रीयापव्याख्यानप्रत्याख्यानार्थत्वान्न तदिति भावेन तन्निराकरणपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं भावे चेत्यादिसूत्राणामपव्याख्यानमनुवदति ॥ **अन्ये पुनरित्यादिना** । कार्यस्य कारणानन्यत्वेऽनुमानप्रमाणमाह ॥**भावे चोपलब्धेरिति** । कार्यं कारणादभिन्नं तद्भाव उपलब्धेरित्यापातसिद्धसूत्रार्थे दोषं दृष्ट्वा व्याख्याति ॥**मृदादेः कारणस्य भाव एवेत्यादिना** । मृदादेरित्यादिपदेन तन्त्वादिपरिग्रहः । घटादेरित्यादिपदेन च पटादिपरिग्रहः । भावे चेति चशब्दो भिन्नक्रम इत्यभिप्रेत्योक्तमुपलब्धेश्चेति । नन्वन्तरेणैव कार्यस्य कारणानन्यत्वं तद्भावे भावस्तदुपलब्धावुपलब्धिश्च भविष्यति । सत्यपि घटाभावे पटाभावस्य घटोपलम्भे पटोपलम्भस्य च दर्शनात् । ततश्चाप्रयोजकत्वान्नोक्तहेतुना कार्यस्य तदनन्यत्वसाधनं सम्भवतीत्याशङ्क्यानन्यत्वमन्तरेणापि तत्तद्भावोपलम्भसम्भवेऽपि नियततद्भावोपलम्भानुपपत्त्या हेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिकेति नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥**न हीति** । अन्यस्य भावोपलम्भयोरन्यस्य भावोपलम्भावनियताविल्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ **न हीति** । न च गवाश्वयोरकार्यकारणत्वात्तद्भावोपलम्भानियमेऽपि कार्यकारणयोरनन्यत्वमन्तरेणैव कार्यकारणभावमात्रेण तद्भावोपलब्धिनियमोऽपि स्यादिति वाच्यम् । कुलालघटयोः सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावे तद्भावोपलम्भानियतेरेव दर्शनेन कार्यकारणभावमात्रेण तद्भावोपलम्भनियमानुपपत्त्याऽनन्यत्वमन्तरेण नियमघटितहेतुसमर्थनायोगादिति भावः । परस्परस्वभावानुगतिदर्शनादपि तयोरभेद इति सूत्रस्यार्थान्तरमाश्रित्याह ॥ **किञ्चेति** । परिणामिवादिमतेनापि सूत्रार्थमाह ॥ **किञ्चेतीति** । कार्यस्य कारणानन्यत्वे श्रुतार्थापत्तिमपि प्रमाणमाह ॥ **सत्त्वाच्चेति** । परिणामिवादिमतेनापि सूत्रार्थमाह । अवरकालीनस्य पश्चाद्भाविनः कार्यस्येति यावत् । न प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणस्यैवात्र श्रूयते न कार्यस्येति कथमेतस्य तत्र प्रमाणीकरणमिति वाच्यम् । अग्रे सृष्टेः पूर्वमिदं यदिदानीं स्थूलं कार्यं दृश्यते तत्सदेवासीदितीदं-

शब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सता सामानाधिकरण्येन निर्देशात्तदन्यथाऽनुपपत्त्या तत्तादात्म्यावगमेन वस्तुभेदो नास्तीत्याशयात् । प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणात्मना कार्येत्युक्तमर्थमाक्षिप्य समाधत्ते ॥ **असादिति** । तत्र चोद्यं विभजते ॥ **असदेवेत्यादिना** । इदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्यासता सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽसत्त्वासिद्धिरिति भावः । परिहारभागमवतारयति ॥ **नेति** । नञर्थमाह ॥ **भवेदेतादिति** । तर्हि केनाभिप्रायेणायमसद्व्यपदेश इत्याशङ्क्य धर्मान्तरेणेति व्याचष्टे ॥ **किन्त्विति** । तत्र प्रश्नपूर्वकं गमकं कथयति ॥ **कुत इत्यादिना** । सूत्रावयवं व्याख्याति ॥ **असदेवेदमिति** । यथाक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र केनेति तैलघृतादौ सन्देहे तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषाद्घृतेनेति निश्चीयते तथाऽसदेवेदमित्यत्राप्यसच्छब्देन तुच्छमुच्यते । किंवा सदेवानभिव्यक्तनामरूपमिति सन्देहे तत्सदासीदिति वाक्यशेषात्तुच्छव्यावृत्तं सदेवानभिव्यक्तनामरूपमसच्छब्दमिति निश्चीयते । तस्य तच्छब्देन परामृष्टस्य सच्छब्देन निर्देशादित्यर्थः । असद्वा इदमग्र आसीदित्यत्र तत्सदासीदिति वाक्यशेषाभावात्कुतो निश्चय इत्याशङ्क्याह ॥ **असद्वा इति** । वाक्यशेषस्य सत्कार्यविषयत्वे फलितमाह ॥ **तेनेति** । कासौ कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणादन्यत्वं च साधयन्ती युक्तिरित्यतः साङ्ख्योक्तां तामाह ॥ **युक्तिस्तावदिति** ॥ **असदकारणादित्यादिकेति** । असदकरणादित्यादिकेत्यर्थः । सा चेत्थम् । कार्यं तावत्कारणव्यापारात्प्रागपि सदित्यङ्गीकार्यम् । असदकरणात् । असच्चेत्करणव्यापारात्पूर्वं कार्यं नास्य सत्त्वं शक्यं कर्तुम् । न हि नीलं शिल्पिसहस्रेण पीतं कर्तुं शक्यमिति । आदिपदेन कार्येण सम्बद्धं कारणं कार्यस्य जनकमसम्बद्धं वा । आद्ये त्वसता सम्बन्धानुपपत्तेः सत्त्वमङ्गीकार्यम् । नान्त्यः । असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वस्मात्सर्वसम्भवापत्तेरित्यादियुक्तिपरिग्रहः ॥ **साङ्ख्योक्तेरिति** । असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यमिति तद्वचनादिति भावः ॥ **वृत्तिविकल्पानुपपत्त्यादित्वाच्चेति** । अवयव्यवयवेषु किं प्रत्येकं कार्त्स्न्येन वर्तते किं वैकदेशेन । आद्येऽनेकत्वप्रसङ्गः । नान्त्यः । तस्यावयवान्विहायैकदेशाभावात् । भावेवाऽत्रापि वृत्तिविकल्पप्रसङ्गात् । तथा चानवस्थेत्येवं वृत्तिविकल्पानुपपत्तिरित्यर्थः । आदिपदेन केषुचित्तन्तुषु चलत्सु तद्वतोऽवयवी चलति न वा । नेति पक्षेऽयुतसिद्धिप्रसङ्गः । आद्ये निश्चलावयवाश्रितो चलतीति चलत्वलक्षणो विरुद्धधर्माध्यासः स्यादित्यस्य परिग्रहः । साङ्ख्याद्युक्तयुक्त्युपजीवनात्स्वातन्त्र्येण युक्तेरिति सूत्रखण्डोक्तयुक्त्युत्प्रेक्षामात्रेऽप्यसमर्थस्य परस्य न तद्भाष्यकर्तृत्वमिति सूचयितुं साङ्ख्योक्तेति चोक्तम् ।

ननु युक्तेरिव शब्दादपि कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वं च सिध्यतीति वक्तव्ये कथमन्तरपदमन्तराले प्रयुज्यत इत्यतः शब्दान्तरं विभजते ॥ **शब्दान्तरं चेति** ॥ **संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेनेति** । यथा हि संवेष्टितपटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किंवाऽन्यद्द्रव्यमिति । स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते । तथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते । स एव च प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादन्योऽयं भिन्नः पट इति । एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत्तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापाराभिव्यक्तं स्पष्टं गृह्यत इति संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेनेत्यर्थः । प्राणायामेनेत्यादेरयमर्थः । प्राणायामेन निरुद्धाः प्राणापानादयः प्राणप्रभेदाः कारणमात्ररूपेण वर्तमाना जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्तयन्ति नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरमपि । त एव च प्राणप्रभेदाः पुनः प्रवृत्ता जीवनादाधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरमपि निर्वर्तयन्ति । न च प्राणप्रभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं समीरणस्वभावाविशेषणात् । एवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वमिति । ननु नित्यभेदो निमित्तेन ह्युपादानेन तु द्वयमित्युत्तरभाष्ये भावे चेत्यादिसूत्राणामार्जवानार्जवादिचिन्ता न क्रियत इति कथमस्यापव्याख्याननिरासकत्वम् । न च सूत्राक्षराणामार्जवानार्जवादिचिन्ताकरणस्य तस्य दूषणत्वेऽपि न तदेव तद्दूषणं किन्नाम प्रमेयनिराकरणमपि । तथा च नित्यभेद इत्युत्तरभाष्यस्य सूत्राक्षराणामार्जवानार्जवादिचिन्ताकरणरूपत्वाभावेऽपि कार्यस्य कारणानन्यत्वरूपतत्प्रमेयनिरासकत्वाद्युक्तमस्य तत्प्रत्याख्यानत्वमिति वाच्यम् । प्रमेयनिराकरणापेक्षयाऽऽर्जवानार्जवादिचिन्ताकरणस्यान्तरङ्गतया सति सम्भवे तत्परित्यागेन प्रमेयमात्रनिराकरणायोगात् । उपादेयस्योपादानादनन्यताया एव भावे चेत्यादिसूत्रप्रमेयतया परस्याभिमतत्वेन कार्यस्य निमित्तकारणादन्यतायास्तदभिमतत्वेनोपादानेन तु द्वयमित्येतावतैवाभिमतप्रमेयनिराससिद्ध्या कार्यस्य निमित्तकारणेनात्यन्ताभेदाभावोपपादकस्य नित्यभेदो निमित्तेन हीति भाष्यखण्डस्यानर्थक्यानिस्ताराच्चेत्यतोऽन्तरङ्गत्वेऽप्यार्जवानार्जवादिचिन्तायाः स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव कर्तुं शक्यत्वान्न स्वयं तत्करणमुचितमित्याशयवतो भाष्यकारस्य तत्परित्यागेन प्रमेयमात्रनिराकरणं न दोषायेत्यभिप्रेत्य भाष्यकारीयमार्जवानार्जवादिचिन्ताऽकरणं तावदुपपादयति ॥ **अत्रेति** ।

SGDF

स्पष्टत्वादिति शेषः । कार्यस्योपादानानन्यतायाः सूत्रप्रमेयतया परस्याभिमतत्वेऽपि कार्यस्य कारणानन्यत्वमिति परोक्तेः सामान्यत्वेन तदुक्त्या प्रसक्तस्य कार्ये उपादानान्न्यत्वस्योपादानेन तु द्वयमित्यनेन निराससिद्धावपि तदुक्त्यैव प्रसक्तस्य निमित्ताभेदस्य तेनानिरस्ततया तन्निरासार्थत्वान्न नित्यभेद इत्युत्तरभाष्यखण्डवैयर्थ्यमपीत्यभिप्रेत्य प्रसक्तपक्षद्वयनिरासकतया भाष्यखण्डं योजयितुं सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं तदनुक्त्याऽपि प्रसक्तां भाष्ये न्यूनतां परिहरति ॥ **यदुक्तमित्यादिना** । भेदस्य नित्यताकथनस्य प्रकृतानुपयोगात्प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह ॥ **नित्यशब्द इति** । तदेव दर्शयति ॥ **भेद एवेतीति** । प्रतिबन्धनुक्तेराह ॥ **कार्यस्येति शेष इति** । भाष्ये हिशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्य कार्यस्य निमित्तेनात्यन्तभेदप्रतिपादकप्रमाणसिद्धिसूचनार्थत्वान्न तदित्याह ॥ **हीति सर्वेति** । उक्तार्थस्य सर्वप्रमाणप्रसिद्धत्वसूचनेनापि किमित्यत आह ॥ **तथा चेति** ॥ **सर्वमिदमिति** । कार्यस्य कारणानन्यत्वसाधकतयोपन्यस्तं युक्तिजातमित्यर्थः । अत्र पक्षे प्रकृतानुपयोगरूपस्पष्टदोषानुक्तिर्भाष्यकाराणामयुक्तेत्यत उक्तप्रायत्वात्पृथक्तदनुक्तिर्न दोषायेत्यभिप्रेत्य स्वयं प्रकृतानुपयोगमाह॥ **प्रकृतेति** । कथमुपादानानन्यत्वं कार्यस्येत्युपादानस्य प्रकृतानुपयोग इत्यतो यदर्थसाधकतयाऽस्योपन्यासस्तत्साधनाक्षमत्वादित्यभिप्रेत्य साध्यमर्थं तावद्दर्शयति ॥ **वियदादीति** ॥ **ब्रह्मानन्यत्वमिति** । पूर्वसूत्रे तस्यैव प्रतिज्ञातत्वादिति भावः ॥ **अस्येति** । उपादानानन्यत्वं कार्यस्येत्यर्थः । तथाऽपि कथमेतस्य तदनुपयोग इत्यतस्तद्दर्शयति ॥ **तद्यदीति** ॥ **किमायातं प्रकृत इति** । अनेनोपादानोपादेयभावस्थले कार्यस्योपादानान्यत्वप्राप्तावपि प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वाप्राप्तेरिति भावः । ननु चोपादानोपादेयभावस्थले कार्यस्योपादानान्यत्वप्राप्तौ प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मानन्यत्वप्राप्तिरवर्जनीयैव । ब्रह्मणोऽपि प्रपञ्चोपादानत्वेन ब्रह्मजगतोरपि तद्भावादित्यतो भवेदेतदेवं यदि ब्रह्मणः प्रपञ्चोपादानत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । साधकाभावादिना प्रकृत्यधिकरणे निरस्तत्वादित्याशयेनाह ॥ **न हीति** ॥ **उक्तप्रायमिति** । तथा च प्रकृतानुपयोग इति कण्ठरवेणानभिधानेऽपि तदुपपादकस्य प्रपञ्चं प्रति ब्रह्मण उपादानत्वाभावस्य कथमनेनार्थतः प्रकृतानुपयोगसिद्धेर्न पृथगत्र साक्षात्तदभिधानं कृतमिति भावः । तर्हि प्रकृतानुपयोगयुक्तिमात्रेण द्वितीयपक्षदोषसिद्धेरुपादानेन तु द्वयमिति तन्निरासपरोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतो दूषणान्तरोपदर्शनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **दूषणान्तरमिति** । बाधितविषयत्वाख्यमित्यर्थः ॥

प्र हीत्यनुवर्तत इति । अन्यथाऽत्र भाष्ये कार्यस्योपादानेन भेदाभेदयोः प्रमितत्वानुक्त्या कार्यस्योपादानानन्यत्वसाधकयुक्तिजातस्य दूषणानुक्ति-प्रसङ्गेनास्य भाष्यस्य तत्पक्षदूषणत्वं न स्यादिति भावः ॥ **प्रमिताविति** । अनेन हिशब्दः प्रमाणसिद्धिसूचकमित्युक्तं भवति । कार्यस्योपादा-नेन भेदाभेदयोः प्रमितत्वोक्तेः प्रयोजनमाह ॥ **तत इति** । विकल्पितपक्षद्वयदूषणेनापव्याख्याननिरासस्य नित्यभेदो निमित्तेन ह्युपादानेन तु द्वय-मित्येतावता भाष्येणैव सिद्धेरुत्तरस्यानर्थक्यमाशङ्क्य कार्यस्योपादानेन भेदाभेदयोः प्रमितत्वस्य ह्युपादानेन तु द्वयमित्यनेनोक्तस्य समर्थनार्थ-त्वान्न तदिति भावेन तत्समर्थनपरतया भाष्यं योजयितुं शङ्कामुत्थापयति ॥ **कथमिति** । यद्धटादिकं प्रागुत्पत्तेः कार्यरूपेणासत्तदेव मृदादि-कारणात्मना प्रागुत्पत्तेरस्तीति यथा श्रुतक्रमेण योजनायामसिद्धस्यानुवादः सिद्धस्य विधानं भवतीत्यतो व्यत्यासेन वाक्यं योजयति ॥ **यदित्या-दिना** । बुद्ध्यारोहाय यत्कारणात्मना कार्यरूपेणेति विशेषनिष्ठतया व्याख्याति ॥ **घटादिकमित्यादिना** ॥ **प्रागुत्पत्तेरिति** ॥ योग्यतयोभयत्रा-ध्याहारेण व्याख्यानं।प्रमितमिति । अनेन मूले हिशब्दः कार्यस्य कारणात्मना सत्तायाः प्रमाणसिद्धत्वसूचनार्थ इत्युक्तं भवति । मूले यदिति यच्छब्दश्रवणात्तदिति लभ्यत इत्याशयेनोक्तं तदेवेति । मूले हिशब्दस्य न यथाश्रुत एव सम्बन्धः । तथा सति कार्याकारेणासत्त्वस्योपादानेन कार्यस्य भिन्नाभिन्नत्वे हेतुसमर्पकाभावेन तस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् । किन्त्वसदित्यनेनापीत्यभिप्रेत्य हिशब्दप्रदर्शनपूर्वकं हेत्वर्थतया तं व्याचष्टे ॥ **असिद्धिर्यस्मादिति** । यस्मादित्यनुरोधादाह ॥ **तस्मादिति** । मूले साधनानुक्त्या साकाङ्क्षत्वेन प्रसक्तवाक्याभासताशङ्कापनुत्तये पूर्वेण सम्बन्धमाह ॥ **उपादानेनेति** । ननु कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्ववादिना परेण कार्यरूपेणैव सत्त्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्कारणात्मतया सतीति हेतु-विशेषणासिद्धिः । तथा कार्याकारेणासत्त्वादिति हेतुविशेष्यासिद्धिरपि तथा कार्यस्य कारणेनात्यन्ताभेदेऽपि कारणात्मना प्रागुत्पत्तेः सत्त्वे सति कार्यरूपेणासत्त्वोपपत्तेरप्रयोजकत्वं च । सत्कार्यवादिनं प्रत्युक्तहेतुना कार्यस्योपादानेन भेदाभेदसाधनसम्भवेऽप्यत्यन्तासत्कार्यवादिनं वैशेषिकादिकं प्रति भेदाभेदसाधनानुपपत्तिश्च तेन प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वस्यैवानङ्गीकारेण कारणात्मना सत्त्वस्यासिद्धत्वाद्भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणैव वृत्ति-दर्शनेनैकत्र तदुभयस्य विरुद्धतया साधनायोगाच्चेत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । कारणात्मतयाऽस्ति हीत्यत्र कारणात्मतया सत्त्वस्य इ

SGDF

प्रमितत्वाङ्गीकृतत्वसूचकहिशब्दोक्तयुक्त्या कार्याकारेण सत्त्वपक्षं दूषयति ॥ अनभ्युपगमादिति । अभ्युपगमे त्वाह ॥ अनुपलब्धेश्चेति । ततश्च न विशेष्यासिद्धिरिति भावः ॥ अङ्गीकृत इति । ततश्च न विशेषणासिद्धिरिति भावः । हेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिकेति नाप्रयोजकत्व-मित्यभिप्रेत्याप्रयोजकशङ्कोत्थापनपूर्वकं तामुपपादयति ॥ न चेत्यादिना । मृदादिनाऽत्यन्ताभिन्नत्वेऽपि घटादेः कुतः प्रागुत्पत्तेर्घटरूपेण सत्त्व-प्रसङ्गः । तदा मृदाद्यभावेन तत्परिहारसम्भवादित्यत उक्तं मृदादेरिति । इष्टापत्तिमाशङ्क्यानुपलम्भबाधान्नैवमित्याह ॥ न चैवमिति । किमे-तावताऽपीत्यतो विशेषणविशेष्यासिद्ध्यप्रयोजकत्वशङ्कानामनवकाशात्कार्यमुपादानेन भिन्नाभिन्नं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मतया सत्त्वे सति कार्या-कारेणासत्त्वाद्व्यतिरेकेण कारणवदिति सूचितानुमानेन भेदाभेदसिद्धिः सम्पन्नेत्युपसंहरति ॥ तेनेति ॥ उत्तरत्रेति । वैशेषिकपरीक्षायां भेदो नाशे भवेत्तथेत्यादिनोपादानोपादेययोर्भेदाभेदसमर्थनं विधास्यत इत्यर्थः । तथोत्तरत्र विशेषमेव संश्रित्य विशेषो बलवान्यत इत्यादिनोपादानोपदेययो-र्भेदाभेदयोर्विरोधपरिहारश्च विधास्यत इत्यर्थः । इतीत्यस्येत्येतदुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । उक्तयोजनायां कार्यस्य कारणानन्यत्वरूपप्रमेयैक-देशस्य भाष्ये निरासेऽपि सत्कार्यवादरूपप्रमेयैकदेशस्यानिरस्तत्तयाऽधिकरणप्रमेयस्य प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वं कारणानन्यत्वं चेत्यस्य निरासो न सिध्यतीत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थमसद्यदिति भाष्यमेव तन्निरासपरतयाऽपि योजयति ॥ यच्चेति । अत्र पूर्वयोजना न सङ्गतेत्यर्थतः सत्कार्यवादनिरा-सोपयोगितया भाष्यं योजयति ॥ यद्धटादिकमिति । एवं पूर्वयोजनायां कार्यरूपेण कारणात्मतयेति विशेषणनैरपेक्ष्येणैव सत्कार्यवादनिरासःसिद्धे-स्तद्वैयर्थ्यमित्यतो विरोधशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन विरोधशङ्कानिवर्तकतया तद्योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ तस्यैवेति । अत्र तस्यैवेति प्रतियोगिभेदनिराकरणम् । तदैवेति कालभेदनिराकरणं तत्रैवेत्याश्रयभेदनिराकरणम् । अयमर्थः । भेदो हि विरोधशान्तिहेतुः । तथा हि । क्वचित्प्रतियोगिभेदः । यथा गवयो गोघटाभ्यां सदृशो विसदृशश्चेति । क्वचित्कालभेदो यथा मधुरायामेव देवदत्तस्य भावाभावौ । क्वचि-दाश्रयभेदो यथा मधुरायां देवदत्तस्य भावः सन्ने तदभावः । न चात्र विरोधशान्तिहेतुभूतः क्वचिदपि भेदोऽस्ति । तत्कथं न विरोध इति ।न देशकालप्रतियोगिभेदमात्रंविरोधशान्तिहेतुः । एकस्यैव घटस्यैकत्रैकदैव घटत्वेन रूपेण सद्भावस्य पटत्वेन रूपेणासद्भावस्य च दर्शनेन देशादि-

क्ष्ये

॥२२४॥

भेदस्यैव रूपभेदस्यापि विरोधशान्तिहेतुत्वेन क्लृप्तत्वात्तदिहापि प्रतियोग्यादिभेदाभावेऽपि रूपभेदेन भावाभावयोरुपपत्तेरित्याशयेनाह ॥ रूपेति । कार्यकारणाकारयोरत्यन्तभेदं मन्वानश्शङ्कते ॥ नन्विति । भवेदेतदेवं यदि तयो रूपयोरत्यन्तभेदः स्यान्न चैवमित्याह ॥ न स्यादिति ।

अ०—अनवस्थाऽन्यथा हि स्यात्सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोः ॥ शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरकर्तुं कर्तुमन्यथा ॥ स्वभिन्नं कारणाभिन्नं भिन्नं विश्वं करोत्यजः ॥ इति श्रुतेरवासित उक्तोऽर्थोऽयमशेषतः ॥ २-१-६ ॥

सु०—स्यादेतदुक्तम् । यद्यसत्त्वं प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य स्यात्तदेव कुतः । तथा चात्यन्ताभिन्नं कार्यमुपादानेनेत्यतो विपक्षे बाध-कप्रदर्शनेन कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वमुपादानाद्भेदं चोपपादयति ॥ अनवस्थेति । अन्यथा कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरात्यन्तिके सत्त्वे कारणे-नात्यन्ताभेदे चाङ्गीकृते सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्थाऽव्यवस्था स्यात् । तथा हि । पटस्तन्त्वात्मकः प्रागपि सन्नेव । तथा तन्तवोऽपि स्वकारणात्मकाः सन्त एवेत्यनेन क्रमेण सर्वस्य मूलकारणात्मकत्वेनात्यन्तिकं सत्त्वं स्यात् । न च मूलकारणमुत्पद्यते विनश्यति चेति पटादीनामप्युत्पत्तिविनाशौ न स्याताम् । तथा च पटादय उत्पत्तिविनाशवन्त आत्मादयस्तद्रहिता इति लोकवेदप्रसिद्धोत्पत्तिनाशव्य-वस्था न स्यादिति । उपलक्षणं चैतत् । पटादीनामुत्पत्तिविनाशाभावे तत्कारकव्यापारवैफल्यं स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । यद्वोत्पत्तिनाशश-ब्दाभ्यां सत्त्वमसत्त्वं चोपलक्ष्यते । ततश्चायमर्थः । यदि पटस्तन्त्वात्मकः प्रागुत्पत्तेरपि सन्नेव तदाऽ(तदा)प्युपलभ्येत तन्तुवत् । यदि चानुपलभ्यमानोऽपि सन्नभ्युपेयते । तदा सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोस्सदसत्त्वयोरनवस्था स्यात् । उपलभ्यमानं घटादिकमस्त्यनुपलभ्यमानं खरविषाणादिकं नास्तीति सर्वजनसम्मता व्यवस्था न स्यात् । अथवोत्पत्तिविनाशशब्दाभ्यां तदुपपादनस्योपलक्षणम् । तथा चैवं योजना । आस्तां तावदन्यत् । सत्कार्यवादे सर्वत्र शिष्यं प्रति वादिनं वा प्रत्युत्पत्तिनाशयोर्नासदुत्पद्यते न सद्विनश्यतीत्येवंरूपोपपादन-स्याप्यनवस्थाऽवस्थानाभावः स्यात् । तथा हि । इदमुपपादनं किमर्थमिति वाच्यम् । शिष्यादेर्विद्योत्पत्तयेऽविद्यानाशाय वादे जल्पादौ तु ख्यात्याद्युत्पादायेति चेत् । तद्विद्यादिकं सच्चेन्नोत्पाद्यम् । सत्त्वादात्मवत् । असच्चेन्नोत्पादयितुं शक्यम् । अन्यथा सत्कार्यवाद-

भङ्गप्रसङ्गात् । एवमविद्या सती चेन्न विनाश्या । अन्यथाऽपसिद्धान्तापत्तेः । असती चेन्नितराम् । नित्यनिवृत्तत्वात् । ततः सर्वथा प्रतिपादनासम्भव एवेति । यदि वोत्पत्तिनाशयोरिति विरुद्धधर्मोपलक्षणम् । तथा हि । यदि कार्यमुपादानात्मकमेव सदेव च प्रागुत्पत्तेः स्यात् । तदोत्पत्तिविनाशादिधर्माणामनवस्था स्यात् । तन्तवः प्रागेव सन्तो नेदानीमुत्पद्यन्ते । पटस्तूत्पद्यते । तन्तुष्वविनष्टेष्वेव पटो विनश्यति । तन्तवो बहवः पटस्त्वेकः । एवमाकाराभिधानबुद्धिकार्यभेदोऽपि द्रष्टव्यः । सैषा व्यवस्था न स्यादिति । नन्वेतत्सकलमपि पटवच्च यथा प्राणादिरिति व्यक्त्यव्यक्त्यवष्टम्भेन परिहृतम् । तथा हि । व्यक्त्यपेक्षयोत्पत्तिः पटादीनामव्यक्त्यपेक्षया च विनाशो युज्यते । व्यक्त्यव्यक्त्यर्थमेव च कारकाण्युपयुज्यन्ते । व्यक्त्यव्यक्तिभ्यामेवोपलब्ध्यनुपलब्धी भवतः । अत एव प्रतिपादनं सङ्गच्छते । व्यक्ताव्यक्तरूपेणैव विरुद्धधर्मा व्यवतिष्ठन्ते । यथा हि संवेष्टितः पटो न स्फुटं पट इति प्रतीयते । न प्राव्रियते न शीतमपनुदति । न बहुदेशव्यापी भवति । प्रसारितस्तु स्फुटप्रतीत्यादिमान् । न चैतावता भेदः । नापि प्रसारितः प्रागसन् । यथा च प्राणायामेन निरुद्धः शारीरो वायुर्जीवनमात्रं करोति नोत्क्षेपणादि । निरोधापगमे त्वासादितव्यक्तिस्तदपि करोति । न तावन्मात्रेण भिद्यते । प्रागसन्वा । तथैवैतदपि व्यक्त्यव्यक्तिभ्यां समञ्जसमिति । अत्र ब्रूमः । केयं पटस्य प्रागुत्पत्तेरूर्ध्वं च विनाशादव्यक्तिर्मध्ये च व्यक्तिः । अनुपलब्धिरव्यक्तिरुपलब्धिर्व्यक्तिरिति चेत्तत्राह ॥ **अनवस्थेति** । यद्युपलब्ध्यनुपलब्धी एवोत्पत्तिविनाशौ । तदा सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्था स्यात् । यद्यदोपलब्धं तत्तदैवोत्पन्नमनुपलब्धं च विनष्टमिति स्यादिति यावत् । किञ्च प्रागुत्पत्तेस्सत्त्वे पटस्य कस्मान्नोपलब्धिः । कथं चोर्ध्वमुपलब्धिरिति प्रश्नस्यानुपलब्ध्युपलब्धिभ्यामेवेति परिहारं वदन्देवानां प्रियः श्लाघनीयप्रज्ञः स्यात् । अपि च प्रागूर्ध्वं च तन्तूपलब्धौ कथं तन्मात्रस्य सतः पटस्यानुपलब्धिः । अन्यथा तन्तूनामपि सा स्यात् । अथ पटधर्मावेव व्यक्त्यव्यक्ती । तदा तावपि तन्तूनां विद्येते न वा । न चेन्न कार्यकारणयोरत्यन्ताभेदः । विद्येते चेत्तत्राह ॥ **अनवस्थेति** । उत्पत्तिनाशव्यवहारहेतू व्यक्तव्यक्ती यदि तन्तुष्वपि विद्येते तदा सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्था स्यात् । तन्तवो नोत्पन्ना न नष्टाः । किन्तु पट

SGDF

एवोत्पत्तिविनाशव्यवस्था न स्यादिति। किञ्चेयमभिव्यक्तिरुत्पत्त्यादिव्यवहारकारणतयोपादीयते । सा किं चक्रचीवरादिभिः प्रागसत्येवोत्पद्यते मुद्गराभिघातादिना च नश्यति। उत प्रागपि सत्येवाविनाशिनी च। एवमव्यक्तिरपि किं प्रागसती मुद्गराभिघातादिनोत्पद्यते। किंवा प्रागपि सती। उभयत्राद्यौ दूषयति॥ अनवस्थेति। व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तिनाशवत्त्वे सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्था व्यवस्थाभावः स्यात्। न किञ्चिदसदुत्पद्यते न किञ्चित्सद्विनश्यतीति सिद्धान्तहानिः स्यादित्यर्थः। द्वितीयौ दूषयति॥ अनवस्थेति। व्यक्त्यव्यक्त्योः सदा सत्त्वे सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्थाऽव्यवस्थितिः स्यात्। तथा हि। एतावन्तं कालमनुत्पन्नो घट इदानीमुत्पन्न इति तावन्न स्यात्। उत्पत्तिव्यवहारहेतोरभिव्यक्तेः प्रागपि सत्त्वात्। तथा मुद्गराभिघाताद्युत्तरकालमपि घटसत्त्वव्यवहारः स्यात्। तद्धेतोरभिव्यक्तेरविनष्टत्वात्। तथेदानीमेव नष्टो घट इत्यपि न स्यात्। विनाशव्यवहारकारणानभिव्यक्तेः प्रागपि सत्त्वादिति। कारकव्यापारवैफल्यतादवस्थ्यं स्फुटमेव। अथैतद्दोषपरिहाराय व्यक्त्यव्यक्त्योरपि व्यक्त्यव्यक्ती स्वीक्रियेते। तदा तयोरप्युक्तविकल्पदोषानुषङ्गः स्यात्। अथ तत्रापि व्यक्त्यव्यक्त्यन्तराङ्गीकारस्तदाऽनवस्था स्यादित्याह॥ अनवस्थेति। उत्पत्तिनाशयोरिति विषयसप्तमी। सन्त्वनन्ता व्यक्तयोऽव्यक्तयश्च। मूलक्षयाभावान्नानवस्थादोष इत्यत आह॥ अनवस्थेति। अन्यथाऽनवच्छिन्नव्यक्त्यव्यक्तिपरम्पराङ्गीकारे सर्वत्र घटादावुत्पत्तिनाशयोरनवस्थाऽनवक्लृप्तिः स्यात्। उत्तरोत्तरव्यक्त्यव्यक्तिसिद्धौ हि पूर्वपूर्वव्यक्त्यव्यक्तीनामुत्पत्तिनाशव्यवहारनिदानत्वम्। ततः प्रयोजनपरिक्षयहेतुत्वादनवस्था दूषणमेव। नन्विदं भवतामपि समानम्। प्रागसतः सत्तासमवायो हि जनिरिष्यते। सत्तासमवायौ च सदा सन्ताविति प्राग्विनाशोत्तरमपि जनिः स्यात्। विनाशश्च न स्यादित्यत आह॥ अनवस्थेति। इयं सर्वत्रोत्पत्तिविनाशयोरनवस्थाऽव्यवस्थितिरन्यथा समवायस्य जनित्वाङ्गीकृतावेव हि स्यात्। नास्मन्मते। प्रकारान्तरेण जनेर्वक्ष्यमाणत्वादिति। ननु जनिः किं प्राक् सती उत कारकव्यापारजन्या। आद्ये प्रागुक्त एव दोषः। द्वितीये जनेर्जनिरपि तथेत्यनवस्था। एवं विनाशोऽपीत्यत आह॥ अनवस्थेति। सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरियमुक्तानवस्था। अन्यथा

SGDF

घटजनेरन्या जनेर्जनिरित्यङ्गीकार एव स्यात् । न त्वेवमङ्गीक्रियते । अपि तर्हि घटजन्मैव जन्मनो जन्मेति । यथाऽऽहुः । यथा जनेर्जनिर्नान्या तस्या वस्तुजनिर्जनिरिति । घटो जायते घटजन्म जायत इत्यनयोरेकार्थतैव हि लौकिकपरीक्षकसम्मता । न च व्यक्त्यव्यक्त्योरप्येवमङ्गीकर्तुमुचितम् । जन्मविनाशावुपलब्ध्यनुपलब्धी वा विहाय व्यक्त्यव्यक्त्योरेवाप्रामाणिकत्वादिति । ननु यद्यसदुत्पद्येत सच्च विनश्येत । तदा सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्थैव स्यात् । एवं सति हि खरविषाणमप्युत्पद्येत । आत्मा च नश्येदित्यत आह ॥ **अनवस्थेति** । अन्यथा कारणशक्त्यनादरणे हीयमुत्पत्तिविनाशयोरनवस्था स्यात् । न चैवं किन्तु यस्योत्पत्तिकारणमस्ति तदसदप्युत्पद्यते । यस्य च विनाशकारणं विद्यते तत्सदपि निरुध्यते । न च खरविषाणजन्मन्यात्मविनाशे वा कारणमस्तीति तयोर्जननविनाशाभावः । कारणस्वभावाननुगमे तु सत्कार्यवादिनोऽप्यतिप्रसङ्ग एवेति । अथवा स्यादियमनवस्था । यद्यत्यन्तासदेवोत्पद्यते सन्मात्रं विनश्यतीति ब्रूमः । सदसदेवोत्पद्यत इति चोक्तं विनाशकारणवदेव च विनश्यतीति । यच्चोक्तं **भावे चोपलब्धेरिति** सूत्रार्थत्वेन तद्व्याप्यव्यापकभावेनैवोपपन्नं नात्यन्ताभेदसाधकम् । अथ कारणोपरोक्तबुद्धिः सामानाधिकरण्यबुद्धिर्वाऽत्राभिमतेति मतम् । साऽप्यभेदमात्रेण चरितार्था नात्यन्ताभेदसाधनायालम् । किञ्चैतद्युक्तेश्चेत्यनेनैव शक्यसङ्ग्रहं न पुनरभिधातव्यम् । अथानेन प्रत्यक्षमुपन्यस्यते तदपि नात्यन्ताभेदसाधकम् । अत एव **भावाच्चोपलब्धेरिति** सूत्रविपरिणामोऽपि निरस्तः । **सत्त्वाच्चावरस्येति** युक्तिश्चेद्युक्तेश्चेत्येतेनैव गतार्थता । श्रुतिश्चेच्छब्दान्तराच्चेत्यनेन । असद्व्यपदेशादिति तु परिचोदनैवासङ्गता । परमार्थतो ब्रह्मकारणतापरत्वेनापाततस्तु शून्यस्याभावस्य वा कारणभावप्रतिपादकताप्रतिभासेन कार्यासत्त्वस्य श्रुतावप्रतीतेः । युक्तेरित्युक्तयुक्तिं तूत्तरत्रापाकरिष्यामः । शब्दान्तरं त्वाचार्येणैवान्यत्रान्यथैव व्याख्यातम् । पटे प्राणादौ च नात्यन्तानुपसञ्जातविशेषत्वमित्यनुदाहरणमेवेत्यलं प्रपञ्चेन ॥ छ ॥ यदुक्तं शक्तोऽपि हीति यच्च नित्यभेद इति । तदुभयं श्रुत्याऽपि साधयति ॥ **शक्तोऽपीति** । अकर्तुं शक्तोऽपि करोति । अन्यथा विना कारणैस्तद्व्यत्यासेन च कर्तुं शक्तोऽपि नियतैः कारणैः

करोतीच्छयेति योज्यम् । स्वस्मान्निमित्तकारणाद्भिन्नम् । उपादानकारणेनाभिन्नं भिन्नं च । संसारिणो हि विधिगृहीता इवेश्वरप्रेरिता अनिष्टमपि धारकप्रयत्नेनाकृत्वा न स्थातुमीशते । न च भगवांस्तथेत्यकर्तुं शक्तोऽपीत्युक्तम् । अशेषतः प्रागिदानीं चोक्तो न तु सन्निहित एवेत्यर्थः ॥ २–१–६ ॥

टि० — नन्वनवस्थाऽन्यथा हीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चात्यन्तिकसत्त्वे कारणेनात्यन्ताभेदे चोत्पत्तिनाशयोरव्यवस्थाप्रसङ्गोपदर्शनार्थमेतदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वोपपादनार्थत्वान्न तदुपदर्शनानर्थक्यमिति वाच्यम् । प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यात्यन्तासत्त्वेऽपि बाधकाभावेनासत्त्वोपपादनस्यापि निष्फलत्वादित्यतः कार्यस्य कारणात्प्रागसत्त्वेन कार्यस्योपादानेन भिन्नाभिन्नत्वसाधनस्य प्रागुक्तस्य समर्थनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य हेत्वसिद्धिव्युत्पादनपूर्वकं भिन्नाभिन्नत्वसाधनानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति॥ **स्यादेतदिति** । उक्तं कार्यस्योपादानेन भिन्नाभिन्नत्वम् । तदेव कुत इति सत्त्वे बाधकाभावादिति भावः । यद्यपि पृथगेव कार्यस्य सत्त्वमनुपलब्धिबाधित इति पूर्वमेव सत्त्वे बाधकस्योक्तेर्न पुनरेतच्छङ्कावकाशः । तथाऽपि बाधकान्तरं वक्तुमियं शङ्केति ध्येयम् । नन्वत्रात्यन्तिकसत्त्वादिवाचिपदाश्रवणात्कथमात्यन्तिकसत्तास्वीकारे कार्यस्य बाधकोपदर्शनत्वमित्यतोऽत्रान्यथेतिपदमेव तत्परम् । तस्योक्तार्थविपरीताभ्युपगमे व्युत्पन्नत्वात् । प्रागुत्पत्तेः कारणाकारेण सत्त्वे सति कार्याकारेणासत्त्वादेरेव पूर्वत्रोक्तत्वेनात्यन्तसत्त्वादिस्वीकारस्यैवोक्तार्थविपरीताभ्युपगमरूपत्वादिति भावेनान्यथेति पदं विपक्षोपदर्शकतया व्याचष्टे ॥ **अन्यथेति** । तथाऽपि व्यवस्थाभावरूपापाद्यार्थवाचकाभावेन तत्समर्पणासम्भवान्नास्य बाधकोपदर्शनपरत्वमित्यतोऽनवस्थापदमेव तत्समर्पकं बाधितत्वेन प्रसिद्धानवस्थापरतायाः प्रकृतेऽयोगादिति भावेन तत्परतया तद्व्याचष्टे ॥**अनवस्थेति** । नन्वात्यन्तिकसत्तास्वीकारे कारणेनात्यन्ताभेदाङ्गीकारेऽपि चोत्पत्तिनाशव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजकत्वमित्यतो नात्रात्यन्तिकसत्तादिस्वीकारेण साक्षादव्यवस्थामापादयामः किन्तु पटादीनामुत्पत्तिनाशाभावापादनद्वारा ततो नाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्य कथमात्यन्तिकसत्तादिस्वीकारे तेषामुत्पत्तिनाशाभावप्रसङ्ग इत्यतस्तमुपपादयति ॥ **यथा हीति** । एवमुत्पत्तिनाशाभावापादनमुपपाद्य तेनाव्यवस्थापादनमव्यवस्थाप्रकारदर्शनेन दर्शयति ॥ **तथा चेति** । नास्त्येव तादृशी व्यव-

SGDF

स्थेति तदभावापादनं नानिष्टमित्याशङ्क्य भाष्ये हिशब्देनोक्तव्यवस्थायाः प्रामाणिकत्वदर्शनेन तदभावस्य प्रामाणिकहानरूपत्वेनानिष्टत्वसूचनात्तदापादनमनिष्टमेवेत्यभिप्रेत्य हिशब्दाभिप्रायमाह ॥ **लोकवेदप्रसिद्धेति** । मूले पटादीनामुत्पत्तिविनाशाभावे तद्व्यवस्थाभावापादनं तस्यापि सम्भवमात्राभिप्रायेण न तु दोषान्तराभावादित्यभिप्रेत्यान्तरङ्गदोषोपलक्षणपरतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** । भाष्यस्थोत्पत्तिनाशशब्दस्वारस्यानुरोधेनात्यन्तिकसत्तास्वीकारे उक्तविधोत्पत्तिनाशव्यवस्थानुपपत्तिरूपबाधकप्रदर्शनपरतया शक्यं योजितम् । अधुनाऽऽत्यन्तिकसत्तास्वीकारे सम्भावितव्यवस्थान्तरानुपपत्तीनां बाधकतया भाष्ये सङ्गृहीतत्वलाभायोत्पत्तिनाशशब्दयोरमुख्यार्थत्वमाश्रित्य योजनां दिदर्शयिषुरादौ तावत्सदसत्त्वव्यवस्थानुपपत्तिरूपबाधकान्तरसङ्ग्रहाय तस्या भाष्यारूढतासिद्ध्यर्थमुत्पत्तिशब्दौ तदुपलक्षकतया व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** । कथमात्यन्तिकसत्तास्वीकारे सदसत्त्वव्यवस्थानुपपत्तिरित्यतोऽपेक्षितप्रतिज्ञादिपूरणेन सदसत्त्वव्यवस्थाऽनुपपत्त्युपपादकतया वाक्ययोजनामाह ॥ **ततश्चेति** । तत्रापेक्षितप्रतिज्ञापूरणं यदि पट इत्यादितन्तुवादित्यन्तम् । अन्यथेत्यस्य व्याख्यानं यदि चानुपलभ्यमानोऽपि सन्नभ्युपेयत इति । अनवस्थापदोक्ताव्यवस्थाप्रकारोपदर्शनमुपलभ्यमानामित्यादिभाष्ये हिशब्दः सर्वजनसम्मतत्वसूचनेनोक्तव्यवस्थाभावस्यानिष्टत्वसमर्थनार्थ इति भावेन तदभिप्रायमाह ॥ **सर्वेति** । उत्पत्तिविनाशोपपादनानवस्थारूपबाधकसङ्ग्रहाय तस्य भाष्यारूढतासिद्ध्यर्थमुत्पत्तिनाशोपपादनोपलक्षणतयाऽपि तौ व्याचष्टे ॥ **अथवेति** । आत्यन्तिकसत्तास्वीकारे कथमुत्पत्तिनाशोपपादनानवस्थेत्यतस्तदुपपादकतया भाष्यं योजयति ॥ **तथा चैवमिति** । तत्रान्यथेत्यस्यार्थः सत्कार्यवाद इति । कार्यस्यात्यन्तिकसत्तास्वीकार इति च तदर्थः ॥ **सर्वसदित्यादि** । शिष्यादेरित्यादिपदेन सखिसब्रह्मचारिणां सङ्ग्रहः । जल्पादावित्यादिपदेन वितण्डापरिग्रहः । ख्यात्यर्दीत्यादिपदेन परखिलीकरणादेः परिग्रहः ॥ **आत्मवदिति** । सतोऽपि विद्यादेरुत्पत्तौ सन्नात्माऽप्युत्पद्येतेति भावः । असतो व्युत्पादयितुं शक्यत्वेन बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । सतोऽपि विनाशशब्द इत्यर्थः । न सद्विनश्यतीति तत्सिद्धान्तादिति भावः । न तरां नैवेत्यर्थः । विनाश्येत्यनुवर्तते । तत्र हेतुमाह ॥ **नित्येति** । अन्यथा नरविषाणस्यापि विनाशप्रसङ्गादिति भावः । विरुद्धधर्मानुपपत्तिरूपविपक्षे बाधकस्यापि भाष्यारूढतासिद्ध्यर्थं तदुपलक्षणतयाऽप्युत्पत्तिनाशशब्दौ व्याचष्टे ॥ **यदि वेति** । कथं सत्कार्यवादे

॥ २२७ ॥

विरुद्धधर्माव्यवस्थेत्यतस्तदुपपादकतयाऽपि वाक्ययोजनां सूचयति ॥ **तथा हीति** । तत्रान्यार्थेत्यस्यार्थप्रदर्शनं यदीत्यादिना स्यादित्यन्तेन । उत्पत्तिनाशयोरित्यस्यार्थं उत्पत्तिनाशादिधर्माणामिति । अनवस्था स्यादिति व्यवस्था न स्यादित्युक्तं तत्कथमेतदित्यतो धर्मव्यवस्थाप्रदर्शनपूर्वकं तदनुपपत्तिमाह ॥ **तन्तव इति** ॥ **एवमाकारेति** । पिण्डाकारं कारणं पृथुबुध्नोदराकारं कार्यमित्याकारभेदस्तन्तुः पट इत्यभिधानभेदोऽयं तन्तुरयं पट इति बुद्धिभेदस्तन्तुकार्यं पटः पटकार्यं हिमनिवारणमिति कार्यभेद इति द्रष्टव्यम् ॥ **सेति** । अत्यन्ताभेदादिति भावः । भाष्ये पटवच्च यथा प्राणादिरिति सूत्रार्थतया परोत्प्रेक्षितव्यवस्थोपपादकयुक्त्याभासानिरासप्रयुक्तन्यूनतापरिहारायेदमेव भाष्यं तन्निरासपरतया योजयितुं व्यवस्थोपपादकयुक्तिप्रदर्शनपूर्वकं व्यवस्थोपपत्तिमाशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **व्यक्त्यपेक्षयेति** । तथा च सत्कार्यवादेऽपि पटादीनामुत्पत्तिविनाशयोरुक्तविधयोः सत्त्वात्पटादय उत्पत्तिविनाशवन्त आत्मादयस्तद्रहिता इति लोकवेदसिद्धोत्पत्तिविनाशव्यवस्थोपपत्तिर्न तदोपपत्तिर्बाधिकेति भावः ॥ **व्यक्त्यव्यक्त्यर्थमेवेति** । तथा च व्यक्त्यव्यक्तिरूपोत्पत्तिनाशयोः सत्त्वान्न तत्कारकवैफल्यप्रसङ्गोऽपीति भावः ॥ **व्यक्त्यव्यक्तिभ्यामेवेति** । तथा च न सत्त्वासत्त्वानुपपत्तिरपीति भावः । उपादनानुपपत्तिं परिहरति ॥ **अत एवेति** । व्यक्त्यव्यक्त्यर्थत्वादेवेत्यर्थः । यदि वेत्युक्तबाधकमपि परिहरति ॥ **व्यक्त्यव्यक्तिरूपेणैवेति** । व्यक्त्यव्यक्त्योरेव दुर्निरूपत्वान्न व्यक्त्यव्यक्त्यवष्टम्भेनोक्तव्यवस्थानिर्वाह इत्यभिप्रेत्य तत्स्वरूपं विकल्पयति ॥ **केयमिति** । किमत्राव्यक्तिव्यक्ती अनुपलब्ध्युपलब्धिरूपावात्मधर्मावभिमते किंवा तदतिरिक्तावेव पटधर्माविति किंशब्दार्थः । आद्यपक्षनिरासपरतया मूलं योजयितुं तमुत्थापयति ॥ **अनुपलब्धिरिति** । अन्यथेत्यस्यार्थो यदीत्यादि । अव्यवस्थाप्रकारदर्शनं यद्यदेति । ननु यद्यदोपलब्धं तस्य तदोत्पन्नत्वं नानिष्टमुपलब्धिरेवोत्पत्तिरिति वदतोपलब्धस्वरूपोत्पन्नत्वस्याङ्गीकृतत्वात् । एवमनुपलब्धिरेव विनाश इत्यङ्गीकारेणानुपलब्धस्वरूपविनष्टत्वस्याप्यभ्युपगमत्वात् । अनुपलब्धस्य तद्रूपमनुपलब्धत्वं च नानिष्टमिति कथं तदापादनमित्यरुचेराह ॥ **किञ्चेति** । देवानां प्रियः पशुः । कस्मादुपलब्ध्यनुपलब्धी इत्युपलब्ध्यनुपलब्धिनियामकप्रश्नोत्तरतया नियम्यभूतोपलब्ध्यनुपलब्धी एव नियामकतया वदतोऽलौकिकं बुद्धिवैशद्यमित्याशयेन श्लाघनीयप्रश्न इति परिहासः । असत्त्वाच्चानुपलब्धेर्न नियामकतया तदुपन्यासो युक्त इत्याह ॥ **अपि चेति** । तन्मात्रस्य सतस्तन्तुमात्रस्य सत

SGOF

इति हेतुगर्भविशेषणम् ॥ अन्यथेति । तन्तुमात्रस्य सतोऽपि पटस्यानुपन्यासो युक्त इत्याह ॥ अपि चेति । तन्मात्रस्य सतस्तन्तुमात्रस्य सत इति हेतुगर्भविशेषणम् ॥ अन्यथेति । तन्तुमात्रस्य सतोऽपि पटस्यानुपलब्धाविल्यर्थः । अविशेषादिति भावः । ननु व्यक्त्यव्यक्ती नोपलब्ध्यनुपलब्धिरूपावात्मधर्मौ किन्नाम पटधर्माविति नोपलब्ध्यनुपलब्धिस्वपक्षोक्तदोष इत्यभिप्रेत्य द्वितीयं शङ्कते ॥ अन्यथेति । ननु चोत्पत्तिनाशव्यवहारहेतुव्यक्त्यव्यक्त्योः पट इव तन्तुष्वपि सत्त्वात्तन्तवो नोत्पन्ना न नष्टा किन्तु पट एवेत्युत्पत्तिनाशव्यवस्थाभावापादनं मूलकारीयमनुपपन्नम् । पटधर्मीभूतव्यक्त्यव्यक्त्योस्तन्तुषु सत्त्वे तदापादनसम्भवेऽपि तयोः पटमात्रवृत्तित्वेन तन्तुष्वभावं वदन्तं प्रति व्यक्त्यव्यक्त्यभावेनैवोक्तव्यवस्थोपपत्तेरित्यतोऽत्र सम्भावितविकल्पद्वयं प्रदर्श्य द्वितीयं बहिरेव प्रदूष्याद्यपक्षनिरासपरत्वादस्य ग्रन्थस्य न तदापादनानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्पक्षनिरासकतया भाष्यं योजयितुं विकल्पमाह ॥ तदेति ॥ न चेदिति । तन्तुपटयोरत्यन्ताभेदे पटे तत्सत्त्वेन तन्तुष्वपि तदापत्त्या तन्तुषु तदभावेन पटेऽपि तदभावस्यैव प्राप्त्या पटे तत्सद्भावस्य तन्तुषु तदभावस्य चायोगादिति भावः । अन्यथेत्यस्यार्थ उत्पत्तीति । अनवस्थाप्रकारदर्शनं तन्तव इत्यादि । उक्तरीत्या भाष्ययोजनास्वनवस्थाशब्दस्य प्रसिद्धार्थपरित्यागेनास्वारस्यं भवतीत्यतस्तत्स्वारस्येनापि वाक्यं योजयितुं तत्प्रसङ्गिकीभूतार्थान्तरपरतया तावद्वाक्ययोजनां दिदर्शयिषुर्विकल्पमाह ॥ किञ्चेति ॥ अविनाशिनी चेति । मुद्गरप्रहारादिना न नश्यति चेत्यर्थः ॥ उभयत्रेति । उक्तपक्षद्वय इत्यर्थः ॥ आद्याविति । उत्पत्त्यादिव्यवहारकारणमभिव्यक्तिः प्रागसत्येव चक्रचीवरादिभिरुत्पद्यते मुद्गरप्रहारादिना नश्यतीत्यव्यक्तिः प्रागसती मुद्गरप्रहारादिनोत्पद्यत इति चाद्याविल्यर्थः । अन्यथेत्यस्यार्थमाह ॥ व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तिनाशवत्त्व इति । अत्रासत्योरिति शेषः ॥ सिद्धान्तविरोध इति । असत्योरेव व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तेरुत्पन्नत्वेन सत्याव्यक्तेश्च विनाशाभ्युपगमादिति भावः ॥ द्वितीयाविति । अभिव्यक्तिः प्रागपि सत्येव न नश्यति चेत्यव्यक्तिः प्रागपि सतीति चेति द्वितीयाविल्यर्थः। तत्कथमित्यतोऽभिव्यक्तिः प्रागपि सत्येवेत्यंशं दूषयति ॥ एतावन्तामिति । अविनाशिनी चेत्यंशमपि दूषयति ॥ तथा मुद्गरेति । अव्यक्तिः प्रागपि सतीति पक्षमपि दूषयति ॥ तथेदानीमेवेति । इतीत्यस्यैवाव्यवस्थितिः स्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ कारकव्यापारवैफल्यतादवस्थ्यमिति । व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तिविनाशशून्यत्वादिति भावः । व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्त्याद्यभावेऽपि व्यक्त्यव्यक्तिसत्त्वात्तदर्थमेव कारणतयोपयोगान्न कारकव्यापारवैफल्यमित्याशङ्कते ॥ अथेति ॥ उक्तविकल्पेति। येयं व्यक्त्यव्यक्त्योरभिव्यक्तिरुत्पत्त्यादिव्यवहारकारणतयोपादीयते सा प्रागसत्येव कारकचक्रेणोत्पद्यते विनश्यति चोत प्रागपि सत्येव न नश्यति च । एवमव्यक्तिरपि प्रागसती कारकचक्रेणोत्पद्यते प्रागपि सतीति । नाद्यौ । व्यक्त्यव्यक्तिसम्बन्धिव्यक्त्यव्यक्त्योरसत्योरेवोत्पत्तिविनाशित्वे न किञ्चिदसदुत्पद्यते न किञ्चित्सद्विनश्यतीति सिद्धान्तविरोधात् । नान्त्यौ । कारकव्यापारवैफल्यादित्युक्तरीत्या विकल्पदोषयोरनुक्तिः स्यादित्यर्थः । व्यक्त्यव्यक्तिसम्बन्धिव्यक्त्यव्यक्त्योरपि व्यक्त्यव्यक्तिस्वीकारेण तदर्थत्वान्न कारकचक्रवैय्यर्थ्यमित्याशङ्कते ॥ अथेति ॥ विषयसप्तमीति । अनेनोत्पत्तिविनाशविषय इत्यर्थः सूचितो भवति ॥ मूलक्षयाभावादिति । मूलक्षयकरीं प्राहुरनवस्थां हि दूषणमिति तत्कारिण्या एव दूषणत्वोक्तेरिति भावः । मूलक्षय इति कोऽर्थः । किं कल्पकाभावः किंवा प्रयोजनपरिक्षयः । नाद्यः । घटसम्बन्ध्युत्पत्तिनाशयोर्व्यक्त्यव्यक्तिरूपत्वस्य प्रामाणिकत्वे हि तदुपपत्त्यर्थं व्यक्त्यव्यक्तिसम्बन्ध्युत्पत्तिनाशयोरपि व्यक्तव्यक्तिरूपत्वं परम्पराकल्पनं स्यात् । न चैतदस्ति। घटसम्बन्ध्युत्पत्तिनाशयोर्व्यक्त्यव्यक्तिरूपत्वस्याप्रामाणिकत्वेन कल्पकाभावस्य स्पष्टत्वादिति मनसि निधाय द्वितीयं दूषयति ॥ उत्तरेति । अत्र व्यक्त्यव्यक्तिसम्बन्धिव्यक्त्यव्यक्त्योः कल्प्यमानत्वात्ततश्चोत्तरोत्तरकल्प्यमानव्यक्त्यव्यक्तिपरम्पराया अप्रामाणिकत्वेनासिद्धौ व्यवहारहेतुतया कल्प्यमानयोर्घटसम्बन्धिव्यक्त्यव्यक्त्योरप्यसिद्धिरिति घटव्यक्त्यव्यक्तिसिद्धिरूपप्रयोजनपरिक्षयोऽप्यस्त्येवेत्यर्थः । एवं परपक्षेऽव्यवस्थोपपादकतया वाक्ययोजनामभिधाय स्वपक्षे प्रसक्ताव्यवस्थाशङ्कापरिहारकतयाऽपि तद्योजयितुमव्यवस्थाशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ प्रागिति । उत्पत्तेरिति शेषः । स्वपक्षे व्यवस्थाभावोपपादकतासिद्ध्यर्थं तदनुगुणतया व्याचष्टे ॥ इयमिति ॥ प्रकारान्तरेणेति । मृदादीनां घटाद्याकारेण परिणाम एव जनिर्न त्वसतः सत्तासम्बन्ध इत्यसत्पक्षे विशेषस्य सर्वत्राङ्गीकृतत्वतो नास्ति दोष इत्यादिना वैशेषिकपरीक्षायां प्रकारान्तरेण जनेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः॥ प्रागुक्त एवेति । कारकव्यापारवैयर्थ्यरूप एवेत्यर्थः ॥ एवमिति । नाशः किं प्राक् सन्नुत कारकव्यापारजन्यः । आद्ये कारकव्यापारवैयर्थ्यम् । द्वितीये नाशजनिरपि किं प्राक् सत्युत कारकव्यापारजन्या । आद्ये प्रागुक्त एव दोषः । द्वितीये नाशजनेर्जनिरपि तथेत्यनवस्थेत्यर्थः । यथा घटजनिरेव जनेर्जनिरिति नानवस्थेति

त्वयोच्यते । तथा च घटव्यक्तव्यक्ती एव व्यक्त्यव्यक्त्योर्व्यक्त्यव्यक्ती न तु व्यक्त्यव्यक्त्यपेक्षया व्यक्त्यव्यक्तिसम्बन्धिन्यौ व्यक्त्यव्यक्ती अन्ये इति मयाऽपि वक्तुं शक्यत्वान्न मत्पक्षेऽप्यनवस्थेति भावेनाशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** ॥ **जन्मेति** । तत्र च दोषस्योक्तत्वादिति भावः । अव्यवस्थामेवोपदर्शयति ॥ **एवमिति** । सत्कार्यवादे कारणस्वभावानभ्युपगमे आत्मादीनामप्युत्पत्त्यापत्त्या तत्स्वभावाभ्युपगम आवश्यक इत्याह ॥ **कारणेति** । ननु कारणसामग्रीसद्भावेऽपि बाधादेवासत्त्वमिति स्वप्नाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्कथमत्र कारणाभावेन तदसत्त्ववर्णनम् । तथा सति तद्ग्रन्थविरोधापातादित्यत आह ॥ **अथवेति** ॥ **सन्मात्रमिति** । विनाशकारणशून्यमपि स्यादित्यर्थः । विनाशकारणवदेवेत्यतः परं सदिति शेषः । एवं भाष्योक्तरीत्या प्रमेयनिरासेनापव्याख्यानं निराकृतम् । इदानीं स्पष्टत्वाच्छिष्यैरेव क्रियतामिति भावेन भाष्यकारोपेक्षितसूत्राक्षरार्जवानार्जवादिव्युत्पादनेनापि तदपाकरोति ॥ **यच्चोक्तमित्यादिना** ॥ **व्याप्यव्यापकभावेनैवेति** । अन्यत्वेऽप्युपादानोपादेययोरुपादेयस्योपादानव्याप्यतयोपादानभाव एवोपलम्भो युक्तः । अग्निधूमयोरन्यत्वेऽपि व्याप्यव्यापकभावमात्रेणाग्निभाव एव धूमोपलम्भदर्शनात् । अन्यथा तद्भाव एवोपलब्ध्या धूमस्याग्न्यभेदप्रसङ्ग इति भावः । नन्वत्र कारणस्य भाव एव कार्यस्योपलभ्यमानत्वं यथाश्रुतमेव कार्यकारणयोरत्यन्ताभेदसाधकंतया न विवक्षितं किन्तु कारणस्वभावानुरक्ततया कार्यस्योपलभ्यमानत्वं कारणसमानाधिकरणतयोपलभ्यमानत्वं वा तथा विवक्षितम् । अस्ति च कारणस्वभावानुरक्ततया तत्समानाधिकरणतया च कार्यस्य प्रतीतिर्मृद्घट इत्येवमाकारेति नासिद्धिः । नाप्यसावग्निधूमयोरस्ति । अग्निर्धूम इत्यप्रतिभासादिति न व्याप्यव्यापकभावमात्रेणोक्तहेत्वोरन्यथासिद्धिरिति युक्तं ताभ्यां कार्यस्य कारणानन्यत्वसाधनमित्याशङ्कते ॥ **अथेति** । कार्यकारणयोरत्यन्ताभेदाभावेऽप्यभेदस्य सत्त्वात्तन्मात्रेणैव कारणस्वभावानुरक्ततया तत्समानाधिकरणतया वा मृद्घट इति प्रतिभासोपपत्त्याऽत्यन्ताभेदरूपसाध्यं विनाऽप्युक्तद्विविधप्रतिभासोपपत्तेरन्यथासिद्धिरत्राप्यविकलैवेति नानन्यत्वसाधनसम्भव इत्याशयेन परिहरति ॥ **साऽपीति** ॥ **शक्यसङ्ग्रहमिति** । असदकारणादिवत्तद्भाव एवोपलभ्यमानत्वतत्स्वभावानुरक्ततयोपलभ्यमानत्वतत्समानाधिकरणतयोपलभ्यमानत्वानामपि युक्तित्वादिति भावः ॥ **अथेति** । ततश्च कार्यकारणयोरनन्यत्वे प्रत्यक्षरूपप्रमाणोपदर्शकत्वादस्या न युक्तिरूपप्रमाणोपदर्शकेन युक्तैरित्यनेन शक्य-

SGDF

सङ्ग्रहत्वमिति न पुनरुक्तिरिति भावः । दूषयति ।। **तदपीति** । कार्यकारणयोरभेदमात्रेणोक्तविधप्रत्यक्षस्य चरितार्थत्वादिति भावः । भावे चोपलब्धेरित्यस्य भावाच्चोपलब्धेरिति विपरिणाममाश्रित्यातानवितानवन्तस्तन्तव एव पट इति प्रत्यक्षोपलब्धेर्भावाच्च कार्यस्य कारणानन्यत्व-मिति कार्यकारणयोरनन्यत्वे प्रत्यक्षरूपप्रमाणान्तरसद्भावप्रदर्शनार्थत्वेन युक्तिसमर्पकत्वाभावान्न युक्तेरित्यनेन शक्यसङ्ग्रहत्वमिति युक्तं सङ्करेण तदप्यतिदेशेन दूषयति ।। **अत एवेति** । उक्तप्रत्यक्षस्यापि कार्यकारणयोरभेदमात्रावगाहित्वेनात्यन्ताभेदानवगाहिततया न तदसिद्धिरेवेत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । उपलब्धेरित्यपञ्चम्यन्तत्वेऽपि विवक्षितसिद्धेर्भावादित्यस्य वैय्यर्थ्याच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । शब्दान्तराच्चेत्यनेनेत्यतःपरं गतार्थते-त्यनुवर्तते ।। **ब्रह्मकारणतापरत्वेनेति** । तदसदेव सन्मनोऽकुरुतेति वाक्यशेषादिति भावः । **कार्यसत्त्वस्येति** । उदाहृतश्रुतौ तत्प्रत्यायका-भावादिति भावः । न च कार्यकारणयोरनन्यत्वाङ्गीकारेण कार्यसत्त्वशङ्केति वाच्यम् । कार्यसत्त्वस्याप्यनन्यत्वसिद्ध्यर्थत्वेनानन्यत्वाङ्गीकारेणास-त्त्वशङ्कायोगादित्याशयात् ।। **युक्तिमिति** । साङ्ख्योक्तामसदकरणादियुक्तिं बौद्धोक्तां वृत्तिविकल्प्यानुपपत्त्यादियुक्तिमित्यर्थः ।। **उत्तरत्रेति** । समयपादे साङ्ख्यपरीक्षायां बौद्धपरीक्षायां चेत्यर्थः ।। **शब्दान्तरं त्विति** । सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति शब्दान्तरमित्यर्थः । अन्यत्र छन्दो-गभाष्ये । अन्यथा ब्रह्मपरत्वेनानुदाहरणमेवेति तत्रावस्थान्तरवत्त्वरूपविशिष्टोत्पत्त्यङ्गीकारेणात्यन्ताभेदस्यास्माकमसम्मतत्वादिति भावः । ननु भावे चोपलब्धेरित्यत्र सूत्रे यद्यपि कारणस्य भाव एव प्रतीयते कार्यस्य चोपलब्धिस्तथाऽपि भावोपलब्धिशब्दावत्र न भावोपलब्धिमात्रपरौ किं कारणस्य भाव एव प्रतीयते कार्यस्य चोपलब्धिस्तथाऽपि भावोपलब्धिशब्दावत्र न भावोपलब्धिमात्रपरौ किन्तु भावशब्दः कारणस्य सत्त्वोपलम्भरूपोभयपरः । उपलब्धिशब्दोऽपि कार्यस्य सत्त्वासत्त्वोपलम्भरूपोभयपरः । ततश्च कार्यं कारणानतिरिक्तं कारणसत्त्व एव सत्त्वे सति तदुपलब्धावेवोपलभ्य-मानत्वात्कारणस्वरूपवदित्यनुमानमेवात्र कार्यकारणयोरनन्यत्वसाधकतया विवक्षितम् । न तु कार्यकारणानतिरिक्तम् ।। **तद्भाव एवोपलभ्यमान-त्वादिति** । ततश्च न व्याप्यव्यापकभावमात्रेणान्यथोपपत्तिरूपं वर्णयितुं शक्यते । अत्र च तदुपलब्धावेवोपलभ्यमानत्वादित्येव हेतूकारे प्रभयोप-लब्धावेवोपलभ्यमानेन रूपेण व्यभिचारः स्यात् । तस्य प्रभाया अनतिरेकात्तन्निवृत्त्यर्थं भावो भावादिति विशेषणम् । ततश्च रूपस्य प्रभाया

भाव एव भावाभावान्न व्यभिचारः । यदि चात्र कारणस्य सत्त्व एव सत्त्वादित्येव हेतुः क्रियेत । तर्हि वन्हिसत्त्व एव सता विशिष्टधूमेन व्यभिचारः । तन्निवृत्त्यर्थं तदुपलब्धावेवोपलभ्यमानत्वादित्युक्तम् । ततश्च विशिष्टधूमस्य वन्हिसत्त्व एव सत्त्वेऽपि तदुपलब्धावेवोपलब्धिरिति नियमाभावान्न व्यभिचार इति भामत्युक्तानुमानदूषणसङ्ग्रहायाह ॥ **इत्यलमिति** । अयमाशयः । एवं योजनायामपि भावोपलब्धिशब्दयोरावृत्तिः । विभक्तिविपरिणामः । कार्यस्य कारणस्येति पदद्वयाध्याहारः । कारणसत्त्व एव सत्त्वरूपस्य हेतुविशेषणस्य त्वदभिमतानृतत्वरूपानन्यत्वविरोधश्च । शब्दैकसमधिगम्यनिर्विशेषचिन्मात्ररूपस्य शुद्धस्य सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य सगुणस्य च ब्रह्मणोऽनुपलब्धावेव प्रपञ्चोपलम्भेनोक्तहेतुस्वसिद्ध्या तेन प्रस्तुतब्रह्मप्रपञ्चानन्यत्वस्यासिद्धिश्चेति । न केवलं भामत्युक्त्याऽनुमाननिरासकन्यायसङ्ग्रहायेदं किन्नाम सत्त्वाच्चावरस्येत्यत्र सत्त्वस्य त्वदभिप्रेतानृतत्वविरोधः । उत्पत्तेः प्रागेवेत्यस्याध्याहारश्च । तत्तेजोऽसृजतेति वाक्यशेषेण सदेवेत्यस्य कारणपरत्वेन कार्यकारणाभेदस्य चाद्याप्यसिद्धेस्तेन कार्यसत्त्वासिद्धेश्च । युक्तेः शब्दान्तराच्चेत्यत्र शब्दान्तराच्चेत्यस्य सत्त्वाच्चावरस्येत्यनेन गतार्थत्वं पटवच्चेत्यादिसूत्रद्वये संवेष्टितप्रसारितपटप्राणादिदृष्टान्तौ न विवर्तवादिनोऽनुगुणौ । जगतो ब्रह्मणीव प्रसारणादेः पटादावध्यस्तत्वात् । मन्मत इव प्रमेयविशेषाभावेन दृष्टान्तद्वयस्य वैयर्थ्यं चेत्यादिसम्भावितदोषान्तरसूचनायापीत्यलमित्युक्तमित्यवधेयम् ॥ छ ॥ शक्तोऽपीत्यादिभाष्यकारीयश्रुत्युपन्यासस्यानर्थक्यमाशङ्क्योक्तार्थसमर्थनार्थत्वान्न तदित्यभिप्रेत्योक्तार्थप्रदर्शनपूर्वकं तत्समर्थनपरतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **यदुक्तमित्यादिना** । शक्तो ह्यन्यथाकर्तुं स्वेच्छानियमतो हरिः । कारणैर्नियतैरेव करोतीदं जगत्सदेत्यादिनोक्तस्य सर्वस्याप्यर्थस्य प्रमाणारूढतासिद्ध्यर्थं तदुपयोगितया श्रुतिं योजयति ॥ **अकर्तुमित्यादिना** । नन्वन्यथा विना कारणैस्तद्व्यत्यासेन च कर्तुं शक्तोऽपि भगवान्नियतैः कारणैरेव करोतीत्येतावतैवोक्तस्याशेषार्थस्य प्रामाणिकत्वप्रसिद्ध्योक्तसर्वाक्षेपसमाधानादकर्तुं शक्तोऽपि करोतीत्यंशवैयर्थ्यमित्यतस्तत्तात्पर्यकथनपूर्वकं प्रयोजनमाह ॥ **संसारिणो हीति** ॥ **धारकप्रयत्नेनेति** । स्वप्रयत्नेनेत्यर्थः । भाष्येऽशेषत इत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य तत्प्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं तत्तात्पर्यमाह ॥ **अशेषत इत्यादिना** ॥ २–१–६ ॥

अ०—॥ ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ॥ **अनंशस्यापि जीवस्य किञ्चित्सामर्थ्ययोजनां ॥ कार्येषु यः करोत्यद्धा नमस्तस्मै स्वयम्भुवे ॥ यदि भागेन कार्येषु जीवशक्तिं न योजयेत् ॥ हरिस्तदा हि सर्वत्र कृत्स्नयत्नोऽशिताऽपि वा ॥ अंशिनो हि पटाद्या ये भिन्नैरेव परस्परम् ॥ अंशैरंशिन उच्यन्ते नैवमेव हि चेतनाः ॥ अतोऽनंशिन इत्येव श्रुतिरेतेषु वर्तते ॥ अप्यनेकस्वरूपेषु विशेषादेव केवलम् ॥ बहुस्वरूपताख्या तु तेष्वस्त्येव हि सांशता ॥**

सु०—॥ ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ॥ अस्मिन्नधिकरणे जीवकर्तृत्वपक्षः श्रुतिप्राप्तो विस्तरान्निराक्रियत इति भाष्यम् । अत्र वक्तव्यम् । किमत्र जीवस्य सर्वथा कर्तृत्वं निराक्रियते * उतेश्वराधीनं तदङ्गीकृत्य स्वातन्त्र्यमात्रम् । नाद्यः । तथा सति **कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यादि**वक्ष्यमाणविरोधापत्तेः । स्वतःकर्तृत्वानुपपत्तिरित्यादिविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः । **हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरित्यादि**सूत्राणां स्वातन्त्र्यनिराकरणपरत्वेन शक्ययोजनत्वेऽपि **कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वेत्यस्य** सूत्रस्याशक्यव्याख्यानत्वात् । इदं हि सूत्रं सर्वथा कर्तृत्वं निराकुर्वदुपलभ्यते । तथा हि । कर्तृत्वं कृत्स्नैकदेशाभ्यां व्याप्तम् । तत्र कृत्स्नप्रसक्तावनुभवविरोधः। एकदेशाङ्गीकारे चाथ यः स जीवः स नित्यो निरवयव इत्यनंशत्वश्रुतिव्याकोपः स्यात् । न हि सामर्थ्यापरपर्यायं प्रयत्नादिरूपं कर्तृत्वमस्माकं जीवाद्भिन्नम् । येन तस्य विचित्रत्वेऽपि जीवस्य निरंशत्वं न व्याहन्येत । ततो व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यं कर्तृत्वमपि निवर्तत इति खल्वत्र तात्पर्यं प्रतीयते । प्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानावश्यम्भावात् । अथ जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनतानङ्गीकार एवैतौ प्रसङ्गावुक्तौ न कर्तृत्वमात्रे । तथा चेश्वराधीनत्वमेव विपर्ययपर्यवसानलभ्यं भविष्यतीति चेन्न । स्यादप्येवं जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वाङ्गीकारेणेमौ प्रसङ्गौ शक्यसमाधानौ स्याताम् । न चैवं। पराधीनेनापि खल्वनेन कृत्स्नेन वा कर्तव्यमेकदेशेन वा । तृतीयप्रकाराभावात् । भावे वा तेनैवापराधीनत्वेऽपि कर्तृत्वोपपत्तेः । अतो विपर्ययापर्यवसानान्नैवं व्याख्यानं युक्तमिति कर्तृत्वाभाव एव तात्पर्यम् । तथा च वक्ष्यमाणविरोधः । अथ वस्तुतो

नास्त्येव जीवस्य कर्तृत्वमाभिमानिकं तु तदित्यविरोधः । मैवम् । विहारोपदेशादित्यादिना वास्तवस्यैव तस्य साधयिष्यमाणत्वात् । अतो दुर्घटमेतदधिकरणमित्यतो द्वितीयपक्षमङ्गीकृत्य प्रसङ्गौ जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनतानङ्गीकारविषयौ व्याकरिष्यन्नादौ तावदीश्वराधीनताङ्गीकारे प्रसङ्गनिवृत्तिप्रकारमागमवाक्योदाहरणेन दर्शयति ॥ अनंशस्यापीति। किञ्चित्सामर्थ्ययोजनां कार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगम् । स्वयम्भुवे स्वतन्त्राय । इति वचनादवसितोऽयमभिप्रेतोऽर्थ इत्यनुवर्तते । ततश्चैतदुक्तं भवति । यदि जीवः परमेश्वराधीनतया कर्ताऽङ्गीक्रियते । तदोपपद्यते एव तस्य कर्तृत्वम् । प्रसङ्गयोः समाधातुं शक्यत्वात् । अनंशत्वस्याभ्युपगमे (न) हि न निरवयत्वशब्दकोपः । अनंशस्यापि परमेश्वराचिन्त्यशक्तिवशेन कार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगसम्भवान्न कृत्स्नप्रसक्तिरिति । एतच्चानुपदं स्फुटीभविष्यति । एवमुपोद्घातप्रक्रियया विपर्ययपर्यवसानोपपत्तिमुक्त्वेदानीं विवक्षितार्थे सूत्रं योजयति ॥ यदीति । भागेन कार्यानुगुणांशेन । अत्र यदीश्वराधीनतया कर्ता न स्यादिति वक्तव्ये यदि भागेनेत्यादिवचनं प्रसङ्गस्फुटीकरणार्थम् । ईश्वराधीनत्वप्रकारप्रपञ्चनार्थं च । सर्वत्र तृणादानादावपि कृत्स्नयत्नोंऽशिता वा प्रसज्येत । तथा चानुभवश्रुतिविरोधः । तस्मात्परमेश्वराधीन एव जीवः कर्तेति शेषः । न चोपाधिकृतांशकल्पनया कर्तृत्वस्याविघ्नकत्वेन वोपपत्तिः । अनंशस्यापीत्यादिप्रमाणसिद्धोपपन्नोपपादकपरित्यागेनाप्रामाणिकानुपपन्नस्वीकारस्यायुक्तत्वात् । ननु जीवशक्त्यैवेदं घटताम् । मैवम् । तस्यावटितघटकाचिन्त्यनुशक्त्यभावात् । भावे वा हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । न ह्यत्राधिकरणे पूर्वपक्षिणा महदादिसकलकार्यकर्तृत्वं जीवस्याशङ्कितम् । किन्तु घटादिकर्तृत्वम् । तत्तावदनुभवसिद्धत्वात्कुलालादीनां न त्यक्तुं शक्यम् । तत्रेश्वरस्यापि कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनागौरवं स्यादित्यतो नेश्वरस्य सर्वकर्तृत्वमिति । तथा च कथमचिन्त्यशक्तिप्रसक्तिः । ननु च व्यतिरेको गन्धवदिति जीवानामनेकरूपतां सूत्रकार एव वक्ष्यति । उत्क्रान्तिगत्या गतीनामित्यणुत्वं च । न चाणोर्युगपदनेकरूपत्वं विना सांशतयोपपद्यत इति सांशताऽपि तत एव सिद्धा । तत्कथमत्र निरवयवत्वशब्दकोपो वेत्यवादीदिति गूढाभिसन्धेराशङ्कामविदिताभिप्राय इव परिहरति ॥ अंशिनो ही-

त्यादिना सार्धेन श्लोकद्वयेन । तत्र बहुस्वरूपताख्येत्यनेन वक्ष्यमाणमभ्युपैति । बह्वित्यनेकत्वोपलक्षणम् । बहुस्वरूपतया ख्यायत इति बहुस्वरूपताख्या । तुशब्दः श्रुतिनिषेध्याया वैशिष्ट्यद्योतकः । तेषु चेतनेषु । हिशब्दः प्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति । अत एवास्त्येवेत्यवधारणम् । ततश्चायमर्थः । अस्त्येव वक्ष्यमाणानेकस्वरूपताऽणुत्वं च तदन्यथानुपपत्तिसिद्धा सांशता च प्रामाणिकस्य त्यक्तुमशक्यत्वादिति । तर्हि कथमत्र तद्विरुद्धमुक्तमित्यत उक्तमंशिन इत्यादि । आद्यो हिशब्दः प्रमाणप्रसिद्धौ । द्वितीयो यस्मादित्यर्थे । ये पटाद्या अंशिनः प्रसिद्धास्ते परस्परं भिन्नैरेवांशैरंशिना च वक्ष्यमाणप्रकारेण भिन्नाभिन्नैरेव न त्वत्यन्ताभिन्नैस्तन्त्वादिभिरंशैरंशिन उच्यंते । चेतनास्त्वेवमेव पटादिवदुक्तरूपैरंशैरंशिनो न भवन्ति। किन्तु परस्परमंशिना चात्यन्ताभिन्नैः। यस्मादेवमतः प्रसिद्धांशिवैधर्म्यादेवानेकस्वरूपेषु तत एव सांशेष्वप्येतेषु चेतनेष्वनंशिन इति श्रुतिर्वर्तते । न तु सर्वथांऽशराहित्याभिप्रायेण । अतो न विरोध इति । ननु यदि भेदो नास्ति कथं तर्ह्यनेकत्वं तस्य भेदव्याप्तत्वात् । कथं चांशित्वम् । मत्वर्थस्य भेदेन विनाऽनुपपत्तेरित्यत उक्तं विशेषादेवेति । भेदाभावेऽपि केवलं तत्प्रतिनिधेर्विशेषादेवानेकस्वरूपेष्विति योजना । यद्वाऽप्यनेकस्वरूपेष्वित्यनेनैव वक्ष्यमाणमङ्गीकृत्यांशिन इत्यादिना विरोधः परिहृतः । तत्र भेदाभावे कथमनेकत्वमंशित्वं चेत्याशङ्कां विशेषादेवेत्यादिपादत्रयेण परिहरति । केवलमेव भेदेन विनैव तेषु बहुस्वरूपता तया ख्यायमाना सांशता चास्ति । कथम् । विशेषादेवेति । कुत एतत्कल्प्यते । श्रुतिद्वयविरोधादेवेति हिशब्देनाह। अत्र जीवस्येति प्रकृतेऽपि यच्चेतना इति सामान्येनोक्तम् । तेन चेतनमात्रेऽप्ययं न्याय इति सूचयति । अथवा यद्यंशिनो जीवास्तर्हि पटादिवदेव स्युरित्यस्याचेतनत्वमुपाधिमनेन द्योतयाति ।

टि०—॥ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ॥ ननु समयप्राप्तस्य जीवकर्तृत्वस्य समयपादेऽन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगादित्यत्र निराकरिष्यमाणत्वात् । श्रुतिसंवादियुक्तिप्राप्तस्य चैतेन शिष्टेत्यत्र निषिद्धत्वादनर्थकमेतादिति गतार्थताशङ्कापरिहारेणाधिकरणारम्भस्याधिकरणान्तर इवेहाप्यवश्यं समर्थनीयत्वात्तदसमर्थनं दोषायेत्यतो भाष्य एव तस्य समर्थितत्वान्न तदसमर्थनमात्रं दोषायेत्यभिप्रेत्य गतार्थताशङ्कानिरासकं

भाष्यमेवोदाहरति ॥ **अस्मिन्नधिकरण इति** । नन्वनंशस्यापीत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चागमोदाहरणार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यानर्थक्यात् । न चेश्वराधीनत्वाङ्गीकारे कर्तृत्वस्य प्रसङ्गनिवृत्तिप्रकारोपदर्शनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । कर्तृत्वस्येश्वराङ्गीकारे प्रसङ्गनिवृत्तिप्रकारोपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च जीवकर्तृत्वस्येश्वरानधीनत्वे कृत्स्नप्रसक्तिरिति सूत्रोक्तप्रसङ्गस्य श्लिष्टत्वसिद्ध्यर्थत्वान्न तदुपदर्शनस्यानर्थक्यमिति वाच्यम् । जीवस्य कर्तृत्वमात्रेऽपि सूत्रोक्तस्य प्रसङ्गस्य श्लिष्टत्वेन तत्परित्यागेनेश्वराधीनत्वे कर्तृत्वस्य सूत्रोक्तप्रसङ्गव्युत्पादने निमित्ताभावादित्याशङ्क्यैतदधिकरणदुर्घटत्वशङ्कानिरासार्थत्वात्तत्पर्यन्तधावनोपपत्तेरित्यभिप्रेत्य स्यादेतदेवं यद्यधिकरणस्य दुर्घटत्वमेव भवेत् । तदेव कथमित्यतस्तद्दर्शयितुं तावद्विकल्पयति ॥ **अत्र वक्तव्यमिति** ॥ **तथा सतीति** । आदिपदेन विहारोपदेशादिसूत्रपरिग्रहः । तत्र कर्तृत्वस्याऽस्मादिवच्च तदनुपपत्तेरित्येतत्सूत्रभाष्य इति शेषः । तत्सत्यत्वस्य च समर्थयिष्यमाणत्वादिति भावः ॥ **विशेषणवैयर्थ्येति** । तत्रादिपदेनाऽस्मादिवदस्वतन्त्रत्वादित्युक्तास्वातन्त्र्यपरिग्रहः । कर्तृत्वमात्रनिरासकत्वेऽकर्तृत्वादित्यवक्ष्यदिति भावः । अस्तु तर्हि स्वातन्त्र्यं निराक्रियेत इति द्वितीयस्तत्रोक्तदोषाप्रसरादित्यत आह ॥ **नेति** ॥ **शक्ययोजनत्वेऽपीति** । यदि जीवः स्वतन्त्रकर्तेत्युच्यते । तर्हि हिताकरणमहितकरणं च न स्यात् । न हि स्वतन्त्रः प्रेक्षावान्स्वहितं न करोति स्वाहितं च करोतीति सम्भवति । तथा च सकलस्यापि जनस्य निजनिर्दुःखपूर्णानन्दत्वप्रसक्तिरित्यतो न स्वतन्त्रकर्तेत्यादिरूपेण शक्ययोजनत्वेऽपीत्यर्थः ॥ **अशक्यव्याख्यानत्वादिति** । स्वातन्त्र्यानिराकरणपरत्वेनेति शेषः । तत्कथमित्यतः सर्वथा कर्तृत्वनिरासकत्वप्रतीतेरित्याह ॥ **इदं हीति** । नन्वत्र सूत्रे सर्वथा न कर्तेति श्रवणात्कथमस्मात्तथा प्रतीतिरित्यतः साक्षात्तथाऽप्रतिभासेऽप्यर्थतस्तथा प्रतिभासान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तथा प्रतिभासमुपदर्शयति ॥ **तथा हीति** । कर्तृत्वमित्यादेरयमर्थः । जीवः किं स्वकार्येषु सर्वसामर्थ्येन प्रवर्तते उतांशेनेति । नाद्यः । तथा सत्येकेनाङ्गुलिमात्रेण तृणादानादावपि पूर्णशक्त्या प्रवृत्त्यापत्तेरित्यभिप्रेत्य तत्रेष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तत्रेति** । नान्त्यः । अंशाभावादित्यभिप्रेत्य सांशत्वे बाधकमाह ॥ **एकदेशेति** । ननु च जीवस्य निरंशत्वेऽपि सामर्थ्यस्य सांशत्वात्सामर्थ्यांशेन प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना । न च निरंशजीवाभिन्नसामर्थ्यस्य कथं सांशत्वमपीति वाच्यम् । तस्य जीवभिन्नत्वेन तत्सम्भवादित्यतो येषां पक्षे सामर्थ्यं जीवाद्भिन्नं तेषां पक्षे

जीवस्य निरंशत्वेऽपि सामर्थ्यस्य सांशत्वोपपत्त्यैकदेशेन प्रवृत्तावुक्तश्रुतिविरोधाभावेऽप्यस्माकं मते तस्य निरंशजीवाभिन्नत्वेन सांशत्वानुपपत्त्योक्तदोषतादवस्थ्यमेवेत्याह ॥ **न हीति** ॥ **व्यापकव्यावृत्त्येति** । कृत्स्नैकदेशरूपव्यापकव्यावृत्त्येत्यर्थः ॥ **अवश्यम्भावादिति** । विपर्ययपर्यवसानहीनस्य प्रसङ्गाभासत्वादिति भावः ॥ **उक्ताविति** । स्वतन्त्रकर्तृत्वं कृत्स्नैकदेशाभ्यां व्याप्तं तत्र कृत्स्नप्रसक्तावनुभवविरोधः । एकदेशाङ्गीकारे चानंशत्वश्रुतिविरोध इति जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वानङ्गीकारे प्रसङ्गावुक्ताविरयर्थः ॥ **न कर्तृत्वमात्र इति** । येनोक्तरीत्या विपर्ययपर्यवसाने कर्तृत्वनिवृत्त्या सूत्रस्य सर्वथा कर्तृत्वमात्रनिरासकत्वं प्रसज्येतेति भावः । ईश्वराधीनत्वानङ्गीकारे प्रसङ्गोक्तावपि किं सिध्यतीत्यत आह ॥ **तथा चेति** । तथा च स्वातन्त्र्यं निराक्रियत इति द्वितीयेनैतत्सूत्रानुपपत्तिरिति भावः । अस्तूक्तरीत्या कृत्स्नप्रसक्तिः सूत्रस्य सर्वथाकर्तृत्वाभाव एव तात्पर्यं किं तावताऽपीत्यतस्तथा सति कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति वक्ष्यमाणविरोधः स्यादित्याह ॥ **तथा चेति** ॥ **अथेति** । युक्तिविरुद्धस्याविचारितरमणीयतया वास्तवत्वायोगादिति भावः । तर्हि कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति वक्ष्यमाणविरोधः स्यादित्यत आविद्यककर्तृत्वपरत्वात्तस्य न विरोधकत्वमित्याह ॥ **आभिमानिकं त्विति** । अत्र तदित्यतःपरं कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यत्रोच्यत इति शेषः ॥ **वास्तवस्यैवेति** । विगलिताखिलकल्पने कैवल्येऽप्युपदिष्टस्य विहारादिकर्तृत्वस्य काल्पनिकत्वायोगात् । अन्यथाऽऽत्मनोऽपि तत्प्रसङ्गादिति भावः । आदिपदेनोपादानादिति सूत्रपरिग्रहः । द्वितीयपक्षं स्वातन्त्र्यमात्रं निराक्रियत इति द्वितीयपक्षं व्याकरिष्यन्निति । यदि भागेन कार्येष्वित्यादिनेति शेषः ॥ **प्रसङ्गनिवृत्तिप्रकारमिति** । तेन विनेश्वराधीनत्वे कर्तृत्वस्य प्रसङ्गयोर्विपर्ययापर्यवसानादिति भावः । ननु तृणादानादौ किञ्चित्सामर्थ्ययोजनसम्भवेऽपि महाशिलोद्धरणादौ सम्पूर्णसामर्थ्ययोजनस्याप्यावश्यम्भावाद्भाष्ये किञ्चिदिति कथमुक्तमित्यतः सर्वसङ्ग्राहकतया तत्तात्पर्यमाह ॥ **कार्यानुरूपेति** । नन्वनंशस्य जीवस्य किञ्चित्सामर्थ्ययोजनाकरणमस्मदादिष्वदृष्टं कथमनंशस्यापीत्यत उक्तस्य मूले स्वयम्भुव इत्यस्य प्रकृतोपयोगितयाऽर्थमाह ॥ **स्वतन्त्रायेति** । जीवकर्तृत्वस्येतीश्वराधीनत्वाङ्गीकारे प्रसङ्गनिवृत्तिप्रकारस्यागमसिद्धत्वे भाष्येऽपेक्षितमनुवृत्त्या पूरयति ॥ **इति वचनादित्यादि** । श्रुतिपदं वचनमात्रपरमित्यभिप्रेत्य वचनादित्युक्तम् । कथमेतावताऽपि कर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वे प्रसङ्गद्वयनिवृत्तिसिद्धिरित्यतो विशेषणतात्पर्योक्त्या तत्सिद्धिं दर्श-

SGDF
Sri Garib Dass Oriental Foundation

यति ॥ **ततश्चेति** । ननु व्यतिरेको गन्धवादित्यत्र जीवानां सांशत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादनंशस्यापीत्यनंशत्ववचनस्य तद्विरोध इत्यत आह ॥ **एत-**
च्चेति ॥ **अनुपदमिति** । अंशिनो हि पटाद्या य इत्यत्रेत्यर्थः । ननु जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वे प्रसङ्गस्यादावुक्त्वा तद्विपर्ययापर्यवसानशङ्कायां
विपर्ययापर्यवसानोपपत्तिं वक्तुमागमोदाहरणं कर्तव्यं तत्कथमादावेव तदुपपत्तिकथनमित्यत उक्तमुपोद्घातप्रक्रिययेति । विवक्षितार्थे जीवकर्तृत्वस्ये-
श्वराधीनत्वे । भागेन कार्यानुगुणांशेनेत्येतत्किञ्चित्सामर्थ्ययोजनां कार्यानुगुणसामर्थ्यप्रयोगमितिव तद्व्याख्येयम् ॥ **प्रसङ्गस्फुटीकरणार्थमिति** ।
यदि जीवः स्वतः कर्ता स्यात् । तदा कृत्स्नप्रयत्नः स्यादित्याशङ्क्या प्रतिबन्धेन निमित्तनैमित्तिकभावस्यास्फुटत्वात्प्रसङ्गस्यास्फुटत्वं यदि भा-
गेन कार्येषु जीवशक्तिं न योजयेद्धरिस्तदा हि सर्वत्र कृत्स्नप्रयत्नोंऽशिता वा स्यादित्युक्ते तु निमित्तनैमित्तिकभावस्य स्फुटत्वेन तच्छङ्काविरहा-
त्प्रसङ्गस्य स्फुटत्वमिति तदर्थं यदि भागेनेत्याद्येवोक्तमित्यर्थः ॥ **ईश्वराधीनत्वप्रकारेति** । यदि जीव ईश्वराधीनतया कर्ता न स्यादित्युक्ते
जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनमात्रप्राप्तावपि कथं जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वमिति कथमाकाङ्क्षापूरकतत्प्रकारविशेषानुक्तेर्यदि भागेन कार्येषु जीवशक्तिं न योज-
येदित्युक्ते तु जीवनिष्ठकर्तृतायां कार्यानुरूपगुणांशरूपप्रकारस्य कथमाकाङ्क्षापूरकस्य समर्पणलाभाच्च तत्समर्पणार्थं यदि भागेनेत्याद्येवोक्तमित्यर्थः ।
महाभारशिलोद्धरणादौ कृत्स्नप्रयत्न इष्ट एवेत्यतः सर्वत्रेत्यस्य तात्पर्यमाह ॥ **तृणादानादावपीति** । अस्तु कृत्स्नप्रयत्नत्वादीत्यत आह ॥ **तथा चेति** ।
कृत्स्नप्रयत्नेऽनुभवविरोधः । अंशितायां श्रुतिविरोध इत्यर्थः । प्रसङ्गप्रदर्शनरूपे भाष्ये विपर्ययपर्यवसानानुक्त्या प्रसक्तां न्यूनतां शेषोक्त्या परिहर
ति ॥ **तस्मादिति** । ननु जीवस्य स्वतःकर्तृत्वेऽपि नोक्तदोषावकाशस्तस्योपाधिकृतांशत्वेन कृत्स्नप्रसक्त्ययोगात् । स्वाभाविकांशाभावेन श्रुतिवि-
रोधाभावात् । यद्वा जीवे कर्तृत्वमाविद्यकमस्तु । न च युक्तिविरोधः । तस्याविद्यात्मकत्वसाधकत्वेन तदबाधकत्वादिति शङ्कते ॥ **न चेति** ॥ उपपाद-
कपरित्यागेनेति । भगवदधीनत्वरूपोपपादकपरित्यागेनेत्यर्थः ॥ **अप्रामाणिकेति** । जीवस्योपाधिकृतांशवत्तायां जीवकर्तृत्वस्याविद्यकतायां च
प्रमाणाभावेन तयोरप्रामाणिकत्वादिति भावः । किं जीवः समस्तोऽप्युपहितस्तदंशो वा । यद्याद्यस्तर्ह्युपाधिकृतांशो न स्यात् । सर्वस्योपाधिग्रस्त-
त्वात् । नाप्यंश उपहित इति युक्तम् । उपाधिसम्बन्धार्थं स्वाभाविकद्वित्वापेक्षत्वात् । तथा च श्रुतिविरोधः । तस्याप्यौपाधिकत्वे त्वनवस्थेत्यु-

पाधिकृतांशस्याविद्यकत्वेऽपि कर्तृत्वस्य जीवस्वरूपत्वेन मोक्षेऽप्यनुवृत्तेस्तत्राविद्याऽप्रसक्त्या मुक्तत्वव्याघातेनाविद्यकत्वस्य चानुपपन्नत्वादिति भावः । ननु तथाऽपि जीवस्य स्वतःकर्तृत्वेनोक्तदोषानुषङ्गः । अनंशत्वाभ्युपगमेन निरवयवत्वशब्दव्याकोपाप्रसङ्गात् । अनंशस्यापि जीवस्य स्वाचिन्त्यशक्तिवशेन कार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगसम्भवेन कृत्स्नप्रसक्तेरप्यभावात् । तथा च किं जीवकर्तृत्वस्य परमेश्वराधीनत्वाङ्गीकारेणेति भावेन शङ्कते ॥ **ननु चेति** । परमेश्वरस्याघटितघटकाचिन्त्यशक्तिसद्भावेन तया कार्यानुरूपत्वे सामर्थ्यप्रयोगसम्भवाद्यपि न कृत्स्नप्रसक्तिरापद्यते । तथाऽपि जीवस्य तादृशाचिन्त्यशक्तेरभावेन तया कार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगासम्भवात्कृत्स्नप्रसक्तिरवर्जनीयैवेति स्वतःकर्तृत्वानुपपत्तेर्जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वमवश्यं वाच्यमित्याशयेन परिहरति ॥ **मैवमित्यादिना** । बाधकसद्भावात्साधकाभावाच्चेति भावः । तत्कथमित्यतो बाधकसद्भावं तावदाह ॥ **भावे वेति** ॥ **हितेति** । स्वतन्त्रस्य प्रेक्षावतः स्वहिताकरणस्वाहितकरणयोरनुपपत्तेरित्यर्थः । ततश्च निर्दुःखपूर्णानन्दप्रसङ्ग एवेत्युक्तं भवति । ननु महदादिसर्वप्रपञ्चकारणताया एवाचिन्त्यशक्तिसाधकत्वात्कथं साधकाभाव इत्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि महदादिसर्वप्रपञ्चकारणत्वं जीवस्य स्यात् । न चैतदस्ति । वास्तवस्य तस्यासिद्धेस्तथापूर्वपक्षासम्मत्या नाभिमानिकमपीत्याह ॥ **न हीति** । यद्वा ननु यदि जीवस्याचिन्त्यशक्तिरेव नास्ति । कथं तर्ह्यत्र महदादिसर्वप्रपञ्चकारणं जीव इति पूर्वपक्षोऽचिन्त्यशक्तिहीनस्य सर्वकारणत्वायोगात् । तथा चाचिन्त्यशक्तिरवर्जनीयेति नानुपपत्तिरित्यतो भवेत्पूर्वपक्षानुपपत्त्याऽचिन्त्यशक्तिसिद्धिर्यदि तादृशः पूर्वपक्ष एवात्राभिमतो भवेत् । न चैवमस्तीत्याह ॥ **न हीति** । नन्वेवं भाष्यटीकाविरोधः । तत्र दृश्यमानकार्याणां स्वतन्त्रजीवकर्तृत्वे सर्वस्यापि जगतस्तथात्वं सिध्यतीत्यादिना महदादिसमस्तकर्तृत्वेन पूर्वपक्षकरणादिति चेत् । उच्यते । अत्राधिकरणे घटादेर्जीवैककर्तृत्वे तद्दृष्टान्तेन महदाद्यपि जीवैककर्तृकमित्येकः पूर्वपक्षः । द्वितीयस्तु महदादीशकर्तृकं घटादिस्तु जीवैककर्तृक इति । अत्र च पक्षद्वये ईश्वरपरित्यागेन जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनालाघवमिति न्यायविवरणं मूलम् । सर्वथेश्वरत्यागेन महदादिकार्ये जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकार इति योजनयाऽऽद्यपक्षप्रापकत्ववद्घटादिकार्ये ईश्वरत्यागेन जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकार इति योजनया द्वितीयपक्षप्रापकत्वेन तस्य पक्षद्वयसाधारणत्वात्तत्राद्यपक्षमाश्रित्य न्यायविवरणतात्पर्यं तथा हीत्यादिना

टीकायामुक्तम् । तथा हि । ईश्वरोऽयोग्यश्चेत्कदापि प्रत्यक्षो न स्यात् । योग्यश्चेत्तदा सर्वत्र सत्त्वादिहेदानीमुपलभ्येत । न चाभिमानिदेवतासाम्यम् । ईश्वरस्याव्यक्तस्वभावत्वाङ्गीकारात् । तस्मादप्रामाणिक एवेश्वरः । तस्य घटादौ महदादौ च कर्तृत्वमप्रामाणिकं कल्प्यम् । जीवस्तु प्रामाणिकः । तस्य घटादौ कर्तृत्वं च क्लृप्तं महदादावप्यदृष्टद्वारा कर्तृत्वं क्लृप्तम् । युक्तं च महदाद्युपादानापरोक्षज्ञप्तिरहितस्यापि जीवस्य महदादिकर्तृत्वम् । शब्दोपादानभूताकाशगोचरापरोक्षज्ञप्तिचिकीर्षाकृतिशून्यस्यापि चैत्रस्य चैत्रः शब्दं करोतीत्यादौ तत्कर्तृकृत्वदर्शनादिति । अत्र तु द्वितीयपक्षमाश्रित्य कुलालादीनां तावद्घटादिकर्तृत्वमनुभवसिद्धम् । तत्रेश्वरस्यापि कर्तृत्वे गौरवमिति तात्पर्यमुक्तम् । यद्यप्यत्र न छत्राधिकरणे पूर्वपक्षिणा महदादिसकलकार्यकर्तृत्वं जीवस्य शङ्कितमित्यनेन ग्रन्थेनात्राधिकरणे द्वितीयपक्ष एवाभिप्रेतो न त्वाद्य इत्युक्तम्। तदप्याद्य एव जीवस्य महदादिकर्तृत्वपक्षेऽनुभवविरोधो न तु द्वितीये किन्तु तदानुकूल्यमेवेत्याद्येऽपरितोषमात्रमभिप्रेत्य । जीवस्य महदादिकर्तृत्वे तस्यैवाचिन्त्यशक्तिः स्यात् । तथा च यथा जीवस्य कर्तृत्वमीशतन्त्रामिति सिद्धान्ते ईशाचिन्त्यबलान्न कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः । तथा तत्स्वतन्त्रमिति पूर्वपक्षेऽपि जीवाचिन्त्यबलादेव न कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोष इत्याद्यपक्षे कृत्स्नप्रसक्त्यादेरप्राप्तेर्द्वितीय एवेष्ट इत्यभिप्रेत्य वोक्तम् । अत एव टीकायामप्याद्येऽपरितोषाद्यद्वेत्यादिनाऽधिकरणान्ते द्वितीय उक्तः । नत्वेतद्ग्रन्थानुरोधेनाद्यस्य सर्वथाऽप्यत्रानभिमतत्वमिति कल्प्यम् । तथा सति देवादीत्युत्तरसूत्रे ईश्वरस्यादृश्यत्वोक्त्ययोगादित्यविरोध इति । केचित्तु श्रुतिप्राप्तमप्याद्यमनुभवविरोधेन दूषयित्वा तदविरुद्धं द्वितीयं परिशिष्य तत्र कृत्स्नप्रसक्त्याद्युक्तिः । तथा च कृत्स्नेति सूत्रे आद्यो न दूष्यः किन्तु द्वितीय एवेति वाऽदृष्टद्वारा महदादिकर्तृत्वेऽपि नाचिन्त्यशक्तिरनुभवविरोधात् । तथा च कृत्स्नेति सूत्रे आद्योऽपि दूष्य इति वा न हीत्यादेरभिप्रायः । न त्वाद्यस्य सर्वथाऽप्यत्रानभिमतत्वम् । तथा सत्यधिकं त्विति सूत्रे ईशस्य कर्तृत्वमात्रे यः श्रमादिदोषस्तदुद्धारायोगादित्यविरोध इत्याहुः । भावबोधे तु देवादिवदपि लोके इति सूत्रानिवर्तनीयतयाऽप्रामाणिकेश्वराङ्गीकारे कल्पनागौरवप्रसङ्गेनेश्वरस्यैवाभावान्महदादिकार्येऽपि जीव एव कर्तेति पूर्वपक्ष्यभिप्रायेण भाष्यटीकायाः प्रवृत्तिः । अत्र चास्तु वेश्वरः प्रामाणिकस्तथाऽपि न तस्य जन्मादिसूत्रोक्तं सकलजगत्कर्तृत्वं किन्तु महदादिकर्तृत्वमेव न तु घटादिकर्तृत्वमपि । उभयोरपि तदङ्गीकारे गौरव-

प्रसङ्गादित्यभ्युपगमवादेन प्रवृत्तेर्न विरोधशङ्केत्युक्तम् ॥ **तथा चेति** । प्रसञ्जकस्य महदादिकर्तृत्वस्य पूर्वपक्षिणं प्रत्यनभिमतत्वादिति भावः । नन्वंशिनो हीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतद्व्यतिरेको गन्धवदिति वक्ष्यमाणाभ्यनुज्ञापकमिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च निरवयत्वशब्दकोपोक्तेर्वक्ष्यमाणविरोधशङ्कानिरासार्थमिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन तच्छङ्काया एवानुत्थानात् । कथञ्चिदुत्थानेऽपि बहुरूपेत्यादिनैव वक्ष्यमाणाभ्युपगमसिद्धयांऽशिनो हीत्याद्यभाष्यवैय्यर्थ्यानिस्तारादित्यतो वक्ष्यमाणविरोधपरिहारायानांशित्वश्रुतिप्रदर्शनार्थत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योक्तरूपेण वाक्यं योजयितुं विरोधशङ्कां तावदुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **गूढाभिसन्धेरिति** । सांशत्वे जीवस्य किं जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वकल्पनया। तदभावेऽपि स्वतो बहुत्वसद्भावेनैकदेशतः क्रियोपपत्तौ कृत्स्नप्रसक्तेरभावात् । विभिन्नांशाभावेन निरवयत्वशब्दकोपस्यापि परिहारादतिरिक्तस्य चेश्वरकृत्यस्याभावादिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायोऽत्र गूढः । एतस्याप्यत्रोद्घाटनेंऽशिनो हीत्यादिमूलस्यानुत्थानमेव स्यात् । अतो गूढत्वाश्रयणमिति भावः ॥ **वक्ष्यमाणमिति** । व्यतिरेको गन्धवदिति वक्ष्यमाणमित्यर्थः । अनेकस्वरूपेष्विति मूलानुरोधेनाह ॥ **बह्वित्यनेकत्वोपलक्षणमिति** । भाष्ये तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्यानंशत्वप्रतिपादकश्रुत्यविरोधायानेकस्वरूपताख्यायाः सांशताया अथ यः स जीव इति श्रुतिनिषेध्यसांशतापेक्षया वैशिष्ट्यद्योतनार्थत्वाच्च तदिति भावेन तुशब्दार्थमाह ॥ **तुशब्द इति** । अत एव प्रमाणप्रसिद्धत्वादेव ॥ **यस्मादित्यर्थ इति** । अत इत्युत्तरत्र श्रवणादिति भावः । नन्वंशिनोंऽशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदेत्यत्र पटादीनामंशिनामेकैकेनांशेन भेदाभेदयोः सर्वैरंशैश्चाभेदस्य व्यवस्थितत्वात्कथमत्र सर्वेषां तन्तूनां पटेन भेदाभिधानमित्यतो व्यतिषङ्गविशेषविशिष्टैः सर्वतन्तुभिः पटस्यात्यन्ताभेदेऽप्यविवक्षितव्यतिषङ्गैः सर्वतन्तुभिरपि परस्परभेदाभेदावेवेति तत्रैव वक्ष्यमाणत्वात्तेन रूपेण भिन्नाभिन्नत्वमत्रानुसन्धेयमित्याशयेनोक्तं वक्ष्यमाणप्रकारेणेति । भाष्ये विशेषादेवेति विशेषोपन्यासस्यानर्थक्यमाशङ्क्यानेकत्वाद्युपपादनत्वान्न तदिति भावेनानेकत्वाद्यनुपपत्तिशङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **तस्येति** । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । मत्वर्थस्य सम्बन्धस्य। भेदव्याप्तत्वात्सम्बन्धस्येति भावः । उक्तयोजनायामनेकस्वरूपेष्विश्यस्यानुवृत्तिर्भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमारचयति ॥ **यद्वेति** । अस्त्येवेत्येवशब्दस्य केवलमित्यनेन सम्बन्धमाश्रित्य

SGDF
Foundation

प्रकृतोपयोगितया तदर्थमाह ॥ केवलेत्यादि ॥ श्रुतिद्वयेति । सांशत्वनिरवयवत्वप्रतिपादकश्रुतिद्वयेत्यर्थः ॥ चेतनमात्रेऽपीति । न केवलं जीव एवायं न्यायः किन्तु परमात्मन्यपीति सूचयितुं चेतना इति सामान्येनोक्तमित्यर्थः । परमात्मन्यप्ययं न्याय इति सूचनस्यापि न प्रकृतोपयोगोऽस्तीत्यपरितोषादाह ॥ अथवेति ॥ पटादिवेति । यथा पटादयः परस्परं भिन्नैरंशिना च भिन्नाभिन्नैरंशैरंशिनस्तथा जीवा अपि परस्परं भिन्नैरंशिना च भिन्नाभिन्नैरंशैरेवांशिनः स्युरित्यर्थः । ततश्च प्रसिद्धांशिवैधर्म्याभावादनंशित्वश्रुतिविरोध इति भावः ॥ अचेतनत्वमुपाधिमिति । उक्तरूपैरंशैरंशिषु पटादिष्वचेतनत्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वादंशित्वरूपसाधनवस्तु चेतनेषु चाचेतनत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ अनेनेति । चेतना इत्यनेनेत्यर्थः ।

अ०—बहुत्वेनाविनाभावाद्भिन्नता नियमाद्भवेत् ॥ यदि नैवं नियमकृद्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ २-१-७ ॥

सु०—नन्वेवं तर्हि किं जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वकल्पनया । तदभावेऽपि स्वतो बहुरूपत्वसद्भावेनैकदेशतः क्रियोपपत्तौ कृत्स्नप्रसक्तेरभावात् । विभिन्नांशाभावेन निरवयवत्वशब्दकोपस्यापि परिहारात् । एतदतिरिक्तस्य चेश्वरकृत्यस्यादर्शनादिति पूर्वपक्षिणा स्वाभिसन्धावुद्घाटिते सत्याह ॥ बहुत्वेनेति । यदि भगवान्पुरुषोत्तम एवं न नियमकृद्बहुत्वेऽपि भेदो जीवेषु मा भूदिति व्यवस्थायाः कर्ता न स्यात् । तदा बहुत्वेन हेतुना जीवेष्वपि भिन्नता भवेत् । बहुत्वसङ्ख्याया भिन्नत्वेनाविनाभावलक्षणान्नियमात् । यथोक्तम् । तदनुविधानात्पृथक्त्वमिति । एतदुक्तं भवति । परमेश्वरानपेक्षस्य जीवस्य कर्तृत्वाङ्गीकारे न सर्वथोक्तप्रसङ्गद्वयपरिहारः । तथा हि । कृत्स्नप्रसक्तिस्तावत्कथं परिहरणीया । बहुत्वसद्भावेनेति चेत् । तर्हि बहुत्वस्य लोके भेदाविनाभूतत्वेन जीवस्य बहुत्वे भिन्नत्वमप्यापद्येत । तथा च दुरात्मा निरवयवत्वशब्दकोपो दुष्परिहरः । अथ तत्परिहारार्थं भेदो नेष्यते । तदा व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वाद्बहुत्वसङ्ख्याऽपि त्याज्या स्यात्। तथा च पुनः सैव कृत्या कृत्स्नप्रसक्तिरास्कन्देत। अथ जडेष्वेव यत्र बहुत्वं तत्र भेद इति नियमो न चेतनेष्विति चेत् । कुत एतत् । तथा दर्शनादिति चेन्न। यतः कारकप्रश्नोऽयं न प्रमाणप्रश्नः । स्वभावोऽयं

पदार्थानामिति चेन्न । अनीश्वरवादपादप्रसारिकापातात् । किञ्च विरुद्धश्च स्वभावश्चेति कथम् । न हि स्वयमेव स्वेन सद्वितीय इति युक्तम् । प्रमितत्वान्न विरोध इति तु प्रत्युक्तम् । चैतन्यसामर्थ्यादिदं घटत इति चेत् । धूमवानपि कश्चिन्निरग्निको घटताम् । अथ विशेषशक्त्येदमुपपद्यत इति चेत् । घटेऽप्युपपद्यताम् । न हि तत्र विशेषो नास्ति । विशेषवैचित्र्यान्नेति चेत् । तदेव कुतः । तस्माद्भगवानेव स्वरूपस्वभावविशेषाणां नियामकश्चैतन्यमवच्छेदकं विधाय विशेषं निमित्तीकृत्य विरुद्धे अप्यभेदबहुत्वे समावेश्याभेदेन निरवयवत्वशब्दकोपमपास्य बहुत्वेन कृत्स्नप्रसक्तिं न्यक्कृत्य कार्यानुरूपं सामर्थ्यविशेषं योजयञ्जीवेन कारयतीत्यङ्गीकर्तव्यमिति । नन्वेतत्सर्वं जीवसामर्थ्यादिनाऽशक्यसम्पादनं कथं भगवानपि सम्पादयेदित्यत आह ॥ तस्य त्विति । तदेवमस्य सूत्रस्यैवं तात्पर्यव्याख्याने न कश्चिद्विरोध इति स्थितम् ॥ २-१-७ ॥

टि०—ननु बहुत्वेनाविनाभावादित्यादिनेश्वराधीनत्वे जीवकर्तृत्वस्य बहुत्वेन भेदापादनं क्रियते तदनर्थकम् । न च कृत्स्नप्रसक्त्याद्युपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्य पूर्वमेव व्युत्पादिततया पुनस्तद्व्युत्पादनानर्थक्यादित्यतः पूर्वपक्ष्यभिसन्धिनिराकरणार्थत्वान्न तदिति भावेन तन्निरासपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं पूर्वपक्षिणोऽभिसन्धिमुद्घाटयति ॥ नन्विति ॥ एवं तर्हीति । सांशत्वाज्जीवस्य यदि न वक्ष्यमाणविरोधस्तर्हीत्यर्थः । अविनाभावान्नियमादित्यनयोरन्यतरेण मूले विवक्षितसिद्धेरन्यतरवैयर्थ्यमित्यतो योजयति ॥ अविनाभावेति । बहुत्वसङ्ख्या भेदाविनाभावसिद्धावेतद्भवेत्स एव कुत इत्यतस्तत्र वैशेषिकसूत्रं प्रमाणयति ॥ यथोक्तमिति । यद्यपि च तदनुविधानादेकपृथक्त्वमिति द्वितीयाध्यायस्याद्ये आन्हिके पठितम् । तथाऽप्याकाशादिप्रकरणे सर्वत्र तदनुविधानात्पृथक्त्वमित्येव प्रशस्तमिति तदेवाचार्यैः पठितत्वात्तथैवोदाहृतम् । अत्र सूत्रे भेदापरपर्यायस्य पृथक्त्वस्यैव पृथक्त्वपदेन ग्रहणान्नियमेन पृथक्त्वं तदनेकत्वमनुविधत्त इत्यनेकत्वाद्भेदसिद्धिरित्यर्थपर्यवसानाद्बहुत्वादिसङ्ख्याया भेदाविनाभूतत्वासिद्धिरिति ध्येयम् । ननु परमेश्वरानपेक्षस्य जीवस्य कर्तृत्वाङ्गीकारे बहुत्वेन भिन्नत्वमात्रमापाद्यते न कृत्स्नप्रसक्त्यादिकमिति कथमस्योक्तदोषोपपादकत्वम् । न च भिन्नत्वापादनमुखेन निरवयत्वशब्दव्याकोपसूचनात्तात्सिद्धिरिति वाच्यम् । तावताऽपि कृत्स्नप्रसक्त्यप्राप्त्योक्तप्रसङ्गद्वयोपपाद-

कत्वायोगादित्यतस्तदुपपादयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अथेति** । ततश्च बहुत्वसद्भावान्न कृत्स्नप्रसक्तिर्भेदाभावाच्च न निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽपीति भावः । उक्तरूपनियमस्यान्यकृतत्वानुपपत्त्याऽवश्यमीश्वरकर्तृकत्वस्याङ्गीकर्तव्यतया तन्नियमकृतत्वेनैवेश्वराधीनत्वप्राप्तेर्न तदनपेक्षस्य जीवस्य कर्तृत्वमित्यभिप्रेत्योत्तरमाह ॥ **कुत एतादिति** । एतदपि कुतोऽन्यः स्यान्न कुतोऽपि किन्त्वीश्वरादेवेत्यर्थः । अभिप्रायमजानानः शङ्कते ॥ **तथेति** । अचेतनेष्वेव बहुत्वभेदयोर्दर्शनाच्चेतने चादर्शनादुक्तनियमसिद्धिरित्यर्थः। भवेदेतदेवं यदि कुत एतदिति नियमज्ञापकप्रमाणप्रश्नः स्यात्। न चैवम्। किन्नामोक्तरूपनियमकारकवस्तुप्रश्नः । तत्र च दर्शनोपन्यासस्य न सङ्गतिरिति परिहरति ॥ **न यत इति** । ननूक्तनियमस्य पदार्थस्वभावत्वात्स्वभावस्य चान्याधीनत्वे स्वभावत्वहानेरनन्याधीनत्वान्न तत्कारकप्रश्नः सङ्गत इति शङ्कते ॥ **स्वभाव इति** । तथा सत्यपसिद्धान्त इत्याशयेन परिहरति ॥ **अनीश्वरेति** । अङ्गीकृत्य चेदमुक्तम् । वस्तुतस्तूक्तनियमस्य विरुद्धत्वात्स्वभावत्वमेव न सम्भवतीत्याह ॥ **किञ्चेति** । विरुद्धत्वमेवोपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **सद्वितीय इति** । अनेक इत्यर्थः ॥ **प्रत्युक्तमिति** । यतः कारकप्रश्नोऽयं न प्रमाणप्रश्न इति प्रत्युक्तमित्यर्थः। ततश्च विरुद्धस्यापि स्वभावत्वकारकतया तत्रेश्वराधीनत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वान्न तदनपेक्षस्य जीवस्य कर्तृत्वमिति भावः । अस्तूक्तविधनियमस्य कारकापेक्षत्वं तथाऽपि नेश्वराधीनत्वसिद्धिः। अन्यस्याप्युक्तनियमकारकत्वसम्भवादित्यतस्तदनुपपत्तिं दर्शयितुं तत्किं चैतन्यसामर्थ्यमभिमतं विशेषशक्तिर्वा ‡ विशेषशक्तिवैचित्र्यं वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं शङ्कते ॥ **चैतन्येति** । दूषयति ॥ **धूमवानिति** । पर्वतसामर्थ्यादिति शेषः । अविशेषादिति भावः । द्वितीयमुत्थाप्य दूषयति ॥ **अथेति** । तृतीयमाशङ्कते ॥ **विशेषेति** ॥ **तदेव कुत इति** । तथा च तद्वैचित्र्यकारकतयाऽपीश्वरस्याभ्युपगमनीयत्वान्न तदनपेक्षस्य कर्तृत्वमुपपद्यतेति भावः । ननु च विशेषाचिन्त्यशक्त्योरन्यतरमात्रेणैव निर्वाहोपपत्तेरन्यतरवैयर्थ्यमित्याशङ्कामुभयकार्योपदर्शनेन परिहरन्नुक्तनियमस्यान्यप्रयुक्तत्वनिरासेन लब्धमर्थं दर्शयन्नुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** ॥ **अस्य सूत्रस्येति** । कृत्स्नप्रसक्तीरित्यादिसूत्रस्येत्यर्थः ॥ **एवं तात्पर्येति** । यदि भागेनेति वाक्योक्ततात्पर्येत्यर्थः॥ **न कश्चिदिति** । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति वक्ष्यमाणविरोधो वा व्यतिरेको गन्धवदित्यादिना विरोधो वेत्येवं न कोऽपि विरोध इत्यर्थः ॥ २–१–७ ॥ ॥२३६॥

अ०—॥ ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ॥ **तस्य त्वशेषशक्तित्वाद्युज्यते सर्वमेव च ॥ विरोधः सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यते ॥ नारायणस्य त्वध्याये तदन्ये तत्र तत्रगाः ॥ सृष्टिसंहारवाक्यानां जीवरूपाभिधायिनाम् ॥ अप्यन्योन्याविरोधस्तु द्वितीयाध्यायगोचरः ॥**

सु० ॥ **ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ** ॥ नन्वीश्वरस्यापि कर्तृत्वं न युज्यते । जीववत्कृत्स्नप्रसक्तेः । न हि ब्रह्माण्डपिपीलिकाण्डनिर्माणे समं सामर्थ्यं प्रयुञ्जानः प्रेक्षावान्भवति । गत्यन्तराभावान्न दोष इति चेन्न । ईश्वरत्वव्याघातात् । अथैतत्परिहारार्थमेकदेशेन प्रवृत्तिरङ्गीक्रियते । तदा नेह नानेत्यादिनिरवयत्वशब्दकोपः स्यात् । शरीरेन्द्रियादिविकलत्वाच्च न कर्तृत्वम् । न हि कश्चिच्छरीरादिविकलः कर्तोपलब्धः। भूम्याद्याधारविधुरत्वाच्च । एवं दौर्घट्येऽपि यदि कर्तृत्वमीश्वरस्य स्यात्तदा जीवस्यापि किन्न स्यात्। विशेषादर्शनात् । एवञ्च सर्वकर्तृत्वं दूरनिरस्तमित्ययं पूर्वपक्षोऽत्राधिकरणे निरस्यते । तस्य तात्पर्यमाह ॥ **तस्य त्विति** । तुशब्दो जीवाद्विशेषं द्योतयति । चशब्दो हेतुसमुच्चये । ईश्वरस्यालौकिकत्वश्रुतेरागमैकगम्यत्वेन युक्तिविरोधानवकाशाद्विचित्रशक्तिः पुरुषः सर्वैर्युक्ता शक्तिभिर्देवता सेत्यादिश्रुतिभिर्विचित्राशेषशक्तित्वावगमाच्च । सर्वं भिन्नांशरहितस्यापि कार्येषु कृत्स्नप्रसक्त्यभावः स्वरूपांशबाहुल्येऽपि भेदाभावोऽशतः कार्यकरणेऽपि निरवयत्वशब्दकोपाभावो देहादिरहितस्यापि कर्तृत्वनिर्वाह इत्यादि युज्यत इति । ननु दुर्घटमपि जीवकर्तृत्वमीश्वरशक्त्या घटत इत्यतीताधिकरणेऽभिहितम्। तथा च कथमत्र पूर्वपक्षावकाशः। यो हि परत्र प्रमितं घटयितुमिष्टेः सः स्वस्मिन्नेष्टे इत्यसम्भावितम् । उच्यते । नैषोऽर्थः सूत्रकृताऽतीताधिकरणेऽभिहितः । किन्त्वागामिनमर्थं मनसि निधाय जीवकर्तृत्ववादनिरास एव विहितः । भाष्यकारेण तु शिष्यहितैषिणा वक्ष्यमाणमप्यर्थमाकृष्य पूर्वोत्तरविरोधः परिहृत इति । परिणामवादिनो विवर्तवादिनश्च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं कृत्स्नप्रसक्तिरित्यनेनाक्षिप्य श्रुतेस्त्वित्यादिना समाधीयत इति व्याचक्षते। तथा हि। न ब्रह्म जगदुपादानम् । यतस्तथात्वे कृत्स्नस्यापि ब्रह्मणः कार्याकारताप्रसक्तिः स्यात् । स्थितौ च ब्रह्माभावे तद्दर्शनोपदेशानर्थक्यादि स्यात् ।

SGDF Foundation

अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया ब्रह्मैकदेशेन परिणमते । एकदेशेन चावातिष्ठत इत्युच्यते । तदा निष्कलं शान्तमित्यादिनिरवयत्वशब्दकोपः स्यादिति । अत्रोच्यते । नायं दोषः । तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वस्य कृत्स्नपरिणामाभावस्य चावगमात् । शब्दमूलत्वेन युक्तिविरोधानवकाशाच्च । अपि च सर्वशक्त्युपेता च परदेवता श्रूयते । सर्वकर्मा सर्वकाम इत्यादि । ततो निरवयवस्यापि ब्रह्मणः कृत्स्नप्रसक्त्यभावेनैव जगदुपादानत्वमुपपन्नमित्यादि । तदेतद्व्याख्यानमनुपपन्नम् । एवं सत्येषां सूत्राणामेतदध्यायान्तर्भावलक्षणसङ्गत्यभावप्रसङ्गात् । तत्कथमित्यत आह ॥ विरोध इति । तुशब्दोऽवधारणे । परब्रह्मणो नारायणस्य सर्वस्माच्चेतनादचेतनाच्च वैशिष्ट्ये वैलक्षण्ये परमोत्कृष्टत्वेऽत्यन्तव्यावृत्तत्वे च यो युक्त्यादिविरोधः स एवात्र द्वितीयेऽध्याये निरस्यते । न तु सकलजगदुपादानत्वेम् । (सकलजगदुपादानत्वेन) सर्वात्मकत्वं तु न सर्ववैशिष्ट्यम् । नापि तदुपयुक्तम् । प्रत्युत विरुद्धमेव । तत्कथं तत्र विरोधपरिहारोऽत्रान्तर्भावमासादयेत् । ननु जगदुपादानत्वादेव सर्ववैशिष्ट्यं ब्रह्मणः । न हि जगज्जगदुपादानमिति चेत् । तत्किमुपादानोपादेययोर्भेदं मन्यसे । तथा च तदनन्यत्वमित्युक्तविरोधः । जगद्ब्रह्मणो न भिद्यते ब्रह्म तु जगतो भिद्यत इति चेत् । न । उक्तोत्तरत्वात् । प्राग्ब्रह्मोपादानत्वस्यानुक्तत्वात्कृत्स्नप्रसक्त्यादिपरिचोदनैवानवकाशा । परिणामप्रतिपादकश्रुतेरभावेन गगनादिप्रपञ्चात्मकस्य तदसम्भविशब्दमूलत्वसर्वशक्तित्वाद्यसम्भवेन च समाधानमप्ययुक्तम् । विवर्तवादे तु सर्वथाऽपि नैषा शङ्काऽवकाशमश्नुते । शुक्त्यादिकमिव रजताद्यारोपस्य ब्रह्माविद्यकप्रपञ्चारोपस्याधिष्ठानमिति स्पष्टमारम्भणाधिकरणेऽभिहितम् । तत्र कथं कृत्स्नैकदेशविचारः । उक्तानवधानाच्छङ्कैति चेत् । तर्ह्युक्तं स्मरेति वक्तव्यम् । स्पष्टं चारोपितत्वं प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्युपपादनीयम् । श्रुतेस्त्वित्यादेस्तु का सङ्गतिः । कश्चित्परिहारादर्शनसम्भ्रान्तचित्त आह । अविद्यासंवलितं खलु ब्रह्म जगदुपादानम् । तत्राविद्योपादानत्वस्यायमाक्षेपः परिहारश्चेति । तदतीवमन्दम् । न ह्यविद्याया उपादानत्वमपि वास्तवम् । तस्याविचारितरमणीयतयैव शङ्काविषयत्वात् । किञ्च कृत्स्नप्रसक्तिः सावयवत्वं चाविद्यायां किं करिष्यति । समाधानं तु सर्वथाऽप्यसङ्गतमेव । एतेन विकरणत्वादित्याक्षेपपरिहारावप्य-

SGDF

सङ्गतौ वेदितव्यौ । न हि भ्रमाधिष्ठानता शरीरादिकमपेक्षते । ईश्वरविषयं तदिति चेन्न । तस्य विकरणत्वाभावेनाक्षेपानुदयादित्यादिकं स्वयमेव शिष्यैरवगन्तव्यमित्यसङ्गतिरेवाचार्येणोक्ता । स्यादेवमसङ्गतिर्यदि ब्रह्मणः सर्ववैशिष्ट्ये विरोधपरिहारोऽध्यायार्थः स्यात्तदेव कुत इत्यत आह ॥ तदन्य इति । तस्मात्सर्ववैशिष्ट्यविषयादन्ये विरोधास्तत्र तत्रैवाधिकरणेषु गताः परिहृताः । एतदुक्तं भवति । अविरोधलक्षणो द्वितीयोऽध्याय इति तावत्सम्मतम् । न चानुक्तेऽर्थे विरोधपरिहारः सङ्गत इति प्रथमाध्यायार्थेऽविरोधो द्वितीयस्यार्थः । प्रथमे चादिसूत्रेण शास्त्रीयविषयप्रयोजनप्रदर्शनमुखेन ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तव्यत्वमुक्तम् । तच्चतुरध्यायीपरिसमाप्यं नैकत्र पर्यवस्यति । ततः किं तद्ब्रह्म ; किं जीवोऽथ जडमिति स्वरूपजिज्ञासायां शृङ्गग्राहिकया प्रदर्शयितुमशक्यत्वात् ; द्वितियसूत्रे सर्वतो वैलक्षण्यप्रदर्शनेन सर्वोत्कृष्टं सर्वस्माद्व्यावृत्तं चेति प्रतिपादितम् । सजातीयविजातीयासम्भावितधर्मस्य लक्षणत्वात् । सकलेतरव्यावृत्तेश्च तत्प्रयोजनत्वात् । तृतीयसूत्रे शास्त्रं तत्र प्रमाणमभिधाय तस्योत्तरप्रबन्धेन सामान्यतो विशेषतश्च सकलजीवजडव्यावृत्तवस्तुविषयता समर्थिता । एवञ्च द्वये विरोधाः परिहरणीया भवन्ति । द्वितीयसूत्रसिद्धसर्ववैशिष्ट्यविषयाः शास्त्रसमन्वयविषयेश्च । तत्र द्वितीया विकारशब्दादित्यादिना तत्र तत्रैवाधिकरणे परिहृता इति परिशेषात्सर्ववैशिष्ट्यविषयाविरोधपरिहार एव द्वितीयार्थ इति ज्ञायत इति । ननु च श्रुतीनां परस्परविरोधोऽपि द्वितियेऽध्याये न वियदश्रुतेरित्यादिना परिहृतः। तत्कथमुच्यते ब्रह्मणः सर्ववैशिष्ट्ये विरोधो द्वितीये निरस्यत इति तत्राह ॥ सृष्टीति ॥ जीवरूपाभिधायिनां वाक्यानाम् । उपलक्षणमेतत् । प्राणादिविषयाणां चेत्यपि द्रष्टव्यम् । सृष्ट्यादिविशेषणमुपपत्तिसूचनार्थम् । तुशब्दो विशेषार्थः । यो द्वितीयाध्यायगोचरो वाक्यानामन्योन्यविरोधः सोऽपि पारमेश्वरसर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहार एव । किन्तु प्रथमद्वितीयपादयोः साक्षात्तृतीयचतुर्थयोस्तु व्यवधानेनेति शेषः । तथा हि। श्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारः किं तत्प्रामाण्यनिर्णयमात्रफलः । किंवा प्रमेयनिर्णयफलः । नाद्यः । मीमांसाया न्यायशास्त्रत्वापत्तेः । किञ्चैवं सति वियदादिसृष्ट्यादिविषयवाक्याविरोधपरिहार एव कस्मात्क्रियते । उदितहोमादिवाक्यानामपि न्यायदर्शन इवोपा-

दानोपपत्तेः । आकाशवाय्वादिक्रमश्चात्र नात्यन्तमुपयुज्यते । द्वितीयेऽपि किं सृष्ट्यादिकमेव प्रमेयमुत तदाङ्गिभूतमन्यत् । नाद्यः । तस्य स्वरूपतोऽप्रयोजनत्वात् । प्रथमाप्रतिपाद्यत्वाच्च । अन्यथा पुनरुदितहोमादिवाक्यविरोधपरिहारोऽपि कार्यः स्यात् । सृष्ट्यादिविषयनिष्कर्षोऽपि निर्हेतुकः । अतो द्वितीय एव परिशिष्यते । न चान्यदस्ति सृष्ट्यादिप्रमेयस्याङ्गि प्रथमोक्तं द्वितीयसूत्राभिहिताद्ब्रह्मणः सर्ववैशिष्ट्यात् । अतो युक्तमुक्तम् । तदेवं परोक्तसूत्रार्थस्य द्वितीयाध्यायान्तर्भावलक्षणसङ्गत्यभावाद्विरोधाच्चोक्त एव सूत्रार्थ इति सिद्धम् ।

टि० —॥ ॐ **श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्** ॐ ॥ श्रुतेस्त्वित्यधिकरणस्य मूलेऽव्याख्यातत्वात्स्वव्याख्यानदृढीकरणार्थापव्याख्याननिराकरणपरोत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्वाधिकरणशेषतया योजितस्य तस्य त्वित्यादिभाष्यस्यैवैतदधिकरणव्याख्यानरूपत्वान्न भाष्ये स्वव्याख्यानदृढीकरणार्थापव्याख्याननिराकरणपरोत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यभिप्रेत्यैतदधिकरणतात्पर्यकथनरूपतया भाष्यं योजयितुमेतदधिकरणपूर्वपक्षमनुवदति ॥ **नन्विति** । कृत्स्नप्रसक्तावनुभवविरोधस्य पूर्वत्रैवात्रायोगात्तत्प्रयुक्तदोषान्तरमाह ॥ **न हीति** ॥ **न दोष इति** । समसामर्थ्यप्रयोगो नाप्रेक्षावत्त्वप्रसङ्गरूपदोषहेतुरित्यर्थः । नन्वेकदेशेन प्रवृत्तावपि नेह नानेत्यादिश्रुतिविरोधः । एकदेशस्य भेदानङ्गीकारादित्यतो विकरणत्वादित्यादिना बाधकतया शङ्कितं सम्बन्धानुपपत्तेरित्यादिनाऽन्यत्रोपपादितं हेत्वन्तरमाह ॥ **शरीरेति** । अधिष्ठानानुपपत्तेश्चेति सूत्रोक्तं हेतुमाह ॥ **भूम्यादीति** । यद्यप्यारम्भणाधिकरणे स्वाधीनसत्ताशक्त्यादिमदुपादानादिकमस्तीति समर्थितं तथाऽपि स्वाधीनसत्ताशक्त्यादिमति स्वयं कथं तिष्ठेदित्याशयेनेदमुक्तमिति ध्येयम् । ननु चैतेषां जीवपक्ष एव दोषत्वं नेश्वरपक्षेऽपीति न तस्य कर्तृत्वानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **विशेषेति** । ईश्वरे तदस्पर्शे निमित्तस्य जीवादतिशयस्यादर्शनादित्यर्थः । ततश्च विशेषमन्तरेणापि दोषासंस्पर्शे किं जीवेनापराद्धमिति भावः । भाष्ये तुशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्येश्वरे दोषास्पर्शे निमित्तभूतस्य जीवापेक्षयाऽतिशयस्य तदभावशङ्कापरिहाराय द्योतनार्थत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रायेण तदर्थमाह ॥ **तुशब्द इति** । अनेन तुशब्दो विशेषार्थ इत्युक्तं भवति । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति सूत्रे श्रुतेरित्यनेन श्रुतिमूलत्वादित्यनेन चोक्तहेतुभ्यां सहाननीति सर्वोपपत्तेरिति सूत्रद्वयकथितयुक्तेः समुच्चये भाष्ये एवंशब्द

इत्याह ॥ **चशब्द इति** । अनेनाशेषशक्तित्वाच्चेति भिन्नक्रमतया चशब्दसम्बन्ध उक्तो भवति । समुच्चयहेतुरूपं दर्शयन्प्रकृताशेषाक्षेपसमाधानपरतया वाक्यं योजयति ॥ **ईश्वरस्येत्यादिना** । देहादीत्यादिपदेनेन्द्रियादिपरिग्रहः । इत्यादीत्यादिपदेन भूम्याधाररहितस्यापि कर्तृत्वनिर्वाहपरिग्रहः । तस्य त्वशेषशक्तित्वादिति भाष्यानुरोधादशेषशक्तित्वयुक्तिः पूर्वाधिकरणोक्तैवेति मत्वाऽधिकरणारम्भमाक्षिपति ॥ **नन्विति** । उक्तयुक्तेः पूर्वाधिकरणे सूत्रकारेणानुक्तेर्गतार्थत्वमित्याह ॥ **उच्यत इति** । कथं तर्हि पूर्वाधिकरणसिद्धान्तनिर्वाह इति शङ्कते ॥ **किन्त्विति** । परिहरति ॥ **आगामिनमिति** । कथं तर्हि भाष्येऽशेषशक्तित्वोपन्यास इत्यत आह ॥ **भाष्यकारेण त्विति** ॥ **पूर्वोत्तरविरोध इति** । कृत्स्नप्रसक्तिरिति पूर्वस्य कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्याद्युत्तरेण विरोध इत्यर्थः । विरोधः सर्ववैशिष्ट्य इत्याद्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य कृत्स्नप्रसक्तिरित्याद्ये तदधिकरणीयापव्याख्याननिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन तन्निरासकतया तद्योजयितुं तदनुवदति ॥ **परिणामवादिन इत्यादिना** । यदि क्षीरमिव दध्यात्मा ब्रह्म जगदाकारेण परिणमेत्तदा साकल्येन वैकदेशेन वा परिणमेदिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **यतस्तथात्व इति** । अस्तु कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः किं तावतेत्याह ॥ **स्थितौ चेति** । कृत्स्नस्यापि ब्रह्मणः कार्याकारताप्रसक्तौ स्थितायामित्यर्थः । ततश्च ब्रह्माभावः स्यादित्याशयः । अस्त्वेवं ब्रह्माभावस्ततोऽपि किमित्याह ॥ **ब्रह्माभाव इति** । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इति तद्द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं स्यादित्यर्थः । कार्यस्यायत्नदृष्टत्वात्तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽभावादिति भावः । आदिपदेन ब्रह्मणः साकल्येन कार्यात्मना जन्माभ्युपगमे न जायते न म्रियत इत्यजत्वादिप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिव्याकोपपरिग्रहः । अस्तु तर्हि द्वितीयस्तत्रोक्तदोषाप्रसरादिति शङ्कते ॥ **अथेति** । इत्यादीत्यादिपदेन निरवद्यं निरञ्जनं दिव्यो ह्यमूर्त इत्यादिवाक्यपरिग्रहः । तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतेरित्यत्रादिपदेन सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता इत्यादिश्रुतिपरिग्रहः ॥ **कृत्स्नपरिणामाभावस्य चेति** । तदितिकर्तृतया निर्दिष्टस्यापरिणतभागस्यापि श्रवणादिति भावः । ननु विरोध इत्युत्तरभाष्ये परकीयसूत्रव्याख्याननिरासो न प्रतीयत इति न तत्परतया भाष्ययोजनमुचितमित्यतो न सूत्रार्थनिराकरणमेव तन्निराकरणमपि त्वसङ्गतिनिरूपणमपि । तथा चासङ्गतिनिरूपणपरस्यास्य युक्तं तन्निरासकत्वमिति भावेनासङ्गत्युपपादकतया तद्योजयितुमध्यायासङ्गतिं तावदुद्भावयति ॥ **एवं सतीति** ।

उपादानोपदेययोरभेदेन जगदुपादानस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे तदुपादेयस्य जगतोऽपि जगदुपादनत्वावश्यम्भावाच्च जगदुपादानत्वं सर्ववैशिष्ट्ये हेतुरन्यथोपादानोपादेययोर्भेदप्रसक्तेरित्याशयेन परिहरति ॥ तत्किमिति । इष्टापत्तिं निरस्यति ॥ तथा चेति ।जगतो ब्रह्माभेदेन जगन्निष्ठविशेषणस्य ब्रह्मणि प्रसक्तावपि ब्रह्मणो जगद्भिन्नत्वेन ब्रह्मनिष्ठस्य जगदुपादानत्वस्य जगत्यप्राप्तेर्युक्तं तस्य वैशिष्ट्योपपादकत्वमिति शङ्कते ॥ जगदिति ॥ उक्तोत्तरत्वादिति । ब्रह्मणो जगदन्यत्वे जगतोऽपि न तदनन्यत्वं स्यात् । न हि यद्यतोऽत्यन्तभिन्नं तत्तेनात्यन्ताभिन्नमिति सम्भवत्यतिप्रसङ्गादिति कथं च तदनन्यतेत्येतद्व्याख्यानावसरे उक्तोत्तरत्वादित्यर्थः । ननु पूर्वपक्षसिद्धान्तानुपपत्तिव्युत्पादनेनाप्यपव्याख्यानस्य निराकर्तुं शक्यत्वात्किमित्यसङ्गतिमात्रव्युत्पादनेन तन्निराकरणं भाष्यकाराणामित्यतस्तदनुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं तदनुक्तौ निमित्तं वदन्नेव भाष्यकृदुद्भाविताऽसङ्गत्युक्तिं समर्थयते ॥ प्रागित्यादिना । यद्वा तत्किमसङ्गतिरेव दोषो व्याख्यानं तु परोक्तमदुष्टमेवेत्यत आह ॥ प्रागिति । न च प्रकृतिशब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यत इत्यादिना प्रकृत्यधिकरणस्य ब्रह्मोपादानत्वानभिधायकत्वस्य तदधिकरणव्याख्यानावसरे उपपादितत्वादिति भावः ॥ परिणामप्रतिपादकश्रुतेरभावेनेति । सच्च त्यच्चाभवदिति नास्य विश्वत्वमुच्यत इत्यादिना ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे प्रमाणतया पराभिमतश्रुतीनां तत्परत्वाभावव्युत्पादनान्नः परिणामप्रतिपादिका श्रुतिरस्तीति भावः ॥ असम्भवेन चेति । अन्यथोपादानोपादेययोर्भेदप्रसक्त्या तदनन्यत्वमित्युक्तविरोधापत्तेरिति भावः । अनवकाशमेवोपपादयति ॥ शुक्त्यादिकमिवेति । उक्तानवधानादित्युपलक्षणम् । पूर्वोक्तक्षीरादिदृष्टान्तात्परिणामित्वभ्रमाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्॥ का सङ्गतिरिति। सिद्धान्ते विवर्तविवक्षायां द्वितीयसूत्रे शब्दगम्यत्वतर्कागम्यत्वेन वाच्ये। तयोर्भ्रान्त्यधिष्ठानतायामनुपयुक्तत्वादिति भावः ॥ किं करिष्यतीति । कात्स्न्र्येन परिणामे कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्याकारतापत्तौ ब्रह्माभावेन द्रष्टव्योपदेशानर्थक्यादिवदेकदेशेन परिणामे सावयवत्वापत्त्या निरवयत्वश्रुतिव्याकोपवच्चाविद्यायाः कात्स्न्र्येन परिणामे कृत्स्नाविद्यायाः कार्याकारताप्रसक्तावप्येकदेशेन परिणामे च सावयवत्वप्रसक्तावपि पूर्ववत्तत्प्रयुक्तदोषान्तराप्रसरात्स्वरूपेणैव च कृत्स्नप्रसक्तिसावयवत्वयोरदोषत्वादिति भावः ॥ समाधानं त्विति । ब्रह्मणः शब्दगम्यत्वतर्कागम्यत्वोक्तेस्तदुपादानत्वाक्षेपपरिहारकत्वेऽप्यविद्योपादानत्वाक्षेपपरिहारार्थत्वाभावात्तद्वर्णनं सर्वथाऽप्यसङ्गतमिति भावः ।

एतेनेत्युक्तमेव दर्शयति ॥ **न हीति** । येन शरीरेन्द्रियादिराहित्येन भ्रमाधिष्ठानत्वमाक्षिप्येतेति भावः । उपलक्षणं चैतत् । शक्तिविशेषेण तत्समाधानानुपपत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु विकरणत्वादित्याक्षेपपरिहारौ न शुद्धब्रह्मविषयौ ब्रूमो येन ब्रह्माधिष्ठानत्वस्य विकरणत्वेनाक्षेपः शक्तिविशेषेण च समाधानमयुक्तं भवेत्किन्नाम विशिष्टब्रह्मविषयावेवेति नासङ्गतिरिति शङ्कते ॥ **ईश्वरेति** ॥ **तस्य विकरणत्वाभावेनेति** । अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमिति विकरणत्वबोधकप्रमाणानां शुद्धविषयत्वेन विशिष्टाविषयत्वात्तैस्तस्य विकरणत्वासिद्धेरिति भावः । नन्वेवं भाष्यकारेणाप्युक्तमार्गेणैवापव्याख्याननिरासो विधेयस्तत्किमित्यसङ्गतिव्युत्पादनेन तन्निरासो विहित इत्यत आह ॥ **इत्यादिकमिति** । स्पष्टत्वादिति शेषः । अस्पष्टतया स्वयमेव शिष्यैरवगन्तुमशक्यत्वादध्यायासङ्गतिरेव भाष्यकृतोक्तेति भावः । ननु तदन्ये तत्र तत्र गा इत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च तत्समन्वयविषयविरोधानामन्यत्र परिहृतत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च प्रसक्तप्रतिषेधप्रदर्शनेन परिशेषतः सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वोपवर्णनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वोपवर्णनस्य प्रकृतानुपयोगादित्याशङ्क्य प्रागुक्ताध्यायासङ्गतिरूपापव्याख्यानदोषोपपादनार्थत्वान्न तद्वर्णनस्य न प्रकृतानुपयोग इत्यभिप्रेत्यासङ्गत्यनुपपत्तिशङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुं तदसिद्ध्याऽसङ्गत्यनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेवामिति** । भाष्यस्थतच्छब्दस्य यत्किञ्चिदर्थपरत्वे परिशेषात् सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वासिद्ध्या तत्सिद्ध्यर्थं पूर्वप्रकृतसर्ववैशिष्ट्यविरोधपरत्वमेवेति भावेनाह । **तस्मादिति** । ननु भवेदेवं परिशेषात् सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वसिद्धिः । यदि सर्ववैशिष्ट्यविरोधसमन्वयविरोधयोरेव परिहर्तव्यतया प्रसक्तत्वम् ‡ तत्रापि समन्वयविरोधस्यान्यत्र परिहृतत्वं च सिद्धं स्यात् । न चैतदस्ति । प्रतिपाद्यान्तरसम्भावनया विरोधपरिहारकत्वसिद्धावप्युक्तेऽर्थ एव तत्परिहारकत्वस्य ‡ तत्सिद्धावपि समन्वयविरोधस्यान्यत्र परिहृतत्वस्य चासिद्ध्या तदयोगादित्यतोऽध्यायस्याविरोधोपपादकत्वमुक्तार्थे तत्प्रतिपादकत्वं सर्ववैशिष्ट्यादेरुक्तत्वं विरोधद्वयस्यैव परिहर्तव्यत्वं तत्रापि समन्वयविरोधस्यान्यत्र परिहृतत्वं चोपदर्शयन्परिशेषेण सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थतामुपपादयति ॥ **एतदुक्तं भवतीत्यादिना** । अविगानेन प्रसिद्धिरेव विरोधपरिहारस्य द्विती-

स्य तत्

SGDF

याध्यायार्थत्वे प्रमाणमिति भावेन सर्वसम्मतमित्युक्तम् ॥ **शृङ्गेति** । शृङ्गे कर्णे वा गृहीत्वेयं गौरितिवदतीन्द्रियत्वाद्ब्रह्मण इदं ब्रह्मेति तत्स्वरूपोपदर्शनस्याशक्यत्वादित्यर्थः । लक्षणाभिधानमात्रेण कथं सर्वोत्कृष्टत्वस्य सर्वस्माद्व्यावृत्तत्वस्य च सिद्धिरित्यत एकस्य प्रतिपाद्यतयैकस्य च फलतयेति भावेन सर्वोत्कर्षसिद्धिं तावद्दर्शयति ॥ **सजातीयेति** । सर्वव्यावृत्तिसिद्धिं दर्शयति ॥ **सकलेतरेति** ॥ **प्रमाणमभिधायेति** । अनिर्धारितस्य लक्षणस्य स्वरूपावधारणासमर्थत्वादिति भावः ॥ **उत्तरप्रबन्धेनेति** । तत्त्विस्यादिनेत्यर्थः । तत्त्विति सामान्यत आनन्दमय इत्यादिविशेषतः ॥ **द्वये विरोधा इति** । द्वाववयवौ येषामिति वर्गद्वयापेक्षयाऽन्यपदार्थस्य समुदायस्यैकत्वेऽप्युद्भूतावयवभेदत्वादवयवबहुत्वानुगतं बहुवचनम् । अत्र सङ्ख्याया अवयवे तयबिति द्विशब्दात्तयप्प्रत्यये तस्य द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेत्यनेनायजादेशे द्विशब्देकारस्य यस्येति चेत्यनेन लोपे सति निष्पन्नद्वयशब्दाज्जसि प्रथमचरमतयाऽल्पार्धेति तयब्निबन्धनसर्वनामताविकल्पानुसारेण जसः शीति तस्य शीभावेन गुणे च सति द्वये द्वया इति बहुवचननिष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ **तत्र तत्रैवेति** । आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादावेवेत्यर्थः । ननु सृष्टिसंहारवाक्यानामिति श्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्ववर्णनमनर्थकमित्यतः सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य प्रागुक्तद्वितीयाध्यायार्थत्वसमर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु चेति** । सृष्टिसंहाराभ्यां समस्तस्यापि वाक्यपदस्य योग्यत्वाद्बुद्ध्या विवेकेन जीवरूपाभिधायिनामित्यत्रापि विशेष्यतया सम्बन्ध इत्यभिप्रेत्याह ॥ **जीवरूपाभिधायिनां वाक्यानामिति** । तथा प्राणा इत्यादेरपि सङ्ग्रहार्थमाह ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** ॥ **उपपत्तीति** । वाक्यविरोधपरिहारस्य प्रामाण्यमात्रनिर्णयफलकत्वाभावे प्रमेयनिर्णयफलकत्वे सृष्ट्यादेरेव प्रधानप्रमेयत्वाभावे चेति शेषः । भाष्ये तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य तृतीयचतुर्थपादप्रतिपाद्यवाक्यद्वयाविरोधस्यात्रोक्तसर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारकत्वोपपादकविशेषसूचनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन तदर्थकथनपूर्वकं तत्सूचितविशेषं च दर्शयति ॥ **तुशब्द इत्यादिना** । ननु तृतीयचतुर्थयोर्वाक्यद्वयविरोधपरिहारकत्वमेवास्तु किं व्यवधानेन सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारकत्वकल्पनयेत्यतोऽन्यथाऽऽनर्थक्यप्रसक्तेरिति भावेन तदुपपादयति ॥ **तथा हीति** ॥ **न्यायशास्त्रत्वेति** । प्रमाणशास्त्रत्वेत्यर्थः । ततश्च प्रमेयशास्त्रत्वभङ्ग इति भावः ॥ उप-

॥२४०॥

परित्यागेनै

पत्तेरिति । वाक्यप्रामाण्यफलकत्वस्योभयत्र साम्येनैकमात्रस्वीकारस्य निर्हेतुकत्वादिति भावः ॥ **स्वरूपत इति** । ततश्च न स्वरूपेण जिज्ञास्यतेति भावः ॥ **प्रथमेति** । प्रथमाध्यायेत्यर्थः । ततश्चोक्तेऽर्थे विरोधपरिहारकत्वाभावादसङ्गतिः स्यादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । स्वरूपतोऽप्रयोजनस्य प्रथमाध्यायाप्रतिपाद्यस्यापि सृष्ट्यादेरेव प्रधानप्रमेयत्वे इत्यर्थः । तत्राप्युदितहोमादेरेव स्वप्रधानप्रमेयत्वोपपत्त्या प्रमेयनिर्णयफलकत्वाविशेषादिति भावः । अस्तु सृष्ट्याद्यङ्गिभूतमन्यत् । तत्तु सर्ववैशिष्ट्यमिति कस्मादवसीयत इत्यतस्तदन्यस्य कस्यचित्सृष्ट्याद्युपयोगित्वेनोक्ताङ्गत्वादन्यस्य च प्रथमोक्तत्वादिगुणविशिष्टस्याभावात्सर्ववैशिष्ट्यमेव तदित्याह ॥ **युक्तमुक्तमिति** । तृतीयचतुर्थयोर्व्यवधानेन सर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारकत्वं यदुक्तं तद्युक्तमित्यर्थः । अग्रेऽपि टिप्पणी मुद्रिता ।

अ०—॥ ॐ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ॐ ॥ **मानमेयविशेषेण पुनरुक्तिर्न जायते** ॥२-१-८॥

सु०—अत्रेश्वरस्य शरीरेन्द्रियादिकरणरहितत्वात्कर्तृत्वं नोपपद्यते इत्याक्षेपसमाधानार्थं सूत्रम् ॥ ॐ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ इति । एतदनारम्भणीयम् । पुनरुक्तत्वात् । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् । आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । सर्वोपेता च तद्दर्शनादिति सूत्रैरेवालौकिकत्वशब्दैकसमधिगम्यत्वविचित्रानन्तशक्तित्वादियुक्तिभिः सर्वस्यापि दौर्घट्यस्य परिहृतत्वात् । यो हि साक्षात्कारकाधिष्ठानस्य नेष्टे स शरीरव्यवधानमपेक्षते । यस्य चागन्तुकं ज्ञानं स तदर्थमिन्द्रियाणि । यश्च गुरुशरीरो नाव-स्थातुं शक्नोति स क्षित्यादिकमाधारम् । भगवांस्तु सर्वशक्तिः सर्वज्ञः किमर्थमपेक्षेतेति । न च काचिदभ्यधिका शङ्काऽस्ति । येन न पुनरारम्भः स्यादित्यत आह ॥ मानेति । यथा अन एव प्राण इत्यादौ मानैक्येऽपि मेयविशेषेण न पुनरुक्तिदोषस्तथाऽत्र मेयैक्येऽपि मानविशेषेण न पुनरुक्तिदोषः । एतदुक्तं भवति । किमुक्तार्थोक्तिमात्रं दोषः । किं वोक्तानातिरिक्तोक्तिः । नाद्यः । उक्तपरिहारातिदेशोक्तेरपि दोषत्वानुषङ्गात् । द्वितीयस्तु प्रकृते न सिद्धः । प्रमेयैक्येऽपि प्रमाणभेदस्य सत्त्वात् । इह हि चिदानन्दाद्यात्मकदिव्यमङ्गलविग्रहवतो महापुरुषस्य प्राकृतशरीराद्यभावेऽपि सकलकार्यकर्तृत्वमपाणिपाद इत्यादिश्रुतिमाश्रित्योक्तमिति । यद्वा मानमेय-

योर्विशेषेणेति योज्यम् । तथा चायमर्थः । पूर्वसूत्रैः सामान्यविषयप्रमाणान्याश्रित्य सामान्यत एव सर्वानुपपत्तिपरिहारो विहितः । इह तु विशेषविषयेणैव प्रमाणेन विशेषानुपपत्तिपरिहारः क्रियत इति कथं पुनरुक्तिदोषावकाश इति । तथाऽप्याक्षेपो नोपपद्यत इति चेन्न । विशेषजिज्ञासयोपपत्तेरिति ॥ २-१-८ ॥

टि०॥ ॐ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ मानमेयविशेषेणेत्यादेरपव्याख्याननिरासपरत्वभ्रमनिवारणायापव्याख्याननिराकरणमुपसंहरति ॥ तदेवमिति । तर्हि तस्य त्वित्यादिनैवाधिकरणतात्पर्यकथनात् विरोध इत्यादिनैवापव्याख्याननिरासासिद्धेः किं मानमेयेत्युत्तरग्रन्थेनेत्यतो विकरणत्वादिति सूत्रारम्भसमर्थनार्थं तदितिभावेन प्रागनुक्ताभिधायकस्य तस्य पूर्वेण गतार्थताप्रसक्तेरेवाभावात्किं तदारम्भसमर्थनेनापीत्यतस्तत्सूत्रप्रतिपाद्यप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रमुपन्यस्य श्रुतेस्त्वित्यादिसूत्रैर्गतार्थतां दर्शयति ॥ अत्रेत्यादिना । नन्वत्र मानविशेषसद्भावेऽपि मेयैक्येन तद्विशेषाभावात्कथं मानमेयविशेषमाश्रित्य पौनरुक्त्यपरिहार इत्यतो न प्रकृते मानमेयविशेषेण पौनरुक्त्यपरिहारोऽभिमतः किन्तु क्वचिन्मेयविशेषेणेव प्रकृते प्रमाणविशेषेण तत्परिहार इति नानुपपत्तिरिति भावेनोक्तार्थसमर्पणायापेक्षितयथातथेत्याद्यध्याहारेण वाक्यं योजयति ॥ यथेत्यादिना ॥ मानैक्येऽपीति । भूतादिषु मुख्यया वृत्त्या प्रवृत्तानामप्याकाशादिशब्दानां महायोगविद्वद्रूढिभ्यामीश्वरवाचित्वसमर्थनात्पूर्वपक्षसिद्धान्तप्रापकप्रमाणैक्यमित्यर्थः ॥ प्रमेयविशेषेणेति । अघटितमपि सर्वं भगवदचिन्त्यशक्त्या घटत इत्यस्यैव पूर्वोत्तरसूत्रप्रतिपाद्यतया तद्रूपप्रमेयैक्येऽपीत्यर्थः । नन्वस्तु मानविशेषस्तथाऽप्युक्तार्थोक्तिमात्रमस्त्येवेति पौनरुक्त्यमवर्जनीयमेवेत्यतस्तस्यादोषत्वादुक्तमात्रोक्तेरेव दोषत्वात्प्रकृते च तदभावान्न पौनरुक्त्यमित्यभिप्रेत्य कुतो नोक्तार्थोक्तिमात्रस्य दोषत्वं कथं चात्रोक्तमात्रोक्त्यभाव इत्यतस्तदुभयं दर्शयितुं विकल्पयति ॥ एतदुक्तं भवतीति । प्रमाणभेदमेव दर्शयति ॥ इह हीति । अत्र पक्षे यथातथेत्यध्याहारो भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ यद्वेति । कथमेतावता पूर्वोत्तरवैलक्षण्यं येनापौनरुक्त्यमित्यत आह ॥ तथा चेति ॥ विशेषविषयेणैवेति । शरीरेन्द्रियादिरूपविशेषविषयेणैवेत्यर्थः ॥ तथाऽप्याक्षेप इति । सर्वस्यापि दौर्घट्यस्य सामान्यतः परिहृतत्वादिति भावः ॥ विशेषजिज्ञासयेति । विशेषप्रमाणजिज्ञासयेत्यर्थः । इतीत्यस्येत्ययमर्थ

इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २–१–८ ॥

अ०—॥ ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ॥ ॥ ॐ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॐ ॥ सदा प्रवृत्तिरीशस्य स्वभावादेव केवलम् ॥ अङ्गचेष्टा यथा पुंसः काश्चिदुद्देशवर्जिताः ॥ देवस्यैष स्वभावोऽयमित्याह श्रुतिरञ्जसा ॥ क्रीडां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिनी ॥ इति केवललीलैव निर्णीता प्रभुणा स्वयम् ॥ आत्मप्रयोजनार्थाय स्पृहां श्रुतिरवारयत् ॥ न प्रयोजनवत्त्वेनेत्यंत आह जगद्गुरुः ॥

सु०—॥ ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ॥ ॥ ॐ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॐ ॥ यत्प्रयोजनार्थं सृष्ट्यादिस्तद्भूलत्वा-दपूर्णतेत्याक्षेपपरिहारायेदमधिकरणमारभ्यते। तदेतदनुपपन्नमिवाभाति । तथा हि । यद्यत्र कर्तृत्वेन प्रयोजनवत्त्वं प्रसाध्यापूर्णत्वसाधनं पूर्वपक्षिणो विवक्षितं स्यात्तदा प्रथमसूत्रमयुक्तं स्यात् । अपूर्णतासाधकं प्रति प्रयोजनवत्त्वहेतोरसिद्धत्वात् । अथ कर्ता चेत्प्रयोजन-वान्स्यात् । तथा चापूर्णः स्यादित्यापादनं विवक्षितम् । तदा व्यर्थमेवेदं सूत्रम् । न चापूर्णस्ततो न प्रयोजनवानिति परेणैवाङ्गीकृत-त्वात् । अन्यथा विपर्ययापर्यवसानात् । लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति द्वितीयसूत्रं तु पक्षद्वयेऽप्ययुक्तम् । साधनापादनदूषणस्यानु-द्भावनादिति । मैवम् । ईश्वरस्य सृष्ट्यादिना प्रयोजनमस्ति न वा । आद्येऽपूर्णत्वं प्रसज्येत । द्वितीये तु कर्तृत्वानुपपत्तिः । तस्य प्रयोजनव्याप्तत्वादित्युभयथाऽपीश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वानुपपत्तिरित्यत्र पूर्वपक्षिणो विवक्षितम् । तत्र प्रथमसूत्रेण प्रयोजनाभावपक्षं सयुक्तिकमुपादत्ते। तत्रोक्तदोषपरिहारार्थं द्वितीयं सूत्रम्। यद्वा कर्तृत्वेन प्रयोजनस्य तेन चापूर्णत्वस्येदं साधनं विवक्षितमुतापादनमिति सिद्धान्ती विकल्प्याद्यमाद्येन निराचष्टे । न कर्तृत्वेन प्रयोजनवत्त्वं साध्यम् । कृतकृत्यत्वेन प्रयोजनाभावस्यैव निश्चितत्वात् । न चा-सिद्धो हेतुः । अथैष एव परम आनन्दो निरनिष्टो निरवद्य इति श्रुतेः । प्रयोजनवत्त्वेनापूर्णतानुमानं तु गर्भस्रावेणैव गतमिति । आद्यस्य दूषणान्तरं वदन्द्वितीयं द्वितीयेन निराकरोतीति । ननूक्तमत्र लोकवदिति सूत्रेण साधनस्यापादनस्य वा न किञ्चिद्दूषणमुद्भा-व्यत इति । मैवम् । बाधादेरुद्भावनादित्याशयवान्द्वितीयसूत्रस्य तात्पर्यमाह ॥ सदेति । यथा लोके ज्वलनपवनादीनां तथेशस्यापि

SGDF
Sri Gangadhareshwar Trust Foundation

सदा सृष्ट्यादौ केवलं प्रयोजनेन विना स्वभावादेव प्रवृत्तिः प्रमितेति शेषः । तदनेनेश्वरस्य प्रवृत्त्या प्रयोजनसाधनमनैकान्तिकं बाधितविषयं च * प्रसङ्गस्तु व्याप्तिविकलो विपर्ययापर्यवसायी चेत्युक्तं भवति । अथ मन्येत । चेतनप्रवृत्तिर्न प्रयोजनेन विना दृष्टा । अतो नानैकान्त्यादीति । तदपि नास्ति । मत्तस्य सुखोद्रेकादेव नृत्तगानादिप्रवृत्तिदर्शनात् । ननु च प्रेक्षावत्प्रवृत्तिर्न प्रयोजनोद्देशेन विनोपलब्धेयं च प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः । अतः प्रयोजनोद्देशवती स्यादिति साध्यमापाद्यं चेत्यत आह ॥ अङ्गेति । काश्चिद्व्याख्यानादावङ्गुलिचालनादिकाः । उद्देशवर्जिताः प्रयोजनोद्देशवर्जिताः । तथेशस्यापि प्रवृत्तिरिति पूर्वेणान्वयः । तथाऽप्यनैकान्त्याद्यनिस्तार इति भावः । यदुक्तमीश्वरस्य प्रवृत्तिः प्रयोजनेन विना स्वभावादेव प्रमितेति । तत्प्रमाणमिदानीमाह ॥ देवस्येति । देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहेति श्रुतिरञ्जसा स्फुटमुक्तमर्थमाह । देवस्यायं सृष्ट्यादिविषय एष इच्छा । तत्पूर्विका प्रवृत्तिरिति यावत् । स्वभाव एव । न प्रयोजनाय । कुतः । आप्तकामस्य प्रयोजनस्पृहाऽसम्भवादित्यर्थः । केचिदिदं सूत्रमन्यथा व्याचक्षते । यथा लोके सप्तद्वीपां मेदिनीमधितिष्ठतः सम्पूर्णशौर्यवीर्यपराक्रमस्यापि महाराजस्य केवललीलैकप्रयोजनाः कन्दुकाद्यारम्भा दृश्यन्ते । तथैव परस्यापि ब्रह्मणः स्वसङ्कल्पमात्रावक्लृप्तजगज्जन्मस्थितिध्वंसादेर्लीलैव प्रयोजनमिति । तदेतन्निराकरोति ॥ क्रीडामिति । भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे इति क्रीडाप्रयोजनां भगवतः सृष्ट्यादिप्रवृत्तिं वदतः पूर्वपक्षीकृत्य देवस्यैष स्वभावोऽयमिति सयुक्तिकं प्रयोजनलेशाभावः श्रुत्या सिद्धान्तितः । अतः श्रुतिविरुद्धत्वादपव्याख्यानमेवैतत् । सूत्राक्षराऽननुगुणं चैतद्व्याख्यानमित्याह ॥ इतीति । यत एवं क्रीडां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिनी । इति तस्माच्छ्रुत्यनुसारिणा प्रभुणा स्वयं साक्षात्स्पष्टं केवललीलैव सृष्ट्यादिप्रवृत्तिर्निर्णीता लीलाकैवल्यमिति * न तु लीलार्थेति । ततोऽप्ययुक्तमिदं व्याख्यानमिति । यद्वा पूर्ववाक्योक्तो हेतुरयं साध्यनिर्देशः । यस्माल्लीलां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिनी तस्मादेतत्सूत्रे केवललीलैव सूत्रकृता निर्णीता व्याख्याता न पुनर्लीलार्थेति । किञ्च कर्तृत्वेन प्रयोजनवत्तां साधयन्नापादयन्वा प्रष्टव्यः । किं प्रयोजनं स्वसम्बन्धि विवक्षितम् । उत परसम्बन्धि । अथ साधारणम् ।

आद्ये साधनेऽनैकान्त्यम् । आपादने व्याप्त्यभावः । विपर्ययपर्यवसाने व्यभिचार एव । दृश्यन्ते हि कृपालवः स्वप्रयोजनमनुद्दिश्य परप्रयोजनार्थमेव प्रवर्तमानाः । न चादृष्टार्थमिति वाच्यम् । पशूनां पशुप्रायाणां चापत्यपालनादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । न च प्रयोजनोद्देशिता कृपालुता चेति सम्भवति । द्वितीयेऽप्यनैकान्त्यादिकमेव । स्वप्रयोजनार्थं प्रवृत्तेर्बहुलमुपलम्भात् । भगवतोऽपि स्वप्रयोजनाभावेऽपि परप्रयोजनोद्देशिताङ्गीकारेण क्रमेण सिद्धसाधनेष्टापादनासिद्धत्वप्रसङ्ग (ङ्गा) श्च । अत एव न तृतीयोऽपि । अत एव (येन) केनचित्कर्तृत्वविशेषणं प्रवृत्तिस्वभावत्वे सदा प्रवर्तेत्यतिप्रसञ्जनं च प्रत्युक्तम् । स्यादेतदेवम् । यदीश्वरप्रवृत्तौ परप्रयोजनोद्देशः स्यान्न चासावङ्गीकर्तुमुचितः । का स्पृहा न काऽपीति श्रुत्या नेति सूत्रकारेण च सर्वथा प्रयोजनोद्देशस्य निवारितत्वादित्यत आह ॥ आत्मेति । श्रुतिरिति सूत्रकृतोऽप्युपलक्षणम् । परप्रयोजनार्थतां त्वङ्गीकुरुत एवेति शेषः । कुत एतदवगम्यत इत्यत आह ॥ नेति । यतः परप्रयोजनमङ्गीकृत्यात्मप्रयोजनार्थतामेव नेति न्यवारयत् । अत एव हि प्रयोजनवत्त्वादिति तत्र हेतुमाह । अन्यथा नैतं ब्रूयात् । एतदुक्तं भवति । यदि नेति सौत्रीप्रतिज्ञा स्वपरप्रयोजनाविषया स्यात् । तदा प्रयोजनवत्त्वादिति हेतुरनैकान्तिकः स्यात् । स्वयं व्यापारसाध्यप्रयोजनवतोऽपि परप्रयोजनोद्देशेन व्यापारदर्शनात् । स्वप्रयोजनमात्रविषयत्वे तु नायं दोषः । योऽवाप्तयत्प्रयोजनः स स्वार्थं न तदुद्दिशतीति व्याप्तेरनवद्यत्वात् । अतः प्रयोजनवत्त्वादिति हेतुं ब्रुवाणः सूत्रकृदात्मप्रयोजनोद्देशमेव नेति निवारितवान् । न परप्रयोजनोद्देशमपि । तथात्वे तद्व्याप्तमेव कमपि हेतुं ब्रूयात् । स्वप्रयोजननिषेधं कुर्वाणो विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाज्ञापकत्वात्परप्रयोजनमनुजानातीत्यपि ज्ञायत इति । उपलक्षणमेतत् । श्रुतिरप्याप्तकामस्येति हेतुगर्भविशेषणं प्रयुञ्जानाऽऽत्मप्रयोजनस्पृहामेवाक्षिपति परप्रयोजनस्पृहामभ्युपैतीति ज्ञायत इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

टि०—॥ ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ॥ ॥ ॐ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॐ ॥ ननु सर्वविरोधानां परिहृतत्वादनर्थकमेतत् । न चाप्यधिकाशङ्कानिरासार्थमेतदिति वाच्यम् । तथा सत्यधिकरणान्तर इव गतार्थताशङ्कानिरासायाप्यधिकाशङ्काप्रदर्शनप्रसङ्गादित्यतो भाष्य एव

सु० टि०
॥ २४३ ॥

शां० चं०
द्वि० प्र०
अ० ९

तत्प्रदर्शनादत्राप्रदर्शनमित्यभिप्रेत्य भाष्योक्तप्रकारेणैतदधिकरणनिरसनीयपूर्वपक्षं दर्शयति ।। **यत्प्रयोजनार्थमिति** । ननु सदा प्रवृत्तिरित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति सूत्रस्य साधनापादनपक्षयोर्बाधाद्युद्भावकत्वोपदर्शनपरत्वान्न तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः साधनापादनदूषणस्यानुद्भावकतया प्राप्तद्वितीयसूत्रायुक्तत्वशङ्कानिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुं साधनापादनपरत्वानुपपत्त्या भाष्योक्तपूर्वपक्षानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **तदेतदनुपपन्नमिवाभातीत्यादिना** । किमत्र कर्तृत्वत्वादिना प्रयोजनत्वादिसाधनं विवक्षितमुतापादनमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति ॥ **यद्यत्रेत्यादिना** ॥ **प्रयोजनवत्त्वहेतोरसिद्धत्वादिति** । (व)
कृतकृत्यत्वान्न प्रयोजनाय सृष्टिरिति भाष्यानुसारेण तस्य कृतकृत्यस्वरूपत्वादिति भावः । द्वितीयमुत्थाप्य दूषयति ॥ **अथेति** ।। **इदं सूत्रमिति** । आद्यं सूत्रमित्यर्थः ॥ **परेणैवेति** । पूर्वपक्षिणैवेत्यर्थः । पूर्वपक्षितदङ्गीकारमेव विपक्षबाधकोपदर्शनेन दर्शयति ।। **अन्यथेति** ।। **पक्षद्वयेऽपीति** । (णः)
साधनापादनरूपपक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । एवं साधनापादनपरत्वानुपपत्त्या भाष्योक्तं पूर्वपक्षमाक्षिप्य प्रकारान्तरेण तदाशयवर्णनेन सूत्रारम्भमुपपाद्य तत्परिहारकतया सूत्रद्वयं योजयति ।। **मैवमिति** ।। **तत्रोक्तदोषेति** । प्रयोजनाभावे कर्तृत्वानुपपत्तिस्तस्य प्रयोजनव्याप्तत्वादिति द्वितीयपक्षोक्तदोषेत्यर्थः । अस्मिन्पक्ष उत्तरभाष्यनैरपेक्ष्येणैव सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षनिवृत्तेस्तदानर्थक्यमित्यतस्तत्सङ्गमयितुं तदुपयुक्तार्थोपदर्शकतयाऽपि सूत्रद्वयं योजयति ।। **यद्वेति** ।। **निश्चयादिति** । तथा च बाधितविषयत्वमिति भावः ।। **असिद्धो हेतुरिति** । अपूर्णत्वसाधकं प्रतीति शेषः । तथा च न तेन प्रयोजनाभावसाधनमुपपद्यत इति न बाधितविषयतेति भावः ।। **गर्भस्राविणैवेति** । अपूर्णत्वसाधकस्य प्रयोजनवत्त्वहेतोरेवासिद्धत्वादिति भावः । इतीत्यस्येत्याद्यमाद्येन निराचष्ट इति पूर्वेणान्वयः ।। **आद्यस्येति** । साधनपक्षस्येत्यर्थः । द्वितीयमापादनपक्षं द्वितीयेन सूत्रेणेति शेषः । निराकरोतीत्यत्रत्यस्येतिशब्दस्येति यद्वेति पूर्वेण सम्बन्धः । एवं भाष्योक्ताक्षेपपरिहारकतया सूत्रद्वययोजनामभिधाय द्वितीयसूत्रोक्तसाधना- ॥ २४३ ॥
(सू) पादनदूषणोपदर्शनपरतयोत्तरमूलं योजयितुं तत्पक्षदूषणानुक्त्योत्तरसूत्रायुक्तताशङ्कामनुवदति ।। **नन्विति** । बाधादेरित्यादिपदेनानैकान्तिकत्वादिपरिग्रहः ।। **अनैकान्तिकमिति** । ज्वलनपवनादिप्रवृत्तिविशेषः प्रयोजनानुद्देशेऽप्यग्न्यादेरूर्ध्वज्वलनादौ प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः । सृष्ट्यादौ स्वभा-

SGDF ... Foundation

वादेवेश्वरप्रवृत्तेः प्रमितत्वात्प्रयोजनोद्देशसाधनं बाधितविषयमित्याह ॥ **बाधितेति** ॥ **व्याप्तिविकल इति** । ज्वलनपवनादिप्रवृत्तौ व्यभिचारादेवेति भावः ॥ **विपर्ययापर्यवसायीति** । प्रवृत्तेः प्रमितत्वेन विपर्ययपर्यवसाने बाधादिति भावः ॥ **अथ मन्येतेति** । इयं च चेतनप्रवृत्तिरतः प्रयोजनोद्देशवर्तीति साधनमापादनं वा क्रियते न तूक्तरीत्येत्यर्थः । किं तावताऽपीत्यत आह ॥ **अत इति** । अग्न्यादेरूर्ध्वज्वलनादौ प्रवृत्तेश्चेतनप्रवृत्तित्वाभावादिति भावः । आदिपदेन व्याप्तिविकलत्वपरिग्रहः। न तु बाधितविषयत्वस्यापि । तस्यात्राप्यविशिष्टत्वादिति ध्येयम् । माऽस्त्वग्न्यादेरूर्ध्वज्वलनादौ व्यभिचारः । उदाहरणस्यानादरणीयत्वादन्यत्र तु स्यादेवेति न साधनमापादनं वा सम्भवतीत्याशयेनाह ॥ **मत्तस्येति** । तदीयनृत्तगानादिप्रवृत्तेश्चेतनप्रवृत्तित्वस्यापि सत्त्वादिति भावः । नन्वङ्गचेष्टा इत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च विशिष्टहेतोरनैकान्त्योपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । मत्तप्रवृत्तौ विशिष्टव्यभिचारस्यापि स्पष्टत्वेन व्याख्यानादावङ्गुलिचालनादिप्रवृत्तिपर्यन्तधावनानर्थक्यादित्यतो मत्तप्रवृत्तौ व्यभिचारपरिहारार्थं परोत्प्रेक्षितहेत्वन्तरस्यापि व्यभिचारव्युत्पादनार्थत्वान्न तत्पर्यन्तधावनानर्थकमित्याशयेन मत्तप्रवृत्तावव्यभिचारोपपादकहेत्वन्तराशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **साध्यमापाद्यं वेति** । मत्तप्रवृत्तेः प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वाभावेन तत्रानैकान्त्याद्यप्रसङ्गादिति भावः । साकाङ्क्षतया वाक्याभासत्वपरिहारायाह ॥ **तथेत्यादि** । तथाऽपि साधनापादनयोः किं दूषणमनेनोक्तमित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **तथाऽपीति** । प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वस्य हेतुत्वाश्रयणेनोक्तसाधनादिपक्षेऽपीत्यर्थः ॥ **अनैकान्त्यादीति** । व्याख्यानादावङ्गुलिचालनादिप्रवृत्तेः प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वेऽपि प्रयोजनोद्देशरहितत्वादिति भावः । अत्राप्यादिपदेन व्याप्तिवैकल्यमात्रपरिग्रहः । भाष्यकारीयस्य श्रुत्युदाहरणस्यानर्थक्यमाशङ्क्य भाष्ये पूर्वोक्तस्य स्वभावादेवेश्वरप्रवृत्तेः प्रमितत्वस्य तादृशप्रमाणाभावेनासिद्धिशङ्कानिरासार्थत्वान्न तदिति भावेनोक्तार्थप्रदर्शनपूर्वकं तत्समर्पकप्रमाणोपदर्शनपरतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **यदुक्तमिति** । ननु जगत्सृष्टेः क्रीडाप्रयोजनकत्वस्य श्रुतिविरुद्धत्ववर्णनमनर्थकमिति तत्परोत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य लोकवदित्येतत्सूत्रीयापव्याख्याननिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन तन्निरासकतया तद्योजयितुमेतत्सूत्रीयापव्याख्यानमनुवदति ॥ **केचिदिति** । रामानुजा इत्यर्थः । क्रीडां प्रयोजनं कृत्वा सृष्टिः श्रुतिविरोधिनीत्येतावतैव परव्याख्यानस्य श्रुतिविरुद्धत्ववर्णनेनापव्याख्यानत्वसिद्धेः किमिति केवलेत्युत्तरार्धेनेत्यतोऽपव्याख्या-

SGDF

नस्य सूत्राक्षराननुगुणस्वरूपदूषणान्तरोपदर्शनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन तथा योजयति ॥ **सूत्रेति** । भाष्ये इतिशब्दस्य वैय्यर्थ्यमाशङ्क्य पूर्वार्धोक्तार्थस्योत्तरार्धार्थे हेतुसमर्पकत्वान्न तदिति भावेन पूर्वोक्तार्थानुवादपूर्वकं तस्य हेतुत्वसमर्पकतया तं व्याचष्टे ॥ **यत इत्यादिना** । इति केवललीलैवेत्यस्य सूत्राक्षराननुगुणस्वरूपदोषान्तरसमर्पकत्वेन योजनायां पूर्वार्धानुवृत्तिर्भवतीत्यपरितोषादेकवाक्यतामङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । हेतुसाध्यनिर्देशपरतया योजनप्रकारमाह ॥ **यस्मादिति** । उत्तरार्धे तस्मादित्यर्थकेतिशब्दश्रवणादाह ॥ **यस्मादिति** । नन्वाप्तप्रयोजनार्थाय स्पृहां श्रुतिरवारयदित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च भगवतः स्पृहाभावप्रतिपादकश्रुतिसूत्रयोः स्वसम्बन्धिप्रयोजनाभावमात्रस्वप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्कथनस्य प्रकृतानुपयोगात् । न च भगवत्प्रवृत्तेः स्वसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशाभावेऽपि परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशसद्भावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्सद्भावप्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च साधनापादनपक्षयोः परसम्बन्धिप्रयोजनसद्भावेन सिद्धसाधनत्वादिप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । परसम्बन्धिप्रयोजनसाधनापादनपक्षयोः सिद्धसाधनत्वादिप्रसक्तावपि स्वसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशसाधनापादनपक्षयोस्तदप्रसङ्गादित्यतोऽत्र तं पक्षं प्रकारान्तरेण प्रदूष्य परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशसाधनापादनपक्षौ सिद्धसाधनत्वादिना निरस्य तदुपपादनार्थं स्पृहाभावप्रतिपादकश्रुतिसूत्रगतिकथनेन परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशसद्भावप्रतिपादनपरत्वान्नोत्तरवाक्यवैय्यर्थ्यमित्यभिप्रेत्य सिद्धसाधनत्वोपपादकपरसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशसद्भावप्रतिपादकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं साधनापादनपक्षयोः सम्भावितत्तया प्रसक्तान्विकल्पांस्तावद्दर्शयति ॥ **किञ्चेति** । साधनेऽनैकान्त्यमापादने व्याप्त्यभावो विपर्ययपर्यवसाने व्यभिचार इत्युक्तदोषत्रयमप्युपपादयति ॥ **दृश्यन्ते हीति** ॥ **कृपालव इति** । यद्यपि स्पृहिगृहीत्यादिना कृपेरालुच्प्रत्ययो न विहितस्तथाऽपि व्याकरणान्तरादवगन्तव्यः । कलशवाची वालुशब्दः कृपापूर्णाः कलशा इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । स्पृह्यादेर्लुशमविधायालुच्करणमन्यत्रापि यथा स्यात्तेन कृपालुरिति सिध्येत् ‡ इति व्याकरणवचनादपि न तत्सम्भव इत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु लुश्विधौ न स्पृहयालुरिति रूपं सिध्यति । आलुच्विधौ स्वयामन्ताल्वाय्येति णेरयादेशे तत्सिद्धिरिति चेन्न । स्पृहेर्लुशि तस्य शित्वेन तिङ्शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकतया कर्तरि शबिति शपि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे अयादेशे अतो दीर्घो यञीति दीर्घतायां सत्यां स्पृहयालुरिति

तत्सिद्धिसम्भवात् । ततश्च सत्येप्येवं लुश्विधावपि विवक्षितसिद्धावालुच्करणमन्यत्रापि यथा स्यादित्यस्यार्थस्य ज्ञापकम् । तद्बलाच्च कृपेरालुचि कृपालुशब्दनिष्पत्तिरित्यालुच्विधिनैवास्यार्थस्य ज्ञापितत्वाददोषः । अत एव च कौमुद्यां हरे कृपालो नः पाहीत्युक्तम् । ननु च लुश्विधौ न विवक्षितरूपसिद्धिः । लुशा लकारस्येत्संज्ञाप्रसङ्गात् । स्पृहयालुरिति दीर्घत्वानुपपत्तिश्च । तिङीत्यनुवृत्त्या तिङि परत एवातो दीर्घो यञीति दीर्घत्वविधानात् । श्रद्धालुश्च न सिध्येत् । श्रत्पूर्वाद्धातोर्लुशि शपि तस्य जुहोत्यादित्वात् श्लौ सति श्लाविति द्विर्भावे ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे चर्त्वे श्नाभ्यस्तयोरात इत्यालोपे श्रद्धलुरिति प्रसङ्गात् । अतो लुश्विधौ स्पृहयालुरिति रूपासिद्ध्या तत्सिद्ध्यर्थत्वादालुच्करणस्य नान्यथाऽनुपपत्त्याऽन्यत्राप्यालुच्प्रत्ययविधायकत्वासिद्धिरिति चेत् । मैवम् । लुश्विधावप्यादित्शादित्संज्ञाभाव उपपद्यते । यकारश्चात्रालुप्तनिर्दिष्टः क्रियते । प्रयोजनाभावाच्च संज्ञाभावः । न ह्यत्र लित्स्वरप्रत्ययोर्विशेषोऽस्ति । उभयत्रैकादेश उदात्त नोदात्त इत्युदात्तत्वस्य भावात् । नापि स्पृहयालुरिति दीर्घानुपपत्तिः । अतो दीर्घो यञीत्यत्र तुरस्तुशम्यमः सार्वधातुक इत्यतः सार्वधातुकग्रहणस्यैवानुवृत्त्या तिङ्ग्रहणाननुवृत्तेः । नाप्यन्त्यः । अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्रविषये दधात्यर्थे वर्तमानस्य धेटो भविष्यति । न च शिदाश्रयेऽशीतीत्यात्वप्रतिषेधात्तदनुपपत्तिः । एवं तर्हि श्रद्धाऽश्रद्धेत्याकारप्रश्लेषादात्वं भविष्यति । अथवा धातोरेव संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति द्विर्वचनं न प्रवर्तिष्यते । ततश्च लुश्विधिनैवोपपत्तावपि ज्ञापनार्थमेवालुच्करणम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः । यत्रालुचैव रूपसिद्धिस्ततोऽप्ययं भवतीति कृपेरप्यालुच्प्रत्यय इत्यन्यत्र विस्तरः । ततश्च कृपालुप्रवृत्तौ सत्यपि प्रवृत्तेः स्वसम्बन्धिप्रयोजनत्वाभावादनैकान्त्यं साधने । आपादने च तत्रैव प्रवृत्तिस्वरूपापादकवति स्वसम्बन्धिप्रयोजनवत्त्वरूपापाद्यविरहादापादकस्यापाद्येन व्याप्त्यभावः । न भवति च स्वसम्बन्धिप्रयोजनवान् । तस्मात्प्रवृत्तिमानिति विपर्ययपर्यवसाने कृपालुप्रवृत्तावेव व्यभिचारश्चेति पूर्वोक्तदोषत्रयमुपपादितं भवति ॥ **न चेति** । तथा च कृपालुप्रवृत्तौ साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः । माऽस्तु तर्हि कृपालुप्रवृत्तौ व्यभिचारः पश्वादीनामपत्यपालनादिप्रवृत्तौ तु व्यभिचारः स्यादेवेत्याशयेन परिहरति ॥ **पशूनामिति** । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु कृपालुप्रवृत्तेरदृष्टार्थताया एवायोगात्तत्र व्यभिचारो दुर्वार एवेत्यभिप्रेत्य तत्राद्दृष्टार्थ-

स्वाभावमुपपादयति ॥ **न चेति** । निरुपाधिकपरदुःखप्रहाणेच्छाया एव कृपालुत्वादिति भावः । अस्तु तर्हि परसम्बन्धिप्रयोजनमेवात्र प्रयोजनमिति द्वितीयपक्ष इत्यत आह ॥ **द्वितीयेऽपीति** ॥ **अनैकान्त्यादिकमिति** । साधनेऽनैकान्त्यमापादने व्याप्त्यभावो विपर्ययपर्यवसाने व्यभिचारश्चेत्यर्थः । त्रितयमप्युपपादयति ॥ **स्वप्रयोजनार्थेति** । स्वप्रयोजनार्थप्रवृत्तौ सत्यपि प्रवृत्तित्वे परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशाभावात्साधनेऽनैकान्त्यमापादने च तत्रैव सत्यपि प्रवृत्तित्वरूपे आपादके परसम्बन्धिप्रयोजनवत्त्वरूपापाद्यविरहाद्व्याप्त्यभावः। न भवति च परसम्बन्धिप्रयोजनवांस्तस्मान्न प्रवृत्तिमानिति विपर्ययपर्यवसाने स्वप्रयोजनार्थप्रवृत्तौ व्यभिचार इति भावः ॥ **क्रमेणेति** । साधने सिद्धसाधनताभ्युपगमात्प्रवृत्तेः परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशवत्त्वाभ्युपगमात् । आपादने च तत एवेष्टापत्तिः । विपर्ययपर्यवसाने चासिद्धत्वमिति क्रमेण सिद्धसाधनत्वादिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । सिद्धसाधनत्वादिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । परसम्बन्धिप्रयोजनवत्त्वस्य भगवत्प्रवृत्तावप्यस्माकं सम्मतत्वात्तदादाय स्वपरसाधारणप्रयोजनवत्त्वस्य सिद्धत्वात्साधने सिद्धसाधनम् । तत एवापादने इष्टापत्तिः । विपर्ययपर्यवसानेऽसिद्धत्वं चेति भावः ॥ **अत एवेति** । चिकीर्षापूर्वकत्वेन प्रवृत्तिविशेषणेन मत्तप्रवृत्तौ व्याख्यानादावङ्गचेष्टादौ चानैकान्त्यपरिहारेऽपि भगवत्प्रवृत्तेः परप्रयोजनोद्देशिताङ्गीकारेण क्रमेण सिद्धसाधनेष्टापादनासिद्धत्वानामपरिहारादेव केनचित्कर्तृत्वविशेषणम् ; भगवत्प्रवृत्तेस्तत्स्वभावत्वेऽपि परप्रयोजनोद्देशवत्त्वात्प्रयोजनानुसारेणैव प्रवृत्त्या कादाचित्कपरप्रयोजनानुरोधेन कादाचित्कत्वोपपत्त्या सर्वदा प्रवृत्त्यापादनं च प्रत्युक्तमित्यर्थः । एवं सिद्धसाधनत्वादिना परसम्बन्धिप्रयोजनवत्त्वसाधनापादनपक्षौ प्रदूष्य स्पृहाभावप्रतिपादकश्रुतिसूत्रगतिकथनमुखेन परसम्बन्धिप्रयोजनवत्त्वोपपादकतयोत्तरं वाक्यं योजयितुमीश्वरप्रवृत्तेः परप्रयोजनोद्देशिताङ्गीकारे श्रुतिसूत्रविरोधशङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदेवमिति** । न प्रयोजनवत्त्वेनेत्यत आह ॥ **यदीति** । जगद्गुरुरित्युत्तरग्रन्थे ज्ञापकविशेषकथनेन सौत्रप्रयोजननिषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनविषयत्वसमर्थनात्तदनुरोधेनाह ॥ **श्रुतिरितीति** । ईश्वरप्रवृत्तेः परप्रयोजनोद्देशसद्भावानुक्तेः कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽपेक्षितशेषमाह ॥ **परेति** । ननु स्वसम्बन्धिप्रयोजनविषयत्वाच्छ्रौतादिनिषेधस्य भगवत्प्रवृत्तेः परसम्बन्धिप्रयोजनोद्देशासिद्ध्या प्रागभिप्रेतासिद्धसाधनत्वादिसमर्थनात्किमुत्तरेणेत्यत उक्तनिषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनविषयतायां ज्ञापकविशेषाभिधानार्थत्वात्तस्य नानर्थक्य-

मिति भावेन तत्कथनरूपतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं तदभावप्रयुक्तस्वसम्बन्धिप्रयोजनमात्रविषयत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **कुत एतदिति** । ननु चात्र प्रयोजनवत्त्वेनेत्यत आह* जगद्गुरुरित्येवोच्यते न तु प्रयोजननिषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनमात्रविषयतायां किञ्चिन्नियामकमपीति कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽपेक्षिताध्याहारेण ज्ञापकविशेषसमर्पकतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ **यत इत्यादिना** ॥ **अन्यथेति** । नेति सौत्रनिषेधस्य स्वपरसम्बन्धिप्रयोजननिवारकत्व इत्यर्थः । ननु नेति सौत्रप्रयोजननिषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनविषयतायामिव स्वपरसाधारणप्रयोजनाविषयतायामपि हेतुत्वादेवोक्तत्वोपपत्तेः कथमनेन निषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनमात्रविषयत्वासिद्धिः कथञ्चित्तत्सिद्धावपि कथं भगवत्प्रवृत्तेः परप्रयोजनोद्देशासिद्धिरित्यतः प्रयोजनमात्रनिवारकत्वे हेतुत्वासम्भवप्रदर्शनपूर्वकं स्वसम्बन्धिप्रयोजनमात्रविषयतायां तत्सम्भवकथनेनावक्तव्यत्ववक्तव्यत्वे व्युत्पादयन्नेव परसम्बन्धिप्रयोजनाभ्युपगमसिद्धिमुपदर्शयति ॥ **एतदुक्तं भवतीत्यादिना** । अनैकान्तिकत्वमेव दर्शयति ॥ **स्वयमिति** । ज्ञायत इतीत्यत्रत्यस्येतिशब्दस्येत्येतदुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । नन्वनेन वाक्येन नेति सौत्रनिषेधस्योक्तरीत्या स्वप्रयोजनमात्रविषयत्वसिद्ध्या सूत्रकृतः परप्रयोजनोद्देशाङ्गीकारसिद्धावपि श्रौतनिषेधस्य तदसिद्ध्या श्रुतौ तदङ्गीकारासिद्धेः कथमनेन वाक्येनोक्तशङ्कानिरास इत्यतो न प्रयोजनवत्त्वेनेत्यादिभाष्यमुपलक्षणतया व्याचष्टे ॥ **उपलक्षणमेतदिति** । यद्यप्यत्र मूले आत्मप्रयोजनार्थायेति पूर्ववाक्यानुरोधेन श्रौतनिषेधस्य स्वसम्बन्धिप्रयोजनमात्रविषयत्वं ज्ञापकोक्त्या मुखतो वक्तुमुचितम् । तथाऽपि पूर्ववाक्यस्थश्रुतिशब्दस्य सूत्रकृदुपलक्षणत्वज्ञापनार्थं सौत्रनिषेधस्य तद्विषयत्वं मुखत उपपादितम् । अन्यथा निराकाङ्क्षतया श्रुतिशब्दस्य तदुपलक्षणत्वासम्भवादिति ध्येयम् ।

अ०—इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ॥ इति प्रशंसया कामश्रुतिभ्यश्चैव युक्तितः ॥ महातात्पर्ययुक्तेश्च नेच्छामात्रं निषिध्यते ॥

सु०— इह हि बुद्धिरेवेश्वरस्याव्याहता क्रियाशक्तिस्तयैव सर्वस्योपपत्तौ किमिच्छाप्रयत्नकल्पनया । यद्वा प्रयत्नः कर्तृत्वम् । तस्यैवाख्यातार्थतया निर्णीतत्वात् । स च द्वेधा बुद्धिमपेक्षते । उत्पत्त्यर्थं विषयनियमार्थं च । तत्रेश्वरप्रयत्नो यद्यपि नित्यत्वान्नोत्पत्ता-

SGDF

वपेक्षते बुद्धिम् । तथाऽपि विषयनियमार्थं तामपेक्षत एव । न हि निर्विषय एवासौ । व्यर्थत्वप्रसङ्गात् । (न च स्वभावत एवार्थप्रवणः । बुद्धित्वप्रसङ्गात्) बुद्धिरेव हि स्वभावतोऽर्थप्रवणा । अतो ज्ञानप्रयत्नाभ्यामेव सर्वनिर्वाहान्नेश्वरस्येच्छाऽस्ति । न चेच्छया प्रयत्नस्य विषयनियमः । तस्या अपि स्वतो विषयप्रवणताभावात् । तदर्थं बुद्ध्यङ्गीकारे तयैव प्रयत्नस्य विषयनियमोपपत्तेः किमन्तर्गडुनेच्छयेति मन्वा (न्यमा) नाः केचित्का स्पृहेति श्रुतिर्नेश्वरस्य प्रयोजनेच्छामात्रनिषेधपरा ॥ किन्त्विच्छालक्षणं गुणमेव निषेधतीति व्याचक्षते । तन्निराकरोति ॥ **इच्छामात्रमिति** । का स्पृहेति श्रुत्या नेश्वरस्येच्छामात्रं निषेध्यते । कुतः । इच्छावत्त्वस्य प्रमाणतः सिद्धत्वात् । तथा हि । विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः । स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता । कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तका इति परिणामवादं विवर्तवादं कालादिनिमित्तवादं चान्यमतत्वेनोक्त्वेच्छामात्रमिति श्रुत्या स्वमतमुच्यते। ये सृष्टिविषये विशिष्टनिश्चयवन्तस्ते प्रभोरिच्छामात्राधीना सृष्टिर्न ब्रह्मपरिणामो न च तद्विवर्तो नापि कालादिनिमित्तेति मन्यन्त इति । अनया प्रभोरिच्छामात्रायत्ततां सृष्टेर्मन्यमानानां विनिश्चिता इति प्रशंसया तस्येच्छावत्त्वमवगम्यते । यदीश्वरस्येच्छा न स्यात् । तदा तदायत्ततां सृष्टेर्मन्यमाना विपर्यस्ताः स्युः ॥ न विशिष्टनिश्चयवन्त इत्येषा प्रशंसाऽनुपपन्ना स्यात् । न च प्रशंसात्वादेवार्थासिद्धिः । पूर्वोत्तरपक्षावधारणप्रसङ्गे प्रशंसाया अपि याथार्थ्यविश्रम्भावात् । अन्यथा परिणामादिवादा अपि प्रशंस्येरन् । न केवलं श्रुतार्थानुपपत्त्या। अपि तर्हि कामस्तदग्रे समवर्तताधि सोऽकामयतेत्यादिभ्यो भगवतः कामप्रतिपादकश्रुतिभ्यश्चेच्छाऽवगम्यते। एवशब्दः श्रुतीनामर्थापत्तितः प्राबल्यसूचकः । इच्छाकामशब्दयोर्ज्ञानप्रयत्नोपलक्षणत्वस्य सम्भवान्नार्थापत्तिश्रुतिभ्यामिच्छासिद्धिरिति चेन्न । मुख्ये बाधकाभावात् । मा वाऽसैत्सीदिच्छाऽर्थापत्तिश्रुतिभ्यां,युक्तितस्तावत्सेत्स्यति । तथा हि । ईश्वर इच्छावान् । आत्मत्वात् । यज्ञदत्तवत् । न च मुक्तादौ व्यभिचारः । तत्रापि तस्याः साधयिष्यमाणत्वात् । ज्ञानवत्त्वात् । प्रयत्नवत्त्वात् । कर्तृत्वाद्वा । ईश्वरज्ञानं वेच्छासमानाश्रयं ज्ञानत्वादस्मदादिज्ञानवत् । एवं तत्प्रयत्नमपि पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम् । यद्वा क्षित्यादिकमिच्छावज्जन्यं कार्यत्वाद्घटवत् । नन्वेवं दुःखादिकमपि साधयितुं शक्यमिति चेत्तत्किमतिप्रसङ्गभीरुणा क्षित्यादेर्बुद्धिमत्कारणकत्वानुमानमपि त्यक्ष्यते । दुःखादिसाधने बाधोऽस्ति न बुद्धिसाधन इति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । नन्वीश्वरेच्छाभावे बाधकाभावादप्रयोजकत्वमनुमानानामिति । मैवम् । महातात्पर्ययुक्तेश्च । यदीश्वरेच्छा न स्यात् ॥ तदा तस्मिन्सर्ववेदानां महातात्पर्यं न स्यादिति बाधकसद्भावात् । इच्छा निष्प्रयोजनेति चेत् । स्यादेवं यदि प्रयोजनमनुरुध्य कल्प्यते । अन्यतः सिद्धेऽर्थे किं प्रयोजनगवेषणया । किञ्चैवं सति बुद्धिरपि नाङ्गीकरणीया। स्वरूपसामर्थ्येनैवेश्वरस्य कर्तृत्वोपपत्तेः । लोकवैरूप्यमिति चेन्न । तत्किमुदासीनस्य बोद्धुः कर्तृत्वमुपलब्धं लोके ॥ येनानिच्छतोऽपि तदीश्वरस्याङ्गीक्रियते । प्रयत्नवत एव वा कर्तृत्वं भविष्यति । तस्य विषयनियमार्थं बुद्धिरेष्टव्येति चेन्न । बुद्धिवत्स्वतो विषयप्रवणतोपपत्तेः । तथात्वे बुद्धितो भेदो न स्यादिति चेन्न । बुद्धित्वादिनैव तदुपपत्तेः । अन्यथा परोपाधिकविषयप्रवणत्वयोरिच्छाप्रयत्नयोरपि भेदो न स्यात् । विषयनियमार्थमिति च कोऽर्थः । किं विषयविशेषसम्बद्धतयोत्पादनार्थम् । उतोत्पन्नस्य स्थितस्यैव वा तत्सम्बन्धार्थम् । अथ तज्ज्ञानार्थम् । नाद्यः । अनादित्वात् । सादित्वेऽपि कारणसापेक्षतया बुद्धेरपि परतो विषयप्रवणतापत्तेः । न द्वितीयः । पौर्वापर्याभावात् । न हि प्रयत्न उत्पद्य स्थित्वा वा पश्चाद्विषयेण सम्बध्यते । न तृतीयः । स्वरूपग्राहकप्रमाणेनैव तद्ग्रहणात् । बुद्धेरपि परापेक्षाप्रसङ्गाच्चेति ।

टि०—ननु चोत्तरग्रन्थे भगवत इच्छावत्त्वसमर्थनं क्रियते तदनर्थकम् । प्रकृतानुपयोगात् । न च का स्पृहेति श्रुतेरिच्छारूपभगवद्गुणनिषेधार्थत्वपक्षनिराकरणार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तदनिरासेऽप्यक्षतया तन्निराकरणस्याप्यानर्थक्यात् । कर्तृत्वान्यथाऽनुपपत्त्या भगवत इच्छावत्त्वस्येश्वरवादिभिरङ्गीकरणीयत्वेनासम्भवदुक्तिकतया तत्पक्षानुत्थानाच्चेत्यतः स्वाभिमतस्वसम्बन्धिप्रयोजनेच्छामात्रनिषेधकत्वसिद्ध्यर्थत्वान्नानर्थक्यम् ॥ कर्तृत्वस्येच्छामन्तरेणाप्युपपत्त्या का स्पृहेति श्रुतेरिच्छालक्षणगुणानिषेधकत्वपक्षस्य नासम्भवदुक्तिकत्वमपीत्यभिप्रेत्य तत्पक्षनिरासकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुमिच्छामन्तरेण कर्तृत्वोपपत्तिप्रतिपादनपुरःसरं का स्पृहेति श्रुतेरिच्छालक्षणगुणनिषेधकत्वपक्षमुत्थापयति ॥ इह हीति ॥ अव्याहतेति ।

SCDF

अप्रतिबद्धेत्यर्थः । यदि हि केनचिद्बुद्धिर्व्याहन्यते तन्निवृत्त्यर्थमिच्छादिकमुपयुज्यत इति * व्याहतबुद्धीनां तदपेक्षायामप्यव्याहतबुद्धेरीश्वरस्य न तदपेक्षेति भावः । क्रियाशक्तिः क्रियानुकूला शक्तिर्यस्याः सा तथोक्तेरित्यर्थः ॥ तस्यैवेति । भावनैव हि यत्नो सर्वत्राख्यातगोचर इति वचनादिति भावः । अत एव रथो गच्छतीत्यादावाख्यातो गौण एवेति भावः ॥ तस्या अपीति । स्वभावतो विषयप्रवणत्वे च बुद्धित्वप्रसङ्गादिति भावः । नन्विच्छाया बुद्धिवत्स्वतो विषयप्रवणत्वाभावेऽपि बुद्ध्युपाधिकं विषयत्वप्रवणत्वमस्त्येवेति विषयप्रवणत्वोपपत्तेर्युज्यत एवेच्छयाऽपि जडप्रयत्नस्य विषयनियमः । विषयप्रवणतामात्रस्यैव विषयनियामकतायां प्रयोजकत्वेन स्वतो विषयप्रवणत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वादित्यत आह ॥ तदर्थं चेति ॥ तयैवेति । लाघवादावश्यकत्वाच्चेति भावः। का स्पृहेति श्रुतेरिच्छालक्षणगुणनिषेधकत्वाभावस्य भाष्यारूढत्वासिद्ध्यर्थनपेक्षिताध्याहारेण निषेधकत्वाभावप्रतिपादनादिच्छामात्रमित्यादिना तस्य प्रामाणिकत्ववर्णनमनर्थकमित्याशङ्क्य नेच्छामात्रं निषिध्यत इति प्रतिज्ञायां हेतुभूतस्येच्छाप्रामाणिकत्वस्योपदर्शनार्थत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य हेतोरुपदर्शकतया तद्योजयितुमुक्तप्रतिज्ञायां हेत्वाकाङ्क्षोत्थापनपूर्वकं तद्धेतुं दर्शयति ॥ कुत इत्यादिना ॥ परिणामवादमिति । विचित्रभवनरूपपरिणामस्य श्रुतौ विभूतिपदेनोक्तत्वादिति भावः ॥ विवर्तवादमिति । श्रुतौ जगत्सृष्टेः स्वप्नमायासरूपत्वाभिधानेन ब्रह्मविवर्तत्वाभिधानादिति भावः । कालादीत्यादिपदेन रुद्रादिपरिग्रहः ॥ अन्यमतेनोक्तत्वेमिति । आद्यवाक्येऽन्य इति द्वितीयवाक्येऽन्यैरिति श्रवणादिति भावः । नन्वत्रेच्छामात्रं सृष्टिरित्येतावदुच्यते न पुनः प्रागनुक्रान्तपक्षोपमर्देन कश्चित्स्वपक्ष इति कथमस्य स्वपक्षाभिधायकत्वमित्यतस्तत्प्रदर्शनपरतया व्याचष्टे ॥ य इत्यादिना । प्रशंसयेश्वरस्येच्छावत्त्वावगमः कथमित्यतस्तदन्यथाऽनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य तां दर्शयति ॥ यदीति ॥ न चेति । प्रशंसायामधिकोक्तेरपि दर्शनादन्यथा तस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । यद्वा ननु कामस्तदग्रे इत्याद्युदाहरिष्यमाणवाक्यानामिवेच्छामात्रमित्यस्यापि श्रुतित्वादिति श्रुत्येत्येव वक्तव्यं तथा प्रशंसयेत्युक्तौ किं निमित्तं कुतश्च श्रुतिभ्यः पृथक्करणमित्यत एतच्छ्रुत्युक्तान्यथाऽनुपपत्त्येच्छासिद्ध्याऽस्यां श्रुतितया तदर्थागमकत्वात्प्रशंसाग्रहणं पृथक्करणं च सार्थकमित्यभिप्रेत्यान्यथाऽनुपपत्त्या तदवगतिमुपपादयति ॥ यदीत्यादिना ॥ प्रशंसात्वादिति । अयथार्थत्वादित्यर्थः । प्रशंसायामधिकोक्ते-

SGDF

रपि दर्शनादिति भावः ॥ **याथार्थ्येति** । तथा च प्रशंसामात्रस्य याथार्थ्याभावेऽप्युक्तरूपप्रशंसाया याथार्थ्यान्नार्थासिद्धिरिति भावः ॥ **अन्यथेति** । अयथार्थत्वाविशेषादिति भावः । भाष्ये उक्तसमुच्चयार्थः कामश्रुतिभ्यश्चेति चशब्द इत्यभिप्रेत्य तत्प्रदर्शनपूर्वकं कामश्रुतेर्विशिष्यानुदाहरणात्काः कामश्रुतय इत्याशङ्कां च परिहरन्ज्ञापकहेत्वनुगुणतयाऽपेक्षितं पूरयति ॥ **नेति** । ननु कामश्रुतिभ्य एवेत्येवशब्देन कामश्रुतीतरप्रमाणनिरासोक्तेः कथं तत्समुच्चयार्थतया चशब्दव्याख्यानमित्यतोऽर्थान्तरपरत्वेनैवशब्दस्य तद्व्यावर्तकत्वाभावान्न तद्विरोध इति भावेनैवशब्दस्य तदविरुद्धमर्थान्तरमाह ॥ **एवेति** । भाष्यकारीययुक्त्युपन्यासस्यानर्थक्यमाशङ्क्यार्थापत्तिश्रुत्योः सावकाशत्वेनेच्छासाधनत्वासम्भवेन तत्साधनार्थत्वान्न तदिति भावेन तयोः सावकाशत्वशङ्कां तावदुत्थापयति ॥ **इच्छेति** । सावकाशत्वशङ्कां स्वयं प्रकारान्तरेण परिहरति ॥ **मुख्य इति** । तर्ह्यर्थापत्तिश्रुतिभ्यामेवेश्वरस्येच्छावत्त्वसिद्धेर्भाष्यकारीययुक्त्युपन्यासानर्थक्यमित्यतोऽन्यस्य तत्सावकाशत्वाभ्युपगमेन प्रवृत्तत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेन तथा भाष्यं योजयति ॥ **मा वेति** । मुक्तादावित्यादिपदेन सुप्तमुग्धयोः परिग्रहः ॥ **साधयिष्यमाणत्वादिति** । कामस्य यत्राप्ताः कामा इत्यादिनाऽव्यक्तिरेव कामानां न नाशो मोहसुप्तयोरित्यादिना तृतीयस्य चतुर्थ इति शेषः ॥ **साधयितुं शक्यमिति** । क्षित्यादिकं दुःखादिमज्जन्यं कार्यत्वाद्घटवदित्यपि प्रयोगसम्भवादिति भावः ॥ **अतिप्रसङ्गभीरुणेति** । क्षित्यादेरिच्छादिमज्जन्यत्व इव बुद्धिमज्जन्यत्वेऽपि क्षित्यादिकं दुःखवज्जन्यं कार्यत्वादिति त्वदुक्तातिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वेनातिप्रसङ्गपरिहाराय तत्साधनत्यागे बुद्ध्यादिमज्जन्यत्वसाधनस्यापि परित्यागप्रसङ्गादिति भावः । ननु दुःखादिमज्जन्यत्वसाधने बाधेऽपि बुद्धिमज्जन्यत्वसाधने तदभावेन बाधाबाधकृतवैषम्यान्न कार्यत्वेन बुद्धिमज्जन्यत्वसाधने दुःखादिमज्जन्यत्वसाधनस्यापि प्रसङ्ग इति शङ्कते ॥ **दुःखादीति** । तर्हि दुःखादिमज्जन्यत्वसाधने बाधेऽपीच्छावज्जन्यत्वसाधने तदभावेन बाधाबाधकृतवैषम्यादेवेच्छादिमज्जन्यत्वसाधनेन दुःखादिमज्जन्यत्वसाधनस्यापि साधनप्रसङ्ग इति सममेवेत्याह ॥ **सममिति** । मूले महातात्पर्ययुक्त्युपन्यासस्यानर्थक्यमाशङ्क्येच्छावत्त्वसाधकानुमानेष्वप्रयोजकताशङ्कापरिहाराय विपक्षे बाधकोपन्यासार्थत्वान्न तदिति भावेन तच्छङ्कानिवर्तकतयोत्तरमूलं योजयितुमप्रयोजकत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **निष्प्रयोजनेति चेदिति** । बुद्धिप्रयत्नाभ्यामेवोक्तरीत्या कर्तृत्वनिर्वाहादिति भावः । लोके

SGDF
Sri Gurgaon Digital Foundation

बुद्धिमत एव कर्तृत्वदर्शनात्तद्रहितस्य कर्तृत्वं लोकविरुद्धमिति शङ्कते ॥ **लोकेति** । तर्हीच्छावत एव लोके कर्तृत्वदर्शनात्तद्रहितस्य कर्तृत्वेऽपि लोकवैरूप्यमित्याह ॥ **तत्किमिति** ॥ **उदासीनस्येति** । इच्छारहितस्येत्यर्थः ॥ **प्रयत्नवत एवेति** । तस्यैवाख्यातार्थत्वेन निर्णीतत्वादिति भावः । एवञ्च न बुद्ध्याऽपि प्रयोजनमिति हृदयम् ॥ **तथात्व इति** । स्वतो विषयप्रवणत्व इत्यर्थः । बुद्धेरेव स्वभावतोऽर्थप्रवणत्वादिति भावः । न स्वतोऽर्थप्रवणत्वेऽपि प्रयत्नस्य बुद्ध्यभेदः प्रसज्यते । बुद्धित्वप्रयत्नत्वरूपजातिभेदेनैव तद्भेदोपपत्तेरिति परिहरति ॥ **न बुद्धित्वादिनेति** । उक्तजातिभेदस्यैव तत्प्रयोजकत्वं परेणाप्यङ्गीकारयितुं विपक्षे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ **परेति** । परोपाधिकं विषयप्रवणत्वं ययोरिति बहुव्रीहिः । स्वभावतो विषयप्रवणत्वरहितयोरित्यर्थः । स्वभावतो विषयप्रवणत्वे प्रयत्नस्य तत्स्वभावकबुद्ध्यभेदप्रसक्त्या तदनभ्युपगमे परोपाधिकविषयप्रवणत्वे तत्स्वभावकेच्छाऽभेदप्रसक्त्या परोपाधिकविषयप्रवणत्वस्याप्यनभ्युपगन्तव्यत्वापत्त्या तदङ्गीकुर्वता परोपाधिकविषयप्रवणत्वेऽपीच्छात्वप्रयत्नत्वरूपजातिभेदेनैव तद्भेदस्य वाच्यतया तेनैव न्यायेन स्वतः प्रवणत्वेऽपि तस्य बुद्धित्वप्रयत्नत्वरूपजातिभेदादेव तद्भेदोपपत्तेर्न जातिभेदस्तत्राप्रयोजक इत्याखण्डलार्थः ॥ **तज्ज्ञानार्थमिति** । विषयविशेषसम्बन्धतया प्रयत्ने ज्ञानार्थमित्यर्थः ॥ **अनादित्वादिति** । तथा च विषयविशेषसम्बन्धतया तदुत्पादस्यैवाभावान्न तदर्थता बुद्धेरिति भावः । ननु च प्रयत्नस्यानादित्वाभावेन विषयविशेषसम्बद्धतया तदुत्पादार्थत्वं बुद्धेर्भविष्यतीत्याशङ्क्य सादित्वेन प्रयत्नस्य विषयविशेषसम्बन्धतयोत्पादार्थं बुद्धिसापेक्षत्वात्तन्मात्रेण परतो विषयप्रवणत्वे तथा सत्यविशेषेण बुद्धेरपि सादित्वप्रसक्त्या स्वोत्पादककरणसापेक्षत्वात्परतो विषयप्रवणत्वं स्यादिति स्वतो विषयप्रवणत्वं भज्येतेत्याह ॥ **सादित्वेऽपीति** ॥ **पौर्वापर्याभावादिति** । प्रयत्नविषयसम्बन्धयोरिति शेषः । एतदेवोपपादयति ॥ **न हीति** । तथा सति विरम्यव्यापारप्रसक्तेरिति भावः ॥ **स्वरूपेति** । प्रयत्नस्वरूपग्राहकप्रमाणेनैव विषयसम्बन्धतया प्रयत्नज्ञानस्यापि सम्भवान्न तदर्थमपि बुद्धेरपेक्षेत्यर्थः । ननु प्रयत्नग्राहकप्रमाणस्य प्रयत्नेन संयुक्तसमवायरूपप्रत्यासत्तेः सत्त्वात्तद्ग्राहकत्वेऽपि तद्विषयेणाप्रत्यासन्नत्वेन तद्ग्राहकत्वासम्भवाद्विषयसम्बन्धतया तज्ज्ञानार्थं बुद्धिरपेक्षितैवेति कथं तन्न परतो विषयप्रवणत्वं प्रयत्नस्येत्यतस्तथा सति बुद्धिग्राहकप्रमाणस्यापि बुद्ध्या सह संयुक्तसमवायेन प्रत्यासन्नतया तद्ग्राहकत्वेऽपि तद्विषयेणाप्रत्यासन्नतया तद्ग्राहकत्वाभावेन विषयसम्बन्धतया

बुद्धिज्ञानार्थं परापेक्षायाः सत्त्वेन प्रयत्नवद्बुद्धेरपि परतो विषयप्रवणत्वं स्यादित्याशयेनाह ॥ **बुद्धेरपीति** । न च ज्ञानस्वरूपग्राहकप्रमाणस्य विषयेण व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेः सत्त्वात्तद्ग्राहकत्वमप्यस्त्येव । तथा च विषयसम्बन्धतया ज्ञानग्रहणस्यापि ज्ञानस्वरूपग्राहकेणैव सम्भवान्न तज्ज्ञानार्थमन्यापेक्षेति कथं तद्बुद्धेः परतो विषयप्रवणत्वप्रसञ्जनमिति वाच्यम् । तथा सति प्रयत्नस्वरूपग्राहकप्रमाणस्यापि प्रयत्नविषयेण सह प्रयत्नरूपप्रत्यासत्तेः सत्त्वेन विषयग्राहकतया विषयसम्बन्धतथा प्रयत्नग्रहणस्यापि तेनैव सम्भवान्न तदर्थमन्यापेक्षेति प्रयत्नस्यापि परतो विषयप्रवणत्वाभावापातात् । न च ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वात्तत्स्वरूपग्राहकस्य तद्ग्राहकत्वमुपपन्नं प्रयत्नस्य तु न प्रत्यासत्तित्वम् । तथा सति दशमप्रत्यासत्तिप्रसङ्गेन तन्नवत्वनियमव्याकोपप्रसङ्गात् । अतो न प्रयत्नग्राहकस्यापि तद्विषयग्राहकत्वमिति वाच्यम् । ज्ञानं प्रत्यासत्तिरिति मते ज्ञानपदेन सविषयकस्यैवोक्त्या प्रयत्नस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि तदाधिक्याप्रसङ्गात् । न चोपनायकतावच्छेदकं ज्ञानत्वमेव जातित्वेन लघुत्वात् । न तु सविषयकत्वमुपाधितया गुरुत्वात् । ततश्च कथं प्रयत्नस्योपनायकत्वमिति वाच्यम् । भिन्नविषयज्ञानसाधारणत्वेन ज्ञानत्वमात्रस्योपनायकतावच्छेदकत्वानुपपत्त्या स्वविषयज्ञानत्वमेव तथा वाच्यम् । तत्र च स्वविषयकत्वमेव तथाऽस्तु लाघवात् । तच्च प्रयत्नेऽपीति कथं न तस्योपनायकत्वम् । न च स्वविषयकत्वं नोपनायकतावच्छेदकम् । व्यापारानुबन्धिनीविषयतामादायात्मादावतिप्रसङ्गादिति स्वविषयज्ञानत्वमेव तथा वाच्यम् । तच्च न प्रयत्नस्येति शङ्क्यम् । स्वविषयकज्ञानत्वमेव नोपनायकतावच्छेदकम् । पक्षज्ञानादीनामप्युपनायकतापत्तेः । व्यापारानुबन्धिनीविषयतामादाय पक्षज्ञानस्यापि वह्निविषयत्वात् । तस्माद्व्यापारानुबन्धिविषयकज्ञानत्वं तथा वाच्यम् । तथा च ज्ञानत्वं गुरुभूतमेवेति प्रयत्नस्याप्युपनायकत्वोपपत्तिः । ननु भवतु स्वविषयत्वमेवोपनायकतावच्छेदकम् । तथाऽपि न प्रयत्नस्योपनायकता सम्भवति । तस्य स्वविषयत्वाभावात् । प्रकाशस्य सतस्तदीयमात्रनिबन्धनस्वभावविशेष एव तद्विषयत्वमित्यात्मतत्त्वविवेकपर्यालोचनया तथैव लाभात् । अन्यथा प्रकाशस्य सत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति चेन्न । प्रयत्नस्यापि सविषयकत्वव्यवहारेण तत्सिद्धेः । न च सविषयकज्ञानजन्यत्वेनैव सविषयकत्वव्यवहार इति वाच्यम् । वैपरीत्यापत्तेः । न चोपेक्षाज्ञानानुरोधान्न वैपरीत्यमिति वाच्यम् । ईश्वरप्रयत्नानुरोधात् । प्रयत्नस्यापि स्वाभाविकमेव सविषयत्वमिति तुल्यत्वात् । यदि चेश्वरे-

SGDF

च्छायाः सविषयत्वं नास्त्येवेति मन्यसे तदोपेक्षाज्ञानेऽपि तन्नास्त्येवेति तुल्यमिति सङ्क्षेपः ।

अ०—मोक्षार्थाः श्रुतयो यस्मात्स च तस्य प्रसादतः ॥ उन्निनीषतिवाक्याच्च लोकदृष्टानुसारतः ॥ इच्छानिमित्तको यस्मात्तदभावे कुतः श्रुतिः ॥ महातात्पर्यरहिता प्रमाणत्वं गमिष्यति ॥ याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयोजकम् ॥ मानत्वमेति तत्रापि यत्सम्पूर्णप्रयोजनम् ॥ २-१-९ ॥

सु०—महातात्पर्ययुक्तेश्चेति यदुक्तं तदसत् । यदीश्वरो नेच्छावान्स्यात्तदा श्रुतिमहातात्पर्यविषयो न स्यादित्यत्र व्याप्त्यभावात् । इच्छारहितस्यापि धर्मादेस्तत्तच्छास्त्रमहातात्पर्यविषयत्वदर्शनात् । आपाद्यस्यानिष्टत्वाभावाच्चेत्यत उक्तं विवृणोति ॥ मोक्षार्था इति । यस्मात्कारणात्सर्वा अपि श्रुतयो मोक्षार्था मोक्षप्रयोजनास्तस्मात्तदभावे परमेश्वरस्येच्छाभावे तत एव मोक्षार्थताभावे श्रुतिस्तत्र महातात्पर्यरहिता स्यात् । तथा च कथं प्रमाणत्वं गमिष्यतीति योजना । मोक्षार्थत्वे किमीश्वरस्येच्छयेत्यत उक्तं स चेति । स च मोक्षस्तस्येश्वरस्य प्रसादतो यस्मात्तस्मात्तदभाव इति सम्बन्धः । तथाऽपीश्वरस्य प्रसादेन भाव्यं किमिच्छयेत्यतः प्रसादत इत्येतद्व्याख्यातमिच्छानिमित्तक इति । ईश्वरज्ञानादेव मोक्षसिद्धेः किं तत्प्रसादेनेत्यत उक्तं लोकेति । विमतो बन्धमोक्षः प्रभुप्रसादसाध्यो मोक्षत्वात् * शृङ्खलामोक्षवदित्यादिलोकदृष्टव्याप्त्युपेतानुमानानुसारत इत्यर्थः । न केवलमनुमानात्किन्त्वागमादपीत्युक्तमुन्निनीषतीति । एष ह्येव साधुकर्म कारयति । तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत इति वाक्याच्च । अत्र कर्मेत्युपलक्षणम् । उन्निनीषते ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति । यद्वा प्रसादशब्देनेच्छोच्यत इत्यत्र वाक्यमेतज्ज्ञापकम् । लोकदृष्ट्यनुसारत इत्येतदप्यस्यैवार्थस्य ज्ञापकमुक्तम् । श्रुतय इत्युपक्रम्य श्रुतिरित्येकवचनं कैमुत्यार्थम् । एकमपि वाक्यं न तत्र महातात्पर्यवत्स्यात् * किमुत सर्वाः श्रुतय इति । एतदुक्तं भवति । शास्त्रं हि साध्यसाधनभाववद्विषयप्रयोजनवत्तया व्याप्तम् । तत्र श्रुतीनां मोक्ष एव प्रयोजनम् । तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत इति वचनात् । मोक्षादन्यत्रात्यन्तिकदुःखप्रहाणायोगात् । स्वर्गादिप्रयोजनं भवदप्यवान्तरमेव न प्रधानम् । विषयस्तु परमेश्वर एव ।

SGDF
Sri Gurgaonkar Digital Foundation

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिवचनात् । धर्मादिकं त्ववान्तरप्रतिपाद्यम् । अभिप्रेतप्रयोजनसाधनं च विषयतामश्नुते । न च धर्मादिकं मोक्षसाधनम् । पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति श्रुतेः । अतो भगवत्येव मोक्षसाधनत्वात्सर्वश्रुतीनां महातात्पर्यम् । न चाव्यापृतात्साधनात्फलासिद्धिः । व्यापारश्च प्रसाद एव । न तु श्रुतिजनितं तज्ज्ञानं साक्षात्कारो वा । यस्य प्रसादादित्यादिवाक्याद्युक्तानुमानाच्च। ज्ञानं तु प्रसादसाधनमिति न सम्बन्धानुपपत्तिः । प्रसादो नामेच्छाविशेषः । तथा सत्युन्निनीषते ३ तदिच्छया यतो ह्यस्य बन्धमोक्षौ प्रतिष्ठिताविंत्यादिश्रुतिभिर्यस्य प्रसादादिति श्रुतेरैकार्थ्यलाभात् । प्रसन्नोऽस्मीति प्रतीतौ परोपचिकीर्षाया एव स्फुरणात् । तथा च यदीश्वरो नेच्छावांस्तदा न प्रसीदेद्धटवत् । सामान्याभावे विशेषाभावनियमात् । प्रसादरहितश्च न मोक्षसाधनं स्यात् । यद्यत्र विवक्षितावान्तरव्यापाररहितं न तत्तत्र साधनमिति व्याप्तेः । मोक्षं प्रत्यसाधनं च न मोक्षशास्त्रतात्पर्यविषयः स्यात् । तथा च मोक्षप्रयोजनता श्रुतीनां हीयेत । न च विषयान्तरं प्रयोजनान्तरं चास्तीति विषयप्रयोजनशून्यत्वादप्रामाण्यमेवापद्येत । न च तदपौरुषेयतयाऽनाशङ्कितदोषस्य वाक्यस्योपपद्यते । अतोऽवश्यमुक्तेन क्रमेणेच्छावत्त्वं भगवतोऽङ्गीकरणीयमिति । ननु विषयाभावे स्यादप्रामाण्यम् । फलाभावे तु कथमप्रामाण्यापादनम् । न हि फलवत्त्वं प्रामाण्यम् । किन्तु याथार्थ्यमेवेत्युक्तम् । नापि प्रामाण्यस्य व्यापकम् । तृणादिदर्शनस्य प्रयोजनाभावेऽपि प्रामाण्याभ्युपगमादित्यत आह ॥ याथार्थ्यमेवेति । यद्यपि याथार्थ्यमेव मानत्वं न फलवत्त्वम् । नापि तेन व्याप्तम् । तथाऽपि वाक्यं प्रयोजकमेव मानत्वमेतीति युक्तमापादनम् । एतदुक्तं भवति । प्रामाण्यमात्रस्य प्रयोजनवत्त्वेन व्याप्त्यभावेऽपि तद्विशेषस्य वाक्यप्रामाण्यस्यास्त्येव । पदानामिष्टसाधन एव गृहीतसङ्गतिकत्वात् । पदसङ्गतिग्रहणसव्यपेक्षस्यैव वाक्यस्य बोधकत्वात् । फलस्य विषयविशेषे वाक्यप्रामाण्यानिर्णयहेतुत्वाच्च । अतो व्यापकाभावे व्याप्यवाक्यप्रामाण्याभावापादनमुपपन्नमेवेति । ननु च महातात्पर्यगोचरस्य विषयस्य परमप्रयोजनस्य चाभावेऽप्यवान्तरविषयेण धर्मादिनाऽप्रधानप्रयोजनेन च स्वर्गादिना विषयप्रयोजनवती श्रुतिः प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह ॥ तत्रापीति । वाक्येऽपि निर्धारणे सप्तमी । प्रयोजनवत्त्वेऽपीति

वा। यद्वाक्यं सम्पूर्णप्रयोजनं महाप्रयोजनम् । उपलक्षणं चैतत् । प्रधानविषयं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यदिति श्रवणात्तदिति लभ्यते । सम्पूर्णप्रयोजनमिति चावर्तनीयम् । मानत्वमेतीत्यनुवर्तनीयम् । तथा चायमर्थः । नावान्तरविषयप्रयोजनाभ्यां वाक्यस्य प्रामाण्यं सम्भवति । किन्नाम यद्वाक्यं यन्महत्प्रयोजनमुद्दिश्य यं प्रधानं विषयं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तम् । तत्ताभ्यामेव प्रयोजनविषयाभ्यामुपेतं प्रामाण्यमश्नुते । तदभावेऽवान्तरप्रयोजनादेरप्यसिद्धेः । सिद्धौ वा तस्यैव प्राधान्यप्राप्तेः। वेदवाक्यं च मोक्षोद्देशेन परमेश्वरे महातात्पर्योपेतमित्युक्तम् । तत्तयोरेव विषयप्रयोजनयोरुपपत्तौ प्रमाणं स्यान्नान्यथेति ॥ २–१–९ ॥

टि० —मोक्षार्था इत्युत्तरग्रन्थानर्थमाशङ्क्य प्रागुक्तमहातात्पर्ययुक्तिरूपविपक्षे बाधकतर्कविवरणरूपत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तत्तर्कविवरणरूपतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **महातात्पर्ययुक्तेश्चेति** ॥ **यदुक्तमिति** ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वान्न विशेषव्याप्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि सामान्यव्याप्तिरित्यत आह ॥ **इच्छेति** । अर्थशब्दस्य विषयापरपर्यायस्य बाधितत्वेन ग्रहणायोगात्प्रयोजनपरतया तं व्याचष्टे ॥ **मोक्षप्रयोजना इति** ॥ उन्निनीषतिशब्दोक्तस्य मोक्षहेतुप्रसादस्य कर्मसाध्यत्वानुपपत्तेर्वक्ष्यमाणसम्बन्धानुपपत्तेश्चाह ॥ **अत्रेति** ॥ **उपलक्षणमिति** ॥ ईश्वरज्ञानस्येति शेषः। यद्यप्यत्र मूले श्रुतिप्रतीकग्रहणायोन्निनीषत इति वाक्याच्चेत्येवं वक्तव्यं तथाऽपि क्रियाफलस्यात्मगामितानिरासायोन्निनीषतीति परगामित्वसूचनेनार्थतस्तदनुवादः कृत इति ध्येयम् ॥ **यद्वेति** । इच्छानिमित्तक इत्यनेन प्रसादत इत्येतदिच्छयेति व्याख्यातम् । तत्र ज्ञापकमाह ॥ **लोकदृष्ट्यनुसारत इति** ॥ उन्निनीषतिवाक्याच्चेति मूलयोजनामनेन सूचयति ॥ **अस्यैवार्थस्येति** ॥ प्रसादशब्देनेच्छोच्यत इत्यस्यैवार्थस्येत्यर्थः । प्रसन्नोऽस्मीति प्रतीतौ परोपचिकीर्षाया एवात्र प्रतीतेरिति भावः । उपक्रमोपसंहारयोरुभयत्रापि बहुवचनस्यैकवचनस्य वा प्रयोक्तव्यत्वाद्वैचित्र्यानुपपत्तिप्रयुक्तं भाष्यकाराणामचातुर्यं प्रयोजनोक्त्या परिहरति ॥ **श्रुतय इत्युपक्रम्येति** । कैमुत्यमेव व्यनक्ति ॥ **एकमपीति** । ननु तदभावे कुतः श्रुतिर्महातात्पर्यरहिता प्रमाणत्वं गमिष्यतीत्यनेन महातात्पर्ययुक्तिरूपविपक्षे बाधकतर्कविवरणं क्रियत इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । मोक्षसाधनत्ववर्णनस्यानर्थकत्वात् । न चाविषयत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । विषयतायां मोक्षसाधनताया

अप्रयोजकत्वेन तदभावस्य तदनापादकत्वात् । तत्प्रयोजनसाधनत्वस्य तद्विषयत्वप्रयोजनकत्वेऽपि वा तत्प्रयोजनासाधनत्वस्यैव तदविषयतोपपादकत्वेन तस्यैवापादकतया वर्णनीयत्वेन मोक्षसाधनत्वस्य तदनुपपत्तिरेव। न च मोक्षस्यैव श्रुत्यादिप्रयोजनत्वाद्युक्ता तदसाधनत्वस्यापादनतयोक्तिरिति वाच्यम्। प्रमाणाभावेन सर्गादिरूपप्रयोजनान्तरबलेन श्रुत्यादेर्मोक्षप्रयोजनकत्वासिद्धेः। अस्तु वा कथञ्चित्तत्प्रयोजनत्वम्। तथाऽपि शास्त्रविषयस्यैव मोक्षसाधनत्वावश्यम्भावादविषयस्य भगवतस्तदनवश्यम्भावाद्भगवतस्तदसाधनत्ववर्णनासङ्गतिरेव । न च भगवत एव श्रुतिविषयत्वाभिप्रायेण तद्वर्णनमिति नासङ्गतिरिति वाच्यम् । प्रमाणाभावेन विषयान्तरसद्भावेन च भगवतस्तद्विषयत्वायोगात् । अस्तु वा भगवत एव विषयत्वमपि । तथाऽपि तस्य मोक्षसाधनत्वासिद्धेर्न तेन श्रुतितात्पर्यविषयत्वापादनं सम्भवति । न चात एव तदापादकतया तदभाव इतीच्छावत्त्वाभाववर्णनमिति वाच्यम् । मोक्षसाधनतायामिच्छाया उपयोगाभावेन तदभावेन तदापादनायोगात् । न च प्रसादरूपभगवद्व्यापारसम्पादकतयाऽस्त्येवेच्छावत्त्वस्यापि मोक्षसाधनत्वे उपयोग इति वाच्यम् । अव्यापृतस्यापि भगवतः साधनत्वसम्भवेन तद्व्यापारस्यैवानपेक्षितत्वात्। व्यापृतस्यैव भगवतः साधनत्वावश्यम्भावेऽपि श्रुतिजनितविज्ञानस्यैव वा भगवत्साक्षात्कारस्यैव वा भगवद्व्यापारत्वसम्भवेन प्रसादस्यैव व्यापारत्वमित्यस्य निर्निबन्धनत्वाच्च । प्रसादस्य व्यापारत्वे शास्त्रस्य प्रयोजनसम्बन्धाभावापातेनानुपादेयत्वप्रसङ्गाच्च । कथञ्चित्सम्बन्धोपपादनेन प्रसादस्यैव व्यापारत्वाश्रयणेऽपि नेच्छासिद्धिः । इच्छारहितस्यापि भगवत उक्तयुक्तिसिद्धप्रसादरूपव्यापारमात्रेणैव मोक्षसाधनत्वनिर्वाहात् । न चेच्छारूपत्वात्प्रसादस्य तत्सिद्धाविच्छावत्त्वमेव सिध्यतीति वाच्यम् । नियामकाभावेन प्रसादस्य तद्रूपत्वासम्भवात् । भावेऽपि वेच्छारहितत्वेन प्रसादराहित्यापादनानुपपत्तिरेव । प्रयोज्यप्रयोजकभावाप्रतीतेः । कथञ्चिदुपपत्तावपि भगवति महातात्पर्यरहितत्वेन प्रसादराहित्यापादनार्थं श्रुत्यप्रामाण्यापादनं निर्बीजमेव । विषयान्तरं प्रयोजनान्तरं वाऽऽदाय प्रामाण्यसम्भवात् । आपाद्यस्याप्रामाण्यस्येष्टत्वादिष्टापत्तिश्चेति कथमस्योक्ततर्कविवरणरूपत्वमित्यत उक्तसर्वाक्षेपपरिहारेण विवरणरूपतामुपपादयितुमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । तत्र तावन्मोक्षसाधनत्वेन महातात्पर्यविषयत्वापादनमुपपादयितुं विषयप्रयोजनयोः साध्यसाधनभावनियमं तावत्सूचयति ॥ **शास्त्रं हीति** । साध्यसाधनभवतीं ये विषयप्रयोजने तद्वत्तयेत्यर्थः । यस्य शास्त्रस्य यत्प्रयोजनं तद्यज्ज्ञानाद्भवति स तस्य

विषय इति नियमः । अन्यथा विषयप्रयोजनयोः सम्बन्धो न स्यात् । तथा च तत्र प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न भवेदिति । श्रुतेर्मोक्षप्रयोजनकत्वाक्षेपं परिहरति ॥ **तत्रेति** । श्रुतिर्हि महाशास्त्रं वेदशास्त्रात्परं नास्तीति वचनात् । तस्य च महापुरुषार्थेनैव प्रयोजनेन भवितुं युक्तम् । मोक्षश्च महा-पुरुषार्थः । धर्मार्थकामाः सर्वेऽपि न नित्या मोक्ष एव हि मुख्यस्तस्मादिति श्रुतेः । अतः स एव तस्य प्रयोजनमिति भावः । न केवलं मोक्षस्य श्रुतिप्रयोजनत्वमुक्तरीत्या सम्भावितं किन्तु श्रुतमपीत्याह ॥ **तेषामिति** । नन्वेतच्छ्रुत्यनुरोधेन दुःखनिवृत्त्यर्थत्वप्राप्तावपि न मोक्षार्थत्वसिद्धिरिति नैतच्छ्रुत्युपन्यासः सङ्गत इत्यत आह ॥ **मोक्षादन्यत्रेति** । श्रुतौ यद्यप्यान्तिकत्वं न श्रुतं तथाऽपि प्रशब्दप्रयोगलब्धस्यार्थस्यानुवादोऽयमिति द्रष्टव्यम् । भगवतो विषयत्वाक्षेपं परिहरति ॥**विषयश्चेति** । तर्हि धर्मादिसाधकज्ञानान्तराभावात्तदसिद्धिप्रसङ्ग इत्यत ईश्वरस्यैव महातात्पर्यविषय-त्वेऽपि धर्मादेरेवावान्तरतात्पर्यविषयत्वमस्त्येवेति न तदसिद्धिप्रसङ्ग इत्याह ॥ **धर्मादिकमिति** । अवान्तरं तत्परत्वं तदन्यदिति श्रुतेरिति भावः । ईश्वरस्य श्रुत्यवष्टम्भेन श्रुतिविषयतामुपपाद्य युक्त्याऽप्युपपादयति ॥**अभिप्रेतेति** ॥ **मोक्षसाधनत्वादिति** । बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः । कैवल्यदः परंब्रह्म विष्णुरेव न संशय इति श्रुतेरिति भावः । अव्यापृतस्यैव साधनतोपपत्तेः किं व्यापारेणेत्याक्षेपं परिहरति ॥ **न चेति** । अयमर्थः । साधनं द्विविधं सिद्धमसिद्धं च । तत्रासिद्धमुत्पाद्यं फलकामेन । यथा यागादि सिद्धं तु सव्यापारीकरणीयम् । यथा कुठारादि । सिद्धं च साधनं भगवानिति व्यापृतादेव तस्मात्फलसिद्धिर्नाव्यापृतादिति न केवलस्य फलसाधनत्वमिति । व्यापारान्तरेण प्रसादस्यान्यथासिद्धिं परिहरति ॥ **व्यापारश्चेत्यादिना** । कुतः श्रुतिजनितभगवज्ज्ञानाद्यवधीरणेन प्रसादस्यैव व्यापारत्वाग्रह इत्यत आह ॥ **तस्येति** ॥ **उक्तानुमानाच्चेति** । विमतो बन्धमोक्षः प्रभुप्रसादसाध्यो मोक्षत्वाच्छृङ्खलामोक्षवदित्युक्तानुमानाच्चेत्यर्थः । नन्वेवं सति विषय-प्रयोजनयोः सम्बन्धानुपपत्तिः प्रसज्यते । यस्य हि शास्त्रस्य यत्प्रयोजनं तद्यज्ज्ञानाद्भवति स एव तस्य विषय इत्यादिना शास्त्रप्रयोजनयोर्ज्ञान-द्वारकसम्बन्धसिद्धेः प्रकृते च प्रसादस्य शास्त्रप्रयोजनसाधनत्वेन भगवतो मोक्षसाधनज्ञानविषयत्वालाभादित्यत आह ॥ **ज्ञानं त्विति** । यद्वा ननु ज्ञानस्याव्यापारत्वे तमेवमिति वाक्योक्तमोक्षज्ञानस्य मोक्षसम्बन्धो न स्यात् । प्रसादस्यैव व्यापारत्वाभ्युपगमादित्यत आह ॥ **ज्ञानं त्विति** ।

SGDP

सम्बन्धानुपपत्तिर्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वानुपपत्तिर्नेत्यर्थः ॥ **प्रसादो नामेति** । तत्स्वरूपकथनेनेच्छामात्रस्यानादितया नित्यसिद्धत्वेऽपीच्छाविशेषस्यानभिव्यक्त्यादिसूचनेन ज्ञानप्रसादयोः साध्यसाधनभाव उपपादित इत्यवधेयम् । प्रसादस्येच्छारूपत्वे नियामकाक्षेपं परिहरति ॥ **तथा सतीति** । एवमर्थापत्तिः प्रमाणत्वेनोक्ता प्रसादस्येच्छारूपत्वे, प्रत्यक्षमप्याह ॥ **प्रसन्नोऽस्मीति** । इच्छारहितत्वेन प्रसादराहित्यापादनस्य निर्बीजत्वेनानुत्थानं परिहरति ॥ **तथा चेति** । बीजमाह ॥ **सामान्याभाव इति** ॥ **एवं तदभावे तदभाव इति** । आवृत्त्याद्याश्रयणेच्छारहितत्वेन प्रसादरहितत्वापादनं मूलाभिप्रेतं समर्थितम् । इदानीं तदभावे प्रसादरहितत्वे तदभावो मोक्षसाधनत्वं न स्यादित्यावृत्त्याद्याश्रयणेन मूलाभिप्रेतमापादनं तन्मूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्ताभावादयुक्तमित्याशङ्क्य दृष्टान्ताभावेन विशेषव्याप्तेरसम्भवेऽपि सामान्यव्याप्तेरविकलत्वान्न तन्मूलकापादनानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यापादनप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं सामान्यव्याप्तिमुपपादयति ॥ **प्रसादरहितश्चेति** । तदभावे मोक्षसाधनत्वाभावे श्रुतिर्महातात्पर्यरहिता स्यादित्यापादितां श्रुतितात्पर्यविषयत्वानुपपत्तिमापाद्य स्वरूपवर्णनपूर्वकमनुवदति ॥ **मोक्षं प्रत्यसाधनं चेति** । अत्रापि यद्यं प्रत्यसाधनं तत्तत्सकलशास्त्रमहातात्पर्याविषय इति सामान्यव्याप्तिरनुसन्धेया । ननु मोक्षप्रयोजनकशास्त्रमहातात्पर्यविषयत्वाभावो नानिष्ट इति कथं तदापादनमित्यतः प्रमितस्य श्रुतीनां मोक्षप्रयोजनकत्वस्य हानिरूपानिष्टान्तरप्रसञ्जकत्वादनिष्टत्वमित्यभिप्रेत्य मोक्षार्थाः श्रुतय इति पूर्ववाक्यसूचितमनेन प्रसञ्जनीयमाह ॥ **तथा चेति** । ननु श्रुतीनां मोक्षप्रयोजनकत्वहानिरपि नानिष्टेत्यतः श्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्गरूपानिष्टान्तरप्रसञ्जकत्वादनिष्टत्वं तस्या इत्याशयेन तदभावे कथं प्रमाणत्वं गमिष्यतीति भाष्यखण्डसूचितमनया प्रसञ्जनीयमापाद्यं दर्शयितुं विषयप्रयोजनविशेषाभावेऽपि विषयान्तरस्य प्रयोजनान्तरस्य च सम्भवे निर्विषयत्वाद्यप्रसङ्गान्नाप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यतो न केवलं तदभाव इत्यनेनेश्वरविषयकत्वमोक्षप्रयोजनकत्वाभावमात्रपरिग्रहः । किन्नाम विषयान्तरप्रयोजनान्तरयोरप्यभावपरिग्रहः । तथा च सर्वथा निर्विषयत्वनिष्प्रयोजनत्वसिद्ध्या युक्तमप्रामाण्यापादनमित्याशयवांस्तदभाव इत्येतत्सूचितविषयप्रयोजनान्तराभावमनुवदन्नप्रामाण्यप्रसञ्जनमाह ॥ **न चेति** । ननु वेदस्य प्रामाण्यमस्त्येवेति नेदमप्यनिष्टमित्यत आह ॥ **न चेति** । कुतो नेत्यत उक्तमपौरुषेयतयाऽनाशङ्कितदोषस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । अप्रामाण्यस्य दोषजन्यत्वाद्वाक्ये च स्वाभाविकदोषाणामभावेन पुरुषदोष-

SGDF

निबन्धनानामेव तेषामवश्याश्रयणीयत्वात् । यस्य स्वतन्त्रो वक्ता पुरुषस्तिष्ठति तत्र तद्दोषनिबन्धनानां दोषाणां सम्भवेऽपि वेदस्यापौरुषेयत्वेन तत्र पुरुषदोषनिबन्धनाभावात्कारणाभावे च कार्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वादप्रामाण्याभावनिश्चयान्नाप्रामाण्यं तस्य युक्तमङ्गीकर्तुमिति भावः । ननु याथार्थ्यमेवेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च फलवत्त्वस्य वाक्यप्रामाण्यव्यापकतोपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च व्यापकाभावेन व्याप्यस्य प्रामाण्यस्याभावव्युत्पादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । व्यापकाभावेन व्याप्याभावसाधनस्य प्रकृतोपयोगादर्शनादित्यतः प्रागुक्तस्य निष्प्रयोजनत्वेन वेदप्रामाण्यस्य समर्थनार्थत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदनुपपत्तिशङ्कापरिहारकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं निष्प्रयोजनत्वेनाप्रामाण्यापादनानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **पदानामिति** । एतच्च प्राथमिकबालव्युत्पत्तिहेतुजिज्ञासोत्थापकतयेष्टसाधनत्वस्य तत्रोपयोगाभिप्रायेणोक्तं पदसङ्गतिग्रहणसव्यपेक्षस्यैवेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथाऽवगमादिति भावः ॥ **फलस्येति** । तात्पर्यलिङ्गत्वात्तस्येति भावः । तत्रापीत्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य महाप्रयोजनस्य प्रधानविषयस्य च वाक्यस्य महाप्रयोजनसाधनविषयोपेतत्वेनैव प्रामाण्यमित्यर्थप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन किं तदर्थप्रतिपादनेनापत्यितोऽवान्तरप्रयोजनाप्रधानविषयाभ्यामेव प्रामाण्यसम्भवान्न मोक्षाद्यर्थत्वाभावेऽपि शास्त्राप्रामाण्यमित्याशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेनोक्तशङ्कानिवर्तकतया मूलं योजयितुमवान्तरप्रयोजनादिना तत्प्रामाण्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु चेति** । सम्पूर्णप्रयोजनवाक्यं प्रति वाक्यस्याधिकरणत्वाभावेन वाक्येऽपीति सप्तम्यनुपपत्तिमाशङ्क्य नेयमधिकरणसप्तमी किन्तु वाक्यानां मध्ये यत्सम्पूर्णप्रयोजकं वाक्यमिति गोषु कृष्णा गौः सम्पन्नक्षीरेत्यादिवन्निर्धारणसप्तमीति नानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **निर्धारण इति** । अवान्तरविषयप्रयोजनाभ्यां वाक्यस्य प्रामाण्यशङ्कायां महाप्रयोजनविषयाभ्यामुपेतमेव वाक्यं प्रमाणमिति वक्तव्यम् । महाप्रयोजनस्येव महाविषयस्यापि तत्प्रामाण्यनिर्वाहकस्य पूर्वं समर्थितत्वात्तत्कथं महाप्रयोजनमित्येकदेशोक्तिरित्यत एकदेशप्रयोगेऽपि विशिष्टस्य ज्ञातुं शक्यत्वाद्भाष्ये एकदेशोक्तिर्न तु तन्मात्रस्य प्रामाण्यनिर्वाहकत्वाभिप्रायेणेति नानुपपत्तिरिति भावेन भाष्यमुपलक्षणतया व्याचष्टे ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** ॥ **लभ्यत इति** । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादिति भावः । वक्ष्यमाणं वेदवाक्यं च मोक्षोद्देशेन परमेश्वरे तात्पर्योपेतमित्युपनयस्यापि भाष्यारूढताला भायाह ॥ **सम्पूर्णप्रयोजनमिति** ॥ **चावर्तनीयमिति** । अत्रापि पूर्ववदुपलक्षणत्वमनुसन्धेयम् ॥ **अनुवर्तनीयमिति** । पूर्ववाक्यादिति शेषः । अन्यथा साकाङ्क्षतया वाक्याभासत्वप्रसक्तेरिति भावः । कथमेतावतोक्ताक्षेपपरिहार इत्यतः श्रुतोपलक्षितरुब्धावर्तितानुवर्तितपदानां सम्बन्धं प्रदर्शयन्नुक्ताक्षेपपरिहारमाह ॥ **ततश्चेति** । इतीत्यस्यायमर्थ इति पूर्वेणान्वयः ॥ २-१-९ ॥

अ०—॥ ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ **वैषम्यं चैव नैर्घृण्यं वेदाप्रामाण्यकारणम् ॥ नाङ्गीकार्यमतोऽन्यत्तु न वैषम्यादिनामकम्** ॥ २-१-१० ॥

सु०—॥ ॐ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ प्राणिनां विविधान्देहेन्द्रियविषयांस्तत्फलं च सुखदुःखलक्षणमुत्पादयन्नीश्वरः किं तदीयं धर्माधर्मरूपं कर्मापेक्षते न वा । आद्ये तस्य स्वातन्त्र्यप्रच्युतिः । द्वितीये निर्निमित्तं कांश्चित्सुखयन्विषमः स्यात् । कांश्चिद्दुःखयन्निर्घृणः स्यात् । इत्युभयथा न तस्य सर्वकर्तृत्वमित्येव पूर्वपक्षोऽत्राधिकरणे निराक्रियते । तत्र तावदाद्येन सूत्रेण कर्मादिसापेक्षस्य कर्तृत्वमभ्युपेत्य वैषम्यनैर्घृण्ये परिहृते । अपेक्षणीयं कर्मादीश्वरायत्तं न वा । नेति पक्षे सर्वकारणत्वहानिः । आद्ये निर्निमित्तं विषमाणां कर्मणां कारयितुर्वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्याक्षिप्य कर्मादीनामनादिताभ्युपगमेन समाधानमुक्तं **न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादिति** सूत्रेण । एवं तर्हि कर्मादिसापेक्षस्य स्वातन्त्र्यं न स्यादित्याशङ्क्योक्तमुपपद्यते चेति । कर्माद्यपेक्षस्यापि तस्य स्वातन्त्र्यमुपपद्यते । कर्मादिसत्तादेरपि तदधीनत्वस्यारम्भणाधिकरणे समर्थितत्वात् । न हि स्वाधीनसत्तादिकमपेक्षमाणस्य स्वातन्त्र्यप्रच्युतिर्युक्तेति । एवं तर्हि तदपेक्षा नास्त्यनपेक्षैव । तथा च पुनर्वैषम्याद्यापत्तिरित्याशङ्क्योक्तमुपलभ्यते चेति । उपलभ्यते हीश्वरस्येदृशं वैषम्यं निर्घृणत्वं च प्रमाणैः । अतो नेदमनिष्टमिति । तदिदमयुक्तम् । वैषम्यनैर्घृण्ये हि वस्तुतो दूषणे न वा । आद्ये कथमन्ततोऽप्यङ्गीक्रियेते । द्वितीये प्रथममेवाङ्गीकार्ये । किं सापेक्षतापक्षं कक्षीकृत्य तत्र दूषणपरिहारक्लेशेन । तथा च बकबन्धकरीतिरित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **वैषम्यादिति** । द्विविधं खल्विदं वैषम्यं निर्घृणत्वं च । एकं कर्माद्यनपेक्षता-

प्रयुक्तम् । अपरं तु सापेक्षत्वेऽपि कर्मादिसत्तादेरपीश्वराधीनत्वप्रयुक्तम् । तत्राद्यं वेदाप्रामाण्यकारणत्वेन दूषणत्वान्नेश्वरस्याङ्गीकर्तुमुचितम् । वेदो हि धर्मं सुखसाधनमधर्मं च दुःखसाधनमाह ॥ तत्र यदीश्वरो धर्माधर्मावनपेक्ष्य विषमो निर्घृणश्च स्यात् । तदा वेदोदितं धर्माधर्मयोः सुखदुःखसाधनत्वमसत्स्यात् । तथा च तस्य कथं प्रामाण्यं स्यात् । अतः सूत्रकारेण कर्मादिसापेक्षतापक्षमुररीकृत्य तत्परिहृतम् । अतोऽन्यत्तु द्वितीयं वैषम्यं नैर्घृण्यं च न वैषम्यादिनामकं दूषणरूपं न भवतीति यावत् । तथा हि । वैषम्यादिकं तावन्न स्वरूपेण दोषः किन्तु दोषहेतुतया । न चेदं वेदाप्रामाण्यकारणम् । कर्मादिसापेक्षत्वाङ्गीकारात् । नापि जीवानामिवेश्वरस्य प्रत्यवायहेतुः । तदभावात् । अतोऽदूषणत्वादङ्गीकृतं सूत्रकृतेति न कश्चिद्दोषः । तथा च भाष्यम् । न च पुनर्वैषम्याद्यापातेन दोष इति ॥ २–१–१० ॥

टि०—॥ ॐ **वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति** ॐ ॥ ननूत्तरभाष्यस्य गतार्थतानिरासायैतदधिकरणव्यावर्त्यपूर्वपक्षदर्शनेनाधिकरणारम्भसमर्थनार्थत्वाभावात् सूत्रव्याख्यानरूपत्वस्य वाऽभावाच्च वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य तदभावेऽप्यधिकरणशरीरे प्रसक्तानुपपत्तिपरिहारार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावेनाधिकरणशरीरे प्रसक्तानुपपत्तिपरिहारकतया तद्योजयितुं भाष्यानुसारेणैतद्व्यावर्त्यपूर्वपक्षप्रदर्शनपूर्वकमधिकरणस्वरूपं दर्शयति ॥ **प्राणिनामिति** ॥ **उभयथेति** । आद्येऽस्वातन्त्र्याद्द्वितीये च वैषम्यादिदोषत्वादिति भावः ॥ **आरम्भणाधिकरण इति** । द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावश्चेतना धृतिः। यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति श्रुतेरित्यादिनेति शेषः । अस्तु कर्मादीनां सत्त्वस्यापि भगवदधीनत्वम् । तथाऽपि तत्सापेक्षस्य भगवतो न स्वातन्त्र्यं स्वतन्त्रश्च सापेक्षश्चेत्यस्य विप्रतिषिद्धत्वादित्यतो भवेदेवं स्वातन्त्र्यप्रच्युतिर्यदि तदपेक्षा तेन विना करणे कुलालादेरिव शक्त्यभावनिबन्धना स्यात् । न चैवम् । किन्नाम स्वेच्छाधीनैवेति न स्वातन्त्र्यहानिरित्याह ॥ **न हीति** ॥ **प्रमाणैरिति** । स कारयेत्पुण्यमथाऽपि पापं न तावता दोषवानीशिताऽपीत्यादिप्रमाणैरित्यर्थः। एवमधिकरणशरीरं प्रदर्श्य तत्रानुपपत्तिमुद्भावयति ॥ **तदिदमयुक्तमिति** ॥ आद्य इति । दुष्टापादानस्य पराजयहेतुत्वादिति भावः ॥ **बकबन्धरीतिरिति** । बकबन्धसमानन्याय इत्यर्थः । बकग्रहणे क उपाय इति केनचित्पृष्टे खरतरदिनकरसम्पर्कद्रुततन्मस्तकनिहितनवनीतबिन्दुभिर्नयनयोः पूर्णतायां तद्ग्रहणं सुकरमिति कश्चित्प्रतिपादयति । न च तदुपपद्यते । बकग्रहणमन्त-

व

रेण तन्मस्तके नवनीतप्रतिक्षेपानुपपत्तेस्तस्मिन्गृहीते तु पुनस्तस्मिन्मस्तके नवनीतप्रक्षेपोऽपि मुधैवेति न्यायाभिप्रायः । आद्यस्य वेदाप्रामाण्यकारणत्वमुपपादयति ॥ **वेदो हीति** । वैषम्यं नैर्घृण्यं च वैषम्यादिनामकं नेति विप्रतिषिद्धमित्यतो नात्र वैषम्यादेर्वैषम्यादिनामकत्वं नेति यथाश्रुतेऽर्थे तात्पर्यं येन विप्रतिषेधः स्यात्किन्तु दूषणं न भवतीत्यत्रैवेति नानुपपत्तिरित्याह ॥ **दूषणरूपं न भवतीति यावदिति** ॥ **न स्वरूपेणेति** । अतिप्रसङ्गादिति भावः । तर्हि कथं तयोर्दोषत्वमिति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥**दोषहेतुतयेति** । दोषान्तरोन्नायकतयेत्यर्थः । अस्तु तर्हि प्रकृतेऽपि दोषान्तरोन्नायकतयैव दोषत्वमित्यतस्तदभावान्नेत्यभिप्रेत्यैतदुन्नेयदोषः किं वेदाप्रामाण्यरूपोऽभिमत उत प्रत्यवायापरपर्याय इति विकल्पौ हृदि निधायाद्यमनूद्य प्रतिषेधति ॥**न चेति** । धर्माधर्मादेः सुखदुःखहेतुत्वप्रतिपादकवेदाप्रामाण्यं न चेत्यर्थः । न च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गेऽपि समोऽहं सर्वभूतेष्वित्यादिशास्त्राप्रामाण्यपरिहारात्तदापादकतया दोषत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । अनादिसिद्धयोग्यताद्यनुसारित्वस्यैव तत्र समशब्दार्थत्वादित्याशयात् । द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥**नापीति** ॥ **तदभावादिति** । ईश्वरस्य विधिनिषेधातीतत्वादिति भावः । वैषम्यादेःस्वरूपेण न दोषत्वं किन्तु दोषान्तरोन्नायकतयैवेत्युक्तम् । तत्र भाष्यं प्रमाणयति ॥ **तथा चेति** । भाष्यमप्युक्ताभिप्रायमेव स्वरूपेण दोषतायां न चेत्पुनर्वैषम्याद्यापात इत्येवावक्ष्यदिति भावः । यद्वा ननु मूलेऽतोऽन्यत्तु न वैषम्यादिनामकमिति वैषम्यादिशब्दवाच्यमेव तन्न भवतीत्युक्तम् । एवञ्च दूषणं न भवतीति व्याख्यानं निर्बीजमित्यतो भाष्ये दोषत्वमाशङ्क्य परिहारादत्रापि तथैव व्याख्यानं युक्तमित्याह ॥ **तथा चेति** ॥२–१–१०॥

अ०—॥ ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ **यदधीना गुणाश्चैव दोषा अपि हि सर्वशः ॥ गुणास्तस्य कथं न स्युः स्युर्दोषाश्च कथं पुनः ॥ सर्वधर्मोपपत्तेस्तद्वाक्यैरपि हि तादृशैः ॥ निर्दोषाशेषगुणको निर्णीतो भगवान्हरिः ॥ ११ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २-१ ॥ छ ॥**

सु०—॥ ॐ **सर्वधर्मोपपत्तेश्च** ॐ ॥ **सर्वे चेतना अपूर्णगुणा दोषिणश्च दृष्टास्तद्दृष्टान्तेन चेतनत्वादीश्वरस्यापि समासव्यासाभ्यामपरिपूर्णगुणत्वं दोषित्वं च स्यादिति पूर्वपक्षोऽत्राधिकरणे निरस्यते । तदिदमस्पष्टं भाष्ये । चशब्दसमुच्चितायाः श्रुतेरेवोदा-**

SGDF

हृतत्वात् । युक्तेरव्युत्पादनात् । अतः स्पष्टं व्याचष्टे ॥ **यदधीना इति** । चापिशब्दावन्योन्यसमुच्चये । एवशब्दस्य यदधीना एवेत्यन्वयः । हिशब्दः सर्वस्य भगवदधीनतायां श्रुत्यादिप्रसिद्धिं द्योतयति । कथमित्याक्षेपे । द्वेधा हि वस्तु न प्राप्यते । तत्र स्वातन्त्र्याभावाद्वा प्रेप्साभावाद्वा । द्वेधा च न हीयते । स्वातन्त्र्याभावाद्वा * जिहासाभावाद्वा । अस्ति तावदीश्वरस्य सर्वत्र स्वातन्त्र्यम् । अस्ति च मया सर्वदानन्दादिगुणवता दुःखादिदोषवर्जितेन भाव्यमितीच्छा प्रेक्षावत्त्वात् । अतः कथं तस्यानन्दादिगुणपूर्णत्वं दुःखादिसर्वदोषदूरत्वं न भवति । अत्रैते प्रयोगाः । ईश्वरः सकलगुणपूर्णः सर्वदोषदूरश्च । स्वतन्त्रत्वात् । व्यतिरेकेण यज्ञदत्तवत् । ईश्वरो विप्रतिपन्नगुणवान् । तत्र प्रेप्सावत्त्वे सति स्वतन्त्रत्वात् । यो यत्र प्रेप्सावत्त्वे सति स्वतन्त्रः स तद्वान्यथा सम्प्रतिपन्नः । ईश्वरो न विमतदोषवान् । तज्जिहासुत्वे सति स्वतन्त्रत्वात् । यो यत्र जिहासावत्त्वे सति स्वतन्त्रः स तदभाववान् * यथा सम्मत इति । तदेवमुक्तप्रकारेण सर्वेषां धर्माणां गुणानां दोषाभावानां च सम्बन्धिन्यास्तत्प्रतिपादिकाया उपपत्तेस्तादृशैः सर्वगुणपूर्त्यादेरुपपादकैः । हिशब्दस्तेषां गुणाः श्रुता इत्यादीनां प्रसिद्धतां सूचयति । तदनेन स्वपक्षे प्रमाणमभिदधतैव परकीययुक्तीनां कालात्ययापदिष्टत्वं स्वातन्त्र्याभावोपाधिदुष्टत्वं चोक्तं भवतीति ॥ २–१–११ ॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमचरणः पर्यवसितः ॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमचरणः समाप्तः ॥ २–१ ॥ छ ॥

टि०—॥ ॐ **सर्वधर्मोपपत्तेश्च** ॐ ॥ ।! **समासव्यासाभ्यामिति** । ईश्वरो न सर्वगुणपूर्ण इतीश्वरो दोषीति च सङ्क्षेपः । ईश्वरो न ज्ञानवान्न सुखवानितीश्वरो दुःखवांश्चिन्तावानित्यादिविस्तरश्चेत्येवं सङ्क्षेपविस्तराभ्यामित्यर्थः । अत एव सिद्धान्ते ईश्वरः सकलगुणपूर्णः सर्वदोषविदूरश्चेति सामान्यत ईश्वरो विप्रतिपन्नगुण ईश्वरो न विप्रतिपन्नदोषवानिति विस्तरतश्च गुणसाधनदोषनिराकरणे वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् ॥ **अन्योन्यसमुच्चय इति** । तथा च नान्यतरवैयर्थ्यमिति भावः । तर्हीतरव्यावृत्त्यर्थकैवशब्दविरोध इत्यतस्तस्य भिन्नक्रमत्वान्न तद्विरोध इत्याह ॥

एवशब्दस्येति ॥ **आक्षेप इति** । उत्तरत्र परिहाराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादिति भावः । आद्यहेतौ यो यत्र स्वतन्त्रः स तद्वानित्येवोक्ते दोषे स्वतन्त्रस्य तद्वत्त्वाभावाद्व्यभिचारः स्यादित्यतः सत्यन्तं विशेषणम् । द्वितीयहेतावपि गुणेषु स्वतन्त्रस्य तदभाववत्त्वाभावेन व्यभिचारः स्यादित्यतः सत्यन्तं विशेषणम् । जीवे व्यभिचारवारणायोभयत्र विशेष्यभागः । उभयत्र विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन तदसम्भवात्सामान्यव्याप्तिप्रदर्शनमिति मन्तव्यम् । सूत्रभाष्ययोः षष्ठीसमासो विवक्षित इत्यभिप्रेत्य तथाविग्रहं दर्शयन्सर्वधर्मोपपत्तेरित्यादिभाष्यं योजयति ॥ **तदेवमित्यादिना** । सर्वधर्मोपपत्तेरित्यतःपरस्य तदित्यस्यानुवादेन तेनेत्यर्थमभिप्रेत्यैवमुक्तप्रकारेणेति तात्पर्यार्थकथनम् । धर्माणामिति षष्ठीसम्बन्धमात्र इत्युभिप्रेत्योक्तं सम्बन्धिन्या इति । तस्यैव सम्बन्धस्य विशेष्यप्रदर्शनं तत्प्रतिपादिकाया इति । तादृशैरिति वाक्यविशेषणस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह॥**तादृशैरित्यादि**॥ **स्वातन्त्र्याभावेति** । न च चेतनत्वेनापरिपूर्णगुणत्वादेरिव स्वातन्त्र्याभावरूपोपाधेरपि पक्षे साधनै सौलभ्येन साधनव्यापकत्वांन्नायमुपाधिरिति वाच्यम् । अस्या अपि युक्तेः स्वातन्त्र्यबोधकश्रुतियुक्तिविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वेन पक्षे साधनासम्भवादित्यत्र तात्पर्यात् ॥ २–१–११ ॥
॥ सर्वाभीष्टप्रदं रामं सर्वानिष्टनिवारकम् ॥ जानकीजानिमनिशं वन्दे मद्गुरुवन्दितम् ॥ १ ॥ विद्वन्मत्तेभकुम्भाद्रिविपाटनविचक्षणः ॥ विद्याधीशनृसिंहो मे गुरुर्नित्यं भवेन्मुदे ॥ २ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते यस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ ३ ॥
॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २–१ ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ छ ॥ छ ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः ॥

SGDF

॥अथ श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते॥

॥ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमभागः ॥

SGDF
Sri Gangadhareswar Digital Foundation

॥ ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

अ०—स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयो बहुयुक्तयः ॥ एवं चतुर्विधा नैव विरुद्ध्यन्तेऽन्वयं प्रति ॥ इति प्रथमपादेन निर्णीतेऽप्यभियोगतः ॥ दर्शनानां प्रवृत्तत्वान्मन्द आशङ्कते पुनः ॥ अनादिकालतो वृत्ताः समया हि प्रवाहतः ॥ न चोच्छेदोऽस्ति कस्यापि समयस्येत्यतो विभुः ॥ भ्रान्तिमूलत्वमेतेषां पृथग्दर्शयति स्फुटम् ॥ तर्कैर्दृढतमैरेव वाक्यैश्चागमवादिनाम् ॥

सु०—जगज्जन्मादिकारणे सकलगुणपरिपूर्णे समस्तावद्यगन्धविधुरे परे ब्रह्मणि विष्णौ समस्तश्रुतिसमन्वयो यः प्रथमाध्यायेऽभिहितस्तस्य साङ्ख्यादिसमयविरोधेनान्यथात्वशङ्कायां तन्निराकरणार्थमयं द्वितीयः पाद आरभ्यते । नन्वनारम्भणीय एवायं पादः । तथा हि । साङ्ख्यादिमतानि किं स्मृतित्वेनोक्तार्थमन्यथयन्तीति शङ्क्यते । किंवा युक्त्युपेततया । अथवा श्रुत्युपेततया । यद्वा प्रत्यक्षोपेततया । नाद्यः । प्रतिस्मृतिपराहतत्वेनाप्तिनिश्चायकाभावेन च तेषामपस्मृतित्वस्य प्रथमपादे समर्थितत्वात् । अत एव न चतुर्थः । न द्वितीयः । उक्तार्थविरुद्धानां सकलयुक्तीनामाभासत्वस्य तत्रैव व्युत्पादितत्वात् । प्रबलयुक्तिविरोधोऽत्र निरस्यत इति चेन्न । प्राबल्यं हि युक्तीनां श्रुत्यादिप्रमाणमूलत्वेन तत्संवादित्वेन वा बहुत्वेन वा स्यात् । सर्वथाऽपि नाधिकाशङ्कावकाशः । श्रुत्यादिसंवादिनीनां तन्मूलानां बह्वीनां च युक्तीनां तत्रैव निराकृतत्वात् । काश्चिदेव तत्र निरस्ता न समस्ता इति चेन्न । सूत्राणामुपलक्षणार्थत्वात् । अन्यथा युक्त्याभासानामनन्तत्वेनापर्यवसानं स्यात् । पादभेदश्चैवं सति न स्यात् । न तृतीयः । समस्तश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वयस्योक्तत्वात् । अत्र कश्चिदाह । स्वपक्षसाधनपरपक्षप्रतिक्षेपाभ्यामेव निर्णयो भवति । तत्र प्रथमाध्याये स्वपक्षे प्रमाणमुक्तम् । तस्य युक्तिविरोधो द्वितीयस्याद्यपादे (न) निरस्तः । एवं स्वपक्षस्थापने जाते परपक्षप्रतिक्षेपार्थमयं पाद आरभ्यत इति । तदयुक्तम् । परपक्षप्रतिक्षेपो हि तदीयसाधननिरासादन्यो नास्ति । साधनानि च स्मृत्यादीन्येव । निरस्तानि समस्तानि तानि प्रथमपाद इति किमस्य कृत्यम् । किञ्चैवं सति विरोधपरिहारोऽध्यायार्थो न स्यादिति । अपर आह । उक्तार्थे स्मृतिन्यायविरोधो नास्तीति

स्थापितेऽप्यस्ति ब्रह्मणि समन्वयाभावशङ्का । कथम् । यद्यप्यनुमानं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमपबाधितुं नालम् । तथाऽपि कारणान्तरं
सु० टि० ॥ १ ॥ जगतोऽवगमयितुमलम् । ततश्च वस्तुविकल्पानुपपत्तेरन्यतरपरिग्रहे हेत्वभावात् । ब्रह्मैव जगत्कारणमिति न निश्चेतुं शक्यते । प्रत्युत श० चं० द्वि० द्वि० अ० १
सर्वज्ञप्रणेतृकत्वेनानुमानस्योपबृंहितत्वात् । प्रधानाद्येव जगत्कारणं न ब्रह्मेति बुद्धिः स्यात् । अतो न केवलं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमप-
बाधितुमनुमानं नोत्सहते । किन्तु कारणान्तरमप्यवगमयितुं नालमिति दर्शनार्थं द्वितीयः पाद आरभ्यत इति । एतदप्ययुक्तम् । तथा
हि । किमनेनोक्तं स्यात् । यदि प्राक् स्वाभिमतार्थे युक्तिविरोधपरिहारेण स्वपक्षस्थापना विहिता । इदानीं परपक्षप्रतिक्षेपो विधीयत
इति । तदोक्तमेवोत्तरम् । अथ युक्तिविरोधपरिहार एव पादद्वयार्थः । किन्तु स्वपक्षविरोधियुक्तिनिराकरणं प्रथमे । द्वितीये तु परपक्ष-
साधकयुक्तिनिराकरणमिति । तन्न । न्यायसाम्येन तासामपि शक्यनिराकरणत्वात्सार्वज्ञ्यं (सर्वज्ञत्वं) च प्रणेतॄणां प्रागेव निरस्तम् ।
अतो नायं पाद आरम्भणीय इत्यत आह ॥ **स्मृतीति** । श्रुतयो गुणा उपसर्जना (नि) यासां तास्तथोक्ताः । चतुर्विधा विरोधि-
प्रतीतयः । अन्वयं प्रति न विरुध्यन्ते इति श्रुतिसमन्वयसिद्धमर्थं नान्यथयितुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । अभियोग आग्रहः । दृश्यते प्रमेय-
मेभिरिति दर्शनानि साङ्ख्यादिशास्त्राणि । एतदुक्तं भवति । यद्यपि परमतसाधकानामस्मन्मतबाधकानां च स्मृत्यादीनामाभासत्वव्यु-
त्पादनेन स्वपरपक्षसाधनोपालम्भौ कृतावेवेति परमार्थः । तथाऽप्युक्तेऽर्थे पुनः पुरुषस्याशङ्का भवत्येव । किमेतदेवमन्यथा वेति ।
कस्मात् । अभियोगतो दर्शनानां प्रवृत्तत्वात्तदुपलम्भादिति । ननु च श्रुतयस्तावदपौरुषेयतयाऽनाशङ्कितदोषाः प्रबलयुक्तिभिश्चानुसं-
हितार्था निरस्तसमस्तप्रतिपक्षाश्च । तत्कथं समन्वयसिद्धेऽर्थेऽभियोगप्रवृत्तदर्शनोपलम्भमात्रेणान्यथात्वशङ्का स्यात् । अतिप्रसङ्गात् । ॥ १ ॥
नन्वत एवोक्तं मन्द इति । नैवम् । प्राप्तिमनालोच्य शङ्कमानस्याचिकित्सितशङ्कस्य शास्त्रेऽनधिकारादित्यतोऽभियोगतो दर्शनानां
प्रवृत्तत्वादित्युक्तशङ्काकारणं विवृणोति ॥ **अनादीति** । कपिलकणादादीनां प्रणेतॄणां स्मरणात्कथमनादित्वमित्यत उक्तं प्रवाहत
इति । कपिलादयो हि पूर्वैः प्रणीतान्येव शास्त्राणि कालबलादुत्सन्नानि तपःप्रभावादिनाऽवगम्य प्रबन्धान्तररचनया प्रवर्तयन्ति । एवं

SGDF

पूर्वेऽपि पूर्वतरैरित्येवं प्रवाहतोऽनादित्वाददोषः । तथैव च स्मरणानीति । इति हेतोराशङ्कत इति पूर्वेण सम्बन्धः । इदमुक्तं भवति । करणदोषबाधकप्रत्ययवशादेव ह्यप्रामाण्यं कल्पनीयम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । तत्र यथा श्रुतीनामनादित्वात्करणदोषाभावस्तथा समयानामपि । स्वरूपानादित्वं प्रवाहानादित्वमिति तु वैषम्यमात्रम् । पुरुषदोषसञ्चाराभावस्योभयत्रापि साम्यात् । यथा चानुच्छेदेनानुवृत्तेः श्रुतीनां बाधकाभावः । एवं समयानामपि । यदि करणदोषबाधकप्रत्ययोपेताः स्युस्तदोन्मत्तवाक्यवदिदं प्रथमाः समुच्छेदवन्तश्च स्युः । न चैवम् । अतः कथमप्रामाण्यमश्नुवते । यथा च श्रुतयो बलवद्युक्त्यनुसंहितार्था एवं समया अपि । न च तासामाभासत्वमुक्तमिति वाच्यम् । सर्वेषां तदनुवर्तिनामस्माभिरनवगतत्वेन तत्परिहारसम्भावनात् । एवमेवाप्रतिपक्षत्वं श्रुतीनामिव समयानां सम्भावितम् । कथमन्यथा सूत्रकृदेकधुरीणाः शौद्धोदनिप्रभृतयोऽभियोगतस्तान्प्रवर्तयेयुः । कथं च प्रेक्षावन्तोऽनेकेऽभियोगेनैवोपाददीरन् । तदेवं श्रुतिसमानयोगक्षेमतां समयानां मन्यमानस्य स्यादेवोक्तार्थसन्देह इति । नन्वेवं सति परस्परविरुद्धानामनेकेषां प्रामाण्यं तावन्न सम्भवति । वस्तुविकल्पापत्तेः । तथा चावश्याश्रयणीये कस्यचिदेव प्रामाण्येऽनादिकालतो वृत्तत्वादेरन्येष्वन्यथासिद्धौ सर्वथा कल्पनीयायामितरेषां चानुपलब्धेरित्युक्तदिशा साङ्ख्यादिसमयानामप्रामाण्यं कल्पयितुं शक्यत एव । तत्कथं श्रुतिसमन्वयासिद्धेऽर्थे पुनः शङ्कति । उच्यते । यो हीतरेषां चानुपलब्धेरिति सङ्क्षेपेणोदितन्यायं परपरिकल्पितेषु प्रमेयविशेषेषूत्प्रेक्षितुं क्षमते । तं प्रत्येवमेतत् । यस्त्वेवं न क्षमः स यावदयं सङ्क्षेपो न प्रपञ्च्यते तावदन्यपरित्यागेनैकग्रहणस्यानीशानः शङ्कतैव । न चैवं शास्त्रे नाधिक्रियेत । सङ्ग्रहप्रपञ्चोच्छेदप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तं मन्द आशङ्कत इति । किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ अत इति । भ्रान्तिपदं विप्रलम्भस्याप्युपलक्षणम् । पृथग्विस्तरेण स्फुटं सुबोधम् । तत्तत्समयोक्तार्थानामप्रामाणिकत्वं प्रमाणविरुद्धत्वं च प्राक् सङ्क्षेपेणास्फुटं चोक्तमत्र विस्तरेण स्फुटं दर्शयंस्तेषां भ्रान्त्यादिमूलत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः । एतेन पूर्वपादेनास्य प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावलक्षणासङ्गतिः प्रपञ्चने प्रयोजनं चोक्तं भवति । तदिदमुक्तमितरेषामित्यादि भाष्ये । नन्वेतदशक्यं तैः स्वप्रमेयाणां दृढतर्कागमसाधितत्वात्परकीयतर्कादेर्निरस्तत्वादित्यत

आह ॥ **तर्कैरिति** । तर्कशब्दः सोपस्करानुमानार्थः । दृढतमैः परकीयतर्कबाधकैस्तदबाध्यैश्च वाक्यैश्च दृढतमैरिति सम्बध्यते । पूर्वेणान्वयः । वेदादिवाक्यानां प्रामाण्यमनभ्युपगच्छन्तं प्रति कथं तदुपन्यास इत्यत उक्तमागमवादिनामिति । आगमस्य वेदादेः प्रामाण्यमभ्युपगच्छतां पुंसां समयानामिति सम्बन्धः । यद्वा स्वागमप्रामाण्यवादिनामित्यर्थः । ततश्च स्वागमप्रामाण्याभ्युपगमन्यायेन वेदादेरपि प्रामाण्यं तैरङ्गीकारयित्वेति (येति) भावः । अथवाऽऽगमस्य वेदादेः प्रामाण्यवादिनां शिष्याणां व्यपक्षयेति शेषः । तथा च बौद्धाधिकरणान्तेन न विरोधः । यद्यप्येतदनुपदमेव प्रदर्शयिष्यते । तथाऽपि श्रोतृमनःसमाधानार्थमुक्तमिति ।

टि०--॥ ॐ ॥ श्रीमन्न्यायसुधाम्बोधिविक्रीडनविशारदान् ॥ श्रीमद्विद्याधीशमुनीन्वन्दे विद्यागुरून्मम ॥ १ ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥२॥ ननु स्मृतियुक्तीत्यादिभाष्यमनर्थकम् । न चैतद्गतार्थताशङ्कापरिहारेण पादारम्भसमर्थनार्थमिति वाच्यम् । प्रागनिरस्तसाङ्ख्यादिसमयनिरासकस्यास्य पादस्य पूर्वेण गतार्थताशङ्काया एवानुदयात् । कथञ्चिदुदयेऽपि वा परोक्तरीत्यैव पादारम्भसमर्थनसम्भवेन तत्परित्यागेन प्रकारान्तरेण तदारम्भसमर्थनानर्थक्याच्चेत्यतस्तद्रीतेरसामञ्जस्याद्युक्तं तत्परित्यागेन प्रकारान्तरेण पादारम्भसमर्थनमित्यभिप्रेत्य गतार्थताशङ्कां प्रदर्श्य तन्निरासकतया परोत्प्रेक्षितसमर्थनप्रकारं चोपन्यस्य तदसामञ्जस्यप्रतिपादनपूर्वकं पादारम्भसमर्थनपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं गतार्थताशङ्काप्रसञ्जनायास्य पादस्यैकवाक्यतादिसिद्धये चैतदध्यायसङ्गतिं सूचयन्नेवैतत्पादार्थं तावदाह ॥ **सकलेति** । अत्र सकलेत्यादिना निवारयितुमित्यन्तेनास्य पादस्यैतदध्यायान्तर्भावलक्षणसङ्गतिसूचनम् । परोक्तं प्रकृत्यधिकरणे ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमविकारित्वादयुक्तम् । सूत्रे जन्मादीत्यादिनिर्देशासङ्गतिप्रसङ्गात् । विवर्ताधिष्ठानमप्ययुक्तमेवेत्यभिप्रेत्योक्तं सकलजगज्जन्मादिकारण इति । तन्निमित्तकारण इत्यर्थः । द्युभ्वादीत्यादितृतीयपादे परोक्तस्य निर्गुणे समन्वयस्याश्रद्धेयत्वं सूचयितुं सकलगुणपरिपूर्ण इत्युक्तम् । सार्वज्ञसर्वैश्वर्याद्यनन्तगुणपरिपूर्ण इत्यर्थः । प्रथमाध्यायस्याद्यपादद्वये परोक्तस्य मायाशबले ब्रह्मणि समन्वयस्याश्रद्धेयतासूचनायोक्तं समस्तावद्येति । अविद्याद्यवद्येत्यर्थः । पूर्वाध्याये परे ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः कथमुच्यते विष्णौ समन्वयोऽभिहित इत्यतः स विष्णुराह हि तं ब्रह्मेत्याचक्षत इत्य

व्यवहितपूर्वसूत्रद्वये ब्रह्मशब्दार्थतया विष्णोरेव प्रस्तुतत्वाद्विष्णुरेवाद्यसूत्रस्थब्रह्मशब्दार्थ इति नानुपपत्तिरिति भावेनोक्तं परे ब्रह्मणीति । विष्णोरपरब्रह्मत्वमिति परमतनिरासायोक्तं विष्णाविति । प्रधानस्याशाब्दत्वं चतुर्थपादार्थ इत्येतदश्रद्धेयमिति भावेनाह ॥ **समस्तश्रुतीति** । स्वरवर्णपदवाक्यमहावाक्यरूपसमस्तश्रुतीत्यर्थः । एवं पादप्रतिपाद्यमभिधायेदानीं गतार्थताशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **स्मृतित्वेनेति** । अलौकिकार्थविषयाप्तवाक्यरूपस्मृतित्वेनेत्यर्थः ॥ **प्रतिस्मृतीति** । पञ्चरात्रादिस्मृतीत्यर्थः ॥**आप्तिनिश्चायकाभावेन चेति** । **इतरेषां चानुलब्धेः** ॥ **एतेन योगः प्रत्युक्त** इति सूत्रद्वयोक्तरीत्येति शेषः ॥ **प्रथमपाद इति** । स्मृत्यधिकरण इति शेषः ॥ **अत एवेति** । आप्तैः प्रत्यक्षतो दृष्टेत्यादिना प्रत्यक्षोपेततया प्रबलत्वेन शङ्कितानामपि साङ्ख्यादिस्मृतीनां हरिपूर्वकाः किलाशेषविद इत्यादिना नितरां सर्वज्ञविष्ण्वादिप्रत्यक्षमूलकपञ्चरात्रादिस्मृतिविरुद्धत्वेनाप्तिनिश्चायकाभावेन चापस्मृतित्वस्य प्रथमपादे समर्थितत्वादेवेत्यर्थः ॥ **तत्रैवेति** । प्रथमपाद एवेत्यर्थः । न विलक्षणत्वादित्यादिनेति शेषः । तथा च न परमतानां युक्त्युपेतत्वमिति भावः ॥ **श्रुत्यादिप्रमाणमूलत्वेनेति** । आदिशब्देन प्रत्यक्षपरिग्रहः । क्वचित्प्रमाणमूलत्वेनेति पाठः । तत्र प्रमाणशब्दः श्रुत्यादिपरो द्रष्टव्यः । तत्र युक्तीनां श्रुतिमूलत्वं श्रुतिरूपप्रमाणसिद्धत्वं प्रत्यक्षप्रमाणमूलत्वं च तदवधृतव्याप्त्यादिमत्त्वमिति द्रष्टव्यम् । **तत्संवादित्वेनेति** । श्रुत्यादिप्रमाणसंवादित्वेनेत्यर्थः ॥ **बहुत्वेनेति**। बहुत्वं चात्रानेकप्रकारं विवक्षितमिति युक्तोऽनेनानेकसङ्ग्रहः ॥ **श्रुत्यादिसंवादिनीनामिति** । श्रुतिसंवादिनीनां श्रुत्यनुभवसंवादिनीनां चेत्यर्थः ॥ **तन्मूलानामिति** । श्रुत्यादिमूलानामित्यर्थः ॥ **तत्रैवेति** । असदधिकरणे श्रुतिसंवादिनीनामितरव्यपदेशादित्यत्र श्रुत्यनुभवसंवादिनीनां भोक्त्रापत्तेरित्यत्र श्रुतिमूलानामभिमानीत्यत्र प्रत्यक्षमूलानां तदनन्यत्वमित्यादौ बह्वीनां च युक्तीनां निरस्तत्वात्प्रबलयुक्तिविरोधपरिहारोऽपि पूर्वपाद एव सिद्ध इत्यर्थः ॥ **पादेति** । युक्तिविरोधपरिहारकत्वे पादद्वयस्यापि युक्तिपादत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ **समन्वयस्येति** । तथा च न परमतानां श्रुत्युपेतत्वमपीति भावः ॥ **स्वपक्षस्थापने जात इति** । स्वपक्षसाधकबाधकभावाभावरूपेण द्विविधत्वात्स्वपक्षसाधनस्याद्ये स्वपक्षसाधकप्रमाणोपन्यासेन द्वितीयस्याद्ये च युक्तिविरोधनिरासाद्बाधकपरिहारेण च स्वपक्षस्थापनसिद्धिरिति भावः ॥ **परपक्षप्रतिक्षेपार्थमिति** । परपक्षे बाधकसाधकप्रमाणभावाभावव्युत्पादनार्थमित्यर्थः ॥ **साधननिरासादन्य**

इति । उपलक्षणं चैतत् । तत्पक्षबाधकप्रमाणकथनादन्य इत्यपि द्रष्टव्यम् । अस्तु तर्हि तदीयसाधननिरासाद्यर्थमेवैतत्पादारम्भ इत्यतो न तावत्साधननिरासार्थत्वमस्य युज्यत इत्याह ॥ **साधनानि चेति** । नापि परपक्षे बाधकप्रमाणभावव्युत्पादनार्थमप्येतत्पादप्रवृत्तिः। आद्यपादेऽ**पीतरेषां चानुपलब्धेः । एतेन योगः प्रत्युक्तः। स्वपक्षदोषाच्च । एतेन शिष्टाअपरिग्रहा अपि व्याख्याता** इत्यादौ बाधकप्रमाणव्युत्पादनेन परपक्षाणां दुष्टत्वोक्तेस्तत्रापि सम्मतत्वेन तस्यापि तत्रैव सिद्धत्वेनास्य तादर्थ्यायोगात् । यदि चाद्ये तेषां दुष्टत्वोक्तिः स्वपक्षस्य तैर्विरोधनिरासार्थैवेति न तेन तत्सिद्धिरिति मन्यसे । हन्त तर्हीहापि दुष्टत्वोक्तिः स्वपक्षस्य तैर्विरोधनिरासार्थैवेति नानेनापि तत्सिद्धिः । अन्यथोक्तेऽर्थे विरोधपरिहारार्थत्वाभावेनास्य पादस्य द्वितीयाध्यायान्तर्भावो न स्यादित्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति** । यद्वा निरस्तानि च समस्तानि तानि प्रथमपाद इत्युपलक्षणम् । बाधकप्रमाणान्यप्येतेन योगः प्रत्युक्त इत्यादौ प्रथमपाद एवोपन्यस्तानीत्यपि द्रष्टव्यम् । उभयत्रापि दूषणान्तरमाह ॥ **किञ्चैवं सतीति** । तदीयसाधननिरासकत्वे तत्पक्षबाधकप्रमाणकथनपरत्वे चास्य पादस्येत्यर्थः । उक्तार्थे विरोधपरिहारार्थत्वाभावादिति भावः ॥**उक्तमेवेति** । परपक्षनिरासे हि तदीयसाधननिरासादन्यो नास्तीत्यादिनेति शेषः । **प्रागेवेति** । न चातिनिश्चयस्तत्र शक्यत इत्यादिना पूर्वपाद एवेत्यर्थः ॥ **उपसर्जनभूता इति** । अत्रोपसर्जनत्वं न तन्मूलत्वमात्रेण । तथा सत्येतदधिकरणासङ्ग्रहप्रसङ्गात् । नापि संवादकत्वेनैव । तथा सति भोक्त्रापत्तेरित्याद्यधिकरणासङ्ग्रहप्रसङ्गात् । किन्त्वेतयोरन्यतररूपेणैवेति नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । स्मृतियुक्तीति मूले युक्तिशब्दस्य दृढादृढयुक्तिपरतायाः श्रुतिगुणत्वस्य च तन्मूलत्वतत्संवादित्वरूपताया बहुत्वस्य चानेकप्रकारताया अभिमतत्वाद्युक्तं विरोधिप्रतीतीनां चतुर्विधत्वमिति द्रष्टव्यम् । अत्रायं विवेकः । आद्येऽधिकरणे स्मृत्या द्वितीये युक्त्या तृतीये दृढयुक्त्या चतुर्थे श्रुतिसंवादियुक्त्या पञ्चमे बहुश्रुतिसिद्धयुक्त्या षष्ठे बह्वीभिर्युक्तिभिः सप्तमे बहुप्रमाणसंवादियुक्त्याऽष्टमे व्याघातपर्यवसायित्वेन बहुतमयुक्त्या नवमे प्रयोजनोद्देशेऽनुद्देशे च दोष इति बहुमुखदृढयुक्त्या दशमे कर्मादिसापेक्षत्वेऽनपेक्षत्वे च दोष इति बहुमुखदृढयुक्त्यैकादशे निर्दोषत्वे सति गुणपूर्णत्वरूपमहाप्रमेयविरोधित्वेन बहुतमयुक्त्या विरोधनिरास इत्यन्यत्र विस्तरः । मूले विशेष्यानुक्तेर्योग्यं विशेष्यमध्याहरति ॥ **विरोधिप्रतीतय इति** । विरोधिन्यः प्रतीतयो याभिरिति विरोधप्रतीतयो

SGDF

विप्रतिपत्तय इत्यर्थः । विरोधिप्रतीतयो न विरुध्यन्त इति विप्रतिषिद्धमेतदित्यतः स्वकार्याकारितया तथोक्तिरित्यभिप्रेत्य तदभिप्रायमाह ॥ **अन्वयं प्रतीत्यादिना** । दुराग्रहगृहीतत्वादित्युत्तरग्रन्थानुरोधादाह ॥ **अभियोग आग्रह इति** । अनादिकालतो वृत्ताः समया वर्तन्ते सदेत्युत्तरग्रन्थानुरोधादत्र दर्शनशब्दः शास्त्रपरो न ज्ञानपर इति भावेन तस्य शास्त्रपरतां व्युत्पादयति ॥ **दृश्यत इति** । आशङ्कत इत्युक्तसंशयप्रकारदर्शनपूर्वमभियोगतो दर्शनानां प्रवृत्तत्वस्य तत्रोक्तहेतुत्वं चोपपादयन्नाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । उपलम्भादितीत्यत्रस्यस्येतिशब्दस्य पूर्वेणैतच्छब्देन सम्बन्धः । ननु चोक्तेऽर्थेऽन्यथात्वशङ्कोपपादनेन पादारम्भस्याभियोगतो दर्शनानां प्रवृत्तत्वान्मन्द आशङ्कते पुनरित्येतावतैव सिद्धेरनादिकालतो वृत्ताः समया इत्यादिसमयानामनादिकालानुवृत्तत्वादिवर्णनपरमुत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च समयानां श्रुतितुल्यत्वोपपादनेनाप्रामाण्यपरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्यापि प्रकृते उपयोगादर्शनादित्यतो दर्शनानां प्रवृत्तत्वादित्युक्तशङ्काकारणविवरणार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति भावेन तद्विवरणपरतया तद्योजयितुमभियोगतः प्रवृत्तदर्शनोपलम्भस्य श्रुत्याऽतुल्यबलत्वेन तदुक्तेऽर्थेऽन्यथात्वशङ्काकारणत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **अविचिकित्सितेति** । अत्र भावे क्तः । न विद्यते चिकित्सितं चिकित्सापरिहारो यस्याः साऽचिकित्सिता । तथाविधाशङ्का यस्य स तथोक्तस्तस्येत्यर्थः । परिहारशून्यशङ्कस्येति यावत् । ननु समयानामनादित्वकथनमात्रेणाभियोगप्रवृत्तदर्शनोपलम्भस्योक्तसंशयकारणत्वानिर्वाहान्न तत्प्रवाहस्यानादित्ववर्णनस्य प्रकृते कश्चिदुपयोग इति तत्परप्रवाह इति भाष्यखण्डवैयर्थ्यम् । न चैतत्पूर्वोक्तस्य समयानादित्वस्य प्रवाहानादित्वव्यवस्थापनपरमिति वाच्यम् । स्वरूपानादित्वपरित्यागेन प्रवाहानादित्वे तद्व्यवस्थापने निमित्ताभावादित्याशङ्क्य कर्तृमत्तया स्मर्यमाणानां समयानां स्वरूपानादित्वस्य बाधितत्वाद्युक्तं समयानादित्वस्य प्रवाहानादित्वे पर्यवसानमित्यभिप्रेत्य स्वरूपानादित्वासम्भवमुपदर्शयति ॥ **कपिलेति** ॥ **कथमिति** । अन्यथा कर्तृमत्तया प्रसिद्धलौकिकवाक्यस्याप्यनादित्वं स्यादविशेषादिति भावः ॥ **अदोष इति** । स्वरूपानादित्वानङ्गीकारान्न कर्तृस्मरणानुपपत्तिरिति भावः । ननु भवेदेतदेवं यदि कपिलादयः पूर्वैः प्रणीतान्येव शास्त्राणि कालबलादुत्सन्नानि तपःप्रभावादिनाऽवगम्य प्रबन्धान्तररचनतया प्रवर्तयन्तीत्येतत्सिद्धं स्यात् । तदेव कुत इत्यतः **शौद्धोदनिप्रभृतयः** सम्प्रदायप्रवर्तका इति स्मृतिषु सम्प्रदायप्रवर्तकत्वोक्त्या पूर्व

SGDF Sri Gangadharan ... Foundation

सतामेव शास्त्राणां कालबलादुत्सन्नानां तपःप्रभावादिनाऽवगम्य प्रबन्धान्तररचनया प्रवर्तकत्वस्योक्तत्वेन तासां स्मृतीनामेवोक्तार्थनियामकतया
तद्बलादुक्तार्थसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **तथैवेति** । स्मरणानीत्यतःपरं सन्तीति शेषः। साकाङ्क्षाप्रयुक्तां वाक्याभासतां परिहरति॥ **इतीति** । नन्वना-
दिकालतो वृत्ता इत्यनेन वाक्येन कथमुक्ताक्षेपपरिहारः। समयानां श्रुतितुल्यताया अनुक्तत्वात्। न चानादिकालतो वृत्तत्वादिना समयानामप्रामा-
ण्याभावप्रतिपादनेन श्रुतितौल्यस्य व्युत्पादितत्वात्तत्परिहार इति वाच्यम् । अनादिकालतोऽनुवृत्तत्वानुच्छिन्नत्वयोरप्रामाण्याभावेन प्रयोज्यप्रयोजक-
भावाप्रतीत्या ताभ्यां तत्साधनायोगात्। योगे वाऽन्यतरेणाप्यप्रामाण्याभावस्यैकैकमात्रेणासिद्ध्या कथञ्चिदुभयोपपादनस्यावश्यकतायामनादिकालतोऽ-
नुवृत्तत्वादिना तदप्रामाण्याभावसिद्धावपि न समयानां श्रुतितुल्यत्वसिद्धिः । प्रमाणतयोभयोः साम्यप्राप्तावपि युक्तिभिरनुसंहितार्थत्वभावाभावा-
भ्यां निरस्तसमस्तसत्प्रतिपक्षत्वभावाभावाभ्यां साम्ये हेत्वनुक्त्या तस्येहाप्रतिपादितत्वात् । तथा च समयानां श्रुतितुल्यत्वासमर्थनान्न समयोपलम्भ-
स्य श्रुत्युक्तेऽर्थे अन्यथात्वशङ्काधायकत्वसिद्धिरित्यतो नात्रानादिकालतोऽनुवृत्तत्वादेः साक्षादप्रामाण्याभावसाधकत्वमभिप्रेतं येनाप्रयोजकत्वं स्यात्।
किन्नामाप्रामाण्यप्रयोजकदोषबाधकप्रत्ययाभावप्रतिपादनमुखेनैवेति नाप्रयोजकत्वम् । तत्राप्यनादित्वस्याप्रामाण्योत्पादकदोषाभावप्रतिपादनद्वाराऽ-
नुच्छिन्नत्वस्य चाप्रामाण्यज्ञापकबाधकाभावप्रतिपादनद्वारैवेति नान्यतरवैयर्थ्यमपि । अभियोगतो दर्शनानां प्रवृत्तत्वान्यथाऽनुपपत्त्यैव युक्तिभिरनु-
संहितार्थत्वे निरस्तसमस्तसत्प्रतिपक्षत्वयोः सिद्धयाऽभियोगतो दर्शनानां प्रवृत्तत्ववर्णनपरपूर्ववाक्येनैवास्यार्थस्याप्यर्थतः सिद्धत्वान्न तदनुक्ति-
रपीत्यनेनैव वाक्येन समयानां श्रुतितुल्यत्वसमर्थनाद्युक्तं समयोपलम्भस्य श्रुत्युक्तार्थेऽन्यथात्वशङ्काकारणत्वमिति न कश्चिद्दोष इत्यभिप्रेत्या-
नादिकालतोऽनुवृत्तत्वादिनाऽप्रामाण्याभावसाधनं तावदुपपादयति ॥ **इदमुक्तं भवतीत्यादिना** ॥ **अन्यथेति** । करणानामुत्पत्तौ प्रामाण्यस्वत-
स्त्वापादकस्य दोषस्य ज्ञप्तौ स्वतस्त्वापवादकबाधकस्याभावेऽप्यप्रामाण्य इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गात् श्रुतीनां तदुभयरहितानामप्यप्रामाण्य-
प्रसङ्गादित्यतिप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि दोषबाधकप्रत्ययवशादेव समयानामप्रामाण्यमित्यतो भवेदेवं यदि दोषादिकं भवेत् । न चैवम् । अनादि-
त्वादिना तदभावसिध्देरित्यभिप्रेत्यानादित्वेन दोषाभावसाधनं तावदुपपादयति ॥ **तत्रेति** । ननु न श्रुतिप्रतिबन्द्या समयानां निर्दोषतोपपादयितुं

शक्या । श्रुतेः स्वरूपानादित्वेन समयानां च तदभावेन वैषम्यादित्यतः पुरुषदोषसञ्चारापादकस्य पौरुषेयत्वस्यैव निर्दोषविरोधित्वेन समयानां च
पौरुषेयत्वेऽपि प्रवाहतोऽनादित्वेन पुरुषदोषसञ्चाराभावेनास्य पौरुषेयत्वस्य तदनापादकतया पुरुषदोषसञ्चारापादकपौरुषेयत्वाभावस्योभयत्रा-
प्यविशिष्टत्वाद्युक्तः प्रतिबन्दीग्रह इत्याह ॥ **स्वरूपेति** । अनुच्छिन्नत्वेन बाधकाभावसाधनमप्युपपादयति ॥ **यथा चेति** । एवं समयानां
प्रमाणत्वेन श्रुतितुल्यतामुपपाद्य पूर्ववाक्योक्ताभियोगतः प्रवृत्तत्वान्यथाऽनुपपत्त्या बलवद्युक्त्यनुसंहितार्थत्वसिद्धिमुपपाद्य तेनापि रूपेण श्रुतितुल्यतां
समयानां दर्शयितुमाह ॥ **यथा चेति** । समयेष्वपि स्वोक्तार्थे संवादकतया युक्तीनामपि कथनादिति भावः ॥ **तासामिति** । बलवद्युक्तीनामि-
त्यर्थः ॥ **तदनुवर्तिनामिति** । तत्सिद्धान्तानुवर्तिनां विदुषामित्यर्थः । एतच्चावैषम्यमभियोगतो दर्शनानां प्रवृत्तत्वादित्यनेनैव सूचितमिति न
पृथगुक्तमित्यभिप्रेत्याह ॥ **कथमिति** ॥**एक(धु)धूरीणा इति** । एका चासौ धूश्चेति पूर्वकालैकेत्यादिना समासः। ऋक्पूरब्धूरित्यकारः समासान्तः।
तत्र धूःशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति वचनात्स्त्रियां टापि द्वितीयासमर्थात्तद्वहतीत्यर्थे एकधुराल्लुक्चेति खप्रत्ययस्य विक-
ल्पेन तल्लुकश्च विधानात्खप्रत्यये तल्लुगभावपक्षे चैकधूरीणा इति सिध्यतीति ज्ञेयम् । एकधूरावहन्तीत्येकधूरीणा इति विग्रहो द्रष्टव्यः । नन्वेवं
श्रुत्युक्तेऽर्थेऽन्यथात्वशङ्काया न्यायप्राप्तत्वात्कथं भाष्ये मन्द आशङ्कत इति मन्दाशङ्कात्ववर्णनमित्यतस्तदुपपादयितुमुक्तशङ्कानुपपत्तिमाशङ्कामुखेन
दर्शयति ॥ **नन्वेवमित्यादिना** । अन्येषु विरोधिसमयान्तरेषु ॥ **उक्तन्यायमिति** । अप्रामाणिकत्वप्रमाणविरुद्धत्वरूपमित्यर्थः ॥ **न चैवमिति** ।
प्राप्तिमनालोच्य शङ्कमानस्याचिकित्सितशङ्कत्वादिति भावः ॥ **सङ्ग्रहप्रपञ्चोच्छेदेति** । तस्य मन्दमात्राधिकारिकत्वात्तस्य चोक्तरीत्याऽन-
धिकारादिति भावः ॥ **तदिदमिति** । तथा च मन्दपदं सार्थकमिति भावः । बौद्धसमयस्य न भ्रान्तिमूलकत्वं दर्शयितुं शक्यम् । तत्कर्तुर्बुद्धस्य
भगवदवतारतया भ्रान्त्ययोगादित्यत आह ॥ **भ्रान्तिपदमिति** । तावताऽपि कथमनारम्भणीयत्वशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **तत्त्वादिति** ॥ **प्रा-
गिति** । पूर्वपाद इत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । अस्य पादस्य प्रथमपादार्थत्वप्रपञ्चकत्वकथनेनेत्यर्थः । यद्यपीतरेषां चानुपलब्धेरिति प्रथमपादस्थाधिकर-
णार्थप्रपञ्चकत्वमेवास्य पादस्य तथाऽपि प्रथमपादस्थाधिकरणार्थोऽपि प्रथमपादार्थ एव । अन्यथा तदर्थाप्रतिपादकत्वादितरेषां चानुपलब्धेरित्य-

स्य पादान्तर्भावाभावप्रसङ्गात् । एतदेव चाभिप्रेत्यासदधिकरणे प्रथमपादार्थप्रपञ्चनाद्द्वितीयस्येत्युक्तम् । उत्तरत्र च प्राधान्याद्युक्तिविरोधस्य प्राथम्ये तत्प्रपञ्चात्मकत्वेन समयविरोधपरिहारस्य तदानन्तर्ये इति वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् ॥ **प्रयोजनं चेति** । समयान्तरपरित्यागेनैतच्छास्त्रग्रहणरूपनिःशङ्कप्रवृत्तिलक्षणमित्यर्थः। ननु स्फुटमित्युक्त्यनुरोधेन तत्तत्समयोक्तार्थानां प्रागप्रामाणिकत्वादिकमस्फुटमुक्तम् । अत्र तु स्फुटमित्यर्थलाभेऽपि पृथगित्यनेन प्राक् सङ्क्षेपेणोक्तम् । अत्र तु विस्तरेणेति कथमर्थलाभस्तस्य तत्रासामर्थ्यादित्यत इतरेषां चानुपलब्धेरिति सामान्यतो निराकरणं समयानां कृतम् । विशेषतो निराकरोत्यास्मिन्पाद इति भाष्ये स्पष्टमस्य प्रकारस्योक्तेस्तदनुरोधेन पृथगित्यस्यैतदर्थत्वासिद्धेर्नानुपपत्तिरिति सूचयन्नेवात्रत्यः सर्वोऽप्युपपादनप्रकारो भाष्येऽप्यनुसन्धेय इत्याह ॥**तदिदमुक्तामिति** । ननु तर्कैर्दृढतमैरित्यादिना दृढतमतर्कागमाभ्यामस्य पादस्य समयभ्रान्त्यादिमूलकत्वदर्शकत्वमुच्यते तदनर्थकमित्याशङ्क्य प्रागुक्तस्य भ्रान्त्यादिमूलकत्वदर्शकत्वस्याशक्यत्वशङ्कानिरासार्थं तदिति भावेन तच्छङ्कानिवर्तकतया तद्योजयितुं तदशक्यत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेतादिति** । सम्बध्यत इति मध्ये दीपिकान्यायेनेति भावः ॥**पूर्वेणेति** । भ्रान्त्यादिमूलत्वं दर्शयतीति पूर्वेणेत्यर्थः । समयानामागमप्रामाण्यवादिपुरुषसम्बन्धित्ववर्णनानर्थक्यमाशङ्क्य प्रमाणतयाऽऽगमोपन्यासस्य युक्तत्वोपपादनार्थत्वान्न तत्परोत्तरविशेषणवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य सयुक्तिकागमोपन्यासानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **वेदादीति** । नन्वागमस्य वेदादेः प्रामाण्यमभ्युपगच्छतां पुंसां समयानामिति व्याख्यानमनुपपन्नम् । तथात्वे बौद्धाधिकरणीयसर्वथाऽनुपपत्तेश्चेत्येतत्सूत्रव्याख्यानरूपसर्वश्रुतिविरोधत इत्युत्तरग्रन्थविरोधापातात् । तत्र वेदाप्रामाण्यवादिनं बौद्धं प्रत्यपि श्रुत्यादिविरोधस्योक्तेरित्यतोऽत्रोक्तद्वितीयतृतीयपक्षयोस्तत्राप्यभिमतत्वान्न तेन विरोध इत्याह ॥ **तथा चेति** ॥ **एतदिति** । शिष्याणां व्यपक्षयेत्येतदित्यर्थः ॥ **अनुपदमेवेति** । तथाऽपि शुद्धबुद्धीनामीशानुग्रहयोगिनामित्यादावित्यर्थः ।

अ०—दौर्लभ्याच्छुद्धबुद्धीनां बाहुल्यादल्पवेदिनाम् ॥ तामसत्वाच्च लोकस्य मिथ्याज्ञानप्रसक्तितः ॥ विद्वेषात्परमे तत्त्वे तत्त्ववेदिषु चानिशम् ॥ अनादिवासनायोगादसुराणां बहुत्वतः ॥ दुराग्रहगृहीतत्वाद्वर्तन्ते समयाः सदा ॥ तथाऽपि शुद्धबुद्धीनामीशानुग्रहयोगिनाम् ॥ सुयुक्तयस्तमो हन्युरागमानुगताः सदा ॥ इति विद्यापतिः सम्यक् समयानां निराकृतिम् ॥ चकार निज-

॥ ५ ॥

SGDF

भक्तानां बुद्धिशाणत्वसिद्धये ॥

सु०—ननु चानाद्यनन्तकालेऽनुच्छेदेन प्रवर्तमानानां समयानां न भ्रान्त्यादिमूलत्वमुचितम् । न हि तथा विधस्योन्मत्तवाक्यादेरनाद्यनन्तकालेऽनुवृत्तिरस्ति । तदयं प्रयोगः । साङ्ख्यादिसमयाः प्रमाणभूता न भ्रान्तिमूला वा सर्वदाऽनुवर्तमानत्वान्महाजनपरिगृहीतत्वाद्वा वेदवदिति । तथा च वक्ष्यमाणतर्कादेर्बाधितविषयत्वमिति । मैवम् । किमत्र सर्वेषां समयानां प्रामाण्यादिकं साध्यमुतैकस्य । नाद्यः । परस्परविरुद्धानां प्रामाण्यादिसाधने वस्तुविकल्पापत्त्या बाधितविषयत्वात् । परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । न द्वितीयः । पक्षीकृतादन्यस्य प्रामाण्याद्यभ्युपगमे प्रागुक्तदोषानुषङ्गात् । अनभ्युपगमे तत्रैव व्यभिचारात् । वेदप्रामाण्याद्यभ्युपगमे प्रतिज्ञा (ता) र्थानुपपत्तिः । अनभ्युपगमे च दृष्टान्तदोषः । भवेदेवं भ्रान्त्यादिमूलत्वे समाने सत्युन्मत्तवाक्येऽविद्यमानाऽनाद्यनन्तकालानुवृत्तिरेतेषामेव तर्हि किन्निमित्तेति सुहृद्भावेन पृच्छन्तं प्रत्याह ॥ दौर्लभ्यादिति । समयप्रवर्तकानां पुंसां दुराग्रहगृहीतत्वाद्वर्तन्ते समयाः सदा । नैवमुन्मत्तवाक्ये विद्यते । नन्वाग्रहेऽपि किं कारणमित्यत उक्तं विद्वेषादिति । तर्हि द्वेषोत्पत्त्यनन्तरं प्रवर्ततां कथं सदेत्यत उक्तमनिशामिति । ननु पुरुषार्थकामाः कथं विद्वेषनिमित्तादाग्रहादन्यायं प्रवर्तयन्तीत्यत उक्तमनादीति । वासनावशात्तेभ्यस्तदेव रोचत इति भावः । नन्वनादिवासनाऽपि बलवत्प्रयत्नेन कुतो न निवर्तेत इत्यत उक्तमसुराणामिति । विपरीतप्रयत्नादिप्रेरकाणां बुद्ध्याद्यभिमानिनामिति शेषः । ननु साधूनां विदुषां निवारणात्कुतो न निवर्तन्त इत्यत उक्तं दौर्लभ्यादिति । अज्ञवेदिनां भ्रमाधिष्ठानस्वरूपमात्रविदां समयप्रवर्तकानाम् । तर्हि राजादिर्लोको निवारयिष्यतीत्यत उक्तं तामसत्वादिति । तत एव कुपण्डितनिमित्तमिथ्याज्ञानप्रसक्तितश्च । न चैतानि कारणानि स्वरूपतोऽप्यनादौ वेदे सम्भवन्तीति । यद्यप्येतत्पादान्ते वक्तव्यम् । तथाऽप्यत्र प्रसङ्गादागतं बुद्धिसमाधानायोक्तमिति । यद्येवं तर्ह्येतेषां सुदृढनिरूढानां समयानां सर्वतोत्सादनस्याशक्यत्वाद्व्यर्थेयं निराकृतिरित्यत आह ॥ तथाऽपीति । यद्यपि कुसमया न सर्वथा समुच्छेद्यास्तथाऽपि । तमोऽज्ञानम् । सुयुक्तित्वस्य विवरणं सदाऽऽगमानुगता

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

इति । प्रमाणगृहीतव्याप्त्यादियुक्तास्तत्संवादयुक्ताश्च । इतीत्येवमर्थम् । एतदुक्तं भवति । न साङ्ख्यादिसमयसमुच्छेदार्थोऽयं प्रयत्नो येनोक्तदोषः स्यात् । किन्नाम केषाञ्चित्पुंसां तैस्तैः समयैराहितानज्ञानसंशयविपर्ययानागमसहिताभिर्युक्तिभिस्तत्त्वज्ञानमुत्पाद्यापनेतुमिति । नन्वेतदप्ययुक्तम् । अतिनिरूढनिबिडवासनानुबद्धमनाद्यज्ञानमिदानीमेवोत्पन्नेन तत्त्वज्ञानेनापनीयत इति । किन्तु तत्त्वज्ञानं परिभूय स्ववासनावशात्पुनरुद्भवति । प्रवर्तयति च स्वोचितं कार्यमित्यत उक्तं शुद्धबुद्धीनामिति । यथार्थज्ञानस्वभावानां मोक्षयोग्यानाम् । अयं भावः । वक्ष्यते हि केचन चेतना मोक्षयोग्याः केचन नेति । तत्र नायोग्यानामज्ञानमपनेतुमयमारम्भः । किन्तु योग्यानामेव । ते च विशुद्धविज्ञानस्वभावाः । तथा च प्रमाणैरिदानीमेवोत्पन्नमपीदं मनोवृत्तिरूपं तत्त्वज्ञानमन्तरङ्गभूतेन विशुद्धस्वरूपज्ञानेनोपोद्बलितं सद्बहिरङ्गमनाद्यपि सवासनमज्ञानं समूलघातं हन्ति । स्वभावस्य सर्वतोऽपि बलवत्त्वात् । न चैवं प्रमाणवैयर्थ्यम् । स्वभावस्य बाह्यप्रयत्नसचिवस्यैव कार्यकारित्वात् । यथोक्तम् । विना यत्नं न हटो नापि कर्मेति । किञ्च सर्वतोऽपि बलीयानीश्वरानुग्रह इति तावत्सुप्रसिद्धम् । अस्ति चासौ मोक्षयोग्येषु जीवेष्वनादित इति वक्ष्यते । तथा च तत्सचिवमिदं वृत्तिज्ञानमज्ञानमतिनिरूढनिबिडवासनानुबद्धमनाद्यपि समूलकाषङ्कषत्येवातो न व्यर्थेयं समयानां निराक्रियेति भावेनोक्तमीशानुग्रहयोगिनामिति । न चैवं तत एवाविद्यानिवृत्तिर्भविष्यति किं तत्त्वज्ञानेनेति वाच्यम् । ईश्वरानुग्रहस्य पुरुषप्रयत्नानुसारेणैव फलजननस्वाभाव्यात् । तथा चोक्तम् । फलप्रदो वासुदेवोऽखिलस्येति । अखिलस्य योग्यताकर्मप्रयत्नसाकल्यस्य न पुनरेकैकस्येत्यर्थः । यद्येवं साधूनां कुसमयाहितमज्ञानमपनेतुं भगवान्समयानां निराकृतिं चकार तदेयं ब्रह्मादिभिरनादर्तव्या स्यात् । तेषु कुसमयैरज्ञानस्यानाहितत्वेन प्रयोजनाभावात् । तथा चैवंविधानि सूत्राणि कृत्वेत्यागमविरोध इत्यत आह ॥ निजेति । कुसमयैरनाहिताज्ञानानां ब्रह्मादीनां बुद्धिं प्रति युक्तीनां शाणत्वासिद्ध्ये युक्तिशाणेन ज्ञानासेरतिनैशित्यसिद्ध्यर्थमिति यावत् । पूर्वेणैव सम्बन्धः । कुसमयाहिताज्ञाननिरसनप्रयोजनाभावेऽपि ज्ञानवैशिद्यप्रयोजनस्य विद्यमानत्वात्तैरिदमादरणीयमिति भावः ।

॥ ६ ॥

टि०—दौर्लभ्यादित्यादिकं भाष्यकारीयं समयानां भ्रान्त्यादिमूलत्वेऽप्यनादिकालानुवृत्तत्ववर्णनमनादिकालानुवृत्तत्वेन समयानां भ्रान्त्यादिमूलत्वाभावसिद्धेर्न समयानां तन्मूलत्वमुपदर्शयितुं शक्यमित्यनादिकालतो वृत्ता इत्यादिना प्रागुपदर्शिताक्षेपसमाधानार्थमिति भ्रान्तिनिरासाय परिहारं स्वयं प्रकारान्तरेण वक्तुं तन्मूलत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति ॥ वक्ष्यमाणस्येति । तर्कैर्दृढतमैरित्यादिना वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । एवमाक्षेपमुपदर्श्य स्वयं तं परिहरति ॥ मैवमिति । प्रामाण्यादिकमित्यादिपदेन भ्रान्त्यादिमूलकत्वाभावपरिग्रहः ॥ प्रागुक्तेति । वस्तुविकल्पानुपपत्त्या बाधितविषयत्वलक्षणेत्यर्थः ॥ अनभ्युपगम इति । प्रामाण्याद्यनभ्युपगम इत्यर्थः ॥ तत्रैवेति । पक्षीकृतादन्यस्मिन्समय एवेत्यर्थः ॥ व्यभिचारादिति । सत्यप्यनादिकालानुवृत्तत्वादौ प्रामाण्यादेरभावादिति भावः । दोषान्तरमप्याह ॥ वेदेति ॥ प्रतिज्ञातार्थानुपपत्तिरिति । वस्तुविकल्पानुपपत्त्या बाधितविषयत्वादिति भावः ॥ दृष्टान्तदोष इति । दृष्टान्तीकृते वेदे प्रामाण्यादिरूपसाध्याभावात्साध्यवैकल्यमिति भावः । तर्ह्याक्षेपस्योपर्येव परिहारात्किं दौर्लभ्यादिति भाष्येणेत्यतस्तद्योजयति ॥ भवेदेवमिति । उक्तरीत्याऽनुमानं दुष्टं भवेदित्यर्थः । तत्तत्समयिभिरपि स्वस्वसमयातिरिक्तसमयानां भ्रान्त्यादिमूलत्वस्यानादिकालानुवृत्तत्वादेश्च स्वीकृतत्वेन स्वयं प्रत्यपि तत्कारणनियोगप्रसक्त्या प्रतिवादिभावेनोक्तप्रश्नायोगादाह ॥ सुहृद्भावेनेति । ननून्मत्तवाक्येऽविद्यमानानादिकालानुवृत्तता समयानामेव किन्निमित्तेनेति निमित्तप्रश्नस्य दौर्लभ्यादिति कथमुत्तरमित्यतः प्रतीकोपादानमात्रमेवैतत् । उत्तरं त्वन्यदेवेति नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य व्यवहितत्वाद्योग्योत्तरप्रदर्शनपूर्वकमाकाङ्क्षाक्रमेणोत्तरविशेषणजातं योजयति ॥ समयेति ॥ कथं सदेतीति । कादाचित्कदोषाधीनस्याग्रहस्य सर्वदाऽसत्त्वादिति भावः ॥ साधूनां विदुषामिति । कर्तरि षष्ठ्यौ । साधुविद्वत्कर्तृकनिवारणादित्यर्थः । स्वरूपमात्रविदामित्यत्र बुद्ध्यतिरिक्तानामिति शेषः । मात्रशब्देन प्रकारव्यावृत्तिः । तामसत्वाच्चेति चशब्दो भिन्नक्रम इत्यभिप्रेत्याह ॥ तत एवेति । तर्हि समयानामिव वेदस्याप्रामाण्येऽप्यनादिकालानुवृत्तत्वादेरुपपत्तेः कथं तेन तस्याप्रामाण्यविरहसिद्धिरित्यत आह ॥ न चेति ॥ एतदिति । समयानामुन्मत्तवाक्याद्वैषम्ये कारणमित्यर्थः । साङ्ख्यादिसमयानां भ्रान्त्यादिमूलत्वप्रदर्शनानन्तरमेवैवं भ्रान्त्यादिमूलत्वे समाने उन्मत्तवाक्येऽविद्यमानानादिकालानुवृत्तता तेषां किन्निमित्तेति शङ्कावकाशेन ततः प्राक् तदनवसरा-

दिति भावः । ननु समयनिराकरणस्य तथाऽपीस्युत्तरग्रन्थे सप्रयोजनत्वनिरूपणमनर्थकमित्याशङ्क्य निष्प्रयोजनत्वेन तदकर्तव्यताशङ्कानिरासार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन तच्छङ्कानिरासकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तन्निष्प्रयोजनत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **यद्येवमिति** । सर्वथा समयोत्सादो हि तन्निरासप्रयोजनम् । प्रयोजनान्तरानिरूपणात् । स च तेषां सुदृढनिरूढतयाऽशक्य इति न प्रयोजनं सम्भवतीत्यतो व्यर्था समयनिराकृतिरित्यर्थः ॥ **तमोऽज्ञानमिति** । सम्यग्ज्ञानप्रतिरूपत्वस्योभयत्र साम्याद्गौण्यावृत्त्या तमःशब्दोऽज्ञानपर इति भावः ॥ **विवरणमिति** । अतो न व्यर्थत्वं तस्येति भावः । अचेतनतया युक्तीनामागमानुगमनायोगात्प्रकारान्तरेण तन्निर्वक्ति ॥ **प्रमाणेति** । अज्ञाननिरासस्य समयनिरासप्रयोजनताया मूलारूढतासिद्ध्यर्थमितिशब्दं तथा व्याचष्टे ॥ **इतीत्येवमर्थमिति** । ननु साङ्ख्यादिसमयोच्छेदस्याशक्यत्वेन तदुच्छेदस्य प्रयोजनत्वानुपपत्तिशङ्काया अपरिहारात्कथमनेन समयनिराकरणवैय्यर्थ्यशङ्कापरिहार इत्यतः समयनिराकरणस्य प्रयोजनान्तरार्थत्वेन समयोच्छेदार्थत्वासम्मतेर्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **एतदिति** । अपनेतुमितीत्यत्रत्यस्येतिशब्दस्यैतच्छब्देन सम्बन्धः । ननु कुसमयाहिताज्ञानादिनिरासकत्वमात्रवर्णनेन समयनिराकरणस्य प्रयोजनवत्त्वसिद्ध्या तद्वैय्यर्थ्यशङ्कापरिहारसिद्धेः पुरुषाणां शुद्धबुद्धीनामिति यथार्थज्ञानस्वभावत्वादिवर्णनमनर्थकम् । न च मनोवृत्तिरूपतत्त्वज्ञानस्य स्वरूपज्ञानेनोपोद्बलितत्वप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपोद्बलितत्ववर्णनस्य प्रकृतोपयोगादर्शनादित्यतः सदागमानुगृहीतयुक्तिजन्यमनोवृत्तिरूपतत्त्वज्ञानस्य प्रागुक्तकुसमयाहिताज्ञाननिवर्तकत्वसम्भवोपपादनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन तन्निवर्तकत्वासम्भवानिवर्तकतयां शुद्धबुद्धीनामिति विशेषणं योजयितुं तन्निवर्तकत्वासम्भवशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । एतदित्युक्तं प्रपञ्चयति ॥ **अतिनिरूढेति** । निवर्त्यनिवर्तकभावप्रयोजकप्राबल्यादेरभावान्न तत्त्वज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकतेति दर्शयितुमतिरूढत्वादिनाऽज्ञानस्य प्राबल्यमिदानीन्तनत्वविशेषणेन च तत्त्वज्ञानस्य दौर्बल्यं निरूपितम् । न केवलं तत्त्वज्ञानस्याज्ञानापेक्षया प्राबल्यात्तेनैव तत्त्वज्ञानस्य परिभव इत्याह ॥ **किन्त्विति** । परिभूय स्वप्रयोजनाक्षमीकृत्य यथार्थस्वरूपज्ञानेन वृत्तिरूपज्ञानस्योपोद्बलितताया मूलारूढतालाभाय शुद्धबुद्धीनामित्येतत्तत्परतया व्याचष्टे ॥ **यथार्थज्ञानेति** । यथार्थज्ञानस्वभावत्वस्यासम्भावनां परिहरति ॥ **मोक्षयोग्यानामिति** ॥ **वक्ष्यते हीति** । तृतीयस्य चतुर्थे विभागः शतवदित्यत्रेति शेषः ॥

अयमारम्भ इति । येनोक्तदोषः स्यादिति शेषः । तेषामयथार्थज्ञानस्वभावतया तदीयमनोवृत्तिरूपतत्त्वज्ञानस्य स्वरूपभूतयथार्थज्ञानोपोद्बलितत्वासम्भवेन स्वरूपभूतानाद्यज्ञाननिवर्तकत्वासम्भवादिति भावः । कथमनाद्यज्ञानस्येदानीमेवोत्पन्नेन तत्त्वज्ञानेन निवृत्तिरित्यतोऽनादिभूतस्यापि तस्य बहिरङ्गत्वान्निवृत्तिः । इदानीमुत्पन्नत्वेऽपि तत्त्वज्ञानस्यान्तरङ्गभूतस्वरूपज्ञानोपोद्बलितत्वान्निवर्तकत्वमिति दर्शयितुं बहिरङ्गभूतमित्यन्तरङ्गभूतेनेति च विशेषणम् ॥ **समूलघातं हन्तीति** । समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रह इत्यनेन समूलशब्दे कर्मण्युपपदे हन्तेर्णमुल्प्रत्ययः । हो हन्तेर्ञ्णिन्नेष्विति हकारस्य घकारः । हनस्तोऽचिण्णमुलोरिति णकारस्य तकारः । अत उपधाया इत्युपधावृद्धिः । कषादिषु यथा विध्यनुप्रयोग इति यस्माण्णमुल् तस्यैवानुप्रयोगश्चेति ज्ञेयम् । ततश्च समूलघातं हन्तीत्यस्य मूलेन सह हन्तीत्यर्थः ॥ **एवमिति** । स्वभावस्य सर्वतो बलवत्त्वत इत्यर्थः ॥ **प्रमाणवैयर्थ्यमिति** । मनोवृत्तिरूपतत्त्वज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वकल्पनवैयर्थ्यं स्वरूपज्ञानेनैवानाद्यज्ञाननिवृत्तिसम्भवादिति भावः । उक्तार्थे आचार्यसम्मतिमाह ॥ **यथोक्तमिति** । महाभारततात्पर्यनिर्णय इति शेषः । तद्वाक्यं पठति ॥ **विनेति** । स्वभावापरपर्यायो हठो बाह्यप्रयत्नं विना न स्वकार्यकारी कर्मापि तेन विना न स्वकार्यकारीत्यर्थः । तथाऽपि शुद्धबुद्धीनामित्यनेनैव मनोवृत्तिरूपज्ञानस्य स्वरूपभूतयथार्थज्ञानोपोद्बलितत्वकथनादनाद्यज्ञाननिवर्तकत्वसमर्थनेन समयनिराकरणस्य साफल्यसिद्धेरीशानुग्रहयोगिनामित्यंशवैयर्थ्यमित्यतो मनोवृत्तिरूपज्ञानस्यानाद्यज्ञाननिवर्तकत्वे ईश्वरानुग्रहसाचिव्यरूपहेत्वन्तराभिधायकत्वान्न तदिति भावेन हेत्वन्तरपरतया तद्योजयितुमाह ॥ **किञ्चेति** ॥ **वक्ष्यत इति** । विशेषानुग्रहं चेत्यत्रेति शेषः ॥ **समूलकाषङ्कषतीति** । समूलं कषतीत्यर्थः । निर्मूलसमूलयोः कष इति समूलशब्दे कर्मण्युपपदे कषेर्णमुल्प्रत्ययः । अत उपधाया इत्युपधावृद्धिः । कषादिषु यथा विध्यनुप्रयोग इति यस्माण्णमुल् तस्यैवानुप्रयोगश्चेति द्रष्टव्यम् ॥ **तत एवेति** । ईश्वरानुग्रहादेवेत्यर्थः । अत्राप्याचार्यसम्मतिमाह ॥ **तथा चोक्तमिति** । तात्पर्यनिर्णय एवेति शेषः । तद्वाक्यं पठति ॥ **फलप्रद इति** । ननु सर्वस्यापि फलप्रदो वासुदेव इत्यर्थप्रतिपादकस्य फलप्रदो वासुदेवोऽखिलस्येत्यस्य प्रयत्नसापेक्षस्य हरिप्रसादस्य फलसाधनत्वमिति प्रकृतार्थाप्रतिपादकत्वान्नास्योदाहरणमत्र सङ्गतमित्यतोऽस्माद्वाक्यात्पूर्ववाक्ये योग्यताकर्मप्रयत्नानामेव प्रकृतत्वादखिलस्येत्यनेन तस्यैव परामर्शो हरिप्रसादसहकृत-

योग्यतादेरेव फलसाधनत्वप्रतिपादकत्वात्प्रकृतोपयोग इति भावेन तथा सति प्रत्येकमेव योग्यतादेः फलसाधनत्वं वाच्यम् । तच्च न प्रत्येकं फलव्यभिचारात् । दण्डादेस्तु प्रत्येकं स्वरूपयोग्यतारूपमेव कारणत्वं न तु फलोपधानमिति न व्यभिचारः । प्रकृते च फलप्रद इति फलोपधानकारणत्वमेवाभिमतमिति योग्यतादेः प्रत्येकं फलजनकतया भवेदेव व्यभिचार इति न विवक्षितार्थप्रतिपादकत्वमस्येत्यतोऽत्राखिलस्येति भावप्रधानो निर्देशः । भावोऽपि न यः कश्चिदभिमतः किन्नाम प्रकृतयोग्यतादिसमुदाय एव । समुदायस्य च समुदाय्यभिन्नत्वान्न समुदायहेतुत्वेऽपि योग्यतादेरहेतुत्वप्राप्तिः । ततश्च योग्यतादिसमुदायस्यैव हेतुत्वलाभान्नानुपपत्तिरिति भावेन व्याख्याति ॥ **अखिलस्येति** ॥ **न पुनरिति** । न चात्रेश्वरानुग्रहानुपादानात्केवलेश्वरानुग्रहस्य साधनत्वालाभादसङ्गतमेतदिति वाच्यम् । योग्यताग्रहणेन तन्नियतेश्वरानुग्रहस्याप्यत्राभिमतत्वात् । तथा चैकैकस्येत्यस्य योग्यतामात्रस्य तन्नियतेश्वरानुग्रहमात्रस्य कर्ममात्रस्य प्रयत्नमात्रस्य चेत्यर्थपर्यवसानाददोषः । ईश्वरानुग्रहस्य योग्यतानियतत्वं चास्ति चासौ मोक्षयोग्येषु जीवेष्वनादित इति पूर्वग्रन्थसिद्धमित्यवधेयम् । ननु निजभक्तानामिति भाष्यखण्डो व्यर्थः । न च समयनिराकरणप्रदर्शनपरः स इति वाच्यम् । तथाऽपीत्यादिनैव कुसमयाहिताज्ञाननिवर्तकतया समयनिराकरणस्यार्थत्वप्रतिपादनात् । न च प्रयोजनान्तरप्रदर्शनमेतदिति वाच्यम् । तस्यानर्थक्यादित्यतः । समयनिरासस्य ब्रह्मादीन्प्रत्युपादेयतासमर्थनार्थत्वान्न प्रयोजनान्तरकथनवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्परतया तत्र योजयितुमाद्यप्रयोजनानुरोधेन तदनुपादेयताशङ्कामुत्थापयति ॥ **यद्येवमिति** । इष्टापत्तिं निरस्यति ॥ **तथा चेति** ॥ अतिशयितनैशित्येति । अत्रातिशयिततफलाभिप्रायात्केवलं विरिञ्चस्य धर्मकारणमित्यादिना न विरोधः । अत एवोक्तं विरिञ्चस्य तु संशयाभावात्केवलं धर्मकारणं भवति । महतोऽपि धर्मस्य कारणं परमेश्वरादध्ययनमिति । प्रायिकत्वाभिप्रायकत्वाज्ज्ञानविरोधः । अत एव विष्णोः प्रीत्यर्थमेवास्य श्रोतव्यं प्रायशो भवेदिति प्रायिकत्वमेव स्पष्टमुक्तम् । यत आहुर्ब्रह्मणस्तु प्रायो नाप्रतिभासितमिति च । एवञ्च क्रमेण वर्धमानमित्यनुकूलितं भवतीति ज्ञातव्यम् । वैशिष्ट्यप्रयोजनस्येत्यस्याप्ययमेवार्थः ।

अ०—॥ ॐ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॐ ॥ **चेतनाचेतनं तत्त्वद्वयमेव निरीश्वराः ॥ आहुस्तत्पञ्चपञ्चत्वविभागस्थमचेतनम् ॥**

चेतनं तदसङ्ख्यातं भिन्नमन्यद्भिदोज्झितम् ॥ अचेतनस्य कर्तृत्वं स्वातन्त्र्येण निगद्यते ॥ परस्परविभेदश्च कार्याणामालयं भवेत् ॥

सु०—॥ **ॐ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॐ** ॥ तदेवं समर्थितः पादारम्भः । तत्राद्याधिकरणे निरीश्वरसाङ्ख्यमतं निराक्रियते । न च तत्स्वरूपाज्ञाने दूषणं सुबोधं भवतीत्यतस्तन्मतास्थितिं तावद्दर्शयति ॥ **चेतनेति** । चेतनमचेतनं चेति द्वन्द्वैकवद्भावः । आहुः साङ्ख्या इति शेषः । ननु च विधान्तरासम्भवात्प्रामाणिकैस्तत्त्वद्वयमेव वक्तव्यम् । तत्किं तेषां वैषम्यमुच्यत इत्यत उक्तं निरीश्वरा इति । ईश्वरमनभ्युपगम्य जीवजडात्मकं तत्त्वद्वयमेवाहुरित्यर्थः । ननु साङ्ख्या मन्यन्ते । सङ्क्षेपतस्तत्त्वस्य चतस्रो विधाः । कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव । कश्चिदर्थो विकृतिरेव । कश्चित्प्रकृतिविकृतिः । कश्चिदनुभयः । तत्र सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थाप्रधानं प्रकृतिरेव । सा हि विश्वस्य कार्यस्य मूलम् । न त्वस्या मूलान्तरमस्ति । महदहङ्कारतन्मात्राः सप्त प्रकृतिविकृतयः । प्रकृतयो विकृतयश्चेति । तथा हि । महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः । एवमहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणां च प्रकृतिर्विकृतिश्च महतः । एवं पञ्च तन्मात्राणि तत्त्वानि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कारस्येति । पञ्च भूतान्येकादशेन्द्रियाणीति षोडशको गणो विकृतिरेव । यद्यपि पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो विकाराः । एवं तद्विकारभेदाः पयोबीजादयः । तेषां दध्यङ्कुरादयः । तथाऽपि गवादयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरम् । स्थूलतेन्द्रियग्राह्यतासाम्यात् । तत्त्वोपादानत्वं च प्रकृतित्वमिह विवक्षितमिति । पुरुषस्त्वनुभयो न प्रकृतिर्नापि विकृतिः । तदेवं विस्तरतः पञ्चविंशति तत्त्वानि । यथोक्तम् । मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति । तत्कथमुच्यते तत्त्वद्वयमेवाहुरित्यत आह ॥ **तदिति** । पञ्च च ते पञ्चतश्च पञ्चपञ्चतस्तेषां भावः पञ्चपञ्चत्वम् । स चासौ विभागश्च तेनोपलक्षितं तिष्ठतीति पञ्चपञ्चत्वविभागस्थम् । तच्चेतनमचेतनं च । तत्त्वद्वयमेव सङ्क्षेपतश्चतुर्विधम् । विस्तरतः पञ्चविंशतिप्रभेदमाहुरित्यतो न विरोधः । ननु चेतनमचेतनं चासङ्ख्यातं प्रत्यक्षादिप्रमाणैरुपलभमानाः कथमेवमाहुरित्यत आह ॥ **तदिति** । तदित्युभयपरामर्शः । उपाधिक्रोडीकारेण पञ्चविंशतिप्रभेदं वद-

न्तोऽप्यवान्तरभेदेन तत्त्वद्वयमसङ्ख्यातमाहुरित्यर्थः । चेतनानामचेतनानां च प्रत्येकमसङ्ख्यातत्वसाम्येऽपि नोभयोर्भिन्नत्वेन साम्यम् । किं तर्हीत्यत आह ॥ भिन्नमिति । चेतनमिति शेषः । चेतनं परस्परतो भिन्नमाहुः । यथोक्तम् । जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेति । अन्यच्चेतनादचेतनं भिदोज्झितमाहुः । नन्वीश्वरानभ्युपगमे कस्यापि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सर्गाद्यसम्भवादीश्वराख्यं तृतीयं तत्त्वमङ्गीकरणीयम् । तत्कथं नाङ्गीकुर्वन्तीत्यत आह ॥ अचेतनस्येति । निगद्यते साङ्ख्यैरिति शेषः । तथा हि । चेतनः सङ्घातपरार्थत्वादिहेतुसिद्धः । अचेतनं च व्यक्तं प्रत्यक्षादिसिद्धमव्यक्तं च कारणकार्यविभागादिहेतुसिद्धम् । न चैवमनन्यथासिद्धमीश्वरे प्रमाणमस्ति । अचेतनस्यैव प्रधानस्य कर्तृत्वेन सर्गाद्युपपत्तेरदृष्टेश्वर-कल्पनानुपपत्तेरिति मन्यन्त इति । नन्वचेतनं चेतनानधिष्ठितं क्वापि न प्रवृत्तिमदुपलब्धम् । ततः प्रधानस्याधिष्ठात्रेश्वरेण भाव्यमित्यत उक्तं स्वातन्त्र्येणेति । चेतनाधिष्ठानेन विनेत्यर्थः । यथोक्तम् । वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथाप्रवृत्तिरज्ञस्य । पुरुषस्य विमोक्ष-निमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्येति । अन्यद्भिदोज्झितमित्युक्तम् । तदसत् । अचेतनानामपि चेतनवत्परस्परतो भेदस्य प्रत्यक्षादि-सिद्धत्वादित्यत आह ॥ परस्परेति । आलयं प्रलयपर्यन्तं कार्याणां परस्परविभेदश्च भवेदिति निगद्यते तैः । एतदुक्तं भवति । कार्यं तावत्कारणव्यापारात्प्रागपि सत् । असदकरणात् । असच्चेत्कारणव्यापारात्पूर्वं कार्यं नास्य सत्त्वं कर्तुं शक्यम् । न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं शक्यं कर्तुम् । किञ्च कार्येण सम्बद्धं कारणं कार्यस्य जनकमसम्बद्धं वा । आद्ये त्वसता सम्बन्धानुपपत्तेः सत्त्वमङ्गीकार्यम् । न द्वितीयः । असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वस्मात्सर्वसम्भवापत्तेः । असम्बद्धत्वेऽपि कारणं तदेव करोति यत्र शक्त-मतो नातिप्रसङ्ग इति चेत् । सा शक्तिः शक्यविषया वा स्यात्सर्वत्र वा । सर्वत्र चेत्सैवाव्यवस्था । आद्ये त्वसति शक्ये कथं तद्वि-षया स्यादिति सदेव कार्यम् । न च कारणादन्यत्कार्यं सदुपलभ्यत इति कार्यकारणयोरभेदोऽङ्गीकरणीयः । किञ्च न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तन्तुधर्मत्वात् । यद्यतो भिद्यते तत्तस्य धर्मो न भवति । यथा गौरश्वस्य । उपादानोपादेयभावाच्च । ययोरर्थान्तरत्वं न

SGF

तयोरुपादानोपादेयभावो यथा घटपटयोः । संयोगाप्राप्त्यभावाच्चार्थान्तरत्वे हि संयोगो दृष्टो यथा कुण्डबदरयोः । अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्विन्ध्ययोः । न चेह संयोगाप्राप्ती । तस्मान्नार्थान्तरत्वम् । गुरुत्वान्तरकार्यस्यावनतिभेदस्याग्रहणाच्च । एवञ्च कार्याणां परस्परं भेदेऽपि स्वस्वकारणैरभेदात्क्रमेण महाप्रलये मूलकारणभावं गतानामभेद एवेत्यनेनाभिप्रायेणान्यद्विदोज्झितमित्युक्तामिति । तच्चोक्तम् । असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यमिति ।

टि०—॥ ॐ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॐ ॥ भाष्यकारीयपरमतानुवादप्रयोजनोक्त्या तद्वैयर्थ्यं परिहर्तुं सङ्गतिं सूचयन्नेव वृत्तानुवादपूर्वकं वर्तिष्यमाणमर्थं दर्शयति ॥ तदेवमित्यादिना सुबोधं भवतीति । सामयिकानेकपदार्थाश्रितन्यायाभाससन्दृब्धे मते बुद्धिस्थे सत्येव तद्दूषणज्ञानसम्भवादिति भावः ॥ एकवद्भाव इति । ततश्च नैकवचनानुपपत्तिरिति भावः ॥ विधान्तरासम्भवादिति । एकविध्यबाहुविध्ययोः प्रत्यक्षादिबाधिततयाऽसम्भवादित्यर्थः ॥ तत्त्वद्वयमेव वक्तव्यमिति । अन्यथा द्विविधं तत्त्वमिष्यत इति सिद्धान्तेऽपि तदुक्तिर्न स्यादिति भावः ॥ प्रकृतिरेवेति । प्रकरोतीति व्युत्पत्त्या प्रकृतिशब्दोऽत्रोपादानपरः विक्रियत इति व्युत्पत्त्या विकृतिशब्दश्च कार्यपर इति द्रष्टव्यम् । तत्र का पुनः प्रकृतिरेवेत्यत आह ॥ सत्त्वेति ॥ साम्यावस्थेति । गुणप्रधानभावपरित्यागेन त्रयाणामपि प्रधानभावेनावस्थितिरित्यर्थः । कारणमस्य व्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदायाच्चेत्यस्यां कारिकायां समुदायाच्चेत्यंशेन सृष्टिकाले सत्त्वादीनां समुदितानामेव महदादिभावेन प्रवृत्तेरभिधानात् । गुणानां समुदायस्य च गुणप्रधानभावमन्तरेणायोगात् । गुणप्रधानभावस्य च तद्वैषम्यं विनाऽयोगात् । वैषम्यस्य चोपमर्द्योपमर्दकभावादृतेऽसम्भवात्तद्भावस्य चान्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्चेति कारिकायामन्योन्याभिभववृत्तयश्चेत्यंशेन सत्त्वादीनां त्रयाणां मध्येऽर्थवशादुद्भूतेन सत्त्वेन रजस्तमसी अभिभूय रजसा च सत्त्वतमसी तमसा च सत्त्वरजसी अभिभूय स्वस्वव्यापारजननेन सिद्धत्वात्सत्त्वादावुद्भूतं बलीयः प्रधानमभिभूतं च तदनुगुणतया स्थितमङ्गमित्येवं गुणप्रधानभावेनैव सर्गकाले स्थितिः । प्रलये तु नैवं गुणप्रधानभावेनावस्थानं किन्तु प्रधानतयैवेति भावेन साम्यावस्थेत्युक्तम् । अत एव प्रधानमिति संज्ञाऽपि तदैवेत्याशयेनोक्तं प्रधानमिति कस्मादियं प्रकृतिरेवेत्यत आह ॥सा हीति । अनेन मूलं चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिरि-

२**

SGIF

ति विग्रहः प्रधानस्य केवलप्रकृतित्वमुपपादयितुं च मूलपदमित्युदाहरिष्यमाण कारिकांशयोजना सूचिता भवति ॥**न त्वस्या इति**। मूलान्तराभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गात्। न चानवस्थायां प्रमाणमस्तीति भावः। कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः कियन्त्यश्चेत्यपेक्षायामाह ॥**महदहङ्कारेत्यादि**। ननु प्रकृतिविकृतित्वं विरुद्धं कथं महदादेरुच्यत इत्यतो व्यवस्थया विरोधं परिहरन्प्रकृतित्वमुपपादयति। **तथा हीति**। अथ का विकृतिः कियती चेत्यत आह ॥ **पञ्चेत्यादि** ॥ **षोडशक इति**। षोडशसङ्ख्यापरिमितो गणः षोडशक इत्यर्थः। षोडशकास्त्विति तुशब्दोऽवधारणार्थः। स च भिन्नक्रम इत्यभिप्रेत्याह ॥ **विकृतिरेवेति**। न प्रकृतिरपीत्यर्थः ॥ **यद्यपीति**। तथा च प्रकृतिविकृतित्वान्न केवलं विकृतित्वमस्येति भावः ॥ **स्थूलतेति**। प्रधानमहदादिभ्यो महदहङ्कारादीनां स्थूलतातारतम्यस्येन्द्रियग्राह्यतातारतम्यस्य च सत्त्वात्तेभ्यस्तेषां तत्त्वान्तरत्वेऽपि पृथिव्यादीनां गोघटादीनां च स्थूलतेन्द्रियग्राह्यतयोः साम्येन तत्त्वान्तरत्वसाधकत्वस्य स्थूलतातारतम्यस्येन्द्रियग्राह्यतातारतम्यस्य चाभावेन तदपेक्षया तत्त्वान्तरत्वाभावान्न तदुपादानतया पृथिव्यादीनां प्रकृतित्वप्राप्तिरिति भावः। माऽस्तु गोघटादीनां पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरत्वं तथाऽपि गोघटाद्युपादनत्वमात्रेण पृथिव्यादीनां प्रकृतित्वं किन्न स्यादित्यत आह ॥**तत्त्वोपादनत्वमिति**। तत्त्वान्तरोपादानत्वमित्यर्थः। कः पुनरनुभयः किञ्च तस्यानुभयत्वमित्यत आह ॥ **पुरुषास्त्विति**। ननु सङ्क्षेपतस्तत्त्वस्य चातुर्विध्यं विस्तरतः पञ्चविंशतिप्रभेदत्वं साङ्ख्या मन्यन्त इत्येतत्कुतो विज्ञायत इत्यतस्तद्वाक्यादेवेति भावेन तत्पठति ॥ **यथोक्तमिति** ॥ **पञ्चत इति**। अत्र टीकायां पञ्च च ते पञ्चतश्चेति पाठो मूलपुस्तकेषु तथैव दर्शनात्। पञ्चपरिमाणमेषां वर्गाणामित्यस्मिन्विषये वर्गेऽभिधेये तप्रत्ययविधानेन पञ्चदित्येव पञ्चदशतौ वर्गेवेत्यनेन निपातितत्वात्। पञ्चतोऽत्र पञ्चद्वर्गाः। तेषां पञ्चत्वसङ्ख्यावैशिष्ट्ये पञ्चविंशतिसङ्ख्यालाभेन स्वरसाच्चेति द्रष्टव्यम्। पञ्च च ते पञ्च वेति तु क्वाचित्कः पाठः। तत्राद्यः पञ्चशब्दो द्वितीयपञ्चशब्दबोधितेषु पञ्चत्वसङ्ख्याविशिष्टेषु समुदितेष्वानीयमानोऽपौनरुक्त्याय प्रत्येकमेवान्वेतीति पञ्चविंशतितासङ्ख्यालाभ इत्यवधेयम् ॥ **स चासाविति**। पञ्चपञ्चत्वामिति यत्स चासौ विभागश्चेति विधेयविभागविशेषणत्वात्स इति पुल्लिङ्गमिति ध्येयम्। पञ्चविंशतिप्रभेदत्ववर्णनेनैवोक्तविरोधपरिहारात्तदसङ्ख्यातत्वकथनमनर्थकमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधपरिहारार्थं तदित्यभिप्रेत्य तद्विरोधशङ्कोत्तरतया तद्योजयितुं पञ्चविंशतिप्रभेदो- ॥ १० ॥

क्त्यसम्भवशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **उभयेति**। चेतनाचेतनरूपोभयेत्यर्थः ॥ **यथोक्तमिति**। अयमर्थः। पुरुषबहुत्वं सिद्धं कस्माज्जन्ममरणकरणानां प्रति नियमादिति कायनिविष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः प्रतिपुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म न तु पुरुषस्य परिणामस्तस्यापरिणामित्वात्। तेषामेव च देहादीनामुपात्तानां त्यागो मरणं न त्वात्मनो विनाशः। तस्य कूटस्थनित्यत्वात्। करणानि तु बुद्ध्यादीनि त्रयोदश तेषां जन्ममरणकरणानां प्रति नियमो व्यवस्था सा खल्वियं सर्वशरीरेष्वेकस्मिन्पुरुषे नोपपद्यते। तदा खल्वेकस्मिञ्जायमाने सर्व एव जायेरन् म्रियमाणे च म्रियेरन्। अन्धादौ चैकस्मिन्सर्व एवान्धादयो विचित्ते चैकस्मिन्सर्व एव विचित्ताः स्युरित्यव्यवस्थाप्रसङ्गात्। प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेदे च भवति व्यवस्थेति। न चैकस्यापि पुरुषस्य देहोपधानभेदाद्व्यवस्थेति युक्तम्। पाणिस्तनाद्युपधानभेदेनापि जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसङ्गात्। न हि पाणौ वृक्णे जाते वा स्तनादौ महत्यवयवे युवतिर्जाता मृता वा भवतीति। इतश्च प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेद इत्युच्यते ॥ **अयुगपत्प्रवृत्तेश्चेति**। प्रवृत्तिश्च प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकरणवर्तिनी तथाऽपि पुरुष उपचर्यते। तथा च तस्मिन्नेकत्र शरीरे प्रयतमाने सर्व एव सर्वशरीरेष्वेक इति सर्वत्र प्रयतेत। ततश्च सर्वाण्यपि शरीराणि युगपच्चालयेत्। नानात्वे तु नायं दोषः। इतश्च पुरुषभेद इत्याह ॥ **त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेति**। एवकारो भिन्नक्रमः। सिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं तस्य विपर्ययोऽन्यथाभावः। केचित्खलु सत्त्वनिकायाः सत्त्वबहुला यथोर्ध्वरेतसः। केचिद्रजोबहुला यथा मनुष्याः। केचित्तमोबहुला यथा तिर्यग्योनयः। सोऽयमीदृशस्त्रैगुण्यविपर्ययोऽन्यथाभावः। तेषु सत्त्वादिनिकायेषु न भवेद्यद्येकः पुरुषः स्याद्भेदे त्वयं न दोष इति। अचेतनस्य स्वातन्त्र्याङ्गीकारानुवादवैयर्थ्यमाशङ्क्य तदीयेश्वरानभ्युपगमोपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपपादकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदीयेश्वरानभ्युपगमानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति**। कथमनेनेश्वरस्यानभ्युपगमनीयत्वसिद्धिरित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **यथा हीति** ॥ **सङ्घातेति**। सङ्घातपदार्थत्वात्त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्चेति सङ्ग्रहश्लोकोक्ततत्साधकहेतूनामादिपदेन परामर्शः। अयमर्थः। पुरुषोऽस्त्यव्यक्तादिव्यतिरिक्तः। कुतः। सङ्घातपरार्थत्वादव्यक्तमहदहङ्कारप्रभृतयः। परार्थाः सङ्घातत्वात्। शयनासनाभ्यङ्गवत्। न चासिद्धो हेतुः। अव्यक्तादीनां सर्वेषां सुखदुःखमोहात्मकतया सङ्घातत्वसिद्धेः। स्यादेतत्।

शयनासनादयः सङ्घाताः सङ्घातशरीराद्यर्था दृष्टा नत्वात्मानं प्रति परार्थाः । तस्मात्सङ्घातान्तरमेव परं गमयेयुः । न त्वसंहितमात्मानमित्यत उक्तं त्रिगुणादिविपर्ययादिति । अयमाशयः । सङ्घातान्तरार्थत्वे तस्यापि संहतत्वासंहतार्थेन भाव्यम् । एवं तेन तेनापीति न व्यवस्था स्यात् । न च व्यवस्थायां सत्यामव्यवस्था युक्ता गौरवप्रसङ्गात् । न च प्रमाणवत्त्वेन कल्पनागौरवमिति सह्यम् । संहतत्वस्य पारार्थ्यमात्रेणान्वयाद्दृष्टादृष्टसर्वधर्मानुरोधेन त्वनुमानमिच्छतः सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । तस्मादनवस्थाभिप्राया । अस्यासंहतत्वेनैव व्याप्यत्वमिच्छतोऽत्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसामान्यत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मत्वं चाभ्युपेयम् । त्रिगुणत्वादयो धर्माः संहतत्वेनैव व्याप्ताः । तत्संहतत्वमस्मिन्परे व्यावर्तमानं त्रैगुण्यादि व्यावर्तयति । तस्मादाचार्येण त्रिगुणादिविपर्ययादिति वदताऽसंहतः परो विवक्षितः स चात्मेति सिद्धम् । इतश्च पुरुषोऽस्ति । अधिष्ठानात् । त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमानत्वात् । यद्यत्सुखदुःखमोहात्मकं तत्सर्वं परेणाधिष्ठीयमानं दृष्टम् । यथा हि यन्त्रादि कुलालादिभिः । सुखदुःखादिकं चेदं बुद्ध्यादि । तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठातव्यम् । स च परस्त्रैगुण्यादन्य आत्मेति । इतश्चास्ति पुरुषो भोक्तृभावात् । भोक्तृभावेन भोग्येन सुखदुःखे उपलक्षयति । भोग्ये हि सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्माऽनुभूयते । तेनानयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन चान्येन भवितव्यम् । न चानुकूलनीयाः प्रतिकूलनीया बुद्ध्यादयस्तेषां सुखदुःखात्मकत्वेन स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । तस्माद्यः सुखदुःखात्मकत्वेनानुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा स एवात्मेति । अन्ये त्वाहुः । भोग्या दृश्या बुद्ध्यादयः । न च द्रष्टारमन्तरेण दृश्यता युक्ता तेषाम् । तस्मादस्ति बुद्ध्याद्यतिरिक्तः स चात्मेति । भोक्तृभावाद्द्रष्टृभावाद्दृश्येन द्रष्टुरनुमानादिति यावत् । दृश्यत्वं बुद्ध्यादीनाम् । सुखाद्यात्मतया पृथिव्यादिवदनुमितम् । इतश्चास्ति पुरुषः ॥ **कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्चेति** । अत्यन्तदुःखशमलक्षणं कैवल्यं च बुद्ध्यादीनां न सम्भवति । ते हि सुखदुःखात्मकाः कथं स्वभावाद्वियोजयितुं शक्याः । तदतिरिक्तस्य त्वतदात्मनस्ततो वियोगः शक्यसम्पादनः । तस्मात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेरागमानां महाधियां चास्ति बुद्ध्यादिव्यतिरिक्त इति सिद्धम् । कारणकार्यविभागादिहेतुसिद्धमित्यत्रादिपदेनाविभागादिहेतुपरिग्रहः । कार्यकारणविभागादिहेतूंश्चाग्रे ग्रन्थकृदेव दर्शयिष्यतीति ध्येयम् । प्रवृत्त्यनुपपत्त्या सर्गाद्यसम्भव-

SGLF

स्यैवेश्वरसाधकत्वात्कथं तत्र प्रामाण्याभाव इत्यत उक्तमनन्यथासिद्धमिति । इदं त्वन्यथासिद्धत्वान्न तत्र प्रमाणमित्यर्थः । अन्यथासिद्धत्वमेव दर्शयति ।। **अचेतनस्यैवेति** ।। **यथोक्तमिति** । दृष्टमचेतनमपि प्रयोजनेन प्रवर्तमानं यथा वत्सविवृद्धयर्थं क्षीरमचेतनं प्रवर्तते । एवं प्रकृतिरचेतनाऽपि पुरुषविमोक्षाय प्रवर्त्स्यति । न च क्षीरप्रवृत्तेरीश्वराधिष्ठाननिबन्धनत्वेन साध्यत्वात्साधने व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः स्वार्थकारुण्याभ्यां व्याप्तत्वाच्चेतनजगत्सर्गाद्व्यावर्तमाने प्रेक्षापूर्वप्रवृत्तित्वमपि व्यावर्तयतः । न ह्यवाप्तसकलप्रेप्सितस्य भगवतो जगत्सृजमानस्य किमपीप्सितं सम्भवति । नापि कारुण्यादस्य सर्गे प्रवृत्तिः । प्राक् सर्गाज्जीवानामिन्द्रियशरीरविषयानुपपत्तौ दुःखाभावेन कस्य प्रहाणेच्छाकारुण्यम् । उत्तरकालं तु दुःखिनोऽवलोक्य कारुण्याभ्युपगमे दुस्तरमितरेतराश्रयत्वं कारुण्येन सृष्टिः सृष्ट्या कारुण्यमिति । अपि च करुणया चोदितः सुखिन एव जन्तून्सृजेत न विचित्रान् । कर्मवैचित्र्यात्तद्वैचित्र्यमिति चेत् । कृतमस्य प्रेक्षावतः कर्माधिष्ठानेन । तदनधिष्ठानमात्रादेव शरीरेन्द्रियविषयानुत्पत्तौ दुःखानुपपत्तेरिति सुकरत्वात् । प्रकृतेस्त्वचेतनाया न स्वानुग्रहो न वा कारुण्यं प्रयोजनमिति नोक्तदोषप्रसङ्गः । परार्थ्यमात्रं तु प्रयोजकमुपपद्यते । तस्मात्सुष्ठूक्तं वत्सविवृद्धिनिर्मितमिति । उदाहरिष्यमाणकारिकागतसत्कार्यमिति प्रतिज्ञानुसारेण प्रतिजानीते ।। **कार्यं तावदिति** । तत्रोदाहरिष्यमाणकारिकागतमसदकरणादिति हेतुमाह ।। **असदकरणादिति** । कथमस्य हेतुत्वमित्यतो हेतुं विवृणोति ।। **असच्चेदिति** । सदसत्त्वे घटस्य धर्मावित्यतो न दोष इति चेत् । तथाऽप्यसति धर्मिणि न तस्य धर्मा इति सत्त्वं तदवस्थमेव । तथा च कथमसत्त्वम् । असम्बन्धेनातदात्मना वाऽसत्त्वे च कथमसन्घटः स्यात् । कारणव्यापारादूर्ध्वमिव प्रागपि ततः सदेव कार्यं कारणं चास्य सतोऽप्यभिव्यक्तिः । यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्यावघातेन च धान्येषु तण्डुलानां दोहनेन च सौरभीषु पयसः । असतः करणे तु न किञ्चिन्निदर्शनमस्ति । न खल्वभिव्यज्यमानं चोत्पद्यमानं वा क्वचिदसद्दृष्टमिति भावः। तद्गतमुपादानग्रहणादिति हेतुं विवृणोति ।। **किञ्चेति** । अनेनोपादानानि कारणानि तेषां ग्रहणं कार्येणोपादानैः कार्यस्य सम्बन्धादिति यावदिति हेतुविवरणं सूचितं भवति ।। **सर्वसम्भवेति** । अनेन सर्वसम्भवाभावादित्येतत्तात्पर्यतो विवृतं भवति । शक्तस्य शक्यकारणादिति हेतुं योजयितुं शङ्कते ।। **असम्बद्धत्वेऽपीति** ।। **सदेव कार्यमिति** । शक्तिभेद एव तादृशो यतः किञ्चिदेव कार्यं न सर्व-

मिति चेन्न । विकल्पासहत्वात् । तथा हि । शक्तिविशेषः किं कार्यसम्बद्धो वाऽसम्बद्धो वाऽभिमतः । सम्बद्धत्वेनासता सम्बन्ध इति सत्कार्यवाद-प्रसङ्गात् । असम्बद्धत्वे च सैवाव्यवस्थितिरित्यत्र तात्पर्यात् । नन्वचेतनानामपि चेतनवत्परस्परभेदस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वादभेदः कथमिति शङ्का-परिहाराय तदभेद एव साधनीयः । कार्यस्य कारणव्यापारात्पूर्वं सत्त्ववर्णनं प्रकृतानुपयुक्तं किमर्थमित्यतोऽभेदसाधनार्थमेव तदित्यभिप्रेत्य कार्यस्य प्राक् सत्त्वेऽपि कथमभेदसिद्धिरित्यतस्तत्प्रकारं दर्शयति ॥ **न चेति** । कार्यं कारणाभिन्नं ततः पृथगनुपलभ्यमानत्वादित्यनुमाने कार्यकारणयोरभेदा-भावेऽपि कार्यस्यासत्त्वादेव पृथगनुपलब्धिसम्भवादप्रयोजकत्वमित्यतस्तत्सत्त्वसाधनस्य प्रकृतोपयोग इति भावः । न च कारणाभावादित्यस्याननु-वादापत्तिर्दोष इति वाच्यम् । तस्य ह्ययमर्थः । कार्यस्य कारणाभावो न हि कारणाद्भिन्नं कार्यं कारणं च सदिति कथं तदभिन्नं कार्यमसद्भवे-दिति । तथा च कार्यकारणयोरभेदेन कार्यस्य प्राक् सत्त्वं तस्माच्च कार्यकारणयोरभेद इत्यन्योन्याश्रयः स्यात् । अतो भेदसाधनार्थं कार्यस्य कारणव्यापारात्पूर्वमभेदनैरपेक्ष्येण सत्त्वसाधकयुक्तिजातस्यैवात्रानुवाद इति तदनुवादस्यादोषत्वात् । सम्मतं चैतद्ग्रन्थकारस्यापि । अत एव सत्कार्यवादे प्रमाणाभावांच्चेत्यादिना सदकरणादिति कारिकोक्तसत्कार्यवादसाधकयुक्तिनिराकरणावसरे कारणाभावाच्चेति युक्त्यनिराकरणं सङ्ग-च्छते तस्याः सत्त्वसाधकत्वाभावात् । अन्यथा तदनिराकरणाद्ग्रन्थस्यासामञ्जस्यं स्यादित्यवधेयम् । केचित्तु कारणभावाच्चेत्यस्य कार्यस्य कारणा-त्मकत्वात्कारणस्य च पूर्वं सत्त्वात्तदभिन्नमपि कार्यं सदेवेति व्याख्यानं मनसि निधाय भवेदेतदेवं यदि कार्यस्य कारणाभेदः स्यात् । स एव तु कुत इत्यतस्तत्र प्रत्यक्षं तावदाह । न च कारणादन्यदितीत्याहुः । अनुमानान्तराण्यप्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ **यथेति** । धर्मश्च पटस्तन्तूनां तस्मा-न्नार्थान्तरमिति भावः । उपादानोपादेयभावश्च तन्तुपटयोस्तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति भावः ॥ **गुरुत्वान्तरेति** । यद्यस्माद्भिन्नं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तर-कार्यं गृह्यते । यथा पुलिकस्य रुचिकस्य यो गुरुत्वान्तरकार्योऽवनतिविशेषस्ततो द्विपुलिकस्य स्वस्तिकस्य गुरुत्वकार्योऽवनतिभेदोऽधिकः । न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्यात्पटगुरुत्वकार्यमधिकं दृश्यते । तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः पट इति भावः ॥ **एवञ्चेति** । सत्कार्यवादे सिद्धे सतीत्यर्थः ।

अ०—भोक्तृतां चेतनस्याहुः केचित्तामपि नापरे ॥ स्वरूपचैतन्यबलात्स्वप्रकाशाच्च भोगिताम् ॥ प्रकृतेश्च स्वरूपस्य विवे-काग्रहमेव तु ॥ अभोगावादिनो भोगमाहुर्भेदग्रहात्तयोः ॥ भोगिना मुक्तिरुद्दिष्टा स एवाभोगवादिनाम् ॥

सु०—तेष्वपि मतभेदमाह ॥ **भोक्तृतामिति** । सर्वेऽपि साङ्ख्याः पुरुषस्य कर्तृत्वं नानुमन्यन्ते । क्रियावेशो हि कर्तृत्वम् । न चात्मनः परिस्पन्दलक्षणा क्रियोपपद्यते । सर्वगतत्वात् । नापि प्रयत्नलक्षणा । तस्या अन्तःकरणवृत्तित्वात् । न च विक्रियाल-क्षणा । निर्विकारत्वात् । यथोक्तम् । तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य । कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्चेति । तत्र केचिच्चेतनस्य भोक्तृतामाहुः । यथा भोक्तृभावादिति । अपरे तामपि नाहुः । यथा तस्मान्न बध्यते न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् । बध्यते संसरति मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिरिति । ननु कर्तृताभावे भोक्तृत्वमपि कथम् । तस्यापि क्रियावेशा-त्मकत्वादित्यत आह ॥ **स्वरूपेति** । सुखदुःखाद्यनुभवितृत्वं हि भोक्तृत्वम् । तच्चात्मनः क्रियावेशमन्तरेण स्वरूपचैतन्येनैवोपपद्यत इत्याहुः । कुतो भोक्तृत्वमाहुरित्यत उक्तं स्वप्रकाशादिति । सुखाद्यनुभवितृत्वस्य स्वप्रतीतिसिद्धत्वादित्यर्थः । यथाऽऽह । भोक्तृत्व-योग्यता च पुरुषस्य चैतन्यमिति । न चैवं कर्तृत्वमप्यङ्गीकर्तुमुचितम् । उपपत्तिबाधितत्वेन कर्तृत्वप्रतीतेरध्यासरूपत्वात् । नन्वेवं तर्हि प्रतीतिसिद्धं भोक्तृत्वमपरे कथं नाभ्युपयन्तीत्यत आह ॥ **प्रकृतेश्चेति** । भोगं भोगव्यवहारकारणम् । अयं तेषामाशयः । भोक्तृत्वं हि न पुरुषस्य स्वभावः । अपवर्गाभावप्रसङ्गात् । आगन्तुकं तु नोपपद्यते । अपरिणामित्वात् । अतः कर्तृत्वमिव भोक्तृत्वमप्यात्मनो न शक्यमङ्गीकर्तुम् । न च प्रतीतिविरोधः । प्रतीतेरभावात् । व्यवहार एव हि केवलं भोक्ताऽऽत्मेति । स च कर्तृत्वव्यवहारवत्प्रकृति-पुरुषविवेकाग्रहमात्रनिबन्धन इति । स्यादेतत् । येषां पुरुषो भोक्ता तेषां मोक्षाभावः स्यात् । प्रकृतिसंयोगनिमित्तो हि पुरुषस्य भोग-स्तैरङ्गीक्रियते । पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्ग इति वचनात् । न च प्रकृति-पुरुषसंयोगः कदाऽप्यपैति येन पुरुषस्य मोक्षः स्यादित्यत आह ॥ **भेदग्रहादिति** । तयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भोगिनां पुरुषस्य भोगमभ्युपगच्छतां मते । अयमभिसन्धिस्तेषाम् । प्रकृतिसंयोगो हि पुरुषस्य । न केवलं भोगार्थः । किन्नामापवर्गार्थश्च ।

तत्र विवेकाग्रहसचिवो भोगाय भवति । विवेकग्रहे चापवर्गाय । करोतु नाम पौनःपुन्येन शब्दाद्युपभोगं प्रकृतिः । अनया विवेकख्यातिरकृतेति । कृतविवेकख्यातिस्तु न शब्दाद्युपभोजयति । अविवेकख्यातिनिबन्धनो हि तदुपभोगो निबन्धनाभावेन भवितुमर्हतीति । तच्चोक्तम् । दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरमत्यन्या । सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गेऽस्या इति । तथा रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्तात् । पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिरिति । न च निवृत्ताऽपि पुनः प्रवर्त्स्यतीति शङ्कनीयम् । प्रयोजनाभावात् । उक्तं च । प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति । या दृष्टाऽस्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्येति । न च भेदग्रहसद्भावात्कैवल्याभावः । तस्यापि स्वेनैव निवृत्तेः । ननु च येषां मते पुरुषस्य भोग एव नास्ति तेषां कथं मोक्षः । बन्धाभावात् । तथा च योगानुशासनवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ स एवेति । स भेदग्रह एव मुक्तिरुद्दिष्टा । भेदाग्रहनिबन्धनो भ्रम एव हि बन्धः । स च भेदग्रहे सति निवर्तते सैव मुक्तिः । न त्वपराऽस्तीत्यतः स एवेत्युक्तम् । न पुनर्भेदग्रह एव मोक्षः । तस्यापि निवर्तनीयत्वात् । नापि विवेकख्यातिमित्युक्तत्वादिति ॥ छ ॥

टि०—॥यथोक्तमिति । अयमर्थः । चशब्दः पुरुषभेदेन धर्मान्तराणां समुच्चयार्थः । अत्र च विपर्यासादित्येवोक्ते त्रैगुण्यविपर्यासादित्यनन्तरोक्तं सम्बध्यते तन्निरासाय तस्मादित्युक्तम् । अनन्तरोक्तं हि सन्निधानादिदमो विषयो विप्रकृष्टं च तदो विषय इति विप्रकृष्टं त्रिगुणं सम्बध्यते । तस्मात्त्रिगुणादेर्यो विपर्यासः पुरुषस्यात्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वं च । तस्मात्तत्र चेतनत्वेनाविषयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते । चेतनो हि द्रष्टा भवति । नाचेतनः । साक्षी च दर्शितविषयो भवति । यस्मै हि प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी । यथा हि लोकेऽर्थिप्रत्यर्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः । एवं प्रकृतिरिति स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी । अत एव द्रष्टाऽपि भवति । अत्रैगुण्याच्चास्य कैवल्यम् । आत्यन्तिको हि दुःखत्रयाभावः कैवल्यं तस्य स्वाभाविकादेवात्रैगुण्यात्सुखदुःखमोहरहितत्वात्सिद्धम् । अत एव त्रैगुण्यान्माध्यस्थ्यम् । सुखी हि सुखं तुष्यन्दुःखी दुःखं द्विषन्न मध्यस्थो भवति तदु-

SGDF

भयरहितस्तु मध्यस्थ उदासीन इति चोच्यते । विवेकित्वादप्रसवधर्मत्वाच्चाकर्तेति सिद्धमिति यथा भोक्तृभावादितीति । यद्यप्येतत्प्रागन्यथा व्याख्यातत्वान्न विवक्षितार्थसाधकं तथाऽपि करिष्यमाणं व्याख्यानमभिप्रेत्य सम्मतितयाऽस्योपन्यास इति द्रष्टव्यम् ॥ **यथेति** । पुरुषश्चेदगुणोऽपरिणामी कथं तर्ह्यस्य मोक्षः । मुचेर्बन्धनविश्लेषार्थत्वात् । तस्मात्पुरुषमोक्षार्थमिति रिक्तं वच इत्याशङ्कानिरासायेदमुच्यते ॥ **तस्मादिति** । कस्तर्हीत्यत आह ॥ **बद्ध्यत इति** । अविद्वान्न कश्चित्पुरुषो बद्ध्यते न कश्चित्पुरुषः संसरति न कश्चित्पुरुषो मुच्यते प्रकृतिरेव नानापुरुषाश्रया प्रतिबद्ध्यते संसरति मुच्यते चेति बन्धमोक्षसंसाराः पुरुषे उपचर्यन्ते । यथा जयपराजयौ भृत्यगतावपि स्वामिन्युपचर्येते तदाश्रयेण भृत्यानां तद्वामित्वात्तत्फलस्य शोकलाभादेः स्वामिनि सम्बन्धात्तथा भोगापवर्गयोः प्रकृतिगतयोरपि विवेकाग्रहात्पुरुषस्य सम्बन्ध उपपादित इति न दोषः ॥ **क्रियावेशात्मकत्वादिति** । तस्य च परिस्पन्दनादिलक्षणस्य सर्वगतत्वादिनाऽऽत्मन्यसम्भवादिति भावः । स्वरूपचैतन्यबलादित्युक्तार्थे परस्परसम्मतिमाह ॥ **यथाऽऽहेति** । भोक्तृत्वयोग्यत्वं सुखदुःखाद्यनुभवितृयोग्यत्वं पुरुषस्य चेनतत्वमित्यर्थः ॥ **उपपत्तिबाधितत्वादिति** । क्रियावेशो हि कर्तृत्वमित्यादिपूर्वोक्तोपपत्तिबाधितत्वेनेत्यर्थः ॥ **स च कर्तृत्वव्यवहारवदिति** । न चोपपत्तिबाधितत्वेन कर्तृत्वप्रतीतेरध्यासरूपत्वादित्यादिग्रन्थानुरोधेनारोपरूपकर्तृत्वप्रतीतेरभ्युपगमस्य सिद्धत्वात्कर्तृत्वव्यवहारस्य विवेकाग्रहनिबन्धनत्वाभावात्कर्तृत्वव्यवहारवदिति कथं दृष्टान्तीकरणमिति वाच्यम् । मतान्तराभिप्रायकत्वात् । तस्य ग्रन्थस्य तदनुरोधेनैतन्मते तदसिद्धेः । एतन्मते तु भोक्तृत्वप्रतीतिवत्कर्तृत्वप्रतीतिरपि नास्त्येवेति युक्तं दृष्टान्तीकरणमित्यवधेयम् । पुरुषस्येत्यस्यायमर्थः । प्रधानस्येति कर्मणि षष्ठी । प्रधानस्य सर्वकारणस्य पुरुषेण यद्दर्शनं तदर्थं तदनेन भोग्यता प्रधानस्य दर्शिता । ततश्च प्रधानं भोक्तारमन्तरेण न सम्भवतीति युक्ताऽस्य भोक्त्रपेक्षा । पुरुषस्यापेक्षां दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थं तथा । भोग्येन हि प्रधानेन सम्भिन्नः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते । तच्च सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिनिबन्धम् । न च सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थः पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादित्वात्संयोगफलपरम्पराया भोगाय संयुक्तेऽपि पुनः कैवल्याय युज्यते इति युक्तम् । ननु भवत्वनयोः संयोगो महदादिसर्गस्तु कुत इत्यत आह ॥ **तत्कृतः सर्ग इति** । संयोगो हि महदादिसर्गमन्तरेण न भोगाय

कैवल्याय च पर्याप्त इति संयोग एव भोगापवर्गार्थे सर्वं करोतीत्यर्थ इति ॥ **कदाऽप्यैतीति** । विभुत्वादिति भावः ॥ **तच्चोक्तमिति** । अयमर्थः । एकः पुरुषो मया प्रकृतिर्दृष्टा भिन्नतया ज्ञातेति मत्वोपेक्षको भवति । न शब्दाद्युपभुङ्क्त इत्यर्थः । अन्या प्रकृतिरहमनेन पुरुषेण स्वभिन्नतया दृष्टेति मत्वोपरमति शब्दादिनोपभोजयतीत्यर्थः । सति संयोगेऽपि तयोरित्यत्र तयोः संयोगे सत्यपीत्यन्वयः । सर्गस्य प्रयोजनं नास्तीत्यस्य भोगाय विवेकज्ञानाय वा सर्गोऽङ्गीकार्यः । विवेकज्ञानख्यात्यनन्तरं च तयोः प्रयोजनयोरभावान्न सर्ग इत्यर्थः । तथा हि । कृतिविवेकख्यातिरात्मा न शब्दाद्युपभोगं करोतीति तन्निबन्धनाविवेकख्यातेरपगमात् । नापि विवेकख्यातिं प्रकृतिम् । ततो विविक्त आत्मा स्वार्थमभिमन्तुमर्हति । पुरुषार्थौ च भोगविवेकौ प्रकृत्यारम्भप्रयोजकावित्यपुरुषार्थौ सन्तौ न प्रकृतिं प्रयोजयतः।तदिदमुक्तं प्रयोजनं नास्ति सर्गस्येति । अत्र प्रयुज्यते सर्गे प्रकृतिरनेनेति प्रयोजनम् । तत्पुरुषार्थत्वेन नास्तीत्यर्थः । ननु भवतु पुरुषार्थः प्रकृतेः प्रवर्तको निवृत्तिस्तु कुतः प्रकृतेरित्यत उक्तं रङ्गस्येत्यादि । रङ्गस्येति स्थानेन स्थानिनः पारिषदानुपलक्षयति । आत्मानं शब्दाद्यात्मना पुरुषाद्भेदेन च प्रकाश्येत्यर्थः । ननु यथा नर्तकी नृत्यं पारिषदेभ्यो दर्शयित्वा निवृत्ताऽपि पुनस्तः कुतूहलात्प्रवर्तते तथा प्रकृतिरपि पुरुषायात्मानं दर्शयित्वा निवृत्ताऽपि पुनः प्रवर्त्स्यतीत्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** ॥ **प्रयोजनेति** । उक्तरीत्या प्रकृतिप्रवृत्तिप्रयोजकयोर्भोगविवेकज्ञानरूपप्रयोजनयोरभावादित्यर्थः। पुनरप्रवृत्तौ पुरुषदर्शनाद्यसहकृतत्वरूपं निमित्तान्तरमाह ॥ **उक्तं चेति** । सुकुमारताऽतिपेशलता । पुरुषदर्शनाद्यसहकृतेति यावत् । या दृष्टाऽस्मीत्यत्र विवेकेनेति शेषः । अयम्भावः । असूर्यं पश्या हि कुलवधूर्यदि प्रमादात्परपुरुषेणेक्ष्यते तदा तथा यतते । यथैतां पुरुषान्तराणि न पुनः पश्यन्तीत्येवं प्रकृतिः कुलवधूतोऽप्यधिका दृष्टा विवेकेन न पुनः पुनर्द्रक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **भेदग्रहसद्भावादिति** । भेदग्रहरूपान्तःकरणवृत्तिनाशकाभावादिति भावः ॥ **तस्यापि स्वेनैवेति** । कतकरजोन्यायेनेति भावः । ननु माऽस्तु तेषां पक्षे मोक्षोऽपीत्यत आह ॥ **तथा चेति** ॥ **भेदाग्रहनिबन्धनो भ्रम एव बन्ध इति** । ननु भोक्तृत्ववादिनो मते कर्तृत्वाध्यासस्य सत्त्वेऽप्यभोक्तृत्ववादिनो मते कर्तृत्वस्य भोक्तृत्वस्य वा प्रतीतेरेवाभासस्योक्तरीत्या सिद्धया तद्विषयकभ्रमस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वाद्द्रष्टृत्वादेश्च वास्तवत्वेन तद्विषयकस्यापि तस्यासम्भवात्कथमेतादिति चेत् । न । एतन्मते स्वाधीनत्वविषयकभ्रमसद्भावेन तस्यैव भ्रमशब्देन ग्रहणात् । तथा

व्यवहार एव भ्रमशब्देन विवक्षित इत्यप्याहुः ॥ **इत्यत इति** । अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ **निवर्तनीयत्वादिति** । अपुरुषार्थत्वादिति भावः । भेदग्रहस्यापुरुषार्थत्वे दृष्टा मयेत्येतत्कारिकाव्याख्यानरूपवाचस्पतिग्रन्थसम्मतिमाह ॥ **नापीति** । अत्र नापि विवेकख्यातिमित्युक्तत्वादित्येव मूलपाठः । प्राकृतीं ततो विविक्त आत्मा स्वार्थमभिमन्तुमर्हतीत्युत्तरेणान्वयाच्च विवक्षितसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ छ ॥

अ०—ईशस्यासङ्ग्रहादेव न युक्तौ तावुभावपि ॥ चेतनेच्छानुसारेण यदा दृष्टः पटोद्भवः ॥ एतादृशत्वमन्यस्य वस्तुत्वात्केन वार्यते ॥

सु०—एवमुपन्यस्तं मतमधुना निरसनीयम् । तत्र सूत्रकृता क्रममविवक्षित्वा रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमिति प्रथमं परपक्षोपालम्भं विधायानन्तरं प्रवृत्तेश्चेति स्वपक्षसाधनं विहितम् । भाष्यकारस्तु साधकप्रमाणस्य तत्त्वप्रतिपत्त्यङ्गत्वेन तदुपन्यासस्य प्राथम्यं परपक्षनिरासस्य तत्स्थैर्यहेतोर्बहिरङ्गत्वेन तदुपन्यासस्यानन्तर्यमिति । क्रममपि ग्राहयिष्यन्व्यत्ययेन व्याचक्षाणः प्रवृत्तेश्चेति सूत्रस्य पातनिकार्थमाह ॥ ईशस्येति । असङ्ग्रहादनभ्युपगमात् । एवेत्यस्य दोषस्योल्बणत्वं सूचयति । तावुभावपि पुरुषस्य भोक्तृत्वाभोक्तृत्वपक्षौ । नन्वप्रामाणिकस्येश्वरस्यानभ्युपगमे कथमयुक्तत्वमित्यतः प्रवृत्तेश्चेति सूत्रार्थतयेश्वरे प्रमाणमाह ॥ चेतनेति । यदा यस्मात् । तस्मादिति लभ्यते । एतादृशत्वं पटवच्चेतनेच्छानुसारेणोद्भूतत्वम् । अन्यस्य महदादेर्वस्तुत्वात्कार्यत्वादनुमीयमानामिति शेषः । केनेत्याक्षेपे । अयमत्र प्रयोगः । महदादिकं चेतनेच्छाधीनोत्पत्तिकं कार्यत्वात्पटवदिति । यद्वा महदाद्युद्भवश्चेतनेच्छाधीन उद्भवत्वात्पटोद्भववदिति प्रयोक्तव्यम् । प्रयोगद्वयसूचनाय पटोद्भवं दृष्टान्तमुक्त्वा वस्तुत्वादिति हेतुमाह । एवमुक्तावुपलक्षणत्वं ह्युभयत्र ज्ञायेत । उपलक्षणं चैतत् । महदाद्युपादानं चेतनाधिष्ठितमुपादानत्वात्तन्तुवदित्याद्यपि द्रष्टव्यम् । न चान्यश्चेतनस्तथा भवितुमर्हतीति सर्वातिशयी पुरुष ईश्वर एव सिध्यतीति । स्यादेतत् । महदादिकं न तावत्प्रत्यक्षसिद्धम् । अव्यक्तत्वात् । अतः साङ्ख्याचार्यवचनात्त्वयुक्तानुमानाद्वा तदवगमोऽभ्युपगन्तव्यः । तैश्चानेवंविधमेव तदुक्तमनुमितं चेति बाधः । अन्यथाऽऽश्रयासिद्धिरिति । मैवम् । वेद-

SGF Digital Foundation

तस्तदवगमात् । उक्तं हीदमजामेकामित्यादिश्रुतिः प्रधानमपि प्रतिपादयतीति । ननु पुरुषश्चेतनो नान्तःकरणम् । इच्छा चान्तःकरणधर्मो न चेतनस्याविकारस्य । अतोऽप्रसिद्धविशेषणता बाधो वा । पटादेरप्येवम्भावाभावाद्दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं चेति चेन्न । आत्मन एवेच्छावत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथाऽप्युद्भवो नामोत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वा । नाद्यः । प्रथमप्रयोगेऽप्रसिद्धविशेषणत्वात् । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाच्च । द्वितीये चाश्रयासिद्धेः । मया सत्कार्यवादस्याभ्युपगतत्वात् । द्वितीयेऽप्येत एव दोषाः । त्वया व्यक्त्यनभ्युपगमादिति चेन्न । असत्कार्यवादस्य साधितत्वात् । सत्कार्यवादे प्रमाणाभावाच्च । असदकरणादित्यादिभिश्च किं कार्यस्य प्राक्करणव्यापारात्सत्त्वमात्रं साध्यमुतात्यन्तसत्त्वम् । आद्ये सिद्धसाधनम् । सदसत्त्वाभ्युपगमात् । द्वितीये त्वसदकरणादितिवत्सदकरणादित्यपि समानम् । न हि सन्नात्मा केनचित्क्रियते । नन्वसतः कथं कर्मत्वम् । सतः कथं कार्यत्वमित्यपि समानम् । अनेन घटो जायत इत्यपि प्रत्युक्तम् । तर्हि घटं करोतीत्यादेः कोऽर्थः । मृत्तिकां घटीं करोतीति । मृत्तिका घटी भवतीति । असदुत्पत्तौ खरविषाणमपि कुतो नोत्पद्यत इति चेत् । तदात्मकस्योपादनस्याभावादिति ब्रूमः । अन्यथा सत उत्पत्तावात्माऽपि कुतो नोत्पद्यत इति समानम् । यद्यपि कार्येण कारणं सम्बद्धं तदुपजनयत्युतासम्बद्धमेवेति पृष्टम् । तत्र कारणशब्देनोपादनं वा विवक्षितं निमित्तं वा । आद्ये जनयतीत्येव नेष्यते । किन्तु निमित्तकारणानि तत्कार्यतां नयन्ति । द्वितीये तु कार्याकारेणासम्बद्धं कारणाकारेण सम्बद्धमित्युत्तरम् । अत एव नातिप्रसङ्गः । शक्तिश्च कारणानां सदसद्विषया । अन्यथा निर्विषयत्वापातात् । न हि सत्कर्तुं शक्यं भवति । यच्च तन्तुपटयोरभेदानुमानं तत्राभेदमात्रसाधने सिद्धसाध (नम् । भे) नत्वम् । भेदाभेदाङ्गीकारात् । अत्यन्ताभेदसाधने तन्तुधर्मत्वं तावदसिद्धम् । न हि स्वयमेव स्वस्य धर्मो भवति । न ह्युपचारोऽनुमानप्रवृत्तेरङ्गम् । अतिप्रसङ्गात् । कथं च तन्तुधर्मत्वं पटस्य । तन्तुविशेषणत्वामिति चेन्न । पुरुषादिविशेषणे दण्डादौ व्यभिचारात् । तदाश्रितत्वमिति चेन्न । अभेदेनासिद्धिप्रसङ्गात् । कुण्डबदरादौ व्यभिचाराच्च । तदात्मकत्वमिति चेन्न । साध्याविशिष्टत्वापत्तेः । अभेदेन भेदाभावः साध्यत इति चेन्न । भेदाभावातिरिक्तस्याभेदस्या-

SGRF Foundation

नभ्युपगमात् (परेणेति शेषः)। अभ्युपगमेऽपि बाधात्। एवमुपादानोपादेयभावोऽप्यसिद्ध एव। न हि स्वयमेवोपादनमुपादेयं चेति युक्तम्। करणत्वकर्मत्वयोर्भेदनियतत्वात्। संयोगाप्राप्त्यभावश्चात्यन्तभेदाभावादुपपत्स्यते। गुरुत्वान्तरकार्यादर्शनं चाभेदाङ्गीकारेण भविष्यति। एतेन कार्यत्वमभूत्वाभावित्वं चेदसिद्धमस्माकम्। अभिव्यक्तिधर्मकत्वं चेद्युष्माकमिति च निरस्तम्। तदिदमुक्तं केन वार्यत इति ॥ छ ॥

टि०—नन्वीशस्यासङ्ग्रहादेवेति वाक्यं न तावत्पूर्वग्रन्थशेषः। नाप्युत्तरग्रन्थशेषः। सूत्रव्याख्यानरूपत्वाभावात्। न च साक्षात्सूत्रकथनरूपत्वाभावेऽपि प्रवृत्तेश्चेतत्सूत्रव्याख्यानाय पातनिकारूपत्वेन तद्व्याख्यानपरोत्तरग्रन्थशेषत्वं सम्भवतीति वाच्यम्। रचनानुपपत्तेश्चेति पूर्वसूत्रपरित्यागेन पूर्वं प्रवृत्तेश्चेति सूत्रव्याख्यानस्याप्यसङ्गततया तच्छेषत्वासम्भवात्। न च साधकप्रमाणोपन्यासपरत्वात्प्रवृत्तेश्चेत्यस्य प्राथम्यं परपक्षनिरासोपन्यासार्थत्वाच्च रचनानुपपत्तेश्चेत्यस्यानन्तर्यमिति सूत्रद्वयस्य क्रमज्ञापनाय व्यत्यासेन व्याख्यानमिति वाच्यम्। वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन स्वपक्षसाधकपरपक्षनिरासोपन्यासत्वेन पूर्वोत्तरभावनियमायोगात्। योगे वोक्तरीत्या सूत्रद्वयस्य सूत्रकृताऽपि सन्निवेशनीयत्वेन यथोक्तसूत्रकारीयसन्निवेशायोगप्रसङ्गादित्यतः पूर्वग्रन्थेन सङ्गतिं सूचयन्नेव प्रवृत्तेश्चेत्येतत्सूत्रव्याख्यानपरोत्तरग्रन्थशेषतया वाक्यं सङ्गमयितुं सूत्रकारीययथोक्तसूत्रद्वयसन्निवेशोपपादनपुरःसरं स्वपक्षसाधकोपन्यासपरतया प्रवृत्तेश्चेत्यस्य प्राथम्यं रचनानुपपत्तेरित्यस्य परपक्षनिरासोपन्यासपरतया तदानन्तर्यञ्च तत्र हेतूक्त्योपपादयति ॥ **एवमित्यादिना** ॥ **पातनिकार्थमिति**। प्रसक्त्यर्थमित्यर्थः। उत्तरत्र प्रकारान्तरेणापि दूषणेनैवकारस्य तद्व्यावर्तकत्वायोगाद्वैय्यर्थ्यं विरुद्धार्थत्वं चेत्यत आह ॥ **एवेतीति**। ताविति न भोक्तृत्वाभोक्तृत्ववादिनोः परामर्शः। तयोः पूर्वत्र प्रकृतत्वेऽपि स्वतो युक्तत्वाभावेनायुक्ताविత्यस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गात्। अनुपपन्नपक्षस्वीकारेणायुक्तत्वोपपादने च लक्षणाप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य पूर्वप्रकृतपक्षयोरेव परामर्शोऽयमित्याह ॥ **तावुभावपीति** ॥ **कथमयुक्तत्वामिति**। तथा सति भवद्भिरप्यप्रामाणिकस्य नरविषाणादेरनभ्युपगमेन भवत्पक्षस्याप्ययुक्तत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ **प्रमाणमाहेति**। जाताविदमेकवचनम्। अनुमानरूपप्रमाणान्याहेत्यर्थः। यदाशब्दस्य कालार्थतायाः प्रकृतेऽयोगाद्धेत्वर्थतया

तं व्याचष्टे ॥ **यदा यस्मादिति** । यदाशब्दस्तु हेत्वर्थे कालार्थे चापि भण्यत इति वचनादिति भावः॥ **लभ्यत इति** । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादिति भावः । एतादृशत्वमित्यत्रैतच्छब्दो न प्रकृतपटोद्भवपरामर्शकः । तथा सति वस्तुत्वादिति हेतुकथनस्याश्लिष्टत्वापातात् । किन्तूद्भूतपरामर्शक इति भावेनैतादृशत्व-मित्येतद्व्याख्याति ॥ **एतादृशत्वमिति** । यस्यकस्यचिच्चेतनेच्छानुसारेणोद्भूतत्वसाधनस्य प्रकृतानुपयोगित्वेनान्यपदस्य तत्परत्वायोगात्प्रकृतोपयोगितया तद्व्याचष्टे ॥ **अन्यस्येति** । अनादिप्रागभावादावव्यभिचारायाह ॥ **कार्यत्वादिति** । वस्तुत्वस्य ज्ञापकहेतुत्वेन कारकहेतुत्वाभावात्तदनुगुणं शेषं पूरयति ॥ **अनुमीयमानमिति शेष इति** ॥ **आक्षेप इति** । न केनापीत्याक्षेप इत्यर्थः । उत्तरत्र परिहाराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादिति भावः । नन्वत्रो-द्भवदृष्टान्तानुसारेणोद्भवत्वस्यैव हेतुतया वा कार्यत्वहेत्वनुरोधेन पटादेरेव दृष्टान्ततया वा वक्तव्यत्वात्तथाऽनुक्त्वोद्भवस्य दृष्टान्ततया कार्यत्वस्य च हेतुतयोक्तिर्भाष्यकारीया व्यर्थेत्यतस्तथोक्तावेकैकप्रयोगमात्रसूचकत्वप्राप्त्या प्रयोगद्वयप्रकारसूचकत्वालाभात्तल्लाभार्थतया तथोक्तेरर्थवत्त्वमित्यभिप्रेत्य प्रयोगद्वयप्रकारसूचकतया तथोक्तेरर्थवत्तामुपदर्शयितुं किं तत्प्रयोगद्वयमित्यतस्तत्प्रकारमुपदर्शयति ॥ **अयमत्र प्रयोग इत्यादि** । एवं प्रयोगद्वय-प्रकारं प्रदर्श्य तत्सूचकतया भाष्यकारीयविचित्रोक्तेरर्थवत्तामाह ॥ **प्रयोगद्वयेति** । अन्यथोद्भवादित्येवावक्ष्यदिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । वस्तुत्वादिति हेतुमुक्त्वा पटोद्भव इति दृष्टान्तमाहेत्यपि द्रष्टव्यम् । कथं विचित्रोक्त्याऽपि प्रयोगद्वयसूचनसिद्धिरित्यत आह ॥ **एवमुक्ताविति** । उद्भवस्य दृष्टान्ततया वस्तुत्वस्य च हेतुतयोक्तावित्यर्थः ॥ **उभयत्रेति** । दृष्टान्तहेतुवचनयोरित्यर्थः । पटोद्भव इति वचनेन स्वानुरूपस्योद्भवत्व-हेतोः कार्यत्वादिति हेतुवचनेन स्वानुरूपस्य दृष्टान्तस्योपलक्षणत्वं विज्ञायत इत्यर्थः । अन्यथा वाक्यार्थानुपपत्तिरिति भावः । यद्यपि वक्ष्यमाण-रीत्यैकप्रकारोक्तावप्युपलक्षणतया व्याख्यानेनापि प्रयोगद्वयस्य सूचकत्वं सिद्ध्यत्येव । तथाऽपि विचित्रोक्तौ वाक्यार्थानुपपत्त्योपलक्षणत्वाव-श्यम्भाववदेकप्रकारोक्तौ तदनुपपत्त्यभावेनोपलक्षणत्वानावश्यम्भावान्न नियमेन तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य प्रयोगद्वयसूचनार्थत्वं विचित्रोक्तेराश्रितमित्यव-धेयम् ॥ **इत्यपीति** । उपलक्षणं चैतत् । महदादिकर्ता चेतनः स्वतः प्रवृत्तिमत्त्वात् । कुविन्दवदित्यपि द्रष्टव्यम् । इत्याद्यपीति पाठे आदिशब्द-स्यैवायमर्थः । नन्वेतैरनुमानैर्महदादेश्चेतनाधीनत्वमेव सिद्धम् । तच्च जीवाधीनतयाऽप्युपपद्यत इति नानेनेश्वरसिद्धिरित्यत आह ॥ **न चेति** ॥ ॥ १६ ॥

तथेति । महदादिनियामक इत्यर्थः । मूले केन वार्यत इत्यंशस्य वैय्यर्थ्यमाशङ्क्य प्रसक्तदोषाणां सुपरिहार्यतया नानुमानाप्रामाण्यापादनक्षमत्व-मित्यर्थसूचकत्वान्न तदिति भावेन तत्सूचकतया तद्योजयितुं पक्षसाध्यहेतुषु प्रसक्तदोषान्क्रमेण परिजिहीर्षुः प्रथमं पक्षदोषमुद्धर्तुं तमाशङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** । महदादिकं किं सिद्धं पक्षीक्रियते किंवाऽसिद्धम् । आद्येऽपि तत्सिद्धिः किं प्रत्यक्षात्किंवा साङ्ख्याचार्यवचनात्तत्प्रयुक्तानुमानाद्वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **न तावदिति** । द्वितीयतृतीयावुत्थापयति ॥ **अत इति** । अन्यस्याभावादिति भावः । अस्त्वेवमेव तर्ही-त्यतो धर्मिग्राहकविरोधान्नैवमित्याशयेन पक्षद्वयं दूषयति ॥ **तैश्चेति** ॥ **अनैवंविधमेवेति**। स्वातन्त्र्येणाचेतनाधीनोत्पत्तिकमेवेत्यर्थः ॥ **अनुमितं चेति** । अनुमानं च भेदानां परिमाणादित्यादिकमुत्तरत्राकर एव स्फुटम् । असिद्धमेव महदादिकं पक्षीक्रियत इत्याद्यद्वितीये दोषमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ **वेदत इति** । महतः परमव्यक्तमित्यादिवेदत इत्यर्थः । तथा च नाश्रयासिद्धिर्नापि धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः । वेदेनेश्वराधीनतयैव तत्प्रतिपादनादिति भावः । ननु सर्वस्यापि वेदस्य भगवत्परत्वस्यैव त्वयाऽप्यभ्युपगमात्कथं वेदतो महदादिसिद्धिस्त्वत्पक्ष इत्यतः परममुख्यया वृत्त्या तस्य भगवत्परत्वेऽपि मुख्यया वृत्त्याऽन्यप्रतिपादकत्वस्याप्यङ्गीकारान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योक्तार्थे सम्मतिमाह ॥ **उक्तं हीति** ॥**अजामेकामिति** । आहेत्यादिनेति शेषः। प्रधान-मित्युपलक्षणम्। महादाद्यपीत्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यप्यत्र महदादिकं न तावत्प्रत्यक्षसिद्धमित्यादिपूर्वग्रन्थानुरोधेन महदादिस्वरूपसाधकं वाक्यमेवोदाहर्त-व्यम्। न त्वजामेकामिति प्रधानप्रतिपादकं वाक्यमपि । तथाऽप्युपलक्षणं चैतदित्यादिना महदाद्युपादानं चेतनाधिष्ठितमिति महदाद्युपादानपक्षकस्याप्यनु-मानस्य प्रदर्शितत्वात्तत्र धर्मिग्राहकत्वाभिप्रायेणाजामेकामिति वाक्यमुदाहृतम्।आदिपदेन च महदादिकं चेतनाधीनोत्पत्तिकमित्याद्यनुमाने धर्मिग्राहकस्य महत इत्यादेः परिग्रहः। यद्यपि चात्र चेतनेच्छानुसारेणेत्यादिमूलोपदर्शितप्रयोगधर्मिभूतमहदादिस्वरूपसाधकवाक्यस्य स्वशब्देनोपलक्षितानुमानधर्मिभूत-प्रधानस्वरूपसाधकवाक्यस्य त्वादिशब्देनोपादानमत्र कर्तुमुचितम् । तथाऽप्यजामेकामिति प्राह श्रुतिरेतां यदा तदेत्यादिनाऽजामेकामिति वाक्यस्य परममुख्यया वृत्त्या भगवत्परत्वस्य मुख्यया वृत्त्या प्रधानपरत्वस्य च स्पष्टं वर्णितत्वात्तस्य स्वशब्देनोपादानम् । महदादिप्रतिपादकस्य त्वजामे-कामिति वाक्ये भाष्यकारैरुपवर्णितन्यायसञ्चारेण भगवत्परत्वस्य महदादिपरत्वस्य चानुसन्धेयत्वान्न तस्य स्वशब्देन ग्रहणं युक्तमित्यभिप्रेत्यादि-

शब्देन तदुपादानं कृतमित्यवधेयम् । साध्यदोषमुद्धर्तुमाशङ्कते ॥ **ननु चेति** ॥ **अन्तःकरणधर्म** इति । तस्य परिणामित्वादिति भावः । कुतो नेच्छा चेतनस्य धर्म इत्यतस्तस्याविकृतत्वादित्यभिप्रेत्य हेतुगर्भविशेषणमाह ॥ **अविकारस्येति** ॥ **अप्रसिद्धविशेषणतेति** । चेतनस्यापरिणामित्वादिच्छाशून्यत्वेन चेतनेच्छाया एवाप्रसिद्धत्वेन तद्घटितसाध्यस्य सुतरामप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ **बाधो वेति** । उक्तरीत्या चेतनस्येच्छाराहित्यस्य सिद्धत्वेन चेतनेच्छाधीनोत्पत्तिकत्वाभावस्यैव पक्षे सिद्धत्वादिति भावः ॥ **एवं भावाभावादिति** । चेतनेच्छाधीनोत्पत्तिकत्वाभावादित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । सेच्छं चेत्किमचेतनम् । इच्छाम्यहमिति ह्येवं निजानुभवरोधतः । अचेतनेच्छापगतेत्यादिनोत्तरत्रेति शेषः ॥ **प्रथमप्रयोग इति** । महदादिकं चेतनेच्छाधीनोत्पत्तिकं कार्यत्वादिति प्रथमप्रयोग इत्यर्थः ॥ **अप्रसिद्धेति** । सत्कार्यवादिना मयाऽसतः सत्तासम्बन्धरूपोत्पत्तेः क्वाप्यनङ्गीकारादिति भावः । द्वितीय इति प्रयोग इत्यनुवर्तते । महदाद्युद्भवपक्षकप्रयोगेऽपीत्यर्थः। आश्रयासिद्धिरित्यत्राश्रयशब्दः पक्षदृष्टान्तोभयपरः। ततश्च पक्षदृष्टान्तयोरसिद्धेरित्यर्थः। प्रतिज्ञातानप्रसिद्धविशेषणत्वादिदोषानुपपादयति ॥ **मयेति** । अत्यन्तसत्कार्यवादाभ्युपगमेनासतः सत्तासम्बन्धरूपचेतनाधीनोत्पत्तिकत्वस्याप्रसिद्धेरप्रसिद्धविशेषणत्वम् । सत्कार्यवादमभ्युपगच्छता पटस्याप्युक्तरूपचेतनाधीनोत्पत्तेरनङ्गीकाराद्दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वम् । सत्कार्यवादाङ्गीकारेणोक्तरूपाया महदाद्युत्पत्तेःपटाद्युत्पत्तेर्वाऽसत्त्वात्पक्षदृष्टान्तयोरसिद्धिरिति भावः॥ **द्वितीयेऽपीति**। अभिव्यक्तिरुद्भव इति द्वितीयपक्षेऽपीत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वसाध्यवैकल्याश्रयासिद्धिलक्षणा एवेत्यर्थः । तानेवोपपादयति ॥ **त्वयेति** ॥ **साधितत्वादिति** । असद्यत्कार्यरूपेण कारणात्मनाऽस्ति हि । अनवस्थाऽन्यथा हि स्यात्सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरित्यादिनाऽऽरम्भणाधिकरण इति शेषः । असत्कार्यवादस्य साधितत्वादित्यनेनैव प्रागुद्भाविताशेषदोषपरिहारो यद्यपि सिद्ध एव तथाऽपि पराभिमतस्य कार्यकारणयोरत्यन्ताभेदस्य निरासार्थं प्राक् सत्कार्यवादसाधकत्वेन परोपन्यस्तहेतून्निराकर्तुं तत्प्रसक्त्यर्थमाह ॥ **सत्कार्येति** ॥ **सदकरणादित्यापि समानमिति** । अनेन कार्यं प्राक् सदसदकरणादिति परानुमाने कार्यं प्रागसत्सदकरणादिति सत्प्रतिपक्ष उक्तो भवति । व्याप्तिभावाभावाभ्यां वैषम्यान्न सत्प्रतिपक्षतेत्यतोऽस्यापि व्याप्तिमुपपादयति॥**न हीति** । ननु घटं करोतीति द्वितीयया घटस्य कर्मत्वमुच्यत इति तावदविवादम् । कर्मत्वं च कारक-

विशेषत्वम् । तच्चासतो न सम्भवतीति प्रतिपक्षानुमाने पूर्ववादी प्रतिकूलतर्कमाशङ्कते ॥**नन्विति** । घटं करोतीत्यत्रेति शेषः । एवाञ्चासमानबलत्वान्न सत्प्रतिपक्ष इति भावः।असतो द्वितीयोक्तकर्मत्वानुपपत्तिवत्सतोऽपि घटं करोतीत्युक्तकार्यत्वानुपपत्तेः पूर्वानुमानस्यापि प्रतिकूलतर्कपराहतत्वेन साम्याद्युक्तः प्रतिपक्ष इत्याह॥**सतः कथं कार्यत्वमिति** । ननु तथाऽपि घटो जायत इति घटस्य जनिकर्तृत्वानुभवादसतः कर्तृत्वानुपपत्तेः सत्कार्यवादसिद्धिरित्यतस्तर्हि तत एव जायत इत्युक्तकार्यत्वानुपपत्त्या प्रागसत्त्वस्यापि सिद्धेः परस्यापीष्टसिद्धेरित्याशयेनाह ॥**अनेनेति**। अस्त्वेवं प्रतिवादिमुखमुद्रणम्। वस्तुतत्त्वं किमित्याभिप्रेत्य सुहृद्भावेन पृच्छति॥**तर्हीति** । आदिपदेन घटो जायत इत्यस्य सङ्ग्रहः। घटं करोतीत्यस्य व्याख्या मृत्तिकां घटी करोतीति। घटो जायत इत्यस्य तु मृत्तिका घटी भवतीति । नन्वनेन ग्रन्थेन घटो जायत इत्यादीनामर्थान्तराभ्युपगमेनोपपत्तिरित्युच्यते । तस्मात्प्रध्वस्तभेदादीति वाक्यव्याख्यावसरे घटो जायते घटं जनयतीत्यनुत्पन्नस्यापि कर्तृत्वं कर्मत्वं च । तस्मात्कार्यस्य कारणाभेदात्प्रागुत्पत्तेर्विनाशोत्तरं च सत्त्वादेव युज्यते । नाप्यत्यन्तासतः कारकत्वमित्यादिना ग्रन्थेन घटादीनां पूर्वं सत्त्वेन घटो जायत इत्यादेरुपपत्तिर्वक्ष्यते । पूर्वत्र स्वसत्प्रतीतिव्युत्पादनावसरे कर्तृत्वादेर्बौद्धत्वानभ्युपगमे घटो जायत इत्यादि न स्यादिति चोक्तम् । तत्कथमेषां ग्रन्थानां परस्परं न विरोध इति चेत् । अत्र गुरवः। अत्यन्तसत्कार्यानभ्युपगमेऽपि कारणात्मना सत्त्वाभ्युपगमात्कारकव्यापारात्प्रागकार्यात्मकस्य कारणस्य कारकव्यापारेण कार्यरूपतापत्तेः सदसत्कार्यमते जनित्वान्मृत्तिका घटी भवतीत्यादिर्घटो जायत इत्यादेरर्थ इति न कर्तृत्वानुपपत्तिरित्येतद्ग्रन्थाशयः । तस्मात्प्रध्वस्तभेदादीति व्याख्याग्रन्थस्यात्यन्तिकसत्त्वस्योक्तरीत्याऽनेकानुपपत्तिग्रस्तत्वात्कार्यस्य कारणात्मनाऽपि सत्त्वानभ्युपगमे उक्तजनिपदार्थासम्भवाद्घटो जायत इति कर्तृत्वाद्यनुपपत्तिरेव । न चासत्ख्यातिग्रन्थोक्तप्रकारेण बौद्धकर्तृत्वाद्यभ्युपगमेनोपपत्तौ कारणात्मना कार्यसत्त्वसाधकतया कर्तृत्वाद्युक्तिरयुक्तेति वाच्यम् । प्रतीतिसिद्धप्रध्वस्तभेदसत्त्वस्य प्रकारान्तरेणानुपपत्त्या तदर्थतया कारणात्मना सत्त्वस्य तत एव तादृशजनिपदार्थस्य चावश्याङ्गीकार्यत्वासिद्धेः कर्तृत्वादेरपि निर्वाह इत्याशयेनाभ्युच्चययुक्तितया कर्तृत्वादेरुपन्यासात् । अत एव तत्र भाष्ये स्वशब्देन भेदग्रहणम् । आदिपदेन च कर्तृत्वादेरुपादानम् । न तु कर्तृत्वादेरन्यथानिर्वाहाभावाभिप्रायेण । अथवा भातीत्यादिभानादिक्रियाकर्तृत्वस्य बौद्धस्यासति व्यवहारवद्बौद्धस्य जनिकर्तृत्वस्य नात्यन्तासति व्यवहार इत्याशये-

SGRF
Sri Gangadharji ... Foundation

नास्यापि साधकतयैवोपन्यास इत्याशयः । एवञ्च न वक्ष्यमाणग्रन्थेनैकवाक्यतायामनुपपत्तिः । अत एव सत्त्वमात्रसाध्ये सिद्धसाधनमित्येतद्ग्रन्थेनाप्यत्यन्तासतः कारकत्वमित्यन्तपदमुत्तरग्रन्थेनाप्यस्य पूर्वग्रन्थेन विरोधः । तत्र परं प्रति प्रतिबन्दीमुखेन च प्रवृत्त्या पराङ्गीकृतात्यन्तासत्कार्यवादस्यानुपपन्नताया वक्ष्यमाणत्वात्सदसत्कार्यवादस्य च परेणानभ्युपगमात् । अभावाश्रयादिवत्कर्तृत्वादेर्बौद्धत्वानङ्गीकारे तव घटो जायत इत्यादेरनुत्पत्तिरेवेत्याशयात् । तस्मान्न पूर्वोत्तरेण च विरोध इति ।प्रतिपक्षानुमाने बाधकान्तरमाशङ्कते ॥**असदुत्पत्ताविति**। असतो घटादेरुत्पत्तावित्यर्थः । अविशेषादिति शेषः । ततश्चोक्तबाधकभावाभावाभ्यां वैषम्यादनुमानयोर्न प्रतिपक्षत्वमिति भावः । असतो घटस्य तदात्मकोपादानसद्भावादुत्पत्तावपि खरविषाणस्य तद्विरहादनुत्पत्त्युपपत्तेरविशेषासिद्ध्या व्याप्तिविकलोऽयं प्रसङ्ग इत्याशयेनाह ॥ **तदात्मकस्येति** । अत्र वैषम्यमात्रे तात्पर्यं न तु यत्रोपादानमस्ति तत्रोत्पत्तिरिति व्याप्तावपि तात्पर्यमभिमतम् । अतो न स्वप्नाधिकरणीयग्रन्थविरोध इत्यवधेयम् । अवश्यं चैतदेवं यदात्मकमुपादानमस्ति तदुत्पद्यते । यदात्मकं तन्नास्ति तन्नोत्पद्यत इति तच्च सद्वाऽसद्वेत्यन्यदेतत् । अन्यथा परस्याप्यगतेरित्यभिप्रेत्य स्थापनानुमाने बाधकान्तरमाह ॥ **अन्यथेति** । ततश्च समानबलत्वमेवेति प्रतिपक्षोऽप्रत्यूह इति भावः । एवमत्यन्तसत्त्वं साध्यमिति द्वितीयेऽसदकरणहेतुं निरस्योपादानग्रहणार्थं हेतुमपि निराकर्तुमाह ॥ **यदपीति** ॥**जनयतीत्येव नेष्यत इति** । मृत्तिकाया घटात्मना भवने शक्तिमत्त्वाच्छक्तिरूपकारणत्वस्य तदनुमापकानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वस्य च सत्त्वेऽप्यवस्थान्तरापत्तिरूपजनिं प्रति कर्मभूतत्वेन तत्सम्पादकत्वाभावान्न तद्रूपं जनकत्वमिति भावः । तर्हि जनिरेव न सिद्ध्येदिति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । उपादनस्याजनकत्वेऽपि निमित्तकारणानां तथात्वात्तत्सिद्धिरित्याह ॥ **निमित्तेति** ॥ **अत एवेति** । कार्याकारेणासम्बद्धस्यापि कारणाकारेण सम्बद्धस्यैव तज्जनकत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वस्मात्सर्वसम्भवापत्तिरूप इत्यर्थः । किञ्चासम्बद्धत्वेऽपि कारणं तदेव करोति यत्र शक्तमिति कथमतिप्रसङ्गः । ननु सा शक्तिः सर्वत्र चेत्सैवाऽव्यवस्था शक्यविषया चेदसति शक्ये शक्यविषयत्वायोगात्सदेव कार्यं स्यादित्यतो यत्कार्याकारेणासत्कारणाकारेण च सत्तद्विषयत्वाश्रयणान्न कश्चिद्दोष इत्याशयेनाह ॥ **शक्तिश्चेति** । निर्विषयत्वमेवोपपादयति ॥ **न हीति**। अत्यन्तसदित्यर्थः ॥ **उपलक्षणं**

चैतत् । नाप्यत्यन्तमसत्कर्तुं शक्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । ततश्च परिशेषात्सदसद्विषयत्वसिद्धिरिति भावः । यद्यपि न च कारणादन्यदित्यादिनोक्तमनुमानमनिराकृत्य द्वितीयाद्यनुमानदूषणमयुक्तम् । तथाऽपि द्वितीयाद्यनुमानदूषणेन तस्यापि दूषितप्रायत्वात्स्पष्टदूषणत्वाद्वा तदनिराकृत्य विशेषानुमानान्येव निराचिकीर्षुः पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तन्तुधर्मत्वादित्यनुमानं तावन्निराकरोति ॥ **यच्चेति** । केचित्तु यद्यपि तन्तुपटयोरभेदे प्रत्यक्षमपि प्रमाणमुक्तं तथाऽपि कथायां तदनुद्भाव्यत्वात्तन्मात्रेणापि तन्निरासप्रसिद्धेः किं पृथक् तन्निराकरणेनेत्यभिप्रेत्य तदनिराकृत्यैवानुमानमात्रनिराकरणमिदमित्याहुः । सिद्धसाधनत्वमेव विशदयति ॥ **भेदाभेदेति** । असिद्धिमेव प्रकटयति ॥ **न हीति** । अन्यथा तन्तोरपि तन्तुधर्मत्वं स्यादिति भावः । ननु यद्यपि पटस्य मुख्यं तन्तुधर्मत्वं नास्ति तथाऽप्युपचरितं तदस्त्येव । तदेव हेतुतयाऽभिमतमिति नासिद्धिरित्यत आह ॥ **न हीति** । तथा सति देवदत्तस्याप्युपचरितसिंहत्वेन पशुत्वानुमानं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्याह ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । हेत्वनिरुक्त्याऽप्यनुमानं दूषयति ॥ **कथं चेति** । तन्तुधर्मत्वं किं तद्विशेषत्वमभिमतं किंवा तदाश्रितत्वं तदात्मकत्वं वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यमाशङ्कते ॥ **तन्त्विति** ॥ **व्यभिचारादिति** । यद्यतो भिद्यते इत्यादिपरोक्तव्यतिरेकव्याप्तिविशेषः । द्वितीयमप्याशङ्कते ॥ **तदिति** । दूषयति ॥ **अभेदेनेति** ॥ **असिद्धिप्रसङ्गादिति** । स्वद्रीत्येति शेषः । वस्तुनि विकल्पासम्भवादन्यतरासिद्धिर्दोष एव । नेति मन्यमानं दोषान्तरमाह ॥ **कुण्डेति** । सत्यपि बदराणां कुण्डाश्रितत्वे तदभेदस्याभावेन तदत्यन्ताभेदस्य दूरापास्तत्वादिति भावः । ननु भेदाभावस्यैव साध्यत्वान्न साध्याविशिष्टयमित्याशङ्कते ॥ **अभेदेनेति** ॥ **अनभ्युपगमादिति** । परेणेति शेषः । तथा च भेदाभावस्यैव साध्यत्ववत्साधनत्वस्यापि प्रसक्त्या साध्याविशिष्टयप्रसङ्गात्सिद्धसाधनत्वं सन्दिग्धासिद्धिर्वेति भावः ॥ **अभ्युपगमेऽपीति** । तादात्म्यमेवाभेद इति स्वीकृत्येति शेषः ॥ **बाधादिति** । तन्तुपटयोर्भेदस्य ह्युपादानत्वेन तु द्रव्यमित्यादिना साधितत्वादुत्तरत्र साधयिष्यमाणत्वाच्च तदभावसाधने बाध इत्यर्थः ॥ **एवमिति** । अत्यन्ताभेदवादिनस्तव मत इति शेषः ॥ **करणत्वकर्मत्वयोरिति** । उपादीयते वस्त्वनेनेति करणव्युत्पत्त्योपादानशब्देन करणत्वस्योपादातुं योग्यमुपादेयमिति कर्मसाधनेन चेतनकर्मत्वस्य लब्धत्वात्करणत्वकर्मत्वयोरित्युक्तमिति ध्येयम् ॥ **भेदनियमादिति** । अन्यथा लक्षणाविरोधप्रसङ्गादिति भावः ॥ **उपपत्स्यत इति** ।

तथा चान्यथासिद्धत्वान्न तेनात्यन्ताभेदसाधनं सम्भवतीति भावः ॥ गुरुत्वान्तरेति । गुरुत्वान्तरकार्यावनत्यदर्शनमित्यर्थः ॥ भविष्यतीति । तथा चान्यथासिद्धत्वान्नैतदप्यत्यन्ताभेदसाधकमिति भावः ॥ एतेनेति ॥ उद्भवो नामोत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वेति विकल्पदूषणनिराकरणप्रकारेणेत्यर्थः । असत्कार्यवादस्य साधितत्वेन सत्कार्यवादस्य दूषितत्वेन चाभूत्वाभावित्वरूपकार्यत्वस्य सिद्धतया तदसिद्ध्यप्रसक्तेरिति भावः । कृतस्य चर्चस्योद्भाव्यत्वपरिहाराय मूलारूढतां दर्शयति ॥ तदिदमिति ॥ छ ॥

अ०—न च काचित्प्रमोक्तार्थे श्रुतिरेव प्रमा हि नः ॥ आप्तत्वमुक्तमार्गेण वक्तुर्नैवोपपद्यते ॥ अप्रामाण्यस्यतरत्वस्य स्वीकारादपि मायिवत् ॥ स्वोक्ताखिलनिषेधी स्यान्न च किञ्चित्प्रसिध्यति ॥

सु०—तदेवं पटाद्युत्पत्तौ चेतनस्य कुविन्दादेः प्रवृत्तेरुपलम्भात्तद्दृष्टान्तेन महदाद्युत्पत्तेरपि चेतनेच्छाधीनत्वमित्येवं स्वपक्षं प्रसाध्य परपक्षनिरासार्थं रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमिति सूत्रं व्याख्यातुं पीठमारचयति ॥ न चेति । न केवलमस्मन्मते प्रमाणसद्भावः । किन्तु साङ्ख्योक्तार्थे प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वे किमपि प्रमाणं नास्ति । तथा हि । किमत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं स्यादुत आगमोऽथवाऽनुमानं वा । नाद्यः । तद्ध्यस्मदादीनां वा योगिनां वा । न प्रथमः । अस्यार्थस्यातीन्द्रियत्वात् । न द्वितीयः । असिद्धेः । न ह्येवं योगिनः पश्यन्तीत्यस्माकं प्रमाणमस्ति । नाप्यागमः । स ह्यपौरुषेयः पौरुषेयो वा स्यात् । नाद्य इत्याह ॥ श्रुतिरेवेति । श्रुतिर्नोऽस्माकमेव मते प्रमा हि । सर्वाऽपि हि श्रुतिरीश्वरमेव स्वातन्त्र्येण सकलजगत्कारणं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं प्रतिपादयति । प्रधानं च तदायत्तसत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिमत्तदधिष्ठितं जगदुपादानमात्रमिति । तथा हि । यः सर्वज्ञः सर्ववित् । यो योनिमधितिष्ठत्येक इत्यादि । तथा च श्रुतिः परस्य प्रतिपक्षभूतैव । पौरुषेयोऽपि किं स्मृतीतिहासपुराणलक्षणः । उत साङ्ख्याचार्यप्रणीतः । नाद्यः । तस्याप्यस्मन्मतानुसारित्वात् । प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः । क्षोभयामास भगवान्सृष्ट्यर्थं जगतो विभुरित्यादिवचनात् । न द्वितीयः । तत्प्रामाण्यस्यासम्मतेः । आप्तोक्तत्वेन तत्प्रामाण्यसिद्धिरिति चेत्तत्राह ॥ आप्तत्वमिति । उक्तमार्गेण

श्रुतिरेव प्रमा हि न इत्युक्तरीत्या श्रुतिविरुद्धभाषित्वादित्यर्थः । वक्तुः साङ्ख्यप्रणेतुः । यद्वेतरेषां चानुपलब्धेरित्युक्तमार्गेण । साङ्ख्यशास्त्रेऽपि ह्याख्यायिकासु योग्यानुपलब्धिबाधिता बहवोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते । अथवाऽ विप्रलम्भस्तज्ज्ञानमित्याद्युक्तमार्गेणाप्तत्वनिश्चायकप्रमाणाभावादित्यर्थः । कपिलो वासुदेवाख्यस्तन्त्रं साङ्ख्यं जगाद ह । ब्रह्मादिभ्यश्च देवेभ्यो भृग्वादिभ्यस्तथैव च । तथैवासुरये सर्ववेदार्थपरिबृंहितम् । सर्ववेदविरुद्धं च कपिलोऽन्यो जगाद ह । साङ्ख्यमासुरयेऽन्यस्मै कुतर्कपरिबृंहितमिति पुराणोक्तमार्गेणेति वा । ऋषिं प्रसूतं कपिलमित्यादिश्रुत्युदाहरणमप्यनेनैव निरस्तम्। एतेनैवागमाद्योगिप्रत्यक्षावगम इत्यपाकृतम्। न केवलमुक्तमार्गेणाप्तत्वानुपपत्तिः । किन्नामानुपपन्नभाषित्वादपीत्याह ॥ अप्रामाण्येति । अपिशब्देन प्रामाण्यस्वतस्त्वमपि समुच्चिनोति । ज्ञानानां प्रामाण्यमप्रामाण्यं च ज्ञानकारणमात्राधीनोत्पत्तिकमिति स्वीकरोति साङ्ख्यः । तच्चानुपपन्नमित्यतोऽप्यसौ नाप्तः । कथं प्रामाण्याप्रामाण्ययोः स्वतस्त्वमनुपपन्नमित्यत आह ॥ मायिवदिति । प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वे साङ्ख्यस्य वचनेनोत्पन्नं ज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं चेत्युभयात्मकं वा स्यात् । परस्परविरोधेनोभयविकलं वा ज्ञानमात्रमुत्प (द्येत) द्यते । निःस्वभावस्य ज्ञानस्यानुपपत्त्या नोत्प (द्यते) द्येत वा । आद्ये सदसद्विलक्षणं विश्वं मन्यमानो मायावादी यथा स्वोक्तनिषेधी सद्विलक्षणमित्युक्त्या प्राप्तस्यासत्त्वस्य स्वयमेवासद्विलक्षणमिति निषेधात् । असद्विलक्षणमित्युक्त्या च प्राप्तस्य सत्त्वस्य स्वयमेव सद्विलक्षणमिति निषेधात् । तथा साङ्ख्योऽपि स्वोक्ताखिलनिषेधी स्यात् । तद्वाक्यजनितज्ञानस्य याथार्थ्ये हि प्रकृतिर्जगत्कारणमित्यादिकोऽर्थो यो लब्धः स एवार्थस्तस्यायाथार्थ्ये निषिद्धः स्यात् । अयाथार्थ्यस्य विषयविपर्यासानतिरेकात् । उभयस्वतस्त्वे वस्तुनो विरुद्धाकारद्वयालिङ्गितत्वं प्रसज्येतेति भावः । मायाशब्दस्य व्रीह्यादित्वान्मायीति साधु । नन्वेवमपि याथार्थ्येन प्रकृतिर्जगत्कारणमित्यादिकोऽर्थस्तावत्सिध्यतीत्यत आह ॥ न चेति । न हि परस्परविरोधे किमपि सिध्यतीति भावः । तर्हि प्रामाण्यस्य का गतिरिति चेत् । अप्रामाण्येऽपि दीयतां दृष्टिः । द्वितीये दोषमाह ॥ न चेति । ज्ञानं हि यथावस्थितमयथावस्थितं वाऽर्थं विषयीकुर्यात् । तृतीयप्रकारानिरूपणात् । तथा च

प्रामाण्याप्रामाण्यविकलं ज्ञानमयः शलाकावदविषयमेव स्यात् । एवञ्च न साङ्ख्यवचनात्किञ्चित्प्रसिद्ध्यतीति । तृतीये तु जगदान्ध्यमेव स्यादित्याह ॥ **न चेति** । स्यादेतत् । यदा ज्ञानकरणं गुणोपेतं तदा तदीयायामप्रामाण्यजननशक्तौ गुणेन प्रतिबद्धायां प्रमाणज्ञानमेवोत्पद्यते । यदा तु दोषोपेतं तदा दोषेण प्रामाण्यजननशक्तौ प्रतिबद्धायामप्रमाणज्ञानमेवोत्पद्यते । न हि किमपि करणं युगपदुभयोपेतमुभयाविकलं वा सम्भवति । येनोक्तदोषः स्यादिति । उच्यते । किमर्थमित्थं कल्प्यते । ज्ञानस्योभयाकारत्वप्रसक्तेरिति चेत् । तत्प्रसक्तिरपि कुतो नाभ्युपगन्तव्या । विरोधभयादिति चेत् । करणेऽप्युभयशक्तिविरोधात्कुतो न बिभेषि । यदपि विरुद्धकार्यद्वयजनकं करणं तत्सहकारिसाहित्याहितशक्तिकमेव । प्रकृते च तथाऽभ्युपगमे द्वयोरपि परतस्त्वापत्तिः । किञ्च वचने कौ गुणदोषौ । आप्तानाप्तत्वप्रणीतत्वे इति चेत् । तर्ह्युभयाभावाद्वेदवाक्येनोभयात्मकमनुभयात्मकं वा ज्ञानमुत्पद्येत । नोत्पद्येत वा । अनाप्तप्रणीतत्वं गुण इति चेत् । तर्ह्याप्तप्रणीतत्वं दोषोऽपि किन्न स्यादिति स एव प्रसङ्गः । एतेन साङ्ख्याचार्यवचनं स्वत एव प्रमाणं किमाप्तिनिश्चयेनेत्यपि निरस्तम् । अप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वेनोक्तसकलदोषापत्तेः । अथ महाजनपरिग्रहात्तत्प्रामाण्यनिश्चय इति चेन्न । पूज्यार्थत्वेऽसिद्धेः । बह्वर्थत्वे सव्यभिचारत्वात्सन्दिग्धासिद्धेश्चेति । मा भूत्प्रकृतिकारणत्वे प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षं प्रमाणम् । मा च भूदागमः । अनुमानं तु भविष्यति । यथोक्तम् । भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्येति । अयमर्थः। कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य मूलकारणमस्त्यव्यक्तम् । यथा कूर्मशरीरे सन्त्येवाङ्गानि ततो विभज्यन्ते तस्मिन्नेवाव्यक्तीभवन्ति । एवं कारणान्मृत्पिण्डाद्धेमपिण्डाद्वा कार्याणि घटमुकुटादीनि विभज्यन्ते । सन्त्येव च पृथिव्यादीनि कारणात्तन्मात्रात् । सन्त्येव च तन्मात्राण्यहङ्कारात् । सन्नेव चाहङ्कारो महतः । सदेव च महत्परमाव्यक्तादिति । सोऽयं कारणात्परमाव्यक्तात्पारम्पर्येण विश्वस्य कार्यस्य विभागः प्रतिसर्गे । मृत्पिण्डं हेमपिण्डं वा घटमुकुटादयो विशन्तोऽव्यक्तीभवन्तीति तत्कारणरूपमेवानभिव्यक्तघटमुकुटादिकार्यमपेक्ष्याव्यक्तं भवति । एवं पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विशन्तः स्वापेक्षया तन्मात्रमव्यक्तयन्ति । एवं

तन्मात्राण्यहङ्कारं विशन्त्यहङ्कारमव्यक्तयन्ति । एवमहङ्कारो महान्तमाविशन्महान्तमव्यक्तयति । महान्प्रकृतिं स्वकारणं विशति । प्रकृतेस्तु न क्वचिन्निवेश इति सा सर्वकार्याणामव्यक्तमेव सोऽयमविभागः प्रकृतौ वैश्वरूप्यस्य नानारूपस्य कार्यस्य । तस्मात्कारणे कार्यस्य सत एव विभागाविभागाभ्यामव्यक्तं कारणमस्तीति । इतश्च शक्तितः प्रवृत्तेः । कारणशक्तितो हि कार्यं प्रवर्तते । अशक्तात्कारणात्कार्यस्यानुत्पत्तेः । शक्तिश्च कारणगता न कार्यस्याव्यक्तत्वादन्या । अस्तु तर्हि महत एव परमाव्यक्तत्वमित्यत उक्तं भेदानां परिमाणादिति । महदादीनामव्यापकत्वादव्यक्तकारणकत्वं घटादिवदित्यर्थः । इतश्च समन्वयात् । सुखदुःखमोहसमन्वितानि हि कार्याणि । यानि च यद्रूपमनुगतानि तानि तत्स्वभावाव्यक्तकानि । यथा मृद्धेमरूपमनुगता घटमुकुटादयो मृद्धेमपिण्डाव्यक्तकाः। तस्मादस्ति सुखदुःखमोहात्मकानां सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थाव्यक्तं भेदानामिति । यद्यप्येतान्यनुमानान्यव्यक्तस्वरूपं साधयन्ति । तथाऽपि महदादिकारणतयैव तदेतैः सिध्यतीति । अत्र वक्तव्यम् । किमेतैरनुमानैर्जगदुपादानतामात्रेणाव्यक्तं सिध्यति । उत स्वातन्त्र्येणा (पीति) पि । आद्ये सिद्धसाधनम् । अस्माभिरपि विश्वोपादानस्य प्रधानस्याभ्युपगतत्वात् । शरीररूपकेति ह्युक्तम् ।

टि०—न चेत्याद्युत्तरभाष्ये प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वे प्रमाणाभाववर्णनस्यानर्थक्यमाशङ्क्य रचनानुपपत्तेरित्येतत्सूत्रव्याख्यानार्थं पीठिकारचनरूपत्वान्न तदिति भावेन वृत्तवर्तिष्यमाणार्थप्रदर्शनपूर्वकं तत्परोत्तरवाक्यं योजयति ॥ **तदेवमित्यादिना** । अनेन सूत्रार्थतयेति प्रागुक्तं विवृतं भवति ॥ **व्याख्यातुमिति** । इदं नाचेतनवशमित्यादिनेति शेषः । स्वपक्षे प्रमाणसद्भावसमुच्चयद्योतनार्थत्वान्न चशब्दस्यानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य समुच्चयप्रदर्शनपूर्वकं परोक्तार्थे प्रमाणाभावोपदर्शनपरतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ **न केवलमिति** । प्रमाणसामान्याभावं प्रतिज्ञाय प्रत्यक्षाभावमनुपपाद्य श्रुत्यनुमानरूपतद्विशेषाभावोपपादनमसङ्गतमित्यतस्तन्निरासस्य स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वान्न पृथक् तन्निरास इति भावेन स्वयं प्रत्यक्षाभावमुपपादयितुं सम्भावितान्पक्षान्विकल्पयति ॥ **तथा हीत्यादिना** ॥ **अस्यार्थस्येति** । प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वमित्यस्यार्थस्येत्यर्थः ॥ **असिद्धेरिति** । अस्मान्प्रतीति शेषः । तथा च न तेनाप्यस्माकमुक्तार्थसिद्धिरिति भावः । कुतोऽस्माकं तदसिद्धि-

रपीत्यतस्तत्साधकप्रमाणाभावादित्याह ॥ **न हीति** । न तावदेवं योगिनः पश्यन्तीत्यत्रार्थे प्रत्यक्षं मानं सम्भवति । अस्यार्थस्यातीन्द्रियत्वेन तदनवकाशात् । नाप्यनुमानम् । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । नाप्यागमः । वक्ष्यमाणरीत्या तदसम्भवादिति भावः । ननु श्रुतिरेव प्रमा हि न इति श्रुतिप्रामाण्यमुक्त्वा कथं तद्विरुद्धं वक्तुराप्तत्वासिद्ध्या तदप्रामाण्यवर्णनमित्यतो नैतद्द्वयं श्रुतिविषयं येनोक्तदोषः । किन्तु भिन्नविषयकमित्यभिप्रेत्य तथोत्तरवाक्यद्वयं योजयितुं सम्भावितविकल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकमाद्यपक्षनिरासपरतयाऽऽद्यवाक्यं योजयति ॥ **नापीति** । ननु श्रुतितुल्यतयाऽनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यत इत्यादिना प्रत्यक्षादेरपि प्रामाण्याभ्युपगमात्कथं श्रुतिरेव प्रमा हि न इत्युक्तिरित्यतोऽत्रावधारणस्य भिन्नक्रमत्वेन यथास्थितसम्बन्धानाश्रयणान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य भिन्नक्रमतया तद्योजयति ॥ **श्रुतिरिति** । कथं श्रुतेः स्वपक्षमात्रसाधकतेत्यत आह ॥ **सर्वाऽपि हीति** । तत्र सार्वज्ञादिविशिष्टतयेश्वरप्रतिपादिकां श्रुतिमुदाहरति । तथा हि ॥ **यः सर्वज्ञ इति** । प्रधानस्येश्वरायत्तत्वप्रतिपादिकां श्रुतिमुदाहरति ॥ **यो योनिमिति** । ननु स्मृतीतिहासादिरूपपौरुषेयागमस्य श्रुतिमूलतयेश्वरस्य सार्वज्ञादिनाऽऽप्तिमूलतया च प्रामाण्याभ्युपगमादाप्तत्वमुक्तमार्गेणेत्युत्तरग्रन्थानुपपत्तिरित्यतो न स्मृत्यादिविषयं तत्किन्तु साङ्ख्यागमविषयमेवेति नानुपपत्तिरिति भावेन तर्हि माऽस्तु साङ्ख्यागमः प्रमाणं स्मृत्यादिरूपस्त्वागमः प्रमाणं भवेदेवेति न परोक्तार्थस्याप्रामाणिकत्वसिद्धिरित्यतोऽत्र सम्भावितविकल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकमाद्यपक्षस्य परेणावक्तव्यतां चोपपाद्य द्वितीयपक्षनिरासतयोत्तरमूलं योजयितुं विकल्पद्वयं तावदाह ॥ **पौरुषेयोऽपीति** । स्वमतानुसारितामेव प्रमाणेनोपदर्शयति ॥ **प्रकृतमिति** । उक्तमार्गेणेति भाष्ये सामान्योक्तिर्नानाप्रकारोपसंहारायेति भावेनानेकधा व्याख्याति ॥ **श्रुतिरेवेत्यादिना** । किमनेनोक्तं भवतीत्यत आह ॥ **श्रुतिविरुद्धेति** । असिद्धिं परिहरति ॥ **साङ्ख्यशास्त्रेऽपीति** । अथवेति पक्षेऽभिप्रायमाह ॥ **आप्तत्वमिति** । ननु ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत् । सुखादन्तात्पाञ्चनाल्लापनाच्च यं वै देवं कपिलमुदाहरन्तीति बाभ्रव्यश्रुतिरेव साङ्ख्यशास्त्रप्रणेतुराप्तत्वनिश्चायिकाऽस्तीति कथं तन्निश्चायकप्रमाणाभाव इत्यत उक्तमार्गेणेत्येतत्प्रकारान्तरेण योजयति ॥ **कपिल इत्यादिना** । किमेवं व्याख्यानस्य प्रयोजनमित्यत उक्तशङ्कानिरास एवेत्याह ऋषिं प्रसूतं कपिलमित्यादिश्रुतिवचनमपीति ॥ **अनेनैवेति** । उक्तमार्गेणेत्यस्य पुराणोक्तमार्गेणेति व्याख्यानेनेत्यर्थः ।

SGDF

कपिलो वासुदेवाख्य इत्युदाहृतपुराणवाक्यानुसारेण ऋषिं प्रसूतमित्युदाहृतश्रुतिवचनस्य भगवदवतारकपिलपरत्वेन त्वदभिमतसाङ्ख्यप्रणेतृकपिलपरत्वाभावान्न तेन तस्य सार्वज्ञादिसिद्धिरिति भावः ॥ **एतेनैवेति** । अपौरुषेयागमस्योक्तरीत्या परं प्रति प्रतिकूलत्वात्पौरुषेयस्यापि स्मृतीतिहासादेरस्मन्मतानुसारित्वात्तदन्यस्य साङ्ख्याचार्यप्रणीतागमस्य प्रामाण्यस्यैवासम्मतेर्नागमावष्टम्भेनापि प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वविषयकयोगिप्रत्यक्षसिद्धिरिति भावः । आप्तत्वमुक्तमार्गेणेत्यनेनैव साङ्ख्याचार्यप्रणीतागमस्याप्रामाण्यव्युत्पादना किमप्रामाण्यस्वतस्त्वस्येत्युत्तरवाक्येनेत्यत आप्तत्वानुपपत्तौ हेत्वन्तरोपदर्शनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्स्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं तत्परतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ **न केवलमिति** ॥ **अपिशब्देनेति** । अनेनाप्रामाण्यस्वतस्त्वस्य स्वीकारादपीत्यपिशब्दो न केवलमनुपपन्नभाषित्वरूपहेत्वन्तरसमुच्चयार्थः । किन्तु व्याहतभाषित्वोपपादकप्रामाण्यस्वतस्त्वस्वीकारस्यापि समुच्चयार्थ इत्युक्तं भवति ॥ **सद्विलक्षणमित्युक्त्या प्राप्तस्येति** । भावस्य तु निषेधेऽपि नाभावस्य निषेधनमिति न्यायादिति भावः ॥ **इत्युक्त्या च प्राप्तस्येति** । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायादिति भावः । इष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति ॥ **उभयस्वतस्त्व इति** । अस्मायामेधास्रजो विनिरिति मायाशब्दात् विनिप्रत्ययश्रवणात्सति तस्मिन्मायावीति भवितव्यम् । मायीति तु कथमित्यतो विनिप्रत्यये सति मायावीतिवद्व्रीह्यादित्वाद्व्रीह्यादिश्चेतीनिप्रत्यये सति मायीत्यपि साध्वित्याह ॥ **मायाशब्दस्येति** । व्रीह्यादित्वं चास्य तद्गणपठितत्वादित्यवधेयम् ॥ **सिध्यतीति** । तेन विना ज्ञानयाथार्थ्यानिर्वाहादिति भावः ॥ **न हीति** । अन्यथा सदसद्विलक्षणत्ववादेऽपि यत्किञ्चिदेकसिद्धिप्रसक्तेरिति भावः ॥ **तर्हीति** । जगत्कारणत्वादिना विना याथार्थ्यानिर्वाहात्प्रकृतेर्जगत्कारणत्वाभावे तद्वाक्यजनितविज्ञानस्य याथार्थ्यमेव न स्यादिति भावः । जगत्कारणत्वाभावादिना विनाऽयाथार्थ्यानिर्वाहात्प्रकृतेर्जगत्कारणत्वे तद्वाक्यजनितज्ञानस्यायाथार्थ्यमपि न स्यादित्यपि सममित्याह ॥ **अप्रामाण्येऽपीति** । परस्परविरोधेनेति प्राग्विकल्पितद्वितीयतृतीयपक्षदूषणपरतयाऽप्येतदेव भाष्यमुपन्यस्य व्याख्यातुमाह ॥ **द्वितीय इत्यादिना** ॥ **करणेऽपीति** । ज्ञानस्योभयाकारताया विरुद्धत्ववत्करणस्यापि विरुद्धाकारद्वयजननानुकूलशक्तिद्वयवत्ताया अपि विरुद्धत्वादिति भावः । अनेन किञ्चित्करणे विरुद्धं शक्तिद्वयं न सिध्यतीति मूलयोजना सूचिता भवति । नन्वेवं दावदहनदग्धवेत्रबीजादौ

विरुद्धकार्यद्वयजनकशक्तिद्वयसमावेशोऽपि न स्यादित्यतो न तत्रापि शक्तिद्वयं युगपदस्ति । किन्तु दाहादिलक्षणसहकारिसामर्थ्यात्पूर्वशक्तिनाशानन्तरमेव तत्र शक्त्यन्तरमिति नानुपपत्तिरित्याह ॥ **यदपीति** । तर्हि तद्वदेव प्रकृतेऽपि गुणदोषरूपसहकारिसाहित्याहितशक्तिकं कारणमेव विरुद्धकार्यद्वयजनकमित्यस्त्वित्यत आह ॥ **प्रकृते चेति** । तथा चोभयं स्वत इति सिद्धान्तभङ्ग इति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु गुणदोषयोरेव परपक्षे दुर्निरूपत्वाच्च तदाहितशक्तिकस्य कारणस्य विरुद्धकार्यद्वयजनकता स्वीकारार्हेत्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति** । प्रमाणमेवाप्रमाणमेव वा ज्ञानमुत्पद्यत इति नियमहेतोर्गुणस्य दोषस्य चाभावादिति भावः । प्रामाण्यहेतोर्गुणस्याभावेऽपि प्रामाण्ये प्रामाण्यहेतोर्दोषस्याभावेऽप्यप्रामाण्यं स्यादिति वेदजन्यज्ञानमुभयात्मकमप्रामाण्यहेतोरनाप्तप्रणीतत्वस्याभावेनाप्रामाण्याभावे च प्रामाण्यप्रयोजकस्याप्तप्रणीतत्वस्याभावेन प्रामाण्यमपि न स्यादित्यनुभयात्मकं वा ज्ञानमुत्पद्येतेत्यर्थः । नोत्पद्यते तवेति परस्परविरोधेनोभयात्मकज्ञानायोगान्निःस्वभावस्य च ज्ञानस्यानुत्पत्तेर्नोत्पद्यतेत्यर्थः ॥ **अनाप्तेति** । तथा च वेदवाक्येन प्रमाणज्ञानस्योत्पत्तिर्युक्तेति भावः ॥ **तर्हीति** । वेदे आप्ताप्रणीतत्वरूपदोषस्य सत्त्वादप्रमाणज्ञानस्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अस्त्येवमित्यत आह ॥ **स एवेति** । अनाप्ताप्रणीतत्वरूपगुणस्येवाप्ताप्रणीतत्वरूपदोषस्यापि वेदे सत्त्वेन वेदजन्यज्ञानस्योभयात्मकं वा ज्ञानमुत्पद्येत नोत्पद्येत वेत्युक्त एव प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **उक्तसकलेति** । उभयात्मकमनुभयात्मकं वा ज्ञानमुत्पद्यत नोत्पद्यत वेत्युक्तसकलदोषा इत्यर्थः ॥ **तत्प्रामाण्येति** । साङ्ख्याचार्यप्रणीतागमप्रामाण्येत्यर्थः । किमत्र महच्छब्देन पूज्यताऽभिमता सङ्ख्याप्रकर्षो वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **पूजार्थत्वमिति** ॥ **असिद्धेरिति** । साङ्ख्यागमपरिगृहीतॄणां पूज्यत्वस्य परं प्रत्यसिद्धेरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ॥ **बह्वर्थत्वमिति** । बौद्धागमादाविति शेषः । देशविशेषे तस्यापि बहुजनपरिगृहीतत्वादिति भावः । ननु बौद्धागमादिव्यावृत्तस्य बहुतमजनपरिगृहीतत्वस्य हेतुतया विवक्षितत्वान्न बौद्धागमादौ व्यभिचार इत्यत आह ॥ **सन्दिग्धासिद्धेश्चेति** । जनानामियता परिज्ञानस्याशक्यतया त्वदागमपरिगृहीतॄणां बौद्धागमपरिगृहीतजनापेक्षया बहुतमत्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ **मा च भूदिति** । मा भूच्चेति सम्बन्धः । किन्तदनुमानमित्यतस्तत्सङ्ग्रहरूपां कारिकां पठति ॥ **यथोक्तमिति** ॥ **कारणमस्त्यव्यक्तमिति** । अनेन कारणमस्त्यव्यक्तं

प्रवर्तते । त्रिगुणातः समुदायाच्चेत्युत्तरकारिकास्थस्य कारणमस्त्यव्यक्तमित्यस्य न केवलमुत्तरवाक्येऽन्वयः किन्तु पूर्वकारिकायामपीति न साध्यानुक्तिदोष इत्युक्तं भवति । तत्र कारणकार्यविभागादिति हेतुमुपपादयितुं दृष्टान्तं तावदाह ॥ **यथा कूर्मेति** । तत इत्यतःपरं निरसरन्तीति शेषः । विभज्यन्त इदं कूर्मशरीरमेतान्यस्याङ्गानीत्येवं प्रतीयन्ते सन्त्येवेत्यभिव्यक्त्युपपादनायोक्तम् । तस्मिन्नेवेत्यतःपरं पूर्वं निविशमानानीति शेषः । एवं दृष्टान्तमुक्त्वा विभागरूपहेतुमुपपादयति ॥ **एवमिति** । घटमुकुटादीनीत्यतःपरं सन्त्येवेति शेषः । कारणात्तन्मात्रादित्यादौ विभज्यन्त इति यथायोगं पूरणीयम् । विभज्यन्त इत्यत्र विभागशब्देनाभिव्यक्तिरभिप्रेता । तेन विभागस्य संयोगपूर्वकत्वेन संयोगस्याप्यङ्गीकर्तव्यत्वेन संयोगाप्राप्त्यभावाच्चेति संयोगाभावेन कार्यकारणयोरत्यन्ताभेदसाधनमनुपपन्नमिति चोद्यानवकाशः । पारम्पर्येणेत्युपलक्षणम् । साक्षादित्यपि द्रष्टव्यम् । महत्तत्त्वस्य परमाव्यक्तात्पारम्पर्येण विभागाभावात्तत्रापि पारम्पर्यस्य बाहुल्याभिप्रायेण साक्षादुपादानम् । साक्षात्त्वस्य क्वाचित्कत्वादुपलक्षणत्वेनोपादानमिति ध्येयम् । नन्वयं विभागः प्रलयकालेऽपि कस्मान्न भवतीत्यतः सर्गकालस्यापि विभागकारणत्वात्तदभावान्न प्रलये विभाग इत्याशयेनोक्तं प्रतिसर्ग इति । अविभागाख्यं हेतुमुपपादयति ॥ **मृत्पिण्डमित्यादिना** । प्रलयकालस्याप्यविभागकारणत्वान्न सृष्टिकालेऽपि तत्प्रसङ्गः । नन्वेवं कार्यस्य घटमुकुटादेरेवाव्यक्तता स्यान्न मृत्पिण्डादेरित्यत उक्तं तत्कारणरूपमेवेति । सत्यं प्रलये कार्यमेवाव्यक्तं भवतीति तथाऽपि तद्यत्राव्यक्तं तत्कारणस्वरूपमेवानभिव्यक्तकार्याभेदेनाव्यक्तमुच्यत इति मृत्पिण्डादेरप्यव्यक्तत्वमुपपद्यते । तदिदमुक्तं कार्यमपेक्षेति । एवं स्वापेक्षया तन्मात्राण्यव्यक्तयन्तीत्यादिकमपि स्वेषामव्यक्तत्वात्स्वाभिन्नं तन्मात्रादिकमव्यक्तयन्तीति व्याख्येयम् । सोऽयमविभागः प्रकृताविप्यत्र साक्षात्पारम्पर्येणेति शेषः । अविभागश्चोक्तरीत्याऽनभिव्यक्तिः । वैश्वरूप्यस्येति स्वार्थिकः ष्यञित्यभिप्रेत्याह ॥ **नानारूपस्येति** । हेतुद्वयं निगमयति ॥ **तस्मादिति** ॥ **अव्यक्तत्वादन्येति** । सत्कार्यपक्षे कार्याव्यक्ततताया अन्यस्याशक्तौ प्रमाणाभावादयमेव हि सिकताभ्यस्तिलानां तैलोपादानानां भेदो यदेतेष्वेव तैलमनागतावस्थं न सिकतास्विति भावः ॥ **महत एव परमाव्यक्तत्वमिति** । उक्तहेतूनां महत एवाव्यक्तत्वसाधकत्वसम्भवान्न ततः परेणाव्यक्तेन किमपि कृत्यमिति भावः । भेदानामित्यस्यार्थो महदादीनामेवेति । परिमाणादित्यस्य परिमित-

SGDF

त्वादित्यर्थमभिप्रेत्याह ॥ **अव्यापकत्वादिति** ॥ **घटादिवदिति** । अत्रायं प्रयोगः । विवादाध्यासिता भेदा अव्यक्तकारणवन्तः परिमितत्वाद्घटादिवत् । न च दृष्टान्तासङ्गतिः । घटादयो हि परिमिता मृदाद्यव्यक्तकारणा दृष्टाः । कार्यस्याव्यक्तावस्थाया एव सर्वत्र कारणत्वोक्तेः । यच्च महतः कारणं तत्परमाव्यक्तम् । परतराव्यक्तकल्पनायां प्रमाणाभावादिति भावः । भिन्नानां सरूपतासमन्वय इत्यभिप्रेत्य सरूपतामुपदर्शयति ॥ **सुखेति** । सुखदुःखमोहस्वभावानीत्यर्थः । सुखदुःखमोहसमन्विततया बुद्ध्यादीनां प्रतिभासात् । न च सुखं घट इत्याद्यनुपलम्भान्न तदात्मत्वेनानुगतिरिति वाच्यम् । घटविषया हि बुद्धिस्तमनुकूलं प्रतिकूलं वा गोचरयतीत्यनुवृत्त्युपपत्तेरिति भावः । इयमत्र परेषां रीतिः । प्रत्येकं भावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते । यथा मैत्रदारेषु रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना पद्मावती नाम काचन स्त्री स्वामिनं मैत्रं सुखीकरोति । तत्कस्य हेतोस्तं प्रति तस्याः सुखस्वरूपसमुद्भवात् । सैव स्त्री सपत्नीं दुःखीकरोति । तत्कस्य हेतोस्ताः प्रति तस्या दुःखस्वरूपमुद्भवात् । चैत्रस्य तु स्त्रैणस्य तामविदितमोहो विषादः । कस्य हेतोस्तं प्रति तस्या विषादस्वरूपसमुद्भवात् । पद्मावत्या च सर्वे पदार्था व्याख्याता इति सिद्धं सर्वपदार्थानां सुखदुःखमोहात्मकत्वमिति । ननु चैतावता सुखदुःखाद्यात्मकस्त्वारब्धत्वसिद्धिरित्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन परिहरति ॥ **तस्मादिति** । सुखदुःखमोहात्मकानामिति यत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं सत्त्वं यद्दुःखहेतुस्तद्दुःखात्मकं रजो यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तम इत्येवं सुखदुःखमोहात्मकानां सत्त्वरजस्तमसामित्यर्थः ॥ **साम्यावस्थेति** । गुणप्रधानभावं विहाय स्वरूपेणावस्थानमित्यर्थः ॥ **यद्यपीति** । विभागाविभागादिनोक्तरीत्या कूर्मशरीरादिवदनभिव्यक्तकार्यावस्थैकवस्तुमात्रसिद्धिरिति भावः ॥ **तथाऽपीति** । कार्याणामव्यक्तावस्था कारणमेवेति साङ्ख्यैरङ्गीकारादिति भावः । ननु च सिद्धसाधनत्वेनैव भेदानां परिमाणादिति शङ्कितानुमानस्य निराससिद्धेर्न सूत्रेण प्रयोजनमिति किं तद्व्याख्यानपरोत्तरभाष्येणेत्याशङ्क्य कारणत्वमात्रेण प्रधानस्योक्तानुमानैः सिद्धिपक्षे तत्प्रसक्तावपि स्वतन्त्रकारणत्वेनोक्तानुमानैस्तत्सिद्धिपक्षे तदप्रसङ्गात्तन्निरासकतया सूत्रस्यार्थवत्त्वात्तद्व्याख्यानरूपोत्तरभाष्यं योजयितुं विकल्पप्रकारप्रदर्शनपूर्वकमाद्यं पक्षं बहिरेव दूषयति ॥ **अत्र वक्तव्यमिति** । कुतः सूत्रकारीयप्रधानाद्यभ्युपगमसिद्धिरित्यतस्तद्वाक्यादेवेत्यभिप्रेत्य तदुपन्यस्यति ॥ **शरीररूपकेति ह्युक्तामिति** ।

SGBF
Sri Gangadharan ... Foundation

अ०—इदं नाचेतनवशं वस्तुत्वात्प्रतिपन्नवत् ॥ इत्येव प्रतिषिद्धस्य केन मूलानुमा भवेत् ॥ स्वतन्त्रवृत्ती रचना सा चैवाचेतने कुतः ॥ अचेतनत्वं स्वातन्त्र्यमिति चात्मप्रमाहतम् ॥ स्वेच्छानुसारितामेव स्यातन्त्र्यं हि विदो विदुः ॥ कुत इच्छा चेतनस्य सेच्छं चेतिकमचेतनम् ॥

सु०—द्वितीयं निराकर्तुं सूत्रम् ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमिति ॥ तद्व्याचष्टे ॥ इदमिति । महदादिकार्यमित्यर्थः । अचेतनवशं स्वतन्त्राचेतनाधीनोत्पत्तिकम् । प्रतिपन्नवत् । प्रधानवत् । आस्तां तावद्दूषणान्तरमिति प्रत्यनुमानेनैव प्रतिषिद्धस्य प्रधानस्वातन्त्र्यस्य मूलानुमासाधकानुमा केन सामर्थ्येन भवेत्प्रमाणमिति शेषः । मूलानुमेति वाऽऽवर्तनीयम् । किमाक्षेपे । अकार्यत्वमत्रोपाधिरिति चेन्न । पटादौ साध्याव्याप्तेः । पटादेः कुविन्दाद्यधिष्ठिततन्त्वादिकार्यत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलम्भात् । एवं प्रधानस्य रचनायाः स्वतन्त्रप्रवृत्तेरनुमानविरोधेनानुपपत्तेर्नानुमानं तत्र प्रमाणमिति सूत्राक्षरयोजनां मनसि निधाय सूत्रतात्पर्यमुक्तम् । इदानीं तामेव विवृण्वन्प्रतिपक्षान्तरमाह ॥ स्वतन्त्रेति । चशब्दोऽनुमानान्तरसमुच्चये । कुत एवेत्यन्वयः । अयमत्र प्रयोगः । प्रधानं स्वतन्त्रप्रवृत्तिरहितम् । अचेतनत्वात् । तन्त्वादिवदिति । नन्वचेतनत्वेऽपि प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिरस्तु को विरोधः । तथा च विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकोऽयं हेतुरित्यत आह ॥ अचेतनत्वमिति । तावदेव ह्यनेनाशङ्कनीयम् । यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्ववचनस्वक्रियास्वन्यायप्रमाणान्तरविरोधो न प्रादुष्यात् । न हि कश्चिदेवं शङ्कते । मूकोऽपि वक्ता किन्न स्यात् । शब्दो प्रतिपादकः किन्न भवेत् । अनुमानत्वादननुमानमात्रमप्रमाणं कुतो न स्यात् । अग्निरनुष्णः कुतो न भवेदिति । न ह्येषा शङ्कापिशाची कदाचिच्छान्तिमुपगच्छति । तस्मादेवमाशङ्कमानो न लौकिको नापि परीक्षक इत्युन्मत्तवदुपेक्षणीयः । प्रकृते चाचेतनत्वं स्वातन्त्र्यं चात्मप्रमाहतम् । स्वव्याहतं प्रमाणविरुद्धं च । तस्मादचेतनत्वेऽपि स्वतन्त्रप्रवृत्तिरस्तु प्रधानस्येति शङ्कैव नोत्पत्तुमर्हतीति किमत्र बाधकोपन्यासेनेति । नन्वचेतनस्य स्वातन्त्र्यशङ्कायां कथं स्वव्याहतिः । न हि स्वातन्त्र्यं नाम चैतन्यम् । नाप्यचेतनत्वं नामास्वातन्त्र्यम् । कथं च प्रमाण-

SGDF Sri Gangadharan Digital Foundation

विरोध इत्यतः स्वव्याघातं तावदुपपादयितुं स्वातन्त्र्यं व्याख्याति ॥ **स्वेच्छेति** । प्रवृत्ताविति शेषः । विदो विदुरित्यनेन सकलविद्वत्सम्मतमेतदित्याह । अत एव हि स्वातन्त्र्याभावाद्वृक्षस्तिष्ठतीत्यादिकर्तृत्वव्यवहारो गौण इति सर्वे प्रतिपन्नाः । तथाऽपि कथं स्वव्याहतिः । न ह्यचेतनत्वं नामेच्छाविरहः । किन्नाम चैतन्यविरह इत्यत आह ॥ **कुत इति** । अचेतनस्येच्छा कुतः कारणाज्जायते । न कुतश्चित् । ज्ञानमेव हीच्छाया जनकमित्यर्थः । तथाऽपि किमित्यत आह ॥ **सेच्छं चेदिति** । सच्छं चेदङ्गीकृतं तदा तदचेतनं किं चेतनमेवेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अचेतनमपि प्रधानं स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिमदस्त्विति वदताऽचेतनमिच्छावदस्त्वित्युक्तं स्यात् । स्वेच्छानुसारित्वस्य स्वातन्त्र्यशब्दार्थतया सर्वसम्मतत्वात् । अचेतनस्येच्छावत्त्वमङ्गीकुर्वाणेन चेतनत्वमप्यङ्गीकर्तव्यं स्यात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिच्छायाः स्वसमानाश्रयचैतन्यकार्यत्वावधारणात् । कार्याङ्गीकारे कारणानङ्गीकारस्यानुचितत्वात् । अचेतनं चेतनमिति च स्फुटा व्याहतिरिति । एतेनैतदपि निरस्तम् । अचेतनत्वं स्वातन्त्र्यं च यदि परस्परव्याहतं तर्ह्यचेतनत्वेन स्वतन्त्रप्रवृत्तिराहित्यसाधने साध्याविशिष्टतादोषः स्यादिति । न ह्यस्माभिरचेतनत्वस्वातन्त्र्ययोर्वन्ध्याऽपत्यवतीतिवत्साक्षाद्विरोधोऽभिहितः । किन्तु स्वातन्त्र्यबलेन चैतन्यं परेणाङ्गी (कार्याने) कारयित्वाऽनेनैव स्वातन्त्र्याङ्गीकारेऽचेतनत्वानुपपत्तिरिति बाधकं चोक्तं भवति ।

टि०––॥ **व्याचष्ट इति** । तात्पर्यत इति शेषः । अचेतनवशत्वस्य सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारात्तदभावसाधनेऽपसिद्धान्तो बाधश्चेत्यत आह ॥ **स्वतन्त्रेति** । इत्येवेत्येवशब्दस्य व्यर्थत्वविरुद्धार्थत्वे निराकर्तुं तत्तात्पर्यमाह ॥ **आस्तामिति** । अत्र पक्षे प्रमाणमिति शेषपूरणं भवतीत्यपरितोषादाह ॥ **मूलानुमेति वेति** ॥ **अकार्यत्वमिति** । उक्तसाध्यवति प्रधानेऽकार्यत्वसत्त्वेन साध्यव्यापकत्वात्साधनवति च महदादौ तदभावेन साधनाव्यापकत्वाच्चेति भावः । उक्तसाध्यवत्यपि घटादावकार्यत्वाभावान्न साध्यव्यापकतेत्यनुपाधित्वमित्याह ॥ **घटादाविति** । ननु च तत्रोक्तरूपसाध्यस्यैवासम्मतेर्न तदव्यापकत्वमित्यत आह ॥ **पटादेरिति** ॥ **अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति** । तत्सध्रीचीनप्रत्यक्षेणेत्यर्थः ॥ **अनुमानान्तरसमुच्चय इति** । प्रतिपक्षान्तरसमुच्चय इत्यर्थः ॥ **अन्वय इति** । ततो न व्यर्थत्वविरुद्धार्थे इति भावः । इदं न चेतनवशमित्यस्यैव

स्वतन्त्रवृत्ती रचनेत्यस्यैव यथाश्रुतस्य प्रतिपक्षत्वासम्भवादाह ॥ **अयमत्रेति** । अचेतनत्वस्वातन्त्र्ययोः स्वव्याहतत्वादिवर्णनानर्थक्यमाशङ्क्याप्रयोजकताशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । नन्वचेतनत्वमित्यादिमूलेन विपक्षे बाधकानुपन्यासात्कथमप्रयोजकताशङ्कापरिहार इत्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ **तावदेव हीति** । ननु कुतोऽयं नियम इत्यत आह ॥ **न हीति** । कश्चित्प्रेक्षावानिति शेषः । एवं स्ववचनादिविरुद्धम् । स्ववचनस्वक्रियास्वन्यायप्रमाणान्तरविरोधाश्रयशङ्काः क्रमेणोदाहरति ॥ **मूकोऽपीत्यादिना** । यदर्थं स्वक्रियाविरुद्धादेरनाशङ्कनीयत्वं वर्णितं तदिदानीमाह ॥ **प्रकृतिश्चेति** । आत्मप्रमाहतमित्यत्रात्महतं प्रमाहतं चेति सम्बन्धमाश्रित्य तदुभयस्वरूपं दर्शयति ॥ **स्वव्याहतमित्यादिना** । नोत्पत्तुमर्हतीत्यत्र प्रेक्षावत इति शेषः। स्वेच्छानुसारितामिति स्वेच्छानुसारित्वस्य स्वातन्त्र्यरूपत्ववर्णनमिच्छाम्यहमिति । प्रमाणविरोधोपदर्शनं चानर्थकमित्याशङ्क्य प्रतिज्ञातस्ववचनविरोधप्रमाणविरोधव्युत्पादनार्थत्वान्न तदिति भावेन स्ववचनविरोधानुपपत्तिनिरासपरतया तावदुत्तरवाक्यं योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोरप्रसरादिति भावः । अस्तु तर्हि स्ववचनविरोधरूपैव स्वव्याहतिरित्याशङ्क्य सा किं स्वातन्त्र्यस्य चैतन्यरूपतयाऽभिमता किंवाऽचेतनस्यास्वातन्त्र्यरूपतया वेति विकल्पं मनसि निधाय नाद्य इत्याह ॥ **न हीति** । किन्नाम कारकान्तरानपेक्षितत्वमिति नानेन प्रकारेण स्ववचनविरोध इति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **नापीति** । किन्नाम चैतन्यविरह एवेति नानेनापि प्रकारेण स इति भावः ॥ **तावदिति** । इच्छाम्यहमिति प्रमाणविरोधस्याप्युपपादनात्तावदित्युक्तम् ॥ **प्रवृत्ताविति शेष इति** । इच्छापूर्वकर्तृत्वापरपर्यायस्वातन्त्र्यरूपत्वादिति भावः । सकलविद्वत्सम्मतत्वे ज्ञापकमाह ॥ **अत एवेति** । प्रवृत्तौ स्वेच्छानुसारिताया एव स्वातन्त्र्यशब्दार्थत्वादेवेत्यर्थः । स्वातन्त्र्याभावात् प्रवृत्तौ स्वेच्छानुसारित्वाभावादित्यर्थः । वृक्षस्तिष्ठतीत्यादिपदेन वृक्षेण स्थीयत इत्यादेः परिग्रहः । सर्वे न्यायवाचस्पत्युदयनादयः । प्रवृत्तौ स्वेच्छानुसारित्वस्यैव स्वातन्त्र्यरूपत्वसम्मतिरेव वृक्षस्तिष्ठतीत्यादिकर्तृत्वव्यवहारस्य वृक्षादीनां प्रवृत्तौ स्वेच्छानुसारित्वाभावेन मुख्यत्वासम्भवात्तृतीयादिप्रयोजकपारिभाषिकवैय्याकरणाभिमतकारकान्तरानपेक्षत्वरूपामुख्यकर्तृतायाः सत्त्वादुक्तविधकर्तृत्वव्यवहारस्य गौणतोक्तिस्तेषां सङ्गच्छते । अन्यथा तु कारकान्तरानपेक्षत्वरूपकर्तृताया वृक्षस्तिष्ठतीत्यादा-

वपि सत्त्वात्तद्व्यवहारस्य गौणतोक्तिरयुक्ता स्यादिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि वृक्षस्याचैतन्यपक्षेऽपि तत्र मुख्यकर्तृत्वाभावात्तद्व्यवहारस्य गौणत्वप्राप्तावपि चैतन्यपक्षे मुख्यमेव कर्तृत्वं सम्भवतीति तद्व्यवहारस्यामुख्यत्ववर्णनमनुचितम् । तथाऽप्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा घटास्तिष्ठति घटेन स्थीयत इत्यादेरौपचारिकव्यवहारत्वेनाभिमतत्वान्नानुपपत्तिः । अत एव न्यायवाचस्पतिना घटस्तिष्ठतीत्यौपचारिकः प्रयोग इत्येवोक्तमित्यवधेयम् । वस्तुतश्चैतन्येऽपि वृक्षस्य स्वस्थित्यनुकूलेच्छाप्रयत्नसद्भावे मानाभावान्न मुख्यकर्तृत्वमिति यथाश्रुत एवायं ग्रन्थः साधुः ॥ **तथाऽपीति** । अचेतनस्य स्वातन्त्र्योक्त्या सेच्छत्वलाभेऽपीत्यर्थः ॥ **कथमिति** । अचेतनस्य चैतन्यालाभादिति भावः । ननु चैतन्यलाभेनैव स्वव्याहतिर्वक्तव्येति न निर्बन्धे कारणमस्ति । स्वातन्त्र्योक्त्या लब्धस्य सेच्छत्वस्य तद्विरहरूपाचैतन्यसमर्पकाचेतनपदेन तन्नैरपेक्ष्येणैव स्वव्याहतिसम्भवादित्यतो भवेदेतदेवं यद्यचेतनत्वमिच्छाविरह इति स्यान्न चैतदस्तीत्याह ॥ **न हीति** । तर्ह्यचेतनत्वं नाम किमिति पृच्छति ॥ **किन्नामेति** । परिहरति ॥ **चैतन्येति** । ननु तथाऽपि कथं स्वव्याहतिरित्यतः स्वेच्छानुसारितामेवेत्यादिवाक्यैरुक्तस्यार्थस्य स्वव्याहत्युपपादने उपयोगमाकाङ्क्षाक्रमेण दर्शयन्नेव तामुपपादयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । समानाश्रयेत्युपलक्षणम् । समानविषयेत्यपि द्रष्टव्यम् । **अनुचितत्वादिति** । अन्यथाऽकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गादिति भावः । स्वेच्छानुसारितामेवेत्यादिस्वव्याहत्युपपादनस्य न केवलमप्रयोजकताशङ्कानिरासः प्रयोजनं किं तर्हि प्रतिपक्षानुमाने दोषान्तरपरिहारोऽपीत्यभिप्रेत्य तत्परतया भाष्ययोजनां सूचयितुमाह ॥ **एतेनेति** । स्वेच्छानुसारितामेवेत्यादिस्वव्याहत्युपपादनपरभाष्येणेत्यर्थः । एतदित्युक्तमेव निर्दिशति ॥ **अचेतनत्वमिति** ॥ **साध्याविशिष्टतेति** । अचेतनत्वास्वातन्त्र्योरभेदादिति भावः ॥ **साक्षादिति** । परस्परविरहरूपत्वेनेत्यर्थः ॥ **अङ्गीकारयित्वेति** । यद्यप्यनङ्गमङ्गं सम्पद्यत इति कृभ्योगेऽभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्य कर्तरि च्विरित्यनेनाङ्गशब्दाच्च्विप्रत्यये अस्य च्वावित्यङ्गशब्दस्येत्वे च सति निष्पन्नस्याङ्गीशब्दस्य ऊर्यादिच्विडाचश्चेति गतिसंज्ञस्य करोतेर्णिचि वृद्धौ रपरत्वे च निष्पन्नकारिशब्दस्य सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति तस्मात्क्त्वाप्रत्यये आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीडागमे गुणायादेशयोश्च सतोर्निष्पन्नेन कारयित्वेति क्त्वान्तशब्देन कुगतिप्रादय इति सूत्रेण गतिसमासे सति समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् इत्यनञ्समासे क्त्वा-

SGDF

प्रत्ययस्य ल्यबादेशाविधानाल्ल्यपि णेरानिटीति णिलोपेऽङ्गीकार्येत्येव भाव्यम् । उभयथैव हि क्त्वो ल्यपूनिर्वृत्तिः । यदि नञ्समासोऽकृत्वेत्वादिवत् यदि वा समासाभावः कृत्वेत्यादिवत् । न चानयोरन्यतरस्यास्त्यत्रावकाशः । अनञ्समासत्वात् कुगतिप्रादय इत्यनेन विहितसमासस्य नित्यतया गतिसमासेन समस्तत्वात् । न च कुगतिप्रादय इत्यनेन विहितस्य समासस्य नित्यत्वे ज्ञापकाभावादसमाससम्भवान्न ल्यबादेशप्राप्तिरिति वाच्यम् । कुगतिप्रादय इत्यत्र नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यतो नित्यग्रहणानुवृत्त्या तस्य नित्यत्वसिद्ध्या समासाभावायोगात् । न चानित्यग्रहणानुवृत्तावपि यथा प्रादिसमासस्यानित्यवं तथा गतिसमासस्यापि तद्भविष्यतीति वाच्यम् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येत्यत्रासमासग्रहणेन प्रादिसमासस्यानित्यताज्ञापनादनित्यत्वेऽपि गतिसमासस्यानित्यतायां ज्ञापकाभावेन तदसिद्ध्या समासाभावायोगात् । तथा च समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबिति अनञ्समासे ल्यबादेशोऽवर्जनीय एव । ततश्चाङ्गीकारयित्वेति टीकाकारीयो व्यवहारोऽनुपपन्न इवाभाति । तथाऽप्यङ्गीकारपदमव्युत्पन्नमभिप्रेत्य तस्मादङ्गीकारं करोतीत्यङ्गीकारयतीत्यङ्गीकारयित्वेति तत्करोति तदाचष्ट इति णिचि उक्तरीत्या क्त्वाप्रत्यये सति क्त्वान्तेन समासाभावेन समासेऽनञिति क्त्वो ल्यबप्राप्तेरङ्गीकारयित्वेति रूपसिद्धिरित्यभिप्रेत्यैवमुक्तमिति ध्येयम् । क्वचिदङ्गीकार्येत्यपि पाठः । स्वव्याहतत्वेनाप्रयोजकत्वशङ्कायां न विपक्षे बाधकोपन्यासापेक्षेत्युक्तम् । इदानीमङ्गीकृत्याप्रयोजकताशङ्कां तत्र बाधकोक्तिपरतयाऽपि मूलयोजनामभिप्रेत्याह ॥ अनेनैवेति । स्वेच्छानुसारितामेवेत्यादिभाष्येणैवेत्यर्थः ।

अ०—इच्छाम्यहमिति ह्येव निजानुभवरोधतः ॥ अचेतनेच्छापगता यदि भेदाग्रहोऽत्र च ॥ कथं स न घटस्य स्यात् ।

सु०—एवमचेतनस्य स्वातन्त्र्याङ्गीकारे स्वव्याहतिमुपपाद्य प्रमाणविरोधमप्युपपादयति ॥ इच्छामीति । हि शब्देनास्यानुभवस्य विश्वजनप्रसिद्धत्वं सूचयति । एवशब्दस्यापगतैवेत्यन्वयः । निजानुभवः साक्ष्यनुभवः । अहमिच्छामीति तावदिच्छात्मसम्बन्धिनी साक्षिणाऽनुभूयते । न च सा द्विकर्तृका सम्भवति । क्वाप्येकस्य व्यापारस्य द्विकर्तृकत्वानुपलम्भात् । ततश्चाचेतनस्येच्छाङ्गीकृता (वेतद) चे (त्त) दनुभवविरोधादचेतनस्येच्छापगता नास्तीति यावत् । इच्छाभावे च स्वेच्छानुसारित्वलक्षणं स्वातन्त्र्यं

दूरोत्सारितमिति भावः। ननु नैवमस्त्यनुभवः किन्त्वमहमिच्छा (मीच्छा) मीति व्यवहारमात्रम्। तस्यापि निमित्त भेदाग्रहः। आत्मा ऽहि नित्यो निर्विकारश्चैतन्यमात्रवपुर्न तस्येच्छादिकर्तृत्वमागन्तुकं सम्भवति। किन्त्वन्तःकरणस्यैव प्रसवधर्मत्वात्। तयोश्चात्मान्तःकरणयोर्भेदग्रहादितरेतरधर्मव्यवहारः प्रवर्तते। भेदाग्रहे च निमित्तं सन्निधानम्। यथोक्तम्। तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्। गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीन इति। अतोऽनुभवबलाच्चेतनस्यैवेच्छावत्त्वं नाचेतनस्येत्ययुक्तमित्यत आह ॥ **यदीति**। यद्येवमनुभव एव नास्ति किन्तु व्यवहारमात्रम्। अत्र च व्यवहारे भेदाग्रह एव निमित्तमुच्यते। तदा स भेदाग्रहो घटस्य कथं न स्यात्। व्यवहारहेतुरिति शेषः। इदमुक्तं भवति। स्वप्रकाशानुभवापलापदोषस्तावद्व्यवहारे च निमित्तं नास्ति। न च भेदाग्रहः। विशिष्टव्यवहारस्य तादृशज्ञानकार्यतानियमात्। अन्यथा घटपटावपीतरेतरभेदं न गृह्णीत इतीतरेतरधर्मसंसर्गव्यवहारः स्यादिति। ननु गृह्यमाणयोर्भेदाग्रहो व्यवहारहेतुर्न तु भेदाग्रहमात्रम्। न च घटपटौ स्वरूपं गृह्णीतस्तत्कथमतिप्रसङ्ग इति चेत्। किमयं विशिष्टो भेदाग्रहोऽन्तःकरणस्य। उतात्मनः। नाद्यः। तस्याचेतनत्वेन स्वरूपग्रहानुपपत्तेः। उपपत्तौ वा स कथं विशिष्टो भेदाग्रहो घटस्य न स्यात्। तथा च व्यवहारोऽपि स्यात्। नन्वन्तःकरणेऽस्ति चैतन्यारोपो न घटेऽतो नातिप्रसङ्ग इति चेत्। किं तस्य निमित्तम्। सान्निधानमिति चेत्। तर्हि सर्वगतात्मसन्निधानं घटेऽप्यस्तीति कथं स न घटस्य स्यात्। ननु न संयोगमात्रं निमित्तम्। किन्तूपकार्योपकारकभावे सति। स चास्त्यात्मान्तःकरणयोः। पुरुषस्य दर्शनार्थमित्युक्तत्वादिति चेत्। तर्हि घटोऽपि पुरुषस्योपकारक इति कथं स न घटस्य स्यात्। द्वितीये व्यवहारोऽपि किमात्मन उतान्तःकरणस्य। नाद्यः। तस्य निर्विकारस्य व्यवहारक्रियानुपपत्तेः। उपपत्तौ वा किमिच्छयाऽपराद्धम्। द्वितीयेऽन्यगतेन भेदाग्रहेणान्य (त्र व्य) स्य व्यवहारश्चेत्कथं स न घटस्य स्यात्। किञ्च यदि भेदाग्रहादन्तःकरणधर्म एवेच्छाऽऽत्मनि व्यवह्रियत इत्यङ्गीक्रियते तदा घटस्याप्यात्मना भेदाग्रहात्पृथुबुध्नोदराकारोऽहमिति व्यवहारः कथं न स्यादिति गूढाभिसन्धेरुत्तरम्। यद्वाऽत्र चात्मान्तःकरणयोश्च स्फुटं प्रतिभासमानभेदयोरपीति हृदयम्। यदि भेदाग्रहः स्यात्तदा

कथं स भेदाग्रहो घटस्यात्मनश्च न स्यादिति योजना। अथवैवं वदन्प्रष्टव्यः। भेदग्रहः किं भेदाग्रहविरोधी न वेति। नेति पक्षे कथं स घटस्यात्मना पटादिना वा न स्यादित्युत्तरम्।

टि०—॥ **सूचयतीति**। एतत्सूचनं च तस्यानपलपनीयत्वज्ञापनार्थमिति बोध्यम् ॥ **अनुभवविरोधादिति**। अहमिच्छामीत्यनुभवविरोधादित्यर्थः। यद्यप्यहमिच्छामीत्यनुभवस्येच्छाया आत्मसम्बन्धितामात्रावगाहित्वेन तद्बलादिच्छाया आत्मसम्बन्धित्वमात्रसिद्धावप्यचेतने तदभावाविषयकत्वान्न बाधकत्वं सम्भवति। तथाऽप्येकस्य व्यापारस्य द्विकर्तृकत्वानुपलम्भसनाथनस्याहमिच्छामीत्यनुभवस्याचेतनेच्छाभावग्राहकत्वमविरुद्धमित्यभिप्रेत्यैवं बाधकोक्तिरित्यवधेयम्। ननु यदि भेदाग्रह इत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम्। न च भेदाग्रहस्य व्यवहारकारणत्वनिराकरणार्थं तदिति वाच्यम्। भेदाग्रहस्य व्यवहारकारणतायाः परेणावक्तव्यतया तन्निराकरणस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽनुभवविरोधपरिहारार्थं परेण तस्यावक्तव्यत्वान्न तन्निराकरणपरोत्तरग्रन्थस्यानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुमनुभवविरोधानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति**। ननु व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानपूर्वकत्वात्कथमनुभवाभावे तथा व्यवहार इत्यतो मुख्यव्यवहारस्य तत्सापेक्षत्वेऽप्युपचरितव्यवहारस्य तदभावादस्य चोपचरितत्वान्न विशिष्टज्ञानसापेक्षत्वमित्याह ॥ **तस्यापीति**। नन्वात्मसम्बन्धितयेच्छानुभवत्वमेवास्याभ्युपेत्य तन्मूलकत्वस्यैवोक्तव्यवहारे सम्भवादुपचरितत्वमाश्रित्य भेदाग्रहनिमित्तकत्ववर्णनमनर्थकमित्यत आत्मन इच्छासम्बन्धित्वानुपपत्तेस्तदनुभवत्वायोगात्तदाश्रयणमित्यभिप्रेत्येच्छाया आत्मसम्बन्धिताभावमुपपादयति ॥ **आत्मा हीति**। हीति नित्यत्वादिकं श्रुतिप्रसिद्धमिति दर्शयति। तर्ह्यकर्तृकक्रियाप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य पृच्छति ॥ **किन्त्विति**। उत्तरमाह ॥ **अन्तरिति**। तत्र हेतुमाह ॥ **प्रसवेति**। विकारित्वादित्यर्थः। यद्यन्तःकरणस्याचेतनस्यैवेच्छावत्त्वं कर्तृत्वं च कथं तर्हि चेतनोऽहं चिकीर्षन्करोमीति कृत्यादेः सामानाधिकरण्यव्यवहारः। चेतनस्याकर्तृत्वात्कर्तुश्चाचेतनत्वादित्यतः प्रागुक्तं भेदाग्रहस्येतरेतरधर्मव्यवहारकारणत्वं तत्स्वरूपोपदर्शनेनाह ॥ **तयोश्चेति**। आत्मान्तःकरणयोः सन्निधानाद्भेदाग्रहः। ततश्चेतरेतरधर्मव्यवहार इत्यत्र तद्वाक्यं पठति ॥ **यथोक्तमिति**। यतश्चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणो युक्तितः सिद्धे तस्माद्भेदाग्रहाल्लिङ्गं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तमचेतनं तदात्मकमन्तःकरणमिति यावत्। चेत-

नादिवदिव चैतन्यवदिव भवति व्यवन्हियते । तथा गुणस्य सत्त्वाद्यात्मकान्तःकरणस्यैव वस्तुतः कर्तृत्वेऽप्युदासीनः कर्तृत्वरहितश्चेतनः कर्तेव भ-
वति । कर्तेति व्यवन्हियते । एवं भेदाग्रहादितरेतरधर्मव्यवहार एव भवति । न त्वियं प्रतीतिर्भेदाग्रहेऽपि । बीजं दर्शयितुं तत्संयोगादित्युक्तम् ।
तयोरात्मान्तःकरणयोः संयोगः सन्निधानं तस्मादिति । यद्यप्येतत्कारिका टीकायां भ्रान्तिरियमित्यर्थ इत्युक्तत्वात्प्रतीतिमभ्युपेत्येतरेतरधर्माध्यास
एव व्याख्यातः । तथाऽप्युक्तरीत्या व्याख्यानमप्यत्र साङ्ख्यानामभिप्रेतमिति तदीयसम्प्रदायानुसारेणास्या उक्तार्थे सम्मतित्वेनोदाहरणमिति मन्त-
व्यम् । नन्वित्यादेः सर्वस्याप्याक्षेपस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थं मूलं तत्परतया योजयति ॥ **यद्येवमित्यादिना** । विशिष्टव्यवहारस्येत्यत्र दण्डपुरुषा-
विति समूहालम्बनव्यवहारव्यावृत्त्यै विशिष्टेति विशेषणम् । ननु गृह्यमाणयोरिति । स्वस्वकर्तृकग्रहणविषययोरित्यर्थः ॥ **स्वरूपग्रहेति** । स्वविष-
यकग्रहणकर्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **व्यवहारोऽपीति** । इतरेतरधर्मसंसर्गव्यवहार इत्यर्थः ॥**चैतन्यारोप इति** । तेनान्तःकरणं स्वज्ञातृ भविष्यति ।
ततश्च तत्प्रयुक्तविशिष्टभेदाग्रहनिमित्तकेतरेतरधर्मसंसर्गव्यवहारो युक्त इति भावः॥ **नातिप्रसङ्ग इति** । कथं स विशिष्टो भेदाग्रह इत्यादिनोक्तोऽ-
तप्रसङ्ग इत्यर्थः । उक्तरीत्या वैषम्येणातिप्रसङ्गमूलभूताविशेषासिद्धेरिति भावः । न चैतन्यारोपभावाभावाभ्यामन्तःकरणघटयोरुक्तं वैलक्षण्य-
म् । चैतन्यारोपहेत्वनुक्त्या तदसिद्धेः । तथा हि । संयोगापरपर्यायं सन्निधानमात्रमेतदारोपहेतुतयाऽभिमतं किंवोपकार्योपकारकभावविशिष्टं तदिति
विकल्पं मनसि निधाय निमित्तं पृच्छति ॥ **किमिति** । आद्यं शङ्कते ॥ **सन्निधानमितिवादिति** । तदुत्तरतया कथं स न घटस्य स्यादिति वाक्य-
मेव योजयति ॥ **तर्हीति** । द्वितीयपक्षमुत्थापयति । **नन्विति** । आत्मान्तःकरणयोरुपकार्योपकारकताऽस्तीत्यत्र तद्वाक्यं प्रमाणयति ॥ **पुरुषस्येति** ।
एतत्पक्षदूषणपरतयाऽपि कथं स न घटस्य स्यादिति वाक्यं सोपस्करं योजयति ॥ **तर्हीति** ॥ **द्वितीय इति** । विशिष्टो भेदाग्रह आत्मन इति
द्वितीयपक्ष इत्यर्थः ॥ **किमपराद्धमिति** । ततश्च निर्विकारतयेच्छाकर्तृत्वनिराकरणानुपपत्तिरिति भावः ॥ **द्वितीय इति** । अन्तःकरणस्य व्यवहार
इति द्वितीय इत्यर्थः । एतत्पक्षदूषणपरतयाऽपि कथमित्यादिमूलं सोपस्करं प्रकारान्तरेण योजयति ॥ **अन्यगतेनेति** । अन्यगतेन भेदाग्रहेणा-
न्यत्र व्यवहारश्चेदित्येतावानुपस्कारोऽन्यत्तु व्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् । उत्तरग्रन्थमुत्थापयितुं कथं स न घटस्य स्यादित्येतद्दूषणान्तरसमर्पकतयाऽपि

SGDF

योजयति ॥ किञ्चेति । नन्वात्मनो घटेन सह भेदाग्रहसद्भावात्तस्यैव च भेदाग्रहविरोधित्वात्कथं तस्य पृथुबुध्नोदराकारोऽहमिति व्यवहारापादनमित्यत उक्तं गूढाभिसन्धेरिति । तर्ह्यात्मनोऽपि मनसा भेदस्य गृहीतत्वात्तस्यैव च भेदाद्ग्रहविरोधित्वात्स एवासिद्ध इति न तद्बलादुक्तव्यवहारनिर्वाह इति प्रतिबन्द्यभिप्रायो गूढ इति द्रष्टव्यम् । योजनान्तरमाह ॥ यद्वेति । अत्र चेत्यस्य व्याख्याऽऽत्मान्तःकरणयोश्चेति । तस्यैव तात्पर्यमाह ॥ स्फुटमिति ॥ इति हृदयमिति । इति भाव इत्यर्थः । चशब्दोऽप्यर्थ इत्यभिप्रेत्याह ॥ अपीति ।

अ०—मनो म इति भेदतः ॥ मनसोऽपि गृहीतत्वादुभयात्मकता यतः ॥ कामस्य तु मनः कामः प्रियाप्रियविभेदतः ॥ द्वैविध्यं दृश्यते चास्य तस्माद्भेदाग्रहः कुतः ॥ रचनानुपपत्तेस्तन्न सर्वज्ञानुमागतम् ॥ अचेतनं जगत्कर्तृ ॥

सु०—ननु भेदग्रहो भेदाग्रहविरोधी । स चास्ति घट इति कुतस्तत्र भेदाग्रहस्तत्प्रयुक्तो व्यवहारो वेति गूढाभिसन्धिमजानतो द्वितीयपक्षमाशङ्क्याह ॥ मन इति । भेदत इति तृतीयार्थे तसिः । यदि भेदग्रहो भेदाग्रहविरोधीति भेदेन गृह्यमाणे घटे न भेदाग्रह इत्युच्यते । तदा मे मन इति मनसोऽपि भेदेन गृहीतत्वान्नात्मना भेदाग्रहः स्यात् । तथा च भेदाग्रहनिमित्तोऽहमिच्छामीति व्यवहार इत्यसत् । किन्त्वनुभवनिमित्त एव । अत एव नान्तःकरणधर्मस्यात्मन्यारोप इत्यपि युक्तम् । भेदग्रहसद्भावेनारोपहेतोर्भेदाग्रहस्यायोगात् । न ह्यविदितभेदं सम्बन्धितया गृह्यते । आत्मन्यपि प्रसङ्गात् । केन पुनः प्रमाणेन मनो गृह्यते । साक्षिणेति वदामः । तथा हि । न तावच्चक्षुरादिना तदवगमः । अरूपिद्रव्यत्वात् । चक्षुराद्यव्यापारेऽप्युपलब्धेः । न चानुमानेन । लिङ्गाभावात् । नन्वस्ति युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् । तथा हि । बाह्येन्द्रियेषु स्वैः स्वैर्विषयैर्युगपत्सन्निकृष्टेष्वात्मनाऽधिष्ठितेष्वपि न युगपज्ज्ञानानि जायन्ते । तेन ज्ञायतेऽस्त्येतेभ्योऽन्यत्सहकारि । यत्संयोगक्रमवशाज्ज्ञानक्रमः प्रक्रमत इति । अत्र कश्चिदाह । आत्मन एवैवंविधसामर्थ्यकल्पनोपपत्तावन्यन्थासिद्धमनुमानम् । मनसः प्रतीन्द्रियसंयोगव्यापारे क्रमवति कारणान्तरशून्येऽनैकान्तिकं च । फलस्य च वृक्षात्पततः क्रमवर्तिन्याकाशसंयोगे । कुठारादिव्यापारे च । इन्द्रियाणां प्रति विषयसंयोगव्यापारे चेति । तदयुक्तम् । दृष्टानुसारिणी हि कल्पना । कर्ता ह्यनेककरणाधिष्ठानेन युगपन्नानाकार्याणि

कुर्वाणो दृष्टः । तथा हि । युगपन्माणवको गच्छति पठति पन्थानमीक्षते वहति च कमण्डलुम् । तस्मान्नैष कर्तृधर्मो युक्तः कल्पयितुम् । किन्तु दृष्टत्वाद्द्रव्यान्तरमेवाव्यापकम् । अनैकान्त्यं तु नास्त्येव । तत्रापि क्रियाक्रमादेर्निमित्तस्य विद्यमानत्वादिति । अत्रोच्यते । अस्ति तावदविवेकिनामपि मनःप्रतीतिः । मम मनोऽन्यत्र गतमित्यादिव्यवहारात् । न च ते युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिं जानन्ति । प्रत्युत युगपदेव ज्ञानोत्पत्तिं मन्यन्ते । अन्यथा व्यासङ्गे क्रमदर्शनेनान्यत्रापि क्रमानुमानं परस्य व्यर्थं स्यात् । तस्माल्लिङ्गदर्शनात्प्रागेव भवदिदं मनोज्ञानं न तन्निमित्तकमिति । अस्तु तर्हि बुद्ध्यादीनामसमवायिकारणस्य संयोगस्याश्रयतया मनःसिद्धिः । मैवम् । प्रत्यक्षज्ञाने तावदिन्द्रियात्मसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वस्योपपत्तेः । अनुमित्यादौ लिङ्गज्ञानादेः स्मृतौ भावनायासुखादाविष्टार्थोपलब्ध्यादेरिति । नित्यविशेषगुणानां संयोगासमवायिकारणत्वनियमान्नैवमिति चेन्न । विभाग (ज) शब्दजशब्दे व्यभिचारात् । अश्रावणवत्त्वेन हेतुविशेषान्नेति चेत् । यथा तर्हि विभागादिजशब्दे कारणान्तरदर्शनात्तन्निरासार्थं व्याप्तिग्रहणवेलायां प्रयत्यते तथा सुखादिनिरासाय प्रयतनीयम् । असमवायिकारणान्तरदर्शनस्य तुल्यत्वात् । निमित्तं तदिति चेन्न । असमवायिकारणलक्षणस्यातिव्याप्तिप्राप्तेरिति । न च सुखाद्युपलब्धिकरणत्वेन मनस्सिद्धिः । साक्षिसिद्धतयाऽन्यथासिद्धेः । एवमनुमान्तरमपि निरसनीयम् । न चागमो मनसि प्रमाणम् । जातिबधिराणामपि तत्प्रत्ययात् । तस्मात्सिद्धं साक्षिग्राह्यत्वं मनसः । तस्य च तेनैवात्मनो भिन्नतया ग्रहणाद्भेदाग्रहासम्भवेनेच्छाम्यहमिति न भेदाग्रहनिबन्धनो व्यवहार इति । ननु च कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतौ कामस्यान्तःकरणरूपत्वं तावत्प्रतीयते । न च श्रौतेनार्थेनान्यथा भवितुं युक्तम् । अतो बलवद्बाधकोपनिपातादिच्छाम्यहमिति भेदाग्रहनिमित्तं व्यवहारमात्रमेतदङ्गीकरणीयम् । न त्वात्मन इच्छासम्बन्धानुभवः । न च मे मन इति भेदग्रहात्तदग्रहासम्भवः । मे चैतन्यमितिवद्व्यवहारमात्रत्वात् । न चोक्तानुपपत्तिः । सत्त्वरजस्तमसामादिकार्यं हि बुद्धिरित्युच्यते । सा चांशत्रयवती । पुरुषोपरागो विषयोपरागो व्यापारावेशश्चेत्यंशाः । भवति ह्यहमिदं करोमीति । तत्राहमिति चेतनोपरागो दर्पणस्येव मुखोपरागो भेदाग्रहाद-

तात्त्विकः । इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रनाडिकया परिणतिभेदो दर्पणस्येव मलसम्बन्धः पारमार्थिकस्तथोभयायत्तो व्यापारावेशः । एषैव दिगहमिच्छामीत्यत्रापीत्यत आह ॥ उभयेति । तुशब्दोऽवधारणे । तत इत्युपस्कर्तव्यम् । यतः कारणात्कामस्योभयात्मकताऽस्ति । आत्मधर्मता मनोधर्मता च । तत एव मनः काम इति श्रुतिरुपपद्यते । इदमुक्तं भवति । भवेदिदं भेदाग्रहकल्पनम् । यद्यात्मनः कामवत्त्वं पारमार्थिकं न स्यात् । न चैतदस्ति । बाधकाभावात् । द्विविधो हि कामोऽस्ति । एक आत्मधर्मोऽपरोऽन्तःकरणधर्मः । तत्रान्तःकरणधर्मं काममभिप्रेत्य श्रुतिः प्रवृत्ता नात्मनः कामवत्त्वं बाधते । न हि देवदत्तो गोमानिति वाक्यं यज्ञदत्तस्य गोसम्बन्धं बाधितुं शक्नोतीति। स्यादेतदेवम् । यदि कामद्वैविध्यं प्रमितं स्यादेतदेव कुत इति चेत् । श्रुत्यनुभवबलात्तावत् । प्रकारसहस्रानुसरणेऽप्यघटनायां खल्वनुभवापलापसाहसमभ्युपेयम् । प्रमाणान्तरं चाह ॥ प्रियेति । प्रियमित्यान्तिकेष्टमुच्यतेऽप्रियमिति च तात्कालिकेष्टम् । विषयेण विषयिण उपलक्षणम् । अस्य कामस्य । अयमर्थः । अस्ति तावदास्तिककामुकस्य पुरुषस्य स्रक्चन्दनवनितादाविदं मे स्यादित्येकतः कामः । अन्यतस्त्यजेयमिति । न चैक एवायम् । विरुद्धरूपत्वात् । न च द्वावपि मनोधर्मौ । यौगपद्यात् । युगपत्सजातीयधर्मजननायोगात् । न च यौगपद्यं नास्ति । अनुभवसिद्धत्वात् । बाधकाभावाच्च । तत्र योऽप्रियविषयः सोऽन्तःकरणधर्मो यस्तु प्रियविषयः स आत्मधर्म इति । यद्वा प्रियाप्रियशब्दाभ्यां मुक्तिसंसारावुच्येते । तत्सम्बन्धिविभेदेन कामद्वैविध्यं दृश्यत इति । अस्ति तावत्संसारे प्रचुरोऽयमन्तःकरणवृत्तिरूपः कामः । अस्ति चासौ मुक्तौ । स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिश्रुतेः । न चैक एवायम् । मुक्तावन्तःकरणविलयात् । तथा चासावात्मधर्मोऽभ्युपेयः । न चागन्तुकधर्मसम्बन्धो मुक्ताविति प्रागपि कामद्वैविध्यं सिध्यतीति । श्रुतिबाधपरिहारस्य प्रयोजनमाह ॥ तस्मादिति । श्रुतिविरोधस्य परिहृतत्वाद्भेदाग्रहः कुतः प्रमाणात्कल्पनीयः । कुतश्चानुभवापलापेन व्यवहारस्य तन्निमित्तत्वम् । न कुतोऽपीत्यर्थः । अनेनाचेतनस्य प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्वं साधयतामनुमानानामपि स्ववचनविरोधः प्रमाणविरोधश्चोक्तौ भवतः । दृष्टान्तश्च साध्यविकलः । अचेतनस्वातन्त्र्यस्य क्वाप्यसम्मतेरिति । सूत्रार्थमुपसंहरन्ननुमान-

मित्येतत्प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ रचनेति । तत्तस्मात् । सर्वज्ञानुमागतमानुमानं प्रकृत्यादिकं कस्यचित्प्रत्यक्षं प्रमेयत्वादिति सर्वज्ञसाधकानुमयाऽवगतम् । एतदनुमानसिद्धसर्वज्ञवाक्यावगतमिति यावत् । यद्वाऽनुमानसिद्धप्रामाण्यकत्वेनानुमानप्रधानत्वेन च सर्वज्ञाभिमतस्य वाक्यमेव सर्वज्ञानुमोच्यते । व्याख्यानान्तरस्य चेदं प्रयोजनम् । यत्प्रागुक्तं न योगिप्रत्यक्षेण साङ्ख्याचार्यवचनेन वाऽयमर्थः सिध्यतीति तदपि सूत्रसूचितमेवेति ज्ञापनम् । यदा तु सर्वज्ञाभिमतोत्प्रेक्षितया भेदानां परमाणादित्यादिकयाऽनुमयाऽवगतमानुमानमिति योजना । तदा वीचि (त्र्य) त्रीप्रदर्शनं व्याख्यान्तरप्रयोजनम् । जगत्कर्तृ स्वातन्त्र्येण जगत्कारणम् ॥ छ ॥

टि०—एवं तर्हि प्रकृतेऽपि भेदाग्रहोऽसिद्ध इत्युत्तरस्य स्पष्टत्वात्कथं शङ्केत्यत उक्तं गूढाभिसन्धिमजानत इति द्वितीयमिति । पूर्वस्याप्युत्तरापेक्षया द्वितीयत्वाद्द्वितीयमित्युक्तम् । वस्तुतस्त्वाद्यमित्यर्थः ॥ आहेति । गूढप्रतिबन्ध्यभिप्रायं स्पष्टयतीत्यर्थः । तस्मात्तत्संयोगादचेतनमितिकारकाटिकायां यद्भ्रान्तिरियमित्यर्थ इत्यादिना कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यानुभवमभिप्रेत्य तद्भ्रमत्वं वर्णितं तदपि दूषयति ॥ अत एवेति । ननु मे मन इत्यन्तःकरणमात्मसम्बन्धितया गम्यते न तु भिन्नतयेति कथं मनो म इति भेदतः । मनसोऽपि गृहीतत्वादित्युच्यत इत्यत आह ॥ न हीति । अविदितभेदस्यापि मनसः सम्बन्धितया ग्रहे बाधकमाह ॥ आत्मन्यपीति । अन्यथेति शेषः । अविदितभेदस्यापि मनसः सम्बन्धितया ग्रहे आत्मनः सकाशादविदितभेदस्याप्यात्मनो ममाहमित्यात्मसम्बन्धितया ग्रहः स्यादित्यर्थः । ननु नात्माभिन्नतया मनसा तावन्मनसो ग्रहणं सम्भवति । मनसोऽतीन्द्रियत्वान्मनोविषयत्वाभावेन तद्भेदग्राहकताया अनुभवविरुद्धत्वात् । अन्यस्य च प्रमाणस्याभावात् । तथा च मे मन इति भेदग्रहस्यैवाभावेनात्मान्तःकरणयोर्भेदाग्रहसम्भवाद्युज्यत एव तन्निमित्तकोऽहमिच्छामीति व्यवहार इत्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ केनेति । केनेत्याक्षेपे न केनापीत्यर्थः । आत्मनो भिन्नत्वेनेति शेषः । पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे । साक्षिविषयत्वान्मनसो मन इत्यात्मभिन्नत्वेन तद्ग्रहणं साक्षिणा सम्भवतीति भावेन सिद्धान्तयति ॥ साक्षिणेति वदाम इति । भवेदेतदेवं यदि मनसः साक्षिविषयत्वं सिद्धं स्यात्तदेव कुत इत्यतः प्रकारान्तरेण तदसिद्धेः परिशेषेण साक्षिविषयत्वासिद्धिरित्याभिप्रेत्य प्रसक्तप्रमाणनिरासेन परिशेषमुपपादयितुं प्रतिजानीते ॥ तथा हीति ।

SGDF

किं प्रत्यक्षेण मनसोग्रहः किंवाऽनुमानेनाथवाऽऽगमेनेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **न तावदिति ।** तत्र चक्षुर्मात्रेण तदनवगमे हेतुमाह ॥ **अरूपिद्रव्यत्वादिति ।** द्रव्यत्वमात्रं घटे व्यभिचारीति पूर्वभागः । तावन्मात्रं च गुणादौ गतमिति चरमभागः । अरूपित्वं चात्र रूपात्यन्ताभाववत्त्वमेवाभिमतं न तु तत्प्रागभाववत्त्वं तत्प्रध्वंसवत्त्वं वा । तथा सति गुणादौ व्यभिचाराभावेन द्रव्यपदवैयर्थ्यापत्तेरिति द्रष्टव्यम् । एवं चक्षुषोऽसाधारणदोषेण तत्र प्रामाण्यं निराकृत्य तत्र दोषान्तरमपि सूचयंश्चक्षुरादिना तदवगमे हेतुमाह ॥ **चक्षुरादीति ।** चक्षुर्मात्रेण तदनवगमस्य पूर्वेण प्राप्तावपि चक्षुरादिना तस्य तेन प्राप्तेरस्य न तत्र हेत्वन्तरत्वमिति चशब्दाभावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **न चेति ।** गौतमसूत्रोक्तं लिङ्गमाशङ्कते ॥ **नन्वस्तीति ।** युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरन्यथासिद्धत्वादप्रयोजकत्वाच्च न मनोलिङ्गत्वमित्याशङ्क्य रूपादिग्रहणानि चक्षुरादिव्यतिरेकेणाधिष्ठापकान्तरापेक्षाण्ययुगपदुत्पत्तेः । तद्यथाऽनेकशिल्पिपर्यवदातस्य पुरुषस्यानेकं वाश्यादियुगपत्सन्निधानेनावस्थितमपि हस्ताद्यधिष्ठापकापेक्षं न युगपदनेकां क्रियां निर्वर्तयति । तथा चक्षुरादि न युगपदनेकं ज्ञानं करोति । तस्मादधिष्ठापकान्तरमपेक्ष्यत इति न्यायवार्तिकं मनसि निधाय सूत्रार्थमाह ॥ **तथा हीति ॥ युगपत्सन्निकृष्टेष्विति ।** इदं च दीर्घशष्कुलीभक्षणदशायामिति बोध्यम् ॥ **आत्मन एवैवंविधसामर्थ्येति ।** एकः कर्तैकदैकामेव क्रियां कर्तुं समर्थो नानेकामिति कर्तुरेव ज्ञानक्रमप्रयोजकसामर्थ्यकल्पनेनायुगपदुत्पत्तिरूपहेतोरुपपत्तावित्यर्थः ॥ **अनुमानमिति ।** रूपादिग्रहणपक्षकं वार्तिकोक्तानुमानमित्यर्थः ॥ **मनसः प्रतीन्द्रियेति ।** तत्तदिन्द्रियमनःसंयोगरूपे व्यापार इत्यर्थः ॥ **क्रमवतीति ।** तत्र हेतुसत्त्वोपपादनं कारणान्तरशून्य इति साध्याभावोपपादनम् । इदं च तर्कितमनःसंयोगमादाय द्रष्टव्यम् । तेन मनःसिद्धौ किमनैकान्त्येन तदसिद्धौ च कस्य संयोगे व्यभिचार इति शङ्कानवकाशः । यद्वैतदस्वरसादाह ॥ **फलस्य चेति ।** क्रमवर्तिनीत्यतःपरं कारणान्तरशून्ये चानैकान्त्यमिति वर्तते । कुठारादिव्यापारे चेत्यादौ क्रमवर्तिनी कारणान्तरशून्येऽनैकान्त्यमिति वर्तते । अन्यथासिद्धिं निराकरोति ॥ **दृष्टेति ॥** अव्यापकमिति । **क्रमिकसंयोगवतो** द्रव्यस्य व्यापकत्वायोगादिति भावः ॥ **अनैकान्त्यं त्विति ।** मनसः प्रतीन्द्रियसंयोगादाविति शेषः ॥ **क्रियाक्रमादेरिति ।** आदिपदेन प्रयत्नादिक्रमो ग्राह्यः । तेन कुठारादिव्यापारे उद्यम्योद्यम्यनिपतनादिरूपे क्रमप्रयोजकप्रयत्नक्रमसत्त्वान्न तत्र व्यभिचार इति बोध्यम् ।

न च तर्हि क्रमिकक्रियादावेवानैकान्त्यमिति वाच्यम् । तत्राप्यदृष्टक्रमस्यैव निमित्तत्वेन तदसम्भवात् । न च तर्हि क्रमिकादृष्टेष्वेव व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्रापि पूर्वपूर्वादृष्टक्रमस्यैव निमित्तत्वात् । न चैवमनवस्थासिद्धविषयत्वादित्याशयात् । केचित्तु क्रियायां वेगादेर्नियतस्य कारणत्वेन क्रमवत्कारणत्वस्यापि सद्भावेन साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्याहुः । अन्ये तु संयोगसामान्यं प्रति क्रियासामान्यस्य साधारणकारणत्वेनोक्तसन्निकर्षेषु क्रियारूपसामान्यकारणसत्त्वे सति क्रमवत्त्वरूपहेतुसत्त्वात्कारणान्तरस्य चाभावात्तत्र व्यभिचारेऽप्याद्यक्रियायां गुरुत्वस्य द्वितीयादिक्रियायां च वेगादेरेव कारणत्वेन क्रियामात्रे एकस्य साधारणकारणस्याभावात्क्रियाक्रमे च क्रियासाधारणकारणत्वे सति क्रमवत्त्वहेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इत्याहुः । नन्वन्यनिष्ठप्रतीतेरन्यं प्रत्यप्रत्यक्षत्वात्कथं तत्सत्तानिश्चय इत्यतोऽप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षेण तदसिद्धावपि विशिष्टव्यवहारस्य तज्ज्ञानकार्यतयाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारिततया व्यवहाररूपकार्यलिङ्गकानुमानेन तत्सिद्धिर्युक्तैवेत्याशयेनाह ॥ **ममेति** । अस्त्वविवेकिनामपि मनःप्रतीतिः । साऽपि युगपज्ज्ञानानुपपत्तिरूपलिङ्गजन्यैव किन्न स्यादित्यतो भवेदेतद्यदि तेषामुक्तलिङ्गानुसन्धानं स्यात् । न च तदस्तीत्याह ॥ **न चेति** । अविवेकित्वादेवेति भावः । न केवलं तेषामुक्तलिङ्गज्ञानाभावमात्रं किन्तर्हीत्यत आह ॥ **प्रत्युतेति** ॥ **युगपदेव ज्ञानोत्पत्तिमिति** । दीर्घशष्कुलीभक्षणादिदशायामिति शेषः ॥ **अन्यथेति** । अविवेकिनामपि दीर्घशष्कुलीभक्षणादिदशायां युगपज्ज्ञानोत्पत्तिभ्रमाभावे युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरूपलिङ्गानुसन्धाने चेत्यर्थः ॥ **अन्यत्रापीति** । दीर्घशष्कुलीभक्षणादावपीत्यर्थः ॥ **क्रमानुमानमिति** । विप्रतिपन्नानि ज्ञानानि क्रमभावीनि जन्यत्वाद्व्यासङ्गदशापन्नानेकज्ञानवदित्यनुमानमित्यर्थः ॥ **व्यर्थं स्यादिति** । सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं प्रत्येवानुमानस्यार्थवत्त्वादिति भावः ॥ **अस्तु तर्हीति** । जन्यं बुद्ध्यादिकमसमवायिकारणजन्यं भावकार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेन बुद्ध्यादेरसमवायिकारणजन्यत्वसिद्धौ बुद्ध्याद्यसमवायिकारणसंयोगः । नित्यविशेषगुणासमवायिकारणत्वात् । भेर्याकाशसंयोगवदित्यनुमानमत्राभिप्रेतम् । यद्वा जन्या बुद्ध्यादयः संयोगासमवायिकारणकाः । कार्यत्वे सति नित्यविशेषगुणत्वाच्छब्दवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । स च संयोगः परिशेषान्मनःसंयोग एवेति तदाश्रयतया मनःसिद्धिरिति भावः । बुद्ध्यादिकमित्यत्र बुद्धिशब्देन किं प्रत्यक्षज्ञानमभिमतं किंवाऽनुमितिरूपं शाब्दं स्मृतिरूप एवेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **प्रत्यक्षेति**॥

उपपत्तेरिति । तथा च न परिशेषेण तदाश्रयतया मनस्सिद्धिरिति भावः । द्वितीयतृतीयौ दूषयति ॥ **अनुमित्यादाविति** । लिङ्गज्ञानोदेरित्यतःपरमसमवायिकारणत्वोपपत्तेरिति वर्तते । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । ततश्चान्यथासिद्धत्वाद्बुद्ध्याद्यसमवायिकारणस्य संयोगत्वसाधनं बुद्ध्यादेर्वा संयोगासमवायिकारणकत्वसाधनमनुपपन्नमिति भावः । चतुर्थं दूषयति ॥ **स्मृताविति** । तथा चान्यथासिद्धत्वाद्बुद्ध्यासमवायिकारणादेः संयोगत्वादिसाधनमनुपपन्नमिति भावः । बुद्ध्यादिपदोक्तबुद्ध्यंशेऽनुमानमन्यथासिद्ध्या प्रदूष्यादिपदोक्तसुखाद्यंशेऽप्यन्यथासिद्ध्या तद्दूषयति ॥ **सुखादाविति** । सर्वत्र तल्लक्षणाक्रान्तत्वादिति भावः । यन्नित्यविशेषगुणासमवायिकारणं संयोग इति वा ये नित्यविशेषगुणास्ते संयोगासमवायिकारणका एवेति वा निरुपाधिकसहचारभङ्गस्यैव विपक्षे बाधकत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्याशङ्कते ॥ **नित्यविशेषगुणानामिति** । अत्र कार्यत्वे सतीत्यपि हेतुविशेषणस्याभिमतत्वान्नेश्वरबुद्ध्यादौ व्यभिचारः । पार्थिवपरमाणुरूपादीनामपि तेजःसंयोगजन्यत्वान्न तत्रापि व्यभिचार इति ध्येयम् । शब्दासमवायिकारणभूते विभागादौ सत्यपि नित्यविशेषगुणासमवायिकारणत्वे संयोगत्वाभावाद्विभागादिजन्ये शब्दे च सत्यपि कार्यत्वे सति नित्यविशेषगुणत्वे संयोगासमवायिकारणकत्वाभावेन व्यभिचारान्नैतद्विपक्षे बाधकमित्याशयेनाह ॥ **विभागेति** । शब्दापेक्षया विभागस्य शब्दं प्रति प्रथमकारणत्वेनाभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । अन्यथाऽल्पाच्तरशास्त्राप्रवृत्त्या शब्दविभागज इत्येवावक्ष्यदिति भावः । नित्यस्याश्रावणो यो विशेषगुणस्तदसमवायिकारणकत्वस्य वा कार्यत्वे सत्याश्रावणत्वे च सति नित्यविशेषगुणत्वस्य हेतुत्वेन विवक्षितत्वान्न विभागादौ विभागजशब्दो च व्यभिचार इति शङ्कते ॥ **अश्रावणत्वेनेति** । विभागादिजेत्यत्रादिपदेन शब्दपरिग्रहः ॥ **कारणान्तरेति** । विभागशब्दरूपासमवायिकारणान्तरेत्यर्थः । प्रयत्यते अश्रावणत्वेन हेतुर्विशेष्यत इत्यर्थः ॥ **तथेति** । बाह्यत्वेन हेतुर्विशेष्यतामित्यर्थः ॥ **असमवायिकारणान्तरेति** । आत्मनः संयोगातिरिक्तेष्टार्थोपलब्ध्यादिरूपासमवायिकारणान्तरेत्यर्थः । तथा चोक्तानुमाने हेत्वसिद्धिरिति भावः । तत् इष्टार्थोपलब्ध्यादिकम् ॥ **अतिव्याप्तेरिति** । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादेस्तत्रापि सत्त्वादिति भावः । सुखाद्युपलब्धिः सकारणिका क्रियात्वाच्छिदिक्रियावदित्यनुमानमाशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** । यद्वा सुखाद्युपलब्धिरिन्द्रियकरणिका जन्यसाक्षात्कारत्वात् । जन्यरूपप्रतीतिवदित्यनुमानमत्राभिमतम् । न च श्रोत्रा-

दिनाऽन्यथासिद्धिः । यदि हि बाह्यैः श्रोत्रादिभिः सुखादयो गृह्येरंस्तर्हि बधिरादिभिर्नोपलभ्येरन्निति बाधकसद्भावेन तदनवकाशादिति द्रष्टव्यम् । ननु च स्मृत्यादयो बाह्येन्द्रियभिन्नकरणप्रयोज्या गन्धादिक्रियान्यक्रियात्वाद्रथादिक्रियावत् । सुखादयो वा बाह्येन्द्रियभिन्नकरणप्रयोज्या गन्धादिभ्योऽन्यत्वे सति विषयत्वाद्रथादिवत् । तद्यथा रथादयो विषयाश्चक्षुरादिव्यतिरिक्तं करणं वाश्यादि प्रयोजयन्ति विषयाश्च सुखादयस्तस्मात्तैरपि करणान्तरं प्रयोजयितव्यमिति वार्तिकोक्तमनुमानद्वयं वा विवादाध्यासिताः स्मृत्यादय इन्द्रियजन्मान आत्मविशेषगुणत्वाद्गन्धादिप्रत्ययवदिति वाचस्पत्युक्तमनुमानं वा स्मृतिः शरीरावच्छिन्नात्मसंयुक्तद्रव्यसाध्या कार्यत्वे सत्यात्मविशेषगुणत्वाद्रूपादिज्ञानवत् । अत्र संस्कारसाध्यत्वेन सिद्धसाधनतापरिहाराय द्रव्यपदम् । कालादिसाध्यत्वेन तत्परिहारायात्मपदम् । न च कालादेरप्यात्मसंयोगाद्दोषतादवस्थ्यम् । अजसंयोगनिराकरणेन तदनवकाशात् । शरीरसाध्यत्वेन सिद्धसाधनतावारणाय शरीरपदम् । संयोगादौ रूपादौ च व्यभिचारवारणाय हेतौ विशेषणद्वयमित्युदयनोक्तमनुमानं वा मनःसाधकं भविष्यतीत्यत आह ॥ **एवमनुमानान्तरमपीति** । साक्षिणाऽन्यथासिद्धेरुक्तलिङ्गाननुसन्धानेऽपि मनःप्रतीतेश्च सर्वत्राविशिष्टत्वादिति भावः । तृतीयमाशङ्क्य निराकरोति ॥ **न चेति** । एवं प्रसक्तप्रतिषेधमुपपाद्य परिशेषयति ॥ **तस्मादिति** । किमेतावताऽपि सिद्धमित्यतः केन पुनः प्रमाणेनेति शङ्कानिरासः सिद्ध इत्यभिप्रेत्य तत्प्रकारमुपदर्शयति ॥ **तस्य चेति** । ननु चोभयात्मकता यत इति कामद्वैविध्यनिरूपणपरमुत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च कामः सङ्कल्प इति श्रुतेरुपपत्तिप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतस्तद्विरोधेनात्मनः कामवत्ताया अपारमार्थिकत्वशङ्कानिराकरणार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं श्रुतिविरोधेनात्मनः कामवत्ताया अपारमार्थिकत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु चेति** । श्रौतेनेति हेतुगर्भविशेषणम् । अन्यथा श्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **चैतन्यमितिवदिति** । न च ते मयावेकवचनस्येति पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरेव युष्मदस्मदोस्तेमे इत्यादेशविधानात्प्रकृते च पदात्परत्वाभावेन मयादेशाप्राप्तेर्मे चैतन्यमिति कथं टीकाकारीयो व्यवहार इति वाच्यम् । तत्रत्यपूर्वोत्तरवाक्यसन्दष्टतया पदात्परत्वेऽप्येकदेशमात्रस्य प्रकृते उदाहरणेन तदुपपत्तेरित्याशयात् । वस्तुतो विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेवैतादिति द्रष्टव्यम् । वि-

SGDF

रोधिनि भेदग्रहे सति भेदाग्रहस्यैवासम्भवात्तन्निमित्तकव्यवहारानुपपत्तिरिति मनो म इति भेदत इति वाक्योक्तामनुपपत्तिं भेदग्रहस्यैवाभावव्युत्पादनेन परिहृत्यात्मान्तःकरणयोर्भेदाग्रहादन्योन्यधर्मसंसर्गव्यवहारः स्यादिति कथं स न घटस्य स्यादिति वाक्योक्तामनुपपत्तिं परिहरति ॥ **न चोक्तानुपपत्तिरिति** । नापि कथं स न घटस्य स्यादित्यनेनोक्तानुपपत्तिरित्यर्थः । तत्कुत इत्यतो बुद्धेश्चैतन्योपरागरूपांशवत्त्वेन भेदाग्रहनिमित्तचैतन्योपरागरूपनिमित्तेनात्मान्तःकरणयोरन्योन्यधर्मसंसर्गव्यवहारसम्भवेऽपि घटे तदभावाद्धटात्मनोर्वा घटपटयोर्वाऽन्योन्यधर्मसंसर्गव्यवहारभावसम्भवादित्यभिप्रेत्य बुद्धेश्चैतन्योपरागरूपांशस्वरूपत्वमुपपादयितुं बुद्धिस्वरूपं तावदाह ॥ **सत्त्वरजस्तमसामिति** । सा च कृत्यध्यवसायव्यापारवतीति शेषः । ननु कृत्यध्यवसायो न बुद्धेर्व्यापारः । कृतिविषयस्य घटादेर्जडायां बुद्धौ प्रतिभासासम्भवात् । न च कर्तव्येन घटादिना बुद्धेः सम्बन्धान्तरमस्ति । न चासम्बद्धे करोमीत्यध्यवसायोऽतिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **सा चेति** । चेतनोपरागबलेन जडाया अपि बुद्धेरिन्द्रियप्रनाडिकया परिणतिभेद एव ज्ञानरूपः कर्तव्येन घटादिना सम्बन्ध इति नोक्तदोष इति भावः । तानेवांशान्विभजते ॥ **पुरुषोपराग इति** । कथमेतत्त्रयं बुद्धेर्धर्म इत्याशङ्क्य सम्मुग्धमुदाहरणं दर्शयति ॥ **भवति हीति** । कथमेतावतांऽशत्रयसिद्धिरित्यतो निष्कृष्यांशान्दर्शयति ॥ **तत्रेति** । अयमर्थः । बुद्धिचेतनयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभिमानः पुरुषोपरागो नीलेन्द्रियसन्निकर्षान्नीलाकारज्ञानरूपपरिणतोत्पादः पारमार्थिको विषयोपरागः । उक्तेनोपरागद्वयेन कर्तव्यविषयस्य प्रतिभासात्तदधीनः करोमीत्यध्यवसायो व्यापारावेश इत्युच्यत इति। तत्र चेतनोपरागो नाम चेतनसम्बन्धः । स च परिणामविशेषः । तत्कथं च चेतनोऽपरिणामी बुद्ध्या सम्बध्येतेत्यत उक्तं दर्पणस्येति । विश्वासाभिहतस्येति शेषः । दर्पणप्राया बुद्धिः कथं दूरस्थेन विषयेणोपरज्येतेत्यत आह ॥ **इन्द्रियप्रनाडिकयेति** । यथा हि ग्रामाध्यक्षः कुटुम्बिकेभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छति विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय स च भूपतये । तथा बाह्येन्द्रियाण्यालोच्य विषयं मनसे समर्पयन्ति । आलोचनं च बाह्येन्द्रियव्यापार इत्येके निर्विकल्पकं ज्ञानमित्यपरे मनश्च सम्मुग्धदृष्टस्य विशेषणविशेष्यभावेन विवेचनात्मकविकल्परूपव्यापारसहितमहङ्काराय समर्पयति । अहं जानाम्यहं करोमीत्यादिरूपाभिमानलक्षणव्यापारसहितोऽहङ्कारश्च कर्तव्यमेतन्मयेत्यादिलक्षणाध्यवसायरूपव्यापारवत्यां सर्वाध्यक्षायां बुद्धावि-

स्येवामिन्द्रियप्रनाडिकयेत्यर्थः । अत एव सान्तःकरणाबुद्धिः सर्वं विषयमवगाहत इति कारिकायां विषयाध्यवसायिन्या बुद्धेर्बाह्यानीन्द्रियाणि द्वाराणीत्युक्त्वा न केवलं बाह्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिरपि तु ये तेऽहङ्कारमनसी द्वारिणी ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिरेव प्रधानमित्येते प्रदीपकल्पा इति कारिकायां मनोऽहङ्कारयोरपि द्वारत्वमुक्तमिति ध्येयम् ॥ **उभयायत्त इति** । अपारमार्थिकत्वेन चेतनोपरागपारमार्थिकान्तःकरणपरिणतिभेद-रूपविषयोपरागरूपोभयायत्त इत्यर्थः । यदाऽन्तःकरणपरिणामो वृत्तिरूपस्तदा जानामीत्यभिमानो यदा प्रयत्नरूपस्तदा करोमीत्यभिमान इत्यादि द्रष्टव्यम् । ततः किं प्रकृत इत्यत आह ॥ **एषैव दिगिति** । अयमेव प्रकार इत्यर्थः । इन्द्रियप्रणाडिकया विषयेच्छारूपेऽन्तःकरणपरिणामे सत्य-पारमार्थिकचेतनोपरागादहमिच्छामीत्यभिमानमात्रं भवति न त्वयमात्मन इच्छावत्त्वानुभव इति भावः । अभिमानोऽहङ्कारस्य कार्यविशेषः । अनु-भवोऽन्तःकरणस्येति विवेकः । व्यवहारमात्रमिति पूर्वग्रन्थेऽपि व्यवहारपदेनाभिमानो विवक्षित इति न तेनास्य विरोध इति ध्येयम् । अत्रायं निष्कर्षः । अन्तःकरणविशेषरूपबुद्धेः सत्त्वरजस्तमसामादिकार्यत्वेन दर्पणवन्निर्मलत्वात्तत्र चेतनोपरागो न घटे । तस्यास्वच्छतया पुरुषोपरागासम्भ-वात् । नाप्यन्तःकरणस्येव घटस्येन्द्रियनाडिकया विषयाकारपरिणतिभेदो येनोभयायत्तो व्यापारावेशस्तत्र स्यादिति नोक्तानुपपत्तिरिति ॥ **उपस्क-र्तव्यमिति** । उभयात्मकतया यत इति यच्छब्दश्रवणादिति भावः । श्रुतेरन्यथैवोपपत्तिलाभाय तुशब्दमवधारणार्थतया व्याचष्टे ॥**तुशब्द इति** । अवधारणार्थस्य तुशब्दस्योपस्कृतेन तत इत्यनेन सम्बन्ध इत्यभिप्रेत्याह ॥ **तत एवेति** । साकाङ्क्षत्वेन प्रसक्तां वाक्याभासतामपेक्षितपूरणेन परिहरति ॥ **इति श्रुतिरुपपद्यत इति** । तावताऽपि कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यत आकाङ्क्षाक्रमेण परिहारप्रकारमाह ॥ **एतादिति** । इतीत्यस्यै-तच्छब्देन सम्बन्धः । प्रियाप्रियविभेदत इति कामद्वैविध्यस्य प्रमितत्ववर्णनानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्वोक्तस्य श्रुतेः सावकाशत्वेनात्मनः कामवत्तायास्त-दविरुद्धत्वोपपादनार्थं तदिति भावेन तदप्रमितत्वेन श्रुतिविरोधशङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदेवमिति** । द्वैविध्यं दृश्यते चेति चशब्दसूचितं प्रमा-णान्तरत्वमुपपादयितुं स्वयं प्रमाणान्तरमाह ॥ **श्रुतीति** । श्रुत्यनुभवान्यथाऽनुपपत्तिरेव तत्र प्रमाणमिति भावेन बलादित्युक्तम् । नन्वनुभवस्यैवा-भावोक्तेः कथं श्रुत्यनुभवान्यथाऽनुपपत्त्या तद्द्वैविध्यसमर्थनमित्यत आह ॥ **प्रकारेति** । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः । ननु सुखत्वादिरूपस्य

प्रियत्वादेः कामनिष्ठत्वाभावान्न प्रियाप्रियभेदेन तद्द्वैविध्यं सम्भावितम् । न च लक्षणया प्रियाप्रियविषयकपरत्वात्प्रियाप्रियशब्दयोः सुखादिपरत्वा-भावान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रियविषयत्वस्य कामनिष्ठत्वेऽपि दुःखविषयत्वाभावेनानेनापि रूपेण तद्द्वैविध्यायोगादित्यतोऽत्रेष्टस्यैवावान्तरभेदविवक्षया प्रियाप्रियस्वरूपत्वेन विवक्षितत्वेन सुखदुःखयोस्तत्त्वेनानभिमतत्वाद्विवक्षितप्रियाप्रियविषयकतायाश्च कामे सत्त्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याभिमतप्रियाप्रिय-स्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं लक्ष्यार्थपरतामाह ॥**प्रियमितीत्यादिना** । विषयेण विषयिण इति लक्षणाबीजशक्यसम्बन्धकथनम् । ननु च नोक्तरूपप्रियाप्रियविषय-कः कामोऽस्ति तादृशकामानुपलम्भात् । सत्त्वेऽपि वा तादृशकामस्यैकत्वान्न द्वैविध्यमिति कथं द्वैविध्याभिधानम् । द्वैविध्येऽपि वा द्वयोरपि मनोधर्मत्व-सम्भवान्नात्मनः कामवत्ता सिध्यति । न च यौगपद्यानुपपत्तिप्रसङ्गो बाधकः । मनोधर्मस्यापि यौगपद्ये बाधकाभावात् । साधकाभावेन कामद्वययौगपद्या-सिद्धेश्च । न च यौगपद्यानुभवस्तत्साधकः । युगपद्यत्र शतं छिन्नमित्यादिवद्यौगपद्यानुभवस्य भ्रमत्वेन तदसिद्धेः । तथा च नानेनात्मनः कामवत्ता सिध्यतीत्य-त आह ॥ **अयमर्थ इत्यादिना** । तत्राद्यदोषपरिहारोऽस्तीति । एकतोऽन्यत इत्याद्यादित्वात्प्रथमासमर्थात्तसिः । द्वितीयं परिहरति ॥ **न चेति** । तृतीयं परिहरति ॥ **न च द्वावपीति** । अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ **युगपदिति** । एकेनेति शेषः । एकं करणमेकदैकामेव क्रियां जनयति नाप-रामिति नियमादिति भावः । साधकाभावशङ्कां परिहरति ॥ **न चेति** । अनुभवस्य भ्रमतां परिहरति ॥ **बाधकेति** । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **यास्त्विति** । स्रक्चन्दनादिविषयपरित्यागरूपात्यन्तिकेष्टविषय इत्यर्थः । इष्टस्यैवावान्तरभेदविवक्षया प्रियाप्रियशब्दार्थत्वे प्रियाप्रिय-शब्दयोरस्वारस्यमित्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । नन्वेवं मुक्तित्वसंसारत्वयोः कामेऽसत्त्वात्कथमनेन रूपेण कामद्वैविध्यमित्यतोऽत्र मुक्तिसंसा-रवाचकयोः प्रियाप्रियपदयोस्तत्सम्बन्धिकामोपलक्षणत्वाश्रयणान्मुक्तित्वादेस्तत्रासत्त्वेऽपि तत्सम्बन्धिकामत्वस्य तत्र सत्त्वान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **तत्स-म्बन्धीति** ॥ **विभेदेनेति** । आद्यादित्वात्तसिरिति भावः । भवेदेतदेवं यदि मुक्तौ काम एव सिद्धः स्यात् । न चासावस्ति । प्रमाणाभावात् । सद्भा-वेऽपि वा मनोधर्मस्यैव कामस्य मुक्तौ सम्भवान्न तद्द्वैविध्यम् । आत्मधर्मत्वेऽपि मुक्तिवदागन्तुकस्यापि कामस्य मुक्तौ सम्भवेन संसारावस्थायां कामद्वयसि-द्ध्या प्रकृतासिद्धिरेवेत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **अस्ति तावदित्यादिना** । अनुभवसिद्धत्वादिति भावः ॥ **अन्तःकरणविलयादिति** । उपादाननिवृत्तावुपादे-

यनिवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः॥ **आगन्तुकेति**। तथा सति मुक्तेरनित्यत्वप्रसङ्गादिति भावः। इतीत्यस्यायमर्थ इत्यनेनास्तीत्यतः प्राक् पूरणीयेनान्वयः॥ हेतुहेतुमद्भावस्याप्रतीतेस्तत्स्फोरणाय तस्मादित्येतत्परामृष्टव्यं दर्शयन्परमसाध्याध्याहारेण वाक्यं योजयति ॥ **श्रुतीति** । उत्तरत्र परिहाराभावेन किमुशब्दस्यः प्रश्नार्थत्वानुपपत्तेराक्षेपार्थतया तं योजयति ॥ **नेति**॥ **अनेनेति** । स्वतन्त्रवृत्ती रचना सा चैवाचेतने कुत इत्युक्ते प्रधानं स्वतन्त्रप्रवृत्तिरहितम् । अचेतनत्वात्तन्त्वादिवदिति प्रतिपक्षानुमानेऽप्रयोजकत्वशङ्कायाः स्वव्याहतत्वप्रमाणविरुद्धत्वोपपादनपरेणाचेतनत्वं स्वातन्त्र्यमित्यादिमूलग्रन्थेनेत्यर्थः ॥ **अनुमानानामिति** । भेदानां परिमाणादित्यादीनामित्यर्थः। ननु च कथं तत्र स्ववचनव्याघातादीत्यत उक्तमचेतनस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणं साधयतामिति । सिद्धसाधनतापरिहाराय प्रतिज्ञायामचेतनत्वस्वातन्त्र्ययोरवश्यं विशेषणीयत्वादिति भावः ॥ **दृष्टान्तश्चेति** । तन्त्वादिदृष्टान्त इत्यर्थः। साध्यविकलत्वमेव दर्शयति ॥ **अचेतनस्येति** । स्वतन्त्रवृत्ती रचना सा चैवाचेतने कुत इत्युक्तत्वाद्रचनानुपपत्तेरित्येतदनर्थकमित्यत आह ॥ **सूत्रार्थमिति** । तर्हि न सर्वज्ञानुमागतमिति भाष्यखण्डवैयर्थ्यम् । तदितरमूलवाक्येनैव सूत्रार्थोपसंहारसिद्धेरित्यतस्तत्प्रयोजनमाह । **अनुमानमित्येतदिति** । उपसंहारत्वस्य मूलारूढत्वसिद्ध्यर्थमाह ॥ **तत्तस्मादिति** ॥ **सर्वज्ञेति** । सर्वज्ञानुमागतत्वं सौत्रस्यानुमानमित्यस्यार्थ इत्यर्थः । किं तत्सर्वज्ञत्वसाधकमनुमानं यद्गतत्वं प्रधानस्य स्यादित्यतस्तत्प्रदर्शयंस्तद्गतत्वं व्याख्याति ॥ **प्रकृत्यादिकमिति** । ननु सर्वज्ञत्वसाधकानुमानेन सर्वज्ञत्वस्यावगतत्वसम्भवेऽपि प्रधानस्य तदवगतत्वासम्भवाद्विप्रतिषिद्धमेतदित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **एतदिति** । एतदनुमानेन सिद्धो यः सर्वज्ञस्तद्वाक्यादवगतमिति सम्बन्धः । उक्तयोजनायां सर्वज्ञवाक्यस्य सर्वज्ञानुमापदेन साक्षादलाभ इत्यपरितोषात्तल्लाभायाह ॥ **यद्वेति** । ननु सर्वज्ञानुमाशब्दस्य तद्वाक्ये योगरूढ्यादेरभावात्कथं सर्वज्ञवाक्यवाच्यत्वमित्यतो रूढ्यादेरभावेऽपि लक्षणया तत्परत्वमिति भावेन लक्षणाबीजशक्यसम्बन्धमाह ॥ **अनुमानसिद्धेति** । विमतं प्रमाणमाप्तवाक्यत्वादित्यनुमानसिद्धप्रामाण्यकत्वेनेत्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि शक्यसम्बन्धमुपदर्शयति ॥ **अनुमानेति** । साङ्ख्यवाक्ये हि स्वप्रतिपाद्येष्वर्थेषु प्राधान्येनानुमानानामेवोक्तत्वात्तस्यानुमानप्रधानत्वमित्यर्थः ॥ **तदपि सूत्रसूचितमेवेति** । अनुमानं नेति सूत्रखण्डेन जगत्कर्त्रनुमानसिद्धसर्वज्ञवाक्यावगतमचेतनं नेति क्रियमाणो विशिष्टः प्रतिषेधोऽनुमानासिद्ध-

SGDF

सर्वज्ञवाक्यावगतत्वरूपं विशेषणमुपसङ्क्रामति । स चोक्तविशेषणप्रतिषेधः सविशेषणप्रतिषेधतया सर्वज्ञस्यानुमानसिद्धत्वरूपं विशेषणमेवोपसङ्क्रामति । तथा च सर्वविषयकप्रत्यक्षवत्त्वरूपसार्वज्ञस्यानुमानसिद्धत्वप्रतिषेधलाभान्न योगिप्रत्यक्षेण तस्यास्माकमसिद्धेरित्युक्तदूषणं सूत्रसूचितमेवेति सिद्धमिति भावः । न साङ्ख्याचार्यवचनेनायमर्थः सिध्यतीत्येतत्तु यद्वेत्युक्तसूत्रखण्डयोजनायां स्पष्टमेवावगम्यत इति ॥ **वैचित्रीप्रदर्शनमिति** । नानुमानमिति सूत्रखण्डस्य पूर्वयोजनायामनुमानमित्येतद्योजनायां चानुमानमिति पदच्छेदस्य विचित्रताप्रदर्शनमेव प्रयोजनं प्रमेयस्यैक्यादिति भावः । ननु परेण स्वातन्त्र्येण जगत्कारणताया एव पूर्वं प्रकृतेरनाशङ्कितत्वादनिरस्तत्वाच्च न जगत्कर्त्रीत्युपसंहारो युक्त इत्यतस्तत्प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे ॥ **स्वातन्त्र्येणेति** ॥ छ ॥

अ०—॥ ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ ॥ पयोम्ब्वादि च नोपमा ॥ एतत्प्रशास्तिवचनाच्चेतनाचेतनस्य च ॥

सु०—**स्यादेतत्** । परिमाणादिहेतुभिस्तावन्महदादिकार्याणां किमपि मूलकारणमस्तीत्यवगम्यते । तस्यापि कारणान्तरकल्पने प्रमाणाभावादनवस्थानाच्च । तस्य च स्वातन्त्र्यं कारकान्तराप्रयोज्यत्वमेव न तु स्वेच्छानुसारित्वम् । येनोक्तदोषः स्यात् । तच्च तत्प्रयोक्तुः कारकान्तरस्याप्रामाणिकत्वादेव सिद्धम् । न चाचेतनस्य तदसम्भावितम् । अचेतनेष्वपि पयोऽम्बुप्रभृतिषु दर्शनात् । अचेतनमेव हि पयोऽन्यानाधिष्ठितमपि वत्सविवृद्ध्यर्थं प्रवर्तते । दधिभावं चापद्यते । घनविनिर्मुक्तं चाम्बु जम्बीरनारिकेलादिष्वनेकविधं विकारं प्राप्नोति । नादेयं चापसर्पति । तृणं च गवा जग्धं क्षीरीभवति । अयश्चायस्कान्तमभिसर्पति । न चेदं नाचेतनवशमित्यादिप्रमाणविरोधः । तस्योक्तस्थानेष्वेवानैकान्त्यात् । न चेदं ब्रह्मवादिनां सम्मतम् । येन सिद्धसाधनं स्यादित्याशङ्कापरिहारार्थं सूत्रम् ॥ ॥ **ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ** ॥ इति । तद्व्याचष्टे ॥ **पयोऽम्ब्वादि चेति** । उपमा स्वार्थसम्भावनायामस्मदीयहेतुव्यभिचारे चेति शेषः । यथाऽत्र साध्यं व्यभिचरति तथा पक्षेऽपि व्यभिचरतु हेतुरित्येवमर्थं हि व्यभिचारोद्भावनम् । तदत्र न युज्यते । चेतनाचेतनस्यैतत्प्रशास्तिवचनात् । पारमेश्वरप्रेरणाप्रतिपादकश्रुतेः । आद्यश्चशब्दो लौकिकानां स्वतन्त्रतया प्रतीयमानमपीत्यर्थे । द्विती-

यस्तु न केवलमचेतनस्य । किन्तूभयस्यापीति । एतदुक्तं भवति । कारकान्तराप्रयोज्यत्वलक्षणमपि स्वातन्त्र्यं न प्रधानस्योपपद्यते । असम्भावितत्वात् ।उक्तानुमानविरुद्धत्वाच्च। यदुक्तमत्र पयोम्ब्वादिवदिति। तदसत्। तत्रापीश्वरप्रेरणाया एतस्य वाऽक्षरस्येत्यादिश्रुतिसि-

सु० टि० ॥ ३४ ॥ द्धत्वात् । अत एव प्रधानस्य परप्रयोज्यत्वे प्रमाणाभावोऽपि परास्त इति। सूत्रे पयोऽम्बुवदित्युक्तेऽपि नोदाहरणमादरणीयम्।स्थलान्तरेऽ- शे० चं० द्वि०द्वि० अ० १

सम्भावनाव्यभिचारश्च भविष्यत इत्याशङ्कापरिहारार्थस्य व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वादित्युत्तरसूत्रस्यापि व्याख्यानायादिपदप्रयोगः । यद्वा पयोऽम्बुग्रहणमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्यादिपदं प्रयुक्तम् । उत्तरसूत्रं तु कैमुत्यार्थम् । चेतनप्रवृत्तेरपीश्वरव्यतिरेकेणानवस्थितेरचेतनप्र-वृत्तेस्तदधीनत्वं किमु वाच्यमिति । तद्व्याख्यानाय चेतनाचेतनस्य चेत्युक्तम् । किञ्च परिमाणादिति हेतुस्तावदनैकान्तिकः। सत्त्वरजस्त-मसां साम्यावस्था हि प्रकृतिरुच्यते । सत्त्वादयश्च परिमिता एव । यथोक्तम् । अब्धीरनभोऽहङ्कृन्महत्तत्त्वगुणत्रयैः । क्रमाद्दशोत्तरै-रिति । न च प्रकृतिरव्यक्तान्तरवतीति कथं नानैकान्त्यम् । न च परिमितस्यापि मूलप्रकृतित्वे बाधकमस्ति । सार्वत्रिककार्यानुपपत्ति-रिति चेन्न । सर्वत्र कार्यसद्भावे प्रमाणाभावात् । भावेऽप्यनेकैस्तदुपपत्त्युपपत्तेः । युक्तं च परिमितानामेव कारणत्वम् । तन्त्वादिषु दर्शनात् । अपरिमितस्य कृत्स्नैकदेशविकल्पानुपपत्तेश्च । अस्माकं त्वीश्वरशक्त्यैवोपपद्यते । समन्वयादित्यप्यसत् । यत्कार्यं यदनुगति-मत्तत्तादृक्कारणोपेतमित्यस्या व्याप्तेरव्यक्ताद्व्यक्तजन्माङ्गीकारेणैव भग्नत्वात्। शक्तितः प्रवृत्तेश्चेदपि न विवक्षितार्थसाधकम् । अन्तर्भावि-तकार्यत्वमेव कारणस्य शक्तिरित्यस्य सिद्धौ हि तथा स्यात् । तच्च सत्कार्यवादनिर्वाह्यमिति । अत एव विभागाविभागावपि निरस्तौ ।

विभागाविभागयोरेव सत्कार्यवादसिद्ध्यधीनयोरसत्त्वात् । स्वप्रक्रियामात्रेणार्थसिद्धौ स्थूलकार्यस्य लोष्ठादेरित्यादिना तार्किकपरि- ॥ ३४ ॥

कल्पिताभ्यां विभागाविभागाभ्यां परमाणुकारणत्वमपि स्यादित्यास्तां प्रपञ्चः ।

टि०—॥ ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ ॥ पयोऽम्ब्वादि च नोपमेत्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापीत्युत्तरसूत्रव्याख्या-नरूपत्वान्न तदिति भावेन तत्सूत्रार्थकथनरूपतयोत्तरभाष्यं योजयितुं सूत्रमेव किमर्थमित्यतस्तद्व्यावर्त्यशङ्काप्रदर्शनेन सूत्रस्यार्थवत्तां तावदुपपादयति

॥ स्यादेतदिति । कथं तस्य मूलकारणत्वमित्यतस्तदुपपादयति ॥ तस्यापीति ॥ उक्तेति । स्वेच्छानुसारितामेवेत्यादिनोक्तेत्यर्थः । भवेदेवं कथञ्चिद्यदि प्रधानस्य कारकान्तराप्रयोज्यत्वमपि सिद्धं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह ॥ तच्चेति ॥ अप्रामाणिकत्वादिति । तत्साधकनिरवका-शप्रमाणविरहादिति भावः ॥ न चेति । चेतनानधिष्ठितस्याचेतनस्य क्वापि स्वतः प्रवृत्त्यदर्शनादिति भावः । पयोऽम्ब्वादीत्युत्तरमूलस्थादि-पदानुरोधादाह ॥ प्रभृतिष्विति । पयोवदम्बुवदिति सूत्रयोजनामभिप्रेत्य पयोदृष्टान्तं तावदुपपादयति ॥ अचेतनमपीति । अम्बुवदिति दृष्टान्त-मप्युपपादयति ॥ घनेति । अचेतनमेव चेतनानधिष्ठितमपीत्यनुवर्तते ॥ नादेयं चेति । अत्रापि पूर्ववदनुवृत्तिर्द्रष्टव्या । अम्ब्विति चानुवर्तते । अवृद्धाभ्यो नदीमानुषेभ्य इति प्राप्तस्य छस्य बाधेन नदीशब्दाच्छैषिकेऽर्थे नद्यादिभ्यो ढगिति ढकि नादेयमिति रूपसिद्धिरिति ध्येयम् । प्रभृति-शब्दोक्तं दृष्टान्तमुपपादयति ॥ तृणं चेत्यादिना । अत्राप्यचेतनमेवेत्यादिकमनुवर्तते ॥ प्रमाणेति । प्रतिपक्षरूपेत्यर्थः ॥ उक्तस्थानेष्विति । पयआदिकार्येषु दध्यादिष्वित्यर्थः । तत्राचेतनवशत्वस्यैव सत्त्वादिति भावः । न चाचेतनेच्छाधीनोत्पत्तिकत्वाभावस्यैव पूर्वं साधितत्वाद्दध्यादि-ष्वप्युक्तसाध्यसत्त्वान्न तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । कारकान्तराप्रयोज्याधीनोत्पत्तिकं वदन्तं प्रति तत्साधने सिद्धसाधनतापत्त्या तदधीनोत्पत्ति-कत्वाभावस्यैव साधनीयत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यापातात् । ननु पयोऽम्ब्वादेः स्वार्थसम्भावनायामुपमात्वेऽप्यस्मदनुमाने व्यभिचारस्थलत्वेन तत्रोपमा-त्वाभावात्कथं व्यभिचारे चोपमेत्युच्यत इत्यत आह ॥ यथाऽत्रेति । व्यभिचारोद्भावनमित्यतःपरं व्यभिचारे चोपमात्वं युक्तमिति शेषः ॥ तदत्रेति । उभयत्रोपमात्वमित्यर्थः ॥ असम्भावितत्वादिति । चेतनानधिष्ठितस्याचेतनस्य क्वापि स्वतः प्रवृत्त्यदर्शनादिति भावः ॥ उक्तानु-मानेति । इदं नाचेतनवशमित्युक्तानुमानेत्यर्थः । पयोऽम्बुनोरनुपमत्वोक्त्यैव पयोऽम्बुवदिति सूत्रव्याख्यानसिद्धेः पयोऽम्ब्वादित्यादिपदानर्थक्य-मित्याशङ्क्य तस्योत्तरसूत्रव्याख्यानार्थत्वान्न तदिति भावेनोत्तरसूत्रव्याख्यानपरतया तद्योजनां दर्शयितुं तत्सूत्रव्यावर्त्यशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तन्निरास-कतया सूत्रमनुपन्यस्य तद्व्याख्यानार्थतयाऽऽदिपदं योजयति ॥ सूत्र इति ॥ स्थलान्तर इति । गवा जग्धतृणादावित्यर्थः । एवमादिपदस्योत्तर-सूत्रव्याख्यानतया योजनायां पयोऽम्ब्वादि च नोपमा एतत्प्रशास्तिवचनादचेतनस्येत्येतावतैव मूलग्रन्थेन सर्वत्राचेतने व्यभिचारनिराससिद्ध्या

चेतनस्य तदधीनतावर्णनस्यानपेक्षितत्वाच्चेतनग्रहणस्यानर्थक्यं भवतीत्यादिपदस्योत्तरसूत्रव्याख्यानतायामपरितोषात्पूर्वसूत्रार्थतामेव तस्याप्युपपादयति ॥**यद्वेति** । तर्ह्युत्तरसूत्रवैयर्थ्यमित्यतस्तत्प्रयोजनमाह ॥ **उत्तरेति** । कैमुत्यमेव दर्शयति ॥ **चेतनेति** । एवं सूत्रस्यार्थवत्तामुपदर्श्य तद्व्याख्यानरूपतयोदाहृतभाष्यखण्डसार्थक्यमाह ॥ **तद्व्याख्यानायेति** । एवं मूलोक्तसाधारणदोषैरनुमानानि प्रदूष्य स्पष्टतया शिष्यैरेवोह्यतामिति भावेन भाष्येऽनभिहितासाधारणदोषैरपि कुर्वाण आद्यं तावत्प्रत्याख्याति ॥ **किञ्चेति** । कुत्रानैकान्तिकमित्यतः सत्त्वरजस्तमःस्वेवेत्यभिप्रेत्य तेषु साध्याभावोपपादकं हेतुमुपोद्घातलक्षणसङ्गत्या पूर्वमाह ॥ **सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थेति** । गुणप्रधानभावपरित्यागेन त्रयाणामपि प्रधानभावेनावस्थितिरित्यर्थः ॥ **प्रकृतिरिति** । मूलप्रकृतिरित्यर्थः । कथं सत्त्वादिषु व्यभिचार इत्यत उक्तहेतुसत्त्वेऽप्युक्तसाध्याभावादित्यभिप्रेत्य तत्र हेतुवृत्तिमुपपादयति ॥ **सत्त्वादयश्चेति** । किमत्र प्रमाणमित्यत आह ॥ **यथोक्तामिति** । तथाऽप्यव्यक्तान्तरवत्त्वरूपसाध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यतस्तेषां मूलप्रकृतित्वान्नाव्यक्तान्तरवत्त्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह ॥ **न चेति** । प्रकृतिर्मूलप्रकृतिरित्यर्थः । अव्यक्तान्तरवत्त्वमूलप्रकृतित्वमेव न स्यादिति भावः । न च मूलप्रकृतित्वमेव सत्त्वादीनामसिद्धमिति वाच्यम् । गुणप्रधानभावपरित्यागेन प्रधानभावेनैवावस्थितानां सत्त्वादीनामेव मूलप्रकृतित्वेन तदसिद्धेरशक्यशङ्कत्वात् । एतदेवाभिसन्धायोपोद्घातलक्षणया सङ्गत्या मूलप्रकृतित्वं साम्यावस्थाया उपदर्शितमिति ध्येयम् । परोक्तानुमानेऽप्रयोजकत्वं चाह ॥ **न च परिमितस्यापीति** । विपक्षे बाधकसद्भावान्नाप्रयोजकत्वमिति भावेन तदाशङ्कते ॥ **सार्वत्रिकेति** । अनेकैरित्यतःपरं परिमितैरपीति शेषः ॥ **अपरिमितस्य कृत्स्नैकदेशविकल्पानुपपत्तेश्चेति** । अपरिमितं प्रधानं जगत्कारणमिति वदन्प्रष्टव्यः । तत्किं कार्त्स्न्येन महदाद्यात्मना परिणमते किं वैकदेशेनेति । नाद्यः । तथा सति कृत्स्नस्यापि प्रधानस्य कार्याकारताप्रसक्त्या स्थितौ प्रधानाभावेन प्रकृतिपुरुषविवेकार्थोपदेशानर्थक्यापातात् । नान्त्यः । तथा सत्येकदेशाङ्गीकारेणान्त्यावयवत्वप्राप्त्याऽनित्यत्वप्रसङ्गादित्यपरिमितस्य प्रधानस्य कृत्स्नैकदेशविकल्पाभ्यां कारणतानुपपत्तेरित्यर्थः । यद्वा कृत्स्नस्य प्रधानस्य महादाद्यात्मना भवने महदादेरप्यपरिमितमूलकारणकत्वादपरिमितत्वं स्यात् । यद्यावत्परिमाणोपेतमूलकारणकं तत्तावत्परिमाणकं यथा पलपरिमाणात्सुवर्णकटकं पलपरिमाणकं दृष्टम् । न च महदादेरपरिमितत्वं ॥ ३५ ॥

SGDF

परेणाङ्गीकर्तुं शक्यम् । तथा सति भेदानां महदादीनां परिमाणात्परिमितत्वादित्युक्तहेतोरसिद्धिप्रसङ्गात् । नाप्येकदेशेन परिमाणः । अपरिमितस्य द्रव्यस्य निरवयवत्वानियमेनैकदेशायोगादित्यर्थः । यद्वा शक्तितः प्रवृत्तेश्चेत्यस्य कारणं हि शक्तं कार्याकारेण व्यक्तीभवति । तत्र कारणस्य शक्तिर्नामान्तर्भावितकार्यकत्वमेवेति व्याख्यातत्वेनैकदेशेन कारणत्वेऽन्तर्भावितकार्यकैकदेशत्वस्यैव प्राप्त्याऽन्तर्भावितकार्यकत्वाभावेन तत्राप्यसिद्धिप्रसङ्ग इति । तथा च परिमितत्वेऽपि सत्त्वादेर्मूलप्रकृतित्वेनाव्यक्तान्तरवत्त्वाभावादनैकान्त्यमेवेति हृदयम् । यद्यप्युदाहृतप्रमाणोक्तं गुणत्रयं परिमितमपि न मूलप्रकृतिः किन्त्वादिकार्यमेवेत्यव्यक्तान्तरत्वरूपसाध्यसत्त्वादेव न स्वमते तत्र व्यभिचारः । तदन्यमूलप्रकृतेश्चाव्यक्तान्तरवत्त्वाभावेऽपि न स्वमते तस्याः परिमितत्वमिति हेतुविरहादेव न तत्रापि व्यभिचारः । तथाऽपि महदादिकारणगुणत्रयातिरिक्तप्रकृत्यनङ्गीकारिणः परस्य मते गुणत्रयस्यैव मूलप्रकृतित्वेन तत्र चाव्यक्तान्तरवत्त्वाभावस्य परेणाभ्युपगतत्वात्तद्दृष्ट्यैवैतद्व्यभिचारोद्भावनमित्यवधेयम् । नन्वपरिमितस्य कृत्स्नैकदेशविकल्पानुपपत्त्या न कारणत्वानुपपत्तिर्वक्तुं शक्या । तथा सति सिद्धान्तेऽप्यपरिमिततया प्रकृतेः कृत्स्नैकदेशविकल्पानुपपत्त्याऽकारणत्वप्रसङ्गादित्यतः सिद्धान्ते निरवयवस्यापि प्रधानस्य परमेश्वराचिन्त्यशक्तिवशेन कार्यानुगुण्येनैव परिणामसम्भवान्न कृत्स्नप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ **अस्माकं त्विति** ॥ **तच्चेति** । अव्यक्तकार्यवत्त्वमेवेत्यर्थः ॥ **सत्कार्यवादेति** । अत्यन्तसत्कार्यवादश्चासिद्ध एवान्यथाऽन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः । अत एवेत्युक्तमेव विशदयति ॥ **विभागाविभागयोरिति** । व्यक्त्यव्यक्तिरूपयोरित्यर्थः ॥ **सत्कार्यवादसिद्ध्यधीनयोरिति** । तथा चान्योन्याश्रय एवेति भावः ॥ **स्थूलकार्यस्येति** । अत्रेत्यादिनेत्यादिपदेनावयवक्रियाविभागादिन्यायेन विभज्यमानस्याल्पाल्पतरतमादिभावाद्यतो नाल्पीयस्तं परमाणुमाचक्ष्म इत्यादितदुत्तरवाक्यपरिग्रहः । तथा च स्थूलकार्यस्य लोष्ठस्य विभज्यमानावयवस्यावयवविभागे क्रियमाणो य एतद्विभागावधिर्यदविभागप्रक्रमेण यत्संयोगप्रक्रमेण कार्योत्पत्तिर्भवति स परमाणुर्मूलकारणमिति तार्किकपरिकल्पिताभ्यां विभागाविभागाभ्यां परमाणोरपि विश्वकारणत्वं सिद्ध्येदित्यर्थः ।

अ०—**द्वैविध्येऽपि तु कामादेः कुतः स्वामित्वमात्मनः ॥ साक्षादनुभवारूढं शक्यतेऽपोदितुं क्वचित् ॥ इच्छास्वामित्वमेवो-**

SGDF
Sri Gurgaonkar Digital Foundation

कतमिच्छावत्त्वं न चापरम् ॥ किञ्चित्तद्वशगत्वेऽपि स्वामित्वं लोकवद्भवेत् ॥ सर्वात्मतन्त्रकामादेः किमुतैव परेशितुः ॥ न चानुभ-
वगं कामस्वामित्वं वेदवागपि ॥ शक्तापवदितुं तस्मात्सा तदन्याभिधायिनी ॥

सु०—नन्विदं घट्टकुटीप्रभातमनुसरति । इच्छावत्त्वमात्मन एव न तु जडस्येत्यत्र हि प्रथममनुभवः प्रमाणीकृतः । तत्र च श्रुतिविरोधे चोदितेऽन्तःकरणधर्म आत्मधर्मश्चेति कामस्य द्वैविध्यान्न विरोध इत्युक्तम् । एवञ्चात्मन एवेच्छावत्त्वं न त्वचेतनस्येति त्यक्तमेवेत्याशङ्कां सिंहावलोकनन्यायेन परिहरति ॥ **द्वैविध्येऽपीति** । कामादेर्द्वैविध्येऽपि साक्षादनुभवारूढमात्मनः कामादेः स्वामित्वं तु कुतः प्रमाणादपोदितुं शक्यते न कुतोऽपीति योजना । श्रुत्यपेक्षयाऽऽदिपदग्रहणम् । अपोदितुमिति सम्प्रसारणं छान्दसम् । अयमत्रोत्तरक्रमः । सत्यं कामो द्विविध आत्मधर्मो मनोवृत्तिश्चेति । तत्र मनोवृत्तिमपि कामं प्रत्यात्मन एव स्वामित्वं न मनसः । अहं कामय इति साक्ष्यनुभवसिद्धत्वात् । मनसस्तु कामं प्रत्युपादानत्वमेव । यथा हि । क्षेत्रोपादानकानामपि सस्यानां कृषीवल एव स्वामी न क्षेत्रं तथैव । न च वाच्यं मनस एव कामस्वामित्वमहं कामय इत्यनुभवस्तु भ्रान्तिर्व्यवहारमात्रं वेति । बाधकप्रमाणाभावात् । न च कौटस्थ्यं बाधकम् । अन्तःकरणस्यैव कामोपादानत्वेनाङ्गीकृतत्वात् । स्वामित्वमात्रेण च कौटस्थ्याविघातात् । अन्यथा कृपणधनस्येवात्मनो वैयर्थ्यापत्तेरिति । तदिदमुक्तं क्वचिदिति । नन्वस्तु कामस्वामित्वमात्मन एव मा भूच्च मनसः । तथाऽपि पूर्वोत्तरविरोधस्तदवस्थ एव । इच्छास्वामित्वाभावेऽपि यादृशतादृशस्येच्छावत्त्वस्य मनस्यङ्गीकृतत्वादित्यत आह ॥ **इच्छेति** । अचेतनेच्छापगतेत्यादाविच्छास्वामित्वमेवेच्छावत्त्वमुक्तम् । न चापरमिच्छोपादानत्वलक्षणम् । एतदुक्तं भवति । स्यादत्र पूर्वापरविरोधः । यदि यदेवेच्छावत्त्वं प्राङ्मनसो निषिद्धं तदेवात्र पुनरङ्गीक्रियेत । न चैतदस्ति । पूर्वं हीच्छास्वामित्वलक्षणमिच्छावत्त्वमात्मन एव न त्वचेतनस्येत्युक्तम् । तस्यैव कर्तृत्वोपयोगात् । श्रुत्यर्थतया त्विच्छोपादानत्वलक्षणमिच्छावत्त्वमिदानीं मनसोऽभ्युपगम्यत इति कुतो विरोध इति । यद्वा कामस्य द्वैविध्येन मनसोऽपि कामवत्त्वात्कर्तृत्वमुपपत्स्यत इत्यत आह ॥ **द्वैविध्येऽपीति** । द्वयोः कामवत्त्वेऽपि कामस्वामित्वमात्मन

एव न तु मनसः । निरपवादसाक्ष्यनुभवसिद्धत्वात् । मनसस्तु कामोपादानत्वमेवेति । ततः किमित्यत आह ॥ **इच्छेति** । इच्छास्वामित्वलक्षणमेवेच्छावत्त्वं प्राक् कर्तृत्वोपयुक्तमुक्तम् । न पुनरिच्छोपादानत्वलक्षणम् । यो हीच्छति स प्रयतते न तु यदिच्छा भवति तदिति । तस्मादिच्छास्वामित्वाच्चेतनस्यैव कर्तृत्वं नाचेतनस्य । तस्येच्छोपादानत्वेऽपीच्छास्वामित्वाभावादिति । स्यादेतत् । स्वं नाम तद्भवति । यद्यथेष्टविनियोगयोग्यम् । यथा गवादि । स्वामी च स उच्यते यो यथेष्टविनियोक्ता । न चेच्छात्मनोरेतदस्ति । यस्मादास्तिककामुकस्य निषिद्धेच्छां नियच्छतोऽपि (इच्छा) साऽऽविर्भवति । प्रयतमानस्यापि विहितेच्छा नोदेति । तत्कथमिच्छास्वामित्वमात्मनः स्यादिति चेत् । किमिच्छाऽऽत्मनः सर्वथाऽपि वशा न भवतीत्युच्यते । उत किञ्चिद्वशत्वमङ्गीक्रियते । नाद्यः । अनुभवविरोधात् । इच्छति देवदत्त इत्यादिव्यवहारविरहप्रसङ्गाच्च । द्वितीये तु सिद्धं स्वामित्वमित्याह ॥ **किञ्चिदिति** । प्रबलविरोधिवशादत्यन्तवशत्वाभावेऽपीच्छायाः किञ्चिदात्मवशत्वमात्रेणापि तां प्रत्यात्मनः स्वामित्वं भवेदे (वत्ये) व । कथम् । यथाऽत्यन्तमवशायामपि गवि किञ्चिद्वशत्वमात्रेण देवदत्तस्वामित्वं लोके दृष्टं तथैव । अन्यथा तदपि न स्यादिति । नन्वेवं सत्येकं सन्धि (दि) त्सतो (परं प्रच्य) न्यच्च्यवत इत्यापन्नम् । अचेतनस्य कर्तृत्वं निराकर्तुमात्मन एवेच्छास्वामित्वं न तु मनस इति समर्थितम् । तर्हीश्वरस्यापि कुलालादिमनोवृत्तीच्छां प्रति स्वामित्वं नास्तीति घटादिकर्तृत्वं न स्यात् । तथा चेतरव्यपदेशादित्यधिकरणविरोध इत्यत आह ॥ **सर्वात्मेति** । यदा जीवस्यापि कामादिस्वाम्यं तदा सर्वात्मना तन्त्रमधीनं कामादि यस्यासौ तथोक्तः । सर्वेषामात्मनां तन्त्रं साधनं यः कामस्तस्यादिः कारणं तस्य परेशितुः कामस्वामित्वं किमुतैव वक्तव्यम् । एतदुक्तं भवति । जीवेश्वरौ द्वावपि शरीरमधिष्ठितः । तत्रेश्वरोऽन्तःकरणं सृष्टं दृष्ट्वा तत्र ज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपा वृत्तीः स्वेच्छाज्ञानप्रयत्नैरुत्पाद्य बाह्यकरणानि चाधिष्ठाय घटाद्युत्पादयति । जीवस्तु तदत्तस्वाम्योऽवतिष्ठते । यथोक्तं बुद्धिर्ज्ञानमित्यादि । तस्मादीश्वरस्यैव मुख्यं स्वाम्यं कर्तृत्वं च । जीवस्य त्वमुख्यमेवेति । तथा चोक्तम् । स्वस्वामिभावो ध्रुव एष यत्र तर्ह्युच्यतेऽसाविति कृत्ययोग इति । यदुक्तं निरपवादानुभवबलादात्मन

एवेच्छास्वामित्वमिति । तदयुक्तम् । कामः सङ्कल्प इति मनसः कामस्वामित्वाभिधात्र्याऽपौरुषेयत्वेन बलवत्या वेदवाचैवापोदितत्वादित्यत आह ॥ **न चेति** । कामस्वामित्वमात्मन इति शेषः । कामाद्यनुवादेन खल्वियं वेदवागात्मोपादानत्वं वैशेषिकादिमतप्राप्तं वारयितुं तेषां मनोरूपत्वमाचष्टे । कामादिस्वरूपं च साक्ष्यनुभवेनैव सिद्धमिति तस्योपजीव्यत्वम् । स च तानात्मस्वामिकानेव विषयीकरोति । न चोपजीवकमुपजीव्यमपवादितुं शक्नोति । वेदस्योत्सर्गतो बलवत्त्वेऽप्युपजीव्यापेक्षया दौर्बल्यमेव । यथाऽऽहुः । प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम् । उपजीव्यविरोधे तु न प्रामाण्यममुष्य चेति । अतो न श्रुतेरनुभवापवादकत्वं युक्तमिति । तर्हि श्रुतेः का गतिरित्यत आह ॥ **तस्मादिति** । उपजीव्यत्वेन बलवताऽनुभवेन बाधितत्वादित्यर्थः । तदन्याभिधायिनी स्वामित्वादन्यस्योपादानत्वस्याभिधायिनी ।

टि०—नन्विच्छाम्यहमित्यनुभवानुरोधेनात्मन इच्छावत्त्वस्योक्तत्वात्पुनरनुभवानुरोधेनेच्छास्वामित्ववर्णनपरोत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चेदं मनोवृत्तिरूपकामं प्रत्यात्मनः स्वामित्ववर्णनपरमिति नानर्थक्यमिति वाच्यम् । कामद्वैविध्यप्रतिपादनमात्रेण श्रुतिविरोधपरिहारस्य सिद्धत्वेन तं प्रत्यात्मनः स्वामित्ववर्णनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः कामद्वैविध्याश्रयणे आत्मन इव मनसोऽपीच्छावत्त्वप्राप्त्याऽऽत्मन एवेच्छावत्त्वं न त्वन्तःकरणस्येति स्वोक्तनियमभङ्गेन घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तसाम्यशङ्कानिरासार्थत्वान्न मनोवृत्तिरूपकामं प्रत्यात्मनः स्वामित्ववर्णनानर्थक्यमित्यभिप्रेत्योक्तशङ्कानिवारकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं मुक्तन्यायसाम्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विदमिति** ॥ **घट्टकुटीति** । केचित्खलु वाणिजः शुल्कमदित्सन्तः शुल्कग्राहिणो राजभृत्यान्वञ्चयित्वाऽन्येन पथा जिगमिषन्तो विस्मृतमार्गा रात्रावितस्ततः सञ्चरन्तो घट्टे शुल्कग्राहिणां कुटी स्थिता तत्रैव प्रभाते समागताः। सोऽयं घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तस्तमनुसरतीत्यर्थः । उक्तन्यायसाम्यमेवोपदर्शयति ॥ **इच्छावत्त्वमित्यादिना** । नन्वस्याः शङ्कायाः कामद्वैविध्यकथनरूपाद्वैविध्यं दृश्यते चास्येत्यादिपूर्वग्रन्थादनन्तरमेवोत्थानेनैतन्निरासपरैतद्ग्रन्थस्यापि तत्रैव सन्निवेशनीयत्वाद्व्यवधानेनात्र सन्निवेशोऽसङ्गत इत्यत उक्तं सिंहावलोकनन्यायेनेति । नन्विच्छारूपकामस्यैवात्र प्रकृतत्वादादिपदं किमर्थमित्यत आह ॥ **श्रुत्यपेक्षामिति** । कामः सङ्कल्प इत्युदाहृतश्रु-

त्यपेक्षं कामादेरित्यादिपदमित्यर्थः । ननु वचस्वापि यज्ञादीनां कितीत्यत्र कितिपरत एव वदतेः सम्प्रसारणमुक्तम् । उदित उदितवानिति वृत्तौ तथैवोदाहृतं च । ततश्च प्रकृते तुमुन्प्रत्ययस्याकित्त्वात्तस्मिन्परतः सम्प्रसारणाप्राप्तेरपवदितुमित्येव वक्तव्यम् । अपोदितुमिति तु कथमित्यत आह ॥ **अपोदितुमितीति** । कितिपरतो विहितं सम्प्रसारणं छन्दस्तुल्यत्वादकित्युपपन्नमिति भावः । ननु कोऽसावनुभवो यत्सिद्धमात्मनोऽन्तःकरणवृत्तिरूपकामस्वामित्वमित्युच्यते । आत्मस्वामिकत्वे मनसो वैय्यर्थ्यप्रसङ्गाच्च । किञ्चानुभवसिद्धमपि तन्नाङ्गीकर्तुं शक्यम् । लोकेऽन्योपादानकस्यान्यस्वामिकत्वादर्शनेनान्तःकरणवृत्तिरूपकामस्यात्मस्वामिकताया असम्भावनाशङ्कापराहतत्वात् । अभिमतानुभवस्य भ्रान्तित्वेन तेन तदसिद्धेश्चेत्येताः शङ्काः क्रमेण परिहरन्नेवाकाङ्क्षाक्रमेणोक्ताक्षेपपरिहारकतया मूलं योजयति ॥ **अयमत्रेति** ॥ **अहमिति** । अनेनानुभवप्रकारप्रदर्शनेनाद्या शङ्का निरस्ता भवति ॥ **उपादानत्वमेवेति** । तथा च न तद्वैय्यर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः । असम्भावनापराहततां दृष्टान्तोक्त्या परिहरति ॥ **यथेति** । बाधकमपि किं कौटस्थ्यमेवाभिमतमन्यद्वा किञ्चित् । नान्त्यः । तददर्शनादित्यभिप्रत्याद्यमुत्थाप्य दूषयति ॥ **न चेति** । कौटस्थ्यविघातकमपि कामं प्रत्युपादानत्वविशिष्टस्वामित्वमभिमानं किंवा स्वामित्वमात्रमिति विकल्प्याद्यमनङ्गीकारेण दूषयति ॥ **अन्तःकरणस्यैवेति** । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **स्वामित्वमात्रेणेति** । नन्विच्छावत्त्वस्येच्छास्वामित्वरूपत्ववर्णनमुत्तरत्र क्रियते तदनर्थकम् । न चाचेतनेच्छापगतेत्यादावन्तःकरणे निषिद्धमिच्छावत्त्वमिच्छास्वामित्वलक्षणमिति ज्ञापनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तज्ज्ञापनस्यापि निष्प्रयोजनत्वादित्यतः कामद्वैविध्यवर्णनपरस्योभयात्मकता यत इत्यस्य ग्रन्थस्याचेतनेच्छापगतेत्येतद्ग्रन्थेन विरोधपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन विरोधशङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुं तामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **यादृशतादृशस्येति** । इच्छोपादानत्वलक्षणस्येत्यर्थः । पूर्वं च तस्य निषिद्धत्वादिति भावः । ननु मनस इच्छावत्त्वस्येच्छोपादानरूपत्वेनेच्छास्वामित्वरूपत्वाभावात्कथमिच्छास्वामित्वमेवोक्तमिच्छावत्त्वं न चापरमित्यवधारणमित्यतोऽपेक्षिताध्याहारेण वाक्यं योजयति ॥ **अचेतनेति** । नन्वचेतनेच्छापगतेत्यादाविच्छास्वामित्वमेवेच्छावत्त्वमुक्तं न त्विच्छोपादानत्वमिति कुतो निश्चेतुं शक्यते नियामकाभावात् । कथं चैतावताऽपि विरोधपरिहार इत्यतो नियामकं वदन्विरोधपरिहारप्रकारमाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **प्रागिति** । अचेतनेच्छापगतेत्यादावि-

त्यर्थः ॥ **अत्रेति** । उभयात्मकतया यत इत्यत्रेत्यर्थः ॥ **तस्यैवेति** । इच्छास्वामित्वलक्षणस्येच्छावत्त्वस्यैवेत्यर्थः । य इच्छति स एव प्रवर्तत इति हि सर्वसम्मतम् । न तु यदिच्छा भवति तत्प्रवर्तत इति नेच्छोपादानत्वं कर्तृत्वोपयोगि किन्तु तत्स्वामित्वमिति भावः ॥**श्रुत्यर्थतयेति**। कामः सङ्कल्प इत्येतच्छ्रुत्यर्थतयेत्यर्थः । एवमुभयात्मकता यत इति कामद्वैविध्यवर्णनस्याचेतनेच्छापगतेत्याद्यपूर्वग्रन्थेन विरोधशङ्कानिवर्तकतया द्वैविध्येऽपीति भाष्यं व्याख्यातम् । इदानीं द्वैविध्यवर्णनेन प्रसक्ताचेतनकर्तृकत्वनिरासाक्षेपपरिहारकतयाऽपि तद्व्याख्यातुं तदाक्षेपशङ्कामुत्थापयति ॥ **यद्वेति** ॥ **साक्ष्यनुभवेति** । अहं कामय इति साक्ष्यनुभवेत्यर्थः । ननूक्तानुभवस्य भ्रमत्वाद्व्यवहारमात्रत्वाद्वा न साधकत्वमित्यतो बाधकाभावान्न भ्रमत्वादीत्याशयेनोक्तं निरपवादेति । हेतुगर्भं चेदं विशेषणम् । न च कौटस्थ्यमेव बाधकमिति वाच्यम् । तद्विघातकस्येच्छोपादानत्वस्यानभ्युपगमात् । अभ्युपगतस्य च कामस्वामित्वस्य तदविघातकतायाः प्रागुपपादितत्वेन तदप्रसङ्गादिति भावः । उपयोगमेवोपपादयति ॥ **यो हीति** । अनुपयोगमप्युपपादयति ॥ **न त्विति** । ननु किञ्चित्तद्वशगत्वेऽपीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चेच्छायाः किञ्चिदात्माधीनत्वमात्रेणात्मवशत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । आत्मन इच्छास्वामित्वेन मुख्यस्यैव तद्वशत्वस्य सम्भवेन किञ्चित्तद्वशत्वपर्यन्तधावनानर्थक्यादित्यतः पूर्वोक्तेच्छास्वामित्वासम्भवशङ्कानिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन तच्छङ्कानिरासकतयोत्तरभाष्यं योजयितुमात्मेच्छयोः स्वस्वामिभावानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदिति** । तत्कुत इत्यतस्तथा लोके दर्शनादित्याह ॥ **यथेति** ॥ **य इति** । तथा देवदत्तादौ दृष्टत्वादिति भावः । एतत् । यथेष्टविनियोगयोग्यत्वं यथेष्टविनियोक्तृत्वं चेत्येतदित्यर्थः । उभयत्रापि क्रमेण हेतुमाह ॥ **यस्मादिति** ॥ **सेति** । निषिद्धेच्छेत्यर्थः ॥ **प्रयतमानस्यापीति** । विहितेच्छायामिति शेषः । नन्वात्मेच्छयोः स्वस्वामिभावानुपपत्तिशङ्कायाः सर्वथेच्छाया आत्मानधीनत्वे तात्पर्यं न तु किञ्चित्तद्वशत्वाङ्गीकार इति कथमुत्तरग्रन्थसङ्गतिरित्यतो नेदं तत्पक्षदूषणं किन्तु किञ्चित्तद्वशत्वाङ्गीकारपक्षदूषणमेवेति नोत्तरग्रन्थासङ्गातिरित्याभिप्रेत्य सम्भावितविकल्पद्वयं प्रदर्श्याद्यपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया मूलं योजयितुं तावद्विकल्पयति ॥**किमित्यादिना** । अनुभवे विवदमानं प्रति दोषान्तरमप्याह ॥ **इच्छतीति** ॥ **अन्यथेति** । इच्छायाः किञ्चिदात्मवशत्वमात्रेण तां प्रत्यात्मनः स्वामित्वानभ्युपगम इत्यर्थः । तदपि गोस्वामित्वमपि । देवदत्तं

प्रति गोरप्यत्यन्तवशत्वाभावादिति भावः । नन्विच्छायाः किञ्चिदात्मवशत्वमात्रेणात्मन इच्छास्वामित्वासिद्ध्या प्रकृताक्षेपपरिहारादीश्वरस्य सर्वात्मना कामादिनियामकत्ववर्णनमनर्थकमित्यतोऽस्येश्वरस्य घटादिकर्तृतासमर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं तस्य कर्तृत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥**स्वामित्वं नास्तीति** । कुलालादीनामेव तदीयमनोवृत्तीच्छां प्रति स्वामित्वेनेश्वरस्य कुलालादिमनोवृत्तीच्छां प्रति स्वामित्वाभावादित्यर्थः । कर्तृत्वं न स्यादित्युपलक्षणम् । कुलालादीनामेव कर्तृत्वं स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । उभयत्रापीष्टापत्तिं निरस्यति ॥ **तथा चेति** । तत्र घटादावपि जीवानां न मुख्यकर्तृत्वं किन्त्वीश्वरस्यैवेति समर्थितत्वादिति भावः । नन्वीश्वरस्य कुलालादिमनोवृत्तिरूपकामं प्रति कथं कैमुत्येन स्वामित्वसिद्धिः । तत्सूचकाभावात्कुलालादिमनोवृत्तिकामं प्रति कुलालादीनां स्वामित्वस्यैव तत्सूचकत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेनापेक्षितकैमुत्यसूचकप्रदर्शनपूर्वकं कैमुत्यसमर्पकतया योजयति ॥ **यदेति** ॥ **सर्वात्मनेति** । सृज्यत्वादिसर्वप्रकारेणेत्यर्थः । सर्वप्रकारेण स्वामित्वमपीश्वरस्य न यत्किञ्चिन्मनोवृत्तीच्छां प्रत्येवेति मन्तव्यम् । किन्तु सर्वात्ममनोवृत्तिरूपकामं प्रत्यपीत्यर्थाविशेषसमर्पकतयाऽपि तदेव योजयति ॥ **सर्वेषामिति** । साधनमित्यतःपूर्वं घटादिप्रवृत्ताविति शेषः । ननु कुलालादिशरीरेऽसत ईश्वरस्य कथं तदीयमनोवृत्तिरूपकामस्वामित्वं येन घटादीन्प्रति तस्य कर्तृत्वं स्यात् । तत्र सत्त्वेन तत्स्वामितयेश्वरस्य तत्कर्तृत्वेऽपि वा कथं तस्यैव घटादीन्प्रति मुख्यं कर्तृत्वमुभयोरपि कामस्वामितया स्वामित्वे विशेषाभावेन तत्प्रयुक्तकर्तृताया अप्येकरूपत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । तथा च नेतरव्यपदेशादित्यधिकरणविरोधपरिहार इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । शरीरं कुलालादिशरीरमित्यर्थः । स्यादेवं यदीश्वरस्येच्छाज्ञानप्रयत्नैर्जीवशरीरे ज्ञानेच्छाप्रयत्नोत्पादकत्वं सिद्धं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह ॥**यथोक्तमिति** । आदिपदेनासम्मोह इत्यादिकस्य भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधा इत्यन्तस्य वाक्यस्य सङ्ग्रहः । अत्रेच्छाप्रयत्नयोरुपलक्षणया बुद्ध्यादिग्रहणम् । अन्यथा भावा इति सर्वसङ्ग्राहकपदास्वारस्यप्रसङ्गादतोऽस्य प्रकृतसङ्गतिरिति ध्येयम् । जीवस्यामुख्यकर्तृत्वमीश्वरस्यैव च मुख्यकर्तृत्वमित्यत्र भागवतसम्मतिमाह ॥ **तथा चोक्तमिति** । तद्वाक्यं पठति ॥**स्वस्वामिभाव इति** । रहूगणं प्रति भरतवाक्यमिदम् । स्वस्वामिभावोऽच्युते हरावेव ध्रुवो मुख्योऽन्यत्र तु भृत्यतैव । नन्वेवं तर्हि देवेषु श्रुत्यादिप्रसि-

SGDF

द्धः स्वस्वामिभावः कथमित्यत उक्तं यत्रेति । यत्र देवेष्वेषः श्रुत्याद्युदितः स्वस्वामिभावस्तर्हि तत्रासावच्युते सत्येव तत्प्रेरणयैवेति यावत् । यत्र यस्मादेवं तर्हि तस्मादेषस्त्वदादौ मानुषे दृश्यमानः स्वस्वामिभावोऽध्रुवोऽमुख्यो व्यावहारिक इति तस्मादीश्वरादन्यत्र कृत्ययोगः कृतेः कर्तृत्वस्यायोगो मुख्यतो घटना नेत्यर्थः । यथोक्तम् । स्वामित्वं तु हरेरेव मुख्यमन्यत्र भृत्यता । देवेषु तन्नियत्या च त्वदादौ व्यावहारिकमिति । यद्वा यत्र यद्येष स्वस्वामिभावो ध्रुवः सत्य इति त्वयोच्यते तर्ह्यसावच्युते हरावेव मुख्य इत्युच्यताम् । एष सर्वेश्वर इति श्रुतेः। न त्वयि तवास्मास्वेकत्वाद्भृत्यत्वमेव मुख्यम् । तदप्युक्तं स्वामित्वं तु हरेरेव मुख्यमन्यत्र भृत्यतेति । एषो राजा दण्डनायेति वचनादच्युते मुख्यत्वं कथमत्राह ॥ **इतीति** । मम स्वामी हरिर्नित्यं सर्वस्य पतिरेव चेति स्मृतेः । सन्ध्योपासनादिवन्मम स्वामी हरिरितीतिकर्तव्यतालक्षणो योग उपासनं हरावेव विहितमिति यस्मात्तस्मादिति शेषः। ध्रुव इति विशेषणादध्रुवत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्चेति । ननु न चानुभवगं कामस्वामित्वं वेदवागपि शक्तापवदितुमित्यहं कामय इत्यात्मस्वामित्वानुभवस्य श्रुतिबाधितत्वाभाववर्णनमनर्थकमित्याशङ्क्य साक्षादनुभवात्सिद्धं शक्यतेऽपोदितुं क्वचिदिति पूर्वोक्तस्य निरपवादसाक्ष्यनुभवसिद्धत्वस्य श्रुतिबाधितत्वेनासिद्धिशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तदसिद्धिशङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुमात्मनः कामस्वामित्वानुभवस्यापवादशङ्कामुत्थापयति ॥ **यदुक्तामिति** । श्रुतेरनुभवबाधकत्वोपयोगिनीं तद्विरुद्धविषयतामुपदर्शयितुमुक्तं मनसः कामस्वामित्वाभिधात्र्येति । एतत्सर्वं मन एवेति श्रुतावधारणेन मनसः कारकान्तराप्रयोजकत्वरूपस्वातन्त्र्योक्तिमभिप्रेत्येदमुक्तामिति ध्येयम् । विपरीत एव बाध्यबाधकभावः किन्न स्यादित्यतः श्रुतेरपौरुषेयतया निर्दोषत्वेन बलवत्त्वात्प्रत्यक्षस्य च पौरुषेयतया सम्भावितदोषत्वेन दुर्बलत्वान्नैवमिति भावेनोक्तमपौरुषेयत्वेन बलवत्येति । उक्ताक्षेपस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ **आत्मन इति शेष इति** । कुतो न शक्तेत्यतः श्रुतेः कामादिस्वरूपग्राहकानुभवोपजीवनेन प्रवृत्तत्वेनानुभवोपजीवकत्वान्न तद्बाधकत्वमित्यभिप्रेत्य कामादिस्वरूपस्यापि श्रुत्यैव सिद्धत्वेन तत्स्वरूपग्राहकप्रत्यक्षोपजीवकत्वमेवासिद्धमित्यतो भवेदेवं यदि श्रुतेः कामादिस्वरूपबोधकत्वमपि स्यात् । न चैवम् । तथा सति श्रुतेरुभयत्र व्यापारापत्त्या गौरवप्रसङ्गात् । किन्तु लाघवात्तेषां मनोरूपत्वाभिधायकत्वमेवेत्यभिप्रेत्य किं तदुक्त्याऽपीत्यतस्तदुक्तेः प्रयोजनं तावद्दर्शयति ॥ **कामाद्यनुवादेनेति** ॥ **वारयितुमिति** ।

SGDF

मनसोऽचेतनतया तदुपादानत्वसम्भवेऽप्यात्मनश्चेतनत्वेनेश्वरवत्कामाद्युपादानत्वायोगादिति भावः । अस्तु श्रुतेः कामादिस्वरूपानुवादेन तेषां मनोरूपत्वाभिधायकत्वं किमेतावतेत्यत आह ॥ **कामादिस्वरूपं चेति** ॥ **साक्ष्यनुभवेनैवेति** । न कश्चिद्धि तत्र संशयवान्क्वचिदिति वक्ष्यमाणन्यायादिति भावः । अस्तु कामादिस्वरूपग्राहकस्यानुभवस्य श्रुतिं प्रत्युपजीव्यत्वं तथाऽपि कुतो न श्रुतेस्तद्बाधकत्वमित्यत उपजीव्यविरुद्धत्वादित्यभिप्रेत्य तद्विरोधमुपपादयति ॥ **स चेति** । अस्त्वेवमुपजीव्योपजीवकभावे विरुद्धत्वं च श्रुत्याऽनुभवबाधोऽस्त्वित्यत आह ॥ **न चेति** । तस्य तदपेक्षया दुर्बलत्वादिति भावः । न चागमस्य प्रत्यक्षापेक्षया प्राबल्यस्य प्राबल्यागमस्यैवेत्यादिना सिद्धत्वादनुभवबाधकत्वमस्त्वित्यत आह ॥ **वेदस्येति** । अयमर्थः । येन विना यस्यानुत्थानं तत्तस्योपजीव्यमित्याह । यथा जीवादिस्वरूपग्राहकमभेदागमं प्रति । तथा चोपजीवकाविरोधेनोपजीव्यस्याप्यप्रामाण्ये सत्युपजीव्यस्य विषयो न सिध्येत् । विषयाभावे चोदयाभावेनाबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं प्राप्नोति । यद्धि स्वयं नोदेतुमलं नापि बोधयितुं कथं तदुपजीव्यमप्रमाणीकुर्यादित्यतोऽनपेक्षतया प्रबलस्योपजीव्यस्य विरोधेन सापेक्षतया दुर्बलस्योपजीवकस्य वेदस्यैवाप्रामाण्यमिति । जात्या प्रबलस्याप्युपजीव्यप्रत्यक्षापेक्षया दौर्बल्यमित्यत्र सम्मतिमाह ॥ **यथाऽऽहुरिति** । यद्यप्युपजीव्यविरोधे त्वित्येतदेव विवक्षितार्थसाधकं तथाऽपि तत्रत्यामुष्येति पदार्थप्रतिपत्त्यर्थं पूर्ववाक्योदाहरणमिति द्रष्टव्यम् ॥ **अत इति** । आगमस्यानुभवोपजीवकतया तदपेक्षया दुर्बलत्वादित्यर्थः ॥ **तर्हीति** । अपौरुषेयतयाऽनाशङ्कितदोषस्य वेदस्य सर्वथा निर्विषयत्वरूपाप्रामाण्यायोगादिति भावः ।

अ०—मोक्षकामो भवेदन्यो यदि मुक्ताद्भविष्यतः ॥ मोक्षकामस्य किं तेन स्वनाशार्थं च को यतेत ॥

सु०—न केवलमुपजीव्यबाधात् । किन्तूपपत्तिविरोधाच्चेत्याह ॥ **मोक्षकाम इति** । यदि कामोऽन्तःकरणकर्तृकः स्यात्तदा मोक्षकामोऽप्यन्तःकरणस्यैव स्यात् । मोक्षस्त्वात्मन इति च प्रसिद्धम् । तथा च यो मुक्तो भविष्यति तस्मादन्य एव मोक्षकाम इत्युक्तं स्यात् । कामस्यान्यगतत्वे साधनानुष्ठाताऽप्यन्य एवेत्यङ्गीकर्तव्यम् । फलकामनासाधनानुष्ठानयोरेकनिष्ठत्वदृष्टेः । तथा चाकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गः । ननु नायं दोषः । पुरुषविमोक्षार्थं प्रकृतिप्रवृत्त्यभ्युपगमात् । दृश्यते हि परप्रयोजनार्थं जनानां प्रवृत्तिरिति ।

अत्रेदमुपतिष्ठते ॥ **मोक्षकाम इति** । उपलक्षणमेतत् । साधनानुष्ठातेत्यपि द्रष्टव्यम् । परप्रयोजनार्थं प्रवर्तमानाः खलु लोके दृष्टमदृष्टं वा किमपि प्रयोजनमनुसन्दधानाः प्रायेणोपलब्धाः । तथाऽपि प्रकृतेः प्रयोजनेन भाव्यम् । न च तदस्तीत्यर्थः । स्यादेतत् । स्वप्रयोजनमननुसन्धायैव जीवमोक्षार्थं प्रकृतेः प्रवृत्तिर्यथा कृपालुत्वेन भवतामीश्वरस्येत्यत आह ॥ **स्वनाशार्थं चेति** । न केवलं परप्रयोजनार्था प्रकृतेः प्रवृत्तिर्युज्यते । प्रकृतिलयो हि मोक्षो नाम । न हि कोऽपि कृपालुरात्मनाशार्थं यतमानो दृष्ट इति । यद्यप्यत्रानाधेयातिशयस्य निष्क्रियस्योपकार्यत्वमपि क्वचिन्न दृष्टमित्येव वक्तव्यम् ।;तथाऽपि तच्छिष्यैरेवोह्यतामिति तदभ्युपगमेन दूषणान्तरमिदमुक्तम् । नन्विदमयुक्तम् । चेतनो हि स्वप्रयोजनमनुसन्दध्यात् । स्वनाशाच्च बिभ्यत्परावर्तेत । प्रकृतिस्त्वचेतना कथमेवं पर्यनुयोगमर्हतीति । एवं तर्हि कथमात्ममोक्षमप्यनुसन्धाय प्रवर्तेत । स्वभावोऽयं प्रधानस्येति चेत् । तर्हि कदाऽपि संसारोऽस्य न स्यात् । भोगार्था प्रवृत्तिः प्रकृतेः स्वभाव इति चेत् । तर्हि मोक्षाभावः । उभयस्वभावत्वे तूभयं न स्यात् । विरोधात् । अविरोधे वा युगपदुभयं स्यात् । व्यवस्थापकाभावात् । भोगेषूपभुक्तेषु मोक्षार्थेति चेन्न । भोगानामानन्त्येनापरिसमाप्तेरिति । अयं प्रसङ्गार्थः । यद्यात्मा न कामकर्ता स्यात्तदा मुमुक्षुरपि न स्यात् । ततश्च न तदर्थं प्रयतेत । तथा च न मुच्येत । परप्रवृत्तेः स्वप्रयोजनभावाभावयोरयुक्तत्वादिति । बहुलमेतन्निदर्शनमिति स्मरणाद्यतेदिति परस्मैपदम् । तथा चाह । चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदमिति ॥ छ ॥

टि०— ननु मोक्षकाम इत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च कामः सङ्कल्प इति श्रुतेर्मनसः कामस्वामित्वाभिधायित्वाभावोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । उपजीव्यानुभवबाधितत्वेनैव तत्सिद्ध्या तस्य वैयर्थ्यादित्यतस्तत्राकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गरूपयुक्त्यन्तरसूचकत्वान्न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्सूचकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **न केवलमिति** । नन्वत्र वाक्ये भविष्यतो मुक्तादन्यस्यान्तःकरणस्य मोक्षकामपक्षे तस्यापि प्रयोजनं स्यात् । तच्च नास्त्यतो न तस्य मोक्षकाम इत्युच्यते । तदयुक्तम् । अन्तःकरणस्य कामाभ्युपगमेऽपि मोक्षकामस्यानभ्युपगमेन मोक्षस्याप्यात्मगतत्वासिद्ध्या च भविष्यतो मुक्तान्मोक्षकामो यद्यन्यः स्यादित्यापादकस्यासिद्धत्वात् । अस्तु वा कथञ्चित्तत्सिद्धिः । तथाऽपि साधनानुष्ठानस्य

मनोगतत्वप्रापकाभावेनात्मगतत्वसम्भवादकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात्तद्रूपयुक्तेर्मूलादलाभ एवेति नोक्तयुक्त्यभिधायकत्वमस्य ग्रन्थस्येत्यतस्तद्युक्तिसमर्पकतासिद्ध्यर्थमपेक्षिताध्याहारेणापादकसमर्पकतया तावद्वाक्यं योजयति ॥ **यदीत्यादिना** ॥ **मोक्षकामोऽपीति** । तस्यापि कामत्वादिति भावः । एवमन्तःकरणस्य मोक्षकाममुपपाद्य तस्य मुक्तादन्यत्वमुपपादयितुं मोक्षस्यात्मगततामुपपादयति ॥ **मोक्षस्त्विति** । मूले व्याप्योक्त्या तद्व्यापकस्य साधनानुष्ठातुरन्यत्वस्यापि सूचितत्वात्तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य मनसः साधनानुष्ठातृतामुपपादयाति ॥ **कामस्येति** । किमेतावता सिध्यतीत्यतो मूलग्रन्थस्यापेक्षितयुक्तिसमर्पकतेत्यभिप्रेत्याभिप्रेतां युक्तिमुपन्यस्यति ॥ **तथा चेति** । एवमापादकसमर्पकतया मूलं योजयित्वा तर्हि तावतैवोक्तयुक्तिविरोधसूचनसिद्धेः पुनस्तेन मनसः प्रयोजनापादनानर्थक्यमित्यतः शङ्कान्तरनिवर्तकत्वान्न तदिति भावेन शङ्कान्तरनिवर्तकतया तत्सार्थक्यमुपदर्शयितुं तां शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **अत्रेदमिति** । अत्रापीदमित्यर्थः । विशिष्टस्यापादकस्य मूले साक्षादनुक्तेस्तल्लाभायापेक्षितमुपलक्षणतया पूरयति ॥ **उपलक्षणमिति** । परप्रयोजनार्थकजनप्रवृत्तौ व्यभिचारान्न प्रयोजनापादनमनुपपन्नमित्यतस्तत्राप्यापाद्यस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यभिप्रेत्य व्याप्त्युपपादनपूर्वं मोक्षकामस्य किं तेनेत्यापाद्यप्रदर्शनपरं मूलं व्याचष्टे ॥ **परप्रयोजनार्थमित्यादिना** ॥ **प्रयोजनमिति** । स्वसम्बन्धिप्रयोजनमित्यर्थः । ईश्वरे स्वप्रयोजनानुसन्धानाभावेऽपि प्रवृत्तेर्दर्शनादाह ॥ **प्रायेणेति** ॥ **न च तदस्तीति** । प्रमाणाभावादिति भावः । ननु स्वनाशार्थं च कोयनेदिति प्रकृतेः स्वनाशार्थं प्रवृत्त्यसम्भववर्णनमनर्थकम् । न च प्रकृतिप्रवृत्तेः परप्रयोजनार्थत्वासम्भवप्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । परप्रयोजनार्थं प्रवृत्तेः स्वसम्बन्धियुक्तद्विविधप्रयोजनपूर्वकत्वनियत्या तदभावादेव तदभावसिद्ध्या तदर्थमस्यानपेक्षितत्वादित्यतस्तस्य नियमस्य भगवत्प्रवृत्तौ व्यभिचारेण प्रायिकत्वावश्यम्भावेन तदभावेन प्रकृतेः परप्रयोजनार्थं प्रवृत्त्यभावस्यासिद्ध्या तत्सिद्ध्यर्थत्वाच्चानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योक्तानियमाभावशङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **न केवलं परप्रयोजनार्थेति** । स्वप्रयोजनाभावे सति परप्रयोजनार्थेत्यर्थः । ननु च कथं पुरुषमोक्षार्थप्रकृतिप्रवृत्तेः स्वनाशार्थत्वमित्यतस्तद्दर्शयति ॥ **प्रकृतिलयो हीति** । ननु च कृपालुत्वेन परप्रयोजनार्थं प्रवृत्तिवत्तत एव स्वनाशार्थाऽपि प्रकृतेः प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य परप्रयोजनार्थं प्रवृत्तेरन्यत्र दृष्टतया सम्भावितत्वेन शङ्कास्पदतायामपि स्वनाशार्थं प्रवृत्तेरदृष्टत्वेनासम्भावितत्वान्न शङ्का-

SGDF

स्पदत्वमपीति न तच्छङ्कानिरासोऽपि भाष्येऽभिहित इति भावः । अल्पप्रयत्ननिरसनीयशङ्कानिरासाय बहुप्रयत्नानुष्ठानेन प्रसक्तां भाष्यकाराणामचातुरीमाशङ्क्य परिहरति ॥ **यद्यपीति** । अनाधेयातिशयत्वमेव कुत इत्यत उक्तं निष्क्रियस्येति । पुरुषस्तादृश इति भावः ॥ **तदभ्युपगमेनेति** । उपकार्यत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥ **इदमुक्तमिति** । परप्रयोजनार्थं प्रकृतेः प्रवृत्तिरिति परकीयशङ्काया निष्क्रियतानाधेयातिशयस्योपकार्यत्वानुपपत्तेर्न परप्रयोजनार्थं प्रकृतेः प्रवृत्तिरित्येतावतैव परिहारसम्भवान्मोक्षकाम इत्यादिकं यद्यपि व्यर्थमेव तथाऽपि स्पष्टत्वात्तच्छिष्यैरेवोह्यतामिति भावेन तदनुक्त्वा तादृशस्याप्युपकार्यत्वं चाभ्युपेत्य मोक्षकाम इत्यादिना दूषणान्तरमेवोक्तमित्यर्थः ॥ **तर्हीति** । स्वभावस्यानपायादिति भावः । ननु चोभयस्वभावत्वेनान्यतरमात्रस्वभावत्वाभावात्संसारमोक्षौ सम्भवत इत्यत आह ॥ **उभयस्वभावत्व इति** । तत्कुत इत्यतः किं तौ विरुद्धाविति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ **विरोधादिति** । परस्परप्रतिबन्धादिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **अविरोधे चेति** ॥ **व्यवस्थापकेति** । अविरोधेऽप्येकदैकमेव भवति नापरम् । तत्राप्यादौ संसार एवानन्तरमेव मोक्ष इत्यत्र नियामकाभावादित्यर्थः । ननु भोगप्रदानपूर्वं मोक्षप्रदानप्रवृत्तेरेव स्वभावत्वमिति तादृशस्वभाव एव व्यवस्थापको भविष्यतीति न तदभावः । न च वैपरीत्यमपि शक्यं मोक्षस्य भोगनिवृत्तिरूपत्वेनादौ भोगस्यापेक्षिततया तदसम्भवादिति शङ्कते ॥ **भोगेष्विति** । नन्वनेनान्तःकरणस्य कामं प्रति स्वामित्वाभावमात्रं सिद्धं न त्वात्मनस्तत्स्वामित्वमपीति कथमस्य प्रकृतोपयोग इत्यत आह ॥ **अयमिति** । प्रसङ्गपरमूलवाक्येनाक्षिप्तोऽर्थ इत्यर्थः । ननु पुरुषे मुमुक्षाप्रयत्नयोरभावापादनमिष्टमेव । तन्मोक्षार्थः प्रकृतेरेवेच्छाप्रयत्नरूपप्रवृत्तेरभ्युपगमादित्यत आह ॥ **परप्रवृत्तेरिति** । यस्य प्रधानस्य या प्रवृत्तिस्तस्या इत्यर्थः॥**स्वेति** । स्वप्रयोजनपूर्वकत्वतदपूर्वकत्वपक्षयोर्दोषाणामुक्तत्वादित्यर्थः । इतीत्यस्येत्ययं प्रसङ्गार्थ इति पूर्वेण सम्बन्धः । ननु च यततेरनुदात्तत्वेनात्मनेपदित्वात् यतेतेति आत्मनेपदेन भवितव्यम् । तत्कथं मूले यतेदिति परस्मैपदप्रयोग इत्यत आह ॥ **बहुलमेतदिति** । यद्यपीदमेतच्चुरादावदन्तधातुदर्शने बहुलवेदितव्यमतोऽनुक्ता अपि इह धातवो वेदितव्या इति भुवादिष्वन्तेषु दशगणेषु धातूनां निदर्शनं बहुलं वेदितव्यं तेनात्रापठिता अपि ता अपि सौत्रा लौकिका वैदिका वा धातवो ग्राह्या इति नवगणीपठितेभ्योऽपि क्वचित्स्वार्थे णिच् रामो राज्यमचीकरदिति यथेति चुरादिभ्य एव

SGDF

बहुलं णिजिति च परैर्व्याख्यातम् । तथाऽप्येतदात्मनेपदपरस्मैपदनिदर्शनं बहुलं ज्ञेयमित्येतद्वचनार्थं मनासि निधायास्यात्रोपन्यासः । एतच्छब्देन प्रकृतात्मनेपदनियमनस्यापि परामर्शसम्भवात् । ततश्च युक्तमेव नियतात्मनेपदस्याप्यस्यैतद्वचनबलेन परस्मैपादित्वमिति भावः । प्रकारान्तरेण समाधत्ते ॥ तथा चाहेति । चान्द्रादिव्याकरणान्तरे धातुमात्रस्योभयपदिताया उक्तत्वात्तदनुसारेण यतेदिति परस्मैपदप्रयोग उपपन्नतर इति भावः ॥ छ ॥

अ०—कर्तृत्वं यस्य तस्यैव भोक्तृत्वमुपलभ्यते ॥ विभागे च तयोर्मानं नैव किञ्चित्क्वचिद्भवेत् ॥ सर्वमानविरोधैकदुर्दीक्षादीक्षितस्त्वयम् ॥ मायावाद्युपमां यायात्तच्च शब्दान्निराकृतः ॥ २-२-१ ॥

सु०—एवमनीश्वरसाङ्ख्यमतं साधारणदूषणैरपाकृत्य ये कर्तृत्वं प्रकृतेरेव भोक्तृत्वं त्वात्मन इति मन्यन्ते तन्मतं दूषयति ॥ कर्तृत्वमिति । यद्वैवमात्मनः कर्तृत्वमुपपाद्य भोक्तृत्वमप्यनेनैवोपपादयति । यन मयेदं कृतं स एवाहं तत्फलं भुञ्ज इति कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यानुभवात्तद्वैयधिकरण्याङ्गीकारेऽनुभवविरोध इत्यर्थः । भ्रान्तोऽयमनुभव इति चेन्न । बाधकाभावादित्याह ॥ विभागे चेति । तयोः कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्विभागे व्यधिकरणत्वे । अकृताभ्यागमकृतविनाशौ चैवं सति स्यातामिति । यदुक्तमात्मनो मोक्षो न स्यादिति । तदिष्टापादनम् । प्रकृतेरेव मोक्षाभ्युपगमात् । न च बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यानुपपत्तिः । बन्धस्यापि प्रकृतिगतत्वादिति चेन्न । सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानुभवैर्बन्धमोक्षयोरात्मगतत्वावगमेन तद्विरोधादित्याशयवानुपसंहरति ॥ सर्वेति । सर्वमानविरोध एव या प्रधानदुर्दीक्षा दुष्टोऽनुष्ठानसङ्कल्पः । तया दीक्षितोऽयं तु साङ्ख्यो मायावादिनामुपमात्वं प्राप्नुयात् । तेऽपि हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसकलधर्मविकलमसत्कल्पं चैतन्यमात्रमङ्गीकृत्याविद्याया एवाचेतनायाः सर्वकारणत्वं बन्धमोक्षाधिकरणत्वं चाभ्युपगच्छन्ति । तदेतेषां सर्वप्रमाणविरुद्धार्थाङ्गीकारित्वे साङ्ख्योऽयं दृष्टान्तभाक्मापद्यत इति । यत्पुरुषबहुत्वं साङ्ख्येनाङ्गीकृतं तदपि मायावादिभिरभ्युपगतमेव । जननादिप्रकृतिधर्मैरेव हि तद्बहुत्वम् । न तु स्वरूपे कश्चिदस्ति परस्परतो विशेषः । मायावादिनोऽप्युपा-

SGOF

धिनिबन्धनं भेदमङ्गीकुर्वन्त्येव न च प्रपञ्चसत्यत्वं विशेषः। कारणमात्रत्वाभ्युपगमेन कार्यप्रपञ्चस्य साङ्ख्येन निरस्तत्वादिति। याऽपि साङ्ख्यपरिकल्पिता सृष्टिप्रलयबन्धमोक्षतत्साधनप्रक्रिया साऽपि सर्वप्रमाणविरुद्धेत्युक्तं भवति। न केवलं साङ्ख्यस्य मायावादिसदृशत्वमस्माभिरेवोच्यते। किन्तु सूत्रकृताऽपि सूचितमित्याह॥ **तदिति**। तस्मान्मायावादिसदृशत्वादेव हि साङ्ख्यो **भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवदिति** प्राक् पराकृतेन मायावादिना **रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमिति** चशब्देन समुचित्य निराकृतः। यद्वा प्रमाणविरोधोऽपि नोत्सूत्रित इत्यनेनाह। तस्मात्सर्वमानविरोधित्वादेव। चशब्दात्सर्वमानविरोधसमुच्चयार्थं चशब्दं प्रक्षिप्येत्यर्थः॥ २-२-१॥

टि०—न केवलं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्ये साधकाभावः किन्तु बाधकसद्भावोऽप्यस्तीत्याह॥ **अकृतेति**॥ **प्रकृतेरेव मोक्षाभ्युपगमादिति**। यस्मान्न बद्ध्यते न मुच्यते नापि संसरति कश्चिद्बद्ध्यते मुच्यते संसरति च नानाश्रया प्रकृतिरिति तद्वचनादिति भावः। बन्धस्यात्मनिष्ठत्वं मन्यमानः शङ्कते॥ **न चेति**॥ **बन्धस्यापीति**। उदाहृतवचनादेवेति भावः॥ **सर्वमानविरोध एवेति**। सर्वमानविरुद्धार्थाङ्गीकारलक्षणाया दुर्दीक्षा तया दीक्षित इत्यर्थः। यथा कश्चिद्भस्मादिधारणलक्षणदुर्दीक्षादीक्षितस्तथाऽयमपि सर्वप्रमाणविरुद्धार्थाङ्गीकारलक्षणदुर्दीक्षादीक्षित इति रूपकमेतदिति भावः। उपमाशब्दस्य सादृश्यविशिष्टार्थत्वेऽप्ययं सादृश्यविशिष्टं यायादित्यन्वयप्रसक्त्या प्रकृते तदयोगात्। प्रवृत्तिनिमित्तभूतं सादृश्यमात्रमाश्रित्योक्तमुपपादयति॥ **अविद्याया एव सर्वकारणत्वमिति**। यद्यपि मायावच्छिन्नं ब्रह्म जगदुपादानमिति पक्षे रज्ज्वोः सूत्रद्वयमिव मायाब्रह्मणी जगदुपादाने इति च पक्षे नाचेतनाया एवाविद्याया जगत्कारणत्वमस्ति। तथाऽपि मायैव जगदुपादानं ब्रह्म तु जगदुपादानमायाधिष्ठानमात्रमिति पक्षमवलम्ब्येदमुक्तम्। अयं च पक्षो यत्र घोषः सा गङ्गेतिवज्जन्माद्यस्य यतस्तद्ब्रह्मेति लक्षणया प्रयोगः। यतोऽस्य जन्मादि सा माया तदाश्रयो ब्रह्मेत्येव निर्देष्टव्यमिति जन्मादिसूत्रव्याख्यानात्। अजामेकामित्यादिकारणवाक्यानां साङ्ख्याभिमतप्रधानपरत्वनिरासेनाविद्यापरताया एव प्रथमस्य चतुर्थे समर्थितत्वाच्च सुखतया स्पष्टमवगम्यत इति ध्येयम्॥ **बन्धमोक्षाधिकरणत्वं चेति**।

यद्यप्यविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षस्यात्मस्वरूपत्वान्नाविद्याधिकरणत्वं मायावादिमतेऽस्तीत्यसदनुवादोऽयमित्याभाति। तथाऽप्यविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासंस्कारचित्रभित्तिरनादिरनिर्वाच्याविद्येति वदता पञ्चपादीकारेण भ्रान्तिकर्मसम्यगनुभवसंस्काराख्यानर्थरूपबन्धस्याविद्याश्रितत्वाभ्युपगमादुक्तबन्धनिवृत्तिरूपमोक्षस्याप्यविद्याश्रितत्वं तस्य सम्मतमेव। बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यनियमादित्याशयेनेदमभिधानम्। अत एव सुषुप्त्याद्यनुवृत्तस्याविद्यारूपस्य वाऽविद्यावच्छिन्नत्वरूपस्य वा तत्प्रतिबिम्बितत्वरूपस्य वा सुषुप्त्याद्यननुवृत्तस्य कर्तृत्वप्रमातृत्वादिरूपस्य वा संसारस्याज्ञाननिष्ठत्वाभावेऽपि ज्ञानक्रियासंस्काराणामज्ञानस्थत्वादित्यादिना बन्धस्याज्ञानाश्रितत्ववर्णनमन्यत्र कृतमित्यवधेयम्। ननु पुरुषबहुत्वाङ्गीकारानङ्गीकाराभ्यां साङ्ख्यमायावादिनोर्वैलक्षण्यस्य सत्त्वान्नोपमानोपमेयभाव इत्यत आह॥ **यत्पुरुषबहुत्वमिति**॥ **अङ्गीकृतमिति**। पुरुषबहुत्वं सिद्धमित्यादितदुक्तेरिति भावः॥ **मायावादिभिरभ्युपगतमेवेति**। यद्यप्येकजीववादिभिस्तैः पुरुषबहुत्वं नाङ्गीकृतं तथाऽपि बहुजीववादिभिर्मायावादिभिः पुरुषबहुत्वाङ्गीकाराभिप्रायेणाभ्युपगतत्वोक्तिरियमिति ज्ञातव्यम्। ननु साङ्ख्यमते पुरुषबहुत्वोपपादकस्य पुरुषभेदस्य सत्त्वात्पुरुषबहुत्वस्य तेनाङ्गीकर्तुं शक्यत्वेऽपि मायावादिमते पुरुषबहुत्वोपपादकस्य तद्भेदस्यासत्त्वादभ्युपगमे चापसिद्धान्तान्न मायावादिना पुरुषबहुत्वमङ्गीकर्तुं शक्यमित्यस्त्येव मतयोर्वैलक्षण्यमित्यतः किमत्र स्वाभाविकपुरुषभेदस्यैव तद्बहुत्वोपपादकत्वात्तस्य च मायावादिनाऽनङ्गीकृतत्वान्न पुरुषबहुत्वं तेनाङ्गीकर्तुं शक्यमित्यभिप्रायः। किंवा यादृशतादृशभेदस्यापि पुरुषबहुत्वोपपादकत्वेऽपि मायावादिना तस्यानङ्गीकृतत्वान्न पुरुषबहुत्वं तेनाङ्गीकर्तुं शक्यमिति विकल्पद्वयं मनसि निधाय नाद्यो मायावादिमत इव साङ्ख्यमतेऽपि पुरुषभेदस्यौपाधिकत्वेनास्वाभाविकत्वात्पुरुषबहुत्वानुपपादकत्वानुपपत्त्या तं प्रत्यपि पुरुषबहुत्वस्याङ्गीकर्तव्यतानुपपत्तेस्तुल्यतयाऽविशेषतादवस्थ्यादिति भावेन साङ्ख्यादिमते पुरुषभेदस्यौपाधिकतामुपपादयति॥ **जननादीति**। न द्वितीयः। साङ्ख्यमत इव मायावादिमतेऽप्यौपाधिकस्य पुरुषभेदस्य सत्त्वात्तेनैव पुरुषबहुत्वनिर्वाहान्न तन्मतेऽपि पुरुषबहुत्वानुपपत्तिशङ्कावकाश इत्यभिप्रेत्याह॥ **मायावादिनोऽपीति**। बिम्बप्रतिबिम्बयोः प्रतिबिम्बानां च सत्यपि वास्तवाभेदे यथोपाधिनिबन्धनो भेदस्तथा जीवब्रह्मणोर्जीवानां च सत्यपि वास्तवाभेदे उपाधिनिबन्धनो भेदोऽस्त्येव। तथा च भेदसद्भावात्सर्वव्यवस्थोपपत्तिः। तस्य चौपाधिकत्वेन स्वाभाविकत्वाभावान्नापसिद्धा-

SGDF

न्तोऽपीत्यादिग्रन्थादिति भावः । यद्वा ननु साङ्ख्यमायावादिनोः पुरुषभेदाङ्गीकारानङ्गीकाराभ्यां वैलक्षण्यादविशेषासिद्धेः कथमुपमानोपमेयभाव इत्याशङ्क्य भवेदेवं कथञ्चिद्यद्युक्तरीत्योभयोर्वैलक्षण्यमेव भवेत् । न चैतदस्ति । साङ्ख्येनेव मायावादिनाऽपि पुरुषभेदाङ्गीकारादित्याह ॥ **यत्पुरुषबहुत्वमिति** । ननु साङ्ख्यस्य भेदवादितया पुरुषभेदाभ्युपगमो युक्तः । मायावादिनस्त्वभेदवादित्वात्कथमपसिद्धान्तपराहतो भेदाभ्युपगमो युक्तः स्यादित्यतो भेदवादितया स्वाभाविकभेदाभ्युपगमस्यापसिद्धान्ततया योगेऽप्यौपाधिकभेदाभ्युपगमस्य तद्विरहान्नायोग इत्याशयेनाह ॥ **मायावादिनोऽपीति** । नन्वेवमपसिद्धान्तपरिहारेऽपि न पूर्वशङ्किताविशेषसिद्धिपरिहारः सम्भवति । साङ्ख्येनाङ्गीकृतस्य पुरुषभेदस्य स्वाभाविकतया मायावादिना चाभ्युपगतस्य तस्यौपाधिकंतयोभयोरपि वैलक्षण्यापरिहारादित्यतः स्यादप्येवं कथञ्चिद्यदि साङ्ख्येनाङ्गीकृतो भेदः स्वाभाविकः स्यात् । न चैतदस्ति । किन्त्वौपाधिक एवेत्युभयोरप्यस्त्येवाविशेष इति युक्त एवोपमानोपमेयभाव इत्याशयेन साङ्ख्यमते तस्यौपाधिकतामुपपादयति ॥ **जननादीति** । यद्वा ननु मायावादिभिः पुरुषबहुत्वाङ्गीकारेऽपि स्वाभाविकस्य तस्यानभ्युपगमात्तदभ्युपगन्तृसाङ्ख्याद्वैलक्षण्यमस्त्येवेति कथमुभयोरविशेष इत्यतो निर्विशेषतया साङ्ख्येनाङ्गीकृतपुरुषस्वरूपे बहुत्वस्य जायमानम्रियमाणदेहादिव्यवस्थानिबन्धनत्वेनौपाधिकतया स्वाभाविकत्वविरहादवैलक्षण्यमेवेत्याशयेनाह ॥ **जननादीति** । ननु च साङ्ख्यमते पुरुषबहुत्वव्यवस्थापकविशेषाभावेऽपि तैः पुरुषान्तरभेदस्य बहुत्वव्यवस्थापकस्याङ्गीकृतत्वात्तेनैव च तन्निर्वाहसम्भवात्कथमविशेष इत्यतः परस्परव्यावर्तकशून्ये पुरुषेऽङ्गीकृतो भेदो न स्वाभाविको वक्तुं शक्यते निर्निबन्धनत्वापातात् । किन्तूपाधिनिबन्धन एवेति पक्षद्वयस्याविशेषसिद्धिरेवेत्याह ॥ **मायावादिनोऽपीति** । तथाऽपि प्रपञ्चसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पक्षद्वयवैलक्षण्यादविशेषासिद्धिरित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** । किमत्र मूलकारणरूपप्रपञ्चसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पक्षद्वयवैलक्षण्यमभिमतं किंवा कार्यप्रपञ्चस्य । नाद्यः । साङ्ख्येनेव मायावादिनाऽपि मूलकारणस्य ब्रह्मणः सत्यत्वाभ्युपगमेन तद्वैलक्षण्यासिद्धेरित्याशयेन द्वितीयं दूषयति ॥ **कारणेति** । तथा च कार्यप्रपञ्चसत्यतायाः पक्षद्वयेऽप्यभावान्न वैलक्षण्यं तयोरिति भावः । मूले सर्वमानविरोधैकेत्यादिसामान्योक्तेर्वैयर्थ्यमाशङ्क्य साङ्ख्यपरिकल्पितप्रक्रियान्तरस्य प्रमाणविरुद्धत्वसूचनेनाश्रद्धेयत्वसमर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेनाह ॥**याऽपीति** । प्रकृत्या-

दिकारणेषु सत एव महदादिकार्यस्य ततो निस्सरत आविर्भावलक्षणो विभाग एव च तन्मते सृष्टिर्न पुनरसत उत्पादः । तस्याः क्रमश्च प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कार इत्यादिरिदमुभयमपि सृष्टिप्रक्रियेति विवक्षितम् । एतच्च कारणकार्यविभागाद्वैश्वरूप्यस्येति कारिकाव्याख्यावसरे प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कारस्तस्माद्गणषोडशकः । तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्चभूतानीत्येतत्कारिकाव्याख्यावसरे तत्त्वकौमुद्यां स्पष्टम् । प्रलयश्चात्र महदादेः कार्यस्य कारणे प्रकृत्यादौ तिरोभावलक्षणोऽविभाग एवाभिमतो न पुनः सतः कार्यस्य स्वरूपध्वंसः । एतदपि कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्येति कारिकाव्याख्यावसरे स्वपरग्रन्थयोः स्पष्टम् । बन्धश्च प्राकृतिकवैकृतिकभेदाद्बहुविधः । तत्र प्रकृतावात्मज्ञानाद्ये प्रकृतिमुपासते तेषां प्राकृतिको बन्धः । यः पुराणेषु प्रकृतिलयान्प्रत्युच्यते पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तका इति । वैकारिकबन्धस्तेषामेव ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीनुपासते यान्प्रति चेदमुच्यते । यथा मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः । बौद्धाः शतसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः । ते खल्वमी विदेहा ये तेषां वैकृतिको बन्ध इत्यादि । एतदपि च विपर्ययादिष्यते बन्ध इत्येतत्कारिकाखण्डव्याख्यावसरे तत्त्वकौमुद्यां स्पष्टम् । मोक्षश्च प्रकृतिनिवृत्तिः । आत्यन्तिकदुःखोपशमो वा । एतदपि ज्ञानेनापवर्ग इत्येतत्कारिकाखण्डव्याख्यानावसरे कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्चेत्येतत्कारिकाखण्डव्याख्यानावसरे च यथाक्रमं तत्त्वकौमुद्यां स्पष्टम्। प्रकृतिपुरुषयोरविवेकादिबन्धसाधनमेतच्च विपर्ययादिष्यते बन्धो वैराग्यात्प्रकृतिलयात्संसारो भवति राजसाद्रागाद्रूपे सप्तभिरेव बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिरित्याद्यनेककारिकाखण्डव्याख्यावसरे तत्रैव स्पष्टम् । मोक्षसाधनं च प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानम् । एतदपि ज्ञानेनापवर्गः । पुरुषार्थं विमोचयत्येकरूपेणेत्यादिकारिकाखण्डव्याख्यावसरे तत्रैव स्पष्टम् । तत्र सदसत्कार्यवादस्य प्रामाणिकत्वसमर्थनेनाविर्भावतिरोभावलक्षणविभागाविभागयोः सृष्टिप्रलयप्रक्रियायाश्च तद्विरुद्धतया प्रमाणविरुद्धत्वसिद्धिः । तृतीयचतुर्थोक्तरीत्या बन्धमोक्षतत्साधनप्रक्रियायाश्च तत्सिद्धिरित्यवधातव्यम्। ननु तच्चेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च साङ्ख्यमायावादिनोः सादृश्यस्य सूत्रसूचितस्योपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यप्रयोजनत्वादित्यतः सर्वमानविरोधेति पूर्ववाक्योक्तस्य तत्सादृश्यस्य समर्थनार्थत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्समर्थनपरतया तद्योजयति ॥ न **केवलमिति** । ननु तच्चशब्दान्निराकृत इति मूलेन कथं तत्सा-

दृश्यस्यात्र सूक्तसूचितत्वसिद्धिरित्यतोऽपेक्षिताध्याहारेणोक्तार्थसूचकतया भाष्यं योजयति ॥**तस्मादिति**। तस्मादित्यस्यैव विवरणं मायावादिसादृश्या- देवेति ॥ **प्रमाणविरोधोऽपीति** । सर्वमानाविरोधेत्यादिनोक्तः प्रमाणविरोधोऽपीत्यर्थः । ततश्च न तस्याभाष्यत्वमिति भावः । अनेन तच्चे- त्यादिग्रन्थेनात्र पक्षे पूर्वोक्तरीत्या तस्मादित्यस्य व्याख्यानायोगादेतत्पक्षोपयोगितया तदर्थमाह ॥ **तस्मात्सर्वमानविरोधित्वादेवेति** ॥ **चशब्दा- दिति** । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्याशयेनाह ॥ **चशब्दादित्यादिना** ॥ २–२–१ ॥

अ०—॥ ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॐ ॥ साङ्ख्यस्तु सेश्वरो ब्रूते क्षेत्रानुग्रहशक्तिमान् ॥ अस्तीश्वरः स्वयंभातः क्लेशकर्मा- दिवर्जितः ॥ क्षेत्रशक्तिमती सैव प्रकृतिर्बीजशक्तिमान् ॥ जीवः पर्जन्यवद्दैवशक्तिमानीश्वरः स्मृतः ॥ पृथिवीवत्प्रधानं तज्जीवः सन्निधिमात्रतः ॥ बीजावपनकर्तैवेत्यत्र प्राह स्वयं प्रभुः ॥ अन्यत्र काऽपि शक्तिर्न स्वातन्त्र्येणेश एव हि ॥ शक्तीस्ताः प्रेरयन्त्यज्ज स्तदधीनाश्च सर्वदा ॥ सत्ताप्रधानपुरुषशक्तीनां च प्रतीतयः ॥ प्रवृत्तयश्च तास्सर्वाः ॥

सु०—॥ ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॐ ॥ इदं सूत्रं केचिदित्थं व्याचक्षते । यथा तृणपल्लवादिकं गवादिनो- पभुक्तं स्वयमेव क्षीरीभवति। एवं प्रधानं स्वयमेव महदादिरूपेण परिणमत इत्याशङ्का-किलात्र निरस्यते। न तृणादिवत्स्वयमेव प्रधानस्य परिणामो वक्तव्यः। यतस्तृणादीनामपि स्वयमेव परिणामो नास्ति। कुतः। अन्यत्रानडुहोपभुक्ते तदभावादिति । अत्राशङ्कैव तावदनुपपन्ना। पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापीत्यनेनैव परिहृतत्वात् । प्रत्युदाहरणं च सूत्रप्रणयनायोगात् । परिहारोऽप्ययमनुपपन्नः । गवाद्युपभुक्तस्यैव क्षीरत्वं नान्यत्रेति हि वदता प्रकृतेः सहकारिसद्भावमात्रमुपपादितं स्यात् । न पुनरीश्वरापेक्षत्वम् । अतो नायं सूत्रार्थः । किन्तु पातञ्जलमत- मत्राधिकरणे निराक्रियत इत्याशयवांस्तदुपन्यस्यति ॥ **साङ्ख्यस्त्विति** । साङ्ख्यमतस्य निरस्तत्वात्किं पुनरुपन्यासेनेत्यतोऽस्य मत- स्य ततो विशेषं तुशब्देन सूचयति । तमेव विशेषं व्यनक्ति ॥ **सेश्वर इति**। सेश्वरश्चेन्न निराकार्यो विरोधाभावादित्यत उक्तं क्षेत्रेति । तुश- ब्दोऽवधारणार्थोऽत्राप्यन्वीयते। यद्यपि सेश्वर इत्यनेनैवेश्वरोऽस्तीति ब्रूत इति सिद्धम् । तथाऽपि तदनुवादेन विशेषणविधानमेवैतत् । य ईश्व- रोऽस्ति स क्षेत्रानुग्रहशक्तिमानेवेति ब्रूत इति। क्षियन्त्यस्मिन्कार्याण्यव्यक्ततयेति क्षेत्रमुपादानं प्रकृतिः। तदनुग्रहशक्तिरेवेश्वरस्य तेनाभ्युप- गम्यते । अतो निराकरणीय एवासाविति । सर्वशक्तित्वाभावे किं तस्येश्वरत्वमित्यत उक्तं स्वयंभात इति । स्वयमिन्द्रियाद्यनपेक्षमेव भातः । कर्तरि क्तः । ततश्च सर्वज्ञ इति लभ्यते । ईश्वरत्वोपपादकं विशेषणान्तरमाह ॥ **क्लेशेति** । क्लेशकर्मविपाकाशयवर्जित इत्यर्थः । तथा चाह पतञ्जलिः । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इति । तथा निर्माणकायमधिष्ठाय सम्प्रदायप्रवर्तकोऽनुग्राहक- श्चेति । तत्राविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चक्लेशाः । अनात्मन्यात्मबुद्धिरविद्या । इदं मदीयमित्यभिमानोऽस्मिता । विषयेष्वा- सक्ती रागः । कोपो द्वेषः । भयमभिनिवेशः । एत एव पञ्चक्लेशास्तन्त्रान्तरे तमोमोहोमहामोहास्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति व्यवह्रियन्ते । वार्षगण्यस्त्वेतानविद्येत्येवाह । कर्मेति विधिनिषेधावुच्येते । आशयशब्देन धर्माधर्मौ । विपाक इति तत्फलं सुखदुःखे तदुपायश्चेति । इतिशब्दस्यागामिनः प्रतिवाक्यं सम्बन्धः । वेदवादविरोधं स्फुटीकर्तुमवधारणव्यावर्त्यमाह ॥ **क्षेत्रेति** । या जगदुपादानं सा प्रकृति- रेवोपादानत्वशक्तिमतीति ब्रूते । न पुनर्वेदवादिन इव तामपि शक्तिमीश्वरायत्ताम् । व्यावर्त्यान्तरमाह ॥ **बीजेति** । अत्राप्येवेति सम्बध्यते । शरीरेन्द्रियादिसम्बन्धेनोत्पत्तौ या शक्तिः सा बीजशक्तिर्जीव एव तद्वानिति ब्रूते । न तु तदीयां बीजशक्तिं तत्त्ववादिन इव भगवदधीनाम् । यद्युपादानत्वोत्पत्तिशक्तिमत्त्वं प्रकृतिपुरुषयोरेव तदा किमीश्वरेणानुग्राहकेणेत्यत आह ॥ **पर्जन्यवदिति** । यथा हि पृथिव्याः कलमादिबीजानां चोपादानत्वबीजत्वशक्ती यद्यपि स्वायत्ते । तथाऽप्यङ्कुरोत्पत्तौ पर्जन्यस्यास्ति पृथिव्यनु (ग्रहकारक) ग्राहकत्वम् । तथा प्रकृतिपुरुषयोः स्वायत्तशक्तित्वेऽपीश्वरः प्रकृत्यनुग्रहशक्तिमानङ्गीकरणीयः । तर्हि किं पर्जन्यवदन्वयव्यतिरेकाभ्यामी- श्वरस्य प्रकृत्यनुग्राहकत्वमवसेयं नेत्याह ॥ **दैवेति** । दैवशब्दोऽदृष्टस्वरूपत्वमाह । तेनान्वयव्यतिरेकाविषयत्वं लक्षयति। तर्हि किं निष्प्रमाणक एवेश्वरः प्रकृत्यनुग्राहकोऽङ्गीकरणीय इत्यत उक्तं स्मृत इति । मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते स चराचरमित्यादाविति शेषः। स्मृत इत्युपलक्षणम् । श्रुत इत्यपि ग्राह्यम् । प्रकृतिपुरुषयोः स्वायत्तशक्तित्वं कुत इत्यत आह ॥ **पृथिवीवदिति**। यथा पृथिव्याः स्वायत्तोपादानत्वशक्तिस्तथा तत्तस्मादुपादानत्वात्प्रधानमपि स्वायत्तोपादानत्वशक्तिमदनुमेयमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । कलमादिबीज-

वद्बीजत्वाज्जीवोऽपि स्वायत्तशक्तिमाननुमातव्य इत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु यथा लोके कलमादिबीजानां कश्चिदावपनकर्ताऽस्ति । तथाऽत्रापि तत्स्थानीयेन केनापि भाव्यम् । न चासावन्योऽस्ति परमेश्वरात् । तत्कथं क्षेत्रानुग्रहशक्तिमानेवेश्वर इत्यत आह ॥ जीव इति । दृश्यते खल्वपत्यजीवो बीजभूतः । पितृजीवश्चावपनकर्तृस्थानीयः । तस्मात्किमीश्वरस्य तच्छक्तिकल्पनया । विषयोत्पत्तौ तु तदपेक्षैव नास्तीति भावः । नन्वेवं पितृजीवस्यापत्योत्पादकत्वाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः स्यात् । साङ्ख्यैर्जीवस्य कर्तृत्वानभ्युपगमादित्यत उक्तं सन्निधिमात्रत इति । शरीरादिरूपा प्रकृतिरेवापत्यो (त्पत्ति) त्पादकर्त्री । तत्सन्निधिनिमित्ताद्विवेकाग्रहाज्जीवे तत्कर्तृत्वव्यवहार एवेति ब्रूत इति । एवमुपन्यस्तमतनिरासार्थं सूत्रमवतारयति ॥ अत्रेति । अत्रैतन्मतविषये दूषणं प्राहेत्यर्थः । स्वयं साक्षान्नोपचारेण प्रभुरिति सूत्रकृतो दूषणसामर्थ्यमाचष्टे । सूत्रं व्याचष्टे ॥ अन्यत्रेति । अन्यत्र प्रकृतौ पुरुषे । तथा पृथिव्यां कलमादिबीजे च । काऽपीति क्षेत्रशक्तिर्बीजशक्तिर्बीजावपनशक्तिश्चेत्यर्थः । कथं तर्ह्युपादानत्वादिकमित्यत उक्तं स्वातन्त्र्येणेति । कुतो नास्तीत्यत आह ॥ ईशेति । यस्मादीश एव ताः प्रधानादिशक्तीः प्रेरयतीति श्रुत्यादिप्रसिद्धम् । तस्मादन्यत्र काऽपि शक्तिः स्वातन्त्र्येण नास्तीति । न च प्रधानादिवदीश्वरस्यापि प्रेरणशक्तिः परायत्तेत्युक्तमञ्ज इति । क्रियाविशेषणमेतत् । तदनेन परकीयानुमानस्य बाधितविषयत्वं दृष्टान्तस्य च साध्यविकलत्वमुक्तं भवति ।

टि०—॥ ॐ अन्यत्राभावाच्च तृणादिवत् ॐ ॥ ननु साङ्ख्यस्तु सेश्वर इत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च पातञ्जलिमतोपन्यासपरं तादिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च पातञ्जलिमतनिरासस्य सूत्रार्थतां दर्शयितुं तदिति वाच्यम् । परोक्तसूत्रार्थसम्भवे तत्परित्यागेन पातञ्जलिमतनिरासस्य सूत्रार्थत्वाश्रयणस्य निर्निबन्धनत्वादित्यतः परोक्तसूत्रार्थस्यानुपपन्नत्वाद्युक्तं तदनादरेण पातञ्जलिमतनिरासस्य सूत्रार्थत्वमाश्रयणमित्याशयेन तन्मतोपन्यासतयोत्तरभाष्यं सङ्गमयितुं परकीयं सूत्रार्थमनूद्य दूषयति ॥ इदं सूत्रमित्यादिना ॥ स्वयमेवेति । चेतनव्यापारमनपेक्ष्य स्वभावत एव क्षीराकारेण परिणमत इत्यर्थः ॥ स्वयमेवेति । स्वभावत एवेत्यर्थः । न तत्र चेतनापेक्षेत्याशयः । एवमेवाग्रेऽपि तात्पर्यं

SGDF

बोध्यम् ।। **परिहृतत्वादिति** । तत्र यथा पयोऽम्बुनोश्चेतनानधिष्ठितयोः स्वभावत एव प्रवृत्तिरेवं प्रधानस्यापीति शङ्कार्थस्य त्वया वर्णितत्वेन यथा तृणादिकं स्वत एव क्षीरीभवत्येवं प्रधानमपि स्वभावत एव परिणस्यर्तीत्येतत्सूत्रनिवर्तनीयशङ्काया अपि तच्छङ्कानिवर्तकेन पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापीत्यनेनैव परिहृतत्वात्सूत्रान्तरानारम्भकत्वादित्यर्थः ।। **प्रत्युदाहरणं चेति** । तथा सत्युदाहरणानामानन्त्येन शास्त्रापर्यवसानप्रसङ्गादिति भावः ।। **इति वदतेति** । सूत्रकृतेति शेषः ।। **प्रकृतेरिति** । गवाद्युपभुक्ततृणादिदृष्टान्तेनेति शेषः ।। **न पुनरीश्वरेति** । न च बुद्धिपूर्वकारी तत्रापीश्वर एव सर्वज्ञः सम्भवतीति शङ्कानिराकरणस्यार्थस्तथा चेश्वरापेक्षत्वासिद्धिः स्यादिति भामत्यामुक्तत्वात्कथमेतदिति वाच्यम् । ईश्वरापेक्षायाः सूत्रार्थतया लाभो नेत्याशयात् । तथा हि । अन्यत्रानडुहोपभुक्ते तदभावादिति वदता सूत्रकृता गवादिष्वेव सहकारिविशेषसद्भावमात्रमुक्तं न पुनश्चेतनरूप एव सहकारीति । येनेश्वरकल्पना तत्र स्यात् । न च परिशेषात्तत्र तत्कल्पनाऽभिप्रेता । औदर्यवन्हिविशेषरूपस्य वाऽदृष्टादिविशेषरूपस्य वा सहकारिविशेषस्य सुवचत्वेन परिशेषस्यासम्भवादिति । मूले तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य निरस्तसाङ्ख्यमतापेक्षया निरसिष्यमाणसाङ्ख्यमतस्य वलक्षण्योपदर्शनार्थत्वान्न वैय्यर्थ्यमित्यभिप्रेत्य किं वैलक्षण्योपदर्शनेनापस्थितः पुनरुपन्यासवैय्यर्थ्यशङ्कानिरासस्तत्प्रयोजनमिति भावेनोक्तशङ्कानिरासकतया तं योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति ।। **साङ्ख्यमतस्येति** । तर्हि वैलक्षण्योपदर्शकतुशब्देनैवोक्तशङ्कानिरासान्मूले सेश्वरपदानर्थक्यमित्याशङ्क्य तुशब्दोपदर्शितविशेषव्यञ्जकत्वान्न वैय्यर्थ्यमिति भावेन तत्परतया योजयति ।। **तमेवेति** । नन्वीश्वरस्य क्षेत्रानुग्रहशक्तिमत्त्वस्य सिद्धान्तेऽप्यभिमतत्वात्कथमियं वैषम्योक्तिरित्यतो यथेयं वैषम्योक्तिः स्यात्तथा योजयति ।। **तुशब्द इति** । मूले क्षेत्रानुग्रहशक्तिमानित्यादेरिवास्तीश्वर इत्यस्यापि विधायकताभ्रान्तिं सयुक्तिकं परिहरति ।। **यद्यपीति** । तर्हि तद्वैय्यर्थ्यमित्यतोऽनुवादत्वान्न तदिति भावेनानुवादस्यापि किं प्रयोजनमित्यतस्तद्दर्शयति ।। **तथाऽपीति** । तदनुवादेन विशेषणविधानप्रकारमेव दर्शयति ।। **ईश्वरोऽस्तीत्यादिना** ।। **इन्द्रियाद्यनपेक्षमेवेति** । अत्र तुशब्दोऽवधारणार्थोऽत्राप्यन्वीयत इत्युक्तं भवति ।। **कर्तरि क्त इति** । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेत्यत्र कर्तरि च ऋषिदेवतयोरित्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तेर्भातीति भात इति भातेः कर्तरि क्तप्रत्यये निष्पन्नभातशब्देन भानकर्तृत्वलाभात् । भाशब्देन च ज्ञानस्य विवक्षितत्वात्सर्वज्ञत्वस्य लाभ

इति भावः । ईश्वरस्य क्लेशकर्मादिवर्जितत्वं परस्य सम्मतमित्यत्र ज्ञापकमाह ॥ **तथा चेति** । सर्वज्ञत्वानुग्राहकत्वयोस्तत्सम्मतत्वेऽपि तद्वाक्यं पठति ॥ **तथेति** । निर्माणकायं लीलाविग्रहमित्यर्थः । इतिशब्दस्याहेति पूर्वेण सम्बन्धः । तत्र के ते क्लेशाः कति चेत्यपेक्षायां प्राधान्यक्रमेण निर्दिशति ॥ **तत्रेत्यादिना** । निर्देशक्रमेण तेषां लक्षणान्याह ॥ **अनात्मनीत्यादिना** । अत्रानात्मशब्देनाव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्राख्यमष्टकं विवक्षितम् । ततश्चाष्टकविषयत्वादष्टविधत्वं तमोऽपरपर्यायमित्यभिमान इत्यर्थः । ततश्चाष्टविधैश्वर्यविषयत्वादष्टविध इत्यस्मिताऽपरपर्याय मोहस्यामोहस्य भेदोऽष्टविध इति तन्त्रान्तरोक्ताष्टविधत्वमुपसङ्गृहीतं भवति ॥ **विषयेष्विति** । शब्दादिषु विषयेष्वित्यर्थः । तेषां च दिव्यादिव्यभेदेन दशविधत्वात्तद्विषयत्वेन रागापरपर्यायमहामोहस्य दशविधत्वसिद्धेर्दशविधो महामोह इति तन्त्रान्तरोक्तदशविधत्वं सङ्गृहीतं भवति ॥ **कोपो द्वेष इति** । शब्दादयो दशविषया रञ्जनीयाः स्वरूपतः । ऐश्वर्यं त्वणिमादिकं न स्वरूपतो रञ्जनीयं किन्तु रञ्जनीयशब्दाद्युपायस्ते च शब्दादय उपस्थिताः परेणापहन्यमानास्तदुपायाश्चाणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्ति । शब्दादिभिर्दशभिः सहाणिमाद्यष्टकमष्टादशविधमिह कोपत्वेन विवक्षितम् । तद्विषयत्वाद्द्वेषापरपर्यायतामिस्रस्य तामिस्रो द्वेषोऽष्टादशधेति तन्त्रान्तरोक्ताष्टादशविधत्वमुपसङ्गृहीतं भवति ॥ **भयमभिनिवेश इति** । देवाः खल्वणिमादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य शब्दादीन्भुञ्जानाः शब्दादयो भोगास्तदुपायाश्चाणिमादयोऽस्माकमसुरादिभिर्नापह्रियन्तामिति बिभ्यति । तदिदं भयमष्टादशविधं तद्विषयत्वादभिनिवेशापरपर्यायान्धतामिस्रस्याभिनिवेशोऽन्धतामिस्रं तथा इति तन्त्रान्तरोक्ताष्टादशविधत्वमुपसङ्गृहीतं भवति ॥ **एत एवेति** । अविद्यादयोऽभिनिवेशान्ताः क्लेशा एवेत्यर्थः । यथासङ्ख्यमिति शेषः । एते च पञ्चविपर्ययविशेषा इति पूरणीयम् । यद्यप्यस्मितादयो विपर्ययप्रभवा न तु विपर्ययरूपास्तथाऽपि पदविन्नया विपर्ययेण कार्यते वस्त्वस्मितादयस्तत्स्वभावाः सन्तस्तदाभिनिविशन्त इति विपर्ययभावत्वाद्विपर्ययप्रभेदत्वोक्तिरिति ध्येयम् । एवमविद्यादीनामभिनिवेशान्तानां यथासङ्ख्यं तमआदित्वमित्युक्तम् । अत्रैवैकदेशिमतमाह ॥**वार्षगण्यास्त्विति** । एतान् तमआदीन् ॥ **अविद्येवेति**। न त्वविद्याऽस्मिता द्वेषाभिनिवेशानिति न पूर्वोक्तदोषावकाश इति भावः । ननु क्षेत्रशक्तिमतीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च प्रकृत्यादेरुपादानत्वादिशक्तिमत्ताप्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च क्षेत्रानु- ॥ ४६ ॥

ग्रहशक्तिमानेवेत्यवधारणव्यावर्त्यप्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रदर्शनस्यापि प्रयोजनानुपलम्भादित्यतस्तत्प्रदर्शनपूर्वकमवधारणव्यावर्त्यप्रतिपादकतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ **वेदवादेति** ॥ **व्यावर्त्यान्तरमाहेति** । अत्रापि वेदवादं स्फुटीकर्तुमवधारणस्येति शेषः । क्षेत्रानुग्रहशक्तिमानित्यनुग्राह्यत्वोक्तेः पर्जन्यवदिति पुनरनुग्राहकमित्याशङ्क्योपादानत्वादिशक्तेः प्रकृत्यादिमात्रनिष्ठत्वेनेश्वरस्य प्रागुक्तप्रकृत्यनुग्राहकत्वासम्भवशङ्काया दृष्टान्तोक्त्या तत्समर्थनेन निरासार्थत्वान्न तदिति भावेन तच्छङ्कानिवर्तकतया तद्योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति ॥ **यदीति** । शक्तेरदृष्टत्ववर्णनानर्थक्यमाशङ्क्येश्वरस्य प्रकृत्यनुग्राहकताया अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यत्वाभावसमर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्तात्पर्यमाह ॥ **तत्किमिति** । तथाऽपि स्मृत इति तस्य स्मृतिसिद्धत्ववर्णनमनर्थकमित्यतस्तस्य प्रामाणिकत्वशङ्कानिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन तच्छङ्कानिरासकतया तत्तात्पर्यमाह ॥ **तत्किमिति** ॥ **श्रुत इत्यपि ग्राह्यमिति** । यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान्व्यससर्ज भूम्यामिति श्रुत इत्यपि ग्राह्यमित्यर्थः । तथाऽपि पृथिवीवदिति भाष्यखण्डवैयर्थ्यम् । न च पृथिवीदृष्टान्तेन स्वायत्तशक्तित्वोपपादनार्थमेतादिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः क्षेत्रशक्तिमती सैव प्रकृतिर्बीजशक्तिमानित्युक्तप्रकृतिपुरुषस्वायत्तशक्तित्वस्य प्रामाणिकत्वेनोपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदप्रामाणिकत्वशङ्कानिरासकतया तद्योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति ॥ **प्रकृतिपुरुषयोरिति** । तावता प्रकृतेरुपादानत्वशक्तेः स्वायत्तत्वसमर्थनेऽपि जीवस्य बीजशक्तेः स्वायत्तत्वस्य मूलेऽसमर्थनान्नोक्तताक्षेपपरिहारकत्वमस्य मूलस्येत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** । ननु जीवः सन्निधिमात्रातो बीजावपनकर्तेति जीवस्य बीजावपनकर्तृत्वनिरूपणमनर्थकम् । न चेश्वरस्य तदभावोपपादनार्थमेतादिति वाच्यम् । ईश्वरस्य तदावपनकर्तृत्वाश्रयणे बाधकाभावेन तन्निवारणस्यापि निर्निबन्धत्वादित्यतः पूर्वोक्तस्य क्षेत्रानुग्रहशक्तिमत्त्वावधारणस्य समर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्समर्थनपरतया तद्योजयितुं बीजावपनकर्तुरावश्यकत्वोपपादनपूर्वकं तदाक्षेपशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । ननु जीवस्य बीजभूतस्य कथं तदावपनकर्तृत्वमित्यतो बीजभूतस्य जीवस्यावपनकर्तृत्वासम्भवेऽपि तदन्यस्य जीवस्य तत्कर्तृत्वाश्रयणान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदुभयमुपपादयति ॥ **दृश्यते खल्विति** । नन्वावपनकर्तृत्वेनेश्वरस्यानपेक्षायामपि शरीरादिविषयोत्पादकत्वेन तदपेक्षाया आवश्यकत्वादवधारणानुपपत्तिरेवेत्यत आह ॥ **विषयोत्पत्ताविति** । तदपक्षेश्वरापेक्षा बीजतदावपनकर्तृत्वाभ्यामेव

सु० टि०
॥ ४७ ॥

तदुत्पत्त्युपपत्तेरिति भावः । ननु तथाऽपि जीवस्य शरीरादिरूपप्रवृत्त्या सन्निधिमात्रत इति सन्निधिव्युत्पादनमर्थकम् । न च सन्निधिनिमित्तविवेका-ग्रहोपदर्शनार्थमेतदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतो जीवे कर्तृत्वव्यवहारे निमित्तोपदर्शनार्थत्वान्न तादिति भावेन मुख्यस्यैव कर्तृत्व-व्यवहारस्य सम्भवे किमौपचारिकत्वाश्रयणेन येन निमित्तोपदर्शनार्थतया सन्निधिकथनमर्थवत्स्यादित्यतो मुख्यकर्तृत्वासम्भवप्रदर्शनपूर्वकं तदौपचा-रिकत्वसमर्थनपरतया तद्योजयति ॥ **नन्वेवमित्यादिना** । अत्रेति परामृष्टव्यं दर्शयन्नेव विषयत्वं सप्तम्यर्थ इत्याशयेनाह ॥ **एतन्मतविषय इति** ॥ **प्रकृत्यादाविति** । पृथिव्यादाविति वा वक्तव्ये तथाऽनुक्त्वाऽन्यत्रेति सौत्रीसामान्योक्तिः किमर्थेत्यतस्तथोक्तौ प्रतिज्ञामात्रदूषणस्य दृष्टान्तमात्र-दूषणस्यैव च प्राप्त्योभयदूषणालाभात्तल्लाभाय सामान्योक्तिरित्यभिप्रेत्य पक्षदृष्टान्तसमर्पकतया तद्व्याचष्टे ॥ **अन्यत्र प्रकृताविल्यादि** । अत्र प्रकृतौ पुरुष इति दार्ष्टान्तिकाभिप्रायेण पृथिव्यां कलमादिर्बीजे चेति दृष्टान्ताभिप्रायेणोक्तमिति द्रष्टव्यम् । उपादानशक्तिरिति वा बीजशक्ति-रिति वाऽऽवपनशक्तिरिति वाऽनुक्त्वा क्वापीति सामान्योक्तिरप्युक्तसर्वशक्तिसङ्ग्रहार्थेति भावेन तत्परतया तत्तात्पर्यमाह ॥ **क्वापीति** । भिन्न-लिङ्गवचनत्वेन शक्त्यादिविशेषणत्वानुपपत्तेरीश्वरनिष्ठप्रेरणाशक्तेरपरायत्तत्वासिद्ध्या प्रकृतानुपयोगाच्चाह ॥ **क्रियाविशेषणमिति** । साधनं परि-त्यज्य धात्वर्थमात्रविशेषणमित्यर्थः । ततश्च क्रियाद्वारा प्राप्तस्त्रीलिङ्गत्वबाधेन क्रियाव्ययविशेषणानामित्यनेन क्लीबत्वादिविधानान्नानुपपत्तेरिति भावः ॥ **अनेनेति** । अन्यत्राभावादिति सूत्रखण्डेनेत्यर्थः ॥ **परकीयानुमानस्येति** । प्रधानं स्वायत्तोपादानत्वशक्तिमदुपादानत्वाज्जीवः स्वायत्त-बीजत्वशक्तिमान् बीजत्वादित्येवंरूपस्येत्यर्थः ॥ **दृष्टान्तस्य चेति** । पृथिवीकलमादिबीजरूपस्येत्यर्थः ।

अ०—नित्यं नित्यात्मना यतः ॥ यथा नित्यतया नित्यं नित्यशक्त्या स्वयेश्वरः ॥ नियामयति नित्यं च न ऋते त्वदिति श्रुतेः ॥ स्वभावजीवकर्माणि द्रव्यं कालः श्रुतिः क्रियाः ॥ यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ इति श्रुतेर्न सत्ताद्या अपि नारायणं विना ॥ तत्पतञ्जलविन्ध्यादिमतं न पुरुषार्थदम् ॥ २-२ २ ॥

सु०—न केवलं प्रकृतिपुरुषयोः स्वातन्त्र्येण शक्त्यभावः परमेश्वरायत्तशक्तित्वं च । किं तर्हीत्यतश्चशब्दसमुच्चितमर्थमाह ॥

शे० चं०
द्वि० द्वि०
अ० २

॥ ४७ ॥

SGDF

तदधीनाश्चेति । आद्यश्चशब्दः शक्तिप्रेरकत्वस्य सत्तादिप्रदत्वेन स ह समुच्चयार्थः । उत्तरावन्योन्यसमुच्चये । प्रधानपुरुषयोस्तदीयानां शक्तीनां च सत्तास्वरूपं प्रतीतयश्च प्रमाविषयत्वं चेति यावत् । तास्ताः सर्वाः प्रवृत्तयश्च सर्वदा तदधीना इति योजना । केचिन्मन्यन्ते स्वरूपमेव वस्तुनः सत्त्वामिति । अपरे तु प्रमाणयोग्यत्वम् । अन्ये पुनरर्थक्रियावत्त्वम् । तदिदं त्रयमपि प्रकृत्यादीनां भगवदधनिमेवेति । नन्वेतदयुक्तम् । प्रधानादिसत्तादेर्नित्यत्वात् । नित्यस्य पराधीनतासम्भवादित्यत आह ॥ नित्यामिति । यथाऽनित्यं घटादिकमनित्यतया नियम्यते तथा नित्यमपि नित्यात्मना नित्यं च सर्वदैवेश्वरो नियामयति । यत एवं तस्मादुक्तमुपपन्नामिति योजना । एतदुक्तं भवति । यथा हि । घटादयोऽनित्य(त्व) स्वभावा अपि नाकस्मादनित्या भवन्ति । तथात्वे चोत्पत्त्युत्तरक्षण एव विनाशप्रसङ्गात् । एवं नित्यस्यापि नित्यता यदि पराधीना तदा को दोषः । न चानित्यता पराधीनेति कदाचिद्घटादेर्नित्यता प्राप्ता । विनाशकारणोपनिपातध्रौव्यात् । तथा नित्यस्य नित्यतायाः पराधीनत्वेऽपि न जात्वनित्यताप्रसक्तिः । तन्नियमनानियमादिति । तदिदमुक्तं नित्यं चेति । न चैतदलौकिकम् । नित्यकर्मभिर्दुरितप्रागभावानुवृत्तेः साध्यत्वेन वादिभिरभ्युपगतत्वात् । अनुवृत्तेर्नित्यतापादनानतिरेकाद्भवेदेवमस्वरसनित्यस्य । न स्वरसनित्यस्येति चेन्न । ईश्वरातिरिक्तस्य तद्भावासम्मतेः । इयांस्तु विशेषः । किञ्चिदस्मदायत्तनित्यत्वम् । किञ्चिच्चेश्वरायत्तनित्यत्वामिति । तदप्यस्मासु कस्मान्नायतते तथाभूतं च कथमीश्वराधीनमित्यत उक्तं नित्यशक्त्येति । प्रधानादिशक्तेः प्रकृतत्वात्तद्ग्रहणमिदमिति मन्दाशङ्कां वारयितुं स्वयेत्युक्तम् । यदुक्तं प्रधानादेरुपादानत्वादिशक्तिर्न स्वाधीना किन्त्वीश्वरप्रेरितैवेति । तत्कुत इत्यत आह ॥ नेति । न ऋते त्वत्क्रियते किञ्च नार इति श्रुतेः । प्रागुक्तं प्रतिपत्तव्यमिति शेषः । शक्तिरेव हि क्रियोच्यते । यत्प्रधानादिसत्तादेर्भगवदधनित्वमुक्तं तस्य सम्भावनैवोक्ता । प्रमाणं तु तत्र किमित्यत आह ॥ स्वभावेति । कर्मशब्देन धर्माधर्मव्यक्तयो गृह्यन्ते । क्रियाः परिस्पन्दाः । श्रुतिर्वेदः । सन्तीति त्रिविधमपि सत्त्वं विवक्षितम् । सत्ताद्याः प्रधानादेः । नारायणं विना तत्प्रेरणां विना । तस्मादन्यत्रोपादानत्वादिशक्तेरभावात्तत्सत्तादेरपीश्वरायत्तत्वाच्च न तृणा-

दीनामुत्पत्तौ पर्जन्यस्येव पृथिव्यनुग्राहकत्वमीश्वरस्य महदाद्युत्पत्तौ क्षेत्रानुग्राहकत्वमात्रम् । किन्तु सर्वस्वातन्त्र्यमेवेति । यदन्यदभ्युपगतं पातञ्जलैर्वैदिकमतविरुद्धं तत्सर्वं प्रथमाधिकरण एव निरस्तम् । किं पुनः प्रयत्नेनेत्याशयवान्पूर्वमतेन सहैतस्य हेयतामुपसंहरति ॥ तदिति । विन्ध्योऽनीश्वरः साङ्ख्यः । आदिपदेन तदेकदेशिनां पञ्चशिखेश्वरकृष्णादीनां ग्रहणम् । तदवान्तरमतयोरपि निरस्तत्वात् । यद्वा पतञ्जलिविन्ध्यावादी यस्य तत्तथोक्तम् । पतञ्जलिनाऽङ्गीकृतोऽपीश्वरो निरीश्वरकल्प एव । अतः पूर्वस्यास्य च साम्याभिप्रायेण वा सहोपसंहार इति ॥ २–२–२ ॥

टि०——अन्यत्र क्वापि शक्तिर्नेत्यादिनैव सूत्रव्याख्यानसिद्धेस्तदधीनाश्च सर्वदेत्युत्तरभाष्यमनर्थकमित्यतोऽन्यत्राभावाच्चेति सौत्रचशब्दसमुच्चितार्थप्रदर्शकत्वेन तद्व्याख्यानरूपत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन तद्व्याख्यानपरतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **न केवलमिति** । यत्प्रसादादिमे सन्तीत्युदाहरिष्यमाणप्रमाणस्य प्रकृत्यादिसत्तामात्रस्य भगवदधीनताप्रतिपादकत्वेऽपि सत्ताप्रतीतिप्रवृत्तीनां तदधीनत्वाप्रतिपादकत्वात्कथं तस्योक्तार्थे प्रमाणतयोपन्यास इति भाष्ये प्राप्तां प्रमाणतयोपन्यासस्यानौचित्यशङ्कां त्रिविधस्यापि सत्त्वरूपतोपपादनेन परिहर्तुं मतभेदेन तामुपपादयति ॥ **केचिदिति** । नित्यमित्याद्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य नित्यस्य पराधीनत्वसम्भावनाप्रदर्शनार्थत्वान्न तदिति भावेन किं सम्भावनाप्रदर्शनेनापीत्यतः पूर्वोक्तस्य प्रकृत्यादिसत्तादेर्भगवदधीनत्वस्यासम्भावनाशङ्कापरिहारार्थत्वादित्याशयवांस्तदसम्भावनापरिहारकतया तद्योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति ॥ असम्भवादिति** । अन्यथा नित्यत्वव्याघातादिति भावः । नित्यस्य नित्यात्मना भगवदधीनत्वस्य साध्यस्य यथाऽनित्यतयाऽनित्यमिति दृष्टान्तीकरणानुपपत्तिस्तथेत्यनुक्तेः साकाङ्क्षत्वं यत इत्यस्यानन्वितसाकाङ्क्षत्वे नित्यमित्यस्य पुनरुक्तत्वं च भवतीत्यतो वाक्यं यथावद्योजयति ॥ **यथेत्यादिना ॥ नियामयतीति** । न च मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वविधानान्नियमयतीत्येव भवितव्यं नियामयतीति तु कथमिति वाच्यम् । केचिदत्र वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवर्तयन्ति । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनान्यत्र सङ्क्रामयेदित्यादि सिद्धं भवतीति वृत्तावुक्तत्वात्तद्विकल्पसिद्ध्या ह्रस्वत्वपक्षे नियमयतीत्यस्येव तदभावपक्षे नियामयतीत्यस्याप्युपपन्नत्वात् । अत एव भ्रामयन्सर्वभूतानीति भ्रामयितुमीश्वरस्येत्यादिर्वा शास्त्रीयप्रयोगोऽ-

प्युपपन्न इति ध्येयम् । नन्वनित्यस्वभावस्य घटादेरनित्यताया निर्निबन्धनत्वेन भगवदधीनत्वासिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिः । नित्यस्य नित्यताया अन्याधीनत्वे कदाचित्तस्यानित्यत्वापत्तिश्च नित्यताया लोकेऽन्याधीनत्वादृष्ट्या तदभ्युपगमे लोकदर्शनविरोधश्चेत्यतो दृष्टान्तोपदर्शनपूर्वकं दार्ष्टान्तिकमुपपादयति ॥ **एतादिति** । तत्र दृष्टान्तोपपादनं यथेति । द्वितीयं दोषं परिहरति ॥ **न चेति** । तृतीयं परिहरति ॥ **न चेति** । नित्यकर्मभिर्दुरितप्रागभावानुवृत्तिसम्पादनेऽपि तन्नित्यत्वासम्पादनाल्लोकदर्शनविरोधस्तदवस्थ एवेत्यत आह ॥ **अनुवृत्तेरिति ॥ अस्वरसानित्यस्येति** । अन्याधीननित्यताकस्येत्यर्थः ॥ **तद्भावासम्मतेरिति** । स्वरसनित्यत्वासम्मतेरित्यर्थः । नन्वेवमन्यसम्पादितनित्यत्वाविशेषात्प्रागभावादिकमनित्यमेव प्रकृत्यादिकं नित्यमेवेति कथं विभागो न स्यादित्यत आह ॥ **इयांस्त्विति** । अतः स व्यवहार उपपन्न इति शेषः । ननु प्रधानादिशक्तेस्तदधीनत्वस्य तया प्रतिपादनादित्यत आह॥ **शक्तिरेवेति** । तत्तत्कार्यकरणशक्तिरेव तत्तत्कार्यक्रियेत्यर्थः ॥ **उक्तेति** । यथा नित्यतया नित्यमित्यादिनेति शेषः॥ **प्रमाणं तु किमिति** । सम्भावना तूत्कटैककोटिकसंशयरूपत्वान्न प्रमाणमिति भावः । कर्मक्रियाशब्दयोरपौनरुक्त्या यथार्थभेदमाह ॥ **कर्मशब्देनेति** । बहुवचनान्तानामेव पदानामत्र विग्रह इति भावेनाह ॥ **धर्माधर्मव्यक्तय इति ॥ त्रिविधं सत्त्वमिति** । स्वरूपप्रमाणयोग्यत्वार्थक्रियाकारित्वरूपं त्रिविधं सत्त्वमित्यर्थः । सत्ताद्या इत्यादिशब्देन प्रतीतिप्रवृत्त्योः परिग्रहः । प्रधानादेरित्यादिपदेन पुरुषादिपरिग्रहः ॥ **यदन्य इति** । शरीरादिरूपा प्रकृतिरेवापत्योत्पत्तिकर्त्री तत्सन्निधिनिमित्ताद्विवेकाग्रहाज्जीवे कर्तृत्वव्यवहार इत्यादिकमित्यर्थः ॥ **प्रथमाधिकरण एवेति** । एतत्पादीयप्रथमाधिकरण इत्यर्थः ॥ **निरस्तमिति** । यदि भेदाग्रहोऽत्र चेत्यादिनेति शेषः । तदेकदेशिनां निरीश्वरसाङ्ख्यैकदेशिनाम् । पञ्चशिख आसुरिशिष्यः । ईश्वरकृष्णः कारिकासम्मतिकर्ता । आदिपदेन भिन्नकसंसारमोचकादीनां परिग्रहः । ननूक्तस्यैवोपसंहार उचितः साङ्ख्यैकदेशिमतहेयता च न पूर्वमुक्ता । अतः कथमत्रोपसंहार इत्यत आह ॥ **तदवान्तरमतयोरिति** । चेतनस्य भोक्तृत्वतदभावरूपावान्तरमतयोरित्यर्थः ॥ **अनीश्वरकल्प एवेति** । चेतनरूपविशेष्यमात्रस्य पतञ्जलिनाऽभ्युपगमेऽपि तत्स्वातन्त्र्यानभ्युपगमात्फलतोऽनीश्वरवादान्तर्भाव एतन्मतस्येति भावः ॥ **वा सहोपसंहार इतीति** । अवश्यनिरसनीयैतन्मतैकदेशप्रमेयजातस्य पूर्वाधिकरण एव निरस्तत्वेन तन्मतयोः साम्यं सहोपसंहारे निमित्त-

SGDF

मिति पूर्वप्रकारः । निरीश्वरत्वेन तयोः साम्यं सहोपसंहारे निमित्तमित्यपरः प्रकार इति पक्षयोर्भेदः ॥ २–२–२ ॥

अ०—॥ ॐ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॐ ॥ चार्वाकैरुच्यते मानमक्षजं नापरं क्वचित् ॥ देह आत्मा पुमर्थश्च कामार्थाभ्यां विना न हि ॥ यदेवं दर्शनेनास्य कोऽर्थः प्रत्यक्षगोचरः ॥ लब्धस्तेनैव हि नरैः शास्त्रात्किं मोहनं विना ॥ स्वपरार्थविहीनत्वात्स्वमतेनैव निष्फलम् ॥ किमित्युन्मत्तवच्छास्त्रं वृथा प्रलपति स्वयम् ॥ देहादन्योऽनुभवत आत्मा भाति शरीरिणाम् ॥ मम देह इति व्यक्तं ममार्थ इतिवत्सदा ॥ प्रत्यक्षस्यैव मानत्वमिति केनावसीयते ॥ यदि तत्साधकं वेदप्रामाण्ये न कथं भवेत् ॥ न चान्या मानता क्वापि प्रमाणेनावसीयते ॥ स्वमतेनार्थरहित उपेक्ष्यः पक्ष ईदृशः ॥ २–२–३ ॥

सु०—॥ ॐ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॐ ॥ केचिदिदं सूत्रमेवं व्याचक्षते । प्राक् प्रधानस्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्युक्तम् । अथेदानीं प्रवृत्तेरभ्युपगमेऽपि तस्याः प्रयोजनाभावादिति । तदयुक्तम् । अभ्युपगमेऽपीत्येतावतो वैयर्थ्यात् । अर्थाभावाच्चेत्येतावतैव पूर्णत्वात् । किञ्चार्थाभावेन किं साध्यम् । साङ्ख्यमतस्यासामञ्जस्यं वा प्रकृतेः प्रवृत्त्यनुपपत्तिर्वा । नाद्यः । व्यधिकरणत्वात् । कथञ्चिदेकाधिकरणतापादनेऽपि स्वमतेनानैकान्त्यात् । न द्वितियः । अभ्युपगम (वाद) विरोधात् । न ह्यभ्युपगमवादेऽपि यदेवाभ्युपगम्यते तदेव निराक्रियते । अनास्थां खलु तात्कालिकीमभ्युपगमेन द्योतयन्ति । यथाऽस्तुशब्दो नित्योऽनित्यो वाऽनुशासनं तावत्कर्तव्यमिति । तस्मान्नायं सूत्रार्थः । किन्नाम मा भूदचेतनस्य कर्तृत्वं शरीरस्यैव चेतनावत्त्वेन कर्तृत्वोपपत्तेः । किमीश्वरादिनेत्यधिकाशङ्क्या प्रत्यवतिष्ठमानस्य चार्वाकस्य मतमत्राधिकरणे निरस्यत इति भावेन तन्मतमुपन्यस्यति ॥ चार्वाकैरिति । चार्वीबुद्धिस्तत्सम्बन्धादाचार्योऽपि चार्वी । तस्येमे छात्राश्चार्वाकाः । तैरक्षजं मानमुच्यते । नन्वेतदस्माकमपि सम्मतमित्यतः सावधारणमिदमुक्तमित्याशयेनोक्तं विवृणोति ॥ नापरमिति । अनुमानमागमश्च मानं नोच्यत इत्यर्थः । एतदप्यस्माकमनुमतमेव । प्रमेयविशेषे प्रत्यक्षस्यैव मानताऽभ्युपगमादित्यत आह ॥ क्वाचिदिति । एतदुक्तं भवति । प्रमाणाधीना हि प्रमेयसिद्धिः । प्रमाणं च प्रत्यक्षमेव । नातोऽन्यदस्ति । न च प्रत्यक्षेणेश्वरं प्रतीमः । तस्मात्प्रमाणाभावान्नास्तीश्वर इति । ननु यदि प्रत्यक्षातिरिक्तं न प्रमाणं तदा धर्म-

SGDF

मोक्षयोस्तत्साधनानां च प्रत्यक्षाविषयाणामसिद्धिः स्यादित्यत आह ॥ **देह इति** । ज्ञानवान्खल्वात्मा । ज्ञानं च देहधर्मः । यथोक्तम् । पृथिव्यापस्तेजोवायुरिति तत्त्वानि । तत्समुदाये शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञा । तेभ्यश्चैतन्यं मदशक्तिवद्विज्ञानमिति । तस्माद्देह एवात्मा । स च विनाशीत्यतः कालान्तरभाविनः पुंस एवाभावाद्धर्ममोक्षाख्यपुरुषार्थाभावो नानिष्टः । पुरुषार्थौ तु कामार्थावेव । पुरुषान्वयसम्भवादिति । तत्रापि काम एव मुख्योऽर्थस्तु तत्साधनतयैव पुमर्थ इति ज्ञापयितुं कामस्यादौ सङ्कीर्तनम् । इति चोच्यत इति सम्बन्धः । एतन्मतनिरासार्थं सूत्रं व्याख्यातुमुपोद्घातं तावदाह ॥ **यद्येयमिति** । यद्येवमतीन्द्रियं वस्तु न स्यात् । तदा तदीयं शास्त्रं विषयप्रयोजनशून्यमापद्येतेति शेषः । तत्कथमिति चेत् । किमनेन शास्त्रेण तत्प्रणेता विषयं प्रतिपद्यते प्रयोजनं च लभते । उत विनेया नराः । आद्यं दूषयति ॥ **दर्शनेनेति** । किमाक्षेपे । अर्थो विषयः प्रयोजनं च लब्ध उपलब्धः प्राप्तश्च । प्रत्यक्षगोचरो हीति तत्र हेतुः । तत्रायमर्थः । न तावदनेन शास्त्रेण शास्त्रप्रणेत्राऽतीन्द्रियोऽर्थ उपलभ्यते । तदभावात् । नाप्यैन्द्रियकः । तस्य प्रत्यक्षगोचरत्वेन विषयत्वानुपपत्तेः । अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत् । किञ्च प्रत्यक्षेण तमर्थमुपलभ्य खल्वसौ शास्त्रं प्रणीतवान् । अन्यथा (तत्प्र) प्रणयनानुपपत्तेः । तथा च तं प्रति तमेवार्थमुपदर्शयत्कथं स विषयं स्यात् । एवं प्रयोजनमपि न तावदतीन्द्रियम् । तदभावात् । नाप्यैन्द्रियकम् । तस्य योग्यानुपलम्भबाधितत्वात् । ननु हितोपदेष्टरि जनोऽनुरज्यते । जनानुरागप्रभवाश्च सम्पद इति चेत् । कृतघ्नतानिमित्तप्रत्यवायानुसन्धाने सत्येवमेतत् । तच्च परेण त्याजितमिति । द्वितीयं दूषयति ॥ **नरैरिति** । लब्धमित्यनुवर्तते । अत्रापि पूर्ववदुत्तरम् । स्यादेतत् । धर्माद्यतीन्द्रियाभिमतार्थाभावः शास्त्रस्य विषयः । तस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि वैदिकवासनानिमित्तशङ्काकलङ्कितत्वेन विषयत्वमुपपद्यते । प्रयोजनं च धर्माधर्मशङ्कोपरुद्धार्थकामोपभोगः । तत्कथं नरैः शास्त्रात्किं लब्धमित्युच्यते । मैवम् । विषयप्रतिपत्तौ हि प्रयोजनावाप्तिः । विषयं च किं शास्त्रमाप्तवाक्यतया प्रतिपादयेत् । उतोपपत्तिव्युत्पादनेन । नाद्यः । आगमप्रामाण्याभ्युपगमप्रसङ्गात् । नास्त्यतीन्द्रियं किमपीत्येतावतैव पूर्णत्वेन वाक्यविस्तरवैयर्थ्याच्च । न द्वितीयः । उपपत्तिप्रामाण्याभ्युपगमप्रसङ्गात् ।

शास्त्रं शङ्कामेव निवारयति । विषयप्रतिपत्तिस्तु प्रत्यक्षेणैवेति चेन्न । स्वयं वोपपत्तिव्युत्पादनेन वा कमप्यर्थमनुपदर्शयतः । शङ्कानिवा-
रणासामर्थ्यात् । शङ्का हि संशयो वा स्याद्विपर्ययो वा । द्वावपि विपरीतार्थगोचरबलवत्प्रत्ययनिरसनीयौ । नाज्ञामात्रेण । तर्कव्युत्पा-
दनं शास्त्रेण क्रियत इति चेन्न । तस्यापि प्रमाणत्वात् । तदिदं दर्शनेनेति प्रकृतानुवृत्तौ सत्यां शास्त्रात्किमिति वदता सूचितम् ।
अन्यथा नरैश्चेत्यवक्ष्यत् । मोहनं विनेत्युभयवाक्यशेषः परिहासः । शास्त्रप्रणेत्रा सुरगुरुणाऽयोग्यजनव्यामोहनं प्रयोजनं लब्धम् ।
अन्यैश्च मिथ्याज्ञानम् । नातोऽधिकमिति । किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ **स्वेति** । निष्फलं शास्त्रमिति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकिते-
नानुवर्तते । तच्चोपलक्षणम् । निर्विषयं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । विषयप्रयोजनवत्त्वं हि स्वपरविषयप्रयोजनवत्तया व्याप्तम् । तृतीयप्रका-
राभावात् । सर्वप्रकारपरित्यागेन सामान्यानवस्थानात् । ततश्च व्यापिकायाः स्वपरविषयप्रयोजनवत्ताया अभावात्तद्व्याप्तं विषयप्रयो-
जनवत्त्वमपि नास्तीत्यर्थः । अस्त्वेवं विषयप्रयोजनशून्यमस्मदीयं शास्त्रम् । ततः किमित्यतः सूत्रं व्याख्याति ॥ **स्वमतेनैवेति** । यत एवं
स्वमतेनैव निष्फलं निर्विषयं च । न केवलं परोपपादनेन । तस्माद्वृथा । विषयप्रयोजनशून्यम् । यस्माद्वादिना चार्वाकेण प्रतिवादि-
भिश्च तदितरैः सर्वैर्विषयप्रयोजनशून्यतयाऽभ्युपगतम् । तस्माद्विषयप्रयोजनशून्यमेवेत्यर्थः । यस्माद्वृथा तस्मात्तच्छास्त्रं किमिति स्वयं
प्रेक्षावान्प्रलपति । प्रेक्षावता नारम्भणीयमिति यावत् । विषयप्रयोजनशून्यं चारभमाणो न लौकिको नापि परीक्षक इत्युन्मत्तवदुपेक्ष-
णीयः स्यादिति । यद्वा निष्फलमिति प्रयोजनाभावाभिधानम् । वृथेति विषयाभाववचनम् । तथा चैवं सूत्रयोजना । न केवलं परो-
पपादनेन । किन्तु स्वाभ्युपगमेऽप्यर्थाभावादनारम्भणीयं शास्त्रमिति शेष इति । अर्थाभावहेतोरसिद्धिपरिहारायाभ्युपगमेऽपीत्युक्तम् ।
ननु च प्रमाणानुरोधि प्रयोजनम् । न पुनः प्रयोजनमनुरुध्याप्रामाणिकोऽप्यर्थोऽङ्गीकर्तुमुचितः । अतिप्रसङ्गात् । प्रमाणं च प्रत्यक्ष-
मेव नान्यत् । न चैवं लोकव्यवहारोच्छेदः । सम्भावनयैव तदुपपत्तेः । संवादेन च प्रामाण्याभिमानात् । प्रत्यक्षेण च देह एवात्मो-
पलभ्यते । गौरोऽहं जानामीति । तथा च कालान्तरभाविप्रयोजनान्वयिनः पुरुषस्याभावात्कथं धर्ममोक्षाख्यं प्रयोजनमतीन्द्रियश्च

विषयोऽङ्गीकर्तुं शक्यत इत्यत आह ॥ **देहादिति** । अनुभवतः पराभ्युपगतप्रामाण्येन प्रत्यक्षेणैव । मम देह इति ह्यहङ्कारास्पदात्मस-
म्बन्धी देहः प्रतीयते । न चान्यथाऽप्रतीतौ सम्बन्धप्रतीतिरुपपद्यते । यथा ममार्थ इति प्रतीतौ भेदप्रतीतिपूर्वक एव सम्बन्धावभास
इति । नन्वेवं प्रतिभास एव नास्ति । अपि तर्हि घटस्य स्वरूपमितिवद्व्यवहारमात्रमिति चेन्न । कल्पकाभावात् । विपरीतप्रमितौ खल्वेवं
कल्प्यते । न चैवं प्रकृते । कस्यचित्कदाचिदपि देहोऽहमिति प्रमाभावात् । तदिदमुक्तं शरीरिणां सदेति । अत एव प्रतिभासोऽपि
भ्रमोऽस्त्विति निरस्तम् । अस्ति गौरोऽहमिति प्रमेति चेन्न । प्रतिपक्षतया बाधकत्वानुपपत्तेः । किञ्च नायं देहात्मतावभासः । किन्तु
देहधर्मस्यात्मधर्मतावभासः । न च व्यधिकरणयोर्विरोधोऽस्ति । तदभावे कथमसाविति चेत् । किमेतदनुमानमर्थापत्तिर्वा प्रश्नमात्रं
वा । न प्रथमद्वितीयौ । अपसिद्धान्तात् । स्फटिकजपाकुसुमयोरभेदाप्रतिभासेऽपि तद्धर्मस्य तत्र प्रतीतिदर्शनाच्च । तृतीये तु वक्ष्यते ।
अस्तु प्रतीतिः । प्रत्यक्षमिति तु कुतः । अबाधप्रतिभासस्य प्रत्यक्षादन्यस्य परेणानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वाऽप्रामाण्यापरिहारात् ।
अपरोक्षतयाऽनुभवाच्च । तादिदमुक्तं व्यक्तमिति । न च तदेवासिद्धम् । लिङ्गाद्यनुसन्धानाभावेऽपि भावात् । अन्यथा देहप्रतिभास-
स्यापि तन्न स्यात् । एतदप्युक्तं सदेति । केचिदाहुः । देहात्मभेदज्ञानं समाधिपरिपाकवतामेवेति । तदसत् । आविपालगोपालं मम
देह इति प्रतिभासस्यानपलपनीयत्वात् । अत एवाह । शरीरिणां शरीराभिमानिनामिति । नन्वस्त्वात्मा देहातिरिक्तस्तथाऽप्यर्थ-
कामातिरिक्ते पुरुषार्थे तत्साधनादौ च किं मानम् । वेदादिरागमोऽनुमानं चेति वदामः । तस्य प्रामाण्यमेव कुत इति चेत् । तत्राह ॥
प्रत्यक्षस्यैवेति । यत्परेणाभ्युपगतमर्थादि तत्कुतः सिद्धमिति वक्तव्यम् । प्रत्यक्षेणेति चेत् । प्रत्यक्षस्य मानत्वमित्येव केनावसीयते ।
तथा च पुरुषार्थतत्साधनमात्रासिद्धौ जगदनीहमापद्येतेति । प्रत्यक्षज्ञानं तावत्प्रतीयते । प्रामाण्यं च ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यम् । अथ कथ-
मुक्तो दोषः । प्रामाण्यपरतस्त्ववादेऽपि बाधकाभावादिना प्रत्यक्षप्रामाण्यसिद्धिरित्यत आह ॥ **यदीति** । यदि प्रत्यक्षज्ञानप्रामाण्यस्य
ज्ञानग्राहकं वा बाधकाभावादिकं वा साधकमुच्यते । तर्हि तदेव वेदप्रामाण्यविषये कथं साधकं न भवेत् । न हि वेदवाक्याज्ज्ञानं नोत्प-

द्यते । न च न प्रतीयते । अत्र वेदग्रहणमुपलक्षणम् । अत एवान्येति सामान्येन वक्ष्याति । ननु ज्ञानग्राहकस्य प्रामाण्यग्राहकत्वमित्युत्सर्गः । अपवादेन त्वप्रामाण्यमपि गृह्यते । तत्कथं वेदादिप्रामाण्यसिद्धिः । परतस्त्वेऽपि बाधकाभावः कुत इति चेत् । सममेतत्प्रत्यक्षेऽपि । अनुपलम्भादपवादाद्यभावः प्रत्यक्षसिद्ध इति चेत् । तुल्यमेतद्वेदादावित्याह ॥ न चेति । प्रत्यक्षादन्ययोरनुमानागमयोरमानता । क्वापि विषये । यद्वा प्रत्यक्षप्रामाण्यमभ्युपगच्छन्प्रष्टव्यः । किं त्वयाऽनुभूयमानस्यैकस्यैव प्रत्यक्षस्य मानत्वम् । उत सर्वस्यापि प्रत्यक्षस्य । आद्ये दोषमाह ॥ प्रत्यक्षस्यैवेति । इतरेषामपि प्रत्यक्षाणां तत्तुल्यसामग्रीजन्यत्वे सत्येकस्यैव प्रत्यक्षस्य मानत्वमिति केनावसीयते । द्वितीये दोषमाह ॥ प्रत्यक्षस्यैवेति । प्रत्यक्षस्य मानत्वमेव सर्वमपि प्रत्यक्षं प्रमाणमिति केनावसीयते । अनुभूयमानप्रत्यक्षादन्यस्य प्रत्यक्षस्य तत्प्रामाण्यस्य चावसायकं न किमपीत्यर्थः । परकीयवचनेन चेष्टया वा प्रत्यक्षमवगम्य प्रत्यक्षत्वेन तस्य प्रामाण्यमवगम्यत इत्यत आह ॥ यदीति । प्रत्यक्षस्य तत्प्रामाण्यस्य च साधकं वचनमनुमानं च यदि प्रमाणमिष्यते । तर्हि वेदादिप्रामाण्ये कथं न भवेत् । अभ्युपगम इति शेषः । एवमनुमानागमाप्रामाण्यं प्रत्यपि विकल्पः । आद्यस्तु पूर्ववन्निरस्तः । अपसिद्धान्तश्चाधिकः । द्वितीयं दूषयति ॥ न चेति । अन्ययोः परपुरुषादिवर्तिनोरनुमानागमयोरमानता । पूर्ववदाश्रयाद्यसिद्धेः । तत्साधकाङ्गीकारे च व्याघातादिति भावः। नन्वर्थसन्निकृष्टकरणजन्यत्वात्प्रत्यक्षं प्रमाणम्। अनुमानागमयोरतीतादिकमपि विषयीकुर्वतोस्तदभावात्कथं प्रामाण्यमिति । किं याथार्थ्यमेव प्रामाण्यं तन्नियामकश्च सन्निकर्षोऽन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायः । उत विषयसन्निकृष्टकरणजन्यत्वं प्रामाण्यमिति । आद्येऽपि किं यथा कथञ्चित्सन्निकर्षो नियामकः । उत संयोग एव । आद्यं दूषयति ॥ न चेति । एवं तर्ह्यन्ययोरनुमानागमयोरमानता नास्ति । अविनाभावादिसन्निकर्षस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । द्वितीये दोषमाह ॥ क्वापीति । क्वापि प्रमाणे चाक्षुषे श्रावणे च नावसीयते नाभ्युपगम्यतेऽर्थसंयुक्तकरणजन्यता । परेण गोलका (द्य) तिरिक्तस्य चक्षुरादेरनभ्युपगमात् । तदात्मकस्य चार्थसंयोगाभावात् । ततः प्रत्यक्षस्यापि कस्यचित्प्रामाण्यं न स्यादिति । द्वितीयं दूषयति ॥ न चेति ।

याथार्थ्यादन्यार्थसन्निकृष्टकरणजन्यतालक्षणा मानता न वक्तव्या । कुत इत्यत आह ॥ **क्वापीति** । पूर्ववच्चाक्षुषादावव्याप्तेरिति भावः । उपलक्षणमेतत् । विपर्ययादावतिव्याप्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । याथार्थ्ये सतीदं लक्षणमिति चेत् । तर्हि तदेवास्तु किं विशेष्येण । अनुमानादिव्यावृत्त्यर्थमिति चेन्न । तदप्रामाण्यस्याद्याप्यसिद्धेरित्याह ॥ **न चेति** । ननु वेदाद्यर्थस्यानुपलम्भबाधितत्वात्कथं तत्प्रामाण्यमिति चेन्न । वेदादिनैवोपलब्धेः । तदन्येन नोपलभ्यत इति चेत् । तत्किं प्रमाणान्तरसंवादित्वं प्रामाण्यम् । अद्धेति चेत्तत्राह ॥ **न चेति** । प्रमाणान्तरसंवादलक्षणा मानता नेत्यर्थः । कुतो नेत्यत आह ॥ **क्वापीति** । अनवस्थाप्रसङ्गात्क्वापि प्रमाणे नावसीयते । यतः । यद्वा क्वापि स्वसुखादिज्ञाने प्रमा (णसं) णे संवाद एव नावसीयते इति योज्यमित्यलम् । सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ **स्वमतेनेति** । स्वसम्मत्यैव अर्थरहितो विषयप्रयोजनरहितः । ईदृश ईश्वराद्यतीन्द्रियानभ्युपगमलक्षणः ॥ २–२–३ ॥

टि०—॥ ॐ **अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्** ॐ ॥ ननु चार्वाकैरुच्यते मानमित्युत्तरग्रन्थे चार्वाकमतोपन्यासोऽनर्थकः । न च तन्मतनिरासस्य सूत्रार्थत्वज्ञापनार्थः स इति वाच्यम् । परोक्तरीत्या साङ्ख्यमतनिरासस्यैव तदर्थत्वसम्भवे पूर्वोत्तरसाङ्ख्यमतसन्दष्टस्यास्य सूत्रस्य तत्परित्यागेन चार्वाकमतनिरासार्थत्वकल्पनस्य निर्निबन्धनत्वादित्यतस्तस्यानुपपन्नत्वाद्युक्तं तत्परित्यागेन चार्वाकमतनिरासस्य तदर्थत्वाश्रयणमित्याभिप्रेत्य तन्मतोपन्यासपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं कथं साङ्ख्यमतनिरासस्य तदर्थत्वायोग इत्यतस्तं दर्शयितुं परकीयं सूत्रार्थं तावदनुवदति ॥ **केचिदिदमिति** ॥ **प्रवृत्तिरिति** । स्वाभाविकीति शेषः ॥ **प्रवृत्तोरिति** । स्वाभाविकप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ **प्रयोजनाभावादिति** । भोगापवर्गादिरूपप्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ **व्यधिकरणत्वादिति** । साङ्ख्यमतमसमञ्जसं प्रकृतिप्रवृत्तेर्निष्प्रयोजनत्वादित्यस्य व्यधिकरणत्वादित्यर्थः । ननु साङ्ख्यमतमसामञ्जस्यं निष्प्रयोजनप्रवृत्तिमत्प्रकृतिप्रतिपादकत्वादिति विवक्षणान्न वैयधिकरण्यमित्यत आह ॥ **कथञ्चिदेकाधिकरणतेति** । सौत्रपदादेतावतोऽर्थस्यालाभमभिप्रेत्य कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **स्वमतेनेति** । स्वेनाभ्युपगमेऽपीत्यनेन स्वन्मतेऽपि निष्प्रयोजनप्रवृत्तिमत्प्रकृतिप्रतिपादकताभ्युपगमेऽप्यसामञ्जस्यस्याभावादिति भावः ॥ **अभ्युपगमेति** । अभ्युपगमेऽपीति सूत्रांशेन प्रकृतिप्रवृत्त्यभ्युपगमविरोधादित्यर्थः । अभ्युपगमवाद एवायं नाभ्युपगम

इत्यत आह ॥ **न ह्यभ्युपगमवादेऽपीति** । कुतो न निराक्रियत इत्यत आह ॥ **अनास्थामिति** । प्रेक्षावन्तो यत इति शेषः । यत्प्रमेयमभ्युपगतं तद्दूषणे तात्कालिकीमनास्थामप्रवृत्तिमित्यर्थः ॥ **नायं सूत्रार्थ इति** । यद्यपि प्रधानस्योक्तरीत्या प्रवृत्तिरेव न युक्ता तदभ्युपगमेऽपि स्वाभाविकत्वात्प्रवृत्तेः सहकार्यपेक्षाभाववत्प्रयोजनापेक्षाभावप्रसङ्गादिति । सूत्रस्यार्थान्तरमपि परेण वर्णितमिति तदप्यनूद्य दूषणीयम् । तथाऽपि पूर्वदूषणेनैव दूषितत्वान्न पृथगनूद्य दूषितम् । अत्राप्यभ्युपगमवादविरोधानिस्तारात् । तथा हि । एवं परेणात्र तत्प्रसङ्गो वाच्यः । यदि प्रधानं स्वभावादेव प्रवृत्तिमान्किञ्चिदन्यदपेक्षत इत्युच्येत । ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेक्षते एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षित इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इति प्रतिज्ञा हीयतेति । न चासौ युज्यते । प्रधानं स्वभावादेव प्रवर्तत इत्यंशमभ्युपगम्यैवास्य प्रसङ्गस्य प्रवृत्तत्वात्तत्कथं नाभ्युपगमविरोधः स्यात् । अर्थाभावादित्यनेनार्थापेक्षाभावप्रसङ्गस्य लक्षणीयत्वाच्चेति । चन्द्रिकायां तु पूर्वसूत्रार्थनिरासस्य टीकायामेव स्पष्टत्वात्तन्निरासमकृत्वा तत्र स्पष्टतोऽनिरस्तैतदर्थमात्रमनूद्य दूषितमिति द्रष्टव्यम् ॥ **चेतनावत्त्वेनेति** । ज्ञानवत्त्वेनेत्यर्थः । शरीरस्यैवात्मत्वादिति भावः । **चार्वीबुद्धिरित्यादि** । अत्र बुद्धिवाचिनश्चारुशब्दाद्वोतो गुणवचनादिति ङीप्प्रत्यये चार्वीति रूपसिद्धौ यष्टीः प्रवेशयेतिवदजहत्स्वालिङ्गादेव चार्वीशब्दात् बुद्धिमति लोकायतिकाचार्यपुरुषविशेषे लाक्षणिकात्तस्येम इत्यर्थे आकच्प्रत्यये तद्धिता इति बहुवचनसामर्थ्यलब्धतद्धितगतिवैचित्र्येणोत्पादिते यस्येति चेतीकारलोपे चार्वाकशब्दनिष्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **सम्मतमिति** । तथा च नेयं वैषम्योक्तिरिति भावः ॥ **प्रमेयविशेष इति** । यत्र चक्षुराद्यतिरिक्तं प्रमापकं प्रमाणं न प्रवृत्तं तत्रेत्यर्थः । न तु तदतिरिक्तप्रमाणान्तरगोचर इत्यर्थः । तस्यासम्भवादिति भावः । ननु प्रत्यक्षातिरिक्ताप्रामाण्यव्युत्पादनस्योक्तार्थविरोधित्वाभावान्न निरसनीयत्वमित्यतस्तद्दर्शयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **प्रमाणाधीनेति** । मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिस्तु लक्षणादिति न्यायादिति भावः ॥ **न च प्रत्यक्षेणेति** । तस्यापाततस्तदभावावेदकत्वादिति भावः । ननु देहमात्मेति देहस्यात्मत्ववर्णनमनर्थकम् । न च देहविनाशेनात्मनो नाशवत्ताप्रतिपादनार्थमेतदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्युपयोगाप्रतिभासात् । न च कालान्तरे तदभावसिद्ध्यर्थमेतदिति वाच्यम् । तस्या अपि निष्प्रयोजनत्वात् । न च धर्ममोक्षाद्यभावसमर्थनं तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तद्भावेऽप्यनिष्टाभावेन

तत्समर्थनस्याप्यनर्थकत्वादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तस्यानुमानाद्यप्रामाण्यस्य समर्थनार्थत्वान्नानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्य तत्समर्थनपरतया तद्योजयितुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु यदीति** । कुतो देहस्यात्मत्वमित्यतस्तल्लक्षणयोगित्वादिति भावेन किं तल्लक्षणं कथं च तद्योगो येनात्मता देहस्य स्यादित्यतस्तदुभयमप्युपदर्शयति ॥ **ज्ञानवानित्यादिना** । ज्ञानं देहस्य धर्म इत्यत्र परस्य सम्मतिमाह ॥ **यथोक्तमिति** ॥ **तत्समुदाये तत्सङ्घाते तेभ्य इति** । शरीराद्याकारेण परिणतेभ्यः पृथिव्यादिभ्यो भूतेभ्यः । चैतन्यं देहस्य भवतीति शेषः । ननु न भूतानामेकैकस्य चैतन्यमुपलभ्यते घटादेरदर्शनात् । नापि मिलितानां वन्हितप्तेऽयसि दमितवायुसमाध्माते सलिलकणाभ्युक्षिते भूतचतुष्टयमेलनेऽपि चैतन्यानुपलम्भात्तत्कथं भूतसङ्घाते शरीरचैतन्यस्य विज्ञानमित्यत आह ॥ **मदशक्तिवदिति** । तस्येति शेषः । तथा च तस्य चैतन्यस्य भूतपरिणामे शरीरे विज्ञानं मदशक्तिवदुपपद्यते । यथा हि मदिरोपादानेषु किण्वादिष्वदृष्टाऽपि मदशक्तिर्मदिरायां विज्ञायते । तथा भूतेष्वदृष्टमपि चैतन्यतत्कार्ये शरीरे विज्ञायत इति भावः । यदि समस्तव्यस्तविकल्पेन देहस्य चैतन्यं निराक्रियेत तर्हि मदिरायां मदशक्तिरप्यपाक्रियेताविशेषादित्यतिप्रसङ्गसूचनाय मदशक्तिवदिति दृष्टान्तीकरणम् । ॥ **पुरुषान्वयेति** । देहसम्बन्धेत्यर्थः । देहस्यैव पुरुषत्वादिति भावः । मुख्यः पुमर्थ इति सम्बन्धः कामस्यादौ सङ्कीर्तनमिति । अन्यथाऽजाद्यदन्तमित्यनेनार्थशब्दस्यैव पूर्वनिपातप्राप्त्याऽर्थकामाभ्यामित्येव स्यात् । न च राजदन्तादिषु परमिति शास्त्रेणाजाद्यदन्तशास्त्रस्यापवादात्कामार्थाभ्यामित्यस्योपपत्तेर्नेदं ज्ञापकमिति वाच्यम् । तस्यापि शास्त्रस्य धर्मादिषूभयमिति वचनेनापवादात् । अर्थकामौ कामार्थावित्युभयथाऽपि प्रयोगस्य साधुतयाऽऽश्रयणीयत्वेऽपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायेन प्रथमप्राप्ताजाद्यदन्तशास्त्रस्याप्यानुगुण्यात्प्राथमिकप्रयोगस्यार्थकामाभ्यामित्येव कर्तव्यत्वादिति भावः । अन्ये त्वर्थकामावित्यस्यासाधुत्वे हि नियमेन कामार्थावित्येव वक्तव्यतया कामस्यादौ सङ्कीर्तनस्यासाधुतादोषपरिहारार्थत्वेनान्यथासिद्धत्वादर्थापेक्षया कामस्य प्राधान्यद्योतकत्वासम्भवेऽपि धर्मादिषूभयमिति वचनानुसारेणोभयथाऽपि प्रयोगस्य साधुतायां नियमेन कामस्यादौ सङ्कीर्तनस्यान्यथासिद्धत्वासम्भवादर्थापेक्षया कामस्य प्राधान्यद्योतकत्वं तस्योपपन्नमित्याशय इत्याहुः ॥ **व्याख्यातुमिति** । स्वमतेनैव निष्फलमित्यादिनेति शेषः । विनेयाः शिष्याः ॥ **आक्षेप इति** । परिहाराभावेन प्रश्नार्थत्वासम्भवादिति भावः ॥ **विषयः प्रयोजनं**

चेति । अर्यते ज्ञायत इति व्युत्पत्त्या विषयस्यार्थ्यते प्रार्थ्यत इति व्युत्पत्त्या प्रयोजनस्य च तेन लाभादिति भावः ॥ **तदभावादिति** । अतीन्द्रियार्थकप्रमाणाभावादिति भावः । लोकोपकार एव शास्त्रप्रणेतुः प्रयोजनमित्यभिप्रेत्य तस्य प्रयोजनतामुपपादयति ॥ **नन्विति** ॥ **कृतघ्नतानिमित्तेति** । अनेन तावदस्माकं हितोपदेशेनोपकारः कृतोऽस्माभिरप्ययं प्रत्युपकर्तव्योऽन्यथा कृतघ्नतानिमित्तप्रत्यवायः स्यादित्यनुसन्धाने सतीत्यर्थः ॥ **अत्रापि पूर्ववदिति** । न तावदनेन शास्त्रेण नरैरतीन्द्रियार्थ उपलभ्यते प्रमाणाभावेन तदभावात् । नाप्यैन्द्रियकस्तस्य प्रत्यक्षगोचरत्वेन विषयत्वानुपपत्तेः । प्रयोजनमपि न तावदतीन्द्रियं प्रमाणाभावेन तदभावात् । नाप्यैन्द्रियकं तस्य योग्यानुपलम्भबाधितत्वादिति पूर्ववदुत्तरमित्यर्थः । ननु धर्माद्यभावस्य प्रत्यक्षगोचरत्वात्कथं विषयत्वमित्यतः प्रत्यक्षत्वेऽपि तस्य वेदादिवाक्यजनितधर्मादिसद्भावभ्रान्त्या कलङ्कितत्वाद्विषयत्वमुपपन्नमित्याह ॥ **तस्येति** ॥ **प्रयोजनं चेति** । नराणामिति शेषः । धर्मादिसद्भावभ्रान्त्या कामभोगादुपरुद्धानां धर्माद्यभावप्रतिपादनेन भ्रान्तौ निवृत्तायां यथेष्टकामोपभोग इत्यर्थः ॥ **वैयर्थ्याच्चेति** । आप्तोक्तौ हेत्वाद्याकाङ्क्षानुदयादुदये वाऽऽप्तत्वव्याघातादिति भावः । कृतस्य चर्चस्योद्ग्राह्यत्वं परिहरति ॥ **तादिदामिति** । कथमेतावतोऽर्थस्य शास्त्रशब्देन सूचनमित्यतस्तद्ग्रहणसामर्थ्यादिति भावेन तदुपपादयति ॥ **अन्यथेति** । परिहासप्रकारमेवोपदर्शयति ॥ **शास्त्रप्रणेत्रेति** । ननु स्वपरार्थविहीनत्वेऽपि विषयप्रयोजनवत्त्वसम्भवादप्रयोजकमेतादित्यतो व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्य साधनादापादनाद्वाऽत्र व्याप्यव्यापकाभावानुपपत्तेरेव बाधकत्वान्न तादिति भावेन विषयप्रयोजनवत्त्वस्य स्वपरविषयप्रयोजनवत्त्वेन व्याप्यव्यापकभावमुपपादयति ॥ **विषयप्रयोजनवत्त्वं हीति** । ॥ **निर्विषयं चेति** । अनेन मूले निष्फलमित्येतन्निर्विषयत्वोपलक्षणमित्युक्तं भवति । स्वमतेनैवेत्येवकारोऽप्यर्थ इति भावेन तदर्थमाह ॥ **न केवलमिति** । यत एवमित्यादिनोक्तमेव विशदयति ॥ **यस्माद्वादिनेत्यादिना** । उक्तयोजनायां निष्फलमित्यस्य निर्विषयत्वनिष्प्रयोजनत्वोभयपरतया वृथेत्यस्य च तदुभयपरताया निर्विषयत्वाभ्युपगमेन साक्षादेवानारम्भणीयत्वसाधनसम्भवे मध्ये निर्विषयत्वाद्यापादनस्य च समाश्रयणीयत्वात्स्पष्टं भाष्यस्यास्वारस्यम् । उक्तप्रकारेणैव सूत्रयोजनाप्रसक्त्या तदस्वारस्यं च भवतीत्यतस्तदुभयस्वारस्यानुरोधेन प्रकारान्तरेण भाष्यं योजयति ॥

यद्वेति । तथाऽपि भाष्योक्तो हेतुहेतुमद्भावः कथमित्यतः सूत्रयोजनाप्रदर्शनेनैव तस्यापि सूचिततां मन्वानः सूत्रयोजनामेवाह ॥ **तथा चेति** ॥ **स्वाभ्युपगमेऽपीति** । स्वाभ्युपगमेनापीत्यर्थः ॥ **अनारम्भणीयं शास्त्रमिति शेष इति** । इति शेषो भाष्यकारैः सूत्रे पूरित इत्यर्थः । अर्थाभावमात्रेण शास्त्रानारम्भणीयतासिद्धेः सूत्रेऽभ्युपगमेऽपीत्यनर्थकमित्यतोऽर्थाभावहेतोरसिद्धिपरिहारार्थत्वान्न तदित्याह ॥ **अर्थेति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । देवदत्तपिपासानिवृत्त्यनुरोधेन मरावपि वारिसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वस्ति तावद्धूमदर्शनानन्तरं वन्हिव्यवहारः प्रत्यक्षसिद्धस्यापन्हवायोगात् । तथा चास्ति वन्हिज्ञानम् । तच्चानुमतिरेवेत्यनुमानप्रामाण्यमावश्यकम् । तथा प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य तदर्थव्यवहारोऽपि । तथा चास्ति संसर्गज्ञानम् । तच्च शाब्दमेवेति शब्दप्रामाण्यमपीति कथं प्रत्यक्षादन्यन्न प्रमाणमित्याशयेन शङ्कते ॥ **न च लोकेति** ॥ **सम्भावनयेति** । तथा च सम्भावनाया उत्कटैककोटिकसंशयरूपत्वेनाप्रमाणत्वान्न तत्करणप्रामाण्यमित्यर्थः । ननु वन्ह्यादिप्राप्त्यनन्तरं प्रामाण्येनाहं प्रवृत्त इति व्यवहारोऽनुमानाद्यप्रामाण्ये न स्यादित्यत आह ॥ **संवादेन चेति** । प्रवृत्तिसंवादेनेत्यर्थः । मणिप्रभागोचरमणिज्ञानस्याप्रामाण्येऽपि संवादेन प्रामाण्याभिमानवदत्रापि तत्संवादेनैव प्रामाण्याभिमानो न तु प्रामाण्यादन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **अनुभवत इति** । आद्यादित्वात्तृतीयान्तात्तसिरिति भावेनाह ॥ **प्रत्यक्षेणैवेति** । कथं तर्हि मम देह इति व्यवहार इति पृच्छति ॥ **अपि तर्हीति** ॥ **व्यवहारमात्रमिति** । औपचारिको व्यवहार इत्यर्थः । कल्पकसद्भावाद्धटस्य स्वरूपमित्यस्य व्यवहारमात्रत्वेऽपि प्रकृते तदभावान्न व्यवहारमात्रत्वमाश्रयितुं शक्यमिति समाधत्ते ॥ **न कल्पकाभावादिति** । किं तत्कल्पकं यद्भावाभावाभ्यामौपचारिकत्वतदभावव्यवस्थोच्यत इत्यतस्तदाह ॥ **विपरीतेति** । कथं प्रकृते तदभावो येनोक्तव्यवहारस्य व्यवहारमात्रत्वानुपपत्तिः स्यादित्यतः किमत्र देहोऽहमित्याकारा विपरीतप्रमितिरभिमता किंवा गौरोऽहमित्याकारेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमसिद्धया दूषयति ॥ **कस्यचिदिति** ॥ **तदिदमुक्तं शरीरिणां सदेतीति** । सदेत्यनेन कदाचिदित्यर्थस्य शरीरिणामिति बहुवचनेन कस्यचिदर्थस्य शरीरिणां शरीरसम्बन्धिनामिति शरीरसम्बन्धप्रतीतिसद्भावोपपादनेन देहोऽहमित्यभेदप्रमाभावस्य च सूचितत्वादित्यर्थः ॥ **अत एवेति** । देहोऽहमिति विपरीतप्रमाभावादेव मम देह इति प्रत्ययो भ्रान्तिरित्यपि प्रत्युक्तमित्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते ॥ **अस्तीति** ॥

सत्प्रतिपक्षतयेति । मम देह इति गौरोऽहमिति च प्रतीतिद्वयस्य प्रत्यक्षत्वाविशेषेण समानबलत्वाद्बाधकत्वोपयोगिन्याऽधिकबलताया गौरोऽहमित्यस्यां प्रमायामनिरूपणादिति भावः । अङ्गीकृत्यैव सत्प्रतिपक्षत्वं बाधकत्वं न सम्भवतीत्युक्तम् । वस्तुतस्तु सत्प्रतिपक्षत्वमपि न तस्य सम्भवतीत्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ **व्यधिकरणयोरिति** । भिन्नविषयकयोरित्यर्थः । मम देह इत्यत्र धर्मिणोर्देहात्मनोर्भेदावभासाद्गौरोऽहमित्यत्र चात्मनि देहधर्मवत्त्वप्रतिभासात्तयोर्भिन्नविषयत्वमिति भावः । ननु देहात्मनोरैक्यानवभासे देहधर्मस्यात्मनि प्रतिभासासम्भवाद्गौरोऽहमित्यस्यां प्रतीतौ देहात्मनोरभेदस्यापि भानसिद्धेरस्त्येव समानविषयत्वमिति कथं न विरोध इति शङ्कते ॥ **तदभाव इति** ॥ **किमेतदिति** । यद्यन्निष्ठधर्मवत्तयाऽवभासते तत्तदभिन्नमित्येतदित्यर्थः ॥ **अपसिद्धान्तादिति** । तथा सत्यनुमानार्थापत्तिप्रामाण्यप्रसक्तेरिति भावः । ननु च सम्भावनयैवायमपि व्यवहारः संवादेन च प्रामाण्याभिमान इति नापसिद्धान्त इत्यरुचेराह ॥ **स्फटिकेति** ॥ **वक्ष्यत इति** । गौरोऽहमिति व्यवहारमात्रं न तु देहधर्मस्यात्मधर्मतावभासस्ततो न तस्य देहात्मनोरैक्यावभासत्वं कल्प्यमित्युत्तरमुपचारश्च कृष्णोऽहमिति कर्दमलेपन इत्यादिना तृतीयस्य द्वितीये वक्ष्यत इत्यर्थः । मम देह इति प्रत्ययस्य व्यक्तत्ववर्णनानर्थक्यमाशङ्क्योक्तप्रत्ययस्य प्रामाण्योपपादकप्रत्यक्षत्वसमर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेन तस्याप्रत्यक्षत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **अस्तु प्रतीतिरिति** । कल्पकाभावेन व्यवहारमात्रत्वानुपपत्तेर्मम देह इत्यस्तु प्रतीतिरित्यर्थः ॥ **कुत इति** । न कुतोऽपीत्यर्थः । तथा च प्रत्यक्षत्वासिद्ध्या तत्प्रामाण्यासिद्धेर्न तेन देहात्मभेदसिद्धिरिति भावः । परिहरति ॥ **अबाधेति** । अस्य चोक्तरीत्याऽबाधप्रतिभासत्वादिति भावः ॥ **अभ्युपगमे चेति** । अबाधप्रतिभासस्य प्रत्यक्षादन्यस्याप्यभ्युपगमादित्यर्थः ॥ **प्रामाण्यापरिहारादिति** । प्रामाण्यं विनाऽबाधप्रतिभासस्यासम्भवादित्यर्थः । तथा च प्रत्यक्षातिरिक्तस्यापि प्रामाण्यापातात्प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमिति सिद्धान्तभङ्गः परस्य । तेनैव च प्रमाणेन देहात्मभेदसिद्ध्युपपत्तेरिष्टसिद्धिश्चास्माकमिति भावः । अस्त्वेवमङ्गीकारे परस्यापसिद्धान्तस्तथाऽपि त्वदभिमतस्य देहात्मभेदप्रत्यक्षत्वस्यासिद्धिरेवेति कथमिष्टसिद्धिरित्यत आह ॥ **अपरोक्षतयेति** । मूले सदापदस्य प्रकारान्तरेण सार्थक्यं तद्व्यावर्त्यशङ्काप्रदर्शनेन दर्शयति ॥ **न चेति** ॥ **तदेवेति** । अपरोक्षत्वरूपं व्यक्तत्वमित्यर्थः ॥ **तदपरोक्षत्वं सदेतीति** । सदेत्यनेन लिङ्गाद्यनुसन्धानाभावकालस्याप्युक्तत्वादिति भावः । शरी-

रिणामिति विशेषणस्य मतान्तरनिरासोऽपि प्रयोजनमिति भावेन तदुपन्यस्यति ॥ **केचिदिति** ॥ **आविपालगोपालमिति** । आ अविपालगोपालमित्यभिविध्यर्थकस्याङ् आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावसमास इति भावः । ननु प्रत्यक्षस्यैव मानत्वमिति प्रत्यक्षाप्रामाण्यव्युत्पादनमनर्थकम् । न चानुमानागमयोरप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्यं स्यादिति प्रतिबन्दीग्रहणरूपत्वेनास्यानुमानागमप्रामाण्यसमर्थनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । देहादन्योऽनुभवत आत्मा भाति शरीरिणामित्यादिना प्रत्यक्षबलेनैव देहात्मभेदस्य समर्थनेनानुमानाद्यवष्टम्भेन तदसाधनान्निर्बीजतयाऽनुमानागमप्रामाण्यशङ्काया एवानुत्थानेन प्रतिबन्दीग्रहणस्यायोगादित्यतो देह आत्मा पुमर्थश्च कामार्थाभ्यां विना न हीति परोक्तनिरासाय देहात्मभेदस्येव स्वर्गापवर्गयोरपीह साध्यतया प्रस्तुतत्वात्तयोश्च प्रत्यक्षेण साधयितुमशक्यत्वादनुमानागमाभ्यामेव साधनीयत्वेन तदप्रामाण्यशङ्कोदयेनोक्तरीत्या प्रतिबन्दीग्रहणस्योपपन्नत्वाददोष इति भावेनानुमानाद्यप्रामाण्यशङ्कानिरासपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं स्वर्गापवर्गयोरप्रामाणिकत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **किं मानमिति** । मोक्षो हि नाम परमानन्दावाप्तिविशिष्टात्यन्तिकीदुःखनिवृत्तिस्तदभाव एव प्रत्यक्षेणेक्ष्यतो नाप्रत्यक्षादन्यत् । तत्प्रामाण्यस्यासिद्धेः । एवं तत्साधनावपीति शङ्कितुर्गूढोऽभिसन्धिः । गूढाभिसन्धिरेवोत्तरमाह ॥ **वेदादिरागम इति** । परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान्हृदयस्य भवति। आत्मेत्येव परं देवमुपास्य हरिमव्ययम् । केचिदत्रैव मुच्यन्ते नोत्क्रामन्ति कदाचनेत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिरूप इत्यर्थः ॥ **अनुमानं चेति** । यागादिप्रवृत्तिः सफला प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वात्कृष्यादिप्रवृत्तिवदिति स्वर्गेऽपवर्गे त्विहामुत्र फलभोगरूपवैराग्यवतां योगिनां प्रवृत्तिः सफला प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वात्सम्मतवदित्यनुमानं चेत्यर्थः । यद्यपि प्रकृतानां प्रत्यक्षं न स्वर्गमोक्षादिकं गोचरयितुं क्षमते । तथाऽपि महत्तमपुरुषप्रत्यक्षेण मोक्षादिनिश्चयो युज्यत एवेति पराभ्युपगतप्रामाण्यं प्रत्यक्षमेवात्र साधकतया वक्तुं शक्यते । यद्वक्ष्यति । घटते मुक्तिदृष्टिस्तु पुरुषेण महीयस्येत्यादि । तथा च तत्परित्यागेन शब्दानुमानयोरुपन्यासो यद्यपि न युक्तस्तथाऽपि तदीयप्रत्यक्षपरित्यागेनागमानुमाने एवोपन्यस्ते इति द्रष्टव्यम् । अर्थादीत्यादिपदेन कामस्यार्थकामसाधनस्य च परिग्रहः । अस्तु प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यनिश्चयः किं तावताऽपीत्यत आह ॥ **तथा चेति** । अनीहं लौकिकालौकिकप्रवृत्तिशून्यं प्रवर्तकीभूतेष्टसाधनताज्ञानशून्यत्वादिति भावः । यदीत्युत्तरभा-

SGF

ष्यानार्थक्यमाशङ्क्य वैषम्यशङ्कानिरासेनोक्तप्रतिबन्दीसमर्थनार्थत्वान्न तादिति भावेन तन्निरासपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं वैषम्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **प्रत्यक्षज्ञानमिति ॥ अतः कथमिति** । प्रत्यक्षेणैवार्थकामयोस्तत्साधनानां च सिद्धिसम्भवान्नानीहत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । न्यायमतमाश्रित्यापि प्रामाण्यनिश्चयमुपपादयति ॥ **प्रामाण्येति** । आदिपदेन दोषाभावपरिग्रहः । स्वतस्त्वपक्षमनिरुध्याह ॥ **ज्ञानग्राहकमिति** । परतस्त्वपक्षमाश्रित्याह ॥ **बाधाभावादिकं चेति** । वेदप्रामाण्य इति विषयसप्तमीति भावेनाह ॥ **प्रामाण्यविषय इति ॥ ज्ञानमिति** । वाक्यार्थज्ञानमित्यर्थः । न हि सत्यां सामग्र्यां कार्यानुदयः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **न प्रतीयत इति** । प्रतीतिसामग्रीसत्त्वेन तदभावायोगादिति भावः ॥ **उपलक्षणमिति** । पौरुषैयागमानुमानयोरिति शेषः । वेदग्रहणस्य वेदमात्रपरत्वमेवास्तु किमितरोपलक्षणत्वाश्रयणेनेत्यत आह ॥ **अत एवेति ॥ वक्ष्यतीति** । न चान्या मानतेत्युत्तरवाक्य इति शेषः । ननु न चान्या मानतेत्यपवादकस्यानुपलम्भबाधितत्ववर्णनमनर्थकम् । न चानुमानादेर्निरपवादत्वोपदर्शनाय तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चागमादिजनितविज्ञाने साक्षिणोऽप्रामाण्यग्राहकत्वप्रसक्तेरेवाभावेन तदसम्भवप्रदर्शनायापवादाभावप्रदर्शनस्यानर्थकत्वादित्यतः साक्षिणः प्रामाण्यग्राहकत्ववदप्रामाण्यग्राहकत्वस्यापि सत्त्वेन वेदादिजनितविज्ञाने तदग्राहकत्वप्रतिपादनायापवादाभावप्रतिपादनस्यार्थवत्त्वादित्यभिप्रेत्य कथमेवं सति प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वसिद्धान्तः कथं चाप्रामाण्यग्राहकत्वं तस्येत्यतस्तत्तत्त्वनिर्वाहप्रदर्शनपूर्वकमप्रामाण्यग्राहकत्वसम्भवशङ्कामुत्थापयति ॥**नन्विति ॥ उत्सर्ग इति** । न तु ज्ञानं गृह्णन्साक्षी प्रमाणतयैव तद्गृह्णातीति नियमः । तथा सति बौद्धादिवाक्यजनितज्ञानग्राहकस्य साक्षिणस्तत्प्रामाण्यग्राहकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । तस्य वेदविरोधित्वात् । वेदविरोधिनः प्रामाण्ये च पुनर्वेदप्रामाण्यं न स्यात् । वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तिश्चेति भावः । अस्तु ज्ञानग्राहकस्य प्रामाण्यग्राहकत्वमित्युत्सर्गः किं तावता प्रकृत इत्यत आह ॥ **अपवादेन त्विति** । प्रवृत्त्यसामर्थ्यादिरूपापवादसाहाय्येनेत्यर्थः । ज्ञानग्राहकेणेति विभक्तिविपरिणामेनानुवर्तते । अपवादग्राहकस्य साक्षिणोऽप्रामाण्यग्राहकत्वेऽपि प्रकृते तद्विरहान्न तद्ग्राहकत्वमित्याभिप्रेत्य कुतोऽत्रापवादाभाव इत्यतस्तन्नियामकोक्त्याऽपवादाभावं परमुखेनैव वाचयितुं गूढाभिसन्धिः प्रतिबन्दीमुपादत्ते ॥ **सममेतत्प्रत्यक्षेऽपीति** । अभिसन्धिमजानतः प्रतिबन्दीमुद्धरति ॥ **अनुपलम्भादिति** । सि-

SGDF

द्धान्ती स्वाशयमुद्घाटनरूपतयोत्तरभाष्यं सङ्गमयति ॥ **तुल्यामिति** ॥ **सर्वस्यापीति** । अननुभूयमानस्यापीत्यर्थः ॥ **एवमनुमानागमेति** । किं त्वयाऽनुभूयमानयोरेवानुमानागमयोरप्रामाण्यमुच्यते किंवा सर्वेषामनुमानागमानामिति विकल्प इत्यर्थः ॥ **पूर्ववदिति** । इतरेषामनुमानागमानां तत्तुल्यसामग्रीजन्यत्वे सत्यनयोरेवानुमानागमयोरप्रामाण्यमिति केनावसीयत इति पूर्ववदित्यर्थः ॥ **अपसिद्धान्तश्चेति** । त्वयाऽनुभूयमानानुमानागमयोरेवाप्रामाण्येऽपसिद्धान्तश्च सर्वानुमानागमाप्रामाण्यस्यैव स्वसिद्धान्तत्वादिति भावः ॥**परपुरुषवर्तिनोरिति**। अत्रादिपदेन पश्वादिग्रहणम् । तत्रापि प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्येष्टसाधनतानुमानस्याह्वानादिवाक्यजन्यज्ञानस्य च सत्त्वादिति ध्येयम् । **आश्रयासिद्धेरिति** । परकीययोः करणफलरूपयोरनुमानागमयोरुभयोरपि ज्ञानरूपत्वेनाप्रत्यक्षत्वादिति भावः । आदिपदेन तदप्रामाण्यसाधकसङ्ग्रहः। परकीयवचनेन चेष्टया वा तदीयमनुमानादिकमवगम्यानुमानादित्वेन तदप्रामाण्यावगमे को दोष इत्यत आह ॥**तत्साधकेति** ॥**व्याघातादिति** । परकीयवचनचेष्टादिकमेव परकीयानुमानादिसाधकमनुमानत्वादिकमेव तदीयाप्रामाण्यसाधकमित्यङ्गीकारे चास्यैवानुमानादेः प्रमाणत्वात्सर्वमनुमानादिकमप्रमाणमिति प्रतिज्ञया व्याघातादित्यर्थः । अविनाभावादीत्यादिपदेनागमस्य स्वार्थेन शक्तिरूपसन्निकर्षपरिग्रहः । तदात्मकस्य गोलकात्मकस्य देशान्तरे सत्त्वाद्गोलकस्य च देहदेशे सत्त्वान्नार्थसंयोगश्चक्षुरादेरिति भावः ॥ **याथार्थ्यादन्येति** । अनेनान्या मानतेति द्वे एते पदे इत्युक्तं भवति ॥ **पूर्ववदिति** । परेण गोलकातिरिक्तस्य चक्षुरादेरनभ्युपगमादित्यादिपूर्ववदित्यर्थः ॥ **विपर्ययादाविति** । तत्रापि शुक्तिसन्निकृष्टकरणजन्यत्वस्य सत्त्वादिति भावः ॥ **तदप्रामाण्यस्येति** । अनेनान्यामानतेति समस्तं पदमित्युक्तं भवति ॥ **अव्याप्यसिद्धेरिति** । अनुमानादेरप्रामाण्यसिद्धौ व्यावर्तनीयत्वासिद्धिस्तत्सिद्धौ च व्यर्थविशेष्यत्वाभावेन विशिष्टलक्षणत्वसिद्ध्या तदभावादनुमानादेरप्रामाण्यासिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेरिति भावः । किमत्र वेदाद्यर्थस्य सर्वथाऽनुपलम्भो विवक्षितः किंवा वेदाद्यन्येनेति विकल्पं मनसि निधायाद्यमसिद्ध्या निराचष्टे ॥ **न वेदादिर्नेवेति** । द्वितीयं कल्पमुत्थापयति ॥ **तदन्येति** । एतत्कल्पदूषणपरतया मूलं योजयितुं तत्पक्षपर्यवसानं परमुखेनैव वाचयितुं पृच्छति ॥ **तत्किमित्यादिना** । तत्तत्र प्रमाणे ॥ **प्रमाणान्तरसंवादलक्षणेति** । अनेन द्वे एते पदे इत्युक्तं भवति । अत्र पक्षेऽनवस्थाप्रसङ्गादिति हेतुः पूरणीयो भवतीत्यपरितोषादाह ॥ **यद्वेति** । यद्यप्यत्रापि स्वमात्र-

वेद्यत्वलक्षणो हेतुरपेक्षित एव तथाऽपि मूले क्वापीत्यनेनैव तत्सूचनान्न पूर्ववत्पूरणीयत्वं तस्येति पूर्वपक्षाद्विशेषः ॥ **स्वसुखादिज्ञान इति** । अयमर्थः । किं सर्वस्य वेदादेः संवादो नास्तीति मतं किंवा तदेकदेशस्येति वक्तव्यम् । नाद्यः । ऐश्वर्यादिसाधनतया योगादिकमुपदिशतो वेदभागस्य संवाददर्शनेन तदसिद्धेः । नान्त्यः । भागविशेषस्य संवादाभावेन कृत्स्नस्याप्यागमस्याप्रामाण्याभिधानेऽस्मत्सुखादिविषयकस्य प्रत्यक्षस्य संवादाभावेन प्रत्यक्षमात्रस्याप्यप्रामाण्यापातात् । यदि च संवादरहितस्यैव वेदभागस्याप्रामाण्यमभिधीयते तदा त्वस्मत्सुखादिविषयकस्य प्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्यं प्रसज्यत इति । यद्यप्यत्र योगिप्रत्यक्षसंवादोऽस्त्येव तथाऽपि तदितरप्रमाणापेक्षयेदमुक्तमिति ध्येयम् । ननु तथाऽपि न वेदस्य प्रामाण्यं वाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवत् । यद्वोन्मत्तवाक्यादनिश्चितविशेषत्वाद्बाधितत्वाद्वा तदप्रामाण्यमस्त्वित्यत आह ॥ **इत्यलमिति** । अयमर्थः । न वाक्यत्वमात्रेणोन्मत्तवाक्यवदागमस्याप्रामाण्यं वक्तुं युक्तम् । तथा सत्यक्षजत्वेन शुक्तिरजतादिविषयाक्षजवत्स्तम्भाद्यक्षजस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । यदि च सदोषत्वाच्छुक्तिरजतादिविषयस्याक्षजस्याप्रामाण्येऽपि निर्दोषत्वात्स्तम्भादिविषयाक्षजस्य प्रामाण्यमेवेति मन्यसे तर्ह्युन्मत्तवाक्यस्य सदोषत्वेनाप्रामाण्येऽपि वेदादेरपौरुषेयत्वादिना निर्दोषत्वान्नाप्रामाण्यमिति समम् । नाप्युन्मत्तवाक्यादनिश्चितविशेषत्वाद्बाधितत्वाद्वेति द्वितीयतृतीयौ । वैदिकस्यार्थस्याप्रत्यक्षसिद्धतया प्रत्यक्षस्य तत्र बाधकत्वायोगेन वेदादेर्बाधराहित्येनोन्मत्तवाक्याद्विशेषनिश्चयादिति । स्वमतेनैव निष्फलमिति पूर्वग्रन्थं मनसि निधायाह ॥ **स्वसम्मत्यैवेति** । विषयप्रयोजनराहित्यस्य प्रागुपपादितत्वेनात्रार्थशब्दस्यार्यत इति व्युत्पत्त्या विषयमात्रपरत्वस्य वाऽर्थ्यते प्रार्थ्यत इति व्युत्पत्त्या प्रयोजनमात्रपरत्वस्य चायोगादुभयपरत्वमित्यभिप्रेत्यार्थरहित इत्येतदनूद्य व्याख्याति ॥**अर्थरहितो विषयप्रयोजनरहित इति** । ईश्वरादीत्यादिपदेन धर्माधर्मस्वर्गापवर्गादेः परिग्रहः । आदिपदसङ्ग्राह्यतावच्छेदकधर्मकथनमतीन्द्रियेति ॥ २–२–३ ॥

अ०—॥ ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॐ ॥ **सन्निधानाच्चेतनस्य वर्तते यदचेतनम् ॥ तथाऽप्यबुद्धिपूर्वत्वादुक्तदोषः स नो भवेत्॥**

सु०—॥ ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॐ ॥ अ (त्रानीश्व) त्र निरीश्वरसाङ्ख्यैकदेशिनां पुरुषोपसर्जनप्रकृतिकर्तृकत्ववादिनां मतमपाक्रियते । नन्वेवं तर्हि तदनन्तरमेवेदमारम्भणीयम् । सत्यम् । तथाऽप्यभ्यधिकाशङ्कानुसारेणेयमुक्तिः । तथा हि । परमचेतनस्य भगवत एव सर्वकर्तृत्वं प्रागुक्तम् । तस्य केवलप्रकृतिकर्तृकत्ववादः साक्षाद्विरोधीति प्रथममपाकृतः । तत्र मा भूत्केवलस्याचेतनस्य प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वम् । ईश्वरानुगृहीतस्य तु भविष्यतीत्याशङ्का द्वितीयाधिकरणे निरस्ता । मा भूदचेतनस्य कर्तृत्वं किन्तु शरीरस्यैव चैतन्याश्रयस्य कर्तृत्वमस्त्वित्याशङ्क्य शरीरस्य चैतन्याश्रयतायोगात्पुनस्तदवस्थः कर्तृत्वायोग इति तृतीयेऽभिहितम् । इदानीन्तु केवलस्याचेतनस्य कर्तृत्वायोगेऽपि चेतनसन्निधानेन तदुपपत्तेः किमीश्वरेणेत्याशङ्का निराक्रियते । तन्मतरीतिः सूत्र एवोक्तेति तदेव व्याचष्टे ॥ सन्निधानादिति । यथा खल्वचेतनमेव शरीरं चेतनस्यात्मनः सन्निधानमात्रेणाश्मानयनादिकं करोति । एवमचेतनाऽपि प्रकृतिः पुरुषसान्निधानान्महदादिकार्यं करिष्यति । तथा च प्रयोगः । महदादिकं पुरुषोपसर्जनप्रकृतिकर्तृकम् । कार्यत्वादश्मानयनादिवदिति । एवञ्च किमीश्वरेणेति शङ्कार्थः । यद्यप्येवमभ्यधिकमाशङ्कितं तथाऽपि रचनानुपपत्तेरित्युक्तदोषः समो भवेत् । न परिहृतो भवेत् । कुतः । अबुद्धिपूर्वत्वात् । प्रकृतेरिति शेषः । बुद्धिः पूर्वा यस्य तद्बुद्धिपूर्वम् । ज्ञानेच्छाप्रयत्ना (न) इत्यर्थः । न विद्यते बुद्धिपूर्वं यस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात् । एतदुक्तं भवति । ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वं हि कर्तृत्वम् । न च पुरुषसन्निधानेऽपि प्रकृतेर्बुद्धिमत्त्वं सम्भवति । अचेतनत्वाङ्गीकारविरोधात् । न च बुद्ध्यभावे तत्कार्ययोरिच्छाप्रयत्नयोरपि सम्भवः । तथा चाचेतनस्य कर्तृत्वप्रतिज्ञा व्याहतैवेति । नन्वात्मोपसर्जनस्य शरीरस्याश्मानयनादिकर्तृत्वं निदर्शितम् । तत्कथमेतदिति चेन्न । शरीरस्याप्युक्तरीत्या कर्तृत्वासम्मतेः ।

टि०—॥ ॐ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथाऽपि ॐ ॥ ननु सन्निधानादित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चेदं पुरुषाश्मवदिति सूत्रव्याख्यानमिति वाच्यम् । अधिकरणारम्भसमर्थनाय तत्प्रतिपाद्यस्य तदानन्तर्यक्रमनिमित्तस्य चावश्यकतया तदुभयमनभिधाय प्रथमत एव सूत्रव्याख्यानमात्रस्यासङ्गतत्वादित्यतस्तत्प्रतिपाद्यस्य भाष्य एवोक्तेः क्रमनिमित्तस्य च स्पष्टत्वेन शिष्यैरेवोहितुं शक्यत्वाद्युक्तं तदुभयमनभिधायैव भाष्यकारीयं सूत्रव्याख्यानकरणमित्यभिप्रेत्य भाष्यानुरोधेन स्वप्रतिपाद्यमर्थं तावद्दर्शयति ॥ अत्रेति । इदानीमानन्तर्यक्रमे निमित्तं वक्तुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्था

पयति ॥ **नन्विति** । एवं तर्हि निरीश्वरसाङ्ख्यैकदेशमतनिराकरणे । तदनन्तरमेव निरीश्वरसाङ्ख्यमतनिराकरणानन्तरमेव । गुणभूतेश्वरानुगृहीतप्रधानकर्तृत्वापेक्षया निरीश्वरस्यास्य मतस्यातिविरोधित्वादिति भावः ॥ **साक्षाद्विरोधीति** । स्वतन्त्रचेतनरूपविशेष्यस्यैवानङ्गीकारेणात्यन्तविरोधित्वादित्यर्थः ॥ **ईश्वरानुगृहीतस्य तु भविष्यतीति** । अत्रैव पक्षे न ऋत इत्यादिश्रुतेर्गुणभूतेश्वरविषयत्वसम्भवेन व्यतिरेकानवस्थितेरिति प्रथमाधिकरणोक्तदोषो नेत्याक्षेपेण पूर्वपक्षप्रवृत्तिसम्भवादिति भावः ॥ **अचेतनस्येति** । केवलस्येश्वरगुणकस्य चेति शेषः ॥ **शरीरस्यैवेति** । ईश्वरश्च न शरीरमिति भावः । उपलक्षणमेतत् । श्रुत्यनुमानाभ्यां केवलस्येश्वरगुणकस्य वा जडस्य न कर्तृत्वनिरासो युक्तः । तयोरप्रमाणत्वादिति पूर्वाक्षेपेण प्रवृत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । केवलस्याचेतनस्येत्युपलक्षणम् । ईश्वरगुणकस्य तस्य चैतन्याश्रयस्य शरीरस्येत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **चेतनसन्निधानेनेति** । जीवसन्निधानेनेत्यर्थः । तदधिष्ठितत्वेनेति यावत् । जीवसहितस्य प्रधानस्य कर्तृत्वमपि जीवस्योपसर्जनत्वप्राधान्याभ्यां द्वेधा भवति । तत्र चेतनस्याचेतनं प्रत्युपसर्जनत्वरूपस्याद्यस्य द्वितीयापेक्षयाऽतिविरुद्धत्वादत्र निरास इति भावः । ननु तथाऽप्येतन्मतस्वरूपाज्ञाने दूषणस्य दुर्बोधत्वात्तत्सुबोधत्वाय तन्मतस्थितिरादौ दर्शनीया । तत्कथं तामदर्शयित्वैव सूत्रमात्रव्याख्यानं भाष्यकाराणामित्यत आह ॥ **तन्मतस्थितिरिति** ॥ **एवञ्चेति** । तथा च तस्य सर्वकारणत्वं दूरोत्सारितमिति भावः । अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावादित्यव्यवहितोक्तदोषस्यात्राप्रसराद्योग्यव्यवहितदोषपरतयोक्तदोषपदस्य तात्पर्यमाह ॥ **रचनेति** ॥ **बुद्धिः पूर्वा यस्येति** । अत्र यस्येति समुदायापेक्षमेकवचनम् । तथा च बुद्धिः पूर्वा यस्य बुद्धीच्छाप्रयत्नसमुदायस्येत्यर्थः सिध्यति । ततश्च ज्ञानेच्छाप्रयत्ना इत्युत्तरग्रन्थोपपत्तिः । अन्यथा तदनुपपत्तेः । आत्मना चतुर्थो यस्येत्येकस्यापि वस्तुनो बुद्धिपरिकल्पितविभागस्य वर्तिपदार्थत्वान्यपदार्थत्ववद्वर्तिपदार्थभूताया अपि बुद्धेरन्यपदार्थत्वमविरुद्धमित्यवधेयम् । ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वमित्यर्थः । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिच्छाप्रयत्नरूपप्रवृत्तेरेव कर्तृत्वरूपतायाः प्राक् समर्थनादिति ध्येयम् ॥ **शरीरस्यापीति** । अचेतनत्वेन शरीरस्य बुद्ध्यभावात्तदभावे च तत्कार्ययोरिच्छाप्रयत्नयोरप्यसम्भवाज्ज्ञानपूर्वकेच्छाप्रयत्नवत्त्वरूपकर्तृत्वस्यासम्मतेर्दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति भावः।

अ०—॥ ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ॐ ॥ **अङ्गित्वं पुरुषस्यैव सर्वैरेवानुभूयते ॥ तदङ्गत्वोक्तितश्चैव स्यात्सर्वस्यापलापकः ॥** किमु

SGRF

सर्वेश्वरस्यास्य ह्यपलापाद्यतोऽखिलम् ॥ २-२-४ ॥

सु०—दूषणान्तरं च दृष्टान्ते दर्शयितुं सूत्रम् ॥ ॐ **अङ्गित्वानुपपत्तेः** ॐ ॥ इति । तद्व्याचष्टे ॥ **अङ्गित्वमिति** । चशब्दो दूषणान्तरसमुच्चयार्थः । एवशब्दो वक्ष्यमाणकैमुत्यस्फुटीकरणार्थः । अङ्गित्वं प्रधानत्वं शरीरं प्रतीति शेषः । तदङ्गत्वोक्तितस्तस्योपसर्जनत्वाङ्गीकारात् । स्यात्स्याङ्ख्य इति शेषः । नन्वेतत्प्रकृतविरुद्धम् । परमेश्वरस्य हि सर्वकर्तृत्वमुपपादयितुमयमारम्भः । तथा चाश्मानयनादिकार्ये जीवस्य प्राधान्योपपादनं कथं न प्रकरणविरुद्धमिति चेन्न । जीवगतस्यामुख्यस्य कर्तृत्वस्य निरास एव यदा प्रमाणविरोधस्तदा किमु वक्तव्यं सर्वकर्तुरीश्वरस्यापलाप इत्येतत्प्रदर्शनायैव सूत्रकृता जीवस्याङ्गित्वोपपादनादित्याशयवानाह ॥ **किम्विति** । अस्य सर्वकर्तृत्वेन प्रतिपिपादयिषितस्य । उत्तरसूत्रे चास्याङ्गीकारवादत्वं स्फुटीभविष्यतीति हिशब्देन सूचयति । कथं जीवस्य प्राधान्यनिरासादप्यतिशयेनेश्वरनिरासः प्रमाणविरुद्ध इत्यत आह ॥ **यत इति** । यतः कारणादखिलं प्रमाणं योगिप्रत्यक्षानुमानागमात्मकं सर्वकर्तारमीश्वरं प्रतिपादयति तस्मादिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २-२-४ ॥

टि०—॥ ॐ **अङ्गित्वानुपपत्तेः** ॐ ॥ **दूषणान्तरमिति** । प्रमाणविरोधरूपमित्यर्थः ॥ **दूषणसमुच्चयार्थ इति** । उच्यमानस्य प्रमाणविरोधस्योक्तेन साध्यवैकल्येन सह समुच्चयार्थ इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । किमु सर्वेश्वरस्येत्यादिनाऽनुपदमेव वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥ **अमुख्यकर्तृत्वस्येति** । कतिपयकार्यकर्तृत्वस्येत्यर्थः । कतिपयकार्यापेक्षया प्राधान्यस्येति यावत् । न तु भगवदपेक्षयाऽमुख्यकर्तृत्वस्येत्यर्थः । तस्य जीवे वास्तवत्वेन वक्ष्यमाणाङ्गीकारवादविरोधप्रसङ्गादित्यवधेयम् । नन्वीश्वरस्यैव कार्यमात्रं प्रति कारकान्तराप्रयोज्यत्वरूपं कर्तृत्वमिति सिद्धान्तः । तथा च न जीवस्य कतिपयकार्येऽप्युक्तरूपं कर्तृत्वमस्तीति कथं तदनङ्गीकारेऽनुभवविरोधाभिधानमित्यतो वस्तुगत्या जीवस्योक्तरूपकर्तृत्वाभावेऽप्यङ्गीकृत्य तत्तदनङ्गीकारेऽनुभवविरोधाभिधानमिति भावेनास्याङ्गीकारवादत्वे नियामकमाह ॥ **उत्तरसूत्रे चेति** । अस्याङ्गित्वाभिधानस्य । उत्तरसूत्रे ईशशक्तिवियोगादित्यनेन ज्ञस्य जीवस्य कुत्रापि कार्ये स्वातन्त्र्येण शक्तिवियोगादिति जीवस्य स्वातन्त्र्याभावसमर्थनादस्वातन्त्र्याभिधा-

नस्य वास्तवत्वे तद्विरोधप्रसङ्गादङ्गीकारवादत्वमेवेति निश्चीयत इति भावः ॥ २–२–४ ॥

अ०—॥ ॐ अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॐ ॥ अङ्गित्वं यदि तस्यैव स्वातन्त्र्यं चेन्न चाखिलम् ॥ तत्प्रेरणेऽप्यशक्तत्वात्स्वतन्त्रोऽन्यो ह्यपेक्षितः ॥ न च स्वातन्त्र्यमस्यैव प्रत्यक्षादिविरोधतः ॥ हिताक्रियादिदोषाच्च भद्रं नानीश्वरं मतम् ॥ संसारिणोऽन्यं सर्वेशं सर्वशक्तिमनौपमम् ॥ चेतनाचेतनस्यास्य सत्त्वादेस्तदधीनताम् ॥ नाङ्गीकुर्वन्ति ये तेषां सर्वेषां च समा इमे ॥ तस्माच्छ्रुतिप्रमाणेन युक्तिभिश्च परो हरिः ॥ अङ्गीकार्यतमो नित्यः सर्वैरपि सुनिश्चितम् ॥ २–२–५

सु०—॥ ॐ **अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्** ॐ ॥ प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्ववादिनां निरीश्वरसाङ्ख्यैकदेशिनां मतमत्र निराक्रियते । तथा हि । अश्मानय (नम) नादिप्रवृत्तौ तावत्पुरुषस्य प्राधान्यं शरीरस्य चोपसर्जनत्वमनुभवसिद्धमित्युक्तम् । तथा च तद्दृष्टान्तेन महदादिकार्यमपि प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृकमनुमीयते । पुरुषस्य च चेतनत्वेन न कर्तृत्वानुपपत्तिः । सुषुप्त्यादौ च कर्तृत्वानुपलम्भात्प्रकृतिरुपसर्जनभूताऽङ्गीकरणीया । एवञ्च किमीश्वरेणेति । अत्र वक्तव्यम् । किं पुरुषस्यैकाकिनः कुत्रापि स्वातन्त्र्यं नास्त्युतास्तीति । आद्यं दूषयितुं सूत्रं व्याचष्टे ॥ **अङ्गित्वमिति** । यदि पुरुष (स्यैवाङ्गि) स्याङ्गित्वं प्राधान्यं कर्तृत्वमिति यावत् । प्रकृतेस्तूपसर्जनत्वमेवेति पूर्वमतादन्यथाऽनुमीयते । तत्रापि च पुरुषस्याखिलं स्वातन्त्र्यं नास्तीति पक्षो यद्यङ्गीक्रियते । तदा स्वतन्त्रोऽन्यः परमेश्वरोऽङ्गीकरणीय एव स्यात् । कुतः । प्रकृतिप्रेरणे पुरुषस्याशक्तत्वात् । मा भूत्तावत्कार्यान्तरार्थमीश्वरापेक्षा । तथाऽपि प्रकृतिप्रेरणार्थमपेक्षणीय एवासावित्यपेरर्थः । एतदुक्तं भवति । न तावत्सत्तामात्रेण संयोगमात्रेण वा प्रधानस्य कर्तारं पुरुषं प्रत्युपसर्जनत्वम् । सुप्तिप्रलयादावपि प्रसङ्गात् । किन्तु करणत्वादिना । न च कर्त्राऽप्रयुज्यमानस्य करणत्वादिकं दृष्टम् । न च तदेव तत्प्रेरणे करणादि । स्ववृत्तिविरोधात् । तथा च प्रकृतिनिरपेक्षस्य पुरुषस्य क्वापि व्यापारासामर्थ्येऽवश्यमन्येन सहकारिणा भाव्यम् । न चासावप्येवंविध एव । तस्यापि सहकार्यान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् । अतः स्वतन्त्र एवासावङ्गीकरणीयः । स एव चेश्वर

इति कथमसौ नाभ्युपगम्यत इति । द्वितीयं निषेधति ॥ **न चेति** । तथा सति प्रकृत्यनपेक्षत्वप्रसङ्गेन (अस्य) स्वसिद्धान्तविरोधापत्तेरिति भावः । अनेन **विप्रतिषेधाच्चेति** सूत्रं व्याख्यातं भवति । सूत्रस्यार्थान्तरमाह ॥ **प्रत्यक्षादीति** । प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्हि पुरुषस्यास्वातन्त्र्यं सर्वत्रोपलभ्यते । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ **हितेति** । आदिपदेनाहितक्रियोपादीयते । एवं पञ्चमतानि निराकृत्योपसंहरति ॥ **भद्रमिति** । पातञ्जलाभिमतस्येश्वरस्येश्वरलक्षणाभावात्तदप्यनीश्वरमेव मतमिति । नन्वन्यान्यपि भिन्नकसंसारमोचकादीन्यनीश्वराणि मतानि सन्ति तानि कुतो न निराक्रियन्ते । उक्तदोषैरेव निरस्तत्वात् । अभ्यधिकाशङ्काभावाच्चेत्याह ॥ **संसारिण इति** । संसारिपदमीश्वरातिरिक्तोपलक्षणम् । सर्वेशमिति विशेष्यपदम् । तेन न पौनरुक्त्यम् । उपमैवोपमम् । स्वार्थिकोऽण् । नास्त्यौपमं यस्यासावनौपमः । यद्वोपमाया अयमौपमः । सोपम इति यावत् । ततो नञ्समासः । अस्य प्रपञ्चस्य । इमे कथिता दोषा इति शेषः । न केवलं सर्वेशं स्वरूपेणानङ्गीकुर्वतामिमे दोषाः । किन्तु तमङ्गीकृत्यापि जीवाद्यन्यत्वादिविशेषणानि तस्यानङ्गीकुर्वतामपि । तथात्वे फलतस्तस्यानीश्वरत्वादिति ॥ किमतो यद्येवमनीश्वरमतमसमञ्जसमित्यत आह ॥ **तस्मादिति** । न परपक्षनिरासमात्रेण स्वपक्षसिद्धिरित्यतः श्रुतिप्रमाणेनेत्याद्युक्तम् । पर उत्कृष्ट उक्तविशेषणोपपन्नः । नित्य इति सामर्थ्यादङ्गीकारस्य विशेषणम् । सर्वदेति यावत् । निश्चयस्य स्वपरपक्षसाधनोपालम्भातिरिक्तानपेक्षत्वात्प्रामाणिकनिश्चयस्य चासमीचीनत्वायोगात्सुनिश्चितमित्युक्तम् । प्रथमाध्यायव्युत्पादितेन स्वपक्षसाधनेनात्र व्युत्पादितेन परपक्षोपालम्भेन च यथा लक्षितं ब्रह्म सिद्धमित्याशयः । नन्वेवं तर्ह्युत्तराधिकरणानामनारम्भ एव । निराकरिष्यमाणैरुक्तविशेषणस्येश्वरस्यानभ्युपगतत्वादिति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि तन्मतानामत्यन्तहेयताप्रदर्शनाय दूषणान्तराणि व्युत्पादयितुमुत्तरो ग्रन्थः ॥ २–२–५ ॥

टि०—॥ ॐ अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॐ ॥ अङ्गित्वं यदीत्युत्तरभाष्यस्यान्यथाऽनुमितावित्यधिकरणव्याख्यानार्थत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तथाऽपि प्रतिपाद्यानुक्तिदोष इत्यतो भाष्य एव स्पष्टं तदुक्तेरत्रानुक्तिर्न दोषायेत्याशयवान्प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्ववादमपा-

करोतीति भाष्यं मनसि निधायैतदधिकरणप्रतिपाद्यमाह ॥ **प्रकृतीति** । ननु पूर्वन्यायेनैतदपि निराकृतमिति नार्थोऽधिकरणेनेत्यतः पूर्वोक्तस्याङ्गित्वानुपपत्तिदोषोद्धारेण पूर्वपक्षप्रवृत्तेर्न गतार्थत्वमिति भावेनाभ्यधिकाशङ्कया पूर्वपक्षमाह ॥ **तथा हीति** ॥ **चेतनत्वेन न कर्तृकत्वानुपपत्तिरिति**। जीवस्य चेतनत्वेन बुद्धिमतस्तत्कार्यप्रयत्नरूपप्रवृत्तिसम्भवादिति भावः । ननु च पुरुषमात्रस्यैव कर्तृत्वोपपत्तौ किं प्रकृत्युपसर्जनस्य पुरुषस्य कर्तृत्वकल्पनयेत्यत आह ॥ **सुषुप्त्यादौ चेति** । आदिपदेन प्रलयादिपरिग्रहः ॥ **प्रकृतिरुपसर्जनभूतेति** । इन्द्रियादिरूपा प्रकृतिरुपसर्जनभूतेत्यर्थः । सुषुप्त्यादौ च सोपरतेति न कर्तृत्वापादिकेति भावः । ननु प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्ववादिना पुरुषस्य स्वातन्त्र्याङ्गीकारात्तत्प्रेरणेऽप्यशक्तत्वादिति दूषणानुपपत्तिः । स्वातन्त्र्यं चेन्न चाखिलमित्यसदनुवादप्रसङ्गश्चेत्यतो नेदं स्वातन्त्र्यपक्षे दूषणं किन्त्वस्वातन्त्र्यपक्ष एवेति नानुपपत्तिरिति भावेनास्वातन्त्र्यपक्षदूषणपरंतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं सम्भावितं पक्षद्वयं तावद्विकल्पयति ॥ **अत्र वक्तव्यमित्यादिना** ॥ **प्रसङ्गादिति** । सत्तासंयोगयोस्तदाऽपि सत्त्वादिति भावः । कथं तर्हि प्रधानस्य पुरुषं प्रत्युपसर्जनत्वमिति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥ **करणत्वादिनेति** । आदिपदेन कर्मत्वाधिकरणयोः परिग्रहः । तत्रेन्द्रियरूपायाः प्रकृतेः करणत्वेन विषयरूपायाश्च तस्याः कर्मत्वेन शरीररूपायाश्च तस्याधिकरणत्वेन पुरुषं प्रत्युपसर्जनत्वमिति बोध्यम् । अस्त्वेवं करणत्वादिनैव प्रधानस्य पुरुषं प्रत्युपसर्जनत्वं किं तावताऽपीत्यत आह ॥ **न चेति** । ततश्च करणादित्वात्प्रधानस्य कर्तृप्रयोज्यत्वमवश्यं वाच्यमिति शेषः । कर्तुश्च पुरुषस्यैकाकिनः क्वाप्यसामर्थ्यात्प्रधानप्रेरणार्थमपि तस्य सहकारिकारणादिरूपं किञ्चिद्वाच्यम् । तच्च किं प्रधानमेव किंवाऽन्यश्चेतन इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **न च तदेवेति** । तत्प्रेरणे प्रधानप्रेरणे ॥ **स्ववृत्तीति** । स्वापेक्षया स्वस्य पूर्ववृत्तित्वविरोधादित्यर्थः । आत्माश्रयप्रसङ्गादिति यावत् । प्रधानप्रेरणे पुरुषस्य यदि प्रधानमेव करणादिरूपं तर्हि तस्यापि करणादित्वेन पुरुषप्रयोज्यत्वस्यावश्यकत्वात्प्रधानविषयकप्रेरणापेक्षया प्रधानविषयकप्रेरणायाः पूर्ववृत्तित्वप्राप्तेरिति भावः । अन्यश्चेतन एव सहकारीति पक्षेऽपि स किमस्वतन्त्रः स्वतन्त्रो वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति ॥ **न चेति** । एवंविधः सहकार्यन्तरसापेक्ष एवेत्यर्थः । द्वितीयमेकाकिनः कुत्रापि स्वातन्त्र्यमस्तीति द्वितीयम् । तथा सत्येकाकिनः स्वातन्त्र्याभ्युपगमे ॥ **प्रकृत्यनपेक्षत्वेति** ।

केवलस्यैव पुरुषस्य कर्तृत्वोपपत्तेरिति भावः । न च स्वातन्त्र्यमित्यादेरुक्तसूत्रत्वादभाष्यत्वं परिहरति ॥ **अनेनेति** । तर्हि स्वातन्त्र्यमित्युक्तरीत्यैव विप्रतिषेधाच्चेति सूत्रव्याख्यानासिद्धेः प्रत्यक्षादिविरोधत इत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकमित्यतो विप्रतिषेधाच्चेति सूत्रस्यार्थान्तरकथनपरत्वात्तस्य तादित्याशयेन तत्परतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **सूत्रस्येति** । अनीश्वरमतासामञ्जस्यस्य पूर्वमेवोक्तत्वात्किं पुनस्तदुक्त्येत्यतस्तदुपसंहाररूपत्वान्न पुनरुक्तिरितिभावेनोपसंहाररूपतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **एवमिति** । ननु च पातञ्जलैरीश्वरस्याङ्गीकारात्कथं तन्मतस्यानीश्वरमतत्वमित्यत आह ॥ **पातञ्जलाभिमतस्येति** ॥ **ईश्वरलक्षणेति** । स्वातन्त्र्यादिरूपेश्वरलक्षणवत्त्वानभ्युपगमात्फलतोऽनीश्वरवादान्तर्भावात्तन्मतमप्यनीश्वरमतमेवेति भावः । ननु च संसारिणोऽन्यमित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चोक्तदोषाणां सर्वसाङ्ख्यमतसमानताप्रतिपादनार्थमेतादिति वाच्यम् । रचनानुपपत्तेरित्यादिना चतुर्विधसाङ्ख्यमतानां विशिष्यविशिष्यैव निरस्तत्वेन पुनस्तेषूक्तदोषसाम्यप्रतिपादनस्यानर्थक्यत्वात् । न चोक्तचतुर्विधसाङ्ख्यमतव्यतिरिक्तसाङ्ख्यमतानामुक्तदोषसाम्यप्रतिपादनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । निरस्तसाङ्ख्यमतव्यतिरिक्ततन्मतानामेवाभावात् । भावे वा तेषामपि विशिष्यैवोपन्यस्य निरसनीयतया पृथगनिरासे निमित्ताभावाच्चेत्यतस्तद्भावप्रदर्शनपूर्वकं तेषां पृथगनिरसनीयतासमर्थनार्थत्वादुक्तदोषसाम्यनिरूपणस्य नानर्थक्यमित्याशयेन तत्परतयोत्तरभाष्यं योजयितुमतिरिक्तसाङ्ख्यमतसद्भावं शङ्कामुखेन दर्शयति ॥ **नन्विति** । ननु केवलाचेतनकर्तृत्वपक्षनिरासेन निरस्तस्यापि तदेकदेशिनिरीश्वरमतस्य यथा पुनर्निरासस्तथाऽत्राप्युक्तदोषनिरासस्तस्य भिन्नकादिमतस्य पुनर्निरासो भविष्यतीत्यतो युक्तं केवलाचेतनकर्तृत्वपक्षनिरासेन निरस्तस्यापि तदेकदेशिमतस्य पुनरत्र निराकरणं सन्निधानाच्चेतनस्येत्याद्युक्तरीत्याऽभ्यधिकाशङ्कासद्भावान्न तु भिन्नकादिमतस्य तदभावादित्याह ॥ **अभ्यधिकेति** । ननु संसारिणोऽन्यमित्ययुक्तम् । अत्र संसारिपदस्य संसारिमात्रपरत्वे मुक्तप्रतियोगिकभेदालाभाल्लक्षणया मुक्तपरत्वे च संसारार्थादिभेदालाभान्मुक्तोपलक्षणत्वे च संसारिमुक्तभेदलाभेऽपि जडभेदालाभात्त्रितयोपलक्षणत्वेऽपि त्रितयमात्रभेदलाभेऽपि लक्ष्मीभेदस्यालाभाच्चेतनाचेतनात्मकसर्वोपलक्षणत्वे चेश्वरभेदस्यापि लाभसम्भवादित्यत ईश्वरातिरिक्तमात्रोपलक्षणत्वादपेक्षितभेदलाभस्येश्वरभेदालाभस्य च सम्भवान्नानुपपत्तिरिति भावेन व्याख्याति ॥ **संसारिपदमिति** । ईश्वरातिरिक्तोपलक्षणं ईश्वरातिरिक्तसर्वोपलक्षणमित्यर्थः ॥ **विशेष-**

SGDF

पदमिति । संज्ञापदमित्यर्थः ॥ **न पौनरुक्त्यमिति** । सर्वेशमित्यस्य चेतनाचेतनस्यास्य सत्त्वादेस्तदधीनतामित्यनेनेति शेषः । सर्वेशमित्यस्यापि विवक्षितावयवार्थत्वे उभयोरेकार्थत्वप्राप्त्या पौनरुक्त्यं स्यान्न चैवामिति भावः । ननु न विद्यते उपमा यस्येति विग्रहेऽनुपमभिति भवितव्यमनौपममिति तु कथमित्यत आह ॥ **उपमैवेत्यादिना** । स्वार्थिक इति प्रज्ञादित्वादिति भावः। स्वार्थिकत्वेऽणोवैय्यर्थ्यमापद्यत इत्यपरितोषादाह ॥ **यद्वेति** । सर्वेषां चेति चशब्दद्योतितं समुच्चयं दर्शयति ॥ **न केवलमिति** । तस्मादित्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य स्वपक्षसिद्धिरूपपरपक्षोपालम्भफलप्रदर्शनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्फलोपदर्शकतया तद्योजयितुं परपक्षोपालम्भफलाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ **किमत इति** । ननु तस्मात्परपक्षस्य निरस्तत्वात्परो हरिरङ्गीकार्यतम इत्येतावतैव परपक्षनिरासस्य स्वपक्षसिद्धिरूपफलोक्तेः श्रुतिप्रमाणेनेत्यादेरानर्थक्यमित्यतः स्वपक्षसाधकप्रमाणोपन्यासार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन स्वपक्षसाधकोपन्यासस्यावश्यकतामुपदर्शयति ॥ **न परपक्षेति** ॥ **सामर्थ्यादिति** । योग्यत्वादित्यर्थः । नित्यत्वस्याङ्गीकारविषयविशेषणताया वैय्यर्थ्यप्रसङ्गेनायोग्यत्वादिति भावः ॥ २–२–५ ॥

अ०—॥ ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॐ ॥ **नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छं सङ्ख्याद्यैरपि पञ्चभिः ॥ युक्तमीशं वदन्तोऽन्ये तदिच्छादृष्टचोदिताः ॥ परमाणवश्चतुर्वर्गाः संयुज्यन्ते द्विशोऽखिलाः ॥ परमाणुद्वयेनैव द्व्यणुकं नाम जायते ॥ द्व्यणुकत्रयेण त्र्यणुकं तैश्चतुर्भिस्तदात्मकम् ॥ ततस्त्वनियमेनैव खण्डावयविनां भवः ॥ ततश्चानियमेनैव सर्वावयविसम्भवः ॥ कारणं समवाय्याख्यं परमाण्वादिरत्र हि ॥ ईशेच्छादृष्टकालास्तु निमित्तं कारणं मतम् ॥ सामान्यान्त्यविशेषौ च समवायश्च तत्त्रयम् ॥ नित्यं क्रिया अनित्याश्च गुणद्रव्ये द्विरूपके ॥**

सु०—॥ **ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॐ** ॥ अत्र परमाण्वारम्भवादिनां वैशेषिकादीनां मतमपाक्रियते । ॥ ६० ॥
ननु वैशेषिकादयः परमेश्वरमङ्गीकुर्वन्त्येव । तत्कथं तन्निरासायाधिकरणारम्भ इत्याशङ्क्य यद्यपीश्वरं स्वरूपेणाङ्गीकुर्वन्ति । तथाऽपि तद्धर्मेषु सुखादिषु विप्रतिपद्यन्त एव । तथा सृष्टिप्रलयादिविधिं चान्यथा मन्यन्त इत्यतो युक्तस्तन्निरासायाधिकरणारम्भ इत्याशयवांस्तन्मतमुपन्यस्यति ॥ **नित्येति** । ईशं वदन्तोऽन्ये इत्याहुरिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । नित्या ज्ञानप्रयत्नेच्छा यस्यासौ तथोक्तः । सङ्ख्याद्यैः सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागैः । सावधारणं चैतत् । एवमष्टगुणकमेव वदन्त इति । नित्यद्रव्याश्रितान्येकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यान्येव द्वित्वद्विपृथक्त्वादीनि संयोगविभागौ च सर्वत्रानित्या एवेति सिद्धत्वात्सङ्ख्यादौ विद्यमानोऽपि नित्यानित्यत्वविभागो नाभिहितः । ज्ञानादीनां तु जीवाश्रितानामनित्यत्वादत्र नित्यत्वसङ्कीर्तनम् । यद्यपि केचिदीश्वरं षड्गुणमाचक्षते । तथाऽपि न तत्परमं मतमित्यष्टगुणत्वमेवोपन्यस्तम् । एवमात्रेयस्य ज्ञानानित्यत्वमपि नोपन्यस्तम् । यद्वा नित्यत्वसङ्कीर्तनं गुणान्तराभावे युक्तित्वेन कृतम् । तथा हि । जीवात्मानो बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाभिर्नवभिर्विशेषगुणैर्युक्ताः । तत्र नित्ययथार्थज्ञानस्य मोहाभावात्तत्प्रभवस्य द्वेषस्याभावः । तदभावे तन्मूलयोर्धर्माधर्मयोरभावः । इच्छाया अपि मोहाभावेनारागरूपत्वान्न धर्मादिकारणत्वम् । धर्माद्यभावे च तत्कार्ययोः सुखदुःखयोरभाव एव । नित्यज्ञानत्वादेव स्मृत्यसम्भवेन कल्पकाभावाद्भावनाया अप्यभाव इति । अथवा नित्यत्वेन ज्ञानादीनामखण्डत्वं सूचयति । एवमीश्वरविषयां विप्रतिपत्तिमुपन्यस्य सृष्टिविषयामुपन्यस्याति ॥ **तदिच्छेति** । महाप्रलये हि वक्ष्यमाणो नित्यवर्गोऽनित्याश्च धर्माधर्मसंस्कारादयोऽवतिष्ठन्ते । ततो ब्रह्मवर्षशतान्ते प्राणिनां भोगभूतये महेश्वरस्य सिसृक्षा सञ्जायते । तया च सर्वात्मगता धर्माधर्मलक्षणादृष्टादयो लब्धवृत्तयो भवन्ति । ततस्तदिच्छया सिसृक्षालक्षणेश्वरेच्छयाऽदृष्टैरदृष्टवदात्मसंयोगैश्चेति यावत् । चोदिताः प्रेरिताः । क्रियावन्त इति यावत् । प्राक् प्रविभक्ततयाऽवस्थिताः परमाणवश्चतुर्वर्गाः पार्थिवाः पाथसीयास्तैजसा वायवीयाश्च द्विशः संयुज्यन्ते । अत्र परमाणव इत्येवोक्ते मनसामपि ग्रहणं स्यात् । तेषां संयोगसद्भावेऽपि वक्ष्यमाणं द्रव्यारम्भकत्वं गगनवदस्पर्शवत्त्वादयुक्तम् । अतस्तद्व्यावृत्तये चतुर्वर्गा इत्युक्तम् । यद्वा सजातीयसंयोग एव द्रव्यारम्भको न त्वन्य इत्यनेन सूचयति ॥ **अखिला इति** । द्विशः संयोगे नियमवचनम् । ये परमाणवो द्रव्यारम्भाय संयुज्यन्ते तेऽखिला द्विशो द्वौ द्वावेवेति । ततः किमित्यत आह ॥ **परमाण्विति** । परमाणुपुञ्जवादं परिणामवादमनियमवादं चैवशब्देन व्यावृ-

SGDF

तेयति । परमाणुद्वयेनैव न तु निरन्तरयोत्पन्नपरमाणुद्वयं नापि परमाणुद्वयमेव संयुक्तमासादितपरिणामविशेषं न च त्र्यादर्नेति । जायते इत्यसत्कार्यवादं सूचयति । जात्यपेक्षयैकवचनम् । ततश्च संयुक्तसजातीयपरमाणुद्वयैस्ततोऽत्यन्तभिन्नानि तत्समवेतानि प्रागसन्त्येव द्व्यणुकनामकानि द्रव्याण्युत्पद्यन्त इत्यर्थः । द्व्यणुकत्रयेण त्र्यणुकं जायते इत्यनुवर्तते । एवेति च । अत्रापि पूर्ववद्व्याख्यानम् । अणुत्वपरिमाणस्य परमाणौ द्व्यणुके च साम्याद्व्यणुकसंज्ञावत्त्र्यणुकसंज्ञाऽप्युपपद्यत एव । तैः सजातीयैः संयुक्तैश्चतुर्भिस्त्र्यणुकैस्तदात्मकं चतुरणुकात्मकं द्रव्यं जायते । त्र्यणुकेष्वणुसंज्ञोपचारात् । केचित् द्व्यणुकैरेव चतुरणुकारम्भमभ्युपयन्ति । तन्मतानुसारेण तैर्द्व्यणुकैरिति व्याख्येयम् । द्व्यणुकानि त्रीणि (द्रव्यं) यत्कार्यमारभन्ते तत्त्र्यणुकम् । चतुर्भिरारब्धं चतुरणुकमिति । अत्र च संज्ञा मुख्यैव । ततस्त्र्यणुकेभ्यश्चतुरणुकेभ्यो वा । तुशब्दो विशेषार्थः । तमेवाह । अनियमेनैवैतावद्भिरेवेति सङ्ख्यानियमं विनेत्यर्थः । द्रव्यसमवायिकारणानि कार्यद्रव्याणि खण्डावयविनस्त्र्यणुकादेरन्त्यावयविनश्च मध्येनैकमेव खण्डावयवि किन्त्वनियमेनानेकान्यपि भवन्तीति सूचयितुं बहुवचनम् । ततस्तैः खण्डावयविभिश्चानियमेनैव सङ्ख्यानियमं विनैव सर्वावयविनामन्त्यावयविनां शरीरेन्द्रियविषयाणां सम्भवः । तदनेन द्रव्योत्पत्तिरभिहिता । गुणानां कर्मणां च स्वाश्रयद्रव्येषूत्पादो द्रष्टव्यः । सर्वमपि कार्यं भावरूपं कारणत्रितयजन्यम् । कारणानि च समवाय्यसमवायिनिमित्तनामानि । तत्र य (त्सम) त्र समवेतं कार्यमुत्पद्यते सत्समवायिकारणम् । तत्स्वरूपेण दर्शयति ॥ **कारणमिति** । अत्र द्व्यणुकादिकार्योत्पत्तौ परमाण्वादिद्रव्यपदार्थः समवायिकारणम् । कुतः । अत्र परमाण्वादौ द्रव्ये हि यस्मात्सर्वकार्यं समवेतमुत्पद्यते तस्मादिति शेषः । समवाय्यसमवायिव्यतिरिक्तं कारणं निमित्तम् । तदुदाहरति ॥ ईशोति । निमित्तं त्वित्यन्वयः । इदं च सर्वकार्यसाधारणं निमित्तं दर्शितम् । एवमन्यदपि द्रष्टव्यम् । यथा तुरीवेमादिकं पटस्येत्यादि । समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यमसमवायिकारणम् । समवायिकारणतत्समवायिकारणयोरन्यतरसमवेतत्वं समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वम् । सामर्थ्यावधारणं चानन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वेन भवति । तच्चासमवायिकारणं द्रव्यं समवायिकारणमितिवन्नैकोक्त्या

वक्तुं शक्यम् । प्रतिकार्यं पृथक्त्वात् । अतस्तद्विवेकेन दर्शयितुं तज्ज्ञानस्य कार्यज्ञानसापेक्षत्वात्कार्याकार्यविभागं तावदाह ॥ सामान्येति । कार्यत्वानित्यत्वयोः समनियमान्नित्यानित्यविभागोक्त्या कार्याकार्यविभाग एव सिध्यति । षडिमे द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया भावरूपाः पदार्थाः । अभावः सप्तमः । विधिरूपो भावः । निषेधरूपोऽभावः । गुणाश्रयो द्रव्यम् । समवायिकारणं वा । सामान्यवानसमवायिकारणमस्पन्दात्मा गुणः । चलनात्मकं कर्म । नित्यमेकमने (कानुगतं) कसमवेतं सामान्यम् । नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्तन्त एव ये ते (अन्त्य) विशेषाः । अत्यन्तव्यावृत्तिहेतवो वा । अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः समवायः । अवश्यमाश्रयाश्रयिभावेनावस्थितावयुतसिद्धौ । नित्यः सम्बन्धो वा । तत्र सामान्यमन्त्यविशेषश्च समवायश्चेत्येतत्त्रयं नित्यमकार्यं च । विशेष इत्येवोक्ते द्रव्यगुणकर्मसामान्यानामपि ग्रहणं स्यात्। विशिष्यतेऽनेनेति हि विशेषः। द्रव्यं च दण्डादिकमदण्ड्यादिभ्यो देवदत्तादिकं व्यावर्तयाति। गुणश्च निर्गुणाद्द्रव्यम् । कर्मापि निष्क्रियान्मूर्तम्। सामान्यं द्विविधं परमपरं च । परं सत्ता। प्रचुराश्रयत्वात्। अपरं द्रव्यत्वादि अल्पाश्रयत्वात् । तत्र परसामान्यस्यानुवृत्तिमात्रहेतुत्वेन सामान्यमात्रत्वेऽप्यपरसामान्यं व्यावृत्तेरपि हेतुत्वाद्विशेषोऽपि भवति। अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमन्त्येत्युक्तम्। अन्त्ये द्रव्यादिव्यावर्तकानामभावेऽपि ये व्यावर्तका भवन्ति तेऽन्त्याः । अत्यन्तव्यावृत्तिहेतव इति यावत् । न हि दण्डादिकं तथा। दण्ड्यन्तरादिभ्योऽव्यावर्तकत्वात् । क्रिया उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसरणगमनरूपा अनित्याश्च । चशब्दोऽवधारणे। न द्रव्यादिवदुभयरूपा इत्यर्थः । गुणा द्रव्याणि च नित्यानित्यभेदेन द्विविधानीति । तथा हि । द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि । तत्र परमाणुरूपाणि पृथिव्यादीनि चत्वारि गगनादीनि पञ्च नित्यानि । द्व्यणुकादिरूपाणि पृथिव्यादीनि चत्वार्यनित्यानीति । गुणाश्चानित्यद्रव्यगता अनित्या एव । पार्थिवपरमाणावेकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणगुरुत्वानि नित्यानि । रूपरसगन्धस्पर्शानेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा अनित्याः । (आप्ये च) पाथसीये च रूपरसस्पर्शैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणगुरुत्वद्रवत्वस्नेहा नित्याः। अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा अनित्याः । तैजसे च रूपस्पर्शैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि । अनेक-

त्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसंस्कारा अनित्याः । वायवीये च स्पर्शैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि । अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा अनित्याः । आकाशे चैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि । अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागशब्दा अनित्याः । काले दिशि चैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि । अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागा अनित्याः । आत्मनि चैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि । अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागा बुद्ध्यादयश्च नवा नित्याः । ईश्वरात्मनि विशेषोऽभिहितः । मनसि चैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि । अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्कारा अनित्याः । इति विवेकः ।

टि०— ॥ ॐ **महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्** ॐ ॥ अधिकरणप्रतिपाद्यानुक्त्या मूले न्यूनतामाशङ्क्य भाष्य एवोक्तत्वात्पृथक् तदनुक्तिर्न दोषायेत्यभिप्रेत्य परमाण्वारम्भवादमपाकरोतीति भाष्यं मनसि निधायैतदधिकरणप्रतिपाद्यमाह ॥ **अत्रेति** । ननु नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छमिति वैशेषिकमतोपन्यासोऽनर्थकः । न च निराकर्तव्यताप्रयोजकविप्रतिपत्तिविषयार्थप्रदर्शनेनानिराकर्तव्यताशङ्कानिरासार्थत्वान्न तदानर्थक्यमिति वाच्यम् । प्रसञ्जकाभावेनानिराकर्तव्यताशङ्काया एवानुत्थानात्तन्निरासार्थकविप्रतिपत्तिविषयार्थप्रदर्शनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः प्रसञ्जकसद्भावेनानिराकर्तव्यताशङ्कायाः सुलभत्वात्तन्निरासाय विप्रतिपत्तिविषयार्थप्रदर्शनपरपरमतोपन्यासस्य नानर्थक्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं प्रसञ्जककथनपूर्वकमनिराकर्तव्यताशङ्कां तावदुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **सुखादिष्विति** । आदिपदेन रूपरसगन्धस्पर्शानां सङ्ग्रहः । सृष्टिप्रलयादिविधिमित्यत्रादिपदेनात्यन्तासत एव जनिरिति जनिविधेः सर्वस्य भावकार्यस्य कारणत्रितयजन्यत्वविधेश्च परिग्रहः ॥ **अन्यथेति** । प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात्क्रमेणाकाशादीनि महाभूतानीत्यादिश्रुत्यादिसिद्धप्रक्रियापेक्षयाऽन्यथेत्यर्थः । नित्यत्वस्य ज्ञानादिवत्पृथगीश्वरविशेषणत्वस्य सान्निधानाज्ज्ञानमात्रविशेषणत्वस्य च भ्रान्तिं निवारयति॥ **नित्या इत्यादिना** । ज्ञानप्रयत्ने सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागवत्ताया ईश्वरस्य वेदवादेऽपि सत्त्वान्नेदं वैषम्यकथनं युक्तमित्यत आह ॥ **सावधारणं चैतदिति** । तदेव स्पष्टयति ॥ **एवमिति** । ननु चेश्वरज्ञानादीनामिवेश्वरैकत्वादीनामपि नित्यत्वात्तद्गतद्वित्वादीनां चानित्यत्वात्सङ्ख्यादिषु विद्यमानं नित्यत्वानित्यत्वविभागमनभिधाय ज्ञानादीनामेव नित्यत्वाभिधानं निर्निबन्धनमित्यतस्तदनभिधाने निमित्तं वदन्नेव ज्ञानादिषु नित्यत्वाभिधाने निमित्तमाह ॥**नित्यद्रव्येति** । सिद्धत्वादीश्वरादन्यत्रापीति शेषः॥ **सङ्ख्यादाविति** । ईश्वरगतसङ्ख्यादावित्यर्थः ॥ **अत्रेति** । ईश्वरगतज्ञानादिष्वित्यर्थः । अष्टगुणत्वस्येव षड्गुणत्वस्यापि वैशेषिकादिभिरभ्युपगमादष्टगुणत्वमात्रोपन्यासो निर्निबन्धन इत्यतस्तदनुपन्यासं समर्थयते ॥**यद्यपीति** ॥ **षड्गुणमिति** । सङ्ख्यादयः पञ्च प्रयत्नश्चेत्येव षड्गुणमित्यर्थः । प्रयत्नस्य नित्यत्वेनोत्पत्त्यर्थं ज्ञानाद्यनपेक्षणाज्ज्ञानवत्कृतेरपि स्वत एव विषयप्रवणत्वेन विषयप्रत्यासत्त्यर्थमपि तदनपेक्षणान्न ज्ञानेच्छाभ्यां कृत्यमिति भावः ॥ **एवमिति** । षड्गुणत्वज्ज्ञानानित्यत्वस्यापि परमतत्वाभावादित्यर्थः ॥ **नित्यत्वेनेति** । पूर्वं विद्यमानस्य ज्ञानस्य नाश एव ज्ञानान्तरं कल्प्यं न तु तदनाशे ! अतो नित्यत्वमखण्डत्वसूचकमिति भावः ॥ **अखण्डत्वमिति** । निर्भेदत्वमित्यर्थः । एकत्वमिति यावत् । अनीश्वरात्मज्ञानादीनामिव नानेकत्वमिति ज्ञातव्यमित्यप्याहुः ॥ **नित्यज्ञानत्वादेवेति** । स्मरणस्यानुभवनाशे सति तज्जन्यसंस्कारमात्रेणोत्पत्तेर्नित्यज्ञानस्य स्मृत्यसम्भव इति भावः ॥ **अखण्डत्वमिति** । निर्विशेषत्वमित्यर्थः । तथा च यद्यनन्तविशेषाश्च तज्ज्ञानादेर्निवारिता इत्यादिनोत्तरत्र विप्रतिपन्नतया निरसनीयस्य वैशेषिकाद्यभ्युपगतनिर्विशेषत्वरूपतज्ज्ञानाद्यखण्डस्योपन्यासार्थं भाष्ये नित्यग्रहणमिति भावः ॥ **महाप्रलय इति** । अत्र महाप्रलयशब्देन ब्रह्मप्रलय एव विवक्षितः । न तु गन्धानाधारसमयः । तथा सत्यनित्याश्च धर्माधर्मेति वक्ष्यमाणविरोधप्रसङ्गादित्यवधेयम् ॥ **वक्ष्यमाण** इति । सामान्यान्त्यविशेषौ चेत्यादिनेति शेषः । संस्कारादय इत्यादिपदेनानित्यानां पाकजरूपादिगुणानां कालावच्छेदोपाधितया वर्तमानानां महाभूतसङ्क्षोभप्रभववेगजानां सन्तन्यमानानां कर्मणां च परिग्रहः । अन्यथा कालावच्छेदानुपपत्तौ पुनः सर्गानुपपत्तेरिति बोध्यम् । ननु भगवान्पुनः किमर्थं सिसृक्षतीत्यत उक्तं प्राणिनामिति । प्राणसम्बन्धयोग्यानां संसारिणामिति यावत् । भोगश्च यद्यपि न स्वसमवेतसुखदुःखसाक्षात्कारः सम्भवति । प्रत्येकसमुदायविकल्पेनाननुगमादव्यापकत्वप्रसङ्गात् । योगिनामतीतसुखदुःखसाक्षात्कारे चातिव्याप्तेश्च । तथाऽपि स्वसमानकालीनस्वसमानाधिकरणसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमत्साक्षात्कारो वेश्वराविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्यो द्वेषान्ययोग्यात्मविशेषगुणज-

न्यः साक्षात्कारो वा भोगोऽत्र विवक्षितः । तस्य भूतये निष्पत्तये सिसृक्षेति । यद्यपि भगवत इच्छाऽस्त्वेवमित्याकारैकैव तथाऽप्युपाधिभेदात्सिसृक्षासञ्जिहीर्षादिशब्दैर्व्यपदिश्यते । उत्पत्तिरपि च तस्या उपाध्युत्पत्तिरेव नान्या । उपाधिश्च कालविशेषो वर्षशतादिशब्दवाच्यो बोद्धव्यः । सर्वेष्वात्मसु संसारिषु गताः समवेताश्च ते धर्माधर्मलक्षणादृष्टाश्चेति विग्रहः । लब्धवृत्तयः प्रलये सर्वादृष्टानां वृत्तिलाभहेतोरन्यस्याभावाद्वृत्तिविरोधः । सिसृक्षायां च सत्यां तयैव लब्धवृत्तयो भवन्तीत्यर्थः । वृत्तिलाभश्च सहकारिसम्पत्तिरेव । ततश्च सिसृक्षालक्षणसहकारिसम्पत्तिमतो भवन्तीत्याशयः । अनेन तदिच्छादृष्टेत्येतन्मूलं तदिच्छयाऽदृष्टस्तदिच्छादृष्टा इति योजितं भवति ॥ **अदृष्टवदात्मसंयोगैरिति** । यद्यप्यात्मसंयोगस्य क्रियाहेतुत्वं नान्वयव्यतिरेकगम्यं परमाणुसंयोगैर्वाऽन्यथासिद्धत्वात्। तथाऽप्यदृष्टस्य तत्कारणत्वे तत्प्रत्यासत्तेरावश्यकत्वादात्मसंयोगघटितैव प्रत्यासत्तिरिति भावेनैवमुक्तम् । या मूर्तक्रिया यदीययद्व्यधिकरणगुणजन्या सा तत्समानाधिकरणजन्या स्पर्शवद्वेगवदभिघातजक्रियावादिति व्याप्तिबलेनैव तत्सिद्धिरिति भावः । नन्वत्र क्रियापदं कार्यपरं कर्मपरं वा । नाद्यः । तथा सति घटरूपे व्यभिचारापातात् । घटरूपलक्षणकार्यस्य घटरूपव्याधिकरणं यत्कपालरूपं तज्जन्यत्वेऽपि कपालघटसंयोगकारणकत्वाभावात् । न चात्र यद्व्यधिकरणगुणजन्यत्वं यद्व्यधिकरणगुणनिमित्तकारणकत्वं विवक्षितम् । कपालरूपस्य च घटरूपं प्रत्यसमवायिकारणत्वान्न निमित्तत्वमिति न तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति गुणपदवैयर्थ्यापातात् । तद्धि घटजन्ये पतने व्यभिचारवारणार्थं तस्य च पतनसमवायिकारणतया निमित्तपदेनैव तद्वारणसम्भवात्किं तेन । न च घटजन्ये पतने व्यभिचाराप्रसङ्गेऽपि घटव्यधिकरणदण्डनिमित्तकारणके दण्डावयवकपालसंयोगाजन्ये घटे व्यभिचारवारकत्वात्तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । एवमपि व्यधिकरणपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पतनं प्रति गुरुत्वस्यासमवायिकारणतया निमित्तत्वविवक्षयैव तद्वारणसम्भवात् । नापि क्रियापदं कर्मपरमित्यन्त्यः । यत्र मान्त्रिकाः शाखादिचालनं कुर्वन्ति तत्र शाखादिकर्मण्याकाशगुणस्य व्यधिकरणस्य मन्त्रस्य कारणत्वेऽप्याकाशसंयोगस्य कारणत्वाभावेन व्यभिचारप्रसङ्गात् । किञ्चेश्वरज्ञानस्य कार्यमात्रकारणत्वेऽपीश्वरसंयोगस्याकारणत्वाद्व्यभिचारश्चेति चेत् । अत्र ब्रूमः । यत्कर्मादृष्टद्वारकयद्व्यधिकरणगुणजन्यं तत्तत्समानाधिकरणगुणजन्यमित्येव व्याप्तिशरीरमाभिमतम् । ततश्च कपालरूपगुणजन्ये घटरूपे न व्यभिचारः । तस्य कार्यत्वेऽपि कर्मत्वाभावात् ।

गुरुत्वजन्याद्यपतनक्रियायां वेगजन्यद्वितीयपतनक्रियायां च गुरुत्ववेगपतनसमानाधिकरणरूपाद्यजन्यत्वाद्व्यभिचारनिरासार्थं व्यधिकरणपदम् । गुरुत्ववेगौ च पतनसमानाधिकरणावेवेति न तत्र व्यभिचारः । स्वव्यधिकरणस्वाश्रयावयविघटादिजन्ये कपालघटवृत्तिद्वित्वाद्यजन्ये घटादिपतनव्यभिचारं वारयितुमुक्तं गुणेति । मन्त्रेश्वरज्ञानयोरपि न व्यभिचारः । मन्त्रस्याशु विनाशित्वेनादृष्टद्वारकत्वात् । ईश्वरज्ञानस्य चोत्पत्तिमन्मात्रहेतुत्वेन कर्मकारणीभूतादृष्टकारणत्वेनादृष्टाद्वारकत्वात् । इयांस्तु विशेषः । यन्मन्त्रेणेदानीमेवादृष्टं जन्यते ईश्वरज्ञानेन तु पूर्वमपीति । न च तुलायामेकदिगवस्थिताधिकगुरुत्वजन्यापरदिगवस्थितोन्नमनाक्रियायां व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्राधिकगुरुत्वाश्रयद्रव्यसंयुक्तसंयोगस्योन्नमनहेतुत्वात् । कम्पादौ तस्यैव तद्धेतुत्वकल्पनात् । गुरुत्वेनोन्नमनहेतुत्वाकल्पनात् । यत्तु तस्य तत्कारणत्वाभ्युपगमेऽपि प्रत्यक्षत्वेन गुणविशेषणादव्यभिचार इति । तन्न । तथा सति व्यधिकरणपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । गुरुत्वस्याप्यप्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षविशेषणादेव गुरुत्वजन्याद्यपतनक्रियायामव्यभिचारात् । न च वेगादिजन्यक्रियायां व्यभिचारवारणार्थं तदिति वाच्यम् । तथा सत्येतद्व्यासिबलेनादृष्टवदात्मसंयोगस्य कारणत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति दिक् ।प्राक् प्रलये ॥ **अयुक्तामिति** । स्पर्शवदनन्त्यावयवित्वस्यैव सामान्यतो द्रव्यारम्भकत्वे प्रयोजकत्वादिति भावः ॥**सजातीय एवेति** ।पार्थिवपरमाणुद्वयसंयोग एव वाऽऽप्यपरमाणुद्वयसंयोग एव वेत्यर्थः ॥ **न त्वन्य इति** । पार्थिवादिपरमाणोराप्यादिपरमाणुना संयोगो न द्रव्यारम्भक इत्यर्थः । अन्यथा पार्थिवाप्यपरमाणुकार्यस्यागन्धत्वास्नेहत्वयोगापातादिति भावः। अनेन चतुर्वर्गा इत्यनेन । दिशः संयोगे नियमवचनमेवाभिनयेन दर्शयति ॥ **य इत्यादिना** ॥**निरन्तरतयोत्पन्नामिति** । मिलिततयोत्पन्नमित्यर्थः । विरलपरमाणुद्वयेनादृष्टादिसहकारिवशान्मिलितपरमाणुद्वयं जायते । तदेव द्व्यणुकलक्षणं कार्यं न त्वन्योऽवयवी नामा कश्चिदस्तीति परमाणुपुञ्जवादिभिरङ्गीकारादिति भावः । एवं परमाणुपुञ्जवादव्यावृत्तिप्रकारमुपदर्श्य परिणामवादप्रकारप्रकटीकरणपूर्वकं तद्व्यावृत्तिप्रकारमुपदर्शयति ॥ **नापीति** । अनियमवादव्यावृत्तिमुपदर्शयति ॥ **नेति** ॥ **असत्कार्यवादामिति** । अत्यन्तासत्कार्यवादमित्यर्थः । असत्कार्यवादस्य सदसत्कार्यवादिना स्वेनाभ्युपगमादिति भावः ॥ **जात्यपेक्षमिति** । जातिरूपार्थैक्यविवक्षानिमित्तकमित्यर्थः । एवेति चेत्यतःपरमनुवर्तत इति शेषः ॥ **अत्रापीति** । परमाणुपुञ्जवादं परिमाणवादमनियमवादं च व्यावर्तयितुमवधारणमित्यादि पूर्ववदित्यर्थः । नन्वणुत्वपरिमाणाधिकरण-

SGDF

त्वेन परमाणूनामेवाणुत्वात्तदारब्धद्व्यणुकस्य द्वाभ्यामणुभ्यामारब्धं द्व्यणुकमिति यौगिकद्व्यणुकशब्दार्थोपपन्नत्वेन परमाणुद्वयकार्ये द्व्यणुकसंज्ञासम्भवेऽपि त्र्यणुकारम्भकद्व्यणुकानामणुत्वपरिमाणानधिकरणत्वेनानणुत्वात्तदारब्धत्र्यणुकस्य त्रिभिरणुभिरारब्धं त्र्यणुकमिति त्र्यणुकशब्दार्थवत्त्वाभावात्कथं तत्र त्र्यणुकसंज्ञेत्यतो भवेदेतदेवं यदि परमाणोरेवाणुत्वपरिमाणाधिकरणत्वं न तु द्व्यणुकस्येति स्यात् । न चैतदस्तीत्याह ॥ **अणुत्वपरिमाणस्येति** । तथा च द्वावणू कारणभूतौ यस्य तद्द्व्यणुकमिति द्व्यणुकशब्दयौगिकार्थोपपन्नतया परमाणुद्वयकार्ये द्व्यणुकसंज्ञावत्त्रयोऽणवः कारणभूता यस्येत्येवं त्र्यणुकशब्दयौगिकार्थोपपन्नत्वात् । द्व्यणुकत्रयारब्धकार्ये त्र्यणुकसंज्ञाऽप्युपपद्यत इत्यर्थः । ननु चाणुत्वस्य परमाणुद्व्यणुकयोरेव सत्त्वेन द्व्यणुकत्र्यणुकयोरणुत्वपरिमाणाधिकरणद्रव्यारब्धत्वाद्द्व्यणुकत्र्यणुकसंज्ञयोरुपपत्तावपि त्र्यणुकारब्धचतुरणुकस्याणुत्वाधिकरणद्रव्यारब्धत्वाभावात्कथं चतुरणुकमिति संज्ञा स्यात् । तदारम्भकत्र्यणुकेष्वणुत्वाभावादित्यत आह ॥ **त्र्यणुकेष्विति** । अण्वारब्धत्वादणुत्वोपचार इत्यर्थः । ततश्च तदारब्धकार्ये चतुरणुकसंज्ञोपपत्तिरिति शेषः । क्वचिच्चतुरणुकेष्वणुसंज्ञोपचारादिति पाठः । तत्र चतुरणुकेषु चतुरणुकसंज्ञोपपद्यते । कथं तदारम्भकेषु त्र्यणुकेष्वणुसंज्ञोपचारादिति योज्यम् । चतुर्भिरित्यतःपरं द्व्यणुकैरिति पूरणीयम् ॥ **तत्र चेति** । द्व्यणुकानामेव चतुरणुकारम्भकत्वपक्ष इत्यर्थः । चतुरणुकेष्विति संज्ञेत्यतःपूर्वं पूरणीयम् । त्र्यणुकानां चतुरणुकारम्भकत्वपक्षे तेषामणुत्वाभावेन चतुरणुकारम्भकेष्वणुसंज्ञाया औपचारिकत्वात् । तदारब्धचतुरणुके चतुरणुकसंज्ञाया औपचारिकत्वप्राप्तावपि द्व्यणुकानां तदारम्भकत्वपक्षे चतुरणुकारम्भकेषु द्व्यणुकेषूक्तरीत्याऽणुत्वपरिमाणसिद्धेरणुसंज्ञाया मुख्यत्वात्तदारब्धचतुरणुके चतुरणुकसंज्ञा मुख्यैवेति प्राचीनपक्षादस्य पक्षस्य भेद इति भावः ॥ **तत इति** । उत्तरग्रन्थे चतुरणुकस्य द्व्यणुकारब्धत्वपक्षमाश्रित्य तत इत्येतत्परामृष्टव्यमाह ॥ **ततस्त्र्यणुकेभ्य इति** । त्र्यणुकस्य चतुरणुकारम्भकत्वपक्षमाश्रित्य तत्परामृष्टव्यमाह ॥ **चतुरणुकेभ्यो वेति** । केचित्त्वत्र परमाणुद्वयेनैवेति द्व्यणुकोत्पत्तावधारणाद्द्व्यणुकत्रयेण त्र्यणुकमिति त्र्यणुकोत्पत्तावप्यत्रापि पूर्ववद्व्याख्यानमित्यवधारणस्य व्याख्यातत्वाच्चतुरणुके च तदभावात्ततस्त्वनियमेनैवेत्यत्र तत इत्यनेन चतुरणुकमात्रपरिग्रहे चतुरणुककार्यमारभ्यैवानियमः प्रतीयेत तन्निरासाय ततस्त्र्यणुकेभ्य इति व्याख्यातम् । तथा च चतुरणुकोत्पत्तावप्यनियम एवेति भाव इत्याहुः । खण्डावयविनो लक्षणमाह ॥ **द्रव्यसमवायिकारणानीति** । ॥ ६४ ॥

अत्रान्त्यावयविव्यावृत्त्यै पूर्वभागः परमाणुव्यावृत्त्यै चोत्तरभागः । निमित्तकारणदण्डादिव्यावृत्त्यै समवायिपदम् । कारणपदं कार्यद्रव्याणीति द्रव्यपदं च स्पष्टार्थम् ॥ **बहुवचनमिति** । खण्डावयविनामिति बहुवचनमित्यर्थः । मूले तत इत्याद्यादित्वात्तृतीयान्तात्तसिरिति भावेनाह ॥ **ततस्तैरिति** ॥ **सङ्ख्यानियमं विनेति** । एतावद्भिरेवेति सङ्ख्यानियमं विनेत्यर्थः । खण्डावयविभिः खण्डावयविनामारम्भायोगेन सर्वावयविपदेन खण्डावयविसङ्ग्रहानुपपत्त्या सर्वावयविपदमन्त्यावयविमात्रपरमित्याशयेनाह ॥ **सर्वावयविनामन्त्यावयविनामिति** । तानेव विशिष्य निर्दिशति ॥ ॥ **शरीरेन्द्रियविषयाणामिति** । द्रव्यानारम्भकं कार्यद्रव्यमन्त्यावयवीति तल्लक्षणयोगादिति भावः । मूले द्रव्योत्पत्तिवद्गुणकर्मणोरुत्पत्तेरनुपन्यासान्न्यूनत्वमाशङ्क्य स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात्तदनुपन्यासो न दोषायेत्याशयवांस्तदिच्छादृष्टचोदिता इति पूर्वग्रन्थतात्पर्यप्रदर्शनपूर्वकं स्वयं गुणकर्मणोरुत्पादं सूचयति ॥ **तदनेनेत्यादि** । कारणं समवाय्याख्यमित्याद्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य समवाय्यादिकारणस्वरूपोपदर्शनपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुं विप्रतिपत्तिविषयान्तरं तावद्दर्शयति ॥ **सर्वमपीति** । अभावस्य निमित्तकारणमात्रजन्यत्वान्न सर्वस्य कार्यस्य कारणत्रितयजन्यत्वं युक्तमित्यत उक्तं भावरूपमिति । किन्नामकानि तानि त्रीणि कारणानीत्यतः प्राधान्यक्रमेण परप्रसिद्ध्यनुसारेण च तानि दर्शयति ॥ **कारणानि चेति** । तत्र तेषु कारणेषु मध्ये प्रथमनिर्दिष्टत्वात्प्रथमं समवायिकारणं लक्षयति ॥ **यत्समवेतमिति** । यत्र यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्तस्य समवायिकारणमित्यर्थः । अत्र च यत्र यदुत्पद्यते तत्तस्य समवायिकारणमित्येव कृते भूतले घटध्वंसाद्युत्पत्तिमत्यातिव्याप्तिरतः समवेतपदम् । यत्र यत्समवेतमित्येव चोक्ते घटे घटत्वसमवायवत्यतिप्रसङ्गस्तदर्थमुत्पद्यत इति । कार्यपदं च स्पष्टार्थम् । कार्यपदघटितमेकमुत्पद्यत इत्येतद्घटितं चापरमिति लक्षणद्वयार्थं वा तदिति द्रष्टव्यम् । यद्वा नेदं विशेषलक्षणं किन्नाम सामान्यलक्षणमेव । अत्र च पक्षे स्वसमवेतजनकत्वमुक्तवाक्यार्थो द्रष्टव्य इति ध्येयम् । परमाण्वादेरित्यादिपदस्य सङ्कुचितवृत्तित्वाविकल्पदोषनिरासाय तत्सङ्ग्राह्यतावच्छेदकमाह ॥ **द्रव्यपदार्थ इति** । मूले हिशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य हेतुसूचनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदाकाङ्क्षामुत्थाप्यात्रेत्यस्यानुवृत्तिं मनसि निधायापेक्षितपूरणेन हेतुपरतया तं योजयितुमाह ॥ **कुत इत्यादिना** । यद्यपि परप्रसिद्ध्याद्यनुसारिनिर्देशक्रमानुसारेण समवायिकारणलक्षणकथनपूर्वकस्वरूपेण तदुपदर्श्यानन्तरं निमित्त-

कारणं लक्षयित्वा स्वरूपेण तत्प्रदर्शयितुमुचितम् । तथाऽपि सूचीकटाहन्यायेनादौ निमित्तकारणमेवोदाहृतमिति भावेन तल्लक्षयति ॥ **समवाय्य-समवायिव्यातिरिक्तमिति** । नन्वत्र प्रकृतकार्यसमवायिकारणादिभिन्नत्वं विवक्षितमुत यत्किञ्चित्कार्यसमवायिकारणादिभिन्नत्वम् । नाद्यः । ध्वंसनिमित्तेऽव्याप्तेः । तत्र प्रकृतकार्यस्य ध्वंसस्य समवायिकारणाद्यप्रसिद्ध्या तद्भिन्नत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नान्त्यः । घटादिनिमित्ते दण्डादावव्याप्तेः । तस्य स्वगतरूपादिसमवायिकारणत्वेन यत्किञ्चित्समवायिकारणभिन्नत्वाभावात् । न च नेदं निमित्तसामान्यलक्षणं किन्तु प्रागभावरूपस्य मुख्यस्य निमित्तस्यैवेति न घटादिनिमित्ते दण्डादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । सामान्यलक्षणानुयोगे मूकीभावप्रसङ्गानुद्धारादिति चेत् । अत्र केचित् । प्रकृतकार्यनिष्ठप्रतियोग्यनुयोगिभावसम्बन्धाश्रयसमवायिकारणभिन्नत्वे सति तदसमवायिकारणभिन्नत्वे सति प्रकृतकार्यकारणत्वं निमित्तकारणत्वमिति सर्वसाधारणलक्षणमिति । तन्न । घटध्वंसनिमित्तकपालेऽव्याप्त्यापत्तेरिति । अत्र ब्रूमः । अपेक्षाबुद्धिनाशान्यकार्यनाशजनकनाशप्रतियोगिभिन्नत्वे सति कारणं निमित्तकारणमित्यत्र तात्पर्यात् । यद्वा यस्य यस्मिन्कार्ये समवायित्वाभावोऽसमवायित्वाभावः कारणत्वं च तत्तस्मिन्कार्ये निमित्तकारणमिति विवक्षितम् । अस्ति चेदं ध्वंसनिमित्तेऽपि । तस्यापि ध्वंसे कार्ये समवायित्वाभावादसमवायित्वाभावात्कारणत्वाच्च । न च ध्वंसे कार्ये समवायित्वाप्रसिद्ध्या कथं तदभावस्तत्रेति वाच्यम् । एवं वायौ हि घटरूपं नास्तीति प्रतीतिर्न स्यात् । वायौ घटरूपाप्रसिद्धेः । यदि च वायुमात्रस्य प्रसिद्धौ घटरूपस्य च प्रसिद्धौ वायौ घटरूपं नास्तीति प्रतीतौ न बाधकमिति मन्यसे तदा ध्वंसस्य प्रसिद्धौ मुद्गरादेर्भावसमवायिकारणत्वस्य च प्रसिद्धौ ध्वंसे मुद्गरादीनां समवायित्वं नास्तीति प्रतीतौ न बाधकमिति समानमिति दिक् ॥ **अन्यदिति** । असाधारणमित्यर्थः । ननु सामान्येत्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च कार्याकार्यविभागप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च कार्ये गुणक्रियाणामित्यादिना विविच्यवक्ष्यमाणसमवायिकारणोदाहरणज्ञानोपयोगित्वान्न तदानर्थक्यमिति वाच्यम् । समवायिकारणवदेकोक्त्यैव तस्य वक्तुं शक्यत्वेन विविच्य तद्वचनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः समवायिकारणवत्साधारण्येन तस्योपदर्शयितुमशक्यत्वेन विविच्यैव तदुपदर्शनस्यावश्यकतया तदपेक्षितकार्याकार्यविभागज्ञानोपयोगित्वान्न तत्कथनस्य वैयर्थ्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदुपयोगितयाऽसमवायिकारणलक्षणं तावदाह ॥ **समवा-**

यिकारणप्रत्यासन्नमिति । अत्र विशेष्यमात्रं समवायिकारणे गतमिति विशेषणभागः । तन्मात्रं च तन्तुत्वादौ गतमिति विशेष्यभागः । तदर्थश्च कारणत्वमात्रं न तु निश्चितकारणत्वम् । तन्तुत्वादावपि भ्रमरूपकारणत्वनिश्चयसम्भवेनातिव्याप्त्यापातात् । न च निश्चयपदं प्रमापरम् । तस्यापि व्यर्थत्वात् । कारणत्वमात्रार्थत्वेऽप्यतिव्याप्त्यभावात् । यदत्राधिकं वक्तव्यं तदेतन्निराकरणावसर एव वक्ष्यते । ननु समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वं न तावत्साक्षात्समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वं युक्तम् । तन्तुसंयोगादौ सत्त्वेऽपि तस्य तन्तुरूपादावभावेनाव्याप्तिप्रसङ्गात् । नापि समवायिकारणसमवायिकारणप्रत्यासन्नत्वम् । तन्तुरूपादौ तत्सत्त्वेऽपि तन्तुसंयोगादावसत्त्वेनोक्तदोषात् । नाप्युभयम् । कुत्राप्यसत्त्वेनासम्भवप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **समवायिकारणेति** । एवमसमवायिकारणलक्षणमुक्त्वा तस्य विविच्योदाहर्तव्यतामुपपादयितुमेकोक्त्या तत्प्रदर्शनासम्भवमुपपादयति ॥ **तच्चेति** । तर्हि कार्याकार्यविभाग एव वक्तव्यो न तु नित्यानित्यविभाग इत्यतस्तदुक्त्या तस्यैव सिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदुक्त्या तल्लाभमुपपादयति ॥ **कार्यत्वेति** ॥ **समनियमादिति** । यद्यपि कार्यत्ववति ध्वंसे नित्यत्वविरहादनित्यत्ववति च प्रागभावे कार्यत्वविरहान्न कार्यत्वानित्यत्वयोः समनियमस्तथाऽपि प्रागभावोपलक्षितसत्तायोगित्वं कार्यत्वं स्वप्रच्युत्युपलक्षितसत्तायोगित्वं विनाशित्वमित्यभिप्रेत्य समनियमकथनमित्यवधेयम् ॥ **विधिरूप इति** । नञर्थानुल्लिखितधीविषय इत्यर्थः ॥ **निषेधरूप इति** । नञर्थोल्लिखितधीविषय इत्यर्थः॥ **गुणाश्रय इति** । गुणवदन्यान्य इत्यर्थः । तेन नोत्पत्स्यमानगुणे द्रव्येऽव्याप्तिः । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितया कदाचिद्गुणवतो द्रव्यस्य गुणवदन्यत्वाभावाद्गुणाश्रयत्वाभावेऽपि गुणवदन्यान्यत्वादिति भावः । न चैवमप्यनुत्पन्नगुणमेव प्रध्वस्तं यद्द्रव्यं तत्र कदाचिदपि गुणवत्त्वाभावेन गुणवदन्यत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । गुणवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमदित्यत्र तात्पर्यात् । यद्वैतदस्वरसादेव तल्लक्षणान्तरमाह ॥ **समवायिकारणं वेति** । स्वसमवेतकार्यजनकतावच्छेदकजातीयामित्यर्थः। अतो न प्राचीनदोषानुषङ्ग इति ध्येयम् ॥ **सामान्यवानिति** । सामान्यादिचतुष्टयव्यावृत्त्यर्थं सामान्यवानिति विशेषणम् । तच्च जातिमत्परमिति न सामान्यादौ प्रसङ्गः । जातिमत्त्वं च साक्षात्सम्बन्धेन विवक्षितम् । अन्यथा तत्तद्वृत्त्युपाधिशरीरप्रविष्टजातेः परम्परया तत्रावृत्तावनुगतव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । द्रव्यव्यावृत्त्यै असमवायिकारणमिति । तदर्थश्च समवायिकारणभिन्नत्वमिति न

SGDF

कश्चिदक्षुद्रोपद्रवः । तदपि च स्वरूपायोग्यत्वं विवक्षितमतो नोत्पद्यमानद्रव्ये प्रसङ्गः । कर्मव्यावृत्त्यर्थमस्पन्दात्मेत्युक्तम् । कर्मभिन्न इत्यर्थः ॥ **नित्यमेकमिति** । नित्यत्वमात्रं गगने समवेतत्वविशिष्टमपि विशेषेष्वतोऽनेकेति । अनेकसमवेतत्वमात्रमपि संयोगादाववयविनि च गतमतो नित्यमित्युक्तम् । अनेकसमवेतत्वं च सर्वविशेषान्योन्याभाववत्समवेतत्वमिति न रूपत्वादावव्याप्तिः। एकपदं तु न लक्षणान्तर्गतं किन्तु विशेषवत्प्रतिव्यक्तिनाऽनेकं सामान्यं किन्त्वेकमित्येकाकारप्रत्ययानिर्वाहक्षमत्वं तस्योपदर्शयितुमेव । समवेतपदं वृत्तिमन्मात्रपरमित्यङ्गीकृत्याभावसमवाययोरतिव्याप्तिनिरासाय तदित्यप्याहुः । कदलीकारोक्तं लक्षणमनुवदति ॥ **नित्येष्वेवेति** । वर्तमानत्वमात्रं घटादावतिप्रसक्तमतो वर्तन्त एवेत्यवधारणं गृहीतं नित्या इत्यर्थः। तथाऽपि गुणत्वादौ प्रसङ्गस्तदर्थं द्रव्येष्विति। तथाऽपि घटत्वादौ प्रसङ्गस्तदर्थमवधारणं यावदर्थकम्। तथा च घटत्वादेर्नित्यत्वद्रव्यवृत्तित्वयोः सत्वेऽपि यावद्द्रव्यवृत्तित्वाभावान्नातिप्रसङ्गः। तथाऽपि सत्तायां प्रसङ्गस्तन्निवृत्त्यर्थं तृतीयमवधारणमन्ययोगव्यवच्छेदार्थम्। न च द्रव्यमात्रवृत्तय इत्युक्ते घटत्वादौ प्रसङ्गाभावात्तद्वारकावधारणं व्यर्थमिति वाच्यम्। नित्यद्रव्यत्वरूपोपाधौ प्रसङ्गवारकत्वात्। आत्मत्वमनस्त्वादौ प्रसङ्गवारणार्थत्वाद्यावदर्थकमवधारणमपि सार्थकम् । यावन्नित्यमात्रवृत्तयो नित्या इत्युक्ते नित्यगुणमात्रवृत्तिगुणत्वादावप्रसङ्गाद्द्रव्यपदमनर्थकमिति चेन्न । विशेषाणां नित्यगुणाद्यवृत्तित्वेन यावन्नित्यवृत्तित्वाभावादसम्भववारकतया तस्सार्थक्यादिति सर्वं सार्थकम् । (यद्वा) केचित्त्वत्र द्रव्येषु ये वर्तन्ते ते विशेषा इत्युक्तेऽभावसमवायसामान्येष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं द्रव्येष्वेवेत्युक्तम् । तथापि गुणकर्मणोः प्रागभावध्वंसयोश्चातिव्याप्तिस्तदर्थं नित्येष्वेवेति । तथाऽप्यात्मत्वमनस्त्वयोर्नित्यद्रव्यगतगुणविशेषेषु चातिव्याप्तिरतो वर्तन्त एवेति । अनेन कदाचिद्वृत्तिः क्वचिद्वृत्तिश्च व्यावर्त्यते । तेन नित्यद्रव्ये कादाचित्कक्वाचित्कज्ञानादीनामकादाचित्कानामपि क्वाचित्कानां मनस्त्वादीनां च व्यवच्छेदः । तेषां देशतः कालतश्चावृत्तेरपि वर्तमानत्वाद्वर्तन्त एवेत्ययमंशो न सम्भवतीति भवत्यनेन तद्व्यावृत्तिः । नित्येष्वेवेत्यस्यानुक्तौ द्रव्यत्वेऽतिव्याप्तिरतस्तद्विशेषणम् । नित्येष्वेव वर्तन्त एवेत्येवोक्ते नित्यगुणेष्ववृत्त्याऽसम्भवस्तदर्थं द्रव्येष्वेवेति । नन्ववधारणेन कदाचिद्वृत्तिव्यावर्तनमयुक्तम् । कादाचित्कानामपि ज्ञानादीनां क्वाचित्कत्वेन तद्व्यावर्तकैवकारेणैव तदुदासेन प्रयोजनाभावादिति चेन्न । परमाणुत्वपरममहत्परिमाणान्यतरत्वोपाधौ नित्येष्वेव वर्तमानत्वादक्वाचित्कत्वाच्चेति

तत्रातिव्याप्तिवारकत्वेनार्थवत्त्वात् । उपाधेश्च नानापदार्थघटितत्वेनानित्यतया कादाचित्कत्वेनाकादाचित्कत्वार्थकावधारणस्य तत्राभावेनातिव्याप्त्यनवकाशात् । अत एव न नित्यद्रव्यत्वरूपोपाधावपि प्रसङ्ग इति सर्वं सुस्थम् । शङ्करभट्टास्तु । नित्येष्वेवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन द्रव्यगुणकर्मणां व्यवच्छेदः । तेषामनित्येष्वपि वृत्तेः । द्रव्येष्वेवेत्ययोगव्यवच्छेदेन सामान्यानां व्यवच्छेदस्तेषामद्रव्येष्वपि वृत्तेः । वर्तन्त एवेत्ययोगव्यवच्छेदेन ज्ञानसुखादिशब्दानां व्यवच्छेदः । तेषां स्वासत्त्वकालेऽवृत्तेरयोगस्यापि सत्त्वात् । ननु च ज्ञानादीनां सामान्यानां च नित्येष्वेवेत्यनेनैव व्यवच्छेदात्किंपदान्तरेण । न हि गुणा नित्येष्वेव वर्तन्ते न वा सामान्यानि । तथा च गुणत्वेन सामान्यत्वेन च ताद्रूप्येण सर्वगुणसामान्यव्यवच्छेदः सिद्ध एवेति चेन्न । नित्यत्वस्य धर्मस्य व्यवच्छेदार्थं द्रव्येष्वेवेति करणात् । ताद्रूप्येण वृत्त्यविवक्षायां चात्मत्वादिनाऽतिव्याप्तिनिरासाय तृतीयावधारणमित्यभिप्राय इत्याहुः । धुण्डिराजभट्टास्तु । नित्येष्वेवेति द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां व्यावृत्तिः । वर्तन्त एवेति बुद्धिसुखादीनां व्यावृत्तिः । अवधारणेन नित्यद्रव्यवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । बुद्ध्यादीनां च परमाण्वादावभावात् । नित्येष्वेव वर्तन्त एवेत्युक्ते लक्षणस्यासम्भवः । विशेषाणां सर्वनित्यवृत्तित्वाभावात् । अतो द्रव्येष्वेवेत्युक्तमित्यभिप्राय इत्याहुः । प्रशस्तपादाचार्योक्तलक्षणमनुवदति ॥ **अत्यन्तेति** । केवलमित्यर्थः । व्यावृत्तिहेतुत्वं च व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वमिहाभिमतम् । ततश्च व्यावृत्तिबुद्धिमात्रहेतवो न तु सामान्यादिवदनुवृत्तप्रत्ययहेतवोऽपि ते विशेषा इत्यर्थः । अत्र व्यावृत्तिहेतुत्वमात्रं दण्डादिद्रव्ये रूपादिगुणे कर्मणि द्रव्यत्वादौ सामान्ये चातिव्याप्तमतोऽत्यन्तेत्युक्तम् । तथा च दण्डादिरूपस्य द्रव्यादेरदण्ड्यादिभ्यो व्यावर्तकत्वेऽपि दण्ड्यन्तरादिभ्योऽव्यावर्तकत्वेनानुवृत्तप्रत्ययहेतुत्वस्यापि सत्त्वेन व्यावृत्तिप्रत्ययमात्रहेतुत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः । ते हि विशेषा एव व्यावृत्तिबुद्धिमात्रहेतवो न तु सामान्यरूपा इति तदुक्तेरिति भावः ॥ **अयुतसिद्धयोरिति** । संयोगेऽतिव्याप्तिवारणायायुतसिद्धयोरित्युक्तम् । अयुतसिद्धयोर्घटकपालयोः सम्बन्धि यज्ज्ञानं तदप्ययुतसिद्धयोर्भवतीत्यतस्तत्रातिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धपदम् । घटकपालयोर्ज्ञानं च यद्यप्ययुतसिद्धयोर्भवति तथाऽपि न सम्बन्ध इति न तत्र प्रसङ्गः । अयुतसिद्धत्वं च परस्परापेक्षं विवक्षितम् । अतो न संयोगेऽतिव्याप्तिः । घटपटयोर्यत्किञ्चिदपेक्षयाऽयुतसिद्धत्वेऽपि घटापेक्षया पटस्य पटापेक्षया च घटस्योक्तरूपायुतसिद्धत्वाभावादिति

SGDF

ध्येयम् ॥ **अवश्यमाश्रयेति** । कुण्डबदरनिरासायावश्यमित्युक्तं नियमेनेत्यर्थः । नन्वेवमवयव्यादीनामनित्यतया स्थित्यवश्यम्भावाभावेन ययोर्मध्ये एकस्यापरस्मिन्स्थितिरेवेति नियमाभावादव्याप्तिः । न चाविनश्यदिति विशेषणात्सर्वसामञ्जस्यम् । तदर्थो हि विनश्यतारहितत्वम् । तत्त्वं च यत्किञ्चिद्विनश्यतारहितत्वं स्वविनश्यतारहितत्वं वा सकलविनश्यतारहितत्वं वा । नाद्यः । उक्तदोषानिवृत्तेः । न द्वितीयः । आत्मत्वादिरूपयोर्नित्ययोरयुतसिद्धयोर्विनाशाप्रसिद्धया तत्राव्याप्तेः । न तृतीयः । असम्भवादिति चेन्न । ययोर्भावयोर्विद्यमानयोर्मध्ये एकस्यापरस्मिन्स्थितिरेव तत्त्वमयुतसिद्धत्वम् । यावेकस्मिन्कालेऽसम्बद्धौ न स्तस्तत्त्वं वा तदिति तात्पर्यात् । आश्रयाश्रयिभावश्चात्र जगदाधारतानियामकसम्बन्धसंयोगातिरिक्तसम्बन्धेन विवक्षितोऽतो न सर्वभावपदार्थकालयोः कपालावयवघटयोश्च नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ **नित्यः सम्बन्ध इति** । गगनादिव्यावृत्त्यै परभागः । संयोगव्यावृत्त्यै पूर्वभागः । सद्भिन्नस्वभिन्नसम्बन्धाधेयभिन्नभावत्वं तत्त्वमिति तु परमार्थः । प्रलये जात्यादेः स्वरूपसम्बन्धेन काले वृत्तावपि प्राक् समवायेनाधेयस्य न स्वभिन्नसम्बन्धाधेयभिन्नत्वमन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात् । अवृत्तिव्यावृत्त्यै सद्भिन्नेति विशेषणम् ॥

॥ **परमपरं चेति** । परं व्यापकमपरं व्याप्यमित्यर्थः । यत्सामान्यं यत्सामान्यसमानाधिकरणं सद्यदत्यन्ताभावसमानाधिकरणं तत्तस्य परमित्यर्थः । अत्र यदत्यन्ताभावसमानाधिकरणं यत्सामान्यमित्युक्तौ घटत्वमपि पटत्वापेक्षया परं स्यात् । घटत्वस्यापि पटत्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वात्तदर्थं यत्सामान्यसमानाधिकरणमित्युक्तम् । घटत्वं च न पटत्वसमानाधिकरणमिति नातिप्रसक्तिः । यत्सामान्यसमानाधिकरणं यत्सामान्यमित्युक्तौ पृथिवीत्वमपि द्रव्यत्वापेक्षया परं स्यात् । तस्यापि द्रव्यत्वसमानाधिकरणत्वात् । तदत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यविवक्षायां च नातिप्रसङ्गः । पृथिवीत्वस्य द्रव्यत्वात्यन्ताभावासमानाधिकरणत्वाज्जातिपरसामान्यपदोपादानाज्जातिव्यापकत्वनिर्वचनमेवेदं न तु व्यापकत्वमात्रलक्षणम् । प्रमेयत्वाभिधेयत्वादावव्याप्तिप्रसङ्गात् । द्रव्यत्ववत्त्वस्य पृथिवीत्वव्यापकत्वप्रसङ्गाच्चेत्यवधेयम् । समानाधिकरणसामान्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं चापरत्वम् । अत्र चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं सत्त्वादिसाधारणमत उक्तं सामान्यसमानाधिकरणेति । एवं जलत्वाद्यपि पृथिवीत्वादिव्याप्यं स्यात् । अत उक्तं समानाधिकरणेति । व्याप्यत्वाभिमतस्य समानाधिकरणं सामान्यं सत्तातत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिव्याप्यमित्यर्थः ।

SGDF

यद्वाऽऽकाशादावतिव्याप्तिवारणाय समानाधिकरणेति । व्याप्यत्वाभिमतसमानाधिकरणेत्यर्थः । आकाशस्य चावृत्तेः समानाधिकरणं नास्त्येव सामान्यस्य । यत्सामान्यं यत्सामान्यसमानाधिकरणं सद्यदत्यन्ताभावसमानाधिकरणं तत्तस्यापरमिति वेति न किञ्चिदनुपपन्नम् । क्रमेणोभयमुदाहरति ॥ **तत्रेति** । सत्तासामान्यं परमिति व्यवहर्तव्यमित्यर्थः । अतो न व्यापकत्वे साध्ये प्रचुराश्रयत्वं हेतुः साध्याविशिष्ट इति भावः । सत्तायाः परत्वे हेतुमाह ॥ **प्रचुरेति** । द्रव्यत्वापेक्षयाऽधिकाश्रयत्वादित्यर्थः । अपरं द्रव्यत्वादीत्यापदेन गुणत्वादेः परिग्रहः ॥ **अनुवृत्तिमात्रहेतुत्वेनेति** । परस्परविशिष्टेषु द्रव्यगुणकर्मस्वविशिष्टस्वसम्बन्धात्स्वरूपानुवृत्तिप्रत्ययमात्रहेतुत्वेनेत्यर्थः । मात्रशब्देन स्वाश्रये इतरव्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वव्यावृत्तिः । यद्यप्यत्र सत्ताया अप्यभावात्स्वाश्रये व्यावृत्तिबोधकत्वमस्त्येवेत्यनुवृत्तिप्रत्ययमात्रहेतुत्वं न युक्तम् । न च भावाद्व्यावृत्त्यबोधकत्वं विवक्षितम् । सामान्यादावौपपत्तिकसत्ताव्यतिरेकानिश्चये ततोऽपि व्यावृत्तिधीहेतुत्वात् । तथाऽपि जातिमद्व्यक्तिप्रतियोगिकव्यावृत्त्यबोधकत्वेन सत्तासामान्यमेव न विशिष्ट इत्यत्र तात्पर्याददोष इति ध्येयम् ॥ **व्यावृत्तेरपीति** । अनुवृत्तिसमुच्चयार्थोऽत्रापिशब्दः । तत्र द्रव्यत्वं परस्परविशिष्टेषु पृथिव्यादिष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यं जातिमद्भ्यो गुणकर्मभ्यो व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वाच्च विशेषः। गुणत्वमपि परस्परविशिष्टेषु रूपरसादिष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यं जातिमद्भ्यो द्रव्यकर्मभ्यो व्यावृत्तिबोधकत्वाच्च विशेषः । कर्मत्वमपि परस्परविशिष्टेषूत्क्षेपणादिष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यं जातिमद्भ्यो द्रव्यगुणेभ्यो व्यावृत्तिबोधकत्वाच्च विशेष इति भावः ॥ **तेऽन्त्या इति** । अनेनान्ते भवा अन्त्या इति निर्वचनं सूचितम् । ननु द्रव्यादिव्यावर्तकाभावेऽपि ये व्यावर्तका भवन्ति तेषां व्यावृत्तिहेतुत्वाद्विशेषत्ववदनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यरूपताऽपि स्यात्तत्कथं केवलविशेषत्वमित्यतो भवेदेवं यद्यनुवृत्तप्रत्ययहेतुताऽपि स्यान्न चैतदस्तीत्याशयेनाह ॥ **अत्यन्तेति** । व्यावृत्तिबुद्धिमात्रहेतव इत्यर्थः । अव्यावर्तकत्वादित्युपलक्षणम् । परस्परविशिष्टेष्वपि पिण्डेषु दण्डी दण्डीत्यनुवृत्तप्रत्ययहेतुत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । भ्रमणरेचनादीनां गमन एवान्तर्भावमभिप्रेत्य क्रियापदं व्याख्याति ॥ **क्रिया इत्यादि** । क्रिया अनित्याश्चेत्यत्र क्रियाणामुभयरूपत्वाभावेन चशब्दस्य नित्यत्वसमुच्चायकत्वस्य बाधितत्वादवधारणार्थत्वेन तं व्याचष्टे ॥ **चशब्दोऽवधारण इति** । अवधारणव्यावर्त्यमाह ॥ **नेति** । ननु ध्वंसाप्रतियोगित्वतत्प्रतियोगित्वरूपनित्यत्वानित्यत्वयोरेकत्र विरुद्धत्वात्कथं

गुणद्रव्ये द्विरूपके इति द्रव्यगुणयोर्नित्यानित्यत्वरूपत्ववर्णनमित्यतो नात्राव्यवस्थया तयोर्नित्यानित्यरूपत्वमभिप्रेतं येनविरोधः स्यात्किन्तु किञ्चिन्नित्यं किञ्चिदनित्यमिति व्यवस्थयैवेति नानुपपत्तिरिति भावेनाह ॥ **तथा हीति** । तत्र कानि तानि द्रव्याणि कथं च तत्र व्यवस्थया नित्यानित्यत्वमित्यतस्तदुभयं दर्शयति ॥ **द्रव्याणीत्यादिना** । एवं द्रव्यस्योभयरूपतामुपदर्श्य गुणानामप्युभयरूपतां के ते गुणाः कथं तत्र व्यवस्थया नित्यानित्यत्वमित्याशङ्काद्वयनिरासाय दर्शयति ॥ **गुणाश्चेति** । अत्र गुणाश्च रूपरसगन्धादयस्ते चेति योज्यम् ॥ **अनित्यद्रव्येति** । पार्थिवादिद्व्यणुकादिरूपेत्यर्थः ॥ **पार्थिवपरमाणाविति** । अत्र परिमाणं मुख्यमतेन पारिमाण्डिल्यमेवाभिमतमेकदेशिमतेन ह्रस्वत्वमपि । एवमेवोत्तरत्रापि ॥ **आप्ये चेति** । अत्र परमाणावित्यनुवर्तते । एवमेव तैजसे वायवी चेत्युत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ **आकाशे चेति** । अत्र परिमाणं मुख्यमतेन परममहत्त्वमेवैकदेशिमतेन तु दीर्घत्वमपि । एवमेव कालदिगात्मस्वपि द्रष्टव्यम् । बुद्ध्यादिषु नवसु संस्कारो भावना ॥ **विशेष इति** । ज्ञानेच्छाप्रयत्नैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानि नित्यानि । अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागा अनित्या इत्येवंरूपो विशेषो नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छमित्येतद्ग्रन्थव्याख्यानावसरेऽभिहित इत्यर्थः ॥ **मनसि चेति** । अत्रापि परिमाणं पारिमाण्डिल्यमेव मुख्यमतेनाभिमतमेकदेशिमतेन ह्रस्वत्वमपि । अत्र संस्कारो वेगः ।

अ०—कार्ये गुणक्रियाणां तु समवाय्यन्यकारणम् ॥ कारणस्था गुणाद्यास्तु संयोगो द्रव्यकारणम् ॥ एवं स्थितेऽपि सिद्धान्ते विशेषस्तत्र कल्पितः ॥ द्व्यणुके परमाणौ च ह्रस्वत्वं परिमण्डलम् ॥ न कारणं कार्यगुणे वैरूप्यं तत्र कारणम् ॥ इत्याहुस्तान् ।

सु०—एवं कार्याकार्यविभागमुक्त्वा यस्य यदसमवायिकारणं तदाह ॥ **कार्ये इति** । कार्यकारणग्रहणमुपलक्षणम् । ततश्च कार्येऽकार्ये च द्रव्ये जायमानानां गुणानां समवायिकारणसमवायिकारणस्थाः समवायिकारणस्थाश्च गुणाः समवायिकारणस्थं कर्म च समवाय्यन्यकारणसमवायिकारणम् । कर्मणश्च समवायिकारणस्था गुणा एवासमवायिकारणमिति योज्यम् । आद्यस्तुशब्दो द्रव्याद्विशेषं द्योतयति । द्वितीयस्य द्रव्यकारणं त्वित्यन्वयः । यद्वा द्वावप्यनुक्तसमुच्चयार्थौ । तच्चोक्तम् । तथा हि । कार्यगतानां रूपरसगन्धस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वोत्तरसंयोगविभागगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगानां कारणगता रूपादयोऽसमवायिकारणम् । पार्थिवपरमाणुगतानां रूपरसगन्धस्पर्शानां पार्थिवतैजसपरमाणुगतद्रवत्वस्य तद्गत एव तेजस्संयोगः । सर्वत्रानेकत्वानेकपृथक्त्वयोराश्रयगतैकत्वैकपृथक्त्वानि । संयोगविभागवेगानामाश्रयगतं कर्म । परत्वापरत्वयोराश्रयगतौ दिक्कालसंयोगौ । आत्मविशेषगुणानामात्मगतो मनस्संयोगः । शब्दस्याकाशगताः संयोगविभागशब्दाः । कर्मणश्चाश्रयगता गुरुत्वद्रवत्ववेगसंयोगा इति । द्रव्यस्य तु समवायिकारणानामवयवानां संयोगोऽसमवायिकारणमिति । उक्तस्य क्वचिदपवादमाह ॥ **एवमिति** । कारणगतं परिमाणं कार्यगतस्य परिमाणस्यासमवायिकारणमित्येवं सामान्यतः सिद्धान्ते स्थितेऽपि तत्र परिमाणविशेषे विशेषोऽन्यथाभावः कल्पितो वैशेषिकैः कथमित्यत आह ॥ **द्व्यणुक इति** । चतुर्विधं परिमाणम् । अणुत्वं महत्त्वं ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं च । तत्राणुत्वं द्विविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं चतुर्विधपरमाणौ मनसि च । पारिमाण्डिल्यमिति चोच्यते । अनित्यं द्व्यणुक एव । महत्त्वमपि द्विविधं नित्यानित्यभेदात् । नित्यमाकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम् । अनित्यं त्र्यणुकादौ कार्यद्रव्ये । ह्रस्वत्वं द्व्यणुक एव । दीर्घत्वं त्र्यणुकादिकार्यद्रव्य एव । केचित्परमाणावपि ह्रस्वत्वं गगनादावपि दीर्घत्वमभ्युपयन्ति । तत्र द्व्यणुके वर्तमानं ह्रस्वत्वम् । उपलक्षणमेतत् । अणुत्वं च कार्यगुणे द्व्यणुककार्यत्र्यणुकपरिमाणे । विषयसप्तमीयम् । त्र्यणुकमहद्दीर्घत्वयोरसमवायिकारणं न भवति । तथा परमाणौ वर्तमानं पारिमण्डलं पारिमाण्डिल्यं परमाणुकार्यद्व्यणुकगुणस्य ह्रस्वत्वस्याणुत्वस्य चासमवायिकारणं न भवति । त्र्यणुकादिगतं तु महत्त्वं दीर्घत्वं च चतुरणुकादिपरिमाणं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येवेति । कस्मादेवं कल्पितमित्यत आह ॥ **वैरूप्यामिति** । तत्र द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणानां त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणानि प्रति कारणत्वाभावे वैरूप्यं विजातीयत्वं कारणम् । सजातीययोरेव हि तन्तुपटपरिमाणयोः कार्यकारणभावो दृष्टः । तथा च प्रयोगः । द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणे न कार्यकारणभाववती विजातीयपरिमाणत्वात् । व्यतिरेकेण तन्तुपटपरिमाणवत् । एवं परमाणुद्व्यणुकपरिमाणयोरपि द्रष्टव्यम् । परमाणोरणुत्वं द्व्यणुकाणुत्वस्य कारणमस्त्विति चेन्न । तत्रापि नित्यं परिमाणत्वस्य परमाणुत्वस्य च वैरूप्यस्य सत्त्वात् ।

SGDF

मु० टि०
॥ ६९ ॥

एवंश्चद्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणानां किमसमवायिकारणमित्यत आह ॥ **वैरूप्यामिति** । अनेकत्वमित्यर्थः । ईश्वरबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्ना परमाण्वोर्द्वित्वसङ्ख्या द्व्यणुकेऽणुत्वं ह्रस्वत्वं च करोति । द्व्यणुकेषु चोत्पन्ना त्रित्वसङ्ख्या त्र्यणुके महत्त्वं दीर्घत्वं च करोतीति ॥ छ ॥

शे० चं०
द्वि० द्वि०
अ० ६

टि०—॥ **यस्येति** । गुणक्रिया द्रव्यरूपस्येत्यर्थः । नन्वत्र कार्यगतगुणकर्मणां कारणस्था गुणा असमवायिकारणमित्युक्त्या कार्यगतस्य गुणादेः कार्यकारणस्था गुणा असमवायिकारणमित्यर्थो लभ्यते । कार्यपदसमभिव्याहारेण सामान्यपरस्यापि कारणपदस्य कार्यसमवायिकारणपरतया कारणस्था इत्यनेन कार्यसमवायिकारणस्थत्वलाभात् । तथा चाकार्यगतगुणानामसमवायिकारणानुक्तिप्रसङ्ग इत्यतो भवेदेतदेवं यद्यत्र कार्यकारणपदे कार्यकारणमात्रपरे स्याताम् । न चैतदस्ति । किन्नाम कार्यपदमत्र कार्यस्येवाकार्यस्याप्युपलक्षणया ग्राहकं कारणपदं च कारणस्येवाश्रयस्याप्युपलक्षणया ग्राहकम् । ततश्च कार्यगतगुणादीनां कार्यकारणस्था गुणा अकार्यगतगुणादीनां च तदाश्रयगुणा असमवायिकारणमित्यर्थपर्यवसानान्नानुक्तिदोष इत्याशयवानाह ॥ **कार्यकारणग्रहणमिति** । समवायिकारणसमवायिकारणस्था इति तु पर्यवसन्नार्थाभिप्रायेणोक्तम् । कार्यपदसमभिव्याहारेणैवोक्तार्थपर्यवसानात् । शाब्दार्थानुसारेण कारणस्थशब्दस्य समवायिकारणस्थमात्रार्थकत्वेन तदयोगादिति ध्येयम् ॥ **तथा समवायिकारणस्था इति** । आश्रयगता इत्यर्थः । यद्यप्यत्राश्रयगता इत्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽपि स्वगतगुणादिकं प्रति स्वस्य समवायिकारणत्वाभिप्रायेण समवायिकारणस्था इत्युक्तमिति ध्येयम् ॥ **कर्मणश्चेति** । कार्येऽकार्ये च जायमानस्येत्यनुवर्तते । कर्मणश्च समवायिकारणस्था गुणा एवासमवायिकारणमित्ययमेव वैशेषिकाणां मुख्यः सिद्धान्तः । कार्यगतकर्मणां तु कारणगतगुणकर्मणां कारणैकार्थप्रत्यासत्त्यादिना समवायिकारणमिति । तत्त्वप्रकाशिकायां तु वैशेषिकैकदेशिमतोपन्यासान्नास्य तेन विरोध इत्यवधेयम् । कार्यगतकर्मणां कारणगतगुणकर्मणी कारणैकार्थप्रत्यासत्त्यादिनेत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा कार्यैकार्थप्रत्यासत्तेरेव कारणपदेन च कर्म समवायिकारणस्यैव तत्र ग्रहणादयमेव तत्त्वप्रकाशिकार्थ इत्यप्याहुः । आद्यत्वेन कर्मविशेषणादाद्यकर्मासमवायिकारणत्वं गुणानामेवेत्येतद्ग्रन्थाभिप्रायः । आद्यद्वितीयादिकर्मसाधारण्येन तद्गुणकर्मणोः कर्मासमवायिकारणत्वमिति टीकाऽ (तत्त्वप्रकाशिका) भिप्राय इत्यविरोध इत्यप्याहुः । कर्मसमवायिकारणगतगुणकर्मणीति वाऽर्थः । तथा च कर्मण ॥ ६९ ॥

आश्रयगता गुणा गुरुत्वद्रवत्ववेगसंयोगाः कर्म च कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणम् । द्वितीयादिपतनस्यन्दनादिकं तृतीयादिपतनस्यन्दनादिकं प्रत्यसमवायिकारणमिति मतावष्टम्भेन तत्र कर्मग्रहणं कृतम् । वैशेषिकमतेऽपि तृतीयादिपतनस्य स्यन्दनादिकं प्रति वेगस्यैवासमवायिकारणत्वं न द्वितीयादिपतनादेरित्याभिप्रेत्यात्र कर्मग्रहणं न कृतम् । अत एवात्र कर्मणश्चाश्रयगता गुरुत्वद्रवत्ववेगसंयोगा एवासमवायिकारणमित्यग्रे वक्ष्यतीति ध्येयम् । कार्यकारणग्रहणस्य तन्मात्रपरत्वमङ्गीकृत्य पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । कार्ये गुणाक्रियाणां त्वित्याद्यतुशब्देनाकार्यगतगुणादिरूपानुक्तसमुच्चयात्कारणस्था गुणाद्यास्त्विति द्वितीयतुशब्देन चाश्रयगतगुणादिरूपानुक्तसमुच्चयात्कार्यगतगुणादीनां कारणकारणस्था गुणाद्या अकार्यस्थगुणादेराश्रयस्था गुणा असमवायिकारणमित्यर्थलाभान्नोक्तदोष इति भावः । किं तदनुक्तं यत्समुच्चायकत्वं तुशब्दद्वयस्येत्यतः कार्येऽकार्ये चेत्यादिना तदुक्तमेवेत्याह ॥ **तच्चोक्तमिति** ॥ **उत्तरसंयोगेति** । उत्तरत्वं संयोगविभागयोर्विशेषणम् । संयोगविभागवेगानामाश्रयगतं कर्मासमवायिकारणमिति वक्ष्यमाणत्वेन कर्मणोऽप्यसमवायिकारणत्वान्न कारणगतसंयोगादेः कार्यगतसंयोगादिकं प्रत्यसमवायिकारणतयोक्तिर्युक्तेत्यतः कर्मण आद्यसंयोगाद्यसमवायिकारणत्वेऽपि संयोगादेजन्यसंयोगादौ कारणगतसंयोगादेरेवासमवायिकारणत्वमिति भावेनोत्तरत्वेन संयोगादिविशेषणं कृतमित्यवधेयम् ॥ **कारणगता रूपादय इति** । अत्र रूपादीनां कारणगतत्ववचनं कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वसूचनार्थमिति बोध्यम् ॥ **तद्गत एवेति** । पार्थिवतैजसपरमाणुगत इत्यर्थः । असमवायिकारणमित्यनुवर्तते । तेजस्संयोगस्य तद्गतत्ववचनं च कार्यैकार्थप्रत्यासत्त्या समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वसूचनार्थम् । एवमुत्तरत्राप्याश्रयगतत्ववचनस्य प्रयोजनमवधेयम् ॥**सर्वत्रेति** । कार्येऽकार्ये चेत्यर्थः । अत्र सर्वत्राप्यसमवायिकारणमित्यनुवर्तते ॥ **संयोगविभागेति** । आद्यत्वेन संयोगविभागविशेषणमत्र द्रष्टव्यम् । वेगपदं चोत्तरवेगपरम् । सर्वत्रेति चानुवर्तते । एवं परत्वापरत्वयोरित्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ **आत्मेति** । क्षेत्रज्ञात्मेत्यर्थः ॥ **कर्मणश्चेति** । अत्रापि सर्वत्रेत्यनुवर्तते । इतिशब्दस्तु विविच्य गुणसमवायिकारणप्रदर्शनसमाप्त्यर्थः । संयोगो द्रव्यकारणमित्यनेन तुरीतन्तुसंयोगसाधारण्येन संयोगस्य द्रव्यासमवायिकारणत्वमुच्यत इति भ्रान्तिं वारयितुं व्याचष्टे ॥ **द्रव्यस्य त्विति** । समवाय्यन्यकारणमिति पूर्वग्रन्थानुरोधात् । अत्र कारणपदमसमवायिकारणपरमिति भावेनाह ॥**असमवायिकारणमिति** । पूर्वो-

SGDF

त्तरग्रन्थयोर्विरोधमाशङ्क्य परिहरति ॥ **उक्तस्येति** । कार्ये गुणक्रियाणां तु समवाय्यन्यकारणं कारणस्था गुणाद्या इत्युक्तस्येत्यर्थः । क्वचित्परिमाणे । तथाऽप्यपवादस्यानेनैवोक्तत्वाद्द्व्यणुक इत्याद्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमेवेत्यतस्तत्कथम्भावशङ्कानिरासाय तत्प्रकारप्रदर्शनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपदर्शनपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तत्कथम्भावशङ्कामुत्थापयति ॥ **कथमितीति** । परिमाणस्यैकरसत्वे वक्ष्यमाणस्य वैरूप्यलक्षणस्य हेतोरसिद्धिप्रसङ्गाद्ध्रस्वत्वं परिमण्डलमिति विचित्रव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च तथानिर्देशेन सूचिततद्विभागकथनपूर्वकं तद्व्यवस्थिततां चोपदर्शयति ॥ **चतुर्विधमित्यादिना** । दीर्घत्वं चेत्यतःपरमितिशब्दोऽध्याहार्यः । अन्यथा प्रत्येकं चातुर्विध्यप्रतीतिप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । परमाणुगताणुत्वस्य द्व्यणुकगताणुत्वं प्रत्यकारणत्वसाधकवैरूप्यहेतोः सिद्ध्यर्थमणुत्वविभागमाह ॥ **तत्राणुत्वमिति** । त्र्यणुकादावाकाशादौ च महत्त्वलाभाय तद्विभागमाह ॥ **महत्त्वमपीति** । त्र्यणुकादावित्यादिपदसङ्ग्राह्यतावच्छेदकं धर्ममाह ॥ **कार्यद्रव्य इति** । एवं परिमाणानां व्यवस्थिततामभिधाय द्व्यणुके परमाणौ चेति मूलानुरोधेन प्रथमतो द्व्यणुकपरिमाणस्य कार्यपरिमाणं प्रत्यकारणत्वोपपादकतया तावत्कारिकाखण्डं योजयति ॥ **तत्रेति** । मूलग्रन्थाद्द्व्यणुकगतह्रस्वत्वस्य द्व्यणुककार्यत्र्यणुकपरिमाणेऽकारणत्वप्राप्तावपि द्व्यणुकगताणुत्वस्य तत्राकारणत्वालाभात्तल्लाभायाह ॥ **उपलक्षणमिति** । त्र्यणुकपरिमाणस्याकारणत्वं प्रत्यधिकरणत्वाभावात्सप्तम्यनुपपत्तिमाशङ्क्याह ॥ **विषयेति** । उक्तापवादस्य परिमाणे क्वाचित्कतां स्फोरयितुं कारणपरिमाणस्य कार्यपरिमाणतामप्युपदर्शयति ॥ **त्र्यणुकादिगतं त्विति** । अप्रयोजकतामाशङ्क्य दृष्टिविरोधस्यैव विपक्षे बाधकत्वान्न तदिति भावेनाह ॥ **सजातीययोरिति** ॥ **एवमिति** । परमाणुद्व्यणुकगतपरिमाणेन कार्यकारणभाववती विजातीयपरिमाणत्वात् । व्यतिरेकेण तन्तुपटपरिमाणवदिति द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **परमणोरणुत्वमिति** । इदं च मुख्यमतमाश्रित्योक्तमेकदेशिमतेन ह्रस्वत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । द्व्यणुकाणुत्वस्येत्युपलक्षणम् । द्व्यणुकह्रस्वत्वस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणं प्रत्यसमवायिकारणान्तरप्रदर्शनार्थं चेदं भाष्यमित्यभिप्रेत्य किं तदुपदर्शनेनेत्यतस्तत्सार्थक्याय तन्निवर्त्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **एवं चेदिति** ॥ **किमिति** । न हि तेन विना परिमाणोत्पत्तिर्युक्ता । भावकार्यस्य कारणत्रयजन्यत्वनियमात् । ततश्च प्रतिकूलतर्कपराहतमुक्तानुमानमिति भावः । अत्र पक्षे वैरूप्यशब्दस्य विजातीयार्थत्वायोगात्प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह ॥ **अनेकत्वमिति** । ॥ ७० ॥

अत्र परमाणुगतद्वित्वसङ्ख्याया द्व्यणुकगतत्रित्वसङ्ख्यायाश्च सङ्ग्रहाय द्वित्वमित्येव वा बहुत्वमित्येव वाऽनुक्त्वाऽनेकत्वमित्येवोक्तम् । अन्यतरमात्राभिधाने द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणासमवायिकारणकथनपरत्वाभावप्राप्त्योक्ताकाङ्क्षानुपरमप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । ननु परमाणुद्व्यणुकयोरतीन्द्रियत्वे तत्रायमेकोऽयमेक इत्यादिरूपापेक्षाबुद्धेरेवायोगेनापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिसङ्ख्योत्पत्तेरयोगात् । न तस्या अपि द्व्यणुकादिपरिमाणासमवायिकारणत्वं सम्भवतीत्यतोऽतीन्द्रियतयाऽस्माकं तत्रापेक्षाबुद्ध्यनुदयेऽपीश्वरस्य तत्सम्भवेन तदपेक्षाबुद्ध्यैवानेकत्वोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयेनोक्तमीश्वरबुद्धिमिति । ईश्वरापेक्षबुद्धिमित्यर्थः । द्व्यणुकेषु चेत्यत्रापीश्वरबुद्धिमपेक्ष्येत्यनुवर्तते ॥ छ ॥

अ०—अथोवाच विद्याधीशः स्वयं प्रभुः ॥ महत्त्वं चैव दीर्घत्वं त्र्यणुकाद्येषु काल्पितम् ॥ तस्माच्च सदृशं कार्यं तत्कार्येषूपजायते ॥ यथा तथैव ह्रस्वत्वात्पारिमाण्डिल्यतोऽपि हि ॥ जायेत सदृशं कार्यं परिमाणं समत्वतः ॥

सु०—एवमुपन्यस्तं मतमपाकर्तुमधिकरणसूत्रमवतारयति ॥ **तानिति** । उवाच महद्दीर्घवद्वेत्यादीति शेषः । प्रबलतर्कोपबृंहितमतनिरासे सामर्थ्यं सूत्रकृतः कथमित्यत उक्तं स्वयं साक्षात्सर्वविद्यानामधीशस्तस्मात्प्रभुरिति । न वैशेषिकादिमतविरोधेनोक्तार्थस्यान्यथात्वं शङ्कनीयम् । तस्योपपत्तिविरुद्धत्वात् । तथा हि । यत्तावदुक्तं द्व्यणुकादिपरिमाणं न त्र्यणुकादिपरिमाणस्यासमवायिकारणमिति । तदुपपत्तिविरुद्धमिति दर्शयन्महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामिति सूत्रं व्याचष्टे ॥ **महत्त्वं चेति** । एवशब्दस्य त्र्यणुकाद्येष्वेवेति कल्पितमेवेति वा सम्बन्धः । त्र्यणुकाद्येषु द्रव्येषु । तस्मात्त्र्यणुकादौ कार्येऽन्त्यावयविव्यतिरिक्ते वर्तमानान्महत्त्वाद्दीर्घत्वात् । चशब्दो वाक्यार्थसमुच्चये । कार्यं परिमाणम् । तत्कार्येषु त्र्यणुकादिकार्येषु चतुरणुकादिषु । तथैवेत्येवशब्देन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यशङ्कामपाकरोति । कार्ये त्र्यणुके द्व्यणुके च । समत्वतः । कार्यपरिमाणत्वादिसाम्यादिति हेतुवचनम् । हिशब्दो व्याप्तिद्योतकः । यद्यपि महदादिशब्दा द्रव्यवचनास्तथाऽपि भावप्रधानत्वात्परिमाणवाचिनो (पि) भवन्तीत्याशयेन महत्त्वमित्याद्युक्तम् । सूत्रकृतश्च भावप्राधान्येनोक्तिः कणादसूत्रानुसारेण । कारणबहुत्वात्कारणमहत्त्वात्प्रचयविशेषाच्च महदित्यादि हि तत् । महद्दीर्घवदिति षष्ठ्यर्थे वतिः ।

विभक्तिविपरिणामेन वा सकाशादित्यध्याहारेण वा तस्मादित्युक्तम्। अत्रैतावदादौ वक्तव्यम्। यथा तस्मात्कार्येषु कार्यमुपजायते तथैव ह्रस्वत्वात्पारिमाण्डिल्यतोऽपि कार्ये परिमाणं जायेत समत्वतो हीति। एतदुक्तं भवति। त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणं स्वाश्रयसमवायिकारणपरिमाणजम्। कार्यपरिमाणत्वाच्चतुरणुकादिपरिमाणवत्। द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणं परिमाणारम्भकं द्रव्यसमवायिकारणपरिमाणत्वात्। त्र्यणुकपरिमाणवत्। त्र्यणुकद्व्यणुके वा परिमाणारम्भ्यपरिमाणवती। कार्यद्रव्यत्वाच्चतुरणुकादिवत्। द्व्यणुकपरमाणू परिमाणासमवायिकारणपरिमाणवन्तौ द्रव्यसमवायिकारणत्वात्। त्र्यणुकवदिति। न च विवक्षितार्थासिद्धिः। अन्यथाऽनुपपत्त्या तत्सिद्धेः। न च यत्र केवलेन प्रचयेन परिमाणमारभ्यते तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्। तस्यापि पक्षतुल्यत्वात्। न चैवं सति बाधः। प्रचयकारणताया अनिवारणात्। न चोभयकारणत्वकल्पने गौरवदोषः। द्वयोरपि क्लृप्तशक्तित्वात्। द्व्यणुकपरिमाणं त्र्यणुकपरिमाणाजनकम्। परमाणुपरिमाणं च द्व्यणुकपरिमाणाजनकम्। परिमाणत्वात्। पटपरिमाणवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षतेति चेन्न। तत्समवायिकारणपरिमाणत्वाभावस्योपाधित्वात्। त्र्यणुकपरिमाणं चतुरणुकपरिमाणाजनकम्। परिमाणत्वात्पटपरिमाणवदित्याद्याभाससमानयोगक्षेमत्वाच्च। परमाणुपरिमाणं परिमाणानारम्भकं नित्यपरिमाणत्वात्। गगनपरिमाणवदित्यपि न। द्रव्यसमवायिकारणपरिमाणत्वाभावस्योपाधित्वात्। आप्यपरमाणुरूपं रूपानारम्भकं नित्यत्वात्। गगनपरिमाणवत्। परमाणवो द्रव्यानारम्भका नित्यत्वाद्गगनवदित्याद्याभासतुल्यत्वाच्च। एतेन परमाणुद्व्यणुकपरिमाणे परिमाणानारम्भके अणुत्वान्मनःपरिमाणवदित्यपि परास्तम्। न चानणुत्वमुपाधिः। वक्ष्यमाणन्यायेन परिमाणावान्तरजातेरपाकरणात्। पक्षीकृताद्ध्रस्वत्वादव्यावृत्तेश्च। ननु च त्र्यणुकादिपरिमाणं चतुरणुकादिपरिमाणं च सजातीयमिति युक्तस्तत्र कार्यकारणभावः। द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणयोस्तु विजातीयत्वात्कथं तथात्वमित्यतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सदृशमित्युक्तम्। यथा त्र्यणुकादिपरिमाणाच्चतुरणुकादौ सजातीयं परिमाणमुत्पद्यते। तथा द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणादपि त्र्यणुकादौ सजातीयपरिमाणोत्पादस्यैव सिसाधयिषितत्वान्न दोष इत्यर्थः। ननु च त्र्यणुकादौ महत्त्वदीर्घत्वे द्व्यणुकादौ त्वणुत्वह्रस्वत्वे प्रमाणासिद्धे। तत्कथं

SGDF

साजात्यसाधने बाधो न भवेदित्यत उक्तं महत्त्वं चेति। कल्पनैवैषा वैशेषिकाणां न तु परिमाणावान्तरजातिभेदे प्रमाणमस्ति । किन्नाम परिमाणमेकजातीयमेवोत्कर्षापकर्षवदिति भावः । अनेन वैरूप्यस्यासिद्धिरुक्ता वेदितव्या ।

टि०—महद्दीर्घवद्वेत्याद्यधिकरणेनैव तन्निरासेन तानथोवाचेत्याद्युत्तरभाष्यस्योपन्यस्तनिरासकस्वाभावान्महत्त्वं चैव दीर्घत्वमित्यादिनैव सूत्रार्थकथनेनास्य सूत्रव्याख्यानरूपत्वाभावाच्च वैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्यार्थकथनादिरूपेण व्याख्यानस्यानेकप्रकारत्वादस्य चार्थकथनरूपत्वाभावेऽपि परमतनिरासार्थं प्रवृत्तैतदधिकरणावतरणरूपतया तद्रूपव्याख्यानत्वसम्भवान्न वैय्यर्थ्यमित्याशयेन तत्परतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **एवमिति** । तानथोवाचेत्यत्रेदमुवाचेत्यनुक्त्या किमुवाचेत्याकाङ्क्षाया अनुपरमान्महत्त्वं चेत्यादियोजनायां चास्य भाष्यकृद्वाक्यत्वेन सूत्रकारवाक्यत्वाभावेनास-दनुवादत्वप्रसङ्गात्साकाङ्क्षतया वाक्याभासत्वशङ्कामपाकर्तुमपेक्षितं पूरयति ॥ **महद्दीर्घवद्वेत्यादीति शेष इति** । ननु तानथोवाच सूत्रकृदित्येतावतैव सूत्रस्यावतरणसिद्धेर्विद्याधीश इत्यादिभाष्यांशवैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्य निरासकत्वोपयोगिसामर्थ्योपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं निरासकत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **प्रबलेति** ॥ **साक्षादिति** । परोपदेशमनपेक्ष्येत्यर्थः । ननु वैशेषिकमतनिरासार्थमेतदधि-करणमित्ययुक्तम् । तन्निरासस्य निष्प्रयोजनत्वेनास्य तादर्थ्यायोगात् । न च तदसामञ्जस्यज्ञापनमेव तन्निरासप्रयोजनमिति वाच्यम् । तज्ज्ञापन-स्यापि प्रयोजनाभावात् । भावेऽपि सूत्रेष्वसामञ्जस्ये हेतोरनुक्तत्वेन सूत्राणां तन्निरासकत्वासम्भवात् । ततश्चाधिकरणस्य तदर्थत्वायोगात्तद्व्याख्यान-परोत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यतोऽतश्चायमविरुद्धः समन्वय इति वैशेषिकादिसमयस्यानुपादेयत्वे फलोपदर्शनपरोत्तरग्रन्थानुरोधेनासामञ्जस्योपपादनफलं तदुपपादकं हेतुं चोपर्येव दर्शयंस्तत्सिद्धेश्च विषयविशेषे उपपत्तिविरोधप्रतिपादनपरसूत्रसाध्यत्वेन सूत्राणामुपपत्तिविरुद्धत्वरूपहेतुसमर्थनार्थत्वात्समय-निरासार्थत्वसिद्धेर्न तद्व्याख्यानपरोत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य कथमेतेषां सूत्राणां विषयविशेषे उपपत्तिविरोधोपदर्शकत्वमित्यतोऽस्य सूत्रस्य ताव-द्दर्शयन्नेव तद्व्याख्यानपरतया महत्त्वं चेत्युत्तरभाष्यं सङ्गमयति ॥ **न वैशेषिकादिमतविरोधेनेति** । महत्त्वं चैवेत्येवकारस्य वैय्यर्थ्यविरुद्धार्थत्वा-भ्यां यथावस्थितान्वयायोगाद्भिन्नक्रमतया तत्सम्बन्धमाह ॥ **एवशब्दस्येति** । अतिप्रसङ्गनिरासाय त्र्यणुकाद्येष्वित्याद्यशब्दसङ्ग्राह्यतावच्छेदकं

SGDF
Sri Gangadharan ... Foundation

धर्ममाह ॥ **द्रव्येष्विति** । आकाशादिकार्यस्य द्रव्यस्यैवाप्रसिद्ध्या तद्गतमहत्त्वदीर्घत्वयोराकाशादिकार्ये स्वसदृशपरिमाणानारम्भकत्वेन तस्मादित्यनेन त्र्यणुकादिरूपकार्याकार्यद्रव्यमात्रगतपूर्ववाक्यप्रकृतमहत्त्वदीर्घत्वपरामर्शायोगाद्घटपटादिरूपान्त्यावयविनिष्ठमहत्त्वदीर्घत्वयोरपि तत्कार्ये स्वसदृशपरिमाणानारम्भकत्वेन त्र्यणुकादिकार्यद्रव्यमात्रमहत्त्वदीर्घत्वयोरपि परामर्शायोगाद्योग्यतयाऽनन्त्यावयविकार्यद्रव्यमात्रनिष्ठमहत्त्वादेरेवायं परामर्श इति भावेन त्र्यणुकादौ कार्येऽन्त्यावयविव्यतिरिक्ते वर्तमानादित्युक्तम् ॥ **वाक्यार्थसमुच्चय इति** । पूर्वार्धरूपवाक्यार्थेन सहैतद्वाक्यार्थस्य समुच्चय इत्यर्थः । वक्ष्यमाणरीत्या पूर्ववाक्योक्तबाधकपरिहारसमुच्चितस्यैवैतद्वाक्योक्तानुमानस्य विवक्षितार्थसाधकत्वादिति भावः । यद्वा तस्मादित्यस्योभयपरामर्शकत्वेन न केवलं महत्त्वात्सदृशं कार्यं तत्कार्येषूपजायते किन्तु दीर्घत्वाच्च सदृशं कार्यं तत्कार्येषूपजायत इति वाक्यार्थसमुच्चय इत्यर्थः ॥ **त्र्यणुकादिकार्येषु चतुरणुकादिष्विति** । इदं च चतुर्भिर्द्व्यणुकैरारब्धं चतुरणुकमिति मतमाश्रित्य चतुर्भिस्त्र्यणुकैरारब्धं चतुरणुकमित्येव च मतमाश्रित्योक्तमिति ध्येयम् । ह्रस्वत्वात्पारिमाण्डिल्यतोऽपि हीति ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामिति सौत्रक्रमानुसारिपूर्वभाष्यक्रमानुरोधेन कार्यं इत्येतत्त्र्यणुकादित्वेन व्याख्याति ॥ **त्र्यणुके द्व्यणुके चेति** । भाष्ये समत्वत इत्यस्य सूत्रव्याख्यानरूपत्वाद्वैय्यर्थ्यमाशङ्क्य सूत्रेऽपेक्षितहेतुसूचनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्सूचितहेतुप्रदर्शनपूर्वकं हेतुकथनपरतया तद्योजयति ॥ **समत्वत इत्यादिना** ॥ **व्याप्तिद्योतक इति** । तथा चापेक्षितानुमानाङ्गव्याप्तिद्योतनार्थत्वान्न भाष्ये हिशब्दो व्यर्थ इति भावः । सूत्रे महदादिशब्दप्रयोगात्तदनुरोधेन भाष्येऽपि महदित्याद्येव प्रयोक्तव्यत्वान्महत्त्वमित्याद्युक्तिः सूत्राननुसारिणीत्याशङ्क्य सूत्रभाष्ययोरपि संवादं दर्शयति ॥ **यद्यपीत्यादिना** ॥ **द्रव्यवचन इति** । अत्रैव प्रयोगप्रत्ययप्राचुर्यादिति भावः । भावप्रधानत्वाल्लक्षणया भावप्रतिपादनत्वात् परिमाणवाचिनः परिमाणपराः । तत्रापि प्रयोगप्रत्यययोः सत्त्वादिति भावः । नन्वेवं स्वायत्तन्यायविरोध इत्याशङ्क्य स्वोक्तेः कणादिसूत्रानुसारित्वज्ञापनार्थत्वेन प्रयोजनसद्भावान्न स इत्याशयेनाह ॥ **सूत्रकृतश्चेति** । किं तत्कणादसूत्रं यदनुसारित्वं सूत्रकृदुक्तेरित्यतस्तदुदाहरति ॥ **कारणबहुत्वादिति** । यद्यपि कारणबहुत्वाच्चेत्येव कणादिसूत्रपाठस्तथाऽपि चकारो महत्त्वप्रचयौ समुच्चिनोति महत्परिमाणमुत्पद्यत इति सूत्रशेष इत्यस्य सूत्रस्य भाष्यकृता व्याख्यातत्वात्तदनुवादोऽयं कृत इति ध्येयम् ।

इत्यादि हि तदित्यादिपदेन महत्यनेकद्रव्यत्वाद्रूपाच्चोपलब्धिरिति पूर्वस्यातो विपरीतमणौ । अणुमहदिति तस्मिन्विशेषभावाद्विशेषाभावाच्चेत्याद्युत्तरस्य च कणादसूत्रस्य परिग्रहः । महत्त्वमित्यादेर्भाष्यस्य महदित्यादिसूत्रविसंवादं परिहृत्य तस्माच्च सदृशमित्यादेर्भाष्यस्य महद्दीर्घवद्वेति सूत्रविसंवादमाशङ्क्य परिहरति ॥ **महद्दीर्घवदिति षष्ठ्यर्थे वतिरिति** । अत्र यद्यपीति शेषः । तत्र तस्येवेति स्मरणादिति भावः । ततश्च सूत्रानुसारेण तस्येति षष्ठीप्रयोग एव भाष्ये युक्त इति भावः ॥ **विभक्तिविपरिणामेनेति** । अत्र तथाऽपीति शेषः । यद्यपि तत्र तस्येवेति सूत्रस्य प्रायिकत्वेनाभियुक्तव्याख्यानमनुरुध्य प्रायिकतामेवाश्रित्य घटवदित्यादिप्रयोगोपपादनं स्वयमन्यत्र कृतम् । तथाऽप्यभिप्रायकत्वं घटवदित्यादिप्रयोगाणां च गौणतामेवाश्रित्य विभक्तिविपरिणामाद्याश्रयणमित्यवधेयम् । एवं पञ्चम्यर्थे षष्ठ्यङ्गीकारे सुब्विभक्तौ लक्षणा भवतीति षष्ठ्यर्थतामेवाश्रित्यानन्वयपरिहाराय योग्यमपेक्षितं पूरयति ॥ **सकाशादित्यध्याहारेण वेति** । यथातथैव ह्रस्वत्वादित्यादेरेव प्रयोगप्रकारस्यासम्भवात्तत्सूचकत्वाभिप्रायेऽपि सूचितप्रयोगस्यैकत्वप्रतीतेस्तदनेकत्वलाभाय तत्तात्पर्यमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । तत्र प्रथमतः कार्यपक्षकं प्रयोगमाह ॥ **त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणमिति** । अत्र त्र्यणुकपरिमाणपक्षकमेकं द्व्यणुकपरिमाणपक्षकं चापरमित्यनुमानद्वयमभिमतम् । कारणपक्षकं प्रयोगमाह ॥ **द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणमिति** । अत्रापि द्व्यणुकपरिमाणपक्षकमेकं परमाणुपरिमाणपक्षकं चान्यादित्यनुमानद्वयमभिमतम् । कार्याश्रयपक्षकं प्रयोगमाह ॥ **त्र्यणुकद्व्यणुके इति** । अत्रापि त्र्यणुकपक्षकमेकं द्व्यणुकपक्षकं चान्यदित्यनुमानद्वयमभिमतम् । कारणाश्रयपक्षकमपि प्रयोगमाह ॥ **द्व्यणुकपरमाणू इति** । अत्रापि द्व्यणुकपक्षकमेकं परमाणुपक्षकं चान्यादित्यनुमानद्वयमभिमतम् । अत्र त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणद्वयस्य द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणद्वयस्य त्र्यणुकद्व्यणुकयोर्द्व्यणुकपरमाण्वोश्चैकीकृत्य । पक्षतया निर्देशस्त्वन्यतरपक्षप्रयोगेऽन्यतरस्य पक्षतुल्यत्वोपदर्शनेन तत्र व्यभिचारनिरासार्थ इति ध्येयम्। सम्मतं चैतद्ग्रन्थकारस्य। उत्तरत्र द्व्यणुकपरिमाणं त्र्यणुपरिमाणाजनकं परमाणुपरिमाणं च द्व्यणुकपरिमाणाजनकं परिमाणत्वाद्घटपरिमाणवदिति तत्तत्परिमाणपक्षकप्रतिपक्षमुद्भाव्य तन्निरासात् । अन्यथा द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणे इत्युभयपक्षीकारेणैव तदुद्भावनप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम्। इतीत्यस्यैतच्छब्देन सम्बन्धः॥**न च विवक्षितार्थेति**। त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणं स्वाश्रयसमवायिकारणपरिमाणजमिति प्रथमानुमानस्य त्र्यणुका-

SGF

दिपरिमाणस्य द्व्यणुकादिपरिमाणजन्यत्वसाधकतया प्रकृतोपयोगेऽपि द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणं परिमाणारम्भकमिति द्वितीये द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणयोः परिमाणारम्भकत्वमात्रसिद्धावपि त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणासमवायिकारणत्वस्यासिद्ध्या त्र्यणुकद्व्यणुके परिमाणारभ्यपरिमाणवतीति तृतीये त्र्यणुकद्व्यणुकयोर्यत्किञ्चित्परिमाणवत्त्वमात्रसिद्धावपि तयोर्द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणारभ्यत्वस्यासिद्ध्या द्व्यणुकपरमाणू परिमाणासमवायिकारणपरिमाणवन्ताविति चतुर्थे द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणस्य परिमाणान्तरासमवायिकारणत्वसिद्धावपि त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणासमवायिकारणत्वस्यासिद्ध्या विवक्षितार्थासिद्धिरिति न च वाच्यमित्यर्थः ॥ **अन्यथाऽनुपपत्तेरिति** । द्वितीयचतुर्थानुमानयोर्द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणयोरसमवायिकारणत्वसिद्धिरन्यथा तत्पर्यवसानानुपपत्तेस्त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणासमवायिकारणतामादायैव पर्यवस्यति । तृतीयानुमानेऽपि त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणयोः परिमाणारभ्यत्वासिद्धिरन्यथा तत्पर्यवसानानुपपत्तेर्द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणारभ्यत्वमादायैव पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ **न च यत्रेति** । तूलपिण्डादावित्यर्थः । प्रचयो नाम प्रशिथिलावयवसंयोगः । तथा चाद्यस्य हेतोस्तूलपिण्डपरिमाणे द्वितीयस्य तूलपिण्डावयवपरिमाणे तृतीयस्य तूलपिण्डे चतुर्थस्य तूलपिण्डावयवे व्यभिचार इति च नेत्यर्थः ॥ **तस्यापीति** । उक्तस्य तत्तदनुमानव्यभिचारोदाहरणस्य तत्तदनुमानपक्षतुल्यत्वादित्यर्थः । लाघवतर्कसहकृतप्रचयकारणताग्राहकप्रमाणेन प्रचयमात्रकारणताग्राहिणा परिमाणजन्यत्वाभावबोधनात्तत्साधने बाध इत्याशयेन गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **न चैवमिति** । जन्यपरिमाणत्वावच्छिन्ने कारणपरिमाणजन्यत्वस्य व्याप्तिबलेनावधारणात्परिमाणोत्कर्षस्य प्रचयाभावेऽसम्भवेन प्रचयस्यापि तत्कारणत्वावधारणादुभयोरपि कारणत्वस्य प्रामाणिकतया तद्बाधितत्वाल्लाघवतर्कानुत्थानेन तत्सहकारासिद्धेः प्रचयकारणताग्राहकस्य तत्कारणतामात्रग्राहकतया तन्मात्रकारणत्वाग्राहकत्वादबाध इत्याशयेन गूढाभिसन्धिरेवोत्तरमाह ॥ **प्रचयकारणताया इति** । पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **न चेति** । सिद्धान्त्यपि तमुद्घाटयति ॥ **उभयोरपीति** ॥ **तत्समवायिकारणेति** । यद्यपि प्रतिपक्षे नोपाधिर्दोषः । उपाधेः प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषणत्वात्प्रतिपक्षस्य च पूर्वमेव सिद्धत्वात् । अन्यथा तदुद्भावनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथाऽपि स्वपक्षसाधनार्थमेकं परसाधनप्रतिरोधार्थमपरमिति सार्थक्यादन्यायो ह्येकेन बहूनां प्रतिरोधः । उक्तं च द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च स्वभावत इति । सिद्धं चैतल्लोकशास्त्रयोरुक्तं हि प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्ताविति न्यायभाष्य-

SGDF

व्याख्यानावसरे न्यायवार्तिकेऽपि । प्रमाणेन प्रमाणाभ्यां प्रमाणैरिति सम्प्लवोऽवगम्यत इति । न्यायवार्तिकटीकायां च दार्ढ्यार्थिकपरस्परसंवादरूपसम्प्लवावसर इतीत्यवधेयम् । यद्वाऽङ्गीकारवादोऽयमत एवात्रापरितोषाद्दोषान्तरमाह ॥ **त्र्यणुकपरिमाणमित्यादिना** ॥ **नित्यपरिमाणत्वादिति** । त्र्यणुकादिपरिमाणे व्यभिचारनिरासार्थं पूर्वभागः । ननु परिमाणत्वादिति व्यर्थम् । नित्यत्वमात्रस्यैवाव्यभिचारादिति चेन्न । कालादौ व्यभिचारनिरासार्थत्वात् । न च परिमाणानारम्भकत्वं परिमाणासमवायिकारणत्वाभावः । तथा च कालादेरप्यसमवायिकारणत्वाभावेन साध्यसत्त्वादेव न तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । परिमाणकारणत्वाभावमात्रस्यैव साध्यत्वेन तत्सम्भवात् । न चैवं प्रतिपक्षत्वानुपपत्तिः । सामान्याभावस्य विशेषविरोधित्वेन तदुपपत्तेः । यद्वा पूर्वानुमानेऽपि कारणतामात्रस्यैव साध्यत्वेन तदुपपत्तिः । न चैवं विवक्षितासमवायिकारणत्वासिद्धिः । परिमाणकारणत्वसिद्धौ तस्यान्यादृशस्यासम्भवेन परिशेषेणासमवायिकारणत्वस्यैव सिद्धिसम्भवादित्याशय इत्याहुः । वस्तुतस्तु परिमाणानारम्भकत्वं परिमाणासमवायिकारणत्वाभाव एव विवक्षितः । न चैवं कालादावप्युक्तसाध्यत्वेन तत्राव्यभिचाराद्विशेष्यवैय्यर्थ्यमिति वाच्यम् । न ह्यत्र नित्यत्वे सति परिमाणत्वादिति हेत्वर्थः । येन वैय्यर्थ्यं चोद्येत किन्नाम नित्यस्य परिमाणत्वादित्येव । न च वैय्यर्थ्यप्रसक्तिरस्ति । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे तदप्रसरात् । अन्यथा धूमप्रागभावादित्यादावपि धूममात्रस्यैव हेतुत्वोपपत्तेः प्रागभावादित्यस्यानर्थक्यप्रसङ्गादिति ध्येयम्। अङ्गीकृत्य प्रतिपक्षेऽप्युपाधिसद्भावं तमाह ॥ **द्रव्येति** । तदनङ्गीकारेणापि दोषान्तरमाह ॥ **आप्येति** । रूपानारम्भकत्वं चात्र रूपासमवायिकारणत्वाभाव इति न कालादौ व्यभिचार इति ध्येयम् ॥ **द्रव्यानारम्भक इति** । द्रव्यसमवायिकारणत्वाभाव एव साध्य इति कालादौ व्यभिचारो नित्यत्वस्येति भावः ॥ **एतेनेति** । द्रव्यसमवायिकारणपरिमाणत्वाभावस्योपाधित्वेन परमाणवो न द्रव्यारम्भका अणुत्वान्मनोवदित्याभासतुल्यत्वेन चेत्यर्थः । द्व्यणुकपरिमाणं स्वाश्रयसमवायिकारणपरिमाणजं कार्यपरिमाणत्वादिति । द्व्यणुकपरिमाणं परिमाणारम्भकं द्रव्यसमवायिकारणपरिमाणत्वादिति । परमाणुपरिमाणं परिमाणारम्भकं द्रव्यसमवायिकारणपरिमाणत्वादिति । द्व्यणुकं परिमाणारभ्यपरिमाणवत्कार्यद्रव्यत्वादिति । द्व्यणुकं परिमाणासमवायिकारणपरिमाणवद्द्रव्यसमवायिकारणत्वादिति। परमाणुः परिमाणासमवायिकारणपरिमाणवान्द्रव्यसमवायिकारणत्वादिति षट्सु प्रयोगे-

SCDF

षूपाधिमाशङ्क्य निराकरोति ॥ **न चेति** । अत्र नाणुत्वमनणुत्वमिति व्युत्पत्त्याऽणुत्वभिन्नत्वम् । न अणु अनणु तस्य भावोऽनणुत्वम् । अणु द्रव्यभिन्नत्वं चोपाधितयाऽभिप्रेतम् । तत्रोदाहृताद्यप्रयोगत्रयेऽणुत्वभिन्नत्वमुत्तरप्रयोगत्रये चाणुद्रव्यभिन्नत्वमित्यनुसन्धेयम् । तथा हि । स्वाश्रयसमवायिकारणपरिमाणजन्यत्वरूपसाध्यवति चतुरणुकपरिमाणेऽणुत्वभिन्नत्वसत्त्वेन साध्यव्यापकत्वात्कार्यपरिमाणत्वरूपसाधनवति द्व्यणुकपरिमाणे तस्याणुत्वरूपतयाऽणुत्वभिन्नत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वात् । द्वितीयतृतीययोरपि परिमाणारम्भकत्वरूपसाध्यवति त्र्यणुकपरिमाणेऽणुत्वभिन्नत्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वाद्द्रव्यसमवायिकारणपरिमाणत्वरूपसाधनवतोश्च द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणयोरणुत्वरूपतया तयोरणुत्वभिन्नत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वाच्चाणुत्वभिन्नत्वस्योपाधित्वम् । चतुर्थे परिमाणारभ्यपरिमाणत्वरूपोक्तसाध्यवति चतुरणुकादावणुद्रव्यभिन्नत्वसत्त्वेन साध्यव्यापकत्वात् । कार्यद्रव्यत्ववति द्व्यणुकेऽणुद्रव्यत्वात्तस्याणुद्रव्याभिन्नत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वात् । पञ्चमषष्ठयोः परिमाणासमवायिकारणवत्त्वरूपसाध्यवति त्र्यणुके महद्द्रव्यत्वात्तस्याणुभिन्नत्वेन साध्यव्यापकत्वात् । द्रव्यसमवायिकारणत्वरूपसाधनवतोश्च द्व्यणुकपरमाण्वोरणुद्रव्यतया तयोस्तद्भिन्नत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वाच्चाणुद्रव्यभिन्नत्वस्योपाधित्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ **वक्ष्यमाणन्यायेनेति** । यथा त्र्यणुकादिषु महत्त्वमेकजातियमेवोत्कर्षापकर्षवत्परेणाङ्गीकृतं यथा वाऽणुत्वं परमाणुद्व्यणुकयोरेवं परिमाणमवान्तरजातिरहितमेव सर्वद्रव्येषूत्कर्षापकर्षवद्वर्तते । तथा चैकत्र द्रव्ये वर्तमानं परिमाणं द्रव्यान्तरवर्त्युत्कृष्टपरिमाणापेक्षयाऽणुत्वमित्युच्यते । तदेव च द्रव्यान्तरवर्त्यपकृष्टपरिमाणापेक्षया महत्त्वमुच्यत इत्यादिवक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः ॥ **परिमाणावान्तरजातेरिति** । परिमाणत्वव्याप्याणुत्वत्वादिजातेरित्यर्थः । तथा च मन्मते चतुरणुकत्र्यणुकादिपरिमाणेऽप्यणुत्वरूपतया तस्य तद्भिन्नत्वाभावेन चतुरणुकादेरप्यणुद्रव्यतया तद्भिन्नत्वाभावेन साध्याव्यापकत्वात् । द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणयोरप्यणुत्वभिन्नतया द्व्यणुकादेरप्यणुद्रव्यभिन्नतया साधनव्यापकत्वाच्च नानणुत्वमुपाधिरिति भावः । अङ्गीकृत्यापि परिमाणावान्तरजातिभेदमुपाधिं दूषयति ॥ **पक्षीकृतादिति** । द्व्यणुकपरिमाणपक्षकप्रयोगद्वयेऽणुत्वह्रस्वत्वरूपपरिमाणद्वयस्य पक्षतयाऽणुत्वभिन्नत्वस्याणुत्वरूपपरिमाणेऽसत्त्वेऽपि ह्रस्वत्वरूपपरिमाणस्याणुत्वभिन्नतया तत्रोपाधिव्यतिरेकाभावात्परमाणावपि ह्रस्वत्वमस्तीति त्वदेकदेशिमते परमाणुपरिमाणपक्षकतृतीयानुमानेऽपि ह्रस्वत्वरूपतत्परिमाणेऽणुत्वभिन्नत्वरूपोपाधेः सत्त्वेन तत्रोपाधिमति साधनव्यतिरेकाभावेन साधनव्यापकत्वान्नाणुत्वभिन्नत्वमुपाधिरिति भावः । ननु कार्यकारणभावापन्नपरिमाणानां सदृशामिति सादृश्यवर्णनमनर्थकमित्याशङ्क्य वैषम्येण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तादिति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुं वैषम्यप्रदर्शनेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावानुपपत्तिमाशङ्कते ॥ **ननु चेति** । परमाणुगतेनाणुत्वेन द्व्यणुके ह्रस्वत्वस्य द्व्यणुकगतेन ह्रस्वत्वेन त्र्यणुके महत्त्वस्योत्पत्तिः सिद्धान्त्यभिमतेति भावेनेयं शङ्का । अत एव यथेत्यादिना सिद्धान्त्याशयवर्णनमुपपन्नमिति ध्येयम् । द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणयोरित्यत्र द्व्यणुकपदं परमाणोरप्युपलक्षणम् । अन्यथा परमाणुद्व्यणुकपरिमाणयोरिव द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणयोरपि वैजात्येऽपि कार्यकारणभावोपपत्तेः शङ्काया निर्दलत्वप्रसङ्गात् । अत एवाशयवर्णनदशायां द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणादपि त्र्युणुकादौ सजातीयपरिमाणोत्पादस्यैवेतीत्यादिना परमाणोरपि द्व्यणुकसमकक्षतयोपादानमिति मन्तव्यम् । तथाऽपि महत्त्वं चैव दीर्घत्वमित्यादिभाष्यखण्डवैय्यर्थ्यमेव । न च त्र्यणुकादौ महत्त्वादेः कल्पितत्वप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः सजातीयपरिमाणोत्पादनसाधने बाधकपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन बाधकशङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु चेति** ॥ **एकजातीयमेवेति** । त्र्यणुकादौ महत्त्ववत्परमाणुद्व्यणुकयोरणुत्ववच्चेति भावः । अपकर्षवद्द्रव्यान्तरवर्त्यपकृष्टपरिमाणापेक्षयोत्कर्षवत् । उत्कर्षवद्द्रव्यान्तरवर्त्युत्कृष्टपरिमाणापेक्षयाऽपकर्षवदित्यर्थः ॥ **अनेनेति** । सर्वद्रव्यवर्तिपरिमाणस्यैकजातीयत्ववर्णनेनेत्यर्थः ॥ **असिद्धिरिति** । तस्य विजातीयस्वरूपत्वादिति भावः ।

अ०—न चेन्महत्त्वतश्चैव दीर्घत्वादपि नो भवेत् ॥ सदृशस्य हि कार्यस्य नैव योगः कथञ्चन ॥ अप्रत्यक्षत्वमेव स्याद्यतः कार्येष्वणुत्वतः ॥ इति चेन्न महत्त्वं च परमाणावणावपि ॥

सु०—ननु च द्व्यणुकादिपरिमाणस्य परमाण्वादिपरिमाणाजन्यत्वे बाधकाभावादप्रयोजकत्वमनुमानानाम् । द्व्यणुकादिपरिमाणस्य सङ्ख्ययैव जन्मसम्भवादित्याशङ्कां परिहरन्वाशब्दं व्याख्याति ॥ न चेदिति । चापिशब्दावितरेतरयोगे । एवशब्दो नो भवेदेवेति सम्बध्यते । इदमिह वक्तव्यम् । द्व्यणुकादिपरिमाणेऽसमवायिकारणलक्षणमस्ति न वेति । आद्येऽसमवायिकारणलक्षण-

सद्भावेऽपि त्र्यणुकादिपरिमाणं द्व्यणुकादिपरिमाणजं न चेद्भवेत्तदा त्र्यणुकादिगतान्महत्त्वतो दीर्घत्वाच्च नो भवेदेव चतुरणुकादिपरिमाणमिति शेषः। इदमुक्तं भवति। यदि समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादिसद्भावेऽपि नासमवायिकारणत्वं तदेदमतिव्यापकत्वादलक्षणं स्यात्। तथा च न तथाभूतस्यापि महत्त्वादेरसमवायिकारणत्वं स्यादिति। द्वितीये किं समवायिकारणप्रत्यासत्तिर्नास्ति। उत सामर्थ्यावधारणम्। नाद्यः। द्व्यणुकादिपरिमाणस्य त्र्यणुकादिपरिमाणसमवायिकारणसमवायिकारणे द्व्यणुकादौ समवेतत्वस्य प्रमितत्वात्। समवायिकारणसमवेतत्वाभावान्न चेत्। द्व्यणुकादिपरिमाणात्त्र्यणुकादिपरिमाणस्योत्पादस्तदा त्र्यणुकादिगताभ्यां महत्त्वदीर्घत्वाभ्यां चतुरणुकादिपरिमाणमपि नो भवेत्। तस्यापि समवायिकारणसमवेतत्वाभावात्। न द्वितीयः। अनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वेन हि सामर्थ्यमवधारणीयम्। तच्चास्ति द्व्यणुकादिपरिमाणे। एवमपि न चेत्ततस्त्र्यणुकादिपरिमाणादिजन्म तदोक्तप्रसङ्ग एव। सदृशपरिमाणस्यैव कारणत्वावधारणाद्विसदृशमेतदकारणमवर्जनीयसान्निधीति चेत्। किमिदं विसदृशत्वम्। किं जातिभेदः। उत वैलक्षण्यमात्रम्। नाद्यः। परमाणुद्व्यणुकादिपरिमाणानामनुमानेनैकजातीयत्वस्यापि साधितत्वात्। द्वितीये वैलक्षण्यमात्रेण न चेत्कारणत्वं तदा महत्त्वादेरपि न स्यात्। न हि त्र्यणुकचतुरणुकमहत्त्वे न विलक्षणे। सोत्कर्षत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्। अथ सङ्ख्यात एव जन्मसम्भवे परिमाणस्यापि कारणत्वं न कल्पनीयमिति चेत्। तथाऽप्युक्त एवातिप्रसङ्गः। चतुरणुकादिपरिमाणस्यापि सङ्ख्यात एव जननोपपत्तेः। यत्र तु नियामकविशेषस्तत्र परिमाणमप्याद्रियतामिति। यद्यपि परिणामवादिनां नायं पन्थाः। किन्तूपादानानि स्वगुणयुक्तानि तथाविधकार्यतामापद्यन्त इति। तथाऽपि परमतमाश्रित्य प (रेषामेवेदं) रस्येदं दूषणाभिधानमिति। एवं परमाणुपरिमाणाद्द्व्यणुकपरिमाणस्योत्पादस्ततस्त्र्यणुकपरिमाणस्य जन्म तेषां चैकजातीयत्वमित्यनुमानेन साधितम्। तदसत्। प्रतितर्कपराहतत्वात्। तथा हि। किं परमाणुपरिमाणाद्द्व्यणुके द्व्यणुकपरिमाणाच्च त्र्यणुके सजातीयपरिमाणस्याणुत्वस्योत्पत्तिः साध्यते। उत महत्त्वस्य। अथ ह्रस्वत्वस्य। यद्वा दीर्घत्वस्य। सर्वेषामपि पक्षाणां दुष्टत्वं प्रतिजानीते ॥ **सदृशस्य हीति**। योगो घटना। कथञ्चनोक्तप्र-

SGPF

कारेषु केनापि प्रकारेण । कुत इत्यतः प्रथमपक्षेऽनिष्टमाह ॥ अप्रत्यक्षत्वमिति । यदि परमाणुपरिमाणादणुत्वेन सजातीयं द्व्यणुके द्व्यणुकपरिमाणाच्च त्र्यणुके परिमाणमुत्पद्यते । तदा सर्वकार्येष्वणुत्वप्रसङ्गेनास्मदाद्यप्रत्यक्षत्वमेव स्याद्यतस्तस्मान्नेति । द्व्यणुकस्याप्रत्यक्षत्वमिष्टमेवेत्यतोऽवधारणम् । सर्वेषामपि कार्याणामप्रत्यक्षत्वमेव स्यात् । न तु (यस्य) कस्यचित्प्रत्यक्षत्वमिति । द्रव्यस्य ह्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वं महत्त्वे सत्युद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वेन व्याप्तम् । तथा च त्र्यणुकादीनामणुत्वे महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वं स्यात् । एतेन तृतीयोऽपि परास्तः । त्र्यणुकादेरपि ह्रस्वत्वे महत्त्वाभावेनाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वात् । द्वितीये तु परमाणुद्व्यणुकयोरपि महत्त्वे प्रत्यक्षत्वापत्तिः । न चोद्भूतरूपस्पर्शयोरन्यतराभावेन तदभावः । त्र्यणुकादावपि तदभावापत्तेः । अत एव चतुर्थोऽपि परास्तः । दीर्घत्वे महत्त्वस्यावर्जनीयत्वादिति पक्षद्वयदूषणं स्पष्टत्वान्नोक्तम् । यद्यपीदं परिमाणावान्तरजातीनामणुत्वादीनामप्रामाणिकत्वोक्त्या परिहृतमेव । तथाऽपि तस्यैवार्थस्य स्फुटीकरणार्थं पुनराशङ्कितमित्यदोषः । अत्र तावद्विकल्पितेषु महत्त्वपक्षं गृह्णाति ॥ न महत्त्वं चेति । चशब्दो दीर्घत्वसमुच्चयार्थः । अणौ द्व्यणुके । कथं न कथ्यत इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । यदुक्तं किमणुत्वस्योत्पत्तिः साध्यत इत्यादि । तत्र परमाणुमहत्त्वाद्द्व्यणुके महत्त्वम् । द्व्यणुकमहत्त्वात्त्र्यणुकमहत्त्वमुत्पद्यते इत्येष पक्षस्तावत्परिगृह्यत इत्यर्थः । यद्यप्यत्र परिमाणावान्तरजात्यभावान्नैवं विकल्प एव युज्यत इति वक्तव्यम् । तथाऽपि तदभावमेवोपपादयितुं गूढाभिसन्धिना पक्षपरिग्रहः कृत इति ज्ञातव्यम् ।

टि०—ननु न चेन्महत्त्वतश्चेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च सौत्रवाशब्दव्याख्यानार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । महद्दीर्घवद्ध्रस्वपरिमण्डलाभ्यामित्येतावतैव पूर्णत्वेन सूत्रे वाशब्दस्याप्यनर्थकत्वादित्याशङ्क्योक्तानुमानेऽप्रयोजकताशङ्कानिरासाय विपक्षे बाधककथनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तद्व्याख्यानपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुमप्रयोजकताशङ्कामुत्थापयति ॥ ननु चेति । ननु च द्व्यणुकादिपरिमाणस्य परमाण्वादिपरिमाणाजन्यत्वे जन्यत्वमेव न स्यात् । भावकार्यस्य कारणत्रितयजन्यत्वनियमात् । अन्यस्य चासमवायिकारणस्याभावात् । तथा च जन्मानुपपत्तेरेव बाधकत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यद्यसमवायिकारणमन्यत्किञ्चिन्न भवेत् । न चैतदस्ति । ईश्वरापेक्षाबुद्धिमपेक्ष्योत्पन्नपरमाण्वादिग-

तद्वित्वादिसङ्ख्याया एव तत्रासमवायिकारणत्वसम्भवादित्याह ॥ **द्व्यणुकादिपरिमाणस्य सङ्ख्ययैवेति** ॥ **वाशब्दं व्याख्यातीति** । अनेन
वाशब्दः पक्षान्तरे । तच्च योग्यतावशाद्ध्रस्वत्वपारिमाण्डिल्ययोरिव महत्त्वदीर्घत्वयोरप्यकारणत्वरूपमित्युक्तं भवति ॥ **इतरेतरयोग इति** । त्र्यणु-
कगतमहत्त्वमात्रस्य दीर्घत्वमात्रस्य वा चतुरणुकपरिमाणाजनकत्वात्परस्परसापेक्षस्यैव च तज्जनकत्वात्परस्परापेक्षाणामेकस्मिन्कार्ये सन्निपाते च देव-
दत्तयज्ञदत्ताभ्यां कृतमित्यादावितरेतरयोगदर्शनादत्रापि चापिशब्दावितरेतरयोग इत्यर्थः । यद्यप्यत्र त्र्यणुकगतमहत्त्वाच्चतुरणुकमहत्त्वं तद्गतदीर्घत्वाच्च
तद्गतं दीर्घत्वं नो भवेदिति योजनया वाक्यद्वयार्थसमुच्चये चापिशब्दौ व्याख्यातुं शक्यौ । तथाऽप्येकवाक्यतालाघवाय चतुरणुकगतमहत्त्वदीर्घ-
त्वयोश्चतुरणुकपरिमाणत्वेनैककार्यत्वविवक्षयेतरेतरयोगोक्तिः । अत एव चतुरणुकादिपरिमाणमिति शेष इत्येव वक्ष्यति । अन्यथा महत्त्वं दीर्घ-
त्वं चेत्येवावक्ष्यदिति ध्येयम् । वैयर्थ्यविरुद्धार्थत्वनिरासायैवशब्दं भिन्नक्रमतया योजयति ॥ **एवशब्द इति** । ननु तर्काङ्गभूतव्याप्तिविरहात्त-
र्काभासोऽयम् । न च विशेषव्याप्त्यभावेऽप्यविशेषरूपसामान्यव्याप्तिसद्भावान्न तथेति वाच्यम् । तल्लक्षणभावाभावाभ्यां विशेषे तदसिद्धेरित्याशङ्कां
परिहरन्नेवापेक्षितं पूरयति ॥ **इदमित्यादिना** । नन्वत्राप्रयोजकत्वमसमवायिकारणलक्षणसद्भावेऽपि द्व्यणुकादिगताणुत्वादेरकारणत्वस्य त्र्यणुकादिग-
तस्य महत्त्वादेश्च कारणत्वस्याप्युपपत्त्योक्तापाद्यापादकयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावाप्रतिभासादित्याशङ्क्य नात्राणुत्वादेरसमवायिकारणत्वाभावस्त्र्यणु-
कादिमहत्त्वादेरकारणत्वापादकतया साक्षादभिमतः किन्नाम परम्परयेत्यतो नाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्य परम्परयाऽप्रयोजकतामुपदर्शयति ॥ इदमुक्तं
भवतीति ॥ **नासमवायिकारणत्वमिति** । द्व्यणुकगताणुत्वादेरिति शेषः ॥ **तथाभूतस्यापीति** । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादिविशिष्टस्यापीत्य-
र्थः । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादेस्तल्लक्षणत्वाभावादिति भावः । आद्ये किं कारणैकार्थप्रत्यासत्तिर्नास्तीत्यभिमतं किंवा कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिर्नास्तीति
विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ **नाद्य इति** । द्वितीयमुत्थाप्य तद्दूषणपरतया मूलं योजयति ॥ **समवायिकारणेति** । आद्यद्वितीयं प्रति- ॥ ७६ ॥
क्षिपति ॥ **नेति** । कुतो नेत्यत एतत्पक्षदूषणपरतयाऽपीदमेव मूलमपेक्षितपूरणेन योजयति ॥ **अनन्यथेत्यादिना** ॥ **उक्तप्रसङ्ग एवेति** । त्र्यणु-
कादिमहत्त्वादेरनवधृतसामर्थ्यत्वापातादकारणत्वं स्यादित्युक्तप्रसङ्ग एवेत्यर्थः । न चेदित्यादिवाक्यं प्रकारान्तरेणापि योजयितुं तन्निवर्त्यशङ्कामु-

त्थापयति ॥**सदृशेति** । तन्तुपटादाविति शेषः । ननु त्र्यणुकपरिमाणस्य चतुरणुकपरिमाणं प्रति सदृशपरिमाणत्वेन कारणत्वे गृहीत एव त्र्यणु-
कादिपरिमाणं प्रति द्व्यणुकादिपरिमाणस्यापि परिमाणत्वेन तज्ज्ञातव्यमित्येकं प्रति पूर्ववृत्तित्वे गृहीत एवापरं प्रति यस्य पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तत्तेना-
न्यथासिद्धमित्येवंरूपान्यथासिद्धिसद्भावात्कथं सामर्थ्यावधारणमिति शङ्कते । सदृशेतीत्यप्याहुः । वैसादृश्यस्य जातिविशेषत्वपक्षे न चेदित्यादिग्र-
न्थासङ्गतेस्तत्पक्षं बहिरेव प्रदूष्य वैलक्षण्यमात्रपक्षनिरासकतया मूलं योजयितुं विकल्पयति ॥ **किमिदमित्यादिना** ॥ **साधितत्वादिति** ॥
तस्माच्च सदृशं कार्यं तत्कार्येषूपजायत इत्यादिनेति शेषः । अपेक्षितपूरणेन द्वितीयपक्षनिरासपरतया मूलमेव योजयति ॥ **द्वितीय इति** । पूर्वो-
क्तसङ्ख्याकारणत्वनिरासपरतयाऽपीदमेव मूलं योजयति ॥ **अथेत्यादिना** । अन्यत्र क्लृप्तपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तत्सहभूतत्वमन्यथासिद्धत्व-
मित्युक्तरूपामन्यथासिद्धिं शङ्कते। अथेतीत्यप्याहुः ॥ **उक्त एवेति** । त्र्यणुकपरिमाणस्यापि कारणत्वं न कल्प्यमित्युक्त एवेत्यर्थः ॥ **सङ्ख्यात
एवेति** । त्र्यणुकगतसङ्ख्यात एवेत्यर्थः । ननु द्वितन्तुके पटे कारणबहुत्वाभावेन महत्त्वानुत्पत्त्या तस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्तन्निरासाय तन्तुद्वयगत-
परिमाणमेव तत्कारणतयाऽङ्गीकर्तव्यम् । तत्कथं कारणगतसङ्ख्याया एव कार्यगतपरिमाणजन्मोक्तिरित्यतो वयं सर्वथा परिमाणस्य कार्यगतपरिमाणं
प्रति कारणत्वं व्यासेधामः किन्तु द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाण इव चतुरणुकादिपरिमाणेऽपि कारणगतसङ्ख्याया एव कारणत्वोपपत्तेर्न तत्र परिमाणस्य
कारणत्वमिति कार्यविशेष एव तस्य कारणतां निराकुर्मः । तथा च यत्र द्वितन्तुके कारणसङ्ख्या नास्ति तत्र कारणपरिमाणस्य कार्यपरिमाण-
जनकतायामङ्गीकृतायामपि नास्माकमनुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **यत्र त्विति** । परमाणुपरिमाणस्य द्व्यणुकपरिमाणं प्रति द्व्यणुकपरिमाणस्य च त्र्य-
णुकपरिमाणं प्रति कारणत्वव्युत्पादनस्य सिद्धान्तविरोधमाशङ्क्य परिहरति ॥ **यद्यपीति** । कारणगुणस्य कार्यगुणकारणत्वं न स्वसिद्धान्त इत्यर्थः ।
कस्तर्हि सिद्धान्त इति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥ **उपादानानीति** ॥ **तथाविधेति** । गुणयुक्तेत्यर्थः । सदृशस्येत्याद्युत्तरभाष्यानर्थ-
क्यमाशङ्क्योक्तानुमाने प्रतितर्कपराहतिशङ्कोत्थापनपूर्वकं तत्परिहारप्रदर्शनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तर्कपराहतिशङ्काया
निर्विषयतया निर्दलतां परिहर्तुं पूर्ववाक्यतात्पर्यार्थप्रदर्शनपूर्वकं तामुत्थापयति ॥ **एवमित्यादिना** । मूले सदृशस्येत्यनेनैव तदयोगकथनेन तर्कप-

राहतेरुक्तत्वादप्रत्यक्षत्वमेवेत्यंशस्य वैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्यैकस्य प्रतिज्ञापरत्वादपरस्य च तत्रापेक्षितसमर्पकत्वान्नान्यतरवैय्यर्थ्यमित्यभिप्रेत्य वाक्यद्व-यस्याप्यर्थवत्तां दर्शयति ॥ **सर्वेषामपीत्यादिना** । सर्वेषां पक्षाणां दुष्टत्वप्रतिज्ञाया मूलारूढतासिद्ध्यर्थं कथञ्चनेतिपदतात्पर्यमाह ॥ **कथञ्चनेति** । अप्रत्यक्षत्वमेवेत्युत्तरवाक्यस्य विकल्पितपक्षचतुष्टये दूषणसमर्पकत्वाभावादाद्यपक्षदूषणपरतया तद्योजयति ॥ **प्रथमपक्षेऽनिष्टमाहेति** । अपेक्षितं पूरयन्नाद्यपक्षदूषणपरतया मूलं व्याचष्टे ॥ **यदीत्यादिना** । मूलेऽप्रत्यक्षत्वमित्यनेन पूर्तेरवधारणानर्थक्यमित्याशङ्क्येष्टापत्तिशङ्कापरिहारेण तर्कस्या-नाभासत्वोपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्तात्पर्यमाह ॥ **द्व्यणुकस्येति** । अणुत्वेनाप्रत्यक्षत्वापादनस्याप्रयोजकतापरिहारायाह ॥ **द्रव्यस्य हीति** । बहिर्द्रव्यस्येत्यर्थः । अतो नात्मनोऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग इति ध्येयम् ॥ **अस्मादादिप्रत्यक्षत्वमिति** । अस्मदादिलौकिकप्रत्यक्षत्वमित्यर्थः । तेन न सा-मान्यादिलक्षणादिजन्यास्मदादिप्रत्यक्षविषये गगनादौ व्यभिचार इति ध्येयम् ॥ **महत्त्वे सतीति** । अत्र चोद्भूतत्वं रूपस्पर्शयोरुभयोरपि विशेष-णम् । द्रव्यस्य स्पार्शनत्वे उद्भूतस्पर्शवत्त्वमात्रस्यैव तन्त्रत्वे निदाघोष्मणोऽपि प्रत्यक्षत्वापत्त्या फूत्कार इव तद्गतसङ्ख्यादीनां प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । योग्यद्रव्यवृत्तित्वेन तेषां योग्यतया द्रव्यग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वावधारणात् । नाप्युद्भूतरूपवत्त्वमात्रं तन्त्रं चन्द्राद्युद्योतस्य नयनगतपित्तद्रव्यस्य च प्रत्यक्षत्वप्रसक्त्या तद्गतसङ्ख्यादिग्रहप्रसङ्गात् । तदेवमेकैकस्य व्यभिचारादुभयमपि बहिरिन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारे प्रयोजकमिति नवीनमतमनु-सृत्येदमुक्तम् । सम्प्रदायमते उद्भूतरूपवत्त्वमात्रस्यैव तत्र तन्त्रत्वेन विशिष्टस्यातन्त्रत्वात् । अन्यथा चलति पक्षिकाण्डादौ पूर्वोत्तरदेशसंयोगवि-भागयोरप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । पूर्वोत्तरदशयोः प्रभामण्डलत्वेनानुद्भूतस्पर्शतया प्रत्यक्षत्वात् । तथा च चलतीति धीरपि तल्लिङ्गिका न स्यात् । न च पूर्वोत्तरदेशानुपलम्भोपलम्भाभ्यां संयोगविभागावनुमाय ताभ्यां गत्यनुमानमस्त्विति वाच्यम् । पूर्वोत्तरदेशयोरप्रत्यक्षत्वेन लिङ्गासिद्ध्या तद-योगादिति द्रष्टव्यम् । अत्र केचित् । सम्प्रदायमतमेव समीचीनम् । उद्भूतरूपवत्त्वमात्रस्य प्रयोजकतायां लाघवात् । न चैवं चन्द्रप्रभादौ सङ्ख्या-द्युपलम्भापत्तिरिति वाच्यम् । पक्ष्यादौ संयोगादिप्रत्यक्षानुरोधेनोद्भूतरूपवत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वस्य सिद्ध्या तत्र दोषस्य पृष्ठनिविष्टवस्त्रादाविव कल्पना-त् । विष्वग्विसारिसरूपसजातीयसंवलनस्यैव चान्ततो दोषत्वात् । न च सामान्यविषययोर्भिन्नप्रयोजकप्रयोज्यत्वनियमभङ्गापत्तिरेवं सति स्यादिति ॥ ७७ ॥

वाच्यम् । कार्यगुणं प्रति च द्रव्यत्वेनैव प्रयोजकत्वदर्शनेन तन्नियमाभावात् । अपि च भवतु सामान्यप्रयोजकता रूपवत्त्वस्य । चाक्षुषत्वप्रयोजकता तु रूपवत्त्वग्राहकसामग्रीसमावेशस्यैवेति न तन्नियमभङ्गः । अत एव सत्यपि सामान्यप्रयोजके रूपवत्त्वेनान्धकारे सुवर्णप्रत्ययः । न चालोकाभावात्तत्र तद्विलम्ब इति वाच्यम् । तस्यालोकप्रकाश्यत्वात् । न च तत्र रूपाग्राहकसामग्रीसमावेशः । तेजोरूपस्याभिभूतत्वात् । पार्थिवरूपस्यालोकसापेक्षत्वात् । अत एव स्वव्यवस्थापकयोग्यगुणवत्त्वमपि न प्रयोजकम् । उद्भूतरूपापेक्षया गौरवादिति । तदपरे न क्षमन्ते । एवं तर्हि लाघवादुद्भूतस्पर्शवत्त्वमेव तत्र प्रयोजकमस्तु । न च पक्ष्यादिसंयोगाग्रहप्रसङ्गः । आनुमानिकत्वोपपत्तेः । न च लिङ्गघटकपूर्वोत्तरदेशरूपप्रभानुपलम्भात्तदनुपपत्तिरिति वाच्यम् । रूपेण तदनुमानात् । अन्यथोद्भूतरूपवत्त्वस्य प्रयोजकपक्षेऽपि फूत्कारसंयोगाप्रतीतिप्रसङ्गात् । तत्रानुमानिकत्वे च वृथा पक्षपातः । तस्माद्विनिगमनाविरहादुभयं प्रयोजकमिति । नवीनमतमेव समीचीनमिति तदेवोपन्यस्तामिह टीकायाम् । वस्तुतस्तु महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वमेवात्मेतरद्रव्यप्रत्यक्षतायां तन्त्रमिति सम्प्रदायमतमेव सम्यक् । तथा हि । विशिष्टस्य तत्र प्रयोजकत्वपक्षे महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वस्य प्रत्येकं बहिरिन्द्रियजद्रव्यसाक्षात्कारे तद्द्रव्यचाक्षुषत्वे तत्स्पार्शनत्वे च प्रयोजकतायां गौरवम् । किञ्चैवं सौरालोकस्यापि प्रत्यक्षत्वे तद्गतसङ्ख्यादेरपि प्रत्यक्षत्वापत्तिः । यदि चाश्रयपक्षतायामपि तद्गतसङ्ख्यादि न प्रत्यक्षं योग्यवृत्तिसङ्ख्यादेर्योग्यत्वस्यौत्सर्गिकतया तन्नियमाभावादिति मन्यसे तदा लाघवान्महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वमात्रमेव तथाऽस्तु । चन्द्रोद्योतादेः प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्गतसङ्ख्यादीनां तद्वदेवाप्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । विष्वग्विसारिसरूपजातीयसंवलनदोषात्तदुपलम्भ इति चेत् । अत्रापि तुल्यम् । नयनद्वयावच्छिन्नपित्तद्रव्ययोश्च सङ्ख्यासंयोगपरिमाणादीनामपि प्रत्यक्षत्वान्न तत्प्रसङ्गो बाधकः । न चैवं महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतस्पर्शवत्त्वमात्रमेव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रयोजकमस्त्विति वाच्यम् । तथा सतीन्द्रनीलप्रभाया अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । न च महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतविशेषगुणवत्त्वमेव तत्र तन्त्रमस्तु लाघवात् । इन्द्रनीलप्रभाया अप्युक्तरूपवत्तया तदप्रत्यक्षत्वाप्रसङ्गाच्चेति वाच्यम् । तथा सत्याकाशस्याप्युक्तरूपविशिष्टत्वेन प्रत्यक्षत्वापातात् । न च जन्यमहत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतविशेषगुणवत्त्वस्य तन्त्रत्वान्नोक्तप्रसङ्ग इति वाच्यम् । रसनाग्रवर्तिपित्तद्रव्यस्य तैजसोद्भवेऽप्यप्रत्यक्षत्वेन तदयोगात् । न च

त्वत्पक्षेऽपि सुवर्णस्थतैजसभागानामपि महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वात्प्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तदीयशुक्लभास्वररूपस्योपष्टम्भक-पतितरूपाभिभूततयाऽननुभवेऽपि तैजसभागानां सुवर्णत्वेन चाक्षुषतया तस्येष्टत्वात् । वस्तुतस्तु तदीयस्पर्शवद्रूपस्याप्यनुद्भूतत्वान्न महत्त्वसमानाधि-करणोद्भूतरूपवत्त्वं तस्येति न तत्प्रत्यक्षत्वापात्तिः । न चैवं सुवर्णस्याचाक्षुषत्वापात्तिः । अस्पार्शनत्वापत्तेः । अनुद्भूतस्य स्पर्शवत्त्वेऽपि तुल्यतयो-द्भूतस्पर्शवत्त्वस्यापि स्वीकर्तव्यत्वापातात् । न चैतदस्पार्शनमेव त्वचोपष्टम्भमात्रस्यैव ग्रहादिति वाच्यम् । तथा सत्येतदचाक्षुषमेव चक्षुषोपष्टम्भ-कमात्रस्यैव ग्रहादिति तुल्यत्वेनानुद्भूतरूपवत्त्वाक्षतेरिति सङ्क्षेपः । ननूक्तव्याप्त्याऽमहत्त्वेनाप्रत्यक्षत्वापादनसमर्थनेऽप्यणुत्वेन तदापादनसमर्थनाद-प्रयोजकत्वतादवस्थ्यमित्यतो नात्राणुत्वेनाप्रत्यक्षत्वापादनं साक्षादभिमतं किन्त्वणुत्वस्य महत्त्वाभावाविनाभूतत्वात्तेन महत्त्वाभावमापाद्य तेनैव प्रत्यक्ष-त्वाभावापादनमिति नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥ **तथा चेति** । यदि परमाणुपरिमाणाद्ध्रस्वत्वेन सजातीयं द्व्यणुके द्व्यणुकपरिमाणाच्च त्र्यणुके परिमाणमुत्पद्येत तदा सर्वकार्येषु ह्रस्वत्वप्रसङ्गेनास्मादाद्यप्रत्यक्षत्वमेव स्याद्यतस्तस्मान्नेति वाक्ययोजनां मनसि निधाय तृतीयपक्षनिरासपरतयाऽ-प्येतदेव मूलं व्यापारयति ॥ **एतेनेति** । ननु ह्रस्वत्वेनाप्रत्यक्षत्वापादनमप्रयोजकताग्रस्तमित्यतो न साक्षादत्र तेनाप्रत्यक्षत्वापादनमभिप्रेतं येनोक्त-दोषः स्यात्किन्नाम ह्रस्वत्वस्य महत्त्वाभावाविनाभूतत्वात्तेन महत्त्वाभावमापाद्य तेनैवाप्रत्यक्षत्वापादनमिति नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥ **त्र्यणुका-देरपीति** । द्वितीयचतुर्थपक्षयोर्मूलेऽदूषणात्प्रसक्तां न्यूनतामनुक्तिनिमित्तोपन्यासेन परिहरन्स्वयं पक्षद्वयं दूषयति ॥ **द्वितीये त्वित्यादिना** । ननु महत्त्वेन प्रत्यक्षत्वापादनं न युक्तम् । तन्मात्रस्यातिप्रसङ्गेनाप्रयोजकत्वात् । किन्तु महत्त्वे सत्युद्भूतरूपस्पर्शान्यतरवत्त्वमेव । न च तत्परमाणुद्व्यणु-कयोरस्तीति कथं तदापादनमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** ॥ **तदापत्तेरिति** । तथा सत्यारम्भके उद्भूतरूपस्पर्शयोरभावेन तदारब्धत्र्यणुका-दावपि तयोरन्यतराभावप्रसङ्गेन विशिष्टप्रयोजकविरहादप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः । ततश्च त्र्यणुकादिप्रत्यक्षत्ववादिना तदारम्भकद्व्यणुकादौ तयोरन्यतरा-भावस्य वक्तुमशक्यत्वेन विशिष्टप्रयोजकसद्भावात्तत्प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गोऽवर्जनीय इति भावः ॥ **अत एवेति** । परमाणुद्व्यणुकयोरपि प्रत्यक्षत्वापत्तेरेवे-त्यर्थः । दीर्घत्वेऽप्यमहत्त्वादेवाप्रत्यक्षत्वोपपत्तेरप्रयोजकमेतदित्यतो न दीर्घत्वेन साक्षात्प्रत्यक्षत्वापादनमत्राभिमतं किन्नाम दीर्घत्वस्य महत्त्वाविनाभूत-

त्वात्तदापादनमुखेनैवेति नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥ **दीर्घत्व इति** । मूले सद्दशस्य हीत्यादिशङ्कानुत्थानमाशङ्क्य निराकरोति ॥ **यद्यपीत्या-दिना** ॥ **परिमाणावान्तरेति** । परिमाणत्वावान्तरेत्यर्थः ॥ **अणुत्वादीनामिति** । अणुत्ववत्त्वादीनामित्यर्थः ॥ **अप्रामाणिकत्वोक्त्येति** । महत्त्वं चैव दीर्घत्वं त्र्यणुकाद्येषु कल्पितमित्यादिनेति शेषः ॥ **तस्यैवार्थस्येति** । महत्त्वं च दीर्घत्वमित्यादिनोक्तस्य परिमाणत्वावान्तरजातीनामणुत्वादी-नामप्रामाणिकत्वस्यैवेत्यर्थः ॥ **दीर्घत्वसमुच्चयार्थ इति** । यद्यपि परमाण्वादिगतमहत्त्वस्य द्व्यणुकादिगतमहत्त्वजनकत्वमिति प्रथमपक्षस्यैवायं परि-ग्रह इति दीर्घत्वसमुच्चयार्थतया चशब्दव्याख्यानमुक्तमित्याभाति । तथाऽपि कारणगतमहत्त्वदीर्घत्वयोरितरेतरसापेक्षयोरेव कार्यगतमहत्त्वजनकत्वं न तु नैरपेक्ष्येणेति ज्ञापयितुमेवं व्याख्यातम् । अत एव न चेन्महत्त्वतश्चैव दीर्घत्वादपि नो भवेदित्यत्र चापिशब्दावितरेतरयोगार्थतया व्याख्याता-वित्यवधेयम् । अणावपि परमाणावित्यणावित्यस्य परमाणुविशेषणतायामानर्थक्यं द्व्यणुके महत्त्वस्यानुक्तिश्च भवतीत्यभिप्रेत्याणावित्येतदेव तत्पर-तया व्याचष्टे ॥ **अणाविति** । साकाङ्क्षतया प्रसक्तामाभासतां परिहरति ॥ **कथं नेति** । प्रथमपक्षपरिग्रहस्य मूलरूढतामुपदर्शयति ॥ **यदुक्त-मित्यादिना** । भाष्यकारीयपक्षपरिग्रहस्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **यद्यप्यत्रेत्यादिना** । तन्मूलकदूषणाभिधानं तु दूरापास्तमित्येवार्थः ॥ **तदभावमिति** । परिमाणावान्तरजात्यभावमित्यर्थः ।

अ०—कथं द्व्यणुकपूर्वेषु नाणुत्वमपि कथ्यते ॥ प्रत्यक्षत्वतदन्यत्वे पुरुषापेक्षयाऽखिले ॥ अणुत्वं च महत्त्वं च यतो वस्तुव्यपे-क्षया ॥ तारतम्यस्थिता यस्मात्पदार्थाः सर्व एव च ॥

सु०—अत एव पक्षान्तरमपि गृह्णाति ॥ **कथमिति** । परमाणोरणुत्वाद्द्व्यणुकेऽणुत्वं द्व्यणुकाणुत्वात्त्र्यणुकेऽणुत्वं ततश्च चतु-रणुकेऽणुत्वमिति वा पक्षः परिगृह्यत इति भावः । नन्वेवं सति पक्षद्वयोक्तदोषापत्तिर्व्याघातश्चाधिकः । तथा हि । परमाणुमारभ्या-न्त्यावयविपर्यन्तस्योद्भूतरूपस्पर्शवतो महत्त्वे सर्वस्यापि प्रत्यक्षत्वं स्यात् । अणुत्वे चाप्रत्यक्षत्वं स्यात् । न च परमाण्वादेः प्रत्यक्षत्वं त्र्यणुकादेरप्रत्यक्षत्वं युक्तम् । प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे च परस्परव्याहते । यत्प्रत्यक्षं घटादि न तदप्रत्यक्षम् । यच्चाप्रत्यक्षं गगनादि न

तत्प्रत्यक्षमिति तयोः परस्परपरिहारेणैव वृत्तेः । किञ्च महत्त्वाणुत्वे परस्परविरुद्धे कथमेकैकत्राङ्गीकर्तुमुचिते । (तदाह) यथाऽऽह सूत्रकारः ॥ दृष्टान्ताच्चेति । न च कालभेदेन विरोधपरिहारः परिमाणस्य यावद्द्रव्यभावित्वादित्याशङ्क्य प्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गयोस्तावदिष्टापादनत्वं वदन्व्याहतिं परिहरति । प्रत्यक्षत्वेति । परमाण्वादावखिलेऽपि द्रव्ये प्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षत्वे स्त एवेति नैतौ प्रसङ्गौ युक्तौ । न च व्याहतिः । पुरुषभेदापेक्षया व्यवस्थोपपत्तेरिति । एतच्चोत्तरत्र स्फुटीभविष्यति । इदानीमणुत्वमहत्त्वव्याघातं परिहरति ॥ अणुत्वं चेति । अखिलेत्यनुवर्तते । अणुत्वं च महत्त्वं चाखिले वस्तुनि विद्येते । न तु विरुद्धे । कथम् । यतो वस्तुव्यपेक्षयाऽणुत्वं च महत्त्वं च तदेवोच्यत इति योजना । एतदुक्तं भवति । स्यादयं परमाण्वादिष्वखिलद्रव्येष्वणुत्वमहत्त्वाङ्गीकारे विरोधो यदि रूपे नीलत्वपीतत्ववत्परिमाणेऽणुत्वमहत्त्वादिजातियोगः स्यात् । न चैवम् । प्रमाणाभावात् । किन्तु यथा त्र्यणुकादिषु महत्त्वमेकजातीयमेवोत्कर्षापकर्षवत्परेणाङ्गीकृतम् । यथा चाणुत्वं परमाणुद्व्यणुकयोः । एवं परिमाणमवान्तरजातिरहितमेव सर्वद्रव्येषूत्कर्षापकर्षवद्वर्तते । तथा चैकत्र द्रव्ये वर्तमानं परिमाणं द्रव्यान्तरवर्त्युत्कृष्टपरिमाणापेक्षयाऽणुत्वमित्युच्यते । तदेव द्रव्यान्तरवर्तिनोऽपकृष्टपरिमाणस्यापेक्षया महत्त्वमित्युच्यते । एवञ्च कुतो विरोधः । यथा खल्वेकमेव द्रव्यं द्रव्यभेदापेक्षया सन्निकृष्टं विप्रकृष्टं चोच्यमानं न विरोधास्पदम् । अत एव प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वविरोधोऽप्यपास्तः । तयोर्महत्त्वादिमात्रानिमित्तत्वे हि स स्यात् । न चैवम् । किन्तु पुरुषाणामिन्द्रियपाटवापाटवानिमित्तत्वमेव । अन्यथा मन्दविलोचनेनापि त्र्यणुकमुपलभ्येत । तर्हि गगनादेरपि कदाचित्प्रत्यक्षत्वं स्यादिति चेन्न । उद्भूतरूपाभावात् । द्व्यणुकानुपलम्भो गुणविशेषविपर्ययाधीनः । आलोकेन्द्रियसन्निकृष्टचाक्षुषद्रव्यानुपलम्भत्वात् । पवनानुपलम्भवदित्यादिकं त्वपकृष्टमहत्त्वादिनैवान्यथासिद्धम् । तर्हि पर्वतादेरप्रत्यक्षता स्यादिति चेन्न । अपकर्षविशेषस्य विवक्षितत्वात् । नासौ व्यवस्थितोऽस्तीति चेत् । सत्यम् । अत एव पुरुषापेक्षयेत्युक्तमिति । अस्त्वेवं परिमाणेऽवान्तरजात्यभावस्तथाऽपि न सर्वत्र महत्त्वाणुत्वाभ्युपगमो युज्यते । उत्कृष्टापकृष्टपरिमाणापेक्षया हि मध्यवर्ति परिमाणमणुत्वं महत्त्वं चोच्यत

इत्युक्तम् । तच्च द्व्यणुकादिपरिमाणे सम्भवति । न च परमाणुपरिमाणे । न हि परमाणुपरिमाणादपकृष्टं परिमाणमस्ति । यदपेक्षया तन्महत्त्वं स्यात् । अतः परमाणोरणुत्वमेव । तथा च न महत्त्वं चेत्यसदित्यत आह ॥ **तारतम्येति** । यस्मात्सर्वेऽपि पदार्थाः परिमाणतारतम्येनैव स्थिताः । स्वपरिमाणापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणवन्तः । सर्वाण्यपि द्रव्याणि कुतश्चित्परिमाणादुत्कृष्टेन कुतश्चिदपकृष्टेन परिमाणेनोपेतानीति वा । तस्मात्परमाणोरपि महत्त्वं युज्यते इति सम्बन्धः । अयमत्र प्रयोगः । परमाणुः कुतश्चिदुत्कृष्टेन परिमाणेन युक्तः । स्वपरिमाणापेक्षयाऽपकृष्टपरिमाणवानिति वा । द्रव्यत्वात्तन्तुवदिति । न च परमाणोरपकृष्टद्रव्याभावाद्बाधितविषयत्वम् । तद्भागानां वक्ष्यमाणत्वात् । न च तेष्वेव व्यभिचारः । तेषामपि भागवत्त्वात् । तदेवं परमाणुद्व्यणुकादिपरिमाणानां वैजात्यस्याभावाद्युक्तं सौत्रमनुमानमिति सिद्धम् । यद्यपि वैजात्यमङ्गीकृत्यापि कार्यकारणभावः शक्योपपादनः । अन्यथा सङ्ख्याया अप्यकारणत्वापत्तेः । परिमाणस्यैवमिति नियमस्य निर्मूलत्वात् । तथाऽपि वस्तुस्थितिरेव वक्तव्येति परिमाणत्वावान्तरजात्यपाकरणेन सजातीयतामुपपाद्यानुमानं समाहितमिति ज्ञातव्यम् ।

टि०—॥अत एवेति । पक्षपरिग्रहस्य तदभावोपपादनार्थत्वादेवेत्यर्थः । इष्टापादनरूपत्वात्तर्कयोराभासत्वमित्यत आह॥**न च परमाण्वादेरिति**। एवं पक्षद्वयोक्तदोषापत्तिमुपपाद्य व्याघातमप्युपपादयति ॥**प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे चेति** । व्याघातं प्रकारान्तरेणापि दर्शयति ॥**किञ्चेति** । कथं महत्त्वाणुत्वयोः परस्परविरुद्धत्वमित्यतः सूत्रकारेणैव तत्समर्थितमित्यभिप्रेत्योक्तार्थे कणादसूत्रसम्मतिमेवाह ॥**यथाऽऽहेति** । सप्तमाध्यायस्य प्रथमाह्निक इति शेषः । तत्सूत्रं पठति ॥**दृष्टान्ताच्चेतीति** । बिल्वापेक्षयाऽऽमलकमणु । आमलकापेक्षया कुवलमणु । कुवलापेक्षयाऽऽमलकं महत् । आमलकापेक्षया बिल्वं महदिति कुवलामलबिल्वेष्वणुत्वमहत्त्वव्यवहारप्रत्ययोर्दर्शनादणुत्वमहत्त्वयोः सामानाधिकरण्यमित्याशङ्क्याणुमहदिति तस्मिन्विशेषाभावाद्विशेषाभावाच्चेति सूत्रेण कार्यस्याप्यणुत्वस्य द्व्यणुकमात्रवृत्तित्वान्नित्यस्य च तस्य परमाणुवृत्तित्वात्कुवलादौ तदभावेन महत्त्वासमानाधिकरणद्वित्वस्य कुवलावयवेष्वभावात् । अवयवबहुत्वमहत्त्वप्रचयानां च कुवलाद्यवयवेषु भावात् । कुवलामलकबिल्वेषु महदिति व्यवहारो मुख्योऽणुत्वव्यवहारस्तु भाक्त इति दर्श-

SGDF
Sri Durgeshwara... Foundation

यित्वैककालत्वादित्युत्तरसूत्रेणाणुव्यवहारस्य भाक्तत्वे हेतुमुक्त्वा महदिति व्यवहारस्य मुख्यत्वे हेतुकथनार्थमिदं सूत्रं दृष्टान्ताच्चेति । यथावस्तुगत्या
शुक्लेप्येव पटशङ्खस्फटिकादिषु शुक्लशुक्लतरशुक्लतमव्यवहारस्तथा वस्तुगत्या महत्स्वेव कुवलामलकबिल्वेषु स्थूलस्थूलतरस्थूलतमव्यवहारोऽतोऽसौ
मुख्य इति । अत्र च यथा पटस्य स्फटिकवदुत्कृष्टशुक्लत्वाभावेऽपि न नीलत्वादिकं किन्त्वपकृष्टशुक्लत्वमेव तत्कुवलादेर्बिल्ववदुत्कृष्टमहत्त्वाभावेऽपि
नाणुत्वं किन्त्वपकृष्टमहत्त्वमेवातस्तद्व्यवहार एव तत्र मुख्य इत्यर्थसिद्ध्या महत्त्वाणुत्वयोः परस्परविरुद्धत्वेनैकत्रासमावेशलाभ इति द्रष्टव्यम् ।
अणुत्वं च महत्त्वं चेत्युत्तरवाक्येऽणुत्वमहत्त्वयोरपि विरोधपरिहारात्तावदित्युक्तम् । प्रसङ्गयोरिष्टापादनत्वस्य व्याहतिपरिहारस्य च मूलारूढतासि-
द्ध्यर्थमपेक्षितपूरणेन मूलं योजयति ॥ **परमाण्वादाविति** । ननु च प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोर्महत्त्वादिमात्रनिमित्तकत्वेन परमाण्वादेरखिलस्य द्रव्यस्य
महत्त्वाणुत्वयोरभ्युपगमे महत्त्वाणुत्वरूपप्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वप्रयोजकधर्मद्वयाक्रान्ततया सर्वस्य कथञ्चित्प्रतीव सर्वान्प्रत्यपि प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोरवर्जनी-
यत्वात्कञ्चित्प्रति प्रत्यक्षत्वं कञ्चिच्चाप्रत्यक्षत्वमित्येवंरूपेण पुरुषभेदापेक्षया प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वव्यवस्थायोगात्तद्व्याहतितादवस्थ्यमित्यतः प्रत्यक्षत्वादे-
र्महत्त्वादिमात्रनिमित्तकत्वे प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वविरोधस्योक्तरीत्या प्रसक्तावपि महत्त्ववतोऽपि त्र्यणुकस्य मन्दलोचनेन प्रत्यक्षतोऽनुपलम्भेन प्रत्य-
क्षत्वादेस्तन्निमित्तकत्वाभावोपपादनपूर्वकं पुरुषाणामिन्द्रियपाटवापाटवनिमित्तत्वस्यैवाणुत्वं च महत्त्वं चेत्युत्तरवाक्यव्याख्यानावसरेऽत एवेत्यादिना ग्रन्थेन
व्यवस्थापनात्तत्पाटवापाटवयोश्च सर्वपुरुषसाधारणत्वाभावाद्यस्येन्द्रियपाटवं तं प्रति प्रत्यक्षत्वस्य यस्य च तदपाटवं तं प्रत्यप्रत्यक्षत्वस्य च सम्भवाद्युक्तैव
पुरुषभेदापेक्षया प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वव्यवस्थेत्याह ॥**एतच्चेति** । ननु च नीलपीतयोरिवाणुत्वमहत्त्वयोरपि व्यवस्थितत्वेनासहवृत्तिस्वभावत्वान्न परमाण्वादि-
सकलद्रव्येषु तयोः सहवृत्तिनिरूपणं युक्तम् । अन्यथा नीलपीतयोरपि तत्प्रसङ्गात् । अन्यत्रादृष्टत्वेन सहवृत्तेरसम्भवाच्चेत्यतस्तद्वैषम्योपदर्शनेन प्रतिबन्दीं
मोचयन्नेवाणुत्वमहत्त्वरूपतामेकस्यैव परिमाणस्य दृष्टान्तकथनेनोपपादयति ॥**एतदुक्तं भवतीति** । नीलत्वपीतत्वरूपस्य रूपत्वावान्तरजातिविशेषस्य परि- ॥ ८० ॥
माणेऽसत्त्वेन व्यवस्थापकाभावेनाणुत्वमहत्त्वयोरव्यवस्थितत्वात्सहवृत्त्युपपत्तिरिति भावः । ननु रूपे नीलत्वपीतत्वरूपजातिवत्परिमाणेऽप्यणुत्वमहत्त्वादिजा-
तिरप्यस्त्येवेति न व्यवस्थापकाभाव इत्यवैषम्यमेवेत्यतो नीले नीलमित्येव पीते पीतमित्येव च सार्वजनीनाविगीतानुगतप्रत्ययव्यवहारस्य सत्त्वात्तदनुरोधेन

रूपे नीलत्वपीतत्वादिरूपावान्तरजातिकल्पनासम्भवेऽपीहाणुत्वेऽणुत्वमित्येव महत्त्वे महत्त्वमित्येव सार्वजनीनाविगीतानुगतप्रत्ययव्यवहाराभावात्परि-
माणेऽणुत्ववत्त्वादिजातिकल्पकाभावेन तत्कल्पनमशक्यमित्याह ॥ **प्रमाणाभावादिति** । ननु परिमाणेऽणुत्ववत्त्वादिजात्यभावे तत्राणुत्वं महत्त्वमित्या-
दिप्रत्ययव्यवहाराणां निर्निबन्धनत्वं स्यादिति न तत्रोक्तरूपजात्यभावो वक्तुं युक्त इत्यभिप्रेत्य पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । परिमाणस्यावान्तरजा-
तिरहितत्वेऽपि नोक्तव्यवहाराणां निर्निबन्धनत्वमापद्यते । तेषां परिमाणनिष्ठोत्कर्षापकर्षनिबन्धनत्वसम्भवादित्यभिप्रेत्य भवेदेतदेवं यद्यवान्तरजातिरहि-
तस्य परिमाणस्योत्कर्षापकर्षवत्त्वमपि सम्भावितं स्यात् । न च तदस्ति । अवान्तरजातिरहितस्योत्कर्षाद्यदर्शनेन तस्यासम्भावितत्वादित्यतोऽवान्त-
रजातिरहितस्याप्युत्कर्षापकर्षवत्ताया दर्शनानुरोधेन तत्र तत्र परेणाङ्गीकारादसम्भावितत्वाभावेन परिमाणस्यापि तदङ्गीकारो युक्त इति वक्तु-
मवान्तरजातिरहितेऽप्युत्कर्षापकर्षवत्त्वाङ्गीकारं परस्य निदर्शयति ॥**यथेति**॥ **एकजातीयमेवेति** । महत्त्ववत्त्वावन्तरजातिरहितमेवेत्यर्थः । परमा-
णुद्व्यणुकयोरित्यतः परमेकजातीयमेवोत्कर्षापकर्षवत्परेणाङ्गीकृतमित्यनुवर्तते । एवमवान्तरजातिरहितस्यापि परिमाणस्योत्कर्षापकर्षौ दृष्टान्तोपदर्श-
नेन सम्भाव्यपरिमाणनिष्ठयोस्तयोरणुत्वादिव्यवहारनिदानतामुपदर्शयति ॥ **तथा चेति** । एकस्यापि परिमाणस्य तत्तद्वस्तुव्यपेक्षयाऽणुत्वमहत्त्वक-
थनस्योक्तामविरुद्धतां सम्भावयितुमनुरूपदृष्टान्तमाह ॥ **यथा खल्विति** । नन्वेवं महत्त्वाणुत्वयोरविरोधेन परमाण्वाद्यखिलद्रव्यवृत्तित्वे सर्वस्यापि
परमाण्वादेः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वप्रयोजकीभूतमहत्त्वाणुत्वाक्रान्ततया सर्वान्प्रति प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वप्रसक्त्या पुरुषभेदापेक्षया व्यवस्थाया असम्भवात्प्र-
त्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वव्याघातः स्यादित्यत आह ॥ **अत एवेति** । अत एवेत्युक्तं हेतुमेव दर्शयति ॥ **तयोरिति** । महत्त्वादिमात्रनिमित्तत्वाभावे प्र-
त्यक्षत्वादेराकस्मिकत्वप्रसक्तिरिति शङ्कते ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥ **पुरुषाणामिति** । ततश्च तन्निमित्तभूतयोरिन्द्रियपाटवापाटवयोः सर्वपुरुष-
साधारणत्वान्न सर्वान्प्रति सर्वस्य प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग इति भावः । भवेदेवं यदि प्रत्यक्षत्वादेर्महत्त्वादिमात्रनिमित्तत्वाभावः स्यात् । स एव
च कुत इत्यतो महत्त्वादिमात्रस्य प्रत्यक्षत्वादिप्रयोजकतायां बाधकमुपलक्षणत्वेनाह ॥ **अन्यथेति** । इन्द्रियपाटवस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वेऽप्या-
काशादेरपि प्रत्यक्षत्वापत्त्यां बाधकतौल्यात्प्रयोजकत्वं न स्यादिति शङ्कते ॥ **तर्हीति** । पुरुषाणामिन्द्रियपाटवमात्रस्य द्रव्यप्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वे भवे-

SGDF

दाकाशादेः प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । न चास्माभिस्तन्मात्रस्य तत्प्रयोजकत्वमभ्युपगम्यते किन्तूद्भूतरूपवत्त्वसहितस्यैव न च तदाकाशादेरस्तीति न प्रसङ्गतौल्यमित्याशयेन परिहरति ॥**उद्भूतेति** । यद्यपि परसिद्धान्ते पञ्चीकरणेन रूपस्य तत्र सत्त्वेऽपि न तदभावोऽपि तथाऽपि तदनाश्रयणेन वा पररीत्या वेदं रूपाभावाभिधानम् । वस्तुतस्तु पञ्चीकरणेन रूपस्य तत्र सत्त्वेऽपि तस्यानुद्भूतत्वान्नानुपपत्तिः । अत एव तत्र रूपाभावादिति रूपाभावमात्रमनभिधायोद्भूतरूपाभावादित्युद्भूतरूपपर्यन्तं धावनं कृतमिति ध्येयम् । अनुमानेनाप्रत्यक्षत्वे महत्त्वाभावनिमित्तकत्वस्य सिद्धत्वान्न प्रत्यक्षत्वस्येन्द्रियपाटवनिमित्तत्वं कल्पयितुं शक्यमित्याशयेन महत्त्वाभावस्याप्रत्यक्षत्वप्रयोजकतासाधकतयोदयनेनोक्तं लीलावत्यनुमानमाशङ्कते ॥ **द्व्यणुकेति** । अत्रोद्भूतरूपवत्त्वेन पक्षो विशेष्यः । तथा चोद्भूतरूपगुणविपर्ययाधीनत्वमादाय दृष्टान्तीकृते पवनानुपलम्भे साध्यपर्यवसानवत्पक्षीकृते द्व्यणुकानुपलम्भेऽपि साध्यपर्यवसानेन महत्त्वविपर्ययाधीनत्वस्याप्रत्यक्षताप्रयोजकत्वासिद्ध्या प्रकृतासङ्गतिदूषणावकाशः । उद्भूतरूपद्व्यणुकानुपलम्भस्य पक्षतया तत्रोद्भूतरूपविपर्ययमादाय साध्यपर्यवसानस्य बाधिततया हेतोः पक्षधर्मताबलेन महत्त्वविपर्ययाधीनत्वमादायैव पक्षे साध्यपर्यवसानसम्भवादिति द्रष्टव्यम् । पक्षेऽनुपलम्भपदं च चाक्षुषानुपलम्भपरम् । अन्यथा द्व्यणुकस्पार्शनानुपलम्भे भागासिद्धिप्रसङ्गाद्धेतौ चाक्षुषद्रव्यानुपलम्भत्वादित्यस्य द्रव्यचाक्षुषानुपलम्भत्वादित्यर्थः । तथा च चाक्षुषं यद्द्रव्यं तदनुपलम्भत्वादिति यथास्थितयोजनायां पक्षदृष्टान्तयोरसिद्धिः । चाक्षुषो यो द्रव्यस्यानुपलम्भ इति योजनायां चालोकेन्द्रियसन्निकृष्टेत्यस्य द्रव्यविशेषणत्वानुपपत्तिस्तस्यान्यविशेषणत्वासम्भवादिति दूषणानवकाश इति द्रष्टव्यम् ॥ **अनुपलम्भादिति** । गन्धानुपलम्भेन व्यभिचारीत्यत उक्तं द्रव्येति ॥ **द्रव्यानुपलम्भादिति** । श्रोत्रेण घटाद्यनुपलम्भेन व्यभिचारीत्यत उक्तं चाक्षुषेति । असन्निकृष्टघटादेश्चाक्षुषानुपलम्भेन तद्वारणायेन्द्रियसन्निकृष्टपदम् । अन्धकारस्थघटादेश्चाक्षुषानुपलम्भेन तद्वारणायालोकेत्युक्तम् ॥ **अपकृष्टमहत्त्वादिनैवेति** । आदिपदेनोत्कृष्टाणुत्वसङ्ग्रहः । उपलक्षणं चैतत् । अदृष्टविशेषविपर्ययाधीनत्वेन वा दूरसाक्षात्कारे माषराश्यादौ संयोगविशेषस्यापि साक्षात्कारकारणत्वदर्शनात्तदभावेन वाऽर्थान्तरत्वं चक्षुरिन्द्रियाद्यनुपलम्भेनानैकान्त्यं च । अथ यादृशो गुणविशेष उपलम्भाव्यभिचारी तादृशस्तत्रापि नास्त्येवेति न व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति गन्धानुपलम्भेन व्यभिचारवारणार्थं द्रव्येति विशेषणवैय्यर्थ्यप्रसङ्गात् । तत्रा-

पि तादृशगुणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वेन साध्यसद्भावात् । अत्रोक्तं वर्धमानेन । द्व्यणुकं चाक्षुषसाक्षात्कारासाधारणकारणैकवृत्तिगुणाभाववत् । आलोकेन्द्रियसन्निकृष्टत्वे सत्यचाक्षुषत्वात् । पवनवदित्यनुमानमत्राभिमतम् । अतो नादृष्टविशेषविपर्ययाधीनत्वेन वा संयोगविशेषाभावेन वाऽर्थान्तरतेति । तदसत् । अपकृष्टमहत्त्वादिनैवोक्तहेतूपपत्त्याऽन्यथासिद्धत्वामिति मूलोक्तदोषस्यात्रापि तादवस्थ्यात् । व्यक्तिपुरस्कारेणादृष्टविशेषस्यापि चाक्षुषसाक्षात्कारासाधारणकारणतायाः पूर्वमुपपादितत्वेनादृष्टविशेषाभावेनार्थान्तरतादवस्थ्येन तद्वारकस्य चाक्षुषसाक्षात्कारासाधारणकारणेति गुणविशेषणवैय्यर्थ्याच्चेत्यलम् ॥ **तर्हीति** । अप्रत्यक्षत्वप्रयोजकस्यापकृष्टमहत्त्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ॥**नासाविति** । एतादृश एव महत्त्वापकर्षोऽप्रत्यक्षताहेतुरिति निश्चितो न भवतीत्यर्थः ॥**अत एवेति** । अप्रत्यक्षत्वप्रयोजकमहत्त्वापकर्षस्य निश्चेतुमशक्यत्वादेवेत्यर्थः । पुरुषापेक्षयेत्युक्तौ हि यस्मिन्महत्त्वापकर्षे सति मन्दलोचनेन पुरुषेण द्रव्यं प्रत्यक्षीकर्तुं न शक्यते स एव महत्त्वापकर्षोऽप्रत्यक्षताहेतुरिति विज्ञेय इति सिध्यतीति भावः । इतीत्यस्यैतदुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । ननु पूर्वग्रन्थेनैव परिमाणत्वावान्तरजात्यभावसिद्ध्या सौत्रानुमानसिद्धेस्तारतम्यास्थिता इति सर्वद्रव्याणां कुतश्चिदुत्कृष्टेन कुतश्चिदपकृष्टेन परिमाणेनोपेतत्ववर्णनमनर्थकमित्याशङ्क्य महत्त्वं च परमाणावणावपीत्यादिनोक्तस्य सर्वत्राणुत्वस्य महत्त्वाभ्युपगमस्य समर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्समर्थनपरतया योजयितुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **अस्त्वेवमित्यादिना** ॥ **सम्भवतीति** ॥ तदपेक्षयोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणसद्भावेनापकृष्टपरिमाणापेक्षया महत्त्वस्योत्कृष्टपरिमाणापेक्षया चाणुत्वस्यावर्जनीयत्वादिति भावः ॥ **स्वपरिमाणापेक्षयेति** । अत्र प्रथमपक्षेऽवधित्वं द्वितीये त्वाश्रयत्वमिति पक्षयोर्भेद इति ध्येयम् । कुतश्चित्परिमाणादुत्कृष्टेन कुतश्चिदपकृष्टेन परिमाणेनोपेतानीति द्वितीयव्याख्यानानुसारेण साध्यं निर्दिशति ॥ **कुतश्चिदिति** । कुतश्चिदपकृष्टपरिमाणेनोपेतत्वसाधने सिद्धसाधनता । परेणापि तदङ्गीकारात् । अतस्तत्परित्यज्य कुतश्चिदुत्कृष्टेनेत्येवोक्तमिति मन्तव्यम् । स्वपरिमाणापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणवन्त इति प्रथमव्याख्यानानुसारेण साध्यं निर्दिशति ॥**स्वेति** । अत्रापि स्वपरिमाणापेक्षयोत्कृष्टपरिमाणवत्त्वस्य परेणाप्यङ्गीकारेण सिद्धसाधनता स्यात्तन्निवर्त्यमपकृष्टेत्युक्तम् । यद्यपि व्याख्यानक्रमानुसारेणैतत्साध्यं प्रथमं निर्दिश्यानन्तरं पूर्वसाध्यं निर्देष्टव्यम् । तथाऽप्यन्यनिष्ठोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणावधित्वापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणाश्रयत्वस्य मुख्यत्वाद्व्यतिक्रमेण साध्यनिर्देश इति ध्येयम् ॥ वक्ष्य-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

माणत्वादिति । अतः सर्वपदार्थानां भागाः सन्त्येवेत्यादिनेति शेषः । भाष्यकारीयस्य परिमाणत्वावान्तरजात्यपाकरणेन सजातीयतामुपपाद्यानुमानसमर्थनस्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **यद्यपीति** ॥ **शक्योपपादन इति** । तथा च सजातीयतोपपादनमनर्थकमिति शेषः ॥ **अन्यथेति** । विजातीययोः कार्यकारणभावाभाव इत्यर्थः ॥ **सङ्ख्याया इति** । ईश्वरापेक्षया बुद्ध्योत्पन्नायाः परमाणुगतद्वित्वसङ्ख्याया द्व्यणुकगतबहुत्वसङ्ख्यायाश्चेत्यर्थः । तस्या अपि द्व्यणुकपरिमाणेन त्र्यणुकपरिमाणेन च विजातीयत्वादिति भावः । ननु परिमाणस्य सजातीयपरिमाणजनकत्वनियमाद्वैजात्ये तदसम्भवात्साजात्यव्युत्पादनमर्थवदित्यत आह ॥ **परिमाणस्येति** ॥ **निर्मूलत्वादिति** । वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ॥ **वस्तुस्थितिरेवेति** । शिष्यानुकम्पया प्रवर्तनेन ग्रन्थानां वादप्रक्रियया प्रवृत्तत्वादिति भावः ।

अ०—यथा महत्त्वाविश्रान्तिस्तथाऽणुत्वस्य चेष्यते ॥ परिमाणत्वतश्चेन्न महत्त्वस्यापि विश्रमः ॥ दृश्यतेऽनन्त इत्येव तथानन्त्यमणावपि ॥ न महत्तत्त्वगुणत एतावानिति हीश्वरः ॥ परिच्छिन्नस्तथाणोश्च नैतावद्भागता क्वचित् ॥ विश्रान्तो यद्यनन्तांशः क्वचिदस्तीति गम्यते ॥ नावसाययितुं शक्यो विरोधादेव केवलम् ॥

सु०—परमाणोरप्युत्कृष्टपरिमाणाश्रयत्वमुक्तं तदाक्षिपति ॥ **यथेति** । यथा महत्त्वस्य विश्रान्तिस्तथा परिमाणत्वतो हेतोरणुत्वस्य च विश्रान्तिरिष्यते चेदिति योजना । अत्र महत्त्वाणुत्वशब्दाभ्यां परिमाणोत्कर्षापकर्षावुच्येते । ताभ्यां च तत्तारतम्यमुपलक्ष्यते ॥ **परिमाणत्वत इति** । परिमाणतारतम्यत्वादित्यर्थः । तथा चाणौ सिद्धेऽणुत्वासिद्धिस्तात्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति परस्पराश्रयदोषः परास्तः । तदयमर्थः । परिमाणापकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वात् । परिमाणोत्कर्षतारतम्यवदित्यनुमानेन परिमाणापकर्षतारतम्यस्य क्वचिद्विश्रान्तिसिद्धौ यत्रेदं विश्रान्तं यतः परमाणुर्नास्ति स परमाणुरिति परिमाणापकर्षकाष्ठाश्रयतया सिद्धस्य परमाणोः कथमुत्कृष्टपरिमाणाख्यमपि महत्त्वं साधयितुं शक्यम् । धर्मिग्राहकप्रमाणेन स्ववचनेन च व्याघातादिति । अत्र वक्तव्यम् । केयं क्वचिद्विश्रान्तिर्नाम । किमियत्तापरिच्छेदः । त्र्यणुकपरिमाणात् षष्ठभाग एव परिमाणं न ततोऽपकृष्टमस्तीति ।

किंवा क्वचिद्द्रव्ये वृत्तिरपकर्षतारतम्यामियत्तावच्छेदराहितमेव । किन्त्वनन्तांशोपेतमपि तत्सर्वं क्वचिदाश्रितमेवेति । तत्राद्ये साध्ये दृष्टान्तः साध्यविकल इत्याह ॥ **नेति** । दृष्टान्तीकृतस्य महत्त्वस्य परिमाणोत्कर्षतारतम्यस्यापि विश्रम उक्तरूपो नास्ति । न केवलं पक्षस्येत्यपेरर्थः । कुतो नास्तीत्यत आह ॥ **दृश्यत इति** । परिमाणोत्कर्षतरतमभावोऽनन्तोऽनवधिक इत्येव दृश्यते । न त्वियत्तापरिच्छेदवानिति । बाधकप्रमाणसद्भावात्साधकाभावाच्चेत्यर्थः । कालात्ययापदिष्टं चास्मिन्पक्षेऽनुमानमित्याह ॥ **तथेति** । तथाशब्दो दूषणसमुच्चये । न केवलं परमाणोत्कर्षतरतमभावोऽनन्त इति दृश्यते । किन्त्वणौ परिमाणापकर्षतारतम्येऽप्यानन्त्यमनवधिकत्वं दृश्यत इत्यर्थः । दृश्यतेऽनन्त इत्येवेतीयत्तापरिच्छेदो न दृष्टान्ते दृश्यत इत्येवशब्देनोक्तम् । तद्विशदयति ॥ **नेति** । महत्तत्त्वमिति द्रव्यविशेषस्येयं (स्यैव) संज्ञा । तेनान्महत इत्येष विधिर्न भवति । दृष्टानुगातिर्हि संज्ञा छन्दसोरिष्यते । यथाऽऽह बहुलं तणीति । गुणशब्दोऽत्र तन्त्रेण द्विरुपात्तः । तत्राद्यस्य परिमाणाख्यो गुणविशेषोऽर्थः । द्वितीयस्य गणनमीश्वर इति परममहत्त्वाश्रयद्रव्योपलक्षणम् । परिमाणोत्कर्षतारतम्यस्येयत्तापरिच्छेदो हि तथा सति दृष्टः स्यात् । यदि महत्तत्त्वादिपरिमाणगणनयेश्वरादेरेतावान्पञ्चगुणपरिमाणवान् षट्गुणपरिमाणवान्वेति परिच्छिन्नः स्यात् । न चैवम् । तथा सति परममहत्त्वानुपपत्तेरिति हिशब्दार्थः । अत्र महत्तत्त्वग्रहणेनेदं सूचयति । यदुक्तं वैशेषिकादिभिः पृथिव्यादीनि नव द्रव्याणीति तदसत् । महदहङ्कारादीनामपि सत्त्वात् । न च तत्र प्रमाणाभावः । श्रुत्यादेः प्रमाणस्य विद्यमानत्वात् । न च त्र्यणुकादिकमेव तथोच्यते । अव्यक्तत्वादिश्रवणात् । न च बाधकं किञ्चित् । येनोपचारकल्पनेति । ईश्वरग्रहणेन जीवात्मनामपि यत्परैः परममहत्त्वमुक्तं तदसादिति सूचयति । उपपादयिष्यते खल्वणुत्वं जीवस्येति । दृष्टान्ते विश्रमाभावोपपादनस्य प्रयोजनमाह ॥ **तथेति** । यतो दृष्टान्त एतावद्गुणमेव परिमाणमुत्कृष्यते नातोऽधिकमिति साध्यं नास्ति । अतस्तथा तद्दृष्टान्तेनाणोरणुत्वस्य परिमाणापकर्षस्य चैतावद्भागता त्र्यणुकपरिमाणात् षष्ठभाग एव परिमाणमपकृष्यते । नातोऽधिकमितीयत्ता क्वचिद्द्रव्ये न सिध्यति । न हि महाह्रदं सपक्षीकृत्य पर्वताग्निमत्त्वं शक्यसाधनम् । तदसिद्धौ च

न विवक्षितार्थलाभः। अस्मादेतावद्भागमेव परिमाणमपकृष्यते नातोऽधिकमित्यस्यार्थस्य हि सिद्धात्वपकर्षकाष्ठाश्रयभूतं कुताश्चिदप्यनुत्कृष्यमाणं द्रव्यं सिध्यतीति। यद्वाऽनेन वाक्येन प्रतिपक्षमाह। तथा हि। समार्थितं तावत्परिमाणोत्कर्षतारतम्यं न क्वचिद्विश्रान्तमस्मादेतावद्गुणमेव परिमाणमुत्कृष्यत इतीयत्ताभावादिति। तथा तद्दृष्टान्तेनाणोश्चैतावद्भागता क्वचिन्नास्तीति साध्यत इति। अत्रायं प्रयोगः। परिमाणापकर्षतारतम्यं क्वचिन्न विश्रान्तम्। परिमाणतारतम्यत्वात्। परिमाणोत्कर्षतारतम्यवदिति। द्वितीयं शङ्कते॥ **विश्रान्त इति**। विश्रान्त इत्यस्य त्र्यणुकाद्यपेक्षया परिमाणतोऽनन्तांशो द्रव्यविशेषः कश्चिदस्तीत्यर्थ इति द्वितीयपक्षो गम्यतेऽभ्युपगम्यते यदीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। परिमाणापकर्षतारतम्यमियत्तानवच्छिन्नमेव। किन्त्वनन्तांशरूपमपि तत्क्वचिदाश्रितमिति। निराकरोति॥ **नेति**। तर्हीति शेषः। कश्चिदिति वर्तते। एवं साधने कश्चिदपि द्रव्यविशेषो नावसाययितुं शक्यः। अयमेव सर्वतोऽपकृष्टपरिमाणवान्नातोऽपकृष्टपरिमाणोऽस्तीति सर्वान्तिमतया न प्रतिपत्तुं कश्चिच्छक्यते। कुतः। केवलं साक्षाद्विरोधात्। परिमाणापकर्षोऽनन्तश्च पर्यवसितश्चेति हि विप्रतिषिद्धमेतत्। भवितव्यं चावसानेन। अन्यथा सर्वस्याप्युत्कृष्टापकृष्टपरिमाणसम्भवेन परमाणोर्महत्त्वनिराकरणासम्भवात्। एवशब्देन विरोधस्यापरिहार्यत्वं सूचयति। तदनेनापसिद्धान्तोऽभिहितो भवति। यदि चानन्त्यमवधार्य परिमाणापकर्षतारतम्यं क्वचिदाश्रितमित्येव प्रतिज्ञार्थः स्यात्। तथाऽपि न सिसाधयिषितमवसानं लभ्यत इत्यर्थान्तरता स्यात्। यथाऽऽकाशादेरुत्कृष्टपरिमाणं द्रव्यं नास्ति तथा परमाणोरपकृष्टपरिमाणं द्रव्यं नास्तीति तात्पर्यार्थ इति चेत्। सत्यम्। नायमितो लभ्यत इति। उच्यते। परिमाणापकर्षतारतम्यं क्वचिन्निरतिशयम्। परिमाणतारतम्यत्वात्परिमाणोत्कर्षतारतम्यवदिति विवक्षितमिति चेत्। कोऽयमतिशयो नाम। किमाधिक्यमुत न्यूनता। अथ साधारणं किञ्चित्। आद्ये बाधः। द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्यविकलता। न तृतीयः। तदभावात्। शब्दसाम्यमात्रेणानुमानाप्रवृत्तेः। यथाऽऽकाशादिपरिमाणमुभयावधिमन्न भवति। तथा त्र्यणुकावयवानवयवपरिमाणमपि साध्यमिति चेन्न। हेत्वभावात्। परिमाणत्वस्य घटादिपरिमाणे व्यभिचारात्। नित्यपरिमाणत्वस्याश्रयानित्यताया वक्ष्य-

SGF Foundation

माणत्वेनासिद्धेः । परिमाणकाष्ठात्वस्य च साध्यत्वात् । एवं तात्पर्यान्तराण्यपि निराकार्याणीति ।

टि०—अणुत्वविश्रान्तिशङ्कासमाधानयोः प्रकृतानुपयोगात्तत्परोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमाशङ्क्य पूर्वोक्तस्य परमाणोरुत्कृष्टपरिमाणाश्रयत्वस्याक्षेपेण समाधानार्थत्वेन प्रकृतसङ्गतत्वाच्च तदिति भावेन तदाक्षेपसमाधानपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं पूर्वोक्तमनुवदति ॥ **परमाणोरपीति** ॥ **इति योजनेति** । महत्त्वशब्देन समस्तस्यापि विश्रान्तिशब्दस्य बुद्ध्या विवेकेनाणुत्वस्येत्यनन्तरमनुवृत्तिः । तथेत्यनन्तरं परिमाणत्वत इत्यस्येष्यत इत्यनन्तरं चेदित्यस्य चान्वयश्चाङ्गीकर्तव्योऽन्यथाऽसङ्गतेरिति भावः । तर्हि तारतम्ये परिमाणत्वाभावाद्धेतोरसिद्धिः स्यादित्यत आह ॥ **परिमाणत्वत इतीति** । किमर्थान्तरपरिकल्पनया प्रतीतार्थ एव किन्न स्यादित्यतो निमित्तमुपलक्षणत्वेनाह ॥ **तथा चेति** । परमाणुरूपेऽणौ सिद्धे सति तदाश्रिताणुत्वस्य सिद्धिः । तत्सिद्धौ चाश्रयासिद्ध्यभावेनाणुत्वं क्वचिदाश्रितमिति यथास्थितमूलोक्तानुमानेनाणुत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । न च द्व्यणुकरूपाणुसिद्ध्याऽप्यणुत्वसिद्धिसम्भवान्नेतरेतराश्रय इति वाच्यम् । परमाण्वसिद्धिदशायां द्व्यणुकस्याप्यसिद्ध्याऽणुत्वसिद्ध्ययोगादित्याशयात् ॥ **स्ववचनेन चेति** । परमाणुरिति स्ववचनेन चेत्यर्थः । परमाणुशब्देन तदपेक्षयाऽण्वभावस्य कथनादिति भावः । विश्रान्तिशब्दस्य वक्ष्यमाणप्रकारेणेयत्तामात्रपरिच्छेदार्थत्वविवक्षायां विश्रान्तो यद्यनन्तांश इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गाद्वक्ष्यमाणरीत्या क्वचिद्द्रव्ये वृत्त्यर्थत्वे च न महत्त्वस्यापि विश्रम इत्यव्यवहितग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गात्तत्तत्पक्षनिरासकत्वेन व्यवस्थयोत्तरग्रन्थं योजयितुं सम्भावितं विश्रान्तिशब्दार्थं तावद्विकल्पयति ॥ **अत्र वक्तव्यमिति** । इयत्तापरिच्छेद इत्युक्तमेव विशदयति ॥ **त्र्यणुकेति** । क्वचिद्द्रव्ये वृत्तिरित्युक्तमेव विशदयति ॥ **अपकर्षतारतम्यमित्यादिना** । परिमाणापकर्षतारतम्यमित्यर्थः । नन्वेवं परमाणोर्महत्त्वाभावासिद्ध्याऽर्थान्तरता विश्रान्तिशब्दार्थालाभश्चेत्याशयेन पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥ **अनन्तांशोपेतमपीति** । तदनन्तांशोपेतमपि परिमाणं सर्वं क्वचिद्द्रव्यविशेषे आश्रितमेव पर्यवासितमेव । एवशब्देन क्वचित्पर्यवसितिसाधनस्यावश्यकत्वं सूचयति । तथा च पूर्वकल्पे परमाणापकर्षतारतम्यस्येयत्तापरिच्छेद एव साध्योऽत्र तु तस्येयत्तापारिच्छेदराहित्येऽपि क्वचिद्द्रव्ये पर्यवसितिरित्येतावत्साध्यतया विवक्षितमिति भावः । अत्र क्वचित्पर्यवसितिमात्रसाधने पूर्वकल्पे वक्ष्यमाणदोष इयत्तापरिच्छेदराहित्यमात्रसाधनेऽप्यर्थान्त-

SGDF

रता परमाणुमहत्त्वाभावस्यासिद्धेरित्यत उभयमपि साध्यतयोपात्तमिति मन्तव्यम् । ननु तथाऽपि न महत्त्वस्येति वाक्येन कस्य पक्षस्य किं दूषणमुक्तं भवतीत्यतो विशिष्यतदुट्टङ्कनपूर्वकं तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **तत्रेति** । विकल्पितपक्षयोरित्यर्थः । आद्ये साध्ये इयत्तापरिच्छेदः साध्य इति पक्षे ॥ **उक्तरूप इति** । इयत्तापरिच्छेदरूप इत्यर्थः । मूलेऽपिशब्दस्य वैय्यर्थ्यमाशङ्क्य तत्समुच्चेतव्यप्रदर्शनेन तस्यार्थवत्तामाह ॥ **न केवलमिति** । परिमाणोत्कर्षतारतम्यस्यानन्तत्वेन दर्शनप्रतिपादनस्यानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्ववाक्योक्तविश्रमाभावोपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं तदुपपादाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ **कुत इति** । एवशब्दार्थमाह ॥ **न त्विति** । तथाऽपि महत्त्वस्य विश्रमो नास्तीत्यत्र को हेतुरनेनोक्तो भवतीत्यतो दृश्यतेऽनन्त इत्यंशेनोक्तं हेतुमाह ॥ **बाधकेति** । एवेत्यंशेनाप्युक्तं तमाह ॥ **साधकेति** ।दृष्टान्तस्य साध्यविकलतोपपादनेनाद्यपक्षस्य दूषितत्वात्तथेत्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य दूषणान्तरोपदर्शनार्थत्वान्न तदिति भावेनोच्यमानदूषणस्य विशिष्योट्टङ्कनपूर्वकं तत्समर्पकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **कालेति** । ननु मूले दूषणान्तरपरत्वज्ञापकाभावान्न तत्परत्वमित्यतस्तथाशब्द एव तत्र ज्ञापक इति भावेन तदर्थमाह ॥ **तथेति** । दूषणसमुच्चेयमेव दर्शयन्नपेक्षितपूरणेन मूलं योजयति ॥ **न केवलमिति** । अणावानन्त्यदर्शनेन परिच्छेदाभावसिद्धावपि पक्षे तदसिद्धेः कथं कालात्ययापदिष्टत्वमित्यतोऽणुशब्दस्य लक्षितलक्षणया परिमाणापकर्षतारतम्यपरत्वं मनसि निधायाह ॥ **अणौ परिमाणापकर्षतारतम्य इति** । ननु महत्त्वेत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चेश्वरस्येयत्तापरिच्छेदराहित्योपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तद्वर्णनस्य प्रकृतासङ्गतत्वादित्यतो व्यवहितेन तथाऽऽनन्त्यमणावित्यनेन तस्य सङ्गत्यभावेऽपि व्यवहितेन दृश्यतेऽनन्त इत्येवेत्यनेन तत्रस्थैवशब्दोक्तार्थप्रपञ्चकत्वेनास्य सङ्गतत्वान्न वैय्यर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्सङ्गततया तद्योजयति ॥ **दृश्यते इत्यादिना** । नन्वान्महतः समानाधिकरणजातीययोरिति महच्छब्दस्य समानाधिकरणजातीययोः परत आत्वविधानान्महादेव इत्यादिवन्महातत्त्वेत्येव भवितव्यं तत्कथं महत्तत्त्वेति निर्देश इत्यत आह ॥ **महत्तत्त्वमितीति** ॥ **तेनेति** । यद्यप्यान्महतः समानाधिकरणजातीययोरित्यस्य विधेः स्थान्यादेशव्यत्ययेन द्वन्द्वेऽल्पाच्तरस्य परनिपातेन चानित्यत्वादेव महत्तत्त्वेति व्युत्पादयितुं शक्यम् । अत एव तस्यैव महत्सुखत्वात्तेषामिति गीताभाष्यटीकायां तथैव समर्थितमिति संज्ञात्वाश्रयणमनर्थकमित्याभाति । तथाऽपि नित्यत्वेऽपि संज्ञात्वाश्रयणेन परत्वीत्यैवात्वाभावव्युत्पादनसम्भवे किमगतिकगतिकतदनित्यत्वव्युत्पादनेनेत्याशयेन संज्ञात्वमाश्रित्यैव समाहितमिति ध्येयम् । अस्तु संज्ञात्वं तथाऽपि कुतोऽत्र नात्वविधिप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **दृष्टेति** । संज्ञाविषये छन्दोविषये च यथा प्रयोगो दृश्यते तथैव साधुत्वं वाच्यमित्यर्थः । तत्कुत इत्यतस्तत्र भाष्यकारसम्मतिमाह ॥ **यथाऽऽहेति** । तद्वाक्यं पठति ॥ **बहुलं तणीति** । तणिति संज्ञा छन्दसोः पूर्वाचार्याणां संज्ञा । अत्र तणि इतीति पदच्छेदः । तणि इति च सप्तम्येकवचनम् । विषयसप्तमी चेयम् । ततश्च तणि संज्ञाविषये छन्दोविषये च व्याकरणविधिर्बहुलं भवतीत्यर्थः । ननु श्रुत्यादेस्त्र्यणुकचतुरणुकादिप्रतिपादकतया सावकाशत्वान्न तद्व्यतिरिक्तमहदादिगमकत्वमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** ॥ **अव्यक्तत्वादिति** । महदादीनामिति शेषः । आदिपदेन पृथिव्यादिभूतभिन्नत्वपरिग्रहः । त्र्यणुकादेर्व्यक्तत्वपृथिव्यादिभूतात्मयोस्त्वया स्वीकारान्न श्रुत्युक्तमहदादिरूपत्वमिति भावः । अव्यक्तत्वादिश्रवणस्यौपचारिकत्वान्न बाधकत्वमित्यत आह ॥ **न चेति** । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः । लाक्षणिकप्रयोगे प्रयोजनमाह ॥ **ईश्वरग्रहणेनेति** ॥ **उपपादयिष्यत इति** । उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यादिनोत्तरपाद इति शेषः । तथेत्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य दृष्टान्ते विश्रमाभावोपपादनप्रयोजनोक्त्यर्थत्वान्न तदिति भावेन तद्योजनप्रदर्शकतया तद्योजयति ॥ **दृष्टान्त इति** । माऽस्तु क्वचिद्द्रव्ये उक्तरूपेणेयत्तायाः सिद्धिः किं तावतेत्यत आह ॥ **तदसिद्धौ चेति** । इयत्तायाः क्वचिद्द्रव्येऽसिद्धावित्यर्थः । तत्कथमित्यत्र उक्तमेवोपपादयति ॥ **अस्मादिति** । दृष्टान्ते साध्यवैकल्योपपादनेनैवोक्तप्रयोजनसिद्ध्या तत्परत्वे वाक्यानर्थक्यं भवतीत्यपरितोषात्प्रकारान्तरेण योजयति ॥ **यद्वेति** । प्रतिपक्षसमर्पकतया भाष्यं योजयति ॥ **तथा हीत्यादिना** ॥ **एतावद्गुणमेवेति** । पञ्चगुणं षड्गुणमेवेत्यर्थः । यथाश्रुतस्य भाष्यस्यैव प्रयोगप्रक्रियात्वभ्रान्तिनिरासायाह ॥ **अत्रेति** ॥ **द्वितीयमिति** । क्वचिद्द्रव्ये वृत्तिरिति द्वितीयमित्यर्थः । परिमाणापकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तमिति तारतम्यधर्मिकप्रतिज्ञायाः परिमाणतोऽनन्तांशो द्रव्यविशेषः कश्चिदस्तीत्यर्थकथनमनुपपन्नमित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **तर्हीति शेष इति** । विश्रान्तो यद्यनन्तांश इति पूर्वत्र यदीति श्रवणादिति भावः ॥ **वर्तत इति** । पूर्ववाक्यात्कश्चिदित्यनुवर्तते इत्यर्थः । तर्हीत्यस्य व्याख्यानमेवं साधन इति । कश्चिद्द्रव्यविशेषो नावसायायितुं शक्य इत्येतावन्मात्रं न परस्यानिष्टमित्यतोऽपेक्षितपूरणेन योजयति ॥ **कश्चिदपी-**

SGDF

त्यादिना । कश्चिदपि द्रव्यविशेषो नावसाययितुं शक्य इत्येतदेव विवृणोति ॥ **अयमेवेति** । केवलमित्यनुवादेन साक्षादिति व्याख्यानम् । विरोधादित्युक्तं विरोधमेव प्रकटयति ॥ **परिमाणेति** । माऽस्त्वेवं कस्यापि द्रव्यविशेषस्य सर्वान्तिमतया प्रतिपत्तुं शक्यत्वं किमेतावतेत्यतोऽनवसाने बाधकं वक्तुमाह ॥ **भवितव्यं चेति** । अवसानेनेत्यतःपूर्वमुक्तविधयेति शेषः । भाष्ये एवशब्दस्याधिक्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **एवशब्देनेति** । ननु नावसाययितुमित्यादिना मूलग्रन्थेन द्वितियपक्षस्य किं दूषणमुक्तमित्यत आह ॥ **तदनेनेति** । त्र्यणुकपरिमाणापेक्षया षष्ठभागपरिमाणद्रव्य एव तदवसानस्य तत्सिद्धान्तत्वादिति भावः ॥ **अवधीर्येति** । अनादृत्येत्यर्थः । धृङ् अनादरण इति स्मरणादिति भावः ॥ **प्रतिज्ञार्थ इति** । तथा च परिमाणापकर्षस्यानन्त्यस्य पर्यवसितत्वासाधनान्न विरोध इति भावः ॥ **न सिसाधयिषितेति** । त्र्यणुकपरिमाणापेक्षया षष्ठभागपरिमाणोपेतद्रव्यविशेषेऽवसानस्य सिसाधयिषितत्वात्तदसिद्धेरर्थान्तरतेत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । प्रथमपक्षोक्तरीत्या दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्याच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **बाध इति** । तदपेक्षयोत्कृष्टपरिमाणसद्भावेन तद्राहित्याभावादिति भावः ॥ **दृष्टान्तस्येति** । तदपेक्षयाऽपकृष्टपरिमाणसद्भावेन तद्राहित्यस्य तत्राभावादिति भावः ॥ **तदभावादिति** । आधिक्यन्यूनतासाधारणस्यातिशयस्य भावादित्यर्थः । नन्वतिशयशब्दवाच्यत्वमेव तदुभयसाधारणमस्तीति कथं तदभाव इत्यत आह ॥ **शब्देति** ॥ **अनुमानाप्रवृत्तेरिति** । अन्यथा गोशब्दवाच्यत्वेन पृथिव्या अपि शृङ्गित्वानुमानप्रसङ्गादिति ॥ **उभयावधिमन्न भवतीति** । उत्कर्षापकर्षावधिमन्न भवतीत्यर्थः । एतच्च घटवत्यपि भूतले घटपटौ न स्त इति प्रतीत्या व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावोऽस्तीति वादिमतेनोक्तम् । तथा च दृष्टान्तेऽपकर्षावधेः पर्वतादिपरमाणस्य सत्त्वेन पक्षीकृते त्र्यणुकावयवावयवपरिमाणे चोत्कर्षावधेस्त्र्यणुकादिपरिमाणस्य सत्त्वेन तदभावस्य तत्रासम्भवात्कथमुभयावधिमत्त्वाभावसाधनमिति शङ्कानवकाशः । दृष्टान्तेऽपकर्षावधिमत्त्वस्य दार्ष्टान्तिके चोत्कर्षावधिमत्त्वस्य सत्त्वेऽप्युत्कर्षापकर्षावधिमत्त्वाभावस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभाववादिमतेऽप्रत्यूहत्वादित्यवधेयम् । त्र्यणुकावयवावयवपरिमाणमिति स्वाश्रयासिद्धिपरिहारायोक्तम् । महावयविनोऽवयवावयववत्वानियत्या त्र्यणुकेऽप्यवयवावयवद्रव्यसिद्धौ परिमाणरहितद्रव्याभावेन तत्परिमाणस्यापि सिद्ध्या तदनवकाशादिति भावः । तत्कथमित्यतः स किं परिमाणत्वं वा नित्यपरिमाणत्वं वा परिमाणतारतम्यकाष्ठात्वं वेति

विकल्पान्मनसि निधायाद्यं व्याचष्टे ॥ **परिमाणत्वस्येति** ॥ **घटादीति** । तस्योत्कर्षापकर्षावधिमत्त्वादिति भावः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **नित्यपरिमाणत्वस्येति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वेनेति** । रूपस्पर्शादिहेतुभ्य इत्यादिनेति शेषः । तृतीयं दूषयति ॥ **परिमाणकाष्ठात्वस्येति** । परिमाणतारतम्यकाष्ठात्वस्येत्यर्थः ॥**साध्यत्वादिति** । तथा च साध्याविशिष्टतेति भावः । नन्वणुत्वं सजातीयप्रतियोगिकोत्कर्षापकर्षानाश्रयवृत्ति । परिमाणत्वव्याप्यजातित्वात् । महत्वत्त्ववदित्यत्र तात्पर्यम् । अत्र चोत्कर्षापकर्षयोरन्यतरगर्भतया साध्यद्वयमभिमतम् । तावतैवाभिमतसिद्धेः । साजात्यं चात्र परिमाणत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्या । तथा च सजातीयपरमाणुपरिमाणप्रतियोगिकोत्कर्षानाश्रयीभूतद्व्यर्थकपरिमाणवृत्तित्वमेकेन सिध्यति । सजातीयद्व्यर्थकपरिमाणप्रतियोगिकापकर्षानाश्रयीभूतपरमाणुपरिमाणवृत्तित्वं चापरेण सिध्यति । द्व्यर्थकापेक्षया परमाणोरन्यतरत्वेन तत्परिमाणस्य द्व्यर्थकपरिमाणप्रतियोगिकोत्कर्षाश्रयत्वान्न दृष्टान्तासिद्धिः । सजातीयापकर्षानाश्रयत्वस्य व्योमपरिमाणे सजातीयोत्कर्षानाश्रयत्वस्य च त्रसरेणुपरिमाणे सत्त्वेन तद्वृत्तितया महत्वत्त्वे साध्यसत्त्वात् । न चानुभवसिद्धपर्वतादिमहत्त्ववृत्तिजातिविशेषे परममहत्वत्त्वजातौ व्यभिचार इति वाच्यम् । व्याप्यपदस्य साक्षाद्व्याप्यत्वात् । यद्वाऽणुत्वत्त्वं स्वसमानजातीयनिरूपितापकर्षासमानाधिकरणस्वसमानजातीयनिरूपितोत्कर्षसमानाधिकरणम् । परिमाणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् । महत्वत्त्ववदित्यत्र तात्पर्यमित्याशङ्क्याह ॥ **एवं तात्पर्यान्तराणीति** । किरणावलीप्रकाशलीलावतीप्रकाशानुसारेणोक्तरीत्या तात्पर्यान्तराणीत्यर्थः। परिमाणत्वावान्तरजातेरभावस्य प्रागुपवर्णितत्वेनाश्रयासिद्ध्यादेरुक्तरीत्येतरेतराश्रयत्वादिदोषाणां चाप्यविशिष्टत्वादिति भावः।

अ०—केवलं साक्षिमानेन कालो देशोऽपि नान्तवान् ॥ अपर्यवसितिश्चाणार्दृश्यते साक्षिणा द्वयोः ॥ यदि नो साक्षिगम्यं तन्महत्त्वं केन गम्यते ॥ विश्रान्तिस्तारतम्येन दृश्यते ह्यनुमानतः ॥ यद्यागमादनन्तं तन्महत्त्वमवगम्यते ॥ अनन्तमेव चाणुत्वं कुतो नैवावसीयते ॥

सु०—परिमाणोत्कर्षतारतम्यस्यानन्तत्वं दृश्यत इत्युक्तम् । तत्केन प्रमाणेनेत्याशङ्क्य कालाकाशेश्वरादीनि हि द्रव्याणि परममहत्त्ववन्तीष्यन्ते । तत्र कालाकाशयोस्तावत्परिमाणोत्कर्षस्यानन्त्यं साक्षिसिद्धमित्याह ॥ **केवलमिति** । केवलशब्देन प्रमाणान्त-

SGDF Sri Gangadhar... Foundation

राभावं प्रतिजानीते । देश इत्याकाश उच्यते । नान्त्यवानित्यनवधिकपरिमाणोत्कर्षवान् । दृश्यत इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । कालाकाशौ हि केवलं साक्षिवेद्यावित्युपपादितं प्रथमाध्याये । अतस्तत्परिमाणोत्कर्षस्यानवधिकत्वमपि तेनैव गम्यत इति । परिमाणापकर्षतारतम्यस्याप्यानन्त्यं दृश्यत इत्युक्तम् । तत्केन प्रमाणेनेत्याशङ्क्य कालाकाशयोस्तावत्साक्षिणैवेत्याह ॥ अपर्यवसितिश्चेति । द्वयोः काले गगने च । अणोश्च परिमाणापकर्षतारतम्यस्य चेत्यर्थः । अपर्यवसितिरानन्त्यम् । नन्वेतदनुपयुक्तम् । परमाणुपरिमाणतोऽपकृष्टपरिमाणसद्भावे प्रमाणोपन्यासस्य कार्यत्वे कालाकाशयोः परिमाणोत्कर्षानन्त्ये प्रमाणोपन्यासस्य प्रयोजनाभावादिति । मैवम् । न हि परेण साक्षादेवमुक्तम् । किन्तु परिमाणोत्कर्षपरम्परावत्तदपकर्षपरम्पराऽपि पर्यवसानवतीति । तथा च कालाकाशयोः परिमाणोत्कर्षापकर्षपरम्परायाः पर्यवसानाभावे साक्षिप्रमाणोपन्यासः कथमसङ्गतः । नन्वस्तु कालाकाशयोः परिमाणप्रकर्षोऽनवधिकः । तदपकर्षानन्त्यं तु कथम् । व्याहतत्वात् । मैवम् । साक्षिसिद्धत्वात् । प्रमितेऽर्थे विरोधानवकाशात् । कालादावनवधिकः परिमाणापकर्षः साक्षिसिद्ध इत्येव नेष्यत इति चेत् । किं साक्षिणा नावगम्यते । उतावगतोऽपि न सत्यः । अथवा साक्षी नाम प्रमाणं नास्ति । आद्यं शङ्कते ॥ यदीति । तदिति कालादेः परिमाणापकर्षस्यानन्त्यं सामान्येन परामृशति । दूषयति ॥ महत्त्वमिति । कालाकाशयोरिति वर्तते । महत्त्वमनवधिकः परिमाणोत्कर्षः । तर्हीति शेषः । अयमभिसन्धिः । कालादौ परिमाणोत्कर्षस्यानन्त्यमुपेत्य हि परेण तदपकर्षानन्त्यं नेष्यते । तत्र वक्तव्यम् । प्रकर्षानन्त्यं केन प्रमाणेनावगम्यत इति । साक्षिणेति चेत् । अपकर्षानन्त्यमपि तद्बलेन कुतो नाङ्गीकार्यम् । तत्तेन नावगम्यत इत्युक्तमिति चेत् । (इदमपि) तदपि तेन नावगम्यत इति वदन्तं प्रति किमुत्तरम् । अनुभवापलापो न युक्त इति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । यथा हि । कालादेरुत्कर्षानवधिकत्वमनुभवे चकास्ति । तथाऽपकर्षानन्त्यमपीति किमेकत्र पक्षपातेन । अन्यथैकापलापे द्वितीयस्याप्यपलापो दुरुत्तरः स्यादिति । स्यादेतत् । न कालादेः परिमाणोत्कर्षानन्त्यं साक्षिसिद्धमिति ब्रूमः । किन्त्वनुमानगम्यम् । तथा च न प्रतिबन्दीग्रह इत्यत आह ॥ विश्रान्तिरिति । परिमाणोत्कर्षपरम्पराया

इति शेषः । अनुमानत इति तृतीयार्थे तसिः । नानुमानेन कालादावनवधिकपरिमाणोत्कर्षसिद्धिः । हि यस्मात्तारतम्येनानुमानेन तद्विश्रान्तिर्दृश्यते । परिमाणोत्कर्षतारतम्यमियत्तावत्परिमाणतारतम्यत्वात्तदपकर्षतारतम्यवदिति । प्रत्यनुमानप्रतिरुद्धत्वादिति यावत् । न च दृष्टान्तोऽस्माकं साध्यविकल इति वाच्यम् । अपकर्षतारतम्यस्यान्तवत्त्वमुपेत्योत्कर्षतारतम्यस्यानन्त्यमनुमिमानस्य परस्यैवं प्रतिपक्षोत्प्रेक्षा स्यादित्युच्यमानत्वात् । तथा च साक्षिविरुद्धं प्रत्यनुमानमिति वक्तव्यम् । कथं तर्हि स एव कालादावनवधिकापकृष्टपरिमाणं न साधयेदिति । अस्तु तर्ह्यागमात्कालादावनवधिकोत्कृष्टपरिमाणसिद्धिरित्याशङ्क्याह ॥ यदीति । आगमात्स एषोऽनन्त इत्यादेः । तन्महत्त्वं कालादिपरिमाणोत्कर्षः । अणुत्वं परिमाणापकर्षः । एतदुक्तं भवति । नागमः कालाद्यनन्ततां स्वयं प्रतिपादयति । तत्प्रवृत्तेः प्रागेव साक्षिणा तत्प्रतिभासात् । किन्त्वनुवाद एवायम् । प्रतिपादकत्वे वा नास्मत्प्रयोजनपरिक्षयः । यस्मादागमात्कालाद्युत्कर्षोऽनवधिकः प्रतीयते तस्मादेवापकर्षानन्त्यप्रतीतेः । अनन्तशब्दो ह्यनवच्छेदमात्रमाचष्टे । स च यथा परिमाणोत्कर्षविषयो व्याख्यायते । तथा तदपकर्षविषयोऽपि शक्यते व्याख्यातुमिति ॥ छ ॥

टि०—केवलं साक्षिमानेनेत्युत्तरभाष्यस्यानर्थक्यमाशङ्क्य कालाकाशयोः परिमाणोत्कर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धत्वोपवर्णनार्थत्वान्न तादिति भावेन तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तत्प्रतिपादनस्यापि न पूर्वेण सङ्गतिरित्यतोऽव्यवहितपूर्वग्रन्थेन सङ्गत्यभावेऽपि व्यवहितेन तेन सङ्गतेर्विद्यमानत्वान्नासङ्गतिरित्याशयवान्व्यवहितपूर्वग्रन्थसङ्गतिप्रदर्शयनपूर्वकमुत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ परिमाणेति ॥ उक्तमिति । दृश्यतेऽनन्त इत्येवेत्यनेनेति शेषः । अणीयांश्च महीयांश्चेत्यादिना परिमाणानन्त्यस्येश्वरे आगमसिद्धताया वक्ष्यमाणत्वात्तदभिप्रायेण तावदित्युक्तम् । साक्षिमानेनेत्येतावता पूर्त्या भाष्ये केवलमित्यस्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ केवलशब्देनेति ॥ वक्ष्यमाणमिति । अपर्यवसितिरित्युत्तरवाक्य इति शेषः । ननु कालकाशयोः परिमाणोत्कर्षस्य कुतः साक्षिसिद्धतेत्यतो धर्मिग्राहकत्वात्तस्येत्याह ॥ कालाकाशौ हीति ॥ उपपादितमिति । कालो हि साक्षिप्रत्यक्षः सत्यत्वं गगनादेश्चेत्यादिनेति शेषः । परिमाणोत्कर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धतायाः पूर्वेणैव सिद्धत्वादपर्यवसितिश्चाणोरित्युत्तरभाष्यमनर्थ-

SGDF

कमित्याशङ्क्य कालाकाशयोः परमाणोत्कर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धत्वे सिद्धावपि परिमाणापकर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धताया असिद्धेस्तदुपवर्णनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं तत्प्रतिपादनस्य न पूर्वेण सङ्गतिरित्यतोऽव्यवहितेन सङ्गत्यलाभाद्व्यवहितेन तामुपदर्शयन्नुत्तरभाष्यमवतारयति ॥ **परिमाणापकर्षेति** ॥ **उक्तमिति** । तथाऽऽनन्त्यमणावपीत्यादिनेति शेषः । नन्वत्र ययोः कयोश्चिद्द्वयोरणोरपर्यवसितिः साक्षिणा दृश्यत इत्येतावदुच्यते न तु कालाकाशयोः परिमाणापकर्षानन्त्यं साक्षिणा दृश्यत इति तत्कथमनेन कालाकाशयोः परिमाणापकर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धिरित्यतः पूर्ववाक्ये कालाकाशयोः प्रकृतत्वाद्द्वयोरित्यस्य तत्परतां चशब्दस्याणोश्चेति भिन्नक्रमतामणोरित्यस्योक्तरीत्या परिमाणापकर्षतारतम्यपरतामपर्यवसितिपदस्य च योगेनानन्त्यपरतामङ्गीकृत्य प्रकृतोपयोगितयैतद्योजयति ॥ **द्वयोरित्यादिना** ॥ **व्याहतत्वादिति** । एकत्रोत्कर्षापकर्षयोरनवधिकत्वस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः । कालाकाशयोः परिमाणोत्कर्षापकर्षानवधिकत्वस्य साक्षिसिद्धत्वान्न विरुद्धत्वमिति परिहरति ॥ **साक्षीति** । साक्षिसिद्धत्वेऽपि परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरेकत्र विरुद्धत्वं किन्न स्यादित्यत आह ॥ **प्रमितेऽर्थ इति** । सहदृष्टौ च विरुद्धौ चेत्यस्य विप्रतिषिद्धत्वादिति भावः। भवेदेतदेवं यदि परिमाणोत्कर्षापकर्षानवधिकत्वं कालाकाशयोः साक्षिसिद्धं स्यात् । न चैतदस्तीति कथमविरुद्धत्वमिति शङ्कते ॥ **कालादाविति** । अपर्यवसितेस्तादिति नपुंसकेन परामर्शानुपपत्तिमाशङ्क्याह ॥ **तदितीति** ॥ **वर्तत इति** । अपर्यवसितिश्चाणोर्दृश्यते साक्षिणा द्वयोरित्यतोऽनुवर्तत इत्यर्थः । यद्यपि कालाकाशयोरिति न पूर्वत्र श्रुतं तथाऽपि श्रुतस्य द्वयोरित्यस्य तदर्थत्वाभिप्रायेणेदमुक्तम् ॥ **तर्हीति शेष इति** । यदि नो साक्षिगम्यं तदिति पूर्वत्र यदीति श्रवणादिति भावः । नन्वत्र कालादेः परिमाणापकर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धत्वाभावे तदुत्कर्षानन्त्यस्यापि साक्षिसिद्धत्वं न स्यादित्यापाद्यते । तदयुक्तम् । कालादेरुत्कर्षानन्त्यस्यैव परेणाङ्गीकारेण तस्य साक्षिसिद्धत्वाभावस्य परं प्रतीष्टत्वेन तदापादनस्येष्टापादनत्वात्तर्कमूलभूतव्याप्त्यभावाच्चेत्यतः प्रकर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धत्वोपपादनेन तदभावस्यानिष्टतामुपदर्शयन्नविशेषव्याप्तिमप्युपदर्शयति ॥ **अयमभिसन्धिरिति** ॥ **उपेत्येति** । अस्तु कालाकाशयोः परिमाणप्रकर्षोऽनवधिक इति तद्वचनादिति भावः । ननु परिमाणोत्कर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धत्वप्रतिबन्द्या तदपकर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धत्वसमर्थनेनाविरुद्धत्वासिद्धेर्विश्रान्तिरित्युत्तरभाष्ये कालादौ परिमाणोत्कर्षता-

रतम्यस्य परिमाणतारतम्यत्वेनेयत्तावत्त्वप्रतिपादनमनर्थकमित्याशङ्क्य तदुत्कर्षानन्त्यसाधकानुमानस्य प्रत्यनुमानपराहतत्वप्रतिपादनेन तस्यानुमानिकत्वेन प्रतिबन्दीग्रहासम्भवशङ्कापरिहारार्थत्वात्र तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं कालादावुत्कर्षानन्त्यस्यानुमानिकत्वेन प्रतिबन्दीग्रहासम्भवशङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदिति** । तथा चेष्टापादनरूपत्वात्तर्काभासोऽयमिति भावः । तर्हि केन प्रमाणेन तदवगम्यत इति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । न ह्यभ्युपगमोऽप्रामाणिक इति सम्भवतीति भावः । उत्तरमाह ॥ **अनुमानगम्यामीति** । सम्प्रतिपन्नः सर्वोऽपि परिच्छिन्नः कालः स्वतः स्थूलेन कालान्तरेण युक्तः कालत्वान्मुहूर्तादिकालवदिति कालानन्त्यसाधकम् । सम्प्रतिपन्नः सर्वोऽपि परिच्छिन्नो देशः स्वतः स्थूलेन देशान्तरेण युक्तो देशत्वाद्धस्तादिदेशवदित्यादिपरोक्तदेशानन्त्यसाधकमनुमानं च द्रष्टव्यम् । प्रत्यनुमानस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ **परिमाणोत्कर्षेति** । अनुमानत इति पञ्चम्यन्तात्तसिरिति पक्षे तारतम्यस्यैवानुमानत्वासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थमाह ॥ **अनुमानत इति** ॥ **तृतीयार्थे तसिरिति** । आद्यादित्वादिति भावः । भाष्ये हिशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य यस्मादित्यर्थत्वान्न तदित्यभिप्रेत्य हेतुसमर्पकतया भाष्यं योजयितुमपेक्षितां प्रतिज्ञां तावत्पूरयति ॥ **नानुमानेनेति** ॥ **न च दृष्टान्त इति** । सिद्धान्तेऽपकर्षतारतम्यस्याप्यनवधिकत्वाभ्युपगमेनेयत्तावत्त्वादिति भावः। भवेदेतदेवं यद्येतत्सिद्धान्तिनोऽनुमानं स्यात् । न चैतदस्ति । किन्त्विष्यत आह॥ **अपकर्षतारतम्यस्यान्तवत्त्वामिति** । ननु यद्यागमादनन्तं तदित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च कालादावुत्कर्षानन्त्यस्यानुमानिकत्वनिरासेनोत्कर्षानन्त्यस्याप्यागमसिद्धतोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । प्रयोजनविशेषाभावेन साक्षिसिद्धतापरित्यागेन कालादौ परिमाणोत्कर्षानन्त्यस्यागमसिद्धताया एवानाशङ्कनीयत्वात्तत एव च तदपकर्षानन्त्यस्याप्यागमसिद्धतोपपादनस्याप्यनुपयोगादित्यतः कालादेरुत्कर्षानन्त्यस्यागमसिद्धत्वेन साक्षिसिद्धत्वाभावात्कालादावुत्कर्षापकर्षानन्त्ययोरुत्कर्षानन्त्यस्य साक्षिसिद्धत्वेऽपकर्षानन्त्यस्यापि तदेष्टव्यम्।अपकर्षानन्त्यस्य तदसिद्धत्वे चोत्कर्षानन्त्यस्यापि तदसिद्धत्वमेवेति सिद्धान्तिनोक्ताया यदि नो साक्षिगम्यं तदिति साक्षिसिद्धत्वप्रतिबन्द्याऽऽपादकासिद्धिव्युत्पादनेन वाऽऽपाद्यस्येष्टत्वव्युत्पादनेन वा परिहारार्थतयाऽर्थवत्त्वेन परेण तदाशङ्कायाः कर्तव्यत्वात्सिद्धान्तिनश्च माऽस्त्वेवमुत्कर्षानन्त्ययोः कालादौ साक्षिसिद्धत्वप्रतिबन्दी ।आगमासिद्धत्वप्रतिबन्दी तु वक्ष्यमाणरीत्या स्यादेवेति व्यर्थ एव । साक्षिसिद्धत्वपरित्यागेनोत्कर्षानन्त्यस्या-

SGDF
Sri Gangadhar Dasa Foundation

गमसिद्धताऽङ्गीकारः परस्येति ज्ञापनायापकर्षानन्त्यस्यागमसिद्धत्वोपपादनमप्यावश्यकमेवेति न काऽप्यनुपपत्तिरिति भावेन तदाशङ्कापरिहारकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं साक्षिसिद्धत्वप्रतिबन्दीं मोचयितुं कालादावुत्कर्षानन्त्यस्यागमसिद्धत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **अस्तु तर्हीति** ॥ **स एषोऽनन्त इत्यादेरिति** । आदिपदेन कालानन्त्यप्रतिपादकागमपरिग्रहः । अत्र च स इति तच्छब्दस्याकाश इति होवाचेति पूर्ववाक्यप्रकृताकाशपरत्वाद्विवक्षितार्थसिद्धिः । यद्यप्यत्राकाशस्तल्लिङ्गादिति न्यायेनास्याकाशस्य विष्णुत्वान्न स एषोऽनन्त इत्यागमेन प्रसिद्धाकाशस्योत्कार्षानन्त्यसिद्धिरित्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽप्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षरीत्याऽस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशत्वमयं ग्रन्थः । अङ्गीकारवादस्येदं प्रयोजनम् । यत्साक्षिसिद्धत्वप्रतिबन्दीपरिहारायाङ्गीकृतमुत्कर्षानन्त्यस्यागमसिद्धत्वं तदुत्कर्षापकर्षानन्त्ययोराकाशादावागमसिद्धत्वप्रतिबन्द्यन्तरसम्पादकत्वादनर्थकमेवेति ज्ञापनमिति ध्येयम् । ननु केवलं साक्षिमानेनेत्यादिना कालाद्यानन्त्ये साक्ष्यतिरिक्तप्रमाणाभावस्योक्तत्वादागमात्तत्सिद्धिव्युत्पादनं पूर्वविरुद्धमित्यतो यद्वागमादित्यादिनोक्तप्रमाणान्तराभ्युगमस्याङ्गीकारवादत्वान्न विरोध इति भावेनाङ्गीकारवादतया ग्रन्थतात्पर्यं वक्तुं केवलमित्यादिपूर्वग्रन्थानुरोधेन वस्तुस्थितिं तावदाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । कुतो न स्वयं प्रतिपादयतीत्यत आगमप्रवृत्तेः प्राक् सतः कालाद्यानन्त्यज्ञानस्यागमानिमित्तत्वायोगादित्याह ॥ **तत्प्रवृत्तेरिति** । अन्यथा कदाचित्तत्र संशयविपर्ययाद्यन्यतमप्रसङ्गादिति भावः । तत्प्रवृत्तेः प्रागेवेत्युपलक्षणम् । सर्वथा तत्प्रवृत्त्ययोग्यानां जातिबधिराणामपि तत्प्रतिभासनादित्यपि द्रष्टव्यम् । का तर्हि स एषोऽनन्त इत्यादेर्गतिरिति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥ **अनुवाद एवायमिति** । साक्षिसिद्धानन्त्यानुवाद एवेत्यर्थः । तत्प्रवृत्तेः प्रागेवेति पूर्वोक्तयुक्तेरेवेति भावः । अत एव केवलसाक्षिभास्यत्वासिद्धे आगमस्यानुवादकत्वसिद्धिस्तात्सिद्धौ च केवलसाक्षिभास्यत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयोऽपि निरस्तः । आगमप्रवृत्तेः प्राक् सतः कालाद्यानन्त्यज्ञानस्यागमनिमित्तत्वानुपपत्त्यैव तत्सिद्ध्या केवलसाक्षिभास्यत्वसिद्धेरनुवादकत्वसिद्ध्यनपेक्षत्वादिति ध्येयम् । यद्वाऽस्य लोकस्य का गतिरिति सर्वलोकगतिप्रश्नोत्तरत्वेनाकाशमेव सर्वाधारत्वेनेति होवाचेति वाक्येन प्रतिज्ञाय तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां सर्वाणीत्यारभ्य स एषोऽनन्त इत्यन्तेनानन्तत्वादिकं तत्र हेतुतया तावदुच्यते । न चासिद्धस्य हेतुत्वमुपपन्नम् । ह वा इति प्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयविरुद्धं च । ततः सिद्धत्वे वाच्ये तस्याश्च प्रमाणान्तरेणो-

क्तरीत्याऽनुपपन्नत्वेन साक्षिणैव वाच्यतया तत्सिद्ध्याऽऽनन्त्यानुवादकत्वमेव स एषोऽनन्त इत्योदेरेष्टव्यमित्येवं केवलमित्यादिपूर्वग्रन्थानुरोधेन वास्तवं परिहारमभिधायाभ्युपगमवादतया मूलग्रन्थतात्पर्यमाह ॥ **प्रतिपादकत्वे वेति** । अभ्युपगमवादप्रयोजनं चागमस्योत्कर्षानन्त्यप्रतिपादकत्ववत्परीत्यैव तदपकर्षानन्त्यप्रतिपादकत्वसूचनमेवेति बोध्यम् । इतीत्यस्येत्येतदुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ छ ॥

अ०—महत्त्वाणुत्वयोर्नैव विश्रान्तिरुपलभ्यते ॥ अन्यदेव ह्यनन्तत्वं महत्त्वाणुत्वयोः समम् ॥ बहुत्वाल्पत्वयोर्यद्वत्सङ्ख्याया-मुपलभ्यते ॥ आनन्त्यमेव भागानां तावत्त्वं ह्यवगम्यते ॥

सु०—परिमाणोत्कर्षवत्तदपकर्षस्यापि कालादावानन्त्यं साक्षिणाऽऽगमेन वा प्रतीयत एव । तथाऽपि न तत्सत्यम् । न हि प्रती (तत्वमा) तिमात्रेण सत्यतानिश्चयोऽतिप्रसङ्गादिति द्वितीयं निराकरोति ॥ महत्त्वेति । कालादौ परिमाणोत्कर्षापकर्षयोर्विश्रान्तिरियत्तावच्छेदो बलवत्प्रमाणेन नैवोपलभ्यते । अत्र महत्त्वग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । इदमुक्तं भवति । यथा कालादौ परिमाणोत्कर्षस्यानन्त्यं साक्ष्याद्यवगतं विपरीतग्राहकप्रमाणाभावात्सत्यमेव । तथा तदपकर्षस्यापि । विना बाधकेन साक्ष्यादिसिद्धं परिमाणापकर्षानन्त्यं कालादावसत्यं चेत्तदुत्कर्षानन्त्यं कालादावसत्यं स्यात् । अविशेषात् । ततश्चापरिच्छिन्नपरिमाणताऽङ्गीकारो भज्येतः। अतिप्रसङ्गस्तु बाधकाभावेनापास्त इति । नन्वस्त्येव परिमाणापकर्षस्यानन्त्याभ्युपगमे बाधकम् । तथा हि । अपकर्षो नामाल्पता । आनन्त्यं चानल्पता । न च विरुद्धयोर्विशेषणविशेष्यभावः सम्भवति । न हि भवति पीतोऽपीत इति । अतो बाधकसद्भावात्प्रतीतमप्यपकर्षानन्त्यं त्यज्यत इत्यत आह ॥ अन्यदेवेति । नानन्तत्वं नामानल्पत्वम् । किन्त्वन्यदेव परिच्छेदाभावरूपम् । तस्मात्परिमाणोत्कर्षापकर्षयोः समानो धर्म इति युज्यते । अत्रापि महत्त्वग्रहणं दृष्टान्तत्वेन । यथा महत्त्वस्य विशेषणं तथाऽणुत्वस्यापीति । यद्यनन्तत्वं नामानल्पत्व स्यात्तदोत्कर्षस्यापि विशेषणं न स्यात् । न हि तदेव तस्य विशेषणं भवति । पीतः पीत इत्यदर्शनात् । अतस्तत्रानन्त्यं नाम परिच्छेदाभाव इति स्वीकृत्य विशेषणविशेष्यभावः समर्थनीयः । तथा प्रकृतेऽपीति । यथा हि परिमाणोत्कर्षो गगनादावनवधिकस्तथा

तदपकर्षोऽप्यनवधिक एवेति विशेषणविशेष्यभावाभ्युपगमे न कोऽपि दोष इति । आनन्त्यं नामानल्पत्वादन्यादित्येतत्प्रत्याययितुं दृष्टान्तान्तरमाह ॥ **बहुत्वेति** । यद्वद्यथा सङ्ख्यायां बहुत्वाल्पत्वयोर्विशेषणतयाऽऽनन्त्यमुपलभ्यते । बहुत्वमनन्तमल्पत्वं चानन्तमिति । तथा प्रकृतेऽपीति । यद्यनन्तत्वं नामानल्पत्वं स्यात् । तदा न बहुत्वस्य विशेषणं स्यात् । तस्यैव तद्विशेषणत्वायोगात् । नाप्यल्पत्वस्य विरोधात् । अतोऽवच्छेदाभाव एवानन्तत्वमित्यङ्गीकृत्य बहुत्वमल्पत्वं चानन्तमिति विशेषणविशेष्यभावो बोद्धव्यस्तथा परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरपीति । ननु च नास्त्येव सङ्ख्यायां बहुत्वाल्पत्वयोरानन्त्यम् । बहुत्वस्य परार्धे एव पर्यवसितत्वात् । अल्पत्वस्य चैकावधित्वात् । यथोक्तम् । सा चैकत्वादिपरार्धपर्यन्तेति । अतः कथमयं दृष्टान्त इत्यत आह ॥ **एकेति** । सङ्ख्यामधिकृत्य हि गणितशास्त्रं प्रवृत्तम् । तत्र च कलासवर्णनप्रभागभागानुबन्धभागापवाहभागभागादिप्रकरणेष्वेकभागानां तावत्त्वमधिकत्वं गण्यते हि यस्मात्तस्मादवगम्यतेऽस्त्येकत्वादप्यपकृष्टानवधिका सङ्ख्येति । परार्धात्परतोऽपि सङ्ख्यासद्भावः स्फुट एवेति नोपपादितः । सम्भवति हि परेषामपीश्वरापेक्षाबुद्ध्या परमाण्वादौ परार्धात्परतोऽपि सङ्ख्योत्पत्तिः । ततःपरं संज्ञाकरणं तु गणकानां प्रयोजनाभावात् । एतामेव विप्रतिपत्तिमपनेतुं सङ्ख्यादृष्टान्तोपादानं कृतमिति ॥ छ ॥

टि० — महत्त्वाणुत्वयोरित्यादिग्रन्थस्यानर्थक्यमाशङ्क्य द्वितीयपक्षनिरासकतया तं सङ्गमयितुं तं पक्षमुत्थापयति ॥ **परिमाणेति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । शुक्तिरजतादेरपि प्रतीतया तत्सत्यतानिश्चयप्रसङ्गादित्यर्थः । भाष्ये कालादावणुत्वपरिमाणापकर्षस्य विश्रान्तिरियत्तापरिच्छेदो बलवत्प्रमाणेन नैवोपलभ्यत इत्येतावतैव साक्ष्याद्यवगतस्यापकर्षानन्त्यस्य सत्यतासिद्धेर्महत्त्वग्रहणमधिकमित्याशङ्क्याह ॥ **अत्रेति** । कथमत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः किञ्च दृष्टान्तोपदर्शनेन प्रयोजनमित्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** । तत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोपपादनं यथेत्यादि । तदपकर्षस्यापीत्यतःपरमानन्त्यं साक्ष्याद्यवगतं विपरीतग्राहकप्रमाणाभावात्सत्यमेवेत्यनुवर्तनीयम् । दृष्टान्तोपदर्शनप्रयोजनमाह ॥ **विनेति** । यदविशिष्टस्य यस्य यद्भवति तदविशिष्टस्यापरस्यापि तदिति तर्कमूलभूतसामान्यव्याप्तेः सूचनायाह ॥ **अविशेषादिति** । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ तत-

SGDF

श्चेति । एवं तर्हि प्रतीतत्वाविशेषाच्छुक्तिरजतादेरपि सत्यतानिश्चयप्रसङ्ग इत्यतो भवेदयमतिप्रसङ्गो यदि प्रतीततामात्रं तत्सत्यतानिश्चायकतयाऽभिमतं स्यान्न चैतदस्ति । किन्तु निर्बाधप्रतीतत्वमेव तच्च न शुक्तिरजतादेरस्तीति नातिप्रसङ्ग इत्याह ॥ अतिप्रसङ्गस्त्विति । अन्येऽत्वेस्युत्तरवाक्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य पूर्ववाक्योक्तस्य परिमाणापकर्षानन्त्यस्य कालादौ निर्बाधप्रतीतिसिद्धत्वस्य बाधकाभावव्युत्पादनेन समर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेन बाधकाभावोपपादकतया तद्योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । आनन्त्यं चानल्पतेत्यत्रानल्पशब्दस्य भावप्रधानत्वाश्रयणादनल्पतेत्यर्थोऽभिमतः । अन्यथाऽपकर्षोऽनन्त इति प्रयोगस्याल्पत्वमनल्पमित्यर्थप्राप्त्या वक्ष्यमाणविरोधानुपपत्तिप्रसङ्गादिति ध्येयम् । अस्त्वेवमपकर्षानन्त्ययोरल्पताऽनल्पत्वतारूपत्वं किन्तावतेत्यत आह ॥ न च विरुद्धयोरिति । अपकर्षोऽनन्त इत्युक्त्या ह्यल्पत्वमनल्पत्वमित्युक्तं स्यात् । न चेदं सम्भवति । स्वस्य स्वान्यत्वासम्भवेन विशेषणत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । यद्यप्यत्र प्रतियोगिनोऽल्पत्वस्य तदन्यस्य च परस्परविरहरूपत्वादिरूपविरोधासम्भवाद्विरुद्धयोरित्येतदसमञ्जसमित्याभाति । तथाऽपि विरुद्धयोरित्यस्य परस्परभिन्नयोरित्यर्थत्वाददोषः । यद्यपि च परस्परभिन्नयोरपि विशेषणविशेष्यभावो नानुपपन्नस्तथाऽपि नाभेदेन तयोरन्वयः सम्भवतीत्यत्र तात्पर्याददोष इति ध्येयम् । वस्तुतोऽनल्पताशब्देऽल्पताशब्दस्य भावप्रधानत्वे नञश्चाकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यादाविव प्रतिषेधार्थकत्वेनानल्पताकयाऽऽनन्त्यस्याल्पतात्वात्यन्ताभावरूपत्वादपकर्षोऽनन्त इति प्रयोगस्याल्पतारूपोऽपकर्षोऽल्पतात्वात्यन्ताभाववानित्यर्थपर्यवसानादल्पतारूपस्यापकर्षस्याल्पतात्वात्यन्ताभावरूपस्य चानन्त्यस्य परस्परविरहरूपत्वादेव विरुद्धत्वमिति यथाश्रुतमेव रमणीयमिति ध्येयम् । विरुद्धयोर्विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिं दृष्टान्तोक्त्या प्रथयति ॥ न हीति । आद्ये पीतेऽपीतान्यत्वस्याभावात्पीतः पीतान्य इत्यभेदेनान्वयादर्शनादित्यर्थः । द्वितीयव्याख्यायां चापीतशब्दस्य पीतशब्दस्य भावप्रधानत्वान्नञश्च प्रतिषेधार्थकत्वात्पीतोऽपीत इत्यस्य पीतत्ववान्पीतत्वाभाववानित्यर्थपर्यवसानात्परस्परविरहरूपतया विशेषणविशेष्यभावादर्शनादित्यर्थः । उक्ताशङ्कानिवर्तकतयाऽपेक्षितपूरणेन मूलं योजयति ॥ नेत्यादिना । मूलेऽन्यदेव ह्यनन्तत्वमणुत्वस्येत्येतावतैवापकर्षानन्त्ययोर्विशेषणविशेष्यभावसमर्थनान्महत्त्वग्रहणमधिकमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ अत्रापीति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावमेव दर्शयति ॥ यथेति । दृष्टान्तत्वेन महत्त्वग्रहणस्यापि किं प्रयोजन-

SGDF Sri Gangadharendra Saraswati Foundation

मित्यत आनन्त्यस्यानल्पतारूपत्वाभावसिद्धिरेव तत्प्रयोजनमित्यभिप्रेत्य तदुपदर्शनपूर्वकं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावमेव विशदयति ॥ **यदीत्यादिना** ॥ **न हि तदेव तस्येति** । महत्त्वस्योत्कर्षरूपत्वेनानल्पतारूपत्वादानन्त्यस्य चानल्पत्वतारूपत्वान्महत्त्वमनन्तमित्यस्यानल्पतारूप उत्कर्षोऽनल्पतेत्यर्थपर्यवसानेन स्वस्यैव स्वविशेषणत्वं वाच्यम् । न च तत्सम्भवतीत्यर्थः । तत्रैवानुरूपं दृष्टान्तमाह ॥ **पीत इति** ॥ **विशेषणविशेष्यभाव इति** । महत्त्वमनन्तमित्येवंरूप इत्यर्थः ॥ **प्रकृतेऽपीति** । अपकर्षोऽनन्त इत्यत्रापीत्यर्थः । किमनेनोक्तं भवतीत्यतो वाक्यतात्पर्यमाह ॥ **यथा हीति** । इतीत्यतःपरं भाव इति शेषः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावस्फोरणाय वाक्यं योजयति ॥ **यद्वदिति** । अत्र यद्वदिति मौलपदानुवादेन यथेति व्याख्यानम् । **तस्यैवेति** । बहुत्वस्यानल्पतारूपत्वादानन्त्यस्यानल्पत्वतारूपत्वाद्बहुत्वमनन्तमित्यत्रानल्पत्वमनल्पत्वमित्यर्थपर्यवसानादिति भावः ॥ **विरोधादिति** । आनन्त्यस्यानल्पत्वतारूपत्वादनल्पत्वमनन्तमित्यस्याल्पत्वमनल्पत्वमिति वाऽल्पत्वस्वात्यन्ताभाववदिति वाऽपर्यवसानादिति भावः ॥ **अतोऽवच्छेदाभाव एवेति** । परिच्छेदाभाव एवेत्यर्थः । तथाऽप्येकभागानामित्यंशवैय्यर्थ्यम् । न चैकत्वापेक्षयाऽपकृष्टसङ्ख्यासद्भावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगादर्शनादित्याशङ्क्य महत्त्वाल्पत्वयोरित्यादिना प्रागुक्तसङ्ख्यादृष्टान्ते प्राप्तानुपपत्तिपरिहारेण तत्समर्थनार्थत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेन सङ्ख्यादृष्टान्तोपपादकतया तद्योजयितुं तत्रानुपपत्तिशङ्कामुथापयति ॥ **ननु नास्त्येवेति** ॥ **पर्यवसितत्वादिति** । तदपेक्षयाऽधिकसङ्ख्याया अभावादिति भावः ॥ **अवधित्वादिति** । एकत्वापेक्षयाऽपकृष्टसङ्ख्याया अभावादिति भावः । अपकृष्टसङ्ख्याया एकत्वावधिकत्वे बहुत्वसङ्ख्यायाश्च परार्धावसानत्वे काणादसूत्रसम्मातिमाह ॥**यथोक्तामिति** ।यद्यपि सा चैकत्वादिपरार्धपर्यन्तेत्येवं न काणादसूत्रमस्ति किन्त्वर्थादनेकद्रव्याद्वित्वादिकापरार्धान्तेत्येव तथाऽपि सा पुनरेकद्रव्यानेकद्रव्या च । तत्रैकत्वजातिमत्येकत्वसङ्ख्यादित्वत्वादिजातिमत्यनेकद्रव्याद्वित्वादिकापरार्धान्तेत्यादितत्सूत्रव्याख्यानरूपप्रशस्तपादभाष्याद्यनुरोधेन लब्धसूत्रार्थानुवादोऽयं कृत इत्यवधेयम् । **तत्रेति** । गणितशास्त्र इत्यर्थः ॥**कलेत्यादि**। भागजातौ करणसूत्रं प्रवृत्तम् । अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेव । मिथो हराभ्यामपवर्तिताभ्याम् । यद्वा हरांशौ सुधियाऽत्र गुण्यौ। उदाहरणम् । रूपत्रयं पञ्चलवस्त्रिभागो योगोर्थमेतान्वद तुल्यहारान् । त्रिषष्ठिभागस्य दशांशः समच्छिदौ मित्यवियोजनार्थे । प्रभागजातौ करणसूत्रं वृत्ताल-

वघ्नाश्च हराहरघ्नाः । भागप्रभागेषु सवर्णनं स्यात् । उदाहरणम् । उमार्धत्रिलवद्वयस्य सुमते पादद्वयं यद्भवेत्तत्पञ्चांशकषोडशांशकरणः सम्प्रार्थ्यते प्रार्थने । दत्ता येन वराटकाः कति कदर्पेणार्पितास्तेन तान् । ब्रूहि त्वं यदि वेत्सि वत्स गणिते जातिं प्रभागाभिधाम् । भागानुबन्धभागापबाह्जात्योः करणसूत्रं सार्धवृत्तम् । छेदघ्नसूत्रेषु लवाद्यमार्णने कस्य भागा अधिकोनकाश्चेत् । स्वांशाधिको नः खलु यत्र तत्र भागानुबन्धे च लवापनाहे । तलस्थहारेण हरं निहन्यात् । स्वांशाधिकोने न तु तेन भागात् । उदाहरणं तु गुण्यान्त्यमेकं गुणकेन हन्यादुत्सादितेनैवमुपान्त्यमादीन् । गुण्यस्ततोऽधो गुणखण्डतुल्यैस्तैः । खण्डकैः सुङ्गुणितो यतो वेत्यादिगणितशास्त्रादवगन्तव्यमेतत् । नन्वेताऽपि न सङ्ख्यादृष्टान्तसमर्थनमनेन वाक्येन सम्भवति । एकत्वापेक्षयाऽपकृष्टसङ्ख्यासद्भावमात्रस्यानेन प्राप्त्याऽल्पत्वस्यानन्त्यसिद्धावपि परार्धादुत्कृष्टसङ्ख्यान्तरासिद्ध्या बहुत्वस्यानवधिकत्वासिद्ध्या बहुत्वस्य परार्ध एव पर्यवसन्नत्वादिति शङ्काया अपरिहारादित्यत आह ॥ **परार्धात्परत इति** । सङ्ख्यासद्भावस्य स्फुटतामेव दर्शयति ॥ **सम्भवतीत्यादिना** । तर्हि गणकानां तत्संज्ञाऽकरणप्रसङ्ग इत्यतस्तदकरणे निमित्तमाह ॥ **ततःपरमिति** । परार्धपर्यन्तसंज्ञाकरणेनैव गणनप्रयोजनसिद्धेस्तदुत्तरसङ्ख्यासंज्ञाकरणाभावो न दोषायेति भावः ॥ **एतामेवेति** । बहुत्वस्य परार्ध एव पर्यवसन्नत्वादल्पत्वस्य चैकत्वावधित्वान्न सङ्ख्यायां बहुत्वाल्पत्वयोरानन्त्यमस्तीत्येतामित्यर्थः ॥ **सङ्ख्यादृष्टान्तोपादानमिति** । दृष्टान्तान्तरोपादानमित्यर्थः । अन्यथा महत्त्वदृष्टान्तेनैवानन्त्यस्य परिच्छेदाभावरूपत्वसिद्ध्या विशेषणविशेष्यभावसमर्थनात्तद्वैय्यर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ छ ॥

अ०—अणीयांश्च महीयांश्च भगवानागमोदितः॥आनन्त्यवाचकश्शब्दो द्विधाऽऽनन्त्येऽपि मानताम् ॥ याति नैव गुणाल्पत्वं कालाल्पत्वं च मानगम् ॥ सर्वकालगतस्याल्पकालेऽपि स्यादवस्थितिः ॥ महागुणस्य चाल्पोऽपि गुणः स्यादिति चेद्भवेत् ॥ तावत्त्वमेव नैव स्याद्देशोऽप्येतन्न नो मतम् ॥ महतोऽल्पत्वमपि हि व्योमवत्प्राह वेदवित् ॥ यद्यल्पदेशसंस्थानं न सर्वत्रापि नो भवेत् ॥ स्थितस्य ह्यल्पदेशेषु सर्वगत्वं भवेद्ध्रुवम् ॥ एकत्राप्यनवस्थस्य कुत एवाखिलस्थता ॥

सु०—**एवं कालाकाशयोः परिमाणोत्कर्षापकर्षानन्त्यं साक्षिणा प्रसाध्येश्वरे तदागमेन साधयति ॥ अणीयांश्चेति** । अणो-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

रणीयान्महतो महीयानात्मेत्यागमेन भगवानीश्वरोऽणोरप्यणीयान्महतोऽपि महीयानुदितः । न च तत्राणुमहच्छब्दाभ्यां किञ्चिद्व्यवस्थितमुच्यते । विशेषणाभावात् । ततो यद्यदपकृष्टपरिमाणं ततस्ततोऽप्यपकृष्टपरिमाणो यद्यच्चोत्कृष्टपरिमाणं ततस्ततोऽप्युत्कृष्टपरिमाण इत्युक्तं स्यात् । तथा चेश्वरगतयोः परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरनवधिकत्वमेव लभ्यते । नन्वणीयान्महीयानित्युक्त एव भगवति परिमाणोत्कर्षापकर्षयोः पर्यवसानात्कथं तयोरनवधिकत्वमित्यत आह ॥ **अणीयानिति** । अणीयान्महीयानित्युक्तयोरप्यणोर्महतश्चेति शब्दविषयत्वादिति । नन्वेवं सति स्वस्मादपि स्वयमपकृष्ट उत्कृष्टश्चेत्यागतम् । को नेत्याह । यथा चैतत्तथा वक्ष्यते । श्रुत्यन्तरं चेश्वरे परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरानन्त्यं प्रतिपादयदस्तीत्याह ॥ **आनन्त्येति** । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मण आनन्त्यस्य वाचकोऽनन्तशब्दस्तावद्देशतः कालतो वस्तुतश्चानन्त्यमाह । तत्र देशानन्त्यं नामानवधिकपरिमाणवत्त्वम् । कालानन्त्यं नामानवच्छिन्नसत्ताकत्वम् । वस्त्वानन्त्यं नामापरिच्छिन्नसङ्ख्यागुणकर्मविग्रहवत्त्वम् । तत्र यदा परिमाणानन्त्यस्य वाचकस्तदा द्विधानन्त्येऽप्युत्कर्षापकर्षाभ्यामानन्त्येऽपि मानतां याति । न तूत्कर्षानन्त्यमात्रे विशेषाभावादिति । नन्वनेकार्थत्वमन्याय्यः। कोऽत्र न्यायविरोधः । निरर्थकशब्दप्रयोगायोगात्तावदेकोऽर्थोऽङ्गीकार्यः । द्वितीयाङ्गीकार्ये तु न किञ्चिद्बीजमिति कल्पनागौरवम् । उच्यते । यत्र ह्येकस्मिन्नर्थे व्यवस्थिते सति वृथैवार्थान्तराङ्गीकारस्तत्रैवमेतत् । न चैवं प्रकृते । अनन्तशब्दो हि परिच्छेदाभावमाह । परिच्छेदश्च देशतः कालतो वस्तुतश्च भवन्युगपदेव प्राप्नोति । न च तत्र कस्यचित्प्राथम्यमस्ति । नाप्यन्यतमपरित्यागे कारणम्। एवं परिमाणानन्त्येऽप्युत्कर्षापकर्षपरिग्रहो द्रष्टव्य इति। नन्वेवं कालतो गुणतश्चानन्त्यवाचकस्यानन्तशब्दस्याल्पकालत्वमल्पगुणत्वं चार्थः स्यात्। अन्यथाऽल्पपरिमाणवत्त्वमपि न स्यात्। अविशेषादिति चेत् । किमिदं कालतो गुणतश्चाल्पत्वमापाद्यं किमल्पा एव गुणाः सन्ति ब्रह्मणो न बहुतराः । तथाऽल्पकालीनैव सत्ता न प्रचुरकालीनेति । किंवा सर्वकालगतस्याल्पकालेऽप्यवस्थितिः स्यात् । महागुणस्य चाल्पोऽपि गुणः स्यादिति । आद्यं दूषयति ॥ **नैवेति** । गुणाल्पत्वं कालाल्पत्वं च मानगम् । अनन्तं ब्रह्मेति श्रुतिप्रतिपाद्यं नैव भवेदिति गूढाभिसन्धेः प्रतिज्ञा । हेतुमुत्तरत्र

SGDF

वक्ष्यति । द्वितीयमाशङ्क्याङ्गीकरोति ॥ **सर्वेति** । इति चेदापाद्यते । तद्वेदेवेत्यर्थः । अत्र गुणग्रहणं क्रियादेरप्युपलक्षणम् । गुणकालयोर्यथेष्टमुपादानं प्राथम्यनिरासार्थम् । तेनोक्तकल्पनागौरवपरिहारं सूचयति । ननु यदि कालाल्पत्वं गुणाल्पत्वं चाङ्गीक्रियते । कथं तर्हि नैव गुणाल्पत्वमिति निराकरणमित्यतोऽभिसन्धिमुद्घाटयति ॥ **तावत्त्वमेवेति** । अल्पत्वमेवेत्यर्थः । इत्युक्तं प्रागिति शेषः । कुतो न स्यादिति चेत् । आपादकाभावादित्याह ॥ **देशेऽपीति** । परिमाणेऽपीत्यर्थः । एतत्तावत्त्वमेव । नोऽस्माकम् । एतदुक्तं भवति । परिमाणविषयेऽस्मदीयं श्रुतिव्याख्यानमुपलभ्य हि गुणकालयोरप्येतदापाद्यते । आपादकान्तराभावात् । न च परिमाणेऽस्माभिरेवं व्याख्यायते । अपकृष्टमेव परिमाणमनवधिकमस्ति नोत्कृष्टमिति । द्विधानन्त्येऽपीत्युक्तत्वात् । अतो निर्मूलमेतदापादनमिति । नन्वेतदीश्वरादेरनवधिकोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणसमर्थनमयुक्तम् । सूत्रकारेण क्वाप्यनुक्तत्वात् । महद्दीर्घवद्वेति सूत्रस्य विजातीययोरपि कार्यकारणभावोपपादनेन व्यधिकरणयोरप्यपरिच्छिन्नपरिमाणोत्कर्षापकर्षयोरुपपादानेन वा समर्थयितुं शक्यत्वादित्यत आह ॥ **महत इति** । निरवधिकपरिमाणोत्कर्षवतोऽपि ब्रह्मणोऽल्पपरिमाणवत्त्वं च व्योम दृष्टान्तीकृत्य **व्योमवच्चेति** सूत्रखण्डेन प्राह सूत्रकारः । अतो ब्रह्मणो गगनस्य चानवधिकपरमाणोत्कर्षापकर्षसद्भावस्तात्सिद्धान्तो भवत्येवेति । किञ्च योऽर्थो निरवकाशप्रमाणसिद्धो यद्विपर्यये चानिष्टं स सर्वोऽपि सिद्धान्त एव । तत्र कालाकाशयोरपीश्वरे चानवधिकपरमाणोत्कर्षापकर्षसद्भावः साक्षिणाऽऽगमेन च सिद्ध इत्युक्तम् । तद्विपर्यये बाधकमाह ॥ **यदीति** । कालादेरिति वर्तते । सर्वत्रापि संस्थानमिति च कालादीनां सर्वगतत्वं परेणाप्यङ्गीकृतम् । सर्वगतत्वं च सर्वत्र देशे संस्थानम् । तथा च यदि कालादेरल्पाल्पतरदेशेषु संस्थानं न स्यात् । तदा सर्वत्रावस्थानमपि नो भवेत् । कुत इत्यत आह ॥ **स्थितस्य हीति** । ध्रुवमित्यवधारणे । अल्पदेशेषु स्थितस्यैवेति । यथा खल्वेकैकं वर्णमुच्चारयत एव सर्ववेदोच्चारणम् । न त्वेकमपि वर्णमुच्चारयतस्तथाऽल्पाल्पतरदेशेषु स्थितस्यैव हि सर्वदेशगतत्वं भवेत् । एकैकत्रापि देशेऽनवास्थितस्याखिलदेशस्थता कुत एव भवेत् । अनेन यो यत्समुदायं व्याप्नोति स तदेकदेशानपि व्याप्नोत्येव । यश्चैकदेशान्न

व्याप्नोति नासौ तत्समुदायमित्यन्वयव्यतिरेकौ दर्शितौ ।

टि०—अणीयानित्युत्तरभाष्यस्याव्यवहितपूर्वार्थोपपादकत्वाभावेन पूर्वभाष्येण सङ्गत्यभावादानर्थक्यमाशङ्क्याव्यवहितेन तेन सङ्गत्यभावेऽपि दृश्यतेऽनन्त इत्येव तथाऽऽनन्त्यमणावपीत्युक्तस्य परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरनवधिकतायाः प्रामाणिकत्वस्येश्वरांशे आगमसिद्धत्वोपपादनात्तत्समर्थनेन तत्सङ्गतत्वान्न तदिति भावेन वृत्तानुवादपूर्वकमुक्तार्थपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **एवमिति।** कोऽसावागम इत्यतस्तदुपदर्शनपूर्वकमीश्वरस्योत्कर्षापकर्षानन्त्यस्यागमसिद्धत्वप्रतिपादकतया वाक्यं योजयति ॥ **अणोरिति ।** नन्वत्र वाक्येऽणुमहच्छब्दयोः परमाणुमहत्त्वरूपद्रव्यविशेषपरत्वेनापकृष्टोत्कृष्टद्रव्यमात्रपरत्वाभावेनेश्वरस्यैतदागमबलेन परमाण्वापेक्षयाऽपकृष्टत्वस्य महत्त्वापेक्षया चोत्कृष्टत्वस्य प्राप्तावपि परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरनवधिकत्वस्याप्राप्तेर्नैतद्बलेन विवक्षितार्थसिद्धिरित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति ।** कुतो नेत्यतोऽर्थविशेषपरत्वनिश्चायकप्रमाणाभावादित्याह ॥ **विशेषणाभावादिति ।** नन्वत्राणीयान्महीयानित्युक्तभगवतोऽप्यणोर्महत इति पञ्चम्यन्ताण्वादिशब्दविषयतायां स्वस्मादपि स्वस्य विरुद्धोत्कृष्टापकृष्टत्वप्रसङ्गेनाणीयानित्याद्युक्तस्य भगवतोऽणोरित्यादिविषयत्वासम्भवादणीयानित्याद्युक्तभगवत्येव परिमाणोत्कर्षापकर्षपर्यवसानान्न निरवधिकत्वमित्यभिप्रायेण गूढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ **नन्विति ।** अणीयानित्याद्युक्तस्यापि भगवतोऽणोरित्यादिविषयत्वाद्युक्ता परमाणोत्कर्षापकर्षयोर्भगवति निरवधिकत्वस्यानेन सिद्धिरित्यभिप्रेत्य गूढाभिसन्धिरेवोक्ताक्षेपपरिहारकतयाऽप्येतदेव भाष्यं पुनरवतारयति ॥ **इत्यत आहाणीयानितीति ।** भाष्यस्य पूर्वोक्तयोजनायामुक्ताक्षेपपरिहारकत्वायोगात्प्रकृतोपयोगितया तद्योजयति ॥ **अणीयान्महीयानित्युक्तयोरपीति ।** अनेनाणीयान्महीयानिति शब्दाभ्यामुक्तोऽपि भगवानणोर्महत इत्यागमोदितोऽणोर्महत इति शब्दविषय इति भाष्ययोजनोक्ता भवति । पूर्वपक्षी किञ्चित्स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **नन्वेवमिति ।** विदिताभिप्रायः सिद्धान्त्यपि किञ्चित्स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **को नेत्याहेति।** तर्हि विरोधः स्यादिति पूर्ववाद्यभिसन्धिं निराकरोति ॥ **तथा चेति ॥ वक्ष्यत इति ।** विशेषशक्त्या निर्भेदमप्याकाशमनन्तांशोपेतं तत्रानवधिकौ परिमाणोत्कर्षापकर्षौ व्यवस्थया वर्तेते इत्यादिनेति शेषः । तत्र चाकाशपदस्येश्वराद्युपलक्षणतयाऽभिप्रेतत्वान्नासङ्गतिरिति ध्येयम् । आनन्त्येत्याद्युत्तरभाष्यस्य पूर्वविशेषत्वाभावाद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य

त्रेधानन्त्येऽप्यनन्तशब्दस्य प्रमाणत्वाद्भाष्ये द्वेधेत्यस्यानुपपत्तिरित्याशङ्कानिरासायानन्त्यवाचक इत्यस्यावृत्तिमपेक्षिताध्याहारं वाक्यभेदं चाश्रित्य भाष्यं योजयति ॥ **सत्यमित्यादिना ॥ अनवच्छिन्नसत्ताकत्वमिति ।** अकादाचित्कसत्ताकत्वमित्यर्थः॥ **अपरिच्छिन्नेति ।** अपरिच्छिन्नाः सङ्ख्यागुणकर्मविग्रहा यस्येत्येवात्र विग्रहोऽभिमतो न त्वपरिच्छिन्ना सङ्ख्या येषां ते तथोक्ता एवम्भूतागुणकर्मविग्रहा यस्येति । तथा सत्यपरिच्छिन्नसङ्ख्यागुणकर्मविग्रहत्वमिति प्रसक्त्याऽपरिच्छिन्नसङ्ख्यागुणकर्मविग्रहत्वमिति सार्वत्रिकपाठानुपपत्तिप्रसङ्गात्। यद्यप्यपरिच्छिन्नगुणकर्मविग्रहत्वोक्त्याऽपि सङ्ख्याया अप्यपरिच्छिन्नत्वं सिद्धस्येव तथाऽपि सामान्यविशेषभावमाश्रित्य कुरुपाण्डवन्यायेन पृथगुपादानम्। तत्प्रयोजनं च सङ्ख्याया गुणत्वे वादिविप्रतिपत्तिसूचनमित्यवधेयम् । गूढाभिसन्धिश्शङ्कते ॥ **नन्विति ।** सकृत्प्रयुक्तस्येति शेषः। तथा च सकृत्प्रयुक्तस्यानन्तशब्दस्य न त्रिविधानन्त्यवाचकत्वम् । नापि परिमाणानन्त्यवाचकत्वपक्षे परिमाणोत्कर्षापकर्षानन्त्यवाचकत्वम् । तस्य न्यायविरुद्धत्वादित्यर्थः। भवेदनन्तशब्दस्यानेकार्थत्वाभावो यद्यत्र न्यायविरोधः स्यान्न चासावस्तीति न तदनुपपत्तिरिति गूढाभिसन्धिरेव परिहरति ॥ **कोऽत्रेति ।** पूर्ववादी कल्पनागौरवप्रसङ्ग एव न्यायविरोध इति स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **निरर्थकेति ।** सिद्धान्त्यपि स्वाशयसमुद्घाटयति ॥ **उच्यत इत्यादि ।** कथमेकस्मिन्नर्थे व्यवस्थिते वृथैवार्थान्तराङ्गीकाराभावः प्रकृत इत्यतोऽनन्तशब्दस्य त्रिविधानन्त्ये तमुपपादयति ॥ **अनन्तशब्दो हीति ।** ननु श्वेतो धावतीत्यादावर्थद्वयस्य युगपत्प्राप्तावपि यथैकार्थपरित्यागेनैकार्थनियमनं तथा प्रकृतेऽपि कस्यचित्परित्यागेनार्थविशेषनियमनं भविष्यतीत्यतः प्रमाणान्तरविरोधाभावात्तत्र युगपत्प्रतीतयोरेकस्य परित्यागसम्भवेऽपि प्रकृते तदभावान्न तत्त्यागो युक्त इत्याह ॥ **नापीति ।** अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **एवमिति ।** अनन्तशब्दस्य परिमाणानन्त्यवाचकत्वपक्षेऽप्यनवधिकोत्कर्षापकर्षरूपार्थद्वयस्य युगपत्प्राप्त्याऽन्यतरस्य प्राथम्याभावाच्छ्वेतो धावतीत्यादाविव युगपत्प्रतीतत्वेऽप्येकपरित्यागकारणाभावाच्चेत्येवमुक्तन्यायविषयत्वोपपादनेनोत्कर्षापकर्षपरिग्रहो द्रष्टव्य इत्यर्थः ॥ **अल्पकालत्वमल्पगुणत्वं चार्थः स्यादिति ।** परिमाणानन्त्यवाचकत्वे द्विविधानन्त्ये मानत्ववदनन्तशब्दस्य कालानन्त्यवाचकत्वे गुणानन्त्यवाचकत्वेऽपि च द्विविधानन्त्येऽपि तस्य मानत्वसम्भवादिति भावः । अल्पकालत्वाल्पगुणत्वयोस्तदर्थत्वाभावे बाधकाभावेनाप्रयोजकमेतदित्याशङ्क्य परिहरति ॥ **अन्यथेति ॥ स्यादिति ।** अर्थ

इति शेषः । तर्कमूलभूतव्याप्तेरभावात्तर्काभासोऽयमित्यतो विशेषव्याप्त्यभावेऽपि यदविशिष्टस्य यस्य यद्भवति । तदविशिष्टस्यापरस्यापि तद्भवतीत्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तिसद्भावान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अविशेषादिति** । नैव गुणाल्पत्वमित्यादेः सर्वकालगतस्येत्यादेश्चैकस्मिन्पक्षेऽनवकाशाद्भिन्नाभिन्नपक्षनिरासकतया वाक्यद्वयं सङ्गमयितुं विकल्पद्वयमाह ॥ **किमित्यादिना** । सर्वकालगतस्येत्युत्तरत्र कालाल्पत्वगुणाल्पत्वयोरङ्गीकारात्कथं नैव गुणाल्पत्वमित्यादिना तन्निराकरणमित्यत उक्तं गूढाभिसन्धेरिति । अत्र निषेध्यं न कालाल्पत्वमात्रं गुणाल्पत्वमात्रं वा किन्तु सावधारणं तन्निषेध्यमित्यभिसन्धिर्गूढ इति द्रष्टव्यम् ॥ **उत्तरत्रेति** । देशेऽप्येतन्न नो मतमित्युत्तरत्रेत्यर्थः। वस्त्वानन्त्यं नामापरिच्छिन्नसङ्ख्यागुणकर्मविग्रहत्वमिति व्याख्यातत्वात्तदनुरोधेनाह ॥ **अत्र गुणग्रहणमिति** । आदिपदेन विग्रहपरिग्रहः । अत्रेत्युपलक्षणम् । नैवाल्पगुणत्वमिति पूर्वत्रेत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र प्रकरण इति वाऽर्थः। ननु नैव गुणाल्पत्वमिति पूर्ववाक्योक्तक्रमेण सर्वकालगतस्येत्यत्रापि गुणकालयोर्गुणादित्येव वा सर्वकालगतस्येत्येतद्वाक्यानुरोधेन पूर्ववाक्येऽपि कालादित्येव वा तयोर्निर्देश उचितस्तत्किमिति क्वचिद्गुणादितया क्वचित्कालादितयोपादानमित्यत आह ॥ **गुणकालयोर्यथेष्टमिति** ॥ **प्राथम्येति** । अनन्तशब्दार्थतया प्राथम्येनैकस्यैव प्राप्तिनिरासार्थमित्यर्थः । किं प्राथम्यनिरासेनापीत्यत आह ॥ **तेनेति** ॥ **उक्तेति** । उच्यते यत्र ह्येकस्मिन्नर्थे व्यवहित इत्यादिना पूर्वोक्तेत्यर्थः। ननु तावत्त्वमेव स्यादित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चैतन्नैव गुणाल्पत्वमित्युक्ताभिप्रायकथनरूपत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम्। तदभिप्रायकथनेऽपि निमित्ताभावादित्यतः पूर्वत्र प्राप्तानुपपत्तिपरिहारार्थत्वात्तदभिप्रायकथनस्य नानर्थक्यमिति भावेन तत्र प्राप्तानुपपत्तिपरिहारार्थं तदभिसन्ध्युद्घाटनपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदुक्तेऽर्थेऽनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **अल्पत्वमेवेत्यर्थ इति** । गुणकालयोरिति शेषः । पूर्वाभिसन्ध्युद्घाटनतामस्य मूलारूढं कर्तुमपेक्षितं पूरयति ॥ **इत्युक्तं प्रागिति शेष इति** । तथापि देशेऽप्येतन्न नो मतमित्येतद्भाष्यखण्डवैयर्थ्यमेव । न च परिमाणेऽपि तावत्त्वासम्मतिकथनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्कथनस्याप्यानर्थक्यादित्यत आपादनाभावकथनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्कथनपरतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं तन्निवर्त्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **कुत इति** । आपादकाभावस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थं देशपदार्थमाह ॥ **परिमाणेति** ॥ **एतत्तावत्त्वमेवेति** । तावत्त्वमेवेति पूर्ववाक्ये सावधारणस्यैव प्रस्तुतत्वादेतादिति सावधारणस्यैव

SGRF

परामर्श इति भावः । ननु परिमाणे तावत्त्वमेवेत्यसम्मतावपि गुणकालयोस्तावत्त्वमेवेत्यापादनं भविष्यत्यापादकान्तरस्यापि सम्भवेन परिमाणे तावत्त्वस्यैव तदापादकतायां निमित्ताभावात्कथं च परिमाणे तावत्त्वासम्मतिरित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । एतच्छब्दस्य वक्ष्यमाणेनेति-शब्देन सम्बन्धः । ननु महतोऽल्पत्वमपि हीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतदीश्वरादेरनवधिकोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणसद्भावस्य सूत्रकृत्कथितत्वकथनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्कथनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चेदं स्वकीयस्येश्वरादावनवधिकोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणसमर्थनस्य सूत्रकृदसम्मतत्वेनायुक्तशङ्कानि-रासार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । महद्दीर्घवद्वेति व्याख्येयसूत्रानुरोधेनैवोक्तार्थस्य सूत्रकृत्सम्मतत्ववर्णनसम्भवेन तत्त्यागेन सूत्रान्तरपर्यन्तधावन-स्याकुशलत्वापादकतयाऽयोगादित्यतो व्याख्येयस्य सूत्रस्यान्यथासिद्धत्वादेतदनुरोधेन सूत्रकृत्सम्मतत्वसमर्थनासम्भवाद्युक्तमेतत्सूत्रपरित्यागेन सूत्रा-न्तरपर्यन्तधावनमित्यभिप्रेत्य सूत्रकृदकथितत्वशङ्कानिरासकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं महद्दीर्घवद्वेति सूत्रस्यान्यथासिद्धिव्युत्पादनपूर्वकं सूत्रकृदकथित-त्वेन भाष्यकारीयस्येश्वरादावनवधिकोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणसमर्थनस्यायुक्तताशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेतादिति** ॥ **सूत्रकारेण क्वापीति** । तथा च सूत्रानुक्तार्थसमर्थनरूपत्वादभाष्यत्वमिति भावः । नन्वयमर्थो महद्दीर्घवद्वेति सूत्र एव सिद्धः । यद्यपि चायं न सूत्रस्य श्रौतोऽर्थः । तथाऽप्याक्षि-प्तार्थो भवत्येवेति भवति सूत्रार्थः । तथा हि । अत्र सूत्रे तावत्परमाणुद्व्यणुकपरिमाणाभ्यां ह्रस्वत्वपारिमाण्डिल्याभ्यां द्व्यणुकत्र्यणुकयोः परिमाण-मुत्पद्येतेत्यापादनमर्थतया प्रतीयते । तत्र वैजात्यात्कथमिदमापादनमिति शङ्कानिरासाय वैजात्यमसिद्धं सर्वत्र द्रव्ये आक्षेपिकाणुत्वमहत्त्वयोर्दर्शनेन त्वदभिमतपरमाण्वादेरपि किञ्चिदपेक्षया महत्त्वादित्यवश्यं प्रतिवक्तव्यमेव । तत्र च परिमाणापकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वादु-त्कर्षपरिमाणतारतम्यवदित्यनुमानबाधशङ्कायां तदनुमाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्याद्यभिधानाय परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरनवधिकत्वसमर्थनस्यात्रावश्य-कत्वात् । अतः सूत्राक्षिप्तप्रमेयसमर्थनपरत्वान्नाभाष्यत्वमित्याशङ्क्याह ॥ **महद्दीर्घवद्वेति** ॥ **विजातीययोरिति** । वैजात्यमङ्गीकृत्यापि कार्य-कारणभावः शक्योपपादनः । अन्यथा परमाण्वादिगतद्वित्वादिसङ्ख्याया अपि द्व्यणुकादिपरिमाणविजातीयतया तदकारणत्वप्रसङ्गात् । परिमा-णस्यैवमिति नियमस्य निर्मूलत्वात् । तथा च सूत्रार्थस्यान्यथासिद्धत्वान्नोक्तार्थस्य तदाक्षिप्तत्वमिति भावः । अस्तु वा परमते परिमाणत्वावान्तर-

जात्यपाकरणायोक्तरीत्यनुसरणम् । तथाऽपि यदैककस्यामेवाकाशादिव्यक्तौ परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरनवधिकत्वसमर्थनं तत्सर्वथा नोक्तसूत्राक्षिप्तमित्याशयेनाह ॥ **व्यधिकरणयोरिति** । आकाशे परिमाणोत्कर्षापरिच्छेदः । परमाणौ च तदपकर्षापरिच्छेद इत्येवं भिन्नाधिकरणयोरपीत्यर्थः । एवमपि साध्यवैकल्याद्युक्तिसम्भवेन सूत्रार्थ निर्वाहादिति भावः ॥ **तत्सिद्धान्तो भवत्येवेति** । यद्यप्येवमप्येतत्समर्थनं तत्सूत्रव्याख्यानावसर एव कर्तुमुचितम् । तथाऽप्युक्तानुमाने साध्यवैकल्यादिव्युत्पादनाय परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरनवधिकत्वं तावदवश्यमत्र समर्थनीयम् । तच्च यद्यपि व्यधिकरणयोरपि परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरुपपादनेनापि पर्यवस्यतीति तादृशमेव व्युत्पाद्यम् । तथाऽप्यन्यत्र सूत्रकारोक्तं यदाकाशादावेकैकस्मिन्नेव परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरानन्त्यं तस्यापि सिंहावलोकनन्यायेनात्र समर्थनं कृतमित्यवधेयम् । सूत्रकृत्कथितत्ववर्णनात्पूर्वभाष्येणैव भाष्यकारीयस्याकाशादावनवधिकपरिमाणोत्कर्षापकर्षव्युत्पादनस्य समर्थनात् । यद्यल्पदेशेत्युत्तरभाष्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य रीत्यन्तरेणाप्येकत्रैवाकाशादावनवधिकपरिमाणोत्कर्षापकर्षसद्भावस्य सूत्रकारसिद्धान्तसमर्थनार्थत्वान्न तदानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं सूत्रकारसिद्धान्तत्वोपपादकं रीत्यन्तरं तावदाह ॥ **किञ्चेति** । तर्हि निरवकाशप्रमाणसिद्धत्वं तद्विपर्यये बाधकं चोभयमप्यभिधातव्यं तत्कथं विपर्ययेऽनिष्टत्वकथनमात्रेण तत्सिद्धिरित्यतः केवलं साक्षिमानेनेत्यादिनाऽनवधिकपरिमाणोत्कर्षापकर्षसद्भावस्य कालादौ साक्षिसिद्धतायाः समर्थितत्वात्तदकथयित्वैव विपर्ययेऽनिष्टमात्रकथनस्योपपन्नत्वं स्यादित्यभिप्रेत्य निरवकाशप्रमाणसिद्धत्वोपदर्शनपूर्वकमनिष्टकथनपरतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **तत्रेत्यादिना** । साकाङ्क्षत्वेन वाक्याभासत्वपरिहारायापेक्षितं पूरयति ॥ **कालादेरिति**॥ **संस्थानमिति चेति** । सर्वत्रापीत्यतःपरं संस्थानमित्यनुवर्तनीयमित्यर्थः। आपाद्यस्यानिष्टत्वमुपदर्शयति ॥ **कालादीनामिति** । तर्हि भवतु सर्वगतत्वाभावप्रसङ्गोऽनिष्टः सर्वत्र संस्थानाभावस्य तु किमायतमित्यत आह॥ **सर्वगतत्वं चेति**। किमनेन विपर्यये बाधकमुक्तं भवतीत्यतस्तर्कविरोध इति भावेन तत्स्वरूपोपदर्शकतया भाष्यं योजयति ॥ **तथा चेति**। विपर्ययेऽनिष्टकथनस्य पूर्वेणैव सिद्धेः स्थितस्य हीत्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य तर्काङ्गव्याप्तेरन्वयव्यतिरेकोपदर्शनेन समर्थनार्थत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य व्याप्त्युपपादकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं व्याप्त्यभिधानेन निवर्तनीयामप्रयोजकताशङ्कामुत्थापयति ॥ **कुत इति** । यदल्पदेशे स्थितं तस्य सर्वगतत्वं ध्रुवं भवेदिति योजनायामल्पदेशस्थितत्वं व्याप्यं सर्वदेशस्थितत्वं व्यापकमिति प्राप्नोति । न च तद्युज्यते । घटादेरल्पदेशस्थस्यापि सर्वदेशस्थत्वाभावदर्शनेन व्यभिचरितत्वात् । अतोऽत्र यत्सर्वदेशस्थं तदल्पदेशस्थमिति व्याप्यव्यापकभावो वाच्यः । न चोक्तयोजनायां विवक्षितव्याप्यव्यापकभावस्य लाभः सम्भवतीत्यतस्तल्लाभायावधारणार्थस्य ध्रुवमित्यस्य ध्रुवमल्पदेशस्थस्येत्यन्वयो वाच्यः । तथा चाल्पदेशस्थस्यैव सर्वदेशस्थत्वमित्यर्थपर्यवसानाद्वन्हिमानेव धूमवानित्यादाविव विवक्षितव्याप्यव्यापकभावलाभान्नाव्यापकव्यावृत्त्याऽव्याप्यव्यावृत्त्यापादनत्वादस्य तर्काभासत्वमित्याशयवानवधारणसम्बन्धं तावद्दर्शयति ॥ **अल्पदेशेषु स्थितस्यैवेति** । गगनादिकमेकदेशास्थितं सर्वदेशस्थत्वादित्यभिप्रेतानुमाने यद्येकदेशस्थं न स्यात्तर्हि सर्वदेशस्थं न स्यादित्यप्रयोजकतानिरासकतर्के च मूलभूतव्याप्तेर्विशिष्यदृष्टान्ताभावेनासम्भवात्सामान्यव्याप्तिरेवानुसन्धेयेति भावेन तद्व्याप्तावनुरूपं दृष्टान्तमाह ॥ **यथेत्यादि** । अनेन सर्ववेदोच्चारयिताऽन्वयदृष्टान्तः । तस्य समुदायव्यापिन एकदेशव्याप्तेरपि सत्त्वात् । सर्वथाऽनुच्चारयिता च व्यतिरेकदृष्टान्तः । तस्यैकदेशव्यापिनः समुदायव्याप्तेरपि सत्त्वादित्युक्तं भवति । विवक्षितान्वयव्यतिरेकयोर्मूलारूढतां दर्शयितुं मूलयोजनामाह ॥ **यथेत्यादि** । वाक्यतात्पर्यप्रदर्शनमनेनेति ।

अ०—शून्यत्वमेव तस्य स्याद्यस्यैकत्रापि न स्थितिः ॥ अतो नाणुत्वविश्रान्तिर्न महत्त्वस्य च क्वचित् ॥ उभयानन्त्ययुक्तस्माद्यदि मुख्यं महद्भवेत् ॥ तच्च ब्रह्म परं साक्षात्सर्वानन्त्ययुतं सदा ॥ यदि साक्षी स्वयम्भातो न मानं केन गम्यते ॥ अक्षजादेश्च मानत्वमनवस्थाऽन्यथा भवेत् ॥

सू०—न केवलमल्पाल्पतरदेशस्थत्वाभावे सर्वगतत्वाभावप्रसङ्गः । किन्तु शशविषाणादिवत्सताऽपि न स्यादित्याह ॥ शून्यत्वमेवेति । एवञ्च कालादीनामल्पाल्पतरदेशावस्थानेऽल्पाल्पतरपरिमाणवत्त्वमप्यवर्जनीयमित्यनवधिकपरिमाणापकर्षसिद्धिः । अनवधिकोत्कर्षस्तु परेणाप्यङ्गीकृत एवेति न तद्विपर्यये बाधकमुक्तम् । सर्वत्रापि नो भवेदित्येव वा द्रष्टव्यम् । न हि परममहत्त्वाभावे सर्वगतत्वं सम्भवति । तथा चाह । विभुत्वान्महानाकाश इत्यादि । अल्पाल्पतरदेशपर्यवसितस्याल्पाल्पतरपरिमाणत्वं न चैवमाकाशादीति चेत् । तत्कि-

SGPF

माकाशादिसमुदितरूपं येन पर्यवसानापर्यवसानविषयत्वमश्नुवीत । किन्त्वेकमेव। तच्च यद्यल्पाल्पतरदेशेषु तिष्ठेत्तदा तत्तत्परिमाणं भवेदेव। यदि तत्र तत्र स्थितस्य तत्तत्परिमाणत्वं तदा घटादावपि तत्प्रसङ्ग इति चेन्न । तस्य सांशत्वेनान्यथासिद्धत्वात् । ननु च सर्वमूर्त- (द्रव्य) संयोगित्वमेव सर्वगतत्वं न सर्वत्र संस्थानम् । आकाशादेरनाश्रितत्वात् । संयोगश्च तत्तत्परिमाणाभावेऽपि भवेदेव । न हि घटो गगनेन संयुज्यमानो भवति परममहान्नापि परमाणुना संयुज्यमानः परमाणुः । तत्कस्य हेतोः । संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वादिति । मैवम् । सर्वपरिमाणानामप्याकाशे सत्त्वात्परमाणुना च घटांशस्यैव संयोगात् । तथा हि । विशेषशक्त्या निर्भेदमप्याकाशमनन्तांशोपेतम् । तत्रानवधिकौ परिमाणोत्कर्षापकर्षौ व्यवस्थया वर्तेते । ततश्च घटो वितस्तिपारिमाणेनैवाकाशेन संयुज्यते । स्वयं च तत्परिमाण इति को दोषः । घटांश एव परमाणुसंयोगो वर्तते । न घट इति कथं घटस्य परमाणुता । तर्ह्याकाशप्रदेशा एवाल्पाल्पतरदेशसंयोगिन इति त एव तत्तत्परिमाणाः स्युर्नाकाशमिति चेन्न । तेषामप्याकाशात्मकत्वात् । अन्यथा संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वं न स्याद्व्याघातादिति । कालादौ परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरानन्त्यमुपपाद्योपसंहरति॥ अत इति । क्वचित्कालादौ त्रये । यद्वाऽनुमानदूषणोपसंहारोऽयम् । ततश्च कालातीतत्वदृष्टान्तदोषावपरिहार्याविति । कालाकाशेश्वरेषु परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरानन्त्यमस्तीत्युक्तम् । न केवलं तेष्वेव । किन्तु प्रकृत्यादौ सर्वगते परममहति द्रव्यान्तरेऽपीत्याह ॥ **उभयेति** ॥ **तस्मादिति** । कालादिषूक्तन्यायात् । मुख्यं महत् । परममहत् । यदि कालादेरप्यानन्त्यं स्यात् । कथं तर्हि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यानन्त्यं ब्रह्मणो लक्षणत्वेनोच्यते । न ह्यतिव्याप्तं लक्षणं भवतीत्यत आह ॥ **तच्चेति** । परमिति केवलार्थे । यद्यपि कालादिकमप्यनन्तं तथाऽपि ब्रह्मैव तदनन्तमित्युच्यते । कुतः । साक्षात्परानपेक्षयाऽनन्तत्वात् । अपराधीनत्वापेक्षयेति यावत् । पक्षान्तरमाह ॥ **सर्वेति** । नास्यां श्रुतावानन्त्यमात्रं लक्षणत्वेनोच्यते । किन्तु देशतः कालतो गुणादितश्च । तादृशं च ब्रह्मैवेति न दोषः । यथोक्तम् । देशतः कालतश्चैव गुणतश्च त्रिधा ततिः । सा समस्ता हरेरेव न ह्यन्ये पूर्णसद्गुणा इति । पक्षान्तरमन्वाचिनोति ॥ **सदेति** । पूर्वेणैव सम्बन्धः । तथा च कालक्षणेषु देशतोऽनन्तेष्वपि नातिव्याप्तिरिति । परमाणावपि

SGDF

परिमाणापकर्षतारतम्यविश्रान्तिर्नास्तीत्युक्तम् । तदसत् । परिमाणस्य द्रव्याश्रयत्वात् । परमाणुतोऽप्यपकृष्टपरिमाणाश्रयस्य द्रव्यस्याभावात् । मैवम् । परमाणुभागानां सत्त्वात् । न च तेषु विश्रान्तिः । तेषामपि भागसत्त्वात् । अविश्रान्तभागपरम्परा कुतः सिद्धेत्यतः साक्षिणेति वक्तुं साक्षीनामप्रमाणमेव नास्तीति वदतो बाधकं तावदाह ॥ **यदीति** । साक्षी नाम मानं यदि नेष्यते तदाऽक्षजादेर्ज्ञानस्य मानत्वम् । चशब्दाद्बहिराकाशादिकमन्तःसुखादिकं च केन प्रमाणेन गम्यते । न केनापि । तद्ग्राहकस्य प्रमाणान्तरस्याभावात् । न च तन्मा भूदिति वाच्यम् । तद्व्यवहारविलयप्रसङ्गादिति । नन्वस्तु साक्षिणमनङ्गीकुर्वाणस्येदं बाधकम् । साधकं तु किमित्यत आह ॥ **स्वयम्भात इति** । यस्तु स्वयं प्रकाशमानेऽपि साक्षिणि विप्रतिपद्यते सोऽक्षजादेर्मानत्वं सप्रमाणकं वस्तुत्वाद्घटवदिति प्रसङ्गसूचितेनानुमानेन बोधनीयः । प्रसक्तप्रतिषेधश्च वक्ष्यमाणन्यायेन भविष्यति । धर्मिग्राहकप्रमाणेनैव सिद्धेर्न तत्प्रामाण्ये पृथक् प्रमाणं वक्तव्यम् । अत एव मानमित्युक्तम् । न साक्षिणोऽनभ्युपगमेऽप्यक्षजादिज्ञानप्रामाण्यामप्रामाणिकं प्रसज्यते । प्रवृत्तिसामर्थ्येन तज्जातीयत्वेन वाऽनुमानेन तत्सिद्धेरित्यत आह ॥ **अनवस्थेति** । अन्यथा साक्षीतरप्रमाणवेद्यत्वाङ्गीकारे । तर्हि साक्षिप्रामाण्यमप्यन्येन ग्राह्यमित्यनवस्थैवेति **चेन्न** । **तस्य स्वप्रकाशत्वादिति । तदिदमुक्तं स्वयम्भात इति ।**

टि०—विपर्यये बाधकोक्त्याऽनवधिकपरिमाणोत्कर्षापकर्षसद्भावस्याकाशादौ सूत्रकारसिद्धान्तत्वसमर्थनाच्छून्यत्वमेवेत्युत्तरवाक्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य विपर्यये बाधकान्तरोपदर्शनार्थत्वेन तस्यापि सूत्रकारसिद्धान्तत्वोपपादकत्वान्न तदिति भावेन बाधकोपदर्शकपरतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **न केवलमिति** ॥ **सत्ताऽपीति** । न चाल्पदेशस्थत्वाभावेऽपि सर्वदेशस्थत्वान्न शून्यत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एकदेशस्थत्वाभावेन सर्वदेशस्थत्वाभावस्यापि प्राप्तत्वेन सर्वदेशस्थत्वेन तन्निरासायोगादित्याशयात् । ननु च कालादेरल्पाल्पतरदेशस्थतया तदधिकरणदेशस्याल्पाल्पतरपरिमाणप्राप्तावपि कालादेस्तदप्राप्तेः कथं कालादावनवधिकपरिमाणापकर्षसिद्धिरित्यत आह ॥ **एवञ्चेति** । अल्पाल्पतरपरिमाणाभावेऽल्पाल्पतरदेशस्थत्वायोगात्तेन तत्सिद्धिरिति भावः । ननु तथाऽपि नानेन भाष्येणानवधिकपरिमाणोत्कर्षापकर्षसद्भावस्याकाशादौ सूत्रकारसिद्धान्तत्वं सिध्यति ।

SGDF

अपकर्षानन्त्याभावे बाधकोक्त्याऽनेनापकर्षानन्त्यप्राप्तावप्युत्कर्षानन्त्याभावे भाष्ये बाधकानुक्त्या तदानन्त्यविषये विपर्यये बाधकबलेनाप्राप्तत्वादि-
त्यतस्तदनुक्तौ निमित्तकथनेनोक्तशङ्कां परिहरति ॥ **अनवधिकेति** ॥ **परेणाप्यङ्गीकृत एवेति** । परिमाणोत्कर्षानन्त्यस्य गगनादावेवानवधिक-
परिमाणापकर्षस्य परमाणावेवोपपादनेन वाऽस्य सूत्रस्य समर्थयितुं शक्यत्वादिति शङ्काकर्त्रा गगनादावधिकपरिमाणोत्कर्षस्याङ्गीकारान्न तत्र बाध-
कमुक्तमिति भावः । अस्मिन्पक्षे उत्कर्षानन्त्यव्यतिरेके बाधकानुक्तिर्भाष्ये भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **सर्वत्रापीति** ॥ **द्रष्टव्यमिति** ।
विपर्यये बाधकमित्यनुवर्तते । तदेवोपपादयति ॥ **न हीति** । निरवधिकपरिमाणोत्कर्षाभाव इत्यर्थः । तथा चैतद्योजनायामेतदापादकं पूरणीय-
मित्युक्तं भवति । कुतः परममहत्त्वाभावे सर्वगतत्वासम्भव इत्यतस्तथा सति सूत्रकारीयस्य सर्वगतत्वेन परममहत्त्वसाधनस्यानुपपत्तिप्रसङ्गादिति
भावेन सर्वगतत्वेन परममहत्त्वसाधनपरं कणादसूत्रं पठति ॥ **तथा चाहेति** । यद्यपि विभुत्वान्महानाकाशस्तथाऽऽत्मेति कणादसूत्रं तथाप्येकदे-
शस्यैव प्रकृतोपयोगात्तन्मात्रमेव मुखत उदाहृतम् । अन्यस्त्वमादिशब्देन सङ्गृहीतमिति मन्तव्यम् । यथाऽऽकाशविभुत्वात्सकलमूर्तसंयोगित्वात्परम-
महत्परिमाणवत्तथाऽऽत्माऽपि परममहानित्यात्ममहत्त्वस्य विभुत्वेन साधने आकाशस्य दृष्टान्तीकरणान्न परममहत्त्वं विनाऽऽकाशस्य सर्वगतत्वमिति
विवक्षितसिद्धिरिति ध्येयम् ॥ **पर्यवसितस्येति** । पर्याप्त्या वर्तमानस्येत्यर्थः । घटादौ तथा दर्शनादिति भावः ॥ **न चैवमिति** । आकाशस्या-
ल्पतरदेशपर्यवसितत्वेऽन्यत्र तदभावापातादिति भावः ॥ **समुदितरूपमिति** । सेनावनादिवद्विभिन्नानेकवस्तुसमुदायरूपमित्यर्थः ॥ **एकमेवेति** ।
अखण्डमेवेत्यर्थः । अभिन्नांशोपेतमिति यावत् ॥ **तत्तत्परिमाणं भवेदेवेति** । तत्रांशांशिनोरत्यन्ताभेदादिति भावः । आशयमविद्वान् शङ्कते ॥
यदि तत्र तत्रेति । आशयमुद्घाटयति ॥ **तस्य सांशत्वेनेति** । विभिन्नांशवत्त्वेनेत्यर्थः । तथा च तत्र तत्र देशेऽवस्थितघटाद्यंशानां तत्तत्परि-
माणत्वेऽपि न घटादेराकाशादेरिव तत्परिमाणत्वप्रसङ्गः । तस्य तेभ्योऽभिन्नत्वेनाकाशादाविवात्यन्ताभेदाभावादित्याशयः । यदि कालादेरल्पाल्प-
तरदेशेषु संस्थानं न स्यात्तदा सर्वत्रावस्थानमपि न स्यादिति विपक्षबाधकतर्कस्येष्टापादनरूपत्वेनाभासत्वादकिञ्चित्करत्वमित्याशङ्कते ॥ **ननु चेति** ।
ननु विपरीतस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्कुतोऽवधारणमित्यतो युक्तिमाह ॥ **आकाशादेरिति** । आश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति प्रशस्तदेवा-

चार्योक्तेरिति भावः । ननु तर्हि यो येन संयुज्यते स तत्परिमाणो यथा परमाणुना संयुज्यमानः परमाणुः परमाणुपरिमाण इति व्याप्तिबलेन सर्व-
संयोगिन्याकाशादौ तत्तत्परिमाणप्राप्त्याऽपकर्षानन्त्यप्राप्तेरस्मदिष्टसिद्धिरित्यत आह ॥ **संयोगश्चेति** ॥ **नापीति** । घट इति वर्तते ॥ **संयोगस्येति** ।
परमाणुना संयुज्यमानस्य घटस्य परमाणुत्वे परमाणुसंयोगस्य परमाणौ सर्वत्र सत्त्वेनैकदेशवृत्तित्वरूपप्रदेशवृत्तित्वाभावप्रसङ्गान्न तस्य परमाणुपरि-
माणत्वमिति भावः । अस्तु सर्वमूर्तसंयोगित्वमेव सर्वगतत्वं तथाऽपि तत्तत्परिमाणाभावे तत्तत्संयोगानुपपत्त्या तत्संयोगेनैव गगनादौ तत्तत्परिमाण-
सिद्धिरवर्जनीयैव । न चैवं घटस्य गगनेन संयुज्यमानस्य परममहत्त्वप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । स्वपरिमाणसमानपरिमाणेनैव गगनेन घटस्य संयोगा-
ङ्गीकारेण तद्नापत्तेः । न च गगने परममहत्त्वमेकमेव परिमाणं न त्वन्यदिति कथं स्वपरिमाणसमानपरिमाणेनैव गगनेन संयोगो घटस्य स्यादिति
वाच्यम् । सर्वपरिमाणानामपि तत्र सत्त्वेनाविरोधादित्याशयेन प्रथमदोषपरिहारं प्रतिजानीते ॥ **सर्वेति** । सर्वपरिमाणसदृशपरिमाणानामित्यर्थः ।
द्वितीयदोषपरिहारं प्रतिजानीते ॥ **परमाणुना चेति** । ननु परिमाणभेदस्य द्रव्यभेदप्रयोजकत्वादाकाशे सर्वपरिमाणाङ्गीकारे आकाशभेदप्रस-
ङ्गोऽन्यथा स्वयमेव स्वापेक्षयोत्कृष्टमपकृष्टं चेति प्रसक्त्या विरोधप्रसङ्ग इत्याशङ्कां परिहरन्नुक्तमुपपादयति॥ **तथा हीत्यादिना** । तत्रोक्ताक्षेप-
परिहारायोपोद्घातेनाकाशस्यानन्तांशवत्तामुपदर्शयति ॥ **विशेषशक्त्येति** ॥ **आकाशमिति** । आकाशपदमीश्वरादेरुपलक्षकम् । अत एव पूर्व-
माकाशादेरित्युक्तमित्यवधेयम् । अनन्तत्वस्य भेदाविनाभूतत्वादंशानामनन्तत्वे भेदप्रसङ्ग इत्यत उक्तं निर्भेदमिति । तर्हि व्यापकनिवृत्तौ
व्याप्यनिवृत्तेरवश्यम्भावाद्भेदाभावेऽनन्तत्वस्याभावप्रसङ्ग इत्यतो भवेदेवं यद्यनन्तत्वस्य भेदमात्रेणाविनाभावनियमो भवेत् । न चैवम् । किन्नाम
भेदविशेषयोरन्यतराविनाभावनियम एव । ततश्च प्रकृते भेदाभावेऽपि तत्प्रतिनिधेर्विशेषस्य सत्त्वेनोक्तस्य व्यापकस्य निवृत्त्यभावान्नानन्तत्वानि-
वृत्तिरिति भावेनोक्तं विशेषशक्त्येति । तथा च तत्तद्वस्तुसंयुक्ताकाशांशगतान्येव तत्तत्परिमाणानि। अत एव न विरोधशङ्काऽपीति भावः । यद-
र्थमुपोद्घातेनानन्तांशत्वमुपवर्णितं तदिदानीमाह ॥ **तत्रेति** । आकाशांशेष्वित्यर्थः । आकाशे उत्कृष्टापकृष्टांशानामनन्तत्वात्तत्रोत्कृष्टेषु परिमाणो-
त्कर्षानवधिकत्वमपकृष्टेषु च परिमाणापकर्षानवधिकत्वमिति परिमाणोत्कर्षापकर्षानन्त्ययोर्व्यवस्थितत्वेनोत्कृष्टानामपकृष्टत्वस्यापकृष्टानामुत्कृष्टत्वस्य

SGDF

चासत्त्वान्न विरोध इति भावः । प्रतिज्ञातं प्रथमदोषपरिहारमुपपादयति ॥ **ततश्चेति** । परमाणुना च घटांशस्यैव संयोगादित्युक्तं द्वितीयदोषपरिहारमुपपादयति ॥ **घटांश एवेति** । परमाणुना संयुक्तस्य घटांशस्य परमाणुत्वं चेष्टमेवेति भावः । अल्पाल्पतरदेशसंयोग इत्युपलक्षणम् । उत्कृष्टोत्कृष्टतरदेशसंयोगिन इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **नाकाशमिति** । तथा च सर्वपरिमाणानामप्याकाशे सत्त्वादित्युक्तमसादिति भावः । भवेदयं प्रसङ्गो यद्याकाशात्तत्तत्परिमाणास्तदवयवा भिन्नाः स्युर्न चैवमित्याह ॥ **तेषामपीति** । भेदाभावेऽपि विशेषबलाद्विरुद्धनानापरिमाणावयवाभिन्नत्वमुपपन्नमिति भावः । अंशानामाकाशात्मकत्वानभ्युपगमे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । प्रदेशानामाकाशात्मकत्वे तद्वृत्तिसंयोगस्याकाशैकदेशे सत्त्वेऽप्येकदेशान्तरेऽसत्त्वेन तद्रूपप्रदेशवृत्तित्वसम्भवेऽपि प्रदेशानां तदात्मकत्वाभावे संयोगस्य तत्तदेकदेशे सत्त्वेऽप्याकाशेऽसत्त्वेनैकदेशे च व्याप्यवृत्तितया संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं न स्यादित्यर्थः । ननु संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं नैकदेशवृत्तित्वमभिमतं किन्तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव । तच्चैकदेशवृत्तित्वं विनाऽपि सम्भवतीति कथं तदभावापादनमित्याशङ्क्य नाव्याप्यवृत्तित्वं स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं वक्तुं शक्यम् । प्रतियोगितदत्यन्ताभावयोः सामानाधिकरण्यस्य व्याहतत्वेनायोगात् । किन्तु प्रदेशवृत्तित्वरूपमेवेति युक्तमेव तदभावापादनमित्याशयेनाह ॥ **व्याघातादिति** । केचित्त्वन्यथेत्यस्य प्रदेशानङ्गीकार इत्यर्थं वर्णयन्तो व्याघातादित्यस्याकाशो निरंशस्तत्संयोगश्चांशवृत्तिरित्यस्य व्याहतत्वादित्यर्थमाहुः । उत्तरभाष्यस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्योपसंहारार्थत्वान्न तदिति भावेनोपसंहारपरतया योजयति ॥ **कालादाविति** । दृष्टान्तदोषः साध्यवैकल्यम् । उभयेत्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य प्रकृत्यादिद्रव्यस्योक्तन्यायेन परिमाणोत्कर्षापकर्षानन्त्योपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन वृत्तानुवादपूर्वकं प्रकृत्यादेस्तदुपपादकतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **कालेति** । तच्चेत्युत्तरभाष्ये आनन्त्यस्य ब्रह्मण्यपराधीनत्ववर्णनस्य प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्यातिव्याप्तिनिरासाय लक्षणाविष्करणार्थत्वान्न तदिति भावेनातिव्याप्तिनिरासाय लक्षणाविष्करणार्थतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुमानन्त्यस्य ब्रह्मलक्षणत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **यदीति** । मूले चशब्दो व्यर्थ इत्यभिप्रेत्याह ॥ **यद्यपि कालादिकमिति** । नन्वथाऽप्यसम्भवः । अनन्तत्वस्याभावगर्भतया प्रतियोगिरूपपरापेक्षत्वादित्यत आह ॥ **अपराधीनत्वेति** । स्वसत्तादौ परनियम्यत्वाभावापेक्षयेत्यर्थः । भगवदानन्त्यं च तथा भवतीति नासम्भव

SGDF

इति भावः ॥ **किन्त्विति** । न च सर्वानन्त्ययुतत्वं न लक्षणं गुणानन्त्यमात्रस्यैवानतिप्रसक्तत्वेन लक्षणत्वोपपत्त्या व्यर्थविशेषत्वादिति वाच्यम् । प्रकृतलक्षणे सर्वत्वेन रूपेण तस्य प्रवेशेऽपि प्रातिस्विकेन रूपेण तस्याप्रविष्टतया वैय्यर्थ्यानवकाशादिति भावः । गुणादित इत्यादिशब्देन क्रिया-विग्रहयोः परिग्रहः । ब्रह्मण एव त्रिविधानन्त्यं न त्वन्यस्येत्यत्र प्रमाणमाह ॥ **यथोक्तमिति** ॥ **पक्षान्तरमिति** । देशकालादिनिरासाय प्रकार-द्वयमभिहितं पूर्वत्र । इदानीं कालमात्रे तन्निरासाय प्रकारान्तरं कथ्यते । अत एव प्रकारद्वयस्य प्रकृत्यादिसर्वव्यावर्तकत्वात्प्राधान्यमस्य तु का-लक्षणमात्रव्यावर्तकत्वादप्राधान्यमिति भावेनान्वाचिनोतीत्युक्तम् । न तु लक्षणान्तरपरत्वेनायं ग्रन्थो योज्यः । कालक्षणे उक्तलक्षणाभावेनातिव्या-प्त्यभावेऽप्याकाशादावतिव्याप्तितादवस्थ्यादिति ध्येयम् ॥ **पूर्वेण सम्बन्ध इति** । बुद्ध्या विविक्तेनानन्त्यमिति पूर्वेण सदेत्यस्य सम्बन्ध इत्यर्थः । एतत्पक्षाश्रयणप्रयोजनमाह ॥ **तथा च कालेति** । केचित्तु लक्षणान्तरत्वेऽप्यस्य न दोषः । न चाकाशादेरपि सदानन्त्ययुतत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अंशतोऽप्यानन्त्यस्य विवक्षितत्वेन तदप्रसङ्गात् । न चैवं सदेति व्यर्थम् । तन्महिम्नैवास्यार्थस्य लब्धत्वादित्याहुः । ननु यदि साक्षीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च साक्षिप्रमाणे विवदमानं प्रति विपक्षे बाधकाभावोपदर्शनेन साक्षिप्रामाण्यसमर्थनार्थमेतादिति वाच्यम् । तत्समर्थ-नस्यापि प्रकृतोपयोगादर्शनादित्याशङ्क्याव्यवहितेन पूर्वग्रन्थेन तस्यासङ्गतत्वेऽपि तथानन्त्यमणावपीति विप्रकृष्टपूर्वग्रन्थोक्तस्य परमाणौ परिमाणा-पकर्षतारतम्यविश्रान्त्यभावस्योपपादकतया तत्सङ्गतत्वेन पूर्वग्रन्थसङ्गतिसम्भवान्नानुपपत्तिरिति भावेन तद्ग्रन्थसङ्गततयोत्तरभाष्यं सङ्गमयितुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **परमाणावपीत्यादिना** ॥ **वक्तुमिति** । अतः सर्वपदार्थानामित्याद्युत्तरभाष्येणेति शेषः ॥ **इति वदत इति** । प्राग्विकल्पितेषु पक्षेषु तृतीयं पक्षं वदत इत्यर्थः । उत्तरत्र साक्षिप्रामाण्ये साधकस्यापि वक्ष्यमाणत्वात्तावदित्युक्तम् । व्यवहितत्वादन्वयं दर्शयं-स्तृतीयपक्षनिरासस्य मूलारूढतामुपदर्शयति ॥ **साक्षीत्यादिना** । अक्षजादेश्चेति चशब्दानर्थक्यमाशङ्क्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान्न तदिति भावेन तमुपदर्शयति ॥ **चशब्दादिति** । उत्तरत्र परिहाराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादाक्षेपार्थतया किंशब्दं व्याचष्टे ॥ **नेति** । नन्वनुमानादिनैव कालाका-शादिसिद्धिर्भविष्यतीति कथमाक्षेप इत्यतोऽनुमानादिना तदसिद्धेः सत्यत्वं गगनादेश्चेत्यादिना पूर्वमेव समर्थनान्न प्रमाणान्तरेण तत्सम्भव इत्याह ॥

SGDF Sri Gargeshwari Foundation

तद्ग्राहकेति । भाष्ये विपर्यये बाधकाभिधानस्य स्वयम्भात इत्येतद्विशेषणनैरपेक्षेणैव सिद्धेस्तद्वैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्य साक्षिप्रमाणे साधकोक्त्यर्थत्वाच्च तदिति भावेन तत्परतया तद्योजयितुं साधकाभावशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । विपर्ययेऽनिष्टकथनमात्रस्यैव तत्साधकत्वेन क्वापि साधकं वक्तव्यं स्यादिति भावः । नन्वस्त्वक्षजादिमानस्यैवं सप्रमाणकत्वसिद्धिस्तावता कथं साक्षिप्रामाण्यसिद्धिस्तस्य साक्षीतरप्रमाणवेद्यत्वस्यापि सम्भवादित्यतः परिशेषात्तत्सिद्धिरिति भावेन परिशेषमुपपादयति ॥ प्रसक्तेति ॥ वक्ष्यमाणन्यायेनेति । अनवस्थाऽन्यथा भवेदित्यनुपदमेव वक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः ॥ प्रवृत्तीति । प्रवृत्तिसामर्थ्येनानभ्यासदशायां प्रामाण्यसिद्धिः । अभ्यासदशायां तु तज्जातीयत्वेनेति भावेनात्रोभयोपादानमिति ध्येयम् । मूलेऽनवस्थेति । तस्यायं भावः । प्रवृत्तिसामर्थ्यस्याप्यगृहीतप्रामाण्यस्य प्रामाण्यानिश्चायकत्वेन गृहीतप्रामाण्यस्यैव तथात्वमङ्गीकार्यम् । तथा च तत्प्रामाण्यमप्यनेनैव ग्राह्यम् । तत्प्रामाण्यमप्यनेनैवेत्यनवस्थाप्रसङ्गादिति । तर्हि साक्षिणोऽपि प्रामाण्यग्राहकत्वं न स्यादिति भावेन शङ्कते ॥ तर्हीति । साक्षिणः स्वप्रकाशत्वेन स्वयमेव स्वप्रामाण्यग्राहकत्वेन ग्राहकान्तरानपेक्षणान्नानवस्थेत्याह ॥ तस्येति । वृत्तिज्ञानस्य तु जडत्वेन न स्वप्रकाशत्वं सम्भवतीति न स्वस्यैव स्वप्रामाण्यग्राहकत्वमित्यनवस्थैवेति भावः ।

अ०—अतः सर्वपदार्थानां भागाः सन्त्येव सर्वदा ॥ सर्वदिक्ष्वपि सम्बन्धादविभागः पराणुता ॥

सु०—किमतो यद्येवं साक्षीनामप्रमाणमस्तीत्यत आह ॥ अत इति । साक्षित इत्यर्थः । सर्वपदार्थानां परमाणोस्तद्भागानां चेत्यर्थः । सन्त्येवेति सिद्धमिति शेषः । यद्वा सर्वपदार्थानामित्यनेनानुमानमपि सूचयति । परमाणुः सभागः पदार्थत्वाद्घटवदिति । न चाश्रयासिद्धिर्धर्मिग्राहकविरोधो वा । साक्षिणा परमाणुसिद्धेरुक्तत्वात् । तेन च सभागतयैव सिद्धेः । न चैवमनुमानवैय्यर्थ्यम् । प्रमाणसम्प्लवाङ्गीकारात् । सभागत्वमात्रे विप्रतिपन्नं प्रति सार्थक्याच्च । अनुमानान्तरमाह ॥ सर्वदेति । युगपदित्यर्थः । सर्वदिक्षु स्थितैर्द्रव्यैः सम्बन्धात्संयोगादपि भागाः सन्तीत्यवगम्यते । यद्यपि सभागत्वमात्रसाधने संयोगित्वमात्रं प्रयोजकम् । गगनादीनामपि भागाङ्गीकारेण व्यभिचाराभावात् । तथाऽपि बहुभागसाधनाय विशेषणोपादानम् । तथा हि । परमाणुर्दशभागवान्युगपद्दशमूर्तसंयोगि-

त्वात्पटवदिति । ननु द्रव्यत्वेनैवालं किं संयोगित्वेन । (हेतूच्छित्तिरूप) विपक्षे बाधकसूचनार्थमिति ब्रूमः । तथा हि । अस्ति तावत्परमाणोः परमाण्वन्तरसंयोगः । अन्यथा द्व्यणुकाद्यारम्भानुपपत्तेः । न चैकेनैवेति नियमः । कारणाकारणसंयोगजसंयोगप्रक्रियायामेकैकस्य परमाणोः सजातीयविजातीयपरमाणुद्वयेन युगपत्संयोगस्योररीकृतत्वात् । पाषाणादिमध्यवर्तिनः परमाणोः परितोऽवस्थितैः परमाणुभिः संयोगाभावानुपपत्तेश्च । न च मूर्तानां युगपदेकदेशावस्थानं सम्भवति । प्रदेशवर्तिनश्च संयोगाः । साक्षिसिद्धत्वात् । घटादौ तद्दर्शनेन परमाणावप्यनुमानाच्च । तथा च यदि परमाणुरनेकांशो न स्यात् । तदा युगपदनेकैर्न संयुज्येतेति । ननु संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वं नाम स्वात्यन्ताभावसमानदेशत्वमेव । न तु घटसंयोगो घटावयवे वर्तत इति । तत्कथं भागाभावे संयोगानुपपत्तिरिति । मैवम् । प्रत्यक्षादिसिद्धस्यावयववृत्तित्वस्य परित्यागेनाप्रामाणिकव्याहताङ्गीकारस्यानुचितत्वात् । वक्ष्यते चैतत् । ननु परमाणुः सावयव इति स्वव्याघातस्य मुख्यमुदाहरणम् । यो हि सर्वतोऽपकृष्टो यतः परमाणुर्नास्ति तं परमाणुमाचक्षते । तस्य च सावयवत्वेऽवयवितोऽवयवानामपकृष्टपरिमाणत्वावश्यम्भावात्कथं न व्याहतिरित्यत आह ॥ अविभाग इति । स्यादयं विरोधो यदीदं परमाणुपदप्रवृत्तिनिमित्तं स्यात् । न चैवम् । सावयवतया साक्षिसिद्धे तदसम्भवात् । किन्त्वविभागः पराणुता । परमाणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च कुतो व्याघात इति । नन्वविभाग इति कथमिदं विज्ञायते । सर्वथा विभागलक्षणगुणाभाव इति चेन्न । गुणादेरपि परमाणुत्वप्रसङ्गात् । द्रव्यत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेन्न । असम्भवात् । यत्किञ्चिद्विभागाभावाभिप्राये मेरुमन्दरयोरप्यणुत्वप्रसङ्गात् । अवयवविभागाभावोऽभिमत इति चेन्न । गगनादेरपि परमाणुत्वापत्तेः । अवयवनाशादेव नष्टस्यावयविनोऽपि तदापत्तेरिति । मैवम् । यस्य विभिन्नावयवेषु सत्स्वपि तेषां विभागो न कदाऽपि भवितुमर्हति स परमाणुरिति व्याख्यानात् । एतेनावयवपरम्पराविश्रान्त्यभा (श्रान्त्यभा) श्रमाभावेऽनवस्थेत्यपि परास्तम् । मूलक्षयाभावस्य सूचितत्वात् । यद्वा विभज्यते विभिद्यते इति विभागः । तदभावः परमाणुतेति । यतः स्वावयवं विना स्वतन्त्रमनवयवरूपमपकृष्टपरिमाणं (वस्तु) नास्ति स परमाणुरिति यावत् ॥ छ ॥ नन्वेवमवयवपरम्पराविश्रान्त्य-

SGDF

भावेऽनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात्सर्षपमहीधरयोः परिमाणाविशेषः स्यात् । न च कारणसङ्ख्याविशेषेऽपि तत्परिमाणप्रचयविशेषात्सर्षपमहीधरयोः परिमाणविशेष इति वाच्यम् । अवयवानन्त्यसाम्ये तयोरप्यनुपपत्तेरिति । उच्यते । किमयं प्रसङ्गः । उतानुमानम् । आद्ये ह्ययमर्थः । यदि सर्षपमहीधरावविश्रान्तावयवपरम्परौ स्यातां तदानन्तावयवारब्धौ प्रसज्येयाताम् । तथा च समपरिमाणौ भवेतामिति । तत्रोभयत्रापि व्याप्त्यभावः । यदविश्रान्तावयवपरम्परं तदनन्तावयवारब्धम् । यच्चैवं तत्तुल्यपरिमाणमिति किन्नाम भवतोपलब्धम् । किञ्चावयवपरम्पराविश्रान्त्यभावे ते सर्वेऽपि सम्भूयानन्ताः स्युः । सर्षपमहीधरारम्भकाणामानन्त्यं तु कुतः । अत एव द्वितीयप्रसङ्गस्यापादकासिद्धिः । एतेनावयवपरम्पराविश्रान्त्यभावे समसङ्ख्यावयवारब्धत्वं ततश्चावयवपरिमाणादिविशेषाभावे परिमाणाविशेषः स्यादित्यपि परास्तम् । व्याप्त्यसिद्धेः । समसङ्ख्यावयवारब्धत्वासिद्धेश्च । द्वितीये त्विदमुक्तं स्यात् । सर्षपमहीधरौ नानन्तावयवारब्धौ । विसदृशपरिमाणत्वात् । विमतौ नाविश्रान्तावयवपरम्परौ । अनन्तावयवानारब्धत्वादिति । आद्ये सिद्धसाधनम् । न हि सर्षपादेरवयवपरम्पराविश्रान्त्यभाववादिनाऽनन्तावयवारब्धत्वमङ्गीकृतम् । किन्तु सम्भूतानामनन्तत्वम् । तदभावसाधने मां प्रति दृष्टान्ताभावः । गुणादौ साधनाभावात् । द्वितीयस्य त्वप्रयोजकतेति । स्यादेतत् । सर्षपावयवपरम्पराया निरवधिकत्वे मूर्तानां समानदेशत्वानुपपत्तौ सर्षपावयवैर्जगति व्याप्ते विश्वव्यापी सर्षपः स्यादिति महीधरस्यानवकाश एवेत्यापादनार्थ इति चेन्न । पार्थिवपरमाणूनामनन्तत्वेऽपि मूर्तान्तरावकाशदर्शनात् । सर्षपो यावन्तं देशमवष्टभ्य वर्तमानो दृश्यते तावत्येवानवधिकाया अपि तदवयवपरम्पराया अवस्थानाच्च । अत एव ह्याकाशादीनामप्यनवधिकामंशपरम्परामुपेत्य तत्र परिमाणापकर्षानन्त्यमुपपादितम् । ननु मा भूत्साक्षात्सर्षपमहीधरारम्भकाणां समसङ्ख्यत्वं तथाऽप्यवयवपरम्पराया विश्रान्त्यभावे सम्भूतावयवानां समसङ्ख्यत्वात्परिमाणभेदो न स्यादि (त्युच्यत इति) ति चेन्न । आनन्त्येऽपि तारतम्यसम्भवात् । अनन्ता हि पार्थिवपरमाणवोऽनन्ताश्चानन्त्यविशेषाः । न च ते समसङ्ख्याः । तथा सत्याप्यपरमाणुषु तदभावापातात् । तथा सर्वकल्पेषु संसारिणोऽनन्ताः । तथाऽप्यपवर्गवशात्तारतम्यमुपेयमेव ।

एवमनेकमुदाहरणमिति ॥ छ ॥

टि०—ननु सर्वपदार्थानां साक्षिणा सभागत्वसाधनत्वस्य न प्रकृतोपयोग इत्यतः प्रकृतपरमाणुतद्भागमात्रपरतया सर्वपदार्थानामित्येतद्योजयति ॥ **परमाणोरित्यादिना** । वाक्याभासत्वपरिहारायापेक्षितं शेषं पूरयति ॥ **इति सिद्धमिति शेष इति** । सन्त्येवेत्यतःपरमिति सिद्धमिति शेष इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे सर्वपदार्थानामित्यस्य न स्वारस्यमित्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** ॥ **परार्थत्वादिति** । गुणादेरपि पदार्थस्य सभागत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **धर्मिग्राहकेति** । अवयवावयविप्रसङ्गो हि तावदनुभूयमानत्वान्नापलापमर्हतीत्यवश्यमसावभ्युपेयः । स च तावन्निरवधिक एवाभ्युपगन्तुं शक्यते । तथा सत्यनन्तावयवारब्धत्वाविशेषान्मेरुसर्षपादीनां परिमाणभेदानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न च कारणसङ्ख्याया अविशेषेऽपि परिमाणप्रचयविशेषाद्विशेष इति युक्तम् । तयोरपि सङ्ख्याविशेषमन्तरेणानुपपत्तेः । न च विनाशावधिरेवायम् । अन्त्यस्य निरवयवत्वे तदनुपपत्तेः । द्रव्यस्यावयवविभागनाशाभ्यां विना विनाशाभावात् । नापि विभागावधिः । तस्य विभज्यमानाश्रयतया तदभावेऽयोगात् । न चैकाश्रयो विभाग इति युक्तम् । किंचिदेव हि कुतश्चिद्विभज्यते न तु तदेव तस्मात् । तदेवं निरवयवद्रव्यावधिरेवायमवयवावयविविभाग इति निरवयवद्रव्यसिद्धौ स एव परमाणुरिति क्रियाविभागादिन्यायेन निरवयवतयैव परमाणोः सिद्धत्वाद्धर्मिग्राहकविरोध इत्यर्थः ॥ **साक्षिणेति** । यदि साक्षिमितं नैतन्नानुमा तत्र वर्तते पक्षीकर्तुमशक्यत्वादित्यादिना साक्षिणा परमाणुसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । उक्तत्वादित्यतीतत्वोक्तिस्तु निश्चितत्वाभिप्रायेत्यवधेयम् ॥ **सम्प्लवाङ्गीकारादिति** । सम्प्लवस्य दार्ढ्यहेतुत्वान्न वैयर्थ्यमिति भावः ॥ **सभागत्वेति** । तथा च साक्षिणा परमाणुमात्रसिद्धावपि तत्सभागत्वस्य तेनासिद्धया तत्सिद्ध्यर्थत्वान्नानुमानवैयर्थ्यमिति भावः । ननु सर्वदिक्षु स्थितैर्द्रव्यैः परमाणोः संयोगस्य यौगपद्यमात्रेणापि परमाणोर्दशभागवत्त्वरूपविवक्षितसाध्यसिद्धिसम्भवात्तत्संयोगानां सार्वकालिकत्वस्यानपेक्षितत्वाद्भाष्ये सर्वदेति संयोगानां सार्वकालिकत्ववर्णनमनर्थकमित्याशङ्क्य यौगपद्यमात्रपरत्वात्सर्वदेत्यस्य नानर्थक्यमिति भावेन तत्तात्पर्यमाह ॥ **युगपदित्यर्थ इति** । एवं सर्वदेति हेतुविशेषणार्थमभिधायेदानीं तद्वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **यद्यपीत्यादिना** । ननु च गगनादौ व्यभि-

चारान्न संयोगित्वमात्रस्य प्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य तर्हि विशिष्टस्यापि गगनादौ व्यभिचारान्नाप्रयोजकत्वमिति तुल्यमेव । यदि च सभागत्वरूपसाध्यस्यापि गगने सत्त्वान्न विशिष्टस्य हेतुत्वपक्षे तत्र व्यभिचार इति मन्यसे तर्ह्यविशिष्टस्यापि हेतुत्वपक्षे तत एव न व्यभिचार इति हेतुविशेषणवैय्यर्थ्यमेवेत्याशयवानाह ॥ **गगनादीनामिति** ॥ **बहुभागे**ति । दशभागेत्यर्थः ॥ **युगपद्दशेति** । यद्यप्यत्र दशभागानामपि सर्वत्र सत्त्वेन व्यभिचाराभावान्न तद्वारणं विशेषणप्रयोजनं सम्भवति । तथाऽप्युक्तसाधने हेतोरसामर्थ्यशङ्कावारणमेव तत्प्रयोजनमिति मन्तव्यम् । तथा हि । घटादावेकस्मिन्नपि भागे क्रमेण दशमूर्तसंयोगानां सम्भवादन्यथासिद्धिशङ्कापरिहाराय युगपदिति विशेषणम् । द्वित्रिमूर्तसंयोगानां तावद्भागाक्षेपकतायामपि दशभागानाक्षेपकत्वेन विवक्षितासिद्धिप्रसङ्गपरिहाराय दशेति पदम् । एकस्मिन्नपि भागेऽमूर्ताकाशादिसंयोगानां स्थितिसम्भवात्पुनरप्रयोजकत्वमेवेत्याशङ्कानिवारणाय मूर्तेति विशेषणमित्यूह्यम् ॥ **ननु द्रव्यत्वेनैवालं किं संयोगित्वेनेति** । ननु द्रव्यत्वस्य संयोगित्वरूपहेतुशरीराप्रवेशात्कथमत्र तेनैवालमिति शङ्केति चेत् । अत्र वदन्ति । परमाणोः सभागत्वसाधके पदार्थत्वानुमाने गुणादौ व्यभिचारवारणायावश्यं विशेषणीयेन द्रव्यत्वेनैव परमाणोर्दशभागवत्त्वरूपविवक्षितसाध्यस्यापि साधनसम्भवात्संयोगित्वरूपहेत्वन्तराश्रयणमनर्थकमित्यत्र तात्पर्यमिति । तन्न । गुणादावपि सभागत्वसद्भावेन तत्र व्यभिचाराप्रसक्त्योक्तप्रकाराश्रयणायोगात् । अन्ये तु । विमतश्चक्षुष्मात्रूपज्ञत्वादित्यादौ गुणज्ञत्वरूपसामान्यस्य साधकत्वानुपपत्त्या रूपज्ञत्वविशेषस्य साधकतयाऽवश्यं विवक्षणीयत्वेऽपि संयोगित्वस्य संयोगलक्षणगुणविशेषवत्त्वरूपत्वात्तत्र च गुणवत्त्वरूपसामान्यस्यैव विवक्षितसाध्यसाधकत्वोपपत्तौ न तद्विशेषस्य संयोगित्वस्य साधकतयोपन्यासो युक्तः । गुणवत्त्वमेव च द्रव्यत्वमिति तेनैवालमिति शङ्कोपपत्तिरित्यभिप्राय इत्याहुः । केचित्तु । अप्राप्तयोर्द्रव्ययोः प्राप्तिः संयोग इति संयोगलक्षणानुरोधेन संयोगित्वस्य द्रव्यत्वघटितमूर्तिकत्वेन लाघवाद्द्रव्यत्वेनैवालमिति शङ्कोपपत्तिः । न च कर्मविरोधी गुणः संयोग इत्यादिलक्षणाश्रयणेन द्रव्यत्वस्य हेतुशरीराप्रवेशान्नैतच्छङ्कावकाश इति वाच्यम् । तथाऽपि पूर्वमते तच्छङ्काया अप्रत्यूहत्वात् । एतन्मतेऽपि संयोगित्वरूपहेतोः पक्षे साधकतया द्रव्यत्वस्यावश्याश्रयणीयत्वेन तद्धेतोरेवेति न्यायेन द्रव्यत्वमेव हेतुरस्त्विति तदाशयादित्याहुः । वस्तुतस्तु द्रव्यत्वस्य जातित्वेन लघुत्वात्संयोगित्वस्योपाधितया गुरुत्वान्न तस्य प्रयोजकत्वमिति लाघवमनुसृत्यैवेदमुक्तम् । न तु द्रव्यत्वस्य तत्र प्रवे-

शाभिप्रायेण । अत एव साध्यव्यापकाव्यभिचारित्वमिति लक्षणे साध्याव्यभिचारित्वस्यैव लघुत्वेन लक्षणौचित्यादित्यादिरूपा शास्त्रकाराणामुक्तिः सङ्गच्छते । अन्यथा तत्र तस्याप्रवेशेन तदनवकाशादिति द्रष्टव्यम् । कोऽसौ विपक्षे बाधकस्तर्को यत्सूचकत्वेन संयोगित्वस्य सार्थकत्वमुच्यत इत्यतस्तं प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते ॥ **तथा हीति** । वक्ष्यमाणतर्कस्येष्टापत्तिमुपोद्घातेन तावत्परिहरति ॥ **अस्ति तावदिति** ॥ **अन्यथेति** । परमाणोः परमाण्वन्तरसंयोगस्यासत्त्व इत्यर्थः । असमवायिकारणविरहादिति भावः । अस्ति परमाणोः परमाण्वन्तरसंयोगः किन्त्वेकेनैव । तथा च युज्यते द्व्यणुकारम्भः । तथा चानेकैः संयोगस्यासिद्धेर्न वक्ष्यमाणतर्कस्यानिष्टापादानत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** ॥ **कारणाकारणसंयोगजप्रक्रियायामिति** । पार्थिवाप्ययोः परमाण्वोः प्रथममनारम्भकसंयोगे जाते पार्थिवे परमाणौ पार्थिवपरमाण्वन्तरेणाप्ये च परमाणावाप्येन परमाण्वन्तरेण द्व्यणुकद्वयारम्भकसंयोगद्वयमुत्पद्यते । ताभ्यां च संयोगाभ्यां सजातीयनिष्ठाभ्यां द्व्यणुकद्वयं युगपदारभ्यते । तत्र यः पार्थिवाप्यपरमाण्वोरनारम्भकः संयोग उत्पन्नस्तेनैकेनैव पार्थिवपरमाणुनाऽऽप्यद्व्यणुकेनैकः संयोगः । आप्यपरमाणुना पार्थिवद्व्यणुकेन चापरः संयोगो द्व्यणुकयोः कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिकालमेव जायते । कारणाकारणसंयोगे कार्याकार्यसंयोगयोरवश्यं जननादित्यादिकारणाकारणसंयोगजप्रक्रियायामेकैकस्यैकपरमाणोः सजातीयविजातीयपरमाणुद्वयेन युगपत्संयोगस्य वैशेषिकसूत्रवृत्तिकारप्रशस्तभाष्यकारादिभिरुररीकृतत्वादित्यर्थः । अत्र च विजातीययोः पार्थिवाप्यपरमाण्वोरारम्भक एकः संयोगस्तयोरेव तदैव सजातीयपरमाण्वन्तरसंयोगो द्व्यणुकद्वयारम्भकोऽपरः स्वीकृत इति स्पष्टमवगम्यत इति भवत्यनेन विवक्षितसिद्धिरिति ज्ञेयम् । नन्वेतावताऽप्येकस्य परमाणोर्बहुभिर्युगपत्संयोगस्याप्राप्तेरिष्टापत्तितादवस्थ्यमित्यत आह ॥ **पाषाणादीति** ॥ **संयोगाभावेति** । संयोगाभावे पाषाणावस्थानमेव न स्यादिति भावः । ननु परमाणूनां परितोऽवस्थितिरेव कुतो येन युगपदनेकदेशसंयोगप्राप्तिरित्यत आह ॥ **न च मूर्तानामिति** । अत्र युगपदिति विशेषणात्कालभेदेनैकभूतलवर्तिनोर्घटपटयोः स्वारब्धपटनाशानन्तरं तेषामेव तन्तूनां पटान्तरारम्भकत्वादेकस्मिन्नेव तन्तौ वर्तमानयोश्च पटयोर्नैकदेशताविरोध इति सूचयति । नन्वेकतन्तुकपटस्य तन्तुवृत्तित्वात्तत्र च तन्तुद्वयसंयोगस्यासमवायिकारणस्याभावात्तन्त्ववयवावयवस्य तन्तुसंयोग एव तत्रावश्यं तथा वाच्यः । तथा चासमवायिकारणावच्छिन्ने कार्य-

नियमादसमवायिकारणस्य च तन्त्ववयवायवे तन्तौ च वृत्तेः । तन्त्ववयवायवे तन्तोः पटस्य च वृत्त्यवश्यम्भावात्कथं मूर्तयोरपि समानदेशताविरोध इति चेत् । अत्राहुः । एकतन्तुकपटे मानाभावादिति । वस्तुतो भावेऽप्यसमवायिकारणं तन्त्वावयवावयवतन्तुसंयोगः पटश्च तन्त्वावेव स्तः । न च कार्यस्यासमवायिकारणान्यूनानतिरिक्तदेशतानियमः । गौरवात् । किन्त्वसमवायिकारणसमानदेशत्वमात्रनियम इति न मूर्तयोः समानदेशत्वप्राप्तिरिति द्रष्टव्यम् । अङ्गीकृत्य चेदमुक्तं न वस्तुतः । घटतदवयवयोरेकत्र भूतले वृत्तिदर्शनेन तदसामानाधिकरण्यनियमासिद्धेः। अवयवावयविभावानापन्नयोस्तथाभावो नास्तीति चेन्न । आलोकमण्डलव्याप्त एव देशे वायुसञ्चारदर्शनेन तस्याप्यसिद्धेः । निबिडावयवत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेन्न । तस्यापेक्षिकस्य सर्वत्र सम्भवात् । आत्यन्तिकस्य च वज्रादन्यत्रासम्भवात् । पटमहारजनयोरेकस्मिन्नेव भूतले सद्भावदर्शनाच्च । समवायवृत्त्या तथाभावस्तत्रापि नास्तीति चेन्न । अत्रापि समवायवृत्त्या परमाणूनां परमाणौ वृत्त्यसम्मत्या प्रकृताविरोधप्रसङ्गादिति दिक् । एवं तर्कस्येष्टापादनतामपाकृत्याप्रयोजकतामप्यपाकरोति ॥ **प्रदेशवर्तिन इति** । ततश्चैकस्य परमाणोर्बहुभिः संयोगस्य बह्वंशत्वं विनाऽनुपपत्तेर्नाप्रयोजकतेति भावः । भवेदेतद्यदि संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वं सिद्धं स्यात्तदेव तु कुतः सिद्धमित्यत आह ॥ **साक्षीति** । साक्षिणि विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमानमप्याह ॥ **घटादाविति** । अनेन परमाणुसंयोगस्तदवयववृत्तिर्भवितुमर्हति परमाणुसंयोगत्वात् । यो यत्संयोगस्य तदवयववृत्तिरिति सामान्यव्याप्तिमूलकं विमतः संयोगः प्रदेशवृत्तिः संयोगत्वात् । यः संयोगः स प्रदेशवृत्तिरिति विशेषव्याप्तिमूलकं चानुमानं सूचितं भवति । संयोगित्वोक्त्या सूचितं विपक्षे बाधकं तर्कं दर्शयति ॥ **तथा चेति** । युगपदनेकैरित्यत्र मूर्तैरिति शेषः । प्रदेशवृत्तित्वस्याप्यंशवृत्तित्वरूपत्वाभावेन बह्वंशत्वं विनाऽपि बहुभिः संयोगस्य परमाणौ सम्भवादप्रयोजकत्वमेवेत्याशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **प्रत्यक्षादीति** । प्रत्यक्षपदं तद्विशेषसाक्षिपरम् । आदिपदेन घटादावपि तद्दर्शनेनेत्यादिनोक्तानुमानपरिग्रहः ॥ **व्याहताङ्गीकारस्येति** । प्रतियोगितदत्यन्ताभावयोः सामानाधिकरण्यस्य विरुद्धत्वादिति भावः । नन्वेकत्रैव वृक्षे कपिसंयोगतदत्यन्ताभावयोर्दर्शनान्न विरोध इत्यत आह ॥ **अप्रामाणिकेति** । अंशभेदेनैव वृक्षे संयोगतदत्यन्ताभावयोरनुभूयमानत्वेन यदवच्छिन्ने संयोगस्तदवच्छिन्ने तदत्यन्ताभावस्यासिद्ध्या नाविरुद्धत्वं कल्पयितुं शक्यत इति

भावः । ननु घटसंयोगो घटावयववृत्तिरित्ययुक्तम् । अतिप्रसङ्गात् । तथा सति पटवृत्तिरपि घटसंयोगः स्यात् । घटसंयोगो घटवृत्तिस्तद्-गुणत्वाद्रूपवत् । अंशवृत्तिः संयोगो न घटसंयोगस्तदन्यवृत्तित्वात्पटसंयोगवदिति प्रमाणविरोधाच्चेत्यत आह ॥ वक्ष्यते चैतदिति । अंशांशिनोरभेदेन त्वंशसंयोग एव हि । अंशिन इत्यादिनेति शेषः । अयमर्थः । अंशांशिनोरभेदस्य समर्थितत्वेन पटवद्घटांशस्य घटादत्यन्तभिन्नत्वाभावेन विशेषासिद्धेर्न तन्मूलकस्यातिप्रसङ्गस्यात्रावसरः । अंशवृत्तेरेव घटवृत्तित्वादाद्यानुमानस्य सिद्धसाधनत्वात् । अंशावृत्तित्वे सति घटवृत्तित्वसाधने च दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यप्रसङ्गात् । हेतोस्तु स्वरूपासिद्धत्वादन्यथासिद्धत्वाच्च न बाधकत्वमपीति वक्ष्यत इत्यर्थः।नन्वविभागः पराणुतेत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतत्परमाणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपदर्शनार्थमिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च पराभिमतस्य परमाणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावज्ञापनार्थत्वान्न तादिति वाच्यम् । तज्ज्ञापनस्यापि प्रयोजनाभावादित्याशङ्क्य परमाणोः सभागत्वसाधकानुमाने व्याघातशङ्कापरिहारार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदनुमाने व्याघातशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । कथमत्र व्याघात इत्यतस्तमेवोपदर्शयति ॥ यो हीत्यादिना । ननु पराभिमतमेव परमाणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि वक्तुं शक्यत्वान्नानेनाभिमतासिद्धिरित्यत एतद्भाष्यसूचितं परोक्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपपादयन्व्याघातपरिहारकतया वाक्यं योजयति ॥ स्यादयमित्यादिना॥ कथमिदमिति । अविभाग इति लक्षणवाक्यार्थः केन प्रकारेण विज्ञायते भवद्भिरित्यर्थः । काऽत्र कथन्तेत्यतः किमत्र सर्वथा विभागाभाव एव प्रवृत्तिनिमित्ततयाऽभिमतः किंवा यत्किञ्चिद्विभागाभावः । अथवाऽवयवावयविविभागाभाव इति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ सर्वथेति । किमत्र निर्विशेषणमविभागत्वं तत्त्वेनाभिमतं किंवा सविशेषणत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥गुणादेरपीति । गुणादेर्निर्गुणतया सर्वथा विभागाभावस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ द्रव्यत्वे सतीति विशेषणादिति ॥ असम्भवादिति । विभागस्य द्रव्यसामान्यगुणत्वादिति भावः । आद्यद्वितीयमुत्थाप्य दूषयति ॥ यत्किञ्चिदिति । तृतीयमाशङ्कते ॥ अवयवेति । अतिव्याप्त्या दूषयति ॥ गगनादेरपीति । तत्रावयविनो नित्यत्वेनावयवानां विभागस्यासत्त्वादिति भावः । गगनादेः सावयवत्वेऽवयविविभागाभावे च विप्रतिपन्नं पटादावनित्यावयविन्यपि

तामाह ॥ **अवयवेति** । ननु च तन्स्वाद्यवयवनाशेनावयविनाशादवयविनोऽस्त्येव यावत्स्वसत्त्वमवयवविभागवत्त्वमित्युक्तलक्षणागमनात्कथं तत्रातिव्याप्तिरित्यतस्तादृशावयविन्यतिव्याप्त्यसम्भवेऽप्यवयवनाशादेव नष्टे तस्मिन्यावत्स्वसत्त्वमवयवविभागवत्त्वादतिव्याप्तिरवर्जनीयेत्याशयेनोक्तमवयवनाशादेव विनष्टस्येति ॥ **यस्येति** । तेषामवयवानां परस्परमिति शेषः । सत्यवयविनीत्यपि शेषः । यस्य तेषामित्यादिविशेषणमहिम्ना तेषामित्यस्यैव वाऽवयवित्वापन्नानामित्यर्थः । अत्र यदीयावयवानां विभागो भवितुं नार्हति स परमाणुरित्येव कृते गगनादेरपि परमाणुत्वापत्तिः । तस्य नित्यतया तदीयावयवानामपि विभागभवनानर्हत्वात् । तन्निरासाय यस्य विभिन्नावयवेषु सत्स्वित्युक्तम् । तस्य च विभिन्नावयवानामसत्त्वान्नातिप्रसङ्गः । येषां विभागो न भवतीत्येतावन्मात्रं चावयवनाशान्नश्यति द्रव्येऽप्यस्तीति तादृशावयविनोऽपि परमाणुत्वप्रसङ्गस्तन्निरासायार्हतीत्युक्तम् । नार्हतीत्येतदुपपादयितुं कदाऽपीत्युक्तम् । कुत्रापि तत्सजातीयेऽपीति यावत् । तथा चावयवनाशेन नष्टे वस्तुनि स्ववयवविभागयोग्यताऽस्ति । तत्सजातीये वस्तुन्यवयवानां विभागदर्शनात्सजातीयदर्शनरूपस्य योग्यताकल्पकस्य तत्र सत्त्वाद्विभागो भवितुं नार्हतीत्यस्यांशस्य तत्राभावान्नातिप्रसङ्गः । अत एव न द्व्यणुकादावतिप्रसङ्गः । तत्राप्यवयवित्वेन सजातीयतया वादिप्रतिवादिसम्मते चतुरणुके तद्विभागदर्शनेन द्व्यणुकादौ विभागादर्शनेऽपि तद्भवनयोग्यतायाः सत्त्वेनोक्तलक्षणविरहात् । नाप्यसम्भवः । उक्तरीत्याऽन्यत्र योग्यतायाः कल्पकसद्भावेन कल्पयितुं शक्यत्वेऽपि परमाणौ तद्विरहेण योग्यतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् । न च विभिन्नावयवत्वस्य परमाणावसिद्ध्या पुनरप्यसम्भव इति वाच्यम् । उत्पत्तिविनाशवत्परमाणोः स्वावयवैर्भेदस्यावश्याश्रयणीयत्वात् । तस्मिन्सत्यप्यसत्त्वस्यैवावयवावयविभेदव्यवस्थापकतया सिद्धान्ते सम्मतत्वात् । न च परमाण्वयवेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । भूतसूक्ष्माणामेव परमाण्वयवत्वेन तेषां चानादिनित्यत्वेन· भेदसाधकखण्डितत्वयुक्तेस्तत्राप्रसरणेन तद्भेदासिद्ध्या विभिन्नावयवेषु सत्स्वित्यनेनैव तत्रातिव्याप्तिपरिहारात् । यत्तु ततोऽपि परमाणुत्वं तदंशानामित्यादिव्याख्यानुरोधात्तेषामपि लक्ष्यत्वमेवेति न तत्रातिप्रसङ्ग इति केषाञ्चित्समाधानम् । तन्न । तत्रोक्तरीत्या लक्षणाभावेनाव्याप्तिप्रसङ्गात् । कणादाद्या निरंशिनं यमाहुर्भ्रान्तिदर्शनादित्यादितदुत्तरग्रन्थानुरोधेन त्रसरेणुषष्ठभागस्यैव परमाणुत्वेन लक्ष्यतायास्तत्रापि सिद्धत्वेन ततोऽपि परमाणुत्वमित्यस्य पूर्वपक्षवाक्यत्वस्यैव वाच्यतया तदनुरोधेन परमाण्ववयवानां लक्ष्यत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वाच्च । न च मनसि प्रसङ्गः । तस्यापि लक्ष्यत्वात् । जीवपरमाणोराकाशपरमाणोश्चालक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरपीति सङ्क्षेपः ॥ **एतेनेति** । यस्य विभिन्नावयवेषु सत्स्विति परमाणोर्विभिन्नावयवसद्भावोक्त्या तदवयवानां भूतसूक्ष्माणां विभिन्नावयवासत्त्वसूचनद्वारा नित्यत्वसूचनपरेणाविभाग इति मूलेनेत्यर्थः ॥ **मूलक्षयेति** । न तावदवयवपरम्पराकल्पकाभावोऽत्र मूलक्षयस्सम्भवति । अविश्रान्तावयवपरम्परायाः साक्षिसिद्धतायाः समर्थनात् । नापि घटादिकार्यानुत्पत्तिरूपप्रयोजनपरिक्षयः । जनकीभूतावयवपरम्पराया अविश्रान्तिपक्षे पूर्वपूर्वावयवानुत्पत्तावुत्तरोत्तरावयव्यनुत्पत्त्या घटादिरूपप्रकृतकार्यस्याप्यनुत्पत्तिरिति मूलक्षयप्रसङ्गेऽपि परमाण्ववयवभूतसूक्ष्मेषु तद्विश्रान्त्यभ्युपगमवादे तदप्रसरादिति भावः । ननु परमाणुशब्दाद्यतः परमाणुर्नास्ति स परमाणुरिति परोक्तमेव तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं प्रतीयते न तु यस्य विभिन्नावयवेषु सत्स्वित्याद्युक्तरूपमित्यविभागस्य परमाणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्त्वाश्रयणमयुक्तमित्यतः परोक्तं परमाणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमङ्गीकृत्यापि यथा तत्र न व्याहतिस्तथा तत्परतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** । नन्वेवमविभाग इत्यस्य यतो विभिन्नं वस्तु नास्तीत्यर्थः स्यात् । ततश्चासम्भव इत्यत आह ॥ **यत इति** । अत्र यतोऽपकृष्टपरिमाणं नास्ति स परमाणुरित्युक्तेऽसम्भवः । स्वावयवानां वा तदवयवानां वाऽपकृष्टपरिमाणानां सत्त्वादतः स्वतन्त्रमित्युक्तम् । तस्यैव विवरणमनवयवरूपमिति । अवयवत्वावस्थानापन्नमित्यर्थः । तथा च परमाण्वपेक्षयाऽपकृष्टपरिमाणसत्त्वेऽप्यवयवत्वावस्थानापन्नापकृष्टपरिमाणाभावान्नासम्भवः । ननु परमाण्ववयवभूतसूक्ष्मावयवानां भूतसूक्ष्मरूपस्वावयविनाऽभेदेनावयवत्वावस्थापन्नानामेव तेषां सत्त्वेन तादृशापकृष्टपरिमाणमादायासम्भवस्योक्तविशेषणेन परिहारेऽपि परमाण्ववयवभूतसूक्ष्माणां परमाणुना भेदाभावे पूर्वलक्षणस्याव्याप्त्यापत्त्या तद्भेदस्यावश्यकत्वेनावयवत्वावस्थानापन्नानामपि तेषां परमाणूत्पत्त्यादेः पूर्वं सत्त्वावश्यम्भावात्स्वावयवरूपभूतसूक्ष्मलक्षणापकृष्टपरिमाणसद्भावात्तादृशापकृष्टपरिमाणमादाय परमाणावसम्भवः स्यादेवेत्यत उक्तं स्वावयवं विनेति । स्वावयवातिरिक्तमित्यर्थः । तथा च परमाण्वपेक्षया स्वावयवरूपस्यावयवत्वावस्थानापन्नापकृष्टपरिमाणस्य सत्त्वेऽपि स्वावयवातिरिक्तस्यावयवत्वावस्थानापन्नापकृष्टपरिमाणस्याभावान्नासम्भवः । न चैवं द्व्यणुकस्यापि परमाणुत्वापत्तिः । तदपेक्षया तदवयवातिरिक्तस्यावयवत्वावस्थाना-

SGDF

पन्नापकृष्टपरिमाणस्य तत्राप्यभावादिति वाच्यम् । तत्रापि परमाण्ववयवभूतसूक्ष्माणामेव द्व्यणुकावयवातिरिक्तानामनवयवत्वावस्थापन्नानामपकृष्ट-परिमाणत्वेन तत्रोक्तलक्षणाभावात् । नापि परमाण्ववयवेऽतिव्याप्तिः । तदवयवानामपि सर्वदाऽवयवत्वावस्थापन्नानामेव सत्त्वेन तत्रोक्तलक्षण-सद्भावादिति वाच्यम् । अत्र स्वावयवव्यतिरिक्तेति विशेषणमहिम्ना स्वावयवानामनवयवत्वावस्थापन्नानामप्यपकृष्टपरिमाणानां सत्त्वलाभेन भूतसूक्ष्मावयवानां चावयवत्वावस्थापन्नानामेव सत्त्वेन स्वावयवरूपावयवत्वावस्थानापन्नापकृष्टपरिमाणस्य तत्राभावेन तत्रोक्तलक्षणविरहात् । अत एव नाकाशपरमाणौ जीवपरमाणौ वाऽतिव्याप्तिः । तत्र तदवयवानामनवयवत्वावस्थापन्नानामपकृष्टपरिमाणानामभावात् । न च मनसि प्रसङ्गः । तदवयवभूतसूक्ष्माणामनवयवत्वावस्थापन्नानामपकृष्टपरिमाणत्वेन तत्रोक्तलक्षणसत्त्वादिति वाच्यम् । तस्य लक्ष्यतयेष्टत्वेन तदप्रसङ्गात् । परैरपि निरवयवः क्रियावान्परमाणुरिति लक्षणे तस्य लक्ष्यत्वाङ्गीकारात् । अन्यथा परमाणुलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । तथा चायं लक्षणनिष्कर्षः। यतः स्वावयवा एवावयवत्वावस्थानापन्ना अप्यपकृष्टपरिमाणाः सन्ति तदतिरिक्तमनवयवत्वावस्थापन्नमपकृष्टपरिमाणं नास्ति स परमाणुरिति सर्वमनवद्यम् । केचित्तु । अनवयवरूपमित्यस्य स्वानवयवरूपमित्यर्थमङ्गीकृत्य स्वावयवं विनेत्यस्य स्वतन्त्रपदार्थविवरणरूपतां चाश्रित्य यतः स्वतन्त्रं स्वानवयवरूपमपकृष्टपरिमाणं नास्ति स परमाणुरित्येवात्र परमाणुलक्षणं ग्रन्थकृदभिमतम् । अत्र च यतोऽपकृष्टपरिमाणं नास्ति स पर-माणुरित्येव कृते स्वावयवावयवरूपापकृष्टपरिमाणसद्भावादसम्भवः । तद्वारणाय स्वतन्त्रमिति तस्य विवरणं स्वावयवं विनेति । तथा च यदीया-पकृष्टपरिमाणं कुतोऽस्यास्मादपकृष्टत्वमित्युक्ते तदवयवावयवत्वादित्येवंरूपेण स्वावयवापेक्षं न भवतीत्यर्थः । ततश्चावयवावयवानामपकृष्टत्वस्य स्वावयव-सापेक्षत्वेन तदनपेक्षापकृष्टपरिमाणाभावान्नासम्भवः । तथाऽपि परमाण्वापेक्षया तदवयवरूपापकृष्टपरिमाणसद्भावादसम्भव एव । तदीयापकृष्टत्वस्य स्वावयवानपेक्षत्वेन स्वावयवमनन्तर्भाव्यापकृष्टपरिमाणस्यैव सत्त्वात् । अत उक्तं स्वानवयवरूपमिति । ततश्च स्वावयवरूपस्यैवापकृष्टपरिमाणस्य सद्भावात्स्वावयवानपेक्षं स्वानवयवरूपमकृष्टं परिमाणं नास्तीति नासम्भवः । न चैवम् । यतः स्वानवयवरूपमपकृष्टपरिमाणं नास्तीत्येव लक्षणमा-स्ताम् । कृतमितरेणेति वाच्यम् । स्वावयवावयवानां परमाण्वनवयवत्वेनावयवरूपापकृष्टपरिमाणसद्भावेनासम्भवापत्त्या स्वावयवं विनेत्यस्यावश्यक-

SGDF

स्वात् । न च परमाण्ववयेऽतिप्रसङ्गः । तस्यापि परमाणुत्वेन लक्ष्यत्वात् । न चैवं द्व्यणुकेऽप्युक्तरीत्या लक्षणसत्त्वादातिप्रसङ्गः । तत्र द्व्यणुका-
वयवमनन्तर्भाव्यापकृष्टस्य स्वानवयवरूपस्य मनस एव सत्त्वेन स्वानवयवरूपमपकृष्टं परिमाणं नास्तीत्यस्यांशस्य तत्राभावात् । एवञ्च सर्वं सार्थक-
मेवेत्याहुः । अत्र ब्रूमः । परमाण्ववयवानां लक्ष्यत्वाङ्गीकारेण तत्रातिव्याप्तिपरिहारस्तावदयुक्तः । तथा सति पूर्वलक्षणस्य तत्राव्याप्त्यापातात् ।
तत्र त्रसरेणुषष्ठभागस्यैव लक्ष्यत्वमत्र च तदवयवानामपीति वैचित्र्यकल्पनं च निर्मूलत्वादुपेक्षणीयम् । न चान्यथाऽनुपपत्तिरेव तत्र मूलम् । उक्त-
रीत्योभयत्रापि त्रसरेणुषष्ठभागस्यैव लक्ष्यतायामपि लक्षणद्वयस्य समञ्जसीकृतत्वात् । किञ्च परमाण्वपेक्षया जीवावयवरूपस्यापकृष्टपरिमाणस्य सत्त्वा-
त्तदादायासम्भव एव । तस्य त्रसरेणुषष्ठभागानवयवत्वात् । तदवयवानपेक्षत्वाच्च तत्रोक्तलक्षणाभावात् । यदि च परमाणुत्वावच्छिन्नस्य लक्ष्य-
त्वाज्जीवस्यापि तादृशत्वेन जीवावयवस्य स्वानवयवत्वाभावेन स्वानवयवरूपापकृष्टपरिमाणाभावस्य सत्त्वान्नासम्भव इति मन्यसे तर्हि त्रसरेणुषष्ठभागव-
त्तदवयवोऽपि परमाणुत्वेनात्र लक्ष्य इति त्वन्मते परमाण्ववयवावयवस्यापि स्वावयवत्वेन स्वानवयवरूपापकृष्टपरिमाणाभावस्य सत्त्वात् । अवयवा-
वयवमादायासम्भवप्रसक्तेरेवाभावेन स्वावयवं विनेति विशेषणवैय्यर्थ्यप्रसङ्गादिति सङ्क्षेपः ॥ छ ॥ **तत्परिमाणेति** । कारणपरिमाणप्रचयेत्यर्थः ।
भवेत्कारणपरिमाणप्रचयाविशेषात्सर्षपमहीधरयोः परिमाणविशेषः । यदि सर्षपमहीधरारम्भकाणामवयवानां परिमाणप्रचयाविशेषावुपपन्नौ स्याताम् ।
न च तौ परमते उपपद्येते । महीधरारम्भकावयवस्येव सर्षपारम्भकावयवानामप्यनन्तावयवारब्धत्वेन परिमाणस्य प्रचयस्य च विशेषस्यैव प्राप्तेरि-
त्यभिप्रेत्य परिहरति ॥ **अवयवानन्त्यसाम्य इति** । सर्षपमहीधरारम्भकावयवानामनन्तावायवारब्धत्वसाम्य इत्यर्थः । तयोः सर्षपमहीधरारम्भका-
वयवगतयोर्विशिष्टपरिमाणप्रचययोरपीत्यर्थः । यथाऽनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात्सर्षपमहीधरयोः परिमाणाविशेषः प्रसञ्जितः । तथा तदुभयारम्भ-
कावयवयोरप्यनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेण परिमाणप्रचययोरप्याविशेषस्यैव प्रसञ्जयितुं शक्यत्वान्न तेन तदुपपत्तिरिति भावः । यद्वाऽवयवसङ्ख्यायां
यत्र विशेषस्तत्रैवावयवगतपरिमाणप्रचयविशेषयोः परिमाणभेदप्रयोजकत्वेनावयवसङ्ख्यासाम्ये तयोरप्रयोजकत्वादवयवसङ्ख्यासाम्यात्प्रकृते तत्परि-
माणप्रचयविशेषयोर्न परिमाणभेदप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह ॥ **अवयवेति** ॥ **उभयत्रापीति** । उदाहृततर्कद्वयेऽपीत्यर्थः । कुतोऽत्र व्याप्त्यभाव

SGDF

इत्यतो व्याप्तिस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं व्याप्तिग्रहणस्थलस्य परं प्रत्यसिद्धेरित्याह ॥ **यदिति** । प्रथमतर्केऽप्रयोजकत्वमप्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ **सर्षपमहीधरारम्भकाणामिति** । साक्षात्तत्समवायिकारणानामित्यर्थः ॥ **आनन्त्यं तु कुत इति** । न कुतोऽपि किन्तु सर्षपारम्भकेषु बहुत्वं महीधरारम्भकेषु बहुतरत्वमित्येवेति विशेषः । तथा चावयवपरम्पराया आनन्त्येऽपि साक्षात्समवायिकारणानां बहुत्वबहुतरत्वकृतः परिमाणभेदो युक्तः । अत एव द्रव्यकिरणावलीप्रकाशकृताऽप्यनन्तावायवारब्धत्वाविशेषे कश्चित्तादृग्बहुतरावयवारब्धः कश्चित्तादृगल्पावयवारब्ध इत्यवान्तरसङ्ख्याभेदादेव परिमाणभेदः स्यादित्येव तात्पर्यं वर्णितमिति ध्येयम् । **अत एवेति** । अवयवपरम्पराया विश्रान्त्यभावे तेषां सर्वेषां सम्भूयानन्तत्वेनारम्भकानन्त्याभावादेवेत्यर्थः ॥**द्वितीयप्रसङ्गस्येति** । यद्यनन्तावयवारब्धौ स्यातां तर्हि समपरिमाणौ स्यातामिति प्रसङ्गस्येत्यर्थः ॥ **आपादकेति** । अनन्तावयवारब्धत्वरूपेत्यर्थः । उक्तदूषणातिदेशेन तात्पर्यान्तरमपि परकीयमनूद्य दूषयति ॥ **एतेनेति** । ननु समसङ्ख्यावयवारब्धत्वात्कारणसङ्ख्याविशेषेऽपि तत्परिमाणप्रचयभेदात्परिमाणभेदोपपत्तेरप्रयोजकत्वमित्यतोऽवयवसङ्ख्यावैषम्य एवावयवपरिमाणादिविशेषस्य परिमाणभेदकत्वान्न सङ्ख्यासाम्ये तादिति भावेनोक्तमवयवपरिमाणादिविशेषाभाव इति । एतेनेत्युक्तमेव विशदयति ॥ **व्याप्त्यसिद्धेरिति** । यदविश्रान्तावयवपरम्परं तत्समसङ्ख्यावयवारब्धं यच्चैवंविधं तदविशिष्टपरिमाणमिति व्याप्तेर्दृष्टान्ताभावेनासिद्धेरित्यर्थः ॥ **समेति** । उक्तरीत्या साक्षात्समवायिकारणेषु सङ्ख्यासाम्यस्याभावादिति भावः । ततश्च द्वितीयप्रसङ्गस्यापादकासिद्धिरिति भावः ॥ **द्वितीय इति** । अनुमानमिति द्वितीय इत्यर्थः । सिद्धसाधनतामेवोपपादयति ॥ **न हीति** । साक्षात्सर्षपारम्भकाणां नानन्तत्वमङ्गीकृतमित्यर्थः । ननु च सम्भूयानन्तावयवारब्धत्वाभावस्यैव साधनान्न सिद्धसाधनमित्यत आह ॥ **तदभावेति** ॥ **दृष्टान्ताभाव इति** । विसदृशपरिमाणस्य द्रव्यस्य सम्भूयानन्तावयवानारब्धस्यादर्शनादिति भावः । ननु च मास्तु तर्हि द्रव्यमत्र दृष्टान्तो गुणादिकं तु भविष्यतीत्यत आह ॥**गुणादीति** । तथा च साधनवैकल्यमिति भावः । न च सदृशपरिमाणशून्यत्वस्य तदर्थत्वान्न साधनवैकल्यमिति वाच्यम् । तथाऽपि प्रतिवादिरीत्या तद्वैकल्यापरिहारात् । तेन गुणेऽपि गुणानङ्गीकारादिति भावः । एवं तद्वारम्भकाणां सम्भूयानन्तत्वात्साध्यवैकल्यमेवेत्यभिप्राय इत्याहुः ॥ **द्वितीयस्य त्विति** । विमतौ नाविश्रान्तावयवपरम्पराविस्यादिद्वितीयानुमानस्येत्यर्थः । विपक्षे बाधकाभावादिति

भावः । नन्ववयवपरम्पराविश्रान्त्यभावेऽनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात्सर्षपमहीधरयोः परिमाणाविशेषः स्यादिति प्रसङ्ग एवाभ्युपगम्यते । न च तत्पक्षोक्तदोषः । सर्षपमहीधरयोः परिमाणाविशेषस्य यथाश्रुतस्यापाद्यतयाऽनभिमतत्वेन तदप्रसरादिति भावेन तदर्थमनुवदति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **मूर्तानामिति** । कृतव्युत्पादनमेतत् । सर्षपावयवानामनन्तत्वेन तैर्जगति व्याप्तेऽपि न महीधरस्य जगत्यनवकाशः प्रसज्यते । पार्थिवपरमाणूनामनन्तत्वेन तैर्जगति व्याप्तेऽपि मूर्तान्तरावकाशदर्शनात् । यदि च तेषामणुत्वेनाप्रतिघातत्वान्न मूर्तान्तरावकाशविघातकत्वमिति मन्यसे तर्हि सर्षपावयवपरम्पराया अप्यणुत्वेन महीधरावकाशाविघातकत्वान्न तदनवकाशप्रसङ्गोऽपीत्याशयेन समाधत्ते ॥ **पार्थिवेति** । एवं सर्षपावयवपरम्पराया अनवधिकत्वेन जगति व्याप्तिमङ्गीकृत्य महीधरस्यावकाशः समर्थितः । इदानीं त्वनवधिकत्वेऽपि सर्षपावयवपरम्परायास्तया जगति व्याप्तिरेवासिद्धेत्याह ॥**सर्षप इति** । ननु सर्षपो यावति प्रदेशे वर्तमानो दृश्यते तस्य देशस्याल्पपरिमाणत्वात्तत्रैवाविश्रान्तसर्षपावयवपरम्पराया अवस्थानाङ्गीकारे मूर्तानां समानदेशत्वापत्तिर्दुर्वारेत्यतस्तास्मिन्प्रदेशेऽप्यनवधिकपरिमाणापकर्षसद्भावान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **अत एवेति** । यावन्तं देशमवष्टभ्य सर्षपो वर्तमानो दृश्यते तावत्येव प्रदेशेऽनवधिकाया अवयवपरम्पराया अवस्थानसम्भावनार्थत्वादेवेत्यर्थः । आदिपदेन कालादिपरिग्रहः । अन्यथा कालाकाशेश्वराणामनन्तापकृष्टपरिमाणांशपरम्पराभावे सर्षपाद्यवयवपरम्पराया अनवधिकाया आधारनियामकयोरभावेनावस्थानमनुपपन्नं स्यादिति भावः । नन्वेकस्मिन्प्रदेशेऽनवधिकापकर्षपरिमाणाभ्युपगमे विरोध इत्यत उक्तमनवधिकामंशपरम्परामुपेत्येति । तत्तदंशपरम्पराया एवाल्पाल्पतराल्पतमपरिमाणाश्रयत्वान्न विरोध इति भावः ॥ **नन्विति** । यद्यपि यदविश्रान्तावयवपरम्परं तत्सम्भूय समसङ्ख्यावयवारब्धं यच्चैवंविधं तदविशिष्टपरिमाणमिति व्याप्त्यसिद्ध्या दूषितप्रायमेतत् । तथाऽप्यधिकं वक्तुं पुनराशङ्क्यमिति ध्येयम् । आद्ये तर्केऽप्रयोजकत्वं द्वितीये चापादकासिद्धिरिति भावेन परिहरति ॥ **आनन्त्येऽपीति** ॥ **अपवर्गवशादिति** । प्रतिकल्पमिति शेषः ॥ **तारतम्यमिति** । संसारिणामानन्त्य इति शेषः । पूर्वपूर्वकल्पीयसंसार्यानन्त्यपेक्षयोत्तरोत्तरकल्पीयतदानन्त्यस्यापकृष्टत्वात्तदानन्त्यं नैकप्रकारमिति भावः ॥ **एवमनेकमिति** । कल्पानां तदन्तर्गतवर्षाणां तदन्तर्गतमासानां तदन्तर्गतपक्षाणां तदन्तर्गतदिवसानां तदन्तर्गतप्रहराणां तदन्तर्गतमुहूर्तानां तदन्तर्गतघटिकाक्षणादीनां चानन्त्येऽपि तेषां

साम्यमित्यनेकमुदाहरणमित्यर्थः । एतेनैव सर्षपो यदि साक्षात्परम्परासाधारणमेर्वारम्भकान्यूनावयवारब्धः स्यात्तर्हि तावत्परिमाणाधिकरणं स्यादित्यत्रोक्तस्य तात्पर्यम् । यद्वाऽत्र मेरुपदं स्थूलपरं सर्षपपदं द्व्यणुकपरम् । ततश्च यदि द्व्यणुकं सावयवारब्धं स्यात्तर्हि महत्स्यादिति महत्त्वापत्तिरेवात्र तुल्यपरिमाणत्वापत्तिरभिमतेति नोक्तदोषः । यद्वा द्व्यणुकत्रसरेण्वोः सावयवावयवारब्धत्वेन तुल्यपरिमाणत्वापादनेऽस्य तात्पर्यमिति परेषां तात्पर्यवर्णनमपि निरस्तम् । तथा हि । तत्र न तावदाद्यः । तर्के ह्यापादकस्य पराभ्युपगमोऽपेक्षितः । न च मेरुसर्षपयोस्तुल्यावयवत्वं परो मन्यते । सर्षपस्य निरवध्यवयवपरम्पराकाः स्वल्पसङ्ख्याका एव साक्षादवयवा मेरोस्तु तादृशा बहुसङ्ख्याका अवयवा इति तेनाङ्गीकारात् । तथा चापादकासिद्धिप्रसङ्गः । न द्वितीयः । द्व्यणुकेऽपि महत्त्वस्य महत्त्वं च परमाणावणावपीत्यादिनोपपादितत्वेनेष्टापादनत्वात् । न तृतीयः । सावयवावयवारब्धानामपि घटपटादीनां तुल्यपरिमाणत्वाभावेन तर्कस्य मूलशैथिल्यात् । न च महत्त्वेन तुल्यत्वमापाद्यतया विवक्षितम् । तच्च घटपटादीनामस्त्येवेति न व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति द्व्यणुकत्र्यणुकयोरपि महत्त्वेन तौल्यस्योपपादितत्वेनेष्टापादनत्वात् । न चैवं तत्प्रत्यक्षापत्तिः । प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोरिन्द्रियपाटवापाटवादिनिमित्ततया उपपादितत्वेन महत्त्वामहत्त्वानिमित्तत्वासिद्धेः । अन्यथा मन्दलोचनस्यापि त्र्यणुकप्रत्यक्षप्रसङ्गादिति दिक् ॥ छ ॥

अ०—तत्संयोगादनियतात्पदार्थानां जनिर्भवेत् ॥ द्वयोरेव तु संयोग इति केनावसीयते ॥ कारणस्य गुणास्तेन भवेयुः कार्यगा अपि ॥ तारतम्येन सर्वेऽपि महान्तश्चाणवो यतः ॥

सु०—यदेतत्सूत्रकृता परिमाणासमवायिकारणविषये दूषणमुक्तम् । तदुपलक्षणमात्रम् । अन्यत्राप्यसमवायिकारणे स्वयं दूषणान्यूहनीयानीत्याशयवान्द्रव्यासमवायिकारणसंयोगविषयेऽन्यथाप्रतिपत्तिं निराकरोति ॥ **तत्संयोगादिति** । अवयवसंयोगो द्रव्यासमवायिकारणमिति वदन्तोऽपि वैशेषिकादयः परमाणुकार्योत्पत्तौ द्वयोरेव सजातीययोरेव परमाण्वोरेव संयोग (स्यासमवायिका) स्य कारणत्वमित्याद्याचक्षते । तदश्रद्धेयम् । किन्नाम तेषां कारणानामनियतादुक्तनियमरहितात्संयोगात्पदार्थानां द्रव्याणां जनिर्भवेत् ।

SGDF

किञ्चित्कार्यं द्वयोः परमाण्वोः संयोगादुपजायते । तद्द्व्यणुकमुच्यते । कदाचित्त्रयाणां तत्त्र्यणुकं चतुर्भिः परमाणुभिरारब्धं तच्चतुरणुकम् । एवमन्यदपि । तथा किञ्चित्सजातीययोः परमाण्वोः संयोगात्किञ्चिद्विजातीययोः। एवं किञ्चित्परमाण्वोरेव संयोगात्किञ्चित्परमाणुद्व्यणुकयोरित्यादि । एवं द्व्यणुककार्योत्पत्तावप्यनियमो द्रष्टव्यः । कुत इति चेत् । उक्तानियमे प्रमाणाभावादित्याह ॥ द्वयोरेवेति । तुशब्दो विशेषार्थः । तेन सजातीययोः परमाण्वोरिति नियमो लभ्यते । संयोग आदिकार्यस्यासमवायिकारणमिति शेषः । केन प्रमाणेनेत्याक्षेपे । उपलक्षणमेतत् । त्र्याणामेव द्व्यणुकानामित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु सावयवस्यानेकसंयोगः सम्भवति । परमाणुस्तु निरवयव इति द्वयोरेवेति नियमसिद्धिरित्युक्तोत्तरम् । निरवयवत्वे द्वयोरपि संयोगो न सम्भवति । संयोगस्यांशवृत्तित्वात् । ननु सजातीयसंयोग एवारम्भक इति नियमो न निष्प्रमाणकः । परमाणुकार्ये गन्धाद्युत्पत्तेरेव तत्र प्रमाणत्वात् । तथा हि । पार्थिवाप्यपरमाणुभ्यां यद्येकं कार्यमुत्पद्येत । तदा तदगन्धमस्नेहमापद्येत । पार्थिवतैजसाभ्यामुत्पन्नमगन्धमरूपमापद्येत । एकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वात् । अतो गन्धाद्युत्पत्त्यैव सजातीयसंयोगस्यारम्भकत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ कारणस्येति ॥ तेनेति । द्वयोरेवेति नियमाभावेनेत्यर्थः । स्यादेतद्विजातीयारम्भकत्वे बाधकम् । यदि द्वयोरेव परमाण्वोः संयोगः कार्यारम्भक इति नियमः प्रमाणवान्स्यात् । न चैवम् । तथा च बहूनां परमाणूनां विजातीयानां संयोगात्कार्यारम्भे कारणगता गन्धादयो गुणाः (सद्वितीयाः) सजातीयाः सन्तः कार्यगाः कार्यगतगन्धाद्यारम्भका अपि भवेयुः को दोषः । नन्वनियमवादिना द्वयसंयोगस्यारम्भकत्वं तावदिष्यते। तत्र विजातीययोरारम्भकत्वे कार्ये गन्धाद्यनुत्पत्तिः प्रसज्यत इति चेन्न । एकैकस्यापि गन्धादेरारम्भकत्वे बाधकाभावात् । अपेक्षणीयान्तराभावात्सन्ततोत्पत्तिप्रसङ्गो बाधक इति चेन्न । कार्यद्रव्योत्पत्तेरपेक्षणीयत्वात् । समवायिकारणाभावे कार्यानुत्पादात् । अन्यथाऽनेकगन्धाद्यभ्युपगमेऽपि समानो दोषः। तदिदमुक्तं कार्यगा इति । एतच्च परमतरीत्योक्तम्। वस्तुतस्तु यतः कारणान्येव कार्याकारेणोत्पद्यन्ते तेन कारणगुणा एव कार्यगा भवेयुः। ततश्च विजातीयारम्भकत्वे को दोषः । एवं तर्हि पृथिवीत्वादिजातिसङ्करः स्या-

दिति चेत् । ततः किम् । व्यवहारलोपः स्यादिति चेन्न । वैशेष्यात्तु तद्वाद इति परिहरिष्यमाणत्वात् । तथाऽपि सम्प्रतिपन्नसजातीयारब्धकार्यदृष्टान्तेन विप्रतिपन्नानामपि सजातीयारब्धत्वमनुमास्यत इति चेन्न । विजातीयारम्भकत्वस्य साक्ष्यादिप्रमाणसिद्धत्वेन बाधात् । स्यादेतत् । यदि बहूनां परमाणूनां संयोगस्यारम्भकत्वं स्यात् । न चैवम् । आरम्भकसङ्ख्यापकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तम् । तारतम्यत्वात् । परिमाणतारतम्यवदित्यनुमानेनारम्भकसङ्ख्यापकर्षस्य क्वचिद्विश्रान्तिसिद्धावेकस्यारम्भत्वे सन्ततोत्पत्त्यादिप्रसङ्गात्त्र्यादिकल्पने गौरवाद्द्वयोरेव परमाण्वोः संयोगौ द्रव्यारम्भक इति नियमसिद्धिरित्यत आह ॥ **तारतम्येनेति** । यतःकारणात्तारतम्येन सर्वेऽप्यर्था महान्तश्चाणवश्च समर्थिताः । ततः परिमाणतारतम्यवदिति दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाद्द्वयोरेव तु संयोग इति केनावसीयत इति सम्बन्धः । किञ्चानेनैव न्यायेन द्व्यणुकद्वयसंयोगस्याप्यारम्भकत्वं किन्नेष्यते । बहुत्वाभावे कार्ये महत्त्वानुपपत्तिप्रसङ्गादिति चेन्न । यतस्तारतम्येन सर्वेऽपि महान्तश्चाणवश्च समर्थिताः । तेन द्व्यणुकमहत्त्वात्तदुत्पत्त्युपपत्तेः । परमाणुद्वयारब्धकार्यदृष्टान्तेन सर्वत्रानुमानेऽतिप्रसङ्ग इति ॥ छ ॥

टि०—तत्संयोगादनियमादित्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य द्रव्यासमवायिकारणनिराकरणार्थत्वान्न तदिति भावेन तथा सत्युत्सूत्रार्थप्रतिपादकत्वेनाभाष्यत्वप्रसङ्ग इत्यतस्तच्छङ्कानिराकरणपूर्वकं द्रव्यासमवायिकारणनिराकरणपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **यदेतदित्यादिना** । इत्यादीत्यादिपदेन द्व्यणुकादिकार्यभूतत्र्यणुकाद्युत्पत्तावपि पराभिमतस्य त्रयाणामेव सजातीयानामेव द्व्यणुकानामेव संयोगस्य कारणत्वमित्यादेः सङ्ग्रहः । अत एवैवं द्व्यणुककार्योत्पत्तावप्यनियमो द्रष्टव्य इत्युत्तरत्रग्रन्थकृद्वक्ष्यतीति ध्येयम् ॥ **उक्तनियमरहितादिति** । द्वयोरेवेत्यादिनियमरहितादित्यर्थः । तत्कथमित्यतो द्वयोरित्यंशेऽनियममुपदर्शयति ॥ **किञ्चिदिति** । सजातीययोरित्यंशेऽपि तमुपदर्शयति ॥ **तथेति** । परमाण्वोरित्यंशेऽपि तमुपदर्शयति ॥ **एवमिति** ॥ तत्संयोगादिति भाष्येणैव द्रव्यासमवायिकारणसंयोगविषयेऽन्यथाप्रतिपत्तिनिराससिद्धेः किं द्वयोरेवेत्युत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य प्रमाणाभावेन प्रागुक्तानियमोपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **कुत इतीति** ॥ **उक्तेति**।

द्वयोरेवेत्याद्युक्तेत्यर्थः । भाष्ये द्वयोरेव तु संयोग इत्यनेन प्रमाणाभावेन द्वयोरेवेति नियमनिराकरणेऽपि सजातीययोरेव परमाण्वोरेवेति नियमद्वयस्यानिरासान्नानेन परोक्तनियमभङ्गसिद्धिरित्यतोऽत्र भाष्ये तुशब्देन सजातीययोरित्याद्युक्तनियमद्वयलाभान्नानुपपत्तिरिति भावेन तुशब्दबलेनोक्तनियमद्वयलाभमुपपादयितुं तदनुकूलतया तुशब्दार्थमाह ॥ **तु शब्द इति** । साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासत्वपरिहारायापेक्षितं पूरयति ॥ **कार्यस्येत्यादि** ॥ **आक्षेप इति** । परिहाराभावेन प्रश्नार्थत्वासम्भवादिति भावः । द्व्यणुककार्योत्पत्तौ प्रमाणाभावेन पराभिमतनियमभङ्गस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमाह ॥ **उपलक्षणमिति** ॥ **ननु सावयवस्येति** । तत्रावयवभेदेन तत्संयोगोपपत्त्याऽनेकसंयोगाङ्गीकारे मूर्तानां समानदेशत्वापत्तेरभावादित्यर्थः ॥ **परमाणुस्त्विति** । तस्य निरवयवत्वेन तत्तदवयवभेदेन तत्तत्संयोगानुपपत्त्याऽनेकसंयोगाङ्गीकारे मूर्तानां समानदेशताप्रसङ्गात्तद्रूपबाधकेन निरवयवस्य परमाणोरनेकसंयोगानुपपत्तावपि द्वयोः परमाण्वोः संयोगाङ्गीकारे मूर्तानां सामानाधिकरण्याप्रसङ्गादुक्तबाधकाभावेन निरवयवेऽपि तत्सम्भवाद्द्वयोः संयोगानुपपत्तिरिति भावः ॥ **उक्तोत्तरमिति** । उक्तप्रायोत्तरमित्यर्थः । एतदेव दर्शयति ॥ **निरवयवत्व इति** । तत्र हेतुमाह ॥ **संयोगस्येति** । यो यत्संयोगः स तदंशवृत्तिरिति व्याप्तेरित्यर्थः । तथा च द्वयोरपि संयोगोपपादकतया परमाणोः सावयवताया आवश्यकत्वात्तत एवानेकसंयोगपक्षेऽपि मूर्तानां समानदेशत्वाप्रसङ्गान्न द्वयोरेवेति नियमसिद्धिरिति भावः ॥ **कार्यमिति** । द्व्यणुकमित्यर्थः । ननु द्व्यणुकं यदि पार्थिवजलपरमाण्वारब्धं स्यान्निर्गन्धं स्यादित्यत्र पार्थिवपरमाणुजलपरमाण्वारब्धस्य द्व्यणुकस्य पक्षत्वेन विवक्षायामाश्रयासिद्धिः । तन्मते तादृशद्व्यणुकस्याभावात् । पार्थिवपरमाणुद्वयारब्धस्य द्व्यणुकपदेन विवक्षायां चापादकासिद्धिः । तत्र जलारब्धत्वस्यानभ्युपगमात् । किञ्च गन्धवदजन्यत्वमत्रोपाधिः । न च घटजन्ये रूपादौ व्यभिचारेण यत्र निर्गन्धत्वं तत्र गन्धवदजन्यत्वमिति व्याप्तिविरहान्न साध्यव्यापकत्वमस्येति वाच्यम् । शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावेऽपि द्व्यणुकत्वे सति यत्र निर्गन्धत्वं जलद्वयारब्धद्व्यणुकादौ तत्र गन्धवदजन्यत्वसत्त्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नापायव्यापकतया पार्थिवद्व्यणुके जलारब्धत्वसंदेहेन सन्दिग्धापादकाव्यापकतया चोपाधित्वसम्भवादित्यत आह ॥ **एकस्य गन्धादेरिति** । गन्धाद्यन्तरासहकृतस्येत्यर्थः । तत्रारम्भकस्य पार्थिवपरमाणुगतस्य गन्धस्य गन्धान्तरासहकृतत्वात् । तादृशाप्यपरमाणुगतस्नेहस्य च स्नेहान्तरासहकृतत्वात् ।

पार्थिवतैजसाभ्यामारब्धे चारम्भकपार्थिवपरमाणुगतगन्धरसयोर्गन्धाद्यन्तरासहकृतत्वान्नारम्भकत्वमित्यर्थः । अयं भावः । पार्थिवद्व्यणुकत्वं द्व्यणुकमा-
त्रवृत्तित्वे सति यद्याप्योपादेयवृत्तिः स्यात्तर्हि निर्गन्धमात्रवृत्तिः स्यादिति विपक्षे बाधकतर्कबलेन हेतोः साध्यव्याप्यतयोपाधेः साध्याव्यापकत्वम् ।
अत्र च सत्ताभेदौ सत्तादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । पार्थिवपरमाणुद्वयारब्धद्व्यणुकमात्रवृत्तिधर्मे व्यभिचारं वारयितुमाप्योपादेयवृत्तीति विशेष्य-
भागः । आपाद्ये मात्रपदमिष्टापत्तिवारणाय । विजातीयारब्धे परेण निर्गन्धत्वाभ्युपगमात् । ननु पार्थिवाप्यद्व्यणुकवृत्तिसंयोगद्वित्वादौ व्यभिचारः ।
न चागुणान्यत्वे सतीत्यापादके विशेषणमभिमतो न तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । द्व्यणुकत्वादौ तदुभयद्व्यणुकान्यतरत्वादौ च तथाऽपि व्यभिचा-
रादिति । अत्र केचित् । द्व्यणुकपदस्यात्र पृथिवीसमवायिकारणपरतया पृथिवीसमवायिकारणकमात्रवृत्तित्वे सतीति सत्यन्तार्थलाभात् । पार्थि-
वाप्यद्व्यणुकवृत्तिसंयोगादेर्द्व्यणुकादेश्चाप्यसमवायिकारणकद्व्यणुकवृत्तित्वेन पृथिवीसमवायिकारणकमात्रवृत्तित्वाभावान्न व्यभिचारः । न चैवं दृष्टान्ता-
लाभः । पृथिवीजलद्व्यणुकसमवायिकारणकसंयोगवृत्तितत्संयोगत्वादेस्तथात्वादित्याहुः । तन्न । पृथिवीजलद्व्यणुकसमवायिकारणकसंयोगपार्थिवद्व्यणु-
कान्यतरत्वे तथाऽपि व्यभिचारतादवस्थ्यात् । वस्तुतस्तु निर्गन्धमात्रवृत्तीत्यनन्तरं वृत्तिपदपूरणेन निर्गन्धमात्रवृत्तिवृत्तित्वस्यैवापाद्यत्वास्थितेर्नोक्त-
व्यभिचारः । द्व्यणुकत्वादेरपि निर्गन्धमात्रवृत्तिजलद्व्यणुकादिवृत्तित्वात् । न चैवं सत्तादावप्यापाद्यसत्त्वेन व्यभिचाराभावात्सत्यन्तवैयर्थ्यं स्यादिति
वाच्यम् । पृथिवीजलद्व्यणुकोपादेयसंयोगवृत्तितत्संयोगत्वादौ व्यभिचारवारकत्वात् । न चैवमपि मात्रपदवैयर्थ्यम् । पार्थिवद्व्यणुकपूर्वोक्ततत्संयो-
गान्यत्वे व्यभिचारवारकत्वादिति सङ्क्षेपः ॥ **तथा च बहूनामिति** । ननु बहूनां परमाणूनां विजातीयानां संयोगात्कार्यारम्भे कारणगतगन्धादेः
सद्वितीयत्वं न सम्भवति । पार्थिवाप्यतैजसपरमाण्वारब्धे कारणगतगन्धस्नेहयोः पार्थिवतैजसवायवीयपरमाण्वारब्धे च पृथिवीगतगन्धरसयोर्गन्धा-
न्तरसहकृतत्वालाभात्कथं तत्कार्यगतगन्धाद्यारम्भकत्वमिति चेन्न । यत्र पार्थिव एक आप्यश्चैकस्तैजसोऽप्येक एवेति वा यत्र पार्थिव एकस्तैज-
सोऽप्येको वायवीयश्चैक एवेति वा विजातीयानां पार्थिवाप्यतैजसपरमाणूनामथवा पार्थिवतैजसवायवीनां वा संयोगात्कार्यारम्भस्तत्र कारणगतगन्धस्ने-
हरसानां गन्धाद्यन्तरासहकृतत्वेन सद्वितीयत्वासम्भवेऽपि यत्र पार्थिवौ द्वावाप्यौ च द्वौ तैजसस्त्वेक इत्येवं बहूनां विजातीयानां पार्थिवादिपरमा-

णूनां संयोगात्कार्यारम्भस्तत्र कारणगतगन्धस्नेहरसानां गन्धाद्यन्तरसहकृतत्वेन सद्वितीयत्वलाभात्कार्यगतगन्धाद्यारम्भकत्वस्य नानुपपत्तिरित्यभिप्रायेणैतद्ग्रन्थप्रवृत्तेः । यत्र च पार्थिव एक एवेत्याद्युक्तरीत्या विजातीयानां संयोगात्कार्यारम्भस्तत्रैककस्यापि गन्धादेरारम्भकत्वे बाधकाभावादित्यादिरूपेण नन्वनियमवादिनेत्यादिशङ्कासमाधानरूपेण न्यायेनैव कार्यगतगन्धाद्यारम्भकत्वोपपत्तेर्नानुपपत्तिप्रसङ्ग इत्याशयः । यद्यप्येवमुक्तरीत्या बहूनां विजातीयानां संयोगात्कार्यारम्भस्थले तदनुपपत्तिप्रसञ्जनपर्यन्तं धावनमनर्थकमित्याभाति । तथाऽपि स्थलान्तरे तद्व्युत्पादनेनार्थतोऽभिप्रेतस्यापि सिद्धिमभिप्रेत्य वा परेण तत्रैव विजातीययोरारम्भकत्वे गन्धाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गस्य व्युत्पादितत्वाद्वा स्वयमपि तत्रैव गन्धाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गमुत्थापयति ॥ **नन्विति** । द्व्यसंयोगस्यापि हेतुतामुपपादयितुमानियमवादिनेत्यानियमवादित्वादेवेति हेतुगर्भविशेषणम् । अन्यथैतदंशे नियमवादित्वप्रसक्त्याऽनियमवादित्वभङ्गप्रसक्तेरिति भावः ॥ **अनुत्पत्तिः प्रसज्यत इति** । एकैकस्य गन्धादेरनारम्भकत्वादिति भावः । समवायिकारणाभावान्न सन्ततकार्योत्पादप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह ॥ **एकैकस्यापीति** । तथा च न गन्धाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गेन सजातीययोरेवारम्भकत्वमिति नियमसिद्धिरिति भावः । आशयमविद्वान्पूर्वपक्षी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **अपेक्षणीयान्तराभावादिति** । सिद्धान्ती स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **कार्यद्रव्योत्पत्तेरिति** । तदुत्पत्त्यपेक्षामुपपादयति ॥ **समवायिकारणाभाव इति** । उत्पाद्यस्य गन्धादेर्यत्समवायिकारणं द्व्यणुकादि तदनुत्पत्तौ तदभावादेव परमाणुगन्धादि न तत्र गन्धादिकमारभ्यत इत्यर्थः । कार्ये गन्धाद्युत्पत्तेः कार्योत्पत्त्यपेक्षत्वं परेणाप्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा गन्धाद्यन्तरासहकृतस्य गन्धादेर्गन्धाद्यारम्भकत्ववादिमत इव तत्सहकृतस्य गन्धादेस्तदारम्भकत्ववादिमतेऽप्यपेक्षणीयान्तराभावात्परमाणुद्वयगतगन्धादिद्वयस्य गन्धाद्यारम्भकत्वसम्भवेन सन्ततोत्पादप्रसङ्गस्यावर्जनीयत्वादित्याह ॥ **अन्यथेति** । तथा च गन्धादिद्वयस्यारम्भकत्ववादिना कार्ये गन्धाद्युत्पत्तेः कार्योत्पत्त्यपेक्षत्वात्तदभावेन न सन्ततोत्पादप्रसङ्ग इत्येव समाधानं वाच्यम् । तच्चैककस्यैव गन्धादेरारम्भकत्वपक्षेऽपि तुल्यमेव । इयांस्तु विशेषः । समवायिकारणीभूतद्व्यणुकस्याभावस्तव सजातीयसंयोगाभावप्रयुक्तो मम तु विजातीयसंयोगाभावप्रयुक्त इतीति द्रष्टव्यम् । कार्ये गन्धाद्युत्पत्तेः कार्योत्पत्त्यपेक्षत्वकल्पनमपि नोन्मूलमित्याह ॥ **तदिदमुक्तमिति** । अनेन कार्यगा इत्येतत्कार्योत्पत्त्यपेक्षिण इति व्याख्यातं भवति । कारणगतस्य

गन्धादेः कार्यगतगन्धाद्यारम्भकत्ववर्णनस्य सिद्धान्तविरोधमाशङ्क्य परिहरति ॥ **एतच्चेति** । ततश्च कारणगतगन्धादेः कार्यगतगन्धाद्यारम्भकत्वाभावेन न सन्ततकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **एवं तर्हीति** । विजातीयानामप्यैककार्यारम्भकत्व इत्यर्थः । द्व्यणुकस्य पार्थिवपरमाण्वारब्धत्वेन गन्धवत्त्वाद्गन्धवत्त्वस्य च पृथिवीत्वव्यवस्थापकत्वाद्द्व्यणुकस्य पृथिवीत्वं वाच्यम् । तथाऽऽप्यपरमाण्वारब्धत्वेन सांसिद्धिकद्रवत्वादिप्रसङ्गात्तस्य चाप्यत्वव्यवस्थापकत्वात्तस्याप्यत्वमपि वाच्यम् । तथा च पृथिवीत्वादिजातिसङ्करः । पृथिवीत्वजलत्वयोः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकत्र समावेशादिति भावः । इष्टापत्त्या समाधत्ते ॥ **ततः किमिति** । पृथिवीत्वादिजातिसङ्करो न स्वरूपेणानिष्टस्तदुन्नेयदोषाभावान्न तदुन्नायकोऽपीति भावः। स्वरूपेणानिष्टत्वाभावेऽप्यनिष्टान्तरापादकत्वादनिष्टत्वमेवेति नेष्टापादनमिति शङ्कते ॥ **व्यवहारेति** । पार्थिवं द्व्यणुकमाप्यं द्व्यणुकमित्यादिव्यवहारेत्यर्थः । मिश्रत्वादिति भावः । किं यत्र द्व्यणुकादिकार्यारम्भक एकः पार्थिवः परमाणुरपरश्चाप्यस्तत्र व्यवहारविलोपप्रसङ्गोऽभिधीयते किंवा यत्रारम्भकं पार्थिवपरमाणुद्वयमाप्यश्चैकस्तत्र । नाद्यः । तत्रोभयथा व्यवहारस्येष्टत्वेनैकमात्रव्यवहारस्यानभिमततया तद्विलोपस्येष्टत्वादित्याशयेन द्वितीयं पक्षं दूषयति ॥ **न वैशेष्यादिति** ॥ **साक्ष्यादिप्रमाणेति** । वक्ष्यमाणरीत्या परमाणूनां साक्षिसिद्धत्वात्तत्सम्बन्धिनो विजातीयारम्भकत्वस्य धर्मिग्राहकसाक्षिसिद्धत्वादिति भावः । आदिपदेन त्रिवृत्करणादिप्रतिपादकागमग्रहः । ननु तारतम्येनेत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च सर्वेषां पदार्थानां महत्त्वाणुत्वसद्भावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च परिमाणतारतम्यस्याविश्रान्तिप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तस्याप्युपयोगादर्शनादित्यत आरम्भकसङ्ख्यापकर्षतारतम्यस्य परिमाणतारतम्यदृष्टान्तेन विश्रान्तिसाधकानुमाने दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्योपदर्शनार्थत्वान्न परिमाणतारतम्यस्याविश्रान्तिप्रतिपादनवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तर्हि तत्प्रतिपादनस्य न पूर्वेण सङ्गतिरित्यतोऽव्यवहितपूर्ववाक्येन तदभावेऽपि द्वयोरेव तु संयोग इत्युक्तानियमस्यार्थत उपपादकतया तत्सङ्गतत्वान्नासङ्गतिरिति भावेन तत्सङ्गततयोत्तरभाष्यं योजयितुं तद्वाक्योक्तानियमपक्षानुपपत्तिशङ्कामुपपादयति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **सन्ततोत्पत्त्यादिप्रसङ्ग इति** । एकस्य गन्धादेरारम्भकत्वे सन्ततोत्पादप्रसङ्गस्य कार्योत्पत्त्यपेक्षतया परिहर्तुं शक्यत्वेऽप्येकैकस्यापि परमाणोर्द्व्यणुकारम्भकत्वेऽपेक्षणीयान्तराभावान्न सन्ततोत्पादप्रसङ्गः परिहर्तुं शक्य इति भावः । परिमाणापकर्षतारतम्यस्य क्वचिद्विश्रान्तिसिद्धौ किञ्चित्सर्वतोऽपकृष्टमेव न ततोऽन्यदपकृष्टमित्यर्थसिद्ध्या सर्वतोऽप्यपकृष्टपरिमाणाश्रयतया परमाणुसिद्धिवदारम्भकसङ्ख्यापकर्षतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तिसिद्धौ तन्त्वादेस्तद्रूपताया बाधितत्वात्परिशेषेण तथाविधं कारणं परमाणुलक्षणमेव सिध्यतीति । साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासतापरिहारायापेक्षितं पूरयन्वाक्यं योजयति ॥ **यत इत्यादिना** । तारतम्येनेत्यादिमूलं प्रकारान्तरेणापि योजयितुं तदुपयुक्तमर्थमतिप्रसङ्गमुखेन तावदाह ॥ **किञ्चेति** ॥ **अनेनैवेति** । आरम्भकसङ्ख्यापकर्षस्योक्तानुमानेन क्वचिद्विश्रान्तिसिद्धावेकस्यारम्भकत्वे सन्ततोत्पादप्रसङ्गात्त्र्यादिकल्पने गौरवाद्द्वयोरेव द्व्यणुकयोरेव संयोगस्त्र्यणुकहेतुरिति नियमस्य सिद्धिरित्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । एवमुपयुक्तमभिधाय तत्रार्थे प्रसक्तानुपपत्तिपरिहारकतया भाष्यं योजयितुं तन्निवर्त्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **बहुत्वेति** । कारणबहुत्वतन्महत्त्वातिरेकेण कार्यमहत्त्वे प्रयोजकान्तरभावाद्द्वयोरेव द्व्यणुकयोरेव हेतुत्वे च कारणबहुत्वस्य चाभावान्न त्र्यणुके महत्त्वोत्पत्तिर्युज्यत इत्यर्थः। कारणबहुत्वाभावेऽपि तन्महत्त्वादेव कार्ये महत्त्वोत्पत्त्युपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयेनोक्तार्थसमर्पकतया मूलं योजयति ॥ **न यत इत्यादिना** । नन्वनियमवादिना द्वयोरपि कारणत्वं क्वचिदवश्यमङ्गीकर्तव्यमेव । तथा च सम्प्रतिपन्नपरमाणुद्वयारब्धकार्यदृष्टान्तेन विप्रतिपन्नानामपि तत्कार्याणां परमाणुद्वयारब्धत्वानुमानसम्भवाद्द्वयोरेव कारणत्वमिति नियमसिद्धिः स्यादित्यतस्त्र्याद्यारब्धत्वस्य साक्ष्यादिप्रमाणसिद्धत्वेन बाधरूपातिप्रसङ्गान्नैवमनुमातुं शक्यमित्याह ॥ **परमाण्विति** । यद्वा परमाणुद्वयारब्धकार्यदृष्टान्तेन सर्वत्र विप्रतिपन्नसर्वकार्येष्वपि परमाणुद्वयारब्धत्वानुमाने तन्तुद्वयारब्धपटदृष्टान्तेन बहुतन्त्वारब्धे पटे तन्तुद्वयारब्धत्वानुमानप्रसङ्ग इत्यादिप्रसङ्ग इत्यर्थः । बाधितत्वान्न प्रसङ्ग इति तु प्रकृतेऽपि तुल्यमित्यर्थः ॥ छ ॥

अ०—न च तत्प्रोक्तसृष्टौ तु मानं केवलकल्पना ॥ कथं साक्षिमितस्यास्य शक्नुयाद्वारणे क्वचित् ॥

सु०—अस्त्वेवमुक्तनियमेषु प्रमाणाभावस्तथाऽप्यनियमसृष्टौ किं मानमिति चेत् । साक्षी तावत् । लोष्ठादिकार्याणामनियतसङ्ख्यैर्विजातीयैर्विसदृशैश्चारम्भदर्शनेनानुमानं च । आगमाश्चात्र बहुलं भवन्ति । तद्दर्शनं भ्रान्तिरिति चेत् । किं नियमग्राहकप्रमा-

SGDF

सु० टि०
॥ १०९ ॥

शे० चं०
द्वि० द्वि०
अ० ६

णविरोधादेवमुच्यते । उत केवलया वैशेषिकादिकल्पनया विरोधात् । आद्यं दूषयति ॥ न चेति । सजातीयाभ्यामेव द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यामेवेत्यादिनियमवत्यां तत्प्रोक्तसृष्टौ तु मानं नास्ति । यत्साक्ष्यादिसिद्धस्यास्मदभिमतसृष्टिप्रकारस्य बाधकं स्यात् । तथा चोक्तं (प्राक्) । द्वितीयं दूषयति ॥ केवलेति । निर्मूलेत्यर्थः । साक्षीत्युपलक्षणम् । अस्या नियमारम्भस्य । कल्पनामात्रस्य प्रामाणिकानिवारकत्वेऽतिप्रस (ङ्ग इति) ङ्गादिति भावः । अत्र तत्प्रोक्तसृष्टाविति सामान्यतो वदताऽन्यदपि तत्कल्पितमप्रामाणिकमिति सूचितम् । तथा हि । प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात्क्रमेणाकाशादीनि महाभूतानीत्येतां श्रुत्यादिप्रसिद्धां प्रक्रियामपहाय वाय्वादीनां चतुर्णामन्योन्यानपेक्षैव सृष्टिर्व्युत्क्रमेण चाभिहिता । विनैव बाधकेनाकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादिपञ्चमी भाक्ती स्वीकृता । अत्यन्तासत एव च जनिरङ्गीकृता । सर्वाऽपि सृष्टिः समवाय्यादिकारणत्रयाधीनाऽभ्युपगता । तत्र समवायिकारणं समवायाप्रामाणिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादयुक्तम् । अत एवासमवायिकारणमपि । तदधीननिरूपणत्वाच्च तल्लक्षणस्य । समवायिनिमित्तयोरतिव्याप्तेश्च । तथा हि । तन्तुपटयोरुत्पन्नस्य द्वित्वस्य पटः समवायिकारणम् । स च द्वित्वसमवायिकारणे तन्तौ समवेतत्वात्समवायिकारणप्रत्यासन्नः । समवायिकारणतयाऽवधृतसामर्थ्यश्च । शरीरात्मनोरुत्पन्नस्य द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिर्निमित्तम् । सा च द्वित्वसमवायिकारणात्मसमवेतत्वान्निमित्तत्वाच्चोक्तलक्षणसम्पन्ना । समवायिकारणप्रत्यासन्नतया सामर्थ्यावधारणमभि (हि) मतम् । न च तथा प्रकृत इति चेत् । तथाऽपि व्याप्यबुद्धेर्व्यापकबुद्धिं प्रति विषयबुद्धेर्धर्माधर्मयोश्च सुखदुःखे प्रत्यसमवायिकारणत्वापत्तेः । न ह्यन्यगतं व्याप्यबुद्ध्याद्यन्यगतस्य व्यापकबुद्ध्यादेर्निमित्तं भवति । आत्मनि प्रदेशभेदान्नेति चेन्न । आद्यादिशब्दानां द्वितीयादिशब्दासमवायिकारणत्वाभावापत्तेः । एकाकाशगतत्वेन तत्सम्भवे प्रकृतेऽपि समानम् । एवमन्यत्राप्यतिव्याप्तिरूहनीया । सङ्केतोऽयमाचार्यस्य । अतो नातीवात्र निर्बन्धः करणीय इति चेत् । एवं तर्हि निर्मूलेयं प्रक्रियेति सिद्धमेव । पाकजप्रक्रियां चाप्रामाणिकीमङ्गीकुर्वन्ति । त (त्र) च्च वक्ष्यत इत्यलम् ॥ छ ॥

SGDF

टि०—ननु न च तत्प्रोक्तसृष्टाविन्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च परोक्तनियमसृष्टौ प्रमाणाभावोपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । उक्तनियमे प्रमाणाभावस्य द्वयोरेव तु संयोग इति केनावसीयत इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । न चानियमसाधकप्रमाणानां नियमसाधकप्रमाणेनाबाधकत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तथा सत्यनियमपक्षे प्रमाणानामादावुपन्यसनयित्वापत्त्या तान्युपन्यस्य तेषां नियमग्राहकप्रमाणाबाधं वर्णयतो भाष्यकारस्याकुशलत्वप्रसङ्गादित्याशङ्क्य स्पष्टत्वात्प्रमाणानां शिष्यैरेवोहितुं शक्यत्वेन तान्यनुपन्यस्यैव तेषां प्रमाणानां भाष्यकारीयमबाधितत्ववर्णनं नानुपपन्नमित्यभिप्रेत्यानियमपक्षसाधकप्रमाणानामबाधितत्ववर्णनपरतयोत्तरभाष्यं सङ्गमयितुं कानि तानि प्रमाणानीत्यतस्तानिवक्तुमनियमपक्षसाधकप्रमाणाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ **अस्त्वेवमित्यादिना** । साक्षिणि विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमानमप्याह ॥ **लोष्ठादिति** ॥ उपाधिप्रतिपक्षग्रस्तत्वशङ्कया शङ्कितप्रामाण्यमनुमानं न तन्निर्णयाय प्रभवतीत्यतोऽनुमानानुग्राहकागमानप्याह ॥ **आगमाश्चात्रेति** । अगत्वस्य बाधकैकसमधिगम्यत्वात्प्रकृते च बाधकाभावान्न भ्रान्तित्वमित्याशयेन सम्भावितबाधकविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं तन्निरासकतया भाष्यं योजयति ॥ **किमित्यादिना** । साक्ष्यादीत्यादिपदेनानुमानागमपरिग्रहः। कथमुक्तनियमवत्यां तत्प्रोक्तसृष्टौ मानाभाव इत्यत आह ॥ **तथा चोक्तमिति** । द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यामेव सजातीयाभ्यामेवेत्यादिनियमवत्यां तत्प्रोक्तसृष्टौ प्रमाणाभावस्तथा द्वयोरेव तु संयोग इत्यादिना पूर्वमेवोक्तमित्यर्थः । भाष्ये केवलपदानर्थक्यमाशङ्क्याबाधकत्वोपपादकानिर्मूलत्वोपदर्शनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदर्थमाह ॥ **निर्मूलेत्यर्थ इति** । अनुमानादेरप्यनियमसाधकत्वेनोक्तत्वान्मूले साक्षिमात्रग्रहणमनुपपन्नमित्यतस्तस्य प्रमाणान्तरोपलक्षणार्थत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेनोपलक्षणतया तद्व्याचष्टे ॥ **साक्षीत्युपलक्षणमिति** । भाष्ये सामान्योक्तेर्वैयर्थ्यमाशङ्क्य परकल्पितप्रमेयान्तरस्याप्रामाणिकत्वसूचकत्वान्न तदिति भावेन तत्प्रयोजनमाह ॥ **अत्रेति** । किं तत्प्रमेयं कथं च तदप्रामाणिकमित्यतस्तदुभयं दर्शयति ॥ **तथा हीत्यादिना** । श्रुत्यादीत्यादिपदेन पुराणपरिग्रहः ॥ **अन्योन्यानपेक्षैवेति** । यद्यपि वाय्वादीनामबादिसृष्टावाधारत्वेनापेक्षा परमतेऽप्यस्त्येव तथाऽप्युपादानतया तदनपेक्षत्वाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्यवधेयम् ॥ **व्युत्क्रमेण चेति** । आकाशाश्रयतया वायोरादावुत्पत्तिस्ततस्तदाश्रिततया जलस्य ततस्तदाश्रिततया पृथिव्यास्ततस्तदाश्रिततया तेजस इति व्युत्क्रमेणेत्यर्थः । स्पष्टं चैतत्प्रशस्तपादभा-

SGRF

प्यादौ सृष्टिसंहारविधिप्रसङ्गे । व्युत्क्रमेणेति चशब्दस्त्वन्योन्यापेक्षत्वसमुच्चयार्थः ।। **भाक्तीति** । अमुख्येत्यर्थः । पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तराधारताया एव पञ्चम्यर्थत्वाभ्युपगमात्तस्या भाक्तत्वमिति भावः ।। **अत्यन्तासत एवेति** । न तु सदसत इत्येवार्थः ।। **सर्वाऽपि सृष्टिरिति** । भावसृष्टिरित्यर्थः ।। **वक्ष्यमाणत्वादिति** । कार्यकारणयोश्चैव गुणादेः पञ्चकस्य चेत्यादिनेति शेषः ।। **अत एवेति** । समवायिकारणस्यायुक्तत्वादेवेत्यर्थः ।। **तदधीनेति** । तज्ज्ञानाधीनज्ञानत्वादित्यर्थः। अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगादित्यर्थः । तत्कथमित्यतस्तदुभयमुपपादयितुं प्रतिजानीते ।। **तथा हीति** । निर्देशक्रमेण समवायिकारणेऽतिव्याप्तिमुपपादयति ।। **तन्तुपटयोरुत्पन्नस्य द्वित्वस्येति** । न च यावत्समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वस्य विवक्षितत्वान्न तत्पटेऽतिप्रसङ्गः । तस्य द्वित्वसमवायिकारणतन्तुसमवेतत्वेऽपि पटसमवेतत्वाभावादिति वाच्यम् । तथा सति घटपटगतद्वित्वासमवायिकारणे घटपटैकत्वेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । तस्य द्वित्वसमवायिकारणघटपटगतत्वेऽपि घटगतैकत्वस्य पटसमवेतत्वाभावेन पटगतैकत्वस्य च घटसमवेतत्वाभावेन यावत्समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वविरहादिति भावः । निमित्तकारणेऽपि तामुपपादयति ।। **शरीरात्मनोरिति** ।। **न च तथा प्रकृत इति** । पटस्य समवायिकारणतया सामर्थ्यावधारणात्। अपेक्षाबुद्धेश्च निमित्ततयैवं तदवधारणान्न समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वेन तदवधारणमिति न समवायिनिमित्तयोरतिव्याप्तिरिति भावः । व्याप्यबुद्ध्यादेर्व्यापकबुद्ध्यादिकं प्रति समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वेन सामर्थ्यावधारणमुपपादयति ।। **न ह्यन्यतमामित्यादिना** । तथा सति पुरुषान्तरीयव्याप्यज्ञानादिना पुरुषान्तरीयानुमित्याद्यापातादिति भावः ।। **आत्मनीति** । तथा च यत्प्रदेशावच्छिन्ने व्याप्यबुद्ध्यादि न तत्प्रदेशावच्छिन्ने व्यापकबुद्ध्यादीति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ।। **नेति** । तत्रापि यत्प्रदेशावच्छिन्ने द्वितीयादिशब्दोत्पात्तिर्न तत्प्रदेशावच्छिन्न एवाद्यादिशब्दा इति तत्राव्याप्तिरिति भावः ।। **प्रकृतेऽपि सममिति** । व्याप्यबुद्ध्यादेर्व्यापकबुद्ध्यादिना प्रदेशभेदेन वृत्तावप्येकात्मगतत्वमस्त्येवेति तत्सम्भव इति समानमित्यर्थः । किञ्चैवं सति ज्ञानादीनामिच्छादीन्प्रति स्वस्वप्रत्यक्षं प्रति चासमवायित्वं प्रसज्यते । इच्छादीनां स्वप्रत्यक्षस्य च समवायिकारणे आत्मनि ज्ञानादीनां समवेतत्वेन समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वात् । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वेन कारणत्वाच्च तत्रोक्तलक्षणसद्भावादित्याह ।। **एवमन्यत्रापीति** । न चात्मावृत्तित्वविशेषणान्नैष दोष इति वाच्यम् । तथा सति ज्ञानाद्यसमवायिकारणे आत्ममनःसंयोगेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । न चात्मभिन्नवृत्तित्वविशेषणान्नाव्याप्त्यतिव्याप्ती । आत्ममनःसंयोगस्यात्मभिन्नमनोवृत्तित्वात् । ज्ञानादीनां च तदभावादिति वाच्यम् । एवमप्यात्मैकत्वे द्वित्वासमवायिकारणेऽव्याप्तेः तस्यात्माभिन्नवृत्तित्वाभावात् । अत एव चात्मविशेषगुणभिन्नत्वे सतीति विशेषणान्नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति निरस्तम् । आत्मैकत्वप्रत्यक्षं प्रत्यात्मैकत्वस्यासमवायित्वापत्तेरनिवारणात् । अत एवात्ममनःऽसंयोगाजन्यत्वे सतीति विशेषणाददोष इति परास्तम् । जन्यस्य सर्वस्याप्यसमवायिकारणस्यादृष्टद्वारा तज्जन्यत्वेनाव्याप्तिप्रङ्गाच्चेति भावः । नन्वदृष्टद्वाराऽऽत्ममनोयोगाजन्यत्वे सति समवायिकारणप्रत्यासन्नं विषयतातिरिक्तरूपेण कारणमसमवायिकारणमिति विवक्षितमिति न किञ्चिदेतदित्याशङ्क्य तथा सति पटरूपे पटस्याप्यसमवायित्वप्रसङ्गः । न च समवायिकारणप्रत्यासत्त्यभावान्न तथेति वाच्यम् । पटरूपं प्रति तन्तुरूपस्येव कारणैकार्थप्रत्यासत्तेरविशेषादित्याशयेनाह ।। **एवमन्यत्रापीति** । ननु द्रव्याभिन्नत्वे सतीत्यप्यत्र विशेषणमिति नायमपि दोष इत्याशङ्क्य तथाऽपि तुरीतन्तुसंयोगेऽतिव्याप्तिरेव । तस्यापि द्रव्यभिन्नत्वात् । आत्ममनोयोगाजन्यत्वाद्विषयतातिरिक्तरूपेण कारणत्वाच्चोक्तलक्षणस्य तत्र सत्त्वादित्याशयेनाह ।। **एवमन्यत्रापीति** । न च तुरीतन्तुसंयोगस्यापि पटं प्रत्यसमवायित्वमेवेति लक्ष्यत्वादेव न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सत्यसमवायिनाशे द्रव्यनाशस्यावश्यम्भावेन तुरीतन्तुसंयोगनाशेन पटनाशप्रसङ्गात् । न च खण्डपटादौ व्यभिचारात्तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं प्रति कारणत्वमेव नास्तीति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति कुविन्दादीनामप्यकारणत्वप्रसङ्गात् । कुविन्दादीनां पटविशेषकारणत्वाभ्युपगमे च तुरीतन्तुसंयोगस्यापि तत्प्रसक्त्या विशेषं प्रत्यसमवायित्वप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वादिति ध्येयम् । अथाऽपि स्यात् । यथाश्रुतमेवैतल्लक्षणम् । समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वेन च कारणत्वमिह विवक्षितम् । तुरीतन्तुसंयोगादीनां तु न तेन रूपेण जनकता किन्तु तुरीतन्तुसंयोगत्वेनैवेति न तत्रातिव्याप्तिरिति चेन्न । तथा सति व्याप्यबुद्धेर्व्यापकबुद्धिं प्रति विषयबुद्धेर्धर्माधर्मयोश्च सुखदुःखे प्रत्यसमवायिकारणत्वप्रसङ्ग इत्याकरोक्तदोषानुद्धारात् । अन्यगतव्याप्यबुद्ध्यादेरन्यगतव्यापकगतबुद्ध्याद्यनिमित्ततया समवायिकारणप्रत्यासन्नतयैव तत्र व्याप्यबुद्ध्यादेः कारणत्वात् । तन्तुसंयोगादीनामपि तन्तुसंयोगत्वेनैव जनकतया समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वेन जनकत्वविरहादसम्भवापत्तेश्च । न च

भावकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताऽसमवायिकारणनिष्ठानुगतधर्मावच्छेद्या । स चानुगतो धर्मोऽन्यस्यासम्भवदुक्तिक एवेति तेन रूपेण कारणताऽऽवश्यकीति वाच्यम् । तस्य तन्तुत्वादावतिप्रसक्तत्वेनासमवायिकारणनिष्ठकारणतानवच्छेदकत्वात् । कारणभागप्रवेशे चात्माश्रयाद्यापत्तेः । किञ्च तेषां तेन रूपेण कारणत्वे तन्त्वादीनामकारणत्वप्रसङ्गः । तेषां हि कारणत्वे विनिगमनाविरह एव बीजम् । स चैवं सति न सम्भवतीति कथं तेषां कारणत्वं स्यात् । न च समवायिकारणप्रत्यासन्नपदेन समवायिकारणमात्रप्रत्यासन्नत्वं विवक्षितमिति न तुरीतन्तुसंयोगेऽतिव्याप्तिः । तस्य समवायिभिन्नतुरीसमवेतत्वेन समवायिकारणमात्रसमवेतत्वाभावादिति वाच्यम् । तथा सत्यात्ममनःसंयोगे कालपिण्डसंयोगे पाके चाव्याप्तिप्रसङ्गेन तस्यासम्भवदुक्तिकत्वादिति भावः । ननु कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोगिद्रव्यकारणावृत्तीति विशेषणमिह विवक्षितम् । अस्यार्थः । कार्यध्वंसं प्रति प्रयोजकीभूतो यो ध्वंसस्तदप्रतियोगि यद्द्रव्यकारणं तदवृत्तीति । तुरीतन्तुसंयोगस्य च कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोगितुरीवृत्तित्वान्न पटं प्रत्यसमवायित्वप्रसङ्गः । पाकस्य कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोगितेजोवृत्तित्वान्न तत्राव्याप्तिपरिहाराय द्रव्यकारणेत्युक्तम् । पाकस्य यद्यपि कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोग्यवृत्तिर्नास्ति तथाऽपि कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोगि यद्द्रव्यकारणं तद्वृत्तिर्नास्तीति विशिष्टाभावस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति न कश्चिद्दोष इति चेन्मैवम् । कपालाकाशसंयोगे शब्दाद्यसमवायिकारणेऽव्याप्त्यनिस्तारात् । तस्य शब्दादिरूपकार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोगिनि द्रव्यकारणे कपाले वृत्तेः । आत्ममनसोरपि द्रव्यकारणतयाऽऽत्ममनःसंयोगेऽव्याप्तेश्च । अत एव द्रव्यसमवायिकारणाकारणसंयोगिभिन्नत्वे सतीति विशेषणान्नातिव्याप्तिरिति निरस्तम् । एवमपि पटतुरीसंयोगासमवायिनि तुरीतन्तुसंयोगेऽव्याप्तेरनिरस्तत्वात् । एतेनैव स्वकार्यसमवायिकारणभिन्नरूपवदसमवेतत्वं विशेषणमतो नातिप्रसङ्ग इति निरस्तम् । एवमपि भेर्याकाशसंयोगादव्याप्तेरिति सङ्क्षेपः । नव्यास्तु । स्वकार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिभिन्नत्वे सति द्रव्यभिन्नत्वे सत्यदृष्टद्वारकात्ममनोयोगाजन्यत्वे सति समवायिकारणप्रत्यासन्नं विषयतातिरिक्तरूपेण कारणसमवायिकारणमिति विवक्षितम् । अत्र च कारणमसमवायिकारणमित्युक्ते आत्मैकत्वं स्वाध्यक्षं प्रत्यसमवायि स्यात् । तदर्थं विषयतातिरिक्तरूपेणेति । तावत्युक्ते समवायिकारणे गतमतःसमवायिकारणप्रत्यासन्नमिति । तावत्युक्ते च ज्ञानादौ गतमतोऽदृष्टद्वारकमात्ममनोयोगा-

SGDF

जन्यत्वे सतीति । तावत्युक्ते पटोऽपि स्वरूपं प्रत्यसमवायिकारणं स्यात्तदर्थं द्रव्यभिन्नत्वे सतीति । एतावत्युक्ते च तुरीतन्तुसंयोगे गतमतःस्वकार्यद्रव्यानाधिकरणवृत्तिभिन्नत्वे सतीति । न चात्ममनःसंयोगादौ स्वकार्यद्रव्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति व्याच्यम् । स्वकार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तयस्तुरीतन्तुसंयोगादयः प्रसिद्धास्तदन्यत्वस्य तत्रापि सत्वात् । न च तर्हि तुरीपटसंयोगासमवायिनि तुरीतन्तुसंयोगेऽव्याप्तिः । तस्यैव तद्भिन्नत्वाभावादिति वाच्यम् । न हि य एव तुरीतन्तुसंयोगः पटमारभते स एव पटतुरीसंयोगो बाधात्किन्त्वन्य एवेति तत्रापि विशिष्टभेदसत्त्वात् । एवञ्च न कश्चिद्दोषः । तथा हि । स्वकार्यद्रव्यानाधिकरणविशेषणान्न तुरीतन्तुसंयोगादावतिव्याप्तिः । द्रव्यभिन्नत्वविशेषणाच्च न तन्तुपटयोरुत्पन्नद्वित्वसमवायिकारणे पटेऽतिव्याप्तिः । अदृष्टद्वारकात्ममनोयोगाजन्यत्वविशेषणाच्च नापेक्षाबुद्ध्यादौ प्रसङ्ग इति । तत्राप्येतदेवोत्तरमन्यत्रापीति । अयमाशयः। आत्मत्वरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या यदात्मप्रत्यक्षं तदा प्रत्यासत्तितया तज्जनकात्मत्वे एवमप्यातिव्याप्तेः । तस्य स्वकार्यद्रव्यानाधिकरणवृत्तितुरीतन्तुसंयोगादिभिन्नत्वाद्द्रव्यभिन्नत्वाददृष्टद्वारकात्ममनोयोगाजन्यत्वादात्मप्रत्यक्षसमवायिकारणात्मसमवेतत्वात्प्रत्यासत्तितया जनकत्वेन विषयतातिरिक्तरूपेण कारणत्वाच्चोक्तलक्षणस्य सत्त्वात् । शरीरात्मसंयोगोऽपि ज्ञानादिहेतुरिति मते तत्राप्यतिव्याप्तेश्च । किञ्च परमात्मक्षेत्रज्ञगतद्वित्वनिमित्तकारणीभूतेश्वरापेक्षाबुद्धावातिव्याप्तिः । तस्या अपि स्वकार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तितुरीतन्तुसंयोगादिभिन्नत्वाद्द्रव्यभिन्नत्वादात्ममनोयोगाजन्यत्वाच्च तत्रोक्तलक्षणसद्भावात् । तदर्थं जन्यत्वे सतीति विशेषणे च परमात्मक्षेत्रज्ञगतद्वित्वासमवायिकारणे परमात्मक्षेत्रज्ञगतैकत्वेऽव्याप्तेः । संयोगविशेषात्मकसङ्ग्रहासाधारणकारणे स्नेहेऽतिव्याप्तेश्च । न च तस्यापि सङ्ग्रहासमवायिकारणत्वमेवेति न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्य संयोगरूपतया संयोगकर्मान्यतरमात्रासमवायिकारणत्वनियमस्य परैरभ्युपगतत्वेन तदयोगात् । ईश्वरापेक्षाबुद्धावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानवदवृत्तीति विशेषणे आत्ममनःसंयोगेऽव्याप्तेः। तत्परिहाराय मात्रपदप्रक्षेपे चात्मगतैकत्वेऽव्याप्तेः। किञ्च द्वितीयादिशब्दकारणीभूताद्यादिशब्देष्वपि सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरेव । तेषामपि स्वकार्यद्रव्यानधिकरणतुरीतन्तुसंयोगादिभिन्नत्वाद्द्रव्यभिन्नत्वादेश्च सत्त्वात् । न चाद्यादिशब्दानां द्वितीयादिशब्दासमवायिकारणत्वेन लक्ष्यत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति ज्ञानादीनामप्यसमवायित्वेन लक्ष्यत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेन तत्रातिव्याप्तेरेवाभावात्तद्वारकादृष्टद्वारकात्ममनो-

SGDF Sri Gurgaonkar Digital Foundation

योगाजन्यत्वे सतीति विशेषणवैय्यर्थ्यापातात् । न चात्ममनोयोगस्यैवासमवायिकारणस्य सत्त्वान्न ज्ञानादेस्तथात्वमिति तद्वारकविशेषणसार्थक्यमेवेति वाच्यम् । तथा सति भेर्याकाशसंयोगरूपासमवायिकारणान्तरसत्त्वादाद्यादिशब्दानां द्वितीयादिशब्दासमवायिकारणत्वमपि नास्तीति तत्रातिव्याप्तिपरिहाराय शब्दवन्मात्रावृत्तीत्यादिविशेषणस्याप्यावश्यकत्वात् । न च भेर्याकाशसंयोगस्य द्वितीयादिशब्दसमवायिकारणप्रदेशान्तरप्रत्यासन्नत्वाभावान्नासमवायित्वमिति वाच्यम् । तर्हि तत एवाद्यादिशब्दानामपि प्रदेशान्तरवर्तिनां प्रदेशान्तरवर्तिद्वितीयादिशब्दसमवायिकारणाप्रत्यासन्नत्वादसमवायित्वाभावापातात् । न चाकाशत्वेनैक्यात्तत्प्रत्यासन्नत्वं तर्हि तत एव भेर्याकाशसंयोगस्यापि तत्प्रत्यासन्नतया समवायिकारणत्वोपपत्तेर्नाद्यादिशब्दानां द्वितीयादिशब्दासमवायिकारणत्वं स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् । एतेनैव समवायिकारणसमकालीनद्रव्यनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वमसमवायिकारणत्वं तादृशं च रूपं यद्यप्यसमवायिकारणत्वमेव तथाऽपि तेन रूपेणाप्रवेशान्नात्माश्रय इति मतान्तरमपि परास्तम् । गुणाद्यसमवायिकारणे तन्तुरूपादावसमवायिकारणत्वस्य सत्त्वेनातिप्रसक्ततया समवायिकारणसमानकालीनद्रव्यनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपपत्तेरिति दिक् ॥**पाकजप्रक्रियायामिति** । घटादेरारम्भद्रव्यस्याग्निना सम्बद्धस्याग्न्यभिघातान्नोदनाद्वा तदारम्भकेषु परमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते । तेभ्यो विभागाविभागेभ्यः संयोगविनाशाः संयोगविनाशेभ्यः कार्यं द्रव्यं विनश्यति । तस्मिन्विनष्टे परमाणुष्वग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षाच्छ्यामादीनां विनाशः पुनरन्यस्मादग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात्पाकजा जायन्ते । तदनन्तरं भोगिनामदृष्टापेक्षादात्माणुसंयोगादुत्पन्नपाकजेष्वणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगाद्द्व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते । तत्र च कारणगुणक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिर्भवतीति पाकजप्रक्रियायामित्यर्थः॥ **अप्रामाणिकीति** । उक्तार्थे प्रमाणाभावादिति भावः । ननु नोदनाद्युत्पत्तौ कर्मोत्पत्तिः प्रमाणम् । कर्मसु विभागास्तेषु पूर्वसंयोगनिवृत्तिस्तत्र कार्यद्रव्यविनाशस्तत्र पूर्वरूपादिपरावृत्तिस्तथा रूपाद्यन्तरोत्पत्तिः स्थूलद्रव्योत्पत्तौ प्रमाणम् । सा तावदवयवपरम्परायाम् । सा द्व्यणुके । तदुत्पत्तिः परमाणुसंयोगे । स च तत्क्रियायाम् । साऽदृष्टवदात्मसंयोग इति कथमुक्तप्रक्रियाया अप्रामाणिकत्वमित्यत आह ॥ **तत्र वक्ष्यत इति** । परमाणुष्विव कार्यद्रव्येषु पूर्वरूपादिनिवृत्तेरपूर्वरूपाद्युत्पत्तेरुपपत्तेर्न विवक्षितार्थसिद्धिरिति । अनिवृत्तविनाशास्तु धर्मा उभयरूपका इत्येतद्व्याख्यावसरे वक्ष्यत इत्यर्थः । ननु

पार्थिवावयविरूपादयः स्वाश्रयविनाशादेव विनश्यन्ति । अवयविरूपादित्वाद्दग्धरूपादिवत् । कारणगुणेभ्य एवोत्पद्यन्ते तत एव तद्वदेवेत्याश्रयनाशेनैव नाशस्य कारणगुणेभ्य एव चोत्पत्तेश्च सिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह ॥ **अलमिति** । तदर्थस्तु क्वचित्सत्याश्रयेऽपि विनाशेऽग्निसंयोगजत्वे च विरोधाभावात् । अन्यथा कार्यद्रव्यं संयोगनाशादेव नश्यति कार्यद्रव्यत्वाद्द्व्यणुकादिवदित्यादिकमपि स्यादिति ॥ छ ॥

अ०—यदि साक्षिमतं नैतस्यानुमा तत्र वर्तते ॥ पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुत एवानुमा भवेत् ॥ यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषयमाप्नुयात् ॥

सु०—ननु परमाणुद्व्यणुके एव तावन्न साक्षिसिद्धे कुतस्तदीयारम्भप्रकारः । तत्कथमुक्तं साक्षिमितस्येति । तत्राह ॥ यदीति । एतदिति परमाण्वादिकम् । तर्हि तदप्रामाणिकमेवापद्यत इति शेषः । स्यादेतत् । यद्यपि महत्त्वाभावान्न परमाण्वादिकं चक्षुरादेर्गोचरः । बहिरस्वातन्त्र्यान्मनसोऽपि । आगमादि तु नानुमानाद्भिद्यते । भेदेऽप्यतीन्द्रिये सङ्केतानुपपत्तेर्नागमस्य विषयः । तथाऽप्यनुमानं तत्र (प्रमाणं) भविष्यति । तत्कथं परमाण्वादेः साक्षिवेद्यत्वाभावेऽप्रामाणिकत्वापत्तिरित्यत आह ॥ नेति । कथमिति चेत् । किं परमाण्वादिकमेव पक्षीकृत्य तत्साध्यते । उतान्यत् । आद्ये तत्प्रमाणान्तर (तः) सिद्धं न वा । पक्षद्वये दोषमाह ॥ पक्षीकर्तुमिति । सिद्धत्वे पक्षलक्षणाभावादसिद्धत्वे न्यायाविषयत्वात्परमाण्वादेः पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्तत्पक्षीकारेणानुमा दूरनिरस्तेति । ननु पक्षीकरणासम्भवे कथमनुमानानुपपत्तिरित्यत आह ॥ यत्रेति । यथा तथेत्यध्याहर्तव्यम् । यत्र यद्विषये । विषयं देशम् । यथा हि विषयप्राप्तेः पदन्यासः कारणम् । स्थाण्वस्थाणुसंयोगस्यास्थाणुक्रियाहेतु (क) त्वात् । अतः पदन्यासाभावे विषयप्राप्तिरपि नास्ति । तथाऽनुमोत्पत्तौ पक्षीकरणं कारणम् । न हि पर्वतादिर्वा वन्ह्यादिर्वाऽनुमानस्य विषयः । किन्तु तत्सम्बन्धः । न च सम्बन्धिज्ञानेन विना सम्बन्धज्ञानं सम्भवति । अतः पक्षीकरणाभावेनानुमानोत्पत्तिः सम्भवतीति । द्वितीयमपि निराकरोति ॥ पक्षीकर्तुमिति । द्व्यणुकं हि पक्षीकृत्य परमाणुरनुमातव्यः । कार्यमेवात्र प्रमाणमित्युक्तत्वात् । तच्चेदानीमप्यसिद्धामिति पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुत एव तत्का-

SGD

रणपरमाण्वनुमा भवेत् । अनुमितं द्व्यणुकं पक्षीकृत्य परमाणुरनुमास्यत इति चेन्न । तदपि हि परमाणुं पक्षीकृत्य यदि साध्यते तदोक्त एव दोष इत्याह ॥ पक्षीकर्तुमिति । अद्याप्यसिद्धस्य परमाणोः पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुत एव तत्कार्यद्व्यणुकानुमा भवेत् । नन्वणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं परिमाणतारतम्यत्वान्महत्परिमाणतारतम्यवदित्यनुमानेन परमाणुसिद्धिर्भविष्यतीति चेन्न । विकल्पानुपपत्तेः । अणुपरिमाणशब्देन किं परिमाणापकर्षोऽभिधीयते । किंवा परमाणुपरिमाणम् । यद्वा द्व्यणुकपरिमाणम् । यदि वोभयपरिमाणम् । नाद्यः । दूषितत्वात् । उत्तरपक्षत्रयं दूषयति ॥ पक्षीकर्तुमिति । परमाणुद्व्यणुकयोरसिद्धौ तत्परिमाणस्याप्यसिद्धेः । एकैकत्र तारतम्यस्याभावाच्चेति भावः । यदिदं जालसूर्यमरीचिस्थं सर्वतः सूक्ष्मतममुपलभ्यते तत्त्र्यणुकमित्युच्यते । तदिदं महत् । चाक्षुषद्रव्यत्वात् । घटवत् । कार्यं च महत्त्वे सति चाक्षुषत्वात् । महत्त्वे सति क्रियावत्वाद्वा । सावयवं च । कार्यद्रव्यत्वात् । तदवयवाश्च द्व्यणुकनामानः । तेऽपि कार्याः सावयवाश्च महद्द्रव्यारम्भकत्वात् । तन्तुवत् । यश्च तदवयवः स एव परमाणुः । तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावाद्बाधकसद्भावाच्च । अतोऽनुमानेनैव परमाणुद्व्यणुकसिद्धिरित्यत आह ॥ पक्षीकर्तुमिति । प्रत्यक्षस्य त्र्यणुकस्यैव परमाणुत्वसम्भवेन तत्कार्यत्वसावयवत्वसाधनाय पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुत एव द्व्यणुकपरमाण्वोरनुमा भवेत् । महत्त्वात्कथमसौ परमाणुरिति चेन्न । महत्त्वासिद्धेः । चाक्षुषद्रव्यत्वात्तत्सिद्धिरिति चेन्न । कस्यचिदमहतोऽपि चाक्षुषत्वे बाधकाभावात् । महत्त्वं च द्रव्यचाक्षुषतायां कारणमिति चेत् । सत्यम् । क्वचिदन्यदपि कारणं कल्पयिष्यते । गौरवं तथा सति स्यादिति चेन्न । धर्मिकल्पनातो धर्ममात्रकल्पनाया लघुत्वात् । अस्तु वा महत्त्वम् । तथाऽप्यणुत्वेन तस्य समावेशे को विरोधः । कार्यत्वसाधनं चाप्रयोजकम् । महतोऽप्यात्मनःप्रत्यक्षत्ववच्चाक्षुषत्वोपपत्तेः । परममहत्त्वाभावेन क्रियासम्भवाच्च । महत्त्वस्य कारणबहुत्वं कारणमिति चेन्न । नित्यत्वोपपत्तेः । चाक्षुषमहत्त्वान्नेति चेन्न । बाधकाभावात् । अत एव कार्यद्रव्यत्वमसिद्धम् । सन्तु वा तदवयवास्त एव परमाणव इति तेषां पुनरवयवसाधनाय पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुत एवानुमा भवेत् । ननु महद्द्रव्यारम्भकत्वात्तेऽपि सावयवा एवेति चेन्न । निर-

SGDF

वयवस्य महद्द्रव्यारम्भकत्वे बाधकाभावात् । बहुत्वेनैव महत्त्वारम्भोपपत्तेः । द्रव्यारम्भे सावयवत्वस्यानुपयोगात् । सन्तु वा द्व्यणुकावयवास्तेऽपि कुतः परमाणवः । महद्द्रव्या (रम्भका) रम्भकत्वेन तेषामपि सावयवत्वानुमानात् । अनवस्था बाधिकेति चेन्न । तदवयवानां तदवयवावयवानां वा निरवयवत्वेन तद्विश्रान्तेः । कथं चेयमनवस्था दूषणम् । मेरुसर्षपादीनां समपरिमाणत्वापत्तिस्तु दूषिता । आदिकार्यानुत्पत्तिरिति चेन्न । सावयवस्यैव नित्यत्वोपपत्तेः । यथोक्तम् । अविभागः प (राणु) रमाणुतेति ॥ छ ॥

टि०—ननु यदीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च परमाण्वादेः साक्षिसिद्धत्वोपपादनार्थमेतदिति वाच्यम् । तत्साधनस्यापि प्रकृते उपयोगादर्शनादित्यतः साक्षिसिद्धमितस्यास्येति प्रागुक्तस्यानियमेन तदारम्भकप्रकारस्य परमाणोः साक्षिसिद्धतामन्तरेणानुपपत्तेस्तदुपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्समर्थनपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । पूर्वोत्तरवाक्ययोरसङ्गतिपरिहाराय वाक्यभेदेन योजयितुमपेक्षितपूरणेन पूर्वस्य वाक्याभासतां परिहरति ॥ तर्हीति । अप्रामाणिकत्वप्रसञ्जनेन साक्षिप्रसिद्धतायाः परमाण्वादेः पूर्वेणैव सिद्धेर्नानुमेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चानुमानिकत्वेन प्रामाणिकत्वसम्भवादप्रामाणिकत्वाभावो भविष्यतीत्यप्रयोजकताशङ्कानिरासायानुमानिकत्वाभावोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तावताऽनुमानिकत्वाभावमात्रप्राप्तावपि प्रात्यक्षिकत्वागमिकत्वाद्यभावासिद्ध्या प्रत्यक्षसिद्धतयाऽऽगमोपमानादिसिद्धतया वा प्रामाणिकत्वसम्भवशङ्कानिरासायाप्रत्यक्षत्वादेरपि वक्तव्यतयाऽनुमानिकत्वाभावमात्राभिधानस्यानुपपन्नत्वादित्यतस्तन्निरासस्याल्पायाससाध्यत्वाच्छिष्यैरेव तन्निरासः कर्तुं शक्यत इति भावेन तदनिराकृत्यानुमानिकत्वमात्रनिरासोपपत्तेरिति भावेन प्रामाणान्तरनिरासं स्वयं दर्शयन्नानुमानिकत्वादप्रामाणिकत्वाभावशङ्कामुत्थापयति ॥ स्यादेतदिति । परमाण्वादेः प्रत्यक्षतां वदन्प्रष्टव्यः । किं बाह्यप्रत्यक्षत्वं तस्याभिमतं किंवाऽन्तरप्रत्यक्षत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधाय महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वाभावान्न प्रथम इत्याह ॥ यद्यपीति । यद्यपि महत्त्वं च परमाणावणावपीति परमाण्वादेर्महत्त्वस्य व्युत्पादितत्वान्न तदभावकथनं सङ्गतं तथाऽपि स्वमताभिनिवेशेनेदमुक्तमित्यवधेयम् । द्वितीयं प्रत्याह ॥ बहिरिति । न गोचर इति वर्तते । बहिरर्थविशेषणके तद्विशेष्यके वा प्रत्यये मनसोऽस्वातन्त्र्यान्न मनसो गोचर इत्यर्थः । यद्यपि स रामः श्यामो युवा चेत्या-

दिज्ञानान्तरोपनीतबहिरर्थविशेष्यकमानसप्रत्ययस्य रामं स्मरामीत्यादिज्ञानान्तरोपनीतबहिरर्थविशेषणस्य मानसप्रत्ययस्य च दर्शनाज्ज्ञानान्तरोपनीतबहिरर्थविशेषणके तादृशबहिरर्थविशेष्यके वा प्रत्यये मनसः सामर्थ्याज्ज्ञातः परमाणुरिति ज्ञानान्तरोपनीतबहिरर्थपरमाण्वादिविशेष्यकः प्रत्ययः परमाणुमहं जानामीति तादृशपरण्वादिविशेषणकप्रत्ययो मानसो भविष्यत्येव तथाऽपि मनोभ्रमगोचरत्वात्परमाण्वादेर्ज्ञानिविषयत्वासम्भवाद्रूपाद्युपलब्धिकरणचक्षुरादिवज्ज्ञानकरणमनसो ज्ञानविषयतानैरपेक्ष्येण बहिरर्थविशेषणके तद्विशेष्यके वा प्रत्यये सामर्थ्यं नास्तीति भावेनैतदभिधानमित्यवधेयम् । अस्तु तर्ह्यागमादिकमेव तत्र मानमित्यत आह ॥ **आगमादि त्विति** । आदिपदेनोपमानादिपरिग्रहः । वाक्यादेर्वाक्यार्थादावनुमानतया प्रमाणत्वमिति वैशेषिकमतमाश्रित्येदमुक्तम् । नैयायिकमतमाश्रित्याह ॥ **भेदेऽपीति** ॥ **सङ्केतानुपपत्तेरिति** । आगमात्तदवगमे सति तत्र सङ्केतग्रहसिद्धिस्तत्सिद्धौ चावगतसमयात्तदवगम इत्यन्योन्याश्रयापत्तेरित्यर्थः॥ **किं परमाण्वादिकमिति**। विप्रतिपन्नं परमाण्वादिकमेवेत्यर्थः । विप्रतिपन्नस्य वन्ह्यादेरेव वान्हिः पर्वतवृत्तिरिति स्वपक्षीकारेण पर्वतो वन्हिमानित्यन्यपक्षीकारेण च साधनदर्शनाद्विप्रतिपन्नपरमाण्वादिपक्षीकारेण तत्साधनपक्षस्यान्यपक्षीकारेण तत्साधनपक्षस्य च प्रसक्तिसम्भवाद्विकल्पोपपत्तिरित्यवधातव्यम् ॥ **उतान्यदिति** । परमाण्वाद्यन्यदित्यर्थः ॥ **पक्षलक्षणाभावादिति** । सिद्धधर्मविशिष्टत्वेन साध्यधर्मविशिष्टत्वाभावात्साध्यधर्मविशिष्टस्यैव पक्षत्वादिति भावः ॥ **न्यायाविषयत्वादिति** । सन्दिग्धस्यैव च न्यायविषयत्वादिति भावः ॥ **स्थाण्विति** । स्थाणुश्येनादिसंयोगस्येत्यर्थः ॥ **अस्थाण्विति** । श्येनादिक्रियाहेतुकत्वादित्यर्थः ॥ **द्वितीयमिति** । अन्यदिति द्वितीयमित्यर्थः । कुतो द्व्यणुकमेव पक्षीकृत्य परमाणुरनुमातव्य इत्यतोऽत्र कार्यमेव प्रमाणं भविष्यतीत्याशयवतां नेह प्रमाणान्तरमादर्शितामिति किरणावलीकारवाक्यं प्रमाणयति ॥ **कार्यमेवात्रेति** । किरणावल्यां परमाणुलक्षणा नित्येति प्रशस्तपादभाष्यवाक्यव्याख्यानावसर इत्यर्थः । इदानीं परमाणुसाधनावसरे । किमत्र परमाणुमेव पक्षीकृत्य द्व्यणुकानुमानमभिमतं किंवा त्र्यणुकमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति ॥ **तदपि परमाणुं पक्षीकृत्येति** ॥ **महत्परिमाणतारतम्यवादिति** । अत्र महतो द्रव्यस्य परिमाणं महत्परिमाणमिति व्यधिकरणसमासोऽभिप्रेतः । तेनान्महत इत्येष विधिरत्र न प्राप्नोति । तस्य सामा-

नाधिकरण्य एवात्वविधायकत्वादत्र च तदभावादिति भावः ॥ **दूषितत्वादिति** । **केयं** क्वचिद्विश्रान्तिः किमियत्तापरिच्छेदः किंवा क्वचिद्द्रव्ये वृत्तिरिति विकल्प्य न महत्त्वस्य विश्रमः । दृश्यतेऽनन्त इत्येव तथाऽऽनन्त्यमणावपीत्यादिनेति शेषः ॥ **असिद्धेरिति** । तथाचाश्रयासिद्धिरिति भावः । एकैकत्रेति । परमाणुपरिमाणमात्रे द्व्यणुकपरिमाणमात्रे चेत्यर्थः । तथा च स्वरूपासिद्धिरपीति भावः । द्वितीयं दूषयितुमुत्थापयति ॥ **यदिदमिति** । **चाक्षुषद्रव्यत्वादिति** । द्व्यणुकादावव्यभिचाराय चाक्षुषेति । रूपादावव्यभिचाराय द्रव्यत्वकीर्तनम् ॥ **महत्त्वे सति चाक्षुषत्वादिति** । जातौ व्यभिचारवारणाय महत्त्वे सतीति । आत्मादौ तद्वारणाय चाक्षुषत्वोत्कीर्तनम् । **महत्त्वे सति क्रियावत्त्वादिति** । अत्र मनसि व्यभिचारवारणाय महत्त्वे सतीति विशेषणम् । आत्मादिव्यावृत्त्यर्थं क्रियावत्त्वादित्युक्तम् । कार्यद्रव्यत्वादित्यत्र कार्यत्वमात्रं रूपादौ द्रव्यत्वमात्रं चात्मादौ गतमतो विशिष्टग्रहणम् ॥ **महद्द्रव्यारम्भकत्वादिति** । महच्छब्दस्यात्र भावप्रधानत्वान्महता महत्त्वेन युक्तं महद्द्रव्यमिति वैयाधिकरण्याश्रयणे नात्वप्राप्तिरिति द्रष्टव्यम् । यद्वा द्रव्यस्यारम्भकं द्रव्यारम्भकं महतो द्रव्यारम्भकं महद्द्रव्यारम्भकं महत्त्वं च योग्यतया द्रव्येणान्वेतीति नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । वस्तुतस्तु स्थान्यादेशोक्तिव्यत्ययेन द्वन्द्वेऽल्पाच्तरस्य परनिपातेन चान्महृ इत्यस्य विधेरनित्यत्वस्यान्यत्र स्थितत्वात्संत्यपि सामानाधिकरण्येनात्वप्राप्तिरिति तत्त्वम् । अन्ये तु महाद्रव्यारम्भकत्वादित्येव मूलपाठस्तद्विपरीतस्तु लेखकदोषपतित इत्याहुः । द्रव्यारम्भकत्वस्य परमाणौ व्यभिचारान्महत्त्वेन द्रव्यमात्रविशेषितम् । न च तस्यासिद्धौ क्व व्यभिचारः सिद्धौ च व्यभिचारः किं करिष्यतीति वाच्यम् । आपाततः प्रतिपन्ने परमाणौ व्यभिचारदर्शनेन परावृत्तिर्मा भूदित्यस्यार्थस्य विवक्षितत्वाद्द्रव्यपदं च स्वरूपकथनं न हेत्वन्तर्गतम्। अत एव महदारम्भकत्वादित्येवोत्तरत्र व्यवहार इति द्रष्टव्यम् । ननु द्व्यणुकवत्परमाणुरपि कार्यः सावयवश्च किन्न स्यादित्यतः साधकभावाभावाभ्यां वैषम्यान्नैवमित्याह ॥ **तदवयवेति** । द्व्यणुकस्य कार्यत्वाद्याश्रयणे बाधकाभावाद्युक्तं तस्य कार्यत्वं सावयवत्वं च । परमाणोस्तु कार्यत्वसावयवत्वयोराश्रयणे सर्षपमहीधरयोस्तुल्यपरिमाणत्वापात्तिरूपबाधकसद्भावाच्च न तदित्याह ॥ **बाधकसद्भावाच्चेति** ॥ **क्वचिदन्यदपीति** । यथा हि द्रव्यगुणयोश्चाक्षुषत्वेऽप्येकस्य प्रयोजकस्य तत्रासम्भवाद्द्रव्यचाक्षुषतायां गुणचाक्षुषतायां च भिन्नभिन्नमेव प्रयोजकमभ्युपेयते तथा द्रव्यचाक्षुषत्वेऽप्ये-

कस्य तस्योक्तरीत्याऽसम्भवात्क्वचिन्महत्त्वं क्वचिदणुत्वमिति प्रयोजकद्वयमेवाङ्गीकर्तव्यत्वापातादिति भावः ।ननु त्र्यणुकस्य कार्यतायाः साधितत्वात्कथं परमाणुत्वमित्यत आह ॥ **कार्यत्वसाधनं चेति** । ननूक्तहेतुद्वयोच्छित्तिरूपविपक्षबाधकसद्भावात्कथमप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य न तावत्प्रथमहेतूच्छित्तिर्बाधिकेत्याह ॥ **महतोऽपीति** । अकार्यस्यापीत्यर्थः । चाक्षुषत्वोपपत्तेरित्यत्र द्व्यणुकस्येति शेषः । अन्यथा प्रत्यक्षत्वेनात्मनोऽपि कार्यत्वापत्तेरिति भावः । द्वितीया हेतूच्छित्तिरपि न बाधिकेत्याह ॥ **परममहत्त्वाभावेनेति** ॥ **महत्त्वस्य कारणबहुत्वमिति** । कार्यमहत्त्वं प्रति कारणमहत्त्वकारणबहुत्वयोरेव कारणत्वात्त्र्यणुकस्य कार्यत्वपक्षे तन्महत्त्वं प्रति कारणमहत्त्वस्य कारणत्वासम्भवेऽपि कारणबहुत्वस्य तत्सम्भवात्त्र्यणुके महत्त्वोत्पत्त्युपपत्तावपि तस्याकार्यत्वाभ्युपगमे कारणबहुत्वस्यापि कारणत्वासम्भवान्न त्र्यणुकस्य महत्त्वोत्पत्त्युपपत्तिरिति भावः । भवेत्त्र्यणुकस्याकार्यत्वे महत्त्वानुपपत्तिर्यदि तदनित्यमस्माकमभिमतं स्यान्न चैवम् । किन्तु नित्यमेवेति न तदनुपपत्तिरित्याह ॥ **नित्यत्वोपपत्तेरिति** । केचित्तु जन्यमहत्त्वाधिकरणत्वात्त्र्यणुकं कार्यं सावयवं चाङ्गीकार्यमिति पूर्ववाक्यार्थं वर्णयन्तस्त्र्यणुकमहत्त्वस्य नित्यत्वादसिद्धो हेतुरित्येतद्वाक्यतात्पर्यमाहुः। ननु त्र्यणुकमहत्त्वं जन्यं चाक्षुषमहत्त्वाद्घटमहत्त्ववदित्यनुमानेनानित्यत्वसिद्धेः कथं महत्त्वस्य नित्यता स्यादिति शङ्कते ॥ **चाक्षुषेति** ॥**बाधकेति** । तथा चाप्रयोजकत्वान्न तेनास्यानित्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **अत एवेति** । कार्यत्वसाधकयोरुक्तहेत्वोरप्रयोजकत्वेनासाधकत्वादेवेत्यर्थः ॥ **असिद्धमिति** । तथा च न तेन सावयवत्वसाधनमुपपद्यत इति भावः । ननूक्तहेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिकाऽस्तीति कथं तदभाव इत्यतः किमत्र निरवयवत्वेऽवयवपरिमाणरूपकारणाभावेन महत्त्वरूपविशेषणारम्भो न स्यादिति विवक्षितमुत द्रव्यारम्भप्रयोजकस्य सावयवत्वस्य तत्राभावाद्द्रव्यरूपविशेष्यारम्भ एव न स्यादित्यभिमतमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **बहुत्वेनैवेति** । द्वितीयं दूषयति॥ **द्रव्यारम्भ इति** । अन्यथा त्वन्मते निरवयवत्वात्परमाणोरपि द्व्यणुकारम्भकत्वं न स्यादिति भावः । ननु तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावादेव तेषां परमाणुत्वमित्युक्तमित्यत आह ॥ **महद्द्रव्यारम्भकत्वेनेति** । ननु तदवयवकल्पनायां बाधकसद्भावात्तेषामेव परमाणुत्वमित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **अनवस्थेति** ॥ **कथं चेयमिति** । मूलक्षयाभावादिति भावः । ननु तथा सत्यनन्तावयवारब्धत्वाविशेषान्मेरुसर्षपादीनां समपरिमाणत्वस्य प्रसङ्गात्तस्य चाप्रामाणिकत्वाद-

SGDF

प्रामाणिकस्वीकाररूपानिष्टापादकत्वात्कथं मूलक्षयाभाव इत्यत आह ॥ **मेरुसर्षपादीनामिति** ॥ **दूषितेति** । आनन्त्येऽपि तारतम्यसद्भावादित्यादिनेति शेषः । तथाऽपि प्रमितघटादिकार्योत्पत्तिपरित्यागापादकतयाऽनवस्था बाधिका भविष्यतीत्याशङ्कते ॥ **घटादीति** । परमाणोर्निरवयवत्वाङ्गीकारे द्व्यणुकादिक्रमेण घटादिकार्योत्पत्तिसम्भवेऽपि परमाणोरपि सावयवत्वेऽवयवपरम्पराया अविश्रान्तेर्घटादिकार्यानुत्पत्तिः प्रसज्यत इत्यर्थः । सावयवस्यैवेत्यतःपरं कस्यचिदिति शेषः । तथा चावयवपरम्पराया अनवधिकत्वेऽप्यारम्भकावयवपरम्परायाः परमाण्ववयवभूतसूक्ष्मेषु विश्रान्तेर्न घटादिकार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गलक्षणमूलक्षयोऽपीति भावः । ननु परमाणोरपि सावयवत्वे कथं तस्य परमाणुत्वम् । यो हि सर्वतोऽपकृष्टो यतः परमाणुर्नास्ति तं हि परमाणुमाचक्षते । तस्य च सावयवत्वेऽवयविनोऽवयवानामपकृष्टपरिमाणत्वावश्यम्भावात्परमाणुत्वासम्भवादित्यतः स्यादयं विरोधो यदीदं परमाणुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्यान्न चैवम् । सावयवत्वेन साक्षिसिद्धे तस्मिंस्तदसम्भवात् । किन्नामान्यदेवेति न व्याघात इत्यभिप्रेत्योक्तमर्थं स्मारयति ॥ **यथोक्तमित्यादिना** । न तु सावयवस्यापि परमाणोर्नित्यत्वे सम्मतिकथनमेतत् । तथा सति पूर्वोत्तरविरोधप्रसङ्गादित्यवधेयम् ॥ ७ ॥

अ०—देशान्तरादिशब्दाश्च शशशृङ्गादिशब्दवत् ॥ सदृशं च सजातीयं नास्मत्पक्षे किमेव हि ॥

सु०—एवं परमाणुद्व्यणुकयोरनुमानतः सिद्धिमपाकृत्य प्रसङ्गादाकाशादिपरिमाणोत्कर्षानन्त्यस्यानुमानिकत्वं न युज्यत इति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति ॥ देशान्तरेति । योऽयं योजनादिपरिच्छिन्नो देशः सम्प्रतिपन्नः स स्वतः स्थूलेन देशान्तरेण युक्तो देशत्वाद्धस्तादिदेशवदित्याद्यनुमानैः खल्वाकाशादिपरिमाणोत्कर्षानन्त्यं साधनीयम् । त एते देशान्तरादिशब्दा देशान्तरादिसाधकानुमानप्रयोगाः । शशशृङ्गादिशब्दवच्छशशृङ्गादिसाधकानुमानप्रयोगैस्तुल्यं वर्तन्ते । अनेनैव प्रकारेण शशशृङ्गादिकमप्यनुमातुं शक्यत इति यावत् । शब्दमात्रमेवैतत् । न त्वनुमानमिति सूचयितुं शब्दा इत्युक्तम् । न केवलमाकाशादीनां परिमाणोत्कर्षानन्त्यानुमानं प्रतिपक्षपराहतम् । अपि तु सम्प्रतिपन्नानि सर्वशृङ्गाणि शृङ्गान्तरवन्ति शृङ्गत्वाद्गोशृङ्गवत् । विमताः सर्वे पुत्राः पुत्रान्तरोपेताः पुत्रत्वाद्देवदत्त-

SGDF

पुत्रवदिति शशशृङ्गादिसाधकानुमानाभाससमानयोगक्षेमं चेत्यर्थः । न वयमेवमाकाशादिपरिमाणोत्कर्षानन्त्यमनुमिमीमहे । येनातिप्रसङ्गः स्यात् । किन्तु विप्रतिपन्नो देशः स्वतः स्थूलेन सदृशेन सजातीयेन वा द्रव्यान्तरेण युक्तो देशत्वाद्धस्तादिदेशवत् । सोऽप्येवं सोऽप्येवम् । एवं कालेऽप्यनुमातव्यम् । न चैवं शशशृङ्गानुमानं शक्यम् । तस्यात्यन्तासतोऽनुपलभ्यमानस्य गवादिशृङ्गैः सादृश्यसाजात्ययोरभावात् । न चाकाशादेरप्यकैकत्वात्सादृश्याद्यभावः। औपाधिकभेदेन तदुपपत्तेरित्यत आह॥ **सदृशं चेति** । सम्प्रतिपन्नदेशादिना सदृशं सजातीयं (चा) वास्मत्पक्षे गगनादिपरिमाणोत्कर्षानन्त्यमनभ्युपगच्छतां पक्षे किमेव न भवति । किन्तु भवत्येवेति । तथा च सम्प्रतिपन्नदेशस्य ततः स्थूलेनात्मना सदृशेन सजातीयेन चोपेतत्वस्य सिद्धत्वात्सिद्धसाधनता स्यात् । आकाशादिपरिमाणोत्कर्षानन्त्यासिद्धेरर्थान्तरता चेति । सम्प्रतिपन्नदेशस्येश्वरादिमत्त्वं बाधितं सम्बन्धाभावादिति चेन्न । देशान्तरेणापि सम्बन्धाभावात् । एतेन शशविषाणादिसाधकानुमानेऽपि बाधाभिधानं परास्तम् । देशान्तरानुमानेऽपि साम्यात् । तदेवं परमाणुद्व्यणुकयोराकाशादिपरिमाणोत्कर्षानन्त्यस्य च साक्षिसिद्धतामनङ्गीकृत्य केवलानुमानवेद्यत्वस्वीकरणमनुपपन्नमित्युक्तम् ॥ छ ॥

टि०——ननु परमाण्वादेरानुमानिकत्वनिरासस्य नानुमेति प्रक्रान्तस्य पूर्वग्रन्थेनैव सिद्धत्वात्किं देशान्तरादिशब्दाश्चेत्यादिभाष्येण । न चेदमाकाशादिपरिमाणोत्कर्षानन्त्यस्यानुमानिकत्वाभावप्रतिपादनामिति नानर्थक्यमिति वाच्यम् । विश्रान्तिस्तारतम्येन दृश्यत ह्यनुमानत इत्यादिनैवाकाशादिपरिमाणोत्कर्षानन्त्यस्यानुमानिकत्वाभावप्रतिपादनेन तादर्थ्यायोगात् । न च तस्यैवायं प्रपञ्च इति वाच्यम् । तथा सत्यस्य ग्रन्थस्य तत्रैव सन्निवेशनीयतया परमाण्वादेरानुमानिकत्वनिरासग्रन्थे तन्निवेशस्यासङ्गतत्वापातादित्याशङ्क्य वृत्तानुवादेन सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वोक्तानुमानिकत्वाभावप्रपञ्चतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयाति ॥ **एवमित्यादिना** ॥ **यदुक्तमिति** । विश्रान्तिस्तारतम्येनेत्यादिनेति शेषः॥ **योऽयं योजनादीति** । सर्वोऽपि परिच्छिन्नो देश :पक्ष इत्यर्थः ॥ **स्वतः स्थूलेनेति** । स्वस्मात्स्थूलेनेत्यर्थः। एवञ्च यद्देशान्तरं सिध्यति तदपरिच्छिन्नमेव भविष्यतीति भावः। इत्यादीत्यादिपदेन सर्वोऽपि परिच्छिन्नः कालः स्वतः स्थूलेन कालान्तरेण युक्तः । कालत्वान्मुहूर्तादिकालवदित्यनुमानपरिग्रहः । आकाशादीत्यादिपदेन कालादिपरिग्रहः । देशान्तरादिशब्दानां देशान्तरादिशब्दमात्रपरत्वे देशान्तरादिसाधकानुमानप्रयोगस्य शशशृङ्गादिसाधकानुमानाभाससमानयोगक्षेमतााया भाष्यादलाभप्रसङ्गात्तल्लाभाय लक्षणया तत्साधकानुमानप्रयोगपरतया व्याचष्टे ॥ **त एते देशान्तरादीति** ॥ **शशेति** । अनेन तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति सूत्रेण विहितोऽयं वतिरित्युक्तं भवति । एतदेव विशदयति॥ **अनेनैवेति** । स्वायत्तन्यायविरोधमाशङ्क्य ज्ञापनीयार्थविशेषस्य सत्त्वान्नैवमित्याह ॥ **शब्दमात्रमेवैतदिति** । देशान्तरादिशब्दाश्चेत्यत्र चशब्दस्य शशशृङ्गादिशब्दवच्चेति भिन्नक्रमत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तदर्थमाह ॥ **न केवलमित्यादिना** ॥ **प्रतिपक्षपराहतमिति** । परिमाणोत्कर्षतारतम्यामियत्तावत्परिमाणतारतम्यत्वात्तदपकर्षतारतम्यवादीति विश्रान्तिस्तारतम्येन दृश्यते ह्यनुमानत इति प्रागुक्तप्रतिपक्षपराहतामित्यर्थः ॥ **पुत्रान्तरोपेता इति** । इदं च वन्ध्यापुत्रसाधकम् । ननु सदृशं च सजातीयमित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च सर्वस्य सादृश्यसाजात्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न चात्मनो देशान्तरादिना सादृश्यादिसद्भावासिद्धिस्तत्प्रतियोजनामिति वाच्यम् । तस्या अपि निष्प्रयोजनत्वात् । न च देशान्तरादिसाधकानुमानस्यात्मना सिद्धसाधनत्वादिसिद्धिस्तत्प्रयोजनामिति वाच्यम् । आत्मनः परिच्छिन्नदेशादिभ्योऽधिकपरिमाणत्वमात्रेणैव देशान्तरादिसाधकानुमानस्यात्मना सिद्धसाधनत्वादिवर्णनसम्भवेन तदर्थमात्मनः सादृश्यादेरनपेक्षितत्वात् । न च स्वतः स्थूलेन सदृशेन सजातीयेन च द्रव्यान्तरेण युक्तत्वे साध्ये सादृश्यसाजात्ययोरभावे कथमात्मनोऽधिकपरिमाणवत्त्वमात्रेण सिद्धसाधनामिति वाच्यम् । स्वतः स्थूलेन देशान्तरेण युक्तत्वमात्रसाधनेनापि देशान्तरादिसिद्धिसम्भवेन सादृश्यादिघटितोक्तरूपसाध्यस्यैवाकर्तव्यत्वात् । न च देशान्तरादिसाधकानुमानस्य शशशृङ्गादिसाधकानुमानाभाससमानयोगक्षेमत्वशङ्कानिरासाया सादृश्यादिघटितोक्तरूपसाध्यान्तरकरणमावश्यकामिति वाच्यम् । सम्प्रतिपन्नानि सर्वशृङ्गाणि स्वसदृशसजातीयशृङ्गान्तरवन्ति शृङ्गत्वाद्गोशृङ्गादिवदित्यनुमानस्य कर्तुं शक्यतयोक्तरूपसाध्यान्तरकरणेऽपि शशशृङ्गादिसाधकानुमानाभाससमानयोगक्षेमताया अवर्जनीयत्वात् । आकाशादेरेकैकत्वेनैतद्भेदापेक्षसादृश्यादिघटितसाध्यस्य बाधितत्वाच्च तत्साधनस्यैवायोगादित्याशङ्क्य साध्यान्तरकरणेऽनुमानाभाससमानयोगक्षेमताया बाधस्य चाप्रसङ्गाद्युक्तं सिद्धसाधनत्वादिना तन्निराकरणायात्मनः सादृश्यादिसमर्थनमित्यभिप्रेत्य साध्यान्तरनिरासकतयोत्तरभाष्यं योज-

सु० टि०
॥ ११७ ॥

यितुं सादृश्यादिघटितसाध्यकदेशान्तरानुमानेऽनुमानाभाससमानयोगक्षेमत्वाद्यभावशङ्कामुत्थापयति ॥ **न च वयमित्यादिना** । तस्यात्यन्तासत्त्वमेव कुत इत्यतो योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वादिति भावेनोक्तमनुपलभ्यमानस्येति ॥ **सादृश्यसाजात्ययोरिति** । तयोः सद्धर्मत्वादिति भावः ॥ **सादृश्याद्यभाव इति** । सादृश्यसाजात्ययोर्व्यक्तिभेदानियतत्वादिति भावः । एकैकस्याकाशादेरौपाधिकभेदेन नानाभूतत्वान्न सादृश्याद्यनुपपत्तिरित्याह ॥ **औपाधिकेति** । ततः सम्प्रतिपन्नदेशात् ॥ **आत्मनेति** । स्वेनेत्यर्थः । सम्प्रतिपन्नदेशेनेति यावत् । सजातीयेनेत्यतःपरमीश्वरादिनेति शेषः । ईश्वरादेरपि गगनादिना द्रव्यत्वेन रूपेण सादृश्यसाजात्ययोः सद्भावादिति भावः । न च स्वतः स्थूलेन सदृशेन सजातीयेन च द्रव्यान्तरेणोपेतत्वमात्रसाधने उक्तरीत्या सिद्धसाधनत्वप्राप्तावपि तादृशेन देशान्तरेणोपेतत्वसाधनान्न दोष इति वाच्यम् । तादृशदेशान्तरस्याप्रसिद्धत्वेन तत्साधनेऽप्रसिद्धविशेषणत्वप्रसङ्गेन तद्भिया द्रव्यान्तरयुक्तत्वमात्रस्यैव साधनीयत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यादित्याशयात् । ननु बाधादेव नार्थान्तरमित्याशङ्कते ॥ **सम्प्रतिपन्नदेशस्येति** । ईश्वरेण सह सम्प्रतिपन्नदेशसम्बन्ध उभयोः समानदेशत्वं विना न सम्भवतीत्युभयोरप्येकदेशेन सम्बन्धो वाच्यः । स च न सम्भवति । देशस्य देशान्तरेण सम्बन्धाभावात् । तथा च बाध इति भावः । उक्तरीत्या देशस्य देशान्तरेण सम्बन्धोऽपि समानदेशत्वेनैव वाच्यः । स चोक्तरीत्या न सम्भवतीति बाध एवेत्याह ॥ **देशान्तरेति** । तथा च बाधादेव न पक्षेऽपि साध्यसिद्धिर्भवेदिति भावः । ननु देशान्तरानुमानस्य न शशशृङ्गाद्यनुमानसमनयोगक्षेमत्वं वक्तुं युक्तम् । शशशृङ्गेण सह सम्प्रतिपन्नशृङ्गाणां सम्बन्धाभावेन शृङ्गान्तरवत्त्वस्य बाधितत्वेन वैषम्यादित्यत आह ॥ **एतेनेति** । एतेनेत्युक्तमेव हेतुं दर्शयति ॥ **देशान्तरानुमानेऽपीति** । तथा च बाधितत्वस्योभयत्रापि साम्यादाभाससमानयोगक्षेमत्वमवर्जनीयमिति भावः ॥ छ ॥

॥११७॥

अ०—येनैव च प्रकारेणात्यसिद्धमनुमीयते ॥ तेनैव शशशृङ्गादेः शक्यमस्तित्वकल्पनम् ॥ प्रत्यक्षमागमो वाऽपि भवेद्यत्र नियामकः ॥ सैव व्याप्तिर्भवेन्मानं नान्या सन्दिग्धमूलतः ॥ सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते ॥ यदैवाव्यतिरेकेऽस्य ह्यक्षजं वाऽऽगमो भवेत ॥ तन्निर्धारितयुक्तिर्वा व्याप्तिः सैवापरा न हि ॥ अन्यथा सप्तमरसभावोऽप्यनुमयाऽऽपतेत ॥ अनिष्टानि च सर्वाणि

SGDF

ह्यनुमा कामचारिणी ॥

सु०—एवमागममनादृत्येश्वरधर्माद्यनुमानमप्ययुक्तमिति प्रसङ्गादाह ॥ **येनैवेति** । अत्यसिद्धमित्यनेनागमानादरं दर्शयति । शशशृङ्गादेरित्यप्रामाणिकस्योपलक्षणम् । एतच्च तत्र तत्र लेशतो दर्शितम् । न शशशृङ्गाद्यनुमानप्रतिबन्दीग्रस्तत्वमात्रेणैतेषामनुमानानामप्रामाण्यं युक्तम् । तथा सति धूमानुमानस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तत्रापि हि शक्यते वक्तुं यदि धूमवत्त्वात्पर्वतोऽग्निमांस्तदा पशुत्वाच्छशोऽपि विषाणवान्स्यादिति । अथोच्येत । तुल्ययोगक्षेमत्वे हि प्रतिबन्दीग्रहः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न चात्र तुल्ययोगक्षेमता धूमानुमानस्य व्याप्त्यादिसामर्थ्यसहितत्वात् । शशशृङ्गाद्यनुमानस्य तदभावादिति । सममेतत्प्रकृतेऽपि । प्रस्तुतानुमानानामपि व्याप्त्यादिमत्त्वादित्यत आह ॥ **प्रत्यक्षमिति** । वाशब्दः समुच्चये । अपिरनुमानस्य समुच्चयार्थः । नियामको ग्राहकः । मानमनुमानमानत्वोपयोगिनी । अन्या प्रत्यक्षाद्यगृहीता । सन्दिग्धमूलतः सन्दिग्धाव्यभिचारत्वतः । अव्यभिचारो हि साहित्यस्य व्याप्तित्वे मूलम् । तत्र प्रत्यक्षगृहीता व्याप्तिर्यथा धूमस्याग्निना । आगमगृहीता यथा । ब्राह्मणो न हन्तव्य इति । अनुमानगृहीता यथा । व्यतिरेकिप्रयोगे । एतदुक्तं भवति । प्रत्यक्षाद्यवधृतं इि व्याप्त्याद्यनुमानमानाङ्गम् । न स्वसमयमात्रसिद्धम्। सन्दि (ग्ध) ग्धाव्यभिचा (र) रित्वात् । समयानां सन्दिग्धमूलत्वाच्च । विद्यते च धूमाद्यनुमानानां प्रमाणावधृतं व्याप्त्यादीति न प्रतिबन्दीग्रहमात्रेण तद्भङ्गः । न परमाण्वाद्यनुमानानामिति प्रतिबन्दीग्रस्तत्वादप्रामाण्यमेव । ननु व्याप्त्याद्यभावे किं प्रतिबन्दीग्रहेण । तत एवाप्रामाण्यसिद्धेरिति । सत्यम् । प्रत्यक्षाद्यनवधृतव्याप्त्यादेरपि प्रामाण्येऽतिप्रसङ्गो वा तदप्रामाण्ये दृष्टान्तो वा प्रतिबन्दीग्रहेण द्योत्यत इत्यदोष इति। सत्यमेतत्प्रत्यक्षाद्यवधृतैव व्याप्तिरनुमानप्रामाण्योपयोगिनीति। सा च धूमानुमानवत्परमाण्वाद्यनुमानेष्वप्यस्त्येव । धूमस्याग्निनेव महदारम्भकत्वादीनां सावयवत्वादिना साहित्यदर्शनादित्यत आह ॥ **सहेति** । न धूमादीनामप्यग्न्यादिभिः सहदर्शनमात्रेण व्याप्तिरवसीयते । येन महदारम्भकत्वादीनामपि सावयवत्वादिभिस्ततोऽवसीयेत । तथा सत्यग्न्यादीनां धूमादिभिरपि व्याप्त्यध्यव-

सायप्रसङ्गात्। सहदर्शनमात्रस्य तत्रापि सत्त्वात्। व्यभिचारानुपलम्भे सति साहित्यदर्शनं व्याप्त्यध्यवसायहेतुरिति चेत्। किं सकलदेशकालनिष्ठोऽनुपलम्भः किंवा तद्विशेषनिष्ठः। नाद्यः। अस्मदाद्यशक्यत्वात्। न द्वितीयः। अतिप्रसङ्गादिति। कथं तर्हि व्याप्त्यध्यवसायः स्यादित्यत आह ॥ यदैवेति। अव्यतिरेके साध्याभिमतव्यतिरेकेणासत्त्वे। अस्य साधनाभिमतस्य धर्मस्य युक्तेर्व्याप्तिनिश्चयहेतुत्वेऽनवस्था (स्या) नात्। तद्व्याप्तेरपि युक्त्यन्तरेण निश्चेतव्यत्वादित्यत उक्तं तन्निर्धारितेति। व्याप्तिशब्दोऽध्याहार्यः। तेन प्रत्यक्षेणागमेन वा निर्धारितव्याप्तिकेत्यर्थः। अपरा साहित्यदर्शनमात्रनिबन्धना न हि। अयमर्थः। नियतः सम्बन्धो हि व्याप्तिर्न सम्बन्धमात्रम्। नियमश्च व्यभिचाराभावः। अतः साहित्य इव व्यभिचाराभावेऽपि प्रमाणप्रवृत्तौ व्याप्तिसिद्धिः। न चैतदशक्यम्। अनुमित्यनुदये सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्गेन कार्यदर्शनादेव तत्सिद्धेः। प्रकारस्तु चिन्त्यते। तत्र धूमस्याग्निना सम्बन्धस्तावत्प्रत्यक्षेणावगम्यते। परिचितदेशकालयोर्व्यभिचारश्च नावगम्यते। देशान्तरादिगते तु व्यभिचारे सन्देहोऽवशिष्यते। स च न तावद्व्यभिचारचिन्हदर्शनजन्यः। किन्तु भूयः सहचरिततया दृष्टा अदृष्टव्यभिचारा अपि धर्मा व्यभिचारिणो दृष्टाः। धर्मश्चायमित्येवमुत्पद्यते। तत्र यद्ययमेतत्सहवृत्तिस्वभावस्तदाऽन्यत्रापि सहैव वर्तेत। स्वभावस्यानपायात्। यदि चासहवृत्तिस्वभावस्तदाऽत्रापि न सह वर्तेत। असहवृत्तिस्वभावस्यापि सहवृत्तिर्निमित्तान्तरायत्ता चेत्तदत्रोपलभ्येत। सहवृत्तिस्वभावस्यापि निमित्तान्तराद्व्यभिचारो भविष्यतीति तु निर्बीजाशङ्का नोदेत्येव। सर्वव्यवहाराभावप्रसङ्गात्। तदेवं मीमांसासहकृतं प्रत्यक्षं धूमस्याग्निसम्बन्धं गृह्णद्व्यभिचाराभावमप्याकलयतीति व्याप्तिमवधारयत्येव। अनुमानागमाभ्यां तु व्याप्तिग्रहप्रकारः सु (गम) ग्रह एवेति। नन्वनेनैव न्यायेन महदारम्भकत्वादीनामपि व्याप्तिनिश्चयसम्भवात्कथं परमाण्वादावनुमानाप्रवृत्तिरिति चेन्न। पक्षेतरत्वस्योपाधित्वसम्भवेन व्यभिचाराभावानिश्चयात्। अथ तस्योपाधित्वं नास्तीत्युच्येत। तदाबाधकमाह ॥ अन्यथेति। पक्षेतरत्वस्योपाधितामनादृत्य प्रमाणान्तरासहकृतेनैवानुमानेन परमाण्वादिसिद्ध्यभ्युपगम इत्यर्थः। मधुरो रसो लवणादिरसपञ्चकव्यतिरिक्तरसान्योन्याभाववान्। रसत्वाल्लवणवदित्याद्यनुमया। अनिष्टानि च

सर्वाणि दहनशैत्यादीन्यापतेयुः। कुतः। यस्मादेवंविधाऽनुमा कामचारिणी। ननु च सप्तमरसादेरनुपलम्भादिबाधितत्वात्पक्षेतरत्वोपाधिदुष्टत्वमनुमानानामिति चेत्सम प्रकृतेऽपि। परमाण्वादेरप्यनुपलम्भबाधितत्वात्। अयोग्यं तदिति चेत्। तुल्यं सप्तमरसादावपि। अनुमानप्रामाण्ये सप्तमरसादिसिद्धावयोग्यत्वं कल्प्यम्। कल्पिते च तस्मिन्ननुमानप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वमिति चेत्। एतदपि तादृगेव। अनुपभोग्यस्य सप्तमरसादेः कल्पने गौरवमिति चेत्। समाधिसाम्यम्। प्रमिते न गौरवं दोष इत्येतदपि समानम्। तस्मात्परमाण्वादेः साक्षिवेद्यत्वमङ्गीकृत्य प्रतिबन्दी मोचनीयेति कथं न तस्य साक्षिवेद्यत्वामिति ॥ छ ॥

टि०—येनैवेत्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्येश्वरादेरानुमानिकत्वनिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तत्प्रतिपादनस्य प्रकृतेन का सङ्गतिरित्यतो वृत्तवर्तिष्यमाणार्थप्रदर्शनपूर्वकं तामाह ॥ **तदेवमित्यादिना** ॥ **आगमानादरमिति**। आगमादरे हि तस्यागमसिद्धत्वप्राप्त्याऽत्यसिद्धत्वानुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः। नन्वादिशब्दस्य स्वसमभिव्याहृतपदार्थातिरिक्तसर्वार्थपरताया वियदादीत्यादौ प्रसिद्धत्वादत्रापि शशशृङ्गादेरित्यादिपदेन शशशृङ्गातिरिक्तप्रामाणिकाप्रामाणिकसाधारणसर्वार्थग्रहणमेव न्यायम्। ततश्च प्रामाणिकांशे तर्कस्येष्टापादनरूपत्वेनाभासत्वापत्त्याऽऽदिपदार्थसङ्कोचोऽवश्यं वाच्यः। न चावच्छेदकाभावे स युज्यत्त इत्यवच्छेदकमवश्यं वाच्यम्। न च तत्प्रकृतेऽस्तीति कथं सङ्कुचितार्थत्वमपीत्यतोऽन्यथा सप्तमरसाभावोऽप्यनुमयाऽऽपतेदित्युत्तरवाक्यसूचितमादिपदसङ्ग्राह्यतावच्छेदकमाह ॥ **शशशृङ्गादेरित्यप्रामाणिकोपलक्षणमिति**। सामान्यवाचकस्य शब्दस्य साधारणवाच्यतावच्छेदकातिरिक्तासाधारणावच्छेदकावच्छेदकेन वृत्तौ लक्षणैव प्रथमोपस्थितमुख्यार्थस्य बाधेन परित्यागात्। सा चाजहत्स्वार्थलक्षणैवेति भावेनोपलक्षणमित्युक्तम्। तथा च नातिप्रसक्तिरिति भावः ॥ **तत्र तत्रेति**। वस्तुत्वात्तुरगः शृङ्गी पुष्पवत्खंसुतैर्युता। चित्रिणी च रसः षष्ठो रसत्वात्सोत्तरो भवेदिति शास्त्रयोनिसूत्रे। जड आत्मैव वस्तुत्वात्प्रमेयत्वाज्जडं चितिः। घन आकाश इत्याद्या वार्यन्ते केन हेतुनेत्यानन्दमयाधिकरणे चेत्येवं तत्र तत्रेत्यर्थः। ननु प्रत्यक्षमागमो वाऽपीत्युत्तरभाष्ये प्रत्यक्षादिसिद्धव्याप्तेरनुमानत्वाङ्गत्वं तदसिद्धायास्तु तस्यास्तदनङ्गत्वमिति प्रतिपाद्यते तदनर्थकम्। न च धूमादिनिष्ठव्याप्तेः प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेनानुमानमानत्वाङ्गत्वा-

SGF Foundation

द्धूमाद्यनुमानस्य प्रामाण्यम् । महदारम्भकत्वादिनिष्ठव्याप्तेस्तदसिद्धत्वेन तदनङ्गत्वात्तस्याप्रामाण्यमिति वैषम्योपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽवैषम्यशङ्कानिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमाभाससमानयोगक्षेमत्वाभावाभावाभ्यामेव सिद्धेः कथमवैषम्यशङ्काऽपीत्यत आभाससमानयोगक्षेमत्वस्य धूमाद्यनुमानेऽप्यविशिष्टत्वात्तदुपपत्तिरिति भावेनावैषम्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **न च शशशृङ्गाद्यनुमानेति** । साम्यमेव विशदयति ॥ **प्रस्तुतानुमानानामिति** । महदारम्भकत्वाद्यनुमानानामित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । शशशृङ्गाद्यनुमानानां तदभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । ततश्च तुल्ययोगक्षेमत्वाभावान्न प्रतिबन्दीग्रहणं युक्तमिति भावः । भाष्ये वाशब्दस्य विकल्पार्थतायाः समुच्चयार्थकापिशब्दविरुद्धत्वेनासम्भवादाह ॥ **वाशब्दः समुच्चय इति** । तर्हि वाशब्देनैव समुच्चयसिद्धेस्तदर्थकापिशब्दवैयर्थ्यमित्यतः स्वशब्दोपात्तयोः प्रत्यक्षागमयोरन्योन्यसमुच्चयस्य वाशब्देन सिद्धावपि स्वशब्देनानुक्तस्यानुमानस्य समुच्चयसिद्ध्यर्थत्वादपिशब्दस्य न वैयर्थ्यमिति भावेन तदर्थमाह ॥ **अपिरिति** । नियामकत्वस्य चेतनमात्रनिष्ठत्वादचेतनस्य प्रत्यक्षादेस्तदसम्भवमाशङ्क्याह ॥ **नियामक इति** । प्रत्यक्षादिसिद्धव्याप्तेरमानत्वात्तन्मानत्वोक्त्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्यौपचारिकीयमुक्तिरिति भावेनोपचारे निमित्तमाह ॥ **मानमिति** ॥**प्रत्यक्षाद्यगृहीतेति** । सैवेति पूर्वत्र प्रत्यक्षादिगृहीतव्याप्तेरेव प्रकृतत्वादिति भावः । नन्वस्त्वव्यभिचारसन्देहस्तथाऽपि कथं सन्दिग्धमूलत्वं व्याप्तेरित्यत आह ॥ **अव्यभिचारो हीति** ॥ **साहित्यस्येति** । सामानाधिकरण्यस्येत्यर्थः । ततश्च व्यभिचारसन्देहे युक्तमेव व्याप्तेः सन्दिग्धमूलत्वमिति भावः ॥ **आगमगृहीता यथेति** । ब्राह्मणत्वावच्छिन्नेऽनिष्टसाधनहननादिमत्त्वस्य मानान्तराविषयतयाऽऽगममात्रवेद्यत्वादिति भावः ॥ **व्यतिरेकप्रयोग इति** । धूमस्याग्निनेव प्राणादिमत्त्वस्य हेतोर्यत्प्राणादिमत्तत्सात्मकमित्यन्वयव्याप्तेर्जीवच्छरीरे प्रागवगताया अपि तत्रैव तद्विप्रतिपत्तावुपदर्शयितुमशक्यत्वेन दृष्टान्तविरहात्प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहासम्भवेन प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तं तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यो यदभावव्यापकाभावप्रतियोगी स तद्व्याप्तो यथा धूमोऽग्निनेत्यनुमानेनैव तत्र व्याप्तेर्ग्राह्यत्वादिति भावः । ननु व्याप्त्यादिमात्रस्यैवानुमानमानत्वाङ्गत्वसम्भवेन प्रत्यक्षाद्यवधृतस्य तस्य तदङ्गत्वे नियामकाभावात्कथं प्रत्यक्षाद्यवधृतस्य व्याप्त्यादेस्तदङ्गत्वकथनम् । अस्तु वा तत् । तथाऽपि नोक्तप्रतिबन्दीनि-

॥ ११९ ॥

SGDF

स्तारः । धूमाद्यनुमान इव परमाण्वाद्यनुमानेऽपि प्रत्यक्षाद्यवधृतव्याप्त्यादेः सत्त्वेन तद्वदेव शशविषाणाद्यनुमानवैलक्षण्यसम्भवादित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ।यद्वा नन्वेतावताऽपि कथमुक्तप्रतिबन्दीपरिहार इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **सान्दिग्धेति** । अन्ततः पक्ष एव व्यभिचारशङ्कासम्भवादिति भावः ॥ **समयानामिति** । व्याप्त्यादिग्राहकाणामिति शेषः ॥ **सन्दिग्धमूलत्वाच्चेति** । समयप्रामाण्योपपादकाप्तवाक्यत्वादेः सन्दिग्धत्वाच्चेत्यर्थः ॥ **प्रतिबन्दीग्रहमात्रेणेति** । शशशृङ्गाद्यनुमानप्रतिबन्दीग्रहणमात्रेणेत्यर्थः । ननु न परमाण्वाद्यनुमानानां व्याप्त्याद्यभावो वक्तुं युक्तः । तथा सति तत एव तदनुमानानामप्रामाण्यसिद्धेः प्रतिबन्दीग्रहणवैय्यर्थ्यप्रसङ्गात् । तथा च धूमाद्यनुमानाविशेष एवेति न प्रतिबन्दीग्रस्तत्वमित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** । ननु सहदर्शनमात्रेणेत्युत्तरभाष्ये साहित्यदर्शनस्य धूमादौ व्याप्तिग्राहकत्वनिराकरणं क्रियते तदनर्थकम् । न चैतद्धूमाद्यनुमानस्य परमाण्वाद्यनुमानापेक्षया वैषम्योपदर्शनार्थमिति वाच्यम् । धूमाद्यनुमानस्य प्रत्यक्षाद्यवधृतव्याप्तिकत्वेन परमाण्वाद्यनुमानस्य तदनवधृतव्याप्तिकत्वेन वैषम्यस्य पूर्वत्रैवोपदर्शितत्वेन तदुपदर्शनाय साहित्यदर्शनस्य व्याप्त्यग्राहकत्वस्यानिरूपणीयत्वादित्यतः साहित्यदर्शनस्योभयत्राप्यविशिष्टत्वेन परमाण्वाद्यनुमानस्यापि प्रत्यक्षाद्यवधृतव्याप्तिकत्वान्न तस्य धूमाद्यनुमानाद्वैषम्यमित्याशङ्कानिराकरणार्थत्वात्साहित्यदर्शनस्य व्याप्त्यग्राहकत्ववर्णनस्य नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदविशेषशङ्कानिराकरणपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति ॥ **सत्यमिति** ॥ **अस्त्येवेति** । तथा च न परमाण्वाद्यनुमानस्यापि शशशृङ्गाद्यनुमानसाम्यमिति भावः ॥ **तत इति** । सहदर्शनमात्रादित्यर्थः ॥ **तथा सतीति** । धूमादीनामग्न्यादिभिः सहदर्शनमात्रेण व्याप्त्यध्यवसायाभ्युपगम इत्यर्थः ॥ **व्यभिचारानुपलम्भ इति** । तथा च व्यभिचारानुपलम्भसहकृतसाहित्यदर्शनस्य सत्त्वात्तेन धूमादीनामग्न्यादिभिर्व्याप्त्यध्यवसायसम्भवेऽप्यग्न्यादीनां धूमादिभिः सह व्यभिचारोपलम्भेन तदनुपलम्भसहकृतसाहित्यदर्शनस्याभावान्नाग्न्यादीनां धूमादिभिर्व्याप्त्यध्यवसायप्रसङ्ग इति भावः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । महानसादिरूपदेशविशेषे व्यभिचारानुपलम्भसत्त्वादग्न्यादीनामपि धूमादिभिर्व्याप्त्यध्यवसायः स्यादित्यतिप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । यदैवेत्युत्तरवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य व्याप्त्यध्यवसायोपायकथनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्प्रतिपादकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं तत्प्रयोजकाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ **कथमिति** । ननु

मूले तन्निर्धारितेति युक्तिविशेषणमनर्थकम् । न च प्रत्यक्षागमनिर्धारितव्याप्तिकत्वं युक्तेरुपदर्शयितुं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतो युक्तेर्व्याप्तिनिश्चायकत्वानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थकत्वान्न तदिति भावेन तस्या व्याप्तिनिश्चायकत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **युक्तेरिति** । युक्तेरेव प्रत्यक्षेणागमेन निर्धारितत्वविवक्षायां नानवस्थानिस्तारः । युक्तेः प्रत्यक्षादिना निर्धारितत्वेन तन्निर्धारणाय युक्त्यन्तरानपेक्षायामपि तद्व्याप्तेर्युक्त्यन्तरेण निश्चेतव्यत्वानिस्तारादित्यतोऽत्रापेक्षितमध्याहरति ॥ **व्याप्तिशब्द इति** । तन्निर्धारितशब्दात्परत इति शेषः । ननु सम्बन्धरूपत्वाद्व्याप्तेस्तन्निश्चयाय सम्बन्धग्राहकप्रत्यक्षादेरपेक्षा युक्ता । साधनस्य साध्यव्यतिरेकेणासत्त्वग्राहकप्रत्यक्षादेस्तु कथं तत्रोपयोग इत्यत आह ॥ **अयमर्थ इति** ॥ **न सम्बन्धमात्रमिति** । अन्यथा व्यभिचारिणो वन्ह्यादेरपि धूमादिना साहित्यमात्रसद्भावात्तद्व्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः । नन्वेवं नियमस्य निरुच्यमानव्याप्तिरूपत्वादात्माश्रय इत्यत आह ॥ **नियमश्चेति** । यद्वा नन्वेवं नियमग्राहकप्रमाणस्य व्याप्तिनिश्चयापेक्षा प्राप्तावपि न साधनस्य साध्यव्यतिरेकेणासत्त्वरूपा व्यभिचारग्राहकप्रत्यक्षाद्यपेक्षाप्राप्तिरित्यत आह ॥ **नियमश्चेति** । सम्बन्धपदेन साहित्यांशस्य पृथगभिधानाद्विशिष्टवाचकोऽपि नियमशब्दोपलक्षणतया विशेषणीभूताव्यभिचारमात्रपर इति भावः । ननु सकलदेशकालनिष्ठव्यभिचाराभावे प्रमाणप्रवृत्तिर्व्याप्तिसिद्धावनुपयोगिर्नाति वाऽभिमतं किंवा तद्विशेषनिष्ठव्यभिचाराभावे प्रमाणप्रवृत्तिः । नान्त्यः । तथा सति वन्ह्यादीनामपि धूमादिना व्याप्तिसिद्धिप्रसङ्गात् । अतो द्वितीय एव वाच्यः । न चासावपि युक्तः । तथा सति सकलदेशकालनिष्ठव्यभिचाराभावे प्रमाणप्रवृत्तेरस्मदाद्यशक्यत्वेन धूमादीनामग्न्यादिभिर्व्याप्त्यसिद्ध्या धूमाद्यनुमानोच्छेदप्रसङ्गादित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चैतदशक्यमिति** । सकलदेशकालनिष्ठव्यभिचाराभावे प्रमाणप्रवृत्तेरस्मदाद्यशक्यत्वं वदन्प्रष्टव्यः । किमुक्तार्थे कल्पकं नास्तीत्यभिमतं किंवा तत्समर्पकप्रकारो नास्तीति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ **अनुमितीति** ॥ **सर्वव्यवहारेति** । प्रवृत्त्यादिसर्वव्यवहारेत्यर्थः । द्वितीये त्वाह ॥ **प्रकारस्त्विति** ॥ **स च न तावदिति** । तच्चिन्हानुपलम्भादिति भावः । अत्र चिन्हशब्दो लिङ्गपरः । ततश्च व्यभिचारलिङ्गसंशयजन्य इत्यर्थ इत्याहुः ॥ **अन्यत्रापीति** । देशान्तरादावपीत्यर्थः ॥ **स्वभावस्येति** । अपाये च सहवृत्तेः स्वभावत्वहानेरिति भावः ॥ **अत्रापीति** । परिचितदेशकालयोरपीत्यर्थः ॥ **निमित्तान्तरेति** । उपाधिरूपनिमित्तान्तरेत्यर्थः । अधर्मसाधनत्वादिसाध्येनासहवृत्तिस्वभावस्यापि हिंसात्वादिसाधनस्य निषिद्धत्वादिरूपोपाधिनिमित्तायत्ततत्सहवृत्तेर्दर्शनादिति भावः ॥ **तदिति** । निमित्तान्तरमित्यर्थः । योग्यं चेदिति शेषः । अयोग्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वाद्योग्यस्य चानुपलम्भबाधितत्वान्न तन्निमित्ता धूमादेरग्न्यादिना सहवृत्तिरिति भावः ॥ **निर्बीजेति** । अप्रतिबन्धकेत्यर्थः । यथा हि साधनस्य साध्येन निरुपाधिकसहचार एव तत्साधनाङ्गं न तु सोपाधिकोऽपि । अन्यथा सोपाधिकसहचारवतो मैत्रीतनयत्वादेरपि श्यामतासाधनत्वप्रसङ्गात् । तथा व्यभिचारोऽपि निरुपाधिक एवासाधनत्वे हेतुः । यथा प्रमेयस्य नित्यत्वेन । न हि प्रमेयत्वं स्वभावेन नित्यत्वाव्यभिचारि व्यभिचारि तु निमित्तान्तरेणेत्यत्र नियामकं पश्यामः । यस्तु स्वभावेन साध्याव्यभिचारिणोऽपि साधनस्यौपाधिको व्यभिचारो नासावप्रामाण्यकारणमिति भावः । ननु सोपाधिकसाध्यसहचारस्योक्तातिप्रसङ्गग्रस्तत्वाद्युक्तमसाधनाङ्गत्वम् । सोपाधिकव्यभिचारस्य तु तदभावाद्दूषणाङ्गत्वं भवेदेवेत्यतो हि भोजनादीनामिष्टसाधनतानुमेति स्वप्राधिकारणीयोत्तरग्रन्थानुरोधेन सोपाधिकव्यभिचारस्य दूषणाङ्गत्वे बाधकमाह ॥ **सर्वव्यवहाराभावेति** । यदि सोपाधिको व्यभिचारोऽप्यप्रामाण्यहेतुः स्यात्तदा क्वचिदनिष्टसाधनत्वस्याप्युपलम्भात्साध्येष्टसाधनत्वेनापथ्यत्वाद्युपाधिनिबन्धनस्य व्यभिचारस्य भोजनत्वादिसाधनेऽपि सत्त्वेन विमतं भोजनमिष्टसाधनं भोजनत्वाद्ध्यस्तनभोजनवदित्यागामिभोजनादीनामिष्टसाधनत्वानुमानस्याप्यमानत्वस्य प्रमेयत्वादिवदमानत्वेन व्यवहर्तृभिर्निश्चितत्वस्यापि प्रसक्त्या ततो भोजने प्रेक्षावतां निःशङ्काप्रवृत्त्यादिरूपव्यवहाराभावप्रसङ्गादित्यर्थः । यद्वा ननु सहवृत्तिस्वभावस्यापि निमित्तान्तराद्व्यभिचारो भविष्यतीति शङ्का कुतो नोदेतीत्यतः तत्कारणोपाधिशङ्कारूपनिमित्तविरहादिति भावेनोक्तं निर्बीजेति । ननु योग्यस्योपाधेरनुपलम्भबाधितत्वेन तज्ज्ञानस्योक्तशङ्काकारणत्वासम्भवेऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया व्यभिचारशङ्का भविष्यत्येवेत्यतो भवेदेतदेवं यद्ययोग्योपाधिशङ्कैवोपपद्येत । न च सोपपद्यते । तथा सति सर्वत्र तच्छङ्कया व्यभिचारशङ्काप्रसङ्गेन व्याप्त्यनिश्चयादनुमितिमात्रोच्छेदापत्त्येष्टसाधनताज्ञानविरहात्तत्साध्यसर्वप्रवृत्तिविलयप्रसङ्गादित्याशयेनाह ॥ **सर्वेति** ॥ **मीमांसासहकृतेति** । इदं च यत्रोपाधिशङ्का तत्रैव न तु सर्वत्र । तथा सत्युक्तरूपमीमांसाया अपि व्याप्तिनिश्चयसापेक्षत्वेनानवस्थापातात् । सर्वत्र तु भूयोदर्शनव्यभिचारादर्शनसहकृतप्रत्यक्षेणैवं व्याप्तिग्रह इत्यवगन्तव्यम् । न चैवं व्याप्तिग्राहिणः प्रत्यक्षस्य भूयोदर्शनव्यभि-

SGDF

चारादर्शनोपाध्यभावनिश्चयाः सहकारिण इति पद्धत्या विरोधः । तत्रोपाध्यभावनिश्चयस्यापि व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षं प्रति सहकारित्वाभिधानादिति वाच्यम् । तस्या उपाधिशङ्कास्थलाभिप्रायकत्वेन सार्वत्रिकाभिप्रायकत्वाभावात् । अन्यथोपाध्यभावनिश्चयस्य व्याप्तिसापेक्षतर्काधीनत्वेनानवस्थापातात् । पद्धतावेव तर्कस्य क्वाचित्कत्वोक्तेश्चेति द्रष्टव्यम् ॥ **व्याप्तिप्रकार इति** । व्याप्त्यवगमकप्रकार इत्यर्थः । क्वचिद्व्याप्तिग्रहप्रकार इत्यपि पाठः ॥ **सुगम इति** । व्याप्तिप्रत्यक्षे भूयोदर्शनापेक्षावदत्र तदपेक्षाविरहात् । प्रत्यक्षस्य व्यक्तिविशेषमात्रविषयतयाऽन्यत्र व्यभिचारसन्देहनिरासायोक्तरीत्या मीमांसायाः सहकारित्वस्यावश्यं कल्पनीयत्वेऽप्यागमादेर्ब्राह्मणत्वाद्यवच्छिन्नेऽनिष्टसाधनहननादिमत्त्वबोधकत्वेन व्यक्तिविशेषमात्रविषयकत्वाभावादुक्तरीत्या मीमांसायाः सहकारित्वस्याकल्पनीयत्वाद्वा साहचर्यज्ञानजन्यव्याप्तिग्रहे दृष्टान्तापेक्षायामपि यो ब्राह्मणः स न हन्तव्य इत्यागमादिजन्यव्याप्तिज्ञाने व्याप्त्यनुमितौ वा यथाऽमुक इति दृष्टान्तापेक्षाविरहाद्वेत्यर्थः । इतीत्यस्येत्ययमिति पूर्वेण सम्बन्धः । नन्वन्यथेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतत्पक्षेतरत्वस्य दूषणत्वाभावे बाधकोपदर्शनद्वारा तद्दूषणत्वसमर्थनपरत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तत्समर्थनस्यापि प्रकृते उपयोगादर्शनात् । न च परमाण्वादिसाधकानुमाने पक्षेतरत्वस्योपाधित्वासिद्धिस्तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तत्रोपाधित्वप्रतिपादनस्याप्युपयोगादर्शनादित्यतो मीमांसासहकृतप्रत्यक्षस्य धूमाद्यनुमान इव परमाण्वाद्यनुमानेऽपि व्याप्तिनिश्चायकत्वसम्भवशङ्कानिरासार्थत्वेन तत्रोपाधिप्रतिपादनस्यार्थवत्त्वादित्यभिप्रेत्योक्तशङ्कानिरासाय तत्र पक्षेतरत्वस्योपाधिमुपदर्शयितुं तदनङ्गीकारे बाधकसमर्पकतयाऽन्यथेत्याद्युत्तरभाष्यं योजयितुं परमाण्वाद्यनुमानस्य धूमाद्यनुमानसाम्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **अनेनैव न्यायेनेति** । यथा धूमस्य वन्हिना सम्बन्धग्राहिणः प्रत्यक्षस्य मीमांसासहकारात्तद्व्यभिचाराभावनिश्चायकत्वं तथा महदारम्भकत्वादेः सावयवत्वादिना सम्बन्धग्राहिणः प्रत्यक्षस्याप्युक्तविधमीमांसासहकारेण तद्व्यभिचाराभावनिश्चायकत्वस्य मयाऽपि वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः ॥ **अथेति** । अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादिति भावः ॥ **प्रमाणान्तरासहकृतेनैवेति** । नन्वनेनैव न्यायेनेत्यादिशङ्काग्रन्थे धूमस्याग्निनेव महदारम्भकत्वादेः सावयवत्वादिना व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरसद्भावप्रतिपादनात्कथं प्रमाणान्तरासहकृतानुमानेनेत्यनुवाद इति चेन्न । व्याप्तिग्राहकत्वेन तत्सत्त्वाभ्युपगमेऽपि संवादकतया प्रत्यक्षादिप्रमाणाभावाभिप्रायेणैतद्ग्रन्थप्रवृत्तेरविक-

ल्त्वात् ॥ **लवणादिति** । एतच्च चित्ररसाभावपक्षमाश्रित्योक्तम् । तत्सद्भावपक्षे तु लवणादिरसषट्कव्यतिरिक्तेति प्रयोक्तव्यम् । अत्र लवणादिरसपञ्चकव्यतिरिक्तत्वस्य सत्त्वेऽपि तत्प्रातियोगिकान्योन्याभावस्य बाधितत्वेनासम्भावाद्धेतोः पक्षधर्मताबलेन पक्षे साध्यं सिद्ध्यदप्रसिद्धं रसान्तरमादायैव पर्यवस्यतीति सप्तमरसस्य सिद्धिरेवमेवाष्टमरससिद्धिरित्यवधेयम् ॥ **अनुपलम्भबाधितत्वादिति** । तथा च बाधोन्नीतपक्षेतरत्वस्य सर्वत्रासम्भवान्नानुमानमात्रोच्छेद इति भावः॥ **समं प्रकृतेऽपीति** । परमाण्वाद्यनुमानानामपि पक्षेतरत्वोपाधिदुष्टत्वमिति सममित्यर्थः। साम्यमेवोपदर्शयति ॥ **परमाण्वादेरिति** । परमाण्वादेरयोग्यतया तदनुपलम्भस्यान्यथासिद्धत्वान्न बाधकत्वमिति न पक्षेतरत्वोपाधिदुष्टत्वं परमाण्वाद्यनुमानानामित्याशङ्कते ॥ **अयोग्यमिति** । सप्तमरसस्याप्ययोग्यतया तदनुपलम्भस्यान्यथासिद्धत्वान्न बाधकत्वमिति न पक्षेतरत्वोपाधिदुष्टत्वं सप्तमरसाद्यनुमानानामिति तुल्यमित्याह ॥ **तुल्यमिति** । तर्ह्यनुमानप्रामाण्ये परमाण्वादिसिद्धावयोग्यत्वं कल्प्यं कल्पिते च तस्मिन्ननुमानप्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयत्वमिति तुल्यमेवेत्याह ॥ **एतदपीति** ॥ **समाधीति** । अनुपभोग्यस्य परमाण्वादेरपि कल्पने गौरवस्याविशिष्टत्वादिति भावः । यदि साक्षीत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** ॥ छ ॥

अ०—॥ ॐ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ ॐ ॥ **कार्यकारणयोश्चैव गुणादेः पञ्चकस्य च ॥ भिन्नस्यैव तु सम्बन्धः समवायोऽन्य ईर्यते ॥ भिन्नत्वसाम्यतस्तस्य ताभ्यां योगो भवेद्ध्रुवम् ॥**

सु०—॥ ॐ **समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः** ॐ॥ ॥ॐ **उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभाव** ॐ॥ इति सूत्रम् । तत् नित्यमेव च भावादित्यागामिसूत्रव्याख्यानन्यायेनैव व्याख्यातं भविष्यतीति मन्वानस्तदपहाय हेत्वन्तरेण वैशेषिकादिसमयमपाकुर्वन् समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेरित्येतत्सूत्रं व्याचष्टे ॥ **कार्येति** । समवाय ईर्यत इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते। अनेन समवायप्रतिपादकं परेषामिहेति यतः कार्यकारणयोः स समवाय इति सूत्रमर्थतोऽनुवदति । अत्र कार्यकारणशब्दाववयव्यवयववाचकौ । तौ चोपलक्षणपराविति सूचनार्थश्चशब्दः । एवशब्दः समवायस्येहप्रत्ययसिद्धत्वं सूचयति । तदेतत्स्वयमेव विष्ट-

SGDF
Sri Gangadhara Sastri Foundation

णोति ॥ **गुणादेरिति** । गुणादेः पञ्चकस्येति गुणावयवक्रियासामान्यविशेषाणामित्यर्थः । चशब्देन गुण्यादिपञ्चकस्य चेति समुच्चिनोति । ननु गुणगुण्यादिकमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा तत्किं समवायेनेत्यत उक्तं भिन्नस्यैवेति । तुशब्दो विशेषार्थः। न । ययोः कयोश्चिद्गुणगुणिनोः समवायः किन्त्वयुतसिद्धयोरेवेति । स गुणगुण्यादिस्वभाव एव चेन्न पदार्थान्तरसिद्धिरित्यत उक्तमन्य इति । ईर्यते वैशेषिकादिभिरतोऽपि तद्दर्शनमयुक्तमिति शेषः । अयमर्थः । वैशेषिकादयोऽवयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योर्विशेषनित्यद्रव्ययोरत्यन्त्यभेदमभ्युपगम्यात्यन्तभिन्नमेव समवायाख्यं सम्बन्धमभ्युपगच्छन्ति । ततोऽप्यनुपपन्नभाषिण इति । ननु च गुणगुण्यादीनामत्यन्तभेदस्तावद्व्यपदेशभेदादिप्रमाणासिद्धः । अन्यथा स्तम्भकुम्भादीनामप्यत्यन्तभेदो न स्यात् । आस्ति चेह तन्तुषु पट इह पटे रूपमिह मूर्ते कर्मेह गवि गोत्वमिह नित्यद्रव्ये विशेष इत्यबाधितः प्रत्ययः। न चेहेदमिति प्रत्ययो विनाऽतिरिक्तेन सम्बन्धेनोपपद्यते । इह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययस्य संयोगपूर्वकत्वदर्शनात् । स चायमयुतासिद्धयोः सम्बन्ध इति संयोगाद्भिद्यते । युतसिद्धयोर्हि सम्बन्धः संयोगः । द्रव्यमात्रवृत्तिश्च । तदेवं प्रमितस्य समवायस्याभ्युपगमे कथमयुक्तवादित्वं वैशेषिकादीनामित्यत आह ॥ **भिन्नत्वेति** । भिन्नत्वसाम्यत इत्युपलक्षणम् । इहप्रत्ययसाम्यतश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तस्य समवायस्य । ताभ्यामवयवावयव्यादिसम्बन्धिभ्यां सह योगः सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । इह तन्तुषु पट इत्यादिप्रत्ययः ससम्बन्धपूर्वकोऽबाधितेहप्रत्ययत्वादिह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययवदिति समवायमनुमिमानेन योऽबाधितेहप्रत्ययः ससम्बन्धपूर्वक इति व्याप्तिरवश्यमङ्गीकरणीया । विद्यते चेह तन्तुपटयोः समवाय इत्यबाधितेहप्रत्ययः। तेन समवायस्यापि तन्तुपटाभ्यां समवायोऽभ्युपगन्तव्य एव स्यात्। न चाभ्युपगम्यते। अतस्तत्रानैकान्तिकमनुमानमिति । ननु तन्तुपटयोः समवायः सिद्धो न वा । सिद्धश्चेत्किमुत्तरकालभाविनाऽनैकान्त्येन । न चेत्क्वानैकान्त्यम् । मैवम् । आपाततः प्रतीते सम्बन्धे व्यभिचारं दृष्ट्वा परावृत्तेरावश्यकत्वस्य विवक्षितत्वात् । नन्वत्र भिन्नत्वसाम्यं किमर्थमुपन्यस्तम् । न हि भिन्नत्वं हेतूकृतमिति । सत्यम्। अबाधित्वद्योतनार्थं भिन्नत्वग्रहणम्। विभिन्नवस्त्वभावे खल्विहप्रत्ययो बाधितः स्यात् । इह

तन्तुपटयोः समवाय इति प्रत्ययोऽपि सम्बन्धपूर्वक एव तन्तुपटसमवायस्यैतत्कारणत्वादिति चेन्न। आधाराधेयतया प्रतीयमानयोः सम्बन्धस्य परेण सिसाधयिषितत्वात् । अन्यथा स्थाणुश्येनयोः संयोग इत्यत्र समवायासिद्धिप्रसङ्गात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षादिना सिद्धसाधनतापत्तेश्च । नन्वनवस्थितेरिति सूत्रं कथम् । इत्थम् । यदि व्यभिचारपरिहाराय समवायस्यापि समवायान्तरमुपेयते । तदाऽनवस्थितिरिति । इह केचित्समवायं प्रत्यक्षमाचक्षाणा यत इति च विषयसप्तमीं व्याचक्षाणास्तत्स्थेम्नेऽनुमानमाचक्षते। तेषामिहप्रत्ययस्य सम्बन्धपूर्वकत्वं नाम तत्प्रतीतिपूर्वकत्वमेव। तन्मते स्फुटैवानवस्था। ये तु प्रत्यक्षतां नाभ्युपगच्छन्ति । सम्बन्धस्य सत्तामात्रेणेहप्रत्ययकारणत्वमाहुस्तेषामवस्थितिः सिद्धान्तस्तद्विरोधोऽनवस्थितिरित्यनवस्थितिशब्दोऽपसिद्धान्तवाची व्याख्यायते। यद्वेह कुण्डे बदराणीतिवत्सम्बन्धस्य प्रतीत्यैवेहप्रत्ययकारणत्वादत्रापि प्रतीतिमापाद्यानवस्थैव वक्तव्या। कुण्डबदरसंयोगस्य योग्यतयाऽवर्जनीया प्रतीतिर्नेहप्रत्ययकारणमिति चेत्। कुत एषा कल्पना । सत्तामात्रेणेहप्रत्ययकारणत्वोपपत्तौ प्रतीतेरपि कारणत्वकल्पकाभावादिति चेन्न। सत्यपि संयोगे कुतश्चिद्व्यवधानादप्रतीयमाने नेहबुद्धिर्भवति । भवति चासत्यपि संयोगे तद्विपर्ययादित्यन्वयव्यतिरेकयोः कल्पकत्वात् । स्वस्वामिभावादयोऽपि हि ज्ञाता एव सम्बन्धनिमित्तव्यवहारहेतवो दृष्टा नान्यथा । न ते सम्बन्धा अद्विष्ठत्वादिति चेन्न । संयोगस्याप्यद्विष्ठताया वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्चैवं समवायोऽपि न सम्बन्धः स्यात् । तस्यानाश्रितत्वाभ्युपगमात् । नन्वेवं तर्हि नानैकान्त्यमनवस्थैव बाधितत्वेनाबाधितेहप्रत्ययत्वस्य तत्रावृत्तेरिति चेन्न । अनवस्थायाः साध्यबाधकत्वेन साधनाबाधकत्वात् । साध्यबाधेनैव साधनबाधनाभ्युपगमस्य व्याप्तिनिश्चयोत्तरकालीनत्वात् । तन्तुपटयोः समवाय इति प्रतीतिरपि सम्बन्धपूर्विकैव । किन्त्वारोपित एवासौ सम्बन्ध इति चेन्न। अनवस्थाऽनिस्तारात्। आरोपितसम्बन्धपूर्वकत्वं हि सम्बन्धारोपपूर्वकत्वमेव प्रतीतौ चेहानवस्थोक्तेति कथं (तन्निस्ता) निस्तारः। किञ्चैवं वदता सत्तयैव सम्बन्धस्य कारणत्वमिति मतं त्यक्तं स्यात् । अपि चाबाधितोऽपीहप्रत्ययो यदि सम्बन्धारोपमात्रेण भवेत्तदा तन्तुपटादावपि किन्न भवेदिति समवायासिद्धिः । क्वचित्सिद्धस्य क्वचिदारोपः कुत्राप्यभावे। तदसिद्धि-

SGDF
Foundation

रिंति चेन्न । स्थाणुश्येनयोः सम्बन्धस्य सत्त्वात् । अन्यथा समवायेऽपि समवायान्तरारोपो न स्यात्समवायान्तरस्य क्वाप्य (सत्त्वात्) सम्भवात् । समवाये भेद एवारोप्यते न समवायान्तराभीति चेन्न । तावन्मात्रेणेहप्रत्ययायोगात् । सम्बन्धिसम्बधभावोऽप्यारोप्यत इति चेन्न । तर्हि तन्तुपटादावपि तदारोपमात्रेणेहप्रत्ययोपपत्तौ किं समवायेनेति ।

टि०—ॐ ॥ **समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः** ॐ ॥ ननु कार्यकारणयोरित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतत्समवायाभ्युपगमाच्चेत्येतत्सूत्रव्याख्यानरूपत्वान्नानर्थक्यामिति वाच्यम् । वैशेषिकसमयस्य पूर्वसूत्रेणैव निरस्तत्वेन तस्य सूत्रस्याप्यनर्थकत्वात् । कथञ्चिदर्थवत्त्वे वोभयथाऽपीत्यतेत्सूत्रोत्तरत्वात्तस्य तद्याख्यानपूर्वकमेव व्याख्येयतया तदव्याख्यायैतन्मात्रव्याख्याने निमित्ताभावाच्चेत्यतस्तदव्याख्याने निमित्तप्रदर्शनपूर्वकं समवायेति सूत्रस्यार्थवत्तामुपदर्शयन्नेव तत्सूत्रार्थकथनपरतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **उभयथाऽपीत्यादिना** । कार्यकारणयोर्गुणादिपञ्चकान्तर्गतत्वेन गुणादेः पञ्चकस्येत्यनेनैव सङ्गृहीततया कार्यकारणयोश्चेति पृथक् तद्ग्रहणानर्थक्यप्रसक्त्या कार्यकारणयोः गुणादेः पञ्चकस्य च समावाय ईर्यत इति यथाश्रुतैकवाक्यतया योजनाया असम्भवात्कार्यकारणयोश्चेवेत्येकोऽत्र योगो गुणादेरित्यादिकश्चापर इति वाक्यभेदमाश्रित्यात्र पक्षे साकाङ्क्षतया प्रसक्तवाक्याभासशङ्कापरिहारायापेक्षितं पूरयति ॥ **समावाय ईर्यत इति** । अत्र भाष्येऽयुतसिद्धयोरित्येव वक्तव्ये तथाऽनुक्त्वा कार्यकारणयोरित्युक्तौ किंन्निमित्तामित्यतः समवायनिरूपणपरवैशेषिकसूत्रे कार्यकारणयोरित्येवोक्तेस्तदनुवादरूपेऽत्र भाष्ये तथोक्तिर्युक्तेत्यभिप्रेत्य किं तत्सूत्रं यदनुवादत्वमस्योच्यत इत्यतस्तदुदाहरणपूर्वकमस्य तदनुवादतां दर्शयति ॥ **अनेनेति** । आनुपूर्व्याऽन्यादृशत्वेन शब्दतोऽनुवादताया बाधितत्वादाह ॥ **अर्थत इति** । दण्डघटयोः समवायानभ्युपगमात्कार्यकारणशब्दयोः कार्यकारणमात्रपरत्वस्यानुपपन्नत्वात्तदर्थमाह ॥ **अत्र कार्येति** । ननु कार्यकारणपदाभ्यामवयावयविनोः कारणत्वेन कार्यत्वेन च सामान्येन रूपेणोपस्थितेः कार्यकारणपदयोस्तद्वाचकत्ववात्क्रियाक्रियावतोरपि ताभ्यां सामान्येन रूपेणोपस्थितेस्तद्वाचकत्वस्याप्यङ्गीकर्तव्यत्वात्क्रियात्वेन क्रियावत्त्वेन रूपेण तदुपस्थितिदशायां कार्यकारणशब्दयोः क्रियातद्वदुपलक्षणत्वात्तद्वाचकत्वाभावाभिप्राये चावयवत्वेनावयवित्वेन च रूपेणावयवावयिनोरप्युपस्थितिदशायां तदुपलक्षणत्वेन तद्वा-

चकत्वस्याप्यसम्भवात्कथमवयवावयविमात्रवाचकत्वाभिधानमिति चेत् । अत्र वदन्ति । अवयवावयविनोर्विशेषरूपेण वाच्यत्वासम्भवेऽपि विशेषस्यापि कार्यत्वेन कारणत्वेन च सामान्यरूपेण वाच्यत्वात्तदभिप्रायेणैतद्ग्रन्थप्रवृत्त्युपपत्तेः । न चैवं क्रियातद्वतोरप्युक्तरूपेण तद्वाच्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तत्त्वेऽपि तयोर्विशेषरूपेणैवोपस्थित्यर्थं तत्र लक्षणाश्रयणात् । न च तेनैव रूपेणोपस्थितेरपि न प्रयोजनं किञ्चिदिति वाच्यम् । क्रियातद्वतोर्गुणगुण्यादिसमानयोगक्षेमत्वोपदर्शनस्यैव तत्प्रयोजनत्वात् । अन्यथाऽवयवावयविसमानयोगक्षेमत्वप्रसक्त्याऽवयविन इव क्रियाया अप्यवयवमात्रनिष्ठत्वमेव न तु गुणादेरिव सकलनिष्ठत्वमिति प्रसङ्गादिति । कार्यकारणयोश्चेति चशब्दवैय्यर्थ्यमाशङ्क्य तत्सूत्रोक्तायाः समवायस्येहप्रत्ययासिद्धताया अत्रानुक्तेर्न कार्यकारणयोरित्यादिभाष्यस्यार्थतः समवायप्रतिपादकसूत्रानुवादत्वं सम्भवतीति शङ्कापरिहाराय समवायस्येहप्रत्ययसिद्धत्वसूचनार्थत्वान्न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्यैवकारस्यार्थमाह ॥ **एवशब्द इति** । यद्यपि कार्यकारणयोः समवाय एवेर्यत इति सम्बन्धे समवायरूपार्थावधारणेन समवायस्य प्रामाणिकत्वमेव सिध्यति तन्मात्रेणैवार्थावधारणनिर्वाहान्न त्विहप्रत्ययासिद्धत्वम् । तथाऽप्यन्यस्य तत्साधकस्य प्रमाणस्यादर्शनात्सामान्यसिद्धेर्विशेषपर्यवसायित्वमभिप्रेत्यैतदुक्तम् । अत एव सूचयतीत्युक्तमित्यवधेयम् । तर्हि कार्यकारणयोश्चैवेत्येतावतैव समवायप्रतिपादकसमग्रसूत्रार्थानुवादसिद्धेर्गुणादेरित्युत्तरवाक्यस्य वैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्य कार्यकारणपदोपलक्ष्यार्थप्रदर्शनेन तद्विवरणरूपत्वान्न तदित्याशयेन तत्परतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **तदेतदिति** । गुणादेः पञ्चकस्येत्यस्य गुणगुण्यादिपञ्चकपरत्वे समुच्चेयाभावेन समुच्चयार्थकभाष्यस्थचशब्दवैय्यर्थ्यप्रसङ्गात्तदवैय्यर्थ्यायाधेयपञ्चकपरतया तद्याचष्टे ॥ **गुणादेरिति** ॥ **तत्किं समवायेनेतीति** । गुणगुण्यादेरत्यन्तभेदवादेऽबाधितेहप्रत्ययरूपसम्बन्धकार्यानुरोधेन तन्निमित्तसम्बन्धत्वेन समवायस्यावश्याङ्गीकार्यत्वेऽपि तदभेदवादे इहेदमिति प्रत्ययस्यायथार्थत्वेनाबाधितेहप्रत्ययरूपसम्बन्धकार्याभावान्न तन्निमित्तसम्बन्धतया समवायोऽङ्गीकार्य इति भावः । मूले तुशब्दस्यावधारणार्थत्वनिर्देशार्थत्वयोरनुपपत्तेस्तद्वैय्यर्थ्यमाशङ्क्य गुणगुण्यादेरयुतसिद्धत्वरूपविशेषद्योतनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदर्थमाह ॥ **तुशब्द इति** । तुशब्दद्योतितं विशेषमेव दर्शयति ॥ **न ययोरिति** । तथाऽपि मूले समवायस्यान्यत्वकथनमनर्थकमित्याशङ्क्य समवायस्य गुणगुण्यादिसम्बन्धान्यत्वप्रतिपादनार्थं तदित्यभिप्रेत्य तत्प्रतिपादनस्य निष्प्र-

योजनतां परिहरति ॥ **स इति** । अत्रापेक्षितपूरणेन साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासतां परिहरति ॥ **अतोऽपीति** । बुद्ध्यारोहाय वाक्यद्वयस्य तात्पर्यमाह ॥ **अयमर्थ इति** । व्यपदेशभेदादिभेदप्रमाणस्य गुणगुण्यादावत्यन्तभेदासाधकत्वे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । व्यपदेशभेदाद्यतिरिक्तस्य स्तम्भकुम्भादिभेदप्रमाणस्याभावादिति भावः । अस्तु गुणगुण्यादीनामत्यन्तभेदस्तथाऽपि न तावन्मात्रेण तत्र समवायः सिध्यति । तथा सति मेरुमन्दरयोरपि तत्प्रसङ्गादित्यतो नात्यन्तभेदमात्रस्य समवायप्रयोजकत्वं वयमभ्युपगच्छामो येनोक्तदोषःस्यात्किन्त्वबाधितेहप्रत्ययसहकृतस्यैव तस्येति नातिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य गुणगुण्यादावबाधितेहप्रत्ययस्वरूपमुपदर्शयति ॥ **अस्ति चेति** । अप्रयोजकत्वमाशङ्क्य हेतूच्छित्तिमेव विपक्षे बाधकत्वेनाह ॥ **न चेति** । तर्हीह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययस्येवेह तन्तुषु पट इत्यादीहप्रत्ययस्यापि संयोगपूर्वकत्वेन प्रकृतप्रतिज्ञातार्थोपपत्तेरर्थान्तरत्वमित्याशङ्क्य बाधादेव न तदित्याह ॥ **स चेति** । तावताऽपि कथं संयोगभेदसिद्धिरित्यत आह ॥ **युतसिद्धयोरिति** । प्रकारान्तरेण संयोगवैलक्षण्यमुपदर्शयति ॥ **द्रव्येति** । अयं च गुणगुण्यादिवृत्तिरपीति भावः ।: किमेतावता पूर्वानुमाने दूषणमुक्तं भवतीत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अवश्यमङ्गीकरणीयेति** । अन्यथा व्याप्तिविकलतयाऽनुमानस्याभासत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ **आपातत इति** । व्यभिचारानुपस्थितिदशायामुत्पन्नाया अपि सम्बन्धानुमितेरनन्तरभाविना व्यभिचारोपलम्भेन दुष्टकरणजन्यतानिश्चयादप्रामाण्यनिश्चये तद्विषयपरित्यागस्यावश्यकतामात्रस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः ॥ **अत्रेति** । साम्यादिति सूत्रे भिन्नत्वसाम्यत इति भाष्ये चेत्यर्थः । ननु व्यभिचारोपपादकहेतुवृत्तेरुपपादनार्थत्वान्न तदुपन्यासानर्थक्यमित्याशङ्क्य भवेदेतदेवं कथञ्चिद्यत्र भिन्नत्वं हेतूकृतं स्यान्न चैतदस्तीत्याह ॥ **न हीति** ॥ **अबाधितत्वद्योतनार्थमिति** । इहप्रत्ययस्येति शेषः। तथा च विपक्षे हेतुविशेषणाबाधितत्वोपदर्शनार्थत्वाद्भिन्नत्वसाम्यस्य न सूत्रभाष्ययोस्तदुपन्यासवैय्यर्थमिति भावः । आशयमजानानः सम्बन्धपूर्वकत्वमात्रं साध्यमिति मन्यमानः साध्यस्यापि सद्भावान्न व्यभिचार इति शङ्कते ॥ **इह तन्तुपटयोरिति** । आशयमुद्घाटयति ॥ **नाधारेति** । तन्तुपटसमवायश्चाधारतया प्रतीयमानयोस्तन्तुपटयोराधेयतया प्रतीयमानस्य समवायस्य च न सम्बन्ध इति सम्बन्धपूर्वकत्वाभावाद्व्यभिचार एवेत्यर्थः । सम्बन्धपूर्वकत्वमात्रस्यैव साध्यत्वसम्भवे किमाधाराधेयतया प्रतीयमानयोरिति तद्विशेषणेनेत्यतस्तन्मात्रसाध्यत्वे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । इहप्रत्यये

सम्बन्धपूर्वकत्वमात्रस्यैव साध्यत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । इह तन्तुपटयोः समवाय इति प्रत्यये तन्तुपटसमवायस्येवेह स्थाणुश्येनयोः संयोग इति प्रत्ययेऽपि स्थाणुश्येनसंयोगस्यैव कारणताया वक्तुं शक्यत्वात्तन्तुपटयोः समवायस्य च समवायान्तरासिद्धिवत्स्थाणुश्येनयोः संयोगस्य च समवायासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु भिन्नत्वसाम्यस्य हेतुविशेषणाबाधितत्वोपपादनद्वारा बाधितेहप्रत्ययस्वरूपहेतोर्विपक्षे वृत्तिप्रतिपादकत्वेनानैकान्तिकत्वोपपादकत्वात्सार्थक्येऽपि पूर्वभागेनैव व्यभिचारोपपादनसिद्ध्याऽनवस्थितेरित्यंशस्य तदुपपादकत्वाभावाद्वैय्यर्थ्यमेवेत्याशयेन शङ्कते ॥ **नन्विति** । सूत्रं सूत्रखण्डः । कथं प्रकृतान्वयीति शेषः ॥ **इत्थमिति** । तथा चानवस्थापरिहाराय तत्र समवायपूर्वकत्वाभावस्यैव वाच्यतया विपक्षे साध्याभावोपपादकत्वेनानवस्थितेरित्यस्यापि व्यभिचारोपपादकत्वान्न वैय्यर्थ्यमिति भावः । ननु चोत्पत्तिज्ञप्त्यप्रतिबन्धकत्वान्नेयमनवस्था दूषणमित्यतो ज्ञप्तिप्रतिबन्धकतया तस्य दूषणातामुपदर्शयितुमाह ॥**इहेति** । ननु समवायस्यातीन्द्रियत्वेनानुमानात्प्रागनवगतेर्नेहेतिप्रत्ययस्य सम्बन्धप्रतीतिपूर्वकत्वं साधयितुं शक्यमित्यत उक्तं समवायं प्रत्यक्षमाचक्षाणा इति । नन्विहेतिप्रत्ययस्य समवायप्रतीतिपूर्वकतासाधने वैशेषिकसूत्रविरोधः । तत्रेहेति यत इति स्वरूपसत्समवायसाध्यत्वस्योक्तत्वादित्यत उक्तं यत इति च विषयसप्तमीमिति । तथा च समवायस्य प्रत्यक्षविषयत्वप्रतिपादकत्वेन सूत्रस्य तज्जनकत्वप्रतिपादकत्वाभावान्न तद्विरोध इति भावः । नन्वेवं प्रत्यक्षेणैव समवायसिद्धावुक्तानुमानवैय्यर्थ्यमित्यत उक्तं तत्स्थेम्न इति । प्रत्यक्षेण तत्सिद्धावपि तत्साधकप्रत्यक्षप्रामाण्यस्थैर्यानुमानसंवादोऽप्यपेक्षित इति न तद्वैय्यर्थ्यमिति भावः ॥ **स्फुटैवेति** । इहप्रत्ययकारणीभूतसम्बन्धप्रत्ययस्यापीहप्रत्ययत्वेन सम्बन्धप्रतीतिपूर्वकत्वावश्यम्भावात्तज्जनकीभूतसम्बन्धप्रतीतेरनुपपत्तौ प्रकृतेहप्रत्ययस्याप्यनुपपत्तिप्रसक्त्या ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ॥ **ये त्विति** । नन्वत्र भाष्योक्तदिशा वस्त्वनवस्थाया एव वक्तुं शक्यत्वात्किमर्थमनवस्थाशब्दस्यापसिद्धान्तवाचित्वाश्रयणमिति चेत् । उच्यते । अवयवावयविनोर्विशेषणविशेष्यभावप्रतीत्युपपादकत्वेन स्वीकृतस्य समवायस्य स्वरूपेण सतः प्रतीत्युपपादकत्वाभावात्प्रतीतस्यैव तस्य तथात्वं वाच्यम् । तत्प्रतीतिरपि विशेषणविशेष्यभावेनेति तदुपपत्तये समवायान्तरमङ्गीकार्यमित्येवमेव तत्र तत्रापीति सम्बन्धप्रतीतिपूर्वकत्वपक्ष एवानवस्थाया भाष्येऽभिप्रेतत्वेन वस्त्वनवस्थायास्तत्राप्यसम्मतत्वात् । अपि च नात्र वस्त्वनवस्था वक्तुं युक्ता । तन्तुपटयोः समवाय इतीहप्रत्यये

सम्बन्धपूर्वकत्वेऽपि तत्प्रतीत्यनपेक्षत्वात् । ननु तत्कारणीभूतसम्बन्धस्यापीहप्रत्ययविषयत्वेन सम्बन्धप्रतीतिपूर्वकत्वमवर्जनीयमित्यनवस्थैवेति चेत् । सत्यामियं वस्तुगतिः । न तु समवाये इहप्रत्ययस्य सम्बन्धप्रतीतिसापेक्षत्वं तदभावे च कथमनवस्थाऽनवस्थितासिद्धकारणपरम्परायामेवानवस्थाया अङ्गीकारात् । तथा च वस्त्वनवस्थाऽनुपपत्त्या भाष्येऽपि प्रतीत्यपेक्षयैव तस्या अभिप्रेतत्वात्स्वरूपसत्तयैव समवायस्येहप्रत्ययकारणत्वेऽनवस्थाया असम्भवेनापसिद्धान्तवाचित्वस्यावश्याश्रयणीयत्वात् । एवञ्चात्र सम्बन्धप्रतीतिपूर्वकत्ववादिमते यथास्थितानवस्थापर एव सूत्रस्थोऽनवस्थितिशब्दः । सत्तयैव सम्बन्धस्योपयोग इति मते तु प्रसिद्धानवस्थापरत्वासम्भवेऽपि तत्त्वम्भावेनेति सूत्रात्समवायस्यैकत्वेन समवाये समवायान्तरस्य सिद्धान्तविरुद्धत्वादनवस्थितिशब्दोऽपसिद्धान्तपर इति द्वेधाऽनवस्थितिशब्दः सौत्रो व्याख्यातो द्रष्टव्यः । अस्मिन्पक्षेऽनवस्थितिशब्दस्य प्रसिद्धार्थपरित्यागो भवतीत्यरुचिं मनसि निधाय पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** ॥**प्रतीतिमापाद्येति** । तन्तुपटादिसम्बन्धः प्रतीत्यैवेहप्रत्ययजनकः । सम्बन्धत्वात्कुण्डबदरसम्बन्धवदिति कारणभूतप्रतीतिमनुमायेत्यर्थः । समवायस्यातीन्द्रियत्वं त्वयुक्तमेवेति भावः ॥ **अनवस्थैवेति** । अत्र पक्षे मूलक्षयस्य वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । नन्वेवं धर्मस्य धर्मसन्तानादनवस्थाकरो भवेदिति वक्ष्यमाणा धर्मानवस्थाऽपि दूषणं न स्यादविशेषादिति चेत् । अत्र वदन्ति । विषमोऽयमुपन्यासः । सन्गौरिति प्रतीतेर्गवि सत्त्वस्यैव सद्गोत्वमिति प्रतीत्या गोत्वेऽपि सत्त्वस्याङ्गीकार्यत्वात् । तथा सत्त्वं सदिति प्रतीत्या सत्त्वेऽपि तत्सिद्धेरनवस्थासम्भवेऽपीहप्रत्ययस्य समवायजन्यत्वपक्षे जनकीभूतसमवाये इहप्रत्ययाभावेन तन्निर्वाहकतया समवायान्तरस्यानङ्गीकर्तव्यतया तत्रानवस्थाया असम्भवादिति । संयोगो ज्ञातः सम्बन्धनिमित्तव्यवहारहेतुः सम्बन्धत्वात्स्वस्वामिभाववदित्यनुमानं मनसि निधाय दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं परिहरति ॥ **स्वस्वामिभावादय इति** । अत्र नान्यथेत्यतःपरमतः संयोगोऽपि ज्ञात एव सम्बन्धनिमित्तव्यवहारहेतुरिति वाक्यशेषः । सम्बन्धनिमित्तव्यवहारहेतव इत्यत्र व्यवहारशब्दोऽभिज्ञापरः । ततश्च विशिष्टप्रत्ययहेतव इत्यर्थः । अत्र सम्बन्धस्य प्रतीत्यैव विशिष्टप्रत्ययकारणत्वसमर्थनं यत्रात्यन्तभिन्नयोरेव विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिस्तत्रैव न तु सर्वत्र । गुणगुण्यादीनां सम्बन्धाभावेन तदज्ञानेऽपि सविशेषाभेदमात्रेण विशिष्टप्रत्ययस्य सिद्धान्ते स्वीकारात् । अत एव नास्मन्मतेऽनवस्था।विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्य तदभिन्नत्वेन तद्विशिष्टप्रतीतौ सम्बन्धप्रतीत्यनपेक्षणादिति ज्ञातव्यम् । माऽस्तु साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यं तु

SGRF

स्यादेवेत्यभिप्रेत्य तेषामसम्बन्धत्वमेव कुत इत्यतः सम्बन्धित्वविरोधिनोऽद्विष्ठत्वात्तत्सिद्धिरित्याह ॥ **न त इति** । नानेनासम्बन्धत्वसिद्धिः स्वस्वामिभावादीनां स्यात् । तथा सति तत एव संयोगस्याप्यद्विष्ठत्वेनास्यासम्बन्धत्वप्रसक्त्याऽसिद्ध्यादिप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य घटपटयोः संयोगो घटपटौ संयुक्ताविति द्विष्ठतया प्रतीयमानस्य कथं न द्विष्ठत्वमित्याशङ्कामपाकरोति ॥ **संयोगस्यापीति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथगित्यादिनेति शेषः । यत्तु संयोगपक्षकोक्तानुमाने उपाधिमाशङ्कते ॥ **न त इति** । अनेनासम्बद्धत्वमुपाधिरित्युक्तं भवति । नन्वसम्बद्धत्वस्यैवासम्भवात्साध्याव्यापकत्वमित्यत आह ॥ **अद्विष्ठत्वादिति** । तथा चाद्विष्ठत्वेन स्वस्वामिभावादीनामसम्बद्धत्वस्य सिद्धत्वान्न तत्र साध्याव्यापकत्वमिति भावः ॥ **संयोगस्यापीति** । तथा च पक्षादव्यावृत्तत्वान्नोपाधित्वमित्युपाधिशङ्कानिरासपरतयैतद्ग्रन्थव्याख्यानम् । तन्न । तथा सति स्वोक्तानुमानेऽप्यसिद्धिप्रसङ्गात् ॥ **अनाश्रितत्वाभ्युपगमादिति** । न चाश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति वचनादित्युत्तरग्रन्थविरोधः । तत्र समवायस्याश्रितत्वाभिधानादिति वाच्यम् । यथा न विरोधस्तथा तद्ग्रन्थव्याख्यानावसर एव वक्ष्यमाणत्वात् । ननु साध्यस्य साधनव्यापकत्वेन साध्यबाधे साधनबाधस्याप्यवर्जनीयत्वात्कथमनवस्थायाः साधनाबाधकत्वमित्यतः सत्यमेवैतद्यत्साध्यबाधे साधनबाध इति । किन्तु यत्र साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिश्चयस्तत्रैव साध्यबाधे साधनबाधो न तु सर्वत्र । ततश्च प्रकृते तदनिश्चयान्न साध्यबाधेऽपि साधनबाध इत्याह ॥ **साध्यबाधेनेति** । ननु तन्तुपटयोः समवाय इति प्रतीतिरपि सम्बन्धपूर्विकैवेत्यङ्गीक्रियते न सम्बन्धप्रतीतिपूर्विका ततश्च नानवस्था । तस्य सम्बन्धस्यारोपितत्वाङ्गीकारेण वस्तुतः समवाये समवायान्तरानङ्गीकारेण तदनवकाशादित्याशयेन शङ्कते ॥ **तन्तुपटयोरिति** । ननु सम्बन्धप्रतीतिपूर्वकत्वानङ्गीकारात्कथमनवस्थेत्यत आह ॥ **आरोपितेति** । एवं वदताऽऽरोपितसम्बन्धपूर्वकत्वं वदता ॥ **त्यक्तं स्यादिति** । आरोपितसम्बन्धपूर्वकत्वस्य सम्बन्धारोपपूर्वकत्व एव पर्यवसन्नत्वादिति भावः । अबाधितेहप्रत्ययस्य वास्तवसम्बन्धकार्यत्वान्नारोपितसम्बन्धेन तन्तुपटयोः समवाय इति प्रतीतिनिर्वाह इति व्यभिचार एवेत्यभिप्रेत्यारोपितसम्बन्धेन तन्निर्वाहे बाधकमाह ॥ **अपि चेति** । तन्तुपटादावबाधितेहप्रत्ययस्यारोपितसम्बन्धमात्रेण निर्वाहेऽपि न समवायासिद्धिः । क्वाचित्सत एव क्वचिदारोप्यत्वेन समवायस्य क्वाप्यसत्त्वे आरोपानुपपत्त्या तदन्यथाऽनुपपत्त्यैव क्व-

SGDF

चिद्वास्तवत्वस्यावश्यकत्वादिति शङ्कते ॥ **क्वचिदिति** । यद्यपि जिज्ञासाधिकरणे आरोपितस्यान्यत्र सत्त्वे मानाभावादित्यादिनाऽऽरोपितस्य क्वचिदपि सत्त्वं नापेक्षितमिति पराभिमतान्यत्र सत्त्वग्राहकप्रमाणनिरासेन व्युत्पादितमित्युक्तनियमासिद्धेरित्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽपि स्पष्टत्वात्तदनुक्त्वा परप्रक्रियामङ्गीकृत्यैव समवायारोपमुपपादयति ॥ **स्थाणुश्येनयोरिति** । ननु स्थाणुश्येनयोर्यः संयोगः सम्बन्धोऽस्ति न तस्य तन्तुपटादावारोप इष्यते । यस्य च समवायस्य स इष्यते नासौ स्थाणुश्येनयोरस्तीति कथमन्यत्र सिद्धस्य सम्बन्धस्य तन्तुपटादावारोपः स्यादित्यतस्तर्हि समवाये समवायान्तरारोपस्याप्यनुपपत्तिः समवायान्तरस्य क्वाप्यसत्त्वात् । यदि च समवायान्तरस्य समवायान्तरत्वेन क्वचिदप्यसत्त्वेऽपि समवायत्वेन रूपेण सत्त्वात्तदारोप इति मन्यसे तर्हि समवायस्यापि समवायत्वरूपेण स्थाणुश्येनादावसत्त्वेऽपि सम्बद्धत्वरूपेण सत्त्वाद्युक्तस्तन्तुपटादावारोप इत्याह ॥ **अन्यथेत्यादिना** । नन्वन्यत्र सत एवारोपः । न चैवं समवायान्तरस्य समवाये आरोपो न स्यादिति वाच्यम् । अन्यत्र सतोर्भेदस्यैव तत्रारोपाभ्युपगमेन समवायान्तरारोपस्यानभ्युपगमात्तदभावापादनस्येष्टापादनत्वादिति शङ्कते ॥ **समवाय इति**॥ **तावन्मात्रेणेति**। समवायो भेदवानिति समवाये भेदारोपमात्रेणेत्यर्थः । समवाये भेदारोपेण ह्यन्यः समवायोऽस्तीत्येव ज्ञातं न तु तस्मिन्समवायानुयोगिकतन्तुपटप्रतियोगिकसम्बन्धत्वमिति कथं तावन्मात्रेणायमिह तन्तुपटयोः समवाय इतीहप्रत्ययः स्यादिति भावः ॥ **तदारोपेति** । सम्बन्धारोपेत्यर्थः । इह तन्तुषु पट इतीहप्रत्ययेत्यर्थः ।

अ०—स स्वनिर्वाहकश्चेत्स्याद्द्रव्यमेव तथा न किम् ॥ विशेषस्तद्गतत्वादिर्यद्यभिन्नेऽवसीयते ॥ गुणक्रियादिरूपस्य निषेधः केन हेतुना ॥ द्रव्यमेव ततोऽनन्तविशेषात्मतया सदा ॥ नानाव्यवहृतेर्हेतुरनन्तत्वं विशेषतः ॥

सु०—ननु समवायेऽपीहेदमिति प्रत्ययः समवायाधीन एव । न चापसिद्धान्तोऽनवस्था वा। तस्यैव समवायस्य स्वानिर्वाहकत्वात् । य एव हि समवायोऽवयवादिष्ववयव्यादीनां सम्बन्धः स एवावयवावयव्यादिष्वात्मनः सम्बन्ध इत्याशङ्कते ॥ स इति । सोऽवयवावयव्यादिसमवायः। एवं तर्हि किं समवायेन द्रव्यस्यैव स्वनिर्वाहकत्वोपपत्तेरिति परिहरति ॥ द्रव्यमेवेति । तर्हीति शेषः।

तथा स्वनिर्वाहकं किं कस्मात् । अयमाशयः । यदीहेदमिति बुद्धिर्नावश्यं स्वातिरिक्तसम्बन्धसापेक्षा । क्वचित्स्वानिर्वाहकत्वात् । तर्हि द्रव्यगुणादीनामिहेदामिति प्रत्ययोऽपि नातिरिक्तसम्बन्धाधीनोऽङ्गीकार्यः । द्रव्यस्यैव स्वनिर्वाहकतयाऽपि तदुपपत्तेरिति । समवायः सम्बन्धात्मकत्वात् । स्वनिर्वाहको न द्रव्यमिति चेन्न । तदसिद्धौ सम्बन्धत्वस्याप्यसिद्धेः । संयोगस्यापि स्वनिर्वाहकतापत्तेश्च । तस्यानित्यत्वान्नेति चेन्न । समवायनित्यत्वस्यासिद्धेरिति । एवं द्रव्याद्गुणादीनामत्यन्तभेदेऽपि न तत्सम्बन्धः समवायलक्षणोऽपरः सिध्यति । समवायवद्द्रव्यस्यैव स्वनिर्वाहकत्वोपपत्तेः कल्पनालाघवत्वाच्चेत्युक्तम् । इदानीं गुणादीनां द्रव्यादत्यन्तभेदाभावाच्च न समवायसिद्धिरित्याशयवांस्तदत्यन्तभेदे परोपन्यस्तान्हेतूनपाकर्तुं तावदुपोद्घातमाह ॥ विशेष इति । अभिन्ने समवाय इति शेषः । अवसीयतेऽङ्गीक्रियत इति यावत् । गुणक्रियादिरूपस्य विशेषस्येति शेषः । केन हेतुना न केनापि । इदमुक्तं भवति । समवाये तावदवयवावयव्यादिगतत्वमङ्गीकृतम् । आश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति वचनात् । न चानित्यद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणामिव समवायस्य तद्गतत्वं नाम समवायलक्षणवृत्तिः सम्भवति । तस्याभिन्नत्वात् । अतस्तद्गतत्वं नाम समवायस्वरूपमेवेत्यङ्गीकर्तव्यम् । परतन्त्रतयोपलब्धिस्तद्गतत्वमिति चेन्न । तस्याः समवायधर्मत्वानुपपत्तेः । तद्विषयत्वात्तद्धर्मत्वमिति चेन्न । विषयत्वस्यापि समवायस्वरूपानतिरेकात् । एवमस्तित्वाभिधेयत्वज्ञेयत्वसम्बन्धत्वादयोऽपि समवायेऽभ्युपगता न समवायस्वरूपाद्भिद्यन्ते । भेदे हि तेषां समवायेन सम्बन्धो वक्तव्यः । अन्यथा कथमेते तत्र स्युः । न च सम्बन्धो युक्तः । संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्यमात्रवृत्तेः । समवायस्य चाभिन्नत्वात् । तत्र पृच्छामः । समवायस्य तद्गतत्वादिधर्माणां चाभेदे कथमपर्यायशब्दवाच्यत्वं धर्मधर्मिभावः षष्ठीप्रयोगो ज्ञातत्वाज्ञातत्वमेकत्वानेकत्वमित्यादि युज्यत इति । न ह्यत्रोपचारादिकल्पना युक्ता । मुख्यप्रयोगादेरदर्शनात् । न तद्गतत्वादि समवायतन्मात्रं येनानुपपत्तिः स्यात् । किन्तु समवायाभिन्नमपि तद्विशेषात्मकम् । अतो व्यपदेशभेदादि युज्यते। विशेषस्य भेदप्रतिनिधित्वादित्येवागतिकतया तत्र समाधिरभिधानीयः । तथा च यद्यभिन्नेऽपि समवाये तद्गतत्वादिविशेषोऽ-

ङ्गीक्रियते । तदा गुणक्रियादिकमपि द्रव्यस्वरूपमेव सद्विशेषात्मकं भवतु न तु तन्मात्रम् । समवायधर्मास्तद्विशेषा गुणादयस्तु न द्रव्यविशेषा इत्यत्र विशेषहेत्वभावादिति । किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ द्रव्यमेवेति । समवायधर्मवद्गुणादीनां द्रव्यविशेषत्वादित्यर्थः । अनन्तशब्दो यत्र यावन्तो व्यवहारास्तावतामुपलक्षकः । नानाव्यवहृतेर्व्यपदेशभेदादेरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । गुणगुण्यादेरत्यन्तभेदे सिद्धे हि तत्सम्बन्धः समवायः सिध्यति । गुणगुण्याद्यत्यन्तभेदस्तु न प्रामाणिकः । तथा हि । न तावत्तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं गवाश्वादिवदनुपलम्भात् । अतो गुणगुणिनावत्यन्तभिन्नावपर्यायशब्दवाच्यत्वात् । घटपटवदित्याद्यनुमानमेव वक्तव्यम् । तच्चानैकान्तिकम् । समवायस्य तद्धर्माणां (च) भेदाभावेऽप्यपर्यायवाच्यशब्दत्वादन्यथासिद्धं च । यथा समवाये तद्गतत्वादिधर्माणां भेदाभावेऽपि विशेषापरनामकात्स्वभावविशेषादेवापर्यायशब्दवाच्यत्वादिकमुपपादनीयम् । गत्यन्तराभावात् । तथा गुणगुण्यादीनामत्यन्ताभेदेऽपि गुणादीनां द्रव्यविशेषत्वेन द्रव्यमेव विशेषशक्त्यैवापर्यायशब्दवाच्यत्वादिव्यवहारहेतुर्भविष्यति । तथा च विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकत्वं हेतूनामिति । यद्वा विशेषस्तद्गतत्वादिरित्यनेनैव गुणगुणाद्यत्यन्तभेदसाधकानां हेतूनामनैकान्त्याप्रयोजकत्वे वर्णिते । यदि तद्गतत्वादिधर्माभिन्ने समवाये तद्गतत्वादिविशेषोऽभ्युपेयते । विशेषेणैव च व्यवहारा निर्वहिष्यन्ते । तदा व्यपदेशभेदादिहेतूनां व्यभिचारान्यथासिद्धिभ्यामाभासत्वात्केन हेतुना द्रव्यस्य गुणक्रियादिरूपस्य गुणक्रियादिस्वरूपत्वस्य निषेधः कारिष्यते । गुणगुण्याद्यत्यन्तभेदः केन हेतुना साधयिष्यत इति यावत् । अन्यथासिद्धिमेव प्रकटयन्नुपसंहरति ॥ द्रव्यमेवेति । समवायवदिति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । यथा समवायस्य तद्गतत्वादिविशेषात्मतया व्यपदेशभेदादिव्यवहारहेतुत्वम् । तथा द्रव्यमेव घटादिकं गुणक्रियाद्यनन्तविशेषात्मतया नानाव्यवहृतेर्हेतुर्भवतीति । नन्वौपचारिकत्वं वा भ्रान्तिमूलत्वं वा व्यवहाराणामङ्गीकृत्य हेतूनां दूषणं शक्यं तत्किं विशेषाङ्गीकारेण । नैवं शक्यम् । औपचारिकत्वादौ हि कदाचिन्मुख्यो व्यवहारः स्यात् । न हि तीरादौ सदा गङ्गादिव्यवहारोऽस्ति । न चैवं प्रकृते । सदैवापर्यायशब्दवाच्यत्वादेः सत्त्वात् । यदाऽप्यभेदबोधाय रूपमेव घट इति वा विज्ञानं ब्रह्मेति वा व्यवह्रियते तदाऽपि न पर्याय-

तामुपेत्य तथाऽननुभवात् । अतो वक्तव्यमेवात्र निमित्तम् । तदिदमुक्तं सदेति । नन्वनन्तविशेषात्मकमेव द्रव्यमिति व्याहतमिति चेत् । किं माता वन्ध्येतिवत्साक्षाद्विरोधः । किंवा कृतकं नित्यमितिवद्व्याप्त्या । नाद्यः । यतोऽनन्तत्वं सङ्ख्याविशेष एकत्वं चाभेदः । न द्वितीयः । यत्रानेकत्वं तत्रावश्यं भेद इति व्याप्तौ हि स स्यात् । न चैवम् । भेदप्रतिनिधिना विशेषणैव अनेकत्वसङ्ख्यानिर्वाहादित्याह ॥ **अनन्तत्वमिति** । ईश्वराख्यद्रव्यविशेषाणामनन्तत्वमन्यत्रानेकत्वमिति द्रष्टव्यम् । अत्रापि समवायवदिति सम्बध्यते । एक एव हि समवायोऽनेकधर्मात्मकोऽङ्गीक्रियते ।

टि०—यद्यपि न चापासिद्धान्तोऽनवस्थेत्युभयाभावः प्रतिज्ञातस्तथाऽप्यत्र सम्बन्धप्रतीतिपूर्वकत्वानङ्गीकारेणानवस्थापरिहारस्य स्पष्टत्वात्तमनुपपाद्यैवापसिन्द्धान्ताभावमेव विवृणोति ॥ **तस्यैवेति** । स स्वनिर्वाकश्चेत्स्यादिति पूर्ववाक्ये चेच्छब्दश्रवणादाह ॥तर्हीति शेष इति ॥ **क्वचिदिति** । अवयवादिष्ववयव्यादीनां सम्बन्धभूतस्यैव समवायस्यावयव्यादिष्वात्मनः सम्बन्धत्वाभ्युपगमादिति भावः ॥ **संयोगस्यापीति** । अन्यथा तत्र व्यभिचारापातादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति संयोगस्य द्रव्येण सह समवायाभावप्रसङ्गादिति भावः। ननु नित्यसम्बन्धत्वस्यैव हेतुत्वाङ्गीकारान्नानैकान्त्यमित्याशयेन शङ्कते ॥ **तस्येति** । एवं तर्हि माऽस्त्वनैकान्त्यं मानाभावेन तन्नित्यत्वासिद्धेर्विशेषणासिद्धिः स्यादेवेत्याशयेनाह ॥ **समवायेति** । ननु विशेषस्तद्गतत्वादिरित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च समवायनिष्ठतद्गतत्वादिधर्माणां तद्विशेषत्वप्रतिबन्धा द्रव्यनिष्ठगुणक्रियादीनां द्रव्यविशेषप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्य प्रकृतेऽसङ्गतत्वात् । न च गुणादीनां द्रव्यादत्यन्तभेदसाधकव्यपदेशभेदादिहेतूनामन्यथासिद्ध्यादिनाऽपाकरणायास्योपोद्धातरूपत्वान्न प्रकृतासङ्गतिरिति वाच्यम् । तदपाकरणस्यापि प्रयोजनाप्रतिभासात् । न च गुणादीनां द्रव्यादत्यन्तभेदाभावसिद्धिरेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तत्सिद्धेरपि प्रयोजनाप्रतिभासात् । न च समवायाभावसिद्धिरेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तद्भेदेऽपि समवायाभावसिद्धेर्वर्णितत्वेन समवायाभावसिद्ध्यर्थं तद्भेदाभावस्यावर्णनीयत्वादित्याशङ्क्य भेदमङ्गीकृत्य समवायनिराकरणसिद्धावपि प्रकारान्तरेणापि तन्निराकरणार्थत्वाद्भेदनिराकरणस्य नानुपपत्तिरिति भावेन वृत्तवर्तिष्यमाणार्थप्रदर्शनपूर्वकं भेद-

SGDF
Sri Gargeshwari ... Foundation

साधकहेत्वपाकरणपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं तदुपोद्घातरूपतया तावद्गुणादेर्द्रव्यविशेषप्रतिपादकमव्यवहितग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **एवमित्यादिना** । तद्वत्वादेः समवायाभिन्नस्यापि तद्विशेषत्वमित्यस्यार्थस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ **समवाय इति** । ननु समवायस्यावयव्यादिगतत्वस्यैव परं प्रत्यसम्मतेः कथञ्चित्सम्मतावप्यनित्यद्रव्यगुणकर्मादिवदतत्स्वरूपस्यैव तद्वतत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेन तस्य समवायस्वरूपत्वस्यैवासिद्धेः स्वरूपत्वेऽपि वा तत्स्वरूपमात्रत्वस्यैवाभ्युपगमे बाधकाभावेन समवायविशेषस्याप्यसिद्धत्वात्कथं तत्प्रतिबन्द्या गुणक्रियादेर्द्रव्यस्वरूपस्यैव तद्विशेषत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** । कथं पराङ्गीकारस्य परं प्रति सिद्धिरित्यतस्तद्वाक्यादेवेति भावेन विवक्षितार्थोपपादकं प्रशस्तदेवाचार्यवाक्यमुदाहरति ॥ **आश्रितत्वं चान्यत्रेति** । नित्यद्रव्याणि विहाय भावपदार्थानामिदं साधर्म्यमित्यर्थः । ननु संयोगवृत्त्या नित्यद्रव्याण्यप्याश्रितान्येवेति तद्व्यावृत्तिरयुक्तेति चेन्न । समावयेनाधेयताया एवेहाश्रितत्वरूपतया विवक्षितत्वेन संयोगेनाधेयानामपि तेषां समवायेनाधेयताविरहेण तद्व्यावृत्तेरुपपन्नत्वात् । न चैवं समवायस्यापि समवायेनाधेयताविरहेण नित्यद्रव्यतुल्यतयाऽनाश्रितत्वप्रसङ्गेन समवायस्य तद्वतत्वसाधकत्वाभावादस्य वाक्यस्य सम्मतितयोपन्यासः कथमिति वाच्यम् । समवायो हि स्वरूपसम्बन्धेन वर्तत इति तावदविवादम् । स्वरूपसम्बन्धस्तु धर्म्यात्मक एवेति न तस्य समवायेनाधेयताविरहः । ततश्च समवायेनाधेयतासाधकत्वादुदाहृतग्रन्थस्य युक्त एवात्र तदुपन्यासः । इयांस्तु विशेषः । नित्यद्रव्याणि विहाय भावमात्रसाधारण्यपि समवायेनाधेयताऽनित्यद्रव्यगुणकर्मादौ स्वातिरिक्तेन समवायेनास्ति समवायस्य तु स्वेनैव समवायेनेति । अत एव च न तस्यानाश्रितत्वादिति पूर्वग्रन्थविरोधोऽपि । स्वभावत आधारसन्निकृष्टस्यापि समवायस्य गुणकर्मादीनामिव स्वातिरिक्तसन्निकर्षाभावाभिप्रायेण पूर्वग्रन्थस्य स्वभावत आधारसन्निकृष्टत्वाद्वृत्तिमत्त्वमित्यभिप्रायेण चैतद्ग्रन्थस्य प्रवृत्तेरित्यवधेयम् ॥ **समवायलक्षणेति** । स्वातिरिक्तसमवायलक्षणेत्यर्थः ॥ **तस्येति** । वृत्तिप्रयोजकसम्बन्धस्य समवायस्वरूपत्वेन तदितिरिक्तत्वाभावादित्यर्थः ॥ **परतन्त्रेति**। तदाश्रितत्वेनोपलब्धिरेव तद्वतत्वम् । सा चात्मगुणत्वान्न समवायस्वरूपमिति भावः ॥ **तस्या इति** । आत्मवृत्तित्वेन तद्धर्मत्वेऽप्युपलब्धेः समवायावृत्तित्वेन तद्धर्मत्वायोगादित्यर्थः । उपलब्धेः समवायेनात्ममात्रवृत्तित्वेऽपि विषयतासम्बन्धेन समवायवृत्तित्वात्तद्धर्मत्वोपपत्तिरिति भावेन शङ्कते ॥

तद्विषयत्वादिति । तद्वतत्वस्य समवाये वृत्तिं तत्स्वरूपातिरिक्तत्वं चोपपाद्य तद्वतत्वादिरिति मूले आदिपदसङ्गृहीतधर्माणां तदुभयमुपपादयितुमाह ॥ **एवमित्यादिना** ॥ **अभ्युपगता इति** । अन्यथाऽस्तित्वज्ञेयत्वादेरकेवलान्वयित्वप्रसक्तेः । सम्बन्धत्वाभावे च समवायस्य च तद्विशेषत्वानुपपत्तेरिति भावः । अस्त्वभिधेयत्वादीनां समवाये वृत्तिस्तत्स्वरूपाद्भेदाभावस्तु कुत इत्यत आह ॥ **भेदे हीति** ॥ **अन्यथेति** । सम्बन्धाभाव इत्यर्थः । अस्तु तर्हि तेषां धर्माणां समवायेन सम्बन्धोऽपीत्यत आह ॥ **न चेति** । अभिन्नत्वादेकत्वात् । अस्तु तद्वतत्वादीनां समवायस्वरूपत्वं तावताऽपि कुतस्तद्विशेषत्वमित्यत आह ॥ **तत्रेति** । ननु समवायस्तद्वत इत्यादिव्यवहारस्यौपचारिकतया भ्रान्तिमूलकतया वोपपत्तेर्नोक्तव्यवहारस्तद्वतत्वादीनां समवायमात्रत्वे बाधक इत्याशङ्क्याह ॥ **न चेति** । आदिपदेन भ्रान्त्यादिमूलत्वपरिग्रहः । मुख्यप्रयोगादेरित्यत्रादिपदेन बाधकप्रमाणसङ्ग्रहः । देवदत्तः सिंहो नेत्यपि व्यवहारदर्शनेन सदा देवदत्तादौ सिंहादिव्यवहाराभावात्सिंहो देवदत्त इत्यादिव्यवहारस्यौपचारिकत्वादेः कल्पनसम्भवेऽपि समवायस्तद्वतो नेति कदाऽप्यव्यवहारेण समवायस्तद्वत इत्येव च सर्वदा व्यवहारेणोक्तव्यवहारस्यौपचारिकत्वादिकल्पनमनुचितमिति भावः । किं तावताऽपि सिद्धमित्यत आह ॥ **नेति** । अत्र तस्मादिति शेषः ॥ **समवायतन्मात्रमिति** । समवायेन निर्विशेषाभिन्नमित्यर्थः। अनुपपत्तिर्व्यवहारानुपपत्तिः ॥ **तद्विशेषात्मकत्वमिति** । तेन सहसविशेषाभिन्नमित्यर्थः । भेदप्रतिनिधिभूतविशेषाश्रयीभूतधर्मरूपमिति यावत् ॥ **अत इति** । तद्वतत्वादेः समवायेन सविशेषाभेदस्य सद्भावादित्यर्थः । ननु भेदकार्यस्य व्यपदेशभेदादेः कथं तदभावे विशेषमात्रेणोपपत्तिरित्यतो भेदप्रतिनिधित्वेन भेदकार्यकारित्वाद्विशेषस्य युक्तस्तेन व्यपदेशभेदादिनिर्वाह इत्याह ॥ **विशेषस्येति** ॥ **द्रव्यस्वरूपमेवेति** । द्रव्येणात्यन्ताभिन्नमित्यर्थः । एतच्च यावद्द्रव्यभाविगुणक्रियादिकमभिप्रेत्योक्तम् । अयावद्द्रव्यभाविगुणादेर्द्रव्येण भेदाभेदयोर्वक्ष्यमाणत्वेनात्यन्ताभेदाभावादित्यवधेयम् । वस्तुतो न त्वत्यन्ताभिन्नमित्यर्थः । ततश्च न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः ॥ **विशेषात्मकमिति** । भेदप्रतिनिधिरूपविशेषाश्रयीभूतधर्मरूपमेवेत्यर्थः । धर्मधर्मिपदार्थातिरिक्ततृतीयपदार्थस्यैव भेदप्रतिनिधिविशेषत्वस्योत्तरत्र वक्ष्यमाणतया गुणक्रियादिधर्ममात्रस्य भेदकार्यकारित्वरूपविशेषताया बाधितत्वादित्यवधेयम् । केचित्तु । एतद्ग्रन्थानुरोधाद्गुणक्रियादिधर्ममात्रस्यैव भेदकार्यकारिविशेषत्वं न तु ततोऽतिरिक्तो विशेषोऽस्तीत्याहुः ॥

समवायधर्मा इति । तद्गतत्वादय इत्यर्थः । तद्विशेषाभेदप्रतिनिधिविशेषाश्रयीभूतधर्मरूपा इत्यर्थः । द्रव्यविशेषा विशेषाश्रयीभूतद्रव्यधर्मरूपाः । द्रव्यविशेषत्वात् । विशेषाश्रयीभूतद्रव्यधर्मरूपत्वादित्यर्थः । ईश्वराख्यद्रव्यविशेषस्यानन्तधर्मवत्तयाऽनन्तविशेषात्मकत्वसम्भवेऽपि तदन्यत्र तदसम्भवादाह ॥ **अनन्तशब्द इति** । ननु प्रमाणमात्राभावस्यैव वस्त्वभावव्यवस्थापकत्वेन तद्विशेषाभावस्य तदव्यवस्थापकत्वाद्गुणादेर्द्रव्येणात्यन्तभेदाभावसाधकतयाऽपि प्रमाणमात्राभाव एव वक्तव्यस्तत्कथं भेदसाधकपरोपन्यस्तानुमानमात्रनिरासेन कृतार्थता । किञ्चानेनानुमानस्य दूषणमुक्तं भवतीत्यतोऽत्यन्तभेदाभावसाधकप्रमाणाभावं प्रत्यक्षदूषणं च बहिरेव प्रदर्श्य विवक्षितमनुमानदूषणं प्रदर्शयितुं तात्पर्यमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । इत्याद्यनुमानमित्यत्रादिपदेन गुणगुणिनावत्यन्तभिन्नौ धर्मधर्मिभावेन प्रतीयमानत्वादेकत्वानेकत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वादित्यादेः सङ्ग्रहः । अनैकान्तिकत्वमेव विशदयति ॥ **समवायस्येति** ॥ **अन्यथासिद्धत्वं चेति** । यद्यप्यन्यथासिद्धेर्व्याप्यत्वासिद्धतया दूषणत्वेन पृथग्दूषणत्वाभावाद्व्यभिचारोद्भावनानन्तरं न तदुद्भावनमुचितम् । तथाऽपि पृथग्दोषत्वमभ्युपेत्यायं ग्रन्थः प्रवृत्त इत्यवधेयम् । केचित्तु । निमित्तान्तराभावे सत्यपर्यायशब्दवाच्यत्वस्यैव हेतुत्वाश्रयणात्समवाये च विशेषरूपनिमित्तान्तरसद्भावान्नानैकान्त्यमित्यत आह । अन्यथासिद्धत्वं चेत्यवतारमाहुः । तन्न । तथा सति समवायाद्गुणगुण्यादिस्थलेऽपि विशेषरूपनिमित्तान्तरसद्भावेन हेतुविशेषणासिद्धिप्रसक्त्या सविशेषणहेत्वङ्गीकारेण व्यभिचारपरिहारचोदनायाः कर्तुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे वोत्तरग्रन्थे सविशेषणहेतोरेवान्यथासिद्धेरुपवर्णनीयतया निर्विशेषणहेतोस्तद्वर्णनासङ्गत्यप्रसङ्गाच्चेति । अन्यथासिद्धिमेव प्रकटयति ॥ **यथेत्यादिना** ॥ **विपक्षे बाधकाभावादिति** । अनुकूलतर्कवत एव हेतोः प्रयोजकत्वेन तद्धीनस्याप्रयोजकत्वमित्यर्थः । अत्र पक्षे विशेषस्तद्गतत्वादिरित्याद्यवाक्यस्योपोद्घातत्वकल्पना भवतीत्यपरितोषादाह ॥ **यद्वेति** । तद्वर्णनप्रकारमेव दर्शयति ॥ **यदीति** । विशेषो विशेषाश्रयीभूतधर्मरूपः ॥ **विशेषेणैवेति** । धर्मधर्मिव्यतिरिक्तस्वभावविशेषेणेवेत्यर्थः । तर्हि पूर्ववाक्येनैव परोपन्यस्तहेतूनामनैकान्त्यान्यथासिद्धिभ्यामाभासत्वसिद्धेर्द्रव्यमेवेत्युत्तरवाक्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तान्यथासिद्धिप्रकारप्रदर्शनपूर्वकमुपसंहारार्थतया तत्कथन्ताशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरभाष्यं सङ्गमयति ॥ **अन्येति** । अन्यथासिद्धिप्रकारप्रपञ्चकत्वस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमपेक्षितं

SGDF

पूरयति ॥ **समवायवदितीति** । वक्ष्यमाणमुत्तरवाक्य इति शेषः । मूले सदापदवैय्यर्थ्यमाशङ्क्य तन्निवर्तनीयां शङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । औपचारिकत्वादावित्यादिपदेन भ्रान्तिमूलत्वपरिग्रहः ॥ **मुख्यो व्यवहार इति** । घटो न रूपीत्येवंरूप इत्यर्थः ॥ **न हीति** । तीरं न गङ्गेत्यपि व्यवहारदर्शनादिति भावः । नन्वनन्तत्वं विशेषत इत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चानन्तत्वस्य विशेषाधीनत्वप्रतिपादनार्थमेतदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चानन्तत्वस्य भेदाधीनत्वाभावप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च यत्रानन्तत्वं तत्रावश्यं भेद इति व्याप्त्यभावप्रतिपादनार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति वाच्यम् । व्याप्त्यभावप्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च व्याघातशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तादिति वाच्यम् । तावता व्याप्तिमूलकव्याघातशङ्कापरिहारेऽपि साक्षाद्विरोधरूपव्याघातशङ्काया अनेनापरिहारेणास्य तत्परिहारकत्वायोगादित्यतो नेदं साक्षाद्विरोधशङ्काया अप्यपरिहारकतयाऽभिमतं किन्तु व्याप्तिमूलकतच्छङ्काया एव । साक्षाद्विरोधशङ्कायास्तु प्रकारान्तरेणैव परिहार इत्यभिप्रेत्य तत्कथमित्यतः सांमुख्येन व्याघातशङ्कामुत्थाप्य तत्र सम्भावितविकल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकमाद्यपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणतया मूलं योजयति ॥ **नन्वित्यादिना** ॥ **साक्षाद्विरोध इति** । परस्परविरहात्मकत्वलक्षण इत्यर्थः ।

अ०—विशेषश्च विशेषी स स्वेनैव समवायवत् ॥ कल्पनागुरुतादोषात्पदार्थान्तरता न हि ॥ कल्पयित्वा षट्पदार्थान्साभावानपि केवलम् ॥ एकस्मिन्सविशेषश्चेत्किं पूर्वं तस्य विस्मृतिः ॥

सु०—नन्वयं नानाव्यवहारानिर्वाहहेतुर्विशेषो यदि द्रव्यात्मैव कथं तर्हि (तद्द्रव्य) द्रव्यस्य विशेषः स्यात् । तदीयताया भेदव्याप्तत्वात् । मैवम् । विनाऽपि भेदेन तत्प्रतिनिधिना विशेषेणैव विशेषस्य तदीयतोपपत्तेः । एवं तर्हि तस्यापि विशेषस्य विशेषत्वसिद्धये विशेषान्तरमङ्गीकर्तव्यमित्यनवस्थेत्यत आह ॥ **विशेषश्चेति** । यथा समवायः स्वेनैव समवायी न सम्बन्धान्तरेणेत्यभ्युपगम्यानवस्था परेण पराक्रियते । तथा स द्रव्येऽनेकव्यवहारानिर्वाहहेतुर्विशेषश्च स्वेनैव विशेषी न पुनर्विशेषान्तरेण । अतो न कश्चिद्दोष इति । समवायवदित्युपलक्षणम् । सत्ताऽन्त्यविशेषवच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यथा द्रव्यगुणकर्मसु सद्व्यवहारहेतुः सत्ता स्वेनैव सती स्वी-

कृता । यथा च नित्यद्रव्येष्वत्यन्तव्यावृत्तिप्रत्यये हेतुरन्त्यो विशेषः स्वैनैवात्यन्तव्यावृत्तस्तथैवेति । अथाऽपि स्यात् । गुणगुण्यादिभेदमभ्युपगच्छता मयेहेदमिति व्यवहारनिर्वाहाय समवायोऽङ्गीक्रियते । तस्य चानवस्थापरिहाराय स्वनिर्वाहकत्वम् । अभेदं (अभ्यु) चाभ्युपगच्छता त्वया पर्यायशब्दवाच्यतादिसिद्धये विशेषोऽङ्गीक्रियते । तस्य चानवस्थानिरासाय स्वनिर्वाहकत्वामिति पक्षद्वये समाने को विशेषोऽभेदपक्षे येन स परिगृह्यते । समवायस्याप्रामाणिकत्वमिति चेत् । समं विशेषे । अपर्यायव्यवहारादिना स सिद्ध इति चेत् । तर्हि समवायोऽपीहेदमित्यादिना सिद्ध इति तुल्यम् । तदनैकान्तिकमित्युक्तामिति चेत् । अपर्यायव्यवहारादिकमपि घटपटादावनैकान्तिकमिति समानम् । अस्तु तर्हि गुणगुण्यादिभेदे प्रमाणाभावो विशेष इति चेन्न । अभेदेऽपि प्रमाणाभावात् । गवाश्वादिवद्विवेकेनानुपलम्भोऽभेदे प्रमाणामिति चेत् । तर्हि व्यपदेशभेदादिभेदे प्रमाणमस्तीति समाधिसाम्यम् । तद्व्यभिचारान्यथासिद्धिभ्यां निरस्तमिति चेत् । अभेदप्रमाणमपि तादृगेव । तस्यापि क्षीरनीरादौ व्यभिचारात् । अयुतसिद्धत्वेनान्यथासिद्धेश्च । तस्मान्निर्निमित्तोऽयमभेदपक्षपात इत्यत आह ॥ **कल्पनेति** । पदार्थान्तरता गुणगुण्यादीनामिति शेषः । यद्यपि भेदाभेदपक्षयोः स्वनिर्वाहकसमवायविशेषाङ्गीकारेण साम्यं तथाऽपि भेदपक्षे कल्पनागुरुतादोषात् । गुणगुण्यादीनां पदार्थान्तरता नाङ्गीक्रियते । कल्पनालाघवादभेद एवोपेयत इति । कथं भेदवादे कल्पनागौरवामित्यत आह ॥ **कल्पयित्वेति** । केवलमित्येतत् । षडित्यनेनैकास्मिन्नित्यनेन च सम्बध्यते । एकस्मिन्समवाये स विचित्रव्यवहारहेतुश्चेदङ्गीक्रियत इति शेषः । किं कस्मात् । पूर्वं द्रव्य इत्यर्थः । तस्य विशेषस्य । अयमभिसन्धिः । व्यपदेशभेदादिप्रमाणमवलम्ब्य वैशेषिकादिभिर्द्रव्यादयो भावपदार्थाः षडेव । अभावोऽपि सप्तम इति कल्पितम् । समवाये प्रतीतं तद्गतत्वादिकं तु न समवायातिरिक्तम् । किन्तु स्वभावभेदापरनाम्ना विशेषेणैव तत्र व्यपदेशभेदाद्युपपत्तिरिति च । तत्रान्ततोऽप्यङ्गीकर्तव्येन व्यपदेशभेदादिनिर्वाहकेण विशेषेणैव द्रव्येऽपि तन्निर्वाहो वक्तव्यः । सप्तपदार्थीनिरूपणं न कर्तव्यम् । यद्वा द्रव्यवत्समवायेऽपि तद्गतत्वादीनां भेद एव स्वीकार्यः । तेषां च द्रव्यादिष्वन्तर्भावसम्भवे सप्तपदार्थनियमस्त्याज्यः । विशेषकारणेन

विना क्वचिद्भेदस्य क्वचिद्विशेषस्याभ्युपगमे कथं कल्पनागौरवं न स्यात् । तदभावे वाऽभेदवादे कथं कल्पनालाघवं न भवेदिति । भेदप्रतीत्यप्रतीतिभ्यां विशेष इत्यादि तु निराकरिष्यते । अत्र द्विधाकल्पनप्रदर्शनार्थेनैव पूर्वार्धेन समवाये विशेषस्याङ्गीकर्तव्यताऽपि समर्थिता वेदितव्या । अत एव केवलशब्दसम्बन्धः । सप्तैव हि पदार्थाः । न च तेषु समवायधर्माणामन्तर्भावः सम्भवतीति विशेषा एव तेऽङ्गीकर्तव्या इति । न केवलं सर्वथाऽङ्गीकार्येण विशेषेणैव गुणगुण्यादिव्यपदेशभेदाद्युपपत्तौ द्रव्यभेदमङ्गीकृत्य समवाय (एव) एकस्मिन्विशेषाभ्युपगमे कल्पनागौरवमिति भेदमतमपहायाभेदपक्षपातः क्रियते । किन्तु समवाये प्रमाणाभावादपि । तथा हि । न तावत्तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम् । कुण्डदध्नोः संयोग इतिवत्तन्तुपटयोः समवाय इत्यप्रतीतेः । सम्बन्धप्रतीतिरेव तत्प्रतीतिरिति चेन्न । तस्या असम्मतेः । एतेनायं तन्तुपटसम्बन्धप्रत्ययश्चक्षुर्जन्योऽनन्यथासिद्धतदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्पटप्रत्ययवत् । अयं तन्तुपटयोः सम्बन्धो योगजधर्माजन्यजन्यसाक्षात्काराविषयस्तन्तुपटसम्बन्धत्वादेतत्तन्तुपटान्तरसंयोगवदिति समवायप्रत्यक्षतासाधनमप्यपास्तम् । तन्तुपटसम्बन्धतत्प्रत्यययोरसिद्ध्याऽऽश्रयासिद्धेः । सम्बन्धाप्रतीतौ शुक्लः पट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न स्यात् । दण्डी कुण्डलीत्वादौ तस्य तत्पूर्वकत्वदर्शनादिति चेन्न । समवायोऽस्तीत्यादौ व्यभिचारात् ॥ छ ॥

टि०—॥ **विशेषत्वसिद्धय इति** । विशेषस्य तदीयतासिद्धय इत्यर्थः ॥ **विशेषान्तरमिति** । भेदस्य तत्रानङ्गीकारेण तेन तदीयताया अनिर्वाहादिति भावः ॥ **कश्चिदिति** । तदीयत्वानुपपत्तिलक्षणो वाऽनवस्थालक्षणो वेत्येवं कश्चिदित्यर्थः ॥ **स्वीकृतेति** । अन्यथा सद्व्यवहारहेतोः सत्तायास्तत्र विरहात्सत्ता सतीति व्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात्सत्तान्तराङ्गीकारे चानवस्थानादिति भावः ॥ **स्वेनैवात्यन्तव्यावृत्त इति** । अन्यथा व्यावृत्तिबुद्धिहेतोर्व्यावर्तकान्तरस्य तत्राभावाद्व्यावृत्तधीस्तत्र न स्यादिति भावः। ननु कल्पयित्वेत्युत्तरग्रन्थे गुणगुण्यादीनां पदार्थान्तरत्वानङ्गीकारे कल्पनागौरवं नियामकतया कथ्यते। तदनर्थकम् । न च भेदपरित्यागेनाभेदस्यैव स्वीकाराय भेदाभेदपक्षयोः साम्यशङ्कापरिहारार्थमेतदिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन तच्छङ्काया एवानुदयात् । कथञ्चिदुदयेऽपि वा समवायस्य गुणगुणिभेदस्य वाऽप्रामाणिकत्वेनाभेदादेश्च प्रामाणिकत्वेनैव तच्छङ्का-

SGD

परिहारसम्भवेन तत्परिहाराय कल्पनागौरवपर्यन्तधावनानर्थक्यमित्यतोऽत्र निमित्तान्तरेण वैषम्यशङ्कानिरासपूर्वकं साम्यशङ्कामुत्थाप्य तन्निरासपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **अथाऽपि स्यादित्यादिना** ॥ **व्यवहारनिर्वाहायेति** । इह कुण्डे बदराणीत्यादिव्यवहारस्य सम्बन्धपूर्वकत्वदर्शनादिह तन्तुषु पट इत्यादिव्यवहारस्यापि तन्तुपटसम्बन्धं विनाऽयोगादन्यस्य चासम्भवादित्यर्थः ॥ **अनवस्थापरिहारायेति** । इह तन्तुषु पट इत्यादिप्रत्ययवदिह तन्तुपटयोः समवाये समवाय इति इहेदमिति प्रत्ययस्याप्याधाराधेयतया प्रतीयमानयोस्तन्तुपटसमवाययोस्तत्प्रयोजकसम्बन्धपूर्वकत्वे समवायेऽपि समवायप्रसक्त्याऽनवस्थाप्रसङ्गादिति भावः ॥ **विशेष इति** । अपर्यायशब्दवाच्यत्वादेर्भेदकार्यस्य गुणगुण्यादावसतो भेदेन कर्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ **अनवस्थेति** । तदीयतायाः भेदव्याप्तत्वेन विशेषे विशेषानङ्गीकारे विशेषस्य तदीयताया अनिर्वाहादिति भावः ॥ **तादृगेवेति** । व्यभिचारान्यथासिद्धिभ्यां निरस्तमेवेत्यर्थः। तत्कथमित्यतो तावद्व्यभिचारमुपदर्शयति ॥ **तस्यापीति** । अन्यथासिद्धिमप्युपदर्शयति ॥ **अयुतसिद्धत्वेनेति** ॥ **स्वनिर्वाहकसमवायविशेषेति** । स्वनिर्वाहकौ च तौ समवायविशेषौ च तयोरङ्गीकारेणेत्यर्थः। पूर्वेणैव सिद्धेरुत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमाशङ्क्य प्रतिज्ञातकल्पनागौरवप्रकारप्रदर्शनार्थत्वान्न तादिति भावेन तत्प्रतिपादकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं तत्कथन्ताशङ्कामुत्थापयति ॥ **कथमिति** ॥ **केवलमित्येतदिति** । केवलमित्येकस्मिन्नित्यनेन सन्निधानेऽप्यन्वये योग्यताया एव प्रयोजकत्वेनार्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणमिति न्यायेन सन्निधानस्याप्रयोजकत्वाद्योग्यतायाश्च वक्ष्यमाणरीत्योभयत्रापि विशिष्टत्वात्सप्रयोजनत्वाच्चोभयत्र सम्बन्धाश्रयणमिति ध्येयम् । विशेष इत्येतावता पूर्तेः स इति तद्विशेषणवैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्य विशेषस्य विचित्रव्यवहारहेतुत्वसूचनार्थत्वान्न तदिति भावेन स इत्यस्यार्थमाह ॥ **स विचित्रव्यवहारहेतुरिति** ॥ **तस्य विशेषस्येति** ॥ विचित्रव्यवहारनिर्वाहकतया विशेषस्यैव पूर्वत्र प्रकृतत्वादिति भावः । नन्वेतावताऽपि कथं भेदपक्षे कल्पनागौरवासिद्धिरभेदपक्षे च तल्लाघवसिद्धिरित्यतस्तदुभयं दर्शयितुमाह ॥ **अयमभिसन्धिरिति** ॥ **षडेवेति** । इति कल्पितमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । एतच्च कल्पयित्वा षट्पदार्थानित्यस्य तात्पर्यकथनम् । अनेन च द्रव्यादिभावपदार्थान् षडेवेति कल्पयित्वेत्युद्देश्यविधेयभावेन मूलयोजना सूचिता भवति ॥ **अभावेऽपीति** । एतच्च साभावानपीत्यस्य तात्पर्यकथनम् । साभावानपि षट्पदार्थान्कल्पयित्वेत्येक-

SGDF

वाक्यतया योजनायां कृष्णासहिताः षट्पाण्डवा इत्यादाविवाभावस्यैव षष्ठत्वस्य प्राप्त्या सप्तपदार्थीयनियमकल्पनाऽलाभात्तल्लाभायापिः पदार्थसम्भावनेत्यभियुक्तोक्तेर्मधुनोऽपि स्यादित्यादौ तदर्थताया दर्शनाद्देवानामपि पूर्यत इत्यादौ टीकाकारैरपि (उपासनापादे) तदाश्रयणाच्चेहाप्यपिशब्दो योग्यस्याभावनिष्ठसाप्तम्यरूपार्थान्तरस्य प्रतिपादक इति भावेनाभावोऽपि सप्तम इति कल्पितमिति वाक्यभेदाश्रयणमिति ध्येयम् । केचित्तु साभावानपीत्यपिशब्दः कल्पयित्वेत्यस्यानुकर्षणार्थः । एवञ्चाभावसहितान्कल्पयित्वेति वचनव्यक्तिपर्यवसानादभावसहितेषु द्रव्यादिषु विधीयमानं कल्पनं सविशेषणे हीति न्यायेन विशेषणमभावमुपसङ्क्रामति द्रव्यादीनां षण्णामभावसाहित्यवचनेऽभावस्य सप्तमताया अर्थाल्लाभात्सप्तम इत्युक्तम् । अभावेऽपीत्यपिशब्दस्य तु न केवलं द्रव्यादयो भावपदार्थाः षडेवेत्येव कल्पितं किन्त्वभावोऽपि सप्तम इति कल्पितमिति सम्बन्धः । ततश्चाभावं सप्तमं कल्पयित्वेति योजना सूचिता भवतीत्यभिप्राय इत्याहुः । कथं तर्हि व्यपदेशभेदाद्युपपत्तिरिति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥ **स्वभावेति** । इति चेत्यतःपरं कल्पितमिति शेषः । अस्त्वेवं ततः किमित्यत आह ॥ **सप्तेति** । तथा सति गुणक्रियादीनां द्रव्यादिरूपत्वापत्त्या गुणक्रियादिरूपपदार्थान्तरविरहप्रसङ्गात्सप्तैव पदार्था इति नियमभङ्गप्रसङ्ग इत्यर्थः । रीत्यन्तरेणापि सप्तपदार्थनियमभङ्गमुपपादयति ॥ **यद्वेति** । अस्त्वेवं ततः किमित्यतस्तथा सति तेषां द्रव्यादिष्वन्तर्भावासम्भवात्पदार्थान्तरत्वप्रसङ्गेन पदार्थानामधिकसङ्ख्यावत्त्वप्रसङ्गात्सप्तैव पदार्था इति नियमभङ्ग एवेत्याह ॥ **तेषां चेति** ॥ **क्वचिद्भेदस्येति** । द्रव्यस्य गुणक्रियादिभिर्भेदस्येत्यर्थः ॥ **क्वचिद्विशेषस्येति** । समवायस्य तद्वत्त्वादिना सविशेषभेदस्येत्यर्थः । ननु गुणगुण्यादौ भेदः प्रतीयते न समवायतद्वत्त्वादौ । अतो भेदप्रतीतिलक्षणविशेषकारणसद्भावात्समवायवद्विशेषस्य बहुप्रमाणसिद्धत्वाभावेन बहुप्रमाणसिद्धत्वतदसिद्धत्वलक्षणविशेषकारणसद्भावाच्च न तदभाव इत्यत आह ॥ **भेदप्रतीत्यप्रतीतिभ्यामिति** ॥ **निराकरिष्यत इति** । अनुपदमेवेति शेषः ॥ **द्विधाकल्पनेति** । गुणगुण्यादौ समवायतद्वत्त्वादौ च गौरवोपपादनायोक्तरीत्या द्विधाकल्पनप्रदर्शनार्थेनेत्यर्थः ॥ **समर्थितेति** । समर्थनयुक्तिः सूचिता वेदितव्येत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । तत्समर्थयुक्तिसूचनार्थमेवेत्यर्थः । अन्यथा न तेन किञ्चित्कृत्यामिति भावः । सूचितां युक्तिमेवाह ॥ **सप्तैवेत्या-**

SGDF

दिना । ननु विशेषस्य येन प्रत्यक्षसिद्धेनेत्यादिना प्रत्यक्षादिसिद्धत्वमुच्यते तदनर्थकम् । न च विशेषस्याप्रामाणिकत्वशङ्कानिरासार्थं तदिति वाच्यम् । प्रसञ्जकाभावेन तदप्रामाणिकत्वशङ्काया एव परस्यानुदयेन तन्निरासार्थत्वायोगात् । न च समवायाप्रामाणिकत्वोक्तिरेव तत्प्रसञ्जिकेति वाच्यम् । तदप्रामाणिकत्ववर्णनस्यापि प्रकृतोपयोगादर्शनेन सिद्धान्तिना तस्यावक्तव्यत्वेन तदुक्तेरप्यसिद्ध्या तस्यास्तत्प्रसञ्जकत्वायोगात् । न च भेदपरित्यागेन द्रव्यस्य गुणाद्यभेदपक्षपरिग्रहासिद्धिरेव तदप्रामाणिकत्वोक्तिप्रयोजनमिति वाच्यम् । भेदपक्षे कल्पनागौरवस्य तदभेदपक्षे तल्लाघवस्य च कल्पयित्वेत्यादिपूर्वग्रन्थ एवोपवर्णितत्वेन तत एव तत्सिद्ध्या तदर्थत्वायोगादित्यतो न केवलं भेदपक्षे कल्पनागौरवात्तत्त्यागेन तल्लाघवादभेदपक्षपरिग्रहः । किन्तु समवायस्याप्रामाणिकत्वादपीत्येवं युक्त्यन्तरपरतया सिद्धान्तिनः समवायाप्रामाणिकत्ववर्णनस्य सङ्गतत्वेन तस्यैव च विशेषाप्रामाणिकत्वशङ्काप्रसञ्जकतया तच्छङ्कायाः सम्भावितत्वेन तन्निरासार्थत्वात्तत्प्रामाणिकत्ववर्णनस्य न तत्परोत्तरग्रन्थस्यासङ्गतिरित्यभिप्रेत्योक्तरीत्या तद्योजयितुं वृत्तानुवादपूर्वकं समवायाप्रामाणिकत्वोक्तिं तावत्पूरयति ॥ **न केवलमित्यादिना** । ननु च प्रतिज्ञामात्रस्यासाधकत्वात्समवायसाधकप्रमाणानां विशिष्यानिरासेन तदसिद्धेस्तत्साधकप्रमाणानां विशिष्यनिरासोऽपि भगवता भाष्यकारेण कर्तव्यः स्यादिति तदनिरासो दोष इत्यतः स्पष्टतया शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वान्न सदोषायेत्याशयेन स्वयं तन्निराकर्तुं प्रतिजानीते ॥ **तथा हीति** । समवाये प्रमाणं भवत्किं प्रत्यक्षमुतानुमानमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति॥ **न तावदिति** । उत्तरत्रानुमानस्यापि निरासात्तावदित्युक्तम्। तत्कथमित्यतः किमत्र क्लृप्तं प्रत्यक्षं तत्साधकतयाऽभिमतं किंवा कल्प्यम् । आद्येऽपि किं तस्य साक्षात्समवायगोचरत्वमभिमतं किंवा सम्बन्धमात्रगोचरस्यापि तस्य पर्यवसानगत्या तद्गोचरत्वमिति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं प्रत्याचष्टे ॥ **कुण्डेति** । उपलक्षणं चैतत् । इमौ संयुक्ताविति वदिमौ समवेतावित्यप्रतीतेरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥**अप्रतीतेरिति** । न च प्रतीत्यभावोऽसिद्धः। समवायं जानामीत्यनुव्यवसायाभावादेव तत्सिद्धेरिति भावः। आद्ये द्वितीयमाशङ्कते॥ **सम्बन्धप्रतीतेरेवेति**। इह तन्तुषु पट इति तन्तुपटयो रूपो घट इति च घटरूपयोश्च सम्बन्धप्रत्यक्षप्रतीतेरेवेत्यर्थः । तन्तुपटयोर्घटरूपयोश्च सम्बन्धान्तरानुपपत्त्या भासमानसम्बन्धस्य समवायत्वे पर्यवसानादिति भावः। अभाववद्भूतलमित्यादिसम्बन्धप्रतीतिवत्स्वरूपसम्बन्धविषयत्वसम्भवेन भासमानसम्बन्धस्य समवा-

यत्वे न पर्यवसानमिति सत्येव दोषे वस्तुस्थितिमनुरुध्याह ॥ **तस्या असम्मतेरिति** । तन्तुपटादेरभेदवादे सम्बन्धस्यैवाभावात्तत्प्रतीतेरभावादिति भावः । आद्यद्वितीयमुत्थाप्यातिदेशेन दूषयति ॥ **एतेनेति** ॥ **अयं तन्तुपटेत्यादि** । आरभ्यारम्भकभावापन्नतन्तुपटसम्बन्धप्रत्यय इत्यर्थः। अन्यथा तन्तुपटसंयोगप्रत्ययस्यापि तत्सम्बन्धप्रत्ययत्वेन पक्षत्वापत्त्या तस्य चक्षुर्जन्यतायाः परेणापि स्वीकारेण सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ **अनन्यथासिद्धेति** । चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमात्रं चक्षुर्जन्यधूमादिज्ञानजन्यवन्ह्याद्यनुमितावप्यस्तीति तत्र व्यभिचारवारणायोक्तमनन्यथासिद्धेति । चक्षुस्तु धूमादिग्रहे उपक्षीणत्वादन्यथासिद्धमेवेति नान्यथासिद्धचक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमनुमितेरिति न तत्र व्यभिचारः । न च धूमादिज्ञानस्य चक्षुरवान्तरव्यापारत्वान्न तत्रोपक्षयः । यद्धि यज्जनयित्वैव यज्जनयति तस्य तदवान्तरव्यापारत्वात् । चक्षुषो लिङ्गज्ञानमन्तरेणापि लिङ्गिज्ञाने सामर्थ्योपलम्भेन तज्ज्ञानस्य तदवान्तरव्यापारत्वायोगादिति भावः ॥ **अयमिति** । अत्राप्यारभ्यारम्भकभावापन्नतन्तुपटसम्बन्धस्यैव पक्षत्वान्न तादृग्रूपतन्तुपटसंयोगमादाय सिद्धसाधनत्वमिति द्रष्टव्यम्। साध्ये योगिसाक्षात्कारविषयतेश्वरसाक्षात्कारविषयतया च सिद्धसाधनतावारणाय क्रमेण विशेषणद्वयम् । एतेनेत्यतिदिष्टं दूषणमेवाह ॥ **तन्तुपटेति** । एतच्च द्वितीयानुमानमाश्रित्योक्तम् । प्रथमानुमानमप्याश्रित्याह ॥ **तत्प्रत्ययेति** । उपादानोपादेयाभेदवाद इति शेषः । तद्भेदवादे तु घटाभावभूतलयोरिवेहापि स्वरूपसम्बन्धस्य चाक्षुषत्वेनार्थान्तरत्वादिति दूषणं द्रष्टव्यम् । अस्तु तर्हि गुणादेर्गुण्यादिना सह रूपी घट इत्यादिरूपः सम्बन्धप्रत्ययश्चक्षुर्जन्योऽनन्यथासिद्धतदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्घटवदिति समवायप्रत्यक्षतासाधनम् । न चात्रापि गुणगुणिसम्बन्धप्रत्ययासिद्ध्याऽऽश्रयासिद्धिरिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यव्यवहाररूपकार्येण तस्य सिद्ध्या तदनवकाशादिति भावेन सम्बन्धाप्रतीतौ सामानाधिकरण्यानुपपत्तिं बाधकत्वेन शङ्कते ॥ **सम्बन्धेति** । गुणादेर्गुण्यादिना सम्बन्धाप्रतीतावित्यर्थः । सामानाधिकरण्यप्रतीतिः सामानाधिकरण्यव्यवहारः । नन्वभेदश्चेत्प्रत्यक्षेणैवेक्ष्यते तदा कथं शुक्लः पट इति सामानाधिकरण्यव्यवहार इत्युत्तरग्रन्थानुरोधात् । अत एव चोत्तरत्र तस्येति पुलिङ्गप्रयोगः । अन्यथा हि प्रतीतिपरिग्रहाय तस्या इत्येव वक्तव्यतया तस्येति पुलिङ्गानुपपत्तिप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् । भवेत्सम्बन्धाप्रतीतौ सामानाधिकरण्यव्यवहारानुपपत्तिर्बाधिका यदि सामानाधिकरण्यव्यवहारस्य सम्बन्ध-

SGDF

विषयत्वं स्यात् । न च तदस्ति । तस्य तादात्म्यमात्रविषयत्वेन सम्बन्धविषयत्वाभावात् । ततश्च सम्बन्धाप्रतीतावपि तादात्म्यप्रतीतिमात्रेण तादात्म्यावलम्बनस्य सामानाधिकरण्यव्यवहारस्योपपत्तेर्न तदनुपपत्तिप्रसङ्ग इत्यतः शुक्लः पट इति समानाधिकरण्यव्यवहारस्य शौक्ल्याश्रयपटत्वाश्रययोस्तादात्म्यावलम्बनत्वेऽपि दण्डी देवदत्त इत्यादौ दण्डादेर्देवदत्तेनेव शौक्ल्यस्य पटेन सम्बन्धमात्रावगाहित्वेन न तत्तादात्म्यावलम्बनत्वमन्यथा दण्डी देवदत्त इत्यादेरपि दण्डदेवदत्ततत्तादात्म्यावलम्बनत्वापातात् । न च दण्डीत्यादिसामानाधिकरण्यव्यवहारे सम्बन्धार्थकेनिप्रत्यययोगात्तस्य सम्बन्धावगाहित्वेऽपि शुक्लः पट इत्यादौ तददर्शनान्न तस्य सम्बन्धावगाहित्वमिति वैषम्यमिति वाच्यम् । शुक्लगुणोऽस्यास्तीत्यर्थेऽर्शआदिभ्योऽजित्यच्प्रत्ययविधानादत्रापि सम्बन्धार्थकप्रत्ययसद्भावेन शुक्लः पट इत्युक्त्वा शौक्ल्यं पटस्येत्यभियुक्तव्याख्यानानुरोधेन च शौक्ल्यपटसम्बन्धावगाहित्वस्योपपन्नत्वात् । ततश्च सम्बन्धविषयकसामानाधिकरण्यव्यवहारस्य सम्बन्धप्रतीतिकार्यतया तदभावेनासम्भवाद्भवेदेव सम्बन्धाप्रतीतौ सामानाधिकरण्यव्यवहारानुपपत्तिर्बाधिकेत्याशयवानाह ॥ **दण्डीत्यादिना** । सत्त्वस्य समवायेनातिरिक्तसम्बन्धाप्रतीतावपि समवायोऽस्तीत्यादिसामानाधिकरण्यव्यवहारदर्शनेन तर्कमूलभूतव्याप्तिशैथिल्येन सामानाधिकरण्यव्यवहारस्य सम्बन्धप्रतीतिकार्यत्वासिद्ध्या तेन गुणगुणिनोः सम्बन्धप्रतीत्यसिद्धेरत्राप्याश्रयासिद्धिरेवेत्याशयवान्समाधत्ते । **नेति** ॥ छ ॥

अ०—येन प्रत्यक्षसिद्धेन व्यवहारोऽखिलो भवेत् ॥ भावाभावविभागेन यं विना न कथञ्चन ॥ एतादृशे विशेषेऽस्मिन्को द्वेषो वादिनां भवेत् ॥

सु०—नाप्यनुमानम् । इहेदमिति प्रत्ययस्य दूषितत्वात् । इह भूतले घटाभाव इति प्रत्यये व्यभिचाराच्च । भावमात्रविषयत्वेन विशेषणाददोष इति चेन्न । अभाववद्भावेऽप्युपपत्तावन्यथासिद्धेः । इह घटे ज्ञानमिति प्रत्यये व्यभिचारापरिहाराच्च । बाधितोऽयमिति चेन्न । अन्यथा प्रत्ययानुपलब्धेः । एतेन जात्यादिगोचरो विशिष्टव्यवहारः सम्बन्धनियतो भावमात्रविषयाबाधितविशिष्टव्यवहारत्वात्सघटं भूतलमिति व्यवहारवदित्यप्यपास्तम् । ज्ञातो घटोऽस्ति समवाय इत्यादौ व्यभिचारात् । एते तन्तव एतत्पटसम्बद्धा

एतदाश्रयत्वाद्भूतलवत् । अयं पट एतत्तन्तुसम्बद्ध एतदाश्रितत्वादेतदाश्रिततृणादिवदित्यप्यसत् । तन्तुपटयोराश्रयाश्रयिभावासिद्धेः । इह तन्तुष्वयं पट इति व्यवहारसिद्धतत्प्रत्ययात्तत्सिद्धिरिति चेन्न । इह समवायेऽस्तित्वमित्यादौ व्यभिचारात् । भूतलरूपादयो भूत-लसम्बद्धा भूतलविशेषणत्वात् । घटवदित्यपि भूतलविशेषणे ज्ञाने व्यभिचारादयुक्तम् । इह तन्तुषु पट इत्यादिप्रत्यय एतज्जनक-संयोगत्वरहितसम्बन्धजन्य इहेतिप्रत्ययत्वादिह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययवत् । न चेह भूतले घटाभाव इति प्रत्यये व्यभिचारः । तत्रापि चक्षुर्भूतलसंयोगादिजन्यत्वस्य सत्त्वादित्यपि न युक्तम् । अयं पट एतज्जनकतन्तुत्वरहितोपादानजन्यः पटत्वात्पटान्तरवदित्याभास-समानयोगक्षेमत्वात् । रूपादयः सम्बन्धवन्तः प्रमेयत्वाद्घटवदित्यप्यनुपपन्नम् । समवायाभावयोर्व्यभिचारात् । तत्रापि विशेषण-विशेष्यभावाभ्युपगमान्नेति चेन्न । तस्य परेण सम्बन्धत्वानङ्गीकारात् । अङ्गीकारे वा तेनैवार्थान्तरत्वात् । मतुबर्थस्याभावाद्बाधि-तविषयत्वाच्च । समवायः स्वेनैव सम्बन्धी (तिनि) त्यादि निरस्तम् । इदं चक्षुरेतज्जन्यसंयोगज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानजनकं चक्षुष्ट्वादन्यचक्षुर्वत् । अहं मन्निष्ठसंयोगज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानवानात्मत्वादात्मान्तरवत् । अयं काल इदानीन्तनसंयोगज्ञानत्व-रहितसम्बन्धज्ञानवान्कालत्वादन्यकालवदित्यादीन्याभाससमानयोगक्षेमत्वाद्विशेषणविशेष्यभावादिनाऽर्थान्तरत्वाच्चापास्तानि । संयो-गत्वं सम्बन्धव्यावृत्तम् । जातित्वाद्गोत्ववदिति सिद्धसाधनम् । जातेः प्रतिव्यक्तिनियतत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेनैकस्य संयोगत्वस्य संयोगान्तराद्व्यावृत्तेः । विशेषणविशेष्यभावादितो व्यावृत्तेश्च । विवादाध्यासिता मृद्घटसम्बद्धा द्रव्यत्वादाकाशवदिति च घटान्तर-संयोगेनार्थान्तरम् । एतद्घटसम्बद्धेति निर्देशेऽप्येतद्घटसम्बन्धमलब्ध्वा विनष्टद्रव्येऽनैकान्तिकम् । तत्रापि परम्परासम्बन्धोऽस्तीति चेत् । तर्हि सिद्धसाधनम् । मृत्संयुक्तभूतलस्य घटसंयुक्तत्वात् । तन्तुपटौ नित्यसम्बन्धसम्बद्धौ द्रव्यत्वादाकाशवदिति दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वादपास्तम् । संयोगः स्वव्यतिरिक्तसम्बन्धाद्भिन्नः प्रमेयत्वाद्घटवदित्यत्र स्वव्यतिरिक्तपदेन स्वान्यो-न्याभावविवक्षायां सिद्धसाधनता । एकस्य संयोगस्य संयोगान्तराद्भिन्नत्वात् । संयोगत्वरहिताविवक्षायामप्रसिद्धविशेषणत्वम् ।

SGDF

विशेषणविशेष्यभावादिना तत्समाधाने तेनैव सिद्धसाधनम् । अयं संयोग एतदन्यसंयोगत्वरहितसम्बन्धान्यो मेयत्वाद्धटवदित्याद्या-श्चाभाससमानयोगक्षेमत्वादुपेक्षणीयाः । तदेवं समवाये प्रमाणाभावान्न भेदपक्षोऽङ्गीक्रियते ॥ छ ॥ ननूक्तमत्राभेदपक्षोऽपि तर्हि नाङ्गीकार्यो विशेषे प्रमाणाभावादिति तत्राह ॥ येनेति । प्रत्यक्षसिद्धेनेत्यनेन प्रत्यक्षसिद्ध इति लभ्यते । येनाखिलो व्यवहारो भवेत् । यं विना न भवेदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषकार्यत्वं व्यवहारस्य दर्शयता व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिश्च विशेषे प्रमाणं तदनङ्गीकारे व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गश्चेत्युक्तं भवति । अखिल इत्यस्यैव विवरणं भावाभावविभागेन विधिनिषेधभेदेन द्विविधस्तावादिति शेषः । ननु भेदपक्षेऽपि समवायाभ्युपगमेनाखिलोऽपि व्यवहारो घटिष्यते । अत्यन्ताभेदेऽपि व्यावृत्तिस्वीकारेण भेदाभेदाभ्यां तु सुतराम् । तत्किं विशेषेणेत्यत उक्तं कथञ्चनेति । एतादृशे सर्वव्यवहारनिर्वाहहेतौ को द्वेषः । किन्निमित्तानुपादित्सा । प्रमाणाभावो ह्यनुपादाननिमित्तम् । सति प्रमाणे नानुपादाननिमित्तमस्तीत्यर्थः । मा भूद्व्यवहार इत्यत उक्तं वादिनामिति । उपलक्षणं चैतत् । ज्ञातृणां चेत्यपि द्रष्टव्यम् । विशिष्टविषयाभिज्ञाभिवदनलक्षणो ह्यत्र व्यवहारः प्रकृतः ।

टि०—अस्तु तर्ह्यनुमानमेव तत्र मानमिति द्वितीयो निरवद्यत्वादित्याशङ्क्य तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावान्न तदपि मानमित्याशयेनाह ॥ **नापीति ।** नन्विह कुण्डे बदराणीत्यबाधितेहप्रत्ययस्याधाराधेययोः कुण्डबदरयोः संयोगरूपातिरिक्तसम्बन्धपूर्वकत्वदर्शनादिह तन्तुषु पट इत्यादे-रपीहेदमिति प्रत्ययस्याबाधितेहप्रत्ययत्वेनाधाराधेययोस्तन्तुपटयोरतिरिक्तसम्बन्धपूर्वकत्वसिद्धौ तस्य सम्बन्धस्यायुतसिद्धयोः सम्बन्धतया द्रव्यादि-वृत्तितया चायुतसिद्धयोः सम्बन्धाद्द्रव्यमात्रवृत्तेश्च संयोगादन्यत्वसिद्ध्या समवायत्वसिद्धिरिति समवायसाधकस्याबाधितेहप्रत्ययत्वस्यैव लिङ्गस्य सत्त्वात्कथं तदभाव इत्याशङ्क्य भवेदबाधितेहप्रत्ययत्वेन सम्बन्धपूर्वकत्वसिद्धिर्यदि योऽबाधितेहप्रत्ययः स आधाराधेययोरतिरिक्तसम्बन्धपूर्वक इत्यनुमानमूलभूता व्याप्तिः सिद्धा स्यात् । न चैतदस्ति । इह तन्तुपटयोः समवाय इतीहप्रत्ययस्याबाधितेहप्रत्ययत्वेऽपि समवायस्य तन्तुपटा-भ्यामतिरिक्तसम्बन्धानभ्युपगमेनाधाराधेययोरतिरिक्तसम्बन्धपूर्वकत्वाभावेन तत्र व्यभिचारादिति भिन्नत्वसाम्यतस्तस्य ताभ्यामित्यादिना पूर्वमेव समर्थितत्वेनाबाधितेहप्रत्ययत्वस्य लिङ्गत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **इहेदमिति प्रत्ययस्येति ।** अबाधितेहेदमिति प्रत्ययस्येत्यर्थः । अन्यथा बाधितेहरजतत्वमितीहप्रत्यये व्यभिचारप्रसक्तेरिति द्रष्टव्यम् । ननु तन्तुपटयोः समवायः सिद्धश्चेत्किमुत्तरभाविनाऽनैकान्त्येन । असिद्धश्चेत्क्वानैका-न्त्यमित्युभयतः पाशारज्जुरिति चेत् । आपाततः प्रतीते सम्बन्धे व्यभिचारं दृष्ट्वा परावृत्तेरावश्यकत्वस्य विवक्षितत्वात् । यद्वैतदस्वरसादेव दोषा-न्तरमाह ॥ **इह भूतल इति ।** उक्तप्रत्यये सत्यप्यबाधितेहेदमिति प्रत्ययत्वे आधाराधेययोर्भूतलघटाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धपूर्वकत्वाभावादिति भावः ॥ **भावमात्रेति ।** तथा चेह भूतले घटाभाव इतीहप्रत्ययस्याभावभावविषयतया भावमात्रविषयकाबाधितेहप्रत्ययत्वरूपहेतोरेव तत्रागमनान्न व्यभिचार इति भावः । भावमात्रविषयकत्वेनेहप्रत्ययविशेषणमनर्थकम् । न चेह भूतले घटाभाव इतीहप्रत्यये व्यभिचारपरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । तत्परिहारस्यापि प्रयोजनाभावात् । न चानुमानस्यादुष्टत्वसम्पादनद्वारा समवायसाधकत्वसमर्थनमेतत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । व्यभि-चाराभावेऽप्यन्यथासिद्धिग्रस्ततयाऽनुमानस्य दुष्टत्वेन तदसम्भवादित्याह ॥ **अभाववदिति ।** अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु न व्यभिचारवारकत्वम-पि सम्भवति । उदाहरणस्यानादरणीयत्वेनैकोदाहरणनिरासेऽप्युदाहरणान्तरानिरासादित्याशनेन व्यभिचारमप्याह ॥ **इहेति ॥ बाधित इति ।** तथा च तत्र भावमात्रविषयकेहप्रत्ययत्वसत्त्वेऽप्यबाधितेहप्रत्ययत्वरूपहेत्वगमनान्न व्यभिचार इति भावः । अबाधितत्वविशिष्टहेतोरपि सत्त्वाद्व्यभिचार एवे-त्यभिप्रेत्य कुतोऽत्र बाधकाभावसिद्धिरित्यतो योग्यानुपलब्धेरेवेत्याशयेनाह ॥ **अन्यथेति ।** माऽस्त्वबाधितेहप्रत्ययस्तत्र लिङ्गम् । लिङ्गान्तरं तु भविष्यतीत्यतो लीलावत्युक्तमनुमानं तावदुपन्यस्य दूषयति ॥ **एतेनेत्यादिना ।** जात्यादीत्यादिपदेन गुणादेः परिग्रहः । अघटं भूतलमित्या-दिषु बाधपरिहारार्थं जात्यादिगोचर इति पक्षे विशेषणं विशिष्टपदं च स्वरूपसङ्कीर्तनम् । व्यवहारमात्रत्वे विशिष्टव्यवहारत्वेनाविशिष्टव्यवहारस्यै-वासिद्ध्या व्यावर्त्याभावेनाव्यावर्तकत्वात् । सम्बन्धनियतोऽतिरिक्तसम्बन्धनियतः । अत एव हेतौ भावमात्रविषयकत्वविशेषणमर्थवत् । अन्यथाऽ-घटं भूतलमिति विशिष्टव्यवहारे स्वरूपसम्बन्धनियतत्वमादाय साध्यस्यापि सत्त्वाद्व्यभिचाराप्रसक्तेस्तद्वारणाय हेतौ भावमात्रविषयकत्वविशेषण वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एवञ्चाघटं भूतलमिति विशिष्टव्यवहारेऽनैकान्त्यनिरासाय भावमात्रेति । पीतः शङ्ख इत्यादिव्यवहारे तन्निरासायाबाधितेत्यु-

SGDF

क्तम् । विशिष्टपदं च पूर्ववत्स्वरूपसङ्कीर्तनम् ॥ **सघटं भूतलमिति व्यवहारवदिति** । सघटं भूतलमित्यबाधितव्यवहारवादित्यर्थः । अन्यथा बाधिते तत्राबाधितत्वघटितोक्तहेत्वभावेन साधनवैकल्यप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । एतेनेत्यतिदिष्टं दूषणं विशदयति ॥ **ज्ञातो घट इति** । तद्व्यवहारस्याबाधितत्वं चान्यथाप्रत्ययानुपलब्ध्याऽसिद्धामिति ध्येयम् । अभ्युपेत्यापि तस्य बाधितत्वमन्यत्र व्यभिचारमाह ॥ **अस्ति समवाय इत्यादाविति** ॥ **एते तन्तव इति** । एतत्पटारम्भकास्तन्तव इत्यर्थः । एतत्पटसम्बद्धाः स्वजन्यपटसम्बद्धाः । एतदाश्रितत्वात्स्वजन्यपटाश्रयत्वादित्यर्थः । कारणपक्षकमनुमानमुक्त्वा कार्यपक्षकमनुमानमप्याह ॥ **अयं पट इति** । व्याख्यानं पूर्ववत् । न तन्तुपटयोराश्रयाश्रयिभावासिद्धिः वक्तुं शक्या । तत्प्रत्ययादेव तत्सिद्धिसम्भवात् । न च तस्यैवासिद्धेर्न तेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । आश्रयाश्रयिभावविषयकव्यवहारस्य तत्कार्यतया तेन विनाऽनुपपत्त्या कार्येण व्यवहारेणैव तत्प्रत्ययस्य सिद्धिसम्भवात्कथं हेत्वसिद्धिरित्याशङ्कते ॥ **इहेति** । भवदेतदेवं यद्याश्रयाश्रयिभावव्यवहारस्य तत्प्रत्ययपूर्वकत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । समवायास्तित्वयोराश्रयाश्रयिभावप्रत्ययाभावेऽप्याश्रयाश्रयिभावव्यवहारदर्शनेन व्यभिचरिततया तेन तत्प्रत्ययासिद्धेरित्याशयेनाह ॥ **समवाय इति** ॥ **एतज्जनकेति** । अत्रैतज्जनको यः संयोगस्तस्य भावस्तत्त्वं तद्रहितो यः सम्बन्धविरहस्तज्जन्य इति साध्यार्थः । अत्र चेह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययजनककुण्डबदरसम्बन्धस्य संयोगतया संयोगत्वराहित्यस्य तत्राभावेति तस्य पक्षीकृतेहप्रत्ययाजनकत्वेनैतज्जनकत्वरूपविषयाणामभावप्रयुक्तैतज्जनकसंयोगत्वरूपविशिष्टाभाववत्त्वेनैतज्जनकसंयोगत्वरहितसम्बन्धजन्यत्वस्येह कुण्डे बदराणीति प्रत्यये सत्त्वाद्युक्तं तस्य दृष्टान्तत्वम् । इह तन्तुषु पट इति पक्षीकृतेहप्रत्ययकारणतन्तुपटसम्बन्धस्यैतत्प्रत्ययजनकत्वेन तत्रैतज्जनकत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तैतज्जनकसंयोगत्वरूपविशिष्टाभावस्य बाधितत्वाद्धेतोः पक्षधर्मताबलेन संयोगत्वरूपविशेष्याभावप्रयुक्तोक्तरूपविशिष्टाभावस्यैव तत्र वक्तव्यत्वादेतज्जनकसंयोगत्वरहितसम्बन्धजन्यत्वस्य पक्षे सिद्धौ समवायसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **व्यभिचार इति** । विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभाववद्भूतलघटाभावसंयोगरूपसम्बन्धजन्यत्वस्य तत्राभावादिति भावः । न च विशेषणविशिष्योभयाभावप्रयुक्तोक्तविशिष्टाभाववद्विशेषणविशेष्याभावरूपसम्बन्धजन्यत्वस्य तत्रापि सत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । विशेषणविशेष्याभावस्य परेण सम्बद्धत्वानभ्युपगमेन तमादाय साध्यसद्भावोपपादनासम्भवात् ।

SGDF

अङ्गीकारे तेनैवार्थान्तरत्वादित्याशयात् ॥ **चक्षुर्भूतलसंयोगेति** । तस्याप्येतज्जनकत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तोक्तविधाविशिष्टाभाववत्त्वादिति भावः ॥ **एतज्जनकेति** । अत्र च पटान्तरोपादानस्य तन्तोस्तन्तुत्वरहितत्वाभावेऽपि तस्यैतज्जनकत्वाभावादेतज्जनकत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तैतज्जनकत्वतन्तुरूपविशिष्टाभाववत्त्वान्न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । पक्षे चैतज्जनकत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्ताविशिष्टाभाववदुपादानजन्यत्वस्य बाधितत्वेन हेतोः पक्षधर्मताबलात्तन्तुत्वरूपविशेष्याभावप्रयुक्ताविशिष्टाभाववदुपादानजन्यत्वमादायैव पक्षे साध्यपर्यवसानप्राप्त्या पटस्याप्यतन्तुजन्यत्वसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **तस्य परेणेति** । सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यां भिन्नस्तावाश्रितः स्वयमेकश्चेति सम्बन्धलक्षणानाक्रान्तत्वादिति भावः ॥ **मतुबर्थस्येति** । सम्बन्धस्येत्यर्थः । रूपादिषु समवायरूपसम्बन्धेन सहान्यस्य सम्बन्धस्याभावात्तत्साधने बाध इति भावः । ननु समवायस्य स्वनिर्वाहकत्वेन रूपादीनां घटादिभिर्यः समवायस्तस्यैव समवायेन सह रूपादीनां सम्बन्धत्वसम्भवेन रूपादीनां तद्वत्त्वसम्भवान्न बाधितविषयत्वमित्यत आह ॥ **समवाय इति** ॥ **निरस्तमिति** । द्रव्यमेव तथा न किमित्यादिनेति शेषः ॥ **इदं चक्षुरिति** । अत्रान्यचक्षुर्जन्यसम्बन्धज्ञानस्य संयोगज्ञानत्वेन तद्राहित्यस्य तत्राभावेऽप्येतज्जन्यत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तैतज्जन्यसंयोगज्ञानत्वरूपविशिष्टाभावसत्त्वान्न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । एतच्चक्षुर्जन्यसम्बन्धज्ञाने चैतज्जन्यत्वरूपविशेषणस्य सत्त्वेन तदभावप्रयुक्ताविशिष्टाभावस्य तत्र बाधितत्वेन हेतोः पक्षधर्मताबलात्संयोगज्ञानत्वरूपविशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावमादायैव साध्यपर्यवसानात्समवायसिद्धिरिति ध्येयम् ॥ **मन्निष्ठेति** । मन्निष्ठं यत्संयोगज्ञानं तस्य भावस्तत्त्वं तद्रहितं यत्सम्बन्धज्ञानं तद्वानिति साध्यार्थः । ततश्चात्मान्तरगते सम्बन्धज्ञाने संयोगज्ञानत्वरूपविशेषस्य सत्त्वेन तदभावप्रयुक्ताविशिष्टाभावस्य तत्रासम्भवेऽपि तस्य मन्निष्ठत्वाभावेन मन्निष्ठत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तमन्निष्ठसंयोगज्ञानत्वरूपविशिष्टाभावस्य सम्भवान्न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । मन्निष्ठसम्बन्धज्ञाने च मन्निष्ठत्वरूपविशेषणसद्भावेन तदभावस्य तत्र बाधिततया विशेषणाभावप्रयुक्तोक्तविशिष्टाभावासम्भवेऽपि हेतोः पक्षधर्मताबलात्संयोगज्ञानत्वरूपविशेष्याभावप्रयुक्तोक्तविशिष्टाभावमादायैव साध्यपर्यवसानात्समवायसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **अयं काल इति** । इदानीन्तनं यत्संयोगज्ञानं तस्य भावस्तत्त्वं तद्रहितं यत्सम्बन्धज्ञानं तद्वानिति साध्यार्थः । अत्र चान्यकालगतसम्बन्धज्ञाने संयोगज्ञानत्व-

सत्त्वेन तदभावप्रयुक्तोक्तविधविशिष्टाभावसम्भवेऽपि तस्येदानीन्तनत्वाभावेनेदानीन्तनत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तेदानीन्तनसंयोगज्ञानत्वरूपविशिष्टाभावसत्त्वान्न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । एतत्कालसम्बन्धगतज्ञाने चेदानीन्तनत्वरूपविशेषणसद्भावेन तदभावप्रयुक्तविशिष्टाभावाद्धेतोः पक्षधर्मताबलात्पक्षे साध्यं सिद्ध्यत्संयोगज्ञानत्वरूपविशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावमादायैव पर्यवस्यतीति संयोगज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानसिद्ध्या समवायसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । इत्यादीत्यादिपदेनायं देश एतद्देशगतसंयोगज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानवान्देशत्वाद्देशान्तरवदित्यादिपरिग्रहः ॥ **आभाससमानयोगक्षेमत्वादिति** । इदं चक्षुरेतज्जन्यसंयोगसंयोगसमवायज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानजनकं चक्षुष्ट्वादन्यचक्षुर्वत् । अहं मन्निष्ठसंयोगसमवायज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानवानात्मत्वादात्मान्तरवत् । अयं काल इदानीन्तनसंयोगसमवायज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानवान्कालत्वादन्यकालवदित्यादिरूपेणापि प्रयोक्तुं शक्यत्वादुक्तविधया समवायस्येव संयोगसमवायभिन्नस्य तृतीयस्यापि सम्बन्धस्य सिद्धिः स्यादित्यर्थः ॥ **विशेषणेति** । एतज्जन्यसंयोगज्ञानत्वरहितसबम्धज्ञानजनकत्वसिद्धावपि न समवायः सिध्यति । तादृशविशेषणविशेष्यभावादिरूपसम्बन्धज्ञानजनकत्वेनापि प्रतिज्ञार्थपर्यवसानादिति भावः । न चाद्विष्ठत्वेन तेषामसम्बद्धत्वान्न तज्ज्ञानजनकत्वेन प्रतिज्ञार्थोपपत्तिरिति वाच्यम् । संयोगस्याप्यद्विष्ठतया वक्ष्यमाणत्वेन द्विष्ठत्वस्य सम्बन्धत्वसाधकत्वाभावादित्याशयात् । भवेत्संयोगत्वस्य संयोगान्तराद्व्यावृत्ततया सिद्धसाधनम् । यदि संयोगस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वमेव भवेत् । न चैतदस्ति । तत्कथं सिद्धसाधनमित्यत उक्तं जातेरिति ॥ **वक्ष्यमाणत्वेनेति** । नरत्वादिकमप्येवं तत्तद्धर्मतयेष्यत इत्यादिनेति शेषः । वस्तुगतिमनुरुध्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु जातेः प्रतिव्यक्तिनियतत्वाङ्गीकारेऽपि नास्माकं काचित्क्षतिः । तावता संयोगत्वस्य संयोगान्तराद्व्यावृत्तत्वप्राप्तावपि विशेषणविशेष्यभावादिरूपसम्बन्धव्यावृत्ततया सिद्धसाधनताऽनिस्तारादित्याशयेनाह ॥ **विशेषणेति** । मृदन्तरस्यैतद्घटसंयोगित्वात्सिद्धसाधनमित्यत उक्तं विवादाध्यासितेति । एतद्घटारम्भिकेत्यर्थः । किमत्र घटसम्बद्धत्वमात्रं साध्यं किंवैतद्घटसम्बद्धत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **घटान्तरेति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **एतद्घटेति** ॥ **परम्परेति** । एतद्घटसंयुक्तभूतलसंयुक्तत्वात्तद्द्रव्यस्यैतद्घटेन परम्परासम्बन्ध इत्यर्थः। सिद्धसाधनत्वमेवोपपादयति ॥ **मृदिति** ॥ **साध्यवैकल्यादिति** । एतदनुमानात्पूर्वं समवायसिद्धेरन्यसंयोगस्य चानङ्गीकारादाकाशे नित्यसम्बन्धसम्बद्धत्वासिद्धेरिति भावः। संयोगस्य सम्बन्धत्वात्तस्मिन्सम्बन्धभिन्नत्वं बाधितमित्यतः स्वव्यतिरिक्तत्वेन सम्बन्धविशेषणं कृतम् । स्वव्यतिरिक्ताद्भिन्नत्वमात्रसाधने च न समवायसिद्धिरित्यत उक्तं सम्बन्धेति॥ **एकस्येति** ।पक्षीकृतसंयोगस्येत्यर्थः। संयोगान्तरात् स्वान्योन्याभाववत्संयोगात् ।ननु संयोगत्वरहितत्वमेव सम्बन्धस्य स्वव्यतिरिक्तत्वं विवक्ष्यते । ततश्च संयोगान्तरस्य पक्षीकृतसंयोगान्योन्याभाववत्त्वेऽपि स्वस्यापि संयोगत्वान्न संयोगत्वरहितत्वमस्तीति पक्षीभूतसंयोगस्य संयोगत्वरहितसम्बन्धभेदासिद्धेर्न सिद्धसाधनमित्यत आह ॥ **संयोगत्वेति**॥**अप्रसिद्धेति** । एतदनुमानप्रवृत्तेः पूर्वं संयोगत्वरहितसम्बन्धस्यासिद्धत्वात्तद्भेदाप्रसिद्धेरिति भावः । ननु च संयोगत्वरहितसम्बन्धस्य विशेषणविशेष्यभावादिरूपस्यैतदनुमानात्प्रागपि सिद्धेर्नाप्रसिद्धविशेषणतेत्यत आह ॥ **विशेषणेति**॥ **एतदन्येति** । एतदन्यो यः संयोगस्तस्य भावस्तत्त्वं तद्रहितो यः सम्बन्धस्तदन्य इति साध्यार्थः। अत्र चैतदन्यत्वरूपाविशेषणाभावप्रयुक्तैतदन्यसंयोगत्वरहितविशिष्टाभाववत्पक्षीभूतसंयोगान्यत्वस्य घटे सत्त्वाद्युक्तं तस्य दृष्टान्तत्वम् । एतदन्यत्वरूपविशेषणाभावप्रयुक्तैतदन्यसंयोगत्वरूपविशिष्टाभावस्य पक्षीभूतसंयोगमात्रनिष्ठत्वेन तदन्यत्वरूपसाध्यस्य तत्र बाधितत्वेन हेतोः पक्षधर्मताबलात्संयोगत्वरूपविशेषणाभावप्रत्युक्तोक्तविशिष्टाभाववद्यत्किञ्चित्सम्बन्धमादायैव तदन्यत्वरूपसाध्यस्य पक्षे सिद्धिरिति समवायसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **आभाससमानयोगक्षेमत्वादिति** । इमौ संयोगसमवायावेतदन्यसंयोगसमवायत्वरहितसम्बन्धान्यौ मेयत्वाद्घटवदित्यपि प्रयोक्तुं शक्यत्वादेतदुभयविलक्षणसम्बन्धस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । एवमभेदपक्षानङ्गीकारोपपादकविशेषाप्रामाणिकत्वशङ्कामुत्थापयितुं तत्प्रसञ्जकतया भेदपक्षानङ्गीकारोपपादकसमवायाप्रामाणिकतामुपपाद्येदानीं तत्प्रसाञ्जितां विशेषाप्रामाणिकत्वशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **नन्विति** ॥ **प्रमाणाभावादिति** । अपर्यायव्यवहारादेर्घटपटादावनैकान्तिकत्वेन तत्राप्रमाणत्वादन्यस्य च तस्याभावादिति भावः। ननु येन व्यवहारो भवेद्यं विना न भवेदित्येतावन्मात्रेण व्यवहारस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषकार्यतासिद्धेः प्रत्यक्षसिद्धेनेत्यस्य वैय्यर्थ्यं तदप्रामाणिकत्वं शङ्कमानं प्रति प्रत्यक्षसिद्धत्वस्यासिद्ध्या प्रत्यक्षसिद्धेनेत्यनुवादानुपपत्तिश्चेत्यतोऽस्य विशेषे प्रमाणान्तरोपदर्शकत्वान्न वैय्यर्थ्यम् । प्रत्यक्षसिद्धत्वविधौ तात्पर्येणानुवादत्वाभावान्न तदनुपपत्तिरपीति भावेन तदुपदर्शयति ॥ **प्रत्यक्षसिद्धेनेत्यनेनेति** । ननु तथापि विशेषस्याप्रामाणिकत्वं शङ्कमानं प्रति तत्र प्रमाण-

॥ १३६ ॥

स्यैव वक्तव्यतया व्यवहारविशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावव्युत्पादनमनर्थकमित्यतो विशेषसद्भावे व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिप्रमाणस्य तदनङ्गीकारे व्यवहारोच्छेदरूपबाधकस्य च कथनार्थत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तात्पर्यमाह ॥ **येनेत्यादिना** । अखिल इत्यनेन गतार्थत्वाद्भावाभावविभागेनेत्यस्य वैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्य तद्व्याख्यानार्थत्वान्न तदित्याशयेनाह ॥ **अखिल इत्येस्यैवेति**। भावाभावविभागेनेत्यस्य व्याख्यानं विधीति। शुक्लः पट इत्यादिर्विधिव्यवहारो घटः पटो नेत्यादिर्निषेधव्यवहार इति द्रष्टव्यम् । भावाभावविभागेनेत्यस्य साकाङ्क्षत्वेन वाक्याभासत्वान्नाखिलपदार्थविवरणत्वमित्यतोऽपेक्षितपूरणेन तद्विवरणतां घटयति ॥ **द्विविध इति** । ॥ छ ॥ मूले कथञ्चनेत्यस्यवैय्यर्थ्यमाशङ्क्य व्यवहारस्यान्यथासिद्धिशङ्कानिरासेन विशेषस्य व्यवहारस्यान्यथाऽनुपपत्तिसिद्धत्वोपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतया तद्योजयितुं तत्तद्वादिरीत्या व्यवहारस्यान्यथासिद्धिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । भेदपक्षे गुणक्रियादेर्द्रव्येणेति शेषः ॥**अखिलोऽपि व्यवहार इति** । विधिनिषेधभेदेन द्विविधोऽपि व्यवहार इत्यर्थः ॥ **अत्यन्ताभेदेऽपीति** । अत्रापि गुणादेर्द्रव्येणेति शेषः ॥ **व्यावृत्तिस्वीकारेणेति** । अखिलोऽपि व्यवहारो घटिष्यत इत्यनुवर्तते । शुक्लः पट इत्यादौ शुक्लादिशब्दानां विधिवाचित्वे विधीयमानानां शुक्लत्वादीनां पटादिद्रव्येणात्यन्ताभिन्नत्वेन पटादिद्रव्येऽभावास्वरूपमात्रस्यैकत्वात्पर्यायत्वं स्यात् । न चैवम् । अशुक्लत्वाद्यपोहवाचित्वात् । न चैवं सति वैय्यर्थ्यम् । पटादिद्रव्येऽशुक्लत्वादिविशेषणानां भ्रान्तिकल्पितत्वेन तन्निवारणार्थत्वात् । नापि शुक्लपदमशुक्लत्वस्यैव तत्रारोपितस्याकारान्तरस्यापोहं वक्ति । येनेकेनैवालमिति स्यात् । तस्मान्न पर्यायत्वं वैय्यर्थ्यं चेत्याशयः । एतच्च तृतीयस्य द्वितीयेऽखण्डार्थतावादे आकार एव स्पष्टम् ॥ **भेदाभेदाभ्यामिति** । अत्रापि पूर्ववच्छेषोऽनुवृत्तिश्च । मूले एतादृश इत्यस्यानर्थक्यमाशङ्क्य को द्वेषो भवेदित्युक्तार्थे हेतुसूचकत्वान्न तदिति भावेन तत्रापेक्षितहेतुसूचकतया तद्व्याचष्टे ॥ **एतादृश इति** । को द्वेष इत्यस्य प्रसिद्धार्थतायाः प्रकृतानुपयोगात्प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह ॥ **को द्वेष इत्यादि** । व्यवहारनिर्वाहहेतुत्वस्यानुपादित्सायोगे कथं हेतुत्वमित्यतस्तन्निमित्तभूतप्रमाणाभावस्यासिद्धिघटकत्वात्तस्य तत्र हेतुत्वमिति भावेन तदुपपादयति ॥ **प्रमाणाभाव इति** । तथाऽपि वादिनामित्यनर्थकमित्याशङ्क्य विशेषानङ्गीकारे बाधकतयाऽभिप्रेतस्य व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गस्येष्टापादनतयाऽऽभासतानिवारणार्थत्वान्न तदिति भावेनेष्टा-

SGF

पत्तिशङ्कानिवर्तकत्वेन तद्योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ मा भूदिति । ज्ञातृणां चेत्यस्योपलक्षणतया वादिशब्देन सङ्ग्राह्यतायां निमित्तमाह ॥ विशिष्टविषयेति ॥ प्रकृत इति । उभयविधस्यापि तस्य विशेषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तत्कार्यतया तत्साधकत्वेनेत्यर्थः ॥

अ०—अभेदेन प्रतीतिश्च कार्यकारणपूर्वके ॥ अभावान्ते पदार्थेऽस्मिन्सविशेषावसीयते ॥

सु०—किञ्चावयवावयव्यादिभेदे प्रमाणाभावाच्च तं परित्यज्याभेदपक्षोऽङ्गीक्रियते । ननूक्तमत्राभेदेऽपि प्रमाणं नास्तीति । तत्राह ॥ अभेदेनेति । इहापि कार्यकारणग्रहणेनावयव्यवयवावुच्येते । पूर्वशब्देन गुणगुण्यादिकम् । अभावशब्देनान्योन्याभावो गृह्यते । तस्यैव धर्म्यभिन्नत्वात् । यद्वा भावतद्धर्मावनेनोपलक्ष्येते । अवसीयते साक्षिणा । तथा हि । तन्तुपटादिविषया बुद्धिरत्यन्तभिन्नघटपटादिविषयबुद्धितो विलक्षणाऽनुव्यवसीयते । उताविलक्षणा । न तावद्द्वितीयः । प्रतीत्यपलापानुपपत्तेः । आद्ये कथमभेदप्रतीतिर्नास्तीति शक्यं वक्तुम् । सम्बन्धेन वि (शे) शिष्यत इति चेन्न । कुण्डबदरप्रतीतितोऽपि वैलक्षण्यानुभवात् । सम्बन्धिनोरयुतसिद्धत्वात्तथेति चेन्न । आधाराधेयभावेनावस्थानसमये तस्याकिञ्चित्करत्वात् । अतस्तन्तुपटयोः कुण्डबदरयोश्च भेदे सम्बन्धे च समाने कालान्तरभाविनः सम्बन्धविनाशादेः सम्बन्धिविभागादेर्वा प्रत्यक्षप्रतीतिं प्रत्युपयोगायोगाद्वैलक्षण्यं नानुभूयेत । अनुभूयते च तन्तुपटादिबुद्धिः कुण्डबदरादिबुद्धेर्विलक्षणेत्यभेदविषयैव साऽवसीयते । किञ्च पटोत्पत्तेः प्राग्यावन्तं देशमवष्टभ्य तन्तवस्तिष्ठन्ति पटोऽपि तावन्तमेव । न च मूर्तयोः समानदेशत्वं युज्यते । तेन ज्ञायते तन्त्वभिन्नः पट इति । न चावयवावयविनो रूपरसादि (वत्) द्वैतमनुभूयत इत्याद्यभेदप्रमाणं स्वयमूहनीयम् । नन्वभेदश्चेत्प्रत्यक्षेणैवेक्ष्यते । तदा कथं शुक्लः पटश्चलति (पट) इत्यादिसामानाधिकरण्यादिव्यवहारः । तस्य दण्डीकुण्डलीतिवद्भेदविषयत्वात् । न हि प्रतीतिविरोधी व्यवहारो भवतीत्यत उक्तं सविशेषेति । विशेषेण विषयेणोपेता । अयमर्थः । यत्र केवलमभेदः प्रतीयते न तत्र सामानाधिकरण्यव्यवहारो भवति । यथा घटः कलश इति । अत्र त्वभेदः प्रतीयमानो विशेषेण सहित एव प्रतीयते । विशेषश्च भेदप्रतिनिधिः सामानाधिकरण्यव्यवहारं प्रसूत इति । नन्वभेदप्रतीतिमभिभूय

विशेषप्रतीतिः स्वकार्यं करोति चेदभेदप्रतीतिरपि विशेषप्रतीतिमभिभूय स्वकार्यं कथं न कुर्यात् । मैवम् । न हि प्रतीतिरस्तीत्येव व्यवहारः किन्तु प्रयोजनेऽपि सति । प्रयोजनं च सामानाधिकरण्यव्यवहारेणैव बहुलं लोकवेदयोः । यदा त्वभेदव्यवहारः प्रयोजनवांस्तदा सोऽपि दृश्यत एव यथा विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादि ॥ छ ॥ यद्वा विशेषः प्रत्यक्षार्थापत्तिसिद्ध इत्युक्तम् । तत्कथमित्यतः प्रत्यक्षसिद्धतां तावदुपपादयति ॥ **अभेदेनेति** । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चशब्दः । पदार्थ इत्येकवचनं जातिविषयमस्ति यतस्तस्मात्सा सविशेषावसीयत इति योजना । ततश्चायमर्थः । अस्ति तावदवयवावयव्यादिपदार्थसार्थेऽभेदेन प्रतीतिः । कुण्डबदरादिप्रतीतितोऽस्या व्यावृत्तयाऽध्यवसायात् । न चाभेदमन्तरेण व्यावृत्तिहेतुरस्ति । अतो सति निमित्तान्तरे सम्मतभेदस्त्वन्तरप्रतीतितो व्यावृत्तेयमभेद एव विश्राम्यतीति । अस्ति च तथाऽपि सामानाधिकरण्यादिव्यवहारः । तत्र यदीयमभेदमात्रविषया स्यात्तदा न सामानाधिकरण्यादिव्यवहारं कुर्यात् । घटः कलश इति व्यवहारादर्शनात् । ततो ज्ञायतेऽधिकोऽपि विषयोऽस्या विद्यत इति । न च भेदोऽसाविति वाच्यम् । भेदाभेदवादेऽप्यन्ततो विशेषस्याङ्गीकार्यत्वात् । तथा चेयमभेदप्रतीतिरिन्द्रियजा सविशेषावसीयत इति ॥ छ ॥

टि०——नन्वभेदेन प्रतीतेश्चेत्युत्तरवाक्येऽवयवावयव्यादीनामभेदवर्णनं क्रियते तदनर्थकम् । न च तद्भेदपक्षपरित्यागेनाभेदपक्षस्याभ्युपगमनीयतासिद्ध्यर्थं तदिति वाच्यम् । अभेदपक्षे कल्पनालाघवस्य विशेषप्रामाणिकत्वस्य च प्रागुपपादितत्वेन तत एव तत्सिद्ध्या तदर्थं तदभेदप्रामाणिकत्ववर्णनस्यानपेक्षितत्वात् । न चाभेदपक्षे कल्पनागौरवशङ्कया विशेषाप्रामाणिकत्वशङ्कया च प्रसक्तायास्तदभेदस्यानभ्युपगमनीयताशङ्कायास्तेन निरासेऽपि तदभेदस्याप्रामाणिकत्वशङ्काप्रयुक्तायास्तस्यास्तेनानिरासात्तदर्थं तत्प्रामाणिकत्ववर्णनमप्यावश्यकमिति वाच्यम् । प्रसञ्जकाभावेन तदप्रामाणिकत्वशङ्काया एवानुदयेन तत्प्रसञ्जितानभ्युपगमनीयताशङ्कायाः सुतरामनुदयादित्यतोऽत्र मूलेऽभेदेन प्रतीतिश्चेति चशब्दबलेन भेदपक्षानभ्युपगमहेतुतया तदप्रामाणिकत्वोक्तेरपि मध्येऽभिप्रेतत्वात्तस्या एव च तदभेदाप्रामाण्यशङ्कायाः प्रसञ्जकत्वेन तच्छङ्कायाः सम्भवात्तत्प्रसञ्जिततदभेदानभ्युपगमनीयताशङ्काया अप्युदयात्तन्निरासार्थं तदभेदप्रामाणिकत्ववर्णनस्याप्यावश्यकत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेनात्राभिप्रेतोक्तिपूरणपूर्वकं तत्प्रसञ्जिता-

वयवावयव्याद्यभेदाप्रामाणिकत्वशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **किञ्चेत्यादिना** । दण्डघटादेरभेदप्रतीतेरसम्प्रतिपत्त्या कार्यकारणशब्दयोः कार्यकारणमात्रपरत्वानुपपत्तेस्तदर्थमाह ॥ **इहापीति** । कार्यकारणयोश्चैवेत्यादिपूर्ववाक्यापेक्षयाऽपिशब्दः । अभावशब्दस्य सामान्यशब्दत्वेन सर्वपरत्वात्किमिति विशेषपरत्वाश्रयणमित्यत आह ॥ **तस्यैवेति** । प्रागभावादेर्धर्मिविनाशेऽप्यविनाशादिना धर्मिणोऽत्यन्तभिन्नत्वस्यादृश्यत्वाधिकरणे समर्थितत्वादिति भावः ॥ **आद्य इति** । अभेदविषयत्वेन विना वैलक्षण्यानुभवस्यानिर्वाहादिति भावः । ननु तन्तुपटादिबुद्धेः सम्बन्धविषयत्वेनैवानेवंविधघटपटादिबुद्धितो वैलक्षण्योपपत्तेर्नाभेदविषयत्वमुदाहृतप्रतीतेः कल्पयितुमुचितमिति शङ्कते ॥ **सम्बन्धेनेति** । सम्बन्धविषयत्वेनोदाहृतप्रतीतेर्घटपटादिबुद्धितो वैलक्षण्यसिद्धावपि तद्विषयककुण्डबदरादिबुद्धितो वैलक्षण्यानुपपत्त्या ततो वैलक्षण्यसिद्ध्यर्थमभेदविषयत्वस्यावश्याश्रयणीयत्वान्न सम्बन्धविषयत्वेन वैलक्षण्यमुपपादनीयमित्याशयेन परिहरति ॥ **कुण्डेति** । न च संयोगादन्यसम्बन्धविषयत्वेनैव ततोऽपि वैलक्षण्यासिद्धिसम्भवात्किमभेदाविषयत्वाश्रयणेनेति वाच्यम् । घटतदज्ञानतदभावादिबुद्धितो वैलक्षण्यस्य तावताऽप्यसिद्ध्या तत्सिद्ध्यर्थमभेदविषयताया अवश्याश्रयणीयत्वात् । यदि च स्वरूपप्रत्यासत्तिसंयोगान्यसम्बन्धविषयत्वेनैवोदाहृतप्रतीतेः सर्ववैलक्षण्यासिद्धेर्नाभेदविषयत्वापेक्षेति मन्यसे तर्हि घटतद्धर्मिकान्योन्याभावबुद्धेर्घटपटादिबुद्धितो वैलक्षण्यं न स्यात् । तस्याः स्वरूपप्रत्यासत्तिसंयोगान्यसम्बन्धविषयत्वाभावादित्याशयात् । ननु तथाऽपि तन्तुपटयोरयुतसिद्धत्वात्कुण्डबदरयोश्च तदभावादयुतसिद्धतन्तुपटादिप्रतीतेर्युतासिद्धकुण्डबदरादिप्रतीतितो वैलक्षण्यस्यायुतसिद्धविषयत्वेन निर्वाहसम्भवान्न तदर्थं तस्या अभेदविषयत्वं कल्पनीयमित्याशङ्कते ॥ **सम्बन्धिनोरिति** । आधाराधेयभावेनावस्थानसमये सम्बन्धविनाशाभावरूपस्य वा सम्बन्धिविभागाभावरूपस्य वाऽयुतसिद्धत्वस्य तन्तुपटयोरिव कुण्डबदरयोरप्यविशिष्टत्वेन तन्तुपटादिप्रतीतेरिव कुण्डबदरादिप्रतीतेरप्युक्तरूपायुतसिद्धविषयत्वेन तदाश्रयणेनाप्युदाहृतप्रतीतेः कुण्डबदरादिप्रतीतितो वैलक्षण्यानिर्वाहात्तन्निर्वाहार्थमभेदाविषयकत्वकल्पनमावश्यकमित्यभिप्रायेण परिहरति ॥ **आधाराधेयभावेनेति** । एवं वैलक्षण्यबुद्धेरन्यथोपपत्तिं निरस्य प्रकृततर्कस्य विपर्ययापर्यवसायित्वादाभासत्वमित्याशङ्कानिरासय विपर्ययपर्यवसानं दर्शयन्नेवोपसंहरति ॥ **अत इति** । ननु तन्तुपटादिप्रतीतेः कुण्डबदरादिप्रतीतेश्चाधाराधेयभावसम्बन्धेनावस्थानकालीनतत्स-

न्धविनाशाभावादिविषयकत्वाविशेषेऽपि तन्तुपटादिप्रतीतेः कुण्डबदरादिप्रतीतितो वैलक्षण्यं विनाऽप्यभेदविषयकत्वेनोपपद्यते । तन्तुपटयोरुत्तरकालेऽपि सम्बन्धविनाशाभावस्य सम्बन्धिविभागाभावस्य च सत्त्वात् । कुण्डबदरयोश्च कालान्तरे सम्बन्धविनाशस्य सम्बन्धिविभागस्य च सत्त्वात् । कालान्तरभाविसम्बन्धविनाशादिविषयककुण्डबदरादिप्रतीत्यपेक्षया कालान्तरभाविसम्बन्धविनाशाभावादिविषयकतन्तुपटादिबुद्धेर्वैलक्षण्यस्यान्यानपेक्षत्वादित्याशङ्क्य भवेदेवं यदि कुण्डबदरादिप्रतीतेः कालान्तरभाविसम्बन्धविनाशादिविषयकत्वं तन्तुपटादेश्च तादृशसम्बन्धविनाशाभावादिविषयकत्वमेव स्यात् । न च तदस्ति । कुण्डबदरादिप्रतीतेः कुण्डबदरयोः सम्बन्धनाशो वा कुण्डबदरयोर्विभागो वा भविष्यतीत्याकारत्वे कालान्तरभाविसम्बन्धविनाशादिविषयकत्वस्य तन्तुपटादिप्रतीतेश्च तन्तुपटसम्बन्धविनाशो वा तन्तुपटविभागो वा न भविष्यतीत्याकारत्वे कालान्तरभाविसम्बन्धविनाशाभावादिविषयकत्वस्य च प्राप्तावपि प्रत्यक्षायाः कुण्डबदरादिप्रतीतेस्तन्तुपटादिबुद्धेश्चेह कुण्डे बदराणि अयं पट इत्येवमाकारतयोक्ताकारत्वासम्भवेनोक्तरीत्या वैलक्षण्यासम्भवेन तदुपपादकतयाऽभेदविषयकत्वस्यैवावश्याश्रयणीयत्वादिति भावेनोक्तं कालान्तरभाविन इत्यादि । नन्वनेकेष्वभेदप्रमाणेषु सत्सु तत्परित्यागेन प्रत्यक्षमात्रोपन्यासोऽनुचितो भाष्यकाराणामित्यतः प्रत्यक्षस्योक्तरीत्या बहूपपादनसापेक्षत्वेन दुर्ज्ञेयतया प्रमाणान्तराणां च स्पष्टतया शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वेन युक्तस्तत्परित्यागेन प्रत्यक्षमात्रोपन्यास इत्याशयवान्स्वयं तानि प्रमाणानि दर्शयन् पटस्तन्त्वभिन्नो मूर्तत्वे सति तत्समानदेशत्वात्तन्तुवदित्यनुमानं मनसि निधाय हेत्वसिद्धिं परिहरति ॥**किञ्च पटोत्पत्तेरिति** । इह भूतले पट इति निर्बाधप्रतीतिबलादिति भावः । अप्रयोजकत्वं निराकरोति ॥**न चेति** । फलं निगमयति ॥**तेनेति** । नन्ववयवावयविभावानापन्नयोरेव मूर्तयोरसमानदेशत्वनियमाभ्युपगमात्तद्भावमापन्नयोस्तन्तुपटयोर्मूर्तत्वेऽपि समानदेशत्वोपपत्तेरप्रयोजकत्वमेवेत्यत आह ॥**न चेति** । अनेन पटस्तन्त्वभिन्नस्तद्रूपरसादिभिन्नरूपरसादिशून्यत्वात्तन्तुवदित्यभिप्रेतानुमाने हेत्वसिद्धिः परिहृता भवति । न चावयविरूपादिभिरवयवरूपादेर्नाशादवयवावयविनोर्भेदेऽपि रूपरसादिद्वैतानुपलम्भसम्भवादप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । तथा सत्यसमवायिकारणनाशेन कार्यनाशध्रौव्यादवयविन्यपि रूपाद्यनुपलब्धिप्रसक्त्या तदनवकाशादित्याशयात् । इत्यादीत्यादिपदेन गुणगुण्याद्यभेदसाधकानुमानागमपरिग्रहः । केचित्तु । अभेदेन प्रतीतिश्चेति चशब्दसङ्गृहीतमभेदप्रमाणं

स्वयमुपदर्शयतीति किञ्चेत्यादिग्रन्थावतारं कृत्वा स्वयमूहनीयमित्यतःपूर्वं परत्वाच्च स्पष्टत्वाच्छिष्यैरेवेति भावेन भाष्यकृता चशब्देन सङ्गृहीतं न तु स्वरूपेण प्रत्यक्षवदुपन्यस्तमिति च शेषमाहुः। भाष्येऽभेदप्रतीतेः सविशेषेति विशेषविषयत्वमुक्तम्। तदनर्थकम्। तन्तुपटादिप्रतीतेरभेदविषयसिद्धिमात्रेण तदभेदस्य प्रामाणिकत्वसिद्ध्या तत्पक्षपरिग्रहसिद्धेस्तस्यानपेक्षितत्वादित्यतः प्रत्यक्षप्रतीतेरभेदविषयकत्वे प्राप्तानुपपत्तिपरिहारार्थत्वाद्विशेषविषयकत्ववर्णनस्य नानुपपात्तिरिति भावेन तदनुपपत्तिपरिहारकतया तद्योजयितुमभेदस्य प्रत्यक्षप्रतीतिविषयत्वेऽनुपपत्तिशङ्कां तावदुपपादयति॥ **नन्विति॥ सामानाधिकरण्यव्यवहार इति।** शौक्ल्यपटत्वयोः सामानाधिकरण्यव्यवहार इत्यर्थः। ननु सामानाधिकरण्यव्यवहारस्याप्यभेदप्रतीत्यैव जननसम्भवात्काकथन्तेत्यतो व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वेन भेदविषयकोक्तव्यवहारस्य भेदज्ञानसाध्यत्वान्न तदभेदप्रतीतिसाध्यत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह॥ **तस्य भेदविषयत्वादिति।** उक्तरूपसामानाधिकरण्यव्यवहारस्य शौक्ल्यादीनामाश्रयेण परस्परं च भेदविषयत्वादित्यर्थः। ननु सामानाधिकरण्यव्यवहारस्य तादात्म्यावलम्बनतायाः प्रसिद्धत्वाच्छुक्लः पट इति तद्व्यवहारस्यापि शौक्ल्यपटतादात्म्यविषयत्वमेवेति कथं तद्भेदविषयत्वं तस्येति चेन्न। तथा सति दण्डी देवदत्तः कुण्डली देवदत्त इत्यादेरपि सामानाधिकरण्यव्यवहारस्य दण्डदेवदत्ततादात्म्यविषयत्वापत्तेः। यदि च भेदाविनाभूतसम्बन्धार्थकस्येनेः प्रयोगाद्दण्डीत्यादिशब्दव्यवहारस्य भेदविषयकत्वमेवेति मन्यसे तर्हि शुक्लगुणोऽस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थेऽर्शआदिभ्योऽजित्यकारप्रत्ययविधानाच्छुक्लः पट इत्यादेरपि शाब्दव्यवहारस्य भेदविषयत्वमेवेति समानमेवेत्याशयेन सामानाधिकरण्यव्यवहारस्य भेदविषयतां दृष्टान्तोपदर्शनेनोपपादयति॥ **दण्डीकुण्डलीतिवदिति।** ननु व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानपूर्वकताया निर्निबन्धनत्वादभेदविषयकप्रतीत्याऽपि भेदविषयकव्यवहारोपपत्तेर्न तदनुपपत्तिरित्यतस्तथा सति घटकलशयोरभेदप्रतीत्याऽपि घटः कलश इति सामानाधिकरण्यव्यवहारजननप्रसङ्गान्न प्रतीतेः स्वविरोधिव्यवहारजनकत्वमित्यभिप्रेत्याह॥ **न हीति।** नन्वत्राभेदप्रतीतेः सविशेषत्वमेवोच्यते न तु विशेषविषयत्वं तत्कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतः प्रकृतोपयोगितया तद्व्याचष्टे॥**विशेषेणेति।** ननु विशेषविषयत्वेऽपि नाभेदप्रतीतेः सामानाधिकरण्यव्यवहारजनकत्वं युक्तम्। तथा सति घटकलशयोरभेदप्रतीत्याऽपि सामानाधिकरण्यव्यवहारजननप्रसङ्गादित्यतोऽभेदप्रतीतेः सामानाधिकरण्य-

SGDF

व्यवहारजनकत्वं च तदुभयस्थापकोक्त्योपपादयति ॥**अयमर्थ इति**। नन्वस्त्वभेदस्य विशेषसहितस्यैव प्रतीतेः प्रकृते केवलाभेदप्रतीत्यभावः। तथाऽपि कथं शुक्लः पट इति सामानाधिकरण्यव्यवहारस्तस्य भेदप्रतीतिसाध्यस्य तदभावेऽपि विशेषप्रतीत्याऽनिर्वाहादित्यत आह ॥**विशेषश्चेति**। ननु तथाऽपि नात्र विशेषप्रतीत्या सामानाधिकरण्यव्यवहार उपपादयितुं शक्यस्तथा सत्यभेदप्रतीतेरप्यत्र सद्भावेन तया भेदव्यवहारस्यापि जननप्रसङ्गात्। न च विशेषप्रतीत्याऽभिभूतत्वान्नाभेदप्रतीतिः स्वकार्यकारिणीति न तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम्। तथा सत्यभेदप्रतीत्याऽभिभूतत्वेन विशेषप्रतीतेरपि स्वकार्यकारित्वेन तयोक्तव्यवहारासम्भवात्। न हि विना विनिगमकं विशेषप्रतीत्यैवाभेदप्रतीतेरभिभवो न त्वदभेदप्रतीत्या विशेषप्रतीतेरिति नियन्तुं शक्यमिति कथमत्र सामानाधिकरण्यमात्रव्यवहार इति शङ्कते ॥ **नन्विति**। अभिभूय स्वप्रयोजनाक्षमीकृत्य। स्वकार्यं सामानाधिकरण्यव्यवहारम्। स्वकार्यं घटकलशादाविवाभेदकार्यम्। भवेदयं पर्यनुयोगो यदि प्रतीतिमात्रं स्वकार्यव्यवहारकारकमित्यभ्युपगम्येत। न चैवम्। किन्तु व्यवहारसाध्यप्रयोजनसहितैव प्रतीतिस्तत्कारणमिति। ततश्च प्रकृतोदाहरणे विशेषप्रतीतेस्तादृशत्वेन तया सामानाधिकरण्यव्यवहारजननेऽप्यभेदप्रतीतेरतादृशत्वेन तयाऽभेदव्यवहारजननसम्भवान्नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन परिहरति ॥ **मैवमिति**। नन्वभेदप्रतीत्याऽभेदव्यवहारो यदि नाभ्युपेयते तर्हि विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्याद्यभेदव्यवहारोऽप्यभेदप्रतीत्या न स्यादित्यतोऽत्राभेदप्रतीतेरभेदव्यवहारसाध्यप्रयोजनशून्यत्वाच्छौक्ल्यपटयोरभेदव्यवहारजनकत्वेऽपि तत्राभेदव्यवहारसाध्यप्रयोजनवत्त्वादभेदप्रतीत्या तदभेदव्यवहारजननमुपपद्यत एवेत्याशयेनाह ॥ **यदा त्विति** ॥ छ ॥ अवयवावयव्याद्यभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वोपपादकतया प्रकृतग्रन्थयोजनायामध्याहृतसङ्गतिराश्रयणीया भवतीत्यपरितोषाच्छ्रुतिसङ्गत्यैव योजयति ॥ **यद्वेति**। सामान्यादीत्युत्तरग्रन्थेनार्थापत्तिसिद्धताया अप्युपपादनात्तावदित्युक्तम् ॥ **अनुक्तसमुच्चयेति**। सामानाधिकरण्यव्यवहारसमुच्चयेत्यर्थः। अवयवावयव्याद्यभेदप्रतीतेः परं प्रत्यसिद्ध्या तदनुवादेन विशेषविषयकत्वमात्रविधायकतया प्रकृतग्रन्थयोजनाया असम्भवादयं ग्रन्थोऽवयवावयव्यादेरभेदप्रतीतेरपि विधायक एवेत्यभिप्रेत्य तल्लाभायापेक्षितं पूरयति ॥ **अस्ति यत इत्यादिना**। नन्ववयवावयव्यादिप्रतीतेर्नियामकाभावेनाभेदविषयकत्वस्याकल्पनीयत्वात्। कल्पनीयत्वेऽपि वा केवलाभेदविषयकत्वसम्भवेन तदधिकविषयत्वस्याकल्पनीयत्वात्। कल्पनीयत्वेऽपि वा भेदविषयकत्वकल्पनयैव

सर्वनिर्वाहान्न विशेषविषयतायाः कल्पकं किञ्चिदित्ययुक्तमेव तत्प्रतिज्ञाद्वयमित्यतोऽपेक्षितहेतुकथनेन तदुपपादयति ॥ **ततश्चेति**। ननु तन्तुपटावभिन्नावित्यप्रतीत्या तत्प्रतीतेस्तदभेदाविषयत्वाभावात्कथं तत्राभेदेन प्रतीतिरुच्यत इत्यतस्तन्तुपटादिप्रतीतेरभेदविषयतामुपपादयति ॥ **कुण्डेति**। नन्वभेदविषयकत्वाभावेऽपि तद्व्यावर्तकविषयकत्वमात्रेण तन्तुपटादिप्रतीतेः कुण्डबदरादिप्रतीतितो वैलक्षण्यानुभवस्य सम्भवात्तेनाभेदविषयकत्वसाधनेऽप्रयोजकत्वं व्यावर्तकविषयत्वमात्रसाधने चार्थान्तरत्वमित्याशङ्क्य व्यावर्तकविषयत्वमात्रसाधनान्नाप्रयोजकत्वं तत्साधनेऽपि तद्व्यावर्तकान्तरानिरासेनाभेदविषयकत्व एव पर्यवसानान्नार्थान्तरत्वमपीत्याशयेन व्यावर्तकान्तरं निराचष्टे ॥ **न चाभेदमन्तरेणेति**। सम्बन्धस्य कुण्डबदरादिसाधारणत्वेन तत्प्रतीतौ वैलक्षण्यानुपपादकत्वात्संयोगान्यसम्बन्धस्य च घटतद्ज्ञानतदभावादिसाधारणत्वेन तत्प्रतीतितो वैलक्षण्यानुपपादकत्वात्स्वरूपप्रत्यासत्तिसंयोगान्यसम्बन्धस्य च घटतद्धर्मिकान्योन्याभावादावसत्त्वेन तद्बुद्धेर्घटपटादिबुद्धितो वैलक्षण्यानुपपादकत्वात्तदानीन्तनस्याश्रयाश्रयिभावस्य कुण्डबदरादिप्रतीतावपि भानान्नियमस्य च तन्तुपटादिबुद्धावप्यभानेनाश्रयाश्रयिभावनियमरूपायुतसिद्धेरपि तद्वैलक्षण्यानुपपादकत्वात्तन्तुपटादिप्रतीतौ सम्बन्धनित्यत्वस्य सम्बन्ध्ययुतसिद्धत्वस्य वाऽस्फुरणेन समवायस्यापि तद्वैलक्षण्यानुपपादकत्वान्नाभेदातिरिक्तस्य व्यावर्तकत्वं सम्भवतीत्यर्थः। अस्त्वेवं किं तत इत्यतः परिशेषसिद्धमर्थं निगमयति ॥ **अत इति**। प्रथमप्रतिज्ञोपपादनसमाप्तावत्रेतिशब्दः। वक्ष्यमाणतर्के उपोद्घातत्वेनेष्टापत्तिं प्रथमं परिहरति ॥ **अस्ति चेति**। तर्कसिद्धमर्थं दर्शयति ॥ **तत इति** ॥**अन्तत इति**। विशेषं विना परस्परविरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकत्रावस्थानानुपपत्त्या तद्घटनार्थमपि विशेषणस्यैवाश्रयणीयत्वादित्यर्थः। यद्वा भेदानवस्थापरिहारार्थं विशेषस्याङ्गीकर्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ छ ॥

अ०—सामान्यादिपदार्थेषु तन्निष्ठत्वादयोऽखिलाः ॥ कथं धर्मा निवार्यन्ते वस्त्वैक्येऽपि हि वादिभिः ॥ कार्यस्य तत्तन्निष्ठत्वं गुणादेर्व्यापितादिकः ॥ कथं विशेषो नैवास्ति स च धर्मपरो यदि ॥ षट्पदार्थातिरेकः स्यात्पदार्थो नियमेऽपि हि ॥ धर्मस्य धर्मसन्तानादनवस्थाखनिर्भवेत् ॥

सु०—प्रागुक्तं समवाये विशेषोऽङ्गीक्रियत इति तन्न तावदेव। किन्तु सर्वेष्वपि पदार्थेष्विति दर्शयन्विशेषस्य व्यवहारान्य-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

थाऽनुपपत्तिसिद्धतां चोपपादयति ॥ **सामान्यादीति** । तन्निष्ठत्वादयो व्यक्तिनिष्ठत्वादयः । कथमित्याक्षेपे । वस्त्वैक्येऽपि धर्म्यैक्येऽपि । कुतो न निवार्यन्त इत्यत उक्तं वादिभिरिति । अविसंवादिव्यवहारसिद्धत्वादिति यावत् । एतदेव प्रपञ्चयति ॥ **कार्यस्येति** । अस्ति तावदवयविनोऽवयवनिष्ठत्वं नाम धर्मः । गुणानां केषाञ्चिद्रूपादीनामाश्रयव्यापित्वम् । केषाञ्चित्संयोगादीनां प्रदेशवृत्तित्वं रूपादीनामुद्भूतत्वं सर्वेषां चतुर्विंशतित्वम् । कर्मण आश्रयव्यापित्वमानित्यत्वं पञ्चत्वं मूर्तनिष्ठत्वं सामान्यस्यापि द्रव्यगुणकर्मनिष्ठत्वं नित्यत्वमनुगतत्वं द्विविधत्वामित्यातिबहुलोऽयं पदार्थधर्मसमूहः । न चायमाश्रयतो भिन्न एवेति युक्तम् । अस्ति च धर्मधर्म्यादिव्यवहारः । तन्तुषु पटः । घटो न भवति पट इत्यादिः । स चायमत्यन्ताभेदेऽनुपपद्यमानः स्वोपपादकं विशेषमवगमयतीति सर्वपदार्थेषु कथं विशेषो नैवास्ति । सत्यम् । सन्त्येव द्रव्यादिषु सप्तस्वपि पदार्थेषु ते ते धर्माः । किन्नामाश्रयतो भिन्ना एव । तथा च तत्सम्बन्धनिबन्धनतयैवोपपद्यमानो व्यवहारः सर्वपदार्थेषु न विशेषमाक्षेप्तुमलमित्याशयेन शङ्कते ॥ **स चेति** । न केवलं गुणादि द्रव्यादितो भिन्नम् । किन्तु स तत्तन्निष्ठत्वादिधर्मश्चापरः स्वाश्रयाद्भिन्नो यद्यङ्गीक्रियत इत्यर्थः । निराकरोति ॥ **षडिति** । तर्हि धर्माणां षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽतिरेकः स्यात् । तथा च षडेव पदार्था इति नियमो भज्येतेति । ननु स्वाश्रयतो विभिन्ना अपि धर्मा न षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽतिरिच्यन्ते । किन्तु त एवान्योन्यवेशषणीभूता धर्मा इत्युच्यन्ते । यथाऽऽह । यद्यपि धर्माः षट्पदार्थेभ्यो न व्यतिरिच्यन्ते । किन्तु त एवान्योन्यापेक्षया धर्माधर्मिणश्च भवन्तीति । अन्यत्रापि तेषां धर्मास्त एव परस्परं विशेषणीभूता इति । तत्कथं नियमभङ्ग इति । मैवम् । तन्निष्ठत्वादीनां षट्सु पदार्थेष्वन्तर्भावयितुमशक्यत्वात् । तथा हि । आश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इत्यभ्युपगतं कार्यद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानामवयवादिनिष्ठत्वं न तावद्द्रव्यादिकम् । गुणादिवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि समवायः । तस्य स्ववृत्त्यनुपपत्तेः । किञ्चाधार्याधारभूतयोः सम्बन्धः समवाय इष्यते । तथा च कथं स एवाधारित्वमाधारत्वं च स्यात् । तथा रूपादीनामाश्रयव्यापित्वं न द्रव्यादिष्वन्तर्भवति । तेषां गुणवृत्तित्वासम्भवात् । समवायस्तूक्तरीत्या निरस्तः । अपि च वृत्तिमात्रं समवायः ।

SGDF

व्याप्यवृत्तित्वं त्वतिरिक्तं निर्वाच्यम्। कृत्स्ने स्वाश्रये समवायस्तादिति चेन्न। द्रव्यस्यासमुदितत्वेन कृत्स्नत्वाद्यनवकाशात्। स्वाभावेन-सहानवस्थानं व्यापित्वमिति चेन्न । तस्याप्यन्तर्भाव्यत्वात्। अभावोऽसाविति चेन्न। निराकरिष्यमाणत्वात्। एवं संयोगादीनां प्रदेशवृत्तित्वं निरस्तम्। उद्भूतत्वं च न जातिविशेषः। रूपत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः। यदि हि रूपत्वं परं स्यात्तदा स्पर्शस्योद्भूतत्वं न स्यात्। यदि चोद्भूतत्वं परं भवेत्तदा सर्वमपि रूपमुद्भूतमिति चक्षुरादेरपि प्रतीतिः स्यात्। चतुर्विंशतित्वं च न सङ्ख्या। गुणानां निर्गुणत्वाङ्गीकारात्। उपचारोऽयमिति चेन्न। निमित्ताभावात्। न तावदेकार्थसमवायो निमित्तम्। द्रव्ये चतुर्विंशतित्वनियमाभावात्। प्रत्येकं रूपादिषु तत्प्रसङ्गाच्च। अपर्यायचतुर्विंशतिशब्दवाच्यत्वमिति चेन्न। शब्देऽपि चतुर्विंशतित्वाभावात्। चतुर्विंशतिपुरुषोच्चारिता-पर्यायशब्दवाच्यत्वमिति चेन्न। बधिरादीनां रूपादिषु सङ्ख्याव्यवहाराभावप्रसङ्गात्। एवमन्येषामपि धर्माणामन्तर्भावो निरसनीयः। कश्चिदाह। धर्मपदार्थोऽभावेऽन्तर्भवतीति। तदसत्। निषेधबुद्धिबोध्यत्वाभावात्। अभावेऽभावानङ्गीकारेण तद्धर्माणामभावत्वायोगाच्च। द्रव्यादिषड्लक्षणान्यतमराहित्यमभावत्वम्। न तु निषेधबुद्धिबोध्यत्वमिति चेन्न। लोकप्रतीतिमवधूय स्वकल्पनादरणे द्रव्यमेव भावस्तल्लक्षणरहितोऽभाव इत्यपि कल्पनाप्रसङ्गात्। अतस्तत्तन्निष्ठत्वादयो द्रव्यादिधर्मास्तदात्मान एवाङ्गीकार्याः। तथा चाह। भावस्य स्वरूपमेवावस्थाभेदेनास्तित्वं ज्ञेयत्वमभिधेयत्वं चोच्यत इति। न च विशेषमपहायावस्थाभेदः शक्यनिरूपणः। ननु धर्मा धर्मितो भिन्ना एव। न चोक्तदोषः। नैयायिकादिभिः परमाण्वारम्भवादिभिः षडेव पदार्था इति नियमस्यानङ्गीकृतत्वात्। धर्मपदार्थस्य पृथगङ्गीकृतत्वाच्च। तथा च भिन्नधर्मसंसर्गवशात्सर्वव्यवहारोपपत्तौ न तदन्यथाऽनुपपत्त्या विशेषसिद्धिरित्यत आह॥ पदार्थेति। पदार्थानां षडेवेति नियमाभावपक्षेऽपि हि यस्माद्धर्मस्य धर्मसन्तानादनवस्थाया आकरो भवेदयं पक्षस्तस्माद्धर्मधर्मिणामाश्रयाभेदेऽवश्यमङ्गीकार्ये तत्र धर्मधर्म्यादिव्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या विशेषोऽङ्गीकरणीय इति योज्यम्। खनिराकरः। एतदुक्तं भवति। धर्मपदार्थं द्रव्यादिभ्यो भिन्नमभ्युपगच्छन्प्रष्टव्यः। अस्तित्वादिधर्मेष्वप्यस्तित्वादिकमस्ति न वा। नेति पक्षेऽनुभवविरोधः। अस्तित्वं न

ज्ञेयं नाभिधेयमिति स्वक्रियाविरोधश्च । अन्यथा द्रव्यादिष्वपि तदभावापत्तिः । आद्ये तदाश्रयतो भिन्नमभिन्नं वा । आद्ये तत्राप्यस्तित्वाद्यन्तरमित्यनवस्था स्यात् । द्वितीये त्वस्ति तावत्तत्रापि धर्मधर्म्यादिव्यवहारः । स चानुपपद्यमानो विशेषं गमयतीति । किञ्च धर्मगता धर्मा यद्याश्रयाभिन्नास्तदा किं द्रव्यादिगतास्तित्वादिधर्मैरपराद्धम् । येन ते द्रव्यादितो भिद्येरन् । योगक्षेमसाम्यात् । ततस्तेषामेव द्रव्याद्यभेदे सति पुनर्व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या द्रव्यादिष्वेव विशेषसिद्धिः । नन्वस्त्येव द्रव्यादिधर्मेष्वस्तित्वादिष्वप्यस्तित्वादिकम् । तच्चाश्रयतो भिन्नमेव । न चैवं धर्मस्यानवधिकधर्मसन्तानादनवस्थादोषः । उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावेनादोषत्वात् । यथाऽऽहुः । मूलक्षयकरीं प्राहुरनवस्थां हि दूषणमिति ।

टि०—सामान्यादिपदार्थेषु तन्निष्ठत्वादिधर्माणां धर्म्यभिन्नत्वोपपादनपुरःसरमनिवारणीयत्वमुच्यते । तदनर्थकमित्याशङ्क्य सामान्यादिपदार्थेषु विशेषसमर्थनार्थत्वान्न तदित्यभिप्रायेण तत्र विशेषसमर्थनपरतया तद्योजयितुं तत्र विशेषसमर्थनस्यापि का सङ्गतिरित्यतस्तामाह ॥ **प्रागुक्तमिति** । विशेषस्तद्गतत्वादिर्यद्यभिन्नेऽवसीयत इत्यादिनेति शेषः । एवं व्यवहितेन सङ्गतिमुक्त्वाऽव्यवहितेनापि तामाह ॥ **विशेषस्येति** । उत्तराभावेन कथमित्यस्य प्रश्नार्थत्वायोगादाह ॥ **आक्षेप इति** । वादिभिरित्यस्यानर्थक्यमित्याशङ्क्यानिवार्यर्थत्वे हेतूक्त्यर्थत्वान्न तादिति भावेन तत्परतया तद्योजयितुं हेत्वाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ **कुत इति** । कथमनेन तदाकाङ्क्षापरिहार इत्यतोऽपेक्षितहेतुसमर्पकतया तत्तात्पर्यमाह ॥ **अविसंवादीति** । सामान्यादीति पूर्ववाक्योक्तार्थस्य कार्यस्येत्युत्तरवाक्येन प्रतिपादनात्पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्योक्तार्थप्रपञ्चकत्वान्न तदिति भावेनोक्तार्थप्रपञ्चकतया तद्योजयति ॥ **एतदेवेति** । प्रपञ्चकत्वं च सामान्यादीत्यादिपदसङ्ग्राह्यस्य तन्निष्ठत्वादय इत्यादिपदसङ्ग्राह्यस्य कथं विशेषो नैवास्तीत्युपपादकस्य च कथनादित्यवगन्तव्यम् ॥ **युक्तमिति** । तथा सत्युदाहृतधर्माणां षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽतिरिक्तत्वेन षडेव पदार्था इति नियमभङ्गप्रसक्तेरिति भावः । अस्तु धर्मपदार्थस्य धर्मिणाऽभेदः स त्वस्त्यन्ताभेद एव किन्न स्यादित्यतस्तत्र बाधकमाह ॥ **अस्ति चेति** । उक्तव्यवहारमेवाभिनयेन दर्शयति ॥ **तन्तुषु पट इत्यादिना** ॥ **अनुपपद्यमान इति** । घटः कलश इति सामानाधिकरण्यव्यवहारदर्शनादिति भावः । स च धर्म इत्यत्र चशब्दार्थमाह ॥ **न केवलमिति** । अस्त्वेवं धर्मपदार्थस्य षट्पदार्थातिरिक्तत्वं किं तत इत्यतः पदार्थानियमेऽपि हीत्युत्तरग्रन्थात्तात्पर्यतो लब्धं पदार्थनियमभङ्गबाधकत्वेनाह ॥ **तथा चेति** । धर्माणामाश्रयतो भिन्नत्वेऽपि षट्पदार्थानतिरेकान्न पदार्थनियमभङ्ग इति किरणावलीकारमतमाशङ्कते ॥ **नन्विति** । अस्य पक्षस्य तत्सम्मतत्वं कुतोऽवगम्यत इत्यतस्तद्वाक्यादेवेत्याशयेन तद्वाक्यद्वयं पठति ॥ **यथाऽऽहेत्यादि** । षण्णामपि पदार्थानां साधर्म्यमस्तित्वाभिधेयत्वज्ञेयत्वानीति प्रशस्तपादभाष्यव्याख्यानावसर इति शेषः । यद्यपि धर्मा अपि षट्पदार्थेभ्यो न व्यतिरिच्यन्ते तथाऽपि परस्परमङ्गतापन्नाः परस्परयोरुपयुज्यन्त इत्येव किरणावलीग्रन्थपाठस्तथाऽपि तद्दर्शनानुवादोऽयमित्यदोषः । अत एव स्पष्टमपि तद्वाक्यं पठति ॥ **अन्यत्रापीति** । पदार्थधर्मसङ्ग्रह इत्याद्यपद्यव्याख्यानावसर इति शेषः । तेषां द्रव्यादीनां धर्मास्ते द्रव्यादय एव । अतो न सप्तपदार्थापत्तिरित्यर्थः । कथं तर्हि धर्मधर्मिभाव इत्यत उक्तं परस्परमिति । द्रव्यलक्षणं रूपादिकं गुणस्तल्लक्षणं गुणत्वं जातिरित्यादिक्रमेणान्योन्यं विशेषणविशेष्यभाव इति नोक्तदोष इति सम्मतिग्रन्थार्थः ॥ **अवयवादिनिष्ठत्वमिति** । अत्रादिपदेन गुणिमूर्तव्यक्तिनित्यद्रव्यायुतसिद्धसम्बन्धिनां सङ्ग्रहः ॥ **गुणादीति** । अवयवगुणिमूर्तव्यक्तिनित्यद्रव्यायुतसिद्धसम्बन्धिनिष्ठत्वादीनि न तावद्द्रव्यगुणकर्मविशेषरूपाणि । द्रव्यगुणकर्मविशेषाणां गुणवृत्त्यनुपपत्तेः । अवयवनिष्ठत्वादीनां च गुणेऽपि सत्त्वात् । नापि सामान्यरूपाणि । सामान्यानां सामान्यवृत्त्यनुपपत्तेः । अवयवनिष्ठत्वादीनां च सामान्येऽपि सत्त्वादित्यर्थः ॥ **तस्य स्ववृत्तीति** । अवयवनिष्ठत्वादिधर्माणां च समवायेऽपि सत्त्वादित्यर्थः ॥ **किञ्चाधारीति** । अवयवावयव्यादेराधाराधेयप्रयोजकतया हि समवायोऽङ्गीकृतः । तत्कथं प्रयोज्यरूपाधाराधेयभावोऽपि स्यात् । प्रयोज्यस्य प्रयोजकभिन्नत्वनियमादित्यर्थः । केचित्तु । अवयवादिनिष्ठत्वस्य समवायरूपत्वे आधारित्वं समवाय इति प्राप्नोति । अवयवादिनिष्ठत्वमाधारत्वमित्यनर्थान्तरत्वात् । ततश्च तत्तुल्ययोगक्षेमत्वादाधारत्वमपि समवाय इत्येव स्यात् । न चैतद्युज्यते । आधाराधेययोः सम्बन्धस्य समवायत्वमङ्गीकुर्वता परेणाधारित्वाधारत्वातिरिक्तस्यैव समवायत्वाङ्गीकारेणाधारित्वाधारत्वयोरेव समवायस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थ इत्याहुः ॥ **तेषां गुणवृत्तित्वेति** । गुणादिवृत्तित्वेत्यर्थः । द्रव्यगुणकर्मविशेषाणां गुणवृत्तित्वाभावेनाश्रयव्याप्तित्वस्य गुणवृत्तित्वा-

भावापत्त्या द्रव्यगुणकर्मविशेषेषु सामान्यस्य सामान्यवृत्तित्वाभावेनाश्रयव्याप्तित्वस्यापि सामान्यवृत्तित्वाभावप्रसङ्गेन सामान्ये च न तदन्तर्भावः सम्भवतीति भावः ॥ **उक्तरीत्येति** । तस्य स्ववृत्तित्वानुपपत्तेरित्युक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **असमुदितत्वेनेति** । अनेकसमुदायरूपत्वाभावेनेत्यर्थः । यदेव ह्यनेकसमुदायात्मकं वस्तु तत्रैव कृत्स्नपदप्रवृत्तिनिमित्तकृत्स्नत्वस्यावकाशो न पुनरेकस्मिन्नपि वस्तुनि समुदायस्थले कृत्स्नपदप्रयोगवदेकस्मिन्नर्थे तदप्रयोगादिति भावः । आदिपदेन सर्वत्वादिपरिग्रहः । तेन सर्वस्मिन्नपि स्वाश्रये समवायस्तदित्यादिकमपि निरस्तं भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ **स्वाभावेनेति** । स्वात्यन्ताभावेनेत्यर्थः । अन्यथा स्वप्रागभावादिना सहावस्थायिनो रूपादेः स्वाभावेन सहानवस्थायित्वरूपाश्रयव्यापित्वस्यासम्भवप्रसङ्गादित्यवधेयम् । स्वाभावेन सहानवस्थानस्य तादृशावस्थानाभावरूपत्वादाश्रयव्यापित्वमभाव एव भविष्यतीत्याशयेन शङ्कते ॥ **अभाव इति** ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । अभावेऽभावानङ्गीकारेणाश्रयव्यापित्वस्याभावत्वे तस्याभाववृत्तित्वाभावप्रसङ्ग इत्यनुपदमेवात्र कश्चिदाहेत्यादिनोद्भाव्य निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **एवं संयोगादीनामिति** । प्रदेशवृत्तित्वं न तावद्द्रव्यगुणकर्मविशेषेष्वन्तर्भवति । तथा सति द्रव्यादीनां गुणवृत्तित्वाभावेनास्य गुणवृत्तित्वाभावप्रसङ्गात् । नापि सामान्ये । तस्याभाववृत्त्यभावेन संयोगाभावस्य प्रदेशवृत्तित्वाभावप्रसङ्गात् । नापि समवाये । संयोगवत्तत्समवायस्यापि प्रदेशवृत्तित्वेन स्ववृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । अपि च वृत्तिमात्रं समवायः प्रदेशवृत्तित्वं त्वतिरिक्तमेव निर्वक्तव्यम् । स्वाश्रयैकदेशो समवायस्तदिति चेत् । आकाशपरमाणुसंयोगे तदभावसम्भवात् । स्वाभावेन सहावस्थानं तदिति चेन्न । तस्याप्यन्तर्भाव्यत्वात् । अभावोऽसाविति चेन्न । निषेधबुद्धिबोध्यत्वाभावात् । अभावेऽभावानङ्गीकारेण संयोगाद्यभावस्य प्रदेशवृत्तित्वाभावप्रसङ्गाच्चेति निराकरिष्यमाणत्वादिति पूर्वोक्तन्यायेन निरस्तप्रायमित्यर्थः । परापरभावानुपपत्तिमेव प्रथयति ॥ **यदि हीति** ॥ **परमिति** । व्यापकमित्यर्थः ॥ **उद्भूतत्वं न स्यादिति** । तद्व्यापकत्वस्य रूपत्वस्य स्पर्शेऽभावात् । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ **सर्वमपि रूपमिति** । उद्भूतत्वाभावे रूपत्वाभावप्राप्त्या सर्वमपि रूपमुद्भूतमेव स्यादित्यर्थः ॥ **चक्षुरादेरिति** । घटादेरिव महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वाविशेषादिति भावः । चतुर्विंशतित्वस्य सङ्ख्यारूपत्वे गुणवृत्तित्वानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्र हेतुमाह ॥ **गुणानामिति** । तथा च गुणास्तु चतुर्विंशतिरेवेत्या-

SGDF ... Foundation

दिव्यवहारानुपपत्तिरिति भावः ॥ **उपचारोऽयमितीति** । तथा च चतुर्विंशतिरित्यादिर्न मुख्यव्यवहारो येन प्रवृत्तिनिमित्तविरहाद्गुणेषु तदनुपपत्तिः प्रसज्येत । किन्तु सिंहो देवदत्त इत्यादिव्यवहारवदौपचारिक एव । तस्य च न प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षत्वमिति न तदनुपपत्तिरिति भावः । औपचारिकत्वाद्व्यवहारस्य प्रवृत्तिनिमित्तधर्मानपेक्षत्वेऽपि न सर्वथा निर्निमित्तत्वमतिप्रसङ्गादिति सिंहसादृश्यादिवदिह निमित्तान्तराभावेनौपचारिकव्यवहारस्याप्यनुपपत्तिरेवेत्याह ॥ **निमित्ताभावादिति** । तत्कथमित्यतः किमत्र चतुर्विंशतित्वसङ्ख्ययैकस्मिन्नर्थे गुणानां सामानाधिकरण्यं निमित्तं किंवाऽपर्याये चतुर्विंशतिशब्दवाच्यत्वमात्रं किंवा चतुर्विंशतिपुरुषोच्चारितापर्यायशब्दवाच्यत्वम् । आद्येऽपि किं सामानाधिकरण्यनियमोऽभिमतः सामानाधिकरण्यमात्रं वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **द्रव्य इति** । तथा च गुणाश्रयस्य द्रव्यस्य चतुर्विंशतित्वनियमाभावेनं गुणानां चतुर्विंशतित्वसङ्ख्यासामानाधिकरण्यनियमाभावान्न तस्योक्तव्यवहारनिमित्तत्वमिति भावः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **प्रत्येकमिति** । गुणादीनामिव रूपादीनामपि प्रत्येकं चतुर्विंशतित्वसङ्ख्यासामानाधिकरण्यात्तत्रापि प्रत्येकं चतुर्विंशतित्वव्यवहारः स्यादित्यर्थः । यद्यपि मुख्यप्रयोग एव निमित्तानुसारी तत्र निमित्तस्य सामग्रीत्वेन कार्याव्यभिचरिततया तस्य निमित्तानुसारित्वकल्पनाया न्याय्यत्वात् । न त्वमुख्यप्रयोगोऽपि ।तत्र निमित्तस्य सामग्र्यैकदेशत्वेन कार्याव्याभिचाराभावेन प्रयोगस्य निमित्तानुसारित्वासम्भवात् । अन्यथा सिंहसादृश्यस्य माणवक इव शार्दूलेऽपि सत्त्वेन तत्रापि सिंहशब्दप्रयोगापातात् । किन्तु तत्र निमित्तमेव प्रयोगानुसारीति गुणास्तु चतुर्विंशतिरेवेत्यादिव्यवहारानुसारेण गुणानां चतुर्विंशतित्वसङ्ख्यया सह सामानाधिकरण्यस्य गुणेषु तद्व्यवहारे निमित्तत्वकल्पनमुचितम् । न तु प्रत्येकं रूपादिषु रूपादीनां चतुर्विंशतित्वसङ्ख्यया समानाधिकरण्यस्य रूपादौ तद्व्यवहारे निमित्तत्वकल्पनमिति नात्र निमित्तानुसारेण प्रयोगापादानमुचितम् । तथाऽपि निमित्तस्याप्यमुख्यप्रयोगे सामग्रीत्वमेवेत्यभिप्रायेणैतदापादनमिति ध्येयम् । द्वितीयमाशङ्कते ॥**अपर्याय इति**॥ **शब्देऽपीति**। तस्य गुणत्वेन निर्गुणत्वाभ्युपगमादिति।।**चतुर्विंशतीति**॥ **बधिरादीनामिति**। जातिबधिराणामित्यर्थः। तेषां रूपादिषु शब्दघटितोक्तप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानासम्भवेन तत्र चतुर्विंशतिसङ्ख्याव्यवहाराभावप्रसङ्गादित्यर्थः। आदिपदेन पुरुषगतचतुर्विंशतित्वाज्ञानिनामन्धानां परिग्रहः ॥ **एवमन्येषामपीति** । अनित्यत्वनित्यत्वानुगतत्वादीनामित्यर्थः। अनित्यत्वादिकमपि न द्रव्यादिष्वन्तर्भवति । गुणादि-

वृत्तित्वानुपपत्तेरिति निरासकन्यायसूचनार्यैवमित्युक्तम् । अयमर्थः । अनित्यत्वं न द्रव्यगुणकर्मविशेषान्यतरत् । तेषां गुणवृत्तित्वासम्भवात् । अस्य च गुणेऽपि सत्त्वात् । नापि सामान्यम् । अभावेऽपि वृत्तेः । अत एव न समवायोऽपि । एवं नित्यत्वमपि न द्रव्यादिष्वन्तर्भवति। तेषां-गुणवृत्तित्वानुपपत्तेः । अस्य च गुणेऽपि वृत्तेः । नापि सामान्यसमवाययोः। तयोः स्ववृत्तित्वासम्भवात् । अस्य च सामान्यसमवाययोरपि वृत्तेः। एवमनुगतत्वमपि न द्रव्यादिरूपम् । गुणादिवृत्तित्वानुपपत्तेः । नापि सामान्यम्। स्ववृत्त्यनुपपत्तेः। अत एव न समवायः । एवं द्विविधत्वमपि न द्रव्यादिरूपम् । गुणवृत्तित्वानुपपत्तेः । नापि सामान्यमभाववृत्तित्वानुपपत्तेः । अत एव न समवायोऽपीति । ननु धर्मपदार्थस्योक्तरीत्या षट्पदार्थान्तर्भावासम्भवेऽप्यभावेऽन्तर्भावे बाधकानुपन्यासात्तत्रान्तर्भावो भविष्यतीति न धर्माणां षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽतिरेकेऽपि न षडेव पदार्था इति नियमभङ्ग इति पूर्वदोषोपमर्देनैकदेशिमतमुत्थापयति ॥ **कश्चिदाहेति** । केचित्तु । द्रव्यादिषट्लक्षणराहित्यरूपाभावलक्षणाक्रान्तत्वादभावत्वमेव धर्मपदार्थस्येति गूढाभिसन्धेरियमाशङ्केत्याहुः। धर्मपदार्थस्याभावेऽन्तर्भावं वदतः किमभावत्वमभिमतं निषेधबुद्धिबोध्यत्वं वा द्रव्यादिषड्लक्षणान्यतमराहित्यं वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **निषेधेति** । धर्मपदार्थस्याभावलक्षणानाक्रान्तत्वान्नाभावत्वमित्यर्थः । तत्तन्निष्ठत्वादेर्निषेधबुद्धिबोध्यत्वाभावेनाभावत्वनिराससम्भवेऽपि स्वात्यन्ताभावेन सहावस्थानाभावरूपस्य स्वाश्रयव्यापित्वस्य तद्बुद्धिबोध्यत्वेन तस्याभावत्वनिरासे एतद्युक्तेरप्रवृत्तेस्तत्साधारणदूषणमाह ॥ **अभावेऽभावानङ्गीकारेणेति** । आश्रितोऽभाव आश्रितादभावान्न तावद्भिन्नः । तथा सत्यनवस्थानात् । तत्रापि तन्नास्तिताप्रतीत्या तत्सिद्धेरकुण्ठितत्वात् । नाप्यभिन्नः । आत्माश्रयप्रसङ्गादिति युक्त्येति शेषः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **द्रव्यादीति** ॥ **अत इति** । तन्निष्ठत्वादेः स्वाश्रयादत्यन्तभेदेऽपि द्रव्यादिष्वनन्तर्भूतत्वेन षट्पदार्थनियमस्योक्तरीत्याऽसम्भवादेवेत्यर्थः । धर्मपदार्थस्य द्रव्याद्यात्मकत्वं न केवलं युक्तिसिद्धत्वादेवाङ्गीकार्यं किन्तु परस्य सम्मतं चेत्याह ॥ **तथा चाहेति** । तद्वाक्यं पठति ॥ **भावस्वरूपमेवेति** । अविचित्रस्य वस्तुस्वरूपस्य कथमस्तित्वादिविचित्रव्यवहारालम्बनत्वमित्यत उक्तमवस्थाभेदेनेति । ननु पदार्थानियमेऽपि हीत्युत्तरवाक्ये धर्मानवस्थाप्रसञ्जनेन धर्माणां स्वाश्रयतोऽत्यन्तभिन्नत्वनिराकरणं क्रियते । तदनर्थकम् । प्रकृतानुपयोगात् । न चात्यन्ताभिन्नसंसर्गवशाद्विशेषसाधकव्यवहारोपपत्तिशङ्कानिरासार्थं तादिति वाच्यम् । षट्पदार्थातिरेकः स्यादिति पूर्वग्रन्थे पदार्थनियमभङ्गापादनेनैव धर्माणां स्वाश्रयतोऽत्यन्तभिन्नत्वनिराससिद्ध्या पुनस्तदाश्रयणेनान्यथासिद्धिशङ्कानुदयादित्यतो नियमवादिनं नियमभङ्गापादनसम्भवेन तेन धर्माणां स्वाश्रयतोऽत्यन्तभेदनिराससिद्ध्या तदाश्रयणेन पुनस्तस्यान्यथासिद्धिशङ्कानुदयेऽपि पदार्थानियमवादिनं नैयायिकं प्रति तन्नियमभङ्गस्येष्टापादनतयाऽसम्भवेन तेन धर्माणां स्वाश्रयतोऽत्यन्तभेदनिरासासिद्ध्याऽनियमवादिनस्तदाश्रयणेन विशेषसाधकव्यवहारस्यान्यथासिद्धिशङ्कासम्भवेन तन्निरासार्थतया तं प्रत्यप्यनवस्थाप्रसङ्गेन भेदनिराकरणस्यार्थवत्त्वान्न तत्परोत्तरभाष्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्यानियमपक्षेऽपि तद्भेदनिरासपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुमनियमपक्षमाश्रित्यान्यथासिद्धिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । ननु धर्माणां षड्भ्योऽतिरेके षडेवेति नियमभङ्गप्रसङ्गादनतिरेके च षट्स्वन्तर्भावानुपपत्तेर्न धर्मिणो भिन्नत्वाश्रयणं युक्तमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** । तत्कुत इत्यतोऽतिरिक्तत्वपक्षोक्तं दोषं परिहरति ॥ **नैयायिकादिभिरिति** । आदिपदेन तदेकदेशिमतपरिग्रहः । परमाण्वारम्भवादिभिरिति क्वचित्पठ्यते तत्स्वरूपकथनमित्यवधेयम् । धर्मपदार्थस्य प्रथगङ्गीकारेणानतिरेकानभ्युपगमान्न तत्पक्षोक्तान्तर्भावानुपपत्तिरपीत्याह ॥ **धर्मपदार्थस्येति** ॥ **सर्वव्यवहारेति** । धर्मधर्म्यादिव्यवहारेत्यर्थः । ननु द्रव्यादिधर्माणामाश्रयतो भिन्नत्वेऽपि धर्मवत्त्वासिद्धेस्तत्सिद्धावपि तन्मात्रस्याप्रयोजकत्वाद्भिन्नधर्मवत्त्वाभिप्राये च तदसिद्ध्याऽऽपादकासिद्धिप्रसङ्गेन धर्मानवस्थाया अप्रसङ्गात्कथञ्चिदापादकासिद्ध्या तेन तदापादनसम्भवेऽपि धर्मधर्माणां धर्माभेदसिद्ध्या तत्र सामानाधिकरण्यव्यवहारानुपपत्त्या विशेषसिद्धावपि प्रकृतद्रव्याणां तदभेदासिद्ध्या तत्रोक्तव्यवहारेण विशेषासिद्धेः कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यतो धर्माणां धर्मतत्त्वसाधनप्रणाड्योक्तशङ्कापरिहारं दर्शयितुमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । अनुभवमतिक्रामन्तं प्रति दूषणान्तरमाह ॥ **अस्तित्वामिति** । यथा मूकोऽहमिति वचनक्रियया मूकपदोक्तवचननिषेधो विरुध्यते तथाऽस्तित्वं न ज्ञेयं नाभिधेयमित्यस्तित्वसन्बन्धित्वेन ज्ञेयत्वाभिधेयत्वनिषेधकास्तित्वविषयकज्ञानाभिधानक्रियया नेति पदोक्तस्तान्निषेधो विरुध्यत इत्यर्थः । उभयमप्यवगणयन्तं प्रत्यनिष्टान्तरमाह ॥ **अन्यथेति** । अस्तित्वादिधर्मेष्वस्तित्वाद्यभावे द्रव्यादिष्वपि तदभावापत्तिरनुभवविरोधादेरुभयत्राप्यविशिष्टत्वादन्यस्य नियामकस्य चाभावादिति भावः । गमयतीत्यत्रत्यस्थेतिशब्दस्य द्रव्यादिष्वेव विशेषसिद्धि-

SGDF

रितिवक्ष्यमाणेनान्वयः । तत्रत्यस्य चेत्येतदुक्तं भवतीति सम्बन्धः । केचित्तु गमयतीत्यत्रत्यस्येतिशब्दस्येत्येतदुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धमङ्गीकृत्य नन्वस्तु धर्मधर्माणां धर्माभिन्नतया तत्र विशेषसिद्धिः । द्रव्यादिधर्माणां तु तद्भेदासिद्ध्या तत्र विशेषासिद्धेः कथमुक्ताक्षेपपरिहार इत्यत आहेति किञ्चेत्यादिग्रन्थावतारमाहुः ॥ योगक्षेमेति । अप्राप्तप्राप्तिवाचकयोगशब्देन साधनसद्भावोऽभिमतः । प्राप्तसंरक्षणपरेण क्षेमशब्देन च बाधकाभावोऽभिमतः । ततश्च साधकबाधकाभावयोः साम्यादित्यर्थः । ननूत्तरग्रन्थे सामान्यादौ सामान्याद्यनभ्युपगमस्यानवस्थानिमित्तकत्वमुच्यते तदनर्थकमित्याशङ्क्य धर्मानवस्थाया विपक्षे बाधकोपदर्शनमुखेन दूषणत्वोपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं धर्मानवस्थाया दूषणत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ नन्विति । उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वेनानवस्थाया दूषणत्वे नियामकमाह ॥ यथाऽऽहुरिति ।

अ०—सामान्यस्यापि सामान्यं गुणस्यापि गुणो ह्यतः ॥ नाङ्गीकृतः स च यदि नानवस्था कथंचिद्भवेत ॥

सु०—यदर्थमुत्तरोत्तरानुसरणं तन्मूलमुत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा । ततो भिन्ननिमित्ततयोपपद्यमानो व्यवहारो न विशेषमाक्षेप्तुमलमित्यत आह ॥ सामान्यस्यापीति । सामान्यस्य गोत्वादेः सामान्यं सत्तालक्षणम् । गुणस्य च रूपादेः सङ्ख्यापृथक्त्वादिगुणोऽतोऽनवस्थाभयादेव हि नाङ्गीकृतः । अयमाशयः । सामान्यस्यापि सामान्यं तावत्परेण नाङ्गीकृतम् । तथा गुणस्यापि गुणो नाङ्गीकृतस्तत्कस्मादिति वक्तव्यम् । न तावत्प्रतीत्यभावात् । सद्गोत्वं चतुर्विंशतिगुणा रूपाद्रसः पृथगिति प्रतिभासस्य दुरपन्हवत्वात् । न च न सद्गोत्वमित्यादिबाधकमस्ति । येन प्रतीतस्यापि परित्यागः । गोत्वं न सत्तावदपरसामान्यशून्यत्वाद्विशेषवत् । गुणा न गुणवन्तोऽद्रव्यत्वात्क्रियावदित्यादिबाधकमस्तीति चेन्न । विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् । दृष्टान्तयोः (श्च) साध्यविकलत्वाच्च । यदि गोत्वादौ सत्ता स्यात्तदा सत्तायामपि स्यात् । तथा चात्माश्रयत्वमिति चेन्न । सत्तान्तरत्वोपपत्तेः । किञ्च प्रतीते किमात्माश्रयता करिष्यति । अन्यथा प्रमेयत्वादीनां केवलान्वयित्वं न स्यात् । आत्माश्रयभयाद्यतः प्रमेयत्वादिव्यावृत्तिस्तस्यैव विपक्षत्वात् । उक्तं

SGDF

च । कथं स्ववृत्तिरिष्टा चेद्यथाऽन्यत्रेति गृह्यताम् । प्रमाणं शरणं वृत्तौ न भिन्नाभिन्नतेयत इति । गुणानामपि गुणवत्त्वे द्रव्यलक्षणयोगाद्द्रव्यतापत्तिरिति चेन्न । प्रतीतिमनुरुध्य लक्षणान्तरस्य कर्तव्यत्वात् । तस्मात्सामान्ये सामान्यं गुणे च गुणोऽनवस्थाभयादेव नाङ्गीक्रियत इत्येव वक्तव्यम् । यथाऽऽह । व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्ग्रह इति । न चानवच्छिन्ना सामान्यपरम्परा गुणपरम्परा चोत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धे हेतुः । तथा च यथा सा दूषणं तथा प्रकृताऽपि दूषणमेव । नेचेत्साऽपि न स्यादिति सामान्यादेरपि सामान्याद्यङ्गीकार्यं स्यात् । यदि कथंचिज्ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वं तत्र व्युत्पाद्येत । तर्हि वयमप्यत्र तद्व्युत्पादयिष्याम इति । यदि कश्चिद्दैयात्याद्ब्रूयात् । अस्त्येव सामान्यस्यापि सामान्यं गुणस्यापि गुणो निर्बाधप्रतीतिसिद्धत्वात् । उत्पत्तिज्ञप्त्यप्रतिबन्धहेतोरनवस्थाया दोषत्वायोगात् । अतो नैतन्न्यायेन धर्मपरम्पराऽनवस्थाभयान्निवारणीयेति । तत्राह ॥ स चेति । स च गुणस्यापि गुणः । चशब्दात्सामान्यस्यापि सामान्यं यद्यङ्गीक्रियते । तदा ब्रूमो नानवस्था क्वचिद्भवेदिति । अयमाशयः । एवं वदन्क्वाचिदनवस्थादूषणमङ्गीकरोति न वेति वाच्यम् । न चेद्दूषणान्तरमपि नाङ्गीकुर्यात् । अविशेषात् । तथा च कथायां नाधिकारी स्यात् । नाद्यः । धर्मसामान्यगुणानवस्थाया अदूषणत्वे विमताया अपि दूषणत्वायोगात् । विशेषहेतोरभावात् । नन्वपर्यवसितपरम्परामात्रसाम्येऽपि यत्रोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वं तत्र दूषणत्वम् । यत्र तदभावस्तत्रादूषणत्वमिति चेत् । किमर्थमुत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वमनुसरणीयम् । अनवस्था हि तर्कविशेषः । तर्कश्चानिष्टप्रसञ्जनम् । उत्पत्त्यादिप्रतिबन्धश्चानिष्टः । प्रामाणिकपरित्यागरूपत्वात् । उत्पत्त्यादेः प्रामाणिकत्वात् । अतस्तदप्रतिबन्धे तर्कत्वायोगात्कथं दूषणत्वम् । एवमेव दूषणत्वेऽतिप्रसङ्ग इति चेत् । किं प्रामाणिकपरित्याग एवानिष्ट उताप्रामाणिकस्वीकारोऽपि । नाद्यः । नियामकाभावात् । द्वितीये कथं न प्रकृतानवस्थादूषणम् । अत्यन्तभिन्नधर्मपरम्पराया अप्यप्रामाणिकत्वात् । अथाप्रामाणिकस्वीकारो न दूषणम् । तर्हि प्रामाणिकपरित्यागोऽपि न (दूषणं) स्यादिति नानवस्था क्वचिद्दूषणं भवेत् । अथानिष्टापत्तिहेतुरनवस्थादूषणम् । न पुनरनिष्टरूपेति चेन्न ।

अनिष्टरूपैवानवस्थादूषणम् । न त्वनिष्टापत्तिहेतुरित्यपि वक्तुं शक्यत्वेन क्वचिदङ्गीकृताऽप्यनवस्था न दूषणं भवेत् । तस्मात्प्रामाणिकपरित्यागाप्रामाणिकपरिग्रहरूपा वा तद्धेतुर्वाऽनवच्छिन्नपरम्पराऽनवस्थेति वाच्यम् । अत एव नातिप्रसङ्गः । तथा च धर्मपरम्पराया अप्यनवस्थात्वेनाभेद एवाङ्गीकार्यः । एवं चोक्तन्यायेन व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या विशेषसिद्धिरिति ॥ छ ॥

टि०—नन्वत्र मूलक्षयकरत्वमनवस्थाया दूषणत्वे नियामकमुक्तं न तूत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकमिति कथमस्योक्तार्थनियामकत्वेनोपन्यास इत्यत आह ॥ **यदर्थमिति** ॥ **व्यवहार इति** । द्रव्यादिधर्माणां द्रव्येण धर्मधर्माणां च स्वाश्रयेण सामानाधिकरण्यव्यवहार इत्यर्थः ॥ **विशेषमिति** । द्रव्यादिषु द्रव्यादिधर्मेषु चेति शेषः । ननु सामान्यादौ सामान्याद्यनभ्युपगमस्य तत्साधकप्रमाणाभावबाधकप्रमाणसद्भावनिबन्धनत्वादनवस्थानिबन्धनत्वमेव तावदसिद्धम् । तन्निबन्धनत्वेऽपि वा सामान्यानवस्थाया उत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वेनैव दूषणत्वसम्भवात्तदप्रतिबन्धकत्वेऽपि दूषणत्वासिद्धेरेव तदप्रतिबन्धकत्वेऽपि वा तया अप्यदूषणत्वामिष्टमेवेति कथं तद्दृष्टान्तेन धर्मानवस्थाया दूषणत्वसिद्धिरित्यतस्तदुपपादयति ॥**अयमाशय इति** । सामान्यादौ सामान्याद्यनङ्गीकारः किं साधकाभावनिबन्धनः किंवा बाधकसद्भावनिबन्धन इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति ॥ **न तावदिति** । बाधकमपि न सद्गोत्वमित्यादिप्रत्यक्षं वाऽभिमतमनुमानं वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **न चेति** । आदिपदेन न चतुर्विंशतिगुणा न रूपाद्रसः पृथगित्यादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । योग्यानुपलम्भबाधेन तादृशप्रत्यक्षासिद्धेर्न तद्बाधकमिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **गोत्वमिति** ॥ **दृष्टान्तयोरिति** । विशेषस्य सत्ताशून्यतायाः क्रियायाश्च गुणशून्यतायाः प्रतिवादिनो ममासिद्धेरिति भावः । आद्यप्रयोगेऽप्रयोजकत्वपरिहारमाशङ्कते ॥ **यदीति** ॥ **सत्तायामपि स्यादिति** । अविशेषादिति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥**तथा चेति** ॥ **सत्तान्तरत्वेति** । तथा च नात्माश्रयत्वमिति भावः । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु तत्सत्तात्वापादनेऽपि नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्माश्रयत्वस्यादोषतां विपक्षे बाधकदर्शनेनोपपादयति ॥ **किञ्चेति** ॥ **स्ववृत्तिरिति** । प्रमेयत्वादेः स्ववृत्तिप्रसङ्गे तदपेक्षेयं प्रमेयत्वादीनां स्ववृत्तिः कथमिष्टेति चेदित्याश्रयाश्रयिभावस्य भेदव्याप्तत्वान्न स्ववृत्तिः सम्भवतीति भावः । उत्तरमाह ॥ **यथेति** । यथाऽन्यत्र स्वभिन्ने घटादौ प्रमेयत्वस्य वृत्तिरिष्यते

तथा स्वस्मिन्नपि वृत्तिर्गृह्यतां स्वीक्रियतामित्यर्थः । तत्र वृत्तिप्रयोजकस्य भेदस्य सत्त्वादुपपद्यते वृत्तिरत्र तु न तथेत्याशङ्क्याह ॥ **प्रमाणमिति** । उपलक्षणमेतत् । अवृत्तौ प्रमाणाभाव एव शरणमित्यपि द्रष्टव्यम् । यतः प्रमाणमेव वृत्तौ शरणं न भेदो यतश्च प्रमाणाभाव एवावृत्तौ शरणं नाभेद इति । ततश्च वृत्तौ प्रमाणस्यैव नियामकत्वेन भेदस्यानियामकत्वादभेदेऽपि प्रमाणबलात्स्ववृत्तिरुपपन्नेति भावः। द्वितीयानुमानेऽप्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परिहरति ॥ **गुणानामपीत्यादिना** । एवं सामान्यादौ सामान्याद्यनभ्युपगमस्यान्यनिमित्ततां परिहृत्यानवस्थानिमित्ततां निगमयति ॥ **तस्मादिति** । सामान्ये सामान्यानङ्गीकारस्यानवस्थामूलकत्वमुदयनसम्मतत्वं चेत्यभिप्रेत्य तद्वाक्यमुदाहरति ॥ **यथाऽऽहेति** । अस्यार्थः । अनेकासु व्यक्तिषु सङ्गतिग्रहणस्यानन्त्यव्यभिचाराभ्यामशक्यत्वात्तदर्थमनुवृत्तप्रत्ययनिर्वाहाय च जातिरङ्गीकरणीया । व्यक्तिभेदाभावे तु स्वरूपेणैव निर्वाहाद्यर्था जातिरिति व्यक्त्यभेदो जातिबाधकः । तुल्यत्वं नाम जात्याश्रयव्यक्तीनामन्यूनाधिकत्वम् । अयं भावः । घटादिष्वेकयैव जात्या सङ्गतिग्रहणाद्युपपत्तौ परापराभावानापन्नतावन्मात्रव्यक्तिवृत्तिकरीरत्वादिरूपद्वितीयजात्याङ्गीकारे निष्प्रामाणिक इति तुल्यत्वं जात्यन्तरसद्भावे बाधकम् । परस्परपरिहारेणैव वर्तमानयोर्जात्योरेकत्र समावेशः सङ्करः । स च जातिबाधकोऽन्यथा गोत्वाश्वत्वयोरेकत्र समावेशसम्भावनया गौस्तिष्ठतीत्युक्ते तत्राश्वत्वस्यापि शङ्कितत्वान्नाश्व इति निश्चयाभावेन क्वापि प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्याताामिति । तथाऽनवस्थितिरपि सामान्यनिष्ठजातेर्बाधिका । तथा हि । अनुवृत्तप्रत्ययनिर्वाहाय व्यक्ताविव जातावपि यदि जातिः कल्प्येत तदा कल्पितायामपि जातौ तन्निर्वाहाय जातिरङ्गीकरणीयेत्यनन्तजातिकल्पनायामनवस्था । तथा विशेषेषु जातिसद्भावे समानधर्माक्रान्तत्वेन कदाचित्संशयहेतुत्वस्यापि सम्भवादत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वाभावेन विशेषरूपताव्याघातो बाधकः । समवाये सामान्याभ्युपगमे व्यक्तेरभेदस्तावदेको बाधकः । सम्बन्धाभावश्चापरः । समवायतन्निष्ठजातिरूपसम्बन्धिनोरद्रव्यत्वेन संयोगाभावात्समवाय एव हि तत्र सम्बन्धो वाच्यः । तत्र जात्याश्रयत्वेनाभिमतसमवायव्यतिरिक्तसमवायान्तरानङ्गीकारे स्वात्मनि वृत्तिः प्रसज्येत । तदङ्गीकारे तु तत्रापि समवायनिष्ठजात्या वर्तितव्यमेव । अवृत्तौ सकलसमवायावृत्त्या जातिरूपताव्याघातात् । तथा चान्योन्याश्रयत्वमिति समवाये सामान्यस्य सम्बन्धाभावो जातिबाधक इति ॥ **तथा चेति** । उत्पत्त्याद्यप्रतिबन्धकत्वेऽपीत्यर्थः ॥ **सेति** ।

अनवच्छिन्नसामान्यपरम्परेत्यर्थः ॥ **तथा प्रकृताऽपीति** । उत्पत्त्याद्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि धर्मानवस्थाऽपि दूषणमेवेत्यर्थः ॥ **न चात** । उत्पत्त्याद्यप्रतिबन्धकत्वाद्धर्मानवस्थाया अदूषणत्वे तत एवानवच्छिन्नसामान्यपरम्पराया अपि दूषणत्वं न स्यादित्यर्थः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **इतीति** ॥ **यदि कथञ्चिदिति** । जातिरियं जातिरियमित्यनुवृत्तप्रत्ययनिर्वाहाय जातिषु यदि जातिः कल्प्येत तर्हि कल्पितायामपि जातावियं जातिरित्यनुवृत्तप्रत्ययनिर्वाहाय जातिरङ्गीकरणीयेत्यनन्ता जातयः कल्पनीयाः स्युः । ततश्च नागृहीतविशेषणाविशेष्ये बुद्धिरुदेतीति न्यायेन तत्तज्जातिविषयविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तावियं जातिरिति ज्ञानं न स्यादिति जात्यनवस्थाया ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वम् । तथा गुणास्तु चतुर्विंशतिरित्यादिप्रत्ययनिर्वाहाय गुणेषु गुणाः कल्प्यन्ते तर्हि कल्पितेषु गुणेष्वपि सङ्ख्यादिप्रत्ययनिर्वाहायान्ये गुणाः कल्पनीयाः । एवं तत्र तत्रेत्यनन्तगुणाः कल्पनीयाः स्युः । ततश्च नागृहीतविशेषणान्यायेन तत्तत्सङ्ख्यादिविषयाविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तौ चतुर्विंशतिगुणा इति प्रत्ययस्याप्यनुपपत्तिरिति गुणानवस्थाया ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वं यदि व्युत्पाद्येतेत्यर्थः । स्यादियं जातिगुणविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तिर्यदि जात्यादिरूपविशेषणज्ञानस्य स्वगतजात्याद्यन्तरविशिष्टविषयकतानियमः स्यात् । न चैवम् । क्वचिज्जात्यादिरूपविशेषणज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वेऽपि क्षत्यभावात् । नागृहीतविशेषणान्यायस्य सविकल्पकबुद्धिविषयत्वादित्याशयेनोक्तं कथञ्चिदिति ॥ **तर्हीति** । यद्यस्तित्वमस्तीत्यादिप्रत्ययनिर्वाहायास्तित्वादावप्यस्तित्वं कल्प्येत तर्हि कल्पितेष्वस्तित्वादिषु तन्निर्वाहायास्तित्वाद्यन्तरकल्पनीयमेवं तत्र तत्रेत्यनन्तधर्माः कल्पनीयाः स्युः । ततश्च नागृहीतविशेषणान्यायेन तत्तदास्तित्वादिविषयकविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तावस्तित्वमस्तीत्यादिबुद्धेरप्यनुपपत्तिरिति धर्मानवस्थाया अपि ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वं व्युत्पादयिष्याम इत्यर्थः । इतीत्यस्येत्ययमिति पूर्वेणान्वयः । ननु स चेत्युत्तरवाक्यवैयर्थ्यम् । न च सामान्यादेः सामान्यादिमत्त्वनिरासाय तत्पक्षे बाधकोपदर्शकत्वान्न तदिति वाच्यम् । अपसिद्धान्तप्रसङ्गेन साधकाभावेन सामान्याद्यनवस्थाग्रस्ततया च तस्याप्रसक्तत्वेनानिरसनीयत्वादित्यतः प्रसञ्जकोपदर्शनेन सामान्यादेरपि सामान्यादिमत्ताप्रसक्तिमुपदर्शयति ॥ **यदीति** । अनन्वयदोषपरिहाराय यदीत्यादिश्रवणालब्धं शेषमाह ॥ **तदेति** । नन्वनवस्थायाः क्वचिदप्यदूषणत्वमिष्टमेवेति नानवस्था क्वाचिद्भवेदित्यापादनानुपपत्तिः । यत्र सामान्याद्यनवस्थाया अदोषत्वं तत्रानवस्थान्तरस्याप्यदोषत्वमिति विशेषव्याप्ते

SGDF

दृष्टान्ताभावेनायोगादुत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वभावाभावाभ्यां विशेषेणाविशेषमूलकव्याप्तेरप्ययोगाद्व्याप्तिवैकल्यं चेत्यतस्तदुभयं परिहर्तुमाह ॥ **अयमिति ।** नन्वनवस्थाया दूषणत्वानङ्गीकारेण दूषणान्तरस्यापि तत्त्वेनाङ्गीकारापादनमयुक्तम् । व्याप्तिवैकल्यादित्यतो विशेषव्याप्त्यभावेऽपि सामान्यव्याप्तिसद्भावान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **अविशेषादिति** । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तथा चेति** ॥ **धर्मेति** । धर्मानवस्थायाः सामान्यानवस्थाया गुणानवस्थाया इति सम्बन्धः । अत्रापि विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन तदसम्भवाद्व्याप्तिवैकल्यमित्याशङ्क्य विशेषव्याप्त्यभावेऽपि सामान्यव्याप्तिसद्भावान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **विशेषेति।** उत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वभावाभावाभ्यां विशेषादविशेषोऽसिद्ध इति भावेनःशङ्कते ॥ **नन्विति** । भवेदेतदेवं यद्युत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वं तद्दूषणत्वौपयिकं स्यात् । न चैतदस्ति । तर्कत्वसम्पादकतया चरितार्थस्योत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वस्य तद्दूषणत्वौपयिकत्वकल्पने मानाभावात् । ततश्च यत्रोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धस्तत्र तदप्रतिबन्धकत्वे तर्कत्वासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थतयोत्पत्त्यादिप्रबन्धकत्वस्यानुसरणीयत्वेऽपि यत्र पुनस्तदप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रकारान्तरेणैव तर्कत्वनिर्वाहस्तत्रोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वस्याननुसरणीयत्वात् । धर्मानवस्थायाश्च प्रकारान्तरेण तत्सिद्धेर्नोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वस्य तत्रानुसरणीयतेति नोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वतदप्रतिबन्धकत्वकृतोऽपि विशेषोऽनवस्थाद्वयस्येति न तदसिद्धिर्दोष इत्यभिप्रेत्योत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वस्य तर्कत्वसम्पादकतयाऽनुसरणीयतां परमुखेनैव वाचयितुं गूढाभिसन्धिस्तत्प्रयोजनं पृच्छति ॥ **किमर्थमिति** । आशयमविद्वान् शङ्कते ॥ **अनवस्था हीति** । अत्रानवस्थाशब्दस्तत्प्रसञ्जनोपलक्षणम् । अन्यथा तत्प्रसञ्जनस्यैव तर्कविशेषतयाऽनवस्थायास्तर्कविशेषत्वाभिधानानौचित्यादिति द्रष्टव्यम् । अपर्यवसितपरम्पराया अनिष्टत्वोपपादकत्वेनोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकत्वस्य तर्कत्वोपयोगित्वं वक्तुं तर्कस्वरूपाज्ञानेन तज्ज्ञानासम्भवात्तल्लक्षणमाह ॥ **तर्कश्चेति** । ततश्चानिष्टरूपानवस्थाप्रसञ्जनरूपत्वादनवस्थाप्रसङ्गस्य तर्कविशेषत्वमित्युक्तं भवति । ननु च कथमपर्यवसितपरम्परारूपानवस्थाया अनिष्टत्वं येन तत्प्रसञ्जनस्यानिष्टप्रसञ्जनत्वात्तर्कविशेषत्वं स्यादित्यतः स्वतोऽनिष्टत्वाभावेऽपि तस्यास्तादृशानिष्टसम्पादकत्वात्तादिति भावेन तत्सम्पाद्यस्योत्पत्त्यादिप्रतिबन्धस्य स्वतोऽनिष्टतामाह ॥ **उत्पत्त्यादीति** ॥ **एवमेवेति** । उत्पत्त्याद्यप्रतिबन्धेऽप्यपर्यवसितपरम्परामात्रेण दूषणत्वे बीजाङ्कुरपरम्पराया अपि दूषणत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । एवं तर्ह्युत्प-

SGDF
Sri Gangeshwari ... Foundation

स्त्याद्यप्रतिबन्धकत्वेऽप्यप्रामाणिकस्वीकाररूपतया प्रकृतधर्मपरम्परायां अप्यनिष्टत्वेन तत्प्रसञ्जनस्य तर्कत्वाद्दूषणं भविष्यतीत्याशयेनाप्रामाणिकस्वीकारस्यानिष्टतां विकल्पमुखेनोपपादयति ॥ **किमित्यादिना** । प्रामाणिकपरित्याग एवानिष्ट इत्याद्येऽपि किं प्रामाणिकपरित्यागत्वमेवोक्तार्थनियामकं किंवाऽन्यत्किञ्चिदिति विकल्पद्वयं मनसि निधाय द्वितीयमसिद्ध्या दूषयति ॥ **नाद्यो नियामकाभावादिति** । अप्रामाणिकस्वीकारोऽपीति द्वितीयं दूषयति ॥ **द्वितीय इति** । आद्ये आद्यमाशङ्कते ॥ **अथेति** । अनिष्टताप्रयोजकीभूतप्रामाणिकपरित्यागतायास्तत्राभावादिति भावः । अत्र प्रामाणिकपरित्यागत्वमेवानिष्टताप्रयोजकमित्यर्थसिद्धौ तच्छून्यत्वादप्रामाणिकस्वीकारस्यानिष्टत्वाभावसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इति सत्येव दोषेऽतिप्रसङ्गरूपं दोषान्तरमाह ॥ **तर्हीति** । अप्रामाणिकत्वस्वीकाररूपानिष्टताप्रयोजकधर्मानाक्रान्तत्वादित्यर्थः । अनिष्टापत्तिहेतुत्वस्यैवानवस्थाया दूषणत्वे प्रयोजकत्वात्तद्वत्तयोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकानवस्थायां दूषणत्वेऽपि न प्रकृतानवस्थाया दूषणत्वम् । तस्या अप्रामाणिकस्वीकाररूपानिष्टरूपत्वेनानिष्टापत्तिहेतुत्वाभावादित्याशयेन शङ्कते ॥ **अथेति** । अनिष्टापत्तिहेतुत्वमेव दूषणतानियामकमित्यर्थसिद्धौ तच्छून्यत्वात्प्रकृतानवस्थाया अदूषणत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति स्फुटमत्रेतरेतराश्रयत्वमिति सत्येव दोषेऽतिप्रसङ्गेनैव दूषयति ॥ **नानिष्टरूपैवेत्यादिना** । अतिप्रसङ्गाभिधानेन सिद्धमर्थमुपसंहारव्याजेनाह ॥ **तस्मादिति** ॥ **प्रामाणिकपरित्याग एवानिष्टो न त्वप्रामाणिकस्वीकार इति** । अनिष्टापत्तिहेतुरेवानवस्थादोषो न त्वनिष्टरूपेति वा नियमस्य नियामकाभावेनासम्भवदुक्तिकत्वादित्यर्थः । तद्धेतुर्वेत्यत्र तच्छब्देन प्रामाणिकपरित्यागमात्रपरामर्शः । अप्रामाणिकपरिग्रहहेतुरूपापर्यवसितहेतुपरम्पराया अप्रसिद्धत्वेनोभयपरामर्शस्यायोगादिति द्रष्टव्यम् ॥ **अत एवेति** । अपर्यवसितपरम्परामात्रस्यानवस्थात्वाभावादेवेत्यर्थः ॥ **नातिप्रसङ्ग इति** । बीजाङ्कुरपरम्पराया अपि दूषणत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गो नेत्यर्थः । अपर्यवसितपरम्परामात्रस्य दूषणत्वाभ्युपगमे तत्प्रसक्तावपि तस्मादित्यादिनोक्तप्रकाराश्रयणे तदप्रसङ्गादिति भावः ॥ **अभेद एवेति** । अत्यन्तभिन्नधर्मपरम्पराया अप्रामाणिकपरिग्रहरूपत्वेन दूषणतया भेदपक्षस्याश्रयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । इति शब्दस्येत्ययमिति पूर्वेणान्वयः ॥ छ ॥

अ०—अस्मत्पक्षे गुणाद्याश्च तद्वन्तो हि विशेषतः ॥ अनन्यत्वान्नानवस्था भेदो नाशे भवेत्तथा ॥ विशेषमेव संश्रित्य ।

सु०—अपि च । यो धर्मधर्मिणोर्भेदं समवायं चाङ्गीकृत्याभेदं विशेषं चावजानाति तेनानवस्थातो बिभ्यता गुणसामान्ययोर्गुणसामान्यप्रतीतिरेवापलपनीया । विनैव बाधकेन भ्रान्तिर्वा वाच्या । प्रतीत्यपलापादितो वा बिभ्यतोऽनवस्था स्यादित्येकं सन्धित्सतोऽन्य (त्र) च्च्यवते । अभेदं विशेषं चाङ्गीकुर्वतां तु नेदं दूषणद्वयमतोऽपि तत्पक्षपात इत्याशयवानाह ॥ **अस्मत्पक्ष इति** । धर्मधर्मिणोः सविशेषाभेदवादिनां पक्ष इत्यर्थः । गुणाद्या गुणाः सामान्यानि च तद्वन्तो गुणवन्तः । सामान्यवन्ति च । तेन चतुर्विंशतिगुणाः सद्वोत्वमित्यादिप्रतीतिविरोधो नास्तीति शेषः । अनन्यत्वाद्धर्मधर्मिणोरिति शेषः । अप्रामाणिकपर्यवसितपरम्पररूपा ह्येषा अनन्यत्वे कथं तद्वत्त्वमिति तदवस्थः प्रतीतिविरोध इत्यत उक्तं विशेषतो हि तद्वन्त इति । भेदसम्बन्धकार्यकारी हि विशेष इति । एवमवयवावयव्यादीनामभेदोऽत्र निरूपितः । इदानीं क्वचिद्भेदाभेदावपि भवत इति तदपवादमाह ॥ **भेद इति** । यद्वा यद्यवयव्यादयोऽवयवाद्यभिन्नाः । कथं तर्हि सत्स्वेवावयवादिषु विनश्यन्तीत्यत आह ॥ **भेद इति** । तथाशब्दः समुच्चये । अवयवादिषु सत्स्वेवावयव्यादीनां नाशे भेदोऽभेदश्च भवेदित्यर्थः । अत्र नाश इत्युपलक्षणम् । यत्र सत्स्वेवावयवेष्ववयविनोऽभावः सति गुणिनि गुणस्याभावस्तत्र भेदाभेदावित्यादिद्रष्टव्यम् । अन्यथा यत्रावयवावयव्यादीनां युगपद्विनाशस्तत्र भेदाभेदावुक्तौ न स्याताम् । इदमुक्तं भवति । सत्यपि तस्मिन्नसत्त्वादित्यनेन हेतुनाऽवयव्यादीनामवयवादिभ्यो भेदमात्रं वा साध्यतेऽत्यन्तभेदो वा । आद्ये सिद्धसाधनता भागासिद्धिश्च । तथा हि । सत्युपादाने कदाचिदुपादेयमसत् । यथा पटः । एवं सत्यपि द्रव्ये केचिद्गुणा असन्तो यथा पाकजादयः । तथा सत्येवाश्रये काश्चित्क्रिया असत्यो यथा पटचलनादयः । जातिश्च काचित्सति जातिमत्यसती । यथा ब्राह्मण्यम् । तत्र भेदाभेदयोरङ्गीकाराद्भेदसाधनं सिद्धविषयम् । गगनतद्भागयोरीश्वराद्याश्रितज्ञानादिगुणक्रियाजातिष्वभावाद्भागासिद्धत्वं हेतोरिति । न द्वितीयः । कालात्ययापदिष्टत्वात् । अभेदस्य प्रागुपपादितत्वादुपपादयिष्यमाणाच्चेति । स्यादेतत् । यथा भेदसाधकानां व्यपदेशभेदादीनां विशेषाश्रयेणैवान्यथासिद्धिरुक्ता । तथा सत्यपि तस्मिन्नसत्त्वस्यापि विशेषेणैव निर्वाहः क्रियताम् । किं भेदाभेदाभ्युपग-

SGDF

भेन । मैवम् । विशेषस्य भेदकार्यव्यवहारमात्रनिर्वाहकत्वेन विनाशं प्रत्यनिर्वाहकत्वात् । सकलभेदकार्यकारित्वे विशेषो भेद एव न तत्प्रतिनिधिः स्यात् । किञ्चानेकाश्रितस्यावयविनो द्वित्वादेश्चाश्रयेणात्यन्ताभेदे सत्याश्रयाणामपि परस्परमभेदः प्रसज्यते । तत्परिहारार्थं तावदवश्यं तत्र भेदोऽङ्गीकरणीयः । न चावच्छेदकेन विना भेदाभेदभूमेः सङ्ग्रहः स्यादित्ययावदाश्रयभावित्वमेव ग्राह्यम् । तत्रापि विशेष एव सङ्करं वारायिष्यतीति तु निरस्तम् । किञ्च प्रमाणानुसारिणी व्यवस्था न तु स्वेच्छानुसारिणी । प्रमाण तु भेदाभेदाववगाहत इति वक्ष्यते । नन्वनित्यद्रव्याश्रिता एकत्वादयोऽपि गुणाः किं भेदवन्तस्तेषामपि द्रव्यकार्यतया तदुत्तरक्षणभावित्वादिति । मैवम् । उक्तोत्तरत्वात् । उक्तं ह्येतत् । उपादानद्रव्यं गुणवदुपादेयतया परिणमत इति । ननु भेदाभेदावेकत्र विरुद्धौ । तत्कथमयावदाश्रयभाविनामवयविगुणकर्मसामान्यानामवयवादिभिर्भेदाभेदाभ्युपगम इत्यत आह ॥ **विशेषमेवेति** । भेदाभेदावेकत्र भवत इति सम्बन्धः । अवधारणं कालादिभेदव्यावृत्त्यर्थम् ।

टि०—असत्पक्षे गुणाद्या इति स्वपक्षे प्रतीतिविरोधाद्यभाववर्णनस्य पूर्वेण सङ्गत्यभावादानर्थक्यम् । न च धर्मधर्मिणोर्भेदपक्षपरित्यागेनाभेदपक्षपरिग्रहे को हेतुरित्यतस्तत्र हेतुकथनार्थत्वेन तेन सङ्गतिसम्भवान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । कल्पनागुरुतादोषादित्यादिनैव तत्र हेतुकथनेन तच्छङ्कायाः प्रागेव निरस्तत्वेन तादर्थ्यायोगादित्याशङ्क्य तत्र निमित्तान्तराभिधायकत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन व्यवहितसङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं निमित्तान्तराभिधायकतया तद्योजयति ॥ **अपि चेति** ॥ **निरूपित इति** । अभेदेन प्रतीतिश्चेत्यादिनेति शेषः ॥ **तदपवादमिति** । यद्यप्ययं नाभेदापवादः । प्रागुक्तस्याभेदस्यात्रानिषेधात् । तथाऽप्यपवादकप्रमाणशून्यत्वेन प्रसक्तं यदभेदस्यात्यन्तिकत्वं तदपवादत्वाभिप्रायेणेयमपवादत्वोक्तिरिति ध्येयम् । अत्र पक्षे भेदाभेदप्रतिपादनस्य प्रासङ्गिकत्वं भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । अत्र नाश इत्यस्य नाशमात्रार्थप्रतीतिनिरासायाह ॥ **अत्रेति उपलक्षणमिति** । अभावस्येति शेषः । नाशशब्दस्य विशेषपरत्वे सम्भवति सति किमिति सामान्योपलक्षकत्वमित्यतो विशेषपरत्वे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** ॥ **उक्तौ न स्यातामिति** । तत्र सत्स्वेवावयवादिष्ववयव्यादीनां नाशरूपस्य भेदाभेदप्रयोजकस्याभावादित्यर्थः ।

SGDF

सामान्योपलक्षणत्वे च तत्राप्यवयवादिष्ववयव्यादिप्रागभावसद्भावेनोक्तप्रयोजकलाभाद्भेदाभेदाभिधानसिद्धिरिति भावः । भेदसाधकानुमानस्य किमनेन दूषणमुक्तं भवतीत्यतस्तद्दर्शयितुमाह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** । नन्वेकदेशे भेदसिद्धावप्यवयवादिमात्रे तदसिद्धेर्न सिद्धसाधनम् । एकदेशमात्रपक्षत्वे च न भागासिद्धिरिति कथमेतदित्यतो नेदं दूषणद्वयमेकपक्षविषयकम् । नाप्यव्यवस्थितयत्किञ्चिद्विषयकम् । किन्तु व्यवस्थितपक्षमेवेति नानुपपत्तिरित्यभिप्रायेण व्यवस्थितविषयतया तद्योजयितुं प्रतिजानीते ॥ **तथा हीति** । तत्कथमित्यतस्तस्मिन्सत्यप्यसत्त्वादिति हेतुर्यावति विश्राम्यति तावत एव पक्षत्वे सिद्धसाधनत्वमित्यभिप्रेत्य तद्विश्रान्त्यधिकरणमवयव्यादिकं शृङ्गिग्राहकतयोपदर्शयन्नेव सिद्धसाधनत्वमुपपादयति ॥ **सत्यप्युपादान इत्यादिना सिद्धविषयमित्यन्तेन** । एवं सिद्धसाधनतामुपपाद्य तत्परिहारायावयव्यादिमात्रपक्षीकारे भागासिद्धिरित्यभिप्रेत्योक्तहेतोः पक्षैकदेशवृत्तेः सिद्धसाधनत्वप्रपञ्चावसर एवोपवर्णितत्वेन तामुक्त्वैकदेशेऽवृत्त्युपवर्णनपूर्वकं तामाह ॥ **गगनतद्भागयोरित्यादिना** । अत्रेतिशब्दः प्रतिज्ञातदोषद्वयोपपादनसमाप्त्यर्थः ॥ **प्रागिति** । अभेदेन प्रतीतिश्चेत्यादिनेति शेषः ॥ **उपपादयिष्यमाणत्वाच्चेतीति** । सामस्त्योच्छिदिनोऽन्यत्र धर्मा उभयरूपका इत्यादिनेति शेषः । अत्रेतिशब्दस्येदमुक्तं भवतीति पूर्वेणान्वयः । भेदो नाशो भवेत्तथेति तस्मिन्सत्यप्यसत्त्वरूपभेदकार्यनिर्वाहायायावदाश्रयिभाविष्ववयव्यादिष्ववयवादिभिर्भेदाभेदाभ्युपगमेन प्रसक्तां भाष्यकाराणामचातुरीं तत्र तदभ्युपगमे कारणविशेषोक्त्या परिहर्तुं तस्मिन्सत्यप्यसत्त्वस्यान्यथासिद्धिव्युत्पादनेन तस्यानभ्युपगमनीयतां शिष्यमुखेन शङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** । यावदाश्रयभाविनामवयव्यादीनामिवायावदाश्रयभाविनामपि तेषामवयवादिभिः सविशेषाभेदाभ्युपगमेनैव सकलभेदकार्यनिर्वाहसम्भवे क्वचित्सविशेषाभेदस्य क्वचिद्भेदाभेदाभ्युपगमो निर्निबन्धन इत्याशयः । द्विविधं भेदकार्यं साधारणमसाधारणं च । तत्र साधारणं प्रतिनिधिसाध्यं नासाधारणमपि । लोके तथा दर्शनात् । ततश्च यावदाश्रयभाविष्ववयव्यादिषु व्यपदेशादिरूपसाधारणकार्यस्यैव सत्त्वात्तस्य च भेदप्रतिनिधिना विशेषेणापि निर्वाहाद्भेदमात्रसाध्यस्यासाधारणकार्यस्य चाभावात्तत्र भेदाभेदाभ्युपगमः । अयावदाश्रयभाविषु तु प्रतिनिध्यसाध्यस्य तस्मिन्सत्यप्यसत्त्वरूपासाधारणभेदकार्यस्य सत्त्वात्तन्निर्वाहाय भेदाभेदाभ्युपगमस्यार्थवत्त्वादिति भावेन भेदकार्यस्योक्तरूपेण द्वैविध्यं सूचयन्नेव विशेषस्य साधारणासाधारणतत्कार्यनिर्वाहकत्वतदभावावाह ॥ **नैवमिति** । ननु

किमनया कल्पनया विशेषस्यैव साधारणासाधारणभेदकार्यमात्रनिर्वाहकत्वसम्भवेन कल्पकाभावादित्यत आह ॥ **सकलेति** ॥ **आश्रयाणामपि परस्परामिति** । यद्यदत्यन्ताभिन्नेनात्यन्ताभिन्नं तत्तेनात्यन्ताभिन्नमिति नियमादिति भावः। नन्वस्तु तर्ह्यत्र भेदः। अयावदाश्रयभाव्यवयवादिमात्रे तु कुतः स इत्यत आह ॥ **न चेति** । नन्वनेकाश्रितस्यावयव्यादेरवयवादिभिरत्यन्ताभेदेऽपि विशेषबलादेवैकेन पटेनात्यन्ताभिन्नानां तन्तूनामभेदाभावरूपस्य तद्भेदकार्यस्य निर्वाहान्न तत्रापि भेदोऽभ्युपगन्तव्य इत्याशङ्क्य निराकरोति ॥ **तत्रापीति** ॥ **निरस्तामिति** । सकलभेदकार्यकारित्वे विशेषस्य भेदत्वापत्त्या प्रतिनिधित्वाभावप्रसङ्गात्सकलतत्कार्यकारिणस्तत्प्रातिनिधिताया लोकवेदाविरुद्धत्वादिति निरस्तमित्यर्थः । अयावदाश्रयभाव्यवयव्यादेरवयवादिभिर्भेदाभेदयोरेव प्रमाणसिद्धत्वाच्च तदभ्युपगम इत्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ **नेति** । विपरीतेच्छया विपरीतस्यापि प्रसङ्गादिति भावः । कथमत्र भेदाभेदयोः प्रामाणिकत्वमित्यत आह ॥ **प्रमाणं चेति** ॥ **वक्ष्यत इति** । दृष्टिप्रमाणतश्चेत्युत्तरग्रन्थ इति शेषः । ननु तस्मिन्सत्यप्यसत्त्वस्यानित्यद्रव्याश्रितैकत्वादिगुणेष्वनैकान्त्यान्न भेदादप्रमाणत्वमिति शङ्कते ॥ **नन्विति** । उक्तोत्तरत्वादित्येताद्विशदयति ॥ **उक्तं चैतदिति** । न चेन्महत्त्वतश्चैव दीर्घत्वादपि नो भवेदित्येतद्ग्रन्थव्याख्यानावसरे यद्यपि परिणामवादिनां नायं पन्था इत्यादिनेति शेषः । ततश्च द्रव्यतद्गुणयोः समानकालीनत्वात्कार्यकारणभावाभावेन तस्मिन्सत्यप्यसत्त्वस्य तत्राभावान्नानैकान्त्यमिति युक्तं तस्य भेदप्रमाणत्वमिति भावः । ननु विशेषमेव संश्रित्येत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चैतदयावदाश्रयभाविष्ववयव्यादिषु विशेषसद्भावप्रतिपादनार्थमिति वाच्यम्। भेदेन तस्मिन्सत्यप्यसत्त्वस्यैव व्यपदेशभेदादेरपि निर्वाहसम्भवेन निष्प्रयोजनतया तत्र विशेषस्यानपेक्षितत्वेन तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतो नेदं व्यपदेशानिर्वाहार्थं विशेषनिरूपणं किन्तु भेदाभेदयोरविरोधोपपादनार्थमेवेति न तत्परोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमिति भावेन तदविरोधोपपादकतया तद्योजयितुं किं तदुपपादनेनापीत्यतो विरुद्धत्वप्रयुक्तानभ्युपगमनीयत्वशङ्कानिरासस्तत्प्रयोजनमिति भावेन तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । साकाङ्क्षतया प्रसक्तां वाक्यभासतां भेदो भवेत्तथेत्यपेक्षितपूरणेन परिहरति ॥ **भेदेति** । विशेषमेवेत्येवकारवैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति । **अवधारणमिति** । कदाचिद्भेदः कदाचिदभेद इति कालभेदस्य क्वचिद्भेदः क्वचिदभेद इति देशभेदस्य किञ्चित्प्रतियोगिको भेदस्त्वभेदस्त्वन्यप्रतियोगिक इति प्रतियोगिभेदस्य च व्यावृत्त्यर्थमवधारणमित्यर्थः । अन्यथा कालादिभेदेनैव विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकत्रावस्थानसम्पत्तेस्तत्र विशेषाङ्गीकारवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ।

अ०—विशेषो बलवान्यतः ॥ दृष्टिप्रमाणतश्चैव विरोधो दर्शने कथम् ॥ विरोधो ह्यविरोधश्च यतो दर्शनमानकौ ॥ ततो दृष्टे विरोधस्तु सद्भिरापाद्यते कथम् ॥

सु०—कथं विशेषाश्रयणे विरोधशान्तिरित्यत आह ॥ **विशेष इति** । बलवान्भेदकार्यकरण इति शेषः । ततो विशेषं समाश्रित्यैकत्र भेदाभेदौ भवत इत्यन्वयः । अयमर्थः । भेदो हि विरोधशान्तिहेतुः । तथा हि । क्वचिदाश्रयभेदो यथा मथुरायां देवदत्तसद्भावः स्रुघ्ने तदभावः । क्वचित्कालभेदो यथा मथुरायामेव देवदत्तस्य भावाभावौ । क्वचित्प्रतियोगिभेदो यथा गवयो गोघटाभ्यां सदृशो विसदृशश्चेति । भेदप्रतिनिधिश्च विशेष इत्युक्तम् । अतः कथमसौ भेदाभेदावेकदैवैकत्रैव नावस्थापयेदिति । एवं तर्ह्यतिप्रसङ्गः। सर्वत्र विशेषमाश्रित्य विरोधस्योत्सादयितुं शक्यत्वादित्यत आह ॥ **दृष्टीति** । दृष्टिश्च तत्प्रमाणं च । प्रमाणभूता दृष्टिरित्यर्थः । ततो भेदाभेदौ न विरुद्धाविति सम्बन्धः । चशब्दो विशेषेण सह दृष्टेः समुच्चये । न स्वेच्छामात्रेण भेदाभेदावित्युपेत्य विशेषेण विरोधाभावोऽभिधीयते । येनातिप्रसङ्गः स्यादित्येवशब्दः । उक्तं तावदवयवावयव्याद्यभेदग्राहिणी दृष्टिरस्ति । सम्बद्धवस्तुबुद्धितो विलक्षणतयाऽनुव्यवसायात् । अस्ति च भेदग्राहिणी सत्यपि तस्मिन्नसत्त्वादिति हेतुजनिता दृष्टिरिति । न (चैते बाध्यबाधके । अन्यतरानुवृत्तिप्रसङ्गात् । नापि प्रतिपक्षभूते । प्रतिपत्तॄणामुभयोदासीनतापत्तेः।) न चैवम् । अतो द्वयोरपि प्रामाण्यमेषितव्यम्। प्रमाणतश्च भेदाभेदयोरवगतयोर्न विरोधः । तदिदमुक्तं प्रमाणत इति । ननु भवेतां भेदाभेदावेकत्रैवैकदैव प्रमितौ । तथाऽपि कथं विरोधशान्तिरित्यत आह ॥ **विरोध इति** । सहदर्शने सति कथं विरोधो वक्तुं शक्यते । सहदृष्टौ विरुद्धौ चेति विप्रतिषिद्धमिति भावः । एतदेव विवृणोति ॥ **विरोधो हीति** । सर्वत्र परस्परपरिहारेणैव सत्त्वदर्शनं सहानवस्थानलक्षणविरोधे प्रमाणम् । क्वचित्सहदर्शनं चाविरोधे । अन्यस्यानिरूपणात् । अतः सहदृष्टे भेदाभेदलक्षणे वस्तुद्वये विरोधः कथमुच्येत । सहदर्शने ह्यविरोधः

स्यात् । पुनर्विरोधकथने व्याघातानिवारणादिति । हिशब्देन शीतोष्णादौ रूपरसादौ च विरोधाविरोधयोर्दर्शनैकप्रमाणत्वं निदर्शयति । तुशब्दस्य दृष्टे त्विति सम्बन्धः । सद्भिर्विद्वद्भिरित्युपहासः । वैशेषिकादयो हि संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणानां तत्रैव तदैव भावाभावावुपेत्य सहदर्शनाद्विरोधो नास्तीति वदन्तः पुनरत्र सहदर्शनेऽपि विरोधमुद्भावयन्तः स्वव्याहतभाषिणः स्वोक्तविस्मरणशीलाः स्वदृष्टिपक्षपातिनः कथं सन्तः स्युः । सर्वत्रासहदृष्टयोर्यदि कश्चिदाग्रहमात्रेण सहावस्थानं मन्यते तं प्रत्येव विरोधोद्भावनं क्रियते नान्यथेति ॥ छ ॥

टि०—तथाऽपि विशेषो बलवान्यत इति विशेषस्य भेदकार्यकरणे समर्थत्ववर्णनमनर्थकमित्याशङ्क्य विशेषस्य विरोधशान्तिहेतुत्वोपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तद्धेतुत्वोपपादकतया तद्योजयितुं तद्धेतुत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ कथमिति । नन्वत्र विशेषस्य समर्थत्वमात्रमुच्यते न तु भेदकार्यकरणे समर्थत्वमिति कथमनेनोक्ताकाङ्क्षानिवृत्तिरित्यतोऽत्रापेक्षितं शेषमाह ॥ बलवानिति । ननु भेदकार्यकरणे समर्थत्वेन विशेषस्य तत्कार्यकारित्वमेव स्यान्न तु विरोधशान्तिहेतुत्वमपि । तस्या भेदकार्यत्वासिद्धेः । तत्कार्यत्वेऽपि वा तस्या विशेषस्य तद्धेतुत्वे नियामकाभावादित्यतो विरोधशान्तेर्भेदकार्यत्वोपपादनपूर्वकं विशेषस्य तद्धेतुतायां नियामकं स्मारयितुमाह ॥ अयमर्थ इति ॥ सुघ्न इति । परिष्कृतभूम्यामित्यर्थः । ननु दृष्टिप्रमाणत इति भेदाभेदयोः प्रामाणिकत्ववर्णनमनर्थकम् । न च तयोरेकत्राविरुद्धत्वसमर्थनार्थमेतदिति वाच्यम् । विशेषेण तयोरविरुद्धत्वस्य सिद्धत्वेन तस्यानपेक्षितत्वादित्यतः प्रमाणसहकृतस्यैव विशेषस्य तत्साधकत्वेन केवलस्य तस्यासाधकतया तत्प्रामाणिकत्ववर्णनस्यार्थवत्त्वादिति भावेनोत्तरग्रन्थं योजयितुं विशेषमात्रस्य प्रयोजकतामतिप्रसङ्गेन दूषयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ एवं तर्हीति । घटपटादावपि भेदाभेदौ स्यातामित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दृष्टेः प्रमाणत्वमप्युपपाद्यमिति भावेनाह ॥ प्रमाणभूतेति । चशब्दस्येतरसङ्ग्राहकत्वादेवशब्दस्य च तद्व्यावर्तकत्वाद्भाष्ये चैवशब्दयोर्विरोधमाशङ्क्य चशब्दसङ्ग्राह्यस्यैवशब्देनाव्यावर्तितत्वात्तद्व्यावर्तितस्य च चशब्देनासङ्ग्रहान्न तयोर्विरोध इति भावेन तत्सङ्ग्राह्यव्यावर्त्यं दर्शयति ॥ चशब्द इत्यादिना । नन्ववयवावयव्यादिषु भेदाभेदग्राहिणी दृष्टिरेव तावदसिद्धा

SCDF

कुतस्तस्याः प्रामाण्यं येन तन्मूलकत्वाद्भेदाभेदाभ्युपगमस्य स्वेच्छामात्रमूलकत्वाभावादतिप्रसङ्गपरिहारः स्यादित्यतोऽभेदग्राहिणीं दृष्टिं तावदाह ॥ उक्तं ह्येतदिति । अभेदेन प्रतीतिश्चेत्यादिनेति शेषः । अवयवावयव्यादिप्रतीतेरत्यन्तभिन्नघटपटादिप्रतीतितो वैलक्षण्यानुभवस्य प्रतीत्यपलापानुपपत्तिपराहतत्वात्तद्वैलक्षण्यानुभवस्य चाभेदविषयत्वं विनाऽनिर्वाहात्तत्प्रतीतेरभेदग्राहकत्वमिति भावः । ननु च सम्बन्धविषयत्वमात्रेणाप्यसम्बद्धघटपटादिबुद्धितो वैलक्षण्योपपत्तेर्न तदर्थमभेदविषयत्वं तस्याः कल्पनीयमित्यतस्तावता घटपटादिबुद्धिवैलक्षण्यसिद्धावपि सम्बद्धकुण्डबदरादिबुद्धितो वैलक्षण्यानुभवानिर्वाहात्तन्निर्वाहायाभेदविषयत्वमेव कल्पनीयमित्याशयवानाह ॥**सम्बद्धेति** ।एवमभेदग्राहिणीं दृष्टिमुपदर्श्य भेदग्राहिणीं दृष्टिमप्युपदर्शयति॥ **अस्ति चेति**।नन्वस्तु भेदाभेदग्राहकं दृष्टिद्वयं तत्प्रामाण्यं तु कुत इत्यतः किमत्र दृष्टिद्वयस्य बाध्यबाधकभावापन्नत्वान्न प्रामाण्यमित्यभिमतं प्रतिपक्षभूतत्वाद्वेति विकल्पद्वयं मनसि निधाय पक्षद्वयमप्यनूद्य दूषयति ॥ **न चेत्यादिना** । उभयत्रापीष्टापत्तिं परिहरति ॥ **न चैवमिति** । पक्षद्वयनिराकरणेन सिद्धमर्थं दर्शयति ॥ **अत इति** । प्रकारान्तराभावादित्यर्थः । प्रामाण्यसमर्थनस्य प्रयोजनमाह ॥ **प्रमाणतश्चेति** । नन्ववयवावयव्यादौ भेदाभेदयोः प्रमितत्वेनाविरोधस्य समर्थितत्वात्प्रमितयोर्विरुद्धत्वस्य व्याहतत्ववर्णनमनर्थकमिति तत्परोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतः प्रमितत्वेऽपि भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वमस्त्विति शङ्कायां व्याहतत्वेनानुदयोपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुमुक्तानुमानेऽप्रयोजकताशङ्कामुत्थापयति ॥**नन्विति** । सहदृष्टयोर्विरुद्धत्वस्य व्याहतत्ववर्णनेनाप्रयोजकताशङ्काया अनुदयात्तस्य विरोधदर्शने कथमित्यनेनैव सिद्धेस्तत्प्रतिपादकस्य विरोधो ह्यविरोधश्चेत्यादेर्गतार्थतामाशङ्क्य परिहरति ॥ **एतदेवेति** ॥ **व्याहतभाषिण इति** । सहदर्शने विरोधोद्भावनात्स्वव्याहतभाषित्वम् । तच्च सहदर्शने ह्यविरोधः स्यात्पुनर्विरोधकथने व्याघातादित्युक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम् ॥ **स्वोक्तेति** । संयोगादौ सहदर्शनस्य विरोधपरिहारकत्वमुक्त्वाऽत्र पुनस्तदुद्भावनात्स्वोक्तविस्मरणशीलत्वम् । स्वकीयसहदर्शनस्य विरोधपरिहारकत्वमभ्युपगम्य संयोगतदभावावेकत्राभ्युपगम्यात्र पुनर्विरोधोद्भावयतां स्वकीयसहदर्शने सहदर्शनत्वाभिमानात्स्वदृष्टिपक्षपातित्वमिति द्रष्टव्यम् । ननु चैवं सति संयोगतदत्यन्ताभावादौ सहावस्थाने विरोधोद्भावनं सिद्धान्तेऽनुपपन्नं स्यात् । अवयवावयव्यादौ भेदाभेदावुपेत्य सहदर्शनाद्विरोधो नास्तीति चाभिधायात्र पुनः सहदर्शने विरोधोद्भावनस्य स्वव्याहत-

भाषित्वापादकतयाऽसम्भवादित्यत आह ॥ सर्वत्रेति । इतीत्यनन्तरं न सिद्धान्ते व्याहतभाषित्वप्रसङ्ग इति शेषः ॥ छ ॥

अ०—अभिन्नो भगवान्स्वेन तदन्येन विभेदवान् ॥ नित्या धर्मास्तदीयास्तु सर्वेऽस्मान्नैव भेदिनः ॥ सामस्त्योच्छेदिनोऽन्यत्र धर्मा उभयरूपिणः ॥ भावे त एव चोच्छेदात्तदन्ये च समस्तशः ॥

सु०—धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदौ क्वचिदिति सङ्क्षेपेणोक्तम् । तत्किं सर्वेष्वपि द्रव्येषूत केषुचिदेवेत्यपेक्षायामाह ॥ अभिन्न इति । भगवानिति चेतनमात्रोपलक्षणम् । स्वेन स्वावयवगुणक्रियादिभिः । तदन्येन प्रकृतिजीवजडात्मना प्रपञ्चेनेत्येवं व्यवस्थितावेव भेदाभेदौ न त्वेकविषयावित्यर्थः । अयावद्द्रव्यभाविधर्मैर्भेदाभेदौ कुतो न स्यातामित्यत आह ॥ नित्या इति । तुशब्दोऽवधारणे । अस्मात्कारणात् । अस्माद्भगवतः । द्वित्वादिसङ्ख्याव्यतिरिक्ता इति शेषः । क्व तर्हि भेदाभेदावित्यत आह ॥ सामस्त्येति । अन्यत्र परमेश्वरात् । जडे वस्तुनीति यावत् । सत्येव धर्मिणि सामस्त्येनोच्छेदवन्तो ये धर्मास्ते उभयरूपिणो भिन्नाभिन्ना इत्यर्थः । अभिभवव्यावृत्त्यर्थं सामस्त्येत्युक्तम् । यद्वा सामस्त्ये द्रव्यस्याविकलत्वे नाशाभावेऽपि ये उच्छेदिन इति व्याख्येयम् । किं स्वसद्भाववेलायामभेदिनोऽसद्भाववेलायां भेदिन इत्येवं कालभेदेन भेदाभेदावित्यत उक्तं भाव इति । स्वसद्भावदशायामेवोभयरूपका इत्यर्थः । विनष्टस्यासत्त्वेन भेदचिन्तानवकाशात् । प्रागत्यन्ताभेदे विनाशासम्भवाच्च । कुतो भिन्नाभिन्ना इत्यत आह ॥ त एवेति । प्रत्यक्षबलेन त एव धर्मिस्वरूपभूता एवोच्छेदात्सत्येव धर्मिण्यसत्त्वाद्धेतोस्तदन्ये । चशब्दौ मिथः समुच्चयार्थौ । समस्तश इत्ययावद्द्रव्यभाविविवक्षयोक्तम् ॥ छ ॥

टि०—अभिन्नो भगवान्स्वेनेत्यादेर्धर्मधर्मिणोरत्यन्ताभेदः क्वचित्क्वचिद्भेदाभेदाविति व्यवस्थोपदर्शनपरग्रन्थस्य प्रकृतेन सङ्गत्यप्रतीतेरसङ्गतिमाशङ्क्याव्यवहितपूर्वेणासङ्गतावपि भेदो नाशो भवेत्तथेत्युक्तार्थविवरणरूपत्वेन तत्सङ्गतत्वान्नासङ्गतिरित्यभिप्रेत्य तद्विवरणरूपतया तद्योजयितुमुक्तार्थानुवादपूर्वकं तत्प्रयोजकीभूतामाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ धर्मधर्मिणोरित्यादिना। यद्यपि सत्येव धार्मिणि धर्माणां च यत्र नाशस्तत्र भेदाभेदावित्युक्तेर्नेयं सङ्क्षेपेणोक्तिस्तथाऽपि सत्येव धर्मिणि धर्माणां नाशोऽत्रैवोत सर्वत्र इत्यनभिधानाभिप्रायेणेयं सङ्क्षेपोक्तित्वोक्तिः। अत

एवाक्षेपप्रकारप्रदर्शनं तथैव करिष्यत इत्यवधेयम् । नन्वीश्वरस्येव जीवस्यापि स्वावयवगुणक्रियादिभिरत्यन्ताभिन्नत्वेन भिन्नाभिन्नत्वाभावात्किं सर्वेष्वपि द्रव्येषूत केषुचिदेवेत्यपेक्षापूरके वाक्ये तत्पूरणाय जीवेश्वरसाधारण्येनैव तदत्यन्ताभेदस्य प्रतिपादनीयतयेश्वरमात्रासाधारण्येन तदभिधानमनुपपन्नमित्यतोऽत्र वाक्ये भगवत्पदस्य चेतनमात्रोपलक्षणत्वादीश्वरमात्रपरत्वाभावादस्य वाक्यस्य जीवेश्वरसाधारण्येनैव तदत्यन्ताभेदबोधकत्वेनेश्वरमात्रासाधारण्येन तदभिधायकत्वाभावान्नानुपपत्तिरिति भावेन भगवत्पदं चेतनमात्रपरतया व्याचष्टे ॥ चेतनमात्रोपलक्षणमिति।ननु भगवान्स्वेनाभिन्न इत्यनेन भगवतः स्वेनाभेद उच्यते न तु गुणक्रियादिभिरिति नानेन धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदौ सर्वत्र द्रव्येषूत केषुचिदेवेत्युक्ताकाङ्क्षाया निवृत्तिरित्यतोऽत्र स्वशब्दस्य स्वीयपरत्वेन स्वपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरिति भावेन स्वपदार्थमाह ॥ स्वेनेति । प्रकृतिर्जीवजडात्मनेत्युपलक्षणम् । ईश्वरप्रकृतिजडात्मनेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ व्यवस्थिताविति । भिन्नप्रतियोगिकावित्यर्थः ॥ न त्वेकेनेति । न त्वेकप्रतियोगिकावित्यर्थः । न च भगवति द्वित्वादिना जीवे च चिन्तनादिनाऽपि भेदाभेदसद्भावादेकविषयावपि भेदौ स्त एवेति न तन्निषेधो युक्त इति वाच्यम् । वक्ष्यमाणानुसारेणेहापि तदुभयव्यतिरिक्तत्वस्य ज्ञातुं शक्यतया तदतिरिक्ते एकविषयकभेदाभेदाभावाभिप्रायात् ॥ अयावद्द्रव्यभावीति । जीवेश्वरयोरिति शेषः । द्वित्वादिसङ्ख्याव्यतिरिक्ता इत्युपलक्षणम् । चिन्तनादिव्यतिरिक्ता इत्यपि द्रष्टव्यम् । एतश्च जीवेश्वरयोरयावद्द्रव्यभाविभिर्द्वित्वादिभिश्चिन्तनादिभिश्च भेदाभेदसद्भावेऽपि तदुभयव्यतिरिक्तानां सर्वेषां धर्माणां नित्यतया यावद्द्रव्यभावित्वाच्च तैर्भेदाभेदावित्युक्तं भवति । अन्यत्र परमेश्वरादित्युपलक्षणम्। जीवादित्यपि द्रष्टव्यम् । एतदेव चाभिप्रेत्य तात्पर्यमाह ॥ जडवस्तुनीति यावादिति॥ अभिभवेति। सौरालोकादिना दीपादिप्रभाया अभिभवरूपोच्छेदसत्त्वेऽपि दीपादिना तस्या भेदाभेदाभावात्तद्व्यावृत्त्यर्थं सामस्त्येत्युक्तमित्यर्थः। नन्वभिभवो नोच्छेदः। किन्तु बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणमतः सामस्त्येति व्यर्थमित्यरुचेराह ॥ यद्वेति । नन्वसद्भाववेलायां भेदिनः सद्भाववेलायां चाभेदिन इत्येवं कालभेदेनैव भेदाभेदौ किन्न स्यातामित्यतोऽसद्भाववेलायां भेदिन इत्यत्र तावद्बाधकमाह ॥ विनष्टस्येति । भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वेन धर्मिनाशे तन्नाशेन धर्मिनाशानन्तरं भेदोऽस्तीति चिन्तायाः वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । नन्वस्य तस्मात्प्रध्वस्तभेदादीत्युत्तरानुव्याख्यानव्याख्यानरूपोत्तरग्रन्थेन विरोधः।तत्र नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यतो-

ति वाक्यं प्रमाणीकृत्य नष्टधर्मिकभेदस्य सत्त्वाभिधानादत्र पुनरतन्निषेधादिति चेन्न । यथा न विरोधस्तथा तद्वाक्यव्याख्यानावसर एव वक्ष्यमाणत्वात् । सद्भावदशायामभेदिन इत्यत्रापि बाधकमाह ॥ प्रागिति । विनाशादिति शेषः । सद्भावदशायामिति यावत् । एवेति पुनर्भेदाभेदाभिधानानर्थक्यमाशङ्क्योभयरूपत्वे धर्माणां प्रमाणाभिधायकत्वान्न तदिति भावेन तत्र प्रमाणसमर्पकतया तद्योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ कुत इति । त एवेति प्रतिज्ञातधर्मिस्वरूपतायां प्रमाणस्यानुपन्यासेन प्रसक्तां मूले न्यूनतामपेक्षितपूरणेन परिहरति ॥ प्रत्यक्षबलेनेति । एकेनैव समुच्चयसिद्धेरितरवैयर्थ्यमित्यत उक्तं मिथ इति । ननु जडे वस्तुनि सर्वधर्माणां सत्येव धर्मिण्यसत्त्वाभावेन कथं भागासिद्धस्य हेतोः सर्वधर्मभेदसाधकत्वमित्यतः समस्तश इत्यस्य सत्यप्याश्रयेऽसत्त्वहेतुविश्रान्त्यधिकरणमात्रपरत्वेन सर्वधर्मपरत्वाभावेन भागासिद्ध्यप्रसक्त्या युक्तैव तस्य भेदसाधकतेत्याशयेन तत्तात्पर्यमाह ॥ समस्तश इतीति ॥ छ ॥

अ०—अंशांशिनोरभेदेन त्वंशसंयोग एव हि ॥ आंशिनो नानवस्थातो यद्यप्यंशेष्वविश्रमः ॥

सु०—यदुक्तं यावदवयवभाविनोऽवयविनोऽवयवैरत्यन्ताभेदोऽयावदवयवभाविनस्तु भेदाभेदाविति । तेनान्यदपि चोद्यं परिहृतमित्याह ॥ अंशांशिनोरिति । तथा हि । सर्वदिक्ष्वपि सम्बन्धादिति यदंशतः संयोग इत्युक्तं तदयुक्तम् । अनवस्थापत्तेः । घटसंयोगो हि घटांशसंयोगपूर्वकः सोऽपि तदंशसंयोगपूर्वकः । न चेयं निरंशे परम्परा विश्राम्यतीति वाच्यम् । अंशपरम्पराया अविश्रमस्याङ्गीकृतत्वात् । अतः पूर्वपूर्वसंयोगानुत्पत्तावुत्तरोत्तरानुत्पत्तिप्रसङ्गादंशतः संयोग इति नियमो नोपपद्यत इति । तदिदमसङ्गतम् । यद्यप्यंशत एव संयोगो यद्यपि चांशेष्वंशपरम्पराया अविश्रमस्तथाऽप्यंशांशिनोरभेदेनैवांशसंयोग एव हि यस्मादंशिनः संयोगोऽतो नानवस्थेति । अयमभिसन्धिः । स्यादियमनवस्था यदि सर्वत्रांशत एव संयोग इति वदतामस्माकमंशिनः संयोगोंऽशसंयोगेनैव जायत इत्यभिप्रायः स्यात् । न चैवम् । किन्तु यो यस्यांशिनः संयोगः स तदंशे वर्तते । निरंशस्य तु संयोगः क्व नाम वर्तताम् । अतः परमाणोः संयोगे सति तद्वृत्त्यर्थमंशोऽङ्गीकरणीय इति । न ह्येवं सति काचिदनवस्थाऽस्ति । अनवस्थितकार्यकारणभूतासिद्धसंयोगपरम्पराश्रयणाभावात् ।

एतावत्तु भवेत् । घटसंयोगो घटांशवृत्तिरित्यप्ययुक्तम् । अतिप्रसङ्गात् । तथा सति हि पटवृत्तिरपि घटसंयोगः स्यात् । प्रमाणविरोधाच्च । घटसंयोगो घटवृत्तिस्तद्गुणत्वात्तद्रूपवदिति । घटांशवृत्तिः संयोगो न घटसंयोगः तदन्यवृत्तित्वात् । पटसंयोगवदिति । एतदप्यनवकाशम् । अंशांशिनोरभेदस्य साधितत्वात् । अतिप्रसङ्गो हि तदा स्याद्यदि पटवद्घटांशोऽपि घटादत्यन्तभिन्नः स्यात् । अभेदे तु क्वातिप्रसङ्गः । अनुमानस्याप्याद्यस्य सिद्धसाधनता । अंशवृत्तेरेव घटवृत्तित्वात् । अंशावृत्तित्वे सति घटवृत्तित्वसाधने दृष्टान्तः साध्यविकलः स्यात् । द्वितीयस्तु हेतुः स्वरूपासिद्धोऽन्यथासिद्धो वेति । यदि घटसंयोगो घटांशे वर्तते । तर्हि घटांशसंयोगः क्व वर्तत इति चेत् । अने- (नैव न्या) न न्यायेन तदंशे सोऽपि तदंश इति ब्रूमः । न चैवमनवस्था । सर्वेऽप्यंशिसंयोगास्तत्तदंशवृत्तय इत्यत्रेतरेतरापेक्षाया अभावात् ।

टि०—अंशांशिनोरभेदेनेत्यादेः प्रकृतासङ्गतत्वादानर्थक्यमित्याशङ्क्याव्यवहितग्रन्थेन सङ्गत्यभावेऽप्यवयवावयव्याद्यभेदाभिधानस्योक्तानुपपत्तिपरिहाररूपप्रयोजनाभिधायकतया तदभेदप्रतिपादकव्यवहितग्रन्थसङ्गतिसम्भवान्नानर्थक्यमिति भावेन व्यवहितसङ्गतितयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ यदुक्तमिति । अभेदेन प्रतीतिश्चेत्यादिनेति शेषः। कोऽसावुक्तार्थः का च तत्रानुपपत्तिर्यत्परिहारोऽवयवावयव्यभेदोक्तिप्रयोजनमित्यत उक्तार्थोपदर्शनपूर्वकं तत्रानुपपत्तिं तावदुद्भावयति ॥ तथा हीत्यादिना ॥ अङ्गीकृतत्वादिति । अन्यथांऽशपरम्पराया यत्रैव विश्रमस्तत्रैवापकर्षतारतम्यस्य विश्रान्तत्वापत्त्या तस्यानवधित्वं प्रागुक्तं बाधितं स्यादित्यर्थ इति भावः ॥ अत इति । अंशसंयोगस्यांशिसंयोगं प्रति कारणत्वात्तदभावे तदनुपपत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । उक्ताक्षेपस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थं यद्यपीत्यस्यांशतः संयोग इत्यस्य चावृत्तिमभिप्रेत्य वाक्यं योजयति ॥ यद्यपीत्यादिना । अंशांशिनोरभेदस्यानवस्थापरिहारोपयोगितया नात्रोपन्यासः किन्त्वनुपपत्त्यन्तरनिरासार्थतयैवेत्यभिप्रेत्य तदनपेक्ष्यैवानवस्थां परिहर्तुमुक्तनियमाभिप्रायमाह ॥ अयमभिसन्धिरिति । इतीत्यतःपरमभिप्राय इति वर्तते । तर्हि किमर्थमत्र तदुपन्यास इत्यतोऽनुपपत्त्यन्तरनिरासार्थतां तस्य दर्शयितुमनुपपत्त्यन्तरं तावदुद्भावयति ॥ एतावत्त्विति । अतिप्रसङ्गमेव विशदयति ॥ तथा सति हीति । अविशेषादिति भावः । प्रमाणविरोधमेव दर्शयति ॥ घटसंयोग इति । मूलविघटनेनातिप्रसङ्गं परिहरति ॥ अतिप्रसङ्गो हीति । किमत्र घटवृत्तित्वमात्रं साध्यं किंवांऽश-

वृत्तित्वे सति घटवृत्तित्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥**अनुमानस्यापीति** । सिद्धसाधनत्वमेव प्रथयति ॥ **अंशवृत्तेरेवेति** । द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ **अंशावृत्तित्वे सतीति** ॥ **साध्यविकल इति** । घटरूपस्यापि घटांशवृत्तित्वाङ्गीकारेण तत्र घटांशावृत्तित्वस्य परं प्रत्यसिद्धेरिति भावः । तदन्यवृत्तित्वं किं तदत्यन्तभिन्नवृत्तित्वमभिमतं तद्भिन्नवृत्तित्वमात्रं वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **द्वितीयस्त्विति** । अंशांशिनोर्भेदाभेदवादिनं प्रति तदत्यन्तभिन्नवृत्तित्वस्यासिद्धेरिति भावः। द्वितीयं दूषयति ॥ **अन्यथासिद्धो वेतीति** । घटभिन्नवृत्तित्वरूपहेतुं प्रति घटसंयोगत्वाभावो न प्रयोजकः। अंशस्य घटाभिन्नत्वेन तत्संयोगस्य घटसंयोगत्वेऽपि तस्यैवांशस्य घटभिन्नत्वस्यापि सत्त्वेन घटभिन्नवृत्तित्वस्य चोपपन्नत्वात् । तथा चांशस्य घटभिन्नत्वमेवोक्तहेतुं प्रति प्रयोजकमित्यन्यथासिद्ध इत्यर्थः । इतीत्यस्येयमिति पूर्वेण सम्बन्धः । अनवस्थाप्रसङ्गरूपविपक्षे बाधकसद्भावान्नाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्य गूढाभिसन्धिः पृच्छति ॥ **यदीति** । अनवस्थितकार्यकारणभूतासिद्धसंयोगपरम्पराया अभावान्नानवस्थेत्यभिप्रेत्य गूढाभिसन्धिरेव परिहरति ॥ **अनेनैवेति** । पूर्वपक्षी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **न चेति** । सिद्धान्त्यपि तमुद्घाटयति ॥ **सर्वेऽपीति** ॥ **इतरेतरापेक्षाया इति** । तथा च मूलक्षयकारित्वं नास्तीति भावः । न च सामान्यानवस्थावदप्रामाणिकस्वीकाररूपा । प्रामाणिकत्वादित्याशयात् ।

अ०—एकस्मिञ्जात एवान्यः संयोगो जायते यदि ॥ अनवस्था तदैव स्यात्संयोगैक्ये भवेत्क्व सा ॥

सु०—एवं तर्हि परमाणुवृत्तिरपि संयोगो घटसंयोगः स्यादिति चेत् । को नेत्याहेति । अंशसंयोग एव ह्यंशिनः संयोगोऽतो नानवस्थेत्युक्तमनवस्थापरिहारं विवृणोति ॥ **एकस्मिन्निति** । अवयवपरम्पराया अविश्रममभ्युपगम्यैकैकस्मिन्नवयवसंयोगे जात एवान्योऽवयवसंयोगो जायत इति यद्यङ्गीकुर्मस्तदैवानवस्था स्यात् । संयोगैक्ये—ऽवयाविसंयोगः क्रियातो जातस्तदवयवे वर्तते । अवयववृत्तेः संयोगादपरोऽवयविनः संयोगो नास्तीति वादे तु क्व साऽनवस्थेति । एतेनैतदपि निरस्तम् । यदाहुः । संयोगस्त्रिविधोऽन्यतरकर्मजोभयकर्मजसंयोगजभेदात् । तत्रान्यतरकर्मजो यः क्रियावता निष्क्रियस्य यथा स्थाणोः श्येनेन । उभयकर्मजस्तु विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्निपातो यथा मल्लयोः । संयोगजस्तु संयोगः कारणाकारणसंयोगात्कार्याकार्यसंयोगो यथा हस्ततरुसंयोगात्कायतरुसंयोग इति । न हि हस्ततरुसंयोगातिरिक्तः कायतरुसंयोगोऽस्ति । येनासौ तज्जन्यः स्यात् । प्रमाणाभावात् । किन्तु हस्तकर्मणा जनितो हस्तवृत्तिः संयोग एव हस्तकाययोरभेदात्कायसंयोगो भवति । अत एव हस्तस्याशुचिसंयोगे कायक्षालनादिविधयोऽप्युपपद्यन्ते । अत एव विभागजोऽपि विभागो निरस्तः । द्विविधं हि तमाचक्षते । कारणाकारणविभागात्कारणविभागाच्चेति । तत्राद्यो यथा । हस्ततरुविभागात्कायतरुविभागः । द्वितीयो यथा । द्वितन्तुकावयवे तन्तौ कर्मोत्पन्नं तस्य तन्त्वन्तराद्विभागं करोति । विभागात्तन्त्वोः संयोगो नश्यति । ततो द्वितन्तुकविनाशः । तत इदानीं तन्त्वोर्वर्तमानो विभागः सक्रियस्यावयवस्य द्वितन्तुकसंयुक्ताकाशादिदेशाद्विभागं करोतीति । तत्राद्यस्तावदनुपपन्नः । हस्ततरुविभागातिरिक्तस्य कायतरुविभागस्यानुपलम्भात् । हस्तकर्मणा जनितो हि विभागो हस्तकाययोरभेदाद्धस्तकायगुणो भवति । अत एव विवादाध्यासितो विभागो न कर्मासमवायिकारणकः कर्मैकार्थासमवेतत्वात् । शब्दवदित्यसिद्धतया निरस्तम् । द्वितीयस्त्वनुपपन्नतरः । तन्तुकर्मणैव तन्तोस्तन्त्वन्तरादाकाशादिदेशाच्च विभागोत्पत्त्युपपत्तौ क्रमकल्पनानुपपत्तेः । अन्यथाऽङ्गुलिकर्मणाङ्गुलेरङ्गुल्यन्तरादेव विभागो भवत्याकाशादिदेशात्तु विभागादेवेति स्यात् । नन्वङ्गुलिकर्माङ्गुलिविभागमाकाशादिविभागं च करोति । तयोर्विभागयोरविरुद्धत्वात् । तन्तुकर्म तु तन्त्वन्तरविभागमाकाशादिविभागं (च) कर्तुमर्हति । तयोर्विभागयोर्द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधित्वाविरोधित्वरूपविरोधात् । न ह्यविरुद्धात्कारणाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिः सम्भवतीति । मैवम् । एकस्मादेव कर्मणः संयोगविभागजननाभ्युपगमात् । तन्तुकर्मणा द्रव्यारम्भकानारम्भकतन्त्वन्तराकाशसंयोगजन्माङ्गीकाराच्च । अन्यथा कारणाकारणसंयोगजसंयोगवत्कारणमात्रसंयोगजोऽपि संयोगः स्वीकार्यः स्यात् । ननु संयोगस्य न स्वरूपतो विरोधोऽस्ति । यतो द्रव्यानारम्भकद्रव्यसमवेत एव संयोगो द्रव्यानारम्भकः । द्रव्यानारम्भकं च द्रव्यं सप्तविधम् । आरब्धद्रव्यमन्त्यावयविस्पर्शरहितं विनश्यदवस्थं विनश्यदवस्थसंयोगं निष्फलारम्भं विजातीयं चेति । ततः कर्मणैव संयोगद्वयजन्मोपपत्तिरिति । एवं तर्हि विभागयोरपि को विरोधः । द्रव्यारम्भानारम्भ-

प्रयुक्तत्वाद्विरोधप्रतीतेः । तन्तुद्वयविभागजनकं तन्तुकर्म न तन्त्वाकाशविभागजनकम् । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनककर्मत्वाद् द्रव्यान्तरारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनककर्मवदित्याभाससमानयोगक्षेमम् । तन्तुकर्म न तन्त्वन्तरविभागजनकं कर्मत्वात् । सम्प्रतिपन्नकर्मवदित्यपि प्रयोगसम्भवात् । तत्र प्रमाणबाध इति चेत् । सममन्यत्रापि । विभागद्वययौगपद्यानुभवात् । तन्तुकर्माकाशविभागजनकं कर्मत्वादिति प्रतिपक्षश्च । आकाशविभागे विभागेन कर्तव्ये कर्मणो निमित्तत्वाभ्युपगमात्सिद्धसाधनमिति चेन्न । जनकशब्दस्यासमवाय्यर्थत्वात् । एतेन विमतं कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधितदविरोधिविभागजनकं न भवति । कर्मत्वादिति निरस्तम् । विमतं कर्म द्रव्यारम्भकानारम्भकसंयोगारम्भकं न भवति । कर्मत्वात् । श्येनकर्मवदित्याभासतुल्यत्वात्सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । यदाकाशविभागजनकं कर्म न तद्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकं यथाऽङ्गुलिकर्मेति व्याप्तेस्तन्तुकर्मणो गगनविभागजनकत्वे तन्त्वन्तरविभागजनकत्वं न स्यादिति चेन्न । यद्यत्प्रदेशविभागजनकं न भवति न तत्तत्प्रदेशस्थद्रव्यविभागजनकमिति व्याप्तेराकाशदेशविभागाजनकत्वे तन्त्वन्तरादपि विभागजनकं न स्यादिति प्रतिप्रसङ्गसम्भवात् । किञ्च तन्तोराकाशविभागो यदि विभागजो न तु कर्मजस्तदा सकर्मकस्येवाकर्मकस्यापि कुतो न स्यात् । विभागस्योभयत्रापि साम्यात् । उत्तरविभागे कर्मनिमित्तकारणमित्यतो नेति चेन्न । आद्यविभागजननेनैवोपक्षीणस्य कारणत्वानऽवधारणात् । अवधारणे वाऽसमवायित्वस्यानिवारणात् । अन्यथा तल्लक्षणस्यातिव्याप्तेरित्यलं विस्तरेण ॥ छ ॥

टि०—विपक्षे बाधकान्तरमाशङ्कते ॥ एवं तर्हीति । इष्टापत्तेस्तर्काभासोऽयमित्याशयेन परिहरति ॥ क इति । एकस्मिन्नित्युत्तरवाक्यस्य पूर्वेण गतार्थतामाशङ्क्य परिहरति ॥ अंशेति । अनवस्थापरिहारार्थं भाष्यकारैरुपन्यस्तं संयोगैक्यं न तत्परिहारमात्रप्रयोजनकं किन्तु परोक्तसंयोगत्रैविध्यनिरासप्रयोजनकमपि भवतीत्याशयेन तदर्थतयाऽपि तद्योजयति ॥ एतेनेति । संयोगैक्यवचनेन तत्त्रैविध्यमपि निरस्तमित्यर्थः । कास्तास्तिस्रो विधा इत्यतस्ता दर्शयति ॥ अन्यतरेति । अयं चान्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्च संयोग इति तत्सूत्रस्यार्थानुवादः । अन्यतरकर्मजं लक्षयति ॥ तत्रेति । तत्र तेषु मध्ये । क्रियावता चलता निष्क्रियस्य तदभिमुखक्रियारहितस्येत्यर्थः । तत्संयोगानुकूलक्रियाशून्यत्वमेव च

निष्क्रियत्वमत्र विवक्षितम् । तेन यत्रैकः स्वाभिमुखीं दिशं गच्छत्यन्यश्च तत्पृष्ठमनुगच्छति तत्र सक्रियस्यापि सक्रियेणान्यतरकर्मजसंयोगस्य दर्शनेन सर्वथा निष्क्रियत्वस्य बाधितत्वादिति भावः । तमुदाहरति ॥ **यथेति** । उभयकर्मजं लक्षयति ॥ **उभयेति** । विरुद्धे दिशौ प्राचीप्रतीच्यौ अवाच्युदीच्यौ वा । दृश्यादृश्ये इति यावत् । एकदिगाभिमुखेनापरस्य प्रत्यक्षत्वस्यैव दिशो विरुद्धत्वात् । तयोः क्रिययोस्तौ विरुद्धदिक्क्रियौ तयोः सन्निपातोऽभिघात इत्यर्थः । तमुदाहरति ॥ **यथेति** । यद्यपि कर्मणः कर्मत्वेनैव संयोगं प्रति कारणत्वात्प्रत्येकमेव कर्मणोः संयोगजनकत्वमिति संयोगद्वयमेवोत्पत्तुमर्हति तथाऽपि संयोगद्वयस्याननुभवात्कर्मभ्यां सम्भूय एकसंयोगो जन्यते । अत एव नैककर्मणाऽन्यथासिद्धिः । विनिगमकाभावेनोभयोरप्यारम्भकत्वादिति भावः । ननु तथाऽपि कर्मत्वेनैव संयोगजनकत्वात्कपालद्वयजन्यघटवदवान्तरजातिभेदाभावात्कथं त्रैविध्यमिति चेत् । अत्राहुः । जातिभेदाभावेऽप्यन्यतरकर्मजत्वाद्युपाधिभेदात्तत्पुरस्कारेणैवायं विभाग इति । यद्वा कस्यचित्संयोगस्य यावत्स्वाश्रयं विभागविरोधित्वं कस्यचिन्नेत्यवान्तरभेदस्यावश्यकत्वात्तत्र चान्यतरकर्मणोभयकर्मणामेव प्रयोजकत्वमिति तदभिप्रायेणायं विभाग इति । वस्तुतस्तु ययोः सामान्ययोः कार्यकारणभावो बाधकं विना तयोर्विशेषयोरपि स इति न्यायात्कर्मत्वेन संयोगजनकत्वबलादेवान्यतरकर्मत्वेनोभयकर्मत्वेन च तत्कारणतासिद्ध्या तज्जन्यतावच्छेदकत्वेन जातिविशेषस्याप्यवश्यं स्वीकर्तव्यत्वसिद्ध्या तमादायैव त्रैविध्यानुसरणस्यौचित्यादित्यवधेयम् । कथात्वेन वादादीनामेकत्वसम्भवेऽपि तद्भेदवत्स्वतन्त्रेच्छाया अपर्यनुयोज्यत्वादेवायमपि भेदो निर्वाह्य इत्यप्याहुः । संयोगजं लक्षयति ॥ **संयोगजस्त्विति** । तमुदाहरति ॥ **यथेति** । अत्र हस्तस्य कायकारणत्वात्तरोश्च तदकारणत्वात्तत्संयोगस्य कारणाकारणसंयोगत्वम् । कायस्य हस्तकार्यत्वात्तरोश्च तदकार्यत्वात्तत्संयोगस्य कार्याकार्यसंयोगत्वं बोध्यम् । न च तत्र मानाभावः । करतरुसंयोगे सति शरीरं तरुसंयुक्तमिति प्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् । ननु नायं संयोगजः संयोगोऽन्यतरकर्मजत्वात् । तथा हि । करतरुसंयोगः किं करमात्रकर्मणः किंवा तरुमात्रकर्मण आहोस्विदुभयकर्मणः । नाद्यः । करकर्मकाले शरीरकर्मणोऽप्यावश्यकतया तस्मादेव शरीरतरुसंयोगोत्पत्तिसम्भवे करतरुसंयोगस्यापि तत्र हेतुत्वे मानाभावात् । न द्वितीयः । करकर्मणा करतरुसंयोगजनिकाले शरीरं किं हस्तपिहितं येन तरुकर्मणैव शरीरतरुसंयोगमुपेक्ष्य

करतरुसंयोगस्य शरीरतरुसंयोगकारणत्वमङ्गीकर्तुमुचितोऽसि । अत एव न तृतीयः । अथ करतरुसंयोगः करमात्रकर्मण एव । न च तदुक्तदोषः । अवयविकर्मणो यावदवयवकर्मनियतत्वेन करमात्रकर्मकाले शरीरे कर्माभावादिति चेत् । अस्त्वेतद्यथातथा । करकर्मण एव कायतरुसंयोगे कारणता भविष्यति । करतरुसंयोगजनकतया क्लृप्तत्वात् । न च करगतकर्मणस्तत्रासमवायिकारणत्वं न सम्भवति । समवायिकारणप्रत्यासत्त्यभावादिति वाच्यम् । तन्तुरूपस्येव कारणैकार्थप्रत्यासत्त्यैव तत्सम्भवादिति चेन्मैवम् । सामानाधिकरण्यलाघवेन सजातीयत्वलाघवेन च करतरुसंयोगस्यैव कारणत्वं न तु कर्मणः सजातीयसमानाधिकरणकारणसम्भवे विजातीयासमानाधिकरणकल्पनस्याप्रामाणिकत्वादिति । इतीत्यस्येत्येतदपीति पूर्वेण सम्बन्धः। एतेनेत्युक्तमेव विशदयति ॥ **न हीति**। कुतो नास्तीत्यत आह ॥ **प्रमाणेति**। संयोगद्वैतप्रतिभासादिति भावः ॥ **अत एवेति**। अवयवसंयोगस्यैवावयविसंयोगत्वादेवेत्यर्थः । अयम्भावः । हस्तस्याशुचिसंयोगे कायक्षालनादिकर्तव्यता तावद्विधीयते। न चेयं निर्निमित्ता सम्भवति । अतिप्रसङ्गादिति निमित्तं वाच्यम्। तच्च न तावद्धस्ताशुचिसंयोग एवेति वक्तुं शक्यम्। अन्यानिष्टसंयोगस्यान्यक्षालननिमित्ततायाः अतिप्रसङ्गपराहतत्वात् । नापि हस्ताशुचिसंयोगजन्यकायाशुचिसंयोगस्तत्र निमित्तम् । हस्ताशुचिसंयोगातिरिक्तकायाशुचिसंयोगस्यैवाप्रामाणिकतया तन्निमित्तताया दूरनिरस्तत्वात् । तस्मादवयवावयविनोरभेदेनावयवसंयोगस्यैवावयविसंयोगत्वमिति संयोगद्वयैक्येनैव तदुपपत्तिर्न प्रकारान्तरेणेति ॥ **तातचरणास्तु** ॥ प्रमाणाभावेन हस्ततरुसंयोगातिरिक्तकायतरुसंयोगाभावादित्युक्तम् । तत्र प्रमाणाभावोऽसिद्धः । हस्तस्याशुचिसंयोगे सति कायक्षालनादिविध्यन्यथाऽनुपपत्त्या तस्य सिद्धत्वादित्यत आह ॥ **अत एवेति** । हस्तकर्मणा जनितस्य हस्तवृत्तिसंयोगस्यैव हस्तकाययोरभेदेन कायसंयोगत्वादेवेत्यर्थः । ततश्चाभेदेनैव कायक्षालनादिविधेरुपपन्नत्वेन तदन्यथाऽनुपपत्त्यभावान्न तयाऽप्यतिरिक्तकायसंयोगसिद्धिरिति भाव इत्याहुः । संयोगभेदमादाय हि कायक्षालनादिविधिः परेणोपपादितः । तत्र यदि संयोगभेदो न स्यात्तदा तन्निमित्तककायक्षालनादिविधेरनुपपत्तिः स्यादित्यत आह ॥ **अत एवेति** । संयोगैक्यादेवेत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ **अत एवेति** । अवयवावयविनोरभेदेनावयवविभागस्यैवावयविविभागत्वादवयविभागातिरिक्तस्यावयविविभागस्य प्रमाणाभावेनासत्त्वादेवेत्यर्थ ॥ **कारणविभागाच्चेति** । कारणमात्रवि-

भागाच्चेत्यर्थः ॥ **हस्तेति** । हस्तकर्मजनिताद्धस्ततरुविभागाज्जातः कायतरुविभागो हस्तस्य कायकारणत्वात्तरोश्च तदकारणत्वात्कायस्य च हस्त कार्यत्वात्तरोश्च तदकार्यत्वाद्भवति कारणाकारणविभागजः कार्याकार्यविभाग इत्यर्थः ॥ **द्वितन्तुकावयवे तन्ताविति** । द्वितन्तुकस्य पटस्यावयवभूते तन्तावित्यर्थः ॥ **तन्त्वन्तरादिति** । आरम्भकद्रव्यादित्यर्थः ॥ **संयोगो नश्यतीति** । द्रव्यारम्भकसंयोगो नश्यतीत्यर्थः । विभागस्य संयोगविरोधित्वात्तेन तन्नाश इत्यर्थ इति भावः ॥ **तत इति** । असमवायिकारणनाशे कार्यनाशस्यावश्यकत्वादिति भावः । एवं कर्मविशेषाद्विभागविशेषस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशस्तस्मादवयविनाश इत्यस्तु विभागजविभागस्य तु न काऽपि वार्तेत्यत आह ॥ **तत इति** ॥ **सक्रियस्येति** । यस्मिंस्तन्तौ कर्मोत्पन्नं तस्येत्यर्थः ॥ **आकाशादिति** । अनारम्भकदेशादित्यर्थः ॥ **हस्तकर्मणेति** । हस्तकर्मणा जनितो हस्तवृत्तिविभाग एव हस्तकाययोरभेदात्कायवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । प्रमाणाभावेनावयवविभागातिरिक्तस्यावयविविभागस्यासत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ **असिद्धतयेति** । हस्तकर्मणा सहैकार्थसमवेतस्य हस्तविभागस्यैव हस्तकाययोरभेदेन कायविभागतया कर्मैकार्थसमवेतत्वेन तदसमवेतस्यासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **तन्तुकर्मणैवेति** ।तन्त्वन्तरविभागजनकतन्तुकर्मणैवेत्यर्थः ॥ **क्रमकल्पनेति** । द्वितन्तुकावयवे तन्तौ कर्मोत्पन्नं तस्य तन्त्वन्तराद्विभागं करोतीत्यादिना प्रागुपदर्शितकल्पनेत्यर्थः । तन्तुकर्मणस्तन्त्वन्तरादेव विभागजनकत्वं नाकाशादिदेशादिति विप्रतिपद्यमानं प्रत्यनिष्टमाह ॥ **अन्यथेति** । विशेषहेत्वभावादिति भावः । प्रतिबन्दीमूलभूतमविशेषं वैषम्योपदर्शनेन विघटयंस्तत्परिहारमाशङ्कते ॥ **नन्विति** । किमत्र कर्मणो विरुद्धकार्यद्वयमात्रजनकत्वमभिमतं किंवा विरुद्धविभागद्वयाजनकत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं प्रत्याचष्टे ॥ **एकस्मादिति** । क्रिया क्रियातो विभागो विभागात्पूर्वदेशसंयोगनाश उत्तरदेशसंयोगोत्पत्तिरिति तदभियुक्तोक्तेरिति भावः । एकस्यापि तन्तुकर्मणो विरुद्धसंयोगद्वयजनकत्ववद्विरुद्धविभागद्वयजनकत्वस्याप्युपपत्तेर्न द्वितीयोऽपीति भावेनैकस्य कर्मणो विरुद्धसंयोगद्वयजनकतायाः परेणाङ्गीकृततामाह ॥ **तन्तुकर्मणेति** । तन्तुकर्मणो द्रव्यारम्भकानारम्भकतन्त्वन्तराकाशसंयोगजनकत्वाङ्गीकारं विपक्षे बाधकोपदर्शनेनोपपादयति ॥ **अन्यथेति** । तन्तुकर्मणः संयोगद्वयजनकत्वाभाव इत्यर्थः । अयम्भावः । यथा हि हस्तकर्मणो हस्ततरुसंयोगजनकत्वेऽपि कायतरुसंयोगजनकत्वात्त्वन्मते कायतरुसंयोगो न कर्मजः ।किन्तु हस्त-

कर्मजनितहस्ततरुसंयोगजन्यतया कारणाकारणसंयोगजन्यकार्याकार्यसंयोगरूपत्वात्संयोग एव । तथा तन्तुकर्मणस्तन्तोस्तन्त्वन्तरसंयोगजनकत्वेऽपि तन्त्वाकाशसंयोगजनकत्वाभावात् । तन्त्वाकाशसंयोगोऽपि न कर्मजः । किन्तु तन्तुकर्मजन्यो यस्तन्तोस्तन्त्वन्तरेण संयोगस्तज्जन्यतया कारणमात्रसंयोगजन्यकारणाकारणसंयोगरूपत्वात्संयोगजसंयोग एवेति विभागजविभागवत्संयोगजसंयोगस्याप्युक्तरूपेण द्वैविध्यप्रसक्त्या तदैकविध्यसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् । तत्संरक्षणाय तन्त्वन्तरसंयोगस्येव तन्त्वाकाशसंयोगस्यापि तन्तुकर्मजन्यत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमिति युक्तमेव तत्प्रतिबन्द्या तन्तुकर्मण एव विरुद्धविभागद्वयजनकत्वमिति । ननु तन्तुकर्मणः संयोगद्वयजनकत्वप्रतिबन्द्या विभागद्वयजनकत्वमुपपादयितुमशक्यम् । संयोगद्वयस्य स्वरूपतोऽविरुद्धत्वेन तज्जनकत्वस्य कर्माणि विरुद्धत्वानापादकतयोक्तविभागद्वयस्य च विरुद्धत्वेन तज्जनकत्वस्य तदापादकतया वैषम्येण प्रतिबन्दीमूलभूताविशेषासिद्धेरित्याशयेन वैषम्यमाशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **स्वरूपत इति** । स्वभावत इत्यर्थः ॥ **द्रव्यारम्भकेति** । उपलक्षणं चैतत् । द्रव्यारम्भकद्रव्यसमवेत एव संयोगो द्रव्यारम्भक इति द्रष्टव्यम् । ततश्च तन्तोस्तन्त्वन्तरेण संयोगस्य द्रव्यारम्भकद्रव्यसमवेतत्वप्रयुक्तमेव द्रव्यारम्भकत्वं न स्वाभाविकम् । आकाशसंयोगस्य च द्रव्यानारम्भकद्रव्यसमवेतत्वप्रयुक्तमेव द्रव्यानारम्भकत्वं न स्वाभाविकमिति न संयोगस्य स्वरूपतो विरोध इति भावः । नन्वनारब्धद्रव्यत्वादिविशिष्टेऽपि तन्त्वादौ वर्तमानो न सर्वः संयोगो द्रव्यारम्भक इति संयोगविशेषत्वेन द्रव्यारम्भकत्वम् । अनारम्भकसमवेतमात्रस्य व्यभिचारित्वात् । स च विशेषो जातिरूप एवेति संयोगयोर्वैजात्यात्तज्जनककर्मणोर्विरुद्धजातीयत्वमावश्यकमिति नैकस्य कर्मणो द्रव्यारम्भकानारम्भकसंयोगजनकत्वम् । अतः कारणमात्रसंयोगजन्यः कारणाकारणसंयोगः स्यादेवेति चेन्न । सहकारिभेदसमवधानादेव तदुपपत्तौ वैजात्ये मानाभावात् । तथा च कर्मणो वैजात्यमसिद्धमित्येकस्यैव कर्मणस्तदुभयजनकत्वान्नोक्तविधसंयोगप्रसङ्ग इति । ननु भवेदाकाशसंयोगस्य द्रव्यानारम्भकद्रव्यसमवेततया द्रव्यानारम्भकत्वं यद्याकाशस्य द्रव्यानारम्भकता स्यात् । सैव तु कुत इत्यतः स्पर्शरहितत्वादिति भावेन द्रव्यानारम्भकद्रव्यविभागमाह ॥ **द्रव्येति** ॥ **आरब्धद्रव्यमिति** । कार्यव्याप्तं तन्त्वादीत्यर्थः ॥ **अन्त्यावयवीति** । पटादीत्यर्थः ॥ **स्पर्शरहितमिति** । आकाशादिपञ्चकमित्यर्थः ॥ **विनश्यदवस्थमित्यादि** । एतदुभयरूपं तन्त्वादिकमेव

द्रष्टव्यम् । **निष्फलारम्भमिति** । एतादृशं च द्रव्यं परमाणुद्वयारब्धे आदिकार्ये तृतीयः परमाणुः । द्व्यणुककार्ये च चतुर्थं द्व्यणुकम् । तत्र परमाणुद्वयारब्धे तत्कार्येश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यपरमाणुगतद्वित्वसङ्ख्ययैव ह्रस्वत्वाणुत्वरूपपरिमाणस्य द्व्यणुककार्ये चेश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यद्व्यणुकगतत्रित्वसङ्ख्ययैव महत्त्वदीर्घत्वरूपपरिमाणस्यारम्भसम्भवेन परमाणुकार्ये तृतीयपरमाणो द्व्यणुककार्ये च चतुर्थस्य द्व्यणुकस्यारम्भकताकल्पनस्य व्यर्थत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ **विजातीयमिति** । पार्थिवाप्यपरमाण्वोर्नैककार्यारम्भकत्वम् । तथा सति तत्कार्यस्य निर्गन्धत्वादिप्रसङ्गात् । पृथिवीत्वादिजातिसङ्करप्रसङ्गाच्चेति भावः ॥ **तत इति** । संयोगद्वयस्य स्वरूपतोऽविरुद्धत्वादित्यर्थः । एवं तर्हि विभागयोरपि स्वरूपतोऽविरुद्धत्वेन तन्तुकर्मणैव तन्तोस्तन्त्वन्तरविभागस्येवाकाशादिदेशादपि तद्विभागस्य जननसम्भवात्क्व विभागजो विभाग इत्याशयेन प्रतिबन्दीमूलभूतमविशेषमेवोपपादयति ॥ **एवं तर्हीति** ॥ **को विरोध इति** । न स्वरूपतो विरोधः किन्त्वौपाधिक एवेत्यर्थः । तत्कथमित्यत आह ॥ **द्रव्येति** । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वतदनारम्भकसंयोगविरोधित्वरूपविरुद्धोपाधिद्वयप्रयुक्तत्वादित्यर्थः । द्वितन्तुकावयवे तन्तावुत्पन्नस्य कर्मणो विवक्षितविभागद्वयजनकत्वाभावस्यानुमानेन सिद्ध्या न तन्तुकर्मणैव तदुत्पत्त्युपपत्तिरिति युक्तैव क्रमकल्पनेत्याशङ्कते ॥ **तन्त्विति** । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकमित्यर्थः ॥ **नेति** । नानारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकमित्यर्थः । अत्र तन्तुकर्मणो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वे सति तदनारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वाभावो न साधयितुं शक्यते । परं प्रति दृष्टान्ताभावात् । अनारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वाभावमात्रसाधने च न विभागद्वयजनकत्वाभावसिद्धिरित्यत उभयजनकत्वाभावसिद्ध्यर्थं तन्तुद्वयविभागजनकत्वस्य साध्यकोटचनन्तर्भावमङ्गीकृत्य पक्षविशेषणत्वमाश्रितम् । ततश्च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्या तन्तुकर्मणो विवक्षितविभागद्वयजनकत्वाभावसिद्धिरिति ॥ **द्रव्येति** । अत्र द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकतन्तुकर्मण्याकाशादिविभागजनके व्यभिचारवारणाय द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधीति विभागविशेषणम् ॥ **द्रव्यान्तरेति** । घटादीत्यर्थः । दूषयति ॥ **आभासेति** । तदेवोपपादयति ॥ **तन्तुकर्मेति** ॥ **सम्प्रतिपन्नेति** । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनककर्मवदित्यर्थः । बाधितत्वाबाधितत्वाभ्यां वैषम्येणाविशेषासिद्धेः कथं साम्यमित्याशङ्कते ॥ **तत्रेति** ॥ **सममिति** ॥ तथा चात्रापि प्रमाणाबाधादविशेष एवेति

भावः । प्रमाणबाधमेवोपपादयति ॥ **विभागद्वयोति** ॥ **तन्तुकर्मेति** । अत्रापि तन्तुद्वयविभागजनकमिति पक्षविशेषणं द्रष्टव्यम् । ततश्च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्या द्वितन्तुकावयवतन्तुकर्मण एव तन्त्वन्तरादाकाशादिदेशाच्च विभागजनकत्वप्राप्तेरुद्देशसिद्धिविरोधित्वाद्युक्तमस्य सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः । कर्मत्वादित्यतःपरमङ्गुलीकर्मवदिति शेषः । सिद्धसाधनताग्रस्तत्वेनातुल्यबलत्वान्न सत्प्रतिपक्षत्वमिति शङ्कते ॥ **आकाशेति** ॥ **विमतं कर्मेति** । द्वितन्तुकावयवे तन्तावुत्पन्नं कर्मेत्यर्थः । अत्राप्यङ्गुलीकर्मवदिति शेषो द्रष्टव्यः ॥ **आभासतुल्यत्वादिति**। ततश्च तन्तुकर्मणस्तन्त्वाकाशसंयोगाजनकत्वात्तन्तुकर्मजन्यतन्त्वन्तरसंयोगजन्यतया कारणमात्रसंयोगजन्यकारणाकारणसंयोगोऽपि स्यादिति भावः ॥ **सत्प्रतिपक्षत्वाच्चेति**। द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकं तन्तुकर्मतदविरोधिविभागजनकं कर्मत्वादङ्गुलिकर्मवदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्या पूर्वानुमानसाध्यविपरीतविषयकत्वलाभात्सत्प्रतिपक्षत्वमित्यवधेयम् । तर्कपराहतत्वापराहतत्वाभ्यामनुमानद्वयस्य वैषम्यान्न प्रतिपक्षत्वमित्याशयेन विभागद्वयजनकत्वसाधकानुमानस्य तर्कपराहतिमाशङ्कते ॥ **यदिति प्रतिप्रसङ्गेति** । ततश्च विभागद्वयजनकत्वाभावसाधकानुमानस्यापि तर्कपराहतत्वाद्युक्तमस्य सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः । तन्त्वाकाशविभागस्य द्वितन्तुकावयवतन्तुकर्मजन्यत्वेऽतिप्रसङ्गपरिहारं वदन्नेव तन्तुद्वयविभागजन्यत्वे तस्यातिप्रसङ्गमप्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ **तन्तोरिति** । द्वितन्तुकावयवतन्तोरित्यर्थः ॥ **विभागज इति**। तन्तुकर्मोत्पन्नतन्तुद्वयविभागज इत्यर्थः। **न त्विति**। न तु तन्तुकर्मज इत्यर्थः ॥ **सकर्मकस्येति** । यस्मिंस्तन्तौ कर्मोत्पन्नं तस्यैवेत्यर्थः ॥ **अकर्मकस्यापीति** । यस्मिंस्तन्तौ कर्मद्वयविभागजनकं कर्म नोत्पन्नं तस्यापीत्यर्थः । **विभागस्येति** । तथा च कर्मजन्यत्वे तस्य जनकीभूतकर्मण एवैकमात्रवृत्तितयोभयावृत्तित्वादेकमात्रवृत्तित्वसम्भवेऽपि विभागजत्वे तस्योभयवृत्तितया जन्याकाशविभागस्याप्युभयवृत्तित्वावश्यम्भावादिति भावः॥ **उत्तरविभाग इति** । सक्रियस्य तन्तोर्द्वितन्तुकसंयुक्ताकाशदेशविभाग इत्यर्थः । तथा च निमित्तकारणीभूतकर्मसद्भावात्सकर्मके तन्तौ विभागेन विभागोत्पत्तावप्यकर्मके तन्तौ निमित्तकारणकर्माभावेन विभागेन नाकाशविभागजननप्रसङ्ग इति भावः ॥ **आद्यविभागजननेनैवेति** । तन्तुद्वयविभागजननेनैवेत्यर्थः॥ **अनवधारणादिति** । अन्यथासिद्धत्वादिति भावः । नन्वेवं सत्युत्तरदेशसंयोगोत्पत्तावपि तस्य हेतुत्वं न स्यात् । विभागजनकतयाऽन्यथासिद्धेस्तत्रापि वक्तुं शक्यत्वात् ।यदि च न तस्य विभागजननेनोपक्षयस्तर्हि नोत्तरविभागेऽपि तस्योपक्षय इति कथं न कारणत्वं तत्रेत्यत आह ॥ **अवधारणे चेति** । एतच्च विभागद्वयस्य पौर्वापर्यमभ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तु विभागद्वययौपगद्यानुभवात्तत्पौर्वापर्यमेवासिद्धमिति नाद्यविभागजनकतया तस्योपक्षीणत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ **असमवायित्वस्येति**। तल्लक्षणाक्रान्तत्वादिति भावः । तल्लक्षणाक्रान्तस्याप्यसमवायित्वाभावे दूषणमाह ॥ **अन्यथेति** । ननु कर्मविशेषव्यावृत्तस्यैव तल्लक्षणस्य करणान्न तस्य तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह ॥ **अलमिति** । तथा सत्यन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः ॥ छ ॥

अ०—अंशे संयोगदृष्टेश्च दृष्टे का साऽनवस्थितिः ।

सु०—एवं छलत्वेनानवस्थाप्रसङ्गं निराकृत्य प्रकारान्तरेण निराकरोति ॥ अंश इति । अंशिसंयोगस्यांशवृत्तित्वदृष्टेश्च नानवस्थादोष इत्यर्थः । दृष्टत्वे कथमदोषत्वमित्यत आह ॥ दृष्ट इति । आपादकेऽर्थे दृष्टे सति साऽनवस्थितिः का न दूषणमिति यावत् । एतदुक्तं भवति । यद्यंशतः संयोगः स्यात्तदाऽनवस्था स्यात्ततश्च संयोगाभाव एवापद्येत । न चासौ युक्तः । तस्मान्नांशतः संयोग इति हि विपर्यये पर्यवसानं कर्तव्यम् । अनवस्थायास्तर्कत्वात् । विपर्ययापर्यवसायिनश्च तर्काभासत्वानियमात् । अत्रांशतः संयोगो न भवतीति कोऽर्थो यद्यंशिसंयोगस्यांशसंयोगपूर्वकतानियमो नास्तीति । तर्ह्योमिति वदामः । यद्यंशिसंयोगोंऽशवृत्तिर्न भवतीति । तन्न । घटाद्यंशिसंयोगस्य तदंशवृत्तितायाः प्रत्यक्षदृष्टत्वेन विपर्ययपर्यवसानस्य बाधितत्वात् । घटसंयोगो घट एव वर्तते । किन्त्वव्याप्यवृत्तित्वात्तदंशवृत्तिरिवावभासत इति चेत् । केयमव्याप्यवृत्तिता नामान्यांशवृत्तित्वात् । स्वाभावसमानाधिकरणत्वमिति चेन्न । विरुद्धत्वात् । दृष्टत्वादविरोध इति चेन्न । किमंशभेदेन भावाभावौ दृश्येते उत घट एवेति सन्देहात् । न ह्यविरुद्धविषयत्वे सति विरुद्धविषयताऽङ्गीकर्तुमुचिता । उपाधिभेदादविरोध इति चेत् । के त उपाधयः । अंशा एवेति चेत् । त एव सन्तु तर्हि संयोगभावाभावाश्रयाः किमं (शि) वृत्तित्वेन विरुद्धेनाङ्गीकृतेन । अंशांशिनोरभेदेनातिप्रसङ्गस्यापास्तत्वादिति ॥ छ ॥

टि०—ननु संयोगैक्ये भवेत्क्व सेत्यनवस्थायाः पूर्वमेव परिहृतत्वात्किमुत्तरेण ग्रन्थेनेत्यतस्तस्य प्रकारान्तरेण तन्निराकरणार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन वृत्तानुवादपूर्वकं तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **एवमिति** ॥ **छलत्वेनेति** । अंशतः संयोगो भवतीत्यस्मद्वाक्यस्यांशिसंयोगस्यांशसंयोगपूर्वकत्वमित्यनभिमतार्थकल्पनयाऽनवस्थाया उक्तत्वादिति भावः । किं तत्प्रकारान्तरमित्यतस्तत्सूचयन्नेव तदुपपादयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **तद्योगमिति वदाम इति** । अंशांशिनोरभेदेनांशसंयोगस्यैवांशिसंयोगतया तस्यांशसंयोगपूर्वकत्वाभावस्यासमत्संमतत्वादिति भावः ॥ **तदंशवृत्तिरेवेति** । तथा चांशवृत्तित्वदर्शनस्य भ्रमत्वेनाप्रमाणत्वान्न विपर्यये पर्यवसानस्य प्रमाणबाधितत्वमिति भावः ॥ **अन्यांशवृत्तित्वादिति** । ततश्चांशवृत्तित्वातिरिक्ताया अव्याप्यवृत्तिताया दुर्निरूपत्वेनाव्याप्यवृत्तित्वेनाप्यंशवृत्तित्वप्राप्त्या तस्य वास्तवत्वलाभेन तद्दर्शनस्य प्रमाणत्वप्राप्तेर्विपर्यये पर्यवसानस्य प्रमाणबाध एवेति भावः । नन्वव्याप्यवृत्तित्वं नाम नांशवृत्तित्वं किन्त्वन्यदेवेति न तद्दर्शनस्य प्रमाणत्वप्राप्तिरित्याशङ्कते ॥**स्वाभावेति** । स्वप्रतियोगिकात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । अन्यथा प्राग्ध्वंसाभावसामानाधिकरण्याद्रूपादेरप्यव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्गादिति भावः । न संयोगस्य स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं युक्तम् । भावाभावयोः स्वाभाविकविरोधात् । अन्यथा घटस्यापि स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यप्रसङ्गादित्याशयेन परिहरति ॥ **नेति** । प्रतियोगितदत्यन्ताभावयोः सामानाधिकरण्यस्येति शेषः । नन्वत्यन्ताभावः प्रतियोगिसमानाधिकरणोऽभावत्वात्प्रागभाववदिति चेन्न । भावाभावयोर्हि विरोधपरिहारो द्वेधा सम्भवति । कालभेदेन देशभेदेन चेति । तत्र प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः कालभेदेन विरोधपरिहारात्प्रतियोगिसामानाधिकरण्याङ्गीकारेऽपि न विरोधः । अत्यन्ताभावस्य तु नित्यत्वेन कालभेदेन विरोधपरिहारासम्भवेन देशभेदेनैव तस्य परिहरणीयत्वात्कथं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् । अथ नित्योऽप्यन्योन्याभावः प्रतियोगिसमानाधिकरणो दृश्यते । घटवत्येव भूतले घटान्योन्याभावानुभवात् । ततः कथं तत्र विरोधपरिहार इति चेत् । इत्थम् । अभावो हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन प्रतियोगिना विरुध्यते न पुनः प्रतियोगिमात्रेण । तथा सत्यदण्डिनि पुरुषे विद्यमाने दण्डी पुरुषो नेति निषेधाभावप्रसङ्गात् । तत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपुरुषस्यासत्त्वेऽपि प्रतियोगिभूतपुरुषमात्रस्य सत्त्वात् । एवञ्चान्योन्याभावोऽपि यद्यपि प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तथाऽपि प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्याव-

SGPF

च्छिन्नेन प्रतियोगिना न समानाधिकरणः । न हि भूतले घटो भूतलात्मना वर्तते । तेन नान्योन्याभावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसमानाधिकरणः । तथा च प्रयोगः । अत्यन्ताभावः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वे सति तादृशप्रतियोगिसमानकालीनो न । अभावत्वात्सम्मतवदिति । ननु सर्वत्र परस्परपरिहारेणैव सत्त्वदर्शनं सहानवस्थानलक्षणविरोधे प्रमाणम् । क्वचित्सहदर्शनं चाविरोधे । अन्यस्यानिरूपणात् । ततश्चान्यत्र भावाभावयोरेकत्र विरोधेऽपि न संयोगतदत्यन्ताभावयोरेकत्र विरोधः । दर्शनबलेनैव संयोगतदत्यन्ताभावयोः सामानाधिकरण्यसिद्धेरिति भावेन शङ्कते ॥ **दृष्टत्वादिति** । न च दर्शनमात्रं वस्तुतत्त्वव्यवस्थापकमतिप्रसङ्गात् । किन्तर्हि प्रमारूपमेव । तत्प्रामाण्यं च विरोधपरिहारे । विरुद्धार्थप्रतिपादकयोरन्यतराप्रामाण्यावश्यम्भावात् । विरोधपरिहारश्च प्रमाणबलादेवेत्यन्योन्याश्रयात् । तस्माद्युक्त्या विरोधं परिहृत्य पश्चात्प्रतीतेः प्रामाण्यं निश्चेतव्यम् । तच्च नास्तीति नैतद्युक्तमिति परिहारे सत्येव सन्दिग्धासिद्ध्याऽपि हेतुं दूषयति ॥ **किमंशभेदेनेति** । किमंशद्वयाश्रितत्वेनेत्यर्थः। निश्चितासिद्ध्याऽपि तं तदूषयति॥ **न ह्यविरुद्धेति**। ननु भावाभावावेकत्र न विरुद्धौ किन्त्वेकावच्छेदेनैव । ततश्च यदवच्छेदेन घटे संयोगस्तदवच्छेदेन तत्र संयोगाभावस्य यदवच्छेदेन च संयोगाभावस्तदवच्छेदेन च तत्र संयोगस्य विरुद्धत्वप्राप्तावप्यवच्छेदकभेदेनैकत्रैव घटे संयोगतदत्यन्ताभावावप्यविरुद्धावेवेति युक्तं तयोः सामानाधिकरण्यमिति शङ्कते ॥ **उपाधीति** । उपाधिभेदादिति वदतः किमंशातिरिक्तोपाधिभेदोऽभिमतः किंवांऽशभेद इति विकल्पद्वयं मनसिनिधायांशातिरिक्तोपाधीनामानिरूपणान्न तद्भेदो युक्त इत्याशयेनाद्यं प्रत्याह ॥ **के त इति** । अस्तु तर्ह्यंशभेद एवेति द्वितीयो निरवद्यत्वादिति शङ्कते ॥ **अंशा एवेति** ॥ **त एवेति** । संयोगतदत्यन्ताभावयोरेकाश्रितत्ववादिनाऽपि तदवच्छेदकतयांऽशानामवश्याश्रयणीयत्वादंशद्वयाश्रितत्वेन संयोगभावाभावदर्शनानुकूलत्वाच्चेति भावः ॥ **किमिति** । अविरुद्धविषयत्वे सति विरुद्धविषयताया अङ्गीकर्तुमनुचितत्वादिति भावः । घटांशवृत्तित्वे घटसंयोगस्य पटवृत्तित्वमपि स्यादविशेषादित्यतो भवेदयमतिप्रसङ्गो यदि पटवद्घटांशोऽपि घटादत्यन्ताभिन्नः स्यात्। न चैवम्। ततश्च घटाभिन्नत्वाद्घटांशस्य तद्वृत्तित्वेऽपि तद्भिन्नत्वात्पटस्य न तद्वृत्तित्वं घटसंयोगस्येति वैषम्येणाविशेषासिद्धेर्नातिप्रसङ्ग इत्याह ॥ **अंशांशिनोरभेदेनेति** ॥ **अपास्तत्वादिति** । एतावत्तु भवेदित्यादिनेति शेषः। इतीत्य-

स्येतदुक्तं भवतीति पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥

अ०—यद्यंशगो न संयोगः कार्येषु प्रथिमा कथम् ॥ परमाणोरणोर्नास्ति महत्त्वेत्यद्भुतं वचः ॥ अणूनां प्रथिमापेक्षां विनैव ड्यणुकेऽपि सः ॥ परमाणोर्महत्त्वं च विनेत्येतद्वचः कथम् ॥

सु०—प्रतितर्कपराहतत्वाच्चाप्रसङ्गोऽयमित्याह ॥ यदीति । यदि कारणानां संयोगस्तदंशव्याप्तिर्न स्यात्तदा तदारब्धेषु कार्येषु कारणापेक्षया परिमाणोत्कर्षो न स्यादित्यर्थः । अयमभिसन्धिः । कारणपरिमाणापेक्षया कार्ये परिमाणोत्कर्षस्तावत्सर्वत्र प्रचयजन्यः । द्वितूलके तथा दर्शनात् । प्रचयहीनतूलद्वयजन्यरज्जुद्रव्ये तदभावोपलम्भाच्च । प्रचयश्च कारणयोः प्रशिथिलः संयोगः । प्रशिथिलता च संयोगस्य केषुचिदंशेषु वृत्तिः केषुचिदवृत्तिरेव नान्या । अनिरूपणात् । ततः संयोगस्यांशव्याप्तित्वाभावे प्रचयोऽसौ न भवतीति कारणाभावादुत्कृष्टपरिमाणोत्पादो न स्यादिति । अस्त्वन्यत्र संयोगो यथातथा । प्रस्तुते परमाणौ संयोगस्यांशव्याप्तित्वाभावे नातिप्रसङ्ग इति चेन्न । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणपरिमाणोत्कृष्टस्य कार्यपरिमाणस्य प्रचयाख्यांशव्याप्तिसंयोगजत्वावधारणात्कारणाभावे च कार्याभावनियमात्परमाणुसंयोगस्यांशव्याप्तित्वाभावे तत्कार्ये द्व्यणुके परमाणुपरिमाणादुत्कृष्टपरिमाणं नोत्पद्येतेत्यस्यैव बाधकस्य सत्त्वात् । नन्विदमिष्टापादनम् । परमाणुतो द्व्यणुके परिमाणोत्कर्षाभावादित्यत आह ॥ परमाणोरिति । परमाणुपरिमाणादणोर्द्व्यणुकस्य महत्ता परिमाणोत्कर्षो नास्तीति वचोऽद्भुतं स्वव्याहतं प्रमाणविरुद्धं चेत्यर्थः । अयमाढ्योऽयं परमाढ्य इतिवदणुपरमाणुशब्दाभ्यामेव परिमाणतारतम्यावगतेस्तदभाववचनं स्वव्याहतं भवति । द्वितन्तुकपरिमाणवद (संमृदि) समुदितावयवजन्यद्रव्यपरिमाणत्वेन द्व्यणुकपरिमाणस्य परमाणुपरिमाणादुत्कर्षस्यानुमानावगतत्वाच्चेति । ननु यत्कारणपरिमाणजन्यमुत्कृष्टपरिमाणं तदेव प्रचयजन्यम् । त्र्यणुकपरिमाणवद्द्व्यणुकपरिमाणमपि कारणपरिमाणजन्यं न भवति । किन्तु कारणसङ्ख्याजन्यमेव । तत्कथं परमाणोः प्रचयाभावे द्व्यणुके परिमाणोत्कर्षानुत्पादापादनमित्यत आह ॥ अणूनामिति । द्व्यणुकानां परिमाणोत्कर्षापेक्षां विनैव सङ्ख्यामात्रेण त्र्यणुके स परिमाणोत्कर्षो जायते । तथा परमाणोर्महत्त्वं परिमाणोत्कर्षं विना केवलसङ्ख्यया द्व्यणुके परिमाणोत्कर्षो जायत इत्येतद्वचः कथं घटते । महद्दीर्घवद्वेति निरस्तत्वादिति भावः । चापिशब्दावितरेतरसमुच्चये । अत्र परिमाणमात्रग्रहणे कर्तव्ये प्रथिमेति महत्त्वमिति चोक्तिर्विसदृशपरिमाणत्वस्यानपेक्षाहेतोर्निराकरणं स्मारयितुमिति ॥ ६ ॥

टि०—ननु यद्यंश इत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च कारणसंयोगस्य तदंशवृत्तित्वाभावे तदारब्धकार्ये परिमाणोत्कर्षानुपपत्तिप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगादर्शनादित्यतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य प्रतितर्कपराहतिप्रतिपादनेनाप्रसङ्गत्वप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ प्रतितर्केति । न केवलं विपर्ययापर्यवसायित्वादप्रसङ्ग इति चार्थः । नन्वत्र संयोगस्यांशवृत्तित्वाभावे कार्येषु प्रथिमा न स्यादित्येवोच्यते न तु कारणसंयोगस्य तदंशवृत्तित्वाभावे तदारब्धकार्ये परिमाणोत्कर्षानुपपत्तिरिति । ततश्च कथमस्य प्रतितर्कपराहतिपरत्वमित्यतोऽपेक्षितपूरणेन प्रतितर्कपराहतिपरतया मूलं व्याचष्टे ॥ यदीत्यादिना । ननु कारणसंयोगस्यांशवृत्तित्वाभावेऽपि तदारब्धे कार्ये कारणपरिमाणापेक्षया परिमाणोत्कर्षो नानुपपन्नः । तस्यांशवृत्तिकारणसंयोगजन्यत्वासिद्ध्या कारणाभावेन कार्याभावापादनतयाऽप्रयोजकत्वेनानुत्थानादित्यत आह ॥ अयमभिसन्धिरिति । कुतस्तस्य प्रचयजन्यत्वमित्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति भावेनान्वयं तावद्दर्शयति ॥ द्वितूलक इति । व्यतिरेकमप्याह ॥ प्रचयहीनेति । अस्त्वेवं कारणपरिमाणापेक्षया कार्ये परिमाणोत्कर्षस्य प्रचयजन्यत्वं तावताऽपि कथं तस्य तत्संयोगजन्यत्वमित्यत आह ॥ प्रचयश्चेति । नन्वस्तु कार्ये परिमाणोत्कर्षाय कारणयोः प्रशिथिलसंयोगरूपप्रचयापेक्षा तथाऽपि कथं कारणसंयोगस्यांशवृत्तितायास्तत्रोपयोगो येन तदभावात्तदभावापादनमित्यत आह ॥ प्रशिथिलता चेति । कुतो नान्येत्यतः सा किं स्वाभावसमानाधिकरणताऽभिमता तदन्या वा काचित् । नाद्यः । विरुद्धत्वादित्यादिना निरस्तत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति ॥ अनिरूपणादिति । इतीत्यस्येत्ययमिति पूर्वेण सम्बन्धः । गूढाभिसन्धिराशङ्कते ॥ अस्त्वन्यत्रेति । गूढाभिसन्धिरेव परिहरति ॥ अन्वयेति । पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ नन्विति । सिद्धान्त्यपि स्वाशयोद्घाटनपरतया मूलं व्यापारयति ॥ अत आहेति । तत्र स्वव्याहतत्वमुपपादयति ॥ अयमाढ्य इति । प्रमाणविरोधमुपपादयति ॥ द्वि-

तन्तुकेति । द्व्यणुकपरिमाणं स्वकारणपरिमाणादुत्कृष्टम् । असम्मृदितावयवजन्यद्रव्यपरिमाणत्वाद्वितन्तुकपरिमाणवदित्यत्र प्रयोगो द्रष्टव्यः । संमृदितदुकूलद्वयजन्यरज्जुद्वयपरिमाणे व्यभिचारवारणायासम्मृदितावयवेति विशेषणमिति द्रष्टव्यम् । इतिशब्दः प्रतिज्ञातदोषद्वयोपपादनसमाप्तौ । नन्वणूनां प्रथिमापेक्षामित्युत्तरकारिकायां द्व्यणुकादिपरिमाणस्य परमाण्वादिपरिमाणजन्यत्वमुपपाद्यते तदनर्थकमित्याशङ्क्य द्व्यणुकपरिमाणस्य प्रचयजन्यत्वसम्भावनेन परमाणोः प्रचयाभावे द्व्यणुके परिमाणोत्कर्षानुत्पादापादनोपपादनार्थत्वान्न तादिति भावेन तदापादनोपपादकतया तद्योजयितुं द्व्यणुकपरिमाणस्य सङ्ख्याजन्यत्वेन प्रचयजन्यत्वव्यापकस्य कारणपरिमाणजन्यत्वोत्कृष्टपरिमाणत्वस्याभावव्युत्पादनेन तद्व्याप्यस्य प्रचयजन्यत्वस्यापि व्यावृत्तिमुपपादयन्नेव परमाणोः प्रचयाभावे द्व्यणुके परिमाणोत्कर्षानुत्पादनानुपपत्तिमाशङ्कते ॥ नन्विति ॥ न भवतीति । सजातीययोरेव तन्तुपटपरिमाणयोः कार्यकारणभावदर्शनाद्विजातीययोर्द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणयोरिव परमाणुद्व्यणुकपरिमाणयोरपि न कार्यकारणभाव इति भावः । तत्किं द्व्यणुकादिपरिमाणमसमवायिकारणजन्यमेव न भवतीति पृच्छति ॥ किन्त्विति । तथात्वे भावकार्यस्य कारणत्रितयजन्यत्वासिद्धान्तव्याकोपादिति भावः । परिहरति ॥ कारणेति । ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यद्व्यणुकगतत्रित्वसङ्ख्यया त्र्यणुकपरिमाणमिव तदपेक्षाबुद्धिजन्यपरमाणुगतद्वित्वसङ्ख्ययैव द्व्यणुकपरिमाणं जन्यत इति नोक्तदोष इति भावः । चापिशब्दयोरन्यतरेणैव समुच्चयसिद्धेरन्यतरवैयर्थ्यमाशङ्क्याह ॥ चापिशब्दाविति ॥ अत्र परिमाणेति । तावतैव प्रचयजन्यत्वव्यापककारणपरिमाणजन्योत्कृष्टपरिमाणत्वप्राप्त्या तद्व्याप्यप्रचयजन्यत्वनिर्वाहेण परमाणोः प्रचयाभावे द्व्यणुके परिमाणोत्कर्षानुत्पादापादनसमर्थनादिति भावः ॥ छ ॥

अ०—अंशिनोऽशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदा ॥ सर्वप्रत्यक्षविषयः कथमेव ह्यपोद्यते ॥

सु०—अंशांशिनोरत्यन्ताभेदो भेदाभेदौ चेति यदुक्तं तद्विशदयति ॥ **अंशिन इति** । यथा गगनादेर्यावदंशभाविनोंऽशिनः स्वांशैरत्यन्ताभेदस्तथा पटादेरंशिनोऽपि सर्वैरंशैरत्यन्ताभेदः । एकैकांशेन तु भिदाभिदा । अयमित्युत्तरवाक्ये सम्बध्यते । नन्वेतदयुक्तम् । सर्वतन्तुभावेऽपि कदाचित्पटस्याभावात् । खण्डिते भेदाभेदस्वीकारात् । अत एकेनैव सर्वैरपि तन्तुभिः पटस्य भेदाभेदावे-

SGDF

वोचितौ । तथा चोक्तं ब्रह्मतर्के । तन्तुभ्योऽन्यः पटः साक्षात्कस्य दृष्टिपथं गतः । अनन्यश्चेत्तन्तुभावे पटाभावः कुतो भवेदिति । उच्यते । व्यतिषङ्गविशिष्टा हि तन्तवोऽवगम्यन्ते । न च तद्भावे कदाऽपि पटाभावः । तस्माद्व्यतिषङ्गविशेषविशिष्टैः सर्वतन्तुभिः पटस्यात्यन्ताभेद एव । अविवक्षितव्यतिषङ्गैः सर्वतन्तुभिस्तु भेदाभेदावेवेति न कश्चिद्विरोधः । नन्वेवं तर्हि व्यतिषिक्ततन्तुव्यातिरेकेण पटाभावे परमाणुपुञ्जवादापत्तिरिति । मैवम् । यथा हि गुणानां द्रव्याभेदे (ऽपि) न द्रव्यं निर्गुणम् । यथा च परेषां सामान्यादावतिरिक्तसत्ताभावे (ऽपि) नासत्त्वम् । तथा व्यातिषिक्ततन्तव एव पटस्तथाऽपि न पटाभावः । किन्तु सन्ति व्यतिषिक्तास्तन्तवः पटश्च । स च तेभ्यो न भिद्यते इति । कथमेतदिति चेत् । विशेषशक्त्यैवेति ब्रूमः । ननु व्यतिषिक्तसर्वतन्तुभ्योऽपि पटस्य भेदोऽङ्गीकार्यः । तन्तुव्यतिषङ्गानन्तरं पटस्य जायमानत्वात् । कथं चैकैकतन्तुनाऽभेदः । एकैकत्र पटबुद्ध्यभावादित्यत आह ॥ सर्वेति । उक्तोऽयमर्थः सर्वप्रत्यक्षविषयो यस्मात्तस्मात्कथमेवापोह्यते । एतदुक्तं भवति । अस्ति तावद्व्यातिषक्तसर्वतन्तूनां पटस्य चाभेदे प्रत्यक्षम् । तत्प्रतीतेः सम्बद्धवस्तुद्वयप्रतीतिवैलक्षण्यस्य साक्षिसिद्धत्वात् । न च भेदे प्रमाणमस्ति । येन सोऽपि स्वीकरिष्यते । जायतां नाम तन्तुव्यतिषङ्गानन्तरं पटस्तथाऽपि न विवक्षितार्थहानिः । न हि तन्तुव्यतिषङ्गं पटमाचक्ष्महे । किन्तु व्यतिषङ्गे सति यत्तन्तूनां विशिष्टं रूपम् । न चैकैकतन्तुपरित्यागे सर्वतन्तवो नाम सन्ति । अतस्तत्राप्यस्त्येवाभेदप्रतीतिः । एकैकत्र पटबुद्ध्यभावस्तु भेदमाक्षिपति । न तु प्रत्यक्षसिद्धमभेदमपवदतीति ॥ छ ॥

टि०—अवयवावयविनोरत्यन्ताभेदस्याभेदेन प्रतीतिश्चेत्यादिना भेदाभेदयोश्च भेदो नाशे भवेत्तथेत्यादिनैव प्रतिपादनादंशिनोंऽशैरित्यादितत्प्रतिपादकोत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ अंशांशिनोरिति । मूलेंऽशिनोंऽशैरभेद इत्यस्यावृत्तिमंशयादिशब्दानां चार्थविशेषपरतां यथातथाशब्दयोरध्याहारं चाश्रित्य तद्व्याचष्टे ॥ यथेत्यादिना । अंशिनोंऽशैरभेदोंऽशेन तु भिदाभिदेत्येतावतैव पूर्तेरयमित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह ॥ अयमितीति । उत्तरवाक्ये तत्सम्बन्धप्रकारश्चायमर्थः सर्वप्रत्यक्षविषयो यस्मादित्युत्तरग्रन्थादेव स्पष्टप्रतिभासः । एतत् पटस्य सर्वैस्तन्तुभिरत्य-

न्ताभेद इत्येतत् । तत्कुत इत्यतो भेदाभेदसाधकप्रमाणोपन्यासपूर्वकं भेदाभेदयोरौचित्यमुपदर्शयति ॥ **सर्वेति** ॥ **एकेनेवेति** । दृष्टान्ततया तस्योपादानमन्यथैकेनापि तन्तुना पटस्यात्यन्ताभेदप्रसक्त्या भेदाभेदौ न स्यातामविशेषादित्यतिप्रसङ्गसूचनार्थमिति ज्ञेयम् । न केवलं पटस्य सर्वैस्तन्तुभिर्भेदाभेदयोर्न्यायप्राप्तत्वादौचित्यं किन्त्वागमसिद्धत्वादपि । अन्यथा भेदाभेदप्रतिपादकागमविरोधापत्तेरिति भावेनाह ॥ **तथा चोक्तमिति** । तथोक्तं चेत्यन्वयः । तद्वाक्यं पठति ॥ **तन्तुभ्य इति** । यद्यप्येतद्गीतातात्पर्यनिर्णयटीकायामेकैकतन्तोः पटेन भेदाभेदोपपादकतया व्याख्यातम् । यद्येकैकतन्तोः पटोऽत्यन्ताभिन्नः स्यात्तर्हि व्यतिषङ्गविशेषविशिष्टैकैकतन्तुभ्यः पटः पृथग्दृश्येत । न चैतदस्ति । नाप्येकैकतन्तुना पटोऽत्यन्ताभिन्नो व्यतिषङ्गविशेषरहितैकैकतन्तुभावे पटाभावानुपपत्तेः । अतः पटस्यैकैकेन तन्तुना भेदाभेदाविति । ततश्च न पटस्य सर्वैस्तन्तुभिर्भेदाभेदोपपादकतयाऽत्रास्योपन्यासः सङ्गतस्तथाऽपि यदि सर्वतन्तुभ्यः पटोऽत्यन्तभिन्नस्तर्हि व्यतिषङ्गविशेषविशिष्टसर्वतन्तुभ्यः पटः पृथग्दृश्येत । न चैतदस्ति । नापि सर्वतन्तुभिः पटोऽत्यन्ताभिन्नो व्यतिषङ्गविशेषरहितसर्वतन्तुभावे पटाभावानुपपत्तेरिति तन्तुभ्य इति बहुवचनप्रयोगाद्यावत्तन्तुभ्य इति प्रतीतिबलेन न्यायसाम्येन च लब्धयोजनान्तरमभिप्रेत्य सर्वतन्तूनामपि पटेन भेदाभेदप्रतिपादकत्वस्यापि सम्भवात्तत्त्वेनात्रोदाहरणमिति द्रष्टव्यम् । एकस्य तन्तोरपि पटेन कुतो भेदाभेदौ येन दृष्टान्तेन सर्वतन्तूनामपि पटेन भेदाभेदौ स्यातामित्याशङ्कानिरासायैकस्य तन्तोः पटेन भेदाभेदोपपादकतयैवात्रोपन्यासो न तु सर्वतन्तूनां पटेन तयोरुपपादकतयेति न योजनान्तरपरिकल्पनाक्लेश इत्यप्याहुः । यादृशैस्तन्तुभिरत्यन्ताभेदोऽभिहितो न तत्र खण्डितत्वं यत्र च खण्डितत्वं न तत्राभेदोऽभिधीयत इति नानुपपत्तिरिति भावेन सिद्धान्तयति ॥ उच्यत इति ॥ **व्यतिषङ्गविशिष्ट इति** । व्यतिषङ्गे सति विशिष्टा इत्यर्थः ॥ **तस्मादिति** । व्यतिषङ्गविशिष्टतन्तुभावे कदाचिदपि पटाभावाभावादित्यर्थः ॥ **व्यतिषङ्गेति** । व्यतिषङ्गे सति विशिष्टैरित्याशयः । अन्यथा व्यतिषङ्गे सति यत्तन्तूनां विशिष्टं रूपमित्यग्रिमग्रन्थविरोधप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् ॥ **न कश्चिद्विरोध इति** । खण्डिते भेदाभेदाङ्गीकारप्रयुक्तसिद्धान्तविरोधरूपो ब्रह्मतर्कविरोधरूपो वेत्येवं न कश्चिदित्यर्थः । आशयमजानानो व्यतिषक्तास्तन्तव एव पट इति सम्भ्रान्तश्चोदयति ॥ **नन्वेवमिति** ॥ **व्यतिषक्ततन्तुव्यतिरेकेणेति** । तन्तुव्यतिषङ्गव्यतिरे-

केणेत्यर्थः । अनेनैव न्यायेन व्यतिषङ्गविशेषविशिष्टपरमाणुष्वेव गोघटादिबुद्ध्युपपत्तावतिरिक्तावयवयिकल्पने मानाभावादिति भावः । भ्रान्तप्रतीतमर्थमभ्युपेत्यैव तावदुत्तरमाह ॥ **यथा हीत्यादिना** । यथेत्यतःपरं यद्यपीति पूरणीयम् । ननु सर्वप्रत्यक्षविषय इत्युत्तरवाक्ये पटस्य व्यतिषङ्गविशिष्टतन्तुभिरभेदस्यैकैकतन्तुनाऽप्यभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वमुच्यते तदनर्थकमित्याशङ्क्यांशिनोंऽशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदेति पूर्ववाक्योक्तस्य व्यतिषङ्गविशिष्टतन्तुभिरत्यन्ताभेदस्यैकैकेन तन्तुना च भेदाभेदस्य भेदाभेदशङ्कानिरासेनात्यन्तभेदशङ्कानिरासेन चोपपादनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन पूर्ववाक्योक्ततदुभयोपपादकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं व्यतिषङ्गविशिष्टतन्तुभिः पटस्य भेदाभेदाशङ्कामेकैकतन्तुना चात्यन्तभेदशङ्कां तद्बीजमुपदर्शयन्नेवोत्थापयति ॥ **नन्विति** । यद्यपि व्यतिषङ्गविशिष्टैस्तन्तुभिरेवात्यन्ताभेदोऽभिहितो न तु तन्तुव्यतिषङ्गेणेति न तन्तुव्यतिषङ्गेण पटस्य भेदोपपादनसङ्गतिस्तथाऽपि तद्ग्रन्थस्योक्तमाशयमजानानस्य तन्तुव्यतिषङ्गेण पटस्यात्यन्ताभेद इति भ्रान्तस्येयमाशङ्का । अत एवोत्तरग्रन्थे तदाशयवर्णनमिति ध्येयम् ॥ **उक्तोऽयमर्थ इति** । अत्रायमित्यनुवादेनोक्तार्थ इति तद्व्याख्यानं कृतम् । कथमनेनोक्ताक्षेपद्वयपरिहार इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **वैलक्षण्यस्येति** । तस्याभेदविषयत्वं विनाऽनुपपत्तेरभिहितत्वादिति भावः । ननु तन्तुव्यतिषङ्गानन्तरं पटस्य जायमानत्वादेव पटस्य तद्भेदः सिद्ध इति कथं भेदे प्रमाणाभाव इत्यतस्तावता व्यतिषङ्गेण सह भेदप्राप्तावपि न हानिरस्माभिस्तदत्यन्ताभेदानङ्गीकारात् । येन चात्यन्ताभेदोऽभ्युपगतस्तद्भेदस्य चानेनाप्राप्तेरिति भावेन स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **जायतामित्यादिना** ॥ **विशिष्टं रूपमिति** । तदत्यन्ताभिन्नमेव पटमाचक्ष्मह इति पूर्वेण सम्बन्धः । ननु पटस्तन्त्वनाश्रित इति सिद्धान्तः । तन्तुषु पट इति प्रतीत्यासिद्धेरिति पूर्वग्रन्थानुसारात् । तन्तुविशिष्टाकारश्च तन्त्वाश्रितः। विशिष्टं च विशेष्याश्रितं द्रव्यान्तरमित्यन्यथाख्यातिस्थलीयग्रन्थानुरोधात्। अतः कथं तयोरभेद इति चेन्न । अभेदेऽपि विशेषशक्त्यैव पटविशिष्टाकारयोस्तन्त्वाश्रितत्वानाश्रितत्वसम्भवात् । कथमन्यथात्वग्राह्यग्राह्ययोः पटरूपयोरभेद इति । तदेतदभिप्रेत्योक्तं पूर्वत्र । कथमेतदिति चेत् । विशेषशक्त्यैवेति ब्रूम इत्यादिनेति । कथञ्चैकैकतन्तुना पटस्याभेद इत्याक्षेपस्य समाधानमाह ॥ **न चैकैकेति** । समुदायस्य समुदायिभिन्नत्वादिति भावः। ततश्च सर्वतन्तूनां पटाभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात्तदभिन्नस्यैकैकस्यापि तन्तोः पटाभेद आवश्यकः ।

अन्यथैकैकतन्तुव्यतिरेकेण सर्वतन्तूनामभावात्सर्वेषामपि तद्भेदः स्यादिति समाधानमुक्तं भवति । नन्वेवं व्यतिषङ्गे सति ये विशिष्टास्तन्तवस्तेषां पटेनात्यन्ताभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात्तदभिन्नस्याप्येकैकस्य तन्तोः पटे नात्यन्ताभेदापत्तिरिति चेन्न । एकैकस्य तन्तोर्विशिष्टतन्तुभिरत्यन्ताभेदे हि तथा स्यात् । न चैतदस्ति । किन्तु भेदाभेद एव । तत्र विशिष्टतायाः खण्डितत्वादिति न किञ्चिदेतत् । नन्वेकैकत्र तन्तौ पटबुद्ध्यभावेन तदभेदाभावसिद्धेः कथमेकैकस्य तन्तोः पटेनाभेद इत्यतो भेदमात्रेण पर्यवसन्नस्य बुद्ध्यभावस्य भेदमात्राक्षेपकत्वान्नाभेदापवादकत्वमित्याह ॥ एकैकत्रेति । ननु भेदेनेवाभेदाभावेनापि तत्पर्यवसानसम्भवाद्भेदाक्षेपकत्ववदभेदाभावाक्षेपकत्वमप्यस्त्वित्यत आक्षेप्यस्य प्रमाणाविरुद्धताया आक्षेपसामग्रीत्वात्प्रकृते चाभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तदभावस्य प्रमाणबाधितत्वेनाक्षेपसामग्रीविरहान्न तदाक्षेपकत्वमित्याशयेनोक्तं न तु प्रत्यक्षसिद्धमभेदमपवदतीति ॥ छ ॥

अ०—संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथक् ॥ अन्योन्यप्रतियोगेन ह्युभयोरपि दृश्यते ॥ भिन्ना इति तु भेदानां समुदायो हि दृश्यते ॥ यथैव च पदार्थानामनयोर्भेद इत्यपि ॥ इतोऽमुष्यामुतोऽमुष्य भेदो दृष्टो द्विधर्मिकः ॥ तत्रैकवचनं यत्तद्विप्राणां भोजनं यथा ॥

सु०—अथाऽपि स्यात् । अवयव्यादीनामवयवादिभिरभेदो नोपपद्यते । एको ह्यवयव्यनेके चावयवाः । तदभेदेऽवयवानामप्यभेदोऽवयविनो वा भेदः प्रसज्येत । तथा गुणाश्च केचिदनेकाश्रिता एकैव हि संयोगव्यक्तिर्द्वयोर्द्वयोर्वर्तते । तथा विभागव्यक्तिरपि । सङ्ख्या च द्विविधा । एकत्वानेकत्वभेदात् । तत्रैकत्वस्यैकद्रव्यगतत्वेऽपि द्वित्वादिकमनेकाश्रितम् । एवं पृथक्त्वमपि द्विविधम् । एकपृथक्त्वमनेकपृथक्त्वं च । तत्रैकपृथक्त्वस्यैकद्रव्यवृत्तित्वेऽपि द्विपृथक्त्वादिकमने (कद्रव्याश्रि) काश्रितमेव । एवञ्च गुणानां गुणिनैक्ये संयोगाद्याश्रयानेकद्रव्याभेदो वा संयोगादिभेदो वाऽऽपद्येत । सामान्यं चैकमनेकाश्रितम् । तस्य व्यक्त्यभेदे व्यक्तीनामप्यभेदः सामान्यस्य वा भेदः प्रसज्येतेत्यतः ;संयोगविभागपृथक्त्वानां तावदनेकाश्रितत्वं नास्तीत्याह ॥ संयोगश्चेति । भेद इति पृथक्त्वमुच्यते । चशब्दा इतरेतरयोगे । पृथक् पृथगेव । एकैकद्रव्याश्रिता एवेत्यर्थः । ततश्चैकेन गुणेनाभिन्नत्वे द्रव्ययोरप्यभेदः स्यादित्यतिप्रसङ्गस्यापादका-

SGDF

सिद्धिः । अनेकद्रव्याभिन्नत्वे गुणस्यापि भेदः स्यादित्यस्येष्टापत्तिर्दूषणमित्युक्तं भवति । ननु घटपटसंयोगविभागभेदा घटपटसम्बन्धितयाऽनुभूयन्ते । तत्कथमेकैकाश्रिताः । तथात्वे चैकैकस्मिन्नेव संयुक्तादिप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ अन्योन्येति । प्रतियोगः प्रतियोगित्वम् । अन्योन्यस्य प्रतियोगोऽन्योन्यप्रतियोगः । यत्संयोगादिरुभयोरपि दृश्यते तदन्योन्यप्रतियोगेन हि निमित्तेन । अत्रोभयोरपीत्यनेकोपलक्षणम् । भेदस्य बहुसम्बन्धितयाऽपि प्रतीतेः । एतदुक्तं भवति । घटप्रातियोगिकः संयोगादिः पटेऽस्ति । तथा पटप्रतियोगिको घटेऽस्ति । तस्मादुभयसम्बन्धितया प्रतिभासोऽतिप्रसङ्गाभावश्च युज्यत इति । स्यादेतद्यदि संयोगादीनामेकैकवृत्तित्वे प्रमाणं स्यात् । तदेव नास्तीत्यत आह ॥ अन्योन्येति । पृथक् पृथगेवेत्यनुवर्तते । अन्योन्यप्रतियोगेन हेतुना संयोगादिकमुभयोरपि पृथक् पृथगेव हि दृश्यते । अयमर्थः । पटो घटेन संयुक्तो घटाद्विभक्तो घटाद्भिन्न इति पटधर्मः संयोगादिर्घटप्रतियोगिकतया प्रतीयते । यश्च यत्प्रतियोगिको नासौ तद्धर्मः । यथा स्थविरप्रतियोगिकमपरत्वं न स्थविरधर्मः । तस्मान्नायं संयोगादिर्घटधर्मः । एवं घटधर्मः संयोगादिः पटप्रतियोगितयोपलभ्यमानो न पटधर्मो भवितुमर्हति । तथा च पृथक् पृथगेव संयोगादिरनेकधर्मोऽवगम्यत इति । नन्वस्तु संयोगविभागयोरियं गतिः । न तु पृथक्त्वे । यद्धि घटात्पटः पृथक् पटाच्च घटः पृथगित्यन्योन्यप्रतियोगिकतया प्रतीयते । तदेकपृथक्त्वं पृथक् पृथगेवाभ्युपगम्यते । यत्तु भिन्नाविमौ भिन्ना इमे इति प्रतीयते । तदनेकपृथक्त्वमनेकाश्रितमेव । प्रतियोग्यनिरूप्यस्यैकाश्रयत्वे मानाभावादित्यत आह ॥ भिन्ना इति । इमे भिन्ना इत्यादिप्रतीतौ भेदानां समुदायोऽनेकत्वं हि दृश्यते । कथं यथैव च पदार्थानाम् । एतदुक्तं भवति । यथा हि शुक्ला इमे पटा इत्यादिप्रतीतावनेके पटा अनेकानि च तद्विशेषणानि शौक्ल्यान्यवभासन्ते । तथा भिन्ना इम इत्यादिप्रतीतावप्यनेके पदार्था अनेके च भेदाः प्रकाशन्ते इत्यभ्युपगन्तव्यम् । न च विशेषप्रमाणमस्ति । येनात्रान्यो विधिर्भविष्यतीति । एतेन संयुक्ताविमावित्यादिप्रतीतिरपि व्याख्याता वेदितव्या । नन्वनयोर्भेदोऽमीषां भेद इति प्रतीतावनेकाश्रितं पृथक्त्वमुपलभ्यते । तत्कथमेतदिति चेत् । किमत्रानेकस्य धर्मितयाऽवभासं प्रमाणयसि । उत धर्मस्यैकत्वावभासम् ।

उतोभयावभासम् । पक्षत्रयेऽप्युत्तरमाह ॥ **अनयोरिति** । अस्यामपि प्रतीताविती घटादमुष्य पटस्यामुनः पटादमुष्यघटस्य भेद इत्येवं द्विधर्मिको भेदो दृष्टः । तथा चानेकस्य धर्मित्वेऽपि धर्मस्यैकत्वावभासासम्मतेर्नानेनाभिमतार्थसिद्धिरित्युक्तं भवति । अनेनैवानयोः संयोग इत्यादिप्रतीतिरपि व्याख्याता द्रष्टव्या । ननु वचनलिङ्गा हि वक्तुरभिप्रायाः । भेद इति चैकवचनं प्रयुज्यते । तेनानुमीयतेऽस्यां प्रतीतावेक एव भेदो द्विधर्मिको दृष्ट इति । तस्मादन्योन्यप्रतियोगिकानेकधर्मिकानेकभेदविषयत्वं प्रतीतेर्न वक्तुं शक्यमित्यत आह ॥ **तत्रेति** । तत्रानयोर्भेद इत्यादिवाक्ये भेदद्वये वा । भोजनमित्येकवचनं यथा तथेत्यर्थः। एतेनैकवचनेन प्रतीतेरेकार्थविषयत्वानुमानेऽनैकान्तिकत्वं समुदायविषयत्वेनान्यथासिद्धिश्चेत्युक्तं भवति । अवयविनस्त्वेकत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः । आकाशस्य स्वावयवैरभेदवदवयवानामप्यभेदस्याङ्गीकृतत्वात् । पटस्य च यादृशेन तन्तुसमुदायेनात्यन्ताभेदोऽभिहितः स एक एव । व्यतिषिक्तानां तन्तूनां विशिष्टाकारो ह्यसौ । स चागन्तुकत्वात्तन्तुभ्यो भिन्नाभिन्न एव । एकैकेन तन्तुना सर्वैश्चाभेदेऽपि भेदस्यापि विद्यमानत्वान्नान्योन्याभेदप्रसक्तिरिति स्वयमेवोह्यतामिति नोक्तम् । नन्वेवं तर्हि संयोगादेरप्येकैकाश्रितत्वं न वक्तव्यम्। अयावद्द्रव्यभावित्वेन भेदाभेदाभ्यामेवोक्ताक्षेपसमाधानादिति । सत्यम् । तथाऽपि वस्तुस्थितिरियमुक्तेत्यदोषः । अपि चाजसंयोगेनायं समाधिः सम्भवति । स एव नास्ति प्रमाणाभावादिति चेन्न । परमाणोराकाशादिसंयोगाङ्गीकारात् । सोऽपि परमाणुकर्मज इति चेन्न । प्रागसंयोगप्रसङ्गात् । अंशभेदान्नेति चेन्न । स्वाभाविकस्यानभ्युपगमात् । औपाधिकस्य च निराकरिष्यमाणत्वात् । किञ्चाकाशमीश्वरेण संयुज्यते । द्रव्यत्वाद्घटवत् । न च मूर्तत्वमुपाधिर्विशेषणवैयर्थ्यात् । परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं हि मूर्तत्वम् । तत्र परिमाणवत्त्वेनैवालयम् । परिच्छिन्नविशेषणं तु व्यर्थमेव । आकाशमीश्वरेण न संयुज्यते । अमूर्तत्वाद्रूपवादिति चेन्न । अद्रव्यत्वस्योपाधित्वादिति ॥ छ ॥ ॥ १६४ ॥

टि०—ननु संयोगविभागादेरेकैकद्रव्याश्रितत्ववर्णनस्य पूर्वेण सङ्गत्यभावात्तत्परोत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्याव्यवहितपूर्वेण तस्य सङ्गत्यभावेऽप्यभेदेन प्रतीतिश्च कार्यकारणपूर्वक इत्यादिव्यवहितपूर्वग्रन्थोक्तगुणगुण्याद्यभेदे प्राप्तानुपपत्तिपरिहारेण तदुपपादकतया तत्सङ्गतिसम्भवान्न तत्परोत्तरग्रन्थानर्थक्यमिति भावेन तत्सङ्गततयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तद्वाक्यार्थमाक्षिपति ॥ **अथाऽपि स्यादिति** ॥ **अवयवानामप्यभेद इति** । नीलतन्त्वभिन्नपटाभिन्नस्य पीततन्तोर्नीलतन्त्वभेदः स्यात् । यद्यदत्यन्ताभिन्नेनात्यन्ताभिन्नं तत्तेनात्यन्ताभिन्नमिति नियमादिति भावः ॥ **अवयविनो वा भेद इति** । अत्यन्ताभिन्नानेकावयवात्मकत्वादिति भावः ॥ **तथेति** । एकैव विभागव्यक्तिर्द्वयोर्द्वयोर्वर्तत इत्यर्थः ॥ **संयोगाद्याश्रयानेकद्रव्याभेद इति** । घटाभिन्नसंयोगाद्यभिन्नपटस्यापि घटाभेदः स्यादित्यर्थः । यद्यदत्यन्ताभिन्नेनात्यन्ताभिन्नं तत्तेनात्यन्ताभिन्नमिति व्याप्तेरिति भावः ॥ **संयोगादिभेदो वेति** । अत्यन्तभिन्नानेकद्रव्याभिन्नत्वादिति भावः ॥ **व्यक्तीनामप्यभेद इति** । घटाभिन्नद्रव्यत्वाभिन्नपटस्यापि घटाभेदः स्यादुक्तव्याप्तेरिति भावः ॥ **सामान्यस्य वेति** । अत्यन्ताभिन्नानेकद्रव्याभिन्नत्वादिति भावः । नरत्वादिकमप्येवमित्यादिना सामान्यस्यापि तन्निरूपणात्तावदित्युक्तम् ॥ **पृथक्त्वमुच्यत इति** । ननु च परेण द्विपृथक्त्वस्यैवानेकाश्रितत्वेनाङ्गीकारात्तस्यैवानेकाश्रयत्वाभावोपपादनार्थं प्रवृत्तमूलगतभेदशब्दानुसारेण तथा व्याख्यानसम्भवात् । अत एव घटाद्भिन्नः पट इत्युदाहरणमप्युपपन्नम् । अन्यथैकपृथक्त्वस्यैकैकाश्रयत्वपरतादृशोदाहरणासङ्गतेरिति ध्येयम् ॥ **इतरेतरयोग इति** । ननु चात्र संयोगादिष्वेकद्रव्याश्रितत्वरूपपृथक्त्वसमुच्चयार्थतयैव कुतो न व्याख्यायत इति चेत् । उच्यते । स्यादेतदेवं यद्येकाश्रितत्वमात्रमत्र विधेयं स्यात् । न चैवम् । पृथगित्येवाश्रवणात् । किन्त्वेकैकद्रव्याश्रितत्वमेव । पृथक् पृथगित्युक्तत्वात् । तत्सम्बन्धश्च न प्रत्येकं संयोगादौ सम्भवति । किन्तु मिलितेष्वेव । ततश्च साहित्यप्रतियोगिनां संयोगादीनां परस्परापेक्षाणामेककार्यसम्बन्धाभावेन समुच्चयस्य बाधितत्वान्न समुच्चयार्थत्वं युक्तं किन्तु तेषां परस्परसापेक्षाणामेककार्यसम्बन्धादितरेतरयोगस्यैव न्यायप्राप्तत्वात्तदर्थतया व्याख्यानमित्याशयात् ॥ **एकेन गुणेनेति** । एकेन संयोगादिनेत्यर्थः । अन्योन्यप्रतियोगिनेत्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य संयोगादीनामनेकाश्रितत्वसाधकप्रमाणस्यैकाश्रयत्वबाधकस्य चान्यथासिद्धिव्युत्पादनेन निरासार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतया तद्योजयितुमनेकाश्रितत्वसाधकमेकाश्रयत्वे बाधकं चाशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **भेदस्य बहुसम्बन्धितयाऽपीति** । अत्र भेदस्येत्युपलक्षणम् । संयोगादेरित्यपि द्रष्टव्यम् । अत एवोत्तरत्र संयोगस्यापि संयुक्ताविमौ संयुक्ता इति बहुसम्बन्धितया प्रतीत्युदाहरणमिति ध्येयम् । कथमनेन परोक्तसाधकस्य बाधकस्य चान्य-

मु० टि०
॥ १६१ ॥

थासिद्धिसमर्थनमित्यत आह ॥ एतदुक्तंभवतीति ॥ अतिप्रसङ्गाभावश्चेति । एकस्मिन्नेव संयुक्तादिप्रत्ययप्रसङ्गरूपातिप्रसङ्गाभावश्चेत्यर्थः । ननु संयोगश्च विभागश्चेत्यादिना संयोगादीनामेकैकाश्रयत्वं प्रतिज्ञातं तन्मात्रं च न साधकम् । विपरीतप्रतिज्ञया विपर्ययस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादित्यतोऽन्योन्यप्रतियोगेनेत्येतच्च केवलं परोक्तसाधकबाधकान्यथासिद्धिप्रतिपादनेन तन्निरासमात्रपरं किन्तु स्वपक्षे साधकप्रमाणप्रदर्शनपरं चेति नातिप्रसङ्ग इति भावेन तत्परतया तद्योजयितुं साधकाभावशङ्कामुत्थापयति ॥ स्यादेतदिति । एकैकद्रव्यमात्राश्रितत्वरूपसाध्यस्यानुक्त्या प्रसक्तां मूले न्यूनतां तदनुवृत्तिकथनेन परिहरति ॥ पृथक् पृथगित्यनुवर्तत इति । उपलक्षणं चैतत् । संयोगश्चेत्यादिकमनुवर्तत इत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा धर्म्यनिर्देशप्रयुक्ततत्तादवस्थ्यात् । अत एव संयोगादिकमिति संयोगाद्यन्तर्भावेनैव योजनाप्रदर्शनमुत्तरत्रेत्यवधेयम् ॥ अन्योन्यप्रतियोगेन हेतुनेति । अन्योन्यप्रतियोगिकत्वेन हेतुनेत्यर्थः । ननु भवेद्घटपटसंयोगादेरन्योन्यप्रतियोगिकत्वेनैकैकद्रव्यमात्राश्रितत्वसाधनं यद्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वमेव तस्य सिद्धं स्यात् । न च तदस्ति । तत्साधकमानाभावात् । तथा च हेत्वासिद्धेर्नानुमानसम्भवः । दृष्टान्ताभावेन व्याप्त्यसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धेश्चेत्यत आह ॥ अयमर्थ इति । घटप्रतियोगिकत्वसाधकप्रतीतिमेवाभिनयेनोपदर्शयति ॥ पटो घटेनेत्यादिना । विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन तदसम्भवेऽपि सामान्यव्याप्तिरविकलैव तत्र दृष्टान्तस्य सत्त्वादिति भावेन तामाह ॥ यश्चेति ॥ अयमिति । पटधर्म इत्यर्थः ॥ घटप्रतियोगिकतयोपलभ्यमान इति । घटः पटेन संयुक्तः पटाद्विभक्तः पटाद्भिन्न इति पटप्रतियोगिकतयोपलभ्यमान इत्यर्थः । उभयोरपीत्यनेकोपलक्षणमिति पूर्वोक्तं मनसि निधायाह ॥ अनेकधर्म इति । इतीत्यस्यायमिति सम्बन्धः ॥ इयं गतिरिति । इदं च गुडजिह्विकामात्रम् । पृथक्त्वदृष्टान्तेनैव पटो घटेन संयुक्तो घटाद्विभक्त इति घटः पटेन संयुक्तः पटाद्विभक्त इति चान्योन्यप्रतियोगिकतया प्रतीयमानसंयोगविभागयोरेकैकमात्रवृत्तित्वस्य तावता प्रासादावपीमौ संयुक्ताविमे संयुक्ता इति च प्रतीयमानसंयोगादेरनेकाश्रितत्वस्यैव प्रतियोगिरूपस्यैकाश्रयत्वे मानाभावेन शङ्कितुमशक्यत्वात् । अत एवैतेन संयुक्ताविमावित्यादिप्रतीतिरपि व्याख्याता वेदितव्येति तुल्यन्यायत्वोक्तिः सिद्धान्ते सङ्गच्छत इत्यवधेयम् ॥ यत्तु भिन्नाविमावित्यादि । इमौ द्वावित्यादौ द्वित्वस्येवेमौ भिन्नावित्यादौ भेदस्यैकत्वमेव विषयः । अन्यथा द्वित्वस्यापि तथात्वापत्तेरिति भावः ।

शं० कं०
द्वि० द्वि०
अ० ६

॥ १६५ ॥

SGDF

यथैव च पदार्थानामित्यभिहितदृष्टान्तव्युत्पादनपूर्वकं दार्ष्टान्तिकं व्युत्पादयितुमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । नन्विमे भिन्ना इत्यादेरिमे शुक्ला इत्येतत्साम्यमेव कुतो वक्तव्यम् । इमेऽनेके इत्येतत्साम्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह ॥ **न चात्रेति** । भेदस्यैकत्वे प्रमाणाभावाद्द्वित्वस्य चैकत्वे सत्त्वान्न भिन्न इत्यस्येमेऽनेके इत्येतत्साम्यं किन्तु इमे शुक्ला इत्येतत्साम्यमेवेति भावः । इमौ भिन्नाविमे भिन्ना इति प्रतीतिव्याख्यानम-न्यत्राप्यतिदिशति ॥ **एतेनेति** । यथा हि शुक्ला इमे पटा इत्यादिप्रतीतावप्यनेके पदार्था अनेके च संयोगाः प्रकाशन्त इत्यभ्युपगन्तव्यम् । न चात्र विशेषप्रमाणमस्ति । येनात्रान्यो विधिर्भविष्यति । अन्यथेमे शुक्ला इत्यादिप्रतीत्याऽनेकाश्रितैकशौक्ल्यादिसिद्धिप्रसङ्गादिति व्याख्याता वेदि-तव्येत्यर्थः ॥ **अनेकाश्रितं पृथक्त्वमुपलभ्यत इति** । उपलक्षणं चैतत् । अनयोः संयोगोऽमीषां संयोग इत्यादिप्रतीतौ संयोगादेरप्यनेकाश्रित-त्वोपलम्भात्संयोगादेरपि नैकैकाश्रितत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **एकत्वावभासासम्मतेरिति** । एकवचनस्यान्यथासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अनेन मूलेऽनेकपदमध्याहार्यमिति सूचयति । अत एवानेकधर्मिकानेकभेदविषयत्वमित्युत्तरत्रानुवादः सङ्गच्छत इति द्रष्टव्यम् ॥ **व्याख्याता द्रष्ट-व्येति** । अस्यामपि प्रतीतौ घटस्य पटेन संयोगः पटस्य घटेन संयोग इत्येवं द्विधर्मिकः संयोगो दृष्टः । तथा चानेकस्य धर्मित्वेऽपि धर्मस्यै-कत्वावभासासम्मतेर्नानेनाभिमतार्थसिद्धिरिति व्याख्याता द्रष्टव्येत्यर्थः । तत्रैकवचनमिति भेद इत्येकवचनगतिकथनानर्थक्यमाशङ्क्य प्रतीतिकार्य-व्यवहारे एकवचनप्रयोगात्कारणीभूतप्रतीतेरेकार्थविषयत्वसिद्ध्या पूर्वोक्तस्य प्रतीतेरन्योन्यप्रतियोगिकानेकधर्मिकानेकभेदविषयत्वस्यानुपपत्तिशङ्का-निरासार्थत्वान्न तादिति भावेन तत्परतया तद्योजयितुमुक्तानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥**नन्विति** ॥**एक एव भेदो द्विधर्मिको दृष्ट इति** । उपलक्षणं चैतत् । संयोगो विभाग इति चैकवचनं प्रयुज्यते तेनानुमीयतेऽस्यां प्रतीतावेक एव संयोगादिर्द्विधर्मिको दृष्ट इत्यपि द्रष्टव्यम् । भेदेत्युपलक्ष-णम् । अन्योन्यप्रतियोगिकानेकधर्मिकानेकसंयोगादिविषयत्वं प्रतीतेर्न वक्तुं शक्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **अनैकान्तिकत्वमिति** । सत्यपि भोज-नमित्येकवचनप्रयोगे व्यवहारकारणीभूतभोजनप्रतीतेरेकार्थविषयत्वाभावादनैकान्त्यं स्यादेतत्कारणीभूतप्रतीतेरेकार्थविषयकत्वानुमानं यदि प्रतीतेरेका-र्थविषयत्वं विना तत्कार्ये व्यवहारे एकवचनमुपपन्नं स्यात् । न चैतदस्ति । प्रतीतेरेकार्थविषयत्वाभावेऽपि समुदायविषयतामात्रेणैकवचनप्रयो-

गनिर्वाहादन्यथासिद्धिश्चेत्यर्थः । गुणगुण्याद्यभेदानुपपत्तिपरिहारवदवश्यवक्तव्यस्यावयवावयव्यभेदानुपपत्तिपरिहारस्य मूलेऽनुक्त्या पसक्तां न्यूनतां तदनुक्तौ निमित्तकथनेन परिहरिष्यन्नेव स्वयं तां परिहरति ॥ **अवयविनस्त्वाति** । अवयवैरिति शेषः ॥ **न कश्चिदिति** । अवयवानामभेदप्रसङ्गरूपो वाऽवयविनो भेदप्रसङ्गरूपो वेत्येवं न कश्चिदित्यर्थः । तत्कथमित्यत उक्तो दोषः किमाकाशादावभिप्रेतः किंवा पटादाविति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ **आकाशस्येति** ॥ **अवयवानामपीति** । परस्परमिति शेषः । तथा च तत्रावयवाभेदापादनमिष्टापादनमिति भावः । द्वितीये त्वाह ॥ **पटस्य चेति** ॥ **स एक एवेति** । तथा च तत्राप्यैक्यापादनमिष्टापादनत्वादनुपपन्नमिति भावः । यादृशेन समुदायेनेत्युक्तमेव विशदयति ॥ **व्यतिषिक्तानामिति** ॥ **असाविति** । समुदाय इत्यर्थः । ननु विशिष्टाकारेणैव पटस्याभेदेन तन्तुभिरभेदस्यानभ्युपगमात्पटैक्येन तन्तूनामभेदापादनासम्भवेऽप्येकस्य विशिष्टाकारस्यानेकतन्त्वभेदाद्विशिष्टाकारैक्येनैव तन्तूनां परस्परमभेदापादनमनिवार्यमेवेत्यतो भवेदेतदेवं यदि विशिष्टाकारस्य तन्तुभिरत्यन्ताभेदः स्यान्न चैतदस्तीत्याह ॥**स चेति**।आगन्तुकत्वादिति विशिष्टाकारस्य तन्तुभ्यो भिन्नत्वे खण्डितस्वरूपहेतुकथनम्।ननु पटैक्येन न विशिष्टाकारैक्यमापादयामो येनेष्टापादनं स्यात्। किन्त्वयं तन्तुस्तन्त्वन्तराभिन्नस्तदभिन्नपटाभिन्नत्वात्। सर्वतन्तवो वा परस्परमभिन्ना अन्योन्याभिन्नपटाभिन्नत्वादिति तन्तूनामेवान्योन्याभेदमेवेति नेष्टापत्तिरित्यतो भवेदेतदेवं यदि पटस्यैकैकेन तन्तुनाऽविवक्षितव्यतिषङ्गैः सर्वतन्तुभिर्वाऽत्यन्ताभेदः स्यान्न चासावस्तीति न तदापत्तिरिति पूर्वोक्तमेव परिहारं स्मारयति ॥**एकैकेनेति** । ततश्च यद्यदभिन्नाभिन्नं तत्तेनाभिन्नमिति व्याप्तिरत्यन्ताभेदस्थलमात्रनिष्ठेति भावः । अत एवाकाशावयवानां पूर्वमन्योन्याभेद उक्त इति ज्ञातव्यम् ॥**स्वयमेवोह्यतामिति** । स्पष्टत्वाच्छिष्यैरिति शेषः । नोक्तं भाष्यकृतैरिति शेषः । संयोगश्चेत्यादिभाष्यानर्थक्यमाशङ्कते ॥**नन्विति** । **एवं तर्हीति**। अवयवावयव्यभेदपक्षोक्ताक्षेपस्य तद्भेदाभेदाभ्यामेव समाधानं तर्हीत्यर्थः। कथं तर्हि गुणानां गुणिनैक्ये संयोगाद्याश्रयानेकद्रव्याभेदो वा संयोगादिभेदो वाऽऽपद्येतेति गुणगुण्यभेदपक्षोक्ताक्षेपसमाधानमित्याङ्क्यैवं तर्हीति सूचितमेव प्रपञ्चयति ॥ **अयावद्द्रव्यभावित्वेनेति** ॥ **तथाऽपीति** । अनेन नोक्ताक्षेपपरिहारकतया ग्रन्थो योज्यः किन्त्वेवमाक्षेपपरिहारे सत्येव स्वयं वस्तुस्थितिमाहेत्येवेति सूचयति । अस्मिन्पक्षे भाष्यस्य वस्तुस्थितिकथनपरता भवतीत्यपरितोषादाह ॥**अपि चेति**। तत्र यावद्द्रव्यभावित्वेन भेदा-

भेदयोरनुपपत्त्या ताभ्यामेवोक्ताक्षेपसमाधानानुपपत्तेस्तत्समाधानार्थमेकैकाश्रितत्वस्यैव वक्तव्यतया तत्परभाष्यस्यार्थवत्त्वमित्याशयः ॥ **अङ्गीकारादिति** । आकाशस्य निष्क्रियत्वेन तत्कर्मजन्यत्वस्य निरवयवतया संयोगजस्य च संयोगस्यासम्भवात्परमाण्वाकाशसंयोगस्याजन्यत्वमिति भावः । आकाशस्य विभुत्वेन निष्क्रियत्वात्तत्कर्मजन्यत्वासम्भवेऽपि परमाणोः सक्रियत्वेन तत्कर्मजन्यत्वादन्यतरकर्मजन्यत्वमिति न तत्संयोगस्याजन्यत्वमिति शङ्कते ॥ **सोऽपीति** ॥ **प्रागसंयोगेति** ॥ अप्राप्तिपूर्वकप्राप्तेरेव संयोगतया प्रागसंयोगं विना संयोगासम्भवादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः । व्यापकत्वादाकाशस्य प्राक् परमाणुसंयोगानुपपत्तेरिति भावः। ननु च परमाणौ वर्तमाना क्रिया संयुक्तेनाकाशप्रदेशेन स्वाश्रयं विभज्यासंयुक्तेन तेन संयुनक्तीति न लक्षणानुपपत्तिरिति शङ्कते ॥ **अंशभेदादिति** । किमत्राकाशप्रदेशः स्वाभाविकोऽभिमतः किंवौपाधिक इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याचष्टे ॥ **स्वाभाविकस्येति** । तथा चापसिद्धान्त इति भावः। द्वितीयं प्रत्याह ॥**औपाधिकस्य चेति**॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । नानिर्वाच्यं हि तेनेष्टमत औपाधिकान्ययोः सत्यत्वात्को दोषविशेषः स्यादित्यादिनेति शेषः । एवं परमाणोराकाशादिना संयोगस्य परमाणुकर्मजन्यत्वानुपपत्तेरजन्यत्वमेवेत्युक्तम् । इदानीं विभूनां परस्परं संयोगोऽप्यजसंयोग इत्यभिप्रेत्य तत्साधकमनुमानमुपन्यस्यति ॥ **किञ्चेति** । न चायं कर्मजन्यः सम्भवति विभूनां निष्क्रियत्वात् । नापि संयोगजस्तेषां निरवयवत्वादतः परिशेषादज एवायं संयोग इति भावः । घटेश्वरसंयोगाश्रयत्वस्य घट इवेश्वरेऽपि वृत्त्या तत्र च मूर्तत्वविरहेण न साध्यव्यापकत्वमिति सत्येव दोषे दोषान्तरमाह ॥ **विशेषणेति** । तद्वैयर्थ्यमेवोपपादयति ॥ **परिच्छिन्नेति** ॥ **परिच्छिन्नविशेषणं त्विति** । न च साधनाव्यापकतानिर्वाहाय तत्सार्थकमिति वाच्यम् । तथात्वे प्रतिपक्षोन्नयनेऽसिद्धिवारकत्वप्रसङ्गेन वैयर्थ्यानिस्तारात् ॥ **आकाशमिति** । यद्यपि मूर्तत्वोपाधौ व्यर्थविशेषणत्वोक्त्या तदुन्नेयप्रतिपक्षानुमानेऽसिद्धिवारकतया विशेषणवैयर्थ्यसूचनात्प्रतिपक्षानुमानमपि दूषितप्रायमेवेति न पुनः प्रतिपक्षमाशङ्क्य निराकरणं युक्तम्। तथाऽपि दूषणान्तरविवक्षया पुनराशङ्क्येयमिति द्रष्टव्यम् ॥ **अद्रव्यत्वस्योपाधित्वादिति** । यद्यपि न सत्प्रतिपक्षे नोपाद्युद्भावनं युक्तम्। पूर्वानुमानस्यैवं तत्र सत्प्रतिपक्षतया तस्य वैयर्थ्यात्। तथाऽपि स्वपक्षसाधनार्थमेकं परसाधनप्रतिरोधनार्थमपरामिति द्वयोरप्यर्थवत्त्वात् । अन्यथा ह्येकेन बहूनां प्रतिरोधः । उक्तं च द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च

स्वभावत इत्यादिना । नन्वेमप्याकाशेश्वरौ परस्परं न संयुज्येते युतसिद्धिराहितत्वात् । अवयवावयविवदित्यनेन प्रतिपक्ष इति चेन्न । युतसिद्धिमात्राभावस्यासिद्ध्या परस्परयुतसिद्ध्यभावस्य च प्रतियोग्यसिद्ध्याऽयोगेन तदनवकाशात् । यदत्रोक्तं वर्धमानेनाकाशं नेश्वरसंयोगीश्वरसंयोगप्रागभावशून्यत्वाद्रूपवदित्यत्रोक्तानुमानस्य तात्पर्यामिति । तन्न । अद्रव्यत्वस्यात्राप्युपाधित्वेनासमानबलत्वात् ॥ छ ॥

अ०—नरत्वादिकमप्येवं तत्तद्धर्मतयेयते ॥ न सर्वधर्म एकोऽस्ति समुदायस्तु भिन्नगः ॥ एतादृशं च सादृश्यं पदार्थेषु पृथक् पृथक् ॥

सु०—इदानीं सामान्यस्यैकैकाश्रितत्वमाह ॥ नरत्वादिकमिति । एवं संयोगादिवदेकैकवृत्तीत्यर्थः । सामान्यमपीति वक्तव्ये ब्राह्मणत्वादेरयावद्द्रव्यभावित्वेनापि तत्र परिहारः सम्भवतीति ज्ञापयितुं नरत्वादिकमित्युक्तम् । उपपादनं च नैकप्रकारमिति योगविभागः । कुतो नरत्वादिकं प्रतिव्यक्तिभिन्नमित्यत आह ॥ तत्तदिति । यथा हि नरेषूपलभ्यमानेषु तदीयं रूपादिकं प्रतिनियततयोपलभ्यते । तथा नरत्वादिकमपि तत्तन्नियतधर्मतयैवेयते दृश्यते इति प्रत्यक्षमुक्तम् । यद्वा योऽनेकाश्रितो धर्मो नासावेकैकप्रतीतौ प्रतीयते यथा द्वित्वादि । प्रतीयते च नरत्वादिकमेकैकप्रतीतावतो नानुगतमित्यनुमानमनेन सूचयति । किञ्च नरत्वादिकं नानेकानुवृत्तम् । धर्मत्वाद्रूपादिवत् । अस्याभासोद्धारं करोति ॥ नेति । सर्वधर्मोऽनेकवृत्तिधर्मः । तेन धर्मत्वं न भग्नव्याप्तिकमिति शेषः । पक्षधर्मता तु स्फुटैवेति । नन्वनेकत्वसङ्ख्या तावदनेकाश्रिता । एकैकस्मिन्द्वित्वादेः शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । न हि द्वित्वादिकमेकैकप्रतीतौ प्रतीयते । न च प्रतियोगिनिरूप्यम् । धर्मितयैवानेकेषामनुभवात् । अतो धर्मत्वहेतोस्तत्रानैकान्त्यमित्यत आह ॥ समुदायस्त्विति । समुदायोऽनेकत्वं भिन्नगोऽनेकाश्रितः । सत्यमनेकत्वसङ्ख्याऽनेकाश्रिता । तथाऽपि तदन्यत्वेन हेतुविशेषणाददोष इति भावः । सा चापेक्षाबुद्धिजन्यत्वादयावद्द्रव्यभाविनी भिन्नाभिन्नेति नाश्रययोरभेदापात्तिः । प्राभाकरास्त्वाहुः । सादृश्यं तावदेकमनेकानुगतं तत्र धर्मत्वहेतोर्व्यभिचारः । न च वाच्यं सामान्यमेव सादृश्यमतः पक्षे व्यभिचारचोदनेयमनुपपन्नेति । जातिसङ्करप्रसङ्गात् ।

SGF Foundation

अस्ति हि कयोश्चिदश्वरासभव्यक्त्योः सादृश्यं तत्र यदि सादृश्यमश्वत्वात्परम् । तदा सर्वेषामप्यश्वानां रासभसादृश्यं स्यात् । यदि चापरं तदा रासभव्यक्तावप्यश्वत्वं स्यात् । एवं रासभत्वेऽपि वाच्यम् । न सादृश्यमश्वरासभवृत्ति ब्रूमः । किन्तु तदवयववृत्ति । द्रव्यगुणावयवकर्मवृत्तीनि सामान्यान्येव हि सादृश्यनामान्यभ्युपगच्छामोऽतो न जातिसङ्करदोष इति चेन्न । गौर्गवयेन सदृशीत्यादि-व्यवहाराणाममुख्यत्वप्रसङ्गात् । न च सामान्यं प्रतियोगिनिरूप्यम् । तन्निरूप्यं च सादृश्यमिति स्फुटोऽनयोर्भेद इत्यत आह ॥ एतादृशं चेति । भवतु सादृश्यं सामान्यतो भिन्नं तथाऽपि तत्पदार्थेषु पृथक् पृथगेवेति न तेन धर्मत्वहेतोर्व्यभिचारः । एतादृश-मिति तत्रोक्तहेत्वतिदेशः । न हि सादृश्यस्यानेकवृत्तित्वे प्रमाणमस्ति । सदृशाविमावित्यादेः शुक्लाविमावित्यादिवदुपपत्तेः । अनयोः सादृश्यमित्यादेश्चास्यानेन सादृश्यमस्यानेन सादृश्यमित्युपपत्तेः । एकवचनस्य (च) विप्राणां भोजनमित्यादिवदुपपन्नत्वात्प्रतियोगिनो धर्मित्वासम्भवाच्च । एकाश्रितत्वेऽपि प्रतियोगिनिरूप्यत्वेनैकैकप्रतीतावप्यप्रतीतिसम्भवाच्चेति ।

टि०——एवमित्यनेन पृथक् पृथगिति साध्यस्यैवान्योन्यप्रतियोगेनेति साधनस्याप्यतिदेश इति भ्रान्तिवारणाय तदर्थमाह ॥ एवमिति ॥ ब्राह्मणत्वादेरिति। महापातकेन ब्राह्मणत्वजातेरपायान्न पिण्डेन तस्या अत्यन्ताभेदः किन्त्वयावद्द्रव्यभावित्वात्पिण्डेन भेदाभेदावेव । ततश्च तत्र भेदा-भेदाभ्यामेव व्यक्त्यभेदेऽपि सामान्यस्याश्रयाभेदादेः परिहारसम्भवान्नैवैकद्रव्यवृत्तित्वापेक्षत्वमिति भावः । न च महापातकेन ब्राह्मणत्वजातेरपाये मानाभावः शङ्क्यः । मासेन शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रियादित्यादिस्मृतेरेव तत्र मानत्वात् । नन्वेतैर्वाक्यैर्न विवक्षितार्थसिद्धिः । एतानि कर्मनिन्दावचनानि वर्णत्रयकर्महानिप्रतिपादनार्थानि चेति भट्टैरुक्तत्वादिति चेन्न। शूद्रशब्दस्य बाधकं विना जातिरूपस्वार्थपरित्यागेनान्यपरत्वायो-गात् । किञ्च कर्मनिन्दापरत्वे तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेदित्यवगोरणादिनिषेधशेषभूतानां योऽवगुरेत्तं शतेन यातयेदिति शतयातनादिवाक्यानामपि कर्मनिन्दापरत्वात्फलपरत्वाभावप्रसङ्गेनावगोरणनयभङ्गप्रसङ्गात् । वर्णत्रयकर्महानिप्रतिपादनार्थत्वे च वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादावपि ब्राह्म-णशब्दस्य क्षत्रियवैश्यकर्मराहित्यपरत्वस्य वक्तुं शक्यत्वाच्छूद्रस्याप्यग्निविद्यासम्भवेन वैदिककर्माधिकारापत्त्याऽपशूद्राधिकरणभङ्गप्रसङ्गाच्च ।

SGDF
Sri Gurgeshwari Dham Foundation

विश्वामित्रत्रिशङ्क्वादीनां च वरशापादिना क्षत्रियत्वापायेन ब्राह्मणत्वादिप्राप्तिस्मरणाच्च । न च तान्यपि ब्राह्मणकर्मयोग्यत्वप्रतिपादनार्थानीति युक्तम् । ब्राह्मणत्वजातेरभावे ब्राह्मण्योद्देश्येन विहितकर्मयोग्यताया एवासम्भवादित्यास्तां विस्तरः ॥ **योगविभाग इति** । संयोगश्च विभागश्चेति नरत्वादिकमप्येवमितीत्येवंरूपो वाक्यभेद इत्यर्थः ॥ **अनुमानमिति** । नरत्वादिकमनेकाश्रितो धर्मो न । एकैकप्रतीतौ प्रतीयमानत्वादित्यनुमानमित्यर्थः । ननु न सर्वधर्म एकोऽस्तीत्येकस्य धर्मस्यानेकवृत्तित्वाभावप्रतिपादनमनर्थकम् । न च धर्मत्वस्य व्याप्तिभङ्गराहित्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्यापि प्रकृतोपयोगादर्शनेनानर्थकत्वादित्यतः पूर्वोक्तार्थे तदुपयोगाभावेऽपि सामान्यस्यानेकवृत्तित्वाभावसाधकतयाऽभिप्रेतानुमाने आभासोद्धारार्थकत्वात्तस्य न तत्प्रतिपादनानर्थक्यमिति भावेनाभिप्रेतानुमाने तदुद्धारपरतया तद्योजयितुमाभिप्रेतमनुमानं तावदाह ॥ **किञ्चेति** । नन्वत्र धर्मस्यानेकवृत्तित्वाभावमात्रमुच्यते न तु धर्मत्वस्य भग्नव्याप्तिकत्वराहित्यमिति कथमस्याभासोद्धारपरत्वमित्यतोऽपेक्षितं शेषमाह ॥ **तेनेति** । नन्वेवमाभासोद्धारार्थं प्रवृत्तेन व्याप्तिभङ्गराहित्यवदपक्षधर्मत्वराहित्यस्याप्युपदर्शनीयत्वात्पक्षधर्मताया अपि वक्तव्यत्वेनावश्यवक्तव्यानुक्त्या भाष्ये न्यूनत्वमित्याशङ्क्य स्पष्टत्वाच्छिष्यैरेव तस्या ज्ञातुं शक्यत्वेनावश्यवक्तव्यत्वाभावान्न तदनुक्तिर्न्यूनत्वापादिकेत्याशयेनाह ॥ **पक्षधर्मता त्विति** । अतो न स्वयमुपदर्शितेति वाक्यशेषः । उपलक्षणं चैतत् । व्याप्तिवदावश्यकत्वाभावज्ञापनार्थं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तथाऽपि समुदायस्तु भिन्नग इत्यनेकत्वसङ्ख्याया अनेकाश्रितत्ववर्णनमनर्थकमित्याशङ्क्यानेकत्वसङ्ख्यायामुक्तहेतोर्व्यभिचारपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतया तद्योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । शङ्कितुमशक्यत्वादित्युक्तं तत्कुत इत्यतो बाधकसद्भावादित्यत आह ॥ **न हीति** । एकैकवृत्तित्वे एकैकप्रतीतावेव प्रतीयेत न च तथा प्रतीयते । तस्मान्न तस्यैकवृत्तित्वमिति भावः । एकैकवृत्तित्वेऽपि संयोगादिवत्प्रतियोगिनिरूप्यत्वमात्रेणैकैकप्रतीतावेव प्रतीत्यभावः किन्न स्यादित्यत आह ॥ **न चेति** । यद्वा द्वित्वादेरेकैकवृत्तित्वसाधकतया भवदभिमतयुक्तिद्वयस्याप्यत्रासम्भवादित्याशयवान्किं तस्य सामान्यवदेकैकप्रतीतावेव प्रतीयमानतयैकैकवृत्तित्वमभिमतं किंवा संयोगादिवदन्योन्यप्रतियोगिकत्वादिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे ॥ **न हीति** । धर्मत्वं च गहननिविष्टत्वान्न तत्साधकमित्याशयः ॥ द्वितीयं निराचष्टे ॥ **न चेति** । तत्कुत इत्यत आह ॥ **धर्मित्वस्यैवेति** । न तु प्रतियोगितयेत्येवार्थः । यद्यप्यत्र समुदायस्तु भिन्नग इति मूलानुरोधात्समुदायमात्रे व्यभिचारः शङ्कनीय इत्यनेकत्वसङ्ख्यया तच्छङ्का न स्वरसा तथाऽपि विशिष्टाकारस्य विशेष्याश्रितद्रव्यान्तरतया प्रधानत्वादुपसर्जनत्वरूपधर्मत्वाभावेन तत्साधारण्येन व्यभिचारशङ्काऽनुदयादनेकत्वसङ्ख्यामात्राश्रयणेन तच्छङ्केति द्रष्टव्यम् ॥ **समुदायोऽनेकत्वमिति** । न चानेकत्वातिरिक्तसमुदायस्यैवाभावाद्व्यर्थं व्याख्यानमिति वाच्यम् । वनमिति प्रतीतिविषयीभूतवृक्षसमुदायस्यैकस्थानसम्बन्धनिमित्तकविशिष्टाकाररूपत्वेनानेकत्वसङ्ख्यातिरिक्तस्यापि समुदायस्य सत्त्वेन तद्व्यावर्तनार्थत्वात् । न चैकस्थानसम्बन्ध एव वनमिति प्रतीतिविषयो न तु तन्निमित्तकविशिष्टाकार इति वाच्यम् । तथा सति दण्डीत्यादिप्रतीतेरपि दण्डसम्बन्धमात्रविषयकत्वापत्तावतिरिक्तविशिष्टासिद्धिप्रसङ्गात् । तथा च तत्रैव वनमित्यत्रापि विशिष्टाकार एव विषय इति कथमनेकत्वातिरिक्तसमुदायाभाव इत्युपपन्नं व्याख्यानमिति ध्येयम् । नन्वनेन वाक्येन समुदायस्यानेकाश्रितत्वाभिधानाद्व्यभिचार एव दृढीकृतो न तु परिहृत इति कथं तत्परिहारकतया ग्रन्थावतार इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **सत्यमित्यादिना** । एवं तर्हि व्यभिचाराभावेऽप्यनेकत्वसङ्ख्याया आश्रयाभेदादाश्रयाणामभेदप्रसङ्गोऽनेकत्वसङ्ख्याया वा भेदप्रसङ्ग इति प्रागुक्तं दोषं प्रसङ्गात्परिहरति ॥ **सा चेति** । नाश्रययोरभेदापत्तिरित्युपलक्षणम् । नानेकत्वसङ्ख्याया भेदापत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । अनेकत्वसङ्ख्ययैवायावद्द्रव्यभाविविशेषणाविशिष्टाकारेणापीश्वरस्य भेदाभेदावेवाभिमतौ समुदायमूत इत्यत्र विशिष्टाकारस्याप्यभिमतत्वादिति बहवः । नन्वेतादृशं च सादृश्यमिति सादृश्यस्यैकैकव्यक्तिमात्रवृत्तित्ववर्णनमनर्थकम् । न च साध्यस्य तत्रोपपादनेन धर्मत्वहेतोर्व्यभिचारपरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । परमते सादृश्यस्य सामान्यरूपतया पक्षत्वेन व्यभिचारस्य शङ्कितुमशक्यत्वादित्यतो नेयं प्रतिवादिनः शङ्का किन्तु प्राभाकरस्य । तेन च सादृश्यस्य सामान्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारेणापक्षतया तत्र व्यभिचारचोदनाया युक्तत्वान्न तत्परिहारकोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तदभिमतं सादृश्यसामान्ययोर्भेदसमर्थनप्रकारमुपदर्शयन्नेव प्राभाकररीत्या तत्र व्यभिचारशङ्कामुत्थापयति ॥ **प्राभाकरास्त्विति** ॥ **अत इति** । सर्वत्र पक्षे व्यभिचारचोदनप्रसङ्गे नानुमानमात्रोच्छेदकत्वादिति भावः ॥ **अश्वत्वात्परमिति** । अश्वत्वव्यापकमित्यर्थः ॥ **तदेति** । यत्राश्वत्वं तत्र रासभसादृश्यमिति व्याप्तेरिति भावः ॥ **अपरमिति** । अश्वत्वव्याप्यमित्यर्थः ॥

SGDF

अश्वत्वं स्यादिति । तत्रापि सादृश्यसत्त्वाद्व्याप्यवति च व्यापकावश्यम्भावनियमादिति भावः ॥ **एवं रासभत्वेऽपीति** । सादृश्यं यदि रासभत्वव्यापकं तर्हि सर्वेषामपि रासभानामश्वसादृश्यं स्यात् । यदि च रासभत्वव्याप्यं तदाऽश्वव्यक्तावपि रासभत्वं स्यादिति वाच्यमित्यर्थः । अश्वरासभवृत्तीत्यतःपरं सामान्यमिति शेषः । अश्वरासभवृत्ति सामान्यं न तयोः सादृश्यमित्यर्थः । तर्हि सामान्यमेव सादृश्यमिति रिक्तं वच इति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । परिहरति ॥ **तदवयववृत्तीति** । अत्रापि सामान्यमिति शेषः । अश्वरासभयोर्येऽवयवास्तद्वृत्तिसामान्यमश्वरासभयोः सादृश्यमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । तद्गुणकर्मवृत्तीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **द्रव्यगुणावयवेति** । द्रव्ययोर्यानि गुणावयवकर्माणि तद्वृत्तीनि सामान्यान्येवेत्यर्थः । अत एवोक्तं सामान्यान्येव भूयांसि गुणावयवकर्मणां भिन्नप्रधानसामान्यवर्तिसादृश्यमुच्यत इति । अयमर्थः । इह गुणादिगतसामान्यापेक्षया गोत्वगवयत्वयोः प्राधान्यं भिन्ने पृथक्कृते प्रधानसामान्ये गोत्वगवयत्वलक्षणे ययोस्तौ गोगवयौ भिन्नप्रधानसामान्यौ तयोर्वर्तमानं सादृश्यं नाम गोगवयसम्बन्धिनां गुणावयवकर्मणां यानि सामान्यानि तान्येव नान्यदिति वादिभिरुच्यत इति । अत्र च प्रधानसामान्ययोर्भिन्नत्वं सम्भवदपेक्षयोक्तम् । तदभावेऽपि द्वयोर्घटयोरेकजातिव्यङ्ग्ययोरेव गुणादिगतसामान्यद्वारेण सादृश्यव्यवहारदर्शनात् । अत्र गुणावयवकर्मणामित्युपलक्षणम् । ततोऽन्यत्रापि जात्या सदृशकुलेन सदृशो विद्यया सदृश इत्यादिव्यवहारदर्शनादित्यवधेयम् ॥ **अमुख्यत्वेति** । तत्रोक्तव्यवहारस्य तद्गुणावयवकर्मगतसामान्यनिबन्धनत्वेन गोगवयगतसामान्यानिबन्धनत्वादिति भावः । तयोर्भेदे युक्त्यन्तरमाह ॥ **न चेति** । नापीत्यर्थः । सप्रतियोगित्वनिष्प्रतियोगिकत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वाच्च सादृश्यसामान्ययोर्भेद इति भावः । उपलक्षणं चैतत् । सादृश्यस्योत्कर्षापकर्षरूपत्वाज्जात्यादौ वर्तमानत्वाच्च जातिस्तु तदभावात्तयोर्भेद इत्यपि द्रष्टव्यम् । सादृश्यं पदार्थेषु पृथक् पृथगित्येतावतैवानेकवृत्तित्वाभावप्रतिपादनेन सादृश्ये व्यभिचारपरिहारासिद्धेरेतादृशामिति भाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य पदार्थेषु पृथक् पृथगित्युक्तानेकवृत्तित्वाभावस्यानेकवृत्तित्वे प्रमाणाभावरूपहेतूक्त्या समर्थनेन तदसिद्धिपरिहारार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन तत्तात्पर्यमाह ॥ **एतादृशमितीति** । तमेव दर्शयति ॥ **न हीति** । ननु सदृशाविमावितीमे सदृशा इति चानेकाश्रितत्वेन सादृश्यप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यतीति कथं प्रमाणाभाव इत्यत आह ॥ **सदृशाविमावित्यादेरिति** । यथा

हीमौ शुक्लाविमे शुक्ला इति प्रतीतावनेके पटा अनेकानि च तद्विशेषणानि शौक्ल्यान्यवभासन्ते तथेमौ सदृशाविमे सदृशा इत्यादिप्रतीतावप्यनेके पदार्था अनेकानि च सादृश्यानि प्रतीयन्त इत्येवाभ्युपगन्तव्यम् । विशेषप्रमाणाभावात् । ततो नानया प्रतीत्या सादृश्यस्यानेकाश्रितत्वसिद्धिरिति भावः । नन्वनयोः सादृश्यममीषां सादृश्यमिति प्रतीतावनेकाश्रितमेव सादृश्यं प्रतीयते तत्कथं तत्र प्रमाणाभाव इति चेत् । किमत्रानेकस्य धर्मितयाऽवभासं प्रमाणयस्युत धर्मस्यैकत्वावभासमुतोभयावभासं पक्षत्रयेऽप्युत्तरमाह ॥ **अनयोरित्यादि** । तथा चानेकस्य धर्मित्वेऽपि द्विधर्मिकस्यानेकस्य सादृश्यस्यैवात्र प्रतिभासेन धर्मस्यैकत्वावभासासम्मतेर्नानेनाप्यभिमतसिद्धिरिति भावः । ननु वचनलिङ्गो हि वक्तुरभिप्रायः सादृश्यमिति चात्रैकवचनं प्रयुज्यते तेनानुमीयतेऽस्यां प्रतीतावेकमेव सादृश्यं द्विधर्मिकं दृष्टमिति तस्मादन्योन्यप्रतियोगिकानेकधर्मिकानेकसादृश्यविषयत्वं प्रतीतेर्न वक्तुं शक्यत इत्यत आह ॥ **एकवचनस्य चेति** । नैकवचनेन प्रतीतेरेकार्थविषयत्वमनुमातुं शक्यते । विप्राणां भोजनमित्यादौ सत्यप्येकवचनप्रयोगे तन्मूलप्रतीतेरेकार्थविषयत्वाभावेनानैकान्त्यात्समुदायविषयत्वेनान्यथासिद्धत्वाच्चेति भावः । स्यादेतदेवं यदि सादृश्यस्यैकैकद्रव्याश्रितत्वे प्रमाणं स्यान्न चैतदस्तीत्यत आह ॥ **प्रातियोगिन इति** । पटधर्मः सादृश्यं नान्यधर्मस्तत्प्रतियोगिकत्वात् । यो यत्प्रतियोगिको नासौ तद्धर्मः । यथा स्थविरप्रतियोगिकमपरत्वं न स्थविरधर्म इत्यनुमानमेव तत्र प्रमाणमिति भावः । ननु न सादृश्यमेकैकाश्रितमभ्युपगन्तुं शक्यम् । तथा सत्येकप्रतीतावेव सादृश्यप्रत्ययप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **एकाश्रितत्वेऽपीति** ॥ **प्रतियोगिनिरूप्यत्वेनेति** । तज्ज्ञानाधीनज्ञानत्वेनेत्यर्थः । यथा स्थविरप्रतियोगिकस्यापरस्य युवमात्रधर्मत्वेऽपि युवप्रतीतावेव न प्रतीतिः । स्थविररूपप्रतियोगिज्ञानविरहेण प्रतीतिसामग्रीविरहात् । तथेहापि प्रतियोगिज्ञानरूपकारणविरहान्नैकैकप्रतीतावपि सादृश्याप्रतीतिरिति भावः ।

SGDF
Sri Gangadhar... Foundation

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमभागः ॥

SGDF
Sri Gangadharan Digital Foundation

॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता प्रारभ्यते ॥

॥ द्वितीयाध्याये द्वितीयपादस्य द्वितीयभागः ॥

SGDF
Sri Gangadhara Digital Foundation

। श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

। श्रीमन्मध्वाचार्याः ।

SGDF

॥ हरिः ॐ ॥

अ०— एकस्मिन्सविनष्टेऽपि यतोऽन्यत्रैव दृश्यते ॥ कुतो भस्मत्वमाप्तस्य नरत्वं पुनरिष्यते ॥ एकत्वे नास्ति मानं च श्रुतिरप्याह सादरम् ॥ भिन्नाश्च भिन्नधर्माश्च पदार्था निखिला अपि ॥ स्वैः स्वैर्धर्मैरभिन्नाश्च स्वरूपैरपि सर्वशः ॥ अनिवृत्तविनाशास्तु धर्मा उभयरूपकाः ॥ न केनचिद्भिन्नोऽतो भगवान्स्वगुणैर्विना ॥ इति ।

सु०— नरत्वादिसामान्यस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेऽनुमानान्तरमाह ॥ एकस्मिन्निति । एकस्मिन्नरे नष्टे तदाश्रितं नरत्वं तावन्नष्टम् । तथाऽपि स नरत्वलक्षणो धर्मोऽन्यत्र नरान्तरे दृश्यत एव यतोऽतोऽपि नरत्वादिकमित्युक्तेन सम्बन्धः । यद्वा विनष्टं विनाशः सह विनष्टेन वर्तत इति सविनष्टं तस्मिन्विनाशवतीति यावत् । अथवाऽऽश्रयेण सह विनष्टं सविनष्टं तस्मिन्निति योजना । अयमत्र प्रयोगः । नष्टानष्टवर्ति नरत्वं भेदवद्विरुद्धधर्माश्रयत्वाच्छायातपवत् । न चासिद्धो हेतुः । नष्टाश्रयस्य नरत्वस्य नष्टत्वात् । अन्यस्य तु दृश्यमानत्वेनाविनष्टत्वात् । यद्वेदं नरत्वं विनष्टान्नरत्वाद्भिद्यतेऽविनष्टत्वाद्घटवत् । यदि वा तन्नरत्वमविनष्टान्नरत्वाद्भिद्यते विनष्टत्वाद्घटवदिति । भवेदेतद्यदि विनष्टनराश्रितमपि नरत्वं विनश्येत् । न चैतदस्ति तस्य नित्यत्वादित्यत आह ॥ कुत इति । भस्मत्वमाप्तस्य नरस्येति शेषः । पुनराश्रयनाशोत्तरकालमिष्यतेऽस्तित्वेनेति शेषः । नष्टस्येति वक्तव्ये भस्मत्वमाप्तस्येति वचनमवस्थान्तरापत्तिरेव विनाशो न तु तार्किकादीनामिव सर्वथा नास्तित्वमिति सूचयितुम् । आश्रयनाशोत्तरकालं सामान्यसत्त्वं विमतं विनाशवद्विनाशवदाश्रयसमवेतत्वाद्रूपादिवदित्यादिप्रमाणविरुद्धमप्रामाणिकं चेत्यर्थः । नष्टनराश्रितस्यापि नरत्वस्य पुनः स (त्त्वं न) त्यं न निष्प्रमाणकम् । प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । नष्टानष्टनराश्रितं नरत्वं तावदेकं । तच्चाविनष्टे नरे पुनरुपलभ्यते । अत एवानुमानमपि बाधितविषयमित्यत आह ॥ एकत्व इति । स्यादेतद्यद्येतयोरेकत्वे मानं स्यात् । न च तदस्तीत्यर्थः । न च प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणम् । तस्य स्वरूपतः प्रमाणत्वेन च सन्दिग्धत्वात् । चशब्दे-

SGDF

नान्योन्याश्रयत्वं समुच्चिनोति। एकत्वे हि पुनः (स्तस्य) सत्त्वासिद्धिस्तत्सिद्धौ चैकत्वसिद्धिरिति। एवं सामान्यादीनां प्रत्याश्रयं भेदे प्रत्यक्षानुमानान्युक्त्वा श्रुतिमप्याह ॥ श्रुतिरपीति। आह। सामान्यादीनां प्रत्याश्रयं भेदमिति शेषः। भिन्नाः परस्परतो भेदवन्तः। अन्योन्यं भिन्ना धर्मा येषां ते भिन्नधर्माः। भिन्नधर्मा इत्यनेनाश्रयतोऽपि भेदोऽभिहित इति शङ्कानिरासार्थमुक्तं स्वैरिति। स्वरूपैरपि यथा भगवान्मत्स्यादिभिः। स्वैः स्वैर्धर्मैरभिन्नाश्चेत्यस्यापवादोऽनिवृत्तेति। अनिवृत्तेऽप्याश्रये विनाशो येषां ते तथोक्ताः। यथाऽऽमघटश्यामतादयः। उभयरूपका भिन्नाभिन्नाः। न केनाचिदिति श्रुतिः स्वप्रकृतमुपसंहरति। अत्र सर्वश इत्यादिवचनादुक्तविवरणाच्चादरः प्रतीयते ॥ ७७ ॥

टि०—एकस्मिन्नित्युत्तरग्रन्थस्यैतादृशमिति पूर्वग्रन्थेनैकवाक्यत्वासम्भवादानर्थक्यमित्याशङ्क्य तथाऽपि नरत्वादिकमिति व्यवहितग्रन्थेन प्रतिज्ञातेऽर्थे हेत्वन्तरसमर्पकत्वेन तदेकवाक्यतया तत्सङ्गतत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन तत्सङ्गततया योजयति ॥ **नरत्वादिसामान्यस्येति** ॥ **तदाश्रितमिति**। आश्रयनाशे तदाश्रितनाशस्य रूपादौ दृष्टत्वादिति भावः। स इति नरत्वसामान्यस्य न परामर्शो घटते लिङ्गव्यत्ययदोषादित्यतस्तत्परामृष्टव्यमाह ॥ **नरत्वलक्षणो धर्म इति**। हेतुत्वज्ञापनाय यत इत्यस्य दृश्यत इत्यनेनान्वयमाह ॥ **दृश्यत एव यत इति**। अस्यानुमानान्तरताया मूलारूढतासिद्ध्यर्थमपिशब्दस्यात्रापि सम्बन्धमाह ॥ **अतोऽपीति**। अत्र पक्षे नरत्वस्य विनाशित्वोक्तेर्मूलारूढतासिद्ध्यर्थं तदाश्रितं नरत्वमपि नष्टमेवेत्याद्यध्याहारः स इति पुल्लिङ्गं च क्लिष्टं भवतीत्यपरितोषात्सविनष्टेऽपीति पदैक्यमङ्गीकृत्य योजयति ॥ **यद्वेति**। नन्वस्मिन्पक्षे नरत्वस्य विनष्टत्वेन सह वर्तमानत्वलाभेऽपि विनष्टत्वालाभाद्विनष्टत्वहेतोर्मूलेऽनुक्तिप्रसङ्ग इत्यतो विनष्टशब्दस्य भावसाधनत्वेन विनाशपरत्वान्न तदनुक्तिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याह ॥ **विनष्टं विनाश इति**। अस्मिन्नपि पक्षे नरत्वस्य विनाशिताया मुलारूढत्वप्राप्तावपि तदुपपादकस्याश्रयनाशस्य तदलाभान्न हेत्वसिद्धिपरिहारसूचकत्वमप्यस्य ग्रन्थस्य सम्भवतीत्यतस्तस्यापि लाभाय सविनष्टशब्दस्यार्थान्तरमाह ॥ **अथवेति**। एकस्मि- ॥ १ ॥

न्सविनष्टेऽपीति यथाश्रुतग्रन्थस्यैवानुमानप्रकारताभ्रमनिरासायाह ॥ **अयमत्रेति**। मूलग्रन्थस्याद्ययोजनानुसारेण प्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥ **नष्टानष्टेति**। पदैक्ययोजनानुसारेणापि तमाह ॥ **यद्वेति**। अनष्टनरवृत्तिनरत्वमित्यर्थः ॥ **तन्नरत्वमिति**। नष्टनरवर्तिनरत्वमित्यर्थः। ननु तन्नरत्वस्य नष्टत्वेन तद्धर्मिकभेदस्यापि तस्य धर्मिस्वरूपतया नाशावश्यम्भावान्न तद्धर्मिकभेदस्य वर्तमानत्वं साधयितुं शक्यत इति चेन्न। तन्नरत्वस्य तन्नराभिन्नस्य कार्याकारेण नाशेऽपि कारणाकारेणावस्थानात्तद्धर्मिकभेदस्यापि तथैवावस्थानमित्यभिप्रेत्यैतत्साधनप्रवृत्तेः। अत एवोत्तरत्र नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यतीत्येकदेशिमतानुसारेणैवमेव नष्टधर्मिकभेदस्यावस्थानोपपादनमित्यवधेयम्। ननु कुतो भस्मत्वमाप्तस्येत्युत्तरग्रन्थे आश्रयनाशोत्तरकाले सामान्यसत्त्वं निराक्रियते तदनर्थकमित्याशङ्क्य विनाशस्यासिद्धिपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तदसिद्धिपरिहारकतया तद्योजयितुं विनाशित्वासिद्धिशङ्कामुत्थापयति ॥ **भवेदिति** ॥ **न चैवमित्यादि**। ततश्च नष्टत्वानष्टत्वरूपाविरुद्धधर्माधिकरणत्वस्य विनष्टत्वस्य च हेतोरसिद्धिः। अविनष्टत्वहेतोश्च साध्याप्रसिद्धिरिति भावः। मूले कुत इत्यस्य साधकप्रमाणाभावाद्बाधकप्रमाणसद्भावाच्च सत्त्वेनेत्याक्षेपार्थतामभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह ॥ **आश्रयनाशेति**। तथाऽपि नरत्वस्यैकत्वनिराकरणमनर्थकमित्याशङ्क्य पूर्ववाक्योक्तस्याश्रयनाशोत्तरकाले सत्त्वस्याप्रामाणिकत्वप्रमाणबाधितत्वयोरुपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं तदसिद्धिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नष्टेति** ॥ **अनुमानमपीति**। विनाशवदाश्रयसमवेतत्वादित्यनुमानमित्यर्थः ॥ **बाधितविषयमिति**। ततश्च नष्टनराश्रितस्यापि नरत्वस्य पुनः सत्त्वं न प्रमाणबाधितमपीति भावः। तदेवेदं नरत्वमिति प्रत्यभिज्ञानमेव तत्र प्रमाणमिति कथं प्रमाणाभाव इत्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति**। तत्कुत इत्यतः स्वरूपतः प्रमाणत्वेन च निश्चितमेव च साधनबाधनक्षमम्। न चेदं तथा। स्वरूपेण प्रमाणत्वेन चास्य निश्चितत्वात्कथमनेन सत्त्वसिद्धिर्भवेदित्याह ॥ **तस्य स्वरूपत इति**। तदेवेदं नरत्वमिति प्रत्यभिज्ञास्वरूपस्यैवाभावाद्दुर्दर्शनाभ्यासविजृम्भितस्य तस्य सत्त्वेऽपि तत्प्रामाण्यस्यासम्मतेरित्यर्थः। नन्वाश्रयनाशोत्तरकालमुपलभ्यमानतया पुनः सत्त्वसिद्धेस्तत एवैकत्वसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह ॥ **चशब्देनेति**। अन्योन्याश्रयमेव स्पष्टयति ॥ **एकत्वे हीति**। श्रुतिरपीत्युत्तरग्रन्थस्याव्यवहितप्रकृतसामान्यमात्रविषयकताभ्रमनिरासाय प्रतिपाद्यमाह ॥ **एवमिति**। आदिपदेन संयोगादीनां परिग्रहः। भिन्नाः

SGDF ... Foundation

स्वगतभेदवन्त इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह ॥ **भिन्ना इति** । अन्योन्याश्रयतश्च भिन्ना धर्मा येषां ते तथोक्ता इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय भिन्नधर्मा इत्येतद्याचष्टे ॥ **अन्योन्यमिति** । ननु प्रतीत एवार्थोऽस्तु किं सङ्कोचेनेत्यत आह ॥ **भिन्नधर्मा इत्यनेनेति** ॥ **स्वप्रकृतमिति** । श्रुतौ प्रकृतमित्यर्थः ॥ **सर्वश इत्यादिवचनादिति** । आदिपदेनाखिला इति वचनपरिग्रहः । अखिला इत्युक्त्यैव वा सर्वश इत्युक्त्यैव वा विवक्षितार्थसिद्धावपि यदुभयमुपादीयते तेनादरो वाऽवगम्यत इत्यर्थः ॥ **उक्तविवरणाच्चेति** । स्वैः स्वैर्धर्मैरभिन्नाश्चेत्यनेन भिन्नधर्माश्चेत्यस्यानिवृत्तिविनाशाश्च धर्मा उभयरूपका इत्यनेन स्वैः स्वैर्धर्मैरभिन्नाश्चेत्यस्य विवरणादित्यर्थः । तत्र च स्वैः स्वैर्धर्मैरभिन्नाश्चेत्यस्य भिन्नधर्मा इत्यनेनाश्रयतोऽपि धर्माणां भेदोऽभिहित इति शङ्कानिरासकतयाऽनिवृत्तेत्यादेस्तु स्वैः स्वैर्धर्मैरभिन्नाश्चेत्युक्तार्थापवादकथनरूपतया तद्विवरणत्वं बोध्यम् । शङ्कानिरासकत्वादिना विवरणस्यानेकप्रकारत्वं चाणुभाष्यस्याद्यश्लोकत्रयस्य भाष्यस्याद्यश्लोकविवरणरूपत्वं वदद्भिष्टीकाकारैरेवोक्तमनुसन्धेयम् ॥ ७॥

सु८— ननु घटादेरामद्रव्यस्याग्निना सम्बद्धस्याऽभिघातान्नोदनाद्वा तदारम्भकेषु परमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते । तेभ्यो विभागा विभागेभ्यस्संयोगविनाशाः संयोगविनाशेभ्यः कार्यद्रव्यं विनश्यति । तस्मिन्विनष्टे परमाणुष्वग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षाच्छ्यामादीनां विनाशः पुनरन्यस्मादग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात्पाकजा जायन्ते । तदनन्तरं भोगिनामदृष्टापेक्षादात्माणुसंयोगादुत्पन्नपाकजेष्वणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगाद्द्व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते । तत्र च कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिर्भवति । तत्कथमामघटश्यामत्वादीनामयावद्द्रव्यभावित्वमुच्यते । मैवम् । अत्र प्रमाणाभावात् । नोदनाद्युत्पत्तौ कर्मोत्पत्तिः प्रमाणम् । कर्मसु विभागाः । तेषु पूर्वसंयोगनिवृत्तिः । तत्र कार्यद्रव्यविनाशः । तत्र च पूर्वरूपादिपरावृत्तिः । तथा रूपाद्यन्तरोत्पत्तिः स्थूलद्रव्योत्पत्तौ प्रमाणम् । सा तदवयवपरम्परायाम् । सा द्व्यणुके । तदुत्पत्तिः परमाणुसंयोगे । स च तत्क्रियायाम् । साऽदृष्टवदात्मसंयोग इति चेन्न । परमाणुष्विव कार्यद्रव्येषु पूर्वरूपादिनिवृत्तेरपूर्वरूपाद्युत्पत्तेरुपपत्तेः ।

SGDF

पार्थिवावयविरूपादयः स्वाश्रयविनाशादेव विनश्यन्ति । अवयविरूपादित्वात् । दग्धपटरूपादिवत् । कारणगुणेभ्य एवोत्पद्यन्ते तत एव तद्वदेवेति चेन्न । क्वाचित्सत्याश्रयेऽपि रूपा(दीनां वि)दिविनाशेऽग्निसंयोगजत्वे च विरोधाभावात् । अन्यथा कार्यद्रव्यं संयोगविनाशादेव विनश्यति । कार्यद्रव्यत्वात् । द्व्यणुकवदित्यादिकमपि स्यात् । नन्वग्निसंयोगः सर्वावयवेष्वस्ति न वा । न चेत्तत्र रूपादिविनाशोत्पादासम्भवः । तथा चावयवावयविनोर्विलक्षणरूपादिमत्त्वं स्यात् । आद्येऽग्न्यवयवानां सर्वत्र प्रवेशेनावयविनाशस्यावर्जनीयत्वमिति चेन्न । अवयविद्रव्याणां सच्छिद्रत्वेन प्रवेशोपपत्तेः । संस्थानापगमाभावेनावयविविनाशायोगात् । तथाविधस्यैवोदाहृतत्वादित्यलम् ॥७७॥

टि०— अनिवृत्तविनाशा इति पाकजोत्पत्तिस्थले भाष्यकारीयं द्रव्याविनाशाभिधानं न केवलं पाकजानामयावद्द्रव्यभावित्वप्रतिपादनेन तद्भेदाभेदोपपादनार्थं किन्नाम कार्यद्रव्यविध्वंसवन्तः परमाणव एव पच्यन्त इति पीलुपाकवादयुक्तपाकजप्रक्रियानिरासार्थं चेत्यभिप्रेत्य तां निरसितुं पीलुपाकवादाश्रयणेनोक्तानुपपत्तिमाशङ्कते ॥ **नन्विति** । आदिपदेन सर्वपार्थिवोपादानम् । यद्यप्यामेति न घटावयविनो विशेषणं तस्य सर्वस्यामत्वेन वैय्यर्थ्यात् । नापि परमाणोः सर्वस्य तस्य पक्वत्वेन विरोधात् । तथाऽप्यापाकनिक्षिप्ताग्निसाध्यपाकापेक्षया पृथिवीमूलकारणपरमाणोरेवैतद्विशेषणमिति ध्येयम् । अग्निना सम्बद्धस्य संयुक्तस्यापाकनिक्षिप्तस्येति यावत् । तदारम्भकेषु घटाद्यारम्भकेषु परम्परयेति शेषः । परमाणुषु कर्माण्युत्पाद्यन्ते । अत्र तदारम्भकेष्विति कार्यनाशादिप्रक्रियासिद्ध्यर्थमुक्तम् । कारणनाशस्य कार्यनाशहेतुत्वादिति बोध्यम् । अभिघातान्नोदनाद्वेत्यस्य परमाणुष्वित्यनेनैव सम्बन्धः । न तु घटादेरग्न्यभिघातान्नोदनाद्वेति । तथा सति घटादिनिष्ठाभिघातनोदनयोर्घटादावेव कर्मजनकतया परमाणुषु कर्मानुपपत्तिप्रसङ्गात् । कः पुनरभिघातनोदनयोर्विशेष इति चेत् । येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतुर्भवति यः संयोगः शब्दानिमित्तकारणं च भवति । स संयोगविशेषोऽभिघातः । यथा पाषाणादेः पादादिसंयोगः । वेगापेक्षेण पादसंयोगेन पाषाणादौ कर्मोत्पत्तौ तेन तत्र शब्दविभागयोरुपपत्तेः । येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतुर्भवति । यः संयोगः शब्दकारणनिमित्तं च न भवति स संयोगविशेषो

नोदनम् । यथा पङ्के पादसंगोगो नोदनम् । पङ्के पादसंयोगजेन कर्मणा तत्र शब्दविभागयोरजननात् । यदि तत्रापि शब्दविभागयोरुत्पत्तिस्तर्ह्यभिघात एव स इत्यादि विभावनीयम् । एतदेव शाङ्करेण काणादसूत्रोपस्कारे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयान्हिके नोदनादभिघातात्संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्मेति सूत्रव्याख्यानावसरे स्पष्टम् । प्रशस्तपादभाष्ये तु यः संयोगविशेषो विभागापेक्षः परस्परं विभागहेतोरेकस्य कर्मणः कारणं सोऽभिघातो यस्तु गुरुवद्द्रवत्ववेगप्रयत्नान्समस्तान्व्यस्तान्वाऽपेक्षमाणः परस्परमविभागहेतोरेकस्य कर्मणः कारण स नोदनमित्यनयोर्विशेष इत्युक्तम् । स्वजनकक्रियासमानाधिकरणक्रियाजनकः संयोग एवाभिघातः स्वजनकक्रियाव्यधिकरणक्रियाजनकसंयोगस्तु नोदनमित्यनयोर्भेद इति केचित् । स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगोऽभिघातः । वेगरहितस्पर्शवद्द्रव्यसंयोगस्तु नोदनमिति बहवः । तदुभयं जातिरेवेति प्राञ्चः । तेभ्यः कर्मभ्यो विभागा विभागेभ्यः संयोगविनाशो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः कार्यद्रव्यं द्व्यणुकलक्षणं तस्यैव साक्षात्परमाणुजन्यत्वात् । यद्यपि द्व्यणुकानां बहुत्वाद्बहुषु बहुवचनमिति कार्यद्रव्याणीति बहुवचनमेव प्रयोक्तुमुचितं तथाऽपि जात्यभिप्रायमेतदेकवचनमित्यवधेयम् । उपलक्षणं चैतत् । द्व्यणुकनाशे सति समवायिकारणनाशात्त्र्यणुकनाश इत्यादिक्रमेण घटान्तं द्रव्यं नश्यतीत्यपि द्रष्टव्यं । द्व्यणुकाद्यन्त्यावयविपर्यन्तं कार्यनाशानन्तरं परमाणुष्वग्निसंयोगाद्रूपादिचतुष्टयं नश्यतीत्याह ॥ **तस्मिन्निति** । सौरतेजोवच्चक्षुरादितेजसां न पाचकत्वमिति मन्वानो विशिनष्टि ॥ **औष्ण्यापेक्षादिति** । पृथिव्याः श्यामं रूपमनादीति मतं निराकुर्वन्जन्मनो भावमाह ॥ **पुनरिति** । अन्यथाऽनादेर्भावस्य नित्यत्वाच्छ्यामादीनां विनाशादुत्पत्तिप्रसक्तेरिति भावः । परमाणुषु रूपाद्युत्पादविनाशौ नैकपावकसम्पर्ककारणकौ रूपाद्युत्पादविनाशत्वात् । श्यामाद्युत्पादविनाशवदित्याह ॥ **अन्यस्मादिति** । ननु चैक एवाग्निसंयोगः पूर्वरूपादेर्नाशकोऽन्यस्य रूपादेरुत्पादकश्च भविष्यतीति किमित्युत्पादकनाशकयोराग्निसंयोगयोरन्यत्वाश्रयाणाम् । न चैकस्योत्पादकत्वनाशकत्वे विरुद्धे कथं स्यातामिति वाच्यम् । एकदोत्पाद्यनाश्यव्यक्तिभेदे तयोरविरोधात् । तद्यथैक एव शब्दः पूर्वशब्दं नाशयत्युत्तरं चोत्पादयत्यन्यथा तदपि न स्यात् । कालभेदाद्वा तयोरविरोधात् । यथोपान्त्यशब्द एकदाऽन्त्यशब्दं नाशयत्यन्यदा तमेवोत्पादयति च । अन्यथोपान्त्यशब्दस्याप्यन्त्यशब्दोत्पादकत्वाभावापातात् । तत्कथमेतदिति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि पाकजेषु व्यक्तिभेदेन कालभेदेन वा नैकस्योत्पादकत्वनाशकत्वे सम्भवतः । कार्यविनाशविशिष्टं

कालमपेक्ष्यैव हि रूपादिविनाशो भवति सति कार्ये कार्यावष्टम्भस्यैव तत्प्रतिबन्धकत्वात् । न चात्र नियामकाभावः । अवयवरूपादिसमानकालत्वव्याप्यत्वादवयविरूपादेः सति च कार्यद्रव्ये परमाणुरूपादिनाशेऽवयवरूपाद्यभावेऽप्यवयविरूपादिसद्भावेनोक्तनियमभङ्गापत्तेरेव तत्र नियामकत्वात् । तथा रूपादिविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्यैव रूपाद्युत्पादो भवति । एकदैकस्मिन्नाश्रये नानारूपाननुभवेन सति रूपादौ रूपान्तरानुपपत्तेः । न चैतावन्तं कालमेकोऽग्निसंयोगोऽनुवर्तितुमीष्टे तेजसोऽविलम्बगमनशीलत्वादित्याशयात् । पाकजा रूपरसगन्धस्पर्शाः । स्यादेतत् । यद्येवमापरमाण्वन्तो विनाशः स्वतन्त्राश्च परमाणवः पच्यन्ते । तदा कुलालादिव्यापारमन्तरेण घटादीनां पुनरावृत्तौ लोकव्यवहारोच्छेदो व्यर्थश्च तेषां प्राच्यः प्रयास इत्यत आह ॥ **तदनन्तरमिति** । रूपाद्युत्पत्तेरनन्तरं भोगिनामुदकाद्याहरणद्वारेण तत्साध्यसुखदुःखाद्यनुभवभोगिनामदृष्टापेक्षाद्धर्माधर्मापेक्षादात्माणुसंयोगादित्यत्रात्मग्रहणं स्पष्टार्थं भोगिनामित्यनेनैवात्मोपादानात् ॥ **अणुष्विति** । परमाणुष्वित्यर्थः । कर्मणामुत्पत्तौ सत्यां तेषां परमाणूनां परस्परमन्योन्यं संयोगादिति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । द्व्यणुकमादि यस्य क्रमस्य तेन कार्यद्रव्यं घटादिलक्षणमुत्पद्यते तत्र कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः । परमाणुरूपादेर्द्व्यणुकेषु रूपादिकं द्व्यणुकरूपादेस्त्र्यणुकेषु रूपादिकमित्यनेनक्रमेणेत्यर्थः । प्रमाणाभावेनोक्तप्रक्रियाया एवासिद्धत्वान्न तदाश्रयेणोक्ताक्षेपः संभवतीत्याशयेनाह ॥ **नैवमिति** । कार्यस्यैव कारणे प्रामाण्यात्कथमुक्तप्रक्रियाया अप्रामाणिकत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ **नोदनाद्युत्पत्तावित्यादिना** । कर्मसु विभागा इत्यादौ प्रमाणमित्यनुवर्तनीयम् । विभागशब्दश्च विभागजन्यविभागपर एव । तस्यैव कर्मकार्यतया स्वकारणे कर्मणि प्रमाणत्वसम्भवात् । न तु विभागसामान्यपरः । तस्यातत्कार्यतयाऽतत्कारणकर्मणि प्रामाण्यानुपपत्तेरित्यवधेयम् । नोदनाद्युत्पत्तौ कर्मोत्पत्तिः प्रमाणं कर्मसु विभागास्तेषु पूर्वसंयोगनिवृत्तिस्तत्रकार्यद्रव्यविनाश इति युक्तमेतेषां कार्यकारणभावावधारणात्कारणं विना च कार्यानुत्पत्तेः कार्यद्रव्यं विनश्यतीत्यत्र तु किं प्रमाणम् । न हि सति द्रव्ये रूपादीनां विनाशोत्पत्ती नोपपद्येते । परमाणुष्विव कार्यद्रव्येऽपि तयोरविरोधादित्याशयेनाह ॥ **परमाणुष्विति** । अपूर्वरूपाद्युत्पत्तेरित्यतःपरं चेति शेषः । स्वाश्रयविनाशादेव नश्यन्तीत्यत्र साध्ये नष्टघटरूपेणार्थान्तरतापरिहारायैवेत्युक्तम् । परमाणुगतरूपादिभिरनैकान्तिकतापरिहारायावयविग्रहणम् । कार्यगतसत्तादिव्यावृत्त्यै रूपादीत्युक्तम् । कारणगुणेभ्य एवेत्यत्र स्वकारणेभ्य एवेत्यर्थः

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ **तत एवेति** । अवयविरूपादित्वादेवेत्यर्थः ॥ **तद्वदेवेति** । दग्धपटरूपादिवदेवेत्यर्थः । यथा द्रव्यनाशे क्वचित्समवायिकारणनाशो हेतुः क्वचिच्चासमवायिकारणनाशो हेतुः । न तु सर्वत्र द्रव्यनाशे समवायिकारणनाश एव हेतुरिति वाऽसमवायिकारणनाश एव हेतुरिति वा यथा न नियमोऽभिमतस्तथाऽवयविरूपादिनाशेऽपि क्वचिदाश्रयनाशः क्वचिच्चाग्निसंयोगो हेतुर्भविष्यतीत्यप्रयोजकमाद्यमनुमानमित्याशयवानाह ॥ **क्वचिदिति** । क्वचिदवयविनि रूपाद्याश्रये सत्यप्यग्निसंयोगाद्रूपादीनां विनाशे विरोधाभावादित्यर्थः । द्वितीयानुमानेऽप्यप्रयोजकतामाह ॥ **अग्निसंयोगजत्वे चेति** । क्वचित्पार्थिवावयविरूपादीनामग्निसंयोगजत्वेऽपि विरोधाभावादित्यर्थः । पार्थिवावयविरूपादीनां स्वाश्रयनाशादेव विनाशाभ्युपगमे तत्कारणगुणेभ्य एवोत्पादाङ्गीकारे चातिप्रसङ्गमाह ॥ **अन्यथेति** । तथा च समवायिकारणनाशस्य कार्यद्रव्यनाशहेतुत्वं तदभिप्रेतं भज्येतेति भावः । आदिपदेन पार्थिवपरमाणुरूपशब्दसुखादय आश्रयनाशविनाश्याः कार्यत्वे सति विशेषगुणत्वाद्घटरूपवदित्याभासान्तरपरिग्रहः । एतेनैवायं पार्थिवोऽवयवी द्रव्यनाशजन्यध्वंसप्रतियोगिरूपादिमान् अवयवरूपजन्यरूपवान्वा परमाणुभिन्नरूपित्वाज्जलावयविवदित्यत्र वा । आमश्यामघटरूपनाश आश्रयनाशजन्योऽग्निसंयोगाजन्यो वा घटरूपनाशत्वात्स्फुटितघटरूपनाशवदित्यत्र वैतत्तात्पर्यमिति वर्धमानोक्तं निरस्तम् । अन्यथेत्युक्ताभाससाम्यस्यात्राप्यनिस्तारात् । क्वचित्सत्यप्याश्रये पार्थिवरूपादेरग्निसंयोगेन विनाशेऽग्निसंयोगजत्वे च विरोधाभावादित्यप्रयोजकतयाऽनुमानद्वयं दूषितम् । तत्र बाधकतर्कमाशङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **सर्वावयवेष्वस्ति न वेति** । अन्तर्बहिः साधारण्येन कार्यद्रव्यसम्बन्धिसर्वावयवेष्वस्ति किं वा बहिष्ठावयवेष्वेवेत्यर्थः ॥ **तत्रेति** । दृढतरावयवान्तरावरुद्धमध्यभाग इत्यर्थः । पूर्वरूपादिनिवृत्त्यपूर्वरूपाद्युत्पत्तिहेतोरग्निसंयोगस्याभावात्कारणाभावे च कार्यासम्भवादिति भावः । अस्तु तत्र रूपादिविनाशोत्पादासम्भवः किं तावताऽप्यनिष्टमित्यत आह ॥ **तथा चेति** । ॥ **विलक्षणेति** । श्यामा अवयवावयवी च रक्त इत्येवं विलक्षणेत्यर्थः । न चेदं युक्तम् । अवयवावयविनोरेकजातीयरूपवत्तानियमादिति भावः ॥ **आद्य इति** ॥ **सर्वत्रेति** । अन्तर्बहिः साधारण्येन सर्वावयवेष्वित्यर्थः । तेन विना तत्र रूपादिनाशोत्पादासम्भवादिति भावः ॥ **अवयविनाशस्येति** । मूर्तानां समानदेशताविरोधादवयवान्तरसंयुक्ते मध्यभागे तेजःसंयोगस्यैवासम्भवात्कथञ्चित्सम्भवे वाऽऽपरमाणुतेजःसम्बन्धात्तेजसश्च

SGDF

स्पर्शवत्तया च नोदनाभिघातयोरन्यतरस्य संयोगस्यावश्यम्भावाद्द्रव्यारम्भकावयवक्रियोत्पादादिक्रमेण द्रव्यनाशस्यावर्जनीयत्वादिति भावः। अग्निसंयोगः सर्वावयववृत्तिरिति पक्षमभ्युपगम्य तत्रोक्तां दृढतरावयवान्तरावरुद्धमध्ये तेजःसंयोगस्यासम्भावनां तावत्परिहरति ॥ **अवयवैर्द्रव्याणामिति** ॥ **सच्छिद्रत्वेनेति**। अन्यथा कुम्भादावन्तर्निहितानां तैलघृतादीनां स्पन्दनश्रवणाद्यनुपपत्तेरिति भावः। तथा च स्फाटिकादेः सच्छिद्रतया तन्मध्ये इन्द्रियवद्घटादेः कार्यद्रव्यस्यापि सच्छिद्रतया तन्मध्येऽप्यग्निसंयोगोपपत्तेर्न मध्यभागे पाकानुपपत्तिरित्याशयः। तर्हि स्पर्शवद्वेगवत्तेजस आपरमाणुसम्बन्धान्नोदनादिक्रमेण द्रव्यविनाशावश्यम्भावात्सत्येवाश्रयेऽग्निसंयोगेन रूपादिनिवृत्त्याद्यभ्युपगमभङ्ग इत्यत आह ॥ **संस्थानापगमाभावेनेति**। संस्थानापगम एव हि कार्यद्रव्यनाशहेतुर्न त्वन्यः। तथा हि। न तावत्स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातमात्रादवयवविनाशो वक्तुं शक्यः। तथा सति प्रबलपवनाभिमुखविनिहितघटादेरपि नाशापत्तेः। अथ तादृशतेजस एवायं स्वभावः। यत्पूर्वव्यूहविनाशेन व्यूहान्तरोत्पादनम्। यथाऽऽहोदयनः। ईदृशो हि तेजसो हि वेगातिशयः स्पर्शातिशयो वेत्यादीत्यभिमतम्। तदसत्। तथा सति मुसलाभिहते घटादाववविनाशापातात्। तेजस इत्येतदप्यनैकान्तिकम्। न हि चाक्षुषं चान्द्रं वा तेजो घटादि प्रपाचयतीति परोऽनुमन्यते। तस्माद्यत्र प्रबलं संस्थानापगमलक्षणं विनाशप्रत्यायकमस्ति तत्रैव विनाशो नान्यत्रेत्येव तत्त्वमिति कथमत्र संस्थानापगमाभावे विनाशः स्यादित्याशयः। अस्त्येवं यत्राग्निसंयोगेऽपि संस्थानापगमाभावः। यत्र तु संस्थानापगमोऽपि तेन जातस्तत्र द्रव्यनाशावश्यम्भावात्कथं तद्घटश्यामतादेरयावद्द्रव्यभावित्वमित्यत आह ॥ **तथाविधस्यैवेति**। यत्राग्निसंयोगेऽपि संस्थानानपगमो घटादौ तादृशघटादिश्यामतादेरेवानिवृत्तविनाशा इत्यत्रोदाहरणतयोक्तत्वाद्यत्राग्निसंयोगेन संस्थानापगमाद्द्रव्यनाशोऽपि तादृशघटादिश्यामतादेर्यावद्द्रव्यभावित्वेऽपि नास्माकं काचित्क्षतिरित्याशयः। यद्वा ननु भवतु यत्सछिद्रं घटादि तत्र मध्येऽप्यग्निसंयोगात्पाको यत्तु सछिद्रं न भवति पाषाणादि तत्राग्निसंयोगायोगात्कथं मध्ये पाकः स्यादित्यत आह ॥ **तथाविधस्यैवेति**। सछिद्रघटादिश्यामतादेरेवानिवृत्तविनाशा इत्यत्रोदाहरणतयोक्तत्वान्निश्छिद्रपाषाणादिश्यामतादेस्तत्त्वेनानुदाहृतत्वात्तत्राग्निसंयोगेन मध्ये पाकासम्भवेऽपि न क्षतिरिति भावः। किञ्च यदि कार्यद्रव्यविनाशः स्यात्तर्हि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञाविरोधः। तयाऽऽमपक्वावस्थयोरैक्यावगमात्। कथं वा सर्वास्ववस्थास्वापाकादौ घटादेस्तादृशस्यैव

दर्शनम् । घटादेरुपरि निहितानां शरावोदञ्चनादीनां तथैव दर्शनम् । अग्निसंयोगेन घटादिस्फुटने हि तेषां पातावश्यम्भावात् । मुद्गरादिप्रहारे तथा दर्शनात्कथं वा यावन्त एव पाके निहितास्तावन्त एव पुनः प्राप्यन्ते । परमाणुभिर्द्व्यणुकादिप्रक्रमेण न्यूनानामधिकानां वा तदानीमारम्भसम्भवात्कथं वा यत्परिमाणा घटादय आपाके निहितास्तत्परिमाणा एव घटादयः परिपक्वा दृश्यन्ते । रेखोपरेखादिचिन्हविलोपो वा कथं न भवेदित्यादिदूषणजातमभिप्रेत्याह ॥ **अलमिति** । यत्त्वत्रोदयनादिभिरुक्तं सूच्यग्रेण घटादौ त्रिचतुस्त्रसरेण्वपगमे सति द्रव्यारम्भकसंयोगनाशेन द्रव्यनाशावश्यम्भावेन सर्वासामनुपपत्तीनामुभयसमाधेयत्वात् । न हि तत्र द्रव्यं न नश्यतीति शक्यते वक्तुमिति । अत्रैकदेशिनः परिहारमाहुः । कतिपयावयवनाशेऽप्यवशिष्टावयवानाश्रित्य कार्यावस्थानसम्भवात्तत्रापि घटादीनां न नाशोऽन्यथा प्रत्यभिज्ञानाद्यनुपपत्तिरेवेति । तदसत् । तावदवयवावस्थानयोग्यस्य घटादेःस्वल्पेष्ववयवेषु वृत्तेरनुपपन्नत्वात् । अविनष्ट एव घटादौ संवृतपटवत्परिमाणासङ्कोचादेतदुपपत्स्यत इति चेन्न । कठिणतरावयवानां काष्ठपाषाणस्तम्भकुम्भदीनां सङ्कोचविकासयोरत्यन्तायोगात् । अस्तु तर्हि तत्र घटादिनाशकाभिमतेन परिमाणस्यैव नाश इति चेन्न । परिमाणस्याश्रयनाशैकनाश्यत्वात् । घटादिप्रत्यभिज्ञानवत्सूचीकरणस्थले परिमाणस्यापि प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन तन्मते तन्नाशस्याप्यनुपपत्तेरिति । वयं तु ब्रूमः । तत्र कार्यद्रव्यनाशकस्य त्रिचतुस्त्रसरेण्वपगमस्य प्रत्यक्षतया न्यूनाधिकभावस्य प्रत्यक्षेणोपलम्भात्कार्यभेदास्थित्या प्रत्यभिज्ञादेः सादृश्यविषयतयाऽन्यथासिद्धिरेव । न चैकत्र प्रत्यभिज्ञाया अन्यथासिद्धौ प्रकृतेऽपि तथाभावःशङ्कनीयः । बाधाबाधाभ्यामेव व्यवस्थोपपत्तेः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । तस्मान्न प्रतिबन्धवकाश इति ॥ ७ ॥

अ०— व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्यनैव गम्यते ॥ सर्वेषु युगपच्छब्दः सदृशेषु प्रवर्तते ॥ तथाऽपि प्राप्तितस्त्वेकवचनाच्च विशेषतः ॥ अभिष्टावगतिश्च स्याच्छक्तिः सादृश्यगा यतः ॥ तादृशोऽयं च तच्छब्द इति ज्ञापयति स्फुटम् ॥

सु०— एवं सामान्यस्यानेकवृत्तित्वं प्रमाणैरपाकृतम् । तदयुक्तम् । तस्यानेकवृत्तित्वाभावे बाधकसद्भावात् । तथा हि ।
सर्वेषु गोपिण्डेषु यद्यनुगतमेकं गोत्वसामान्यं न स्यात् । तदा तत्र गोशब्दसङ्गतिग्रहणलक्षणा व्युत्पत्तिर्न स्यात् । वृद्धव्यवहारो- ॥ ५ ॥
पदेशादिना हि व्युत्पत्तिर्भवति । न च प्रतिपिण्डं व्यवहारादिकमस्ति । तेषामानन्त्येन व्युत्पत्तावेव पुरुषायुषपर्यवसानप्रस-
ङ्गात् । अतो यत्रोपदेशादिकं तत्रैव व्युत्पत्तिर्व्यवहारश्चेति स्यात् । अथ विनैवैकेन निमित्तेनोपदेशाद्यभावेऽपि गोपिण्डान्तरे गोशब्द(सङ्गतिं गृ)सङ्केतं गृह्णीयात् । तदाऽश्वपिण्डेऽपि किन्न गृह्णीयात् । अविशेषात् । अनुगतगोत्वे तु गोशब्दवृत्तिनिमित्ततयोपदेशादिनाऽवगते नायं दोषः प्रादुष्यात् । तस्मादनेकेष्वेकशब्दसङ्गतिग्रहणान्यथाऽनुपपत्त्याऽनुगतमेकमभ्युपगन्तव्यमेव । ननु कथं तर्हि सामान्यरहितेषु पृथिव्यादिषु भूतमूर्तादिशब्दसङ्गतिग्रहणम् । उच्यते । तत्रापि बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यगुणाश्रयत्वेयत्तावच्छिन्नपरिमाणत्वाद्युपाधिनिबन्धनैव व्युत्पत्तिः । उपाधीनां व्यावृत्तत्वेऽप्यनुगतसामान्याश्रयत्वेन दोषाभावात् । किञ्चानुगततन्तुत्वपटत्वादिसामन्याभावे कार्यकारणभावावधारणं न स्यात् । ततश्च कार्यार्थिनः कारणे प्रवृत्तिर्न स्यात् । कार्यकारणभावे ह्यन्वयव्यतिरेकौ वोपदेशो वा प्रमाणम् । न च व्यावृत्तेषु वस्तुष्वन्वयव्यतिरेकग्रहणमुपपद्यते । नियमव्यभिचारयोर्दुर्ज्ञानत्वात् । उपदेशश्चानन्तेषु न सम्भवत्येवेत्युक्तम् । अपि च व्याप्तिज्ञानमप्यनुगतसामान्याभावेऽनुपपन्नं स्यात् । व्यावृत्तवस्तूनामन्वयव्यतिरेकावगमानुपपत्तेः । सामान्यापवादन्यायश्चानुगतसामान्याभावे न भवेत् । द्वयोः प्रमाणयोरेकस्वरूपविषयत्वे (ह्य) न्यतरस्याप्रामाण्यमेव स्यात् । भिन्नविषयत्वेनापवादविषयोऽस्ति । अस्ति च तावद्गौरयमित्यनुगताकारप्रत्ययः । न चासौ व्यावृत्तेषु सम्भवति । भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । न चैतत्सर्वमन्यापोहनिबन्धनम् । तस्यापि प्रतिपिण्डं व्यावृत्तत्वात् । अनुगतत्वे वा किमपराद्धं सामान्येन । तथा च विधिरूपः प्रत्ययोऽपि समाहितः स्यात् । एवञ्चाङ्गीकार्ये गोत्वादेरनुगमे नित्यत्वमप्यनिवार्यमित्यत आह ॥ व्युत्पत्तिरपीति । अपिपदं कार्यकारणभावावधारणादिसमुच्चयार्थम् । हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । गम्यतेऽभ्युपगम्यतेऽवगम्यत इति वा । अस्ति तावत्सादृश्यं नाम पदार्थान्तरम् । गोसदृशो गवय इत्याद्यध्यक्षसिद्धत्वात् । तेनैव चोपपद्यते व्युत्पत्त्यादिकम् । तस्मान्न तदर्थं गोत्वादेरनुगतत्वं कल्पनीयं । सादृश्येन तावच्छब्दव्युत्पत्तिप्रकारं दर्शयितुमुपक्रमते ॥ सर्वेष्विति ।

SODF ... Digital Foundation

सु० टि०
॥ ६ ॥

शे० चं०
द्वि० द्वि०
अ० ६

बहवो हि शब्दसङ्गतिग्रहणोपायाः । तत्र यदोपदेशतो व्युत्पद्यते । तदाऽयं गौरित्युपदेशवाक्यं व्याप्तिग्राहकतयोपयुज्यते । कथम् । सादृश्योपधानेन सर्वेषु गोपिण्डेषु युगपदेककालमयमित्यादिशब्दः प्रवर्तते । अयं गौरित्यस्यायमेतत्सदृशाः सर्वेऽपि गोशब्दवाच्या इत्यर्थो वक्त्राऽभिप्रेयते । श्रोत्रा चावधार्यत इति यावत् । द्वयोरपि सार्वत्रिकव्युत्पत्तिकामत्वेन वाक्यस्यैकपिण्डविषय (क) त्वकल्पनानुपपत्तेरिति भावः । यद्ययं गौरित्यादिवाक्यं नैकपिण्डमात्रविषयम् । किन्त्वयं चैतत्सदृशाश्च सर्वे गोशब्दवाच्या इति व्याप्तिपरं तदा सङ्गतिग्रहणोत्तरकालं गामानयेत्युक्ते गोशब्दात्सर्वगोप्रतिपत्तिः स्यात् । अभीष्टगोप्रतिपत्तिस्तु जायते सा कथमिति तटस्थस्य चोद्यं परिहरति ॥ तथाऽपीति । यद्यप्युपदेशो नैकपिण्डविशेषगोचरस्तथाऽपि गामानयेत्युक्तेऽभीष्टगोपिण्डावगतिः स्यादेव । कथम् । प्राप्तितो योग्यत्वात् । अतीतानागतानामत्यन्तविप्रकृष्टदेशस्थानां गवामानयनयोग्यताभावमालोच्य तत्परित्याग इत्यर्थः । तर्हि सन्निहितसर्वगोप्रतिपत्तिः कुतो न भवतीति चेन्न । गामित्येकवचनात् । तथाऽपि यस्य कस्यचिदेकस्य गोपिण्डस्य प्रतिपत्तिः स्यात् । नाभीष्टस्यैवेति चेन्न । शबलां बहुलां कालाक्षीमित्यादिविशेषणात् । एतदुक्तं भवति । गोशब्दाद्भवत्येव सर्वगोप्रतिपत्तिः । किन्तु लिङ्गप्रकरणादिबलात्पिण्डविशेषे कार्यप्रतिपत्तिरिति । अस्त्वयं गौरित्यादिवाक्यं व्याप्तिपरम् । ततः किमित्यत आह ॥ शक्तिरिति । यतो वाचकत्वशक्तिः शब्दस्य सादृश्यगा सादृश्यसम्बन्धिनी सादृश्यस्य व्यापिकेति यावत् । अस्माद्वाक्यादवधारितेति शेषः । अतस्तां शक्तिं तत्तद्विषयतया सादृश्यं स्फुटं ज्ञापयति । कथमित्यतः प्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥ तादृश इति । चो यस्मादित्यर्थे । अयं परिदृश्यमानो यस्मात्तादृश उपदेशकाले सन्निहितेन पिण्डेन सदृशस्तस्मात्तच्छब्दः स शब्दो यस्य वाचकोऽसौ तथोक्तः । इतिशब्दः प्रकारवाची । अयमत्र समुदायार्थः । व्युत्पत्त्यर्थं तावन्नानुगतं किमप्यङ्गीकरणीयम् । सादृश्येनैव तदुपपत्तेः । न च वाच्यं सादृश्यमप्यनुगतं चेत्किं सामान्येनापराद्धम् ।

॥ ६ ॥

व्यावृत्तत्वे कथं सार्वत्रिकव्युत्पत्त्यङ्गमिति। न हि सादृश्यं शब्दशक्तिविषयतया प्रवृत्तिनिमित्तया वाऽभ्युपगम्यते। किन्नाम लिङ्गतया। यथा हि गन्धवत्त्वं न पृथिवीशब्दवाच्यम्। नापि तत्प्रवृत्तिनिमित्तं किन्तु पृथिवीत्ववत्या व्यक्तेः पृथिवीशब्दवाच्यत्वे लिङ्गमेव। तथा ते ते व्यावृत्ताकारा एव तैस्तैर्व्यावृत्तैर्द्रव्यगुणकर्मसामान्यादिभिर्निमित्तैस्तत्तच्छब्दवाच्याः। सादृश्यं तु व्यावृत्तमपि तदवबोधे लिङ्गतयोपयुज्यते। तथा हि। यदाऽयं गौरित्युपदेशपूर्विका व्युत्पत्तिस्तदा तद्वाक्यं व्याप्तिग्राहकम्। अयं चैतत्सदृशाश्च सर्वे गोशब्दवाच्या इत्येवम्परत्वात्। व्यवहारादिपूर्विकायां तु व्युत्पत्तौ भूयोव्यवहारादिदर्शनेन सादृश्यव्याप्यताऽवगमो भवति। ततश्चैतद्वाक्यादिनाऽवगतव्याप्तिरनुमिमीते। अयं गोशब्दवाच्यो भवितुमर्हति। तत्सदृशत्वाद्यस्तत्सदृशस्स गोशब्दवाच्यस्तथा चायं तत्सदृशस्तस्माद्गोशब्दवाच्य इति। नन्वत्र को दृष्टान्तः। उपदेशकाले सन्निहितो गोपिण्ड इति चेन्न। तस्य तत्सदृशत्वाभावात्। मैवम्। दृष्टान्तनियमस्य निरस्तत्वात्। न च सास्नादिमत्त्वमेव लिङ्गमस्तु किं सादृश्येनेति वाच्यम्। तस्य गोत्ववत्प्रतिव्यक्तिव्यावृत्तत्वात्। सादृशस्य तु व्यावृत्तत्वेऽपि प्रतियोगिनिरूप्यत्वेनानुगतफलसाधकत्वानुभवात्। सास्नादिमत्त्वस्यापि सादृश्योपहितस्य लिङ्गत्वमभ्युपगच्छामः। न च वाच्यं गोसादृश्यमश्वेऽप्यस्तीति तत्रापि गोशब्दवाच्यतानुमानप्रसङ्ग इति। जातिनिमित्तत्वेऽप्येवं प्रसङ्गस्य समानत्वात्। जातिविशेषो निमित्ततयाऽङ्गीक्रियते योऽव्यभिचारीति चेत्। तर्हि सादृश्यविशेष एव लिङ्गं यो लक्षणभूत इति वदामः। एतेन कार्यकारणभावावधारणादिकमपि समाहितं वेदितव्यम्। सादृश्येनैव तदुपपत्तेः। अन्त्यविशेषे हि न किञ्चिदनुगतमस्ति। नाप्यनुगताश्रय उपाधिः। तद्भावे द्रव्यगुणकर्मवदत्यन्तव्यावर्तकत्वस्वरूपहानिप्रसङ्गात्। तथाऽप्यस्ति तत्र विशेषशब्दव्युत्पत्तिरत्यन्तव्यावृ(त्ति)त्तबुद्धिं प्रति कारणत्वावधारणमित्यादि। तत्र परेणापि लक्षणरूपं सादृश्यमेवादरणीयमिति ॥ ७ ॥

SGPF

टि०— ननु व्युत्पत्तिरपीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतत्सादृश्येन सङ्गतिग्रहणादिसम्भवप्रतिपादनार्थमिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्य प्रकृतासङ्गतत्वादित्यतः सामान्यस्यानुगतत्वसाधकतया तदभावे बाधकत्वेन पराभिमताया व्युत्पत्त्याद्यन्यथाऽनुपपत्तेः सादृश्येनान्यथोपपत्तिवर्णनानिरासेन प्रागुक्ततदनुगतत्वोपपादकतया तत्सङ्गतत्वान्न तद्वर्णनानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य वृत्तानुवादपूर्वकं पूर्वसङ्गतिं दर्शयंस्तदाक्षेपसमाधानपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **एवमित्यादिना** ॥ **अपाकृतमिति** । नरत्वादिकमप्येवमित्यादिनेति शेषः । तदेवोपपादयति ॥ **तथा हीत्यादिना** । मूले व्युत्पत्तिपदस्य पदवाक्यसाधारण्येन व्युत्पत्तिमात्रपरतायाः क्रियापदं कारकपदं विना नान्वयबोधकमिति सामान्यज्ञानरूपवाक्यव्युत्पत्तावनुगतसामान्यस्यानुपयोगेनासम्भवात्पदव्युत्पत्तिमात्रपरत्वमेवेत्यभिप्रेत्य तद्व्याख्याति ॥ **गोशब्दसङ्गतिग्रहणलक्षणा व्युत्पत्तिरिति** । नन्वनुगतसामान्याभावेऽप्यस्तु पदव्युत्पत्तिरित्यप्रयोजकोऽयं तर्क इत्यतोऽनुगतसामान्यस्य पदव्युत्पत्तौ प्रयोजकतामुपदर्शयितुं सम्प्रतिपन्नान्यदव्युत्पत्तिहेतूंस्तावदाह ॥ **वृद्धव्यवहारेति** । चैत्र जलमाहरेति प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य जलाहरणविषया प्रवृत्तिर्वृद्धव्यवहारः । अयं गौरित्याप्तवाक्यमुपदेशः । आदिपदेन व्याकरणोपमानकोशवाक्यशेषविवरणप्रसिद्धपदसमभिव्याहाराणां परिग्रहः । ततश्चानुगतसामान्यरूपप्रवृत्तिनिमित्तावधारणद्वारोपदेशादेर्व्युत्पत्तिहेतुत्वान्न तस्य व्युत्पत्तावप्रयोजकत्वमित्याशयः । ननु स्वातन्त्र्येण व्यवहारोपदेशादेर्व्युत्पत्तिहेतुत्वसम्भवान्नानुगतसामान्यरूपप्रवृत्तिनिमित्तावधारकतया व्युत्पत्तिहेतुत्वकल्पनमुचितमित्यतः किमेवं वदतः प्रतिपिण्डमुपदेशादिकं व्युत्पत्तिहेतुतयाऽभिमतं किं वा व्यक्तिविशेषनिष्ठमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायासम्भवेनाद्यं प्रत्याचष्टे ॥ **न चेति** । असम्भवे हेतुमाह ॥ **तेषामिति** । द्वितीयेऽपि व्यक्तिविशेषनिष्ठमुपदेशादिकं किं तत्रैव व्युत्पत्तिहेतुरित्यभिमतं किं वा सार्वत्रिकव्युत्पत्तिहेतुरिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं प्रत्याचष्टे ॥ **अत इति** । ततश्च गोशब्दादपूर्वार्थधीर्न स्यादिति भावः । द्वितीयमतिप्रसङ्गेन दूषयति ॥ **अथ विनैकेनेति** । शक्यतावच्छेदकरूपप्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थः । प्रसङ्गमूलभूतव्याप्त्यभावात्तर्काभासोऽयमित्याशङ्क्य यदविशिष्टस्य यस्य यद्वत्ति तदविशिष्टस्यापरस्यापि तद्वत्तेत्यविशेषलक्षणव्याप्तिसद्भावान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अविशेषादिति** । नन्वयं प्रसङ्गस्त्वत्पक्षेऽपि समान इत्यतोऽनुगतसामान्यरूपप्रवृत्तिनिमित्तभावाभावाभ्यां विशेषान्नातिप्रसङ्ग

इत्यभिप्रेत्योक्तं प्राग्विनैवैकेन निमित्तेनेति । तदेव विभावयन्नभिप्रेतमुपदेशादेः प्रवृत्तिनिमित्तावधारणद्वारा सार्वत्रिकव्युत्पत्तिहेतुत्वमप्याह ॥ **अनुगतेति** । ननु भूतत्वमूर्तत्वज्ञेयत्वाभिधेयत्वाद्यनुगतसामान्यरहितेष्वपि पृथिव्यादिषु त्वन्मते एकस्य भूतादिशब्दस्य व्युत्पत्तिवदनुगतसामान्येन विना व्युत्पत्त्यनुपपत्तेरभावान्न तयाऽनुगतसामान्यसिद्धिरित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** । मूर्तादीत्यादिपदेन ज्ञेयाभिधेयादिपरिग्रहः । न च भूतत्वान्यप्यनुगतानीति वाच्यम् । तथा सति वक्ष्यमाणरीत्या नित्यत्वस्याप्यनिवार्यतया जातित्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । भूतत्वमूर्तत्वयोर्जातित्वस्य सङ्करग्रस्तत्वात् । ज्ञेयत्वादेश्च सामान्यादावपि वृत्तेरित्याशयात् । भवेदेवं व्युत्पत्तेरन्यथोपपत्तिः । यद्यनुगतसामान्येन विना भूतादिशब्दव्युत्पत्तिरभिमता स्यात् । न चैतदस्तीत्यभिप्रेत्य तत्कथमित्यतः किमत्र व्युत्पत्तिनिदानं सामान्यमेव नास्तीत्यभिमतं किंवाऽङ्गीकृत्य सामान्यं तस्यानुगतत्वं नास्तीति विकल्पद्वयं हृदि निधायाद्यं दूषयति ॥ **तत्रापीति** । भूतशब्दव्युत्पत्तिर्बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यगुणाश्रयत्वोपाधिनिबन्धना मूर्तशब्दव्युत्पत्तिरियत्तावच्छिन्नपरिमाणत्वोपाधिनिबन्धनेति योज्यम् । परिमाणत्वादीत्यादिशब्देन ज्ञानविषयत्वादिपरिग्रहः । ननु बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यगुणाश्रयत्वं परमाणुष्वव्याप्तमिति चेत् । उच्यते । द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियाग्राह्यबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमद्गुणवत्त्वं तत्त्वमिति विवक्षितत्वात् । अस्यार्थः । द्रव्यग्राहकाणि यावन्तीन्द्रियाणि चक्षुस्त्वङ्मनांसि तदग्राह्या बहिरिन्द्रियग्राह्या च या गुणत्वन्यूनवृत्तिजाती रूपत्वादिस्तद्गुणवत्त्वमिति । अस्ति चैतत्परमाणुष्वपीति नाव्याप्तिः । अत्र द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियाग्राह्यत्वविशेषणानुपादाने सङ्ख्यामादायात्मादावतिव्याप्तिः । बहिरिन्द्रियग्राह्या या गुणत्वन्यूनवृत्तिः सङ्ख्यात्वजातिस्तद्वत्याः सङ्ख्याया आत्मादौ सत्त्वात् । उपादाने त्वस्य नातिव्याप्तिः । सङ्ख्यात्वस्य यावद्द्रव्यग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वात् । न त्वत्राग्राह्यान्तं गुणविशेषणम् । तथात्वे तादृशत्रसरेणुसंयोगवृत्तिसंयोगत्वादिजातिनिबन्धनातिव्याप्तितादवस्थ्यात् । द्रव्यग्राहकेत्यपि तदर्थमेव । अन्यथा सङ्ख्यात्वस्यापि यावदिन्द्रियाग्राह्यतयोक्तदोषतादवस्थ्यात् । द्रव्यग्राह्यकेन्द्रियाणि चक्षुस्त्वङ्मनांसि तदग्राह्यत्वं न रूपत्वादिष्वित्यव्याप्तिरित्यत उक्तं यावदिति । तथा च विशिष्टाभावस्य प्रत्येकं ग्राह्यत्वेऽपि सत्त्वान्नाव्याप्तिः । द्रव्यग्राहकयावदग्राह्यत्वमात्रोक्तौ संयोगत्वस्यापि प्राप्तिः । तस्य द्रव्यग्राहकसन्निकर्षविशेषाग्राह्यत्वात् । एवञ्च द्रव्यग्राहकयावदग्राह्या बहिरिन्द्रियग्राह्या च या गुणत्वन्यूनवृत्तिः संयोगत्वजातिस्तद्वतः संयोगस्यात्मन्यपि सत्त्वादात्मन्यतिव्या-

तिरित्यत उक्तमिन्द्रियेति । संयोगत्वजातिश्च न द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियाग्राह्येति नातिव्याप्तिः । इन्द्रियग्राह्यत्वविशेषणानुपादानेऽप्यात्मन्यतिव्याप्तिः ।
अनुमानादिमात्रग्राह्ययावद्द्रव्यग्राहकेन्द्रियग्राह्यधर्मत्वादि जातिमतो धर्मादेरात्मन्यपि सत्त्वात् । उपादाने तु तस्य नातिव्याप्तिः । धर्मत्वादेरिन्द्रि-
यग्राह्यत्वाभावाद्बहिर्विशेषणानुपादानेऽपि तथा । मनोमात्रग्राह्यतया द्रव्यग्राहकयावदिन्द्रियाग्राह्यज्ञानत्वसुखत्वादिजातिमतो ज्ञानादेस्तत्र सत्त्वात् ।
उपादाने तु न दोषः । ज्ञानत्वादेर्बहिरिन्द्रियाग्राह्यत्वात् । बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वं चात्र बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वमभिमतम् । अन्यथा ज्ञातो
घट इति प्रत्यक्षे ज्ञानत्वस्याप्युपनीतभानविषयतया बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वेन तद्वज्ज्ञानादिमत्यात्मन्यतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । प्रमामनोनिष्ठसामान्यगुणसा-
धारणचक्षुर्मात्रग्राह्योत्कर्षापकर्षरूपजातिमत्परिमाणवन्मनोव्यावृत्तये गुणत्वव्याप्येति जातिविशेषणम् । गुणत्वव्याप्यत्वं चात्र गुणत्वन्यूनवृत्तिजात्यन्यून-
वृत्तित्वं विवक्षितम् । उत्कर्षत्वादिरूपजातिस्तु गुणत्वन्यूनपरिमाणत्वन्यूनवृत्तिरेवेति तद्व्युदासः । गुणवृत्तिपदं स्वरूपकथनम् । जातिपदं चाशुविना-
शिविशेषगुणत्वशून्यान्यत्वमादाय ज्ञानादिसङ्ग्रहादात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय तस्य शब्दज्ञानादिमात्रवृत्तित्वेनोक्तरूपत्वात् । अग्रिमगुणपदं स्वरूप-
कथनमेवेति सर्वमनवद्यम् । उपलक्षणं चैतत् । बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यप्येतदपि यथाश्रुतं परमाणुष्वव्याप्तमेव तथाऽपि
महत्त्वाश्रयेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमद्गुणवत्त्वमित्यत्र तात्पर्यान्न दोषः । अत्रात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय ग्राह्यान्तं गुणविशेषणं न
तु पूर्ववज्जातिविशेषणम् । संस्कारत्वमादाय भावनासाधारण्यादात्मन्यतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । महत्त्वाश्रयग्राह्यत्वमिच्छादावप्यस्ति । आत्मग्राह्य-
त्वात् । तद्वृत्तिगुणत्वजातिरिच्छात्वादिका । तद्वदिच्छादिगुणवत्तया आत्मन्यपि सत्त्वात् । तत्रातिव्याप्तिवारणायेन्द्रियेति विशेषणम् । संयोगत्व-
जातिमादायात्मन्यतिव्याप्तिवारणायोक्तं विशेषेति । सत्तामादायात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वव्याप्येति । गुणत्वशून्यान्यत्वमादाय ज्ञानादिसाधार-
ण्यादात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय जातिपदम् । अग्रिमगुणपदं स्वरूपकथनमेवेत्यनवद्यम् ॥ **इयत्तेति** । इयत्ता परिच्छेदस्तेनावच्छिन्नं परिच्छिन्नमिति
यावत् । एवम्भूतं यत्परिमाणं तद्योगित्वमित्यर्थः । आकाशादिव्यावृत्त्यै इयत्तावच्छिन्नेत्युक्तम् । यद्यपि मूर्तत्वं जातिरेव नोपाधिः । न च भूतत्वेन
सङ्करः । सति जातित्वसाधके भूतत्वस्यैवोपाधित्वात् । अवश्यं चैतदेवम् । अन्यथा शरीरत्वेन साङ्कर्यात् । पृथिवीत्वमपि जातिर्न स्यात् ।

SGDF

गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वं जातिर्न तु शरीरत्वम् । जातित्वव्यवस्थापकानां कार्यतावच्छेदकत्वादीनामभावादिति चेत् । तुल्यं मूर्तत्वेऽपि जातित्वव्यवस्थापकस्य क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकत्वस्य मूर्तत्वे सत्त्वाद्भूतत्वे च तदभावात् । अत एवोक्तं कर्ममूर्तद्रव्यसमवेतेति । तस्मान्मूर्तत्वं जातिरेवेति । जातिनिबन्धनैव मूर्तशब्दव्युत्पत्तिरिति नव्यमतम् । तथाऽपि जरन्नैयायिकादिमतमाश्रित्येदमुपाधिनिबन्धनत्वकथनमित्यवधेयम् । ॥ **उपाधिनिबन्धनेति** । उक्तविधभूतत्वाद्यौपाधिकधर्मनिबन्धनेत्यर्थः । न वयं भूतादिशब्दव्युत्पत्तिनिदानं सामान्यमेव नास्तीति ब्रूमः किन्त्वङ्गीकृत्य सामान्यं तस्यानुगतत्वमात्रं निराकुर्म इति द्वितीयं प्रत्याचष्टे ॥ **उपाधीनामिति** । भूतत्वाद्यौपाधिकधर्माणामित्यर्थः ॥ **अनुगतसामान्याश्रयत्वेनेति** । अनुगतसामान्यघटितत्वेनेत्यर्थः । औपाधिकधर्माणामुपाध्यतिरेकपक्षे व्यावृत्ततया तेषामनुगतत्वेन व्युत्पत्तिनिदानत्वासम्भवेऽप्युपाध्यनतिरेकवादे तेषां गुणत्वपरिमाणत्वज्ञानत्वाभिधात्वादिजातिमात्ररूपत्वप्राप्त्या तेषां परम्परासम्बन्धेन घटादावप्यनुगतत्वसम्भवाद्युक्तं व्युत्पत्तिनिदानत्वमिति भावः । एवं मूलेऽन्यथासिद्धत्वेन कण्ठतोक्तव्युत्पत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिमभिधायापिपदेन सङ्गृहीतकार्यकारणभावावधारणाद्यनुपपत्तिमपि तत्साधकतया विवक्षुः कार्यकारणभावावधारणानुपपत्तिं तावदाह ॥ **किञ्चेति** । अनुगतेत्यतःपूर्वं कारणत्वकार्यत्वावच्छेदकेति पूरणीयम् । इष्टापत्त्या तर्कस्याभासतां निरस्यति ॥ **ततश्चेति** । नन्वनुगततन्तुत्वाद्यभावेऽप्यस्तु कार्यकारणभावावधारणमित्यप्रयोजकोऽयं तर्क इत्यतोऽनुगतसामान्यस्य कार्यकारणभावावधारणे प्रयोजकतामुपदर्शयितुं सम्प्रतिपन्नं तत्प्रमाणं तावदाह ॥ **कार्येति** । तर्हि ताभ्यामेव कार्यकारणभावावधारणोपपत्तेर्नानुगतसामान्यस्य तत्रोपयोगसिद्धिरित्यप्रयोजकत्वतादवस्थ्यमित्यतो नान्वयव्यतिरेकयोरज्ञातयोस्तदवधारकत्वमतिप्रसङ्गात् । किन्तु ज्ञातयोरेव तज्ज्ञानं चानुगतसामान्यं विना न सम्भवतीत्यस्त्येवानुगतसामान्यस्यान्वयव्यतिरेकग्रहणोपपादकतया तत्रोपयोग इत्यभिप्रेत्यानुगतसामान्याभावेऽन्वयव्यतिरेकग्रहणासम्भवमुपपादयति ॥ **न च व्यावृत्तेष्विति** । अनुगतकार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकधर्मशून्येष्वित्यर्थः । कुतोऽनुगतसामान्याभावेऽन्वयव्यतिरेकग्रहणानुपपत्तिर्येन तदुपपादकतयाऽनुगतसामान्यस्य प्रयोजकता स्यादित्यतोऽनुगतसामान्यस्यान्वयव्यतिरेकनियमतदानियमरूपव्यभिचारग्रहहेतुत्वादित्यभिप्रेत्य तदभावे तयोर्दुर्ग्रहत्वमाह ॥ **नियमव्यभिचारयोरिति** । व्यक्त्यपेक्षया नियतत्वस्य दण्डादाविव

SGDF Sri Gangadharan Digital Foundation

रासभेऽपि सत्त्वाद्दण्डस्यान्वयव्यतिरेकावेव रासभस्य च न ताविति नियमानियमौ ज्ञातुं शक्याविति जात्यपेक्षयैव तौ ग्राह्यौ । ततश्च जातिसद्भावपक्षे
दण्डजातीयस्य घटजातीयापेक्षया नियम एव रासभजातीयस्य च घटजातीयापेक्षयाऽनियम एवेत्येवं नियमानियमयोर्ज्ञातुं शक्यत्वेऽप्यनुगतसामा-
न्याभाववादिमते रासभादाविव दण्डादावपि जात्यभावेन तदपेक्षया नियमस्याप्यसम्भवेन दण्डादेर्नियम एव रासभादेश्चानियम इति न नियमव्य-
भिचारौ ज्ञातुं शक्यावित्यर्थः । ननु तथाऽप्युपदेशेन कार्यकारणभावावधारणं विनैवानुगतसामान्यं भविष्यतीत्यप्रयोजकत्वमेवेत्यत उपदेशस्यानुगतका-
रणतावच्छेदककार्यतावच्छेदकधर्मावधारणद्वारा कार्यकारणभावावधारणहेतुत्वेन स्वातन्त्र्येण तद्धेतुत्वाभावादस्त्येवात्राप्यनुगतसामान्यापेक्षेत्यभिप्रेत्य स्वा-
तन्त्र्येणोपदेशस्य कार्यकारणभावावधारणहेतुतां निराचिकीर्षुः किं प्रतिपिण्डमुपदेशः कार्यकारणभावावधारणहेतुरित्यभिमतं किंवा व्यक्तिविशेष-
निष्ठस्तद्धेतुरिति विकल्पद्वयम् । द्वितीयेऽपि व्यक्तिविशेषनिष्ठ उपदेशः किं तत्रैव कार्यकारणभावावधारकः किं वा सार्वत्रिकतद्धेतुः । नाद्यः । तथा
सत्यनुपदिष्टे कारणत्वानवधारणेनाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । विनैवैकेन निमित्तेनोपदेशाभावेऽपि व्यक्त्यन्तरे कारणत्वावधारणे रासभादेरपि तदव-
धारणप्रसङ्गेन व्यक्तिविशेषनिष्ठस्योपदेशस्यानुगतसामान्यावधारकतया सार्वत्रिकव्युत्पत्तिहेतुत्वस्यावश्याश्रवणीयत्वादनुगतसामान्यसिद्धिरिति नाप्रयोज-
कत्वं तस्येति द्वितीयपक्षदूषणं चाभिप्रेत्याद्यपक्षदूषणमुक्तदूषणातिदेशेन दूषयति ॥ **उपदेशश्चेति** । तथा सति कार्यकारणभावावधारण एव पुरु-
षायुषपर्यवसानप्रसक्तेरित्यर्थः ॥ **अनुगतेति** । व्याप्यव्यापकतावच्छेदकधूमत्ववन्हित्वाद्यनुगतसामान्येत्यर्थः । नन्वनुगतसामान्यस्य व्याप्तिग्रहणे
नोपयोगं पश्याम इत्यप्रयोजकोऽयं तर्क इत्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां वोपदेशेन वा व्याप्तिर्ज्ञातव्या । अन्वयव्यतिरेकयोश्च गृहीतयोरेव तद्धेतुत्वम् ।
तद्ग्रहणं चोक्तरीत्याऽनुगतसामान्यसापेक्षमेवेत्यन्वयव्यतिरेकग्रहणोपपादकतयाऽस्त्येवानुगतसामान्यस्य तत्रोपयोग इत्यभिप्रेत्यानुगतसामान्याभावेऽन्वय-
व्यतिरेकग्रहणानुपपत्तिमाह ॥ **व्यावृत्तेति** । धूमत्ववन्हित्वाद्यनुगतधर्मशून्यानामित्यर्थः । उक्तरीत्या नियमव्यभिचारयोर्दुर्ज्ञानत्वादिति भावः ।
उपलक्षणं चैतत् ।: उपदेशेन व्याप्तिग्रहपक्षेऽपि पूर्ववदुपदेशस्य स्वातन्त्र्येण तद्धेतुत्वानुपपत्त्या धूमत्वादिसामान्यधर्मावधारकतयैव तद्धेतुत्वस्याङ्गीक-
र्तव्यत्वादस्त्येवानुगतसामान्यापेक्षेत्यपि द्रष्टव्यत् ॥ **सामान्यापवादेति** । सामान्यस्योत्सर्गं प्रति विषयत्वादत्र सामान्यग्रहणेनोत्सर्गो लक्ष्यते ।

॥ ९ ॥

ततश्चोत्सर्गापवादेत्यर्थः । सामान्याभावेन तद्विषयकोत्सर्गासम्भवात् । उत्सर्गापवादन्यायानुपपत्तेः । तथाऽप्यनुगतसामान्यसिद्धिरिति भावः । भवेदेत-
देवं यद्युत्सर्गस्य सामान्यविषयत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । अपवादविषयमात्रविषयत्वस्य तद्भिन्नविषयत्वस्य वा सम्भवेन तस्यानावश्यकत्वादित्यतस्त-
दुभयं निराकरोति ॥ **द्वयोः प्रमाणयोरित्यादिना** । न हिंस्यादित्युत्सर्गस्याग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यपवादस्य चाग्नीषोमीयपशुहिंसारूपैक-
स्वरूपविषयत्वे विधिनिषेधयोरन्यतरस्याप्रामाण्यं स्यात् । न चैतद्युक्तम् । उभयोरपि प्रमाणत्वादित्यर्थः ॥ **भिन्नविषयत्व इति** । अग्नि-
षोमीयमित्यपवादप्रमाणस्य यागीयहिंसाविषयत्वं न हिंस्यादित्युत्सर्गस्य तदितरहिंसाविषयकत्वमिति भिन्नविषयत्व इत्यर्थः ॥ **नापवादेति** ।
हिंसात्वादिसामान्यधर्मपुरस्कारेण प्रवृत्तोत्सर्गप्रमाणविषयत्वप्रसक्तिमानेव ह्यपवादप्रमाणविषयतया प्रसिद्धः । न चासौ भिन्नविषयत्वे सम्भवतीत्यतोऽ-
पवादविषयसिद्ध्यर्थमुत्सर्गस्यानुगतसामान्यविषयत्वमवश्यं वाच्यमित्यनुगतसामान्यसिद्धिरिति भावः । एकाकारप्रत्ययान्यथाऽनुपपत्त्याऽप्यनुगतसामान्य-
सिद्धिरित्यभिप्रेत्यानुगताकारप्रत्यये विप्रतिपद्यमानं प्रति तत्सद्भावमुपपादयति ॥ **अस्ति चेति** । प्रमितस्यापन्हवायोगादिति भावः । अस्त्वनुगता-
कारप्रत्ययस्तथाऽपि कथं तदनुपपत्तिरित्यतोऽनुगतसामान्यविषयत्वात्तस्योक्तरूपसामान्यसद्भाव एवोपपत्तेरित्यभिप्रेत्यानुगतसामान्याभावे तदसम्भवमाह
॥ **न चासाविति** । नन्वनुगतसामान्याभावेऽपि तद्विषयकोऽयं प्रत्ययोऽस्तु को दोष इत्याशङ्क्य तथा सति भ्रान्तित्वप्रसङ्गः । न चेष्टापत्तिः ।
बाधकाभावेन तदसम्भवादित्याशयवानाह ॥ **भ्रान्तत्वेति** । भ्रान्तिर्भ्रान्तमिति नपुंसके भावे क्त इति भावे क्तप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वं तत्प्रस-
ङ्गात् भ्रान्तित्वप्रसङ्गादिति यावत् । ननु सर्वेष्वेव गोपिण्डेष्वगोभ्योऽश्वादिभ्यो व्यावृत्तिरस्ति । सैव गोशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तदवधारकतयैव चोपदेशादे-
र्व्युत्पत्तिहेतुत्वं भविष्यतीति न विधिरूपं गोवृत्तिसामान्यं विना व्युत्पत्त्यनुपपत्तिरिति न तयोरुक्तरूपसामान्यासिद्धिः । एवमन्यव्यावृत्तिरेव नियमव्य-
भिचारग्रहसम्पादकतयाऽन्वयव्यतिरेकग्रहोपपादिका भविष्यतीति नानुगतसामान्यं विना कार्यकारणभावस्य व्याप्तेर्वाऽवधारणानुपपत्तिरिति न ताभ्या-
मप्यभिमतसामान्यसिद्धिः । अहिंसाव्यावृत्तिरूपधर्मपुरस्कारेणैव प्रवृत्तोत्सर्गप्रमाणविषयत्वप्रसक्तिमत्त्वेनापवादाविषयत्वोपपत्तेर्नोत्सर्गापवादन्यायानुपप-
त्तिरिति न तयाऽपि तत्सिद्धिः । अनुगतमतिरप्यतद्व्यावृत्त्यैवोपपद्यते । भवति हि गौरियमिति प्रतीतिरगोव्यावृत्तोऽयमिति विषयः । जातिवादिनाऽपि गोत्वा-

SGDF
Digital Foundation

दिविशिष्टप्रत्ययस्य तद्विषयत्वस्यैवाभ्युपगमात् । न हि तन्मते वैशिष्ट्यमतद्व्यावृत्तेरन्यदस्ति । तथा च नानुगताकारप्रत्ययेनापि सिद्धिरित्यपोहवादिनो बौद्धस्य मतमाशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** । भवेदेवमपोहाश्रयणेन व्युत्पत्त्यादेरन्यथोपपत्तिवर्णनम् । यद्यपोहस्य सर्वानुगतता स्यात् । न च साऽस्तीत्याह ॥ **तस्यापीति** । प्रतिपिण्डं भिन्नस्य तस्य न सार्वत्रिकव्युत्पत्त्याद्यङ्गत्वमिति भावः । नन्वनुगतत्वाङ्गीकारात्तस्य नेयमनुपपत्तिरित्यत- स्तथा सति नरत्वादेर्भिन्नाश्रितत्वसाधकधर्मत्वादेरत्रैवानैकान्त्यप्रसङ्गादिति दोषे सत्येव दोषान्तरमाह ॥ **अनुगतत्वे वेति** । सामान्यस्यानुगतत्व- पक्षे प्रसक्तस्यानेकाश्रितस्य सामान्यस्याश्रयेणात्यन्ताभेदादाश्रयाणामपि परस्परमभेदप्रसङ्गरूपदोषस्यापोहस्यानुगतत्ववादेनैकाश्रितस्यापोहस्याश्रयेणा- त्यन्ताभेदादाश्रयाणामपि परस्परभेदप्रसङ्ग इत्येवं समानतया सामान्यपरित्यागेनापोहवादाश्रयणे विशेषहेत्वभावादित्यर्थः । तर्हि तत एवापोहपरि- त्यागेन सामान्यपरिग्रहोऽपि तत्र किं निबन्धन इत्यत आह ॥ **तथा चेति** ॥ **विधीति** । एकाकारस्य विधिरूपेण यः प्रत्ययः सोऽपीत्यर्थः । प्रत्ययेनानुगताकारस्य विधिरूपत्वसिद्धेरपोहस्य निषेधरूपतया तदयोगादनुगताकारप्रत्ययविषयतया नासावङ्गीकर्तुं शक्य इति विधिरूपं गोवृ- त्तिगोत्वमेव तथाऽभ्युपगम्यत इति भावः ॥ **नित्यत्वमनिवार्यमिति** । व्यक्तौ नष्टायामपि जातेरनुभूयमानत्वादनित्यत्वे तदयोगान्नित्यत्व- सिद्धिरिति भावः । मूलेऽपिपदानर्थक्यमाशङ्क्य कार्यकारणभावावधारणादिसमुच्चयार्थत्वान्न तदिति भावेन तदर्थतयाऽपिशब्दं व्याचष्टे ॥ **अपि- पदमिति** । आदिपदेन व्याप्तिज्ञानादिपरिग्रहः । मूले हिशब्दस्य तदाशङ्क्यैतद्वाक्यार्थस्य हेतुत्वसूचनार्थत्वान्न तदिति भावेन हिशब्दं तदर्थतया व्यचष्टे ॥ **हिशब्द इति** । उपसर्गा हि धातुलीनस्यार्थस्य व्यञ्जका एवेति मतमाश्रित्य गम्यत इत्येतद्व्याचष्टे ॥ **गम्यतेऽ- भ्युपगम्यत इति** । अभ्युपगममात्रस्य वस्तुव्यवस्थापकत्वाभावान्न तेन व्युत्पत्त्यादेरन्यथत्वोपपत्तिसिद्धिरिति तदर्थकैवशब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य तदुक्तान्यथैवोपपत्तिसिद्ध्यर्थं गम्यत इत्येतत्प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ **अवगम्यत इति वेति** । ननु प्रमाणाभावात्सादृश्यमेव नास्ति । सत्त्वेऽपि वा सिद्धांते तदनुपपत्तिरेव । तथा हि । न तावत्सामान्यान्येव भूयांसि गुणावयवकर्मणां भिन्नप्रधानसामान्यवर्तिसादृश्यमुच्यत इत्युक्तरीत्या गोगवययोर्गुणावयवकर्मगतसामान्यान्येव सादृश्यमिति वक्तुं शक्यम् । अनुगतसामान्यानभ्युपगमात् । नापि तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं धर्म-

SGDF ... Foundation

मात्रस्य प्रातिस्विकताङ्गीकारेण गोगवययोः परस्परगतधर्मवत्त्वाभावेन सादृश्याभावप्रसङ्गात् । तद्गतधर्मशब्देन तद्गतधर्मसदृशधर्माभिधाने च स्फुटमात्माश्रयत्वम् । तत्कथं सादृश्येन व्युत्पत्त्यादेरन्यथोपपत्तिवर्णनमित्यतः प्रमाणोपन्यासेन तत्सद्भावं तावदाह ॥ **अस्ति तावदिति** । सामान्यभिन्नं परमते सामान्यादिवदखण्डमेव सादृश्यमित्यङ्गीकारान्न सिद्धान्ते तदनुपपत्तिरपीत्याशयेनोक्तं पदार्थान्तरमिति । ननु सर्वेष्वित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चोपदेशस्य व्याप्तिग्राहकतामुपदर्शयितुं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्य प्रकृतानुपयोगादित्याशङ्क्य व्युत्पत्तिरपि हीति पूर्ववाक्यप्रतिज्ञातस्य सादृश्येन व्युत्पत्तिभवनप्रकारस्योपदर्शनाय तदुपक्रमरूपत्वात्तस्य न तदिति भावेन तदुपक्रमरूपतया तद्योजयति ॥ **सादृश्येनेति** । उपक्रमे उपदेशस्य व्याप्तिग्राहकत्वोक्त्या प्रसक्तां भाष्ये तन्मात्रस्य सङ्गतिग्रहणोपायत्वभ्रान्तिं तदुपायानेकत्वकथनेन तावत्परिहरति ॥ **बहवो हीति** । शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यैर्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा इत्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः । तर्ह्युपदेशस्य व्याप्तिग्राहकत्वोक्तिर्भाष्यकारीया अनुपपन्ना स्यादित्यतो भवेदेवं यदि सोपदेशमात्रस्य सङ्गतिग्रहणोपायत्वाभिप्राया स्यात् । न चैवम् । उपायानेकत्वस्य प्रमितत्वेन तदयोगात्किन्त्वन्याभिप्रायैवेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदुक्तेरभिप्रायमाह ॥ **तत्रेति** । बहुषूपायेषु व्यक्तिविशेषस्य गोशब्दवाच्यत्वपरतया प्रतिभासादुपदेशस्य व्याप्तिग्राहकत्वं न सम्भवतीति भाष्यकारीयं तद्वर्णनमनुपपन्नमित्याशयेन पृच्छति ॥ **कथमिति** । उपदेशवाक्यस्थस्यायमित्यादेर्व्यक्तिविशेषनिष्ठत्वाभावात्तद्ग्राहकत्वोपपत्तिरिति भावेनायं गौरित्युपदेशवाक्यस्य व्याप्तिग्राहकत्वोपपादकतया भाष्यं योजयति ॥ **सादृश्योपधानेनेति** । तेन निमित्तेनेत्यर्थः । तथा चायमिति शब्दस्य सन्निहिते गवि मुख्यैव वृत्तिः । असन्निहितगोव्यक्तिषु सादृश्येन निमित्तेन प्रवृत्तत्वाद्गौणी । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधश्च न दूषणमित्युक्तं भवति । तथाऽप्युपदेशस्य कथं व्याप्तिग्राहकत्वसिद्धिरित्यतस्तत्तात्पर्यमाह ॥ **अयं गौरित्येतस्येति** । ननु नायमित्यादेर्गौण्याऽसन्निहितपिण्डपरत्वं सम्भवति । तन्निमित्तभूताया अन्वयानुपपत्तेरभावेन गौण्याश्रयणस्यानुचितत्वादित्यतोऽन्वयानुपपत्तिरेव न तत्र निमित्तम् । तथा सति यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ तदभावेन लक्षणाभावप्रसङ्गात् । किन्तु क्वचित्तात्पर्यानुपपत्तिरपि । तथा चेहान्वयानुपपत्तेरभावेऽपि तात्पर्यानुपपत्तेः सद्भावाद्युक्तममुख्यवृत्त्याश्रयणमित्यभिप्रेत्य तात्पर्यानुपपत्तिमुपपादयति ॥ **द्वयोरिति** । वक्तृश्रोत्रोरि-

त्यर्थः ॥ **सार्वत्रिकेति** । श्रोतुर्मम सार्वत्रिकव्युत्पत्तिर्भवत्विति कामनावत्त्वेन वक्तुरप्यस्य सार्वत्रिकव्युत्पत्तिर्भवत्विति कामनावत्त्वेनेत्यर्थः । ननु तथाऽपीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च गामानयेत्यादिवाक्यस्याभीष्टावगमकत्वव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चोक्तरीत्या गोशब्दस्य सकलगोपिण्डेषु सङ्गतिग्रहणाभ्युपगमे तदुत्तरकालं गामानयेत्युक्ते गोशब्दात्सर्वगोव्यक्त्युपस्थित्या सर्वत्र कार्यप्रतीतिप्रसङ्गेन पिण्डविशेषे कार्यप्रतिपत्त्यनुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थत्वात्तद्व्युत्पादनमर्थवदिति वाच्यम् । तथा सति पूर्ववादिमतेऽपि सङ्गतिग्रहणकाले गोत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सर्वगोव्यक्तीनामुपस्थित्या सर्वोपसंहारेणैव सङ्गतिग्रहणात्तदुत्तरकालं गामानयेत्युक्ते गोशब्दात्सर्वगोव्यक्तीनामुपस्थित्या सर्वत्र कार्यप्रतिपत्तिप्रसङ्गेन पिण्डविशेषे तदनुपपत्तिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वेन तस्योभयसमाधेयतया तेनोक्तविधयाऽतिप्रसङ्गशङ्कायाः कर्तुमशक्यत्वेन तत्परिहारार्थत्वायोगादित्यतः प्रतिवादिनस्तथा शङ्काया असम्भवेऽपि तटस्थस्य तच्छङ्कायाः सम्भवेन तत्परिहारार्थतया न तदानर्थक्यमिति भावेन तटस्थशङ्कानिवर्तकतया तद्योजयितुं तामुत्थापयति ॥ **यदीति** । ननु च गामानयेत्यादौ गोशब्दात्सर्वगोप्रतीतिरिष्टैवेति न तदापादनं युक्तमित्यतस्तथा सति सर्वत्र कार्यप्रतिपत्तिप्रसङ्गेन व्यक्तिविशेष एव तदनुपपत्तिप्रसक्तिरिति भावेन पिण्डविशेषे कार्यप्रतिपत्त्यनुपपत्तिमाह ॥ **अभीष्टेति** । अभीष्टगोपिण्डावगतिरित्यादौ सर्वत्रायमेवार्थः । ननु नानेन भाष्येणोक्तशङ्कापरिहारः । प्रसिद्धस्योक्तावगतिकरणस्यात्रानुपन्यासादित्यतो यद्यप्युपदेशो नैकपिण्डगोचरो यद्यपि च सङ्गतिग्रहणोत्तरकालं गामानयेत्युक्ते गोशब्दात्सर्वगोप्रतिपत्तिरेव भवति तथाऽप्यभीष्टावगतिः पिण्डविशेषे कार्यप्रतिपत्तिर्युज्यत एवेति मूलयोजनामभिप्रेत्योक्तशङ्कापरिहारं भाष्यारूढतया दर्शयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **गोशब्दादिति** । तथा च तदापादनमिष्टापादनत्वान्नायुक्तमिति भावः । तर्हि सर्वत्र कार्यप्रतिपत्तिप्रसङ्गेन व्यक्तिविशेष एव तदनुपपत्तिः स्यादित्यभिप्रेत्य पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । मूले प्राप्तेत्यादि इत्याद्यनेकविशेषणसूचितहेतुबलात्तदुपपत्तिरिति समाधत्ते ॥ **लिङ्गेति** । अभीष्टावगतिरित्यस्य विवरणं पिण्डविशेषे कार्यप्रतिपत्तिरितीति । आनयनप्रतिपत्तिरित्यर्थः । इतीत्यस्येत्येतदिति पूर्वेणान्वयः । मूले स्फुटपदानर्थक्यमाशङ्क्य सादृश्यस्य सङ्गतिग्राहकत्वपक्षेऽनुपपत्तिलेशो नास्तीति ॥ ११ ॥ सूचनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्रानुपपत्त्यभावमुपपादयन्नेवाकाङ्क्षाक्रमेण व्युत्पत्तिरपीत्यादेः स्फुटमित्यन्तस्य ग्रन्थस्याभिप्रायमाह ॥ **अयमत्रेति** ॥

किमपीति । सामान्यमपोहश्चेत्येवं किमपीत्यर्थः । तत्कुत इत्यतो भवेदेवं सामान्यादेरनुगतस्याङ्गीकर्तव्यत्वं यदि तेन विना व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः स्यान्न च साऽस्तीत्याशयेनान्यथैव तदुपपत्तिमाह ॥ **सादृश्येनैवेति** । ननु सादृश्यस्य न व्युत्पत्त्यङ्गत्वं वक्तुं शक्यते । तद्धि गवादिव्यक्तिवत्सादृश्यस्य शब्दशक्तिविषयतया वा वाच्यं गोत्वादिवत्प्रवृत्तिनिमित्ततया वा तृतीयप्रकाराभावात् । तदुभयं च सादृश्यस्यानुगतत्वपक्षे यद्यपि सम्भवति । तत्र सादृश्यस्यैकत्वप्राप्त्या तत्र शक्तिग्रहे प्रवृत्तिनिमित्तताग्रहे वा पुरुषायुषपर्यवसानप्रसङ्गात् । तथाऽप्यनुगतत्वं न तस्य त्वया वक्तुं शक्यम् । तथा सति धर्माणामनुगतत्वपक्षे बाधकस्य तदाश्रयाभेदप्रसङ्गस्य सामान्यानुगतत्व इव सादृश्यानुगतत्वेऽप्यविशिष्टत्वेन सामान्यसादृश्ययोरुभयोरप्यनुगतत्वस्यैव वाऽननुगतत्वस्यैव वाऽङ्गीकर्तव्यत्वेन तथाऽनङ्गीकृत्य सामान्यमननुगतं सादृश्यं त्वनुगतमित्यर्धजरतीयाश्रयणायोगात् । अतो व्यावृत्तत्वमेव तस्य त्वया वाच्यम् । न च तत्पक्षे व्युत्पत्त्यङ्गत्वं तस्योक्तविधया सम्भवति । तत्पक्षे सादृश्यानामनन्तत्वप्रसक्त्या तत्र शक्तिग्रहे प्रवृत्तिनिमित्तग्रहे वा तत्रैव पुरुषायुषपर्यवसानप्रसङ्गात्तत्कथं तेन व्युत्पत्तेरन्यथैवोपपत्तिवर्णनमित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** । कुतो नेत्यतः सादृश्यस्योक्तप्रकारद्वयेन व्युत्पत्त्यङ्गत्वपक्षेऽनुगतत्वाननुगतत्वविकल्पतदोषप्रसक्तावपि तथा व्युत्पत्त्यङ्गत्वानभ्युपगमान्न तत्प्रसङ्ग इत्याह ॥ **न हीति** । तर्हि प्रकारान्तराभावात्सादृश्येनैव तदुपपत्तिरिति रिक्तं वच इत्याशङ्कते ॥ **किन्नामेति** । अस्ति लिङ्गतया व्युत्पत्त्यङ्गत्वं नाम तृतीयप्रकार इति परिहरति ॥ **लिङ्गतयेति** । उक्तरूपतृतीयप्रकारे विप्रतिपद्यमानं प्रत्यनुक्तरूपदृष्टान्तोपदर्शनव्याजेन विपक्षे बाधकमाह ॥ **तथा हीति** ॥ **न पृथिवीशब्दवाच्यमिति** । तच्छब्दात्तदप्रतिभासादिति भावः ॥ **नापीति** । गन्धवत्त्वस्य पृथिवीशब्दशक्यतया सह समनियतत्वेऽपि गोत्ववत्तया ज्ञात एव गोशब्दशक्तिग्रहवद्गन्धवत्त्वतया ज्ञात एव पृथिवीशब्दशक्तेरग्रहान्न प्रवृत्तिनिमित्तत्वं तस्येति भावः ॥ **व्यावृत्ताकारा इति** । व्यक्तिविशेषा इत्यर्थः ॥ **द्रव्यगुणकर्मेत्यादि** । दण्डयादिशब्दे द्रव्यं शुक्लादिशब्दे गुणः पाचकादिशब्दे कर्म गवादिशब्दे सामान्यं डित्थादिशब्दे त्वादिशब्दोक्त आकारविशेषः प्रवृत्तिनिमित्तमिति विवेको द्रष्टव्यः । सहयोगे चेयं तृतीया । ततश्च व्यक्तीनामिव प्रवृत्तिनिमित्तानामपि तच्छब्दवाच्यत्वमेवात्राभिमतम् । न च गोत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे शक्यतावच्छेदकत्वेन पृथिवीशब्दे गन्धवत्त्वस्यैवाशक्यत्वं स्यात् । ततश्च गोशब्दजन्यधीविषयत्वं न स्यादिति वाच्यम् ।

SGDF Sri Gurugobind Digital Foundation

अवच्छेदकं हि द्विविधम्। एकं सत्तया यथा पृथिवीत्वजातिनिमित्तके पृथिवीशब्दे गन्धवत्त्वम् । तस्य पृथिवीशब्दशक्यतया सह समनियतत्त्वेऽपि गन्धवत्तया ज्ञात एव पृथिवीशब्दशक्तेरग्रहात् । अपरं ज्ञाततया यथा गोत्वजातिनिमित्तके गोशब्दे गोत्वम् । गोत्ववत्तया ज्ञात एव गोशब्दशक्तिग्रहात् । तत्राद्यं न प्रवृत्तिनिमित्तं किन्तु द्वितीयमेव । तच्च शक्यमेव । यो ह्येतच्छब्दनिष्ठशक्तेरयं विषय इति ज्ञाने शक्तिं प्रति विषयतया भासते स एव हि शक्यः शक्तिं प्रति विषयतया भानं विशेष्यरूपायां व्यक्ताविव विशेषणभूते गोत्वेऽप्यस्त्येव । तथा च कथं शक्यत्वव्याप्येन प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तस्याशक्यत्वापादनम् । युक्तं च घटादिनिष्ठसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकस्याप्युद्भूतरूपस्य तज्जनकत्ववद्घटोऽयमिति ज्ञानं प्रति घटनिष्ठविषयतावच्छेदकस्यापि घटत्वस्य। तद्विषयत्ववच्च शक्यतावच्छेदकस्यापि शक्यत्वं शक्यत्वाविशेषेऽपीदं प्रवृत्तिनिमित्तमिदं नेति व्यवस्था तु विशेषणत्वविशेष्यत्वाभ्यामेव युक्ता। व्यक्तय एव वाच्या इति पद्धतिग्रन्थे तु विशेष्यतयेति शेषपूरणान्न तद्विरोध इत्यवधेयम्। यद्वा हेतावियं तृतीया । तेन व्यक्तीनामेव वाच्यत्वं न निमित्तानामिति सिद्ध्यति । तथा च पद्धतिग्रन्थोऽपि यथाश्रुत एव सङ्गच्छते । अत्र च पक्षे पूर्वोक्तज्ञाने शक्तिं प्रति विषयतया भासमानत्वे सति यद्विशेष्यं तदेव शक्यमभिमतम्। तथा च गोत्वमप्यशक्यमेव शक्यतावच्छेदकम्। शब्दात्तद्धीस्तु शक्यत्ववच्छक्यतावच्छेदकत्वस्यापि शाब्दधीविषयत्वे तन्त्रत्वाद्युक्ता। अत एव च परमते पारिभाषिकाकाशादिपदादशक्यस्यापि शब्दाश्रयत्वस्य धीरिति द्रष्टव्यम्। अत्र च द्रव्यगुणकर्मसामान्यादिभिरिति वदता द्रव्यादीनां निमित्तानामननुगमेऽपि यथा दण्डयादिशब्दव्युत्पत्तिस्तथा गोत्वादिसामान्यस्याननुगमेऽपि गवादिशब्दानां व्युत्पत्तिरित्यस्तु। न च तत्रापि दण्डत्वादिकमनुगतमिति वाच्यम् । तथाऽपि निमित्तीभूतदण्डादेरनुगतत्वालाभात् । न हि पितुः पाण्डित्येन पुत्रः पण्डितो भवतीति सूचितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **तदवबोध इति** । तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टव्यक्तिविशेषाणां तत्तच्छब्दवाच्यतावबोध इत्यर्थः । नन्वस्त्येवं यत्रोपदेशतो व्युत्पद्यते तत्रोपदेशस्योक्तरीत्या व्याप्तिग्राहकत्वेन सादृश्यस्य व्याप्यत्वधारणात्तेन तच्छब्दवाच्यत्वानुमितिः । यत्र तु व्यवहारादिना व्युत्पद्यते तत्र सादृश्यस्य व्याप्यत्वानवधारणात्कथं तेन तदनुमितिः । न ह्युपदेशत एव व्युत्पद्यते न व्यवहारादिनेति तत्रापि मनोगतं भविष्यति । नापि युक्तमेतदित्यतस्तत्पक्षे सादृश्यस्य व्याप्यत्वावधारणे उपायमाह ॥ **व्यवहारादीति** ॥ **तस्येति** । पुरोवर्तिगोपिण्डस्य स्वप्रातियोगिकसादृश्यभावादित्यर्थः ॥ १२ ॥

SGDF

॥ **दृष्टान्तनियमस्येति** । दृष्टान्त एव व्याप्तिरुपदर्शनीयेति नियमस्येत्यर्थः ॥ **निरस्तत्वादिति** । असार्वत्रिकश्च दृष्टान्तदोषः । न हि सर्वत्र दृष्टांत एव व्याप्तिरुपदर्शनीयेत्यस्ति नियमः । आनुमानिकागमिकव्याप्तेस्तदनपेक्षणादित्यादिना युक्तिपाद इति शेषः । तथा च यदोपदेशपूर्विका व्युत्पत्तिस्तदा व्याप्तेरागमगम्यत्वात् । यदा च व्यवहारादिपूर्विका व्युत्पत्तिस्तदोभयोर्व्यवहारादिदर्शनाद्यवगतव्यतिरेकव्याप्त्या सादृश्यस्य शक्तिव्याप्यत्वानुमानेन तस्यानुमानिकत्वान्न दृष्टान्तापेक्षेति भावः । ननु तथाऽप्यनुगतसामान्याभावे प्रत्यासत्त्यभावेन सर्वव्यक्त्युपस्थित्यभावात्सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहानुपपत्तौ कथमनुमानेन वाच्यताग्रह इति चेन्न । सामान्याकारेण सर्वव्यक्त्युपस्थितेः साक्षिरूपत्वेन प्राणभृन्मात्रसिद्धत्वात् । यद्वक्ष्यति । अतः सर्वपदार्थाश्च सामान्यात्साक्षिगोचरा इति । किं सास्नादिमत्त्वमात्रं लिङ्गमस्त्वित्यभिप्राय उत सदृशसास्नादिमत्त्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **तस्येति** । एकस्य सास्नादिमत्त्वस्य सन्निहितासन्निहितसकलपिण्डसम्बन्धाभावान्न तन्मात्रस्य लिङ्गत्वमित्यर्थः । तर्हि तद्वदेव सादृश्यस्यापि प्रतिव्यक्तिव्यावृत्तत्वादलिङ्गत्वं स्यादित्यतो व्यावृत्तस्यापि सादृश्यस्यास्त्येव सन्निहितासन्निहितसर्वसम्बन्धित्वम् । यथा हि त्रिविक्रम एकेन पादेनोर्ध्वलोकमन्येनाधरं लोकं स्पृशति तथा सादृश्यं प्रतियोगितारूपसम्बन्धेनातीतादिकं धर्मित्वरूपसम्बन्धेन पुरोवर्तिनमपि स्पृशत्येव । न च वैरूप्यमुभयानुगतस्य निरूपकत्वस्यैकरूपत्वात् । ततश्च सर्वसम्बन्धित्वाद्युज्यते तस्य सार्वत्रिकव्युत्पत्त्यङ्गत्वमित्याशयवानाह ॥ **सादृश्यस्य तु व्यावृत्तत्वेऽपीति** । अत्र सादृश्यस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वेन तत्सम्बन्धित्वस्यापि सम्भवात्सर्वसम्बन्धितया शक्तिग्राहकत्वोपपत्तेरिति वक्तव्ये यदनुगतफलसाधकत्वानुभवादिति सामान्येन वचनं तदनुगतजात्यभावे सर्वव्यक्त्युपस्थितिरेव न स्यात् । कथञ्चित्तत्सम्भवेऽपि क्रोडीकारस्यैकस्य गोत्वादेरभावेन सर्वगवादिव्यक्त्युपसंहारेण शक्तिग्रहो न स्यात् । तथा विनैवैकेन निमित्तेनोपदेशाद्यभावेऽपि यदि गोपिण्डान्तरे शक्तिं गृह्णीयात् । तदाऽश्वपिण्डेऽपि तां गृह्णीयादित्यतिप्रसङ्गश्चेत्युपदेशादिना शक्तिग्रहे प्रसक्तदोषत्रयस्यापि परिहारार्थमिति ज्ञेयम् । तथा हि । न तावत्सर्वव्यक्त्यनुपस्थितिप्रसङ्गदोषः । परमते सामान्यप्रत्यासत्तिभूतेन शक्यत्वावच्छेदकेनैकेनेव मन्मतेऽप्युपदेशव्यवहारभूयोदर्शनादिना शक्तिग्रहकाले उपस्थितगवादिव्यक्तिविशेषधर्मिकेणातीतानागतसकलगवादिव्यक्तिप्रतियोगिकेणैकेन सादृश्येनातीतानागतसकलशक्यव्यक्तीनामुपस्थितिसम्भवात् ।

SGDF

इयांस्तु भेदः । त्वन्मते जातिरतीताद्याश्रिता मन्मते तु सादृश्यं ध्वंसादिवत्प्रतियोगित्वेन तत्सम्बद्धमिति । युक्तं च तदनाश्रितत्वेऽपि संस्कारवत्प्रत्यासत्तित्वेन तदुपस्थापकत्वम् । प्रत्युत त्वन्मत एवातीतादेरसत्त्वाज्जात्याश्रयत्वमयुक्तमिति । नापि द्वितीयो दोषः । त्वन्मते एकजात्येव मन्मतेऽप्युक्तरीत्या सर्वव्यक्तिसम्बन्धिनैकेन सादृश्येन क्रोडीकृतासु व्यक्तिषु शक्तिग्रहसम्भवात् । इयांस्तु भेदः । त्वन्मते गोत्वं ज्ञातं सत्प्रत्यासत्तिर्मन्मते तु सादृश्यमज्ञातमेव प्रत्यासत्तिः । एवं त्वन्मते गोत्वं शक्तिग्रहे विशेषकत्वाच्छाब्दज्ञाने विषयत्वे प्रविशति मन्मते तु सादृश्यं प्रत्यासत्तिमात्रत्वान्न तत्र प्रविशतीति गोशब्दाद्गोसदृशधीर्न भवति । यद्वा तवेव ममापि पुरोवृत्तिगोवृत्तित्वं ज्ञातमेव प्रत्यासत्तिः किन्तु तदेकमिति । स्वाविशिष्टव्यक्त्युपस्थापकं मम तु नानेति स्वविशिष्टसादृश्यप्रतियोगि गोत्वान्तरविशिष्टोपस्थापकत्वमिति । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः । नापि तृतीयो दोषः । सादृश्यस्योक्तरीत्या सन्निहितासन्निहितसकलसम्बन्धत्वेन तद्भावाभावाभ्यां विशेषत्वेन तदनवकाशात् । एवञ्चात्र टीकायामनुगतं फलं सर्वव्यक्त्युपस्थितिः सर्वत्र शक्तिग्रहोऽतिप्रसङ्गपरिहारश्चेति त्रितयमपि विवक्षितमित्यवधेयम् । सदृशसास्नादिमत्त्वं लिङ्गमस्त्विति द्वितीयपक्षाङ्गीकारेण समाधत्ते ॥ **सास्नादीति** ॥ **सादृश्येति** । सादृश्यविशिष्टस्येत्यर्थः । सन्निहितगोपिण्डवृत्तिसास्नादिमत्त्वं लिङ्गं भवत्येवेत्यर्थः ॥ **अनुमानप्रसङ्ग इतीति** । अन्यथा तत्रैव व्यभिचरितं गोसादृश्यं गव्यपि तच्छब्दवाच्यत्वानुमापकं न स्यादिति भावः । अव्यभिचरितसादृश्यविशेषस्यैव लिङ्गत्वान्न व्यभिचार इत्यभिप्रेत्य विशेषस्य निमित्ततां परमुखेनैव वाचयितुं प्रतिबन्दीं तावद्गृह्णाति ॥ **जातिनिमित्तत्वेऽपीति** । गोगतद्रव्यत्वादिजातेर्गोव्यक्त्यन्तर इवाश्वादिव्यक्तावपि सत्त्वेन तस्यापि गोशब्दवाच्यताप्रसङ्गादित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । उपमितौ गोसदृशपश्वन्तरस्य गवयशब्दवाच्यताधीः प्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते ॥ **जातिविशेष इति** । अत्रापि पूर्ववदुपलक्षणम् । एवं तर्ह्यत्राप्यश्वादिव्यावृत्तमन्तरङ्गं सास्नादिमत्त्वगोत्वादिप्रयुक्तं सादृश्यमेव तत्र लिङ्गमिति नाश्वादौ गोशब्दवाच्यतानुमानप्रसङ्गो न वा तत्रैव व्यभिचारप्रसङ्ग इत्याह ॥ **तर्हीति** । लक्षणभूतोऽव्याप्त्यादिशून्यः । शक्तिग्रहे उक्तं प्रकारं कार्यकारणभावावधारणादावप्यतिदिशति ॥ **एतेनेति** । तथा च न तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽप्यनुगतसामान्यसिद्धिरिति भावः । एतेनेत्युक्तमेव विशदयति ॥ **सादृश्येनैवेति** । उपदेशादिना सन्निहितदण्डघटप्रतियोगिकसादृश्यस्य कार्यकारणभावव्याप्तत्वमवधार्यते । ततश्चैतद्वाक्यादिनाऽवगतव्याप्तिरसन्निहितेऽपि पिण्डे उपदेशसन्निहितपिण्डसादृश्येन लिङ्गेन कार्यकारणभावमनुमीयत इति सादृश्येनैव कार्यकारणभावावधारणम् । आदिपदेन व्याप्त्यवधारणादिपरिग्रहः । तत्राप्युपदेशादिना सन्निहितधूमादिपिण्डसादृश्यस्य वन्ह्यादिव्याप्यताव्याप्तिरवधार्यते । ततश्चोपदेशादिनाऽवगतव्याप्तिसन्निहितधूमादिपिण्डसन्निहितधूमादिप्रतियोगिकसादृश्येन वन्ह्यादिव्याप्यताऽनुमीयत इति सादृश्येनैव व्याप्त्यवधारणम् । एवं सन्निहितासन्निहितसम्बन्धसादृश्यपुरस्कारेण प्रवृत्तस्योत्सर्गप्रमाणस्यापवादविषयेऽपि प्रवृत्तिसम्भवान्न सामान्यापवादादनुपपत्तिरपीत्याशयः । मूले सादृश्येनैवेत्यवधारणानर्थक्यमाशङ्क्य क्वचिद्व्युत्पत्त्याद्यङ्गत्वेन सादृश्यस्यैव परेण समाश्रयणीयत्वात्तस्यैव सर्वत्र व्युत्पत्त्याद्यङ्गत्वकल्पने कल्पनालाघवम् । इतरथा क्वचित्सादृश्यं व्युत्पत्त्याद्यङ्गमन्यत्र सामान्यमिति कल्पनागौरवमित्येतदर्थसूचकत्वान्न तदानर्थक्यमित्याशयेन भवेदेवं यदि क्वचिदपि व्युत्पत्त्याद्यङ्गत्वेन सादृश्यं परेण समाश्रयणीयं स्यात् । तदेव तु कुत इत्यतस्तदुपपादयति ॥ **अन्त्यविशेषे हीति** ॥ **किञ्चिदिति** । सामान्यमपोहश्चेत्येवं किञ्चिदित्यर्थः ॥ **अनुगताश्रय इति** । अनुगतजातिघटित इत्यर्थः । उभयाभावे हेतुमाह ॥ **तद्भाव इति** । अन्त्यविशेषेषु जातिरूपस्यौपाधिकस्य वोक्तरूपस्य धर्मस्य स्वीकारे तादृशद्रव्यगुणकर्मवत्तेषामनुगतत्वप्रसङ्गेन व्यावृत्तैकस्वभावात्मकस्वरूपहानिः स्यात् । न हि साक्षात्सम्बन्धेन धर्मेणानुगमे व्यावृत्तैकस्वभावहानिः । न तु परम्परासम्बन्धेनानुगमम इति सम्भवतीति भावः ॥ **लक्षणरूपमिति** । अव्यभिचारितमित्यर्थः । न च न लक्षणारूपसादृश्यमपि तत्र परेणाङ्गीकर्तुं शक्यम् । तदङ्गीकारेऽप्यत्यन्तव्यावर्तकत्वस्वरूपहानिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वादिति वाच्यम् । सादृश्यस्य परेणानुवृत्तिहेतुताया अनङ्गीकारादित्याशयात् ॥ ७ ॥

अ०— जातितश्चेत्कथं तासु तत्र चेदनवस्थितिः ॥ तथैव व्यक्तिविज्ञानं व्यक्तित्वाभावदूषितम् ॥ यदि तच्चास्ति तस्यापि विशेषेष्वनवस्थितिः ॥ कथं स्वरूपत्वमपि ज्ञायतेऽनुगतं यदि ॥ एकव्युत्पत्तिपर्यन्तमनवस्थादिदूषितम् ॥ कल्पनागौरवात्तेन युक्ता नानुगकल्पना ॥

सु०— एवमनुगतसामान्यानभ्युपगमेनैव व्युत्पत्त्यादिकं समर्थितम् । यस्तु मन्यतेऽनुगतसामान्येनैव व्युत्पत्त्यादिकं नान्यथेति तस्य बाधकमाह ॥ जातितश्चेदिति । यद्यनुगतजातिनिमित्तैव सर्वत्र व्युत्पत्तिः कार्यकारणभावावधारणादिकं च

SGDF Digital Foundation

स्यात् । तदा तासु जातिषु कथं जात्यादिशब्दव्युत्पत्तिरनुगतबुद्धिकारणत्वावधारणं गोत्वं नित्यं जातित्वादित्यादिव्याप्तिज्ञानमित्यादिकं स्यात् । जातिषु जात्यभावेन तत्र व्युत्पत्त्यादिकं न स्यादित्यर्थः । यदि वैयात्यात्कश्चिद्ब्रूयात् । अस्ति जातिष्वपि जातित्वं नाम जातिस्तद्वशात्तत्र सर्वमुपपद्यते इति तं प्रत्याह ॥ तत्र चेदिति । यदि तत्र जातिष्वपि जातित्वं नाम जातिरङ्गीक्रियते तदाऽनवस्थितिः स्यात् । तथा हि । गोत्वादिजातिषु जातिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं या जातित्वं नाम जातिः सा न तावत्स्वरूपे वर्तते । स्ववृत्तेरप्रामाणिकत्वात् । अतः स्वव्यतिरिक्तास्वेव जातिषु वर्तत इति वाच्यम् । तथा च स्वव्यतिरिक्तजातिषु जातिशब्दप्रवृत्तावियं निमित्तं स्यान्न तु स्वरूपेऽपि । अतस्तस्यां तद्व्यतिरिक्तासु जातिष्वेकस्य जातिशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तं जात्यन्तरमङ्गीकरणीयम् । तत्राप्येवमेवेत्यनवस्थेति । ननु गोत्वादिजातिषु जातित्वप्रयुक्तो जातिशब्दः । जातित्वे तूपदेशाधीनो भवतु । तस्या एकत्वादिति । नैवम् । न ह्यस्माभिः सादृश्यमिव भवता जातिः (जाति) शब्दवृत्तौ ज्ञापकतयोपेयते । येन क्वचिदुपदेशो निवेश्यते । किन्तु निमित्ततया । तत्रोपदेशोपन्यासस्य क्वोपयोगः । स्थानान्तरेऽपि बाधकमाह ॥ तथैवेति । यथा जातिविज्ञानं जातित्वाभावेन दूषितं तथैव व्यक्तिविज्ञानं व्यक्तीनां व्यक्तिशब्दवाच्यत्वविज्ञानं तन्निमित्तव्यक्तित्वजात्यभावेन दूषितम् । द्रव्यगुणकर्माणि खलु व्यक्तय उच्यन्ते । न च तत्र व्यक्तित्वं नाम सामान्यमस्ति । सत्तया परापरभावाभावात् । तस्मात्तत्र व्यक्तिशब्दवाच्यत्वज्ञानं न स्यात् । मा भूद्व्यतिरिक्तं व्यक्तित्वं सत्तैव व्यक्तिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं भविष्यतीति चेन्न । सामान्यस्य पर्यायप्रवृत्तौ निमित्तत्वात् । सद्व्यक्तिशब्दयोरपर्यायत्वात् । अन्यथा संयोग्यादिशब्दानामपि द्रव्यादिशब्दपर्यायत्वं स्यात् । ननु शब्दमात्रस्य जातिनिमित्तत्वात्सत्तया परापरभावशून्यमपि द्रव्यगुणकर्मसु व्यक्तित्वमस्त्येवेत्यतो नोक्तदोष इत्यत आह ॥ यद्यीति । तर्हि तस्य व्यक्तित्वस्यापि विशेषेषु व्यक्तिषु

SGDF

प्रवेशः स्यात्। तथा चानवस्थितिरिति योजना। तथा हि। यः शब्दोऽनेकवाचकः स सर्वो जातिनिमित्तक इति स्वीकृत्य द्रव्यगुण-कर्मसु व्यक्तित्वं नाम जातिर्यद्यङ्गीक्रियते। तर्हि तस्यामन्यासु च जातिषु जातिशब्दप्रवृत्तये जातित्वं नाम जातिरङ्गीकर्तव्या स्यात्। ओमिति चेत्। तर्हि सा व्यक्तित्वजातिरपि जातित्वजातिं प्रति व्यक्तिः स्यात्। न च सा स्वरूपे वर्तते। ततो द्रव्यादित्रये तस्यां च व्यक्तिशब्दप्रवृत्त्यर्थमपरं व्यक्तित्वमङ्गीकरणीयम्। तत्र पुनर्जातिशब्दप्रवृत्तये जातित्वमभ्युपगन्तव्यमिति साऽपि तदाश्रयतया व्यक्तिः स्यात्। तस्यां पुनर्व्यक्तित्वान्तरमित्येवमनवस्थेति। स्थलान्तरे बाधकमाह॥ कथमिति। अत्र स्वरूपमित्यध्याहर्तव्यम्। ततश्चायमर्थः। यद्यनुगतसामान्यनिबन्धनैव सर्वत्र व्युत्पत्तिस्तदा सकलपदार्थस्वरूपं स्वरूपशब्दवाच्यतया कथं ज्ञायते। अनुगतस्य स्वरूपत्वसामान्यस्याभावात्। स्वरूपेषु स्वरूपशब्दव्युत्पत्तिर्न स्यादिति। ननु च सर्वस्वरूपेष्वनुगतं स्वरूपत्वमङ्गीक्रियते मयाऽतो नोक्तदोष इत्यत उक्तं स्वरूपत्वमपि यद्यनुगतमङ्गीक्रियते तदाऽनवस्थादिदूषणं भवतीति। तथा हि। सर्वेषु स्वरूपेषु यत्स्वरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्वरूपत्वं नाम सामान्यमभ्युपगम्यते। तदपि तावत्स्वरूपमेव। न च तत्र स्वयमेव वर्तते। आत्माश्रयत्वस्यालौकिकत्वात्। अतस्तस्मिन्नन्येषु च स्वरूपेषु स्वरूपशब्दप्रवृत्तयेऽन्यत्स्वरूपत्वं नाम सामान्यमङ्गीकार्यम्। तदपि स्वरूपमेवेत्यनवस्था। आदिपदेनान्त्यविशेषस्वरूपेषु स्वरूपत्वसामान्याङ्गीकार्येऽत्यन्तव्यावृत्तिधीहेतुत्वं न स्यात्। समवायाभावस्वरूपे च सम्बन्धाभाव इति ज्ञातव्यम्। अनवस्थाद्यनिष्टप्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानं सूचयति॥ एकव्युत्पत्तिपर्यन्तामिति। एकं केवलमनुगतसामान्यहीनामिति यावत्। तस्मिन्व्युत्पत्तिरेकव्युत्पत्तिस्तत्पर्यन्तं तावदिदं दूषणमुपप्लवत एव। यावदनुगतसामान्यनिबन्धनैव सर्वत्र व्युत्पत्तिरिति पक्षं परित्यज्य सामान्यहीनेऽपि व्युत्पत्तिमङ्गीकुर्यादित्यर्थः। अनवस्थादिपरिहारायानुगतसामान्येन विनाऽपि व्युत्पत्तिरंगीकरणीयेति भावः। नन्विदं सकलमप्यसङ्गतम्। तथाहि। यदुक्तं जातिश्चेत्कथं

वास्त्विति तत्तावदसत् । जातिषु जात्यन्तराभावेऽपि नित्यत्वे सत्यनेकानुगतत्वैनोपाधिना जातिशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेः । अस्तु वा जातिषु जातित्वं नाम जातिः । न चानवस्था । जातित्वे जातिशब्दस्य स्वरूपनिबन्धनत्वोपपत्तेः । तथैव व्यक्तिविज्ञानमित्येतदप्यसत् । व्यक्तित्वाभावेऽपि जातिव्यञ्जकत्वोपाधिना द्रव्यादिषु व्यक्तिशब्दप्रवृत्त्युपपत्तेः । व्यक्तित्वजात्यङ्गीकारेऽपि नानवस्था । व्यक्तित्वे व्यक्तिशब्दस्य स्वरूपनिमित्तत्वसम्भवात् । यदपि कथमित्यादि तदयुक्तम् । प्रमाणगम्यत्वोपाधिनैव स्वरूपशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेः । स्वरूपत्वाभ्युपगमेऽपि नानवस्था । तत्र स्वरूपशब्दस्य स्वरूपमात्रनिबन्धनत्वात् । अन्त्यविशेषेषूपाधिनिबन्धन एवेति न रूपहानिः । समवायादौ स्वरूपमेव सम्बन्ध इत्यतो न कश्चिद्दोष इत्याशङ्कां परिहरन्ननुगतसामान्यदूषणमुपसंहरति ॥ कल्पनेति । सर्वत्र व्यावृत्तमेव वाच्यं शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं च । व्युत्पत्तिस्तु सादृश्यनिबन्धनेत्येकरूपकल्पनेन सर्वसामञ्जस्ये क्वचिदनुगतं सामान्यं निमित्तं क्वचिदुपाधिः क्वचित्स्वरूपमेवेत्यनेककल्पने कल्पनागौरवं स्यादित्यर्थः । तेन बाधकसद्भावेन साधकाभावेन च । नन्वनुगतत्वाभावे कथं गोत्वादिकं सामान्यं । अननुगतत्वेऽपि गुणकर्मवदवान्तरभेदस्य कल्पनीयत्वादिति ॥ ७७ ॥

टि० — जातित इत्याद्युत्तरग्रन्थस्य सादृश्यस्य व्युत्पाद्यङ्गत्वोपपादकपूर्वग्रन्थशेषत्वभ्रमनिरासाय वृत्तानुवादपूर्वकं प्रयोजनमाह ॥ **एवमिति** ॥ **स्ववृत्तेरप्रामाणिकत्वादिति** । देशकालादेः स्ववृत्तिस्तु प्रमाणबलादाश्रीयते । न च जातित्वस्य स्वस्मिन्वृत्तौ प्रमाणमस्तीत्यतो न स्ववृत्तित्वं तस्येति भावः ॥ **तत्राप्येवमिति** । जातित्वजातौ तद्व्यतिरिक्तासु गोत्वादिजातिषु च जातिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं यज्जात्यन्तरमङ्गीक्रियते तन्न तावत्स्वरूपेऽपि वर्तते । स्ववृत्तेरप्रामाणिकत्वादित्यतः स्वव्यतिरिक्तास्वेव जातिषु तद्वर्तत इति वाच्यम् । तथा च स्वव्यतिरिक्तजातिषु जातिशब्दप्रवृत्ताविदं निमित्तं स्यात् । न तु स्वरूप इत्यतस्तस्मिंस्तद्व्यतिरिक्तासु जातिषु चैकजातिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं जात्यन्तरमेवमङ्गीकरणीयमित्येव- ॥ १५ ॥

मर्थः ॥ **जातित्वप्रयुक्त इति** । गोत्वादिजातीनामनन्तत्वेन तत्र जातिशब्दव्युत्पत्तेरुपदेशाधीनतायास्तत्रैव पुरुषायुषपर्यवासनप्रसङ्गबाधितत्वेनासम्भवादिति भावः ॥ **तस्या इति** । तथा च न तत्र जातिशब्दव्युत्पत्तेरुपदेशाधीनतायां तत्रैव पुरुषायुषपर्यवसानप्रसङ्ग इति भावः ॥ **क्वचिदिति** । जातिरूपज्ञापकभाववत्यां जातित्वजाताविल्यर्थः ॥ **निमित्ततयेति** । शक्तिस्थित्यवच्छेदकतयेत्यर्थः । ज्ञापकाननुगमस्यादोषत्वादिति भावः ॥ **उपयोग इति** । प्रवृत्तिनिमित्ताननुगमस्य दोषत्वादिति भावः ॥ **जातिविज्ञानमिति** । जातीनां गोत्वादीनां विज्ञानं जातिशब्दवाच्यत्वज्ञानं जातिविज्ञानमित्यर्थः । जातित्वाभावेन तन्निमित्तजातित्वजात्यभावेनेत्यर्थः ॥ **सत्तयेति** । द्रव्यगुणकर्मसु विद्यमाना सत्ता भिन्ना सर्वाऽपि जातिः सत्ताव्याप्यैव दृष्टेत्यतस्तत्र वर्तमाना व्यक्तित्वरूपजातिरपि सत्ताव्याप्यैव वाऽन्येति सत्ताव्यापिका व्यक्तित्वं व्याप्यमित्येवं सत्तया व्याप्यव्यापकभावो व्यक्तित्वस्य वाच्यः । न चासौ युज्यते । सत्ताव्यक्तित्वयोर्द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तितया सत्ताव्याप्यत्वनियामकस्य तदपेक्षया न्यूनवृत्तित्वस्य व्यक्तित्वे व्यक्तित्वव्यापकतानियामकस्य तदपेक्षयाऽधिकवृत्तित्वस्य च सत्तायामभावादित्यर्थः । द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तिव्यक्तित्वस्य तन्मात्रसत्तापेक्षया न्यूनवृत्तित्वाभावेन सत्ताव्याप्यत्वस्य तदपेक्षयाऽधिकवृत्तित्वाभावेन तद्व्यापकत्वस्य चासम्भवात्समनियतजात्यन्तरस्य च तुल्यत्वरूपबाधकवशात्परेण द्रव्यादावनभ्युपगमान्न व्यक्तित्वं जातिरित्यर्थ इत्याहुः ॥ **सामान्यस्य पर्यायप्रवृत्ताविति** । घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तघटत्वस्यैव तत्पर्यायकरीरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततादर्शनादिति भावः । भवतु तर्हि तद्वदेव सच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतसत्ताया एव तत्पर्यायभूतव्यक्तिशब्दप्रवृत्तावपि निमित्तत्वमित्यतो भवेदेवं यदि घटकरीरादिशब्दवत्सद्व्यक्तिशब्दयोरपि पर्यायत्वं स्यान्न च तदस्तीत्याह ॥ **सद्व्यक्तिशब्दयोरिति** । सहप्रयोगदर्शनान्न तयोः पर्यायत्वमिति भावः ॥ **अन्यथेति** । एकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन सद्व्यक्तिशब्दयोः पर्यायत्वाभ्युपगम इत्यर्थः ॥ **संयोगादीति** । द्रव्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य द्रव्यत्वस्यैव संयोगिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसम्भवेनैकप्रवृत्तिनिमित्तकताया वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । द्रव्यगुणकर्मसु व्यक्तित्वसामान्यनिराकरणावसरे विशेषेष्वनवस्थितिप्रतिपादनासङ्गतिमाशङ्क्यापेक्षितं पूरयन्प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे ॥ **तर्हीत्यादिना** । ननु कथं व्यक्तित्वस्य व्यक्तिषु प्रवेशः कथं च तन्मात्रेणानवस्थेत्यतस्तदुभयमुपपादयितुं प्रतिजानीते ॥ **तथा हीति** ॥ **अङ्गीकर्त-**

र्व्येति । अनेकवाचकस्य सर्वस्यापि शब्दस्य जातिनिमित्तकत्वाङ्गीकाराज्जातिशब्दस्य चानेकवाचकत्वादिति भावः ॥ **न च सेति** । स्ववृत्तेरप्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ **तत्रेति** । अपरस्मिन्व्यक्तित्व इत्यर्थः ॥ **साऽपीति** । व्यक्तित्वान्तररूपा जातिरपीत्यर्थः ॥ **तदाश्रयतेति** । जातित्वजात्याश्रयतयेत्यर्थः ॥ **तस्यामिति** । व्यक्तित्वजातिरूपव्यक्तावित्यर्थः ॥ **व्यक्तित्वान्तरमिति** । अन्यथा व्यक्तिशब्दप्रवृत्त्यनुपपत्तेः प्रवृत्तेश्च प्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ **अत्र स्वरूपमित्यध्याहर्तव्यमिति** । उपलक्षणं चैतत् । स्वरूपशब्दवाच्यतयेत्यध्याहर्तव्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । दूषितं भवतीत्यत्र दूषितमिति भावे क्तः । भवतीत्यध्याहृतोक्तिः । तथा च दूषणं भवतीत्यर्थः । अत एवोत्तरत्र दूषणमित्येवानुवाद इति द्रष्टव्यम् ॥ **अत्यन्तव्यावृत्तिधीहेतुत्वं न स्यादिति** । अनुगतस्वरूपत्वसामान्याश्रयत्वात्तेषां द्रव्यगुणकर्मवदनुगतकल्पत्वेनानुवृत्तिबुद्धिहेतुत्वस्यापि सद्भावादिति भावः । ततश्च स्वरूपहानिरिति हृदयम् । समवायाभावस्वरूपे चेत्यतःपरं स्वरूपत्वसामान्याङ्गीकार इत्यनुवर्तते ॥ **उपाधिनिबन्धन एवेति** । न चोपाधेरप्यनुगतसामान्यघटितत्वेन तदाश्रयत्वे विशेषाणामनुगतसामान्याश्रयत्वमवर्जनीयमित्यनुगतत्वप्राप्तेः कथं न स्वरूपहानिरिति वाच्यम् । तावता परम्परासम्बन्धेनानुगतधर्माश्रयत्वप्राप्तावपि साक्षात्सम्बन्धेन तदनाश्रयत्वेनानुगतत्वाप्राप्तेः साक्षात्सम्बन्धेन तदाश्रयताया एवानुगतत्वप्रयोजकत्वादित्याशयात् । गोत्वादेरननुगतत्वे सामान्यशब्दवाच्यत्वानुपपत्तिमाशङ्कते ॥ **नन्विति** । समानानां भावः सामान्यमिति यौगिकसामान्यशब्दवाच्यतायास्तदनुगततायामेवोपपत्तेरित्याशयः । सत्यम् । समानानां भावः सामान्यमिति सामान्यशब्दो यौगिक इति किन्तु सादृश्य एव तथा न तु सर्वत्र । अन्यथा रूपादिविशेषापेक्षया गुणे उत्क्षेपणादिविशेषापेक्षया कर्मणि च सामान्यशब्दप्रयोगाभावप्रसङ्गात् । त्वन्मते गोत्वादेरिव गुणकर्मणोरप्यनुगतत्वाभावात्किन्त्ववान्तरभेदभिन्नसर्वात्मके वस्तुनि रूढश्च । ततश्च रूढ्या सामान्यशब्दवाच्यत्वाद्गोत्वादेर्न तेनानुगतत्वसिद्धिरित्याशयेन समाधत्ते ॥ **गुणकर्मवदिति** । यथा हि रूपादिसर्वविशेषात्मकेऽननुगतेऽपि गुणेऽवान्तरभेदवत्त्वमात्रेण रूपादिविशेषापेक्षया सामान्यमिति व्यवहारो यथा वोत्क्षेपणादिसर्वविशेषात्मकेऽननुगतेऽपि कर्मण्युत्क्षेपणाद्यपेक्षयोक्तेनैव निमित्तेन सामान्यमिति व्यवहारः । तथा सर्वत्रतद्गोत्वरूपविशेषात्मकेऽननुगतेऽपि गोत्वेऽवान्तरभेदवत्त्वरूपानिमित्तमात्रकल्पनया युज्यत एव सामान्यमिति व्यवहारः । न च गुणकर्मणोरप्यनुगतसामान्या-

SGDF

श्रयत्वात्सामान्यव्यवहारविषयत्वमिति वाच्यम् । तथाऽपि गुणकर्मणोरननुगतत्वापरिहारात् । न हि पितुः पाण्डित्येन पुत्रः पण्डितो भवतीत्याशयः । केचित्त्वननुगतत्वस्य गुणकर्ममात्रवृत्तितानियमाद्गोत्वादेरप्यननुगततायां गुणकर्मणोरप्यन्यतरत्वप्रसक्त्या तद्भिन्नसामान्यरूपपदार्थान्तरत्वानुपपत्तिप्रसङ्गान्न तस्याननुगतत्वमिति शङ्कार्थः । एवं सति गुणकर्मणोरप्यननुगतत्वं न स्यात् । तत्राप्यननुगतत्वस्य गुणमात्रवृत्तित्वनियमाश्रयणेनोत्क्षेपणादेरननुगततायां गुणत्वप्रसक्त्या तद्भिन्नकर्मरूपपदार्थान्तरत्वानुपपत्तिप्रसङ्गस्य कर्ममात्रवृत्तित्वनियमाश्रयणेन च रूपादेरननुगततायां कर्मत्वप्रसक्त्या तद्भिन्नगुणरूपपदार्थान्तरत्वानुपपत्तिप्रसङ्गस्य च तद्बाधकस्य तुल्यत्वात् । यदि चाननुगतत्वस्य गुणमात्रवृत्तित्वे कर्ममात्रवृत्तित्वे च प्रमाणाभावेन तन्नियमासिद्धयोभयवृत्तित्वादुत्क्षेपणादेर्वा रूपादेर्वाऽननुगततायामप्यवान्तरभेदसद्भावेन गुणत्वकर्मत्वयोरप्रसङ्गान्नोक्तरीत्या पदार्थान्तरत्वानुपपत्तिरिति मन्यसे हन्त तर्ह्यननुगतत्वस्य प्रमाणाभावेन गुणकर्ममात्रवृत्तित्वनियमस्याप्यसिद्धया गोत्वादेरननुगतत्वेऽप्यवान्तरभेदसद्भावेन गुणकर्मान्यतरत्वाप्रसङ्गान्न गुणकर्मभिन्नपदार्थत्वानुपपत्तिरिति युज्यते तस्याननुगतत्वमिति परिहारार्थ इत्यप्याहुः ॥ ७ ॥

अ०— औपाधिकविशिष्टाद्यमपि तद्वस्तु किं ततः ॥ अन्यत्तदेव चेदग्निमत्त्वं किं तत्र भण्यते ॥ अग्निसंयोगमात्रं चेद्भवेत्तत्सिद्धसाधनम् ॥ भूधरस्याग्निसंयोगो यदि षष्ठयर्थ एव कः ॥

सु०— एवं समवायं स्वरूपतो निराकृत्येदानीं यत्समवायस्य सर्वत्रैकत्वं नित्यत्वं च तत्त्वं भावेनेति सूत्रेणोक्तम् । तत्त्वं समवायस्य सर्वत्रैकत्वं नित्यत्वं च भावेन सत्तया व्याख्यातमिति । तदपि निराचिकीर्षुरादौ तावदेकत्वं निराकर्तुं पीठमारचयति ॥ औपाधिकेति । औपाधिकः पाचकयाजकादिर्विशिष्टो नीलाग्निमदादिः । आद्यग्रहणादुपलक्षितग्रहणम् । अपिशब्दो दूषणान्तरसमुच्चयार्थः । तद्वस्तूपाध्यादित्रयम् । किंशब्दस्योभयतः सम्बन्धः । तत उपाध्यादित्रयात् । वस्त्वित्येतदौपाधिकविशिष्टाद्यमित्यनेनापि सम्बध्यते । अयमर्थः । समवायस्य सर्वत्रैकत्वं वदतेदं तावद्विविच्यताम् । एक एव पुरुषः पचनयजनादिभिरुपा-

SGDF

धिभिरवच्छेदकैर्धर्मैः पाचको याजकश्चेत्याद्यभिधीयते स पाचकयाजकादिरौपाधिकोऽर्थः किं पचनाद्युपाधिपुरुषतत्सम्बन्धेभ्योऽनन्य उतान्य इति । तथा समानाधिकरणं व्यावर्तकं विशेषणम् । यथोत्पलस्य नीलं रूपं पर्वतस्य चाग्निः । व्यधिकरणं तु व्यावर्तकमुपलक्षणम् । यथा नीलरूपगतं नीलत्वमुत्पलस्य । अन्ये तु कार्यप्रवेशाप्रवेशाभ्यां विशेषणोपलक्षणयोर्भेदमाचक्षते । यथा लम्बकर्ण आनीयतां चित्रगुरानीयतामिति । अपरे तु शाब्दसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्याम् । यथा दण्डी देवदत्तो जटाभिस्तापस इति । केचित्पुनर्व्यवच्छित्तिसमये सत्त्वासत्त्वाभ्याम् । तत्र विशिष्टं नीलमग्निमान्वा । विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्योऽनन्यदन्यद्वा । उपलक्षितं चोपलक्षणोपलक्ष्यतत्सम्बन्धेभ्योऽनन्यदन्यद्वेति । तत्रान्यत्वपक्षस्तावदनुभवाभ्युपगमोपपत्तिविरुद्धत्वादसम्भावित एव । न हि पाचकादिः पचनादित्रयातिरिक्तोऽनुभूयते । न च योग्यस्याननुभवे सत्त्वं सिद्ध्यति । नाप्यग्निमदादिः पर्वताद्यतिरिक्तोऽनुभूयते । अतिरिक्तत्वे चौपाधिकविशिष्टादेर्द्रव्याद्यन्तर्भावासम्भवात् । षट्पदार्थातिरेकप्रसङ्गेनाभ्युपगमविरोधः स्यात् । यदि चौपाधिकविशिष्टाद्यमतिरिक्तं स्यात्तदा पाचकमानयेत्युक्ते पुरुषाद्यानयनं न क्रियेतेत्याद्युपपत्तिविरोधः । नन्ववच्छित्तिरौपाधिकत्वं व्यवच्छित्तिश्च वैशिष्ट्यं त्रितयाद्भिन्नमेवेति चेन्न । अवच्छित्तेरनिरूपणात् । सा किमुपाधिसम्बन्धो वा पुरुषस्यैकत्वं वा स्वगतो भेदो वा । आद्ये न त्रयातिरेकः । द्वितीये त्वनौपाधिकादविशेषः । तृतीये त्वसत्त्वप्रसङ्गः । व्यवच्छित्तिर्वैशिष्ट्यमिति चायुक्तम् । तस्या नीलादिपदार्थत्वाभावात् । सा हि वैशिष्ट्यप्रतीतिफलविषयतयाऽनुभूयते । विशेषणविशेष्यस्वरूपावगाह्येकं वा विज्ञानमविरलमनेकं वा विशिष्टमिति कश्चित् । यथाऽऽह । विशेषणं विशेष्यं च तत्सम्बन्धफलार्पकम् । ज्ञानरूपं स्वसामर्थ्याद्विशिष्टमिति कीर्तितमिति । तन्न । विशिष्टस्य बाह्यार्थतयाऽनुभवात् । अन्यथा साध्यधर्मविशिष्टः पक्षः सोऽनुमानेन प्रज्ञापनीय इत्याद्ययुक्तं स्यात् । तस्मादतिरेकपक्षोऽनुपपन्न एव । अस्तु तर्ह्यौपाधिकविशिष्टाद्यं त्रितयानन्यदित्यत आह

॥ तदेवेति । प्रतिपत्तिसौकर्यायोदाहरणनिष्ठतया मतुपा प्रश्नः कुतोऽग्निमत्त्वमिति । धूमाद्यनुमानसाध्यं विशिष्टमित्यर्थः । औपाधिकादेरप्युपलक्षणमेतत् । अयमर्थः । अग्निमदादिविशिष्टं च यदि विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्योऽनन्यदङ्गीक्रियते । तदाऽपि वक्तव्यम् । किं तत्त्रितयमपि प्रत्येकं विशिष्टमुत तत्रान्यतमम् । द्वितीयेऽपि किं विशेषणभूतोऽग्निरेवाग्निमच्छब्दार्थः । उत विशेष्यरूपः पर्वतः । अथ सम्बन्धः संयोगलक्षणः । संयोगपक्षेऽपि किं निर्विशेषणसंयोगः किंवाऽग्निना संयोगः । उत्तरत्रापि किमग्निसंयोगमात्रम् । उत पर्वतस्याग्निसंयोग इति । एवं पाचकादेरपि पचनादित्रयानन्यत्वे विकल्पो द्रष्टव्यः । अन्त्यपक्षातिरिक्तान्सर्वपक्षानपाकरोति ॥ अग्नीति । अग्निसंयोगमात्रमिति सर्वपक्षोपलक्षणं चेत् । अग्निमच्छब्दार्थ इति शेषः । तद्धूमवत्त्वाद्यनुमानमग्निपर्वतसंयोगानां समस्तानां व्यस्तानामग्निना संयोगस्य चाग्निमच्छब्दवाच्यविशिष्टत्वे धूमानुमानं सिद्धसाधनं स्यात् । विशिष्टस्यानुमानसाध्यत्वात् । अग्न्यादेर्विशिष्टस्य मानान्तरत एव सिद्धत्वादिति । अस्तु तर्हि पर्वतस्याग्निना संयोगो विशिष्टरूपोऽग्निमच्छब्दार्थोऽनुमानसाध्य इत्यन्तिमः पक्षः । तत्रोक्तदोषाभावात् । पर्वताग्निसंयोगानां समस्तानां व्यस्तानामग्निसंयोगस्य च सिद्धत्वेऽपि पर्वतस्याग्निना यः संयोगस्तस्यानुमानतः प्रागसिद्धेरिति शङ्कते ॥ भूधरस्येति । अग्निमच्छब्दार्थो विशिष्टोऽनुमानसाध्य इति शेषः । दूषयितुं पृच्छति ॥ षष्ठ्यर्थ इति । पर्वतस्याग्निसंयोगस्य च सिद्धत्वेऽपि पर्वतस्य योऽग्निसंयोगः स न सिद्ध इत्यतः स एव विशिष्टोऽग्निमच्छब्दार्थोऽनुमानवेद्य इति वदता पर्वतस्येति षष्ठ्या निर्दिष्टः सम्बन्ध एव विशिष्टोऽग्निमच्छब्दार्थोऽनुमानवेद्य इत्युक्तं भवति । अन्यस्य सर्वस्य सिद्धत्वात् । षष्ठ्यर्थश्च सम्बन्धा वैयाकरणैरनेके गणिताः । अतः कोऽत्र सम्बन्धो विवक्षित इति प्रश्नार्थः । एव शब्दस्तस्यैव प्राधान्यद्योतनार्थः ॥

टि०— औपाधिकविशिष्टाद्यमित्युक्तेरन्यस्यौपाधिकादेरुपाध्याद्यतिरेकानतिरेकाविचारपरस्य पूर्वेण सङ्गत्यप्रतीतेरानर्थक्यं तथाऽपि समवायै-

SGF Foundation

कत्वं निराकर्तुं तत्पीठिकारचनरूपत्वेनोत्तरग्रन्थसङ्गतत्वान्न तदानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरग्रन्थसङ्गततया तं योजयति ॥ **एवमित्यादिना** ॥ **औपाधिकः पाचकयाचकादिरिति** । न चोपाधेरपि विशेषणोपलक्षणान्यतरत्वात् । औपाधिकस्यापि विशिष्टोपलक्षितान्यतरत्वमेवेति तद्ग्रहणेनैव गृहीतत्वात्पृथक् तद्ग्रहणं न युक्तमिति वाच्यम् । विशेष्यप्रतियोगिकतन्निष्ठभेदज्ञापकत्वमुपाधित्वमन्यप्रतियोगिकविशेष्यनिष्ठभेदज्ञापकत्वं च विशेषणत्वादिकमिति तद्भेदविवक्षायाः पृथग्ग्रहणासम्भवादुभयत इति । किं तद्वस्तु किं वा ततोऽन्यदित्युभयत इत्यर्थः । सम्बध्यत इत्यनेनौपाधिकविशिष्टाद्यं वस्तु किं तद्वस्तु किं वा ततोऽन्यदिति वाक्ययोजनोक्ता भवति । ननु कथमस्य समवायैकत्वनिराकरणं प्रति पीठिकारचनरूपत्वमित्यतस्तद्दर्शयितुमाह ॥ **अयमर्थ इति** ॥ **समानाधिकरणमिति** । जटाभिस्तापस इत्यादौ तृतीययोपलक्ष्यमाणोपलक्षणभावे जटादावव्याप्तिनिरासाय समानाधिकरणमित्युक्तम् । न च तदपि यत्किञ्चित्समानाधिकरणमिति कथं तेन तन्निरासः । स्वप्रत्याय्यव्यावृत्त्या सहैकाधिकरणत्वस्य समानाधिकरणपदेन विवक्षितत्वात् । तावत्येवोच्यमाने नीलमुत्पलमित्यत्र नैल्यापादिता नीलव्यावृत्त्या सहैकाधिकरणे गगनोत्पलसंयोगादावतिव्याप्तिः । तदर्थं व्यावर्तकमित्युक्तम् । तद्व्यावृत्तिबुद्धिजनकविशिष्टज्ञानावच्छेदकमिति चार्थः । अतो न नीलरूपरहितपदार्थव्यावृत्तिसमानाधिकरणो नीलरूपरहितपदार्थतादात्म्याभावलक्षणां व्यावृत्तिं सत्त्वयैव प्रत्याययत्युत्पलेन्द्रियसंयोगादावतिव्याप्तिः । अधिकरणं चात्र देशकालोभयरूपं विवक्षितम् । तेन यत्राश्रये यत्कालीना व्यावृत्तिः प्रत्याय्या तत्कालीनतदधिकरणवृत्तिविशेषणमन्यदुपलक्षणमित्यर्थपर्यवसानात्काककालीनगृहव्यावृत्तिपरे प्रयोगे काकस्य विशेषणत्वेऽपि सामान्यतो गृहविशेषव्यावृत्तिपरे प्रयोगे काकस्योपलक्षणत्वसम्भवान्नोपलक्षणाभावप्रसङ्ग इति ध्येयम् ॥ **व्यधिकरणं त्विति** । एतच्च विशेषणेऽतिव्याप्तिपरिहारायोक्तम् । व्यधिकरणत्वं च स्वप्रत्याय्यव्यावृत्त्या सह विवक्षितमिति न यत्किञ्चिद्व्यधिकरणे विशेषणेऽतिप्रसङ्गः । तावन्मात्रं विशेष्यस्याप्यस्तीति तत्रातिप्रसङ्गवारणाय व्यावर्तकमित्युक्तम् । व्यावृत्तिबुद्धिजनकविशिष्टज्ञानावच्छेदकमित्यर्थान्नादृष्टेश्वरादावतिव्याप्तिरिति भावः । असम्भावनापरिहाराय तदुभयं क्रमेणोदाहरति ॥ **यथेति** । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ **कार्यप्रवेशेति** । ॥ १८ ॥
कार्यान्वयिविशेषणं तदनन्वय्युपलक्षणमिति कार्यान्वयानन्वयाभ्यामित्यर्थः ॥ **शाब्देति** । एकविभक्त्यन्तपदवाच्यं विशेषणं भिन्नविभक्त्यन्तपद-

SGDF

वाच्यमुपलक्षणमिति शाब्दसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यामित्यर्थः। अत्र चैकत्वं सारूप्यमभिमतं न त्वभेदः। तथा सति दण्डीपुरुष इत्यादौ प्रथमैकवचनव्यक्तिभेदस्य सत्त्वेनैकत्वाभावादसम्भवप्रसङ्गात्। सारूप्यमप्यत्र व्यावर्त्यवाचकपदविभक्त्यैव विवक्षितम्। अन्यथा यत्किञ्चित्तृतीयान्तपदसारूप्यस्य जटाभिरिति तृतीयायामपि सद्भावेन तत्रातिव्याप्त्यपरिहारापातात्। व्यावर्त्यवाचकपदविभक्त्या सारूप्यविवक्षायां तु न तत्रातिव्याप्तिः। व्यावर्त्यः पुरुषस्तद्वाचकं पदं पुरुष इति पदं तत्र या विभक्तिः प्रथमा तया सह सारूप्यस्य जटाभिरित्युपलक्षणे विद्यमानतृतीयाया अभावात्। यद्यपि च प्रथमातृतीययोरपि विभक्तित्वादिना सारूप्यसत्त्वान्न तद्विवक्षयाऽपि तत्प्रतीकारः सम्भवति तथाऽपि विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिधर्मपुरस्कारेण तद्विवक्षणान्नातिप्रसङ्गः। न चैवं जटावांस्तापस इति प्रयोगे जटानामप्युक्तरूपसामानाधिकरण्यसत्त्वाद्विशेषणत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तत्र तस्येष्टत्वात्। न चैवमुपलक्षणत्ववादविरोधः। तृतीयाप्रयोगकाले तासामुपलक्षणत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेरिति ध्येयम्। एवं व्यावर्त्यवाचकपदविभक्तिविरूपविभक्त्यन्तपदवाच्यत्वस्यैव द्वितीयलक्षणे विवक्षितत्वान्न कश्चित्क्षुद्रोपद्रव इति ॥ **व्यवच्छित्तिसमय इति**। स्वप्रत्याय्यव्यावृत्तिसमय इत्यर्थः। ततश्च यावत्स्वप्रत्याय्यव्यावृत्तिभाविविशेषणं यावत्स्वप्रत्याय्यव्यावृत्त्यभावि तूपलक्षणमित्युक्तं भवति। मूलेऽन्यत्वपक्षस्यासम्भावितत्वेनानुपपन्नतायाः स्पष्टत्वाददूषणमिति न तददूषणान्न्यूनत्वं शङ्क्यमित्यभिप्रेत्य स्वयं तत्पक्षस्यासम्भावनानिमित्तप्रदर्शनपूर्वकमसम्भाविततामाह ॥ **तत्रेति**। तत्कथमित्यतोऽनुभवविरुद्धतां तावदुपदर्शयति ॥ **न हीति**। प्रतिज्ञातमभ्युपगमविरोधमुपदर्शयति ॥ **अतिरिक्तत्वे चेति** ॥ **द्रव्यान्तर्भावासम्भवादिति**। गुणादावपि तस्य वृत्तेर्न द्रव्यादित्वं तस्येति भावः। उपपत्तिविरोधमप्युपदर्शयति ॥ **यदि चेति** ॥ **सा किमिति**। उपाधिसम्बन्धादेकमेव वस्तु भिद्यत इति सर्वैरङ्गीकृतत्वादौपाधिकस्थलेऽवच्छित्तिपदार्थतया क्रमेणोपाधिसम्बन्धादीनां विकल्पकोटितया प्रसक्तिरित्यवधेयम् ॥ **आद्य इति**। उपाधिसम्बन्धस्य त्रितयान्तर्भूतत्वादिति भावः ॥ **अविशेष इति**। तत्रापि पुरुषैकत्वसद्भावादिति भावः ॥ **असत्त्वप्रसङ्ग इति**। स्वाभिन्ने स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकभेदस्य विरुद्धत्वेनासत्त्वात्तदात्मकस्यैवौपाधिकत्वस्यासत्त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। न च स्वाभिन्ने स्वस्मिन्न स्वभेदो विरुध्यते। स्वस्मिन्स्वाभेदस्य स्वाभाविकत्वाद्भेदस्य चौपाधिकत्वात्स्वाभाविकौपाधिकयोश्चाविरोधस्य बहुलमुपलम्भादिति वाच्यम्। औपाधिकस्यापि स्वाभाविकवदेव सत्य-

त्वेन तदविशिष्टतया त्वन्मते विरोधापरिहारादित्याशयात् । नन्वपोहपदार्थवादिनं प्रति व्यावृत्तेर्नीलादिपदार्थत्वाभावोऽसिद्ध इत्यतस्तमनुभवविरोधेन दूषयति ॥ **सा हीति** । वैशिष्ट्यप्रतीतेः फलं या व्यावृत्तिप्रतीतिस्तद्विषयतयेत्यर्थः । नीलादिपदजनितनीलरूपादिविशिष्टप्रत्ययानन्तरं ह्यनीलादिप्रतीतिव्यावृत्तिर्हि जायते । तथा च व्यवच्छितिर्वैशिष्ट्यज्ञानस्यैव न वैशिष्ट्यरूपेति भावः । लीलावतीकारोक्तं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्योऽतिरिक्तं विशिष्टपदार्थं दूषयितुमनुवदति ॥ **विशेषणेति** । अत्र टीकायां विशेषणविशेष्यसम्बन्धावगाहीत्येव पाठश्चिरन्तनकोशेषु तथा दर्शनात् । खण्डनादिषु विशेषणविशेष्ययोरिव तत्सम्बन्धस्याप्येकानेकज्ञानविषयतायाः स्पष्टमुक्तत्वाच्च । क्वचिद्विशेषणविशेष्यस्वरूपावगाहीति पाठः । तत्रापि स्वरूपपदं सम्बन्धपरमेव । तथा च विशेषणविशेष्यसम्बन्धावगाह्येकं ज्ञानं विशिष्टम् । अथवा तदवगाह्यनेकमविरलं विज्ञानं विशिष्टमिति पक्षद्वयमुक्तं भवति । आद्ये लक्षणे विशेषणाद्यैकैकमात्रविषयकेषु ज्ञानेष्वतिप्रसङ्गनिवारणायाद्यं विशेषणम् । घटपटौ रूपं समवेतमित्यनेकप्रतीतिषु तद्वारणाय द्वितीयमिति द्रष्टव्यम् । विशेषणविशेष्यसम्बन्धावगाहिनि भिन्नेन्द्रियजन्यानेकज्ञानात्मके सुरभिचन्दनमित्यादिविशिष्टे एकज्ञानत्वाभावादव्याप्तिवारणायाविरलमिति द्वितीयपक्षसङ्कीर्तनम् । अत्र चाविरलत्वमव्यवहितत्वं कालविलम्बेनानुत्पन्नत्वमिति यावत् । अत्र कालविलम्बेनोत्पद्यमानानां विशेषणाद्यवगाहिनानाज्ञानानां विशिष्टत्वप्रसङ्गनिवारयितुमविरलमित्युक्तम् । उक्तविशेषणकस्य विशेष्यानवगाह्यनेकज्ञानस्य व्यवच्छेदायोक्तं विशेष्येति । उक्तविशेष्यकस्य विशेषणानवगाह्यनेकज्ञानस्य तत्प्रसङ्गोच्छेदायोक्तं विशेषणेति । उक्तविशेषणकस्य सम्बन्धानवगाह्यनेकज्ञानस्य तद्व्यवच्छेदाय सम्बन्धेत्युक्तम् । न चैकज्ञानात्मके विशिष्टे द्वितीयस्यानेकज्ञानात्मके च तस्मिन्नाद्यस्य लक्षणस्याभावात्परस्पराव्याप्तिरिति वाच्यम् । उभयान्तरत्वे तात्पर्यात् । तस्य चोभयत्रापि सत्त्वेन तदनवकाशात् । नन्वेवं रूपं विशिष्टं लीलावतीकृतोक्तमिति कुतो विज्ञायत इत्यतस्तद्वाक्यादेवेत्यभिप्रेत्य तदुदाहरति ॥ **यथेति** । यद्यप्यत्र ज्ञानेन रूप्यते निरूप्यते विषयीक्रियत इति यावत् । ज्ञानरूपं ज्ञानविषयो विशेषणं विशेष्यं चशब्दात्सम्बन्ध इत्येतत्स्वसामार्थ्याद्यतो विशिष्टव्यवहारजनकमतो विशिष्टमिति कीर्तितमिति योजना प्रतीयते सम्मता चेयं सर्वतान्त्रिकाणामेकज्ञानारूढोवाऽविरलानेकज्ञानारूढोवाऽनेकोऽर्थः सम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थ इत्येतन्मतस्य खण्डनादावाशङ्क्य निराकरणादुक्तयोजनानभिमतस्तस्यानवकाशादेवं चैकज्ञानोपरूढानां वाऽविरलानेकज्ञानोपरूढानां वा विशेषणविशेष्यसम्बन्धानां विशिष्टत्वप्रतिपादक एवायं ग्रन्थः । न त्वेकस्य ज्ञानस्य वा विशिष्टत्वप्रतिपादक इति नास्योपयोगः प्रकृत इति तदुपन्यासोऽनुचित इत्याभाति । तथाऽपि तथायोजनायां विशेषणमित्यादिग्रन्थस्य किं वैशिष्ट्यं ज्ञानविशेष इत्यादिप्रश्नपरिहारात्मकतत्पूर्वग्रन्थविरोधप्रसङ्गात्तामुपेक्ष्योक्तरीत्या ज्ञानरूपं ज्ञानविषयो विशेषणं विशेष्यं चशब्दात्सम्बन्धश्च विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धावगाहिज्ञानमिति यावत् । तच्चैकमविरलमनेकं वा विशिष्टमिति कीर्तितमिति योजनान्तरमाश्रित्य ज्ञानस्य विशिष्टपदार्थत्वप्रतिपादकत्वलाभेन प्रकृतोपयोगोऽस्तीत्याशयेनैतदुपन्यास इति द्रष्टव्यम् । ज्ञानस्य तत्सम्बन्धफलार्थकमिति विशिष्टव्यवहारजनकत्वकथनं तु प्रसिद्धस्यापि विशिष्टस्य विशिष्टपदार्थतायां नियामकतया पराभिमतस्य विशिष्टव्यवहारजनकत्वस्य प्रसिद्धे विशिष्ट इवोक्तरूपज्ञानेऽपि सत्त्वादुक्तं तस्य विशिष्टपदार्थत्वमित्यभिप्रेत्य तथा च तत्सम्बन्धफलार्थकं तयोर्विशेषणविशेष्ययोर्यः सम्बन्धो वैशिष्ट्याख्यः स यथा विशिष्टव्यवहारं जनयतीति विशिष्टनाम । तथा ज्ञानमपि फलं विशिष्टव्यवहारं जनयतीत्यतो विशिष्टमिति कीर्तितमिति योज्यम् । स्वसामर्थ्यादिति स्वभाववादानुसरणं तु शङ्कान्तरनिरासाय कृतम् । तथा हि । विशिष्टव्यवहारः सम्बन्धकार्यस्तस्य कथं ज्ञानं हेतुः स्यात् । अन्य कार्यस्यान्येनाजननादन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यादिति शङ्किते यथा वैशिष्ट्यनिमित्तकत्वेऽपि विशिष्टव्यवहारस्य न वैशिष्ट्यं स्वविशिष्टव्यवहारं वैशिष्ट्याज्जनयति तत्रैव तद्वृत्तेरप्रामाणिकत्वेनासम्भवात् । किन्तु स्वभावादेव । अत एव नातिप्रसङ्गः । तथा विवक्षितज्ञानविशेषोऽपि स्वभावादेव विशिष्टव्यवहारजनकोऽतो नातिप्रसङ्ग इति सर्वमनवद्यम् ॥ **अनुभवादिति** । तथा च विशिष्टस्य बाह्यार्थत्वस्थित्या नान्तरत्वेनानुभूयमानज्ञानरूपता तस्येत्यर्थः ॥ **इत्याद्ययुक्तं स्यादिति** । ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षत्वादिति भावः । आदिपदेन दण्डिनमानयेत्यादौ विशिष्टस्यानयनकर्मत्वानुपपत्तिपरिग्रहः । ज्ञानस्यामूर्तत्वेनानयनाद्यसम्भवादिति द्रष्टव्यम् । अतिरेकपक्षस्योपपादितमसम्भावितत्वमुपसंहरति ॥ **तस्मादिति** । अनुभवादिविरुद्धत्वादित्यर्थः । एवेत्यतःपरमिति स्फुटमेवेत्यतो न मूलकृता दूषित इति शेषः । ननु चात्रौपाधिकविशिष्टोऽयमिति प्रक्रमानुरोधाद्विशिष्टं किं तत्र भण्यत इति विशिष्टमात्रनिष्ठतया विकल्पप्रश्नः कर्तव्यस्तत्कथमग्निमत्त्वं तत्र भण्यत इति विशिष्टविशेषाग्निमत्त्वनिष्ठतया विकल्पप्रश्न इत्यतो मन्दानां प्रतिपत्तिसौ-

कर्यार्थमेवोदाहरणनिष्ठतया प्रश्नः कृतो न त्वस्य यथाश्रुत एवार्थः किन्तु धूमाद्यनुमानसाध्यं विशिष्टं किं तत्र भण्यत इत्येवेत्यतो न प्रकृतानानुगुण्यमित्याह ॥ **प्रतिपत्तीति** । ननु तयाऽप्यौपाधिकाविशिष्टायं तदेवोपाध्यादित्रितयानन्यदिति शङ्काग्रन्थानुरोधेन विशिष्टस्यैवौपाधिकोपलक्षितयोरप्यत्र ग्राह्यत्वाद्विशिष्टमात्रे विकल्पप्रश्नानुपपत्तिरित्यतो विशिष्टोक्तेरत्रोपाधिकोपलक्षितोपलक्षणत्वेन विशिष्टमात्रपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदुपलक्षणतया विशिष्टोक्तिं योजयति ॥ **औपाधिकेति** । नन्वाग्निमत्त्वं किं तत्र भण्यत इति कथं विकल्पप्रश्नः कोटीनामनिर्देशेन तदलाभात् । न चाग्निसंयोगमात्रं चेदिति भूधरस्याग्निसंयोग इति कोटिद्वयप्रदर्शनशङ्काग्रन्थानुरोधेनात्राग्निसंयोगो वाऽग्निमच्छब्दार्थः । भूधरस्याग्निसंयोगो वेति कोटिद्वयलाभान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टस्य विशेषणादित्रितयानन्यत्ववादिना विशेषणविशेष्ययोरपि विशिष्टताया वक्तुं शक्यत्वेन तत्परित्यागेन संयोगमात्रस्यैव विशिष्टपदार्थत्वस्य शङ्कितुमशक्यत्वादित्याशङ्क्य साक्षात्परम्परासाधारण्येन कोटीनामतिबाहुल्यादत्र तदनिर्देश इत्यभिप्रेत्य तदुपदर्शनेन विकल्पप्रश्नमुपपादयितुमाह ॥ **अयमर्थ इति** ॥ **प्रत्येकं विशिष्टमिति** । अग्निरपि पर्वतोऽपि सम्बन्धोऽपीत्येवं सर्वमपि विशिष्टमित्यर्थः । उत तत्राप्यन्यतमदिति विशेषणादित्रये यत्किञ्चिदेकमेव विशिष्टं न तु सर्वमित्येतत्कल्पार्थः । विशेष्यरूपः पर्वत इति विशेष्यरूपः । पर्वत एवाग्निमच्छब्दार्थ इति पूर्वेणान्वयः ॥ **एवमिति** । अयमर्थः । औपाधिकं यद्युपाधिपुरुषतत्सम्बन्धेभ्योऽनन्यदङ्गीक्रियते तदा वक्तव्यं किं तदुपाध्यादित्रितयमपि प्रत्येकमौपाधिकमुत तत्रान्यतमत् । द्वितीयेऽपि किमुपाधिभूतः पाक एव पाचकशब्दार्थ उत विशेष्यरूपः पुरुषोऽथ सम्बन्धः समवायलक्षणः । समवायपक्षेऽपि किं निर्विशेषणः समवायः किंवा पाकेन समवायः । उत्तरत्रापि पाकसमवायमात्रमुत पुरुषस्य पाकसमवाय इति । एवमेवोपलक्षितस्याप्युपलक्षणादित्रितयानन्यत्वे विकल्पो द्रष्टव्यः । नन्वेवमभिप्रायवर्णनेऽग्निसंयोगमात्रं चेदित्याद्युत्तरग्रन्थविरोधः । तत्राग्निसंयोगमात्रस्याग्निमच्छब्दवाच्यविशिष्टतामाशङ्क्य निराकरणादित्यतो भवेदेवं यदि त्वदुक्तरीत्याऽग्निसंयोगमात्रस्य विशिष्टत्वमाशङ्क्य तन्निरासपरामिदं स्यात् । न चैतदस्ति । किन्तर्हि विशेषणादीनां सर्वेषामपि विशिष्टतामाशङ्क्य तन्निरासपरमिति न तद्विरोध इत्यभिप्रेत्य विशेषणादित्रितयमपि प्रत्येकमपि विशिष्टमिति कल्पितानेकपक्षनिरासपरतया योजयति ॥ **अन्त्यपक्षेति** । भूधरस्याग्निसंयोग इत्येतत्पक्षव्यातिरिक्तसर्वपक्षानित्यर्थः । नन्वत्राग्निसंयोग-

SGDF
Sri Gangadharesh... Digital Foundation

मात्रमित्युक्ते: कथमस्य विकल्पिताशेषपक्षनिरासकत्वमित्यतोऽस्य विकल्पितानेकोपलक्षणत्वेन मुख्यवृत्त्याऽग्निसंयोगमात्रपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सर्वपक्षोपलक्षणतया तद्योजयति ॥ **अग्निसंयोगमात्रमितीति** । सर्वोपलक्षणमन्त्यपक्षव्यतिरिक्तसर्वोपलक्षणमित्यर्थः ॥ **समस्तानामिति** । अग्निरपि पर्वतोऽपि संयोगोऽपीत्येवं प्रत्येकं विशिष्टभूतानां सर्वेषामित्यर्थः ॥ **व्यस्तानामिति** । अग्निरेव पर्वत एव संयोग एवेत्येवमन्यतमरूपेणैव विशिष्टभूतानामित्यर्थः । कुतस्तस्य स्वीकार इत्यत आह ॥ **तच्चेति** ॥ **उक्तदोषेति** । सिद्धसाधनत्वाभावादित्यर्थः । दोषाभावमेवोपपादयति ॥ **पर्वतेति** । अपेक्षितपूरणेनान्तिमपक्षशङ्कापरत्वं घटयति ॥ **अग्निमच्छब्दार्थ इत्यादिना** । ननु षष्ठ्यर्थ एव क इति षष्ठ्यर्थसम्बन्धविकल्पोऽनुपपन्नः । प्रकृतशङ्काननुगुणत्वात् । न च षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्यैवानुमानवेद्यतया स्वीकर्तव्यत्वनिर्बन्धे कारणाभावेन तदसिद्धेः । कथञ्चित्तत्सिद्धावपि कः षष्ठ्यर्थ इति षष्ठ्यर्थसम्बन्धविकल्पानुपपत्तिरेव षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्यानेकत्वासिद्धया निर्बीजत्वादित्यतः षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्यानुमानवेद्यतया स्वीकर्तव्यतोपपादनपूर्वकं विकल्पप्रश्नबीजोपदर्शनेन तमुपपादयति ॥ **पर्वतस्येत्यादिना** ॥ **वैय्याकरणैरिति** । षष्ठीस्थाने योगेत्यत्रैकशतं षष्ठ्यर्था इति महाभाष्ये ते च स्वामिभावादयः सम्बन्धाः षष्ठीदण्डके पठिता इति कैय्यटे चोक्तेरिति भावः ॥ **प्राधान्यज्ञापनार्थ इति** । प्राधान्यं च कस्यात्रासिद्धया साध्यत्वमन्यस्यासम्भवात् षष्ठ्यर्थस्य समवायस्येति वाच्यमित्यादि चोत्तरत्र स्फुटीभविष्यतीति ध्येयम् ।

अ०— समवायो यदि ह्यस्य चैकत्वात्सिद्धसाधनम् ॥ यद्यस्यौपाधिको भेदः कुत एकत्वमिष्यते ॥ नानिर्वाच्यं हि तेनेष्टमत औपाधिकान्ययोः ॥ सत्यत्वात्को विशेषः स्यान्मायावाद्यन्यथा वदेत् ॥ उपाधिजन्यं तद्गम्यमिति चौपाधिकं भवेत् ॥ उभयत्राप्यनन्ताः स्युः समवाया इतस्ततः ॥ भिन्नत्वं चैव तेष्वस्ति को विशेष उपाधिगे ॥ अविद्यमान एवान्यः समवायोऽधिगम्यते ॥ उपाधिना तद्गमकमनुमानं न मा भवेत् ॥

सु०— उत्तरं शङ्कते ॥ समवाय इति । संयोगो हि गुणः पर्वतश्च गुणी गुणगुणिनोश्च समवायः सम्बन्ध इति प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः । षष्ठ्यर्थ इति वर्तते । निराकरोति ॥ अस्य चेति । पर्वतादेरिवास्य समवायस्य च सिद्धत्वादिति शेषः ।

सिद्धसाधनं धूमाद्यनुमानमिति शेषः । कथं समवायस्य सिद्धत्वमित्यत उक्तमेकत्वादिति । यस्तन्तुपटयोः समवायः स एव हि पर्वताग्निसंयोगयोः समवायः परेणाङ्गीकृतः । तन्तुपटयोः समवायश्च प्रत्यक्षेण वाऽनुमानेन वा सिद्ध एवेति । अयमत्र समुदायार्थः । यद्येक एव सर्वत्र समवायः स्यात्तदा सर्वानुमानानां सिद्धसाधनता स्यात् । यद्यपि याथार्थ्यमेव प्रामाण्यं तथाऽपि शब्दवत्परार्थानुमानस्य परापेक्षया प्रवृत्तत्वात्सिद्धसाधनतादोष एव । तथा हि । सर्वमप्यनुमानं न वस्तुस्वरूपमात्रपरम् । तस्यासिद्धावाश्रयासिद्धेः । सिद्धौ च सिद्धसाधनत्वात् । किन्तु केनचिदुपहितं वा विशिष्टं वोपलक्षितं वेति वक्तव्यम् । तच्च विशिष्टादिकं न विशेषणादित्रयादन्यदेवेति युक्तम् । अनुपलम्भादिबाधात् । त्रयानन्यत्वेऽपि न विशेषणमात्रम् । तस्य प्राक् सिद्धत्वात् । असिद्धौ चाप्रसिद्धविशेषणत्वापत्तेः । अग्नेरेवाग्निमच्छब्दार्थत्वे मतुपो वैयर्थ्यापत्तेश्च । नापि धर्मिस्वरूपमात्रम् । उक्तदोषात् । पर्वतोऽग्निमानित्येतयोरेकार्थत्वापत्तेश्च । न च सम्बन्धमात्रम् । संयोगो हि क्वचित्सम्बन्धः स्यात् । यथाऽग्निपर्वतयोः । क्वचित्समवायः । यथा रसाद्रूपानुमाने । द्वावपि स्वरूपतः सिद्धाविति सिद्धसाधनमेव । संयोगमात्रस्य सिद्धत्वेऽप्यग्न्यादिसंयोगः साध्य इत्यपि न वाच्यम् । तस्यापि महानसादौ सिद्धत्वात् । अथ पर्वतादेरग्न्यादिसंयोगः साध्यः । अत्रापि विवेक्तव्यम् । कस्यात्रासिद्ध्या साध्यत्वमिति । अन्यस्यासम्भवात् । षष्ठ्यर्थस्य समवायस्येति वक्तव्यम् । स च सर्वत्रैक एव चेत्पुनः सिद्धसाधनतैव स्यात् । अतः सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्सर्वत्र समवायैक्यमयुक्तमिति । ननु तन्तुपटादिसमवायः पर्वताग्निसंयोगादिसमवायश्च यद्यपि स्वरूपेणैक एव तथाऽपि तन्तुपटादिपर्वताग्निसंयोगाद्युपाधिनिमित्तः समवायस्य भेदोऽप्यस्ति । ततः सिद्धत्वेऽपि साध्यत्वमुपपद्यत इत्यत आह ॥ यदीति । यद्यस्य समवायस्य साध्यत्वसिद्ध्यर्थमौपाधिको भेद इष्यते तदैकत्वं कुत इष्यते । समवायस्यैकत्वं हि न सङ्ख्याविशेषः । निर्गुणत्वात् । किन्त्वभेदः ।

न च भेदाभेदौ क्वापि परेणाङ्गीकृतौ । तस्मात्समवाये भेदस्याङ्गीकृतौ तद्विरुद्धोऽभेदो नाङ्गीकर्तुमुचित इति । ननु स्वाभाविकमेकत्वं स्वाभाविकेनैव भेदेन विरुद्ध्यते न पुनरौपाधिकेन । स्वभावतोऽभिन्नेऽपि गगनादावौपाधिकभेददर्शनात् । समवाये चौपाधिक एव भेदोऽभ्युपगतः । तत्कथं स्वाभाविकैकत्वाङ्गीकारोऽनुचित इत्यत आह ॥ नेति । विरुद्धाभिमतयोरविरोधो हि कालभेदेन भवति । यथा तत्रैव भूतले तस्यैव घटस्य भावाभावयोः । देशभेदेन वा । यथा तदैव तस्यैव घटस्यास्तित्वनास्तित्वयोः । व्यक्तिभेदेन वा । यथा तत्रैव भूतले यदैकस्य घटस्य भावस्तदैव घटान्तरस्याभावः । पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वाभ्यां वा । यथा गगने रूपतदभावयोः । तत्र तावत्समवायेऽभेदभेदयोर्नाद्यं विधात्रयं सम्भवतीति परस्यापि सम्प्रतिपन्नम् । नापि चतुर्थी विधा सम्भवति । समवायभेदस्यापारमार्थिकत्वमसत्त्वमनिर्वाच्यत्वं वा । आद्ये सिद्धसाधनत्वं तदवस्थमेव । द्वितीये त्विदमुपतिष्ठते । हि यस्मात्तेन वैशेषिकादिनाऽनिर्वाच्यं वस्तु नेष्टमतोऽसत्त्वानिर्वाच्यत्वाभावादौपाधिकस्य स्वाभाविकस्य च सत्यत्वात्को विशेषः स्यात् । औपाधिकस्यापि स्वाभाविकवत्सत्यत्वात्पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वलक्षणस्य विरोधशान्तिहेतोरभावादौपाधिकत्वाद्युक्त्या न किञ्चित्कृतं स्यादिति भावः । इष्यते समवायभेदस्यानिर्वाच्यत्वं मया चेत्तदा को दोष इति चेदपसिद्धान्त इत्याह ॥ मायेति । अनिर्वाच्यवस्त्वङ्गीकारे वैशेषिकादिरपि मायावादी भवेदित्यर्थः । ननु प्रकारभेदेनापि विरोधशान्तिर्भविष्यति । यथा तत्रैव तदैव नीलपटसद्भावेऽपि पीतपटाभावः । तथा समवायेऽप्यौपाधिको भेदो न स्वाभाविकमभेदं विरुणद्धीत्यत आह ॥ उपाधीति । उपाधिशब्दात्तृतीयासमर्थाज्जन्यगम्ययोः शैषिके ठकि कृते सत्यौपाधिकमिति भवति । ततः किमित्यत आह ॥ उभयत्रेति । एवं सति समवायभेदस्यौपाधिकत्वं नामोपाधिजन्यत्वं वोपाधिगम्यत्वं वा वक्तव्यम् । तथा च पक्षद्वयेऽप्यनन्ताः समवायाः स्युः । तत्कथमित्यत आह ॥ इतस्तत इति । सर्वदेश-

SGDF
Sri Gurudev... Foundation

कालगतानामवयवावयव्याद्युपाधीनामनन्तत्वादिति शेषः। उपाधीनामनन्तत्वेऽपि समवायानन्त्यं कुत इत्यत आह ॥ भिन्नत्वमिति। चो यस्मादित्यर्थे। न ह्यौपाधिको भेदो नामोपाधीनामेव भेदः। तथा सति समवायस्येति न स्यात्। उक्तदोषपरिहारश्च न भवेत्। किन्तु तेषु समवायेष्वेवोपाधिजन्यं तदवगम्यं वा भिन्नत्वमस्ति। भेदहेतवश्चोपाधयोऽनन्ता इति कथं न समवायानन्त्यम्। तथाऽप्यौपाधिकमेव तदानन्त्यमित्युक्तस्य किमायातमित्यत आह ॥ क इति। उपाधिगस्तत्सम्बन्धी औपाधिक इति यावत्। औपाधिकभेदे को विशेषो येनासावभेदं न विरुणद्धीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। नीलपटसद्भावेऽपि पीतपटाभाव इत्यत्र हि यदि विशिष्टविषयौ विधिनिषेधौ तदा भिन्नविषयत्वेन विरोधाभावः। नीलपीतपटोर्भिन्नत्वात्। न चैवं प्रकृते। भेदविशेषाभावेऽपि भेदान्तराभ्युपगमापत्तेः। तथा चैकत्वोक्तिरयुक्तैव। न हि पार्थिवपरमाणौ रूपादयोऽग्निसंयोगजा न त्वाप्यपरमाणुरूपादय इव स्वाभाविका इत्येतावता रूपादिरहितोऽसौ भवति। यदि च विशेषणविषयौ तदा समवाये भेदोऽस्त्येव। स तु सम्बन्धिभिरुपादिभिः कृतो न त्वकृत्रिम इत्युक्तं स्यात्। तथा च घटादिभेदेन तुल्य इति रिक्तैवाभेदोक्तिः। उपाधीनां च सर्वदाऽनपायान्न भेदस्यागन्तुकत्वं युक्तमिति। उपाधिगम्यमौपाधिकमिति पक्षमङ्गीकृत्योक्तदोषाभावं शङ्कते ॥ अविद्यमान एवेति। सत्यमुपाधिगम्यत्वादौपाधिकः समवायभेदोऽधिगमश्च न प्रमा। येनासौ भेदः पारमार्थिकः स्यात्। किन्तु विभ्रम एव। न चैवं भेदस्याप्रत्तवप्राप्त्या सिद्धसाधनतातादवस्थ्यमिति वाच्यम्। यतोऽविद्यमान एवान्यः समवायोऽधिगम्यते तत्तदुपाधिनेति ब्रूमः। यथाऽङ्गुल्यवष्टम्भनयनाद्युपाधिवशादविद्यमान एव द्वितीयश्चंद्रोऽधिगम्यते। तथा तेस्तैः सम्बन्धिलक्षणोपाधिभिरविद्यमाना एवानेके समवायाः प्रतीयन्ते। त एते समवाया औपाधिकभेदाभिन्ना इत्युच्यन्ते। त एव चाग्निमदादिशब्दवाच्या अनुमानसाध्या विशिष्टाकाराः। तथा च न समवायैकत्व-

SGDF

हानिः । चन्द्रवदारोपितानामनेकत्वेऽप्यनारोपितस्यैकत्वाविरोधात् । नाप्यनुमानानां सिद्धसाधनता । तथाविधसमवायानां प्रागसिद्धत्वादिति । परिहरति ॥ तद्धमकमिति । यद्यप्यस्मिन्पक्षे न सिद्धसाधनं धूमाद्यनुमानम् । तथाऽपि तद्धमकमविद्यमानसमवायसत्तां प्रतिपादयदनुमानजातं दहनशैत्यानुमानमिव बाधितविषयतया न प्रमाणं भवेत् । उपलक्षणं चैतत् । उपाधीन्विना समवायावभासस्य क्वाप्यभावात्सर्वत्रापि तस्याविद्यमानतैव स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । तदेवं सर्वानु(धूमाद्यनु)मानानां सिद्धसाधनत्वादिप्रसङ्गान्न समवायैक्यमुपपन्नमिति । एतच्चोपलक्षणम् । आगमापन्हवश्च समवायैक्ये स्यात् । पदार्थानां तत्संसर्गाणां च सिकतावद्विशकलितानां सिद्धत्वात् ॥ ७ ॥

टि०— न्यायमतमाश्रित्याह ॥ **प्रत्यक्षेणेति** । वैशेषिकमतमाश्रित्याह ॥ **अनुमानेन वेति** । ननु वस्तुस्वरूपमात्रपरत्वादनुमानस्य मानान्तरसिद्धविशिष्टाद्याकारपरत्वाभावान्न सिद्धसाधनत्वम् । अस्तु वा विशिष्टाकारपरत्वमेव तस्य । न च सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गो दोषः । तादृशस्यापि यथावस्थितार्थज्ञानजनकतया प्रामाण्यसम्भवेन तदविघातकतया तस्य दोषत्वासम्मतेरित्यतो वस्तुस्वरूपमात्रपरत्वासम्भवं याथार्थ्येऽपि प्रामाण्यासम्भवं च व्युत्पादयन्नेव प्रतिपत्तिसौकर्यायौपाधिकमित्यादेरेकत्वात्सिद्धसाधनमित्यन्तस्य ग्रन्थस्याकाङ्क्षाक्रमेणाभिप्रायमाह ॥ **अयमत्रेति** । केनाचिदुपहितविशिष्टमुपलक्षितं वेत्यतःपरं यत्तत्परमिति पूरणीयम् । अनुपलम्भबाधादित्यत्रादिपदेनाभ्युपगमोपपत्त्योः परिग्रहः ॥ **विशेषणमात्रमिति** । नन्वेतत्त्रितयानन्यत्वेऽप्यन्यतमदेव विशिष्टमित्येतत्पक्षस्यैव निराकरणं तत्रैव विशेषणमात्रं विशेष्यमात्रमित्यादिविकल्पानां सत्त्वात् । न तु तत्पक्षे विशेषणादित्रितयमपि विशिष्टमिति प्राग्विकल्पितपक्षनिराकरणं तत्रोक्तविकल्पानामसम्भवात् । तथा च तदनिरासान्न्यूनत्वम् । न च तस्यानिरास्यत्वादेवात्र तदनिरासोपपत्तेर्न तदिति वाच्यम् । अन्त्यपक्षव्यतिरिक्तान्सर्वान्पक्षानपाकरोतीति पर्वताग्निसंयोगानां समस्तानां व्यस्तानामग्निसंयोगस्य च सिद्धत्वेनेत्यादिपूर्वग्रन्थानुरोधेन तत्पक्षस्यापि निरस्यत्वस्य सिद्धत्वेन तदनिरस्यत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वादिति चेत् । उच्यते । न विशेषणमात्रमित्या-

धन्यतमपक्षनिरासकानां प्राक् सिद्धत्वादसिद्धौ चाप्रसिद्धविशेषणत्वापत्तेरित्यादियुक्तीनां पक्षद्वयसाधारण्येनैतत्पक्षनिरासेनैव तन्निरासस्यापि सिद्धया
पृथगनिरासोपपत्तेरिति । यद्वा न विशेषणमात्रमित्यादावुपलक्षणमेतन्न विशेषणमित्यादियोजनया पक्षद्वयनिरासपरतैवायं ग्रन्थो योज्यः । अत एव
त्रितयानन्यत्वेऽपीत्येवोक्तम् । अन्यथाऽन्यतमत्वपक्ष इत्येवावक्ष्यदिति द्रष्टव्यम् । अप्रसिद्धविशेषणत्वं न स्वमते दोष इत्याशयेन दोषान्तरमाह
॥ **अग्नेरेवेति** ॥ **उक्तदोषादिति** । तदसिद्धावाश्रयासिद्धिः सिद्धौ च सिद्धसाधनत्वादित्युक्तदोषादित्यर्थः । आश्रयासिद्धिर्न स्वमते दोष
इत्यतोऽत्र दोषान्तरमाह ॥ **पर्वतोऽग्निमानित्येतयोरिति** । ततश्च पर्यायत्वप्रसक्त्या सहप्रयोगाभावप्रसङ्गादिति भावः ॥ **सिद्धसाधन-
तैवेति** । तथा सति यस्तन्तुपटयोः समवायः स एव पर्वताग्निसंयोगयोः समवाय इति प्राप्त्या तन्तुपटसंयोगस्य च प्रत्यक्षेणानुमानेन वा
सिद्धत्वात्पर्वताग्निसंयोगसमवायस्यापि सिद्धत्वप्राप्तिरिति भावः । इतीत्यस्येत्ययं समुदायार्थ इति पूर्वेण सम्बन्धः । ननु नानिर्वाच्यं हि तेनेष्टमित्य-
निर्वाच्यत्वस्य वैशेषिकानङ्गीकृतत्ववर्णनस्य न प्रकृतसङ्गतिरिति तद्वर्णनमनर्थकम् । न च भेदस्यापारमार्थिकत्वाभावप्रतिपादनार्थं तदिति
वाच्यम् । अनिर्वाच्यत्वाभावेऽस्तित्वेनैवापारमार्थिकत्वासम्भवेनानिर्वाच्यत्वाभावमात्रेणापारमार्थिकत्वाभावासिद्धया तदयोगात् । अस्तु वा कथञ्चित्त-
त्सिद्धिः । तथाऽपि तत्प्रतिपादनस्य प्रकृतानुपयोगादसङ्गतिरेव । न च भेदाभेदयोः पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वाभ्यामविरोधासम्भवप्रदर्शनार्थ-
त्वान्नासङ्गतिरिति वाच्यम् । तयोरविरोधोपपादकत्वस्यैवासिद्धया तदयोगात् । सिद्धावपि वा पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वयोरिवान्येषामविरोधहेतूनां
बहूनां सद्भावेन भेदाभेदयोर्विरोधोपपादनाय तावद्धेत्वसम्भवस्यापीह वर्णनीयत्वेन तमव्युत्पाद्यैतन्मात्रासम्भववर्णनस्य तयोर्विरोधानुपपादकतयाऽश्लिष्ट-
त्वादित्यतः सम्प्रतिपन्नानेकतद्धेतून्प्रदर्शयन्नेव तेषामिहासम्भववर्णने निमित्तं च दर्शयन्नेव पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वाभ्यामविरोधपक्षेऽपि प्रकारान्त-
रेणापारमार्थिकत्वासम्भवं चोपर्येव दर्शयन्नेव परिशिष्टस्य सत्यत्वानिर्वचनीयत्वाभ्यां भेदाभेदयोरसम्भवोपपादकतया मूलं योजयति ॥ **विरुद्धेत्या-
दिना** । वस्तुतो विरुद्धयोर्नोपायसहस्रेणाप्यविरोधसिद्धिरिति भावेनाभिमतयोरित्युक्तम् । ननूपाधिजन्यं तद्गम्यमित्यौपाधिकशब्दनिर्वचनपरो-
त्तरग्रन्थानर्थक्यम् । न चैतत्प्रकारभेदेन भेदाभेदयोरविरोधशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । प्रकारभेदस्य विरोधशान्तिहेतुत्वस्यैवासिद्धया

तमादाय विरोधशङ्काया एवानुदयादित्यतः प्रकारभेदस्य दृष्टान्तोपदर्शनेन विरोधशान्तिहेतुत्वव्युत्पादनपूर्वकं तमादाय विरोधशङ्कामुत्थापयति
॥ **नन्विति** ॥ **पीतपटाभाव इति** । तस्यैव पटस्य पीतरूपविशिष्टतयाऽभाव इत्यर्थः । उपाधिशब्दादित्यादेरयमर्थः । उपाधिशब्दाज्जन्य-
गम्ययोरर्थयोष्ठकि ठस्येक इति सूत्रेण तस्येकादेशे किति चेत्याद्यचो वृद्धौ सत्यां यस्येति चेतीकारलोपे औपाधिकशब्दनिष्पत्तिरिति । नन्वपत्याद्यर्थ
इव जन्यगम्ययोरर्थयोष्ठकोऽस्मरणात्कथमुपाधिशब्दादुक्तयोरर्थयोष्ठक् व्याख्यायत इत्यतः शेष इति लक्षणेनापत्यादिचतुरर्थ्यादन्यस्मिञ्जन्यगम्यादिरूपे
शेषे यथायथमणादिप्रत्ययविधानेन चाक्षुषं रूपं श्रावणः शब्द इत्यादौ गम्यत इत्याद्यर्थे आणादिवदुपाधिशब्दादप्युक्तार्थे तेनैव ठकोऽप्युपपत्तेरित्या-
शयेनोक्तं शैषिक इति । मूले आपादकानुक्तेराह ॥ **सर्वेति** ॥ **उक्तदोषपरिहारश्चेति** । सिद्धसाधनतारूपोक्तदोषपरिहारश्चेत्यर्थः । ननु
तथाऽपि प्रकारभेदेन विरोधशान्तिशङ्काया न परिहार इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **भिन्नविषयत्वेनेति** । ततश्च भिन्नविषयत्वे-
नैव तत्र विरोधपरिहारो न तु प्रकारभेदेनेति नायं प्रकारभेदेन विरोधपरिहारे दृष्टान्त इति भावः । कथं तत्र भिन्नविषयत्वमित्यतस्तद्दर्शयति
॥ **नीलपीतपटयोरिति** । विशिष्टस्य खण्डितत्वेन विशेष्याद्भिन्नाभिन्नतया नीलरूपविशिष्टपीतरूपविशिष्टपटयोः परस्परं भिन्नत्वादित्यर्थः । अस्तु
तर्हि तेनैव प्रकारेण प्रकृतेऽपि विरोधपरिहार इत्यत आह ॥ **न चैवं प्रकृत इति** । स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वविशिष्टयोर्भेदयोरपि भिन्नत्वादत्रापि
भिन्नविषयत्वेनैव विरोधपरिहार इति च नेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥ **भेदविशेषेति** । स्वाभाविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदाभ्युपगमापत्तेरित्यर्थः ।
अत्रेष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तथा चेति** । भेदाभावरूपैकत्वोक्तिरित्यर्थः । प्रतियोगिसत्त्वस्याभावविरोधित्वादिति भावः । ननु च स्वाभाविकप्रति-
योगिसत्त्वमेव विरोधि न त्वौपाधिकमपि तत् । न चैतत्प्रकृत इति नैकत्वोक्तिविरोध इत्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **यदि चेति** । पटे
नैल्यरूपविशेषणविषयो विधिः पीतत्वरूपविशेषणविषयश्च निषेधो यदीत्यर्थः ॥ **तदा समवाय इति** । तथा सति समवायगतभेदस्यौ-
पाधिकत्वरूपविशेषविषयो विधिर्निषेधस्तु स्वाभाविकत्वरूपविशेषणविषयः स्यादित्यर्थः । अकृत्रिमः स्वाभाविकः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह
॥ **तदा चेति** । तथा च यथा घटपटभेदस्य जन्यत्वेऽपि सत्यत्वादभेदविरोधित्वमेवं समवायभेदस्य जन्यत्वेऽपि सत्यत्वादभेदविरोधित्वं स्यादे-

SGDF
Foundation

वेत्यसमवायेऽभेदोक्तिर्निर्विषयैवापाद्यत इत्यर्थः । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु समवाये भेदोऽप्यकृत्रिम एवेत्याह ॥ **उपाधीनां चेति** । नित्योपाधीनामपि सत्त्वादिति भावः । न चैवमौपाधिकत्वानुपपत्तिः । उपाधिगम्यत्वेनापि तदुपपत्तोरित्याशयात् । इतीत्यस्येत्येतदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ **उक्तदोषाभावमिति** । समवायानन्त्यप्रयुक्ततदेकत्वहानिसिद्धसाधनत्वरूपोक्तदोषाभावमित्यर्थः । उपाधेरविद्यमानान्यसमवायाधिगतिहेतुत्वं कथमित्यतोऽनुरूपदृष्टांतकथनेन तत्सम्भावयति ॥ **यथेति** । अग्निसंयोगमात्रं चेद्भवेत्तात्सिद्धसाधनमित्यादिना ग्रन्थेन यत्समवायस्यैकत्वे सिद्धसाधनत्वमनुमानानामुक्तं तदुपलक्षणमित्याह ॥ **एतच्चेति** । किं तदुपलक्षणमित्यत आह ॥ **आगमेति** । नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीत्याद्यागमप्रामाण्यापलापश्च स्यादित्यर्थः । तमेवोपपादयति ॥ **पदार्थानामिति** । तथा च ज्ञातज्ञापकत्वप्रसङ्गेन पदार्थमात्रस्य वाक्यार्थत्वानुपपत्तेर्नदीतीरस्य यः पञ्चफलसंयोगः स एव वाक्यार्थो वक्तव्यः । अत्रापि विवेक्तव्यं कस्याज्ञातत्वेन ज्ञाप्यत्वमित्यन्यस्यासम्भवात् षष्ठ्यर्थस्य समवायस्येति वाच्यम् । स सर्वत्रैक एव चेत्पुनर्ज्ञातज्ञापकतैव । तन्तुपटवायसमवायस्य प्रत्यक्षेणानुमानेन वा ज्ञातत्वादतो न तस्यैक्यमित्याशयः ॥ ६७ ॥

अ०— एवमेवासतः सत्तासमवायो जनिर्मता ॥ तत्रापि ह्युक्तदोषाणां नैव किञ्चिन्निवारकम् ॥

सु०— इदानीं समवायस्य नित्यत्वं निराकरोति ॥ एवमेवेति । यथा समवायस्य सर्वत्रैकत्वाङ्गीकारे सर्वानुमानानां दुष्टत्वमुक्तम् । एवमेव तन्नित्यत्वाभ्युपगमे प्रागसतः सत्तासमवायो जनिर्दुष्टा मता । समवायनित्यत्वे न कस्यापि जनिः स्यादित्यर्थः । तत्कथमित्यत आह ॥ तत्रापीति । उक्तदोषाणां सिद्धसाधनत्वादीनाम् । तथा हि । प्रागसतः सत्तासमवायो जनिरिति परेण जनिलक्षणमभिहितम् । तत्र यदि समवायो नित्यः स्यात्तदा तल्लक्षणा घटजनिः प्राक्कुलालादिव्यापारादस्तीति तदर्थस्य तस्य सिद्धसाधनता स्यात् । ज्ञप्तौ हि सिद्धस्यापि साधनं घटते । किन्तु क्वचिदनपेक्षत्वमित्येव । कृतौ तु प्राक्सिद्धस्य साधनमेवाशक्यमिति कुलालादिव्यापारस्य निष्फलत्वं स्यात् । अथ समवायस्य नित्यत्वेऽपि प्रागसतः सत्तासमवायः

SGDF

साध्योऽस्तु को दोष इति चेन्न । समवायैक्यव्याघातात् । औपाधिकः समवायस्य भेद इति चेत् । यथासम्भवं सर्वमुक्तमनुसन्धेयम् । न हि प्रागसद्विषयो व्यापारः सम्भवति । तस्य सत्करणातिरिक्तकर्तव्यभावात् । सत्करणस्य सत्तासमवायानतिरेकात् । स्वरूपलाभः कुलालादिव्यापारसाध्य इति चेत् । एवं तर्हि किमपरेण सत्तासमवायेन । तदेवं समवायस्यैकत्वनित्यत्वे सर्वथाऽप्ययुक्ते इति ॥ ७ ॥

टि०— ॥ **यथासम्भवं सर्वमिति** । यद्यस्यौपाधिको भेदः कुत एकत्वमिष्यत इत्यादिनोक्तं सर्वमप्युक्तरीत्याऽत्रानुसन्धेयमित्यर्थः । अविद्यमान एवान्यः समवायोऽधिगम्यत इत्यादेरत्राप्रसङ्गादाह ॥ **यथासम्भवमिति** । प्रागसत इत्युक्तोपाधेरेकत्वादुभयत्राप्यनन्ताः स्युः समवाया इतस्तत इत्यस्यात्राप्रसङ्गादेतदुक्तमित्याशय इत्याहुः । ननु चोक्तजानिलक्षणे विशेष्यांशस्य समवायस्याजन्यतया कुलालादिव्यापारसाध्यत्वासम्भवेऽपि विशेषणांशस्य प्रागसतस्तत्साध्यत्वोपपत्त्या न कुलालादिव्यापारवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **न हीति** । तत्कुत इत्यतः किं तस्य सत्करणातिरिक्तत्वमेव कर्तव्यमभितं किंवा सत्करणत्वमुत स्वरूपलाभ इति विकल्पान्मनसि निधायाद्यमसिद्ध्या दूषयति ॥ **तस्येति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **सत्करणस्येति** । तृतीयमाशङ्कते ॥ **स्वरूपेति** ॥ ७ ॥

अ०— अस्मत्पक्षे विशेषस्य सर्वत्राङ्गीकृतत्वतः ॥ नास्तिदोषः क्वचित् ॥

सु०— यद्वा समवायनिराकरणप्रसङ्गात्परोक्तं विशिष्टादेर्जनेश्च स्वरूपं तन्मतासामञ्जस्यप्रदर्शनायौपाधिकेत्यादिना निराकृतं (च) वेदितव्यम् । नन्वेतत्सर्वं व्याहतम् । युष्माभिरपि लोकवेदव्यवहारं परिपालयद्भिर्विशिष्टादेरङ्गीकरणीयत्वात् । तत्राप्युक्तदोषानुषङ्गादित्यतो विशिष्टादिनिरूपणे तावद्दोषाभावं स्वमते दर्शयति । **अस्मदिति** । विशिष्टाकारो न विशेषणं नापि सम्बन्धः । किन्नाम विशेष्यम् । न च तन्मात्रम् । द्विविधो हि विशिष्टाकारः । यावद्विशेष्यभाव्ययावद्विशेष्यभावी च ।

SGDF

तत्राद्यो विशेष्येणात्यन्ताभिन्नः । यथेश्वरः स्वरूपेण सर्वज्ञः । एवं यत्र यत्र विशेषणसम्बन्धो यावद्विशेष्यभावी तत्र तत्र विशिष्टाकारोऽपि तथाभूतो विशेष्येणात्यन्ताभिन्नो द्रष्टव्यः । तथाऽपि विशेषस्य भेदप्रतिनिधेः सर्वपदार्थेष्वङ्गीकृतत्वेनेश्वरः सर्वज्ञ इत्यपर्यायशब्दप्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिदोषो नास्ति । ईश्वर एव सर्वज्ञ इत्यभेदस्तावत्प्रमितः । भेदे तु न निरवकाशं प्रमाणमस्तीति । द्वितीयस्तु विशेष्येण भिन्नाभिन्नः । यथा पर्वतेनाग्निमान् । यथा हि संयोगविशेषसचिवास्तन्तवः पटाकारेण परिणमन्ते । तथाऽऽगन्तुकविशेषणसम्बन्धाद्विशेष्यस्वरूपं विशिष्टाकारेण परिणमते । तत्र यद्यपि भेदाभेदौ वस्तुनः स्वरूपभूतौ तथाऽप्यस्मत्पक्षे विशेषस्य सर्वत्राङ्गीकृतत्वतो न सङ्करदोषः । तदिदमुक्तं क्वचिदिति । अत्यन्ताभेदस्थले भेदाभेदस्थले चेत्यर्थः । यद्वा क्वचिदित्यौपाधिकादित्रय इत्यर्थः । तस्याप्युक्तप्रकारत्वात् । एतेन भेदहीनेऽप्याकाशादावौपाधिको भेदो दृष्ट इत्य (प्य) पास्तम् । विशेषनिबन्धनानामेवाकाशाद्यंशानां घटाद्युपाधिभिः स्फुटीकरणादिति । जनिनिरूपणे दोषाभावं स्वमते दर्शयति ॥ अस्मदिति । विशेषस्य परिणामस्य जनित्वेनाङ्गीकृतत्वतो न कश्चिद्दोषोऽस्तीति योजना । मृदादीनां घटाद्याकारापत्तिरेव घटादिजनिर्न तु समवाय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

टि०— औपाधिकविशिष्टाद्यमित्यादिप्रतिज्ञाद्यनुसारेण विशिष्टादिनिराकरणपरतया स्पष्टप्रतिभासस्य वाक्यजातस्य समवायैकत्वं निराकर्तुं पीठिकारचनपरतया व्याख्यानमनुचितमित्यरुचिं मनसि निधाय प्रकारान्तरेण तत्तात्पर्यमाह ॥ **यद्वेति** । नन्वस्मत्पक्षे विशेषस्येत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च स्वमते विशिष्टादिनिरूपणे दोषाभावोपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च विशिष्टादिनिरासकन्यायस्य स्वव्याहतत्वेन जात्युत्तरत्वशङ्कानिरासार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । सिद्धान्ते विशिष्टादेरनङ्गीकारेणैव तन्निरासकन्यायस्य स्वव्याहतत्वाभावसिद्ध्या जात्युत्तरशङ्काया अनवसरप्रस्तत्वादित्यतः स्वमते विशिष्टादेरङ्गीकरणीयत्वोपपादनेन जात्युत्तरत्वशङ्कामुत्थाप्य तन्निरासाय स्वमते विशिष्टा-

दिनिरूपणे दोषाभावोपदर्शकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं विशिष्टादिनिरासकन्यायस्य स्वव्याहतत्वशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्वेतदिति** ॥ **न च तन्मात्रमिति** । तथा सति तच्छब्दयोः पर्यायत्वादिप्रसङ्गादिति भावः । किन्त्वित्यतः क्वचिद्विशेष्येणात्यन्ताभिन्नं क्वचिच्च भिन्नाभिन्नमिति वैलक्षण्यं वक्तुमत्यन्ताभेदावच्छेदकं भेदाभेदावच्छेदकं च तद्विभागकथनमुखेनाह ॥ **द्विविधो हीत्यादिना** ॥ **विशेषणसम्बन्ध इति** । विशिष्टाकार इत्यर्थः । तथाभूत इत्यस्यैव विवरणं विशेष्येणात्यन्ताभिन्न इति ॥ **अपर्यायशब्दप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति** । सहप्रयोगानुपपत्तिरित्यर्थः । आदिपदेन पदान्तरवैय्यर्थ्यप्रसङ्गपरिग्रहः । नन्वीश्वरस्य सार्वज्ञ्यादिविशिष्टेन कुतोऽत्यन्ताभेदो येन विशेषमाश्रित्य तत्रोक्तदोषपरिहार उपपद्यतेत्यतः किमत्राभेद एव माऽस्त्वित्यभिप्रायः किंवा भेदोऽप्यास्तामिति विकल्पं मनसि निधाय तादात्म्यव्यवस्थापकतया क्लृप्तसामानाधिकरण्येनाभेदस्य सिद्धत्वान्नाद्य इत्याह ॥ **ईश्वर एवेति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **भेदे त्विति** । येन सोऽपि स्वीकारिष्यत इति भावः । ननु व्यपदेशभेदादिरूपं साधकं प्रमाणमिहाप्यस्त्येवेति कथं तदभाव इत्यत उक्तं निरवकाशमिति । तस्मिन्सत्यप्यसत्त्वरूपमित्यर्थः । व्यपदेशादिकमन्यथासिद्धत्वान्न भेदसाधकं किन्त्वन्यथासिद्धत्वात्तस्मिन्सत्यप्यसत्त्वमेव तच्चात्र विशिष्टाकारस्य यावद्विशेष्यभावित्वान्नास्तीति नाप्रामाणिकभेदस्वीकारो युक्त इति भावः ॥ **वस्तुनः स्वरूपभूताविति** । तदत्यन्ताभिन्नावित्यर्थः । वस्तुना तयोर्भेदस्य भेदाभेदस्य वाऽनवस्थाग्रस्तत्वेनासम्भवादिति भावः ॥ **न सङ्कर इति** । भेदाभेदयोर्वस्तुनाऽत्यन्ताभिन्नत्वे एकेन वस्तुनाऽत्यन्ताभिन्नयोर्भेदाभेदयोरपि यद्यदत्यन्ताभिन्नेनात्यन्ताभिन्नं तत्तेनात्यन्ताभिन्नमिति व्याप्तिबलेनात्यन्ताभेदापत्त्या भेदस्याप्यभेदत्वमभेदस्यापि भेदत्वमित्येवंरूपः सङ्करो नेत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । भेदाभेदशब्दयोर्न पर्यायत्वप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम् । कथमेतदित्यतः प्रकृतोपयोगितया तद्व्याचष्टे ॥ **अत्यन्तेति** । विशिष्टस्वरूप एवावान्तरभेदविवक्षया तत्तात्पर्यवर्णनं न स्वरसं विशिष्टादिनिरूपणे दोषाभावं स्वमतेन दर्शयति । इत्येतत्तात्पर्यं कथं न विरुद्धं चेत्यरुच्या प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** । नन्वाकाशे औपाधिकभेदस्य स्वयमप्यङ्गीकारात्समवायस्यौपाधिकभेदनिराकरणं स्वव्याहतमित्यत आह ॥ **एतेनेति** । एतेनेत्युक्तमेव विशदयति ॥ **विशेषेति** ॥

अ०— भावो ह्यभावश्च स एव हि ॥ अभावस्य च धर्माः स्युर्भावास्तेषां च तेऽखिलाः ॥ प्रत्यक्षमानतः सर्वमेतन्नो वारणक्षमम् ॥ सर्वे भावा

SGDF

अभावाश्च पदार्थास्ते न सर्वदा ॥ तथाऽपि प्रथमं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः ॥ सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं परः ॥ तस्मात्प्रध्वस्तभेदादि सदित्येवावगम्यते ॥ अस्त्यभावोऽस्ति च ध्वंसो देहाभावश्च भस्मता ॥ इत्यादि युज्यते सर्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणतः ॥ अन्योन्याभावभेदौ च पृथक्त्वं च पृथक् पृथक्। यत्कल्पयन्ति तच्चैव कल्पनागौरवाद्गतम् ॥ पर्यायत्वेन ते शब्दा ज्ञायन्ते सर्व एव हि ॥

सु० — स्यादेतत् । क्वचिद्भावो विशेष्यो विशिष्टाकारश्चाभावो दृश्यते । यथा घटो न जानाति प्रकृतिर्न कर्त्रीति । क्वचिच्चाभावो विशेष्यो विशिष्टाकाराश्च भावः प्रतीयते । अभावोऽस्ति । अभावः प्रमेय इति । न च विधिनिषेधात्मनोर्भावाभावयोरभेदो युज्यते । तत्कथं विशेष्याभिन्नं विशिष्टमुच्यत इत्यत आह ॥ भावो हीति । क्वचिदित्यनुवर्तते । यो भावः स एव क्वचिदभावो भवति । यश्चाभावः स एव क्वचिद्भावो भवतीत्येतदुभयं प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । वाक्यार्थद्वयप्रसिद्धिद्योतनार्थं हिशब्दद्वयम् । तत्कथमित्यत आह ॥ अभावस्य चेति । अस्ति तावदिदं यदभावस्यापि भावा धर्माः स्युस्तथा तेषां च भावानां च तेऽभावा धर्माः स्युरिति । अखिला इति बहुत्वोपलक्षणम् । एतदपि नाङ्गीकरोमीत्यत आह ॥ प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षग्रहणमुपलक्षणार्थम् । यस्मादभावस्यापि भावा धर्माः सन्ति भावस्य चाभावा इत्येतत्सर्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणतः सिद्धम् । अतो न वारयितुं शक्यम् । अस्त्वभावभावयोर्भावाभावधर्मवत्त्वम् । तथाऽपि भावस्याभावत्वमभावस्य च भावत्वं क्वचिदस्तीत्यत्र किमायातमित्यत आह ॥ सर्व इति । यतोऽभावाभावयोर्भावाभावधर्मवत्त्वं सिद्धम् । सिद्धश्च धर्मधर्मिणोरभेदस्तेन कारणेन सर्वे भावाः पदार्था अभावाश्च भवन्ति । अभावाश्च सर्वे पदार्था भावा भवन्तीत्युक्तमुपपन्नमित्यर्थः । यद्येवं भावस्याप्यभावत्वमभावस्य च भावत्वं तर्हि द्रव्यादयो भावा एव प्रागभावादयस्त्वभावा एवेति सर्वत्र प्रसिद्धो भावाभावविभागः कथमित्यत आह ॥ तथाऽपीति । निषेधस्य बुद्धेरिति सामानाधिकरण्यम् । परो भावः । यद्यप्येषोऽर्थः प्रागेवोक्तस्तथाऽपि

प्रसङ्गात्पुनः स्मारित इत्यदोषः । अभावभावयोर्भावाभावधर्मवत्त्वं प्रत्यक्षादिसिद्धमित्युक्तम् । तत्कथमित्यत आह ॥ तस्मादिति । प्रध्वस्तं प्रध्वंसो भेदः पृथक्त्वम् । आदिपदेन प्रमेयत्वादिग्रहणम् । यस्मादभावस्य भावधर्मत्वमस्ति । तस्मादेव हि प्रध्वंसाभावादेः पृथक्त्वप्रमेयत्वादिभावधर्मजातमस्त्येवेत्यवगम्यते । प्रत्यक्षादिनेति योजना । प्रध्वंसः प्रागभावाद्वा घटाद्वा पृथक् प्रमेयोऽभिधेयश्चेत्यवगम्यते । अभावस्य (च) भावधर्मानभ्युपगमे तद्विरोधः स्यादिति भावः । घटः पटो न भवतीति भावस्यान्योन्याभावधर्मत्वं स्फुटत्वान्न प्रदर्शितम् । एवमभावभावयोर्भावाभावात्मकत्वं सामान्यतः प्रसाध्य प्रकृते योजयति ॥ अस्तीति । तस्मादित्यनुवर्तते । यत एवमभावस्य भावत्वं भावस्य चाभावत्वमुपपादितम् । तस्मादभावोऽस्ति प्रध्वंसोऽस्ति । देहाभावो भस्मेत्यभावस्य विशेष्यत्वं भावस्य च विशिष्टत्वं तयोश्चाभेदस्तथा घटो न जानातीति भावो विशेष्योऽभावश्च विशिष्टाकारस्तयोश्चाभेद इत्युक्तं युज्यत इत्यर्थः । यदि भावाभावयोरेकत्वं न विरुद्धं तदा घटोऽपि स्वाभावात्मा किन्न स्यादित्यत आह ॥ प्रत्यक्षादीति । सिद्धमिति शेषः । भावाभावयोर्विशेष्यविशिष्टयोरैक्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं न तु घटतदभावयोः । अतो नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । यद्वा भावाभावयोर्धर्मधर्मिभावो धर्मधर्मिणोश्चाभेदः प्रामाणिक इत्येतत्किं भावाभावयोर्विशेष्यविशिष्टयोरैक्यस्योपपादकं किंवा सम्भावनाहेतुः । आद्ये तूक्तोऽतिप्रसङ्गः । द्वितीये साधकं वाच्यमित्यत्रेदमुक्तम् । अनेन क्वचिदित्युक्तं विवृतं भवति ॥ ७ ॥ अथवा भावो हीत्यादिना परिणामवादः प्रपञ्च्यते । तथा हि । केचित्परिणामवादिनः सत एवाभिव्यक्तिं जनिमाहुः । तन्निरासार्थमाह ॥ भावो हीति । अत्र भावाभावशब्दौ सदसत्परौ । यः कारणत्वाभिमतो मृत्पिण्डः स कार्यघटात्मनाऽभावः स एव तदात्मना भावश्च । यद्वा स घटः प्रागुत्पत्तेर्भावः सन्स एव तदभावोऽसंश्च । अथवा यः कुलालादिव्यापारात्प्रागभावो घटात्मनाऽसन्मृत्पिण्डः स एव तदनन्तरं भावो घटात्मना सन्भव-

SGDF
Sri Gangadharendra Saraswati Foundation

तीति । एतदुक्तं भवति । कार्यं कारणेन भिन्नाभिन्नम् । तत एव प्रागुत्पत्तेः सदसत् । अतः कारणं प्राकारकव्यापारादकार्यात्मकं सत्कार्यरूपतामापद्यते यत्सा जनिरिति । नन्वेकस्यैव भिन्नत्वमभिन्नत्वं च सत्त्वमसत्त्वं च विरुद्धमित्यतो यथैकस्यैव भावत्वमभावत्वं च न विरुद्धम् । तथैतदपीत्यादौ सम्भवनां तावदुपदर्शयन्नेकैकस्य भावत्वमभावत्वं चोपपादयति ॥ अभावस्येति सार्धश्लोकद्वयेन । पूर्ववदेव व्याख्यानम् । अस्त्वियं सम्भावना । निश्चायकं तु किमित्यतो भेदासत्त्वयोः परेणाप्यङ्गीकृतत्वादभेदसत्त्वे प्रमाणेन साधयति ॥ तस्मादिति । प्रध्वस्तस्य घटादेर्भेदः प्रध्वस्तभेदः । आदिपदेनानुत्पन्नस्य कारकत्वं गृह्यते । नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यतीति यत्प्रध्वस्तभेदस्य सत्त्वमवगम्यते । यच्च घटो जायते घटं जनयतीत्यनुत्पन्नस्यापि कर्तृत्वं कर्मत्वं (च) वा । तत्तस्मात्कार्यस्य कारणाभेदात्प्रागुत्पत्तेर्विनाशोत्तरं च सत्त्वादेव हि युज्यते । न ह्यत्यन्तासत्त्वमापन्नस्य स्वरूपभेदः सन्निति युज्यते । नाप्यत्यन्तासतः कारकत्वम् । न च कार्यस्य पृथगेव सत्त्वमस्ति । अनुपलम्भात् । अतः सत्त्वं कारणाभेदश्चाङ्गीकरणीयः । न च विनैव बाधकेनोपचारत्वकल्पना युक्ता । अतिप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तमवगम्यत एवेति । न केवलं व्यवह्रियत इत्यर्थः । अभावस्य च भावाः स्युर्धर्मास्ते च प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वाद्युज्यन्त एव न तु निराकरणार्हा इत्युक्तम् । तद्विशदयति ॥ अस्तीति । आदिपदेन घटादेर्भावस्य पटान्योन्याभावधर्मत्वं गृह्यते । स्यादेतत् । अन्योन्याभावस्य भावधर्मत्वेऽपि तस्य भावात्पृथक्त्वेन कथं भावस्याप्यभावत्वमुच्यते । अन्योन्याभावस्य भेदत्वाद्भेदस्य च स्वरूपत्वाङ्गीकारादिति चेन्न । स्वरूपभेदस्यान्योन्याभावातिरिक्तत्वात् । यच्चोक्तमभावेऽपि पृथक्त्वमस्तीति तदसत् । प्रमाणाभावात् । स्वरूपभेदेनैवासङ्करोपपत्तेः । पृथक्त्वस्य च स्वरूपभेदातिरिक्तत्वादित्यत आह ॥ अन्योन्येति । पृथक् पृथग्विभिन्नानीत्यर्थः । चशब्दो दूषणान्तरसमुच्चयार्थः । गतं प्रागेव निराकृतम् । अनेन पुनरुक्तिदोषः परिहृतो भवति । कथं ॥ २७ ॥

कल्पनागौरवादिकमित्यत आह ॥ पर्यायत्वेनेति । क्रमप्रयोज्यत्वेनेत्यर्थः । सर्व एव लौकिका वैदिकाश्च ॥ ७ ॥

टि०— ननु भावो ह्यभावश्चेत्यादिना भावस्यैव क्वचिदभावत्वमभावस्यैव क्वचिद्भावत्वमित्युच्यते तदनर्थकम् । न च भावाभावयोरैक्योपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्यापि प्रकृतानुपयुक्तत्वेनानर्थक्यात् । न च प्रागुक्तस्य विशेष्यविशिष्टाकारयोरभेदस्योपपादकतया प्रकृतोपयोगसम्भवान्नानर्थक्यं तस्येति वाच्यम् । ईश्वरसार्वज्ञयोर्वा पर्वताग्निमतो वैक्यस्य भावाभावैक्यानपेक्षत्वेन तस्य तदुपपादकत्वासम्भवादित्यतो यत्र विशेष्यस्य विशिष्टाकारस्य च भावरूपता यत्र तदुभयस्याभावरूपताऽस्ति तत्र भावाभावयोरैक्यस्य विशेष्यविशिष्टाकारयोरैक्यस्यानुपपादकत्वेऽपि यत्र विशेष्यविशिष्टयोर्मध्येऽन्यतरस्याभावरूपत्वमन्यतरस्य भावरूपत्वं तत्र तयोरैक्योपपादकत्वसम्भवाद्भावाभावयोरैक्यव्युत्पादनस्य प्रकृतोपयोगान्न तदानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तदुपपादकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमुदाहरणविशेषनिष्ठतया विशेष्यविशिष्टाकारयोरैक्यानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **यथा घटो न जानातीत्यादि** । नन्वत्र ज्ञानादिमत्प्रतियोगिकान्योन्याभाववानेव विशिष्टाकारः प्रतीयते स च भाव एव । तद्विशेषणीभूतोऽन्योन्याभाव एव स चाभावरूपः । तत्कथमिदं विशिष्टाकारस्याभावरूपताप्रदर्शनायोदाहरणमिति चेत् । उच्यते । विशिष्टाकारस्य विशेषणघटितमूर्तिकत्वाद्विशेषणस्यान्योन्याभावस्याभावतायां तद्घटितविशिष्टाकारस्याप्यभावत्वमेव । विशेषणभावाभावत्वयोरेव विशिष्टाकारस्य भावाभावत्वयोस्तत्र सत्त्वात् । वस्तुतस्तु यथा घटः पटो न भवतीत्यत्र पटात्मको नेति प्रतीतेस्तत्र पटतादात्म्यनिषेधरूपेऽन्योन्याभाव एव नञ् । अत एवान्योन्याभावस्य मृद्घट इतिवद्घटसामानाधिकरण्येनाभेदस्यैव भानात्तदभेदस्य प्रत्यक्षत्वोपपादनं ग्रन्थान्तरीयं सङ्गच्छते । तथा घटो न जानातीत्यादावपि घटो ज्ञानवदात्मको नेति प्रतीतेरत्र ज्ञानवत्तादात्म्यनिषेधरूपेऽन्योन्याभाव एव नञ् । तथा चात्र ज्ञानवत्तादात्म्यनिषेधरूपोऽन्योन्याभाव एव विशिष्टाकार इति युक्तैव विशिष्टाकारस्याभावत्वोक्तिरिति ध्येयम् । कुतो भावाभावयोरभेदायोग इत्यतो विरुद्धस्वभावत्वादिति हेतुमभिप्रेत्य तत्साधकं हेतुमाह ॥ **विधिनिषेधात्मनोरिति** । तर्हि घटस्यापि स्वाभावत्वप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **क्वचिदित्यनुवर्तत इति** । तथा च यत्र धर्मधर्मिभावः प्रमितस्तत्रैव भावस्याभावत्वाश्रयणान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । यो भावः स एवाभाव इति यथास्थितयोजनायां यत्राभावो विशेष्यो विशिष्टाकारश्चाभावस्तत्र विशेष्यविशिष्टयोर्भेदमात्रोपपादकत्वालाभा-

यत्राभावो विशेष्यो विशिष्टाकारश्च भावस्तत्राभेदोपपादकत्वालाभान्नोक्ताक्षेपपरिहारकत्वमस्य ग्रन्थस्येत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थमभावस्य च धर्माः स्युरित्युत्तरग्रन्थं मनसि निधायोभयथा वाक्यं योजयति ॥ **यो भाव इत्यादिना** । प्रत्यक्षादिप्रमाणत इत्युत्तरवाक्यं मनसि निधायाह ॥ **प्रत्यक्षग्रहणमुपलक्षणार्थमिति** । निषेधस्य या बुद्धिस्तस्या इति वैयधिकरणेऽभावलक्षणेऽभावप्रवेशादात्माश्रयत्वं भवतीत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे ॥ **निषेधस्य बुद्धेरितीति** । बुद्धेर्निषेधत्वं नास्तीत्याकारत्वम् । तथा च नास्तीति बुद्धिगोचरत्वमिति लक्षणं पर्यवसितं भवति । उपलक्षणं चैतत् । विधिबुद्धेरिति सामानाधिकरण्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा तत्रापि विधेर्बुद्धिर्विधिबुद्धिस्तस्या इति वैयधिकरण्याश्रयणे भावलक्षणे भावप्रवेशादात्माश्रयप्रसक्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **प्रागेवोक्त इति** । प्रथमप्रतिपत्तिषु निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र हीत्यादिना युक्तिपाद उक्त इत्यर्थः ॥ **अदोष इति** । तथाऽपि प्रथमं बुद्धेरित्यस्य ग्रन्थस्य प्रथमप्रतिपत्तिष्विति युक्तिपादीयग्रन्थेन पुनरुक्तिलक्षणदोषो नेत्यर्थः । प्रध्वस्तशब्दस्य कर्मसाधनत्वे प्रध्वस्तघटस्यैव विशेष्यतालाभेनाभावस्य विशेष्यताया अलाभात्तल्लाभायार्थमाह ॥ **प्रध्वस्तं प्रध्वंस इति** । नपुंसके भावे क्त इति भावेऽपि क्तविधानादिति भावः मूले सदित्येवेत्यत्र सदेवेति सम्बन्धमभिप्रेत्य तद्व्याख्यानमस्त्येवेतीति । अभावभावयोर्भावाभावधर्मत्वं कथं प्रत्यक्षादिसिद्धमिति शङ्कापरिहाराय प्रवृत्ते तस्मादिति वाक्येऽभावस्य भावधर्मतासिद्ध्यर्थं तत्प्रदर्शनवद्भावस्याभावधर्मतासिद्ध्यर्थं तत्प्रदर्शनस्याप्यवश्यं कर्तव्यत्वात्तदप्रदर्शनप्रसक्तां न्यूनताशङ्कामप्रदर्शने निमित्तोक्त्या परिहरति ॥ **घट इति** ॥ **प्रकृते योजयतीति** । विप्रतिपन्नविशिष्टाकारे योजयतीत्यर्थः ॥ **देहाभाव इति** । देहप्रध्वंस इत्यर्थः । भस्मतेत्यत्र देहस्येति शेषः । ततश्च देहध्वंसो नाम देहभस्मता भस्मनो भावो भस्मावस्थेत्यर्थः । न चैवं विशेष्यस्य देहध्वंसस्य भस्मावस्थैवाभेदः प्राप्तो न विशिष्टेनातः कथमस्य प्रकृतसङ्गतिरिति वाच्यम् । भस्मावस्थाया अपि विशिष्टविशेषरूपत्वादित्याशयात् । ननु भावाभावयोर्धर्मधर्मिभावो धर्मधर्मिणोश्चाभेदो भावाभावयोर्विशेष्यविशिष्टाकारयोरैक्यस्य सम्भावकतयैवोच्यते न तूपपादकत्वेन तत्कथं तत्रातिप्रसङ्गपरिहारकतया प्रत्यक्षादिति ग्रन्थावतार इत्यरुचेराह ॥ **यद्वेति** ॥ **उक्तोऽतिप्रसङ्ग इति** । घटोऽपि स्वाभावात्मा किन्न स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **इदमुक्तमिति** । प्रत्यक्षादिप्रमाणत इतीदमुक्तमित्यर्थः ॥ **अनेनेति** । ययोर्भावाभावरूपयोर्विशेष्यविशिष्टाकारयोरैक्यं

SGDF

प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं तावेव भावाभावौ भावो ह्यभावश्च स एव हीत्यत्र विवक्षितौ न त्वन्यौ येनातिप्रसङ्गः स्यादित्यतिप्रसङ्गपरिहारेण भावो ह्यभावश्चेति वाक्येऽनुवर्तितस्य क्वचिदित्यस्य विवरणं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अस्मत्पक्षे विशेषस्येत्येतद्वाक्यद्वितीयव्याख्यानुसारेणापि भावो ह्यभावश्चेत्यादिग्रन्थं व्याख्याति ॥ **अथवेति** ॥ **परिणामवाद इति** । अस्मत्पक्षे विशेषस्येत्यत्रोक्त इति शेषः ॥ **य इति** । अत्र मृत्पिण्डस्य स्वकार्यघटात्मनाऽसत्त्वस्य तदात्मना सत्त्वस्य चोक्त्या कार्यस्य कारणेन भिन्नाभिन्नत्वमुक्तं भवति । ततोऽपि किमित्यत्राप्येतदेवोत्तरमित्यभिप्रेत्य कार्यस्य कारणेन भिन्नाभिन्नत्वोक्त्या लब्धं कार्यस्योत्पत्तेः प्राक् सदसत्त्वमपि तदर्थतया योजयति ॥ **यद्वेति** । तावताऽपि किमित्यत्राप्येतदेवोत्तरमित्याभिप्रेत्य सदसत्त्वोक्त्या लब्धमर्थं तदर्थतया योजयति ॥ **अथवेति** । व्याख्यातपक्षत्रयस्य फलफालिभावमुपपादयितुमाह ॥ **एतादिति** । कार्यं कारणेन भिन्नाभिन्नमिति प्रथमयोजनाया लब्धार्थप्रदर्शनम् । तत एव प्रागुत्पत्तेरिति द्वितीययोजनायाः । अतः कारणं प्रागिति च तृतीययोजनाया इति ध्येयम् । इतीत्यस्येत्येतदिति पूर्वेणान्वयः । प्रध्वस्तघटादिभेदसत्त्वस्य प्रागुत्पत्तेर्विनाशोत्तरं च कार्यसत्तापेक्षत्वमुपपादयति ॥ **न हीति** । अनुत्पन्नस्य कारकताया अपि तत्सापेक्षत्वमुपपादयति ॥ **नापीति** । अस्तु तर्हि तदुभयोपपादकतया कार्यस्य प्रागुत्पत्तेर्विनाशोत्तरं च सत्त्वसिद्धिः । तथाऽपि कारणात्मना तु तत्सिद्धिः कुत इत्यतः पृथक् सत्त्वाभावात्तदित्याशयेनाह ॥ **न चेति** । कुतो नेत्यतोऽनुपलम्भबाधितं तदित्याशयेनाह ॥ **अनुपलम्भादिति** । ननु घटो जायते घटं जनयतीत्यादेर्मृत्तिका घटी भवति मृत्तिकां घटी करोतीत्यर्थकत्वेन यथाश्रुतार्थत्वाभावान्न विवक्षितार्थसाधकत्वमित्याशङ्क्य किं बाधकसद्भावान्मुख्यार्थपरित्यागेनोपचाराश्रयणमुत तदभावेऽपीति विकल्पं मनसि निधायाद्यमसिद्ध्या दूषयति ॥ **न चेति** । द्वितीये त्वाह ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । उक्तव्यवहाराणामौपचारिकत्वाभावो ग्रन्थकारस्याप्यभिमत इत्याह ॥ **तदिदमुक्तमिति** । कथमनेनौपचारिकत्वाभावसिद्धिरित्यतस्तदुपपादकतया तद्योजयति ॥ **अवगम्यत एवेत्यादिना** । ननु कथमसतो भाति भास्यत इति कर्तृत्वं कर्मत्वं वा समस्तसामर्थ्यरहितत्वात् । अथ सामर्थ्यरहितत्वमपि कथं भाववदभावस्यापि सद्धर्मत्वदर्शनात् । बौद्धमेवाभावाश्रयत्वं न वस्तुकृतमतो न विरोध इति चेत् । समं कर्तृत्वकर्मत्वयोरपि । अन्यथा जायते घट इत्यादि न स्यादिति जिज्ञासासूत्रीयग्रन्थेन घटो जायत इत्यादौ कर्तृत्वादेर्बौद्धत्वाभ्युपगमे-

SGDF

नोपपत्तिरुक्ता । तथाऽत्यन्तसत्कार्यवाद्यभिमतासदकरणादित्यादिहेतुनिरासावसरे नन्वसतः कथं कर्मत्वं सतः कार्यत्वमपि कथमिति समानम् । घटो जायत इत्यपि प्रत्युक्तं तर्हि घटं करोतीत्यादेः कोऽर्थः । मृत्तिकां घटीकरोति मृत्तिका घटी भवतीति ग्रन्थेन घटो जायत इत्यादीनामर्थान्तराभ्युपगमेनोपपत्तिरुक्ता । अत्र पुनर्घटो जायते घटं जनयतीत्यनुत्पन्नस्यापि कर्तृत्वं कर्मत्वं च कार्यस्य कारणाभेदात्प्रागुत्पत्तेर्विनाशोत्तरं च सत्त्वादेव युज्यत इति ग्रन्थेन घटादीनां पूर्वं सत्त्वेन तदुपपत्तिरभिधीयते तत्कथमेतेषां ग्रन्थानां परस्परं न विरोध इति चेत् । अत्र प्राहुः स्वामिनः । न तावज्जिज्ञासासूत्रीयग्रन्थेनैतत्पादीयग्रन्थद्वयस्य विरोधः । तत्र परं प्रति प्रतिबन्दीमुखेन प्रवृत्त्या पराङ्गीकृतासत्कार्यवादस्यानुपपन्नताया वक्ष्यमाणत्वात् । सदसत्कार्यवादस्य परेणानभ्युपगमादभावाश्रयत्वादिवत्कर्तृत्वादेर्बौद्धत्वानङ्गीकारे तव घटो जायत इत्यादेरनुपपत्तिरेवेत्याशयात् । नाप्येतत्पादीयग्रन्थद्वयस्य परस्परविरोधः । अत्यन्तसत्कार्यानभ्युपगमेन कारणात्मना सत्ताऽभ्युपगमात् । कारकव्यापारात्प्रागकार्यात्मकस्य कारणस्य कारकव्यापारेण कार्यरूपतापत्तेः । सदसत्कार्यवादिमते जनित्वात् । मृत्तिका घटी भवतीत्यादिर्घटो जायत इत्यादेरर्थ इति न कर्तृत्वाद्यनुपपत्तिरित्येतत्पादीयपूर्वग्रन्थाशयः । अस्य तु ग्रन्थस्यात्यन्तिकसत्त्वस्योक्तरीत्याऽनेकानुपपत्तिग्रस्तत्वात्कार्यस्य कारणात्मनाऽपि सत्त्वानभ्युपगमे उक्तजनिपदार्थासम्भवाद्घटो जायत इति कर्तृत्वाद्यनुपपत्तिरेव । न चात्रोक्त (असत्ख्याति वाद) प्रकारेण बौद्धकर्तृत्वाद्यभ्युपगमेनोपपत्तौ कारणात्मना कार्यसत्त्वसाधकतया कर्तृत्वाद्युक्तिरयुक्तेति वाच्यम् । प्रतीतिसिद्धप्रध्वस्तभेदसत्त्वस्य प्रकारान्तरेणानुपपत्त्या तदर्थतया कारणात्मना सत्त्वस्य तत एव तादृशजनिपदार्थस्य चावश्याङ्गीकार्यत्वसिद्धेः कर्तृत्वादेरपि निर्वाह इत्याशयेनाभ्युच्चययुक्तितया कर्तृत्वादेरुपन्यासात् । अत एव भाष्ये स्वशब्देन भेदग्रहणम् । आदिपदेन च कर्तृत्वादेरुपादानम् । न तु कर्तृत्वादेरन्यथानिर्वाहाभावाभिप्रायेण । अथवा भातीत्यादिभानक्रियाकर्तृत्वस्य बौद्धस्यासति व्यवहाराद्बौद्धस्य जनिकर्तृत्वस्य नात्यन्तासति व्यवहार इत्याशयेनास्यापि साधकतयोपन्यास इत्याशयः । एवञ्चैतत्पादीयपूर्वोत्तरग्रन्थयोरेकवाक्यतायां नानुपपत्तिः । अत एव सत्त्वमात्रसाध्ये सिद्धसाधनमिति पूर्वग्रन्थे । नाप्यत्यन्तासतः कारकत्व इत्यन्तपदमत्र ग्रन्थे । तस्मान्न कुत्रापि विरोध इति । नन्वन्योन्याभावभेदौ चेत्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चान्योन्याभावपृथक्त्वस्वरूपभेदानां पार्थक्याभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तेषां पार्थक्येऽपि प्रकृतविरोधाभावेन तत्प्रतिपादनस्येहानपेक्षत्वादित्यतः पार्थ-

क्यवादे प्रागुक्तस्य भावाभावयोरभावभावधर्मत्वेनाभावभावात्मकत्वस्यासिद्धिप्रसङ्गेन पार्थक्यव्युत्पादनस्य तदुपपादकतया प्रकृतसङ्गतत्वान्न तदानर्थक्यमिति भावेन तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तत्पार्थक्यवादमाश्रित्य प्रागुक्तस्य भावाभावयोरभावधर्मताया अभावभावत्वस्याप्यनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **तस्य भावात्पृथक् तेनेति** । अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपवत्त्वे प्रमाणाभावादिति भावः । ननु भेदो हि धर्मिस्वरूपमिति सर्वैरङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथाऽनवस्थादिदोषप्रसङ्गात् । अभावे स्वरूपातिरिक्तस्यासम्भवेन भेदाभावप्रसक्तेश्च । अन्योन्याभावश्च भेद एवेति कथं न तस्य धर्मिस्वरूपत्वम् । भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वसाधकसामानाधिकरण्यव्यवहारस्यैवान्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वसाधकत्वादित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **अन्योन्याभावस्येति** । भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वेऽपि नान्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वम् । अन्योन्याभावस्वरूपभेदयोर्भिन्नत्वात् । स्वरूपभेदो हि द्रव्यादिसकलपदार्थवृत्तिरन्योन्याभावस्तु न तथा । अभाववृत्तित्वाभावात् । तत्राप्यन्योन्याभावाभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । ततश्च स्वरूपातिरिक्तभेदत्वादन्योन्याभावस्य न धर्मिस्वरूपत्वसिद्धिरित्याशयेन परिहरति ॥ **न स्वरूपभेदस्येति** । ननु चाभावे पृथक्त्वानभ्युपगमे तस्य पदार्थान्तरेण सङ्कीर्णत्वापत्त्याऽसङ्कीर्णाभावस्वरूपासिद्धिप्रसङ्गादसङ्कीर्णतत्स्वरूपसिद्धयन्यथाऽनुपपत्तिरेव । तत्र पृथक्त्वसद्भावे मानमिति न प्रमाणाभाव इत्याशङ्क्य भवेदेतदेवं यदि पृथक्त्वाभावेऽसङ्कीर्णतत्स्वरूपासिद्धिः प्रसज्येत । न चैतदस्ति । स्वरूपभेदेनैव तत्सिद्धिसम्भवादित्याशयेन समाधत्ते ॥ **स्वरूपभेदेनैवेति** । ननु स्वरूपभेदानतिरिक्तत्वात्पृथक्त्वस्याभावे स्वरूपभेदाभ्युपगमे तत्र पृथक्त्वसत्त्वसिद्धेर्न तत्र पृथक्त्वमस्तीति वचनं रिक्तमित्याशङ्क्य भवेदप्येवं कथञ्चिद्यदि स्वरूपभेदात्पृथक्त्वमपृथक् स्यात् । न चैतदस्ति । स्वरूपभेदस्य द्रव्यादिसकलपदार्थवृत्तित्वात्पृथक्त्वस्य च गुणत्वेन द्रव्यमात्रवृत्तितया सर्ववृत्तित्वाभावेन तस्य ततो भिन्नत्वात् । ततश्चाभावे स्वरूपभेदस्य सद्भावेऽपि तत्र पृथक्त्वाप्राप्तेरभावे तदभावोक्तिर्युक्तैवेत्याशयेनाह ॥ **पृथक्त्वस्य चेति** । मूले कल्पनागौरवाच्च गतमित्यन्वयं मनसि निधायाह ॥ **चशब्दो दूषणान्तरसमुच्चयार्थ इति** । कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्र विरोधिन इत्यादिना पूर्वत्रादिशब्दोक्तं दृष्टहान्यदृष्टकल्पनारूपदोषान्तरसमुच्चयार्थश्चशब्द इत्यर्थः । ननु गतमित्यस्य पक्षस्य प्रागेव निराकृतत्वत्कथमनर्थकमित्यत उक्तार्थस्मारकत्वसूचनेनास्य ग्रन्थस्य पूर्वग्रन्थेन पुनरुक्तिपरिहारार्थत्वान्न तदानर्थक्यमित्याशयेन

SGDF

तत्तात्पर्यमाह ॥ **अनेनेति** ॥ **कथं कल्पनागौरवमिति** । गौरवादिकमित्यर्थः ॥ **क्रमप्रयोज्यत्वेनेति** । पृथग्वाक्यतया प्रयोज्यत्वेनेत्यर्थः । न जात्वेकवाक्यनिवेशेन तेषां प्रयोग इति भावः । पृथक्त्वान्यत्वभेदास्तु पर्यायेणैव लौकिकैः । व्यवह्रियन्ते सततं वैदिकैरपि सर्वश इति पूर्वग्रन्थं मनसि निधाय सर्वपदार्थमाह ॥ **लौकिका वैदिकाश्चेति** । अत्र मूले पर्यायत्वकथनेनैव कल्पनागौरवादिदोषव्युत्पादनासिद्धयोक्ताक्षेपपारिहारसिद्धेः किं तद्व्युत्पादनेनेत्यभिप्रेत्यात्र टीकायां कल्पनागौरवादिदोषाव्युत्पादनमिति गुरवः । तत्रायं भावः । यथा घटकलशकुम्भव्यवहाराणां पर्यायत्वादेकेनैव निमित्तेनैवोपपत्तौ घटत्वाद्यनेकनिमित्तकल्पने कल्पनागौरवम् । यथा च घटादिव्यवहारान्पर्यायेणैव कुर्वाणैस्तन्निमित्तमेकतयैव दृष्टमिति तत्त्रित्वाङ्गीकारे दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च भवति । तथा पृथगादिव्यवहाराणामपि पर्यायत्वादेकेनैव स्वरूपभेदेनैवोपपत्तौ निमित्तत्रयकल्पने कल्पनागौरवं नियमेनासद्प्रयोक्तृभिः पृथक्त्वादीनामैक्यं दृष्टमिति तत्परित्यागेन त्रित्वकल्पनायां दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च स्यादिति ॥ ७७ ॥

अ०— भेदस्य तु स्वरूपत्वे ये वदन्ति च शून्यताम् ॥ अद्भुतास्ते यतोऽन्यस्य प्रतियोगित्वमिष्यते ॥ प्रतियोगिनो हि भेदोऽयं न तु स्वस्मात्कञ्चन ॥ विभागेनाल्पतैव स्यात्कुत एव तु शून्यता ॥ न शून्यानां हि संयोगाद्भावो वस्तुन इष्यते ॥

सु०— अत्र मायावादिनश्चोदयन्ति । स्वरूपभेदानतिरिक्तयोरन्योन्याभावपृथक्त्वयोर्भावधर्मत्वोपलम्भात्सर्वपदार्थानामपि भावाभावात्मतासिद्धिरिति यदुक्तं तदयुक्तम् । भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वानुपपत्तेः । तथा हि । भेदस्तावद्विदारणात्मा । भिदिर्विदारण इति विदारणार्थभिदिधातुरूपत्वाद्भेदशब्दस्य । तस्य च विदारणात्मनो भावस्वभावत्वे तस्यापि विदारणं स्यात् । तथा तदेकदेशानामपि भेदः स्वभाव इति तत्रापि विदारणं भवेदित्यनेन क्रमेण सर्वशून्यता स्यात् । किञ्च भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे न तत्रैकता समवेयात् । अभेदैकार्थसमवायिन्या एकताया भेदेन विरोधात् । एकत्वाभावेऽनेकत्वमपि न स्यात् । तत्समाहाररूपत्वात्तत्कार्यत्वाद्वा तस्य । एकत्वानेकत्वविकलं च शून्यमेवापद्यते । अपि च यदि भेदो वस्तुस्वरूपं स्यात्तदा

SGDF

प्रतियोग्यनपेक्षः प्रसज्येत । स्वरूपस्यानपेक्षत्वात् । न हि घटात्पटस्य भेद इतिवद्घटात्पट इति प्रतीतिरस्ति । घटो भिन्नो घटस्य भेद इति विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धप्रतिभासोऽपि भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे दुर्घटः स्यात् । न हि स्वयमेव स्वस्य विशेषणं सम्बन्धि वा भवति । संशयविपर्ययौ चैवमुच्छिद्येयाताम् । भेदाग्रहनिमित्तौ हि तौ भवतः । तत्र यदि धर्मिणमवगाह्य तौ भवतस्तदा तत्स्वभावभूतो भेदोऽपि गृहीत इति क्व तयोरवकाशः । न चेन्निर्विषयत्वात्सुतराम् । यदि चास्मादयं भिन्न इति प्रतियोगिघटिततया प्रतीयमानो भेदो वस्तुनः स्वरूपं स्यात् । तदा तस्य सपरिकरस्य भेदस्य स्वरूपेऽन्तर्भावात्प्रतियोगिनोऽपि स्वरूपतया निमज्जनादद्वैतमतमेव पर्यवस्येदिति । तानपाकरोति ॥ भेदस्येति । तुशब्दः प्रकृताद्वैशेषिकादेर्व्यवच्छिन्दन्न्ये त्विति सम्बध्यते । स्वरूपत्वे भेद्यवस्तुस्वरूपत्वे शून्यतां सर्वस्यापीति शेषः । चशब्दः पूर्वोक्तदूषणसमुच्चयार्थः । अद्भुता आश्चर्याः । न लौकिकेष्वेवंविधा दृश्यन्ते नापि परीक्षकेष्विति यावत् । तत्कथमित्यतः शून्यतापत्तिं तावन्निराकरोति ॥ यत इति । यो भेदो यस्य स्वरूपमिष्यते तं भेदं प्रति ततोऽन्यस्यैव वस्तुनः प्रतियोगित्वमिष्यते यतस्तस्मादद्भुतास्त इति सम्बन्धः । अन्यस्य प्रतियोगित्वेऽपि कथमुक्तदोषपरिहार इत्यत आह ॥ प्रतियोगिनो हीति । हिशब्दः पूर्ववद्धेतौ । अयमित्येवम्भावस्य प्रत्यक्षादिसिद्धतां सूचयति । स्वस्माद्धर्मिस्वरूपात् । इदमुक्तं भवति । विदारणात्मा हि भेदो यस्य यतस्तं ततो विदारयेत् । न तु यं कमपि यतः कुतश्चित् । न (हि) च घटस्वरूपस्य भेदस्य घट एव प्रतियोगी । येन स्वस्मिन्विदारणं स्यात् । किन्तु घटादन्य एव । ततो विदारणं तु नानिष्टं तस्य शून्यतानापादकत्वादिति । किञ्च भिद्यतेऽनेनेति यदि भेदशब्दः करणसाधनो भवेत् । तदा भेदः कमपि विदारयेत् । न चैवम् । भावसाधनत्वाङ्गीकारात् । अतोऽभ्युपगम्यैव करणसाधनतामयं परिहारोऽभिहित इत्याशयवानाह ॥ कथञ्चनेति । इदमुदितमिति शेषः । किञ्च विदारणमपि लवित्रादि यत्सम्बन्धि तद्वि-

दारयति । न तु स्वात्मानम् । अतो धर्मभेदवादे कथञ्चिदिदं वक्तव्यम् । स्वरूपभेदवादे तु क्वास्यावकाशः । भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे न तत्रैकता समवेयादित्यप्यनेनैव निरस्तम् । न ह्येकताऽनेकते स्वरूपेण विरुद्धे । एकस्यैव घटस्यान्यापेक्षयाऽनेकत्वदर्शनात् । किन्तु यदपेक्षयाऽनेकस्तदपेक्षयैवैक इति विरुद्धम् । तत्र घटस्य परस्मात्प्रतियोगिन एव भेद इति । तदपेक्षयैवानेकत्वं स्वापेक्षया त्वेकत्वमिति को विरोधः । अपि चैकत्वानेकत्वयोः सामानाधिकरण्यं वा विरुद्धं धर्मधर्मिभावो वा । आद्ये नैकताया भेदेन विरोधः । भेदस्य स्वरूपत्वेनैकतासामानाधिकरण्याभावात् । न द्वितीयः । एकं द्वित्वमिति दर्शनात् । एकत्वानेकत्वाभावेऽपि शून्यत्वं कुतः । वैशेषिकादीनां गुणादिवन्मायावादिनां ब्रह्मवदगुणस्यापि सत्त्वोपपत्तेरिति । ननु भेदो वस्तुस्वरूपं चेत्प्रतियोगिनिरूप्य एव न स्यात् । स्वरूपस्य तदभावात् । अतो नायं परिहारो युज्यते । तथा च स्वस्मिन्नेव विदारणे पुनः शून्यतैवेति चेन्न । स्वतः परतोऽपि व्याप्त्यसिद्धेः । यथा (हि) परनिरूप्यमपि ब्रह्मणो जीवैक्यं ब्रह्मस्वरूपं मायावादिनाऽङ्गीकृतम् । अस्माभिश्च परत्वादिकं द्रव्यस्वरूपम् । तथा प्रतियोगिनिरूप्यस्यापि भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे को विरोधः । किञ्च भेदो वस्तुस्वरूपमिति ब्रुवाणो वस्तुस्वरूपस्यापरनिरूप्यत्वं कथमभ्युपेयात् । एतावत्तु स्यात् । एकस्यैव वस्तुनः प्रतियोगिप्रतीतिमपेक्ष्यानपेक्ष्य च प्रतीतिः कथम् । तत्रापि न सैव प्रतीतिरुभयीं गतिमश्नुते । किन्तु प्रतीतिद्वयमेतत् । तच्चैकस्मिन्नपि वस्तुनि विशेषबलमवलम्ब्य समञ्जसं भविष्यतीति भेदस्य परप्रतियोगितोपपत्तेः कुतः स्वस्मिन्विदारणापत्तिः । अस्तु वा स्वरूपविदारणम् । तथाऽपि शून्यतापादनमयुक्तमेवेत्याशयवानाह ॥ विभागेनेति । लोष्ठादेः खल्ववयवविभागेन लोष्ठादिविनाशे सत्यल्पपरिमाणावयवावशेषोऽवगतो न तु सर्वशून्यता । तथा सर्वत्रापि विभागेनाल्पताऽल्पावयवावशेषतैव स्याच्छून्यता तु कुत एव स्यात् । ननु च पञ्चषेषु स्थलेषु विदारणेनाल्पाल्पतराल्पतमवस्त्ववशेषेऽप्यन्ततः कस्यचिदवयवजातस्य ॥ ३१ ॥

शून्यतायां सर्वशून्यता स्यादित्यत आह ॥ नेति । यत्संयोगेन हि यद्वस्तूत्पन्नं तस्मिन्विदारणे सति संयोगनाशाद्वस्तुनाशानन्तरं तदवशेषो भवति । यथा तन्तुसंयोगेनोत्पन्ने पटे तन्तुविदारणसंयोगनाशक्रमेण विनष्टे तन्त्ववशेषः । एवञ्च यदि केषाञ्चित्परमाल्पानां वस्तूनां शून्यसंयोगादुत्पत्तिःस्यात्तदा विदारणे सति संयोगनाशेन कार्यनाशे शून्यावशेषःस्यात् । न चैवं प्रामाणिकैरिष्यते । अतोऽसङ्गतं सर्वशून्यतापादनमिति । भावो जन्म ।

टि०— वैशेषिकमतनिरासपरोत्तरग्रन्थसन्दष्टत्वाद्भेदस्येत्यादिग्रन्थोऽपि तन्मतनिरासपर इति मन्दाशङ्कापरिहाराय मायावादिमतनिरासपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तन्मतमुत्थापयति ॥ **अत्रेति** । तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां निराकार्यतया मूले सूचितान्हेतूनुपपादयितुं प्रतिजानीते ॥ **तथा हीति** । मूले स्वशब्दोक्तां शून्यतापत्तिं तावदुपपादयति ॥ **भेदस्तावदिति** । अत्र भेदस्य विदारणत्वं नाम करणसाधनतया विदारकत्वमेवाभिमतम् । अन्यथोत्तरदूषणासङ्गतेरित्यवधेयम् ॥ **तस्य चेति** । भावस्वभावत्वे भावसम्बद्धत्वे चेत्यर्थः । विदारकस्य लवित्रादेः स्वसम्बन्धिविदारकत्वदर्शनाद्विदारकस्य भेदस्य स्वसम्बन्धिधर्मिविदारकत्वमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा विदारकत्वरूपस्वभावहानिप्रसङ्गादित्यर्थः । यद्वा भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे प्रतियोगिनिरूप्यत्वमेव न स्यात् । वस्तुस्वरूपस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वात् । तथा च धर्मिस्वरूपस्य भेदस्य प्रतियोगिनः सकाशाद्धर्मिणो विदारकत्वायोगाद्धर्मिण्येव विदारणं वाच्यम् । अन्यथा स्वभावहानिप्रसङ्गादित्यर्थः । यद्यपि स्वरूपभेदवादे भेदस्य धर्मिसम्बन्धाभावान्न तद्विदारकत्वप्रसञ्जनं युक्तिमत्तथाऽपि भेदस्य धर्मत्वं चास्तीति भ्रान्त्या शङ्केयम् । अत एव परिहारे तथैव भावयिष्यतीति ध्येयम् । अस्त्वेवं धर्मिणो विदारणम् । तथाऽपि मूलोक्तः शून्यत्वप्रसङ्गः कथमित्यतस्तमुपपादयति ॥ **तथेति** । मूले स्वरूपत्वे बाधकतयोक्तां शून्यतां रीत्यन्तरेणाप्युपपादयति ॥ **किञ्चेति** । भेदो वस्तुधर्मस्तत एव तन्निष्ठ इति भ्रान्त्या शङ्केयमिति द्रष्टव्यम् । नन्वेकताया भेदेन कथं विरोध इत्यतो भेदविरुद्धाभेदरूपतैकार्थसमवेतत्वादेकताया भेदेन विरोध इत्यभिप्रेत्योक्तमभेदैकार्थसमवायिन्या इति । अत्रैकत्वस्य भेदेन सहोक्तरीत्या विरोधसिद्धौ तत्समानसंवित्संवेद्यत्वादेकत्वविरुद्धानैकत्वरूपैकार्थसमवायित्वाद्भेदस्यैकतया विरोध उक्तो भवति । ततश्च भेदाभेदविरोध एकत्वानेकत्वविरोधश्च पर्यवसन्नो वेदितव्यः ।

एकत्वानेकत्वविरोधपरिहारन्यायेन भेदाभेदविरोधस्यापि परिहृतप्रायत्वादेकत्वानेकत्वविरोधाभावमात्रोपपादनमप्युपपन्नमेवेत्यवधेयम् । यद्वा भेदेनेत्यस्य भेदैकार्थसमवायिनाऽनेकत्वेनेत्यर्थः । एकत्वानेकत्वयोर्विरोधोपपादनार्थं तयोरभेदभेदसामानाधिकरण्यसङ्कीर्तनमत्र । एवञ्चापि चैकत्वानेकत्वयोः सामानाधिकरण्यमिति सिद्धान्तग्रन्थः सङ्गच्छत इत्यवधेयम् । अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ **तदिति** । एकत्वद्वयसमाहाररूपत्वादनेकत्वस्य नैकत्वाभावे तत्सम्भव इत्यर्थः । एकत्वस्यानेकत्वं प्रत्यसमवायिकारणत्वादसमवायिकारणीभूतैकत्वाभावेन तत्कार्यभूतानेकत्वसंभव इत्याह ॥ **तत्कार्यत्वाद्धेति** ॥ **शून्यमेवेति** । सङ्ख्यारहितस्य सत्त्वादिति भावः । मूले ये वदन्ति च शून्यतामित्यत्र शून्यतां चेत्यन्वयमभिप्रेत्य चशब्दसूचितानि दूषणान्याह ॥ **अपि चेति** ॥ **प्रतियोगीति** । तत्प्रतीत्यनपेक्षप्रतीतिविषय इत्यर्थः । विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धप्रतिभासोऽपीत्यत्र विशेषणविशेष्यभावश्च सम्बन्धश्च विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धौ तत्प्रतिभास इत्यर्थः ॥ **घटो भिन्न इति** । विशेषणविशेष्यभावप्रतिभासो घटस्य भेद इति सम्बन्धप्रतिभास इति सम्बन्धः । उभयोर्दौर्घट्यमेवोपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **निर्विषयत्वादिति** । धर्मिज्ञानाभावादित्यर्थः । प्रतियोगिघटिततया तद्विशिष्टतया ॥ **सपरिकरस्येति** । प्रतियोगिघटितस्येत्यर्थः ॥ **प्रतियोगिनोऽपीति** । परिकरवतो यद्भवति तत्परिकरस्यापि भवतीति व्याप्तेरिति भावः । मूले तुशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्य विशेषार्थत्वान्न तदित्यभिप्रेत्य व्यावर्तकोपदर्शनपूर्वकं तदपेक्षितमन्वयमाह ॥ **तुशब्द इति** । भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वे शून्यतापत्तेर्बाधकत्वस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थं स्वरूपत्वत इत्येतत्तथा व्याचष्टे ॥ **स्वरूपत्वत इति** ॥ **पूर्वोक्तदूषणेति** । अपि च भेदो यदि वस्तुस्वरूपं स्यात्तदा प्रतियोग्यनपेक्षःप्रसज्येतेत्यादिपूर्वोक्तदूषणसमुच्चयार्थ इत्यर्थः ॥ **पूर्ववद्धेताविति** । यतोऽन्यस्य प्रतियोगित्वमिष्यत इति पूर्ववाक्यार्थस्य यथाऽद्भुतास्त इति साध्यभागेनान्वयस्तथा हिशब्दस्यायं भेदः प्रतियोगिन एव न स्वस्माद्धि यस्मात्तस्मादद्भुतास्त इति साध्यभागेनान्वय इत्यर्थः ॥ **एवम्भावस्येति** । प्रतियोगिनः सकाशादेव धर्मिणो भेदको भेदो न स्वस्मात्स्वस्येत्येवम्भावस्येत्यर्थः । ननु विदारकस्य लवित्रादेः स्वसम्बन्धिकाष्ठादिविदारकत्वदर्शनाद्विदारकस्य भेदस्य स्वसम्बन्धिधर्मिविदारकत्वावश्यम्भावान्न प्रतियोगिन एव धर्मिणो विदारको भेद इति नियमः । अस्तु वोक्तनियमस्तथाऽपि पटस्यैव तत्र प्रतियोगित्वात्स्वस्माद्धर्मिस्वरूपाविदारकत्वं तस्यावश्यकमिति कथं न तत्प्रसङ्गः ।

अस्तु वाऽन्यस्य प्रतियोगित्वनियमस्तथाऽपि तस्माद्धर्मिणो विदारकत्वाभ्युपगमे कथं न शून्यत्वापत्तिः । विदारणमात्रस्यैव तदापादकतया तदभ्युपगमे शून्यत्वापत्तेर्वज्रलेपायमानत्वादित्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **घटस्वरूपस्येति** । इदं च स्वमतानुसारेण । वस्तुतस्तु घटधर्मिकस्येत्यर्थः ॥ **घट एव प्रतियोगीति** । तथा सति तस्य घटधर्मिकत्वं न स्यात् । यो यत्प्रतियोगिको नासौ तद्धर्मिक इति नियमात् । अन्यथा स्थविरप्रतियोगिकस्यापरत्वस्यापि स्थविरधर्मत्वप्रसक्तेरिति भावः । इतीत्यस्येदमिति पूर्वेण सम्बन्धः । कथञ्चनेत्यनेनोक्तपरिहारस्यावक्तव्यत्वं मूले उक्तं तदयुक्तम् । तथा सत्युक्तशङ्कापरिहारोपायाभावेन तदनिवृत्तिप्रसङ्गात् । निवृत्तौ वाऽस्य परिहारस्यावक्तव्यत्वप्रसङ्गाच्चेत्यतः प्रकारान्तरेण शङ्कापरिहारमेतत्परिहारोक्तेर्गतिं चोपदर्शयन्नेव कथञ्चनेत्युक्तामवक्तव्यतामुपपादयति ॥ **किञ्चेति** । ननु तथाऽपि करणसाधनत्वाश्रयणे प्राप्तशङ्कापरिहारायोक्तपरिहारस्यावश्यकत्वप्राप्त्या तदवक्तव्यतापरकथञ्चनपदास्वारस्यमित्यतस्तदाश्रयणेऽप्युक्तदोषाप्रसङ्गव्युत्पादनेन तस्यावक्तव्यतामुपपादयति ॥ **किञ्चेति** । विदारणं विदारकमित्यर्थः ॥ **न तु स्वात्मानमिति** । स्ववृत्तिविरोधादिति भावः ॥ **धर्मभेदवाद इति** । धर्मिभिन्नधर्मभेदवाद इत्यर्थः । धर्मभेदवादे भेदस्य वस्तुधर्मत्वेन तत्सम्बन्धित्वात्तद्विदारकत्वप्रसक्तिरित्यर्थः । विदारकस्य लवित्रादेर्निष्प्रतियोगिकत्वेन स्वसम्बन्धिमात्रविदारकतायामपि भेदस्वरूपस्य विदारकस्य सप्रतियोगित्वेन प्रतियोगिनः सकाशादेव धर्मिणो विदारकत्वं न तु स्वस्मादिति न शून्यत्वापत्तिरिति धर्मभेदवादेऽपि परिहारः सम्भवतीत्यभिप्रेत्योक्तं कथञ्चिदिति । भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वे न तत्रैकता समवेयादित्युक्तदिशा शङ्किताया: शून्यताया मूले पृथगपरिहारान्न्यूनत्वमित्याशङ्क्य प्रतियोगिनो हीत्यादिमूलेनैव तत्परिहारसिद्धेर्न पृथक् तत्परिहार इत्यभिप्रेत्य तत्परिहारकतयाऽप्येतदेव वाक्यं योजयितुमाह ॥ **भेदस्येति** । नन्वत्र घटस्य प्रतियोग्यपेक्षया भिन्नत्वं स्वापेक्षया त्वभिन्नत्वमुच्यते न त्वेकत्वानेकत्वविरोधस्तत्कथमनेन शङ्कापरिहारः । न च यो यदपेक्षयाऽनेको नासौ तदपेक्षयैको यदपेक्षया चैकस्तदपेक्षया नानेक इत्येवमापेक्षिक एवैकत्वानेकत्वयोर्विरोधः स च परिहृत एव । घटस्य प्रतियोगिनोऽन्यस्माद्भिन्नत्वोक्त्या तदपेक्षयाऽनेकत्वसूचनमुखेन तदपेक्षयैकत्वाभावस्य स्वापेक्षया चाभिन्नत्वोक्त्या तदपेक्षयैकत्वसूचनमुखेन तदपेक्षयाऽनेकत्वाभावस्य च सूचनेन यदपेक्षयाऽनेक एको वा तदपेक्षयैकत्वस्यानेकत्वस्य चाप्राप्तेरिति वाच्यम् । य

SGDF Sri Gangadharesh... Foundation

एको नासौ कथमप्यनेको यश्चानेको नासौ कथमप्येक इत्येकत्वानेकत्वयोः स्वरूपेणैव विरोधस्य सम्भवेन तत्परित्यागेनापेक्षिकविरोधकल्पनायोगादित्यतः स्वरूपेण विरोधस्यासम्भवदुक्तित्वोपपादनपूर्वकमापेक्षिकविरोधमेव परिशिष्य तन्निरासपरतया वाक्यं योजयति ॥ **न हीत्यादिना** ॥ **धर्मधर्मिभाव इति** । भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे तत्समनियतानेकत्वस्यापि तथात्वप्राप्तावेकत्वरूपो धर्मस्तत्र न समवेयादित्यापादने एकत्वस्यानेकवधार्मित्वं विरुद्धमित्यर्थप्रतीतिरयं कल्प आशङ्कित इति ध्येयम् ॥ **भेदेनेति** । तन्नियतानेकत्वेनेत्यर्थः ॥ **भेदस्येति** । तन्नियतानेकत्वस्येत्यर्थः ॥ **अयं परिहार इति** । यतोऽन्यस्य प्रतियोगित्वमिष्यते प्रतियोगिनो हि भेदोऽयमित्युक्तपरिहार इत्यर्थः ॥ **स्वस्मिन्नेव विदारण इति** । अविदारणे विदारकत्वस्वभावहान्यापत्तेरिति भावः । स्वतो व्याप्त्यसिद्धिं तावदुपपादयति ॥ **यथा हीति** ॥ **परनिरूप्यमिति** । ऐक्यस्य परनिरपेक्षत्वे तत्त्वंपदार्थपराणां सत्यं ज्ञानं विज्ञानमित्यादीनामैक्यमहावाक्यैकवाक्यत्वाभावेन वैय्यर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ **ब्रह्मस्वरूपमिति** । ऐक्यस्य चास्वरूपत्वे च सत्त्वेऽद्वैतहानिः । मिथ्यात्वे च तत्परस्य तत्त्वमसीत्यादेरतत्त्वावेदकत्वप्रसक्तेरिति भावः । परतो व्याप्त्यसिद्धिमुपपादयति ॥ **अस्माभिश्चेति** । परत्वादिकमित्यतःपूर्वं परनिरूप्यमपीत्यनुवर्तते । आदिपदेनापरत्वपरिग्रहः । एवं तर्कमूलभूताया व्याप्तेरभावमभिधाय घटभेदस्य पटस्वरूपत्वं वदता भेदवद्घटस्यापि परनिरूप्यताया घटवच्च भेदस्याप्यपरनिरूप्यतायाश्चाभ्युपगमेनानपेक्षवस्तुस्वरूपत्वासिद्ध्याऽऽपादकासिद्धिश्चेत्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ **अपरनिरूप्यत्वमिति** । परनिरूप्यत्वाभावमित्यर्थः । ननु च घटस्यापरनिरूप्यत्ववत्परनिरूप्यत्वस्याभ्युपगमे तत्प्रतीतेः प्रतियोगिप्रतीत्यनपेक्षत्ववत्प्रतीतिसापेक्षत्वं वाच्यम् । तथा भेदस्यापि परनिरूप्यत्ववदपरनिरूप्यत्वस्याप्यभ्युपगमे तत्प्रतीतेः प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षत्ववत्तदनपेक्षत्वं वाच्यम् । न च तद्युज्यते । एकस्य वस्तुनः प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षतदनपेक्षप्रतीतेर्विरुद्धत्वात् । तत्कथं घटस्य भेदस्य च प्रत्येकं परनिरूप्यत्वतदनिरूप्यत्वस्वीकार इत्याशङ्कते ॥ **एतावत्त्विति** । कथमित्यतःपरमितीति शेषः । तथा च विरोधेन परनिरूप्यत्वासम्भवात्स्वस्मिन्नेव विदारणं स्यादित्याशयः । किमेकस्य वस्तुनः प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षतदनपेक्षप्रतीतिविषयत्वमात्रं विरुद्धं किंवा तादृशैकप्रतीतिविषयत्वम् । नाद्यः । एकस्यामेव तत्तायां संस्कारसापेक्षानिरपेक्षस्मृत्यनुभवविषयत्वस्यैकस्मिन्नेवाग्न्यादौ व्याप्त्यादिधीसापेक्षनिरपेक्षानुमितिप्रत्यक्षविषयत्वादेर्दर्शनेन

तद्वदेवैकस्यैव वस्तुनोऽपि प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षतदनपेक्षप्रतीतिविषयत्वस्याविरुद्धत्वादतो द्वितीय एवाश्रयणीयः । न चासाविहास्ति । घटस्य प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षानपेक्षैकप्रतीतिविषयत्वस्यास्माभिरनभ्युपगमादित्याशयेन परिहरति ॥ **तत्रापीति** । तत्रापि कुतः स्वस्मिन्विदारणापत्तिरित्यन्वयः ॥ **सैवेति** । घटप्रतीतिरित्यर्थः । घटप्रतीतिर्भेदप्रतीतिर्वा यैव प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षा सैव तदनपेक्षा यैव च तदनपेक्षा सैव तदपेक्षाऽपीत्येवमित्यर्थः । येन विरोधः शङ्क्येतेति शेषः । तर्हि घटस्य भेदस्य च प्रत्येकं प्रतीतिद्वयाभावात्प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षानपेक्षप्रतीतिविषयत्वाप्राप्तेर्घटादिकमपि परनिरूप्यं भेदोऽप्यपरनिरूप्य इति रिक्तमेव वच इति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । भवेदेतदेवं यदि घटस्य घटत्वेन भेदस्य भेदत्वेनेत्येवं घटभेदयोरेकैकैव प्रतीतिः स्यात् । न चैवं किन्तु घटस्य घटत्वेनेव भेदत्वेनापि भेदस्य भेदत्वेनेव घटत्वेनापीत्येवं घटभेदयोरस्ति प्रतीतिद्वयम् । तत्र घटस्य घटत्वेन प्रतीतेः प्रतियोगिप्रतीत्यनपेक्षत्वेऽपि भेदत्वेन तत्प्रतीतेस्तत्सापेक्षत्वं भेदत्वेन तत्प्रतीतेस्तत्सापेक्षत्वेऽपि घटत्वेन तत्प्रतीतेस्तदनपेक्षत्वम् । एवं भेदस्य भेदत्वेन प्रतीतेः प्रतियोगिप्रतीत्यपेक्षत्वेऽपि घटत्वेन तत्प्रतीतेस्तदनपेक्षत्वम् । घटत्वेन भेदप्रतीतेस्तदनपेक्षत्वेऽपि भेदत्वेन तत्प्रतीतेस्तदपेक्षत्वं भविष्यतीति को विरोधः । प्रमेयत्वादिना निरपेक्षस्याप्यभावसादृश्यादेरभावत्वादिना सापेक्षत्वस्य स्वरूपेण निरपेक्षस्यापि दण्डादेर्ब्रह्मणश्च कारणत्वेन ज्ञानत्वेन च सापेक्षत्वस्य दर्शनात् । सप्रतियोगिकनिष्प्रतियोगिकत्वव्यवस्था तु यदसाधारण्येन स्ववाचकपदप्रवृत्तिनिमित्तावच्छेदेन प्रतीतौ प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षं तत्सप्रतियोगिकमन्यत्तु निष्प्रतियोगिकमिति युज्यते । यदि च तत्रैकस्यैवार्थस्य लघुत्वकाठिणत्वशब्दोल्लेखेन निरपेक्षस्याप्यगुरुत्वाद्रवत्वशब्दोल्लेखेन सापेक्षत्ववद्ब्रह्मशब्दोल्लेखेन निरपेक्षस्याभेदशब्दोल्लेखेन सापेक्षत्वं तर्हीहापि घटशब्दोल्लेखेन निरपेक्षस्यापि भेदशब्दोल्लेखेन सापेक्षत्वं भविष्यतीति न काऽप्यनुपपत्तिरित्याशयेन परिहरति ॥ **प्रतीतिद्वयमेतदिति** । आदौ घट इति घटत्वेन प्रतीतिः पश्चान्न पट इति पटभिन्नत्वेन प्रतीतिरिति प्रतीतिद्वयमित्यर्थ इत्यप्याहुः । ननु भेदस्य स्वस्मिन्विदारकत्वाभावप्रतिपादनेन तत्र विभागाभावसिद्धेर्विभागेनाल्पतैव स्यादिति स्वरूपे विभागेनाल्पत्वकथनानुपपत्तिरित्याशङ्क्याङ्गीकृत्य स्वस्मिन्विदारणं शून्यत्वप्रसङ्गनिरासार्थत्वात्तस्येत्यतो नानुपपत्तिरित्याशयेनाङ्गीकारवादेनोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **अस्तु वेति** । ननु विभागेनाल्पतैव स्याच्छून्यता न स्यादेवेति कुतोऽवधारणमित्यतो विभागेनाल्प-

SGF

ताया एव दृष्टत्वेन शून्यतायाश्चादृष्टत्वात्तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य विभागेनाल्पत्वशून्यत्वयोर्दृष्टादृष्टत्वे दर्शयति ॥ **लोष्ठादेरिति** । ननु न शून्यानां हि संयोगादिति शून्यसंयोगस्य वस्तूत्पादकताया अप्रामाणिकत्ववर्णनमनर्थकमित्यतो विभागेनाल्पपरिमाणावयवावशेषाभ्युपगमेऽपि प्रसक्तस्य सर्वशून्यत्वप्रसङ्गस्य निवारणार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तत्प्रसङ्गनिवारकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं विभागेनात्यल्पपरिमाणावयवावशेषपक्षेऽपि शून्यत्वप्रसङ्गमुत्थापयति ॥ **नन्विति** । नन्वस्तु शून्यसंयोगेन वस्तूत्पत्तिस्तथाऽपि शून्यावशेषः कुतो नियामकाभावादित्यप्रयोजकत्वेनैव शून्यताप्रसङ्गनिवारणसम्भवात्तत्संयोगस्योत्पादकताया अप्रामाणिकत्ववर्णनमनर्थकमित्यतो नियामकं वदन् शून्यावशेषप्रसङ्गं समर्थयते ॥ **यत्संयोगेन हीति** ।

अ० — विदारणार्थो धातुश्च विभागगुणवाचकः ॥ अविदारणेऽपि ह्यास्यस्य भिन्नावोष्ठौ च तस्य च ॥ अत उन्मत्तवाक्यत्वान्मायावादो ह्युपेक्षितः

सु०— ननु शून्यत्वं नाम नात्यन्तासत्त्वमापाद्यत्वेन विवक्षितम् । किन्तु सूक्ष्मतमत्वमेव । तच्चानिष्टमित्यत आह ॥ विदारणेति । स्यादेतद्यदि भेदो विदारणात्मा भवेत् । न चैवम् । प्रमाणाभावात् । अङ्गीकृत्यैव तु पूर्वः परिहारोऽभिहितः । ननूक्तमत्र भेदशब्दादेव भेदस्य विदारणात्मकत्वमवगम्यते । स हि भिदेर्धातो रूपम् । स च विदारणार्थतया व्याख्यात इति । अत्रोत्तरम् । यदा भिदिधातुर्विदारणार्थो विवक्षितस्तदा भेदशब्दो विभागाख्यगुणवाचको न त्वन्योन्याभावलक्षणभेदवाचक इति । एतदुक्तं भवति । क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातव इति वचनाद्भिदिर्विभागवचनोऽन्यत्ववचनश्च । भिन्नो घट इत्युक्ते स्फुटित इति गम्यते । भिन्नं गगनं घटादित्यन्यदिति विज्ञायते । तत्र विभागो विदारणात्मा नान्यत्वम् । तदेव चात्र प्रकृतं न विभाग इत्यन्यतालक्षणस्य भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे विदारणप्रसङ्गे नात्यल्पतापादनमप्यसङ्गतमेव छलत्वादिति । ननु विभागस्यान्यत्वस्य च को विशेषो येनैवमुच्यत इति चेन्न । गुणग्रहणेनैव परिहृतत्वात् । विभागो हि गुणतया वैशेषिकादिभिरुपात्तोऽन्यता चान्योन्याभाव इति स्फुटो भेदः । यस्तु गुणादिप्रक्रियां

SGDF
Sri Gurugobind... Foundation

न मायावादी मन्यते। तं बोधयितुमाह ॥ अविदारणेऽपीति। आस्यस्येत्यास्यसम्बन्धिनोरोष्ठयोर्ग्रहणम्। तस्य च मायावादिन एव। यदा हि मायावादी निरुत्तरतया तूष्णीमास्ते। तदा तदीययोरोष्ठयोर्विदारणलक्षणविभागाभावेऽप्योष्ठौ भिन्नावन्योन्याभावलक्षणभेदवन्तौ भवत एव। यदभावे च यदस्ति तत्ततोऽन्यदिति च प्रसिद्धमेव। अतो विभागाद्भेदोऽर्थान्तरमेवेति ज्ञायते। तस्य चेत्यनेन नातःपरं स्वरूपभेदे काचिदनुपपत्तिः सम्भाविताऽस्तीति सूचितम्। ननु कथं नास्ति। विशेषणविशेष्यभावानुपपत्त्यादेरपरिहृतत्वादितिचेन्न। स्वरूपत्वेऽपि विशेषबलेन विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धावभासोपपत्तेः। अन्यथाऽऽनन्दं ब्रह्म आनन्दं ब्रह्मण इत्यादेरनुपपत्तिप्रसङ्गात्। संशयविपर्ययानुपपत्तिरपि नास्ति। सविशेषत्वेन ज्ञाताज्ञातत्वोपपत्तेः। अन्यथाऽऽत्मस्वरूपे स्वयंप्रकाशमाने तत्स्वरूपमात्राणामद्वितीयत्वानन्दत्वादीनामपि प्रकाशनियमान्न जातु कस्यचित्संशयविपर्ययौ स्याताम्। अविद्यावशात्तत्र तथेति चेत्। अत्रापि साद (श्यादिव) श्यवशात्तथेति सन्तोष्टव्यम्। यच्चाद्वैतपर्यवसानमुक्तम्। तत्कुत इति वक्तव्यम्। यदि मन्येत यथा हि लम्बकर्ण आगतो नीलमानीयतामित्यादौ परिकरवतो यद्भवति तत्परिकरस्यापि तथा प्रतियोगिघटितस्य भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वे प्रतियोगिनोऽपि त (त्र निम) न्निमज्जनं स्यादिति। तत्र किं सम्भावनयेदमुच्यते उत व्याप्त्या। नाद्यः। प्रशिथिलमूलत्वात्। न द्वितीयः। चित्रगुरानीयतां काशीनिवासी समागत इत्यादौ तदभावात्। पारमार्थिकीं दृष्टिमवलम्बमानस्य तदप्यसिद्धमिति चेत्। अहो पक्षपातोऽस्य यत्परस्यानिष्टं प्रसञ्जयन्व्याप्तिग्रहणाय लौकिकं दृष्टान्तं बहुमन्यते व्यभिचारे तु तत्रोदास्ते। परसिद्धेन परस्यैवानिष्टापादनमिति चेत्। तर्हि मूलशैथिल्यमपि परः स्वसिद्धेन प्रतिपत्स्यते। वैचित्र्यं किन्निमित्तमिति चेत्। व्यावर्तकत्वमात्रेण प्रतियोगिनामुपयोगादिति ब्रूमः। तदेवं स्वपरमतावलोकानपेक्षयैव दोषोद्भावनादुपेक्षणमेवोन्मत्तवाक्यवन्मायावादस्योचितम्। किन्निराकरणेनेत्याशयवानुपसंहरति ॥ अत इति।

SGDF

नन्वेवंविधं मतं सिद्धान्तविरुद्धत्वात्सूत्रकृता कुतोऽत्र न निराकृतमित्येतदनेन परिह्रियते । उपेक्षितः सूत्रकारेणेति शेषः ॥ ७ ॥

टि० — ननु विदारणार्थ इत्यादिभाष्यमनर्थकम् । न च भेदशब्दस्य विभागवाचित्वाभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तद्वाचित्वेऽपि दोषाभावेन तत्प्रतिपादनस्यानर्थक्यात् । न च स्वरूपे विभागेन शून्यताप्रसङ्गनिवारणार्थं तदिति वाच्यम् । विभागेनाल्पतैव स्यादिति तत्प्रसङ्गस्य पूर्वमेव परिहृतत्वादित्यतो विभागार्थत्वे उक्तरीत्याऽत्यन्तासत्त्वरूपशून्यताप्रसङ्गानवकाशेऽपि सूक्ष्मतमत्वरूपशून्यत्वप्रसङ्गापरिहारेण तत्परिहारार्थतया विभागवाचकत्वाभाववर्णनस्यार्थवत्त्वादित्यभिप्रेत्योक्तातिप्रसङ्गवारकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं सूक्ष्मतमत्वप्रसङ्गमुत्थापयति ॥ **नन्विति** । येन विभागेन तददर्शनाददृष्टकल्पना प्रसज्येतेति भावः । तद्व्यतिरिक्तस्य शून्यत्वाभावान्न तदापादनं सम्भवतीति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । अस्त्यतिरिक्तमपि किञ्चिच्छून्यत्वमिति युक्तमेव तदापादनमिति परिहरति ॥ **सूक्ष्मेति** । न चैतदिष्टापादनमित्यतो घटादेरिदानीं स्थूलतयैव दृश्यमानत्वान्न तदित्याह ॥ **तच्चानिष्टमिति** । ननु कथमस्याक्षेपस्यानेन वाक्येन परिहारः । अत्र विभागवाचकताया एवोक्तत्वात् । तस्याश्चोक्तप्रसङ्गोपोद्बलकत्वादित्यतोऽस्य साक्षात्तत्परिहारकत्वाभावेऽपि परम्परया तत्रोपयोगान्नानुपपत्तिरिति भावेन परम्परयोपयोगं दर्शयितुमुक्ताक्षेपपरिहारकं तावदादौ पूरयति ॥ **स्यादेतदिति** । यदि प्रमाणाभावेन भेदो न विदारणात्मा कथं तर्हि यतोऽन्यस्य प्रतियोगित्वमिष्यते । विभागेनाल्पतैव स्यादित्यादिः प्राचीनः परिहार इत्यत आह ॥ **अङ्गीकृत्यैवेति** । तर्हि प्रमाणाभावेनैव भेदस्य विभागत्वाभावसिद्धेः किं भाष्येणेत्यतो भेदशब्दस्य विभागवाचकत्वाभावे हेतोः प्रमाणाभावस्यासिद्धिशङ्कापरिहारार्थत्वेनोपयोगान्न तदानर्थक्यमित्याशयेन तत्परतया भाष्यं योजयति ॥ **ननूक्तमत्रेति** ॥ **व्याख्यात इतीति** । पाणिनिनेति शेषः । ननु यदा भिदिधातुर्विदारणार्थो विवक्षित इत्यत्र यदेति व्यर्थम् । अर्थान्तराभावेन व्यावर्त्याभावात् । भावे वा विदारण इति विशेषोक्त्यनुपपत्तेः । उपपत्तौ वा तत्परित्यागेनार्थान्तरग्रहणे नियामकाभावादित्यतोऽर्थान्तरप्रदर्शनपूर्वकं विशेषोक्तिं घटयन्नेवार्थान्तरत्वोपपादनपूर्वकं तत्फलं दर्शयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । कुतो भिदेरुभयवचनत्वमित्यतः प्रयोगप्रत्यययोरविशेषादित्यभिप्रेत्योभयत्र प्रयोगप्रत्ययौ क्रमेण दर्शयति ॥ **भिन्न इत्यादिना** ॥ **तदेव चेति** । अन्यत्वमेव वस्तुस्वरूपतया ग्रन्थे प्रतिपाद्यतया प्रकृतमित्यर्थः । ॥ ३५ ॥

इतीत्यस्यैतदिति पूर्वेण सम्बन्धः । ननु यस्य कस्यचिदोष्ठयोरविदारणोक्त्याऽपि विभागाभावेऽपि भेदप्राप्त्या भेदस्य विभागादर्थान्तरत्वसिद्धिसम्भवेन तस्य चेति मायावादिन एवोष्ठयोरविदारणोक्तेर्न विशेषप्रयोजनं किञ्चिदित्यतस्तदीयोष्ठयोरविदारणोक्तेस्तस्य दूषणोद्भावकत्वासामर्थ्यसूचनद्वारा भेदस्य वस्तुस्वरूपतायामनुपपत्त्यभावसूचकत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य विशेषोक्तेः प्रयोजनमाह ॥ **तस्य चेत्यनेनेति** ॥ **विशेषणविशेषभावानुपपत्त्यादेरिति** । विशेषणविशेषभावाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । आदिपदेन सम्बन्धपरिग्रहः । ततश्च विशेषणविशेषभावानुपपत्तेर्घटस्य भेद इति सम्बन्धानुपपत्तेश्चापरिहृतत्वादित्यर्थः ॥ **विशेषणेति** । विशेषणविशेषभावश्च सम्बन्धश्च तयोरवभासोपपत्तेरित्यर्थः ॥ **न जात्विति** । उपलक्षणं चैतत् । उपदेशानर्थक्यं च स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । न चात्मस्वरूपज्ञानेनैक्यस्य स्वतो भानेऽप्यज्ञानविरोधिव्यावृत्तेरभावात्संशयाद्युपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यगर्थवदेव वृत्तेरभावेऽपि स्वतो भानेनैक्ये विप्रतिपत्त्याद्ययोगादन्यथा प्रत्यगर्थेऽपि तत्प्रसङ्गादिति भावः । ऐक्यस्यात्मस्वरूपत्वेऽप्यविद्यावृतत्वादात्मप्रकाशेऽप्यप्रकाशोपपत्तेः संशयाद्युपपत्तिरिति शङ्कते ॥ **अविद्येति** । तर्हि भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वेऽपि सादृश्यादिदोषवशाद्वस्तुप्रकाशेऽप्यप्रकाशोपपत्त्या विरोधिज्ञानाभावादेव संशयादिकं भविष्यतीत्याह ॥ **तत्रापीति** ॥ **तदभावादिति** । परिकरवतः क्रियान्वयेऽपि परिकरस्य क्रियान्वयाभावादित्यर्थः ॥ **पारमार्थिकीमिति** । तथा च तत्र परिकरवतः क्रियान्वयाभावेन हेतोरेवानागमनान्नान्वयव्यभिचार इति भावः ॥ **तत्रोदास्त इति** । तत्प्रमेयानङ्गीकारित्वमेव तत्रोदासीनत्वमिति भावः ॥ **परसिद्धेनैवेति** । ततश्च परस्यानिष्टप्रसञ्जनार्थं व्याप्तिग्रहणाय लौकिकदृष्टान्तस्याप्यबहुमानान्न पक्षपात इति भावः । ननु चित्रगुन्यायविषयत्वमेव भेदस्य कुतोऽङ्गीकार्यं लम्बकर्णन्यायविषयत्वस्यापि सम्भवात् । ततश्च भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे प्रतियोगिनोऽपि तत्स्वरूपत्वं भविष्यतीति सुहृद्भावेन पृच्छति ॥ **वैचित्र्येति** । भेदस्य लम्बकर्णन्यायविषयत्वं किन्निमित्तमित्यर्थः । चित्रगुरानीयतामित्यादाविव भेदे प्रतियोगिनामुपलक्षणतया व्यावर्तकत्वमात्रं न कार्यान्वयित्वरूपं विशेषणत्वमपि । ततश्चोपलक्षणत्वमेव तन्न्यायविषयत्वे निमित्तमित्याशयेन परिहरति ॥ **व्यावर्तकत्वेति** ॥ **उपेक्षित इति** । मुख्यत इति शेषः । न्यायसाम्येन निराकरणस्य नासत इत्यादिना निराकरणादिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

SGDF

अ०— न चामन्दसदानन्दस्यन्द्यनन्तगुणार्णवः ॥ ईश्वरोऽष्टगुणत्वेन प्रमेयोऽप्रमितत्वतः ॥ मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे ॥ अनन्तगुणमाहात्म्यशक्तिज्ञानमहार्णवः ॥ नारायणः परोऽशेषचेतनेभ्यः परं पदम् ॥ इत्यादिवेदतद्वाक्यैरनन्तैश्चावसीयते ॥ अनन्तगुणता विष्णोः कथमेव ह्यपोद्यते ॥ यद्यनन्तविशेषाश्च तज्ज्ञानादनिवारिताः ॥ कथं तत्तद्विषयता सार्वज्ञार्थं विधीयते ॥ औपाधिकविशेषस्तु पूर्वमेव निराकृतः ॥

सु०— एवं समवायं निराकृत्येदानीं सम्बन्धप्रसङ्गेन सम्बन्धिनामपि गुणादीनां प्रसक्तत्वादीश्वरगुणसङ्ख्याविप्रतिपत्तिं निराकरोति ॥ न चेति । ईश्वरोऽष्टगुणत्वेनाष्टावेव गुणा अस्य सन्तीत्येवंरूपेण न प्रमेयो न प्रतिपत्तव्यः । कुतः । अप्रमितत्वतोऽष्टगुणत्वे प्रमाणाभावात् । किन्त्वमन्दसदानन्दस्यन्द्यनन्तगुणार्णवः प्रमेयः । अर्णव इवार्णवः क्षीरार्णवः सुधास्यन्दी भवति । अयश्चानल्पाविदोषानन्दसुधास्यन्दी । सोऽनन्तागुणाः शुभपदार्थाश्चिन्तामणिप्रभृतयोऽस्मिन्नित्यनन्तगुणः । अयमप्यानन्दादयोऽनन्तागुणा अस्मिन्नित्यनन्तगुणः । अमन्दसदानन्दस्यन्दी चासावनन्तगुणश्चासावर्णवश्चेति विग्रहः । अष्टगुणत्ववदनन्तगुणत्वेऽपीश्वरस्य प्रमाणं नास्तीत्यत आह ॥ मयीति । अनन्ता असङ्ख्याता गुणा यस्यासावनन्तगुणः । गुणतोऽनन्त इति गुणानां प्रत्येकमनवधिकत्वमनन्तावान्तरविशेषवत्त्वं चाभिप्रेयते । अनन्तविग्रह इत्यन्तं भगवद्वाक्यम् । उत्तरं वेदवाक्यम् । गुणमाहात्म्येति सामान्यविशेषाभ्यामुक्तम् । माहात्म्यं परिमाणातिशयः । परं पदमित्युद्दिश्यान्यदुच्यत इति न लिङ्गव्यत्ययदोषः । नन्वेतानि वचनान्युपचारितार्थानि किन्न स्युरित्यत आह ॥ कथमेवेति । बाधकवशाद्धि मुख्यार्थोऽपोद्यते । न चात्र तदस्तीत्यतोऽनन्तगुणता विष्णोः कथमेवापोद्यते । यच्च वैशेषिकादिभिरीश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नानामखण्डत्वमुक्तं तदप्यसत् । अनन्ते गुणत इति प्रत्येकं गुणानामनन्तविशेषवत्त्वस्यागमसिद्धत्वात् । तदनङ्गीकारे बाधकं चाह ॥ यदीति । तत्तद्विषयता घटादिविषयता विधीयतेऽस्तित्वेनाङ्गीक्रियते । मा भूत्तत्तद्विषयत्वमित्यत उक्तं सार्वज्ञार्थमिति । उपलक्षणं चैतत् । सर्वकर्तृ-

SGDF

त्वाद्यर्थं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्रानन्तविशेषा इति यथागमसिद्धोक्तिः । वस्तुतस्तु यदीश्वरज्ञानादि निर्विशेषं स्यात्तदा तत्तद्विषयत्वं न स्यात् । तदा च तस्य सार्वज्ञादिकं न स्यात् । सर्वविषयज्ञानवान्हि सर्वज्ञो नाम । तथा सर्वकार्योत्पत्तिविषये-च्छाप्रयत्नवान्सर्वकर्ता । सर्वकार्यविनाशविषयेच्छादिमांश्च सर्वसंहर्ता । अङ्गीकृतं च सार्वज्ञादि परेण परमेश्वरस्य । अतस्त-दर्थं ज्ञानादेस्तत्तद्विषयतया भाव्यम् । कथं च तथा सति निर्विशेषत्वमिति । एतेनैतदपि निरस्तम् । यदाहुः । अनित्यं हि ज्ञानादिकर्मकारकतया विषयसहितत्वमपेक्षेत । नित्यस्तु किं विषयेणेति । विषयाणां चानन्त्यादनन्तविशेषतासिद्धिः । स्यादेतत् । निर्विशेषमेवेश्वरज्ञानं ज्ञप्तिरूपम् । तत्तु तैस्तैर्घटाद्युपाधिभिस्तत्तद्विषयमिति व्यपदिश्यते । एवमखण्डैव तस्येच्छाऽस्त्वित्येवमाकारा । तथाऽपि तैस्तैः सृष्ट्याद्युपाधिभिः सिसृक्षासञ्जिहीर्षेत्याद्युच्यते । तथा प्रयत्नोऽपि । अतः स्वतो विशे-षाभावेऽप्यौपाधिकविशेषवशात्तत्तद्विषयता सार्वज्ञादिकं च युक्तमित्यत आह ॥ औपाधिकेति । औपाधिकोऽपि विशेषोऽस्ति न वा । अस्ति चेत्कथं निर्विशेषत्वम् । न चेत्पुनः सार्वज्ञाद्यभाव इत्यादिपूर्वोक्तन्यायेनैव निरस्तमित्यर्थः । किञ्चोपाधिर्ज्ञा-नादिसम्बद्धो विशेषमापादयेदसम्बद्धो वा । आद्ये सम्बन्धो विषयविषयिभावातिरिक्तो नास्तीति पूर्वमेव तद्विषयतैष्टव्या । द्वि-तीयेऽतिप्रसङ्गः । अपि चास्त्वित्येवमाकारेणैवेच्छादिना सृष्ट्यादिकं भवत्युत सृष्ट्यादिकं भवत्वित्येवमाकारेण । नाद्यः । अतिप्रसङ्गात् । द्वितीये स्वतः सविशेषत्वमित्येषा दिक् ॥ ७ ॥

टि०— ननु न चामन्देर्तीश्वरगुणविप्रतिपत्तिनिराकरणस्य प्रकृतेन सङ्गत्यभावादनुपपत्तिमाशङ्क्य तस्य प्रकृतेन सङ्गत्यन्तराभावेऽपि प्रसङ्ग-लक्षणसङ्गतिसम्भवान्न तदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य वृत्तानुवादपूर्वकं प्रसङ्गसङ्गतिं दर्शयन्नुक्तविप्रतिपत्तिनिरासकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **एवमित्यादिना** । अष्टगुणत्वमात्रं न विरोधिकोटि । अनन्तगुणेऽष्टगुणत्वस्यापि सद्भावादन्यथाऽनन्तगुणत्वानुपपत्तेरित्यतो विरोधिकोटितानिर्वाहाय सावधारणतयाऽनूद्य

SGDF

व्याचष्टे ॥ **अष्टगुणत्वेनेति** । अष्टगुणत्वेनाप्रमितत्वत इत्यप्यन्वयमभिप्रेत्य तल्लब्धहेत्वनुवादोऽयमष्टगुणत्व इति मूलेऽमन्देत्यादेरानर्थक्यमाशङ्क्य प्रतिपत्तव्यप्रकारोपदर्शनार्थत्वान्न तद्वैय्यर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तदुपदर्शननिवर्त्यामाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ **किन्त्विति** । न तावन्न प्रतिपत्तव्य एवेति युक्तिमत् । तथा सति शास्त्रानर्थक्यापातात् । नापि प्रकारान्तरेण । तदभावादिति प्रश्नार्थः । रूपान्तरेण प्रतिपत्तव्यमिति द्वितीयमङ्गीकृत्य तदाह ॥ **अमन्देति** । ते चानन्ता हि सङ्ख्यया । अतोऽनन्तगुणो विष्णुरिति । भागवततात्पर्यं मनसि निधायानन्तगुण इत्येतद्व्याचष्टे ॥ **अनन्ता इति** । प्रत्येकशो गुणानां तु निःशीमत्वमुदीर्यते । अनन्तत्वं तु गुणतो गुणतोऽनन्त एव चेति तात्पर्यं मनसि निधाय गुणतोऽनन्त इत्येतदनूद्य व्याख्याति ॥ **गुणतोऽनन्त इतीति** । यद्यनन्तविशेषाश्च तज्ज्ञानादेर्निवारिता इत्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेण प्रत्येकमसङ्ख्यातविशेषत्वमपि तदर्थमाह ॥ **अनन्तावान्तरविशेषत्वं चेति** । इत्यादिवेदतद्वाक्यैरित्यनुरोधेन प्रसक्तां मय्यनन्त इत्यादेर्वेदवाक्यतामनन्तगुणेत्यस्य च भगवद्वाक्यतां परिहरति ॥ **अनन्तेति** ॥ **सामान्यविशेषाभ्यामुक्तमिति** । अन्यथा माहात्म्यादेरपि गुणत्वाद्गुणपदेनैव गृहीतत्वात्पुनस्तद्ग्रहणे पौनरुक्त्यप्रसङ्ग इति भावः । ननु नारायणोऽशेषचेतनेभ्यः पर इतिवत्परं पदमित्यस्यापि विधेयत्वादनियतलिङ्गविधेयशब्दानां चोद्देश्यलिङ्गतानियमात्पुल्लिङ्गेन भाव्यं तत्कथं परं पदमिति नपुंसकम् । न च पदशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वादनियतलिङ्गस्यैवासिद्धेर्युक्तं नपुंसकत्वमिति वाच्यम् । लिङ्गानुशासने पुल्लिङ्गाधिकारे नाडयपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानीति सूत्रवृत्तौ नाडीव्रणः अपाङ्गः जनपद इत्युदाहृत्य व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वात्पुल्लिङ्गार्थोऽयमारम्भ इत्युक्तत्वेन पदशब्दस्योभयलिङ्गत्वस्थित्या नियतलिङ्गत्वायोगादित्यतो भवेदेवं यद्युक्तरीत्योद्देश्यविधेयभावोऽत्राभिमतः स्यान्न चैवं किन्तु परं पदमित्युद्दिश्यान्यस्यैवात्र विधानम् । तच्च पूर्वग्रन्थे परं पदमिति जिज्ञासयैव सिद्धमिति नानुपपत्तिरित्याह ॥ **परं पदमित्युद्दिश्येति** ॥ **नन्विति** । मय्यनन्त इत्यादीनि वाक्यानि वाचं धेनुमुपासीतेत्यादिवदुपासनार्थानि । उपासनायाः कर्तव्यत्वेऽनन्तगुणतायां च तात्पर्ये वाक्यभेदप्रसङ्गात्कथमेतद्वाक्यबलेन विष्णोरनन्तगुणत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **बाधकवशाद्धीति** । अन्यथा ज्ञानानन्दादिबोधकवाक्यानामप्युक्तरीत्योपचरितार्थत्वप्रसङ्गेन ज्ञानादेरप्यसिद्धिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **न चात्रेति** । अयोग्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वाद्योग्यस्य चानुपलब्धिबाधितत्वादिति भावः ॥ **अखण्डत्वमिति** । निर्विशेषत्वमित्यर्थः । सर्वकर्तृत्वाद्यर्थं चेत्यत्रादिपदेन सर्वसंहर्तृत्वपरिग्रहः ॥ **तथा सतीति** । तत्तद्विषयत्वाभ्युपगम इत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । सर्वविषयकज्ञानवत्त्वरूपसार्वज्ञस्य सर्वविषयकत्वाभावेऽसम्भवोपपादकेन सार्वज्ञार्थमिति विशेषणेनेत्यर्थः ॥ **अनित्यं हीति** । कार्यं हीत्यर्थः ॥ **नित्यस्येति** । अकार्यस्येत्यर्थः । अयम्भावः । कारकमुत्पादकमिति च पर्यायावेतौ । कार्यमेव चोत्पादकमपेक्षते न त्वकार्यमपि । अकार्यं चेश्वरज्ञानमिति न तस्य कर्मकारकतया विषयापेक्षत्वमिति नोत्पादकमेव कारकमिति नियमोऽस्ति। तथा सत्यस्ति गगनमित्यादौ गगनादीनामकारकत्वप्रसङ्गात् । तत्सत्ताया अकार्यत्वात् । किन्तु धात्वर्थाश्रयः कर्ता तद्विषयः कर्मेत्यादि । तत्र क्रियायाः कर्माद्यन्वितत्वानन्वितत्वे प्रतिपादकाङ्क्षानाकाङ्क्षे एव प्रयोजके न तु कार्यत्वाकार्यत्वे । तथा सति कस्यचिद्धात्वर्थस्य कर्माद्यन्वितत्वं कस्यचिन्नेति व्यवस्थाभावप्रसङ्गात् । ततश्चेश्वरज्ञानस्याकार्यत्वेऽपि जानातेः सकर्मकक्रियावचनत्वेन कर्मान्वयप्रयोजकतदाकाङ्क्षासद्भावात्कर्मसहितत्वापेक्षाऽस्त्येवेत्यङ्गीकार्यम् । अन्यथेश्वरज्ञानस्य विषयानन्वितत्वेन सर्वविषयकज्ञानवत्त्वाभावप्रसङ्गेन सार्वज्ञानुपपत्तिप्रसङ्गादिति निरासप्रकारः । अस्त्वीश्वरज्ञानस्य तत्तद्विषयत्वं तावताऽपि कथमनन्तावान्तरविशेषवत्त्वं तस्येत्यत आह ॥ **विषयाणां चेति** ॥ **तथा प्रयत्नोऽपीति** । निर्विशेष एवेश्वरप्रयत्नकृतिरूपस्तथाऽपि सृष्ट्याद्युपाधिभिस्तत्तद्विषय इति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । तद्विषयेत्यतःपरं तत्प्रयुक्तमिति शेषः ॥ **आद्य इति** । अद्रव्यत्वान्न संयोगोऽन्यगुणस्यान्येनासमवायान्नेश्वरज्ञानस्य घटादिना समवायोऽपीति भावः । अस्तु तर्हि विषयविषयिभाव एव तयोः सम्बन्ध इत्यतस्तथा सति विशेषापादनप्रयोजकसम्बन्धस्य तदापादनात्पूर्वभावित्वनियमात्पूर्वमेव सतस्तद्विषयत्वस्योपाधिसम्बन्धाप्रयुक्तत्वान्नौपाधिकत्वमिति परिहरति ॥ **इति पूर्वमेवेति** ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । तथा सति काश्मीरस्थमहारजनाद्युपाधेरपि केरलदेशवर्तिवाससो विशेषकत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । प्रलयकारणीभूताया अस्त्विल्येवमाकारेच्छायाः सृष्टिकाले सृष्टिकारणीभूतेच्छायाः प्रलयकालेऽपि सद्भावेन सृष्टिकाले प्रलयः प्रलयकाले सृष्टिः स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **द्वितीये स्वतः सशेषत्वमिति** । असम्बद्धस्य सृष्ट्याद्युपाधेरतिप्रसङ्गेन विशेषानापादकत्वात्सम्बद्धस्यैव तदापादकत्वं वाच्यम् । सम्बन्धश्च विषयविषयिभावातिरिक्तो नास्तीति पूर्वमेव तद्विषतयैष्टव्येति पूर्वोक्तरीत्येत्यर्थः । किञ्च

SGDF

ज्ञानादावागन्तुकोपाध्यधीनविशेषाङ्गीकारेऽन्योन्याश्रयश्च । स्यादेतत् । सृष्ट्यादिकमन्तरेण सृष्ट्यादीच्छानुपपत्तिः सृष्ट्यादीच्छामन्तरेण सृष्ट्यादेरनुपपत्तिरित्यन्योन्याश्रयापत्त्या कारणीभूतसृष्ट्यादीच्छाया न स्वकार्यसृष्ट्याद्युपाधिनिबन्धनत्वं ब्रूमः किन्त्वन्यत्तन्निबन्धनत्वमेवेति कथमन्योन्याश्रय इत्यतस्तर्हि चक्रकादिकं स्यादित्याशयेनाह ॥ **एषा दिगिति** । एवं विज्ञानद्वयेनैव सर्ववित्त्वमुपपाद्यत इति मूलपाठः स्पष्ट एव । क्वचित्सर्वविषयत्वमुपपद्यत इति पाठः । तत्र तज्ज्ञानस्येत्यनुवर्तनाद्विवक्षितसिद्धिः ॥ ७ ॥

अ०— स्वप्रकाशत्वमपि तु यैर्ज्ञानस्य निवारितम् ॥ कथं सर्वज्ञता तस्य स्वज्ञानाधिगमं विना ॥ ज्ञानं विश्वाधिगं त्वेकं तज्ज्ञानविषयं परम् ॥ इति ज्ञानद्वयेनैव सर्ववित्परमेश्वरः ॥ इति चेदेष एवार्थस्तज्ज्ञानावसितो यदि ॥ स्वप्रकाशत्वमेव स्याज्ज्ञानं ह्येतद्विशेषणम् ॥ ज्ञानान्तरेण चेदत्र भवेदेवानवस्थितिः ॥ स्वप्रकाशत्वमेतस्माद्दुर्निवारं समापतेत् ॥ सुखवान्दुःखवांश्च स्यादिति व्याप्तिश्च नो भवेत् ॥ निर्दुःखत्वं महानन्दः श्रुत्यैवेशस्य भण्यते ॥ योऽशनायापिपासे च शोकादींश्चातिवर्तते ॥

सु०— वैशेषिकादयः केचिदीश्वरज्ञानं स्वप्रकाशं न भवतीत्याहुः । तानपाकरोति ॥ स्वप्रकाशत्वमपीति । यैस्त्विति सम्बन्धः । केचिद्वैशेषिकादयः स्वप्रकाशतामङ्गीकुर्वन्तीत्येतत्सूचयितुं तुशब्दः । ज्ञानस्येश्वरज्ञानस्य । तेषां पक्ष इति शेषः । तस्येश्वरस्य । कथं स्वप्रकाशत्वाभावे सर्वज्ञताभाव इत्यत आह ॥ स्वेति । स्वज्ञानाधिगमाभावादित्यर्थः । एकमेव हीश्वरज्ञानं तच्च स्वव्यतिरिक्तमेव विषयीकरोति न तु स्वरूपमिति कथमीश्वरः सर्वज्ञः स्यादिति । स्वप्रकाशज्ञानाभावेऽपीश्वरस्य सार्वज्ञसम्भवं शङ्कते ॥ ज्ञानमिति । विश्वाधिगं स्वव्यतिरिक्तसमस्तविषयम् । तज्ज्ञानं विषयो यस्य तत्तथोक्तम् । स्यादयं दोषो यदीश्वरस्यैकमेव ज्ञानं स्यान्न चैवम् । द्वे खल्वीश्वरज्ञाने । तत्रैकं स्वव्यतिरिक्तद्वितीयज्ञानसहितसर्वविषयम् । द्वितीयं तु तज्ज्ञानविषयीकारि । एवञ्च ज्ञानस्य स्वविषयत्वाभावेऽपीश्वरस्यैवंविधज्ञानद्वयेनैव सर्ववित्त्वमुपपद्यत इति । तथाऽपीश्वरस्या-

सार्वज्ञं तज्ज्ञानस्य वा स्वप्रकाशत्वं दुष्परिहरमित्याशयवानुत्तरमाह ॥ एष एवेति । आस्तां तावत्सजातीयात्मविशेषगुणयौग-पद्यानुपपत्तिः । ज्ञानद्वयवानहं ज्ञानद्वयेन सर्वज्ञोऽस्मि । इदं मे ज्ञानमेतज्ज्ञानविषयमेतच्चैतद्विषयमित्यादिरेष एवार्थ ईश्वरेण ज्ञायते न वा । नेति पक्षे तस्य सार्वज्ञं न स्यात् । आद्ये किमेतयोरन्यतरेणोत ज्ञानान्तरेण । प्रथमस्येदमुत्तरम् । एष एवार्थ-स्तयोरन्यतरेण ज्ञानेनावसितो विषयीकृतो यदि तदा तस्य ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं स्यादेवेति । तत्कथमित्यत आह ॥ ज्ञानं हीति । यद्यप्येतज्ज्ञानं न निष्कृष्टं स्वस्य स्वविषयतामापद्यते । तथाऽपि ज्ञानविषयस्यैतस्य ज्ञानद्वयवानहमित्यादेरर्थस्य विशेषणं भवत्येव । तथाच विशिष्टार्थविषयत्वे विशेषणभूतस्वविषयत्वमवर्जनीयमेव । न हि दण्डिसाक्षात्कारे दण्डो न स्फुरतीति युक्तमिति । द्वितीये दोषमाह ॥ ज्ञानान्तरेणेति । ज्ञानान्तरेण तृतीयेन ज्ञानेन । यद्येषोऽर्थो विषयी-क्रियते । अत्रास्मिन्पक्षेऽनवस्थितिर्ज्ञानद्वयवानीश्वर इति नियमाभावो भवेत् । यस्तु ज्ञानत्रयवानिति नियमं मन्यते स प्रष्टव्यः । किं ज्ञानत्रयवानहमस्मीत्यादिकमर्थमीश्वरो वेत्ति न वेति । द्वितीये तु पुनरसार्वज्ञम् । आद्ये किमेतत्त्रयान्यतमेन । उत चतुर्थेन । नाद्यः । स्वप्रकाशतापत्तेः । द्वितीये पुनरनवस्थैव । एवं ज्ञानान्तरपरम्पराभ्युपगमव्यसनं दुर्वारं स्यात् । नन्वनन्ता-नीश्वरज्ञानान्यभ्युपगच्छामि को दोष इति चेन्न । कल्पनागौरवाद्वरमेकस्यैव ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाभ्युपगम इत्याशयवानुपसंह-रति ॥ स्वप्रकाशत्वमिति । ननु ज्ञानं न स्वप्रकाशं वस्तुत्वादित्यादेः (दि) विरुद्धं स्वप्रकाशत्वं कथमङ्गीकर्तुमुचितमिति चेत् (न) । यद्वस्तु न तत्स्वप्रकाशमिति व्याप्तिज्ञानं स्वात्मानं न विषयीकरोति चेन्न सर्वोपसंहारवद्व्याप्तिसिद्धिः । विषयीकर-णे तु स्वप्रकाशत्वं दुर्निवारमित्याशयवतो वोपसंहारः । यदुक्तमीश्वरोऽनन्तगुण इति तदनुपपन्नम् । चतुर्विंशतेरधिकानां गुणानामभावात् । तत्रापि केषाञ्चिदीश्वरेऽनुपपत्तेः । तस्मादुपपन्नैरष्टभिरेव गुणैरुपपन्नो भगवानिति । मैवम् । शौर्यौदार्यप्रा-

SDF

गल्भ्यप्रभृतीनां गुणानां भावात् । परेण स्वीकृतेष्वपि केषाञ्चिदनुपपत्त्यभावाच्च । तथा हि । सुखं तावदीश्वरस्य कुतो नाङ्गीकर्तव्यम् । ईश्वरः सुखरहितो दुःखरहितत्वाद्घटवत् । सुखवांश्चेद्दुःखवान्प्रसज्यते । देवदत्तवदिति विपक्षे बाधकोपपन्नादनुमानादिति चेत् । तत्रानुग्राहकस्य तर्कस्य तावद्दूषणमाह ॥ सुखवानिति । यदीश्वरः सुखी स्यात्तदा दुःखी प्रसज्येतेत्यतत्तर्कमूलभूता यः सुखवांन्स दुःखवांश्च स्यादिति व्याप्तिर्नो भवेत् । चशब्देन वक्ष्यमाणरीत्या विपर्ययापर्यवसानं समुच्चिनोति । कथं व्याप्त्यभाव इत्यत आह ॥ निर्दुःखत्वमिति । यद्यपि सुखित्वं दुःखित्वेन सहचारितं देवदत्तादावुपलब्धम् । तथाऽपीश्वरे निर्दुःखेऽपि वर्तमानं व्यभिचारित्वाद्व्याप्तिविकलं भवति । व्याप्त्या विना प्रसञ्जने चातिप्रसङ्गः । नन्विदमयुक्तम् । आपादनस्थले व्याप्तिभङ्गाङ्गीकारे प्रसङ्गमात्रोच्छेदापत्तेः । न च वाच्यं प्राक् प्रसञ्जनाद्व्याप्तिग्रहणवेलायामेवेदं व्याप्तिभङ्गोद्भावनमिति । सर्वत्राप्येवं वक्तुं शक्यत्वेनोक्तदोषानिस्तारादिति । मैवम् । स्वाभ्युपगममात्रेणापादनस्थले व्याप्तिभङ्गाभिधाने सत्येवमेतत् । न चैवं प्रकृते । श्रुतिबलेनैवेश्वरे सुखित्वस्य दुःखित्वस्य व्यभिचारोपपादनात् । तदिदमुक्तं श्रुत्यैव भण्यत इति । प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् । काऽसौ श्रुतिरित्यतोऽर्थतस्तामुदाहरति ॥ य इति । अनेन योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति श्रुतिमुपादत्ते । विपाप्मेत्यनेन य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिश्रुतिम् । सा निर्दुःखत्वाद्यभिधात्री ।

टि०—॥ **अनवस्थैवेति** । ज्ञानत्रयवानेवेश्वर इति व्यवस्था न स्यादेवेत्यर्थः । यस्तु ज्ञानचतुष्टयवानीश्वर इति नियमं मन्यते स प्रष्टव्यः । किं ज्ञानचतुष्टयवानहमस्मीत्यादिकमर्थमीश्वरो वेत्ति न वेति । द्वितीये पुनरसार्वज्ञम् । आद्ये किमेतच्चतुष्टयान्यतमेनोत पञ्चमेन । नाद्यः । स्वप्रकाशत्वापत्तेः । द्वितीये ज्ञानचतुष्टयवानीश्वर इति नियमानुपपत्तिरेवेत्याशयेनाह ॥ **एवं ज्ञानान्तरेति** । प्रसिद्धानवस्था तूत्पत्तिज्ञप्त्यप्रतिबन्धकत्वादत्र नाभिप्रेतेति ज्ञातव्यमित्याहुः । वस्तुत्वादेरित्यादिपदेन जडत्वादिपरिग्रहः ॥ **केषाञ्चिदिति** । सुखदुःखादीनामित्यर्थः । अयम्भावः ।

नित्ययथार्थज्ञानस्य मोहासम्भवात्तत्प्रभवद्वेषस्याप्यभावः । तदभावे च तन्मूलयोर्धर्माधर्मयोरभावः । इच्छाया अपि मोहाभावेनारागरूपत्वान्न धर्मादिकारणत्वम् । धर्माद्यभावे च तत्कार्ययोः सुखदुःखयोरप्यभावनित्यज्ञानत्वादेव स्मृत्यसम्भवेन कल्पकाभावाद्भावनाया अप्यसम्भव एवेति । परेण स्वीकृतेष्वपि केषाञ्चिदित्यस्यानन्तरमङ्गीकार इति शेषः ॥ **वक्ष्यमाणरीत्येति** । ईश्वरस्य सुखवत्तायाः श्रुतिसिद्धत्वेन सुखवान्नेति विपर्यये पर्यवसानस्य श्रुतिबाधितत्वेनानुपपत्तेरिति भावः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । शब्दो यद्यनित्यः स्यात्तर्हि सावयवः स्यादित्यादिप्रसञ्जनस्यापि तर्कत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु निर्दुःखत्वमहानन्दयोरीश्वरे सत्त्वोक्त्यैव व्याप्तिभङ्गसिद्धेः किं तस्य श्रुतिसिद्धत्वाभिधानेनेत्यत आपादनस्थले व्याप्तिभङ्गस्य दूषतोपपादनार्थत्वान्न तदानर्थक्यमिति भावेनापादनस्थले तद्भङ्गदूषणत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **प्रसङ्गमात्रोच्छेदापत्तेरिति** । यदि निर्वन्हिः स्यात्तर्हि निर्धूमः स्यादिति तर्कमूलभूताया यत्र निर्वन्हित्वं तत्र निर्धूमत्वमिति व्याप्तेरापादनविषये पर्वते सत्यपि निर्वन्हित्वे निर्धूमत्वाभावेन तद्वैकल्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ॥ **उक्तदोषेति** । प्रसङ्गमात्रोच्छेदापत्तिरूपोक्तदोषानिस्तारादित्यर्थः ॥ **प्रत्येकं सम्बन्धादिति** । निर्दुःखत्वं भण्यत इत्यानन्दो भण्यत इति प्रत्येकं सम्बन्धाद्भण्यत इत्येकवचनमुपपन्नमिति भावः ।

अ०— आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्विपाप्मेत्यादिका च सा ॥ ईश्वरस्य तथेष्टत्वं दुःखित्वोपाधिरित्यपि ॥ उक्ते किमुत्तरं ब्रूयाच्छ्रुत्यनादरतत्परः ॥ न चात्मदुःखितेच्छा स्यादत एतन्निवार्यते ॥ सहदर्शनमात्रेण श्रुतीनामपलापकः ॥ यज्ञादेरपि पापस्य हेतुत्वं हिंसया युतेः ॥ नानुमाति कथं तत्र यद्युपाधिर्निषिद्धता ॥ अदुःखित्वेन चानुक्तिः कथं नोपाधितां व्रजेत् ॥ अदुःखमितरत्सर्वं जीवा एव तु दुःखिनः ॥ तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तते ॥ इति श्रुतिर्हि परमा श्रुत्युक्तिर्यदि कारणम् ॥ किं कार्यमनुमानेन गलस्तनसमेन हि ॥

सु०— नन्वानन्दश्रुतेर्दुःखाभावाविषयत्वोपपत्तेर्न श्रुत्यवष्टम्भेन प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तिभङ्गो वक्तुं शक्यत इत्यतोऽङ्गीकृत्य तावत्सोपाधिकत्वमाह ॥ ईश्वरस्येति । तथेष्टत्वं दुःखी भवात्वितीष्टत्वम् । दुःखित्वोपाधिर्दुःखित्वप्रयोजकम् । अपिपदेनाधर्मादिमत्त्वं समुच्चिनोति । अनादरो विना बाधकेन प्रतीतार्थपरित्यागः । मा भूत्तावच्छ्रुत्यवष्टम्भेन व्याप्तिभङ्गः

सोपाधिकतया तु भविष्यति । सोपाधिकसम्बन्धस्य व्यभिचारनियमादिति । यः सुखी स दुःखी भवत्वितीश्वरेच्छाविषय एवेति नियमान्नायमुपाधिरित्यत आह ॥ न चेति । ईश्वरस्य ह्यानन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिश्रुतेः सुखित्वेऽपि नोपाधिमत्त्वम् । कस्याप्यात्मदुःखितेच्छाभावादत एतदुपाधेर्व्याप्याभिमतव्यापकत्वं निवार्यते । यद्यप्ययं नियमो न दर्शनमात्रेण सिध्यति । अतिप्रसङ्गात् । नियामकं तु नास्तीति वक्तुं शक्यते । तथाऽपि श्रुत्यर्थपरित्यागं वारयितुं प्रसङ्गापादनायेदमुदितमिति द्रष्टव्यम् । भवेदेतद्यद्यानन्दश्रुतिः सुखवादिनी स्यान्न चैतदस्ति । तस्या दुःखाभावपरत्वादिति चेत् । किं बाधकादियं श्रुतिः स्वार्थात्प्रच्याव्यते । उतैवमेव । न तावद्द्वितीयः । दुःखाभावश्रुतेरप्यन्यथयितुं शक्यत्वेन तर्कस्येष्टापत्तितापत्तेः । आद्ये न तावत्प्रत्यक्षमागमो वा बाधकोऽस्ति । ततः सुखित्वे दुःखित्वप्रसङ्गो वा निर्दुःखत्वानुमानं वा बाधकमिति वाच्यम् । तदुभयमपि व्याप्तिबलप्रवृत्तं वा स्यात्सहदर्शनमात्रबलप्रवृत्तं वा । नाद्यः इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । सिद्धे हि श्रुतेः स्वार्थप्रच्यावने तर्कानुमानयोर्व्याप्तिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च श्रुतेः स्वार्थात्प्रच्यावनसिद्धिरिति । नन्वेतद्भवतामपि समानम् । श्रुतेः स्वार्थपरत्वे तर्कानुमानयोर्व्याप्तिभङ्गः सति च तस्मिन् श्रुतेः स्वार्थपरत्वमिति । मैवम् । यतः प्रतीतार्थपरित्याग एव बाधकमपेक्षते । न स्वार्थपरत्वं बाधकाभावम् । तस्य प्रतीत्यैव सिद्धत्वात् । द्वितीये त्वतिप्रसङ्गः स्यादित्याह ॥ सहेति । आपाद्येन साध्येन वा सहदर्शनं यस्यापादकस्य साधनस्य वा तत्सहदर्शनम् । तन्मात्रेण श्रुतीनामीश्वरस्यानन्दवादिनीनामपलापकः स्वार्थप्रच्यावकः । यज्ञादेरित्यादिपदेन गोभ्यो यवसदानं गृह्यते । युतेर्योगात् । यदि सहदर्शनमात्रेणानन्दश्रुत्यर्थापलापः क्रियेत । तदा या हिंसा सा पापहेतुरिति सहदर्शनेन ज्योतिष्टोमादिश्रुत्यर्थापलापोऽपि क्रियतामविशेषादिति भावः । नन्वविशेषोऽसिद्धः । हिंसात्वपापसाधनत्वयोः साहचर्ये निषिद्धत्वस्योपाधेर्विद्यमानत्वात् । न च सुखित्वदुःखित्वसम्बन्धे कश्चिदुपाधिरस्ति । ईश्वरस्य त-

SGDF

थेष्टत्वमुपाधिस्त्विदानीमपि गह (नं प्रवि) ननिविष्ट इत्याशङ्कते ॥ तत्रेति । अस्तीत्युच्यत इति शेषः । केयं निषिद्धता नाम । अकर्तव्यतया श्रुत्युक्तत्वमिति चेत् । केयमकर्तव्यताऽपि । करणानर्हता वा कर्तुरनिष्टहेतुता वा । नाद्यः । ब्रह्महिंसाया अपि क्रियमाणत्वात् । द्वितीयेऽपि किं साक्षादनिष्टसाधनत्वं परम्परया वा । नाद्यः । हिंसानन्तरमेव दुःखोत्पादादर्शनात् । द्वितीये तु पापसाधनतयोक्तत्वमुपाधिरित्युक्तं स्यात् । एवञ्चात्राप्युपाधिसद्भावादविशेष एवेति परिहरति ॥ अदुःखित्वेनेति । अदुःखित्वेनानुक्तिरिति दुःखित्वेनोक्तिरित्यर्थः । काऽसौ देवदत्तादीनां श्रौती दुःखित्वोक्तिरित्यत आह ॥ अदुःखमिति । प्रवर्तते दुःखप्रहाणसाधनं परमात्मानं प्रतिपादयतीर्थः ॥ ७ ॥ एवमनुमानानुग्राहकं तर्कं निराकृत्येदानीमीश्वरो न सुखी निर्दुःखत्वाद्धटवदित्यनुमानमपि दूषयति ॥ श्रुत्युक्तिरिति । कारणं प्रमायाः । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिश्रुतिः प्रमाणं न वा । नेति पक्षेऽपसिद्धान्तः । आद्ये तद्बाधितत्वेनाजागलस्तन इव विवक्षितार्थासाधकमनुमानमुपेक्षणीयमिति भावः ।

टि०— ॥ **अङ्गीकृत्येति** । आनन्दश्रुतेर्दुःखाभावपरत्वमङ्गीकृत्येत्यर्थः । सहदर्शनमात्रेणेत्यादिनाऽऽनन्दश्रुतेर्दुःखाभावपरत्वस्योत्तरत्र दूषणात्तावच्छब्दः । ननु तथाऽपि नन्वानन्दश्रुतिरित्युत्थापितशङ्कायाः कः परिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **मा भूदिति** । इतीत्यतःपरमाशय इति शेषः ॥ **इति नियमादिति** । तथा च साधनव्यापकत्वान्नायमुपाधिरिति भावः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । तथा सति धूमादीनामग्न्यादिभिरिवाग्न्यादीनामपि धूमादिभिः साहित्यदर्शनमात्रस्य सत्त्वेन व्याप्तिसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **नियामकं तु नास्तीति** । साधनाभिमतस्य साध्याभिमतव्यतिरेकेणासत्त्वेऽक्षजावन्यतमसद्भावरूपं यदेव व्यतिरेकस्य ह्यक्षजं वाऽऽगमो भवेत् । तन्निर्धारितयुक्तिर्वा व्याप्तिः सैवापरा न हीत्यादिपूर्वग्रन्थोक्तं नास्तीत्यर्थः ॥ **प्रसङ्गापादनायेति** । प्रसङ्गोत्थापनायेत्यर्थः ॥ **इदमुदितमिति** । श्रुत्यवष्टम्भेन व्याप्याभिमताव्यापकत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ **यवसदानमिति** । इदमपि तृणच्छेदरूपहिंसायुतमेवेति नासिद्धिरिति ध्येयम् ॥ ७ ॥ **इदानीमिति** । श्रुतेः स्वार्थपरत्वव्युत्पादनावसर

SGDF
Sri Gaurdaspuri Digital Foundation

इत्यर्थः। ततश्च श्रुतेः स्वार्थपरत्वे सिद्धे तद्बलेनोपाधेः साधनाव्यापकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च सोपाधिकत्वेनानुमानस्याभासतया श्रुत्यबाधकत्वाच्छ्रुतेः स्वार्थपरत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः ॥ **दुःखित्वेनोक्तिरित्यर्थ इति** । एतच्च पापसाधनतयोक्तत्वरूपोपाधिसाम्यसिद्ध्यर्थं व्याख्यानम् । यद्वा जीवा एव तु दुःखिन इति दुःखित्वोक्तेरेव तत्र प्रदर्शनादेवं व्याख्यानम् । नन्वत्रापि व्याप्याऽभिमताव्यापकता दुःखित्वेनोक्तत्वोपाधेः श्रुत्यवष्टम्भेन वाच्या । श्रुत्यर्थस्तु नाद्यापि व्यवस्थित इति पूर्वोपाधिवदयमपि गहननिविष्ट एवेति कथमुपाधिरिति चेत् । भवेदेतदेवं यद्यत्र श्रुत्यवष्टम्भेन व्याप्याभिमता व्यापकतोच्यते । न चैतदस्ति । किन्तु यः सुखी स दुःखित्वेनोक्त इति नियमो न सहदर्शनमात्रेणातिप्रसङ्गात् । नियामकं तु प्रमाणं नास्तीत्युक्तरीत्यैवातो न कोऽपि दोष इत्याशयात् ।

अ०— अनुमानेन यद्यर्थः श्रुतिदृष्टोऽप्यपोद्यते ॥ पूर्वोक्तेन प्रकारेण नेश्वरो धर्म एव च ॥ स्यात्तत्फलं च तेनात्र श्रुतिरेव प्रमा भवेत् ॥ ईशस्यानुमया सिद्धेः श्रुतिर्धर्मिप्रमा भवेत् ॥ तया सर्वगुणैः पूर्ण ईश उक्तो यतस्ततः ॥ अनानन्दानुमानस्य धर्मिग्राहिविरोधतः ॥ न प्रमाणं भवेत्तस्मान्नानुमाऽत्रोपयोगिनी ॥ नित्येच्छत्वात्परेशस्य परमाणुसदात्वतः ॥ अदृष्टकालयोश्चैव भावात्कार्यं सदा भवेत् ॥ न हि कालविभेदोऽस्ति तत्पक्षेऽस्मन्मते हरेः ॥ विशेषकाल एवैतत्सृष्ट्यादीच्छा सदातनी (ना) ॥ विशेषाश्चैव कालस्य हरेरिच्छावशाः सदा ॥ सर्वे निमेषा इति श्रुतिरेवाह सादरम् ॥

सु०— ननु श्रुतिः प्रमाणमेव किन्त्वनुमानविरुद्धत्वात्प्रतीतार्थं परित्यज्य दुःखाभावपरतया व्याख्यातव्येत्याशङ्क्य नैवमनुमानस्य श्रुतिबाधकत्वादर्शनात् । क्वचिदुपजीव्यत्वादिनैव बाधकत्वात् । एवमेव बाधकत्वाभ्युपगमे त्वतिप्रसङ्गः स्यादित्याह ॥ अनुमानेनेति । पूर्वोक्तेन शास्त्रयोनिसूत्रोक्तेनेश्वरः स्यात् । श्रुतिदृष्टोऽपीश्वरोऽनुमानविरोधात्त्याज्यः स्यादिति यावत् । धर्मश्च नैव स्यात्तत्फलं च नैव स्यादित्यत्राप्येवमेव तात्पर्यम् । यज्ञक्रिया नादृष्टफलहेतुः क्रियात्वान्निष्ठीवनादिक्रियावत् । धर्मो वा न सुखसाधनमदृष्टत्वादधर्मवदित्याद्यनुमानसम्भवात् । अतिप्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानमाह ॥ तेनेति । ॥ ४१ ॥
यस्मादुपजीव्यत्वादिरहितेनानुमानेनानन्दश्रुतेर्बाधाभ्युपगमेऽनिष्टप्रसङ्गस्तेन कारणेनैषा श्रुतिरत्रेश्वरस्यानन्दवत्त्व एव प्रमा

प्रमाणं भवेन्न पुनरन्यथा योज्येति । मा भूच्छ्रुतिरप्रमाणं मा च भूदनुमानबाधयाऽर्थान्तरपरा तथाऽप्यनुमानस्य बाधिका कुतः प्रतिरोधिका तु भवेदित्यत आह ॥ ईशस्येति । अनुमयेति श्रुतिव्यतिरिक्तप्रमाणोपलक्षणम् । धर्मिप्रमा धर्मिग्राहकं प्रमाणम् । अनुमानं हि प्रमाणान्तरेण सिद्धे धर्मिणि प्रवर्तते नान्यथा । अत्र चेश्वरो धर्मी न चासावनुमानेन सिध्यतीति समर्थितं प्राक् । प्रत्यक्षाद्यविषयत्वं तु परस्यापि सम्मतम् । ततः परिशेषाच्छ्रुतिरेव धर्मिणः परमेश्वरस्य ग्राहिकेत्येष्टव्यम् । तथाचानेनानुमानेन श्रुतिप्रामाण्यमनुमतम् । अन्यथा स्वस्यानुत्थानप्रसङ्गात् । सा चोपजीव्या श्रुतिरीश्वरमानन्दवन्तमाचष्टे । ततस्तद्विरोधादनुमानमप्रमाणमेव । अग्निस्वरूपग्राहकप्रत्यक्षविरुद्धतच्छैत्यानुमानवदिति । न च वाच्यं यः सर्वज्ञ इत्यादिवाक्यमनुमानस्योपजीव्यं नानन्दवादीति । सर्वस्यापि वेदस्यैकवाक्यत्वेनार्ध(ज)चरतीयायोगात् । अन्यथाऽग्निग्राहकमेवोपजीव्यम् । न तु तदौष्ण्यग्राहकमित्यपि स्यात् । अनेनैव न्यायेनेश्वरस्य विग्रहराहित्याद्यनुमानमपि सर्वं श्रुतिविरुद्धत्वादप्रमाणमेवेत्याशयवानुपसंहरति ॥ तस्मादिति । अत्रेश्वरविषये । अत एव सर्वगुणैः पूर्ण इत्युक्तम् । अन्यथाऽऽनन्दवानित्यवक्ष्यत् ॥ ७ ॥ अनुपपत्त्यन्तरं वैशेषिकादिदर्शने दर्शयन्नित्यमेव च भावादिति सूत्रं व्याख्याति ॥ नित्येच्छत्वादिति । वैशेषिकादयो हि कालविशेषे द्व्यणुकादिप्रक्रमेण महाभूतसृष्टिमभ्युपगच्छन्ति । तत्तदीयप्रक्रियापर्यालोचनायां नोपपद्यते । किन्तु तत्पक्षे कार्यं सदा भवेत् । यदाऽभिलष्यते ततः प्रागपि भवेत् । कुतः । कारणसामग्रीसम्पत्तिनिबन्धनो हि कार्योत्पत्तेः कालनियमः । तत्रादिसृष्टौ परमाणवः समवायिकारणभूतास्तावत्सदा विद्यन्ते । निमित्तकारणं चेश्वरेच्छा नित्यैव । तथा कालो दि(क्च)क् । यद्यप्यदृष्टं धर्माधर्मसमाख्यातं न नित्यं तथाऽपि प्रलयेऽस्तीत्यङ्गीक्रियत एव । वृत्तिलाभस्तदा नास्तीति चेन्न । तस्यापीश्वरेच्छादिकारणकस्य तद्भावेऽभावानुपपत्तेः । अत एव परमाणुसंयोगस्यासमवायिकारणस्याभावान्न सदा सृ(सदादिसृ)

(महदादिसृ)ष्टिरिति निरस्तम् । संयोगानुत्पादस्याप्यनुपपत्तेः । तदसमवायिकारणकर्माभावादिति चेन्न । तदनुत्पादस्याप्ययोगात् । न चातोऽन्यद्‌द्व्यणुकादेः कारणमस्ति । यद्वैकल्यादभिलषितसमयात्प्राक् कार्याभावो भवेत् । सत्यां चाभिमतसामग्र्यां कार्यानुदये पश्चादपि नोत्पद्येत । नियामकाभावादिति । सदात्वं सदातनत्वम् । भावात्प्रलयेऽपीति शेषः । एवशब्दस्य सदैवेति सम्बन्धः । कार्यं भवेदिति चाभ्युपगम्योक्तम् । वस्तुतस्तु तत्पक्षे कदाऽपि द्व्यणुकाद्युत्पत्तिर्न सम्भवति । विनाशकारणस्येश्वरेच्छादेः सदातनत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वात् । कार्योत्पत्तिसहकृतमेवेश्वरेच्छादिकं विनाशकारणमित्यङ्गीकारेऽप्युत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशः प्रसज्येतेति । अत एव सृष्ट्यादीति वक्ष्यति । स्यादेवं यदि कालमात्रं सृष्टेर्वा संहारस्य वा कारणं स्यात् । न चैवम् । किन्तु कालविशेष एवातस्तद्भावाभावाभ्यां सृष्टिसंहारनियमो घटते । तथा नेश्वरेच्छामात्रं सृष्ट्यादिहेतुः किन्तु तद्विशेष एव ततस्तद्भावाभावप्रयुक्ता सृष्ट्यादिव्यवस्था स्यादिति चेन्न । किं कालदेशादेरौपाधिको भेदः किंवा स्वाभाविकः । नाद्यः । निरस्तत्वात् । द्वितीये त्वपसिद्धान्त इत्याह ॥ न हीति । हिशब्देनाकाशकालदिशामेकैकत्वादित्यादितद्वाक्यं स्मारयति । कालेतीश्वरेच्छाया अप्युपलक्षणम् । नन्विदं दूषणं भवतामपि समानम् । तथा हि । महदाद्युपादानकारणं प्रकृतिर्नित्यैव । तथा निमित्तकारणमीश्वरेच्छाकालादिकमपि । तदेव च प्रलयकारणम् । अतः सृष्टिप्रलयसमयनियमो भवतामपि दुर्घट इत्यत आह ॥ अस्मन्मत इति । यद्यप्यस्मन्मते हरेरिच्छा सदातना । प्रकृत्याद्युपलक्षणमेतत् । तथाऽपि विशेषकाल एवैतस्य महदादेः सृष्ट्यादि भवतीति योजना । अस्माभिः काले स्वभावत एव भेदोऽभ्युपगम्यते । तथा च कालविशेषस्यैव सृष्टिं संहारं च प्रति कारणत्वात्तद्भावाभावाभ्यां सत्स्वपीतरकारणेषु सृष्ट्यादिसमयनियमो युज्यत इति भावः । ननु कालविशेष इति वाच्यम् । मैवम् । विशिष्यत इति विशेषः स चासौ कालश्चेति विग्रहग्रहणात् । ननु सदातनीति भवितव्यम् । मैवम् । नायं ट्यु‌ट्यु-

SGDF

लोरन्यतरः प्रत्ययः । किन्तु भवार्थे तनप्रत्ययोऽयम् । अथवा तनेति तनोते रूपमेतत् । ननु ते कालभेदा यदि नित्यास्तदा स प्रसङ्गस्तदवस्थः । व्यर्थश्च कालभेदाभ्युपगमः । अनित्यत्वे तत्कारणं वाच्यमिति चेत् । सत्यम् । उपादानं तु प्रकृतिरेव । निमित्तमाह ॥ विशेषाश्चेति । न केवलं महदादि किन्तु कालस्य विशेषाश्च क्षणलवादयः । एवशब्दस्य हरेरेवेति सम्बन्धः । सदेत्यनेन न युगपत्सर्वक्षणसृष्टिर्येन तेषामपि क्षणिकत्वं स्यात् । किन्तु निरन्तरप्रवाहतयेत्युक्तं भवति । ननु कालविशेषाणां परमेश्वराज्जन्म कुतः प्रमाणात्सिद्धमित्यत आह ॥ सर्व इति । सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधीति श्रुतिरेव कालविशेषाणामीश्वराज्जनिमाह हीत्यर्थः । विशेषेण द्योतत इति विद्युत्तस्मात्परमपुरुषात्सर्वे निमेषाः कालभेदा अधिजज्ञिरे यथा स्वं जायन्त इति । नन्वेषा श्रुतिः कालोपाधीनामीश्वराज्जननमाह न तु कालस्य । तथा सति काष्ठाकलामुहूर्ताश्चेत्युत्तरवाक्यस्य पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । न हि सर्वनिमेषातिरिक्तं काष्ठाकलादिकमस्ति । उपाधयस्तु निमेषादिरूपाः पृथगेवेति न तत्र पुनरुक्तिदोष इत्यत उक्तं सादरमिति । यत्सर्वनिमेषजन्माभिधाय पुनः काष्ठादिजन्माभिधत्ते तदादरार्थमित्यतो न पुनरुक्तिदोषः । उपाधिभेदस्तु नोपपद्यत इत्युक्तमेवेति ।

टि०— ननु क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादिति सर्वज्ञत्वादिविशिष्टतयेश्वरसाधकस्य कार्यत्वाद्यनुमानस्य जवेश्वराभेदागमबाधकताया मृन्न वक्त्री जडत्वादित्याद्यनुमानानां च मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्नित्याद्यागमबाधकतायाश्च दर्शनात्कथमनुमानस्य श्रुतिबाधकत्वादर्शनमुच्यत इत्यतः कार्यत्वाद्यनुमानस्येश्वरस्वरूपधर्मिग्राहकतया तदभेदागमं प्रत्युपजीव्यत्वेन मृन्न वक्त्री जडत्वान्मृत्त्वादित्याद्यनुमानस्य प्रमाणावधृतव्याप्तिपक्षधर्मताकत्वेन निरवकाशतया तत्तदागमापेक्षया प्रबलत्वात्तद्बाधकत्वेऽपि प्रकृतानुमानस्यागमापेक्षया प्राबल्यासिद्धेर्नागमबाधकत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह ॥ **क्वचिदिति** ॥ **एवमेवेति** । उपजीव्यत्वादिना प्राबल्याभावेऽपीत्यर्थः ॥ **शास्त्रयोनिसूत्रोक्तेनेति** । शास्त्रयोनिसूत्रव्याख्यानावसरे शिवो न जगत्कारणं

SGDF

पुंस्त्वादेवदत्तवदिति पुंस्त्वहेतुबलादिति भाष्योक्तेनेत्यर्थः ॥ **अत्राप्येवमेव तात्पर्यमिति** । श्रुतिदृष्टोऽपि धर्मोऽनुमानविरोधात्त्याज्यः स्यात् । श्रुतिदृष्टमपि फलमनुमानविरोधात्त्याज्यं स्यादित्येवमेव तात्पर्यमित्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तप्रकारासम्भवात्प्रकारान्तरमाह ॥ **यज्ञक्रियेत्यादिना** ॥ **अन्यथेति** । दुःखाभावपरतयेत्यर्थः ॥ **बाधिका कुत इति** । बाधकत्वप्रयोजकस्याधिकबलत्वस्यासिद्धेरिति भावः । नन्वीश्वरस्यानुमानासिद्धत्वोक्तिमात्रेण न श्रुतेर्धर्मिग्राहकता सिध्यति प्रत्यक्षादेरपि तत्साधकत्वसम्भवादित्यतोऽत्रानुमानपदस्य श्रुतिव्यतिरिक्तप्रमाणोपलक्षणत्वेन श्रुतिव्यतिरिक्तप्रमाणेनासिद्धत्वोक्तिरेवेयमिति भवेदेवानया श्रुतेर्धर्मिग्राहकतासिद्धिरित्याह ॥ **अनुमयेतीति** । श्रुतेर्धर्मिप्रमात्वस्य बाधितत्वादाह ॥ **धर्मिग्राहकप्रमाणमिति** ॥ **नान्यथेति** । तथा सत्याश्रयासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **प्रागिति** । शास्त्रयोनिसूत्र इत्यर्थः ॥ **सम्मतमिति** । महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वाभावान्न प्रत्यक्षविषयत्वम् । उपमानस्य सङ्गतिग्राहकतया विषयविशेषनिष्ठत्वान्न तद्विषयत्वमिति भावः ॥ **अग्निस्वरूपग्राहकप्रत्यक्षेति** । अग्निस्वरूपग्राहकस्पार्शनप्रत्यक्षेत्यर्थः । **अग्निग्राहकमेवेति** । अग्निरूपधर्मिग्राहकं चक्षुरेवेत्यर्थः ॥ **न त्विति** । वन्ह्यौष्ण्यग्राहकं स्पार्शनप्रत्यक्षमित्यर्थः । ततश्च यदुपजीव्यं न तद्विरोधोऽनुष्णत्वानुमानस्य येन चौष्ण्यग्राहकेण विरोधः । तच्च नोपजीवमित्यौष्ण्यग्राहकप्रत्यक्षस्य प्राबल्यासिद्ध्याऽनुमानबाधकत्वायोगादनौष्ण्यानुमितेरप्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः । तस्मान्नरशिरःकपालशुचित्वागमस्य तच्छुचित्वानुमानादुपजीव्यशुचित्वग्राहिशब्दसाजात्यमात्रेण प्राबल्यवद्वन्ह्यौष्ण्यग्राहिस्पार्शनप्रत्यक्षस्यानौष्ण्यानुमानादुपजीव्यधर्मिस्वरूपग्राहिचक्षुरादिसाजात्यमात्रेण प्राबल्यमित्येव वक्तव्यम् । ततश्चानेनैव न्यायेनानन्दवाक्यस्यानानन्दानुमानाद्धर्मिस्वरूपग्राहितयोपजीव्यत्वेन यः सर्वज्ञ इत्याद्यागमेन साजात्यमात्रेण प्राबल्याद्युक्तमेवानन्दानुमानबाधकत्वमित्याशयः । तस्मादित्युत्तरभाष्यमीश्वरस्यानानन्दानुमाया एव श्रुतिविरुद्धत्वादप्रामाण्योपसंहारपरमिति भ्रान्तिं परिहर्तुं तत्तात्पर्यमाह ॥ **अनेनैवेति** । ननु प्रतीतमाशयं परित्यज्य किमित्याशयान्तरपरिकल्पनमित्यतस्तत्र मूलकारीयं ज्ञापकमाह ॥ **अत एवेति** । ईश्वरे विग्रहराहित्याद्यनुमानानामपि सर्वश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यस्यात्राभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अनानन्दानुमाया एव श्रुतिविरुद्धत्वादप्रामाण्याभिप्रायकत्व इत्यर्थः । अत्रेत्यस्य सुखपरत्वोपपत्तेः किमीश्वरविषयत्वाङ्गीकारेणेत्यतस्तथा सति सर्वगुणैः पूर्ण इत्यस्यासामञ्जस्य-

प्रसङ्गादीश्वरपरतैव युक्तेत्यप्याहुः ॥ ७॥ **अङ्गीक्रियत येवेति** । अदृष्टस्य प्रलयेऽसत्त्वेऽसतः कारणत्वायोगेनादिकालीनकार्यकारणत्वाभावापत्त्या सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तमित्यभ्युपगमभङ्गप्रसङ्गादिति भावः ॥ **वृत्तिलाभ इति** । वृत्तिनिरोधापगम इत्यर्थः । प्रलयहेतुना दृष्टेन प्रतिबन्धाभाव इति यावत् । प्रलयकाले सर्गहेत्वदृष्टानां प्रलयहेत्वदृष्टेन प्रतिबद्धत्वरूपो वृत्तिनिरोध एवास्ति न तदपगमरूपो वृत्तिलाभ इति भावः ॥ **अभ्युपगम्योक्तमिति** । विरोधसामग्रीविरहमभ्युपगम्य सर्वदा कार्यसत्त्वमापादितमित्यर्थः । अस्याभ्युपगमवादत्वे मूलकारीयं ज्ञापकमाह ॥ **अत एवेति** । अन्यथा सृष्टीच्छेत्येवावक्ष्यदिति भावः ॥ **कालविशेष एवेति** । सृष्टिकालसंहारकालरूप इत्यर्थः ॥ **नियम इति** । कालमात्रस्य सर्वदा सत्त्वेऽपि सृष्टिकारणसृष्टिकालस्य संहारकाले संहारकारणस्य च संहारकालस्य सृष्टिकालेऽभावादिति भावः ॥ **तद्विशेष एवेति** । सिसृक्षासञ्जिहीर्षारूप इत्यर्थः ॥ **निरस्तत्वादिति** । कालविशेषस्य सृष्ट्याद्युपाधिनिबन्धनत्वे सृष्ट्यादिकमन्तरेण सृष्ट्यादिकालानुपपत्तिः । सृष्ट्यादिकालमन्तरेण च सृष्ट्याद्यनुपपत्तिरित्यन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । तथेच्छाविशेषस्यापि सृष्ट्याद्युपाधिनिबन्धनत्वे सृष्ट्यादिकमन्तरेण सिसृक्षाद्यनुपपत्तिः सिसृक्षादिकमन्तरेण च सृष्ट्याद्यनुपपत्तिरित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गान्न कालविशेषादेरौपाधिकत्वमिति भावः । यद्यपीच्छाविशेषस्यैव कालविशेषस्यौपाधिकता पूर्वं न निराकृता तथाऽपीच्छाविशेषस्यौपाधिकत्वनिरासकन्यायस्यात्राप्यविशिष्टत्वेन तन्निरासेनैवैतन्निरासोऽपि सिद्ध एवेत्यभिप्रेत्य निरस्तत्वादित्युक्तमित्यवधेयम् । ननु कालविशेष इति वाच्यमिति कालस्य विशेष इति षष्ठीसमासविधायके षष्ठीति सूत्रे षष्ठ्यन्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेन प्रथमानिर्दिष्टः समास उपसर्जनमित्युपसर्जनत्वादुपसर्जनस्य चोपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपातविधानादितिभावः । नात्र षष्ठीसमासोऽभिमतो येनोक्तदोषः स्यात्किन्नाम विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समानाधिकरणसमास एवेत्यतो नानुपपत्तिरित्याशयेन विशेषशब्दस्य कालशब्देन सामानाधिकरण्यमुपपादयन्नेव परिहरति ॥ **नैवमित्यादिना** । ननु सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् चेति सूत्रेणाव्ययात्सदाशब्दात् ट्युट्युलोरन्यतरस्मिन्प्रत्यये समागते तस्य तुडागमे युवोरनाकाविति तस्यानादेशे च सति निष्पन्नसदातनशब्दस्य टिड्ढाणञित्यादिना ङीपि यस्येति चेत्यकारलोपे सदातनीत्येवभाव्यम् । सदातनेति तु कथमित्याक्षिपति ॥ **नन्विति** ॥ **भवार्थेति** । यद्यपि भवार्थतनप्रत्ययो न विहितस्तथाऽपि सर्वत्राधिकारसूत्रे प्रत्ययः । समा-

सान्त इत्येकवचनान्तप्रयोगस्यैव दर्शनात्तद्वत्ताद्धित इत्येकवचनप्रयोगे कर्तव्ये यत्ताद्धिता इति बहुवचनं तेन संज्ञिनां बहुत्वसूचनादनुक्तोऽपि तद्धितः परिगृह्यत इति भावेन बहुवचनमनुक्ततद्धितपरिग्रहार्थम् । ततश्च पृथिव्या ञाञौ अग्रादिपश्चात्डिमच् इत्येवमादिलब्धं भवतीति वृत्तिकारेणोक्तत्वाद्भावेऽर्थेऽनुक्तस्यापि तनप्रत्ययस्य तद्धिता इति बहुवचनलब्धत्वमस्त्येवेत्याभिप्रेत्येवमुक्तमिति ध्येयम् । यद्वैतदस्वरसादेवाह ॥ **अथवेति** ॥ **तनोते रूपमिति** । तनु विस्तार इत्यस्मात्तनोतीति कर्तरि नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच इति पचाद्यचि तनोतिरूपनिष्पत्तिरिति भावः । ननु विशेषाश्चेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च कालविशेषाणां किमुत्पादकमिति जिज्ञासायामुत्पादकसङ्कीर्तनमेतदिति वाच्यम् । कालविशेषाणां नित्यत्वस्यापि सिद्धान्तिनाऽङ्गीकर्तुं शक्यत्वेन तदनित्यत्वासिद्ध्या तदुत्पादकजिज्ञासाया एव तं प्रत्यनुत्थानादित्यत उक्ताकाङ्क्षापूरकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं नित्यत्वस्यानङ्गीकर्तव्यत्वोपपादनपुरःसरमनित्यतामङ्गीकार्य तदुत्पादकजिज्ञासामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **स प्रसङ्ग इति** । सृष्टिप्रलयसमयनियमानुपपत्तिरूप इत्यर्थः ॥ **व्यर्थश्चेति** । उक्तातिप्रसङ्गानिवारकत्वात्प्रयोजनान्तरस्य चाभावादिति भावः । ननु विशेषाश्चेत्युत्तरवाक्ये निमित्तकारणमुच्यते न तूपादानकारणं तत्कथमिदमुपादानप्रश्नस्योत्तरं किन्त्वन्यदेव । इदं तु निमित्तप्रश्नस्यैवेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य किमयमुपादनप्रश्नः किंवा निमित्तप्रश्न इति विकल्पद्वयं मनसि निधाय तत्राद्यं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षनिरासपरतयोत्तरभाष्यं योजयति ॥ **सत्यमित्यादिना** । मूले चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्यभिप्रेत्य तं दर्शयति ॥ **न केवलमिति** । तर्हीतरव्यावर्तकैवकारविरोध इत्यतो भिन्न क्रमत्वात्तस्य विशेषा इत्यनेनानन्वयान्न दोष इत्यभिप्रेत्य तस्यान्वयमाह ॥ **एवशब्दस्येति** ॥ **न युगपदिति** । युगपत्सर्वक्षणोत्पत्तौ उत्पन्नानां क्षणिकत्वे युगपदेव सर्वक्षणसमाप्त्यापत्त्योत्तरत्र क्षणाभावप्रसङ्गेन तत्कार्योपलम्भाभावप्रसङ्गादक्षणिकत्वमेव वाच्यमित्यक्षणिकत्वसिद्धिरिति भावः । नन्वत्र विद्युतो भारत्याः पुरुषाद्भर्तुर्वायोरिति वायोरेव कालविशेषकारणत्वमुच्यते तत्कथं परमेश्वरस्य तत्कारणत्वे एतच्छ्रुत्युदाहरणमित्यतो नेमे व्यधिकरणे पञ्चम्यौ किन्तु समानाधिकरणे इति भावेन भगवत्परतया श्रुतिं व्यचष्टे ॥ **विशेषेणेति** । युगपदेव सर्वकालविशेषाणां सृष्टिर्भवतीति भ्रान्तिवारणायाह ॥ **यथा स्वमिति** । स्वं स्वीयं कालमनतिक्रम्य यथा स्वं यस्य कालविशेषस्य यदा सृष्टिरुचिता तदा स कालविशेषः पुरुषाज्जायत इत्युक्तं भवति

काष्ठाकलामुहूर्ताश्चेति । यद्यपि कलामुहूर्ताः काष्ठाश्चेति श्रुतिपाठस्तथाऽपि काष्ठानां कलामुहूर्तापेक्षया । क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम् । अष्टादशनिमेषाः स्युः काष्ठास्त्रिंशत्तु ताः कलाः । त्रिंशत्कलो मुहूर्तं स्यादिति वचनसिद्धतत्प्राथम्यद्योतनाय प्रथमग्रहणं न तु तथैव श्रुतिपाठाभिप्रायेणेत्यदोषः । श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविवितिवच्छाखान्तरपाठोयऽमिति वा ॥ **न हि सर्वनिमेषातिरिक्तामिति** । सर्वकालभेदातिरिक्तामित्यर्थः । निमेषशब्दस्य कालभेदपरतया व्याख्यातत्वात् । तथा च पुनस्तद्वचने पुनरुक्तिरिति भावः । स्वमते तु नायं दोष इत्याह ॥ **उपाधयस्त्विति** । श्रुतौ निमेषपदमुपाध्यन्तरोपलक्षकमिति भावेन निमेषादित्यादिपदप्रयोगः । अक्षिपक्ष्मसंयोगतरणिपरिस्पन्दविशेषादिरूपा इत्यर्थः ॥ **पृथगेवेति** । तत्तदुपाध्यवच्छिन्नकाष्ठादिकलापेक्षयेति शेषः ॥ **उक्तमेवेति** । नानिर्वाच्यं हि तेनेष्टमित्यादिनेति शेषः ।

अ०— उदीरयति कालाख्यां शक्तिमित्यस्य वागपि ॥ कालस्य कालगत्वेन न विरोधोऽपि कश्चन ॥ असङ्ख्यातविशेषत्वादिच्छाया अपि सर्वदा ॥ ईशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदा ॥ ईशाधीनौ च तौ नित्यं तदाधारौ च तद्गतौ ॥ इति श्रुतिरपि प्राह काले स्वोद्दिष्ट एव तु ॥ तत्कालसृष्टिमेवातो वाञ्छतीशः सदैव हि ॥ स्यात्कालः स तदैवेति कालस्य स्वगतत्वतः ॥ स्वभावादेव हीच्छैषा देवस्यैष इति श्रुतेः ॥ स्वभावोऽपि परेशेच्छावश इत्युदितः पुरा ॥ नित्या अनित्याश्च ततस्तदधीना इति श्रुतिः ॥

सु०— ननु निमेषादिशब्दा अक्षिपक्ष्मसंयोगादिवाचिनो न साक्षात्कालाभिधायिनः । अतो नेयं श्रुतिर्व्यक्तं कालस्यैवेश्वराज्जन्म प्रतिपादयितुमलमित्यतोऽत्र स्पष्टां स्मृतिं चाह ॥ उदीरयतीति । सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाण इत्यस्येश्वरस्य वागपि कालस्येश्वरादुत्पत्तिमाहेत्यर्थः । कालात्मिकां कालाख्यां सहकारिशक्तिमुदीरयाणो जनयन्नित्यर्थः । अत्र कालशब्दादीश्वरस्य जगत्सृष्टौ शक्तित्वाभिधानाच्च नार्थान्तरकल्पनावकाशः । स्यादेतत् । कालस्तावत्सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तम् । न च कालस्योत्पत्तौ कालान्तरमस्ति । तत्कथं तस्योत्पत्तिः । पूर्वकालः परकालस्य निमित्तमिति चेन्न । इदानीं जातस्तदानीं जात इत्यधिकरणतया कालस्य कारणतावधारणात् । अधिकरणस्य कार्योत्पत्तिसमानकालीनताया गेहे

SGDF

जातो गोष्ठे जात इत्यादौ निश्चितत्वादित्यत आह ॥ कालस्येति । कालस्योत्पत्त्यङ्गीकारे न केवलं साधकसद्भावः किन्तु कश्चन विरोधोऽपि नास्तीति योजना । एतच्च प्रपञ्चयिष्यते । एवं स्वमते कालविशेषभावाभावप्रयुक्तः सृष्ट्यादेः समयनियम इति समर्थितम् । प्रकारान्तरेण तं समर्थयते ॥ असङ्ख्यातेति । सर्वदा विद्यमानाया इति शेषः । सर्वदा विद्यमानाया अपीश्वरेच्छयाः शक्तिव्यक्तिरूपावस्थितसिसृक्षात्वाद्यसङ्ख्यातविशेष(वत्त्वा)त्वात्तद्व्यक्त्यव्यक्तिप्रयुक्तः सृष्ट्यादेः समयनियमो युज्यत इत्यर्थः । यद्यपि कालभेदमात्रेण कृतसमाधानमेतत् । कालविशेषे स्रक्ष्यामीत्येवंरूपत्वाद्भगवदिच्छाया न मोघत्वामापद्यते । तथाऽपि वस्तुस्थितिरियं दर्शिता वेदितव्या । कालस्य कालगत्वेनेत्युक्तं तत्र किं कालः स्वगतः किं वा कालान्तरगतः । नाद्यः । स्वस्कन्धारोहणवद्विरुद्धत्वात् । न द्वितीयः । तदभावात् । भावे वा कालान्तरसृष्टिवैय्यर्थ्यात् । तस्याप्युत्पत्तौ कालान्तराङ्गीकारप्रसङ्गादित्यतः सप्रमाणकमुक्तं विवृणोति ॥ ईशा इति । देश इत्यव्याकृताकाशाभिधानम् । स्वगता इत्युक्त्या प्राप्तां देशकालयोः स्वातन्त्र्यशंकां वारयति ॥ ईशाधीनाविति । विशेषणत्रयेण सत्ताप्रतीतिप्रवृत्तीनां परमेश्वरायत्तत्वमुच्यते । श्रुतिरपीति साक्षिणं समुच्चिनोति । यतः कालस्य स्वगतत्वं श्रुतिः प्राह साक्षिणा च सिद्धम् । अतः कालस्य स्वगतत्वतः स कालस्तदैव स्यादितीशः सदैव स्वोद्दिष्ट एव काले तत्तकालसृष्टिमेव वाञ्छतीत्यन्वयः । एतदुक्तं भवति । कालातिरिक्तकार्याणामेव कालोऽधिकरणतया कारणं न कालस्य केवलं श्वो घटं स्रष्टाऽस्मीतिवत्कालसृष्टिं वाञ्छतः परमेश्वरस्याधिकरणतयोद्देश्यः कालः क इति प्रश्नोऽवशिष्यते । तत्र यः सृज्यः स एवेत्युत्तरम् । न हि सृज्यस्य प्राक् सत्त्वमस्ति येनोद्देश्यत्वं सत्त्वमपेक्षेत । अधिकरणाधिकर्तव्यता चैकस्यैव श्रुत्यादिसिद्धा विशेषबलाच्चोपपद्यते । अतो न कालस्योत्पत्तौ काचिदनुपपत्तिरिति । यदुक्तं यदेश्वरेच्छा सिसृक्षाकारा व्यज्यते तदा महदादिसृष्टिर्भवति । यदा तु सञ्जिहीर्षारूपा सम्पद्यते तदा संहारो भवतीति । तत्रेदं वैचित्र्यं किन्निमित्तमिति वाच्यम् ।

न च कालविशेषे निमित्तमिति युक्तम् । तस्येश्वरेच्छायत्तत्वात् । नापि पुरुषार्थायत्तम् । पारतन्त्र्यापत्तेरित्यत आह ॥ स्वभावादेवेति । एषा विचित्रा । तस्मात्कालविशेषाणामीश्वराधीनत्वे नेतरेतराश्रयदोषापत्तिरिति हिशब्दार्थः । कुत एतदित्यत आह ॥ देवस्येति । एतदवगम्यत इति शेषः । अपर आह । किमनया कालादिवैचित्र्यकल्पनया । यावता कारणानां कार्याणां च स्वभावादेव समयनियमोपपत्तेः । अन्ततोऽपि हि स्वभाववादोऽभ्युपगन्तव्यः । ततो वरमादावेव स्वभाववादाभ्युपगम इत्यत आह ॥ स्वभावोऽपीति । पुरा चेतनानां विशेषो य इत्यादौ । स्वभाववादमभ्युपगच्छताऽपि तन्नियामकतयेश्वरोऽङ्गीकार्यः । ततस्तत्रैकत्रैव स्वभावानुसरणे प्रमाणायत्तेऽङ्गीकार्ये किमनेकत्र तदभ्युपगमेनेति भावः । न केवलं पूर्वोक्तमेव प्रमाणं स्मर्तव्यम् । किन्तु प्रमाणान्तरमप्यस्तीत्याह ॥ नित्या इति । तत इत्यस्य श्रुतावेव परामर्शविषयो द्रष्टव्यः । श्रुतिः सर्वस्येश्वराधीनतामाहेति शेषः ।

टि० — ॥ नन्विति । निमेषशब्दोऽक्षिपक्ष्मसंयोगस्यैव वाचकः । काष्ठाकलादिशब्दा अपि तरणिपरिस्पन्दविशेषाणामेव वाचकाः । तद्द्वारैव तत्तदुपाध्यवच्छिन्नकालाभिधायिनो न तु साक्षादित्यर्थः । अनुव्याख्यानानुसारेणोक्तं कालाख्यमिति ॥ सहकारिशक्तिमिति । सहकारिरूपां शक्तिमित्यर्थः । तथा चात्र शक्तिशब्दः सहकारिपर इत्युक्तं भवति ॥ कालशब्दादिति । निमेषादिशब्दानामिव कालशब्दस्य तदवाचकत्वादिति भावः ॥ शक्तित्वाभिधानादिति । सहकारित्वाभिधानादित्यर्थः । उपाधीनां तु जगदन्तःपातित्वान्नेश्वरकर्तृकजगत्सृष्टौ सहकारित्वमिति भावः ॥ नार्थान्तरेति । पूर्ववदक्षिपक्ष्मसंयोगाद्युपाधिरूपार्थान्तरकल्पनावकाशो नेत्यर्थः । निश्चितत्वादित्यनन्तरं पूर्वकालश्च न परकालरूपकार्योत्पत्तिसमानकालो न इति शेषः । ननु कालः किं स्वगत इत्यभिमतं किंवा कालान्तरगत इति । नाद्यः । स्वस्कन्धारोहणवद्विरुद्धत्वात् । नान्त्यः । तदभावात् । भावे वा कालान्तरसृष्टिवैय्यर्थ्यात् । तस्याप्युत्पत्तौ कालान्तराङ्गीकारप्रसङ्गादित्यत आह ॥ एतच्चेति । ईशो

SGDF Sri Gurgeshwari Digital Foundation

देशश्च कालश्चेत्यादिनेति शेषः । ननु कालस्य कालगतत्वोक्तिमात्रेण कथमुक्तशङ्कापरिहार आत्माश्रयत्वप्रसङ्गश्चाधिक इत्यत आह ॥ **एतच्चेति** । ईशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदेत्यनुव्याख्याव्याख्यानावसरे पूर्वकालस्याधिकरणत्वाभावेऽपि कारणत्वं प्रामाणिकत्वान्नात्माश्रयत्वमित्यादि प्रपञ्चयिष्यत इत्यर्थ इति केचित् । नन्विच्छाया असङ्ख्यातविशेषत्ववर्णनमनर्थकम् । न च सृष्टिप्रलयसमयनियमसमर्थनार्थं तदिति वाच्यम् । कालविशेषभावाभावाभ्यां तन्नियमस्य समर्थितत्वादित्यतः प्रकारान्तरेण समयानियमसमर्थनार्थत्वादस्य न वैय्यर्थ्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **एवमिति** । नन्वनेन सर्वदेच्छाया असङ्ख्यातविशेषत्वमुच्यते ततश्चोक्तनियमानुपपत्तिरेव दृढीकृता स्यादित्यतो नात्र यथाश्रुतसम्बन्धः किन्त्व-न्यथैवेत्यतो नानुपपत्तिरिति भावेन साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासत्वमपेक्षितपूरणेन परिहरन्नेवोक्तनियमसमर्थनपरतया भाष्यं व्याचष्टे ॥ **सर्वदेत्या-दिना** ॥ **कालान्तराङ्गीकारप्रसङ्गादिति** । ततश्चानवस्था स्यादिति भावः ॥ **स्वातन्त्र्यशङ्कामिति** । स्वगता इति स्वाश्र-यत्वोक्त्याऽऽश्रयान्तरनैरपेक्ष्यसूचनात्स्वातन्त्र्यप्राप्तिरिति भावः ॥ **विशेषणत्रयेणेति** । ईशाधीनाविति विशेषणेन सत्तायास्तदाधाराविति प्रवृत्तेस्तद्गताविल्यनेन प्रतीतेः परमेश्वरायत्तत्वमुच्यत इति विवेकोऽत्रानुसन्धेयः । अनेनेशाधीनौ ईशाधीनसत्ताकौ स आधारः प्रवर्तको ययोस्तौ तदाधारौ तस्माद्गतं गतिर्ज्ञानं ययोस्तौ तद्गताविल्यनुव्याख्यानयोजनां सूचयति । ननु तथाऽपि स्यादेवदिति शङ्कायाः कथमनेन परिहार इत्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** । तथा च स्वव्यतिरिक्तसर्वोत्पत्तिमान्निमित्तत्वात्कालस्य न तदुत्पत्तावपि कालापेक्षेति भावः । केचित्तु कालातिरिक्तेति । तथा च पूर्वकालस्योत्तरकालं प्रत्यधिकरणत्वाभावेऽपि कारणत्वमस्त्येवेति भाव इत्यप्याहुः । किमर्थं तर्हि मूले कालस्य स्वगतत्ववर्णनमित्यतः शङ्कान्तर-परिहारार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमिति भावेन तन्निरसनीयां शङ्कामाह ॥ **केवलमित्यादिना** । ननु सृज्यस्य कालस्य प्रागसतः कथमधिकरणतयो-द्देश्यत्वमित्यतः किमत्र यदुद्देश्यं तत्प्राक् सदेवेति व्याप्तेः प्रागसत्त्वे कथमधिकरणतयोद्देश्यत्वमित्यभिमतं किंवा सृज्यस्याधिकर्तव्यत्वादधिकरणाधिकर्त-व्ययोश्च लोके भेदस्यैव दृष्टत्वात्कथमेकस्यैवाधिकरणाधिकर्तव्यत्वमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **न हीति** । सृज्यस्य घटस्योद्देश्य-त्वेऽपि प्राक् सत्त्वाभावेनोक्तव्याप्तेरभावात्प्रागसतोऽपि सृज्यकालस्योद्देश्यतोपपद्यत इति भावः । द्वितीयेऽपि कथमिति किं प्रमाणप्रश्न उतोपपादक-

प्रश्न इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यस्योत्तरमाह ॥ **श्रुत्यादिसिद्धेति** । आदिपदेन साक्षिपरिग्रहः । द्वितीयस्योत्तरमाह ॥ **विशेषबलाच्चेति** ॥ **तस्येश्वरेच्छायत्तत्वादिति** । तथा चान्योन्याश्रय इति भावः । पुरुषार्थायत्तं पुरुषप्रयोजनाधीनम् । ईश्वराधीनत्वे ईश्वरेच्छाधीनत्वे ॥ **नेति** । ईश्वरेच्छायाः कालविशेषाधीनत्वाभावादिति भावः । साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासतानिरासायापेक्षितं पूरयति ॥ **एतदिति** । ज्ञापकश्चायमर्थो न कारक इति न्यायं मनसि निधायोक्तमवगत इति ॥ **न केवलं पूर्वोक्तमिति** । एतच्च चेतनानां विशेषो यः स्वभावोऽपीश्वरार्पित इत्यनुव्याख्यानव्याख्यानावसरे न तदस्ति विना यत्स्यान्मयाभूतं चराचरमित्युदाहृतप्रमाणसिद्धत्वाभिप्रायेण बोध्यम् ॥ **तत इत्यस्येति** । तत इत्यस्य परामर्शस्य विषयः श्रुतावेव द्रष्टव्य इति सम्बन्धः । एतच्छ्रुतिवाक्यापेक्षया पूर्वश्रुतौ प्रकृतस्य हेतोरेव तत इति परामर्शः । न त्वेतद्ग्रन्थे पूर्वप्रकृतस्येत्याशयः ।

अ०— ॥ ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॐ ॥ ॐ उभयता च दोषात् ॐ ॥ रूपस्पर्शादिहेतुभ्यः परमाणोरनित्यता ॥ अनुमेया ॥ ॐ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॐ ॥ श्रुतीनां च विरुद्धत्वान्न तन्मतम् ॥ उपादेयमतश्चायमविरुद्धः समन्वयः ॥ २–२–६ ॥

सु०— अनुपपत्त्यन्तरं वैशेषिकादिमते दर्शयत् ॥ ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॐ ॥ ॐ उभयथा च दोषात् ॐ ॥ इति सूत्रद्वयं व्याचष्टे ॥ रूपेति । परमाणोरिति जात्यपेक्षमेकवचनम् । पार्थिवादीनां चतुर्विधानां परमाणूनां नित्यतामुपयन्ति वैशेषिकादयः । तदनुपपन्नं । पार्थिवाः पाथसीयास्तैजसाश्च परमाणवोऽनित्या रूपवत्त्वात्पटवत् । यद्वा चतुर्विधा अप्यनित्याः स्पर्शवत्त्वात्पटवत् । एवं पार्थिवा आप्याश्चानित्या रसवत्त्वात्पटवत् । पार्थिवा अनित्या गन्धवत्त्वात्तद्देवेत्याद्यनुमानाविरुद्धत्वात् । न च सावयत्वमुपाधिः । गुणादौ साध्याव्याप्तेः । न च द्रव्यत्वावच्छिन्ने साध्येऽस्योपाधित्वम् । यद्रूपादिमत्तत्सावयवमिति साधनव्यापकत्वात् । न च धर्मिग्राहकविरोधः । साक्षिणैव परमाणुसिद्धेरुक्तत्वात् । अनित्यत्वे च परमाणूनां न मूलकारणत्वसिद्धिः । यदि च रूपादिमन्तोऽपि परमाणवो नानित्यास्तदा घटादयोऽप्यनित्या न

स्युरविशेषात् । तथाऽ(च न)पि न परमाणूनां मूलकारणत्वम् । न-चेश्वरे हेतूनां व्यभिचारः । भौतिकत्वेन विशेषणात् । तथा च वक्ष्यति । भौतिकं त्वेव रूपादिव्याप्तं नाशेन नो मत इति । नन्वस्माभिर्भूतसूक्ष्माणां नित्यताऽङ्गीक्रियते । तत्कथमेवमनुमीयते । मैवम् । न हि परमाणवो भूतसूक्ष्माणि किन्नामाहं(कारो)मात्रोपचितानि । विकृताकाराश्चानित्या एवेति ॥ ॐ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॐ ॥ इति सूत्रं व्याचष्टे ॥ श्रुतीनां चेति । सम्बन्धमात्रे षष्ठी । अन्यथा तृतीया स्यात् । श्रुतयश्चात्मन आकाश इत्याद्यास्तत्र तत्रोदाहृता ज्ञातव्याः । वैशेषिकादिमतस्यानुपादेयत्वे सिद्धे किं लब्धमित्यत आह ॥ अतश्चेति । अयं सकलगुणपूर्णपरब्रह्मविषयः । अविरुद्ध इति न वैशेषिकादिमतविरोधेनासमञ्जसो मन्तव्य इति भावः ॥ २ २-६ ॥

टि०— ॥ ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॐ ॥ ॐ उभयथा च दोषात् ॐ ॥ व्यक्त्यैक्यापेक्षत्वस्य बाधितत्वादाह ॥ **जात्यपेक्षमिति** । समुदायापेक्षमित्यर्थः ॥ **न च धर्मिग्राहकेति** । अवयवावयविप्रसङ्गस्तावदनुभूयते । स च न निरवधिकः । तथा सत्यनन्तद्रव्यारब्धत्वाविशेषात्सर्षपमहीधरयोस्तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गात् । तस्मान्निरवयवं द्रव्यमवयविभूतं किञ्चिदेष्टव्यम् । स एव च परमाणुरिति धर्मिस्वरूपग्राहकमानाविरुद्धत्वमिति न वाच्यमित्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । यदि साक्षिमितं नैतन्नानुमा तत्र वर्तत इत्यादिनेति शेषः । व्याप्तिवैकल्यात्तर्काभासोऽयमित्याशङ्क्य विशेषव्याप्तेरभावेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेः सद्भावान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **अविशेषादिति** । अस्त्येव घटादीनामपि नित्यत्वमितीष्टापादनमेतादित्याह ॥ **तथाऽपीति** । घटादीनां नित्यत्वेऽपीत्यर्थः । परमाणुवद्घटादेरपि नित्यत्वे कार्यस्यैवाभावप्राप्तेः किमपेक्षया मूलकारणत्वं परमाणूनां स्यादिति भावः । अनेनोभयथा परमाणूनामनित्यत्वे तद्वद्घटादीनां नित्यत्वे च परमाणूनां मूलकारणत्वानुपपत्तिरिति दोषात्परमतमसमञ्जसमिति सूत्रार्थ उक्तो भवति । यद्यप्ययमर्थो न मूले प्रतीयते तथाऽप्यनुकूलतर्कस्य मूलाभिप्रेतत्वादुक्त- ॥ ४७ ॥

रीत्या सूत्रार्थोऽप्यभिप्रेत एवेति ज्ञातव्यम् । शिष्यः शङ्कते ॥ **नन्विति** । भूतसूक्ष्माणां नित्यतायाः स्वेनाङ्गीकारात्तेषामेव च परमाणुत्वात्तदनित्यत्वसाधनं तन्नित्यत्वाभ्युपगमविरुद्धत्वान्न युक्तमित्यर्थः । नित्यत्वेनाङ्गीकृतभूतसूक्ष्माणामेव परमाणुत्वाभावान्न तदनित्यतासाधनस्य तन्नित्यत्वाभ्युपगमविरुद्धत्वमिति परिहरति ॥ **न हीति** । भूतसूक्ष्माण्येव परमाणवो न हीति सम्बन्धः । जालसूर्यमरीचिस्थत्र्यणुकषष्ठभागपरिमिताः ये मरमाणवः परेण मूलकारणतया स्वीकृतास्ते भूतसूक्ष्माणि नेत्यर्थः । येन तदनित्यतासाधनमनुपपन्नं स्यादिति शेषः । किं तर्हि गोतोऽश्व इव परमाणवो भूतसूक्ष्मेभ्योऽर्थान्तरमेवेति पृच्छति ॥ **किन्नामेति** । उत्तरमाह ॥ **अहङ्कारेति** । अत्राहङ्कारपदं तत्कार्यभूतानामप्युपलक्षकम् । ततश्च तामसाहङ्कारतत्कार्यभूतोपचितानि भूतसूक्ष्माण्येव पराभिमतपरमाणवो न त्वत्यन्ताभिन्नमर्थान्तरमिति भावः ॥ **अनित्या एवेति** । ततश्च न पराभिमतपरमाणोरनित्यतासाधने काचिदस्माकं क्षतिरिति भावः ॥ **ॐ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॐ** ॥ ॥ **सम्बन्धमात्र इति** । करणत्वादिरूपसंम्बन्धविशेषविवक्षया तत्सामान्यविवक्षया च श्रुतीनामिति षष्ठीत्यर्थः । कुतोऽत्र करणत्वाविवक्षा सम्बधसामन्य विवक्षा चाश्रयणीयेत्यत आह ॥ **अन्यथेति** । श्रुतीनां निरूपणक्रियाकरणत्वात्कर्तृकरणयोस्तृतीयेति तत्र तृतीयाविधानाच्छ्रुतिभिरिति तृतीया स्यादित्यर्थः ॥ **श्रुतयश्चेति** । आत्मन आकाश इत्यादिश्रुतिभिराकाशादिक्रमेण सृष्टेरुक्तत्वाद्व्यणुकादिक्रमेण सृष्टिवादिनस्तच्छ्रुतिविरोध इत्याशयः ॥ **इति वैशेषिकाधिकरणं समाप्तम्** ॥ २-२-६ ॥

अ०— ॥ ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ ॥ वैभाषिकाश्च सौत्रान्ताः स्वरसक्षणिकं जगत् ॥ अणूनां समुदायं च कालकर्मनिमित्ततः ॥ उत्पत्तिकाले युक्तानामात्मानं च क्षणस्थितम् ॥ नित्यं सन्तानमेतेषां पञ्चस्कन्धात्मना स्थितम् ॥ संस्काररूपविज्ञानसंज्ञादुःखात्मना स्थितिः ॥ दुःखाभावं सुखं चाहुररूपज्ञानसन्ततिम् ॥ मोक्षं ससमुदायो हि नैकस्मादेव युज्यते ॥ नोभयोश्चोभयत्वं यत्समुदायव्यपेक्षया ॥ अतोऽन्योन्याश्रयत्वेन समुदायो न युज्यते ॥

सु०— ॥ **ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः** ॥ ॐ ॥ **अथेदानीं सौगतमतमपाक्रियते । ते च चतुर्विधाः** ।

SGDF
foundation

सु० टि०
॥ ४८ ॥

शे० चं०
द्वि० द्वि०
अ० ७

वैभाषिकाः सौत्रान्तिका माध्यमिका योगाचाराश्चेति । तत्र जगत्सत्यमेव परमाणुमयमाचक्षाणानां वैशेषिकादीनां निरसनप्रसङ्गादनतिभेदं वैभाषिकसौत्रान्तिकमतमादौ तावन्निराक्रियते । विप्रतिपत्तिं दर्शयंस्तन्मतमुपन्यस्यति ॥ वैभाषिकाश्चेति । आहुरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । क्षणिकं क्षणमात्रावस्थायि । मुद्गराभिघातादीनां विनाशहेतूनां प्रतिक्षणमनुपलम्भात्कथं क्षणभङ्गित्वमित्यत उक्तं स्वरसेति । स्वभावेनैव क्षणिकं स्वभाव एवायं वस्तुनो यद्विनाशित्वम् । तत्र का कारणापेक्षा । मुद्गरादयोऽपि न वस्तुविनाशहेतवः । किन्नाम घटादितः कपालादेर्विसदृशकार्योत्पत्तौ निमित्तभूता एवेति । ननु च कारणानां क्रियया संयोगे सति तत्समवेततया तत्परिणामतया वा कार्येणोत्पत्तव्यम् । तत्कार्येणाप्येवमिति कथं क्षणिकत्वं जगत इत्यत आह ॥ अणूनामिति । जगदाहुः । अणुसमुदाया एव गोघटादिबोधबोध्याः । न तु तदरिक्तोऽवयवी नामास्ति । येन क्षणिकता विरुध्येत । अणुमात्रमिति वक्तव्ये समुदायग्रहणमेको महानिति प्रत्यक्षप्रत्ययविरोधपरिहारार्थम् । प्रत्येकमणूनामप्रत्यक्षत्वेऽनेकत्वेऽमहत्त्वेऽपि तत्समुदायस्य प्रत्यक्षत्वादि युज्यत इति भावः । समुदायो हि मेलकेन (केनचित्पुंसा) पुंसा भवति । न चास्मदादिस्तथेतीश्वरोऽभ्युपगन्तव्यः स्यात् । तथाऽवयव्यनभ्युपगमे गोघटादिविलक्षणाकारता न स्यादित्यत आह ॥ कालेति । कालकर्मणी च ते निमित्ते च । तत उत्पत्तिकाले आदिसृष्टौ । अन्यदा तु निमित्तान्तरमस्तीति भावः । युक्तानां सन्निकृष्टतयोत्पन्नानामणूनां समुदायमिति सम्बन्धः । कर्मादिवशादेव तथा तथा सन्निकृष्टाः परमाणवो जायन्ते । यथा यथा गोघटादिविचित्राकारावभासः स्यात् । तत्र किमीश्वरेण । किंवाऽवयविना । सिद्धान्तिनाऽपि हि कर्मादिकं निमित्तमङ्गीकर्तव्यम् । संयोगश्चात्रयव्युत्पादानगुणः । तावतैव सर्वमुपपद्यत इति । किमनात्मप्रपञ्च एव क्षणिको नेत्याह ॥ आत्मानं चेति । क्षणिकत्वहेतोः सत्त्वस्य सर्वत्र साम्यादिति भावः । क्षणिकत्वे प्रत्यभिज्ञाविरोध इत्यत आह ॥

॥ ४८ ॥

॥ नित्यमिति । एतेषामणूनाम् । सन्तानविषया प्रत्यभिज्ञेति भावः । न चैवं सत्त्वस्यानैकान्त्यम् । सन्तानस्य सत्त्वाभावात् । एवं सामान्यतो निरूप्य विभागमाह ॥ पञ्चेति । जगद्वृक्षं पञ्चस्कन्धात्मना स्थितमाहुः । पञ्चस्कन्धानाह ॥ संस्कारेति । स्थितिः स्कन्धानामिति शेषः । समनन्तरप्रत्ययः संस्कारस्कन्धः । रूपरसगन्धस्पर्शशब्दात्मकाः परमाणवो रूपस्कन्धः । निर्विकल्पकं ज्ञानं विज्ञानस्कन्धः । सविकल्पकं ज्ञानं संज्ञास्कन्धः । वेदनाऽपरपर्यायं दुःखं चैकस्कन्धः । अत्र रूपस्कन्धो बाह्यः । अन्ये चत्वार आभ्यन्तरा इत्याहुरिति सम्बन्धः । सुखादीनां पदार्थान्तराणां विद्यमानत्वात्कथं पञ्चैव स्कन्धा इत्यत आह ॥ दुःखाभावामिति । चशब्देन केचित्सुखं वेदनास्कन्धेऽन्तर्भावयन्तीति सूचितं भवति । यद्वाऽनुक्तसमुच्चयार्थश्चशब्दः । यथा मूर्ताभाव एवाकाशं रूपादय एव पृथिव्याद्याः सङ्ख्यादयस्तु गुणाः पृथगनुपलम्भान्न सन्त्येव । देशान्तरोत्पाद एव कर्म प्रत्ययालम्बनम् । क्षणिकस्य वास्तवकर्मायोगात् । सन्निकृष्टविप्रकृष्टतयोत्पाद एव संयोगादिव्यवहारगोचरः । अतद्व्यावृत्तिरेव गोत्वादिसामान्यबुद्धिबोध्येत्यादि ॥ अरूपेति । सन्तन्यमानं ज्ञानमेवात्मा तस्य विषयोपप्लवः संसारः । अरूपा निर्विषया या ज्ञानसन्ततिस्तामेव मोक्षमाहुर्नान्यमित्यतो न पञ्चस्कन्धप्रक्रियाभङ्ग इति । एवं वैभाषिकसौत्रान्तिकयोः साधारणमतमुपन्यस्यावान्तरभेदं तु निराकरणप्रस्ताव एव विवक्षुर्यत्तावदुक्तं परमाणुसमुदाय एव गोघटादिप्रपञ्चो न त्ववयवी कश्चिदस्तीति तन्निराकर्तुं समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिरिति सूत्रं व्याचष्टे ॥ स इति । योऽयं गोघटादिबुद्धिविषयत्वेनाभ्युपगतः समुदायः । स किमेकपरमाणुहेतुकः किंवाऽनेकपरमाणुहेतुकः । नाद्यः । एकस्मात्परमाणोः समुदायोत्पादानुपपत्तेः । न ह्येकस्मिंस्तरौ कस्यापि तरुसमुदायबुद्धिर्विद्यते । समुदायकल्पनं चानर्थकमापद्येत । महत्त्वैन्द्रियकत्वयोरसमर्थितत्वात् । अनेनापिशब्दलब्धोऽर्थो दर्शितः । द्वितीयंनिराकरोति ॥ नेति । उभयग्रहणमनेकमात्रोपलक्षणम् । सकाशादिति शेषः । चशब्देन समुदायो युज्यत

SGDF

इत्यनुकृष्यते। कुतो न युज्यत इति चेत्। अनेकहेतुकत्वेऽपि किमसमुदितानेकहेतुकोऽथ समुदितानेकहेतुक इति वक्तव्यम्। आद्ये सर्वत्रापि गोघटादिबुद्धिप्रसङ्गः। असमुदितपरमाणूनां सर्वत्र भावात्। समुदायस्य च तन्मात्रहेतुकत्वात्। समुदायाङ्गीकारवैयर्थ्यप्रसङ्गश्च। द्वितीयानुपपत्तौ हेतुमाह॥ उभयत्वामिति। यद्यस्मादुभयत्वं समुदितानेकत्वं समुदायसापेक्षम्। जाते हि समुदायेऽनेकेषां समुदितत्वं सम्भवति। तस्मान्नेति सम्बधः। समुदितानेकत्वस्य समुदायसापेक्षत्वेऽपि कुतस्ततः समुदायोत्पादो न युज्यत इत्याशङ्कां परिहरन्सूत्रार्थमुपसंहरति॥ अत इति। समुदायस्य समुदितानेकेषां चेतरेतरापेक्षोत्पत्तिकत्वेनेत्यर्थः समुदायानु(त्पत्तौ)पपत्तौ चाणूनां महानेक इति प्रत्यक्षबुद्धिगोचरतायोगादवश्यमङ्गीकरणीयोऽवयवीति। किञ्चायं समुदायः किं परमाणूनां संयोगः किंवाऽनेकत्वसंख्या। उत द्रव्यान्तरम्। नाद्यद्वितीयौ। अनङ्गीकारात्। अङ्गीकारेऽप्यतीन्द्रियाश्रितयोस्तयोस्तयोरैन्द्रियकत्वानुपपत्तिः। तृतीये स एवावयवी। सांवृतोऽसाविति चेत्। तर्हि पुनर्महानित्यादिप्रमानुपपत्तिस्तदवस्थैव। भ्रान्तिरियमिति चेन्न। भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वेन क्वचिन्महत्त्वादेर्वास्तवत्वप्रसङ्गात्। अनादिवासनावशादनादिरेवेयं भ्रान्तिरिति चेन्न। नीलादिज्ञानस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्। ननु विषममिदमुच्यते। अवयविनि बाधकसद्भावात्। तथा हि। अवयवी किमवयवेषु प्रत्येकं कार्त्स्न्येन वर्तते। किंवैकदेशेन। आद्येऽनेकत्वप्रसङ्गः। न द्वितीयः। तस्यावयवान्विहायैकदेशाभावात्। भावे वा तत्रापि वृत्तिविकल्पप्रसङ्गात्। किञ्च केषुचित्तन्तुषु चलत्सु तद्गतोऽवयवी चलति न वा। नेति पक्षे युतसिद्धिप्रसङ्गः। आद्ये तु निश्चलावयवाश्रितो न चलतीति चलाचलत्वलक्षणो विरुद्धधर्माध्यासः। एवमावृतानावृतत्वरक्तारक्तत्वलक्षणावपि विरुद्धधर्माध्यासौ द्रष्टव्याविति। उच्यते। नास्माभिरवयवेभ्योऽत्यन्तभिन्नोऽवयवी गृह्यते। किन्तु तत्परिणामविशेष एव। तत्र कुतो वृत्तिविकल्पावकाशः। चलाचलत्वादिविरोधस्तु भेदाभेदादिविरोधवदपाक्रियत इति नावयविनि बाधक-

सद्भावः। न च वाच्यं समुदायो भवद्भिरङ्गीक्रियत एव ततश्चाक्षेपसमाधानसाम्यमिति। यतोऽनेकेषामेककालदेशकार्याद्यवच्छेदेन मेलनं समुदायोऽभ्युपगम्यते। स चामिलितेभ्य एव भवतीति। स्थायितायां च तत्सम्भवो न क्षणभङ्गवाद इति वक्ष्यति।

टि०— ॥ ॐ **समुदाय उभय हेतुकेऽपि तदप्राप्तिः** ॐ ॥ आनन्तर्ये हेतुं सूचयन्नेव तदधिकरणप्रघट्टकप्रतिपाद्यमाह ॥ **अथेदानीमिति**। हैतुकनिराकरणानन्तरमिति भावः। अयम्भावः। समयास्तावद् द्विविधाः। हैतुकाः पाषण्डाश्चेति। योगसाङ्ख्यकणादाक्षपादा वै हेतुवादिनः। पश्चीशशाक्तबुद्धाद्याः पाषण्डा इति कीर्तिता इति स्मरणात्। तत्र हैतुका हेतुभिः प्रबला इति त एवादौ निराकार्या अनन्तरमेव च पाषण्डनिरासावसर इत्यतोऽत्र हैतुकनिरासानन्तरं पाषण्डनिरासः कर्तव्यः। पाषण्डोऽपि वेदप्रामाण्यानङ्गीकाराङ्गीकारभ्यां द्वेधा भवति। तत्राद्योऽतिविरोधित्वादादौ निराकार्यः। स च बौद्धजैनभेदेन द्वेधा। तत्र बौद्धशास्त्रस्य प्रथमं निर्मितत्वात्प्राबल्याच्चादौ बौद्धा निराकार्या इति तत्पक्ष एवादौ निराक्रियत इति। वैभाषिकादिमतनिरासपरस्यास्य ग्रन्थस्य कथं सौगतनिरासकत्वमित्यतस्तदवान्तरभेदत्वाद्वैभाषिकादीनां तदुपपत्तिरिति भावेन तद्भेदमाह ॥ **ते चेति** ॥ **चतुर्विधा इति**। यद्यपि भगवानेक एव गुरुस्तथाऽपि प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयभेदाद्वा चातुर्विध्यमिति द्रष्टव्यम्। यद्यपि मन्दमध्यमोत्तमभेदाद्विनेयानां त्रैविध्यमेवेति तदेव च वक्तुं युक्तम्। अतः शाङ्करभाष्ये त एते त्रयो वादिनो भवन्तीत्यादिना तदेव दर्शितम्। तथाऽपि मन्दबुद्धीनां वैभाषिकसौत्रान्तिकभेदेन द्वैविध्याश्रयणात्साक्षात्परम्पराविभाजकोपाधीनेकीकृत्येयं चातुर्विध्योक्तिरिति द्रष्टव्यम्। ननु परमाणुपुञ्जरूपः क्षणिको बाह्योऽर्थो घटादिः सन्प्रत्यक्षश्चेति वदतो वैभाषिकात्सोऽनुमेय इति वदन्सौत्रान्तिकोऽत्यन्तविरोधी ततोऽपि ज्ञानमेवास्ति न ततोऽतिरेकेण बाह्यार्थोऽस्तीति वदन्योगाचारोऽतितरां विरोधी ततोऽपि सर्वशून्यवादी माध्यमिकोऽतितमां विरोधीति माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकाः क्रमेणैव निराकार्याः। तत्कथमिति विरोधिनौ माध्यमिकयोगाचारौ प्रथममनिराकृत्य किञ्चिद्विरोधिनोर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोरेव प्रथमं निराकरणमित्याशङ्कां परिहरन्नेवैतदधिकरणप्रतिपाद्यमाह ॥ **तत्रेति**। परमाणुमयं परमाण्वारब्धम् ॥ **निरसनप्रसङ्गादिति**। परमाण्वारम्भवादनिरासेन तत्पुञ्जवादोपस्थितेः प्रसङ्गसङ्गत्या तन्निरास इति भावः। उपलक्षणं चैतत्। वैभाषिका हि परमाण्वाकाशदिक्कालात्ममनसां तथा सामान्य-

SGDF
Sri Gangadhara Digital Foundation

विशेषसमवायानां तथा परमाणुपरिमाणादीनां गुणानां च केषाञ्चिन्नित्यतामभ्युपेत्य शेषाणां निरन्वयं विनाशमुपयन्तीत्यतस्तेऽर्धवैनाशिकास्तेन तदुपन्यासो वैनाशिकत्वसाम्येन सर्ववैनाशिकान्स्मारयतीति प्रसङ्गसङ्गत्या तदनन्तरं वैनाशिकमतनिराकरणमित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु योगाचारमाध्यमिकयोरिव वैभाषिकसौत्रान्तिकयोरपि मतभेदसद्भावात्पृथगेव तन्मतं निरसनीयम् । तत्किमिति मतद्वयस्यैकीकृत्य निरास इत्यत उक्तमनतिभेदमिति । यद्यपि वैभाषिकाणां बाह्योऽर्थः प्रत्यक्षः सौत्रान्तिकानां त्वनुमेय इत्यस्ति तन्मतयोरवान्तरभेदस्तथाऽपि परमाणुपुञ्जरूपस्य क्षणिकस्य बाह्यार्थस्य घटादेः सत्यताया उभयसम्मतत्वान्नात्यन्तं तन्मतयोर्भेद इति परमाणुपुञ्जसत्त्ववादिमतत्वेनैकीकृत्य मतद्वयं तन्निरासो युक्त इति द्रष्टव्यम् । ननु वैभाषिका इत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चायं परमतोपन्यास इति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वादित्याशङ्क्य विप्रतिपत्तिविषयप्रदर्शनेन वैभाषिकादयो जगत्सत्यत्वमभ्युपगच्छन्त्येव तत्कथं तन्निरासायाधिकरणारम्भ इत्याशङ्कापरिहारेणाधिकरणारम्भसमर्थनार्थत्वात्तन्मतोपन्यासस्य न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य विप्रतिपत्तिप्रदर्शनार्थतासूचनपूर्वकं तन्मतोपन्यासपरतया ग्रन्थतात्पर्यमाह ॥ **विप्रतिपत्तीति** ॥ **वक्ष्यमाणेनेति** । दुःखाभावं सुखं चाहुरित्युत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः । ननु क्षणावस्थायित्वरूपक्षणिकत्वं सिद्धान्तेऽप्यभिमतं तेन विना स्थायित्वानिर्वाहात् । न ह्यल्पाल्पतरकालावस्थायित्वं विना स्थायित्वं सूपपादम् । तत्कथमेतद्विप्रतिपत्तिविषयप्रदर्शनमित्यतो यथेदं विप्रतिपत्तिविषयप्रदर्शकं स्यात्तथा व्याचष्टे ॥ **क्षणिकमिति** । नन्वेवं मुद्गराभिघातादेर्विनाशहेतुत्वं न स्यादित्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति ॥ **मुद्गरादय इति** । तर्हि प्रयोजनान्तरस्याप्यभावादानर्थक्यमेव तेषामापन्नमिति पृच्छति ॥ **किन्नामेति** । प्रयोजनान्तरसद्भावान्नानर्थक्यमिति भावेन तदर्थत्वमाह ॥ **घटादित इति** । न्यायमतमाश्रित्योक्तं तत्समवेततयेति । भेदाभेदपक्षमाश्रित्योक्तं तत्परिणामतयेति ॥ **कथं क्षणिकत्वमिति** । जगतः क्षणिकतायां तन्तूनां प्रथमं क्रियाऽनन्तरं संयोग इत्युक्तक्रमायोगादिति भावः ॥ **तदतिरिक्त इति** । परमाणुसमुदायातिरिक्तः परमाण्वारब्धः परमाणुपरिमाणो वाऽवयवी नास्तीत्यर्थः । प्रक्षत्वादीत्यादिपदेनैकत्वादिपरिग्रहः ॥ **तथेति** । मेलक इत्यर्थः । अस्मदादीनां परमाण्वदर्शित्वेन तन्मेलकत्वायोगादिति भावः ॥ **विलक्षणाकारतेति** । परमाणूनामविलक्षणत्वादिति भावः । कालश्च कर्म च निमित्तं च कालकर्मनिमित्तानि तेभ्य इति कालकर्मनिमित्तत इति यथास्थितयोजनायामादिसृष्टिसङ्ग्रहो न स्यात् । तत्र कालकर्म-

SGDF

णोरिव निमित्तान्तरस्याजनकत्वादतस्तत्सङ्ग्रहाय तदनुगुणतया तद्व्याख्याति ॥ **कालकर्मणी चेति** । अत्रैवोपष्टम्भकतयोत्पत्तिकालपदमादिसृष्टिपरतयाऽनूद्य व्याचष्टे ॥ **उत्पत्तिकाल इति** ॥ **अन्यदा त्विति** । अर्वाचीनसृष्टावित्यर्थः ॥ **निमित्तान्तरमिति** । तत्र कालकर्मणोरिव तदतिरिक्तमेलकपुरुषादिरूपनिमित्तस्यापि सद्भावेन कालश्च कर्म च निमित्तं चेत्युक्तयोजनायामपि न क्षतिरिति भावः । तावताऽपि कथमुक्ताक्षेपपरिहार इत्यत आह ॥ **कर्मादिवशादिति** । मेलकपुरुषेण विनेत्येवकारार्थः । ननु कर्मादिवशादीश्वरेणापि मेलनं सम्भवत्येव तथा परमाणुसंयोगेनैवावयव्यभ्युपगमेनापि गोघटादिविलक्षणाकारता सम्भवत्येव । ततश्चाविशेषात्कर्मादेरीश्वरस्य परमाणुसंयोगस्येवावयविनोऽपि मेलकत्वं विलक्षणाकारताप्रयोजकत्वं चाभ्युपगन्तव्यमेव । तथा च कर्मादिकमेव मेलकं नेश्वरः परमाणुसंयोग एव विलक्षणाकारतानियामको नावयवीति कुतोऽवधारणमित्यत आवश्यकत्वात्कर्मादेस्तत्सिद्धिरित्याशयेनेश्वरस्य मेलकत्वपक्षे तावत्कर्मादेरावश्यकत्वमुपदर्शयति ॥ **सिद्धान्तिनाऽपीति** । कर्मादिनिरपेक्षस्य तस्य कारणताया वेदाप्रामाण्यापादकत्वादिति भावः । अवयव्यभ्युपगमेऽवयवसंयोगस्याप्यवश्यमङ्गीकर्तव्यतामाह ॥ **संयोगश्चेति** । ततश्च तदभावेऽवयव्यनुपपत्तिरेव स्यादिति भावः । ननु सिद्धान्तिना कर्मादेरिव पूर्ववादिना मेलकपुरुषादेरप्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वादविशेष एवेति नोक्तावधारणसिद्धिरित्यतो भवेदेवं यदि कर्मादिनिरपेक्षस्येश्वरादेरीश्वरादिनिरपेक्षस्य कर्मादेरपि मेलकत्वाद्यनुपपत्तिर्भवेत् । न चैतदस्ति । ततश्च सिद्धान्ते उभयोः प्रयोजकत्वाश्रयणाद्गौरवम् । पूर्ववादे त्वेकैकमात्रस्यैतदाश्रयणाल्लाघवमिति तत एवोक्तावधारणसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **तावतैवेति** ॥ **सर्वत्रेति** । अनात्मनीवात्मन्यपीत्यर्थः । अन्यथाऽऽत्मन्येव व्यभिचारितत्वात्सत्त्वस्यानात्मन्यपि क्षणिकत्वसाधकत्वं न स्यादिति भावः ॥ **क्षणिकत्व इति** । आत्मानात्मप्रपञ्चस्येति शेषः । सोऽहमित्यादिप्रत्यभिज्ञयाऽऽत्मानात्मप्रपञ्चस्य स्थायित्वसिद्धिरिति भावः ॥ **एवमिति** । सन्तानस्य स्थायित्वमित्यर्थः । क्षणिकत्वाभाववति सन्तानेऽपि सत्त्वस्य वृत्तेरिति भावः ॥ **सत्त्वाभावादिति** । अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वस्य सन्तानिमात्रनिष्ठतायाः परेणाभ्युपगमादिति भावः ॥ **समनन्तरप्रत्यय इति** । विज्ञानादिस्कन्धानां सम्बन्धिनी रागद्वेषमोहादिरूपा वासना समनन्तरप्रत्यय इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं चन्द्रिकायां तेषां वासना संस्कारस्कन्ध इति ॥ **रूपेति** । विषयेन्द्रियात्मना स्थिता इति शेषः । तत्र

SGDF

विषयात्मना स्थितानां रूपादीनां रूप्यन्त इति व्युत्पत्त्या रूपस्कन्धत्वमिन्द्रियात्मना स्थितानां तु तेषां रूप्यन्त एभिर्विषया इति व्युत्पत्त्या रूपस्कन्धत्वमिति विशेषोऽत्रानुसन्धेयः ॥ **सविकल्पकं ज्ञानमिति** । कुण्डलीगौर्गच्छतीत्यादिसविकल्पकज्ञानमित्यर्थः ॥ **रूपस्कन्धो बाह्य इति** । रूप्यमाणानां पृथिव्यादीनां बाह्यत्वेनान्तरत्वासम्भवादिति भावः । यद्यपीन्द्रियात्मनाऽवस्थितानां रूपरसगन्धस्पर्शशब्दात्मकानां परमाणूनामाभ्यन्तरत्वमस्त्येवेति न तद्बाह्यत्वोक्तिर्युक्ता तथाऽपि विषयात्मना स्थितानां तेषामाभ्यन्तरत्वाभावाभिप्रायेणेयमुक्तिरिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि रूप्यमाणपृथिव्यादीनामपि कायाकारेण संहततया कायस्थत्वमस्त्येवेति तेषामप्याध्यात्मिकत्वमेव तथाऽपि कायाकारेणासंहतानां पृथिव्यादीनामाध्यात्मिकत्वाभावाभिप्रायेणेयमुक्तिः । यद्यपि च कायाकारेणासंहतानामपीन्द्रियसम्बन्धादाध्यात्मिकत्वमेव वक्तुं युक्तं तथाऽपि विज्ञानादीनामिव स्वरूपेण नाध्यात्मिकत्वमित्यभिप्रायेण बाह्यत्वोक्तिरिति ध्येयम् । मूले सुखं दुःखाभावं चाहुरिति चशब्दस्य भिन्नक्रमतामभिप्रेत्य तदर्थमाह ॥ **चशब्देनेति** । अस्मिन्पक्षे चशब्दस्य भिन्नक्रमताश्रयणं भवतीत्यपरितोषाद्यथास्थितान्वयमभिप्रेत्य तदर्थमाह ॥ **यद्वेति** । तमेव दर्शयति ॥ **यथेत्यादिना** । इत्यादीत्यादिपदेनोपाधित्वेनावश्याभ्युपेया क्रियैव काल इत्यस्य परिग्रहः । नन्वनात्मनस्तद्बन्धस्य पदार्थान्तरस्य सत्त्वात्कथं पञ्चस्कन्धप्रक्रियासिद्धिरित्याशङ्क्या-रूपज्ञानसन्ततिमित्यनेन मोक्षस्येवात्मनो बन्धस्य च स्वरूपकथनान्न तावादायोक्तप्रक्रियाभङ्गः शङ्कनीय इति भावेन तद्वाक्यमात्मादित्रितयपरतया योजयति ॥ **सन्तन्यमानमित्यादिना** । आत्मनः क्षणिकत्वसाधकार्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वोपपादनाय सन्तन्यमानमित्युक्तम् ॥ **विषयोपप्लव इति** । विषयसम्बन्ध इत्यर्थः । तस्यानादिवासनावशाद्यो विषयोपरक्तस्योत्पादः संसार इति चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वादित्यवधेयम् ॥ **निराकरणप्रस्ताव एवेति** । विश्वं प्रत्यक्षगं त्यक्त्वा तयोर्योऽनुमितं वदेदित्यादिनेति शेषः । नन्वेकस्मादपि परमाणोः समुदायोत्पादः किन्न स्यादित्यतस्तर्ह्यविशेषादेकस्मात्तरोरपि तत्समुदायोत्पादः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । तथा सति यो यत्समुदायः स तत्समुदायत्वप्रतीतिविषय इति व्याप्तेस्तरुसमुदायप्रतीतिप्रसङ्गादित्यतिप्रसङ्गमभिप्रेत्य तत्रेष्टापत्तिं परिहरति ॥ **न हीति** ॥ **महत्त्वेति** । कारणमहत्त्वतद्बहुत्वाभ्यां कार्ये महत्त्वदर्शनात्समुदायस्यैकपरमाणुहेतुकत्वे तन्निष्ठमहत्त्वप्रयोजकस्य कारणमहत्त्वस्य तद्बहुत्वस्य चाभावेन तत्प्रयुक्तस्य समुदाये महत्त्वस्याप्यसम्भवात्तदभावे चैन्द्रियकत्वप्रयो-

जकधर्मशून्यत्वेनैन्द्रियकस्याप्यभावप्रसङ्गाद्विति भावः । नन्वसमुदितानेकहेतुकत्वाभ्युपगमादुभयत्वं यत्समुदायव्यपेक्षयेत्यन्योन्याश्रयत्वकथनानुपपत्तिरित्यतः समुदितानेकहेतुकत्व एव तदभिधानान्न तदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्पक्षनिराकरणपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुमनेकहेतुकत्वं विकल्प्य प्रथमपक्षं तावद्बहिरेव दूषयति ॥ **अनेकहेतुकत्वेऽपीति** । यद्यप्यत्रान्यथा सर्वदा समुदायत्वं स्यादिति भाष्यानुसारेणामिलितपरमाणूनां सदा सद्भावेन समुदायस्यापि सदातनत्वापत्त्या प्रलयाभ्युगमविरोधापत्तिरिति बाधकं वक्तुं शक्यते । तथाऽपि स्पष्टत्वात्तच्छिष्यैरेवोह्यतामिति भावेनातिप्रसङ्गान्तरमेवाह ॥ **आद्ये सर्वत्रेति** । न च कालकर्मादिनिमित्तस्य क्वाचित्कत्वान्न सर्वत्र समुदायोत्पत्तिरिति सर्वत्र गोघटादिबुद्ध्यभावो युक्त इति वाच्यम् । अदृष्टमपि तस्यैव विशेषापादकं कुत इत्यादिना तस्य दूषयिष्यमाणत्वेन तद्बलेनोक्तातिप्रसङ्गपरिहारानुपपत्तौ तात्पर्यात् ॥ **समुदायाङ्गीकारवैयर्थ्यप्रसङ्गश्चेति** । महत्त्वैकेन्द्रियत्वयोरसमर्थनादिति भावः । यद्यप्यस्मिन्पक्षेऽसमुदितपरमाणूनामनेकत्वात्तद्धेतुके समुदाये तत्प्रयुक्तं महत्त्वं तत्प्रयुक्तं चैकत्वैन्द्रियकत्वं वक्तुं युक्तं तथाऽपि सन्निकृष्टकारणगतानेकत्वस्यैव कार्ये महत्त्वारम्भकत्वदर्शनात्प्रकृते च तद्विरहान्न महत्त्वारम्भ इत्याशयात् । अन्योन्याश्रयत्वेनेति मूलमुपलक्षणपरमित्याशयवानाह ॥ **किञ्चेति** ॥ **ऐन्द्रियकत्वानुपपत्तिरिति** । द्रव्यग्रहणयोग्यताव्यापकयोग्यताकत्वात्संयोगानेकत्वसङ्ख्ययोरिति भावः ॥ **स एवावयवीति** । तथा च परमाणुसमुदायं गोघटादिबुद्धिबोध्यमङ्गीकुर्वाणेन परमाणुभिन्नद्रव्यान्तररूपस्यावयविनोऽङ्गीकृतत्वेन परमाणुव्यतिरिक्तोऽवयवी नाम नास्तीति प्रतिज्ञाव्याघात इति भावः ॥ **सांवृत इति** । पारमार्थिक एवावयवी पूर्वं निषिद्धो न कल्पितोऽपीति न कल्पितावयवाभ्युपगमेन व्याघात इति भावः । समुदायस्य कल्पितत्वे तद्विषयस्यैको महानित्यादिप्रत्ययस्य प्रमात्वाभावापत्त्या तत्प्रमात्वसिद्ध्यर्थं समुदायस्य पारमार्थिकत्वस्यावश्याभ्युपगम्यत्वात्प्रतिज्ञाव्याघातोऽवर्जनीय एवेत्याशयेन परिहरति ॥ **तर्हीति** । एको महानित्यादिप्रत्ययस्य भ्रमत्वात्प्रमात्वाभाव इष्ट एवेति तदापादनमिष्टापादानमेवेत्याशङ्कते ॥ **भ्रान्तिरेवेति** । तथा च तद्विषयस्य कल्पितत्वान्न व्याघात इति भावः । भ्रान्तेः सत्यप्रधानसापेक्षत्वेन क्वचिदपि महत्त्वादेर्वास्तवत्वं विनाऽयोगात्क्वचिद्वास्तवत्वं वाच्यम् । तथा च यत्रैव महत्त्वादिकं वास्तवं तस्यैवावयविनः पारमार्थिकत्वादुक्तप्रतिज्ञाविरोधतादवस्थ्यमित्याशयेन समाधत्ते ॥ **भ्रान्तिरिति** । ननु प्रधानं न स्वरूपेण भ्रान्तिहेतुस्तथा

सत्यज्ञातरजतस्यापि तत्समारोपप्रसङ्गात् । नापि ज्ञानेन तस्य चिरविनष्टस्य भ्रमकारणताया बाधितत्वात् । किन्तु तत्संस्कारः । स च प्रमयेव तद्भ्रमेणापि सम्भवति । न च प्रमाजन्य एव संस्कारो भ्रमहेतुः । सत्यपि संस्कारे प्रमाजन्यत्वाभावेन भ्रमाभावदर्शनात् । न च बाध्यमेव देशान्तरादौ सदिति त्वया वक्तुं युक्तम् । तथा सति तार्किकचरणानुसरणप्रसङ्गात् । न च प्रथमारोपानुपपत्तिरनादित्वादारोपपरम्परायाः । न हीदं पूर्वोऽयं महत्त्वादेरारोपः । न च कल्पाद्यभ्रमानुपपत्तिः । पूर्वकल्पानुभवजन्यसंस्कारस्य तत्रापि सद्भावात् । ततश्चावयविनो वास्तवत्वाप्राप्तेर्न प्रतिज्ञाव्याघात इत्याशयेन शङ्कते ॥ **अनादीति** । अनादिभ्रमप्रवाहोत्पन्नसंस्कारवशादित्यर्थः ॥ **नीलादिज्ञानस्यापीति** । महत्त्वादिज्ञानस्यानादिवासनावशादनादिभ्रान्तित्वात्क्वचिदपि महत्त्वादेर्वास्तवत्वाभाववन्नीलादिज्ञानस्याप्यनादिवासनावशादनादिभ्रान्तितया वक्तुं शक्यत्वेन तद्विषयस्य नीलादेरपि वास्तवत्वाभावापत्त्या रूपादिस्कन्धानां सत्त्वाभावात्क्षणिकत्वाभावप्रसङ्गादिति भावः । ननु महत्त्वादिज्ञानस्यानादिवासनावशादनादिभ्रान्तित्वे नीलादिज्ञानस्यापि तथात्वप्रसङ्ग इति तर्के मूलभूता व्याप्तिर्न विशेषतो वक्तुं शक्या दृष्टान्ताभावात् । नापि यदविशिष्टस्य यस्य यद्भवति तदविशिष्टस्यापरस्यापि तद्भवतीत्यविशेषलक्षणा सामान्यव्याप्तिस्तन्मूलतया वक्तुं शक्या । बाधकभावाभावाभ्यां महत्त्वादिज्ञानस्य नीलादिज्ञानस्य च वैषम्येण तदसिद्धेरित्याशङ्कते ॥ **ननु विषममिति** । कार्त्स्न्येन स्वरूपेणेत्यर्थः । एकदेशेनावयवशः ॥ **अनेकत्वप्रसङ्ग इति** । अवयवानामनेकत्वादिति भावः ॥ **एकदेशाभावादिति** । तत्र मानाभावादिति भावः । ननु पटाद्यवयवतन्त्वाद्यतिरिक्ता हस्तवितस्त्याद्यवच्छेद्यास्तदेकदेशाः प्रत्यक्षत एवानुभूयन्ते । न हि पटो हस्तवितस्त्याद्यवच्छिन्नस्ततोऽधिकपरिमाणत्वात् । नापि तन्तवः । तेषां ततो न्यूनपरिमाणत्वात् । तत्कथमवयवातिरिक्तैकदेशाभाव इत्यत आह ॥ **भावे वेति** ॥ **तत्रापीति** । अवयवातिरिक्तखण्डपटादिरूपैकदेशेष्वपीत्यर्थः । तेषामपि तन्त्वाद्यारब्धतया तत्कार्यत्वात्तन्तुष्वेव वृत्तिर्वाच्या । तत्राप्येकदेशाः किमवयवेषु प्रत्येकं कार्त्स्न्येन वर्तन्त उतैकदेशतः । आद्येऽनेकत्वप्रसङ्गः । नान्त्यः । तेषामवयवातिरिक्तैकदेशाभावात् । भावे वा तेषामपि तन्त्वाद्यारब्धतया तत्कार्यत्वात्तेषु वृत्तिर्वाच्या । साऽपि किं प्रत्येकं कार्त्स्न्येन किं वैकदेशत इति एकदेशेन वृत्तौ तत्र तत्राप्येकदेशान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गादिति भावः । विकल्पप्रसरादित्युपलक्षणम् । तद्दूषणप्रसरादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **युतसिद्धिप्रसङ्ग इति** । असम्बद्धयोर्विद्यमानत्वप्रसङ्ग

SGDF

इत्यर्थः । **आद्य इति** । निश्चलावयवस्यावयविनोऽपि चलनेऽयुतसिद्धिप्रसक्तेरितिभावः ॥ **एवमावृतत्वानावृतत्वेति** । केषुचित्तन्तुष्वावृतेषु तद्गतोऽवयव्यावृतो न वा । नेति पक्षे युतसिद्धिप्रसङ्गः । आद्येऽनावृताश्रितस्य पटस्यावृतत्वे युतसिद्धिप्रसक्तेरनावृतत्वावश्यम्भावादावृतत्वानावृतत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासः । एवं रागिद्रव्यार्थलिप्ते पटादौ रक्तत्वारक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यास इत्यर्थः । यद्यप्येकावयवसाहितस्योपलम्भेऽप्यन्यावयवसहितस्यानुपलम्भाद्ग्रहणाग्रहणलक्षणविरुद्धधर्माध्यासोऽपि परेण वर्णितः । तथाऽप्यावृतत्वानावृतत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासोक्त्यैव तत्सिद्धेस्तस्यानुपन्यासो युक्तः । यद्वा ग्रहणाग्रहणलक्षणविरुद्धधर्माध्यासस्याप्युपलक्षणमेतदिति द्रष्टव्यम् ॥ **तत्र कुत इति** । परिणामवादेऽवयविनोऽवयवाभिन्नत्वेनावयवेषु वृत्तेरेवाभावादिति भावः ॥ **भेदाभेदविरोधवदिति** । अत्र भेदाभेदविरोध इवेति भेदाभेदविरोधवदिति प्रथमान्ताद्वतिः । तत्र तस्येवेति सूत्रस्य प्रायिकत्वेनाभियुक्तैर्व्याख्यातत्वादिति द्रष्टव्यम् । विशेषबलेन भेदाभेदविरोधपरिहारवत्तद्बलेनैवैताद्विरोधपरिहारोऽपीति भावः ॥ **नावयविनि बाधकसद्भाव इति** । ततश्च बाधकभावाभावाभ्यां वैषम्यानुपपत्तेरविशेषासिद्ध्या तन्मूलस्तर्को युक्त इति भावः । सूत्रकारीयस्य समुदायनिराकरणस्य जात्युत्तरमाशङ्क्य परिहरति ॥ **न च वाच्यमित्यादिना** ॥ **एककालेति** । चन्द्रादे राव्हादिमेलनमेककालावच्छेदेन वृक्षाणां मेलनमेकदेशावच्छेदेन दण्डादिकारणानां मेलनं घटादिरूपैककार्यावच्छेदेनादिपदेन वर्णानां पदानां च मेलनमेकबुद्ध्यवच्छेदेनेति विवेको द्रष्टव्यः ॥ **वक्ष्यतीति** । कार्यं च कारणं चैव यत्किञ्चिद्यस्यकस्यचित् । भवेन्नियामकाभावादिदमस्यैव कारणमिति नित्यविनाशित्व इत्यादिनेति शेषः ।

अ०— ॥ ॐ **इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्** ॐ ॥ अन्योन्यापेक्षया पुंसः समुदायत्ववेदनम् ॥ स्यात्तत्सदातनत्वेऽपि तच्च सामीप्यहेतुकम् ॥ इति चेत्कार्यसम्भूतिमात्रव्यापृतिकारणम् ॥ न तु कार्यविशेषेषु व्यापृतं कारणं भवेत् ॥ अतोऽर्थेन्द्रियसंयोगिरूपकारणतात्मनः ॥ संयोगिरूपराहित्यान्नैव तज्ज्ञानताऽपि हि ॥ विशेषकार्यजनकं यदि कारणमिष्यते ॥

सु०— उक्तमर्थमाक्षिप्य समादधत्सूत्रम् ॥ ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ ॥ इति । तत्राक्षेपांशं तावद्व्याचष्टे ॥ अन्योन्येति । भवेदिदमन्योन्याश्रयत्वं यद्ययं समुदायः कादाचित्कः स्यात् । न चैवम् । सदा-

SGDF

तनं त्विममभ्युपगच्छामः । एवं तर्हि सृष्टिप्रलयव्यवस्था न स्यादिति चेन्न । यतस्तस्य समुदायस्य सदातनत्वेऽपि पुंसः समुदायत्ववेदनं स्यात् । कदाचिदिति शेषः । ततस्तदपेक्षया सृष्ट्यादिव्यवस्थोपपद्यत इति भावः । समुदायस्य सदानत्वे तद्वेदनमपि कुतः कादाचित्कमित्यत उक्तं तच्चेति । तत्समुदायत्ववेदनं परमाणुसामीप्यहेतुकम् । न च सामीप्यं सदाऽस्तीति वेदनस्य कादाचित्कत्वमिति । समुदायत्ववेदनस्य सामीप्यहेतुकता कुत इत्यत उक्तमन्योन्येति । अन्योन्यपरमाणुज्ञानापेक्षया हि तद्भवति । न चान्योन्यज्ञानं सामीप्येन विना भवतीति । ननु वेदनमेव पुमानिति सौगता मन्यन्ते । तत्कथं पुंसो वेदनमिति । उच्यते । ज्ञानं हि द्विविधं भवति । प्रवृत्तिज्ञानमालयज्ञानं चेति । तत्रालयज्ञानं प्रवृत्तिज्ञानदुःखसंस्कारास्पदं पुमानित्युच्यते । प्रवृत्तिज्ञानं तु समुदायत्ववेदनमिति न विरोधः । एतदुक्तं भवति । अनेकपरमाणव एव समुदायः । तदनेकत्वं च समुदायत्वम् । तन्मिलितेष्विव विरलेष्वपि विद्यते । किन्तु न सदासमुदायत्ववेदनं भवति । इतरपरमाणुसहितेतरपरमाणुज्ञाने सति हि समुदायत्वज्ञानं भवति । अपेक्षाबुद्धेरनेकत्वव्यञ्जकत्वात् । न चेतरेतरप्रत्ययो विरलेषु परमाणुषु सम्भवति । न हि मथुरापाटलिपुत्रस्थितयोर्वृक्षयोरितरेतरप्रत्ययो दृष्टः । किञ्चाधिपतिसहकार्यालम्बनसमनन्तरप्रत्ययाश्चत्वारो हि ज्ञानहेतवः । अधिपतिरिन्द्रियम् । न च विरलानां परमाणूनामिन्द्रियालम्बनताऽस्ति । नापि तेष्विन्द्रियाणामाधिपत्यम् । अतोऽदृष्टादिसहकारिवशादिन्द्रियानालम्बनविरलपरमाणुभ्यस्तदालम्बनतया तथा तथा सन्निकृष्टाः परमाणवो जायन्ते । अनधिपतीन्द्रियेभ्यश्चाधिपतीन्द्रियाणि । अथेदानीं समनन्तरप्रत्ययबलादेको महानिति ज्ञानमुत्पद्यते । तेन नान्योन्याश्रयत्वम् । नापि सृष्ट्याद्यनुपपत्तिरिति । एतेन पक्षान्तरमपि सूचितम् । विरलपरमाणुभ्यः सन्निकृष्टाः परमाणवो जायन्ते । तदेव तेषां समुदायत्वम् । अतो न कश्चिद्दोष इति । ॥ ५३ ॥
समाधानांशं व्याचष्टे ॥ कार्येति । कार्यसम्भूतिमात्रे व्यापृतिर्यस्य तत्तथोक्तं कारणं कार्यसम्भूतिमात्रव्यापृति यतस्ततो नेति

शेषः । यथाश्रुतमेतन्न परिहारक्षमम् । अतोऽभिप्रायमाह ॥ न त्विति । विशिष्यन्त इति विशेषाः । कार्याण्येव विशेषाः कार्यविशेषाः । कारणमिति जातावेकवचनम् । कारणानि खलु स्वसदृशकार्यजननव्यापाराणि । न तु विसदृशकार्यजनने व्यापृतानीत्यर्थः । किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ अत इति । सदृशकार्यजनकत्वनियमादित्यर्थः । संयोगिरूपे ग्राह्यग्राहकरूपे ये अर्थेन्द्रिये । तयोः कार्ययोः कारणता संयोगिरूपकारणता । अर्थेन्द्रिययोः संयोगिरूपकारणताऽर्थेन्द्रियसंयोगिरूपकारणता । सा नैवोपपद्यते । कुतः । संयोगिरूपराहित्यात् । कारणयोरर्थेन्द्रिययोर्ग्राह्यग्राहकरूपराहित्यात् । आत्मनोऽपि कार्यस्य तत्समुदायविषयं ज्ञानं यस्यासौ तज्ज्ञानस्त(ज्ञा)स्य भावस्तज्ज्ञानता नैवोपपद्यते । कुतः । हि यस्मात्कारणस्यात्मनो नैव तज्ज्ञानताऽस्तीति योजना । इदमुक्तं भवति । कारणं हि सदृशकार्यजननस्वभावं वा स्यात् । विसदृशकार्यजननस्वभावं वा । उभयस्वभावं वा । अनुभयजननस्वभावं वा । तत्र यद्याद्यः कल्पोऽङ्गीक्रियते । तदेन्द्रियानालम्बनेभ्यो विरलपरमाणुभ्यस्तथाभूता एव परमाणवो जायेरन् । न पुनः कदाचिन्द्रियालम्बनभूता मिलिताः । इन्द्रियेभ्यश्चार्थानधिपतिभ्यस्तथाविधान्येवेन्द्रियाण्युत्पद्येरन् । न जात्वर्थाधिपतीन्द्रियाणि । आत्मनश्चासमुदायज्ञानात्तादृश एवात्मा जायेत । न कदाचित्तज्ज्ञानवान् । अन्यथा कारणपरमाण्वादीनामपीन्द्रियालम्बनत्वादिकमभ्युपगन्तव्यं स्यात् । इतरथा सदृशकार्यजननस्वभावभङ्गापत्तेः । उभयथा समुदायवेदनस्य कादाचित्कत्वं नोपपद्यत इति । द्वितीयमाशङ्कते ॥ विशेषेति । तथा चेन्द्रियानालम्बनविरलपरमाण्वादिभ्यस्तदालम्बनमिलितपरमाण्वादिजनिरुपपद्यत इति भावः ।

टि०— ॥ ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ ॥ ॥ एवं तर्हीति । समुदायस्य सदातनत्वेन तद्भावाभावरूपतत्प्रयोजकाभावादिति भावः ॥ कुत इति । ततश्च समुदायत्ववेदनस्यापि सदातनत्वान्न तदपेक्षयाऽपि सृष्ट्यादिव्यवस्थो-

SGDF Sri Gangeshwari Digital Foundation

पपत्तिरिति भावः । सामीप्यहेतुकत्वेऽपि कुतः कादाचित्कत्वमित्यतस्तद्धेतोः सामीप्यस्य कादाचित्कत्वात्तस्यापि कादाचित्कत्वमित्याह ॥ **न चेति** ॥ **मन्यन्त इति** । सन्तन्यमानं ज्ञानमेवात्मेति तदुक्तेरिति भावः ॥ **तत्कथमिति** । ज्ञानस्यैकविधत्वेन स्वस्य स्ववत्त्वस्य विरुद्धत्वादिति भावः । तत्स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम् । तत्स्यात्प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलत्वादिकमुल्लिखेदिति परोक्तं मनसि निधाय ज्ञानद्वैविध्यमाह ॥ **ज्ञानं हीति** । संस्कारास्पदमित्यत्र संस्कारपदं रागादिदोषपरम् । ननु भवेदेवमन्योन्याश्रयपरिहारो यदि समुदायस्य सदातनत्वं भवेत् । तदेव कथम् । कुतश्च समुदायत्ववेदनस्यान्योन्यपरमाणुज्ञानापेक्षत्वं कुतश्चान्योन्यपरमाणुज्ञानस्य सामीप्यापेक्षत्वमित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **विद्यत इति** । अतः समुदायः सदातन एवेति भावः । तर्हि सृष्ट्यादिव्यवस्थाऽनुपपत्तिः स्यादिति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । परिहरति ॥ **नेति** । अतस्तदपेक्षया सृष्ट्यादिव्यवस्थेति भावः । पाटलीपुत्रशब्दो नगरविशेषपरः । अतोऽर्थेन्द्रियसंयोगीत्यादिसौत्रसमाधानांशव्याख्यानपरोत्तरग्रन्थानुरोधेनेतरेतरैः परस्परं ग्राह्यग्राहकभावेन सम्बद्धैरालम्बनपरमाण्वादिभिः प्रत्ययो यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यपि सौत्रपूर्वपक्षांशयोजनामभिप्रेत्योत्तरग्रन्थनिवर्त्यपूर्वपक्षमप्येतद्भाष्यसूचिततया दर्शयति ॥ **किञ्चेति** । अधिपत्यालम्बनसहकारिस्वरूपनिरूपणमाकर एव स्पष्टम् । समनन्तरप्रत्ययस्तु पूर्वज्ञानमेवात्राभिमतः । न तु समनन्तरप्रत्ययः । संस्कारस्कन्ध इत्यत्रेव विज्ञानादिस्कन्धसम्बन्धी रागादिः समनन्तरप्रत्ययात्पूर्वज्ञानाद्बोधरूपतेति ज्ञानहेतुतयोक्तसमनन्तरप्रत्ययस्य ज्ञानरूपतायाः स्पष्टमभिधानादिति द्रष्टव्यम् । एतेषां च चतुर्णामेकस्मिन्ज्ञाने समुच्चयेन हेतुत्वमत्राभिमतं तत्र तावच्चतुर्णां कारणानामेकस्मिन्नीलप्रत्यये समुच्चयेन कारणत्वसिद्ध्यर्थं द्वारभेदप्रदर्शनमिति कल्पतरूक्तेरिति द्रष्टव्यम् ॥ **अधिपतिरिन्द्रियमिति** । चक्षुरादितत्तदिन्द्रियोत्पन्नरूपरसादिज्ञानस्य रसरूपादिसाधारण्ये प्राप्ते रूपरसादिनियामकं चक्षुरादीन्द्रियमधिपतिरित्युच्यते । लोके नियामकस्याधिपतित्वदर्शनादित्याशयः ॥ **न चेति** । अतो न सर्वत्र गोघटादिबुद्धिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **समनन्तरप्रत्ययबलादिति** । पूर्वज्ञानादित्यर्थः । तन्मते नीलादिज्ञानस्य नीलाद्यालम्बनजन्यत्वेन विना नीलाद्याकारताविरहवत्पूर्वज्ञानजन्यत्वाभावे बोधरूपताविरहस्य सिद्धत्वेन बोधरूपतानिर्वाहायैको महानित्यादिज्ञानस्य पूर्वज्ञानजन्यत्वमावश्यकमिति ध्येयम् ॥ **तेनेति** । परमाणुसमुदायस्य विरलपरमाणुहेतुकत्वेन तत्समुदायस्य

SGDF

समुदितानेकेषां च परस्परापेक्षाविरहादित्यर्थः ॥ **नापीति** । समुदायस्य तद्वेदनस्य च कादाचित्कत्वेन तदुभयापेक्षयैव सृष्ट्यादिव्यवस्थोपपत्तेरिति ॥ **एतेनेति** । समुदायत्ववेदनस्य सामीप्यहेतुकत्वकथनपरेण तच्च सामीप्यहेतुकमिति भाष्यखण्डेनेत्यर्थः ॥ **पक्षान्तरमिति** । परमाणूनामनेकत्वमेव समुदाय इति प्राचीनपक्षापेक्षया परमाणूनां परस्परसंयोग एव समुदाय इति पक्षान्तरमपि सूचितं भवतीत्यर्थः ॥ **तदेवेति** । सन्निकृष्टत्वमेवेत्यर्थः ॥ **कश्चिदिति** । अन्योन्याश्रयो वा सृष्ट्यादिव्यवस्थाऽनुपपत्तिर्वेत्येवं कश्चिदित्यर्थः ॥ **न तत्परिहारक्षममिति** । कारणस्य विसदृशकार्यजनकत्वाभावस्यात्रानुक्त्याऽनालम्बनपरमाणूनां सन्निकृष्टपरमाणुजनकत्वाभावस्यालाभादिति भावः । नन्वत्रकार्यविशेषेषु कारणव्यापृतत्वाभावमात्रमुच्यते न तु विसदृशकार्यजनकत्वाभावोऽतो नानेनाप्युक्ताक्षेपपरिहार इत्यतो नात्र कार्यनिष्ठविशेषेष्वित्यर्थोऽभिमतः किन्तु विशिष्टकार्येष्वित्येव तथा चोक्तार्थलाभ इति भावेन विशिष्टवाचकतया विशेषपदं व्याचष्टे ॥ **विशिष्यन्त इति विशेषा इति** । तथाऽपि कार्यनिष्ठविशेषेष्वित्येवार्थप्राप्त्या विसदृशकार्यजनकत्वाभाव इत्यतो व्याख्याति ॥ **कार्याण्येवेति** ॥ **जातावेकवचनमिति** । समुदाये एकवचनमित्यर्थः । अत एवाह ॥ **कारणानीति** ॥ **ये अर्थेन्द्रिये इति** । कार्यभूते इत्यर्थः ॥ **कार्ययोः कारणतेति** । तत्कार्यनिरूपितकारणतेत्यर्थः ॥ **अर्थेन्द्रिययोरिति** । कारणतयाऽभिमतयोरित्यर्थः । ननु कारणस्य विसदृशकार्यजनकत्वाङ्गीकारादनालम्बनपरमाणुभ्योऽप्यालम्बनपरमाणूनामनधिपतीन्द्रियेभ्योऽप्यधिपतीन्द्रियाणां समुदायाज्ञादप्यात्मनस्तज्ज्ञस्यात्मनश्चोत्पत्तिसम्भवात्कारणस्य संयोगिरूपराहित्यादिना कथं कारणत्वाभावसमर्थनमित्यतः सदृशकार्यजनकतापक्षस्यैवेदं दूषणमिति नानुपपत्तिरिति भावेन सम्भावितकल्पप्रदर्शनपूर्वकमाद्यपक्षनिरासकतया मूलं योजयितुमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । आद्येऽपि कारणपरमाण्वादीनामनालम्बनत्वमेवेति नियमोऽभिमतः । अथवा कार्यपरमाण्वादीनामालम्बनत्वादिकमेवेति नियम इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **तदेति** । तथाभूता एवेन्द्रियानालम्बनाविरलपरमाणव एव तथाविधान्येवार्थाधिपतिभूतान्येव । तादृश एवासमुदायज्ञान एव । अस्तु तर्हि कार्यपरमाण्वादीनामालम्बनत्वादिकमेवेति द्वितीय इत्यत आह ॥ **अन्यथेति** । ननु कारणपरमाण्वादीनामनालम्बनत्वादिकमेवेति नियमेऽपि कार्यपरमाण्वादीनामनालम्बनत्वादिकमेवेति तथा कार्यपरमाण्वादीनामालम्बनत्वादिक-

SGDF

मेवेति नियमेऽपि कारणपरमाण्वादीनामालम्बनत्वादिकमेवेति च कुतो नियम्यत इत्यत उक्तप्रकारद्वयेनैव कारणस्य सदृशकार्यजनकतास्वभावनियमोपपत्तेरेव तन्नियमसिद्धिरित्यभिप्रेत्योक्तद्विविधनियमानभ्युपगमे बाधकमाह ॥ **इतरथेति** । अस्तु तर्हि कारणीभूतानालम्बनपरमाण्वादिवत्कार्यपरमाण्वादीनाप्यलम्बनत्वादिकं तथा कार्यभूतालम्बनपरमाण्वादीनामिव कारणपरमाण्वादीनामप्यालम्बनत्वादिकमिति पक्षद्वयमपि किन्नश्छिन्नमित्यत आह ॥ **उभयथेति** । आद्ये सामग्र्यभावेन समुदायवेदनस्यैवाभावान्न तस्य कादाचित्कत्वं द्वितीये तु सर्वदा सामग्रीसद्भावेन समुदायवेदनस्यैव सत्त्वान्न तस्य कादाचित्कत्वमिति न कादाचित्कसमुदायवेदनापेक्षया सृष्ट्यादिव्यवस्थेति भावः ।

अ० — कुतः समानरूपत्वं कार्याणामपि सर्वशः ॥ अतोऽनियत्या यत्किञ्चिद्यस्यकस्यापि कारणम् ॥ अदृष्टमपि तस्यैव विशेषापादकं कुतः ॥ यस्यकस्यापि यत्किञ्चिद्विशेषमुपपादयेत् ॥ कार्यं च कारणं चैव यत्किञ्चिद्यस्यकस्यचित् ॥ भवेन्नियामकाभावादिदमस्यैव कारणम् ॥ इति नित्यविनाशित्वे केन मानेन गम्यते ॥ इदं न जायतेऽमुष्मादित्यत्रापि न कारणम् ॥

सु० — निराकरोति ॥ **कुत इति** । तर्हीति शेषः । सर्वशोऽपि कार्याणामिति सम्बन्धः । अत्र कार्यग्रहणं परमतानुसारेण । कारणस्य विसदृशकार्यजननस्वभावतायामाकपालभावात्सर्वेष्वपिघटक्षणेषु घटाकारता न स्यात् । किन्तुघटक्षणाद्गजक्षणस्ततो गर्धभक्षण उत्पद्येत । तथा नीलक्षणात्पीतक्षणस्ततः कपोतक्षणो जायेत । नीलानुवृत्तिस्तु न स्यादिति । अस्तु तर्ह्युभयस्वभावं कारणमिति तृतीयः पक्ष इति चेन्न । विरोधेनैकस्याप्यजननप्रसङ्गात् । अविरोधे त्वाह ॥ **अत इति** । प्रकृतपक्षद्वयं समाहृत्यात इति परामृशति । अनियत्या घटो घटस्यैव नीलो नीलस्यैवेति नियतिं विना । यत्किञ्चिद्घटादिकं नीलादिकं वा । यस्यकस्यापि घटादेरघटादेर्नीलादेरनीलादेश्च कारणं स्यात् । घटक्षणस्योभयविधकार्यजननस्वभावत्वेऽसौ तदुभयं जनयेत् । तथा चोपलभ्येतेति यावत् । केचिदिदं वाक्यं पूर्ववाक्यशेषतया व्याचक्षते । सर्वशोऽपि कार्याणां समानरूपत्वं न स्यात् । ॥ ५५ ॥

किन्तु विसदृशकार्यजननस्वभावत्वाद्घटादिकं गजादेः कारणं स्यादिति । न चतुर्थः । अर्थक्रियारहितस्यासत्त्वप्राप्तेः । अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति हि सौगताः । ननु च कार्यजननमात्रं वस्तुनः स्वभाव इत्यङ्गीकुर्मो न तूक्तेषु कमपि पक्षमित्यत आह ॥ **अत इति** । बुद्धिस्थमिमं कल्पमत इति परामृशति । अतिप्रसङ्गस्तु न तिरोहितः । स्यादेतत् । यथा भवन्मते प्रमाजननस्वभावत्वेऽपीन्द्रियादेर्दोषसहकारिवशादप्रमाजननम् । तथा कारणस्य सदृशकार्यजनकत्वेऽप्यदृष्टादिसहकारिसामर्थ्यात्कदाचिद्विसदृशकार्यजननं भविष्यति । यद्वा यथा साङ्ख्यानामिन्द्रियादीनि प्रमाऽप्रमाजननस्वभावानि । तत्राप्रमाप्रतिपक्षाणां गुणानामुपनिपाते प्रमामेव जनयन्ति । प्रमा प्रतिपक्षाणांदोषाणामुपनिपाते त्वप्रमाम् । तथा कारणस्योभयस्वभावत्वेऽप्यदृष्टादिवशात्तदन्यतरजन्मोपपत्स्यते । अथवा यथा नैयायिकादीनामिन्द्रियादीनि ज्ञानमात्रजननस्वभावानि । गुणादिसहकार्युपनिपातेन प्रमाद्युत्पत्तिः । तथा कारणं कार्यजननस्वभावमेव । अदृष्टादिसहकारिसमवधानात्तु तत्सदृशं विसदृशं वा जनयिष्यतीत्यत आह ॥ **अदृष्टमपीति** । अत्रादृष्टग्रहणमुपलक्षणं (सहकारिमात्रस्य) । अदृष्टमपि विशेषस्याद्ये विसदृशकार्यजनकत्वस्य द्वितीयेऽन्यतरप्रतिबन्धस्य तृतीये तूभयजनकत्वस्यापादकं कुत इत्येकं वाक्यम् । तथा हि । पूर्वपूर्वतराद्यदृष्टक्षणा विशेषानापादकास्तदापादका वा । आद्ये त्वस्यादृष्टक्षणस्य विशेषापादकत्वं न सिध्यति । कारणाभावात् । विशेषानापादकादृष्टक्षणजन्योऽप्ययमदृष्टक्षणः सहकारिवशाद्विशेषमापादयिष्यतीति चेन्न । तत्सहकारिण्यप्यस्य साम्यात् । अत्रापि सहकार्यन्तरानुसरणे गौरवमिति । तस्यैव कारणस्य विशेषापादकं कुत इत्यपरं वाक्यम् । तथा हि । विशेषापादकमप्यदृष्टं किं विवक्षितस्य कारणस्यैव विशेषमापादयति । कारणमात्रस्य वा । नाद्यः । नियामकयोः कारणज्ञापकयोरभावादिति । येभ्य इन्द्रियानालम्बनविरलपरमाणुभ्यस्तदालम्बनमिलितपरमाणूत्पत्तिराशास्यते । यतश्चार्थानधिपतेरिन्द्रियादर्थाधिपतीन्द्रियस्य । यस्माच्च समुदायज्ञान-

रहितादात्मनस्तद्वदात्मोत्पादः। तदिदं तस्यैवेत्युच्यते। उभय(त्रापि द्वि)त्र द्वितीयौ कल्पौ दूषयति ॥ यस्येति। अत्रापि यत्किञ्चिददृष्टं विशेषमुपपादयेदित्येकं वाक्यम्। यदि पूर्वपूर्वतराद्यदृष्टस्याप्यस्ति विशेषापादकत्वं तर्हि तदपि पूर्वपूर्वतरादिपरमाण्वादौ विशेषमापादयेदेव। समर्थस्य क्षेपानभ्युपगमात्। तथा च समुदायप्रतीतेः। समयनियमो न स्यादिति। यस्यकस्यापि विशेषमुपपादयेदिति द्वितीयम्। यदि कारणमात्रस्य विशेषापादकमदृष्टमङ्गीक्रियते तदा सर्वेषामपि कारणानां विशेषमुपपादयेत्। तथा च घटपरमाणुमेलने सर्वेषामपि मेलनं स्यात्। न कुत्राप्यमिलितपरमाण्ववस्थानं भवेत्। न च युगपत्सर्वसमुदायो दृश्यत इति। अथ मतम्। सर्वमिदं स्वव्याहतम्। तथा हि। तन्तवो यदि सदृशकार्यजननस्वभावास्तदा तन्त्वन्तरमेव जनयेयुर्न तु पटम्। यदि च विसदृशकार्यजननस्वभावास्तदा न तेभ्यः पार्थिवपटस्योत्पत्तिः स्यात्। किन्तु पाथसीयं किमपि जायेत्। उभयस्वभावत्वं तु विरुद्धम्। अनुभयस्वभावत्वे पटस्याप्यनुत्पत्तिः। सहकारिवशाद्व्यवस्थाङ्गीकारे सहकारिष्वपीदं समानम्। अथोच्येत। अस्तु तावत्तन्तुपटयोः कार्यकारणभावः। प्रमितस्यापन्हवानर्हत्वात्। स च यथा यथोपपद्यते तथा तथा कल्पयिष्यत इति। सममेतन्ममापीत्यत आह ॥ कार्यं चेति। नित्यविनाशित्व इत्येतद्वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते। यत्किञ्चिन्नीलादिकं यस्यकस्यचिदेव पीतादेः कार्यं स्यात्। यत्किञ्चित्पीतादिकं यस्यकस्यचिदेव नीलादेः कारणं स्यात्। कुतः। नीलं नीलस्यैव कार्यं न पीतस्य। नीलमेव नीलस्य कारणं न पीतमित्यत्र नियामकाभावादिति योजना। चशब्दौ मिथःसमुच्चये। एतदुक्तं भवति। सम्भवति स्थिरवादे परिहारोऽयम्। यद्यत्र समवेतं यद्येनाकारेण परिणतं वा तत्तस्य कारणं कार्यं चेति नियामकसद्भावेन कार्यकारणभावावधारणे सति तदुपपादककल्पनोपपत्तेः। क्षणभङ्गनये तु पूर्वोत्तरक्षणयोर्निरन्वयविनाशोत्पादयोः कार्यकारणभावावधारणोपाय एव नास्ति। समवायपरिणामयोरभावात्। तथा च कस्य बलादुपपादकं कल्पयिष्यत इति। समवायपरि-

णामयोरभावेऽपि यद्यदपेक्षया पूर्वभावि तदेव तस्य कारणम् । यच्च यदपेक्षया पश्चाद्भावि तदेव तस्य कार्यमित्यवधारणोपपत्ते-र्नियामकाभावोऽसिद्ध इत्यतः कार्यनियमं तावन्निराकरोति ॥ इदमस्यैवेति । इदं नीलमस्य नीलस्यैव कारणम् । न तु पीत-स्येत्येवं नीलस्य नीलकार्यत्वं नित्यविनाशित्वे निरन्वयविनाशोत्पादपक्षे केन मानेन गम्यते । न केनापि । पश्चाद्भावमात्रस्य नी(लस्येव पीतस्यापि) लापेक्षयेव पीतापेक्षयाऽपि सत्त्वादिति भावः । सादेश्यं सारूप्यं वा नियामकमिति चेन्न । विरलपर-माणुभ्यो मिलितानां मिलितेभ्यश्च विरलानामुत्पत्त्यङ्गीकारात् । कारणनियममप्यपाकरोति ॥ इदं नेति । इदं नीलममुष्मात्पी-तान्नजायते । किन्तु नीलादेवेत्यत्र नीलस्य कारणत्वावधारणेऽपि कारणं प्रमाणं नास्ति । नीलस्येव पीतस्यापि नीलापेक्षया पूर्वभावितायाः सत्त्वादिति भावः । ननु यथा भवतां समवायपरिणामयोरभावेऽपि कुविन्दपटयोः कार्यकारणभावावधारणं तथा ममापि भविष्यतीत्यत आह ॥ इदमस्येति । नित्यविनाशित्वे आत्मन इति शेषः । युज्यतेऽस्माकं निमित्तकारणकार्य-योस्तद्भावावधारणमन्यत्रानुपक्षीणान्वयव्यतिरेकाभ्याम् । न तु परस्य । अस्माभिरन्वयव्यतिरेकानुसन्धातुरात्मनः स्थायित्वा-भ्युपगमात् । परेण च क्षणिकतास्वीकारात् । न हि तथाविधोऽन्वयव्यतिरेकयोरन्यत्रानुपक्षयस्य चावधृतेरीष्ट इति भावः । योजना तु पूर्ववदेव ॥ ७७ ॥

टि०— ॥ **कार्यग्रहणमिति** । कार्याणामिति कार्यग्रहणमित्यर्थः । स्वमते प्रतिक्षणं जायमानानां कार्याणामेवाभावादिति भावः । यदि कारणं विसदृशकार्यजनकं तर्हि कार्याणां समानरूपत्वं न स्यादिति यथाश्रुते मूले वैयधिकरण्यशङ्कापरिहाराय तात्पर्यमाह ॥ **कारणस्येति** ॥ **आकपालभावादिति** । न चात्राकपालभावादिति कथं पञ्चमी तद्विधायकाभावादिति वाच्यम् । आङ् मर्यादावचन इति स्मृत्याऽत्राङो मर्या-दायां कर्मप्रवचनीयत्वेन पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति कर्मप्रवचनीयाङ्योगात्पञ्चम्युपपत्तेः । न चैवं कर्मप्रवचनीयस्याङः पञ्चम्यन्तेन कपालभावशब्दे-

नाङ् मर्यादाभिविध्योरिति समासे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुब्लुकेपेऽपविष्णुसंसार इत्यादावित्राकपालभावमित्येव भवितव्यं तत्कथमाकपालभावादिति पञ्चमीति वाच्यम् । विभाषेति महाविभाषाधिकारेणाङ् मर्यादाभिविध्योरिति मर्यादार्थकस्याङो विकल्पेन पञ्चम्या समासविधानेन समासपक्षे आकपालभावमिति रूपप्राप्तावपि तदभावपक्षे आकपालभावादिति वाक्यस्यापि सम्भवेन पञ्चमीश्रवणोपपत्तेरिति ध्येयम् ॥ **सर्वेष्वपीति** । तेषामपि कारणत्वादिति भावः ॥ **घटाकारतेति** । घटक्षणतेत्यर्थः । सर्वेष्वपि क्षणेषु घटक्षणतोपपादिकाया घटानुवृत्तेरभावादिति भावः । तत्कथमित्यतः कारणस्य सदृशकार्यजनकत्वाभ्युपगमपक्षे प्रतिक्षणमाकपालभावाद्धटाद्धटस्यैवोत्पत्त्या घटानुवृत्तिसद्भावलाभात्सर्वेष्वपि क्षणेषु घटक्षणतानिर्वाहसम्भवेऽपि कारणस्य विसदृशकार्यजनकत्वाभ्युपगमपक्षे घटाद्गजस्य गजाद्गर्दभस्योत्पत्त्यापत्त्या प्रतिक्षणमाकपालभावाद्धटाद्धटस्योत्पत्त्यभावेन सर्वेष्वपि घटानुवृत्तेर्घटक्षणोपपादिकाया अलाभान्न घटक्षणतानिर्वाह इत्याशयेनाह ॥ **किन्त्विति** । अत्र घटो न सर्वेष्वपि क्षणेषु घटः किन्त्वेकस्मिन्क्षणे घट इति ज्ञापनाय क्षणपदप्रयोगः । क्षणं हस्ती भवति क्षणं तुरगो भवतीति शाङ्करभाष्योक्तेरिति ज्ञेयम् ॥ **तथेति** । अत्रापि सर्वेषु क्षणेष्वित्यनुवर्तते । कपोतेति रूपविशेषस्य संज्ञा ॥ **नीलानुवृत्तिस्त्विति** । ततश्च सर्वेष्वपि क्षणेषु नीलान्नीलस्यैवोत्पत्त्यभावेन नीलानुवृत्तेरभावान्नीलक्षणता न स्यादिति भावः । अतो नियत्येत्युत्तरग्रन्थस्य तृतीयपक्षनिरासकत्वं न सम्भवति । विरुद्धोभयस्वभावत्वाभ्युपगमेन तत्रोक्तातिप्रसङ्गाप्रसरादित्यतोऽविरुद्धोभयस्वभावत्वपक्ष एवायमतिप्रसङ्ग इति नानुपपत्तिरिति भावेन तृतीयपक्षमुत्थाप्य तत्र सम्भावितं विकल्पद्वयं च कृत्वाऽऽद्यपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षनिरासकतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **अस्तु तर्हीति** ॥ **प्रसङ्गादिति** । ततश्चार्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वाभावप्राप्त्या क्षणिकत्वाभावप्रसङ्ग इति भावः ॥ **प्रकृतं पक्षद्वयमिति** । कारणं सदृशकार्यजननस्वभावं विसदृशकार्यजननस्वभावमिति पक्षद्वयमित्यर्थः ॥ **परामृशतीति** । तेन कुतोऽयमतिप्रसङ्ग इत्यत उक्तमत इति । कारणस्य सदृशविसदृशकार्यजननस्वभावत्वादिति योजना सूचिता भवति । एतदेव सूचयन्नुक्तप्रसङ्गस्येष्टापादनतां परिहरति ॥ **घटक्षणस्येति** । तदुभयमपीत्यतः पूर्वमाकपालभावात्सर्वेष्वपि क्षणेष्विति शेषः । चिरन्तनटीकाकारमतमनुवदति ॥ **केचिदिति** । स्पष्टत्वाच्चतुर्थपक्षदूषणस्य मूले तदनुक्तिरिति भावेन तं पक्षं दूषयति ॥ **नेति** । अर्थक्रियारहितत्वमात्रेण कुतो सत्त्व-

प्राप्तिरित्यत आह ॥ **अर्थेति** । नन्वतःशब्दः प्रकृतस्य हेतुत्वमाह । न चात्र कार्यजननमात्रस्य वस्तुस्वभावतायाः प्रकृतत्वमस्ति तत्कथमस्यार्थस्यात इति परामर्श इत्यतो वक्तृबुद्धौ परिवर्तमानमेव साक्षात्प्रकृतमित्युच्यते ग्रन्थोक्तत्वं तु तल्लिङ्गतयैव तथा । एतच्च वक्तृबुद्धिस्थितमिति युक्तस्तस्य परामर्श इति भावेनोक्तं बुद्धिस्थमिति । अनेनातः कारणस्य कार्यजननमात्रस्वभावत्वाभ्युपगमादिति व्याख्यातं भवति । अनियत्येत्यादेरतिप्रसङ्गस्याविवरणे निमित्तमाह ॥ **अतिप्रसङ्गश्चेति** । पूर्वव्याख्यानेनैव तद्विवरणसिद्धेः पृथगविवरणमिति भावः । नन्वदृष्टमपि तस्यैवेत्यदृष्टस्य विशेषापादकत्वं निराक्रियते तदनर्थकम् । न च कारणस्य सदृशकार्यजननादिस्वभावत्वेऽप्यदृष्टादिसहकारिवशाद्विसदृशकार्यजनकत्वं भविष्यतीति शङ्कानिरासार्थत्वान्न तदानर्थक्यमिति वाच्यम् । अतत्स्वभावस्य सहकारिवशात्तत्कार्यकारितायाः क्वाप्यदर्शनेनासम्भावनाग्रस्तत्वेनोक्तविधशङ्काया अप्यनुत्थानादित्यतोऽतत्स्वभावस्यापि सहकारिवशेन तत्कार्यकारिताया बहुवादिसम्मतत्वेन तद्वदेव सदृशकार्यजननादिस्वभावस्यापि कारणस्य सहकारिवशेन विसदृशकार्यजनकत्वादिति शङ्कोत्थानसम्भवान्नानुपपत्तिरिति भावेनोक्तशङ्कानिवर्तकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमतत्स्वभावस्यापि सहकारिवशेन तत्कार्यकारिताया बहुवादिसम्मततामुपदर्शयन्नेव तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **प्रमाजननस्वभावत्वेऽपीति** । यथेन्द्रियादीनां ज्ञानजननशक्तिः सहजा तथैव प्रमाजननशक्तिरपि सहजैव । अन्यथा प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वभङ्गः स्यात् । सत्यप्येवं दोषसद्भावे न प्रमाजनकत्वं तेषां किन्त्वप्रमाजनत्वमेव । दोषाणां सहजशक्तिप्रतिबन्धेन विपरीतशक्त्याधायकताया बहुलमुपलम्भादिति भावः ॥ **साङ्ख्यानामिति** । प्रामाण्याप्रामाण्ययोरपि स्वतस्त्वात्प्रमाजननशक्तिरप्रमाजननशक्तिश्च सहजैवेत्यर्थः ॥ **तत्रेति** । अन्यथा प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वेनेन्द्रियादिजन्यज्ञानस्य प्रमात्वाप्रमात्वयोरभ्युपगमे वस्तुनो विरुद्धद्वयाकारालिङ्गितत्वस्य विरोधेन प्रमाणत्वाप्रमाणत्वोभयविकलत्वाभ्युपगमे च तदुभयविकलस्य ज्ञानस्यायःशलाकावदविषयतायां निःस्वभावस्य ज्ञानस्यानुपपत्त्येन्द्रियादीनां ज्ञानजनकत्वमेव नास्तीत्यभ्युपगमे च जगदान्ध्यस्य प्रसङ्गादुक्तव्यवस्थासिद्धिरिति भावः ॥ **ज्ञानमात्रजननस्वभावानीति** । अनित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयाणीत्यर्थः । गुणादीत्यादिपदेन दोषपरिग्रहः । प्रमादादीत्यादिपदेन चाप्रमायाः परिग्रहः । नन्वदृष्टादिसहकारिवशादिति पूर्वग्रन्थानुरोधेनादृष्टादिकमिति वक्तव्यम् । अदृष्टमपि तस्यैवेत्यदृष्टमात्रोक्तिस्तु कथमित्यत आह

SGDF
Sri Gurudev Digital Foundation

॥ **अत्रेति** । अदृष्टमपि तस्यैव विशेषापादकं कुत इत्येकवाक्यतया योजनायामदृष्टस्य विशेषापादकत्वमेव नास्तीत्यस्यार्थस्यालाभात्तल्लाभाय वाक्यभेद-
माश्रित्य मूलं योजयति ॥ **अदृष्टमपीति** । आद्ये कारणस्य सदृशकार्यजननस्वभावत्वे । द्वितीये कारणस्योभयस्वभावत्वे ॥ **अन्यतरेति** ।
सदृशविसदृशकार्ययोरन्यतरेत्यर्थः । तृतीये कारणानां कार्यजननस्वभावमिति पक्षे ॥ **कारणाभावादिति** । विशेषानापादकपूर्वपूर्वतराद्यदृष्टस्य
सदृशकार्यमात्रतया विशेषानापादकादृष्टमात्रजनकत्वेन विशेषापादकादृष्टजनने कारणाभावादित्यर्थः ॥ **साम्यादिति** । अयमर्थः । पूर्वपूर्वतरसह-
कारिणः किं विशेषानापादकास्तदापादका वा । द्वितीये वक्ष्यामः । आद्ये त्वस्य सहकारिणो विशेषापादकत्वं न सिध्यति । तत्कारणतयाऽभिमतस्य
पूर्वपूर्वतरसहकारिणो विशेषानापादकतया तस्य स्वसदृशसहकारिमात्रजनकतया विशेषानापादकसहकारिणस्तदुत्पत्तिसम्भवेऽपि विशेषापादकसह-
कारिणो विसदृशतया तत उत्पत्तेः सम्भवादिति । ननु विशेषानापादकपूर्वपूर्वसहकारिजन्योऽप्ययं सहकारी सहकारिसामर्थ्याद्विशेषमापादयिष्यतीत्यत
आह ॥ **तत्रापीति** । गौरवमित्यनवस्थोपलक्षणम् । ततः पूर्वपूर्वतरसहकार्यन्तरस्य वक्ष्यमाणरीत्या विशेषापादकताया अयोगात्तदनापादकत्व-
मेव वाच्यम् । ततश्च विशेषानापादकवत्सहकार्यन्तरजन्यस्यास्य सहकार्यन्तरस्य कारणाभावाद्विशेषानापादकत्वप्रसङ्गपरिहाराय विशेषानापादकपूर्व-
पूर्वसहकार्यन्तरस्य सहकार्यन्तरस्यापि सहकार्यन्तरसामर्थ्यादेव विशेषापादकत्वाश्रयणावश्यम्भावादिति भावः । तर्हि मूले तस्यैवेत्यंशवैयर्थ्यमित्यत
एकवाक्यतापक्षमाश्रित्यापि योजयितुमाह ॥ **तस्यैवेत्यादि** ॥ **कारणमात्रस्यापीति** । यस्यकस्यापि कारणस्येत्यर्थः ॥ **नियामकयो-
रिति** । अयम्भावः । पूर्वपूर्वतरादृष्टं किं विवक्षितस्यैव कारणस्य विशेषानापादकं किंवा तस्यैव तदापादकम् । द्वितीये वक्ष्यामः । आद्ये त्वस्या-
दृष्टस्य न विवक्षितस्य कारणस्यैव विशेषापादकत्वं सिध्यति । तत्तत्कारणस्यादृष्टस्य विवक्षितकारण एव विशेषानापादकतया तज्जन्यस्याप्यस्य
विवक्षितकारण एव विशेषानापादकताया एव न्याय्यत्वेन विवक्षितकारण एव विशेषानापादकाददृष्टात्तादृशकारणे विशेषापादकादृष्टजननासम्भवात् ।
विवक्षितकारण एव विशेषानापादकाददृष्टाज्जन्यमपीदमदृष्टं सहकारिविशेषाद्विवक्षितस्यैव कारणस्य विशेषमापादयिष्यतीति चेन्न । तत्सहकारिण्य-
प्यस्य प्रत्यवस्थानस्य समानत्वात्तत्रापि सहकार्यन्तरानुसरणे त्वनवस्था स्यादिति तस्यैवेति विवक्षितकारणस्यैवेति व्याख्यातम् । तत्र किं तद्विवक्षितं

SGDF

कारणमिति जिज्ञासायामाह ॥ **येभ्य इत्यादिना इत्युच्यन इत्यन्तेन** । अनेनेन्द्रियालम्बनपरमाणवोऽनभिपतीन्द्रियाण्यसमुदायज्ञान आत्मा- चेद्विवक्षितं कारणमित्युक्तं भवति ॥ **उभयत्र द्वितीयाविति** । अदृष्टमपीत्यादिमूलग्रन्थे तस्यैवेत्येतत्पदप्रक्षेपाप्रक्षेपाभ्यां विभिन्नवाक्यार्थद्वये विकल्पितपक्षेषु पूर्वपूर्वतरादृष्टक्षणा विशेषानापादका इत्यदृष्टमपि विवक्षितकारणविशेषस्यैव विशेषापादकमिति चाद्यपक्षद्वयं पूर्वत्र निराकृतम् । इदानीं त्वदृष्टक्षणविशेषापादका इत्यदृष्टमपि कारणमात्रस्य विशेषापादकमिति चोभयत्र द्वितीयौ कल्पौ निराकरोतीत्यर्थः । अस्त्येव पूर्वपूर्वतरादृष्टस्यापि पर- माण्वादौ विशेषापादकत्वमितीष्टापादनमेतदित्यत आह ॥ **तथा चेति** ॥ **समयनियमो न स्यादितीति** । तथा च न समुदायत्ववेदनापेक्ष- याऽपि सृष्ट्यादिव्यवस्थोपपद्यत इति भावः ॥ **सर्वेषामपीति** । इन्द्रियानालम्बनपरमाण्वादीनामिवान्येषामपि कारणानामित्यर्थः ॥ **कारणमात्र- स्येति** । विवक्षितकारणस्येव यस्यकस्यापि कारणस्येत्यर्थः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तथा चेति** । अस्तु घटपरिमाणुमेलनसमये सर्वपरमाणुमे- लनमपीतीष्टापात्तिरित्यतस्तर्ह्येकसमुदायप्रतीतिदशायां सर्वसमुदायप्रतीतिः स्यादविशेषान्न च साऽस्तीत्याह ॥ **न चेति** । ननु तन्तूनां सदृशकार्यजनकत्वानियमेऽपि सहकारिसामर्थ्याद्विसदृशपटरूपकार्यजनकत्वं भविष्यतीत्यत आह ॥ **सहकारीति** ॥ **सहकारिष्वपीति** । सहकारिणां तन्तुषु विशेषापादकत्वं वदन्प्रष्टव्यः । किं पूर्वपूर्वसहकारिणो विशेषानापादकास्तदापादका वेति । तथेदमपरमपि विचारणीयम् । किं सहकारिणस्तन्तूनामेव विशेषमापादयन्ति । उतान्येषां कारणानामपीति । तत्र न तावत्पूर्वपूर्वसहकारिणो विशेषानापादका इत्याद्यः पक्षः सम्भवति । तथा सति विशेषानापादकपूर्वपूर्वसहकारिणामपि स्वसदृशकार्यजनकत्वात्तज्जन्यानामेतेषां सहकारिणां विशेषानापादकत्वप्रसङ्गेन सहकारिसामर्थ्या- त्तन्तूनां विसदृशकार्यजनकत्वानुपपत्तिप्रसक्तेः । न च विशेषानापादकपूर्वपूर्वसहकारिजन्यानामप्येतेषां सहकारिणां सहकार्यन्तरवशाद्विशेषापादकत्वं भविष्यतीति वाच्यम् । तत्सहकारिष्वप्यस्य प्रसङ्गस्य साम्यात् । तत्रापि सहकार्यन्तरानुसरणे तत्राप्यस्य प्रसङ्गस्य समानत्वेनानवस्थाप्रसक्तेः । नापि तेऽपि विशेषापादका इति द्वितीयः । तथा सति पूर्वपूर्वसहकारिणामपि तन्त्वादिकारणेषु विशेषापादकत्वप्रसङ्गेन तेभ्योऽपि पटोत्पत्त्यापत्त्या पटो- त्पत्तेः समयनियमाभावप्रसङ्गात् । नापि सहकारिणस्तन्तूनामेव विशेषापादका इति तृतीयः । नियामकयोः कारणज्ञापकयोरभावेनोक्तनियमानुप-

SGDF

पत्तेः । नाप्यन्येषामपि कारणानां विशेषापादक इत्यन्त्यः । तथा सति तन्तुषु विशेषापादकसहकारिभिरेव तन्तूनामिवान्येषामपि कारणानां विशेषापादनेन पटोत्पत्तिसमय एव घटाद्यवयविनामप्युत्पत्त्यापत्त्या युगपत्सर्वावयविदर्शनप्रसङ्गादिति सहकारिष्वपीदं दूषणजातं समानमित्यर्थः । नन्वेवं पटोऽपि तन्तूनामेव कार्यं नान्येषाम् । तन्तव एव पटस्य नान्ये इत्यत्र नियामकाभावात्पटोऽपि यस्यकस्यचिदेव कार्यं स्यात् । तथा यत्किञ्चिदेव पटं प्रति कारणं न तन्तव इत्यपि स्यात् । ततश्च तन्तुपटयोरपि कार्यकारणभावानवधारणप्रसक्त्या तदुपपादकविशेषकल्पनाऽप्यनुपपन्ना प्रसज्येतेत्यतो नित्यविनाशित्वे तदवधारणानुपपत्त्युक्त्या सूचितं स्वपक्षे तदवधारणोपायं दर्शयन्नेवोक्तप्रातिबन्दीं मोचयितुमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । स्थिरवादे एकस्य वस्तुनोऽनेकक्षणसम्बन्धित्ववादे न्यायमतमाश्रित्याह ॥ **यत्र समवेतामिति** । स्वमतेनाह ॥ **येनाकारेणेति** । नियामके सति समवायपरिणामशून्येत्यर्थः । पूर्वोत्तरक्षणयोरिति सप्तमी । निरन्वयान्वयरहितावुत्पादविनाशौ ययोः पूर्वोत्तरनील्योस्ते तथा तयोरित्यर्थः । यद्वा निरन्वयावुत्पादाविनाशौ ययोरिति पूर्वोत्तरक्षणयोर्विशेषणम् । अत्र च पक्षे पूर्वोत्तरक्षणयोरित्यस्य पूर्वोत्तरक्षणावुत्पादकतया विद्येते ययोस्ते तथा तयोः पूर्वोत्तरक्षणोत्पन्नयोर्नील्योरित्यर्थः । फलतस्त्वेक एवार्थः । निरन्वयेत्यादिविशेषणं तु समवायपरिणामाभावोपपादनाय । अत्र पूर्वनीलस्य निरन्वयो विनाश उत्तरनीलस्य तु निरन्वय उत्पाद इति विवेकः । कथं तदवधारणोपायाभाव इत्यतः किमत्र समवायपरिणामावेव तदवधारकतयाऽभिमतौ किंवा ततोऽन्यदेव किञ्चिदिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे ॥ **समवायपरिणामयोरिति** । स्थिरवादे एकस्य वस्तुनोऽनेकक्षणसम्बन्धसत्त्वेन तत्सापेक्षयोः समवायपरिणामयोः सत्त्वात् । ताभ्यां कार्यकारणभावावधारणोपपत्तावपि क्षणभङ्गवादे एकैकस्य वस्तुन एकैकक्षणमात्रसम्बन्धित्वेनानेकक्षणसम्बन्धविरहात्तत्सापेक्षसमवायपरिणामयोरसत्त्वान्न तयोस्तदवधारकत्वमिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **समवायपरिणामयोरभावेऽपीति** । किमनेन दूषणमुक्तं भवतीत्यतोऽतिप्रसञ्जकत्वान्न तस्य नियामकतेत्यभिप्रेत्यातिप्रसङ्गमाह ॥ **पश्चाद्भावमात्रस्येति** ॥ **सादेश्यमिति** । ततश्चोक्तनिमित्तवशान्नीलस्य नीलकार्यत्वेऽपि तद्विरहान्न तस्य पीतकार्यत्वमिति भावः ॥ **अङ्गीकारादिति** । तथा च व्यभिचारान्नैतदपि प्रयोजकमिति भावः । केन मानेन गम्यत इति प्रमाणप्रस्तावात्कारणशब्दः प्रमाणपर इति भावेनाह ॥ **कारणं**

प्रमाणमिति । ननु पूर्वभावित्वस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्कथं प्रमाणाभाव इत्यतोऽतिप्रसञ्जकत्वान्न तस्य प्रमाणत्वमित्यभिप्रेत्यातिप्रसङ्गमुपदर्शयति ॥ **नीलस्येवेति** ॥ **तथाविध इति** । क्षणिक इत्यर्थः । येन ह्यात्मनान्वयव्यतिरेकाववधारितौ नष्ट एवासौ कस्य पुनरन्यत्रानुपक्षयावधारणमिति भावः ॥ ६७ ॥

अ०— विनाशोत्पत्तयश्चैव न दृश्यन्ते सदातनाः ॥ दृश्यते प्रत्यभिज्ञातः स्थिरत्वं सर्ववस्तुषु ॥

सु०— एवं समुदायं निराकृत्य सर्वस्य क्षणिकतामधुना प्रमाणाभावेन तद्विरोधेन चापाकर्तुमुत्तरो ग्रन्थः । तथा हि । न केवलं समुदायो नोपपद्यते । किन्नाम सर्वस्य क्षणिकता च । तत्र प्रमाणाभावात् । ननु प्रत्यक्षं क्षणिकतामर्थानामवगमयति । तद्धि वर्तमानमात्रगोचरमर्थस्य वर्तमानमात्रक्षणसम्बन्धिनीं सत्तामवगाहते । न पूर्वोत्तरक्षणसम्बन्धिनीमपि । तत्कथं क्षणिकत्वमर्थानामप्रामाणिकमिति । उच्यते । किमिदं क्षणिकत्वं नाम । किं क्षणसम्बधिसत्त्वम् । किंवा क्षणमात्र एवोत्पत्तिनाशवत्त्वम् । यद्वा क्षणान्तरासम्बन्धित्वे सत्येकक्षणसम्बन्धित्वम् । आद्यस्त्विष्ट एव । स्थायिनोऽप्यर्थस्यैकक्षणसत्तास्वीकारात् । द्वितीयतृतीयौ दूषयति ॥ **विनाशेति** । अनेकपदार्थसम्बन्धित्वेन बहुवचनम् । चशब्दस्तृतीयपक्षसमुच्चयार्थः । एवशब्दस्य नैवेति सम्बन्धः । सदातनाः प्रतिक्षणभाविन्यः । प्रत्यक्षं खल्वर्थानां वर्तमानकालसत्तामवगाहते न पुनः क्षणमात्रभाविनावुत्पत्तिविनाशावपि । नापि क्षणान्तरासम्बन्धित्वम् । तथा च कथं तेन क्षणिकता सिध्येदिति । ननु च प्रत्यक्षं पूर्वोत्तरक्षणवर्तित्वमप्यर्थस्य गृह्णाति न वा । नाद्यः वर्तमानमात्रग्राहित्वात् । द्वितीये तु प्रत्यक्षानुपलम्भेन पूर्वोत्तरक्षणयोरसत्त्वसिद्धेः क्षणिकतैव सि(ध्येदिति)द्धेति चेत् । द्वितीयं तावदुररीकुर्मः । न चैवं क्षणिकतासिद्धिः । योग्यानुपलम्भस्यैवासत्त्वगमकत्वात् । न च पूर्वोत्तरकालवर्तिता प्रत्यक्षयोग्या । वर्तमानमात्रग्राहितायाः परेणैवोक्तत्वात् । अस्तु वाऽऽद्यः पक्षः । कस्यचित्प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेऽपि

तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञालक्षणस्य तदभावादित्याशयेनाह ॥ दृश्यत इति । विषयीक्रियत इत्यर्थः । तृतीयार्थे तसिः । एकस्यैवानेकक्षणसम्बन्धित्वं स्थिरत्वम् । एतेन न केवलं प्रत्यक्षं क्षणिकतां न गोचरयति । किन्तु स्थायितां गोचरयतीत्यपीति वदता परपक्षे प्रमाणविरोधः स्वपक्षे प्रमाणसद्भावश्चोदितो भवति । अनेनानुस्मृतेश्चेति सूत्रं कृतव्याख्यानं वेदितव्यम् । सर्ववस्तुष्वित्यनेन सौगतानां प्रत्यभिज्ञानिराकरणं वैशेषिकादिमतमेव स्पृशति न त्वस्मन्मतमिति सूचयति । तथा हि । किमनया प्रत्यभिज्ञया नित्यत्वेनाभ्युपगतेषु परमाण्वादिषु स्थिरत्वं साध्यते । किंवा घटादिषु । नाद्यः । तेषामतीन्द्रियत्वेन प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षगोचरत्वस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् । न द्वितीयः । घटादिषु परेणापि प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वस्य स्वीकार्यत्वात् । यदा हि घटादौ सूच्यग्रादिनैकोऽपि परमाणुरपैति । तदा नष्टव्यमेव तदारब्धेन द्व्यणुकेन । विभागेनासमवायिकारणस्य संयोगस्य नष्टत्वात् । द्व्यणुकनाशे समवायिकारणनाशात्त्र्यणुकनाश इत्यनेन क्रमेण घटनाशोऽप्यवश्यम्भावी । न च परमाणुः प्रत्यक्षो येन तदपगमानपगमौ प्रत्यक्षेण शक्यनिश्चयौ । न च वाच्यं निबिडावयवेषु स्फटिकादिषु प्रत्यभिज्ञया स्थिरत्वं सेत्स्यतीति । तत्रापि परमाण्वपगमाभावस्य प्रत्यक्षेण निश्चेतुमशक्यत्वात् । निबिडावयवत्वं च न विभागायोग्यावयवत्वम् । विभागस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किन्तु घटादितोऽप्युत्कृष्टकारणापेक्षत्वम् । न च तद्विशेषाभावः शक्योऽस्माभिरवगन्तुम् । दृश्यते हि कालतः स्फटिकादावपि गुरुत्वापकर्षः । न चावयवानपगमे स सम्भवतीति । नापि गुणादौ स्थायित्वं प्रत्यभिज्ञया सिध्यति । तस्यापि कस्यचिदतीन्द्रियत्वात् । कस्यचिद्धटादितुल्यत्वात् । सामान्यादिकं तु स्वरूपतो नास्त्येव । सत्त्वेऽपिरूपादिसमानमेवेति शङ्कितप्रामाण्यं प्रत्यभिज्ञानं न कुत्रापि स्थैर्यसिद्धौ प्रमाणयितुं युक्तमिति । अत्रोच्यते । स्यादयं दोषः परमाण्वारम्भवादिनाम् । न परिणामवादिनामस्माकम् । तदेव हि वस्त्ववयवोपचयापचयाभ्यामन्यथा विक्रियते । न पुन-

रन्यदेव भवतीति हि परिणामवादिनो मन्यन्ते । अतः प्रत्यक्षयोग्येषु सर्ववस्तुषु प्रत्यभिज्ञया स्थिरत्वग्रहणं युक्तमेवेति । ननु भवन्मतेऽपि प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरेव परिणामवादे पूर्वोत्तरवस्तुनोर्भेदाभेदाङ्गीकारात् । तदेवेदमिति च प्रत्यभिज्ञयाऽत्यन्ताभेदस्यावगाहनात् । उच्यते । यदि हि पूर्वोत्तरकालभाविनोरभेदः प्रत्यभिज्ञाविषयोऽङ्गीक्रियते । तदा सावधारणस्य प्रत्यभिज्ञानस्य भ्रमत्वेऽपि तदिदमिति तु न भ्रमः । तेनैव च स्थायित्वसिद्धिः । यदा तु कालादिद्वयसम्बन्धो विषयस्तदा सावधारणमपि न भ्रम इति । नन्विदं प्रत्यभिज्ञानं परिलूनपुनर्जातकुन्तलकलापादाविव भ्रान्तं किन्न स्यादिति चेन्न । बाधकाभावात् । एवमेव भ्रान्तत्वाभ्युपगमे नीलादिप्रत्ययानामपि तथात्वप्राप्तेः । न च प्रत्यक्षं बाधकमित्युक्तम् ॥ ७ ॥

टि०— ननु विनाशोत्पत्तयश्चैवेत्यादेरुत्तरग्रन्थस्य समुदायनिराकरणपरपूर्वग्रन्थेन सङ्गत्यभावादानर्थक्यमित्याशङ्क्य वृत्तानुवादपूर्वकं तत्प्रयोजनं दर्शयन्नानर्थक्यं परिहरति ॥ **एवमिति** । ननु तथाऽपि सदातनोत्पत्तिविनाशानामदृश्यत्ववर्णनमनर्थकमेव । न च क्षणिकतायाः प्रत्यक्षासिद्धत्वसमर्थनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तदसिद्धत्ववर्णनस्याप्यनर्थकत्वादित्याशङ्क्य क्षणिकत्वानुपपत्तिप्रतिज्ञायां हेतूकृतप्रमाणाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्क्षणिकत्वस्येत्यसिद्धिशङ्कायां तत्परिहारे क्षणिकत्वानुपपत्तिप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थत्वेन सार्थकत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य क्षणिकत्वानुपपत्तिप्रतिज्ञां तत्र प्रमाणाभावादिति हेतुं च बहिरेव पूरयित्वा प्रत्यक्षसिद्धत्वेन प्रमाणाभावासिद्धिशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकतयोत्तरवाक्यं योजयति ॥ **तथा हीति** । विनाशोत्पत्तयश्चेत्यत्र चशब्दस्यार्थान्तरमाह ॥ **न केवलमिति** ॥ **प्रत्यक्षमिति** । सन् घट इत्यादिप्रत्यक्षमित्यर्थः । प्रत्यक्षस्य पूर्वोत्तरक्षणसम्बन्धिसत्तानवगाहित्वे हेतुगर्भं विशेषणमाह ॥ **वर्तमानमात्रगोचरमिति** । ननु मूले क्षणिकतायाः प्रत्यक्षासिद्धत्वं नोच्यते किन्तु सदातनोत्पत्तिविनाशवत्त्वस्यैव तत्कथमनेनोक्तशङ्कापरिहारः । न च सदातनोत्पत्तिविनाशवत्त्वमेव क्षणिकत्वं तथा च तस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वोक्तिरेव क्षणिकतायाः प्रत्यक्षासिद्धत्वोक्तिरिति कथं न शङ्कापरिहार इति वाच्यम् । क्षणसम्बन्धित्वं क्षणिकत्वमित्यपि वक्तुं शक्यत्वेन क्षणिकत्वस्य सदातनोत्प-

SGDF

त्तिविनाशरूपत्वासिद्धेरित्यतोऽत्र सम्भाविताान्विकल्पान्मनसि निधाय पक्षान्तरं बहिरेव प्रदूष्यावशिष्टपक्षनिरासकतया ग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **उच्यत इत्यादिना** । स्वीकारे हेतुमाह ॥ **स्थायिन इति** । अन्यथाऽनेकक्षणसम्बन्धित्वरूपस्थायित्वानुपपत्तेरिति भावः । ननु सदातने विनाशोत्पत्ती न दृश्येते इति वक्तव्यम् । विनाशोत्पत्तेर्द्वित्वात् । विनाशोत्पत्तय इति बहुवचनं कथमित्यत आह ॥ **अनेकेति** । बहुपदार्थसम्बन्धित्वेनेत्यर्थः ॥ **तृतीयपक्षेति** । क्षणान्तरासम्बन्धित्वे सत्येकक्षणासम्बन्धित्वरूपतृतीयपक्षेत्यर्थः । तर्हीतरव्यावृत्त्यर्थकैवकारविरोध इत्यतस्तस्य भिन्नक्रमत्वे-नानेनासम्बन्धान्न तद्विरोध इत्यभिप्रेत्य तत्सम्बन्धमाह ॥ **प्रत्यक्षं खल्वित्यादिना** ॥ **उत्पत्तिविनाशावपीति** । अवगाहत इति सम्बन्धः ॥ **नापीति** । अत्राप्यवगाहत इति सम्बन्धः ॥ **तथा चेति** । क्षणमात्र एवोत्पत्तिविनाशवत्त्वरूपक्षणिकतायाः क्षणान्तरासम्बन्धित्वे सत्येकक्षणसम्बन्धित्वरूपक्षणिकताया वा प्रत्यक्षेणागृहीतत्वान्न तेन तत्सिद्धिरिति भावः ॥ **प्रत्यक्षानुपलम्भेनेति** । घटादेः प्रत्यक्षेण पूर्वोत्तरक्षणवर्तित्वेनानुपलब्ध्येत्यर्थः । अनुपलब्धेरसत्त्वावगमकत्वादिति भावः ॥ **क्षणिकतासिद्धिरिति** । प्रत्यक्षानुपलम्भेन पूर्वोत्तरक्षणयोरसत्त्वसिद्धेरिति भावः । किमनुपलम्भमात्रमसत्त्वावगमकं किंवा योग्यानुपलम्भ इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ **योग्येति** । नानुपलब्धिमात्रमसत्त्वावगमकमतिप्रसङ्गात्किन्तु योग्यानुपलम्भ एव तथेति नानुपलम्भमात्रेण तत्सिद्धिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि योग्यानुपलम्भेनैव तत्सिद्धिरिति द्वितीय इत्यतस्तस्यासिद्धत्वान्नैवमित्याह ॥ **न चेति** ॥ **कस्यचिदिति** । अभिज्ञारूपस्येत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञात इति प्रकृत्यर्थस्य पृथगभिधाना दृश्यत इत्यत्र प्रकृत्यर्थविवक्षा न सम्भवतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ **विषयीक्रियत इत्यर्थ इति** । प्रत्यभिज्ञानाद्विषयीक्रियत इत्यनन्वयप्रसङ्गेन प्रत्यभिज्ञात इति पञ्चम्यन्तात्तसेरयोगादाह ॥ **तृतीयार्थ इति** । आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानादिति भावः ॥ **एतेनेति** । विनाशोत्पत्तयश्चैव न दृश्यन्ते सदातनाः । दृश्यते प्रत्यभिज्ञातः स्थिरत्वं सर्ववस्तुष्वित्यनेन ग्रन्थेनेत्यर्थः । इति वदतैतेनेति सम्बन्धः । परपक्षे प्रमाणविरोध इत्युपलक्षणम् । तत्पक्षे साधकप्रमाणाभावश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । स्वपक्षे प्रमाणसद्भावश्चेत्युपलक्षणम् । स्वपक्षे प्रमाणाविरोधाभावश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । क्षणिकत्वनिरासपरस्य विनाशोत्पत्तयश्चेत्यादेर्भाष्यस्योत्सूत्रार्थप्रतिपादकतया प्रसक्तामभाष्यतां निराकरोति ॥ **अनेनेति** । भाष्ये सर्ववस्तुष्वित्यस्याधिक्य-

माशङ्क्यार्थविशेषसूचनार्थत्वान्न तदित्यभिप्रेत्य तमाह ॥ **सर्वेति** । अपेति विभजते । अस्त्ववयवविभागस्तथाऽपि न द्रव्यनाशः सम्भवति । आरम्भकपरमाणूनां नाशाभावादित्यतो न समवायिकारणनाश एव द्रव्यनाशकारणं किन्तु असमवायिकारणनाशोऽपि । न चाननुगमः शङ्क्यः । निमित्तेतरकारणनाशत्वेन द्रव्यनाशं प्रति नाशद्वयस्य कारणत्वाभ्युपगमात् । ततश्च युक्त एवासमवायिकारणनाशाद्द्रव्यनाश-इत्यभिप्रेत्य सनिमित्तकं तन्नाशमाह ॥ **विभागेनेति** । ननु घटादौ सूच्यग्रादिनाऽपि न परमाणोरपगमो भवति । तथा चावयवविभागाभावान्न तत्संयोगनाश इति कारणाभावान्न द्व्यणुकनाश इति न तत्र प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वमित्यत आह ॥ **न चेति** । अत्र परमाणोरप्रत्यक्षत्वाद्यथा तदपगमो न प्रत्यक्षेण निश्चेतुं शक्यस्तथा तस्याप्रत्यक्षत्वादेव तदनपगमोऽपि न प्रत्यक्षेण निश्चेतुं शक्यत इति दृष्टान्ततयैव तदपगमग्रहणं कृतम् । अत एवोत्तरत्र परमाण्वपगमाभावस्य प्रत्यक्षेण निश्चेतुमशक्यत्वादित्यनपगममात्रस्य ग्रहणम् । ततश्च शङ्कितप्रामाण्यं प्रत्यभिज्ञानं न तत्र स्थैर्यस्य साधकमिति भावः । ननु च निबिडावयवत्वादेव स्फटिकादिष्वपि परमाण्वनपगमनिश्चयो भविष्यतीत्यतः साधकतया पराभिमतमवयवानां निबिडत्वं तेषां विभागायोग्यत्वं वक्तुं युक्तम् । तथा सति स्फटिकादिकमवयवापगमकं न भवति विभागायोग्यावयववत्त्वादिति प्रयोक्तव्यम् । तच्च न सम्भवति । स्फटिकादेरवयविनो विनाशानन्तरं तदवयवविभागस्य प्रत्यक्षत्वेन हेत्वासिद्धिप्रसङ्गादित्याह ॥ **निबिडावयवत्वं चेति** । यद्यवयवानां निबिडत्वं न विभागायोग्यत्वं तर्हि किं तदिति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । परिहरति ॥ **घटादित इति** । घटावयवपरमाण्वपगमहेतुतोऽपीत्यर्थः । अस्तु तर्हि घटाद्यवयवापगमहेत्वपेक्षयोत्कृष्टकारणशून्यत्वादेव स्फटिकादिष्ववयवानपगमनिश्चय इत्यत आह ॥ **न चेति** ॥ **तद्विशेषेति** । घटाद्यवयवापगमहेत्वपेक्षयोत्कृष्टकारणाभाव इत्यर्थः । तथा च स्फटिकादिष्ववयवानपगमनिश्चयासम्भवाच्छङ्कितप्रामाण्यं प्रत्यभिज्ञानं न स्थैर्यसाधकमिति भावः । अङ्गीकृत्य चावयवापगमनिश्चाभावमेतदुक्तम् । वस्तुतस्त्ववयवापगमस्यैव तत्र स्फटिकादिकं पूर्वापेक्षयाऽवयवापगमवत्तदपेक्षया गुरुत्वापकर्षवत्त्वादित्यनुमानेन निश्चितत्वान्निश्चिताप्रामाण्यं प्रत्यभिज्ञानं न तत्स्थैर्यसाधकमिति भावेनावयवापगमनिश्चायकलिङ्गस्य सिद्धिमुपपादयति ॥ **दृश्यते हीति** ॥ **कस्यचिदिति** । गुरुत्वादेरतीन्द्रियत्वान्न तस्य प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षगोचरत्वमभ्युपगन्तुं शक्यत इति भावः

SGDF Sri Gauri Shankar Digital Foundation

॥ **कस्यचिदिति** । रूपादेरित्यर्थः ॥ **घटादीति** । तथा चोक्तरीत्या घटनाशसन्देहेन तदाश्रितरूपादिसन्देहावश्यम्भावाच्छङ्कितप्रामाण्यं प्रत्यभिज्ञानं तत्रापि न स्थैर्यसाधकमिति भावः ॥ **नास्त्येवेति** । अनुगतप्रत्ययादेरपोहेनान्यथासिद्धत्वेन मानाभावादिति भावः । ननु विधिरूपप्रत्ययेनैव तत्सिद्धिरित्यत आह ॥ **सत्त्वेऽपीति** ॥ **रूपादीति** । रूपादिवदेवाश्रयनाशेन नश्यतीत्यर्थः । एवं सौगतानां प्रत्यभिज्ञानिराकरणं वैशेषिकादिमतमेव स्पृशतीत्युक्तमुपपाद्य न त्वस्मन्मतमित्युक्तमुपपादयति ॥ **अत्रोच्यत इति** । ननु सर्वस्यापि प्रपञ्चस्यैन्द्रियकत्वाभावेन प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षगोचरत्वस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वान्न प्रत्यभिज्ञानस्य सर्ववस्तुस्थैर्यसाधकत्वं सम्भवतीत्यतः सर्वशब्दस्य सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादाविव सङ्कुचितार्थत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेनोक्तं प्रत्यक्षयोग्येषु सर्ववस्तुष्विति ॥ **भ्रमत्वेऽपीति** । तदा तत्र भेदनिषेधस्यापि प्रतीतेरिति भावः ॥ **तदिदमिति त्विति** । तद्देशकालविशिष्टविशेष्याभिन्नमिदं विशिष्टमिति विशिष्टद्वयस्यैकविशेष्याभिन्नत्वेन विशेष्याभेदसद्भावात्तन्निमित्तकविशिष्टद्वयाभेद एवात्राभिमतो न तु विशिष्टद्वयस्य साक्षादभेदः । विशिष्टद्वयस्य विशेष्येण सहायावद्द्रव्यभावितया भेदाभेदवत्त्वेन विशिष्टद्वयस्याभेदायोगात् । तथा च विशेषेण सहाभेदस्यापि सत्त्वात्तन्मात्रांशे प्रमात्वं भेदव्यावर्तकावधारणांशे तु भ्रमत्वम् । धूमवदग्निमतोरैक्येऽपीत्यादिटीकाग्रन्थस्यापि विशिष्टद्वयस्य पर्वतरूपैकविशेष्याभेदाभिप्रायकत्वान्न तद्विरोध इत्यवधेयम् । ननु सावधारणस्य प्रत्यभिज्ञानस्य भ्रमत्वे कथं तेन स्थायित्वसिद्धिरित्यत आह ॥ **तेनैव चेति** । अवधारणशून्येनैव प्रत्यभिज्ञानेनेत्यर्थः ॥ **न भ्रम इति** । तदवधारणस्य कालादिसम्बन्धरूपविशेषणायोगव्यवच्छेदकत्वेन धर्मिभेदनिषेधकत्वाभावादिति भावः ॥ **भ्रान्तमिति** । भ्रान्तिर्भ्रान्तमिति भावे क्तः ॥ **एवमेवेति** । बाधकाभावेऽपीत्यर्थः ॥ **तथात्वापत्तेरिति** । अविशेषाभावादिति भावः । ननु बाधकाभावोऽसिद्ध इत्यतस्तर्त्किं प्रत्यक्षमभिमतमुतानुमानमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **न चेति** ॥ **उक्तमिति** । विनाशोत्पत्तयश्चैव न दृश्यन्ते सदातना इत्यादिनेति शेषः ॥ ७ ॥

अ०— फलादीनां विशेषेण सर्वत्राप्यनुमीयते ॥ सत्त्वेन क्षणिकत्वं चेदाकशस्याविशेषतः ॥ अविशेषोऽखिलस्यापि सत्त्वात्किन्नानुमीयते ॥ ॥ ६२ ॥

सु०— प्रत्यक्षस्याबाधकत्वेऽप्यनुमानं बाधकं भविष्यतीति शङ्कते ॥ **फलादीनामिति** । आदिपदेन देहदीपादिग्रहणम् ।

SGOF

विशेषेण परिमाणभेदेन क्षणिकत्वं तावदनुमीयत इति सम्बन्धः। ततस्तद्दृष्टान्तेन सर्वत्र फलादिव्यतिरिक्ते(ऽपि)वस्तुनि सत्त्वेन हेतुना क्षणिकत्वमनुमीयते। एतदुक्तं भवति। यत्तत्सत्तत्क्षणिकम्। यथा फलादि। सन्तश्च पञ्चस्कन्धा इत्यनुमानं स्थिरत्वविषयप्रत्यभिज्ञाया बाधकं भविष्यति। न च फलादिदृष्टान्तः साध्यविकलः। यद्विरुद्धपरिमाणं तन्नाना दृष्टम्। यथा घटपटौ। विरुद्धपरिमाणं च फलादिकं पूर्वोत्तरक्षणयोरित्यनुमानेन फलादीनां क्षणिकतासिद्धेरिति। परिहरति॥ आकाश-स्येति। अविशेषतः पूर्वोत्तरक्षणयोर्भेदरहितत्वतोऽविशेषः पूर्वोत्तरक्षणयोर्भेदराहित्यम्। अखिलस्यापि विप्रतिपन्नस्य। इद-मुक्तं भवति। यत्सत्तदक्षणिकम्। यथाऽऽकाशः। सच्च नीलादीति। प्रत्यनुमानप्रतिरुद्धत्वेनानुमानस्याभासत्वान्न प्रत्यभि-ज्ञाबाधकत्वं सम्भवतीति। न चाकाशदृष्टान्तः साध्यविकलः। आकाशो द्वौ निरोधौ च नित्यं त्रयमसंस्कृतमिति परेणैवाङ्गी-कृतत्वात्। क्षणिकतासाधकस्य परिमाणभेदादेराकाशेऽभावाच्च। तादिदमप्युक्तमाविशेषतः परिमाणभेदादिरहितत्वतइति। यद्वाऽऽकाशस्याविशेषतः परिमाणभेदरहितत्वतः। तद्दृष्टान्तेनाखिलस्यापि फलादेरविशेषः पूर्वोत्तरकालयोः परिमाणभेदाभावः सत्त्वात्किन्नानुमीयत इति योजना। एतदुक्तं भवति। नानुमानं प्रत्यभिज्ञाया बाधकं भवितुमर्हति। अनुमानस्य प्रत्यक्षतो दुर्बलत्वेन तद्बाध्यत्वात्। अन्यथा फलादिकं परिमाणभेदरहितं सत्त्वादाकाशवदित्यप्यनुमानप्रसङ्गात्। न ह्यत्र प्रत्यक्षबाधं विना कश्चिद्दोषोऽस्ति। तथा च दृष्टान्ते क्षणिकत्वसाधकस्यासिद्धत्वात्साध्यविकलता स्यात्। ततः प्रत्यक्षविरोधेनैवास्यानुमा-नस्याप्रामाण्यम्। अन्यथाऽन्योन्याश्रयताप्रसङ्ग इत्येव वक्तव्यम्। तच्च समं प्रकृतेऽपीति। एतेनाकाशे चाविशेषादिति सूत्रं व्याख्यातं भवति। तदनेन क्षणिकतासाधकानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वं बाधितविषयत्वं च वदताऽऽकाशेनानैकान्त्यमपि सूचि-तम्। भवदनुमानस्यापि फलादिनाऽनैकान्त्यमिति चेन्न। तत्रापि क्षणिकताभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति।

SGDF
Sri Gangadhareshwar Trust Foundation

टि०— द्वितीयमाशङ्कते ॥ **प्रत्यक्षस्येति** । देहदीपफलादिष्वित्युत्तरग्रन्थानुरोधेनाह ॥ **आदिपदेनेति** । देहदीपादीत्यादिपदेनाङ्कुरपरिग्रहः । रूपरसादेर्घटादिभेदसाधकत्वप्रसङ्गेन विशेषमात्रस्य फलादिभेदसाधकत्वासम्भवाद्विशेषपदार्थमाह ॥ **विशेषेणेति** । सर्वत्र सत्त्वेन क्षणिकत्वमनुमीयत इत्येतावतैव विवक्षितसिद्धेः फलादीनां विशेषेणेत्यस्य तदेकवाक्यतया योजयितुमशक्यत्वाद्वाक्यभेदमाश्रित्य योजयितुमपेक्षितं पूरयति ॥ **क्षणिकत्वमित्यादिना** । सर्वत्र सत्त्वेन क्षणिकत्वसाधने फलादिष्वेतदनुमानतः प्रागपि साध्यसिद्धेरंशतः सिद्धसाधनता स्यादित्यभिप्रेत्य तद्व्यावर्तकमाह ॥ **फलादिव्यतिरिक्तेऽपीति** । किमर्थमत्रानुमानद्वयस्योपन्यास इत्याशङ्कां परिहरन्ननुमितिकारणव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानजनकोदाहरणोपनयात्मकद्व्यवयवन्यायवादिसौगतमतानुसारेणानुमानद्वयप्रकारमाकाङ्क्षाक्रमेण दर्शयति ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । इतीत्यस्येत्येतदिति पूर्वेण सम्बन्धः । आकाशाद्यंशे सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गभयादाह ॥ **विप्रतिपन्नस्यापीति** । किं तावताऽपीत्यतस्तत्फलोपदर्शनपूर्वकमनुमानप्रयोगप्रकारमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **द्वौ निरोधाविति** । प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यौ विनाशावित्यर्थः ॥ **असंस्कृतमिति** । यथा क्षणिकं नीलादिकमुत्तरं पूर्वेण संस्कृतमेव कारणस्य कार्ये वासनाकारितायाः परेणाङ्गीकृतत्वात् । न तथेदं त्रयं संस्कृतमित्यसंस्कृतत्वकथनद्वाराऽविकृतत्वसूचकमिदं नित्यत्वे हेतुगर्भं विशेषणम् । नन्वविशेषत इति पूर्वोत्तरक्षणयोर्भेदराहित्यत इति व्याख्यातं तत्कथमेतदुक्तार्थसमर्पकतयोपन्यस्यत इत्यतो विवक्षितार्थसमर्पकतया तद्व्याचष्टे ॥ **परिभाणेति** । अत्र पक्षेऽविशेषत इत्यस्यावृत्तिरनेकार्थत्वं चाश्रयणीयं भवतीत्यतः प्रकारान्तरेण योजयति ॥ **यद्वेति** । अखिलपदस्य विप्रतिपन्नपरत्वे दृष्टान्ते क्षणिकत्वसाधकस्यासिद्ध्या साध्यवैकल्यपर्यवसानालाभात्तल्लाभायाखिलपदं दृष्टान्तभूतफलादिपरतया व्याचष्टे ॥ **अखिलस्यापि फलादेरिति** । अस्मिन्पक्षे साक्षादुक्ताक्षेपपरिहारकत्वं ग्रन्थस्य न सम्भवतीत्यतोऽपेक्षितमाकाङ्क्षाक्रमेण दर्शयन्वाक्यतात्पर्यमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अन्यथेति** । प्रत्यक्षतो दुर्बलस्याप्यनुमानस्य तद्बाधकत्व इत्यर्थः । तर्कमूलभूतव्याप्तिवैकल्यादाभासत्वमाशङ्क्याविशेषव्याप्तिसद्भावान्न तदित्याशयेनाह ॥ **न हीति** । अस्त्वेतदप्यनुमानामितीष्टापत्तिमाशङ्क्याह ॥ **तथा चेति** । **अन्यथाऽन्योन्याश्रयेति** । अन्यथाऽनुमानेनैव प्रत्यक्षबाधे । सिद्धेऽनुमानप्रामाण्ये तद्विरोधेन प्रत्यक्षस्याप्रामाण्यासिद्धिः सति च तस्मिंस्त- ॥ ६३ ॥

द्विरोधाभावेनानुमानप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इत्यर्थः । न चैवं सिद्धे प्रत्यक्षप्रामाण्ये तद्विरोधेनानुमानस्याप्रामाण्यं सति च तस्मिंस्तद्विरोधाभावेनानुमानप्रमाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इत्यर्थः । न चैवं सिद्धे प्रत्यक्षप्रमाण्ये तद्विरोधेनानुमानस्याप्रामाण्यं सति च तस्मिंस्तद्विरोधाभावेन प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमित्यनन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्प्रत्यक्षस्याप्यनुमानबाधकत्वं न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षस्यानुमानापेक्षया प्रबलत्वेन तत्प्रामाण्यस्यानुमानविरोधपरिहारमनपेक्ष्यैव स्थितत्वेन तदनवकाशात् । न हि सिंहः शशशावकाभावमपेक्ष्य वनमवगाहत इति भावः । इतीत्यस्येत्येतदिति पूर्वेण सम्बन्धः । उत्सूत्रार्थप्रतिपादकत्वादभाष्यत्वमाशङ्क्य परिहरति ॥ **एतेनेति** । तदनेनेति इति वदाता तेनानेन ग्रन्थेनेति सम्बन्धः ॥ **भवदिति** । अक्षणिकत्वसाधकसत्त्वहेतोरपीत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । अभेदेऽपि विशेषेण देहदीपफलादिषु विशेषदर्शनं युक्तमित्यादिनेति शेषः ।

अ०— यद्याकाशस्य सत्त्वं न कुत एव नरादिषु ॥ सधर्मिप्रतियोगित्वमभावस्य नियामकम् ॥ तौ विना न ह्यभावश्च क्वचिद्दृष्टः कदाचन ॥ अधर्मिप्रतियोगित्वमाकाशस्यावगम्यते ॥ स्वीकारत्यागतोऽदृष्टदृष्टयोः सर्ववस्तुषु ॥ गुणानुन्मत्त एवासौ विदधात्यधिकं पुनः ॥

सु०— भवेदिदं यद्याकाशस्य सत्त्वं स्यात् । न चैतदस्ति । मूर्ताभावत्वादाकाशस्य । भावत्वं हि सत्त्वमत्र विवक्षितम् । सस्वरूपत्वेऽपि वा सत्त्वेऽभावो निःस्वरूप इत्यङ्गीकृतमित्याशङ्क्याह ॥ यदीति । यद्याकाशस्य सत्त्वं नास्तीत्यङ्गीकृत्य प्रत्यनुमानेऽतिप्रसङ्गानुमाने च दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं स्वानुमानस्यानैकान्तिकत्वाभावश्चोच्यते । तदा देहादिषु सत्त्वं कुत एव सिद्धमिति ब्रूमः । तथा च परकीयस्यापि दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं स्यात् । यदि च विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वाद्देहादीनां भावत्वं प्रमाविषयत्वात्सत्त्वं चोच्यते । तदाऽऽकाशेपि समानमिति । प्रमाणान्तरेणाकाशस्याभावत्वं वारयितुमुपोद्घातमाह ॥ स धर्मीति । यत्राभावः स धर्मी । यस्याभावः स प्रतीयोगी । तदुभयवत्त्वमभावस्य नियामकं व्यापकम् । योऽभावः स सर्वोऽपि

धर्मिप्रतियोगिसहित एव । यथा घटाद्यभावः । स हि भूतलादिधर्मिणा घटादिप्रतियोगिना चोपेत एवेति । नन्विदमनुपपन्नम् । अभावस्य हि धर्मिप्रतियोगिसाहित्यनियमः किं देशतः स्यात् । किंवा कालतः । आद्ये धर्मिणा सादेश्यं तावन्नास्ति । भूतलस्य स्वाश्रयेऽभावस्य तु भूतले वृत्तेः । प्रतियोगिना तु विरुद्धमेव । द्वितीयस्तु यद्यपि धर्मिणा कथञ्चित्स्यात् । तथाऽपि प्रतियोगिना नास्त्येव । प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः प्रतियोगिभिन्नकालत्वनियमादित्याशङ्कां परिहरन्नभावस्य धर्मिप्रतियोगिसाहित्यव्याप्तत्वमुपपादयति ॥ तौ विनेति । अत्र दृष्ट इति प्रकरणात्तौ विनेति तज्ज्ञानं विनेत्यर्थः । चशब्दो भावो दृश्यमानो धर्मिप्रतियोगिप्रतीतावेव दृश्यत इत्यन्वयसमुच्चयार्थः । हिशब्देनान्वयव्यतिरेकयोः प्रसिद्धत्वं सूचयति । तदनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामभावप्रतीतेर्धर्मिप्रतियोगिप्रतीतिपूर्वकतया व्याप्तिरुपपादिता भवति । यद्वा ताविति न ज्ञानमुपलक्षणीयम् । अभावः प्रतीयमानो धर्मिप्रतियोगिघटित एवात्रेदं नास्तीत्यादिरूपेण प्रतीयते । न तु तौ विना केवल इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकज्ञानसम्बन्धेन व्याप्यव्यापकभावोपपादनमेतादित्यवगन्तव्यम् । प्रातर्गजाद्यभावज्ञानं त्वन्यथोपपादयिष्यामः । किमतो यद्येवमभावस्य धर्मिप्रतियोगिसाहित्यं प्रतीतौ व्यापकमित्यत आह ॥ अधर्मीति । प्रतीतावभावस्य व्यापकं सधर्मिप्रतियोगित्वमाकाशात्तावद्व्यावर्त्यते । यस्मादाकाश इत्येवावगम्यते न त्वत्रेदं नास्तीति । इयमपि च वस्तुतो मूर्ताभावगोचरैव प्रतीतिः प्रलयादिवन्नञ्वर्जिताभिलापसम्बन्धादतादृशीव प्रकाशत इति चेन्न । नीलादिप्रतीतेरपि तथात्वप्रसङ्गात् । अनानुभाविकत्वस्योभयत्रा(पि)साम्यात् । तथा च परस्याप्यसिद्ध्याद्यापातः । व्यापकनिवृत्त्या (च) व्याप्यनिवृत्तिरवश्यम्भाविनीत्याकाशस्य नाभावत्वमिति । तदयं प्रयोगः । आकाशो नाभावः । धर्मिप्रतियोगिनौ विनैव प्रतीयमानत्वाद्रूपवदिति । किञ्च मूर्ताभावमाकाशं वदता यो धर्मी तस्योच्यते । स एवास्माकमाकाश इति नाम्न्येव विवादोऽवशिष्यते । वक्ष्यते चैतद्वियदधिकरण इति ।

SGDF

सूत्रद्वयार्थमुपसंहरति ॥ स्वीकारेति । अदृष्टस्य क्षणिकत्वादेः स्वीकारतो दृष्टस्य स्थिरत्वादेस्त्यागतः । असौ सौगतः । अधिकं स्वत इति शेषः । उन्मत्तमपि स्वस्मादधिकविवेकवन्तं स्था (ख्या) पयतीत्यर्थः । न ह्युन्मत्तः सर्वत्राप्रमितं स्वीकरोति नापि प्रमितं त्यजतीति । ननु च यदि नीलादिकं क्षणिकं न स्यात्तदा सन्न स्यात् । अर्थक्रियाकारित्वं हि सत्त्वम् । व्याप्तं च क्रमयौगपद्याभ्याम् । तृतीयप्रकाराभावात् । न च स्थिरे तत्सम्भवः प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्याम् । तथा हि । स्थायीभावः किं स्वीयामर्थक्रियां क्रमेण कुर्याद्युगपद्वा । आद्ये कालान्तरभाविनीमर्थक्रियां प्रतीदानीं समर्थो न वा । प्रथमे तामपीदानीमेव कुर्यात् । समर्थस्य क्षेपायोगात् । द्वितीये तदाऽपि न कुर्यात् । इदानीमसमर्थोऽपि तदानीं समर्थत्वात्करिष्यतीति चेत् । तदा सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासो भावं भिन्द्यात् । द्वितीये त्वाद्यक्षण एव कर्तव्यस्य सर्वस्य कृतत्वाद्द्वितीयादिक्षणेऽसत्त्व-मवर्जनीयमेव । तदेवमनुकूलतर्कबललब्धप्रतिबन्धस्य क्षणिकत्वानुमानस्य बलवत्त्वात्प्रत्यभिज्ञाप्रत्यनुमाने तद्बाधिते न स्थैर्यसाधा-नायालमिति । मैवम् । एषां तर्काणां प्रतितर्कपराहतत्वादिनाऽऽभासत्वात् । तथा हि । यद्यात्मानात्मप्रपञ्चः सर्वोऽपि क्षणिकः स्यात्तदा प्रमाप्रमारूपः सकलोऽप्यनुमानागमप्रत्यभिज्ञालक्षणो व्यवहारो लुप्येत । तर्कस्याप्यस्य नोत्थानं स्यात् । तस्य तज्जातीयस्य वा तेन तज्जातीयेन वा सह भूयः सम्बन्धावगमे (न) तादात्म्यतदुत्पत्त्यवधारणेन वोपाध्यभावाद्यवधारणेन वा व्यभिचाराभावनिश्चये सति व्याप्त्यवधारणम् । अवधृतव्याप्तेश्च पक्षदर्शनं लिङ्गदर्शनं च । ततोऽनुभूतव्याप्तिस्मरणम् । अथ यन्मया व्याप्तत्वेन ज्ञातं लिङ्गं तदत्र पक्षेऽस्तीत्यनुसन्धानम् । अथेदानीमनुमितिरित्यनुमानप्रक्रिया । न ह्येतत्सर्वं क्षणिकस्या-त्मनः सम्भवति । येन हि सकृद्धूमो दृष्टो नष्ट एवासौ । कस्य भूयोदर्शनं कस्य च व्याप्त्यवधारणादि । यस्मिंश्च पर्वते धूमो दृष्टो नष्ट एवासौ । कुत्र पुनर्व्याप्तिलिङ्गानुसन्धानम् । कुत्र च साध्याध्यवसायः । एवमागमेऽप्येकैकवर्णश्रवणानि । पदानु-

सन्धानम् । समयग्रहः । पुनः पदश्रवणम् । समयस्मरणम् । वाक्यार्थज्ञानमित्यनेकानुसन्धानम् । नात्मनः क्षणिकतायामुपपद्यते । प्रत्यभिज्ञानमपि येन पूर्वावस्थोऽर्थो ज्ञातस्तेनैव तस्य वा तत्सदृशस्य वा दर्शने भवति । तत्कथं क्षणिकस्यात्मनः स्यात् । अनुमानेन तर्कोऽपि व्याख्यातः । प्रतिक्षणमात्मनोऽनात्मनश्च भेदेऽप्यनुमानाद्यङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गः स्यात् । यस्यकस्यचिद्व्याप्तिज्ञाने नारिकेलद्वीपवासिनोऽप्यग्निप्रमा भवेत् । पर्वते लिङ्गदर्शनेन ह्रदेऽप्यग्निरनुमीयेतेत्यादि । पूर्वोत्तरक्षणवर्तिनामात्मनां पर्वतादीनां च कार्यकारणभावादुपपन्नोऽनुमानादिव्यवहार इति चेन्न । अन्यत्वस्यानपायात् । अन्यथोपाध्यायशिष्यबुद्ध्यादावपि प्रसङ्गात् ।

टि०— ॥ **इदमिति** । सत्प्रतिपक्षत्वादिकमित्यर्थः । अस्तु मूर्ताभावत्वमाकाशस्य तथाऽपि सस्वरूपत्वरूपसत्त्वस्य तत्र सत्त्वात्कथं तन्निषेध इत्यतो भेदेदवं यदि सस्वरूपत्वं सत्वं स्यान्न चैवं किन्तु भावत्वमेव । न चैतत्तस्य सम्भवतीति युक्तस्तन्निषेध इत्याह ॥ **भावत्वमिति** । अत्र क्षणिकत्वसाधन इत्यर्थः । अङ्गीकृत्य च सस्वरूपत्वमभावस्येदमुक्तम् । वस्तुतस्तु तस्य निःस्वरूपत्वेनाङ्गीकृतत्वान्न सस्वरूपत्वमपीति युक्तस्तन्निषेधोऽपीत्याह ॥ **सस्वरूपत्वेऽपि वेति** ॥ **प्रमाविषयत्वादिति** । निःस्वरूपे प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तद्विषयत्वेन सस्वरूपत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **प्रमाणान्तरेति** । आकाशो नाभावः । धर्मिप्रतियोगिनौ विना प्रतीयमानत्वाद्रूपादिवदित्यनुमानेनेत्यर्थः ॥ **वारयितुमिति** । अधर्मिप्रतियोगित्वमाकाशस्यावगम्यत इत्यादिनेति शेषः । तर्ह्यस्य ग्रन्थस्य तद्ग्रन्थानन्तर्येणैव भाव्यं तत्कथं पूर्वत्वमित्यत उपोद्घातसङ्गत्या तदुपपत्तिरिति भावेनोक्तमुपोद्घातमिति । ननु धर्मिप्रतियोगिनोः को भेदो येन पृथगुपादानम् । किञ्चेदं धर्मिप्रतियोगिनोरभावनियामकत्वमित्यतो धर्मिप्रतियोगिनोर्भेदं दर्शयन्नेव नियामकत्वं व्याख्याति ॥ **यत्रेत्यादिना** । मूलेऽभावपदं भावप्रधानमित्यभिप्रेत्योक्तं व्याप्यव्यापकभावमेव स्फोरयति ॥ **योऽभाव इति** ॥ **देशत इति** । यत्राभावस्तत्र धर्मिप्रतियोगिनाविति देशत इत्यर्थः ॥ **कालत इति** । यदा भावस्तदा धर्मिप्रतियोगि- ॥ ६५ ॥

नाविति कालत इत्यर्थः ॥ **प्रतियोगिना तु विरोधमेवेति** । न च प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतियोगिसमवायदेशवृत्तित्वात्कथं सादेश्याभाव इति वाच्यम् । तयोरपि प्रतियोगिसमानदेशत्वस्य विरुद्धत्वेनासत्त्वात् । न च कालविरोधेनाभावः । तथा सति तत्तत्कालावच्छिन्नस्यैवाधिकरणत्वप्राप्त्या भिन्नाधिकरणत्व एव पर्यवसानात् । यद्वाऽत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसमानदेशतायाः स्वरीत्याऽभावाभिप्रायेणैतदुक्तमिति ध्येयम् ॥ **धर्मिणा कथञ्चिदिति** । नित्यधर्मिकेष्वभावेषु कालतो धर्मिसाहित्यनियमसत्त्वेऽपि कादाचित्कवस्तुधर्मिकेषु तेषु तस्यासत्त्वाभिप्रायेण कथञ्चिदित्युक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **एकज्ञानसम्बन्धेनेति** । वैज्ञानिकसम्बन्धेनेत्यर्थः । अत्र व्याप्तिशरीरे प्रविष्टः सम्बन्धो न दैशिको नापि कालिकः किन्तु वैज्ञानिक एवेति भावः । ननु च प्रातश्चत्वरादौ प्रतियोगिस्मरणाभावेन गजाद्यभावमननुभूयैव देशान्तरं गतो गजस्मृतिमान्प्रातश्चत्वरे गजो नासीदिति गजाभावं प्रतिपद्यत इति तावदविवादम् । तादृशाभावप्रतीतिश्च तदनुभवस्तत्स्मरणं वा स्यात्तृतीयप्रकाराभावात् । तत्राप्यनुभवत्वपक्षे लिङ्गशब्दयोरनवकाशात् । प्रत्यक्षेणैवायमभावानुभवो वाच्यः । ततश्च तादृशाभावप्रत्यक्षेऽभावप्रतीतिर्धर्मिप्रतीतिपूर्विकेति धर्मिप्रतियोगिघटिताभावप्रतीतिरिति च व्याप्तिद्वयस्य व्यभिचारः । तत्र धर्मिणो विप्रकर्षात्तत्प्रत्यक्षस्यासम्भवेन तत्पूर्वकत्वस्य वा तद्घटिताभावविषयकत्वस्य वाऽभावात् । न च तदा धर्मिणि ज्ञानमेव सन्निकर्ष इति नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अभावलौकिकप्रत्यक्षेऽभावांश इव तद्धर्मिण्यंशेऽपि लौकिकस्यैव सन्निकर्षस्यापेक्षितत्वात् । अन्यथाऽभावेऽपीन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया वक्तुमशक्यत्वेन तत्राभावप्रत्यक्षस्यैवासम्भवात् । तथा प्रातश्चत्वरे गजो नासीदित्यस्य स्मरणरूपत्वेऽपि स्मरणस्यानुभवपूर्वकत्वेन स्मरणहेत्वनुभवे प्रतियोगिस्मरणस्य पूर्वमभावेन तत्पूर्वकत्वस्योपनायकाभावेन तद्घटिताभावविषयकत्वस्यासम्भवेन प्रतियोगिप्रतीतावेव प्रतीयत इति प्रतियोगिघटित एव प्रतीयत इति च व्याप्तेस्तत्र व्यभिचार एवेति तत्कथमेतद्व्याप्तिद्वयं सङ्गच्छत इत्यतोऽभावविषयकप्रत्यक्षज्ञान एवायं नियमो न तु तज्ज्ञानमात्रे । प्रातश्चत्वरे गजो नासीदिति ज्ञानं च न प्रत्यक्षं किन्त्वानुमानिकमेवेति न तत्र व्यभिचारो दोषायेत्याशयेनाह ॥ **प्रातर्गजाद्यभावज्ञानं त्विति** ॥ **अन्यथेति** । अनुपलब्धिलिङ्गकानुमानेनैवेदमभावज्ञानम् । न च लिङ्गासिद्धिर्दोषः । स्मरणाभावेन लिङ्गेनैव तत्सिद्ध्युपपत्तेः । अत एव तत्र क्षणं ध्यात्वा नासीच्चत्वरे गज इति प्रतिपद्यते । न चैवं स्मरणा-

SGDF

भावोऽप्युनुपलब्ध्यन्तरानुमेय इत्यनवस्था प्रसङ्ग इति वाच्यम् । साक्षिग्राह्याणां बुद्धिसुखादीनामभावस्य नियमेन साक्षिप्रत्यक्षवेद्यत्वेनानुपलब्ध्यन्तरानुमेयत्वाभावेन तदनवकाशात् । अभावानुमितौ च प्रतियोगिवद्धर्मिणोऽप्युपनीतस्य भानमुपपद्यत एवेत्येवमन्यथा भक्तिपादेऽन्यत्र झडिति प्राप्त इत्येतद्वाक्यव्याख्यानावसरे उपपादयिष्याम इत्यर्थः । तर्कमूलभूतव्याप्त्यभावात्तद्विकलोऽयं तर्काभास इत्यतोऽविशेषव्याप्तिसद्भावान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याविशेषमुपपादयति ॥ **अनानुभाविकत्वस्येति** । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तथा चेति** ॥ **आसिद्ध्याद्यापात इति** । तथा सति पक्षीकृतस्य नीलादेर्दृष्टान्तीकृतस्य फलादेर्वा वस्तुतोऽभावत्वप्रसक्त्या पक्षे दृष्टान्ते च सत्त्वहेतोरभावादासिद्धिसाधनवैकल्ये स्यातामित्यर्थः । अस्तु सधर्मिप्रतियोगित्वस्याकाशाद्यावृत्तिः । किं तावताऽपीत्यत आह ॥ **व्यापकेति** ॥ **अवश्यम्भाविनीति** । अन्यथा व्याप्यवति तत्रैव व्यापकाभावेन व्यभिचरिततया व्याप्यव्यापकभावाभावप्रसङ्गादिति भावः ॥ **नाम्न्येवेति** । निरधिकरणस्याभावस्याभावान्मूर्ताभावस्याकाशत्वं वदताऽपि तस्याधिकरणमवश्यं वाच्यम् । तत्राधिकरणस्याकाश इति नाम स्थापितमस्माभिः परेण त्वाधेयस्य मूर्ताभावस्यैव तथानाम स्थापितमिति नाम्न्येव विप्रतिपत्तिः । मूर्ताभावाधिकरणवस्तुनस्तूभयसम्मतत्वान्न वस्तुनि विप्रतिपत्तिरित्याशयः । किञ्चास्मिन्पक्षे एकस्मिन्पतत्रिणि पतति द्वितीयेन पतत्रिणा कुत्र पतितव्यम् । यत्रासौ नास्ति तत्रेति चेत् । तर्हि येनाधिकरणे नैकस्य पतत्रिणोऽभावः परस्य च भावो विशेष्यते तदर्थान्तरमङ्गीकरणीयम् । स एव च प्रदेशरूप आकाश इति कथं तदनभ्युपगम इत्याशयवानाह ॥ **वक्ष्यते चैतादिति** । मूर्तद्रव्याणि चाकाशे स्थितान्येव हि सर्वदेत्यादिनेति शेषः । नन्वक्षणिकत्वेऽपि सत्त्वं भविष्यतीत्यप्रयोजकमेतदित्यतोऽक्षणिकत्वे सत्त्वानुपपत्तिं दर्शयितुं हेतूकृतं सत्त्वं तावन्निर्वक्ति ॥ **अर्थेति** । अर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वमित्यर्थः । निष्प्रमाणकत्वात्सामान्यविशेषसमवायानां सत्तासामान्याधारत्वानभ्युपगमेन तेषामसत्त्वप्रसङ्गाच्च सत्तासामान्यस्य । प्रमां प्रत्यालम्बनत्वस्यार्थक्रियाकारित्वप्रभेदरूपतया प्रमाणविषयतारूपप्रमाणग्राह्यताया अपि तत्त्वायोगादिति भावः । नन्वक्षणिकस्य भावस्याप्यर्थक्रियाकारित्वरूपं सत्त्वं नानुपपन्नमित्यप्रयोजकत्वतादवस्थ्यमित्यतोऽक्षणिके भावेऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वव्यापकस्य निवृत्त्या तद्व्याप्यसत्त्वस्यापि निवृत्त्युपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य किं तत्सत्त्वव्यापकं यन्निवृत्त्याऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वनिवृत्तिः स्यादित्यतस्तद्व्यापकं तावदुप- ॥ ६६ ॥

SGDF

दर्शयति ॥ **व्याप्तं चेति** । क्रमयौगपद्यान्यतरेण व्याप्तमित्यर्थः । ननु क्रमयौगपद्याभ्यामिव विधान्तरेणाप्यर्थक्रियाकारित्वसम्भवान्न तस्य तद्व्याप्यत्वमित्यतः क्रमाक्रमयोः परस्पराभावरूपतयाऽन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वेन प्रकारान्तराभावात्तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य तदभावमाह ॥ **तृतीयेति** । अस्त्वर्थक्रियाकारित्वस्य क्रमाक्रमान्यतरव्याप्तत्वं किं तावताऽपीत्यतोऽक्षणिकेऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वव्यापकयोः क्रमाक्रमयोरसम्भवेन व्यापकव्यावृत्त्या तद्व्याप्यस्यार्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वस्यापि व्यावृत्तिसिद्धेर्नाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्याक्षणिके व्यापकयोः क्रमाक्रमयोरसम्भवमाह ॥ **न चेति** । तत्सम्भवः क्रमयौगपद्ययोः सम्भव इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥ **प्रसङ्गेति** । अक्षणिकस्य भावस्य क्रमेणार्थक्रियाकारितायामक्रमेणार्थक्रियाकारितायां च प्रसङ्गस्य प्रसङ्गविपर्ययस्य च प्राप्त्या न क्रमाक्रमौ सम्भवत इति भावः । कथं पक्षद्वयेऽपि प्रसङ्गतद्विपर्ययप्राप्तिरित्यत एकैकपक्षेऽपि तदुभयमुपदर्शयितुं प्रतिजानीते ॥ **तथा हीति** । पक्षद्वये प्रसङ्गतद्विपर्ययावुपदर्शयितुं विकल्पयति ॥ **स्थायी भाव इत्यादिना** । तत्र क्रमपक्षे कथं प्रसङ्गतद्विपर्ययावित्यत एकत्रैव पक्षे तयोरप्रवृत्तेः पक्षभेदेन तावुपस्थापयितुं विकल्पयति ॥ **आद्य इति** । क्रमे प्रसङ्गमुपदर्शयति ॥ **प्रथम इति** । यद्यदा यत्कार्यं प्रति समर्थं तत्तदा तत्करोत्येव यथा सहकारिमध्यमध्यासीनं बीजमङ्कुरसमर्थमङ्कुरकारीति नियमात्स्थायीभावस्य प्रथमक्षणे कालान्तरभाव्यर्थक्रियाकारित्वसमर्थत्वे तत्कारित्वमवर्जनीयमेवेत्याह ॥ **समर्थस्येति** । क्षेपो विक्षेपो विलम्ब इति यावत् । क्रमे तद्विपर्ययमप्युपपादयति ॥ **द्वितीय इति** । यद्यदसमर्थं तन्न तत्कारि यथा शिलाशकलमङ्कुरासमर्थं न तत्कारीति नियमादसमर्थत्वे कालान्तरभाव्यर्थक्रियाकारितायां स्थायीभावस्य कालान्तरेऽपि तदकारित्वमावश्यकमिति भावः । तन्मतेऽभावस्य तुच्छत्वेन विरुद्धधर्माध्यासस्य तत्र भेदकत्वासम्भवाद्भावं भिन्द्यादित्यत्र भावपदमिति बोध्यम् । यौगपद्यपक्षेऽपि यावद्धि कार्यं तेनाक्षणिकेन प्रथमे क्षणे सम्पादितं तावत्सर्वमपि सम्पादयितुं द्वितीयादिक्षणेषु समर्थो न वेति वाच्यम् । आद्ये तावत्सर्वमपि द्वितीयादिक्षणेष्वपि सम्पादयेत् । तावत्कार्यसम्पादनस्वरूपस्य द्वितीयादिक्षणेष्वपि भावात् । न च सम्पादितं पुनः शक्यसम्पादनमित्यतो यद्द्वितीयादिक्षणेषु सम्पादयति तत्प्रथमक्षणे सम्पादितादन्यदित्येव वाच्यम् । तथा च क्रमपक्ष एव पर्यवसन्नः । तत्र च द्वितीयक्षणे सम्पादनीयामर्थक्रियां प्रतीदानीं समर्थो न वा । प्रथमे तामपीदानीमेव कुर्यात् । द्वितीये तदाऽपि न कुर्यात् । इदानीमसमर्थोऽपि तदानीं समर्थत्वा-

त्करिष्यतीति चेत् । तदा सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासो भावं भिन्द्यात् । प्रथमक्षणे यावत्सम्पादितं तावत्सर्वमपि द्वितीयादिक्षणे सम्पादयितुमसमर्थ इति द्वितीये प्रथमक्षणेऽपि न कुर्यात् । तदानीं समर्थोऽपीदानीमसमर्थत्वान्न करिष्यतीति च न वाच्यम् । तथा सति सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासप्राप्त्या भावभेदप्रसङ्गादिति पूर्वोक्तप्रकारेणैव प्रसङ्गतद्विपर्यययोः स्पष्टप्रतिभासत्वेन शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात्किं तद्वचनेनेत्यभिप्रेत्य तावनुपपाद्य दूषणान्तरमेवाह ॥ **द्वितीयेति** । अनुकूलतर्कबललब्धप्रतिबन्धस्येत्यत्र प्रतिबन्धो व्याप्तिर्जात्यादिरूपैकव्यक्तिकहेत्वाद्यभिप्रायेणाह ॥ **तस्य तेनेति** । धूमवन्ह्यादिरूपानेकव्यक्तिकहेत्वाद्यभिप्रायेणाह ॥ **तज्जातीयस्य तज्जातीयेनेति** । शिंशुपात्वस्य वृक्षत्वेन तादात्म्यावधारणेन धूमस्य वन्हिना तदुपपत्त्यवधारणेन तत्र व्यभिचाराभावनिश्चयसम्भवेऽपि रसेन रूपानुमानस्थले उक्तेन प्रकारद्वयेन न व्यभिचाराभावनिश्चयः सम्भवति । तत्र तादात्म्यतदुत्पत्त्योरसत्त्वात्कथं तत्र व्यभिचाराभावनिश्चय इत्यत उक्तमुपाध्यभावाद्यवधारणेन वेति ॥ **व्याप्तत्वेन ज्ञातमिति** । अत्र व्याप्तिज्ञानस्य पूर्वमसत्त्वे व्याप्तलिङ्गमत्रास्तीति परामर्शो न सम्भवतीत्यभिप्रेत्यैवैतन्मया व्याप्तत्वेन ज्ञातमित्याद्युक्तं न तु स्वातन्त्र्येण तदपेक्षितमित्यभिप्रायेण । व्याप्तं लिङ्गमत्रास्तीति ज्ञानसद्भावे तज्ज्ञानविलम्बेन कार्यविलम्बाभावेन तन्मात्रेणैव चारितार्थ्यादित्यवधेयम् ॥ **व्याख्यात इति** । तर्कस्यानुमानत्वात्तत्प्रक्रियैव तर्कप्रक्रिया तदनुपपत्त्युपवर्णनमेव तर्कप्रक्रियानुपपत्तिवर्णनमिति न तस्य पृथगुपन्यासापेक्षेति भावः । अत्रात्मनो भेदेऽप्यनुमानाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गमेव स्फोरयति ॥ **यस्येति** । अनात्मनो भेदेऽप्यनुमानाद्यङ्गीकारे तं स्फोरयति ॥ **पर्वत इति** । आदिपदेन यस्यकस्यचित्पदानुसन्धाने सत्यन्यस्य संसर्गप्रमा भवेदित्यादेरतिप्रसङ्गस्य परिग्रहः । अन्यत्वेऽपि कार्यकारणभावमात्रेणानुमानादिव्यवहाराभ्युपगमे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । पूर्वोत्तरवर्तिनामात्मनां पर्वतादीनां च कार्यकारणभावादुपपन्नोऽनुमानादिव्यवहार इति वदतः किमभिमतं किं पूर्वोत्तरवर्तिनामात्मनां पर्वतादीनांच कार्यकारणभावादन्यत्वमेव नास्तीति तत्प्रयोजकभेदाभावसत्त्वादुत्पन्नोऽनुमानादिव्यवहार इति । किंवा भेदाभावस्य तदप्रयोजकत्वात्कार्यकारणभावस्यैव च तत्प्रयोजकत्वात्पूर्वोत्तरवर्तिनामात्मनां पर्वतादीनां च सत्यप्यन्यत्वे कार्यकारणभावमात्रेणानुमानादिव्यवहारप्रयोजकत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **अन्यत्वस्यानपायादिति** । अन्यथा क्षणिकत्वभङ्गप्रसङ्गादिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **अन्यथेति** । सत्यपि भेदे कार्यकारणभावमात्रेणात्मादीनामनुमानादिव्यवहारप्रयोजकत्वं न युक्तं तथा सत्याचार्यबुद्धिजनितशब्दजनितत्वाच्छिष्यबुद्धेरप्याचार्यबुद्ध्या कार्यकारणभावसद्भावादनुमानादिव्यवहारप्रयोजकत्वप्राप्त्याऽऽचार्यस्य व्याप्तिज्ञाने सति शिष्यस्याप्यनुमितिः स्यात् । तथा यया कयाचित्प्रणाड्याऽऽचार्येच्छाजन्यत्वाच्छिष्येच्छायास्तया कार्यकारणसद्भावादाचार्यानुमित्सया शिष्यस्याप्यनुमितिः स्यादविशेषादित्यर्थः । न च साक्षात्कार्यकारणभाव एवानुमानादिव्यवहारप्रयोजको न तु यथाकथञ्चित्कार्यकारणभावः । तथा चात्मनां पर्वतादीनां च तद्भावादनुमानादिव्यवहारप्रयोजकत्वेऽपि न शिष्याचार्यबुद्ध्यादेस्तत्प्रयोजकत्वं प्रसज्यते । प्रसञ्जकस्य साक्षात्कार्यकारणभावस्य तत्राभावादिति वाच्यम् । तथा सति व्यवहितसान्तानिकज्ञानानामपि साक्षात्कार्यकारणभावविरहादनुमानादिव्यवहारप्रयोजकत्वाभावप्रसक्त्या यथाकथञ्चित्कार्यकारणभावस्यैव तत्प्रयोजकत्वध्रौव्येणोक्तातिप्रसङ्गानिस्तारादिति भावः ।

अ०— ॥ ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ ॥ उत्तरोत्पत्तिमात्रेण विनाशात्पूर्ववस्तुनः ॥ न संस्कारार्पकत्वं च युज्यते कस्यचित्क्वचित् ॥ अतो ज्ञातं मयेत्यादि न ज्ञेयमनुमा कुतः ॥ एकत्वमनुभूतिस्थं त्यक्त्वा निर्मानिका भिदा ॥ कुत आत्मादिकेषु स्याद्बल्येवानुभवो यतः ॥ कार्यकारणयोश्चैककालीनत्वं विना कथम् ॥ पूर्वसंस्कारयोगी स्यादुत्तरो नियमेन च ॥ सम्बद्धा एव संस्कारमन्यत्रादधतेऽखिलाः ॥ असम्बद्धः कथं पूर्व उत्तरे वासनाकरः ॥ एककालतया योगं विना संस्कारतः कथम् ॥ क्षणमात्रमवस्थानं स्वीकृतं सर्ववस्तुषु ॥ पूर्वमध्यापरकलाविकलः क्षण इष्यते ॥

सु०— अथ मतम् । कारणक्षणाः कार्यक्षणेषु संस्कारानर्पयन्ति । अतः पूर्वपूर्वात्मसंस्कारयोगिनामुत्तरोत्तरेषामात्मनामनुमानादिव्यवहारो युज्यते । पर्वतादयोऽपि पूर्वपूर्वसंस्कारभाजः पक्षादित्वमश्नुवते इति । एतन्निराकरणाय सूत्रम् ॥ ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ ॥ इति । तद्व्याचष्टे ॥ उत्तरेति । कस्यचित्कारणस्य क्वचित्कार्ये । ततः किमित्यत आह ॥ अन इति । आत्मनः क्षणिकत्वात्संस्कारार्पणस्य चासम्भवादित्यर्थः । यन्मया व्याप्तत्वेन ज्ञातं तदत्र विद्यत इत्यादि यथा

SGDF

भवति तथा न ज्ञेयं ज्ञातुमशक्यम्। ततश्चानुमा कुतः। आगमादेरप्युपलक्षणमेतत्। नन्वस्ति तावदनुमानादिव्यवहारः सर्वलोकसिद्धस्यापन्हवायोगात्। तद्बलेनालौकिकमप्यसहभाविनः संस्कारार्पकत्वं कल्पयिष्यत इत्यत आह॥ एकत्वमिति। किमनुमानादिव्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिमात्रेणालौकिकं कल्पनीयम्। किंवाऽऽत्मादेः क्षणिकत्वेऽपि सति। नाद्यः। आत्मादेः स्थायित्वेनैव तदुपपत्तेः। द्वितीयस्तु स्यात्। यद्यात्मादेः क्षणिकत्वं सिद्धं स्यात्। न च तदस्ति। प्रमाणबाधितत्वान्निष्प्रमाणकत्वाच्चेति भावः। एकत्वं भिदेत्यत्र पूर्वोत्तरकालयोरिति शेषः। अनुभूतिस्थं प्रत्यभिज्ञासिद्धम्। कुतोऽङ्गीकार्येत्यध्याहारात्समानकर्तृतासिद्धिः। ननु च प्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तमित्युक्तम्। तत्कथमात्मादेरैक्यं ततः सिध्येदित्यत आह॥ बल्येवेति। तर्कबलेनानुमाने निरवकाशतया प्रबले सति हि तद्विरोधात्प्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तं स्यात्। यदा तु तर्कस्योक्तविधयाऽऽभासत्वं तदा कुतः क्षणिकत्वानुमानप्राबल्यम्। कुतश्च प्रत्यभिज्ञायास्तद्बाधः। अबाधितश्च प्रत्यभिज्ञानुभवो यतो बल्येव। अत आत्मादेरेकत्वं तेन सिद्धमिति सम्बन्धः। एतेनानुमानसिद्धस्य भेदस्य कथं निर्मानकत्वमित्यपि परास्तम्। तदुपजीव्यस्य तर्कस्याद्याप्यनवस्थानात्। नन्वस्तूत्तरोत्पाद एव पूर्वस्य निरोधस्तथाऽपि कुतः पूर्वस्योत्तरस्मिन्संस्कारानाधायकत्वमित्यत आह॥ कार्यकारणयोश्चेति। उत्तरोत्पाद एव पूर्वस्य निरोधात्कार्यकारणयोरेककालीनत्वं तावन्नास्तीति लभ्यते। एककालीनत्वं च विना पूर्वाहितसंस्कारयोगित्वमुत्तरस्य न युज्यते। नियमेन चेत्यनेन क्वचिदपि न युज्यते कुतः सर्वत्रेति सूचयति। यद्वैककालीनत्व एव संस्कारार्पकत्वं दृष्टं न भिन्नकालत्व इति व्याप्तेरित्यर्थः। नन्वेककालीनत्वाभावेऽपि कुतः संस्कारार्पकत्वं न स्यादित्यत आह॥ सम्बद्धा एवेति। यस्मादखिलाः संस्काराधायकाश्चम्पककुसुमादयः पदार्थास्तैलादिभिः सम्बद्धा एवान्यत्र तैलादौ संस्कारमादधते नासम्बद्धा इत्यस्ति नियमः। न च भिन्नकालयोः सम्बन्धो युज्यते। तस्मादुत्तरेणासम्बद्धः पूर्वस्तस्मिन्नुत्तरे (कथं) वासनां

SGDF

न कुर्यादिति । उक्तमर्थं बुद्ध्यारोहार्थं सङ्कलय्याह ॥ एककालतयेति । अत्रैककालतया विना कार्यकारणयोर्योगो न युज्यते। योगं विना कारणस्य कार्ये संस्कारार्पकत्वं च न घटते । संस्कारतो विना कथमनुमानादिव्यवहार इत्यध्याहारेण योजना। यदीदं सङ्कलनं न क्रियेत । तदा पूर्वो (क्तहेतूनां) क्तानां प्रत्येकं संस्कारानाधायकत्वे हेतुत्वं ज्ञायेत । सर्वत्र साध्यनिर्देशात् । तत्र को दोषः । उक्ताकाङ्क्षाकुण्ठितत्वमेवेति । अत्रैते प्रयोगाः । पूर्वक्षण उत्तरक्षणे संस्काराधायको न भवति । तेनासम्बद्धत्वात् । यो येनासम्बद्धो नासौ तत्र संस्काराधायकः । यथा सम्प्रतिपन्नः । यद्वा यो यत्र संस्काराधायकः स तत्सम्बद्ध एव दृष्टो यथा सम्मतः । असम्बद्धस्यापि संस्काराधायकत्वे मृगमदोवसनमिव सर्वं वासयेदविशेषात् । असम्बद्धश्च पूर्व उत्तरेण ततो भिन्नकालीनत्वात् । सम्प्रतिपन्नवत् । भिन्नकालीनयोरपि सम्बन्धेऽतिप्रसङ्गः । भिन्नकालीनश्च पूर्व उत्तरेण । तदुत्पाद एव (वि) नष्टत्वात् । सम्मतवत् । प्रागेव नष्टस्य तेनैककालीनत्वशङ्का व्याहतेति । ननु लाक्षारसाहितबीजपूरकुसुमलौहित्यवत्किन्न स्यादिति चेन्न । तत्रापि निरन्वयनाशोत्पादानभ्युपगमात् । अत्र च परसिद्धन्यायेन परस्य बोधनान्नाश्रयासिद्ध्यादि शङ्कनीयमिति । भवेदेतद्यदि कारणस्य कार्योत्पाद एव विनाशः स्यात् । स एव कुतः सिद्ध इत्यत आह ॥ क्षणमात्रमिति । कार्यकारणयोस्तावदुत्तरपूर्वत्वमावश्यकम् । यौगपद्ये कार्यकारणभावव्याघातात् । ततः पूर्वक्षणवर्ति कारणं यदि कार्यक्षणेऽपि स्यात्तदा सर्ववस्तूनामङ्गीकृतं क्षणमात्रमवस्थानं भज्येत । अतः क्षणिकत्वाभ्युपगम एवोत्तरोत्पादे (च) पूर्वनिरोधं गमयतीति । स्यादेतत् । कारणं क्षणस्य पूर्वविभागे लब्धसत्ताकं मध्याविभागे कार्यमुत्पाद्यापरविभागे तत्र संस्कारमाधाय नश्यतीत्यङ्गीकारे न कोऽपि दोष इत्यत आह ॥ पूर्वेति । अत्र विभागमात्रं कलोच्यते । पूर्वपरयोरभावे तन्निरूप्यमध्याभावः सिद्धः । इष्यते सौगतैः ।

SGDF
Sri Gangadhar... Foundation

टि०—॥ ॐ **उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्** ॐ ॥ **कारणक्षणा इति** । क्षणावच्छिन्नान्यात्मादिरूपकारणानीत्यर्थः ॥ **कार्यक्षणेष्विति** । क्षणावच्छिन्नेष्वात्मादिकार्येष्वित्यर्थः ॥ **पूर्वपूर्वात्मसंस्कारयोगिनामिति** । पूर्वपूर्वात्मसमर्पितसंस्कारयोगिनामित्यर्थः ॥ **पूर्वसंस्कारभाज इति** । पूर्वपूर्वपर्वतादिसमर्पितसंस्कारभाज इत्यर्थः । ननु कारणं कार्ये संस्कारमर्पयतीति शङ्कायां तदेव निषेध्यं तत्कथं कस्यचिदपि क्वचिदपि संस्कारार्पकत्वनिषेध इत्यतः प्रकृतोपयोगितया तदर्थमाह ॥ **कस्यचिदित्यादिना** । अत इति किमात्मनः क्षणिकतायाः परामर्शः किंवा संस्कारार्पकत्वासम्भवस्य । नाद्यः । आत्मनः क्षणिकत्वेऽपि पूर्वपूर्वात्मसमर्पितसंस्कारभाक्त्वादुत्तरस्यात्मन उक्तविधप्रतिसन्धानोपपत्त्या तदनुपपत्तिकथनस्यासङ्गत्यप्रसङ्गात् । नान्त्यः । संस्कारार्पकत्वाभावे ह्यात्मनः स्थायित्वादेवोक्तविधप्रतिसन्धानोपपत्त्या तदनुपपत्तिकथनानुपपत्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य नात्रात इत्येकैकमात्रपरामर्शोऽभिमतो येनोक्तदोषः स्यात्किन्तूभय परामर्शः । ततश्च नोक्तप्रकारद्वयेन तदुपपत्तिसम्भावनावकाश इति तदनुपपत्तिकथनमुचितमेवेत्याभिप्रेत्योभयपरामर्शकतया तद्व्याचष्टे ॥ **आत्मन इति** । प्रक्रमविरोधापत्त्याऽनुमानपदस्यागमादिव्यावर्तकत्वानुपपत्तेस्तदुपलक्षणतया तद्योजयति ॥ **आगमादेरिति** । नन्वेकत्वादेरात्मादिनिष्ठत्वेनानुभूतिस्थत्वाभावात्कथं तत्स्थत्वकथनमित्यतो विषयतासम्बन्धेन तत्स्थत्वोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयवान्दृश्यते प्रत्यभिज्ञात इति पूर्वग्रन्थानुरोधेन तत्तात्पर्यमाह ॥ **अनुभूतिस्थमित्यादिना** । ननु समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति समानकर्तृकत्व एव क्त्वाश्रवणादिह च त्यागं प्रति पुरुषस्य स्यादिति क्रियां प्रति च भेदस्य कर्तृत्वेनासमानकर्तृकत्वात्त्यक्त्वेति क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **कुतोऽङ्गीकार्येत्यध्याहारादिति** । ततश्च त्यागं प्रतीवाङ्गीकाराक्रियां प्रत्यपि पुरुषस्यैव कर्तृत्वेन समानकर्तृकत्वलाभान्न क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिरिति भावः । यद्यपि यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत इत्यादौ क्रिययोरसमानकर्तृकत्वेऽपि क्त्वाप्रत्ययवदित्युक्ताप्रतीयत इति भाष्येऽपि क्रिययोरसमानकर्तृकत्वेऽपि क्त्वाप्रत्ययवच्चेहाप्यसमानकर्तृकत्वेऽपि त्यक्त्वेति क्त्वाप्रत्ययो युक्त एवेत्यङ्गीकार्येति क्रियान्तराध्याहारवर्णनमनर्थकम् । तथाऽप्यङ्गीकृत्य क्रिययोः समानकर्तृकत्वे क्त्वाप्रत्ययविधानमेतदध्याहारवर्णनमित्यदोष इत्यवधेयम् । ॥ ६९ ॥ भ्रान्तमिति भ्रान्तिर्भ्रान्तमिति नपुंसके भावे क्त इति भावे क्तः ॥ **उक्तविधयेति** । प्रतितर्कपराहतत्वेनेत्यर्थः । साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासताशङ्कापरिहारायाह ॥ **न इति** । एतेनेत्युक्तमेव विशदयति ॥ **तदुपजीव्यस्येति** । क्षणिकत्वानुमानापेक्षितप्रतिबन्धग्राहकत्वात्तर्कस्यानुमानं प्रत्युपजीव्यत्वमिति भावः ॥ **अद्याप्यनवस्थानादिति** । ततश्च तर्कस्यानाभासत्वस्थितौ तत्सचिवतयाऽनुमानस्य प्रामाण्यप्राप्तेर्भेदस्य निर्मानकत्वाभावसिद्धिस्तत्सिद्धौ च प्रतितर्काप्रतिघातरूपाङ्गसम्पत्त्या तर्कस्यानाभासत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः । मूले कार्यकारणयोरेककालीनत्वं विनेति हेतूकृतस्य कार्यकारणयोरेककालीनत्वाभावस्यासिद्धत्वाद्धेतूकरणानुपपत्तिमाशङ्क्योत्तरोत्पादमात्रेण निरोधात्पूर्ववस्तुन इति पूर्वभाष्यादेव तत्सिद्धिसम्भवान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तद्भाष्यं मनसि निधायासिद्धिं परिहरति ॥ **उत्तरोत्पाद एवेति** । एककालीनत्वं विनोत्तरस्य पूर्वाहितसंस्कारयोगित्वं नियमेन न युज्यत इति योजनायां नियमनिराकरणप्राप्त्या क्वचिदेककालीनत्वं विनाऽप्युत्तरस्य पूर्वाहितसंस्कारयोगित्वसद्भावः प्राप्यते । स चानुपपन्नः । उत्तरेणासम्बद्धस्य पूर्वस्योत्तरे वासनासमर्पकत्वायोगात् । योगे वा तत्रेव सर्वत्रापि तत्सम्भवेन नियमनिराकरणानुपपत्तिप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य नियमेनेत्येतत्परित्यागेनैव वाक्यं योजयति ॥ **एककालीनत्वं चेति** । तर्हि नियमेनेत्यस्य भाष्यखण्डस्य वैय्यर्थ्यमित्यतोऽर्थविशेषसूचकत्वान्न तद्वैय्यर्थ्यमित्याभिप्रेत्य तत्सूचितमर्थमभिनयेन दर्शयति ॥ **नियमेन चेत्यनेनेति** । एवमर्थसूचकत्वे नियमेनेत्यस्य मुख्यार्थपरित्यागादस्वारस्यं भवतीत्यपरितोषात्प्रकारान्तरेण तदर्थमाह ॥ **यद्वेति** । कार्यकारणयोरेककालीनत्वं विनेत्यादिनोक्तस्यैवैककालतयेत्यादिनोत्तराभिधानात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **उक्तमर्थमिति** । उक्तस्य सर्वस्यार्थस्यात्रानभिधानात्कथमस्य तत्सङ्कलनत्वमित्यतोऽपेक्षिताध्याहारेणोक्तसर्वार्थाभिधायकतया वाक्यं योजयति ॥ **अत्रेत्यादिना योजनेत्यन्तेन** । ननु किं सङ्कलनेनेत्यतो बुद्ध्यारोहार्थमित्येकं प्रयोजनं तावदुक्तमेव । प्रयोजनानन्तरमप्याह ॥ **यदीदमित्यादिना** ॥ **पूर्वोक्तानामिति** । उत्तरोत्पादमात्रेणेत्यादिनोत्तरे वासनाकर इत्यन्तेन श्लोकत्रयेणोक्तानामुत्तरोत्पाद एव विनष्टत्वकार्याभिन्नकालत्वकार्यसम्बन्धत्वानामित्यर्थः ॥ **सर्वत्र साध्यनिर्देशादिति** । उक्तहेतुत्रयप्रतिपादकश्लोकेषु न संस्कारार्पकत्वं च युज्यत इत्यनेन पूर्वसंस्कारयोगी स्यादित्यनेनासम्बन्धः । कथं पूर्व उत्तरवासनाकर इत्यनेन पूर्वार्धोक्ततत्तद्धेतुसाध्यस्य निर्देशादित्यर्थः ॥ **उक्ताकाङ्क्षेति** । अस्तूत्तरोत्पाद एव पूर्वस्य निरोधस्तथाऽपि कुतः पूर्वस्योत्तरस्मिन्संस्कारानाधायकत्वमित्येक-

SGDF

कालीनत्वाभावेऽपि कुतः संस्कारार्पकत्वं न स्यादिति चोत्थापिताप्रयोजकत्वशङ्काकुलितत्वमेवेत्यर्थः । यदि पूर्वहेतुद्वयमपि साक्षात्संस्कारानाधायकत्वरूपसाध्यस्यैव साधकमित्यङ्गीक्रियते तत्रोक्ताप्रयोजकत्वशङ्काद्वयेन प्रतिबन्धकः स्यात् । अत एवं परम्परासङ्कलनेन ज्ञापितेति भावः । अनुव्याख्याने सर्वत्र परमसाध्यनिर्देशस्तु सर्वथा पूर्वस्योत्तरे वासनाकरत्वं नास्तीति सूचयितुम् । श्लोकत्रयोक्तानुमानेषु दृष्टान्ताभावेन यथाश्रुतहेतूनां यथाश्रुतसाध्यैर्व्याप्त्यसिद्धिं विपक्षे बाधकानुक्त्याऽप्रयोजकतां चाशङ्क्याकाङ्क्षानुसारेणानुमानप्रयोगप्रक्रियां प्रदर्शयन्व्याप्त्यसिद्ध्यादिकं परिहरति ॥ **अत्रैत इति** ॥ **पूर्वक्षण इति** । पूर्वक्षणमात्रावस्थायिकारणमित्यर्थः ॥ **उत्तरेति** । उत्तरक्षणमात्रावस्थायिनि कार्ये इत्यर्थः । अन्वयव्याप्तिमुक्त्वा व्यतिरेकव्याप्तिमप्याह ॥ **यद्वेति** । तथा च विशेषव्याप्त्यभावेऽपि सामान्यव्याप्तिसद्भावान्न तदसिद्धिरिति भावः । अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ **असम्बद्धस्यापीति** । मृगमदः कस्तूरीरूपः । उक्तप्रसङ्गस्य व्याप्तिविकलत्वात्तर्काभासतामाशङ्क्य दृष्टान्ताभावेन विशेषव्याप्त्यभावेऽपि यदविशिष्टस्य यस्य यद्भवति तदविशिष्टस्यापरस्यापि तद्भवतीत्यविशेषलक्षणव्याप्तिसद्भावान्न तस्याभासत्वमित्याशयवानविशेषव्याप्तिमाह ॥ **अविशेषादिति** । अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ **भिन्नकालयोरिति** । अविशेषादिति भावः । ननु तदुत्पाद एव विनष्टस्यापि तेनैककालीनत्वमस्तु किं बाधकमित्यतो व्याहतत्वादुक्तशङ्कैव न भवितुमर्हति । किं बाधककथनेनेत्याशयवानाह ॥ **प्रागेवेति** । ननु बीजपूरे लाक्षारससिक्ते सति तदीयकुसुमेषु लौहित्यमुत्पद्यत इति तावदविवादम् । न हि तत्र लाक्षारसस्य कुसुमेन सम्बन्धोऽस्ति । तदुत्पत्तेः प्रागेव तस्य नष्टत्वात् । तथा च कुसुमेनासम्बद्धस्यापि लाक्षारसस्य कुसुमेषु लौहित्याधायकत्ववदुत्तरक्षणावच्छिन्नकार्येणासम्बद्धस्यापि पूर्वक्षणमात्रावस्थायिकारणस्य तत्र संस्काराधायकत्वं भविष्यत्येवान्यथा तेनासम्बद्धत्वहेतोर्लाक्षारसेन व्यभिचारः स्यादित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** । फलपूरो बीजपूरो रुचिको मातुलङ्गकेत्यभिधानाद्बीजपूरशब्दो मातुलङ्गपरः । लाक्षारसेनाहितं यद्बीजपूरकुसुमलौहित्यमिति सम्बन्धः । कुसुमस्य कार्यात्मना स्वोत्पत्तेः प्रागसत्त्वेऽपि कारणात्मना सत्त्वमस्त्येव । तथा लाक्षारसस्य स्वनाशानन्तरं कार्यात्मनाऽसत्त्वेऽपि कारणात्मना सत्त्वमस्त्येव । असद्वत्कार्यरूपेण कारणात्मतयाऽस्ति हीत्यादिना तथैव व्यवस्थापनात् । तथा च कार्यात्मनाऽसतो लाक्षारसस्य कार्यात्मना सता बीजपूरकुसुमेन सहितेनाकारेण सम्बन्धविरहेऽपि कारणात्मना सतो

SGDF
Sri Gangadhareshwar Digital Foundation

लाक्षारसस्य तदात्मना सता कुसुमेन तेनाकारेण सम्बन्धसद्भावेनासम्बद्धस्य संस्काराधायकतायास्तत्रासम्मतेर्नानैकान्त्यं नापि दृष्टान्तेन प्रकृतेऽसम्बद्धस्यापि संस्काराधायकत्वसिद्धिरित्याशयवान्परिहरति ॥ **तत्रापीति** । ननु पूर्वक्षण उत्तरक्षणे संस्काराधायको न भवतीत्यादिप्रतिज्ञासु पूर्वक्षणपदार्थतयाऽभिमतस्य तन्मात्रावस्थायिनः पर्वतादेरनभ्युपगमेन तद्रूपस्याश्रयस्यासिद्धेराश्रयासिद्धिस्तथोत्तरपदार्थतयाऽभिमतोत्तरक्षणमात्रावस्थायिकार्यस्याप्रसिद्धेरप्रसिद्धविशेषणत्वं च स्यात् । तथा तेनासम्बद्धत्वादिहेतुत्रयस्य स्वरूपासिद्धिश्चेत्यत आह ॥ **अत्र च परसिद्धन्यायेनेति** ॥ **भवेदेतदिति** । कारणस्य कार्येणासम्बद्धत्वमित्यर्थः । ननु च कार्यकारणयोर्यौगपद्याश्रयणेनापि क्षणमात्रावस्थायित्वानिर्वाहान्न तेन तदुत्पाद एव पूर्वस्य विनाशसिद्धिरित्यत आह ॥ **कार्यकारणयोरिति** ॥ **यौगपद्य इति** । तथा सति कारणत्वव्यापकस्यानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वस्य कार्यत्वव्यापकस्य चानन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वस्य च प्रकृते व्यावृत्त्या तद्व्याप्यकारणत्वकार्यत्वयोरपि व्यावृत्तिध्रौव्यादिति भावः ॥ **न कोऽपि दोष इति** । कार्यकारणभावव्याघातलक्षणो वाऽसम्बन्धप्रयुक्तः संस्कारानाधायकत्वलक्षणो वेत्येवं न कोऽपि दोष इत्यर्थः । नन्वष्टाविंशनिमेषास्तु काष्ठास्त्रिंशत्तु ताः कलाः । तास्तु त्रिंशत्क्षणा इति स्मरणात्क्षणस्य पूर्वमध्यापरकलाराहित्याभ्युपगमेऽपि सभागत्वमात्राभ्युपगमान्न दोष इत्यत आह ॥ **अत्रेति** । न तूदाहृतवचनेनोक्तः कालविशेष इत्यर्थः । ननु पूर्वोत्तरविभागयोरिव न मध्यमविभागस्याप्यभावोऽभ्युपगन्तुं शक्यते । तथा सति क्षणस्य निःस्वरूपत्वेन शून्यत्वापातादित्यतो नात्र स्वरूपेण मध्यविभागाभावोऽभिधीयते येन क्षणस्य शून्यतापत्तिरपि तु तस्मिन्मध्यत्वाभाव एव । तस्य पूर्वापरविभागनिरूप्यत्वेन तदभावेऽभावनियमादित्याह ॥ **पूर्वापरयोरिति** । ननु च क्षणे पूर्वमध्यापरविभागानां प्रामाणिकैरङ्गीकारात्कथं तदनङ्गीकारोक्तिरित्यत आह ॥ **सौगतैरिति** ।

अ०— ॥ ॐ **असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा** ॥ ॐ ॥ पूर्वभावभवं कार्यमुत तन्नाशसम्भवम् ॥ यौगपद्यं सति भवेदुत्पाद्यानामशेषतः ॥ विनाशे चेन्न तत्कार्यं कार्योत्पत्तौ च का प्रमा ॥ अभेदेऽपि विशेषेण देहदीपफलादिषु ॥ विशेषदर्शनं युक्तमस्माकमनुभूतितः ॥ विशेषदर्शनं मानं यदि न स्थैर्यदृक्कुतः ॥

SGDF

सु०— एवं तर्कस्य प्रतितर्कपराहतिमभिधायेदानीं यथा स्थायिनः सत्त्वानुपपत्तिरेवं क्षणिकस्यापि तदनुपपत्तेरनुकूलतानाम तर्कदोष इति प्रतिपादयितुं सूत्रम् ॥ ॐ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॐ ॥ इति । तद्व्याचक्षाणस्तावद्विकल्पेन पृच्छति ॥ पूर्वेति । अर्थक्रियाकारित्वं हि सत्त्वं परस्याभिमतम् । तच्च वक्ष्यमाण (वि) कल्पद्वयेन व्याप्तम् । तृतीयप्रकारानिरूपणात् । न च तत्क्षणिके सम्भवति । तथा हि । क्षणिकाद्भावाद्भवत्कार्यं किं पूर्वस्य कारणस्य भावे भवति । कारणसत्तासमानकालीनसत्त्वमिति यावत् । उत तस्य कारणस्य नाशे सति सम्भवतीति । आद्ये दोषमाह ॥ यौगपद्यमिति । सति कारणे कार्यं भवति । चेत्तर्हीति शेषः । क्षणिकं हि कारणम् । कार्यं च तत्सत्तासमानकालीनसत्त्वं चेत्कार्यकारणयोः सहोत्पाद इत्युक्तं स्यात् । क्षणे विभागाभावस्योक्तत्वात्तत्तत्कार्याणामप्ययमेव न्याय इति तत्सन्तानभाविना(प्य)मशेषकार्याणां यौगपद्यं स्यात् । तच्च प्रत्यक्षादिविरुद्धमिति । अत्र यद्यपि युगपद्भवतोः कार्यकारणभावानुपपत्तिरपि दूषणम् । तथाऽपि तच्छिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत इत्युभयथा च दोषादिति सूत्रे कथितमिति चात्र नोक्तम् । द्वितीयं निराकरोति ॥ विनाशे चेदिति । कारणस्य कार्यं भवेत्तर्हीति शेषः । तत्तस्य कार्यं न भवतीत्यापन्नम् । अन्यथा सर्वं सर्वस्य कार्यं स्यात् । न ह्यानन्तर्यमात्रेण कार्यकारणभावः । तथात्वे विनाशकार्यत्वप्रसङ्गात् । आनन्तर्यस्यान्यापेक्षयाऽपि सत्त्वात् । सादेश्यादेरप्राकृतत्वात् । एवमन्यस्यापि कार्यं न भवतीति न कार्यं स्यादकारणं वा । उभयथाऽपि पूर्वस्यार्थक्रियाविरहादसत्त्वप्राप्तिरिति । सूत्रकृता सौगताभ्युपगतं पक्षं प्रधानीकृत्य दूषणमुक्तम् । भाष्यकृता स्वभावस्य भावसापेक्षत्वात्तेन क्रमेणातोऽर्थे विरोधाभावः । नन्वस्ति तावत्प्रतिक्षणं कार्योत्पत्तिः । न च कार्यं कारणेन विनोत्पत्तुमलम् । तथा सति नित्यं सत्त्वमसत्त्वं चेत्यापत्तेः । अतः कार्योत्पत्तिरेवान्यतरपक्षदोषमाभासयिष्यति । पक्षान्तरं वा ग्राहयिष्यतीत्यत आह ॥ कार्योत्पत्तौ चेति । स्यादेतद्यदि प्रतिक्षणं कार्योत्पत्तिः

प्रमाणवती स्यात् । न चैतदस्ति । न च स्वाङ्गीकारमात्रेणार्थान्तराक्षेपसामर्थ्यमतिप्रसङ्गादिति । नन्वस्ति यत्सत्तत्क्षणिकं यथा देहादि सच्च विवादपदमिति प्रतिक्षणं कार्योत्पत्तौ प्रमाणमिति चेन्न । अस्यैव निराक्रियमाणत्वात् । देहादेरपि क्षणिकत्वाभावेन दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाच्च । ननु देहादेः पूर्वोत्तरक्षणयोः परिमाणभेदेन भेदसिद्धौ क्षणिकत्वसिद्धिरित्युक्तमित्यत आह ॥ अभेदेऽपीति । पूर्वोत्तरक्षणयोरिति शेषः । विशेषेणारम्भवादाद्वैलक्षण्येन । आदिपदेनाङ्कुरादि । विशेषदर्शनं परिमाणभेददर्शनम् । अस्माकं परिणामवादिनां मते । अयमर्थः । आरम्भवादिनो हि परिमाणं यावद्द्रव्यभाव्यभ्युपयन्ति । अवयवसङ्ख्यातिशयानतिशयायत्तत्वात्परिमाणभेदस्य । अवयवापचये द्रव्यविनाशस्यावयवोपचये च तदुत्पादस्यावर्जनीयत्वात् । अतस्तेषां परिमाणभेदो द्रव्यं भिन्द्यादेव । अस्माकं त्ववस्थितमेव द्रव्यमवयवोपचयापचयाभ्यां तत्तत्परिमाणकतया विक्रियत इति दर्शनम् । तत्र परिमाणभेदो न भेदमाक्षिपतीति । किञ्च फलादीनां पूर्वोत्तरक्षणयोर्भेदः साध्यते । उताभेदाभावः । आद्ये सिद्धसाधनम् । भेदस्यास्माभिरप्यङ्गीकृतत्वात् । तावता क्षणभङ्गासिद्धेः । द्वितीये दोषमाह ॥ अनुभूतित इति । तदिदं फलमिति प्रत्यभिज्ञया पूर्वोत्तरक्षणयोरभेदसिद्धेर्बाधितविषयमनुमानमिति शेषः । भ्रान्ताप्रत्यभिज्ञानाभेदं साधयितुमलमिति चेत् । तर्हि भ्रान्तं परिमाणभेददर्शनं न भेदसाधनायालमिति ब्रूमः । परिमाणभेददर्शनं बाधकाभावात्प्रमाणमेवेति चेत्तत्राह ॥ विशेषेति । तर्हि स्थैर्यदृक्कुतो न मानम् । तस्या अपि बाधकरहितत्वात् । विशेषदर्शनं बाधकमिति चेत् । तर्हि स्थैर्यदर्शनं कुतो न बाधकम् । अतोऽनुपलभ्यमानविशेषयोरनयोर्बाध्यबाधकभावायोगादन्योन्यप्रतिपक्षताननुभवाच्चान्यतरपक्षपातं परित्यज्य भेदाभेदविषयतयैव व्यवस्थापनं युक्तम् । अन्यथा दृष्टान्ते साध्यसन्देहेनापि परानुमानं दुष्टं स्यादिति । एवं तर्काङ्गान्तरवैकल्यं स्वयमूहनीयम् । नन्वेतानि सूत्राणि कुतो व्युत्क्रमतो व्याख्यातानि । उच्यते । उपोद्घातप्रक्रियया सूत्रकारेणैवादौ बाधकानि

सु० टि० ॥ ७२ ॥

निराकृत्यान्ते निष्कण्टका प्रत्यभिज्ञोपन्यस्ता । भाष्यकारेण तु सुबोधत्वाय शिष्याकाङ्क्षाक्रमेणादौ प्रत्यभिज्ञामभिधायानन्तरं तद्बाधकानि परिहृतानीति । प्रतिसङ्ख्येत्यादिसूत्रद्वयं भाष्य एव स्पष्टमिति नात्र व्याख्यातम् ।

शे० चं० द्वि० द्वि० अ० ७

टि०—॥ ॐ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॐ ॥ ॥ वक्ष्यमाणकल्पद्वयव्याप्तमिति । तदन्यतरव्याप्तमित्यर्थः । ननु वक्ष्यमाणप्रकारद्वयेनेव विधान्तरेणाप्यर्थक्रियाकारित्वसम्भवान्न तस्य तद्व्याप्यत्वमित्यतो वक्ष्यमाणप्रकारद्वयस्य परस्पराभावरूपतयाऽन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वेन प्रकारान्तराभावात्तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य विधान्तराभावमाह ॥ तृतीयेति । अस्त्वर्थक्रियाकारित्वस्य वक्ष्यमाणकल्पद्वयव्याप्यत्वं किं तावताऽपीत्यत: क्षणिकेऽर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वव्यापकस्य वक्ष्यमाणकल्पद्वयस्यासम्भवेन व्यापकव्यावृत्त्या तद्व्याप्यस्यार्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वस्यापि व्यावृत्तिसिद्धेर्नाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्य क्षणिके सत्त्वव्यापकस्य पक्षद्वयस्यासम्भवमाह॥ न चेति । किं तत्सत्त्वव्यापकं पक्षद्वयं कथं च तस्य क्षणिके सम्भवो येन सत्त्वानुपपत्ति: स्यादित्यतो व्यापकीभूतपक्षद्वयप्रदर्शनपूर्वकं तदसम्भवमुपपादयितुमाह ॥ तथा हीति । यौगपद्यमित्यादेराद्यपक्षानुवादतासिद्ध्यर्थमपेक्षितं पूरयति ॥ सतीति ॥ उक्तत्वादिति । पूर्वमध्यापरकलाविकल: क्षण इष्यत इत्यादिनेति शेष: । ज्ञातुं शक्यत इतीत्यत्र नोक्तमित्यनेन सम्बन्ध: । नन्वेवमतिप्रसङ्ग इत्यतोऽत्रानुक्तौ विशेषनियामकं चाह ॥ उभयथा चेति ॥ कथनामिति । कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमे सर्वदा कार्यभावान्न कार्यकारणभावविशेष इति भाष्यानुसारादित्यर्थ: ॥ अन्यथेति । पूर्वमसतोऽपि कारणत्वे कार्यत्वाभिमतस्यापि कार्यं स्यादित्यर्थ: । ननु विनाशेऽपि पौर्वापर्यमात्रेण कार्यकारणभावव्यवस्था भविष्यतीत्यत: किमत्र तन्मात्रं नियामकं किं वा सादेश्यसारूप्यविशिष्टपौर्वापर्यमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यपक्षे दूषणमाह ॥ न हीति ॥ अन्यापेक्षयाऽपीति । विनाशापेक्षयाऽपीत्यर्थ: । द्वितीयं दूषयति ॥ सादेश्यादेरिति ॥ अपाकृतत्वादिति । विरलपरमाणुभ्यो मिलितपरमाणूनां मिलितपरमाणुभ्यश्च विरलानामनधिपतीन्द्रियेभ्योऽधिपतीन्द्रियाणामधिपतीन्द्रियेभ्यश्चानाधिपतीन्द्रियाणामुत्पत्त्यङ्गीकारादित्यादिना पूर्वत्रेति शेष:। अङ्गीकृत्य पूर्वस्य कारणत्वमुत्तरस्य कार्यत्वं च तस्य तत्कार्यत्वं न स्यादित्यापादितम् । वस्तुतस्तु उत्तरस्य कार्यत्वमेव न स्यात् । पूर्वस्य च कारणत्वमेव न स्यात् । ॥ ७२ ॥

SGDF Sri Gangadharendra Digital Foundation

उत्तरस्य तत्कार्यत्वाभावस्योपपादितत्वात् । तेनैव न्यायेनान्यकार्यत्वाभावस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन तस्य कार्यताया एवायोगात् । पूर्वस्य चोत्तरकारणत्वाभावस्योपपादितत्वात्तन्न्यायेनान्यकारणत्वाभावस्यापि सिद्धत्वेन कारणत्वायोगादित्याशयवानाह ॥ **एवमिति** । अस्तूत्तरस्य तत्कार्यत्वाभावः पूर्वस्याकारणत्वं चेत्यत आह ॥ **उभयत्रापीति** । उत्तरस्य तत्कार्यत्वाभावे पूर्वस्य तत्कारणत्वे चेत्युभयत्रेत्यर्थः । तस्य तत्कार्यत्वाभावे तद्रूपार्थक्रियाविरहादकारणत्वे च सर्वथैवार्थक्रियाविरहादिति भावः । ननु विकल्पितपक्षद्वयदूषणपरत्वादसति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा यौगपद्यं सति भवेदित्यादिसूत्रभाष्ययोः सूत्रे पक्षद्वयदूषणे यः क्रमस्तेनैव भाष्ये भवितव्यम् । भाष्ये वा यस्तत्र क्रमस्तेनैव सूत्रेऽपि भवितव्यम् । तत्कथं पक्षद्वयनिरासपरसूत्रभाष्ययोर्भिन्नभिन्नक्रमवत्तेत्यतः सूत्रे पक्षद्वयदूषणक्रमानियमे हेतुरन्यो विवक्षितो भाष्ये च तन्नियमे हेतुरन्यो विवक्षित इति भिन्नभिन्नक्रमहेतुविवक्षया भिन्नभिन्नक्रमवत्त्वोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तयोः क्रमनियमे विशेषहेतू दर्शयति ॥ **सूत्रकृतेति** ॥ **अस्यैव निराक्रियमाणत्वादिति** । ततश्च प्रतिक्षणं विश्वोत्पत्तेः प्रामाणिकत्वसिद्धौ तद्बलादुक्तप्रकारद्वयातिरिक्तप्रकारासिद्धिस्तत्सिद्धौ च तमादाय क्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वनिर्वाहेनाननुकूलत्वाप्राप्त्या तर्कस्यानाभासत्वसिद्धेस्तत्साचिव्यादनुमानप्रामाण्यसिद्धिस्तेन विश्वस्य क्षणिकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः । देहादीनामित्यादिपदेन दीपादेः परिग्रहः ॥ **परिमाणभेदेन भेदसिद्धाविति** । परिमाणस्य यावद्द्रव्यभावित्वेन तद्भेदे वक्ष्यमाणरीत्या द्रव्यभेदस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ **आरम्भवादाद्वैलक्षण्येनेति** । विशेषपदस्य परिमाणभेदपरतायाः पूर्वोत्तरक्षणयोर्द्रव्यभेदप्रसञ्जकतयाऽयोगादिति भावः । ननु भवतामन्यापेक्षया को विशेषो येनैवमुच्यत इत्यतोऽन्यापेक्षया विशेषसमर्पकतयाऽस्माकमित्येतत्तात्पर्यमाह ॥ **अस्माकमित्यादिना** । किं परिणामवादिनामारम्भवादाद्वैलक्षण्यमित्यतस्तद्दर्शयितुमाह ॥ **अयमर्थ इति** । इतीत्यस्येत्ययमर्थ इति पूर्वेण सम्बन्धः । ननु भेदाङ्गीकारेण क्षणभङ्गसिद्धेरस्मन्मतप्रवेशः स्यादित्यतोऽभेदासहकृतपूर्वोत्तरक्षणवर्तिद्रव्यभेदस्यैव क्षणभङ्गसाधकत्वेन भेदमात्रस्य तदसाधकत्वान्न भेदमात्रेण क्षणभङ्गसिद्धिरिति नोक्तदोष इत्याशयेनाह ॥ **तावतेति** । दृश्यते प्रत्यभिज्ञात इति पूर्वग्रन्थानुरोधेनात्रानुभूतिपदं प्रत्यभिज्ञापरं तृतीयार्थे चायं तसिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ **तदिदं फलमिति** ॥ **प्रत्यभिज्ञयेति** । भ्रान्ता प्रत्यभिज्ञेत्यादौ भ्रान्तिर्भ्रान्तेति भावे क्तः ॥ **कुतो न बाधकमिति** । न च विशेषदर्शनस्य

SGDF

भ्रमत्वे सिद्धे बाधकाभावात्स्थैर्यदर्शनस्य प्रामाण्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तद्बाधितत्वेन विशेषदर्शनस्य भ्रमत्वासिद्धिः स्यादित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । तथा सति स्थैर्यदर्शनस्य भ्रमत्वसिद्धौ बाधकाभावाद्विशेषदर्शनस्य प्रामाण्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तद्बाधितत्वात्स्थैर्यदर्शनस्य भ्रमत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयस्य त्वत्पक्षे समानत्वादिति भावः । विशेषदर्शनस्थैर्यदर्शनयोः कुतो न बाध्यबाधकभाव इत्यतो बाध्यताप्रयोजकस्य न्यूनबलत्वस्य बाधकताप्रयोजकत्वस्य चाधिकबलत्वस्य प्रकृते विरहादिति भावेन हेतुगर्भं विशेषणमाह ॥ **अनुपलभ्यमानविशेषयोरिति** । अस्तु तर्ह्युक्तरीत्या समानबलयोरनयोः परस्परप्रतिपक्षत्वमित्यत आह ॥ **अन्योन्येति** । तथा सति प्रतिपत्तृणामुभयोदासीनत्वापत्तेरिति भावः । अवश्यं चैतदेवामित्याह ॥ **अन्यथेति** । निश्चितसाध्यवैकल्यस्येव सन्दिग्धतद्वैकल्यस्यापि दृष्टान्तदोषत्वादिति भावः ॥ **एवं तर्काङ्गान्तरवैकल्यमिति** । नीलादिकं यदि क्षणिकं न स्यात्तर्हि सन्न स्यादिति तर्कमूलभूताया यदक्षणिकं तत्सन्नेति व्याप्तेरुक्तरीत्याऽऽकाशे व्यभिचाराद्व्याप्तिवैकल्यम् । प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वस्य समर्थितत्वेन तद्बाधितत्वात्क्षणिकमेवेति विपर्ययपर्यवसानानुपपत्तिश्चेत्येवं तर्काङ्गान्तरवैकल्यं स्वयमूहनीयमित्यर्थः ॥ **व्युत्क्रमेणेति** ॥ **आदौ समुदाय इति** ॥ **इतरेतरेति** । सूत्रद्वयमनन्तरमनुस्मृतेश्चेति तत आकाशे चाविशेषादिति तत उत्तरोत्पादे चेति ततोऽसतीत्येवं व्युत्क्रमेणेत्यर्थः । यदि चानया प्रणाड्या व्याख्यानेऽस्ति किञ्चिन्नियामकमिति तथा व्याख्यानमुपपन्नमिति मन्यसे तर्हि तदनुरोधेनैव सूत्रनिर्माणक्रमस्यापि प्रसक्त्या क्रमान्तरेण तन्निर्माणानुपपत्तिरिति भावः । भिन्नभिन्नक्रमनिमित्ताश्रयणेन सूत्रभाष्ययोः प्रवृत्तेर्भिन्नभिन्नक्रमत्वमित्यभिप्रेत्य सूत्रभाष्ययोस्तथा प्रवृत्तौ निमित्तविशेषमुपदर्शयति ॥ **उच्यत इत्यादिना** ॥ **प्रतिसङ्ख्येत्यादिति** । प्रतिसङ्ख्येति सूत्रप्रतीकग्रहणेन समस्ततत्सूत्रग्रहणमत्राभिमतम् । आदिपदेनोभयथा च दोषादिति सूत्रान्तरपरिग्रहः । ततश्च प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदादिति सूत्रमुभयथा च दोषादिति सूत्रं चेत्येवं सूत्रद्वयमित्यर्थः ।

अ०— दिक्सुखे च खदृष्टान्ताद्भावौ सच्चेत्क्वचिद्भवेत् ॥ विश्वं प्रत्यक्षगं त्यक्त्वा तयोर्योऽनुमितं वदेत् ॥ मायावादिवदेवासावुपेक्ष्यो ॥ ७२ ॥
भूतिमिच्छता ॥ सर्वप्रमाणसिद्धं यद्बुद्धेर्भेदेन सर्वदा ॥ कथं नु तस्य बुद्धित्वं विश्वमन्यच्च किं प्रमम् ॥ सर्वलोको बिभेत्यज्ञो यस्मादनुभवात्सदा ॥ तस्यापलापिनः किन्न निष्प्रमाणकवादिनः ॥ सोऽहं तदिदमेवाहं सुखी सद्गगनं दिशः ॥ सत्या इत्याद्यनुभवाः सदा तत्प्रतिपक्षगाः ॥ अतो निर्मानमखिलप्रमाणप्रतिपक्षगम् ॥ दुर्मतं को नु गृह्णीयाद्विनाऽसुरततिं क्वचित् ॥ २-२-७ ॥

सु०— दुःखाभावं सुखं चाहुरिति यदनूदितं तन्निराकरोति ॥ दिगिति । खदृष्टान्तादित्याकाशस्य भावत्वे यो न्यायोऽभिहितस्तस्मादिति हेत्वतिदेशः । धर्मिप्रतियोगिनिरपेक्षमेव विधिरूपेण प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । सद्भावः क्वचिद्भवेच्चेत्तद्दृष्टान्तेनेति शेषः । अनेनान्यथा रूपादीनामपि भावत्वं न स्यादविशेषादिति बाधकं सूचयति । यद्यपि दिशो नाकाशाद्भिद्यन्ते । तथाऽप्याकाशस्य भागसद्भावं ज्ञापयितुं तासां ग्रहणम् । एकवचनं तु जात्यभिप्रायम् । एतेनाकाशे चाविशेषादिति सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति । आकाशादीनां भावत्वसमर्थनेन पञ्चस्कन्धात्मकं विश्वमिति निरस्तम् । आत्मनो ज्ञानात्मकत्वं तु नास्माकं विरुद्धम् । क्षणभङ्गिताया निरस्तत्वात् । ज्ञानस्यापि ग्राहकतायाः परेणाभ्युपगतत्वात् । मोक्षस्तु चतुर्थे परीक्षिष्यते ॥ ७ ॥ स्यादेतत् । वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्यः साधारणः स्वमतविरुद्धः सिद्धान्तः स एव सूत्रकृता निराकृतः । यस्तु सौत्रान्तिकस्य सिद्धान्तविशेषः । प्रमाणं तावद्द्विविधम् । प्रमेयद्वैविध्यात् । तत्र ज्ञानातिरिक्तः सर्वोऽपि रूपादिप्रपञ्चोऽनुमेय एव न तु प्रत्यक्षः । ज्ञानं तु नीलाद्याकारं प्रत्यक्षवेद्यमिति । स कस्मान्न निराकृत इत्यत आह ॥ विश्वमिति । तयोर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मध्ये यः सौत्रान्तिको विश्वं रूपादिकं प्रत्यक्षगं त्यक्त्वा रूपादेर्विश्वस्य प्रत्यक्षवेद्यतां वैभाषिकादिभिरभ्युपगतामनभ्युपगम्येति यावत् । अनुमितं वदेत् । रूपादेर्विश्वस्यानुमानवेद्यतामङ्गीकुर्यात् । मायावादिना तुल्यं वर्तत इति मायावादिवत् । एतदुक्तं भवति । यथा सर्वान्दुःसमयानपाकुर्वताऽपि सूत्रकृता न मायावादोऽत्र पादे निराकृतः । तस्यात्यन्तनिर्दलस्योपेक्षैव कार्या । न त्वीषत्सदलैः साङ्ख्यादिसमयैः सह निरास इति ज्ञापनार्थम् ।

SGDF

सु० टि०
॥ ७४ ॥

शे० चं०
द्वि० द्वि०
अ० ७

तथा बाह्यानुमेयत्ववादोऽपीति । ननु मायावादः सूत्रोत्पत्त्युत्तरकालभावी । तस्य कथं निरासप्रसक्तिः । मैवम् ।
अनादिकालतो वृत्ता इत्युक्तत्वात् । अन्यथा साङ्ख्यादिनिरासस्याप्यप्रसक्तेरिति । नन्वप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन
नीलादेर्विश्वस्याप्रत्यक्षत्वं सूत्रकारस्याभिमतमेवेति कुतो न कल्प्यते । नैवं शक्यम् । प्रमाणाविरुद्धः प्रमाणानुसारी च सूत्रका-
रस्याभिप्रायः कल्पनीयः । न चायमर्थस्तथेत्याशयवानाह ॥ सर्वेति । अयमत्रोत्तरक्रमः । नीलादेरर्थस्याप्रत्यक्षत्वं न वक्तुं
शक्यते । नीलादिप्रतीतेरपरोक्षतायाः साक्षिसिद्धत्वात् । इन्द्रियव्यापारभावभावित्वेनानुमानसिद्धत्वाच्च । अथ मतम् । येना-
र्थेन यज्ज्ञानं जायते तत्तदाकारं भवति । तच्च ज्ञानं स्वप्रकाशतया स्वगतं नीलाद्याकारमपि साक्षात्कुरुते । अतोऽपरोक्षतयोप-
लभ्यमानस्य नीलाद्याकारनिकरस्य बुद्धिगतत्वान्न कश्चिद्दोष इति । अत्रेदमुपतिष्ठते । यदपरोक्षतयाऽवभासमानं नीलाद्याकारचक्रं
बुद्धेर्भेदेन सर्वदा सर्वप्रमाणसिद्धम् । तस्य कथं नु बुद्धित्वमङ्गीक्रियते । बहिर्मुखतयेदन्त्वेन ह्ययं नीलाद्याकारोऽपरोक्षमवभासते । न
जात्वन्तर्मुखतयाऽहं नीलमिति । तथा नीलापरोक्षज्ञानसमनन्तरं नीलार्थी नियमेन बहिः प्रवर्तते । तेनानुमीयतेऽनेन बहिरर्थ एव
साक्षात्कृत इति । न ह्यन्यत्र ज्ञानमन्यत्र प्रवृत्तिरिति युज्यते । अतिप्रसङ्गात् । मध्येऽनुमानं तु निरसिष्यते । एवमाप्तोऽपि किमपरो-
क्षतया पश्यसीति पृष्टोऽङ्गुलिं प्रसार्येदमिति बाह्यमेव ब्रवीत्यतस्त्रिभिरपि प्रमाणैरपरोक्षतयाऽवभासमानस्य नीलाद्याकारस्य बुद्धितो
भेद एवावसीयते । न चेदं सर्वं भ्रान्तम् । कदाऽप्यन्यथाप्रतीत्यभावात् । विनैव बाधकेन भ्रान्तित्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् । अतोऽ-
परोक्षतयाऽवभासमानो नीलाद्याकारो बाह्य एव न बुद्धिगत इति । किञ्च बाह्यार्थस्याप्रत्यक्षत्वे तदसिद्धिरेव स्यात् । प्रमाणा-
भावात् । तथा च बाह्यार्थाभ्युपगमो रिक्तः स्यादित्याह ॥ विश्वमिति । अन्यज्ज्ञानादिति शेषः । का प्रमा यस्य तत्कि
प्रमम् । अनुमेयो बाह्याकार इति चेन्न । सर्वथाऽसिद्धस्य पक्षीकरणायोगात् । लिङ्गाभावाद्व्याप्त्यसिद्धेश्च । स्यादेतत् । बुद्धि-

॥ ७४ ॥

SGDF

गतस्तावदाकारो परोक्षमत्रभासते । स कादाचित्कत्वात्किमपि कारणमपेक्षमाणो बाह्यं नीलाद्यनुमापयिष्यतीति । मैवम् । बाह्यतयैव नीलाद्याकारस्य स्फुरणात् । कुत्र चेदमुपलब्धम् । यत्कादाचित्कं तत्कारणवदिति । ज्ञान एवेति चेन्न । बाह्याप्रत्यक्षत्ववादे तत्रापि कारणवत्त्वानवधारणात् । ज्ञानं पूर्वज्ञानकारणमुपलब्धमिति चेत् । तर्ह्याकारोऽपि पूर्वाकारजन्यः कल्प्यताम् । किं बाह्यार्थव्यसनेन । नीलज्ञा(नानं)नोत्पादानन्तरं पीतज्ञानोत्पाद(र्श)नान्नेति चेन्न । सदृशजन्यत्वस्य परेण क्वाप्यनुपलब्धत्वात् । किञ्च वासनादिकमान्तरमेव सहकारीकृत्य विसदृशमेव ज्ञानं जनयतीति कल्पनीयम् । न बाह्यम् । दृष्टेनैव कथञ्चिदुपपत्तावदृष्टकल्पनानुपपत्तेः । अतो बाह्योऽप्यर्थः प्रत्यक्षसिद्ध इति शङ्कानास्पदत्वादिदं मतमत्र न दूषितमित्युक्तम् । यद्वा स्फुटतरानल्पदोषत्वेन शिष्यैरेव हेयतया ज्ञातुं शक्यत्वादित्याशयेनाह ॥ सर्वेति । माध्यमिकादयो बाह्यार्थाद्यपन्हुवाना अपि ह्यनुभवाद्बिभ्यतः सांवृतसत्त्वाद्यभ्युपयन्ति । ततः सर्वैरनुसरणीय एवायमनुभवः । तमपि यः सौत्रान्तिकोऽपलपति । अनुभवसिद्धाया अपरोक्षस्य नीलाद्याकारस्य बाह्यताया अपाकरणात् । तथा निष्प्रमाणकं वदति । नीलाद्याकारस्य बुद्धिस्थतायां प्रमाणाभावात् । तस्याप्यनुभवस्यापलापिनो निष्प्रमाणकत्वादिनस्तस्य सौत्रान्तिकस्य किं दूषणं न भवेत् । सर्वमपि भवेदिति । एकत्वमनुभूतिस्थं खदृष्टान्तात् । तस्यापलापिन इति परपक्षे तत्र तत्रानुभवविरोधोऽभिहितः । स कथमित्यतोऽभिनयेन तं दर्शयति ॥ सोऽहमिति । अत्र स एवाहमित्यात्मैकत्वग्राही प्रत्यभिज्ञानुभवो दर्शितः । तदिदमित्यनात्मनः । अहं सुखीति सुखस्य विधित्वानुभवः । सद्भावरूपं गगनं दिशः सत्या भावरूपा इति गगनस्य च दिशां च भावत्वानुभवः । आदिपदादिदं नीलं नाहं नीलमित्यादेः परिग्रहः । तत्प्रतिपक्षगास्तदभ्युपगतार्थविरुद्धविषयाः । वैभाषिकसौत्रान्तिकमतनिराकरणमुपसंहरति ॥ अत इति । अखिलप्रमाणप्रतिपक्षगं सर्वप्रमाणविरुद्धार्थविषयम् । अत एव दुर्मतम् । दिङ्नागप्रभृतिभिर्बहुभिर्गृही-

तत्वात्कथं को नु गृह्णीयादित्याक्षेप इत्यत उक्तं विनेति । सत्पुरुषविषय एवायमाक्षेप इति भावः । न चैवं निराकरणवैय्यर्थ्यम् । उक्तार्थानुसन्धाने को नु गृह्णीयादिति व्याख्यानादिति ॥ २-२-७ ॥

टि०— दिक्सुखे च खदृष्टान्ताद्भावाविति मूले खदृष्टान्तादित्यस्य खदृष्टान्तेनेत्यभिप्रायकत्वे मूले हेत्वनुक्तिप्रसङ्गः । आकाशभावतायाः परासम्मतत्वेन तस्य दृष्टान्तत्वानुपपत्तिश्च भवतीत्यतो नेदं दृष्टान्ताभिधानं किन्तु हेत्वतिदेश एवेति न कोऽपि दोष इत्यभिप्रेत्य तत्परतया तद्योजयति ॥ **खदृष्टान्तादितीति** । तमेवाभिनयेन दर्शयति ॥ **धर्मीति** । तर्हि भाष्ये दृष्टान्तानभिधानप्रसङ्गो दोष इत्याशङ्क्य सच्चेत्क्वचिद्भवेदित्येतदेव तदभिधानमिति न तदनभिधानप्रसङ्गोऽपीत्यभिप्रेत्य तत्समर्पकतया तद्योजयति ॥ **सद्भाव इत्यादिना** । तर्हि रूपादिदृष्टान्तेनेत्येव वक्तव्यं किमनया वक्रोक्त्येत्यतो विपक्षे बाधकसूचनद्वाराऽप्रयोजकताशङ्कानिरासार्थत्वान्न तदुक्तेरानर्थक्यमित्याशयेन तथोक्तेः प्रयोजनमाह ॥ **अनेनेति** ॥ **नाकाशाद्भिद्यन्त इति** । आकाशभाग एव दिशो न तु न्यायमत इव तस्मादर्थान्तरमित्यर्थः । ततश्चाकाशस्य भावत्वसाधकपूर्वग्रन्थेनैव तद्भागरूपदिशामपि भावत्वसिद्धेः पृथक् तद्भावत्वसाधनमनर्थकमित्याशयः । आकाशस्य सभागत्वे वादिनां विप्रतिपत्तेस्तन्निरासाय सभागत्वप्रतिपादन एव तात्पर्याद्भावत्वसाधने तात्पर्याभावान्नानर्थक्यमिति परिहरति ॥ **तथाऽपीति** ॥ **एतेनेति** । खदृष्टान्तादित्यादिभाष्येणेत्यर्थः ॥ **प्रकारान्तरेणेति** । आकाशस्याविशेषतोऽविशेषोऽखिलस्यापि सत्त्वात्किन्नानुमीयत इति प्राचीनव्याख्यानापेक्षयाऽऽकाशे भावत्वसाधको यो न्यायस्तस्य सुखेऽप्यविशेषान्न सुखमभावरूपमिति प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवतीत्यर्थः । ननु पञ्चस्कन्धात्मना स्थितमिति प्रागनूदिताया विश्वस्य पञ्चस्कन्धात्मताया अनिरासाद्भाष्ये न्यूनत्वमित्याशङ्क्याकाशादीनां भावत्वसमर्थनपरपूर्वभाष्येणैव तन्निरासासिद्धेः किं पृथक् तन्निरासेनेत्यभिप्रेत्य पृथक् तदनिरासो भाष्यकारणामित्याशयेन भावत्वसमर्थनपरपूर्वभाष्येणैव तन्निरासासिद्धिमाह ॥ **आकाशादीनामिति** । ननु च सन्तन्यमानं ज्ञानमेवात्मेत्यरूपज्ञानसन्ततिमिति पूर्वपक्षग्रन्थे सूचिताया आत्मनो ज्ञानरूपताया अनिरासाद्भाष्ये न्यूनत्वमेवेत्यतस्तस्याः स्वसम्मतत्वेनानिरासोपपत्तेर्न न्यूनतेत्यभिप्रेत्य तस्या अविरुद्धतामाह ॥ **आत्मन इति** । ननु तथाऽप्यात्मानं च क्षणस्थितमित्यनूदिताया आत्मक्षणिकतायाः स्वसम्मतत्वाभावेन ॥ ७५ ॥

निराकार्यत्वात्तदनिरासान्न्यूनत्वमेव भाष्य इत्याशङ्क्य तस्या अप्युत्तरोत्पादे चेति सूत्रव्याख्यानावसरेऽतो ज्ञातं मयेत्यादि न ज्ञेयमनुमा कुत इत्यादिनाऽऽत्मानात्मप्रपञ्चसाधारण्येन निरस्तत्वान्न पुनस्तन्निरासापेक्षेत्याशयेनाह ॥ **क्षणेति** । नन्वात्मनो ज्ञानरूपताया उभयसम्मतत्वात्तत्र विवादासम्भवेऽपि स्वमते ज्ञानरूपस्यात्मनो ग्राहकताऽप्यस्ति न तु परमत इत्यस्यैव विप्रतिपत्तिविषय इत्यत आलयज्ञानरूपत्वादात्मनः परमते आलयज्ञानकर्तृत्वरूपतद्ग्राहकत्वाभावेऽपि तदतिरिक्तप्रवृत्तिज्ञानकर्तृतायास्तन्मतेऽपि भावेनोक्तरूपग्राहकताया अपि सत्त्वान्न तदंशस्यापि विप्रतिपत्तिविषयतेत्याह ॥ **ज्ञानस्यापीति** । तथाऽप्यरूपज्ञानसन्ततिं मोक्षमित्यनूदितमोक्षस्यानिरासान्न्यूनत्वमेवेत्यतस्तस्य ज्ञानं स्वरसभङ्ग्येव नित्यं सन्तानमिष्यते । बौद्धाभ्यामपराभ्यां तु तस्याप्युक्तानुमा रिपुरित्यादिना चतुर्थस्य द्वितीये निराकरिष्यमाणत्वादत्रानिरासो न दोषापादक इत्याह ॥ **मोक्षस्त्विति** । ॥ ७३॥ **साधारण इति** । बाह्यार्थो घटादिः परमाणुपुञ्जरूपः सन्नित्येवंरूप इत्यर्थः । ननु विश्वं त्यक्त्वेत्यत्र त्यागो नामानभ्युपगम एव वाच्यः । अन्यस्यासम्भवात् । न चासाविहास्ति । रूपादेर्विश्वस्य तेनाभ्युपगमादित्याशङ्क्य विश्वं प्रत्यक्षगं त्यक्त्वेत्यस्य विशिष्टनिषेधत्वाद्विशिष्टनिषेधस्य च सति विशेष्ये बाधे विशेषणविषयतायाः सविशेषणे हीति न्यायसिद्धत्वात्प्रत्यक्षवेद्यत्वरूपविशेषणविषयत्वप्राप्त्या रूपादेर्विश्वस्याभ्युपगमेऽपि तस्य प्रत्यक्षवेद्यताया अनभ्युपगमान्नानुपपत्तिरिति भावेन विशिष्टनिषेधस्य विशेषणविषयतया तात्पर्यमाह ॥ **रूपादेर्विश्वस्येत्यादि** । षष्ठ्यर्थसप्तम्यर्थयोः प्रकृतान्वयासम्भवेन मायावादिन एवेति वा मायावादिनीवेति वा षष्ठीसमर्थात्सप्तमीसमर्थाद्वा तत्र तस्येवेत्यनेन वतेरसम्भवात्तदनुपपत्तिमाशङ्क्य तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति लक्षणान्तरेण वतिप्रत्ययसम्भवान्न दोष इत्याशयेन तत्तुल्यक्रियतामुपदर्शयति ॥ **मायावादिनेति** । कथं सौत्रान्तिकस्य मायावादिना तुल्यक्रियात्वमित्यतस्तदुक्तेस्तात्पर्यमाह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **तथा बाह्यानुमेयतावादोऽपीति** । अत्यन्तं निर्दलस्य बाह्यानमेयतावादस्योपेक्षैव कार्या न त्वीषत्सदलैर्वैभाषिकादिभिः समयैः सह निरासः कार्य इति ज्ञापनार्थं बाह्यानुमेयतावादोऽप्यत्र पादेन निराकृत इत्यर्थः । सूत्रोत्पत्त्युत्तरकालभावीति तस्य सूत्रव्याख्यानरूपत्वाद्व्याख्यानस्य च पश्चात्तनत्वनियमात्सूत्रोत्पत्त्युत्तरकालभावित्वं मायावादस्येति भावः ॥ **उक्तत्वादिति** । एतत्पादारम्भसमर्थनावसर इति शेषः । तथा च सूत्रोत्पत्तेः प्रागपि मायावादसत्त्वाद्युक्तैव तन्निरासप्रसक्तिरिति भावः ॥**अन्य-**

थेति । अनादिकालतो वृत्तत्वव्यतिरेकेण तन्निरासप्रसञ्जकस्यान्यस्याभावादिति भावः । नन्वत्र मूले यदपरोक्षतयाऽवभासमानं नीलाद्याकारचक्रं बुद्धेर्भेदेन सर्वदा सर्वप्रमाणसिद्धं तस्य तद्बुद्धिगतत्वानुपपत्तिरेवोच्यते । न तु नीलादेर्विश्वस्याप्रत्यक्षत्वानुपपत्तिस्तत्कथमनेन तस्याप्रत्यक्षत्वनिरास इत्यतो नेदं साक्षात्तन्निरासकं किन्तु साक्षात्तन्निरासकमन्यदेव । इदं तु तत्र प्राप्तानुपपत्तिपरिहारेण तन्निरासकमिति परम्परयैवेत्यभिप्रेत्य साक्षात्तन्निरासप्रदर्शनपूर्वकं तत्र प्राप्तानुपपत्तिपरिहारकतया ग्रन्थं सङ्गमयितुमाह ॥ **अयमत्रोत्तरक्रम इति** ॥ **अत्रेदामिदामिति** । एतदाशङ्कापरिहारार्थमिदं मूलमित्यर्थः । तत्कथमित्यतोऽपेक्षितपूरणपूर्वकं वाक्यं योजयति ॥ **यदपरोक्षतयेत्यादिनाऽङ्गीक्रियत इत्यन्तेन** । कथमपरोक्षतया प्रतीयमानस्य नीलाद्याकारचक्रस्य बुद्धेर्व्यावृत्ततया सर्वप्रमाणसिद्धत्वमित्यतस्तावत्तस्य प्रत्यक्षसिद्धतां दर्शयति ॥ **बहिर्मुखतयोति** । पराक्त्वेनेत्यर्थः । तस्यैवाभिनयेनोपदर्शनमिदन्त्वेनेति ॥ **अन्तर्मुखतयोति** । प्रत्यक्त्वेनेत्यर्थः । तस्यैवाभिनयेनोपदर्शनमहं नीलमितीति । सन्तन्यमानमहमित्याकारमालयविज्ञानमेव परमते आत्मेति दर्शयितुमहमित्युक्तम् । अन्यथा बुद्धिर्नीलमित्येवावक्ष्यदिति द्रष्टव्यम् । अनुमानसिद्धतामप्याह ॥ **तथेति** । अनेन नीलार्थी बाहिरर्थमात्रसाक्षात्कारवान्नीलापरोक्षज्ञानसमनन्तरं नियमेन बहिःप्रवर्तमानत्वादित्यनुमानमुक्तं भवति । अप्रयोजकतामाशङ्क्य परिहरति ॥ **न हीति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । तथा सति पुरो देशे रजतसद्भावज्ञानानन्तरं रजतार्थिनो देशान्तरे प्रवृत्तिः स्यादित्यतिप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । ननु नीलापरोक्षज्ञानेन स्वगतनीलाकारस्यैव ग्रहणेऽपि नीलार्थिनो बाहिर्नियमेन प्रवृत्तिः सम्भवति । ज्ञानगतनीलाकारग्रहणबहिःप्रवृत्त्योर्मध्ये बाह्यनीलानुमानप्रवृत्त्या बाह्यनीलस्यापि ज्ञातत्वासम्भवात् । तथा हि । अपरोक्षतयाऽवभासमानो बुद्धिगतो नीलाद्याकारः सकारणकः कादाचित्कत्वादित्यनुमानेन सकारणत्वसिद्धौ कारणान्तरस्यासम्भवेन बाह्यनीलाद्याकारस्यैव कारणत्वेनाभ्युपेयत्वादित्यत आह ॥ **मध्येऽनुमानं त्विति** । विश्वमन्यच्च किं प्रमिमित्येतद्ग्रन्थव्याख्यानावसरे स्यादेतदित्यादिना मध्येऽनुमानमाशङ्क्य बाह्यतयैव नीलाद्याकारस्य स्फुरणादित्यादिना निरसिष्यत इत्यर्थः । आगमसिद्धतामप्युपदर्शयति ॥ **एवमिति** । प्रत्यक्षादेर्भ्रमत्वान्न प्रमाणसिद्धत्वं तद्भेदस्येति शङ्कते ॥ **न चेदमिति** । एवं भाष्ये हेत्वंशं व्याख्याय कथन्नु तस्य बुद्धिसिद्धत्वमिति साध्यांशं तात्पर्यतो व्याचष्टे ॥ **अत इति** । अनेन तस्यापरोक्षतयाऽवभासमानस्य नीला-

SGDF
Sri Gurudham Digital Foundation

द्याकारस्य कथं बुद्धित्वं बुद्धिगतत्वं न कथमपि किन्तु तस्य बाह्यत्वमेवेति योजनोक्ता भवति । किं विप्रतिपन्नबाह्यार्थपक्षकानुमानमभिमतं किंवा सम्प्रतिपन्नतज्ज्ञानपक्षकमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाश्रयासिद्ध्याऽऽद्य पक्षं दूषयति ॥ **सर्वथेति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **लिङ्गाभावादिति** । ननु विज्ञानं बाह्यार्थसापेक्षं विज्ञानत्वादिति विज्ञानत्वमेव लिङ्गं भविष्यतीति न तदभाव इत्याशङ्क्य विज्ञानस्यात्र पक्षतया तदतिरिक्तस्य विज्ञानवतो दृष्टान्तस्याभावेनान्वयतोऽतिरिक्तस्य बाह्यार्थस्याव्याप्यसिद्ध्या दृष्टान्ताभावेन व्यतिरेकतश्च व्याप्त्यसिद्धेर्नैवमित्याह ॥ **व्याप्त्यसिद्धेरिति** । सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामेव बाह्यार्थसिद्धिरस्त्वित्याशङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** । पक्षासिद्धिशङ्कापरिहारायोक्तमपरोक्षमवभासत इति । अपेक्षमाण इत्यस्यानन्तरमन्यस्यासम्भवादिति पूरणीयम् ॥ **बाह्यतयैवेति** । तथा च बुद्धिगतनीलाद्याकारासिद्धेराश्रयासिद्ध्या सामान्यसिद्धिरेवानुपपन्नेति भावः । आश्रयासिद्धिः स्वमते न दोष इत्यतो दोषान्तरमाह ॥ **कुत्र चेति** । तथा च व्याप्तिग्रहणस्थलाभावेन व्याप्तिज्ञानानुपपत्त्या व्याप्यत्वासिद्धेः सामान्यसिद्धिरनुपपन्नेति भावः । ज्ञान एव व्याप्तिग्रह इति वदन्प्रष्टव्यः । ज्ञानेऽभिमतं सकारणकत्वं वा बाह्यकारणकत्वं वा ज्ञानकारणकत्वं वेति विकल्पत्रयं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **बाह्याप्रत्यक्षत्ववाद इति** । बाह्यार्थस्य प्रत्यक्षत्ववादे ज्ञानस्य बाह्यार्थकारणकत्वानिश्चयसम्भवेऽपि त्वन्मते तस्याप्रत्यक्षत्वान्न ज्ञाने तत्कारणत्वनिश्चय इति भावः । ननु ज्ञानं प्रति न बाह्यं कारणमभ्युपगम्यते येन तस्याप्रत्यक्षत्वेन ज्ञानस्य तत्कारणकत्वावधारणानुपपत्तिः प्रसज्येत किन्नाम पूर्वज्ञानमेव तत्र कारणम् । तच्च प्रत्यक्षमेवेति तत्कारणकत्वावधारणमुपपन्नमेवेति द्वितीयं शङ्कते ॥ **ज्ञानमिति** । उत्तरज्ञानस्य पूर्वज्ञानजन्यत्ववदुत्तरज्ञानाकारस्यापि पूर्वज्ञानाकारजन्यत्वसम्भवेन बाह्यार्थं विनाऽनुपपत्तेरभावेन ज्ञानाकारेण बाह्यार्थानुमानासम्भवादसिद्धिरेव स्यादित्याशयेन परिहरति ॥ **तर्हीति** । यत्र नीलज्ञानानन्तरं नीलज्ञानमेव भवति तत्र पूर्वज्ञानाकारस्योत्तरज्ञानाकारजनकत्वसम्भवेन बाह्यार्थं विना तदुत्पत्त्यभावेऽपि यत्र नीलज्ञानानन्तरं पीतज्ञानोत्पत्तिस्तत्र पूर्वज्ञानाकारस्य विसदृशतयोत्तरज्ञानाकारजनकत्वासम्भवादस्त्येव बाह्यार्थं विना ज्ञानाकारानुपपत्तिरिति युक्तं तेन बाह्यार्थानुमानमिति भावेन शङ्कते ॥ **नीलज्ञानानन्तरमिति** । भवेदेतदेवं यदि कारणस्य स्वसदृशकार्यजनकतानियमः स्यात् । न चासावस्ति । विरलपरमाणुभ्यो मिलितपरमाणूनां मिलितपरमाणुभ्यश्च विरलपरमाणूनामनधिपतीन्द्रिये-

SGDF

भ्यश्चाधिपतीन्द्रियाणामधिपतीन्द्रियेभ्यश्चानधिपतीन्द्रियाणामुत्पत्तिदर्शनात् । ततश्च तद्वदेव नीलज्ञानाकारस्यापि विसदृशपीतज्ञानाकारजनकत्वोपपत्तेर्न तस्य बाह्यार्थेन विनाऽनुपपत्तिरिति कथं तदनुमापकत्वमित्याशयवानाह ॥ **सदृशेति** । ननु कारणस्य सदृशकार्यजनकत्वनियमेऽपि युज्यते विरलपरमाणुभ्यो मिलितपरमाणूनां तेभ्यश्च विरलपरमाणूनामुत्पत्तिस्तथाऽनधिपतीन्द्रियेभ्योऽप्यधिपतीन्द्रियाणां तेभ्यश्चानधिपतीन्द्रियाणां सदृशकार्यजननस्वभावस्यापि कारणस्यादृष्टादिसहकारिवशाद्विसदृशकार्यजनकत्वसम्भवान्नीलपीतादिज्ञानस्थले च सहकारिविशेषसमवधानाभावान्न विसदृशकार्यजनकत्वं सम्भवतीत्यत आह ॥ **किञ्चेति** । आन्तरवासनादिसहकारिसम्पत्त्या पूर्वज्ञानाकारस्यैव विसदृशोत्तरज्ञानाकारजनकत्वस्य सम्भवान्न बाह्यस्य पीताकारस्य पीतज्ञानाकारार्पकत्वं कल्प्यमित्याशयः । ननु पूर्वज्ञानस्येव बाह्यस्याप्यर्थस्य ज्ञानाकारजनकत्वसम्भवे कुत एतदवधारणम् । यत्पूर्वज्ञानमेवान्तरवासनादिसहकारिवशाद्विसदृशमुत्तरज्ञानं जनयति न तु बाह्यं नीलादीत्यत आह ॥ **दृष्टेनैवेति** । कॢप्तेनैवेत्यर्थः । यद्वाऽऽन्तरमेव सर्वं दृष्टमिति परेणाङ्गीकृतत्वादान्तरं वासनादिकं दृष्टं बाह्यं नीलाद्यदृष्टमिति ज्ञातव्यम् । विश्वमन्यच्च किं प्रममित्युपक्रान्तं बाह्यार्थस्याप्रत्यक्षत्वे तदसिद्धिप्रसङ्गमुपसंहरति ॥ **अत इति** । अनुमेयत्वे तदसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । बाह्यार्थानुमेयतावादस्यानिरस्यतया युक्त्योपपादितत्वात्तत्प्रतिपादकोत्तरग्रन्थवैय्यर्थ्यमाशङ्क्य पूर्वोपपादितप्रकारापेक्षया प्रकारान्तरेण तदुपपादनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन प्रकारभेदमभिनयेनोपदर्शयन्नुत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **शङ्कानास्पदत्वादित्यादिना** । बाह्यार्थानुमेयतावादस्यातिनिर्दलत्वेन शङ्काविषयत्वशून्यत्वादित्यर्थः । उक्तं सर्वप्रमाणसिद्धमित्यादिना पूर्वग्रन्थ इति शेषः । तस्यापलापिन इति व्यधिकरणे षष्ठ्याविव्यभिप्रेत्य योजयति ॥ **तस्यानुभवस्यापलापिन इति** । तस्येत्यस्यावृत्तिं समानाधिकरणषष्ठीत्वं चाश्रित्याह ॥ **तस्येत्यादि** ॥ **तत्र तत्रेति** । आत्मादेः क्षणिकत्वादावित्यर्थः ॥ **अभिनयेनेति** । तदाकारप्रदर्शनेनेत्यर्थः ॥ **स एवाहमिति** । अनेन तदिदमेवेत्यत्रत्यस्यैवकारस्य न यथाश्रुतः सम्बन्ध किन्तु सोऽहमित्यनेन सम्बन्ध इत्युक्तं भवति । तदपि चात्मनो निर्विकारत्वात्पूर्वोत्तरकालभाविनस्तस्यात्यन्ताभेद एव प्रत्यभिज्ञाविषय इति प्रदर्शनार्थमित्यवधेयम् ॥ **विधित्वेति** । भावत्वेत्यर्थः । भूले निर्मानमखिलप्रमाणप्रतिपक्षगमिति दुर्मतत्वोपपादकं हेतुगर्भं विशेषणद्वयमिति भावेन तथैव योजयति ॥ **अत एवेति** । निर्मा- ॥ ७७ ॥

नत्वादेरेवेत्यर्थः । **एवमिति** । आक्षेपस्य सत्पुरुषमात्रविषयत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । आक्षेपस्य सत्पुरुषमात्रविषयत्वे सत्पुरुषाणां तद्ग्रहणप्रसक्तेरेवाभावेन तन्निवारणार्थत्वायोगात्तदर्थकनिराकरणस्य वैय्यर्थ्यं स्यादित्याशयः ॥ **उक्तार्थानुसन्धान इति** । तथा चोक्तरीत्या हेयत्वप्रतिपादनेन तदनुसन्धाने सत्पुरुषाणां तद्ग्रहणप्रसक्त्यभावेऽपि मतनिराकरणाभावे तद्धेयत्वानुसन्धानाभावेन सत्पुरुषाणामपि तद्ग्रहणप्रसक्तेः सत्त्वेन तन्निराकरणार्थत्वसम्भवात्तदर्थकनिराकरणस्यार्थवत्त्वमेवेति भावः ॥ २-२-७ ॥

अ० — ॥ ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ॥ अपरः शून्यमखिलं मनोवाचामगोचरम् ॥ निर्विशेषं स्वयम्भातं निर्लेपमजरामरम् ॥ अशेषदोषरहितमनन्तं देशकालतः ॥ वस्तुतश्च तदस्मीति नित्योपासापरोक्षितम् ॥ रागादिदोषरहितं तद्भावं योगिनं नयेत् ॥ तस्यैवानादिसंवृत्या नानाभेदात्मकं जगत् ॥ सदिवाभाति सत्यत्वं सांवृतं तस्य चेष्यते ॥ पारमार्थिकसत्यत्वं शून्यादन्यस्य न क्वचित् ॥ सांवृतेनैव सत्त्वेन व्यवहारोऽखिलो भवेत् ॥ शून्यात्संवृतियोगेन विश्वमेतत्प्रवर्तते ॥ सृष्टिकाले पुनश्चान्ते स्तिमितं शून्यतां व्रजेत् ॥ इति ब्रूते तमुद्दिश्य जगाद जगतां गुरुः ॥

सु० — ॥ ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ ॥ माध्यमिकमतम(त्रापाक्रि)त्र निराक्रियते । तस्योक्तार्थविरुद्धतां दर्शयितुं तत्तावदुपन्यस्यति ॥ अपर इति । अपरो माध्यमिक इति ब्रूत इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । शून्यमेव तत्त्वं न ततोऽन्यदस्तीति शेषः । ननु पञ्चस्कन्धास्ततोऽतिरिक्ताः सन्तीत्यत उक्तमखिलमिति । पञ्चस्कन्धात्मकमखिलं जगच्छून्यमेव न ततोऽन्यदित्यर्थः । तच्छून्यं कुतः सिद्धमित्यत उक्तं स्वयं भातमिति । स्वयं भातत्वं च न स्वकर्मकप्रकाशत्वम् । किन्त्वपरप्रकाशत्वमेवेत्याशयेनोक्तं मन इति । प्रमाणमात्रोपलक्षणमेतत् । कुतः प्रमाणाविषयत्वं शून्यस्य निर्धर्मकत्वात् । सधर्मक एव प्रमाणाप्रवृत्तेरित्युक्तम् ॥ निर्विशेषमिति । निखिलजगदात्मकं चेच्छून्यम् । तर्हि तद्धर्मा लेपजरामरणदुःखपरिच्छेदादयस्तस्यैव स्युरिति कथं निर्विशेषत्वादिकमित्यत आह॥ निर्लेपमिति । लेपो धर्माधर्मसम्बन्धः । दोषा दुःखादयः । वस्तुतश्चानन्तं वस्त्वन्तरप्रतियो-

गिकान्योन्याभावरहितम् । यद्वा शुद्धं सर्वगतं नित्यं सर्वात्मकं शून्यमभिलप्यते । तत्कथं निर्विशेषमुच्यत इत्यत एतदुक्तम् । लेपादिदोषाभावमात्रेण शुद्धमुच्यते । देशादिपरिच्छेदाभावमादाय सर्वगतत्वादिवादो न तु कमपि धर्ममाश्रित्येति । उपायोपेयभावावस्थितपदार्थख्यापनं शास्त्रधर्मः । अतस्तत्त्वविषयां विप्रतिपत्तिं दर्शयित्वा विप्रतिपन्ने उपायोपेये दर्शयति ॥ तदस्मीति । तच्छून्यमहमस्मीति नित्योपासयाऽपरोक्षीकृतं तच्छून्यं रागादिदोषरहितं योगिनं तद्भावं शून्यत्वलक्षणं मोक्षं नयेदिति सम्बन्धः । यथोक्तम् । प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य (तायिनः) (तापिनः) भाविन इति । यदि शून्यमुक्तरूपं कथं तर्ह्यखिलं शून्यमित्युक्तमित्यत आह ॥ तस्यैवेति । शून्यस्यैव । संव्रियतेऽनयेति संवृतिरविद्या । संवृतेः सत्यत्वेऽद्वैतहानिरारोपितत्वे तु संवृत्यन्तरापेक्षेत्यतोऽनादीत्युक्तम् । नानाभेदात्मकं पञ्चस्कन्धात्मकम् । शून्याविद्याकल्पितत्वादखिलं शून्यमित्युच्यते । न पुनस्तदेव तदिति । तत्किमसदेवेदम् । तथात्वे वा कथं सदिति प्रतिभासः । सत्त्वारोपात् । पक्षान्तरमाह ॥ सत्यत्वमिति ! तस्यारोपितस्य जगतः सांवृतं सत्यत्वमिष्यतेऽतो न सत्प्रत्ययविरोधः । अस्ति चेत्सत्त्वं जगतः कथं तर्ह्यसत् । येन सदिवाभातीत्युक्तमित्यत आह ॥ पारमार्थिकेति । सर्वथाऽबाध्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वं तदभावादसदिदं जगदुद्गीयत इति । पारमार्थिकसत्त्वाभावे कथं जगत्यर्थक्रियादिव्यवहार इत्यत आह ॥ सांवृतेनैवेति । अखिलो हानोपादानोपेक्षाऽभिज्ञाऽभिवदनार्थक्रियालक्षणः । व्यवहारस्याप्यसत्त्वात् । स्वप्न इवेति शेषः । पारमार्थिकसत्त्वमेव व्यवहारविरोधि । तस्य सर्वक्रियारहितत्वात् । न तु तदभाव इति भावेनोक्तं सांवृतेनैव सत्त्वेनेति । सृष्टिप्रलयविषयं विगानं दर्शयति ॥ शून्यादिति । सृष्टिकाले प्रवर्तते जायते । शून्यस्य निष्क्रियत्वात्कथं विश्वकर्तृत्वमित्यत उक्तं संवृतियोगेनेति । अन्ते प्रलयकाले स्तिमितं निष्क्रियम् । अनेन क्रियाविभागादिन्यायेन या विश्वसत्त्ववादिनां प्रलयप्रक्रिया सा निराक्रियते । स्वाप्न-

SGDF ... Foundation

गजादिरिवेति शेषः । **एवमुपन्यस्तमतनिरासार्थत्वेनाधिकरणमवतारयति ॥ तमुद्दिश्येति । जगादेदमधिकरणमिति शेषः ।**

टि०—॥ ॐ **नासतोऽदृष्टत्वात्** ॐ ॥ अधिकरणप्रतिपाद्यानुक्तेर्मूले न्यूनतामाशङ्क्य भाष्य एव तस्योक्तत्वादत्रानुक्तिर्न दोषायेत्यभिप्रेत्य शून्यवादमपाकरोतीति भाष्यं मनसि निधायैतदधिकरणप्रतिपाद्यमाह ॥ **माध्यमिकेति** । नन्वपरः शून्यमित्यादिग्रन्थोऽनर्थकः । न चायं तन्मतोपन्यासः । तस्याप्यनर्थकत्वादित्यतो विप्रतिपत्तिविषयसूचनेन तदनिरस्यताशङ्कानिरसनद्वारा तन्निरस्यतासमर्थनार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तन्मतोपन्यासवैय्यर्थ्यं परिहरंस्तन्मतोपन्यासपरतयोत्तरग्रंथं सङ्गमयति ॥ **तस्येति** । मूले शून्यमित्युक्त्या प्रसक्तं निःस्वरूपत्वं शून्यं तत्त्वमविज्ञेयमित्यादितद्वाक्यानुसारेणापेक्षितशेषं पूरयन्परिहरति ॥ **शून्यमेवेत्यादिना** । अत्र मूलस्थं शून्यपदं सावधारणमित्यभिप्रेत्य शून्यमेवेत्यनुवादः । तत्त्वमित्यादिस्तु शेष इति द्रष्टव्यम् ॥ **न स्वकर्मकप्रकाशत्वमिति** । विषयविषयिभावस्य प्रत्यक्पराग्भावरूपत्वेनैकस्य युगपदुभयरूपताया विरुद्धतया स्वस्य स्वविषयकज्ञानताया अयोगादिति भावः । यद्वा ज्ञानमर्थं विषयीकरोतीति व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या ज्ञानस्यापि विषयीकरणलक्षणव्यापारं प्रति कर्तृत्वेन स्वविषयत्वे कर्तृकर्मभावो वाच्यः । न चासौ वक्तुं शक्यः । परसमवेतक्रियाफलशालित्वस्यैव कर्मलक्षणत्वेनैकस्यां क्रियायां कर्तृकर्मणोरेकत्वस्य विरुद्धत्वादतो न स्वविषयत्वं ज्ञानस्येति भावः । प्रमाणविशेषभूतमनोवागगोचरत्वमात्रेण न परप्रकाश्यत्वाभावसिद्धिः । तथा सति चक्षुराद्यगोचरत्वमात्रेण रसरूपादेरपि तत्सिद्धिप्रसङ्गादित्यतोऽत्र वाक्ये विशेषवाचकमनोवाक्शब्दयोः प्रमाणसामान्योपलक्षकत्वेन प्रमाणमात्रागोचरत्वलाभात्परप्रकाश्यत्वाभावसिद्धिरविकलैवेत्याशयेनाह ॥ **प्रमाणमात्रोपलक्षणमेतदिति** ॥ **सधर्मक एवेति** । रूपादिमत्येव चक्षुरादेर्व्याप्त्या व्यापकतावच्छेदकधर्मविशिष्टत्वेन पक्षधर्मतया च पक्षसंसृष्टत्वेन साध्यस्य सिद्धयोक्तधर्मवत्येव साध्येऽनुमानस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तादिमत्येव च शब्दस्य प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । निर्विशेषत्वादिकमित्यादिपदेन स्वयम्भातत्वमनोवाचामगोचरत्वयोः परिग्रहः । निर्लेपमशेषदोषरहितमिति पदद्वयान्तर्गतयोर्लेपदोषपदयोः पौनरुक्त्यनिरासायार्थभेदमाह ॥ **लेपो धर्माधर्मसम्बन्ध इत्यादिना** । अनन्तमित्यस्य देशकालाभ्यामिव वस्तुन इत्यनेनापि सम्बन्धान्न साकाङ्क्षतेत्यभिप्रेत्य तथासम्बन्धमाह ॥ **वस्तुतश्चानन्तमिति** । वस्तुतोऽनन्तत्वं नाम सकल-

वस्त्वात्मकत्वमिति प्रतीतिनिरासाय तन्निर्वक्ति ॥ **वस्त्वन्तरेति** । स्वव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य कल्पितत्वेनावस्तुत्वान्न वस्त्वन्तरप्रतियोगिकभेदवत्त्वं तत्येत्यर्थः ॥ **एतदिति** । निर्लेपमित्यादिकमित्यर्थः । देशादीत्यादिपदेन कालवस्तुनोः परिग्रहः । सर्वगतत्वादीत्यादिपदेन नित्यत्वसर्वात्मकत्वयोः परिग्रहः ॥ **कमपि धर्ममिति** । परममहत्परिमाणाप्रच्युतसत्तासर्वतादात्म्यरूपमित्यर्थः ॥ **शास्त्रधर्म इति** । वक्तृश्रोत्रोरभिमतमनन्यसाध्यं फलमधिकृत्य तद्धेतुभूतं प्रमाणान्तराप्राप्तमर्थं प्रतिपादयतां वाक्यानां समूहस्यैव शास्त्रत्वेनोपायोपेयभावानवस्थितपदार्थव्यापकस्य निर्विषयत्वेन निष्प्रयोजनत्वेन च काकदन्तपरीक्षादिग्रन्थवदशास्त्रत्वादिति भावः । तदस्मीति नित्योपासनाऽपरोक्षितमित्यत्र विशेष्यानुक्त्या न्यूनतामाशङ्क्य तदस्मीति पूर्वप्रकृततच्छब्दोक्तशून्यस्यैव विशेष्यत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेन विशेष्यं पूरयति ॥ **तच्छून्यमिति** ॥ **शून्यत्वलक्षणमिति** । आदौ कर्तृत्वादिविशिष्टात्मनि विनाशलक्षणं पश्चान्महाशून्यत्वलक्षणं चेत्यर्थः । यस्य शून्यैकरसताज्ञानात्सा त्वपगच्छति स पुद्गलत्वान्निर्मुक्तो महाशून्यत्वमेष्यतीति वक्ष्यमाणत्वादिति ध्येयम् । आदावात्मविनाशरूपो मोक्षो भवतीत्येतत्कुतोऽवगतमित्यतस्तद्वाक्यादेवेत्यभिप्रेत्य तत्पठति ॥ **यथोक्तमित्यादिना** । तनोतीति तायी तनु विस्तार इति धातोः । तायिनो विस्तारिणस्तस्यावबोधसन्तानस्य प्रदीपस्यैव निर्वाणं निवृत्तिर्मोक्ष इत्यर्थः । न चैवं ज्ञाननाशस्यैव मोक्षत्वमित्यस्माद्वाक्याल्लभ्यते न त्वात्मनाशस्य तत्कथमस्योदाहरणत्वमिति वाच्यम् । परेण ज्ञानस्यैवात्मत्वाङ्गीकारादिति भावः ॥ **उक्तरूपमिति** । निर्विशेषत्वादिरूपमित्यर्थः ॥ **कथं तर्हीति** । तस्यानेवंरूपतयोक्तरूपशून्यात्मताया बाधितत्वादिति भावः । ननु संवृतेः किं लक्षणं किं च कार्यमित्यतोऽविद्यालक्षणादिकमेव तल्लक्षणादिकमित्यभिप्रेत्य तयोर्भेदे तदनुपपत्तेस्तदभेदमाह ॥ **संवृतिरविद्येति** । अभिधानादेरभावेन रूढ्या संवृतिशब्दस्याविद्यापरत्वासम्भवादाह ॥ **संव्रियत इति** ॥ **अद्वैतहानिरिति** । संवृतेः शून्यात्मकत्वासम्भवेन तदतिरिक्तत्वावश्यम्भवात्तस्याः सत्त्वे तयैव सद्वितीयत्वमिति भावः ॥ **संवृत्यन्तरापेक्षेति** । आरोपस्य संवृतिकार्यत्वात्तथाचानवस्थेति भावः ॥ **अतोऽनादीत्युक्तमिति** । तथा च संवृतेरारोपितत्वेऽप्यनादित्वेन संवृत्यन्तरानपेक्षत्वान्नानवस्थेति भावः । उपलक्षणं चैतत् । संवृतेर्भेदादिवत्स्वनिर्वाहकत्वेन संवृत्याख्यस्यारोपितस्य संवृत्यन्तरानपेक्षत्वाच्च नानवस्थेत्यपि द्रष्टव्यम् । तथाऽपि यदि शून्यमुक्तरूपं कथं तर्ह्यखिलं शून्यमित्युक्तमिति शङ्काया न परिहार इत्यत आह ॥ ॥ ७९ ॥

॥ **शून्याविद्येति** । ओमिति वदन्तं प्रति तथा सत्यसद्रूपे तस्मिन्नसदित्येव प्रतीतेरावश्यकतया सन्घट इत्यादिसत्त्वप्रत्ययानुपपत्तिरित्याह ॥ **तथात्वे चेति** । किमत्र प्रमारूपसत्त्वप्रत्ययो न स्यादित्यभिमतं भ्रमरूपो वा । नाद्यः । सत्त्वप्रत्ययस्य प्रपञ्चे प्रमात्वस्यास्माकमसम्मतत्वेनेष्टापत्तेरिति मनसि निधाय द्वितीयं दूषयति ॥ **सत्त्वारोपादिति** । अनिदंरूपेऽपि रूप्येऽधिष्ठानगतेदन्तारोपादिदं रूप्यमिति प्रत्ययवत्सत्त्वाभावेऽपि घटादिप्रपञ्चस्य मायिमतेऽधिष्ठानीभूतब्रह्मगतसत्त्वारोपात्सन्घट इति प्रत्ययवच्चैतन्मतेऽप्यधिष्ठानीभूतशून्यगतसत्त्वारोपाद्घटादौ सत्त्वप्रत्ययो नानुपपन्न इत्यर्थः । ननु च न सन्घट इत्यत्र सन्नित्यधिष्ठानशून्यानुवेधः । चाक्षुषादिज्ञाने रूपादिहीनस्य शून्यस्य स्फुरणायोगात् । अन्यथा नीलो घट इत्यादौ नील इत्यादिरधिष्ठानानुवेध इत्यापातात् । नैल्यादिकं घटेऽस्ति सत्त्वं तु नेति चेन्न । अस्यारोपितत्वसिद्ध्यधीनत्वेनेतरेतराश्रयत्वादिति पूर्वत्रारुच्याऽर्थगतस्य सांवृतसत्त्वस्य सत्त्वात्सत्त्वप्रत्यय इति पक्षान्तरोपदर्शनं भाष्य इति भावेनाह ॥ **पक्षान्तरमाहेति** ॥ **कथं जगत्यर्थक्रियादीति** । आदिपदेन हानादिपरिग्रहः । तुच्छस्याप्यर्थक्रियाकारित्वप्रसङ्गेन धीमात्रस्य नित्यातीन्द्रियस्य तदभावप्रसङ्गेनापरोक्षधियोऽसत्त्वेनापरोक्षतो ज्ञातस्यापि विषस्यासञ्जीवकत्वेनापरोक्षसत्त्वधियः प्रपञ्चासत्त्वासिद्धेः प्राक् तदसिद्ध्याऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । व्यावहारिकसत्त्वस्यानुगमेन सत्तात्रयस्य तद्द्वयस्य वाऽपरमार्थसतोऽसत्त्वेन तत्र सत्त्वस्य विरुद्धतया सत्त्रयानुगतस्य सद्द्वयानुगतस्य सत्त्वसामान्यस्य गौरवप्रसङ्गादसद्विलक्षणत्वस्य तुच्छेऽतिप्रसङ्गादप्रातिभासिकत्वस्य गौरवादप्रातिभासिकसत्त्वस्यातिगौरवादसद्वैलक्षण्ये सति प्रतिभासिकवैलक्षण्यस्य चार्थक्रियाकारित्वेऽतन्त्रत्वेन परमार्थसत्त्वस्यैव तत्र तन्त्रत्वादर्थक्रियाकारित्वव्यापकस्य पारमार्थिकसत्त्वस्य व्यावृत्तौ तद्व्याप्यस्यार्थक्रियाकारित्वस्यापि व्यावृत्त्यवश्यम्भावादिति भावः । अर्थक्रिया जलाहरणादिरूपार्थक्रियेत्यर्थः । तावताऽपि कथमुक्ताक्षेपपरिहार इत्यतोऽपेक्षितशेषं पूरयति ॥ **व्यवहारस्यापीति** । किमत्र पारमार्थिकव्यवहारो न स्यादित्यापाद्यते किंवा व्यावहारिको वा न स्यादिति । नाद्यः । उक्तरूपस्य व्यवहारस्य पारमार्थिकत्वाभावेन तदभावापादनस्येष्टत्वात् । न द्वितीयः । पारमार्थिकसत्त्वस्य पारमार्थिकव्यवहारव्यापकत्वेन तद्व्यावृत्त्या पारमार्थिकव्यवहाराभावप्राप्तावपि तद्व्यावृत्तेर्व्यवहारव्यावृत्त्यप्रापकतया सांवर्तकसत्त्वेन व्यावहारिकव्यवहारसम्भवात् । प्रामाणिकत्वाच्चास्यार्थस्य नान्योन्याश्रय इति भावः । अपारमार्थिकव्यवहारस्यापारमा-

SGDF
Sri Gangadhareshwar Digital Foundation

र्थिकसत्त्वेन सिद्धेरसम्भावनापरिहाराय स्वप्नादिवदिति सूत्रानुसार्युत्तरभाष्यानुसारेणानुरूपं दृष्टान्तमाह ॥ **स्वप्ने इवेति** । सांवृतेन सत्त्वेन व्यवहारो भवेदित्येतावतैव पूर्तेरेवकारवैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्याङ्गीकृत्य परमार्थसत्त्वस्य व्यवहारप्रयोजकतां व्यवहारस्याप्यसत्त्वात्परमार्थसत्त्वाभावेऽपि न व्यवहारानुपपत्तिरिति समाहितम् । वस्तुतस्तु परमार्थसत्त्वस्य व्यवहारविरोधित्वेन तत्राप्रयोजकत्वात् । परमार्थसत्वाभावेनैवार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेर्विरुद्धतयैव तर्कखण्डनसम्भवान्न तदर्थं व्यवहारस्यासत्त्वकथनापेक्षेत्यर्थविशेषसूचकत्वान्न तस्य वैय्यर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तथैवकारतात्पर्यमाह ॥ **पारमार्थिकसत्त्वमेवेति** ॥ **विक्रियारहितत्वादिति** । अर्थक्रियाकारित्वे च क्रियावेशप्रसक्त्या विकारावश्यम्भावादित्यर्थः । सृष्टिकाल इत्यस्य नोत्तरत्र सम्बन्धः किन्तु पूर्वत्रेति भावेनान्वयं दर्शयन्सृष्ट्यादिविगानप्रदर्शकत्वलाभाय तदनुगुणतया प्रवर्तत इत्यादिपदजातं व्याचष्टे ॥ **सृष्टिकाल इत्यादिना** ॥ **अनेनेति** । निष्क्रियार्थकास्तिमितपदेनेत्यर्थः ॥ **क्रियाविभागादिन्यायेनेति** । ब्रह्मणो वर्षशतान्ते महेश्वरस्य सञ्जिहीर्षया पृथिव्याद्यारम्भकाणुषु क्रिया जायते ततो विभागास्ततोऽसमवायिकारणसंयोगानां नाशस्ततो द्व्यणुकानां नाशस्ततस्त्र्यणुकादीनां महापृथिव्यादिपर्यन्तानां कार्याणां समवायिकारणनाशेन नाश इति प्रशस्तदेवाचार्योदीरितक्रियाविभागादिक्रमेणेत्यर्थः । संवृतियोगमात्रेण शून्याज्जगत्सृष्ट्यादेरसम्भावनाशङ्कापरिहाराय स्वप्नभ्रान्तिवदेवेदमित्याद्युत्तरभाष्यानुसारेणानुरूपं दृष्टान्तं शेषपूरणेनाह ॥ **स्वाप्नेति** ।

अ०— ॥ ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ ॥ नासतो जगतो भावो न हि दृष्टाऽसतो जनिः ॥ सतः काचित्प्रमाणं च दृष्टिरेवाखिलाद्वरम् ॥

सु०— यत्तावदुक्तं शून्यादेवेदं जगदुत्पद्यत इति तद्यथाश्रुतमपाकर्तुं सूत्रम् ॥ ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ ॥ इति । तद्व्याचष्टे ॥ **नासत इति** । असतःसर्वविशेषविनिर्मुक्तत्वेन गगनकुसुमसमानाच्छून्याज्जगतो भावो जन्म नोपपद्यते कुत इत्यत आह ॥ **न हीति** । सतो भवतः कार्यस्येति यावत् । क्वचिदसतो जनिर्न दृष्टा यतः । अत्र सर्वत्र शून्यस्यासत्त्वमापाद्य दूषणाभिधानमिति ज्ञातव्यम् । स्यादेतत् । प्रमाणाभावः प्रमेयाभावं साधयति । न पुनः प्रमाणविशेषाभावः ।

SGDF

मा हि भूदस्मदादिप्रत्यक्षव्यावृत्त्या धर्माद्यभावसिद्धिः। तदत्रापि प्रमाणाभावादिति हेतुर्वक्तव्यः। अदृष्टत्वादिति प्रत्यक्षाभावकथनं तु कथम्। अनैकान्तिकत्वादित्यत आह ॥ प्रमाणं चेति। दृष्टिः प्रत्यक्षमेवाखिलादनुमानादागमाच्च वरं प्रमाणम्। अयमभिसन्धिः। नासतो जगतो भाव इति प्रतिज्ञाय कुत इत्याकाङ्क्षायां तत्र प्रमाणाभावादिति हेतुं मनसि निधाय कथं तत्र प्रमाणाभव इति जिज्ञासायामनुमानागमयोः प्रत्यक्षमूलत्वेन ततः प्रत्यक्षमेव वरं प्रमाणमित्यादावदृष्टत्वादिति। तदभावोऽयं दर्शितो न तु प्रधानप्रतिज्ञायां हेतुत्वेन येनोक्तदोषः स्यादिति। तर्ह्यनुमानाद्यभावोऽपि वक्तव्य इत्यत आह ॥ प्रमाणं चेति। अयमाशयः। वेदादेः शून्यवादिना प्रामाण्यं नाङ्गीक्रियते। तदीयागमस्य त्वस्माभिरित्यतो नास्त्यत्रागमः सम्प्रतिपन्न इति शिष्यैरेव शक्यते ज्ञातुम्। प्रत्यक्षाभावेनानुमानस्याप्यभावः सिद्ध एव। प्रत्यक्षस्यानुमानोपजीव्यत्वात्। प्रत्यक्षेण क्वचिदुपलब्धमेव ह्यनुमानेन क्वचित्साधनीयम्। अतोऽनुमानाद्यभावस्यानुक्तावपि लाभाददृष्टत्वादित्येवोक्तं सूत्रकृतेति। अत एव प्रागुक्तं क्वचिदिति।

टि०— ॥ ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ॥ **यथाश्रुतमिति**। यद्यपि शून्यात्संवृतियोगेन विश्वमेतत्प्रवर्तत इति ग्रन्थानुरोधेन जगतः शून्याविद्याकल्पितत्वसिद्ध्या तदारोपाधिष्ठानत्वमेव शून्यस्य जगत्कारणत्वं परस्याभिमतमिति तदेव निराकर्तुमुचितम्। अन्यथाऽनभिमतपक्षनिरासेन छलप्रसङ्गात्। तथाऽपि शून्याज्जगदुत्पद्यत इति वदतः किं यथाश्रुत एव कार्यकारणभावोऽभिमतः किंवा तदविद्याकल्पितत्वात्तत्राध्यस्तत्वरूप इति विकल्पद्वयं मनसि निधाय द्वितीये वक्ष्याम इति भावेन यथाश्रुत एव शून्यजगतोः साध्यसाधनभावो विवक्षित इत्याद्यपक्षस्य नासतोऽदृष्टत्वादित्येतदुत्तरमित्येवं विकल्पमुखेन दूषणप्रवृत्तेर्न छलप्रसङ्ग इति ध्येयम्। ननु पारमार्थिकसत्यत्वं शून्यादन्यस्य न क्वचिदिति वदता परेण शून्यस्य पारमार्थिकसत्यत्वाभ्युपगमेन तदसत्त्वाभावान्नासत इत्यादिदोषस्य निरालम्बनत्वमित्याशङ्क्याह ॥ **अत्र सर्वत्रेति**। यदि शून्यं निर्विशेषं

स्यात्तर्ह्यप्रामाणिकं स्यात्सधर्मक एव प्रमाणप्रवृत्तेर्दर्शनात् । ततश्च गगनकुसुमवदसत्त्वस्यादित्यसत्त्वापादनपूर्वकमेवैतदूषणप्रवृत्तेर्न तन्निरालम्बनत्वमित्यर्थः । ननु प्रमाणं च दृष्टिरेवेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चैतत्प्रत्यक्षस्यानुमादिकं प्रति मूलत्वकथनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तन्मूलत्वकथनस्यापि प्रकृतोपयोगाभावात् । न च प्रत्यक्षाभावेन तन्मूलकानुमानादेरभावोपपादनार्थत्वात्तस्योपयोग इति वाच्यम् । अनुमानाद्यभाववर्णनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च प्रमाणमात्राभावोपपादनार्थत्वात्तस्यार्थवत्त्वम् । तदभाववर्णनस्यापि प्रकृतोपयोगादर्शनात् । न च जगदसतोः कार्यकारणभावो नास्तीति प्रतिज्ञातार्थोपपादकत्वात्तस्य प्रकृतोपयोग इति वाच्यम् । अदृष्टत्वादिति सौत्रहेतुनैव प्रतिज्ञातार्थसिद्धिसम्भवेन तत्साधकतया प्रमाणाभावस्यानुसरणीयत्वादित्याशङ्क्याद्दृष्टत्वमात्रस्य प्रतिज्ञातार्थसाधकत्वसम्भवेन प्रमाणाभावस्य तत्साधकतयाऽवश्यमनुसरणीयत्वात् । उक्तप्रनाड्या तदुपपादकत्वात्प्रत्यक्षवरत्वकथनस्य नानर्थक्यमित्याशयेनोत्तरग्रन्थं योजयितुं भवेदेतदेवं यद्यदृष्टत्वमात्रस्य प्रतिज्ञातार्थासाधकत्वं प्रमाणाभावस्य च तत्साधकत्वमिति स्यात् । तदेव कथमित्यतस्तदुभयमुपपादयितुं शङ्कामुत्थापयति ॥ **स्यादेतदिति** ॥ **मा हि भूदिति** । न भवति हीत्यर्थः ॥ **वक्तव्य इति** । तस्य तत्साधकत्वादिति भावः ॥ **कथमिति** । तस्यातत्साधकत्वादिति भावः । कुतस्तस्यासाधकत्वमित्यतस्तदुपपादयति ॥ **अनैकान्तिकत्वादिति** । धर्माधर्मादाविति शेषः । तत्रास्मदादिप्रत्यक्षव्यावृत्तिसत्त्वेऽपि तदभावाभावादिति भावः । नन्वेवमप्यदृष्टत्वादिसौत्रहेतोर्न व्यभिचारपरिहार इत्याशङ्क्य तस्य प्रमेयाभावसाधकतयाऽभिमतहेत्वन्तरोपपादकत्वेन स्वातन्त्र्येण प्रमेयाभावासाधकत्वान्न व्यभिचार इत्यभिप्रेत्य प्रमाणं चेत्यादिभाष्याभिप्रायमाह ॥ **अयमिहाभिसन्धिरिति** ॥ **उक्तदोष इति** । अनैकान्त्यरूप इत्यर्थः । इतीत्यस्येत्ययमिति सम्बन्धः ॥ **उपजीव्यत्वादिति** । अनेन मूले वरशब्द उपजीव्यत्वार्थकोऽखिलादित्यस्य विभक्तिविपरिणामेनानुवृत्त्यर्थ इति सूचितमिति ज्ञातव्यम् । उपजीव्यतामेवोपपादयति ॥ **प्रत्यक्षेण हीति** । अन्यथाऽप्रसिद्धविशेषणत्वापातादिति भावः ॥ **अत एवेति** । प्रत्यक्षेण क्वचिदुपलब्धमेव ह्यनुमानेन क्वचित्साधनीयम् । न चेदं क्वचित्प्रत्यक्षेणोपलब्धमतो न साधनार्हमिति परमते प्रत्यक्षाभावोक्तिमात्रेणानुमानस्याप्यभावो लभ्यत इति सूत्रकृदभिप्रायदर्शनार्थमेव प्राक् क्वचिदित्यनेन दृष्टान्ताभाव उक्तः । अन्यथा तदुक्तिर्व्यर्था स्यादिति भावः ।

अ० — ॥ ॐ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ ॥ यद्येवं सप्तमरसान्मधुरादिव पीनता ॥ भवेज्जनस्य मार्जारशृङ्गं गोरिव घातकम् ॥ कार्यार्थी कारणं सच्च नोपादद्यात्कथञ्चन ॥ न प्रवर्तेत चेष्टाय शून्यादेवेष्टसम्भवात् ॥ देशकालादिनियमो न हि शून्यात्सतो भवेत् ॥ पुरुषेच्छानुसारेण यदि किञ्चित्प्रजायते ॥ किन्नानुमीयते तद्वद्वस्तुत्वात्पुरुषोद्भवः ॥ सर्वस्यापि ॥

सु० — मा भूच्छून्याज्जगदुत्पत्तौ प्रत्यक्षं प्रमाणम् । मा च भूदागमः । तथाऽप्यनुमानं भविष्यति । असतः सदुत्पत्तौ प्रत्यक्षाभावेन दृष्टानुमानानुपपत्तावपि सामान्यतो दृष्टस्योपपत्तेः । कारणस्य हि सत्त्वे निषिद्धेऽसत एव जन्म सेत्स्यतीत्याशङ्क्यानुमानानां तर्कप्रतिघातं वक्तुं सूत्रम् ॥ ॐ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ ॥ इति । तद्व्याचष्टे ॥ यद्येवमिति । यद्यसत एव यत्किञ्चित्कार्यं जायेत तथा मधुरादिव सप्तमरसाज्जनस्य पीनता स्यात् । गोः शृङ्गमिव मार्जारशृङ्गमपि जनस्य घातकं भवेदविशेषादित्यनेनैवं सत्युदासीनानां हेयोपादेयोपेक्षणीयबुद्ध्यविषयाणां सप्तमरसादीनामपि सकाशात्पीनत्वादिकार्यस्य सिद्धिः प्रसज्येतेति सूत्रं व्याख्यातं भवति । प्रकारान्तरेण व्याख्याति ॥ कार्यार्थीति । यद्यसत एव कार्यमुत्पद्यते तदा पटादिकार्यार्थी कुविन्दादिः सत्तन्त्वादिकारणं सर्वथा नोपाददीत । असत एव पटाद्युत्पत्तेः । अतिप्रसङ्गान्तरमाह ॥ नेति । न केवलमसतः कार्योत्पत्तौ सत्कारणोपादानानुपपत्तिः । किन्त्विष्टाय पटाद्युत्पादाय न प्रवर्तेत । न प्रयतते च । कुतः । शून्यादेवेष्टसम्भवात् । एतेन तन्त्वाद्युपादाना(दु)द्युदासीनानां चिकीर्षादिरहितानां च पुंसां पटादिसिद्धिः स्यादिति सूत्रं व्याख्यातं भवति । प्रकारान्तरेण व्याख्याति ॥ देशेति । शून्यात्सतः शून्यादेव भवतः कार्यस्य देशकालवयोवस्थानियमो न भवेत् । तथा हि । यदि जगच्छून्यादेव भवेत् । तदा गोधूमाः कृष्णभूमौ सम्पद्यन्ते । न पाण्डुभूमौ । वसन्ते किंशुकाः पुष्पिता भवन्ति । न वर्षासु । त्रिहायण्येव गौर्गर्भं धत्ते । नान्यथा । स तुषा एव व्रीहयोऽङ्कुरानुत्पादयन्ति । नेतर-

SGDF
Sri Gangeshwari Dharma Foundation

थेत्यादि देशकालादिनियमः कार्योत्पत्तौ न स्यात् । शून्यस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात् । अनेनोदासीनानां देशकालादिनियमानपेक्षाणामपि कार्याणां सिद्धिरुत्पत्तिः स्यादिति सूत्रं व्याख्यातं भवति । शून्यादेव कार्योत्पत्तौ कर्त्रुपादाननिमित्तापेक्षा न स्यादिति समुदायार्थः । नन्वादिसृष्टावेव शून्यात्कार्योत्पादं ब्रूमो न सर्वदा । अन्यदा तु कर्त्रादिकारणगणादेव । अतो नातिप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ पुरुषेति । किञ्चिदित्यधुनातनं कार्यम् । वस्तुत्वात् । कार्यत्वात् । सर्वस्यापीत्यादिकालीनस्यापि कार्यस्येत्यर्थः । अनेन ना पुरुषः सत आदिकालीनस्य कार्यस्य कर्ताऽनुमातव्यः । कुतः । दृष्टत्वात् । अधुनातनानां कार्याणां पुरुषकर्तृत्वस्य निश्चितत्वादिति प्रथमसूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति । सूत्रभाष्ययोः पुरुषग्रहणमुपादानाद्युपलक्षणम् । नन्विदं सर्वमपि स्वव्याहतम् । तथा हि । यदुक्तं नासतोऽदृष्टत्वादिति । तत्सतः कारणत्वेऽपि समानम् । न हि सतः कारणत्वमपि क्वाप्यावयोः सम्मतम् । ननु च मधुरादिव गोः शृङ्गमिवेत्यादिना सतः सृष्टिसंहारकारित्वं निदर्शितम् । मैवम् । सर्वस्यापि जगतोऽसत्त्वेन तदन्तःपातिनो मधुरादेरपि सत्त्वाभावात् । यश्चायमतिप्रसङ्गः । असतः कारणत्वे सप्तमरसादेरपि मधुरादि(वत् का)कार्यकारित्वप्रसङ्ग इति । सोऽपि सतः कारणत्वे तन्त्वादीनां मृदादिकारिकार्यत्वप्रसङ्गेन तुल्यः । तथाऽपि कारणत्वमात्रं सतोऽस्तीति चेन्न । तत्सत्त्वासम्मतेरुक्तत्वात् । न हि सकलविक्रियातीतस्य कारणत्वं शक्यसम्भावनम् । मधुरादीनां सप्तमरसादीनां चासत्त्वाविशेषेऽपि सद्बुद्धिभावाभावाभ्यां विशेषात् । यदपि कार्यार्थीत्यादि । तदीश्वरस्य सर्वकारणत्वे तत एव पटादिसम्भवात्तन्त्वाद्युपादानं न स्यात् । कुविन्दादेरिच्छादिकं व्यर्थं स्यादिति समानम् । एतेन देशकालादीति प्रसङ्गोऽपि समीकृतो वेदितव्यः । यच्च पुरुषेच्छानुसारेणेत्युक्तम् । तदपि महदादिकार्यस्य कुलालादिजन्यतासाधनसमानयोगक्षेममिति ।

SGDF
Sri Gangadhar Digital Foundation

टि०—॥ ॐ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ ॥ **दृष्टानुमानेति** । प्रत्यक्षयोग्यार्थानुमापकस्यैव दृष्टानुमानत्वादिति भावः ॥ **सामान्यतो दृष्टस्येति** । प्रत्यक्षायोग्यार्थानुमापकत्वस्वरूपत्वात्तस्येति भावः । किं तत्सामान्यतो दृष्टानुमानमित्यतः सामान्यसिद्धिपरिशेषरूपेमेवत्यभिप्रेत्य तद्दर्शयति ॥ **कारणस्य हीति** । आदिकार्यं सकारणकं कार्यत्वाद्धटवदिति साध्यमानस्यादिकार्यकारणस्येत्यर्थः । परिशेषं दर्शयति ॥ **सत्त्वे निषद्ध इति** । विवादपदं कारणं कारणत्वाद्वर्णदैर्घ्यादिवदित्यादिहेतुभिरिति शेषः । दण्डादिश्च पक्षतुल्य एवेति न तत्र व्यभिचारः । अन्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततो नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्तत इति खण्डनोक्तहेतुभिरिति वा शेषो ज्ञातव्यः । सामान्यसिद्धिपरिशेषयोरपि सामान्यतो दृष्टत्वं परेषामपि सम्मतम् । रूपाद्युपलब्धिः सकरणिका क्रियात्वादिति सामान्यसिद्धेः प्रसक्तप्रतिषेधताया अतीन्द्रियार्थानुमापकतया सामान्यतो दृष्टतायाः परैरंगीकृतत्वादित्यवधेयम् । यद्वाऽऽदिकार्यं सकारणकं कार्यत्वाद्धटवदिति सामान्यतो दृष्टस्येत्यर्थः । अस्य च नित्यातीन्द्रियार्थानुमापकत्वाद्रूपादिज्ञानं सकारणं कार्यत्वाच्छिदिक्रियावदित्यादि नित्यातीन्द्रियार्थसाधकानुमानवत्सामान्यतो दृष्टत्वम् । अथवा यथा कार्यत्वस्य सामान्यस्य कुठारादिनिष्ठकारणत्वसामान्यावलम्बनेनैव चक्षुराद्यनुमापकत्वं न तु चक्षुराद्याकारेणेति समान्यतो दृष्टत्वम् । तथैव कार्यत्वस्य सामान्यस्य मृदादिकारणनिष्ठकारणत्वसामान्यावलम्बनेनैव शून्यानुमापकत्वं न तु शून्यानुकारेणेति भवति सामान्यतो दृष्टत्वमिति ज्ञेयम् । ननु चास्य सामान्यतो दृष्टस्य सकारणकत्वमात्रसाधकत्वेऽप्यसत्कारणकत्वसाधकत्वाभावात्कथं तत्र प्रमाणत्वमित्यतो यथा सकारणकत्वसाधकस्य कार्यत्वस्य केवलस्य चक्षुरादिकरणकत्वसाधकत्वाभावेऽपि प्रसक्तप्रतिषेधसहकृतस्य चक्षुरादिकरणकत्वसाधकत्वं तथा कार्यत्वस्यापि केवलस्यासत्कारणकत्वासाधकत्वेऽपि प्रसक्तप्रतिषेधसहकृतस्य तत्साधकत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेन प्रसक्तप्रतिषेधमुपदर्शयति ॥ **कारणस्य हि सत्त्वे निषिद्ध इति** । कारणस्य हि सत्त्वमसत्त्वं वा वाच्यम् । तृतीयप्रकाराभावात् । तत्र च बाध्यतया कारणस्य सत्त्वे निषिद्धेऽसत्त्वसिद्ध्या सत्कारणकत्वसिद्धिरिति । यद्वा प्रसक्तयोः सत्त्वासत्त्वयोर्मध्येऽन्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततो नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्तत इति खण्डनोक्तवक्ष्यमाणहेतुभिः सत्त्वे प्रतिषिद्धेऽन्यत्राप्रसङ्गादसत्त्वप्राप्त्या तत्सहकृतसामान्यतो दृष्टेनासत्कारणत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **असत एवेति** । यद्यपि

SGDF

शून्यस्यासत्त्वं न तत्सिद्धान्तस्तथाऽपि निर्विशेषत्वबललब्धाप्रामाणिकत्वासिद्धासत्त्वाभ्युपगमेनेयं शङ्केति भावः ॥ **यद्यप्यसत एवेति** । अत्र यद्यसतः किञ्चिदुत्पद्येत तर्हि सप्तमरसाञ्जनस्य पीनता स्यादित्येवापादनशरीरमभिमतं न तु मधुरादिवदित्यपि तदन्तर्गतं वैय्यर्थ्यात् । किन्तु यत्किञ्चित्कार्यकारित्वमनापाद्य पीनत्वकारित्वापादने को हेतुरित्यतस्तस्यैव स्वोचितत्वाद्युक्तं तदापादनमिति भावेनोक्तं मधुरादिवदिति । मधुरादिरसस्य पीनत्वकारित्वेनास्यापि रसत्वाविशेषात्पीनत्वापादकत्वमावश्यकमिति भावः । एतच्च चित्ररसो नास्तीति प्राचां मतमाश्रित्योक्तम् । चित्ररूपवच्चित्ररसोऽप्यस्तीति मते त्वष्टमरसाञ्जनस्य पीनता स्यादित्यापादनं द्रष्टव्यम् । प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तिवैकल्यात्प्रसङ्गद्वयस्याभासत्वमाशङ्क्य दृष्टान्ताभावेन विशेषव्याप्त्यभावेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तिसद्भावान्न तस्याभासत्वमित्याशयेनोक्तमविशेषादिति । सौत्रोदासीनशब्दव्याख्यानरूपभाष्यस्थं हेयोपादेयबुद्धिवर्जितानामिति हेतुगर्भं विशेषणमयुक्तम् । तद्वर्जितानामपि तन्त्वादीनां हेतुत्वदर्शनादित्याशङ्क्य तद्बुद्धिविषयतावर्जितत्वं भाष्ये विवक्षितम् । तन्त्वादयश्च तद्बुद्धिविषया एवेति न दोष इत्याशयेनोक्तं हेयोपादेयोपेक्षणीयबुद्ध्यविषयाणामिति । आद्यमतिप्रसङ्गमभिसन्धायाह ॥ **तन्त्वाद्युपादानादुदासीनानामिति** । द्वितीयमतिप्रसङ्गमभिसन्धायाह ॥ **चिकीर्षादिरहितानामिति** । देशनियममुदाहरति ॥ **तदा गोधूम इति** । कालनियममुदाहरति ॥ **वसन्त इति** । वयोनियममुदाहरति ॥ **त्रिहायण्येवेति** । अवस्थानियममुदाहरति ॥ **सतुषा एवेति** ॥ **समुदायार्थ इति** । कार्यार्थी कारणं सच्चेत्यारभ्य सतो भवेदित्यन्तस्य ग्रन्थसन्दर्भस्य तात्पर्यार्थ इत्यर्थः । वस्तुत्वस्य परीत्या शून्ये व्यभिचरितत्वादहेतुत्वमित्यतोऽनूद्य व्याचष्टे ॥ **वस्तुत्वात्कार्यत्वादिति** । अधुनातनकार्यांशे सिद्धसाधनताप्रसङ्गादाह ॥ **आदिकालीनस्येति** ॥ **प्रकारान्तरेणेति** । नासतो जगतो भावो न हि दृष्टाऽसतोजनिः सतः क्वचिदिति प्राचीनव्याख्यानापेक्षया प्रकारान्तरेणेत्यर्थः । ननु चेदानीन्तनकार्यस्य कर्त्रुपादाननिमित्तेभ्य उत्पत्तौ शङ्कितायां तर्हीदानीन्तनकार्यदृष्टान्तेनादिकार्यस्यापि कार्यत्वात्कर्त्रुपादाननिमित्तवत्त्वस्यानुमानसम्भवात् । न तस्य शून्याज्जन्मसिद्धिरित्येव वक्तव्यम् । तत्कथं पुरुषेच्छानुसारेणेति भाष्ये नासत इति सूत्रे चेदानीन्तनकार्यदृष्टान्तेनादिकार्यस्य सकर्तृकत्वमात्रसाधनमित्यतः सूत्रभाष्ययोः पुरुषपदस्योपादाननिमित्तोपलक्षणत्वेन कर्तृमात्रपरत्वाभावेनादिकार्यस्य कर्त्रुपादाननिमित्तवत्ताया एवोभयत्र

साधनान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **सूत्रभाष्ययोरिति** । ननु सतः कारणत्वे तन्त्वादेरपि मृदादिकार्यकारित्वापादनमनुपपन्नम् । सत्त्वस्य कार्यकारित्वमात्रप्रयोजकतया सत्त्वे तन्मात्रापादनस्य सङ्गतत्वेऽपि मृदादिरूपसद्विशेषत्वस्यैव मृदादिकार्यकारित्वे प्रयोजकत्वेन सत्त्वस्य तद्रूपविशेषप्रयोजकत्वाभावेन तदापादनस्यायोगात् । तन्त्वादेः पटादिरूपकार्यकारित्वेन कार्यकारित्वमात्रापादनस्य चेष्टापादनरूपत्वासम्भवात् । अतोऽत्र तादृशापादनोपपत्त्यर्थमापादकमप्यन्यकारणकार्यकारित्वमेव वाच्यम् । ततश्चात्र सतः कारणान्तरकार्यकारित्वे तन्त्वादेरपि मृदादिकार्यकारित्वं स्यादित्येव प्रसङ्गः पर्यवसन्नः । न चासौ युज्यते । विपर्ययपर्यवसानहीनस्य तर्काभासतया तत्पर्यवसानावश्यम्भावेन प्रकृते तन्त्वादेर्मृदादिकार्यकारित्वं च नास्ति । तस्मात्सतोऽपि कारणान्तरकार्यकारित्वं नास्तीत्येवंरूपं विपर्ययपर्यवसानेन सतः कारणान्तरकार्यकारित्वाभावप्राप्तावपि स्वोचितकार्यकारित्वाभावस्याप्राप्त्या कारणत्वमात्रस्य लाभप्रसङ्गात् । असतः कारणत्वे च सप्तमरसादेरपि कार्यकारित्वमात्रस्यैवापादनेन तत्र विपर्ययपर्यवसानेनासतः कारणत्वमात्राभावप्राप्तेः । ततश्च वैषम्यान्न मृदादिकार्यकारित्वप्रसङ्गतुल्यत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ **तथाऽपि कारणत्वमात्रमिति** । उक्ततर्केणासतः कारणताया असत्त्वासिद्धावपि सर्वस्यापि जगतोऽसत्त्वेन तदन्तःपातिनस्तन्त्वादेःसत्त्वासम्मतेर्न सतः कारणत्वसिद्धिरित्याह ॥ **तदिति** । तस्य तन्त्वादिरूपकारणस्य सत्त्वासम्मतेर्न हि सतः कारणत्वं क्वाप्यावयोः सम्मतमित्यत्रोक्तत्वादित्यर्थः । ननु सतः कारणत्वासम्मतावपि न किञ्चिन्नियामकमित्याशङ्क्य सतः कारणत्वे विक्रियाप्रसङ्गात्पारमार्थिकत्वहानिप्रसङ्गेन पारमार्थिकत्वस्य कारणत्वविरोधित्वान्न सतः कारणत्वसम्मतिरित्याह ॥ **न हीति** । यद्वा कारणत्वस्य सत्त्वविरोधित्वाच्च न सतः कारणत्वं सम्भवतीत्याह ॥ **न हीति** । नापीत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । नन्वेवं सतः कारणत्वासम्मतौ मधुरादीनां सप्तमरसादीनां चाविशेषादुभयेषां पीनत्वजनकत्वं तदजनकत्वं वा स्यात् । न तु केषाञ्चिज्जनकत्वं केषाञ्चिदजनकत्वमिति वैषम्यमित्यत आह ॥ **मधुरादीनामिति** ।

अ० — ॥ **ॐ नाभाव उपलब्धेः ॐ** ॥ न चाभावो विश्वं सदिति गम्यते ॥ यतोऽनुभवविरोधे तु वचनं बादिनः कुतः ॥ स्वप्नभ्रान्तिवदेवेदं संवृत्यैवोपलभ्यते ॥ यदि सत्त्वेन ॥ **ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ** ॥ किञ्चात्र भ्रमो नैव निवर्तते ॥ अनादेरस्य विश्वस्य निवृत्तिर्यदि चेष्यते ॥ निवृत्तिश्च निवर्तेत तस्या भ्रान्तित्वसम्भवात् ॥ दृष्टस्य भ्रान्तिता चेत्स्याददृष्टेन भ्रमः कुतः ॥

सु०—अत्र यद्विश्वस्यासत्त्वमुक्तं तत्तावन्निराकर्तुं सूत्रम् ॥ ॐ नाभाव उपलब्धेः ॐ ॥ इति । तद्व्याचष्टे ॥ न चेति । भवतीति भावः । न भावोऽभावः । असदिति यावत् । सदिति गम्यते यत इत्यनेन विश्वसत्यत्वे प्रत्यक्षं प्रमाणमुक्तं वेदितव्यम् । प्रत्यक्षेण सदित्यनुभूयमानमपि विश्वमसच्चेत्को दोष इत्यत आह ॥ अनुभवेति । अनुभव(वि)रोधे तु क्रियमाण इति शेषः । (तत्र) यदि सत्त्वेनोपलभ्यमानमप्यसत्स्यात्तदोत्तरं वदत्यपि शून्यवादिनिनोक्तं त्वयेत्यतस्तेऽप्रतिभेति ब्रुवाणं परं प्रति शून्यवादिनः स्ववचनसाधनोपायाभावात्पराजय एवापद्येत । यदि च प्राश्निकाद्यवगतं कथं मद्वचनं नास्तीति ब्रूयात् । तदाऽङ्गीकृतं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमिति सत्त्वेन तदवगतं विश्वं कथमसत्स्यादिति । उक्तदोषपरिहारं शङ्कते ॥ स्वप्नेति । स्वप्नश्च भ्रान्तिश्च तयोरिव स्वप्नभ्रान्तिवत् । यद्यपि परस्य स्वप्नोऽपि भ्रान्तिरेव । तथाऽपि गोबलीवर्दन्यायेन लोकव्यवहारमपेक्ष्य पृथगुक्तिः । यथा स्वप्ने भ्रान्तौ चासदेव गजादिकं सर्पादिकं च सदित्युपलभ्यते । तथाऽसदेवेदं विश्वं सत्यत्वेनोपलभ्यते । एतदेव विश्वस्य शून्यकारणत्वं नाम । नापरम् । तत्र कथं सदित्युपलम्भेन विश्वस्य स(त्य)त्वसिद्धिः । न चैवमधिष्ठानस्य द्रष्टुः करणानां तद्दोषाणां च सत्त्वमङ्गीकार्यम् । अन्यथा भ्रान्तिवैचित्र्याद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । असत्प्रकाशनशक्त्या संवृत्यैव सर्वस्योपपत्तौ तदङ्गीकारवैयर्थ्यात् । एवञ्च न वचनासिद्धिः । सांवृतसत्त्वस्य वचनस्य प्रत्यक्षेणैव सिद्धेः । तावतैव व्यवहारोपपत्तौ पारमार्थिकसत्त्वस्योपयोगाभावादिति । एतत्परिहाराय ॥ ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ ॥ इति सूत्रम् । तद्व्याचष्टे ॥ किञ्चेति । भवेदेवं यदि प्रपञ्चे रज्जुसर्पादाविव सत्त्वप्रत्ययो भ्रमः स्यात् । न चैवम् । तथात्वेऽत्र प्रपञ्चे सत्त्वभ्रमः किमिति नैव निवर्तते । ज्ञानानां भ्रमत्वावधारणं हि बाधबोधाधीनम् । सम्प्रतिपन्नस्थले तथा दर्शनात् । प्रत्ययत्वमात्राधीनत्वे प्रागपि बाधबोधोदयाद्रज्जुसर्पादिज्ञाने लौकिकपरीक्षकाणां भ्रमत्वावधारणं स्यात् । न चैवं क्वाचिद्दृष्टम् । न च प्रपञ्च-

सत्तावगमस्य बाधकं पश्यामः। ततो न भ्रमत्वावधारणं युक्तमिति। स्वप्नस्य भ्रान्तित्वाभावो भ्रमस्य चाधिष्ठानाद्यपेक्षानियमः सांवृतसत्त्वस्य व्यवहारनिर्वाहकत्वाभावश्चान्यत्र समर्थितोऽत्रानुसन्धेयः। स्यादेतत्। किं प्रपञ्चप्रत्ययस्येदानीं बाधो नास्तीत्युच्यते। उतोत्तरकालेऽपि। आद्ये न तावता भवतोऽपि विश्वसत्यत्वावधारणं शुक्तिरजतादौ तदयोगात्। द्वितीयस्तु नास्ति। प्रपञ्चप्रत्ययो बाधिष्यते। प्रत्ययत्वात्सम्प्रतिपन्नवत्। इत्यागामिबाधसिद्धेरित्यत आह॥ अनादेरिति। अनादितोऽनुवृत्तस्येत्यर्थः। विश्वस्य तत्प्रत्ययस्य निवृत्तिर्बाधः। निवर्तेत बाध्येत। यदि प्रत्ययत्वात्प्रपञ्चप्रत्ययस्य बाधोऽनुमीयते तदाऽवश्यं बाधप्रत्ययस्यापि बाधेन भाव्यम्। अन्यथा प्रत्ययत्वहेतोस्तत्र व्यभिचारापत्तेः। बाधकप्रत्ययस्य बाध्यत्वे प्रपञ्चप्रत्ययस्य याथार्थ्यसिद्धिः। तिष्ठतु तावत्परमार्थचिन्ता व्यवहारिके तु तथा दृष्टमेव। न केवलमिदमापादनं किन्तु सम्भावितं चैतत्। यत्प्रपञ्चप्रत्ययस्य याथार्थ्यं तन्नास्तिताप्रत्ययस्य बाध्यत्वम्। अनादितोऽनुवृत्तस्यानेकसजातीयविजातीयसंवादवतो याथार्थ्यसम्भवात्। कादाचित्कस्य संवादविधुर (रुद्ध) त्वेन भ्रमत्वसम्भवादिति। ननु च प्रपञ्चनिवृत्तिर्नाम शून्यमेव। तच्च परमार्थरूपं न कल्पितमदृष्टत्वात्। तत्कथं तत्प्रत्ययस्य बाध्यता स्यात्। किन्तु प्रपञ्चस्य दृष्टत्वेन कल्पितत्वसम्भवात्तत्प्रत्यय एव बाध्यः। हेतुश्च प्रपञ्चप्रत्ययत्वेन विवेक्तव्य इत्यत आह॥ दृष्टस्येति। भ्रान्तिताभ्रमशब्दाभ्यां कल्पितत्वमुच्यते। इदमुक्तं भवति। विपरीतमेतदुक्तं यत्सर्वप्रमाणदृष्टस्य प्रपञ्चस्य कल्पितत्वमादाय तत्सत्ताप्रत्ययस्य बाध्यत्वस्वीकरणम्। केनापि प्रमाणेनादृष्टस्य शून्यस्याकल्पितत्वं गृहीत्वा तत्सत्त्वप्रत्ययस्याबाध्यत्वोपादानम्। प्रामाणिकमकल्पितमप्रामाणिकं चाङ्गीक्रियमाणं कल्पितमिति सर्वसम्मतत्वादिति।

टि०—॥ ॐ नाभाव उपलब्धेः ॐ॥ विश्वस्याभावरूपतायाः परेणानभ्युपगमान्न चाभावो विश्वं सदित्यसदनुवादोऽभव नमभाव

SGDF

इत्याश्रयणेऽपि विश्वस्यासत्त्वाङ्गीकारेऽप्यसत्त्वरूपत्वानङ्गीकारादुक्तदोष एवेत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे ॥ **भवतीति भाव इत्यादिना** ॥ **तयोरि-
वेति** । तत्र तस्येवेति षष्ठ्यन्ताद्वतिरिति भावः । यद्यप्यत्र भ्रान्तिस्वप्नवदिति वक्तव्यम् । द्वन्द्वे घीति घ्यन्तस्य पूर्वनिपातस्मरणात् । तथाऽपि स्वप्न-
मायासरूपेति श्रुत्यनुसारिस्वप्नादिवदिति सूत्रानुसारेण स्वप्नभ्रान्तिवदित्युक्तम् । वस्तुतस्तु लक्षणहेत्वोः क्रियायाः समुद्राभ्राद्ध इत्यादिषु यथायथं
व्यभिचारं कुर्वता सूत्रकृतैतत्प्रकरणस्यानित्यत्वज्ञापनादल्पाच्तरमितस्यानित्यत्वात् । शकुनिसूत्रयोरिति साध्विति वदता ग्रन्थकारेण तदनित्यत्वस्य
ज्ञापनाच्च न द्वन्द्वे घित्वस्यात्र प्रसक्तिरिति ध्येयम् ॥ **गोबलीवर्दन्यायेनेति** । यथा गावः समागता बलीवर्दाश्चेत्यादौ लौकिकव्यवहारे बलीवर्दा-
नामपि गोत्वाक्रान्ततया गोग्रहणेनैव ग्रहणप्राप्तावपि गोविशेषत्वात्सामान्यविशेषापेक्षया पृथगुक्तिस्तथा स्वप्नस्य भ्रान्तित्वेन भ्रान्तिग्रहणेन ग्रहण-
प्राप्तावपि तद्विशेषत्वात्सामान्यविशेषापेक्षया पृथगुक्तिर्युज्यत इति भावः ॥ **एतदेवेति** । शून्याविद्यया सदिति प्रतीयमानत्वमेवेत्यर्थः । अनेन
तदविद्याकल्पितत्वादिरूप एव शून्यजगतोः कार्यकारणभावोऽभिमत इति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षस्य निराकरणायेयमाशङ्केति सूचितं भवति । कल्पि-
तत्वस्य साधिष्ठानत्वव्याप्यत्वाद्व्यापकीभूतसाधिष्ठानत्वव्यावृत्त्या तद्व्याप्यस्य कल्पितत्वस्यापि व्यावृत्तिरेवेत्यभिप्रेत्य कल्पितत्वे साधिष्ठानादित्वं स्यादित्या-
क्षिपति ॥ **न चैवमिति** ॥ **अधिष्ठानस्येति** । इदं रजतमित्येव भ्रान्तेर्दर्शनाद्रजतमित्येव च तददर्शनाद्भ्रान्तेरधिष्ठानसापेक्षत्वमिति भावः
॥ **द्रष्टुरिति** । भ्रमस्य समानाश्रयप्रमानिवर्त्यत्वेन ज्ञानस्य ज्ञातृसापेक्षत्वेन च द्रष्टृवश्यम्भावादिति भावः ॥ **करणानामिति** । प्रलये सत्या-
मप्यविद्यायामिन्द्रियादिकरणाभावेन तज्जन्यप्रमाया इव तज्जन्यभ्रमस्याप्यदर्शनेन भ्रान्तेः करणसापेक्षत्वनिश्चयादिति भावः ॥ **तद्दोषाणामिति** ।
अन्यथाऽप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वापत्तेर्भ्रान्तेर्दोषापेक्षत्वनिश्चयादिति भावः । यद्यप्यप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वापत्तिर्न परस्यानिष्टा तथाऽपि तं प्रत्यप्यप्रामाण्य-
परतस्त्वव्यवस्थापनेन तत्सिद्धिमभिप्रेत्यैतदापादनमित्यवधेयम् । उपलक्षणमेतत् । देहादीनां चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **सत्त्वमिति** । अधिष्ठाना-
देरध्यस्तत्वे च तदध्यासस्याप्यधिष्ठानाद्यन्तरसापेक्षत्वेनानवस्थाद्यापत्तेरिति कथं न विश्वसत्यत्वसिद्धिरिति भावः । ननु शून्यमेव जगद्भ्रमाधि- ॥ ८५ ॥
ष्ठानादिकं भविष्यति । तच्च सदेवेति न शून्यातिरिक्तविश्वसत्यत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । शून्यस्यैव जगद्भ्रमाधिष्ठानत्वे तस्याविचित्रत्वेन

घटोऽयं पटोऽयमित्येवंरूपानेकभ्रान्तिविषयत्वानुपपत्तिः । यद्यप्यविचित्रस्यापि रज्जुखण्डस्य सर्पमालाबलीवर्दमूत्रत्वादिप्रकारकविचित्रभ्रान्तिविषयत्वव-
च्छून्यस्यापि विचित्रानेकविषयत्वं वक्तुं शक्यं तथाऽप्यविचित्रस्य युगपद्विचित्रानेकभ्रान्तिविषयत्वासम्भवस्यात्राभिप्रेतत्वाद्रज्जुखण्डस्य च क्रमिकविचित्र-
भ्रान्तिविषयतायामपि युगपत्तदभावाददोषः । आदिपदेनाधिष्ठानत्वस्य परिग्रहः । तदनुपपत्तिश्च निःसामान्ये निर्विशेषे च शून्येऽधिष्ठानत्वे तन्त्रस्य
सामान्यतो ज्ञातत्वे सत्यज्ञातविशेषत्वस्याभावात् । ततश्च शून्यस्याधिष्ठानत्वाद्यनुपपत्त्या तदतिरिक्तस्य विश्वस्यैव तत्त्वे वाच्ये कथं न विश्वसत्यत्वसि-
द्धिरिति भावः । केशोण्डूकादिभ्रमस्य निरधिष्ठानस्यापि दृष्टत्वान्न भ्रान्तेरधिष्ठानसापेक्षत्वनियमः । प्रलये देहाद्यभावाद्भ्रमादर्शनेन भ्रान्तेस्तत्सापेक्षत्वेऽ-
पि न भ्रमस्य तत्सापेक्षत्वम् । अध्यस्तैरपि देहादिभिस्तदुपपत्तेः । न चैवमनवस्थाद्यापातः । तद्भ्रमस्यानादित्वेन तदनवकाशात् । न च कल्पाद्य-
भ्रमानुपपत्तिः । कल्पान्तरीयभ्रमजन्यवासनयाऽपि तदुपपत्तिरिति भावेन परिहरति ॥ **असत्प्रकाशनशक्त्येति** । ननु सांवृतसत्यस्य वचनस्य
प्रत्यक्षेण सिद्धावपि पारमार्थिकस्य तस्यासिद्धेस्तत्वाप्रतिभैवेत्यत आह ॥ **तावतैवेति** । सांवृतसत्त्वमात्रेणैवेत्यर्थः । उपयोगाभावादित्युपलक्षणम् ।
सकलविक्रियातीतत्वेन व्यवहारविरोधित्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ** ॥ ननु प्रपञ्चे सत्त्वभ्रमः किमिति नैव
निवर्तत इति ग्रन्थेन किं दूषणमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य भ्रमत्वावधारकप्रमाणाभावात्सत्त्वप्रत्ययस्य तदवधारणानुपपत्तिरुक्ता भवतीत्याभिप्रेत्य किं
तद्भ्रमावधारकं प्रमाणं कुतश्च तस्य तदवधारकत्वं कुतश्च तस्यैव तदवधारकत्वं कथं चात्र तदभावो येन भ्रमत्वानुपपत्तिरित्यतस्तदवधारकं प्रमाणं
तावदाह ॥ **ज्ञानानामिति** । कुतस्तस्यावधारकत्वमिति द्वितीयशङ्कां परिहरति ॥ **सम्प्रतिपन्नेति** । कुतस्तस्यैव तदवधारकत्वमन्यस्यापि
तत्सम्भवादिति तृतीयशङ्कां परिहरति ॥ **प्रत्ययत्वेति** । अस्त्येव बाधबोधोदयात्प्रागपि रज्जुसर्पादिज्ञाने लौकिकपरीक्षकाणां भ्रमत्वावधारण-
मितीष्टापादनमेतदित्यत आह ॥ **न चैवमिति** । तथाऽपि कथं प्रकृते तदवधारकप्रमाणाभाव इत्यतो बाधबोधः किं योग्य उतायोग्य इति
विकल्पद्वयं मनसि निधाय नान्त्योऽयोग्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वादिति द्वितीयपक्षदूषणं च मनसि निधायानुपलम्भबाधितत्वान्नाद्य इत्याह ॥ **न च
प्रपञ्च इति** । निगमयति ॥ **अत इति** ॥ **युक्तमिति** । अनेन कर्मणि चेत्यादाविव चशब्द इतरथ इत्युक्तं भवति । मूले न्यूनतामाशङ्क्य

SGDF

परिहरति ॥ **स्वप्नस्येत्यादिना** ॥ **अन्यत्रेति** । अन्यत्रात्र च समर्थित इति सम्बन्धः । स्वप्नेति वासनारूपमेव जगन्मनसि स्थितं बहिष्ठत्वेन प्रतीयत इत्यादिना तृतीयस्य द्वितीये सन्ध्ये सृष्टिराह हीत्यधिकरणे वासनाः सर्ववस्तूनामित्यादिना तथा स्वप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यत क्वचिदित्यादिना च स्वप्नस्य भ्रान्तिकल्पितत्वाभावः कल्पितत्वे च जगतः सत्यं जगद्द्वयमपेक्षितम् । न हि सत्यशुक्तेः सत्यरजतस्य तयोः सादृश्यस्य चाभावे भ्रान्तिर्भवति । अधिष्ठानं च सदृशं तथ्यवस्तुद्वयं विना न भ्रान्तिर्भवति क्वापीत्यादिना तत्त्वानिर्णयेऽन्यगाचेत्स्वतोऽन्यता नादेहयोगिनो दृष्टिरिति तत्कारणं स्वतो देहिनः कारणयुता देहाश्च यदि न भ्रमात् । किं भ्रान्तिकल्पितमित्यादिना प्रथमस्य चतुर्थे च भ्रमस्याधिष्ठानाद्यपेक्षानियमः । मिथ्यायाः साधकत्वं च न सिद्धं चान्यसाधनम् । व्यवहारसतश्चापि साधकत्वं तु पूर्ववदित्यादिना । जिज्ञासासूत्रे व्यवहारिकता चास्य स्यादबाध्यत्व एव हि । बाध्यं नार्थक्रियाकारीत्यादिना प्रकृत्यधिकरणे च सांवृतसत्यत्वस्य व्यवहारनिर्वाहकत्वाभावश्च समर्थित इत्यर्थः । तावतेदानीं बाधाभावमात्रेण । कुतो नेत्यतस्तथा सतीदानीन्तनबाधाभावस्य क्वचिच्छुक्तिरजतादिज्ञानेऽपि सद्भावात्तस्यापि भ्रमत्वाभावावधारकत्वं स्यान्न च तद्युज्यत इत्याह ॥ **शुक्तिरजतादाविति** । विश्वप्रत्ययस्य जन्यत्वात्कथमनादित्वाभिधानमित्यतो व्याचष्टे ॥ **अनादितोऽनुवृत्तस्येति** । विषयेण विषयिणोपलक्षणमित्याभिप्रेत्याह ॥ **तत्प्रत्ययस्येति** । निवृत्तेर्विषयसत्त्वेऽप्युपपन्नाया न तत्प्रत्ययभ्रमत्वसाधकत्वमित्यत आह ॥ **निवृत्तिर्बाध इति** । नन्वस्तु प्रपञ्चप्रत्ययस्य प्रत्ययत्वेन बाधानुमानं तथाऽपि विश्वबाधप्रत्ययस्य बाधः कुतोऽङ्गीकार्यः । विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वादित्यतो व्याप्तिमुपपादयति ॥ **अन्यथेति** । तथाऽपीष्टापादनरूपत्वान्नायं तर्क इत्यत आह ॥ **बाधकप्रत्ययस्येति** । अनेन प्रपञ्चप्रत्ययो बाधिष्यत इति परानुमानस्य प्रतितर्कपराहतिरुक्ता वेदितव्या । प्रपञ्चयाथार्थ्यं च तवानिष्टमतो न बाधकप्रत्ययस्य बाध्यत्वम् । ततश्च विश्वप्रत्ययस्यापि प्रत्ययत्वेन न बाध्यत्वमिति विपर्ययपर्यवसानेन लाभादिति द्रष्टव्यम् । तर्कमूलभूतव्याप्तिमप्युपपादयति ॥ **तिष्ठतु तावदिति** । एतदित्युक्तमेव दर्शयति ॥ **यत्प्रपञ्चेति** । तस्य सम्भाविततामुपपादयति ॥ **अनादित इति** ॥ **सजातीयविजातीयसंवादत इति** । विशेषदर्शनजन्यसमानविषयकज्ञानान्तररूपसजातीयसंवादात् अर्थक्रियादिरूपविजातीयसंवादाच्चेत्यर्थः ॥ **संवादेति** । सजातीयविजातीय-

SGDF
Sri Gangadharendra Saraswati Foundation

संवादेत्यर्थः ॥ **प्रपञ्चनिवृत्तिरिति** । तद्बाध इत्यर्थः ॥ **अदृष्टत्वादिति** । सर्वथाऽदृष्टे संस्काराभावेन तत्साध्यकल्पनाया अयोगादिति भावः ॥ **दृष्टत्वेनेति** । तत्र दर्शनजन्यसंस्कारसद्भावेन कल्पनाहेतुसद्भावादिति भावः । तथाऽपि प्रत्ययत्वहेतोर्न व्यभिचारपरिहार इत्यत आह ॥ **हेतुश्चेति** । एतदिति परामृष्टमेव दर्शयति ॥ **यदिति** । तस्य विपरीतोक्तितां दर्शयति ॥ **प्रामाणिकमिति** । इतीदमिति सम्बन्धः ।

अ०—गवामशृङ्गिभावेन न हि स्याच्छशशृङ्गिता ॥ अस्माकं तु प्रमाणेन प्रसादादीश्वरस्य च ॥ उक्तभङ्ग्याऽऽगमानां च प्रामाण्याद्युज्यतेऽखिलम् ॥ दृश्यत्वाद्विमतं मिथ्या स्वप्नवच्चेदियं च मा ॥ मिथ्याचेत्साध्यसिद्धिर्न व्यभिचारो न चेद्भवेत् ॥ साधकत्वमसत्यस्य साध्यं विप्रतिपत्तितः ॥ तस्य चेत्यनवस्था स्यात्सत्त्वं चास्यानुभूतितः ॥ अनुभूतिविरोधेन मिथ्यात्वे मा न काचन ॥ अतीतानागतौ कालावपि नः साक्षिगोचरौ ॥ तत्सम्बन्धितया सत्त्वमपि दृष्टस्य साक्षिगम् ॥ दृढदृष्टं तु यद्दृष्टं दृष्टाभासस्ततोऽपरम् ॥

सु०—एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति ॥ **गवामिति** । अशृङ्गिभावेन सहितेति शेषः । कश्चिद्गवां शृङ्गित्वमस्तीत्याह कश्चिच्छशस्येति । तत्र परोक्तरीत्या गवां शृङ्गिता कल्पिता दृष्टत्वात् । शशृङ्गिता त्वकल्पिताऽदृष्टत्वादिति स्यात् । न ह्येवं लोके प्रतीतिर्लोकानुसारेणैव च परमार्थो बोद्धव्यो नान्यथा । लोकन्यायस्यैव तद्बोधोपायत्वादिति । तदेवं प्रत्यक्षबलेन विश्वसत्यता साधिता तद्बाधकशङ्का च परिहृता । ततः किं सिद्धमित्यतो यदुक्तं पूर्वपक्षिणा सतोऽपि कारणत्वे प्रमाणाभाव इति । तत्परिहृतमिति वदन्समीकरणान्तरमपि परिहरति ॥ **अस्माकं त्विति** । सत्कारणत्ववादिनामखिलं परेणाक्षिप्तं युज्यते । कथं बाधविधुरेण प्रमाणेन जगतः सत्यत्वसिद्धौ मधुरादीनां पुष्प्यादिकारणानां सत्त्वसिद्धेः । तन्त्वादीनां (च) विचित्रस्वभावतया प्रमाणेन सिद्धानां न मृदादिकार्यकारित्वप्रसङ्गः । न हि सत इवासतोऽपि स्वभावभेदोऽसत्त्वव्याघातात् । प्रमाणेनैव सतः कारणत्वोपलब्धेरनुपपत्तिराभासभूतैव । प्रमाणेन सत्तया प्रमितानां मधुरादीनां सद्बुद्धिमात्रवैलक्षण्यकल्पना त्वयुक्तैव । अन्यथा

SGDF

सद्बुद्ध्याऽवगतात्सम्पन्नरसादपि पीनता सती स्यात् । ईश्वरस्य सर्वकारणत्वेऽपि तन्त्वाद्यपेक्षा पुरुषप्रयत्नाद्यपेक्षा देशकालादिनि-यमश्च युज्यत एव । तन्त्वाद्यपेक्षयैव कार्यमुत्पद्यतामितीश्वरस्य प्रसादात्सङ्कल्पात् । न चैवं निर्विशेषस्य शून्यस्य सङ्कल्पो युज्यते। न चैतदप्रामाणिकम् । आरम्भणाधिकरणोक्तरीत्याऽत्रागमानुमानानां प्रमाणत्वात् । न च वेदाद्यागमप्रामाण्यमसिद्धम् । प्रथम-सूत्रोक्तरीत्याऽऽगमप्रामाण्यस्य सिद्धत्वात् । अनुमानेऽतिप्रसङ्गोऽप्यागमप्रामाण्येनैवापास्त इति । ब्रह्मादीन्सृष्ट्यादावीश्वरस्तेषु कृपयाऽपेक्षते परमेश्वरनियोगानुष्ठाने तेषां परमपुरुषार्थलाभादिति ज्ञापयितुं प्रसादादित्युक्तम् । प्राग्विश्व(स्य) सत्यत्वसाधनायो-पन्यस्तस्य प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्य तत्परिहारत्वेन वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति सूत्रं व्याख्यातम् । इदानीं विश्व-मिथ्यात्वे पराभिहितस्यानुमानस्य दूषकत्वेनापि तद्व्याख्यातुं मिथ्यात्वेऽनुमानं तावच्छङ्कते ॥ दृश्यत्वादिति । सर्वं मिथ्ये-त्युक्ते सम्प्रतिपन्नमिथ्यात्वे शुक्तिरजतादौ सिद्धसाधनता शून्ये बाधश्च स्यात् । अतः सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां विमतमित्यु-क्तम् । विमतं गगनादिकं मिथ्या दृश्यत्वात्स्वप्नवदित्यनुमानेन विश्वमिथ्यात्वसिद्धेः कथं तत्सत्यत्वमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । दूषयितुं पृच्छति ॥ इयं चेति । तिष्ठतु तावद्विश्वम् । इयं च मा । इदमेव दृश्यत्वानुमानम् । मिथ्या स (त्यं) त्या वेति शेषः । आद्यं दूषयति ॥ मिथ्येति । न हि शब्देऽविद्यमानेन चाक्षुषत्वेन शब्दानित्यत्वं सिध्यतीति भावः । द्वितीय दृश्यत्वं दृश्यमदृश्यं वा प्रथमं दूषयति ॥ व्यभिचार इति । दृश्यत्वं मिथ्या न चेदथ च दृश्यम् । तदा (दृश्यत्वस्य) दृश्यत्व एव व्यभिचारो भवेत् । द्वितीये त्वज्ञानासिद्धता हेतोरिति भावः । स्यादेतत् । मिथ्यैव दृश्यत्वमिति ब्रूमः । न चैवं साध्यसाध-कत्वम् । वर्णदैर्घ्यादीनां मिथ्याभूतानामपि साधकत्वस्योभयसिद्धत्वात् । चाक्षुषत्वादीनां त्वारोपाभावादारोपेऽप्यसांव्याव-हारिकत्वादसाधकत्वं न तु मिथ्यात्वादित्यत आह ॥ साधकत्वमिति । यत्रोदाहरणे मिथ्यात्वं सम्प्रतिपन्नं तत्र साधकत्वे यत्र

च साधकत्वं सम्मतं तत्र मिथ्यात्वे विप्रतिपत्तितोऽसत्यस्य साधकत्वं साध्यमेव न पुनरस्माकं सिद्धमिति । विप्रतिपत्तौ साधकत्वं मिथ्यात्वं वा साधयिष्यामीति चेत् । किं सत्येन प्रमाणेनोत मिथ्याभूतेन । आद्ये तूक्तमेवोत्तरम् । द्वितीये दोषमाह ॥ तस्य चेति । न हि क्वाप्यस्माकं मिथ्याभूतस्य साधकत्वं सम्मतम् । अतस्तस्यापि साधकत्वं साध्यमेव । तस्यापि साधकत्वं साधयि-ष्यामीत्यत आह ॥ इत्नीति । पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । न हि सर्वमसत्यं साधकमित्येकं प्रमाणमस्ति । नापि सद्वादी कदाऽपि सत्त्वासत्त्वोदासीनेन प्रमाणेन साध्यसिद्धिमङ्गीकुर्यात् । येनानवस्थाशान्तिर्भवेदिति । एवमसिद्धिव्यभिचाराभ्यामनुमानं निरा-कृत्य प्रमाणबाधं चाह ॥ सत्त्वं चेति । अस्य प्रपञ्चस्यानुभूतितः सिद्धमतो बाधितविषयं चानुमानमिति शेषः । न केवलं दृश्यत्वानुमानस्यानेन दोषेणाभासत्वं किन्तु यदन्यदपि प्रपञ्चमिथ्यात्वेऽनुमानं जडत्वं वा परिच्छिन्नत्वं वा परैरुच्यते तस्यापी-त्याह ॥ अनुभूतीति । उपलक्षणमेतत् । पूर्वोक्तासिद्धिव्यभिचाराभ्यां चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा हि । जडत्वादिकं सत्यं मिथ्या-वा । आद्ये जडत्वादिमन्न वा । प्रथमे व्यभिचारः । द्वितीयेऽपसिद्धान्तः । मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्नेति । भवेदसत्त्वमनुमानानां यद्यनुभवविरोधो भवेत् । न चासावस्ति मिथ्यात्वापरपर्यायं बाध्यत्वं ह्यनुमानसाध्यं न च तदभावः प्रत्यक्षेण वेद्यः । तस्य वर्तमानमात्रविषयत्वेन कथञ्चिद्वर्तमानकालीनबाधाभावविषयत्वेऽपि कालान्तरगतबाधाभावविषयत्वायोगादित्यत आह ॥ अती-तेति । अत्रातीतग्रहणं प्रासङ्गिकम् । न केवलं वर्तमान इत्यपेरर्थः । नः सर्वेषाम् । अन्यथा तद्विशिष्टव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । किमतो यद्येवमवर्तमानोऽपि कालः साक्षिगोचर इत्यत आह ॥ तदिति । कालान्तरसम्बन्धितया सत्त्वमबाध्यत्वम् । न केवलं वर्तमानकालीनबाधाभावोऽनुभववेद्यः । किन्तु सर्वकालगतोऽपीत्यर्थः । तत्कथमित्यत उक्तम् । दृष्टस्येति । प्रत्यक्षादि-प्रतीतिविषयस्य प्रत्यक्षादिप्रतीतिप्रामाण्यस्य साक्षिणा ग्रहणादिति भावः । न हि विषयस्य त्रैकालिकाबाध्यत्वमनन्तर्भाव्य

SGDF Sri Gangadhareshwar Digital Foundation

तत्प्रतीतेः प्रामाण्यं शक्यग्रहणम् । यदि प्रतीतिं गृह्णन्साक्षी तत्प्रामाण्यग्रहणस्वभावत्वात्तद्गृह्णंस्तद्विषयस्य त्रैकालिकाबाध्यत्वं व्यवस्थापयेत्तदा शुक्तिरजतादिप्रतीतेरपि स एव ग्राहक इति तस्या अपि प्रामाण्यं गृह्णीयात् । तथा च तद्विषयस्यापि रजतादेस्त्रैकालिकाबाध्यत्वं सिद्ध्येदित्यतो दृष्टशब्दं व्याख्याति ॥ दृढेति । यन्निर्दोषत्वेनावधृतया प्रतीत्या विषयीकृतं तदेव दृष्टमित्युक्तम् । कुतः । इतरस्य सम्मुग्धस्य दृष्टस्य दृष्टाभासत्वात् । मुख्यामुख्ययोश्च मुख्यग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । कृतव्युत्पादनं चैतत्प्राक् ॥ ७७ ॥

टि०—इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **न ह्येवमिति** । माऽस्तु लोके तथा प्रकृते तु तथैव किन्न स्यादित्यत आह ॥ **लोकेति** ॥ **समीकरणान्तरमपीति** । सतः कारणत्वे तन्त्वादिना मृदादिकार्यकारित्वप्रसङ्ग इत्यादिरूपमित्यर्थः । सतः कारणत्वे तन्त्वादीनां मृदादिकार्यकारित्वप्रसङ्ग इत्युक्तं समीकरणं निराकरोति ॥ **तन्त्वादीनामिति** । नन्वेवं सप्तमरसादीनामपि विचित्रस्वभावत्वादेव न मधुरादिकार्यकारित्वप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **न हीति** । न हि सकलविक्रियातीतस्य कारणत्वं शक्यसमाधानमित्युद्भावितामनुपपत्तिमपि निराकरोति ॥ **प्रमाणेनैवेति** । मधुरादीनां सप्तमरसादीनां चेत्युक्तं विशेषं निराकरोति ॥ **प्रमाणेनेति** । प्रमाणविरोधादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । सद्बुद्धिमात्रेणैव वैलक्षण्याभ्युपगम इत्यर्थः । सद्बुद्धिविषयत्वस्य मधुरादाविव तत्राप्यविशेषादिति भावः ॥ **तन्त्वाद्यपेक्षयैवेति** । न च कार्योत्पत्त्यर्थं तन्त्वाद्यपेक्षत्वेऽस्वातन्त्र्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तेषां स्वाधीनसत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिकतया तदपेक्षाया अनपेक्षत्वेन तदनापत्तेरित्याशयात् । नन्वेवं शून्यस्य सर्वकारणत्वेऽपि तन्त्वाद्यपेक्षयैव कार्यमुत्पद्यतामिति तस्य सङ्कल्पात्तन्त्वाद्यपेक्षोपपत्तिरित्यत आह ॥ **न चेति** । कुतो नेत्यतो निर्विशेषत्वाच्छून्यस्य तादृशसङ्कल्पानुपपत्तेरिति भावेनोक्तं निर्विशेषस्येति ॥ **न चैतदप्रामाणिकमिति** । तन्त्वाद्यपेक्षयैव कार्यमुत्पाद्यतामितीश्वरस्य सङ्कल्पः । अपेक्षणीयस्य साधनस्य तदधीनत्वं चेन्नैतदप्रामाणिकं नेत्यर्थः ॥ **अनुमानागमानामिति** । शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरकर्तुं कर्तुमन्यथा । स्वभिन्नं कारणाभिन्नं भिन्नं विश्वं करोत्यजः । साधनानां साधनत्वं यदात्माधीनमिष्यते । तदा साधनसम्पत्तिरैश्वर्यद्योतिका भवेत् । द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभाव-

SGDF
Shri Gargeshwari Vedic Foundation

श्चेतना धृतिः । यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया । प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनरित्याद्यागमानां शक्तोऽपि ह्यन्यथा कर्तुं स्वेच्छानियमतो हरिः । कारणैर्नियतैरेव करोतीदं जगत्सदेतीश्वरकर्तृकसृष्टिः स्वव्यतिरिक्तसाधनसाध्या सृष्टित्वात्कुविन्दकर्तृकपटसृष्टिवदिति न तत्साधनं स्वतन्त्रं प्रेरणार्थं भगवताऽनुप्रविष्टत्वात् । यथा प्राणादिरित्येवं रूपाणां युक्तेः **पटवच्च यथा प्राणादिरिति** सूत्रोक्तयुक्तीनां चेत्यर्थः । अनुमानानामिति मूलगतचशब्दार्थतयोक्तमिति ज्ञातव्यम् । यद्यप्येतान्यनुमानानि नोक्तसङ्कल्पसाधकानि तथाऽपीश्वरसृष्टौ साधनान्तरसद्भावसाधकानि भवन्तीत्येतावन्मात्रेण तेषामत्रोपादनमिति ज्ञातव्यम् । वेदाद्यागमेत्यत्रादिपदेन प्रकृतिं स्वामवष्टभ्येत्यादिस्मृतिसङ्ग्रहः ॥ **प्रथमसूत्रेति** । जिज्ञासा-सूत्रे विषयसन्निकर्षाभावप्रयुक्ततदप्रामाण्यशङ्कायाः परिहृतत्वादिति भावः ॥ **अनुमानेऽतिप्रसङ्गोऽपीति** । पुरुषेच्छानुसारेण यदा दृष्टः पटोद्भवः । एतादृशत्वमन्यस्य वस्तुत्वात्केन वार्यत इति प्रागुक्तास्मदनुमाने तथा सति महदादिकार्यस्य कुलालादिजन्यत्वसाधनमपि तत एव स्यादित्युक्तोऽतिप्रसङ्गोऽपीत्यर्थः । मूले सङ्कल्पादित्येव वक्तव्ये तथाऽनुक्त्वा प्रसादादित्युक्तेः प्रयोजनमाह ॥ **ब्रह्मादीनिति** । ननु दृश्यत्वाद्विमतमित्युत्तरग्रन्थोऽनर्थकः । न चायं विश्वमिथ्यात्वेऽनुमानमाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तस्यापि प्रकृते सङ्गत्यदर्शनात् । न च **वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवादित्ये**तत्सूत्रव्याख्यानत्वात्तस्यापि प्रकृतसङ्गतिरिति वाच्यम् । किञ्चेत्यादिना तस्य प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याशङ्क्य प्रकारान्तरेण व्याख्यानार्थत्वादस्य ग्रन्थस्य नानर्थक्यमिति भावेन पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्विषयभेदं दर्शयंस्तत्सूत्रव्याख्यानतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **प्रागित्यादिना** ॥ **शुक्तिरजतादाविति** । ननु शुक्तिरजतादौ तत्सिद्धावपि नांशे सिद्धसाधनं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरिहोद्देश्यतया तदवच्छिन्ने साध्यसिद्धेरभावात् । न च तत्सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्तत्सिद्धेरंशतः सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । तथा सत्युद्देश्यसिद्ध्या सम्पूर्णसिद्धिसाधनत्वप्रसङ्गेनांशतः सिद्धसाधनत्वानवकाशात् । किञ्चैवं तत्सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरूपोद्देश्यसिद्धेरविकलत्वेनोद्देश्यसिद्ध्यविरोधादंशतो बाधस्यादोषत्वप्रसङ्गस्ततश्च यद्यत्र पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरुद्देश्या तर्ह्यंशतः सिद्धसाधनत्वेऽपि नांशतो बाधः । यदि च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरुद्देश्या तर्ह्यंशतो बाधप्रसक्तावपि नांशतः सिद्धसाधनतेति कथमुक्तदोषद्वयसमावेशोऽत्रेति चेत् । किमत्र पक्षतावच्छेदकसा-

मानाधिकरण्येन साध्यासिद्धिरुद्देश्यतयाऽभिमता किंवा पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन । आद्ये शुक्तिरजतादौ पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धत्वोद्देश्यसिद्धेः सम्पूर्णैव सिद्धसाधनता द्वितीयेंऽशबाध इति पक्षभेदेन दूषणद्वयस्याभिमतत्वात् । यद्यपि समानप्रकारकविरहस्यैव प्रतिबन्धकतया शून्यत्वावच्छेदेन साध्याभावानिश्चयेऽपि सर्वत्वावच्छेदेन तदासिद्ध्या नांशबाधस्य दूषणत्वं सम्भवति । तथाऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्र ज्ञायमानाया अनुमितेस्तदंशे प्रमात्वप्रतिबन्धकतया तस्य दोषत्वमित्यत्र तात्पर्याददोषः । यत्तूक्तविधया विकल्पद्वयमाश्रित्याद्येंऽशतः सिद्धसाधनत्वं द्वितीयेंऽशतो बाध इत्यत्रैतद्ग्रन्थतात्पर्यवर्णनं तन्न । मूलकोशेषु सिद्धसाधनत्वमात्रस्योक्तत्वात्तस्य चोक्तरीत्या सम्पूर्णस्यैव सम्भवेनांशतः सिद्धसाधनत्वपर्यन्तं धावनानर्थक्यात् । पक्षतावच्छेदकनानात्व एव तस्य दोषतया तदैक्ये तद्दूषणत्वासम्मतेश्चेति । सत्त्वं चास्यानुभूतित इत्यादिनोत्तरत्र प्रतिज्ञादोषस्य बाधादेरप्यभिधास्यमानत्वादवसरक्रमानुरोधेन प्रतिज्ञादोषस्यैव प्रथममभिधातव्यत्वात्तमनुक्त्वा हेतुदोषस्य व्यभिचारादेरेव प्रथममभिधाने किन्निमित्तमित्यत इयं च मेत्यत्र सावधारणार्थकचशब्दाभिप्रायमाह ॥ **तिष्ठतु तावदिति** । दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वेऽपि साधकत्वं भविष्यतीत्यप्रयोजकतामाशङ्क्य तथा सत्यविशेषाच्छब्देऽसतश्चाक्षुषत्वस्यापि तदानित्यत्वसाधकताप्रसङ्गान्नैवमित्याह ॥ **तथा हीति** ॥ **न चैवमिति** । मिथ्यात्वस्यासाधकत्वप्राप्तत्वादिति भावः । अत्र साध्यग्रहणं प्रकृताभिप्रायेणैव न त्वापाद्यशरीरान्तर्गततया तथा सति वक्ष्यमाणव्यभिचारस्यालग्नकत्वप्रसक्तेरित्यवधेयम् । व्याप्तिविकलत्वात्तर्काभासोऽयमित्याशयेनाह ॥ **वर्णदैर्घ्यादीनामिति** । आदिपदेन रेखारोपितवर्णस्फटिकलौहित्यादिपरिग्रहः । साधकत्वस्यार्थभेदादिसाधकत्वस्य । यद्यपि दैर्घ्यादयो ध्वनिष्विव वर्णेष्वपि स्वाभाविका एवेत्यादिना प्रथमसूत्रे तेषां सत्यत्वव्यवस्थापनान्न मिथ्यात्वमिति न तत्र व्यभिचारस्तथाऽपि स्वमते तेषां मिथ्यात्वात्स्वरीत्या व्यभिचारशङ्केयम् । उभयसिद्धत्वोक्तिस्तु साधकत्वमात्रस्योभयसिद्धत्वाभिप्राया न तु तन्मिथ्यात्वस्याप्युभयसिद्धत्वाभिप्रायेत्यदोषः । तर्ह्यविशेषाच्चाक्षुषत्वादेरपि शब्दानित्यत्वसाधकत्वं स्यादित्याशङ्क्य दृश्यत्वादेश्चाक्षुषत्वादेश्च मिथ्यात्वाविशेषेऽप्यारोपितत्वानारोपितत्वाभ्यां वाऽऽरोपितत्वेऽपि सांव्यावहारिकत्वासांव्यावहारिकत्वाभ्यां वा विशेषेण तर्कमूलभूताविशेषव्याप्तेरसिद्धेर्नायं दोषप्रसङ्ग इत्याह ॥ **चाक्षुषत्वादीनां त्विति** ॥ **विप्रतिपत्ताविति** । अत्र वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । मिथ्यात्वेन सम्प्रतिपन्ने साधकत्वविप्रतिपत्तिश्चेत्तस्य साधकत्वं साधयिष्यामि साधकत्वेन सम्प्रतिपन्ने मिथ्यात्वविप्रतिपत्तिश्चेत्तन्मिथ्यात्वं साधयिष्यामीत्यर्थः ॥ **आद्ये तूक्तमेवोत्तरमिति** । सता चेदद्वैतसिद्धिः स्यादित्युत्तरं जिज्ञासाधिकरणे उक्तमेवेत्यर्थः ॥ **अनुभूतित इति** । आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात्तृतीयार्थे तसिः ॥ **पूर्वोक्तेति** । मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्न व्यभिचारो न चेद्भवेदिति पूर्वोक्तेत्यर्थः ॥ **सत्यं मिथ्या वेति** । यद्यपीयं च मा मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्नेति पूर्वग्रन्थानुरोधादसिद्धिव्यभिचाराभ्यामिति पूर्वोक्तदूषणातिदेशग्रन्थानुरोधाच्च मिथ्या सत्यं चेत्येवं विकल्पं मनसि निधाय तत्क्रमेणैव दूषणाभिधानमुचितम् । तथाऽपि मिथ्यासत्ययोः सत्यमर्थतः प्रधानमिति तत्क्रमेणैव विकल्प्य दूषणाभिधानमिदम् । इयं च मेत्यादिपूर्वभाष्ये तु परेणाङ्गीचिकीर्षितत्वान्मिथ्यात्वकल्पस्य प्राधान्यमभिप्रेत्य मिथ्या सत्यं वेति विकल्प्य तत्क्रमेणैव दूषणमुक्तम् । तदनुसारेणैव चासिद्धिव्यभिचाराभ्यामिति दूषणातिदेशः कृत इत्यवधेयम् ॥ **व्यभिचार इति** । जडत्वादिहेतुमति जडत्वादौ मिथ्यात्वाभावादिति भावः ॥ **अपसिद्धान्त इति** । जडत्वादेर्जडत्वादिमत्त्वाभावे चेतनत्वापरिच्छिन्नत्वप्रसक्तेरपसिद्धान्त इति भावः ॥ **मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्नेतीति** । जडत्वादेर्मिथ्यात्वात्तेन मिथ्यात्वरूपसाध्यसिद्धिर्न स्यात् । न हि शब्देऽविद्यमानेन चाक्षुषत्वेन तदनित्यत्वं सिध्यतीति भावः ॥ **वर्तमानमात्रविषयत्वेनेति** । प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहकत्वाद्वर्तमानकाले यदसत्त्वं तदभावरूपत्वसम्भवेऽपि कालत्रयेऽपि यदसत्त्वं तदभावरूपसत्त्वग्राहकत्वं नोपपद्यते । तस्य कालान्तराविषयत्वेन तत्सम्बध्यसत्त्वाभावग्राहकत्वासम्भवादिति भावः । वर्तमानकाले पारमार्थिकस्य सत्त्वस्यानुमानवेद्यत्वाद्व्यावहारिकबाधाभावविषयस्य प्रत्यक्षस्यानुमानप्रमेयभूतपारमार्थिकबाधाभावाविषयकत्वेन न तदंशेऽपि बाधकत्वमिति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् । ननु कालान्तरे बाधो भविष्यतीति शङ्कितुरनागतकालाविषयकत्वात्तत्रत्यबाधाभावविषयकत्वाभावेन प्रत्यक्षस्य न बाधकत्वमित्येवाभिप्रेतत्वात्तं प्रत्यनागतकालविषयकत्वमात्रसाधनेनाप्युक्तशङ्कापरिहारसम्भवादतीतग्रहणमनर्थकमित्यत आह ॥ **अत्रातीतेति** ॥ **अन्यथा तद्विशिष्टेति** । न चानुमानोपनीतकालमादाय तद्विशिष्टव्यवहारोपपत्तिरिति वाच्यम् । पक्षीकर्तुमशक्यत्वान्नानुमा तत्र वर्तते । तदेतदिति सर्वं दृश्यं वा स्मृतिगोचरम् । साक्षिसिद्धेन कालेन खचितं ह्येववर्तत इत्यादिना प्रथमस्य चतुर्थे काले प्रमाणान्तरप्रवृत्त्यसम्भवस्य निपुणतरमुपपादित्वादिति भावः ॥ **कालान्तरसम्बन्धितयेति** । अनागत-

कालसम्बन्धितयेत्यर्थः। नन्वस्त्वेवं साक्षिग्राह्यस्याकाशकालदिगात्मनः सुखादिरूपप्रपञ्चस्य साक्षिणा त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वसिद्धिः। तदितरस्येन्द्रियलिङ्गशब्दगम्यस्य प्रपञ्चस्य तु साक्ष्यविषयत्वान्न तेन तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **तत्कथमिति**। दृष्टस्येत्यस्य प्रत्यक्षप्रमाणदृष्टमात्रार्थत्वेऽनुमानादिविषयस्य धर्माधर्मादेरदृष्टत्वेन दृष्टस्येत्यनेनासङ्ग्रहात्। तत्त्रिकालाबाध्यतायाः साक्ष्यसिद्धत्वादसिद्धिरेव स्यादित्यतो विशेषवाचकपदस्य सामान्योपलक्षणतया दृष्टस्येत्यनेनैव तल्लाभान्नानुपपत्तिरित्याशयेन तद्व्याचष्टे ॥ **प्रत्यक्षादिति**। ननु प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयीकृतत्वमात्रकथनेन कथमिन्द्रियादिगम्यस्य प्रपञ्चस्य त्रिकालाबाध्यतायाः साक्षिसिद्धत्वलाभ इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **प्रत्यक्षादिप्रतीतीनामिति**। प्रामाण्यस्य याथार्थ्यस्य। ज्ञानगतस्य याथार्थ्यलक्षणप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वनियमात्साक्षिणश्च ज्ञानग्राहकत्वात्तत्प्रामाण्यग्राहकत्वमावश्यकमिति भावः। अस्तु ज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वं साक्षिणस्तथाऽपि तेन तत्तज्ज्ञानप्रामाण्यसिद्धिरेव स्यान्न तु तज्ज्ञानविषयप्रपञ्चस्य त्रिकालाबाध्यत्वासिद्धिरित्यतः प्रामाण्यस्योक्तरूपाबाध्यत्वघटितमूर्तिकत्वात्तद्ग्राहकस्य साक्षिणस्तत्तज्ज्ञानविषयस्य त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वग्राहकत्वं नानुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ **न हीति**। तद्गृह्णन्प्रतीतेः प्रामाण्यं गृह्णन्। तद्विषयस्य प्रतीतिविषयस्य घटादेरित्यर्थः। न च शुक्तिरजतादिज्ञानानां प्रामाण्यमेव नास्ति किं साक्षिणा गृह्यतामिति वाच्यम्। तथा सति प्रपञ्चगोचराणामपि ज्ञानानां प्रामाण्याभावात्किं साक्षिणा गृह्यत इत्यपि वक्तुं शक्यत्वेन साक्षिणस्तत्प्रामाण्यग्राहकत्वप्रसक्त्या साक्षिणा त्रिकालाबाध्यत्वस्य प्रपञ्चेऽप्यसिद्धिप्रसङ्गात्। तस्मात्साक्षिणा प्रपञ्चस्याबाध्यत्वसिद्धिमभिलषता ज्ञानग्राहकस्य साक्षिणः प्रामाण्यग्राहकत्वं स्वभाव इत्येव वक्तव्यम्। तथाचोक्तप्रङ्गस्सुस्थ इत्याशयेनोक्तं तत्प्रामाण्यग्रहणस्वभावत्वादिति। तर्हि ज्ञानग्राहकस्य साक्षिणः प्रामाण्यग्राहकत्वं स्वभाव इति गतः पक्ष इत्यत आह ॥ **कृतव्युत्पादनं चैतत्प्रागिति**। प्रथमस्य चतुर्थे न साक्षी ज्ञानं गृह्णन्प्रमाणमेवैतदिति गृह्णाति। किं तर्ह्यदोषं चेत्प्रमाणं सदोषमप्रामाणमिति व्यवस्थया। यदा त्वर्थित्वेन प्रामाण्यं निर्धारयिषितं तदा सजातीयविजातीयसंवादविसंवादभावाभावलक्षणपरीक्षया दोषाभावं निश्चित्य प्रामाण्यमवधारयति। दोषदर्शने त्वप्रामाण्यम्। प्रपञ्चप्रतीतेश्च प्रयत्नेनान्विष्यापि दोषमपश्यन्प्रामाण्यमवधारयतीति तत्सत्यत्वं साक्षिसिद्धम्। न चैवं शुक्तिरजतादीनां दोषप्रतीतिदशायां प्रामाण्यानवधारणात्। तत्प्रतीतौ त्वप्रामाण्यनिश्चयात्। यदा तु

SGDF

निष्कम्पप्रवृत्त्यनुरोधेन तत्रापि कदाचित्प्रामाण्यं निर्धार्यत एव। तथाऽपि नासौ साक्षिरूपावधारणाऽपि तु मानसीत्यादिनाऽतो दोषप्रतीतस्य सत्यत्वं साक्षिणा मतमित्यद्ग्रन्थव्याख्यानावसरे कृतव्युत्पादनमेतदित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अ०— भ्रान्तेः संवृतिसत्यस्य विशेषो व्यभिचारवान् ॥ तेनाप्यङ्गीकृतं सम्यक् स नः सत्यत्वमेव हि ॥ विज्ञानाद्व्यभिचारोऽस्य कदाचित्स्यादिति प्रमा ॥ नैव दृष्टा प्रमा सा च न भवेत्स्वविरोधतः ॥

सु०— सत्प्रतिपक्षाणि च दृश्यत्वाद्यनुमानानीत्याशयवानाह ॥ भ्रान्तेरिति। भ्रान्तिविषयत्वेन सम्प्रतिपन्नाच्छुक्तिरजतादिकादित्यर्थः। संवृतिसत्यस्य तथात्वेनाभ्युपगतस्य विश्वस्य विशेषो वैलक्षण्यमव्यभिचारवान्। कदाचित्क्वचिदपि सम्प्रतिपन्नमिथ्याभावेऽवर्तमानः। तेन शून्यवादिनाऽपि सम्यगित्यसन्देहेन। स एव विशेषो नोऽस्माकं मते विश्वस्य सत्यत्वं साधयिष्यतीति शेषः। ततः सत्प्रतिपक्षाणि दृश्यत्वाद्यनुमानानीति। अत्र तेनापि सम्यगङ्गीकृत इत्यनेन पक्षधर्मता समर्थिता। अव्यभिचारवानित्यनेन तु व्याप्तिः। अयमत्र प्रयोगः। विश्वं कालत्रयाबाध्यम्। प्रातीतिकविलक्षणत्वात्। व्यतिरेकेण शुक्तिरजतादिवदिति। ननु च शुक्तिरजतादीनां प्राक् शून्यतत्त्वज्ञानाच्छुक्त्यादिज्ञानेनैव निवृत्तिर्भवति। प्रपञ्चस्य तु शून्यज्ञानेन कदाचिन्निवृत्तिर्भविष्यतीत्येवं मया प्रातीतिकसांवृतयोर्वैलक्षण्यमङ्गीकृतम्। न चेदं विश्वसत्यत्वे भवता हेतूकर्तुं शक्यम्। विरोधादित्यत आह ॥ विज्ञानादिति। व्यभिचारो निवृत्तिः। नायं विशेषोऽङ्गीकर्तुं शक्यते। अप्रामाणिकत्वात्। न ह्यप्रामाणिकेन शृङ्गेणाश्वोऽन्यतो विशिष्यमाणो दृश्यत इति। नन्विदं कदाचिद्बाधिष्यते। दृश्यत्वाच्छुक्तिरजतादिवदित्यनुमानस्य सत्त्वात्कथमत्र प्रमाणाभाव इत्यतस्तस्योक्तदोषं स्मारयति ॥ प्रमेति। या च शङ्क्यते सेत्यर्थः ॥ स्वविरोधत इति। स्वविषयस्य स्वस्य च बाध्यत्वापादकत्वादित्यर्थः। अन्यथा व्यभिचारापत्तेः। यस्य विषयोऽसन्यत्स्वयं च बाध्यं कथं तत्प्र-

मार्णं भवेत् । अतोऽस्य विशेषस्याप्रामाणिकत्वेनाङ्गीकर्तुमशक्यत्वे योऽन्यो विशेषः प्रामाणिकः प्रामाणाविरोधी चाङ्गीकर्तव्यः सोऽस्माकं सत्यत्वे हेतुर्भविष्यतीति । स च प्रमाणगम्यत्वमर्थक्रियाकारित्वं चेति हृदयम् । ननु तर्ह्येवमेव कुतो नोच्यते । तथोच्यमाने प्रमाणानां तत्त्वावेदकत्वमर्थक्रियायाः सत्त्वमसति तदभाव इत्यादि बहु संविधेयं स्यात् । लाघवार्थं त्वेवमुक्तं तदपि यथावसरमुपपादितमेव ॥ ७ ॥

टि०— भ्रान्तिशब्दस्य ज्ञान इवार्थेऽपि परेषां प्रसिद्धेर्भ्रान्तिशब्देनार्थस्य ग्रहणप्राप्तावपि स्वरीत्या तदप्राप्तेर्लक्षणामाश्रित्य तदाह ॥ **भ्रान्तिविषयत्वेन सम्प्रतिपन्नत्वादिति** । विश्वस्य संवृतिसत्यत्वसिद्धेस्तथाऽनुवादानुपपत्तिमाशङ्क्याह ॥ **संवृतीति** ॥ **प्रातीतिकविलक्षणत्वादिति** । असत्प्रातीतिकविलक्षणत्वादित्यर्थः । अतो न तुच्छे व्यभिचार इति भावः ॥ **विरोधादिति** । भाविबाधस्य त्रिकालाबाध्यत्वाभावव्याप्तत्वादित्यर्थः । विज्ञानेन भाविनि काले निवृत्तेः शङ्कितत्वेऽपि व्यभिचारस्याशङ्कितत्वादसदनुवादोऽयमित्याशङ्क्य व्यभिचारशब्दं निवृत्त्यर्थकतया व्याचष्टे ॥ **व्यभिचार इति** । निवृत्तिर्बाध इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । स्वविषयस्य स्वस्य चाबाधत्वादित्यर्थः । स्वविषये स्वस्मिन्नेव चेति शेषः । स्वविषयस्य कदाचिद्बाध्यत्वस्य कदाचिदबाध्यत्वे दृश्यत्वस्य तत्रैव व्यभिचारः । कदाचिद्बाध्यत्वस्यादृश्यत्वे चानुमानवैय्यर्थ्यं तस्य साध्यज्ञप्त्यर्थत्वात् । तथा दृश्यत्वस्य कदाचिद्बाध्यत्वाभावे तत्रैव दृश्यत्वहेतोर्व्यभिचारात् । दृश्यत्वस्यादृश्यत्वे चाज्ञानासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **कथं तत्प्रमाणं भवेदिति** । अन्यथा विश्वप्रत्ययस्येव शुक्तिरजतादिप्रत्ययस्यापि प्रामाण्यं स्यात् । असद्विषयत्वाविशेषात् । दृश्यत्वादेरिव चाक्षुषत्वादेरपि शब्दानित्यत्वे प्रामाण्यं स्यात् । उभयोरपि बाध्यत्वाविशेषादिति भावः । ननु तादृशो विशेष एव दुर्निरूप इत्यत आह ॥ **स चेति** । ननु तर्हि विश्वं कालत्रयाबाध्यं प्रमाणत्वादर्थक्रियाकारित्वाच्चेत्येव स्पष्टमभिधीयतां किमनया भ्रान्तेः संवृतिसत्यस्य विशेषो व्यभिचारवांस्तेनाप्यङ्गीकृत इति वक्रोक्त्येत्याशङ्कते ॥ **ननु तर्ह्येवमेवेति** ॥ **बहु संविधेयं स्यादिति** । परेण प्रपञ्चग्राहकप्रमाणानां तत्त्वावेदकत्वस्यार्थक्रियायाः सत्त्वस्यासति साधकत्वाभावस्या- ॥ ९१ ॥

नङ्गीकारात् । तद्व्युत्पादने च गौरवप्रसङ्गादिति भावः ॥ **लाघवार्थमिति** । प्रपञ्चे प्रातिभासिकवैलक्षण्यस्य परं प्रति सम्मतत्वेन तस्यासाधनत्वादत्र प्रयत्नलाघवमिति भावः । यद्येवं तर्हि प्रपञ्चग्राहकप्रमाणादेः कथं तत्त्वावेदकत्वादिसिद्धिरित्यतः समानत्वं प्रत्यभिज्ञाया अपि सर्वानुभूतिगमित्यादिना तृतीयस्य द्वितीये चक्षुरादेस्तत्रैव मानता च कथं न स्यात्स्मृतेर्बाधश्च नात्र हीत्यादिना मनसः सत्यत्वं गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षबाधितं साक्षिसिद्धस्य न क्वापि बाध्यत्वं तददोषत इति प्रथमस्य चतुर्थे न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां प्रजेत् । न हि बाधः क्वचिद्दृष्टो दुःखाद्यनुभवस्य त्वित्यादिना द्वितीयस्य तृतीये च । साक्षिणस्तात्कालिकं प्रमाणत्वमक्षजस्य यदा भवेत् । प्रामाण्यस्य च मर्यादा कालतो व्यवहिता भवेदित्यादिना तत्रैवाक्षजस्य । विश्वं सत्यं यच्चिकेन प्रघान्वस्य यथार्थत इत्यादिश्रुतयः सर्वा विश्वस्य सत्यत्ववाचिका इत्यादिना प्रथमस्य चतुर्थे । वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं यदि नैक्यस्य तत्कथमित्यादिना तृतीयस्य द्वितीये । दीर्घभ्रान्तिकरी चेत्स्यादतत्त्वावेदकप्रमा । रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिक्यादमानता । स्यादागमस्यानिवर्त्यं महामोहप्रदत्वत इत्यादिना चतुर्थस्य द्वितीये च । प्रत्यक्षादिप्रमाणानां तत्त्वावेदकत्वस्य व्यावहारिकमेतस्मात्सत्यमित्येव चागतमित्येतद्ग्रन्थतद्व्याख्यानावसरे च कार्यस्यैव सत्त्वाभावे किं कारणसत्तयेति चेत् । कुतः प्रमाणात्कार्यसत्त्वाभावो भवता निश्चितः । श्रुत्यादेरेवेति चेत् । न । तस्यैवानेकातिप्रसङ्गगहननिविष्टत्वादिना च कार्यसत्ताया मिथ्यायाः साधकत्वं च न सिद्धं प्रतिवादिनो न सिद्धं चान्यसाधनमित्यादिना जिज्ञासासूत्रे भ्रमत्वे त्वियमुक्तिश्च तदन्तः पतनान्न हि । बाध्यं नार्थक्रियाकारि व्यावहारिकता चास्य स्यादबाध्यत्व एव हि । न च स्वप्नोऽपि नो मृषा । सर्पभ्रमादावपि हि ज्ञानमस्त्येव तादृशम् । तदेवार्थक्रियाकारि तत्सदेवार्थकारिकमित्यादिना प्रकृत्यधिकरणादौ चासतोऽसाधकत्वस्य च यथावसरं तत्र तत्रोपपादितत्वान्न तदसिद्धिप्रसङ्गोऽपीत्याह ॥ **तदपीति** ॥ ७ ॥

अ०— भेदो विशेष्यधर्म्यादिग्रहणापेक्षया यदि ॥ अन्योन्याश्रयता हेतोर्दुर्ग्राह्य इति यन्न तत् ॥ स्वरूपं वस्तुनो भेदो यन्न तस्य ग्रहे ग्रहः ॥ अन्यथाऽस्यामुना भेद इति वक्तुं न शक्यते ॥

सु०— यद्वा प्रपञ्चस्याबाध्यत्वे परिशेषप्रमाणमनेनोक्तम् । तथा हि । जगतो बाध्यत्वमबाध्यत्वं च प्रसक्तम् । तृतीय-

प्रकाराभावात् । बाध्यत्वं च प्रसिद्धपदार्थतत्त्वज्ञानेनान्येन वा । तत्राद्यं वादिप्रतिवादिभ्यामनभ्युपगतम् । द्वितीयं तु प्रमाणाभावनिरस्तम् । परिशेषादबाध्यत्वमेव सिध्यतीति । अथवा व्यापकानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानमनेन श्लोकद्वयेनोक्तम् । बाध्यत्वं हि प्रसिद्धपदार्थतदितरतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वेन व्याप्तम् । तच्च व्यापकमनभ्युपगमप्रमाणाभावाभ्यां जगतो व्यावर्तमानं स्वव्याप्यं बाध्यत्वमपि व्यावर्तयतीति । एवं प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानानि निराकृत्येदानीं तदनुग्राहकत्वेन सत्यत्वप्रत्यक्षस्य प्रतिकूलत्वेन च परोत्प्रेक्षितं तर्कमपि निराकर्तुमाशङ्कते ॥ भेद इति । आदिपदेन विशेषणप्रतियोगिनोर्ग्रहणम् । यदि गृह्यत इति शेषः । तर्हीति च । अयमर्थः । यदि प्रपञ्चो सांवृतो न स्यात्तदा प्रत्यक्षोऽप्यसौ न स्यात् । तथा हि । अनेकभेदभिन्नो हि प्रपञ्च इष्यते । भेदस्य चाप्रत्यक्षतायां सोऽप्यप्रत्यक्ष एव । विना भेदेन तत्प्रतीतावद्वितीयशून्यप्रतीत्यापत्तेः । न च भेदप्रतीतिरुपपद्यते । भेदो हि प्रतीयमानो घटपटौ भिन्नाविति घटपटयोर्विशेषणतया घटपटयोर्भेद इति ताभ्यां विशेष्यतया वा प्रत्येतव्यः । भेद इत्येव प्रतीतेरभावात् । यद्वा घटात्पटो भिन्न इति घटात्पटस्य भेद इति वा घटप्रतियोगितया पटधर्मिकतया च भेदग्रहणमेष्टव्यम् । तत्रोभयत्राप्यन्योन्याश्रयत्वं विशेष्ययोर्घटपटयोर्ज्ञाने सति हि तद्विशेषणतया भेदो ज्ञातव्यः । न हि देवदत्तादर्शने दण्डस्य तद्विशेषणतया दर्शनं युज्यते । विशेष्यज्ञानं च भेदापेक्षम् । न हि भेदाप्रतीतौ घटपटाविति द्वित्वविशिष्टार्थप्रतीतिः सम्भवति । एवं विशेष्यतया भेदप्रतीतावपि द्रष्टव्यम् । तथा धर्मिप्रतियोगिज्ञाने सति भेदज्ञानम् । तन्निरूप्यत्वात् । भेदज्ञान एव च धर्मिप्रतियोगिनोर्ज्ञानम् । न हि भेदाग्रहे धर्मिप्रतियोगिभावोऽवगन्तुं शक्यते । तथात्वे घटाद्घटस्य भेद इत्यपि प्रतीतिः स्यात् । न च परम्पराश्रयाणि कार्याणि सम्भवन्ति । अतो वास्तवत्वे भेदस्य प्रतीत्यनुपपत्तौ प्रपञ्चस्यापि तदापत्तेरविचारितरमणीयसंवृतिमय एवायमङ्गीकरणीय इति । निराकरोति ॥ नेति । यदुक्तं भेदस्य दुर्ग्राह्यत्वं तन्नास्तीत्यर्थः ।

तत्कथमित्यत आह ॥ स्वरूपमिति । यद्यस्माद्भेदो वस्तुनः स्वरूपं तस्मात्तस्य वस्तुनो ग्रहे सति पश्चाद्भेदग्रह इति नास्ति । किन्तु वस्तुग्रह एव भेदग्रहः । तथा च क्वान्योन्याश्रयत्वं येन भेदो दुर्ग्रहः स्यादिति । भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वं कुत इति चेत् । यो हि भेदमेव नाङ्गीकुर्यात् । किं तस्यार्द्रकवणिजो वहित्रचिन्तया । यस्तु भेदमङ्गीकृत्य तस्य वस्तुस्वरूपत्वं नाभ्युपैति तं प्रत्याह ॥ यदिति । यस्माद्वस्तुनो ग्रहे तस्य भेदस्याग्रहो नास्ति तस्माद्भेदो वस्तुनः स्वरूपमिति सम्बन्धः । अयमत्र प्रयोगः । विमतो भेदो घटस्वरूपं भवितुमर्हति । घटग्रहेऽगृह्यमाणत्वरहितत्वात् । घटस्वरूपवदेवेति । यद्यत्र तस्य ग्रहे गृह्यमाणत्वादित्येवोच्येत तदा घटपटाविति घटज्ञानेन ज्ञायमानेन पटेनानैकान्तिकत्वं स्यात् । तदर्थं तस्य ग्रहेऽग्रहो नेत्युक्तम् । न हि घटग्रहे गृह्यमाणोऽपि पटो घटग्रहे सर्वथा गृह्यत एवेति नियमोऽस्ति । यज्ज्ञाने यत्सर्वथोपलभ्यते तत्तत्स्वरूपमिति व्याप्तावुच्यमानायां दण्डिज्ञाने दण्डोऽप्यवश्यं स्फुरत्येव । न चासौ दण्डिनः स्वरूपमित्यतो विशेषनिष्ठैव व्याप्तिरभिधातव्या । किञ्च विशिष्टं नाम विशेषणसम्बन्धिनिमित्तो विशेष्यस्याकारभेद इति पक्षे न विशिष्टप्रत्यये विशेषणस्फुरणमस्ति । किन्नाम विशेषणज्ञानं विशिष्टज्ञानकारणम् । आशुभावाच्च क्रमो न लक्ष्यते । यद्वा घटभेदौ पक्षीकृत्य नियमेनान्यतरप्रतीतावन्यतरस्फुरणेनान्योन्याभिन्नत्वं साध्यम् । न हि दण्डिप्रतीतौ दण्डस्य स्फुरणेऽपि दण्डप्रतीतौ सर्वथा दण्डिनःस्फुरणमस्तीति । भवेदेतद्यदि भेदो वस्तुग्रह एव गृह्येत । न चैवम् । किन्नाम वस्तुप्रतीत्युत्तरकालमेव । निर्विकल्पके हि प्रत्यये वस्तुमात्रमवभासते । भेदस्तु(वस्तु)दर्शनोत्तरकालं प्रतियोगिस्मरणे सत्यवभासते । यथा सादृश्यमभावश्चेत्यत आह ॥ अन्यथेति । यदि भेदो वस्तुप्रतीतौ न प्रतीयेत तदाऽस्यामुना भेद इत्युत्तरकालं सविकल्पकविज्ञानमपि न जायेत । तथा च तथा व्यवहारोऽपि न स्यात् । अस्यामुनेति हि धर्मिप्रतियोगितया वस्तुद्वयमुद्दिश्य भेदो ज्ञायते । न चागृहीतभेदं तथोद्देष्टुं शक्यते । एकस्मि-

SGDF

ऽपि तत्प्रसङ्गात् । भेदसत्तामात्रेण तदुपपत्तिरिति चेन्न । दूरस्थवनस्पत्योरभेदप्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । दोषात्तत्र तथेति चेन्न । भेदस्य स्वरूपसत्त्वयैवोपयोगे दोषस्याकिञ्चित्करत्वादिति ।

टि०— ॥ **अनेनोक्तमिति** । भ्रान्तेः संवृतिसत्त्वस्येत्यादिश्लोकद्वयेनेत्यर्थः ॥ **तत्राद्यमिति** । एतच्च भ्रान्तेः संवृतिशब्दस्य विशेषो व्यभिचारवांस्तेनाप्यङ्गीकृत इत्यनेन सूचितमित्यर्थः ॥ **द्वितीयं त्विति** । विज्ञानाद्यभिचारोऽस्य कदाचित्स्यादिति प्रमा । नैव दृष्टेत्यादिना शून्यज्ञानाबाध्यत्वं सूचितमित्यर्थः । स नः सत्यत्वमेव हीति परिशेषसिद्धार्थकथनमित्याह ॥ **परिशेषादिति** । किं तद्बाध्यत्वव्यापकं कथं चात्र तद्व्यावृत्तिरित्याशङ्क्य तद्दर्शयति ॥ **बाध्यत्वं हीति** ॥ **प्रसिद्धेति** । प्रसिद्धपदार्थतदितरतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वेनेत्यस्यान्यतरतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वेत्यर्थोऽवधेयः । क्वचिदन्यतरतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वेनेत्यपि पाठः ॥ **अनभ्युपगमेत्यादि** । प्रसिद्धपदार्थतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वस्यानभ्युपगमेन तदितरपदार्थतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वस्य प्रमाणाभावेन व्यावृत्तिसिद्धिरिति विवेकः । इतीतयस्येति व्यापकानुपलब्धिलिङ्गकमिति सम्बन्धः ॥ **धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भेदा इति** । विशेषणं विशेष्यं च तद्भावश्चेत्युत्तरग्रन्थानुरोधेनादिशब्दार्थमाह ॥ **आदिपदेनेति** । साकाङ्क्षत्वात्प्रसक्तां वाक्याभासतामपेक्षितपूरणेन परिहरति ॥ **गृह्यत इति शेष इति** ॥ **तर्हीति चेति** । अत्र विशेष इति वर्तते । भेदस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि कुतः प्रपञ्चस्याप्रत्यक्षत्वमित्यत उक्तं भेदभिन्न इति । तथाऽपि यत्र भेदोऽङ्गीक्रियते तस्य वस्तुनः प्रत्यक्षाभावमात्रमेव भेदप्रत्ययाभावेन भविष्यति । अन्यत्र तु प्रपञ्चप्रत्यक्षे न बाधकमिति कथं तत्प्रत्यक्षत्वाभावापादनमित्यतः सर्वत्रापि भेदसद्भावं प्रतिपादयितुं तदनेकत्वोक्तिः । नन्वन्योन्याश्रयाद्भेदप्रतीतेरेव निराकरणे त्वन्मतेऽपि भेदप्रतीतिर्न स्यादित्यतो मन्मते भेदस्य सांवृतत्वात्संवृतिवशेन भेदप्रतीतिसम्भवेऽपि त्वया तस्य पारमार्थिकत्वाङ्गीकारान्न तदुपपत्तिरित्याशयात् । ननु घटपटादिभेदस्य प्रत्यक्षत्वान्न तस्याप्रत्यक्षत्वमित्याशङ्क्याह ॥ **न चेति** । भेदप्रतीतिप्रत्यक्षरूपाभेदप्रतीतिरित्यर्थः । तत्कुत इत्यतोऽन्योन्याश्रयेण भेदप्रत्यक्षं दूषयिष्यन्द्वित्वावच्छिन्नयोर्घटपटयोर्विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेन च प्रतीतिसापेक्षत्वं भेदप्रतीतेरुपपादयितुं भूमिकां तावदारचयति ॥ **भेदो हीति** । ननु घटपटोभयविशेषणतया तद्विशेष्यतया च भेदप्रतीत्युदाहरणमसङ्गतम् । न च भेदप्रतीतेर्विशेष्यत्वेन विशे-

षणत्वेन च घटपटोभयप्रतीतिसापेक्षत्वमुपपादयितुं तदुदाहरणं युक्तमिति वाच्यम् । अस्यास्माद्भेद इति प्रतीत्या भेदस्यान्यतराश्रितत्वेन तत्प्रतीतेर्धर्मित्वेन प्रतियोगित्वेन च तत्प्रतीतिसापेक्षत्वेऽपि विशेष्यत्वादिना तत्प्रतीतिसापेक्षत्वाभावात् । न च घटात्पटस्य भेद इतिवत्पटाद्घटस्य भेद इत्यपि प्रतीतेर्विद्यमानत्वेन नान्यतरमात्राश्रितत्वनिश्चयस्तस्य सम्भवतीति वाच्यम् । अस्माभिर्भेदद्वयाङ्गीकारेण तन्निश्चयसम्भवादिति चेन्न । एकस्यैव भेदस्य द्विष्ठत्वपक्षे उभयोरपि धर्मित्वेन धर्मिप्रतियोगिसापेक्षभेदप्रतीतेर्वक्तुमशक्यत्वेन भेदद्वयाङ्गीकारेणान्यतरमात्राश्रितत्वपक्षेऽपि धर्मिप्रतियोगिभावमनपेक्ष्य सम्बन्धमात्रापेक्षायां च विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेन च घटपटोभयप्रतीतिसापेक्षाया एव भेदप्रतीतेर्वक्तव्यत्वेन तदुदाहरणस्य सङ्गतत्वात् । अत एव तत्त्वनिर्णयटीकायामेकस्यैव भेदस्य द्विष्ठत्वपक्षे गत्यन्तराभावादिति भेदद्वयाङ्गीकारेणान्यतरमात्राश्रयत्वेऽपि धर्मिप्रतियोगिभावमनपेक्ष्य सम्बन्धमात्रापेक्षायां गत्यन्तराभावादिति चोक्तमिति ध्येयम् । न भेदो युगधर्मः किन्त्वेकस्यैव धर्मिप्रतियोगिभावापेक्षा चेत्यस्मिन्मतेऽपि भेदप्रत्यक्षमन्योन्याश्रयेण दूषयितुं भूमिकामारचयति ॥ **यद्वेति** ॥ **तत्रोभयत्रापीति** । विशेषणविशेष्यभावेन भेदप्रतीतौ धर्मिप्रतियोगिभावेन तत्प्रतीतौ चेत्यर्थः । तत्कथमित्यतो विशेषणविशेष्यभावेन भेदप्रतीतौ तद्दिदर्शयिषुर्विशेषणतया तत्प्रतीतौ तावदन्योन्याश्रयत्वमुपपादयति॥ **विशेष्ययोरिति** । घटपटाविति द्वित्वावच्छिन्नयोर्घटपटयोर्विशेष्यतया प्रतीतौ सत्यामित्यर्थः । अत एव तत्त्वनिर्णयटीकायां घटपटाविति द्वित्वावच्छिन्नयोर्घटपटयोर्विशेष्यतया प्रतीतौ सत्यामित्युक्तमिति ध्येयम् । भेदज्ञानस्य विशेष्यभूतद्वित्वावच्छिन्नघटपटज्ञानापेक्षत्वे नियामकमाह ॥ **तद्विशेषणतयेति** । द्वित्वावच्छिन्नघटपटविशेषणतयेत्यर्थः । तद्विशेषणत्वज्ञानस्य विशेष्यज्ञानकार्यत्वात्कार्यस्य च कारणापेक्षत्वाद्युक्तं तद्विशेषणतया भेदज्ञानस्य द्वित्वावच्छिन्नविशेष्यभूतघटपटज्ञानापेक्षत्वम् । अत एव तत्त्वनिर्णयटीकायां विशेषणादिप्रतीतेर्विशेष्यादिप्रतीतिकार्यत्वादित्युक्तम् । द्वित्वावच्छिन्नयोरिति विशेषणानुपादाने न भेदज्ञानस्य घटपटज्ञानकार्यत्वं सिध्यति । विशेष्यत्वेन विशेष्यप्रतीतित्वावच्छिन्नस्यापि घटपटान्यतरप्रतीतिमात्रस्य सत्त्वेऽपि भेदप्रतीतेरभावेन व्यभिचारात् । विशेषणोपादाने तु नायं दोषः । द्वित्वावच्छिन्नविशेष्यप्रतीतित्वस्यैव कारणतावच्छेदकत्वात् । उक्तस्थले घटपटान्यतरप्रतीतिमात्रस्य सत्त्वेऽपि कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य कारणस्याभावेन तदप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । अत्र तद्विशेषणतयेत्यनेन तद्विशेषणता-

विषयकत्वमात्रमेव भेदज्ञानस्याभिमतं न तु तद्विशेषणत्वप्रकारकत्वमपि । तथा सति घटपटभेदो विशेषणमिति विशेषणत्वप्रकारकभेदज्ञानस्य विशेष्यभूतघटपटज्ञानापेक्षत्वप्राप्तावपि घटपटौ भिन्नाविति भेदज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वेनोक्तयुक्त्या विशेष्यज्ञानापेक्षत्वाप्राप्त्या तदुपजीव्यन्योन्याश्रयत्वानुत्थानापातात् । तद्विशेणत्वविषयतामात्रविवक्षायां तु नायं दोषः । घटपटौ भिन्नाविति भेदज्ञानस्य तद्विशेषत्वाप्रकारकत्वेऽपि तद्विशेषणत्वमात्रविषयकत्वेन विशेष्यभूतघटपटज्ञानापेक्षत्वप्राप्त्याऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गसम्भवादित्यवधेयम् । तद्विशेषणतयेत्युक्तयुक्तेरप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ **न हीति** । ननु न तावताऽप्यन्योन्याश्रयनिर्वाह इत्यतो विशेष्यज्ञानस्य विशेषणीभूतभेदज्ञानापेक्षतामाह ॥ **विशेष्यज्ञानं चेति** । द्वित्वावच्छिन्नघटपटरूपविशेष्यज्ञानं चेत्यर्थः । कुतस्तस्य तदपेक्षत्वमित्यतो दण्डज्ञानाभावे दण्डविशेष्यत्वेन देवदत्तज्ञानादर्शनेन तद्व्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वादित्याशयेनाह ॥ **न हीति** । द्वित्वविशिष्टार्थप्रतीतिर्भेदविशेष्यत्वेन द्वित्वविशिष्टार्थप्रतीतिरित्यर्थः । तत्त्वनिर्णयटीकायां द्वित्वावच्छिन्नघटपटरूपाविशेष्यज्ञानस्य भेदज्ञानापेक्षत्वोपपादकतया भेदप्रतीत्यविनाभूतत्वाद्द्वित्वप्रतीतेरिति युक्त्यन्तरानुसरणं तु विशेषणादिप्रतीतेर्विशेष्यादिप्रतीतिकार्यत्वादिति विशेषत्वेन भेदज्ञानस्य विशेष्यतया घटपटरूपविशेष्यज्ञानापेक्षत्वोपपादकयुक्त्यैव द्वित्वावच्छिन्नघटपटरूपविशेष्यज्ञानस्य भेदज्ञानापेक्षत्वं न वक्तुं शक्यमिति नाभिप्रेत्य किन्तु तस्य प्रकारस्य पूर्वोक्तरीत्या शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात्किं तदुपन्यासेनेत्यभिप्रेत्यानेनापि प्रकारेण भेदप्रतीत्यपेक्षायाः सम्यग्वक्तुं शक्यत्वादित्यभिप्रेत्यैवेति न तद्विरोध इति द्रष्टव्यम् । विशेषणतया भेदप्रतीतावुक्तमन्योन्याश्रयत्वं विशेष्यतया प्रतीतावप्यतिदिशति ॥ **एवं विशेष्यतयेति** ॥ **घटपटयोर्भेद इति** । घटपटयोरिति द्वित्वावच्छिन्नघटपटविशिष्यतया भेदप्रतीतिर्विशेषणीभूताद्वित्वावच्छिन्नघटपटज्ञानापेक्षा । विशेषणीभूतदण्डज्ञानाभावे तद्विशेष्यतया देवदत्तज्ञानादर्शनेन द्वित्वावच्छिन्नघटपटाविशेष्यतया भेदप्रतीतेर्द्वित्वावच्छिन्नघटपटरूपविशेषणज्ञानकार्यत्वात् । द्वित्वावच्छिन्नघटपटरूपविशेषणप्रतीतिश्च भेदज्ञानापेक्षा देवदत्तादर्शनेन तद्विशेषणतया दण्डज्ञानादर्शनेन भेदविशेषणतया द्वित्वावच्छिन्नघटपटज्ञानस्य भेदज्ञानकार्यत्वाद्विशेष्यतया भेदप्रतीतावप्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः । एवं विशेषणविशेष्यभावेन भेदग्रहणेऽन्योन्याश्रयतामुपपाद्य धर्मिप्रतियोगिभावेन तद्ग्रहेऽपि तामुपपादयति ॥ **यथेति** ॥ **तन्निरूप्यत्वादिति** । भेदस्य ससम्बन्धिकपदार्थत्वेन सम्बन्धिभूतधर्मिप्रतियोगि-

SGDF

ज्ञानाधीनज्ञानत्वादित्यर्थः ॥ **घटात्पटस्य भेद इति** । पटस्य भेदं प्रति धर्मित्वं घटस्य चावधित्वेन प्रतियोगित्वम् । प्रतीत्यैव भेदः प्रत्येतव्य इति धर्मित्वप्रतीयोगित्वप्रतीत्यपेक्षप्रतीतिकत्वमेवात्राभिमतम् । तत्त्वनिर्णयटीकानुसारात् । न हि भेदाग्रहे धर्मिप्रतियोगिभावोऽवगन्तुं शक्यत इत्युत्तर-ग्रन्थानुसाराच्चेति द्रष्टव्यम् ॥ **धर्मिप्रतियोगिनोर्ज्ञानमिति** । धर्मित्वप्रतियोगित्वयोर्ज्ञानमित्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **पटा-द्घटस्य भेद इति** । पटस्य भेदं प्रति धर्मित्वेन घटस्य प्रतियोगित्वेन प्रतिभासस्तयोर्भेदाग्रहे न सम्भवतीत्यर्थः । अस्तु भेदाग्रहेऽप्युक्तरीत्या धर्मित्वप्रतियोगित्वप्रतिभास इति वदन्तं प्रत्यनिष्टमाह ॥ **न हीति** ॥ **तदापत्तेरिति** । प्रतीत्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **वस्तुनः स्वरूपमिति** । धर्मिणः स्वरूपमित्यर्थः । अयम्भावः । न भेदो युगधर्मः । किन्त्वेकस्य धर्मोऽपरेण निरूप्यः । घटपटौ भिन्नावित्यत्रापि घटात्पटो भिन्नः पटाद्घटो भिन्न इत्येवार्थः । एवं घटपटयोर्भेद इत्यत्रापि घटपटधर्मिकं भेदद्वयमेव प्रतीयते । एकवचनं तु घटपटयो रूपमितिवत्समुदायापेक्षम् । स च धर्मिणः स्वरूपमेवेति । एतच्चोत्तरत्र टीकाकार एव स्पष्टयिष्यतीति ॥ **तथा चेति** । प्रतीतिद्वयाभावादिति भावः ॥ **आर्द्रकवणिज इति** । आर्द्रकं शृङ्गबेरं स्यादथ शुण्ठी महौषधमित्यभिधानादार्द्रकशब्दः शुण्ठीपरः ॥ **नियमोऽस्तीति** । घट इति घटत्वेन घटग्रहे पटाग्रहा भावान्न नियम इति भावः ॥ **विशेषनिष्ठैवेति** । स्वभिन्नविशेषणविशेषितवस्तुस्वरूपनिष्ठैवेत्यर्थः । ननु भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वत्वादिना घट इत्येव तत्प्रतीतिरङ्गीकर्तुं शक्यते । संशयाद्यनिस्तारापातात् । घटत्वेन रूपेण घटमात्रप्रतीतौ साक्षिरूपसर्वज्ञानोपपादनानर्थक्यापाताच्च । किन्नाम नः सर्वात्मकमिदं किन्तु स्वयमेवेत्यादितत्त्वनिर्णयटीकानुसारेण सर्वविलक्षणत्वेनैव । तथा च सर्वविलक्षणत्वेन घटप्रतीतावगृह्यमाणत्वराहित्यस्य प्रतियोगिभूते सर्वस्मिन्सत्त्वेऽपि तस्य घटस्वरूपत्वाभावात्तत्र व्यभिचार इति चेन्न । भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वेऽपि सर्वविलक्षणत्वेन भेदप्रतीतिः सिद्धान्ते नाभिप्रेता । किन्तु घटत्वेनैव न सर्वात्मकमित्यादिस्तु न प्रतीत्याकारः किन्त्वभिप्रायकथनमेतत् । कुत इति चेन्न । तथा सत्यभावलक्षणस्य भावेऽ-तिव्याप्तिप्रसङ्गात् । न च प्रथमप्रतीतौ भेदस्य घटत्वेन प्रतीत्यङ्गीकारे साक्षिरूपसर्वज्ञानोपपादनमनर्थकम् । प्रमेयत्वादिना रूपेणाभावज्ञानस्यैव घटत्वेन तज्ज्ञानस्यापि प्रतियोगिज्ञानानपेक्षत्वादिति वाच्यम् । वस्तुतस्तु तदनपेक्षत्वेऽप्यभ्युपगमवादेन तदुपवर्णनोपपत्तेः । न चैवं व्यावृत्यज्ञानेन

SGDF

सर्वत्र संशयाद्यापात इति वाच्यम् । फलबलेन घटत्वेन रूपेण तज्ज्ञानस्यैव संशयनिर्वर्तकत्वाङ्गीकारात् । तत्र चागृह्यमाणत्वराहित्याभावान्न प्रतियोगिभूते सर्वस्मिन्व्यभिचार इति । विशेषव्याप्त्यभ्युपगमे गौरवभयादाह ॥ **किञ्चेति** । न विशिष्टप्रत्यये विशेषणस्फुरणमस्तीति विशिष्टस्य विशेषणादिभिन्नाखण्डपदार्थरूपत्वादिति भावः । नन्वेवं सति दण्डादेर्विशेषणत्वानुपपत्तिः । कारणीभूतज्ञानविषयत्वे सति कार्यीभूतज्ञानाविषयत्वस्यैव तन्निर्वचनत्वात् । दण्डादेश्च कारणीभूतज्ञानविषयतायामपि कार्यीभूतज्ञानाविषयत्वात्तत्कथं तज्ज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वकल्पनम । न च कारणीभूतज्ञानविषयतामात्रमेव विशेषणत्वं न तु विशिष्टं गौरवात् । तच्च दण्डादेरविकलमिति युक्तमेव तज्ज्ञानस्य कारणत्वमिति वाच्यम् । तथा सत्यनुमितिजनकीभूतव्याप्तिज्ञानविषयस्य व्याप्त्यादेरप्यनुमितिविषयविशेषणत्वापातेन विशिष्टस्य तत्त्वायोगादित्यरुचेराह ॥ **यद्वेति** ॥ **न चैवमिति** । ततश्च घटग्रहेऽगृह्यमाणत्वात्तद्रहितत्वहेतोरसिद्धिरिति भावः । नन्वेवं सर्वत्र संशयादिप्रसङ्ग इति शङ्कते ॥ **किन्नामेति** । वस्तुप्रतीत्युत्तरकालं प्रतीतो भेदः प्रसक्तमपि संशयादिकं निरोत्स्यतीति भावेनोत्तरमाह ॥ **वस्त्विति** । वस्तुप्रतीतिभेदप्रतीत्योर्यौगपद्यमेवास्तु किं पौर्वापर्यकल्पनयेत्यतस्तदुपपादयति ॥ **निर्विकल्पके हीति** । तदा प्रतियोगिस्मरणाभावेन भेदज्ञानसामग्रीविरहात् । अत एवोत्तरत्र प्रतियोगिस्मरणे सतीति सामग्रीसद्भावोपपादनमिति भावः । ननु वस्तुप्रतीतौ भेदाप्रतीतावपि नास्यामुना भेद इति व्यवहारानुपपत्तिप्रसक्तिः । वस्तुप्रतीत्युत्तरकालमुत्पन्नस्यास्यामुना भेद इति सविकल्पकस्य तादृशव्यवहारहेतुतया तत एव तद्व्यवहारसम्भवादित्यतो भवेदेतदेवं यदि तादृशं भेदसविकल्पकमभ्युपगम्य व्यावहारानुपपत्त्यापादनमत्राभिप्रेतं स्यात् । न चैवं किन्नाम तादृशभेदसविकल्पकं न स्यात् । ततश्च तादृशो व्यवहारो न स्यादित्येवेति नातिप्रसङ्ग इति भावेनापेक्षितपूरणेनोभयानुपपत्तिसमर्पकतया वाक्यं योजयति ॥ **यदीत्यादिना** । ननु च वस्तुप्रतीतौ भेदाप्रतीतावप्यस्यामुना भेद इति भेदे सविकल्पकं ज्ञानं भविष्यति । प्राग्भेदज्ञानस्य तत्रोपयोगाप्रतिभासेनाप्रयोजकत्वादित्यतस्तस्योपयोगं दर्शयति ॥ **अस्येति** ॥ **उद्दिश्येति**। सम्बन्धीकृत्येत्यर्थः । न तु निर्दिश्येत्यर्थः । ज्ञाने तदभावात् ।

अ० — अगृहीतो यदा भेदस्तदा स्वस्मादिति ग्रहः ॥ स्यात्प्रतीतिविरोधाच्च न हि कश्चित्तथा वदेत् ॥ धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भेदा युगपद्यदि ॥ विशेषणं विशेष्यं च तद्भावश्चैव गृह्यते ॥ को विरोधस्त्वरूपेण गृहीतो भेद एव तु ॥ अस्यामुष्यादिति पुनर्विशेषेणैव गृह्यते ॥

सु० — न केवलं वस्तुदर्शने भेदस्फुरणमनभ्युपगच्छतोऽस्यामुना भेद इति पश्चात्कालीनं सविकल्पकज्ञानं तथाव्यवहारश्च नोपपद्यते । किं तर्हीत्यत आह ॥ **अगृहीत इति** । यदि घटदर्शनेऽपि तद्भेदो न दृष्टस्तदाऽनन्तरं स्मर्यमाणो गृह्यमाणो वा प्रतियोगी पटोऽपि विना भेदेनोपलब्धव्यः । भेदादर्शनेचावश्यमभेदज्ञानं स्यात् । तथा चोत्तरकालं स्वस्मात्स्वयं भिन्न इति सविकल्पको भेदग्रहः स्यादिति । अस्त्वेवमित्यत आह ॥ **प्रतीतीति** । चशब्दस्योत्तरत्र सम्बन्धः । पटाद्घटो भिन्न इत्येव हि सविकल्पिका प्रतीतिरनुभूयते । न जातु स्वस्मात्स्वयं भिन्न इति । अतः प्रतीतिविरोधादेवंविधः सविकल्पग्रहो नाङ्गीकर्तुमुचित इति शेषः । किञ्च यदि स्वस्मात्स्वयं भिन्न इति सविकल्पको भेदग्रहः स्यात् । तदा कदाचित्तथाविधो वाग्व्यवहारोऽपि स्यात् । न चैवमित्याह ॥ **न हीति** । एतेन किमेकप्रतीतिविरोधः । उत सर्वप्रतीतिविरोधः । नाद्यो व्यभिचारात् । न द्वितीयः । असिद्धेरित्यपि परास्तम् । कदाऽपि कस्यचिदपि तथाव्यवहाराभावेन विपरीतव्यवहारेण च सर्वप्रतीतिसिद्धेरिति । अतो वस्तुप्रतीतावेव भेदस्य स्फुरणात्तत्स्वरूपत्वमेवेति ॥ ७ ॥ नन्वेवं भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वेन तत्प्रतीतिभेदाभावादितरेतरसापेक्षत्वस्य सुतरामभावान्नान्योन्याश्रयत्वमित्युक्तम् । तत्र किं भेदो धर्मिणः स्वरूपम् । उत प्रतियोगिनोऽपि । न तावद्द्वितीयः । एकस्यैव भेदस्योभयस्वरूपत्वेऽद्वैतप्रसङ्गात् । आद्ये तु यद्यपि धर्मिज्ञानभेदज्ञानयोर्नान्योन्याश्रयत्वम् । तथाऽपि प्रतियोगिज्ञानापेक्षयाऽन्योन्याश्रयत्वं कथं परिहरणीयम् । मैवम् । भेदस्य स्वरूपतो ज्ञाने प्रतियोगिविशेषज्ञानानपेक्षणात् । प्रतियोगिस्वरूपज्ञाने चैतद्भेदज्ञानानपेक्षणात् । अस्तु तर्हि विशेषज्ञानेऽन्योन्याश्रयत्वम् । तद्धि घटात्पटो भिन्न इत्युत्पद्यते । तत्र धर्मिणो भेदेन प्रतिपन्नस्य वा प्रतियोगिता । अन्यथा वा । न तावद्द्वितीयः । स्वतोऽपि भेदप्रतीत्यापत्तेः । आद्ये प्रतियोगिस्वरूपभेदप्रतीतौ धर्मिणः प्रतियोगितायां स एव न्यायः । तथा च पटाद्घटस्य भेदप्रतीतौ घटात्पटस्य भेदप्रतीतिरित्यन्यो-

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

सु० टि० ॥ ९६ ॥

न्याश्रयत्वमिति । मैवम् । वस्तुतोऽन्योन्यप्रतियोगिकयोर्घटपटस्वरूपभेदयोः प्रतीतयोः सतोरसति सादृश्यादौ प्रतिबन्धकेऽन्योन्यप्रतियोगिकतया विशिष्टभेदप्रतीतौ बाधकाभावादिति । एवं स्वमतेन भेदप्रतीतावन्यान्याश्रयत्वं परिहृत्य भिन्नभेदवादिनां परिहारमाह ॥ धर्मित्वेति । उपलक्षणं चैतत् । धर्मिप्रतियोगिनौ चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तद्भावो विशेषणत्वं विशेष्यत्वं च । अत्र विशेषणविशेष्ययोरन्यतरत्वाद्भेदस्य पृथग्ग्रहणाभावः । अयमर्थः । किं निर्विकल्पकप्रतीतावन्योन्याश्रयत्वमुच्यते उत सविकल्पकप्रतीतौ । नाद्यः । तत्र धर्मिप्रतियोगिस्वरूपयोस्तद्भावयोस्तद्भेदस्य भेदयोर्वा युगपदुभयावभासात् । तथा विशेषणविशेष्यभूतयोर्घटपटयोर्भेदस्य च तद्भावयोश्च युगपत्प्रतीतेः । युगपदेव सर्वस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वात् । दर्शनयोग्यत्वाच्च । ननु धर्मिप्रतियोगिनोर्विशेषणविशेष्ययोश्च तद्भावोऽपरो भिन्नभेदवादिभिर्नेष्यते । तत्कथमेतत् । मैवम् । भूषणकारादिभिस्तस्याङ्गीकृतत्वात् । तेषामेव चायं परिहार इति । ननु यत्र प्रतियोगी पश्चात्प्रतीयते । तत्र युगपदवभासो नास्तीति तद्दृष्टान्तेन सर्वत्राप्येवमनुमीयत इति चेन्न । असन्निहितवत्सन्निहितस्याप्यज्ञानसाधने प्रतीतिविरोधात् । यत्र च प्रतियोगी न सन्निहितस्तत्रापि धर्मिधर्मित्वभेदानां तावद्युगपत्प्रतीतिर्नानुपपन्ना । तदिदमुक्तं को विरोध इति । द्वितीयं निराकरोति ॥ स्वरूपेणेति । अस्यामुष्मादित्युपलक्षणम् । अनयोर्भेदो भिन्नाविमावित्यपि ग्राह्यम् । निर्विकल्पकप्रतीतार्थानामन्योन्यवैशिष्ट्यमात्रं सविकल्पकज्ञानेऽवभासते नाधिकमिति न तत्रापीतरेतराश्रयत्वमिति । तथा चाहुर्भिन्नभेदवादिनः । एकस्यामेव निर्विकल्पिकायां संविदि भेदस्य भेदिनोश्च युगपदवभासे सति तत्रैकं भेदिनमवधिं कृत्वैतस्मादयं भिन्न इति सविकल्पकबोधोदयात्कथमतिरिक्तभेदपक्षेऽन्योन्याश्रयत्वमिति । ननु किमर्थमयं परमतोपन्यासः । भेदपार्थक्यमन्तरेण विशेषप्रतीतावस्माकम (प्येवमे) यमेव परिहार इति ज्ञापनार्थम् । तर्हीदमेव वाक्यं तथा व्याख्यायताम् । न चैवं (शं) शक्यम् । तद्भेदश्चेति पृथग्भेदग्रहणविरोधात् ।

शे० चं० द्वि० द्वि० अ० ८

SGDF

विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणमपि न धर्मिप्रतियोगिप्रकाराद्भिद्यत इति वैशेषिकपरीक्षायामुक्तम्। अतो नात्र व्युत्पादनमपि कृतमिति ॥ ७ ॥

टि०—॥ **अस्यामुना भेद इति** । धर्मिप्रतियोगितयेत्यर्थः ॥ **एकस्मिन्नपीति** । एकस्मिन्नपि घटे घटस्य घटेन भेद इत्युद्देशपूर्वकं भेदसविकल्पस्य तत्साध्यतादृशव्यवहारस्य च प्रसङ्गादित्यर्थः । ननु घटपटयोर्भेदसद्भावादस्यामुना भेद इत्युद्देशपूर्वकप्रतीत्यादिकमुपपद्यते । एकस्मिन्घटे च स्वेन स्वस्य भेदाभावान्न तथोद्देशादिप्रसङ्ग इति शङ्कते ॥ **भेदेति** । तर्हि दूरस्थवनस्पत्योरपि परस्परभेदसद्भावात्तथोद्देशपूर्वकस्यामुना भेद इति भेदप्रत्ययस्य प्रसङ्गादभेदप्रत्ययो न स्यादित्याह ॥ **दूरस्थेति** ॥ **अकिञ्चित्करत्वादिति** । दोषस्य किं धर्मिप्रतियोगितया विलक्षणवस्तुद्वयप्रतीतिप्रतिबन्धकतयोपयोगः । उताभेदभ्रमजनकतया । नाद्यः । भेदग्रहस्योक्तप्रतीत्यनुकूलत्वे हि तद्विघटकतया दोषः प्रतिबन्धको भवेत् । अन्यस्य तद्विघटनीयस्य तत्राभावात् । कार्यानुकूलकिञ्चिद्विघटकस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । न चास्ति तत्र भेदस्य स्वरूपसत एवोक्तप्रतीतिजनकत्वाङ्गीकारात् । अत एव न द्वितीयः । स्वरूपसता भेदेनोक्तप्रतीतेर्विरोधिन्योत्पत्तावभेदभ्रमजननस्यासम्भावात् । न हि विरोधदर्शने सत्यनाहार्यारोपो दोषेण जायमानः क्वचिद्दृष्ट इति भावः ॥ **विना भेदेनेति** । अस्यामुना भेद इति धर्मिप्रतियोगितया वस्तुद्वयमुद्दिश्य भेदेन न ज्ञायेतेत्यर्थः । अगृहीतभेदस्य वस्तुद्वयस्योक्तरीत्या धर्मिप्रतियोगितयोद्देष्टुमशक्यत्वादिति भावः । अस्त्वेवं घटदर्शनोत्तरकालमुपलभ्यमानस्य पटस्योक्तरीत्या भेदेनाग्रहः । किं तावताऽपीत्यतो भेदाभेदयोः परस्परविरुद्धतयाऽन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वाद्भेदेनाग्रहेऽभेदेन तद्ग्रहः स्यादित्याह ॥ **भेदादर्शन इति** । इष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति ॥ **तथा चेति** । उत्तरकालं घटदर्शनोत्तरकालम् ॥ **किञ्चेति** । अनेन चशब्दस्योत्तरत्र सम्बन्ध इति प्रागुक्तं विवृतं भवति । यद्यथाऽनुभूयते तत्कदाचित्तथा व्यवहारविषय इति व्याप्तेरिति भावः । अस्त्वेव कदाचित्तथाविधो वाग्व्यवहार इतीष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति ॥ **न चेति** । प्रतीतिविरोधादेव तादृशाभेदग्रहाभावसिद्धेः किमतिप्रसङ्गान्तराभिधानेनेत्यतः प्रतीतिविरोधानुपपत्तिशङ्कापरिहारेण तद्विरोधोपपादनार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमित्याशयेन तदनुपपत्त्याशङ्कां तत्परिहारकतां च दर्शयति ॥ **एतेनेति** । कतिपयप्रतिपत्तृप्रतीति-

विरोधो वा सर्वप्रतिपत्तृप्रतीतिविरोधो वेति विकल्पार्थः ॥ **व्यभिचारादिति** । कतिपयप्रतिपत्तृप्रतीतिविरुद्धस्यापि सविकल्पकग्रहस्य बहुलमङ्गीकार्यतादर्शनेन यदेकप्रतीतिविरुद्धं तन्नाङ्गीकार्यमिति व्याप्त्यसिद्धेर्नैकप्रतीतिविरुद्धत्वेनानङ्गीकार्यतासाधनं युक्तमिति भावः ॥ **असिद्धेरिति** । कस्यचित्तथा प्रतीतिसद्भावेन सर्वप्रतीतिविरोधासिद्धेरित्यर्थः । एतेनेत्युक्तं विशदयति ॥ **कदाऽपीत्यादिना** ॥ **तथेति** । स्वस्मात्स्वयं भिन्नवाग्व्यवहाराभावेनेत्यर्थः ॥ **विपरीतेति** । घटात्पटो भिन्न इत्येव वाग्व्यवहारेणेत्यर्थः ॥ ९७ ॥ **अद्वैतप्रसङ्गादिति** । यद्यदत्यन्ताभिन्नेनात्यन्ताभिन्नं तत्तेनात्यन्ताभिन्नमिति व्याप्त्या घटात्यन्ताभिन्नेन भेदेनात्यन्ताभिन्नस्य पटस्य घटात्यन्ताभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **नान्योन्याश्रयत्वमिति** । घटप्रतीतेरेव भेदप्रतीतित्वेन प्रतीतिद्वयाभावात्परस्परसापेक्षत्वस्य सुतरामभावादिति भावः ॥ **कथमिति** । भेदस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वाभावेन प्रतियोगिप्रतीतेरेव भेदप्रतीतित्वाभावात्प्रतियोगिज्ञानभेदज्ञानयोरुक्तरीत्या परस्परसापेक्षत्वादिति भावः । किं भेदस्य प्रतियोगिनश्च स्वरूपेण ज्ञाने परस्परापेक्षत्वमभिमतं किं वा विशेषरूपेण तज्ज्ञाने तदपेक्षत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे ॥ **भेदस्येति** । घटत्वेन भेदज्ञान इत्यर्थः ॥ **प्रतियोगीति** । पटत्वेन पटज्ञान इत्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **अस्तु तर्हीति** ॥ **अन्यथा वेति** । धर्मिणो प्रतिपन्नभेदस्यापि स्वरूपेण प्रतीतितामात्रेण वेत्यर्थः ॥ **स्वत इति** । स्वस्येति शेषः । तथा च पटात्पटो भिन्न इति प्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः । धर्मिणः पटाद्भिन्नत्वेनाप्रतीतत्वे सति स्वरूपेण प्रतीतत्वस्य पटभेदप्रतियोगिताप्रयोजकस्य पटेऽपि सत्त्वादिति भावः । धर्मिणः प्रतियोगितायामिति घटस्य पटभेदप्रतियोगित्वं हि पटप्रतियोगित्वं हि पटप्रतियोगिकभेदधर्मिकत्वमेव । ततश्च धर्मिणः पटस्य घटरूपप्रतियोगिस्वरूपभेदप्रतियोगित्वमावश्यकमिति भावः । स एव न्याय इति प्रतियोगिरूपधर्मिणो भेदेन प्रतिपन्नस्य धर्मिभूतस्य प्रतियोगिनः पटस्य प्रतियोगिता ततोऽप्रतिपन्नभेदस्यापि स्वरूपेण प्रतीतिमात्रेण वा । नान्त्यः । तथा सति घटस्यापि घटाद्भेदप्रतीत्यापत्तेः । प्रतियोगिरूपधर्मिणो भेदेनाप्रतिपन्नत्वे सति स्वरूपेण प्रतिपन्नत्वस्य पट इव घटेपि सत्त्वादिति भावः । अस्तु तर्हि धर्मिणः पटाद्घटाद्वा घटस्य पटस्य वा प्रतिपन्नभेदस्यैव प्रतियोगितेत्याद्यः पक्ष इत्यत आह ॥ **तथा चेति** । उपलक्षणं चैतत् । घटात्पटस्य भेदप्रतीतौ पटाद्घटस्य भेदप्रतीतिरित्यपि द्रष्टव्यम् । ॥ ९७ ॥
न धर्मिणो भेदेन प्रतिपन्नस्य प्रतियोगित्वं ब्रूमः । येनान्योन्याश्रयः स्यात् । नापि स्वरूपेण प्रतीतिमात्रं विवक्षितम् । अपि तु विद्यमानभेदत्वमपि । तथा

च स्वस्य स्वस्मात्तदभावान्न भेदग्रहप्रसङ्ग इत्याशयेन समाधत्ते ॥ **नैवमिति** । नन्वेतदप्यप्रयोजकम् । क्षीरनीरयोर्विद्यमानभेदयोरपि स्वरूपग्रहणे भेदग्रहादर्शनात् । तादृशयोर्दूरस्थवनस्पत्योर्भेदाग्रहदर्शनाच्चेत्यतः समानाभिहारादिलक्षणदोषरूपप्रतिबन्धकवशात्तद्ग्रहणेऽप्यसति प्रतिबन्धके न तदग्रह इति भावेनोक्तमसति सादृश्यादौ प्रतिबन्धक इति ॥ **विशिष्टभेदप्रतीताविति** । घटात्पटो भिन्न इति प्रतीतावित्यर्थः । विशेषणादेरिव धर्म्यादेरप्यत्र सङ्ग्राह्यत्वात्तदग्रहान्मूले न्यूनतामाशङ्क्य धर्मित्वेत्यादेस्तदुपलक्षणत्वेन धर्मित्वादिमात्रपरत्वाभावान्न न्यूनतेत्याशयेन तदुपलक्षणतया व्याख्याति ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** । पूर्वत्रेवात्रापि भेदस्यावश्यं ग्राह्यत्वात्तदग्रहान्न्यूनतेत्याशङ्क्याह ॥ **अत्रेति** । एक एव भेदो द्विष्ठ इति पक्षमाश्रित्याह ॥ **तद्भेदस्येति** । भेदद्वयाङ्गीकारेणान्यतरमात्राश्रितत्वपक्षमाश्रित्याह ॥ **भेदयोर्वेति** ॥ **तथा विशेषणेति** । घटपटयोर्भेद इत्यत्र घटपटयोर्विशेषणत्वाद्घटपटौ भिन्नावित्यत्र तयोर्विशेष्यत्वात्प्रतीतिभेदेन तयोर्विशेषणविशेष्यभावमभिप्रेत्येदमुक्तम् । घटपटयोर्विशेषणविशेष्यभावोक्त्यैव भेदस्यापि तल्लाभात् । विशेषणविशेष्यभूतस्य भेदस्येत्यनुक्त्वा भेदस्येत्येवमुक्तमिति ध्येयम् ॥ **भेदपार्थक्यमन्तरेणेति** । अयमर्थः । यत्र धर्मिप्रतियोगिनौ सन्निहितौ तत्र धर्मिप्रतियोगिनोस्तद्भावयोस्तद्भेदस्य च युगपदेव धीः । इदमनेन सदृशमितिवत् । तथा विशेषणविशेष्यभूतयोर्भेदभेदिनोर्विशेषणविशेष्यभावस्य च युगपदेव धीः । इमौ सदृशावितिवत् । सर्वस्यैवेन्द्रियसन्निकृष्टत्वाद्योग्यत्वाच्च युगपदनेकज्ञानं च समूहालम्बनरूपमविरुद्धम् । दीपसहस्रसहस्रविषयकसमूहालम्बनदर्शनात् । यत्र तु धर्मिप्रतियोगिनोरन्यतरस्यासन्निधानं तत्रापि संस्कारसचिवेन्द्रियसन्निकर्षेणैकमेव ज्ञानमुत्पद्यते । तदनेन सदृशमित्यादिवत् । तथा च क्वान्योन्याश्रय इति । एवं च धर्मिप्रतियोगिनौ यत्र सन्निहितावन्यतरसंस्कारोऽपि यदा नास्ति तदाऽनेन प्रकारेण युगपज्ज्ञानस्योपपादयितुमशक्यत्वात् । स्वरूपं वस्तुनो भेद इत्यादिना प्रकारान्तरेण तदुपपादनं कृतमिति ध्येयम् ॥ **तर्हीदमेव वाक्यमिति** । धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भेदा इति वाक्यमेव विशेषप्रतीतावन्योन्याश्रयपरिहारपरतया व्याख्यातम् । किमनेन वस्तुनोऽन्योन्यप्रतियोगिकयोर्घटपटस्वरूपभेदयोरित्यादिना बहिरेव तत्परिहारकथनेनेति भावः ॥ **तद्भेदश्चेतीति** । यद्यप्यत्र मूलग्रन्थानुरोधेन तद्भेदा इत्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि धर्मित्वं च प्रतियोगित्वं च तद्भेदश्चेति विग्रहोऽत्राभिमत इति प्रदर्शनायैवमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ।

SGDF

विशेषणविशेष्यभावेन भेदग्रहणस्य धर्मिप्रतियोगिग्रहणप्रकाराद्भेदाभावस्य पूर्वमुक्तत्वात् । अत्र च विशेषणं विशेष्यं चेति विशेषणविशेष्यभावेन भेदग्रहणस्य धर्मिप्रतियोगिग्रहणप्रकारात्पृथग्ग्रहणाच्च नैतदेव वाक्यं तथा व्याख्यातुं शक्यमित्याशयेनाह ॥ **विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणमपीति** । स्वमतेन नायं परिहार इत्यत्रात्रत्यमपि ज्ञापकमाह ॥ **अत इति** । स्वमतेनास्य परिहारत्वाभावादित्यर्थः । तथात्वे ह्यन्यथाऽस्यामुना भेद इति वक्तुं न शक्यत इति धर्मिप्रतियोगिभावेन भेदग्रहणोपपादनवदन्यथेमौ भिन्नाविति वक्तुं न शक्यत इति विशेषणविशेष्यभावेन भेदग्रहणोपपादनस्यापि पृथक् कर्तव्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । यद्वा ननु भेदपार्थक्यमन्तरेणास्माकमप्ययमेव परिहार इत्युक्तम् । तथा सति विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणस्याप्यत्रोपपादितत्वेन तस्यापि भवदनुमतत्वापातादित्यतो नेदमनिष्टमित्याह ॥ **विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणमपीति** । तथा च धर्मिप्रतियोगिभावेन ग्रहणविशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणस्य चैकरूपत्वाद्धर्मिप्रतियोगिभावेन ग्रहणस्य चास्मत्सम्मतत्वात्तदविशिष्टविशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणमप्यस्मत्सम्मतमेवेति भावः । भवेदेतदेवं यदि विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणं धर्मिप्रतियोगिप्रकारान्न विद्यत इति स्यात् । तदेव तु कुत इत्यत उक्तं वैशेषिकपरिक्षायामुक्तमिति । तथा च न तदुपपादनमिदानीं कार्यमिति भावः । नन्वेवं विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणस्य भवदनुमततायां तत्र प्राप्तानुपपत्तिपरिहारेण तद्व्युत्पादनमपि भवता कर्तव्यं स्यादित्यतो विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणस्य धर्मिप्रतियोगिभावेन ग्रहणविशिष्टतया तदुपपादनप्रकारेणैवास्याप्युपपादितत्वादेव पृथक् स्वयं तद्व्युत्पादनमपि न कृतमित्याह ॥ **अतो नात्रेति** । यत्त्वस्य वाक्यस्य परमतोपन्यासत्वमेवावश्यं वाच्यम् । अत्र विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणस्यापि पृथक् सङ्कीर्तनात् । स्वमते च विशेषणविशेष्यग्रहणस्य धर्मिप्रतियोगिप्रकारादवैषम्यस्य वैशेषिकपरीक्षायामुक्तत्वेन तद्ग्रहणेनैव प्राप्तत्वात्पृथग्विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणमनर्थकमिति विशेषणेति पूर्ववाक्यं व्याख्यायास्यामुष्मादिति पुनर्विशेषेणैव गृह्यत इत्युत्तरवाक्ये धर्मिप्रतियोगिभावेन ग्रहणवद्विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणस्याकृतत्वाच्चायं परमतोपन्यास एवेति निश्चीयत इत्युत्तरवाक्यव्याख्यानम् । तत्रात एव कण्ठतो नोक्तमित्येव वक्तव्यत्वाद्व्युत्पादनपदास्वारस्यम् । पूर्ववाक्ये विशेषणविशेष्यभावेन ग्रहणे तदनुसारेणोत्तरवाक्येऽपि तस्यावश्यं ग्राह्यत्वादन्यथा पूर्ववाक्येऽपि तद्ग्रहणवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति ध्येयम् ॥ ७ ॥

SGDF
Sri Gangadharesh... Foundation

अ०— किञ्च भेदः कथं ग्राह्य इति यः परिपृच्छति ॥ धर्म्यादिभेदग्रहणात्तेनोक्तोऽन्योन्यसंश्रयः ॥ अन्यत्वाग्रहणे प्रोक्तः कथमन्योन्यसंश्रयः ॥ अन्यत्वं यदि सिद्धं स्यात्कथमन्योन्यसंश्रयः ॥ एतादृशस्य वक्तारावुभौ जात्युत्तराकरौ ॥ मायी माध्यमिकश्चैव तदुपेक्ष्यौ बभूषुभिः । यच्छून्यवादिनः शून्यं तदेव ब्रह्म मायिनः ॥ न हि लक्षणभेदोऽस्ति निर्विशेषत्वतस्तयोः ॥ अनृतादिविरोधित्वमुभयोश्च स्वलक्षणम् ॥ स्ववाक्याभावसंवादान्न कृत्यं प्रतिवादिनः ॥ तत्पक्ष इति वैधर्म्यान्न स्वप्नादिवदित्यज. ॥ अप्रयत्नान्निराचक्रे चेति दृष्टिविरुद्धताम् ॥ निष्प्रमाणत्वमप्यस्य सूचयामास विश्वकृत् ॥ २-२-८ ॥

सु०— एवमापदकानभ्युपगमेनान्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गं निराकृत्येदानीं दूषणान्तरं प्रतिजानीते ॥ किञ्चेति । अन्यच्चेत्यर्थः । कथमिति चेत् । किमत्र यदि धर्म्यादिप्रतीत्यपेक्षया भेदः प्रतीयेत तदाऽन्योन्याश्रयत्वं स्यादित्यापाद्यते । किंवा यदि भेदः प्रतीयेत तदाऽन्योन्याश्रयत्वं स्यादिति । आद्ये दोषमाह ॥ भेद इति । कथमित्यापेक्षे । परिपृच्छतीति मृदूक्तिः । आक्षिपतीति यावत् । धर्म्यादिभेदग्रहणात् । धर्म्यादिग्रहणसापेक्षभेदग्रहणात् । कथमिदं लभ्यते । धर्म्यादिपदस्य तद्ग्रहणोपलक्षणत्वात् । आदिपदस्य च कारणार्थस्यावृत्तेः । तदेतत्परस्परं व्याहतमिति शेषः । तथा हि । भेदो दुर्ग्रह इति प्रतिज्ञाय तदुपपत्तये हीदमुच्यते । अनेन यदि भेदो धर्म्यादिप्रतीतिमपेक्ष्य प्रतीयेत तदाऽन्योन्याश्रयत्वं स्यात् । तथा च न प्रतीयेतेत्यापादनेन प्रतीयते चातो न धर्म्यादिग्रहणापेक्षा तत्प्रतीतिरिति लब्धं भवेत् । तथा च कथं न पूर्वोत्तरविरोध इति । द्वितीये पृच्छामः । किं परेण क्वापि भेदो न गृहीतः किंवा क्वचिद्गृहीत इति । आद्यं दूषयति ॥ अन्यत्वेति । यद्यन्यत्वं क्वापि न गृहीतं तदाऽन्योन्याश्रयत्वापादनमेव न शक्यम् । निराश्रयत्वात् । तद्धि प्रतीतयोर्द्वयोः कार्यकारणभावाश्रयणे सत्यापाद्यते । अन्ततो वादिप्रतिवादिनोर्दूष्यदूषकयोरापाद्यापादकयोर्भेदाग्रहेऽनुत्थानमेवापादनस्य । द्वितीयं दूषयति ॥ अन्यत्वमिति । सिद्धं प्रतीतम् । अन्योन्याश्रयत्वे हि भेदप्रतीतिरेव न स्यात् । न ह्यन्योन्याश्रयाणि कार्याणि क्वापि प्रकल्प्यन्ते । तथा

SGDF

चास्ति चेद्भेदप्रतीतिर्नूनमाभासभूतमेवेदमन्योन्याश्रयत्वमप्रतिबन्धकत्वादिति । अस्ति भेदप्रतीतिः सा न प्रमेति तु तात्पर्यमिति चेत्किमन्योन्याश्रयत्वमन्योन्योत्पादं प्रतिबध्नातीति मतं किंवा तद्धर्मम् । आद्ये कथमप्रमाऽपि भेदप्रतीतिरुत्पद्यते । न द्वितीयः । अन्ययोरन्योन्याश्रयत्वमन्यत्तु लुप्यत इत्यस्यान्याय्यत्वात् । सांवृती प्रतीतिरिति चेत् । तत्किं पटः सांवृत इति येभ्यस्तन्तुभ्यो जातस्तेषामेव कारणं भवतीति । नन्वनेनास्य तर्कस्य किं दुषणमुक्तं स्यादित्यत आह ॥ एतादृशस्येति । न केवलमेतज्जात्युत्तरं किन्तु यदन्यदपि तदीयं वचनम् । तथा हि । भेदस्यापि भेदान्तरभेदत्वेऽनवस्थेति । तथा भिन्ने भेदनिवेशश्चेत्तेनैव भेदेन भिन्नतायामात्माश्रयत्वं भेदान्तराङ्गीकारे त्वनवस्था । अभिन्ने भेदनिवेशश्चेत्स्वतो घटस्य भेदापत्तिरिति । तथा न तावत्प्रत्यक्षेण भेद एव दृश्यते । भेद इत्येव प्रतीतिरननुभवात् । वस्तुनोऽपि प्रतीतौ न तावद्भेदपूर्वं वस्तुप्रतीतिः । उक्तदोषात् । नापि वस्तुप्रतीतिपूर्विका भेदप्रतीतिः । अभेदेन प्रतीते भेदप्रतीतावतिप्रसक्तेः । न च युगपत् । भेदप्रतीतिं प्रति वस्तुप्रतीतेः कारणत्वेन यौगपद्यायोगात् । न च प्रकारान्तरमस्तीति । तथा सत्तावत्कारणं वा कारणे सत्ता वा । आद्ये कारणस्यासत्त्वम् । द्वितीयेऽसत एव कारणत्वमित्यादि । सत्सर्वं जात्युत्तरमिति ज्ञापयितुमेतादृशस्येत्युक्तम् । सर्वस्यापि स्वव्याघातकत्वात् । भेदस्य सत्तायाश्च स्वरूपातिरि (क्तायाः) क्ततया अयुक्ताया एवाङ्गीकरणाच्च । कतमेयं जातिरिति चेन्न । सामान्यलक्षणसद्भावेऽस्य निर्बन्धस्य व्यर्थत्वात् । अहेतुप्रसङ्गनित्यसमास्वन्तर्भावाच्च । मायाशब्दस्य व्रीह्यादित्वान्मायीति साधुः । शून्यवादिनिरासेनैव मायावादोऽपि निरस्तो वेदितव्य इत्यतिदेशज्ञापनाय मायी चेत्युक्तम् । एव शब्दस्योत्तरत्र सम्बन्धः । नन्वेतदन्योन्याश्रयत्वादिकं सूत्रकृतैव कुतो न निराकृतमित्यत ॥ ९९ ॥ आह ॥ तदिति । तस्माज्जात्युत्तराकरत्वादुपेक्ष्यावेव । न तु परिहाराय प्रतिवादी कर्तव्यौ । एतदुक्तं भवति । सदलमेव पूर्वपक्षिवचनं निराकर्तव्यं भवति न निर्दलम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । एतच्च जात्युत्तरत्वेन निर्दलमित्युपेक्षितं सूत्रकृता । अस्माभिस्तु शिष्यव्युत्पादनाय निराकृतमिति । स्यादेतत् । शून्यवादी शून्यं जगत्कारणं मन्यते । मायावादी तु ब्रह्म । तत्कथं नासतोऽदृष्टत्वादित्यादिशून्यवादनिरासस्य मायावादेऽतिदेशः । मतवैषम्येऽतिदेशासम्भवादित्यत आह ॥ यदिति । तस्मादतिदेशो युक्त इति शेषः । तत्कथमित्यत आह ॥ न हीति । लक्षणभेदेन हि विप्रतिपन्नो भेदो बोधनीयः । न चासौ शून्यब्रह्मणोः सम्भवति । द्वयोरपि निर्विशेषत्वाङ्गीकारात् । ननु निर्विशेषत्वेन बाह्यलक्षणभेदाभावेऽपि सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मकत्वं ब्रह्मणः स्वलक्षणं मायावादिनाऽङ्गीकृतम् । न शून्यस्य शून्यवादिना । तेन ब्रह्मशून्ययोर्भेदो भविष्यतीत्यत आह ॥ अनृतादीति । ब्रह्मणः सत्यज्ञानाद्यात्मकत्वं नामानृतजडादिविरोधित्वमेवाभिमतं मायावादिनोऽन्यस्यासम्भवात् । अनृतजडविरोधिरूपमन्तत्रयमलबन्धनदुःखताविरुद्धमिति व्याख्यानाच्च । अनृतादिविरोधित्वं च शून्यवादी शून्यस्यापि मन्यते । जाड्यसंवृतिदुःखान्तपूर्वदोषविरोधि यदिति वचनात् । ततो नैतदपि भेदकमिति युक्त एवातिदेशः । स्यादेतत् । प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमाननिरासार्थं वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति सूत्रम् । तत्र यद्भ्रान्तेः संवृतिसत्यस्येति दूषणमुक्तम् । तदेव वैधर्म्यादिति सूत्रे प्रतीयते । यत्पुनरुक्तं दृश्यत्वस्य सत्यत्वे तत्रैव व्यभिचारप्रसङ्गात्तस्य मिथ्यात्वं वाच्यं तथा चासाधकत्वमिति तत्सूत्रे न दृश्यते । तत्कथमेतद्व्याख्यानमित्यत आह ॥ स्ववाक्येति । अत्र वाक्यमिति हेतुवाक्यार्थो दृश्यत्वं लक्ष्यते । तत्पक्ष इति विषयसप्तमी । तन्मिथ्यात्वसाधनविषय इति । इति शब्दो हेतौ । अप्रयत्नात्प्रयत्नमविधाय वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदित्येव निराचक्र इति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वं शून्यवादिनैवाभ्युपगतम् । मिथ्याभूतस्य चासाधकत्वं सुप्रसिद्धमेव । अत एवैतद्विषये सद्वादिनः किमपि कृत्यं नास्त्येव । स्फुटदूषणव्युत्पादने सूत्रत्वव्याघातात् । तस्मादेतदूषण-

SGDF

व्युत्पादने सूत्रकृता प्रयत्नो न विहितः। अस्माभिस्तु तदभिप्रायः स्फुटीकृत इति। तथाऽपि सत्त्वं चास्यानुभूतित इति यत्प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वमुक्तम्। यच्च मिथ्यात्वे मा न काचनेति निष्प्रमाणत्वं तदुभयं सूत्रे न दृश्यत इत्यत आह ॥ चेति। अस्य मिथ्यात्वस्य। नन्वनुक्तसमुच्चयार्थेन चशब्देनेदं दूषणद्वयं सूचितमिति यथा व्याख्यायते। तथा तदपि चशब्दार्थतया व्याख्यायताम्। किमनुक्तत्वाङ्गीकारेण। मैवम्। न कृत्यं प्रतिवादिन इत्युक्तत्वात्। सूत्रे हेतुविशेषस्यानुपादानान्निष्प्रमाणत्वं ज्ञापितमित्यस्तु। किं चशब्दस्योभयसूचकत्वग्रहणेन। न। सति शब्दे सावकाशज्ञापकादरणानुपपत्तेः। स्वप्नादिवदिति सूत्रं स्वप्नवदिति व्याख्यातम्। कोऽत्राभिप्राय उच्यते। बहुस्थलेषु गृहीतेयं व्याप्तिरित्यतो न व्यभिचारमर्हतीति पूर्वपक्षिणोऽभिमानं सूचयितुं सूत्रकारेणादिपदं प्रयुक्तम्। तथाऽपि प्रयोगवेलायामेक एव दृष्टान्त उपादेयोऽन्यथाऽऽधिक्यं प्रसज्यते। यथाऽऽह। हेतूदाहरणादिकमधिकमिति। एतज्ज्ञापनाय भाष्यकारेण स्वप्नवदित्येवोक्तमिति सर्वं सुस्थम् ॥ २-२-८ ॥

टि०—॥ **आपादकानभ्युपगमेनेति**। धर्म्यादिज्ञानाधीनज्ञानत्वरूपापादकानभ्युपगमेनेत्यर्थः। आक्षेपस्यैव परेण कृतत्वेन कथं शब्दस्य प्रश्नार्थत्वानुपपत्तेराह ॥ **आक्षेपेति**। तर्हि परिपृच्छनीयत्वनेन विरोध इत्यतस्तात्पर्यमाह ॥ **परीति** ॥ **कथमिति**। ग्रहणसापेक्षत्वप्रत्यायकपदाश्रवणान्न तल्लाभ इति भावः। लक्षणाहेतुभूतविषयविषयिभावरूपशक्यसम्बन्धसूचनाय तद्ग्रहणेत्युक्तम् ॥ **आदिपदस्येति**। अनेनादिपदमावर्तते आवृत्तं च कारणपरमतः सापेक्षत्वस्यापि लाभ इत्युक्तं भवति ॥ **तदेतदिति**। तत्प्रतिज्ञानमेतदापादनं च परस्परव्याहतमित्यर्थः। प्रतिज्ञापादनयोः परस्परविरोधमेवोपदर्शयति ॥ **तथा हीत्यादिना** ॥ **निराश्रयत्वादिति**। निर्विषयत्वादित्यर्थः। कोऽसौ विषयो यदभावादापदनस्याशक्यतेत्याह ॥ **तद्धीनि** ॥ **तद्धर्ममिति**। प्रमात्वमित्यर्थः ॥ **अन्याश्रयत्वादिति**। प्रतीतिगतो नान्योन्या-

SGDF

श्रयत्वेन तत्प्रमात्वनिषेधस्य चोरापराधान्माण्डव्यस्य शूलप्राप्तिवदयुक्तत्वादिति भावः । न च प्रमारूपा भेदप्रतीतिर्न सत्येति नान्योन्याश्रयप्रतिबद्धयाऽप्रामाया विरयवत्स्वयमपि संवृतिकार्यत्वेन तत्रान्योन्याश्रयादिना दौर्घट्यभूषणत्वेन तदुत्पादस्याविरुद्धत्वादित्याशङ्कते ॥ **सांवृती प्रतीतिरिति चेदिति** । प्रतीतेरसत्यत्वेऽपि व्यावहारिकत्वादन्योन्याश्रयादिप्रतिबद्धयत्वमेवेति न तदुत्पादो युक्तः । न ह्यन्योन्याश्रयादिदुष्टस्य व्यावहारिकता दृष्टचरी । तथा सति सांवृतस्य पटस्य स्वजनकतन्तुजनकत्वप्रसङ्गात् । यदि चान्योन्याश्रयादिदुष्टस्यापि संवृतिसामर्थ्याद्व्यावहारिकता स्यादिति मन्यसे । तर्हीश्वरसामर्थ्यादन्योन्याश्रयादिदुष्टस्यापि पारमार्थिकत्वमेव स्यादिति ममापि समानमित्याशयेन परिहरति ॥ **तत्किमिति** ॥ **अनेनास्येति** । किञ्च भेदः कथं ग्राह्य इति श्लोकद्वयेनान्योन्याश्रयत्वापादनस्येत्यर्थः ॥ **भेदस्यापीति** । धर्मभेदवाद इति शेषः ॥ **आत्माश्रयत्वमिति** । तद्भेदस्य तद्भेदविशिष्टवस्तुवृत्तावंशतः स्ववृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः ॥ **भेदान्तराङ्गीकार इति** । अपर्यवसिततत्परम्पराङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **अभिन्ने भेदनिवेशश्चेदिति** । पटाद्भिन्ने घटे वर्तमानो भेदो यथा पटाद्घटं भिन्द्यात्तथा घटमपि घटाद्भिन्द्यात्समानयोगक्षेमत्वादिति भावः । भेदवस्तुनोः किमेकैकग्राहकं प्रत्यक्षमुतोभयग्राहकम् । उभयग्रहपक्षेऽपि युगपत्क्रमेण वा क्रमपक्षेऽपि किं पूर्वं किमपरमिति विकल्प्य दूषयद्भिर्मण्डनमिश्रैर्भेदग्राहकत्वमेव प्रत्यक्षस्य नास्तीत्युक्तं तदनुवदति ॥ **तथेति** । वस्त्वेवेति तु पक्षस्तदनर्थबीजमिति परित्यक्तः ॥ **वस्तुनोपीति** । धर्मिप्रतियोगिरूपवस्तुनोऽपीत्यर्थः ॥ **भेदपूर्वमिति** । भेदप्रतीतिपूर्विका वस्तुप्रतीतिरित्यर्थः ॥ **उक्तदोषादिति** । भेद इत्येव प्रतीतेरननुभवादित्युक्तदोषादित्यर्थः ॥ **अतिप्रसक्तेरिति** । पटाभेदेन प्रतीते घटे पटभेदप्रतीत्यभ्युपगमे घटाभेदेन प्रतीते घटेऽपि घटभेदप्रतीत्यापत्तेरित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **अभेदेन प्रतीत इति** । भेदप्रतीतेः पूर्वं प्रतीयमाने वस्तुन्यभेद एव प्रतीयते । भेदाभेदौदासीन्येन वस्तुप्रतीतेरभावादित्याशयः ॥ **न च युगपदिति** । युगपद्भेदस्य वस्तुनश्च प्रतीतिरपि नेत्यर्थः । श्रीहर्षीयं जात्युत्तरवचनमप्युदाहरति ॥ **तथेति** । बीजमित्येव नाङ्कुरस्य कारणम् । किन्तु सद्बीजमिति सद्वादिना विशेष्यते । तत्र विकल्पयति ॥ **सत्तावत्कारणं वेति** । कारणस्वरूपे सत्तान्तर्गत्यनन्तर्गतिभ्यां सत्ताविशिष्टं कारणं तदुपलक्षितं वेति विकल्पार्थः ॥ **आद्य इति** । अन्तर्भावितसत्त्वस्य कारणत्वे सत्ताविशिष्टे सत्तासम-

वायाभावात्कारणमसदेव स्यात् । सत्तासमवायस्यैव सद्व्यवहारप्रयोजकत्वात् । तथा हि । विशिष्टं किं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धा एव किंवा तदन्यत् । आद्येऽपि किं सैव सत्ता सत्तान्तरं वा । आद्येऽशतो विशेषणांशेऽपि स्ववृत्तिप्रसङ्गः । यदि विशिष्टमन्यत्तर्हि सत्तायाः सत्ताविशिष्टे वृत्त्यभावप्रसङ्गः । विशेषत्वात्स्वास्मिन्स्ववृत्त्यभाववत्स्वविशिष्टे स्ववृत्त्यभावनियमदर्शनात् । यदि चान्या सत्ताविशिष्टे वर्तते तदाऽपि तामन्तर्भाव्य विशिष्टं कारणमनन्तर्भाव्य वेत्युक्तदोषानतिवृत्तिरेवेत्यसत्त्वं कारणस्यापन्नमित्याशयः ॥ **असत एव कारणत्वमिति** । सत्तोपलक्षितं सत्तारहितं बीजं कारणमिति त्वयैवाङ्गीकारादिति भावः । असामर्थ्यविहीनस्य कथं जात्युत्तरत्वमित्यतः साधारणासामर्थ्यसद्भावादित्याह ॥ **सर्वस्यापीति** । तत्रान्योन्याश्रयत्वापादनस्य पूर्वोत्तरविरुद्धत्वमाक. एव स्पष्टम् । यच्च धर्मभेदवादे भेदस्यापि भेदान्तरभेद्यत्वेऽनवस्थापादनं तदप्यभेदस्याप्यभेदिभ्यामभेदान्तरस्याङ्गीकारेऽनवस्थाप्रसञ्जनस्य समानत्वात्स्वव्याघातकमेव । यच्च भिन्ने भेदनिवेशश्चेदित्यादिकमात्माश्रयत्वादिप्रसञ्जनं तदप्यभेदः किमभेदवति वर्तते उत तद्रहिते । आद्येऽपि तेनैवाभेदेनाभिन्नतायामात्माश्रयत्वमभेदान्तराङ्गीकारे त्वनवस्था । द्वितीये तु घटस्य घटेनेव पटेनाप्यभेदापत्तिरित्यात्माश्रयत्वादिप्रसञ्जनसाम्यात्स्वव्याघातकम् । यच्च न तावत्प्रत्यक्षेण भेद एव प्रतीयते । भेद इत्येव प्रतीतेरननुभवादित्यादिप्रत्यक्षस्य भेदग्राहकत्वखण्डनं तदपि बिम्बप्रतिबिम्बयोर्न तावदभेद एव प्रत्यक्षेण दृश्यते । अभेद इत्येव प्रतीतेरननुभवात् । वस्तुनोऽपि प्रतीतौ न तावदभेदपूर्वं वस्तुप्रतीतिरुक्तदोषत्वात् । नापि वस्तुप्रतीतिपूर्विकाऽभेदप्रतीतिः । भेदेन प्रतीते भेदप्रतीतावतिप्रसक्तिः । न च युगपदभेदप्रतीतिं प्रति वस्तुप्रतीतेः कारणत्वेन तदयोगात् । न च प्रकारान्तरमस्तीति त्वदभिप्रेताया अभेदस्य प्रत्यक्षताया अपि निराकरणसाम्यात्स्वव्याघातकम् । यच्च सत्तावत्कारणं नेत्यादिनोक्तं तदप्यसत्त्वविशिष्टं कारणं वा तदुपलक्षितं वा । आद्ये कारणस्य सत्त्वमात्माश्रयप्रसङ्गेनासत्त्वविशिष्टेऽसत्त्वाभावात् । द्वितीये तु सत एव कारणत्वमसत्त्वोपलक्षितमसत्त्वरहितं कारणमिति त्वयैवाङ्गीकारादित्यपि प्रत्यवस्थानसाम्यात् । स्वव्याघातकमिति सर्वस्याप्युत्तरस्य स्वव्याघातकत्वादित्यर्थः । असाधारणमसामर्थ्यमप्याह ॥ **भेदस्य सत्तायाश्चेति** ॥ **सामान्यलक्षणेति** ॥ **स्वव्याहतमुत्तरं जातिरिति** । जातिसामान्यलक्षणेत्यर्थः । अजातित्वे जातिसामान्यलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिः स्यादिति भावः ॥ **अहेतुप्रसङ्गनित्यसमास्विति** ।

अयमाशयः । भेदो विशेष्यधर्म्यादीत्यादिना शङ्कितस्यान्योन्याश्रयत्वप्रसञ्जनस्याहेतुसमायामन्तर्भावः । यद्यपि यत्र साधनस्य साध्यापेक्षया पूर्वापरसहभावनिरासेनाहेतुत्वचोदनमन्योन्याश्रयत्वं चारोप्यं तत्रैवाहेतुसमप्रवृत्तिः । यथा धूमवत्त्वज्ञानमग्निमत्त्वज्ञानात्किं पूर्वभाव्युतानन्तरभाव्युत सहभावि । नाद्यः । साध्याभावेन तस्य साधनत्वायोगात् । न द्वितीयः । साधनाभावे च साध्यस्य तत्त्वायोगात् । न तृतीयः । विशेषेण साध्यसाधनभावायोगादिति । अत्र तु साधनस्य साध्यात्पूर्वापरसहभावनिरासेनाहेतुत्वाचोदनात् । अन्योन्याश्रयत्वस्य प्रसञ्जनीयत्वेन तस्यात्रारोप्यत्वाभावाच्चास्य नाहेतुसमायामन्तर्भावः । तथाऽप्यत्र तथा प्रसञ्जनस्याप्रवृत्तावपि तादृशप्रसञ्जनप्रवृत्तियोग्यत्वमकुण्ठितमेव । तत्रेवेहापि साधनं धर्म्यादिज्ञानं साध्याद्भेदज्ञानात्किं पूर्वभावि किंवाऽपरभावि किंवा सहभावि । नाद्यः । कार्याभावे तस्य कारणत्वायोगात् । न द्वितीयः । कारणाभावे कार्यस्य तत्त्वायोगात् । न तृतीयः । अविशेषेण साध्यसाधनभावायोगादिति कारणीभूतधर्म्यादिज्ञानस्य कार्यभूतभेदज्ञानात्पूर्वापरसहभाविनिरासेनाहेतुत्वप्रसञ्जनस्य तत एवान्योन्याश्रयत्वस्य तत्रारोप्यतायाश्च वर्णयितुं शक्यत्वेनाहेतुसमत्वं शक्योपपादनमेवेत्याशयात् । धर्मभेदवादे भेदस्य भेदान्तरभेद्यत्वेऽनवस्थापादनस्य तु प्रसङ्गसमायामन्तर्भावः । अनवस्थाभासप्रसञ्जनस्यैव प्रसङ्गसमत्वात् । अज्ञायमानानामेव भेदानां प्राथमिकभेदोपपादकत्वेन प्राथमिकभेदप्रतीतिरूपमूलक्षतेरभावेन प्रकृतानवस्थाया वस्तुतोऽनवस्थात्वानुपपत्त्या तदाभासत्वावश्यम्भावेन तत्प्रसञ्जनस्याप्यनवस्थाभासप्रसञ्जनत्वसम्भवात् । यद्यप्यत्र तेनैव भेदेन भेद्यत्वे आत्माश्रयत्वप्रसञ्जनमेवास्ति न त्वनवस्थाप्रसञ्जनं तथाऽपि तेनैव भेदेन भेद्यताया आत्माश्रयप्रसञ्जकत्वेन प्रकृते आश्रयणायोगात् । भेदान्तरभेद्यत्वमेव त्वया वाच्यम् । तथा चानवस्थेत्यत्र प्रवृत्तिप्रकाराश्रयणेऽस्त्येवानवस्थाभासप्रसञ्जनत्वमित्याशयात् । भिन्ने भेदनिवेशा इत्यादिदूषणस्यापि प्रसङ्गसमायामन्तर्भावः । भेदान्तरभिन्ने भेदवृत्तावनवस्थाप्रसञ्जनात् । यद्यपि चात्र तेनैव भिन्नत्वे आत्माश्रयत्वप्रसञ्जनम् । अभिन्ने भेदनिवेशश्चेत्स्वतोऽपि भेदापत्तिप्रसञ्जनं चास्ति न त्वनवस्थाप्रसञ्जनम् । तथाऽप्यभिन्ने भेदनिवेशस्य स्वतोऽपि भेदापत्तिप्रसञ्जकतया तेनैव भेदेन भिन्ने भेदनिवेशस्यात्माश्रयत्वप्रसञ्जकतया परेण वक्तुमशक्यत्वाद्भेदान्तरभिन्न एव भेदनिवेशो वाच्यः । तथाचानवस्था स्यादिति । अत्रैतद्दूषणप्रवृत्तिप्रकाराश्रयणेऽस्त्येवानवस्थाभासप्रसञ्जनत्वमित्याशयात् । प्रत्यक्षं किं भेदमेव गोचरयेदित्यादिदूषणस्याप्यहेतुसमायामन्तर्भावः । यद्यप्यत्र साधनस्य साध्यात्पूर्वापर-

सहभावनिरासेनाहेतुत्वप्रसञ्जनाभावान्नास्याहेतुसमायामन्तर्भावः सम्भवति तथाऽप्यत्र प्रत्यक्षासिद्धधार्मिप्रतियोगिरूपवस्तुज्ञानं ।किं भेदज्ञानात्पूर्वभावि किंवा पश्चाद्भावि किंवा सहभावि । नाद्यः । साध्याभावे तस्य साधनत्वायोगात् । न द्वितीयः । साधनाभावे साध्यस्य तत्त्वायोगात् । न तृतीयः ! अविशेषेण साध्यसाधनभावायोगादित्येतद्दूषणप्रवृत्तिप्रकाराश्रयणे साधनस्य साध्यात्पूर्वापरसहभावनिरासेनाहेतुत्वप्रसञ्जनत्वमस्त्येवेत्याशयात् । सत्तावत्कारणमित्यादिदूषणस्य नित्यसमायामन्तर्भावः । यद्यपि धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तितः । धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवेदिति नित्यसमलक्षणमिह यथाश्रुते नास्तीति नास्य तत्रान्तर्भावो वक्तुं युक्तः । तथाऽपि सत्तावत्कारणमित्यादेः सत्तारूपधर्मस्य कारणत्वमस्ति न वा । आद्येऽसदपि कारणम् । सत्तायाः सत्ताविरहेणासत्त्वात् । द्वितीये सत्तायाः सदाकारप्रत्ययेऽपि न जननीय इति तन्मात्रप्रमाणायाः सत्ताया विलोपे सर्वं कारणमसदेवेति प्राप्तमित्यभिप्रायकत्वात् । सत्त्वरूपधर्मस्य कारणत्वाकारणत्वविकल्पानुपपत्त्या धर्मिणः कारणीभूतबीजादेः सत्तावैशिष्ट्यभङ्गप्रसक्त्या ।नित्यसमत्वमस्त्येवेत्याशयात् । सम्मतश्चायं प्रकारो ग्रन्थकारस्य । यद्यथाश्रुतप्रकारेण तस्य तस्य दूषणस्य तत्र तत्र जातावन्तर्भावासम्भवेऽप्युक्तरीत्या तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रकारान्तराश्रयणे तस्य तस्य तत्रान्तर्भावोऽस्त्येवेति । अत एव कतमेयं जातिरिति प्रश्नोऽन्तर्भावश्चेति परिहारश्च श्लिष्टौ । अन्यथा तदसामञ्जस्यप्रसङ्गात् । अत्र च टीकायां यथायोगमिति पूरणान्न काचित्कुसृष्टिरिति ध्येयम् । नन्वस्मायामेधास्रजो विनिरिति मायाशब्दाद्विनिप्रत्ययस्मरणात् । तस्मिन्सति मायावीति भवितव्यं मायीति तु कथम् । न च दण्डीत्यादिवदिनिप्रत्यये मायीति रूपनिष्पत्तिरिति वाच्यम् । अनदन्तत्वान्मायाशब्दस्यात इनिठनाविल्यनेन तस्मात्तदप्राप्तेरित्यतस्तेन तदप्राप्तावप्यनदन्तेभ्यस्तद्विधायकेन व्रीह्यादिभ्यश्चेत्यनेन तत्प्राप्तिसम्भवान्नानुपपत्तिरित्याशयेन तत्प्रसञ्जकमाह ॥ **मायाशब्दस्येति** ॥ **व्रीह्यादित्वादिति** । व्रीह्यादिगणे पाठितत्वादित्यर्थः । अपरः शून्यमखिलमित्युपक्रमानुसारेण माध्यमिकस्यैवोपसंहारे ग्रहणमुचितं मायी चेत्याधिकामित्याशङ्क्यातिदेशज्ञापनार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमित्याशयेनातिदेशप्रकारं दर्शयन्नेव तत्सूचकतया तदानर्थक्यं परिहरति । **शून्येति । उपेक्ष्यावेवेति** । अनेनैवशब्दस्योत्तरत्र सम्बन्ध इत्युक्तं विवृतं भवति । एवशब्दव्यावर्त्यमुपदर्शयति ॥ **न त्विति** । तच्छब्दपरामृष्टजात्युत्तराकरत्वस्य कथं सूत्रकारं प्रत्यनिराकर्तव्यतां प्रयोजकता ।, तथात्वे वा भाष्यकाराणामपि तत्रोपेक्षैव

SGDF

कर्तुमुचिता । तत्किमिति तन्निराकरणं तेषामित्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । तत्कथमित्यतः क्रमेण युक्तितद्व्याख्यानाभ्यामभिमततामुपपादयति ॥ **अन्यस्येत्यादिना** ॥ **अन्यस्यासम्भवादिति** । परजातिरूपस्य सत्यत्वस्यापरजातिरूपस्य ज्ञानत्वस्यापरिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वरूपानन्तत्वस्य च निर्धर्मिके ब्रह्मण्यसम्भवादित्यर्थः । दुःखताविरुद्धमित्यत्र स्वार्थे तल्प्रत्ययः । तद्व्याख्यानाच्चेत्यत्र तच्छब्द आवर्तनीयः । तथा च तेषां वैदिकसत्यज्ञानानन्तशुद्धमुक्तानन्दपदानां तद्व्याख्यानात् । तस्य मायावादिनो व्याख्यानाच्चेत्यर्थः । अतिनिकटमविक्रियं मुरारेः परमपदं प्रणयादभीष्टवीमीत्युरार्धेन सम्बन्धः । कथमेतदवगतमित्यतस्तद्वाक्यादेवेत्याभिप्रेत्य तदुदाहरति ॥ **जाड्येति** ॥ **एतदपीति** । सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मकत्वरूपं स्वलक्षणमपीत्यर्थः । न केवलं बाह्यलक्षणमित्यपेरर्थः ॥ **दूषणमिति** । सत्प्रतिपक्षादिरूपमित्यर्थः ॥ **तत्कथमिति** । सूत्रार्थकथनरूपत्वाभावादिति भावः ॥ **प्रयत्नमविधायेति** । अनेनाप्रयत्नादिति मूले ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्युक्तं भवति ॥ **सूत्रे हेतुविशेषस्येति** ॥ **वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति** सूत्रे सूत्रकारेण हेतुर्विशिष्य नोक्तस्तेन तदभावो ज्ञापितो भवति । यदि हेतुविशेषोऽपि स्यात्तर्हि सूत्रकारस्तमप्युपादद्यादिति विशिष्यहेत्वनुक्त्यैव निष्प्रमाणत्वज्ञापनसिद्धेर्न तत्सूचकत्वं चशब्दस्येत्यर्थः । दृष्टान्तोक्त्या हेतुरपि सामान्यत उक्त एवेति कथं तदनुक्तिरिति शङ्कापरिहाराय विशेषपदम् ॥ **सावकाशेति** । किं हेत्वभावादेव तदनुक्तिः किंवा दृष्टान्तोक्त्यैव हेतुरपि सुज्ञान इत्यभिप्रायेणेति शङ्काकवलितत्वान्नानुक्तिमात्रेण निष्प्रमाणकत्वसिद्धिरित्यर्थ इति बहवः । वस्तुतस्तु दूष्यत्वेन दृश्यत्वाद्यन्यतमस्य हेतुविशेषस्यानुपादानादित्यर्थः । ततश्च सूत्रे स्वप्नादिवदिति दृष्टान्तमात्रमुक्तं न कोऽपि हेतुविशेष उक्तः । तेन ज्ञायते स्वप्नादिदृष्टान्तेन मिथ्यात्वसाधकं यावत्साधनं तावत्सर्वमप्यत्र दूष्यततयाऽभिमतमिति । तेन च मिथ्यात्वं विश्वस्य निष्प्रमाणकमिति ज्ञापितमित्यस्तु । किञ्च शब्दस्यैतदर्थकत्ववर्णनेनेति शङ्काग्रन्थार्थः । अत्र हि मिथ्यात्वे प्रमाणसामान्याभावो ज्ञापनीयः । स चानुक्तसमुच्चायकेन चशब्देन शक्यैव ज्ञाप्यते । स्वप्नादिवदिति दृष्टान्तमुक्त्वा हेतुविशेषानुपादानं तूक्तरीत्याऽनुमानसामान्याभावज्ञापकतया सावकाशत्वान्न प्रमाणसामान्याभावज्ञापनायालमित्यतो न तदादरणं भाष्यकृता कृतमिति परिहारग्रन्थार्थः ॥ २–२–८ ॥

SGDF
Sri Gangadharan Digital Foundation

अ० — ॥ ॐ न भावोऽनुपलब्धेः ॐ ॥ ज्ञानमेवैकमखिलज्ञेयाकारं प्रभासते ॥ तत्र सन्ततिभेदश्च स्वभेदो भेद एव च ॥ कल्पिताः प्रतिभासन्ते नानासंवृतिभूमिषु ॥ इत्येतदपि नो युक्तं न हि ज्ञानतया जगत् ॥ भासतेऽनुभवस्यैव विरुद्धत्वादपेशलम् ॥ तन्मतम् ॥ ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ ॥ क्षणिकत्वाच्च ज्ञानस्य स्थिररूपतः ॥ ज्ञेयस्योक्तप्रकारेण ॥ ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॐ ॥ सर्वश्रुतिविरोधतः ॥ अनुभूतिविरुद्धत्वादपि पक्षा इमेऽशिवाः ॥ २-२-९ ॥

सु० — ॥ ॐ न भावोऽनुपलब्धेः ॐ ॥ अत्र योगाचाराणां मतमपाक्रियते । तदर्थं तदुपन्यस्यति ॥ ज्ञानमेवेति । विज्ञानमेव तत्त्वं न रूपादयश्चत्वारः स्कन्धा इति योगाचारा मन्यन्त इत्यर्थः । विज्ञानाङ्गीकारेऽपि विशेषमाह ॥ एकमिति । अद्वितीयमित्यर्थः । ननु ज्ञेयमपि रूपादिकं प्रत्यक्षादिसिद्धं तत्कथं (वि) ज्ञानमेव तत्त्वमित्यत आह ॥ अखिलेति । ज्ञानमेव ज्ञेयाकारं न ज्ञेयं नाम ज्ञानाद्भिन्नमस्तीत्यर्थः । कुतो ज्ञेयस्य ज्ञानात्मकत्वमित्यत आह ॥ प्रभासत इति । ज्ञानं हि प्रकाशते तेन प्रकाशमानत्वस्य ज्ञानत्वेन व्याप्तौ सिद्धायां नीलादेरपि प्रकाशमानस्य ज्ञानत्वसिद्धिरित्यर्थः । यद्वा प्रभासते नीलादिना सहैवेति शेषः । तेन सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरित्युक्तं भवति । नन्वयुक्तो ज्ञानज्ञेययोरभेदः । भेदस्य प्रतिभासनात् । एकमिति चायुक्तम् । विज्ञानसन्ततीनां भेदस्यैकैकस्यामपि सन्ततौ विज्ञानभेदस्य च विद्यमानत्वात् । किञ्चास्तामन्योन्यभेदः । भेदाभावस्तावदभ्युपगम्यते । तेनैव विज्ञानस्य सद्वितीयत्वप्राप्तेर्नैकत्वमुपपद्यत इत्यत आह ॥ तत्रेति । तत्र ज्ञानज्ञेययोर्भेद इति सम्बन्धः । सन्ततिभेदः सन्ततीनां परस्परं भेदः स्वभेदः । एकैकस्यामपि सन्ततौ पूर्वोत्तरज्ञानभेदः । कल्पिता एवेति सम्बन्धः । नानासंवृतिभूमिष्वनेकाज्ञानस्थानेष्वन्तःकरणेषु । यद्वा नानासंवृतिकारणकासु वासनास्विति निमित्तसप्तमी । तदुक्तम् । भेदस्तु भ्रान्तिबुद्ध्यैव दृ (दृश्य इन्दा) श्येतेन्दाविवाद्वय इति । एवमनूदितं मतमपाकरोति ॥१०३॥

॥ इत्येतदपीति । पूर्वमतसमुच्चयार्थोऽपिशब्दः । अनेन न भाव इति सूत्रांशो व्याख्यातः । जगद्भावो ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । भवतेरनुभवार्थत्वात् । उपसर्गा हि धातुलीनस्यार्थस्य व्यञ्जका एव । कुतो न युक्तमिति चेत् । किं ज्ञेयं स्वरूपेणासदेव विज्ञाने समारोपितं विज्ञानात्मकमित्युच्यते । किंवा परमार्थसत एव ज्ञेयस्य जगतो विज्ञानात्मकत्वं भेदमात्रं त्वसदिति । आद्यस्त्वतीताधिकरणरीत्या निरस्तः । न द्वितीयः । जगतो ज्ञानाभेदे प्रमाणाभावात् । न तावत्तत्र प्रत्यक्षमस्तीत्याह ॥ न हीति । अनेनानुपलब्धेरित्येतद्व्याख्यातं भवति । मा भूत्प्रत्यक्षेण ज्ञानार्थयोर्भेदसिद्धिः । प्रकाशमानत्वाद्यनुमानात्तु भविष्यतीत्यत आह ॥ अनुभवस्यैवेति । सम्बन्धमात्रे षष्ठी । एवशब्देनानुभवस्यानुमानतः प्राबल्यं सूचयति । तन्मतं तदभिमतमनुमानमिति शेषः । ज्ञानज्ञेययोरैक्यमिति वा । ज्ञानज्ञेययोः स्फुटं भेदस्यैव साक्षिसिद्धत्वात्कालात्ययापदिष्टत्वमनुमानस्येत्यर्थः । अनेनानुपलब्धेरित्येदुपलब्धिविरोधादिति च व्याख्यातम् । ननु भेदग्राहकं प्रत्यक्षं भ्रान्तमिति चेन्न । बाधकाभावात् । अनुमानं बाधकमिति तु न वाच्यम् । प्रत्यक्षस्यानुमानतो बलवत्त्वात् । अन्यथा कालातीततोच्छेदप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वेऽनुमानप्रामाण्यं तस्मिंश्च सति प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वमित्यन्योन्याश्रयत्वाच्चेति । अनुमानविरोधं चानुमानस्य प्रतिपादयितुं सूत्रम् ॥ ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ ॥ इति । तद्व्याचष्टे ॥ क्षणिकत्वाच्चेति । आशुतरविनाशित्वादित्यर्थः । न च ज्ञानस्य क्षणिकत्वं भ्रान्तम् । अबाधितप्रतीतिसिद्धत्वात् । स्थिररूपत आशुतरविनाशितारहितत्वात् । अनुस्मृतेश्चेत्याद्युक्तप्रकारेण । अत्र क्षणिकत्वाक्षणिकत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासं भेदहेतुं वदताऽऽन्तरबाह्यत्वादिरनेको विरुद्धधर्मसंसर्ग उपलक्षितो बोद्धव्यः । एवं प्रत्येकं निराकृतानि बौद्धमतानि साधारणदोषेण दूषयितुं सूत्रम् ॥ ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॐ ॥ इति । तद्व्याख्याति ॥ सर्वेति । श्रुतिप्रामाण्यस्य समर्थितत्वादवैदिकं प्रत्यपि श्रुतिविरोधकथनं युक्तमेव । अभ्युपगतश्रुतिप्रामाण्यं

SGDF Sri Gurugovinda Digital Foundation

शिष्यं प्रति वा । तेषां पक्षाणामशिवत्वमनेन ज्ञाप्यत इति । नन्वनुभूतीविरोधः प्रागुक्त एव पुनः कस्मादुच्यते । उपसंहारार्थमित्यदोषः । यद्वा तदीयप्रमेयान्तरेऽपीति ॥ २-२-९ ॥

टि०—॥ ॐ **न भावोऽनुपलब्धेः** ॐ ॥ अधिकरणप्रतिपाद्यानुक्तेर्मूले न्यूनतामाशङ्क्य भाष्ये तदुक्तेस्तदनुसारेणात्रापि शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात्तदनुक्तिरत्र न दोषायेत्यभिप्रेत्य विज्ञानवादमपाकरोतीति भाष्यं मनसि निधाय स्वयमधिकरणप्रतिपाद्यमाह ॥ **अत्रेति** । तर्हि तन्निराकरणमेव कर्तव्यम् । किं ज्ञानमेवैकमखिलमित्यादिना ग्रन्थेन । न चायं तन्मतोपन्यासः । तस्यानर्थकत्वादित्यतो विप्रतिपत्तिविषयोपदर्शनेन तन्मतानिरस्यताशङ्कानिरासार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमित्याशयेन तन्मतोपन्यासप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं तत्परतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **तदर्थमिति** । निरस्यताप्रयोजकीभूतविरुद्धार्थत्वोपदर्शनेन तन्मतस्य निरस्यतासमर्थनार्थमित्यर्थः । ननु विज्ञानस्य तत्त्वता वैभाषिकादिमतसाधारणी न मतभेदप्रयोजकेत्यतो मूले उक्तस्यैवेत्यस्य तात्पर्यं वदन्नपेक्षितपूरणेन वाक्याभासतां परिहरति ॥ **विज्ञानमेव तत्त्वमित्यादिना** ॥ **विज्ञानाङ्गीकारेऽपीति** । विज्ञानस्य तत्त्वान्तरेऽपीत्यर्थः ॥ **विशेषमाहेति** । तर्हि विज्ञानव्यक्तीनामनन्तत्वादनन्तसद्व्यक्त्यङ्गीकारप्रसङ्गात्सदद्वैतभङ्ग इत्याशङ्कापरिहारार्थमिति शेषः । एकत्वसङ्ख्यावत्त्वरूपस्यैकत्वस्य ज्ञानेऽसम्भवात्सम्भवे वा सदद्वैतभङ्गशङ्कानिरासाक्षमत्वात्तच्छङ्कानिरासोपयोगितयैकमित्येतद्व्याचष्टे ॥ **अद्वितीयमित्यर्थ इति** । मूले ज्ञानस्याखिलज्ञेयाकारत्ववर्णनस्यानर्थक्यमाशङ्क्य ज्ञानमेवैकमित्युक्ताया ज्ञानमात्रताया उपपादनार्थं तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । तत्त्वरूपत्वाङ्गीकारप्रयोजकस्य प्रामाणिकत्वस्य ज्ञानज्ञेययोः साधारण्येनोभयोरपि तत्त्वरूपत्वमेव न तूक्तरीत्या तद्वैषम्यमित्यर्थः ॥ **ज्ञानं हीति** । अनेन ज्ञानमित्यस्यावृत्तिरुक्ता भवति । ज्ञानमेव हीत्यर्थः । अन्यथा ज्ञानत्वस्य प्रकाशमानत्वं प्रति व्यापकताया अलाभादिति द्रष्टव्यम् । अनेन यत्प्रकाशते तज्ज्ञानं यथा सम्मतं प्रकाशते च नीलादीत्युदाहरणोपनयाख्यव्यवयवानुमानमेव ज्ञेयस्य ज्ञानात्मकत्वे प्रमाणमुक्तं भवति । अनुमानान्तरसङ्ग्राहकतयाऽपि प्रतिभासन्त इति व्याख्याति ॥ **यद्वेति** ।

॥ **तेन सहोपलम्भनियमादिति** । यद्येन नियतसहोपलम्भनं तत्ततो न भिद्यते । यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमा नियतसहोपलम्भनियतश्चार्थो ज्ञानेनेत्यनुमानमनेनोक्तं भवति । न चात्र हेत्वसिद्धिरिति शङ्क्यम् । विषयविज्ञानयोरेकस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भाभावादेव तत्सिद्धिसम्भवात् । न चाप्रयोजकत्वं शङ्क्यम् । व्यापकाभावेन व्याप्याभावसाधनरूपतया तदनवकाशात् । तथा हि । विज्ञानवादिना निषेध्यो हि विज्ञानार्थयोर्भेदः सहोपलम्भनियमाभावेन व्याप्तः । यतो यौ भिन्नौ ताववश्यं सहोपलभ्येते यथाऽश्विनाविति नियमात् । अश्विनोर्हि कदाचिदेकोपलम्भेऽन्यस्योपलम्भेऽपि न तन्नियमोऽस्ति । कदाचिदेकस्याभ्रादिनाऽऽच्छादनेऽप्यन्यस्योपलम्भे दर्शनात् । न च भेदव्यापकः सहोपलम्भनियमाभावोऽर्थज्ञानयोरस्ति येन तद्व्याप्यो भेदोऽपि स्यात् । तयोः सहोपलम्भनियमेन तद्विरुद्धस्य सहोपलम्भनियमाभावस्यासम्भवात् । स च ज्ञानार्थयोर्वर्तमानः स्वव्याप्यं भेदमपि व्यावर्तयति । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरवश्यम्भावात् । ततश्च प्रतिबन्धसिद्धौ क्वाप्रयोजकत्वशङ्केति भावः । ननु तत्र सन्ति भेदश्चेत्यादिना ज्ञानज्ञेयभेदादेः कल्पितत्वं कथ्यते तदनर्थकम् । न च तद्ग्राहकस्य प्रत्यक्षादेः कल्पितार्थविषयकत्वेनाप्रामाण्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्यापि प्रकृते उपयोगादर्शनेनानर्थक्यादित्याशङ्क्य प्रागुक्तस्य ज्ञानज्ञेययोरभेदानुमानादेस्तद्विरोधेनाप्रामाण्यशङ्कापरिहारार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुमुक्तार्थानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **विज्ञानसन्ततीनामिति** । घटज्ञानपटज्ञानादिरूपविजातीयज्ञानसन्ततीनामित्यर्थः ॥ **एकस्यामपि सन्तताविति** । घटोऽयं घटोऽयमिति सजातीयज्ञानसन्तताविल्यर्थः ॥ **ज्ञानभेदस्येति** । पूर्वोत्तरज्ञानव्यक्तिभेदस्येत्यर्थः ॥ **किञ्चेति** । न च तत्र सन्ततिभेदश्चेत्युत्तरवाक्येनैतच्चोद्यपरिहारः । तत्र ज्ञानज्ञेययोर्ज्ञानसन्ततीनामेकसन्ततावपि पूर्वोत्तरज्ञानव्यक्तीनां च भेदनिरासेऽपि भेदाभावेन भेदस्यानिरासादिति वाच्यम् । तस्यापि ज्ञेयकोटावन्तर्भावेन ज्ञानज्ञेयभेदनिरासकेन तत्र भेद इत्यनेनैव तन्निराससिद्धया पृथगनिराससम्भवादिति भावः । व्यवहितत्वात्सम्बन्धं दर्शयति ॥ **तत्रेति** । तत्रेत्यस्य व्याख्यानं ज्ञानज्ञेययोरिति । इतरसमुच्चायकचशब्दस्येतरव्यावर्तकैवकारेणैवात्रसम्बन्धानुपपत्तिमाशङ्क्यैवशब्दस्य भिन्नक्रमतां दर्शयति ॥ **कल्पिता एवेति** ॥ **सम्बन्ध इति** । ज्ञानज्ञेयभेदादेः कल्पिततायाः परसम्मतत्वं कुतोऽवगतमित्यतस्तद्वाक्यादेवेत्यभिप्रेत्य सहोपलम्भनियमादभेदो

नीलतद्धियोरिति प्रागुदाहृततद्वाक्यशेषमेवोदाहरति ॥ **तदुक्तमिति** । हेत्वंशस्यैव प्रतिज्ञांशस्याप्यवश्यव्याख्येयस्याव्याख्यानाद्भाष्ये न्यूनत्वमाशङ्क्य मतापकरणप्रतिज्ञारूपपूर्वभाष्येणैव तद्व्याख्यानसिद्धेः पृथग्व्याख्यानं न न्यूनत्वापादकमित्याशयेन पूर्वभाष्यमेव तद्व्याख्यानतयाऽपि व्यापारयति ॥ **अनेनेति** । कथमित्यतस्तदेवाभिनयेन दर्शयति ॥ **जगदिति** । ननु तर्हि सूत्रे न ज्ञानमिति वक्तव्यं न भाव इति तु कथमुक्तम् । न च भावशब्दोऽपि ज्ञानपर इत्यदोषः । कर्तृसाधनभूधातुनिष्पन्नभावशब्दस्य सदर्थत्वेन ज्ञानपरत्वानुपपत्तेरित्यतः क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातव इति स्मरणात् । धातूनामनेकार्थत्वस्थित्या भवतेरनुभवार्थत्वस्याप्युपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **भवतेरनुभवार्थत्वादिति** । नन्वेवं भावशब्देनैवानुभवलाभादनुभवशब्दे तदर्थस्यान्वित्युपसर्गस्य वैय्यर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्योपसर्गाणां धातुगतशक्यतावच्छेदकत्वरूपोपसन्दानत्वापरपर्यायद्योतकत्वेन तदर्थकत्वासिद्धेर्न तद्वैय्यर्थ्यमित्याह ॥ **उपसर्गा हीति** । प्रजयतीत्यत्र प्रोत्तरजित्वेन जिधातोरेव प्रकृष्टजये शक्तिकल्पनया प्रकृष्टजयबोधकत्वासिद्धेस्तद्द्योतकत्वमात्रम् । यथा प्रेत्युपसर्गस्यास्थीयते तथाऽनूत्तरभूत्वेन भूधातोरेव ज्ञानविशेषे शक्तिकल्पनया ज्ञानविशेषबोधकत्वादन्वित्यस्योक्तरीत्या द्योतकत्वमेवेत्यर्थः । यद्यप्युपसर्गाणां वाचकत्वमेव स्वसिद्धान्तः । समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यते । उपसङ्क्रमणं चैव द्वितीयोद्देशितं प्रति । अतिक्रमं वदन्तं तमुपशब्दो निवारयेदिति तत्र तत्र भगवत्पादोक्तेः । युक्तिसिद्धश्चायमर्थः । गवादिशब्दानां स्वार्थ इव जिधातोरावापोद्वापाभ्यां जय इव प्रादेरपि प्रकर्षादावापोद्वापाभ्यां शक्तिग्रहात् । प्रकृष्टजयप्रत्ययस्य च जयमात्रे क्लृप्तिशक्तिकजिधातुसमभिव्याहारेणैवोपपत्तौ धातावेव प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टजये शक्तिकल्पनस्य गौरवात् । जिपूर्वत्वेन प्रशब्दस्यैव प्रकृष्टजये शक्तिकल्पनाप्रतिबन्द्या चानुत्थानात् । तथाऽप्यङ्गीकारवादोऽयमित्यदोषः । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः । निरवकाशैतद्ग्रन्थानुरोधेन कर्मनिर्णयटीकानुरोधेन च द्योतकत्वस्योदाहृतभगवत्पादग्रन्थानुरोधेन वाचकत्वस्य चावगतेरुभयमपि सिद्धान्त एव । ततश्चोपसर्गविशेषाभिप्रायेणैव वाचकत्वद्योतकत्वयोः समावेशस्यावश्यकत्वादुपसर्गविशेषस्य वाचकत्वेऽप्युपसर्गविशेषस्य द्योतकत्वात्तदभिप्रायेणैव वाऽयं ग्रन्थः । तर्कताण्डवे वाचकत्वसमर्थनमप्युपसर्गविशेषाभिप्रायकमेवेत्यप्याहुः । यद्यप्यत्र वो युष्माकं भाः साक्षात्कारत्वेनाभिमतं ज्ञानमित्यभिप्रेत्य वा प्राप्तौ भूरशुद्धिचिन्तयोरिति वचनात् ।

चिन्तार्थकज्ञानात्मकोऽपि भूधातुरस्तीति वा नाभाव उपलब्धेरिति पूर्वसूत्र इवात्रापि सूत्रे कर्तृसाधनो भावशब्दः सद्रूपज्ञानवाचक एव । विज्ञानवादे ज्ञानादन्यस्यासत्त्वेन तद्वाच्यत्वासम्भवात् । ज्ञानमित्यनुक्त्वा भाव इत्युक्तिस्तु शून्यवादिनं प्रत्युक्तो दोषो नास्माकमिति पूर्वपक्षोत्थापनार्थमेवेति वा व्युत्पादनं कर्तुं शक्यते । तथाऽप्युपायान्तरमेतदुपदर्शितं टीकायामित्यदोषः । ननु जगतो विज्ञानात्मकं नाम तत्रारोपितत्वमेव ममाभिमतम् । तथा च न हीत्युत्तरदूषणासङ्गतिरित्यतो नैतत्पक्षदूषणपरमुत्तरवाक्यं किन्नाम विज्ञानाभिन्नमेव जगदिति पक्षनिरासपरमित्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य जगतो विज्ञानात्मकत्वोक्तौ सम्भावितं पक्षद्वयं विकल्प्याद्यपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **किं ज्ञेयमित्यादिना** ॥ **निरस्त इति** । जगतो भ्रान्तिकल्पितत्वस्य तत्र साधकाभावेन बाधकसद्भावेन निरस्तत्वादिति भावः । ननु न हि ज्ञानतया जगदिति ज्ञानजगतोरभेदस्य प्रत्यक्षत्वाभाववर्णनमनर्थकम् । न चैतत्तदभेदस्य प्रामाणिकत्वाभावसमर्थनार्थमिति वाच्यम् । तस्य प्रागनुक्ततया तदुपपादकत्वायोगादित्यतो द्वितीयपक्षानिरासहेतुतया तस्याभिप्रेतत्वात्तदुपपादकस्योत्तरग्रन्थस्य नानर्थक्यमित्यभिप्रायेणाभिप्रेतोपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं द्वितीयपक्षनिरासं प्रतिज्ञाय तद्धेतुतया प्रमाणाभावं तावद्व्यापारयति ॥ **न द्वितीयो जगत इति** । तथाऽपि प्रत्यक्षाभावमात्रेण न प्रमाणाभावसिद्धिरतिप्रसङ्गादित्यतोऽत्र यावत्प्रमाणविशेषाभावस्यैव प्रमाणाभावसाधकतयाऽभिमतत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेन तत्किं प्रत्यक्षमुतानुमानमिति प्रमाणविशेषविकल्पं मनसि निधाय प्रत्यक्षाभावोपपादकतया न हीति ग्रन्थं सङ्गमयति ॥ **न तावदिति** । द्वितीयपक्षमुत्थापयति ॥ **मा भूदिति** । प्रकाशमानत्वादित्यादिपदेन नियतसहोपलम्भरूपहेतुपरिग्रहः । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति निष्ठायोगे षष्ठीनिषेधात् निष्ठान्तविरुद्धशब्दयोगेऽनुभवस्येति कथं षष्ठीत्यतो नायं षष्ठीमात्रस्य निषेधः किन्तु कारकषष्ठ्या एव । अन्यथा ब्राह्मणस्य कुर्वन्नोदनस्य पचन् अपां पेरूरसिनरकस्य जिष्णवो गुणैरित्यादौ षष्ठ्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । तथा च निष्ठायोगे कारकषष्ठ्यनुपपत्तावपि शेषषष्ठ्या अप्रतिषेधादस्याश्च शेषषष्ठीत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **सम्बन्धमात्र इति** । एतच्च न लोकेति निषेधस्य नित्यत्वमभ्युपगम्यैवोक्तं न वस्तुतः । तृजकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धकस्य ग्रहणाज्ज्ञापकात्तस्यानित्यतया कारकषष्ठीपक्षेऽपि निषेधाप्रवृत्त्युपपत्तेरिति ध्येयम् । नन्वनुमानविरोधस्याप्युत्तरत्रोच्यमानत्वादनुभवस्यैवेति कथमवधारणमित्यतोऽस्य

सु० टि०
॥१०६॥

शे० चं०
द्वि० द्वि०
अ० १०

बाधकत्वोपयोगिप्राबल्यसूचकतयोत्तरनिषेधकत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **एवशब्द इति** । अनुमाननिरासकतया मूलारूढतासिद्ध्यर्थमनुरूपं शेषं पूरयति ॥ **अनुमानमिति शेष इति** । प्रमाणाभावसमर्थनफलोपपादकतयाऽपि शेषं पूरयति ॥ **ज्ञानज्ञेययोरैक्यमिति चेदिति** । अत्र शेष इति वर्तते । बाधकमपि किं तदभेदग्राहकं प्रत्यक्षमभिमतं किंवा तदभेदसाधकतयोपन्यस्तमनुमानमिति विकल्पद्वयं मनसि निधाय न हि ज्ञानतया जगद्दृश्यत इति ज्ञानजगतोरभेदे प्रत्यक्षाभावस्य पूर्वमुपपादितत्वान्न तस्य बाधकत्वं सम्भवतीत्याशयेनाद्यं दूषयति ॥ **बाधकाभावादिति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **अनुमानं हीति** । तत्कुत इत्यतो दुर्बलस्यानुमानस्य प्रबलप्रत्यक्षबाध्यतया तद्बाधकत्वायोगादित्याह ॥ **प्रत्यक्षस्येति** । प्रबलत्वं चानुमितिकारणस्य पक्षसाध्यहेतुव्याप्त्यादेरनुमितिस्वरूपतत्प्रामाण्यादेश्च प्रत्यक्षेणैव ग्राह्यत्वादुपजीव्यत्वेनेति द्रष्टव्यम् । अस्तुप्रबलस्यापि प्रत्यक्षस्य दुर्बलेनैवानुमानेन बाध इत्यतस्तथा सत्यग्नौष्ण्यप्रत्यक्षस्य तच्छैत्यानुमानेनैव बाधप्रसङ्गात्कालात्ययापदिष्टोच्छेदः स्यादित्याह ॥ **अन्यथेति** ॥ **अन्योन्याश्रत्वाच्चेतीति** । न चैवमनुमानस्य भ्रान्तत्वे सिद्धे प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यासिद्धिस्तस्मिंश्च सत्यनुमानस्य भ्रान्तत्वसिद्धिरिति तत्राप्यन्योन्याश्रयः स्यादिति वाच्यम् । अक्षस्य प्रबलतयाऽनुमानविरोधपरिहारमनपेक्ष्यैव प्रामाण्यस्थित्या तदनवकाशात् । न हि सिंहः शशशावकाभावमपेक्ष्य वनमवगाहत इत्याशयात् ॥ **ॐ क्षणिकत्वाच्चेति ॐ** ॥ ननु ज्ञेयस्याशुतरविनाशित्वराहित्यासिद्धिरेवेत्यत उक्तं मूले उक्तप्रकारेणेति । तद्व्याचष्टे ॥ **अनुस्मृतेश्चेत्याद्युक्तप्रकारेणेति** ॥ **ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॐ** ॥ ननु श्रुतिप्रामाण्यमनभ्युपगच्छन्तं प्रति कथं श्रुतिविरोधकथनमित्यत आह ॥ **श्रुतीति** । स्वागमप्रामाण्यस्य बौद्धेनाप्यङ्गीकारात्तदागमप्रामाण्याभ्युपगमन्यायेनैव तं प्रति श्रुतिप्रामाण्यसमर्थनादित्यर्थः ॥ **प्रागिति** । सत्त्वं चास्यानुभूतितः । अनुभवस्यैव विरुद्धत्वादित्यादिनेति शेषः । उपसंहारार्थत्वमगतिकागतिरिति पूर्वत्रापरितोषादाह ॥ **यद्वेति** । तत्तद्वाद्युत्प्रेक्षितप्रागनिराकृतप्रमेयविशेष एवानुभवविरोधोऽत्रोच्यते । न तु प्राङ्निराकृतेऽर्थ इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ २–२–९ ॥१०६॥

अ०— ॥ ॐ **नैकस्मिन्नसम्भावात् ॐ** ॥ आह क्षपणको विश्वं सदसद्द्वयमद्वयम् ॥ द्वयाद्वयमतत्सर्वं सप्तभङ्गिसदातनम् ॥ नैतत्पदार्थ

एकस्मिन्युक्तं दृष्टिविरोधतः ॥ भावाभावतया विश्वं येन रूपेण मीयते ॥ तद्रूपमेव तदिति नियमः केन वार्यते ॥ तत्तद्दोषनिवृत्त्यर्थं स्वीकृता तत्तदात्मता ॥ यदि तैरखिलैर्दोषैर्लिप्यते चलदर्शनः ॥

सु०—॥ ओँ नैकस्मिन्नसम्भवात् ओँ ॥ जैनमतमत्र निराक्रियते। निराकार्यांशज्ञापनाय तदुपन्यस्यति॥ आर्हेति। द्विविधं तावद्विश्वं जीवाजीवात्मकं निरीश्वरम्। तत्पुनः षड्द्रव्यात्मकम्। तानि च द्रव्याणि जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशनामानि। तत्र जीवास्त्रिविधाः। बद्धा योगसिद्धा मुक्ताश्चेति। धर्मो गतिहेतुर्जगद्व्यापी। अधर्मः स्थितिहेतुर्व्यापक एव। पुद्गलो रूपरसगन्धस्पर्शवद्द्रव्यम्। तद्द्विविधं। परमाणुरूपं सङ्घातरूपं च। कालोऽभूद्भवति भविष्यतीति व्यवहारहेतुरप्यणुरूपः। आकाश एकोऽनन्तप्रदेशश्च। स द्विविधो लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति। एतेष्वणुव्यतिरिक्तान्यास्तिकायशब्दानि। अनेकदेशवर्तिनि द्रव्येऽस्तिकायशब्द (प्र) वृत्तेः। ते च जीवास्तिकायो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायः पुद्गलास्तिकाय आकाशास्तिकाय इति पञ्च। अत्र च मोक्षोपयोगिनः सप्तपदार्था जीवाजीवास्रवबन्धनिर्जरसंवरमोक्षाः। जीवो ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणः। आजीवोजीवोपभोग्यं वस्तुजातम्। आस्रवस्तद्भोगोपकरणमिन्द्रियादिकम्। बन्धो द्विविधः। घातिकचतुष्टयभेदात्। आद्यं जीवगुणानां ज्ञाना (नन्दा) दीनां प्रतिबन्धकम्। द्वितीयं शरीरसंस्थानतदभिमानतत्स्थितितत्प्रयुक्तसुखदुःखहेतुभूतम्। निर्जरो मोक्षसाधनं तपः। संवर इन्द्रियनिरोधः। मोक्षः स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भावः। मोक्षग्रहणेनैव मोक्षमार्गोऽपि सङ्गृहीतः। स च सम्यग्ज्ञानसम्यग्दर्शनसम्यक्चारित्र्याख्यरत्नत्रयात्मकः। तदेतद्विश्वं सप्तभङ्गि प्रत्येकं सप्तप्रकारकमित्याह क्षपणकः। कथं सदित्येकप्रकारः। असदिति द्वितीयः। द्वयं सदसदात्मकमिति तृतीयः। अद्वयमवक्तव्यमिति चतुर्थः। द्वयाद्वयमिति पञ्चमषष्ठौ। तत्र सदवक्तव्यं चेति पञ्चमः। असदवक्तव्यं चेति षष्ठः। अतत्सर्वमिति सप्तमः। सर्वमिति सदसदात्मकम्। अत-

दित्यव्यक्तम् । तत्किं कालभेदेन सप्तभङ्गि नेत्याह ॥ सदातनमिति । एतच्चोपलक्षणम् । नित्यत्वानित्यत्वभिन्नत्वाभिन्नत्वादिरूपेणाप्यनेकान्तवादोऽवगन्तव्यः । अत्र सप्तभङ्गित्वनिरासार्थं नैकस्मिन्नसम्भवादिति सूत्रं व्याचष्टे ॥ नैतादिति । एतत्सप्तप्रकारत्वं कुतः । असम्भवात् । सोऽपि कथं दृष्टिविरोधतः । सर्वं हि स्वोपाधौ सत्परोपाधावसत् । स्वरूपेण भावोऽन्यात्मत्वादिनाऽभावः । द्रव्यरूपेण नित्यमवस्थाभेदेनानित्यम् । स्वरूपादिनाऽभिन्नं स्वगुणादिना भिन्नाभिन्नमित्येव प्रतीयते । नातोऽन्येन प्रकारेण । अतो व्यवस्थया नियमग्राहकप्रत्यक्षादिविरोधेनासम्भवाद्युक्तमेवानेकान्तमतमिति । नन्वेकान्तदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वेन न तद्विरोधोऽसम्भवमाहवतीत्यत आह ॥ भावेति । येन रूपेणेत्यस्यैव विवरणं भावाभावतयेति । तच्च व्यवस्थितसदसत्त्वाद्युपलक्षणं बोद्धव्यम् । यद्वा भावाभावतयाऽन्येन च येन सत्त्वादि(ना)रूपेणेति योजना । अथवा येन भावाभावतया रूपेणेति सामानाधिकरण्येन योज्यम् । यदि वा भावाभावतयेत्यस्य विशेषणमेतत् । येन व्यवस्थितेन रूपेणेति । केन प्रमाणेनेत्याक्षेपः । भवेदेतन्नियमदर्शनस्य मिथ्यादृष्टित्वम् । यदि दृष्टस्य नियमस्य निवारकमनेकान्तसाधकं प्रबलप्रमाणं स्यात् । न चैतदस्ति । न च बाधकेन विना प्रत्ययानां मिथ्यात्वं कल्पयितुं युक्तमतिप्रसङ्गादिति । नियमस्य बाधकमाशङ्कते ॥ तत्तदिति । सद्वादिनो हि सत्त्वं विश्वस्य प्रमाणैः प्रातिष्ठिपंस्तदनङ्गीकारे दोषांश्च न्यरूरुपन् । एवमसद्वादिनोऽप्यसत्त्वस्थापनं तदनङ्गीकारे दूषणं च व्युत्पादितवन्तः । तथाऽन्येऽपि स्वपक्षसाधनं तदनभ्युपगमे बाधनं च कृतवन्तः । तथा च यदि स (त्य) त्वं नाङ्गीक्रियते तदा तु तदुपन्यस्तं प्रमाणमुपरुध्येत दूषणं चानुषज्जेत । एवमसत्त्वाद्यनङ्गीकारेऽपि । अतस्तद्दोषपरिहारार्थं तत्तत्प्रमाणानुसरणार्थं च तत्तदात्मता विश्वस्य मया स्वीकृता । तथा चानेकान्ते प्रबलप्रमाणसद्भावात्कथं नियमे बाधकाभाव इति परिहरति ॥ तैरिति । तर्हीति शेषः । इदमत्र वक्तव्यम् । सद्वादिमतानुसरणसमयेऽसत्त्वादिभङ्गीरङ्गी-

करोषि (वा) न वेति । एवमसद्वादिचरणशरणप्रवेशवेलायां सत्त्वादिप्रकारानूरीकरोषि वा न वेति । एवमन्येष्वपि पक्षेषु विकल्पो यद्याद्यस्तदाऽसौ चलदर्शनः सदासकलपक्षाङ्गीकारवांस्तैरखिलैर्दोषैर्लिप्यते । तथा हि । सद्वादिनो हि न केवलं सत्त्वे प्रमाणं तदनङ्गीकारे दूषणं च व्युत्पाद्य निवृत्ताः । किन्त्वसत्त्वादिपक्षेषु दोषानपि व्युत्पादितवन्तः । एवमसद्वादिनोऽपि नासत्त्वे प्रमाणं तदनभ्युपगमे बाधकं चाभिधायैवोपरताः । किन्नाम सत्त्वादिपक्षेषु दोषानप्युपपादितवन्तः । एवमन्येऽपि । तथा च सकलपक्षकक्षीकारे तु तत्तद्वाद्युक्तपक्षान्तरदोषलेपः कथं न स्यात् । अथमन्यसे । न ते दोषाः किन्त्वाभासाः । ते च नानेकान्तवादं बाधन्त इति । तदा कथं तानि प्रमाणानि । अनङ्गीकारे दोषाश्च नाभासाः । (ये नानुस) येनानुसरणीयाः । तस्मात्तत्तद्वादिव्युत्पादितप्रमाणाद्यनुसारेण सप्तभङ्गीरङ्गीकुर्वाणेन तदुक्तविपक्षदोषानुसारेण तत्परित्यागोऽपि कार्यः स्यात् । तथा चाङ्गीकारपरित्यागाभ्यामुभयत आकृष्टोऽयं कष्टां दशामाविष्टः स्यात् । नन्वनेकान्तो द्वेधा । क्रमाक्रमभेदात् । तत्र क्रमानेकान्ते तावन्नाङ्गीकारपरित्यागौ विरुद्धौ । अक्रमानेकान्तेऽपि येन रूपेण नित्यत्वं तेनैवानित्यत्वमित्याद्यनङ्गीकारान्न विरोधः । तथा च सप्तभङ्ग्यङ्गीकारिणा मया तानि प्रमाणानि दूषणानि च व्यवस्थापितानि भवन्तीति नोक्तदोषः । मैवम् । तत्तत्प्रमाणादीनां व्यवस्थानर्हत्वात् । न खलु तत्तत्प्रमाणवादिभिस्तानि तानि प्रमाणादीनि सावकाशान्युपन्यस्तानि । तस्मात्सर्वेष्वपि वादिषु परमास्तिकस्य कथितैव गतिः । अपि चैवमपि सप्तभङ्ग्यङ्गीकारो निर्मूल एव । न ह्येवं वादिनो वादिनः प्रसिद्धाः । सम्भावनया तदङ्गीकारे च न सप्तत्वपरिनिष्ठा । सम्भावनाकोशस्य निःसीमत्वात् । किञ्च सर्वाङ्गीकारपक्षे स्यादस्ति च नास्ति चेति पक्षात्स्यादस्ति स्यान्नास्तीति पक्षद्वयं न भिद्यते । द्वितीयपक्षे तु चलदर्शन इत्येव दूषणम् । अपसिद्धान्ती स्यादिति । तदेवं सप्तभङ्ग्यङ्गीकारः प्रमाणविरुद्धोऽप्रामाणिकश्चेत्युक्तम् । अखिलैर्दोषैर्लिप्यत इत्यनेन परस्पर-

SGDF
Sri Gurudev... Digital Foundation

व्याहतिश्चेत्यपि सूचितम् ।

टि॰— ॥ ॐ **नैकस्मिन्नसम्भवात्** ॐ ॥ स्याद्वादिमतं दूषयतीति भाष्यं मनसि निधायैतदधिकरणप्रतिपाद्यमाह ॥ **जैनेति** । तन्मतोपन्यासवैय्यर्थ्यं परिहरति ॥ **निराकार्यांशेति** । पञ्चास्तिकायादिसामयिकपदार्थाश्रितन्यायाभाससन्दृब्धे मते बुद्धिस्थे सत्येव तन्निरसनस्य सम्भवादिति भावः । मूले विश्वस्य सप्तभङ्गित्वानुवादः क्रियते । स च पराभिमतविश्वशब्दार्थाज्ञाने दुर्ज्ञानो भवतीत्यतो विश्वशब्दगृहीतानर्थान्दर्शयति । **द्विविधमिति** । सङ्क्षेपत इति शेषः ॥ **जीवाजीवात्मकमिति** । भोक्तृभोग्यात्मकमित्यर्थः । आस्रवादीनामजीवे मोक्षस्य च पक्षभेदादुभयत्रान्तर्भावाद्युक्तं सङ्क्षेपतो द्वैविध्यमिति भावः । जीवाजीवात्मकत्वस्य सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारात्कथमस्य निरसनीयत्वमित्यतस्तत्प्रयोजकमाह ॥ **निरीश्वरमिति** ॥ **योगसिद्धा इति** । नित्यसिद्धा इत्यर्थः । तत्रार्हन्मुनिर्नित्यसिद्धः । इतरे केचित्साधनैर्मुक्ता अन्ये बद्धा इति भेदः ॥ **धर्मो गतिहेतुरिति** । गतिः प्रवृत्तिहेतुर्ज्ञापकं प्रमाणस्य स तथोक्तः । सम्यक् प्रवृत्त्यनुमेय इत्यर्थः । शास्त्रीयबाह्यान्तरोऽपूर्वाख्यो धर्मोऽनुमीयत इति भावः ॥ **अधर्म इति** । स्थितिहेतुः स्थित्यनुमेय इत्यर्थः । ऊर्ध्वगमनशीलो हि जीवस्तस्य देहेऽवस्थानेनाधर्मोऽनुमीयत इति भावः ॥ **तद्द्विविधमिति** । यद्यपि पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमं चेति पुद्गलस्य षाड्विध्यमेव परेणोक्तमिति षड्विधमित्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽपि कस्यचित्परमाणुरूपेऽन्यस्य च सङ्घातरूपेऽन्तर्भाव इत्यभिप्रायेण द्वैविध्यमेवोक्तमित्यवधेयम् ॥ **लोकेति** । तत्रोपर्युपर्यवस्थितानां लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशस्तदुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशस्तत्र लोकानामभावादित्यर्थः । जीवास्तिकाय इत्यादि कै शब्द इति धातोरस्तीति निकाय्यते शब्द्यत इत्यस्तिकायो जीवश्चासावस्तिकायश्चेति कर्मधारयः । पूर्यते गिलतीति पुद्गिलः स चासावस्तिकायश्चेति तथोक्तः । जीवाजीवास्रवबन्धनिर्जरसंवरमोक्षा इत्येव मूलपाठः ॥ **आस्रव इति** । आस्रावयति पुरुषं ज्ञानजननेन विषयेष्विति नानाविधेन्द्रियादिकमास्रव इत्यर्थः ॥ **घातकचतुष्टयभेदेति** । अत्र घात्येव घातिकमिति स्वार्थे कः । घातिकं च चतुष्टयं चेति विग्रहः । अत्र घातिकमित्यनेन चतुर्विधमपि घातिकर्म । चतुष्टयमित्यनेन चतुर्विधमप्यघातिकर्म ग्राह्यं तेन घात्यघातिकर्मत्वरूपेण बन्धो द्विविध इत्यर्थः । क्वचित्तु घात्यघातिकर्मचतुष्टभेदादिति वा पाठः । स तु सुगम एव ।

पाठद्वयेऽपि बध्नातीति बन्धो बन्धकं कर्माष्टविधमिति तात्पर्यार्थः । किं तद्घातिककर्मेत्यत आह ॥ **आद्यमिति** । जीवगुणानां प्रतिबन्धकं कर्मघातिकमित्यर्थः । यद्यपि घातिकं कर्मचतुर्विधं ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमान्तरीयमिति तत्र सम्यग्ज्ञानं न मोक्षहेतुरिति । विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्मोच्यते । आर्हतदर्शनाभ्यासान्न मुक्तिरिति विपर्ययो दर्शनावरणीयं बहुषु विप्रतिषिद्धेषु तीर्थकरैरुपदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं सन्मोक्षमार्गे प्रवृत्तानां तत्प्रत्यूहकरं विज्ञानमान्तरीयकम् । एतच्चतुर्विधं कर्म श्रेयोहन्तृत्वाद्घातिकर्मोच्यत इति घातिकचतुष्टयस्य श्रेयोहन्तृत्वमिति तत्सिद्धान्तः । तथाऽपि ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणकस्य जीवस्य ज्ञानादिगुणानां मोक्षदशायामाविर्भविष्यतां संसारदशायां प्रतिघातकानि प्रवाहानादीनि पापरूपाणि चत्वारि घातिकर्माणीति विधान्तरेण चातुर्विध्यपरतदेकदेशिमतमाश्रित्यायं तदनुवाद इति द्रष्टव्यम् । अघातिकर्मोदाहरति ॥ **द्वितीयामिति** । यद्यप्यघातिकर्म चतुर्विधं वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कं चेति । तत्र ममेदं ज्ञातव्यमस्तीत्यभिमानो वेदनीयमेतन्नामाऽहमस्मीत्यभिमानो नामिकं विशिष्टवंशे जनितोऽस्मीत्यभिमानो गोत्रिकं शरीरयात्रानिमित्तं कर्मायुष्कमिति वा सक्रियस्य शरीरस्य पावकपवनवशादीषद्घनीभावे शरीराकारेण परिणामो वेदनीयं तच्छक्तिमति तस्मिन् बीजे कललाख्यद्रवावस्थाया बुद्बुदावस्थायाश्चारम्भकक्रियाविशेषो नामिकं बीजस्य शरीराकारपरिणामशक्तिर्गोत्रिकं शुक्रशोणितव्यतिकरे जाते मिलितं तदुभयमायुष्कं तदेतच्चतुर्विधं कर्म तत्त्वज्ञानाविघातकत्वेन निःश्रेयसहेतुपरिपन्थिहेतुत्वाभावादघातिकर्माणीति परसिद्धान्तः । तथाऽपि शरीरसंस्थातदभिमानतत्स्थितितत्प्रयुक्तसुखादिनिमित्तानि पुण्यामिश्रितत्वात्पुण्यरूपाणि चत्वार्यघातिकर्माणीति तदेकदेशिमतानुवादोऽयमित्यविरोध इति द्रष्टव्यम् ॥ **निर्जर इति** । निःशेषं पुण्यापुण्यं सुखदुःखोपभोगेन जरयतीति निर्जर इत्यर्थः । तच्च मलिनवीरासनातिष्ठद्भोजनतप्तशिलारोहणकेशोल्लुण्ठनादिरूपमिति द्रष्टव्यम् ॥ **संवर इति** । आस्रवः स्रोतोद्वारं संवृणोतीति संवर इत्यर्थः । स च शमादिप्रवृत्तिरूपो द्रष्टव्यः । स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भाव इत्युपलक्षणं चैतत् । अर्हन्मुनिप्राप्तिः सततोर्ध्वगतिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि मोक्षो न मोक्षोपयोगीति तदुपयोगिषु तद्गणनमनुचितमित्याभाति तथाऽपि तदुद्देशस्य मोक्षोपयोगित्वाभिप्रायेण तस्य तत्र गणनमित्यवधेयम् । कोऽसौ मोक्षमार्गो यो मोक्षग्रहणेन गृहीत इत्युच्यते इत्यतस्तमुपदर्शयति ॥ **स चेति** । आत्मविविक्तत्वादिरूपेण देहस्य देहादिविविक्तत्वेनात्मनो वा दर्शनमिह

SODF

सम्यग्ज्ञानमभिमतं पुद्गलदर्शनमिति तृतीये वक्ष्यमाणत्वात् । सम्यक् चारित्र्यं चाहिंसैकस्वरूपो धर्मोऽभिमतः । धर्मोऽहिंसापरो नान्य इति तत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् । यद्यपि सम्यग्दर्शनं च यद्यपरोक्षज्ञानं तदा सम्यग्ज्ञानग्रहेणैनैव गृहीतम् । यदि च स्वसमयपरिपालनं तदा सम्यक् चारित्र्यग्रहणेनैव गृहीतमिति न पृथग्ग्रहणं युक्तम् । अत एव च मोक्षस्य सम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्र्यसमुच्चयसाध्यत्वमेवेति तत्सिद्धान्तः । अत एव तृतीये मोक्षसाधननिराकरणप्रस्तावेऽस्ति मोक्षोऽपि धर्मेण यथार्थज्ञानतोऽपि चेति साधनतया द्वयोरेवानुवादः । तथाऽपि गुणदोषचिन्तामकृत्वा यथास्थिततन्मतानुवादोऽयं कृत इत्यदोषः । के ते सप्तप्रकाराः कदा कदा च प्रसरन्तीत्याशयेन पृच्छति ॥ **कथमिति** । तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति मतिर्भवेत् । स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते । क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायवान् । स समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग इष्यत इत्यनन्तवीर्योदीरितसप्तभङ्गप्रकारं मनसि निधाय सदसद्वयमद्वयं द्वयाद्वयमतस्सर्वमिति मूलोक्तान्सप्तप्रकारानुपदर्शयति ॥ **सदित्येकप्रकार इत्यादिना** । अत्र सप्तस्वपि भङ्गेषु स्यादिति पदं पूरणीयम् । ततश्च स्यात्सत् । स्यादसत् । स्यात्सदसत् । स्यादवक्तव्यम् । स्यात्सदवक्तव्यं च । स्यादसदवक्तव्यं च । स्यात्सदसदवक्तव्यं चेति सप्तप्रकारं सिध्यति । अवश्यं चैतदेवम् । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति नास्ति च । स्यादवक्तव्यं स्यादस्ति चावक्तव्यं च स्यान्नास्ति चावक्तव्यं च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यं चेति क्षपणकोक्तेः । अत्र च स्याच्छब्दस्तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतको निपातः । यथाऽऽहुः । वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम् । स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति । यदि पुनरयमनेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दो न भवेत् । स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकम् । स्यात्तदिदमुक्तमर्थयोगित्वादिति । अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात्पदात्कथञ्चिदर्थोऽस्तीत्यनेनानुक्तः प्रतीयत इति नानर्थक्यम् । एवञ्च सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वं सदसद्विलक्षणत्वम् । सत्त्वे सति तद्विलक्षणत्वमसत्त्वे सति तद्विलक्षणत्वं सदसत्त्वे सति सदसद्विलक्षणत्वमित्याद्यनियतसप्तप्रकारता विश्वस्योक्ता भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ **एतच्चेति** । ॥१०९॥
सदादिप्रकारैः सप्तभङ्गोपदर्शकं सदसदित्यादिभाष्यमित्यर्थः । नित्यत्वानित्यत्वेत्यादि स्यान्नित्यं स्यादनित्यं स्यान्नित्यं चानित्यं च स्यान्नित्यानित्यविलक्षणं स्यान्नित्यं च तद्विलक्षणं च स्यादनित्यं च तद्विलक्षणं च स्यान्नित्यं चानित्यं च नित्यानित्यविलक्षणं चेत्यादिरूपेणानियत-

सप्तप्रकारतावादोऽवगन्तव्य इत्यर्थः । भिन्नत्वाभिन्नत्वादीत्यादिपदेन भावत्वाभावत्वादिरूपपरिग्रहः । उक्तप्रतिज्ञायामसम्भवहेतोः सूत्र एवोक्तेर्दृष्टिविरोधत इति भाष्ये तदभिधानमनर्थकमित्याशङ्क्य सौत्रहेतूपपादनार्थत्वेन स्वतन्त्रहेत्वभिधानत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेन हेत्वाकाङ्क्षोत्थापनपूर्वकं सौत्रहेतुं व्यापार्य तदुपपादकतया तदुपपादयितुं हेत्वाकाङ्क्षामुत्थापयति ॥ **कुत इतीति** ॥ **व्यवस्थयेति** । अनेनोत्तरग्रन्थानुरोधेन दृष्टिपदंव्यवस्थया नियमग्राहकदृष्टिपरं तच्च प्रमाणमात्रोपलक्षणमित्युक्तं भवति । मूले येन रूपेण मीयत इत्येतावता पूर्वैर्भावाभावतयेत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **येन रूपेणेत्यस्यैव विवरणमिति** । अल्पविषयकत्वाद्भावाभावतयेत्यस्य येन रूपेणेति बहुविषयकव्याख्यानत्वमनुपपन्नम् । तथा सति वासः परिधत्ते यत्क्षौममित्यादाविव विशेषविषयव्याख्यानानुसारेण सामान्यविषयस्य व्याख्येयस्यापि विशेषविषयकत्वस्थित्या भावत्वाभावत्वरूपेणानेकान्तवादापेक्षया रीत्यन्तरेणानेकान्तवादाभावप्रसङ्गादित्यतो व्याख्यानस्यापि व्यवस्थितसत्त्वासत्त्वाद्युपलक्षणत्वाश्रयणान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **तच्चेति** । अत्र पक्षे व्याख्यानव्याख्येयभावो व्याख्यानस्योपलक्षत्वं चाश्रयणीयं भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । अस्मिन्नपि व्याख्याने मूले चशब्दस्यान्येनेत्यस्याध्याहारकल्पनाप्रसङ्गादपरितुष्यन्नाह ॥ **अथवेति** । अत्रापि येन रूपेणेत्येतावता पूर्वैरितरवैयर्थ्यमित्यपरितोषादाह ॥ **यदि चेति** । किमस्य विशेषणस्य प्रयोजनमित्यतो भावत्वाभावत्वादेः प्रकारस्य स्वरूपेणाभावोऽन्यात्मत्वादिनाऽभाव इति प्रागुक्तरीत्या व्यवस्थितत्वोपदर्शनमेव तत्प्रयोजनमिति भावेन तत्तात्पर्यमाह ॥ **येनेति** ॥ **आक्षेप इति** । न केनापि प्रमाणेनेत्याक्षेप इत्यर्थः । तथाऽप्येकान्तदर्शनस्य भ्रमत्वादिति पूर्वशङ्कायाः कथं परिहार इत्यतो वाक्यतात्पर्यमाह ॥ **भवेदिति** । एकान्तदर्शनं यदि भ्रमः स्यात्तर्हि बाध्येतेत्यभिप्रेते तर्केऽप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परिहरति ॥ **न चेति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । शुक्तिरजतप्रत्ययस्येव सत्यरजतप्रत्ययस्यापि भ्रमत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **तत्तत्प्रमाणानुसरणार्थं चेति** । अनेन तत्तद्दोषनिवृत्त्यर्थमित्युपलक्षणमित्युक्तं भवति ॥ **तर्हीति शेष इति** । पूर्वत्र यदीत्युक्तेरिति भावः । ननु सत्त्वपक्षाङ्गीकारसमयेऽसत्त्वादिपक्षाणामनभ्युपगमान्नायं दोष इत्यतोऽङ्गीकारपक्ष एवायं दोष इत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सम्भावितपक्षद्वयं विकल्प्याद्यपक्षदूषणतया ग्रन्थं योजयितुमाह ॥ **इदमत्रेत्यादिना** । ननु तत्तपक्षाङ्गीकारेणैव तत्तदुपन्यस्तप्रमाणानुसरणस्य

तत्तद्दूषणाननुषङ्गस्य चोपपन्नत्वात्कथमखिलदोषलिप्तत्वं तस्येत्यतो नात्र दोषशब्देन तत्तदङ्गीकारे निरूपितदोषोऽभिमतो येन तदङ्गीकारमात्रेण तन्निवृत्तेः कथं दोषलिप्तता तस्येति शङ्क्येत किन्नाम तदतिरिक्त एवेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदुपपादयितुं प्रतिजानीते ॥ **तथा हीति** ॥ **कथितैव गतिरिति** । अङ्गीकारपरित्यागाभ्यामुभयत आकृष्टोऽयं कष्टां दशामापन्नः स्यादित्युक्तैव गतिरित्यर्थः ॥ **सम्भावनाकोशस्येति** । सत्त्वे सत्यसद्विलक्षणत्वं सत्त्वेसति सदसद्विलक्षणत्वमसत्त्वे सति सद्विलक्षणत्वमसत्त्वे सति सदसद्विलक्षणत्वं सदसत्त्वे सति सद्विलक्षणत्वं सदसत्त्वे-सत्यसद्विलक्षणत्वमित्यादीनामनेकेषां प्रकारणां सम्भवादिति भावः ॥ **स्यादस्ति च नास्ति चेति पक्षादिति** । स्यात्सदसदिति पक्षात्स्या-त्स्यादसदिति मिलितं पक्षद्वयं न भिद्यत इत्यर्थः । युगपत्सर्वभङ्ग्यङ्गीकारपक्षे स्यात्सदसादिति तृतीयपक्षाङ्गीकारेणैव स्यात्सत्स्यादसादित्याद्यपक्षद्व-याङ्गीकारासिद्धेः पुनस्तत्स्वीकारो व्यर्थः । तत्परित्यागे च सप्तभङ्ग्यङ्गीकारभङ्ग इति भावः ॥ **द्वितीय इति** । सत्त्वपक्षाङ्गीकारसमयेऽस-त्त्वादिभङ्गानङ्गीकारोऽसत्त्वाङ्गीकारसमये च सत्त्वादिप्रकाराणामनङ्गीकार इति प्राग्विकल्पित द्वितीयपक्ष इत्यर्थः ॥ **व्याहतश्चेत्यपीति** । व्याहतं सदेत्युत्तरत्र व्याहतत्वस्यापि कथनादिदमुक्तमित्यवधेयम् ।

अ०— अतिहाय प्रमाणाप्तनियमं सदसत्तया ॥ अशेषमाविरुद्धं च निर्मानं व्याहतं सदा ॥ सर्वप्रकारं वदतो दृष्टहानिरमग्रहः ॥ स्वव्याहत-त्वमित्याद्या दोषाः सर्वे भवन्ति हि ॥

सु०— एवम्भूतस्यापि सप्तभङ्गिनयस्य स्वीकारेऽतिप्रसङ्गं चाह ॥ अतिहायेति । अशेषमाविरुद्धं वदत इत्यस्योपपादनं व्यवस्थितया सदसत्तया प्रमाणाप्तनियममतिहायेति । सर्वे प्रकारा यस्य विश्वस्य तत्तथोक्तम् । सर्वश्चासौ प्रकारश्चेति वा । ननु क्रमानेकान्ते तावत्कालभेदेन न व्याघातः । अक्रमानेकान्तेऽपि रूपभेदेनेत्यत उक्तं सदा सर्वप्रकारं वदत इति । सदेति रूपाभेदस्या-प्युपलक्षणम् । अयमाशयः । यदि क्रमेण वा रूपभेदेन वाऽनेकप्रकारत्वम् । तदा नायमनेकान्तवादः समर्थनीयः । सर्वैरपि

वादिभिरङ्गीकृतत्वात् । न हि कोऽपि वादी पदार्थानां कालतो रूपतश्चावस्थावैचित्र्यमनङ्गीकुर्वाणोऽस्ति । यं प्रत्यनेकान्तवादावतारः सङ्गच्छेत । केवलं क्षणभङ्गो वाऽत्यन्तसत्कार्यवादो वाऽवस्थावस्थावतोरत्यन्तभेदो वाऽपाकरणीयः । अतोऽनेकान्तवादमवतारयता क्षपणकेन सदा रूपाभेदेनैव सर्वप्रकारकत्वमित्येव वक्तव्यम् । तथा च न व्याघातनिस्तार इति । अशेषमाविरुद्धं सदा सर्वप्रकारं वदतो दृष्टहानिः स्यात् । निर्मानं च सदा सर्वप्रकारं वदतोऽमग्रहोऽप्रामाणिकस्वीकारः स्यात् । व्याहतं सदा सर्वप्रकारं वदतः स्वव्याहतत्वं स्यादिति योजना । दृष्टहानाद्यनुषङ्गिदोषान्तरसङ्ग्रहार्थमित्याद्या इत्युक्तम् । हिशब्दः सर्वत्र प्रसङ्गहेतुसूचनार्थः । अयमर्थः । यदि प्रमाणविरुद्धमपि सर्वप्रकारत्वं विश्वस्य स्वीक्रियते तदा दहनशैत्यं वा गवालम्भादेर्धर्मसाधनत्वादिकं (वाऽ) चाङ्गीकार्यं स्यात् । प्रमाणविरोधेन प्रतिपक्षनिराकरणं च न स्यात् । किन्तु प्रत्यभिज्ञादिविरुद्धमपि क्षणिकत्वादिकमङ्गीकर्तव्यं स्यात् । अविशेषात् । यदि चाप्रामाणिकमपि सर्वप्रकारत्वमुररीक्रियते तदा खरविषाणादिकं वा गोमांसादिभक्षणस्य धर्मसाधनत्वं चोररीकरणीयं स्यात् । प्रमाणाभावेन परमतनिरासोऽपि न कार्यः स्यात् । तदप्यभ्युपगमनीयमेव भवेदविशेषात् । तथा च दूष्योपादेयहीनस्य शास्त्रनिर्माणमपि न स्यात् । यदि च व्याहतमपि सर्वप्रकारत्वमङ्गीकुर्यात् । तदा मातुरपि वन्ध्यात्वं जिनोपदेशस्य प्रमाणतयाऽभ्युपगतस्याप्यप्रामाण्यं बद्धस्यापि मुक्तत्वं मुक्तस्यापि बद्धत्वं सिद्धस्यापि रागित्वं श्वपचस्यापि सिद्धत्वमित्यादिसर्वमप्यङ्गीकुर्यात् । अन्यथाऽनेकान्तभङ्गप्रसङ्गात् । एवञ्च न शास्त्रप्रणयनप्रयासः कार्यः । मत्तोन्मत्तादिभिरेवास्य कृतत्वादिति ॥ ७ ॥

टि०— प्रमाणविरुद्धत्वस्याशेषमाविरुद्धं वदत इत्यनेनैव कथनादप्रामाणिकत्वस्य च निर्मानमित्यनेनैव कथनादतिहाय प्रमाणाप्तमित्यादिभाष्यखण्डस्य वैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **अशेषेति** । अन्यपदार्थप्रधानत्वेन बहुव्रीहेर्जघन्यत्वात्तदाश्रयणमनुपपन्नमित्यरुचेराह ॥ **सर्वश्चासाविति**

॥ **कालभेदेनेति** । एकस्मिन्नेव भूतले एकस्यापि घटस्य कालभेदेन सत्त्वासत्त्वोपलम्भेन तयोरविरुद्धत्वात्कालभेदेन विश्वस्य सत्त्वासत्त्वे युज्येते इत्यर्थः ॥ **रूपभेदेनेति** । तत्र तदैव नीलपटसद्भावेऽपि पीतपटाभावदर्शनात्प्रकारभेदेन सत्त्वासत्त्वयोरप्यविरोध इति भावः । ननु सदा सर्वप्रकारवादित्वात्कालभेदेन व्याघातपरिहारासम्भवेऽपि रूपभेदेन व्याघातपरिहारः स्यादेवेत्यतः सदेत्यस्य रूपाभेदोपलक्षणत्वेन रूपभेदाभावस्यापि लाभान्न रूपभेदेनापि व्याघातपरिहारसिद्धिरित्यभिप्रेत्य सदेत्येतद्रूपाभेदोपलक्षणतया योजयति ॥ **रूपाभेदस्यापीति** । न हि कोऽपि वादी पदार्थानां कालतो रूपतश्चावस्थावैचित्र्यमनङ्गीकुर्वाणोऽस्तीत्युक्तमसद्वैभाषिकसाङ्ख्यवैशेषिकादीनामेव तथाभूतानां सत्त्वात् । न हि वैभाषकमते एकस्यैव वस्तुनः कालतोऽवस्थावैचित्र्यरूपानेकान्तत्वमुपपद्यते । तैः पदार्थानां क्षणिकत्वस्याङ्गीकृतत्वेन पूर्वोत्तरकालयोर्वस्तुन एकस्यैवाभावात् । नापि साङ्ख्यमते तत्सम्भवति । कार्यावस्थाया अपि पूर्वं विद्यमानाया एवाभिव्यक्तिरित्यत्यन्तसत्कार्यवादिना तेनाङ्गीकृतत्वेनावस्थावैचित्र्याभावात् । वैशेषिकादिमतेऽपि न तत्सम्भवति । अवस्थायास्तद्वतश्चात्यन्तभेदस्यैव तैरङ्गीकृतत्वेन पूर्वोत्तरावस्थयोः परस्परमत्यन्तभेदात्तद्वतोरपि परस्परमत्यन्तभेदसिद्धयैकस्मिन्नवस्थावैचित्र्यालाभादित्यत आह ॥ **केवलक्षणभङ्ग इत्यादिना** । त्वदुक्तानेकान्तवादानङ्गीकारबीजानां क्षणिकत्वादीनां निराकरणे तदङ्गीकारस्य तेषामप्यौचित्या वर्जितत्वेन प्राप्ततया तान्प्रत्यपि त्वदीयमुक्तानेकान्तवादोपपादनं व्यर्थमेवेति भावः । अशेषमविरुद्धत्वादिकमपि दृष्टहान्यादित्रिके प्रत्येकं हेतुरिति भ्रमनिरासाय हेतुहेतुमद्भावमुपदर्शयति ॥ **अशेषेत्यादिना योजनेत्यन्तेन** ॥ **हेतुसूचनार्थं इति** । अविशेषलक्षणस्यानेकान्तभङ्गप्रसङ्गलक्षणस्य च हेतोः सूचनार्थं इत्यर्थः । आद्यशब्दसङ्गृहीतमनुषङ्गिदोषान्तरमेव दर्शयितुमाह ॥ **अयमर्थ इत्यादिना** । तर्कमूलभूतव्याप्तिवैकल्यात्तर्काभासतामाशङ्क्य विशेष्यव्याप्त्यभावेऽपि यदविशिष्टस्य यस्य यद्वत्ति तदविष्टस्यापरस्यापि तद्वत्तीत्यविशेषव्याप्तिसद्भावान्न तर्काभासतेत्याह ॥ **अविशेषादिति** । इतीत्यस्येत्ययमर्थ इति पूर्वेण सम्बन्ध इति ॥ **वर्तत इति** । अनुवर्तत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अ०— वक्ति स्वप्रभमात्मानं देहमानम् ॥ ॐ एवञ्चात्माकात्स्न्र्यम् ॐ ॥ ॥ ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ ॥ तदप्यलम् ॥ दृष्टं नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथाभवात् ॥ ॥१११॥

सु०— एवं विश्वस्य क्षपणकोक्तं सर्वप्रकारत्वं निराकृत्य तदुक्तमर्थान्तरमपि निराकर्तुमनुवदति ॥ वक्तीति । क्षपणक इति वर्तते । स्वप्रभं स्वप्रकाशं देहस्य मानं परिमाणमिव मानं यस्यासौ तथोक्तः । अत्र देहमानत्वमेव विप्रतिपन्नोऽर्थः । स्वप्रभत्वं तु सम्मतमेवास्माकम् । यद्वा स्वप्रभमिति क्रियाविशेषणम् । विना प्रमाणेन स्वीयया प्रभयोत्प्रेक्ष्यैव वक्तीति । अथवाऽनेन देहपरिमाणत्वे जैनोक्तं प्रमाणाभासमनुवदति । तत्र स्वशब्देन स्वीयो देह उच्यते । तत्र प्रभा यस्यासौ तथोक्तः । तथा च प्रयोगः । देवदत्तात्मा तद्देह एव तत्र सर्वत्रैव च विद्यते । तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलम्भात् । यो यत्रैव यत्र सर्वत्रैव स्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यते । स तत्रैव तत्र सर्वत्र च विद्यते । यथा देवदत्तगृह एव तत्र सर्वत्रैव चोपलभ्यमानस्वासाधारणभास्वरत्वादिगुणः प्रदीपः । तथा चायं तस्मात्तथेति । अन्यथा कमनीयतनयालिङ्गने सर्वत्राल्हा (दाक) दकरस्य स्वसुखस्याननुभवप्रसङ्गः । तथा च सर्वाङ्गीणरोमाञ्चादिकार्यानुदयः स्यादिति । यद्वा प्रदीपस्येव स्वानपायिनी प्रभा यस्यासौ स्वप्रभ इति । अत्रात्मनः कायपरिमाणत्वनिरासार्थं सूत्रम् ॥ ॐ एवञ्चात्माकात्स्न्र्यम् ॐ ॥ इति । तस्य तात्पर्यमाह ॥ तदपीति । कुतः । अकात्स्न्र्यादिप्रसङ्गादिति शेषः । पिपीलिकादिदेहस्थस्य तत्परिमाणस्यात्मनः कर्मविपाकवशाद्गजगवयादिदेहप्राप्तौ तत्राकात्स्न्र्यं स्यात् । गजादिदेहगतस्य च तत्परिमाणस्य पिपीलिकादिदेहेऽतिरेकः स्यादित्युभयथा कायपरिमाणत्वानुपपत्तिरेवेति । एतदर्थत्वेन वा नानाशरीरेष्विति वाक्यं योज्यम् । तत्रान्यथाभवादिति कायपरिमाणत्वाभावापत्तेरित्यर्थः । स्यादेतत् । यं यं देहं प्राप्नोत्यात्मा तत्तत्परिमाणो भवत्यतो नोक्तदोष इत्याशङ्कानिरासार्थं सूत्रम् ॥ ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ ॥ इति । तस्य तात्पर्यमाह ॥ तदप्यलमिति । चित्तस्थं परिमाणपर्यायं तच्छब्देन परामृशति । नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथाभवादिति स्थूलसूक्ष्मशरीरेषु प्रवेशात्स्थूलसूक्ष्मपरिमाणोपजनने सति

परिमाणतद्वतोरत्यन्तभेदानभ्युपगमादात्मन एवन्यथाभावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

टि०— स्वप्रभं देहमानमित्यनुवादादुभयमपि विप्रतिपन्नमिति भ्रान्तिनिरासायाह ॥ **अत्रेत्यादिना** । एवं तर्हि स्वप्रभमित्यनुवाद-वैय्यर्थ्यमित्यपरितोषान्नेदं स्वप्रकाशत्वानुवादपरं किन्तु देहमानत्वस्य स्वोत्प्रेक्षामात्रमूलकत्वाभिधानमेवेति न तद्वैय्यर्थ्यमिति भावेन तत्परतया योजयति ॥ **यद्वेति** । परेणानुमानावष्टम्भेनैवात्मनो देहमानत्वसमर्थनान्न स्वोत्प्रेक्षामात्रमूलकत्वाभिधानत्वमपि तस्य युक्तमिति पूर्वत्रापरितोषात्परा-भिप्रेतानुमानसमर्पकतयाऽपि तद्व्याचष्टे ॥ **अथवेति** ॥ **अनुवदतीति** । सूचयतीत्यर्थः । कोऽसौ जैनोक्तो देहमानत्वसाधकः प्रमाणाभासो यत्सूचकतया स्वप्रभमित्यस्य सार्थक्यमित्यतस्तमाह ॥ **तथा चेति** ॥ **तद्देह एवेत्यादि** । अत्रात्मनो व्याप्तत्वसिद्ध्याऽर्थान्तरवारणायाद्य एवकारः । अणुत्वसिद्ध्याऽर्थान्तरवारणाय सर्वत्रेत्युक्तम् । व्याहतिपरिहारायोक्तं तत्रेति । एवमग्रेऽपि हेत्वादौ तत्रेत्युक्तिर्व्याहतिपरिहारायेति ज्ञातव्यम् । देहा-पेक्षया किञ्चिन्न्यूनमध्यमपरिमाणसिद्धिव्युदासायान्त्य एवकारः । सर्वत्रैव नात्र सङ्कोच इत्यर्थः । एवञ्च युक्ताऽऽत्मनो देहमानत्वसिद्धिः । हेतौ तु घटाद्यव-च्छिन्ने आत्मनि सुखाद्यनुभवाभावेनासिद्धिवारणाय तत्रेति । तद्देह एवेत्यर्थः । तत्र सर्वत्रोपलभ्यमानशब्दाश्रयेऽपरिच्छिन्नदेहगताकाशे व्यभिचारवारणा-याद्य एवकारः । स्वासाधारणस्पर्शाधारतयोपलभ्यमाने देहाव्याप्ते प्राणवायौ व्यभिचारवारणाय सर्वत्रेत्युक्तम् । चरमैवकारस्तु सर्वत्रेत्यस्य न सङ्कोच इति ज्ञापयंस्तत्सङ्कोचशङ्कया प्राणवायावेव व्यभिचारवारणायेति द्रष्टव्यम् । अत्र दृष्टान्ताभावेन विशेषतो व्याप्त्यसम्भवात्सामान्यव्याप्तिं दर्शयति ॥ **यो यत्रेति** । अत्र गृहे विद्यमानाकाशे व्यभिचारवारणायाद्य एवकारः । गृहैकदेशे वर्तिनि स्तम्भादौ तद्वारणायोक्तं तत्र सर्वत्रेति । सर्वशब्दे सङ्कोचशङ्कया तद्वर्तिनि तादृशवस्तुविशेषे व्यभिचारपरिहारायान्त्य एवकारः । प्रदीप इत्यनन्तरं तत्रैव तत्र सर्वत्रैव विद्यत इति शेषः । प्रदीपो यद्यप्येकदेशवर्त्येव तथाऽपि तदभिन्नप्रभायाः सर्वत्र विद्यमानत्वात्तदाभिप्रायेण तत्र सर्वत्र विद्यमानत्वोक्तिरियमिति ज्ञातव्यम् । उपनयनिगमने दर्शयति ॥ **तथा चेति** । अप्रयोजकतामाशङ्क्य हेतूच्छित्तेरेव विपक्षे बाधकत्वान्न तदवकाश इति भावेनाह ॥ **अन्यथेति** ॥ **आल्हा-देति** । अत्राल्हादशब्दो विकासरूपविकारपर इति ज्ञातव्यम् ॥ **सुखेति** । अनेन मूले प्रभाशब्दः सुखानुभवपर इत्युक्तं भवति । अत्रापीष्टा-

SGDF

पत्तिमाशङ्क्याह ॥ **तथा चेति** । भौतिकं त्वेव रूपादीत्युत्तरानुव्याख्यानप्रवृत्त्यौपायिकतयाऽपि स्वप्रभमित्येतद्व्याख्याति ॥ **यद्वेति** । अनेन प्रभाशब्दः पक्षे दृष्टान्ते च कान्तिविशेषपर एवेत्युक्तं भवति ॥ **ॐ एवञ्चात्माकार्त्स्न्यम् ॐ** ॥ अकार्त्स्न्यादित्यादिपदेनातिरेकपरिग्रहः । अनेन सूत्रेऽकार्त्स्न्यपदमतिरेकस्याप्युपलक्षणमित्युक्तं भवति । तत्प्रसङ्गमेव विवृणोति ॥ **पिपीलिकादीत्यादिना** । उक्तयोजनायां शेषः पूरणीयो भवतीत्यपरितोषादाह ॥ **एतदर्थत्वेनेति** । एतदर्थत्वेनापीत्यर्थः । न च पर्यायादित्युत्तरसूत्रव्याख्यानशेषत्वस्यापि सद्भावाद्वाशब्दः ॥ **इत्यर्थ इति** । अत्र पक्षेऽन्यथापरिणामरूपान्यथाभावस्य तदर्थत्वासम्भवादिति भावः ॥ **नोक्तदोष इति** । नाकार्त्स्न्यादिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ** ॥ ननु परिमाणपर्यायस्य पूर्वत्राप्रकृतत्वात्कथं प्रकृतपरामर्शिना तच्छब्देन तस्य परामर्श इत्यतो ग्रन्थोक्तत्वाभावेऽपि बुद्धिस्थत्वेन प्रकृतत्वसम्भवाद्युक्तस्तस्य परामर्श इत्याशयेनोक्तं ॥ **चित्तस्थमिति** । ननु नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथाभावादिति किं नानाशरीरप्रवेशो नात्मनोऽन्यथाभावसाधनमभिमतं तदापादनं वा । नाद्यः । तथा सति बाधापसिद्धान्तप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । सिद्धान्त इव पूर्वपक्षेऽपि नानाशरीरप्रविष्टस्यात्मनोऽन्यथाभावाभावसम्भवेनाप्रयोजकत्वापातात् । न च नानाशरीरप्रवेशो नापादकः किन्तु परिमाणान्यथाभाव एव । तथा च यद्यात्मा परिमाणान्यथाभाववान्स्यात्तर्ह्यन्यथाभाववान्स्यादिति तर्कशरीरमत्र विवक्षितमिति वाच्यम् । तथा सति मूले आपादकानुक्तिप्रसङ्गेन न्यूनत्वापातात् । तदध्याहाराभिप्राये च नानाशरीरेषु प्रवेशादित्यस्य वैय्यर्थ्यापातात् । न चास्य परिमाणान्यथाभावोपपादकत्वादेतद्बलेनैव तल्लाभान्न वैय्यर्थ्यादिकमिति वाच्यम् । तथाऽपि परिमाणनिष्ठेनान्यथाभावेनात्मनस्तदापादनस्य चोरापराधान्माण्डव्यस्य शूलप्राप्तिवदयुक्तत्वेन तेन तदापादनानुपपत्तेरित्याशङ्क्येदमापादनमेवेत्यभिप्रेत्य तत्रोक्तानुपपत्तिपरिहारं सूचयंस्तदुपपादयति ॥ **नानाशरीरेष्वित्यादिना** ।

अ०— अन्यथाभावि यद्वस्तु तदनित्यमिति स्थितिः ॥ तन्मते तदनित्यत्वं पुद्गलस्यानिवारितम् ॥ नानित्यताऽस्मत्पक्षे तु चैतन्यादेर्विशेषिणः ॥ लक्षणस्य निवृत्तौ तु स्यान्न तच्चेतने क्वचित् ॥ ओतप्रोतात्मकत्वं तु पटे देहेऽङ्गसंस्थितिः ॥ इत्यादिलक्षणस्यैव निवृत्तौ स्यादनित्यता ॥

SGDF

भौतिकं त्वेव रूपादिव्याप्तं नाशेन नो मते ॥ नैवं तस्यान्यथाभावो यस्यानित्यत्वमीरितम् ॥ रूपादियुक्तस्य तया जगन्नाशित्वसिद्धये ॥ व्याप्त्या तयाऽन्यथाभावादात्मनो नित्यता भवेत् ॥

सु०— अस्त्वात्मन एवान्यथाभावस्ततः को दोष इत्यत आह ॥ अन्यथेति । स्थितिर्व्याप्तिः । तन्मते जैनदर्शने । अङ्गीकृतेति शेषः । ततोऽपि किमित्यत आह ॥ तदिति । यत एवं व्याप्तिर्यतश्चान्यथाभावित्वमङ्गीकृतं तत्तस्मादात्मनोऽनित्यत्वमापततीति शेषः । अत्र दृष्टान्तः पुद्गलस्येति । इवशब्दोऽध्याहार्यः । पुद्गलस्य देहस्येवेति । यद्वा पुद्गलशब्दो जरज्जैनैरात्मवाचित्वेन स्वीकृत इत्यत्रात्मवाची । यद्वा स्वमतेनायमात्मनि प्रयुक्तः । यथाऽऽहुः । पुद्गलो निरयं गिरन्निति । नन्ववस्थापर्यायरूपेणाप्यात्मनोऽप्यनित्यत्वमङ्गीक्रियत एव । तत्कथमापादनमित्यतो वा पुद्गलस्य देहस्येवेत्युक्तम् । यथा देहस्य देहाकारनामपरित्यागेन भस्मीभावलक्षणानित्यत्वं तथाविधमात्मनोऽप्यापाद्यत इति । नन्वन्यथाभावस्यैवंविधानित्यत्वेन व्याप्तिर्नास्ति परमाण्वादौ व्यभिचारात् । तत्कथमापादनम् । मैवम् । परिमाणव्यत्ययलक्षणस्यान्यथाभावस्यैवंविधानित्यत्वव्याप्तत्वेन देहादौ दृष्टतया तद्वतोऽप्यात्मनस्तथाविधानित्यत्वस्य निवारयितुमशक्यत्वात् । तदिदमुक्तमनिवारितमिति । नन्वस्मन्मतवद्भवन्मतेऽप्यात्मनोऽन्यथाभावोऽस्त्येव सुखदुःखाभ्यामुच्चनीचत्वाभ्युपगमात् । अन्यथाभाविनश्च देहादेरनित्यतोपलब्धात्तस्माद्भवन्मतेऽप्यात्मनोऽनित्यता दुर्वारेत्यत आह ॥ नेति । अन्यथाभाववतोऽप्यात्मनः प्रसज्यत इति शेषः । तत्कथमित्यत आह ॥ चैतन्यादेरिति । अस्मन्मत इति वर्तते । अनित्यतेति च । तुशब्दोऽवधारणे । अस्मन्मते चैतन्यादेर्लक्षणस्य निवृत्तावेव विशेषिणो लक्षणवतोऽर्थस्यानित्यता स्यात् । न तु जैनानामिवान्यथाभावमात्रेण । एतदुक्तं भवति । यस्य वस्तुनो यल्लक्षणं तन्निवृत्तिरूपोऽन्यथाभाव एव तदनित्यतानिबंधनं नान्यथाभावमात्रमिति । एवं तर्हि शब्दादिलक्षणाभावाद्गगनादीनां ॥११३॥

महाप्रलये विनाशः स्यात् । चेष्टाश्रयत्वाभावाच्छरीरस्य सुप्त्यादौ विलयो भवेदित्यत उक्तं विशेषिणो लक्षणस्येति । विशेषवतो लक्षणस्य न तु लक्षणमात्रस्येत्यर्थः । किमतो यद्येवमित्यत आह ॥ नेति । तदिति सामान्येन वाक्यार्थं परामृशति । अनित्यत्वकारणत्वेनोक्तं विशेषिणो लक्षणस्य निवर्तनं चेतने क्वचिदपि न स्यात् । अतस्तस्यानित्यताऽपि न स्यात् । यद्वा तदिति लक्षणपरामर्शः । चेतने वर्तमानं क्वचिन्न निवर्तत इति शेषः । विशेषिणो लक्षणस्य निवृत्तौ लक्ष्यस्यानित्यता स्यादित्युक्तम् । तद्विशदयति ॥ ओतेति । ओतप्रोतात्मकत्वं नाम तन्तूनां संयोगविशेषः पटे लक्षणमिति शेषः । अङ्गसंस्थितिः करचरणाद्यङ्गानां सन्निवेशविशेषः । आदिशब्दः प्रकारवचनः । अनित्यता लक्ष्यस्येति शेषः । यावल्लक्ष्यभाविना लक्षणानां निवृत्तिरेव लक्ष्यानित्यत्वनिमित्तम् । तादृशं चात्मनश्चैतन्यम् । तच्च कदाऽपि न निवर्तते इति कथं तस्य विनाशप्रसङ्ग इति । यदुक्तमात्मा स्वप्रभ इति तदप्यसत् । प्रभावतः प्रदीपादेरिव रूपस्पर्शापत्तेः । रूपादिमत्त्वाच्च विनाशित्वापत्तेः । यद्रूपादिमत्तदनित्यमिति परेणैव व्याप्तेरङ्गीकृतत्वात् । ननु सिद्धान्तेऽप्यात्मनो रूपादिमत्त्वमङ्गीक्रियत एव । रूपादिमतोऽनित्यत्वमिति व्याप्तिश्च । रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनादित्युक्तत्वात् । तत्कथमनित्यत्वपरिहार इत्यत आह ॥ भौतिकं त्विति । तुशब्दो विशेषार्थः । स एव भौतिकमिति विवृतः । न रूपादिमात्रमित्येवार्थः । न च भौतिकं रूपादिकमात्मन्यास्ति । तस्मान्नानित्यताप्रसङ्ग इति भावः । यथा भवद्भिरन्यथाभावो विशेष्यते । यावल्लक्ष्यभाविविशेषलक्षणव्यावृत्तिरूपोऽन्यथाभावोऽनित्यत्वव्याप्त इति । रूपादिमत्त्वं च भौतिकत्वेन । तथाऽस्मन्मतेऽपि विशेषणप्रक्षेपे नोक्तदोष इत्यत आह ॥ नैवमिति । तस्य क्षपणकस्य मते नैवमन्यथाभावो रूपादिमत्त्वं च विशेष्यते । किन्तु सामान्यमेवानित्यत्वव्याप्ततयाऽङ्गीक्रियते ततो नोक्तदोषपरिहार इत्यर्थः । तत्कथमित्यत आह ॥ अन्यथेति । भूभूधरादेर्जगतो नाशित्वसिद्धये यस्यान्यथाभावस्तस्यानि-

त्यत्वमीरितं क्षपणकेन । तथाशब्दः समुच्चये । रूपादियुक्तस्याप्यनित्यत्वमीरितमिति । यद्वा यद्रूपादियु(क्तं तत्त)क्तं तत्तथाऽनित्यमीरितमिति योजना । तस्येत्यस्य यस्येत्यनेनान्वयः । अन्यथा तु यच्छब्दश्रवणात्तच्छब्दाध्याहारः । पूर्ववाक्यात्तस्येत्यनुवर्तते वा । एतच्चोपपादयिष्यते । उक्तमुपसंहरति ॥ व्याप्त्येति । यदन्यथाभावि तदनित्यं यच्च रूपादिमत्तदनित्यमिति व्याप्त्या । अन्यथाभावादित्युपलक्षणम् । रूपादिमत्त्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । स्यादेतत् । सम्प्रतिपन्नव्याप्तिकव्याप्यारोपेणानिष्टव्यापकारो(पः)पणं तर्कः । अत्र च न चेद्व्याप्तिः सम्मता कथं तर्हि तर्कत्वम् । मैवम् । व्याप्यवद्व्याप्तेरपि पराभ्युपगतत्वेऽपि तर्कत्वाविरोधात् । एवमेव क्वचिदाश्रयस्योभयासम्मतावपि न दोषः । वक्ष्यति चैतत् । परन्यायैस्तु दूषणमिति ।

टि०— व्याप्त्या तयाऽन्यथाभावादित्युत्तरग्रन्थानुरोधेनाह ॥ **स्थितिर्व्याप्तिरिति** ॥ **ततोऽपि किमितीति** । व्याप्त्यङ्गीकारमात्रस्यादोषत्वादिति भावः । आत्मनोऽन्यथाभावेन देहस्यानित्यत्वप्रसञ्जनं चोरापराधान्माण्डव्यस्य शूलारोपणवदयुक्तम् । देहस्यानित्यत्वाङ्गीकारादिष्टापादनं चेत्यतोऽत्रात्मनोऽनित्यत्वस्यापाद्यमानत्वान्न दोषद्वयमपीत्यभिप्रेत्य तदापादनसिद्ध्यर्थमनुरूपं शेषं पूरयति ॥ **आत्मन इति** । अत्रात्मन आपततीत्येतावान् शेषो द्रष्टव्यः । तर्हि तावतैव चारितार्थ्यान्मूले पुद्गलस्येत्यस्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य तर्कमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्तोपदर्शनार्थत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तदुपदर्शकतया तद्योजयति ॥ **अत्र दृष्टान्त इति** । पुद्गलस्येत्येतावन्मात्रस्य तदुपदर्शकत्वानुपपत्तेराह ॥ **इवशब्द इति** । अत्र पक्षे आत्मन इति शेषः । इवशब्दाध्याहारश्च कर्तव्यो भवतीत्यपरितोषादाह ॥ **यद्वेति** । अत्रापि जरज्जैनरीत्याश्रयणं कर्तव्यं भवतीत्यपरितोषादाह ॥ **यदि वेति** ॥ **तत्कथमापादनमिति** । अनिष्टप्रसञ्जनत्वाभावादिति भावः ॥ **अतो वेति** । अतश्चेत्यर्थः । अनेनात्र पुद्गलस्येत्यावर्तते । तत्र श्रुतस्यात्मार्थत्वमावर्तितस्य देहार्थत्वमिवशब्दाध्याहार्य इत्युक्तं भवति । देहस्येवेत्युक्तमेवोपपादयति ॥ **यथेति** ॥ **तथाविधमिति** । तथा च तादृशानित्यत्वानभ्युपगमादात्मनो नेष्टापत्तिरिति भावः ॥ **परमाण्वादाविति** । तत्र प्रदेशविशेषसंयोगादिरूपस्यान्यथाभावस्य सत्त्वेऽपि

विवक्षितानित्यत्वाभावादिति भावः ॥ **तत्कथमिति** । व्याप्तिविकलस्य तर्कस्याभासत्वादिति भावः ॥ **परिमाणव्यत्ययेति** । नन्वत्र कीदृशश्चान्यथाभाव इत्याद्युत्तरवाक्यपर्यालोचनयाऽन्यथाभावमात्रस्यैवानित्यत्वव्याप्तिसिद्धेः परिमाणव्यत्ययलक्षणस्येति तद्विवरणमनर्थकम् । न च परमाण्वादौ व्यभिचारपरिहारार्थं तत् । तन्नित्यत्वासिद्धेः । सिद्धत्वे वा पक्षसमत्वेनैव तत्परिहारसम्भवात् । अवश्यं चैतदेवम् । अन्यथा वक्ष्यमाणव्याप्तावपि तत्र व्यभिचारापातादिति चेन्न । अन्यथाभावमात्रस्यैवानित्यत्वव्याप्तावपि प्रकृते आपादकतया विवक्षितस्य परिमाणान्यथात्वस्याभावेनैव व्यभिचारपरिहारसम्भवे किं पक्षतुल्यत्वाद्याश्रयणेनेति भावेनैतद्ग्रन्थप्रवृत्त्या वक्ष्यमाणविरोधासम्भवात् । ननु नानित्यताऽस्मत्पक्ष इत्यादिनोत्तरग्रन्थेनात्मनोऽनित्यत्वाभाववर्णनं क्रियते तदनर्थकम् । न च परं प्रत्युद्भावितस्य दोषस्य स्वपक्षेऽपि समानत्वात्स्वव्याहतत्वेन जात्युत्तरत्वशङ्कानिवारणार्थं तदिति वाच्यम् । स्वपक्षे आत्मनोऽन्यथाभावस्यैवाभावेन तदप्रवृत्त्युपपत्त्या स्वव्याघातापसरादित्यतोऽन्यथाभावप्रसञ्जनकथनेन तदुपपादनपूर्वकं स्वपक्षे दूषणसाम्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **उच्चनीचत्वाभ्युपगमादिति** । विकासरूपस्योच्चत्वस्य सङ्कोचरूपनीचत्वस्य च परिमाणान्यथात्वाभावेऽसम्भवाद्विवक्षितान्यथाभावासिद्धिरिति भावः ॥ **तस्मादिति** । अन्यथाभाविनोऽनित्यत्वनियमादात्मनश्चान्यथाभावित्वादित्यर्थः । यद्यपि वक्ष्यमाणरीत्याऽन्यथाभावमात्रस्यैवानित्यताप्रयोजकत्वात्परिमाणव्यत्ययाभावेऽप्यन्यथाभावमात्रेणैवात्मनो नित्यत्वशङ्का सम्भवत्येव । तथाऽप्यङ्गीकृत्य परिमाणव्यत्ययलक्षणान्यथाभावस्य तत्प्रयोजकत्वं तद्व्युत्पादनं कृतमित्यवधेयम् ॥ **वर्तेत इति** । अनुवर्तेत इत्यर्थः ॥ **अनित्यतेति चेति** । वर्तेत इत्यनुवर्तते । अन्यथाभावमात्रस्य तत्र प्रयोजकताव्यावृत्तये मूले तुशब्द इत्यभिप्रेत्य तदर्थमाह ॥ **तुशब्द इति** ॥ **विशेषवत इति** । स्वरूपभूतस्येत्यर्थः ॥ **न त्विति** । शब्दादिकं च यावल्लक्ष्यभाविलक्षणमिति न तन्निवृत्त्या गगनादिनिवृत्तिप्रसङ्ग इति भावः । ननु लक्षणस्य निवृत्तौ त्विति प्रकृतत्वान्न सा चेतने कुत इति स्त्रीलिङ्गेन तच्छब्देन निवृत्तिपरामर्शो युक्तः । तदिति नपुंसकेनेति तु कथं तत्परामर्श इत्यतो नायं निवृत्तिपरामर्शः किन्तु सामान्येन चैतन्यादेर्विशेषिण इति पूर्ववाक्यार्थपरामर्श इति न नपुंसकत्वानुपपत्तिरिति भावेनाह ॥ **तदितीति** । तच्छब्दपरामृष्टव्यं पूर्ववाक्यार्थं दर्शयन्नेव तद्वाक्याभिप्रायमाह ॥ **अनित्यत्वेति** । अनेन मूले तच्छब्दोपलक्षणनिवृत्तेस्तत्प्रयुक्तानित्यतायाश्च परामर्शक

SGDF

इत्युक्तं भवति । सामान्येन वाक्यार्थपरामर्शकत्वे तच्छब्दस्य तदिति नपुंसकं क्लिष्टं भवतीत्यतस्तत्स्वारस्याय पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । तर्ह्यनेनानित्यत्वप्रयोजकस्य स्वरूपलक्षणविनाशस्यात्मन्यभावालाभादनित्यत्वाभावसमर्पकता न स्यादित्यतोऽपेक्षितशेषपूरणेन तत्समर्पकतां दर्शयति ॥ **चेतन इति** । **विशदयतीति** । ततश्च न पौनरुक्त्यमिति भावः । विशेषिलक्षणस्य शृङ्गिग्राहकतया स्वमुखेनैव कथनादस्य पूर्वविवरणत्वमिति द्रष्टव्यम् । आदिशब्दस्य प्रभृत्यर्थत्वे लक्षणमात्रनिवृत्तिरेव लक्ष्यानित्यतानिमित्तत्वप्राप्तेरात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गतादवस्थ्यादाह ॥ **आदिशब्द इति** । कोऽसौ प्रकारोऽयमादिशब्दो वक्तीत्यतस्तमुपदर्शयन्नेव वाक्यतात्पर्यमाह ॥ **यावदिति** । ननु भौतिकं त्वेव रूपादित्युत्तरग्रन्थे रूपादिमात्रस्यानित्यत्वव्याप्त्यभाववर्णनं क्रियते तदनर्थकम् । न च रूपादियुक्तत्वेऽप्यात्मनोऽनित्यत्वं नास्तीति प्रतिपादनार्थमेतदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगादर्शनेनानर्थक्यापरिहारात् । न च परपक्षे प्रसञ्जितदोषस्य स्वपक्षे साम्याभावोपदर्शनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । रूपादियुक्ततयाऽऽत्मनोऽनित्यतायाः पूर्वमप्रसञ्जितत्वेन स्वपक्षे तत्साम्यशङ्काया अनुदयात् । न चैतदनुरोधेन परपक्षेऽप्येतद्दोषस्य वक्तव्यतायां तात्पर्यं कल्प्यम् । रूपादिमत्त्वस्य तं प्रत्यसिद्धया तेन तदनित्यत्वस्यापादयितुमशक्यत्वात् । न च रूपादिमत्त्वमप्यापाद्यमित्यत्र तात्पर्यम् । प्रसञ्जकाभावेन तदापादनायोगादित्यतः स्वपक्षे तद्दोषसाम्यशङ्कापरिहारकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तच्छङ्काप्रसञ्जकतया परपक्षे रूपादिमत्त्वेनानित्यत्वापादनं विवक्षुरापादकासिद्धिपरिहाराय तत्प्रसञ्जकं तावदुपदर्शयति ॥ **यदुक्तमिति** । अनेन स्वप्रभमित्यनेनोक्ता कान्तिरेव रूपाद्यापादिकेत्युक्तं भवति । एतच्च प्रदीपस्येव स्वानपायिनी प्रभा यस्यासौ स्वप्रभ इत्यन्तिमव्याख्यानमनुरुध्य द्रष्टव्यम् ॥ **प्रदीपादेरिवेति** । अनेन तर्कमूलव्याप्तेरभावात्तर्काभासोऽयमिति शङ्कापरिहृता भवति । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **रूपादीति** । एवं शङ्काप्रसञ्जकमुक्त्वा तत्साम्यशङ्कामुत्थापयति ॥ **नन्विति** । श्यामावदाताः शतपत्रलोचना इत्युक्तेरिति भावः ॥ **व्याप्तिश्चेति** । अङ्गीक्रियत एवेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ **विशेषणप्रक्षेप इति** । यावल्लक्ष्यभाविलक्षणनिवृत्तिरूपस्य भौतिकत्वरूपस्य च विशेषणस्य प्रक्षेप इत्यर्थः । रूपादियुक्तस्येत्युक्तं पदमाश्रित्य व्याख्यातम् । इदानीं रूपादियुक्तस्येति पदभेदमाश्रित्य व्याचष्टे ॥ **यद्वेति** ॥ **योजनेति** । इयं च यत्तच्छब्दाध्याहारमनित्यत्वमिति प्रकृतेऽपि योग्यत्वात्तयेत्यस्यानित्यमात्रपरत्वं चाश्रित्य कृतेति द्रष्टव्यम् । एवं योजनायां तस्येत्यस्यानपेक्षितत्वाद्वैयर्थ्यमित्यतो यस्यान्यथाभावोऽनित्यत्वमीरितमिति पूर्ववाक्यस्थेन यस्येत्यनेन तस्येत्यस्यान्वयान्नानर्थक्यमित्याशयेनाह ॥ **तस्येत्यस्येति** । तर्हि कथमेकपदत्वेन व्याख्यानम् । तत्पदाश्रवणेन निराकाङ्क्षत्वालाभादित्यत आह ॥ **अन्यथा त्विति** । एकपदत्वेन व्याख्यान इत्यर्थः ॥ **यच्छब्दश्रवणादिति** । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धत्वादिति भावः । अध्याहारस्यानुवृत्त्यपेक्षया जघन्यत्वान्नैवं तस्येति पूर्ववाक्यात्तस्येत्यस्यानुवृत्तिसम्भवेनाध्याहारकल्पनमयुक्तमित्याशयेनाह ॥ **पूर्वेति** । नन्वन्यथाभावमात्रस्य रूपादिमत्त्वमात्रस्य चानित्यत्वेन व्याप्तिः पराभिमता न तु विशिष्टस्यान्यथाभावस्य विशिष्टस्य रूपादिमत्त्वस्य च तेन व्याप्तिरिति पूर्वमुक्तं तत्कुत इत्यत आह ॥ **एतच्चेति** । अविशिष्टस्यैवान्यथाभावादेरनित्यत्वेन व्याप्तिरित्येतच्च कीदृशश्चान्यथाभावो नाशहेतुतयेष्यत इत्यादिनोपपादयिष्यत इत्यर्थः । अन्यथाभावि यद्वस्तु तदनित्यमिति स्थितिः । तन्मते तदनित्यत्वं पुद्गलस्य निवारितमित्यादिनोक्तस्यैव व्याप्त्या तयाऽन्यथाभावादित्यादिनोत्तरत्राभिधानात्पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्योपसंहारार्थत्वात्तस्य न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति ॥ **उक्तमिति** ॥ **सम्प्रतिपन्नेति** । उभयसम्प्रतिपन्नेत्यर्थः । एतच्च व्याप्यस्वरूपसङ्कीर्तनं न लक्षणान्तर्गतम् ॥ **व्याप्यारोप इति** । व्याप्याङ्गीकार इत्यर्थः । अन्यथा धूलीपटले धूमभ्रमानन्तरं वन्ह्यनुमितिस्थले यद्यग्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति तर्के निरग्निकत्वस्य वस्तुतः सत्त्वेन तत्रारोपाभावादव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **अनिष्टेति** । अनिष्टस्य वन्ह्यभावव्यापकस्य धूमाभावादेः प्रसञ्जनमित्यर्थः । अत्र जलहृदे निर्धूमत्वापादनव्यावृत्त्यर्थमनिष्टेति । शब्दो यद्यनित्यः स्यात्तर्हि सावयवः स्यादित्यादिव्युदासाय व्यापकेति । शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति कृतकत्वव्यापकस्य मीमांसकं प्रत्यनिष्टस्यानित्यत्वस्य साधनेऽतिप्रसङ्गव्युदासाय प्रसञ्जनमित्युक्तम् । प्रसञ्जनं च न तर्कः । तस्यैव निरुच्यमानतयाऽऽत्माश्रयप्रसङ्गात् । किन्तु आपादनं प्रसङ्गः । आपादनमित्युपरि वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवमप्युक्तदोषः । आपादनमङ्गीकर्तव्यतया ज्ञापनमित्युपरि वक्ष्यमाणत्वादिति ध्येयम् ॥ **अत्रेति** । अविशेषितेऽन्यथाभावादावनित्यत्वेन व्याप्तिर्न सम्मता चेद्भवतामित्यर्थः ॥ **कथमिति** । आत्मनोऽन्यथाभावाद्रूपादिमत्त्वाच्चानित्यत्वं स्यादित्यनित्यत्वप्रसञ्जनस्योक्तरूपतर्कलक्षणानाक्रान्तत्वात्तर्कत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ **व्याप्यवदिति** । यथा स्वपक्षसाधने इदमित्थं न भवतीति परपक्षदूषणे च व्याप्यस्य स्वपरसिद्ध्यपेक्षायामप्यनिष्टोपदर्शनरूपे दूषणे व्याप्यभूतस्यापादकस्य

परसिद्धत्वमेवापेक्षितं न स्वसिद्धत्वमपि तथा व्याप्तेरुभयसिद्धतायाः स्वपक्षसाधने उक्तरूपदूषणे चापेक्षायामनिष्टोपदर्शनरूपे दूषणे व्याप्तेः परसिद्धत्वमेवापेक्षितं न तु स्वसिद्धत्वमपि । ततश्च व्याप्यादेरुभयसिद्धत्वाभावे साधनत्वादिविरोधेऽपि न तर्कत्वविरोध इत्यर्थः । ननु यदि व्याप्यादिपदव्यावर्त्यमस्ति तर्हि कस्यचिदर्थस्याङ्गीकारेऽर्थान्तरस्यापादनमिति पद्धत्युक्तलक्षणेऽपि व्याप्यादिपदं कर्तव्यं स्यात् । यदि च तन्नास्ति तर्ह्यत्रापि व्याप्यादिपदं न कर्तव्यं स्यादिति चेन्न । भावानवबोधात् । सेतिकर्तव्यताकं हि करणम् । तत्र तर्कः करणधर्मी । तस्य व्याप्त्यादीन्यङ्गानि । तत्र करणधर्मिणः प्राधान्यविवक्षयाऽङ्गेभ्यः पृथक् कृत्य पद्धतौ तर्कतयोक्तिः । अत्र तु सेतिकर्तव्यताकस्यैवेति न दोषः । न चैवमत्रोक्तलक्षणाभावेऽपि पद्धत्युक्तलक्षणसत्त्वेनाव्यापकेष्टप्रसङ्गानामपि तर्कत्वं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तर्हि ततोऽप्यनुमितिः स्यादिति चेन्न । अङ्गं विना कृतस्य करणस्य क्रियां प्रत्यजनकताया अङ्गसाचिव्याभावेन तदप्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ **एवमेवेति** । व्याप्यादिवदेवेत्यर्थः ॥ **क्वचिदिति** । पर्वतो यदि निरग्निकः स्यात्तर्हि निर्धूमः स्यादित्यत्राश्रयस्योभयसम्मतावपि यद्यत्र घटो भविष्यत्तर्हि भूतलमिवाद्रक्ष्यत्तत्तुल्यदर्शनसामग्रीकत्वादिति तर्के आश्रयस्योभयसम्मतावपीत्यर्थः । ननु तर्के व्याप्यस्येव व्याप्तेरपि परसिद्धत्वमेवापेक्षितमाश्रयस्योभयसम्मतत्वमनपेक्षितमित्युक्तं तत्कुतः सिद्धमित्यत आह ॥ **वक्ष्यतीति** । तृतीयस्य द्वितीय इति शेषः । न्यायशब्दस्यात्र धर्मिलिङ्गव्याप्तिदृष्टान्तपरत्वाद्विवक्षितासिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ।

अ० — ॥ ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ॐ ॥ नित्योर्ध्वगतिरप्येषा या मुक्तिरिति कथ्यते ॥ अलोकाकाशमाप्तस्य कथं न विकृतिश्च सा ॥ कीदृशश्चान्यथाभावो नाशहेतुतयेष्यते ॥ संस्थानापगमश्चेत्स न हि भूसागरादिषु ॥ यः कश्चिदन्यथाभावो यदि मुक्तिश्चतादृशी ॥

सु० — क्षपणकोक्तं प्रमेयान्तरं निराकर्तुं सूत्रम् ॥ ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात् ॐ ॥ इति । तत्रान्त्यावस्थितेश्चेत्येतावत्तावद्व्याख्याति ॥ नित्येति । अपिशब्दः प्रमेयान्तरनिराकरणसमुच्चयार्थः । चशब्दः परिमाणपर्यायेण सह समुच्चये । यैषा नित्योर्ध्वगतिर्मुक्तिरिति जैनैः कथ्यते । सा च न कथमात्मनो विकृतिर्भवेत् । भवेदेव । तत्कथम् । अलोकाकाशमाप्तस्य । प्राक् लोकाकाशस्थो ह्ययमात्मा निरन्तरोर्ध्वगत्याऽलोकाकाशमाप्नोति । तथा चान्यथाभावादात्मनो

SGDF

नित्यत्वापत्तिरिति भावः। अनेनान्त्या याऽवस्थितिः सन्ततोर्ध्वगतिलक्षणा। ततश्चात्मनोऽनित्यत्वापत्तिरिति सूत्रखण्डस्यार्थ उक्तो भवति। नन्वन्यथाभावमात्रमनित्यस्य प्रयोजकमिति न तावद्भवदीयः पक्ष इत्युक्तम्। नापि मदीयः पक्षः। तत्कथं प्रदेशविशेषसंयोगमात्ररूपान्यथात्वेन मुक्तात्मनोऽनित्यत्वप्रसञ्जनमित्यतो जैनपक्षोऽयमिति समर्थयितुं तावत्पृच्छति ॥ कीदृशश्चेति। क्षपणकेन हि क्षित्यादेः सर्वस्य नित्यत्वाद्यनेकान्तं समर्थयमानेन द्रव्यपर्यायाभ्यां नित्यत्वमनित्यत्वं चेत्युक्तम्। द्रव्याकारस्य कदाऽप्यनपायान्नित्यत्वम्। पर्यायोऽन्यथाभावस्तस्मादनित्यत्वमिति। तत्र वक्तव्यम्। कीदृशोऽत्रान्यथाभावो नाशं प्रति हेतुतयेष्यते। किं संस्थानादिलक्षणाऽपगमरूपो वा साधारणो वेति भावः। आद्यं शङ्कते ॥ संस्थानेति। संस्थानग्रहणं लक्षणोपलक्षणम्। नाशहेतुतयेष्यत इति सम्बन्धः। प्रतिषेधति ॥ स नेति। वक्तुं शक्यत इति शेषः। कुतो नेत्यत आह ॥ स न हीति। यावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगमलक्षणोऽन्यथाभावो भूसागरादिषु पक्षैकदेशभूतेषु न हीदानीं प्रमितस्ततो हेतोः सन्दिग्धासिद्धत्वं स्यादित्यर्थः। प्रमितत्वे तु तस्यानित्यत्वेऽपि संशयो नास्तीत्यनुमानं व्यर्थमापद्यते। तर्हि द्वितीयोऽस्त्विति शङ्कते ॥ यः कश्चिदिति। पूर्ववदेव सम्बन्धः। अविवक्षितविशेष इत्यर्थः। एवं तर्हि मुक्तात्मनोऽप्यनित्यत्वापादनं सुस्थितमिति भावेनाह ॥ मुक्तिश्चेति। तादृशी अन्यथाभावस्वरूपा। एवमप्यात्मनो नित्यत्वे भूभूधरादीनामपि नित्यत्वं स्यात्। अन्यथा हेतोरनैकान्त्यात्। तदिदमुक्तं सूत्रकृता। उभयनित्यत्वादिति। अवयवोपचयापचयलक्षणोऽन्यथाभावोऽनित्यत्वे हेतुरिति चेन्न। स्फटिकादौ पक्षैकदेशे सन्दिग्धत्वात्। रूपादिमत्त्वं सविशेषणमुपादीयते चेत्को दोष इति चेन्न। परस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। न हि परो रूपादिमत्किञ्चिन्नित्यमभ्युपैति। आत्मनस्तु प्रभया रूपादिमत्त्वमापादितमेव। यद्वाऽऽत्मनो रूपादिमत्त्वं स्वसिद्धान्त एव। रूपादिमतोऽनित्यत्वमिति व्याप्त्यङ्गीकारे पूर्वोक्तानित्यत्वप्रसङ्गो व्याख्यातव्यः।

SGDF

टि०— ॥ ॐ **अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात्** ॐ ॥ **प्रमेयान्तरमिति** । पूर्वं निरस्तात्सप्तभङ्गदेहमानत्वादेरन्यत्प्रमेयमित्यर्थः । भाष्येऽपिशब्दचशब्दयोरन्यतरवैय्यर्थ्यमाशङ्क्यार्थभेदकथनेन तत्परिहरति ॥ **अपिशब्द इति** । सप्तभङ्गादिनिराकरणेन सहैतन्निराकरणस्य समुच्चयार्थ इत्यर्थः ॥ **परिमाणपर्यायेणेति** । परिमाणान्यथाभावेन सह नित्योर्ध्वगतेः समुच्चयार्थ इत्यर्थः ॥ **सा चेति** । अनेन न केवलं परिमाणान्यथाभाव एवात्मनोऽन्यथाभावहेतुः किन्तु नित्योर्ध्वगतिश्चात्मनो विकृतिरन्यथाभावहेतुरिति परिमाणापरपर्यायेण समुच्चय उपदर्शितो भवति ॥ **तत्कथमिति** । नित्योर्ध्वगतौ सिद्धायां भवेत्तयाऽन्यथाभाव आत्मनः सैव तु कथं सिद्ध्येदित्याशयः । तत्कथमित्यतःपरमित्यत आहेति शेषः । अलोकाकाशमाप्तस्येत्यतःपरं चेतीति शेषः । अनेन मूलेऽलोकाकाशमाप्तस्येत्येतन्नित्योर्ध्वगत्युपपादकमित्युक्तं भवति । कथमलोकाकाशप्राप्तिकथनेन नित्योर्ध्वगतिसिद्धिरित्यतस्तामुपपादयति ॥ **प्रागिति** । अस्त्वेवमात्मनोऽन्यथाभावः किं ततस्तदानित्यत्वं पुद्गलस्यानिवारितमिति प्रागुक्तमतिप्रसङ्गफलतया दर्शयति ॥ **तथा चेति** ॥ **अन्यथाभावमात्रमिति** । अविशेषितोऽन्यथाभाव इत्यर्थः ॥ **उक्तमिति** । नानित्यताऽस्मपक्षे त्वित्यादिनेति शेषः । गुणकर्मादावमूर्ते संस्थानापगमं विनाऽप्यनित्यत्वसद्भावेन न तस्य तत्र प्रयोजकत्वमित्यत आह ॥ **संस्थानग्रहणमिति** । लक्षणोपलक्षणं यावल्लक्ष्यभाविलक्षणोपलक्षणमित्यर्थः । अन्यथा शब्दादिलक्षणापगमात् । गगनादीनामपि महाप्रलये नाशप्रसङ्गात् । अत एव यावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगम इत्येवोत्तरत्रानुवाद इत्यवधेयम् । संस्थानापगमः किं पक्षे प्रमितो न वा । आद्ये किं प्रत्यक्षेणोतानुमानागमाभ्यामिति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं प्रत्याह ॥ **तर्हीदानीं प्रमित इति** । प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वाद्भूभूधरादिषु चेदानीं संस्थानापगमस्यावर्तमानत्वान्न तस्य प्रत्यक्षेण प्रमितिः सम्भवतीति भावः । नेति पक्षं प्रत्याह ॥ **तत इति** । अनुमानागमप्रमितत्वं प्रत्याह ॥ **प्रमितत्व इति** ॥ **अनुमानं व्यर्थमिति** । संस्थानापगमसाध्यकतयाऽवश्यमनुसरणीयादनुमानादागमाद्वा तदानित्यत्वस्यापि निश्चितत्वादिति भावः ॥ **पूर्ववदेवेति** । संस्थानापगमश्चेदिति वाक्ये नाशहेतुतयेष्यत इति पूर्वानुवृत्त्या यथा सम्बन्धस्तथा यः कश्चिदन्यथाभावो यदीति वाक्येऽपि नाशहेतुतयेष्यत इति पूर्वानुवृत्त्यैव सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ **एवमपीति** । अन्यथाभाववत्त्वेऽपीत्यर्थः ॥ **स्यादिति** । अविशेषादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । अन्यथाभावित्वाविशेषेऽपि भूभूधरादीनामनित्यत्वमात्मनश्च नित्यत्वमित्यभ्युपगम इत्यर्थः ॥ **अनैकान्त्यादिति** । आत्मनैवेति शेषः ॥ **सन्दिग्धत्वादिति** । परमाणोरप्रत्यक्षत्वेन तदवयवोपचयापचययोः प्रत्यक्षेण निश्चेतुमशक्यत्वादिति भावः । न च निबिडावयवत्वात्स्फटिकादेरवयवोपचयापचयलक्षणान्यथाभावाभावनिश्चयान्निश्चितासिद्धिरेव किन्नोच्यत इति वाच्यम् । निबिडावयवत्वं न विभागायोग्यावयवत्वं विभागस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किन्तु घटादितोऽप्युत्कृष्टकारणापेक्षत्वमेव । न च तद्विशेषाभावः शक्योऽस्माभिरवगन्तुमिति न निश्चितासिद्धिरत्र वक्तुं तात्पर्यात् । विशिष्टरूपादिमत्त्वस्यानित्यत्वप्रयोजकतायां दोषानुक्तिर्भाष्ये स्पष्टत्वात्स शिष्यैरेवोह्यतामिति भावेनेत्यभिप्रेत्य स्वयं तं पक्षं दूषयितुमाशङ्कते ॥ **रूपादिमत्त्वमिति** । किमाक्षेपे । न कोऽपि दोष इत्यर्थः । व्यभिचारोपाध्योरदर्शनादिति भावः ॥ **परस्य वैय्यर्थ्यप्रसङ्गादिति** । विशेषणवैय्यर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः । न च हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वं न दूषणं व्याप्तिपक्षधर्मतयोरप्रतिहतेरिति वाच्यम् । व्याप्त्युपयोगितया हि हेतौ विशेषणमुपादीयते वैय्यर्थ्ये तु विशिष्टस्य व्याप्यत्वाभावाद्धेतुदूषणत्वमेवेति तृतीये वक्ष्यमाणत्वेन तदुपपत्तेरित्याशयात् । स्वमते तद्वैय्यर्थ्याप्रसक्तेरुक्तं परस्येति । एकपक्षेऽपि दूषणमिति तृतीये वक्ष्यमाणत्वादन्यतररीत्याऽपि व्यर्थविशेषणत्वं दूषणमेवेत्यवधेयम् । परपक्षवैय्यर्थ्यमेवोपपादयति ॥ **न हीति** ॥ **उपैतीति** । येन तद्वारणाय विशेषणमर्थवत्स्यादिति भावः । ननु रूपादिमतोऽप्यात्मनो नित्यत्वं परेणाप्यभ्युपगतमेवेति कथं तदनभ्युपगतोक्तिरित्यतो भवेदेवं यद्यात्मनो रूपादिमत्त्वं परेणाङ्गीकृतं स्यान्न चैतदस्तीत्याह ॥ **आत्मनास्त्विति** । न तु परस्य सिद्धान्त इत्येवार्थः । अतो न तत्र व्यभिचारपरिहाराय विशेषणमुपादेयमिति भावः ॥ **स्वसिद्धान्त एवेति** । स्वस्य जैनस्य सिद्धान्त एवेत्यर्थः । नन्वेवं तर्ह्यात्मन्येव व्यभिचारेण रूपादिमत्त्वमात्रस्यानित्यत्वेन सहव्याप्तेः पररीत्याऽप्यसिद्धया विशिष्टस्य रूपादिमत्त्वस्यैवानित्यत्वप्रयोजकत्वप्राप्तेरात्मनस्तदभावादेवानित्यत्वाप्रसङ्गात्कथमविशिष्टव्याप्तिमूलकः प्रागुक्त आत्मानित्यत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य केवलं रूपादिमत्त्वमेवानित्यत्वेन व्याप्तमित्यङ्गीकार एवात्मनोऽनित्यत्वप्रसञ्जनस्य तत्राभिमतत्वाद्विशिष्टस्य प्रयोजकत्वपक्षे तदप्रसक्तावपि नानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **रूपादिमत इति** । यद्वा भाष्यकारीयाविशिष्टान्यथाभावस्यानित्यत्वप्रयोजकत्वे दोषोक्तिर्विशिष्टरूपादिमत्त्वस्यानित्यत्वप्रयोजकत्वपक्षदोषोपलक्षणमित्यभिप्रेत्य तं दोषमुपदर्शयितुं रूपादिमत्त्वामित्यादिशङ्कासमाधानात्मकग्रन्थप्रवृत्तिः । योजना तु पूर्व-

SGDF

वदेव बोध्या । केचित्तु विशिष्टस्य प्रयोजकत्वे दोषस्य सत्त्वेऽपि तस्य स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वाद्भाष्ये कृतस्तत्पक्षे दोषानुक्तिरिति पूर्वग्रन्थार्थमुपवर्ण्य विशिष्टस्य प्रयोजकत्वे दोषाभावादेव तत्पक्षे दोषानुक्तिर्भाष्यकारस्येति पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** ॥ **स्वसिद्धान्त एवेति** । जैनसिद्धान्त एवेत्यर्थः । ततश्चात्मनोऽपि सप्तभङ्गीरङ्गीकुर्वता परेण रूपादेरङ्गीकारात्तन्मात्रस्यैवानित्यत्वप्रयोजकतयाऽऽत्मनोऽपि तदापत्त्या तद्व्यावृत्त्यर्थं भौतिकेति विशेषणस्यावश्यं ग्राह्यत्वान्न परपक्षेऽपि विशेषणवैयर्थ्यमिति भावः । तर्हि रूपत्वेनात्मानित्यत्वापादनपरपूर्वग्रन्थविरोधः स्यादित्यतोऽविशिष्टस्य रूपादिमत्त्वस्यानित्यत्वप्रयोजकत्वाङ्गीकारवादोपजीवनेन प्रवृत्तत्वात्तस्य वस्तुस्थितिकथनपरेणानेन ग्रन्थेनाविरुद्धत्वादित्याशयेनाह ॥ **रूपादिमत इति** । ग्रन्थप्रयोजनमाहुः ।

अ०— देहमाने विकारः स्यादिति स्थास्नूननात्मनः ॥ आह हस्त्यादिदेहेषु ह्यपि स्यादन्यथाभवः ॥ अणुदेहस्य जीवस्य गजत्वे विकृतिर्हि या ॥ देहव्याप्तौ विशेषः कस्तस्याः स्थास्नुतनौ च नुः ॥ गीतात्पुष्पफलावाप्तिः स्पर्शात्कार्श्यं रसात्स्थितिः ॥ अपि वृक्षस्य दृश्यन्त इति नानात्मता भवेत् ॥ एवञ्चात्माकात्स्न्र्यमिति तत एवाह वेदवित् ॥ २–२–१० ॥

सु०— क्षपणकोक्तमर्थान्तरं दूषयितुमनुवदति ॥ देहेति । देहमाने देहमानत्वे प्रमिते सतीति शेषः । विकारः स्यात् । स्थावराणां सात्मकत्वाङ्गीकृतावात्मन इति शेषः । इति स मा भूदित्येवमर्थम् । स्थास्नून्वृक्षादीननात्मन आत्मानधिष्ठितानाह क्षपणकः । अत्र क्षपणकः स्थावराननात्मन आहेत्येतावत्येव वक्तव्ये यदात्मनो देहपरिमाणत्वस्य प्रमितत्वाद्वृक्षादीनामपि सात्मकत्वे तत्परिमाणत्वापत्तावङ्कुरावस्थायामणुमात्रस्य महावृक्षावस्थायां च महतो विकारित्वं विकारित्वादनित्यत्वं च प्रसज्येत । तन्मा प्रसञ्जीत्येवमर्थमिति हेतुकथनं तत्पूर्वोक्तप्रमेयदृढीकरणार्थम् । यदि विकारित्वमात्रमनित्यत्वे प्रयोजकं जैनोनाभ्युपेयात् । तदा विकारित्वेनानित्यत्वप्रसङ्गाद्विभ्यता स्थावराणामनात्मत्वं यत्तेनाभ्युपगतं तदनुपपन्नं स्यात् । न हि

स्थावराणां सात्मकतायामात्मनो लक्षणापगमो भवति । किन्त्वन्यथाभावमात्रमिति । यद्वा दूषणसौकर्यार्थं हेत्वनुवादः । तदिदं विकारित्वापत्तिभयात्स्थावराणामनात्मत्वाङ्गीकरणमयुक्तम् । तथा सति हस्त्यादिशरीराणामप्यनात्मत्वस्याङ्गीकार्यत्वप्रसङ्गात् । तत्कथमित्यत आह ॥ हस्त्यादीति । पिपीलिकादिदेहस्थस्य तत्परिमाणस्य हस्त्यादिदेहेषु प्राप्तेष्वन्यथाभावः स्यादिति तस्मादिति । अथवा शरीरमात्रस्यानात्म (क) त्वमापाद्य तदुपपादनमिदं क्रियते । हस्त्यादिसर्वदेहेष्वप्यात्मनोऽन्यथाभावः स्यात् । उत्पत्तिसमये देहानां हस्तवित (स्त्यादिमा) स्तिमात्रपरिमाणत्वाद्यौवने तूत्कृष्टपरिमाणत्वादिति । अनेनाविशेषादिति सूत्रखण्डस्यार्थ उक्तो भवति । ननु च विषमोऽयमुपन्यासः । अल्पैव हि हस्त्यादिदेहेष्वात्मनो विकृतिः । वृक्षादौ तु महती । ततो वृक्षादीनामनात्मत्वे हस्त्यादीनामपि तदुपपादनमनुचितमित्यत आह ॥ अणुदेहस्येति । अणुदेहस्य पिपीलिकादि- देहस्य जीवस्य गजत्वे प्राप्ते । यद्वोत्पत्तिसमयेऽणुदेहस्य हस्तवितस्त्यादिपरिमितदेहस्य महागजत्वे प्राप्ते देहव्याप्तौ (या) यावती विकृतिः स्थास्नुतनौ च नुः पुरुषस्य या विकृतिस्तस्यास्तस्याश्च परस्परं को विशेषः । न कोऽपि । अयमर्थः । आत्मनः किं महती विकृतिरनित्यत्वहेतुत्वादनभ्युपगन्तव्या । किंवा विकृतिमात्रम् । नाद्यः । महत्त्वस्यापरिनिष्ठितत्वात्परिनिष्ठाकल्पने केषुचिद्वृक्षादिषु तदभावात् । तदवरोधेनापि परिनिष्ठाङ्गीकारे हस्त्यादावपि तद्भावात् । द्वितीये तूभयोर्विकारित्वेनाविशेषा- द्वृक्षादिवद्धस्त्यादावप्यनात्मत्वमङ्गीकार्यम् । हस्त्यादिवद्वृक्षादीनामपि सात्मकत्वं न परित्याज्यमिति । एतेनाविशेषादि- त्यस्यार्थान्तरमुक्तं वेदितव्यम् । स्यादेतत् । न वयं विकारित्वापत्तिभयाद्वृक्षादीनामनात्मकत्वमाचक्ष्महे । किन्तु सात्मकत्वे प्रमा- णाभावात् । बाधकप्रमाणसद्भावाच्च वृक्षादीनां देहत्वे तद्व्यापकमिन्द्रियवत्त्वमपि स्यात् । न च तदस्ति । तत्कार्यस्य श्रवणादेरभावात् । सोऽपि तज्ज्ञापकस्याभावात् । अदेहत्वे च न सात्मकत्वं शिलादिवदित्यत आह ॥ गीतादिति । गीतात्तावद्वृक्षस्यापि पुष्प-

SGDF

फलावाप्तिर्दृश्यते। तथा श्रवणमनुमीयते। विमतः श्रवणवान् गीतसान्निध्ये सति लब्धविकासत्वाद्राजादिवदिति। न चायं स्वभाव एव। राजादेरपि तत्प्रसङ्गात्। श्रवणेन च श्रोत्रसद्भावोऽनुमीयते। एवं शीतोष्णस्पर्शविशेषात्कार्श्यं दृश्यते। तेन सुकुमारशरीरवत्स्पर्शज्ञानमनुमीयते। तेन च त्वगिन्द्रियसत्त्वम्। तथोदकादिरसात्स्थितिः शुष्यतोऽवस्थानं दृश्यते। तेन सम्मतवद्रसज्ञानं ततो रसनेन्द्रियसद्भावोऽनुमीयते। एवं कमनीयकान्तावलोकनेनोत्कोरकत्वं तिलकवृक्षस्योपलभ्यते। तेन दर्शनकामौ। ततो नयनमनसी सिध्यतः। धूपोपयोगेन चातिशयदर्शनाद्घ्राणसिद्धिरिति प्रसिद्धशरीराविशेषात्स्थावराणामनात्मता न सिद्ध्येत्। केचिन्मूले निषिक्तानामपामुपरि सर्पणादाध्यात्मिकवायुसम्बन्धमनुमाय सात्मकत्वमनुमिमते। तदसत्। भस्मगुलिकादौ व्यभिचारात्। एतेनाविशेषादित्येतत्प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति। वक्ति स्वप्रभमित्यादिकमुत्सूत्रितं कस्माद्वर्णितमिति मन्दाशङ्कां निवारयितुं सूत्रारूढं करोति॥ एवञ्चेति। इति त्रिसूत्रीमिति शेषः। तत एव तदर्थमेव। उक्तस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमेव। एवमन्यत्रापि सूत्रानुपन्यासेन व्याख्यानेऽपि नैवमाशङ्कनीयमिति ज्ञापयितुमिदमभिहितमिति ॥२-२-१०॥

टि०— देहमान इति वाक्ये विकारापत्त्युक्तावपि तस्याः स्थास्नूनामनात्मत्वस्वीकारोपपादकत्वाभावात्तदुपपादिकायाश्चात्मनो विकारापत्तेरत्रानुक्तेस्तथाऽऽत्मनो विकारापादिकायाः स्थावराणां सात्मत्वाङ्गीकृतौ तत्तत्परिमाणत्वोपपत्तेरप्यनुक्तेस्तदापादिकाया देहमानत्वेन प्रमिततायाश्चानुक्तेः कथमस्य स्थावराणामनात्मत्वस्वीकारसाधकत्वमित्यतो विकारपदस्यावृत्तिं वक्ष्यमाणरीत्या द्व्यर्थतां चाभिप्रेत्यापेक्षितमर्थं शेषकथनेन पूरयन्व्याख्याति॥ **देहमान इत्यादिना**। स्थावराणामनात्मत्वस्वीकारस्यात्मनो विकारापत्तिस्वनिवृत्त्यर्थता विकारापत्त्यर्थकत्वाभावेनेतिशब्दस्यैतदर्थकत्वासम्भवादाहेति स मा भूदित्येवमर्थमिति। स्थावराणामात्माभिन्नत्वरूपानात्मत्वस्य सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारेण विप्रतिपत्तिसूचकत्वानुपपत्तेस्तदर्थमाह॥ **आत्मानधिष्ठितानिति॥ इत्येव वक्तव्य इति**। देहमानत्वस्य प्रागेव निरस्ततयाऽदूष्यत्वेनाननुवाद्यत्वाद्दूष्यतया स्थावराणामनात्मत्वमात्रस्यैव

वक्तव्यत्वादिति भावः। देहमानत्वप्रमितत्वादेः प्रयोज्यप्रयोजकभावमुपदर्शयन्नेव हेतुकथनपरवाक्यतात्पर्यमाह॥ **यदात्मन इत्यादिना**॥ **प्रमितत्वादिति**। देवदत्तात्मा तद्देह एव तत्र सर्वत्रैव वर्तते तत्रैव तत्र सर्वत्रैव च स्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यमानत्वादित्यनुमानेनेति शेषः॥ **अणुमात्रस्येति**। अणुत्वमात्रपरिमाणस्येत्यत्रार्थः॥ **महत इति**। महत्त्वपरिमाणस्यात्मन इति सम्बन्धः॥ **विकारित्वमिति**। परिमाणतद्वतोरत्यन्तभेदानभ्युपगमादिति भावः। मूले इतीत्यस्य तात्पर्यं तन्मेत्यादि किं तत्पूर्वोक्तं प्रमेयं कथं च हेतुकथनस्य तद्दृढीकरणार्थत्वमित्यतस्तदुभयं दर्शयति॥ **यदीत्यादिना**। अनुपपत्तिमेव प्रथयति॥ **न हीति**। अयमर्थः। अन्यथाभावमात्रस्यानित्यताप्रयोजकत्वपक्ष एव स्थावराणामनात्मत्ववर्णनमुपपद्यते। तेषां सात्मकत्वाङ्गीकृतावात्मनस्तत्तत्परिमाणत्वप्राप्त्याऽनित्यत्वापादकान्यथाभावसद्भावेन तत्प्रसञ्जनसम्भवात्। न तु यावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगमस्यानित्यताप्रयोजकत्वपक्षे। तत्पक्षे स्थावराणां सात्मत्वाङ्गीकृतावात्मनस्तत्परिमाणत्वप्राप्त्याऽन्यथाभावमात्रप्रसक्तावप्यनित्यत्वप्रयोजकीभूतयावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगमाप्राप्त्याऽनित्यत्वप्रसञ्जनस्यैवासम्भवेन तन्निवर्त्यत्वानुपपत्तेः स्थावराणामनात्मत्वाभ्युपगमस्यानर्थक्यमिति। स न हि भूसागरादिष्वित्यादिनैव विकारितामात्रस्यानित्यत्वप्रयोजकताया जैनेनाभ्युपगन्तव्यत्वस्य समर्थितत्वान्न हेत्वनुवादस्य तदर्थतेति पूर्वत्रारुच्या पक्षान्तरमाह॥ **यद्वेति**। ननु हस्त्यादीत्युत्तरवाक्ये हस्त्यादिदेहेष्वात्मनोऽन्यथाभाववर्णनं क्रियते तदनर्थकम्। न च हस्त्यादिदेहानामनात्मत्वोपपादनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम्। हस्त्यादिदेहानामनात्मत्वस्याप्रकृतत्वेन तदुपपादनार्थत्वायोगादित्याशङ्क्यात्र मूले हस्त्यादिदेहानामनात्मत्वापादनस्यापि मध्येऽभिप्रेतत्वेन तदुपपादकत्वस्य सम्भवादित्यभिप्रेत्य तदुपपादकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमुक्तानुवादपूर्वकं तदनुपपत्तिं प्रतिज्ञाय तत्र हेतुतया हस्त्यादिदेहानामनात्मत्वापादनं तावत्पूरयति॥ **तदिदमिति॥ अन्यथाभावः स्याद्धीति**। ततश्च विकारित्वादात्मनोऽनित्यता च स्यादित्यर्थः॥ **हस्त्यादिदेहेष्विति**। विशिष्याभिधानं देहान्तरव्यावर्तकमित्याश्रित्य देहविशेषस्यानात्मत्वापादनोपपादकतया तद्वाक्यं व्याख्यातम्। इदानीं तु स्वरूपकथनतामाश्रित्य देहमात्रस्यानात्मत्वप्रसञ्जोपपादकतयाऽपि तद्योजयति॥ **अथवेति**। सर्वदेहेष्वप्यात्मनोऽन्यथाभावमुपपादयति॥ **उत्पत्तीति**। देहानां हस्तवितस्त्यादिमात्रपरिमाणत्वादित्येव टीकापाठो न तु देहादीनां हस्तवितस्त्यादिमात्रपरिमाणत्वादिति।

SGDF Sri Gangadhar ... Digital Foundation

मूलकोशेष्वदर्शनात् । ततश्चोत्पत्तिकालावच्छिन्नाल्पपरिमाणदेहस्थस्यात्मनस्तत्परिमाणत्वस्य यौवनावस्थायामुत्कृष्टपरिमाणदेहस्थस्यात्मनश्चोत्कृष्टपरिमाणत्वस्य प्रसङ्गात्परिमाणतद्वतोश्चात्यन्तभेदानभ्युपगमादात्मनोऽप्यन्यथाभावादिति भावः ॥ **अर्थ उक्तो भवतीति** । वृक्षादिदेहस्थस्यात्मनोऽन्याथाभाववद्धस्त्यादिदेहस्थस्याप्यात्मनोऽन्यथाभावसत्त्वादित्यर्थ उक्तो भवतीत्यर्थः । अणुदेहस्येत्युभयत्राविशेषोपपादनानर्थक्यमाशङ्क्य तर्कमूलभूताविशेषव्याप्तिसमर्थनेन तन्मूलकतर्कोत्थानसमर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तर्कमूलभूताविशेषव्याप्त्यसिद्धिशङ्कामुत्थापयति ॥ **ननु चेति** । हस्त्यादिदेहेष्वपि स्यादन्यथाभाव इत्यस्याव्याख्यानमनुसृत्याह ॥ **अणुदेहस्येति** । द्वितीयव्याख्यानमनुसृत्याह ॥ **यद्वेति** ॥ **न कोऽपीति** । अनेन मूले किंशब्द आक्षेपार्थ इत्युक्तं भवति ॥ **अपरिनिष्ठितत्वादिति** । अव्यवस्थितत्वादित्यर्थः । यत्किञ्चिदपेक्षया सर्वस्यापि महत्त्वादिति भावः ॥ **परिनिष्ठेति** । स्वरूपेणाव्यवस्थितस्यापि महत्त्वस्य किञ्चिदवच्छेदकेन व्यवस्थाकल्पन इत्यर्थः ॥ **केषुचिद्वृक्षादिष्विति** । अल्पपरिमाणवृक्षादिष्वित्यर्थः । तदभावात्किञ्चिदवच्छेदेन व्यवस्थितमहत्त्वस्याभावादित्यर्थः । तथा च तेषां वृक्षादीनामनात्मत्वं न स्यादिति भावः ॥ **तदविरोधेनापीति** । अल्पपरिमाणवृक्षादिसङ्ग्रहेणापि महत्त्वस्य व्यवस्थितत्वकल्पन इत्यर्थः ॥ **तद्भावादिति** । तथा च हस्त्यादिदेहानामप्यनात्मत्वं स्यादिति भावः ॥ **अर्थान्तरमिति** । वृक्षादिवद्धस्त्यादीनामप्यनात्मत्वं हस्त्यादिवद्वृक्षादीनामपि सात्मकत्वं स्यादित्यर्थान्तरमित्यर्थः । किन्तद्बाधकप्रमाणमित्यतो वक्ष्यमाणमनुमानमेवेत्यभिप्रेत्य वृक्षादीनामपि देहत्वादेहत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य तत्सिद्धिमुपपादयति ॥ **वृक्षादीनामिति** । अप्रयोजकत्वं परिहरति ॥ **तद्व्यापकमिति** । व्याप्यवति व्यापकावश्यम्भावनियमान्न तदिति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **न चेति** । अनेन वृक्षादिकं न देह इन्द्रियवत्त्वाभावाद्घटवदिति व्यापकाभावलिङ्गकमनुमानमुक्तं भवति । अत्रापि हेत्वसिद्धिमाशङ्क्य विप्रतिपन्नं न ज्ञानवन्न तत्कार्यप्रवृत्त्यादिशून्यत्वादित्यनुमानात्तत्सिद्धेर्नेत्याह ॥ **सोऽपीति** । अस्त्वेवं वृक्षादीनामदेहत्वं ततः किं सिद्धमित्यतः सिद्धं बाधकमनुमानमुपन्यस्यति ॥ **अदेहत्वे चेति** । हेतोरन्यथासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति ॥ **न चेति** ॥ **श्रोत्रेति** । श्रवणस्य श्रोत्रकार्यतया तेन विनाऽनुपपत्तेरिति भावः ॥ **तेन चेति** । कात्स्न्येनेत्यर्थः ॥ **तेन चेति** । स्पर्शज्ञानस्य त्वगिन्द्रियकार्यत्वेन तेन

विनाऽनुपपत्तेरिति भावः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ **कान्तावलोकनेनेति** । कान्ताकर्तृकावलोकनेनेत्यर्थः ॥ **तेनेति** । उत्कोरकत्वेनेत्यर्थः । तस्य दर्शनकामकार्यतया तद्व्यतिरेकेऽनुपपत्तेरिति भावः ॥ **तत इति** । दर्शनकामाभ्यामित्यर्थः । दर्शनस्य नयनसाध्यतया तद्व्यतिरेके कामस्य च मनःसाध्यतया तद्व्यतिरेकेऽनुपपत्तेरिति भावः । साधकप्रमाणाभावशङ्कापरिहारकत्वेति नानात्मतेति वाक्यं योजयति ॥ **इतीति** । अनेन वृक्षादिकं सात्मकं शरीरत्वात्सम्प्रतिपन्नशरीरवदित्यनुमानमेव साधकं प्रमाणमुक्तं भवति ॥ **व्यभिचारादिति** । तत्र सत्यपि मूले निषिक्तानामपामुपर्युपसर्पणे आध्यात्मिकप्राणसम्बन्धाभावादिति भावः ॥ **प्रकारान्तरेणेति** । वृक्षादीनामिन्द्रियवत्तया प्रमितप्रसिद्धशरीराविशेषादिति प्रकारान्तरेणेत्यर्थः ॥ **मन्दाशङ्कामिति** । सूत्रानुपन्यासेऽप्युक्तरीत्या तत्तत्सूत्रारूढताया उपदर्शितत्वान्न प्रेक्षावतामियं शङ्केति भावः । वक्तीत्यादेः सर्वस्योदाहृतसूत्रमात्रार्थत्वभ्रान्तिनिरासायाह ॥ **त्रिसूत्रीमिति शेष इति ॥ तदर्थमेवेति** । अनेनाद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात्तत इति चतुर्थ्यन्तात्तसिस्तादर्थ्ये चेयं चतुर्थीत्युक्तं भवति । तस्यैव विवरणमुक्तार्थस्य प्रतिपादनार्थमेवेति ॥ २–२–१० ॥

अ०— ॥ ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ ॥ सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वैर्गुणैर्युक्तं सदाशिवम् ॥ जगद्विचित्ररचनाकर्तारं दोषवर्जितम् ॥ आहुः पाशुपतास्तच्च बहुश्रुतिविरोधतः॥ नाऽऽदेयं मतं ह्यस्य देवस्य स्तुहिगर्तगम् ॥ उत्पिपेष शिरस्तस्य गृणीषे सत्पतिं पदम् ॥ यद्विष्णोरुपमं हन्तुं रुद्रमाकृष्यते मया ॥ धनुर्यं कामये तं तमुग्रं मा शिश्नदेवताः ॥ च्चिच्छिश्नदेवानेकोऽसावासीन्नारायणः परः ॥ तस्माद्रुद्रः सम्प्रसादश्चाभूतां वैष्णवं मखम् ॥ यज्ञेन यज्ञमयजन्ताबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा ॥ इत्यादिश्रुतिसामर्थ्यात्पारतन्त्र्यं जनिर्मृतिः ॥ पराधीनपदप्राप्तिरज्ञत्वं प्रलयेऽभवः ॥ प्रतीयन्ते सदोषत्वान्नेशः पशुपतिस्ततः ॥

सु०— ॥ ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ ॥ (इह) महादेवं पुरस्कृत्य प्रवर्तमानानां मतमपाक्रियते। ते चतुर्विधाः शैवाः पाशुपताः कालामुखा महाव्रताश्चेति । तेषां सत्यप्यवान्तरभेदे साधारणमेव प्रमेयं वेदवादस्यातिविरुद्धत्वादपाकर्तुमनुवदति ॥ **सर्वज्ञत्वादिकैरिति** । पशुपतेरिमे पाशुपता इति चतुर्विधा अपि गृह्यन्ते । ते सदाशिवं जगद्विचित्ररचनाकर्तारमाहुः।

SGDF

ततो जन्माद्यस्य यत इत्युक्तमसदिति । अज्ञानादिदोषयुक्तं कथं जगत्कर्तारमाहुरित्यत उक्तं दोषवर्जितमिति । सार्वज्ञाद्यभावेऽज्ञानादिवर्जनं चेतनस्य नोपपद्यत इत्यतः सर्वज्ञादिकैः सर्वैर्गुणैर्युक्तमित्युक्तम् । यद्वा सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वैर्गुणैर्युक्तं दोषवर्जितमिति प्रधानलक्षणविरुद्धार्थोपन्यासः । जगद्विचित्ररचनाकर्तारमिति श्रोत्रब्रह्मलक्षणविरुद्धार्थोक्तिरित्यत्रगन्तव्यम् । तदेतद्दूषयितुं पत्युरसामञ्जस्यादिति सूत्रतात्पर्यमाह ॥ तच्चेति । चशब्दः पूर्वमतैः सह समुच्चयार्थः । हिशब्दो हेतौ । तत्पशुपतेः सर्वजगत्कारणत्वादिकं मतं नोपादेयम् । कुतः पत्युः पशुपतेरसामञ्जस्याद्दोषित्वात् । तदनङ्गीकारे च बहुश्रुतिविरोध इति योजना । कास्ताः श्रुतय इत्यतस्ता उदाहरति ॥ अस्येति । अनेनास्य देवस्य मीळ्हुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः । विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावदिति श्रुतिमुपादत्ते । स्तुहि गर्तगमित्यनेन । स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम् । मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते अस्मन्निवपन्तु सेना इति । उत्पिपेषेत्यनेन । रुद्रस्य त्वेव धनुरार्त्निः शिर उत्पिपेषेति । गृणीष इत्यनेन । कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं प्रति ननाम रुद्रोपयन्तम् । भूरेर्दातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे इति । पदमित्यनेन । तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्रम् । पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनामिति । हन्तुमित्यनेन । अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्त वा उ इति । यं कामये इत्यनेन । यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधामिति । मेत्यनेन । मा शिश्नदेवा अपि गुर्ऋतं न इति । घ्नन्नित्यनेन । घ्नंच्छिश्नदेवाँ अभिवर्पसा भूदिति । एकोसावित्यनेन । एकोनारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्कर इति । तस्मादित्यनेन । स रुष्टः स प्रसन्नो यद्रुष्टो यत्प्रसन्नस्तस्माद्रुद्रसम्प्रसादावभूतामिति । वैष्णवमित्यनेन । तेषां मखं वैष्णवं यश आर्छदिति । यज्ञेनेत्यत्रघ्नन्निति यो भूतानामिति प्रसिद्धम् । कथमेताभिः श्रुतिभिः पशुपतेर्निर्दोषत्वं

विरुद्धमित्यतस्तासां तात्पर्यमाह ॥ इत्यादीति । अभवोऽभावः प्रतीयन्ते पशुपतेरिति शेषः । अस्य देवस्येत्यनेन पराधीनपदप्राप्तिः प्रतीयते । मीळ्हुषः सेचकस्यैपस्येच्छारूपस्यास्य विष्णोर्देवस्य प्रभृथे प्रभरणे पूजायामिति यावत् । हविभिः कृते सति वया बन्धको रुद्रो रुद्रियं महित्वं रौद्रं पदं विदे विविदे लेभे हि यथा तथा हे अश्विनौ युवामपि इरावदन्नवद्वर्ति वर्तनं यासिष्टं अयासिष्टं प्राप्तवन्तौ स्थ इति । स्तुहीत्यनेन स्तावकतया पारतन्त्र्यम् । हे रुद्र त्वं श्रुतं प्रसिद्धं गर्तसदं हृदयगुहानिवासं युवानं मृगं न भीमं सिंहमिव भीषणमुग्रमुग्राणां दैत्यानामुपहत्नुमुपहन्तारं नृहरिं स्तुहि स्तौषि । स एवं स्तवान स्तुवंस्त्वं जरित्रे स्तोत्रे त्वां स्तुवन्तं माम् । मृळ मृडय सुखय । ते सेनाश्चास्मदन्यमेव निवपन्तु घ्नन्त्विति । रुद्रस्येत्यनेनाज्ञत्वं पारतन्त्र्यं मृतिश्च । आरोपितं धनुर्हनाववष्टभ्यावस्थितस्य रुद्रस्य शिरो ज्यायाम् । (वम्रिरू) कामरूपेणेन्द्रेण छिन्नायामुत्क्षिप्ता धनुरार्त्निरुत्पिपेष चिच्छेदेति । कुमार इत्यनेनापि पारतन्त्र्यं जनिश्च । हे रुद्रकुमारः पुत्रो भवान् जगद्व्यामोहनाय कैलासमुपयन्तं त्वां वन्दमानं पितरं कृष्णं प्रति ननाम । तेन स्तुतस्त्वं भूरेः पुरुषार्थस्य दातारं सत्पतिं गृणीषे स्तौषि स्तुतवानसि । एवम्भूतस्त्वमस्माभिः स्तुतोऽस्मेऽस्मभ्यं भेषजा भेषजानि संसारव्याधिनिरसनानि ज्ञानानि रासि ददासि देहीति । तव श्रिय इत्यनेन पराधीनपदप्राप्तिर्जनिः पारतन्त्र्यं च । हे रुद्र यद्येभ्यस्ते जनिम जन्माभूत्ते मरुतो ब्रह्माणोऽतीतवर्तमानास्तव श्रिये सम्पदे चारु सुन्दरं चित्रमाश्चर्यं उपमं उप समीपे मा लक्ष्मीर्यस्य संवहनकर्त्री तत्तथोक्तम् । यद्विष्णोः पदं मर्जयन्तः शोधितवन्तः क्षालितवन्तः । तत्त्वया हृदि निधायि न्यधायि । तेन कारणेन त्वं गोनां गवां (वाचां) मध्ये गुह्यं नाम नारायणादिकं पासि जपोपदेशादिना पालयसीति । अहमित्यनेन मृतिः । अहं ब्रह्मद्विषे ब्रह्मद्विषां दैत्यानां शरवे हिंसकाय हिंसकं रुद्राय रुद्रं हन्तवै हन्तुमेव प्रलये धनुरातनोमि विस्तारयामीति । यमित्यनेन पराधीनपदप्राप्तिः । अहं यं यं रुद्रं कर्तुं कामये तं तमुग्रं रुद्रं कृणोमि

SGDF

करोमि । एवं तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधां सुमेधसं करोमीति । मेत्यनेनाज्ञत्वम् । अतीतानागतवर्तमाना गुह्याभिमानिनो देवा रुद्रा अपि नोऽस्माकमुपास्यममृतं ज्ञानरूपं ब्रह्म माऽगुर्न ज्ञातवन्त इति । घ्नन्नित्यनेन मृतिः । गुह्याभिमानिदेवान्घ्नन्नीश्वरो वर्पसा बलेन सर्वमभ्यभूदभिभूतवानिति । एक इत्यनेन प्रलयेऽभावो जनिश्च । तस्मादित्यनेन जनिः । परमेश्वररोषजो रुद्र इत्यर्थः । सम्प्रसादो ब्रह्मा । तेषामित्यादिवाक्यैः पारतन्त्र्यम् । तेषां देवानां यशो वैष्णवं मखं विष्णुमखे पशुत्वेन नियुक्तं रुद्रमार्छत्प्राप्तवदिति । देवा यज्ञेन रुद्रेण पशुना यज्ञं विष्णुमयजन्तेति । देवाः पुरुषं रुद्रं पशुमबध्नन्निति । यो भूतानामधिपती रुद्रः स विष्णोराज्ञारूपायां तन्त्यां चरति वृषा प्रसिद्धतन्त्यामिवेति । एतासां श्रुतीनामेतदर्थत्वोपपादनं त्वाचार्येणैवान्यत्रोदाहृतेभ्यो वाक्येभ्यष्टीकातश्चावगन्तव्यम् । अत एव सामर्थ्यादित्युक्तम् । सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ सदोषत्वादिति । ततःश्रुतिबलेन सदोषत्वात्पशुपतिरीशो जगत्कर्ता न भवति । दोषिणो यज्ञदत्तस्येव जगत्कर्तृत्वानुपपत्तेरिति ।

टि०— ॥ ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ ॥ अधिकरणप्रतिपाद्यानुक्तेर्मूले न्यूनतामाशङ्क्य पाशुपतपक्षं निराकरोतीति भाष्य एव तदुक्तेर्न तदनुक्तिर्दोषायेत्यभिप्रेत्य तद्भाष्यविवरणपूर्वकं स्वयमधिकरणप्रतिपाद्यमाह ॥ इहेति ॥ सत्यप्यवान्तरभेद इति । ईश्वरः कारणं भवति तथाऽपि नोपादानं किन्तु निमित्तमेव । तस्योपादानतायां कार्यगुणदोषैर्लेपः स्यात् । मृदादीनामिव घटादिगुणदोषैस्ततो नोपादानता तस्येत्याद्यानां मतं चैतन्यरूपः पशुपतिर्भवत्येव निमित्तकारणमुपादानं चेति द्वितीयानां मतमिति परप्रमेय एवास्ति । विप्रतिपत्तिराद्ययोर्द्वयोरुत्तरयोस्त्ववान्तरप्रमेये । रुद्राक्षं कङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके । कपालं भस्मना स्नानं लकुटं कलशार्चनमिति कालामुखैः । दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात् । कापालं व्रतमास्थाय यतिर्भवति मानव इति । मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः । भगासनस्थमात्मानं ज्ञात्वा निर्वाणमृच्छति । कर्णिकारुचिकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः । भस्मयज्ञोपवीतं च मुद्राषट्कं प्रचक्षते । आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह कायभाक् । इति महाव्रते-

SGDF

श्चाधिकारसाधनयोः सौलभ्यस्य कथनादित्येवं चतुर्णां परापरप्रमेयेऽवान्तरभेदोऽस्तीत्यर्थः ॥ **साधारणमेवेति** । यद्यपि कार्यकारणयोगविधि-दुःखान्ताः पञ्चपदार्थाः पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणायोपदिष्टा इत्यपि महादेवं पुरस्कृत्य प्रवर्तमानानां साधारणमेव प्रमेयं तत्र कार्यं प्राधानिकं महदादि । कारणं महेश्वरः । योगश्च चित्तवृत्तिनिरोध इत्यादिना योगशास्त्रेणोक्तः प्रणवाद्यनुष्ठानरूपो विधिस्तु नानाविधो भिक्षाटनपात्रधारणादि-रूपः कर्तव्यताविशेषः । दुःखान्तो मोक्षः । यत्र स्वातन्त्र्यमेव न कदाचित्पारतन्त्र्यं परतन्त्रस्यैव सर्वाणि दुःखानि भवन्ति न तु स्वतन्त्रस्येश्वरस्य पशुपतिश्च व्याख्यातः कारणत्वेन । पशवश्च रागद्वेषादिभिर्निबद्धा जीवास्ते च योगविधिभ्यां कार्याद्विलक्षणं पशुपतिमाराध्य दुःखान्तं मोक्षमधि-गच्छन्ति । अन्यथा परतन्त्राः सन्तो वाक्तन्त्या नामभिर्दामभिरिव बद्धा रागद्वेषादिभिरनड्वाह इव विख्याताः शुष्कालाम्बुवत्संसारसमुद्रे इतस्ततोऽ-भिधावन्तः स्वर्गनरकादिषु बहूनि दुःखानि प्राप्नुवन्ति । अज्ञा अत एव पशव इत्येतत्सर्वेषां साधारणं प्रमेयं न तस्य सर्वस्यानुवादेन दूषणमिहास्तीति साधारणं प्रमेयमपाकर्तुमनुवदतीत्ययुक्तमिवाभाति । तथाऽपि साधारणप्रमेये विरुद्धमप्यंशं विहायातिविरुद्धांशस्य दूषणायायमनुवादः । अत एव वेदवादस्यातिविरुद्धत्वादित्युक्तम् । ततश्च वेदवादस्यातिविरुद्धं साधरणं प्रमेयमपाकर्तुमनुवदतीत्यथः ॥ **पाशुपता इति** । चतुर्विधेषु तेष्वेकविधा-भूतपाशुपतानां परामर्श इति भ्रान्तिं निवारयति ॥ **पशुपतेरिति** । पशुपतिप्रणीतसिद्धान्तानुगामित्वाच्चतुर्णामपि पाशुपतत्वमिति ध्येयम् । जग-द्विचित्ररचनाकर्तारमित्यस्यैव सर्वज्ञत्वादिकैः सर्वैर्गुणैर्युक्तं दोषवर्जितमिति विशेषद्वयस्यापि सिद्धान्तविरुद्धार्थोपन्यासत्वस्यैव सम्भवे जगद्विचित्ररचना-कर्तृत्वोपपादकतया तद्योजनं क्लिष्टमिति पूर्वत्रापरितोषादाह ॥ **यद्वेति** ॥ **प्रधानेति** । मुख्यलक्षणेत्यर्थः । अतोऽशेषगुणोन्नद्धं निर्दोषं यावदेव हि । तावदेवेश्वरो नामेति भगवत्पादोक्तेरिति भावः । यद्वा साध्यलक्षणेत्यर्थः ॥ **जन्माद्यस्येति** सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तमिति पूर्वग्रन्थानुरोधादित्यवधेयम् ॥ **श्रौतेति** । लक्षणसूत्रे जन्मादिकारणत्वस्यानन्तगुणपूर्णत्वस्य च लक्षगतयाऽभिप्रेतत्वेऽपि जन्मादिकारणत्वस्य श्रुति-वृत्त्या प्रतिपादकत्वात् । श्रौतत्वं गुणपूर्णत्वादेश्च हार्दत्वेन श्रुतिवृत्त्याऽप्रतिपाद्यत्वादश्रौतत्वमिति भावः । उक्तप्रतिज्ञायां सूत्र एवासामञ्जस्यादिति हेतू-क्तेर्भाष्ये बहुश्रुतिविरोधत इति हेत्वभिधानानर्थक्यमित्याशङ्क्य नेदं प्रकृतप्रतिज्ञायां हेतुकथनपरं भाष्यं किन्तु सौत्रहेत्वनङ्गीकारे बाधककथनद्वारा

SGDF

तद्धेतूपपादकमेवेति नानर्थक्यमिति भावेन प्रकृतप्रतिज्ञायां सौत्रं हेतुमुपन्यस्य तदुपपादकतया भाष्यं योजयति ॥ **कुत इत्यादिना** ॥ **यज्ञेनेति** ॥ **अबध्नान्निति यो भूनानामिति प्रसिद्धमिति** । यद्यप्यत्रास्य देवस्येत्यादाविव यज्ञेनेत्यादिनेदमुपादीयत इति वाच्यम् । तत्प्रसिद्धत्ववचनं त्वनर्थकमेव । अस्य देवस्येत्यादिपूर्वोदाहृतानामपि प्रसिद्धत्वेन व्यावर्त्याभावात् । तथाऽप्यपेक्षितार्थप्रतिपादकस्य समस्तस्य श्रुतिखण्डस्य तत्र तत्रोदाहरणानुदाहरणाभिप्रायेणेयमुक्तिः । न हि यज्ञेन यज्ञमयजन्तेत्याद्युदाहृतवाक्येनेवास्य देवस्येत्यादावुदाहृतभागेनैव विवक्षितार्थलाभः सम्भावितः । ग्रंश्छिश्च देवानित्यत्रापि क्रियापदानुपन्यासान्न्यूनत्वमेवेति न ततोऽपि विवक्षितार्थलाभ इति भाव इत्याहुः । वस्तुतस्तु यज्ञेन यज्ञमयजन्तेति । अबध्नन्पुरुषं पशुमिति समग्रेण पादेन यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषेति श्लोकार्धेन यथाश्रुतानुपूर्वीविशिष्टश्रुतिपरिग्रहवदस्य वेदस्येत्यादावतुव्याख्याने समग्रेण पादेनार्धेन वा यथास्थितानुपूर्वीविशिष्टतत्तच्छ्रुत्यपरिग्रहादियं प्रसिद्धत्वाप्रसिद्धत्वोक्तिरिति ध्येयम् । अभावशब्दस्य प्रलयेऽनुत्पत्त्यर्थताभ्रान्तिं निवारयति ॥ **अभावोऽभाव इति** । मिह सेचन इत्यस्माल्लिटः क्वसुरादेशे दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति निपातनादद्वित्वानिट्त्वोपधादीर्घत्वढत्वेषु सत्सु निष्पन्नमिढ्वस्प्रातिपदिकात् षष्ठ्येकवचने वसोः सम्प्रसारणमिति सम्प्रसारणे सम्प्रसरणाच्चेति पूर्वरूपत्वे आदेशप्रत्ययोरित्यनेन स्थानिवत्त्वात्प्रत्ययावयवस्य सकारस्य षत्वे च मीळ्हुष इति रूपसिद्धिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे ॥ **सेचकस्येति** । भक्ताभिलषितवर्षितुरित्यर्थः ॥ **एषस्येच्छारूपस्येति** । तौदादिकात् इषु इच्छायामित्यस्मादकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यनेन एषणमेप इति भावे घञि पुगन्तलघूपदस्य चेत्युपधागुणे च सत्येषशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । टीकायां तु अत्र आ ईश इति विग्रहः । शकारस्य व्यत्ययेन षकार इत्यभिप्रेत्य आ समन्तादीशस्येति व्याख्यानं कृतमित्यवधेयम् । वय बन्धन इत्यस्मात् असुनित्यनेन कर्तर्यसुनित्यभिप्रेत्याह ॥ **बन्धक इति** । अहङ्काराभिमानित्वेन जीवानां बन्धक इत्यर्थलाभार्थस्य विन्दतेर्लिटि द्विर्वचनाभावश्छान्दस इत्यभिप्रेत्याह ॥ **विदे विविद इति** । इराशब्दस्यान्ननामसुपठितत्वादाह ॥**अन्न वदिति** ॥ **यासिष्टमिति** । लुङि बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति स्मरणादडभावश्छान्दस इत्यभिप्रेत्याह ॥ **यासिष्टमिति** । नेति पदं हि लोके प्रतिषेधार्थ एव वर्तते । स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थे उपमार्थे च वर्तते येन पदेनान्वीयते तत्पूर्वं प्रयुज्यमानं तत्प्रतिषेधे वर्तते ।

ततःपरं प्रयुज्यमानं तत्पदार्थप्रतियोगिकसादृश्ये वर्तते । नेति प्रतिषेधार्थो भाषायामुभयमन्वध्यायं नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमीयत इति यास्कोक्तेः । तथा चोपमेयवाचिनो मृगशब्दादुपरिष्टात्प्रयुज्यमानं नेतिपदं मृगपदार्थप्रतियोगिकसादृश्यार्थकमित्याशयेनाह ॥ **सिंहमिवेति** । ननु न कुमारक इत्युपमेयवाचिकुमारकपदात्पूर्वं प्रयुज्यमानस्यापि नपदस्योपमानार्थत्वान्न पूर्वपदस्य वेदे प्रतिषेधार्थत्वनियमो युक्तः । न चार्भको न शिशुरिव कुमारकः सूक्ष्मे देह इति व्याख्यानान्न काचित्कुसृष्टिरिति वाच्यम् । तथाव्याख्यानस्य शब्दाननुगुणत्वात् । कुमारशब्दस्य सूक्ष्मदेहार्थत्वव्यवस्थापकयो रूढियोगयोरभावात् । अर्भकशब्दस्य च सूक्ष्मदेहार्थत्वेऽर्भकमल्पकं शरीरं यस्येति व्युत्पत्त्युपपत्तेः । ततश्च न तत्र नपदस्यार्भकपदेनान्वयायोगात्कुमारकपदेनैवान्वय इत्युक्तदोषतादवस्थ्यमिति चेत् । न । नेन्द्रं देवममंसतेत्यादौ सर्वत्र पूर्वस्य नपदस्य प्रतिषेधार्थत्वेऽपि सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्त इति वचनात्प्रतिषेधार्थत्वाभावस्य कुमारशब्दार्थप्रतियोगिकसादृश्यार्थत्वस्य चोपपन्नत्वात् । उक्तं च टीकाकृता यद्यपि परं नेतिपदं इवार्थे प्रसिद्धं तथाऽपि क्वचित्पूर्वमपि भवतीति । यत्तूदाहृतटीकावाक्यस्य खलेन पर्षान्प्रति हन्मि भूरित्यादौ क्वचित्पूर्वमपि नेतिपदमुपमार्थं दृष्टमिति न कुमारक इतीदमप्युपमार्थमेवेत्यभिप्रायवर्णनम् । तन्न । तथा सति पूर्वस्य नशब्दस्योपमनार्थताया दर्शनमात्रेणैव सिद्धया हेत्वाकाङ्क्षोपरमात्सर्वे विधय इति तत्र हेतुप्रदर्शनपरोत्तरटीकाग्रन्थवैय्यर्थ्यप्रसङ्गात् । खले न खल इवेति भक्तिपादीयटीकानुरोधेन येनान्वीयते तस्मात्परत्वेन तस्य पूर्वत्वासिद्धया दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावाश्रयणस्य तद्विरुद्धत्वात् । न च धान्यानि यद्वत्खलगानीत्यादिस्मृत्यनुसारेणैतत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तेन खलशब्दस्य तत्स्थितधान्योपलक्षणत्वस्य वा खलशब्दात्परतः स्थितधान्यानीति पदान्तराध्याहारस्य प्राप्तावपि नशब्दस्य पर्षानित्यनेनान्वयस्याप्राप्त्या तद्बलेनास्यार्थस्यासिद्धत्वात् । अत एव खलस्थितधान्यानीवेति नशब्दस्य परत्वमेव निदर्शितमिति दिक् । मृगं न भीम इत्यनेन पौनरुक्त्यपरिहारायाह ॥ **उग्रमुग्राणामिति** । षष्ठ्यर्थे तृतीया । एकवचनं च जात्यभिप्रायमिति भावः ॥ **उपहत्नुमिति** । कृहनिभ्यां क्नुरिति हन्तेः क्नुप्रत्ययेऽनुदात्तोपदेशवनति तनोतीत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङितीत्यनुनासिकलोपे हनुशब्दनिष्पत्तिर्बोध्या । वेदापभाष्यकारस्तु दशपादीवृत्तिस्थं तकाररहितं कृहनिभ्यां क्नुरिति पाठमनुसृत्य तकारोपजनश्छान्दस इत्याह । तत्तु हन्ति-

धातुं विवृण्वता माधवेनोपहत्नुमित्युदाहृत्य क्नोः कित्त्वादनुनासिकलोप इत्युक्तत्वेन तकारसहितपाठस्यैव तत्सम्मतत्वेन तद्विरोधादुपेक्ष्यम्। यत्तु माधवेनापि सुरूपकृत्नुमिति मन्त्रं विवृण्वता तकारोपजनश्छान्दस इत्युक्तं तत्तु दशपादीवृत्तिमनुसृत्यैव न तु वस्तुस्थितिमनुरुध्येति द्रष्टव्यम्। स्तुहीति लोट्श्रवणाद्विध्यर्थत्वभ्रान्तिं वारयति ॥ **स्तौषीति** । लडर्थेयं लोडिति भावः। जनितृशब्दस्य स्तोतृनामसु पाठादाह ॥ **स्तोत्र इति**। द्वितीयार्थे चेयं चतुर्थीति भावेनाह ॥ **स्तुवन्नास्मीति** । मृडत्येतदन्तर्णीतणिजर्थमित्यभिप्रेत्याह ॥ **मृडयेति** । शस्य ङित्त्वाल्लघूपदगुणाभाव इति ध्येयम् ॥ **सुखयेति** । मृड सुखन इति धातोरिति भावः। उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयत इत्यभियुक्तोक्तेरत्र नीत्युपसर्गश्रवणाद्विसार्थत्वमित्याशयेनाह ॥ **घ्नन्निवेति** । वम्रिरूपेण कीटरूपेण। धनुरात्निः धनुषः कोटिस्तदग्रमिति यावत्। नानामेत्यत्र लिटि अभ्यासदीर्घश्छान्दस इति भावेनाह ॥ **ननामेति** । सुपां सुलुगिति चतुर्थी बहुवचनस्य शे आदेश इत्यभिप्रेत्याह ॥ **अस्मे अस्मभ्यमिति** ॥ **ददासीति** । रा दान इति धातोरिति भावः। विध्यर्थतालाभायाह ॥ **देहीति** । लोडर्थेयं लडिति भावः ॥ **शोधितवन्त इति** । मृजूष् सिद्धाविति धातोरिति भावः ॥ **न्यधायीति** । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति स्मरणान्निधायीति लुङ्यडभाव इति भावः। छन्दसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति स्मरणात् ब्रह्मद्विष इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थ इति भावेनाह ॥ **ब्रह्मद्विषामिति** । यद्यप्यत्र चतुर्मुखस्य पञ्चमुखछेत्रिति टीकोक्तरीत्या दक्षप्रजापतिद्विष इति प्रकारान्तरेण व्याख्यातुं शक्यमिति व्यत्ययाश्रयणमनर्थकमित्याभाति तथाऽपि सत्येव तस्मिन्नर्थाधिक्यलाभाय प्रकारान्तरोपदर्शनमेतदिति द्रष्टव्यम्। शॄ हिंसायामिति धातुव्याख्यानं मनसि निधायाह॥ **हिंसकायेति** । हिंसाशीलायेत्यर्थः। ताच्छील्यार्थकस्य उप्रत्ययस्य श्रवणात्। अत एव टीकायां हिंसनशीलायेत्येव व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम्। द्वितीयार्थेयं चतुर्थीति भावेनाह ॥ **हिंसकमिति** । एवमेव रुद्रायेत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ **हन्तुमेवेति** । तुमर्थे तवैप्रत्यय इति भावः। एवेत्युशब्दार्थकथनम्। न तु भीषणाद्यर्थमित्यर्थः ॥ **कृणोमीति** । व्यत्ययो बहुलमिति विकरणव्यत्यय इति भावेनाह ॥ **करोमीति** । उपास्योपासकभाव एव न इति षष्ठ्यर्थः सम्बन्ध इति भावेन तल्लभ्यार्थकथनमुपास्यमिति ॥ **ज्ञानरूपमिति** । ऋ गतावित्यतो भावे क्त इति भावः ॥ **मागुरिति** । इण् गतौ इणोगाङ् लुङीति गादेशः। गतिस्थेति सिचो लुक्। अत इति

SGDF

झेर्जुस् नमाङ्योग इत्यडभाव इति भावः । वर्पसूशब्दस्य बलनामसु पठितत्वादाह ॥ **वर्पसा बलेनेति** ॥ **जनिश्चेतीति** । तत एते व्यजायन्त विश्वो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्रा इत्युत्तरवाक्यानुसारेण । अन्यथाऽनुपपत्त्या वाऽत्र जनिलाभादियमुक्तिरिति ध्येयम् ॥ **आचार्येणै-वान्यत्रोदाहृतवाक्येभ्य इति** । अत्रैव प्रसङ्गान्तरे उदाहृतेभ्यो यः स्वात्ममायाभिर्न स्वयं गतो नाहं नभस्वांस्तमथापरे कुतः । ब्रह्माऽपि यं वेत्ति न चेह सम्यगन्ये कुतो देवमुनीद्रमर्त्या इत्यादिभ्यः । यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्य इत्यन्तेभ्यो ब्रह्मशिव-यमवाक्येभ्यो भाष्ये उदाहृतात् । श्वपचादपि कष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः सुराः । तदैवाच्युत यान्त्येव यदैव त्वं पराङ्मुख इति शैवस्कानन्दवचनात् । नाहं न च शिवोऽन्ये च तच्छक्त्यैकांशभागिनः । बालः क्रीडनकैर्यद्वत्क्रीडतेऽस्माभिरच्युत इति ब्राह्मब्रह्मवैवर्तवचनात् । गीताभाष्ये तत्र तत्रोदाहृत-त्वात् । सत्यं सत्यं पुनः सत्यं शपथैश्चापि कोटिभिः । विष्णुमाहात्म्यलेशस्य विभक्तस्य च कोटिधा । पुनश्चानन्तधा तस्य पुनश्चापि ह्यनन्तधा । नैकांशसममाहात्म्याः श्रीशेषब्रह्मशङ्करा इति नारदीयवचनात् । यदन्तरं सिंहगजेन्द्रयोर्वने यदन्तरं सूर्यशशाङ्कयोरपि । यदन्तरं जान्हवीसूर्यकन्ययो-स्तदन्तरं ब्रह्मगिरीशयोरपीति स्कान्दशैववचनात् । संसारार्णवनिर्मग्न इदानीं मुक्तिमेष्यसीति स्कान्दे शिवं प्रति मार्कंडेयवचनात् । स्थितप्रज्ञोऽपि यस्तूर्ध्वः प्राप्य रौद्रपदं ततः । साङ्कर्षणं ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादत इति गारुडवचनात् । महादेव परे जन्मंस्तव मुक्तिर्निरूप्यत इति नारदीयवच-नात् । यः स्थाणोः स्थाणुतां प्रादाद्भगवानव्ययो हरिरित्यादिभागवततात्पर्योदाहृतवचनेभ्यश्चेत्यर्थः ॥ **टीकातश्चेति** । सन्न्यायरत्नावलीतश्चेत्यर्थः । अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिरित्यादरणीयत्ववर्णनात् । टीकोक्तरीत्या यं कामय इत्यस्य न त्वं वेत्सि न वेत्तीन्द्रो नाहं वेद्मि न शङ्करः । वेत्ति पारं महत्त्वस्य हरेरद्भुतकर्मण इति टीकोदाहृतस्कान्दवचनात् । मा शिश्नदेवा इति वाक्यस्य । नमोऽतिशायिने तस्मै देहिनां पर-मात्मने । नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने । यस्य प्रसादादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भवः । एतौ च द्वाविह श्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदुद्देशितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकाविति टीकोदाहृतशान्तिपर्ववचनानुसारेण स रुष्ट इत्यादिवाक्यस्य देवा वै सत्रमासत ऋद्धिकामास्तेऽब्रुवन् यन्नः प्रथमयश इत्यादिटीकोदाहृतोपक्रमानुसारात्तेषां मत एवमित्यस्य तस्येन्द्रो वम्रिरूपेण धनुर्ज्यामच्छिनत्स्वयमिति गलेनावष्टब्धधनुषो धनुर्ज्यायायशः

SGDF

प्रत्याहर्तुकामेनेन्द्रेण छिन्नत्वस्योपश्रुतत्वस्य टीकायामुपवर्णितत्वाद्रुद्रस्य त्वेव धनुरात्निरित्यस्येत्येव टीकोक्तरीत्या लिङ्गादिभ्य आचार्योदाहृतवचनेभ्यश्च यथायोगमुदाहृतश्रुतीनामुक्तार्थत्वमुपपादनीयमित्यर्थः ॥ **अत एवेति** । इहैतासां श्रुतीनामुक्तार्थत्वस्योपपादनसापेक्षत्वज्ञापनार्थमेवेत्यर्थः ।

अ० —॥ ॐ सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॐ ॥ अशरीरत्वतस्तस्य सम्बन्धो जगता क्वचित् ॥ कर्तृत्वेन न युज्येत देहिनो ज्ञानदृष्टितः ॥

सु०—युक्त्यन्तरेण शिवस्य जगत्कर्तृत्वमपाकर्तुं सूत्रम् ॥ **ॐ सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॐ** ॥ इति । **तस्यार्थमाह ॥ अशरीरत्वत इति** । तस्य शिवस्य । अशरीरस्यापि गगनादेर्जगता सम्बन्धदर्शनात्कथमेतदित्यतः सम्बन्धमेव व्याख्याति ॥ **क्वचित्कार्ये कर्तृत्वेनेति** । कार्यकर्तृत्वलक्षणः सम्बन्धो न युज्यत इत्यर्थः । क्वचिदित्यनेन कुतः सर्वकर्तृत्वमिति सूचयति । अयमत्र प्रयोगः । शिवो न कर्ताऽशरीरत्वात्सुप्तप्रलीनवदिति । ननु शिवः सिद्धो न वा । न द्वितीयः । आश्रयासिद्धेः । आद्ये तु कर्तृत्वेनैव सिद्ध इति धर्मिग्राहकमानविरोधः । किञ्च भवन्मते (पि) शिवस्य कर्तृत्वं शरीरित्वं चाङ्गीक्रियत एव । तथा चापसिद्धान्तान्यतरासिद्धी स्यातामिति । उच्यते । इदमत्राकूतम् । पशुपतेर्जगत्कारणत्वं वदन्प्रष्टव्यः । किं पाशुपतादिशास्त्राण्यनुमानानि (चा) वाऽऽश्रित्येदमुच्यते । उत श्रुत्यादिकम् । आद्ये त्वतिप्रसङ्गोऽयमुच्यते । यदि पाशुपताद्याश्रित्येदमुच्यते तर्हि तस्याशरीरत्वमपि ततः सिद्धमिति तदप्यङ्गीकार्यं स्यात् । तथा च कर्तृत्वानुपपत्तिरिति । अत एव न युज्येतेति लिङ्गप्रयोगः । द्वितीये तु वक्ष्यत इति । एवञ्च न कश्चिद्दोषः । शिवस्वरूपस्यास्माकं श्रुत्यादितः सिद्धेराश्रयासिद्ध्यभावात् । परसिद्धेनाशरीरत्वेन कर्तृत्वाभावापादनाद्धर्मिग्राहकविरोधाद्यभावात् । एतेन पाशुपतादिविरोधाच्छ्रुतयोऽन्यथा योज्या इति निरस्तम् । नन्वशरीरस्यापि कर्तृत्वे बाधकाभावाद्व्याप्तिविधुरोऽयं प्रसङ्गः । कारकप्रयोक्तृत्वं हि कर्तृत्वं न शरीरित्वमित्यत आह ॥ **देहिन इति** । सत्यं कारकप्रयोक्तृत्वमेव कर्तृत्वं न शरीरित्वमिति । तच्च न प्रयत्नेन विना सम्भवति । न चेच्छामन्तरेण प्रयत्नः । न च ज्ञानाद्विनेच्छा । न च शरीरादृते ज्ञानम् । देहिनामेव जाग्रतां ज्ञानदर्शनात् । अदेहिनां सुप्तप्रलीनानां चादर्शनात् । ततः कर्तृत्वस्य व्यापकं शरीरं शिवाद्व्यावर्तमानं तदपि व्यावर्तयतीति । ननु ज्ञानजन्मन्येव शरीरस्योपयोगः । ज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वात् । इन्द्रियाणां च शरीरसंयोगनियमात् । नित्यज्ञानश्च भगवाञ्छिव इति किं तस्य शरीरेणेति । एवं तर्हि प्रयत्नजन्मन्येवेच्छोपयोगिनीति नित्यप्रयत्नस्येच्छाऽपि न स्यात् । तथेच्छोत्पत्तावेव ज्ञानमुपयुज्यत इति नित्येच्छस्य ज्ञानमपि न स्यात् । अथ न प्रयत्नमात्रं कर्तृत्वमपि तर्हि ज्ञानेच्छे अपि । परिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयोक्तृत्वं कर्तृत्वमिति हि वृद्धा इति चेत् । तथाऽपीच्छात्यागे बाधकाभावात् । कुतश्चैवं कल्पनीयम् । कुलालादौ तथा दर्शनादिति चेत् । किं तत्र शरीरं न दृष्टम् । दृष्टमप्यनुपयुक्तमिति चेत् । किन्नियमाभावादेवमाश्रीयते । अन्यत्रोपक्षयाद्वा । नाद्यः । व्यभिचाराभावात् । शरीरप्रेरणेऽपरं शरीरं नास्तीति चेन्न । तेनैव सशरीरत्वात् । न द्वितीयः । निरस्तत्वात् । अन्यथा ज्ञानादीनामप्यनुपयोगप्रसङ्गः । कुतश्चास्य नित्यज्ञानत्वसिद्धिः । आगमादिति चेन्न । परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । सिद्धे ह्यागमप्रामाण्ये नित्यज्ञानेश्वरसिद्धिस्तत्सिद्धौ चागमस्य तत्प्रणीतत्वेन प्रामाण्यसिद्धिरिति ।

टि०—॥ **ॐ सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॐ** ॥ ॥ **सुप्तप्रलीनवदिति** । सुप्तवत्प्रलीनवच्चेत्यर्थः । सुप्तस्याशरीरत्वं न मुख्यं किन्त्वभिमानाभावेनैव तदिति गौणमेव मुख्यमेवं च हेतुतया विवक्षितम् । अन्यथाऽसिद्ध्यापातादित्यतो दृष्टान्तान्तरमप्युक्तमित्यवधेयम् । ॥ **अत एवेति** । आपादनमात्रस्यात्राभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यत इति** । शिवादिनामयुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचका इत्यादिना जगत्कारणत्वप्रतिपादकश्रुत्याद्यभावो वक्ष्यत इत्यर्थः । न कश्चिद्दोष इत्युक्तमेव प्रपञ्चयति ॥ **शिवेति** । ननु तर्हि माऽस्त्वाश्रयासिद्धिर्जगत्कर्तृत्वेनैवेश्वरसिद्धेर्धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधस्तु स्यादेव । तथा भवन्मतेऽपि शिवस्य शरीरित्वजगत्कर्तृत्वयोरङ्गीकारादन्यतरासिद्ध्यपसिद्धान्तौ च स्यातामित्यतः साधन

SGDF

एव तेषां दूषणत्वस्यापादने च भूषणत्वेनादूषणत्वस्यातो न दूषणेऽपसिद्धान्तादीत्यादिनाऽन्यत्राप्रसङ्गार्थतया प्रोक्ता न सिद्धान्तस्य दूषका इत्या-
दिना तृतीयस्य द्वितीये समर्थनान्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **परसिद्धेनेति** । परन्यायैस्तु दूषणमित्युपरि वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यद्यप्याश्रयस्यान्य-
तरासिद्धिरप्यापादानदोषः । एवमेव क्वचिदाश्रयस्योभयसम्मतावपि न दोष इति पूर्वग्रन्थानुरोधात् । तथाऽपि व्याप्यव्याप्त्यादिवत्सर्वत्र तदसिद्धेर-
दूषणतायाः क्वचिदित्यनेनैव व्यावर्तितत्वात्क्वचिद्दूषणत्वं क्वचिन्नेत्येवं किमर्धजरतीयाश्रयणेनेत्यभिप्रेत्याङ्गीकृत्य तद्दोषत्वमियमुक्तिरिति ध्येयम् ।
श्रुत्यनुमानाभ्यां शिवस्यरूपसिद्धेराश्रयासिद्धिरपीह नास्तीति वस्तुस्थितिप्रदर्शनायेदमुदितमिति वा ॥ **एतेनेति** । शिवकर्तृत्वस्य युक्तिविरुद्धत्व-
कथनेनेत्यर्थः । ततश्च युक्तिविरुद्धतत्कर्तृत्वाभिधायकतया पाशुपतादीनामप्रामाण्यान्न तद्विरोधस्य श्रुतीनामन्यथायोजनीयत्वसाधकत्वमिति भावः ।
नन्वशरीरस्यापि कर्तृत्वं भविष्यतीति शङ्कैव नावतरति कर्तृत्वस्य शरीरिरूपत्वेनाशरीरस्य शरीरित्वशङ्काया व्याहतत्वाद्व्याघातावधित्वादाशङ्काया इत्यतो
भवेदेतदेवं यदि शरीरित्वं कर्तृत्वं स्यान्न चैतदस्तीत्यभिप्रेत्य तन्निर्वचनेन व्याघातं परिहरति ॥ **कारकेति** । ननु देहिनो ज्ञानदृष्टित इत्यनेन
कथमप्रयोजकताशङ्कापरिहारः । विपक्षे बाधकानुपन्यासात् । न च शरीरत्वस्य व्यापकतायामस्य तात्पर्यादशरीरत्वेन कर्तृत्वाभावसाधनस्य व्यापका-
भावेन व्याप्याभावसाधनरूपत्वलाभेन व्याप्यव्यापकभावभङ्गस्यैव विपक्षबाधकत्वसम्भवाद्युक्तोऽनेनाप्रयोजकताशङ्कापरिहार इति वाच्यम् । शरीरि-
त्वस्य व्यापकताबोधकशब्दस्यात्र वाक्येऽश्रवणेन तदसिद्धयोक्तप्रकारकल्पनायोगात् । न च देहिन एव ज्ञानदृष्टित इति एवशब्दस्यात्राध्याहारात्तल्लाभ
इति वाच्यम् । तावता ज्ञानं प्रति शरीरित्वस्य व्यापकतालाभेनाशरीरित्वेन ज्ञानाभावसाधनस्य व्यापकाभावेन व्याप्याभावसाधनत्वप्राप्त्या तत्रोक्त-
बाधकत्वेनाप्रयोजकताशङ्कापरिहारसम्भवेऽपि कर्तृत्वं प्रति शरीरित्वस्य व्यापकत्वालाभेनाशरीरित्वेन कर्तृत्वाभावानुमानस्य व्यापकाभावेन व्याप्यानु-
मानत्वालाभेन तत्रोक्तप्रकारेणाप्रयोजकत्वशङ्कापरीहारायोगादित्यतः कर्तृत्वस्य शरीरित्वव्याप्यज्ञानव्याप्यत्वेन सुतरां शरीरित्वव्याप्यतया तदभावेन
तदभावानुमानस्यापि व्यापकाभावेन व्याप्याभावानुमानत्वस्यावर्जनीयत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य कर्तृत्वस्य परम्परया ज्ञानव्याप्यताप्रकारप्रदर्शनपू-
र्वकं शरीरिव्याप्यतामुपदर्शयति ॥ **सत्यमित्यादिना** ॥ **तच्चेति** । कारकप्रयोक्तृत्वं चेत्यर्थः । कारणाभावे कार्यानुदयादिति भावः

SGDF

॥ **तदपि व्यावर्तयतीति** । व्यापकानिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादन्यथा व्याप्यव्यापकभावभङ्गप्रसङ्गादिति भावः । ननु ज्ञानजन्मन्येव शरीरस्योपयोगेन शरीरस्य जन्यज्ञानं प्रत्येव व्यापकत्वावधारणाच्छरीरव्यावृत्त्या जन्यज्ञानव्यावृत्तिसिद्धावपि ज्ञानमात्राव्यावृत्तेर्नित्यज्ञानस्येश्वरस्य तत एव कर्तृत्वोपपत्तेर्नशरीरेण विना कर्तृत्वानुपपत्तिरित्यप्रयोजकत्वमेवेत्यभिप्रेत्य शरीरस्य ज्ञानजन्मन्युपयोगमुपपादयन्नेव तच्छङ्कामुत्थापयति ॥ **नान्विति** । इन्द्रियजन्यत्वादस्तु ज्ञानजन्मनीन्द्रियाणामपेक्षा शरीरस्य तु कुत इत्यत आह ॥ **इन्द्रियाणां चेति** ॥ **नियमादिति** । शरीरसंयुक्तं ज्ञानकरणमतीन्द्रियमिति तल्लक्षणादिति भावः । ज्ञानजन्मन्युपयोगेन शरीरस्य जन्यज्ञानमात्रव्यापकत्वकल्पने प्रयत्नजन्मन्येवेच्छाया इच्छाजन्मन्येव च ज्ञानस्योपयोगेन जन्यप्रयत्नं प्रत्येवेच्छाया व्यापकत्वस्य जन्येच्छां प्रत्येव च ज्ञानस्य व्यापकतायाः प्रसङ्गेन ज्ञानव्यावृत्त्या जन्येच्छाव्यावृत्तिप्राप्तावपीच्छामात्रव्यावृत्त्यप्राप्तेर्नित्येच्छाया इच्छाव्यावृत्त्या तद्व्याप्यजन्यप्रयत्नव्यावृत्तावपि प्रयत्नमात्रव्यावृत्त्यसिद्धया नित्यप्रयत्नमात्रेणैवेश्वरस्य कर्तृतानिर्वाहात्कर्तृत्वोपयोगितया ज्ञानादिकल्पनमपि न स्यादिति प्रतिबन्द्या समाधत्ते ॥ **एवं तर्हीति** । ननु कर्तृत्वनिरुक्त्यनुरोधेन ज्ञानादीनां कर्तृत्वप्रयोजकत्वावधारणान्न ज्ञानादिव्यतिरेकेऽपि प्रयत्नमात्रेण कर्तृत्वनिर्वाह इति शङ्कते ॥ **अथेति** ॥ **तथापीति** । परिदृष्टसामर्थ्यादित्यनेन कारकदर्शनस्य प्रयोक्तृत्वमित्यनेन प्रयत्नस्य प्रत्यायनात् । उपन्यस्तकर्तृत्वनिरुक्त्यनुरोधेन प्रयत्नातिरिक्तज्ञानप्राप्तावप्युक्तानिरुक्ताविच्छाप्रत्यायकाभावेनेच्छाऽसिद्धेरीश्वरस्य कर्तृत्वनिर्वाहकतयेच्छाकल्पनमनुपपन्नमेवेत्यर्थः । ज्ञानादेः कर्तृत्वप्रयोजकतासाधकप्रमाणबलेन शरीरस्यापि तत्प्रयोजकत्वसिद्धेर्न तेन विनेश्वरस्य कर्तृत्वनिर्वाह इति नाप्रयोजकमित्यभिप्रेत्य तदुपपादयितुं ज्ञानादेः प्रयोजकत्वे कल्पकं तावत्पृच्छति ॥ **कुतश्चेति** । प्रयत्नमात्रं न कर्तृत्वप्रयोजकं किन्तु ज्ञानादिकमपीत्येवं कुतः प्रमाणात्सिद्धमित्यर्थः । कुलालादौ ज्ञानादिमतः कर्तृत्वदर्शनमेव ज्ञानादेः कर्तृत्वप्रयोजकतायां कल्पकमित्याशङ्कते ॥ **कुलालादाविति** । हन्तैवं तत एव शरीरस्यापि तत्र प्रयोजकत्वसिद्धिरित्याशयेन परिहरति ॥ **किं तत्रेति** । नियमाभावात् यः कर्ता स शरीरीति नियमाभावात् ॥ **एवमिति** । अनुपयुक्तत्वमित्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । ज्ञानजन्मनीत्यर्थः । शरीरप्रेरणे सत्यपि सकर्तृत्वे शरीरिजन्यत्वाभावेन तत्र व्यभिचारान्न तदभाव इत्याशङ्कते ॥ **शरीरेति** । कर्मभूतस्य शरीरस्य कर्तरि प्रवेशे च कर्तृकर्मविरोधप्रसङ्ग इति भावः ॥ **तेनै-**

वेति । कर्मीभूतशरीरेणैवेत्यर्थः । न चैवं कर्तृकर्मविरोधप्रसङ्गः । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधेः स्वाध्ययनविधायकत्वस्य शब्दशब्दस्य स्ववाचकत्वस्य घटशब्दशब्दस्य स्वव्यतिरिक्तवाच्यादर्शनेन स्वमात्रवाचकत्वस्य च दर्शनेन कर्मकर्त्रोर्भेद एवेति व्याप्तेरौत्सर्गिकत्वेन धूमाग्निव्याप्तिवत्सङ्कोचनानर्हत्वाभावेन कर्मभूतस्यापि शरीरस्य कर्तरि प्रवेशस्योपपन्नत्वादिति भावः । शरीरत्वेन कर्तरि कारकत्वेन च कर्मणि प्रवेशो न विरुद्ध इत्यप्याहुः । प्रयत्नस्य शरीरकर्मत्वात्तत्र जन्यक्रियायास्तत्कर्मकत्वेति शरीरावच्छिन्नस्यात्मनः कर्तृत्वं विशेषणभूतस्य शरीरमात्रस्य कर्मत्वमिति न प्राचीनदोष इत्यप्याहुः । निरस्तत्वादित्युक्तमेव प्रपञ्चयति ॥ **अन्यथेति** । तेषामनीच्छादिजन्मन्युपक्षयादिति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमीश्वरज्ञानस्य नित्यत्वं व्यभिचाराभावबलेन शरीरस्य तद्व्यापकत्वसमर्थनं कृतम् । वस्तुतस्तु कुलालादिज्ञानस्येवेश्वरज्ञानस्यापि जन्यत्वेन तदुत्पत्त्यर्थमेव शरीरस्यापेक्षितत्वेन न शरीरं विनाकर्तृत्वानिर्वाह इति नाप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्य तज्ज्ञानस्य नित्यतामाक्षिपति ॥ **कुतश्चेति** ॥ **आगमादिति** । पाशुपताद्यागमादित्यर्थः ।

अ०— ॥ ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ ॥ न च देहादिवद्विश्वमस्य स्याद्भोगसम्भवात् ॥

सु०— उक्तदोषपरिहारमाशङ्क्य तन्निरासाय सूत्रम् ॥ ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ ॥ इति । तन्नेत्यन्तं ताद्व्याचष्टे ॥ न चेति । यदुक्तमशरीरत्वाच्छिवस्य कर्तृत्वानुपपत्तिरिति । तदसत् । कुलालादयो हि कर्तारो दण्डादिकं साक्षात्प्रयत्नेनाधिष्ठातुमनीशानास्तदधिष्ठानाय साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयं शरीरमपेक्षन्ते । अस्य तु विश्वं कारकचक्रमेव देहवत्स्यात् । साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयं स्यात्ततः किमपरेण शरीरेण । अत एव भगवान्विश्वमूर्तिरिति गीयते । न चादिसृष्टेः प्राक् कारकाभावः । मायादेरनादेर्विद्यमानत्वात् । अन्यथा सृष्ट्यनुपपत्तेरिति । आदिपदेनेन्द्रियाणां वक्ष्यमाणस्याधिष्ठानस्य च सङ्ग्रहः । तदिदं नोपपद्यत इत्यर्थः । कुतो नेत्यतः सौत्रहेतुं व्याख्याति ॥ भोगेति । यदि शिवस्य कारकग्रामः साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयः स्यात्तदा तस्य सुखादुःखानुभवलक्षणभोगहेतुः स्यात् । साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयेऽस्मदादिशरीरे तथा दर्शनात् । कर्मार्जितस्यैव तथात्वमिति ॥१२७॥

चेन्न । साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वेन तथाभावस्याप्यापत्तेर्भोगादिमतश्च नेश्वरत्वम् । अतः शिवस्य भोगादिप्रसङ्गान्नेयं कल्पना युक्तेति ।

टि०— ॥ **ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ** ॥ अधिष्ठातुं प्रेरयितुम् । अधिष्ठानाय प्रेरणाय । अधिष्ठेयं प्रेर्यम् ॥ **विश्वमूर्तिरिति** । विश्वं कारकचक्रमेव मूर्तिर्देहो यस्येति तथोक्त इत्यर्थः । अस्तु तर्हि शिवो नादिकार्यकारणमशरीरत्वात्सुप्तप्रलीनवदित्यनुमानविरोधः । आदिसृष्टेः प्राक् कारकचक्राभावेन हेत्वसिद्धेरशक्यशङ्कत्वादित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चेति** ॥ **मायादेरिति** । तथा चात्राप्यासिद्धिरिति भावः ॥ **अन्यथेति** । मायादेरप्यनादेरप्यसत्त्व इत्यर्थः । उपादानाद्यभावादिति भावः । तर्कमूलभूतव्याप्तिमुपदर्शयति ॥ **साक्षादिति** । तथा दर्शनात्सुखदुःखानुभवलक्षणभोगहेतुत्वदर्शनात् । यत्र सुखदुःखानुभवलक्षणभोगहेतुत्वमस्मदादिशरीरे तत्र कर्मार्जितत्वमिति व्यापकत्वाभिमतव्यापकत्वात् । यत्र च साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वं कारकग्रामेऽस्ति तत्र कर्मार्जितत्वाभावेन न व्याप्याभिमताव्यापकत्वात्तर्कमूलभूतव्याप्तौ कर्मार्जितत्वमुपाधिरिति शङ्कते ॥ **कर्मार्जितस्यैवेति** । तथात्वं सुखदुःखानुभवलक्षणभोगहेतुत्वम् । एवकारो वन्हिमानेव धूमवानित्यादाविव कर्मार्जितत्वस्य व्यापकतोपदर्शनार्थ इति बोध्यम् । साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयेऽस्मदादिशरीरे कर्मार्जितत्वदर्शनेन कारकग्रामस्य साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वेनैव सुखदुःखानुभवलक्षणभोगहेतुत्वस्येव कर्मार्जितत्वस्याप्यापादनसम्भवेन व्याप्याभिमतव्यापकत्वान्न तस्योपाधित्वमित्याशयवानाह ॥ **साक्षादिति** । सुखदुःखानुभवलक्षणभोगस्य कर्मार्जितशरीरस्याङ्गीकारादिष्टापादनमेतदित्यत आह ॥ **भोगादिमतश्चेति** । भोगादिमतोऽस्मदादेरीश्वरत्वाभावदर्शनादित्यर्थः । नेश्वरत्वमित्यतःपरं स्यादिति शेषः ।

अ०— ॥ ॐ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॐ ॥ अधिष्ठाने स्थितः कर्ता कार्यं कुर्वन्प्रतीयते ॥ नास्याधिष्ठानयोगोऽस्ति भूतानां प्रलये तदा । अदेहश्चेदसर्वज्ञः शिलाकाष्ठादिवत्सदा ॥ देही चेदन्तवानेव यज्ञदत्तनिदर्शनात् ॥ न चैतदखिलं विष्णौ श्रुतिप्रामाण्यगौरवात् ॥

सु०— हेत्वन्तरेण शिवस्य विश्वकर्तृत्वं निराकुर्वत् ॥ ॐ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॐ ॥ इति सूत्रं व्याचष्टे ॥ अधि-

ष्ठान इति । यः कर्ता कुलालादिः स पृथिव्यादावधिष्ठाने स्थित एव घटादिकार्यं कुर्वन्प्रतीयते । न तु निरधिष्ठानः कश्चित्किञ्चित्कुर्वाणः । अनेन व्यतिरेकाविनाभावेन निरधिष्ठानत्वस्याकर्तृत्वेन व्याप्तिरुपपादिता भवति । ततः किमित्यत आह ॥ नास्येति । अस्य शिवस्य । तदा आदिसृष्टिसमये । कुतो नास्ति । प्रागुत्पन्नानां पृथिव्यादीनां महाभूतानां प्रलये सति । तस्मात्कर्तृत्वमपि तस्य नोपपद्यत इति शेषः । ननु कारकाणामेवाधिष्ठानत्वं भविष्यति । मैवम् । साधिष्ठानस्य चेतनस्य भोगादिप्रसक्तेरुक्तत्वात् । नन्वयं निरधिष्ठानत्वहेतुः कर्तुर्विपक्षात्कुलालादिवाकर्तुः सपक्षाद्घटादेरपि व्यावृत्तत्वादसाधारणः । मैवम् । गगनादौ सपक्षे वृत्तेः । नन्विदं सूत्रद्वयं व्युत्क्रमेण कुतो व्याख्यातम् । सम्बन्धानुपपत्त्यधिष्ठानानुपपत्त्योरुभयोरपि परिहारः करणवच्चेदित्यनेन निरस्यत इति ज्ञापनार्थम् । यदि खलु यथाक्रममेव व्याख्यायेत । तदा सन्निहिताधिष्ठानानुपपत्तिपरिहारानिरासकमेवेदं ज्ञायेत । व्युत्क्रमेण तूभयमध्ये व्याख्याने सत्युभयसम्बन्धि विज्ञायत इति । अत एव भाष्येऽधिष्ठानादिरूपमित्युक्तमत्र तु देहादिवदिति । ननु युक्तं कुलालस्याधिष्ठानसापेक्षत्वं शरीरित्वात् । शरीरं हि गुरुत्वात्प्रसक्तपतनं तत्प्रतिबन्धाय स्पर्शवदधिष्ठानमपेक्षते । अनवस्थितशरीरस्य कर्तृत्वायोगात् । ईश्वरस्य तु शरीरविधुरस्य किमधिष्ठानेन । इहेदं जातमित्यादिव्यवहारस्तु गगनादिकमाश्रित्योपपत्स्यत इत्यत आह ॥ अदेहश्चेदिति । सदेत्यनेन व्याप्तिमुपपादयति । अत एव शिलाकाष्ठादिवदित्यनेकदृष्टान्तोपादानम् । तथा च कुतः सार्वज्ञम् । कुतश्च सर्वकर्तृत्वमिति भावः । स्यादेतत् । न सर्वथा सदाशिवोऽशरीरः । किन्तु लीलया शरीराण्यपि गृह्णाति । ततो नायं दोषः । न च भोगादिप्राप्तिः । लीलया गृहीतस्य विग्रहस्य तदहेतुत्वादित्यत आह ॥ देही चेदिति । अन्तवानमरणवान्स्यात् । उपलक्षणं चैतत् । दुःखादिमांश्च स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वसौ विग्रहो न तद्धेतुरित्युक्तम् । मैवम् । शरीरं न भोगायतनं चेत्यस्य व्याहतत्वात् । शरीरत्वेनैव

SGDF

तदनुमानाच्च । तदिदमाह ॥ एवेति । एतेनान्तवत्त्वमसर्वज्ञता वेति सूत्रं व्याख्यातं भवति । पाठक्रमादर्थक्रमो गरीयानित्यतो व्युत्क्रमेण व्याख्यानम् । नन्वेवं शिवस्य जगत्कारणत्वमपाकुर्वतां कोऽभिप्रायः । किमकर्तृकमेवेदं विश्वमिति । किंवा विष्णुकर्तृकमिति । नाद्यः । कार्यस्याकर्तृकत्वे विरोधात् । अपसिद्धान्तप्रसक्तेश्च । न द्वितीयः । विष्णावपि कर्तर्यभ्युपगम्यमाने दोषाणामेषां समानत्वेन (स्व) व्याहत्वात् । तथा हि । यदुक्तमसामञ्जस्यं शिवस्य तत्तावद्विष्णावपि समम् । जनितोत विष्णोरित्यादौ जन्मादिदोषश्रवणात् । सम्बन्धानुपपत्त्यादिकं तु स्फुटमेवेत्यत आह ॥ न चेति । एतदखिलं दोषजातं विष्णावपि विश्वस्य कर्तर्यभ्युपगते समानमिति न वाच्यम् । कुतः । श्रुत्यैव सकलदोषपरिहारेण विष्णोर्विश्वकारणत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । ननु पशुपतेरप्येवमागमैरनुमानैश्च जगत्कारणता प्रतिपादितैव । ततः को विशेष इत्यत आह ॥ श्रुतीति । पाशुपतादितोऽपि श्रुतीनां प्रामाण्यस्य गुरुत्वात् । एतदुक्तं भवति । पाशुपतादिकं हि शिवे जगत्कर्तरि सर्वज्ञे सिद्धे (तत्प्रणीतत्वेन) प्रमाणत्वेन निश्चीयेत । निश्चिते च तत्प्रामाण्ये शिवस्यैवंविधस्य सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयतया दुरवधारणप्रामाण्यम् । अन्यतः शिवस्यैवंविधता सिद्धावलमनेन । न चान्यत्तादृशं प्रमाणमस्ति । अनुमानानां दूषितत्वात् । न चैवं श्रुतिप्रामाण्यम् । अपौरुषेयत्वेन कारणदोषाणां बाधकप्रत्ययस्य चाभावे सति तस्य निष्कम्पमेव स्वतो निश्चितत्वात् । अतो निश्चितप्रमाणभावया श्रुत्या विधूतावद्यगन्धं विष्णोर्जगत्कारणत्वं सिध्यत्येवेति ।

टि०—॥ ॐ **अधिष्ठानानुपपत्तेश्च** ॐ ॥ **व्यतिरेकेति** । यद्यपि गगनादेरेवान्वयव्याप्तौ दृष्टान्तत्वसम्भवात्साक्षात्सैवोपदर्शयितुं शक्येति व्यतिरेकयोरविनाभावेन व्याप्त्युपपादनं गौरवकरमित्याभाति । तथाऽपि व्यतिरेकयोरविनाभावकथनं विना व्यभिचारशङ्काया अनिरासात्तदर्थं तदुपपादनमिति द्रष्टव्यम् । भाष्ये साध्यानुक्तेराह ॥ **तस्मादिति** । **करणवच्चेन्न भोगादिभ्य** इत्यधिष्ठानानुपपत्तिपरिहारानिरासकमपि

SGDF

भवतीत्यभिप्रेत्य तत्परिहारनिरासपरतया योजयति । ननु कारकाणामेवेत्यादिशङ्कासमाधानाभ्यामुपपादनं तु पूर्ववदेव द्रष्टव्यमिति भावः । न सकलसपक्षवृत्तित्वं हेतोरपेक्षितं तथा सति धूमस्यापि सपक्षेऽयोगोलकेऽवृत्त्याऽसधारणत्वप्रसङ्गात् । किन्तु यत्किञ्चित्सपक्षवृत्तित्वम् । तच्च गगनादौ सपक्षैकदेशवृत्त्याऽस्त्येवेति नासाधारण्यमित्याशयेन परिहरति ॥ **नैवमिति । करणवच्चेति** सूत्रस्योभयसम्बन्धित्वमभिप्रेतमित्यत्रोपष्टम्भकमाह ॥ **अत एवेति** । अस्योभयसम्बन्धिताया ग्रन्थकृदभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः । अन्यतरमात्रसम्बन्धित्वस्याभिप्रेतत्वे तूभयत्रादिपदोपादानमनर्थकं स्यादिति भावः । देहादिवदितीत्यतःपरमुक्तमित्यनुवर्तते ॥ **अत एवेति** । व्याप्तेरुपपादनीयत्वस्यात्राभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथैकेनैव दृष्टान्तेन पूर्तेरनेकदृष्टान्तोपादानस्यानर्थक्यादिति भावः । **कुतः सार्वज्ञमिति** । अनेन सर्वपदार्थपरित्यागेनाज्ञत्वमात्रं पूर्वमापादनीयमिति सूचयति । अत एवान्यथाज्ञानाभाव इत्येव भाष्यं यदि न शरीरी तर्हि तस्य ज्ञानमेव न स्यात्कुतः सार्वज्ञमिति तट्टीका चेति ध्येयम् ॥ **व्याहतत्वादिति** । भोगायतनं शरीरमिति तल्लक्षणादिति भावः । नन्वन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वेति सौत्रक्रमानुरोधेन देहवत्त्वेऽन्तवत्त्वमन्यथा ज्ञानाभाव इति भाष्य इवेहापि देही चेदन्तवानेव यज्ञदत्तनिदर्शनाददेहश्चेदसर्वज्ञः शिलाकाष्ठादिवत्सदेति क्रमेणैव व्याख्यानं कर्तुमुचितं तत्कथं सौत्रक्रमविपरीतक्रमेण व्याख्यानमित्यत आह ॥ **पाठेति** । सूत्रे त्वभावस्य भावपूर्वकत्वात्प्रथमतो भावपक्षनिराकरणं कृतमिति भावः ॥ **विरोधादिति** । यत्कार्यं तत्सकर्तृकमिति व्याप्तेरिति भावः । अकर्तृत्कवपक्षाश्रयणान्न व्याप्तिसम्मतिरपीति न विरोध इत्यत आह ॥ **अपसिद्धान्तेति** । कार्यस्याकर्तृकत्वाभ्युपगम इति शेषः ॥ **स्वव्याहतत्वादिति** । तथा चासामञ्जस्यादिति पक्षनिराकरणं जात्युत्तरत्वान्न बाधक्षममिति भावः ॥ **स्फुटमेवेति** । तदापादकाशरीरत्वस्य शिव इव विष्णावपि तुल्यत्वादिति भावः ॥ **विश्वस्य कर्तरीति** । न लोकेति निषेधस्य कारकषष्ठीनिषेधत्वेऽपि शेषषष्ठ्यनिषेधकत्वादानित्यत्वाद्वा तृन्योगेऽपि विश्वस्येति षष्ठ्युपपत्तिः । तृजन्तत्वपक्षे तु न काचिदपीयं कुसृष्टिरिति बोध्यम् ॥ **आगमैरिति** । पाशुपताद्यागमैरित्यर्थः ॥ **अनुमानैश्चेति** । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवत् विवादाध्यासितं कर्म प्रयत्नाधारजं कर्मत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् विप्रतिपन्ने पृथिव्युदके प्रयत्नवता धृते ॥१२९॥
गुरुत्वे सत्यपातित्वात्सप्रतिपन्नवत् क्षित्यादिकं प्रयत्नवद्विनाश्यं नाश्यत्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यादिभिरनुमानैरित्यर्थः । यद्यपि च कार्यत्वाद्यनुमानात्कर्तृमात्रं सिध्यति न पुनः शिवः कर्तेति । कर्तृमात्रं च विष्णोः कर्तृत्वाविरोधिलोकप्रसिद्ध्यादेरुभयत्र तुल्यत्वात् । तथाऽप्यनुमानं स्वप्रामाण्यनिषेधकश्रुत्युक्ते कर्तरि विष्णौ न पर्यवस्यति । किन्त्वागमोक्ते कर्तरीति नानुमानावष्टम्भेन विष्णोर्जगत्कारणत्वप्राप्तिः किन्तु शिवस्यैवेति भावः । यद्वा शिवो जगज्जन्मादिकर्ता सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वाद्वेत्यादिभिर्व्यतिरेक्यनुमानैस्तत्सिद्धिः । सर्वज्ञत्वादिकं चागमसिद्धमित्यागमसहायानुमानैः शिवस्य जगत्कारणत्वसिद्धिरित्यर्थः । किं तच्छ्रुतिप्रामाण्यस्य गुरुत्वं कश्चानेन पक्षद्वयस्य विशेष उक्त इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **पाशुपतादिकमिति** । नन्वत्रादिशब्देनानुमानपरामर्शस्तत्र वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयाप्रसारात् । नापि लिङ्गपुराणादेस्तस्य व्यासकृतत्वेन शिवप्रणीतत्वाभावेन तत्राप्यन्योन्याश्रयाप्रसारात् । अन्यस्य च तत्सङ्ग्राह्यस्याभावादिति चेन्न । अन्योन्याश्रयप्रसक्तियोग्यस्यैतदधिकरणान्ते निराशिष्यमाणस्य स्कान्दाद्यागमस्यैव ग्रहणासम्भवात् । ननु पशुपतेरप्येवमित्यादिशङ्काग्रन्थे पशुपतिशब्दस्य स्कान्दाद्युपलक्षणत्वस्याभिमतत्वादित्याशयः ॥ **जगत्कर्तरीति** । तच्च मोक्षादिकर्तृत्वस्येत्यत्र करिष्यमाणस्वकीयतत्साधुत्वव्युत्पादनेन कृतसाधुत्वव्युत्पादनम् । ननु प्रमाणान्तरेण शिवस्य सर्वज्ञत्वादिसिद्धेरङ्गीकारेण तदर्थं पाशुपतादिप्रामाण्यनिश्चयानपेक्षणान्नान्योन्याश्रयत्वमित्याशङ्क्य तथा सति तस्यैव प्रमाणस्य सार्वज्ञादिसाधकतयोपन्यसनीयत्वात्पाशुपतागमोपन्यासवैयर्थ्यमित्याशयेनाह ॥ **अन्यत इति** । अङ्गीकृत्य सार्वज्ञादिसाधकं प्रमाणान्तरं पाशुपतागमोपन्यासवैकल्यमभिहितम् । वस्तुतस्तु तादृशं प्रमाणमेव नास्तीति न तेन तत्सिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **न चेति** । तादृशं सार्वज्ञादिबोधकम् । ननु चोक्तमनुमानजातमेव सार्वज्ञादिसाधकं प्रमाणमस्तीति कथं तदभाव इत्यत आह ॥ **अनुमानानां चेति** ॥ **दूषितत्वादिति** । न पृथक् चानुमेश्वर इत्यादिना शास्त्रयोनिसूत्र इति शेषः ॥ **न चैवमिति** । श्रुतिप्रामाण्यं पाशुपतप्रामाण्यवद्दुरवधारणं नेत्यर्थः । प्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वापवादकाभावं दर्शयति ॥ **कारणदोषाणामभावे सतीति** । ज्ञप्तौ स्वतस्त्वापवादकाभावं दर्शयति ॥ **बाधकप्रत्ययस्याभावे सतीति** । निष्कम्पं निरशङ्कम् । अनेन गुरुत्वान्निष्कम्पं स्वतो निश्चितत्वं प्रमाणतया निश्चितत्वानिश्चितत्वलक्षण एव च पक्षद्वयस्य विशेष इत्युक्तं भवति । इतीत्यस्येत्येतदिति पूर्वेणान्वयः ।

SGDF

अ०— मनोबुद्ध्याङ्गितां विष्णोर्लक्षयामो य एव सः ॥ स एव देहो विज्ञानमैश्वर्यं शक्तिरूर्जिता ॥ देहो विष्णोर्न ते विष्णो वासुदेवोऽग्रतो भवेत् ॥ एको नारायण आसीन्न ब्रम्हा न च शङ्करः ॥ अजस्य नाभावध्येकमर्पितं मात्रया परः ॥ सद्देहस्सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः ॥ ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः ॥ आनन्द एक एवाग्र आसीन्नारायणः प्रभुः ॥ प्रियं तस्य शिरो मोदप्रमोदौ च भुजौ हरेः ॥ आनन्दो मध्यतो ब्रम्हपुच्छ नान्यदभूत्क्वचित् ॥ मनसोऽस्याभवद्ब्रम्हा ललाटादपि शङ्करः ॥ पक्षयोर्गरुडः शेषो मुखादासीत्सरस्वती ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ इत्यादिश्रुतिसन्दर्भबलान्नित्यगुणात्मनः ॥ विष्णोर्देहाज्जगत्सर्वमाविरासीदितीयते ॥ मानवत्त्वाद्विरोधः को नामानं क्वचिदिष्यते ॥ अविरोधो विरोधश्च मानेनैव हि गम्यते ॥ अत उक्तं समस्तं च वासुदेवस्य युज्यते ॥ शिवादिनामयुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचकाः ॥ नामानि सर्वाणि च यमेको यो देवनामधाः ॥ विष्णुनामानि नान्यस्य सर्वनामा हरिः स्वयम् ॥ न नारायणनामानि तदन्येष्वपरे हरौ ॥ इत्यादिश्रुतयस्तत्र मानं चोक्तं समन्वयः ॥

सु०— कास्ताः श्रुतय इत्यतस्ता उदाहरति ॥ मन इति । अनेन बुद्धिमनोऽङ्गप्रत्यङ्गवत्तां भगवतो लक्षयामहे । बुद्धिमान्मनोवानङ्गवान्प्रत्यङ्गवानिति श्रुतिमुपादत्ते । य एवेत्यनेन यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः किमात्मको भगवान्ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मक इति । ऊर्जिता बलवती । सर्वत्राप्रतिबद्धा । एतदात्मको भगवांस्ततस्तस्य देहोऽप्येतदात्मक इति श्रुतिलब्धोऽर्थः । न ते विष्णवित्यनेन । न ते विष्णो जायमानो न जातो देवमहिम्नः परमं तमापेति । वासुदेव इत्यनेन । वासुदेवो वा इदमग्र आसीदिति । मात्रयेत्यनेन । परो मात्रया तन्वा वृधान न ते महित्वमन्वश्नुवन्तीति । कथमेताभिः श्रुतिभिरभिप्रेतार्थसिद्धिरित्यतस्तासां तात्पर्यमाह ॥ इत्यादीति । नित्यश्चासौ गुणात्मा चेति तथोक्तः । तस्मात् । तत्र बुद्धीति श्रुत्या विष्णोर्देहवत्त्वमवगम्यते । अङ्गं देहः प्रत्यङ्गानि हस्तादीनि लक्षयामहे ज्ञापयामः । कथं बुद्धिमानित्यादि । यदात्मक इत्यनया भगवतो देहस्य ज्ञानादिगुणात्मकत्वम् । व्यक्तिर्देहः । न ते विष्णवित्यनया भगवतो देहस्याना-

SGDF

दिनित्यत्वम् । जातादिभिरप्राप्यमहित्वस्यान्यथाऽनुपपत्तेः । वासुदेव इति श्रुतिद्वयेनानादिनित्यदेहत्वम् । अजस्येत्यनया देहवत्त्वं तस्याप्यजत्वम् । परो मात्रयेत्यनया देशकालगुणैरपरिच्छिन्नतनुत्वम् । सद्देह इत्यादिश्रुतिद्वयेन जन्मादिदोषरहितगुणात्मदेहवत्त्वम् । सद्देहो जन्मादिदोषरहितदेहः । सुखगन्धः सुगन्धः । ज्ञानभा न तु तैजसभाः । ज्ञानज्ञान इत्यादेरतिशयितज्ञान इत्यादिरित्यर्थः । प्रियादिशब्दाः सुखविशेषवाचिनः । अन्यत्प्राकृतादिकम् । मनस इत्यादिश्रुतिद्वयेन देहवत्त्वं ततो जगतो जन्म च । ब्राह्मणोऽस्येत्यादिवाक्यशेषात् । पक्षयोः पार्श्वयोः । अत्र कासुचिच्छ्रुतिषु विवक्षितार्थो न स्फुटं प्रतीयते । किन्तूपपत्तिसाध्य इत्याशयवतोक्तं बलादिति । आविरासीदित्यनेन सत्कार्यवादं सूचयति । ईयते ज्ञायते । अत्र सकलजगत्कारणत्वस्यैव श्रुतिसिद्धत्वे सर्वदोषपरिहारः सिध्यत्येव । न हि दोषेषु सत्सु तत्सम्भवति । तथाऽपि दोषाभावोऽपि श्रौतोऽस्ति किमुपपत्तिगवेषणयेत्याशयेन सोऽपि दर्शितः । तत्र देहवत्त्वेन देहाभावप्रयुक्तानि दूषणानि प्रत्युक्तानि । तस्य च देहस्य ज्ञानानन्दादिगुणात्मकत्वेन जननादिदोषपरिहारोऽपि सिद्धः । जनितोतेत्यादिवाक्यं तु बह्वीभिर्निरवकाशादिभिः श्रुतिभिर्विरुद्धमन्यथा व्याख्येयम् । तदिदमुक्तं सन्दर्भबलादिति । स्यादेतत् । देहो ज्ञानानन्दादिगुणात्माऽनादिनित्यश्चेत्येतच्छशविषाणवानितिवद्विरुद्धम् । यो देहः स भौतिको जन्मादिमानिति नियमदर्शनात् । ततो विष्णोर्देहमङ्गीकृत्य तस्याभौतिकत्वाद्यङ्गीकारे शशस्यापि विषाणित्वमङ्गीकार्यमित्यतो देहस्याभौतिकत्वादिना विरोधं तावदपाकरोति ॥ मानवत्त्वादिति । क इत्याक्षेपे । नास्ति विरोध इत्यर्थः । इदानीं शशविषाणप्रतिबन्दीं मोचयति ॥ नेति । अङ्गीकुर्मः शशविषाणमपि । यदि परमेश्वरविग्रहस्यानन्दाद्यात्मकत्वमिव प्रामाणिकं स्यात् । न चैवम् । न ह्यप्रामाणिकं केनापि कदाऽपि क्वचिदप्येष्टुं शक्यत इति । ननु प्रामाणिकत्वेऽपि विरोधाभावः कथमित्यत आह ॥ अविरोध इति । ययोः क्वचित्सहदर्शनं तयोरविरोधः ।

ययोस्तु नियमेन व्यधिकरणतयैव दर्शनं तयोर्विरोध इत्येवं सहदर्शनासहदर्शनलक्षणेन मानेन (हि) वस्तूनामविरोधविरोधाववगन्तव्यौ । तन्नियामकस्यान्यस्याभावात् । अतः प्रमाणेन सह दृष्टेऽर्थे विरोधः कथं स्याद्व्याघातादिति । उपसंहरति ॥ अत इति । प्रमाणैः सह दृष्टेऽर्थे विरोधस्यानाशङ्कनीयत्वात् । उक्तमुदाहृताभिः श्रुतिभिः । समस्तं चिदानन्दाद्यात्मकनिरवद्यविग्रहेण जगत्कारणत्वम् । एतच्चारूपवदेवेत्यादिना वक्ष्यमाणं शिष्यहितैषिणाऽऽचार्येणात्रोक्तमिति ज्ञातव्यम् । नन्वेतदस्माकमपि समानम् । तथा हि । यद्यपि पाशुपतादिकमशक्यावधारणप्रमाणभावम् । तथाऽपि ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति । एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे । स इमान् लोकानीशत ईशनीभिरित्याद्याः श्रुतयस्तावच्छिवस्य जगज्जन्मादिहेतुतामाचक्षते । शिवादिनामोपेतत्वात् । न च तथाविधस्यासमञ्जसत्वं सम्भवतीत्युदाहृताः श्रुतयोऽन्यथा योज्याः । सम्बन्धानुपपत्त्यादिकं श्रुतिरेवाभासयिष्यति । तद्धदर्कं वा किमपि कल्पयिष्यतीत्यत आह ॥ शिवादीति । भवेदेवं यद्येताः श्रुतयः शिवपराः स्युः । न चैवम् । किन्तु शिवादिनामयुक्ता अपि विष्णुविषया एव । नन्वेतत्कुतः । एवं सत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यत एव । एको नारायण इत्याद्या अपि श्रुतयः शिवपरा इति । मैवम् । शिवादिनाम्नां विष्णौ शक्तिमत्त्वात् । नारायणादिनाम्नां शिवे शक्त्यभवात् । अत्रापि किं मानमित्यत आह ॥ नामानीति । अनेन नामानि विश्वाभि न सन्ति लोक इत्यादिकां श्रुतिमुपादत्ते । एक इत्यनेन । यो देवानां नामधा एक एवेति । नामानि धत्त इति नामधाः । नान्यस्य वाचकानि । तदन्येषु वर्तन्ते । अपरे शिवादिशब्दाः । उक्तः समन्वयश्च तत्र मानमिति सम्बन्धः । समन्वयग्रहणेनैतदपि परिहृतम् । एता अपि श्रुतीरहं शि (वादिवि) वविषयतया व्याख्यास्यामीति । उपक्रमादिभिर्लिङ्गादिभिश्च भगवत्परतया निश्चितत्वादिति । ॥१३१॥

टि०— यदात्मको भगवानित्येतच्छ्रुतिव्यतिरिक्तश्रुत्यन्तरस्य विज्ञानं शक्तिरूर्जिता देहो विष्णोरित्येतद्भाष्यखण्डसङ्ग्राह्यत्वासम्भवाद्यदात्मक इति श्रुतेश्च य एव सः स एवेत्यनेनांशेनैव सङ्गृहीतत्वान्मूले तदानर्थक्यमाशङ्क्य य एव सः स एव देह इति भाष्यखण्डसङ्गृहीतश्रुतिलब्धार्थकथनरूपत्वान्नानर्थक्यमिति भावेनोर्जितपदार्थकथनपूर्वकं विज्ञानमित्यादेर्लब्धार्थकथनतामुपदर्शयति ॥ **ऊर्जितेत्यादिना** । उदाहृतश्रुतिभिर्गुणानां नित्यत्वानुक्तेर्गुणात्मकत्वेन देहनित्यत्वसम्भवेन गुणविशेषणवैय्यर्थ्यप्रसङ्गाद्देहसद्भावपक्षोक्तदोषपरिहारावश्यवक्तव्यस्य देहनित्यत्वस्य साक्षादनुक्तिप्रसङ्गाद्बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानस्य वर्तिपदार्थप्रधानकर्मधारयाद्यजन्यत्वानित्यत्वस्य गुणविशेषणतामङ्गीकृत्य नित्या गुणा यस्येति व्याख्यानमनुपपन्नमिति भावेनान्यथा व्याचष्टे ॥ **नित्यश्चासाविति** । किमत्र देहप्रत्यायकमित्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गपदमेवेति तत्पदद्वयार्थमाह ॥ **अङ्गमिति** ॥ **ज्ञापयाम इति** । शिष्यादीन्प्रतीति शेषः । यदात्मक इति वाक्ये देहप्रत्यायकाभावात्कथं तेन देहस्य ज्ञानादिगुणात्मकत्वसिद्धिरित्यतो व्यक्तिपदमेव तत्प्रत्यायकमिति भावेन तद्व्याचष्टे ॥ **व्यक्तिरिति** ॥ **जातादिभिरिति** । अत्र तावद्विष्णोर्जातादिभिरप्राप्यमहिमत्वमुच्यते । तत्र विष्णोरपिजातत्वे तस्यापि प्रतियोगिकोटिनिवेशप्रसङ्गेनाजत्वे सिद्धे स्वरूपेणाजत्वस्य जीवादिसाधारणत्वेन देहत एव तस्य वक्तव्यतया तदुपपादकत्वेन ज्ञानादिगुणात्मकत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **अनादिनित्यदेहत्वमिति** । अत्र प्रलयेऽवस्थानोक्त्याऽनादिनित्यत्वं प्रतीयते । तच्च न स्वरूपापेक्षया जीवादिसाधारण्यात् । अतस्तद्देहापेक्षयैव तद्वक्तव्यमिति देहस्यानादिनित्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥ **तस्याप्यजत्वमिति** । अजस्येत्यनेन पद्मनाभदेहविशिष्टस्यैव भगवतो गृहीतत्वादिति भावः ॥ **अपरिच्छिन्नतनुत्वमिति** । मात्रया मितेः परोऽसीति विष्णोरपरिच्छिन्नत्वे उक्ते तद्देहस्य परिच्छिन्नत्वात्कथं तस्यापरिच्छिन्नत्वमित्यत उक्तं तन्वा वृधानेति । शरीरेणाप्यभिवृद्धत्वं तदर्थः । शरीरस्याभिवृद्धिर्नाम परिच्छेद एवेति देहस्य योग्यतया श्रुत्यन्तरबलाद्वा त्रिविधापरिच्छिन्नत्वसिद्धिरिति भावः । जन्मादिदोषराहितेति द्वितीयश्रुतावप्यन्यत्प्राकृतादिकं क्वचिदपि नाभूदित्युत्तरव्याख्यानानुरोधेन दोषराहित्यस्योक्तत्वलाभाच्छ्रुतिद्वयेनैतस्योपपत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ **सुखविशेषवाचिन इति** । उपकारजं प्रियं प्रकृष्टाप्रकृष्टविषयोत्थौ मोदप्रमोदौ स्वरूपभूत आनन्द इति वा श्रवणोत्थं प्रियं दर्शनोत्थो मोदो भोगोत्थः प्रमोदः स्वरूपभूत आनन्द इति वा टीकोक्तरीत्येति शेषः । नन्वत्र दोषराहित्यं न प्रति-

SGDF Sri Gurugovind Digital Foundation

पाद्यते तत्कथमस्य दोषराहित्ये प्रमाणतयोपन्यास इत्याशङ्क्य नान्यदभूदित्यनेनैव तत्प्रतिपादनाद्युक्तोऽस्य प्रमाणतयोपन्यास इति भावेन तत्सिद्ध्यर्थमन्यपदं दोषपरतया व्याचष्टे ॥ **अन्यत्प्राकृतादिकमिति** । ननु सहस्रशीर्षेति वाक्ये भगवतो देहप्रतिपादनेऽपि ततो जगतो जन्मानुक्तेः कथमुभयत्र प्रमाणतयोपन्यास इत्यत आह ॥ **ब्राह्मणोऽस्येत्यादीति** । श्रुतावासेत्येतद्यथा द्रौणेरुलूकेन कृतमध्यास बोधकमित्येतद्वाक्यस्थस्यासेत्यस्य साधुत्वव्युत्पादनेन कृतसाधुत्वव्युत्पादनम् । ननु विष्णोर्देहाज्जगज्जातमित्येव वक्तव्यमाविरासीदित्याविर्भावकथनं तु किमर्थमित्यतः सत्कार्यवादसूचनद्वारा वैशेषिकाद्यभिमतात्यन्तासत्कार्यवादनिरासार्थं तदिति भावेन तत्प्रयोजनमाह ॥ **आविरासीदित्यनेनेति** ॥ **सिध्यत्येवेति** । तथा च तत्साधनाय श्रुत्युपन्यासोऽनर्थक इति भावः ॥ **सोऽपीति** । न तूक्तोपपत्त्या तत्सिद्धिर्न सम्भवतीत्यभिप्रेत्येति भावः ॥ **देहाभावप्रयुक्तानीति** । सम्बन्धानुपपत्त्यज्ञत्वप्रसङ्गादीनीत्यर्थः ॥ **जननादिदोषेति** । देहवत्त्वप्रयुक्तान्तवत्त्वसुखदुःखादिभोगप्रसङ्गादिदोषेत्यर्थः । तर्हि निर्विषयत्वाद्वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिरित्यत आह ॥ **जनितोतेत्यादीति** । **अन्यथा व्याख्येयमिति** । गुणाः श्रुता इति ह्यस्मान्न दोषोऽर्थः श्रुतेर्भवेदित्येतद्ग्रन्थव्याख्यानावसरे विष्णुरिति यज्ञस्य यजमानस्य वा नाम तौ सोमाद्भवत इति सोमो जनितोत विष्णोरुच्यत इति प्रागुप्रदर्शितप्रकारेण व्याख्येयमित्यर्थः । यद्यपि सोमादिशब्दवाच्यान्मूलरूपादवताररूपप्रादुर्भावपरतया सन्न्यायरत्नावलीव्याख्यानानुसारेण तथैवेदं व्याख्यातुमुचितम् । तथाऽपि सोमादिपदानां प्रसिद्धार्थपरत्वेऽप्यतो दोषवचो यत्र तद्वाक्यमवरं वदेदित्युग्भाष्यानुसारेण यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिरिज्ञादिश्रुत्या विष्णुशब्दस्य यज्ञादिनामत्वेनैवमपि व्याख्यातुं शक्यमिति भावेन व्याख्यानान्तरमेतदिति द्रष्टव्यम् ॥ **दर्शनादिति** । अस्मदादिशरीरेष्विति शेषः ॥ **व्याघातादिनीति** । प्रमाणेन सह दृष्टं विरुद्धं चेत्यस्य विप्रतिषिद्धत्वादित्यर्थः । नन्वेवमरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादित्यधिकरणवैयर्थ्यं तत्प्रयोजनस्यानेनैव सिद्धेरित्यतस्तदधिकरणप्रमेयस्यैवेह भाष्यकारेण प्रतिपादनान्नानेन तस्य गतार्थतेति भावेनाह ॥ **एतच्चेति** ॥ **अशक्यावधारणेति** । उक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयग्रस्तत्वादिति शेषः ॥ **तथाविधस्येति** । निश्चितप्रमाणभावया श्रुत्या जगत्कारणतयाऽवधारितस्येत्यर्थः । अन्यथा तादृशस्य विष्णोरप्यसामञ्जस्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ **उदाहृता इति** । अस्य देवस्य स्तुहि गर्तगमित्यादिनेति शेषः

SGDF ... Foundation

॥ **अन्यथा योज्या इति** । तद्वाक्यस्थरुद्रादिशब्दानां यत्किञ्चित्क्रूरमात्रपरत्वं न पशुपतिपरत्वमित्यन्यथा योज्या इत्यर्थः । अन्यथा जनितोत विष्णोरित्यस्याप्यन्यथायोज्यत्वं न स्यादिति भावः । ननु शिवादिसर्वनाम्नां विष्णुवाचित्वे कथं यो देवानां नामधा इति श्रुतिः प्रमाणं । तत्र तत्प्रत्यायकाभावात् । नामधा इत्यस्य चाश्वकर्णादिशब्दवत्संज्ञामात्रत्वादित्यतोऽश्वकर्णादिशब्दानां सर्वथा यौगित्वासम्भवात्केवलरूढत्वमाश्रियते इह तु क्लृप्तावयवशक्त्यैव प्रयोगप्रत्यययोरुपपत्तौ समुदायशक्तौ प्रमाणाभावेन रूढेरनौचित्याद्यौगिकत्वमेवेत्यतस्तेनैव विवक्षितलाभात्प्रामाण्योपपत्तिरिति भावेन नामधा इत्येतद्व्युत्पादयति ॥ **नामानि धत्त इति नामधा इति** । अतो मनिन्क्वनिप्वनिश्चेति चकाराद्विचि नामधा इत्यस्य साधुत्वमिति भावः । केचित्तु नामानि धीयन्ते देवेषु धीयन्तेऽनेनेति नामधा इति करणसाधनत्वभ्रान्तिं वारयितुं नामानि धत्त इति व्याख्यानमित्याहुः । तन्न । करणे विचोऽननुशासनादेव तथाविधभ्रान्त्यनुदयात् । अन्ये तु यो देवानां नाम नामानि वेद यश्च धत्त इति धा इत्यन्यथाप्रतीति निवारणायेदं व्याख्यानमित्याहुः । गच्छतीत्यादौ धात्वर्थस्य तदनुकूलव्यापारस्य च देवदत्तगतत्वदर्शनात्कर्तृगतत्वे बाधकसद्भावादेव च छिनत्तीत्यादौ फलस्यान्यगतत्वाभ्युपगमात् । प्रकृते फलीभूतव्यवहारादेः कर्तृगतत्वे बाधकाभावान्न तत्याग इत्याशयेनेदं व्याख्यानमित्याहुः ॥ **पुराणैस्त्विति** । तेषां विष्ण्वादीनामुपसर्जनत्वोपपादनपूर्वकं शिवादीनां जगत्कारणत्वस्याभिहितत्वादिति भावः ॥ **उपक्रमादिभिरिति** । तात्पर्यलिङ्गविरोधान्न तेषां विष्णुविषयत्वमिति भावः ।

अ० — पुराणानि पुराणाद्यैर्विरुद्धत्वान्न तत्प्रमा ॥ तद्विरुद्धेषु नो मानं पूर्वापरविरोधतः ॥ समन्नाम्हविरोधाच्च नियमाद्वैष्णवेष्वपि ॥ मोहार्थमुक्तितश्चैव विष्णुरेको गुणार्णवः ॥ स्कन्दसूर्यगणेशादिमतानि न्यायतोऽमुतः ॥ निराकृतान्यशेषेण सिद्धान्तस्याविशेषतः ॥ २-२-११ ॥

सु० — मा भूच्छ्रुतिभिः शिवस्य जगत्कारणत्वावधारणं शैवपुराणैस्तु भविष्यति । न च तान्यपि विष्णुपराणि । उपक्रमादिबलेन शिवविषयतया निश्चितत्वादित्यत आह ॥ पुराणानीति । पुराणाद्यैर्वैष्णवैर्विरुद्धत्वात् । प्राक् प्राबल्यचिन्तायाः सत्प्रतिपक्षत्वात् । तदुत्तरं बाधितत्वाच्च । तत्तत्र शिवस्य जगत्कारणत्वे । न केवलं वैष्णवपुराणादिविरुद्धत्वादप्रमाणं शैव-

SGDF
Sri Gangadhar... Foundation

पुराणम् । किन्तु शैवपुराणविरुद्धत्वादपीत्याह ॥ तदिति । तद्विरुद्धेषु शैवपुराणादिविरुद्धेषु शिवजगत्कारणत्वादिषु नो मानम्। शैवपुराणमिति शेषः । कथं शैवपुराणस्य शैवपुराणविरोध इत्यत आह ॥ पूर्वेति । एतच्चान्यत्र दर्शितम् । किञ्च शैववैष्णवपक्षपातशून्यब्राम्हपुराणविरुद्धत्वाच्च शैवपुराणं विमतेऽर्थे न मानमित्याह ॥ समेति । इदमप्यन्यत्र दर्शितम् । एवं तर्हि वैष्णवानामपि पुराणादीनामप्रामाण्यं स्यात् । तेषामपि शैवब्राम्हपुराणविरुद्धत्वात्पूर्वापरविरोधाच्चेत्यत आह ॥ नियमादिति । एकप्रकारत्वात् । पूर्वापरविरोधाभावात् । शैवादिपुराणानामेतत्प्रतिबन्धकत्वाद्यसामर्थ्यादित्यपेरर्थः । तेषां नाप्रामाण्यमिति शेषः । ननु वैष्णवेष्वपि पुराणादिषु शिवादीनां जगत्कारणत्वादिकं विष्णुना तदीयस्तुत्यादिकरणं च प्रतीयत एव । तत्कथं नियम उच्यत इत्यत आह ॥ मोहार्थमिति । शिवादीनां जगत्कारणत्वादेरयोग्यजनव्यामोहनार्थमेवोक्तितश्चशब्दाद्विष्णुना शिवस्तुत्यादेर्मोहार्थं कृतस्यानुवादतश्च नियमो न विरुद्ध इति । कथं शैवपुराणादीनां प्रतिरोधकत्वाद्यसामर्थ्यमित्यत आह ॥ मोहार्थमिति । शैवपुराणादीनां मोहार्थमेवोक्तितः कृतत्वात् । चशब्देन वैष्णवानां तत्त्वज्ञानार्थमेव कृतत्वात् । अत्र चार्थेऽन्यत्र प्रमाणान्युक्तानि । अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ विष्णुरिति । तस्मादिति सिद्धमिति शेषः । ननु स्कन्दादिमतान्यप्युक्तार्थविरोधीनि सन्ति तानि कुतोऽत्र न निराक्रियन्त इत्यत आह ॥ स्कन्देति । अमुतो न्यायतः । पाशुपतमतनिराकरणन्यायतः । अतो न निराक्रियन्त इति शेषः । कथमनेन न्यायेन तन्निराकरणमित्यत आह ॥ अशेषेणेति । कार्त्स्न्येन तदीयसिद्धान्तानां पाशुपतसिद्धान्तस्य चाविशेषतः । केवलं देवतान्तरपरिग्रहेणैव सिद्धान्तभेदः । प्रक्रिया तु सर्वत्र समानैव । अतः पूर्वनिराकरणन्यायेनैव तन्निराकरणं युक्तमेवेति भावः ॥ २-२-११ ॥

सु०टि० ॥१२३॥

शे०चं० द्वि०द्वि० अ०११

॥१२३॥

टि०— ॥ प्रागिति । शैवपुराणापेक्षया वैष्णवपुराणानां विशेषानिर्धारणायां सत्प्रतिपक्षत्वमित्यर्थः ॥ तदुत्तरं त्विति । श्रुतिसंवादित्वेन वैष्णवपुराणानां प्राबल्यनिर्णयानन्तरमित्यर्थः ॥ **एतच्चान्यत्र दर्शितमिति** । तद्ग्रन्थविरोधाच्च । तथा हि । शैवे स्कान्दे यदन्तरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वन इत्यादिना गीताभाष्ये शैवे च स्कान्दे श्वपचादपि कष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः सुराः । तदैवाच्युत यान्त्येव यदैव त्वं पराङ्मुख इत्यादिना भाष्ये च दर्शितमित्यर्थः ॥ **इदमप्यन्यत्र दर्शितमिति** । समब्राह्मविरोधाच्चेत्यादिना गीताभाष्ये ब्राह्मे च ब्रह्मवैवर्ते नाहं न च शिवोऽन्ये च तच्छक्त्यैकांशभागिनः । बालः क्रीडनकैर्यद्वत्क्रीडतेऽस्माभिरच्युत इत्यादिना भाष्ये च दर्शितमित्यर्थः । वैष्णवादिपुराणानां पूर्वापरविरोधोपपादकतया मोहार्थमिति वाक्यं व्याख्याय शैवपुराणानामेतत्प्रतिबन्धकत्वासामर्थ्योपपादकतयाऽपि तदेव व्याख्यातुं शङ्कते ॥ **कथमित्यादिना** । शैवपुराणानां मोहार्थं कृतत्वं वैष्णवानां पुराणानां च तत्त्वज्ञानार्थमेव कृतत्वमित्येतत्कुत इत्यत आह ॥ **अत्र चार्थ इति** । एष मोहं सृजाम्याशु यो जनान्मोहयिष्यति । त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुर्विति । मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि कृतान्येवाज्ञया हरेः । अतस्तेषूक्तमग्राह्यमसुराणां तमोगतेः । यस्मात्कृतानि तानीह विष्णुनोक्तैः शिवादिभिः । कुत्सितानि च मिश्राणि रुद्रो विष्णुप्रचोदितः । चकार शास्त्राणि विभू ऋषयस्तत्प्रचोदिताः । दधीच्याद्याः पुराणानि तच्छास्त्रसमयेन तु । वैष्णवानि पुराणानि पञ्चरात्रात्मकत्वतः । प्रमाणान्येव मन्वाद्याः स्मृतय इत्यादिवाराहवचनादीनि भाष्यादावुक्तानीत्यर्थः ॥ २-२-११ ॥

अ०— ॥ ॐ **उत्पत्त्यसम्भवात्** ॐ ॥ निराकृतौ विशेषस्य भावाच्छाक्तिमतं पृथक् ॥ दूष्यते महती देवी ह्रीङ्कारी सर्वकारणम् ॥ त्रिपुरा भैरवीत्यादिनामभिः साऽभिधीयते ॥ तस्याः सदाशिवाद्याश्च जायन्ते देवमानवाः ॥ भूतभौतिकमप्येतदिति तन्नोपपद्यते ॥ दृष्टा पुंभ्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंभ्यो वा विशेषतः ॥ केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्यस्तत उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ नार्च्यं महावाममतं वामैरन्यदुदीर्यते ॥ शिवोपसर्जना शक्तिः ससर्जेदं समन्ततः ॥ इति तच्चोपपन्नं न ॥

सु०— ॥ ॐ **उत्पत्त्यसम्भवात्** ॐ ॥ शाक्तं मतमपाक्रियते । न निराकर्तव्यमेवैतत् । स्कान्दादिमतवदस्यापि पूर्वन्यायेनैव निरस्तत्वात् । यथा हि । पत्युरित्यस्य स्थाने स्कन्दस्येत्यादि पठित्वाऽसामञ्जस्येतदनुसारिण्यः श्रुतय उदाह्रियन्ते ।

SGDF Sri Gangadhareshwari Digital Foundation

सम्बन्धानुपपत्त्यादिकं च तद्विषयं योज्यते । तथा शक्तावपि वक्तुं शक्य (मेव) ते । अन्यथा स्कन्दादिदर्शनमपि पृथगपाकरणीयं स्यात् । अथोच्येत । शाक्तमते पाशुपतादाचारभेदादेर्विद्यमानत्वात्तत्सिद्धान्ताविशेषो नास्तीति । तन्न । सौरादिमतेष्वपि तस्य विद्यमानत्वात् । अथ किं तेन । देवताविशेषपरिग्रहमन्तरेणोक्तार्थविरुद्धो दूष्योऽर्थः सर्वत्र समान एवेति ब्रूषे । तच्छाक्तेऽपि समानमित्यतो नैतदपि पृथगपाकरणीयमित्यत आह ॥ निराकृताविति । सत्यं स्कान्दादिवच्छाक्तस्यापि मतस्य न पाशुपताद्विशेषः । अत एवोक्तदोषग्रासविषयत्वमपि । तथाऽपि तत्रासाधारणस्य दूषण (स्यापि वि) स्य विद्यमानत्वात्तद्विवक्षया शक्तिमतं पृथग्दूष्यते सूत्रकारेण । उत्पत्त्यसम्भवो हि शाक्तस्यैवासाधारणदोषो न तु पुरुषदैवतानाम् । एतच्च वक्ष्याम इति । एवमधिकरणारम्भमुपपाद्येदानीं शाक्तमतस्थितिमुपन्यस्यति ॥ महतीति । शक्तिमतामिति वर्तते । सर्वस्यागामिनेतिशब्देन सम्बन्धः । देवी महती सर्वोत्कृष्टेति शक्तिमतामिति । कथं महतीत्यत उक्तं सर्वकारणमिति । सकलजगत्सृष्ट्यादिकारणत्वात्सार्वज्ञादिसर्वगुणवती समस्तदोषदूरा भ (ग) वतीत्यतः सर्वोत्कृष्टेति । नन्विदं शास्त्रमन्योन्यव्याहतं कथं प्रमाणं स्यात् । भुवनेश्वरीतन्त्रे हि सैव महती सर्वकारणमिति चोच्यते । त्रिपुरातन्त्रे तु त्रिपुरैव । तथा भैरवीतन्त्रे भैरवी । एवं कुब्जिकादितन्त्रेष्वन्या चान्या च । न च बह्वीनां सर्वोत्तमत्वमुपपद्यत इत्यत उक्तम् । ह्रीङ्कारी त्रिपुरा भैरवीत्यादिनामभिः सा भगवत्येकैवाभिधीयते । अतो ना (न्योन्य) व्याघत इति । शाक्ताश्च त्रिविधाः । महावामा मध्यवामा अणुवामाश्चेति । एत एव क्वचिच्छाक्तशाम्भवाऽऽणवशब्दैरुच्यन्ते । तत्राद्यानां मतविशेषं दर्शयति ॥ तस्या इति । तस्याः केवलाया एव शक्तेः । सदाशिवग्रहणेन मतान्तराद्भेदो दर्शितः । तत्र सदाशिवस्य शक्तितो जन्मानभ्युपगमात् । एवमुपन्यस्तं महावाममतं तावदयुक्तमित्याह ॥ तदिति । निरन्तरोपन्यस्तं महावाममतं तदिति परामृशति । कुत इत्याकाङ्क्षायां सूत्रमुत्पत्त्यसम्भवादिति । तद्व्याख्यातुं

SGDF

तावद्व्याप्तिमुपपादयति ॥ दृष्टेति । अत्र सृष्टिशब्देनापत्योत्पत्तिर्विवक्षिता न सृष्टिमात्रम् । तस्य केवलाभ्योऽपि स्त्रीभ्यो दर्शनात् । सदेति व्यभिचाराभावं सूचयति । वाशब्दस्तुशब्दार्थः । विशेषतः प्राचुर्येण । केषाञ्चिदेव हि द्रोणादीनां सृष्टिः केवलेभ्यः पुरुषेभ्यो दृष्टा । नन्वचतुरादिसूत्रेण स्त्रीपुंसेभ्य इति भवितव्यम् । स्त्रीपुंभ्य इति कथम् । समासान्तो विधिरनित्य इति भविष्यति । यद्वा द्वंद्वात्परः समासान्तोऽसौ निपातितः । अत्र (तु) स्त्रीभिः सहिताः पुमांसः स्त्रीपुमांसस्तेभ्य इति न द्वन्द्व इति (न) भविष्यति । केवलाभ्यः पुरु (षानुग्रहहीनाभ्यः) षाननुगृहीताभ्यः । ततः किमित्यतः सूत्रं व्याख्याति ॥ तत इति । यत एवं व्याप्तिर्यतश्च प्रकृतिः केवला । शिवादीनां ततो जन्माङ्गीकारात् । ततः कारणात्ततः शक्तेरपत्योत्पत्त्यसम्भवादित्यर्थः । अयमत्र प्रयोगः । आदिकालीनापत्योत्पत्तिर्न केवलस्त्रीकर्तृका अपत्योत्पत्तित्वात् । याऽपत्योत्पत्तिः सा न केवलस्त्रीकर्तृका । यथा सम्प्रतिपन्ना । सा हि काचित्पुरुषमात्रात्काचित्पुरुषानुगृहीताभ्यः स्त्रीभ्यो दृष्टा । न पुनः क्वापि केवलाभ्यः स्त्रीभ्यो दृष्टा । येनोक्तव्याप्तेर्व्यभिचारः स्यादिति । यद्वा शक्तिर्नापत्यप्रसवित्री केवलस्त्रीत्वात्सम्प्रतिपन्नकेवलस्त्रीवत् । अत्र केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्य इत्यन्वयकथनम् । दृष्टेत्यादि तद्व्यभिचारपरिहारार्थमिति ज्ञातव्यम् । यदि वा केवलस्त्रीत्वान्नापत्यप्रसवित्री चेच्छक्तिः स्यात्तदा केवलात्पुरुषत्वात्पुरुषोत्तमोऽपि तथा न स्यादित्याक्षेपमपाकर्तुं प्रागेव दृष्टेत्याद्युक्तम् । असिद्धं च केवलत्वं तस्य लक्ष्मीपतेरित्याशयेन स्त्रीपुंभ्य इत्युक्तम् । केवलाभ्य इति तु व्याप्त्युपपादकम् । अथवा यन्निराकृतौ विशेषस्य भावादित्यनेनास्य दोषस्यासाधारणत्वमुक्तम् । तदुपपादनाय दृष्टेत्याद्युपन्यासः । इदानीमधिकाशङ्कया मतान्तरमुत्थापयति ॥ वामैरिति । मध्यवामैरित्यर्थः । अन्यन्महावामसिद्धान्तात् । किं तदित्यत आह ॥ शिवेति । शिव उपसर्जनं यस्याः सा शिवोपसर्जना । इदमित्यस्यैव व्याख्यानं समन्ततो देशे काले च वर्तमानं कार्यमिति । एतदुक्तं भवति । नोत्पत्त्य-

SGDF

सम्भवोऽस्मन्मतेऽस्ति। अस्माभिः शिवसहितायाः शक्तेर्विश्वप्रभवस्याङ्गीकृतत्वात्। न चैवं त (द्व) योः सर्वोत्कृष्टत्वं विरुद्धमापद्यते। शिवस्य शक्तिं प्रत्युपसर्जनत्वाङ्गीकारादिति। तत्प्रतिषेधति ॥ तच्चेति। अत्राप्युत्पत्त्यसम्भवस्य परिहारादिति भावः।

टि०— ॥ **ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ** ॥ एतदधिकरणप्रतिपाद्यानुक्त्या मूले न्यूनतामाशङ्क्य भाष्ये तदुक्तेस्तत एव तस्य शिष्यैर्ज्ञातुं शक्यत्वादत्र तदनुक्तिर्न दोषायेति भावेन शक्तिपक्षं दूषयतीति भाष्यं मनसि निधायाधिकरणप्रतिपाद्यमाह ॥ **शाक्तामिति**। नन्वेवं तन्मतमुपन्यस्य दूषणीयं निराकृताविस्युत्तरभाष्ये तस्य पृथङ्निरसनीयत्वसमर्थनमनर्थकम्। न च पृथगनिरसनीयताशङ्कानिरासेनाधिकरणारम्भोपपादनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम्। पूर्वमनिराकृतशक्तिपक्षनिरासकमात्रेणैवाधिकरणारम्भसिद्ध्या प्रापकाभावेनानिरसनीयत्वशङ्काया एवानवकाशादित्यत एतत्पक्षस्य पाशुपतपक्षाविशिष्टत्वेन सिद्धान्ताविशेषस्यैव तत्प्रापकत्वेन निरसनीयताशङ्कोदयसम्भवात्तन्निरसनेनाधिकरणारम्भोपपादकस्यास्य भाष्यस्य न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्सिद्धान्ताविशेषोपपादनपूर्वकं पृथगनिरसनीयताशङ्कामुत्थापयति ॥ **न निराकर्तव्यमेतादित्यादिना**। ननु यत्किञ्चिदुत्पत्तिकर्तृत्वस्य केवलस्त्रीणामप्युपलम्भात्कथमुत्पत्त्यसम्भवः शाक्तस्यैवासाधरणो दोषो न तु पुरुषदेवतावादिनामित्यत आह ॥ **एतच्च वक्ष्याम इति**। दृष्टा पुंभ्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंभ्यो वा विशेषतः। केवलाभ्यो न हि स्त्रीभ्य इत्युत्तरग्रन्थव्याख्यानावसरेऽत्र सृष्टिशब्देनापत्योत्पत्तिर्विवक्षिता न सृष्टिमात्रं तस्य केवलाभ्योऽपि स्त्रीभ्यो दर्शनादित्यादिनोत्पत्त्यसम्भवस्य शाक्तासाधारणत्वं वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **वर्तत इति**। अनुवर्तत इत्यर्थः ॥ **सर्वस्येति**। महती सर्वकारणमित्यादेः सर्वस्येत्यर्थः ॥ **आगामिनोतिशब्देनोति**। भूतभौतिकमप्येतदितीत्यत्रत्येनेतिशब्देनेत्यर्थः। तमेव सम्बन्धमभिनयेन दर्शयन्व्याख्याति ॥ **देवीत्यादिना**। सर्वकारणत्वमात्रस्य महत्त्वोपपादकत्वेऽपि तथायोजनायां श्रौतब्रह्मलक्षणाक्षेपसूचनलाभेऽपि प्रधानलक्षणद्वयाक्षेपसूचनालाभातल्लाभाय परम्परया महत्त्वोपपादकत्वेन तद्योजयति ॥ **सृष्ट्यादिकारणत्वादिति**। सृष्ट्यादिकर्तृत्वादित्यर्थः। सार्वज्ञादिगुणवती तत एव समस्तदोषविदूरेति योज्यम् ॥ **न च बह्वीनामिति**। तथा सत्यनेकेश्वरवादाप-

स्या जगतोऽक्रियत्वोन्मथनप्रसङ्गादिति भावः ॥ **केवलाया एवेति**। पुरुषाननुगृहीताया एवेत्यर्थः ॥ **स्त्रीपुंभ्यो वेति**। वाशब्दस्य विकल्पाद्यर्थत्वानुपपत्तेराह ॥ **वाशब्द इति**। कथं केवलेभ्यः पुरुषेभ्यः सृष्ट्यपेक्षया स्त्रीपुंभ्यः सृष्टेः प्राचुर्यमितित्यतस्तद्दर्शयति ॥ **केषाञ्चिदेवेति** ॥ **समासान्तो विधिरिति**। तदनित्यत्वं च शोभना आपोऽस्मिन्सरसीति स्वप् इत्यादावृक्पूरब्धूः पथामानक्ष इति समासान्ताकारस्याभावादेवावसीयते। सति हि समासान्तस्य नित्यत्वे तत्रापि समासान्ताकारप्रसङ्गेन स्वपमिति रूपप्रसङ्गादिति केचित्। तन्न। न पूजनादिति निषेधादेव तत्र समासान्ताकाराप्रसक्तेः। तस्य तदनित्यतायामज्ञापकत्वात्। वस्तुतो बह्वप् बह्वपी बह्वम्पीत्यादावपूजनार्थतया न पूजनादिति निषेधाप्रसङ्गात्। समासान्तविधेर्नित्यतायां तत्प्रसङ्गो दुर्वार एवेति तदनित्यत्वादेव तत्र समासान्ताभावो वाच्यः। तथा भ्वादिगणे राजन्शब्दस्य पाठोऽपि तत्र प्रमाणम्। स हि प्रतेरं भ्वादयस्तत्पुरुष इत्यन्तोदात्तत्वार्थो राजाहः सखिभ्य इति टचो नित्यत्वे किं तेनेति दिक्। अङ्गीकृत्य समासान्तविधेर्नित्यत्वं समाधानमाह ॥ **यद्वेति**। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तत इति तच्छब्दबलाद्यत इत्यस्य लाभं तस्यावृत्तिं तत इत्यस्यावृत्तिं चाश्रित्य मूलं योजयति ॥ **यत इत्यादिना**। प्रकृतेः केवलत्वमेव कथं सिद्धमित्यत आह ॥ **शिवादीनामिति**। तज्जन्यानां तेषामन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्। तदनुग्राहकत्वासम्भवादिति भावः ॥ **अपत्योत्पत्तित्वादिति**। न चास्तिकाद्युत्पत्तौ व्यभिचारः। तस्याः केवलस्त्रीकर्तृत्वादिति वाच्यम्। देहतो मनसो वचनतो वा पुरुषाननुगृहीतस्त्रीकर्तृकत्वाभावस्यैव साध्यतया तस्याश्च जरत्कार्वाद्यनुगृहीतस्त्रीकर्तृत्वेन विशिष्टसाध्यस्यापि तत्र सत्त्वेन व्यभिचाराप्रसङ्गात् ॥ **कश्चित्पुरुषमात्रादिति**। न च स्त्रीदर्शनानन्तरीयकतया द्रोणादिसृष्टेरपि केवलपुरुषकर्तृकत्वाभावात्तत्सृष्टेः केवलपुरुषकर्तृकत्वोक्तिरनुपपन्नेति वाच्यम्। तत्र स्त्रीकृतदेहादिरूपव्यापाराभावमात्रेण केवलपुरुषकर्तृकत्वस्वीकारादित्याशयात्। आदिकालीनापत्योत्पत्तेः केवलस्त्रीकर्तृकत्वाभावसाधने पर्यवसानगत्या शक्तेरपत्योत्पत्तिकर्तृत्वाभावसिद्धावपि साक्षात्तदसिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थं प्रकारान्तरेण प्रयोगमाह ॥ **यद्वेति**। अत्र पक्षे दृष्टेत्यादेर्व्याप्त्युपदर्शकत्वस्य केवलाभ्य इत्यस्य व्यभिचाराभावोपपादकत्वस्य चासम्भवात्प्रकारान्तरेण तदुपयोगमाह ॥ **अत्रेति**। एवमनुमानापेक्षितव्याप्त्याद्युपपादकतया दृष्टेत्यादिग्रन्थं व्याख्याय सूत्रोक्तानुमानस्य परप्रसञ्जितप्रतितर्कपराहतिरूपदूषणपरिहारकतयाऽपि तद्योजयति

SGDF
Sri Gangeshwar Digital Foundation

॥ **यदि वेति** ॥ **आक्षेपमपाकर्तुमिति** । तर्कमूलभूतव्याप्तिवैकल्योपपादनेनेति शेषः । तर्हि दृष्टेत्यादिग्रन्थस्य उत्पत्त्यसम्भवादित्यनुमानग्रन्थानन्तर्यं स्यात् । तदैवोक्ताक्षेपप्रसरात्तत्कथं तस्य पूर्वभाव इत्यत उक्तं प्रागेवेति । उपोद्घातसङ्गत्येत्यर्थः । व्याप्तिवैकल्येन तर्कदूषणस्य पूर्वेणैव सिद्धेः स्त्रीपुंभ्यो वेति ग्रन्थानर्थक्यमित्याशङ्क्य व्याप्तिवैकल्येन दूषितस्य तर्कस्यापादकासिद्ध्याऽपि दूषणार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयति ॥ **असिद्धं चेति** । तथाऽपि केवलाभ्य इत्यस्यानर्थक्यमेवेत्यतः केवलस्त्रीत्वस्य हेतोरुक्तसाध्येन व्याप्त्युपपादनार्थत्वान्न तदित्याह ॥ **केवलाभ्य इतीति** ॥ **अस्य दोषस्येति** । उत्पत्त्यसम्भवस्येत्यर्थः । असाधारणत्वं शाक्तपक्षासाधारणत्वम् ॥ **व्याख्यानमिति** । ततश्च न समन्तत इत्यस्य वैय्यर्थ्यमिति भावः ।

अ०— ॥ ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ ॥ शिवस्याकरणत्वतः ॥ अदेहत्वादपि ह्यन्ये ब्रूयुः सर्वज्ञमीश्वरम् ॥ अणुवामा न तद्युक्तम् ॥

सु०— तत्कथमित्यत्र सूत्रम् ॥ ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ ॥ इति तद्व्याचष्टे ॥ **शिवस्येति** । अकरणत्वत इत्यस्यैव स्वपदस्य वर्णनमदेहत्वादिति । यद्वाऽकरणत्वतो ज्ञानादिकरणाभावादित्यर्थः । तदेव कथमित्यतोऽकरणत्वतो निरिन्द्रियत्वादित्युक्तम् । तदपि कुत इत्यत उक्तमदेहत्वादिति । एतदुक्तं भवति । देहवता हि शिवेनापत्योत्पत्तौ शक्तेः साचिव्यमाचरणीयम् । न विदेहेन । तस्य प्र (वि) लीनवदिन्द्रियविज्ञानादिविकलस्य तदनुपपत्तेः । न च शिवदेहोत्पत्तौ केवलायाः शक्तेः शक्तिरस्ति । प्रागुक्तदोषात् । अन्यथाऽत्रापि तथोपपत्तौ शिवाङ्गीकारवैय्यर्थ्यापत्तेश्च । न च शिवसहितायाः । विदेहस्य साहाय्यकरणानुपपत्तेः । अतोऽङ्गीकृतस्यापि शिवस्याजागलस्तनायितत्वेनात्राप्युत्पत्त्यसम्भव एवेति । मतान्तरमुत्थापयति ॥ **अपि हीति** । अन्येऽपीत्यन्वयः । तानेव विशेषनाम्नाऽऽह ॥ **अणुवामा इति** । अस्य मतस्य लोके प्रचुरतां सूचयितुं हिशब्दः । सर्वज्ञमित्युपलक्षणम् । जगत्सृष्ट्याद्युपयुक्तसकलकरणोपेतम् । इदमुक्तं भवति । शिवसहिता शक्तिर्ज-

SGDF

गज्जननीत्यभ्युपगच्छतो मम नोक्तदोषः । शिवस्य स्वाभाविकसार्वज्ञ्यादिमत्त्वेन देहेन्द्रियानपेक्षणात् । लीलाविग्रहग्रहणेन शक्ति (साहाय्यकरणस्या) सम्भोगस्याप्युपपत्तेरिति । तदिदं दूषयति ॥ न तद्धिति ।

टि०— ॥ ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ ॥ अकरणत्वत इत्येतावतैव वाऽदेहत्वत इत्येतावतैव वा विवक्षितसिद्धेरन्यतरवैय्यर्थ्यमित्यत आह ॥ **अकरणत्व इत्यस्यैवेति** । अत्र पक्षे व्याख्यानव्याख्येयभावाश्रयणं भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** ॥ **ज्ञानादिति** । ज्ञानादिरूपकारणशून्यत्वादित्यर्थः ॥ **तस्येति** । विदेहस्येत्यर्थः । इन्द्रियविकलस्य तत एव विज्ञानादिविकलस्येति योज्यम् । तदनुपपत्तेः साचिव्याचरणानुपपत्तेः । अस्तु तर्हि सदेहस्यैव शिवस्य शक्तिसहकारित्वमित्यतो भवेदेवं यदि तस्य सदेहत्वमुपपद्येत । न च तदुपपद्यत इत्यभिप्रेत्य तत्कुत इत्यतः शिवदेहोत्पादकत्वं किं केवलशक्तेरभिमतं शिवसहिताया एवेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे ॥ **न चेति** ॥ **प्रागुक्तेति** ॥ **उत्पत्त्यसम्भवादिति** । पूर्वसूत्रोक्तदोषादित्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । शिवदेह इवान्यत्रापि कार्ये केवलशक्तेरेव कर्तृत्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ **शिवाङ्गीकारेति** । शिवस्य शक्तिं प्रत्युपसर्जनत्वाङ्गीकारेत्यर्थः । द्वितीयमाशङ्क्य निरस्यति ॥ **न चेति** । शक्तेः शक्तिरित्यनुवर्तते ॥ **विदेहस्येति** । उपपत्तौ वा शिवदेह इवेतरत्रापि विदेहस्यापि साहाय्यकरणोपपत्त्या तद्देहाङ्गीकारवैय्यर्थ्यापत्तेरिति भावः । ननु केवलायाः शिवसहिताया एव शक्तेः शिवदेहोत्पादकताया उक्तरीत्याऽनुपपत्त्या सदेहत्वासम्भवेन सदेहस्य शिवस्य सहकारित्वायोगाद्विदेहस्य च तस्येन्द्रियादिविकलत्वेन कर्तृत्वोपयोगिज्ञानाद्यसम्भवेन शक्तिसाहाय्याचरणानुपपत्तिरेवेति कथमनेन पूर्वं प्रसञ्जितदोषपरिहार इत्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **नोक्तदोष इति** । उत्पत्त्यसम्भवादित्युक्तदोषो नेत्यर्थः । पुरुषाननुगृहीतत्वीत्वस्य हेतोरसिद्धत्वादिति भावः ॥ **अनपेक्षत्वादिति** । ज्ञानादिजन्मन्येव शरीरादेरुपयोगदर्शनेन जन्यज्ञानस्यैव देहेन्द्रियाद्यपेक्षत्वसिद्धया नित्यज्ञानत्वादीश्वरस्य शरीराद्यभावेऽपि तदुपपत्तेरिति भावः । तथाऽप्यशरीरत्वस्य शक्तिसम्भोगानुपपत्त्या न शक्तिसाहाय्याचरणमित्यत आह ॥ **लीलेति** । इतीत्यस्येतीदमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

SGDF
Sri Gangadhareswar Trust Foundation

अ०— ॥ ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥ ईशत्वादप्रवेशनात् ॥ सार्वज्ञादिगुणैर्युक्तं गुरुकल्पनया द्वयम् ॥ न युज्यते ततस्त्वीश एक एव प्रयोजकः ॥ उक्तदोषश्च तत्पक्ष इति नैवात्र दूष्यते ॥

सु०—कुत इत्यत्र सूत्रम् ॥ ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥ इति । तस्यार्थः । शिवस्य विज्ञानादिभावेऽङ्गीकृते तस्य मतस्य प्रतिषेधो न क्रियत इति । नन्विदं मतमनुमतं न वा । नाद्यः । उक्तार्थविरुद्धत्वात् । न तद्युक्तमित्यस्य चायोगात् । द्वितीये कथं तदप्रतिषेध इत्युक्तम् । कथं च न तद्युक्तमित्यत्रास्य हेतुत्वमित्यतस्तदप्रतिषेध इति निवेशयितुमुत्सूत्रं तावद्धेतुमाह ॥ ईशेति । शैवमतप्रवेशापत्तेरित्यर्थः । ननु शैवाः सार्वज्ञादिगुणोपेतं शिवमेकमेवाभ्युपयन्ति । शाक्तास्तु शिवं शक्तिं चेत्यस्ति महान्सिद्धान्तभेदः । तत्कथं शाक्तानां शैवमतानुप्रवेश इत्यत आपादितदोषोऽयमित्याशयवानाह ॥ सार्वज्ञादीति । सत्यं शाक्तैः सार्वज्ञादिगुणैर्युक्तं शिवशक्त्याख्यं द्वयमभ्युपगतमिति । तत्तु न युज्यते । कल्पनागौरवात् । तथा हि । न तावत्सार्वज्ञाद्युपेतं प्रत्यक्षेण सिद्धम् । परचित्तवृत्तीनां परं प्रत्यतीन्द्रियत्वात् । नाप्यागमेन । शाक्तागमस्य प्रामाण्यसन्देहात् । अपौरुषेयागमस्य परेण प्रामाण्यानादरणात् । आदरणे वा तत एव स्वमतहानेः । ततः प्रपञ्चरचनानुपपत्त्यैव तथाविधं वस्तु कल्पनीयम् । एकेनैव सार्वज्ञादिमता सर्वं निर्वहत्येव । तथा च वृथा तथाभूत (वस्तु) द्वयकल्पने कल्पनागौरवमेव । अत एकमेव तादृशं वस्त्वङ्गीकार्यमिति । ततः किमित्यत आह ॥ तत इति । उक्तहेतोरेकस्यैव सार्वज्ञादिमतोऽङ्गीकार्यत्वे केवलशक्तेरङ्गीकृतावुत्पत्त्यसम्भवप्रसङ्गादीश एव सार्वज्ञाद्युपेतः प्रपञ्चरचनायाः प्रयोजकः शाक्तैरङ्गीकर्तव्यः स्यात् । एवञ्च कथं न शैवमतप्रवेशः शाक्तमतस्येति । किमतो यद्येवम् । शाक्तस्यापसिद्धान्तेन पराजयः स्यादिति चेत्सत्यम् । तावताऽपि भवत्सिद्धान्तानवक्लृप्तिरेव । शैवमतस्यापि भवत्सिद्धान्तविरोधित्वेन निराकर्तव्यत्वादित्यतस्तदप्रतिषेध

इति सूत्रांशं सोपपत्तिकं निवेशयति ॥ उक्तेति । यतः शैवपक्षो निरन्तरातीताधिकरण एवोक्तदोषोऽतोऽत्र न पुनर्दूष्यते पुनरुक्तिदोषभयादिति ।

टि०— ॥ ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥ उत्सूत्रितमिति । यद्यपीश्वरवादान्तर्भाव इति भाष्यानुरोधादीशत्वादप्रवेशनादिति ग्रन्थस्य तदप्रतिषेध इति सूत्रखण्डार्थत्वस्यैव सम्भवान्नास्योत्सूत्रितत्वमस्ति । तथाऽपीति नैवात्र दूष्यत इत्युत्तरग्रन्थस्य तथा तदप्रतिषेध इत्येतदर्थत्वं स्पष्टप्रतिभासं न तथाऽस्येत्यभिप्रेत्य वा तृतीयान्ततच्छब्दस्य कृतशब्दसापेक्षत्वेनासमर्थत्वादप्रतिषेधशब्देन समासानुपपत्तिरित्यभिप्रायेण वेदमुत्सूत्रितत्वाभिधानम् । भाष्यटीकायां त्वीश्वरवादान्तर्भाव इति भाष्यानुरोधादसमर्थसमासमप्यङ्गीकृत्य तथा व्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् । वस्तुतः शिवमतप्रवेशस्यैतन्मतेऽभावादाह ॥ शैवेति ॥ आपादितदोषोऽयमिति । शैवमतप्रवेश उपपाद्यो दोष इत्यर्थः ॥ सन्देहादिति । तत्प्रामाण्यनिश्चयस्य शक्तिसार्वज्ञसिद्ध्यधीनतया तदसिद्धिदशायामसिद्धेरिति भावः ॥ हानेरिति । तत्र शक्त्यादेरसार्वज्ञादिप्रतिपादनादिति भावः । तथाविधं सार्वज्ञादिगुणयुक्तं शिवशक्त्याख्यं वस्त्वित्यर्थः ॥ उक्तहेतोरिति । तथाविधवस्तुद्वयकल्पने कल्पनागौरवरूपोक्तहेतोरित्यर्थः । शङ्कते ॥ किमत इति । शाक्तमतस्य शैवमतप्रवेशश्चेत्को दोष इत्यर्थः । तस्य स्वरूपेणादोषत्वादिति भावः । उत्तरमाशङ्कते ॥ शाक्तस्येति । उक्तदोष इति बहुव्रीहिः ।

अ० — ॥ ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ ॥ श्रुतिस्मृतीतिहासानां सामस्त्येन विरोधतः ॥ सतां जुगुप्सितत्वाच्च नाङ्गीकार्यं हि तन्मतम् । पञ्चरात्रनिषेधार्थमेतानाचक्षते यदि ॥ सूत्राण्यतिविरुद्धं तद्यत आह स भारते ॥

सु०—एवं प्रत्येकमपाकृतानि त्रीण्यपि मतानि साधारणदूषणेन निराकर्तुं सूत्रम् ॥ ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ ॥ इति । तद्व्याचष्टे ॥ श्रुतीति । सतां मध्ये जुगुप्सितत्वाद्धोप्तुमिष्टत्वात् । यद्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरि षष्ठी । सद्भिर्निन्दितत्वादित्यर्थः । हिशब्देन श्रुत्यादीनां प्रसिद्धतां द्योतयति । केचिदिमां चतुःसूत्रीं भागवतमतनिराकरणपरतया व्याचक्षते ।

SGDF

तथा हि । पाञ्चरात्रिका वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञकं मनो जायते । प्रद्युम्नादनिरुद्धसंज्ञकोऽ-
हङ्कारो जायत इति प्रक्रियामाहुः । तत्र सूत्रम् । ॥ उत्पत्त्यसम्भवादिति । वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत इति
तावदयुक्तम् । जीवस्योत्पत्त्यसम्भवात् । उत्पत्तिमतो हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन् । ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्ति-
र्मोक्षः स्यात् । न जायते (न) म्रियत इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाच्च । न च कर्तुः करणम् । सङ्कर्षणसंज्ञकाज्जीवात्प्रद्युम्नसंज्ञ-
कस्य मनसो जन्मापि पञ्चरात्रोक्तं नोपपद्यते । न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । यदा चोत्पद्यते
तदा कर्मैव न करणम् । जीवश्च कर्ता मनश्च करणम् । ततस्तन्न ततो जनिमद्भवितुमर्हति । एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वे-
न्द्रियाणि चेतीश्वरादेव मनोजननश्रवणाच्च । एतेन प्रद्युम्नादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कारो जायत इत्यपि प्रत्युक्तम् । अथाऽपि
स्यात् । नैवेते सङ्कर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रयन्ते । किं तर्हीश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वरैर्धर्मैरन्विता
अभ्युपगम्यन्ते । तस्मान्नायं दोष इति । अत्र परिहारं पठति । विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । परमात्मनो वासुदेवस्येव
सङ्कर्षणादीनामपि विज्ञानादिषाड्गुण्यसद्भावे तत एव चेश्वरत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि तस्योत्पत्त्यसम्भवदोषस्याप्रतिषेधः । प्रकारा-
न्तरेण प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसम्भवदोषः । तथा हि । न तावदेते चत्वारः परस्परं भिन्नाः । अनेकेश्वरकल्पनायां गौरवादि-
दोषापत्तेः । अभेदे तु कथं स्वत एव स्वस्योत्पत्तिः सम्भवेत् । निरतिशयत्वात् । न चैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसङ्ख्यायामेवावतिष्ठे-
रन् । तद्व्यूहानामनन्तत्वाभ्युपगमात् । विप्रतिषेधाच्च । परस्परविरोधश्च पञ्चरात्रे भवति । ज्ञानैश्वर्यबलवीर्यशक्तितेजांसि भगवतो
गुणा इति क्वचिदुच्यते । आत्मान एवैते भग(वतो)वन्तो वासुदे(वा इ) वस्येति क्वचिद्भगवत्स्वरूपत्वमित्यादि । वेदप्रतिषेधश्चात्र
भवति । भगवाञ्छाण्डिल्यः षडङ्गं वेदमधीत्य तस्मिन्महत्याम्नाये निष्ठामनधिगच्छन्यः सर्वपरो धर्मो यस्मान्न भूयोऽस्ति कथं

SGDF

तं विद्यामित्येवं चलन्बुद्धिविवेकमातिष्ठमानो बभूव। तत्र भगवते शाण्डिल्याय भगवता सङ्कर्षणेन व्यक्तेन शब्दवच्छास्त्रं प्रोक्तमिति वेदनिन्दादर्शनात्। तथा चान्यत्र। अधीता भगवन्वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः। श्रुतानि च मयाऽङ्गानि वाको वाक्य-युतानि च। न चैतेषु समस्तेषु संशयेन विना क्वचित्। श्रेयो मार्गं प्रपश्यामि येन सिद्धिर्भविष्यतीति। तस्मादयुक्तं पञ्चरात्र-शास्त्रमिति। तामिमामपव्याख्यां प्रत्याख्याति॥ पञ्चरात्रेति। आचक्षते व्याचक्षते। यदित्यस्यार्थे यदिशब्दः। तद्व्याख्या-नमति (अति) शयेन विरुद्धं स्वव्याहतं प्रमाणान्तरप्रतिहतं चेत्यर्थः। तत्कथमित्यतः स्वव्याहतिं तावदुपपादयति॥ यत इति। यस्मात्सूत्रकार एव भारते पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यमाह। तस्मादत्र तन्निराकरणे सूत्रकारस्य स्ववचनव्याहतिः स्यादित्यर्थः।

टि०—॥ ॐ **विप्रतिषेधाच्च** ॐ॥ ननु सतां जुगुप्सितत्वादित्यत्र सतामिति कर्तरि कर्मणि वा षष्ठी सम्भवति। शाक्तकर्तृक-तन्मतकर्मगोपनं प्रति सतां कर्तृत्वकर्मत्वयोरसम्भवात्प्रत्युत शाक्तानां सत्स्वेव स्वमतस्य गोप्तुमिष्टत्वेन सतामधिकरणत्वात्। सत्स्विति सप्तम्येव युक्तेत्यतोऽत्र भाष्ये मध्ये शब्दाध्याहारस्याभिमतत्वात्तस्य च षष्ठ्यन्तेन सतामित्यनेन षष्ठीसमासे प्राप्ते तदपवादकतया पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययी-भावसमासस्य वाशब्दात्पक्षे षष्ठीसमासस्य महाविभाषया तदुभयाभावपक्षे वाक्यविकल्पस्यानुशासनाद्वाक्यपक्षे मध्ये गङ्गाया इतिवत्सतां मध्य इति षष्ठ्युपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयवानाह॥ **सतां मध्य इति**। गुपेः सनन्तान्मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्त इत्यभिप्रेत्याह॥ **गोप्तुमिष्ट-त्वादिति**। अस्मिन्पक्षे मध्य इत्यध्याहाराश्रयणं गुप्तिज्किद्भ्यः सन्निति निन्दार्थकाद्गुपेः स्वार्थे सन्विधानान्निन्दितत्वार्थतया प्रसिद्धस्य जुगुप्सित-शब्दस्य गोप्तुमिष्टत्वार्थकत्वकल्पनं च भवतीत्यपरितोषान्निन्दितत्वार्थमेव जुगुप्सितशब्दस्याङ्गीकृत्य तर्हि निन्दाकर्तृत्वात्सतां कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कर्तरि तृतीयाविधानात्सद्भिरिति तृतीयया भवितव्यम्। सतामिति षष्ठी तु कथमित्यतः कर्तृकरणयोस्तृतीयेति प्राप्ततृतीयां बाधित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद्योगे षष्ठीविधानाद्युक्ता सतामिति षष्ठीत्याशयेनाह॥ **यद्वेति**। अनेन सनन्ताद्गुपेर्निष्ठेति भूते क्तप्रत्यय इत्युक्तं भवति। न च कर्तृ-

करणयोस्तृतीयेति प्राप्तां तृतीयां बाधित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्या न लोकाव्ययनिष्ठेति पुनः प्रतिषेधाद्देवदत्तेन भुक्तमितिवत्सद्भिर्जुगुप्सितत्वादिति तृतीयया भाव्यं सतामिति षष्ठी तु कथमिति वाच्यम् । तृजकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धकस्य ग्रहणाज्ज्ञापकान्न लोकेति निषेधस्यानित्यताया आकर एव स्थितत्वात् । टीकाकारैरपि तत्र तत्र तदनित्यताया आश्रितत्वाच्चात्र प्रवृत्तिसम्भवेन षष्ठ्या उपपन्नत्वादित्याशयात् ॥ **केचिदिति** । मायावादिन इत्यर्थः । उत्पत्त्यसम्भवमेव विवृणोति ॥ **उत्पत्तिमतो हीति** । जन्यो भावो विनाशीति व्याप्तेरिति भावः । अस्त्वनित्यत्वमपि तस्येत्यत आह ॥ **ततश्चेति** । मोक्षग्रहणं स्वर्गनरकयोरुपलक्षणम् । अनित्यत्वे जीवस्य परलोकिनोऽभावात्परलोकाभावः स्यात् । ततश्च स्वर्गनरकापवर्गाभावापत्तेर्नास्तिकमतप्रवेश इति भावः । उत्पत्त्यादिमत्त्वे दोषान्तरमाह ॥ **न जायत इत्यादि** । ननु च देवदत्तः परशुं कृत्वा तेन पलाशं छिनत्ति । प्रयत्नेनेन्द्रियार्थात्मनः सन्निकर्षलक्षणज्ञानकरणमुत्पाद्यात्मार्थं विजानात्येवेति लोके कर्तुः सकाशात्करणोत्पत्तिर्दृष्टैवेति कथं तददर्शनमित्यत आह ॥ **यदा चेति** । माऽस्तुकरणस्य कर्तुः सकाशादुत्पत्तिर्मनसस्तु जीवादुत्पत्तिः किन्न स्यादित्यतो मनसोऽपि करणत्वाज्जीवस्य च कर्तृत्वान्न तस्य तस्मादुत्पत्तिरित्याह ॥ **जीवश्चेति** ॥ **एतेनेति** । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेतनेति पञ्चरूपस्यापि मनसो भगवतो जन्मप्रतिपादकोदाहृतप्रमाणेन मनोवृत्तिविशेषस्याहङ्कारस्यापि भगवत एव जन्मनः सिद्धत्वाज्जीवरूपकर्तृजन्यप्रद्युम्नात्तदुत्पत्तेरुक्तश्रुतिविरोधेनैवेत्यर्थः ॥ **ज्ञानैश्वर्येति** । ज्ञानं चैश्वर्यं चेति तयोः शक्तिरान्तरं सामर्थ्यं बलं शरीरसामर्थ्यं वीर्यं शौर्यं तेजः प्रागल्भ्यमिति विवेकः । आद्येऽपि किं ते व्याहतकामाः स्युरुत नेति वाच्यम् । तत्राद्ये कार्यासिद्धिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य द्वितीये एकेनैवेश्वरेण तत्कार्यसिद्धेरितरानर्थक्यं भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमिति सिद्धान्तहानिश्चेत्याह ॥ **अनेकेश्वरेति** ॥ **निरतिशयत्वादिति** । पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतविशेषस्यानङ्गीकारेण निरतिशयत्वादित्यर्थः । मृद्घटयोरतिशयवतोरेव कार्यकारणभावदर्शनेनातिशयाभावे तदभ्युपगमस्य दृष्टवैलोम्यापादकत्वेनायोगादिति भावः । न चैते भगवद्व्यूहा इत्यत्र व्यूहशब्दो व्यूहिपर इति ध्येयम् ॥ **अभ्युपगमादिति** । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य समस्तस्य भगवद्व्यूहत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ **निष्ठामिति** । इदमित्थमेवेति निश्चयमित्यर्थः ॥ **शब्दवच्छास्त्रमिति** । असन्दिग्धार्थकैरेव शब्दैर्युक्तत्वात्पञ्चरात्रं

शब्दवच्छास्त्रमित्यर्थः । यद्वा श्लोकात्मकं शास्त्रमित्यर्थः ॥ **तथा चान्यत्रेति** । परमसंहितायामित्यर्थः । मूलस्य यद्युपबन्धात्तर्कपरत्वेन योजनाया विपर्ययपर्यवसाने बाधप्रसङ्गेन व्याचक्षत इत्यत्र व्याचक्षीरन्निति लकारव्यत्ययस्यातिविरोधः स्यादित्येतावतैव पूर्तैरतिविरुद्धमित्यत्र कर्मणि निष्ठाप्रत्ययवैय्यर्थ्यस्य तदित्यस्य तर्हीत्यर्थत्वस्यातिविरुद्धमित्यनन्तरं स्यादित्यध्याहारस्य च कल्पनाप्रसङ्गानुपपत्तेस्तर्कपरतां परित्यज्य मूलं व्याख्याति ॥ **यदित्यस्यार्थं इति** ॥ **स्वव्याहतिमिति** । सूत्रकारस्य स्वव्याहतिप्रसञ्जकमित्यर्थः । प्रमाणान्तरप्रतिहतत्वमित्यत्र सूत्रकारस्य प्रमाणान्तरप्रतिहतिप्रसञ्जकमित्यर्थः ।

अ०— पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ॥ ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते ॥ पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप ॥ एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते ॥ इति गीता च तच्छास्त्रसङ्क्षेप इति हीरितम् ॥ वेदेन पञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन चैव हि ॥ दृश्योऽहं नान्यथा दृश्यो वर्षकोटिशतैरपि ॥ इति वाराहवचनं श्लोका इति वचः श्रुतौ ॥ वेदैश्च पञ्चरात्रैश्च ध्येयो नारायणः परः ॥ पञ्चरात्रं च वेदाश्च विधैकैव द्विधेयते ॥ इत्यादिवेदवचनैः पञ्चरात्रमपोद्यते ॥ कथमेवात्र दोषः क उत्पत्तिर्ज्ञोऽत इत्यपि ॥ इहैवोक्ता न चाभूतभावस्तत्रापि कथ्यते ॥

सु०— तद्भारतवचनमुदाहरति ॥ पञ्चरात्रस्येति । साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि भिन्नान्युताहो नेति चोच्यतामिति । ज्ञानकरणत्वाज्ज्ञानशब्दवाच्यानि साङ्ख्यादीनि शास्त्राण्यन्योन्यविरुद्धान्युताविरुद्धानीति प्रश्नस्य साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणेति परिहारोऽभिहितः । ततः पुनर्वस्तुविकल्पानुपपत्तेः परस्परविरुद्धानां सर्वेषां प्रामाण्यायोगादेतेषु किं प्रमाणमिति जिज्ञासायां साङ्ख्यस्य वक्ता कपिल इत्यादिना साङ्ख्यादीनामनाप्तकर्तृकत्वमभिधाय प्राग्वेदारण्यकपदोपलक्षितस्य पञ्चरात्रस्य परमाप्ततमेन नारायणेन प्रणीतत्वात्प्रामाण्यमित्यनेन वाक्येनोच्यते । वेदानां त्वपौरुषेयतया स्वत एव प्रामाण्यं सिद्धमेवेति नोक्तम् । फलवत्प्रवृत्तिजनकत्वादपि पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यमिति । पञ्चरात्रविद इत्यनेन वाक्येनोच्यते । यथाक्रमपरा देवतातारतम्यपराः । एकान्तभावोपगता

अव्यभिचारिणीं भक्तिं प्राप्ताः। प्रकारान्तरेण स्वव्याहतिमाह ॥ गीता चेति। तच्छास्त्रसङ्क्षेपः। पञ्चरात्रसङ्क्षेप इति हीरितम्। ब्रह्मरुद्रेन्द्रसूर्याणां यद्दत्तं विष्णुना पुरा। पञ्चरात्रात्मकं ज्ञानं व्यासोऽदात्पाण्डवेषु तत्। तेषामेवावतारेषु सेना-मध्येऽर्जुनाय च। प्रादाद्गीतेति विनिर्दिष्टं (विज्ञातं) (विख्यातं) सङ्क्षेपेणायुयुत्सवे (ते) इत्यादिना पुराणवाक्येनेति शेषः। ततः प्रमाणतया पञ्चरात्रसङ्क्षेपरूपां गीतां प्रणीतवतो बादरायणस्य पञ्चरात्रप्रामाण्यमनुमतमेवेति पुनरत्र तन्निराकरणे कथं स्वव्याहतिर्न भवेदिति। स्वव्याहतिं प्रकारान्तरेण दर्शयति ॥ वेदेनेति। एवं वराहपुराणे भगवद्दर्शनसाधनत्वेन वेदवत्पञ्च-रात्रस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्येह पुनस्तन्निराकरणे व्याघात एवेति। एवं स्वव्याहतिमुपपाद्य प्रमाणान्तरविरोधं दर्शयति ॥ श्लोका इति। वचोऽस्तीति शेषः। ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासपु (सः पु)राणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्य-नुव्याख्यानानि व्याख्यानानीत्यस्यां श्रुतौ ऋग्वेदादिप्रमाणोद्देशप्रसङ्गे श्लोका इति पञ्चरात्रमुपात्तम्। पञ्चरात्रविदो मुख्या इति प्रकृतपञ्चरात्रविषयत्वेन ऋषीनुवाच तान्सर्वानदृश्यः पुरुषोत्तमः। कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानां हितमुत्तममिति श्लोकशब्दस्य भारते प्रयोगात्। छन्दोगश्रुतौ ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यारभ्यैकायनमिति पञ्चरात्रमुच्यते। तत्समाख्यया श्लोकशब्दः पञ्चरात्र-विषयोऽशेषो (ऽवगम्यते) ज्ञायते। अतः श्रुत्या पञ्चरात्रप्रामाण्यं सिद्धमिति तदप्रामाण्यवादः श्रुतिविरुद्धः। स्पष्टश्रुतिविरोधं च दर्शयति ॥ वेदैश्चेति। वेदपञ्चरात्रोक्तप्रकारेणेत्यर्थः। संहिताभेदात्पञ्चरात्रैरिति बहुवचनम्। परस्परविरुद्धशास्त्रद्वयानुसारेण कथं ध्यानमित्यत उक्तं पञ्चरात्रं चेति। इत्यादिवेदवचनैश्च पञ्चरात्राप्रामाण्यकथनं विरुद्धमिति शेषः। ततः किमित्यत आह ॥ पञ्चरात्रमिति। यत एवं पञ्चरात्रनिराकरणं स्वव्याहतं प्रमाणान्तरव्याहतं च। अतोऽत्र सूत्रकारेण पञ्चरात्रमपोद्यते दूष्यत इति कथमे (वं) व वक्तुं शक्यते। न हि व्याहतभाषी भगवानिति। स्यान्मतम्। नास्त्ययं व्याघातः। योऽसौ नारायणः

SGDF

परोऽव्यक्तात्प्रसिद्धः परमात्मा स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यूह्य व्यवस्थितः। तमित्थम्भूतं षाड्गुण्यविग्रहं भगवन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैः पञ्चकालाभि (धैर) ध्यानैरनेककालमिष्ट्वा क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इत्यादेः पञ्चरात्रोदितस्यार्थस्य स्वीकृतत्वात्। तत्परतयैव भारतादिवाक्यानामुपपत्तेरिति। मैवम्। एवं सति साङ्ख्यादिशास्त्रेष्वप्युपादेयांशस्य विद्यमानत्वेन विशेषतः पञ्चरात्रप्रामाण्याभिधानानुपपत्तेः। कृत्स्नस्येति विशेषणानुपपत्तेश्च। ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम्। वेदार्थपूरकं ज्ञेयं पञ्चरात्रं यतोऽखिलमित्यखिलशब्दविरोधाच्चेति। इतश्च न पञ्चरात्रदूषणं युक्तमित्याह॥ अत्रेति। अत्र पञ्चरात्रे को दोषो येन तन्निराक्रियेत न कोऽपीत्यर्थः। ननु कथं दोषो नास्ति जीवोत्पत्तेरसम्भाविताया-स्तत्रोक्तत्वादित्यतोऽङ्गीकारवादेनाह॥ उत्पत्तिरिति। किं जीवोत्पत्त्यभिधानमात्रं पञ्चरात्राप्रामाण्यहेतुतयोपादीयते। उताभूतभवन (रूप) जीवोत्पत्त्यभिधानम्। आद्ये तूत्पत्तिमात्रमिहैव प्रमाणतयाऽभ्युपगते मीमांसाशास्त्रे ज्ञोऽत एवेति सूत्रेणोक्तम्। अपिपदेन सर्व एव (वै) त आत्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुतावुक्तेति समुच्चिनोति। ततो वेदतन्मीमांसयोरप्यप्रामाण्यं स्यात्। अन्यथा हेतोरनैकान्त्यापत्तेरिति भावः। ज्ञोऽत एवेति सूत्रार्थे विप्रतिपन्नं प्रति श्रुतिरेवोदाहर्तव्या। स्यादेतत्। द्वितीय एव हेतुरुपादीयते। न चासौ श्रुतिसूत्रयोर्वर्तते। तत्र हि प्रागिवद्यमानस्यैव जीवस्य देहाद्युपाध्यपेक्षयैवोत्पत्तिरुच्यते। न त्वभूतभावलक्षणेत्यत आह॥ न चेति। तत्रापि पञ्चरात्रेऽपि। यथा हि श्रुतिसूत्रयोः प्रतीतमपि जीवजननमभूतभवनं विहायोपाधिविषयं व्याख्यायते। तथा पञ्चरात्रोक्तमपि तत्तथा व्याख्यायताम्। ततश्च स्वरूपासिद्धो हेतुरिति भावः।

टि०— भावव्युत्पत्तेः स्वप्रसिद्धत्वेऽपि साङ्ख्यादिशास्त्राणां ज्ञप्तिरूपत्वाभावेन भावसाधनज्ञानशब्दवाच्यत्वानुपपत्तेर्ज्ञायतेऽनेनेति करणसाधनतामाश्रित्य तच्छब्दवाच्यतामाह॥ **ज्ञानकरणत्वादिति**॥ **वस्तुविकल्पानुपपत्तेरिति**। वस्तुनस्तत्तद्वादिपरिकल्पितविरुद्धानेका-

SGOF
Sri Gurudev Ashram Global Foundation

कारत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । वस्तुविकल्पानुपपत्तेः परस्परविरुद्धानां सर्वेषां प्रामाण्यायोगादित्युपलक्षणम् । वस्तुनो निःस्वभावत्वानुपपत्तेः परस्परविरुद्धानां सर्वेषामप्रामाण्यायोगादिति द्रष्टव्यम् । साङ्ख्यं योगः पाशुपतमिति वाक्ये पञ्चरात्रस्यानिर्देशादेतेष्वेतद्विशिष्यत इति निर्धारणायोगमाशङ्क्य वेदारण्यकशब्दस्यात्र लक्षणया पञ्चरात्रपरत्वेन तेनैव पञ्चरात्रस्य निर्दिष्टत्वान्न निर्धारणानुपपत्तिरित्याशयेनाह ॥ **प्राग्वेदारण्यकपदोपलक्षितस्येति ।** ननु वेदारण्यकपदस्य लक्षणया पञ्चरात्रपरत्वं नात्राश्रयितुं शक्यम् । तथा सत्यनेन वेदारण्यकस्य प्रामाण्यासिद्धिप्रसङ्गादित्यतस्तस्य प्रकारान्तरेणैव प्रामाण्यसिद्धत्वादनेन तदसिद्धिर्न दोषायेत्यभिप्रेत्याह ॥ **वेदानां त्विति ।** यद्यप्यदृष्टविषयकपौरुषेयवाक्यरूपस्य पञ्चरात्रस्य वेदैकार्थत्वरूपवेदमूलत्वाभावे वेदस्याप्रामाण्येऽप्रामाण्यं न स्यादिति पञ्चरात्रप्रामाण्योक्त्यैव वेदप्रामाण्यसिद्धिरप्यनेनाविकलैव तथाऽपि साक्षात्प्रामाण्यालाभाभिप्रायेणेयमुक्तिः । अत एव नोक्तमित्युक्तपदप्रयोग इति ध्येयम् । ब्रह्मरुद्रेन्द्रसूर्याणामित्यत्रान्येषामपि देवानामुपलक्षणतया ग्रहणात्तेषामेवावतारेष्वित्यस्योपपत्तिरिति ध्येयम् । प्रादादित्यत्र कृष्ण इति शेषः । व्याघात एव स्वव्याघात एव । श्रुतिस्थश्लोकशब्दस्य पञ्चरात्रविषयत्वमेव कुतः सिद्धं येन पञ्चरात्राप्रामाण्यकथनस्य श्रुतिविरुद्धत्वं स्यादित्यतो भारते पञ्चरात्रविषयतया श्लोकशब्दश्रवणादेव तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य कुतस्तत्स्थस्यापि श्लोकशब्दस्य तत्परत्वमित्यतस्तस्यैव पूर्वत्र प्रक्रान्तत्वादन्यथा प्रक्रमविरोधापत्तेरित्यभिप्रेत्याह ॥ **पञ्चरात्रेति ।** श्रुतिस्थश्लोकशब्दस्य पञ्चरात्रविषयत्वं श्रुतिसमाख्ययाऽपि समर्थयते ॥ **छन्दोगेति ।** श्लोकशब्दस्य पञ्चरात्रविषयताया उपपादनसापेक्षत्वेन तद्विरोधस्य स्पष्टश्रुतिविरोधत्वाभावान्न पूर्वग्रन्थेनोत्तरग्रन्थस्य पौनरुक्त्यमित्याह ॥ **स्पष्टेति ।** पञ्चरात्रस्यैकत्वात्कथं तत्र पञ्चरात्रैरिति बहुवचनमित्यत एकत्वेऽपि तस्य परमसंहिता मानसंहितेत्यादिरूपेणानेकसंहितात्मकत्वात्तद्भेदविवक्षया तदुपपत्तिरित्याह ॥ **संहिताभेदादिति ।** वेदपञ्चरात्रयोरेकविषयत्ववर्णनमनर्थकमित्याशङ्क्य तयोरविरोधकथनेन प्रागुक्तवेदपञ्चरात्रोक्तप्रकारेण ध्यानोपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन सयुक्तिकं तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति ॥ **परस्परेति ।** पञ्चरात्राप्रामाण्यकथनस्य श्रुत्यन्तरविरुद्धताया मूलेऽनुक्तत्वात्तस्या मूलारूढतासिद्ध्यर्थमित्यादिवचनैरित्यतःपरमपेक्षितं पूरयति ॥ **इत्यादिवचनैश्चेत्यादिना** ॥ **व्याहतभाषीति ।** स्वव्याहतभाषी प्रमाणान्तरव्याहतभाषी चेत्यर्थः ॥ **अभिगमनेति ।**

वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवतागृहगमनमभिगमनम् । पूजाद्रव्येणमार्जनमुपादानम् । इज्या पूजा स्वाध्यायो जपो योगो ध्यानमिति विवेकः ॥ **विशेषतः पञ्चरात्रेति ।** पञ्चरात्र इव साङ्ख्यादिशास्त्रेष्वप्येकदेशस्योपादेयतायाः सत्त्वेन साङ्ख्यादिष्विव पञ्चरात्रेऽप्यनुपादेयांशस्य विद्यमानत्वेन पञ्चरात्रवत्साङ्ख्यादीनामप्येकदेशस्योपादेयत्वमात्रेण तत्प्रामाण्याभिधानस्य साङ्ख्यादिवत्सर्वांशेऽप्यनुपादेयत्वेनैतदप्रामाण्याभिधानस्य वा प्रसङ्गात् । ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यत इति साङ्ख्यादीनामप्रामाण्याभिधानपूर्वकं पञ्चरात्रस्य विशिष्यप्रामाण्याभिधानानुपपत्तेरित्यर्थः । एकदेशस्यैवोपादेयत्वेन प्रामाण्ये पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्येत्यत्र कृत्स्नेति विशेषणानुपपत्तिश्च तद्विशेषणेन सर्वांशेऽप्युपादेयत्वसमर्पणेन प्रामाण्यलाभादित्याह ॥ **कृत्स्नस्येतीति ।** मूले किंशब्दो न प्रश्नार्थः किन्त्वाक्षेपार्थ इत्याह ॥ **न कोऽपीत्यर्थ इति** ॥ **असम्भावितताया इति ।** अनित्यत्वादिदोषप्रसञ्जकतयेति शेषः । ननु वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत इत्यादौ सङ्कर्षणादीनां वासुदेवादिभ्यः प्रादुर्भावरूपजनेरेवोक्त्या सर्वजीवोत्पत्त्युक्तिरेवासिद्धेति कथं तदाश्रयणेनायं परिहार इत्यत आह ॥ **अङ्गीकारवादेनेति ।** जीवादिशब्दानां यथाश्रुतार्थत्वाभ्युपगमवादेनेत्यर्थः ॥ **तत इति ।** जीवोत्पत्त्यभिधानमात्रत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति ।** जीवोत्पत्त्यभिधायकत्वेऽप्यप्रामाण्याभाव इत्यर्थः ॥ **अनैकान्त्येति ।** वेदतन्मीमांसयोरिति शेषः । तत्र सत्यपि जीवोत्पत्त्यभिधायकत्वे प्रामाण्याङ्गीकारादिति भावः ॥ **सूत्रार्थे विप्रतिपन्नं प्रतीति ।** आत्मा ज्ञानरूपोऽत एवानुत्पत्तेरेव स्वयञ्ज्योतिरित्यादिश्रुतेश्च । इन्द्रियसम्प्रयोगादिस्तु विषयविशेषपरिच्छेदकार्थत्वा**ज्ज्ञोऽत एवेति** सूत्रस्य न जीवोत्पत्तिविषयतेति न तत्र व्यभिचार इति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **ततश्चेति ।**

अ० — अनादिकर्मणा बद्धो जीवः संसारमण्डले ॥ वासुदेवेच्छया नित्यं भ्रमतीति हि तद्वचः ॥ न हि संसारसादित्वं पञ्चरात्रोदितं क्वचित् ॥ जीवाभिमानिशेषस्य नाम्ना सङ्कर्षणस्य तु ॥ वासुदेवाज्जनिः प्रोक्ता प्रद्युम्नस्य ततस्तथा ॥ मनोभिमानिनः कामस्यैवं साक्षाद्धरेः क्वचित् ॥ सङ्कर्षणादिनाम्नैव नित्याचिन्त्योरुशक्तितः ॥ व्यूह उक्तोऽन्यथाऽनूद्य कथं दुष्टत्वमुच्यते ॥

सु० — ननु विषमोऽयमुपन्यासः । श्रुतिसूत्रयोः खल्वनादिमायया सुप्तः । नानादित्वादित्यादिनाऽनादिकर्मादिसम्ब-

SGDF Sri Gargeshwari Digital Foundation

न्धोऽभिधीयते। न ह्यभूत्वा (भवतो) भाववतो जीवस्यासावुपपद्यते। अतस्तदनुरोधात्तत्र प्रतीतमपि जीवजननमन्यथा नेतव्यमेव। न च तथाविधं बाधकमिहास्ति। येन मुख्यार्थं परित्यज्यामुख्यार्थं प्रतिपद्येमहि। ततो मुख्यार्थे ग्राह्ये न हेतोरसिद्धिरित्यत आह॥ अनादीति। तद्वचः पञ्चरात्रवाक्यम्। श्रुतिसूत्रवत्पञ्चरात्रेऽपि जीवस्यानादिकर्मसम्बन्धाभिधानात्तदनुरोधेन तत्रोक्तं जीवजननमप्यन्यथा व्याख्यातव्यमेव। पक्षपाते कारणाभावात्। तथा च हेतोरसिद्धिस्तदवस्थेत्यर्थः। अथाऽपि स्यात्। न कुत्रापि वेदादौ संसारसादित्वादिकं जीवानामभूत्वाभवनज्ञापकं स्पष्टमुक्तम्। अतः सावकाशमिदमन्यथा योज्यमेवेति चेत्। एतदपि समानमत्रेति भावेनाह॥ न हीति। अनेनैव न्यायेन न च कर्तुः करणमित्येतदप्यपाकरणीयम्। तथा हि। किं करणं कर्तुर्न जायत इति व्याप्तिः किंवा यस्यां क्रियायां यत्करणं तत्तत्क्रियाकर्तुर्न जायत इति। नाद्यः। व्यभिचारात्। अन्यथा करणानामनुत्पत्तिप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। प्रकृतेऽपि तथाभावासिद्धेः। एतस्माज्जायत इति श्रुतिविरोधोऽपि किं जीवान्मनसो जननमात्राभ्युपगमे स्यात्। उत जननविशेषाभ्युपगमे। नाद्यः। अन्नमशितं त्रेधा विधीयत इत्यादिश्रुतेः प्रत्यहं मनसो जीवादुत्पत्तेः। न द्वितीयः। तथात्वस्य प्रकृतेऽप्यसम्मतेः। एवं मनसोऽहङ्कारजन्मनि दोषः परिहरणीयः। एवं जीवादिपदानां यथाश्रुतार्थाभ्युपगमेन सूत्रद्वयारोपितदोषपरिहारोऽ (वि) भिहितः। इदानीं वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत इत्यादिवाक्यस्य परकल्पितादर्थादर्थान्तरमाह॥ जीवेति। जीवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुपपादयितुं जीवाभिमानीत्युक्तम्। सङ्कर्षणस्य भगवतो जनेरभावात्तन्निरासाय नाम्ना सङ्कर्षणस्य शेषस्येत्युक्तम्। प्रोक्ता वासुदेवादित्यादिना वाक्येन। ततः सङ्कर्षणात्। तथाशब्दः समुच्चये। जनिः प्रोक्तेत्यर्थः। मनोभिमानिनः कामस्येत्यस्य पूर्ववदेव प्रयोजनम्। एवंशब्देन प्रद्युम्नादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कारो जायत इत्यत्राप्युक्तव्याख्यानन्यायमतिदिशति। प्रद्युम्नादहङ्काराभिमानिनः कामपुत्रस्या-

निरुद्धस्य जनिः प्रोक्तेति । नन्वेवमप्युत्पत्त्यसम्भवदोषस्तदवस्थः शेषादीनामपि जीवत्वादिति । मैवम् । न ह्यत्र सङ्कर्षणादीनामुत्पत्तिरुच्यते । किन्तु जायत इति जनिरेव । जनिश्च प्रादुर्भावः । जनी प्रादुर्भाव इति पठन्ति । प्रादुर्भावश्च शरीरोत्पत्तौ जीवस्य सुप्रसिद्धः । तदिदमुक्तं जनिः प्रोक्तेति । अत एव पूर्वोऽभ्युपगमवादः । अर्थान्तरमप्याह ॥ साक्षादिति । शेषादयो हि भगवदंशत्वाद्धरित्वेनोच्यन्ते । तद्व्युदासाय साक्षादित्युक्तम् । साक्षाद्धरेरेव सङ्कर्षणादिनाम्ना व्यूह उक्त इत्यन्वयः । नन्वत्रोक्तं तदप्रतिषेधो हरेरुत्पत्त्यभावादित्यत उक्तं व्यूहो विभाग एवोक्तो न तूत्पत्तिरिति । यदप्युक्तं किमेतेऽन्योन्यं भिन्ना उत नेति । तस्योत्तरं हरेरेकस्यैवेति । नन्वेवं तर्हि निरतिशयत्वात्कथं स्वस्मादेव स्वस्य विभाग इत्यत उक्तं नित्येति । किन्नाम दुर्विभाव्यं भगवति यत्प्रमितमित्यर्थः । यदप्युक्तं नैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसङ्ख्यायामेव परिनिष्ठिताः । अनन्तत्वादिति । तत्रोत्तरं क्वाचिदिति । कालविशेषे प्रयोजनविशेषे चेत्यर्थः । अनभिज्ञो भगवान्भागवतसम्प्रदायस्य । आदिकाले हि भगवान्नारायणो निजमुक्तिपदप्रदानाद्यर्थं वासुदेवादिचतुर्व्यूहो बभूव । ततः कालान्तरे प्रयोजनान्तरार्थं दशद्वादशादिव्यूहो जातः । सेयं शुद्धसृष्टिरिति पाञ्चरात्रिकैरभिधीयते । तदपेक्षया चतुर्व्यूहवर्णनं कथं नामानुपपन्नमिति । एवमधिकारिविशेषाराधनार्थमियमुक्तिर्युक्तैव । यथोक्तम् । एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवा पञ्चमूर्तिकः । द्वादशादिप्रभेदो वा पूज्यते सज्जनैर्हरिरिति । अर्थान्तरकथनस्य प्रयोजनमाह ॥ अन्यथेति । एवमर्थान्तरविवक्षया प्रयुक्तस्य वाक्यस्यान्यथानुवादं विधाय दूषणाभिधानं कथं क्रियते । छलप्रसङ्गादिति । न च जीवादिशब्दानामनुपपत्तिः । भगवत एव मुख्यतः प्राणधारणादिमतस्तदर्थत्वात् । यच्च (वि) प्रतिषेधाच्चेति सूत्रार्थतया कल्पितं परस्परव्याघातोऽस्ति पञ्चरात्र इति । तदपि नित्याचिन्त्योरुशक्तित इत्यनेनैव परिहृतम् । भगवच्छक्त्यैव गुणगुण्यादिव्यवहारोपपत्तिरिति समर्थितश्च भेदपदेऽभिषिक्तः प्रमितसर्वानिर्वाहहेतुर्विशेषः ।

टि०— ॥ **अन्यथानेतव्यमेवेति** । जीवोत्पत्तिप्रतिपादकं श्रुत्यादिकं तदुपाधिविषयतयैव योज्यमित्यर्थः । तथा चाभूतभवनरूपजीवोत्पत्त्यभिधायकत्वाभावान्न श्रुतिसूत्रयोर्व्यभिचार इति भावः ॥ **हेतोरिति** । अभूतभवनरूपजीवोत्पत्त्यभिधायकहेतोरित्यर्थः ॥ **अनेनैव न्यायेनेति** । प्रथमसूत्रार्थापाकरणन्यायेनेत्यर्थः ॥ **प्रकृते तथाभावेति** । पञ्चरात्रे ज्ञानलक्षणक्रियाकरणस्य मनसो ज्ञातृत्वावस्थापन्नादेव जीवाज्जन्मानभिधानादित्यर्थः ॥ **जननविशेषाभ्युपगम इति** । आदिकालीनजन्माभ्युपगम इत्यर्थः ॥ **अन्नमशितमिति** । अन्नमाशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं यो कनिष्ठस्तन्मन इति श्रुतेर्मनसः प्रत्यहं जीवभुक्तान्नजातत्वावगमादित्यर्थः ॥ **एवं मनस इति** । अभिमानरूपक्रियायां करणस्य मनोवृत्तिविशेषस्याभिमन्तृत्वावस्थापन्नादेव जननानभिधानान्न विरोधरूपो दोषः । नाप्येतस्माज्जायत इति श्रुतिविरोधरूपः । स किं जीवजातान्मनसोऽहङ्कारस्य जननमात्रे स्यात् । उत जननविशेषे । नाद्यः । प्रत्यहं मनसो जीवाज्जन्मनः श्रौतत्वेन तद्वृत्तिविशेषरूपस्याप्यहङ्कारस्य मनोद्वारा जीवाज्जनने बाधकाभावात् । नान्त्यः । तथात्वस्य प्रकृतेऽप्यसम्मतेरित्यपाकरणीय इत्यर्थः । एतेन यदुक्तं भामत्यां सङ्कर्षणोऽकरणः कथं प्रद्युम्नाख्यं मनःकरणं कुर्यात् । अकरणस्यापि करणे निर्माणसामर्थ्याभ्युपगमे कृतं करणनिर्माणेनाकरणादेव सकलकार्यसिद्धेरित्येतत्सूत्राभिप्राय इति तदपि निरस्तं भवति । तथा हि । न ह्यत्र मनसो जीवादादिकालीनं जन्माभिप्रेतमपि तु श्रौतं यत्प्रत्यहं मनसो जीवाज्जननं तदेव । तत्र चाकरणत्वहेतुरासिद्ध एवेति भावः ॥ **पूर्ववदेवेति** । जीवाभिमानिनीत्यत्र जीवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपादानमिव मनोभिमानिन इत्यत्रापि मनःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपादानमेव प्रयोजनमित्यर्थः । नन्वेवं जीवाद्यभिमानितया जीवादिशब्दवाच्यानां शेषादीनामेव वासुदेवादिभ्यः प्रादुर्भावरूपजनिमात्रस्यैव वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायत इत्यादिपञ्चरात्रार्थतया जीवादिमात्रस्य तदुत्पत्तेरतदर्थतया कथं तदाश्रयणेन किमत्र जीवोत्पत्तिप्रतिपादनमात्रं पञ्चरात्राप्रामाण्ये हेतुरुत भूतभवनरूपजीवोत्पत्तिप्रतिपादनमिति विकल्पितपक्षद्वयदूषणपर उत्पत्तिर्ज्ञोऽत इत्यपीहैवोक्ता । न चाभूतभावस्तत्रापि कथ्यत इति पूर्वः परिहार इत्यतस्तस्य जीवादिशब्दानां यथाश्रुतार्थाभ्युपगमवादेन प्रवृत्तेर्नानुपपत्तिरित्याह ॥ **अत एवेति** । जीवाद्यभिमानितया जीवादिशब्दवाच्यानां शेषादीनामेव सङ्कर्षणादिशब्दवाच्यत्वस्य तत एव तेषां वासुदेवादिभ्यः प्रादु-

र्भावस्यैवात्रोच्यमानत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अभ्युपगमेति** । सर्वजीवादीनां वासुदेवादिभ्य उत्पत्तिमात्रस्य पञ्चरात्रार्थत्वस्यावास्तवत्वादिति भावः । एवं तर्हि दुःखादिकमप्यङ्गीकर्तव्यं स्यादित्यत उक्तं यत्प्रमितमिति । कालविशेष इत्याद्युक्तमेवोपपादयति ॥ **आदिकाल इत्यादिना** । मुक्तिपदप्रदानाद्यर्थमित्यादिपदेन संहारसृष्टिस्थितीनां ग्रहणम् । प्रयोजनान्तरमप्याह ॥ **एवमधिकारीति** । यद्वा कालविशेषस्योपपादनमादिकाल इति । प्रयोजनविशेषे चेत्युपपादयति ॥ **एवमधिकारीति** । मुक्तिपदप्रदानाद्यर्थमित्यादिना प्रयोजनोक्तावपि व्यूहप्रयोजनमेतदेवेति भावः ॥ **समर्थितश्चेति** । येन प्रत्यक्षसिद्धेन व्यवहारोऽखिलो भवेत् । भावाभावविभागेन यं विना न कथञ्चन । एतादृशे विशेषेऽस्मिन्को द्वेषो वादिनां भवेत् । इत्यादिनाऽस्मिन्नेव पादे वैशेषिकाधिकरणे तत्र तत्र जन्मादिसूत्रादिषु चेति शेषः । ततश्च विशेषबलादपि गुणगुण्यादिव्यवहारोपपत्तिरिति भावः ।

अ०— यदि विद्याच्चतुर्वेदानितिवद्वेदपूरणम् ॥ पञ्चरात्रादिति कुतो द्वेषः शाण्डिल्यवर्तने ॥ अतः परमशास्त्रोरुद्वेषादुदितमासुरैः ॥ दूषणं पञ्चरात्रस्य वीक्षायामपि न क्षमम् ॥ अतोऽशेषजगद्धाता निर्दोषोरुगुणार्णवः ॥ नारायणः श्रुतिगणतात्पर्यादवसीयते ॥ अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते ॥ ततो भूय इवायान्ति एतस्यानैवनिन्दकाः ॥ ततो विद्यामविद्यां च यो जानात्युभयं सह ॥ दोषाज्ञानादतीत्यैतां विद्ययाऽमृतश्नुते ॥ २-२-१२ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २—२ ॥

सु०— यदप्युक्तं शाण्डिल्यवृत्तान्तकथने पञ्चरात्रस्य वेदविद्वेषः प्रतीयत इति । तन्निराकरोति ॥ यदीति । यदि विद्याच्चतुर्वेदान्साङ्गोपनिषदान्द्विजः । न चेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षण इत्यत्र वाक्ये यथेतिहासपुराणादितो वेदपूरणमभिप्रेयते । तथाऽत्रापि पञ्चरात्राद्वेदपूरणमेवाभिप्रेतमिति व्याख्याने सति शाण्डिल्यवर्तनेऽभिधीयमाने पञ्चरात्रस्य वेदविद्वेषः प्रतीयत इति कुतो न प्रतीयत इत्यर्थः । यद्वैवं वाक्यद्वये समाने सति शाण्डिल्यवर्तनाभिधायिन्येव वाक्ये भवतो द्वेषः कुतो येन यदि विद्यादित्येतदितिहासपुराणयोर्वेदपूरकत्वाभिप्रायमादाय भगवाञ्छाण्डिल्य इत्यादिकं पञ्चरात्रस्य वेदविरोधित्वाभिप्रायमिति व्याख्यायत इति । अयमत्रोत्तरक्रमः । यद्येतद्वाक्यबलात्पञ्चरात्रस्य वेदविरोधित्वं कल्प्यते । तदा यदि

विद्यादिति वाक्यबलादितिहासपुराणयोरपि तत्कल्प्यतामविशेषात् । अथ तत्रेतिहासादेर्वेदपूरकत्वमभिप्रायः । अत्रापि स एव कल्प्यताम् । विशेषाभावात् । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदित्युत्तरवा(क्यविरो)क्यानुरोधात्तथा कल्पनं युक्तमिति चेत् । अत्रापि वेदार्थपूरकं ज्ञेयं पञ्चरात्रमित्यादिवाक्यानुरोधात्तथा कल्पनमिति न कश्चिद्विशेषोऽन्यत्र विद्वेषादिति । परमसंहितावाक्यमप्येवमेव व्याख्यातव्यम् । अपव्याख्याननिराकरणमुपसंहरति ॥ अतः परमेति । वीक्षायामपि न क्षमं व्यधिकरणमित्यर्थः । तर्हि कस्मादुदितमित्यत उक्तं परमेति । परमशास्त्रं पञ्चरात्रम् । द्वेष एव किं निबन्धन इत्यत उक्तमासुरैरिति । भागवतशास्त्रे हि स्वाभाविक एव हि विद्वेषोऽसुराणाम् । न तु दोषदर्शननिमित्तः । एते चासुरसम्बन्धिनस्तत्स्वभावाश्च वृत्तिकाराः । आसुरैरेवोक्तं न तु सूत्रकारेणेत्यनेन तस्मान्नायं सूत्रार्थः किन्तु शाक्तमतनिरास एवेत्युक्तं भवति । एतेनैतदपि प्रत्युक्तम् । यत्केचिदिदमधिकरणं साङ्ख्यादिवत्पञ्चरात्रस्याप्यप्रामाण्यमाशङ्क्य तन्निरासार्थमिति वर्णयन्ति । तथा हि । उक्तरीत्योत्पत्त्यसम्भवान्न च कर्तुः करणमिति सूत्रद्वयेन पञ्चरात्राप्रामाण्यं पूर्वपक्षयित्वा विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेध इति सिद्धान्तितम् । वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । विज्ञानं चादि चेति परंब्रम्ह विज्ञानादिसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानामपि परब्रह्मभावे सति तत्प्रतिपाद (कस्य) नस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं न प्रतिषिध्यते । विप्रतिषेधाच्च प्रतिषिद्धा हि जीवोत्पत्तिरस्मिन्नपि तन्त्रे । यथोक्तं परमसंहितायाम् । अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया । त्रिगुणा कर्मणां क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते । प्राप्तिरूपेण सम्बन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च । स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चित इति । पञ्चरात्राप्रामाण्यशङ्कायां प्राप्तायामेव हि तन्निरासाय प्रयासः सार्थकः स्यात् । न च व्यधिकरणानि दूषणानि तच्छङ्कां प्रापयितुमीशते । न हि छलोत्तराण्येतावदधिकरणं प्रयोजयन्ति । अतिप्रसङ्गात् । प्रकरणाननुगुणं चैतत् । परमतनिरासो ह्यत्र प्रकृतो न तु स्वमतसमर्थनम् ।

कृतं च तन्न विलक्षणत्वादित्यादिना । सूत्राक्षराननुरूपं चैतद्व्याख्यानम् । न ह्यत्र विज्ञानादिपदं ब्रह्मणि क्वचित्प्रयुक्तम् । तदप्रतिषेध इति च व्यर्थम् । न प्राज्ञत्वादित्येव वक्तव्यम् । लघु चैवं सूत्रं व्यक्तं च स्यात् । तस्मादुक्त एव सूत्रार्थ इति स्थितम् । पादार्थमुपसंहरति ॥ अतोऽशेषेति । साङ्ख्यादिविरोधिसमयानां निरस्तत्वात्प्रथमाध्याये यत्सकलश्रुतिसमन्वयेन भगवतो लक्षणद्वयं साधितं तन्निर्णीतमेवेत्यर्थः । स्यादेतत् । न निगृह्य कथां कुर्यादित्यादिस्मृतिनिषिद्धं परनिराकरणमिदं न कार्यमेव । तत्कुतः साङ्ख्यादिनिराकरणं कृतमिति चेन्न । अस्य निषेधस्य सद्विषयत्वात् । कुतः सङ्कोच इति चेत् । श्रुतिस्मृत्योः श्रुतेर्बलवत्त्वात् । श्रुतौ च परनिराकरणस्य कर्तव्यतयाऽवगतत्वादित्याशयवानन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः । विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते इति मन्त्रद्वयमर्थतोऽनुवदति ॥ अन्धमिति । अविद्यामविद्यकल्पितमविद्यमानार्थम् । आयान्ति तमः । इवशब्दः किञ्चिदर्थः । उशब्दोऽवधारणार्थः । ये केवलं विद्यायामेव रता इत्युक्त्या लब्धस्यार्थस्य कथनमेतस्या नैव निन्दका इति । अन्यथा विद्ययाऽमृतमश्नुत इत्यनेन विरोधः स्यात् । ततोऽविद्यानिराकरणाभावे दोषसद्भावात्। सहेति समुच्चयनियमं द्योतयति । दोषज्ञानादतीत्यैतामित्यनेनाविद्यया दुष्टत्वेन ज्ञातया मृत्युं तामेवाविद्यां तत्कार्यं दुःखादिकं चातीत्य तीर्त्वेत्यर्थो ज्ञायते । यद्यपि तत्त्वज्ञानं न स्वपक्षप्रमाणमात्रेण भवति । यावत्परपक्षप्रमाणं न निराक्रियते । सत्प्रतिपक्षस्य प्रमाणस्य निर्णयानङ्गत्वात् । अतस्तत्त्वज्ञानं कामयमानेनावश्यं स्वपक्षसाधनमिव परपक्षनिरासोऽपि विधेय एवेत्युपपत्तिसिद्धोऽयमर्थः । तथाऽप्यागमावष्टम्भेन प्रत्यवतिष्ठमानस्तथैव बोधनीय इत्याशयवता मन्त्रावुदाहृताविति सर्वमनवद्यम् ॥ २-२-१२ ॥ इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ द्वितीयेऽध्यायेऽयं

समयचरणः पर्यवासितः ॥ २-२ ॥ ७ ॥ ७ ॥

टि०— ॥ **वेदपुराणमिति** । वेदमहातात्पर्यविषयीभूतात्मनिर्णय इत्यर्थः । नन्वितिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदित्युत्तरवाक्यानुरोधेनेतिहासादेर्वेदपूरकत्वाभिप्रायेण व्याख्यानं युक्तम् । पञ्चरात्रस्य तु वेदपूरकत्वाभिप्रायेण व्याख्याने न किञ्चिन्नियामकमिति नियामकभावाभावाभ्यां विशेषान्न तत्प्रतिबन्दीग्रह इत्यतो मूले इतित्रदित्यंशसूचितमविशेषमाकाङ्क्षाक्रमेणोपपादयितुमाह ॥ **अयमत्रेति** ॥ **परमसंहितावाक्यमपीति** । अधीता भगवन्वेदाः साङ्गोपाङ्गा इत्यादिप्रागुदाहृतं वाक्यमपीत्यर्थः ॥ **एवमेवेति** । वेदपूरकत्वेनैवेत्यर्थः । सर्वेषां वृत्तिकाराणमसुरस्वभावत्वरूपासुरत्वानुपपत्तेराह ॥ **एते चेति** । एते च वृत्तिकाराः केचिदसुरसम्बन्धिनः केचित्तत्स्वभावाश्चेति योजना । तत्र सङ्करादयोऽसुरस्वभावा इतरे तत्सम्बन्धिन इति विवेकः । उक्तदूषणातिदेशेन रामानुजमतमपि निरस्तमित्याह ॥ **एतेनेति** ॥ **तत्प्रतिपादनस्येति** । तत्प्रतिपादकस्येत्यर्थः । न च सङ्कर्षणादिषु जीवादिशब्दानामनुपपत्तिः । तेषां जीवाद्यधिष्ठातृत्वेन तदुपपत्तेः ॥ **वाशब्दादिति** । अपि वा कर्तृसामान्यादित्यादौ तद्दर्शनादिति भावः । इतीत्यस्य वर्णयन्तीति पूर्वेणान्वयः । अनभिप्रेतार्थान्तरं कल्पयित्वा छलेन सूत्रे पूर्वपक्षोक्त्ययोगमुपपाद्य परमतनिरासकेऽस्मिन्पादे स्वमतसमर्थनस्यासङ्गतत्वात् । तत्परत्वेऽस्याधिकरणस्य पादान्तर्भावासम्भवात्तदसङ्गतिश्चेत्यत आह ॥ **प्रकरणेति** ॥ **कृतं चेति** । ततश्च तेन गतार्थत्वमिति भावः । विज्ञानादिशब्देन ब्रह्मोक्तिश्च क्लिष्टेत्याशयेनाह ॥ **सूत्राक्षरेति** ॥ **उक्त एवेति** । शाक्तमतनिरास एवेत्यर्थः ॥ **श्रुतेर्बलवत्त्वादिति** । विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति न्यायादिति भावः । अविद्याया उपास्यत्वानुपपत्तेर्विषयिवाचकमविद्यापदं तद्विषयस्यान्यथाकारस्य लक्षकमित्यभिप्रेत्याविद्यापदं व्याचष्टे ॥ **अविद्यामविद्याकल्पितमित्यादिना** ॥ **किञ्चिदर्थ इति** । ततो भूय इव व्यक्तमिति तद्भाष्यानुरोधाद्व्यक्तत्वार्थक इत्यर्थः । उशब्दस्य विद्यायामित्यनेन सम्बन्ध इत्यभिप्रेत्याह ॥ **विद्यायामेवेति** । यथार्थज्ञान एवेत्यर्थः ॥ **उक्तस्य लब्धस्येति** । विद्यायां यथार्थज्ञान एव रता इत्यनेन न त्वन्यथाज्ञानिनिन्दां कुर्वन्तीत्यस्यार्थतो लब्धत्वादिति भावः ॥ **कथनमिति** । ततश्चैतस्या नैव निन्दका इति भाष्यांशस्य पदार्थकथनरूपत्वाभावेऽपि तदार्थिकार्थकथनरूपत्वात्पूर्वोक्तमर्थतः श्रुत्यनुवादि- ॥१४५॥

त्वमक्षतमिति भावः । पदार्थमनभिधाय लब्धार्थस्यैव कथने को हेतुरित्यत आह ॥ **अन्यथेति** । लब्धार्थकथन इत्यर्थः ॥ **विरोधः स्यादिति** । अत्र ततो भूय इव ते तम इत्यनेन विद्याया एवाधिकतमःप्राप्तिफलकत्वप्राप्तेरिति भावः । लब्धार्थकथने त्वन्यथाज्ञान्यनिन्दाया एवाधिकतमः प्राप्तिफलकत्वप्राप्तावपि मोक्षफलकतया वाक्यशेषावधारितविद्यायास्तदप्राप्तेर्न विरोध इति हृदयम् ॥ **दोषेति** । अधिकतमःप्राप्तिलक्षणेत्यर्थः ॥ **समुच्चयानियममिति** । मोक्षफलकस्यांशत उभयसाध्यत्वामित्यर्थः । दोषज्ञानादतीत्यैतामित्यनेनाविद्याया दुष्टत्वेन ज्ञानादविद्यातरणमात्रं भवतीत्युच्यते । तद्दुःखाज्ञानादिरूपमृत्युतरणसाधनत्वप्रतिपादकतद्भाष्योदाहृतप्रमाणविरुद्धमित्यतस्तत्प्रमाणानुरोधेन दोषाज्ञानादतीत्यैतामित्येतद्व्याचष्टे ॥ **अविद्येति** ॥ **अयमर्थ इति** । स्मृतेः सद्विषयत्वेन सङ्कोचकर्तव्यतारूपोऽर्थ इत्यर्थः ॥ **आगमावष्टम्भेनेति** । न निगृह्य कथां कुर्यादिति स्मृत्यवष्टम्भेनेत्यर्थः ॥ **तथैवेति** । आगमावष्टम्भेनेत्यर्थः ॥ **२-२-१२** ॥ यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ १ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृत्तौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां **द्वितीयाध्याये द्वितीयपादस्य द्वितीयभागः** ॥ २-२ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ ७ ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ अयं ग्रंथः खंडो रामचंद्र भिसे इत्यनेन "कर्नाटक प्रिंटिंग वर्क्स, धारवाड" मुद्रणालये मुद्रितः ।
सवणूरकुलोत्पन्नराघवेंद्रसूनुना गोविंदेन धारवाडग्रामे प्रकाशितश्च ॥ १४४-३७-३००

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ ग्रन्थप्रकाशकः ॥

॥ सवणूरो गोविन्दः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधा शेषवाक्यार्थचन्द्रिकाटिप्पणीसमेता समाप्ता ॥

॥ द्वितीयाध्याये द्वितीयपादस्य द्वितीयभागः ॥

SGDF
Sri Gargeshwari Digital Foundation